

EN-NEF'U'L-MU'AVVEL

(MEÂNÎ)

Telhîs ve Mutavvel Tercümesi

ABDÜNNÂFÎ' İFFET EFENDÎ

1. CİLT

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 202

Edebiyat ve Sanat Serisi : 44

Kitabın Adı : EN-NEF'U'L-MU'AVVEL
FÎ TERCEMETİ'T-TELHÎS VE'L-MUTAVVEL
Telhîs ve Mutavvel Tercümesi, 1. Cilt

Müellifi : Abdünnâfi' İffet Efendi (ö. 18 Zilhicce 1308/25 Temmuz 1891)

Özgün Dili : Osmanlı Türkçesi

Hazırlayan : Prof. Dr. Mustafa Irmak
Samsun Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, Öğretim Üyesi

Editör : Dr. İsmet İpek

Son Okuma : Menderes Veliöğlu, Yazma Eser Uzmanı

Arşiv Kayıt : Bosna Vilâyet Matbaası, 1289 tarihli baskı

Kapak Görseli : Fatih'in şahsî kütüphanesi için hazırlanmış *Mutavvel* nüshası
Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Şehzade Mehmed Nr. 88

Kitap Tasarım : AS-64 Basın-Yayın Tanıtım, Org. ve Paz. Ltd. Şti.

Baskı : Matsis Matbaa Hizmetleri San. ve Tic. Ltd. Şti.
Tevfikbey Mh. Dr. Ali Demir Cd. No: 51 Sefaköy - İstanbul,
Tel.: 0 (212) 624 21 11 www.matbaasistemleri.com,
Sertifika No: 40421

Baskı Yeri ve Yılı : İstanbul 2023

Baskı Miktarı : 1. Baskı, 1000 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Library of Congress A CIP Catalog Record

Abdünnâfi' İffet Efendi

Telhîs ve Mutavvel Tercümesi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*

1. Arap Dili, 2. Arap Edebiyatı, 3. Türk Edebiyatı, 4. Şerh, 5. Belâgat, 6. Telhîs, 7. Mutavvel

ISBN: 978-975-17-5560-5 (1.c) / 978-975-17-5559-9 (Tk)

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.

Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığına* aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayımlanamaz ve çoğaltılamaz.

T. C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

Süleymaniye Mah. Kanuni Medresesi Sok. No: 5 34116 Fatih / İstanbul

Tel.: +90 (212) 511 36 37

Faks: +90 (212) 511 37 00

info@yek.gov.tr

www.yek.gov.tr

EN-NEF'U'L-MU'AVVEL
TELHÎS VE MUTAVVEL TERCÜMESİ
(MEÂNÎ)

(İNCELEME - METİN)

1. CİLT

ABDÜNNÂFÎ' İFFET EFENDİ
(ö. 1891)

Hazırlayan
Mustafa İrmak

Editör
İsmet İpek

T Ü R K İ Y E
Y A Z M A
E S E R L E R
K U R U M U
B A Ş K A N L I Ğ I

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim, sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiği kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşa edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gökkubbe altında gelişen her değer, hakikatin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslâm ve Türk tarihinden süzülüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasınının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine'de, Kâhire'de, Şam'da, Bağdat'ta, Buhara'da, Semerkant'ta, Horasan'da, Konya'da, Bursa'da, İstanbul'da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu öreceğ değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanların geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşa edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan
Cumhurbaşkanı

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	4
ÖNSÖZ	13
İNCELEME	17
ABDÜNNÂFİ' İFFET EFENDİ	17
Doğumu ve Ailesi	17
Eğitim Hayatı	19
Görevleri	20
Vefatı	22
Edebî Kişiliği	23
Tasavvufî Yönü	24
Eserleri	25
<i>EN-NEF'U'L-MU'AVVEL</i> HAKKINDA	33
Tercümenin Hikâyesi	33
Dili ve Üslubu	34
Tercümedeki Eksiklikler ve Fazlalıklar	37
Tercümenin Kaynakları	40
Mütercim'in Tercüme'ye Şerh Düzeyindeki Katkıları	43
Mütercim'in Tercüme'ye Tenkit Düzeyindeki Katkıları	51
Teftâzânî'nin Kazvîni'ye Yönelik Eleştirilerine Karşı Tavrı	57
Muhaşşîlerin Şârih'e Yönelik Eleştirilerine Karşı Tavrı	60
Mütercim'in Hâşiyelere Yönelik Eleştirileri	65
<i>en-Nef'u'l-Mu'avvel</i> 'in Etkisi	69
ESERİN NEŞRİNDE TAKİP EDİLEN YÖNTEM	73
METİN	75
EN-NEF'U'L-MU'AVVEL	
Mütercim Hakkında	77
TAKRİZLER	78
DÎBÂCE-İ NEF'-İ MU'AVVEL: TERCEME-İ TELHÎS U	
MUTAVVEL	85
TERCEME-İ DÎBÂCE-İ <i>MUTAVVEL</i>	97
EN-NEF'U'L-MU'AVVEL FÎ TERCEMETİ'T-TELHÎS	
VE'L-MUTAVVEL	127
MUKADDİME	144

Fesâhat ve Belâgat	145
Fesâhat-i Müfred	147
Tenâfür-i Hurûf	148
Garâbet	152
Muhâlefet-i Kıyâs	156
Sem'de Kerâhet	157
Fesâhat-i Kelâm	160
Za'f-ı Te'lîf	160
Tenâfür-i Kelimât	163
Ta'kîd	165
Kesret-i Tekrâr ve Tetâbu'-i İzâfât	172
Fesâhat-i Mütেকellim	176
Belâgat-i Kelâm	181
Belâgat-i Mütেকellim	196
FENN-İ EVVEL: İLM-İ MEÂNÎ	202
Ebvâb-ı İlm-i Meânî	210
Tenbîh	214
Haberde Sıdk ve Kızb	215
Mezheb-i Nazzâm	217
Mezheb-i Câhîz	221
Bâb-ı Evvel: Ahvâl-i İsnâd-ı Haberî	226
Agrâz-ı Haber: Fâide-i Haber ve Lâzım-ı Fâide-i Haber	227
Edrub-i Haber	238
İbtidâî-Talebî-İnkârî Haber	238
Muktezâ-yı Zâhir-Muktezâ-yı Hâl	243
Hilâf-ı Muktezâ-yı Zâhir	244
Hasâis-i İinne	251
Taksîm-i İsnâd	255
Hakikat-i Akliyye	256
Mecâz-ı Aklî	263
Aksâm-ı Mecâz-ı Aklî	277
Kur'ân'da Mecâz-ı Aklî	279
İnşâda Mecâz-ı Aklî	280
Karîne-i Mecâz-ı Aklî	281

Ma'rifet-i Hakikat-i Mecâz-ı Aklî	282
Sekkâkî ve İnkâr-ı Mecâz-ı Aklî	286
Bâb-ı Sâni: Ahvâl-i Müsnedün İleyh	293
Hazf-i Müsnedün İleyh	293
Zikr-i Müsnedün İleyh	298
Ta'rif-i Müsnedün İleyh	302
İzmâr ile Ta'rif	307
Alemiyyetle Ta'rif	310
Mevsûliyyetle Ta'rif	316
İsm-i İşâretle Ta'rif	326
Lâm ile Ta'rif	331
İzâfetle Ta'rif	348
Tenkîr-i Müsnedün İleyh	353
Tavsîf-i Müsnedün İleyh	360
Tevkîd-i Müsnedün İleyh	366
Müsnedün İleyhe Atf-ı Beyân	371
Müsnedün İleyhden Bedel	376
Müsnedün İleyhe Atf	379
Müsnedün İleyhi Fasl Zamîrinin Ta'kîbi	385
Taktîm-i Müsnedün İleyh	389
Te'hîr-i Müsnedün İleyh	445
Hurûc-i Kelâm an Mukteza'z-Zâhir	446
Muzher Mevziinde Muzmer	446
Muzmer Mevziinde Muzher	451
İltifât	455
Üslûb-i Hakîm	475
Müstakbelden Udûl	479
Kalb	480
Bâb-ı Sâlis: Ahvâl-i Müsned	488
Terk-i Müsned	488
Zikr-i Müsned	502
İfrâd-ı Müsned	503
Fi'liyyet-i Müsned	511
İsmiyyet-i Müsned	513

Takyîd-i Fi'l bi-Müteallikâtihi	514
Terk-i Takyîd	516
Takyîd-i Fi'l bi'ş-Şart	516
Tenkîr-i Müsned	565
Tahsîs-i Müsned	568
Ta'rif-i Müsned	569
Kevnü'l-Müsned Cümleten	580
Te'hîr-i Müsned	586
Takdîm-i Müsned	587
Bâb-ı Râbi': Ahvâl-i Müteallikât-ı Fi'l	602
Hazf-i Mef'ûl	610
Takdîm-i Müteallikât-ı Fi'l	622
Bâb-ı Hâmis: Kasr	637
Kasr-ı Hakîkî ve Gayr-ı Hakîkî	637
Kasru'l-Mevsûf ale's-Sıfat ve Kasru's-Sıfat ale'l-Mevsûf	639
Kasr-ı İfrâd, Kalb, Ta'yîn	644
Şurût-i Kasr	648
Turuk-ı Kasr	651
Atf	652
Nefy ve İstisnâ	654
İnnemâ	654
Takdîm	662
Turuk-ı Kasrda Müşterek-Muhâlif Husûslar	662
Mahall-i Kasr	677
Hükm-i "Gayru"	689
Bâb-ı Sâdis: İnşâ	689
İnşâ-i Talebî ve Gayr-ı Talebî	690
Envâ'-ı İnşâ-i Talebî	691
Temennî	691
İstifhâm	697
Emr	736
Nehy	744
Nidâ	753

İnşâ Mevkiinde Vukû'-i Haber	759
Tenbîh	761
Bâb-ı Sâbi': Fasıl ve Vasıl	762
Mevâzi'-i Fasıl	776
Kemâl-i İnkıtâ'	776
Kemâl-i İttisâl	778
Şibh-i Kemâl-i İnkıtâ'	790
Şibh-i Kemâl-i İttisâl	792
Mevâzi'-i Vasıl	805
Muhassinât-ı Vasıl	824
Teznîb	827
Bâb-ı Sâmin: İcâz, İtnâb, Müsâvât	856
Müsâvât	866
İcâz	867
Aksâm-ı İcâz	867
İcâz-ı Kısır	867
İcâz-ı Hazf	871
İtnâb	884
İzâh ba'de'l-ibhâm	884
Bâb-ı Ni'me	886
Tevşî'	886
Zikru'l-Hâss ba'de'l-Âmm	887
Tekrîr	888
İgâl	891
Tezyîl	893
Tekmîl	898
Tetmîm	901
İ'tirâz	902
Turuk-ı Sâire	909
İcâz ve İtnâb bi'tibârin Âhar	910

ÖNSÖZ

Kur'ân ve Sünnet araştırmaları etrafında şekillenen İşlâmî ilimlerin he-
men her biri, ilk dönemlerden itibaren kendilerine has beklentilere cevap
verecek klasiklerini üretmişlerdir. Dili, üslûbu, fikrî derinliği, özgün içeriği
ya da sistematikleği sayesinde ilim ve kültür çevrelerinin bazen asırlar süren
ilgisine mazhar olmayı başaran bu eserler, kendileri etrafında geniş bir kül-
liyâtın oluşmasına da vesile olmuşlardır. Bu külliyât içerisinde, sözü edilen
klasiklerin taklidinden ibaret kalmama becerisi sergileyebilen yerine göre
bir şerh veya hâşiyenin, özgün metnin şöhretini sarstığına ise sıklıkla şahit
olunmuştur. Bu anlamda klasik İşlâmî eserlerle kendilerinden sonraki a-
lışmalar arasındaki ilişkinin, bazı araştırmacıların iddialarının aksine, çoğu
zaman dinamik bir yapıya sahip olduğu söylenebilir.

Hatîb el-Kazvî'nin (ö. 739/1338), belâgat alanında Sekkâkî'ye
(ö. 626/1229) ait *Miftâhu'l-Ulûm* gibi önemli bir klasikle yeniden ele alarak
meydana getirdiği *Telhisü'l-Miftâh*'ı ile bu esere Teftâzânî (ö. 792/1390)
tarafından yazılan ve kısaca *Mutavvel* adıyla meşhur şerh, kelam-felsefe
ekolü olarak tanımlanan belâgat çizgisinin temel klasikleri olmayı başarmış
iki eserdir. *Telhis*'e yazılan çok sayıda şerh ile *Mutavvel*'i ele alan onlarca
hâşiyenin yanı sıra bunlarla ilgili ihtisâr, ta'likât vb. yan çalışmaların oluş-
turduğu geniş çaplı birikimin, İşlam dünyasının çeşitli bölgelerinde yüz-
yıllar boyunca "temel eser" sıfatıyla kabul görmesi, söz konusu iki kitabın
belâgat araştırmalarındaki önemini göstermesi bakımından kayda değer
bir husustur.

Mustafa Sabri Efendi'nin (1869-1954) deyimiyle *Telhis* etrafı,¹ belâgat
araştırmalarının ilmî / akademik yönüne hitap eden derinlik sahibi klasik-
ler olmalarının yanı sıra Arap ülkeleri, İşan ve Hint alt kıtasında olduğu gi-
bi, Osmanlı medrese geleneğinin de belâgat alanındaki ders kitabı ihtiyacı-
nı karşılamada ifadesini bulan seçkin statülerini imparatorluğun yıkılışına
dek sürdürmüşlerdir. Günümüzde geleneksel tarzda eğitim veren yerlerde,
Mutavvel'e olan ilgi aynı müellifin *Muhtasaru'l-Meânî* adlı kitabına kaymış
gibi görünmekle birlikte, bu eserlerin mevcut statülerini eski ihtisâmıy-

1 Mustafa Sabri, "Reddî alâ mâ fi'l-Kavli'l-Ceyyid mine'r-redî", *Be'yânü'lhak*, sy: 66, s. 1311.

la olmasa da devam ettirdikleri bilinmektedir. *Telhis* ile *Mutavvel*'in ders materyali olarak kullanılmış olmaları, öğrencilerin onları daha iyi anlamalarını sağlamak üzere tercüme, beyitlerinin tahlili vb. konularda yan çalışmalar yapılması ihtiyacını doğurmuş ve bu durum mevcut külliyyâtın zenginleşmesine ayrıca katkı sağlamıştır.

Son dönem Osmanlı âlim, edip ve devlet adamlarından Ramazanâde Abdünnâfi' İffet Efendi'ye ait *en-Nefu'l-Mu'avvel fi Tercemeti't-Telhis ve'l-Mutavvel* adlı çeviri, ilmiye sınıfına mensup bir hocanın mülkiyeye transferi sonrası ilim dünyasından kopmama başarısı göstererek yoğun bürokratik faaliyetleri arasında hummalı bir çalışma neticesinde meydana getirdiği, sahasında tek, nadide bir kitaptır. Dönemin yaygın tercüme anlayışına uygun olarak eser, amaç dili hedef dile aktarmakla yetinmemiş; metni geliştiren, sorgulayan tavrıyla *Mutavvel* üzerine yazılmış neredeyse bir hâşiye görünümü arz edecek düzeye ulaşmıştır. Dolayısıyla bu eseri incelemek, bir tercüme kritiği yapmaktan daha çok *Telhis*, *Mutavvel* ve bu ikisi etrafında şekillenen diğer kaynakların, tercümenin çizdiği sınırlar çerçevesinde ele alınması anlamına gelmektedir. Bu çalışmada, *en-Nefu'l-Mu'avvel* hem ilmî açıdan bir değerlendirmeye tâbi tutulmuş hem de neşredilmiştir.

Çalışmanın ilim dünyasına ve belâgat araştırmalarına mütevazı da olsa bir katkı sağlamasını ümit ediyor, metnin olgunlaşmasına yönelik yardımlarından ötürü Dr. İbrahim Sulaiman'a, Dr. İsmet İpek'e ve eserin basımındaki katkı ve teşviklerinden dolayı Yazma Eserler Kurumu Başkanı Prof. Dr. Ferruh Özpilavcı ile Çeviri ve Yayım Dairesi Başkanı Erhan Yıldız'a teşekkür ediyorum.

Mustafa Irmak
Samsun 2023

İNCELEME

Kazvîni'nin *Telhîsü'l-Miftâh*'ı ile Teftâzânî'nin bu esere yazılan en muhterem şerh hüviyetindeki *Mutavvel* adlı eserinin, belâgat ilminde kelâm-felsefe ekolünü temsil eden kaynakların en önemlileri arasında yer aldığı bilinmektedir. *Telhîs*'in geçmişten günümüze muhtelif Türkçe tercümelelerine rastlanıyorsa da *Mutavvel*'in bilinen tek Osmanlı tercümesi elinizdeki *en-Nef'u'l-Mu'avvel* adlı eserdir. Mütercim dilinin ağırlığı sebebiyle hak ettiği ilgiyi göremediğini düşündüğümüz bu kitabın tenkitli bir neşrini yapmak kuşkusuz belâgat araştırmalarına büyük katkı sağlayacaktır. Bu çalışmada, şöhretlerine ve pek çok araştırmaya konu edilmiş olmalarına binâen Kazvîni ile Teftâzânî özel olarak incelenmemiştir. Mütercim Abdünnâfi' İffet Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında da bazı çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, hayatının, bu araştırmalarda yer almayan pek çok yeni tespiti yer verecek şekilde ele alınması uygun görülmüştür.

ABDÜNNÂFİ' İFFET EFENDİ

Son dönem Osmanlı âlim, bürokrat ve şairlerinden Abdünnâfi' İffet Efendi hakkında pek çok biyografi kaynağında bilgi verilmesine rağmen ona dair en geniş ve özel bilgiler, İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal'ın (1871-1957) *Son Asır Türk Şairleri* adlı eserinde yer almaktadır.¹ Abdünnâfi' İffet Efendi, İbnü'l-Emin'in babasının samimi arkadaşı olduğu için İbnü'l-Emin onu yakından tanıma fırsatı bulabilmiştir. Arşiv belgeleri de dönemin hatırı sayılır bürokratlarından olan mütercim hakkında bazı ek bilgilere ulaşma imkânı sunmaktadır.

Doğumu ve Ailesi

Abdünnâfi' Efendi 1239/1823'de Adana'da doğdu. Ramazan Oğulları sülalesine mensup olduğu için *Ramazanzâde*; tevazu, edep ve iffet timsali bir seciye sahip olduğu için de "İffet" lakabıyla tanınmıştır.² Babası, Adana müftülerinden Hacı İshâk Efendi'nin oğlu Muhammed (Mehmed)

1 Aynı zamanda şair olan Abdünnâfi' Efendi şiirlerinde *Nâfi'* mahlasını kullandığı için İbnü'l-Emin'in onu *Nâfi'* başlığı altında incelediğine dikkat edilmelidir.

2 Durmuş, "Abdünnâfi' İffet Efendi", *DİA*, I, 288.

Saîd Efendi'dir.¹ Bazı kaynaklara göre babası da müftü olan Abdünnâfi' İffet Efendi,² Anadolu Türkü olması sebebiyle "er-Rûmî"³ ve Adanalı olduğu için "Adanavi" nisbeleriyle de anılır.⁴ Mehmed Süreyyâ (ö. 1326/1909) onun Mehmed Nureddîn isimli bir oğlundan söz ediyor ise de⁵ bu isim arşiv kayıtlarında Mahmûd Nûreddin olarak geçer.⁶ Ayrıca *Terceme-i Nubheti'l-Fiker* mukaddimesinde, eserin herkese özellikle de oğlu Mahmûd Nûreddîn'e faydalı olmasını temennî eden sözleri de bunu doğrulamaktadır.⁷ Abdünnâfi' Efendi'nin *Divân*'ında yer alan "Ciğer-pârem için Güftâr-ı Dil-sûz" adlı otuz iki beyitlik mersiyeye bakılırsa, kendisinden önce ve muhtemelen küçük yaşta vefat eden Sâlih Beg adlı bir oğlu daha vardır. Bu mersiye'nin bazı beyitleri şöyledir:

Ömrümün mâ-hasalâ Sâlih'im âh
Yavrumu elden uçurdum eyvâh
Öpmeğe kıymadığım gül bedeni
Nice soldurdu aceb çarh-ı denî
Dürr-i yek-dâne ve bir dânem iken
Güher-i mahzen-i vîrânem iken
Aldı destimden anı düzd-i ecel
Ede ihsân-ı ıvâz Rabb-i ecel

-
- 1 Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 387, İbnü'l-Emin, *Son Asır Türk Şairleri*, III, 1468; Bağdâdi, *Hediyetü'l-Ârifin*, I, 632; Kehhâle, *Mu'cemül-Müellifin*, VI, 199; Durmuş, *Seçilmiş Şahsiyetler*, s. 267.
 - 2 Bağdâdi, *Hediyetü'l-Ârifin*, I, 632; Kehhâle, *Mu'cemül-Müellifin*, VI, 199; Durmuş, *Seçilmiş Şahsiyetler*, s. 267. Abdünnâfi' Efendi, *Terceme-i Nâfi'a-i Devr-i A'lâ* adlı eserinin sonunda babasını şöyle tanıtır: "...vâlidî ve seyyidî el-fâzil el-ma'rûf es-Seyyid el-Hâc Muhammed Saîd Efendi min sülâleti Âl-i Ramazân İbnü'l-Hâc İshâk Efendi el-Müftî bi-medîneti Adana fimâ-mezâ mine'z-zemân" bkz. *Terceme-i Nâfi'a-i Devr-i A'lâ*, vr. 52b. Burada dedesini müftü olarak zikretmesine rağmen babasının böyle bir yönünden söz etmemesi, Muhammed Saîd Efendi'nin müftülüğü konusunda şüphe uyandırmakta ve kendisini yakinen tanıyan İbnü'l-Emin'in de böyle bir bilgiye yer vermemesi bu kanaati pekiştirmektedir. Abdünnâfi' İffet Efendi, *Terceme-i Nubhetü'l-Fiker*'de de kendisini Adana eski müftüsü İshâk Efendi'nin torunu olarak tanıtmış, babasına veya onun müftülüğüne dair bir söz söylememiştir. bkz. *Terceme-i Nubhetü'l-Fiker*, s. 3.
 - 3 Bağdâdi, *Hediyetü'l-Ârifin*, I, 632; Kehhâle, *Mu'cemül-Müellifin*, VI, 199.
 - 4 Bağdâdi, *Hediyetü'l-Ârifin*, I, 632; Kehhâle, *Mu'cemül-Müellifin*, VI, 199.
 - 5 Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, I, 132.
 - 6 Mahmûd Nûreddin 1280'de İstanbul'da doğmuştur. BOA, DH.SAİD.d Dosya No: 25, Gömlek No: 433.
 - 7 Abdünnâfi' Efendi, *Terceme-i Nubhetü'l-Fiker*, s. 4.

Âh evlâd acısındır müşkil
Kâbil-i merhem olur yâre değil

.....

Buna tâkat getirir mi dil ü cân
Meğer imdâd ede Hallâk-ı cihân

.....

Nâr-ı hicrânına yokdur tâkat
Mahşere kaldı zamân-ı vuslat ¹

Eğitim Hayatı

Abdünnâfi‘ İffet Efendi’nin çocukluğu ve tahsil hayatı hakkında detaylı bilgi yoktur. Fakat sıbyan mektebinde okuduğu ve daha sonra özel hocalardan bazı ilimleri tahsil ettiği bilinmektedir. İstanbul ve Şam’da hadis ilmi okuyarak icazetnâme almış, Buhâralı Abdürrahîm Efendi’ye talebe olmuştur.² Mütercim, *Terceme-i Nâfi‘a-i Devr-i A’lâ* adlı eserinin sonlarında, Kâdirî şeyhlerinden Borlu Ahmed Kuddûsî (1769-1849) ve Antakyalı Muhammed Saîd Efendi isimli hocalarını da hayırla anar.³ Bu kitabında, ayrıca İbn-i Arabî’nin (ö. 638/1240) *Hizbü’d-Devri’l-A’lâ* adlı eserini kendisinden okuyarak icazetnâme aldığı hocası Şam Müftüsü Cündîzâde Emîn Efendi’yi zikretmiştir.⁴ Abdünnâfi‘ İffet Efendi’nin *Nuhbetü’l-Fiker* tercümesini inceleyen bir bildiriye ise mütercimin verdiği bir sened zincirinden hareketle onun, “Şeyh-i Ekrem’im” dediği Küzberîzâde Şeyh Ahmed Mükerrrem Efendi’den ilim tahsil ettiği sonucuna varılmıştır.⁵

Abdünnâfi‘ Efendi’yi boyu kısaya mail, kır sakallı, parlak gözlü, beşûş biri olarak tasvir eden ve İstanbul’da Küçük Ayasofya civarında oturduğu konağında çocuk denilecek yaşlarda birkaç defa meclisinde bulunarak kendisinin iltifatına nail olduğunu belirten İbnü’l-Emin’in⁶ düştüğü şu not,

1 Gündüz, *Abdünnâfi İffet Efendi ve Divânı*, s. 369-370.

2 İbnü’l-Emin, *Son Asır Türk Şairleri*, III, 1469.

3 Abdünnâfi‘ Efendi, *Terceme-i Nâfi‘a-i Devr-i A’lâ*, vr. 52b.

4 Abdünnâfi‘ Efendi, *Terceme-i Nâfi‘a-i Devr-i A’lâ*, vr. 50a.

5 İmamoğlu, “Abdünnâfi İffet Efendi’nin Nuhbetü’l-Fiker Şerhi”, s. 331. Mütercimin tam ifadesi şöyledir: “Şeyh-i Ekrem’im Küzberîzâde Seyyid âli neseb Şeyh Ahmed Mükerrrem Efendi hazretlerinden müşerref olduğum sened-i âlinin teberrüken bu makâma derci münâsib görülmüştür...” Abdünnâfi‘ Efendi, *Terceme-i Nuhbetü’l-Fiker*, s. 164.

6 İbnü’l-Emin, *Son Asır Türk Şairleri*, III, 1471.

mütercimim gençlerin ilmî gelişimine katkı sağlamaktan geri durmayan yönünü ortaya koyan bir anekdot olarak da okunabilir:

Ö sıralarda gazetelerde yazı yazmağa heves ettiğimden -bir gazete ile neşredilmek üzere yazdığım- hikemî bir makaleyi tezkire ile takdim ve tashihini niyaz eylemiştim. Tezkiremin altına ‘Cenabı Hakk, feyz ve kemâlâtınızı müzdâd buyursun’ yazıp makaleyi tashih etmeksizin iade etmişti.¹

Görevleri

Abdünnâfi‘ İffet Efendi tahsilini müteakip 1259/1843’te henüz yirmi yaşındayken Bursa müderrisliğine tayin edildi ve aynı yıl Adana vilayeti meclisi âzâlığında bulundu. 1261/1845’te sâlise rütbesiyle Adana mal müdürü oldu.² 1262/1846’da muaccelât nâzırı olarak İstanbul’a geldi³ ve devletin çeşitli kademelerinde görev yaptı. Talebi üzerine ilmî rütbesi mülkiyeye tahvil ve sâlise rütbesi ve nişânı tevcih olundu.⁴ Dürüstlüğü ve çalışkanlığı sayesinde kazandığı itibar sebebiyle üçüncü sınıf memurîyetlerden birinci derece memurlar sınıfına geçti.⁵ 1264/1848’de Halep Meclis-i Kebîr reisi, sonra bu vilayetin defterdarı oldu.⁶ 1269/1853’te ise Zeki Efendi’nin yerine Harput defterdarı olarak atandı.⁷ Bir süre sonra azledildi. 1272/1856’da Trabzon tahkikat memurluğu görevine getirildi.⁸ Daha sonra Cezâyir Bahr-i Sefid rüsum-i müctemia (vergi) memuru oldu. 1280/1863’te Şam defterdarı, sonra Bosna merkezi mutasarrıfı,

1 İbnü'l-Emin, *Son Asır Türk Şairleri*, III, 1471.

2 Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, I, 132. Adana ve Maraş eyâlet vâlisinin kendisinin iyi hizmeti hakkındaki yazısı, onun bu görevinde başarılı bulunduğunu göstermektedir. BOA, A.MKT Dosya No: 158, Gömlek No: 37. İbnü'l-Emin bu görevi muhtelif tarihlerde yaptığını belirtmektedir. bkz. *Son Asır Türk Şairleri*, III, 1469. 1263 tarihli bir belgede Adana Mal Müdürü Ahmet Atâ Bey’in azledilerek yerine Adana Hânedânından Müftüzâde Abdünnâfi‘ Efendi’nin tayin olduğuna dair bir yazının bulunması bu bilgiyi doğrulamaktadır. BOA, A.TŞF, Dosya No: 3, Gömlek No: 71. 1264’te bu görevinden azledilmiş, yerine eski Çankırı Kaymakamı Hakkı Efendi tayin edilmiştir. BOA, A.TŞF Dosya No: 5, Gömlek No: 90.

3 İbnü'l-Emin, *Son Asır Türk Şairleri*, III, 1469. Mehmed Süreyyâ İstanbul’a geliş tarihini 1260/1844 olarak zikreder. bkz. *Sicill-i Osmânî*, I, 132.

4 İbnü'l-Emin, *Son Asır Türk Şairleri*, III, 1469.

5 Durmuş, *Seçilmiş Şahsiyetler*, s. 267-268.

6 Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, I, 132. 1268 tarihli bir belgede, Halep defterdarlığının Meclis-i Kebîr Riyâseti’yle birleştirilerek bu görevin Abdünnâfi‘ Efendi’ye verilmesinden duyulan memnuniyet ifade edilmiştir. BOA, A.MKTUM Dosya No: 82, Gömlek No: 51.

7 BOA, A.MKT.MHM Dosya No: 756; Gömlek No: 99; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, I, 132.

8 Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, I, 132. 1273 tarihli bir belgede, Ordu sancağının bazı mühim maddeleri hakkında tahkikâta memur edilen Abdünnâfi‘ Efendi’nin işlerini çabuk bitirebilmesi için kendisine yardım edilmesine dair bir yazı yazılmış olması, (bkz. BOA, A.MKT.UM Dosya No: 280, Gömlek No: 12) bu görevi esnasında komşu vilayetlerin sorunlarıyla ilgili olarak da vazifelendirildiğini göstermektedir.

1286/1869'da Hersek mutasarrıfı olduysa da bir süre sonra azledildi.¹ 1289/1872'de Mustafa Tevfik Paşa'nın yerine Resmo² mutasarrıfı olarak tayin edildi.³ 1292/1875'te Kastamonu mutasarrıflığına atandı.⁴ 1293/1876'da Ma'mûretü'l-Azîz (Elazığ) müstakil mutasarrıfı oldu.⁵ 4 Zilhicce 1296'da (20 Kasım 1879) Musul valiliğine getirilmişse de⁶ bir süre sonra azledildi.⁷ 1298/1881'de Ma'mûretü'l-Azîz valisi oldu fakat bir süre sonra azledildi.⁸ 1298 tarihli bir belgede Musul valisi olarak anılması⁹ onun, Ma'mûretü'l-Azîz'den tekrar buraya tayin edildiğini göstermektedir. Abdünnâfi' Efendi bu görevi esnasında bâlâ rütbesi¹⁰ sahibi oldu.¹¹ 14 Safer 1300'de (25 Aralık 1883) yeniden Ma'mûretü'l-Azîz valiliğine atandı.¹² Asker havalelerinin tesviyesinde kayıtsızlık eseri hissedildiği vesilesiyle bir buçuk sene sonra azledildi.¹³ Ma'mûretü'l-Azîz valisi Abdünnâfi' Efendi'nin münasip bir hizmette istihdâmına dair 1303 tarihli belge,¹⁴ onun, bu tarihte valilikten ayrıldığını göstermektedir. Abdünnâfi' İffet Efendi, emekliliğinden bir süre sonra 14 Ramazan 1307'de (4 Mayıs 1890) İntihâb-ı Memurîn Komisyonu başkanı olarak tayin edildi¹⁵

1 Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, I, 132.

2 Girit'in üçüncü büyük şehri ve Girit'in dört idarî bölümünden biri olan ilin merkezidir.

3 BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 447; Gömlek No: 1; Bazı kaynaklarda bu atamanın tarihi 1290 olarak verilir. bkz. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, I, 132.

4 BOA, İ.DH, Dosya No: 708, Gömlek No: 49546.

5 Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, I, 132.

6 BOA, İ.MMS, Dosya No: 64, Gömlek No: 3040. İbnü'l-Emin bu tarihi 5 Zilhicce 1296 (bkz. *Son Asır Türk Şairleri*, III, 1469), Mehmed Süreyyâ ise 1295/1878 olarak vermektedir. bkz. *Sicill-i Osmânî*, I, 132.

7 Dönemin Basra valisi Sâbit Paşa ile becâyîş yapma arzularını ifade eden 1297 tarihli bir belge Abdünnâfi' Efendi'nin Musul'dan Basra'ya geçiş yapmak istediğini göstermektedir. Fakat Basra'nın önemli bir mevkiye bulunması ve Sâbit Paşa'nın böyle bir mevkiyi idare etmedeki iktidârı bilindiği için bu talebin daha sonra yeniden değerlendirilmek üzere uygun görülmediği belirtilmiştir. BOA, İ. DH. Dosya No: 1295-1; Gömlek No: 101859.

8 Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, I, 132.

9 Belge, yaptığı *Burbân* tercümesinin çoğaltılması ve kendisinin taltifi ile ilgilidir. BOA, İ.DH. Dosya No: 836, Gömlek No: 67248.

10 Osmanlı devletinde 19. yüzyıldan itibaren kullanılan mülki bir rütbe olan bâlâ rütbesi, önceleri vükelâya mahsus iken daha sonra ikinci derecedeki devlet adamlarına da verilmeye başlandı. II. Abdülhamid devrinde ise taltif vesilesiyle birçok kimseye dağıtıldı ve bu sebeple rütbe sahiplerinin sayısı arttı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ise nadiren verilir oldu. Emecen, "Bâlâ", *DİA*, IV, 554.

11 Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, I, 132.

12 BOA, İ.DH, Dosya No: 871, Gömlek No: 69626.

13 İbnü'l-Emin, *Son Asır Türk Şairleri*, III, 1469.

14 BOA, İ.DH. Dosya No: 996, Gömlek No: 78650.

15 BOA, İ.DH. Dosya No: 1177, Gömlek No: 92009; İbnü'l-Emin, *Son Asır Türk Şairleri*, III, 1469. Mehmed Süreyyâ bu tarihi 1305 olarak vermektedir. bkz. *Sicill-i Osmânî*, I, 132.

ve Bursalı Mehmed Tâhir'in (1861-1925) de belirttiği üzere¹ bu görev onun son memuriyeti oldu.

Abdünnâfi' Efendi'nin hayatının büyük kısmı, devlet adamı sıfatıyla, yoğun bir bürokratik hareketlilik içerisinde geçmiştir. İbnü'l-Emin, "Rütbe-i bâlâyı, Birinci Rütbe Mecidî Nişanı'nı ve İran devletinin ikinci Şir ü Hurşid nişanını hâiz idi,"² diyerek onun bürokratik başarısını anlatmaya çalışmaktadır. Bunların dışında, devlet tarafından çeşitli şekillerde taltif edildiğini arşiv belgelerinde görmek mümkündür. Fakat özellikle memleketi Adana'daki görevleri esnasında kendisi ve kardeşi Abdülmennân Bey hakkında bazı şikâyetler de söz konusu olmuş, konuyla ilgili tahkikat yapılmıştır. 1264-1266 (1847-1849) arası zaman dilimine ait bu belgeler incelendiğinde, İffet Efendi'nin kendisinden ziyade, bazı akrabalarının gasp işlerine karıştıkları anlaşılmaktadır.³

Vefatı

İntihâb-ı Memurîn Komisyonu riyâsetini yürüttüğü esnada hac farîzasını eda için Hicâz'a giden Abdünnâfi' İffet Efendi, 18 Zilhicce 1308 tarihinde (25 Temmuz 1891 Cumartesi) Tâif'te, Hindistanlı hacıların Hicâz'a taşıdığı bir kolera salgınından⁴ kurtulamayarak vefat etmiş⁵ ve orada defnedilmiştir.⁶ Dönemin gazeteleri vefat haberine yer vermiş;⁷ İbnü'l-Emin, onun beklenmeyen vefatı dolayısıyla *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinde

1 Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 387.

2 İbnü'l-Emin, *Son Asır Türk Şairleri*, III, 1469.

3 BOA, MVL, Dosya No: 29, Gömlek No: 16; İ.MVL, Dosya No: 131, Gömlek No: 3494; İ.MVL, Dosya No: 183, Gömlek No: 5496.

4 Servet Gazetesi, 24 Zilhicce 1308 (30 Temmuz 1891 Perşembe) s. 1; Tercümân-ı Hakikat, 2 Muharrem 1309 (7 Ağustos 1891 Cuma), s. 3.

5 Abdünnâfi' Efendi'nin vefatından iki gün sonra çıkan 21 Zilhicce 1308 (27 Temmuz 1891 Pazartesi) tarihli Tercümân-ı Hakikat ve Servet gazetelerinde yer alan bir haberin tam metni şöyledir: "Evelki gün saat 10'dan dün saat 10'a kadar Halep'te koleradan 28 vefeyât vukû bulduğu ve Antakya'da vukûât olmadığı ve Ma'mûretü'l-Aziz vilâyetinde ilel-i sâriyeden eser olmadığı ve Mekke-i Mükerrerme'de dün koleradan 151 ve ilel-i sâirenden 9 ve evvelki gün Ciddede koleradan 18 vefeyât vukû bulduğu mahallerinden iş'âr olunmuştur." Tercümân-ı Hakikat, s. 2; Servet, s. 1.

6 Bağdâdi, *Hediyyetü'l-Ârifin*, I, 632; İbnü'l-Emin, *Son Asır Türk Şairleri*, III, 1469; Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 387. Bir arşiv belgesinde, Abdünnâfi' İffet Efendi hacca giderken Şekib Bey'in, 1307 Mayısının dokuzundan Temmuzunun on sekizine kadar onun yerine vekâlet ettiği ve vefat olayı sebebiyle Şekib Bey'in maaşında düzenleme yapıldığı belirtilmektedir. BOA, ŞD. Dosya No: 2581, Gömlek No: 31.

7 Servet Gazetesi, 22 Zilhicce 1308 (28 Temmuz 1891 Salı), s. 2.

hüznünü ifade eden duygusal bir “mektûb-i mahsûs” yayınlanmıştır.¹ Bu yazısında yer verdiği şu hatırası kayda değerdir:

...Abdünnâfi‘ Efendi’nin -sâika-i aşk u mahabbetle- cânib-i Hicâz-ı mağ-firet-tırâza azîmet buyuracakları sırada li-ecli’l-vedâ‘ yanına gitmiş idim. Haylice konuştuktan sonra “Bendeniz de Amasya’ya gidiyorum,” dedim ve mübârek ellerini öptüm. Yollarda sıkıntı çekeceğimi ve şiddet-i harâret-den rahatsız kalacağımı söyleyerek teessüf etmiş idi. Meğerse zavallı âdem kendisi kenâre-gîr-i hufre-i ecel imiş! Meğerse kendisi vedâ‘-ı ebedîyi icrâ ediyormuş! Of!...²

Edebî Kişiliği

Bursalı Mehmed Tâhir, Abdünnâfi‘ Efendi’nin şairliğine vurgu yaptıktan sonra onun güzel mısralarından biri olarak dünyanın nice temiz Müslümanın ayağını kaydırıp onları gaffete düşürdüğünü belirten şu beytini örnek göstermiştir:³

Edip sergeşte ashâb-ı ukûlü gerdiş-i gerdûn
Nice rûşen-dili lagzîde-pây-ı gâflet etmişdir

İbnü’l-Emin de onun sadece ilim erbâbı değil, yazdığı şiirlerle önemli bir şair olduğunu ispatlamış biri olduğunu belirtmektedir.⁴ Bu hususta bir hatırasını nakleden İbnü’l-Emin, küçük yaşta ve babasının vazifesi gereği Kozan’da buldukları sırada Adana’da neşrolunan *Seyhan* gazetesinde Abdünnâfi‘ Efendi’ye ait *Sâlik-i Râh-ı Aşk-ı Hakikî* adlı uzunca bir manzumeyi gördüğünü, tam anlayamasa da okuyup müteessir olduğunu ifade etmektedir. Gazetenin nüshasını saklayan İbnü’l-Emin, İffet Efendi’nin şiirinin kalitesini teslim etmiştir.⁵ Bu övgüye rağmen, şairin bilerek söylenmiş, mutasavvifâne ve hakîmâne nazımlarla beraber;

Gök kandil oldu halka-i zülfe uzat elin
Âdettir elde leyle-i kandil çörek gerek

-
- 1 Mektup yalnızca İffet Efendi değil aynı zamanda Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne’nin başarılı öğrencilerinden, genç ve istikbal vadeden biri olan Hakkı Efendi isimli edip bir zâtın vefatıyla ilgilidir.
 - 2 Tercümân-ı Hakikat, s. 5. (15 Muharrem 1309/20 Ağustos 1891 Perşembe).
 - 3 Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 388.
 - 4 İbnü’l-Emin, *Son Asır Türk Şairleri*, III, 1471.
 - 5 İbnü’l-Emin, *Son Asır Türk Şairleri*, III, 1473-1476.

gibi “tuhaf laflar” da ettiğine dikkat çekmiş ve bu garâbeti “Her hâlde kudret-i ilmiyyesi, tabiat-ı şî’riyyesine gâlibdir,”¹ diyerek izah etmeye çalışmıştır.

Bu iki kıymetli ismin şehâdetinden, çok yönlü bir ilim ehli ve başarılı bir devlet adamı olan Abdünnâfi‘ Efendi’nin, bu vasıflarının yanı sıra ciddi bir şair olarak da edebiyat dünyasında belli bir düzeyde hüsn-i kabul gördüğü anlaşılmaktadır.²

Tasavvufi Yönü

Biyografi kaynaklarında Abdünnâfi‘ İffet Efendi âlim, fâzıl, temiz ah-lâklı, mütevazı, şair, edip, asil, necip biri olarak nitelenmektedir.³ Bazı kaynakların verdiği bilgilerden⁴ ve bizzat kendisinin bazı ifadelerinden⁵ Hanefî mezhebine müntesip olduğu anlaşılan mütercim, ayrıca Kâdiriyye tarikatına mensup sufîmeşrep bir zâttır.⁶ Eserlerinde Abdülkâdir-i Gey-lânî’den (ö. 561/1165-66) himmet dilemiş olması⁷ da bunu teyit etmektedir. Şeyhi, aynı zamanda dönemin divan şairlerinden olan Borlu Kuddûsî Ahmed Efendi’dir.⁸ Muhtelif şiirlerinde kendisinden söz ettiği şeyhine bir münâcâtında şöyle seslenmektedir:

Dil hayrete dalmışdır yâ Hazret-i Kuddûsî
Himmat sana kalmışdır yâ Hazret-i Kuddûsî
Geldim sana yalvâra kıl derdime bir çâre
Rahm et bu elem-dâra yâ Hazret-i Kuddûsî

1 İbnü’l-Emin, *Son Asır Türk Şairleri*, III, 1471.

2 Abdünnâfi‘ Efendi’nin edebî kişiliği konusunda geniş bir değerlendirme için bkz. Gündüz, *Abdünnâfi İffet Efendi ve Divânı*, s. 12-20.

3 Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 387; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, I, 132; İbnü’l-Emin, *Son Asır Türk Şairleri*, III, 1471.

4 Bağdâdî, *Hediyetü’l-Ârifin*, I, 632.

5 Zayif hadisle amel etme şartını açıklarken kullandığı “Nitekim mezhebimizde bu böyledir.” (bkz. *Terceme-i Nuhbetü’l-Fiker*, s. 78) şeklindeki ifadesinden Hanefî mezhebine bağlı olduğu anlaşılmaktadır. İmamoğlu, “Abdünnâfi İffet Efendi’nin Nuhbetü’l-Fiker Şerhi”, s. 330.

6 İbnü’l-Emin, *Son Asır Türk Şairleri*, III, 1471.

7 Mütercim, *Nuhbetü’l-Fiker* tercümesi girişinde, zor ibareleri Hz. Peygamber’in ruhâniyetinden ve Abdülkâdir-i Geylânî’nin himmetlerinden istimdad ile aştığını belirtmektedir. bkz. Abdünnâfi‘ Efendi, *Terceme-i Nuhbetü’l-Fiker*, s. 4.

8 Gündüz, *Abdünnâfi İffet Efendi ve Divânı*, s. 9.

Ey mürşid-i sâhib-dâd kalsın mı gönül nâ-şâd
 Bu âcize kıl imdâd yâ Hazret-i Kuddûsî
 Eşkâle düşüp hâlim gelmez ele âmâlim
 Rahm eyle ki pâmâlim yâ Hazret-i Kuddûsî
 Biz âşık-ı cânânız dil-teşne-i irfânız
 Feyzin ile reyyânız yâ Hazret-i Kuddûsî
 Perverde-i isyânız ammâ ki peşîmânız
 Deryûze-i gufrânız yâ Hazret-i Kuddûsî
 Var sînede bir hâlet bu sûzişe yok tâkat
 Düşmez mi sana gayret yâ Hazret-i Kuddûsî
 Âmâlîme îsâl et noksânımı ikmâl et
 Lutfun ile hoş-hâl et yâ Hazret-i Kuddûsî
 Gel eyle nazar bir dem pür-nûr ola tâ sînem
 Kıl Nâfi'ini hurrem yâ Hazret-i Kuddûsî¹

Eserleri

İbnü'l-Emin, Abdünnâfi' İffet Efendi'nin, adı gibi "nâfi'" eserler vücuda getirerek namını ibkâ ettiğini, eserlerinin ilme mensup olanlarca muteber ve her şekilde faydalı kabul edildiğini belirtmektedir.² Başarılı bir bürokrat olması, onun bir ilim adamı olarak muhtelif alanlarda eserler vermesine mâni olamamıştır. Müellifin hayatına bakıldığında otuzlu yaşlarda siyaset ve ahlâk kitapları, elli-altmış yaşları arasında mantık ve felsefe, altmışlı yaşlarından sonra da hadis ve tasavvuf ile meşgul olduğu görülür. Kitaplarının genellikle devlete ait matbaalarda neşredilmiş olması, 19. asırda Osmanlı ulemâ ve ricâlinin yayın faaliyeti açısından ayrıca dikkat çekicidir.³ Eserlerinden birini Harput defterdarlığı görevinden ayrıldıktan sonraki boş kaldığı süreçte kısa sürede yazıp bitirmesi,⁴ onun ilmî gayretini göstermektedir. Müellifin eserleri şu şekilde sıralanabilir:

1 Gündüz, *Abdünnâfi İffet Efendi ve Divânı*, s. 251-252.

2 İbnü'l-Emin, *Son Asır Türk Şairleri*, III, 1470.

3 İmamoglu "Abdünnâfi İffet Efendi'nin Nuhbetü'l-Fiker Şerhi", s. 326.

4 Abdünnâfi' Efendi, *Mahzen-i Esrâr-ı Şu'arâ*, y.y. 1273, s. 5.

1. Nâfiu'l-Âsâr Nevbâve-i Simâru'l-Esmâr

Edebî, tarihî bilgiler ve hikâyeler ile ahlâka dair konuları ihtiva eden 166 sayfalık bu eser, 1268/1851-52'de, İstanbul'da, Dâru't-Tıbbâti'l-Âmir'e'de basılmıştır. Eser, *Kelile ve Dimne*'nin Türkçe en önemli çevirisi kabul edilen Alâeddin Ali Çelebi'nin (ö. 950/1543) *Hümâyunnâme* adlı eserinden hareketle manzum, bazı yerleri ise mensur olarak kaleme alınmıştır.¹ Abdünnâfi' İffet Efendi'nin, bu eserini Osmanzâde Ahmed Tâib'in (ö. 1136/1724) *Hümâyunnâme* hülâsası olan *Simâru'l-Esmâr* adlı eserine dayanarak kaleme aldığı ifade edilir.²

2. Mahzen-i Esrâr-ı Şuarâ

Aruz ve kafiyeyle dair 79 sayfalık Türkçe bir risâle olup Sultan Abdülmecîd'e ithaf edilen eser,³ 1273/1856-57'de taş baskıyla basılmıştır. Neşirde yararlanılan rik'a hattın kâtibi Seyyid Ömer oğlu Seyyid Mehmed Râif'tir.⁴ Meclis-i vâlâ-yı ahkâm-ı adliye âzâlarından Ziver Efendi, âzâ-yı vükelâdan Mazlûm Bey, Evkâf-ı Hümâyûn muhasebecisi Şefik Bey Efendi ve sabık Maraş kaymakamı Abdî Efendi, esere Türkçe manzum takrîzler yazmışlardır.⁵ Aruz ve kafiye ilmini Arapça-Farsça-Türkçe ekseninde karşılaştırmalı olarak ele alan risâle, bu yönüyle, ilmî açıdan oldukça kıymetlidir. Abdünnâfi' Efendi'nin, eserin önemini, telifinden duyduğu memnuniyeti ve düştüğü tarihi gösteren bazı beyitleri şöyledir:

Maârif ehline bir tuhfedir bu

Talebkâra nukûd-i sırfedir bu

Bulur ehl-i hased her şeyde noksân

Velî kadrin tanır ashâb-ı irfân

Edip lütfuna mazhar Hazret-i Hakk

Bu abd-i âcizi kıldı muvaffak

1 İbnü'l-Emin, *Son Astr Türk Şairleri*, III, 1470.

2 Akün, "Alâeddin Ali Çelebi", *DİA*, II, 318; Bülbül, "Ramazan-zâde Abdünnâfi İffet Efendi ve Kitab-ı Nâfi' u'l-Âsâr Nevbâve-i Simâru'l-Esmâr Adlı Eseri", s. 448-449.

3 Abdünnâfi' Efendi, *Mahzen-i Esrâr-ı Şu'arâ*, s. 3.

4 Abdünnâfi' Efendi, *Mahzen-i Esrâr-ı Şu'arâ*, s. 79.

5 Abdünnâfi' Efendi, *Mahzen-i Esrâr-ı Şu'arâ*, s. 77-79.

Arûz u kâfiyedir tab'a mîzân
 Bu fenn ile olur tashîh-i evzân
 Bu iki ilmi câmi'dir bu te'lîf
 Bilir ehli değil muhtâc-ı tavsîf
 Nüsahlar gide andan her bilâda
 Vesîle ola rahmet ile yâda
 Arûza kâfiye olunca tezyîl
 Kitâb oldu bu târîh ile tekmîl¹

3. Sûrnâme-i Selâtîn / Peyâm-ı Sûr

Sultan Abdülmecîd'in kızları Cemîle Sultan'ın Mahmûd Paşa'y-la, Münîre Sultan'ın ise Mısır valisi Abbâs Paşa'nın oğlu İlhâmî Paşa ile evlenmeleri dolayısıyla yapılan ve on beş gün süren düğün töreniyle ilgili mensur bir sûrnâme² olup 1274/1858'de basılmıştır.³ Mensur sûrnâmelerin son örneğini teşkil etmesi bakımından önem arz eden eseri Mehmet Arslan, "Mensur Sûrnâmelerin Son Örneği: Nâfi' Sûrnâmesi (Peyâm-ı Sûr)" adlı makalede neşretmiştir.⁴

4. en-Nefu'l-Mu'avvel fi Tercemeti't-Telhîs ve'l-Mutavvel

Bu tahlilî tercüme Abdünnâfi' İffet Efendi'nin Arap dili ve belâgati hasındaki ilmî kudretini gösteren en önemli eseri kabul edilir.⁵ Birinci cildi 1289'da Saraybosna'da, ikinci cildi 1290'da İstanbul'da basılmıştır. Mütercimim aşağıdaki beyitleri, bu muhalled tercümesiyle gurur duyduğunu göstermektedir:

- 1 Abdünnâfi' Efendi, *Mabzen-i Esrâr-ı Şu'arâ*, s. 76-77.
- 2 Sûrnâme sözlükte *düğün*, *ziyâfet*, *şenlik* anlamına gelen Farsça "sûr" kelimesiyle *mektup*, *yazılı belge* mânâsındaki "nâme"nin birleşmesinden oluşur. Bu kavram Osmanlı döneminde padişah çocuklarının doğum ve sünnet törenleriyle padişah kızlarının düğün törenlerini anlatan manzum, mensur ya da manzum-mensur karışık yazılan eserlerin genel adıdır. Aynur, "Surnâme", *DİA*, XXXVI, 565. Peyâm kelimesi Farsçada *haber* anlamına gelir. Buna göre peyâm-ı sûr *şenlik / düğün haberi* demektir.
- 3 İbnü'l-Emin, *Son Asır Türk Şairleri*, 1470.
- 4 Mehmet Arslan, "Mensur Sûrnâmelerin Son Örneği: Nâfi' Sûrnâmesi (Peyâm-ı Sûr)", *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sivas 1993, sy. 15-16, s. 117-146. Müellif makaleyi daha sonra, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri* adlı sekiz ciltlik eserinde, diğer sûrnâmelerle birlikte yayınlamıştır. bkz. Arslan, *Osmanlı Saray Düğünleri*, c. 6-7, s. 121-152.
- 5 Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 387.

İnkâr edemez fazlını ebnâ-yı zamân kim
İsbât-ı meziyyâtıma kâfil eserim var
Bak terceme-i şerh-i *Mutavvel* gibi nâfi‘
İhvânıma arz eylediğim çok güherim var¹

Bir başka şiirinde ise duygularını şöyle ifade etmektedir:

Fenn-i hadîs ü mantık u ilm-i sülûkde
Hasr eyledim meâsire eyyâm u sâlimi
Şerh eyledim *Mutavvel*’i Türkî zebân ile
Gösterdi hâme âleme sihr-i helâlimi²

5. Rehber-i Seyr u Sülûk

Şeyh Kâsım-ı Hânî’nin (ö. 1109/1697) tasavvuf alanındaki eseri *es-Seyru ve’s-Sülûk ilâ Mâliki’l-Mülûk* adlı eserinin tercüme ve şerhidir. Abdünnâfi‘ İffet Efendi, Girit vilâyeti Resmo sancağı mutasarrıfı iken 1290/1873’te, görevinden artakalan zaman diliminde kaleme aldığı bu tercümesine,³ faydalı gördüğü bazı hususları da ilave ettiğini belirtmekte⁴ ve âdeti olduğu üzere, giriştiği bu işi başarılı bir şekilde tamamlamasına vesile olması adına Abdülkâdir-i Geylânî’den himmet dilemektedir.⁵ İbnü’l-Emin, matbu olmayan ve nadir bulunan bu eserin bir nüshasının şahsî kütüphanesinde mevcut olduğunu belirtir.⁶ Bazı kütüphanelerde eserin birkaç nüshasına rastlamak mümkündür.

6. Kâmilü’l-Âsâr Hikâye-i Cihândâr

Müellif, aşka dair hikâye ve menkıbelerin yer aldığı 78 sayfalık bu kitabı, Resmo sancağı mutasarrıflığı esnasında 1290/1873’te tamamlamış ve eser, 19 Muharrem 1291 (8 Mart 1874) tarihinde Hânyâda⁷ Girit Mat-

1 Gündüz, *Abdünnâfi İffet Efendi ve Divânı*, s. 436.

2 Gündüz, *Abdünnâfi İffet Efendi ve Divânı*, s. 273.

3 Abdünnâfi‘ Efendi, *Rehber-i Seyr u Sülûk*, vr. 2a.

4 Abdünnâfi‘ Efendi, *Rehber-i Seyr u Sülûk*, vr. 118b.

5 Abdünnâfi‘ Efendi, *Rehber-i Seyr u Sülûk*, vr. 2a.

6 İbnü’l-Emin, *Son Asır Türk Şairleri*, III, 1471.

7 Girit’in ikinci büyük şehridir.

baasında basılmıştır.¹ Yusuf Kâmil Paşa namına ithaf edilen² ve son derece ağdalı bir üsluba sahip bu eserde, bol miktarda Türkçe, Arapça ve Farsça şiire yer verilmiş olması, eserin edebî yönünü güçlendiren unsurlardan biri olarak dikkat çekmektedir.

7. Fenn-i Mantık (Terceme-i Burhân-ı Gelenbevî)

Mizânü'l-Burhân olarak da bilinen eser,³ Gelenbevî İsmâil Efendi'nin (ö. 1205/1791) mantık ilmine dair *el-Burhân* adlı eserinin tercüme ve şerhidir. Eser üzerine yapılan en makbul tercüme ve şerhlerden biri kabul edilen bu çalışmanın⁴ İstanbul 1295, 1297 ve 1307 tarihli çeşitli baskıları mevcuttur.⁵ Faruk Kılıç eser hakkında "Abdunnafi İffet Efendi'nin Mizani Şerh-i Mütercimi Burhan Adlı Eserinin Tahlil ve Değerlendirilmesi" konulu bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır.⁶ İbrahim Çapak, Mesud Ögmen ve Abdullah Demir tarafından latinize edilen eser neşredilmiştir.⁷

8. el-Eseru'l-Mu'teber fi Tercemeti Nuhbetü'l-Fiker

İbnü'l-Emin'in *Enfe'u'l-Eser fi Tercemeti Nuhbetü'l-Fiker* adıyla zikrettiği bu kitap,⁸ İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) hadis usûlüne dair meşhur *Nuhbetü'l-Fiker*'inin tercümesi olup 1297'de tamamlanmış,⁹ 1301'de Ma'mûretü'l-Azîz'de (Elazığ) basılmıştır.¹⁰ *Mutavvel ve Burhân-ı Gelenbevî* gibi muteber eserlere dair çalışmalar yapmasına rağmen tefsir, hadis vb. İslâmî ilimlere hizmet edememiş olmaktan yakınan Abdünnâfi' Efendi, bu eseri Resmo sancağı mutasarrıflığı esnasında izinli olarak memleketine geldiği bir zamanda kadim dostlarından el-Hâc Mustafa Efendi'nin teşvikiyle

1 Abdünnâfi' Efendi, *Kâmilü'l-Âsâr Hikâye-i Cihândâr*, s. 78.

2 Abdünnâfi' Efendi, *Kâmilü'l-Âsâr Hikâye-i Cihândâr*, s. 4.

3 İbnü'l-Emin, *Son Asır Türk Şairleri*, III, 1470.

4 Kömbe, "Abdünnâfi İffet'in Tercüme-i Adâb-ı Gelenbevî Adlı Eseri", s. 148.

5 Gölcük-Yurdağ, "Gelenbevî", *DİA*, XIII, 553.

6 Kılıç, Faruk, "Abdunnafi İffet Efendi'nin Mizani Şerh-i Mütercimi Burhan Adlı Eserinin Tahlil ve Değerlendirilmesi", Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2008.

7 Abdünnâfi' İffet Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî*, (nşr. İbrahim Çapak-Mesud Ögmen-Abdullah Demir), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019.

8 İbnü'l-Emin, *Son Asır Türk Şairleri*, III, 1469.

9 Abdünnâfi' Efendi, *Terceme-i Nuhbetü'l-Fiker*, s. 220.

10 İbnü'l-Emin eserin basım yerini Harput olarak kaydeder. bkz. *Son Asır Türk Şairleri*, III, 1469. Mütercim, eseri 1297'de tamamladığını ifade etmektedir. bkz. Abdünnâfi' Efendi, *Terceme-i Nuhbetü'l-Fiker*, s. 220.

yazmaya karar verdiğini,¹ lisân-ı şîrîn-i Türkî üzere kaleme aldığını, tercümeyle yetinmeyip kitaba faydalı ve mühim bazı mevzuları da eklediğini vurgulamaktadır.² Taha İmamoğlu, eseri tanıtan bir bildiri hazırlamıştır.³

9. Terceme-i Âdâb-ı Gelenbevî

Gelenbevî'nin bahs ve münâzara ilmine dair Arapça kaleme aldığı eserinin en muteber tercüme ve şerhlerinden biridir.⁴ Abdünnâfi' İffet Efendi, tercümeyle Musul valiliği görevinden ayrıldığı sırada 1299/1882'de bitirdiğini ifade eder.⁵ Kitap, 1302/1885 tarihinde İstanbul'da Matbaa-i Osmaniye'de 7+158 sayfa hâlinde basılmıştır. İlker Kömbe, eser hakkında bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır.⁶

10. Müntehabât-ı Nâfia-i Risâle-i Kuşeyriyye

Kuşeyri'nin (ö. 465/1072) meşhur *er-Risâle*'sinden seçmeler mahiyetindeki kitap, bazı fevâidin de ilâvesiyle 1300/1882-83'te tercüme edilmiş,⁷ 1307/1889-90'da İstanbul'da, 336 sayfa hâlinde basılmıştır. Müellifin "intihâb-ı me'mûrîn-i mülkiye komisyonu reîsi" sıfatıyla anıldığı bu kitap, Sultan II. Abdülhamid'e ithaf edilmiş⁸ ve Serasker Muhtâr Efendi tarafından esere manzum Türkçe bir takrîz yazılmıştır.⁹ Abdünnâfi' İffet Efendi kitapla ilgili duygularını şu beyitlerle dile getirmiştir:

Eserim oldu sezâ ithâfa
Tuhfe-i nâfi'dir ahlâfa

Defter-i ehl-i velâyetdir bu
Fihris-i ilm-i hakikatdir bu

1 Abdünnâfi' Efendi, *Terceme-i Nuhbetü'l-Fiker*, s. 3.

2 Abdünnâfi' Efendi, *Terceme-i Nuhbetü'l-Fiker*, s. 4.

3 İmamoğlu, Taha, "Anadolu'da Usûl Çalışmaları: Ramazanzâde Abdünnâfi İffet Efendi'nin Nuhbetü'l-Fiker Şerhi: El-Eserü'l-Mu'teber Fi Tercemeti Nuhbeti'l-Fiker", Anadolu'da Hadis Geleneği ve Dâru'l-Hadisler Sempozyumu, Samsun 2011.

4 Kömbe, "Osmanlı-Türk Düşüncesinde Münâzara İlmi", s. 148.

5 Abdünnâfi' Efendi, *Terceme-i Âdâb-ı Gelenbevî*, s. 3.

6 Kömbe, İlker, "Osmanlı-Türk Düşüncesinde Münâzara İlmi ve Abdünnâfi İffet'in Tercüme-i Âdâb-ı Gelenbevî Adlı Eseri", Marmara Üniversitesi 2004. Yazar çalışmasını aynı adla geniş bir makale olarak da yayınlamıştır. bkz. *Divân İlmi Araştırmalar*, sy: 20 (2006/1), s. 119-167.

7 İbnü'l-Emin, *Son Asır Türk Şairleri*, III, 1470.

8 Abdünnâfi' Efendi, *Müntehabât-ı Nâfia-i Risâle-i Kuşeyriyye*, s. 3.

9 Abdünnâfi' Efendi, *Müntehabât-ı Nâfia-i Risâle-i Kuşeyriyye*, s. 4-7.

İntifâ‘ eyleyerek ihvânım
Ola ya Rabb sebab-i gufrânım!¹

11. Dîvân

İbnü'l-Emin, Abdünnâfi‘ İffet Efendi'nin ta'lik ile yazılmış *Dîvân*'ının bir nüshasının, şairin akrabalarından, kemâlin ve erbabının kadrini bilen zevâttan Abidin Subhi Ramazanoğlu tarafından kendisine hediye edildiğini; müellif hattı bir nüshanın da vaktiyle eline geçtiğini belirtmiştir.² İbnü'l-Emin'in, müze değerinde görülen kütüphanesini İstanbul Üniversitesi'ne bağışladığı³ bilinmektedir. Sözünü ettiği müellif nüshası, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 10365 numarada, diğeri ise 10029 numarada kayıtlıdır. Müellif hattı nüshanın zahriyesinde “Fâzıl-ı şehir Adanalı Abdünnâfi‘ İffet Efendi merhûmun hatt-ı destiyle muharrer *Dîvân*'ıdır,” yazısı yer alır. 139 varaktan oluşan eserde şair sık sık beyitlerin üstünü çizerek düzeltmeler yaptığı için eser bir müsvedde görünümü arz etmektedir.

Abdünnâfi‘ İffet Efendi *Dîvân*'ını doktora tezi olarak hazırlayan Emrah Gündüz, İbnü'l-Emin'in sözünü ettiği bu iki nüshanın birbirinden büyük ölçüde farklılık arz ettiğini, benzerlik oranının ancak %15-20 civarında olduğunu belirtmektedir. Abidin Subhi Ramazanoğlu tarafından İbnü'l-Emin'e hediye edilen ve hacimce daha geniş olan *Dîvân*'ı tez olarak hazırlayan Gündüz, müellif hattı diğer nüshanın şairin ikinci dîvânı olduğu kanaatine ulaşmış ve ayrı bir çalışmaya konu edilebileceğini belirterek çalışmasının dışında tutmuştur.⁴

12. Terceme-i Nâfia-i Devr-i A'lâ

Muhyiddîn ibnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) *Hizbü'd-Devri'l-A'lâ* adlı birkaç sayfadan müteşekkil duasının tercüme ve şerhinden oluşan 52 varaklık⁵ bu eseri Abdünnâfi‘ Efendi, 1308 yılının Cemâziye'l-âhir ayının or-

1 Abdünnâfi‘ Efendi, *Müntehabât-ı Nâfia-i Risâle-i Kuşeyriyye*, s. 336.

2 İbnü'l-Emin, *Son Asır Türk Şairleri*, III, 1470 (26 nolu dipnot).

3 Akün, “İbnülemin Mahmud Kemal”, *DİA*, XXI, 252.

4 Gündüz, *Abdünnâfi İffet Efendi ve Dîvânı*, s. 22.

5 Eserde hem varak hem de sayfa numarası verilmiştir. Buna göre 103 sayfadan oluşmaktadır.

tarlarında (Ocak 1891) tamamladığını belirtmektedir.¹ Bu tarih müellifin vefatından 5 ay önceki bir zaman dilimine tekabül ettiği için son eseri olması kuvvetle muhtemeldir. Mukaddimedede eserin öneminden, tercüme ve şerhinin gerekliliğinden bahseden Abdünnâfi‘ Efendi ayrıca İbn Arabî’nin kısaca biyografisine yer vermiş ve çalışmaya kendisini Hicâz eski valisi Safvet Paşa’nın teşvik ettiğini belirtmiştir.² Kitabın sonuna, Şam müftüsü merhûm Cündîzâde Emîn Efendi’den, *Hizbü’l-Devri’l-A‘lâ* ile ilgili hususî olarak ahz eylediği 23 Zilkade 1280 (30 Nisan 1864) tarihli icâzetnâme, hocasına duaya vesile olması dileğiyle ilâve etmiştir.³

13. Abdünnâfi‘ İffet Efendi’ye Nispet Edilen Eserler

Bursalı Mehmed Tâhir, Abdünnâfi‘ İffet Efendi’nin *Ravzatü’l-Fesâha* isimli bir *Telhis* tercümesinden,⁴ İbnü’l-Emin ise *Terceme-i Mukaddime-i İbn-i Hişâm* adlı, matbu olmayan bir nahiv tercümesinden söz eder.⁵ Fakat bu iki eser kütüphanelerde tespit edilememiştir.

1 Abdünnâfi‘ Efendi, *Terceme-i Nâfia-i Devr-i A‘lâ*, vr. 52b.

2 Abdünnâfi‘ Efendi, *Terceme-i Nâfia-i Devr-i A‘lâ*, vr. 2a/3b.

3 Abdünnâfi‘ Efendi, *Terceme-i Nâfia-i Devr-i A‘lâ*, vr. 50b/51b.

4 Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 387.

5 İbnü’l-Emin, *Son Asır Türk Şairleri*, III, 1471.

EN-NEFU'L-MU'AVVEL HAKKINDA

Bu kısım, tercümenin yayın serüveni, esere yazılan takrîzler, tercümenin genel özellikleri, tercüme edilmeyen yerler, mütercimın kaynakları, tercümeğe şerh ve tenkit düzeyinde katkıları gibi eserin daha iyi tanınmasını sağlayacak konular ihtiva etmektedir.

Tercümenin Hikâyesi

Mukaddimedede, Kur'ân'ın dil açısından üstün karakterine ve sahip olduğu inceliklerin ancak belâgat ilmi vasıtasıyla bilinebileceğine, *Telhîs ile Mutavvel*'in sahanın en muteber eserlerinden olduğuna işaret eden Abdünnâfi' İffet Efendi, konuların derinliği sebebiyle özellikle talebelerin mezkûr eserleri anlamada güçlük yaşadıklarına dikkat çekmiş ve onlara yardımcı olmak adına, âdeti olduğu üzere Abdülkâdir-i Geylânî'den himmet dileyerek tercüme işine girişmeye karar vermiştir. Bu esnada önce Şam sonra Bağdat defterdarlığı görevini yürüttüğü için, işlerinin yoğunluğu sebebiyle çalışmasına altı yıl boyunca gereken ilgiyi gösterememiş, bir ara görevinden ayrıлып İstanbul'a döndüğünde yakaladığı zaman aralığını değerlendirerek esere yoğunlaşmış ve son şeklini vererek hilâfet makamına arz edebilecek düzeye getirme imkânı bulabilmiştir.¹

İkinci cildin sonunda yer alan ifadelerine göre, çalışmayı 1278/1861'de Rodos'ta bitirmiş fakat yürüttüğü Şam ve Irak görevleri vesilesiyle yaşadığı sekiz senelik yoğunluktan dolayı son tashihleri yapıp tercümeği yayına hazırlayamamıştır. Eser ancak 1286/1869'da tamamlanmıştır. Bu esnada Saraybosna mutasarrıflığına tayin edildiği için tercümenin burada tab'ını planlarken, çok geçmeden Hersek mutasarrıflığına atanmış olması, eserin yayını konusunda kendisinde bir endişeye yol açmışsa da bu iki mekânın yakınlığına güvenerek niyetinden vazgeçmemiştir. Fakat matbaanın edevât bakımından eksikliği ve haberleşmenin gecikmesi sebebiyle burada bulunduğu iki buçuk sene zarfında eserin ancak birinci cildi basılabılmıştır. Eserin matbu bir nüshası eski sadrazamlardan Mehmed Rüşdî Paşa (1811-1882) aracılığıyla padişaha takdim ve Abdünnâfi'

1 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, I, 5-6.

Efendi, ikinci rütbeden bir kıta mecîdî nişân-ı hümayûnuyla taltif edilmiştir. Çalışmanın yarım kalmasına gönlü razı olmayan mütercim, bu esnada Resmo sancağına atanmış ise de ikinci cilt, İstanbul'daki arkadaşlarının katkılarıyla 29 Şaban 1290'da (22 Ekim 1873) Matbaa-i Âmire'de kisve-i tab'a bürünmüştür.¹

en-Nefu'l-Mu'avvel'e dönemin altı âlimi tarafından sitâyîş dolu takrîzler yazılmıştır. İlki “Şeyhülislâm-ı sâbık” sıfatıyla Hasan Fehmi Efendi'ye (ö. 1298/1881) ait olup manzum ve Arapçadır. İkincisi, “İstanbul pâye-i refasıyla mübeccel” Zîver Bey Efendi'nin takrîzi olup tarih düşürmeli, manzum ve Türkçedir. Hersek Sancağı'nda bulunan Mostar kasabası müftüsü Mustafa Sıdkî Efendi, Saraybosna Müftüsü Mustafa Hilmi Efendi, Kıbrıs müderrislerinden el-Hâc Mehmed Efendi ve *Îsâgocî* mütercimi Rodoslu Abdullah Efendi'nin takrîzleri ise Arapça ve mensûrdur.²

Dili ve Üslubu

Tercümenin dikkat çeken ilk yönü, kimi zaman *Mutavel* metninden bile çok daha zor anlaşılmasına sebebiyet veren aşırı ağdalı dilidir. Bunun ve dönemin dil anlayışının bir yansıması olarak bazı cümlelerin tercümesinde Arapça metinle Türkçe karşılığının aynı kelimeleri ihtivâ edecek kadar birbirine benzediği görülür. Fesâhat bahsinde geçen bir beyitle ilgili aşağıdaki ibare ve tercümesi buna örnek gösterilebilir:

(هَذَا هُوَ الْمَعْنَى الْمَشْهُورُ فِيمَا بَيْنَ الْقَوْمِ، وَلَا يُحْفَى مَا فِيهِ مِنَ التَّكْلِيفِ وَالْتَعْسُفِ، وَمَنْشَأُهُ عَدَمُ التَّعَمُّقِ فِي الْمَعَانِي وَقِلَّةُ التَّصْفُحِ لِكَلَامِ الْمَهْرَةِ مِنَ السَّلْفِ، وَالصَّحِيحُ أَنَّهُ أَرَادَ بِطَلَبِ الْفِرَاقِ طَيْبِ النَّفْسِ بِهِ وَتَوَطُّبِهَا عَلَيْهِ...) ³

Beyne'l-kavm meşhûr olan ma'nâ budur. Ve bunda olan tekellüf ü taassüf hafî değildir. Ve menşei, meânide adem-i teammuk u tegavvus ve kelâm-ı mehere-i selefi killet-i tafahhusdur. Ve sahîh olan, taleb-i firâk ile murâd-ı şâir, firâk ile tîb-i nefis ve firâk üzere nefisini tavnî ü temkîndir.⁴

1 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, II, 243-244. Tercümenin matbu bir nüshasının padişahın görüşüne arz edildiğini gösteren belge için bkz. BOA, A.MKT.MHM, Dosya No: 475; Gömlek No: 34.

2 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, I, 2-4.

3 Tefâtânî, *el-Mutavel*, I, 169.

4 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, I, 44.

Tercümenin ağdalı dili, mütercimim *Mutavvel* metninden bağımsız hareket ettiği yerlerde daha net bir şekilde hissedilir. Bu anlamda eserin özellikle dîbâcesine bakmak yeterli olacaktır. Bunun dışında, kıssavârî yapısı bulunan metinlerin tercümesi de diğer kısımlara nazaran ağdalı bir dile dönüş yapılan yerlerdendir. Mütercim bu gibi yerlerde bol Farsça kelime ve terkip içeren oldukça uzun cümleler kurabilmektedir. Eserde pek çok örneği görülebilecek bu hususu, isnâd-ı haberî bahsinde geçen ve Zeyd b. Erkam'ın, münâfıkların sözlerini amcasına ve onun da Hz. Peygamber'e ulaştırması sonucunda cereyan eden olaylar zincirini içeren bir metnin tercümesini vererek örneklemek mümkündür:

Ve ma'lûm ola ki bu makâmda zebânzed-i kavm olmayan bir vech-i âhar olup vech-i mezkûr *Sahîb-i Buhârî*'de Zeyd bin Erkam'dan olunan rivâyete nazaran tezkîbin hilf-i münâfikîne ve *عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ حَتَّى* (لَا تُتَّقُوا عَلَيَّ مَنْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ حَتَّى) (لَا تُتَّقُوا عَلَيَّ مَنْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ حَتَّى يَنْفُضُوا مِنْ حَوْلِهِ) kelâmını adem-i tefevvühlerini iddiâ-yı bâtıllarına râcî' olmasıdır. Şöyle ki Zeyd bin Erkam, rakamzen-i sahife-i rivâyet olduğu üzere gazevât-ı Hazret-i risâlet-penâhîden bir gazvede Abdullâh bin Übeyy bin Selûl'ün *عِنْدَهُ لَوْ رَجَعْنَا مِنْ حَوْلِهِ، وَلَوْ رَجَعْنَا مِنْ حَوْلِهِ،* (لَا تُتَّقُوا عَلَيَّ مَنْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ حَتَّى يَنْفُضُوا مِنْ حَوْلِهِ، وَلَوْ رَجَعْنَا مِنْ حَوْلِهِ، وَلَوْ رَجَعْنَا مِنْ حَوْلِهِ،) deyü tefevvüh-i fesâd-âmizi ya'nî hazerât-ı Muhâcirîn radiyallâhu anhum emr-i taayyüşde dūçâr-ı zarûret olarak havâl-i sâye-bân-ı Cenâb-ı risâlet-penâhîden kesb-i tefrika ve şeml etmek üzere müşârun ileyhim haklarında infâk u îânenen hazerât-ı Ensâr radiyallâhu anhumu men' için bu kelâm-ı fitne-engîzi ve ba'dehû evreng-nişin-i tahtgâh-ı risâlet hazretlerinin el-ân muhayyem-i serâ-perde-i iclâlleri olan mekândan dâru'l-envâr-ı Medîne'ye hîn-i muâvedetlerinde “Elbette Medîne'den, eazz olanlar ezell olanları ihrâc eder,” diyerek hâşâ Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi vesellem efendimiz hakkında ta'bîr-i “ezell” ile kasd-ı izdirâ ve nefsini isnâd-ı “eazz” ile ta'zîzi rehîn-i sâmia ve muharrik-i ırk-ı hamiyet-i İslâmiyye'm olarak der-akab bu vâkia-i fâciâyı ammim Sa'd bin Ubâde radiyallâhu anh hazretlerine ifâde vü tizkâr ve ammim müşârun ileyh dahi bilâ tevakkuf zât-ı Hazret-i risâlet-penâhîye arz u ihbâr ederek benî huzûr-i saâdetlerine celb ile istikşâf-ı tafsîl-i makâl-i güzâf buyurdular. Ben dahi enbân-ı sâmiâmda mahfûz u nihân olan vukûât-ı fitne-resânı sūd-de-i saâdete alâ mâ vekaa beyân ü iblâğında Cenâb-ı Hükümrân-ı hutta-i belâğ taraf-ı hümâyûnundan Abdullah bin Übeyy bin Selûl ile ashâbından bu makâl-i fâsidü'l-meâlin suâline fermân-ı kazâ-tüvân cereyân etmesiyle girizgâh-ı inkâr u tegâfülü kemîn ve tenvîr-i fûrûğ-i dürûğ için hilf u yemîn etmelerine binâen cânib-i Akdes-i Hazret-i risâletden ifâdât-ı

1 “Allah'ın elçisinin yanında bulunanlardan maddî desteğinizi kesin ki etrafından dağılıp gitsinler. Medîne'ye döndüğümüzde üstün ve şerefli olan (Medineli münâfıklar.) alçak (ve aşağılık olan Mekke'li müslümanları) bu şehirden mutlaka çıkaracaklardır.” (Buhârî, Tefsîr 4901)

vâkıam siâye vü isnâda mahmûl ve kelâm-ı İbn-i Übeyy ma'riz-i tasdîk u kabûle mevşûl buyurulmasıyla istîâb-ı hümûm-i şedîde ile günc-i hâne-i târikimde mülâzım-i endîşe vü ızdırâb ve ammim müşârun ileyhin muâheze vü itâbiyle gark-âb-ı arak-ı şerm-sârî vü hicâb oldum. Ba'dehü Cenâb-ı fârik-ı hakk u bâtil teâla şânuhû: ﴿إِذَا جَاءَكَ الْمُنَافِقُونَ﴾ nazm-ı celilini inzâl buyurup Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi vesellem beni huzûr-i saâdetlerine celb ü da'vetle nazm-ı mezkûru kırâat ve nüzûl-i bârân-ı rahmet-resân-ı vahy-i mübîn ile dâmen-i zebân-ı sıdk-ı beyânım levs-i iftirâ vü dürrûğdan pezir-efte-i tathîr olduğu ma'rizinde teblîğ-i beşâret buyurdular.¹

Tercümenin kimi zaman ana metinden daha kapalı bir yapıda olmasına sebebiyet verdiği görülen bu ağdalı dilin, mütercimim aynı zamanda bir şair olmasının sonucu olarak, kendine has bir letâfete ve akıcılığa sahip olduğu da özellikle belirtilmelidir. Eserin hemen her yerinde görülen kâfiyeli üslup, Abdünnâfi' İffet Efendi'nin şairliğini ve edebî zevkini tercümesine yansıttığını gösteren önemli detaylardan biridir. Birkaç örnek olarak şu cümlelere yer verelim:

"... (بِتَأْوِيلِ) kaydı zâyî' u **kâsid** ve kavlı-i câhil emsâlinin ihrâcını bu kayda isnâd **fâsid** olur."²

"...takdîrinde olması **câiz** ve belki cihet-i rüchânı **bârizdir**."³

"Müellif-i **kitâb**, aleyhi rahmetü'l-Meliki'l-**Vehhâb**..."⁴

"Bu da cümle-i sâniye istiklâl ve kesret ü şüyû'-i isti'mâlde mesel mec-râsına **cârî** ve mâkablinden munfasıl u **ârî** olarak..."⁵

"...fenn-i beyân ilm-i belâgatden **cüz'** ve tahsîl-i belâgat-i kelâmda kendisine şiddet-i ihtiyâcdan nâşî mazhar-ı istibdâd ü **temeyyüz** olmasıyla..."⁶

"Ve kavlı-i fahl ü **kavîm** ve mezheb-i cezl ü **müstakîm** budur."⁷

"...mizvedeye ya'nî dağarcığa *râviye* ıtlâkı gayr-ı **manzûr** ve i'tibâr-ı alâ-kadan **mehcûrdur**."⁸

1 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefû'l-Mu'avvel*, I, 66-67.

2 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefû'l-Mu'avvel*, I, 90.

3 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefû'l-Mu'avvel*, I, 283.

4 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefû'l-Mu'avvel*, I, 342.

5 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefû'l-Mu'avvel*, I, 373.

6 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefû'l-Mu'avvel*, II, 2.

7 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefû'l-Mu'avvel*, II, 52.

8 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefû'l-Mu'avvel*, II, 82.

“...bunu ifâdede lâyük olan, kelâmın gâyet-i bast ile **isbâğ** ve her bir meblağ-i mümkinе **iblâğ** olunmasıdır.”¹

“...ke-enne bu lezzet iki lezzet olup birisi lezzet-i **vicdân** ve âharı elemenden tahlîs-i **ezhândır**.”²

“...hulûl-i ecel-i mev‘ûdda hileler **bâtıl** ve sa‘y ü verzişler netîce-i mukâvemetden âciz ü **âtil** olur.”³

“Zirâ nevâl-i emîr bedre-i ayn ya‘nî on bin dirhem ü dinar-ı **nâb** ve nevâl-i sehâb katre-i **âbdır**.”⁴

Tercümedeki Eksiklikler ve Fazlalıklar

Mutavvel ile *en-Nefu'l-Mu'avvel* karşılıklı okunduğunda tercümede, nüsha farklılığıyla izah edilemeyecek cümle ve paragraf düzeyinde atlamalar göze çarpar. Paragraf düzeyindeki atlamaların tamamı ve cümlelerin çoğu tercüme açısından bir eksiklik oluşturup sonuca etki edebilecektir. Mukaddime,⁵ kelâmın belâgatı,⁶ kelâmın muktezâ-yı zâhirin dışına çıkması,⁷ iltifât,⁸ şart edatları,⁹ müsnedin tenkîri,¹⁰ kasr,¹¹ itnâb¹² ve cinâs¹³ gibi bahislerde cümle düzeyinde tercüme eksikliklerine rastlanmaktadır.

Paragraf düzeyindeki atlamaların birini somut olarak göstermek, diğerlerinin ise yerlerine işaretle yetinmek istiyoruz. Bedî‘ ilminde, manevî sanatlardan **taksîm** anlatılırken, câhiliye şairi Mütelemmis’e (ö. 569 veya 580) ait iki beyit tahlil edilir. Tartışma, örneğin **taksîme** mi yoksa **leff ü neşre** mi örnek teşkil ettiği noktasında yoğunlaşmaktadır. Zira bu iki sanat birbirinden az bir farkla ayrılmaktadır. Öncelikle şairin mezkûr beyitlerine yer verelim:

1 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, I, 356.

2 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, I, 368.

3 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, II, 113.

4 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, II, 172.

5 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, I, 79, 102; krş: Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, I, 25, 31.

6 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, I, 221; krş: Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, I, 54.

7 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, I, 755; krş: Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, I, 168.

8 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, I, 763-764; krş: Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, I, 168.

9 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, II, 88; krş: Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, I, 197.

10 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, II, 197; krş: Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, I, 219.

11 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, II, 399; krş: Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, I, 266.

12 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, II, 857; krş: Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, I, 368.

13 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, IV, 210-211; krş: Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, II, 197.

وَلَا يُقِيمُ عَلَى ضَيْمٍ يُرَادُ بِهِ إِلَّا الْأَذْلَانَ عَيْرُ الْحَيِّ وَالْوَدَّ
هَذَا عَلَى الْخَنْفِ مَرْبُوطٌ بِرُمَّتِهِ وَذَا يُشْجُ فَلَا يَزِي لَهْ أَحَدًا

“Hiçbir varlık kendisine yapılan zulme rıza gösterip o yerde oturmaz. Şu iki zelil hariç ki biri kabilenin eşeği, diğeri de çadır kazığıdır. Bu, eski bir ip parçasına zelil bir şekilde bağlanır; ötekinin de başına onca vurulur da kimse oturup ona ağlamaz.” (Basît)

Teftâzânî, şiirde geçen (هَذَا)’nın (عَيْرُ الْحَيِّ)’a yani kabilenin eşeğine, son mısradaki (دَا)’nın ise (وَدَّ)’e yani kazığa işaret ettiğini, bu nedenle taksîmin söz konusu olduğunu belirtmektedir. Şârih, işaret isimleri için tam tersi bir takdirin de düşünülebileceğini ve bu yoruma göre işaret isminin nereye ait olduğu belli olmayacağı için şiirin taksîme değil leff ü neşre örnek teşkil edebileceği şeklindeki muhtemel bir itiraza yer verip bunu cevaplamaktadır. *Mutavvel*’de geçen ve tercümede karşılığı bulunmayan² bu metin şöyledir:

(فَإِنْ قُلْتَ: «هَذَا» وَ«ذَا» مُتَسَاوِيَانِ فِي الْإِشَارَةِ إِلَى الْقَرِيبِ وَكُلُّ مِنْهُمَا يَحْتَمِلُ أَنْ يَكُونَ إِشَارَةً إِلَى «الْعَيْرِ» وَإِلَى «الْوَدِّ» فَلَا يَتَحَقَّقُ التَّغْيِينُ، وَحِينَئِذٍ يَكُونُ الْبَيْتُ مِنْ قَبِيلِ اللَّفِّ وَالنَّشْرِ، قُلْتَ: لَا نَسْلِمُ النَّسَاوِيَّ بَلْ فِي حَرْفِ التَّنْبِيهِ إِيمَاءٌ إِلَى أَنَّ الْقُرْبَ فِيهِ أَقْلٌ، وَأَنَّهُ يَفْتَقِرُ إِلَى تَنْبِيهِ مَا، فَيَكُونُ إِشَارَةً إِلَى «عَيْرِ الْحَيِّ»، وَلَوْ سَلِمَ فَسَوَاءٌ جَعَلْتَ «هَذَا» إِشَارَةً إِلَى «عَيْرِ الْحَيِّ» وَ«ذَا» إِلَى «الْوَدِّ» أَوْ بِالْعَكْسِ يَحْضُلُ التَّغْيِينُ، غَايَةُ مَا فِي الْبَابِ أَنَّ التَّغْيِينَ مُحْتَمَلٌ، وَمِثْلُ هَذَا لَيْسَ فِي اللَّفِّ وَالنَّشْرِ، فَلْيَتَأَمَّلْ)³

Paragraf düzeyinde atlamalar bu örnekten başka, müsnedün ileyhin takdimi,⁴ kelâmın muktezâ-yı zâhirin dışına çıkması,⁵ müsnedin terki,⁶ sebebî müsned,⁷ kem-i haberiyye,⁸ fasl-vasl,⁹ manevî sanatlardan cem‘ ma-

1 Mütelemmis, *Divân*, s. 208-211.

2 Krş: Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nef‘ul-Mu‘avel*, II, 173.

3 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, IV, 79. Bu metnin tercümesi ilgili kısımda verilmiştir.

4 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, I, 689-690; krş: Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nef‘ul-Mu‘avel*, I, 154.

5 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, I, 755; krş: Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nef‘ul-Mu‘avel*, I, 167-168.

6 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, II, 27; krş: Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nef‘ul-Mu‘avel*, I, 185.

7 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, II, 65-66; krş: Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nef‘ul-Mu‘avel*, I, 192.

8 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, II, 295; krş: Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nef‘ul-Mu‘avel*, I, 241-242.

9 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, II, 778; krş: Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nef‘ul-Mu‘avel*, I, 349.

at-taksîm,¹ seci,² lafzî sanatlardan teşrî' / tevşîh,³ serikât-ı şî'riyye⁴ ve iktidâb⁵ gibi bahislerde yer almaktadır.

Bu noktada, Christopher Ferrard'ın "The Development of an Ottoman Rhetoric up to 1882 Part: I: The Medrese Tradition" adlı makalesinde ileri sürdüğü bir iddiayı tartışmaya açmak uygun düşecektir. Ferrard bu makalesinde diğer Türkçe belâgat kitaplarının yanı sıra Abdünnâfi' İffet Efendi'nin *en-Nefu'l-Mu'avvel*'ini de bir başlık altında değerlendirmeye çalışmıştır. "This work is actually **an abridged translation** of the entire *Mutavvel*"⁶ diyerek tercüme eksik gördüğünü belirten Ferrard, fasl-vasl bahsinden mütercim atladığı bir paragrafı örnek gösterir.⁷ Onun bir örnekle işaret ettiği tercüme eksikliğinin detaylı bir tahlili yukarıda yapılmasına rağmen "eksik çeviri" deyince, eserin bir bölümünün veya bazı bölümlerinin bütün hâlinde tercüme edilmemiş olması akla geldiğinden, düzensiz atlamalarına rağmen böyle bir yönü bulunmayan *en-Nefu'l-Mu'avvel*'in eksik çeviri olarak yansıtılması kanaatimizce doğru değildir. Ferrard'ın eksik çeviriden kastı, tercümede bazı eksikliklerin varlığına dair masum bir tespit olarak yorumlanacak olsa bile, makale düzeyinde bir çalışmanın bir alt başlığı seviyesinde ele alınan iki ciltlik geniş bir eserin diğer pek çok özelliğine temas etme ihtiyacı hissetmeden bir zafiyetini öne çıkarması, kuşkusuz yazarın nesnellığı açısından soru işareti uyandıracaktır.

en-Nefu'l-Mu'avvel'in netice itibarıyla bir tercüme olması, muhtevasının tamamen Türkçe olduğunu düşündürse de eserde, Arapça alıntılarının tercüme edilmemesinden ya da mütercim tercihinden kaynaklı bazı fazladan Arapça metinlere rastlanır. Abdünnâfi' İffet Efendi, Beydâvî (ö. 685/1286) tefsirinden ve Eyyûbîzâde Mustafa el-Mostarî'nin (ö. 1119/1707) fıkıh usûlüne dair *Miftâhu'l-Husûl* adlı *Mir'ât* hâşiyesinden yaptığı uzun alıntıları, muhtemelen metnin akışını bozmamak adına tercüme etmemiştir.⁸

1 Tefâtâzânî, *el-Mutavvel*, IV, 81; krş: Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, II, 173-174.

2 Tefâtâzânî, *el-Mutavvel*, IV, 280; krş: Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, II, 208.

3 Tefâtâzânî, *el-Mutavvel*, IV, 309-313; krş: Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, II, 213.

4 Tefâtâzânî, *el-Mutavvel*, IV, 402-403; krş: Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, II, 226.

5 Tefâtâzânî, *el-Mutavvel*, IV, 483; krş: Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, II, 241.

6 Ferrard, "The Development of an Ottoman Rhetoric", s. 176.

7 Ferrard, "The Development of an Ottoman Rhetoric", s. 176-179.

8 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, I, 302-303, 303-304.

Ayrıca meânî ilmini ihtiva eden birinci cildin sonunda, eserin uzunca sayılabilecek telif hikâyesini,¹ beyân kısmının sonunda eserin yazılış tarihini de ihtiva eden kısa bir pasajı² ve bedî' kısmının sonunda kitabı tamamlayabilmiş olmanın verdiği mutluluğu ve hissettiği şükür duygularını³ Arapça kaleme almayı tercih etmiştir.

Tercümenin Kaynakları

Bir tercümenin kaynaklarını tespit etmeye çalışmak ilk bakışta anlamsız bir gayret olarak görülebilir. Fakat incelenen tercüme literal bir çeviriden daha fazlasını vadediyorsa; metinde geçen kaynaklardan hangisinin ana metne, hangisinin tercümeyle ait olduğunu hatta biraz daha ileri gidildiğinde mütercim kaynak vermeden yararlandığı eserleri tespit etmeye çalışmak hem bir anlam kazanacak hem de tercümenin hangi imkânlar ve kaynaklar çerçevesinde yapıldığı hususunu aydınlatmaya büyük katkı sağlayacaktır.

en-Nefu'l-Mu'avvel'in kaynaklarını tespit etmek öncelikle tercümeyle *Mutavvel* metniyle mukayeseli bir şekilde okumayı, metinde yer almayan ve mütercime ait olan tasarrufları tespit etmeyi gerektirir. *Mutavvel*'in kaynaklarını mütercimin kaynaklarından ayırmak ancak böyle mümkün olabilir. Fakat mütercime ait tasarruflar içerisinde yer alan eser adlarının doğrudan mütercimin kaynaklarını teşkil ettiğini düşünmek de bizi yanıltıcı bir başka sonuca götürmekle malüldür. Zira mütercimin bir hâşiyeden aktardığı bilgiler içerisinde bir başka eser isminin yer alması ve aslında ilgili hâşiyeye ait olan bu kaynağın bizi yanıltması ihtimali söz konusudur. Sözelimi, Abdünnâfi' Efendi, (هل) soru edatının kısımları incelenirken *Telvîh*, *Şerh-i İşârât* ve *Hikmetül-İşrâk* adlı eserlere atıfla ek bilgiler sunar.⁴ İlk etapta, mütercimin bu eserlerden doğrudan yararlandığı düşünülebilir. Fakat bilgilerin, tercümenin temel kaynağı olan Siyâlkûtî (ö. 1067/1657) hâşiyesinde mezkûr eserlerden nakledilmiş olması,⁵ mütercimin bu üç

1 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, I, 380-381.

2 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, II, 151.

3 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, II, 242-243. Bedî' kısmında uzun bir Arapça anlatımdan sonra tekrar Türkçeye dönülerek bu kısmın yazılış hikâyesi ana dilde verilmiştir. bkz. *en-Nefu'l-Mu'avvel*, II, 243-244.

4 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, I, 287.

5 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 170.

kaynağı en azından ilgili bahis çerçevesinde bizzat görmediğini, bu kitap isimlerini hâşiyeden tercüme ederek aktardığını anlamamızı sağlayacaktır. O hâlde, bu örnek ekseninde mütercimın gerçek kaynağı Siyâlkûtî hâşiyesi olup *Telvîh*, *Şerb-i İşârât* ve *Hikmetü'l-İşrâk* ise kendilerinden bilfiil istifade edilmeyen ama edildiği intibâ uyandıran kaynaklar konumundadır. Tercümede bu bakış açısını doğrulayacak pek çok örnek mevcuttur.¹

Bu karmaşanın içerisinde bizi büyük ölçüde kurtaracak olan, tercümenin merkeze aldığı *Mutavvel* hâşiyelerinin ve varsa diğer kaynakların tespitidir. Siyâlkûtî'ye otuzu aşkın yerde ismen atıfta bulunulmuş olması,² tercümenin temel kaynağının bu muhaşşinin hâşiyesi olduğunu gösterir. Fakat bu tespit de sorunu kökten çözmeye vasfını hâiz değildir. Şöyle ki Siyâlkûtî hâşiyesi *en-Nefu'l-Mu'avvel* ile mukayeseli bir şekilde okunduğunda mütercimın hemen her sayfada bu kaynaktan az veya çok nakiller yaptığını ve bunlar da hesaba katıldığında hâşiyeden yapılan alıntılarının dört yüz otuzu aştığını söylemek mümkündür.

Süyûtî (ö. 911/1505) ve Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) gibi âlimlerin kendisinden sitayişle söz ettiği³ Hasan Çelebi (ö. 891/1486) hâşiyesi, tercümenin ikinci temel kaynağıdır. Mütercim, Hasan Çelebi'den, biri "İstîâre"⁴ ve diğer ikisi "İltifât"⁵ bahsinde olmak üzere üç yerde ismen nakilde bulunmuştur. Ne var ki esere bir bütün olarak bakıldığında, mütercimın, bu muhaşşiyi anmakta oldukça cimri davrandığı görülür. Zira iki eseri mukayeseli bir okuma, hâşiyenin tercüme katkısının çok daha fazla olduğunu açıkça gösterecektir. Yalnızca mukaddimenin çevirisinde verilen ek bilgilerde bile yirmiyi aşkın yerde bu hâşiyeden isim vermeden yararlanılmış olması, eserin tercüme katkısına dair bir fikir verecektir. Siyâlkûtî hâşiyesi mukaddimeye dair açıklamalara yer vermediğinden tercümenin bu kısmında görülen bu yoğun ilgi ilerleyen kısımlarda azalarak da olsa devam etmektedir. Sonuç olarak, Hasan Çelebi hâşiyesinden, iki yüz otuzu

-
- 1 Meselâ bkz. Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, I, 40; krş: Hasan Çelebi, *Hâşiyeye*, s. 111. Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, I, 288; krş: Siyâlkûtî, *Hâşiyeye*, II, 172 vd.
 - 2 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, I, 60, 96, 105, 129, 164, 171, 182, 189, 196, 261, 292, 337, 341; II, 10, 18, 26, 29, 38, 49, 94, 107, 108, 115, 136, 148, 163, 166, 178, 196.
 - 3 Süyûtî, *Nazmu'l-İkyân*, s. 105-106; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zümûn*, I, 474.
 - 4 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, II, 104.
 - 5 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, I, 171, 175.

aşkın yerde isim vermeden ve çoğunlukla da teknik bilgiler içeren nakillerde bulunulduğu söylenebilir.

Tercüme kaynağı olan üçüncü *Mutavvel* hâşiyesi ise Seyyid Şerîf el-Cürcânî'ye (ö. 816/1413) aittir. Muhaşşî, üçü meânî,¹ üçü beyân² ilminde olmak üzere toplam altı kez ismen anılmaktadır. Fakat bu hâşiyeden de isim vermeden yapılan nakiller mevcuttur. Hepsini hesaba katıldığında, hâşiyeden yirmiyi aşkın yerde alıntı yapıldığı söylenebilir. Seyyid Şerîf hâşiyesinin kaynaklığı konusunda dikkat edilmesi gereken bir husus şudur: Hasan Çelebi, Cürcânî'yi çoğu kez *Fâzıl-ı Muhaşşî* diye anar.³ Mütercim de bazen, Hasan Çelebi'nin *Fâzıl-ı Muhaşşî* diyerek naklettiği Cürcânî'ye ait bir yorumu yine *Fâzıl-ı Muhaşşî* ibaresini kullanarak aynen nakleder. Bu durum ilk bakışta tercümede geçen *Fâzıl-ı Muhaşşî*'nin Cürcânî olduğu ve mütercimin isim vermeden ondan yararlandığı intibâhını uyandırmaktadır. Hâlbuki dikkatli bakıldığında bu tür yerlerde gerçek kaynağın Hasan Çelebi hâşiyesi olduğu, Cürcânî hâşiyesinin ise dolaylı kaynak konumunda yer aldığı görülür.

Mütercimin yaklaşık on yerde ismen Beydâvî tefsirine atıf yapması ve isim vermeden yapılan nakillerle birlikte on beşi aşkın yerde bu tefsirden istifade etmesi, tefsir kaynağı olarak bu eseri merkeze aldığını göstermektedir. Mukâbele sanatı çerçevesinde Leyl sûresinin neredeyse tamamının Beydâvî tefsirinden aktarılmış olması⁴ da bunu doğrulamaktadır. Yine îcâz-ı hazf bahsinde geçen bir âyet çerçevesinde Beydâvî'den uzunca bir alıntı yapılmış sonra bu metin genel hatlarıyla tercüme edilmiştir.⁵ Fakat ıtınâb bahsinde yapılan yine oldukça uzun bir iktibas ise hiç tercüme edilmemiştir.⁶

Emir-nehiy konusu çerçevesinde Mostârî'nin *Mir'ât Hâşiyesi*'nden fevr ve terâhîle ile ilgili bir alıntı yapan mütercim,⁷ ayrıca emrin tekrarı ve umu-

1 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nef'ul-Mu'avvel*, I, 104, 109, 205.

2 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nef'ul-Mu'avvel*, II, 53, 82, 114.

3 Dönmez, *Hasan Çelebi*, s. 222.

4 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nef'ul-Mu'avvel*, II, 156.

5 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nef'ul-Mu'avvel*, I, 364-365.

6 Diğer nakiller için bkz. Abdünnâfi' Efendi, *en-Nef'ul-Mu'avvel*, I, 130, 168, 293, 348, 372-373; II, 42, 163.

7 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nef'ul-Mu'avvel*, I, 302-303.

mu gerektirip gerektirmediği sorunu çerçevesinde aynı eserde yer alan ve usûlcülerden nakledilen beş farklı görüşe, faydalı olacağı düşüncesiyle tercüme etmeksizin yer vermiştir.¹

Mütercim, bazı kelimelerin Türkçe karşılıklarını Muslihuddin Mustafa'nın (ö. 968/1560-61) *Abterî* adlı meşhur sözlüğünden aktarmıştır. Nitekim manevî sanatlardan “teshîm” açıklanırken bu kelimenin sözlükte “münakkaş etmek” anlamına geldiği bilgisi *Abterî*'den nakledilmiştir.² Yine manevî sanatlardan cem‘ maat-tefrîk bahsinde istişhâd edilen bir şiirdeki (كَبْرُ) kelimesi de bu sözlükten hareketle açıklanmıştır.³

Abdünnâfi‘ Efendi, Teftâzânî'nin edebî sanatları incelerken özellikle yararlandığı Harîrî'nin (ö. 516/1122) *el-Makâmât*'ından, *Mutavvel* metninden bağımsız olarak da yararlanmıştır,⁴ şârih ismi belirtmeksizin bu eserin bir şerhinden ve onun da zeylinden alıntılar yapmıştır.⁵ Bir başka yerde de “Şârih-i *Makâmât*” diyerek bir beyit hakkında bilgi nakletmiştir.⁶ Şiirlerin izahında bazen Abdürrahîm el-Abbâsî'ye (ö. 963/1556) ait *Meâbidü't-Tensîs* adlı eserden faydalanan mütercim, bu çerçevede, bir şiirin yazılış hikâyesini bu eserden nakletmiş,⁷ serikât-ı şî'riyye bahsinde aynı kaynaktan bir kez daha alıntı yapmıştır.⁸ Tercümede, ayrıca *kütüb-i bedîiyye* denilerek belâgat kaynakları referans gösterilmiş,⁹ *Şehnâme-i Tûsî*'den Farsça bir beyit leff ü neşr-i mürettebe örnek olarak zikredilmiştir.¹⁰

Mütercimin Tercüme Şerh Düzeyindeki Katkıları

Abdünnâfi‘ İffet Efendi'nin eserini bildiğimiz anlamda bir tercüme olmaktan çıkararak ve onu neredeyse Türkçe bir hâşiye konumuna getiren en önemli özelliği, şerh metninin izahına yönelik geniş açıklamalarıdır. Mütercimin ilâveleri bazen o kadar uzamaktadır ki tekrar konuya dön-

1 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, I, 303-304.

2 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 160.

3 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 173.

4 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 206.

5 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 195, 197.

6 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 204.

7 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 214.

8 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 218.

9 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 160, 163, 166, 172, 192.

10 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 169.

mek için “Nahnu race‘nâ ilâ mâ fi’ş-şerh,”¹ deme ihtiyacı hisseder. Tercümenin pek çok yerinde görülen ve metnin okuyucular tarafından daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayan bu tür ilaveler çoğunlukla hâşiyelerden nakledilmiştir.

Abdünnâfi‘ Efendi’nin metin üzerinde etkisini en fazla hissettirdiği yerlerin başında bedîi sanatlara dair yaptığı açıklamalar gelir. Teftâzânî’nin bu sanatları bazen kısa geçmiş olması, şair mütercime edebî müktesebâtını tercümeyle yansıtmaya fırsatı tanımıştır. Bir örnek olarak, manevî sanatlardan tevriye bahsine katkısı zikredilebilir. Şârih’in kısa bir tanımıyla yetindiği² yerde mütercim kavramı, birinci paragrafını bedî‘ kaynaklarından, ikinci ve üçüncü paragrafını ise Siyâlkûtî hâşiyesinden aktardığı şu ek bilgilerle açar:

Kütüb-i bediyyede manzûr olduğu üzere *tevcih* ve *tahyil* dahi itlâk olunup lâkin müsemâyâya kurb-i mutâbakatden nâşî *tevriye* tesmiyesi cümlesinden evlâdır. Zîrâ tevriye (وَرَيْتُ الْحَبْرَ) lafzından masdar olup “Haberi setr ile mekânına âharını izhâr eyledim,” demektir. Ke-enne mütekellim ma‘nâ-yı maksûdu, izhâr ettiği hilâf-ı maksûdun mâverâsında kılarak adem-i zuhûrunu kasd eyler.

Istılâhda tevriye, karîb ve baîd iki ma‘nâsı olan bir lafz itlâk olunup karîne-i hafiyeye itimâden ma‘nâ-yı baîdi murâd olunmaktadır. Ve bundan murâd, ma‘nâ-yı karîb ma‘nâ-yı baîdi setr ederek maksûd olan ma‘nâ-yı baîd ma‘nâ-yı karîbin halfinde olmasıdır. Ve bu sebeble tevriye muhasinât-ı ma‘nevîyeden olmuştur. Zîrâ bu üslûb ma‘nâ-yı baîdi sûret-i hasene mesâbede taht-ı setrde irâe olup ve ba‘de’t-taleb husûl-i ma‘nâ elezz ü ahlâdır. Binâen aleyh ma‘neyeyn mütesâviyeyn olsa veyâhûd karîne-i vâzıha bulunsa tevriye add olunmaz. Ma‘neyeynin kurb ü bu‘dü fehme nisbetle olup takdîr-i kelâm (قَرِيبٌ إِلَى الْفَهْمِ وَبَعِيدٌ عَنْهُ) demektir. Ve ma‘nânın fehme karîb olması lafzın o ma‘nâda kesret-i isti‘mâlinde ve baîd olması evvele nisbetle kesîru’l-isti‘mâl olmamasındandır.³

Siyâlkûtî merhûm der ki: “İşbu ma‘neyeynin ikisi de hakîkî veyâhûd mecâzî veyâhûd ehadühümâ hakîkî ve âhar mecâzî olmakdan eamm olup fakat beynlerinde lüzûm ve ehadühümâdan âhara intikâl mu‘teber olmamasıyla mecâz u kinâyeden temeyyüz eder.”⁴

1 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu’l-Mu’avel*, II, 161.

2 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, IV, 54.

3 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 442.

4 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu’l-Mu’avel*, II, 166; krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 442.

Teftâzânî, az da olsa *Telhîs* metninde geçen bazı ibarelerin irâbını yapmış, Şârih'in irâb takdîrleri Abdünnâfi' İffet Efendi tarafından Türkçeye aktarılmıştır. Onun, *Mutavvel* metnindeki bazı ibareleri ayrıca irâb edîşi de dikkatleri çekmektedir. Mütercimim, Şârih'ten bağımsız ele aldığı irâb tahlillerinden biri, ¹ ﴿لَا رَيْبَ فِيهِ﴾¹ âyetiyle ilgilidir. Kemâl-i ittisâli iki kısma ayıran Şârih, birinci ve konuyu ilgilendiren kısmı, ikinci cümlelenin birinci cümleden anlam olarak farklı olmakla birlikte onu manevî olarak tekit etmesi olarak izah eder. ﴿لَا رَيْبَ فِيهِ﴾ ifadesinin ﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ﴾¹ manevî açıdan tekit edîşi buna örnek verilir ki Şârih bu takdirin ﴿الْم﴾¹'in müstakil bir cümle, diğerlerinin de sırasıyla ikinci ve üçüncü cümle kabul edilmesi durumunda geçerli ve yaygın kanaatin de bu yönde olduğunu belirtmiştir.²

Abdünnâfi' Efendi ﴿الْم﴾¹'in müstakil ve irâbdan mahalli bulunmayan bir cümle oluşunun keyfiyetini izah etmeye çalışır. Buna göre ﴿الْم﴾ ifadesi (الْم هَذَا) veya (هَذَا الْم) takdir edilerek isim cümlesi ya da cârrı mahzûf olarak (أُقْسِمُ بِالْم) veya mansûb olarak (أَذْكُرُ الْم) şeklinde fiil cümlesi konumunda olur. Bu takdirler üzere ﴿الْم﴾ sûre ismi, Kur'an'ın veya Allah'ın isimlerinden biri olur ya da (الْمَوْلُفُ مِنْ هَذِهِ الْحُرُوفِ) şeklinde tevil edilir. Alfabe harflerinden müstakil bir grup kabul edilirse, sûre başlarında geçen ve tahaddî amacıyla zikredilen harf grubu olması itibarıyla, irâbdan mahalli olmamış olur. Mütercim, âyetle ilgili, konuyu ilgilendirmeyen başka vecihlerin de bulunduğu dikkat çekerek geniş bilgiyi tefsirlere havale eder.³

Bu bilgilerin bir kısmı Hasan Çelebi hâşiyesinde de mevcut olmakla birlikte⁴ alıntının bir bütün olarak Siyâlkûtî'den yapıldığı anlaşılmaktadır. Onun da *Keşşâf*¹ referans göstermesi,⁵ mütercimim tefsirlere gönderme yaparken öncelikle *Keşşâf*¹ kastettiğini düşündürmektedir. Tercümenin muhtelif kısımlarında başka irâb bilgilerine de yer verilmektedir.⁶

1 "Elif, lâm, mîm! Bu, kendisinde şüphe olmayan kitaptır." (el-Bakara 2/1-2)

2 Teftâzânî başka irâb vecihlerinin varlığına da dikkat çekmiş fakat konuyla ilgisi olmadığı düşüncesiyle bunları zikretmemiştir. bkz. *el-Mutavvel*, II, 613.

3 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, I, 319.

4 Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 431.

5 Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 208; krş: Zemaşeri, *el-Keşşâf*, I, 42-44.

6 bkz. Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, I, 20, 21, 40, 42, 44, 129, 135, 152, 180, 182, 273, 346, 354; II, 34, 52 vd.

Abdünnâfi' İffet Efendi, konuların izahında bazen Türkçe ve Farsçadan da yararlanır. Bu çerçevede, Arapça kelimelerin Türkçedeki tam karşılıklarını vurgulamaya özel gayret sarf eder. Örneğin “(بِرْدَة) feth u tahrîk ile habb-i gamâmdır ki Türkî'de *dolu* ta'bir olunur,”¹ “(لِدَّة) cem'-i olup tev'em yani hemzâddır ki lisânımızda *ikiz* denilir,”² ve “(غَلَّالَة) taht-ı sevb u dir'da ilbâs olunan şîar yani bedene mülâsık olan kamîsdir ki Türkî'de *gömlek* denilir,”³ gibi açıklamalarında, kelimenin Türkçe karşılıklarına özel bir vurgu vardır. Bazen buna Farsçayı da kattığı görülür. (مَزَاهِر) kelimesiyle ilgili olarak söylediği “(مِرْهَر) un cem'i olup Fârisî'de *çâr-pâre* ve Türkî'de *zil* dedikleri, rakkâsların âlet-i lehvidir,”⁴ ve “(لَا زُورِد) zâ-yı hâlisâ ile Fârisî'de zâ-yı galîza ile (لا زورد) den muarrebdir. Türkî'de *laciverd* denilir gök bir taşdır,”⁵ örneklerinde olduğu gibi. Mütercimim diller arası mukayese yaptığı ilginç bir örnek ise, vaz' bahsinde (سوء) kelimesinin Türkçe, Çağatayca, Farsça, Arapça karşılıklarını verdiği ve Siyâlkûtî'den aktardığı şu ifadele-ridir:

Zîrâ lafzın ma'nâ üzere delâleti eğer lafzın lâfiza delâleti gibi li-zâtihî ve min gayri vâsâtati'l-vaz' olmak lâzım gelse evvelen ihtilâf-ı ümemle lügâtın muhtelif olmaması vâcib olurdu. Zîrâ bizzât olan şey' ihtilâf u tehallûf etmez. Hâlbuki elfâzdan ekserisi bir ümmet ve bir kabîle indinde bir meânî ve ümmet-i uhrâ indinde meânî-i uhrâ için olur. Meselâ (سوء) lafzı her ne kadar lisânımızda “sâd” ile müstamel ise de asl-ı lisân-ı Türk ya'nî Çağatay'da “sîn” ile olarak *mâ'* ma'nâsına ve inde'l-Furs *cârib* ve inde'l-Arab *kabîh* ma'nâsınadır.⁶

Mütercim, Arapça ile Türkçeyi ve Farsçayı üslup düzeyinde de mukayese eder.⁷ Onun bu çerçevedeki açıklamaları, daha ziyade, Arap belâgatında işlenen bir konunun diğerlerinde de varlığını gösterme amacı taşımaktadır. Haberin tekidi bahsinde ibtidâî, talebî ve inkârî haber açıklandıktan sonra bu tür kullanımların Arapçaya has olmadığını izah bağlamında Farsçada Zeyd'in ayakta oluşunu inkâr eden birine (زيد هر آيينه استاده است) dendiğini

1 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 55.

2 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 139.

3 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 91. Benzer örnekler için bkz. *en-Nefu'l-Mu'avel*, I, 15; II, 11, 15, 24, 47, 54, 55, 71, 82, 160.

4 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 44.

5 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 47. Ayrıca bkz. *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 53.

6 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 77; krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 348.

7 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, I, 63. Benzer iki örnek için bkz. *en-Nefu'l-Mu'avel*, I, 113, 302.

belirtmekte,¹ konunun Türkçedeki karşılığına dair ise daha detaylı bilgi vermektedir:

Lisân-ı Türki'de dahi ma'lûmdur ki bir kimseye âdeten bir şey'den ma'lûmât verileceği hâlde “Fülân mâdde şöyledir,” denilir. Ve eğer muhâtabın hâlinde o mâddeye adem-i i'timâd anlaşılırsa, meselâ “Fülân mâdde tahkik şu vehiledir,” denilir. Ve daha ziyâde saded-i inkârda bulunanlara i'timâd verecek ta'birât-ı müekkide ve muknia ile ve kasmle îrâd olunur.²

Abdünnâfi' Efendi *Mutavvel* metninde geçen mesellerle ilgili açıklayıcı bilgilere de yer vermektedir. Sözgelimi, müsnedün ileyhin tarifi konusu işlenirken Şârih, bu meselede yapılan iki hatayı zikrederek (وَبَعْدَ اللَّتْيَا وَالَّتِي) “*Bu iki yanlış görüşten sonra, söz konusu ifadenin diğer marifelerden sakınmak için olduğu anlaşılır,*”³ der ve (اللَّتْيَا) ile konuya dair lafzî, (الَّتِي) ile ise manevî tartışmaları kasteder. Burada geçen (بَعْدَ اللَّتْيَا وَالَّتِي) ifadesi bir mesel olup hikâyesi bilinmeden Şârih'in kastını anlamak zordur. Bu nedenledir ki mütercim meselin hikâyesini Siyâlkûtî'den nakille uzunca anlatır:

Ve işbu (بَعْدَ اللَّتْيَا وَالَّتِي) lafzeyninin bu sûretle isti'mâlinin aslı, bir şahs-ı A'râbî bir mer'e-i kasîranın pâ-bend-i kayd-ı esâret-i izdivâcı olup nice müddet mübtelâ-yı keşmekeş-i mukâsât ü şedâidi ve misdâk-ı قَصِير (كُلُّ قَصِيرٍ أَلَّتْيَا) olan kâmet-i kûtâhından kinâye olarak sîga-i tasgîr ile bizim (اللَّتْيَا) ta'bîri unvân-ı ehâdis-i mekâidi olduğu hâlde bir takrîb bu kayd-ı kârd be-üstühân resîdden⁵ âzâde ve ba'dehû bir mer'e-i rezîle-i tavile tezevvü-cüyle evvelkiden eşedd ü muzâaf ikâl-i şedâide pâ-nihâde olarak bundan dahi (الَّتِي) ta'bîr edip her ne hâl ise tatlik ederek “(بَعْدَ اللَّتْيَا وَالَّتِي لَا أَنْزَوْجَ أَبَدًا)”⁶ azîmetinde karardâde olmuşdur.⁷ (اللَّتْيَا) ile mer'e-i mutallaka-i kasîrasını ve (الَّتِي) ile ikinciye murâd edip beyne'l-Arab devâhî-i sagîre ve kebîreden ta'bîrde şâyi' u müştehir ve mesel-i sâir olmuşdur.⁸

Mütercim, ayrıca *Mutavvel* metninde geçen (رَمِيَتْ مِنْ غَيْرِ رَامٍ) “*Acemi şansı.*”,⁹ (شَيْشِيَّةٌ أَعْرِفُهَا مِنْ أَحْرَمٍ) “*Bu, tâ Ahzem'den bildiğim bir huy / Babasının*

1 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, I, 60.

2 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, I, 48.

3 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, I, 448.

4 Her kısa boylu kişi bir fitnedir.

5 Takrîb: Yolunu bulma. Kârd be-üstühân resîd: Bıçak kemiğe dayanmak.

6 Bu ikisinden sonra bir daha asla evlenmem.

7 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiyeye*, I, 325.

8 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, I, 107-108; krş: Siyâlkûtî, *Hâşiyeye*, I, 325.

9 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, I, 100-101.

oğlu,”¹ ve (بِالصَّيْفِ ضَبَعْتَ اللَّبْنَ) “*Sen sütü yazın kaybettin / Geçti Bor’un pazarı*,”² gibi meseller hakkında da açıklayıcı bilgiler vermiştir.

Abdünnâfi‘ Efendi metinde geçen şiiirlere ilgi göstermiş, beytin kâili ve söyleniş sebebi gibi açıklayıcı bilgilere yer vermiş, şiiirleri imkân nispetinde tercüme etmeye çalışmış, irâbını yapmış hatta şerhte yer almayan Arapça, Türkçe ve Farsça beyitleri ek örnekler olarak esere ilave etmiştir. İhtiyaç hâlinde, istişhad edilen beytin öncesini veya sonrasını,³ bazen bahirlerini⁴ ve beyitte mevcut olan fakat Şârih’in işaret etmediği edebî sanatları zikrettiği de olmuştur.⁵ Bu bilgilerin çoğu hâşiyelerden nakledilmiş ise de şiiir tahlilleri, tercümenin en özgün ve faydalı yönlerinden birini teşkil etmektedir.

Abdünnâfi‘ İffet Efendi’nin tercüme değer katan tasarruflarından bir diğeri, Teftâzânî’nin istişhad ettiği beyitlerle yetinmeyerek zaman zaman Arapça, Türkçe ve Farsça şiiirler zikretmiş olmasıdır. Bu tür tasarruflar daha çok bedîi sanatlarda görülür. Nitekim aks sanatıyla ilgili olarak Hârûn Reşîd’e (ö. 193/809) ait olduğunu belirttiği bir beyit nakletmiştir.⁶ Ayrıca teşbîh-i cem’de Sâhib b. Abbâd’dan (ö. 385/995),⁷ mezheb-i kelâmîde Ebû Nüvâs’tan (ö. 198/813?)⁸ ve cem’ sanatıyla ilgili olarak Safiyyüddîn el-Hillî’den (ö. 749/1348) iki ayrı beyit aktarmış,⁹ kâilini zikretmediği bazı beyitlere de yer vermiştir.¹⁰ Mütercim bu Arapça şiiirlerden başka, bir kısmı Hz. Ali hakkında olan bazı Farsça beyitlerle istişhad etmiş,¹¹ ayrıca Teftâzânî’nin, hüsn-i ta’lîl bahsinde Farsçadan tercüme edilmiş olduğuna işaret ettiği bir beytin¹² Farsça orijinalini kaydetmiştir.¹³ Tercümede yirmiden fazla da Türkçe şiiir mevcuttur. Abdünnâfi‘ Efendi, sadece üç beytin

1 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu’l-Mu’avel*, I, 101.

2 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu’l-Mu’avel*, II, 115-116.

3 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu’l-Mu’avel*, I, 34, 45, 80-81, 165, 182, 343, 357, 366; II, 42.

4 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu’l-Mu’avel*, I, 41, 44, 193.

5 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu’l-Mu’avel*, I, 44.

6 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu’l-Mu’avel*, II, 165.

7 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu’l-Mu’avel*, II, 56.

8 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu’l-Mu’avel*, II, 183.

9 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu’l-Mu’avel*, II, 172, 176.

10 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu’l-Mu’avel*, II, 55, 169, 172, 177.

11 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu’l-Mu’avel*, II, 169, 181, 185.

12 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, IV, 140-141.

13 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu’l-Mu’avel*, II, 185. Farsça beyit Hasan Çelebi hâşiyesinde yer aldığı için (bkz. *Hâşiyeye*, s. 575) mütercimin bunu muhaşşiden nakletmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

şairini ismen anmıştır. Bunlardan biri meşhur Osmanlı şairi Nedîm (ö. 1143/1730) olup tasrîe örnek gösterilen beyti şudur:

Haddeden geçmiş nezâket yâl ü bâl olmuş sana
Mey süzölmüş şîşeden ruhsâr-ı âl olmuş sana¹

Mütercim, şiiriyle istişhad ettiği bir diğer şairi “Nûri merhûm”² diye anar. Bu kişinin on yedinci yüzyıl mutasavvıf şairlerinden Abdülahad Nûrî (ö. 1061/1651) olduğu anlaşılmaktadır. Şairin “Yanmaktan usanmazam pervâne miyim bilmem” adlı şiirinde geçen şu beyit, manevî sanatlardan irsâdın / teshîmin delâlet-i ma‘neviye kısmına örnek olarak kaydedilmiştir:

Dil-hâne harâb oldu yıkıldı türâb oldu
Her cânibi bâb oldu virâne miyim bilmem³

Mütercimin kâilini belirttiği beyitlerin üçüncüsü, manevî sanatlardan mübâlağa bahsinde geçmekte olup Belîğ’e (ö. 1174/1760-61) aittir. Aklın ve âdetin dışına taşan belîğ bir mübâlağa içerdiğini belirttiği beyit şudur:

Ten-i bîmârımı gam öyle hayâl eyledi kim
Kendimi görmek için gözlüğe muhtâc oldum⁴

Abdünnâfi‘ Efendi bunlardan başka seci,⁵ tecâhül-i ârif,⁶ aks,⁷ mukâbele,⁸ tefrîk,⁹ tezâd,¹⁰ tenâsüb (mürâat-ı nazîr),¹¹ îhâm-ı tenâsüb,¹² teshîm¹³ ve leff ü neşr¹⁴ sanatlarına Türkçe beyitlerden örnekler zikretmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu beyitlerden bir kısmı, Sultan Veled (ö. 712/1312), Taşlıcalı Yahyâ (ö. 990/1582) ve Nâbî (ö. 1124/1712) gibi şairlere aittir.

1 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 209.

2 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 161.

3 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 161.

4 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 181.

5 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 209, 210.

6 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 192.

7 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 165-166.

8 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 156.

9 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 172.

10 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 153.

11 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 157, 158, 159.

12 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 159.

13 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 161.

14 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 169-170.

Tercümede aruza dair açıklamalara da rastlanmaktadır. Sözelimi, muhassinât-ı lafziyyeden teşrîde istişhad edilen, Harîrî'ye ait (... يَا خَاطِبَ الدُّنْيَا...) şeklindeki beyit¹ kâmil bahrindendir. Şârih'in, örnek gösterildiği sanatın tabiatı gereği, beytin aruz özelliklerine dair geniş bir açıklama yapmasının² teşvikiyle mütercim, kâmil bahri hakkında bilgilere yer vermiş; şatr, sadr, darb, haşv, meczû, izmâr ve kat' gibi temel aruz kavramlarını tanımlamış, geniş bilgi isteyenleri ise kendi telifi olan, aruz ve kâfiyeye dair *Mahzen-i Esrâr-ı Şuarâ* adlı esere yönlendirmiştir.³

Mütercimin, *Mutavvel*'de istişhad edilen örneklere katkısı, tercümenin özgün yönlerinden bir diğeri olarak görülebilir. Sözelimi, Teftâzânî cinâs-ı hattî sanatını işlerken birkaç örnekle yetinmesine rağmen,⁴ mütercim, sanatın izahı sadedinde latif bir hikâyeyi anlatma ihtiyacı hissetmiştir. Naklettğine göre, edebiyat ehli bir zâtın birkaç talebesi olup hocalarına yoldaşlık ederler ve onda kalırlarmış. Bir gün davet üzerine, bu talebeler geceyi arkadaşlarında geçirerek sabahleyin hocalarının yanına geri dönmüşler. Hocaları onlara hitaben (سُئِسْم) deyince, talebeleri de (نَبَتْ عَلَيَّ سَأْفِيَه) cevabını verirler. Hoca (سُئِسْم) lafzıyla tashîf kastederek (بَيْتَ مَنْ بَيْتُمْ؟) yani “*Bu gece kimde kaldınız?*” demek istemiştir. Zira (سُئِسْم) lafzında “sîn” harflerinin altı dişi ve iki “mim” harfi mevcut olup (بَيْتَ مَنْ بَيْتُمْ؟) ifadesinde de iki “mîm” ve altı diş mevcuttur. Talebeler de (نَبَتْ عَلَيَّ سَأْفِيَه) ifadesinde tashîf kastetmişler ve (بَيْتَ عَلَيَّ بَيْتْنَا فِيَه) yani “*Gece Ali'nin evinde kaldık,*” demek istemişlerdir. Bu sözlerindeki (نَبَتْ) ile (بَيْتَ), (عَلَيَّ) ile (عَلَيَّ) ve (فِيَه) ile (فِيَه) lafızları hat açısından birbirlerinin dengidir. (سَأْ) ifadesinin başındaki “sîn” harfinin üç dişi ve sonrasında “elif” olup mukabili olan ifadedeki (بَيْتْنَا)'da “bâ”, “tâ” ve “nûn”un birer dişleri toplam üç diş oluşturmakta olup sonunda da “elif” vardır. Böylece bu iki ifade hat açısından birbirlerinin mukabili olmuş olur. Mütercim bu örneği verdikten sonra bedî' risâlelerinde benzer örneklerin mevcut olduğuna işaret ederek aktardığı bilgiyi bu tür kaynaklardan

1 Harîrî, *el-Makâmât*, s. 225.

2 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, IV, 306-309.

3 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nef'ül-Mu'avel*, II, 212-213.

4 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, IV, 227-228.

aldığını belirtmiş olmaktadır.¹ Abdünnâfi' Efendi, çoğu zaman örneksiz konuları da örneklemeye çalışır.²

Abdünnâfi' Efendi'nin tercümeyle şerh düzeyindeki katkıları, bazen, diğer ilim dallarından nakiller olarak karşımıza çıkar. Örneğin, müsnedün ileyhin takdimi bahsinde kıyâs, mukaddime, netîce, hadd-i asgar, hadd-i ekber, mevzû', mahmûl, râbîta, îcâb, selb, kazıyye ve türleri ile daha pek çok temel mantık kavramını bazen örnekler vererek uzunca açıklamıştır.³ Tercümede nahiv,⁴ kelâm,⁵ fıkıh usûlü⁶ ve nadiren de olsa furû-i fıkha⁷ dair bilgiler de yer alır. Mütercim, metni geliştiren bu tür açıklamaları eserin pek çok yerinde yapmaktadır.⁸

Mütercimin Tercümeyle Tenkit Düzeyindeki Katkıları

Abdünnâfi' İffet Efendi'nin, tercümenin muhtelif yerlerinde Teftâzânî'nin bazı görüşlerine katılmadığı görülür. O, Şârih'e yönelik eleştirilerinin bir kısmını muhaşşilerden nakletmiş, diğer bir kısmını ise kendi özgün yorumu olarak ifade etmiştir. Eleştiri mahiyetindeki yorumlarını dile getirirken "Hâtır-ı mütercim-i hakîre hutûr eden budur ki..."⁹, "Lâyih-i hâtır-ı mütercim-i hakîr olan budur ki..."¹⁰ ve "Sânih-i hâtır-ı âcizânem olan..."¹¹ gibi mütevazı üsluplar kullanmıştır. Bu eleştirel katkılar iltifât, tevşî', teşbîh, mübâlağa ve hüsn-i ta'lîl gibi konular hakkındadır.

1 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 201. Benzer örnekler için bkz. *en-Nefu'l-Mu'avel*, I, 78, 113, 117-118, 298, 301, 370-371; II, 47, 52-53, 64, 67, 86, 99-100, 106, 154, 161 vd.

2 bkz. Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, I, 49, 67, 86, 100, 131, 139, 217, 226, 236, 288, 290, 310, 330, 335, 339; II, 12, 25, 49, 51, 67, 105, 148 vd.

3 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, I, 157-158. Benzer örnekler için bkz. *en-Nefu'l-Mu'avel*, I, 47, 62, 149, 229, 310-311; II, 20-21, 25, 72 vd.

4 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, I, 137, 196, 263, 272-274, 313; II, 11.

5 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, I, 46-47, 129-130; II, 13-14, 28, 175.

6 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, I, 302-303, 303-304.

7 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, I, 164.

8 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, I, 14, 28, 34, 36, 37, 47, 53, 56, 57, 58, 60-61, 62, 63-64, 66, 74, 93, 101, 103-104, 106, 117, 134, 138, 140, 144, 151, 172-173, 175-176, 187, 194, 208-209, 218-219, 226, 229, 230, 278, 286, 304, 310, 318-319, 320-321, 322-323, 325-326, 329, 360; II, 2, 3, 11, 13-14, 17, 18, 22, 23, 25-26, 30, 34-35, 39, 66-67, 80, 100, 135-136, 139-140, 141, 143, 149-150, 154, 186, 192, 222 vd.

9 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 180.

10 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 184.

11 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 184-185.

İltifât

Teftâzânî iltifât bahsinde, Merzûkî'den (ö. 421/1030) bir nakille Hz. Ali'ye ait olduğu söylenen (أَنَا الَّذِي سَمَّيْتَنِي أُمِّي حَيْدَرَهُ) “*Ben annemin arslan diye isimlendirdiği kişiyim,*” (Recez) mısraında kıyas gereği ism-i mevşûle uygun olarak sözün devamının (سَمَّئُهُ) gelmesi gerektiğini fakat söz sahibi bizzat kendinden bahsettiği için buna ihtiyaç duyulmadığını belirtmiştir. Bununla birlikte Merzûkî'nin, bu sözü gramer açısından kabih bulunduğunu ve Mâzinî'nin (ö. 249/863): “Hz. Ali'ye ait olduğuna dair meşhur görüşü ve belâgatçilerin değer verdiği örneklerden biri olduğunu bilsem, reddederdim” şeklindeki sözünü nakletmiştir.¹

Mütercim, Merzûkî'nin mısraın kabih olduğunu ifade eden görüşünün bizâtihi kendisinin kabih olduğunu ve Mâzinî'nin reddinin reddi hak ettiğini belirttikten sonra bu görüşü çürütmek için birkaç hususa işaret eder. Öncelikle Cübeyr b. Mut'im'den (ö. 59/678-79) rivayet edilen (لِي خَمْسَةٌ أَسْمَاءٌ أَنَا مُحَمَّدٌ وَأَنَا أَحْمَدُ وَأَنَا الْمَاجِي الَّذِي يَمْحُو اللَّهُ بِي الْكُفْرَ وَأَنَا الْحَاشِرُ الَّذِي) “*Benim beş ismim var: Ben Muhammed'im ve Ahmed'im. Allah'ın benimle küfrü mahvedeceği el-Mâhi'yim. İnsanların arkasında toplanacakları el-Hâşir'im. Ve ben Âkîb'im, peygamberlerin sonuncusuyum.*”² hadisine ve Sibeveyh'in (ö. 180/796) muhatap kipiyle zikrettiği (أَنْتَ الَّذِي تَفْعَلُ) sözüne dikkat çeker. Radî'nin (ö. 688/1289?) mevşûl veya mevşûfun mütekellimden haber olması hâlinde âidin gâib kipinde gelmesinin cevazı yaygın olmakla birlikte manaya haml ile mütekellim kipi kullanmanın cevazına dair sözünü ve muhatap kipiyle ilgili olarak (أَنْتَ الَّذِي قَالَ كَذَا) denilebileceği gibi (أَنْتَ الَّذِي قُلْتَ كَذَا) demenin de dil açısından mümkün olduğu görüşünü de bir başka destekleyici unsur olarak kaydeder.³ Abdünnâfi' Efendi, kendisinin de belirttiği üzere bu bilgileri Siyâlkûtî'den özetlemiş⁴ ve bu hâşiyenin meseleye getirdiği açıklamaları yeterli bulunduğunu beyan etmiştir.⁵ Ayrıca, Hasan Çelebi'nin, Hz. Ali'nin

1 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, I, 773-774.

2 Buhârî, Menâkıb 17.

3 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, I, 170-171.

4 bkz. Siyâlkûtî, *Hâşiyeye*, I, 432.

5 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, I, 171.

sözünü iltifâta hamlettiğine işaret ederek¹ mezkûr yorumu bir başka açıdan bertaraf etmeye çalışmıştır.

Tevşî'

İtnâb bahsinde ele alınan tevşî', bir şeyi kapalı bir şekilde ifade ettikten sonra açmak anlamında genelde “izâh ba'de'l-ibhâm” başlığı altında incelenen bir konudur. Bir belâgat terimi olarak tevşî': “Sözün sonunda müsennâ bir kelime kullanıp devamında, kastedilen her bir unsuru, ikincisini birincisine atf etmek sûretiyle zikretmek,” diye tanımlanır.² Hadislerde sık rastlanan bu konuya (يَشِيبُ ابْنُ آدَمَ وَيَشِيبُ فِيهِ خَضَلَتَانِ: الْحِرْضُ وَطُولُ الْأَمَلِ) “İnsanoğlu yaşlanır da şu iki huy onda hep genç kalır: Hırs ve tûl-i emel”³ hadisi örnek olarak zikredilir. Söz kısa tutulmak istense, müsennâ kipine yer verilmeksizin (يَشِيبُ فِيهِ الْحِرْضُ وَطُولُ الْأَمَلِ) denilebilirdi. Fakat önce (خَضَلَتَانِ) denilerek bir kapalılık oluşturulmuş, bu kapalılık hırs ve tûl-i emel zikredilerek giderilmiştir.⁴

Teftâzânî tevşî' sanatına bu adın verilmesinin gerekçesini izah ederken (تَوْشِيعٌ) kelimesinin Arapçada (لَفَّ الْقُطْنِ الْمُنْدُوفِ) “(Tokmakla) dövülmüş pamuğu dürmek, toplamak” anlamına işaret eder. Bu sanatta da bir ifade önce müsennâ kipiyle tabir edilip sonra müsennâyı açan iki isim getirilerek bir nevi dağıtılmış pamuk toplanmış olur.⁵ Abdünnâfi' Efendi buna karşı çıkararak söz konusu üslupta önce leffin sonrasında neşrin söz konusu oluşuna dikkat çekmiş, sanatın adıyla ilişkisini, öncelik-sonralık olmaksızın salt leff ü neşrin varlığı olarak izah etmiştir.⁶

Teşbîh-i Cem'

Teşbîh bahsinde Teftâzânî, örnek olarak kaydedilen Harîrî'ye ait bir beytin teşbîhe örnek teşkil edemeyeceği yönünde açıklamalar yapar, mütercim ise bu görüşe katılmaz. Harîrî'ye ait söz konusu beyit şudur:

-
- 1 Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 289.
 - 2 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, II, 863.
 - 3 Müslim, Zekât 115.
 - 4 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, I, 369.
 - 5 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, II, 863.
 - 6 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, I, 369.

يَفْتَرُ عَنْ لَوْلُؤِ رَطْبٍ وَعَنْ بَرْدٍ وَعَنْ أَفَاحٍ وَعَنْ طَلَعٍ وَعَنْ حَبَبٍ¹

“*Gülüşü esnasında bu dişler parlak bir inciye, dolu tanesine, papatyaya, hurma tomurcuğuna ya da su kabarcıklarına benziyorlar.*” (Basît)

Bu beyit, teşbîh-i cem‘e örnek gösterilir. Teşbîh-i cem‘, müşebbehin tek, müşebbeh bihin ise birden fazla olduğu teşbîh türünün adıdır. Nitekim bu beyitte beş adet müşebbeh bih olup sevgilinin gülerken görünen ön dişleri beş şeye; parlak inci, dolu taneleri, papatya, beyaz hurma tomurcukları ve deniz köpüğüne benzetilmiştir. Şârih, beytin teşbîh örneği olduğu hususuna şüpheye yaklaşmaktadır. Zira ona göre müşebbeh olan (تَعْرُ) kelimesi ne lafzen ne takdiren mezkûrdur. O hâlde beyit teşbîhe değil ancak istiâreye örnek olabilir.² Abdünnâfi‘ Efendi, (تَعْرُ) kelimesinin beytin mâkablinde geçtiğini ve Şârih’in, beyti tek başına değerlendirdiği için yanlışa düştüğünü belirtmektedir. Mütercim, önemine binâen, beytin öncesini özellikle verme ihtiyacı hissetmiştir.³

نَفْسِي الْفِدَاءُ لِتَعْرِ زَائِقٍ مَبْسُومُهُ وَزَائِنُهُ شَنْبٌ نَاهِيكَ مِنْ شَنْبٍ

“*Sevgilimin ağzına ayrı bir güzellik katan o dişlere canım kurban olsun! O ağzı süsleyen bu zarâfet timsâli dişler seni başka dişlere baktırmayacak kadar güzeldir.*” (Basît)

Mübâlağa

Kazvînî mübâlağayı akla ve âdete uygun olup olmaması açısından *teblîğ*, *iğrâk* ve *gülüvv* olmak üzere üç kısımda incelemiş, Şârih de bu görüşü benimsemiştir. Mübâlağa, mübâlağaya konu olan hususun gerçekleşmesi aklen ve âdeten mümkün ise *teblîğ*, aklen mümkün fakat âdeten mümkün değilse *iğrâk* ve ne aklen ne âdeten mümkün olmazsa *gülüvv* adını alır.⁴ İmruülkays’ın, atını tasvir ettiği şu beyit mübâlağanın *teblîğ* kısmına örnek gösterilmiştir:

1 Harîrî, *el-Makâmât*, s. 28.

2 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, III, 254-256.

3 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu’l-Mu’avvel*, II, 56.

4 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, IV, 121-129.

فَعَادَى عِدَاءَ بَيْنِ ثَوْرٍ وَنَعَجَةٍ دِرَاكًا فَلَمْ يَنْصَحْ بِمَاءٍ فَيُغْسَلِ¹

“(O at,) erkek bir yaban sığırı ile dişisi arasına dalıp bir hamlede ikisini birden hakladı da hiç terlemedi, ıslanmadı bile.” (Tavîl)² Şair, atının bir hamlede ve terlemeden iki antilopu avladığını mübâlağa üslûbuyla ifade etmiş ve bu aklen ve âdeten mümkün olduğu için tebliğe örnek olmuştur.³ Zira bazı Arap atlarının çok uzun mesafeleri kulakları bile terlemeden kat ettikleri bilinmektedir. Fakat Abdünnâfi‘ Efendi’ye göre, ne kadar hızlı olursa olsun, çevik oluşlarıyla tanınan iki antilopu yakalayınca kadar koşturulan bir atın terlememesi, en azından mutâda nazaran uzak görülebilecek bir durum olduğu için ifadede mübâlağa söz konusudur.⁴

Abdünnâfi‘ Efendi, Şârih’in, İmruülkays’ın bu beytini tanıtırken kullandığı⁵ “(يَصِفُ فَرَسًا لَهُ بِأَنَّهُ لَا يَعْرِقُ وَإِنْ أَكْثَرَ الْعَدُوَّ)⁶ “Atını, ne kadar koşarsa koşsun, terlememekle niteliyor,” şeklindeki ibareden, şairin atın terlememesi konusunda mübâlağaya yer verdiği anlamının çıktığını hâlbuki atın hızında bir mübâlağa olarak anlaşılmasının işin doğasına daha uygun olacağını dikkatlere sunmaktadır. Bu durumda atın müthiş hızıyla bu iki antilopu terlemeye imkân vermeyecek kadar kısa bir sürede avladığı ifade edilmiş olur.⁶ Mütercim, tercüme esnasında kendisinin beyti bu şekilde anladığını, daha sonra baktığı muallaka şerhinde de kendi görüşünü destekleyen ifadeler bulduğunu belirtmektedir.⁷

Hüsn-i Ta‘lîl

Bedî‘ ilminin manevî sanatlar kısmında incelenen bir edebî sanat olarak hüsn-i ta‘lîl, bir olay veya olguyu gerçek sebebinden farklı fakat daha güzel

1 İmruülkays, *Divân*, s. 22.

2 Avlama esasen atın değil avcının eylemi olmasına rağmen onu taşıyan ve maksada ulaştıran at olduğu için eylem ona isnâd edilmiştir. Zevzenî, *Şerhu'l-Mu'allakâti's-Seb'*, s. 52.

3 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, IV, 122.

4 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, II, 180.

5 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, IV, 121-122.

6 İmruülkays muallakasını tercüme eden Hersekli Mehmed Kâmil de mütercimin yorumuna uygun olarak şöyle bir çeviri yapmıştır: “Vasf olunan feres-i serî’u’s-seyr o yabanî sığırların bir erkekle dişisi beyninde öyle bir sûret-i seriada puyân oldu ki vücûdu o kadar ter ile nem-nâk olmaksızın anları müdrik oldu.” Hersekli Mehmed Kâmil, *Terceme-i Mu'allakât-ı Seb'a*, s. 137-138.

7 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, II, 180. Bu muallaka şârihinin Zevzenî olduğu anlaşılmalıdır. Krş: Zevzenî, *Şerhu'l-Mu'allakâti's-Seb'*, s. 52.

ve ifade edilmek istenen fikre uygun bir sebeple oluyormuş gibi göstermektedir.¹ Edebî sanatları psikolojik temellere dayandırarak yeni bir tasnif denemesi yapmaya çalışan Ali Nihad Tarlan (1898-1978) hüsn-i ta'lîli, heyecana bağlı ve doğrudan doğruya heyecan mahsûlü sanatlar arasında göstermiştir.² Nitekim Şârih Teftâzânî de hüsn-i ta'lîle uygun bir ortamda olayın gerçek sebebinin ortaya konulması hâlinde sözde herhangi bir tasarrufta bulunulmamış olunacağı için sanattan söz etmenin de mümkün olamayacağını belirtmiştir.³

Kazvî'nin hüsn-i ta'lîle örnek gösterdiği beyitlerden biri Mütenebbî'ye (ö. 354/965) ait olup şair bu beyitte memdûhun cesaretinden ve cömertliğinden övgüyle söz etmektedir:

مَا بِهِ قَتْلُ أَعَادِيهِ وَلَكِنْ يَتَّقِي إِخْلَافَ مَا تَزْجُو الذَّنَابُ⁴

“Onun (yani Bedr b. Ammâr'ın düşman korkusu olmadığı için) aslında düşmanlarını öldürmeye de pek hevesi yoktur. (Buna rağmen öldürüyorsa da bilirsiniz ki ceset yemeye alışmış) kurtların umudunu boşa çıkarmaktan çekindiği için yapıyor.” (Remel) Düşmanı öldürmenin bilinen gerçek sebepleri bulunmasına rağmen şair burada başka bir gerekçe sunmuştur.

Teftâzânî'ye göre şair beyitte memdûhu cömertliği, cesareti, mahareti, adaleti ve gücü gibi vasıfları açısından övmektedir. Şöyle ki vahşi kurtların rızkını bile düşünmesi, onun cömertliğini mübâlağalı bir şekilde anlatmaktadır. Kurtlar gibi vahşi, dilsiz ve akılsız hayvanların dahi memdûh harbe girince kendilerine düşman leşi tedarik edileceğini ümit edebilmeleri, onun cesaretine ve savaşlardaki maharetine yönelik mübâlağalı bir övgüdür. Ayrıca memdûhun, kurtlar olmasa savaşmaya aslında pek heves etmediğinin ifade edilmesi, onun öfkeli ve kan dökmekten haz duyan biri olmadığını göstermektedir. Yani onun gazap duygularında ifrat yoktur. Beyit diğer yandan, onun, düşmanları konusunda kendini aşırı derecede güvende hissedecek kadar güçlü olduğuna ve düşman kanı dökmeye muhtaç biri olmadığını işaret etmektedir.⁵

1 Durmuş, “Hüsn-i Ta'lîl”, *DİA*, XIX, 32.

2 Ali Nihad, *Edebî Sanatlara Dair*, s. 27-29; Pala, “Hüsn-i Ta'lîl”, *DİA*, XIX, 33.

3 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, IV, 134.

4 Mütenebbî, *Dîvân*, s. 143.

5 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, IV, 138-139.

Abdünnâfi' Efendi, Şârih'in sözlerine ilâve olarak kurtların son derece zararlı ve menfur olduklarını belirttikten sonra etleri kurtlara yem olan kimselerin yani memdûhun düşmanlarının, kurtlardan daha zararlı olduklarının anlaşıldığına dikkat çekmiştir. Bu da memdûhun zulümden berî olduğunu, onları öldürmekle adaleti tesis ettiğini gösterir. Mütercim, sözünü "...kabûle evfakdır zannederim,"¹ şeklinde bitirmesi, kendi yorumunu Şârih'in yorumundan daha isabetli bulduğunu düşündürmektedir. Ancak sözün başında memdûhun düşman kanı akıtmaya aslında pek hevesli olmadığı vurgusu hatırlandığında onun bu yorumu, "Eğer düşman kurtlardan daha tehlikeli ve onlarla savaş adaletin bir gereğiye, memdûhun savaşma konusundaki isteksizliğini ifade etmek, adaleti tesis konusunda bir zafiyet değil midir?" sorusunu akla getirmektedir.

Teftâzânî'nin Kazvîni'ye Yönelik Eleştirilerine Karşı Tavrı

Teftâzânî dibâcede, Kazvîni'nin *Telhisü'l-Miftâh*'ını şerh etme gerekçesini izah ederken eser hakkında övgü dolu sözler sarf etmesine rağmen² *Mutavvel*'in muhtevası incelendiğinde onun çoğu zaman Kazvîni'yi eleştirdiği görülür. Bu eleştiriler müstakil bir çalışmaya konu olacak kadar yoğunur. Nitekim Dr. Ahmed Hindâvî Hilâl konuyla ilgili olarak *İstidrâkâtü's-Sa'd ale'l-Hatib fi'l-Mutavvel: Dirâse Belâgiyye Tahliliyye* isimli bir tez hazırlamıştır. Abdünnâfi' Efendi bu eleştirileri çoğu zaman tercüme etmekle yetinmiştir. Fakat bazen tartışmalara müdahil olarak tercih yaptığı görülür. Bunların bazıları Kazvîni lehine olsa da Teftâzânî'yi tercih ettiği yerler sayısal olarak daha fazladır.

Kazvîni'yi Savunması

Teftâzânî'nin Kazvîni'yi tenkit ettiği noktalardan biri, istiâre-i inâdiyye bahsidir. İstiâre, müsteâr leh ve müsteâr minh açısından iki kısma ayrılmaktadır. Müsteâr leh ile müsteâr minhin *diriltme* ve *hidâyet* gibi ortak bir noktada birleşmeleri mümkün ise istiâre "vifâkiyye", *yokluk* ve *varlık* gibi ortak bir paydada birleşmeleri mümkün değilse "inâdiyye" olur. Şârih, Kazvîni'nin *Îzâh*'ta geçen ve azlık-çokluğu kabul eden kelimelerin istiâre

1 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 184.

2 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, I, 37-39.

önceliği konusuyla ilgili bir açıklamasını tenkit etmiş, görüşü kabul edilse bile ibaresinin yetersiz olduğuna işaret etmiştir.¹ Mütercim ise Siyâlkûtî'nin Kazvînî'yi savunan görüşlerini önemli görerek şöylece aktarmıştır:

Abdülhakîm Siyâlkûtî'nin tevcih-i kelâm-ı Musannif'de îrâd eylediği makâl, hall-i makâmda mühimmül-îrâd görünmesiyle ilâvesi tensîb kılınmıştır. Şöyle ki: “Eğer zıddeyn şiddet ü za'fı kabûl edecek ezdâddan olup da ilm ü cehl ve acz ü kudret gibi herbirerleri şiddet ü za'fı kabûl ederler ise meselâ lafz-ı “câhil”in zıdd-ı eşedd için ya'nî ilmi veyâhûd kudreti ekall olan kimse için istiâresi ilmi ve kudreti kalîl olan kimse için istiâreden evlâdır. Ve aksi dahi böyle olup zîrâ lafz-ı “âlim”in cehli ekall olan kimse için istiâresi cehli kalîl olan kimseye istiâresinden evlâdır. İşte Şârih'in taarruz eylediği bu kısım olup Musannif rahimehullâhu teâlâ zuhûrundan için bu kısma taarruz etmemiştir. Ve kısım-ı diğeri meselâ meyyit ile hayy câhil veyâ âciz beyninde olduğu gibi ehad-i zıddeyn eşedd ve âhar şiddet ü za'fda muhtelif olduğu sûrette eşedd olan ism-i meyyitin ilmi ekall ve kudreti ez'af olan hayy için istiâresi ilmi kalîl ve kudreti zaif olan hayya istiâresinden evlâdır. Ve lafz-ı mezkûrun ilmi ekall olan hayy için istiâresi kudreti ez'af olan hayy için istiâresinden evlâdır. Ve kezâlik cânib-i eşedd dahi âsâr-ı bâkiyesine nazaran hayy istiâre olunduğu sûrette ilm cihetinden ekser veyâ eşref olan meyyit için lafz-ı “hayy”ı istiâre ilm ve kudreti kalîl olan meyyitden ve ilmi ekser olan meyyit kudreti ekser olandan evlâdır.”² Hâsılı, murâd-ı Musannif işbu kısım-ı sâniyi beyân olup ve bunu ifâdede lafz-ı *Îzâh* vâfi olduğu hâlde Şârih kısım-ı evvele hamlini murâd ederek ibâre-i *Îzâh*'da bu ma'nâyı ifâdede kusûr müşâhede eylemiştir.³

Siyâlkûtî'nin ifadelerinden anlaşıldığına göre Teftâzânî, Kazvînî'yi yanlış veya en azından eksik anlamıştır. Bu konuda onu tenkit eden yalnızca Siyâlkûtî de değildir. Nitekim İsamüddîn el-İsferâyînî (ö. 945/1538) *el-Atvel*'de Kazvînî'den yana tavrı almış,⁴ Ahmed Hindâvî Hilâl de Kazvînî'ye hak vermiştir.⁵

Teftâzânî'ye Hak Vermesi

Abdünnâfi' Efendi, bazen Şârih'in Kazvînî'ye yönelik tenkit ve açıklamalarının “cevâb-ı şâfi”⁶ olduğunu belirterek Şârih'ten yana tavrı almıştır. Teftâzânî, teşbih bahsinde Kazvînî'yi, Şeyh Abdülkâhir el-Cürcânî'nin

1 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, III, 450-451.

2 Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 365.

3 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefû'l-Mu'avvel*, II, 94-95.

4 İsferâyînî, *el-Atvel*, II, 259-260.

5 Hilâl, *İstidrâkâtü's-Sa'd*, s. 207-212.

6 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefû'l-Mu'avvel*, I, 102-103.

Esrârü'l-Belâga'sındaki bir ibareyi değiştirdiği fikrinden hareketle tenkit etmiştir.¹ Mütercimim “İşbu kelâm-ı Şeyh ifâde-i maksûdda kelâm-ı Mu-sannif'den vâzih ve kelâm-ı Musannif'de emârât-ı ızdırâb lâyihdir,”² şeklindeki ifadesi, bu konuda Teftâzânî'ye hak verdiğini göstermektedir.

Teftâzânî, itnâbın kısımlarından tekâmîl bahsinde geçen ve cahiliye şairlerinden Ka'b b. Sa'd el-Ganevî'ye (ö. 612?) ait bir beyitle ilgili olarak Kazvîni'yi eleştirmektedir. *İhtirâs* olarak da adlandırılan tekâmîl, sözün yanlış anlamaya yol açma ihtimalini bertaraf etmek amacıyla bir açıklama yapmaktır. Müminlerin tavsif edildiği ³ ﴿أَذَلَّةٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٍ عَلَى الْكَافِرِينَ﴾ âyeti bunun bir örneği olarak takdim edilmiştir. Sözü edilen kimselerin müminlere karşı tevazusu, düşmanlara karşı tavırlarıyla ilgili bir soru işareti uyandırdığı için bunu bertaraf etmek adına, düşmanlara karşı onurlu oldukları vurgulanmıştır.⁴ Teftâzânî'nin konuyla ilgili bir diğer örnek olarak zikrettiği ve adı geçen şaire ait beyit ise şöyledir:

حَلِيمٍ إِذَا مَا الْجَلْمُ زَيْنَ أَهْلُهُ مَعَ الْجَلْمِ فِي عَيْنِ الْعَدُوِّ مَهِيْبٌ

“*Hilmin sahibine yakıştığı yerde halîmdir. Bu hilmine rağmen düşmanın gözünde de heybetlidir.*” (Tavîl) Beytin ilk kısmında memdûhun hilmi ifade edilmektedir. Bu sözden, onun âciz biri olduğu anlamının çıkarılması ihtimalini bertaraf etmek için beytin ikinci kısmı söylenmiştir. Kazvîni *İzâh*'ta, beytin ikinci mısraının birinci mısraın lazımlarını tekit ettiğini belirtmiş ve tekâmîl olarak görülmesini reddetmiştir.⁵ Teftâzânî onun bu yorumunu tenkit etmiş ve tekâmîl görüşünü savunmuştur.⁶ Mütercim, Şârih'in görüşünün dakikliğine şu sözlerle işaret etmiştir:

Hakku'l-insâf, Şârih-i merhûmun zâhib olduğu işbu ma'nâ her vechile edakk u ehakk ve (مَعَ الْجَلْمِ) lafz-ı muarrefinin tekrârından murâd مَعَ الْجَلْمِ (مَعَ هَذِهِ الْحَالَةِ) demek olduğunun bedâhetine evfak u elyaktır. Ve lillâhi derruhû!⁷

1 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, III, 153-154.

2 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, II, 33.

3 “İnananlara karşı alçak gönüllü, inkârcılara karşı ise onurludurlar,” (el-Mâide 5/54)

4 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, II, 874-875.

5 Kazvîni, *el-İzâh*, s. 197.

6 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, II, 879.

7 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, I, 375. Belâgatçiler bu hususta genellikle Şârih'e hak vermişlerdir. bkz. Hilâl, *İstidrâkâtü's-Sa'd*, s. 172-173.

Muhaşşilerin Şârih'e Yönelik Eleştirilerine Karşı Tavrı

Abdünnâfi' İffet Efendi hâşiyelerden şerh düzeyinde bilgiler aktardığı gibi onların Şârih'e yönelik bazı eleştirilerine de yer vermiştir. O, kimi yerlerde, hâşiyelerin bu eleştirilerine karşı bir yorum yapmazken, kimi zaman da Teftâzânî'yi veya muhaşşileri haklı bulduğu görülür.

Yorum Yapmaması

Abdünnâfi' Efendi, çalışmanın bir tercüme olmasının doğurduğu kısıtlama nedeniyle olsa gerek, muhaşşilerin bazı farklı yorumlarına işaretle yetinmiş, bir tartışmaya girmemiştir. Şârih'e yönelik tenkitlerde Seyyid Şerîf el-Cürçânî ağırlığı hissedilmektedir. Nitekim şart cümleleri ile ilgili bir bahiste geçen¹ bir örneğin izahında Teftâzânî'nin emir kipi olarak takdir ettiği ifadeyi Seyyid Şerîf'in muzâri mütekellim olarak okuduğuna işaret eden mütercim, iki yapı arasındaki anlam farkına temas eder fakat ikisi arasında herhangi bir tercihte bulunmaz. Onun, konuyla ilgili olarak Hasan Çelebi'den aktardığı anlaşılan ifadeleri şöyledir:

Hattâ (إِنْ أَكْرَمْتَنِي الْآنَ فَقَدْ أَكْرَمْتُكَ أَمْسِي) kavlimizin zâhir-i ma'nâsı "Eğer sen şimdi bana ikrâm eyledinse ben de sana geçende ikrâm eylemişdim," demek ise de lâkin ma'nâ-yı müstakbel ile müevvel olarak إِيَّايَ (إِنْ تَعْتَدُ بِإِكْرَامِكَ إِيَّايَ) Ya'nî "Eğer sen el-ân hakkımda vâki' olan ikrâmına i'tibâr ve bunu medâr-ı iftihâr edersen ben dahi senin hakkında mesbûk olan ikrâmıma i'tidâd ü i'tibâr ederim," demektir. Ve bu ma'nâ (فَاعْتَدُ) lafzı, muhtâr-ı Seyyid Şerîf olduğu üzere, sîga-i muzâri'-i mütekellim olduğu takdîrde olup ve ammâ Şârih'in min gayr-i te'vîl talebînin cezâ vukûu câiz olması kavli üzere sîga-i mezkûre sîga-i emr olduğu sûretde ma'nâ "Benim mesbûk olan ikrâmıma dahi i'tidâd ü i'tibâr eyle," demek olur.²

Mecâz-ı mürekkeb bahsinde, halîfe Velîd b. Yezîd'in, kendisine biat konusunda tereddüt gösteren Mervân b. Muhammed'e yazdığı ve kesin kararını vermesini isteyen bir mektubunda geçen (إِنِّي أَرَاكَ تُقَدِّمُ رَجُلًا وَتُؤَخِّرُ أُخْرَى) "Görüyorum ki bir ileri bir geri gidiyorsun," cümlesi örnek olarak zikredilir.³ Burada muhatabın tereddütlü hâli kastedilmekle birlikte "ricl"den kastın ne olduğu hususu farklı görüşlere konu olmuştur. Abdünnâfi' İffet Efendi, bu

1 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, II, 129-130.

2 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nef'ül-Mu'avel*, I, 205-206. Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiy*e, s. 336-337.

3 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, III, 543-546.

çerçevede, Teftâzânî-Cürcânî farklılığını gösteren ve Siyâlkûtî ile Hasan Çelebi hâşiyelerinden aktardığı anlaşılan şu açıklamalara yer vermektedir:

Bu ibârenin mefhûm-i zâhirîsi, müterreddidin ehad-i ricleynini kuddâmına takdîm ile ricl-i âharını halfine te'hîr etmesi olup bu ma'nâ ise hey'et-i vâkıa-i müterredide muvâfık olmayarak hey'et-i müterreddid ricl-i vâhidini kâh takdîm ve kâh te'hîr hâleteryi beyninde tahrikden ibâret olmasıyla ibâre-i mezkûreden işbu ma'nâya tevassul için Şârih-i merhûm "ricl"den murâd *hutve* olmasını ihtiyâr etmiştir.¹ Bu sûretde ma'nâ "Ben seni bir hâl-i tereddüde görürüm ki bir *hutve* cihet-i kuddâma tahattî ve diğer *hutve* cihet-i halfe te'hîr edersin," demek olur.

Ve Seyyid Şerîf kuddise şirruh (أُخْرَى) lafzının mukadder (تَارَةً) için sıfat olup takdîr-i kelâm (تَقَدِّمُ رَجُلًا تَارَةً وَتُؤَخِّرُ تِلْكَ الرَّجُلَ تَارَةً أُخْرَى) olmasını ihtiyâr² ve İsâm dahi *Şerh-i Ferâid*'de bu tevcîhi tasrîh u i'tibâr eylemiştir.³ Bu sûretde ma'nâ "Ben seni görürüm ki riclini bir kerre takdîm edip ve def'a-i uhrâda te'hîr edersin," demek olur.⁴

Mutavvel'de "ricl"den maksadın *hutve* olduğuna dair bir kayıt yoktur. Fakat Hasan Çelebi, Teftâzânî'nin *Miftâh* şerhinde yer aldığına işaret ettiği bu tercihi çeşitli açılardan tenkit etmiş, mütercimim Seyyid Şerîf'e ait olduğunu belirttiği görüşü benimsemiştir.⁵ Siyâlkûtî, Şârih'in yorumunun Sekkâkî'nin kelâmına uyumlu olduğunu ifade ederek Seyyid Şerîf'in yorumunu eleştirmiş,⁶ mütercim ise tartışmanın detaylarına girmeden ve herhangi bir yorum yapmadan farklı görüşleri aktarmakla yetinmiştir.

Abdünnâfi' Efendi'nin farklı görüşüne işaret ettiği tek muhaşşî Cürcânî değildir. Bazen Siyâlkûtî'nin Şârih'e eleştirisine de yorum yapmaksızın yer verdiği görülür. Nitekim müsnedün ileyhin tenkiri bahsinde nekrenin tahkir amaçlı kullanılışından söz edilmekte ve ﴿إِنْ نَظُنُّ إِلَّا ظَنًّا﴾⁷ âyetiyle istişhad edilmektedir. Âyetin takdiri ise (ظَنًّا حَقِيرًا ضَعِيفًا) şeklinde yapılmaktadır. Teftâzânî, Şeyh Radî'nin konuyla ilgili bir itirazına yer vermiş ve bunu cevaplamaya çalışmıştır.⁸ Siyâlkûtî, Şârih'in cevabını yetersiz bulmuş,⁹ mütercim de muhaşşînin ifadelerini yorumsuz nakletmiştir:

1 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşîye*, s. 549; Siyâlkûtî, *Hâşîye*, II, 385.

2 Krş: Cürcânî, *el-Misbâh*, s. 619.

3 Krş: *İsâm 'ale'l-İsti'âre*, vr. 13b.

4 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'auvel*, II, 114.

5 Hasan Çelebi, *Hâşîye*, s. 549.

6 Siyâlkûtî, *Hâşîye*, II, 385.

7 "Birtakım zanlarımız yok değil." (el-Câsiye 45/32)

8 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, I, 548-552.

9 Siyâlkûtî, *Hâşîye*, I, 360-361.

Şârih-i merhûm Şeyh Radî'nin işkâl-i mezkûründen cevâbda bazı nuhâtın “إِنْ نَحْنُ إِلَّا ظَنُّنَا ﴿﴾” terkîbi takdîm ü te'hîre mahmûl olup (إِنْ نَحْنُ وَلَا نَحْنُ إِلَّا ظَنُّنَا) (وَ مَا اعْتَرَهُ الشَّيْبُ إِلَّا اِعْتِرَا) kavli dahi (وَ مَا اعْتَرَهُ الشَّيْبُ إِلَّا اِعْتِرَا) (وَ مَا اعْتَرَهُ الشَّيْبُ إِلَّا اِعْتِرَا) kavli, tevehhüm-i muhâtab haysiyyetinden, mütekellim darb mecrâsına cârî olan tehdîd ve mukaddimât-ı darba şurû' gibi darbin gayrını işlemiş olmasına muhtemel olduğundan bu ihtimâl ile müstesnâ minh min haysü'l-vehm darb ve darbin gayrısına şâmil olan müteaddid gibi olmasıyla ke-enne mütekellim (مَا فَعَلْتُ شَيْئًا غَيْرَ الصَّرْبِ)² demiş olur. Ve bu te'vîl ile terkîb-i mezkûr emsâlinde müstesnâ minhde taaddüd hâsıl olarak istisnâ olunur,” deyü cevâbına hâcet olmadığını beyân ve Abdülhakîm Siyâlkûtî te'kîd için (إِلَّا)'dan sonra vâki' olan mef'ûlün mutlakda te'vîlât-ı mezkûreye hâcet bâkî ve cevâb-ı Şârih gayr-ı kâfi idüğünü ityân eylemiştir.³

Mütercimın Şârih'e yönelik tenkitleri aktarmakla yetindiği başka örnekler de vardır.⁴

Teftâzânî'yi Savunması

Abdünnâfi' Efendi bazen muhaşşilerin tenkitlerine karşı Şârih'i savunmaktadır. İki örneği görülen bu tavır, Şârih'in Kazvîni'ye yönelttiği eleştirilerde Siyâlkûtî'nin Kazvîni'yi savunması, mütercimın ise ona katılmayıp Teftâzânî'yi haklı bulması şeklinde tezâhür etmiştir. Teftâzânî, mecâz-ı mürekkebi istiâreye hasreden Kazvîni'nin bu görüşünü eleştirmiş, mecâz-ı mürekkebin istiâreden başka şekillerde de ortaya çıkabileceğini savunmuş ve Kazvîni'nin, yaptığı tanımla doğru görüşten saptığını ileri sürmüştür.⁵ Siyâlkûtî, verdiği misallerin konuya uygun olmaması vb. gerekçelerle Şârih'i eleştirmiştir. Mütercimın dilinden muhaşşinin açıklamaları ve Şârih'i eleştiren ifadeleri şu şekildedir:

Lâkin allâme-i Siyâlkûtî cevâbında demiştir ki: “Hasr ve ta'rif-i mezkûrun savâbdan udûl olması mecâz-ı mürekkeb için istiârenin gayrı olarak kelâm-ı bülegâdan bir şahid bulunduğu vaktde olur. Ve Şârih'in zikr eylediği misâl ve nezâiri hilâf-ı muktezâ-yı zâhirden olup bu ise mukaddimedede tafsîli mürûr eylediği üzere ba'zen kinâye ve ba'zen mecâz olmasıyla misâl-i mezkûr ve nezâirinin levâzımına intikâl için mâ vuziat lehinde istimâl

1 Zeyd'e vurdum. *Mutavvel*'de bu ifade (مَا ضَرَبْتُ زَيْدًا إِلَّا ضَرْبًا) olarak geçmektedir. bkz. *el-Mutavvel*, I, 552.

2 Vurmaktan başka bir şey yapmadım.

3 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nef'ü'l-Mu'avel*, I, 128-129; krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 360-361.

4 bkz. Abdünnâfi' Efendi, *en-Nef'ü'l-Mu'avel*, I, 103-104, 337, 347-348; II, 178.

5 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, III, 547-549.

olunan kinâyâtдан olması niçün câiz değildir ve mücerred cevâz mâni'-i istishâddır.”¹

Abdünnâfi' İffet Efendi, “Lâkin bu misillü terâkîbin sûret-i teşbîhde mecâz-ı mürekkebe hamliyle gayrısının adem-i hamli bir müreccihe müstenid olmamasıyla, hakk taraf-ı Şârih'de olduğu lâyah-i hâtırdır,”² diyerek tercihinin Şârih'in görüşünden yana kullanmıştır.

Mütercim, teşbîhin amacıyla ilgili bir bahiste, yine Siyâlkûtî'nin tenkidine maruz kalan Teftâzânî'yi savunmuş, muhaşşinin itirazını ise zayıf bulmuştur. Kazvîni, sabahın aydınlığının halifenin yüzüne benzetilmesi gibi, teşbîhte bazen vech-i şebeh açısından müşebbehin yaygın olanın aksine müşebbeh bihten daha güçlüymüş imajı verilmesi durumundan söz etmiş ve ³ (هَذَا إِذَا أُرِيدَ إِلْحَاقَ النَّاقِصِ حَقِيقَةً أَوْ ادِّعَاءَ بِالرُّائِدِ) “*Bu üslûba, gerçekten veya iddia yoluyla vech-i şebeh açısından daha alt seviyede olanı daha üst seviyede olana katmak istendiğinde müracaat edilir,*” şeklinde bir ifade kullanmıştır. Teftâzânî bu ifadenin tartışmaya açık olduğunu belirtmiş ve böyle bir genelleme yapılamayacağını ileri sürmüştür.⁴ Siyâlkûtî, Şârih'in bu tenkidine itirazda bulunmuş ve onun, Kazvîni'nin ifadesini sınırlayarak yorumladığı için böyle bir sonuca ulaştığını iddia etmiştir. Abdünnâfi' Efendi ise makâm karinesinin Şârih'i haklı çıkardığını ve muhaşşinin yorumunun son derece zayıf olduğunu şu sözleriyle dile getirmiştir:

Siyâlkûtî merhûm saded-i cevâbda Şârih'in bu suâli (إِلْحَاقَ النَّاقِصِ بِالرُّائِدِ) kavillerinde (فِي وَجْهِ الشَّبِيهِ) kaydını ziyâde etmesinden ya'nî nâkıs u zâid olmaklığı vech-i şebehde i'tibâr eylesinden neş'et edip murâd-ı Musannif ise zikri mürûr eden agrâzdan bir garazda nâkıs zâide ilhâk demek olmasıyla bu ma'nâca kelâm mahall-i i'tirâz olmadığını beyân etmiş ve ke-enne bu cevâbı Şârih'in kelâm-ı Sâhib-i *Miftâh*'ı te'vilde mesbûk olan tahkîkâtından istinbât eylemiş ise de lâkin makâl hükmü bi't-teşâbühe redd üzerine olup bu ise vech-i teşbîhde tesâvî-i tarafeyn olduğu sûrette cereyân edeceği ma'lûm bulunmasıyla Şârih'in i'tibâr eylediği kayd-ı mezkûre makâm karne-i vâzıha olarak Muhaşşî'nin tevcîhi gâyet-i za'fiyyetde olduğu lâyah-i hâtırdır.⁵

1 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 115; krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 386.

2 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 115.

3 Kazvîni, *Telhisü'l-Miftâh*, s. 68.

4 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, III, 225-226.

5 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 49; krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 324.

Muhaşşîye Hak Vermesi

Abdünnâfi‘ Efendi, genel tavır olarak, Seyyid Şerîf’in Şârih’ten farklı görüşünü belirtmeyi yeterli bulmuş ise de mecâz-ı mürsel bahsindeki bir örnekte yer alan (الرَّأْيَةُ فِي الْمَرَادَةِ) cümlesiyle ilgili yorum farklılığında onun, Türkçeden hareketle Seyyid Şerîf’e hak verdiği anlaşılmaktadır. Şârih (مَرَادَةٌ) kelimesinin (مِرْوَدَةٌ) yani *yolculuk için temin edilen azık*, (رَاوِيَةٌ)‘ün de *bu azığı taşıyan deve* anlamına geldiğini belirtmiş ve aralarındaki bu alâkadan dolayı (مَرَادَةٌ) kelimesinin yerine mecâz-ı mürsel olarak (رَاوِيَةٌ) kelimesinin kullanıldığını belirtmiştir.¹ Seyyid Şerîf’in, (مَرَادَةٌ) kelimesine *azık* anlamı yüklemenin yanlış olduğu zira kelimenin *su kırbası* anlamına geldiği görüşüne dikkat çeken mütercim, kelimenin Türkçede de bu anlamda kullanıldığını ifade ederek ona hak vermiştir. Abdünnâfi‘ İffet Efendi’nin konuyla ilgili açıklamaları şöyledir:

Lâkin Seyyid Şerîf, mezâdenin beyân-ı Şârih üzere *mizvede* ma’nâsına hamli sahîh olmayıp mezâde hayvâna tahmil olunan *su kırbası* ma’nâsına olarak râviye bu ma’nâca mezâde ma’nâsına haml olunduğunu beyân etmiştir.² Ve hakk olan da kelâm-ı Seyyid’dir ki isti’mâlden dahi ma’lûm olarak lisânımızda bile *râviye* itlâk etdikleri su kırbası olup yoksa ebnâ-yı seferin derûnuna taâm vaz‘ etdikleri mizvedeye ya’nî dağarcığa *râviye* itlâkı gayr-ı manzûr ve i’tibâr-ı alâkadan mehcûrdur.³

Abdünnâfi‘ Efendi’nin, Seyyid Şerîf’in görüşünü Şârih’in yorumuna tercih ettiği görülen bir diğer yer, Kazvîni’nin mürekkebi müfrede teşbîh bahsinde istişhad ettiği⁴ Ebû Temmâm’a (ö. 231/846) ait bir beyittir. Şair burada, Abbâsî halifelerinden Mu’tasım Billâh’ı övmektedir:⁵

يَا صَاحِبِي تَقْصِيَا نَظْرَيْنِ كَمَا تَرِيَا وَجُوهَ الْأَرْضِ كَيْفَ تَصَوَّرُ
تَرِيَا نَهَارًا مُشْمِسًا قَدْ شَابَهُ زَهْرُ الرُّبَا فَكَأَنَّهَا هُوَ مُثْمِرُ⁶

“Arkadaşlarım! Dikkatlice bakın! Yeryüzünün nasıl da (rengârenk) şekil aldığı ve tepelerin çiçeklerinin karıştığı o güneşli gündüzün mehtaplı bir geceyi andırdığını görürsünüz.” (Kâmil) Şair yükseklerde yetişen bitkilerin

1 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, III, 385.

2 Cürcânî, *Hâşîye*, s. 358.

3 Abdünnâfi‘ Efendi, *en-Nef’ül-Mu’avel*, II, 81-82.

4 Kazvîni, *Telhisül-Miftâh*, s. 68.

5 Mustafa İsâmuddîn, kasîdenin halifeye ilgisinin olmadığını ve şairin baharı tavsif amacı güttüğünü söyleyen farklı bir görüşten de söz eder. bkz. *Şerbu Ebyâti’-Telhis*, s. 132.

6 Ebû Temmâm, *Divân*, s. 157.

yeşilliğinin karıştığı gündüz güneşinin bu yeşillik sebebiyle ışığının kırılarak mehtaplı bir geceye benzediğini anlatmaktadır. Beyitte müşebbeh mürekkeb, müşebbeh bih müfreddir. Fakat Şârih bunun “tesâmüh”ten hâlî olmadığını belirterek konuya ihtiyatlı yaklaşır.¹ Mütercim ise Cürcânî’yi referans göstererek Şârih’in bakış açısını tenkit etmektedir:

İmdi, şâir kendisine nebâtât-ı rebevât ihtilât ederek bunların ihdırârı sebebiyle şua-ı şemse nakîsa ârız olup hattâ ki meyl-i sevâd eden nehâr-ı müşmisi leyl-i mukmire teşbih eylemiştir. Ve bu teşbihde müşebbeh mürekkeb ve müşebbeh bih müfreddir. Lâkin Şârih-i merhûm, bu kelâm tesâmühdan hâlî olmadığını beyân ile (كَأَنَّ مُقْمَرَ لَيْلٍ مُقْمَرٌ) takdîrinde olarak şâibe-i terkîbden hâlî olmadığına işâret eylemiştir. Lâkin müşebbehde itibâr-ı hey’et zâhir ve müşebbeh bih zû kamer olmakla mukayyed bulunan leyl olarak müfred-i mukayyed idüğü Seyyid Şerîf’den rivâyetle beyân-ı fark u temyizde mürûr eden zâbitaya im’ân-ı nazarla gayr-ı müstetirdir.²

Abdünnâfi’ Efendi, hâşiyelerden bilgi aktarma ve bazen muhaşşîlerin *Mutavvel* e yönelik eleştirilerine yer vermenin yanı sıra, bazı yerlerde bizzat kendisi hâşiyeleri eleştirmektedir. Bu eleştiriler, mütercimin, kaynaklardan aldığı bilgileri nakletmekle yetinmeyerek kendi görüşlerini de esere yansıttığını göstermesi bakımından önemli ve tercümenin özgün yönlerinden biridir.

Mütercimin Hâşiyelere Yönelik Eleştirileri

Abdünnâfi’ İffet Efendi, kelâmın muktezâ-yı zâhirin dışına çıkması bahsinde, zâhir isim gelmesi gereken yere zamir getirilmesi hususunda istişhad edilen bir beytin³ yorumuyla ilgili olarak hâşiyeleri mütevazı bir üslupla eleştirmektedir. Ebü’l-Alâ el-Maarri’ye (ö. 449/1057) ait söz konusu beyit ve mütercimin konu hakkındaki yorumu şöyledir:

زَارَتْ عَلَيْهَا لِلظَّلَامِ رَوَاقٌ وَمِنَ النُّجُومِ فَلَايِدٌ وَنَطَاقٌ⁴

“(Sevgilim,) üzerinde karanlıktan bir örtü ve yıldızlardan müteşekkil bir gerdanlık ve kuşakla (yani gecenin zifiri karanlığında) beni ziyaret etti.” (Kâmil)

1 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, III, 249.

2 Abdünnâfi’ Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 54.

3 İlgili beyit, kasidenin matlaı yani ilk beytidir. Yaygın kural gereği, zahir bir isim zikredilmeden o ismin yerini tutacak zamirin zikredilmesi uygun değildir. Fakat şâir, akla sevgiliden başkasının gelmeyeceği düşüncesiyle, muhatabın zekâsına güvenerek konuya doğrudan zamirle başlamıştır.

4 Ebü’l-Alâ el-Maarri, *Sıktu'z-Zend*, s. 210.

(زَارَتْ) zamîri, min gayr-i sebki'z-zikr mahbûbeye râci'dir. Ma'nâ-yı Beyt: "Habîbem ziyâret etdi. Ya'nî visâlini semâhat eyledi. Bir hâlde ki üzerinde zalâmdan rivâk olup perde-i zalâm ile dîde-i enâmdan müstetir idi. Ve nücûmdan kalâid-i gerden ve nitâk-ı miyânı var idi," demekdir ki murâd bizim âşka kudümü leylen vâki' olduğunu beyândan kinâye ve iddiâ-i latîf olup yoksa bazı havâşda mübeyyen olduğu üzere estârını zalâma ve derârî-i kılâdesini nücûma teşbîh murâd olmadığı sânih-i fikr-i mütercim-i hakîr olmuştur.¹

Abdünnâfi' Efendi söz konusu hâşiyeye veya hâşiyelerin ismini zikretmemiş ise de Mehmed Zihni Efendi'nin (1846-1913) açıklamaları,² bu muhaşşînin Hasan Çelebi olduğunu,³ onun da bu bilgiyi Maarrî dîvânı şerhlerinden, Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Tâhir el-Huveyyî'ye ait *Şerhu't-Tenvîr alâ Sıkdî'z-Zend* adlı eserden nakletmiş olabileceğini düşündürmektedir. Abdünnâfi' İffet Efendi ve Mehmed Zihni Efendi'nin açıklamalarından anlaşıldığına göre mahbûbe geceleyin ve üzerinde süs eşyası olmaksızın ziyarete gelmiştir. Şair, gecenin karanlığını mahbûbenin üzerine serilmiş bir tavan ve yıldızları onun üzerindeki zinet eşyaları olarak hayal etmiştir. Huveyyî'nin yorumuna göre ise mahbûbe, boynunda ve kemerinde değerli taşlar bulunur bir hâlde gelmiştir ve karanlıkta bu taşlar, yıldızlara benzetilmektedir. Mehmed Zihni Efendi'nin ifadeleri şöyledir:

Şerh-i *Dîvân-ı Maarrî* olan *Tenvîr*'de beyt-i mezkûre mahbûbenin âraste bulunduğu hulliyât-ı murassaa nücûm-i semâya teşbîh olunmuştur deyü ma'nâ verilmiş⁴ ve Hasan Çelebi hâşiyesinde dahi oraya muvâfakat olunmuş ise de burada milâk-ı emr mübâlağa ve tahyîl üzerine olup hattâ zâir dahi hayâlden ibâret olmakla evvelki ma'nâ daha dakîk u latîf bulunmuştur.⁵

Abdünnâfi' Efendi, tam cinâs bahsinde yine isim vermeden bazı hâşiyeleri tenkit etmiştir. Eleştiriye konu olan husus Harîrî'nin kırk dördüncü makâmesinde geçen şu beyitle ilgilidir:

1 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, I, 167.

2 Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlül-Ceyyid*, s. 117.

3 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiyeye*, s. 285.

4 *Tenvîr*'de tam olarak habîbenin gecenin karanlığıyla örtünerek şairi ziyarete geldiği, karanlığın örtüsünün onun üzerine serilmiş bir tavana benzediği ve belindeki kuşağın cevherlerle süslü bulunduğu anlatılmaktadır. Ayrıca gerdanlığındaki ve kemerindeki mücevherlerin yıldızlara benzediği ifade edilmektedir. Huveyyî, *Şerhu't-Tenvîr alâ Sıkti'z-Zend*, s. 163.

5 Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlül-Ceyyid*, s. 117. Mehmed Zihni Efendi'nin beyte verdiği anlam ise şöyledir: "Mahbûbe, üzerinde karanlık rivâkı olduğu ve zinet ü ârâyişi semâdaki yıldızlardan ibâret bulunduğu hâlde -yani geceleyin- beni ziyarete geldi." bkz. *el-Kavlül-Ceyyid*, s. 117.

وَدَا ذِمَامٌ وَفَتْ بِالْعَهْدِ ذِمَّتُهُ وَلَا ذِمَامَ لَهُ فِي مَذْهَبِ الْعَرَبِ¹

“Bir ahd ü zimmet sahibi (gördüm ki) zimmeti (yani zâtı) ahdine vefa gösterirdi. (Gel gör ki çok hayır sahibi olduğundan) çölde bir zimmeti (yani suyu az bir kuyusu) bile yoktu.” (Basît) Bazı *Mutavvel* nüshalarında ilk ifade (وَذِي ذِمَامٍ) şeklinde rivayet edilmiş, bazı muhaşşiler de “vâv” harfine (رُبُّ) manası vererek ifadeyi (وَرُبُّ ذِي ذِمَامٍ) olarak takdir etmişlerdir. Bunun galat olduğunu ifade eden mütercim, ifadenin *Makâmât*'ta (وَدَا ذِمَامٌ) şeklinde geçtiğini belirtmiştir.²

Bu bilginin, mütercimin temel kaynakları olan üç *Mutavvel* hâşiyesinden yalnızca Hasan Çelebi'de mevcut olması,³ onun bu muhaşşiyi kastettiğini göstermektedir. Makâmeye bütün olarak bakıldığında, bilge bir kişinin uzak ve yakın anlamı olan kelimeler içeren sözler söylediği bir bağlamda geçtiği ve mezkûr ifadenin, sözün başındaki (رَأَيْتُ يَا قَوْمِي أَقْوَامًا) cümlesinin mef'ûlü olan (أَقْوَامًا) mevsûfuna döndüğü anlaşılmaktadır.⁴ Söz sahibi zât gördüğü pek çok şeyi art arda sıraladığından, “vâv” atıf harfi olup (رُبُّ) olarak takdir edilmesini gerektirecek bir durum yoktur. Bu durum mütercimin haklı ve muhaşşinin nüsha farklılığı kurbanı olduğunu gösterir. Bu nüsha yanlığına Mehmed Zihni Efendi de dikkat çekmiştir.⁵

Teftâzânî, vech-i şebeh bahsini incelerken müşebbeh ile müşebbeh bih arasında gerçek bir benzerliğin aranmadığını ve aralarında herhangi bir ilginin bulunmasının yeterli olduğunu ifade etmektedir. Nitekim bazen teşbîh, zıtlık alâkası üzerine inşa edilmektedir. Korkak bir kimse için söylenen “*Aslana ne kadar da benziyor,*” veya cimri birine söylenen “*O Hâtim'dir,*” gibi sözler bu çerçevede ele alınabilir. Ayrıca zarâfet veya alay gibi unsurlar da cümlelerde zıtlık alâkasının kurulmasına vesile olabilmektedir.⁶

Abdünnâfi' Efendi bu noktada *Telhîs* metninde geçen (ثُمَّ يَنْزِلُ مَنزِلَةً) ibaresindeki (ثُمَّ) edatına Siyâlkûtî'nin tertip

1 Harîrî, *el-Makâmât*, s. 475. İkinci (ذِمَامٌ) kelimesi (ذِمَّةٌ)'ün çoğulu olup *suyu az kuyu* demektir. Mezhep ile meslek kastedilmiştir. bkz. Şerîşî, *Şerhu'l-Makâmât*, V, 164; Vahdî Efendi, *el-Mu'avel*, s. 564.

2 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 195.

3 Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 579.

4 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 195.

5 Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavli'l-Ceyyid*, s. 382.

6 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, III, 170-171.

değil uzaklık (tebâud) anlamı yüklediği görüşünü nakletmekte fakat eda-tın tertip ifade ettiği görüşünü daha doğru bulmaktadır. Mütercimim ilgili açıklamaları şu şekildedir:

Ve bu tezâd inde't-teşbîh temlîh u tehekküm vâsıtasıyla tenâsüb menzile-sine tenzîl olunur. Ve işbu tenzîl nez'-i şebehden mukaddem olması iktizâ edeceğinden (تَمْ) kelimesi tertîb için olmayıp iştirâk ile tenzîl beyninde olan tebâuddan içündür. Zirâ iştirâk hakîkî ve tenzîl iddiâîdir. Bu sûret Muhaşşî Abdülhakîm'in muhtârı olup¹ fakat intizâ'-ı şebehde ibtidâen iş-tirâke nazar olunarak sâniyen menzile-i tenasübe tenzîl kılınacağı bî-ışti-bâh olduğuna binâen tertîb kavî-i mezkûrden aslah olması lâyih-i hâtırdır.²

Abdünnâfi' Efendi, Şârih'in lafzî sanatlardan "lüzûm-i mâ lâ yelzem"i anlatırken istişhad ettiği bir şiirin geniş tahliline *Meâhidü't-Tensîs*'i de referans göstererek yer vermektedir. Mütercimim bu kaynaktan iktibasla Abdullah b. ez-Zübeyr el-Esedî'ye ait olduğunu belirttiği³ ve şairin, kendisine yapılan ihšana teşekkür mahiyetinde söylediği bu şiirin ilgili beyti şöyledir:

سَأَشْكُرُ عَمْرًا إِنْ تَرَاحَتْ مَيْتِي أَيَادِي لَمْ تُمَنَّ وَإِنْ هِيَ جَلَّتْ⁴

"Ömrüm elverdikçe Amr'ın, ne kadar büyük olursa olsun asla kesilmeyen ya da başa kakılmayan o lütuflarına hep müteşekkir kalacağım." (Tavil)

Teftâzânî'ye göre beyitteki (أَيَادِي) lafzı "Amr"dan bedel-i iştimâldir.⁵ Abdünnâfi' Efendi ise "Fâzıl-ı Muhaşşî *Şerh-i Miftâh*'da (أَشْكُرُ), (أَيَادِي) için mef'ûl-i sâni olmasını tecvîz etmiş ise de lafz-ı mezkûrun mef'ûleyne adem-i ta'diyesi hakkında olan tasrîh-i eimme-i lügate münâfidir,"⁶ diyerek bir eleştiride bulunmuş görünmektedir. Fakat bilginin Hasan Çelebi'den nakledildiği,⁷ sözü edilen muhaşşînin ise Cürcânî olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Cürcânî'nin, bu görüşün yanı sıra bedel-i iştimâl yorumunu da reddetmeyip ikinci görüş olarak benimsediğine dikkat çekmek gerekir.⁸

1 Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 311.

2 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 38-39.

3 Beytin kâili hakkında farklı görüşler için bkz. Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlül-Ceyyid*, s. 436.

4 Ebû Temmâm, *Divânü'l-Hamâse*, s. 325.

5 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, IV, 317.

6 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 214.

7 Krş. Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 584.

8 bkz. Cürcânî, *el-Misbâh*, s. 95.

en-Nefu'l-Mu'avvel'in Etkisi

Medreselerde ders kitabı olarak okutulan ve ilmî bir derinliği de bulunan *Mutavvel* gibi bir eserin tercümesi olması nedeniyle, *en-Nefu'l-Mu'avvel*'in ilim dünyasına etkisini belâgat öğretimi faaliyetlerine ve ilmî çalışmalara katkısı şeklinde iki açıdan ele almak mümkündür. Öncelikle ifade edilmelidir ki tercümenin belâgat ilminin tedris edildiği mecralarda beklenen düzeyde ilgi gördüğünü söyleyebilmek zordur. Sözgelimi, *Mutavvel*'de geçen şiirleri ele alan *el-Kavlül-Ceyyid* bir başucu kitabı olmayı başarabilmişken, *Mutavvel*'in tamamının başarılı bir çevirisini içeren *en-Nefu'l-Mu'avvel*'in onun kadar şöhret bulamadığı, hocaların ve öğrencilerin ilgisine mazhar olamadığı görülmektedir. Kanaatimize göre bunun başlıca sebebi tercümenin ağıdalı dilidir.

en-Nefu'l-Mu'avvel, belâgat çalışmalarına ilmî katkı konusunda ise daha parlak bir performans sergilemiştir. Eserin bu konudaki görece başarısını, kendisine yapılan atıflardan anlamak mümkündür. Abdünnâfi' İffet Efendi'nin sonraki çalışmalarına takrîz yazarların *Mutavvel* tercümesine vurgu yapması, eserin ilim dünyasına etkisini gösteren boyutlardan biridir. Örneğin, *Burhân-ı Gelenbevî* tercümesine Ergani Mutasarrıfı Rûmî Efendi tarafından yazılan takrîzde şöyle denmektedir:

Hâme-i Nâfi' Efendi'den selîs olmuş idi
 Me'haz-ı ilm-i meânîden *Mutavvel* tercüme
 Himmet-i memdûha-i fazlıyla oldu başkaca
 İşte *Burhân-ı Gelenbevî* de ekmel tercüme¹

Aynı esere Ma'mûretü'l-Azîz muhasebecisi İsmail Zihni Efendi tarafından yazılan bir başka takrîzde ise *en-Nefu'l-Mu'avvel*'in hakkı şu dizelerle teslim edilmektedir:

Mutavvel etmeyip bahs-i senâsın muhtasar geçtim
 Kemâl-i fazlına *Nef-i Mu'avvel*'dir celî burhân²

1 Abdünnâfi' Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî*, s. 649.

2 Abdünnâfi' Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî*, s. 650.

en-Nefu'l-Mu'avvel'in, kendisinden sonra kaleme alınan Türkçe belâgat çalışmalarını az veya çok etkilediği görülür. Nitekim Muallim Nâci'nin (1849-1893) 1307/1890'da basılan *Istilâhât-ı Edebiyye* adlı eserinde *Mutavvel* tercümesi olduğu belirtilerek esere atıf yapılmıştır. Bu atıf "ise de" tabirinden sonra getirilen istidrâk edatıyla ilgilidir.¹

Mehmed Zihni Efendi de *en-Nefu'l-Mu'avvel* e isim vermeden atıf yapmış ve kitapta verilen bir bilgiyi eleştirmiş görünmektedir. Zira müellif *el-Kavlü'l-Ceyyid*'de "ba'zı nâzırîn" dediği bir kişinin yorumunu ele almakta ve aktardığı bilgi *en-Nefu'l-Mu'avvel* metniyle örtüşmektedir. Şöyle ki istiâre bahsinde geçen bir şiirdeki (...وَلَمْ يَنْظُرْ) ifadesiyle ilgili olarak Abdünnâfi' Efendi "(لَمْ يَنْظُرْ)"da nazar, *intizâr* ma'nâsınadır. Zîrâ nazar bilâ sîlatin zikrolunursa *intizâr* ma'nâsına olur,"² demektedir. Mehmed Zihni Efendi'nin yorumu ise şöyledir:

(وَلَمْ يَنْظُرْ) مَا يَنْظُرُونَ إِلَّا صَيِّحَةً وَاحِدَةً³, (وَلَمْ يَنْظُرْ) ma'nâsınadır. Burada ba'zı nâzırînin "Nazar bila sîla zikr olunursa *intizâr* ma'nâsına olur," demeleri ehl-i lügatin (نَظَرَتْهُ أَنْظَرَهُ نَظَرًا وَنَظَرْتُ إِلَيْهِ أَيْضًا أَبْصَرْتُهُ) kavllerine muhâlifdir. Muvâfık olan: Nazar bilâ sîla zikr olunursa *intizâr* ma'nâsına da gelir," demekdir.⁴

en-Nefu'l-Mu'avvel'in hakkını gereği gibi teslim eden en önemli çalışmanın, Mehmet Kaya Bilgegil'e ait (1921-1987) *Edebiyat Bilgi ve Teorileri* adlı eser olduğu söylenebilir. Zira bu kitapta *Mutavvel* tercümesine yapılan yirmiden fazla atıf bir yana eserin en önemli kaynaklarının başında *en-Nefu'l-Mu'avvel* gelmektedir. Kitapta, garâbet,⁵ kasr,⁶ beyânın tanımı,⁷ akli mecâz,⁸ kinâye,⁹ bedî' ilminin tanımı,¹⁰ tevriye,¹¹ kavli-i bi'l-mûceb,¹²

1 Muallim Nâci, *Istilâhât-ı Edebiyye*, (hız. M. A. Yekta Saraç), s. 39.

2 Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, II, 98.

3 "Kendilerini yakalayacak çığıktan başka ne beklıyorlar." (Yâsin 36/49)

4 Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, s. 301.

5 Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, s. 31.

6 Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, s. 100.

7 Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, s. 125.

8 Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, s. 133.

9 Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, s. 174.

10 Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, s. 181-182.

11 Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, s. 192.

12 Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, s. 208.

hüsn-i ta'lîl,¹ mübâlağa,² terdîd,³ rücû'⁴ teşâbüh-i etrâf,⁵ tefrîk,⁶ sayıların siyâkati,⁷ leff ü neşr,⁸ ittîrâd,⁹ lafızla ilgi sanatların sayısı,¹⁰ cinâsın tanımı,¹¹ cinâs-ı nâkıs,¹² manevî sanatlar,¹³ aks,¹⁴ seci¹⁵ konuları *en-Nefu'l-Mu'avvel* e doğrudan atıf yapılan yerlerdir. Tercümeyle isim vermeden atıflar yaptığı da görülen¹⁶ ve kitaba aldığı bazı Arapça metinlerin tercümesinin Abdülkuddûs Bingöl tarafından yapıldığını belirten¹⁷ Bilgegil'in özellikle Arapçadan yaptığı nakillerde bazı sorunlar görünmekte¹⁸ ve kitap bu açıdan müstakil olarak incelenmeyi hak etmektedir.

Mutavvel'in Cumhuriyet dönemindeki tek tercümesi Zekeriya Çelik'e ait çeviridir. *el-Mutavvel Belâgat İlimleri* başlığıyla ve "Meânî" ile "Beyân-Bedî'" olmak üzere iki cilt halinde yayınlanan bu çalışmada *en-Nefu'l-Mu'avvel* den de istifade edilmiş, hem meânî¹⁸ hem de beyân-bedî'²⁰ bahislerinde esere çok sayıda atıf yapılmıştır.

-
- 1 Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, s. 213.
 - 2 Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, s. 216.
 - 3 Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, s. 236.
 - 4 Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, s. 238.
 - 5 Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, s. 280.
 - 6 Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, s. 285.
 - 7 Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, s. 289.
 - 8 Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, s. 291, 292.
 - 9 Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, s. 292.
 - 10 Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, s. 306.
 - 11 Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, s. 308.
 - 12 Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, s. 315.
 - 13 Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, s. 325.
 - 14 Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, s. 331.
 - 15 Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, s. 334.
 - 16 Örnek olarak bkz. Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, s. 28; krş: Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, I, 45 vd.
 - 17 Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, s. 132 (1 no.lu dipnot).
 - 18 Örnek olarak aklı mecâz bahsine bakılabilir. Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, s. 133; krş: Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avvel*, I, 93.
 - 8 bkz. Teftâzânî, *el-Mutavvel Belâgat İlimleri Meânî*, s. 41, 59, 67, 125, 132, 133, 136, 161, 206, 297, 312, 314, 315, 351 vd.
 - 20 bkz. Teftâzânî, *el-Mutavvel Belâgat İlimleri Beyân-Bedî'*, s. 63, 272, 274, 278, 283, 284, 285, 331, 359.

ESERİN NEŞİRİNDE TAKİP EDİLEN YÖNTEM

- 1) Hatâ-savâb cetvelleri çerçevesinde metinde lafzî düzeltmeler yapılmış, birinci cildin 145. sayfasındaki dört ve 166. sayfasındaki yarım sayfa-lık tashih ve ilave, metne işlenmiştir. Âyetlerdeki yazım yanlışları doğ-rudan düzeltilmiş, bunun dışında yanlış veya eksik olduğu düşünülen yerlere dipnotta işaret edilmiş ya da köşeli parantezler yardımıyla ek-sikler tamamlanmıştır.
- 2) Eserde yer alan bütün Arapça metinler harekelenmiştir.
- 3) Başlıklandırmalar tarafımızdan ilave edilmiştir.
- 4) Kelime anlamları, ıstılah kullanımı vb. vurgu gerektiren yerlerde keli-me italik yazılmış ve yerine göre tırnak içerisinde gösterilmiştir.
- 5) Âyet ve hadislerin kaynakları tespit edilmiş, tercümeleri dipnotta ve-rilmiştir. Eserde hadis olarak geçen ancak sıhhati konusunda tartışma-lar bulunan metinlerde imkân nispetinde ilgili bir kaynağa gönderme yapılmış, aksi durumlarda metin hadis değil düz cümle olarak değer-lendirilmiştir.
- 6) Mütercimim tercüme etmediği örnek cümlelerin çevirisi dipnotlarda verilmiştir.
- 7) Mütercim beyitlerin ciddi bir kısmını tercüme etmemiş, edilenlerin büyük kısmında ise ağdalı bir dil kullanmıştır. Bu nedenle metinde geçen beyitler istisnasız tercüme edilmiş, bahirleri verilmiş ve ilgili şa-irin dîvânından yerini tespit etmeye özen gösterilmiştir.
- 8) Metinden istifadeyi kolaylaştırmak için *Mutavvel*'in dîbâcesi ve *Telhi-sü'l-Miftâh* metni tarafımızdan ayrıca tercüme edilmiş ve bu tercüme-ler dipnotta verilmiştir.
- 9) *en-Nefu'l-Mu'avvel*'in *Mutavvel* ile mukayeseli olarak okunması neti-cesinde tercümede tespit edilen atlamalar dipnotta verilerek tercüme edilmiştir.
- 10) Metinde yer alan Farsça beyitler tercüme edilmiş, kâillerinin tespitine çalışılmış ve ilgili dîvânlardan referans vermeye özen gösterilmiştir.

- 11) Teftâzânî'nin veya Abdünnâfi' İffet Efendi'nin verdiği edebî bilgiler hakkında farklı görüşler söz konusuysa bunlara temas edilmiş, yerine göre tartışılmış ve ilgili kaynaklara atıfta bulunulmuştur.
- 12) İster matbu olsun ister yazma, Teftâzânî'nin ve şerhten bağımsız olarak mütercimın kullandığı tüm kaynaklara ulaşılmaya gayret edilmiş ve ilgili atfın bu kaynaklardaki yeri tespit edilmiştir. Fakat genellikle hâşiyelerden nakille zikredilen ve mütercimın doğrudan yararlanmadığı düşünülen eserler konusunda esnek davranılmıştır.
- 13) Diğer Telhîs şârihleri başta olmak üzere, Teftâzânî'nin isim vermeksizin eleştirdiği âlimlerin kimliği imkân nispetinde tespit edilmiş ve bu âlimlerin eserlerinden ilgili yerlere atıfta bulunulmuştur. Bu konuda Muhammed Zekî el-Ca'ferî'nin başarılı Mutavvel neşrinin yanı sıra Hasan Çelebi ve Siyâlkûtî hâşiyelerinden özellikle istifade edilmiştir.
- 14) Tercümenin metni, en muteber Mutavvel hâşiyeleri kabul edilen Seyyid Şerîf el-Cürçânî, Hasan Çelebi ve Siyâlkûtî hâşiyeleriyle mukayeseli bir şekilde okunmuş, Abdünnâfi' İffet Efendi'nin bu hâşiyelerden aktardığı anlaşılan bilgilere dipnotta işaret edilmiştir.

METİN

EN-NEF'U'L-MU'AVVEL

Telhîs ve Mutavvel Tercümesi

ABDÜNNÂFÎ' İFFET EFENDÎ

[Mütercim Hakkında]

Sâhib-i terceme Abdünnâfi‘ Efendi Adana hânedânından ve sülâle-i Âl-i Ramazân’dan müftû-i şehîr-i esbak Hacı İshâk Efendizâde Muhammed Sa‘îd Efendi merhûmun ferzendi olup bin iki yüz otuz dokuz senesi kadem-nihâde-i sâha-i şuhûd olarak (مَنْ لَمْ يُشِبِّهْ أَبَاهُ فَقَدْ ظَلَمَ)¹ tarîkasında nakdîne-i unfuvân-ı sabâvetini Buhârâ ulemâsından Abdurrahîm Efendi nâmında bir zâtdan iktisâb-ı sermâye-i ulûm u maârifeye sarf u îsâr ile istifâza vü iktirâf eylediği nisâb-ı fezâilden gencîne-dâr-ı meziyyet ü i‘tibâr ve Bursa müderrisliğiyle mazhar-ı tahayyüz ü iftihâr olduğu hâlde [bin] iki yüz altmış iki târîhinde:

إِنَّ الْعُلَىَّ حَدَّثْتَنِي وَهِيَ صَادِقَةٌ فِيمَا تُحَدِّثُ إِنَّ الْعَزَّ فِي النَّقْلِ
لَوْ أَنَّ فِي شَرْفِ الْمَأْوَى بُلُوغَ مَيِّ لَمْ تَبْرَحِ الشَّمْسُ يَوْمًا دَارَةَ الْحَمَلِ²

mesleğini istirahat-i vatana bi‘t-takdîm Dersaâdet’e azîmetle avâtuf-ı aliyey-i mülûkâneden tarîk-ı hâcegîye tebdîl ve rütbe-i sâlîse ile tebcîl olunarak ibtidâen Adana mal müdürlüğünde ve muahharan Haleb Meclis-i Kebîr’i ri-yâsetiyle ba‘dehû vilâyet-i mezkûre ve Harput defterdârlıklarında ve Trabzon ve Cezâir-i Bahr-i Sefid tahkîkât ü rûsûmât me‘mûriyyet-i muvakkateleriyle Şâm-ı şerîf ve Bağdâd vilâyet-i celîleleri muhâsebe ve defterdârlık me‘mûriyetlerinde bi‘l-istihdâm kat‘-ı derecât ile rütbe-i ûlâ sınıf-ı evvelini ihrâz ve [bin iki yüz] seksen altı târîhinde Bosna vilâyeti dâhilinde kâin Saraybosna ve müteâkiben Hersek mutasarrıflıklarında dahi hidemât-ı sâdîka ibraz eylemiştir.

(جَعَلَ اللَّهُ سَعْيَهُ مَشْكُورًا وَفِي الدَّارَيْنِ مَأْجُورًا)³

Sene 1289

- 1 Babasına/atasına benzemeyen (ve onun izinden gitmeyen) kötülük etmiştir/karanlıkta kalmıştır.
- 2 Bilirkişiler -ki konuştuklarında doğru söylerler- dediler ki: Şeref rihle yapmaktadır. Bir yerde öylece kalakalmak kişiyi hedeflerine ulaştırmaya yetseydi, güneş (en güçlü olduğu) Hamel burcundan hiç ayrılmıy mıydı! (Basit) Bu iki beyit Tuğrâi’nin *Lâmiyyetü’l-Acem* adlı kasidesindedir. bkz. Tuğrâi, *Divân*, Kostantiniyye 1300, s. 55; Tuğrâi, *Divân*, (thk. Ali Cevâd Tâhir-Yahya el-Cebûri), Doha 1406/1986, s. 306. Geniş bilgi için bkz. Vildân Fâik, *Terşihu’l-Kalem*, s. 83-86; Lebîb Efendi, *Şerhu Lâmiyyeti’l-Acem*, s. 70-73.
- 3 Allah sa’yini meşkûr eylesin ve iki cihanda mükâfatını versin!

[TAKRÎZLER]

[Takrîz-i Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi]

Şeyhülislâm-ı sâbık, devletlü, faziletlü Hasan Fehmi Efendi Hazretlerinin berâ-yı takrîz-i nazm-ı bedî‘-i efâdul-penâhileridir:

بِاسْمِ مَنْ يُفِيضُ نِعْمًا عَمَّا

نَجَاةً عَنِ وَّلَاءِ الدَّلِّ بِالصَّدْفِ	بِحَمْدِ نَلْتَجِي بِاللَّهِ مِنْ جُرْمِ
عَلَى هَادٍ لِأَصْحَابِ إِلَى لُطْفِ	صَلَاةٍ مِنْ نَوَالِ الْحُبِّ شَوْقًا
خُذُوا وَقَرَأْ قِرَى نَفْعِ بِلَا ظَرْفِ	أَقُولُ الْحَقَّ جِدًّا لَا خِدَاعًا
عَلَى بَحْرِ خَلِيٍّ الْجَزِيِّ مِنْ عَكْفِ	فُلَيْكَ مِنْ بَلِيغٍ قَدْ بَدَا سَبْحًا
فَكُنْ فِي اللَّمَحِ بِالْإِمْعَانِ فِي ضَعْفِ	عُرُوسًا تَحْتَوِي حُسْنًا بِلَا رَبِّ
فَلَامُوا النَّفْسَ بِالْحُسْرَانِ عَنْ عَطْفِ	فَإِنْ خَابُوا لَدَى الْأَفْكَارِ عَنْ دَرْكِ
لَصَارَ الْحُسْنُ فِتْنَانًا لِيذِي عُزْفِ	لِشَامِ الْوَجْهِ لَوْ يُزْمَى طَرِيًّا
لِمَنْ يُنْدِيهِ مَعْرُوضًا عَلَى أَلْفِ	فَدُرُّ النَّافِعِ التَّخْرِيرِ حَقًّا

فَفَهْمِي عَلَى تَلِّ يُنَادِي

أَمَا يَدْلِي إِلَيْهِ النَّوْلُ مِنْ رَلْفِ¹

1 Vâfir bahrindedir. Taktî‘i: *Müfâ‘altün/müfâ‘altün/müfâ‘altün (fe‘ülün)/müfâ‘altün/müfâ‘altün/müfâ‘altün*. **Türkçesi:** Sayısız nimetler bahşeden (Allah’ın) adıyla! Günahlarımızdan ve zilletten kurtulmak için hamdi vesile edinerek Allah’a sığınır, ashâbını (Yüce Rabbin) lütfuna ulaştıran (Hz. Peygamber’in) aşkına mazhar olabilmek adına ona iştiyakla salât ü selâm ederiz. Doğruyu söylüyorum, yalan yok; (bu kitabın bulunduğu) sınırsız ikramdan çekinmeyin, bol bol yiyin, (ondan istifade edin. Bu kitap,) denizin sularını sühûletle yara yara giden belâgat yüklü şirin bir gemiye ve güzelliği tartışma götürmez taze bir geline benziyor. O hâlde, kendini (belâgat ilimlerinde) zayıf bir konumda görüyorsan, bu kitabı iyice incele. (Talebeler şayet belâgate dair fikirleri içselleştiremediklerini düşünüyorlarsa, bu kitabı okumamış olmanın kusurunu kendilerinde arasınlar. Kitabın kapağını açan her ilim adamı, onun sahip olduğu baş döndürücü güzelliklere şahit olacak ve büyük âlim Nâfi‘ Efendi’nin sergilediği inciler, kendini herkese berrak bir şekilde gösterecektir. İşte bu nedenle ben Fehmi, çıktım bir tepeye, haykırıyorum var gücümle: Yok mu bu eserin incilerinden istifade etmek isteyen?

[Takrîz-i Zîver Bey Efendi]

İstanbul pâye-i refî'asıyla mübeccel fazîletlü Zîver Bey Efendi hazretle-
rinin keşîde-i silkü'l-leâl nazm u tahrîr buyurdıkları târîh-i garrâdır:

Cenâb-ı Nâfi'-i dâniş-karîn-i fâzıl kim
Hünerverân-ı zamân içre fazlı şâyî'dir
Bedî'-i asr u zamân dense zâtına şâyân
Ki nazm u nesrde kill-k-i beyânı bâri'dir
Sülûk eylediği meslek bihîn-i kemâl
Tarîk-ı feyz refîk-ı kalemde şâri'dir
Mutavvel'i ne güzel himmet etdi tercemeye
Kemâline bu eser bir delîl-i kâti'dir
Bu bir eser ki umûma menâfii şâmil
Nice meânî-i dil-keş-edâyı câmi'dir
Bu himmetinden olur müstefid her tâlib
Hülâsa fâidesi hâss u âmma râci'dir
Hitâmına dedi Zîver de muhtasar târîh
Bu terceme ile *Mutavvel* müdâm nâfi'dir

(نَظَّمَهُ الْفَقِيرُ إِلَى فَيُوضَاتِ الْعَلِيمِ الْقَدِيرِ مُقَرِّضًا لِهَذِهِ التَّرْجَمَةِ الْبَدِيعَةِ الْفَائِقَةِ، وَمُهَيِّئًا
لِمُتَرْجِمِهِ الْبَلِيغِ ذِي الْبَرَاعَةِ الرَّائِقَةِ، الْحَاجُّ مُحَمَّدٌ سَعِيدٌ زِيورُ الْحُسَيْنِيِّ غُفِرَ لَهُ)¹

1 Bu şiiri, her şeyi bilen ve her şeye gücü yeten (Allah'ın) feyzine muhtaç Hacı Muhammed Saîd Zîver el-Hüseynî, Allah onu bağışlasın, elinizdeki eşsiz ve seçkin tercümeye takrîz yazmak ve sahasının uz-
manı mütercimini tebrik etmek maksadıyla nazmetmiştir.

[Takrîz-i Mustafa Sıdkî Efendi]

Hersek Sancağı merkezi bulunan Mostar'da me'zûn bi'l-iftâ, fuzalâ-yı be-nâm ve mevâlî-i ızâmdan faziletlü Mustafa Sıdkî Efendi'nin takrîzleridir:

الْحَمْدُ لِمَنْ حَخَّصَ نَوْعَ الْإِنْسَانِ بِمَزِيدِ الْإِحْسَانِ بِأَنْ جَعَلَ لَهُ جَنَانًا تَزْتَسِمُ فِيهِ حَقَائِقُ الْمَعَانِي وَلِسَانًا يَصُوغُ بِهِ مَجَازَاتِ الْأَلْفَاظِ وَالْمَبَانِي، وَفَضَلَ مَنْ شَاءَ مِنْهُمْ بِفَصَاحَةِ اللَّسَانِ وَبَرَاعَةِ الْبَيَانِ، وَالصَّلَاةَ عَلَى مَنْ أُوتِيَ وَاضِحَ الْبُرْهَانِ السَّبْعِ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ، فَأَعْجَزَ بِهِ فَصَحَاءَ عَدَنَانَ، وَأَفْحَمَ بِهِ بَلْغَاءَ فَحْطَانَ حَتَّى عَادُوا خُرُسًا مُفْلِسِينَ بَعْدَمَا كَانُوا سَحْرَةً مُفْلِقِينَ، وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ الَّذِينَ تَوَسَّطُوا دَائِرَةَ الْإِيمَانِ وَتَجَنَّبُوا عَائِرَةَ الْفُسْقِ وَالْعُضْيَانِ أَجْمَعِينَ.

وَبَعْدُ، فَأَقُولُ بَعْدَ مُطَالَعَةِ هَذِهِ التَّرْجَمَةِ وَتَأَمُّلِ تِلْكَ الْعِبَارَاتِ الْمُلهِمَةِ قَدْ وَجَدْتُهَا خِرَانَةً مَمْلُوءَةً بِالْجَوَاهِرِ مَشْحُونَةً بِالتَّفَائِسِ مَفْتُوحَةً الْأَبْوَابِ لِلنَّاسِ غَيْرَ مَمْنُوعَةٍ بِالْحُرَّاسِ لَيْسَ دُونَهَا كِتَابٌ وَعَلَى مَنْ يَأْخُذُ مِنْهَا حِسَابًا، أَلْفَيْتُهَا حَدِيقَةً زَاهِرَةَ الْأَزْهَارِ، صَافِيَةَ الْأَنْهَارِ، يَابِغَةَ الْأَثْمَارِ، مُسَهِّلَةَ الطَّرَائِقِ لِكُلِّ طَارِقٍ، مَنْ رَامَ اقْتِطَافَ ثَمَارِ الْبَلَاغَةِ يَجِدُهَا فِيهَا كَافِيَةً، وَمَنْ قَصَدَ الْإِعْتِرَافَ مِنْ أَنْهَارِ الْفَصَاحَةِ يَلْقَاهَا فِيهَا صَافِيَةً، قَدْ تَلَبَّسَتْ فِيهَا قَوَاعِدُ الْبَيَانِ لِبَاسًا جَدِيدًا فَبَدَتْ فِي أَنْظَارِ الطَّالِبِينَ أَبْكَارًا غِيْدَاءَ بَعْدَمَا كَانَتْ عَجَائِزَ قَدِيدًا، وَتَحَلَّتْ فِيهَا مَسَائِلُ الْبَدِيعِ بِالْحُلِيِّ النَّضِيدِ فَأَضْبَحَتْ مُزَيَّنَةً مَجْلُوءَةً كَعَرَائِسِ الْعِيدِ بَعْدَمَا كَادَتْ تَكُونُ مُعْطَلَّةَ الْجِيدِ. أَضِلُّ أَضِلُّ أَضِلُّهَا قَدْ جُعِلَ مِفْتَاحًا، وَمَا أَحَقَّهَا أَنْ تُجْعَلَ مِضْبَاحًا! فَالْأَضْوَالُ مُؤَسَّسَةٌ عَلَى التَّحْقِيقِ، وَالْأَحْكَامُ وَالْفُرُوعُ تَابِعَةٌ لَهَا فِي الْإِحْكَامِ. وَذَلِكَ مَبْرَهَنٌ فِي الْكَلَامِ، مُسَلَّمٌ بِهِ بَيْنَ الْأَنَامِ فَأَضْحَى الْبِنَاءُ فِي غَايَةِ السَّنَاءِ كَشَجَرَةٍ أَضْلُهَا ثَابِتٌ وَفُرُوعُهَا فِي السَّمَاءِ، وَذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ. وَلَقَدْ نَطَقْتُ وَمَا فَتَقْتُ وَبَالَغْتُ وَمَا بَلَغْتُ، فَأَيُّ طَائِلٍ فِي تَطْوِيلِ الْكَلَامِ، وَالْقَوْلُ الْجَزَلُ مَا أَقُولُ: إِنَّ مُبْدِعَهَا قَدْ وَفَّقَ لِإِنْقَاءِ الْأَثَرِ النَّافِعِ، وَنَشَرَ الذِّكْرَ الْجَمِيلِ بَيْنَ النَّاسِ وَهُوَ عَافَى. وَصَدَقَ تَوْسُّمٌ مَنْ وَسَمَهُ بِ«عَبْدِ النَّافِعِ»، جَزَاهُ اللَّهُ تَعَالَى جَزَاءَ يَكَافِي غِنَاءَهُ وَيُؤَافِي غِنَاءَهُ.

وَأَنَا الْفَقِيرُ مُضْطَفَى بِنُ أَحْمَدَ الْمُفْتِي بِقَصْبِهِ مُوسْتَار - صَيَّنَتْ عَنِ الْأَكْدَارِ¹

- 1 Hamd, manaların hakikatlerinin zuhur ettiği gönüller ile lafızların, yapıların mecazlarına biçim veren bir dil bahşederek bol ihsanlarını (varlıklar arasından) insan türüne nasip eden ve onlar arasından dilediğini fesahat ve beyan üstünlüğü (berâat) ile diğerlerinden öne çıkaran (Allah'a) mahsustur. Salât ü selâm, kendisine açık burhan, seb-i mesânî ile Kur'an verilen ve onunla, büyüleyici düzeyde güzel beyana sahip Araplardan Adnân oğullarının fasihlerini benzerini getirmekten âciz bırakan, Kahtân'ın belîğlerini ise şiir söyleyemez hatta dillerini yutmuş bir hâle sokan (Hz. Muhammed sav.) ile iman dairesinin tam merkezinde yer alan, fîsk ve isyan kalabalığından uzak duran âli ile ashabının tamamı üzerine olsun!

Bu tercüme-yi mütalaa edip ilham veren ibarelerini dikkatlice inceledikten sonra onun, kapılarında bekçisi bulunmayan, herkese açık, mücevherlerle dolu maden yüklü bir hazine olduğunu ve başka bir kitaba ihtiyaç bırakmayacak, kendisine müracaat edeni tatmin edecek düzeye sahip bulunduğunu söyleyebilirim. Ayrıca eserin parlak çiçekleri, berrak nehirleri, olgun yemişleri bulunan bir bahçe konumunda ve kapısını çalan herkesin yolunu açan bir vasfı haiz olduğunu gördüm. Belâgat meyvelerini devşirmek isteyen, aradığını onda doyurucu bir şekilde bulur. Fesahat ırmaklarından avuç avuç su yudumlamak isteyen, aradığı suyu berrak bir şekilde elde eder. Bu tercümede beyân ilminin kaideleri, cildi kupkuru olmuş yaşlı kadınlara döndüğü bir devirde, yeni elbiselere bürünerek öğrencilerin gözlerine güzel boyunlu genç kızlar olarak yeniden görünmüştür. Bedî ilminin meseleleri, gerdanının neredeyse bomboş kaldığı bir süreçten sonra, bu eser sayesinde üst üste dizili süslerle bezenmiş, bayram gelinleri gibi süslenmiş, parlamıştır. Kaynağının kaynağının kaynağı (*Mutavel-Telhis-Miftâh*) *Miftâh* olarak isimlendirilince, tercüme-yi de lamba (misbah) dense yeridir! Çünkü çalışmada usûl gereği gibi tesis edilmiş, ahkâm ve furûât sağlamlıkta ona tâbi kılınmış. Bu gerçek, kelâmda açıkça ispat ve erbâbınca hakkı teslim edilmiş olduğundan, eser kökü sabit, dalları ise göklere yükselmiş ağaç gibi son derece yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Bu da Allah'ın dilediğine bahşettiği lütfudur. İşte ben sözüümü söyledim, hakkını veremedim. Elimden geleni yapmaya çalıştım ama merâmımı yine tam anlatamadım. Daha fazla uzatmanın anlamı yok! Sözün özü şudur: Bu tercümenin sahibi faydalı, ölümsüz bir eser ortaya koymaya, insanlar arasında güzel bir nâm bırakmaya daha henüz hayattayken muvaffak kılınmıştır. (Böyle faydalı eser bırakan birine doğduğunda) Abdünnâfi adını vererek onu isimle müsemmâ kılan kimse ne de güzel isabet buyurmuş! Allah ona karşılığını bol bol, kat kat fazlasıyla versin!

Mostar kasabası -kederlerden korunsun- müftüsü, (Rabbinin mağfiretine) muhtaç Mustafa b. Ahmed.

[Takrîz-i Mustafa Hilmi Efendi]

Saraybosna Müftüsi, esâtîz-i be-nâm ve mevâlî-i ızâmdan faziletli Mustafa Hilmi Efendi'nin takrîzleridir:

هَذِهِ تَقْرِیْضٌ لِتَرْجَمَةِ الْمُطَوَّلِ

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي مَيَّزَ مَرَاتِبَ الرِّجَالِ بِتَرَاجِمِ الْأَحْوَالِ وَحَضَّهْمُ بِنَشْرِ مَا قَبَسُوهُ مِنَ الْعَوَائِدِ
مُخْتَصَرًا وَمُطَوَّلًا، وَالصَّلَاةُ عَلَى تَاجِ تَرَاجِمِ الْكَمَالَاتِ الْإِنْسَانِيَّةِ، وَعَلَى آلِهِ سُمُوسِ الْإِهْتِدَاءِ
وَصَحْبِهِ نُجُومِ الْإِقْتِدَاءِ.

وَبَعْدُ: فَقَدْ سَرَّحْتُ الطَّرْفَ فِي رِيَاضِ تَحْقِيقَاتِ هَذِهِ التَّرْجَمَةِ اللَّطِيفَةِ، وَاجْتَنَيْتُ مِنْ
أَفْنَانِ أَوْزَاقِهَا ثَمَرَاتِ تَلْقِيحَاتِهَا الشَّرِيفَةِ، فَأَلْفَيْتُهَا يَانِعَةً فِي الْإِيضَاحِ عَلَى وَجْهِ تَعْطِی كُلِّ ذِي
حَقِّ حَقِّهِ وَتَثْبِي عَلَيْهَا أَلْسِنَةَ الطَّلَبَةِ قَائِلِينَ: «كَمْ تَرَكَ الْأَوَّلُ لِلْآخِرِ»، فَلِلَّهِ دُرٌّ مُتَزَجِمِهِ الْبَحْرِ،
حَيْثُ وَسَّحَهَا وَوَسَّأَهَا بِحَلَى الْعَوَائِدِ وَبَيَانَ الْعَرَائِبِ مِمَّا لَا بُدَّ مِنْهُ لِلْأَصَاغِرِ وَالْأَكَابِرِ، وَفِي
الرِّوَايَا خَفَايَا، وَفِي الرِّجَالِ بَقَايَا، فَلِمِثْلِهِ فَلْيَعْمَلِ الْعَامِلُونَ.

قَالَهُ بِالْبَجَانِ وَحَزْرَهُ بِالْبَنَانِ الدَّاعِي الْفَقِيرُ مُضْطَفَى حِلْمِي الْمُفْتِي بَسْرَايِ بُوسَنَهْ عُنْفِي عَنَّهُ.¹

1 *Mutavvel* tercümesine takrîzdir: Hamd, insanların derecelerini sergiledikleri tavırlara göre belirleyen ve ister *muhtasar* olsun ister *mutavvel*, onları tahsil ettikleri faydalı (ilim vb. şeyleri) yaymaya teşvik eden Allah'a mahsustur. Salât ü selâm, insanî kemâlâta tercüman olanların şahı (Hz. Peygamber'e) ve onun, her biri hidayet güneşi olan âline ve ümmete yol gösteren yıldızlar konumundaki ashâbına olsun! Bu hoş tercümenin tahkîkât bahçelerine göz gezdirdim ve dallarının/yapraklarının arasından güzelce aşlanmış meyveler topladım. Her şeyi yerli yerince yapan izahatının olgun bir meyve gibi olduğunu ve talebelerin 'Öncekiler sonrakilere, söyleyecek/yapacak ne kadar da çok şey bırakmışlar!' diyerek bu tercüme-i övdüklerini (şimdiden) gördüm. Eseri büyük-küçük herkese lazım olacak faydalı bilgilerle ve metnin kapalı yönlerinin güzel izahlarıyla süsleyen usta müterciminin emeğine sağlık! Kadri bilinmemiş nice değerlerimiz, adı unutulmayacak nice insanımız var! Bu alanda çalışanlar onu örnek alsınlar! Bu sözleri tüm kalbiyle söyleyen ve kendi elleriyle yazan: **Saraybosna Müftüsü Mustafa Hilmi** -Allah onu bağışlasın.-

[Takrîz-i Müderris el-Hâc Mehmed Efendi]

Mazanne-i kudemâ-yı ulemâdan Kıbrıs cezîresinde ihyâ-yı mahfil-i neşr u tadrîs ile bir mechûlü'l-hâl şahs-ı serserî yedinde cezîre-i mezkûrede vâki' Ayasofya câmi'-i şerîfi derûnunda tecerru'-i şehd-âbe-i şehâdet eden müderris el-Hâc Mehmed Efendi merhûmun eser-i bâkî-i takrîzleridir, *rahmetullâhi aleyh*:

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي جَعَلَ الْبَيَانَ كَالسَّحْرِ الْحَالِ وَخَصَّصَ بِالْحِكْمَةِ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ
الْأَبْطَالِ، وَالصَّلَاةَ وَالسَّلَامَ عَلَى سَيِّدِنَا الْهَادِي إِلَى الْبُدَائِعِ فِي الْأَفْعَالِ وَالْأَقْوَالِ، وَعَلَى آلِهِ
وَأَصْحَابِهِ الَّذِينَ كَانُوا كَالْتَّجُومِ فِي الْعُدُوِّ وَالْأَصَالِ.

وَبَعْدُ: فَهَذِهِ تَرْجَمَةٌ لَطِيفَةٌ مِمَّنْ خَصَّهُ اللَّهُ تَعَالَى بِتَكْمِيلِ ذَاتِهِ بِالْعُلُومِ الظَّاهِرَةِ وَالْمَعَارِفِ
الْبَاطِنَةِ وَالْكَمَالَاتِ الْإِنْسَانِيَّةِ وَالْأَسْرَارِ الْقُدْسِيَّةِ وَالْخِصَالِ الْحَمِيدَةِ الْمُرْصِيَّةِ وَالْأَخْلَاقِ السَّيِّئَةِ
الْبَهِيَّةِ أَغْنِي بِهِ الْمَوْلَى الْهَمَامَ، حَفِيدَ الْمُرْخُومِ الْمُعْمُورِ صَاحِبِ الْمَجْدِ وَالْوَقَارِ، سَاحِبِ أَدْيَالِ
الْإِفْتِحَارِ، الْمَأْدُونِ بِالْإِفْتَاءِ فِي بَلَدَةِ آدَنَه، الْمُسَمَّى بِالْحَاجِّ إِسْحَقَ أَفندي -رَحِمَهُ اللَّهُ وَطَابَ
ثَرَاهُ-، الْمُعَلِّمَ بـ «عَبْدِ النَّافِعِ»، وَهُوَ الَّذِي فَضَّلَهُ اللَّهُ تَعَالَى عَلَى غَيْرِهِ بِهَذِهِ التَّرْجَمَةِ الشَّرِيفَةِ
لِلْمَطْوُولِ لِلْعَلَامَةِ الثَّانِي سَعْدِ التَّفْتَازَانِيِّ، كَاشِفًا قِنَاعَهُ عَنْ وَجْهِهِ الْفَاطِيهِ بِإِيضَاحِ مُعْضَلَاتِهِ،
وَفَاتِحًا غِلَافَهُ عَنْ أَبْوَابِ خَزَائِنِ مَكْنُونَاتِ مَبَانِيهِ بِحَلِّ مُشْكَلَاتِهِ لِإِعْتِنَامِ عَامَّةِ الطَّلَبَةِ بَلْ كَافَّةٍ
مَنْ كَانَ بِصَدِّدِ طَرَحِ فِكْرِهِ لِمُطَالَعَتِهِ، رَفَعَ اللَّهُ شَأْنَهُ وَقَدَّرَهُ وَأَحْسَنَ إِلَيْهِ فِي عُقْبَاهُ كَمَا أَحْسَنَ
إِلَيْهِ فِي دُنْيَاهُ، وَيَزُرُّهُ فِي الدَّارَيْنِ بِمَا يَبْتَغِيهِ وَيَتَمَنَّاهُ!

نَمَقَّةُ الْفَقِيرِ مُحَمَّدِ الْمُدْرَسِ بِمَدِينَةِ قَيْرِيس¹

1 Hamd, beyânı helâl sihir kılan ve hikmeti seçkin kullarından dilediğine tahsis eden Allah'a mahsûstur. Salât ü selâm, ümmetini sözlerin ve fillerin en güzellerine yönlendiren efendimizin ve onun her dem yıldızlar mesâbesinde olan âli ile ashâbının üzerine olsun!

Bu eser, Allah'ın zâhirî ve bâtınî ilimleri, insânî güzelliği, kutsî sırları, râzı olunmuş hasletleri ve yüce, göz alıcı ahlâkı kendisine nasip ettiği bir zâtın kaleminden çıkmış güzel bir tercümedir. Bahsettiğim kişi, şeref ve vakar sahibi, iftihârın eteklerinden tutmuş, merhum Adana müftüsü Hacı İshâk Efendi'nin, -Allah mekânını cennet eylesin- *Abdünnâfi'* adıyla bilinen himmet sahibi torunudur. Allah, Allâme-i sâni Sa'd-ı Teftezânî'nin *Mutavvel* adlı eserinin kıymetli bir tercümesini yapmayı nasip etmekle, ona, diğer insanlara vermediği bir lütufta bulunmuştur. Mütercim, talebelerin geneli hattâ bırakın talebeyi eseri mütâlaa etmeye niyetlenen herkes yararlı olsun diye, metnin kapalı yönlerini izah ederek lafızların yüzündeki örtüyü kaldırmış, problemleri yönlerini hallederek eserdeki gizli hazinelerin kapılarındaki kapığı açmıştır. Rabbim mütercimin şânını yüceltsin! Dünyasını mamûr kıldığı gibi âhiretini de mamûr eylesin! Ona iki cihânda gönlüne göre güzelliği versin!

Yazan: Kıbrıs'ta müderris, (Rabbinin mağfîretine) muhtaç Mehmed.

[Takrîz-i Mütercim-i İsâgücî Rodosî Abdullâh Efendi]

Müsta'iddân-ı ezkiyâ-yı asrdan mütercim-i *İsâgücî* Rodosî Abdullah Efendi'nin takrîz-i bülegâ-pesendidir:

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي عَلَّقَ قَلَائِدَ الْأَلْفَاظِ عَلَى نُحُورِ أَبْكَارِ غَرَائِبِ الْمَعَانِي، وَرَضَعَهَا بِبَدَائِعِ
جَوَاهِرِ الْبَيَانِ فِي صُدُورِ عَرَائِسِ عَجَائِبِ الْمَثَانِي، وَالصَّلَاةَ عَلَى أَكْرَمِ الْخَلْقِ مُحَمَّدٍ الَّذِي
تَحَيَّرَ الْحَامِدُونَ فِي حَمْدِهِ اخْتِصَارًا وَتَطْوِيلًا وَإِنْ مَهَرُوا فِي سُلُوكِ مَسَالِكِهِ أَبُوَابًا وَفُضُولًا،
وَعَلَى آلِهِ النَّازِلُونَ مَنَازِلَ أَمْرِهِ فِي الْوُضُوعِ وَالْفُضُولِ وَأَصْحَابِهِ الْفَائِضُونَ مَقَامَاتِ نَهْيِهِ فِي
الْفُرُوعِ وَالْأُصُولِ.

وَبَعْدُ: فَإِنَّ الْكِتَابَ الْمُسَمَّى بِـ «التَّفْعُ الْمَعْوَلُ» يَكْتَشِفُ الْقِنَاعَ عَنْ مُخَدَّرَاتِ التَّلْخِصِصِ
وَالْمُطَوَّلِ، وَيَحُلُّ عُقْدَ الْأَفَاظِهِمَا وَمَبَانِيهِمَا عَلَى وَجْهِ بَدِيعِ عَجِيبٍ، وَيُوضِّحُ الْغَوَامِضَ
وَالْعَرِيبَاتِ مِنْ مَعَانِيهِمَا عَلَى طَرِزِ عَبْقَرِيٍّ غَرِيبٍ، أَلْفَاظُهُ مَحْكُومَةٌ عَلَيْهَا بِالْخُلُوصِ عَنِ
التَّنَافُرِ وَالْعَرَابَةِ، وَعِبَارَاتُهُ مَوْصُوفَةٌ بِالْبَلَاغَةِ وَالْبَرَاعَةِ، فَوَائِدُهُ رَاجِعَةٌ إِلَى الْمُعَلِّمِينَ وَالطُّلَّابِ
لَا سِيَّمَا إِلَى خُلَانِنَا الْمُتَرْتِلِينَ وَالْكِتَابِ، مُتَرَجِّمُهُ مِمَّنْ أَذْرَكَ مُنْتَهَى السُّؤَالِ وَالْأَمَلِ، وَأَحْرَزَ
قَصَبَ السَّبْقِ فِي مَضْمَارِ الْأُصُولِ وَالْجَدَلِ، أَلْبَمَعُ الْعُرُوفِ وَالْمَعْمَعُ الْيَهْفُوفِ، مَوْلَانَا عَبْدُ
النَّافِعِ الْمُحَقِّقِيُّ، الْحَقَّانِيُّ، وَالتَّحْرِيرِيُّ الْحَبْرِيُّ الْمُدَقِّقُ الرَّبَّانِيُّ، لَا زَالَ مَلْحُوظًا بِعَيْنِ عِنَايَةِ خَالِقِ
اللُّوحِ وَالْقَلَمِ، وَجَعَلَ أَثَرَهُ النَّافِعَ هَذَا مَطْبُوعًا وَمَقْبُولًا عِنْدَ سُلْطَانِنَا الْأَعْظَمِ بِحُرْمَةِ سَيِّدِ
الْعَرَبِ وَالْعَجَمِ.

وَأَنَا الْحَقِيرُ عَبْدُ اللَّهِ الرَّدُوسِيُّ غُفِرَ لَهُ¹

1 Hamd, lafız gerdanlıklarını özgün, nâdide anlamların boynuna asan ve bu lafızlarla anlamları beyânın yeni keşfedilmiş cevherleriyle, mesâninin (Fâtiha'nın/Kur'an'ın) çarpıcı yönlerinin gelinler misâli göğüslerinde süsleyen Allah'a mahsûstur. Salât ü selâm, yolundan adım adım gitme konusunda mâhir olsalar da uzun ya da kısa kendisini övmeye çalışanların (övgünün hakkını veremedikleri için) şaşırıp kaldığı, mahlûkâtın en şerefli Hz. Muhammed'in (s.a.v), onun emirlerini yerine getirmede hassâsiyet gösteren âlinin ve büyük, küçük her türlü yasaklarına karşı son derece dikkatli davranan ashâbının üzerine olsun! Elinizdeki *en-Nefu'l-Mu'avel* adlı bu kitap, *Telhis* ile *Mutavvel*'in kapalı, zor noktalarını muhteşem bir şekilde açıyor, lafızlarının ve yapılarının düğümlerini çözüyor, anlamı kapalı olan yerleri harikulâde bir tarzda izah ediyor. Lafızları tenâfürden, garâbetten uzak; ibâreleri belâgat ve berâat içeriyor. Eser hocalara, öğrencilere özellikle de kitâbet sanatıyla uğraşan dostlarımıza çok faydalı olacaktır. Kitabın mütercimi, ilimde istediği noktaya ulaşmış, usûl ve cedel sahasında öne geçmiş, zeki, bilgili, gönüllü sağlam dostumuz, muhakkik, hakkâniyetli, mütehasıs, rabbânî bir lütf eseri müdakkik bir âlim seviyesine yükselmiş olan Abdünnâfi'dir. Levhin ve kalemin yaratıcısının inâyeti ondan eksik olmasın! Allah, onun bu faydalı eserine kisce-i ta'ba bürünmeyi ve Arap ile Acemin efendisinin hürmetine yüce sultanımız nazarında kabul görmeyi nasip eylesin!

Ben naçizâne, -Allah günahlarımı bağışlasın- Rodosî Abdullah.

DÎBÂCE-İ NEF'-İ MU'AVVEL: TERCEME-İ TELHÎS U MUTAVVEL

Bismillâhirrahmânirrahîm

بیانرا بدیع ومعانی بده¹

خدایا زبانرا بیانی بده

[Hamdele]

Dîbâc-ı kârgâh-ı mukaddesân-ı mele-i a'lâ ve dîbâce-pîrâ-yı elvâh-ı pür-iber-i âlem-i bâlâ olan hamd ü senâ-yı esnâ, Hazret-i Hudâvend-i hı-red-bahş, sühan-âferîn ve sûret-nümâ-yı ma'nâ-yı îcâd ü tekvîne hakîk u sezâdır ki letâif-i ibdâ' ve sanâyi'-i ihtirâ'-ı kudret-i kâmile si her nokta-i sahâyif-i ekvânda idâ'-ı ser-güvâh ve zerrât-ı hazîz-i hâkden müntehâ-yı bürûc-i âfitâb u eflâke değîn vahdâniyyet-i zât ve mehâsin-i sîfât-ı vâci-büt-takdîsine ilmâ'-ı haytuş-şuâ-ı berâhîn-i bî-iştibâh ile مَحْفِيًّا (كُنْتُ كَنْزًا مَحْفِيًّا) ile berâhîn-i bî-iştibâh ile tezyîn için gavvâs-ı meşiyet-i ilâhiyyesi ber-fehvâ-yı³ (أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ نُورِي) dürr-e akliyye-i akl-ı evveli megâs-ı âkûl-i hikmetden ibrâz u ihrâc ve fark-ı şâhid-i hâs-su'l-hâss-ı imkân-ı bediüt-tarz ve'l-etrâza dürrüt-tât ederek:

همه از امر تو زمان و زمین⁴

همه از صنع تو مکان و مکین

neşidesiyle gülşen-serâ-yı sahrâ-yı âferide-kârîsinde belâbil-i endîşe-i îcâz-pîşe-i dakâyık-sencân-ı hulâsatül-ekvân müstaid-i terennümât-ı sipâs u tahdîs olmak üzere:

دُرّ سخن را صدف گوش داد⁵

نخل زبانرا رطب نوش داد

mağzâsınca cevâhir-i mücerredât-ı elfâz u kelimât hicr-i terbiyet-i akl-ı feyyâzda hem-âgûş-i meâdin-i meânî vü delâlât ve ﴿أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ﴾⁶ dârüd-darbından her zersâve-i ibârât-ı sarrâfi-i ashâb-ı meânî vü iz'ân ve tasârîf-i ehl-i beyân ile bâzâr-ı hakâyık u mecâz u kinâyâtda temgâ-pezir-i

1 Rabbim, dile beyân (açıklık), beyâna da bedî ve meânî özelliklerini ver!

2 Gizli bir hazineydim, bilinmek istedim.

3 Allah'ın ilk yarattığı şey benim nûrumdur.

4 Hepsî senin eserin, mekân da mekîn de; hepsî senin emrin, zamân da zemîn de. Senâ-yi Gaznevî'ye ait bir beyittir. bkz. *Hadikatü'l-Hakika*, vr. 2a.

5 Dil hurmalığına yaş hurma su verdi. Söz incisine sedef kulak verdi. Nizâmî-i Gencevî'ye ait bir beyittir. bkz. *Mabzenü'l-Esrâr*, s. 37.

6 "Her şeye yaratılışındaki temel özellikleri armağan etti." (Tâhâ 20/50)

bedâ'iy' u muhassinât olup ol nahlistân-ı bî-kıyâs istikmâl-i havâss-ı şahsî vü nev'î ile fâiz-i tağdiye-i enfâs-ı erbâb-ı ilf ü istînâs olarak menba'-ı âsâr-ı ¹ ﴿وَأَنْبِئْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ﴾ ve ol şükûfe-zâr-ı fezâ-yı vicdân u havâss, istîfâ-yı kuvâ-yı kâbiliyyet-i feyz-i bedû ile hâiz-i tenmiye-i mezâmîn-i rengîn-i muhtelifetü'l-ecnâs olarak matlau'l-envâr-ı ² ﴿ثُمَّ يُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ ثُمَّ تَمُّوا عَنْ ذِكْرِ الْفَهْمِ وَالْقِيَّاسِ كَمَا لَ ذَاتِهِ، وَجَلَّ عَنْ مُسَابَقَةِ الظُّنُونِ. ³ جَلَّالٌ صِفَاتِهِ﴾

آن که بی لوح و قلم کرده رقم
چشمهء قاف قلم تا نگشاد
بر سر لوح عدم حرف قلم
موج فیض از دل دریا نگشاد⁴

[3] Ve sahrâ-yı melsâ-yı zemînde ol cevher-i âbdâr-sühanı zîb-i hamâ-yil-gerden-i ⁵ ﴿إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا﴾ bârgirân-ı şeref-resânın tahmîl-i âtik-ı imtisâl ile tahammül-i a'bâ-i mihen etmeğe ahrâ görülen heyûlâ-yı nev'-i beşeri selsâl-i inâyetle ⁶ ﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ﴾ taş-i cevherey-ninde heykel-pezir-i ahsen-i takvîm, ⁷ ﴿ثُمَّ سَوَّاهُ وَنَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوحِهِ﴾ şeref-i azîmiyle bâyeste-i hil'at-i âlem-bahâ-yı tekrîm ederek ol bergüzâr-ı tecerrüd-girdâr-ı âlem-i kurbu kasr-ı müşeyyed-i nefis-i nâtıkada iclâs ü temkîn ve makâm-ı arş-fersâ-yı ⁸ ﴿وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا﴾ da ilbâs-ı şerâif-i ilm-i yakîn ile gurufât-ı irfânda müstebidd-i mezâyâ-yı üns ve safahât-ı merâyâ-yı ikânda müşâhid-i şâhid-i zîbâ-yı kuds eylemişdir. ⁹ ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَى آيَاتِهِ وَالشُّكْرُ لَهُ عَلَى مَزِيدِ نِعْمَاتِهِ﴾

1 “Orada çeşit çeşit güzelim bitkiler yetiştirdik.” (Kâf 50/7)

2 “Bu suyla rengârenk ekinler yeşertir. Derken (bu güzelim bitkiler, zamanla) kurur.” (ez-Zümer 39/21)

3 Zâtının kemâli idrâk ve kıyastan, sıfatlarının celâli de zandan münezzehtir.

4 O ki yokluk tahtasının başına tahtasız ve kalemsiz olarak ‘kalem’ sözünü yazmıştır; kalemin kâf harfindeki göz/çeşme açılmadan; gönülden doğan feyz dalgası derya olmadan. Abdurrahmân Câmî'nin *Hefî Evreng*'indeki *Sühbatü'l-Ebrâr* adlı şiirinde yer alan mısralardandır. Câmî, *Mesnevî-yi Hefî Evreng*, s. 558.

5 “Biz bu emâneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik fakat onlar bu (sorumluluğu) göze alamadıklarından, onu yüklenmekten çekindiler. Böylece bu yükümlülüğü insanoğlu kabul etti.” (el-Ahzâb 33/72)

6 “Gerçekten biz (ilk) insanı kuru bir çamurdan yarattık.” (el-Hicr 15/26)

7 “Sonra onu düzenleyip şekillendirdi, ona kendi rûhundan üfledi.” (es-Secde 32/9)

8 “Onları, yarattığımız varlıkların pek çoğundan üstün kıldık.” (el-İsrâ 17/70)

9 Allah'a, nimetlerinden dolayı hamd, bol ihsânından dolayı şükürler olsun!

فَهُوَ الْمُنْعَمُ وَهُوَ الْحَامِدُ	إِنَّمَا اللَّهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ
می کند شکر گذاری به زبان	می نهد شکر نعمت به دهان
باعث شکر ثنای دگر است	شکر فضلش چو عطای دگر است
متتهی سلسله شکر و سپاس	کی شود در نظر خورده شناس
همه بر وحدت او یند کواه ¹	واحد است او و ز ماهی تا ماه

[Salvele]

Ve istikmâl-i esbâb-ı ihtidâ ve isbâğ-ı nevâl-i zâiden zâiden ile ol hân-ı mebsût-ı bî-kusûr u noksânı harf-endâz-ı halî'u'l-izârân-ı bâdiye-i² ﴿وَكَانَ الْإِنْسَانُ كَفُورًا﴾³ dan ihtirâs ü ihtimâ irâde-i adl-intimâsına binâen şeref u meziyyetiyle mümtâz-ı sınıf-ı beşer olan bu ümmet-i celîlü'l-kadri serdârî-i sâhib-i yarlıg-ı⁴ ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ﴾⁵ ile tarâzide-i dâmen-i âhiru'z-zamân ederek ﴿لَيْسَ يَكُونُ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ﴾⁶ mahacce-i sübül kılmışdır.

بُشْرَى لَنَا مَعَشَرَ الْإِسْلَامِ إِنَّ لَنَا
مِنَ الْعِنَايَةِ رُكْنًا غَيْرَ مُنْهَدِمٍ⁶

Zihî dâver-i kalemrev-i risâlet ki ism-i istafâ-i vesmi matla'-ı dîvân-ı îcâd ve zât-ı vacîbü't-ta'zîmi makta'-ı kasîde-i irşâd ve suhuf-i enbiyâ vü rusûl-i menşûr bâhiru'l-'câz-ı risâletine bir âyet ve nesh-i nüсах-ı şerâyi'-i nuhustînde sâhib-i hatm-i nübüvvet olup ﴿إِن هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَى﴾⁷ serçeşme-i bâhiru'l-füyûzâtından istifâza-i mâü'l-hayât,⁸ ﴿أَنَا أَفْصَحُ مَنْ نَطَقَ بِالضَّادِ﴾ ile iyây-yı çemenzâr-ı nutk-ı fasîh ve rûfât-ı kelîmâtı dem-i mu'ciz-beyânıyla mağbût-ı âsâr-ı i'câz-ı Mesîh buyurmuşdur.

1 Bir tek ilâhtır Allah; Mün'im de O'dur, Hâmid de. O, ağza nimet şekerini koymakta, dile de şükür ettirmektedir. Onun lütfuna şükredebilmek de onun bir başka ihsânı olduğu için yeni bir şükür ve senâyi gerektirir. İncelikleri bilen kimsenin gözünde şükür ve hamd zincirinin son bulmasına imkân mı var? Birdir O ve (denizdeki) balıktan (gökteki) aya kadar her şey O'nun birliğine şahittir. bkz. Câmî, *Mesnevî-yi Heft Evreng*, s. 557.

2 "İnsan ne kadar da nankördür." (el-İsrâ 17/67)

3 "Siz insanlık için (yeryüzü sahnesine) çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; iyiliği emreder ve kötülüklere engel olursunuz." (Âl-i İmrân 3/110)

4 "Biz seni ancak âlemlere rahmet için gönderdik." (el-Enbiyâ 21/107)

5 "Bu elçilerin (gelişinden) sonra insanların Allah'a karşı bir bahaneleri kalmayın diye..." (en-Nisa 4/165)

6 Ey İslâm toplumu! Allah'ın bir lütfu olarak yıkılmaz bir dayanağımız var, ne mutlu bizlere! (Basit) Bûsîrî'nin *Kasîde-i Bürde's*inden bir beyittir. bkz. Hasan Fehmi, *el-İktisâd: Şerhu'l-Bürde*, s. 143.

7 "Bu (muhteşem ifadeler) kendisine (Allah tarafından) gönderilen vahiyden başka bir şey değildir." (en-Necm 53/4)

8 Ben dât harfini (Arap dilini) en fasîh konuşan kişiyim.

گوهر دُرُجِ صَدَدِ كَائِنَاتِ	اختر برج شرف كائنات
كُنْتُ نَبِيًّا بُوِدَ آن رَا گَوَاهِ	صدر نشین اوست درین پیشگاه
رَوْنَقِ اَزُو خَطْبَهٗ لَوْلَاكِ رَا ¹	رفعت ازو منبر افلاك را
لِرَوْضَتِهِ الْعُلَيَّاءِ طَيِّبِ سَلَامِيَّا ²	أَلَا يَا صَبَا بَلِّغِ بِكُلِّ نَسِيْمَةٍ
روح تو پروردهه روحی فداك ³	ای تن تو پاکتر از جان پاک

Ol sipeh-keş-i rezm-gâh, ⁴ (أَنَا نَبِيٌّ بِالسَّيْفِ) cenâb-ı mukaddesine ma‘reke-i ⁵ ﴿وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ﴾⁶ da ihrâz-ı dest-mâye-i ⁶ ﴿أُولَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ﴾ ile muhâcirîn-i hîş ü tebâr ve iklîl-i celîl-i ⁷ ﴿ذَلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ﴾ ile mazhar-ı tebcîl olarak i‘lâ-yı râyât-ı kelimetullâhda a‘vân u ensâr olan âl ü ashâb-ı güzîn rıdvânullâhi teâlâ aleyhim ecmaîn hazerâtını (أَصْحَابِي) ⁸ أَكْتَدَيْتُمْ بِأَيْهِمْ أَكْتَدَيْتُمْ اِهْتَدَيْتُمْ⁸ hil‘at-i zibâsiyla câlis-i evreng-i ittibâ‘ u iktidâ ve bu yüzden dahi ümmet-i merhûmeye ta‘yîn-i şuaab ve mesâlik-i ihtidâ buyurmuşdur.

وَإِذَا الرِّجَالُ تَوَسَّلُوا بِوَسِيَلَةٍ
فَوَسِيَلَتِي حُبِّي لِآلِ مُحَمَّدٍ⁹

[Osmanlılar]

Bu cihetle mazhar-ı serîre-i ¹⁰ ﴿كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ﴾ olan millet-i hanîfe-i İslâmiyye *sânehallâhu teâlâ an sademâti‘l-havâdisi‘l-kevnîyye mâ tenessemet en-nesâyimu fi‘l-berîyyenin*¹¹ muhâfaza-i sügür-i şevket ü intisâr ile tavrân ba‘de tavr zılâl-i hulefâ-i mansûru‘l-a‘lâm ve selâtîn-i adl-âyîn-i ızâmda mazalle-nişîn-i serâ-perde-i emn ü âşâyîş buyurarak mi-

1 Kâinâtın şeref burcunun yıldızı, kâinât sedefinin kutusunun incisi! Bu dergâhta en üst makâma oturan odur ve ‘Ben bir peygamberdim’ sözü buna delildir. Feleklerin minberinin yüceliği ondandır, ‘Levlâke’ hutbesinin parlaklığı ondandır. Câmî‘nin *Tuhfetü‘l-Abrâr*‘ında dağınık şekilde yer alan beyitlerdendir. bkz. *Mesnevî-yi Hefî Evreng*, s. 477.

2 Ey sabâ rüzgârı! Her bir esintinle onun yüce ravzasına en güzel selâmımı ilet! (Tavil)

3 Ey bedeni (bile) temiz bir rûthan daha temiz ve rûhu ‘Rûhum sana fedâ olsun’ fehvâsınca terbiye olan! Nizâmî-yi Gencevî‘ye ait bir beyittir. bkz. *Mahzenü‘l-Esrâr*, s. 52.

4 Ben kılıç peygamberiyim.

5 “Ve (hayırda) öncülük edenler yok mu, (cennette de) en öndedir onlar.” (el-Vâkıa 56/10)

6 “İşte onlardır, (Allah‘a) yakınlaştırılmış olanlar.” (el-Vâkıa 56/11)

7 “Bu, onların Tevrat‘ta (anlatılan) nitelikleridir. İncil‘deki nitelikleri ise şöyledir...” (el-Feth 48/29)

8 Ashâbım yıldızlar gibidir, hangisine uyarırsanız doğru yolu bulursunuz.

9 İnsanlar bir aracı bulup onunla tevessül ediyorlarsa, bilin ki benim de (en güvendiğim) aracım, Muhammed’in âline olan sevgimdir. (Kâmil) Seyyid el-Himyârî‘ye ait bir beyittir. bkz. *Divân*, s. 89.

10 “O fânûs ki inci gibi (parıldayan) bir yıldızdır sanki. Kutlu bir bitkiden (elde edilen ilâhî bir yakıtlı) tutuşturulmuştur.” (en-Nûr 24/35)

11 Çölde rüzgârlar estiği sürece Allah onu her türlü sıkıntıdan korusun!

ne'l-cümle hulefâ-i râşidîn hazerâtını vely ü teâkub eden mülûk-i nasfet meslûk-i evâilden tevsî'-i devâir-i memâlik-i İslâmiyye ve icrâ-yı çeşmesâr-ı ahkâm-ı şerîat-i garrâ-yı Mustafeviyye'de iktinâs-ı kasab-i sebk eden devlet-i ebed-müddet-i Osmâniyye'nin bidâyet-i infilâk-ı subh-ı iclâllerinden beru ketîbe-i muvahhidînin fâiz olduğu envâr-ı sabâh-ı salâh u miknet ü sitâyîş ü niyâyîşi havâsıl-ı aklâma güncide olmak derecelerinden müteâlf olan bîrûn-i cedvel-i erkâm-ı muhâsibîn-i gazevât ü mücâhedât ile havme-i memâlik-i mahrûse-i Devlet-i Aliyye'nin hâiz olduğu vüs'at ü ma'mûriyyet mukâbil-i mikdâr-ı ez'âf-ı evâil ve ihrâz u istibdâd etdikleri âsâr-ı celîle ve etvâr-ı cemûleyi elsine-i tevârîh-i mevsûka vü mu'tebere [4] her lisânda mu'terif u kâildir.

[Sultan Abdülazîz Hân'a]

Ve bi-ihşânihî teâlâ hatm-i târîhçe-i rûzgâra değin imtidâd-ı silsile-i sülâle-i tâhireleriyle aklâm-ı vekâyî'-nüvîsân âsâr-ı meşkûre ve esmâr-ı devha-i muallâ-yı mehâmid-i mebrûrelerin zîbende-i tûmâr u elvâh-ı cihân etmesine berâ't-i istihlâl olarak işbu asr-ı mağbûtu'l-a'sârda vâris-i saltanat-ı âliye-i Osmâniyye olan sâhib-zamân-ı millet-i beyzâ, pîrâye-i deyhîm-i hilâfet-i kübrâ, mâhçe-i a'lâm-ı şevket, zâyîçe-i tâlî'-i mes'ûd-i mülk ü millet, kudmûs-ı a'zam-ı eyyâm, me'nûs-i mekârim ü in'âm, mazhar-ı te'yîd-i ilâhî, merdûmek-i mehcir-i şehinşâhî, sâik-ı kürdûs-i lüyûs-i İslâmiyye, kâid-i dahâmîsü'd-Devleti'l-Aliyye; elâ ve hüve's-Sultân ibnü's-Sultân, es-Sultân **Abdülazîz Hân**, İbnü's-Sultân el-Gâzî Mahmûd Hân *lâ zâlet sü-yûfu şehâmetihi mütetâvileten mede'l-a'sâri ve'l-izmân*¹ efendimiz hazretlerinin burc-i muallâ-yı saltanat-ı uzmâ-yı furûg-makdem-i hümâyûnlarıyla magbût-ı mihr-i tâbân ve uyûn-i âlemiyânı müşâhede-i nevrûz-i sultânî ile karîru'l-ayn-ı ezhâr-ı şâdmânî ve ferah-ı bî-pâyân buyurdıkları sâl-i ferruh-meâlden beru azâyim u makâsıd-ı cihân-bânîleri terakkî-i medeniyet-i zîr-destân ve tevakkî-i mezâlim u udvân ile tezâuf-i ma'mûriyyet-i büldâna maksûr u ma'tûf olarak teceddüd-i nizâm u kavânîn ile ruhsâre-i cihân magbût-ı berg-i şâd-âb-ı gülşen ve husûsiyle mehcûr-i nazar-ı iltifât ve mahcûr-i eser-i takayyüdât olan kişver-i maârif, feyezân-ı yenbû'-i inâye

1 Kılıcının bahadırılığı hiç tükenmesin!

ve himemât-ı fâika-i husrevâneleriyle mahsûd-i nüzhetgeh-i merg u çemen olarak serâpâ âb-yârî-i tarâvet-i ragabât ile şâd-âb u şen olmasıyla efsürde-i sermâ-yı humûl olan şâhsârân-ı hadîka-i galbâ-yı maârif gûn-â-gûn ve reng-â-reng ¹ ﴿مَا تَشْتَهِيهِ الْأَنْفُسُ وَتَلَذُّ الْأَعْيُنُ﴾ ezhâr u esmâr u âsar u esmâr ile safâyılı-ı rûzgârı reşk-i sahâyif-i Mani ve Erjeng ve havâsıl-ı goncehâ-yı gülzârı hande-i şevk u ihtiyâz-ı tabâyî'le dil-teng ederek rişte-i imtidâdebedle şîrâze-bend-i te'lîf ü tedvîn olan kütüb ü resâil ü devâvîn, kütübhâne-i zamân u zemîni mâl-â-mâl ve evrâk-ı dû-reng-i eyyâmı kâğıd-ı meşk-ı ashâb-ı kemâl etmiştir.

[Sadrazam Mehmed Emin Âlî Paşa'ya]

Ve seciyye-i seniyye-i maârif-perverî-i mülûkânelerinin şevâhid-i âliyesi cümle-i cemîlesinden olarak muîn-i hatb-ı cesîm-i hilâfet-i kübrâ ve müzeyyin-i übbehet-serâ-yı sadâret-i uzmâları olan fehâmetlü, devletlü Mehmed Emin Âlî Pâşâ hazretlerine el-hakk kalem-i mu'ciz-rakamı şakk-ı asâ-yı muhâlifinde mazhar-ı i'câz-ı ² ﴿إِنَّكَ أَنْتَ الْأَعْلَى﴾ ve şemşîr-i tedâbîri kalm-i ezfâr-ı muânidinde bârika-nümâ-yı hıyre-çeşmân-ı şâmilh-ı isti'lâ, mâh-ı münîr-i burc-i fesâhat, ikd-i Pervîn-i evc-i belâgat, sâhib-i retk u fetk-ı mu'dilât-ı umûr, müfteliz-i insânü'l-ayn-ı mesâlih-i cumhûr, sîr-âb-sâz-ı gül-geşt-i adl ü insâf, 'ubâb-ı mevvâc-ı mekârim u eltâf, mugîsü'l-elbân-ı tefsîde-lebân, tef ü tâb-ı mekîde-i ezmân, dest-resâ-yı eyâdî-i keff-zedegân-ı ye's ü hırmân, Berhıyâ-yı Süleymân-ı zamân, Âsaf-ı mansûru'l-livâ-yı sâhib-kırân-ı devrân olarak risâlet-i nuût-i celîlesini meblağ-ı tefâsîle tavsîlden hamâme-i maksûsu'l-cenâh-ı hâme mu'terif-i acz ü kusûrdur. ³ ﴿لَا زَالَ غِيَاثًا وَمُعِيْنًا فِي الدُّوْلَةِ وَالِدِيْنَ شُهُورًا وَسِينِيْنَا﴾

[Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi'ye]

Ve husûsiyle matmah-ı enzâr-ı ebrâr-ı fuzalâ olan mesned-i celîl-i meşîhat-i kübrâda hâce-i cenâb-ı cihân-bânîleri olmak şeref-i sidre-mesâsını ih-râz ile cem'-i şîâr u disâr-ı meziyyet ü i'tibâr etmiş olan devletlü, semâhatlü

1 “Orada canlarının çektiği, gözlerinin görmek istediği her şey olacak.” (ez-Zuhruf 43/71)

2 “(Korkma ey Mûsâ!) Elbette üstün gelecek olan sensin.” (Tâhâ 20/68)

3 Dînin ve devletin hizmetkârı olmaya aylarca, yıllarca (uzun bir vakit daha) devam etmek ona nasip olsun!

Hasan Fehmi Efendi hazretleri ma'nâ-yı lafz-ı hüdü, fehvâ-yı kelim-i zühd ü takvâ, ferîdü'd-dehr, vahîdü'l-asr bir zât-ı âlî-kadr olarak ebr-i matîr-i semâhatleriyle kıştzâr-ı âmâl-i ashâb-ı kemâl tariyy ü tâze ve bu revnak u tâbişle zeyl-i meshûb-i erbâb-ı dâniş bîrûn-i ta'yîn-i kıyâs u endâzedir. ﴿ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ﴾¹

[Sâir Devlet Erkânına]

Sâir vükelâ-yı kâmilü'l-keâm-ı Devlet-i Aliyye'leri bütûn şâhvâr-ı ferâid-i deryâ-yı rüşd ü irfân ve her birerleri bi-re'sihî medâr-ı nizâm-ı âlem olmağa ehliyyet-i fevkalâde ve cevdet ü safvet-i mümtâze ile mâ bihi'l-fahr-ı zamândır.

وَمَا جُمِعْنَ مُرُورَ الدَّهْرِ فِي نَفْرِ
أَشْتَاتِهَا عِنْدَهُمْ فِي أَحْسَنِ الصُّورِ²

إِنَّ الْفَضَائِلَ فِي الدُّنْيَا مُسْتَنَّةٌ
لِكِنَّهَا وَبِحَمْدِ اللَّهِ اجْتَمَعَتْ

[Mütercim Abdünnâfi' Efendi]

Binâberîn işbu te'sîrât-ı feyz-i rebî'-i eyyâm ile nâ-kâbilân-ı nâmiye-i irfân kesb-i mâye-i isti'dâd-ı tâmm ederek nice sahra-i sammâ-yı bî-âb u kelâdan teraşşuh eden mâ'-i furât-ı âsâr-ı bâri'a ihyâ-yı gül-geşt-i meâsir-i nâfia etmesiyle bu post-nişîn-i mehâfil-i ashâb-ı hüner ya'nî Abdünnâfi'-i ahkar dahi:

بِنَضْفِ رَجُلٍ جَرَادَةٍ فِي فِيهَا
إِنَّ الْهَدَايَا عَلَى قَدْرِ مُهْدِيهَا³

جَاءَتْ لِلسَّلِيمَانَ يَوْمَ الْعُرْضِ نَمْلَةٌ
تَرْتَمَتْ بِفَضْحِ الْقَوْلِ وَاعْتَدَرَتْ

vetîresinde işbu güldeste-i nev-beste-i gülşen-i [5] fenn-i belâgatle arz-ı meâsir-i ubûdiyyet ve risâle-i bedîa-i asr-ı maârif-hasr-ı Hazret-i Pâdişâh-ı kadr-dâna tezyîl-i nâm-ı rıkkıyyete cesâret eylemiştir.

1 “İşte bu Allah'ın bir lütfudur ve onu dileyene/dilediğine bağışlar.” (el-Cum'a 62/4)

2 Bu dünyada faziletler öteye beriye dağılmıştır; bir kişide toplandığı bu güne dek görülmüş değildir. Fakat hamd olsun, bu faziletlerin dağılık parçaları şimdi en güzel şekilde onlarda bir araya gelmiş bulunuyor. (Basît)

3 Arz günü, ağzında yarım çekirge ayağıyla bir karınca Süleyman'ın yanına vardı. Fasih bir lisanla dile geldi ve “Hediyeler, ancak hediyeyi verenin ayarında olur,” diyerek özür beyan etti. (Basît)

[Hz. Peygamber'in Mucizesi: Kur'ân-ı Kerîm]

Ma'lûm-i şinâverân-ı kulzüm-i âyât ü âsâr olduğu üzere bu âlem-i bî-karâr, zuhûr-ı âsâr-ı celîle-i esmâ vü sıfât-ı İlâhiyye için sahrâ-yı melsâ-yı vü-cûda vaz' u ta'lîk olunmuş bir levhu's-suver-i ibtilâ vü ihtiyâr ve nev'-i cehûl-i insânı tahammül-i emânet-i kübrâ-yı tekâlif-i şer'îyye ile medâr-ı gerdiş-i edvâr ve muhâtab-ı emr u nehy-i Hazret-i Hakîm-i kaviyyü'l-iktidâr olarak ber-muktezâ-yı hikmet-i bâliğa-i Samedâniyye bu fezâ-yı mehebb-i kazâda serâpâ esbâb-ı reng-â-reng-i saht u rızâ tehyie vü i'dâd ve tebâyün-i rûz ü levâl hidâyet ü dalâl ile kişver-i imtihân-ı isti'dâdât-ı fitriyye ma'mûr u âbâd buyurulmasıyla tefrîk-ı tarîk-ı muavvec ü müstakîm ve ta'yîn-i şeâyir-i merzât-ı Rabb-i Kerîm için meb'ûs-i hüküm-hâne-i Hallâk-ı zemîn ü zamân olan meâşir-i enbiyâ-yı zî-şândan her birerleri, vakt-i infilâk-ı subh-i bi'setlerinde, beyne'l-halâik revâcgîr-i bâzâr-ı iştihâr u i'tibâr olan sanâyi' u maârif men-hec-i müsâdifinden ityân-ı burhân-ı mu'cizât-ı beyyînât ile ahkâm-ı şerîat-ı meb'ûselerin ma'riz-i tebyîn ü te'yîde îsâl ve kınâ'-ı şükûk-i müşrikîni izâle vü izlâl buyurmuş oldukları misillü, hâtîme-i risâle-i risâlet, tekmile-i tarîka-i hi-dâyet, tırâz-ı hilkat-i insâniyye, Tûr-i tecelliyât-ı sübhâniyye, hulâsa-i hâliisa-i eczâ-yı ekvân, nukâve-i dûdmân-ı Benî Adnân, şeffî'-i müşeffa'-ı yevmü'n-ne-dem Nebî-i nebîh-i muhterem sallallâhu aleyhi vesellem efendimiz hazret-lerinin teblîğ-i ahkâm-ı şerîat-ı nâsiha ile sâhib-i fermân, mâlik-i memâlik-i kün fe-kân oldukları zamân-ı saâdet-resân, melekât-ı beşeriyye iktisâb-ı te-rakkiyât-ı kuvâ-yı fitriyye ile cins-i hayvânîden bâis-i infirâd ü imtiyâz-ı nev'-i Benî Âdem olan ferâyid-i girân-mâye-i güftâr kıymet-pezîr-i bâzâr-ı i'tibâr u i'tinâ ve ümmü'l-elsün-i kesîruş-şuab olan sühan-ı şîrîn-i Arab'ın haclegâh-ı bedâyi' u intizâmda revnak-fezâ-yı tasârîf-i fusahâ olduğu vakt-i inbilâc-ı dahve-i kemâl olmasıyla, rûz-i rüstehîze değîn sebât-gîr-i safâyıh-ı sahâyif-i ezmân olan mu'cize-i münciye-i Kur'âniyye ile nûr-ı sâtî'-ı risâlet-i âmme-leri rûşenâ-sâz-ı şeh-râh-ı hidâyet ve cilâ-dâde-i bâsıra-i rasad-bînân-ı subh-i saâdet olup muallakât-ı sihrü'l-beyânân-ı cehâbize-i şuarâyı sertâk-ı mual-lâ-revâk-ı Ka'be-i ulüvv-i menzilet-den sâkıt-ı hazîz-i husur-i lisân ü hacâlet ve

﴿وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّمَّنْهُ﴾¹ teklîf-i ta'cîziyle

1 “Eğer kulumuza indirdiğimiz hakkında bir şüpheniz varsa, haydi onun ayarında bir tek sûre meydana getirin.” (el-Bakara 2/23)

﴿إِنَّ هُوَ إِلَّا وَحْيِي يُوحَى﴾¹ makâm-ı acz-i münâzarasında ictirâ'-ı şakşaka-i makâl ile gerden-dâde-i inkiyâd u teslîmiyyet etmişdir.

[Belâgat İlmî]

Binâberîn, i'tibârât-ı bâria-i bülegâ ve dakâyık u nikât-ı nâfia-i fusâhaya ber-mantûk-ı² ﴿مَا لَا يُدْرِكُ كُلُّهُ لَا يَتْرُكُ كُلُّهُ﴾² mehmâ emken kesb-i mümâreset ü ıttılâ' ve bu vesîle-i esîle ile hazâin-i fevâid ve kenzü'l-makâsıd-ı Kur'âniyye'den güncide-i havsala-i beşeriyye olacak mikdâr sermâyedâr-ı temettü' u intifâ' olunmak ve bu sâ mân-ı îkân ile güher-i şârîka-i îmân musaykal-ı gubâr-ı imtirâ olmak dâiye-i asîlesiyle fûnûn-i selâse-i meânî vü beyân u bedî'den terkîb-sâz olan fenn-i şerîf u latîf-i belâgat vaz' u tedvîn ve arâyis-i nefâyis-i kavâid ü mesâili ferâid-i âyât-ı Kur'âniyye ve şevâhid-i ebyât-ı mu'tebere-i Arabiyye ile tevşîh u tezyîn buyurularak el-hakk silk-i fûnûn-i âliyede inhirât u insilâke elyak u ehakk bir fenn-i zî-kadr-i bî-bedel ve ez-cümle nazmu'l-leâl-i şi'r u inşâda medâr-ı ekmel olmuşdur.

[Miftâh, Telhîs, Mutavvel, Nef'-i Mu'avvel]

Ve fenn-i mezkûrde allâme-i Sekkâkî'nin fûnûn-i adîdeyi câmi' olarak tedvîn ü te'lîfine muvaffak olmuş olduğu *Miftâhu'l-Ulûm* nâm kitâb-ı meziyyet-nisâbın mülahhas-ı fenn-i sâlisi olup Cenâb-ı Hatîb-i Dimaşkî *nevverallâhu merkadehû*³ nun te'lîf-gerde-i bedîu'l-insicâmı olan kitâb-ı *Telhîs* ile allâme-i ulemâ-yı mütebahhirîn ve mefhar-i fuzalâ-yı mütekaddimîn olan Sa'dü'l-mille ve'd-dîn Mes'ûd bin Ömer el-Kâdî et-Teftâzânî *enâral-lâhu medcahû bi-envâri's-seb'i'l-mesâni*⁴ hazretlerinin *Mutavvel* nâmıyla iştihâr-yâfte-i elsine-i senâ ve niyâyiş-i ashâb-ı fazl ü dâniş olan şerh-i zî-bâ-tarh-ı latîfi⁵ ﴿بَلْ هُوَ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ فِي ضُلُورِ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ﴾⁵ mezâyâ-yı hayret-intimâsına fehvâ ve şeref-i ihtisâs-ı âyât-ı beyyinât ile *﴿وَفِي نُسَخِهَا هُدًى﴾*⁶ medîhasına sezâ olarak abkara-i muhassanât-ı ibârâtı nemârik-ı

1 "Bu (muhteşem ifadeler,) kendisine (Allah tarafından) gönderilen vahiyden başka bir şey değildir." (en-Necm 53/4)

2 Bütününü idrâk edilemeyen şey bütününü de terk edilmez.

3 Allah kabrini pür-nur etsin!

4 Allah kabrini seb'-i mesâninin (Fâtihâ'nın/Kur'an'ın) nurlarıyla aydınlatsın!

5 "Hayır, bu (mesaj,) kendilerine ilim verilenlerin gönüllerinde (taht kuran) apaçık âyetlerden ibârettir." (el-Ankebût 29/49)

6 "Bu levhalarda yol gösterici ve rahmet kaynağı hükümler vardı." (el-A'râf 7/154)

masfûfe-i sutûrda ¹ ﴿مُتَكَيِّبِينَ عَلَى رَفْرِفِ خُضْرٍ وَعَنْقَرِيَّ حَسَانٍ﴾ ve dürer-i ferâid-i fevâidi [6] nâ-güncide-i sadef-i beyân ve elfâz-ı enîk-ı bedîu't-telfıkı ser-â-ser cevher-i rengîn-i âbdâr ve kutûf-i dâniye-i mezâmîni zurûf-i terâkib-i bedîatü'l-esâlibde ser-â-ser dimâğ-ı ehl-i zevk u idrâke müşk-bâr, esâlib-i garîbe-i Arabiyye'si hayme-i sevâd-ı midâdda ² ﴿حُورٌ مَّقْصُورَاتٌ فِي الْخِيَامِ﴾ ve hüsn-i i'tilâf-ı asl u fer'ı ³ ﴿مَنْ نَظَرَ إِلَيْهِمَا فَقَدْ لَقِيَ نَضْرَةً وَسُرُورًا﴾ vetîresinde bedîu'l-insicâm ve kusûr-i bî-kusûr-i istiârât-ı nâdiresi şâyân-ı medîha-i ⁴ ﴿يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مُخَلَّدُونَ﴾ ve lü'lü'-i mensûr-i teşbîhât u temsîlâtı ⁵ ﴿يَخْرُجُ مِنْ بَطُونِهَا سُرَابٌ كَأَمْثَالِ اللُّؤْلُؤِ الْمَكْنُونِ﴾ bir bedîa-i vâcibü'l-istinâs-ı ⁶ ﴿كَأَمْثَالِ اللُّؤْلُؤِ الْمَكْنُونِ﴾ olup ancak zülf-i müşgîn-i müselsel ve silk-i pür-pîc-i mutavvelinden hall-i ukde-i mefhûm u mezâyâya her nâhun-ı efkâr zafer-yâb ve vücûh-i arâyis-i nefâyis-i dakâyık u hakâyıkından her heves-kerân visâl-i kemâl-i dest-resâ olamayarak bu menâhic-i kesîruş-şuabın tayy-ı mesâfât ve kat'-ı misâhâtı lisân-ı Tâzî'de hayliden hayli i'mâl-i fenn-i firâset, firâsetle kesb-i mümâreset-i kâmileye tevakkuf eder bir ma'nâ olduğundan ve mebâdî-i hâl-i talebe bu vâdîlerin nişib u firâzında bilâ-husûl-i meleke teg ü tâza mütehammil ve husûsiyle tevsen-i rûmî-nijâd-ı şî'r u inşâyı meşk eden hullân-ı bâ-safânın bu mizmârda muhtâc oldukları metâlibe vüsûl için esâlib-i Türkiyye'de olan mahâret-i müktesebeleri irhâ-yı nânâ mütekeffil olamayacağından, böyle bir menâfi'-i cezilenin ta'mîm-i fevâid-i mühimmesi zeylinde berere-i eslâf-ı zevi'l-kerem tarîk-ı tercemede matiyye süvâr-ı cüll-i himem olmayıp ⁷ ﴿كَمْ تَرَكَ الْأَوَّلُ لِلْآخِرِ﴾ mezâyâsını bu bâbda dahi gayr-ı mübhem bırakmış olduklarından ⁸ ﴿يَا لَهْفَ قَلْبِي عَلَى سَعْيِي﴾ mefhûmuna mazhar olan bu sükâta-çîn-i simât-ı erbâb-ı kemâlet ya'nî Adanavî Abdünnâfi' İffet, mehmâ emken, kazâ-yı mâ fât ümniyyesiyle isr-i maârif-perverân-ı zamâna iktifâ

1 “Yeşil yastıklara ve hârîka işlemeli koltuklara yaslanacaklar.” (er-Rahmân 55/76)

2 “Çadırlarda, gözleri şerlerinden başkasını görmeyen güzel gözlü hanımlar (onlara eşlik edecek).” (er-Rahmân 55/72)

3 O ikisine bakan letâfet ve neşe bulur.

4 “Etraflarında ölümsüz gençler (hizmet için) dolaşıp duracaklar.” (el-Vâkıa 56/17)

5 “Sedefte saklı inciler gibi.” (el-Vâkıa 56/23)

6 “Onların karınlarından, içinde insanlar için şifa olan değişik (lezzet) ve renklerde şerbet (bal) çıkar.” (en-Nahl 16/69)

7 Öncekiler sonrakilere, söyleyecek/yapacak ne kadar da çok şey bırakmışlar!

8 Boşa giden gayretlere ne kadar da üzgün kalbim ve âh ziyân olan zamanım!

ve riyâz-ı ma'mûre-i memalik-i fazl ü irfânda bir devha-i dil-güşâyâ nemâbahş olabilmekliğe sevk-ı bâğbân-ı münâ ederek firdevs-i fenn-i belâgatde tûbâ-yı mülteffetü'l-ağsân-ı iştihâr u i'tibâr olan ânifü'l-beyân metn-i *Telhîs*'in *Şerb-i Mutavvel*-i mükelleliyle tercemesi zemîninde tekâver-i rûmî-nijâd-ı hâmeve tahrîk-i mihmîz-i cür'et eylemiştir.

[Abdülkâdir Geylânî ile Tevessül ve Tercümenin Hikâyesi]

¹ (مَا لَنَا فِي لُجَّةِ هَذَا الْبَحْرِ مَسْبُوحٌ، وَلَا فِي سَاحِلِهِ مَسْرُوحٌ) müeddâsı i'tirâf etdiğim bir ma'nâ ve bu karîha-i câmide ve fitnat-ı hâmide ve rü'yet-i nâdibe ve hümûm-i nâsibe ile zâd-ı yesîr ve bülga-i hakîre firîfte olarak kişver-i meânîye râhile-bend-i azîmet olmak mahz-ı sülûk-i tarîk-ı habît ü 'anâ ve mücerred (مَنْ أَلْفَ كِتَابًا أَوْ قَالَ شِعْرًا فَإِنَّمَا يُعْرِضُ عَلَى النَّاسِ عَقْلَهُ، فَإِنْ أَصَابَ (لَا يُدْرِكُ الظَّالِعُ) şerâresine nefsi ilkâ olup ² (وَأَنْ أَخْطَأَ فَقَدِ اسْتُفْذِفَ) ³ (مَسْأَلِ الصَّلِيحِ) meseli her ne kadar mücbir-i kasr-ı 'inân ve mütâlaa-i fudûh-i huğr hasm-i urûk-ı benân etmiş ise de tesvîk-ı avn ve tevfk-ı Samedânî ile kilik-i âhenreg-i câmih teg ü tâz-ı bî-bâkîye vâlî' u cânih olup ve bi-hamdihî teâlâ sultânü'l-evliyâ, burhânü'l-asfiyâ, hurşîd-i felek-i velâyet, nâhîd-i burc-i siyâdet, bâzû'l-eşheb-i ma'nevî, râz-dân-ı hakâyık-ı ilm-i Mustafevî, kâid-i ceşş-i rûhânî, gavs-ı Rabbânî, Şeyhuş-şüyûh Hazret-i Muhyiddîn Abdülkâdir-i Geylânî *radiyallâhu anh* efendimiz hazretlerinin imdâd-ı rûhâniyyet-i celîleleriyle gîsû-yi hûrân-ı bihişte râcih olan zülfi *Mutavvel*, ibârât u esâlibinde mevdû' olan ukûd-i zerrîn-i nikât u mezâyâsı bâ-avn ü inâyet-i Hazret-i Vehhâb sebîke-i vuzûh u selâsetde müzâb olarak dest-i a'sâra *Nef-i Mu'avvel: Terceme-i Telhîs u Mutavvel* nâmıyla bir yâdigâr, her dem ecmel ve vesîle-i hayr u duâ olacak bir bergüzâr-ı mükemmel ibdâ' u ihtirâ' ve bir nahl-terîn-i pür-berg ü bâr iktirâ' u idâ' kılınmasına müteâkiben Şâm-ı Şerîf ve ba'dehû Bağdâd vilâyetleri defterdarlığına vukû'-i me'mûriyyet ve tehâcüm-i meşgûliyyetden nâşî altı sene müddet nesc-i anâkîb-i nisyân edilmiş idi. Bu kerre bî'l-infisâl Dersââdet'e avdet ve insidâd-ı derîçe-i zuhûrât ve hırmânî-i hakk-ı mükâfât ile künc-i târik-i humûl ü uzletde pâ-keşîde-i dâmen-i ye's ü ikâmet olunduğu sırada istişmâm-ı

1 Bizim, bu denizin ne dalgalı sularında yüzebilecek yerimiz ne de sahilinde bir meramız vardır.

2 Kitap yazan veya bir şiir söyleyen kişi aklını/düşüncesini insanlara arz etmiş demektir. Görüşünde isabet ederse hedef tahtasına oturtulur, hata ederse de kötülenir.

3 Aksak adam sağlam adamla bir olmaz.

ravâyic-i mübeşşire-i ragabâtıdan nâşî tashîh-i sakatât ve ta'mûm-i menâfi ümniyyesine binâen teshîl-i ta'bîrâtıyla berâber mukaddemen cihet-i terk ü imhâli ihtiyâr olunan bir haylû mebâhis-i celîlenin izâfe-i tercemesiyle ikmâl ve cebr-i mâ-fât olunarak [7] bi-tevfikihî teâlâ mesârih-i enzâr-ı ragabâtıda sezâvâr-ı kabûl ü tahsîn ve hasbe'l-beşeriyye kusûrdan sâlim olamayacağı der-kâr ise de şâyân-ı afv ü safh-ı cemîl olacak mertebeye karîb u karîn olmuştur.

[Duâ ve Niyâz]

Bi-lutfihî teâlâ işbu benefşe-deste-i hâşâk-âlûd-i belâgat rişte-i pür-pîç ü tâb tab' u temsîl ile beste ve dergâh-ı felek-bârgâh-ı Hazret-i hilâfet-penâhiye arz u berdâşte kılınarak kemâl-i acz ü ibtihâl ile Cenâb-ı Vâhibü'l-âmâlden müsted'â olduğu üzere nazar-ı kîmyâ-eser-i mülûkâne-den iktibâs-ı fûrûğ-i i'tibâr ile her peşîz-hurde-i elfâzı birer ferîde-i tâc-ı vehhâc ve bir kâle-i atlasîn-i bâzâr-ı rağbet ü revâc olması mütemennâ-yı icâbet-hâne-i Kâdi'l-hâcâtıdır. ¹ (الْإِنْسَانُ مُرَكَّبٌ عَنِ الْخَطَا وَالنِّسْيَانِ) dâiresinden hurûc müstab'ad-i sâha-i imkân ve fakat ² (رُفِعَ عَنِ أُمَّتِي الْخَطَا وَالنِّسْيَانُ) beşâret-i celîle-i nebeviyyesi her hâlde tesliyet-sâz-ı kulûb-i ehl-i îmân olmasıyla ³ (الْمُرُوءَةُ التَّعَافُلُ عَنِ زَلَلِ الْإِخْوَانِ) kâidesi bu bâbda dahi düstûru'l-amel ve ⁴ (تَطَلُّبُ الْمَسَالِبِ أَشْرُ الْمَعَايِبِ) zâbitası sedd-i derîçe-i im'ân-ı zeyğ u zeel olmasına rabt-ı urve-i i'tisâm ve erzâ'-i kâdih ve hetk-i fâdih ve tezlîl-i câhil ve gamr-ı mütecâhilden penâh-ârende-i ihtimâ-yı savn-ı Rabbü'l-enâm olunmuştur. Her hâlde iktibâs-ı envâr-ı fevâid-i celîlesiy-le fâiz-i dest-mâye-i menâfi' ve gencîne-dâr-ı nakd-i nâfi' olan zevât-ı sûtûde-sıfâtın nâm-ı nâfiânemi hayr ile yâd buyurmaları urza-dâşt-i ahkarânemdir. Hemân Cenâb-ı Rabb-ı akdes *teâlâ şânuhû ve tekaddes nûr-i Muhammedî* hürmetine nazar-ı ragabât-ı ashâb-ı fazl ü kemâlâta ehakk u ahrâ ve feyyâza-i ecr u mesûbât-ı uhreviyyesiyle bu mahrûr-i lehîb-i cürm ü kusûru irvâ buyursun. Âmîn...

(لَا أَرْضَى بِوَاحِدَةٍ حَتَّى أَضُمَّ إِلَيْهِ أَلْفَ آمِينَ)⁵

1 İnsan, hata yapma ve unutma kusurları bulunan bir varlıktır.

2 "Ümmetimden istemeden veya unutarak yaptıkları şeylerin sorumluluğu kaldırılmıştır." (Buhârî, Hudûd 22)

3 Adamlık, dostların kusurunu görmezden gelmekle olur.

4 Başkalarının kusurlarını araştırmak kusurların en büyüğüdür.

5 Bir Âmîn'e bin Âmîn daha katmadan rahat edemem.

TERCEME-İ DÎBÂCE-İ MUTAVVEL

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

قَالَ الشَّارِحُ رَحِمَهُ اللَّهُ: (الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَلْهَمَنَا حَقَائِقَ الْمَعَانِي وَدَقَائِقَ الْبَيَانِ)¹

(إِلْقَاءُ الْخَيْرِ فِي قَلْبِ الْغَيْرِ بِلَا اسْتِفَاضَةٍ فِكْرِيَّةٍ مِنْهُ)² örfde ba'zen ve ba'zen (إِيْقَاعُ الشَّيْءِ مِنْ الْخَيْرِ فِي الْقَلْبِ بِطَرِيقِ الْفَيْضِ)³ ta'birleriyle muarref olarak ta'rîf-i sâni'de (بِطَرِيقِ الْفَيْضِ) kaydı "fikir" den ve ta'rîfeynde "hayr" ile takyî-di "vesvese"den ihtirâz olmasıyla mefhûm-i ta'rîfeyn menba-ı feyzden bilâ i'mâl-i fikr u reviyet hizâne-i kalbe ilkâ-i hayr müfâdında kesb-i iltikâ vü ittihâd eder. Ve bu makâmda mutlakan *i'lâm* ma'nâ-yı lügavîsine hamli fehme mütekâribdir. "Hakâyık-ı meânî" ile murâd mesâil-i fenn-i evvel ve "dakâyık-ı beyân" ile murâd mesâil-i fenn-i sâni'dir.

Mefhûm-i Terkîb: Senâ-i mahsûsun gavâmız-ı ilm-i meânî ve letâif-i ilm-i beyânı ilhâm u i'lâm eden Zât-ı Vâcibu'l-Vücûd'a beyân-ı ihtisâsiyla vecîbe-i tahmîdi ityândır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَحْضَّضْنَا بِنِدَائِعِ الْأَيْدِي وَرَوَائِعِ الْإِحْسَانِ)⁴

(الْأَيْدِي) 'nin cem'i olup (الْأَيْدِي) cem'-i (يَدٌ)dür ki câriha-i mahsûsadır. İllet-i fâiliyye veyâ sûriyye menzilesinde olan şey'in ismini ma'lûle ıtlâk tarîkiyle *ni'met* ma'nâsında isti'mâli mecâz-ı mürsel ise de hakikat-i örfiyye olmuştur. (رَوَائِعُ), (رَائِعَةٌ) 'ün cem'i olup ya vâvî olarak (أَعْجَبِي) ma'nâsına (رَاعِي) lafzından veyâhûd yâî olarak (زَادَ) ve (نَمَا) ma'nâsına (رَاعَتِ الْحِنْطَةُ)⁵ kavillerindendir.

Mefhûm-i Terkîb: Dahi niam-ı garîbe ve ihsânât-ı acîbe veyâ mütezâ-yideyi bize tahsîs eyledi, demektir.

"Bâ" maksûra dâhil olup ifrâd-ı (إِحْسَان) kâfiyyeye riâyetdir. İşbu fikra-teynde olan berâ'atü'l-istihlâl ve ale't-tertib fûnûn-i selâseye olan işâret, makâl-i gayr-ı hafidir.

1 Hamd, *meânî*nin hakikatlerini ve *beyân*ın inceliklerini bize ilhâm eden Allah'a mahsûstur.

2 İyiliği, muhatabın kalbine, onun herhangi bir fikrî çabası olmaksızın yerleştirmek.

3 İyi bir şeyi feyz yoluyla kalbe yerleştirmek.

4 O, hârika/*bedî* nimetleri ve eşsiz/bol ihsânını bize tahsîs etti.

5 Buğday büyüdü/arttı.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَتَقَنَّ بِحِكْمَتِهِ نِظَامَ الْعَالَمِ عَلَى وَفْقِ مَا اقْتَضَتْهُ الْحَالُ)¹

(اِتْقَانٌ) *ihkâm* ma'nâsınadır. Hikmet, eşyâyı nefsü'l-emrisi üzere âlim olarak alâ vefki's-savâb ameldir.

Mefhûm-i Terkîb: Hazret-i Zü'l-celâl hikmet-i bâliga-i samedâniyye-siyle ahkâm u kavânîn-i âlemi muktezâ-yı hâl ü şân-ı âleme muvâfık olarak te'sîs ü ihkâm eyledi, demekdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَوْرَدَ بِرَأْفَتِهِ فِرْقَ الْأَنْامِ فِي طُرُقِ الْإِنْعَامِ وَالْإِفْضَالِ)²

(طُرُقِ الْإِنْعَامِ وَالْإِفْضَالِ) terkîbi ma'nâsına ism-i cem'dir. (أَنْبَاءٌ), (أَنْبَاءٌ) gibi müşebbeh bihin müşebbehe izâfesi kabîlinden olup veyâhûd in'âm u ifdâl istiâre-i mekniyye ve isbât-ı tarîk tahyîliyyedir.

Mefhûm-i Terkîb: Dahi ol Kerîm ü Cevâd rahmet-i mahz-ı [11] ilâhiyyesiyle fırak-ı enâmı turuk-ı in'âm ü ihsânı üzere işrâf ü îrâd ve mazhar-ı envâ'-ı mevâhib-i bî-'idâd buyurdu, demekdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالصَّلَاةُ عَلَى نَبِيِّهِ مُحَمَّدٍ خَيْرٌ مِنْ نَبْعٍ مِنْ ضُنْضِي الْكِرْمِ وَالسَّمَاخَةِ وَأَشْرَفَ مِنْ نَبْعٍ مِنْ دَوْحَةِ اللَّسَنِ وَالْفَصَاخَةِ)³

(نُبُوغٌ) *asl* ma'nâsınadır. (نُبُوغٌ) ve (ضُنْضُؤٌ) ve (ضُنْضِيٌّ) *hurûc* ve (نُبُوغٌ) *hurûc* ile mu'ceme ile *zuhûr* ma'nâsına ve (دَوْحَةٌ) mutlakan şecere-i azîmedir. (لَسَنٌ) tahrik ile *fesâhat* ma'nâsına olup (الْفَصَاخَةُ) lafzı atf-ı tefsîrdir.

Mefhûm-i Fıkrateyn: Dahi salât ü selâm, Nebî-i muhteremi olup as-lü'l-usûl-i kerem ü semâhatden hurûcu bûdûr ve şecere-i azîme-i lesen ü fesâhatden *zuhûr* eden zevâtın efdal ü eşrefi olan Muhammedü'l-Mustafâ *sallallâhu aleyhi ve sellem* hazretlerine olsun, demekdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَعَلَى آلِهِ وَأَصْحَابِهِ الَّذِينَ بِهِمْ تَلَأَلَا غَرَّةَ الْحَقِّ وَأَشْرَقَ وَجْهُ الدِّينِ وَأَضْمَحَلَّ دُجَى الْبَاطِلِ وَلَمَعَ نُورُ الْيَقِينِ)⁴

- 1 Âlemin düzenini, hikmetiyle, olması gerektiği gibi (muktezâ-yı hâle uygun olarak) sapasağlam kurdu.
- 2 Rahmetiyle insanlara nimet ve lütuf yollarını sundu.
- 3 Salât ü selâm, kerem ve cömertlik pınarından doğanların en hayırlısı, fesâhat ağacından kök salanların en yücesi Hz. Muhammed'in üzerine olsun!
- 4 Salât ü selâm ayrıca Hz. Muhammed'in, kendileri vastasıyla hakkın alınımın parladığı, dinin yüzünün aydınlandığı, bâtılın kör karanlığının yok olup yakîn nûrunun ışıldayarak, (şüpheye düşenlerin tereddütlerini giderdiği) âli ile ashâbının üzerine olsun!

(عُرَّة) fi'l-asl fevka'd-dirhem cebhe-i feresde olan beyâz ma'nâsına olup her bir vâzih u ma'rûf için istiâre olunmuştur. "Hakk", sıfat-ı müşebbehe olarak vâkıa mutâbık olan her bir kelâm veya i'tikâd olup murâd şeriat-i Muhammediyye-i vâcibetü'l-ittibâ'dır. "Dîn", bir vaz'-ı ilâhîdir ki zevi'l-ukûlü ihtiyâr-ı mahmûdlarıyla bizzât hayr olan şey'e sevk eder. Ve dîn-i İslâm ve şeriat zâten müttahidlerdir ve dîn min ciheti's-sudûr Cenâb-ı Bârî'ye ve min ciheti'z-zuhûr Nebî aleyhisselâma ve min ciheti't-tedeyyün ve'l-inkiyâd ümmete isnâd olunur. Fıkra-i ûlâda istiâre-i mekniyye ve tahyîliyye ve terşih olarak dîn-i mübîn, sâhibini merâma îsâl eden matıyyeye teşbîh olunup lâzım-ı müşebbeh bih olan gurre ve gurre için mülâyim-i ma'nâ-yı hakîkîsi olan tele'lü' ü işrâk isbât olunmuştur. Kezâlik sânde küfür leyle teşbîh olunup lâzım-ı izmihlâl-i zulmet olan nûr isbât edilmiştir.

Mefhûm-i Kelâm: Dahi salât-ı müstetâb, zevât-ı mukaddeseleriyle şeriat-i mutahhara ve dîn-i mübîn kesb-i kemâl-i vuzûh edip ve zalâm-ı küfr ü dalâl münkeşif ü muzmahill ve lemeân-ı nûr-i yakîn ile şekk-i mürtâbîn zâyih ü zâil olan âl ü ashâb-ı kirâmına olsun, demekdir.

قَالَ رَحْمَةُ اللَّهِ: (وَبَعْدُ: فَإِنَّ أَحَقَّ الْفَضَائِلِ بِالْقَدِيمِ وَأَسْبَقَهَا فِي اسْتِجَابِ التَّعْظِيمِ هُوَ التَّحَلِّي بِحَقَائِقِ الْعُلُومِ وَالْمَعَارِفِ وَالتَّصَدِّي لِلْإِحَاطَةِ بِمَا فِي الصِّنَاعَاتِ مِنَ التُّكْتِ وَاللِّطَائِفِ)¹

(بَعْدُ) kelimesi zurûf-i zamâniyyeden olup menvî olarak izâfetden mak-tûdâdır ve li-ecli'l-ihstisâr (أَمَّا) kelimesinin hazfiyle mahallinde rabt-ı sûriyi dahi müfid olan "vâv" ityân olunarak binâen aleyh mâbâ'dinde duhûl-i "fâ" iltizâm olunmuştur. (نَكْتٌ) *dakika* ma'nâsına (نَكْتَةٌ) ün cem'i olup eğer nefste mûris-i nev'-i inbisât olursa *latîfe* itlâk olunur.

Mefhûm-i Kelâm: Vazife-i mahsûsa-i hamd ü salâtı îfâdan sonra ma'lûm ola ki sıfat-ı müzeyyine-i mergûbenin min ciheti'l-ittisâf takdîm ü i'tinâya ehakkı ve ta'zîm ü i'tibâra istihkâkda akdem ü esbakı ancak hakâyık-ı ulûm u maârifle tahallî vü tezeyyün ve letâif ü dakâyık-ı hiref ü sanâ-yî'î tahsîl ü tefattundur.

1 Hamdele ve salveyi îfâdan sonra, bilenin ki erdemlerin en önceliklisi, en itibar edilmesi gerekeni, ilim ve marifetin hakikatleriyle süslenmek ve sanatın inceliklerini özümsemeye gönül vermektir.

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (لَا سِيَّمَا عِلْمَ الْبَيَانِ الْمُطَّلِعِ عَلَى نُكْتِ نَظْمِ الْقُرْآنِ، فَإِنَّهُ كَشَّافٌ عَنْ حَقَائِقِ التَّنْزِيلِ رَائِقٌ، مِفْتَاحٌ لِدَقَائِقِ التَّأْوِيلِ فَائِقٌ، تَبْيَانٌ لِدَلَائِلِ الْإِعْجَازِ وَأَسْرَارِ الْبَلَاغَةِ، يُبْصِرُ لِمَعَالِمِ الْإِعْجَازِ وَأَثَارِ الْفَصَاحَةِ)¹

(لَا سِيَّمَا) (سَيِّ) lafzından mürekkebirdir. Âhîrinde olan (مَا) ya zâide olup mâba'dinde olan ism izâfe ile mecrûr veyâhûd mevsûle veyâ mevsûfe olup mâba'di mübtedâ-yı mahzûfun haberi olarak merfû' olup cümle sîla veyâ sıfatdır. Veyâhûd mâba'di istisnâiyyet üzere mansûbdur. Ve ale't-tekâdir haber-i (لَا) mahzûf olarak takdîr-i kelâm (لَا مِثْلَ عِلْمِ الْبَيَانِ مَوْجُودٌ مِنَ الْعُلُومِ، فَإِنَّ التَّحْلِيَّ بِحَقَائِقِهِ أَحَقُّ بِالتَّقْدِيمِ مِنَ التَّحْلِيِّ) demektir ki "Ulûm-i sâire takdîm-i tahallîde ilm-i beyân derecesinde olmayıp ilm-i beyân ulûm-i sâireden ehakk u elyakdır," demek olur. Ve istisnâ sûretinde ma'nâ ilm-i beyâna isbât-ı ehakkıyyet-i fâzıla ile ehakkıyyet-i ulûm-i sâireden istisnâdır. Meselâ (أَكْرَمَنِي الْقَوْمُ لَا سِيَّمَا زَيْدٌ)² kavlinin ma'nâsı (مَا أَكْرَمَنِي زَيْدٌ كَأَكْرَامِهِمْ بَلْ إِكْرَامُهُ أَبْلَغُ)³ demektir. Ve ba'zen (لَا سِيَّمَا)'nın mâba'di hazf olunup ma'nâ-yı aslîsinden *husûsan* ma'nâsına intikâl eder. Vücûh-i sâire ve tafsilâtı mufassalâtda mestûrdur.

(رَائِقٌ) *mu'cib* ma'nâsına olup [12] için sıfatdır. (تَأْوِيلٌ) ya *insîrâf* ma'nâsına olan (أَوَّلٌ)'den olup li-ecli't-ta'diye bâb-ı tef'île nakil ile taz'if olunmuştur. Veyâhûd *sarf* ma'nâsına olan (إِيَالَةٌ)'den olup taz'if teksîr içündür. (تَسْفِيرٌ)'dan mablûb olarak *keşf* ma'nâsına olup Râgıb-ı merhûm; evvel ibrâz-ı ma'kulât ve sâni keşf-i mubsîrât için olduğunu beyân etmiştir. Ve ıstîlâhda, İmâm Râzî'nin *Şerh-i Keşşâf*'da beyânı üzere, meânî-i Kur'ân'ı beyân Nebî aleyhisselâm veyâhûd hazerât-ı ashâb-ı kirâm-dan nakil ile olursa tefsîr ve kavâid-i Arabiyye hasebiyle olursa te'vîldir. Ve *Keşşâf*'de te'vîl dirâyete ve tefsîr rivâyete müte'allık olduğunu ityân edip İmâm Râzî kavli-âharında ve Şârih şerhinde bunu ihtiyâr eylemişlerdir. Ve ba'zılar "Tefsîr, lafzın ihtimâl-i zâhir ile muhtemil olduğu ve te'vîl ihtimâl-i bâtın ile muhtemil olduğu şey'dir," dediler.⁴

1 Özellikle de Kur'ân'ın nazım inceliklerini öğreten belâgat ilmi (öğrenilmeye değer ilimlerin başında yer alır.) Çünkü o, Kur'ân hakikatlerini şâhâne bir şekilde ortaya koyar. Te'vîl nüktelerini açan harikulâde bir anahtardır. Ayrıca icâzın delillerini, belâgatın sırlarını, icâzın esaslarını ve fesâhatin âlâmetlerini izah eder.

2 Bu insanlar, özellikle de aralarından Zeyd, bana ikramda bulundu.

3 Zeyd'in bana ikramı onlarınkiyle bırakın eşdeğer olmayı, daha da öteydi.

4 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiyeye*, s. 13-14.

(تَبْيَانٌ), (تَلْقَاءٌ) gibi, (تَبْيَانٌ)'den şâzz olarak masdardır. Zîrâ kıyâs olan “tâ”-nın fethidir. Sîga-i masdarı ihtiyârı, ulûm-i Arabiyye’de müellef bulunan kütüb-i meşhûre esâmîsine işâretidir. Zîrâ *Keşşâf* ve *Hakâyık-ı Tenzîl* ve *Râ’ik* ve *Miftâh* ve *Fâ’ik* ve *Tibyân* ve *Delâilü’l-İcâz* ve *Esrâr-ı Belâgat* ve *Îzâh* ve *Me’âlim* esâmî-i kütübdür. Bu sûrette işbu tibyân ve nezâiri zû tibyân ve zû îzâh takdîrinde olup veyâhûd (رَجُلٌ عَدْلٌ) gibi mübâlağaten masdariyyet üzere bâkîlerdir. Ve karâin beyninde terk-i atf, nehc-i takrîr üzere olduğıyçündür. Ve “delâil” ve “esrâr-ı belâgat”le murâd, nazm-ı Kur’ân’da olan nikât-ı dakî-kadır. (مَعَالِمٌ), (مَعْلَمٌ)’ün cem’i olup *alâmet-i tarîk* ma’nâsınadır. İlm-i beyânın me’âlim-i îcâzı îzâh olması, nazm-ı kalîlin müştemil olduğı nüket-i kesîreyi mübeyyin olmasıyladır. “Âsâr-ı fesâhat”le murâd, itnâb u müsâvât gibi fesâhat-i kelâm ve mütekellime kendisiyle istidlâl olunan i’tibârâtır.¹

Mefhûm-i Kelâm: Husûsiyle dakâyık-ı nazm-ı Kur’ân’a medâr-ı vukûf olan ilm-i beyân takdîm-i tahallî vü tezeyyüne ehakkıyyet ve istihkâk-ı ta’zîme esbakıyyetde ulûm-i sâireden fâzıldır. Zîrâ ilm-i mezkûr hakâyık-ı tenzîlden keşşâf-ı râik ve dakâyık-ı te’vîl için miftâh-ı fâik olup delâil-i îcâz ve esrâr-ı belâgat olan nikât-ı dakîka-i nazm-ı celîli mübeyyin ü mufsih ve nazm-ı mücezde olan âsâr u me’âlim-i îcâz ve sâir i’tibârât-ı fesâhati muvazzıhdır.

قَالَ رَحْمَةُ اللَّهِ: (تَلْخِيصٌ لِعَوَامِضٍ مُشْكِلِ كِتَابِ اللَّهِ وَمُعْضِلِهِ، تَقْرِيْبٌ لِّلْعَوَاصِفِ عَلَى فَرَائِدٍ مُّجْمَلَةٍ وَمُفْصَّلَةٍ)²

(مُعْضِلٌ), *muğlak u mu’ciz* ma’nâsına olarak lâzım ve müteaddî olur. (مُجْمَلٌ), ma’nâ-yı murâd hafî ve beyâna muhtâc olarak nefis-i lafz ile idrâk olunamayan kelâmdır. Bu da gerekse tezâhum-i meânî-i mütesâviyetü’l-akdâm cihetinden olsun, lafz-ı müsterek gibi, ve gerekse garâbet-i lafzdan için olsun, (هُلُوعٌ) lafzı gibi veyâhûd ma’nâ-yı zâhirinden ma’lûm olmayan bir ma’nâya intikâl için olsun, (صَلَاةٌ) gibi. Zîrâ (صَلَاةٌ) lügatde *duâ* ma’nâsına olup hâlbuki Kur’ân-ı Kerîm’de ma’nâ-yı mezkûr murâd olmayıp murâd erkân-ı mahsûsa olmasıyla Nebî aleyhisselâm beyân buyurmuşdur. Tafsilâtı mahallinde mübeyyendir.

1 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 14.

2 Allah’ın kitabının zor, karmaşık görünen noktalarını açıklar; mücmelinin ve mufassalının incilerini dalıp onları çıkarmaya yardımcı olur.

Mefhûm-i Fıkra: İlm-i beyân fehmi mezâyâ vü dakâyıkı müşkil ü muğlak olan Kitâbullâh'ın gavâmız u serâirini tebyîn ü telhîs ve ferâid-i mücmel ü mufasssalını istihrâc ü teşhîse zerî'adır.

Bu fıkra dahi *Telbîs ve Ferâ'id* ve *Mücmel* ve *Mufasssal* gibi esâmî-i kütübü hâvîdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (قَوَاعِدُهُ كَافِيَةٌ فِي ضَوْءِ الْمُضْبَاحِ إِلَى أَنْوَارِ التَّأْوِيلِ، مَوَارِدُهُ شَافِيَةٌ عَنِ الْتِهَابِ الْأَكْبَادِ إِلَى أَشْرَارِ التَّنَزِيلِ)¹

(مُضْبَاحِ) fi'l-asl *sirâc* olup murâd misbâha şebîh olan kuvve-i âkile veyâhûd harekât-ı fikriyyedir. (إِلَى أَنْوَارِ التَّأْوِيلِ) teeddî ve ifzâ ma'nâsını tazammunu cihetiyle (ضَوْءِ الْمُضْبَاحِ)'a veyâhûd kelâm (الْمُضْبَاحِ الْمُوَصَّلِ) takdîrinde olarak (مُوَصَّلِ)'e müte'allıktır. Lâkin mevsûlün maa ba'z-ı sîlatihî hazfı tecvîz olunmadığı sûretde (مُوَصَّلًا) takdîri iktizâ eder. (إِلَى أَشْرَارِ) kavli ma'nâ-yı iştiyâkı tazammunu cihetle (الْتِهَابِ)'a müte'allıktır.

Mefhûm-i Fıkra: İlm-i beyânın kavâidi envâr-ı te'vile müteeddî vü mûsil olan kuvve-i âkile veyâhûd harekât-ı fikriyyenin lemeânına kâfi ve mevârid ü delâili esrâr-ı tenzile olan şevk ve iltihâb-ı ekbâda şâfidir. Ya'nî ilm-i mezkûrun kavâidine kesb-i ittîlâ' u mûmârese ile kuvve-i âkile te'vîlât-ı Kur'âniyye'yi idrâk edip ve dakâyık-ı esrâr-ı tenzile olan iştiyâk-ı derûn ilm-i mezkûrde mübeyyen olan turuk u esâlîbe vukûf ile [13] pezîr-efte-i sükûn olur, demekdir.

Bu fıkrada dahi îrâd olunan *Kâfiye* ve *Dav'* ve *Misbâh* ve *Şâfiye* emsâli esâmî-i kütüb-i meşhûre beyândan müstağnîdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (بِهِ ظَهَرَ لُبُّبُ آثَارِ تَرَكَيبِهِ وَضَمًّا، وَمِنْهُ عَدَبٌ عُجَابٌ بِحَارٍ أَسَالِيْبِهِ وَضَمًّا):
لَا يُدْرِكُ الْوَاصِفُ الْمُطْرِبِي خَصَائِصَهُ وَإِنْ يَكُنْ سَابِقًا فِي كُلِّ مَا وَضَمًّا)²

1 Belâgat ilminin kuralları, te'vîlin nurlarına götüren (düşünce) lambasını yakmaya; kaynakları, yüreklerde tenzilin sırlarına karşı duyulan susuzluğu gidermeye kâfidir.

2 Bu ilimle Kur'âni terkiplerin özellikleri bütün incelikleriyle ortaya çıkar, onun sayesinde Kur'ân'ın üslup denizinin suları tatlılık kazanır ve tereddüdü olanların tüm şüpheleri giderilir. "Tasvîr sahasının önde gelen ustası bile olsa hiçbir edip onun (belâgat ilminin) ayırıcı vasıflarını tam olarak anlatmayı başaramaz." (Basî) Bu beytin Teftâzânî'ye âidiyeti meşhur ise de Ebü'l-Feth el-Büstî'nin bir kasidesinin sonunda yer aldığı ve Şârih'in onu belâgat ilminin methi sadedinde naklen aktardığı anlaşılmaktadır. bkz. Vahdi Efendi, *el-Mu'âvvel*, s. 7; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlül-Ceyyid*, s. 6; Teftâzânî, *el-Mutavvel*, I, 32 (10 no.lu dipnot). Şairin mevcut divânında (لَا يُدْرِكُ) fiili (لَا يَلْحُظُ) ve (خَصَائِصَهُ) tamlaması (معانيه) olarak geçmektedir. bkz. Ebü'l-Feth el-Büstî, *Divân*, s. 129, (el-Mevrid 4/2006).

(لُبَابُ), (لُبُّ)'ün cem'î olup her şey'in hâlisi, lübbüdüdür. (الضُّفُو) sübûğ u kesret ve feyezân-ı havz olup (ضَمًّا), (كَثْرَ وَتَمَّ وَفَاضَ), ma'nâsınadır. "Âsâr-ı terâkîb-i tenzîl"den murâd havâss u letâif ü mezâyâdır ki anınla merâtib-i îcâz ve derecât-ı belâgat ve tabakât-ı fûnûn-i berâ'at ve fesâhate tevassul olunur. Ve "esâlîb-i tenzîl", muhkem ve müfesser ve nass ve zâhir ve hafî ve mücmel ve müteşâbih ve envâ'-ı sâiredir. Ve (بِحَارِ)'ın (أَسَالِيبِ)'e izâfesi (لُجَيْنُ الْمَاءِ) kabîlinden olup (أَسَالِيْبُهُ كَالْبِحَارِ) mefhûmundadır.

Mefhûm-i Fıkra: İlm-i beyân ile Tenzîl-i Mübîn'in lübâb-ı âsâr-ı terâkîbi iktisâb-ı zuhûr u feyezân edip mu'zam-ı deryâ-yı esâlîbi kesb-i uzûbet ve raybe-i mürtâbînden celb-i safvet eylemiştir. Ya'nî bu ilm-i şerîf havâss u mezâyâ-yı Kur'âniyye'ye medâr-ı vukûf olup ve ilm-i usûlde beyân olunan envâ' u esâlîbinin melâhat ü uzûbeti ve rayb u şükûk-i müştebihînden safveti bu ilm ile müyesser olmuştur. Zîrâ bu ilmde beyân olunan turuk-ı hakâyık ve mecâz ü kasr u te'kid ü îcâz ü itnâb u müsâvât ve sâireye tahsîl-i vukûf olunmadıkça esâlîb-i Kur'âniyye'ye insîrâf-ı ezhân müsteb'ad-i imkân-ı âdîdir.

Zikrolunan beyt, fenn-i belâgati medh ü senâda bu mikdâr ile iktisârından içün arz-ı itizâr ve hakk-ı evsâfî güncâyîş-pezir-i havsala-i takrîr olamayacağını tizkârdır. (إِطْرَاءِ), (الْمُطْرِي), (إِطْرَاءِ)'den ism-i fâil olarak (إِطْرَاءِ) medhde mübâlagadır. Aslı (طِرَاوَةٌ)'den olup vech-i münâsebet hîn-i medhde memdûha ârız olan ihtizâz ü ferah sebebiyle beşere-i vechinden zuhûr-i tarâvetdir.

Ma'nâ-yı Beyt: "Vâsıf-ı mübâliğ ne kadar ilâ gayri'n-nihâye her bir vasfdan vasf-ı âhara terakkî etse yine bu fennin hasâis u fezâilini idrâk ü izân ve îfâ-yı hakk-ı beyân edemez," demektir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (ثُمَّ إِنَّهُ قَدْ وَقَعَ فِي أَيْدِي جَمَاعَةٍ هُمْ أَسْرَاءُ التَّقْلِيدِ فَطَفِقُوا يَتَعَاطَوْنَهُ مِنْ غَيْرِ تَوْثِيقٍ وَتَسْدِيدٍ)¹

Atfu'l-kıssa ale'l-kıssa kabîlinden olarak ma'tûfun aleyh medh-i fenn içün sevk olunup (لَا سِيَمًا) kavliyle musaddar bulunan cümlelerin mecmûudur. Ve (ثُمَّ) kelimesi, mâba'dinde olan cümlelerin mezmûnunu ya'nî bu

1 Sonra bu ilim, taklidin esiri olmuş bir grubun eline düştü de onlar bu ilmi mesnetsiz ve yalan yanlış bir şekilde kendi aralarında güya alıp verir oldular.

fennin cemâat-i mezkûre yedlerinde kalmasını cümel-i sâbika mezâmîninden ya'nî zikrolunan fezâil ü şerefle ittisâfından istib'âd içündür. (أَيْدِي) ta'bîri fenn-i mezbûr cemâat-i merkûmenin yalnız ellerinde kalıp reşehât-ı mezâyâ vü nikâtı kulûb ü ukûllerine fâiz olmadığına işâretidir. (أَسْرَاءُ), (أَسِيرٌ) ve (عُظْمَاءُ), (عَظِيمٌ)'un cem'î olarak şâzza mahmûldür. Zirâ fail bi-ma'nâ mef'ûlün cem'-i mükesseri (جَزْحَى) ve (فَتْلَى) gibi (فَعْلَى) vezninde olup (فُتْلَاءُ) ve (أَسْرَاءُ) emsâli şâzz olduğunu *Mufasssal*'de tasrîh eylemiştir.¹ (أَسِيرٌ)'dan olup *kıdd* ta'bîr etdikleri kayışdır ki anınla eyâdî-i mahbûsîn bend olunur. Bu sûretde esîr *me'sûr* ma'nâsına olmuş olur. (وَهَذَا لَكَ بِأَسْرِهِ)² kavilleri dahi bu ma'nâdan olup (بِكَلِّهِ) ma'nâsında isti'mâl olunmuşdur. (طَفِقَ), "fâ"nın feth u kesriyle ef'âl-i mukârebeden olup (شَرَعَ) ma'nâsınadır. (فَطَفِقُوا) cümlesi fenn-i mezkûrun eyâdî-i üserâ-i taklîdde vukûu hadisini tafsîl olup mevzi-i tafsîl ba'de'l-icmâl olmasıyla "fâ" ile ityân olunmuşdur.³

Mefhûm-i Kelâm: Fenn-i mezkûr fezâil-i mârru'l-beyân ile muttasif bir fenn-i celîlü'l-kadr iken bir takım üserâ-i taklîd olan eşhâs yedlerinde kalıp kavî-i sakîm ve re'y-i gayr-ı kavîm ile te'âtî vü tenâvül sadedinde idiler.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (يُحَوِّمُونَ فِي تَحْرِيرِ مَقَاصِدِهِ حَوْلَ الْقَيْلِ وَالْقَالِ، وَيَقْتَصِرُونَ مِنْ تَفْرِيرِ لَطَائِفِهِ عَلَى ذِكْرِ الْمَقَامِ وَالْحَالِ، لَا يَخْرُجُ عَنْ رِبْقَةِ التَّقْلِيدِ أَعْنَاقَهُمْ حَتَّى تَسْرَحَ فِي رِيَاضِ التَّحْقِيقِ أَحْدَاقَهُمْ، وَلَا يَزْتَفِعُ غِشَاوَةُ التَّعْصِبِ عَنْ بَصَائِرِهِمْ حَتَّى يَنْطَبِعَ دَقَائِقُ التَّعْقُلِ فِي صَمَائِرِهِمْ)⁴

(الرِّبْقَةُ كَالرِّبْقَةِ) kavlinde izâfe (لُجَيْنُ الْمَاءِ) kabîlinden olarak demektir. Veyâhûd istiâre-i mekniyye ve tahyîliyye olup taklîd kendisiyçün behâyimini şedd ü bend edecek ribkası olan kimseye teşbîh olunmuş olur. (بَصَائِرُ), (بَصِيرَةٌ)'ün cem'î olup *ayn-ı kalb* ma'nâsınadır. Ve işbu ayn-ı kalbe gışâve isbâtı ya merâyâya [14] veyâhûd müdrekatıyla kendi beyninde hâil olan ebsâr içün teşbîhe mebnîdir.

1 Zemahşeri, *el-Mufasssal*, s. 194.

2 Bu tümüyle senindir.

3 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 16.

4 Bu ilmin kaidelerini ve usûlünü izahta kil ü kâlin etrafında dolanıp duruyorlar, güzelliklerini ortaya koyarken makâm ile hâli zikretmenin ötesine geçemiyorlar. Boyunlarını taklit zincirinden bir türlü kurtaramıyorlar ki gözleri tahkik bahçelerinde gönlünce dolaşıp beslensin; taassup perdesi gözlerinden bir türlü kalkmıyor ki akılla keşfedilebilecek incelikler gönüllerine nakış nakış işlensin.

Mefhûm-i Fıkra: Dahi cemâat-i mezkûre, fenn-i mezkûrun kavâid ü usûlünü beyân ü tehzîbde etrâf-ı kîl ü kâlde deverân ve zikr-i makâm u hâl ile iktisâr ederek takrîr-i letâifinden keff-i inân edip gerdenleri zimâm-ı taklîdden âzâde olmaz ki hattâ nazarları besâtîn-i tahkîkde ra'ÿ u çerâ etsin ve basîretlerinden perde-i taassub u tekellûf mürtefi' u zâil olmaz ki hattâ kuvve-i âkile ile taakkul olunacak dakâyık u letâif kalblerinde muntabi' u mütenakkış olsun.

قَالَ رَحْمَهُ اللَّهُ: (كُلُّ بِضَاعَتِهِمْ اللَّجَاجُ وَالْعِنَادُ، وَجُلُّ صِنَاعَتِهِمْ الْأَنْحِرَافُ عَنِ مَنَهْجِ الرَّشَادِ، فَهَيْهَاتَ النَّبِيَّةُ لِلرَّمْزَةِ الدَّقِيقَةِ الشَّانِ أَوْ التَّمْطِنِ لِلْمَحَةِ الْخَفِيَّةِ الْمَكَانِ)¹

(هَيْهَاتَ) ism-fi'l olup (بَعْدَ) ma'nâsınadır. Âhiri feth u damm u kesr ile olması ve bunların cümlesi münevven ve gayr-ı münevven kılınması câiz olarak ve mükerrer isti'mâl olunur. (رَمْزَةٌ) fi'l-asl işâret-i hâcib olup "dik-kat"le tavsîfde olan hüsn gayr-ı hafîdir. (لِمَحَةٍ) min gayr-i im'ân nazar-ı hafif ile ibsâr olup murâd nüket-i latîfedir. Atfda (أَوْ) kelimesini ihtiyâr ifâde-i umûm-i nefy içündür.²

Mefhûm-i Kelâm: Cemâat-i merkûmenin mecmû'-i bizâa vü sermâyeleri mükâbere ve i'tirâz ve mu'zam-ı a'mâl ü sînâatleri tarîk-ı reşâddan meyl ü i'râz olarak anların bu hâl ü şân ile işâreti dakîkadan tenebbüh ü teyakkuz veyâhûd lemha-i hafiyve vü hafife ve nüket-i latîfeyi fehm ü teferrüsleri emr-i müsteb'addir.

قَالَ رَحْمَهُ اللَّهُ: (وَإِنِّي بَعْدَ مَا قَضَيْتُ مِنْ بَعْضِ الْفُنُونِ وَطَرِي، وَأَجَلْتُ فِي مُسْتَوْدَعَاتِ أَسْرَارِهِ قَدَاحَ نَظْرِي، بَعَثْتَنِي صِدْقَ الْهَمَّةِ فِي الْأَرْتِقَاءِ إِلَى مَدَارِجِ الْكَمَالِ وَفَرَطُ الشَّعْفِ بِأَخْذِ الْعِلْمِ مِنْ أَفْوَاهِ الرِّجَالِ عَلَى التَّرْحُلِ إِلَى جُزْجَانِيَّةِ خَوَارِزْمِ، مَخْطَ رِحَالِ الْأَفَاضِلِ، وَمُحَيِّمِ أَرْبَابِ الْفَضَائِلِ -صَرَفَ اللَّهُ عَنْهَا بَوَائِقَ الرِّمَانِ وَحَرَسَهَا عَنْ طَوَارِقِ الْحَدَثَانِ-)³

Şârih-i Allâme fenn-i mezkûre müte'allık olan hâlâtdan nefsine âid ba'zı ahvâle intikâl ederek sebep-i tasnîfini beyâna şurû'dur. (أَجَلْتُ), (إِجَالَةً)'den

1 Bütün sermayeleri yanlıta ısrar ve inattan; tüm hünerleri sağlam metodu bir kenara bırakmaktan ibaret. İnce bir remzi fark etmek, kapalı bir telmîhi anlamak dersin, hak getire!

2 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşîye*, s. 18.

3 Bazı ilimlerde istediğim düzeye ulaşip bu ilimlerin herkese nasip olmayacak meselelerinin saklı olduğu mahfillerde doyasıya seyre daldıktan sonra, hep daha iyisini aramaya yönelik kararlı azmim ve ilim ehlinin ağzından çıkkanı dinlemeye bitmek tükenmek bilmeyen arzum beni büyük zâtların durağı, fazilet ehlinin uğrak yeri Hârizm eyâletine bağlı Cürçân şehrine, Allah zamanın âfetlerinden ve musibetlerinden onu korusun, doğru yola koyulmaya sevk etti.

idâre ma'nâsına olup murâd i'mâl-i fikr u reviyet ve merraten ba'de uhrâ tekrâr-ı nazar-ı dikkatdir. (شَعْفٌ) ışık u mahabbetden tevellüd eden harâret-i kalb olup murâd şiddet-i hırs u emeldir. Cürcân, Türkistân'da vâki' Hârizm eyâletinde bir beldenin ismidir. (رِحَالٌ) ile (تَرْحُلٌ) beyninde olan san'at-ı şibh-i iştikâk gayr-ı hafıdır. (بَوَائِقُ) *dâhiye* ma'nâsına (بَائِقَةٌ)'ün cem'idir. (طَوَارِقُ) leylek tehaddüs eden devâhîdir. (حَدَثَانٌ), *hâdis* ma'nâsına masdardır.

Mefhûm-i Kelâm: Ba'zı fûnûndan istifâ-yı vatar u hâcet ve kıldâh-ı nazarımı müstevde'ât-ı fûnûn-i mezkûre olan mebâhis-i hafiyede idâre ve i'mâl-i fikr u reviyet eyledikten sonra irtikâ-i medâric-i kemâle olan sıdk-ı himmet ve efvâh-ı fuhûlden ahz ü istifâde-i ilme olan fart-ı şâ'af u mahabbetim menzil-i efâdil ve mahfil-i erbâb-ı fezâil olan vilâyet-i Hârizm tevâbiinden şehir-i şehîr-i Cürcân'a azm ü sefere bâ'is ü dâi oldu. Hemân Cenâb-ı Mâlikü'l-mülk belde-i mezkûreden devâhî-i zamânı sarf u izâle ve havâdis-i vekâyiden masûnu's-sâha buyursun.

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (فَشَمَزْتُ عَنْ سَاقِ الْجِدِّ إِلَى اقْتِنَاءِ ذَخَائِرِ الْعُلُومِ وَالْمَعَارِفِ وَأَفْتِلَادِ
الْأُنَاسِيِّ مِنْ غُيُوبِ اللَّطَائِفِ، وَصَرَفْتُ شَطْرًا مِنَ الزَّمَانِ إِلَى الْفُحْصِ عَنْ دَقَائِقِ عِلْمِ الْبَيَانِ،
أَرَا جَعُ الشُّيُوخِ الَّذِينَ حَازُوا قَصَبَ السَّبْقِ فِي مِضْمَارِهِ، وَأَبَاحْتُ الْخُدَّاقَ الَّذِينَ غَاصُوا عَلَى
غُرْرِ الْفَرَائِدِ فِي بَحَارِهِ)¹

(تَرَلْتُ هُنَا)² kavli fi'l-i mukaddere ma'tûf olup (فَشَمَزْتُ) takdîrindedir. (إِلَى) istiâre-i mekniyye ve tahyîliyye olup (شَمَزْتُ) lafzı terşîhdir. (سَاقِ الْجِدِّ) (شَمَزْتُ) kavli *meyl* ma'nâsını tazmîn ile (شَمَزْتُ) fi'line müte'allık olup (شَمَزْتُ) (مَلْتُ مُشْمَرًا عَنْ سَاقِ الْجِدِّ إِلَى اقْتِنَاءِ... veyâhûd...) takdîrindedir. Şöyle ki sûret-i tazmînde fi'l-i mezkûr ma'nâ-yı hakikîsinde müsta'mel olarak tazmîn olunan ma'nâ-yı âhar müteallikâtından bir şey'in zikriyle delâlet olunan lafz-ı mahzûf ile murâd olup ba'zen mezkûr olan fi'l asl ve mahzûf hâl-i tâbi' ve ba'zen bi'l-aks i'tibâr olunur kesîru'l-mevârid mesâil-i şâyiadandır. (إِنْسَانٌ) cem'-i (أُنَاسِيٌّ) olup insânü'l-ayn sevâd-ı ayn-da meşhûd olan sûrete itlâk olunur. Aslı (أُنَاسِيٌّ) olup hilâf-ı kıyâs üzere

1 Cürcân'a varır varmaz, ilim ve marifet azığı tedârik etmek, ulemânın latife pınarlarından nasibimi almak üzere ciddiyetle paçaları sıvadım. Bir süre, vaktimi belâgat ilminin inceliklerini tetkike adadım. Bir taraftan da sahanın usta isimleriyle fikir alışverişinde bulunuyor, belâgat denizlerinden eşsiz inciler çıkarma yoluna baş koymuş üstatlarla münâzaralar yapıyordum.

2 Oraya yerleştim.

“nûn” “yâ”ya kalb olunmuşdur. (مُضْمَاً) *mezdân* ma'nâsınadır. Âdet-i fursân-ı Arab nihâyet-i mezdân-ı müsâbakaya bir kasabe garz ü rekziyle [15] ibtidâen kasabe-i mezkûreyi ahze hangisi sebkât ederse fursân-ı sâireye te-faddul etmiş olur. Bu makâmda, fenn-i belâgatde kemâlden kinâyedir.¹

Mefhûm-i Terkîb: Belde-i mezkûreye teyessür-i vüsûl ile iktisâb-ı ulûm u maârif ve iktitâ'-ı insânü'l-ayn-ı uyûn-i letâife teşmîr-i sâk-ı sa'y ü cidd ya'nî letâif-i ulûma lâyıkiyla kesb-i ittılâ' u vukûfa cehd edip ilm-i belâgatde kasab-ı sebkî rübûde eden Nâsıruddîn-i Tirmizî ve Alâuddîn-i Siğnâkî ve Bahâuddîn-i Hulvânî gibi meşâyih-ı asra mürâcaat ve fenn-i mezkûrde resîde-i ka'r-ı kemâl olan mehere-i ızâm ile bahs ü münâzaraya hasr-ı himmet etdiğim hâlde tefâtîş-i dakâyık-ı ilm-i beyâna bir müddet sarf-ı kûşîş-i firâvân eyledim.

قَالَ رَحِمَهُ اللهُ: (وَكَثِيرًا مَا كَانَ يُخَالِجُ قَلْبِي أَنْ أُشْرَحَ كِتَابَ «تَلْخِيصِ الْمِفْتَاحِ» الْمُنْسُوبِ إِلَى الْإِمَامِ الْعَلَامَةِ، عُمْدَةِ الْإِسْلَامِ، فَدَوَّةِ الْأَنْامِ، أَفْضَلِ الْمُتَأَخَّرِينَ، أَكْمَلِ الْمُتَبَخَّرِينَ، جَلَالِ الْمَلَّةِ وَالِدَيْنِ، مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْقُرْظِيِّنِي الْخَطِيبِ بِجَامِعِ دِمَشْقٍ - أَفَاصَ اللهُ عَلَيْهِ شَيْبَابِ الْعُفْرَانِ وَأَشْكَنَهُ فَرَادِيسَ الْجَنَانِ-) ²

(كَثِيرًا مَا), zarfiyyet üzere mansûb olup lafz-ı (مَا) ma'nâ-yı kesreti te'kid içündür. Ve âmil vely eden fi'ldir. (إِمَامٌ) muktedâ bih olup cem'i yine (إِمَامٌ) olarak ekser (أُمَّةٌ) lafziyla dahi cem'lenir. Aslı (أَفْعَلَةٌ) vezni üzere (أُمَّةٌ)'dür. (شَيْبَابِ), (شُؤْبَةٌ)'ün³ cem'i olup matar ve gayrısından def'adır ki Türkîde *boğnâk* ta'bir olunur. Gufran ve mağfiret, *tağtıye vü setr* ma'nâsına olup “mağfiret-i ilâhiyye” mess-i azâbdan abdi savn-ı ilâhîsidir.⁴

Mefhûm-i Kelâm: Dahi ekser-i ahyânda kitâb-ı *Miftâh*'ın mülahhası olup İmâm-ı Allâme ve mu'temedün aleyh-i İslâm, muktedâ-yı enâm, efdal-i ulemâ-yı müteahhirîn ve ekmel-i fuzalâ-yı mütebahhirîn ve ecille-i millet ü dîn ya'nî Hatîb-i Câmî-i Dimaşk Muhammed bin Abdurrahmân-ı Kazvîni'nin te'lîf-gerdesi olan kitâb-ı *Telhis*'i şerh etmekliğe kalbim izhâr-ı

1 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşîye*, s. 19-20.

2 Allâme İmâm, İslâm'ın sancaktarı, insanların rol modeli, son dönemlerde yetişmiş derin ulemânın en iyilerinden, milletin ve dînin ulusu, Dimaşk Camii hatibi Muhammed b. Abdurrahmân el-Kazvîni'ye ait *Telhisü'l-Miftâh* adlı esere bir şerh yazmak ne zamandır gönlümden geçip duruyordu. Allah, müellifinin üzerine gufran sağanaklarını yağdırsın ve kendisini Firdevs cenneti sâkinlerinden eylesin!

3 Hasan Çelebi kelimenin müfredini (شُؤْبَةٌ) olarak vermiştir. bkz. *Hâşîye*, s. 21.

4 Krş. Hasan Çelebi, *Hâşîye*, s. 20-21.

meyl ü teşevvuk ederdi. Hemân Cenâb-ı Bârî müellif-i müşârun ileyhi mess-i azâbdan masûn ve a'lâ-yı derecât-ı cinân-ı âliyyâtında meskûn buyursun.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (إِذْ قَدْ وَجَدْتُهُ مُخْتَصِرًا جَامِعًا لِعُزْرِ أَصُولِ هَذَا الْفَنِّ وَقَوَاعِدِهِ، حَاوِيًا لِنُكْتِ مَسَائِلِهِ وَعَوَائِدِهِ، مُحْتَوِيًا عَلَى حَقَائِقِ هِيَ لُبَابُ آرَاءِ الْمُتَقَدِّمِينَ، مُنْطَوِيًا عَلَى دَقَائِقِ هِيَ نَتَائِجُ أَفْكَارِ الْمُتَأَخِّرِينَ، مَائِلًا عَنِ غَايَةِ الْإِطْنَابِ وَنَهَايَةِ الْإِيجَازِ، لِأَيْحَا عَلَيْهِ مَحَايِلُ السِّحْرِ وَدَلَائِلُ الْإِعْجَازِ)¹

(كَثِيرًا مَا يَحَالِجُ) kavline makâm-ı ta'lîlindedir. (أَصُولُ) ile murâd delâil ve (قَوَاعِدُ) ile mesâildir. (حَاوِيًا) ve (مُحْتَوِيًا), (جَامِعًا), ma'nâsına olup (عَلَى) ile ta'diyesi ma'nâ-yı iştimâli tazmînden içündür. (مُخْتَصِرًا) kavlinden sonra vârid olan mansûbât ya evsâf-ı mütevâliye veyâhûd ahvâl-i müterâdife-i mütedâhiledir. (مَحَايِلُ), (مَخِيلَةٌ)'ün cem'i olarak müsteved'ât-ı hayâliyyedir ki murâd emârâtıdır. (سِحْرٌ) *uhze* ya'nî *efsûn u rukye* ma'nâsına olup me'hazi latîf ü dakîk olan şey'lere dahi itlâkı şâyi'dir.

Mefhûm-i Kelâm: Kitâb-ı *Telbîs*'i şerhe iştîyâkıma sebep zîrâ kitâb-ı mezkûru fenn-i belâgatın nefâyis-i delâil ü kavâidini câmi' ve nüket-i mesâil ü menâfiini müstecmi' ve hülâsa-i ârâ-i mütekaddimîn olan hakâyıku muh-tevî ve netâyic-i efkâr-ı müteahhirîn olan dakâyıku câmi' u muntavî, gâyet-i itnâb ve nihâyet-i icâzdan sâlim ü hâlî ve envâr-ı emârât-ı sihr ve delâil-i i'câz ile mütelâmi' u mütelâlî bir te'lîf-i muhtasar buldum, demekdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ:

وَفِي كُلِّ سَطْرِ مِنْهُ عَقْدٌ مِنَ الدَّرَجَاتِ² وَفِي كُلِّ لَفْظٍ مِنْهُ رَوْضٌ مِنَ الْمُنَى

İşbu beyt şâir [Reşîdüddîn] Vatvât'ın olup (مُنَى), (مُنَى)'ün cem'i olarak *maksûd u müştahâ* ma'nâsındadır.

Ma'nâ: “Kitâb-ı mezkûrun her lafzında riyâz-ı münâ vü makâsıddan bir ravza ve her bir satrında inciden bir kılâde mevcûddur.” Ya'nî makâsıd-ı kesîreyi şâmil ve intizâm-ı te'lîf ü ibârâtı müştemil bir kitâb-ı nefisdir.

1 Kitaba ilgi duyduğum, çünkü onun, belâgat ilminin en önemli usûl ve kâidelerini derli toplu şekilde bir araya getiren, meselelerini, nüktelerini içeren, geçmiş ulemânın fikirlerinin özünü aktaran, son dönem âlimlerinin yorumlarının ulaştığı inceliklere yer veren, ne sıkacak kadar uzun ne de merâmı kaçırarak kadar kısa, son derece etkileyici ve üzerinde i'câz âlâmetleri görünen bir muhtasar olduğu kanaatine varmıştım.

2 Onun her bir lafzında maksat bahçesi, her bir satrında incilerden gerdanlık vardır. (Tavîl) Mehmed Zihni Efendi son kelimeyi (الدَّرَجَاتِ) olarak kaydetmiş, (الدَّرَجَاتِ) şeklindeki nüshaların galat olduğunu ifade etmiştir. bkz. *el-Kavli'l-Ceyyid*, s. 7. Hasan Çelebi de kelimeyi (الدَّرَجَاتِ) olarak aktarmış, (دَرَجَاتِ)'ün cemisi olduğunu belirtmiştir. bkz. *Hâşiye*, s. 21. Şiirin bir önceki beytinin (الْبَيْرِ) diye bitmesi de lafzların uyumu açısından bu görüşün doğruluğunu göstermektedir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَكَانَ يَعْوُقُنِي عَنْ ذَلِكَ أَبِي فِي زَمَانٍ أَرَى الْعِلْمَ قَدْ عَطَلَتْ مَشَاهِدُهُ وَمَعَاهِدُهُ، وَشَدَّتْ مَصَادِرُهُ وَمَوَارِدُهُ، وَخَلَّتْ دِيَارُهُ وَمَرَاسِمُهُ، وَعَفَّتْ أَطْلَالُهُ حَتَّى أَشَفَّتْ شُمُوسُ الْفَضْلِ عَلَى الْأَفْوَلِ، وَاسْتَوَطَنَ الْأَفْضِلُ زَوَائِنَا الْخُمُولِ يَتَلَهَّفُونَ مِنْ أَنْدِرَاسِ أَطْلَالِ الْعُلُومِ وَالْفَضَائِلِ، وَيَتَأَسَّفُونَ مِنْ أَنْعِكَاسِ أَحْوَالِ الْأَذْكِيَاءِ وَالْأَفْضَالِ).

وَهَكَذَا يَذْهَبُ الزَّمَانُ (عَلَى الْعَبْرِ)¹ وَيَفُتُّ نَى الْعِلْمِ فِيهِ وَيَدْرُسُ الْأَثَرُ)²

(مَوَارِدُ) ve (مَصَادِرُ) ile murâd medâris ü kütüb ve (مَعَاهِدُ) ve (مَشَاهِدُ) ile murâd ashâb-ı ta'lim ü taallümdür. (أَطْلَالُ) ma'nâsınadır. (أَنْدَرَسْتُ), (عَفَّتْ) cem'-i (طَلَّلُ)'dür ki harâbezârda arzdan mürtefî olarak bâkî olan temel olup zemîn ile berâber olursa *resm* itlâk olunur. (أَشَفَّتْ), [16], (أَشْرَفْتُ) ve (أَفْوَلُ) mefhûmundadır. "Şümûs-i fazl" dan murâd ehl-i ilmdir. (أَفْوَلُ), *gurûb* ma'nâsınadır. (اسْتِيطَانُ), ittihâz-ı vatandır. (خُمُولُ), ihtifâ ve zidd-ı şöhretidir. (تَلَهَّفُ), *tahassür* ma'nâsınadır. (أَنْدِرَاسُ) *mahvolmak* ve *bozulmak* ma'nâsına dır. (أَذْكِيَاءُ), (ذَكَاةُ)'ün cem'i olup *hiddet-i fuâd* ma'nâsına dır. (ذَكَاةُ) ile (زَكَاةُ) akl ü kiyâset fehvâsınadır. (وَهَكَذَا يَذْهَبُ الزَّمَانُ) kavliyle murâdî, zikrolunan in'ikâs-ı ahvâl-i ashâb-ı fazl ü kemâl zamân-ı mezkûre mahsûs bir şey' olmayıp belki emr-i müstemirr ve belki müterakkî olduğunu isbâtıdır. (عَبْرٌ), feth-i ayn ile *dem'-i ayn* ma'nâsına (عَبْرَةٌ)'ün cem'i olup murâd ehl-i zamânın istimrâr-ı sirişk-i hayf u esefidir ve kesr ile (عَبْرَةٌ)'ün cem'i olup (اغْتِيَابٌ)'dan ismdir. Ve "dürûs-i eser", eserin mahvolmasından ibâretidir.

Mefhûm-i Kelâm: Ve beni kitâb-ı mezkûru şerh etmekden bir zamâna tesâdukum men' u zecr ederdî ki anda ilmin hucurât ü medâris ve ehl-i tedrîs ü tederrüsü munderis ü mefkûd, diyâr u merâsim ve âsâr u âlâyımı mehcûr u nâ-bûd olduğunu müşâhede ederdim. Bir hâlde ki şümûs-i fazl olan ulemâ-yı kirâm derece-i iğtirâb u iğtiyâba takarrub ve mevcûd bulunan fuzalâ dahi zevâyâ-yı inzivâ vü humûlde ittihâz-ı vatanla meydân-ı neşr-i fezâilden teğarrub ederek âsâr-ı ilm ü kemâlin mahv u indirâsından izhâr-ı tahassür ve ahvâl-i ezkiyâ vü efâdîlda mer'î olan tegayyürâtdan

1 Bu ifade şiirin metninde mevcut değildir.

2 Fakat bu şerh yazma arzumu bir süre gerçekleştirme fırsatı bulamadım. Çünkü öyle bir çağda yaşıyoruz ki ilim meclislerinin ve kitapların işlevini yitirdiğini, kaynaklarının ve pınarlarının önüne set çekildiğini, ilim diyârından geriye kalan birkaç izin bile silinip yok olduğunu üzülerek izliyorum. Bu nedenle fazilet güneşi âlimler batmaya yüz tutmuş, fazilet ehlinen numûnelik kalanlar da unutulmuşluk köşelerini mesken tutmuşlar; ilim ve faziletin son izlerinin de göz göre göre yok oluşuna hayıflanıyorlar, ehlinin makus talihine yanıyorlar. "Geçip gidiyor zaman işte böyle ibretle, yok oluyor ilim, siliniyor izleri bile." (Münserih) Beyit için bkz. Ebû Temmâm, *Divânü'l-Hamâse*, s. 190.

ibrâz-ı tahazzün ü tekeddür ederler idi. Lâkin ne çâre ki zamân bu vechile ehlini giryân-ı sûziş-i hayf u hırmân ederek mürûr ve ifnâ-yı ulûm ile nice âsâr-ı nefiseyi uyûn-i cihândan mestûr eder. Ya'nî hâlât-ı müteellime-i mezkûre bizim zamânımıza mahsûr olmayıp belki bu hâl ü şân, intihâ-i gâyete değın zât-ı zamân ile müstemirr olsa ve belki terakkî bulsa gerekdir. (أَيْنَ زَمَانِنَا وَأَيْنَ تِلْكَ الْأَعْضَارُ!)¹ ﴿فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِي الْأَبْصَارِ﴾²

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (لَكِنَّ لَمَّا رَأَيْتُ تَوَفَّرَ رَعَبَاتِ الْمُحَصِّلِينَ عَلَى تَعَلُّمِ هَذَا الْكِتَابِ وَتَحْصِيلِهِ وَامْتِدَادِ أَعْنَاقِهِمْ نَحْوَ الْإِحَاطَةِ بِجُمْلِهِ وَتَفْصِيلِهِ، وَأَكْثَرَهُمْ قَدْ حُرِّمُوا تَوْفِيقَ الْأَهْتِدَاءِ إِلَى مَا فِيهِ مِنْ مَطْوِيَّاتِ الرُّمُوزِ وَالْأَشْرَارِ، إِذْ لَمْ يَنْفَعْ لَهُ شَرْحٌ يَكْشِفُ عَنْ وُجُوهِ خَرَائِدِهِ الْأَسْتَارِ، تَرَى بَعْضَ مُتَعَاتِبِيهِ قَدْ اكْتَفَوْا بِمَا فَهَمُّوهُ مِنْ ظَاهِرِ الْمَقَالِ مِنْ غَيْرِ أَنْ يَكُونَ لَهُمْ أَطْلَاعٌ عَلَى حَقِيقَةِ الْحَالِ، وَبَعْضُهُمْ قَدْ تَصَدَّقُوا لِسُلُوكِ طَرِيقِهِ مِنْ غَيْرِ دَلِيلٍ فَأَصْلَحُوا كَثِيرًا وَضَلُّوا عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ)³

“İmtidâd-ı a'nâk” dan murâd tetâvul-i a'nâk olup kemâl-i meylden kinâ-yedir. Bu da ya istiâre-yi mekniyye maat-tahyîl veyâhûd hey'et-i râğıbîni bir şey'e medd-i a'nâk edip dikkatle nazar eden kimsenin hey'etine teşbîh olmak üzere temsildir. (جَمَلٌ) zıdd-ı tafsîl olan (جَمَالٌ)'den (جَمَلَةٌ)'ün cem'i- dir. (أَهْدَاءٌ) tehyie-i esbâb-ı hayr ve tenhiye-i esbâb-ı şerdir. (أَهْدَاءٌ) mûsil-i matlûb olan şey'i vicdândır. “Rumûz” ve “esrâr-ı muntaviye” ile murâdı, kitâb-ı mezkûrde olan nikât-ı müctemia-i dakîkadır. (خَرَائِدُ), (خَرِيدَةٌ)'ün cem'i olup habîbe-i nisvândır. Ve kitâb-ı *Esâs*'da *azrâ*' ya'nî *bâkire* ile tefsîr olunmuştur.⁴ “Lü'lü'-i harîde” sakb olunmamış incidir. Mesâil-i müşkile-yi, istitârda, harâide teşbîh eylemiştir. (طَرِيقَةٌ), (طَرِيقَةٌ)'ün cem'idir. Meânî-i kesîresi miyânında *mezheb* ma'nâsına hamli münâsib-i makâmıdır. Murâd, mûsil-i meânî olan elfâz u ibârâtdır.⁵

1 O asırlar nerede bizim çağımız nerede! (Yani o dönemler bile böyleyse, hâl-i pür melâlimizi varın siz düşünün!)

2 “Öyleyse, ey akıl sahipleri, ibret alın!” (el-Haşr 59/2)

3 Her şey rağmen, ilim taliplerinin bu kitabı anlamaya yoğun ilgi gösterdiklerini, kitabın meselelerine gerek mücmel gerek mufassal olarak vâkıf olma heveslerini, buna karşın çoğunun kapalı yerleri açacak doyurucu bir şerh bulunmadığı için eserde yer alan nükte ve inceliklerden mahrum kaldıklarını, bu kitabı güya şerh eden bazı kimselerin ise derine inmeden sözün zâhirinden anladıklarını aktarmakla yetindiklerini, diğer bazılarının da yola kılavuzsuz çıktıkları için pek çok kimseyi yanılttıkları gibi kendilerini de yanlış mecrâlara sürüklediklerini görünce...

4 Zemahşeri, *Esâsü'l-Belâğa*, I, 238.

5 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 22.

Mefhûm-i Kelâm: Her ne kadar zamânın hâlât-ı müteallime-i mezkûresi kitâb-ı *Telhis*'i şerh etmecliğime mâni'-i şevk olmuş ise de lâkin tarîk-ı tahsilde bulunan talebenin kitâb-ı mezkûru ta'lîm ü tahsile ragabât-ı vefire vü verzişleri ve kitâb-ı mezkûrde olan ebhâs ü mesâilin mücmelen ve mufassalen ihâtasına kemâl-i meyl ü hâhişleri olup ve kitâb-ı mezkûrde bulunan mesâil-i müşkileyi keşf ü îzâh eder şerhi bulunmadığı cihetle muhassılinden ekserîsi nikât u dakâyık-ı mevdû'asına vüsûl ü vukûfa muvafakiyyetden mahrûm kalmışlar idi. Zîrâ şurrâhdan ba'zıları hakikat-i hâle muttali' olmaksızın yalnız zâhir-i kelâmdan fehm edebildikleri şey'lerin ityânıyla iktifâ edip ve ba'zısı min gayr-i mürşid sülûk-i mezâhib-i tahkîke tasaddî ederek çok kimseyi dûçâr-ı gerîve-i dalâl ve kendileri tarîk-ı müstakîmden dâll olmuşlar idi. Bu hâli müşâhede etdiğim için...

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (اِخْتَلَسْتُ مِنْ اٰثْنَاءِ التَّحْصِيلِ فُرْصًا مَعَ مَا اَتَجَرَّعُ مِنَ الزَّمَانِ غَضَبًا، وَطَفَيْتُ اَفْتَحْتُمْ مَوَارِدَ السَّهْرِ غَائِضًا فِي لُجَجِ الْاَفْكَارِ، وَالتَّقِيْتُ فَرَايِدَ الْفِكْرِ مِنْ مَطَارِحِ الْاَنْظَارِ، وَبَدَلْتُ الْجُهْدَ فِي مُرَاجَعَةِ الْمُضَلَّاءِ الْمَشَارِ اِلَيْهِمْ بِالْبَنَانِ، [17] وَمُمَارَسَةِ الْكُتُبِ الْمُصَنَّفَةِ فِي فَنِّ الْبَيَانِ، لَاسِيْمًا «دَلَائِلُ الْاِعْجَازِ» وَ «اَسْرَارُ الْبَلَاغَةِ»، فَلَقَدْ تَنَاهَيْتُ فِي تَصْفُوحِهَا غَايَةَ الْوُسْعِ وَالطَّاقَةِ، ثُمَّ جَمَعْتُ لِشَرْحِ هَذَا الْكِتَابِ مَا يُدَلِّلُ صَعَابَ عَوِيضَاتِهِ الْاَبْيَةِ، وَيُسَهِّلُ طَرِيقَ الْوُضُوعِ اِلَى دَخَائِرِ كُنُوزِهِ الْمَحْفِيَةِ)¹

(اِخْتَلَسْتُ) ma'nâsındadır ki selb ü nehydir. (مَا اَتَجَرَّعُ) kavlinde (مَا) masdariyye olup meselâ tecerru'-i mâ', şey'en feşey'en şürbüdüdür. Bâb-ı (تَفَعُّلٌ) den isâğa olunan tefehhüm ve nezâiri de bu vechile asl-ı fi'l'in merraten ba'de uhrâ husûlüne delâlet için olup cümlesinin mefhûmunda tetric mu'teberdir. (سَهْرٌ) bîdârlık olup "mevârid-i seher" den murâd, tâlibin gâfil bulunmaması lâzım gelen mevâzi'dir. "Ferâid-i tefekür" dürer-i kebîreye şebîhe olan netâyic-i fikrdir. (نَظْرٌ), meşhûr olan "fıkr" e murâdif olup ba'zılar "Fıkr, zihn-i insânın cihet-i mebâdiye hareket edip andan metâlibe rücû' etmesidir ve nazar, zihnin hareke-i mezkûresi zımnında

1 Zamanın (ilme ve âlime karşı mezkûr bakışı) beni son derece üzüyor olmasına rağmen (talebelerin ilgi-si sebebiyle, yoğun) ilmî faaliyetlerim esnasında, bir yerlerden kırparak kendime (bu şerhi yazmak için) fırsatlar aramaya koyuldum. İşe, seher vakitlerinde düşünce denizinin derinliklerine dalıp nefesimin yettiği yerlerinden fikir incilerini bulup çıkarmaya çalışarak başladım. Sahanın parmakla gösterilen üstatlarına müracaat etmeye ve başta *Delâilü'l-İcâz* ile *Esrârü'l-Belâga* olmak üzere belâgat kaynaklarını incelemeye büyük gayret sarf ettim. Özellikle adı geçen iki kitabı didik didik ettim. Şerh için ayrıca, kitaptaki zor yerleri basitleştirecek ve onun gizli hazinelerine ulaşmayı kolaylaştıracak malzemeler topladım.

vâki‘ olan mülâhaza-i ma‘kûlâtıdır,” dediler. (جَهْدٌ) damm u feth ile ictihâd olup Ferrâ “Damm ile tâkat ve feth ile meşakkatdır,” deyü tefrîk eylemişdir. (وَلَقَدْ تَنَاهَيْتُ) kavlinde “lâm” tavtie-i kasemdir. “Tenâhi”, *bülûğ ile’n-nihâye* ma’nâsına olup mecâzen cüz’ ma’nâsı olan bülûğta tecrîd olunmuşdur ki bu tecrîde (غَايَةَ الْوُسْعِ) kavli karînedir. Zirâ kelâm ziyâde-i te’kid için cüz’-i ma’nâyı tasrîh kabildendir. Nitekim ¹(أَبْصُرْتُ بِعَيْنِي) ve ²(أَصْعَيْتُ إِلَيْهِ بِأُذُنِي) kavillerinde vâki‘ u şâyi‘dir. (عَوِيصَاتٌ), (عَوِيصَةٌ)‘ün cem‘i olup emr-i sa‘bdır. (أَبِيَّةٌ), (إِبَاءٌ)‘den (فَعِيلَةٌ) olup *mümtenia* ma’nâsındır. (دَخَائِرُ كُنُوزِهِ) kavlinde izâfe beyâniyye olup murâd meânî ve “tarâik-ı vüsûl” ile maksûd elfâzdır.³

Mefhûm-i Kelâm: Ahvâl-i müteallime-i zamân ile mükedderü’l-bâl olduğum hâl ile berâber esnâ-i tahsilden ihtilâs-i fırsat ve bahr-i efkâra gavs ile mevâzi‘-i lâzımü’t-teyakkuza i’tinâ vü duhûl ve nazarımın resîde olduğu mahallerden ferâid-i mütâlaâtı iltikât u tahsile şurû‘ u mübâderet ederek ve meşhûr-i enâm olan fuzalâ-i be-nâma mürâcaat ve *Delâil-i Îcâz* ve *Esrâr-ı Belâgat* gibi müellefât-ı fenn-i beyân olan kütüb-i mevsûkayı mütâlaada sarf-ı gâyet-i vüs‘ u tâkatle kesb-i mümâresete bezl-i ictihâd ü himmet eyleyerek işbu kitâb-ı meziyyet-nisâb-ı *Telhis*’i şerh için sı‘âb-ı mümteniatü’t-teyyesürünü telyîn ü tezyîl ve meânî-i meknûzesine mûsil olan elfâz u ibârâtını hall ü teshîl edecek muktezeyâtı cem‘ eyledim.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَوْدَعْتُهُ فَرَائِدَ نَفَيْسَةٍ وَتُبِّحَتْ بِهَا كُتُبُ الْقَدَمَاءِ، وَفَوَائِدُ شَرِيفَةٍ سَمَحَتْ بِهَا أَذْهَانُ الْأَذْكَيَاءِ، وَغَرَائِبُ نَكْتٍ اهْتَدَيْتُ إِلَيْهَا بِنُورِ التَّوْفِيقِ، وَلَطَائِفُ فِقْرِ اتَّخَذْتُهَا مِنْ عَيْنِ التَّحْقِيقِ، وَتَمَسَّكْتُ فِي دَفْعِ اعْتِرَاضَاتِهِ بِذَيْلِ الْعَدْلِ وَالْإِنْصَافِ، وَتَجَبَّبْتُ فِي رَدِّ مَا أوردَ عَلَيْهِ مِنْ مَذْهَبِ الْبَغْيِ وَالْإِعْتِسَافِ، وَأَشْرُتُ إِلَى حَلِّ أَكْثَرِ غَوَامِضِ «الْمِفْتَاحِ» وَ«الْإِبْصَاحِ»، وَتَبَهَّتُ عَلَى بَعْضِ مَا وَقَعَ مِنَ التَّسَامُحِ لِلْفَاضِلِ الْعَلَامَةِ فِي «شَرْحِ الْمِفْتَاحِ»، وَأَوَمَّاتُ إِلَى مَوَاضِعَ زَلَّتْ فِيهَا أَقْدَامُ الْأَجْزِينَ فِي هَذِهِ الصَّنَاعَةِ، وَأَعْمَضْتُ عَمَّا وَقَعَ لِبَعْضِ مُتَعَاطِي هَذَا الْكِتَابِ مِنْ غَيْرِ بَضَاعَةٍ، وَرَفَضْتُ التَّأْسِيبَ بِجَمَاعَةٍ حَظَرُوا تَحْقِيقَ الْوَاجِبَاتِ، وَمَا فَرَضْتُ عَلَى نَفْسِي مُسْتَهْتِمٌ فِي تَطْوِيلِ الْوَاضِحَاتِ)⁴

1 Gözlerimle gördüm.

2 Onu kulaklarımla dinledim.

3 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 23-24.

4 Bizden öncükilerin kitaplarını süsleyen kıymetli cevherleri, usta beyinlerin sağladığı güzel katkıları, ilâhî tevfiik nûruyla bizzat ulaştığım özgün nükteleri ve dikkatli araştırmalarım sonucunda vardığım latif incelikleri de şerhe ekledim. *Telhis*’te yer alan (özellikle Sekkâkî’ye yönelik) itirazları değerlendirenken adâletin, insâfın eteğine tutundum, (Kazvînî’ye yöneltilen sorulara) vermeye çalıştığım cevaplarda ise zulüm ve haksızlık girdabına düşmekten sakınmaya gayret gösterdim. *Miftâh* ile *İzâh*’taki pek çok

(حَظْرَهُ أَيُّ) mebnî li'l-mef'ûl olarak (مُنْعُوا) ma'nâsınadır. Yukâlu: حَظْرَهُ أَيُّ (حَظْرُوا) mebnî li'l-fâil olup (مَنْ تَحْقِيقِ الْوَاجِبَاتِ) takdîr olunur veyâhûd mebnî li'l-fâil olup (حَرَمُوا تَحْقِيقِ الْوَاجِبَاتِ عَلَى أَنْفُسِهِمْ) takdîrindedir. Bu fıkralarda “rafđ” ve “sünnet” ve “cemâat” ve “farz” ve “vâcib” ve “hazır” lafzlarının ictimâında olan maa'l-ihâm san'at-ı mürâât-ı nazîr müstağnî-i takrîrdir.¹

Mefhûm-i Kelâm: “Ve şerh için cem‘ etdiğim şey’de kütüb-i kudemâyı tezyîn eden ferâid-i nefise vü mergûbe ve atâyâ-yı ezhân-ı ezkiyâ olan fevâid-i şerîfeyi ve Cenâb-ı Hâdî’nin tevfiğ u ihsânıyla nâil olduğum nüket-i garîbe ve ayn-ı tahkîkden ahz ü ihtirâ‘ eylediğim fikarât-ı latîfeyi idâ‘ eyledim. Ve kitâb-ı mezkûrun hâvî olduğu i’tirâzâtın def’inde zeyl-i adl ü insâfa temessük ve üzerine vârid olan es’ilenin reddinde mezheb-i teaddî ve tecâvüz-i tarîk-ı hakdan tenahhî vü tebâud etdim. Ve Sekkâkî rahimehul-lâhın *Miftâh*’da ve Musannif’in *Miftâh* şerhi *İzâh*’da² olan ekser-i kelâm-ı gâmız u gayr-ı vâzihlarının halline işâret ve *Şerh-i Miftâh*’da Fâzıl-ı Allâme Kutbüddîn-i [Şi]Râzî’den vâkî‘ [18] olan ba’zı tesâmuha³ tenbîh edip ve bu san’ata şurû‘ edenlerin mezâlik-ı akdâmına îmâ ve min gayr-i bizâa bu kitâbın müte’âtisi ya’nî tarîk-ı şerh u îzâhının sâlik ü mütehattîsi bulunanlardan vukûa gelen habt u galatı îrâddan tesâhül ü iğmâz ile tahkîki vâcib olan mahallere tasaddî etmeyen cemâate iktidâyı terk edip ve makâmât-ı vâzihayı tatvîlde anların tarîkine sülûku üzerime vâcib kılmayarak iltizâm-ı ehemm ve terk-i mâ lâ yelzeme i’tinâ eyledim,” demekdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَحِينَ فَرَعْتُ عَنْ تَسْوِيدِ الصَّحَائِفِ بَيْتَكَ اللَّطَائِفِ:

رَمَانِي الدَّهْرُ بِالْأَرْزَاءِ حَتَّى
فُؤَادِي فِي غِشَاءٍ مِنْ نِبَالٍ
فَصِرْتُ إِذَا أَصَابْتَنِي سَهَامٌ
تَكَسَّرَتِ النَّصَالُ عَلَى النَّصَالِ⁴

kapalı noktanın çözümüne işaret ettim, kıymetli âlim (Kutbüddîn eş-Şirâzî’nin) *Şerhu’l-Miftâh*’ında yer alan bazı sıkıntılı yorumlarına dikkat çektim. Bu ilmi öğrenmeye girişip henüz derinliği bulunmayanların ayaklarının kaydığı yerleri gösterdim. Gerekli birikime sahip olmamasına rağmen *Telbîs*’i şerhe kalkışan bazılarının düştükleri hataları (ciddiye alıp tartışmaktansa) yok saymayı tercih ettim. İzahı zarûrî yerleri eş geçip de gayet anlaşılır konuları anlamsız yere uzatıp duranların metodunu kesinlikle benimsemedim.

1 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiyeye*, s. 24.

2 *İzâh*, *Telbîs*’in şerhi mahiyetindedir. Sehven *Miftâh* şerhi denmiş olmalıdır.

3 Teftâzânî’nin *Mutavvel*’de sıklıkla eleştirdiği *Miftâh* şârihi, Kutbüddîn eş-Şirâzî’dir. Kutbüddîn er-Râzî’nin de bir *Miftâh* şerhi olmakla birlikte burada kastedilen Şirâzî olmalıdır.

4 Mütenebbî, *Divân*, s. 265.

وَذَلِكَ مِنْ تَوَارِدِ الْأَخْبَارِ بِتَفَاقُمِ الْمَصَائِبِ فِي الْعَشَائِرِ وَالْإِخْوَانِ عِنْدَ تَلَاطُمِ الْفِتَنِ فِي
بِلَادِ خُرَاسَانَ لَا سِيَّمَا:

دِيَارِ بِهَا حَلَّ الشَّبَابِ تَمِيمَتِي وَأَوَّلُ أَرْضِ مَسِّ جِلْدِي تُرَابُهَا
فَلَقَدْ جَرَدَ الدَّهْرُ عَلَى أَهَالِيهَا سَيْفَ الْعُدْوَانِ، وَأَبَادَ مَنْ كَانَ فِيهَا مِنَ الشُّكَّانِ، وَلَمْ يَدْعُ
مِنْ أَوْطَانِهَا إِلَّا دِمْنَةً لَمْ تَتَكَلَّمْ مِنْ أُمِّ أَوْفَى، وَلَمْ يَبْقَ مِنْ حِزْبِهَا إِلَّا قَوْمٌ بِنَلْدَحِ عَجْفَى:
كَأَنَّ لَمْ يَكُنْ بَيْنَ الْحُجُونِ إِلَى الصَّفَا أَنْيَسَ وَلَمْ يَسْمُرْ بِمَكَّةَ سَامِرُ¹

(جَمَعْتُ) zarf olup mâba'dine muzâf ve âmili (رَمَانِي) olup cümle (حِينَ) üzerine ma'tûfdur. Ve cümle-i muzâfun ileyhâda (حِينَ)'e râci' zamîr olmasın, masdar ile müevvel olduğundan rabta adem-i ihtiyâcına mebnîdir. Ve (...أَوَّلُ أَرْضِ...) mısraı Ebû Nasr-ı Esedî'nin:

بِلَادِ بِهَا نِيَطْتُ عَلَى تَمَائِيهِ وَأَوَّلُ أَرْضِ مَسِّ جِلْدِي تُرَابُهَا
kavlini tazmîn olup (نِيَطْتُ), (غَلَقْتُ) ma'nâsınadır. (فَلَقَدْ جَرَدَ) kavli mâ-sebakı ta'lîl mevkiinde olup "lâm" tavitte-i kasedir. (إِبَادَةً) ihlâkdir. Ümmü Evfâ ism-i habîbe olup bu fıkra Züheyr bin [Ebî] Sülmâ'nın:

أَمِنْ أُمِّ أَوْفَى دِمْنَةٌ لَمْ تَكَلَّمْ بِحَوْمَانَةِ الدَّرَاجِ فَالْمُتَشَلَّمِ²

beytine telmîhdır. "Havmânetü'd-derrâc" ve "Mütesellem" iki mevziin ismidir.

Mefhûm-i Beyt: "Ümmü Evfâ'nın işbu mevziyinde olan menâzilin-den Ümmü Evfâ'dan suâl edenlere cevâb vermeyen dimne mi kalmıştır ki menâzil-i Ümmü Evfâ'nın kemâl-i tagayyürü cihetle atlâli bile fark u temyiz olunmayacak mertebeye resîde olmuştur," demekdir ki murâd izhâr-ı tahassür ü tahazzündür.

- 1 Mezkûr güzel vasıflar çerçevesinde şerhin müsveddesini tam tamamladım derken; "Felek beni öyle bir musibet oku yağmuruna tuttu ki nihâyet göğsümde oklardan müteşekkil bir örtü meydana geldi de atılan yeni oklar saplanacak yer bulamadığından birbirlerine çarparak kırılıyorlardı." (Vâfir) Horasan diyârında zuhûr eden fitne dalgalarının palazlanıp kabardığı esnada kardeşlerimin ve akrabalarımın üzerine felâketlerin yağdığına dâir kara haberler ardı ardına geliyordu. Özellikle (Horasan bölgesi) "Bir diyârdır ki gençlik, bana çocukken takılan nazar boncuklarını orada çözmüştür, (yani oralarda büyüdü) ve tenime dokunan ilk toprak bu yörenin toprağıdır." (Tavîl) Felek oranın ahâlisine zulüm kılıcını çekti ve sâkinlerinin neredeyse kökünü kuruttu. Şimdi o yörede deyim yerindeyse Ümmü Evfâ'dan hiçbir haber veremeyen (neredeyse silinmiş) kalıntılardan başka şey kalmadı. Sâkinlerinin durumu da tabiri câizse, Beldah'ta kalan birkaç zayıf ve biçâreden farksızdır. "Hacûn dağı ile Safâ tepesi arasında hiçbir dost, Mekke'de geç saatlere kadar sohbet edebilecek kimsem kalmadı desem yeridir." (Tavîl)
- 2 Havmânetü'd-derrâc ve Mütesellem mevkilerinde yer alan ve sorularına hiç cevap vermeyen bu harâbeler Ümmü Evfâ'nın diyârının harâbeleri mi? (Tavîl) Beyit için bkz. Züheyr b. Ebî Sülmâ, *Divân*, s. 102.

(بَلْدَح) bir mevziin ismi olup alemiyyet ve alâ te'vîli'l-buk'a te'nîs için veyâhûd hulf anî'l-va'd ma'nâsına (بَلْدَح) fi'linden menkûl olduğıyçün gayr-ı munsarıfıdır. (عَجْفَى), (عَجِف) 'ün cem'i olup (عَجْف) tahrîf ile *hüzâl* ya'nî *zaif* ve (أَعَجْف) *mehzûl* ma'nâsınadır. Cem'i alâ gayr-ı kıyâs (عَجَاف) gelir.

(بَلْدَحَ قَوْمٌ عَجْفَى) kavli darb-ı emsâlden olup kâil-i evveli Na'âme ismiyle mülakkab bir kimsedir. Hacûn, feth-i "hâ" ile Mekke-i Mükerrerme *şerre-fehallâhu teâlâ ilâ yevmi'l-kıyâme*¹ de bir cebelin ismi olup Safâ ma'rûfdur. (سَامِرٌ) gece ile tahaddüs eden kimsedir. Bu beyt Amr bin Hâdis-i Cürhümî'nin olup Mekke-i Mükerrerme'den aşîretiyle Yemen'e nefy olduğu hînde inşâd eylemiştir.

Ma'nâ-yı Beyt: "Ke-enne cebel-i Hacûn ile Safâ beyninde ünsiyet edecek kimse mevcûd olmayıp ve Mekke-i Mükerrerme'de kimse hadîs-i leyl ile mütehaddis olmadı," demektir. Zîrâ hadîs-i leyl âdet-i Arab'dandır.²

Mefhûm-i Kelâm: Ve letâif-i meşrûha ile tesvîd-i sahâifden hîn-i ferâğında dehr-i pür-gadrin o mertebe hedef-i mesâib ü mukâsâtı oldum ki derûnumu gışâve-i nibâl ihâta ederek sihâm-ı musîbe-i mesâibin demrenleri yekdiğeri üzere şikest olurdu. Bu hâl-i pür-melâl ise bilâd-ı Horasân'da zuhûr eden fiten-i azîmeden aşâir u ihvânım içinde tahaddüs eden mesâib-i külliyye ahbârının teâkubundan neş'et eyledi. Bâ-husûs ki bilâd-ı Horasân bir diyârdır ki dest-i şebâb ile temîme-i sabâvetimin halli, mahalli ve âlem-i şuhûdda cismimi türâbı mess eden arzın evveli ve'l-hâsıl vatan-ı aslıdır. Diyâr-ı mezkûr ahâlisi üzere gadr-i pîşegân-ı zamân sell-i seyf-i zulm ü udvân ile sekenesini ihlâk edip anda olan emkine vü büyûtdan yalnız Ümmü Evfâdan haber vermeyen âsârdan ya'nî harâbezâr-ı atlâlden gayrı bir şey'i terk etmedi ve sekenesinden fakat Beldah-ı acfâda olan zuafâ bâkî kalıp ya'nî âzâde-i seyf-i demâr olanlar dahi birtakım aceze-i fukarâ vü gürisnegândan ibârettdir. Bu sebebden nâşî diyâr-ı mezkûr ahvâli, beyt-i mezkûr mâ-sadak-ı meâlî olarak, mu'âneset ü müsâmereye sâlih kimse bulunmak mertebeye tenezzül eylemiştir.

1 Yüce Allah onu kıyamete kadar müşerref kılsın!

2 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşîye*, s. 24-27.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (فَطَرَحْتُ الْأُورَاقَ فِي زَوَايَا الْهَجْرَانِ، وَنَسَجْتُ عَلَيْهَا عَنَاكِبَ الْبَسِيَانِ، وَصَرَبْتُ بَيْنِي وَبَيْنَهَا حِجَابًا مَسْثُورًا، وَجَعَلْتُهَا كَأَنَّ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَذْكُورًا، [19] وَإِلَى اللَّهِ الْمُشْتَكَى مِنْ دَهْرٍ إِذَا أَسَاءَ أَصْرًا عَلَى إِسَائِيهِ، وَإِنْ أَحْسَنَ نَدِمَ عَلَيْهِ مِنْ سَاعَتِهِ)¹

(بَيُوتُ عَنَاكِبِ الْبَسِيَانِ) kavlinde muzâf mahzûf olarak (عَنَاكِبُ الْبَسِيَانِ) demektir.² Yâhûd mübâlağaya mahmûldür. Ve bir şey' üzerine nesc-i ankebût o şey'i mehcûriyyetden kinâyedir. Ve cânib-i isâet-i dehrde (دِهْرٌ) ve taraf-ı ih-sânda (إِنْ) ityân eylemesi, ûlâ maktûa ve sâniye meşkûke olduğuna işâretidir.³

Mefhûm-i Kelâm: Zuhûr-i mesâib-i mesrûdeden nâşî evrâk-ı mezkû-reyi zevâyâ-yı hecr ü firâkda terk ederek bu elimle elime almadım ve üzere nesc-i anâkib-i nisyân ile mütâlaasından mehcûr oldum ve evrâk-ı mezkûreyi nazarımdan dûr u mestûr edip kat'an hâtıra gelmeyecek sûretde terk ü tegâfûl ihtiyâr eyledim. Ve dehr-i denîden ancak Cenâb-ı Bârî'ye şikâyet ederiz ki isâet etdiği hinde isâetinde ısrâr edip ihsân etmek istediği sûretde sâatiyle nedâmetini izhâr eder.

Bu kelâmdan murâdı, hâlât-ı müteellime-i mezkûrenin imtidâd-ı eyyâmını beyândır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (ثُمَّ أَلْجَأَنِي فَرْطُ الْمَلَالِ وَضَيْقُ الْبِنَالِ إِلَى أَنْ تَلْفَظَنِي أَرْضٌ إِلَى أَرْضٍ، وَتَجَرَّنِي رَفْعٌ إِلَى خَفْضٍ، حَتَّى أَنْحُتُ بِمَحْرُوسَةِ هَرَاةٍ - حَمَاهَا اللَّهُ عَنِ الْأَقَاتِ - فَفَتَحَ اللَّهُ عَيْنِي مِنْهَا عَلَى جَنَّةِ النَّعِيمِ، بَلَدَةٍ طَيِّبَةٍ وَمَقَامٍ كَرِيمٍ
لَقَدْ جُمِعَتْ فِيهَا الْمَحَاسِنُ كُلُّهَا وَأَحْسَنُهَا الْإِيمَانُ وَالْيَمْنُ وَالْأَمْنُ)⁴

1 Öyle olunca, maalesef tuttuğum notları bir kenara bırakmak zorunda kaldım, deyim yerindeyse kağıtların üzerine örümcekler unutulma ağı ördüler. Notlarımla arama görünmez bir perde çektim sanki ve meseleye daha önce o kadar kafa yoran ben değilmişim gibi konudan iyice uzaklaştım. Kötülük ettiği zaman kötülüğünde ısrar eden ama hasbelkader bir iyilik edecek olsa anında pişmanlık duyan böyle feleği Allah'a şikâyet etmeyeyim de ne yapayım!

2 Hasan Çelebi, metindeki (نَسَجْتُ) fiilinin malum veya mehcûl okunabileceğini, mehcûl okunduğunda ise (...بَيُوتُ عَنَاكِبِ) olarak takdir edilmesinin gereğini ifade etmektedir. bkz. *Hâşiye*, s. 27. Mütercim yalnızca ikinci ihtimali aktarmıştır.

3 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 27.

4 Bir süre sonra, yaşadığım bu haddinden fazla bıkkınlık duygusu ve zihni yorgunluk beni diyârdan diyâra, tepelerden ovalara sürükleyip durdu. Nihâyet, Allah âfetlerden muhâfaza buyursun, Herât'a yerleşmeye karar verdim de Mevlâ gözlerimi naîm cennetine açtı, sandım. Öyle hoş bir memleket, öyle kerîm bir yurt ki: "Yemin olsun, güzellik nâmına ne varsa toplanmış orada hepsi; îmân, bereket ve emniyet bunların en önemlisi." (Tavîl)

Herât'ı öven ve Şârih'in kendi nazmı olan bu beyit *en-Nefu'l-Mu'avelle*'de yer almamaktadır. Fakat mütercimin az ileride beytin tercümesine yer verişî göz önüne alınınca, metnin sehven unutulduğu hususu netleşmektedir.

(لَفْظُ), (رَمَى) ma'nâsınadır. (رَفَعُ)'den murâd mekân-ı merfû' ve (خَفِضُ)'den murâd mekân-ı münhafid u mutmaindir. Ve bir arzdan arz-ı âhara intikâli zarûrî olduğuna kelâmımda îmâ olup ve lafz-ı (جَرَّ) ve (رَفَعُ) ve (أَنَحْتُ) inâha-i cemelden olup murâd mücerred ikâmetdir. (هَرَآة) feth-i "hâ" ile belde-i meşhûredir ki el-yevm bilâdımızda kesr ile ma'rûfdur. (مِنْهَا)'da (مِنْ) (رَأَيْتُ مِنْ زَيْدٍ رَجُلًا)¹, (مِنْ) (مِنْ جِهَتِهَا) takdîrinde veyâhûd (فِي) ma'nâsınadır. Kelâmımda istiâre olmak sûreti dahi muhtemeldir. (مَحَاسِنُ) alâ gayri'l-kıyâs (حُسْنُ)'ün cem'idir.²

Mefhûm-i Kelâm: Ahvâl-i müteallime-i mezkûreden münbais olan fart-ı melâl ve dîk-ı bâl bi'z-zarûr mahalden mahalle seyr u tenakkulât ve bâlâdan hazîza tenezzülâta ilcâ vü mecbûr ederek hattâ ki mahrûse-i Herât'a azîmetle belde-i mezkûrede ihtiyâr-ı ikâmet eyledim. Cenâb-ı Bârî şehir-i mezbûru âfâtdan masûn buyursun. Belde-i mezkûreye vüsûlümlle Cenâb-ı Hakk ayn-ı ibtihâcımı müşâhede-i cennet-i Naîm ile karîr etmişdir. Bir belde-i tayyibe ve makâm-ı kerîmdir ki anda mecmû'-i mehâsin müctemi' olup ve mehâsin-i mevcûdenin ahseni, emn ü îmân ü bereketdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (فَشَاهَدْتُ أَنْ قَدْ سَطَعَتْ أَنْوَارُ الْعِلْمِ وَالْهَدَايَةِ، وَخَمَدَتْ نِيرَانُ الْجَهْلِ وَالْعَوَايَةِ، وَظَلَّ ظِلُّ الْمَلِكِ مَمْدُودًا، وَلِوَاءِ الشُّعْبِ بِالْعَزِّ مَعْقُودًا، وَعَادَ عُودُ الْإِسْلَامِ إِلَى رُؤَايِهِ، وَأَصْرُ رَوْضِ الْفَضْلِ إِلَى مَائِهِ، وَنُظْمُ شَمْلِ الْخَلَائِقِ بَعْدَ الشَّتَاتِ، وَوُصَلُ حَبْلُهُمْ عَقِيبَ الْبَنَاتِ، وَاشْتَظَلَّ الْأَنَامُ بِظِلَالِ الْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ، وَارْتَبَعُوا فِي رِيَاضِ الْأَمْنِ وَالْأَمَانِ)³

(نُورِيَّة), (نَارُ) Zirâ tasgîr-i (نَارُ)'un cem'i olup aslı (نُورَانُ)'dur. Zirâ tasgîr-i (نَارُ), (نَارُ) olduğu delâletiyle vâvidir. (عَوَايَةِ), matlûba mûsil olmayan tarîka sülûkdür. (عَادَ), (أَصْرُ) ma'nâsınadır. (رُؤَايَةِ) damm ile manzar-ı hasendir. (عَادَ), (أَصْرُ) ma'nâsına olup (أَيْضًا) kavilleri bundandır. (شَمْلُ) ezdâddan olup *müteşettit ve müctemi' olan şey* ma'nâlarına ise de evvelde şâyi'dir. (شَّتَاتُ) tefrika-

1 Zeyd'e (bakınca, adam gibi) bir adam gördüm.

2 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşîye*, s. 27-28.

3 Burada, ilim ve hidâyet nurlarının parladığını, ceâlet ve dalâlet ateşinin söndüğünü, mülkün gölgesinin uzadığını, şeriat sancağının tüm haşmetiyle dikildiğini, İslâm'ın bir kez daha eski güzel günlerine kavuştuğunu, fazilet bahçelerinin suya kandiğini, tefrikadan sonra halkın birliğinin tekrar sağlandığını, kopan vsulat bağlarının yeniden tesis edildiğini, insanların adâlet ve ihsânın gölgesinde serinlediğini, güven ve emniyet bahçelerinde huzurla ömür sürdüklerini gördüm.

dır. (أَخَذُوا رِبْعَهُمْ يَغْنِي مَنْرَلَهُمْ وَدَارَهُمْ)¹ ayn-ı mühmele ile (وَازْتَبِعُوا) demektir. Yâhûd (أَقَامُوا فِي الرَّبِيعِ)² veyâhûd (أَكَلُوا الرَّبِيعِ)³ demektir.⁴

Mefhûm-i Kelâm: Gördüm ki envâr-ı ilm ü hidâyet kesb-i i'tilâ vü rifat ederek iltihâb-ı nîrân-ı cehl ü gavâyet mahmûd ve sâye-i emn ü emân-ı mülk ü vilâyet memdûd ve gâlibiyet-i hükûmet-i şer'iyye ile livâ-i şerîf-i şerîat merkez-i istikrârda sâbit ü ma'kûd oldu ve ba'de't-teşettüt ve't-tefrika ictimâ' ve huzûr-i nâs muntazam ve akîb-i inkitâ'da habl-i munfasim-i umûr-i cumhûr mevsûl ü munzamm olup herkes sâye-i adl ü ihsânda müstazill ü sâyedâr ve riyâz-ı emn ü emânda mutasarrıf-ı mülk ü dâr ve mütena'im-i nevâl-i zevk ü mesârr oldular.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (كُلُّ ذَلِكَ بِمَيَامِنِ دَوْلَةِ سُلْطَانِ الْإِسْلَامِ، ظَلَّ اللَّهُ عَلَى الْأَنْامِ، مَالِكِ رِقَابِ الْأُمَمِ، خَلِيفَةَ اللَّهِ فِي الْعَالَمِ، حَامِي بِلَادِ أَهْلِ الْإِيمَانِ، مَاجِي آثَارِ أَهْلِ الْكُفْرِ وَالطُّغْيَانِ، نَاصِرِ الشَّرِيعَةِ الْقَوِيْمَةِ، سَالِكِ الطَّرِيقَةِ الْمُسْتَقِيْمَةِ، بَاسِطِ مَهَادِ الْعَدْلِ وَالْإِنصَافِ، هَادِمِ أَسَاسِ الْجَوْرِ وَالْإِعْتِسَافِ، وَالِي لِيَوَاءِ الْوَلَايَةِ فِي الْأَفَاقِ، مَالِكِ سَرِيرِ الْخِلَافَةِ بِالْإِسْتِحْقَاقِ، الْمَجْتَهِدِ فِي نَضْبِ سُرَادِقِ الْأَمْنِ وَالْأَمَانِ، [20] الْمُمَثِّلِ بِنَصِّ اللَّهِ أَنْ يَأْمُرَ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ، الْخَالِصِ طَوْبِيئُهُ فِي إِعْلَاءِ كَلِمَةِ اللَّهِ، الصَّادِقِ نَيْئُهُ فِي إِخْيَاءِ سُنَّةِ رَسُولِ اللَّهِ)⁵

(مَيَامِنُ) alâ gayri'l-kıyâs cem'-i (يُمْنُ)'dür. (سُلْطَانُ), (سَلَاطَةُ)'den olup (سَلَاطَةُ) *kahr* ma'nâsındır. (سُرَادِقُ), (سُرَادِقَاتُ)'ün müfredi olup sahn-ı dâr üzere darb olunan sâye-bândır.⁶

Mefhûm-i Kelâm: Zikrolunan emn ü emân ile teheyü-i esbâb-ı âsâ-yiş-i büldân, cümleten, mahzâ memâlik-i İslâmiyye'yi cevr u mezâlim-i eşiddâ ve tecâvüz-i a'dâdan hâfiz u hâmî, erbâb-ı küfr ü tuğyânın fiten ü tasallutunu mâhî, nâsır-ı şerîat-i kavîme-i Muhammediyye, sâlik-i tarî-

1 Evlerini aldılar.

2 Baharın (yeşerttiği çayırı) yediler.

3 Evde konakladılar.

4 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 28.

5 Bütün bunlar, İslâm'ın sultanı, Allah'ın insanlar üzerindeki gölgesi, milletlerin koruyucusu ve hâkimi, Allah'ın yeryüzündeki halifesi, imân beldelerinin hâmisi, küfür ve tuğyânın belini kuran, aziz şeriatin yardımcısı, hep dosdoğru yolda giden, (insanların yollarına) adâlet ve insaf halılarını seran, zulüm ve haksızlık (binâsının) temellerini yerle bir eden, mülkün dört bir yandaki sancağının valisi, hilâfet tahtının hakkıyla sahibi, emniyet ve emân otağını dikme sevdalısı, "Hiç kuşkusuz ki Allah âdil davranmayı ve iyilik yapmayı emrediyor," (en-Nahl 16/90) âyetinin uygulayıcısı, samimi bir inançla Allah'ın adını yüceltmeye ve hâlis bir niyetle Hz. Peygamber'in sünnetini yaşatmaya gayret gösteren zâtın saltanatının bereketiyle elde edildi.

6 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 28-29.

kat-i müstakîme-i nebeviyye, bâsit-ı bisât-ı adl ü insâf, hâdim-i esâs-i cevri ü i'tisâf, vâl-i livâ-i aktâr-ı vilâyet, mâlik-i müstehakk-ı mesned-i hilâfet, nasb-ı serâ-perde-i emn ü emâna müctehid ü sâ'î ve ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ﴾ nass-ı mübînine mütemessil ü mürâ'î ve i'lâ-i kelimetullâhi hiye'l-ulyâya hulûs-ı i'tikâdî bârık ve sünen-i seniyye-i Hazret-i Peygamberî'yi ihyâda azm ü niyyeti sâdık olan Sultânü'l-İslâm *zıllullâhi ale'l-enâm* hazretlerinin yümn ü bereket-i nevbet-i saltanatlarıyla cilveger-i minassa-i vukû' olmuşdur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: خَلِيفَةُ مَلِكِ الْأَفَاقِ سَطْوَتُهُ وَالْحَقُّ كَانَ مَدَاهُ آيَةً سَلَكًا¹

(فَهْرَهُ بِالْبَطْشِ) ma'nâsınadır. ²(سَطَا-يَسْطُو) (سَطْوَةٌ) Cem'i (سَطَوَاتٌ) gelir. Ke-enne sarvet-i vâhidesi temellük-i âfâkda kâfi olduğuna izân için cem' üzere merreyi îsâr eylemişdir. Ve (الْحَقُّ) lafzı (كَانَ) için haber-i mansûb olup li-ecli'l-ihitimâm ismi üzere takdîm olunmuşdur. Yâhûd mübtedâ olup ism-i (كَانَ), (حَقِّ) 'a râci' olan zamîr-i müstetir ve (مَدَاهُ) haberdir. (مَدَى) *gâyet* ma'nâsınadır. (آيَةً), (آيٍ) lafzından te'nîs olup tenvîn muzâfun ileyhden ıvaz olarak (آيَةً طَرِيقٍ) demekdir. (سَلَكًا)'da olan "elif" işbâ' içündür.³

Ma'nâ-yı Beyt: "Şâh-ı müşârun ileyh bir halîfedir ki kemâl-i batş u sarveti etrâf-ı bilâda mâlik ü mutasarrıf ve netâyic-i sülûk ü zehâbî izhâr-ı hakk ve i'lâ-yı kelimetullâhi teâlâyâ münthê vü munsarîf olur," demekdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (يَحُومُ حَوْلَ دَرَاهِ الْعَالِمُونَ كَمَا تَرَى الْحَجِيجَ بَيْنَ اللَّهِ مُعْتَرِكًا)⁴

(عَالِمُونَ) kesri-ı "lâm" ile mervidir. (كَمَا تَرَى الْحَجِيجَ) mevki-i masdardadır ve müşebbeh bih medhûl-i "kâf" olmayıp belki andan müstefâd olan şey'dir ki takdîr-i kelâm *حَوْمَانًا* (حَوَاجٍ) 'ün demekdir. (حَجِيجٍ) (حَوَاجٍ) *حَوْمَانِ الْحَاجِّ حَوْلَ الْبَيْتِ وَقَتَ رُؤْيَتِهِمْ مُعْتَرِكِينَ* cem'idir. (مُعْتَرِكًا), (مُرْدِحِمًا) ma'nâsına olup (كَمَا تَرَى) kavlinde "rü'yet" ilm ma'nâsına olursa (تَرَى) için mef'ûl-i sâni ve eğer *ibsâr* ma'nâsına olursa (حَجِيجٍ)'den hâldir.⁵

- 1 O öyle bir halifedir ki nüfuzunun bir parçası bile cihanda geçer akçedir. Nereye giderse gitsin nihâi hedefi hep hakkı ortaya koymaktır. (Basît)
- 2 Kudretle galebe etti.
- 3 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 30.
- 4 Hacların Beytullâh'ı izdihâm içerisinde nasıl tavâf ettiklerini bilirsin; işte âlimler de onun gölgeliğinin etrafında öyle dolaşp duruyorlar. (Basît)
- 5 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 30.

Ma'nâ-yı Beyt: “Şâh-ı müşârun ileyhin etrâf ü kenef ü himâyetinde ehl-i ilm ü maârif, huccâc-ı zevi'l-ibtihâcın havl-i mükerrem-i Beyt-i Muazzam'ı kemâl-i izdihâm ile tavâf etdikleri gibi devr ederler,” demektir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (يُحْيِي نَسِيمَ رَضَى مِنْهُ الزَّمَانَ وَكَمَّ مُكَافِحٍ بَلَطَى مِنْ سُخْطِهِ هَلَكَا)¹

(كَمَّ) haberiyye olup teksîri müfid olarak mahalli ibtidâ üzere merfû‘, haberi (هَلَكَا) lafzıdır. (مُكَافِحٍ) *muâriz* ma'nâsındadır. (مِنْ سُخْطِهِ) zarf-ı müstekkarr olup (نَطَى) için mevzi-i sıfatdadır.²

Ma'nâ-yı Beyt: “Halîfe-i müşârun ileyhin nesîm-i rızâ ve feyyâza-i hayrâtı ehl-i zamânı ihyâ edip nice muâriz u muhâribler sûzende-i âteş-i infî‘âl ü suhtu olmuştur,” demektir ki murâd adl ü siyâsete riâyetlerini beyân olup bu iki haslet ise ehemmi-i hasâil-i şâhândır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَطَارَ صَاعِقَةً مِنْ نَضْلِهِ فِيهَا إِلَى السَّمَاءِ لَوَاءَ الشُّعْرِ قَدْ سَمَّاكَ وَصَادَفَ الرُّشْدَ مِنْهَا كُلُّ مُعْتَسِفٍ قَدْ كَانَ فِي ظُلُمَاتِ الْعَيِّ مِنْهَمَا)³

(سَمَّاكَ) iki kevkebin ismi olup birisi menâzil-i kamerden olarak *Simâk-i a'zel* ve uhrâ menâzil-i kamerden olmayıp *Simâk-i râmih* ta'bîr olunur. (وَصَادَفَ الرُّشْدَ) (وَجَدَ الطَّرِيقَ الْمُسْتَقِيمَ)⁴, (أَطَارَ صَاعِقَةً مِنْ نَضْلِهِ فِيهَا) (أُتْفِعَ) ma'nâsındadır. (سَمَّاكَ) bir şey'de cidd ü lecâc etmektir ve (... قَدْ كَانَ ...) cümlesi mahallen mecrûr olup (مُعْتَسِفٍ) için sıfatdır.⁵

Ma'nâ-yı Beyteyn: “Halîfe-i müşârun ileyh nasl-ı sihâmından bir sâ'ika pervâz etdirip livâ-i şer' derece-i sitâre-i Simâk'e kesb-i irtifâ' ve hâsıl olan ziyâ vü iltimâ' sebebiyle zulümât-ı gayy ü dalâletde inâd ü inhimâk eden her bir zaleme tarîk-ı müstakîme ittibâ' eyledi,” demektir ki ârâ-i sâibâne ve savlet-i dilîrânesiyle cereyân-ı ahkâm-ı şer'iyye derece-i kemâle vâsıl ve islâh-ı ehl-i dalâl ü mefsedetle mezâlîm ü te'addiyât mahv ü zâil olduğunu [21] beyândır. Hakkâ ki pâdişâhân-ı hıttâ-i İslâm için

1 Onun rızasından bir küçük esinti bile zamanı ihyâ etmeye yeter. Ama onu karşısına alan niceleri de vardır ki öfkesinin aleviyle helâk olmuşlardır. (Basît)

2 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 31.

3 Ok ve kılıcından öyle bir yıldırım düşürdü ki onunla şeriat sancağı tâ Simâk yıldızına yükseldi. Daha önce dalâlet karanlıklarına dalmış ne kadar zâlim, yoldan çıkmış varsa onun yıldırımı sayesinde doğru yolu buldu. (Basît)

4 Doğru yolu buldu.

5 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 31.

i'lâ-i livâ-i şerîat ve ıslâh-ı erbâb-ı bağy ü mefsedet gibi mühim vezâif-i metbû'iyet olamaz.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (فَالْدَيْنُ صَارَ قَرِيرَ الْعَيْنِ مُبْتَسِمًا وَالْمُلْكُ أَقْبَلَ بِالْإِقْبَالِ مُمْتَسِكًا)
عَلَا فَأُضْبِحَ يَدْعُوهُ الْوَرَى مَلِكًا وَرَيْثِمَا فَتَحُوا عَيْنًا عَدَا مَلِكًا¹

(قَرِيرَ الْعَيْنِ) (ذَات قُرَّة) ma'nâsınadır ki (قُرَّة) damm ile *bürûdet* ma'nâsına olup sürürdan kinâyedir. Zîrâ dem'atü's-sürûr bâride ve dem'atü'l-hüzn hârâra olur. Ba'zılar (صَارَتْ عَيْنُهُ ذَات قَرَارٍ) ma'nâsına haml ile ya'nî "Aynı müstekarr olup cevânibe nazarla muzdarib olmaz, demektir" dediler. (عَلَا) ve (أُضْبِحَ)'da olan zamîrler halîfeye râci' olup (عَلَا)'den (شَرَفَ) (عَلَاءُ)'den (صَارَ) (يَدْعُوهُ الْوَرَى)² kavli eğer (صَارَ) veyâhûd (دَخَلَ فِي الصَّبَاحِ) için haber ve eğer (أُضْبِحَ) ma'nâsına haml olunursa (كَانَ) ma'nâsına olursa hâldir. (رَيْثِمَا فَتَحُوا)'da (رَيْثٌ) zarf-ı lağv olup *mikdâr* ma'nâsına veyâ masdariyyedir. Ma'nâ³ (سَاعَةً فَتَحِهِمْ عَيْنًا) demektir. (عَدَا), (صَارَ) ma'nâsınadır. Kelâmda ihâm-ı latîf olup zîrâ ayndan hâsse-i mahsûsa veyâhûd (مَلِكٌ) lafzının ayn-ı fi'li murâd olunmak câizdir. (مَلِكِ)-i evvel kesr-i "lâm" ile olarak (مَلِكِ)-i sâni feth-i "lâm" ile (أَلْوَكَّةُ)'den *risâlet* ma'nâsınadır. Aslı (مَأَلِكٌ) olup ism-i mekân veyâhûd masdar bi-ma'nâ mef'ûldür. Ve melâike-i kirâma *melek* ıtlâkı, Cenâb-ı Bârî ile ibâdî beyninde vâsita oldukları içündür.⁴

Ma'nâ-yı Beyteyn: "Halîfe-i müşârun ileyhın himmet-i sâlifü'l-beyânı cihetle ehl-i dîn kesb-i refâh-ı hâl ile mazhar-ı ibtisâm ü mesârr ve kendileri vâsıl-ı izz ü devlet ve mukbil ü şerefâdâr olup haklarında kabûl-i âmme husûlüyle beyne'l-enâm hâiz oldukları unvân-ı "melik" sâat-i feth-i aynda lafz-ı "melek"e mübeddel olarak melekiyyetle nâmdâr oldu." Ya'nî seken-i bilâd tavk-ı beşerden hâric olan âsâr-ı celîlesini müşâhedeleri hinde⁵ ﴿مَا هَذَا...إِلَّا مَلِكٌ كَرِيمٌ﴾ dediler.

1 Bu sayede dînin gözü aydın, yüzü güler oldu. Mülk de ikbâle tutunmaya durdu. Öyle yüceldi ki bu halife, halk onu *melik* biliyordu ama biraz dikkat edip (yaptığı fevkalâde işlere şahit olunca) aslında bir *melek* olduğunu fark ettiler. (Basît)

2 Hasan Çelebi, filin muzârisinin birinci bâbdan (يَعْلُو) şeklinde de gelebileceğini belirtmiş (bkz. *Hâşiye*, s. 32), Mehmed Zihni Efendi, filin birinci bâbdan geldiğini ifade etmiştir. bkz. *el-Kavlü'l-Ceyyid*, s. 17.

3 Göz açtıkları zaman.

4 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 31-32.

5 "Bu olsa olsa yüce bir melektir." (Yûsuf 12/31)

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَهُوَ السُّلْطَانُ الْغَازِي الْمَجَاهِدُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، مُعَزُّ الْحَقِّ وَالذُّنْيَا وَالِدَيْنِ، غِيَاثُ الْإِسْلَامِ وَمُعِيْثُ الْمُسْلِمِيْنَ، أَبُو الْحَسَنِ مُحَمَّدٌ كَثْرٌ - لَا زَالَتْ أَقْطَارُ الْأَرْضِ مُشْرِقَةً بِأَنْوَارِ مَعْدَلَتِهِ وَأَعْصَانِ الْخَيْرَاتِ مُورِقَةً بِسَحَابِ رَأْفَتِهِ-)¹

(ذُنْيَا) tesniye-i (أَذْنَى) olup² *kurb* ma'nâsınadır. Dünyâya “dünyâ” itlâkı, *kurb* ü dünüvviyçündür. (كَرْتُ) feth-i “kâf” ve sükûn-i “râ” ve “tâ” ile beynlerinde ta'zîme dâll olan bir lakabdır.³ (الْمُورِقُ) şecer-i bergdârdır.

Mefhûm-i Kelâm: Halife-i memdûh-i müşârun ileyh pâdişâh-ı gazâ-girdâr ve menhec-i rızâ-i Bârî'de sârif-i bizâa-i sa'y ü iktidâr ve evâmir-i ilâhiyye ve umûr-i dîniyye ve dünyeviyyeye muîn ü nâsir ve i'lâ-i livâ-i dîn-i İslâm'a sâit ve müslimîne kuvvetü'z-zahr olan Ebü'l-Hüseyn Muhammed Kert şâhdır. Hemîşe pâdişâh-ı sâhib-i zamân efendimizin, şâh-ı huld-âşiyân-ı müşârun ileyh gibi, envâr-ı ma'dileti etrâf u nevâhî-i bilâdi zıyâdâr, emn ü râhat ve feyyâza-i şefkati ağısân-ı hayrât u hasenâtı feyz-yâb-ı revnak u nadâret buyursun... Âmîn...

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (فَهُوَ الَّذِي صَرَفَ عَنَّا الْعِنَايَةَ نَحْوَ حِمَايَةِ الْإِسْلَامِ، وَشَيْدَ بُنْيَانِ الْهَدَايَةِ إِثْرَ مَا أَشْرَفَ عَلَى الْإِنْهَادِ، وَأَمْطَرَ عَلَى الْعَالَمِينَ سَحَابَ الْإِفْصَالِ وَالْإِنْعَامِ، وَخَصَّ مِنْ بَيْنِهِمُ الْعَالَمِينَ بِمَزِيدِ الْإِسْبَالِ وَالْإِكْرَامِ:

أَقَامَتْ فِي الرِّقَابِ لَهُ أَيَادٍ هِيَ الْأَطْوَاقُ وَالنَّائِسُ الْحَمَامِ)⁴

(إِثْرَ مَا أَشْرَفَ) mefhûmundadır. (عَقَبَ مَا قَرَّبَ), (إِثْرَ مَا أَشْرَفَ) sınıdır.⁵

1 İşte o mezkûr halife, Allah yolunun gazisi ve mücâhidi, hakkı, dünyayı ve dini aziz kılan, İslâm'ın ve Müslümanların yardımcısı, Sultan Ebü'l-Hüseyn Muhammed Kert'tir. Âlemin dört bir yanı onun adaletinin nurlarıyla aydınlanmaya ve iyilik ağacının dalları merhametinin bulutlarıyla sulanıp yeşillenmeye devam etsin!

2 (ذُنْيَا) 'nın müennesidir. “Te'nîs” yerine sehven “tesniye” yazılmıştır.

3 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 32.

4 Tüm enerjisini İslâm'ın himâyesine harcayan, yıkılmaya yüz tutmuş hidâyet binâsını yeniden imar eden, insanlara lütuf ve ihsan bulutlarından bereketli yağmurlar yağdıran, âlimlere ise ayrıca ikramlarda bulunan hep odur. “Onun, halkın boynunda yer etmiş nice ihsanları vardır ki insanlar sanki birer güvercin ve bu ihsanlar da (güvercinin boynunda doğuştan bulunan) halkalar gibidir. (Güvercinin boynundaki halkalar nasıl yok olup gitmiyorsa, onun halk üzerindeki nimetleri de hiçbir zaman bitmek bilmez.)” (Vâfir) Beyit için bkz. Mütenebbî, *Divân*, s. 103.

5 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 33.

Mefhûm-i Kelâm: “Halife-i müşârun ileyh bir pâdişâh-ı âdildir ki inân-ı himmetini cihet-i savn u himâyet-i İslâm’a sarf ile müşrif-i inhidâm olan bünyân-ı hidâyeti teşyîd ü ihkâm ve ihsân u in’âmını bârân-ı sehâib gibi fırak-ı âleminde ibzâl edip husûsiyle sınıf-ı ulemâ-yı zevi’l-ihtirâmı mezîd-i atf u ikrâm ile mazhar-ı imtiyâz-ı tâmm eyledi.”

Ma’nâ-yı Beyt: “Müşârun ileyhin niam-ı lâ yuhsâsı gerden-i hamâmda olan etvâk-âsâ rikâb-ı enâma ribka-bend-i rikkıyyet oldu,” demektir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: ﴿فَقَرَأْتُ ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ﴾، وَوَسِمْتُ بِبَنِيَانِ الْأَجْبَةِ وَالْوَطَنِ، وَصِرْتُ بِعَمِيمٍ لَطْفِهِ مَغْبُوطًا مَحْظُوطًا، وَبِعَيْنِ عِنَايَتِهِ مَلْحُوطًا مَحْفُوطًا، فَشَدَّ ذَلِكَ عَضْدِي وَهَزَّ مِنْ عِطْفِي، ثُمَّ هَدَانِي اللَّهُ -سُبْحَانَهُ- سَوَاءَ الطَّرِيقِ، وَأَفَاضَ عَلَيَّ سَجَالَ التَّوْفِيقِ حَتَّى رَجَعْتُ إِلَى مَا جَمَعْتُ، وَسَمَّرْتُ الدَّيْلَ لِتَضْحِيحِهِ وَتَزْيِيهِ، وَاسْتَنْهَضْتُ الرَّجُلَ وَالْحَيْلَ فِي تَنْقِيحِهِ وَتَهْذِيبِهِ، وَأَضْفْتُ إِلَيْهِ مَا سَمَحَ بِهِ فِي أَثْنَاءِ ذَلِكَ الْفِكْرِ الْفَاتِرِ، وَسَنَحَ بِعَوْنِ اللَّهِ لِلنَّظَرِ الْقَاصِرِ، [22] فَجَاءَ -بِحَمْدِ اللَّهِ- كَثْرًا مَدْفُونًا مِنْ جَوَاهِرِ الْفَوَائِدِ، وَبَحْرًا مَشْحُونًا بِفَنَائِسِ الْفَرَائِدِ، فَجَعَلْتُهُ تُحْفَةً بِحَضْرَتِهِ الْعَلِيَّةِ، وَخِدْمَةً لِسُدَّتِهِ السَّيِّئَةِ، لَا زَالَتْ مَلَجًا لَطَوَائِفِ الْأَنَامِ، وَمَلَاذًا لَهُمْ مِنْ حَوَادِثِ الْأَيَّامِ، وَحِضْنَا حَصِينًا لِلْإِسْلَامِ، بِالنَّبِيِّ وَآلِهِ عَلَيْهِ وَعَلَيْهِمُ السَّلَامُ¹

(فَقَرَأْتُ) kavli ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي...﴾ nazm-ı celîlini îrâdî, izhâr-ı zevâl-i hüzneden kinâye olup menzilini cennete teşbîh eylemiştir. Zîrâ kelâm-ı mezkûr kelâm-ı ehl-i cinândır. (وَسِمْتُ) mebnî li'l-mef'ûl olup (صِرْتُ دَا سِمَةً وَعَلَامَةً) ma'nâsınadır. “Gıpta”, hâl-i mağbûtun zevâlini murâd etmeyerek mislini temennî eylemektir. Ve işbu zevâlini

1 Bunun üzerine, “Bizi endişeden kurtaran Allah’a hamd olsun!” (Fâtür 35/34) âyetini okuyarak şükrettim. Dostlarımın, vatanımın başına gelenleri bile unuttur gibi oldum. Sultânın, benden hiç esirgemediği geniş lütfuyla, kendisine gıpta edilen, bol nimetlerinden istifade eden birine dönüştüm. Gösterdiği yakın alâka sayesinde, el üstünde tutulma, musibetlere karşı himâye edilme imkânına kavuştum. Bütün bunlar beni kendime getirdi ve üzerimdeki ölü toprağı atmamı sağladı. Yüce Allah’ın da ilhâmı ve tevflk sağanağına yağdırması üzerine şerhin müsveddesini tekrar elime aldım. Notlarımın yeniden tashih ve tertibi için paçaları sıvadım, düzeltmeler için ne gerekiyorsa yaptım. Bu süreçte, nâçizâne aklıma gelen ve Allah’ın yardımıyla fikrime düşen hususları da ilave ettim. Neticede -Hamd olsun- kıymetli cevherlerle dolu bir hazine ve nefis inciler yatağı bir deniz olarak eser ortaya çıktı. Onu, (teşekkür nişânesi) bir hediye ve küçük de olsa yüce kapısının eşığına sunulmuş bir hizmet olsun düşüncesiyle Sultan hazretlerine ithâf ettim. Kapısının eşığı, Hz. Peygamber ve âlinin hürmetine, insanlara bir sığınak, zamanın getirdiği musibetlere karşı bir dayanak ve İslâm’ın sağlam bir kalesi olma vasfını ilelebet sürdürsün!

adem-i irâde kaydıyla hasedden temeyyüz eder. (هَزُّ مَنْ عَطْفِي); teb‘îziyye olup (حَزْرُكَ بَعْضُ جَانِبِي) demektir ki ba‘zı mertebe irtiyâhdan kinâyedir. Ba‘zen (هَزُّ الْعَطْفِ) kavli izâle-i gaffetden kinâye olur. (سَجَلٌ) kesr-i “sîn” ve tahfif-i “lâm” ile bi-fethi’s-“sîn” cem‘-i (سَجَلٌ)’dür ki derûnunda su olan delv ya‘nî *kirba* ma‘nâsınadır. (اسْتِنَهَاضٌ) bir şey’e nühûzu kıyâm ile emrdir. (رَجُلٌ), (رَاجِلٌ)’ün cem‘i olup fârisin hilâfidır.¹

Mefhûm-i Kelâm: Hâl-i meşrûhu müşâhedem akabinde hevl-i mahşer ve mehâfet-i azâb-ı sakardan istihlâs u necât ile mübeşşer olup dâhil-i Firdavs-i berîn olan ehl-i cinân gibi vâreste-i ahzân olarak ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ﴾ nazm-ı celîlini ber-âverde-i zebân-ı tahdîs ü tahmîd eyledim ve fart-ı safâ vü sürûr ile ehîbbâ vü vatanı nisyân ederek bu nisyân-ı ehîbbâ vü vatanla mevsûm u mu‘allem oldum ve şâh-ı müşârun ileyhî lütf-i amîmiyle mağbût-ı enâm ve nasîbdâr-ı niam-ı firâvân ve muzâheret-i ayn-ı inâyetiyle mahfûz-ı hümmûm-i zamân oldum ve bu hâl ile ittisâf u muzâheretim bâzû-yi himmetimi teşyîd ve irtiyâh-ı derûnumu tezyîd etmesiyle Cenâb-ı Bârî *tenezzebet zâtuhû* câdde-i irşâda delâlet ve raşehât-ı tevfiât-ı samedâniyyesiyle mazhar-ı mezîd-i inâyet buyurup hattâ ki şerh-i kitâb-ı *Telhis* için mukaddemen cem‘ ederek ta‘biye-i sanduka-i nisyân eylediğim müsveddâta mürâcaat ve tashîh u tertîbine mübâşeret eyledim ve tenkîh u tehzîbinde lâzım gelen mahallere mürâcaat ve esnâ-i rücû‘da fikr-i fâtire lâ-yih ve bi-avnihî teâlâ nazar-ı kâsıra sânih olan menâfii damm u ilâveye mübâderetle bi-hamdillâhi teâlâ cevâhir-i fevâidden ibâret bir defîne-i evfâ ve nefâis-i leâlî ile meşhûn bir deryâ-yı vesûl’ercâ’ olarak zuhûra gelmesiyle şerh-i mezkûru halîfe-i müşârun ileyhî zât-ı aliyyelerine arz u ithâf ederek sütte-i seniyyelerine urza-i ubûdiyyet eyledim. Hemân Cenâb-ı Bârî anlar medfûn-i gencîne-i rahmet oldukça nevbet-zen-i tahtgâh-ı hilâfet-i uzma olan veliyy-i nîmet-i âlem efendimizin dergâh-ı muallâsını her tâife-i enâma melce ü meâz ve havâdis-i eyyâmıdan cümlesine penâh u melâz eyleyip hısn-ı hasn-i İslâm buyursun... Âmîn... Bi-hurmeti’n-nebiyyi’l-emîn... Aleyhi ve alâ âlihî’s-salâtu ve t-teslîm...

1 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 33-35.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالْمَرْجُوُّ مِنْ خُلَانِي وَخُلِّصْ إِخْوَانِي أَنْ يُشَيِّعُونِي بِصَالِحِ الدُّعَاءِ، وَيَشْكُرُوا لِي بِمَا عَانَيْتُ فِي هَذَا التَّأْلِيفِ مِنَ الكَدِّ وَالْعَنَاءِ، وَإِلَى اللَّهِ أَتَصَرَّعُ فِي أَنْ يَنْفَعَ بِهِ الْمُحْصِلِينَ الَّذِينَ هُمْ لِلْحَقِّ طَالِبُونَ، وَعَنْ طَرِيقِ الْعِنَادِ نَاكِبُونَ، وَعَرَضُهُمْ تَحْصِيلَ الْحَقِّ الْمُبِينِ، لَاتَصْوِيرِ الْبَاطِلِ بِصُورَةِ الْبَقِيَّةِ، وَهَذَا لَعْمَرِي مَوْصُوفٌ عَزِيزُ الْمَرَامِ، قَلِيلُ الْوُجُودِ فِي هَذِهِ الْأَيَّامِ، فَلَقَدْ غَلَبَ عَلَيَّ الطَّبَاعُ اللَّدْدُ وَالْعِنَادُ، وَفُشَا الْجِدَالِ وَالْحَسَدُ بَيْنَ الْعِبَادِ، وَلَثِمَ فَاتِنِي مِنَ النَّاسِ الثَّنَاءُ الْجَمِيلُ فِي الْعَاجِلِ، فَحَسْبِي مَا أَرْجُو مِنَ الثَّوَابِ الْجَزِيلِ فِي الْأَجْلِ، وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ، عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ، وَإِلَيْهِ أُنِيبُ)¹

(خُلَانٌ), (خَلِيلٌ) 'ün cem'i olup (خَلِيلٌ) *sadâkat* ma'nâsına damm ile (خُلَّةٌ)'den *sadîk* demekdir. (خُلِّصْ) cem'-i (خَالِصٌ)'dur. (إِخْوَانٌ) cem'-i (إِخْوَانٌ)'dur. Hemzenin kesr ü dammiyla (إِخْوَةٌ) lafziyla da cem'lenir. Ekser (إِخْوَانٌ) esdikâda ve (إِخْوَةٌ) vilâdetde isti'mâl olunur. İhvân-ı hulles vüdd ü mahabbetleri şevb-i nifâkdan hâlî olan ehîbbâdır. (يَجْعَلُونِي), (يُشَيِّعُونِي) (أَشَاعَكُمْ السَّلَامُ) (أَشَاعَةٌ) 'dendir. (تَشِييعٌ) mefhûmunda olup (صَاحِبًا) kavli (بِصَالِحِ الدُّعَاءِ) kavlinde "bâ" zâide veyâhûd (إِشَاعَةٌ)'ya *zîkr* ma'nâsını tazmîne mebnîdir. (وَيَشْكُرُوا لِي بِمَا عَانَيْتُ) kavlinde "bâ" mukâbele için olup (بِمُقَابَلَةٍ مَا عَانَيْتُ) demekdir. (عَمْرٌ) *bekâ* ma'nâsına olup (لَعْمَرِي) kasemdir. Bu misillü mahaller muzâf takdîriyle müevvel olarak (لِوَاهِبِ عَمْرِي) takdîrindedir. Veyâhûd murâd yemîn-i şer'î olmayıp te'yîd-i mazmûn-i cümle için kelâmı sûret-i kasemde îrâddir. [23] (لَدِّ) şiddet-i husûmetdir. (جَزِيلٌ) azîm ma'nâsındadır.²

Mefhûm-i Kelâm: Eedikâ vü hulles-ı ehîbbâdan bizi hayr-ı duâ ile zikre mukârin ü musâhib kılıp ve bu te'lîfde keşide olduğumuz şiddet ü meşâkkdan dolayı bizim için şükr ü senâ etmeleri recâ olunur. Ve tarîk-ı tahsîlde bulunarak tâlib-i hakk u reşâd ve nâkib-i râh-ı inâd olup mak-

1 Dostlarımdan, samimi arkadaşlarımdan dileğim, benden hayır dualarını esirgememeleri, kitabın telif sürecinde çektiğim ziyete ve sıkıntıya karşılık beni şükran duygularıyla anmalarınıdır. Yüce Mevlâdan hakkı arayan, inat bataklığına saplanıp kalmamış, gayeleri yanlış doğru göstermek değil doğrunun bizâtihî kendisini tahsil etmek olan ilim meraklıları için bu şerhi faydalı kılmasını niyâz ediyorum. Vallâhi ne yalan söyleyeyim, günümüzde bu vasıflara sahip ilim talibinin sayısı pek azdır. Düşmanlık ve inat hemen herkesin baskın karakteri olmuş, çekişme ve haset insanlar arasında oldukça yayılmıştır. (Bu ortam sebebiyle,) insanlar dünyada adımızı güzelce yaşatmayacak olurlarsa (da sağlık olsun,) âhirette nâil olmayı umduğum bol ihşan bana fazlasıyla yeter. Başarım ancak Allah'ın izniyledir. O'na tevekkül ediyorum ve (bir gün muhakkak) O'na döneceğime (bütün kalbimle imân ediyorum.)

2 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşîye*, s. 35-37.

sûdları bâtilı sûret-i yakîn ile tasvîr olmayarak tahsîl-i hakk-ı vâzıh olan tâlibîne bu kitâbın vesîle-i intifâ‘ olmasını Cenâb-ı Bârî’den tazarru‘ u niyâz ederim. Lâkin bu sıfât ile mevsûf olan talebenin vücûdu fî eyyâ-minâ azîz ü nâdir olarak elvâh-ı zamâir-i nâsda inâd ü husûmet muntabî‘ ve beyne’n-nâs cidâl ü hased şâyi‘ olmasıyla eğer ehl-i dünyâdan neyl-i senâ-i cemîl müyesser olmazsa mülk-i ukbâda me’mûl ü mütemennâ olan sevâb-ı cezîle mazhar olmaklığım ber-muktezâ-yı va’d-i mensûs Cenâb-ı Bârî muhsib ü kâfidir. Ve tarîk-ı tevfiķa delîl ü hâdî ancak Cenâb-ı Rabb-i Hâdî olup ve i’timâd ü tevekkül ve rücû‘ u tevessülümüz hasran ve kasran ol Zât-ı kerîmü’s-sıfâtdır.

EN-NEF‘U‘L-MU‘AVVEL FÎ TERCEMETİ‘T-TELHÎS VE‘L-MUTAVVEL

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

قَالَ الْمُصَنِّفُ رَحِمَهُ اللَّهُ: (الْحَمْدُ لِلَّهِ)¹

Cenâb-ı müellif işbu metn-i vecîz-i *Telbis*’in te’lif ü tertîbi cümle-i âsâr-ı celîle vü cemîlesinden olan niam-ı şâmile-i ilâhiyyeden dolayı zimmetine terettüb ü tahattüm eden hakk-ı şükrâniyyeti hasbe’l-imbkân te’diye vü ityân için teyemmünen ve teberrüken besmele-i şerîfe ile bed’ ü iftitâhı hamd ü senâ-yı Hazret-i Mün‘im-i Hakîkî ile bilâ fâsıla terdîf ü ta’kîb ve ittibâ‘-ı hadîs-i meşhûr ile ser-levha-i mecelle-i cemîlesin tezyîn ü tezhîb eylemişdir.

“Hamd”, fi‘l-i cemîl-i ihtiyârî üzere senâ olup fezâil ve fevâzıla taallukdan eammdır. “Fezâil”, sıfat-ı ilm ü kudret gibi gayra teaddî vü taallukdan âzâde olan mezâyâ; “fevâzıl”, i‘tâ vü ihsân gibi gayra nisbet ü teaddî mefhûmunda me’hûz olan na‘mâdır.² Ve “şükür”, bi-sebebi‘l-in‘âm ta‘zîm-i Mün‘im’i inbâ eden bir fi‘l olup lisân ile zikr ve erkân ile amel ü hizmetden ve sıfat-ı kemâl ile ittisâfını i‘tikâd ü ta‘zîmine meyl ü i‘tiyâd mefhûmunda olan cenân ile i‘tikâd ü mahabbetden eammdır. Müteallak-ı hamd ni‘met ve gayrisından âmm olarak mevrîdi lisâna rehîn-i ihtisâs ve mevrîd-i şükr lisân ü cenân ü erkândan âmm olmasıyla müteallak-ı ni‘mete hâss olup hamd bi‘tibârî‘l-müteallak eamm ve bi‘tibârî‘l-mevrîd ehass ve şükür bi‘l-akstdır. Ve bu cihetdendir ki mukâbele-i ihsânda lisân ile olan senâda tesâdukları ve vasf-ı ilm ü şecâat üzere yalnız sıdk-ı hamd ve mukâbele-i ihsânda cenân ile olan senâ üzere yalnız sıdk-ı şükür ile tefârukları tahakkuk eylemişdir.

“Allah”, cemî‘-i mehâmide müstehakk olan zât-ı Vâcibü’l-vücûd için ism-i alemdir. Fi‘l-asl sıfat olarak galebe-i isti‘mâl ile alem olduğuna zehâb mezheb-i mercûh olup³ anıncün zât-ı Bârî’ nin hamde olan istihkâkını ba‘zı

1 Hamd Allah’a mahsûstur.

2 Krş: Sıyâlkûtî, *Hâşîye*, I, 104.

3 Krş: Sıyâlkûtî, *Hâşîye*, I, 104.

evsâfa tahsîs ihâmından ihtirâzen ¹(الْحَمْدُ لِلْخَالِقِ وَلِلرَّازِقِ) emsâli esmâ-i sifât-dan biriyle îrâd etmeyip [25] tahakkuk-ı istihkâk-ı zâtî ve sifâtîye tenbîh için ism-i zâta dâhil olan “lâm”-ı mülk delâletiyle bi’tibâr-i cemî’l-evsâf istihkâk-ı zâta ba’det-tensîs istihkâk-ı vasfîye (عَلَى مَا أَنْعَمَ) kavliyle taarruz eylemiştir. Ve işbu istihkâk-ı zâtî zât-ı samedânîye muhtass olarak fakat istihkâk-ı hamd mukâbele-i cemîle muhtass olmak hasebiyle istihkâk-ı zâtî istihkâk-ı zât-ı baht ma’nâsına olmayıp belki “istihkâk-ı zâtî” ile maksûd cemî’-i sifât-ı sübûtîye ve selbiye ile hamde istihkâkı ve “istihkâk-ı vasfî” ile murâd sifât-ı sâire ile ittisâfından kat’-ı nazar yalnız vasf-ı in’âm emsâli tasrîh olunan vasf ile ittisâfı i’tibâriyle dahi istihkâkın tahakkukudur.

(الْحَمْدُ لِلَّهِ) terkibinde lafza-i celâle fi nefsihî ehemmi ise de hamde mezîd-i ihtimâm muktezâ-yı makâm olduğundan lafz-ı “hamd”in takdîmi ihtiyâr olunmuştur. Ve her ne kadar (اللَّهُ الْحَمْدُ) ibâresi ihtisâs-ı hamde delâleti cihetle takdîm-i ism-i celâl ihtimâm-ı hamdi îcâb ederse de takdîm-i hamdde dahi ihtisâs-ı hamd ile hamd Cenâb-ı Hakk’a hakîk idüğüne delâlet olduğunu Sâhib-i *Keşşâf* tasrîh etmiştir.² Ve Sâhib-i *Keşşâf*’ın (الْحَمْدُ لِلَّهِ) kavlinde ihtisâsa kâil olmasıyla (الْحَمْدُ)’de olan harf-i ta’rîf cins için olduğunu ityân ile istiğrâka adem-i hamli ekser-i nâsın zehâbı üzere inde’l-Mu’tezile ef’âl-i ibâd mahlûk-ı ilâhî olmamasıyla cemî’-i mehâmidin Cenâb-ı Bârî’ye adem-i rücûu i’tikâd-ı bâtılina mübtenî olmadığı zâhir olur. Zîrâ efrâd-ı hamdden bir ferd Cenâb-ı Bârî’nin gayrıya sâbit olmak lâzım gelse cins-i hamd işbu ferd-i sâbitin zımında o gayr için sâbit olmaklığı müeddî olur. Bu ise hilâf-ı mefrûz olmasıyla cins-i hamdin ihtisâsıyla hüküm, aynıyle, cemî’-i mehâmidin Cenâb-ı Bârî’ye ihtisâsıyla hükümdür. Belki Zemahşerî’nin “lâm”ı cins haml ile istiğrâka adem-i hamli (الْحَمْدُ) lafzı (كُفِّرُوا) ve (عَجَبًا) gibi mesedd-i ef’âlde ikâme olunan masâdırdan olarak aslı nasb ise de devâm ü sebâta dâll olmak üzere ref’e udûl olunduğuna ve fi’l ancak hakîkate dâll olup istiğrâka dâll olmamasıyla nâib-i makâmı dahi o siyâkda olmak iktizâ edeceğine mebnî idüğü zâhir ve istiğrâka hamli ibtâl-i niyâbet mahzûrunu müş’irdir. Lâkin menâb-ı fi’le nâib olan ancak (سَلَامٌ عَلَيْكُمْ) gibi masdar-ı nekre olmasıyla masdar-ı mezkûre “lâm” dâhil olup da işbu “lâm”ın istiğ-

1 Hamd yaratana ve rızık verene mahsustur.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1, 22.

râka haml olunmasına niyâbet-i masdar mâni'-i cevâz olmamasıyla te'vîl-i mezkûr mahall-i nazar olarak bu cihetle evlâ olan "lâm"ın cins için olması ya isti'malde şüyûundan nâşî fehme tebâdürüne mebnî olup husûsan ma'nâyı cins inde hafâi'l-karâin masâdırda daha ziyâde fehme mütebâdirdir. Zîrâ masâdır vahdet ü kesrete delâletinden ârî olarak yalnız hadese mevzû'dur veyâhûd müfâd-ı "lâm" mücerred ta'rîf olup medlûl-i ism ise müsemâdan ibâret ya'nî "lâm" ancak medhûlünü ta'rîf edip medlûl-i medhûlü ise efrâd olmayıp mâhiyyet olarak istiğrâk ise ancak bi'tibâri'l-efrâd olmasıyla hakîkaten medlûl-i "lâm" olmadığına mübtenîdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (عَلَى مَا أَنْعَمَ)¹

(عَلَى) kelimesi bi'tibâri'l-isbât (الْحَمْدُ لِلَّهِ) kavline müte'allık olup² (أُنْبِتَ هَذَا الْحَمْدُ عَلَيَّ إِنْعَامِهِ)³ mefhûmunda olur. (مَا) masdariyye olup mevsûle olmadığına delîl-i lafzî; mevsûlün âide ihtiyâcı hasebiyle (أَنْعَمَ بِهِ) takdîrinde olmak lâzım gelip halbuki (عَلَى مَا أَنْعَمَ) üzerine atfolunan (عَلَّمَ) kavlinde (مَا لَمْ نَعْلَمْ) mef'ûl olmak takrîbiyle bu takdîrin taazzür-i i'tibârıdır. Ve ammâ delîl-i ma'nevî; evsâf-ı Mün'im'den olan in'âm üzerine hamd nefsi-nîmet üzerine hamdden emken ü evceh olmasıdır ve mün'am bihden murâd hangi nîmet olduğuna sarîhan adem-i taarruzu, cemî'-i na'mâyı ihâtadan kusûr-i ibâreye ve hamdin zikrolunacak nîmete tevehhüm-i ihtisâs-ı taallukundan ictinâb ile nefsi-sâmi' her bir mezheb-i mümkinе zâhib olmasını ihtiyâra mebnîdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَعَلَّمَ مِنَ الْبَيَانِ)⁴

Cenâb-ı müellif bu fıkrada niam-ı ilâhiyyenin ba'zısı olan ta'lîm-i beyânı tasrîh ile nev'-i Benî Âdem'in bekâ-yı nev'inde muhtâc oldukları şey'in gıdâ vü libâs ü mesken ve def'-i mü'ziyât emsâli usûlüne kasd-ı işâret eylemişdir. Ve bunun beyân-ı icmâlîsi çünki ebnâ-yı beşer medenî bi't-tab' ya'nî sâir behâim gibi ale'l-infirâd yaşayamayıp min ciheti't-taayyüş temeddüne muhtâcdır. Ve temeddün, mahall be mahall akd-i cem'iyet ederek gıdâ vü libâs ü mesken emsâli havâyic-i zarûriyye-i beşeriyyelerinin tedârü-

1 Nimet vermesinden dolayı...

2 Bu hamd, O'nun nimet vermesi nedeniyle ortaya konmuştur.

3 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 110-111.

4 Ve beyânı öğretmesinden dolayı...

künde yekdiğere teâvün ü müşâreketden ibâretidir. Teâvün ise [26] her şahıs, sâhibine, mâ fi'd-damîrini ta'rîfe mevkûf olup ve turuk-ı ta'rîfden işâret ma'dûmât ve ma'kulât-ı sırfeye gayr-ı vâfi ve kitâbetde âlât ve harekât-ı gayr-ı zarûriyyeye ihtiyâcât sebebiyle yüsr u sühûlet müntefi olduğundan Cenâb-ı Bârî nev'-i insâna inâyet-i ta'lîm-i beyân ya'nî delâlet-i vaz'ıyye ile mâ fi'd-damîrini mu'rib ü muzhir olan mantık-ı fasîh ihsân buyurmuştur.

Ve bu ictimân intizâmı ancak mâlik oldukları eşyâ-yı fâzılanın yekdiğerden ahz ü mübâdelesiyle ve bu vetîrede cereyân-ı muâmele ise ittifâk-bahş-ı miyân-ı âhâd olacak adl ü istivânın vücûduyla olup ve illâ her şahıs muhtâc olduğu şey'e işihâ ve mâni' u müzâhim olanlara gazab u izdirâ ederek cevr ü teaddî vukûuyla esâs-ı ictimâ' u muâmelât rehîn-i tefrika vü tevhîn ve bu delil-i beyyin-i aklî ile beyne'n-nâs vücûd-i adl ü istivâya lüzûm, derece-i sübûta karîn olur. Ve adl cüz'ıyyât-ı gayr-ı mahsûraya mütenâvil olmayarak belki anıçün kavânîn-i külliyyeden ehemm ve bu kavânîn-i adliyye ise ilm-i şerâyi'den ibâret idüğü gayr-ı mübhemdir. Ve işbu kavânîni hatâdan masûn olarak alâ mâ yenbeğî takrîr edecek bir vâzı'dan elzem ve bu dahi Şâri'-i a'zamdır. Şâri' ise inkıyâd ü itâat-i enâma istihkâk ile mümtâz ü müstebidd olması emr-i lâbüdd olup bu istihkâkın takrîri ise ancak şerîati min indillâhi teâlâ olduğuna delâlet edecek âyât ya'nî mu'cizât-ı beyyinâta rehîn ve Peygamberimiz aleyhissalâtüvesselâmın a'lâ mu'cizâtı, fârik-ı hakk u bâtil olan Kur'ân-ı Mübîn'dir.

İşbu (وَعَلَّمَ مِنَ الْبَيَانَ مَا لَمْ نَعْلَمْ) kavli, lafz-ı “beyân”a iştimâli sebebiyle berâ'at-i istihlâle riâyeten ve ni'met-i beyânın celâletine tenbîhen atfu'l-hâss ale'l-âmm kabîlinden olarak beyânın şeref ü celâletine ﴿خَلَقَ الْإِنْسَانَ عَلَّمَهُ﴾¹ kavli-i şerîfînde beyne'n-niam tahsîs-i zikr ile olan işâret-i vâzıha müstağnî ani'l-beyândır. Ve (مِنَ الْبَيَانَ) kavlinde (مِنْ), (مَا لَمْ نَعْلَمْ) kavlini beyân olup sec'a riâyeten mukaddem ityân olunmuştur.

Mefhûm-i Fıkra: “Dahi Cenâb-ı Bârî'nin cümle-i cemîle-i niam-ı celîlesinden olarak mâ fi'd-damîri mu'rib ü muzhir olup elhân-ı tuyûr emsâli yekdiğere mültebis ü müşâbih olmayan mantık-ı fasîhi bizlere ta'lîm ü tefhîmi üzere hamd ederiz,” demekdir.

1 “İnsanı yarattı, ona konuşma yeteneği bahşetti.” (er-Rahmân 55/3-4)

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (وَالصَّلَاةُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ خَيْرٌ مِّنْ نَّطَقَ بِالصَّوَابِ، وَأَفْضَلُ مِّنْ أُوتِيَ
الْحِكْمَةَ وَفَضْلَ الْخِطَابِ)¹

Mukannin-i kavânîn olan Cenâb-ı Şâri'-i a'zama duâdır. (وَأَفْضَلُ مَنْ) kavli, kavânîn-i külliyyeye işâret olup zîrâ "hikmet" tefsîr-i *Keşşâf*'da ilm-i şerâyi'le müfesserdir.² Ve (أُوتِيَ) lafzı, şerîati min indi Rab-bihî olup min indi nefsihî olmadığına tenbîhdır. Ve îtâ-i şerîat ancak Cenâb-ı Bârî'ye sâlih olduğu mahall-i iştibâh olmamasıyla sarâhat-i zikr-i fâilden binâ-i mef'ûle udûl olunmuştur. (فَضْلَ الْخِطَابِ) kavli, mu'cize-i bâ-hire olan Kur'ân-ı Kerîm'i iştimâli sebebiyle mu'cizeye işâretidir. Zîrâ (فَضْلٌ) *temyiz* ma'nâsına olup ve kelâm-ı beyyin için *fasl* itlâkı şâyi' u mübeyyendir. (مَفْضُولٌ) ma'nâsına hamlolunduğu sûretde (فَضْلَ الْخِطَابِ) muhâtabın bilâ iltibâs ma'lûm u mütebeyyini olan kelâm-ı mülâhhas-ı beyyin demek olur. Veyâhûd (فَاصِلٌ) ma'nâsına hamlolunarak i'tikâdâtta hakk ile bâtil ve a'mâlde hatâ vü savâb beynini fâsıl olan hitâb müfâdında olur.

Meâl-i Fıkrateyn: "Dahi duâ-yı mahsûs, fermân-fermâ-yı mülket-i râstî vü savâb olan enbiyâ-yı ızâmın eşref ü ecelli ve şerâyi' u mu'cizât ile kesb-i ihtisâs eden rusûl-i kirâmın efdal ü ekmeli Nebî-i Kerîm-i Muhterem Muhammedü'l-Mustafâ sallallâhu aleyhi vesellem efendimiz hazretlerine olsun," demekdir.

Musannif rahimehullah tevfiye-i tasliye-i Cenâb-ı Şâri'-i a'zama irdâfen ahkâm-ı şer'-i mübîni tenfîz ü telkîn ve mesâmi'-i inkıyâd-i ibâda teblîğ ü tebyînde Şâri'-i a'zama hâdim ü muîn olan zevât-ı sûtûde-sifât aleyhim ekmelü't-tahiyyât hazerâtına duâ edip buyururlar ki:

(وَعَلَى آلِهِ الْأَطْهَارِ وَصَحَابَتِهِ الْأَخْيَارِ)³

Ya'nî dahi ol duâ-yı mahsûs, âl-i ethâr ve sahâbe-i ahyârı üzerine olsun. Asl-ı (آل), tasgîri (أَهْلٌ) olduğu delâletiyle, (أَهْلٌ) olup isti'mâli ashâb-ı şeref ü meziyyet ve erbâb-ı hatar u azamet olan havâssa hâssdır. Meselâ (أَهْلُ الْحَجَّامِ)⁴ denilip (آلُ الْحَجَّامِ) denilmez. Kezâlik ukalâya muhtass olup

1 Salât ü selâm, doğruyu konuşanların en hayırlısı, kendisine hikmet ve fasl-ı hitap verilenlerin en faziletli olan Efendimiz Muhammed Mustafâ'nın (s.a.v.) üzerine olsun!

2 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, IV, 77.

3 Onun temiz âline ve hayırlı sahâbesine de salât ü selâm olsun!

4 Hacamatçının âilesi / yakınları

(أُولَئِكَ) ve (أُولَئِكَ) ve (أُولَئِكَ) ve (أُولَئِكَ) itlâk olunmaz. Kisâi (أَهْلٌ) ve (أَهْلٌ) ve (أَهْلٌ) ve (أَهْلٌ) isti'mâlîni bir a'rabî-i fasîhden rivâyet etmiştir. (أَصْحَابٌ) ile (صَاحِبٌ), (أَطْهَارٌ), (أَطْهَارٌ) gibi, cem'-i (طَاهِرٌ) ve (أَحْيَاءٌ), sıfat-ı müşebbehe olarak müfredi teşdîd ile (خَيْرٌ)'dur. [27] Zîrâ muhaffefe cemâl ü mebsimde ve müşeddede dîn ü salâhda müsta'meldir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَمَّا بَعْدُ)¹

Aslı ² (مَهْمَا يَكُنْ مِنْ شَيْءٍ بَعْدَ الْحَمْدِ وَالشَّيْءِ وَالصَّلَاةِ) olup (أَمَّا) kelimesi mübtedâ olan ism ya'nî (مَهْمَا) ile şart olan fi'l mevkiinde vâki' ve ma'nâlarını mutazammın u câmi' olduğundan şart ile mübtedânın hakkını kazâ ve muhâfaza-i levâzımına riâyet tarîkiyle bi-kadri'l-imbkân ibkâ için ma'nâ-yı şartı tazammunu cihetle ağleb-i mekânda şarta lâzım gelen "fâ"nın cevâb-ı (أَمَّا)'ya lühûku ve ma'nâ-yı ibtidâyı tazammunu hasebiyle mübtedâyâ lâzım olan ismin lüsûku iltizâm olunmuştur. Ve bunun için ahvâl-i müteallikât-ı fi'lide tahkîkât-ı mezîde gelse gerekir. (مَهْمَا) lafzı kelime-i basîta olup meânî-i selâsede isti'mâl olunur. Evvel, tazammun-i ma'nâ-yı şart ile zamândan gayrı bir mefhûm-i gayr-ı müteakkıl ve sâni, zarf olarak zamân ile şartda ve sâlis istifhâmda müsta'meldir. (يَكُنْ) fi'li (يُوجَدُ) ma'nâsına fi'l-i tâmm olup fâili (مَهْمَا)'ya râci' zamîr ve (مِنْ شَيْءٍ) anı takrîr olarak fâidesini ta'mîm ve ziyâde-i beyândır.³

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (فَلَمَّا كَانَ)

(لَمَّا), (إِذَا) ma'nâsına zarf olup isti'mâl-i şart ile müsta'mel olarak lafzen veyâ ma'nen fi'l-i mâzîye dâhil olur. Sîbeveyh'in ⁴ «لَمَّا» لِيُفَوِّعَ غَيْرِهِ وَإِنَّمَا يَكُونُ kavline, ba'zıları «(لَمَّا), (لَوْ) gibi harf-i şart olup şu kadar ki (لَوْ) intifâ-i evvelden nâşi intifâ-i sâni içündür ve (لَمَّا) sübût-i evvelden nâşi sübût-i sâni içündür,» deyü tevehhüm etdiler. Evvel ile murâd şart ve sâni ile cezâdır. Lâkin muvâfik-ı savâb olan vech, vech-i mütekaddim olarak (لَمَّا) zarf olup harf-i şart değildir ve Sîbeveyh'in (لَوْ)'e teşbihi, lafzen veyâ ma'nen mâzî üzere duhûl dedir.

1 Hamdele ve salveleyi ifâdan sonra imdi...

2 Hamd ve salâtdan sonra bir şey varsa...

3 Krş: Siyâlkütî, *Hâşiye*, I, 115-116.

4 kendisi dışındaki bir şeyin vukûunu gerektirdiğinden, (لَوْ) gibidir. bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, IV, 356.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (عِلْمُ الْبَلَاغَةِ وَتَوَابِعُهَا مِنْ أَجْلِ الْعُلُومِ قَدْرًا وَأَدَقَّهَا سِرًّا)¹

İlm-i belâgatle murâd ilm-i meânî ve beyân ve ilm-i tevâbiıyla bedî'dir. "Ecellü'l-ulûm" da olan "ulûm" u ba'zı ehl-i fen ulûm-i Arabiyye'ye tahsîs ile ulûm-i 'âliye ile i'tirâzdan tedârük-i mahlasa riâyet etmişler ise de Mu-sannif ilm-i belâgati cemî'-i ulûmdan ecell ü a'zam kılmayıp belki ulûm-dan bir tâifeyi mâsivâsından ecell ittihâziyle belâgati o tâifeden addeylemiş olduğundan "İlm-i mezkûr ilm-i kelâm u fikh u tefsîr u hadîsden ecell-dir," denilmek lâzım gelmez ki hattâ i'tibâr-ı tahsîse ihtiyâc messetmiş ola. Maazâlik bu misillü kelimât-ı ashâb-ı müellefât ma'riz-i tergîb ü iğrâda mübâlağa ve iddiâyâ mahmûl ü merhûn ve ﴿كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ﴾²dur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (إِذْ بِهِ يُعْرَفُ دَقَائِقُ الْعَرَبِيَّةِ وَأَسْرَارُهَا وَبِهِ يُكْشَفُ عَنْ وُجُوهِ الْإِعْجَازِ فِي نَظْمِ الْقُرْآنِ أَسْتَاذُهَا)³

(إِذْ بِهِ) kavlinde zamîr ilm-i belâgat ve tevâbiine râci'dir. Ya'nî dakâyık u esrâr-ı Arabiyye'yi ma'rifet ancak ilm-i belâgatle olup gayrısıyla bilinmez. Bu cihetle sirran edakk-ı ulûmdan olur ve nazm-ı Kur'an'da vücûh-i i'câzdan izâle-i estâr bilhâssa ilm-i meânî ve tevâbiıyla cilve-sâz olup binâberîn ilm-i belâgat kadren ecell-i ulûmdan olur. Zîrâ vücûh-i i'câzdan keşf-i estâr ile murâd, Kur'an-ı Kerîm, dakâyık u esrâr ve hâric ez-tavk-ı beşer havâss u âsârî iştimâli cihetle a'lâ merâtib-i belâgatde olarak mu'ciz idüğünü ma'rifetden kinâye ve bu ma'rifet Nebî aleyhisselâm ile vârid olan ahbâr u ahkâmın cümlesini tasdîk ile isr-i şerîf-i saâdet-redîflerine mütâbeat ü iktifâ ve menhec-i kavîm ve tarîk-ı müstakîm olan sünnet-i seniyyelerine iktidâyî istilzâm ile vesîle-i saâdet-i ebediyedir. Ve bu vechile ilm-i belâgatin ma'lûmu ecell-i ma'lûmâtıdan ve gâyeti olan tasdîk-i Nebî eşref-i gâyâtıdan olması, ilm-i mezkûrun dahi ecell ü eşref-i ulûmdan olmasını müeddî olur. Zîrâ ilmin şeref ü celâleti ma'lûm u gâyetinin meziyyetiyledir. "Ma'lûm", Şerh-i Mevâkıf'da zikrolunduğu üzere, ba'zen mahmûl ve ba'zen mevzû-i mesâile itlâk olunur⁴ ve bu ilmin mahmûlât-ı mesâili, dakâyık u esrâr-ı Kur'âniyye'yi havî vü şâmil olan dakâyık u esrâr ve mevzûu, muktezâ-yı

1 Belâgat ve ona bağılı ilimler, en kıymetli ve en incelikli ilimlerdenidir.

2 "Her grup kendi elindekiyle övünür hâle geldi." (el-Mü'minûn 23/53)

3 Çünkü Arap dilinin incelikleri ve sırları bu ilimle bilinir, Kur'an nazmındaki i'câz vecihleri üzerinde bulunan perdeler onun sayesinde aranır.

4 Cürçânî, Şerhu'l-Mevâkıf, I, 46.

hâle mutâbakati haysiyetinden lafz-ı Arabî olup bunda Kur'ân-ı Kerîm'in dahi indirâcı der-kârdır.¹

Ve Musannif'in (وَبِهِ يُكْشَفُ عَنْ وُجُوهِ الإِعْجَازِ) kavliyle Sâhib-i *Miftâh*'ın, müdrik-i i'câz ancak zevk olup ve nefis-i vech-i i'câzdan keşf-i kınâ' mümkün olmadığı hakkında olan kelâmını tevfiğe deriz ki: Sâhib-i *Miftâh*'ın murâdı i'câz her ne kadar kâbil-i idrâk ise de melâhat gibi vasfı adîmül'imkân idüğünü îraddan ibâret olup bu mefhûmu (شَأْنُ الإِعْجَازِ عَجِيبٌ يُدْرَكُ وَلَا شَأْنُ الإِعْجَازِ عَجِيبٌ يُدْرَكُ وَلَا شَأْنُ الإِعْجَازِ عَجِيبٌ يُدْرَكُ وَلَا شَأْنُ الإِعْجَازِ عَجِيبٌ يُدْرَكُ وَلَا) ² kavliyle tasrih eylemiştir. Ve Musannif'in kelâmı vasf-ı i'câzın [28] imkânına dâll olmayıp belki idrâk-i i'câz ancak bu ilmden iktibâs olunan zevk ile olup ulûm-i sâire vesîle-i idrâk olmadığını beyândır.

el-Hâsıl, Musannif'in isbât eylediği keşf idrâke ve Sâhib-i *Miftâh*'ın nefyeylediği keşf vasf u beyâna haml olunmakla tegâyur-i taallukayn hasebiyle nefy ve isbât-ı keşf beyninde olan tedâfü' mündefi' u zâil ve kelâm-ı Musannif'de bu ilmin mâ bihi'l-keşf olmasını bu ilmden iktisâb olunan zevk ve mezîd-i zekâ vesâtatiyle olmaklığı i'tibâriyle Musannif'in keşfi ilme ve Sâhib-i *Miftâh*'ın zevke hasretmeleri beyninde olan münâfât-ı zâhiriyyenin dahi te'vîl ü te'lîfi hâsıl olur. Ve bu hasr ulûm-i sâireye nisbetle hasr-ı izâfî olup hasr-ı hakîkî olmadığı cihetle Arab'ın i'câza vukûfu ancak selîka vü tabîat hasebiyle olması medâr-ı i'tirâz olamaz. Ve vech-i i'câzın ancak bu ilm ile idrâk olunduğuna *Miftâh*'dan mevâzi'-i adîdede işâret olup meselâ ilm-i istidlâlde vech-i i'câz cins-i fesâhat ve belâgatden bir emr olarak ilm-i meânî ve beyâna tûl-i hizmetden başka iktisâb ü vüsûle tarîk olmadığını ityân³ ve mevzi-i âharda husûl-i ilm-i usûl-i Arabiyye'den sonra bu ilmeynden ziyâde vech-i i'câzdan keşf-i kınâ' edecek ilmin adem-i vücûdu nu beyân eylemiştir.⁴ Ve fakat ilm-i belâgati ihâta Cenâb-ı Allâmü'l-guyûbdan gayrıya mümteni' olmasıyla vech-i i'câzı beyân ve hakikatini idrâk ü îkân derece-i imkândan müteâlî ve bu cihetle künh-i belâgat-i Kur'ân ancak ilm-i şâmil-i ilâhî tahtında dâhil olduğu Sâhib-i *Miftâh*'ın kelâmından⁵ dahi münclüdür.

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 120.

2 İ'câzın idrâk edilebilen ama anlatılmayan ilginç bir tarafı vardır. bkz. Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 526.

3 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 615.

4 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 531-532.

5 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 356.

Ve vücûh-i i'câzı tahte'l-estâr muhtecibe olan eşyâya nefside teşbîh istiâre-i bi'l-kinâyê ve estârı vücûh-i i'câz için isbât istiâre-i tahyîliyye olup zikr-i vücûh dahi îhâmîdir. Zîrâ îhâm, karîb ve baîd iki ma'nâsı olan bir lafzı îrâd ile ma'nâ-yı baîdini murâd etmektedir. Ve "vech" in ma'nâ-yı karîbi vech-i hakîkî olup burada murâd ma'nâ-yı baîdi olarak bu dahi mûcib-i i'câz olan turuku merâtib-i belâgatden ibâretîdir veyâhûd i'câzı suver-i haseneye teşbîh istiâre-i bi'l-kinâyê ve isbât-ı vücûh istiâre-i tahyîliyye olup mülâyim-i müşebbeh bih olan estârı zikr terşîhdir.¹ Ve bu sûretle Şârih-i merhûmun takrîri Musannif'in istiâre-i bi'l-kinâyede olan ıstılâhı üzere câridir.

Ve "Kur'ân", (فُعْلَانٌ) vezninde *makrû'* ma'nâsına masdar bi-ma'nâ mef'ûl olup Hazret-i Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi vesellem efendimize nâzil olan kelâm-ı kadîm için alemiyyete menkûldür. Ve nazm-ı Kur'ân, îcâb-ı makâma göre muktezâ-yı akl her ne ise o vech üzere meânî-i sevânîsi mürettebe ve delâlâtı vuzûh u hafâda mütenâsika olarak te'lîf-i kelimâtı olup yoksa mücerred nutkda teâkub u tevâlîsiyle keyfe me'ttûfika ba'zısının ba'zısına inzımâmı değildir. Lâkin nazm-ı hurûf bunun hilâfında olup zîrâ hurûfun nutkda tevâlîsi iktizâ edeceği ma'nâ mu'teber olmadığı hâldedir. Hattâ (ضَرْبٌ) mekânında (رَبَضٌ) denilse fesâd-ı nazm-ı hurûfu müeddî olmaz. Ve i'câz-ı kelâm mücerred elfâz ile olmayıp ve illâ letâif-i ilm-i meânî ve beyânın nefsi-elfâza adem-i taallukundan nâşî bunlar için i'câzda medhal olmamak lâzım gelir. Anınçün Musannif rahimehullâh "nazm" ı "lafz" üzerine tercîh u ihtiyâr edip "nazmu'l-Kur'ân" ta'bir eylemiştir. Ve bir de ihtiyâr-ı ta'bir-i "nazm" da istiâre-i latîfe ve kelimât-ı Kur'ân misâl-i dürer-i gurer olduğuna işâret-i matbû'a vardır ki te'lîf-i mezkûr leâlin silke idhâline teşbîh olunup müşebbeh bihe mevzû' olan lafz-ı "nazm" te'lîf için istiâre veyâhûd kelimât-ı Kur'ân dürere teşbîh olunup anınçün tahyîlen nazm isbât olunmuşdur.² Vech-i evvelde istiâre-i musarraha ve sûret-i sâniyyede mekniyye olur.

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (وَلَمَّا كَانَ الْقِسْمُ الثَّلَاثُ مِنْ «مِفْتَاحِ الْعُلُومِ» الَّذِي صَنَعَهُ الْفَاضِلُ الْعَلَامَةُ أَبُو يَعْقُوبَ يُوسُفَ السَّكَّاكِيَّيَ أَعْظَمَ مَا صُنِفَ فِيهِ مِنَ الْكُتُبِ الْمَشْهُورَةِ نَفْعًا لِكُونِهِ أَحْسَنَهَا تَرْتِيبًا)³

1 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 69-70.

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 124.

3 Büyük belâgar âlimi Ebû Ya'kûb Yûsuf es-Sekkâkî'nin kaleme aldığı *Miftâhu'l-Ulûm* adlı eserin üçüncü bölümü, tertibinin güzelliğinden dolayı bu sahanın meşhur kitapları içerisinde en faydalı olanıdır.

Fâzıl-ı Allâme Sirâcüddîn ve'l-mille Ebû Ya'küb Yûsuf Sekkâkî *tegamedehullâhu bi-gufrânihî*¹ musannefâtından mu'temed-i eslâf ve müstened-i ahlâf olan *Miftâhu'l-'Ulûm* nâm kitâb-ı belâgat-nisâbdan kısm-ı sâlis, müellefât-ı meşhûre-i ilm-i belâgatın min ciheti't-tertib ahseni olmasıyla cihet-i istifâde vü intifâ'da a'zamı olduğunu beyândır. Kitâb-ı mezkûrun kısm-ı evveli sarf ve kısm-ı sânisî nahv ve sâlisî meânî vü beyân ü bedî' ve râbii arûz [29] ve hâmisi mantık olup² Musannif rahimehullâh işbu kitâbı, kitâb-ı mezkûrun kısm-ı sâlisinden iltikât u telhîs ve bu mukaddime ile kitâb-ı mezkûr işbu kitâb-ı *Telhis'e* me'haz ü esâs olduğunu tebyîn ü tensîs eylemiştir. "Tertîb", her bir şey'i kendi mertebe-i münâsibesine vaz' etmektir ki meselâ her bir meselenin mevâzî' u merâtibi olup o merâtibe ba'zısı ba'zısından elyak u ehakk olmasıyla merâtib-i mezkûreye müstehakkını vaz' u takrîb ahsen-i tertîb olur. Bu makâlin sıhhatine vukûf murâd olunursa Şeyh Abdülkâhir'in *Delâil-i İ'câz* ve sâir müellefâtına mürâcaat olunmak icâb eder ki te'lîf-i kısm-ı sâlise nisbetle müellefât-ı mezkûre leâlîsi tenâsür etmiş ikd-i münfasıma şebîh müşâhede olunur. Ya'nî ecell-i müellefât-ı ilm-i belâgatden olan âsâr-ı dürer-nisâr-ı Şeyh, *Miftâhu'l-'Ulûm*' un meblağ-ı hüsn-i intizâmında olmadığı inde'l-muâyene tahakkuk eder.

قَالَ رَحْمَهُ اللهُ: (وَأَتَمَّهَا تَحْرِيرًا وَأَكْثَرَهَا لِأُصُولِ جَمْعًا)³

(تَحْرِيرًا), kelâmı zevâiddan tehzîb ü tenkîhdir. (أُصُولٌ) *kavâid* ma'nasına olup müte'allık-ı "lâm" (جَمْعًا) kavliyle müfesser olan mahzûf olarak (وَأَكْثَرَهَا جَمْعًا لِأُصُولِ جَمْعًا) takdîrindedir. Ve bu takdîre bâ'is masdar üzerine ma'mûlünün adem-i cevâz-ı tasaddürü olup çünkü masdar inde'l-amel (أَنْ) maa'l-fi'l ile ya'nî meselâ (جَمْعًا لِأُصُولِ) terkîbi (أَنْ يَجْمَعَ لِأُصُولِ) lafzıyla müevveldir. Ve (أَنْ) maa'l fi'l mevsûl olup makâm-ı mevsûl ise mâ-fevk-i ma'mûldür. Zirâ mevsûl ile sıladan birinin bi-dûni'l-âhar kelâmdan cüz'iyeti gayr-ı mücâz olmasıyla ikisi şey'-i vâhid hükmünde ve bu cihetle mürettebül-eczâ olarak sıla bilâ fâsıla ziyi-i mevsûlde olması taht-ı lüzûmda olduğundan ma'mûlât-ı sıladan bir şey'in mevsûl üzerine takaddümü mü-

1 Allah onu bağışlasın ve (kılıcın kınında muhâfazası gibi) kötülüklerden muhâfaza buyursun!

2 *Miftâhu'l-'Ulûm*' un mevcut baskısında mantık dördüncü, arûz ise beşinci ilim olarak zikredilir. Krş: Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, s. 544, 617.

3 Kitap ayrıca, gereksiz bilgilerden kusursuz biçimde arındırılmış ve (emsallerine nazaran) bu ilmin temel kurallarını en güzel şekilde bir araya getirmiştir.

rettebü'l-eczâ olan şey'den bir cüz'ün o şey' üzere takdîmine şebîh olur. İşte beyne'l-kavm meşhûr olan budur. Lâkin azhar olan, ma'mûl eğer zarf veyâ şibh-i zarf olan cârr u mecrûr olur ise masdar üzere takdîmi câiz olmasıdır. Nazm-ı celilde ¹ ﴿فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيُ﴾ ve ² ﴿لَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ﴾ kavli-i şerîfleri gibi. Zîrâ maksûd Hazret-i İsmâîl aleyhisselam maiyyet-i akdes-i Cenâb-ı İbrâhîm aleyhi ekmelü't-tahiyye ve't-teslîmde sa'y-ı kazâ-yı hâcât ve kifâyet-i mühimmâta kesb-i iktidâr eylediği sinne hîn-i bulûğunda zebh ile emrolunduklarını beyân olup bu ma'na ise (مَعَهُ)'nun (سَعْيٍ)'e taallukuyla hâsıl olur. Ve kezâlik ﴿لَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ﴾ kavli, re'fet-i mukayyedeyi nefy olarak bu ise (بِهِمَا)'nın (رَأْفَةٌ)'e taallukuyla hâsıl olur.³ Ve bunun emsâli kelâm-ı Arab'da ekser ve cümlesiyçün takdîr-i müte'allık-ı müfesserde olan tekellûf gayr-ı münkerdir. Ve bir şey' ile müevvel olan her şey'in hükmü müevvel bihinin hükmü olmak ya'nî müevvel bihin cemî'-i ahkâmına teşrîk kılınmak gayr-ı melzûm ve ba'zı ahkâmının sarîh lafzına cevâz-ı ihtisâsı ma'lûmdur. Şununla berâber ki amel-i zarfda râyiha-i fi'l kâfi ve bu ise (جَمْعًا) lafzında mevcûd olarak ihtiyâc-ı te'vîl müntefidir. Çünkü mazrûfun zarfında vukû' ve andan adem-i infikâkine mebnî zarf şey'-i mazrûfun nefsi menzilesine tenezzül etmiş olduğu cihetle zarf-ı zamân ve mekân ve şebîhi olan cârr u mecrûrda bir hâl ü şân mevcûddur ki zurûfun gayrıda nâ-meşhûd ve hasâis-ı zurûfdan ma'dûd olup sâireye sârî olmayan ittisa' u fûshat zurûfda cârîdir.

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (وَلَكِنْ كَانَ غَيْرَ مَضُونٍ عَنِ الْحَشْوِ وَالطُّوِيلِ وَالتَّعْقِيدِ، قَابِلًا لِلْإِخْتِصَارِ، مُفْتَقِرًا إِلَى الْإِبْضَاحِ وَالتَّجْرِيدِ، أَلْفَتْ مُخْتَصَرًا)⁴

(حَشْوُ), kelâmdan asl-ı murâdî edâda kendisinden istîğnâ olunan lafz-ı zâiddir. (تَطْوِيلُ), masdar bi-ma'nâ mef'ûl olup murâd bilâ fâide asl-ı murâd üzere zâid olan kelâmdır. Ve “haşv” ile “tatvîl” beyninde olan fark-ı mu'temedün bih-i ıstîlâhî; haşv zâid-i muayyen ve tatvîl zâid-i gayr-ı muayyen olmaktan ibâret idüği bâb-ı itnâbda mübeyyendir. (تَعْقِيدُ), kelâm muğlâk

1 “Yanında koşacak çağa ulaşınca...” (es-Sâffât 37/102)

2 “Onlara duyduğunuz merhamet duygusu, sizi (Allah'ın hükmünü uygulamaktan) alıkoymasın.” (en-Nûr 24/2)

3 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 125.

4 Kitap, bu ayırıcı vasıflarına rağmen birtakım fazlalıklar, uzatmalar, anlaşılması güç ifadeler içeriyordu ve özetlenmesi, izah edilmesi ve ayıklanması gereken bazı noktaları vardı. (Bu ihtiyaca cevap verebilmek için) bir muhtasar kaleme aldım.

olup tahsil-i ma'nâsı zihne müteassir olmaktır. (فَابِلًا) lafzı (كَانَ) için haber ba'de haber ve (مُفْتَقِرًا) haber-i âhardır. İhtisâr tatvile ve îzâh ta'kide ve tecrîd haşve nâzırdır. (اِخْتِصَارًا), ibâre-i kalîle ile asl-ı murâda mutâbık kelâm îrâdidir ve (فَلَمَّا كَانَ عِلْمٌ كَافِيًا) kavli (أَلْفَتْ مُحْتَصِرًا) kavli (لَمَّا كَانَ الْقِسْمُ الثَّالِثُ) kavlinde olan (لَمَّا)'nin cevâbı olup

Mefhûm-i Kelâm: “Ne zamân ki ilm-i belâgat ve tevâbii min ciheti'ti'l-kadr eccl ü eşref [30] ve min ciheti's-sırr edakk u eltaf-i ulûmdan olup zîrâ dakâyık u esrâr-ı Arabiyye'ye ma'rifet ve nazm-ı Kur'ân-ı Mübîn'de olan vücûh ve merâtib-i i'câzın keşf-i estâr u hafâsıyla idrâkine vuslat ancak bu ilm-i belâgatle olduysa ve Yûsuf-i Sekkâkî'nin eser-i kilik-i bâri'i olan *Miftâhu'l-'Ulûm*'dan kısım-ı sâlis müellefât-ı meşhûre-i ilm-i belâgatın min ciheti't-tertîb ahsen ü eccl ve min ciheti't-tahrîr ve't-tehzîb etemm ü ekmeli ve cem'-i usûl ü kavâidde ekser u eşmeli olmasıyla min ciheti'n-nef kütüb-i mezkûrenin a'zam u eccl olup lâkin haşv ü tatvîl ü ta'kidden gayr-ı masûn ve bu cihetle îzâh u ihtisâr u tecrîde ihtiyâcî rû-nümûn bulunduyduysa fenn-i mezkûrde bir kitâb-ı muhtasar te'lîf eyledim. Ya'nî esbâb-ı mebhûse işbu kitâb-ı muhtasar u mûlahhas *Telhis*'i te'lîfe bâ'is oldu,” demekdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (يَتَضَمَّنُ مَا فِيهِ مِنَ الْقَوَاعِدِ)¹

Muhtasar-ı mezkûr, kısım-ı sâlisde olan kava'idi mutazammındır. (قَوَاعِدُ), (فَاعِدَةٌ)'ün cem'i olup kâide bir hükm-i küllîdir ki istifâde-i ahkâm-ı cüz'iy-yâtına vüsûl için cüz'iy-yâtı üzere muntabık u sâdık ola. Meselâ (كُلُّ حُكْمٍ (هُدَا كَلَامٍ مَعَ الْمُتَكَبِّرِ وَكُلُّ كَلَامٍ مَعَ الْمُتَكَبِّرِ يَجِبُ أَنْ يُؤَكَّدَ)⁴) kavli ya'nî “Her bir hüküm ki muhâtab-ı münkire ilkâ vü inbâ etmek murâd edesin; o hükmün bi-tarîki't-te'kid îrâdî vâcibdir,” zâbıtası bir kâide ve hükm-i küllîdir ki muhâtab-ı münkire ilkâ olunan (إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ)² ve (إِنَّ عَمْرًا رَاكِبٌ)³ emsâli cüz'iy-yât üzerine muntabık ya'nî bir suğrâ-yı sehletü'l-husûle kübrâ ittihâzı mümkün ü muvâfık olarak (هُدَا كَلَامٍ مَعَ الْمُتَكَبِّرِ وَكُلُّ كَلَامٍ مَعَ الْمُتَكَبِّرِ يَجِبُ أَنْ يُؤَكَّدَ)⁴ kaziyyesinin teşekkülüyle (هُدَا كَلَامٍ يَجِبُ أَنْ يُؤَكَّدَ)⁵ neticesi tahassul eder.

1 Bu muhtasar, *Miftâh*'ta yer alan temel belâgat kurallarını içermektedir.

2 İnan ki Zeyd ayakta.

3 İnan ki Amr (atına vb.) binmiş.

4 Bu, hükmü kabul etmeyen birine söylenen sözdür. Böyle birine kelâm, pekiştirilerek verilmelidir.

5 Bu, pekiştirilmesi gereken bir kelâmdır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَيُشْتَمَلُ عَلَى مَا يُحْتَاجُ إِلَيْهِ مِنَ الْأَمْثِلَةِ وَالشَّوَاهِدِ)¹

Muhtasar-ı mezkûr, tebyîn-i kavâidde muhtâc olunan emsile ve şevâhid üzere müştemildir. (أَمْثِلَةٌ), kavâidi îzâh u iş'âl ve fehmi müstefide îsâl için îrâd edilen ve (شَوَاهِد), Tenzîl-i Mübîn veyâhûd Arabiyyet'i mevsûk olan kelâm-ı Arab'dan isbât-ı kavâidde kendisiyle istişhâd olunan cüz'iyât olup şevâhid emsileden ehassdır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَلَمْ أَلْ جُهْدًا فِي تَحْقِيقِهِ وَتَهْدِيْبِهِ، وَرَبَّيْتُهُ تَرْبِيًّا أَقْرَبَ تَنَاوُلًا مِنْ تَرْبِيْبِهِ)²

(أَلْ) medd-i “elif” ve damm-ı “lâm” ile *taksîr* ma'nâsına (أَلْ) den ³ (لَمْ أَفْضِرْ) mefhûmundadır. (جُهْدٌ) damm u fethle *ictihâd* ma'nâsına olup damm ile *tâkat* ve feth ile *meşakkat* ma'nâsına olduğu Ferrâdan mervîdir. Ve (أَلْ), (لَا أَلْوَكُ جُهْدًا), kavillerinde mef'ûleyne mu'addî olarak müsta'mel olup ma'nâ (لَا أَمْنَعُكَ جُهْدًا) ya'nî “Seni ictihâd cihetinden men' etmem,” demektir ve kelâm-ı Musannif'de mef'ûl-i evvel olan “kâf”-ı hitâbın hazfî, maksûd olmadığına mebnî olup (لَمْ أَمْنَعُ اجْتِهَادًا) demektir. (تَهْدِيْب), *tenkîh* ma'nâsınadır. (تَنَاوُل), *ahz* ma'nâsına olup asl-ı vaz'da bir şey'i ahz için medd-i yedir. (مِنْ تَرْبِيْبِهِ) kavlinde izâfe-i masdar fâil veyâ mef'ûle olarak tertîb-i Sekkâkî veyâhûd tertîb-i kısm-ı sâlis demektir.

Mefhûm-i Fıkra: Muhtasar-ı mezkûrde zikrolunan ebhâsın tahkîk u tavzîh ve tehzîb ü tenkîhine bezl-i ictihâdda tecvîz-i kusûr u tesâmüh etmeyip sehlû't-tenâvül olarak tertîbini beyândır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَلَمْ أَبَالِغْ فِي اخْتِصَارِ لُفْظِهِ تَقْرِيْبًا لِتَعَاطِيْبِهِ وَطَلْبًا لِتَسْهِيْلِ فَهْمِهِ عَلَى طَالِبِيْهِ)⁴

(تَقْرِيْبًا) lafzı (لَمْ أَبَالِغْ) kavlinin min ciheti'l-ma'nâ mutazammın olduğu fi'l-i (تَرَكَتُ الْمُبَالِغَةَ فِي الْاِخْتِصَارِ تَقْرِيْبًا) mefhûmundadır. Ya'nî “İşbu kitâb-ı muhtasarın ihtisâr-ı lafzında takrîb-i tenâvül ü te'âtî ve teshîl-i fehmi müte'âtî garazıyla tarîk-ı sa'bû'l-ubûr-i mübâlağa-

- 1 Bu muhtasarda, temel belâgat kurallarını ispat için gerekli örnek ve şahitlere de yer verilmiştir.
- 2 Bu muhtasarı meydana getirmek için yapılması gerekli incelemeler ve düzenlemeler konusunda elimden gelenin en iyisini ortaya koymaya ve eserin tertibini *Mifâh*'ın tertibinden daha güzel bir noktaya taşımaya büyük gayret sarf ettim.
- 3 Kusur etmedim.
- 4 Özet yapıyım derken aşırıya kaçmamaya da özen gösterdim ki eserden istifade daha rahat ve anlaşılması talebe için daha kolay olsun.

ya tahattî etmeyip ya'nî mübâlağayı terk eyledim,” demekdir. Egerçi işbu (لَمْ أَبْلِغْ) fi'l-i menfisi fi'l-i müsbet olan (تَرَكْتُ الْمُبَالَغَةَ) ma'nâsına haml ile te'vîl olunmasa (تَقْرِيبًا) lafzı medhûl-i nefy olan (أَبْلِغْ) fi'line müte'allık olarak ma'nâ ihtisârda mübâlağa takrîb-i te'âtî ve teshîl-i fehîm-i tâlib garazına mübtenî olmayıp belki emr-i âhar için olmak mefhûm-i sakîmini tefhîm ederdi. Ve bu da Şeyh'in *Delâil-i İcâz*'da zikrelediği şu asla mebnîdir ki: “Alâ vechinmâ kendisinde mef'ûlün bih ve mef'ûlün leh ve sıfat ve hâl emsâli kuyûd ile mukayyed olan bir kelâma dâhil olan nefyin o takyîde râci' ve hâssaten takyîd-i mezkûr için vâki' olması inde'l-bülegâ nefyin muktezâ-yı aslîsinden olup meselâ ¹ (لَمْ يَأْتِكِ الْقَوْمُ أَجْمَعُونَ) denilse ictimâi nefy olmuş olur ve bu kâidede şekke tarîk yokdur.”² Ve kelâm-ı Musannif (تَقْرِيبًا) lafzıyla mukayyed olarak ber-vech-i meşrûh fi'l-i müsbetle te'vîl olunmasa nefy takrîbe taalluk ederek mefhûm-i mezkûru müfîd olur. Cenâb-ı [31] Müellif'in kısm-ı sâlisî câmi'-i haşv ü tatvîl ü ta'kid olmasıyla evvelen tasrîh ve sâniyen kâbil-i ihtisâr ve muhtâc-ı îzâh u tecrîd olduğunu ityân ile îmâ vü telvîh ve sâlisen kendi te'lîfi muhtasar u münakkah ve sehlü'l-me'haz olup kısm-ı sâlisî gibi haşv ü ta'kid ü tatvîlden âzâde olmasıyla bi-tarîki'ta-rîz tavsîf u takbîhi derece-i ifrâta i'tilâ olduğunu Şârih-i merhûm sûret-i kasekle beyân u inbâ eylemiştir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَضَفْتُ إِلَى ذَلِكَ فَوَائِدَ عَثُرْتُ فِي بَعْضِ كُتُبِ الْقَوْمِ عَلَيْهَا وَزَوَائِدَ لَمْ أَطْفُرَ فِي كَلَامِ أَحَدٍ بِالتَّضْرِيحِ بِهَا وَلَا الْإِشَارَةَ إِلَيْهَا)³

“Kısm-ı sâlisî-i *Miftâh-ı 'Ulûm*'da mevcûd olan kavâid ve sâir emsile ve şevâhîde ba'zı kütüb-i kavimde zafer-yâb olduğum fevâidi ve kavmden bir ferdin kelâmında ne tasrîh ve ne işâretle muttali' olamadığım zevâidi izâfe eyledim,” demekdir. Musannif-i merhûmun kütüb-i eimme mültekatâtına (فَوَائِد) ve kendi muhtere'ât-ı hâtırına (زَوَائِد) ta'bîr eylemesi ta'bîr-i emlah u ahsendir.

1 Sana halkın tamamı gelmedi.

2 Cürcânî, *Delâilü'l-İcâz*, s. 279.

3 (*Miftâh*'taki kâide, örnek ve şevâhîde ilâveten) muhtasara, bazı belâgatçıların kitaplarından derlediğim faydalı nükteleri ekledim ve bırakın açık işâreti, herhangi bir yerde îmâ yoluyla temas edildiğini bile görmediğim birtakım özgün katkılarda bulundum.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَسَمَّيْتُهُ «تَلْخِيصَ الْمِفْتَاحِ»)، وَأَنَا أَسْأَلُ اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ أَنْ يُنْفَعَ بِهِ كَمَا نَفَعُ بِأَضْلِهِ إِنَّهُ وَلِيُّ ذَلِكَ¹

“Ve bu muhtasara *Telhisü'l-Miftâh* tesmiye eyledim ve Cenâb-ı Kerîm-i Mütêâl'in fazl ü kerem ü ihsânından aslıyla intifâ' bulunduğu misillü bu muhtasarla dahi intifâ' olunmasını suâl ü temennî ederim. Tahkîkan ol Zât-ı zî'l-kibriyâ veliyy-i nef'dir.” (وَأَنَا أَسْأَلُ اللَّهَ) kavlinde müsnedün ileyh olan (أَنَا) lafzını takdîm için bir cihet-i hüsn bilinemez. Zîrâ müsnedün ileyhün müsned-i fi'lî üzerine takdîmi harf-i nefyi velyetmediği hînde ya tahsîs veyâhûd takavvî ve te'kid için olur. Bu makâmda ise şu iki cihetden hiç birisi için bir vech-i hüsn müşâhede olunamaz. Zîrâ kendi nefesine kasr-ı suâlde bir hüsn olmayıp belki ictimâ'-ı kulûb ile duâ icâbete akreb ve bu ise duâdan aksâ-yı matlab olmasıyla suâlde şeriket ahsen ve tereddüd ve inkâr-ı sâmi' mahalli olmamasıyla nefesine isnâd-ı suâli te'kidde dahi bir cihet-i hüsn olmadığı ednâ mütâlâa ile mütebeyindir. Şu kadar ki ke-enne “vâv”ı hâl için kılmaklığı kasd ederek binâen aleyh cümle-i ismiyye ityân eylemiştir. Ve ba'zıların “Kasd istimrâr içündür,” deyü tevcîhleri mevrîd-i nazar olup zîrâ ma'nâ-yı istimrâr nefsi muzâri'de dahi hâsıldır. Nitekim ²﴿لَوْ يُطِيعُكُمْ...﴾ kavli şerîfde gelse gerekdir. (إِنَّهُ وَلِيُّ ذَلِكَ) kavli suâl için illet olarak “Cenâb-ı Bâri nef-i mezkûrun mütevellîsi ve bu cihetle keyfe mâ yeşâ' tasarruf hissîsa-i Zât-ı ezeliyesidir,” demek olur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَهُوَ حَسْبِي وَنِعْمَ الْوَكِيلُ)³

(كَفَّاكَ), (حَسْبُكَ الدَّرْزَهُم) ve (كَافِيكَ) kavilleri (حَسْبُكَ اللَّهُ) müfesserdir. Mefhûm-i kelâm⁴ (هُوَ مُحْسِبِي وَكَافِي لَا أَسْأَلُ غَيْرَهُ) olup bu takdîrde (وَاللَّهُ أَسْأَلُ) makâmında bi-takdîmi'l-mef'ûl (أَنَا أَسْأَلُ اللَّهَ) denilmek enseb olurdu. Zîrâ bu sûrette suâli Cenâb-ı Bâri'ye isbât ve gayrdan nefy hükmeyni müstefâd olup (إِنَّهُ وَلِيُّ ذَلِكَ) cümlesi hükm-i evvele (وَهُوَ حَسْبِي) (هُوَ نِعْمَ الْوَكِيلُ) cümlesi hükm-i sâniye illet olurdu. (نِعْمَ الْوَكِيلُ) kavli ya (هُوَ حَسْبِي) cümlesine ma'tûf olup bu hâlde (نِعْمَ) bâbına lâzım gelen mahsûs

1 Esere *Telhisü'l-Miftâh* adını verdim. Yüce Mevlâdan niyâzım odur ki bu muhtasarın aslı olan *Miftâh*'ın insanlara faydalı olmasını temin ettiği gibi eserimi de öylece faydalı kılsın. Çünkü O, bunu yapmaya kâdirdir.

2 “Size uysaydı...” (el-Hucurât 49/7)

3 O bana yeter, O ne güzel vekildir!

4 O bana kâfidir, başkasından istemem.

bi'l-medh nazm-ı ibârede mevcûd olmamasıyla ¹ (نِعْمَ الْعَبْدُ أَيُّوبُ) kavli (نِعْمَ هُوَ) (هُوَ) takdîrinde addolunduğu gibi, bunda dahi mahsûs (هُوَ) zamîr-i mahzûfu i'tibâr olunarak (نِعْمَ الْوَكِيلُ هُوَ) takdîrinde olur. Ve min ciheti'r-rabt cümle-i fi'liyye-i inşâiyyeyi ismiyye-i ihbâriyye üzerine atf kabîlinden olup bu ise cevâz ve adem-i cevâzı muhtelefün fihâ olan mesâil-dendir. Veyâhûd (حَسْبِي) üzerine ma'tûf olup (وَهُوَ نِعْمَ الْوَكِيلُ) demek olarak mahsûs zamîr-i mütekaddim olmuş olur. Nitekim Sâhib-i *Miftâh* ve gayrıları (زَيْدٌ نِعْمَ الرَّجُلُ) kavlinde tasrîh etdiler² ve bu sûrette cümle müfred üzerine atf olunmuş olup bu ise her ne kadar (حَسْبِي), (مُحْسَبِي) ma'nâsına mahmûl ve ism-i fâil ma'nâ-yı muzârii mutazammın u mekfûl olmasına mebnî müfred-i mezkûr ya'nî (حَسْبِي) lafzı ma'nâ-yı fi'li mutazammın olarak cümle hükmünde addi ve bu cihetle cümleteynin husûl-i tecânüsü te'vîliyle ³ ﴿فَالِقُ﴾ üzerine atf olunduğu gibi alâ re'yin sahîh olsa da lâkin atf-ı mezkûr cümle-i inşâiyyeyi ihbâr üzerine atf olup bu ise fi'l-hakîka min gayr-i te'vîl câiz olamaz.

Setîr olmaya ki Musannif rahimehullâh bu kitâb-ı muhtasarı bir mukaddime ve üç fenn üzerine tertîb eylemiştir. Zîrâ şâmil olduğu mesâil ya makâsıd-ı fenn-i belâgatden veyâhûd hâric-i makâsıd olan teferruâtından olarak sâni mukaddime ve evveli üç kısıma munkasime [32] olup eğer kendisinden garaz mütekellimin murâd eylediği ma'nâyı edâ etmekte vukû'-i hatâdan ihtirâz ü tevakkî olursa bu mesâili kâfil olan fenn-i evvel ve eğer ta'kid-i ma'nevîden ihtirâz olunan mesâil ise fenn-i sâni ve mesâil-i vücûh-i tahsîn fenn-i sâlisdir. Ve bu kelâmdan münfehim olduğu üzere hâric-i makâsıd olan mesâilin mukaddimedede ve kendisinden garaz ihtirâz-ı hatâ vü ta'kid olmayanların vücûh-i tahsîninde inhisârına men'-i zâhir vukûu derkâr ise de mesâil-i kitâbın tettebbu' u istikrâiyle bundan gayrısını adem-i vicdân cevâbı medâr-ı indifâ' olur.

Ve ba'zı şurrâh kitâb-ı mezkûr bir mukaddime ve üç fen ve bir hâtıme üzerine tertîb olunup makâsıddan olmayarak îrâd olunan mesâilden makâsıdın mevkûfun aleyhi olanları mukaddime ve kusûru hâtıme olmak üzere

1 Eyyûb gerçekten ne güzel kuldu!

2 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 144.

3 "Sabahı ortaya çıkaran O'dur. Geceyi bir sükûnet (kaynağı) yapmıştır." (el-En'âm, 6/96)

kısmeyne taksîm ve hâtimeyi bundan bir kısım addetmişler ise de İnşâal-lâhu teâlâ mahallinde tebeyyün edeceği vechile hakk olan, hâtime hâric-i makâsîd olmayıp fenn-i sâlise âiddir. Ve âhir-i mukaddimedede kelâm-ı Musannif makâsîdın fûnûn-i selâsede inhisârına münker ve bu cihetle fûnûn-i mezkûre ma'hûd ve mesbûk bi'z-zikr olduğundan bunları muarref bi'l-lâm olarak îrâd edip lâkin mukaddime için bir gûnâ sebk-ı zikr vâki' olmadığından (مُقَدِّمَةٌ) lafz-ı münekkeriyle îrâd buyurdular.

MUKADDİME

Bu mukaddime ya'nî makāsıd-ı kitâba takdîm olunan işbu mesâil-i mühimme, meânî-i fesâhat ü belâgati ve ilm-i meânî ve beyânda inhisâr-ı ilm-i belâgati ve kelâm müncer olarak bunlara kesb-i ittisâl ile fesâhat ü belâgat beyninde olan münâsebeti ve muktezâ-yı hâl ile i'tibâr-ı münâsib beyninde olan nisbeti ve fesâhat ü belâgat lafz u ma'nâdan hangisinin sıfatı olduğunu îzâh ile merci'-i belâgati beyân eder mahsûlü ulûm-i selâsenin gâyetiyle bunlara olan ihtiyâcın tahkik u tafsîl üzere bilinmesidir.

Ve (مُقَدِّمَةٌ) lafzı kat'-ı izâfe ile (مُقَدِّمَةُ الْجَيْشِ)'den me'hûz olup mukaddime-i ceşş, askerın sınıf-ı mütekaddimi olan talî'adır. (مُقَدِّمَةُ الْجَيْشِ) lafzının me'hâzı olan (قَدَّمَ), (تَقَدَّمَ) ma'nâsına olup "tâ", mevşufu cemâat olmak takrîbiyle te'nîs içündür. Ve "mukaddime-i ilm" ilmin haddini ve gâyetini ve mevzûunu bilmek gibi mesâil-i ilmin tevakkuf eylediği şey'lerdir. Ve "mukaddime-i kitâb" makāsıd-ı kitâbın kendisine irtibât ve cihet-i intifâ'ı olarak emâm-ı maksûdda takdîm olunan kelâmdan bir tâife olup maksûdun o tâifeye tevakkuf ve adem-i tevakkufu manzûr u mu'teber değildir. el-Hâsıl mukaddime-i kitâb, medlûlâtıyçün makâsıda irtibât ve kendisinde nef' olan ba'zı eczâ-yı kitâbın unvânı olup ve eczâ-yı kitâb elfâz olmasıyla kelâmından bir tâife olmuş olur. Ve ba'zıları mukaddime-i ilm ile mukaddime-i kitâb beyninde olan işbu farkı temyîz etmediklerinden anlarca iki emrin inhilâli mûcib-i işkâl olarak tafassî vü halâsa muhtâc olmuşlardır ki bu işkâlden birisi, mesâil-i ulûm-i selâsenin bu mukaddime zikr olunan şey' üzerine tevakkufudur. Zîrâ mukaddime-i ilmde ma'nâ-yı tevakkuf mevcûd olmasıyla mukaddime-i kitâbda dahi lüzûmu zannolunup hâlbuki Sâhib-i *Miftâh* bu mukaddime zikrolunan şey'i ilm-i meânî ve beyânın âhirinde zikretmiş olduğundan beyân-ı tevakkuf müşkildir. İkincisi, ba'zı kütübde "Mukaddime ilmin haddini ve garaz u mevzûunu beyândadır," deyü vukûudur ki ayn-ı mukaddime bunlardır zu'm ederek bu mukaddime ise mesâil-i mezkûreye zafer-yâb olamadıklarından emr-i tevfiik mûcib-i işkâl olmuşdur.

Fesâhat ve Belâgat

Fesâhat ü belâgati tefsîrde erbâb-ı fenn-i belâgat müteşettitü'l-akvâl olup ve bu akvâli îrâdda izdiyâd-ı ibârât ile îrâs-i melâlden başka bir fâide-i zâide olmadığından ve metinde olan tefsîr derece-i kifâyede bulunduğundan bunu takrîr ile iktisâr u iktifâ nezd-i Şârih-i Allâme'de evlâ görülmüştür.

قَالَ الْمُصَيِّفُ رَحِمَهُ اللَّهُ: (الْفَصَاحَةُ)

(فَصَاحَةٌ), fi'l-asl ibâne ve zuhûrdan inbâ edip ya'nî isti'mâl olduğu meânide ma'nâ-yı *zuhûr* mevcûddur. Meselâ lisân-ı Arabî'yi tahsîl eden acemînin lisânı muntalik ve lügati lüknet ü halelden ceyyid ü hâlis olduğu vaktde (فَصَحَ الْأَعْجَمِيُّ) ve (أَفْصَحَ الْأَعْجَمِيُّ) derler. Ve (أَفْصَحَ بِهِ) kavilleri ma'nâsınadır. Sâir meânî-i müsta'melesî dahi bu vechile olarak gerek hakikat ve gerek mecâz cümlesinden ma'nâ-yı *zuhûr* müstebândır. *Kâmûs*'da: (الْفَصْحُ وَالْفَصَاحَةُ: الْبَيَانُ، «فَصَحَ» كَ «كَرَمَ»، وَ «الْلَفْظُ الْفَصِيحُ»: مَا يُدْرِكُ) (الْفَصْحُ وَالْفَصَاحَةُ: الْبَيَانُ، «فَصَحَ» كَ «كَرَمَ»، وَ «الْلَفْظُ الْفَصِيحُ»: مَا يُدْرِكُ) kavilleriyle tafsîlât-ı sâire ityân olunmuştur.¹

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (يُوصَفُ بِهَا الْمَفْرَدُ وَالْكَالِمُ وَالْمُتَكَلِّمُ)²

Fesâhatle lafz-ı müfred ve kelâm [33] ve mütekellimden her birerleri tavsîf olunup meselâ (كَلِمَةٌ فَصِيحَةٌ) ve nesrde (كَالِمٌ فَصِيحٌ) ve nazmda (فَصِيذَةٌ فَصِيحَةٌ) (شَاعِرٌ فَصِيحٌ) ve (كَاتِبٌ فَصِيحٌ) ve (فَصِيحَةٌ) denilir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (الْبَلَاغَةُ)

(بَلَّغَ الْمَكَانَ بُلُوغًا), fi'l-asl vüsûl ü intihâdan inbâ eder. *Kâmûs*'da: (بَلَّغَ الْمَكَانَ بُلُوغًا): الْفَصِيحُ الَّذِي يَبْلُغُ بِعِبَارَتِهِ كُنْهَ ضَمِيرِهِ³ kelimâtı ilâve-i tafsîlât olunmuştur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (يُوصَفُ بِهَا الْأَخِيرَانِ فَقَطُ)⁴

1 Firûzâbâdi, *el-Kâmûsü'l-Mubîr*, s. 234. **Türkçesi:** «(الفصح) ve (الفصاحة) beyân demektir. (فصح) (vezin olarak) gibidir. Fasîh lafız, güzelliği işitme yoluyla algılanabilen lafızdır. (فصحك الطيبخ), 'Sabah aydınlandı, ışığı seni sardı,' anlamına gelir.»

2 Kelime, kelâm ve mütekellimden her biri fesâhatle nitelenebilir.

3 Firûzâbâdi, *el-Kâmûsü'l-Mubîr*, s. 780. **Türkçesi:** «(بَلَّغَ الْمَكَانَ) ifadesi, (بُلُوغًا) masdarından, 'Bir yere varmak, yaklaşmak' anlamına gelir. Belîğ ise, ibaresiyle, gönlündekini (muhataba) ulaştırabilen fasîh kimsedir.»

4 Belâgatle ise sadece son ikisi (yani kelâm ve mütekellim) nitelenebilir.

Belâgatle ancak kelâm ve mütekellim tavsîf olunup müfred vasflanmaz. (كَأَلَامٍ بَلِيغٍ) ve (مُتَكَلِّمٍ بَلِيغٍ) denilip (كَلِمَةٌ بَلِيغَةٌ) denildiği gayr-ı mesmû'dur. (فَقَطْ) lafzı esmâ-i ef'âlden olup (أَنْتَهُ) ma'nâsınadır. Ekser tezyîn-i lafz için "fa" ile tasdîr olunup ke-ennehû şart-ı mahzûfun cevâbı gibidir.

Ma'nâ: "Ahîreyni ya'nî kelâm ve mütekellimi belâgatle tavsîf eyledinse kelime-i müfredeyi tavsîfden intihâ vü sarf-ı nazar eyle," demek olur.

Ma'lûm ola ki ulemâ-i meânî indinde fesâhat كَوْنُ اللَّفْظِ جَارِيًا عَلَى الْقَوَانِينِ (كَوْنُ الْمُسْتَنْبَطَةِ مِنْ اسْتِقْرَاءِ كَلَامِهِمْ، كَثِيرَ الْأِسْتِعْمَالِ عَلَى أَلْسِنَةِ الْعَرَبِ الْمَوْثُوقِ بِعَرَبِيَّتِهِمْ) kavilleriyle müfesser olarak ya'nî fesâhat, lafzın istikrâ-i kelâm-ı Arab'dan istinbât olunan kavânîn-i sarfiyye ve nahviyye üzere cârî ve Arabiyyet'leri mevsûk u mu'temed olan elsine-i Arab'da kesîru'l-isti'mâl olmasından ibâretdir. Ve beyne'l-Arab kesîru'd-deverân olan elfâz tenâfür-i hurûf ve kelimâtdan ve garâbet ve ta'kîd-i lafzî ve ma'nevîden sâlim ü ârî olarak lisân üzere cârî olan şey'ler olduğunu ulemâ-i müşârun ileyhim kelâm-ı Arab-ı arbâyı tettebbu' u istikrâ ile tebyîn ü tahkîk etmiş olduklarından Musannif rahimehullâh lafz-ı fasîh muhâlefet-i kavânîn ve tenâfür ü garâbet ü ta'kîd-den sâlim olan şey' olduğuna cezm etmiştir.

Ve işbu muhâlefet-i kavânîn ve ehavâtından hulûs fesâhatin ma'nâ-yı lâzımîsi olmak hasebiyle teshîl için fesâhati bunlardan hulûs ile tefsîr ederek ihtiyâr-ı müsâmaha eylemiştir. Zîrâ "hulûs anî'l-garâbet" evbâb-ı *Shâh* ve gayrısından bir bâbın mütâlaasıyla ve "hulûs an muhâlefet-i'l-kıyâs" muhtasarât-ı kütüb-i sarfdan bir muhtasarın müzâkeresiyle sehlü'l-istihsâl ve fakat beyne'l-Arabi'l-arbâ kelâmın kesret-i deverânını ma'rifet âhâd-ı Arab-ı hulesin terâkîb-i münteşiresini zabt u tettebbua muhtâc olup bu ise sa'bu'l-menâldir.¹

Ve setîr olmaya ki kavânîne muhâlefet kelime-i müfredede ilm-i sarfa ve kelâmıdâ nahve râci' olup ve garâbet müfrede ve ta'kîd kelâma muhtassa olarak hattâ ki beynlerinde kesret-i muhâlefet cihetiyle fesâhat-i müfred ve fesâhat-i kelâm iki hakîkat-i muhtelif hükmünde oldukları misillü indlerinde belâgat-i kelâm birkaç ma'nâya ıtlâk olunup merci' u mahsülü kelâmın vefk-ı muktezâ-yı hâl üzere olmasından ibâret olarak hakîkat-i

1 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiyeye*, s. 93.

vâhîde olduğuna ve fesâhat ü belâgatden her birisinin ma'nâ-yı âharla mütekellime sıfat vukûuna binâen Musannif rahimehullâh evvelen bunların mevsûfları i'tibâriyle taksîm ü ta'yîn ve ba'dehû her birerlerini kendisine hâss u lâyık olan vech üzere ta'rîf ü tebyîn eylemiştir. Zîrâ şey'-i vâhidde iştirâkleri olmayan hakâyık-ı muhtelifenin ta'rîf-i vâhidde cem'i müteazzir olup aksâm-ı mezkûre beyninde ise insân ile feres ve nezâiri beyninde olan hayvân gibi kadr-i müşterek müntefidir. Çünkü lafz-ı "fesâhat"ın aksâm-ı selâsesi olan müfred ve kelâm ve mütekellimden her birisine ıtlâkı beynlerinde olan kesret-i muhâlefete nazaran lafz-ı müşterekin meânî-i muhtelifesi üzere ıtlâkı kabîlinden ve lafz-ı "belâgat"ın kelâm ve mütekellime ıtlâkı dahi bu kabîlden olarak meselâ "şems" ve "zeheb" ve meânî-i sâireye şâmil olan mutlak "ayn"ı ta'rîf müteazzir olduğu gibi mutlak fesâhat ü belâgati ta'rîf dahi gayr-ı müteyessirdir.

Ve bu tahkîkât ile Musannif rahimehullâhın ibâre-i mazbûta-i câmia ve mânia ile aksâm-ı fesâhat ü belâgatin tefsîrine kelâm-ı nâsda zafer-yâb olmayıp îrâd eylediği ibârâtı, kavmin ıtlâkât u i'tibârâtından ahz ü iltikât eylemiş olduğu rehîn-i tahakkuk u sübût olup ve ta'rîfât-ı mezkûrenin me'hazı ıtlâkât u i'tibârât-ı kavim olmak hasebiyle لَمْ أَجِدْ فِي كَلَامِ النَّاسِ مَا يَضْلُحُ (لَمْ أَجِدْ فِي كَلَامِ النَّاسِ مَا يَضْلُحُ) kavli üzere re'y için tefsîr-i elfâzda medhal olmamasıyla tahmîl olunan i'tirâzdan biri ve nâs ile murâd Şeyh ve Sekkâkî gibi mehere-i müştehirîndir, deyü cevâba ihtiyâcdan ârî olur. Setîr olmaya ki ta'rîf-i belâgatde fesâhat dâhil ve ma'rifet-i belâgat ma'rifet-i fesâhatle hâsıl olması, belâgat üzere icâb-ı takdîm-i fesâhati câlib ve bi-aynihî bu sebep fesâhat-i müfredin [34] fesâhat-i kelâm ve mütekellime takdîmini dahi mûcib olmuştur.

Fesâhat-i Müfred

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (فَالْفَصَاحَةُ فِي الْمُفْرَدِ: خُلُوصُهُ مِنْ تَنَافُرِ الْحُرُوفِ وَالْعَرَابَةِ وَمُخَالَفَةِ الْقِيَاسِ اللَّغَوِيِّ)²

Fesâhatin bi'tibâri'l-mevsûf aksâm-ı selâsesi beyân-ı sâbıkdan müstebân olmasıyla Musannif rahimehullâh tafsîl-i icmâle mübâşeret ve ibtidâen

- 1 Ulemânın yorumları arasında fesâhat ve belâgati tam karşılayan bir tanım göremedim. bkz. Kazvîni, *el-İzâh*, s. 9.
- 2 Kelimenin fesâhati; kelimenin dile ağır gelme (tenâfür-i hurûf), mânâsi net anlaşılır olmama (garâbet) ve sarf kurallarına aykırı bulunma (muhâlefet-i kıyâs) kusurlarından uzak olmasıdır.

müfredde olan fesâhati ta'rif u îzâha mübâderet eylemiştir. Ve “müfred”-den murâd ma'nâ-yı müfredde dâll olan kelime ve “kelâm”dan maksûd yekdiğerine müsned ü merbût iki kelimeyi mutazammın olan kavli müellef olduğu müstağnî-i îrâddır. Ya'nî müfredde olan fesâhat “tenâfür-i hurûf”-dan ve “garâbet”den ve tettebbu' u istikrâ-i lügatle istinbât u istihrâc olunan “kiyâsa muhâlefet”den müfredin hâlis u berî olmasıdır. Hattâ bir kelimedede işbu ilel-i selâseden birisi bulunsa, kelime-i mezkûre fasîha olmaz.

Tenâfür-i Hurûf

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (فَالْتَنَافُرُ نَحْوُ:

عَدَائِرُهُ مُسْتَشْرَزَاتٌ إِلَى الْعُلَى
تَضِلُّ الْعِقَاصُ فِي مُتْنِي وَمُرْسَلِ)¹

Tenâfür-i hurûf, meşâhîr-i şuarâ-yı câhiliyyeden İmruülkays'ın ehad-i seb'a-i mu'allaka olan kasîde-i meşhûresinde vâki' işbu beytdeki (مُسْتَشْرَزَاتٌ) lafzı gibidir. Tenâfür, kelimedede bir vasfdır ki lisân üzere sıklet ve nutk u tekellümde usreti mûcib olur. Bu da ya sıkletin derece-i nihâyetini îcab eder; nitekim bir a'râbîden nâkası suâl olunarak² (تَرَكْتُهَا تَزَعَى الْهَعَجَع) deyü cevâbda da olmasıyla bu kelâmı bir nebâtın ismi olmak üzere îrâd etmiş olduğu kesr-i “hâ” ve sükûn-i “ayn” ve feth-i “hâ”-i mu'ceme ile (هَعَجَع) lafzı³ gibi müntehâ-yı sikalden addolunmuşdur veyâhûd zikrolunan (مُسْتَشْرَزَاتٌ) lafzı gibi bu derecenin mâ-dûnu olur. İbtidâ-yı beyt:

وَفَرَعَ يَرِينُ الْمَثْنَ أَسْوَدَ فَاجِمٍ
أَيْثُ كَقَبِنِو النَّخْلَةِ الْمُتَعَكِّلِ
عَدَائِرُهُ مُسْتَشْرَزَاتٌ إِلَى الْعُلَى
تَضِلُّ الْعِقَاصُ فِي مُتْنِي وَمُرْسَلِ)⁴

olup mahbûbenin şa'r-ı tâmmını vasfdır. (فَرَعٌ) şa'r-ı tâmm u vâfir ve (مَثْنٌ) yemîn ü şimâl-i sulbde olan asab u lahmıdır ki murâd zahrdır. (أَسْوَدَ فَاجِمٍ), şedîdüs-sevâd; (أَيْثُ), çok ve sık ma'nâlarıdır. (قَبِنِو) hurma salkımıdır ki inebde (عَنْقُودٌ) ta'bîr olunur. (الْمُتَعَكِّلِ), (قَبِنِو) için sıfat olup (قَبِنِو)'in mahsûldâr olduğunu tasrîhdır. (عَدَائِرُهُ), gayn-ı mu'ceme ile (عَدِيرَةٌ)'ün cem'i

1 Tenâfüre örnek: “(O güz saçların) kâkülleri yukarılara doğru toplanıp bağlanmıştı; o topuzlar, saçın örgülü kısmı ile salverilmiş kısmı arasında kayboluyordu.” (Tavil) Beyit için bkz. İmruülkays, *Divân*, s. 17.

2 Onu hi'ha' odamaya bıraktım.

3 Kelimenin farklı okunuşları için bkz. Hasan Çelebi, *Hâşîye*, s. 96.

4 Yoğunluktan aşağı sarkmış hurma salkımı gibi güz, kömür karası saçları belini süslüyordu. (O güz saçların) kâkülleri yukarılara doğru toplanıp bağlanmıştı; o topuzlar, saçın örgülü kısmı ile salverilmiş kısmı arasında kayboluyordu. (Tavil) bkz. İmruülkays, *Divân*, s. 16-17.

olup *zevâib* ma'nâsınadır. (ذَوَائِبُ) *nâsiye* ya'nî cebinde olan saç ma'nâsına damm-ı “zâl” ve hemze-i memdûde ile (ذُؤِيَّةٌ) ün cem'idir. (غَدَائِرُهُ) da olan zamîr (فَزِعَ) e âiddir. (مُسْتَشْرَزَاتٌ) lafzı ism-i fâil olarak *mürtefi'ât* ve *merfû'ât* ma'nâlarına kesr u feth ile mervî ve lâzım u müteaddîdir. (عُلَى) te'nîs-i (أَعْلَى) olan (عُلْيَا) nın cem'i olup murâd e'âlî-i re'sdir. (تَغَيْبٌ), (تَضَلُّ) ma'nâsınadır. (عِقَاصٌ), (عَقِيصَةٌ) ün cem'i olup nisvânın saçlarından şedd ü irsâl eyledikleri husle-i mecmûa ma'nâsınadır. (مُتَّئِي) meftûl ve (مُرْسَلٌ) bunun hilâfı ya'nî saçın örülmemiş sınıfıdır.

Hâsıl-ı Beyteyn: Mer'e-i memdûhanın zahrını zeyn eden şa'r-ı tâmm u vâfir gâyet siyâh ve bâr-âver olan hurma salkımları gibi kesîr u müctemî' ve nâsiyesinde olanlar cihet-i fevka mürtefi' olup top top şedd ü bend ile salıverilmiş olan *ıkâs* ta'bîr olunur kısmı örülmüş ve örülmemiş olan iki kısmın miyânında gaybûbet ü istitâr eylediğini îrâd ve zülfünün câmi' olduğu aksâm ve evsâf-ı şa'rı ta'dâddır.

Ba'zıların “İşbu (مُسْتَشْرَزَاتٌ) lafzında olan sikalin menşei hurûf-i mehmûse-i şedideden olan “tâ” ile mechûreden olan “zâ-i mu'ceme” beyninde hurûf-i mehmûse-i rihve ve lîneden olan “şîn”in tavassutu olup (مُسْتَشْرَزٌ) makâmında (مُسْتَشْرِفٌ) denilse bu sikal zâil olurdu,¹ deyü kelâmları sehvi beyyindir. Zirâ “râ”-i mühmele dahi “zâ” gibi mechûreden olmasıyla (مُسْتَشْرِفٌ) dahi mütenâfir olmak îcâb ederdi. Belki menşei sikal (مُسْتَشْرَزَاتٌ) de olan şu hurûf-i mahsûsanın ictimâidir.

Ma'lûm ola ki “mehmûse” mahreci üzere i'timâd zaîf olan hurûfdur ki (سَتَشْحَتُكَ خَصَفَهُ) kelimeleri cem' eder. (شَحَتْ) *ilhâb* ma'nâsına olup (خَصَفَهُ) nâm-ı mer'edir ve “mechûre” bunun hilâfında olan ya'nî mahreci üzere i'timâd zaîf olmayan hurûf-i bâkiyedir. Ve “şedide” inde's-sükûn cery-i savtı mahrecinde münhasır olan hurûfdur ki (أَجْدْتُ طَبَقَكَ) terkîbi câmi'dir. Ve “rihve” bunun hilâfı olan hurûfdur. Ve beyne beyne olan ya'nî şedide ile rihve beyninde bulunan hurûf (لَمْ يَزْعُونَ) kavlinde olan harflerdir.²

1 Halhâli, *Miftâhu Telhisi'l-Miftâb*, s. 35.

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşîye*, I, 146.

İbn-i Esîr demiştir ki: “Tenâfir-i hurûf bir kelimedede ictimâ‘ eden hurûfun bu‘d-i mehârici sebebiyle ehadühümâdan âhara intikâl bir mahalden diğer mahalle tafra vü pertâb etmek [35] gibi olmasından veyâ mehâricin kurbü sebebiyle ehadühümâdan âhara intikâl kayd ü bend ile meşy gibi olduğundan değildir. Zirâ karîbü'l-mahrec olan (جَيْشٌ) ve (شَجِيٌّ) emsâlini mütenâfir bulmadığımız misillü nazm-ı celilde dahi ﴿أَلَمْ أَعْهَدْ﴾¹ vârid olmuştur. Ve baîdü'l-mahrec olan (عَلِمَ) ve (عَمِلَ) ve (لَمَعَ) emsâlini mütenâfir bulmayıp fakat (مَلَعَ) lafzını mütenâfir bulmuşuzdur. (مَلَعَ)², (أَسْرَعَ فِي السَّيْرِ)² ma'nâsınadır. Ve bu işbu (مَلَعَ) mütenâfir olup (عَلِمَ) mütenâfir olmaması savtın halkdan şefeye ihrâcî şefeden halka idhâlinden eyser olmasına mübtenî olmayıp kısmeynden (غَلَبَ) ve (بَلَعَ) ve (حَلَمَ) ve (مَلَعَ) elfâzının hüsn ve adem-i tenâfirü müsellemdir. Belki elfâzda olan tenâfir ve adem-i tenâfir bir emr-i zevkî olup zevk-i sahîhin sakîl ve nutkunu müteassir addeylediği her bir lafz mütenâfirdir. Ve bir lafzı zevk-i sahîhin sakîl addeylemesi de gerek kurb veyâ bu‘d-i mehâricden ve gerek esbâb-ı sâireden nâşî olmakdan eammdir.”³ Ve bu vechile tenâfir ve adem-i tenâfir emr-i zevkî olmasına mebnî Musannif rahimehullâh emr-i tahkîkine taarruz etmeyip ve te‘azzür-i zabtdan nâşî beyân-ı esbâbına takayyüd eylememiştir. Bu sûretde evlâ olan, selâmet-i zevke havâle olunmaktır.

Müteayyinân-ı fenden Zevzenî, “Mütekâribetü'l-mehâric olan hurûfun ictimâi fesâhat-i kelimeye muhill olan sikale sebep olup lâkin kelâm-ı tavîl-i Arab'da kelime-i gayr-ı Arabî'nin vücûdu Arabî olmakdan hurûcunu müeddî olmadığı gibi kelime-i gayr-ı fasîha üzere kelâm-ı tavîlin iştimâli dahi kelâmın fesâhatden hurûcuna bâdî olmaz. Tâ ki ﴿أَلَمْ أَعْهَدْ﴾ lafzında fesâhatin fikdânı, bulunduğu sûre-i şerîfenin ihlâl-i fesâhatini müstelzim ola,”⁴ deyü tevehhüm edip ve ba'zılar “Meselâ fesâhat-i kelime gibi cüz'ün vasfî müntefî olmakdan vasf-ı küllün intifâsı lâzım gelmez,” deyü kavli-i Zevzenî'yi te'yîd eylediler.

1 “...dememiş miydim?” Yâsîn 36/60.

2 Hızlıca yürüdü.

3 İbnü'l-Esîr, *el-Meselûs-Sâir*, I, 172-174.

4 Zevzenî, *Şerhu'l-Telhis*, 1b-2a.

Lâkin bu itizâr galat-ı fâhiş-i nâ-behem-vâr olup zîrâ fesâhat-i kelimât ta'rif-i fesâhat-i kelâmı me'hûz olmasıyla kelime-i gayr-ı fasîha üzere müstemil olan kelâm ne vechile fesâhatden hurûc etmez? Hâlbuki fesâhat-i kelimât mefhûm-i fesâhat-i kelâmdan cüz' olup vaf-ı cüz'ü değildir ki kelâm-ı ba'z-ı sâni medâr-ı te'yîd olabilsin. Ve kelâm-ı Arabî'de müfred-i gayr-ı Arabî'nin vukûuna kıyâsı kıyâs-ı fâsiddir. Zîrâ evvelâ kelâm-ı Arabî'de ya'nî Kur'ân-ı Kerîm'de müfred-i gayr-ı Arabî'nin vukûu gayr-ı müselleme ve medâr-ı itirâz olan (سَجِيلٌ) ve (مَشْكَاةٌ) ve (قِنطَاسٌ) lafzlarının (صَابُونَ) gibi lügât-i müsterekeden olması câizdir. Ve ez-gayr-ı esâmî-i şerîfe-i sitte,¹ kusûr-i esâmî-i acemiyye-i enbiyâ aleyhimüsselâmın vukûundan nâşi teslim edelim ki Kur'ân-ı Kerîm'de müfred-i gayr-ı Arabî vâki' olmuş olsun. Lâkin ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا﴾² kavli-i şerîfide vaf-ı Kur'ân olan "Arabî"den murâd³ (عَرَبِيٌّ الْأَلْفَاظِ)⁴ demek olduğu müselleme olmayıp belki (عَرَبِيٌّ النَّظْمِ وَالْأَسْلُوبِ)⁵ demek olması mahall-i cevâzdır. Ve bi'tibârî'l-elfâz olmasını teslimimiz sûrette dahi Kur'ân-ı Mübîn'in cemî-i müfredâtı Arabiyye olmak itibârîyle olması müselleme olmayıp belki eamm u ağleb-i elfâzı itibârîyle olmak rehîn-i cevâzdır.⁶ Ve fesâhat-i kelâmı her bir kelimenin fesâhati meşrût olduğu gibi kelâm-ı Arabî'de her bir lafzın Arabiyyet'i şart olmayıp beyinlerinde fark-ı küllî mevcûddur. Ve adem-i fesâhat-i kelime ile sûrenin fesâhatden hurûc etmemesini teslimimiz takdîrde bu kavli sûrenin kelâm-ı gayr-ı fasîh üzere müstemil olmasını tefevvühü müeddî olup hâlbuki Kur'ân-ı Kerîm'in kelâm-ı gayr-ı fasîh üzere iştimâliyle kavli-hâşâ- Cenâb-ı Bârî'ye acz ü cehlden birinin nisbetini îhâmdan gayr-ı hâlidir. Zîrâ kelâm-ı gayr-ı fasîh îrâdî ya adem-i ilmden neş'et edip cehldir veyâhûd adem-i fesâhatine ilm ile berâber kelâm-ı fasîhe zafer-yâb olunamamasından veyâ adem-i iltizâmdan neş'et edip evvel acz ve sâni netîce-i cehl olan sefehdir.⁶ (تَنَزَّهَتْ دَأْتُهُ عَمَّا يَقُولُ الظَّالِمُونَ)

1 Muhammed, Sâlih, Şuayb, Hüd, Nûh, Lût. bkz. Siyâlkûtî, *Hâşîye*, I, 148 (1 no.lu dipnot).

2 "Gerçekten biz onu Arapça bir Kur'ân olarak indirdik." (Yûsuf 12/2)

3 Lafızları Arapça

4 Nazmı ve üslûbu Arapça

5 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşîye*, I, 147-148.

6 O'nun zâtı, zâlimlerin yakıştırmalarından münezzehtir.

Garâbet

قَالَ رَحْمَهُ اللَّهُ: (وَالْعَرَابَةُ: كَوْنُ الْكَلِمَةِ وَحِشِيَّةً غَيْرَ ظَاهِرَةَ الْمَعْنَى وَلَا مَأْنُوسَةَ الْأِسْتِعْمَالِ)¹

(عَرَابِيَّةً), kelimenin vahşiyye ya'nî mâ vuzia lehi gayr-ı me'nüse olmasıdır. Ve ma'lûmdur ki lafzın ma'nâya delâleti mevâdd ü hey'etiyle olarak bu cihetle delâletde olan adem-i zuhûru ya kelimenin mevâdd ü cevheri i'tibâriyle olup bu sûretde kütüb-i lügat-i mebsûtada kendisinden bahs ü teftîşe ya'nî kütüb-i lügati taharrî vü mürâcaate muhtâc olur. (تَكَأْتُمْ) ve (أَفْرَقُوا) gibi. Cevherî'de bu kelâm Îsâ bin Ömer-i Nahvî'ye müsned olup² himârdan sâkıt olarak üzerine ictimâ'-ı nâs vukûyuyla (مَا لَكُمْ تَكَأْتُمْ عَلَيَّ تَكَأْتُمْ) Murâd, şahs-ı mecnûn u masrû' [36] gibi halkın etrâf ü eknâfına sebep-i ictimâ' u tezâhümünü istifsâr ile teferruk u teşettütlerini teklîf ü ihtârdır. *Fâ'ik*'den, Câhız'dan rivâyetle Cârullah-ı Allâme'nin beyânına göre kelâm-ı mezkûr Ebû Alkame'nin kavli olup ba'zı tarîk-ı Basra'da meşy ederken galebe-i safrâ ile sâkıt u bî-hûş olarak ol hâlde halk üzerine ictimâ' ile ba'zılar bu hâlin zevâliyçün ibhâmını asra mülâzemet ve ba'zılar hayy veyâ meyyit olduğunu derk etmek üzere âzânına ezân tilâvet ederlerdi. Hemân Ebû Alkame ellerinden tahlîs-ı girîbân ederek (مَا لَكُمْ تَكَأْتُمْ عَلَيَّ كَمَا تَكَأْتُونَ عَلَيَّ ذِي جِنَّةٍ، أَفْرَقُوا عَنِّي)³ kelâmıyla fekk-i dehân etmesiyle ictimâ' eden nâsdan ba'zıları bu kelâmı lisân-ı Hindî üzere tekellüm-i şeytâna haml edip tevahhuş u terke tasaddî etdiler.⁴

Veyâhûd garâbet hey'et-i kelime i'tibâriyle olup bu sûretde tebyîn-i ma'nâ için bir vech-i baîd tahrîcine muhtâc olur.

قَالَ رَحْمَهُ اللَّهُ: (نَحْوُ: وَفَاجِحًا وَمَرْسِنًا مُسْرَجًا)⁵

1 Garâbet, kelimenin belâgat içermeyecek kadar kaba/yabancı olması, mânâsının net anlaşılabilmesi veya yaygın bir kullanım ağına sahip bulunmaması durumudur.

2 Cevherî, *Sihâb*, III, 1258.

3 Delinin başına üşüşür gibi niye etrafında dolanıp duruyorsunuz, gidin başımdan!

4 Zemaşşeri, *el-Fâik*, III, 241; krş: Câhız *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I, 379-380.

5 (Leylâ'nın) kömür karası saçlarını, Süreyc kılıcı gibi ince, düzgün (veya kandil misâli parlak) burnunu (bir düşün.) (Recez)

Mısran, meşhur recez şairi Ru'be b. el-Accâc'a ait olduğu ifade ediliyorsa da (bkz. Abbâsi, *Me'âhidü't-Tensîs*, I, 25; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlül-Ceyyid*, s. 22) şairin mevcut divânında tespit edilememiştir. Ca'ferî ise beytin sahibinin Ru'be'nin babası el-Accâc olduğunu belirtmektedir ki *Mutavvel* metninde de şairin ismi el-Accâc olarak geçmektedir. bkz. *el-Mutavvel*, I, 129 (1 no.lu dipnot).

Accâc'ın işbu kavlinde olan (مُسْرَجٌ) lafzı gibi. Evvel-i beyt وَحَاجِبًا (مُسْرَجٌ) (مُقَلَّةٌ) siyâhu'l-ayn veyâhûd siyâh ve beyâzını câmia olan şahmedir. (مُرَجَّجٌ) sıfat-ı (حَاجِبٌ) olup müdakkak u mutavvel ma'nâsındır. (فَاحِمٌ) mânend-i fahm şedîdü's-sevâd olan şa'r demektir ki (لَابِنٌ) ve (تَامِرٌ) gibi müşebbehin müşebbeh bihe nisbeti kabîlindendir.¹ (مُرْسِنٌ) enf ma'nâsına müsta'meldir. Murâd memdûhun çeşm-i siyâh ve ebrû-yi hilâl ve zülf-i şebgûn ve enf-i mevzûnunu ma'riz-i vaf u senâda îrâd olup lâkin enf için vaf-ı müserreci ityânda bir ma'nâ zâhir olmadığı cihetle bunun için cevher-i kelimenin delâlet eylediği ma'neyeyn i'tibârıyla iki vech-i baîd istihrâcına muhtâc olmuşlardır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَيُّ كَالسَّيْفِ السُّرِّيَجِيِّ فِي الدِّقَّةِ وَالْإِسْتِوَاءِ)²

Ya'nî tahrîc-i evvel, enfin seyfe vukû'-ı teşbîhi ve seyfin haddâd-i meşhûr olan Süreyc'e şüyû'-i nisbeti vesâitiyle ma'nâ-yı (مُسْرَجٌ)'i dikkat ü istivâda enfî seyfi Süreyci'ye teşbîh mefhûmuna hamlden ibâretidir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ كَالسَّرَاجِ فِي الْبَرِيقِ)³

Vech-i sâniyi beyân olup ya'nî (مُسْرَجٌ)'den murâd enfin berîk u lemeânda sirâc-ı vehhâca müşâbehetini îrâd olması dahi muhtemeldir. Ve lafz-ı (مُسْرَجٌ)'ü işbu vech-i sâniye haml etmek kesr ile (سَرَجٌ وَجْهَةٌ)⁴ denip ma'nası ve (سَرَجُ اللَّهِ وَجْهَةٌ)⁵ kavlinden (نَهْجَةٌ) ve (حَسَنَةٌ) ma'nası murâd olunduğuna karîb ü ensebdir. Zirâ berîk u lemeân dâimâ mûcib-i hüsn olup lâkin dikkat ü istivâda hüsn muttarid değildir. Hülâsa-i tahrîceyn iki esâsa mübtenî olup evvel, (مُسْرَجًا) lafzı bâb-ı (تَفْعِيلٌ)'den olarak sîga-i (تَفْعِيلٌ) ise ca'l için kılınarak müşebbeh ile müşebbeh bih beyninde iddiâ-yı ittihâd ile (الْمَجْعُولُ سَرَاجًا)⁷ veyâhûd (الْمَجْعُولُ سَرِيحًا)⁶ ile ma'naları istihrâc olunur. Sâni, sîga-i (تَفْعِيلٌ) nisbete haml olunup müşebbehin müşebbeh bihe nisbeti bâbından olarak (الْمُنْسُوبُ إِلَى السَّرَاجِ)⁹ veyâhûd (الْمُنْسُوبُ إِلَى السَّيْفِ السُّرِّيَجِيِّ)⁸

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 149.

2 Yani, "Burnu Süreyc kılıcı gibi ince ve düzgün," demektir.

3 İfadeye, "Burnu kandil misâli parlak" anlamı da verilebilir.

4 Yüzü güzel oldu.

5 Allah onun yüzünü güzelleştirsün!

6 Süreyci bir kılıç yapılmış

7 Bir kandil yapılmış

8 Süreyci kılıcına mensup

9 Kandile mensup

ma'nâları tahrîc olunur. Lâkin mücerred ca'1 ve nisbetin teşbîhe adem-i delâleti sebebiyle ikisi dahi tahrîc-i baîd addolunmuşlardır. Ve egerçi (سَرَج) lafzının kelâm-ı Arab'da (حَسْرَ) ma'nâsına ityânı sûretde (مُسْرَجٌ) kavlinin ism-i mef'ûl olarak bundan iştikâkı ihtiyâr olursa, ve cheyn-i mezkûreyin ile ma'nâ-yı baîd tahrîcine ihtiyâcdan istiğnâ-bahş olacağı der-kâr ise de bu sûrete adem-i i'tibâra sebep (سَرَجَةٌ) lafzının (بَهْجَةٌ) ve (حَسْنَةٌ) ma'nâsında isti'mâl-i aslîsine adem-i itilâ' u cezmleriyle bu ma'nâda isti'mâlî (سَرَجٌ)'den müstahdes ü müvelled olmasına kat' u hasmleridir. Zîrâ inde erbâb-ı lügatde mu'teber olan lügât-i asliyye olup müvelledât matrûh-ı nazar-ı iberdir. Şununla berâber ki (سَرَجَ اللهُ وَجْهَهُ) kavli dahi tahrîce muhtâc olan garâbet-i mahsûsadan olması ya'nî (حَسْرَ) ma'nâsı ma'nâ-yı mecâzî olup ehad-i tahrîceyn-i mezkûreyin ile (سَرَجٌ) için olan ma'nâ-yı hakîkiye münâsebeti cihetle tahrîc edilmesi gayr-ı müsteb'ad ve fakat *Mücmelü'l-Lüga* sâhibi اللهُ (سَرَجَ اللهُ) (بَهْجَةٌ) kavlini (بَهْجَةٌ) ve (حَسْنَةٌ) ma'nâsıyla tefsîrden sonra mısra-ı mezkûru îrâd etmesi,¹ indinde min gayr-i ihtiyâc ile't-tahrîc (مُسْرَجًا), (حَسْرَ) ma'nâsına olan (سَرَجٌ) lafzından ism-i mef'ûl olmasını müeyyiddir.²

Suâl olunursa ki: Kütüb-i kavmden fehm olunduğu vechile “garâbet”, kelimenin meşhûratü'l-isti'mâl olmamasıyla müfesser olarak bu dahi kelime-i mu'tâde mukâbili olup ve kelime-i gayr-ı meşhûretü'l-isti'mâl bi-hasebi kavm düne kavm i'tibâr olunacağı ya'nî bir lafzın isti'mâlî bir kavme nisbetle meşhûr ve kavm-i âhara nisbetle mehcûr olduğu der-kârdır. [37] “Kelime-i vahşiyye” ise min gayr-i sikal ale'l-lisân zevk-i selîmin teneffür edeceği terkîb üzerine müştemile olan kelime olup “kelime-i azbe” mukâbili olmasıyla lafz-ı garîb ba'zen azbe olarak vahşiyyeden eamm olduğundan garîbi kelime-i vahşiyye ile ve kezâlik garâbeti kelimenin vahşiyye olmasıyla tefsîr istihsân olunamaz. Zîrâ vahşiyye garîbden min ciheti's-sıdk ve vahşiyyet garâbetden min ciheti't-tahakkuk ehassdır. Belki vahşiyyet fesâhat-i müfred için kayd-ı zâid ya'nî garâbetden hâric olarak ne garâbetin aynı ve ne garâbetde dâhildir. Belki selben fesâhat-i müfredde mu'teber olarak ta'rîf-i fesâhatde vahşiyyetden dahi hulûsunu zikretmek lâzımdır. Ve her ne kadar eammiyyeti cihetiyle selb-i garâbet min ciheti't-tahakkuk

1 İbn Fâris, *Mücmelü'l-Lüga*, s. 494.

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiyeye*, I, 149-150.

selb-i vahşiyeti müstelzim ise de delâlet-i iltizâm ta'rîfâtında mehcûredir.¹ el-Hâsıl, vahşiyet garâbetden hâric bir emr-i ehass olmasıyla bununla garâbeti tefsîr gayr-ı müstahsen ve belki ta'rîf-i fesâhatde “vahşiyetden hulûs” kaydının adem-i ityânı mûcib-i fesâd-ı ta'rîf olduğu mütebeyyindir. Ve eğer “vahşiyet”le, zikrolunan tefsîrin gayrı bir ma'nâ murâd olunursa o ma'nâca garâbet muhill-i fesâhat olduğunu teslîm etmeyiz ki hattâ fesâhate muhill olan garâbeti o ma'nâca vahşiyetle tefsîr sahîh ola.

Cevâbında deriz ki: “Vahşiyet”, *kelime-i gayr-ı meşhûre* ma'nâsına itlâk olduğu gibi *kelimenin zâhiratü'l-ma'nâ ve me'nûsetü'l-isti'mâl olmaması* ma'nâsına itlâkı dahi kütüb-i kavimde mezkûr olan bir istilâhdır. Şöyle ki “vahşî”, bâdiye-i bî-âb u kelâda sâkin olan vahşe mensûb olup isti'mâli me'nûs olmayan elfâz için isti'are olunmuştur. Ve vahşî iki kısım olup biri garîb-i hasen ve diğeri garîb-i kabîhdır. Ve garîb-i hasen Arab-ı arbâ indinde vahşî olmadığı cihetle isti'mâli gayr-ı ma'yûbdur. (شَرَبْتُ) ve (فَتَفَحَّرْتُ) ve (أَشْمَخْتُ) ve (أَقْمَطْتُ) lafzları gibi. (شَرَبْتُ) *keff u ricleyni galiz* ma'nâsına olup *esed* murâd olunur. Cem'i (شَرَابْتُ) olduğu delâletiyle “nûn” zâiddir. (فَتَفَحَّرْتُ) *azîmü'l-cüsse* ve (أَشْمَخْتُ); (أَزْتَفَعْتُ) ve (أَقْمَطْتُ); (تَفَرَّقْتُ) ve (أَشْتَدُّ) ve (أَفْتَرَّقْتُ) ve (أَجْتَمَعَ) ma'nâlarıdır.² Ve bu kelimât nazmda nesrden ahsendir. Garîb-i Kur'ân ve hadîs işbu garîb-i hasendendir. Ve garîb-i kabîh, garîbül-isti'mâl olmasıyla berâber sem'a sakîl ve zevk üzere kerîh olandır ki nazmen ve nesren isti'mâli ma'yûbdur. Meselâ şahs-ı ferîd ü yegâneye (جَحِيشٌ) ve hikâye-i emr-i düşvârda³ (أَطْلَحَمَ الْأَمْرُ) ve beyân-ı mefharetde (جَفَحْتُ) denildiği gibi ve bu kısma “garîb-i kabîh” ve “vahşî-i galîz” itlâk eyledikleri misillü “müteva’ir” dahi tesmiye ederler.

el-Hâsıl, elfâz-ı Arabiyye üç kısım olarak evvel, Arab-ı arbâ ve sâire indinde isti'mâli cârî olan (أَرْضٌ) ve (سَمَاءٌ) emsâli elfâz olarak isti'mâli ale'l-itlâk aybdan ârîdir. Sâni, isti'mâli Arab-ı arbâya hâss olup sâireye gayr-ı mütecâviz ve bu misillü elfâzın Arab-ı arbâya göre isti'mâli gayr-ı ma'yûb u câiz ve sâireye nisbetle ma'yûbiyeti bârizdir. Garîb-i Kur'ân ve ehâdis bu kısımdan ma'dûddur. Sâlis, mutlakan isti'mâli me'nûs ü mütedâvil olmayan elfâz olarak Arab-ı arbâ ve sâirenin cümlesine isti'mâli ayb olup bu

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 151-152.

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 152-153.

3 İş zorlaştı.

dahi iki kısım olarak lafz-ı (جَحِيش) emsâli zevk u sem‘a kerîh ve kısım-ı âharı (تَكَأَكْتُمْ) ve (أَفْرُقُوا) lafzları gibi kerâhetden sâlimdir.¹

Ve ta‘rîf-i garâbetde olan (غَيْرَ ظَاهِرَةِ الْمَعْنَى وَلَا مَأْتُوسَةَ الْأِسْتِعْمَالِ) kaydı, vahşiyeti tefsîrdir. İmdi, vahşiyetin bu ma‘nâca mâ-beyne’l-kavm mütedâvil olan fesâhate muhill olmasını men‘ zâhiru’l-fesâddır. Zîrâ fesâhat ancak lafzın elsine-i Arab’da kesret-i deverânıyla olup kesret-i deverân ise isti‘mâlde adem-i üns ile ictimâ‘ etmez.² Ve eğer fesâhatle bu ma‘nânın gayrı bir ma‘nâ murâd edip de tenâfür ü garâbet ü muhâlefet-i kıyâsdan hîçbirinin fesâhate muhill olmadığı zu‘m u iddiâ olunursa ol hâlde bahse mahal kalmayıp³ (لِكُلِّ قَوْمٍ أَنْ يَضْطَلِّحَ عَلَى مَا يَشَاءُ)⁴ denilebilir.

Muhâlefet-i Kıyâs

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (وَالْمُخَالَفَةُ: كَوْنُ الْكَلِمَةِ عَلَى خِلَافِ الْقَانُونِ الْمُسْتَنْبِطِ مِنْ تَبَعِ لُغَةِ الْعَرَبِ)⁴

Ya‘nî muhâlefet, kelimenin lügat-i Arab’ı tettebbu‘ u teftîş ile istinbât u istihrâc olunan kânûna muhâlif olmasıdır. Lügat-i Arab’dan murâd, vaz‘-ı vâzî ile mevzûa olan müfredât-ı elfâz ile müfredât-ı mevzûa hükmünde olan bazı mürekkebâtıdır. Meselâ, ilm-i sarfda ahvâli mebhûsün anhâ olan “mensûb” gibi. Zîrâ mensûb fi nefsi’l-emr müfred olmayıp lâkin “yâ”-i nisbet kendisinden cüz’ gibi olması ve müştakk menzilesinde bulunması hasebiyle müfred hükmündedir.⁵ Ve kânûn-i müstenbat, [38] meselâ (قَام) misillüde i‘lâl ve (مَدَّ) misillüde idgâmın vücûbu emsâli ilm-i tasrîfin müstemil olduğu kavâiddir. Ve ammâ (أَبَى - يَأْبَى) ve (عَوْرَ - يَعْوَرُ) ve (إِسْتَحْوَذَ - يَسْتَحْوِذُ) ve (قَطَطَ شَعْرُهُ)⁶ ve (أَلَّ) ve (مَاءٌ) ve emsâli hilâf-ı kavâid üzere lügatte sâbit ü müsta‘mel olan kelimât şevâzdan olup bu misillüler kavâide muhâlefetden âzâde ve bu vechile vâzîdan sâbit olarak kânûndan hükm-i müstesnâdadır. Ve ke-enne i‘lâl ü idgâm ve sâirede kâide ve kıyâs vaz‘ u beyân olduğu hinde bu sûretler istisnâ olunmuşdur. Belki istisnâya hâ-

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 152.

2 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 104.

3 O zaman herkes kafasına göre kavram üretsin, olsun bitsin.

4 Muhâlefet-i kıyâs; kelimenin, Arap dili incelenerek ortaya konulan sarf kurallarına aykırı olmasıdır.

5 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 153.

6 Saçı kıvrıcık oldu.

cet olmayıp asl-ı muhâlefet vâzı'dan sâbit olan şey'e adem-i muvâfakatden ibâret ve emsile-i mezkûre emsâli şevâzzın vefk-ı vaz'-ı vâzı' üzere olmasıyla muvâfakat zâhiredir. (أَبَى - يَا أَبَى) şâzz olması, bâb-ı sâlisden olduğu hâlde ayn-ı fi'linde ehad-i hurûf-i halk mevcûd olmaması ve (آل) şâzz olması, aslı (أَهْل) olup "hâ"nın "elif"e kalb olunması ve asl-ı (مَاء) (مَاء) olup hemze "hâ"dan maklûb olmasıdır. Ve işbu muhâlefet-i kıyâs bâbında beyân etdikleri zâbıta, eğer muhâlefet, âhar bir kelimeye iltibâsı ref gibi bir illete mebnî ihtiyâr olunmuş olursa muhill-i fesâhat değildir. Nitekim (طَلَّل) ve (شَرَّر) emsâlinde fekk-i idgâm ihtiyâr edilmiştir. Ve eğer (أَبَى - يَا أَبَى) emsâli mücerred vâzı'dan sübût için olursa bu kısım dahi gayr-ı muhillidir. Ve bunların birine müstenid olmadığı sûrette muhill-i fesâhatdir.¹

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (نَحْوُ: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الْعَلِيِّ الْأَجَلِّ») ²

İşbu kavlı-râcizde fekk-i idgâm ile vâki' olan (أَجَلِّ) gibi. Kıyâs olan, idgâm ile (أَجَلِّ)'dir. Hâsıl-ı makâl, ehl-i tasrîf lûgat-i Arab'ı taharrî vü teftîş ederek her hangi lafz-ı Arabî'de iki harf-i mütecâniseyn ictimâ' edip de evvel müteharrik olursa birbirine mezc ü idgâm etdiklerini müşâhede etmeleriyle bunu bir kâide-i muttaride ittihâz etmiş olduklarından, zikrolunan (أَجَلِّ) lafzını işbu kıyâs u kâideye muhâlif bulmalarıyla esbâb-ı adem-i fesâhatden olan muhâlefet-i kıyâsın vücûduna mebnî, kelime-i gayr-ı fasîha olmasıyla hükmeylemişlerdir.

Sem'de Kerâhet

(قِيلَ: وَمِنْ الْكُرَاهَةِ فِي السَّمْعِ) ³

Ba'zılar fesâhat-i müfredde, zikrolunan tenâfür-i hurûf ve garâbet ve muhâlefetden hulûsa ilâveten sem'de kerâhetden hulûsu dahi i'tibâr etmişlerdir. Ve sem'de kerâhet, sem' esvât-ı münkereyi semâ'dan teberrî ettiği gibi o lafzın semâından dahi teberrî etmesiyle olur. Zîrâ lafz esvât kabîlinden olup esvât ise nefs ba'zısıyla istilzâz ve ba'zısından istikrâh eylediği gibi bu kabîlden olan lafz dahi şu kısme münkasim olur.

1 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiyeye*, s. 104.

2 Hamd olsun, yüceler yücesi Allah'ı! (Recez) Mısra için bkz. Ebü'n-Necm el-İclî, *Divân*, s. 337.

3 Kelimenin "kulağa hoş gelmeme" kusurundan uzak olması (gerektiği de) söylenmiştir.

قَالَ رَحْمَهُ اللَّهُ: «كَرِيمُ الْجَرِشِيِّ شَرِيفُ النَّسَبِ»¹

Ebü't-Tayyib'in, Seyfüddevle Ebü'l-Hasen Ali'yi medhde bahr-i mütekâribden nazm eylediği kasîdesinde vâki' işbu beytde olan (جَرِشِيِّ) lafzı bu kabilden addolunup lafz-ı mezkûrden sem'in ikrâh u teneffür etmesi sebebiyle müfred-i gayr-ı fasîh olduğu îrâd olunmuşdur. Evvel-i beyt² (جَرِشِيِّ) kesr-i "cîm" ve "râ" ile *nefs* ma'nâsına-dır. Mübârekü'l-ism olması, ism-i memdûh Ali olup Emîrü'l-Mü'minîn *kerremallâhu vecbehû* efendimiz hazretlerinin nâm-ı ebreklerine muvâfakatıyçündür. Ve (خَيْلٌ أَعْرُ) , cebhesinde beyâz olan hayl olup her bir vâzıh u ma'rûf için istiâre olunmuşdur. Murâd meşhûru'l-lâkab demektir ki Seyfüddevle'dir.

Hâsıl-ı Ma'nâ: "Memdûh-i mezkûr, ismi mübârek ve lâkabı meşhûr ve nefsi kerîm ve nesebi şerîf" demektir.

"Lâkab", medh veyâhûd zemmi iş'âr eden alemdir ve "künye", eb ve ümm emsâliyle tasdîr olunandır.³

قَالَ رَحْمَهُ اللَّهُ: (وَفِيهِ نَظْرٌ)⁴

Kâil-i merkûmun ta'rîf-i fesâhat-i müfredde kerâhet-i sem'den hulûsu ziyâde etmesi mahall-i nazardır. Zîrâ sem'de kerâhet-i vahşiyetle tefsîr olunan garâbetde dâhil olup (جَرِشِيِّ) lafzı ya sem'a kerîh ve zevk-i müstakîme sakîl olmayan veyâhûd kerîh u sakîl olan garîb kısmeyninden birinde dâhil ve bu iki takdîre göre de garâbetden hulûs kaydı bunun ta'rîf-i fesâhatden hurûcuna kâfildir.

Ve işbu nazarda diğerk vüçûh dahi zikrolunmuşdur. Vech-i evvel, kerâhet-i sem' eğer sikale müeddî olursa taht-ı tenâfürde dâhil ve illâ fesâhate gayr-i muhillidir. Vech-i sâni, kâil-i merkûmun lafz esvât kabîlinden olmasıyla hükmetmesinin fesâdı olup şöyle ki mahallinde mübeyyen olduğu üzere lafz savt olmayıp belki savt için keyfiyettir. Lâkin işbu vecheyn zaîfidir. Ammâ vech-i evvelin za'fı, kerâhet-i sem' sikale müeddî olmazsa

1 (Seyfüddevle,) saygın şahsiyeti, asil soyludur. (Mütekârib) Mısra için bkz. Mütenebbî, *Divân*, s. 438.

2 İsmi mübarek, lâkabı meşhur. (Mütekârib)

3 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 106.

4 Fakat bu bakış açısı sıkıntılıdır.

fesâhate muhill olmayacağı mülâzemesinin memnûiyyetindedir ki sebab-i [39] ihlâl sikalin gayrı bir emr olup ya'nî sem'de kerâhetden dahi ihtirâz etmeleri câizdir. Ve ammâ vech-i sâninin za'fî zîrâ lafz esvât kabîlinden olduğuna ittifâk edeben olup ve lafz esvât kabîlinden olsun veyâ olmasın ba'zı kelimâtdan sem'in istikrâhı mahall-i iştibâh değildir.¹

Vech-i sâlis, sem'de kerâhet savt ü nagama râci' olarak çok kerre olur ki lafz-ı fasîh nagam-ı gayr-ı mütenâsibe ve esvât-ı münkere ile edâ olunmasıyla sem'den istikrâh olunur. Ve ekser vukû' bulur ki lafz-ı gayr-ı fasîh nagam-ı mütenâsibe ve esvât-ı tayyibe ile edâ olunarak sem'den istilzâz olunur. İşbu vech-i sâlis dahi şâyân-ı kabûl değildir. Zîrâ savtın hüsn ü kubhu müsâvâtda olarak (جَرَشَى) ve (جَفَحْتُ) ve (مَلَع) lafzlarının istikrâhiyla (نَفْس) ve (فَحَزْتُ) ve (عَلِمَ) lafzlarının adem-i istikrâhı kat'iyen ma'lûmdur.

Vech-i râbi', sem' üzere kerîh olmakda (جَرَشَى) lafzına nazîr olan elfâzın Tenzil-i Mübîn'de vukûu olup meselâ *nâkisa* ma'nâsına olan ﴿ضِيْرَى﴾² ve *islâh-ı sefîne* veyâ *mismâr* ma'nâsına olan ﴿دُسْرِ﴾³ lafzları muntazam-ı sil-kü'l-leâl-i âyât-ı Kur'âniyye olmuşdur.

İşbu vech-i râbi' dahi mevrîd-i bahsdir. Zîrâ bu kabîlden bir lafzın Kur'ân-ı Mübîn'de vukûu kerâhet-i sem'in esbâb-ı ihlâlden olmamasına medâr-ı istidlâl olmayıp çünkü ba'zen vâki' olur ki ihlâl, sebebiyyete mâni' olacak bir şey'in urûzu iltihâkiyla lafzın iktisâ-yı fesâhatini müeddî olur. Zîrâ müfredât-ı elfâz ihtilâfât-ı makâmât ile muhtelife olduğu, hâtime-de, ﴿لِكُلِّ مَقَامٍ مَقَالٌ، لَا يَحْسُنُ فِيهِ غَيْرُهُ﴾⁴ ibâresiyle beyân olursa gerekdir. İşbu ﴿ضِيْرَى﴾ ve ﴿دُسْرِ﴾ lafzları da bu kabîlendir. Nitekim İbn-i Hâcib ba'zı kerre gayr-ı fasîh olan şey'e bir emrin iltihâkiyla iktisâ-yı fesâhat eylediğini tasrîh ve ﴿أَوْ لَمْ يَرَوْا كَيْفَ يُبْدِئُ اللَّهُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ﴾⁵ kavli-i şerîfiyle istidlâl ü tav-zih eylemişdir. Zîrâ fasîh olan, bâb-ı sülâsiden olarak (بَدَأَ-يُبْدِئُ) olup bâb-ı (أَفْعَالٌ)'den (أَبْدَأَ) mesmû' değildir. Lâkin (يُعِيدُ) lafzına mukâbele vü mukâ-renetle (يُبْدِئُ) lafz-ı mezîdi kesb-i tenâsüb ederek ihrâz-ı fesâhat etmişdir.⁶

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 155.

2 en-Necm 53/22.

3 el-Kamer 54/13.

4 Her bir makâmın söylenecek sözü ayırır. Orada başka şey söylenecek olsa uygun düşmez.

5 "Onlar, Allah'ın (bir canlıyı ilk kez) nasıl yaratmaya başladığını; sonra da (her an yeniden yaratarak) bu işi (nasıl) tekrar ettiğini görmüyorlar mı?" (el-Ankebût, 29/19)

6 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 108.

Fesâhat-i Kelâm

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالْفَصَاحَةُ فِي الْكَلَامِ خُلُوصُهُ مِنْ ضَعْفِ التَّأْلِيفِ وَتَنَافُرِ الْكَلِمَاتِ وَالتَّعْقِيدِ مَعَ فَصَاحَتِهَا)¹

Fesâhatin kısım-ı sânisî olan fesâhat-i kelâmı ta'rîf olup ya'nî kelâmda olan fesâhat, mutazammın olduğu kelimelerin fesâhatiyle berâber kelâmın za'f-ı te'lîf ve tenâfir-i kelimât ve ta'kîdden hâlis olmasıdır. (مَعَ فَصَاحَتِهَا) kavli (خُلُوصُهُ) kavlinde (كَلَامِ)'a âid olan zamîrden hâl ve bu kayd (زَيْدٌ أَجْلَلٌ) ve (شَعْرُهُ مُسْتَشْرَرٌ) ve (أَنْفُهُ مُسْرَجٌ) misillü kelâmlardan ihtirâza dâldir. Ve bunun (كَلِمَاتِ) kaydında olan hâl olması gayr-ı câiz zîrâ bu sûret kelimât-ı gayr-ı fasîha üzere müstemil olan kelâm, kelimâtı mütenâfire olsun olmasın, fasîh olmak sûretini istilzâm edeceği emr-i bârizdir. Çünkü kelâm-ı mezkûr üzere “Kelimât-ı fasîhanın tenâfiründen hâlisdir,” denilmek sâdık olur. Şöyle ki (خُلُوصِ)'dan müstefâd olan nefy fesâhat-i kelimât ile mukayyed olan tenâfîre teveccüh edip hâlbuki nefyin şey'-i mukayyede teveccühünde şayi' olan mukayyed bâkî olsun olmasın kayda teveccühüdür.

Za'f-ı Te'lîf

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (فَالضَّعْفُ أَنْ يَكُونَ تَأْلِيفُ أَجْزَاءِ الْكَلَامِ عَلَى خِلَافِ الْقَانُونِ التَّحْوِييِ الْمُشْتَهَرِ فِيمَا بَيْنَ مُعْظَمِ أَصْحَابِهِ حَتَّى يَمْتَنِعَ عِنْدَ الْجُمْهُورِ)²

Ya'nî işbu ta'rîf-i fesâhat-i kelâmı me'hûz olan za'f-ı te'lîf ile murâd, eczâ-yı kelâmın sebk ü te'lîfî miyân-ı mu'zam-ı ashâb-ı nahvde müstehir olan kânûn-i nahvînin hilâfı üzere olup hattâ ki inde'l-cumhûr mümteni' u mehcûr olmasıdır. Lafzen ve ma'nen izmâr kablê'z-zikr gibi. Ve ammâ kânûn-i müstehir ve gayr-ı müstehirden her ikisine muhâlif olan kelâm zaîf olmayıp belki fâsiddir.³

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (نَحْوُ: «صَرَبَ غُلَامُهُ زَيْدًا»)⁴

1 Kelâmın fesâhati; içerdiği kelimelerin tek tek fasîh olmasının yanı sıra kelâmın, kurguda bozukluk (za'f-ı te'lîf), kelimelerin bir araya gelişinden doğan ağırlık (tenâfir-i kelimât) ve sözün, kastedilen anlama delâletinin kapalı oluşu (ta'kid) gibi kusurlardan uzak olmasıdır.

2 Za'f-ı te'lîf; kelâmı oluşturan unsurların, nahivcilerin çoğunluğu tarafından benimsenmiş meşhur kurallara aykırı ve böylece cumhûra göre kullanımı imkânsız olacak bir tarzda kurgulanmasıdır.

3 Krş: Siyâlkütî, *Hâşiye*, I, 157.

4 Örnek: “Kölesi Zeyd'e vurdu!”

Bu kelâm gayr-ı fasîhdir. Zirâ ityân-ı zamâirde rücû‘ edeceği ismin lafzen veyâhûd ma‘nen zikri mesbûk olması kânûn-i müştehir-i nahvîden olup bu kelâmda ise (غَلَامُهُ) zamîri ne lafzen ve ne ma‘nen zikri sebkât etmeyen (زَيْد)‘e râcî‘ olarak kânûn-i mezkûrun hilâfında vâki‘ ve bu cihetle inde‘l-cumhûr te‘lif-i mümteni‘ olmasıyla esbâb-ı ihlâl-i fesâhatden za‘f-ı te‘lifin vücûdu mütehakkıkdır. Fakat eimme-i nahvden Ahfeş işbu terkîb emsâlinde ya‘nî fâile muttasıl olan mef‘ûlün bih zamîrinde izmâr kable‘z-zikrin cevâzına kâil olup ve İbn-i Cinnî, Ahfeş‘e tâbi‘ olmuşdur. Şu cihetle ki fi‘l-i müteaddînin fâil gibi mef‘ûlün bihi de [40] şiddet-i iktizâsı olmasıyla mef‘ûle muttasıl olan zamîr-i fâilde izmâr kable‘z-zikr câiz olduğu gibi bi‘l-aks fâile muttasıl olan zamîr-i mef‘ûlde dahi cevâzını ihtiyâr etmişlerdir.

Ve taraf-ı cumhûrdan cevâbda “Her ne kadar fâil ve mef‘ûlün her birerlerini iktizâ-yı fi‘lde tesâvîleri der-kâr ise de lâkin fâili iktizâsı mülâhaza-i akliyyede mef‘ûlü iktizâsı üzerine mukaddemdir. Zirâ mef‘ûle taalluku olan nisbet-i vukû‘-i fi‘l fâile müte‘allık olan nisbet-i sudûr-i fi‘lden sonra melhûz olarak fâil rütbede mukaddem ve mef‘ûlün zikri hinde fâilin iktizâ-yı tekaddüm-i rütbîsi hasebiyle sebk-ı zikri mütevehhem olup bu cihetle mef‘ûle muttasıl olan zamîr-i fâilde izmâr kable‘z-zikr lâzım gelmez. Ve mef‘ûlde bu hâlin fikdânı sebebiyle makîsun aleyh olamaz,” denilmiştir.¹ Ve Ahfeş bu müddeâya, şâirin:

جَزَى رَبُّهُ عَنِّي عَدِيٌّ بِنِ حَاتِمٍ جَزَاءَ الْكِلَابِ الْعَاوِيَاتِ وَقَدْ فَعَلَ²

ve [Seffâh bin Bûkeyr el-Yerbû‘î nâm] şâir-i âharın:

لَمَّا عَصَى أَصْحَابُهُ مُضْعَبًا أَدَى إِلَيْهِ الْكَيْلَ صَاعًا بِصَاعٍ³

kavilleriyle istişhâd eylemiştir. Zirâ (زَيْد) zamîri (عَدِيٌّ)‘e ve (أَصْحَابُهُ) zamîri (مُضْعَب)‘a râcî‘dir. (جَزَى رَبُّهُ) kavli Adıy bin Hâtim aleyhine duâ olup te-

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 157.

2 Rabbi, benim yerime Adıy b. Hâtim‘e, (yerli yersiz) uluyup havladıkları için (taşlanan) köpeklerin gördüğü muâmeleye benzer bir ceza versin; (ve aslında öyle inanıyorum ki buna ben, şimdiden) verdi sayıyorum. (Tavîl) Beytin kâili hakkında farklı görüşler için bkz. Vahdî Efendi, *el-Mu‘avvel*, s. 38; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlül-Ceyyid*, s. 26.

3 (Yahya merhûm öyle vefalı biriydi ki) dostları ve askerleri Mus‘ab (b. Zübeyr‘e) isyan edip onu (savaşa) yalnız bıraktıklarında bile (Mus‘ab‘ın kendisine olan) iyiliklerine misliyle karşılık vermiş (ve ölene dek Mus‘ab‘ın yanında kalmıştı). (Serî) Beyit için bkz. Mufaddal ed-Dabbî, *el-Mufaddaliyyât*, s. 323.

fe”ülen sîga-i mâzî ile îrâd ederek (وَقَدْ فَعَلَ) demişdir. (عَنْ) lafzında (عَنْ),¹ kavlinde beyân olunduğu vechile bedele mahmûldür. (وَقَدْ فَعَلَ) kavlinde “vâv” hâliyye olup zamîr (رَبِّ) lafzına âiddir. (عَاوِيَات) *sâyihât* ma’nâsınadır. Beyt-i sâniide (مُضْعَب) bir şahsın ismi olup (أَدَى) zamîri, küllü vâhidin min ashâbihî ve (إِلَيْهِ) zamîri (مُضْعَب) a âiddir. (صَاعًا بِصَاعٍ) aslında cümle-i ismiyye olup nasba udûl ile (أَدَى) zamîrinden hâl olup (مُقَابِلًا صَاعًا مِنَ الْعُضَيَّانِ بِقَدْرِ صَاعٍ مِنَ الْمُكَافَاتِ) takdîrindedir. Ya’nî “Ne zamân ki ashâb-ı Mus’ab izhâr-ı asâvet etdilerse her birerlerine Mus’ab muâmele-i asâvetlerine göre mücâzât ile mukâbele eyledi,”² demek olur. Lâkin zamîrin medlûl-i fi’l olan masdara ircâi te’viliyle kelâm-ı Ahfeş redd ü men’ olunarak beyt-i evvelde istişhâd olunan (رَبُّهُ) zamîrinin medlûl-i fi’l-i (جَزَى) olan (جَزَاءً) masdarına ve beyt-i sâniide (أَضْحَابُهُ) zamîrinin medlûl-i fi’l-i (عَضَى) olan (عِضْيَانٍ) a âid olması sûretiyle evvel (رَبِّ الْجَزَاءِ) ve sâni (أَضْحَابِ الْعِضْيَانِ) takdîrinde idüğü beyân olunmuşdur. Nitekim (إِعْدَلُوا)³ emrinin medlûlü olan adle râci’ olduğu, tasrîh-gerde-i ashâb-ı tefâsîrdir. Ve ammâ [Salî bin Sa’d nâm] şâirin:

جَزَى بَنُوهُ أَبَا الْغِيْلَانِ عَنْ كَيْبِرٍ وَحُسْنِ فِعْلٍ كَمَا يُجْزَى سِنْمَارًا⁴

kavliyle

أَلَا لَيْتَ شِعْرِي هَلْ يَلُومَنَّ قَوْمُهُ زُهَيْرًا عَلَى مَا جَزَّ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ⁵

kavlinde (بَنُوهُ) zamîri Ebü'l-Gilân'a ve (قَوْمُهُ) zamîri Zühayr'e râci' olması şâzz olup makîsun aleyh olamaz. Beyt-i evvelde (عَنْ كَيْبِرٍ) lafzında olan (عَنْ),⁶ kavlinde olduğu gibi mâba'dinin mâkabline

- 1 “Öyle bir gündün sakının ki o gün hiç kimse bir başkası adına bedel ödeyemeyecek.” (el-Bakara 2/48)
- 2 Beytin kâili ve kimin için söylendiği hususunda farklı görüşler olmakla beraber Mus’ab b. Zühayr hakkında söylendiğine ve Abdülmelik b. Mervân'la savaşırken askerleri tarafından terk edilmesine rağmen Yahya adlı dostunun onu son ana dek yalnız bırakmadığına dâir rivâyet ağır basmaktadır. Bu nedenle kendi tercümemizi bu rivâyete uygun şekilde verdik. Geniş bilgi için bkz. Vahdi Efendi, *el-Mu'avel*, s. 42-46; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, s. 27-28.
- 3 “Siz âdil davranın! Çünkü takvâya en uygun olan budur.” (el-Mâide 5/8)
- 4 İlerleyen yaşına ve kendilerine bugüne kadar gâyet güzel davranmış olmasına rağmen oğulları Ebü'l-Gilân'a, Sinimmâr'a yapılan kötü muâmeleyi lâyk gördüler. (Basît) Beyit için bkz. Ebü'l-Ferec el-İsfehâni, *el-Egâni*, II, 92-93.
- 5 Çok merak ediyorum, her türlü belâyı başına sardığı için kavmi Zühayr'ı kunayacak mı? (Tavil)
- 6 Bunu senin emrin üzerine yaptım.

sebebiyyetini ifâde eder veyâhûd ¹ ﴿لَتَرْكَبُنَّ طَبَقًا عَنِّي﴾ kavlı-i şerîfnde olduğu gibi (بَعْدَ) ma'nâsınadır.²

Mefhûm-i Beyt: Kiber-i sinn ü şeyhûhet ve hüsn-i fi'l ü za'fiyyet mü-cib-i ihsân u inâyet şey'ler olduğu hâlde Ebü'l-Gilân hakkında ebnâsı, Sinimmâr hakkında zuhûr eden mücâzât gibi aksiyle muâmele ve icrâ-yı isâet etdiklerini ifâdedir. Sinimmâr, zahr-ı Kûfe'de Nu'mân bin Münzir için kasr-ı Havernak'ı inşâ edip mülûk-i sâire için mislini binâ etmemek üzere yed-i Nu'mân'da hedm-i kasr-ı hayât eden şahs-ı Rûmî'nin ismidir. Câ-yı mükâfâtda müşâhid-i mücâzât olanlar haklarında îrâd olunur emsâldendir.³

Tenâfür-i Kelimât

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالْتَنَافُؤُ أَنْ تَكُونَ الْكَلِمَاتُ ثَقِيلَةً عَلَى اللِّسَانِ)⁴

Ya'nî tenâfür-i kelimât, kelimâtın lisân üzere sakîle olmasıdır. Bu da ya sikâlinde mütênâhî olur;

(كَقَوْلِهِ: «وَلَيْسَ قُرْبٌ قَبْرِ حَزْبٍ قَبْرٌ»)⁵

Şâir-i hanînin bu kavli gibi. Sadr-ı mısra ⁶ (وَقَبْرٌ حَزْبٍ بِمَكَانٍ قَبْرٍ) olup (حَزْبٍ) bir şahsın ismidir. (قَبْرٍ)-i sâni ism-i (لَيْسَ) olup قَبْرٍ قَبْرٍ قَبْرٍ (قَبْرٍ) (مَكَانٍ قَبْرٍ) ma'nâsınadır. (مَكَانٍ قَبْرٍ), *mâ' vü kelâdan hâli mekân* demektir. *Acâib-i Mahlûkât*'da beyân olunduğu üzere: Hâtif isminde tavâif-i cinden bir tâife olup bunlardan birisi Harb bin Ümeyye'yi sayha-i mühlîke ile ihlâk ederek makâm-ı teessüfde bu beyti inşâd eylemişdir⁷ ki mefhûmu, medfen-i Harb imâret-i âb ü kelâ ve mücâveret-i kubûrdan hâli bir fezâ-yı teg ü tenhâda olduğunu îrâddan ibâretidir. Ashâb-ı zevk u selîka [41] kelimât-ı mezkûrenin ictimâi sebebiyle mısra-ı mezkûrde muhill-i fesâhat olan tenâfürün vücûduyla hükmeylemişlerdir.⁸

1 "Siz aşama aşama ilerleyeceksiniz." (el-İnşikâk, 84/19)

2 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiyeye*, s. 110.

3 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiyeye*, s. 110.

4 Tenâfür-i kelimât; kelâmî oluşturan kelimelerin (teker teker ele alındığında herhangi bir fesâhat sorunu taşımamalarına rağmen bir araya getirildiklerinde) dile ağır gelmeleri durumudur.

5 Harb'in kabrinin yanında başkaca bir kabir de yoktur. (Recez)

6 Harb'in kabri ıssız bir yerdedir. (Recez)

7 *Tercüme-i Acâibü'l-Mahlûkât*, s. 377.

8 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiyeye*, s. 111.

Ve tenâfürden bir kısmı derece-i mütenâhiye mâ-dûnu olup bu kısma işâretle buyururlar ki:

(وَمِنْهُ قَوْلُهُ:

كَرِيمٌ مَتَى أَمَدَحُهُ أَمَدَحُهُ وَالْوَرَى مَعِي وَإِذَا مَا لُمْتُهُ لُمْتُهُ وَحَدِي)¹

Ya'nî Ebû Temmâm'ın bahr-i tavîlden işbu kavli de tenâfürdendir. (الْوَرَى) mübtedâ ve (مَعِي) haber ve "vâv" hâliyyedir. Ya'nî "Müşârun ileyh bir kerîmdir ki hakkında serd-i medâyih u mehâmid tasdîk-gerde-i enâm ve isnâd-ı mesâvî vü melâm mehcûr ve muvâfakat-i üli'l-efhâm olup istihkâk-ı sitâyîş ü senâ ile mütehallî ve esbâb-ı lev m ü kadhden mütehallîdir,"² demek olur. Şâir-i merkûmun (إِذَا مَا لُمْتُهُ) kavlinde tahakkuk-ı vücûdda müsta'mel olan (إِذَا) ile sîga-i mâzîyi isti'mâlinde sübût-i da'vâyı ihâm i'tibâr-ı latîfî olup ke-enne kendisinden hakk-ı memdûhda lev m sâdır u mütehakkık olarak bir kimse müşârik olmadığını ifhâmdır.³ Lâkin mukâbele-i medhde "lev m" ityânıyla "zemm" veyâ "hicâ" îrâd etmemesini Vezîr-i Sâhib meâyibden addeylemiştir.⁴

Musannif rahimehullâh *İzâh*'da, beyt-i mezkûrde menşe-i tenâfürü beyânda (ح) ile (ه) beyninde olan kurb-i mahrec cihetiyle (أَمَدَحُهُ) kavlinde sikal olduğunu îrâddan⁵ murâdı (أَمَدَحُهُ) lafzında olan nev'-i sikletin lafz-ı mezkûrun tekerrür ü inzimâmıyla kesb-i tezâuf-i sikletden nâşî muhill-i fesâhat olan tenâfürün husûlünü beyândan ibâret olup ve illâ lafz-ı mezkûr nezâirinden ﴿فَسَبِّحْهُ﴾⁶ emsâli elfâzın Nazm-ı Kerîm'de vukûu cihetle Kur'ân-ı Mübîn'in kelâm-ı gayr-ı fasîh üzere iştîmâliyle makâl iktizâ-yı diyânetce muhâldir. Ve ammâ mâ-sebakda Kur'ân-ı Kerîm'in, sebebîyyeti müzîl olacak esbâbın vücûdundan nâşî esbâb-ı muhille-i fesâhati şâmil olan kelimâtı iştîmâline dâir mürûr eden kelâm kelime hakkında

1 Şairin şu beyti buna örnek teşkil eder: "Öyle saygın biridir ki ne zaman kendisini methetsem herkesi bana eşlik ederken görürüm. Ama hasbelkader onu yerecek olsam bir de bakarım ki tek başıma kalmışım." (Tavîl) Beyit için bkz. Ebû Temmâm, *Divân*, s. 129.

2 Birincisi (مَتَخَلَّى), ikincisi (مَتَخَلَّى)'dir.

3 Ebû Temmâm'ın divânında ve bu divânın Tebrîzî şerhinde, ikinci şart edatı da (مَتَى) olarak geçmektedir. bkz. Ebû Temmâm, *Divân*, s. 129; Tebrîzî, *Şerhu Divân-ı Ebî Temmâm*, I, 290.

4 Tebrîzî şerhinde bu ifadenin (مَتَى مَا ذَمُّتُهُ ذَمُّتُهُ وَحَدِي) olarak da rivâyet edildiği belirtilmekte ancak bu rivâyet eleştirilmektedir. Tebrîzî, *Şerhu Divân-ı Ebî Temmâm*, I, 290.

5 Kazvîni, *el-İzâh*, s. 12.

6 "O'nun şânını yücelt!" (Kâf, 50/40)

olup kelâm hakkında olmamasıyla kelâmeyn beyninde tevfiik mütehakkıktır. Ve menşe-i ihlâl-i fesâhat (أَمْدَحُهُ) lafzının tekrîri olduğunu İbn-i Amîd tasrîh ve Ebî Temmâm'ı bu beyt ile ibtidâen ta'yîr u ta'yîb eden İbn-i Amîd olarak hurûf-i halkdan (ح) ve (هـ)'yi cem' etmiş olan lafz-ı mezkûru tekrâr etmek menâhic-i i'tidâlden hâric ve tenâfür-i kâmil olduğu sarâhatiyle takdîh eylemiştir. Musannif'in îrâd eylediği misâleyn beyninde evvelde menşe-i sikal nefis-i ictimâ'-ı kelimât ve sâni'de ictimâ'-ı hurûf-i kelimât olmasıyla da fark-ı diğeri mütehakkıktır.

Ve ba'zılar hammâmîye nisbet-i mescid ve kundil ü satl gibi yekdiğere münâsib olmayan kelimâtın ictimâ'nını dahi tenâfürden add ü zu'm edip¹ bu ise vehmdir. Zîrâ bu misillü kelimât-ı gayr-ı mütenâsibeyi cem' lisân üzere mûcib-i sikal ve fesâhate mûris-i halel olmayıp belki bu sûret yalnız muhill-i belâgatdır.

Ta'kid

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالْتَعْقِيدُ أَنْ لَا يَكُونَ ظَاهِرَ الدَّلَالَةِ عَلَى الْمُرَادِ لِحَلَلِ إِمَّا فِي النَّظْمِ)²

(تغعيد), *akd etmek* ma'nâ-yı masdarisine hamlolunduğu takdîrde sıfat-ı mütekellim olarak sıfat-ı kelâm olan (أَنْ لَا يَكُونَ ظَاهِرَ الدَّلَالَةِ) mef'hûmuna hamli sahîh olmayıp belki hâsıl bi'l-masdar olarak mebnî li'l-mef'ûl olmak üzere *muakkad* ma'nâsına mahmûldür. Zîrâ sıyağ-ı masâdır asl-ı nisbetde isti'mâl olunarak masdar itlâk olunduğu gibi ba'zen masdardan hâsıl olan hey'etde dahi isti'mâl olunarak hâsıl bi'l-masdarla mu'abberdir. Ve bu hey'et-i lâzımda hareke ve kıyâmdan hâsıl olan taharrukiyyet ve kâimiyyet gibi yalnız fâil için ve fi'l-i müteaddide ilmden âlimiyyet ve ma'lûmiyyet gibi fâil ve mef'ûlden her birerleriyçün olur. Masdarın ma'lûm ve mechûl olmasından murâd dahi işbu hâsıl bi'l-masdarın ma'nâsı olan hey'eteynden ibâretdir.³ Ya'nî kelâmın muakkad ü muğlak olması kelâmın bir halelden nâşî ma'nâ-yı murâd üzere adem-i zuhûr-i delâleti olup bu da ya nazmda olan halelden iktizâ eder; şöyle ki makâm-ı te'hîrde takdîm ve makâm-ı takdîmde te'hîr veyâhûd mahall-i zikrde hafz ve izhârda izmâr emsâli es-

1 Halhâli, *Miftâhu Telhisi'l-Miftâh*, s. 49.

2 Ta'kid; bir kusurdan dolayı kelâmın, kastedilen anlama delâletinin açık olmaması durumudur. Bu kusur, meselâ, söz dizimindeki bir problemden kaynaklanıyor olabilir.

3 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşîye*, s. 113-114.

bâbdan nâşî tertîb-i elfâz zihnde olan tertîb-i meânîye muntabık olmamasıyla her ne kadar kelâm-ı Arab'da sâbit ve kavânîn üzere cârî ise de hilâf-ı asl olarak su'ûbet-i fehmi murâdî mûcib olur. Ve "Ta'rif-i fesâhat-i kelâm-da za'f-ı te'lîfin zikri ta'kid-i lafziyi zikrden muğnîdir. Zîrâ menşe-i ta'kid-i lafzî lafzda aslanan şey'e muhâlefetden ibâret olup sebep-i za'f-ı te'lîf dahi aynıyle budur,"¹ denilemez. Zîrâ beynlerinde umûm min vech vardır.² Şöyle ki sebep-i ta'kid her birerleri kelâm-ı Arab'da şâyü'l-isti'mâl ve fakat muhâlif-i asl ü evlâ olan umûrun ictimâî olmak câiz olduğu gibi umûr-i mezkûreden ba'zısıyla da ta'kid hâsıl [42] olması câiz ve işbu sûret-i ahîrede za'f ile ictimâî bâriz olup lâkin umûr-i mezkûrenin ictimâîyla akvâvü eşedd olarak za'fdan infirâd eyler. Nitekim beyt-i Ferazdak'da mübtedâ ile haber ve mevsûf ile sıfat beynlerinde ecnebî vukûuyla hâsıl olan ta'kid takdîm-i müstesnâ ile kesb-i izdiyâd eylemiştir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (كَفَوَّلَ الْفَرَزْدَقَ فِي خَالِ هِشَامٍ:
وَمَا مِثْلُهُ فِي النَّاسِ إِلَّا مُمَلَّكًَا أَبُو أُمِّهِ حَيِّي أَبُوهُ يُقَارِبُهُ³
أَيُّ لَيْسَ فِي النَّاسِ حَيِّيُّ يُقَارِبُهُ إِلَّا مُمَلَّكًَا أَبُو أُمِّهِ أَبُوهُ)⁴

Ta'kide misâl şâir-i mâhir Ferazdak'ın bu beytidir ki Hişâm bin Abdülmelik'in sitâyîş-i hâl-i hâlinde⁵ inşâd eylemiştir. Memdûh-i merkûm İbrâhîm bin Hişâm bin İsmâîl-i Mahzûmî olup "Mahzûm" ism-i kabiledir. (رَجُلٌ أُعْطِيَ الْمُلْكَ، (مُمَلَّكًَا)، (أَحَدٌ يُشْبِهُهُ فِي الْفَضَائِلِ)⁶, (حَيِّيُّ يُقَارِبُهُ) (رَجُلٌ أُعْطِيَ الْمُلْكَ، (مُمَلَّكًَا)، (أَحَدٌ يُشْبِهُهُ فِي الْفَضَائِلِ) "Sâhib-i mülk ü mâl olan zât-ı bî-hemâl," demektir ki murâd Hişâm'dır. (أَبُو أُمِّهِ) zamîri (مُمَلَّكَ)'e âid olup melik-i mezkûrun vâlid-i ümmü, demektir. (أَبُو أُمِّهِ أَبُوهُ) zamîri İbrâhîm-i memdûha râci' olup (أَبُو أُمِّهِ أَبُوهُ) cümlesi (مُمَلَّكَ)'e sıfatdır.

1 Halhâli, *Miftâhu Telhisi'l-Miftâh*, s. 51-52.

2 Krş: Siyâlkütî, *Hâşiye*, I, 160.

3 Beyti Ferazdak'ın *Divân*'ında bulamadık.

4 Ferazdak'ın, (Emevî halifesi) Hişâm'ın dayısı (İbrâhîm'le) ilgili olarak söylediği şu beyit ta'kide örnek teşkil eder: Saltanat sahibi (Hişâm'dan) başka, insanlar arasında onun gibisi yoktur. (Bu, garipsenecek bir durum da değildir, zira Hişâm'ın annesinin babası (yani dedesi), zaten (İbrâhîm'in) de babası oluyor. (Tavil) Sonuç olarak, bu âlemde yeğeni (Hişâm'dan) başka (İbrâhîm'in) dengi olabilecek kimse yoktur, demektir.

5 İkinci "hâl" kelimesinden kasıt dayı (خَالَ)'dür.

6 Erdemler açısından ona benzeyen bir kimse

Mefhûm-i Beyt: “İbrâhîm-i memdûha fazl ü kemâlde sâhib-i mülk ü mâl ya'nî evreng-nişîn-i câh u celâl olan Hişâm bin Abdülmelik'den gayrı nâsda misl ü adîl olmayıp ve mâlik-i mülk olan Hişâm bin Abdülmelik'in vâlid-i mâderi İbrâhîm-i memdûhun vâlid-i Hişâm bin İsmâîl'dir. el-Hâsıl, beyne'l-enâm duhter-zâdesi Hişâm bin Abdülmelik'den mâadâ İbrâhîm'in celâil-i fezzâilde misl ü nazîri nâ-bûddur,” demek olur.

Siyâk-ı makâl, “Veled-i helâl tâbi'-i hısâl-i hâl” olması hükm-i meş-hûruyla melik-i müşârun ileyhin memdûh-i merkûma müşâbeheti kıbel-i memdûhdan müntakil olmak medîha-i gayr-ı sarîhasını dahi şâmindir.¹ İşte Ferazdak'ın bu beytinde tertîb-i meânîye muvâfik olan hakk-ı ibâre (أَبُو أُمَيْيَةٍ) olup mübtedâ olan (لَيْسَ مِثْلُهُ فِي النَّاسِ حَيًّا يُقَارِبُهُ إِلَّا مُمَلِّكَ أَبُو أُمَيْيَةٍ أَبُوهُ) ile haber olan (أَبُوهُ) beyni ecnebî olan (حَيًّا) lafzıyla ve mevsûf olan (حَيًّا) ile sıfat olan (يُقَارِبُهُ) miyânı ecnebî olan (أَبُوهُ) ile fasl olunup ve müstesnâ olan (مُمَلِّكَ), müstesnâ minh olan (حَيًّا) üzerine takdîm ve bu takdîme mebnî (مُمَلِّكَ) nasb olunmuşdur. Ve illâ muhtâr olan bedeliyyetdir. Zîrâ bedeliyyetde müstesnâ ile müstesnâ minh beyninde i'râbda mutâbakat husûlüyle berâber bedel kelâmı maksûd ve müstesnâ fazla olmak ciheti dahi bâ'is-i rüchâniyyetdir. İmdi, takdîm-i müstesnâ su'ûbet-i fehmi müeddî olarak asl ü evlâya muhâlefetle berâber kelâm-ı Arab'da şâyü'l-isti'mâl olup lâkin zikrolunduğu üzere yine usûle muhâlif ve fakat isti'mâlî şâyü' olarak mübtedâ ile haber ve sıfat ile mevsûf beyninde olan fasl-ı ecnebîden hâsıl olan in'ikâd işbu takdîm sebebiyle kesb-i izdiyâd edip hattâ ki vâkıf-ı kıssa olmayan eşhâsa göre ma'nâ-yı beyti idrâk müşkil ve bu cihetle tahakkuk-ı ta'kid ile fesâhate muhill olmuşdur.

Ba'zılar (مِثْلُهُ) mübtedâ (حَيًّا) haberi olup lafz-ı (مَا) lügat-i Temîmiyye üzere âmil olmadığına ve ba'zılar bi'l-aks (حَيًّا) mübtedâ ve (مِثْلُهُ) haber olup ve (مَا)'nın butlân-ı ameli takdîm-i habere mübtenî olmasına zâhib oldular. Lâkin bu vecheynden ikisi dahi ma'nâda mûcib-i kalak u ızdırâbdır. Zîrâ vech-i evvele göre ma'nâ (لَيْسَ مِثْلُهُ فِي النَّاسِ حَيًّا يُقَارِبُهُ) ve vech-i sâniye göre (لَيْسَ حَيًّا يُقَارِبُهُ مِمَّاثِلًا لَهُ فِي النَّاسِ) demek olup müfâd-ı evvel “Mümâsili var ise de mukârib değildir,” ve müfâd-ı sâni “Mukârib var ise de mümâsil değildir,” demek olur. el-Hâsıl, müfâd-ı evvel mukâribi mümâsilden

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 160.

ve müfâd-ı sâni mümâsili mukâribden nefy olup garaz-ı şâir ise ez-gayr-ı melik mecmû'-i mümâsil ü mukâribi nefydir. Öyle olunca, sahîh olan, (مَثَلُهُ) ism-i (مَا) ve (فِي النَّاسِ) haber ve (حَيِّ يُقَارِبُهُ) (مَثَلُهُ)'dan bedeldir. Ve bu sûretde beyt-i mezkûrde bedel olan (حَيِّ يُقَارِبُهُ) ile mübdelün minh olan (مَثَلُهُ) beyninde (إِلَّا مُمَلَّكَ أَبُو أُمِّهِ) ile fasl vukûu dahi mûcib-i ta'kîddir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا فِي الْأَنْتِقَالِ)¹

Veyâhûd ma'nâ-yı murâd üzere kelâmın adem-i zuhûr-i delâleti, kelâm-dan bi-hasebi'l-lüga mefhûm olan ma'nâ-yı evvelden maksûd-i mütekellim olan ma'nâ-yı sâniye zihn-i sâmi'in intikâlinde hâsıl olan halelden içün olur. Ve bu hâle ma'nâ-yı maksûda dâll olan karînelerin hafâsıyla berâber vesâit-i kesîreye muhtâc olan levâzım-ı baide îrâd olunmasından neş'et eder. Şârih-i merhûmun saded-i beyân-ı halede îrâd eylediği (وَذَلِكَ الْحَلُّ الْكَوْنُ يُكُونُ لِإِيرَادِ اللَّوْازِمِ الْبَعِيدَةِ الْمُفْتَقِرَةِ إِلَى الْوَسَائِطِ الْكَثِيرَةِ) kavlinde vâki' "levâzım"-dan murâd, lâzım-ı vâhid ve müteaddide şâmil [43] olan cins-i lâzım olup kezâlik vâsita-i kesîre dahi mâfevk-ı vâhid ma'nâsına kesretle muttasıfe olan cins-i vâsita mefhûmuna mahmûldür. Zirâ cem'-i muhallâ bi'l-lâmın istiğrâka istihâle-i hamli hinde mecâzen cinse hamli câridir.²

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (كَفَوَّلِ الْآخَرَ:

سَأَطْلُبُ بَعْدَ الدَّارِ عَنْكُمْ لِتَقْرُبُوا وَتَسْكُبَ عَيْنَايَ الدَّمُوعَ لِتَجْمُدَا)³

İntikâlde halelden nâşî hâsıl olan ta'kîd işbu Abbâs bin Ahnef'in kavli gibidir. (تَسْكُبُ), (تَضُبُّ) ma'nâsına ref ile olup *Delâil-i İ'câz*'da Şeyh'in mebnâ-yı kelâmı olan rivâyet-i sahîha bu merkezde olarak⁴ nasb, tevehhümdür. Şâir-i merkûm sekb-i dümûu ya'nî gözyaşı dökmesini firâk-ı ehibbâdan lâzım gelen keâbet ü hüznünden kinâyeye edip ve bu kinâyede musîb olmuşdur. Zirâ çok kerre bükâ hüzne delîl olur. Şöyle ki bükânın hüzne lüzûmu aklen ve örfen ma'lûm olup insâna bir hâl-i nâ-mülâyim isâbetinde rûhun kalbe teveccühünü mûcib olarak ol hâlde kalbden suûd eden buhârın dimâğa

1 (Ta'kîd, zihnin ilk anlamdan mecâzî anlama) intikâlde sorun yaşaması sebebiyle de ortaya çıkabilir.

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 161.

3 Bir başka şairin şu beyti, ta'kîdin bu türüne örnektir: "Ben artık evimin sizden uzak olmasına gayret göstereceğim ki size yakınlaşmış olayım. Gözlerimden yaş dökülüyor ki (size kavuşayım da) gözyaşlarım dînsin / kurusun / donsun." (Tavîl) Beyit için bkz. Abbâs b. el-Ahnef, *Divân*, s. 106.

4 Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 268-270.

hîn-i vüsûlünde mâya inkılâb ile tarîk-ı ayndan seyelân eder.¹ Anınçün² (أَبْكَانِي وَأُضْحَكَنِي) denip³ (سَاءَنِي وَسَرَّنِي) ma'nâsı murâd olunur. Nitekim [Hittân bin el-Mu'allâ nâm] hamâsînin:

أَبْكَانِي الدَّهْرُ وَيَا رَبِّمَا
أُضْحَكَنِي الدَّهْرُ بِمَا يُرْضِي⁴

beytinde vâki' olmuştur.

Mefhûm-i Beyt: Dehr-i bukalemun kendisini mazârr u mesâvî ile mahzûn ve ba'zen irzâ edecek menâfi'le mesrûr u memnûn eylediğini kavmine nidâ vü hitâb ile beyândır ki murâd inkılâbât-ı kevnîyeyi ityândır.

Lâkin şâir-i merkûm ya'nî Abbâs bin Ahnef devâm-ı telâkî vü visâlin icâb eylediği ferah u sürûrdan cümûd-i ayn ile kinâye etmesinde hatâ eylemiştir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (فَإِنَّ الْأَنْتِقَالَ مِنْ جُمُودِ الْعَيْنِ إِلَى بُخْلِهَا بِالذُّمُوعِ، لَا إِلَى مَا قَصَدَهُ
مِنَ الشُّرُورِ)⁵

Şâir-i merkûmun sebab-i hatâsı zîrâ cümûd-i ayndan ancak müfârakat-i ehibbâ ve irâde-i bükâ hâl-i hazîninde aynın dümû'u buhl etmesine intikâl olunabilip yoksa mülâkât-ı esdikâ ve muvâsalet-i eviddâ ile hâsıl olan sürûr u safâya intikâl olunmaz. Ya'nî (وَتَسْكُبُ عَيْنَايَ الذُّمُوعَ لِتَجْمُدَا) kavlinden murâd-ı şâir bükâyâ devâm ü mülâzemetden garaz husûl-i vüsûl-i ehibbâ ile tahsîl-i ferah u sürûr olup hâlbuki (لِتَجْمُدَا) kavlinden işbu husûl-i ferah ma'nâsı istinbât olunamaz. Zîrâ aynın incimâdî hâl-i hüznünde aynın dümû'u buhl etmesinden kinâye olarak ma'nâ-yı maksûdun hilâfını müfiddir. Anınçün meserretten kinâye olarak makâm-ı duâda (لَا أَبْكَى اللَّهُ) denildiği gibi⁶ (لَا زَالَتْ عَيْنُكَ جَامِدَةً)⁷ denilmez. Ve (سِنَّةٌ جَمَادٍ)⁸ kavilleri

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 162.

2 Beni ağlattı, beni güldürdü.

3 Beni üzdü, beni mutlu etti.

4 Ağlatıp durdu beni felek, ama bazen de hoşnut edecek şeylerle güldürdü. (Serî) Beyit için bkz. Ebû Temmâm, *Divânü'l-Hamâse*, s. 53.

5 Zira gözün donmasından / kurumasından ilk bakışta, (dostlardan ayrılmanın hüznü sebebiyle) gözün yaş akıtımada cimri davrandığı sonucuna varılır, yoksa şairin kastettiği (dostlarla buluşmaktan doğan) sevinç anlamı çıkmaz.

6 Allah gözünü ağlatmasın!

7 Gözün hep donuk / yaşsız kalsın!

8 Donuk / kurak sene

¹(لَا مَطَرَ فِيهَا) ma'nâsına ve ²(نَاقَةٌ جَمَادٌ) kelâmı ³(لَا لَبَنَ لَهَا) mefhûmuna mahmûldür. Ke-enne nâka ve sene, matar ve lebene buhl etmiş olurlar. Ebyât-ı hamâsîden [Ebû Atâ es-Sindî nâm şâirin]:

أَلَا إِنَّ عَيْنًا لَمْ تَجُدْ يَوْمَ وَاسِطٍ عَلَيْكَ بِجَارِي دَمْعَهَا لَجْمُودٌ⁴

beytinde dahi vâki' olmuştur. Vâsıt, meşhed-i âlî-i Cenâb-ı Hüseyin ibn Alî *radiyallâhu anhumâ* olan Kerbelâ-yı mu'allâdır. (لَمْ تَجُدْ), (جَمُودٌ)'den olup (بِدَمْعِهَا الْجَارِي), (بِجَارِي دَمْعِهَا) demekdir. (لَجْمُودٌ) haber-i (إِنَّ)'dir.

Mefhûm-i Beyt: “Yâ İmâm! Tahkîkan yevm-i Vâsıt'da sen şehîd-i maz-lûm-i âlî-kadr üzere dem'-i cârîsiyle sehâ etmeyen ayn, ayn-ı cemûd ü bahîldir,” demek olur.

Eğer denilirse ki: Lafz-ı (جَمُودٌ)'un mecâz olarak aynın dem'den mutla-kan hulüvvünde isti'mâli, isti'mâlül'-mukayyed fi'l-mutlak olup ba'dehû bu ma'nâ ile mutlak meserretten kinâye olunmuştur. Zîrâ dem'den mut-lakan hulüvv-i ayn âdeten meserrete lâzımdır.

Cevâbında deriz ki: Bu tevcîh her ne kadar kelâm-ı mezkûrun sıhhat ü istikâmetine kifâyet edecek vech-i vecîh ise de ta'kid-i ma'nevîden medâr-ı ihrâc olamaz. Zîrâ zihnî sühûletle bu ma'nâya adem-i intikâli inkâr olu-namaz. Hâlbuki ta'kid-i ma'nevîden hâlî olan kelâm kendisinde ma'nâ-yı evvelden ma'nâ-yı sâniye intikâl zâhir olup hattâ sâmi' henüz mütekellim vasat-ı kelâmda olarak takrîrini itmâm etmeksizin ma'nâsını tahayyül ede-cek mertebede olmasıdır. Setîr olmaya ki ma'nâ-yı sâniye olmayan kelâ- mın murâd olan ma'nâ-yı evvele zuhûr-i delâletiyle berâber intikâle sâlih ma'nâ-yı sâniye olmamak takrîbiyle muakkad ve gayr-ı muakkad beyinde vâsıtâ olması lâzım gelir, denilemez. Zîrâ karîben bahs-i belâgatde ma'lûm olacağı üzere kendisinde ma'nâ-yı sâniye olmayan kelâm inde'l-bülegâ dere- ce-i i'tibârdan sâkit menzilesindedir.

1 Yağmursuz sene

2 Donuk deve

3 Sütsüz deve

4 Bilesin ki (İbn Hübeyle!) Vâsıt olayında katlin sebebiyle senin için cömertçe yaş dökmeyen göz, kesinlikle donuk / kupkuru bir gözdür. (Tavil) bkz. Ebû Temmâm, *Divânü'l-Hamâse*, s. 143. Mütercim beytin muhatabının İmâm Hüseyin olduğunu aktarsa da kaynaklarda çoğunlukla mersiye'nin İbn Hübeyle'nin katliyle ilgili olduğu belirtilir. bkz. Cevâlikî, *Şerhu Edebi'l-Kâtib*, s. 100; Vahdî Efendi, *el-Mu'âvvel*, s. 56; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlül-Ceyyid*, s. 40-41.

Ma'nâ-yı Beyt-i [Abbâs bin el-Ahnef]: “Tahkîkan âdet-i zamân ve ihvân aks-i metâlibi ityân ve nakîz-i makâsîd üzere cereyân olup ve ben bu âna değîn kurb ü sürûra tâlib olduğum hâlde hüzn ü firâkdan diğeri bir şey' hâsıl edemediğim cihetle ba'dezîn [44] bu'd ü firâk taleb ederim tâ ki kurb ü visâl hâsıl u mukarrer ola. Ve hüzn ü ke'âbeti dâî olurum tâ ki ferah u meserret müyesser ola,” demektir. İşte bu ma'nâ, (تَسْكُبُ) lafzı izmârân ile (بُعْدَ الدَّارِ) üzere ma'tûf olarak nasb olunduğu takdîrde olup egerçi lafz-ı mezkûr re'y-i savâba muvâfık olduğu üzere ref olunursa ma'nâ: “El-ân bükâ ve izhâr-ı hüzn ederim tâ ki müstakbelde kurb ü visâl ile sürûr u ferah hâsıl ola,” demek olur. Ve bu takdîrde (تَسْكُبُ), (سَأَطْلُبُ) üzerine ma'tûf olup sekb-i dümû' taht-ı taleb-i şâirde dâhil olmaz. Lâkin dehr, sekb-i dümû' matlûbudur zann u kıyâs ederek zıddını ityân etmek garazıyla şâir-i merkûm sekb-i dümû' üzere mükibb olup matlûb olan bir emre mülâzemet eder gibi bükâyâ mülâzim olmuş olduğu, istimrâra dâll olan sîga-i muzârî'den müstebân olur. Beyne'l-kavm meşhûr olan ma'nâ budur. Ve bunda olan tekellûf ü taassûf hafî değildir. Ve menşei, meânide adem-i teammuk u tegavvus ve kelâm-ı mehere-i selefi killet-i tefahhusdur. Ve sahîh olan, taleb-i firâk ile murâd-ı şâir firâk ile tîb-i nefis ve firâk üzere nefsinin tavnî ü temkîndir. Bu sûretde ma'nâ-yı beyt: “el-Yevm ben bu'd ü firâkı nefsimi tatyîb ü tahsîn ve nefsimi mukâsât-ı ahzân ü eşvâk üzere tavnî ü temkîn ederim ve elem-i şedâidi tecerru' edip li-ecli'l-eşvâk aynımından ifâza-i dümû' eden hüznü tahammül ederim tâ ki bu sebeble vasl-ı dâim ve meserret-i gayr-ı zâil hâsıl ola. Zîrâ¹ (الصَّبْرُ مِفْتَاحُ الْفَرَجِ) denilmiştir. Ve her bir usrûn yûsr ile teâkubu nass-ı mübîn ile bilinmiştir. Ve her bidâyetin bir nihâyeti olduğu mîzân-ı tecârîbde sencîde edilmiştir,” demek olur. İşte *Delâil-i İ'câz*'dan mefhûm olan ma'nâ budur.² Ve bu sûretde (سَأَطْلُبُ) kavlinde olan “sîn” Sâhib-i *Keşşâf*'ın³ ﴿سَتَكْتُبُ مَا قَالُوا﴾³ kavli-i şerîfiyle⁴ mevâki'-i sâirede zikretildiği üzere te'kîde mahmûl olur.⁵

1 Sabır kurtuluşun anahtarıdır.

2 Krş: Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 268-270.

3 “Onların bu sözlerini yazacağız.” (Âl-i İmrân 3/181)

4 Ca'ferî, Zemahşeri'nin *Keşşâfta*, mezkûr âyetin izahında böyle bir açıklamaya yer vermediğini fakat Meryem 19/79'daki ﴿سَتَكْتُبُ مَا يَقُولُ﴾ “Biz onun söylediklerini kaydedeceğiz,” âyetinde doğrudan olmasa bile dolaylı olarak “sîn” harfinin tekit ifade ettiği yorumunu benimsediğini belirtmektedir. bkz. *el-Mutavvel*, I, 170 (3 no.lu dipnot). Krş: Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I, 437; III, 38-39.

5 Mehmed Zihni Efendi, ifadenin tekit değil tehdit bildirdiğini belirterek Şârih'e itiraz etmiştir. bkz. *el-Kavlü'l-Ceyyid*, s. 36.

Kesret-i Tekrâr ve Tetâbu‘-i İzâfât

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (قِيلَ: وَمِنْ كَثْرَةِ التَّكْرَارِ وَتَتَابِعِ الإِضَافَاتِ)¹

Ba‘zılar fesâhat-i kelâmda zikrolunan za‘f ve tenâfûr ve ta‘kîdden hulûs ile berâber kesret-i tekrâr ve tetâbu‘-i izâfâtdan hulûsu dahi ilâve edip bunların dahi muhîll-i fesâhat olduğunu itibâr etmişlerdir. Fakat vâhidi ba‘de‘z-zikr îade tekrâr ve bunun mâ-fevki kesret-i tekrârdır.

قَالَ الْمُصَنِّفُ رَحِمَهُ اللَّهُ: (كَقَوْلِهِ: «سَبُوخٌ لَهَا مِنْهَا عَلَيَّهَا شَوَاهِدُ»)

Kesret-i tekrâr Ebüt-Tayyib’in bahr-i tavîlden:

وَتُسَعِدُنِي فِي عَمْرَةٍ بَعْدَ عَمْرَةٍ سَبُوخٌ لَهَا مِنْهَا عَلَيَّهَا شَوَاهِدُ²

klavli gibidir ki iki derece tekrâr-i zamâirle kesret-i tekrârı müeddî olmuşdur. (سَبُوخٌ) mâ‘-i muhîtin ismi olup murâd şiddet ü meşakkatdir. (سَبُوخٌ) ya (سَبُوخٌ) dan (فَاعِلٌ) bi-ma‘nâ (فَعُولٌ) olup cery ü seyri matbû‘ u müstahsen olan feres-i sâbihdir. Bu sûretde ma‘nâ-yı hakîkisi üzere isti‘mâl olunmuş olur veyâhûd (سَبَاخَةٌ فِي الْمَاءِ)‘den müştakk olup cereyân-ı âba şebih seyr ü meşy ederek râkibini itâb etmeyen feres ma‘nâ-yı mecâzisine mahmûl olur. Bu sûretde istiâre-i tebeiyye olup feresin mefâze-i berrde cevdet-i seyri sibâhate teşbîh ve sibâhat cevdet-i seyr-i feres için istiâre olunmuş olur. Vech-i şebih bilâ itâb sür‘at-i seyr olup Şârih-i merhûm ibtidâ-yı kelâmında ma‘nâ-yı evvel-i hakîkiyi tasrîh ve ba‘dehû mezc-i ma‘neyeyn sûretiyle yalnız işbu vech-i şebehi ityân ederek ma‘nâ-yı mecâziye işâret ü telmîh eylemiştir. (مِنْهَا) zarfı (شَوَاهِدُ)‘den hâl ve (عَلَيْهَا), ma‘nâ-yı alâmet ü delâleti tazmîn ile (شَوَاهِدُ)‘e müte‘allık olarak (لَهَا), sıfat-ı (سَبُوخٌ)‘dur. (لَهَا), (شَوَاهِدُ) zarfının mevsûfa itimâdi cihetiyle fâilidir. Ve zamâirin küllisi (سَبُوخٌ)‘a râci‘ ve takdîr-i kelâm (سَبُوخٌ لَهَا مِنْ نَفْسِهَا عَلَامَاتٌ وَدَلَائِلُ شَاهِدَةٌ عَلَى نَجَابَتِهَا وَجُودَتِهَا) olup mefhûm-i beyt feresinin ciyâdet-i seyr ile ittisâfını ve kendisine eyyâm-ı şedâid-i mütevâlîyede îâne vü is‘âdını ve cevdet ü necâbetine delâlet edecek şevâhid ü alâmât ile mevsûm olduğunu beyândan ibâretidir.

قَالَ الْمُصَنِّفُ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَقَوْلِهِ: «حَمَامَةٌ جَزَعَى حَوْمَةَ الْجَنْدَلِ اشْجَعِي»)

- 1 (Fasîh kelâmın, yukarıda sayılanlara ek olarak,) gereğinden fazla tekrar ve zincirleme tamlama içermek kusurlarından da uzak olması gerektiği ileri sürülmüştür.
- 2 Sıkıntılar üst üste geldiğinde bana, suda yüzer gibi koşan ve üzerinde soylu olduğuna dâir birtakım alâmetler taşıyan atım yardımcı olur. (Tavîl) Beyit için bkz. Mütenebbî, *Divân*, s. 319.

Ve tetâbu'-i izâfât İbn-i Bâbek'in bahr-i tavîlden:

حَمَامَةٌ جَزَعَى حَوْمَةَ الْجَنْدَلِ اسْجَعِي فَأَنْتِ بِمَرْأَى مِنْ سَعَادٍ وَمَسْمَعٍ¹

kavli gibidir. Bu beytde (حَمَامَةٌ) münâdâ olup (يَا حَمَامَةَ) takdîrinde izâfe-i lâmiyye ile (جَزَعَى)'ya muzâfdır. (جَزَعَى) *otsuz ve kumluk düz yer* ma'nâsına medd ile (أَجْرَعُ)'nun te'nîsi olup zarûret-i şî'r için kasr olunmuşdur ve (جَزَعَى), (حَوْمَةَ)'ye ve (حَوْمَةَ) *bir şey'in mu'zamı* [45] ma'nâsına olarak (جَنْدَل)'e muzâfdır. (جَنْدَل) bi-sükûni'n-"nûn" ve fethi'd-"dâl" *hacer* ma'nâsına olup mecâzen *sengistân ya'nî taşlık mahal* ma'nâsında müsta'meldir. (فُلَانٌ بِمَرْأَى مِيْنِي) hedîr-i hamâm ya'nî güvercin ve emsâlinin savtıdır. (فُلَانٌ بِمَرْأَى مِيْنِي) kavli "Fülân bir haysiyetdedir ki ben anı görür ve sözünü işidirim," demekdir. Bu misillü terkîbde râ'î ve sâmi' medhûl-i (مِنْ) olmak kâide-i Arab'dır.

Mefhûm-i Beyt: Sahrâ-yı müsteviye-i pür-hicârede olan hamâmeye mahbûbesi Su'âd kendisini görüp ve savtını işideceği mahalde icrâ-yı sec' ve terennüm-i belîğ ya'nî lisân-ı hâl ile peyâmını teblîğ etmesiyle hitâbdır. İşte bu beytde (حَمَامَةٌ) ve (جَزَعَى) ve (حَوْمَةَ) ve (جَنْدَل) lafzları beyninde bilâ fâsıla üç mertebe tevâlî-i izâfe vukûu, sebeb-i ihlâl-i fesâhat add olunmuşdur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَفِيهِ نَظْرٌ)²

Ba'zı mezkûrun ta'rîf-i fesâhat-i kelâmıda işbu kesret-i tekrâr ve tetâbu'-i izâfâtdan hulûs kaydını ziyâde etmeleri mahatt-ı nazardır. Zîrâ eğer tekrâr-ı kelimât ve tetâbu'-i izâfât lisân üzere mûcib-i sekâlet-i lafz olursa vâkıan muhill-i fesâhat olup lâkin ta'rîfde olan tenâfürden hulûs kaydıyla ihtirâz hâsıldır. Ve eğer îrâs-i sikletden âzâde olursa fesâhate gayr-ı muhillidir. Zîrâ ale'l-ıtlâk muhill-i fesâhat olmasıyla hüküm ne vechile kâbil olabilir ki: (الْكَرِيمُ ابْنُ الْكَرِيمِ ابْنُ الْكَرِيمِ يُوسُفُ بْنُ يَعْقُوبَ بْنِ إِسْحَاقَ بْنِ إِبْرَاهِيمَ)³ hadîs-i şerîfinde vâriddir. Abdülkâhîr, üstâdı vezîr-i Mu'tasım, Sâhib [bin Abbâd] kendisine izâfât-ı mütedâhilenin adem-i hüsnünü beyân ile bundan lüzûm-i

1 Ey Havmetü'l-Cendel'in taşlı kumsalının güvercini! Ötüp (aşkıyı anlatır mısın,) çünkü (benim gibi değilsin sen,) Su'âd'ın görüp işitebileceği yerdesin. (Tavîl) bkz. Beyit için bkz. Abbâsî, *Me'âhidü'r-Tensîs*, I, 62.

2 Fakat bu bakış açısı sıkıntılıdır.

3 "Kerim oğlu kerim oğlu kerim; Yûsuf b. Ya'kûb b. İbrâhîm." (Buhârî, Enbiyâ 18)

ihtirâz ile tenbîh edip ve izâfât-ı mütetâbianın lafzen ve ma'nen husûl-i zemm garazıyla elfâz-ı kabîhadan addolunarak hezl ü hicâyâ dâir olan ak-vâlde isti'mâli rivâyetini zikrelemiştir.¹ Nitekim [nâ-ma'lûm bir] şâirin:

يَا عَلِيَّ ابْنَ حَمْرَةَ ابْنِ عُمَارِهِ أَنْتَ وَاللَّهِ تَلَجَّةٌ فِي خِيَارِهِ²

kavli gibi. (تَلَجَّةٌ) kar ve (خِيَارَةً) ma'rûf olan *hıyâr* veyâhûd “bâ” ile *arz-ı rihve* ma'nâsınadır. Murâd, tabîat-i hıyâr bârid olarak selc ile ictimânda bürûdeti tezâyüd bulacağından mehzûlünü bürûdet-i tâmme ile hezl ü hicv ve *arz-ı rihve* ma'nâsına hamli takdîrde *arz-ı bî nebât*da olan selcin adem-i fâidesi münâsebetiyle mehzûlünü bî-sûd olmakla zemm ü hüzüvdür.

Şeyh işbu kelâm-ı Sâhib'i ityândan sonra demiştir ki: Tetâbu'-i izâfâtın ekser mevâzi'de sakîl olduğunda şekk olmayıp lâkin istikrâhdan sâlim olduğu sûretde melah u letâfeti dahi müsbetdir. [İbnü'l-Mu'tezz nâm] şâirin:

فَظَلْتُ تُدِيرُ الْكَأْسَ أَيْدِي جَادِرٍ عِتَاقِ دَنَائِيرِ الْوُجُوهِ مَلَاحٍ³

kavli gibi.⁴ Evvel-i beyt:

ذَهَبْنَا إِلَى الْخَمَارِ وَالنَّجْمِ غَائِرٍ غِلَالَةَ لَيْلٍ طُرُزْتُ بِصَبَاحٍ⁵

dir. (خَمَارٍ) mey-kede ve (غَائِرٍ), (غَارِبٍ) ma'nâsınadır. (غِلَالَةَ) *sevb-i rakîk* ma'nâsına olup bakıyye-i kalîle-i leyl için istiâre olunmuştur. (ظَلْتُ) tâmme olup (دَامْتُ) ma'nâsınadır. (جَادِرٍ), (جَوْدِرٍ)'un cem'idir. (جَوْدِرٍ) damm-ı “cîm” ve sükûn-i hemze ve feth u damm-ı “zâl” ile geyik ve bakar-ı vahşiyye buzağısıdır. (عِتَاقٍ) cem'-i (عَتِيقٍ) olup *kerîm* ma'nâsına ve mâba'dine izâfesi lafziyyedir. Ve (دَنَائِيرِ)'in (وُجُوهِ)'a izâfesi müşebbeh bihin müşebbehe izâfesi kabîlinden olup (كَرِيمِ الْوُجُوهِ الشَّيْبَهَةِ بِالْدَنَائِيرِ) mefhûmundadır.

Meâl-i Beyteyn: “Nücûm-i zâhirât subh-i sefid ile kesb-i tîrâz eden câme-i rakîk-i leylde mütevârî olup ya'nî sitâregân-ı âsumân tesaddî-i ufûl

1 Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 104.

2 Ali b. Hamza b. Umâre! Vallâhi (öyle soğuk birisin ki) salatalık içindeki kar tanesi gibisin. (*Hıyâr* kelimesi *hıbâr* okunursa; sen, üzerinde zaten bitki yetişmeyen toprağa yağın kar gibi, işe yaramaz birisin, demek olur.) (Hafîf)

3 (Bir de baktık ki meyhânede) gönül çelen, yüzleri altın gibi parlak, âhu gözlü kızlar bizzat kendi elleriyle kadehleri dolaştırıp duruyorlar. (Tavîl) Beyit için bkz. İbnü'l-Mu'tezz, *Divân*, s. 145.

4 Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 104.

5 (Süreyyâ) yıldızının kaybolmaya yüz tutup gecenin üzerindeki ince elbisenin sabahın aydınlığıyla süslenmeye başladığı seher vaktinde meyhâneye gittik. (Tavîl)

ü iğtirâb ve şeb-i târ infilâk-ı tebâşîr-i subh ile hüçûm-i şahne-i nehârdan megârib-i eyne'l-meferre şitâb eylediği hengâm-ı seherhîz-i hâb-engîzde hem sohbetân bezm-i duhter-i rezle azm-i dârü's-safâ eyledik ki henüz evvel-i vakt-i şafak-rîzde mânend-i denânîr-i lâmia mütelâmiatü'l-vücûh olan âhuvân-ı sâkıyân-ı melîhu's-sîma idâre-i akdâh-ı neşve-peymâda dâir idiler,” demek olup hülâsa, vakt-i seher azm-i mey-kede ile eyâdî-i sâkıyân-ı mellâhdan münâvele-i akdâh râh-ı pür-revâh etmiş olduğunu beyândır.

İlm-i bedî'de zikrolunan ıttırâd¹ dahi işbu melîh-i gayr-ı kabîh olan tetâbu'-i izâfâtdan ma'dûddur ki esmâ-i memdûh ve gayrısını bilâ tekellûf fi's-sebk tertîb-i velâdet üzere ityândan ibâretidir. Nitekim kâtil-i Uteybe olan Rebî'a'nın:

إِنْ يَقْتُلُوكَ فَقَدْ ثَلَّتْ غُرُوشُهُمْ بِعُيَيْبَةَ ابْنِ الْحَارِثِ بْنِ شِهَابٍ²

kavlinde vâki' olmuşdur.³ (ثَلَّ عَرْشُهُ)³ kavilleri bir şahsın vukû'-i katlinde îrâd olunur darb-ı emsâlden olarak (ثَلَّ) *helâk* ma'nâsına ve ⁴(أَثَلَّ الْبَيْتَ), (هَدَمَهُ) mefhûmundadır. (عَرْشٍ) unukun kâhilde mağrûz ü merkûz olduğu mahall olup *serîr* ma'nâsına dahi gelir.

Müfâd-ı Beyt: Rebî'a nefsine hitâb ile “Şâyed seni kavm-i Uteybe helâke [46] zafer-yâb olsalar dahi lâ be'sdir ki sen anların arşı mesâbesinde olan Uteybe'yi ihlâk eyledin,”⁵ demektir.

İşte bu beytden bilâ tekellûf fi's-sebk izâfât-ı mütetâbia ile Rebî'a ve ba'dehû pederi Hâris ve sâlisen cedit Şihâb îrâd ve bu takrîb ile icrâ-yı san'at-ı ıttırâd olunmuşdur.

1 bkz. Abdünnâfi' Efendi, *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 194.

2 Onlar sana kıydılarsa (oğlum, hiç üzülme,) sen de (onların en kıymetlileri olan) Uteybe b. Hâris b. Hişâm'ı (öldürmeme vesile olarak) ocaklarına ateş düşürdün. (Kâmil) Beyit için bkz. Ebû Temmâm, *Dîvânü'l-Hamâse*, s. 150.

3 Tahtını yıktı / şerefini yerle bir etti.

4 Evi yıktı.

5 Şairin, öldürülen oğluna mı hitap ettiği yoksa kendi kendine mi konuştuğu hususu tartışmalıdır. İlk görüşü tercih eden Mehmed Zihni Efendi, şairin kendi nefsine hitap ettiği görüşünü benimseyenleri, şairin bağlamını kaçırmış olmakla tenkit eder. bkz. *el-Kavlül-Ceyyid*, s. 47.

Ve Musannif rahimehullâhın *İzâh*'da kelâm-ı Şeyh'den îrâd eylediği tahkîkât,¹ tetâbu'-i izâfâtı beyne'l-muzâfeyn muzâfın gayrı bir şey' vâki' olmayıp beyt-i evvelde olduğu gibi mürettebe olmakdan veyâhûd hadîs-i şerîfde olduğu gibi mürettebe olmamaktan ta'mîm kıldığını ve hadîs-i şerîf-i mezkûru kesret-i tekrâr ve tetâbu'-i izâfâtdan cem'îisine misâl olarak îrâd eylediğini ve tetâbu'-i izâfâtdan murâdî mâfevk-ı vâhid olduğunu iş'âr eder.

Suâl olunursa ki: Kesret-i tekrâr ve tetâbu'-i izâfâtdan hulûsu şart eden ba'zın² murâdî metinde mezkûr olan beyteyn gibi tetâbu'-i izâfât-ı mürettebe ve şey'-i vâhîde nisbetle kesret-i tekrâr, demektir. Ve hadîs-i mezkûr bundan sâlim olup zîrâ kerîm ve ibniyyetle mevsûf olanlardan her birisi âharın gayrısı olarak tekrâr şey'-i vâhîde nisbetle olmayıp izâfât dahi mürettebe değildir.

Cevâbında deriz ki: İşbu tetâbu'-i izâfât-ı mürettebe ile emr-i vâhîde nisbetle olan tekrâr eğer mûcib-i siklet ü beşâat olursa yine tenâfir ile ihtirâz hâsıldır. Ve eğer sikal ü kerâheti îcâb etmezse fesâhati ihlâli bî-vechdir. Zîrâ ne keyfiyyetde muhill-i fesâhatdir denilebilir ki Tenzîl-i Mübîn'de vâki' olmuştur. Meselâ ³﴿مِثْلَ دَابِّ قَوْمِ نُوحٍ﴾ ve ⁴﴿ذِكْرُ رَحْمَةِ رَبِّكَ﴾ kavli şerîflerinde olan izâfât-ı mürettebe gibi ve ⁵﴿وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّيْنَاهَا فَأَلْهَمْنَاهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا﴾³ kavli şerîfde nefsdan ibâret olan emr-i vâhîde nisbetle tekrâr-ı zamâir gibi.

Fesâhat-i Mütakellim

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَفِي الْمُتَكَلِّمِ: مَلَكَ يُقْتَدَرُ بِهَا عَلَى التَّغْيِيرِ عَنِ الْمُقْصُودِ بِلَفْظٍ فَصِيحٍ)⁶

Mütakellimde olan fesâhat bir melekedir ki o meleke sebebiyle maksuddan lafz-ı fasîh ile ta'bîre muktedir olunur. "Meleke" mekûle-i keyfendir. Setîr olmaya ki kütüb-i kelâmiyye delâil ü tefâsîliyle meşhûn olduğu

1 Kazvîni, *el-İzâh*, s. 15.

2 Hasan Çelebi'ye göre bu kişi Halhâlî'dir. bkz. *Hâşiyeye*, s. 123; krş; Halhâlî, *Miftâhu Telhisi'l-Miftâh*, s. 54-56.

3 "Tıpkı Nuh kavminin başına gelen gibi..." (el-Mü'min 40/31)

4 "Rabbinin rahmetini hatırlatmadır." (Meryem 19/2)

5 "Ve andolsun insan benliğine ve onu düzenleyen, sonra da ona kendisi için neyin iyi, neyin kötü olduğunu öğreten!" (eş-Şems 91/7-8)

6 Mütakellimin fesâhati; kişinin, merâmını fasîh lafızlarla anlatabilme melekesine sahip olması demektir.

üzere mevcûdât iki kısım olup ya li-zâtihî ademi nâ-kâbil veyâhûd li-zâtihî ademi kâbil olarak evvel “vâcib” ve sâni “mümkin”dir. “Vâcibu'l-vücûd” lâzimu'l-vücûd mefhûmunda olup Cenâb-ı Bârî'nin lâzimu'l-vücûd li-zâtihî olmaklığı zâtı vücûdunu muktazî olarak zât-ı ilâhîden infikâk-i vücûd aklen mümteni' olmasıdır. Ve infikâk-i vücûd, vücûd zâtdan zâil olup bedelinde ademle ittisâfidır. Ve işbu imtinâ'-ı aklıye delîl zîrâ vâcibu'l-vücûd olmayıp da mümkinü'l-vücûd olmak lâzım gelse bir illete o illet dahi diğeri bir illete muhtâc olarak imkân ile muhât olan âhâd-ı silsile munkatî' olmayıp teselsülü müstelzim olur. Teselsül ise bâtıl olarak butlân-ı melzûm ile matlûb olan vücûb-i vücûd-i Bârî sâbit olur. Tafsîlât ü îzâhâtı mutavvelât-ı kütüb-i kelâmiyyede mesrûddur.

Ve kısım-ı “mümkin”in li-zâtihî ademi kâbil olmasından murâd, vücûd ve adem zâta lâzım ve muktezâ olmayıp ehadühümânın infikâki câiz olmasıdır. Ve işbu kısım-ı “mümkin” kısmeyne münkasim olarak biri “cevher” ve diğeri “araz”dır. Zîrâ kısım-ı “mümkin” ya bir mevzû'da ya'nî mâdâme'l-hulûl bir mahall-i mekûmda olur veyâhûd olmaz. Evvel araz, sâni cevherdir.

Ve meşhûr olan, a'râz mekûlât-ı tis'da münhasıradır. Zîrâ araz ya li-zâtihî kısmeti muktazî veyâhûd gayr-ı muktazî olup evvel “kem”dir. Kem bir arazdır ki li-zâtihî kısmeti kabûl eder, a'dâd ü mekâdir ya'nî meselâ hatt ve sath gibi. Ve işbu kemmiyyât ikiye münkasim olup biri “munfasıl”dır, a'dâd gibi. Ve biri “muttasıl” olup muttasıl da iki kısımdır ki biri “kâr-ru'z-zât”dır, ecsâm gibi ve diğeri “gayr-ı kâr-ru'z-zât”dır, zamân gibi.

Ve sâni, ya'nî kâbil-i kısmet olmayan da ya nisbeti iktizâ etmez veyâ eder. Sâni “mekûlât-ı nisbiyye” olup yedi kısımdır. Evvelkisi “eyne”dir ki bir şey'in mekânda husûlüne denir. Meselâ Zeyd'in beytde olması gibi. Sâni “metâ”dır ki bir şey'in zamânda husûlüdür. Meselâ fûlân gün küsûf olması gibi. Sâlis “vaz”dır ki bir şey'e ba'zı eczâsının ba'zı eczâsına ve kendisinden hâric olan umûra nisbeti sebebiyle hâsıl olan hey'etdir. Râbî “izâfet”dir ki bir şey'e, nisbet-i uhrâya kıyâs ile ârız olan nisbetdir. Nisbet-i uhrâ da ya nisbet-i ârızaya muvâfık olur, uhuvvet gibi veyâ muhâlîf olur, übüvvet gibi. Hâmis “mülk”dür ki bir şey'e kendisini ihâta eden şey-i âhar sebebiyle hâsıl ve intikâliyle müntakil olan hey'etdir, team-

mum ve tekammus gibi. Sâdis “en yef’al” dir ki [47] bir şey’in, gayrısında müessir olmasıdır. Müddet-i kat’da kâtı’ gibi. Sâbi “en yenfe’il” dir ki bir şey’in, gayrısından müteessir olmasıdır. Müddet-i inkıtâ’da münkatı’ gibi.

Ve evvel ya’nî nisbeti iktizâ etmeyen “keyf” dir. Ve kudemâ keyfi (هَيْئَةُ قَارَةٌ لَا تَقْتَضِي قِسْمَةً وَلَا نِسْبَةً لِذَاتِهِ) deyü resm ü ta’rif etmişlerdir. Ya’nî bir hey’et-i kârredir ki li-zâtihî ne kısmet ve ne nisbet kabûl etmez, demektir. Ve hey’etle araz beyninde fark olmayıp şu kadar ki urûz ya’nî şey’-i âharda husûlü i’tibâriyle *araz* ve fi nefsihî husûlü i’tibâriyle *hey’et* denilir. Ve “kârre” ile murâd *mahallinde sâbit* demektir. İşbu (قَارَةٌ) kaydıyla hareket ve zamân ve fi’l ve infi’âl ve (لَا تَقْتَضِي قِسْمَةً) kaydıyla “kem” hâric olup ve kayd-ı sâlis olan (وَلَا نِسْبَةً) ile sâir a’râz-ı nisbiyye ya’nî “eyne” ve “metâ” ve “vaz” ve “izâfe” ve “mülk” hurûc eder. Ve (لِذَاتِهِ) kavilleri (لِمَاهِيَّتِهِ) ma’nâsına olup iktizâ-yı mahal vâsıtasıyla kısmet veyâ nisbeti muktazî olan keyfiyyâtın ta’rifinde duhûliyüçündür. Meselâ sevâd li-zâtihî muktazî-i kısmet olmayıp lâkin inkisâm mahalliyile münkasim olur. Kezâlik kâffe-i araz bi-hasebi’l-vücûd nisbeti muktazîdir ki husûl fi’l-mevzû’dan ibâretidir. Lâkin bu nisbet a’râz-ı nisbiyyede olan nisbet gibi li-zâtihâ değildir. Zîrâ a’râz-ı nisbiyye min hay-sü’l-mâhiyye nisbeti muktazîdir.

Ve ta’rif-i “keyf” de ahsen olan, müteahhirûnun âti’z-zıkr ta’rifleridir. Zîrâ mütekaddimîn “hey’et-i kârre” ta’bîr edip ve müteahhirîn “araz” ta’bîr etmeleriyle ta’bîr-i evvelde sâniyye nisbetle hafâ vardır. Ve ta’rif-i kudemâ üzere “nokta” ve “vahdet” vâridlerdir. Zîrâ bunlar mevcûdâtından oldukları takdîrde a’râzdan olup alâ kavlin keyfden ve alâ kavlin mekûlât-ı tis’dan hâriclerdir. “Vahdet” bir şey’in temâm-ı zât ya’nî mâhiyyetinde müteşâriki olan umûra münkasim olmayacak haysiyette olmasıdır. Ve “nokta” harf-i hattdır. Ve bir de eğer hareket keyfiyyâtdan kılınırsa (قَارَةٌ) kaydıyla ihrâcına vech olmayıp ve eğer eynden denilirse (لَا تَقْتَضِي نِسْبَةً) kavliyle ve eğer kemden addolunursa (لَا تَقْتَضِي قِسْمَةً) kaydıyla hâricdir. Ve alâ külli’l-vücûh kayd-ı mezkûr müstedrekdir. Ve fi’l ve infi’âl dahi (لَا تَقْتَضِي نِسْبَةً) kavliyle ve zamân mekûle-i kemden olmasıyla (لَا تَقْتَضِي قِسْمَةً) kaydıyla hâricdir. Müteahhirûn keyfi الْقِسْمَةَ وَلَا يَقْتَضِي الْغَيْرَ وَلَا يَتَوَقَّفُ تَصَوُّرَهُ عَلَى تَصَوُّرِ غَيْرِهِ وَلَا يَقْتَضِي الْقِسْمَةَ فِي مَحَلِّهِ اقْتِضَاءً أَوْ لِيًّا) kavilleriyle ta’rif etmişlerdir.

Ma'nâ: Keyf bir arazdır ki tasavvuru, gayrısını tasavvura tevakkuf etmez ve mahallinde olduğu hâlde kısmet ve iktizâ-i zâtî ile lâ kısmeti iktizâ eylemez, demektir.

(عَيْر) ile murâd emr-i hâricdir. Kayd-ı evvel ya'nî عَلَى تَصَوُّرِهِ (لَا يَتَوَقَّفُ تَصَوُّرُهُ عَلَى غَيْرِهِ) kaydı, a'râz-ı nisbiyyeden ihtirâzdır. Zîrâ a'râz-ı nisbiyyeyi tasavvur, gayrısını tasavvura tevakkuf eder ve tevakkuffla murâd bi-dûni tasavvuri'l-gayr aslâ tasavvuru mümkün olmamaktır. Ve kayd-ı sâni ya'nî (لَا يَتَّقِضِي الْقِسْمَةَ) kavli ile murâd kısmet-i vehmiyyedir, tâ ki "kem" hâric ola. Zîrâ "kem" kısmet-i vehmiyyeyi kabûl iktizâ eyleyir. Ve kayd-ı sâlis ya'nî (وَاللَّاقِسْمَةَ) kaydı vahdet ve noktayı ihrâc içündür. Zîrâ bunlar lâ kısmet iktizâ eder. (فِي مَحَلِّهِ) kavli zarf-ı müstekarr olarak (لَا يَتَّقِضِي)'nin fâilinden hâl olup (لَا يَتَّقِضِي الْقِسْمَةَ وَاللَّاقِسْمَةَ حَالَ كَوْنِهِ فِي مَحَلِّهِ) mefhûmundadır. Ve bu kaydın fâidesi, adem-i iktizâ-i kısmet ve lâ kısmet a'râz-ı nisbiyyede olan tevakkuf gibi bi'tibâri't-tasavvur olmayıp bi'tibâri'l-vücûd olduğuna işâretidir. Ve eğer böyle olmasa "kem" hurûc etmez. Zîrâ "kem"i tasavvur kısmet ve lâ kısmeti müstelzim olmadığı bedihîdir. Ve (اِقْتِضَاءُ أَوْلِيَاءِ) kavli (اِقْتِضَاءُ ذَاتِيَا) ma'nâsına olup adem-i iktizâ lâ kısmete kayddır. Ve bununla takyîd lâ kısmeti iktizâ edip lâkin iktizâsı li-zâtihî olmayan "keyf"i idhâl içündür. Basît-i hakîkîye olan ilm gibi. Zîrâ bu ilm lâ inkisâmı iktizâ ederse de li-zâtihî olmayıp belki müteallakı olan basît-i hakîkî sebebiyledir.¹

İmdi, hakikat-i "keyf" ma'lûm olduysa setîr olmaya ki "keyf" istikrâen aksâm-ı erbaada münhasır olup evvel, havâss-i hams-i zâhire ile mahsûs olan keyfiyyât ve sâni, keyfiyyât-ı muhtassa bi'l-kemmiyyâtdır. İstikâmet ve istidâre ve adedde zevciyyet ve ferdiyyet gibi. Sâlis, keyfiyyât-ı isti'dâdiyyedir, salâbet ü lîn gibi. Râbi', keyfiyyât-ı nefsâniyyedir ki zevât-ı enfûs-i hayvâniyyeye muhtassa olan keyfiyyâtdır. İlm ve hayât ve sıhhat ve maraz gibi. Ve bu keyfiyyât-ı nefsâniyyede râsiha ve müstahkeme olarak mevzûundan aslâ zâil olmayıp veyâhûd zevâli müteassir olacak haysiyyetde olursa "meleke" ve illâ "hâl" denilir, kitâbet gibi. Zîrâ kitâbetin evâilî [48] hâl olup kesb-i istihkâm u rüsûh eyledikde meleke olur.

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 170-171.

İmdi, meleke nefste râsiha olan bir keyfiyyet ma'nâsına olarak Musan-nif'in (مَلَكَ) kavli, fesâhat hey'et-i râsihadan olduğunu iş'âr içündür. Hattâ iktisâb-ı rûsûh-i fesâhatle mütehallî olmayan kimse maksûddan lafz-ı fasîh ile ta'bîr eylese ıstılahda *fasîh* denilmez. Ve (يُقْتَدَرُ بِهَا عَلَى التَّغْيِيرِ عَنِ الْمَقْصُودِ) deyip (يُعْبَرُ عَنِ الْمَقْصُودِ) terkîb-i müceziyle îrâd etmemesi, meleke-i iktidârî olan kimseye nutk ve adem-i nutk hâlinde *fasîh* tesmiye olunduğunu iş'âr içündür. Ya'nî gerekse maksûdunu bir zamânda lafz-ı fasîh ile tekellüm etsin veyâhûd kat'an lafz-ı fasîh ile mütekellim olmayıp lâkin kendisiyçün lafz-ı fasîh ile ta'bîr-i maksûda meleke-i iktidâr olsun bilâ fark *fasîh* ıtlâk olunur, demektir. Ve eğer (يُعْبَرُ) denilse, fesâhat, fi'l-cümle maksûdunu lafz-ı fasîh ile nutk eyleyen kimseye hâss olmak lâzım gelir.

(بَلْفُظٍ فَصِيحٍ) kavli müfred ve mürekkebe ta'mîm içündür. Zîrâ (...مَا وَقَعَ عَلَيْهِ) kavlinde olan "lâm" istiğrâk için olup (عَنِ الْمَقْصُودِ) (فَضْدُ الْمُتَكَلِّمِ وَإِزَادَتُهُ) demektir. Bu sûretde, eğer lafz-ı fasîh mahallinde (بِكَلَامٍ فَصِيحٍ) denilse idi fesâhat-i mütekellimde her bir maksûddan kelâm-ı fasîh ile ta'bîre vücûb-i iktidârî iktizâ ederdi. Bu ise muhâldir. Zîrâ ba'zı makâsîd olur ki andan müfredin gayrıyla ta'bîr mümkün olmaz. Meselâ bir şey'in hesâbını sâhib-i mâle tebliğ'e me'mûr olan muhâsibe ecnâs-ı muhtelifenin illkâ vü ta'dâdî murâd olunduğu sûretde dâr, gulâm, câriye, sevb, bisât ve gayrısı ale'l-infirâd îrâd olunmak iktizâ eder. Binâen aleyh Musan-nif li-eclî't-ta'mîm (بَلْفُظٍ فَصِيحٍ) ta'bîrini ihtiyâr eylemiştir.

Ve ba'zılarının " (كَلَامٍ فَصِيحٍ) veyâhûd (لَفْظٍ بَلِيغٍ) ta'bîrleriyle adem-i îrâdî mürekkebe ve müfrede ta'mîm içündür," deyü tevcîhi sehv-i nâ-müvecceh olup belâgat, fesâhat-i mütekellimde şart değildir. Eğer bu ta'rîf idrâk ve hayât emsâli sâir esbâb-ı iktidâra sâdık olarak ağıyârını mâni' olamaz, denilirse cevâbında deriz ki: (يُقْتَدَرُ بِهَا)'da olan "bâ" sebebiyye olup ve bu mezkûrât şerâit-i iktidârdan olarak esbâb olduğu müselleme değildir. Zîrâ sebep müsebbebde müessir ve şart müessirin te'sîrde mevkûfun aleyhidir. Ve bi'l-farz bunlar dahi esbâbdan olması teslîm olursa "bâ"-i sebebiyyeden fehme mütebâdir olduğu üzere murâd sebep-i hakikî ve kâmil olan sebep-i karîb olup eşyâ-i mezkûre ise esbâb-ı baîdedendir.

Belâgat-i Kelâm

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالْبَلَاغَةُ فِي الْكَلَامِ: مُطَابَقَتُهُ لِمُقْتَضَى الْحَالِ مَعَ فَصَاحَتِهِ)¹

Belâgat-i kelâm; kelâmın, fesâhatiyle berâber muktezâ-yı hâle mutâbakatidir. “Hâl” ile murâd kelâmın vech-i mahsûs üzere tekellümünü muktezâ-yı hâl ile ma'nâyı edâ eden kelâm ile bir husûsiyyet i'tibârını dâî olan emr olup muktezâ-yı hâl işbu husûsiyyet-i mu'tebere denir. Meselâ bir mâdde üzerine olan hükmü muhâtabın münkir olmaklığı bir hâldir ki hükmün te'kidini iktizâ eder ve te'kid o hâlin muktezâsıdır. Ve kelâmın muktezâ-yı hâle mutâbakatının ma'nâsı, meselâ hâl eğer te'kid iktizâ ederse kelâm müekked olması ve eğer te'kidden ıtlâk u hulûs iktizâ ederse te'kidden ârî olması ve kezâlik hâl müsnedün ileyhın hazfını iktizâ ederse hazf olunup zikrini muktezâ olursa zikr olunmasıdır. Ve ilm-i meânînin müştemil olduğu tafsîlâtın cümlesi bu siyâkdadır. Lisân-ı Türki'de dahi ma'lûmdur ki bir kimseye âdeten bir şeyden ma'lûmât verileceği hâlde “Fülân mâdde şöyledir,” denilir. Ve eğer muhâtabın hâlinde o mâddeye adem-i i'timâd anlaşılırsa, meselâ “Fülân mâdde tahkîk şu vechiledir,” denilir. Ve daha ziyâde saded-i inkârda bulunanlara i'timâd verecek ta'bîrât-ı müekke ve muknia ile ve kasele îrâd olunur.

(مَعَ فَصَاحَتِهِ) zamîri “kelâm”a râci' olup (مُطَابَقَتُهُ) kavlinde olan zamîrden hâldir. Murâd, belâgatın işbu muktezâ-yı hâle mutâbakat ve fesâhatden ibâret olan emreynin vücûduyla tahakkuk u husûlünü beyân olup el-hâsil fesâhat, tahakkuk-ı belâgate şarttır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَهُوَ مُخْتَلِفٌ، فَإِنَّ مَقَامَاتِ الْكَلَامِ مُتَفَاوِتَةٌ)²

Makâmât-ı kelâm nesak-ı vâhidde olmayıp bi-hasebi'l-iktizâ mütefâvite olmasıyla muktezâ-yı hâl yekdiğere muhâlif ve gayr-ı muttariddir. Hâl ile makâmın yekdiğerinden fark u tegâyürü emr-i i'tibârî olup mefhumları mütekaribdir. Zîrâ vech-i mahsûs üzere tekellüme dâî olan emr kelâmın bir husûsiyyet üzere kendisinde vürûduna mahal olduğunu mülâhaza ve tevehhüm [49] i'tibârîyle makâm ve kelâm-ı mezkûrun zamân-ı vürûdu

1 Kelâmda belâgat, kelâmı oluşturan lafızların fesâhatinin yanı sıra sözün, söylendiği ortama (muktezâ-yı hâle) uygun olmasıyla gerçekleşir.
2 Söz söylenen ortamlar farklı farklı olabildiği için her sözün muktezâ-yı hâli de birbirinden farklı olur.

olduğunu tevehhüm hasebiyle hâldir. Ya'nî tevehhüm-i evvel makâmın mefhûmunda ve tevehhüm-i sâni hâlin mefhûmunda mu'teber olması i'tibârıyla müteğâyir u müteaddid ve kelâmı i'tibâr-ı husûsiyyete dâî olan emr olmak kadr-i müsterekinde müttahidlerdir.¹ Ve şu cihetle dahi beynerinde bir fark-ı i'tibârî cârîdir ki "makâm"ın "muktezâ"ya izâfeti i'tibâr olunup makâm-ı te'kîd ve makâm-ı itlâk ve makâm-ı hazf ve makâm-ı isbât denilir. Ve "hâl"ın "muktazî"ye izâfesi i'tibâr olunup hâl-i inkâr ve hâl-i hulüvv-i zihn denilir. İmdi, makâmât-ı kelâm birbirine şebîh olmayıp mütefâvite ve gayr-ı muttaride olması hasebiyle makâmât tahavvül etdikçe dâî oldukları husûsât dahi tebeddül etmesi zarûrî ve bir makâma lâyık olan i'tibâr ve husûsiyyet diğerk makâma münâsib olan i'tibârın gayrıdır. Ve zikrolunduğu üzere hâl ile makâm müttahidü'l-mefhûm olmak hasebiyle muktezeyât-ı makâmın ihtilâfı, ihtilâf-ı muktezeyât-ı ahvâlin aynıdır.

Musannif rahimehullâh makâmât-ı kelâm mütefâvite olduğunu müc-melen îrâddan sonra zabt-ı muktezeyât-ı ahvâle işâret-i icmâliyye ile berâber tefâvüt-i makâmâtın tafsîline şurû' eylemiştir. Ve işâret-i icmâliyyenin beyânı budur ki karîben zikrolunacağı üzere muktezâ-yı hâl, hâl ve makâma münâsib olan i'tibârdan ibâret olup yoksa hâl ve makâm o i'tibârı mûcib olarak tehallüfü mümteni' demek değildir. Ve i'tibâr-ı münâsib ya eczâ-i cümleye veyâhûd cümleteyn ve mâfevkine muhtass olup veyâhûd bunlardan hiçbirine ihtisâsı olmaz. Ammâ eczâ-i cümleye muhtass olan i'tibâr-ı münâsib ya nefis-i isnâda râci' olur. Hükümden ve hükmün tereddüd ü inkârından zihn-i muhâtabın hâl-i hulüvvünde isnâdın te'kîdden ârî veyâhûd hâl-i tereddüd-i muhâtabda istihâsen ve hâl-i inkâr-ı muhâtabda bi-hasebi'l-inkâr bir veya ekser te'kîd ile vücûben müekked olması gibi. Meselâ mücerred kıyâm-ı Abdullâh'dan ihbârda (عَبْدُ اللَّهِ قَائِمٌ) denilir. Ve muhâtab kıyâm ve adem-i kıyâmında mütereddid olarak sâil olursa istihâsen ve münkir ise vücûben te'kîd ile (إِنَّ عَبْدَ اللَّهِ قَائِمٌ)² denilir. Ve inkârı ziyâdece ise iki derece te'kîd ile (إِنَّ عَبْدَ اللَّهِ لَقَائِمٌ)³ denilir. el-Hâsıl derece-i inkâra göre teşdîd-i te'kîd olunur.

1 Krş: Siyâlkütî, *Hâşiye*, I, 173.

2 Abdullâh gerçekten ayakta.

3 Vallâhi billâhi Abdullâh ayakta.

Veyâhûd i'tibâr-ı münâsib müsnedün ileyhe râci' olur. Meselâ müsnedün ileyh mahzûf veyâ sâbit ve muarref veyâhûd ¹(رَجُلٌ عَالِمٌ جَاءَنِي) gibi münekker-i mahsûs veyâ gayr-ı mahsûs olması ve ²(حَسْرَبَ زَيْدٌ قَائِمًا) gibi tevâbi'den bir şey'e mukârin ü musâhib olup veyâ olmaması ve müsned üzere mukaddem veyâ muahhar ve müsned üzerine maksûr veyâ gayr-ı maksûr olması gibi.

Veyâhûd i'tibâr-ı münâsib müsne de râci' olup müsnedün ileyhde zikrolunan i'tibârât müsnedde dahi câri olur. Ve bununla berâber müsnedde diğ er i'tibârât dahi câri olup şöyle ki müfred veyâ cümle olur. Ve müfred oldu ğ u sûretde fi'l veyâ gayrısı olur. Ve cümle oldu ğ u sûretde ismiyye veyâhûd fi'liyye veyâhûd şartıyye olur. Ve müte'allık ile mukayyed veyâ gayr-ı mukayyed olur. Nitekim karîben tafsîl olunsa gerekdir. Ve ammâ cümleteyn ve mâfevkine muhtass olan i'tibâr-ı münâsib, cümleteynin fasl veyâ vaslı gibidir. Ve ammâ bunlardan birine muhtass olmayan i'tibâr-ı münâsib, bâb-ı sâminde zikrolunacak vücûh üzere müsâvât ü îcâz ü itnâb gibidir. Ve bu zikrolunan makâl hadîs-i icmâlîdir ki bu hadîsi ilm-i meânî tafsîl eder.

İşte bu mukaddime ma'lûm olduysa imdi deriz ki makâm-ı tenkîr ya'nî müsnedün ileyh veyâhûd müsnedin tenkîri münâsib olan makâm, makâm-ı ta'rîfe ve hükmün makâm-ı itlâkı, müekkid ile makâm-ı te'kîdine veyâhûd fâil ve mef'ûl ve emsâline taalluk-ı fi'lin makâm-ı itlâkı, edât-ı kasr ile makâm-ı takyîdine ve müsnedün ileyhın itlâkı, tâbi' ile makâm-ı takyîdine ve müsned ve müte'allık-ı müsnedin makâm-ı itlâkı, şart veyâhûd mef'ûl veyâ hâl veyâ gayrısıyla takyîdi makâmına ve müsnedün ileyh veyâ müsned veyâ müteallikâtının makâm-ı takdîmi, makâm-ı te'hîrine ve makâm-ı zikr makâm-ı hazfe mübâyindir. Ve Musannif rahimehullâh bu ma'nâyı beyân için buyururlar ki:

(فَمَقَامُ كُلِّ مِنَ التَّنْكِيرِ وَالْإِطْلَاقِ وَالتَّقْدِيمِ وَالذِّكْرِ يُبَيِّنُ مَقَامَ خِلَافِهِ)³

İmdi, tenkîr u ta'rîf ve itlâk u takyîd ve takdîm ü te'hîr ve zikr u terkden her birerlerinin makâmı, makâm-ı hilâfına mübâyindir.

1 Âlim bir adam geldi bana.

2 Zeyd ayakta dövdü.

3 Bu nedenle, nekrelîk, mutlaklık, takdîm ve zikîr gibi üslûpların yeri ayrı, bunların karşıtı olan (marifelik, mukayyetlik, te'hîr ve hazif) üslûplarının yeri ayrıdır.

قَالَ رَحْمَهُ اللَّهُ: (وَمَقَامُ الْفَضْلِ يُبَيِّنُ مَقَامَ الْوَضْلِ)¹

Ve makâm-ı fasl makâm-ı vasla mübâyin olur. Ve Musannif'in, bu kavli, mâkablinden fasl ile müstakillen îrâdî iki [50] emre mebnîdir ki birisi, fasl ve vasl bâbı azîmü'ş-şân ve refi'u'l-kadr olduğuna tenbîh olup hattâ ba'zılar belâgati fasl ve vaslı ma'rifete hasır etmişlerdir. İkincisi, fasl ve vasl cümle-i vâhîde mâfevkine muhtassa olan ahvâlden olmasıdır.

قَالَ رَحْمَهُ اللَّهُ: (وَمَقَامُ الْإِيْجَازِ يُبَيِّنُ مَقَامَ خِلَافِهِ)²

Ve makâm-ı îcâz, makâm-ı itnâb ve müsâvâta mübâyin olur. Ve Musannif'in bunu dahi sûret-i istibdâdda îrâd eylemesi cümle ve cüz'-i cümleye adem-i ihtisâsına ve bâb-ı azîm-i kesîru'l-mebâhis olduğuna mebnîdir. Ve *Miftâh*'da³ (وَلِكُلِّ حَدٍّ يَنْتَهِي الْكَلَامُ إِلَيْهِ مَقَامٌ)³ kavliyle makâm-ı îcâz ve itnâbın tefâvütüne işâret etmişdir. Zîrâ îcâz ile itnâb nisbiyyeyn olduklarından her birerleriçün hudûd ve merâtib-i mütefâvite olup işbu merâtibden her birerlerinin makâmı, makâm-ı âhara mübâyindir.

قَالَ رَحْمَهُ اللَّهُ: (وَكَذَا خِطَابُ الذَّكِيِّ مَعَ خِطَابِ الْعَبِيِّ)⁴

Ve hitâb-ı gabî ile hitâb-ı zekî de böyle olup makâm-ı evvel makâm-ı sâniye mübâyindir. Zîrâ i'tibârât-ı latîfe ve meânî-i hafîyye gabîye nâ-münâsib ve zekîye cesbândır. "Zekâ" nefis için iktisâb-ı ârâ vü efkârdan dolayı mu'idde olan kuvve-i zihnin şiddet ü hiddeti ve "fitnat" bu kuvvenin tasavvur-i vâridâta cevdet-i teheyyüü olarak zekâ ve fitnatdan her biri sıfât-ı zihnden olup fakat evvel iktisâb-ı ârâ vü efkâra ve sâni gayrdan fehm-i kelâma nisbetledir. Ve "gabâvet", fitnat muktezâ-yı şân ü fitratı olan kimse-nin adem-i fitnatıdır. Binâen aleyh mukâbil-i gabî "fatin" olarak Musannif için "zekî" ta'bîrine bedel "fatin" ihtiyârı enseb ise de zekâ ve fitnat bey-ninde olan kurbîyyete mebnî yekdiğeri makâmında isti'mâlî şâyî'dir.

قَالَ رَحْمَهُ اللَّهُ: (وَلِكُلِّ كَلِمَةٍ مَعَ صَاحِبِهَا مَقَامٌ)⁵

1 Fasl üslûbu kullanılacak ortam başka, vasl üslûbu kullanılacak ortam başkadır.

2 İcâz ortamı, karşıtları olan (itnâb ve müsâvât) ortamlarından farklıdır.

3 Kelâmın ulaştığı her bir mertebenin de bir makâmı vardır. bkz. Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 256.

4 Aynı şekilde, zekî birine söylenecek söz başka, anlayışı kıt birine söylenecek söz başkadır.

5 Her kelimenin, (aynı cümlede) birlikte kullanıldığı diğer kelimeyle oluşturduğu bir bütünlük vardır (ki bu bütünlük, o kelimenin eş anlamlısıyla bile sağlanamaz.)

Ve her bir kelime için suhbetinde bulunan kelime-i uhrâ ile bir makâm vardır ki o kelimeye asl-ı ma'nâda müşârik olan diğer kelime ile makâm-ı mezkûrden mehcûrdur. Meselâ şarta iktirânı kasdolunan fi'l için edevât-ı şartdan her birerleriyle bir makâm vardır ki âhariyla berâber o fi'l için makâm-ı mezkûr gayr-ı münâsibdir. Ve edevât-ı şartdan her birerleriçün meselâ fi'l-i mâzî ile olan makâm, muzâri'a mukârenetinde gayr-ı cesbândır. Kelimât-ı istifhâm da böyledir. Ve müsnedün ileyh için müsned-i müfredle ism olsun veyâhûd fi'l-i mâzî veyâ muzâri' olsun bir makâm olup cümle-i fi'liyye veyâ ismiyye veyâ şartıyye veyâ zarfıyye ile makâm-ı âhar vardır. Zîrâ (صَاحِبَةٌ) ile murâd, kelime-i hakîkiyye ile cümele şâmil olan kelime-i hakîkiyye hükmünde olanlardan eammdır. Ve kezalik müsnedün ileyh için (زَيْدٌ حَسَنٌ غَلَامُهُ)¹ gibi müsned-i sebebi ile bir makâm ve müsned-i fi'li ile makâm-ı âhar olup nezâiri de bunlara makîsdir. İmdi, takdîm ü te'hîr ve ıtlâk u takyîd ve emsâl-i mezkûreden cümlesi i'tibârat-ı münâsibedir.

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (وَأَزْتَفَاعُ شَأْنِ الْكَلَامِ فِي الْحُسْنِ وَالْقَبُولِ بِمُطَابَقَتِهِ لِلْإِعْتِبَارِ الْمُنَاسِبِ،
وَأَنْحِطَاطُهُ بَعْدَمِهَا)²

Bu kelâm (وَهُوَ مُخْتَلِفٌ) kavline ma'tûf olup garaz, taaddüd-i merâtib-i belâgati ve ba'zısının ba'zısından ulüvv ü inhitâtını tebyîn ve ba'dehü a'lâ vü esfelini ta'yîn olduğu mâ-sebakda ifâde olunmuş idi.³ Ya'nî kelâmın fi nefsihî bâb-ı hüsnüde ve inde'l-bülegâ kabûlde kelâm-ı âhara nisbetle irtifâ'-ı şân u celâleti, muktezâ-yı hâle ya'nî hâl ve makâma münâsib ü lâyük olan i'tibâra mutâbakati ve hüsn ü kabûlde inhitât-ı şân u derecesi, i'tibâr-ı münâsibe adem-i intibâk u muvâfakati hasebiyle olur. "İ'tibâr-ı münâsib" ile murâd, bi-hasebi's-selîka veyâhûd bi-hasebi tetebbu'-i terâkîbi'l-bülegâ mütekellimin hâl ve makâma münâsib olarak i'tibâr eylediği emrdir. Bir şey'e nazar ve hâline riâyet olundukda (اعْتَبِرْتُ الشَّيْءَ) denilir. Bu sûretde (لِلْإِعْتِبَارِ الْمُنَاسِبِ) kavli sıfatın mevsûfa izâfesi kabîlinden olarak takdîr-i kelâm (بِقَدْرِ مُطَابَقَتِهِ لِلْأَمْرِ الْمُنَاسِبِ الْمُعْتَبَرِ) demek olur. Ve bu emrin ma'nâ-

1 Zeyd'in hizmetçisi iyidir.

2 Kelâmın güzel olma ve kabul görme seviyesinin yüksekliği, onun itibâr-ı münâsibe (yani muktezâ-yı hâle) uygunluk düzeyine göre belirlenir. Kelâmın seviyesinin düşüklüğü ise bu uygunluğun olmayışıyla anlaşılır.

3 Krş: Sıyâlkûtî, *Hâşîye*, I, 179.

da i'tibârı evvelen ve bizzât ve lafzda i'tibârı vesâtat-i ma'nâ ile sâniyen ve bi'l-arazdır.

Ve (شَأْنُ الْكَلَامِ) ile murâd, şân-ı kelâm-ı fasîh olup harf-i ta'rif kelâm-ı fasîh-i mesbûku'z-zikre işâretidir. Ve (حُسْنِ) ile murâd, müceb ü menşei belâgatde dâhil olup muktezâ-yı hâle mutâbakatden ibâret bulunan hüsn-i zâtî olarak hüsn-i arazî değildir. Çünkü kelâm ba'zı kerre muhassinât-ı lafziyye veyâ ma'neviyye ile de kesb-i irtifâ'-ı şân ederse de lâkin muhassinât-ı mezkûre hâric-i ta'rif-i belâgat olup belâgat, mutâbakat ma'al-fesâhatdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (فَمُقْتَضَى الْحَالِ هُوَ الْإِغْتِبَارُ الْمُنَاسِبُ)¹

İmdi muktezâ-yı hâl, hâl ve makâma münâsib olan te'kid [51] ve ıtlâk ve sâir mârru'l-beyân i'tibârâtdan ibâretidir. (فَمُقْتَضَى الْحَالِ) kavlinde olan “fâ” bu kelâmın, mâkablîne tefrî' u netîce olduğuna delâlet eder. Şu vec-hile ki kelâm-ı fasîhin irtifâ'-ı şânı ancak i'tibâr-ı münâsibe mutâbakatiyle olup bunun gayrısı olmadığı, izâfe-i masdar müfid-i hasr olmak takrîbiyle kelâm-ı sâbıkdan müstefâddir. Zîrâ meselâ² (صُرِّيَ زَيْدًا فِي الدَّارِ) kavlinin ma'nâsı³ (مَا صُرِّيَتْ زَيْدًا إِلَّا فِي الدَّارِ) olup ism-i cins ya'nî lafz-ı vâhidle kalîl ü kesîr üzere vâki' olan kelime karîne-i muhassasadan mücerred olarak isti'mâl olunursa istiğrâk cins içündür. Bu sûretde (...وَأَزْتَفَاعُ شَأْنِ الْكَلَامِ...) kavlinin ma'nâsı “Cemî'-i irtifâ'ât, kelâmın i'tibâr-ı münâsibe mutâbakati sebebiyle hâsıladır,” demek olup hasrı müfiddir. Ve ma'lûmdur ki kelâmın kesb-i irtifâî belâgate münhasır olup belâgat ise kelâm-ı fasîhin muktezâ-yı hâle mutâbakatidir. Öyle olunca bu makâmda iki mukaddime hâsıl olup birisi, kelâmın irtifâî ancak i'tibâr-ı münâsibe mutâbakatiyle olduğu ve mukaddime-i sâniye, irtifâ-ı kelâm muktezâ-yı hâle mutâbakatiyle olup gayrısıyla olmadığıdır. Bu sûretde i'tibâr-ı münâsib ve muktezâ-yı hâl ile murâd şey'-i vâhid olmak lâzım gelip ve illâ hasreynden birisi veyâhûd ikisi bâtıl olur. Şârih-i merhûm bu mukaddime cây-ı münâkaşa olduğuna tenbîh-i nazarla işâret etmiş ise de hitâbiyyâtda bu misillü mukaddimât müntic-i matlûb olduğu ma'lûmdur.

Ve ma'lûm ola ki işbu, kelâmın muktezâ-yı hâle tatbîki Şeyh Abdülkâ-

1 O hâlde, muktezâ-yı hâl denilen şey itibâr-ı münâsibin ta kendisidir.

2 Zeyd'i dövüşüm evde vukû buldu.

3 Zeyd'i evden başka bir yerde dövmedim.

hir'in "nazm" ile tesmiye eylediği şey'dir ki nazmı ta'rîfde "Kelâm kendisiyçün te'lîf ü isâga olunan agrâz muktezâsı üzere kelimeler beyninde meânî-i nahvî taleb ü tevahhîdir,"¹ deyü beyân etmiştir. Meânî-i nahvden murâd, bi'tibârî't-terkîb kelim ü cümlele ârız olan ta'rîf ü tenkîr u atf ve terk-i atf emsâli ahvâl ü husûsiyyâtdır ki ilm-i nahvde anlardan bahs olunarak meânî-i asliyyede riâyet olunur. Veyâhûd murâd, ahvâl-i mezkûreyi iştimâli hasebiyle kelim ü cümelde olan meânî-i asliyyedir. Ve nazm alâ hasebi'l-agrâz müterettib olan vaz'dan ibâret ise de tevahhî-i meânî-i nahv ile tefsîri bi-dûnî't-tevahhî vaz'-ı mezkûr mu'teber olmadığına işâretidir. el-Hâsıl, ma'nâ-yı nazm, te'lîf-i kelâm agrâz-ı mütekellime mutâbık olup ve kelimeleri beyninde ilm-i nahvde bahs olunan husûsiyyâta riâyet olunmasıdır. Ve tatbîk bu ma'nâca nazmın aynıdır. Zîrâ Şeyh nazmı vaz'-ı mahsûsa hasr edip vaz'-ı mahsûs ise ayn-ı tatbîkdir.² Zîrâ kitâbının birkaç mevziinde tekrâr etmiştir ki nazm ancak kelâmı ilm-i nahvde bahsolunan ahvâlin ifâde-i tekavvî vü teceddüd ve hasr u ihtisâs u te'kîd ve kasd-ı şekk ü tahkîk emsâli agrâz-ı matlûbeyi ifâde etmesi i'tibârîyle iktizâ eylediği mevzi vaz' edip ilm-i nahvin kavânîni üzere amel ü terkîb ederek ve mezâyâ-yı mezkûreyi müfid olan ismiyyet ü ifrâd ü tenkîr ü tezkîr ve cümliyyet ü fi'liyyet ve ta'rîf ve zamîr-i fasla mukârebet i'tibârâtını gözederek meselâ haber-i mübtedâda ³ (زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ) ve (زَيْدٌ يَنْطَلِقُ) ve (يَنْطَلِقُ زَيْدٌ) ve (زَيْدٌ هُوَ الْمُنْطَلِقُ) ve (الْمُنْطَلِقُ زَيْدٌ) ve (زَيْدٌ هُوَ الْمُنْطَلِقُ) denildiği gibi vâki' olan vücûh-i muhtelifeyi ve kezâlik şart ve cezâda olan (إِنْ تَخْرُجَ) ⁴ (إِنْ تَخْرُجَ فَأَنَا خَارِجٌ) ve (إِنْ خَرَجْتَ خَرَجْتُ) ve (أَخْرَجَ) ⁵ (هُوَ يُسْرِعُ) veyâhûd (يُسْرِعُ) veyâhûd (هُوَ مُسْرِعٌ) veyâhûd (هُوَ يُسْرِعُ) veyâhûd (وَقَدْ أُسْرِعَ) emsâli ihtilâfâtı gördükden sonra bunlardan her biriyçün inde terkîbi'l-kelâm agrâz-ı matlûbeyi ifâdeleri i'tibârîyle bir mevzi-i mahsûs olduğunu ya selîka veyâhûd tettebbu'-i ilm-i meânîden hâsıl olan meleke ile bilip ve lâyık olan mevkiinde ve meselâ bir ma'nâda müşterek olup her birerleri o ma'nâda bir husûsiyyetle müteferrid olan hurûfa nazar edip her birisini ma'nâ-yı mahsûsunda vaz' u îrâd eylemekdir. Meselâ nef-

1 Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 82 vd.

2 Krş: SİYÂLKÛTÎ, *Hâşiye*, I, 184-185.

3 Zeyd ayrılıyor.

4 Çıkarırsan çıkarım.

5 Zeyd bana koşarak geldi.

y-i hâlde (مَا) ve nefy-i istikbâlde (لَنْ) ve bir emrin vukû‘ ve adem-i vukûu beyninde tereddüd olunan mahalde (إِنْ) ve vukûu ma‘lûm olan şey‘de (إِذَا) ityân edersin. Ve haber ile şart u cezâda nazar avâriz i‘tibâriyle olup ve hurûfda nazar nefis-i meânî i‘tibâriyledir. Ve meselâ serd ü nazmolunan cümlelere nazar edip mevzi-i faslı mevzi-i vasldan ve vaslda mevzi-i “vâv”ı “fâ”dan ve “fâ”yı (ثُمَّ)’den fark ile her birisini mevzâinde îrâd ve müfredâtdan bir şey’e muhtassa olmayan [52] ta‘rîf ü tenkîr ve takdîm ü te‘hîr ve hazf ü tekrâr ve izmâr u izhârda tasarruf ederek bunlardan her birisini mahalline isâbet etdirip sıhhati ve lâyıkı üzere isti‘mâl eylersin.

Ve setîr olmaya ki işbu zikrolunan ta‘rîf ü tenkîr ve takdîm ü te‘hîr, elfâz elfâz olduğu haysiyyetden nefis-i elfâza râcia olmayıp belki elfâza meânî ve agrâz-ı matlûbe sebebiyle ba‘zı elfâz ba‘zı âharın kurb ü ittisâlinde vâki‘ olduğu ve ba‘zısı ba‘zısıyla isti‘mâl olunduğu hasebiyle ârız olur. el-Hâsıl, hâl-i terkîbde ârız olarak hâl-i ifrâdında ârız olmaz. Ve her bir elfâz için maa sâhibetihâ bir makâm vardır. Meselâ çok kerre olur ki tenkîr için bir lafzda meziyyet olup lafz-ı âharda tenkîr gâyet-i kubhda ve belki bir beytde istihsân olunan lafza-i münekkere beyt-i âharda kabîha olur. Müssannif rahimehullâh bu zikrolunan tafsîlin cümlesine işâret-i icmâliyye ile buyururlar ki:

(فَالْبَلَاغَةُ رَاجِعَةٌ إِلَى اللَّفْظِ بِاعْتِبَارِ إِفَادَتِهِ الْمَعْنَى بِالتَّرْكِيبِ)¹

İmdi, belâgat lafza râci‘ olan bir sıfatdır. Lâkin lafza sıfat olması lafz ve savt olduğu cihetden olmayıp belki kelâm kendisiyçün isâga vü te‘lîf olunan garaz u maksûdu terkîb sebebiyle ifâde etmesi i‘tibâriyledir. (بِالتَّرْكِيبِ) kavli (إِفَادَةٌ)’ye müte‘allıktır. Zîrâ zikri mürûr ettiği üzere belâgat kelâm-ı fasîhin muktezâ-yı hâle mutâbakatinden ibâretedir. Ve zâhirdir ki kelâm inde‘t-terkîb ma‘nâyı ifâdesi i‘tibâr olunmaksızın elfâz-ı müfrede ve kelim-i mücerrede olduğu haysiyyetden muktezâ-yı hâle mutâbakat ve adem-i mutâbakatle muttasıf olamaz. Çünkü mutâbakat-i kelâmın tahakkuku ancak meânî ve bâdî-i isâga-i kelâm olan agrâzın tahakkuku indinde olacağı bedîhîdir.

1 Belâgat lafza ait bir sıfattır. (Ne var ki bu âidiyet lafzın bizâtihi kendisinden ötürü değil,) lafzın mânâyı terkip vasıtasıyla ifâde etmesi bakımındandır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَكَثِيرًا مَا يُسَمَّى ذَلِكَ «فَصَاحَةً»)¹

(كَثِيرًا) lafzı fi'l-asl sıfat-ı (أَخْيَان) olup ba'dehû lafz-ı (حِين) 'in hazfiyle sıfat-ı mezkûre makâm-ı mevsûfda ikâme ve ma'nâ-yı kesreti te'kid için (مَا) lafzı ziyâde kılınmasıyla (كَثِيرًا مَا) kavli zarfiyyet üzere mansûbdur. Ve âmili, Sâhib-i *Keşşâf* in ² ﴿قَلِيلًا مَا تَشْكُرُونَ﴾ kavli-i şerîfinde zikrelediği üzere³ velyeylelediği (يُسَمَّى) fi'li olup (فِي كَثِيرٍ مِنَ الْأَخْيَانِ) takdîrindedir ki mefhûm-i kelâm: “Bî'tibâri'l-ma'nâ lafza râci' olan vasf-ı mezkûre “belâgat” tesmiye olduğu gibi çok kerre “fesâhat” dahi itlâk olunur,” demekdir.

Şeyh *Delâil-i İ'câz* 'ın ba'zı mevâziinde fesâhat medlûl-i lafz olan ma'nâya sıfat olup nefis-i lafza sıfat olmadığını tasrîh⁴ ve ba'zı mevâzi'de “Fazîlet-i kelâm lafziyçündür, ma'nâsiyçün değildir. Hattâ ki meânî turuk u mesâlikde matrûha olup Acemî vü Arabî ve karavî vü bedevînin bileceği şey'dir. Ve şekk yokdur ki fesâhat kelâmın sıfât-ı fâzılasından olmasıyla lafza râci' olarak ma'nâya râci' değildir,”⁵ deyü tebyîn ü teşrîh ederek fesâhati ba'zen ma'nâya ve ba'zen lafza sıfat kılmasıyla zâhîren kelâmeyni beyninde görünen tenâkuz u münâfâtı tevfiik için Musannif rahimehullâh bu kelâmıyla işâret etmişdir ki mahsûlü; fesâhatle murâd-ı Şeyh belâgat olup ve fesâhatin sıfât-ı elfâzdan olduğunu isbât eylediği mevâzi'de indet-terkîb meânîyi ifâdesi i'tibâriyle sıfât-ı elfâzdan olmağını ve sıfât-ı elfâzdan olduğunu nefy ü inkâr eylediği mahallerde min gayri i'tibâri't-terkîb elfâz-ı müfrede ve kelim-i mücerrede sıfâtından olmamak ma'nâsını murâd ederek mahall-i nefy ü isbât mütegâyir ve bu cihetle kelâm-ı Şeyh tenâkuz u münâfâtdan sâlim olduğu tevcihinden ibâret olup⁶ ke-enne hakkıyla *Delâil-i İ'câz* 'ı mütâlaa ve tasaffuh etmemesiyle maksûd-i Şeyh'e kesb-i itlâ' eylememiştir. Zîrâ Şeyh'in *Delâil-i İ'câz* 'da olan kelâmının mahsûlü budur ki; fesâhat iki ma'nâya itlâk olunup birisi sadr-ı mukaddimedede mürûr etdiği üzere tenâfûr-i hurûf ve sâireden hulûs olarak bu ma'nâca fesâhatin nefis-i lafza rücuunda nizâ' yokdur. Zîrâ sıfât-ı mezkûreden hulûsun menşei nefis-i lafz-

1 Çoğu zaman buna (belâgat yerine) *fesâhat* de denmektedir.

2 “Siz ne kadar da az şükrediyorsunuz!” (el-Mü'minûn, 23/78 vd)

3 Krş: Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 194.

4 Cürçânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 407.

5 Cürçânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 251-252, 254-255, 256.

6 Kazvîni, *el-İzâh*, s. 18.

dır. Ma'nâ-yı sâni, fesâhat kelâmında bir vasfdır ki kelâmın birbirine rüchân ü tefâdulü ancak o vasf ile vâki' ve i'câz anınla sâbitdir. Ve berâ'at ü belâgat ü beyân ü melâhat ve nezâiri bu vasf üzerine mahmûldür. Ve örf-i âmmda bu ma'nâca fesâhatle mevsûf olan yine lafz olduğunda kezâlik nizâ' yoktur. Zîrâ (لَفْظٌ فَصِيحٌ) denilip (مَعْنَى فَصِيحٌ) denilmez. Ve ancak nizâ' tefâdul-i kelâm kendisiyle vâki' ve i'câz sâbit olan fazîletin menşe ü mahalli lafz u ma'nâdan hangisi olduğunda olup ve Şeyh işbu ferîkayndan [53] ikisine dahi inkâr ederek der ki: "Tedkîk-i nazarı müstetbi' ve tefâdul-i kelâm kendisiyle vâki' olan kelâm o kelâmdır ki lafzıyla ma'nâ-yı lügavîsi üzere delâlet etdikden sonra o ma'na için bir de ma'nâ-yı maksûd üzere delâlet-i sâniye bulunacağı cihetle bu misillü mevâzi'-i tefâdulde elfâz ve meânî-i üvel ve meânî-i sevânî mütehakkık olarak meânî-i üvel bi-hasebi't-terkîb lafzdan fehm olunan meânîdir ki ta'rîf ü tenkîr ve takdîm ü te'hîr ve hazf ü izmâr emsâli husûsiyyât ile berâber asl-ı ma'nâ-yı lügavîdir. Zîrâ bunlar dahi bi-hasebi'l-vaz' medlûlât-ı elfâzdan olarak ya nefsi-elfâzdan müstefâd olur, kelimedede olan harf-i ta'rîf ve tenvînin ta'rîf ü tenkîre delâleti gibi, veyâhûd kelimenin i'râbindan müstefâd olur, fâiliyyet ve mef'ûliyyet ve izâfet gibi, veyâhûd hey'et-i terkîbiyyeden müstefâd olur, takdîm ü te'hîr gibi."¹

Ve Şeyh'in âti'z-zikr kelâmında meânî-i üveli nefsi- husûsiyyâta tahsîs ile medlûlât-ı terkîbiyyeye adem-i i'tibârı nazar-ı bülegâda asl-ı manzûr u mu'teber olan ziyâdât ü husûsiyyât olup medlûlât manzûr olmadığına ve medlûlât-ı mezkûreye i'tibâr husûsiyyât ile ittisâfi haysiyyetinden olduğuna binâendir. Ve ma'nâ-yı sâni ile murâd, o terkîbden mütekellimin kasd eylediği agrâzdır, ma'hûda işâret ve ta'zîm gibi. Meselâ ta'zîm için müsnedün ileyh muarref olarak îrâd olunsa işbu lafz ma'nâ-yı ta'rîfe delâlet ederek bu ma'nâ ma'nâ-yı evveldir. Ve bu ma'nâ-yı evvel maksûd-i mütekellim olan ta'zîme dâll olup işbu ma'nâ-yı ta'zîm ma'nâ-yı sâni'dir. Ve bu i'tibâr ilm-i meânîde olup ilm-i beyânda meânî-i üvel muktezâ-yı hâle mutâbakatle berâber medlûlât-ı mutâbıkıyye ve sevânî, meânî-i mecâziyye ve kinâyedir. Şeyh meânî-i üvel üzerine ve belki bu meânî-i üvelin ibtidâen nefside tertîbiyle ba'dehû elfâzın nutkda meânî-i mürettebe-i mezkûre

1 Krş: Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 262-263.

hizâsında tertîbine ism-i “nazm” ve “suver” u “havâss” u “mezâyâ” vü “keyfiyyât” ve emsâlini itlâk edip ve fesâhat meânî-i üvele râci’ olduğuna ve kelâmın fesâhat ü belâgat ü berâ’at ve nezâiriyle mevsûf olmaklığa istihkâkı bilhâssa kendisiyle olan fazîlet ya’nî evsâf-ı mezkûre ile kelâmın ittisâfına sebep olan meziyyet ancak bu meânîde olup esvât u hurûfdan ibâret olan elfâz-ı mantûka ve mütekellimin isbâtını murâd eylediği agrâzdan ibâret olan meânî-i sevânî olmadığına hükm eder. Binâen alâ zâlik fesâhat sıfât-ı elfâz veyâhûd meânîdendir, deyü isbât eylediği mahalde elfâz u meânî ile meânî-i üveli murâd edip ve sıfât elfâz u meânîden olmasını nefy eylediği mevâzi’de elfâz ile elfâz-ı mantûkayı ve meânî ile matrûha fi’t-turuk kılıp hâssa ve âmmeyi ma’rifetinde müsâvîdir, dediği meânî-i sevânîyi murâd eyler. Ve meânî-i sevânînin matrûha fi’t-turuk olup hâssa ve âmmenin ma’lûmu olmasının vechi zîrâ meselâ muhâtab münkir olduğu sûrette redd-i inkârı belîğ ve gayr-ı belîğın hâtırına hutûr eden şey’dır ki ma’nâ-yı sâni işbu redd-i inkâr garazından ibâretdir. Lâkin belîğ olan kimse meânî-i üvelin keyfiyyet-i tertîbini ya’nî meselâ te’kîd ile redd-i inkâr hâsıl olacağını bilip ana göre tertîb-i ma’nâ-yı evvel ile tertîb-i elfâzı dahi bu ma’nâya tevfiğ u ta’kîb eder. Lâkin gayr-ı belîğın keyfiyyet-i tertîb mechûlûl olarak redd-i inkâra zafer-yâb olamaz.

Şârih-i merhûm der ki: Şeyh’in kelâmını bu ma’nâya ben kendiliğimden haml etmeyip belki Şeyh kendisi mirâren bunu tasrîh eylemiştir. Nitekim demiştir ki: “Çünkü meânî elfâz ile tebeyyün edip ve tertîb-i meânîyi ifâde için nutkda tertîb-i elfâzdan gayrı tarîk olmadığından kavm bi-tarîki’l-mecâz tertîb-i meânîden tertîb-i elfâz ile ve ba’delhû lafz-ı tertîbi hazf ederek tertîb-i meânîden yalnız elfâz ile ta’bîr etdiler ve lafzı tefhîme delâlet edecek bir şey’ ile vasf eylediklerinde lafz-ı mantûku murâd etmeyip belki lafzın kendisiyle ma’nâ-yı sâni üzerine delâlet olunan ma’nâ-yı evvelini murâd etdiler. Ve bu tecevvüze sebep zîrâ kavm eğer tefhîme dâll olan fesâhat ü belâgat ve nezâirini meânîye evsâf kılsalar bu sıfât-ı elfâzdan fehm olunan meânî-i üvelin ya’nî ziyâdât ü keyfiyyât ü husûsiyyâtın sıfâtı olduğu fehm olunamazdı. Zîrâ meânî, elfâzdan fehm olunan meânî-i üvel ile meânî-i üvelden maksûd olan meânî-i sevânî beyninde müşterek olarak ve üvel “devâll” ve sevânî “medlûlât” olmasıyla her birerlerinin ilm-i belâgatde

medhalleri olduğundan [54] zihn-i sâmi' ikisine dahi zâhib olurdu. Binâen aleyh lafz deyip tegayyur-i ibârât ile mütegayyir olmayan asl-ı ma'nâda hâdis olan sûret ve ma'nâ-yı mezkûrde teceddüd eden hâsıyyet ma'nâsını murâd etmecliği, beynlerinde, muvâzaa ve ıstılâh gibi kıldılar."¹

"Ve husûsiyyet-i mezkûreye "sûret" ıtlâkımız ukûl ile idrâk ettiğimiz şey'i ebsâr ile idrâk ettiğimiz şey'e temsîl ü kıyâs olup bir insânın diğer insândan temeyyüz ü tebeyyünü kendisinde mevcûd olup diğerinde bulunmayan husûsiyyetle olduğu gibi bir beytde olan ma'nâ ile diğer beytde olan ma'nâ beyninde dahi fark bulunur. İşte bu farkdan, "Şu beytdeki ma'nâ için olan sûret diğer beytde olan ma'nâdaki sûretin gayrıdır," deyü ta'bîr ederiz. Ve bu vechile haysiyyet-i mahsûsâta mahsûs olan ta'bîr-i "sûret"i ma'kûle ıtlâkımız bizim mübtedi'âtımızdan olmayıp belki kelâm-ı kavimde meşhûr olan bir ta'bîrdir. Nitekim Câhız (وَإِنَّمَا الشَّعْرُ صَيَاغَةٌ وَصَرْبٌ) ²(وَأِنَّمَا الشَّعْرُ صَيَاغَةٌ وَصَرْبٌ) kavlinde şi'ire "tasvîr" ıtlâk eylemişdir."³

İşte bu mezkûrât, Şeyh'in zikrelediği kelâmdan bir nebze olup ve Şeyh bu kelâmı îrâddan sonra fesâhat sıfât-ı elfâz-ı mantûkadandır, deyü zu'm edenlere teşdîd-i inkâr ile redd ü inkârın derece-i aksâsına îsâl-i makâl etmişdir ve demişdir ki: "Bu fesâdın sebebi, bir şey'in fi nefsihî olan vasfiyla ma'nâsına ârız olan bir emrden nâşî olan vasfı beynini adem-i fark u temyîzdir. Binâen aleyh bizim münâze'un fihâ olan fesâhatle murâdımız nutkda dâhil bulunan savt u hurûfa âid olan fesâhat-i lafz ma'nâsı olmayıp belki lahn-ı i'râb ve hatâ-yı elfâzdan sâlim oldukdan sonra fehm ile idrâk olunan letâifden için elfâza lâzım gelen fesâhat olduğunu bilmediler. Ve biz bu kelâm ile berâber hurûfda olan mezâkat ü selâsetin ya'nî tab'-ı selîme mülâyemet ve nutkda sühûletinin mûcib-i fazîlet ve müekkid-i emr-i i'câz olduğunu inkâr etmeyiz. Belki inkâr ettiğimiz, emr-i i'câz mezâkat ü selâset-i hurûf ile olup ve bunun asl u umde olmasıdır. Ve zu'm-i mezkûr ile kâil olanları şübheye ilkâ eden esbâbın birisi, (مَعْنَى فَصِيحٍ) denildiği hiçbir âkıldan işidilmemesidir. Hâlbuki bizim murâdımız lafzın fesâhatle ittisâfa mûcib-i istihkâkı olan fazîlet lafzda olmayıp belki ma'nâda olduğu-

1 Cürcânî, *Delâilü'l-İcâz*, s. 481-482.

2 Şiir, bir kalıba dökme ve bir tür şekil verme işidir.

3 Cürcânî, *Delâilü'l-İcâz*, s. 508.

nu beyândan ve fesâhatle murâd lafzın ma'nâda olan fazîlet-i mezkûreye delâlet edeceği vasf üzerine olmasından ibâret olarak bu sûretde ma'nâ bir şey'e dâlldir, denilmek muvâfık-ı savâb olmadığı gibi fesâhatle dahi tavsîfi sahîh olamaz.”¹

قَالَ رَحِمَهُ اللهُ: (وَلَهَا طَرَفَانِ: أَعْلَى، وَهُوَ حَدُّ الْإِعْجَازِ)²

Belâgat-i kelâm için iki taraf olup bir tarafı “taraf-ı a'lâ”dır ki mün-tehâ-yı merâtib-i belâgatdir. Ve işbu taraf-ı a'lâ mertebe-i i'câzdir. (إِعْجَازٌ), inde ehli'l-beyân, bir kelâmın belâgatde tavk-ı beşerden hurûc edip insânı muâraza ve mislini ityândan âciz kılmak mertebesine irtikâ etmesidir. Ve egerçi belâgat maal-fesâha muktezâ-yı hâle mutâbakatden ibâret olup ve bunları itmâma ilm-i belâgat kâfil olmasıyla ilm-i mezkûru itkân u ihâta eden kimse mutâbakat ü riâyetden her birerlerine hakk-ı riâyetle dikkat ü riâyet ederek belâgatden taraf-ı a'lâda velev aksar-ı suver-i Kur'âniyye mik-dârı olsun bir kelâm ityân eylemesi niçün câiz olamayıp ve bu hâlde kelâm tavk-ı beşerden hâric olacak râddeye ne keyfiyyetle irtikâ edeceği mahall-i tereddüd görünürse de evvelâ, ilm-i belâgatin emreyn-i mezkûreyi itmâma kâfil olduğu memnûdur. Zîrâ ilm-i belâgatle ma'lûm olan ancak meselâ bir hâl-i muayyenin muktazî olduğu i'tibârı ta'yîn ü tefhîmden ibâret olup ve ammâ ahvâlin aded ü kemmiyyetine ve şiddet ü za'fda keyfiyyetine ve bi-hasebi'l-makâmât i'tibârâta riâyete ittılâ' u ma'rifet ilm-i belâgate talluku olmayan ve ilm-i belâgatden istifâde olunmayan emr-i âhardır. Ve bi'l-farz bu ilmin ittılâ'-ı mezkûre kefâleti teslîm olunsa, Allâmü'l-guyûb olan Cenâb-ı Bâr'ın gayrısı için bu ilmi ihâta memnûdur. Ve bir de bu ilmde olan itkâna husûl-i riâyetin terettübü memnûdur. Zîrâ bu ilmin meheresinden çok zâtı müşâhede edersin ki taraf-ı a'lâ şöyle dursun, ednâ bir kelâm-ı belîğ te'lîfine bile muktedir olamaz.

قَالَ رَحِمَهُ اللهُ: (وَمَا يَقْرُبُ مِنْهُ)³

1 Cürcânî, *Delâilü'l-İcâz*, s. 62-63, 400-401, 522.

2 Kelâmın belâgati iki uç kutuptan oluşur. (İlki), belâgatin en üst seviyesini temsil eden kutuptur ki i'câz düzeyidir.

3 (Belâgatin en üst seviyesini temsil etmeyen ama) ona yakın olup (i'câz düzeyine dâhil edilen bir kısım daha vardır.)

Bu ibârenin zâhiri “Belâgatın taraf-ı a’lâsı hadd-i i’câz ve hadd-i i’câza karîb olan mertebedir,” demek olup bu ma’nâ ise fâsiddir. Zîrâ hadd-i i’câza karîb olan meritebe merâtib-i aliyyeden olup bunun müntehâ-yı merâtib-i belâgat [55] olan taraf-ı a’lâdan addolunması gayr-ı müveccehdir. Zîrâ taraf-ı a’lâ ya nihâyet-i hakîkiyye veyahûd nev’iyyeye mahmûl olarak nihâyet-i hakîkiyye ise cüz’iyyât-ı belâgatden mâfevkinde diğerk cüz’ olmayan bir cüz’ ve nihâyet-i nev’iyye mâfevkinde nev’-i âhar olmayan bir nev’ olup i’câz işbu cüz’ veyâ nev’den ibâret olmasıyla karîb-i i’câz olan meritebe iki sûretle dahi rütbe-i mezkûreden hâricdir.

Eğerk denilirse ki: “Nihâyet” ile murâd nihâyet-i nev’iyye ve (حَدٌّ) *mer-tebe* ma’nâsına olup ve i’câz mutlakken kelâma ve karîb-i i’câz kelâm-ı beşere müntehâ-yı nev’idir. Bu sûretde murâd-ı Musannif taraf-ı a’lâ kelâm-ı beşerin gayrıda hadd-i i’câz ve kelâm-ı beşerde karîb-i i’câz, demek olur. Veyâhûd (حَدٌّ) *nihâyet* ma’nâsına olup bu sûretde ma’nâ “Taraf-ı a’lâ nihâyet-i i’câz ile nihâyete karîb olandır,” demek olup nihâyet-i i’câz ile karîb-i nihâyetden ikisi dahi i’câzdan olarak belâgatın müntehâ-yı nev’isi olur.

Cevâbında deriz ki: Vech-i evvel, mefhûm-i lafzdan dûr ve hem de belâgat-i kelâmda bahs nefsi kelâmdan olup kelâm-ı beşer veyâ gayrısı olması gayr-ı manzûrdur. Ve ammâ vech-i sâni medâr-ı def’-i fesâd olmayıp zîrâ bir şey’in müntehâsı gerek hakîki olsun ve gerekse nev’î olsun müteaddid olamayacağı cihetle taraf-ı a’lâ ya’nî müntehâ-yı belâgat iki emr olup biri nihâyet-i i’câz ve diğeri mâ yakrubi minhdir veyâhûd mecmûudur, denilmek sahîh olamaz. Şununla berâber ki hakk olan, hadd-i i’câz meritebe-i i’câz ma’nâsına ve izâfe beyâniyye olup ¹ (لِلْبَلَاغَةِ مَرْتَبَةٌ وَدَرَجَةٌ، هِيَ الْإِعْجَازُ) demekdir. Ve (حَدٌّ) *mer-tebe* ma’nâsına olduğunu Sâhib-i *Keşşâf*ın ﴿لَوْ جَدُّوا﴾² kavli-i şerifini tefsîrde “Âyât-ı Kur’âniyye’den ekserîsi muhtelif ve nazm u belâgatleri mütefâvit olup ba’zısı hadd-i i’câza bâliğ ve ba’zısı o hadden kâsır olarak muârazası mümkün olurdu,”³ deyü beyânı te’yîd eder.

1 Belâgatın bir meritebesi, derecesi vardır; o da i’câzdır.

2 “İçinde bir çok çelişki görecekleirdi.” (en-Nisâ, 4/82)

3 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I, 529.

Ve Şârih-i merhûm buyururlar ki: Beyne'n-nevm ve'l-yakaza ilhâm olunduğum şey'dendir ki (وَمَا يَقْرُبُ مِنْهُ) kavli (وَهُوَ حَدُّ الإِعْجَازِ)'de olan (هُوَ) üzerine ma'tûf olup ve (مِنْهُ) zamîri hadd-i i'câza râci' olmayıp belki taraf-ı a'lâya âiddir. Ya'nî "Taraf-ı a'lâ ile belâgatde taraf-ı a'lâya karîb olup muârazası mümkün olmayan mertebe hadd-i i'câzdır," demek olur. el-Hâsıl, murâd-ı Musannif mertebe-i i'câz taraf-ı a'lâ ve taraf-ı a'lâya karîb olan derece-i belâgat olduğunu tefhîm ve mertebe-i i'câzı a'lâ ve karîb-i a'lâya taksîm olup yoksa taraf-ı a'lâyı hadd-i i'câz ile karîb-i hadd-i i'câza taksîm değildir. Ve bu sûret kelâm-ı *Miftâh*'a muvâfıktır. Şöyle ki: "Belâgat hadd-i i'câza bâliğ oluncaya değin tezâyüd eder. Ve hadd-i i'câz taraf-ı a'lâ ve taraf-ı a'lâya karîb olan kelâmdır. Zîrâ taraf-ı a'lâ ile karîbinden ikisi de hadd-i i'câz olup hadd-i i'câz yalnız taraf-ı a'lâ değildir,"¹ deyü şerhinde beyân eylemiştir. Ve hafî değildir ki her ne kadar âyât-ı Kur'âniyye'nin cemîisi imtinâ'-ı muârazada müşterekler ise de ba'zı âyâtın tabakası ba'zı âharından erfa' u a'lâdır. Ve taraf-ı a'lâ ile mâ yakrubu minhden ikisi de mu'ciz oldukları *Nihâyetü'l-Îcâz* nâm kitâbda beyân olunmuştur.²

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَسْفَلُ، وَهُوَ مَا إِذَا غَيَّرَ عَنْهُ إِلَى مَا دُونَهُ التَّحَقُّقَ عِنْدَ الْبُلْغَاءِ بِأَصْوَاتِ الْحَيَوَانَاتِ)³

Ve belâgat-i kelâmın bir ciheti, taraf-ı esfeldir. Ve işbu esfel, belâgat için bir tarafdır ki kelâm o mertebeden bir mertebe-i ednâ vü enzele tağyîr olursa her ne kadar sahîhu'l-i'râb olsa dahi inde'l-bülegâ asl-ı murâd üzere zâid olan letâif ü havâss i'tibâr olunmaksızın bi-hasebi'l-ittifâk muhâl ve mehâricinden sudûr eden esvât-ı hayvânâta mülhak olur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَيَتَّبِعُهُمَا مَرَاتِبٌ كَثِيرَةٌ)⁴

Ve tarafeyn beyninde merâtib-i kesîre-i mütefâvite olup tefâvüt-i makâmât ve riâyet-i i'tibârât hasebiyle ve fesâhati ihlâl edecek esbâbdan bu'd ü tenâ'î ile ba'zısı ba'zısından a'lâdır.

1 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 526.

2 Fahreddîn er-Râzî, *Nihâyetü'l-Îcâz*, s. 34.

3 (İkincisi ise,) belâgatın en düşük seviyesini temsil eden kutuptur. (Bu kutup öyle bir aşamayı temsil eder ki) söz bu seviyenin bir altına düşürülecek olsa, belâgatçiler tarafından hayvan sesi kategorisinde değerlendirilir.

4 Bu iki kutup arasında birçok seviye vardır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَتَتَّبِعُهَا وَجُوهٌ أُخْرَى تُورِثُ الْكَلَامَ حُسْنًا)¹

Ve belâgat-i kelâma muktezâ-yı hâle mutâbakat ve fesâhatden mâ'ada vücûh-i adîde-i sâire tâbi' olarak kelâma îrâs-i hüsn ederler. Musannif'in bu kelâmı ilm-i bedî'e olan ihtiyâcın beyânına temhîd ve vücûh-i mezkûrenin kelâm için olan tahsîni mutâbakat ü fesâhat gibi zâtî olmayıp arazî olarak hadd-i belâgatden hâric olduğuna işâreti müfiddir. (وَتَتَّبِعُهَا) lafzı bu vücûh ancak mutâbakat ü fesâhate riâyetden sonra muhassine addolunduğunu müş'irdir. Ve bu vücûh havâss-ı evsâf-ı kelâmdan olmasıyla [56] belâgat-i kelâma tâbi' kılmıştır. Binâen aleyh meselâ kelâmı muktezâ-yı hâle tatbîk edip ve kelâm-ı fasîh îrâd eden mütekellime "belîğ" ve "fasîh" denildiği gibi kelâmında sec' veyâ tîbâk veyâ tecnîs îrâd eden kimseye "mü-seccî" veyâ "mutabbîk" veyâ "mücennis" itlâkı örflerinde cârî değildir.

Belâgat-i Mütekellim

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَفِي الْمُتَكَلِّمِ مَلَكَةٌ يُقْتَدَرُ بِهَا عَلَى تَأْلِيفِ كَلَامٍ بَلِيغٍ)²

Ve mütekellimde belâgat bir melekedir ki te'lîf-i kelâm-ı belîğ e iktidâr anıyla olur. (كَلَامٍ بَلِيغٍ) kavli nekre-i mevsûfe olup umûmu müfid olmasıyla kasdolunan her bir kelâm-ı belîği te'lîfe muktedir olması müstefâd olarak bu sûretde kelâm-ı belîğden meselâ medh gibi nev'-i hâssı te'lîfe iktidârı olup zemm ve hicâ emsâli nev'-i âharı te'lîfe muktedir olmayan kimse belîğ olamaz.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (فَعَلِيمٌ)³

İşbu makâl fesâhat ve belâgatin bi-aksâmihimâ ta'rîfâtı emsâli, ibtidâ-yı mukaddimededen beru güzêrân eden tahkîkât üzerine tefrî' olarak ilm-i belâgatin meânî vü beyânda ve makâsıd-ı kitâbın meânî vü beyân u bedî'den ibâret olan fûnûn-i selâsede inhisârını beyân için bast u temhîd ve Sâhib-i *Miftâh* üzere ta'rîzi müfiddir. Zîrâ Sekkâkî, belâgati müstelzim-i fesâhat kılmayıp ve mercî'-i belâgati meânî vü beyâna hasr ile⁴ lûgat ü nahv ü sarfı mercî' addeylememiştir.

1 Kelâmın belâgatine (muktezâ-yı hâle mutâbakat ve fesâhat dışında) kelâma güzellik katan başka unsurlar da eşlik etmektedir.

2 Mütekellimde belâgat, onun, belîğ bir kelâm kurabilme melekesine sahip olması durumudur.

3 Buraya kadar anlatılanlardan sonra ortaya çıktı ki...

4 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 526.

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (... أَنَّ كُلَّ بَلِيغٍ فَصِيحٍ وَلَا عَكْسٌ)¹

Ya'nî mâtekaddemden iki şey' ma'lûm olup birisi budur ki kelâm ve mütekellim kısmeyninden her bir belîğ fasîhdir. Zîrâ zikrolunduğu üzere, fesâhat ta'rîf-i belâgatde me'hûzedir. Lâkin her bir fasîh belîğ olmayıp meselâ müfredde fesâhat mevcûd olarak belâgat mevcûd değildir. Kezâlik ba'zen mütekellim fasîh olup belîğ olamaz. Hâsılı, belâgat mutlakan fesâhatden ehassdır.

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (وَأَنَّ الْبَلَاغَةَ مَرْجِعُهَا إِلَى الْأَخْتِرَازِ عَنِ الْخَطَأِ فِي تَأْدِيَةِ الْمُرَادِ وَإِلَى تَمْيِيزِ الْفَصِيحِ مِنْ غَيْرِهِ)²

(مَرْجِعٌ) ism-i mekân olarak *mahall-i rücu'* ma'nâsına olup “Belâgatin imkân-ı husûliyçün tahsîli vâcib olan şey” demektir. Nitekim (مَرْجِعُ الصِّدْقِ) (مَرْجِعُ الصِّدْقِ) denir. Murâd, sıdk ve kizbin husûl ü tahakkukunda mevkûfun aleyh olan şey', hükmün vâkıa mutâbık ve gayr-ı mutâbık olmasıdır. Ya'nî mâtekaddemden ma'lûm olan emreynin sânisî, merci'-i belâgat iki şey'den ibâret olup evvel, ma'nâ-yı murâdı ya'nî terkîb-i kelâma bâdî olan agrâz u ahvâli te'diye vü ibrâzda hatâdan ihtirâzdır. Ve eğer merci'-i belâgat işbu ihtirâz anî'l-hatâ olmamak farz olursa çok kerre vâkı' olur ki ma'nâ-yı murâd hatâdan gayr-ı sâlim olan ya'nî muktezâ-yı hâle mutâbık olmayan kelâm ile edâ olunarak maazâlik ta'rîf-i belâgatden ma'lûm olduğu üzere belîğ olmaz. Bu ise hilâf-ı mefrûzdur. Sâni, kelâm-ı fasîhin gayr-ı fasîhden temyîzidir. Ve illâ çok kerre kelâm-ı gayr-ı fasîh muktezâ-yı hâle mutâbık olarak îrâd olunduğu halde belîğ olmaz. Zîrâ belâgat maa'l-fesâha muktezâ-yı hâle mutâbakatden ibâret olarak hilâf-ı mefrûzdur. Ve fesâhat-i kelâm fesâhat-i kelimâta mütevakkıf olmasıyla kelâm-ı fasîhin gayr-ı fasîhden temyîzinde kelimât-ı fasîhanın gayr-ı fasîhadan temyîzi dâhil ve temyîz-i evvel sâniyi müstelzimdir.

Ba'zı şurrâhın merci'-i belâgati belâgat için illet-i gâiyye ve belâgatden garaz olmak ma'nâsıyla tefsîri vech-i sıhhatden âtıldır. Zîrâ belâgatle belâgat-i kelâm murâd olunursa, mutâbakat ü fesâhat için ihtirâz ü temyîz illet-i gâiyye ve garaz olmaklığa sâlih olmayıp belki kelâmı belîğ kılmaktan garaz

1 Her belîğ (kelâm veya mütekellim) aynı zamanda fasîhtir, fakat her fasîh belîğdir, denemez.

2 Belâgatin odak noktası, söylenmek istenenî muhabata hatasız aktarmak ve fasîh olanı, olmayandan ayırt edebilmektir.

hüsn-i zâtî ve irtifâ'-ı şân ile muttasıf olarak kelâm için husûl-i kemâlden ibâret olduğu ve eğer belâgat-i mütekellim murâd olunursa, tafsîlât-ı sâbika müfâdı belâgat-i mütekellimin bu emreyni ifâdesi veyâhûd bunlara tevakkufu olup bu emreyn belâgat-i mütekellimden garaz u gâyet olduğuna dâll olmadığı ma'lûmdur. el-Hâsıl, belâgat-i kelâm işbu emreyne râci' ve belâgate iktidâr vasfeyn-i mezkûreyn ile ittisâfa mütevakıf olup ve bu ittisâf ba'de selâmeti'l-hiss ulûm-i müteaddideden kesb ü tahsîl olunur bir emr olmasıyla merci'-i belâgat bu ulûmun cemûisi olup mücerred meânî vü beyân olmadığı ma'lûm olur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالثَّانِي)

Sâniden murâd, kelâm-ı fasîhi gayr-ı fasîhden temyîz ü ma'rifet olarak işbu (تَمْيِيزُ الْفَصِيحِ مِنْ غَيْرِهِ) kavli, kelâm mürekkeb ü küll olup eczâsı meselâ garâbet veyâhûd kıyâsa muhâlefetden sâlimi gayr-ı sâlimden temyîz ya'nî garâbetden ihtirâz için "Şu kelâm garâbetden..." [57] veyâhûd kıyâsa muhâlefetden tevakkî için "Şu kelâm kıyâsa muhâlefetden sâlim ve şu kelâm gayr-ı sâlimdir," deyü ma'rifetdir. Ve sâir cemî'-i esbâb-ı ihlâl-i fesâhat de böyledir. el-Hâsıl, meselâ beyt küll ve sakf u cidâr eczâsı olduğu gibi *fasîhi gayr-ı fasîhden temyîz* kavli dahi kavli-i mürekkeb olup temyîzât-ı mezkûre bunun eczâsıdır.

Bundan sonra hafî olmaya ki garâbetden sâlimi gayr-ı sâlimden temyîz ilm-i lügatde tebeyyün eder. Şöyle ki: (تَكَأْتُمْ) ve (مُسْرَجًا)'de garâbet olup (تَكَأْتُمْ) lafzının hem-medlûlü olan (اجْتَمَعْتُمْ) lafzında ve (مُسْرَجًا) mefhumunda olan (كَالْمِسْرَاجِ) kavlinde garâbet olmadığı ancak ilm-i mezkûr ile bilinir. Zîrâ bir kimse *Kâmûs* ve *Cevherî* emsâli kütüb-i mütedâvileyi tettebbu' edip ve meânî-i müfredât-ı me'nûseyi ihâta eylese ber-fehvâ-yı¹ (الْأَشْيَاءُ تَنْكِيْفٌ بِأَصْدَادِهَا)¹, o müfredâtdan mâadâsının kütüb-i lügat-i mebsûtada kendisinden bahs ü tenkîre veyâhûd bir vech-i baîd tahrîcine muhtâc olunup garâbetden gayr-ı sâlim olduğu ma'lûmu olur. Ve muhâlefet-i kıyâsdan sâlimi gayr-ı sâlimden temyîz ilm-i sarfda tebeyyün eyler. Zîrâ lafz-ı (أَجَلُّ) kıyâsa muhâlif olup lafz-ı (أَجَلُّ) muhâlif olmadığı ancak ilm-i mezkûr ile bilinir. Bâkileri de bunlara makîsdir.

1 Eşya zıddıyla bilinir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (مِنْهُ مَا يُبَيِّنُ فِي عِلْمٍ مِّنَ اللَّغَةِ)¹

Merci'-i belâgat olan emreynden temyîzü'l-fasîh an gayri'l-fasîh ile mübeyyen olan emr-i sâniiden meselâ garâbetden sâlimi gayr-ı sâlimden temyîz gibi ba'zısının sebebi ilm-i metn-i lügatde beyân olunur. İlm-i lügat ba'zen mecmû'-i ulûm-i Arabiyye'ye itlâk olunduğu cihetle murâd evzâ'-ı müfredât için olan ilm idüğine tenbîhe mebnî *ilm-i metn-i lügat* ta'bîr olunmuştur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ فِي التَّصْرِيفِ أَوْ فِي النَّحْوِ)²

Ve muhâlefet-i kıyâs gibi emr-i sâniiden ba'zısı ilm-i tasrîfde ve za'f-ı te'lîf ve ta'kid-i lafzî gibi ba'zısı ilm-i nahvde beyân olunur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ يُدْرِكُ بِالْحِسِّ)³

Ve tenâfür-i hurûf ve kelimât gibi ba'zıları hiss ü zevk ile idrâk olunur. Zîrâ meselâ (مُسْتَشْرِزٌ) mütenâfir olup medlûlü olan (مُرْتَفِعٌ) lafzı mütenâfir olmadığı hiss ile idrâk olunur. Ve kezâlik⁴ (وَلَيْسَ قُرْبٌ قَبْرِ حَزْبٍ قَبْرٌ)⁴ kavlinde hiss-i bâtının vesâtat-i idrâkiyle sübût-i tenâfüre akl hüküm eyler.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَهُوَ مَا عَدَا التَّعْقِيدَ الْمَعْنَوِيَّ)⁵

Ve ulûm-i mezkûrede îzâh u beyân olunan ve hiss-i bâtın ile idrâk olunan temyîzât esbâb-ı ihlâl-i fesâhatden ta'kid-i ma'nevînin mâadâsıdır. Zîrâ ta'kid-i ma'nevîden sâlimi gayr-ı sâlimden temyîz ne ulûm-i mezkûrede mübeyyen ne hiss ile müdrektir. Ve Musannif'in işbu kelâm ile murâd-ı ulûm-i mezkûrede mübeyyen ve hiss ile müdrektir olarak vâcibü'l-ihtirâz olan şey'lerden kendisiyle ihtirâz olunan şey'i ta'yîndir ki hattâ merci'-i belâgat olan şey'den ancak kısm-ı evvel olan te'diye-i ma'nâ-yı murâdda hatâdan ihtirâz ile kısm-ı sâni efrâdı olan temyîzâtından ihtirâzen anî't-ta'kid ta'kid-i ma'nevîden sâlimi gayr-ı sâlimden temyîz bâkî kaldığı ve bu cihetle itmâm-ı emr-i belâgat için esbâb-ı ihlâlden olan işbu te'diye-i ma'nâ-yı murâdda hatâdan kendisiyle ihtirâz olunacak bir ilme ve ta'kidten ihtirâz

1 İkinci (yani fasîh olanı olmayandan ayırt etmek, kısmen) lügat ilmi ile mümkün olabilir.

2 Sarf ve nahiv ilimleri de (fesâhat içerikli bazı sorunların çözümüne katkı sağlayabilir.)

3 Ya da (tenâfür gibi problemler) his / zevk sayesinde anlaşılır.

4 Harb'in kabrinin yanında başkaca bir kabir de yoktur. (Recez)

5 Manevî ta'kid (yani anlamda kapalılık) dışındaki problemleri (mezkûr ilimler veya his / zevk vasıtasıyla çözmek mümkündür.)

olunacak diğer bir ilme hâcet mess edip binâen alâ zâlik bunlar için ilm-i meânî vü beyân vaz' olunduğu ma'lûm ola. Ve bu ilmeyne "ilm-i belâgat" tesmiyesi her birerlerinin belâgate mezîd-i ihtisâsı müsbet ve mütemmim-i ilm-i belâgat olmasından nâşî olarak Musannif rahimehullâh buna işâretle buyururlar ki:

(وَمَا يُحْتَرَزُ بِهِ عَنِ الْأَوَّلِ عِلْمِ الْمَعَانِي)¹

Te'diye-i ma'nâ-yı murâdda kendisiyle hatâdan ihtirâz olunan ilm ilm-i meânîdir. (أَوَّل) ile murâd, kendilerinden ihtirâza muhtâc olunan emreyin-i bâkiyeynden evveldir ki te'diyede hatâdan ibâretdir. Ve ammâ temyîz-zü'l-fasîh an gayrihiye mukâbil olan evvel ihtirâz ani'l-hatâdan ibâret olup nefsi hatâ olmamasıyla evvelden bu ma'nâ murâd olunsa müfâd-ı terkîb (وَمَا يُحْتَرَزُ بِهِ عَنِ الْأَخْتِرَازِ عَنِ الْخَطَأِ)

قَالَ رَحْمَهُ اللَّهُ: (وَمَا يُحْتَرَزُ بِهِ عَنِ التَّعْقِيدِ الْمَعْنَوِيِّ عِلْمِ الْبَيَانِ)²

Dahi kendisiyle ta'kid-i ma'nevîden ihtirâz olunan ilm ilm-i beyân-ıdır. İmdi, her ne kadar belâgat ilm-i meânî ve beyânın gayrı ulûma dahi rücû' ederse de ilm-i belâgatın işbu ilmeyne inhisârı ya'nî ilm-i belâgat yalnız bu ilmeynden ibâret olduğu tahakkuk eylemiştir. [58] Hafî olma-ya ki bu makâm mezâlik-ı akdâm olmasıyla mevki-i teemmül-i tâmmıdır. Şöyle ki ba'zı kâsırân-ı efhâm merci'-i belâgati gâyet ü garazla tefsîr edip ve ilm-i metn-i lügatde beyân olunan şey'in ma'nâsını bilmeyip ilm-i lügatde garâbetden bahs olmadığı kelâmını medâr-ı i'tirâz etmişlerdir. Ve (وَهُوَ مَا عَدَا التَّعْقِيدَ) kavlinde zamîri (مَا يُدْرِكُ بِالْحَسِّ)'e ircâ' edip ve evveli sâniye mukâbil kılmışlardır. Ve belâgatle ilm-i belâgati fark etmeyip merci'-i belâgat yalnız ilm-i meânî vü beyânda beyân olunan şey'e münhasır olmadığı i'tirâf olunmuşken ilm-i belâgat ilm-i meânî vü beyâna hasr olunması beyninde beyân-ı tebâyüne tasaddî eylemişlerdir. Bunların cümlesi ise gayr-ı müvecceh olduğu tahkîkât-ı Şârih-i Allâme'den ma'lûm olmuştur. Ve bundan sonra ulemâ-yı belâgat ma'rifet-i tevâbî'-i belâgat için bir ilm-i âhara muhtâc olarak bunun için de ilm-i bedî'i vaz' etmeleriyle Musannif rahimehullâh buna işâretle buyururlar ki:

1 (Belâgatın odak noktası denilen iki unsurun) ilki, (yani söylenmek isteneni muhataba hatasız aktarmak,) meânî ilmi ile mümkündür.

2 Manevî ta'kide düşmemek ise beyân ilmi ile olur.

(وَمَا يُعْرَفُ بِهِ وُجُوهُ التَّحْسِينِ عِلْمُ الْبَدِيعِ)¹

Ve mu'arrif-i vücûh-i tahsîn olan ilm ilm-i bedî'dir. Ve çünkü işbu kitâb-ı müstetâb-ı muhtasar, ilm-i belâgat ve tevâbiinde te'lîf olunmuş bir mecele-i cemîle olmasıyla, hâvî olduğu makâsîd ilm-i meânî vü beyân u bedî'den ibâret olan fûnûn-i selâsede genc-âver-i inhisâr olmuştur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَكَثِيرٌ يُسَوِّي الْعَجْمِيعَ «عِلْمَ الْبَيَانِ»، وَبَعْضُهُمْ يُسَوِّي الْأَوَّلَ «عِلْمَ الْمَعَانِي» وَالْآخِرَيْنِ «عِلْمَ الْبَيَانِ»، وَالثَّلَاثَةَ «عِلْمَ الْبَدِيعِ»)²

Ve ekser-i ulemâ bu fûnûnun cümlesine “ilm-i beyân” ve ba'zıları evvele “ilm-i meânî ve ahîreyne ya'nî beyân u bedî'e “ilm-i beyân” ve diğerkleri işbu ulûm-i selâsenin cümlesine “ilm-i bedî” tesmiye etmişlerdir. Ammâ cemîisinin “ilm-i beyân” ile tesmiyesi zîrâ beyân mâ fi'd-damîrden mu'rib olan mantık-ı fasîh ma'nâsına olup fûnûn-i selâsenin bu ma'nâya taalluku münâsebetiyledir. Ve ammâ ahîreyne “beyân” ıtlâkı bi-tarîkı't-tağlîbidir. Ve cümlesine “bedî” ıtlâkı belâgat ve tevâbii umûr-i bedî'a vü garîbeden olup her bir ârif-i bi'l-lisânın muktedir olmadığı fûnûn-i celîlü'l-kadrden oldukları içündür. Ve Sekkâkî rahimehullâh evveleyni “sınâat-i belâgat” ve sâlisi “mütemmimât-ı belâgat”le ve ba'zıları evveleyni “ilm-i belâgat” ve sâlisi “ilm-i fesâhat”le tesmiye eylemişlerdir.³ (وَلِكُلِّ قَوْمٍ أَنْ يَضْطَلِحَ)

1 Kelâmı güzelleştiren unsurlar da bedî ilmiyle bililir.

2 Ulemânın çoğu (sayılan üç ilmi) toptan “beyân ilmi” olarak adlandırmaktadır. Bazıları birincisine “meânî ilmi” derken, diğerk ikisini “beyân ilmi” çatısı altında birleştirmiştir. Üçünü birden “bedî ilmi” başlığı altında inceleyenler de vardır.

3 Herkesin kendine göre bir kavram anlayışı var.

FENN-İ EVVEL: İLM-İ MEÂNÎ

قَالَ الْمُؤَلَّفُ رَحِمَهُ اللَّهُ: (الْفَرْقُ الْأَوَّلُ: فِي عِلْمِ الْمَعَانِي)¹

Ve bununla ilm-i meânînin beyâna ittisâl ü nisbeti müfredin mürekkebe nisbet ü ittisâline şebîh olmasıyla meânî, beyân üzere takdîm olunmuştur. Zîrâ beyân bir ilmdir ki muktezâ-yı hâle mutâbakate riâyetden sonra ma'nâ-yı vâhidi terâkîb-i muhtelifede îrâda vukûf ilm-i mezkûre mevkûf olup ilm-i meânîde ise mu'teber olan yalnız mutâbakat olmasıyla, mefhûm-i beyânda terâkîb-i muhtelife ile îrâd-ı ma'nâ i'tibârı mefhûm-i meânîden ziyâde ve bu sebeble mefhûm-i meânî mefhûm-i beyândan müfredin mürekkebe olan nisbet ü ittisâli menzilesinde olduğu gayr-ı mübhem ve hâlbuki müfred bi't-tab' mürekkeb üzerine mukaddemdir. Ve Musannif makâsîd-ı ilme şurû'dan mukaddem ilmin ta'rîfine ve icmâlen zabt-ı ebvâbına işâret etmiştir. Tâ ki tâlibe basîret-i zâide hâsıl ola ve hem de her bir ilm yalnız cihet-i vahdetiyle zabt u ihâtaya mütevakıf olan mesâil-i kesîreden ibâret ve işbu cihet-i vahdet i'tibârıyla mesâil-i mezkûre ilm-i vâhid addolunarak mesâil-i sâireden ifrâd ile cem' u tedvîni ma'riz-i sıhate peyvestedir. Ve cihet-i vahdetin dâire-i zabt u ihâtasında bulunan mesâil-i kesîreyi zabta hâhiş-ker olan tâlib üzerine o mesâili cihet-i vahdetiyle ma'rifet derece-i vücûbdadır. Tâ ki ifâte-i matlûb ile hâric-i dâire-i metâlîbde izâ'a-i evkâtı müeddî ve intâc-ı ye's ü haybete bâdî olmaya.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَهُوَ عِلْمٌ)²

“İlm” bir meleke ya'nî keyfiyyet-i râsiha-i nefsanîyedir ki anıyla idrâkât-ı cüz'iyeye kesb-i iktidâr olunur. İdrâkât-ı cüz'iyeye ile murâd, meleke-i mezkûre ile mesâilden istihrâc olunan fûrûa müte'allık idrâkâtdır.³ Ve bu melekeye ilm denildiği gibi “sınâat” dahi itlâk olunur. Ve bunun beyânı zîrâ meselâ bu fennin vâzı, terâkîb-i bülegâdan müstenbat olarak birtakım usûl vaz' u tebyîn eylemiştir ki o usûlü idrâk ü mûmâresetden insânda bir kuvve hâsıl olup bu kuvvetle usûl-i mezkûreyi her ne vakt murâd eylese zihninde istihzâr u iltifâta ve tafsîlen ma'rifete kesb-i temekkün ü iktidâr

1 Birinci fen, meânî ilmi hakkındadır.

2 Meânî bir ilmdir ki...

3 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 209.

olunur. İşte ilm bu kuvveden ibâret olup anınçün “İlm ile hayât beyninde vech-i şebeh ciheteyn-i idrâkdir,” denildi. İdrâke ilmin cihet ü sebep olması ise *meleke* ma'nâsına haml ile tahakkuk eder. Ve bir de meselâ bir şahsa [59] “İlm-i nahvi âlimdir,” denilmek “Cemî'-i mesâil-i nahv zihninde hâzırır,” demek olmayıp belki “Anınçün bir hâlet-i basîta-i icmâliyye mevcûddur ki bu hâlet tefâsîl-i mesâil-i nahve mebd'e' olarak anınla mesâil-i mezkûreyi istihzâra muktedir olur,” demektir. Hâsılı, murâd meleke-i istihzârdır. Ve ilm ile nefis-i usûl ü kavâid murâd olunmak dahi câiz olup ilmin usûl ü kavâide ıtlâkı kesîrû'l-vukû'dur.

Ve “ma'rifet” ile “ilm” beyninde fark, ma'rifet idrâk-i cüz'î veyâhûd basîte ve ilm idrâk-i küllî veyâ mürekkebe ıtlâk olunmasıdır. Anınçün ¹(عَرَفْتُ اللَّهَ) denilip ²(عَلِمْتُ اللَّهَ) denilmez. Basîtin aksâm-ı selâsesi olup evvel aslâ cüz'ü olmayan vahdet ü nokta ve sâni, aksâm-ı muhtelifetü't-tabâyî'den mürekkebe olmayandır. Felek ve mâ' ve nâr emsâli olup sâlis, kaziyeye-i hamliyyenin şartıyyeye nisbetle basît olması gibi şey'-i âhara nisbetle ekallü'l-eczâ olan eşyâdır. Ve bir de ma'rifet mesbûk bi'l-'adem olan veyâhûd bir şey'-i müdreke zühûl-i tahallülüyle sâniyen taalluk eden idrâke ıtlâk olunup mefhûm-i ilm olan idrâk işbu i'tibâreynden ârî olmasıyla Cenâb-ı Bârî'ye “âlim” ıtlâkıyla “ârif” denilmez. Ve Musannif rahimehullâh ma'rifetin cüz'iyâtında isti'mâli üzere cârî olarak:

(يُعْرَفُ بِهِ أَحْوَالُ اللَّفْظِ الْعَرَبِيِّ)³

kavlinde ta'bîr-i “ma'rifet”i “ilm” üzere tercîh eylemiştir. Ke-ennehû müfâd-ı kelâm-ı Musannif “İlm-i meânî bir ilmdir ki andan idrâkât-ı cüz'iyeye istinbât olunur. Ve bu idrâkât-ı cüz'iyeye cüz'iyât-ı ahvâl-i lafz-ı Arabiyye'den her bir ferdi ma'rifetdir. Ya'nî cüz'iyât-ı mezkûreden hangi ferdi bulunursa bizim için o ferdi bu ilm ile bilmek mümkün olur,” demek olup yoksa “Cüz'iyât-ı mezkûrenin bi'l-fi'l mecmûu hâsıl olur,” ma'nâsına değildir. Zîrâ cüz'iyât-ı mezkûre gayr-ı mütenâhiye ve nihâyeti olmayan şey'in vücûdu rehîn-i istihâledir.

1 Allah'ı (kısmen) tanıdım.

2 Allah'ı (her yönüyle) öğrendim.

3 Araçça lafızların (belâgat açısından) durumları bu ilim sayesinde öğrenilir.

Ve bu beyân ile ba‘zıların “Eğer ma‘rifet-i ahvâl ile murâd cemî‘-i ahvâli ma‘rifet ise gayr-ı mütenâhiye olduğu cihetle dâire-i imkândan dûr ve eğer ba‘zı gayr-ı muayyeni ise ta‘rif-i bi’l-mechûl ve ba‘zı muayyeni ise ta‘yîne delâlet-i kelâm mehcûrdur,” deyü münâkaşalarıyla ba‘zı âharın, eğer murâd ahvâlin küllisini ma‘rifet ise bu ilmin bir ferd için adem-i husûlünü müfzî ve eğer ba‘zısını ma‘rifet ise yalnız mes‘ele-i vâhidesini zabt u taallüm eden şahıs için ilm-i mezkûrun husûlünü muktazî olmaklığı istilzâm ile i‘tirâzı mündefi‘ olur. “Ahvâl-i lafz” ile murâd, takdîm ü te‘hîr ve ta‘rif ü tenkîr emsâli lafza ârız olan umûrdur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (الَّتِي بِهَا يُطَابِقُ مُقْتَضَى الْحَالِ)¹

Sıfat-ı (أَحْوَالٌ) olup ya‘nî “Ancak bu ahvâl sebebiyle lafz muktezâ-yı hâle mutâbık olur,” demektir. Musannif’in, “ahvâl”i bu vasf ile kayd ü tavsîf etmesi, i‘lâl ü idgâm ve ref ü nasb u cerr emsâli ve te‘diye-i ma‘nâ-yı aslıde lâzım gelen bunların nezâiri ahvâlden ve ba‘de riâyeti’l-mutâbaka icrâ olunan tecnis ü tersî‘ misillü muhassinât-ı bedi‘iyyeden ve’l-hâsıl muktezâ-yı hâle mutâbakat-i kelâmda medhalleri olmayan ahvâl ü i‘tibârâtdan ihtirâz içündür.

(تَجَنُّيسٍ), lafzeynin mütecâniseyn ya‘nî lafzda müteşâbiheyn olmasıdır. Meselâ ﴿يَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُنْسِمُ الْمُجْرِمُونَ مَا لَبِثُوا غَيْرَ سَاعَةٍ﴾² kavli-i şerîfinde (سَاعَةً) lafzları îrâd olunup evvelden *rûz-i kıyâmet* ve sâniiden *sâat-i vakt* ma‘nâları murâd buyurulmuşdur. Ve “tersî‘”, sec‘den bir kısım olup fikra-i sâniyenin cemî‘-i elfâzı, fikra-i ûlânın cemî‘-i elfâzına vezn ü takfiyede mütevâfika olmasıdır. Nitekim *Makâmât-ı Harîrî* nin [San‘aniyye makâmesinde geçen]³ ﴿يَطْبَعُ الْأَسْجَاعَ بِجَوَاهِرِ لَفْظِهِ، وَيَقْرَعُ الْأَسْمَاعَ بِزَوَاجِرِ وَعْظِهِ﴾³ fikra-i bedi‘âsında riâyet olunmuşdur. Tafsîlâtı ilm-i bedi‘de gelse gerekdir.

İşbu (الَّتِي بِهَا يُطَابِقُ) kavliyle “ahvâl”i tavsîf, i‘tibâr-ı haysiyet-i takyîdîyyeye karîne-i hafîyyedir. Zîrâ vasf-ı mezkûr isbât üzere kayd-ı zâid olmasıyla kelâmdan asl-ı maksûd olarak بِهَا أَحْوَالِ اللَّفْظِ الْعَرَبِيِّ الَّتِي بِهَا يُعْرَفُ بِهِ أَحْوَالِ اللَّفْظِ الْعَرَبِيِّ الَّتِي بِهَا يُطَابِقُ مُقْتَضَى الْحَالِ

1 (Arapça lafızların durumlarından kasıt,) muktezâ-yı hâle uygun olduğu durumlardır.

2 “(Diriliş) saati gelip çattığı gün, günahkârlar (yeryüzünde) çok kısa bir süre kaldıklarına yemin edecekler.” (er-Rûm 30/55)

3 (Gördüğüm şahıs,) söz cevherlerini doğal bir şekilde secili olarak döküyor, dokunaklı vaazı ile kendini herkese dinletiyordu. bkz. Harîrî, *el-Makâmât*, s. 18.

(مَعْرِفَةُ الْأَحْوَالِ بِحَيْثُ يُطَابِقُ بِهَا اللَّفْظُ kavlinden maksûd اللَّفْظُ مُقْتَضَى الْحَالِ) (مَعْرِفَةُ الْأَحْوَالِ بِحَيْثُ يُطَابِقُ بِهَا اللَّفْظُ مُقْتَضَى الْحَالِ) mefhûmu olduğunu ya'nî ilm-i meânî ile ahvâl-i lafz muktezâ-yı hâle mutâbık olduğu haysiyyetden ma'lûm olacağını ifâde eder. İşte ma'nâ-yı i'tibâr-ı haysiyyet bundan ibâret olup¹ eğer ta'rîf-i mezkûrde bu haysiyyet i'tibâr olunmasa semere-i ilm-i meânî bu ahvâli ma'rifetden ya'nî meselâ ma'nâ-yı ta'rîf ü tenkîr ve takdîm ü te'hîri tasavvurdan ibâret olmak lâzım gelirdi. Bu ise lüzûmen ve fesâden zâhir u vâzıhdır. el-Hâsıl, ilm-i meânîde ta'rîf ü tenkîr ve takdîm ü te'hîr emsâlinden bahs [60] olunması, bunlardan ibâret olduğunu bildirmek cihetinden olmayıp belki hangi makâmda meselâ takdîm-i müsned veyâ müsnedün ileyh veyâhûd bunların te'hîri muktezâ-yı hâle mutâbık olacağını ta'rîf ü tebyîn haysiyyetindedir. Ta'rîf-i Musannif'in bu ma'nâyı ifâde etmesi ise kayd-ı haysiyyeti i'tibâra mütevakkıfdır. Ve bu kayd-ı "haysiyyet"le, ta'rîfden ilm-i beyân hurûc eder. Zîrâ meselâ lafzın hakikat ve mecâz ve kinâye olması her ne kadar hâlin iktizâ eylediği ahvâl-i lafzdan olsa da ilm-i beyânda andan bahs, lafz anınla muktezâ-yı hâle mutâbık olduğu haysiyyetden olmayıp zîrâ ilm-i beyânda fülân hâl teşbîh ve fülân hâl istiâre ve fülân hâl kinâye îrâdını iktizâ eder, deyü bahs ü beyân yokdur.

Eğer suâl olunursa ki: Ahvâl-i lafz denilen te'kid ü zikr ü hazf ve emsâli olduğu sûrette bunlar bi-aynihâ muktezâ-yı hâl olan i'tibâr-ı münâsibdir. Nitekim *Miftâh*'in: ²(الْحَالَةُ الْمُقْتَضِيَةُ لِلتَّكْيِيدِ أَوْ الذِّكْرِ أَوْ الْحَذْفِ إِلَى غَيْرِ ذَلِكَ) kavli ahvâl-i mezkûre muktezâ-yı hâl olduğunu ifsâh eder. İmdi, (الْأَحْوَالِ) (الَّتِي بِهَا يُطَابِقُ اللَّفْظُ مُقْتَضَى الْحَالِ) kavli ne keyfiyyetde sahîh olur ki sebep-i mutâbakat kesr ile mutâbık ve feth ile mutâbaka mugâyir olmak iktizâ eder iken sebep-i mutâbakatle mutâbıkın ittihâdı lâzım gelir. Zîrâ mutâbık olan muktezâ-yı hâl sebep-i mutâbakat addolunan ahvâlin aynıdır.

Cevâbında deriz ki: Kavmin muktezâ-yı hâl te'kid ü zikr ü hazf ve emsâli olduğunu îrâdları vetîre-i müsâmahada olup ve bu müsâmahanın mebnâsı, bu mezkûrâtın tahakkuk-ı muktezâ-yı hâle esbâb olmasıdır. Bu sûrette zikrüs-sebeb ve îrâdetü'l-müsebbeb kabîlinden olmuş olur. Ve il-lâ indet-tahkîk muktezâ-yı hâl, müekked olan ve kendisinde müsnedün

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşîye*, I, 213.

2 Te'kid, zikr, hazf vb. durumları gerektiren hâl. bkz. Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 284, 307 vd.

¹الكَلَامَ عَلَى مَا يَتَّقِضِي الْحَالَ ذِكْرَهُ) (تَتَّبِعُ), bir şey'i etrâfiyla tahar-rî vü taleb ma'nâsınadır. Muhaşşî-i Siyâlkûtî "şey'en fe-şey'en ittibâ" ile tefsîr edip murâd ma'rifet ve belki meleke veyâhûd melekeden müsebbeb olan mesâil olduğunu keşîde-i rişte-i tahrîr eylemiştir. ²(خَوَاصُّ تَرَكَيبِ) den maksûd, beyân-ı Allâme-i Sekkâkî üzere, kelâm kendisiyçün mesûğ u müellef olan agrâzdır. Meselâ ³(إِنَّ زَيْدًا مُنْطَلِقٌ) kavlınden maksûd, nefy-i şekk veyâhûd inkârdır. [61] (تَتَّبِعُ الْخَوَاصُّ (فِي الْإِفَادَةِ), (تَتَّبِعُ) kavliyiçün zarf olup (تَتَّبِعُ الْخَوَاصُّ) (فِي الْإِفَادَةِ) demektir. Ve terkîb ile havâssın müfâd olması "Şu terkîb fülân keyfiyyet-i mahsûsayı müşt Emil olmasıyla şu hâssayı ifâde eder," deyü bilinmesiyle olur. Meselâ misâl-i mezkûr içün "Şu terkîb te'kîdi hâvî olmasıyla nefy-i şekk veyâ redd-i inkâr-ı muhâtabı ifade eder," denilir. Ve (مَا يَتَّصِلُ بِهَا) kavli, indinde mülhakât-ı ilm-i meânîden olan bed'îi derc içündür. Ya'nî ilm-i meânîyi maksûd-i aslî olan belâgat ile havâssa tebeiyetle terâkîbe âriz olan şey'den ta'mîmdir. (اِسْتِحْسَانِ)'dan murâd, muhas-sinât-ı bed'îiyedir. Ve (غَيْرِهِ)'den murâd istihcândır ki edâhîk ü hezliyyât bu kabîldendir. (لِيُحْتَرَزَ) kavli (تَتَّبِعُ)'a müte'allıktır.⁴

Müfâd-ı Ta'rîf-i İlm-i Meânî: "Kelâmı muktezâ-yı hâle tatbîkde bi-meûneti'l-vukûf hatâdan husûl-i ihtirâz içün min ciheti'l-ifâde havâss-ı terâkîb-i bülegâyı ve terâkîb-i bülegâya ittisâli olan istihsân ve gayrısını tettebbu' u tetallübdür," demek olur.

Ve Musannif'in işbu ta'rîf-i Sâhib-i *Miftâh*'dan udûlü iki vech içün olup evvel; tettebbu', fi nefsihî ilm olmayıp ve ilm üzere sâdık değildir. Bu cihetle bununla ulûmdan bir şey'i ta'rîf sahîh olmaz. Vech-i sâni; Sek-kâkî terâkîbi, terâkîb-i bülegâ ile tefsîr eyleyip zîrâ "Terâkîb-i kelâm ile murâdımız kendisiyçün fazl-ı temyîz ü ma'rifet olan kimseden sudûr eden terâkîbdir,"⁵ deyü beyân etmiştir. Bu ise terâkîb-i bülegâdır ve hafî değildir ki belîği, belîğ olduğu haysiyyetden ma'rifet ma'rifet-i belâgate tevakkuf eder. Ve hâlbuki kitâbında belâgati: (الْبَلَاغَةُ هِيَ بُلُوغُ الْمُتَكَلِّمِ فِي تَأْدِيَةِ الْمَعَانِي: حَدًّا لَهُ اخْتِصَاصٌ بِتَوْفِيَةِ خَوَاصِّ التَّرَاكِيْبِ حَقَّهَا وَإِيرَادِ أَنْوَاعِ التَّشْبِيهِ وَالْمَجَازِ وَالْكِنَايَةِ

1 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 247.

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşîye*, I, 215.

3 İnan ki Zeyd ayrılıyor.

4 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşîye*, I, 215-216.

5 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 247.

¹عَلَى وَجْهِهَا) kavliyle ta'rif eylemiştir ki mefhûmu, “Belâgat, mütekellimin te'diye-i ma'nâda havâss-ı terâkîbin hakkını îfâ ve hakk u lâyıku vechile envâ'-ı teşbîh ü mecâz ü kinâyeyi îrâda kendisiyçün ihtisâs olan hadde bülûğudur,” demek olur. İmdi, ta'rif-i belâgatde olan “terâkîb” ile eğer zâhir olduğu vech üzere terâkîb-i bülegâyı murâd ederse, belâgat-i mütekellim ile ta'rifî beyninde devr lâzım gelir. Ve bu cihetle ilm-i meânînin cüz'-i ta'rifinde dahi devr olur. Zîrâ terâkîb-i bülegâ ta'rif-i mezkûrden cüzdür. Terâkîb-i bülegâyı ma'rifet ise ma'rifet-i belâgat-i mütekellime ve ma'rifet-i belâgat-i mütekellim, terâkîb-i bülegâyı ma'rifete tevakkuf eder. Ve eğer terâkîb-i bülegânın gayrısını murâd ederse, beyân etmediği cihetle belâgat ve meânînin ta'riflerinde cehâlet olur.²

Vech-i evvelden cevâbda denildi ki: Tettebbu' ile murâdı ma'rifetdir. Nitekim kitâbında tasrîh eylemiştir. Ve ma'rifet-i mezkûre, tettebbu'-i terâkîb-i bülegâdan hâsıl olan ma'rifet olup Arab'ın bi-hasebî's-selîka olan ma'rifetine ilm-i meânî tesmiye kılınmadığına tenbîh için melzûmu ya'nî tettebbuu lâzımı olan ma'rifet üzerine itlâk etmiştir. Ve ta'rifât-ı üdebâ mecâz ile meşhûnedir.

Ve sânidən cevâbda denildi ki: Kelâm-ı Sekkâkî'nin, “terâkîb”i terâkîb-i bülegâ ile tefsîr etmiş olduğuna delâletini teslîmden sonra deriz ki: Terâkîb-i bülegâ ile murâd, belâgatle mevsûf olan bülegânın terâkîbi, demektir. Ve anları belîğ olarak ma'rifet ma'nâ-yı mezkûr ile belâgati ma'rifete tevakkuf etmez. Zîrâ meselâ İmrüülkays'ın belîğ olduğu bi-hasebi örfi'n-nâs bilinip ma'nâ-yı mezkûr tasavvur olunmaksızın kelâmında olan havâss-ı terâkîbi tettebbu' câizdir. Nitekim avâmdan her kim olursa olsun “Fıkıh, edille-i tafsilîyeden iktisâb olunan ahkâm-ı şer'iyye-i fer'iyyeye ilmdir,” deyü bilmediği hâlde fukahâ-i beldeyi bilip kavillerini tettebbu' eylemesi mümkindir.

Ve yine taraf-ı Sekkâkî'den ihtiyâr-ı şıkk-ı sâni ve men'-i butlân-ı tâlî ile cevâbda deriz ki: Sekkâkî'nin ta'rif-i belâgatde (بِتَوْفِيَةِ خَوَاصِّ التَّرَاكِيِبِ) (حَقُّهَا) kavlinde olan “terkîb”den murâd, mütekellimin kendi terkîbi olup

1 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 526.

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 217.

mefhûmu, mütekellim her bir terkîbi lâyük olduğu mevrinde ve münâsib olan makâmında îrâd edecek haysiyyetde olmasıdır ki meselâ ¹(إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ) kavlini muhâtab şakk ü mütereddid veyâhûd münkir olduğu vaktde; ve ²(وَاللَّهُ إِنَّهُ لَقَائِمٌ) kavlini vakt-i isrârında; ve ³(زَيْدًا صَرَبْتُه) kavlini muhâtab savâb ve hatâ ile meşûb u mahlût olan hüküm ile hâkim olduğu vaktde isti'mâl etmesidir. Zîrâ (إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ) terkîbinin hâssiyyeti nefy-i şekk veyâhûd redd-i inkâr için ve (زَيْدًا صَرَبْتُه) terkîbinin hâssiyyeti hasr u tahsîs için olmaktadır. Bu sûretde mütekellimin hakk-ı havâss-ı terâkîbi tevfiye vü i'tâsından murâd, terkîbi, mevrinde [62] ve mâ hüve lehinde îrâd eylesesidir. Ve bu kelâm bi-aynihî kelâmın muktezâ-yı hâle tatbîkinin ma'nâsıdır. Öyle olunca ta'rîf-i belâgatde olan “terâkîb” ile murâd, mütekellimin terâkîbidir. Nitekim (فِي تَأْدِيَةِ الْمَعْنَى) kavli bundan ifsâh eder. Zîrâ ne gayrın meânîsini edâda ve ne de meânî-i nefsinî terâkîb-i gayr ile te'diyede bir ma'nâ yokdur. Ve kezâlik Sekkâkî'nin (وَإِيرَادِ أَنْوَاعِ الشُّبُهَةِ وَالْمَجَازِ وَالْكِنَايَةِ عَلَى وَجْهِهَا) kavlinin ma'nâsı “Mütekellimin her bir teşbîh ü mecâz ü kinâyeyi lâyük ve hakkı üzere îrâd edecek haysiyyetde olmasıdır,” demek olup yoksa “Bülegânın teşbîhât ü mecâzâtını alâ vechihâ îrâd eylesesi” demek değildir. Ve işte bu zikrolunan ma'nâ gâyet-i hüsn ve nihâyet-i letâfetde olup Musannif ve gayrılarına işbu ma'nâ-yı vâzihîn hafâsı ve Sekkâkî'ye, belâgat-i mütekellimi ta'rîfde terâkîb-i bülegâyı ahzederek “Bir şey'i kendi nefsiyle ta'rîfdir,” deyü ne keyfiyyetle zann u iştibâh edilmesi cây-ı taaccüb ü istiğrâb ve bu bâbda olan killet-i teemmülün mefâsidini ihâtadan tengî-i nitâk-ı beyân ma'lûm-i üli'l-elbâbdır. Ve muhtâr-ı Şârih-i Allâme, ilm-i meânînin (إِنَّهُ عَلِمَ يَعْرِفُ بِهِ تَطْبِيقُ الْكَلَامِ الْعَرَبِيِّ لِمُقْتَضَى الْحَالِ) kavliyle ta'rîfi olup ya'nî “İlm-i meânî bir ilmdir ki anınla kelâm-ı Arabî'nin muktezâ-yı hâle tatbîki idrâk olunur,” demektir. Zîrâ ta'rîf-i mezkûrde meânî-i maksûde sarîh olarak ta'rîf-i Musannif gibi kayd-ı haysiyyete ihtiyâcdan âzâde ve ta'rîf-i Sekkâkî üzere vârid olan işkâlden vârestedir.

1 İnan ki Zeyd ayakta.

2 Vallâhi billâhi Zeyd ayakta.

3 Zeyd; dövdüm onu.

Ebvâb-ı İlm-i Meânî

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَيُنْحَصِرُ فِي ثَمَانِيَةِ أَبْوَابٍ)¹

İlm-i meânîden maksûd ebvâb-ı semâniyede münhasırdır. Ve bu inhisâr, “küll”ün eczâsında inhisârı kabîlinden olup “külli”nin cüz’iy-yâtında inhisârı kabîlinden değildir. Zîrâ maksûd² (كُلُّ الْمَسَائِلِ)³ olup (كُلُّ وَاحِدٍ مِنَ الْمَسَائِلِ)³ değildir. Ve illâ ilm-i meânînin her bir bâb üzere sıdkı lâzım gelir. “Küll” ile “külli” beyninde fark budur ki “külli”nin cüz’iy-yâtı üzere hamli sahîhdir. Meselâ insân küllî olup cüz’iy-yâtı Zeyd ve Amr ve Bekr ve gayrısı olarak⁴ (زَيْدٌ إِنْسَانٌ)⁴ ve (بَكْرٌ إِنْسَانٌ)⁵ ve (عَمْرٌو إِنْسَانٌ)⁶ denilmek sahîhdir. Ve “küll”ün eczâsı üzere hamli sahîh değildir. Meselâ beyt, küll ve eczâsı cidâr u sakf ve gayrısı olup⁷ (الْجِدَارُ بَيْتٌ)⁷ ve (السَّقْفُ بَيْتٌ)⁸ denilmek sahîh olmaz. Ve Musannif’in işbu (... وَيُنْحَصِرُ...) kavlinin zâhiri, (يُنْحَصِرُ) zamîrinin merci’i olan lafz-ı (عِلْمٌ) nefsi kavâid ü mesâilden ibâret olup *meleke* ma’nâsına olmadığını iş’âr eder. Zîrâ zâhir olan ebvâb-ı semâniye mesâilden ibâret ve ber-vech-i meşrûh inhisâr, inhisârul-küll fi’l-eczâ olup mesâil ise melekeden eczâ değildir. Ve kezâlik ta’rîf-i ilm ve beyân-ı inhisâr ve tenbîh-i âtî, maksûddan hâric olduklarını iş’âr eder. el-Hâsıl murâd, ilm-i meânîden ba’z olan maksûd ya’nî mesâilin inhisârı olup ilmin inhisârı değildir. Bu sûretde ta’rîf ve beyân-ı inhisâr ve tenbîh ilm-i meânîde dâhil ve ebvâb-ı mezkûreden hâric olmasıyla ilm-i mezkûrun ebvâb-ı selâsede inhisârı memnûdur, denilemez.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (الْبَابُ الْأَوَّلُ: أَحْوَالُ الْإِسْنَادِ الْخَبْرِيِّ، وَ(ب): أَحْوَالُ الْمُسْنَدِ إِلَيْهِ، وَ(ج): أَحْوَالُ الْمُسْنَدِ، وَ(د): أَحْوَالُ مُتَعَلِّقَاتِ الْفِعْلِ، وَ(ه): الْقَضْرُ، وَ(و): الْإِنْشَاءُ، وَ(ز): الْفَضْلُ وَالْوَضْلُ، وَ(ح): الْإِيْجَازُ وَالْإِطْنَابُ وَالْمَسَاوَاةُ)⁹

1 Meânî ilmi sekiz temel başlık altında incelenir.

2 Meselelerin tümü

3 Meselelerin her biri

4 Zeyd insandır.

5 Bekr insandır.

6 Amr insandır.

7 Duvar evdir.

8 Çatı evdir.

9 a) Haberî İsnâdın Durumları b) Müsnedün İleyhin Durumları c) Müsnedin Durumları d) Müteallikât-ı Fiilin Durumları e) Kasr f) İnşâ g) Fasil-Vasil h) İcâz-İtnâb-Müsâvât

Mesâil-i maksûde-i ilm-i meânînin münhasır olduğu ebvâb-ı semâniyeden bâb-ı evvel “Ahvâl-i isnâd-ı haberî” ve sâni “Ahvâl-i müsnedün ileyh” ve sâlis “Ahvâl-i müsned” ve râbi “Ahvâl-i müteallikât-ı fi’l” ve hâmis “Kasr” ve sâdis “İnşâ” ve sâbi “Fasl u vasl” ve sâmin “Îcâz ü itnâb ü müsâvât” dır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (لَأَنَّ الْكَلَامَ إِمَّا «حَبِيرٌ» أَوْ «إِنشَاءٌ»، لِأَنَّهُ إِنْ كَانَ لِنِسْبَتِهِ خَارِجٌ تُطَابِقُهُ أَوْ لَا تُطَابِقُهُ فَ«حَبِيرٌ»)¹

Ve mesâil-i ilm-i meânînin zikrolunan ebvâb-ı semâniyede inhisârî zîrâ kelâm ya haber veyâ inşâdır. Çünkü kelâm lâ mahâlete tarafeyni beyninde nefis-i mütekellim ile kâime ya’nî zihn-i mütekellimde mevcûde olan bir nisbet-i tâmmeyi müştemildir. Ve bu makâmda işbu nisbet-i tâmmeyi vukû’ veyâ lâvukû’-i nisbet veyâhûd ikâ’ veyâ intizâ’-ı nisbetle tefsîr hatâdır. Zîrâ bu tefsîrler nisbet-i inşâiyeye şâmil olmayıp taksîm-i Musannif sahîh olmaz. Belki bu makâmda murâd ehad-i cüz’eyn-i kelâmın mûcib-i sıhhat-i sükût olacak haysiyette cüz’-i âhara taallukudur ki ²(زَيْدٌ قَائِمٌ) ve ³(زَيْدٌ لَيْسَ بِقَائِمٍ) gibi îcâb u selb tarîkiyle ve gerek kelâm-ı inşâide olduğu vechile îcâb u selbin gayrısıyla olmakdan eammdir.

İmdi, kelâm eğer nisbetiçün ehad-i ezmine-i selâsede mutâbık veyâ gayr-ı mutâbık olduğu bir hâric olursa, haberdır. Ve nisbetiçün hâric olmak beyne’t-tarafeyn hâricde ve nefsu’l-emrde nisbet-i [63] sübûtiyye veyâhûd selbiyye olmasıyla ya’nî meselâ misâleyn-i mezkûreyn için hâricde mutâbık ve gayr-ı mutâbıkı olarak Zeyd’e kıyâmın sübût veyâ adem-i sübûtuyla olur. Ve ehad-i ezmineden ta’mîmi, ⁴(سَيَقُومُ زَيْدٌ) gibi ihbâr-ı istikbâliyyenin indirâciçündür.⁵ Ve “hâric”le murâd, nefsu’l-emrde mahkûmun aleyhin mahkûmun bih ile ittisâfı olup “hâric-i zihni” ve “hâricî”den eammdir. ⁶(طَلَبْتُ الْقِيَامَ) ve ⁷(ضَرَبَ زَيْدًا) gibi.

Ve nisbetin hârice mutâbakati, ikisi de nisbet-i sübûtiyye veyâhûd selbiyye olmalarıdır. Ve hârice adem-i mutâbakati, birisi sübûtiyye ve âharı

1 Çünkü bir kelâm ya haber ya da inşâdır. Kelâmın içerdiği nispetin dış dünyada uyumlu veya uyumsuz olduğu bir karşılıktan söz edilebiliyorsa, bu kelâma *haber* denir.

2 Zeyd ayaktadır.

3 Zeyd ayakta değildir.

4 Zeyd kalkacak.

5 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 158.

6 Kalkmak istedim.

7 Zeyd’e vurdu.

selbiyye olmasıdır. Meselâ ¹(زَيْدٌ قَائِمٌ) denilse, bu kelâmın medlûlü, müte-kellimin nefsinde ya'nî zihninde kıyâmı Zeyd'e isbât ve bununla hükm etmesidir ki bu hükme “kelâm-ı nefsi” itlâk ederler. Ve Zeyd ile kıyâm beyninde elbette bir nisbet-i hâriciyye olarak bu da Zeyd'in hakikatde ve nefsü'l-emrde kâim veyâ gayr-ı kâim olmasından ibâretdir. Ve aranılan mutâbakat ve adem-i mutâbakat şu iki nisbet beyninde olup birisi zihn-i müte-kellimde olan hüküm ve âhar hâricde olan nisbet olmasıyla; eğer nef-sü'l-emrde Zeyd'in kıyâmı sâbit ve vâki' ise kelâm-ı mezkûrun işbu nisbet-i hâriciyyesine, nefsi müte-kellimde olan nisbet ya'nî Zeyd'in kâim olmasıyla hüküm mutâbık olmuş olur. Ve eğer kıyâm-ı Zeyd nefsü'l-emrde sâbit olmayıp gayr-ı kâim ise kelâm-ı mezkûrun nisbet-i hâriciyyesine, nefsi müte-kellimde olan nisbet mutâbık olmamış olur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالْأَلْفَاءُ شَاءُ)²

Ve eğer nisbetiyyün mutâbık veyâ gayr-ı mutâbık olduğu hâric bu-lunmazsa, inşâdır. Meselâ ³(بَعَثَ) lafzında nisbet-i hâriciyye yoktur. Zîrâ hâricde ve nefsü'l-emrde bey' henüz bu lafz ile hâsıl olacaktır. Ve evvel-i tenbîhde bunun için izâh-ı mezîd vardır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالْحَبْرُ لَا بُدَّ لَهُ مِنْ مُسْنَدٍ إِلَيْهِ وَمُسْنَدٍ وَإِسْنَادٍ، وَالْمُسْنَدُ قَدْ يَكُونُ لَهُ مُتَعَلِّقَاتٌ إِذَا كَانَ فِعْلًا أَوْ فِي مَغْنَاهُ)⁴

Ve haber için mevâdd-ı selâsenin vücûdu lâbüdd ve bu dahi maa'l-is-nâd müsnedün ileyh ve müsneddir. Zîrâ lisânımızda dahi meselâ bir mâdde-i katlden haber verilmek iktizâ etse fi'l-i katl şahs-ı kâtille nisbet olunup da “Fülân kâtildir,” denilmedikçe kelâm müfid ü tâmm olamaz. İşte *fülân* müsnedün ileyh ve *fi'l-i katl* müsned ve katlin fülân-ı mezkûre nisbeti is-nâddır. Ve ba'zı kerre müsned, fi'l veyâ ma'nâ-yı fi'lde olan masdar ve ismi-fâil ve mef'ûl ve zarf gibi bir lafz olduğu sûrette müsned-i mezkûr için müteallikât olur. Lâkin Musannif'in işbu mevâdd-ı selâseyi habere tah-sisinde bir vech-i vecîh olmayıp zîrâ inşâ için de bu mezkûrâtdan lâzım

1 Zeyd ayaktaadır.

2 Aksi takdirde, bu kelâm inşâdır.

3 Sattım.

4 Haber cümlesi mutlaka müsnedün ileyh, müsned ve isnâd (olmak üzere üç unsuru) içermelidir. Müs-ned de fiil veya (masdar, ism-i fâil, ism-i mef'ûl, zarf) gibi fiil anlamlı bir yapı olduğunda (mef'ûl vb.) yan unsurlara (müteallikât) sahip olabilmektedir.

ve bazı kerre müsned-i inşâ için müsned-i haber gibi müteallikât olduğu dahi kelâm-ı Arab'dan münfehimdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَكُلُّ مِنَ الْإِسْنَادِ وَالتَّعْلُقِ إِذَا بَقِضَ أَوْ بَعِيْرَ قَضَرَ، وَكُلُّ جُمْلَةٍ قُرِنَتْ بِأُخْرَى إِذَا مَعْطُوفَةٌ عَلَيْهَا أَوْ غَيْرُ مَعْطُوفَةٍ، وَالْكَلَامُ الْبَلِيغُ إِذَا زَائِدٌ عَلَى أَصْلِ الْمُرَادِ لِفَائِدَةٍ أَوْ غَيْرِ زَائِدٍ)¹

Ve isnâd ü taallukdan her birerleri ya kasr ile olur veyâ bi-gayr-ı kasr olur. Ve cümle-i uhrâya karîn olan her bir cümle ya cümle-i ûlâya ma'tûfe olur veyâ ma'tûfe olmaz. Evvel vasl ve sâni fasldır. Ve kelâm-ı belîğ ya li-fâidetin asl-ı ma'nâ-yı murâd üzere zâide veyâ gayr-ı zâide olup evvel itnâb ve sâni îcâz ve (لِفَائِدَةٍ) kavli tatvîlden ihtirâzdır. Lâkin kelâmın “belâgat”le takyîdi bu kayddan muğnî olup zirâ ziyâde-i bî-fâide muktezâ-yı hâl olmasıyla lâ li-fâidetin ziyâde belîğ olmaz.

İşte Musannif'in beyân-ı hasr-ı ebvâbda olan bu kelâmı zâhir olup lâkin tahtında tâil ü fâide gayr-ı münderic ve zikrelediği kasr ve vasl ü fasl ve îcâz ve mukâbileyninden cümlesi isnâd-ı haberî ve müsned ve müsnedün ileyhın ahvâlinde münderic olmasıyla Musannif'e mühim olan bunları ahvâl-i isnâd-ı haberî ve müsned ve müsnedün ileyhden ifrâd ve ebvâb-ı müstakillede sebab-i îrâdını beyân etmektedir. Ve illâ biz de “Müsned ve müsnedün ileyhden her birerleri ya mukaddem veyâhûd muahhar veyâ muarref veyâhûd münekkerdir,” deyip sâir ahvâli de ta'dâd ederek bunları da alâ hidetin birer bâbda îrâd etmesine beyân-ı lüzûm edebiliriz. Ve bu kelâmın li-ecli'l-ihstisâr beyne'n-nefy ve'l-isbât terdîd ile takrîrini taleb eden kimsenin² fesâd-ı kelâmı ekser ve aklen ve istikrâen mesâğ-ı hasr olmadığı azhardır.

Bu sûretde beyân-ı sebab-i ifrâdda akreb olan, denilmektedir ki; lafz ya cümle veyâ müfred olarak bâb-ı evvel ahvâl-i cümledir. Ve müfred ya umde veyâhûd fazla olup umde dahi ya müsned veyâ müsnedün ileyh olmasıyla bunların ahvâli beynini temyîz için ebvâb-ı selâsede îrâd ve bu ahvâlden

1 İsnâd ve taallukdan her biri ya kasr ile ya da kasr olmaksızın meydana gelir, (kasr.) Bir diğer cümleyle ilgisi bulunan her cümle, o cümleyle ya atfedilmiş ya da atfedilmemiştir, (vasıl-fasıl.) Belîğ kelâm, kastedilen anlamı karşılamaya kâfi olacak ibareyle yetinmeyip bir nükteden dolayı fazladan ibareler içerebileceği gibi bunu içermeyebilir de, (itnâb-îcâz).

2 Hasan Çelebi'ye göre bu kişi Halhâlî'dir. bkz. *Hâşiye*, s. 158; krş: Hâlhâlî, *Miftâhu Telhisi'l-Miftâh*, s. 74.

ba'zısı gumûz-ı mezîde ve ebhâs-i adîde ve turuk-ı müteaddideyi şâmil olup ve bu da kasr [64] olmasıyla bâb-ı hâmis ile ifrâd ve kezâlik ahvâl-i cümleden ba'zısında şeref ve ihtimâm-ı mezîd olup bu da fasl ü vasl olmasıyla bâb-ı sâdisle mazhar-ı istiklâl ü istibdâd edilmiştir. Ve illâ bunlar dahi idâd-i ahvâl-i cümlede dâhil ve Musannif'in ahvâlî'l-kasr ve ahvâlî'l-fasl ve'l-vasl ile adem-i ta'bîri bu makâli mütekeffildir. Ve ahvâlden ba'zısının müfred ve cümleden hiçbirine ihtisâsı olmayıp ve zâten şâyî' ve tafârî'-i kesîreyi câmi' olmasıyla bâb-ı sâbi' kılınmıştır ki icâz ü itnâb ü müsâvât-dan ibâretdir. Ve çünkü ba'zı ebhâs bi'l-ihtisâs inşâyâ hâss olmasıyla inşâ dahi bâb-ı sâmin ittihâz olunarak bu cihetle maksûd ebvâb-ı semâniyede kesb-i inhisâr eylemiştir. Ve Şârih'in işbu beyân-ı tertîb-i ebvâbda bâb-ı sâdis ve sâbi' ve sâmin itlâkâtı tertîb-i Musannif'e muvâfık olmayıp mücerred kendi beyânına tevfik eylemiştir.¹

Tenbîh

قَالَ رَحْمَةُ اللَّهِ: (تَنْبِيْهُ)

Bu bahsi Cenâb-ı Müellif'in *tenbîh* ile tevsîm ü tenvîhi, bahs-i mezkûrden mâ-sebakda (تُنَابِقُهُ أَوْ لَا تُنَابِقُهُ) kavlinde bir nebze beyân sebk u cereyânına ve kavli-i mezkûr ile mutâbakat ve lâ mutâbakatin mefhûmuna ve haberin bunlarda inhisârına husûl-i iz'âna mebnî olup murâd, istihzâr-ı ma'lûm olarak tahsîl-i mechûl olmadığını îzândır. Zîrâ tenbîh, kendisine ba'zı mertebe taalluk-ı ilm sebk eden mebâhisde veyâhûd bu hükümde olan bedîhiyyât emsâlinde isti'mâl olunur.²

Şârih-i merhûm "sıdk" için îrâd olunacak ta'rîfde tevehhüm olunan lüzûm-i devrden cevâb olmak mukaddimesiyle buyururlar ki: Musannif'in mesbûk olan (إِنْ كَانَ لِيَسْبِيْتَهُ خَارِجٌ...) kavlinde ma'lûm olduğu üzere haber, nisbetiyçün ehad-i ezminede mutâbık veyâhûd gayr-ı mutâbık olduğu hâric olan kelâmdan ibâret olmasıyla bu ma'nâca haber (الْخَبْرُ هُوَ الْكَلَامُ الْمُخْتَمِلُ) kavillerinde olduğu gibi kelâm *muhberun bih* ma'nâsına ve ba'zen (عَنْ) ile müteaddî olmak karînesiyle (الْصِّدْقُ هُوَ الْخَبْرُ عَنِ الشَّيْءِ عَلَى

1 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşîye*, s. 158-159.

2 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşîye*, s. 159.

3 Haber, sıdk ve kizbi yüklenebilen kelâmdır.

¹مَا هُوَ بِهِ kavillerinde olduğu gibi *ihbâr* ya'nî *i'lâm* ma'nâsına olur. Hülâsa, lafz-ı haber, makâmına göre, ba'zen kendisiyle haber verilen kelâma ve ba'zen *ihbâr* ma'nâsına itlâk olunur. Bu sûretde Musannif'in sıdkı ²(مُطَابَقَتُهُ لِلْوَأَقِعِ) kavliyle ta'rîf-i (صِدْقُهُ) zamîri habere râci' ve bu cihetle haber ta'rîf-i sıdk-da dâhil olup hâlbuki sıdk, ta'rîf-i haber olan (الْكَلَامُ الْمُحْتَمِلُ لِلصِّدْقِ وَالْكَذِبِ) kavillerinde me'hûz olmasından dolayı tevehhüm olunan devr lâzım gelmez. Hâsılı, ta'rîf-i "haber" de me'hûz olan "haber" den murâd kelâm-ı muhberun bih ve ta'rîf-i "sıdk" da olan "haber" ile maksûd *ihbâr* u *i'lâm* ma'nâsı olmasıyla vücûd-i tegâyüre mebnî ta'rîfeynde ittihâd-ı haber vâhimesiyle tevehhüm olunan devre mahal kalmaz.

Ve bir de sıdk u kizb ile kelâm ve mütekellimden her birisi tavsîf olunmasıyla ta'rîf-i haberde mezkûr olan sıdk u kizb sıfat-ı kelâm olup nisbetinin vâkıa mutâbakat ve adem-i mutâbakati ma'nâsına mahmûl ve bir şey'den alâ mâ hüve bihî veyâhûd lâ alâ mâ hüve bihî deyü haber sıfat-ı mütekellim olan sıdk u kizbi ta'rîf olmasıyla bu cihetle de ta'rîfeynde olan sıdk u kizbin tevehhüm-i ittihâdıyla maznûn olan devr bertaraf olur.

Haberde Sıdk ve Kizb

Ve ulemâ-i meânî, haberin sâdık ve kâzibde inhisârı üzere ittifâk edip fakat Câhız bu ittifâkın hilâfında bulunmuşdur. Ve dâire-i inhisâra dâhil olanlar sâdık ve kâzibi tefsîrde müteşebbis-i ezyâl-i ihtilâf olup cumhûr-i efâdıl Musannif rahimehullâhın muhtârı olan işbu tefsîre kâil olmuşlardır.

(صِدْقُ الْخَبَرِ مُطَابَقَتُهُ لِلْوَأَقِعِ، وَكَذِبُهُ عَدَمُهُ)³

Haberin sıdkı, vâkıa mutâbakati ve kizbi, vâkıa adem-i mutâbakati olup mutâbakat-i haberden murâd, hüküm-i haberin vâkıa mutâbakatidir. Zîrâ sıdk u kizbin hükme rücûu evvelen ve bizzât ve habere rücûu sâniyen ve bi'l-vâsıta'dır. Ve bunun beyânı şu vechiledir ki şey'eyn beyninde vukû'-i nisbete delâlet eden kelâm ya sübût ile veyâhûd nefy ile olur. Meselâ

1 Sıdk, bir şeyden, nasılsa öyle haber vermektir.

2 Vâkıaya mutâbık olmasıdır.

3 Haberin "sâdık" olması, (içerdiği hükümün) dış dünyada uyumlu bir karşılığının bulunmasıdır. "Kâzib" olması ise, böyle bir karşılığın olmaması, demektir.

¹(زَيْدٌ قَائِمٌ) terkîbi, kıyâmın Zeyd'e vukû'-i nisbetine ve ²(زَيْدٌ لَيْسَ بِقَائِمٍ) kavli adem-i vukûuna delâlet eder. Ve zihn-i mütekellimde olan nisbetden kat'-ı nazar, fi nefsi'l-emr o şey'eyn beyninde bir nisbet-i sübûtiyye veyâhûd selbiyye bulunması zarûrî olarak Zeyd kâim veyâhûd gayr-ı kâim olmakdan gayr-ı hâlîdir. İmdi, zihn-i mütekellimde husûlü kelâmdan münfehîm olan nisbet ile hâricde ya'nî hakîkat-i hâlde olan nisbetden her ikisi sübûtiyye veyâhûd selbiyye olarak yekdiğere mutâbakati sıdk ve ehadühümâ sübûtiyye ve âharı [65] selbiyye olarak adem-i mutâbakati kizbdır. Ve kelâmın vâkıa ve hârice ve nefsi'l-emrde olan şey'e mutâbakatinin ma'nâsı bundan ibâretdir. Meselâ ³(أَبَيْعُ) deyip ve bununla ihbâr-ı hâlîyi ya'nî hâlen bey' vukû' bulacağıının ihbârını murâd eylediğın sûrette, bu ihbâr için mutâbakatini kasd eylediğın bir hâricden lâzımdır ki lafz-ı âharla hâricde bey'in husûlünden ibâretdir. İmdi, lafz-ı âharla hâricde akd-i bey' hâsıl olursa, haber-i mezkûr sâdk ve illâ kâzib olur. Lâkin lafz-ı inşâit olan ⁴(بُعْتُ) bunun hilâfında olup bunun için mutâbakati kasd olunan hâric yokdur. Belki fi'l-hâl husûl-i bey' bu lafz ile olup mûcid-i bey' lafz-ı mezkûrdur. Ve nisbet umûr-i i'tibâriyyeden olup umûr-i hâriciyyeden olmaması bu kelâma zarar vermez. Zîrâ (الْقِيَامُ حَاصِلٌ لَزَيْدٍ فِي الْحَارِجِ) ya'nî "Zeyd için hâricde kıyâm hâsıldır," kavlimizle (حُضُورُ الْقِيَامِ لَزَيْدٍ أَمْرٌ مُتَحَقِّقٌ مَوْجُودٌ فِي الْحَارِجِ) ya'nî "Zeyd için kıyâmın husûlü, hâricde emr-i mevcûd ü mütehakkıkdır," demekliğımız beyninde olan fark zâhir olup kavli evvel sahîh ve fesâd-ı sâni müstağni-i tavzihdir. Ya'nî nisbet umûr-i i'tibâriyyeden olup hâriciyyeden olmaması Zeyd için husûl-i kıyâm hâricde mevcûd ü mütehakkık bir emr olmadığına delâlet edip ve bu kelâm hakkıdır lâkin bizim "Zeyd'e kıyâm hâricde hâsıldır," demekliğimize mâni' değildir. Zîrâ eğer zihnin idrâk ü hükmünden kat'-ı nazar olunsa kıyâm kat'iyen hâricde Zeyd için hâsıldır ve vücûd-i nisbet-i hâriciyyenin ma'nâsı budur.

1 Zeyd ayaktağır.

2 Zeyd ayakta değıldir.

3 Satıyorum.

4 Sattım.

Mezheb-i Nazzâm

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَقِيلَ: مُطَابَقَتُهُ لِاعْتِقَادِ الْمُخْبِرِ وَلَوْ كَانَ خَطَأً وَعَدَمُهَا)¹

Ve Nazzâm ile tâbi'leri indinde sıdk-ı haber, hükm-i haberinin i'tikâd-ı muhbire mutâbakatidir, velev ki i'tikâdı hatâ olup vâkıa mutâbık olmasın. Ve kizb-i haber, hükm-i haberinin i'tikâd-ı muhbire mutâbık olmamasıdır, velev ki i'tikâdı hatâ olsun. İmdi meselâ, semâ cihet-i tahtda olmasını i'tikâd eden kimsenin ²(الْأَسْمَاءُ تَحْتَنَا) kavli sıdk ve ³(الْأَسْمَاءُ فَوْقَنَا) kavli kizbdir. Ve (وَلَوْ خَطَأً) kavlinde olan “vâv”, hâliyye ve (لَوْ) kelimesi “lev”-i faraziyye olarak (مَفْرُوضًا وَخَطَأً) mefhûmunda olmasıyla iktizâ-yı cezâdan müstağnidir. Ve inde'l-ba'z “vâv” âtife olup takdîr-i kelâm ⁴(لَوْ لَمْ يَكُنْ خَطَأً وَلَوْ كَانَ خَطَأً)'dir.

“İ'tikâd” ile murâd, hükm-i zihni-i câzim veyâhûd râcih olup bu sûretde i'tikâd, “ilm” e ve “i'tikâd-ı meşhûr” ve “zann” a âmm olur. Setîr olmaya ki “ilm” kâbil-i teşkîk olmayan ve “i'tikâd-ı meşhûr” kâbil-i teşkîk olan hükm-i câzim ve “zann” taraf-ı râcihe hükümdür. İmdi, haber-i ma'lûm ve haber-i mu'tekad ve haber-i maznûndan her birisi sâdik ve fakat haber-i mev'hûm kâzibdir. Zîrâ vehm, taraf-ı râcihin hilâfıyla hükümdür. Ve ammâ şekk, tesâvî-i tarafeynden ve min gayr-i tercih ciheteynde tereddüden ibâret olmasıyla haber-i meşkûkda i'tikâd tahakkuk etmeyip bu sûretde haber-i meşkûk ne sâdik ve ne kâzib olarak sıdk ile kizb beyninde vâsıta sâbit olur. Hâlbuki Nazzâm vâsıtaya kâil değildir. Meğer denile ki: “Şekkde i'tikâd müntefi olduğu cihetle i'tikâda adem-i mutâbakat tahakkuk ederek kâzib olmuş olur.”

Eğer ma'riz-i cevâbda denilirse ki: “Tasrîh-gerde-i erbâb-ı ma'kûl olduğu üzere hâl-i şekk ü tereddüde olan kimse için hükm ü tasdik olmayıp belki mücerred tasavvurdan ibâret olmasıyla kavli meşkûk haber değildir ki hattâ mecrâ-yı sıdk u kizb ola.”

Cevâbında deriz ki: Şâkk için hükm ü tasdik olmadığının ma'nâsı, vukû' veyâ lâvukû'-i nisbeti idrâk etmeyip zihni nefy ü isbâtdan bir şey'e hükmetmemesidir. Lâkin cümle-i haberiyye ile telaffuz ederek meselâ şekk

- 1 Haberın “sâdik” oluşu, (içerdiği hükmün,) o haberi veren kişinin inancına -bu inanç özü itibarıyla yanlış bile olsa- uyumlu olması; “kâzib” oluşu ise onun inancına uyumlu olmamasıdır, diyenler de vardır.
- 2 Gökyüzü altımızdadır.
- 3 Gökyüzü üstümüzdedir.
- 4 Yanlış olsa da olmasa da

etmesiyle berâber ¹ (زَيْدٌ فِي الدَّارِ) dese kelâmı haber olduğu zâhirdir. Ve belki Zeyd dârda olmadığını teyakunla berâber (زَيْدٌ فِي الدَّارِ) dese kelâmı haber olup ve bunda şekk yokdur. Zirâ isnâdı müstemil olduğu cihetle kelâm olup ve inşâ olmamasıyla haberiyyeti zarûrî ve illâ kelâmın haber ile inşâda butlân-ı inhisârını müeddi olur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: ﴿بَدِيلٍ: ﴿...إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ﴾﴾²

Nazzâm, ityân eylediği ta'rif-i mezkûrun sıhhatiyle hükmünde إِذَا ﴿جَاءَكَ الْمُنَافِقُونَ قَالُوا نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ﴾³ nazm-ı celîliyle temessük ü istidlâl eylemiştir. Şöyle ki nazm-ı mezkûrde Cenâb-ı Bârî, münâfikînin ﴿إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ﴾ kavilleri vâkıa mutâbık olduğu hâlde bu kavillerinde kâzib olduklarını sarîhan hükm ü tescil buyurmuş olduğundan [66] ve eğer sıdk vâkıa mutâbakatden ibâret olmak lâzım gelse, vâkıa mutâbık olan ﴿إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ﴾ haberine ıtlâk-ı “kizb” sahîh olmaz idi, demiştir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَرُدُّ بِأَنَّ الْمَعْنَى: لَكَاذِبُونَ فِي الشَّهَادَةِ)⁴

Ve Nazzâm'ın bu istidlâli reddolunarak nazm-ı mezkûrde münâfikînin tezkîbi ﴿إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ﴾ kavillerine râci' değıldir ki hattâ medâr-ı istidlâl ola. Belki merci'-i tezkîb, onların şehâdetde hulûs-ı kalb ve muvâta'a iddiâları olup ﴿وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ﴾ kavli-i şerîfi delâletiyle ma'nâ-yı nazm-ı mezkûr (لَكَاذِبُونَ فِي الشَّهَادَةِ) ya'nî “Münâfikîn risâlete şehâdetde lisân ü kalblerinin muvâta'a vü ittihâdını iddiâlarında kâzibler,” demekdir. Bu sûretde tezkîb, haber-i kâzibi tazammunu i'tibâriyle ﴿نَشْهَدُ﴾ kavillerine râci'dir ki muta-zammın olduğu haber-i kâzib, münâfikînin bu şehâdetleri samîm-i kalb ve hulûs-ı i'tikâddan olmasıdır. Ve buna *inne* ve *lâm* ve *cümle-i ismiyye* ile tevkîdleri delâlet eder. Zirâ bu te'kidât lâzım-ı fâide-i haberi te'kid olup ve lâzım-ı fâide-i haber, münâfikînin risâlete ilmleridir. Bu cihetle ﴿نَشْهَدُ﴾ de

1 Zeyd evdedir.

2 (Nazzâm bu görüşüne,) “Allah, bu münâfikların yalan söylediğine de şahitlik etmektedir,” (el-Münâfikûn 63/1) âyetini delil göstermiştir.

3 “Münâfiklar senin yanına geldiklerinde, ‘Senin gerçekten Allah'ın elçisi olduğuna şahitlik ederiz!’ derler. (Evet), Allah senin kendi elçisi olduğunu bilmektedir. Fakat Allah, bu münâfikların yalan söylediğine de şahitlik etmektedir.” (el-Münâfikûn 63/1)

4 (Nazzâm'ın bu çıkarımı, âyette münâfikların) samimi şehâdet iddialarının tezkiz edildiği söylenerek tenkit edilmiştir.

olan haber-i zımnîyi te'kîd olduğu tahakkuk eder. Ve anlar بِقَوْلِهِمْ بِأَفْوَاهِهِمْ ﴿۱﴾¹ mâ-sadakı olan zümre-i münâfikîn oldukları cihetle şehâdet-i mezkûreyi te'kîdât ile îrâdları zımnında lisânlarına muvâfakat-i kulûblerini ihbârları vâkıa mutâbık olmadığında şekk yokdur. Ve ba'zıların “Tekzîb ﴿نَشَهُدُ﴾ kavline râcî' olarak ﴿نَشَهُدُ﴾ lafzı haber olmasıyla vâkıa gayr-ı mutâbıktır,” dedikleri becâ olmayıp lafz-ı mezkûr inşâ olduğu zâhirdir. Zîrâ eğer fi'l-hâl veyâhûd ale'l-istimrâr şehâdetden ihbâr olsa münâfikînden diğeri bir şehâdetin vücûdunu iktizâ edeceği,² (أَبِيعُ)² lafzında mürûr eden îzâhâtdan ma'lûm olmuştur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ فِي تَسْمِيَّتِهَا)³

لِرَسُولِ اللَّهِ (إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ فِي تَسْمِيَةِ هَذَا الْإِخْبَارِ الْخَالِي عَنِ الْمُوَاطَأَةِ عَنِ الْمَوَاطَأَةِ) demektir. Ya'nî münâfikîn, ﴿إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ﴾ kavillerine, muvâfakat-i kulûblerinden hâlî olduğu hâlde, “şehâdet” tesmiyelerinde kâziblerdir. Zîrâ şehâdetde muvâta'a ya'nî lisâna muvâfakat-i kalb şartdır. Lâkin bu cevâb mahall-i nazardır. Şu cihetden ki bu misillü tesmiye ıtlâk-ı lafzda “galat” olup “kizb” değildir. Zîrâ bir şey'i bir şey' ile tesmiye bâb-ı ihbârdan addolunmaz. Ve bi'l-farz bu misillü tesmiyenin kizb olmasını teslimimiz takdîrde mutlak şehâdetde iştirât-ı muvâta'a memnû' ve “şâhid-i zûr” ta'bîri bu men'î müeyyiddir. Ve hâsıl-ı cevâb, tekzîbin ﴿إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ﴾ kavline rücûunu bu iki veche istinâd ile men'dir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ الْمَشْهُودِ بِهِ فِي زَعْمِهِمْ)⁴

Ya'nî teslim edelim ki ma'nâ (إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ فِي الْمَشْهُودِ بِهِ) ya'nî “Münâfikîn, ﴿إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ﴾ kavillerinde kâziblerdir,” demek olsun. Bu sûretde ma'nâ, “Kavl-i mezkûr vâki'de kâzib demek olmayıp belki zu'm-i fâsid ve i'tikâd-ı bâtil u kâsîdlerinde kâziblerdir. Zîrâ anlar bu kavillerinin vâkıa adem-i mutâbakatini i'tikâd ederler,” demek olur. Bu sûretde kavl-i mezkûr zu'm-i münâfikîne nazaran vâkıa adem-i mutâbakatinden nâşî kavl-i kâzib

1 “Dilleriyle, kalplerinde olmayan şeyleri söylüyorlardı.” (Âl-i İmrân 3/167)

2 Satıyorum.

3 (Bir başka yoruma göre, samimiyezsiz söylemlerini “şahâdet” olarak isimlendirmeleri tekzip edilmiştir.

4 (Üçüncü bir görüşe göre, Nazzâm'ın yorumuna ilk etapta hak verilip âyetteki tekzîbin “Sen Allah'ın Resûlü'sün” cümlesine yönelik olduğu kabul edilecek olsa bile, gerçekten bu cümlemin içerdiği hükümün tekzîbi kastedilmemiş, münâfiklar âyetin hükmüne inanmadıkları hâlde inandıklarını iddia ettiklerinden) şahâdetleri (vâkıaya mutâbık olmadığı için) tekzip edilmiştir.

ve nefsü'l-emrde vücûd-i mutâbakat cihetiyle sâdık olur. İşbu cevâb-ı sâlisle dikkat ve sarf-ı fikret lâzımdır. Tâ ki “İşbu vech-i sâlis kavli-i Nazzâm gibi sıdk u kizb, i'tikâda mutâbakat ve adem-i mutâbakat i'tibâriyle olduğunu i'tirâfdır,” tevehhüm olunmaya. Zîrâ i'tikâda adem-i mutâbakat ma'nâsıyla i'tikâdda vâkıa adem-i mutâbakat ma'nâsı beyninde mesâfe-i baîde ve fark-ı kesîr vardır. İmdi, bu tahkîk ile ba'zılarının “Cevâb-ı hakîkî tezkîbin ﴿إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ﴾ kavillerine râcî' olduğunu men' olup vücûh-i selâse beyân-ı seneddîr,” dediklerinin fesâdı zâhir olur. Zîrâ vech-i sâlis bi-re'sihî men' olup men'-i evvele râcî' olmadığı beyân-ı sâbıktan ma'lûmdur.

Ve ma'lûm ola ki bu makâmda zebânzed-i kavm olmayan bir vech-i âhar olup vech-i mezkûr *Sahîh-i Buhârî*'de Zeyd bin Erkam'dan olunan rivâyete nazaran tezkîbin hilf-i münâfikîne ve (لَا تُنْفِقُوا عَلَىٰ مَنْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ حَتَّىٰ لَا تُنْفِقُوا عَلَىٰ مَنْ عِنْدَهُ مِنْ حَوْلِهِ) (لَا تُنْفِقُوا عَلَىٰ مَنْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ حَتَّىٰ يَنْفَضُوا مِنْ حَوْلِهِ) kelâmını adem-i tefevvühlerini iddiây-ı bâtullarına râcî' olmasıdır. Şöyle ki Zeyd bin Erkam, rakamzen-i sahîfe-i rivâyet olduğu üzere gazevât-ı Hazret-i risâlet-penâhîden bir gazvede Abdullâh bin Übeyy bin Selûl'ün (لَا تُنْفِقُوا عَلَىٰ مَنْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ حَتَّىٰ يَنْفَضُوا مِنْ حَوْلِهِ، وَلَوْ رَجَعْنَا مِنْ حَوْلِهِ) (لَا تُنْفِقُوا عَلَىٰ مَنْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ حَتَّىٰ يَنْفَضُوا مِنْ حَوْلِهِ) deyü tefevvüh-i fesâd-âmizi ya'nî hazerât-ı Muhâcirîn radiyallâhu anhum emr-i taayyüşde dûçâr-ı zarûret olarak havâlî-i sâye-bân-ı Cenâb-ı risâlet-penâhîden kesb-i tefrika ve şeml etmek üzere müşârun ileyhim [67] haklarında infâk u îânenen hazerât-ı Ensâr radiyallâhu anhumu men' için bu kelâm-ı fitne-engîzi ve ba'dehû evreng-nişîn-i tahtgâh-ı risâlet hazretlerinin el-ân muhayyem-i serâ-perde-i iclâlleri olan mekândan dâru'l-envâr-ı Medîne'ye hîn-i mu'âvedetlerinde “Elbette Medîne'den, eazz olanlar ezell olanları ihrâc eder,” diyerek hâşâ Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi vesellem efendimiz hakkında ta'bîr-i “ezell” ile kasd-ı izdirâ ve nefsinî isnâd-ı “eazz” ile ta'zîzi rehîn-i sâmia ve muharrik-i ırk-ı hamîyyet-i İslâmiyye'm olarak der-akab bu vâkıâ-i fâciayî ammim Sa'd bin Ubâde radiyallâhu anh hazretlerine ifâde vü tizkâr ve ammim müşârun ileyh dahi bilâ tevakkuf zât-ı Hazret-i risâlet-penâhiye arz u ihbâr ederek beni huzûr-i saâdetlerine celb ile istikşâf-ı tafsîl-i makâl-i güzâf buyurdular. Ben dahi enbân-ı sâmiyamda mahfûz u nihân olan vukûât-ı fitne-resâ-

1 “Allah'ın elçisinin yanında bulunanlardan maddî desteğinizi kesin ki onun etrafından dağılıp gitsinler. Medîne'ye döndüğümüz zaman üstün ve şerefli olan (Medineli münâfiklar,) alçak (ve aşağılık olan Mekkeli müslümanları) bu şehirden mutlaka çıkaracaklardır.” (Buhârî, Tefsîr, 4901)

nı südde-i saâdete alâ mâ vekaa beyân ü iblâğında Cenâb-ı Hükümrân-ı hutta-i belâğ taraf-ı hümayûnundan Abdullah bin Übeyy bin Selûl ile as-hâbından bu makâl-i fâsîdü'l-meâlin suâline fermân-ı kazâ-tüvân cereyân etmesiyle girizgâh-ı inkâr u tegâfülü kemîn ve tenvîr-i fûrûğ-i dürûğ için hilf u yemîn etmelerine binâen cânib-i Akdes-i Hazret-i risâletden ifâdât-ı vâkıam sı'âye vü isnâda mahmûl ve kelâm-ı İbn-i Übeyy ma'riz-i tasdîk u kabûle mevsûl buyurulmasıyla istî'âb-ı hümmûm-i şedîde ile günc-i hâne-i târîkimde mülâzim-i endîşe vü ızdırâb ve ammim müşârun ileyhın muâheze vü itâbiyle gark-âb-ı arak-ı şerm-sârî vü hicâb oldum. Ba'dehû Cenâb-ı fârik-ı hakk u bâtil teâlâ şânuhû: ¹ ﴿إِذَا جَاءَكَ الْمُتَأَفِّقُونَ﴾ nazm-ı celîlini inzâl buyurup Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi vesellem beni huzûr-i saâdetlerine celb ü da'vetle nazm-ı mezkûru kırâat ve nüzûl-i bârân-ı rahmet-resân-ı vahy-i mübîn ile dâmen-i zebân-ı sıdk-ı beyânım levs-i iftirâ vü dürûğdan pezir-efte-i tathîr olduğu ma'rizinde tebliğ-i beşâret buyurdular.

Mezheb-i Câhız

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (الْجَاحِظُ أَنْكَرَ انْحِصَارَ الْخَيْرِ فِي الصِّدْقِ وَالْكَذِبِ)²

Câhız haberin sıdk ile kizbde inhisârını inkâr edip vâsıta isbâtıyla haber ba'zı kerre ne sâdık ve ne kâzib olarak vukûuna kâil olmuştur. Ve tahkîk-i kelâm-ı Câhız bu vechiledir ki haber ya vâkıa mutâbık olur veyâhûd olmaz. Ve mutâbık ve gayr-ı mutâbıktan her birerleri ya mutâbakat ve gayr-ı mutâbakati maal-i'tikâd veyâhûd bi-dûni'l-i'tikâd olur. Bu sûretde aksâm-ı haber merâtib-i sitteye müterakkî olup birisi, mutâbık olduğunu i'tikâd ile berâber fi nefsi'l-emr vâkıa dahi mutâbık olarak "sâdık" ve birisi, gayr-ı mutâbık olduğunu i'tikâd ile berâber vâkıa gayr-ı mutâbık olmasıyla "kâzib" ve bâkî "ne sâdık ve ne kâzib" olur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (فَعِنْدَهُ: مُطَابَقَتُهُ مَعَ الْأَعْتِقَادِ وَعَدَمُهَا مَعَهُ)³

İnde'l-Câhız haberin sıdkı, vâkıa mutâbakatini i'tikâda makrûn olduğu hâlde fi nefsihî vâkıa mutâbakati ve kizbi, vâkıa adem-i mutâbakatini

1 "Münâfiklar senin yanına geldiklerinde..." (el-Münâfikûn 63/1)

2 Câhız, haberin "sıdk" ve "kizb" olmak üzere yalnızca iki kategoride ele alınmasını doğru bulmamıştır.

3 Câhız'a göre haberin "sâdık" oluşu, içerdığı hükmün hem haberi veren kişinin inancına uyumlu olması hem de dış dünyada bir karşılığının bulunmasıdır. "Kâzib" oluşu ise hükmün hem haberi veren kişinin inancına aykırı olması hem de dış dünyada gerçekten bir karşılığının bulunmamasıdır.

i'tikâda makrûn olduğu hâlde fi nefsihî vâkıa adem-i mutâbakatidir. Ve bundan, evvelde haberin i'tikâda mutâbakati ve sâni'de adem-i mutâbakati lâzım gelir. Zîrâ haberin vâkıa mutâbıktır deyü i'tikâd ile berâber fi nefsi'l-emr vâkıa mutâbakati takdîrde vâkı' ile i'tikâdın yekdiğere muvâfakati zarûrîdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَعَيَّرُهُمَا لَيْسَ بِصَدَقٍ وَلَا بِكَذِبٍ)¹

Mutâbakat maal-i'tikâd ve adem-i mutâbakat maal-i'tikâdın gayrısı olan aksâm-ı erbaa ne sıdk ve ne kizbdir. Ve işbu aksâm-ı erbaadan birisi, vâkıa adem-i mutâbakatini i'tikâd ile berâber nefsi'l-emrde vâkıa mutâbakati olup meselâ felâsifeden birinin² (أَلْعَالَمُ حَادِثٌ) kavli kâil-i felsefi i'tikâdında vâkıa gayr-ı mutâbık ve fi nefsi'l-emr vâkıa mutâbıktır. Sâni, bi-düni'l-i'tikâd mutâbakatdir. Mecnûndan sâdır olan kavli-i mutâbık gibi. Sâlis, i'tikâd-ı mutâbakatle berâber adem-i mutâbakatdir. Felâsifenin³ (أَلْعَالَمُ قَدِيمٌ) kavilleri gibi. Râbi', bi-düni'l-i'tikâd adem-i mutâbakatdir. Mecnûndan sâdır olan kavli-i mutâbık gibi.

Bu sûretde Câhız'ın sıdk u kizbi tefsîri, cumhûr ve Nazzâm'ın tefsîrinden ehassdır. Zîrâ Câhız tefsîr-i sıdk u kizbde, cumhûr ve Nazzâm'ın biriyle iktifâ eylediği emreyni cem' eyledi. Şöyle ki cumhûr yalnız vâkı' ile ve Nazzâm yalnız i'tikâd ile iktifâ eyleyip Câhız vâkı' ve i'tikâddan ikisini de i'tibâr etdi. Bu makâmda ve takrîr-i mezheb-i Nazzâm'da ba'zı şurrâhın vukû'-i habt u haleli⁴ cihetle Şârih-i merhûm "tedebbür"le emr eylemiştir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (بَدَلِيلٌ قَوْلُهُ تَعَالَى: ﴿أَفْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَمْ بِهِ جِنَّةٌ﴾، لِأَنَّ الْمُرَادَ بِالثَّانِي عَيَّرُ «الْكَذِبِ»، لِأَنَّهُ قَسِيمُهُ، وَعَيَّرُ «الصِّدْقِ»، لِأَنَّهُمْ لَمْ يَعْتَقِدُوهُ⁵)

[68] Ve Câhız sıdk ile kizb beyninde isbât-ı vâsıtaya nazm-ı mezkûr ile istidlâl eyledi. Zîrâ küffâr Nebî aleyhisselâmın haşr u neşri ihbârını alâ

1 Bu ikisinin (yani "sâdik" ve "kâzib" in) dışında kalanlar "ne sâdik ne kâzib" kategorisinde yer alırlar.

2 Âlem hâdistir, sonradan yaratılmıştır.

3 Âlem ezeldir.

4 Hasan Çelebi'ye göre bu kişi Halhâlî'dir. bkz. *Hâşiye*, s. 165; krş: Halhâlî, *Miftâhu Telhisi'l-Miftâh*, s. 76-79.

5 Câhız bu görüşüne "Allah'a karşı (bile bile) yalan mı söylüyor, yoksa o, zavallı bir deli mi?" (Sebe 34/8) âyetini delil göstermiştir. Şimdi, âyette ikinci seçenek olarak sözü edilen "delilik" olgusu "kizb" dışında bir şey olmalıdır. Çünkü ibarede onun karşısı olarak yer almaktadır. Muhataplar (Hz. Peygamber'in getirdiği haşirle ilgili haberlere) zaten inanmadıkları için "delilik" burada "sıdk" kavramı içerisinde de düşünülemez.

tarîk-ı men'îl-hulüvv "iftirâ" ile "hâl-i cinnette ihbâr" beyninde hasr ederek "Haşr u neşrden haber, Cenâb-ı Hakk'a iftirâ veyâhûd hâl-i cinnette ihbâr olmakdan hâlî değıldir," dediler. Hâl-i cinnette ihbâr ile murâdlarıysa "kizb" olmayıp kizbin kasım ü mukâbili olduğu ma'lûm ve bir şey'in kasîmi, gayrısı olduğu meczûmdur. Tâ ki bi-tarîk-ı men'îl-hulüvv mukâbele sahîh ola. Kezâlik ihbâr-ı mezkûr ile murâd-ı küffâr "sıdk" olmayıp Nebî aleyhisselâmı sıdkdan gâyet-i bu'd ile teb'îd ederek kat'an sıdkını tecvîz ü i'tikâd etmedikleri hâlde bu vechile izhâr-ı tekzîbini irâdeleri hinde sıdk murâd etmeyecekleri der-kârdır. Eğer Musannif ¹ (لَا تَنْهَمُ لَمْ يَغْتَدُوا) ta'bîri mahallinde ² (لَا تَنْهَمُ اعْتَدُوا عَدَمَةً) ibâresini ityân etmiş olsaydı, maksûd-i küffâr olan i'tikâd-ı adem-i sıdk edell olurdu. Zîrâ sıdkı adem-i i'tikâddan i'tikâd-ı adem-i sıdk cezme olmayıp ihtimâl-i tecvîz-i sıdk mevcûd olmasıyla cevâb-ı mezkûr ile def'e muhtâc olundu. Ve bir de ³ (أَمْ بِهٖ جِنَّةٌ) kavlinde (أَمْ صِدْقٌ) ma'nâsına vechen mine'l-vücûh delâlet edecek bir karîne olmamasıyla bu kavil ile ma'nâ-yı mezkûrden ta'bîr mahall-i cevâz değıldir.

Öyle olunca, Nebî aleyhisselâmın haşr u neşr hakkında olan teblîgât-ı hidâyet âyâtlarını küffâr-ı hâk-sârın hâşâ "Hâl-i cinnededir," demekden murâdları sıdk u kizbin gayrısı olduğu tahakkuk eder. Kavil-i mezkûrun kâilleri ise lisân-ı Arabîde mâhir ve lûgat-i Arabiyye'yi ârif ukalâdandır. Binâen alâ zâlik sâdik u kâzibin gayrı olarak bir haber bulunmak icâb eder. Tâ ki her ne kadar nefsü'l-emrde sâdik ise de zu'm-i küffâr üzere haber-i mezkûr o nev'den ola. İşte bu tahkîk ile ba'zuların "Adem-i i'tikâd-ı sıdkdan adem-i sıdk lâzım gelmez,"⁴ deyü i'tirazları mahallinde olmadığı ma'lûm olur. Zîrâ Musannif adem-i i'tikâd-ı sıdkı haber-i mezkûrun nefsü'l-emrde sâdik olmadığına delil kılmayıp belki haber-i mezkûrun sâdik olmasını adem-i irâdeleri üzere delil eylemiştir. Nitekim takrîr olundu. Ve işbu sûreteyn beyninde fark zâhirdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَرُدُّ بِأَنَّ الْمَعْنَى: أَمْ لَمْ يَفْتَرِ، فَعَبَّرَ عَنْهُ بِ«الْجِنَّةِ»، لِأَنَّ الْمَجْثُونَ لَا افْتِرَاءَ لَهُ)⁵

1 Çünkü onlar inanmadılar.

2 Çünkü onlar, getirilen haberin ademine / yokluğuna inanmışlardı.

3 "Yoksa o, zavallı bir deli mi?" (Sebe 34/8)

4 Halhâli, *Mifiâhu Telbîsi'l-Mifiâb*, s. 79.

5 Câhiz'in yorumu şöyle bir argümanla reddedilmiştir: (Âyetteki "Yoksa o bir deli mi?" ifadesiyle) "Yoksa

Ve Câhız'ın bu delilini redd ile denildi ki: ﴿أَمْ بِهِ جِنَّةٌ﴾ kavlinin ma'nâsı (أَمْ لَمْ يُفْتَرِ) ya'nî "Yoksa Nebî aleyhisselâm Cenâb-ı Bârî üzere iftirâ etmedi mi?" demek olup adem-i iftirâdan "cinnet"le ta'bîr olundu. Zîrâ mefhûm-i iftirâda hakikaten kasd mu'teber olarak kizb an amdin ma'nâsına olup ve mecnûn için amd olmamasıyla mecnûn için iftirâ olmamak lâzım gelir. el-Hâsıl, cinnete adem-i iftirâ lâzım gelmesiyle cinneti zikr ve adem-i iftirâyı irâde, zikru'l-melzûm ve irâdetü'l-lâzım kabîlinden olur. Ve bu sûretde sâni, ya'nî ﴿أَمْ بِهِ جِنَّةٌ﴾ kizb için kasım olmayıp belki kizbden ehas olan iftirâyı kasım olarak kelâm-ı mezkûr haber-i kâzibi, nev'aynı olan "kizb an amdin" ve "kizb lâ an amdin" beynlerinde hasr olmuş olur. Teslîm edelim ki iftirâ mutlakan kizb ma'nâsına olup mefhûmunda kasd mu'teber olmasın. Lâkin nazm-ı mezkûrde murâd, kasd-ı iftirâdır. Zîrâ ihtiyâr ile sudûr eden ef'âl zevî'l-irâdeye nisbet olunduğu sûretde her ne kadar mefhûmunda dâhil olmasa da bir mâni' bulunmadığı hâlde mütebâdir olan an kasdin sudûrudur. Ve ammâ mecnûn için i'timâd olunacak irâde yoktur. Bu takdîrde ma'nâ: أَقْصَدَ الْإِفْتِرَاءَ - أَيِ الْكُذْبِ - أَمْ لَمْ يَقْصِدْ، بَلْ كَذَبَ بِلَا (أَمْ لَمْ يُفْتَرِ بَلْ بِهِ جِنَّةٌ) (أَمْ لَمْ يُفْتَرِ بَلْ بِهِ جِنَّةٌ؟) ya'nî "Nebî aleyhisselâm hâşâ iftirâ ya'nî kizb mi kasd eyledi veyâhûd kasden söylemeyip belki ârıza-i cinnetden nâşi bilâ amd mi kizb eyledi?" demek olur.

Eğer suâl olunursa ki: İftirâ mutlakan kizb olup ve takyîd hilâf-ı asl olmasıyla bilâ delîl takyîde meyl olunmaz. Bu sûretde evlâ olan ma'nâ (أَمْ لَمْ يُفْتَرِ بَلْ بِهِ جِنَّةٌ) ya'nî "Yoksa iftirâ etmeyip belki anınla cinnet mi vardır?" demek olmasıdır. Ve mecnûn mu'teddün bih olacak kasd u şuûrdan mehcûr olduğu cihetle kelâm-ı mecnûn "haber" değildir. Bu sûretde murâd-ı küffâr, haber-i hayru'l-beşeri hâşâ "haber-i kâzib olmak" veyâhûd "haber olmamak" beyninde hasr olarak ol hâlde haber-i lâ sâdik ve lâ kâzib sâbit olmaz.

Cevâbında deriz ki: Mefhûm-i iftirâ olan kizbi kasd ile takyîde eimme-i lügatin ¹(أَلَا فِئْرَاءٌ هُوَ الْكُذْبُ عَنْ عَمْدٍ) kavilleriyle Arab'ın iftirâyı kizb an amdin ma'nâsında isti'mâlleri delîl-i [69] kâfidir. Ve haberîyyet-i kelâm-da kasd u şuûrun medhali olduğu müsellemler olmayıp mecnûn veyâ nâim

o Allah'a iftira etmedi mi?" anlamı kastedilmiş ve (iftira etmeme hâli) "delilik" kavramı vasıtasıyla dile getirilmiştir. Zira delinin herhangi bir iftirada bulunması mümkün değildir.

1 İftira, bile bile yalan söylemektir.

veyâhûd sâhînin ¹ (زَيْدٌ قَائِمٌ) kavli kelâm-ı gayr-ı inşâ olmasıyla haberiyyeti meczûm ve inşâ ile haber beyninde vâsıta gayr-ı ma'lûmdur. Lâkin bu kelâm, mahall-i bahs ü i'tirâz olup şöyle ki inşâ ile haber beyninde olan inhisâr, hakikat-i kelâm olan lafzda olarak zu'm-i kâil-i mezkûr üzere kavli mecnûn her ne kadar müsned ve müsnedün ileyh ve isnâd üzerine iştimâli cihetiyle zâhiren kelâm ise de hakikaten kelâm değildir.²

Ve ma'lûm ola ki beyne'l-kavm meşhûr olan sıdk u kizbe ihtimâl havâss-ı haberden olup ³ (الْعَلَامُ الَّذِي لَزِيدٍ) ve ⁴ (يَا زَيْدُ الْفَاضِلُ) emsâli hâmil-i nisbet olan mürekkebât-ı gayr-ı haberiyyede cârî olmaz. Ve bazıları “Mürekkeb-i ihbârîde ve gayrısında olan nisbet beyninde fark olmayıp fakat eğer nisbetden ⁵ (زَيْدٌ إِنْسَانٌ) veyâhûd ⁶ (زَيْدٌ فَرَسٌ) gibi kelâm-ı tâmm ile ta'bîr olunursa “haber ve tasdik” ve eğer ⁷ (يَا زَيْدُ الْإِنْسَانِ) ve ⁸ (يَا زَيْدُ الْفَرَسِ) emsâli kelâm-ı tâmmın gayrıyla ta'bîr olunursa “mürekkeb-i takyîdî ve tasavvurî” tesmiye olunur. Ve bunlardan hangisi olursa olsun mutlakan mürekkeb vâkia mutâbık olursa sâdik ve mutâbık olmazsa kâzib olarak (يَا زَيْدُ الْإِنْسَانِ) sâdik ve (يَا زَيْدُ الْفَرَسِ) kâzib ve (يَا زَيْدُ الْفَاضِلِ) muhtemeldir,” dedi.

Lâkin kâil-i mezkûrun bu kelâmı mahall-i nazardır. Zîrâ mürekkeb-i takyîdîde muhâtabın nisbete ilmi vâcib olup ihbârîde değildir. Hattâ (الْأَوْصَافُ) (الْأَوْصَافُ) “Evsâf kable taalluki'l-ilm ahbâr ve [ahbâr] ba'de'l-ilm evsâfdır,” denildi. Ve nisbet-i ma'lûme ma'lûm olduğu haysiyetden sıdk u kizbe muhtemel olmayıp ma'lûmiyeti cihetle ehad-i tarafeyn meczûm-i muhâtabdır. Bu cihetle fark zâhirdir. Ve sıdk ile kizb ancak mütekellimin isbât veyâhûd nefyini kasd eylediği nisbete teveccüh edip nisbet-i vasfiyye ise böyle olmadığını kelâm-ı Şeyh mukarriridir.⁹ Ve bi'l-farz böyle olmak lâzım gelse de mürekkeb-i gayr-ı tâmm üzerine sıdk u kizb ıtlâkı tefsîr-i elfâzda umde olan lügat ve örfe muhâlifdir. Ve eğer tecdîd-i ıstılâh murâd olunursa, denilecek yoktur.

1 Zeyd ayaktadır.

2 Krş: Cürcânî, *Hâşiye*, s. 54.

3 Zeyd'in hizmetçisi

4 Erdemli Zeyd!

5 Zeyd insandır.

6 Zeyd attır.

7 İnsan Zeyd!

8 At olan Zeyd!

9 Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 527.

Bâb-1 Evvel: Ahvâl-i İsnâd-ı Haberî

قَالَ رَحِمَهُ اللهُ: (الْبَابُ الْأَوَّلُ: أَحْوَالُ الْإِسْنَادِ الْحَبْرِيِّ)¹

Bâb-1 evvel, haberde olan isnâdın ahvâli beyânındadır. “İsnâd-ı haberî”, bir kelime veyâhûd mevki-i müfredde vâki’ olan cümleyi kelime-i uhrâya bir haysiyette damm etmektir ki “Ehadühümânın mefhûmu mefhûm-i uhrâ için sâbit veyâhûd mefhûm-i uhrâdan menfidir,” deyü hükmü müfid ola. Ve bu ta’rîf, *Miftâh*’da olduğu gibi “İsnâd, bir mefhûmu bir mefhûm için isbât veyâhûd nefy tarîkiyle hükümdür,”² deyü ta’rîfden evlâdır. Zîrâ meczûmdur ki müsnedün ileyh ve müsned her ne kadar hakîkaten evsâf-ı mefhûmâtıdan ise de örf-i kavme evsâf-ı elfâzdandır. Şöyle ki meselâ³ (زَيْدٌ قَائِمٌ) terkibinde hakîkaten müsnedün ileyh zât-ı Zeyd ve müsned sıfat-ı kıyâm olup kıyâmı Zeyd’e isnâdı müfid ise de örf-i ehl-i meânide lafz-ı (زَيْدٌ) müsnedün ileyh ve lafz-ı (قَائِمٌ) müsned i’tibâr olunmasıyla Sekkâkî asl u hakîkate ve Musannif örf-i kavme riâyet etmişlerdir. Örf-i kavme riâyet ise hakîkate nazardan ercah u ensebdir.

Musannif’in evsâf-ı haberle bed’ ü mübâşeretî şân-ı haber a’zam ve fâidesi etemm olduğuna mübtenîdir. Zîrâ haber bir kelâmdır ki cümle-i fi’liyye ve zarfiyye ve şartıyye ve ismiyye olması gibi suver-i kesîre ile mutasavver olup ve ibtidâiyye ve talebiyye ve inkâriyye olmak ve muktezâ-yı hâl ve hilâfî üzere ihrâc olunmak gibi sınıât-ı acîbeyi hâmil ve beyne’l-kelâmeyn medâr-ı tefâdul olan mezâyâ bununla hâsıldır. Ve bir de kelâmda haber asl olup inşâ, emr ve nehy gibi, ancak haberden iştikâk veyâhûd (عَسَى) ve (نَعْمَ) ve (بِعَثُّ) ve (اِسْتَرَيْتُ)⁵ gibi nakil veyâhûd istifhâm ve temennî emsâli ziyâde-i edât ile tahassül eder. Ve Musannif’in nisbet-i tarafeynden müteahhir olduğu hâlde ahvâl-i isnâd-ı haberîyi müsnedün ileyh ve müsned üzerine takdîm etmesi, ilm-i meânî müsnedün ileyh ve müsned olmakla mevsûf olan ahvâl-i lafzdan bahsedip bu vasf ise ancak tahakkuk-ı isnâddan sonra mütehakkık olduğuna mebnîdir. Zîrâ ehad-i lafzeyn âhara isnâd olunmadıkça birisi müsnedün

1 Birinci Bâb: Haberî İsnâdın Durumları

2 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 255.

3 Zeyd ayaktadır.

4 Sattım.

5 Satın aldım.

ileyh ve âharı müsned olamaz. Ve nisbet üzerine mukaddem olan zât-ı tarafeyn olup zât ise mahall-i bahs değildir.

Agrâz-ı Haber: Fâide-i Haber ve Lâzım-ı Fâide-i Haber

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (لَا شَكَّ أَنْ قَصَدَ الْمُخْبِرِ)¹

“Muhbir”den murâd *saded-i ihbâr u i'lâmda olan şahıs* ma'nâ-yı lügavîsi olup *cümle-i haberiyye ile telaffuz eden kimse* ma'nâ-yı örfisine mahmûl değildir. Zîrâ [70] çok kerre cümle-i haberiyye hüküm veyâ lâzım-ı hükmü ifâdenin gayrı bir agrâz için îrâd olunur. Meselâ Vâcib teâlâ hazretlerinin sâhibe-i İmrân'dan hikâyeten: ² ﴿رَبِّ إِنِّي وَضَعْتُهَا أُتَى﴾ kavli-i şerîfide i'lâm u ihbâra mesâğ-ı haml olmayıp belki veled-i müzekker tevellüdünü recâ vü takdîr eylediği hâlde ünsâ zuhûr etmesiyle bu kavli, haybet-i recâ ve in'ikâs-i müsted'âsı üzere tahassür ve Cenâb-ı Bârî'ye arz-ı tahazzün ü tedaccür makâmında ityân eylemiştir. el-Hâsıl, bir şahsın zuhûr-i hilâf-ı maksûdundan bahs ü beyânı müstelzim-i tahassür olmasıyla zikrül-melzûm ve irâdetül-lâzım kabîlindedir. Ve Hazret-i Zekeriyâ aleyhisselâmdan hikâyeten: ³ ﴿رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي﴾ kavli-i şerîfi dahi bu mecrâda olup murâd izhâr-ı za'f ve tehaşşu'dur. Ve ⁴ ﴿لَا يَسْتَوِي﴾ kavli-i şerîfi dahi bu üslûbda olarak hüküm Nebî aleyhisselâmın ma'lûmu olmasıyla murâd “kâidûn” ile “mücâhidûn” beyninde olan tefâvüt-i azîmi izkâr u ihtâr ile kâidîni iğrâ vü teşcî' ve bu vesîle ile nüfûs-i zümre-i mütekâidîni inhitât-ı menzilet-den i'lâ vü terfî'dir. Ve tahrîk-i hamîyyet-i câhil için ⁵ ﴿قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ كَفَرُوا وَالَّذِينَ آمَنُوا﴾ kavli-i şerîfi de bu kabîlendendir. Ve bunun emsâli kabîl-i add ü ihâs olmayacak dereceye resîde olup ve bu müddeâyı isbât ü şehâdetde [Hâris bin Va'le nâm] şâirin:

فَإِذَا رَمَيْتُ يُصِيبُنِي سَهْمِي⁶

قَوْمِي هُمْ قَتَلُوا أُمَّيْمَ أَحِي

1 Şüphesiz, karşısındaki kişiye bir haber vermek isteyen kimsenin temel amacı...

2 “Rabbim! Ben bir kız çocuğu dünyaya getirdim.” (Âl-i İmrân 3/36)

3 “Rabbim, doğrusu kemiklerim iyice gevşedi.” (Meryem 19/4)

4 “Bir mazeretleri olmadığı hâlde (evlerinde) oturan müminlerle (mücâhitler) bir olmaz.” (Nisâ 4/95)

5 “De ki: Bilenlerle bilmeyenler hiç eşit olabilir mi?” (Zümer 39/9)

6 (Kardeşimin kâtillerinden hesap sormuyorum diye beni kınama!) Onu öldürenler, akrabalarımıdır ey Ümeyme! İntikam için onlara atacağım her bir ok, son tahlilde dönüp beni vuracaktır. (Kâmil) Beyit için bkz. Ebû Temmâm, *Divânü'l-Hamâse*, s. 36.

kavlinde İmâm Merzûkî'nin, bu kelâm tahazzün ü tefeccu' olup ihbâr u i'lâm olmadığını sarâhat-i beyânı¹ kâfidir. el-Hâsıl, emsile-i mezkûre ve emsâlinde hüküm ve lâzım-ı hüküm ma'lûm olmasıyla ihbâra haml olunamaz. (أَمِيمَةً), (أَمِيمَةً) murahhamı olup eh-i maktûlünün intikâmını ahzetmediği için şâiri lev m eden mer'enin ismidir.

Mefhûm-i Beyt: “Yâ Ümeyme! Beni birâderimin kâtillerinden terk-i intikâm ile lev m etme. Zîrâ karındaşımı katl edenler kavm ü akâribim olup benim anlara intikâm için remy edeceğim sehm kendi nefsim e isâbet eyler. Zîrâ insânın izz ü şerefi kavm ü aşiretiyledir,” demek olur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (بِخَبْرِهِ إِفَادَةُ الْمُحَاطَبِ إِذَا الْحُكْمُ أَوْ كَوْنُهُ عَالِمًا بِهِ)²

(قَصْدَ الْمُخْبِرِ) kavli-i sâbıkında olan (قَصْدَ) a müte'allıktır. Ya'nî şekk yoktur ki muhbirin bir şey'den haber vermesiyle murâdı, muhâtaba ya hükümü ifâde olur, meselâ kıyâm-ı Zeyd ma'lûmu olmayan kimseye kıyâmın Zeyd'e i'lâm-ı nisbetini kâsd ile (زَيْدٌ قَائِمٌ)³ denilir veyâhûd murâd-ı muhbir, hükme olan ilmini ifâde vü i'lâm olur. Meselâ kitâb-ı Tevrât mahfûzu olan bir kimseye hitâb ile (قَدْ حَفِظْتَ التَّوْرَةَ)⁴ denilse hâfız-ı Tevrât muhâtab olmasıyla ma'lûmu olan hıfzını kendiy e haber vermekde ma'nâ olmayıp fakat kavli-i mezkûr ile murâd-ı mütekellim, muhâtaba, hâfız-ı Tevrât olduğuna ma'lûmâtını bildirmekdir.

Ve bu makâmda “hüküm” ile murâd, vukû' ve lâvukû'-i nisbet olup ikâ' ve intizâ'-ı nisbet değildir. Ve ma'nâ-yı “ikâ'”, nisbetin vukûunu idrâktir. Zîrâ muhbirin kâsdı vukû'-i nisbeti idrâk eylediğini veyâhûd vukû'-i nisbeti idrâk eylediğine âlim olduğunu ifâde değildir. el-Hâsıl, medlûl-i elfâz suver-i zihniyye olup bu vâsıta ile hârice delâlet eylediği ma'lûm ise de mütekellimin muhâtaba ifâde eylediği şey' maksûdu olan vukû' veyâ lâvukû'-i nisbet veyâhûd vukû' veyâ lâvukû'-i nisbete ilmini ifâde olup yoksa ikâ' veyâ intizâ'-ı nisbet veyâhûd ikâ' veyâ intizâ'-ı nisbete ilmini ifâde değildir. Belki muhâtabın medlûl-i haber olan ikâ' ve intizâ' istifâdesi bu ma'nâdan

1 Merzûkî, *Şerhu Divânî'l-Hamâse*, s. 149.

2 Ya muhatabına (bilmediği bir konuda) bilgi vermek ya da (muhatabın, konu muhtemelen kendisiyle ilgili olduğu için zaten bildiği bir şeyden) kendisinin de haberdâr olduğunu göstermekdir.

3 Zeyd ayaktaadır.

4 Tevrât'ı ezberlemişsin!

müte'allıkı olan maksûda ya'nî nefsu'l-emrde vukû' veyâ lâvukûa intikâl için vesîledir. Ve hem de eğer haberden ma'nâ-yı ikâ' murâd olunmak lâzım gelse Musannif'in ¹ (وَإِنْ كَانَ مُنْكَرًا وَجَبَ تَوْكِيدُهُ) kavlinde olan inkâr-ı hüküm için bir ma'nâ olamazdı. Zîrâ gayrın adem-i ikânını cezm etmek mümteni' olup gâyeti tereddüd ve nefy ü isbâtadan biriyle adem-i cezm olmasıyla muhâtab için "Mütekellim bu hükmü ikâ' etmedi veyâhûd ikânını âlim değildir," denilmek mümteni'dir. Meselâ ² (زَيْدٌ قَائِمٌ) kelâmının medlûlü Zeyd'in vukû'-i kıyâmını mütekellimin idrâk etmesidir ki ikâ'-ı nisbet budur. Ve bunun medlûl-i mezkûr vâsıtasıyla medlûl-i kasdîsi hâricde Zeyd'in vukû'-i kıyâmıdır ki vukû'-i nisbet budur. İmdi, eğer haberden murâd medlûl-i evveli veyâhûd bu medlûl-i evvel ma'lûmu olduğunu ifâde olmak lâzım gelse muhâtab için bunu inkâra mecâl olamazdı. Zîrâ kıyâm-ı Zeyd'in vukûunu mütekellimin adem-i idrâkiyle cezm hükmü bi'l-mechûldür. Lâkin hüküm [71] vukû'-i nisbet ma'nâsına olduğu gibi nisbet-i gayr-ı vâki'dir, ya'nî hâricde Zeyd kâim değildir, denilmek mümteni' olmadığı ma'lûmdur.³

Eğer bi-tarîki'l-muâraza suâl olunursa ki: Kavmin ittifâkı haberin medlûlü, isbâtta ma'nânın vücûduyla ve nefyde adem-i vücûduyla muhbirin hükmü olup hâricde sübût veyâ intifâ-i ma'nâya ya'nî şey'eyn beyninde nefsu'l-emrde nisbetin vukû' veyâ lâvukûuna delâlet etmez. Ve illâ sâmia işitdiği haberde şekk vâki' olmayıp belki kelâm-ı haberî mesmûu olduğu gibi isbât olunan şey'in sübûtunu ve nefy olunan şey'in intifâsını âlim olurdu. Zîrâ delâletin ma'nâsı ancak medlûlü olan şey'e ilm ifâde etmesidir. Ve meselâ ⁴ (ضَرَبَ زَيْدٌ) denilmek sahîh olmayıp ancak Zeyd'den hâl-i vücûd-i darbda sahîh olurdu. Tâ ki lafzın ma'nâ-yı hakîkîsini kasd indinde ma'nâ-yı mâ vuzia lehinden ihlâsi lâzım gelmeye. Bu takdîrde aslâ kizb tahakkuk eylemez. Ve ammâ haberin medlûlü ikâ' olduğu sûretde medlûlünün vâkia adem-i mutâbakatiyle kizb tahakkuk eyler. Ve kezâlik emreyn-i mütenâkızayn ile ihbâr indinde vâki'de ictimâ'-ı nakîzayn lâzım gelirdi. Zîrâ medlûl-i haber vukû'-i nisbet olduğu gibi mütenâkızaynı ihbâr vâki'de sübût-

1 Muhatap kendisine ifade edilen hükmü inkâr ediyorsa, hükmün te'kid edilmesi zorunludur.

2 Zeyd ayaktadır.

3 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 244.

4 Zeyd vurdu.

larına delâlet eder. Ve ammâ haberin medlûlü ikâ' olduğu sûrette ikâ'dan vukû' lâzım gelmemesiyle tahakkuk-ı mütenâkızaynı müeddî olmaz.¹

Cevâbında deriz ki: Zikrolunan mülâzimât-ı selâse memnûdur. Zîrâ zâ-hirdir ki bir şey'in sübûtuna ilmden vâki'de sübûtü lâzım gelmeyeceği cihetle haberin sübût üzere delâleti ve haberden fehm olunması nefsi'l-emrde sübûtunu müstelzim olmaz ki hattâ muhâlât-ı selâse-i mezkûreyi istilzâm ede. Ve ammâ kavmin sübût ü intifâya adem-i delâlet-i haberden murâdları haberin adem-i sübût-i ma'nâya muhtemel olmayacak haysiyet-i kat'iyede vâki'de sübûtuna adem-i delâleti olup ve illâ haberin sübût veyâ intifâ-i ma'nâ üzere delâletini inkâr ma'lûmü'l-butlândır. Zîrâ delâlet için fehm-i ma'nâdan başka bir ma'nâ olmayıp meselâ² (خَرَجَ زَيْدٌ) kelâmının istimânda hurûc-i Zeyd'e husûl-i ilm iştibâhdan müteâli ve adem-i hurûc ihtimâl-i aklîdir. Ve bunun menşei, delâlet-i haber vaz'iyeye olup delâlet-i vaz'iyede medlûlün dâlden cevâz-ı tahallüfüdür. Anınçün "Zeyd'in hurûcu ne cihetle ma'lûmundur?" deyü suâl etseler "Fülândan işitdim," dersin. Zîrâ hurûca semâin taalluku ilm-i sâmi' taalluk etmezden mukaddem vücûdu nu iktizâ eyler. Öyle olunca (خَرَجَ زَيْدٌ) kelâmının medlûlü nefsi-hurûc olup hurûca ilm olmaz. Ve sâil-i merkûmun iddiâsı vechile medlûl-i haber ikâ' ve intizâ'a hasr olunarak muhbirin vücûd veyâ adem-i vücûd-i ma'nâ ile hükmüne münhasır olup da mefhûm-i kaziyeye ancak sübût veyâ intifâ ile hükümden ibâret olmak lâzım gelse mefhûm-i cemî'-i kazâyâ dâimâ mütehattak olup³ (زَيْدٌ قَائِمٌ) ve⁴ (زَيْدٌ لَيْسَ بِقَائِمٍ) mefhûmları beyninde imtinâ'-ı tahakkuk-ı mütenâkızayna istinâden vücûd-i tenâkuzla kavilleri sahîh olmazdı. Zîrâ iddiâ olunduğu vechile eğer medlûl-i haber vâki'de sübût veyâ intifâya delâlet etmeyerek yalnız hükme münhasır olmak lâzım gelse haber yalnız nisbet-i zihniye üzere delâletde inşâ gibi olup nisbet-i hâriciyyeyi işârdan ârî olarak medlûlü tasavvur-i vukû' ma'nâsına ikâ' demek olurdu. Ve vukûa adem-i delâletinden nâşî mefhûm-i haberde nisbetin vukûunu tasdik dâhil olmamak iktizâ ederdi. Ve bir kaziyeyi telâffuz eden şahsın vukû'-i nisbeti tasavvurunda iştibâh olmayıp bu sûrette cemî'-i kazâyânın

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 245.

2 Zeyd çıktı.

3 Zeyd ayakta.

4 Zeyd ayakta değildir.

cemî'-i evkâtta mefhûmâtı sâbite olup ve bir kaziyenin sübût-i mefhûmu diğerkaziyenin sübût-i mefhûmuna mütenâkız olmamak lâzım gelirdi.¹

İmdi, haberde medlûl-i kasdî, vukû' ve lâvukû' lafzlarının mefhûmu olan sübût veyâ intifâ-i ma'nâ olduğu sâbit olduysa, hakk olan, ba'zı muhakkikînin zikrelediğı şey'dir ki: "Cemî'-i ahbâr min haysül-lafz ancak sıdka delâlet eder. Ve ammâ kizb medlûl-i lafzî olmayıp belki nakîzidir. Ve kavmin 'Sıdk u kizbe muhtemeldir,' kavillerinden murâdları 'Sıdk gibi kizb dahi medlûl-i lafz-ı haberdır,' demek olmayıp belki sıdk olduğu haysiyetden kizbe muhtemeldir ya'nî 'Medlûl-i lafz sâbit olmaması aklen mümteni' değildir,' demektir."² Ve hâsıl-ı kelâm, meselâ³ (زَيْدٌ قَائِمٌ) kavlimiz nefsü'l-emrde kıyâmın Zeyd'e sübûtuna delâlet eder. Zîrâ medlûl-i lafz budur. İmdi, Zeyd kâim denilip ve Zeyd'in kıyâmı vâki' ise kelâm-ı mezkûr ile medlûlü tahakkuk etmiş olur. Ve eğer vâki' değilse medlûlü tahallûf eylemiş olur. Ve bu vechile lafzdan medlûlünün tahallûfû câizdir. Zîrâ elfâzın, meânîsi üzere delâleti [72] vaz'iyeye olup bir alâka-i akliyyeden için değildir. Tâ ki meselâ eserin müessire delâleti gibi istilzâm-ı aklî ile delîlin medlûlü istilzâmını iktizâ ederek delîlden tahallûfû müstahîl ola.⁴

قَالَ رَحِمَهُ اللهُ: (وَيُسَمَّى الْأَوَّلُ «فَائِدَةَ الْحَبْرِ» وَالثَّانِي «لَا زِمَهَا»)⁵

Ve haber ile ifâdesi kasd olunan şey'eyn-i mezkûreynden hükme "fâide-i haber" ve muhbirin bu hükme âlim olmasına "lâzım-ı fâide-i haber" tesmiye etmişlerdir. Ve sâniye lâzım-ı fâide-i haber tesmiyesinin sebebi *Miftâh*'da (إِنَّ الْفَائِدَةَ الْأُولَى بِدُونِ الثَّانِيَةِ تَمْتَنِعُ، وَهِيَ بِدُونِ الْأُولَى لَا تَمْتَنِعُ كَمَا هُوَ حُكْمُ اللَّازِمِ) kavliyle beyân olunmuşdur. Ya'nî fâide-i ûlâ fâide-i sâniyesiz mümteni' olup fâide-i sâniye bi-dûni'l-ûlâ gayr-ı mümteni' ve bi-i-bâretin uhrâ; ûlâ sâniyeden münfekk olmayıp sâniyenin ûlâdan infikâki vâki'dir. Nitekim melzûma müsâvâtı mechûl olan lâzımın hükmü de böyledir. Ve "lâzım-ı mechûlü'l-müsâvât"dan murâd, bi-hasebi'l-vâki' yâhûd bi-hasebi'l-i'tikâd olan lâzım-ı eamm olup ve bi-hasebi'l-i'tikâd olan lâ-

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 245-246.

2 Esterâbâzî, *Şerhu'l-Kâfiye*, I, 290.

3 Zeyd ayaktaadır.

4 Krş: Cürcânî, *Hâşiye*, s. 57.

5 Birincisine *fâide-i haber*, ikincisine ise *lâzım-ı fâide-i haber* denir.

6 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 254.

zım-ı eammdan murâd, gerekse umûmu i'tikâd olunsun ve gerekse umûm ve müsâvâtını i'tikâddan hâlî olsun, aklın bi-dûni'l-melzûm vücûdunu tecvîz eylediği lâzımdır. Ve bi-hasebi'l-vâki' olan lâzım-ı eamm mâ-nah-nu fihimizde olduğu gibi nefsü'l-emrde lâzım melzûmdan eamm olmasıdır. Ve lâzım-ı eammda eammiyyeti tahkîk için melzûm bi-dûni'l-lâzım mümteni' ve aksi gayr-ı mümteni'dir. İmdi, bu beyân üzere fâide-i haber hüküm olup ve lâzımı, muhbirin hükmü âlim olmasıdır. Ve bunda olan lüzûmun ma'nâsı her ne zamân haber hükmü ifâde eylese mütekellimin hükme âlim olduğunu müfid olup ve her ne zamân haber ilm bi'l-hükmü ifâde eylese hükmü müfid olmasının adem-i lüzûmundan ibâretidir. Zîrâ ¹(حَفِظْتَ التَّوْرَةَ) misâlinde takrîr olduğu üzere hükmün kable'l-ihbâr ma'lûm olması câizdir.

Ve Allâme-i Şîrâzî, *Miftâh*'ın kelâm-ı mezkûrunu şerhde ²(إِنَّ فَائِدَةَ الْخَبْرِ فِي اسْتِفَادَةِ السَّامِعِ مِنَ الْخَبْرِ الْحُكْمِ، وَلَا زَمَّهَا هِيَ اسْتِفَادَتُهُ مِنْهُ أَنَّ الْمُخْبِرَ عَالِمٌ بِالْحُكْمِ) deyip “Fâide-i haber, sâmiin haberden hükmü istifâdesi ve lâzım-ı fâide-i haber, sâmi' haberden muhbirin hükme âlim olduğunu istifâde etmesidir,” deyü zu'm eyledi. Ve bu tefsîr üzere fâide-i haber sâmiin hükme ilmi ve lâzım-ı fâide-i haber, hüküm muhbirin ma'lûmu olduğuna sâmiin ilmi olarak alâ kile't-takdîreyn ma'lûmeyn beyninde olan lüzûm ilm-i sâmi' i'tibâriyle olur. Allâme'nin bu zu'mu ise Sekkâkî'nin ta'rîf-i müsnedün ileyh bahsinde olan tasrîhinin hilâfı olup bahs-i mezkûrde ³(...إِنَّ فَائِدَةَ الْخَبْرِ لِمَا بَاحْسُ الْخَبْرِ أَوْ لَا زَمَّ، وَلَا زَمَّ الْحُكْمَ وَهُوَ كَوْنُ الْمُخْبِرِ عَالِمًا بِالْحُكْمِ) kavliyle, fâide-i haber nefsi hüküm veyâhûd lâzımı olduğunu tasrîh edip lüzûmu, nefsi hüküm ve muhbirin hükme âlim olması beyninde i'tibâr ederek bunların istifâdesi beyninde i'tibâr etmemiştir.

Lâkin Şârih-i Allâme'nin kavli, Sâhib-i *Miftâh*'ın kelâm-ı mezkûrunu tefsîrde Musannif'in îrâd eylediği kavle muvâfıktır. Zîrâ Musannif, Sâhib-i *Miftâh*'ın ⁴(إِنَّ الْفَائِدَةَ الْأُولَى بِدُونِ الثَّانِيَةِ تَمْتَعُ) kavlini tefsîrde demiştir ki: “Ya'nî ilm-i evvelin husûlü indinde ilm-i sâni hâsıl olmamak mümte-

1 Tevrât'ı ezberlemiştir!

2 Şîrâzî, *Miftâhu'l-Miftâh*, vr. 15b/16a.

3 Fâide-i haber bir hüküm veya o hükmün lâzımı; hükmün lâzımı ise mütekellimin de hükmü bilmesi demek olduğundan... bkz. Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 269.

ni'dir."¹ İlm-i sâni ile murâd, muhbirin hükm-i mezkûre âlim olduğunu nefsi haberden muhâtabın ilmidir. Ve ilm-i evvel ile murâd, muhâtabın nefsi haberden hükm-i mezkûre ilmidir. Ve ilm-i evvelin husûlü indinde ilm-i sâninin imtinâ'-ı adem-i husûlü şu sebebe mebnîdir ki ilm-i evvelin husûlü indinde inde'l-muhâtab ilm-i sâni hâsıl olmasa adem-i husûlü ya ilm-i sâni ilm-i evvelden mukaddem hâsıl olduğuna veyâhûd ne mukaddem ve ne ilm-i evvelden sonra adem-i husûlüne mübtenî olmak sûreteyninden hâlî olmayıp bunlardan, evvel bâtıdır. Zîrâ her ne kadar ilm-i sâninin husûlü o haberden olmak vâcib değil ise de muhbirin hükmü âlim olduğuna muhâtabın ilmi taalluk ettiği hinde bi'z-zarûr hükmün zihn-i muhâtabda husûlü lâzımdır. Bu sûretde ilm-i evvel hâsıl olmaksızın ilm-i sâninin husûlü mümkün olmaz ki hattâ ilm-i evvelden mukaddem ilm-i sâni hâsıldır, denilsin. Ve kezâlik sâni de bâtıdır. Zîrâ ilm-i sâninin illet-i husûlü muhbirden haberi semâ'dır. Zîrâ mefrûzumuz ilm-i evvel ve sâninin min gayr-i i'tibâr-i emr-i âhar nefsi haberden husûlüdür.² Bu sûretde haber muhâtabın mesmûu olduğu gibi ilm-i sâninin illet-i husûlü tahakkuk ederek ilm-i evvelin husûlü indinde ilm-i sâni de bi'z-zarûr hâsıl olur.

Ve Sâhib-i *Miftâh*'ın kavli-i mezkûr tetimmesinden olan (وَهِيَ بِدُونِ الْأُولَى لَا تَمْتَنِعُ) kavlini tefsîrde demişdir ki: "İlm-i sâninin nefsi haberden husûlü indinde nefsi haberden ilm-i evvelin [73] adem-i husûlü mümteni' değildir. Zîrâ ilm-i evvelin husûlü ilm-i sânidan mukaddem hâsıl olması câiz olarak bu sûretde ilm-i sâninin husûlü indinde ilm-i evvelin husûlü mümkün olmaz. Zîrâ hâsıl olan şey'in tekrâr husûlü mümteni'dir."³ ⁴(حَفِظْتَ التَّوْرَةَ) kavlinde muhâtabın Tevrât'ı hâfız olduğuna ilmi gibi. Ve bu misillü kable'l-ihbâr hâsıl olan hükme *fâide-i haber* tesmiyesi, haberden istifâdesi şânından olduğu i'tibâriyledir.

Eğer suâl olunursa ki: Çok kerre vâki olur ki bir haberi işidiriz. Hâlbuki o hüküm muhbirin zihninde hâsıl olup olmadığını tahattur etmeyiz. Bu sûretde "Muhbirden semâ'-ı haber ilm-i sâninin haberden husûlünde kâfidir," kelâmı sahîh olmaz. Ve kezâlik bir haber mesmûumuz olup ve

1 Kazvîni, *el-İzâh*, s. 29.

2 Krş: Siyâlkütî, *Hâşiye*, I, 249.

3 Kazvîni, *el-İzâh*, s. 29.

4 Tevrât'ı ezberlemiştir!

bu haberden bizim için muhbir bu habere âlimdir deyü ilm hâsıl olsa hükm-i mezkûr gerekse mukaddemen ma'lûmumuz olsun ve gerekse olmasının zihnimizde o hükmün sûreti hâsıl olarak haber-i mezkûrden ilm-i evvel hâsıl olmuş olur. Ve bunun gâyeti fakat ilm-i cedîd olmaz. Bu sûretde ilm-i sâninin husûlünden ilm-i evvelin husûlü lâzım gelmez denilmek dahi sahîh olmaz.

Suâl-i evvelden cevâb budur ki: Sûret-i hükmün zihn-i muhbirde hâsıl olduğuna ilm zarûrîdir. Zîrâ illeti olan semâ'-ı haber mevcûddur. Ve bunda olan zühûl ü gaflet ancak bu ilme ilmden olup bu ise câizdir. Lâkin bu cevâbda nazar vardır. Zîrâ ilm-i mezkûre semâ'-ı haberin illet-i tâmmeye olduğu müsellemlen olmayıp husûl-i ilm-i mezkûrde iltifât-ı nefsdan lâzımdır. Ve işbu suâl-i evvele cevâbda denilmek mümkündür ki lâzım-ı fâide-i haber muhbirin hükme âlim olması ya'nî sûret-i hükmün zihn-i muhbirde husûlüdür. Bu ise gerekse sâmi' "Muhbir hükme âlimdir," deyü bilsin ve gerekse bilmesin, bi'z-zarûr mütehakkıktır. Lâkin bu tevcîh zikrolunan tefsîr-i Musannif'e münâfîdir.

Ve sânidan cevâbda deriz ki: Zihn kendi indinde mahzûn u mevcûd olan bir şey'e iltifât ü istihzâr etdiği sûretde o şey'i âlim oldu denilmez. Vele teslîm edelim ki bu iltifât ü istihzâr ilm olmuş olsun. Lâkin bu misillü, muhâtabın mazmûn-i haberi istihzâr eylediği sûretde haberi müşâhed farz ederiz. Zîrâ hâsıl olan ilm ilm-i sâni olup ilm-i evvel değildir. Ve bununla bizim maksûdumuz tamâm olur.

Eğer denilirse ki: Her ne vakt muhbir hükmü ifâde eylese hükme âlim olduğunu ifâdesini teslîm etmeyiz. Zîrâ haberinin maznûn veyâ meşkûk veyâ mevhum veyâhûd kizb-i mahz olması câizdir.

Cevâbında deriz ki: Bu makâmda ilm ile murâd itikâd-ı câzim-i mutâbık olmayıp belki hükmün zihnde husûl-i sûretidir. Bu ise ihbâra tasaddî eden her bir âkılta zarûrîdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَقَدْ يُنَزَّلُ الْعَالِمُ بِهِمَا مَنَزَلَةً الْجَاهِلِ لِعَدَمِ جَزِيهِ عَلَى مُوجِبِ الْعِلْمِ)¹

1 Bazen, (fâide-i haber ve lâzım-ı fâide-i haberi) bilen bir muhatap, bu bilgisinin gereğini yerine getirmediği için bilmeyen konumuna indirgenebilir.

Bu cümle ¹ (لَا شَكَّ أَنَّ فَضْدَ الْمُخْبِرِ) kavli üzere ma'tûfdur. Tafsîlât-ı sâbıkadan ma'lûm olduğu üzere bir şahsa bir husûsu haber vermekden garaz ya haber verilen mâdde muhâtabın meçhûlü olmasıyla ma'lûmât vermekden veyâhûd muhâtabın zâten ma'lûmu bir şey' ise de mütekellim kendisinin dahi o mâdde ma'lûmu olduğunu bildirmekten hâlî olmadığı gibi bu iki kısımda dahi iki i'tibâr olup ya hakîkaten maksûd bu vechile fâide veyâhûd lâzım-ı fâide-i haber olarak haberden bu nev' tahkîkî ve fikra-i sâbıkada beyân olunan işbu nev'-i tahkîkîdir. Ve bir nev'i dahi tenzîlî olup² Musannif'in bu kelâmı işbu nev'-i tenzîlîyi mübeyyindir. Ya'nî ba'zı kerre fâide-i haber ve lâzım-ı fâide-i habere âlim olan muhâtab müceb-i ilmi üzere adem-i sülûkünden nâşî menzile-i câhile tenzîl olunarak âlim olmayan kimseye haber ne sûretle ilkâ olunursa ol vechile âlim-i gayr-ı âmile dahi bi-tıbkîhî ilkâ olunur. Zîrâ muktezâ-yı ilmi üzere cârî olmayan kimse ile şahs-ı câhil min ciheti'l-i'tibâr müsâvatda olmasıyla her ne kadar haber verilen husûs ile o husûs mütekellimin ma'lûmu idüğüne zâten muhâtabın ma'lûmâtı olduğu inde'l-mütekellim meczûm ise de bu ma'lûmât lâ şey' ü adem menzilesinde addolunarak haber verilir. Meselâ farziyyet-i salâtı ârif ve ilm-i mütekellime vâkif olan şahs-ı târik-i salavâta, makrûn-i amel olmayan ilmi lâ şey' menzilesinde addolunarak, ³ (الضَّلَاةُ وَاجِبَةٌ) kelâmıyla farziyyet-i salâtdan ihbâr olunur. Ve meselâ hâzır u mevcûd olan bir şey'den ⁴ (مَا هُوَ؟) deyü suâl eden kimseye ⁵ (هُوَ كِتَابٌ) dersin. Zîrâ müceb-i ilm terk-i suâl olmasıyla vâki olan suâlden nâşî, ilmi lâ şey' menzilesine [74] tenzîl edilmiş olur.

Ve nazm-ı celîlde Hazret-i Mûsâ aleyhisselâma tevcîh buyurulan ﴿وَمَا﴾ ⁶ ﴿هِيَ﴾ hitâb-ı izzetine cevâben Cenâb-ı Kelîm'den sânih olan ⁷ ﴿عَصَائِي﴾ kavli-i şerîfleri dahi sâil-i ârifin müceb-i ilmi olan terk-i suâl üzere li-hikmetin adem-i ceryinden nâşî îrâd olunan cevâb kabîlinden olmakda (هُوَ كِتَابٌ) mesîlidir. Ve hikmet-i suâl ahvâl-i âdiye-i asâyı istihzâr ederek

1 Şüphesiz, karşısındaki kişiye bir haber vermek isteyen kimsenin temel amacı...

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 251.

3 Namaz farzdır.

4 Nedir o?

5 O, kitaptır.

6 "Şu sağ elindeki nedir?" (Tâhâ 20/17)

7 "Asamdır, o benim." (Tâhâ 20/18)

münkalib olduğu hayye ile mâhiyyet-i asâ beyninde olan tefâvüt-i baîdin kemâl-i zuhûrudur ki murâd asâ-yı câmideden sudûr eden kudret-i bâhi-re hakkıyla müşâhede olunmaktadır. Ve suâlden hikmet bu latîfe olduğuna Hazret-i Mûsâ aleyhisselâm tefattun buyurarak asâ cinsinden olup sâir efrâd-ı cinsinde bulunan sıfât-ı câmide ile muttasıf haşebe olmasıyla cevâba mütesaddî oldular. Fakat setîr olmaya ki işbu nazm-ı celilde muhâtab-ı âlimi câhil ve ma'lûmu mechûl menzilesine tenzîl ile ihbâr olmayıp yalnız sâil-i âlime cevâb olmasıyla Şârih-i merhûm bu dakıkaya tenbîh için ¹(وَمِثْلَهُ) ta'bîriyle tağyîr-i üslûb buyurmuştur.²

Ve zevk u lems ü şemm ve kuvâ-yı vicdâniyyât emsâli mücebât-ı ilmin kesreti hasebiyle işbu saded-i îzâhında olduğumuz tenzîlü'l-âlim menzilete'l-câhil kesîrül'-vukû' olup ve Sâhib-i *Miftâh* Kur'ân-ı Kerîm'de dahi vukûunu isbât ile: ﴿وَلَقَدْ عَلِمُوا لَمَنِ اشْتَرَاهُ مَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَقٍ وَلَبِئْسَ مَا كَانُوا يَظُنُّونَ﴾³ nazm-ı celîliyle istişhâd ve sadr-ı âyet Ehl-i Kitâb'ı alâ sebîli't-tevkîdi'l-kasemî ilm ile tavsîf olup ve âhir-i âyet ilmleriyle adem-i amellerinden nâşî anlardan ilmi nefy eylediğini îrâd eylemiştir. Zîrâ ﴿وَلَقَدْ عَلِمُوا﴾ kavli-i şerîfi cevâb-ı kasem olup tâife-i Yehûd'un Kitâbullâh üzere ihtiyâr eyledikleri sihr u şa'veze ya'nî şa'beze ile mesûbât-ı uhreviyyeden kat'an halâk u nasîbleri olmadığına ilmlerini müekkid ve ﴿لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ﴾ kavli-i kerîmi ilmlerini nefy olup ﴿لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ﴾⁴ takdîrinde olarak sihirden adem-i imtinâları sebebiyle ilmleri cehl menzilesine tenzîl olduğunu müsbitdir.⁵

Ve nazm-ı mezkûr ile temsilden murâd-ı Sâhib-i *Miftâh*, fâide-i haber ve sâireden eamm olarak mutlakan bir şey'i âlim olan kimsenin i'tibârât-ı hatâbiyye ve iknâiyyeden bir i'tibâra mebnî menzile-i câhile tenzîli için istişhâddan ibâret olup yoksa nazm-ı mezkûr fâide-i haber ve lâzımını âlim olan kimseyi gayr-ı âlim menzilesine tenzîl emsilesinden olmak ma'nâsına haml ile ﴿لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ﴾ kavlinin ma'nâsı "Eğer anlar için bu şîrâya ilm

1 Bunun bir benzeri

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 252.

3 "Yemin olsun ki böyle bir çıkar alışverişinde bulunanların, âhiretten yana bir nasiplerinin olmadığını gayet iyi biliyorlardı. Vicdanlarını ne kötü bir şey karşılığında sattılar, (neler kaybettiklerini) bir bilselelerdi!" (el-Bakara 2/102)

4 Bilselerdi, sihirden uzak dururlardı.

5 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 176.

ü idrâk olsa idi bundan imtinâ' ederlerdi ya'nî bu şîrâya anlar için ilm olmadığı cihetle imtinâ' etmezler," demektir. Ve "Ehl-i Kitâb'a ilkâ olunan haber işbu ﴿لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ﴾ kavlidir," deyü ihtiyâr-ı taassüf-i vâzih üzerine eser-i ihmâl zâhir u lâyah olduğu misillü Ehl-i Kitâb'a ilkâ olunan haber, ma'lûmları olan ﴿وَلَقَدْ عَلِمُوا﴾ kavli olmasına ibtinâ-i kelâm dahi vech-i evvel gibi gayr-ı müveccehdır. Zîrâ hitâb Hazret-i Peygamber-i zî-şân ile ashâb-ı kirâmına olup ve Cenâb-ı Peygamber ve ashâbının bu habere âlim olduklarını iddiâ, da'vâ-yı bilâ-delîldir. Ve husûsiyle kelâm-ı *Miftâh*, ilm-i müsbet ve menfî ile murâd ﴿لَمَنْ اشْتَرَاهُ مَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ﴾ kavlinin mazmûnuna Ehl-i Kitâb'ın ilmi olduğunda sarîh olup zikrolunan ve cheyn ise bunun hilâfıdır. Ve Sâhib-i *Miftâh* bu kelâmdan sonra ziyâde-i ta'mîme bir şey'in vücûdu gerek ilm olsun ve gerek ilmin gayrı olsun ademi menzilesine tenzîl kılındığına işâretle bir şey'i hem nefy ve hem isbâtda ﴿وَمَا رَمَيْتَ﴾¹ ﴿وَلَقَدْ عَلِمُوا﴾ nazm-ı şerîfinin nazîri olduğunu ityân ya'nî şey'-i vâhid üzerine min ciheti'l-'itibâreyn hem nefy ve hem isbât tevârüd etmesinde kavli-i mezkûr nazm-ı mezbûrun nazîri olduğunu beyân eylemiştir.²

Ruhsâre-tırâzân-ı sahayif-i siyer ü tefâsîr rivâyeti üzere yevm-i Bedr'de cünûd-i nusret-nümûd-i Muhammedî'nin leşker-i mahzûl-i müşrîkîn ile tekâbüleri hinde zât-ı ebheru'l-mu'cizât Hazret-i Risâlet-penâhî zebân-ı vahy-i âşînâlarından hırmen-i cem'iyet-i a'dâya âteşfeşân-ı şerâre-i³ (شَاهَتِ الْوُجُوهُ) olarak vücûh-i pür-enbûh-i müşrîkîne yed-i müeyyed-i nusret-rehînlerinden bir kabza hasât remy ü havâle buyurduklarında reme-i şîrzime-i müşrîkînün müşâhede-i tarîk-ı hidâyetden mehcûr olan uyûn-i hıyrelerine her zerresi bir remed-i nâgeh-zuhûr ve ol hâlde dîde-i hizlân-dîdelerine bâdiye-i kâr-zâr mânend-i hufre-i kûr-târ u deycûr olarak [75] bi-esrihim meşgale-i rezm ü kifâhı mühimme-i mülimme-i tahdîş-i ahdâka tebdîl ve gayret-i mütecâhilâne ile mukâbele-i hizebrân-ı ehl-i dîni hayret ki eyne'l-meferrde intişâra mübâdele vü tahvîl etmeleriyle⁴ ﴿وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ﴾⁴ nass-ı mübînî cilvesâz-ı mehbit-i vahy-i Rabbânî ol-

1 "Attığın zaman da sen atmadın." (el-Enfâl 8/17)

2 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 260.

3 "Yüzleri kara olsun!" (Heysemî, *Mecma'ûz-Zevâid*, VI, 84.)

4 "Attığın zaman da sen atmadın." (el-Enfâl 8/17)

muşdur ki sikât-ı eimme-i müfessirîn: ¹(وَمَا رَمَيْتَ حَقِيقَةً إِذْ رَمَيْتَ صُورَةً) te'vîl-i dil-peziiriyle pîrâye-dih-i sümutü'l-leâl-i tefâsîr olmuşlardır.² Hakikat-i remyin zât-ı risâletden nefyi âsâr-ı müterettibe-i celîlesinin tavk-ı beşerden hurûcundan ve sûret-i remyin zât-ı sâhib-i mu'cizâta nisbeti esbâb-ı remye mübâşeretlerinden nâşî olup nefy ve isbât-ı remye işbu ciheteyn ile mukadime-perdâz-ı tevcîh olabilmişlerdir.^{3 4}(أَلْعَلُّمُ عِنْدَ اللَّهِ تَعَالَى)

Edrub-i Haber

İbtidâî-Talebî-İnkârî Haber

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (فَيَنْبَغِي أَنْ يَتَّقَصَرَ مِنَ التَّرْكِيبِ عَلَى قَدْرِ الْحَاجَةِ: فَإِنْ كَانَ خَالِي الذَّهْنِ مِنْ الْحُكْمِ وَالتَّرَدُّدِ فِيهِ اشْتَعَيْنِي عَنْ مُؤَكَّدَاتِ الْحُكْمِ)⁵

Bir husûsu saded-i ihbâr u i'lâmda olan kimsenin maksûdu ya beyânını tasmîm eylediği hükmü veyâhûd hükme âlim olduğunu muhâtaba ifâdeden ibâret olacağı mâ-sebakdan ma'lûm olduysa, imdi, mütekellim için lâyıık u sezâ olan, îrâd edeceği kelâmda ifâde-i ma'nâya kâfi olacak mikdâr terkîb ile iktifâ vü iktisâr ederek mâfevk-ı lüzûm u ihtiyâc olan lağvden ihtirâz ü tevakkî eylemekdir. Tâ ki maksûddan ziyâde olursa ziyâdesi ve eğer noksân olursa maksûdu adem-i ifâdesi cihetle kelâmın küllisi lağv olmaya. Şöyle ki: Eğer muhâtabın zihni saded-i ihbârında olduğu hükümden ve hükümde tereddüden hâlî olup ya'nî nisbetin vukû' ve lâvukûuna âlim olmazsa ve nisbet vâki' midir veyâhûd değil midir deyü mütereddid değilse müekkidât-ı hüküm olan "inne" ve "lâm" ve cümle-i ismiyye ve "nûn"-i te'kid ve "emmâ"-yı şartıyye ve harf-i tenbîh ve harf-i sıladan istiğnâ olunup kelâm bu müekkidâtdan hiç biriyle te'kid olunmaz.

Ba'zı şurrâhın "Kelâm-ı Musannif'de olan (والتَّرَدُّدُ فِيهِ) kavline hâcet olmayıp zîrâ zihnin hükümden hulüvvü tereddüden hulüvvünü müstelzim olmasıyla hükümde tereddüd bi'z-zarûr hükmün zihnde husûlünü icâb

1 Gerçekte sen atmadın, görünürde sen attın.

2 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 177.

3 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 254.

4 Gerçek bilgi Allah katındadır.

5 O hâlde, (karşısındakine bir söz söylemek isteyen kişi) merâmını, ihtiyaç duyduğu kadar ibare kullanarak anlatmalıdır. Meselâ, konu hakkında hiçbir fikri olmayan ve herhangi bir tereddüdü de bulunmayan muhâtaba, sözü tekit edatlarıyla pekiştirerek anlatmaya lüzüm yoktur.

eder,” deyü makâlleri seb-k-ı evhâmdan ibâret olduğu takrîr-i mezkûrden ma'lûm olmuştur. Zîrâ zihnîn vukû' ve lâvukû'dan hulüvvü hükmün zihnde adem-i husûlü ve zihnde husûlü hükmün iz'ân ü tasdîkidir. İz'ândan hulüvv ise tereddüden hulüvvü müstelzim değildir. Zîrâ iz'ân ve tereddüd birbirine mütenâfi olup ehadühümâdan hulüvv âhardan hulüvvü müstelzim olamaz.¹ Görmez misin ki Zeyd'in dârda vücûd ve adem-i vücûdunda tereddüd edip nefy ü isbâtdan biriyle hükmetmeyen kimseye (إِنَّ زَيْدًا فِي الدَّارِ) ² denilip maa vücûdi't-tereddüd hükümden hulüvv tahakkuk eder. Bu sûrette ba'zı merkûmun zihnîn hükümden hulüvvü tereddüden hulüvvünü müstelzim olmasına dâir olan kelâmının memnûiyyeti rütbe-i vuzûha münthehî ve belki zikrolunduğu üzere hükm-i zihnî ile tereddüd birbirine mütenâfi ve sûret-i icimâ'ları müntefî olarak beyinlerinde iddiâ-yı telâzüm-i intifâ'aynıyla ehad-i mütenâfiyeynden zihnîn hulüvvü âhardan dahi hulüvvünü müstelzim olmaklığı iddiâ olup bu ise gayr-ı müvecceh idiği bedîhîdir. (أَسْتَعْنِي) lafzı mebnî li'l-mef'ûldür.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَإِنْ كَانَ مُتَرَدِّدًا فِيهِ طَالِبًا لَهُ حَسَنَ تَقْوِيَّتِهِ بِمَوْكِدٍ)³

Ve eğer muhâtab hükmü tâlib olduğu hâlde hükümde mütereddid olursa hükmün bir müekkidle takviyeti hasen ya'nî meselâ “Zeyd dârda mıdır değil midir?” deyü mütereddid olup dârda olup olmadığını iz'âna tâlib olan kimseye dârda olduğunu ihbârda (إِنَّ زَيْدًا فِي الدَّارِ)⁴ denilmek müstahsendir. Şeyh *Delâil-i İ'câz*'da şu vechile sahîfe-tırâz-ı tahkîk u tedkîk olmuştur ki: “Müekkidâtdan “inne” kelimesinin bi-hükmi'l-istikrâ ekser-i mevâkii cevâb olduğu ma'lûm u meşhûr ise de lâkin “inne” ile musaddar olarak ityân olunacak cevâbın hilâfına sâilin zann u gümânı bulunması ya'nî meselâ cümle-i haberiyye îcâb ile îrâd olunursa zann-ı sâil selb-i hükümde ve selb ile îrâd olunursa zann-ı sâil îcâb-ı hükümde olması meşrût olup mevâki'-i “inne”de bilâ-iştirât-ı zann mücerred cevâbı asl kılmak gayr-ı sahîhdir. Ve illâ bizim için ⁵ (كَيْفَ زَيْدٌ؟) suâline cevâbda ⁶ (صَالِحٌ) demek

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 255.

2 İnan ki Zeyd evde.

3 Şâyet, konuyla ilgili tereddüdü bulunan ve bu tereddüdünü gidermek de isteyen biriye, sözün ona bir tekit edatıyla pekiştirilerek verilmesinde yarar vardır.

4 İnan ki Zeyd evde.

5 Zeyd nasıl?

6 İyi.

ve ¹(أَيْنَ زَيْدٍ؟) suâline cevâbda ²(فِي الدَّارِ) denilmek müstakîm ve muktezâ-yı zâhir ve aslı üzere vârid olmayıp (إِنَّهُ صَالِحٌ) ve (إِنَّهُ فِي الدَّارِ) deyü te'kîd ile cevâb verilmek lâzım gelirdi. Bu ise bir ferdin kâil olduğu kelâm olmayıp belki kelâm-ı fushâda hilâfî sâbit olarak ³(قُلْتُ: غَلِيلٌ) denilmiştir.”⁴

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَإِنْ كَانَ مُنْكَرًا وَجَبَ تَوْكِيدُهُ بِحَسَبِ الْإِنْكَارِ كَمَا قَالَ اللَّهُ تَعَالَى حِكَايَةً عَنْ رَسُولِ عَيْسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ إِذْ كَذَّبُوا فِي الْمَرَّةِ الْأُولَى: ﴿إِنَّا إِلَيْكُمْ مُرْسَلُونَ﴾، وَفِي الثَّانِيَةِ: ﴿إِنَّا إِلَيْكُمْ لَمُرْسَلُونَ﴾⁵)

[76] Ve eğer muhâtab hükmü münkir ve hilâfıyla hâkim olursa, muhâtabın inkârında olan kuvvet ü za'fa göre tevkîd-i hüküm vâcib ve tezâyüd-i inkâr-ı muhâtab tezyîd-i te'kîdi mûcib olur. Nitekim nazm-ı celîlde rusûl-i İsa aleyhimüsselâmdan hikâyeten ehl-i Antakyâ rusûl-i müşârun ileyhimi ibtidâen tekzîblerinde “inne” ve “cümle-i ismiyye” ile müekkid olarak ﴿إِنَّا إِلَيْكُمْ مُرْسَلُونَ﴾ buyurulmuştur. Ve merre-i sâniyede ahâl-i merkûme: ﴿مَا: كَافِرِينَ﴾ kavilleriyle tekzîb ü inkârda sûret-i mübâlağa irâelerinden nâşî kase ve “inne” ve “lâm” ve ismiyyet-i cümle ile müekkid olarak ﴿رَبُّنَا يَعْلَمُ إِنَّا إِلَيْكُمْ لَمُرْسَلُونَ﴾ buyurulmuştur. Ve ke-enne rusûl-i müşârun ileyhim taraf-ı resûl-i Bârî'den olan risâlet, risâlet min indillâhi teâlâ olup anınçün ﴿إِذْ أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمُ اثْنَيْنِ﴾ buyurulmuş olduğuna mebnî ehl-i karyeyi İslâm'a davetleri hinde taraf-ı Bârî'den meb'ûs rusûl-i sâhib-i vahy olmalarını zann u ihâm etdirecek sûrette teblîgâta mütesaddî olmaları sebebiyle ashâb-ı karye nefy-i risâletde sarîhden tarîk-ı eblağ olan kinâyeye udûl ile “Beşer elbette resûl olmaz,” deyü zu'm-i fâsidlerine mebnî nefy-i risâleti mûcib olan beşeriyetleriyle hükmederek ﴿مَا: كَافِرِينَ﴾ kelâmlarıyla inkâr-ı risâletlerini ityân eylemişlerdir. Ve

1 Zeyd nerede?

2 Evde.

3 Nasılsın? diye sordu. Hastayım, dedim. (Hafif)

4 Cürcânî, *Delâilü'l-İcâz*, s. 326.

5 Fakat söyleneni inkâr ve aksini iddia etme pozisyonunda ise, inkârının şiddetine göre sözün pekiştirilmesi gerekir. Nitekim Allah Teâlâ, Hz. İsa'nın elçilerinin, (dîne davetleri Antakya halkı tarafından) ilk seferinde asılsız bulunup yalanlandığında onlara: “Biz, gerçekten sizlere gönderilmiş elçileriz!” (Yâsîn 36/14) dediklerini, daha sonra ikinci kez gidip yalanlamanın şiddetinin arttığını görünce (sözlerini daha da pekiştirerek) “(Rabbimiz biliyor ki) biz, gerçekten sizlere gönderilmiş elçileriz!” (Yâsîn 36/16) deme ihtiyacı hissettiklerini aktarmıştır.

6 “(İyi ama) dediler, ‘Siz de bizim gibi (yiyip içen sıradan birer) insansınız. Zaten Rahman (bize vahiy nâmına) hiçbir şey göndermiş değildir!’” (Yâsîn 36/15)

eğer kelâm bu sûretle tevcîh olunmasa onların i'tikâdında beşeriyet taraf-ı ilâhîden olan risâlete münâfi olup taraf-ı resûl-i ilâhîden olan risâletde bu i'tikâd müntefi olmasıyla kelâm-ı mezkûr maksûd olan nefy-i risâleti müs-telzim olmazdı. Ve ¹(إِذْ كَذَّبُوا) kavli ²(إِذْ كَذَّبُوا الرَّسُلَ الثَّلَاثَةَ) ma'nâsına olup cümlesinin mursili Cenâb-ı Mesîh olup ve tevhîdden ibâret olan murselün bihde ittihâdlarından nâşi rusûl-i müşârun ileyhimden ikisini tekzîb resûl-i sâlisi dahi tekzîb olduğuna mebnîdir. Ve illâ merre-i ûlâda tekzîb olunan yalnız ikisi olduğu medlûl-i âyetdir. *﴿إِذْ أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمُ اثْنَيْنِ فَكَذَّبُوهُمَا فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ﴾* ³ nazm-ı celîlinin mefhûm-i şerîfi Yuhanna ve bi-fethi'l-"bâ" ve'l-"lâm" Bevles isimleriyle mevsûm iki resûl-i âlî-kadr ibtidâen tahammül-i emânet-i da'vetle meb'ûs olarak müşârun ileyhimâ hakkında kefere-i Antakyâ taraflarından tekzîb ü inkâr vukûundan nâşi resûl-i sâlis olan Cenâb-ı Şem'ûn ile mazhar-ı ta'zîz ü takviye olduklarında sarîhdir.

Nigâste-i safahât-ı tefâsîr olduğu üzere hülâsa-i kıssa-i mezkûre bu vec-hile keşîde-i sümüt-i beyân u takrîr olmuşdur ki el-yevm nevâhî-i Haleb-i şehbâdan bulunan Antakyâ ahâlîsi vakt-i bi'set-i Mesîh aleyhisselâmda abe-de-i esnâm olmalarıyla Hazret-i Îsâ aleyhisselâm kavm-i mezkûru tarîk-ı hidâyete da'vet zeylinde hazerât-ı Yuhanna ve Bevles'e tahmîl-i hizmet-i risâ-let buyurup müşârun ileyhimâ dahi kurb-i karyede ra'y-i aġnâm ile meşġûl olan Habîbü'n-Neccâr'a müsâdif olarak veled-i marîzi berekât-ı duâlarıyla pezir-efte-i dârû-yi sıhhat ve bu hârika müşâhedesinden dîn-i Mesîh'e ger-den-beste-i tavk-ı inkiyâd ü mutâvaat olmasıyla bu haber-i hâriku'l-âde bey-ne'l-ahâlî iştihâr-yâfte ve enfâs-ı mesîhiyyeleri nice merzâya şifâdâde olup bu vechile intişâr-ı ahbâr u ehâdisleri mübtelâ-yı madîk-ı habs ü zindân olmalarını müeddî olmuşdur. Ba'dehû Hazret-i Îsâ aleyhisselâm reîs-i Havâriyyûn Hazret-i Şem'ûn'u irsâl ile sedene-i risâleti ta'zîz edip Cenâb-ı Şem'ûn dahi mütenekkirâne hey'etle ol cânibe kâm-zen-i azm ve i'mâl-i letâyifü'l-hiyel birle mülk-i Antakyâ'ya muhrim-i bezm oldu. Ba'de eyyâm bir takrîb-i dil-firîb ile Bevles ve Yuhanna'yı huzûr-i melike ihzâr ve ⁴(مَنْ أَرْسَلَكُمْ؟) deyü

1 Çünkü yalanlanmışlardı.

2 Çünkü bu üç elçiyi yalanlamışlardı.

3 "Biz onlara iki (elçi) göndermiştik fakat onlar ikisini de yalanladılar. Bunun üzerine, onları üçüncü (bir elçiyle) destekledik." (Yâsîn 36/14)

4 Sizi kim gönderdi?

istifsâr edip anlar dahi ¹ (اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَلَيْسَ لَهُ شَرِيكٌ) cevâbıyla min kibelillâh tebliğ-i dîn-i İsevî'ye me'mûriyyet-i risâletlerini izhârları üzerine Cenâb-ı Şem'ûn sûret-i îcâzda vasf-ı kibriyâ ile işâret-fermâ olacak مَا يَفْعَلُ (يَفْعَلُ مَا يَفْعَلُ) ² kelâm-ı mucizin ihtiyâr etdiler. Ol hinde te'yîd-i müddeâ-yı risâlet için taleb-i âyât tarafına re'y-i Şem'ûnî rû-nümün olmasıyla celb olunan gulâm-ı matmûsü'l-ayneynin hadeke-i cihân-ı nâdîdesine bedel iki bünduka vaz' olunarak bedraka-i bârika-i da'avât-ı karînü'l-icâbeleriyle ol iki cemâd-ı adîmü'l-isti'dâdı müste'idd-i feyezân-ı envâr ve perde-i amâdan dervâze-güşâ-yı sâha-i edvâr ve müteâkiben bi-iznihî teâlâ yedi günlük bir mürdeye [77] ifâza-i enfâs-ı hayât müsteâr etdiler.

Bu mu'cize-i bâhire-i Mesîhiyye'ye terettüb eden netâyic-i ahvâl-i küf-fârda vetîre-i rivâyet kesb-i inşî'âb edip alâ rivâyetin; bu misillü hilâf-ı imkân-ı âdî asâr-ı hârikadan nâşî mir'ât-ı hâtır-ı melikden gubâr-ı inkâr zâil ve nicelerin karîha-i selimesi nehc-i müstakîm-i hakka mâil olarak kusûr-i küfr ü işrâk üzere musırr olan eşirrâ-yı bî-bâk sayha-i hevl-nâk ile helâk olmuşlardır. Ve alâ rivâyetin; melik-i cebbâr rusûl-i Mesîh'i unf-i tîg-i hayf etmek üzere ısrâr etmesiyle zümre-i müşrikîn bi-esrihim sayha-i Cibrîl-i Emîn ile mazhar-ı kahr u demâr oldular.³

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَيُسَمَّى الْأَوَّلُ «ابْتِدَائِيًّا»، وَالثَّانِي «طَلَبِيًّا»، وَالثَّلَاثُ «إِنْكَارِيًّا»، وَإِخْرَاجُ الْكَلَامِ عَلَيْهَا إِخْرَاجًا عَلَى مُقْتَضَى الظَّاهِرِ)⁴

Ve zikrolunan aksâm-ı haberden kısım-ı evvele ya'nî hükümden hâlî-i zihn olan muhâtaba tevcih olunan habere “ibtidâî” ve sâniye ya'nî cevâb-ı mütereddide “talebî” ve sâlise ya'nî cevâb-ı münkire “inkârî” ve kelâmın bu vücûh üzere ihrâcına ya'nî evvelde te'kîdden hulüvvüyle sâniye istihsânen ve sâlisde bi-hasebî'l-inkâr vücûben te'kîd ü takviyesine “ihrâc-ül-kelâm alâ muktezâ'z-zâhir” tesmiye olunur. Evvele “ibtidâî” tesmiyesi taleb veyâ inkâr-ı muhâtabdan bir şey' ile mesbûk olmadığına mübtenîdir.

1 Her şeyi yaratan ve ortağı olmayan Allah!

2 Dilediğini yapar ve murad ettiği şekilde hüküm verir.

3 Krş: Beydâvî, *Envâr-ü-Tenzil*, II, 279.

4 Bu üç durumdan ilkinde *ibtidâî haber*, ikincisine *talebî haber*, üçüncüsüne ise *inkârî haber* adı verilir ve haber cümlelerini bu üç tarzın gereğine göre kurmak, kelâmı muktezâ-yı zâhire göre kurmak demektir.

Muktezâ-yı Zâhir-Muktezâ-yı Hâl

Muktezâ-yı zâhir muktezâ-yı hâlden ehass olup zîrâ muktezâ-yı zâhir muktezâ-yı zâhir-i hâl ma'nâsına olarak muktezâ-yı hâlden ehass olmasıyla her bir muktezâ-yı zâhir muktezâ-yı hâl olup lâkin her bir muktezâ-yı hâl muktezâ-yı zâhir değildir. Nitekim hilâf-ı muktezâ-yı zâhir üzere ihrâc olunan ba'zı kelâm bu nev'den olup meselâ kıyâm-ı Zeyd'i münkir bulunan kimse gayr-ı münkir gibi addolunarak bilâ te'kid¹ (زَيْدٌ قَائِمٌ) denilmek muvâfik-ı muktezâ-yı hâl ve muhâlif-i muktezâ-yı zâhirdir. Zîrâ zâhir-i hâl muhâtabın münkir bulunmasına mebnî te'kid iktizâ eder.

Suâl olunursa ki: "Muktezâ-yı zâhir muktezâ-yı hâlden ehassdır," denilmek ne vechile sahîh olabilir ki vücûd-i muktezâ-yı hâl ile berâber muktezâ-yı zâhir bulunmadığı gibi bunun aksi dahi vâki' olur. Şöyle ki meselâ münkiri gayr-ı münkir gibi addeyleyerek bununla berâber kelâmın te'kidıyla (إِنَّ زَيْدًا لَقَائِمٌ)² denilse zâhir-i hâl olan inkâr-ı muhâtab te'kid iktizâ edeceği cihetle kelâm muktezâ-yı zâhire muvâfik olur. Lâkin hâl ya'nî kelâm-ı mezkûrun inkârdan hulüvv iddiâsı terk-i te'kidi muktazi olması cihetle muktezâ-yı hâle muhâlif olarak bu hâlde muktezâ-yı zâhire muvâfik ve muktezâ-yı hâle mübâyin kelâmın vücûdu tahakkuk edip lâkin i'tibâr-ı fushâda kelâmdan bu kısmın adem-i vürûdu muktezâ-yı hâle adem-i mutâbakatiyle belîğ olmadığına mebnîdir, denilir. Bu sûrette muktezâ-yı hâl ile muktezâ-yı zâhir beyninde, beyân olunduğu vechile umûm-i mutlak olmayıp belki umûm ve husûs min vech olmuş olur.

Cevâbında deriz ki: Kelâm-ı mezkûrun vefk-ı muktezâ-yı hâl üzere olmadığını teslîm etmeyiz. Zîrâ kelâm-ı mezkûrde terk-i te'kidi muktazi olan bi-hasebi gayri'z-zâhir hâl olup mutlakan hâl değildir. Ve hâssın intifâsı âmmın intifâsını mûcib olmadığı cihetle kelâmın bi-hasebi gayri'z-zâhir hilâf-ı muktezâ-yı hâl üzere olmasından, mutlakan hilâf-ı muktezâ-yı hâl üzere olması lâzım gelmez. Şununla berâber ki inkârı lâ inkâr gibi kılıp ba'dehû kelâmı te'kidde bir ma'nâ ve vech yokdur. Zîrâ mütekellimin inkâr ve adem-i inkârı i'tibârı kelâmda olan te'kid ve terk-i te'kid ile ma'lûm olmaklığı münhasırdır.

1 Zeyd ayaktadır.

2 Vallâhi Zeyd ayakta.

Hilâf-ı Muktezâ-yı Zâhir

قَالَ رَحْمَهُ اللَّهُ: (وَكَثِيرًا مَا يُخْرَجُ الْكَلَامُ عَلَى خِلَافِهِ، فَيَجْعَلُ غَيْرَ السَّائِلِ كَالسَّائِلِ إِذَا قَدِمَ إِلَيْهِ مَا يُلَوِّحُ لَهُ بِالْخَبَرِ فَيَسْتَشْرِفُ لَهُ اسْتِشْرَافَ الْمُتَرَدِّدِ الطَّالِبِ، نَحْوُ: ﴿وَلَا تُخَاطِبْنِي فِي الَّذِينَ ظَلَمُوا إِنَّهُمْ مُعْرِفُونَ﴾)¹

(كَثِيرًا مَا) zarf veyâ masdariyyet üzere mansûb olup (حِينَ كَثِيرًا) veyâhûd (إِخْرَاجًا كَثِيرًا) mefhûmundadır. Ve kesretten murâd fî nefsihî kesret olup mukâbili olan muktezâ-yı zâhire izâfe ile değildir. Bu sûretde ihrâc alâ mukteza'z-zâhir bundan kalîl olmak lâzım gelmez. (اسْتِشْرَافٌ), bir kimse re'sini kaldırıp bir şey'e nazar ettiği hâlde şemsden istızlâl edercesine keffini fevk-ı hâcibine vaz' eylese (اسْتَشْرَفَ الشَّيْءَ) deyü îrâd eyledikleri kelâm-dandır. Ya'nî çok kerre vâki' olur ki kelâm muktezâ-yı zâhirin hilâfı üzere ihrâc olunarak gayr-ı sâil sâil gibi ya'nî ma'rifet-i mazmûn-i cümleye tâlib menzilesinde addolunup muhâtab-ı sâile îrâd olunduğu vechile arz u îrâd olunur. Bu da ol vaktde olur ki sâil olmayan kimseye ibtidâen habere [78] telvîh u işâret edecek bir kelâm takdîm olunmasıyla tâlib-i mütereddidin istiştirâf u intizârı gibi habere muntazır olur. Ya'nî ibtidâ-yı kelâmda takdîm ü îrâd olunan mülevvihîn muhâtaba hâl-i tereddüd ü su'âlî iksâ ve cevâba istiştirâf u intizârı iktizâ etmek şânından bulunması hasebiyle hakîkaten sâil-i mütereddid hükmünde addolunarak alâ hilâfı mukteza'z-zâhir muhâtab-ı sâile cevâb sûretinde îrâd olunur.

Meselâ Cenâb-ı Bârî, Hazret-i Neciyyullah'ı² ﴿وَاصْنَعِ الْفُلْكَ﴾ misâl-i vâcibü'l-ımtisâli mücebi mübâşeret-i hidmet-i i'mâl-i seffine ile nâmzed ü me'mûr ve ba'dehû şîrzime-i şerr u şûr olan kavm-i hidâyet-mehcûru haklarında istinzâl-i bârân-ı rahmet ve istigâse-i zülâl-i afv u mağfiretten nehy ile ber-mantûk-ı nass-ı celîl-i³ ﴿وَلَا تُخَاطِبْنِي فِي الَّذِينَ ظَلَمُوا﴾, ruhsat-ı istidfâ'-ı azâbdan mehcûr buyurmalarıyla işbu ﴿وَلَا تُخَاطِبْنِي﴾ kavli-şerîfi ﴿إِنَّهُمْ مُعْرِفُونَ﴾ kelâm-ı mesbûkuna inzımâm ile ﴿وَاصْنَعِ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا﴾ hükm-i

1 Çoğu zaman kelâmın muktezâ-yı zâhire aykırı bir şekilde kurulduğu görülür. Bu çerçevede, meselâ soru sorma niyeti olmayan bir kişi soru sormak isteyen kişi gibi değerlendirilir. Bu da asıl konuya geçmeden, onun zihninde soru işareti uyandıracak bazı ön bilgilerin verilmesi veya imâ edilmesiyle olur. Sonuç olarak, muhatap konuyla ilgili tereddüdü bulunup onu netleştirmeyi talep eden kimse gibi bir an önce işin hakikatini öğrenmek ister. Örnek: "Bu zalimler için bana yalvarma, çünkü onlar boğulacaklar." (Hûd 11/37)

2 "Gemiye inşa et." (Hûd 11/37)

3 "Bu zalimler için bana yalvarma, (çünkü onlar boğulacaklar)." (Hûd 11/37)

celiline işâreti havîdir. Zîrâ vesîle-i necât-ı garak olan sun'-i sefine ile me'mûriyyetlerine kavmi hakkında duâ vü istişfâ'dan nehy ü irtidâ'larının telâhuku azâb-ı garak ile hükme mülevvih u müşîr olmakdan nâşî makâm-ı kavm-i mezkûrun azâb-ı işrâk ile mahkûmun aleyh olup olmadıklarında muhâtab olan Hazret-i Neciyyullâh'ın mülevveha nazaran tereddüdü makâmı olarak tâlib ü sâil menzilesine tenzîl ile müekkedden ﴿إِنَّهُمْ مُعْرِفُونَ﴾ buyurulup işrâk ile mahkûmun aleyh oldukları ihbâr olundu.

Ve “telvîh-i haber” ile murâd nefs-i müteyakkız u müteheyyi' ve fehmi mütesâri'in bi-husûsihî haber-i mezkûrde tereddüd ü talebe kesb-i takarubunu dâî olacak sûretde cins-i habere kelâm-ı mukaddemde işâret-i hafiyenin vücûdu olup bi-husûsihî habere işâret ma'nâsına değıldir. el-Hâsıl, nazm-ı mezkûrde azâb-ı işrâka işâret olunduğı gibi her bir mahalde husûs-i habere telvîh lâzım olmayıp cins-i habere telvîh kâfidir.

Ve nazm-ı celilde Hazret-i Yûsuf aleyhisselâmdan hikâyeten: ﴿وَمَا أُبْرِي﴾¹ ﴿وَمَا أُبْرِي﴾ kavli-i şerîfi de bu kabîldendir. Zîrâ ﴿وَمَا أُبْرِي﴾ ya'nî “Mür'et-i nefsimi hasbel-beşeriyye gubâr-ı mesâvîden tezkiye vü tenzîh etmem,” buyurdıklarında “Ne vechile adem-i tezkiyeleri mutasavver olur ki nefs-i nefis-i risâlet-penâhîleri mutmainne ve tâhiredir?” deyü hâtır-ı muhâtaba ârıza-i hayreti dâî olmasıyla bilâ ismet-i ilâhiyye cemî'-i nüfûs-i beşeriyye mesâvî vü şehvât ile emmâre olduğunu beyân için ﴿إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ﴾ buyurup hayret-i muhâtab izâle ve kelâm-ı evvelde olan telvîh sebebiyle bu haberde vukûu iktizâ eden tereddüd-i muhâtabdan için “inne” ile te'kid olundu.

Ve kezâlik Nebî aleyhisselâma tevcîh buyurulan ﴿صَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ﴾² hitâb-ı müstetâbı dahi bu kabîlden olarak Nebî aleyhisselâm rahm u salât ile me'mûr olup ﴿صَلِّ عَلَيْهِمْ﴾ buyurulması cins-i haberi ya'nî Nebî aleyhisselâmın salâtında olan nef' u hayrı mülevvih olmasıyla bi-tarîki't-te'kid ﴿إِنَّ صَلَاتَكَ﴾ buyuruldu.

1 “Gerçi ben, (bu sözlerle) kendimi temize çıkarıyor değilim. Çünkü nefis (insanı) daima kötülüğe çağırır.” (Yûsuf 12/53)

2 “Onlar için dua et. Çünkü senin duan onlar için huzur kaynağıdır.” (et-Tevbe 9/103)

Ve kezâlik ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ﴾¹ kavli-i şerîfi dahi ﴿اتَّقُوا رَبَّكُمُ﴾ kavli-i şerîfiyle mücib-i mazarrât-ı uhreviyye olacak ef'âlden nefislerini hıfz u tevakkî ile sudûr-i emr-i ilâhî âhiretde a'mâl üzerine terettüb-i ukûbeti mülevvih ve zelzele-i sâat -ki kıyâm-ı kıyâmetde bürûz olacak ehvâlden ibâretidir- cümle-i ukûbetden olmasıyla telvîhde duhûlü vâzihdir. Ve sâir evâmîr u nevâhîden sonra îrâd buyurulan kelimât-ı mübeşşire ve münzire dahi bu kabîlden olup mevâki'-i kesîre-i Kur'ân'da vürûdu müstağnî-i beyândır.

Musarrahât-ı Şeyh'dendir ki bu makâmâtda ityân olunan “inne” kelimesi kelâm-ı sâbıkı tashîh ve anınçün îrâd-ı hüccet ve vech-i fâideyi beyân u tavzîh içündür. Nitekim “fâ” kelimesi kelâm-ı sâbıkı tashîh edip ve medhûlü kelâm-ı sâbıkı beyyine ve burhân menzilesinde ve sâbık için semere ve netîce tarîkasında olduğunu ifâde eylediği misillü bu makâmâtda “inne” kelimesi dahi “fâ” gibi ma'nâ-yı mezkûru ifâde eder.²

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَعَبْرَةُ الْمُنْكَرِ كَالْمُنْكَرِ إِذَا لَاحَ عَلَيْهِ شَيْءٌ مِنْ أَمَارَاتِ الْإِنْكَارِ، نَحْوُ: جَاءَ شَقِيقٌ عَارِضًا رُمَحَهُ إِنَّ بَنِي عَمِّكَ فِيهِمْ رِمَاحٌ)³

Mâkabl-i ibârede mesbûk olan (عَبْرَةُ السَّائِلِ) lafzına ma'tûfdur. Ya'nî kelâmın hilâf-ı muktezâ-yı zâhir üzerine ihrâcı, gayr-ı münkir münkir gibi add ü i'tibâr kılınmasıyla da olur. Bu da gayr-ı münkir üzerinde emârât-ı inkârdan bir emâre ve alâmet lâyih u zâhir olduğu [79] hinde icrâ olunur. Meselâ Hacl bin Nadle'nin beyt-i mezkûrde (إِنَّ بَنِي عَمِّكَ فِيهِمْ رِمَاحٌ) kavlini “inne” ile te'kîdi bu i'tibâra mebnîdir.

(شَقِيقٌ) bir şahsın ismi olup (جَاءَ عَارِضًا رُمَحَهُ) cümle-i hâliyyesi, merkûmun rumhunu urzu üzere vaz' ederek mecîni ifâde eder. (عَرَضَ الْعُودَ عَلَى) (عَرَضَ السَّيْفَ عَلَى الْفُحْذِ) ve (الْإِنَاءِ) derler; “Înâ üzere haşebeyi ve fahz üzere seyfi urzuna vaz' eyledi,” demekdir ki meselâ kabzası cânib-i yemînde ve ucu taraf-ı yesârda olarak fahzi üzere vaz' olunmaktan ibâretidir. İmdi

1 “Ey insanlar! Rabbinize karşı sorumluluk bilinci taşıyın. Çünkü kıyametin sarsıntısı gerçekten korkunç olacak.” (el-Hacc 22/1)

2 Krş: Cürcânî, *Delâilü'l-'câz*, s. 273.

3 Söyleneninde inkâr etmeyen bir muhatap, inkâr emareleri taşımaya başladığında, inkâr ediyormuş gibi değerlendirilir. Örnek: “Şakik (silahına güvenip bizi hiç ciddiye almadan) mızrağını yan koyarak karşımıza geldi. (Bilesin ki ey Şakik! Sende bir mızrak varsa) amcaoğullarında mızraklar var. (Serî) Beyit için bkz. Abbâsî, *Me'âbidü'r-Tensîs*, I, 73.

Şakik, benî amminde rimâh olduğunu münkir olmayıp lâkin hâl-i düşme-
ne iltifât ve harbe teheyü' etmeksizin bî-pervâ rumhunu urzu üzere vaz'
ederek gelmesi, benî amminde rumh olmayıp belki cümlesini silâhdan hâlî
zann u i'tikâd etmesine emâre olmasıyla vücûd-i eslihayı münkir menzile-
sine tenzîl ve mısırâ-ı evvelde olan tarîk-ı gaybetden hitâba iltifât ile “inne”
ile te'kîd olunarak (إِنَّ بَنِي عَمَّكَ فِيهِمْ رِمَاحٌ) denilip düşmanları olan benî am-
minde rimâhın vücûdunu ihbâr ile sûret-i tegâfûl ve adem-i mübâlâtdan
red' u îkâza işâret olundu.

Nazm-ı celilde ¹ ﴿ثُمَّ إِنَّكُمْ بَعْدَ ذَلِكَ لَمَيْتُونَ﴾ kavlı-i şerîfinde “inne” ve “lâm”
ile te'kîd dahi bu kabildendir. Zirâ onların mevtleri kâbil-i inkâr değilse de
gafletde temâdileri ve mevtten sonra lâzım olacak hüsn-i a'mâlden i'râzları
mevti inkâr emârâtından olmasıyla ﴿ثُمَّ... لَمَيْتُونَ﴾ buyuruldu.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالْمُنْكَرُ كَغَيْرِ الْمُنْكَرِ إِذَا كَانَ مَعَهُ مَا إِنْ تَأَمَّلَهُ اذْتَدَع)²

Kelâm hilâf-ı muktezâ-yı zâhir üzerine ihrâc olunarak gayr-ı münkir
münkir gibi addolunduğu gibi bi'l-aks münkir dahi gayr-ı münkir gibi kı-
lınıp muktezâ-yı zâhir te'kîd-i kelâmı muktazî iken bilâ te'kîd îrâd olunur.
Bu da münkir ile berâber teemmül ü mütâlaası inkârdan mûcib-i rücû' u
irtidâ' olacak delâil ü şevâhidden bir şey'in vücûdu hinde olur. Ve o şey'in
münkir ile ma'nâ-yı keynûneti, münkirin ma'lûmu olmak veyâhûd indin-
de mahsûs bulunmaktan ibâretidir. Meselâ münkir-i İslâm olan kimseye
min gayr-i te'kîd (إِلَّا سَلَامٌ حَقٌّ)³ dersin. Zirâ münkir-i mezbûr indinde nü-
büvvet-i Hazret-i risâlet-penâhiye delâlet edecek delâil-i kâtıa ve berâhîn-i
sâtıa mevcûd olup lâkin inkârdan adem-i irtidâ'ı delâil-i mezkûrede teem-
mül ve ta'mîk-ı efkâr etmemesinden neş'et eyler. Ve Musannif'in işbu (إِذَا
(إِذَا) kavlinin hallinde vücûh-i müte'assife olup îrâdı fâideden
âzâdedir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (نَحْوُ: ﴿لَا رَيْبَ فِيهِ﴾)⁴

- 1 “Sonra mutlaka ölüp (kabre gireceksiniz.)” (el-Mü'minûn 23/15)
- 2 Söylenenî aslında açıkça inkâr eden bir muhatap da delilleri dikkatlice incelemesi durumunda inkârın-
dan kesinlikle vazgeçeceği öngörüldüğü için inkâr etmiyormuş gibi değerlendirilir (ve söz kendisine,
pekiştirilmeden iletilir.)
- 3 İslam haktır.
- 4 Örnek: “Kendisinde hiç şüphe yoktur.” (el-Bakara 2/2)

Zâhir-i ibâre, nazm-ı mezkûr, saded-i beyânda olduğumuz mazmûn-i haberi münkir olan kimsenin gayr-ı münkir menzilesine tenzîliyle min gayr-i te'kîd îrâd olunan kelâm emsilesinden olmasını iktizâ eder.

Suâl olunursa ki: Bu temsîl iki vechile adem-i sıhhate karîbdir. Vech-i evvel budur ki Kur'ân-ı Kerîm'de şekk ü irtiyâba mütecâsir olan eşhâs-ı muânidîn-i bî-dînin kesret üzere vücûdu emr-i ma'lûm olmasıyla te'kîd-den kat'-ı nazar Kur'ân-ı Mübîn'den bi'l-küllüyye nefy-i rayb ile hüküm bile sahîh olamaz. Vech-i sâni, bahs-i fasl ü vaslde ﴿لَا رَيْبَ فِيهِ﴾ lafz-ı şerîfi (رَيْدٌ قَائِمٌ زَيْدٌ قَائِمٌ)² kavliyyün te'kîd olduğu mezkûr olmasıyla¹ ﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ﴾ gibi tekrâr ile te'kîd-i hüküm kabîlinden ve her ne kadar evvel müekked ve sâni müekkid olduğu ma'rûf ise de ittihâd-ı mazmûnları cihetle her birerleri âharını te'kîd eylediği vâzihadan olmasıyla kelâm muktezâ-yı zâhir üzere müekked olmuş olur. Bu sûretde maksûd-i Musannif “Nazm-ı mezkûr, münkiri gayr-ı münkir menzilesine tenzîl emsilesindedir,” demek olmayıp belki “Kur'ân-ı Mübîn'den raybı izâle edecek delâile mebnî rayb lâ rayb gibi kılınıp hattâ ki kesret-i mürtâbîn ile berâber bi'l-küllüyye rayb nefy olunarak ﴿لَا رَيْبَ فِيهِ﴾ buyurulduğu misillü inkâr-ı münkir dahi inkârı izâle edecek şey'e i'timâden lâ inkâr gibi kılınıp te'kîdi terk olunur,” demek olarak nazm-ı mezkûr, bir şey'in vücûdunu, anı izâle edecek şey'e i'timâd ü ta'vile mebnî ademi menzilesine tenzîl olmak da mâ-nahnu fihimiz için nazîr olmuş olur.

Vech-i evvelden cevâbda deriz ki: Kesret-i mürtâbîn ile berâber alâ sebîl-i istiğrâk nazm-ı mezkûrde rayb ü şekkin nefyi iki vechile te'vîl olunmuşdur ki evvel, vech-i sâni-i suâlde zikrolunduğu üzere müzîl-i rayb olan şey'e i'timâden rayb, lâ rayb gibi kılınmasıdır. Bu takdîrde sıhhat-i hüküm ve te'kîd mahall-i rayb ü iştibâh olmayıp fakat mâ-nahnu fihimize misâl olmaz. Te'vîl-i sâni, takrîr-gerde-i [80] Allâme-i Zemaşerî olduğu üzere “Kur'ân-ı Kerîm'den nefy-i rayb, vâhid Kur'ân'da rayb etmez,' ma'nâsına olmayıp belki 'Kur'ân-ı Mübîn vuzûh-i delâlet ve sutû'-i burhândan bir haysiyyete mülâbisdir ki anda bir kimse için irtiyâb etmek ve min indilâh olmasında şekk ü tereddüd eylemek lâyük u revâ olmamasıyla mahall-i

1 “İşte bu kitap...” (el-Bakara 2/2)

2 Zeyd ayaktadır, Zeyd ayaktadır.

vukû'-i irtiyâb değildir,¹ demek olup ve bu hüküm hükm-i sahîhdir. Lâkin ehl-i şakâdan cem'-i kesîrin inkârı mazmûn-i haberin te'kîdi cihetine dâ'î olup fakat eğer Kur'ân-ı Mübîn da'vâ-yı nübüvveti berâhîn-i kâtîa ve mu'cizât-ı bâhire ile müdellel ü müberhen olan Peygamber-i zî-şânın min kibelillâhi teâlâ ityân buyurduğu kelâm-ı mu'ciz olduğunu teemmül etseler izâle-i gubâr-ı imtirâ vü inkâra medâr-ı ekmel olacağından işbu delâil-i sâtianın vücûdundan nâşî zümre-i mürtâbîn-i muânidîn gayr-ı münkir mesâbede addolundukları cihetle terk-i te'kîd ile ﴿لَا رَبَّ فِيهِ﴾ buyurulmuşdur. Bu te'vîl üzere nazm-ı mezkûr mâ-nahnu fihimizden olur.

Ve vech-i sâniiden cevâbda deriz ki: Fasl ü vasl bahsinde zikrolunan nazm-ı mezkûr emsile-i te'kîd-i ma'nevîden ² (أَعَجَبَنِي زَيْدٌ نَفْسُهُ) kavlinde olan (نَفْسُهُ) vezânında olup garaz sehv ü tecevvüz tevehhümünü def'dir, demek olmasıyla hükmü müekkid olan tekrâr ile te'kîd kabîlinden olmaz. Lâkin *Delâil-i İ'câz*'da “﴿لَا رَبَّ فِيهِ﴾ kavli-i şerîfi ﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ﴾ için beyân u te'kîd ve ziyâde-i tesbît olarak ³ (هُوَ ذَلِكَ الْكِتَابُ هُوَ ذَلِكَ الْكِتَابُ) menzilesindedir,⁴ deyü Şeyh'in beyânı, suâl-i mezkûru müeyyiddir.

Bi-tarîki'l-istifsâr suâl olunursa ki: Sâhib-i *Miftâh* kelâmın lâ alâ muktezâ'z-zâhir ihrâcî ilm-i beyânda “kinâye” ile tesmiye kılındığını beyân edip⁵ kinâye ise melzûma intikâl için bir şey'in lâzımını zikrden ibâret olmasıyla bu sûretde kelâmı hilâf-ı muktezâ-yı zâhir üzere ihrâca “kinâye” itlâkında vech nedir?

Beyân-ı vechinde deriz ki: Bir kelâmın bi-hasebi'z-zâhir münâsib olmadığı makâmda îrâd olunması, o makâm ve hâl-i mütehakkık zâhir-i kelâmın mutâbık olduğu hâl ve makâm-ı münâsib menzilesine tenzîl ile o makâm-ı mütehakkıka münâsib olan i'tibârâtı kelâmda i'tibâr etmekden kinâyedir. Zirâ makâm-ı mütehakkıkı makâm-ı mukadder menzilesine tenzîl ile evvele münâsib olan i'tibârâtı mutâbık-ı sâni olan kelâmda i'tibâr bir ma'nâdır ki bu ma'nâ kelâmın makâm-ı mütehakkıka mutâbık vech ile ya'nî te'kîd ve terk-i te'kîd gibi keyfiyyet-i mahsûsayı iştimâli sûretiyle

- 1 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I, 43-44.
- 2 Zeyd'in bizzat kendisini beğendim.
- 3 O bu kitaptır, o bu kitaptır.
- 4 Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 227.
- 5 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 263.

îrâdını istilzâm ederek bundan ma'nâ-yı mezkûre intikâl olunur. Şöyle ki; kelâmı bi-hasebî'z-zâhir makâm-ı mütehakkıka münâsib vechile îrâddan melzûmu olan tenzîl ü i'tibâra ya'nî makâm-ı mütehakkık makâm-ı mukadder menzilesine tenzîl ve evvele münâsib olan i'tibârât sânde i'tibâr olunduğuna delâlet olunur. Ve ma'nâ-yı kinâye de budur. Meselâ, münkir-i İslâm olan kimseye te'kîdden mücerred olarak ¹(الْإِسْلَامُ حَقٌّ) denilmek müzîl-i inkâr olan delâile i'timâden münkir-i merkûmun inkârını lâ inkâr gibi kılıp hâlî zihn olan kimse menzilesine tenzîl etmekden kinâyedir. Zîrâ münkir ile olan kelâmın terk-i te'kîd üzere müştemil olarak hâlî zihn ile olan kelâm mesâkına sevk olunması, kendisinden ma'nâ-yı mezkûre ya'nî müzîl-i inkâr olan delâile i'timâden hulüvv-i iddiâi vesâtatiyle inkâr lâ inkâr gibi kılınmasına intikâl olunan şey'dendir. Ve bu kelâmın nazîri Sâhib-i *Lübâb*'ın:

فِي الْمَهْدِ يُنْطِقُ عَنْ سَعَادَةِ جَدِّهِ أَثْرُ النَّجَابَةِ سَاطِعُ الْبُرْهَانِ²

kavlinde zikrelediği kelâmın nazîridir. Şöyle ki (أَثْرُ النَّجَابَةِ سَاطِعُ الْبُرْهَانِ) kavli cümle-i müste'nefe olup memdûh henüz gehvârede sabî-i radî' olmasıyla saâdet-i cedd ü tâliinden haber vermesi ne sûretle mutasavver olduğu suâl-i mukadderine cevâb olarak lâkin hakîkaten suâl mütehakkık olmasıyla alâ hilâfî mukteza'z-zâhir ihrâc u ityân olunmuşdur. Ve bu ihrâc ³(فِي الْمَهْدِ يُنْطِقُ) hükmünde olan garâbet ü nedretden nâşî bâdî-i re'ye sıdkı zihn-i sâmia lâyih olmayıp beyân-ı sıdk u keyfiyyetinde suâl-i sâmia mess-i ihtiyâc etdiren bir kelâm olduğunu ifâdeden kinâyedir. Binâen alâ zâlik sâmi'-i gayr-ı sâil ile olan kelâm-ı mezkûr keyfiyyet-i beyânına istişrâf ve sutû'-i burhânına intizâr eden sâil ile olan kelâm mesâkında sevk olunmuşdur. Mâba'd-i beyt:

إِنَّ الْهِلَالَ إِذَا رَأَيْتَ نُمُوهُ أَيَقْنَتَ بَدْرًا مِنْهُ فِي اللَّمَعَانِ⁴

olup mazmûn-i beyt-i evvele burhândır ki müfâdı, hilâlin yevmen fe-yevmen nümüvv ve tezâyüd-i işrâk u lemeânını rü'yet derece-i bedre irtikâsını

1 İslâm haktır.

2 Daha beşikteyken, bahtının açıklığını anlatıyor; (beşikte bebek konuşur mu deme,) asâletin izleri inan üzerinde parlıyor. (Kâmil)

3 Beşikte konuşuyor.

4 Hilâlin peyderpey gelişimini görünce, onun çok geçmeden bir dolunaya dönüşeceğinden hiç şüphe etmezsin. (Kâmil)

[81] ikâna illet olmasıyla terakkiyât-ı ikbâl-i memdûha istidlâldir. Ve çünki i'tibârât-ı sâbika için mesrûd olan emsileden ﴿لَا رَبِّبَ فِيهِ﴾ misâlinden mâadâsı isbât kabîlinden olmasına nazaran i'tibârât-ı mezkûrenin kelâm-ı müsbete tahsîsi tevehhümünü def için Musannif rahimehullâh buyururlar ki:

(وَهَكَذَا اغْتِبَارَاتُ النَّفِيِّ)¹

Ya'nî suver-i nefyde olan i'tibârât dahi suver-i isbâtda zikr u ityân olunan i'tibârât gibi olup şöyle ki kelâm-ı müsbetde olduğu misillü nefyde dahi haber-i ibtidâide müekkidâtdan tecrîd ve talebîde istihsânen bir müekkid ile takviye ve inkârîde bi-hasebi'l-inkâr vücûben te'kid olunur. Em-silesi zâhirdir. Ve kezâlik kelâm-ı menfi hilâf-ı muktezâ-yı zâhir üzerine ihrâc olunur.

Hasâis-i İnne

Ve setîr olmaya ki “inne” kelimesinin te'kid-i hükümde fâidesi nefy-i şekk veyâhûd redd-i inkâra münhasır olmayıp ve her bir kelâm-ı müekkedden garaz inkâr-ı muhakkak veyâ mukadderi redd olmak ve kezâlik mücerred ani't-te'kid olan kelâmda muhâtab hâlî zihn bulunmak vâcib değildir. Bu mebhase dâir olarak cümle-i tahkîkât-ı Şeyh'dendir ki: Ba'zı kerre “inne” kelimesi hâl-i muhâtab manzûr olmayarak fakat mütekellimin vâki' olan bir emrin vukûunu istib'âddan nâşî gayr-ı vâki' zannetmesine delâlet için olur. Meselâ, muhâtabın müşâhed ü mesmûu olan bir şey'e (إِنَّهُ كَانَ مِنَ الْأَمْرِ مَا تَرَى) ya'nî “Meşhûdun olan emr vâki' oldu,” dersin. Murâd, emr-i müsteb'adü'l-vukû'-i mezkûrun kendi zannı gibi olmayıp vukû' bulduğunu ityândır. Ve (أَحْسَنْتُ إِلَىٰ فُلَانٍ ثُمَّ إِنَّهُ فَعَلَ جَزَائِي مَا تَرَى)² dersin. Murâd, mukâbil-i ihsânda zuhûr eden isâeti istib'âddır. Ve nazm-ı celîlde ﴿رَبِّ إِنِّ قَوْمِي كَذَّبُون﴾⁴ ve ﴿رَبِّ إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنثَىٰ﴾³ kavl-i şerîfleri de bu kabîldendir.⁵ el-Hâsıl mütekellim, hilâf-ı zannı üzere vâki' olan bir şey'in

1 Bütün bunlar (yani sözün muktezâ-yı zâhire göre veya ona aykırı olarak kurgulanması durumu,) olumsuz cümleler için de geçerlidir.

2 Falana iyilik ettim, karşılığında bak bana neler etti!

3 “Rabbim, ben bir kız çocuğu dünyaya getirdim.” (Âl-i İmrân 3/36)

4 “Rabbim, işte (görüyorsun) kavmim beni yalanladı.” (eş-Şuarâ 26/117)

5 Cürçânî, *Delâilü'l-İcâz*, s. 327.

istib'âd-ı vukūunu, kelâmına “inne” kelimesini idhâl ile takrîr eder ve bunda hâl-i muhâtab aslâ manzûr değildir. Ve bu istib'âddan tahazzün ü tahassür ve tevbîh ve sâir makâma münâsib şey'ler tevellüd eyler. Ve “İnne kelimesi inşâen tahassür ü tahazzün içündür,” deyü beyân etdikleri mahallerde murâd bu ma'na olup yoksa “İnşâen tahassür ü tahazzüne mevzû'dur,” demek değildir. Zîrâ inşâât “inne” ile te'kid olunmaz.¹

Ve “inne” kelimesinin hasâisindendir ki zamîr-i şân için “inne” kelimesiyle olan hüsn bi-dûn-i “inne” hâsıl olmayıp belki ba'zı mevâzi'de ya'nî cümle-i müfessere şartıyye veyâhûd fi'liyye olduğu vaktde bi-dûn-i “inne” sahîh olmaz. Ve buna delîl kelâm-ı fushâyı tettebbu' u istikrâdır. Nitekim ﴿إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ﴾² ve ﴿...أَنَّهُ مَنْ عَمِلَ مِنْكُمْ سُوءًا﴾³ ve ﴿إِنَّهُ مَنْ يَتَّقِ وَيُصْبِرْ﴾⁴ kavli-i şerîflerinde vâki'dir.⁵

Ve hasâis-i “inne”den birisi de kendisinde ma'nâ-yı fi'l olduğu cihetle nekreyi mübtedâ makâmında olmak salâhiyyetine tehyie etmesidir. [Selm bin Rebî'a nâm] şâirin:

إِنَّ سُوءًا وَنَشْوَةً وَحَبَبَ الْبَازِلِ الْأُمُونِ⁶

kavlinde olduğu gibi.⁷ Tamâm-ı beyt:

هِيَ لَذَّةُ الْعَيْشِ وَالْفَتَى لِلدَّهْرِ وَالِدَّهْرِ ذُو فُنُونِ⁸

olup işbu beyt-i sânide (هِيَ لَذَّةُ الْعَيْشِ), (إِنَّ سُوءًا), kavlinden haberdir. (سُوءًا) biryân ü kebâb ve (نَشْوَةً) sekr ve (حَبَبٌ) bir nev'-i adv ma'nâlarına olup “bâzil-i emûn”dan murâd, sinni mertebe-i tâsiaya resîde olup havf-ı za'fdan emîn, kuvâsi metîn olan nâkadır.

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 271.

2 “Her kim (kötülüklerden) sakınır ve sabretmesini bilirse...” (Yûsuf 12/90)

3 “İçinizden her kim bir kötülük işlese...” (el-En'âm 6/54)

4 “Gerçek şu ki kâfirler aslâ kurtuluşa eremeyecekler!” (el-Mü'minûn 23/117)

5 Cürcânî, *Delâilü'l-İcâz*, s. 317.

6 Kebap, şarap, bir de güven veren deve, güçlü mü güçlü; (işte budur hayata lezzet katan üçlü!) (Muhalla' Basît) Beyit için bkz. Ebû Temmâm, *Dîvânü'l-Hamâse*, s. 208. Beytin vezni tartışmalı olup arûzun bahirlerine uymadığı da söylenir. bkz. Merzûkî, *Şerhu Dîvânî'l-Hamâse*, III, 799; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, s. 52.

7 Cürcânî, *Delâilü'l-İcâz*, s. 320.

8 Bunlardır hayata lezzet katan! Fakat ne çare ki insan zamanın esiri; zaman ise türlü türlü hilelerin sahibidir. (Muhalla' Basît)

Mefhûm-i Kelâm: Lahm-ı tarîden tabh olunan nakl-i kebâb ile neş'e-i şerâb-ı nâb ve kemâline resîde olmuş nâkadan adv ü pertâb esbâb-ı lezâiz-i ayş ü zindegânî olup lâkin ne çâre ki kâffe-i benî Âdem dehr-i sâhib-i fûnûnun hedef-i tîr-i hayfı olarak lezâiz-i dünyeviyyede bekâ gayr-ı mutasavverdir.

Ve nekira-i mevsûfenin “inne” ile hüsnü tezâyüd eder. Şâirin:

إِنَّ دَهْرًا يَلُفُّ شَمْلِي بِسُغْدَى لَزْمَانٌ يَهُمُّ بِالْإِحْسَانِ¹

kavli gibi.²

Hâsıl-ı Ma'nâ-yı Beyt: “Tahkîkan mahbûbe-i Su'dâ'nın firâkı sebebiyle olan hâl-i şeml ü tefrikamı leff ü cem' eden veyâhûd hâl-i şeml ü tefrikamı visâl-i Su'da ile leff ü cem' eyleyen zamân, hakkımda kasd-ı ihsân ve def-i nevâib-i hidsân etmiş olan bir zamân-ı saâdet-resândır,” demek olur.

Ve hasâis-i “inne”den biri de hazf-i haberdır. (إِنَّ مَالًا) ve (إِنَّ وَكَلْدًا) ve (إِنَّ زَيْدًا) ve (إِنَّ عَمْرًا) gibi. Zîrâ “inne”nin iskâtı hinde maa vücûdî'l-karîne hazf-i mezkûrün adem-i hüsnü bâriz ve fîkdân-ı karîne ile külliyyen gayr-ı câizdir. Nitekim hazf-i müsned bahsinde îzâh olunsa gerekdir.³ Ve kelâm-ı Şeyh bundan ibâretidir.

Ve ba'zı kerre mütekellim hükme mu'tekid olmadığından hüküm için inde'l-mütekellim vak' u i'tidâd olmadığı veyâhûd lafz-ı te'kid ile hüküm nezd-i muhâtabda râyic ü makbûl olmayıp lâkin terk-i te'kid hâlinde revâcı muhtemel [82] bulunduğu cihetle nefs-i mütekellim hükmün te'kidine müsâid olmayarak hükm-i münkirde ihtiyâr-ı terk-i te'kid olunur. Nitekim Sâhib-i *Keşşâf* قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا إِلَىٰ شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ⁴ kavli-i şerifinde hâme-güzâr-ı tahkîk olmuşdur ki münâfikünun mü'minîne tevcih-i hitâb eyledikleri ﴿آمَنَّا﴾ kavilleri akvâ vü evked-i kelâmeyne cedîr olmayıp cümle-i fi'liyye ile ityân olunmuşdur. Zîrâ münâfikünun ﴿آمَنَّا﴾ kavilleriyle iddiâları kendilerinden hudûs-i îmânda olması

1 Su'dâ'ya kavuşturarak beni içine düştüğüm melankoliden kurtaran zaman, kuşku yok ki iyiliğimi istemiş bir zamandır. (Haffî)

2 Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 320.

3 Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 321-322.

4 “İnananlarla karşılaştıkları zaman, ‘Biz de inanıyoruz’ derler. Fakat şeytanlarıyla baş başa kalınca ‘Aslında biz sizin yanınızdayız,’ derler.” (el-Bakara 2/14)

cümle-i fi'liyye iktizâ eylemiştir. Ve îmanda evhadiyyûn olarak ihvânlarından müfârakatlerini müddaî olmadıkları cihetle bilâ te'kîd ﴿آمَنَّا﴾ denilmiştir. Bu da ya iddiâ-i mezkûre tasaddî ederek lafz-ı tevkîd ü mübâlağa ile îrâda kendilerinde i'tikâd-ı îmandan bir bâ'is ü muharrik olmamasıyla nefisleri müsâid olmadığından veyâhûd her ne kadar lafz-ı te'kîd ile îrâd etseler de inde'l-mü'minîn râyic ü mu'teber olmayacağından içündür. Ve ammâ ihvân-ı şeyâtînleriyle nefislerinden yahûdiyyet üzere sebât ile ihbârda muhâtablarını ﴿إِنَّا مَعَكُمْ﴾ cümle-i ismiyye ve müekkedesiyle ityânları münâfikînin yahûdiyyet üzere ihbâr-ı sebâtlarıyla muhâtabada muhâtabûnun sıdk-ı rağbet ve fevr-i neşâtları olup münâfikînden bu ihbâr indlerinde râyic ü makbûl olmasıyla mazanne-i tahkîk ve “inne” ile tevkîde mahall-i hakîk olduğuyçündür.¹

Ve ba'ı kerre hüküm ma'lûm ve mu'tekad-i mütekellim olduğunu muhâtabın inkârına mebnî, hüküm te'kîd olunur. Meselâ ²(إِنَّكَ عَلِيمٌ كَامِلٌ) dersin ve nazm-ı celilde ³﴿قَالُوا نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ﴾ kavli-i şerîfi de bu kabîldendir. Ve haberi i'tikâdına muvâfıktır deyü iddiâ eden mütekellim-i âharın iddiâ-i mezkûrde kâzib olduğunu muhâtaba tenbîh murâd etdiğin sûretde her ne kadar muhâtab hükmü münkir değilse de müddeâ-yı mütekellim-i âhara mutâbık olmasıçün hükmü te'kîd edersin. ﴿إِنَّ الْمُنَافِقِينَ﴾ ⁴﴿لَكَاذِبُونَ﴾ kavli-i şerîfi gibi. Zîrâ her ne kadar Hazret-i Resûl-i Ekrem sallâlu teâla aleyhi vesellem münâfikûnun kâzibûn olduklarını münkir değilse de münâfikûnun ﴿إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ﴾ kavillerini i'tikâdlarına muvâfıktır deyü kelâm-ı müekkedle iddiâlarına mutâbık olmasıçün onların beyân-ı kizbinde dahi kelâm müekked îrâd olunarak ﴿إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ﴾ buyurulmuşdur. Ve ammâ ⁵﴿وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ﴾ kavli-i şerîfinin te'kîdi ﴿إِنَّ الْمُنَافِقِينَ﴾ kavlinde tekzîbin nefsü'l-emrde meşhûdün bihe rüçûu ihâmını def için tahkîk-i hüküm-i risâletde mübâlağanın vücûbundan içündür. Ve illâ muhâtab olan Cenâb-ı Peygamber hükm-i risâlete ve lâzım-ı hükme âlimdir. Ve te'kîdât ba'zen kemâl-i tazarru' u ibtihâl için olur. Bi-tarî-

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 73-74.

2 Sen kâmil bir âlimsin.

3 “Senin gerçekten Allah'ın elçisi olduğuna şahitlik ederiz, derler.” (el-Münâfikûn 63/1)

4 “Bu münâfiklar kesinlikle yalan söylüyorlar.” (el-Münâfikûn 63/1)

5 “Allah senin kendi elçisi olduğunu bilmektedir.” (el-Münâfikûn 63/1)

ki'l-hikâye ¹ ﴿إِنَّا آمَنَّا﴾ kavli-i şerîfi gibi. Ve ba'zen kemâl-i havf için olur. Kezâlik bi-tarîki'l-hikâye ² ﴿إِنَّكَ مَنْ تَدْخِلُ النَّارَ فَقَدْ أَخْرَجْتَهُ﴾ kavli-i şerîfi gibi. İşte bu mezâyâ vü i'tibârâta lâyıkıyla sarf-ı lehâza-i dikkat ü teemmül olunarak mevâki'-i muktaziyede münâsib-i makâmât olan i'tibârâtı ihrâca i'tinâ vezâif-i mu'tenâdandır.

Taksîm-i İsnâd

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (ثُمَّ الْإِسْنَادُ مِنْهُ حَقِيقَةٌ عَقْلِيَّةٌ)³

Mahall-i zamîrde ism-i zâhir ityânı, isnâd-ı haberîye ircâyıyla teveh-hüm-i tahsîsden ihtirâza mebnîdir. Ya'nî gerek isnâd-ı haberî olsun ve gerek isnâd-ı inşâî olsun ale'l-ıtlâk nisbetden ba'zısı hakikat-i akliyyedir. Musannif rahimehullâh ⁴ (مِنْهُ حَقِيقَةٌ) ta'bîr edip ⁵ (إِمَّا حَقِيقَةٌ أَوْ مَجَازٌ) ibâresiy-le bi-tarîki'l-hasr adem-i îrâdı, indinde isnâd hakikat ü mecâzdan âmm olduğuna istinâda mebnîdir. Nitekim ⁶ (الْحَيَوَانُ جِسْمٌ) emsâli müsned fi'l veyâhûd ma'nâ-yı fi'l olmayan kelâmda vâki' isnâd inde'l-Musannif ne hakikat ve ne mecâzdır. Ve indinde muhtâr olan bu asla mebnî, isnâddan ba'zısı “hakikat” ve ba'zısı “mecâz” ve ba'zısı “ne hakikat ve ne mecâz” olduğuna işâret kasd eylemiştir.

Ve Musannif hakikat ve mecâzı Abdülkâhir ve Sâhib-i *Miftâh* gibi sıfat-ı kelâm⁷ kılmayıp sıfat-ı isnâd olmasını ihtiyâr eylemesi, isnâda sıfat olduğu sûretde hakikat ve mecâz tesmiye kılınan şey'in akla nisbeti bizzât ve bilâ vâsıta olacağına ve kelâma sıfat olduğu takdîrde kelâmın akla mensûb olan isnâda iştimâlınden dolayı akla nisbeti bu vâsıta ile olmak iktizâ edeceğine mebnî idüğünü *İzâb*'da ityân eylemiştir.⁸ Çünkü isnâda hakikat-i akliyye tesmiyesi, mahallinde sübûtu ve mecâz tesmiyesi, mahallinden tecâvüzü i'tibârîyle olup ve isnâdın mahallinde sübût ve adem-i sübûtuyla hâkim akl olarak vaz' değıldir. Zîrâ bir kelimenin diğerkelimeye isnâdı ta'yîn-i vâzı'-ı

1 “Biz şeksiz şüpheşiz imân ettik.” (Âl-i İmrân 3/16)

2 “Sen kimi ateşe atacak olursan, onu perişanlığa mahkûm etmişsin demektir.” (Âl-i İmrân 3/192)

3 Şimdi, isnadların bazısı hakikat-i akliyyedir.

4 Bazısı hakikattir.

5 Ya hakikat ya mecâzdır.

6 Canlı, bir cisimdir.

7 Cürcânî, *Esrârü'l-Belâga*, s. 271-272; Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 470.

8 Kazvîni, *el-İzâb*, s. 39-40.

lügatle olmayıp belki kasd-ı mütekellim ile hâsıldır. Meselâ ¹(ضَرَبَ زَيْدًا) cümlesinde (ضَرَبَ) fi‘li [83] ta‘yîn-i vâzı‘-ı lügatle Zeyd’den haber olmayıp belki haberiyyeti, darbın Zeyd’e fi‘li olmak üzere isbâtını murâd eden kimsenin kasdıyladır. Ve vâzıa âid olan ancak (ضَرَبَ) lafzı isbât-ı darb için olup meselâ hurûc için olmadığını ve zamân-ı mâzide vâki‘ darb için olup darb-ı müstakbel için olmadığını ta‘yîndir. Bu cihetle isnâdın akla nisbeti bilâvâsıta ve kelâmın akla nisbeti, hâvî olduğu isnâdın akla mensûbiyyeti i‘tibâriyle olur.

Musannif’in bahs-i hakîkat ve mecâz-ı aklıyi mesâil-i ilm-i meânîden kılıp Sâhib-i *Miftâh* ve tâbî‘lerine ittibâ‘ ile ilm-i beyânda îrâd etmemesi, bahs-i mezkûrun ta‘rîf-i meânîde dâhil olup hakîkat ve mecâz dahi te‘kîd ve müekkidâtdan tecrîd gibi ta‘rîf-i meânîde zikr olunan ahvâlden olmasına mebnî ise de bu kelâm mahall-i nazardır. Zîrâ ilm-i meânînin ahvâl-i mezkûreden bahsi, lafzın ahvâl-i mezkûre ile muktezâ-yı hâle mutâbakati haysiyetinden olup hakîkat ve mecâz-ı aklîlerde olan bahs ise bu haysiyetden olmadığı ve ilm-i meânîde îrâd-ı hakîkat ve mecâzı muktazî olan devâiden bahs olunmadığı zâhirdir. Ve eğer haysiyet-i mezkûre i‘tibâr olunmasa hakîkat ve mecâz-ı lügavîler dahi ahvâl-i müsnedün ileyh ve müsnedden olarak ilm-i meânîde dâhil olması lâzım gelirdi.

Hakîkat-i Akliyye

قَالَ رَحْمَهُ اللهُ: (وَهِيَ إِسْنَادُ الْفِعْلِ أَوْ مَعْنَاهُ إِلَى مَا هُوَ لَهُ عِنْدَ الْمُتَكَلِّمِ فِي الظَّاهِرِ)²

Hakîkat-i akliyyeden murâd, fi‘l veyâhûd ma‘nâ-yı fi‘li inde‘l-mütekellim zâhirde mâ hüve lehine isnâddır. Ve isnâddan maksûd, nâkıs ve tâmm-i haberiyye ve inşâiyye-i muhakkaka ve mukaddereden eamm olan nisbetdir. Ma‘nâ-yı fi‘l, masdar ve ism-i fâil ve mef‘ûl ve sıfat-ı müşebbehe ve ism-i tafdîl ve zarf emsâlidir. Ve isnâdı fi‘l ve ma‘nâ-yı fi‘le tahsîs,³ (الْحَيَوَانُ جِسْمٌ) gibi kendisinde müsned fi‘l veyâhûd ma‘nâ-yı fi‘l olmayan isnâddan ihtirâz içündür. (إِلَى مَا) kavlinde (مَا), (إِلَى شَيْءٍ) ma‘nâsına mevsû-

1 Zeyd vurdu.

2 Hakikat-i akliyye, mütekellimin zâhirî durumu ve söylemi çerçevesinde, bir fiilin veya fiil anlamı taşıyan bir kelimenin, ait olduğu düşünülen (gerçek veya sözde özneye) isnâd edilmesidir.

3 Canlı, bir cisimdir.

fe olup ta'yîn-i mu'teber değildir. (هُوَ) zamîri fi'l veyâ ma'nâ-yı fi'le ve (لَهُ) zamîri (شَيْءٍ) 'e râci' olup fi'l veyâhûd ma'nâ-yı fi'l kendisiyçün olan şey'e isnâd demektir. (مَا هُوَ لَهُ), meselâ ¹(ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا) emsâli, mebnî li'l-fâilde fâil ya'nî Zeyd ve ²(ضَرَبَ عَمْرُو) gibi mebnî li'l-mef'ülde mef'ülün bih ya'nî Amr'dır. Zîrâ evvelde isnâd olunan dâribiyyet Zeyd için ve sâni'de isnâd olunan madrûbiyyet Amr içündür. Lâkin mecâz-ı aklîden meselâ ³(نَهَارُهُ) bunun hilâfında olarak nehâra isnâd olunan savm nehâr için olmayıp belki racül-i sâim için olmasıyla mâ hüve lehinin gayrıya isnâddır. (عِنْدَ الْمُتَكَلِّمِ) kavli, âmilden niyâbeti cihetle zarfa ya'nî (لَهُ) 'ya müte'allık olarak *fi'tikâdi'l-mütekellim* mefhûmunda olup bu kayd ile maksûd i'tikâd-ı mütekellime mutâbık ve vâkıa gayr-ı mutâbık olan isnâdı ta'rîfde idhâldir. Zîrâ mâ hüve leh, vâki'de ve inde'l-mütekellim olmak emreynine muhtemel olmasıyla (عِنْدَ الْمُتَكَلِّمِ) kavliyle kayd olunduğu gibi gerek vâkıa mutâbık olsun ve gerekse olmasın i'tikâd-ı mütekellime mutâbık olan mâ hüve lehde nass olmuş olur. Lâkin bunun aksi olarak gerekse vâkıa mutâbık olsun ve gerekse olmasın i'tikâd-ı mütekellime mutâbık olmayan, ta'rîfden hâric olarak bâkî kalmasıyla bunların dahi derc ü idhâli zımnında (فِي الظَّاهِرِ) kaydını ziyâde eylemiştir. Bu dahi zarf-ı mezkûre müte'allıktır.

Mefhûm-i Ta'rîf: "Hakikat-i akliyye", fi'l veyâhûd ma'nâ-yı fi'li mütekellimin zâhir-i hâl ve kelâmına nazaran indinde mâ hüve lehi olan şey'e ya'nî fi'l veyâhûd ma'nâ-yı fi'l kendisiyçün sâbit olan şey'e isnâd etmektir.

Ve bu vechile, müsned-i mezkûr müsnedün ileyhın i'tikâd-ı mütekellimde mâ hüve lehi olduğunun zâhir-i kelâmından mefhûm olması, i'tikâdında mâ hüve lehinin gayrı olduğuna delâlet edecek karîne nasb etmemeşiyle olur. Ve fi'l veyâhûd ma'nâ-yı fi'lin isnâd olunduğu şey' için sübûtuyla murâd, fi'l veyâhûd ma'nâ-yı fi'lin ma'nâsı o şey' ile kâim ve anıncün vasf olup ve o şey'e isnâd olunmak hakkı olmakdan ibâretidir. Gerekse mahlûk-ı ilâhî olsun ve gerekse mezheb-i i'tizâlde ef'âl-i ibâd gibi mahlûk-ı gayr olsun ve gerekse ⁴(ضَرَبَ) fi'li gibi ihtiyârıyla sudûr etsin ve isterse ⁵(مَرِضٌ) ve

1 Zeyd Amr'ı dövdü.

2 Amr dövüldü.

3 Gündüzü oruçludur.

4 Vurdu.

5 Hastalandı.

¹(مَات) gibi bilâ ihtiyâr sudûr eylesin, cümlesinden âmmıdır. Ve müsnedin müsnedün ileyh üzere hamlı şart olmayıp ve illâ ²(أَعْجَبَنِي ضَرْبُ زَيْدٍ) emsâli kendisinde müsned masdar olan kelâm hurûc eder. Zîrâ darbın Zeyd'e isnâdı hakikat olup hâlbuki Zeyd üzere mahmûl değildir. [84]

(كَقَوْلِ الْمُؤْمِنِ: «أَنْبَتَ اللَّهُ الْبَقْلَ»)³

Bu misâl, efrâd-ı muarrefden vâkıa ve i'tikâd-ı mütekellime mutâbık olan isnâdı temsîl olup zîrâ mü'minin inbât-ı bakli Cenâb-ı Bârî'ye nisbet eylemesi hem vâkıa mutâbık ve hem i'tikâd-ı mütekellim-i mümine muvâfıktır.

(وَنَحْوُ قَوْلِ الْجَاهِلِ: «أَنْبَتَ الرَّبِيعُ الْبَقْلَ»)⁴

İşbu misâl-i sâni yine efrâd-ı muarrefden yalnız i'tikâda mutâbık olan isnâdı temsîl olup zîrâ şahs-ı câhil zâhire nazar ederek “Münbit-i bakl ü nebât vakt-i rebî'dir,” deyü mu'tekid olmasıyla inbâtı rebî'a nisbet eylemesi her ne kadar vâkıa gayr-ı muvâfık ise de i'tikâdına mutâbıktır. Ve yalnız vâkıa mutâbık olup hakikaten i'tikâd-ı mütekellime mutâbık olmayan isnâd dahi efrâd-ı muarrefde dâhil ve zâhiren i'tikâd-ı mütekellime muvâfık olmasıyla ta'rîf dahi şâmildir. Meselâ Mu'tezilî olan kimsenin, hâl-i i'tizâlini bilmeyen kimseye hâlini ihfâ eylediği hâlde ⁵(خَلَقَ اللَّهُ تَعَالَى الْأَفْعَالَ كُلَّهَا) kavli gibi. Zîrâ inde'l-Mu'tezile halk-ı ef'âl mahlûka müsned olmasıyla her ne kadar bu kelâmda hakikaten inde'l-mütekellim mâ hüve lehine isnâd değilse de buna delâlet edecek karînenin fıkdanı cihetiyle zâhiren indinde mâ hüve lehine isnâddır.

(وَنَحْوُ قَوْلِكَ: «جَاءَ زَيْدٌ» وَأَنْتَ تَعْلَمُ أَنَّهُ لَمْ يَجِئِ)⁶

İşbu misâl, vâkı' u i'tikâda mutâbık olmayıp ta'rîfde dâhil olan isnâda misâldir. Ya'nî Zeyd'in adem-i mecîi yalnız mütekellimin ma'lûmu olup muhâtabın ma'lûmu olmadığı hâlde (جَاءَ زَيْدٌ) kavli-i kâzibi dahi zâhirde inde'l-mütekellim mâ hüve lehine isnâd olup aksâm-ı hakikatdendir. Zîrâ

1 Öldü.

2 Zeyd'in vuruşunu beğendim.

3 Mü'min birinin “Allah ekini yeşertti,” demesi gibi.

4 Ya da Allah'a inanmayan birinin “İlkbahar ekini yeşertti,” demesi gibi.

5 Bütün fiilleri Allah yaratmıştır.

6 Gelmediğini bile bile “Zeyd geldi,” demen de buna misâldir.

kâzib hilâf-ı irâdesi üzere karîne nasb etmez ki hattâ ta'rif-i hakîkatden hâric olarak mecâz olsun.

Musannif'in müfid-i hasr olan takdîm-i müsnedün ileyh ile ¹(وَأَنْتَ تَعْلَمُ) kavli, muhâtabın da mütekellim gibi Zeyd'in adem-i mecîne âlim olması sûretinden ihtirâzdır. Zîrâ bu takdîrce isnâdın hakîkat olduğu taayyün etmeyip belki iki kısma münkasim olarak birisi, muhâtab Zeyd'in adem-i mecîni bildiği gibi mütekellimin dahi ma'lûmu olduğunu ârif olması ve sâni, mütekellimin ma'lûmu olduğunu bilmemesidir. Ve bu kısmeynden evvel Zeyd'in adem-i mecîne ilm-i mütekellim ma'lûm-i muhâtab olmasıyla karîne-i sârifenin vucûdundan nâşî ne hakîkatde ve ne zâhirde inde'l-mütekellim mâ hüve lehine isnâd olmadığı cihetiyle hakîkat-i akliyye olmayıp belki eğer meselâ câî gulâm-ı Zeyd olup da mecîi Zeyd'e isnâd vech-i mülâbesetden nâşî olursa mecâz olur. Ve illâ kelâm mu'teddün bih olmayıp hakîkat ve mecâzdan nâ-ma'dûd ve belki kâili killet-i akl ü kiyâset ve kesret-i humk u belâhete nisbetle hakkında derîçe-i i'tibâr mesdûd olur. Nitekim Sâhib-i *Miftâh* tasrîh eylemiştir. Lâkin kısım-ı sâni bunun hilâfında olup zîrâ adem-i mecî-i Zeyd mütekellimin ma'lûmu olduğuna ilm-i muhâtab lâhik olmamasıyla zâhir-i kelâmdan bu isnâd inde'l-mütekellim sehv veyâhûd nisyâna mebnî mâ hüve lehine isnâddır deyü fehm ü cezm eder.

Sâhib-i *Miftâh* hakîkat-i akliyyeyi ²(هِيَ الْكَلَامُ الْمَفَادُ بِهِ مَا عِنْدَ الْمُتَكَلِّمِ مِنَ الْحُكْمِ فِيهِ) kavliyle ta'rif eylemiştir. Ya'nî "Hakîkat-i akliyye bir kelâm ya'nî bir mürekkebdir ki anınla kelâm-ı mezkûrde münderic olup zâhir-i hâl-i mütekellimden mu'tekadı olduğu fehm olunan hüküm ve isnâd ifâde olunur." Isnâd-ı mezkûrden murâd, kelâm-ı mezkûrde olan nisbet olup tâmme ve nâkısadan âmmidir.

Musannif'in bu ta'rifden udûlü birkaç emre mebnîdir ki evvel, Sâhib-i *Miftâh* hakîkat-i akliyyeyi kelâma sıfat kılıp Musannif isnâda sıfat olmasını ihtiyârı olarak bunun evleviyetine dâir kelâm sebkât etmiştir.

1 Bildiğin hâlde

2 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 510.

Ve emr-i sâni, ta'rif-i Sâhib-i *Miftâh*¹ (الإنسان جسم) emsâli kendisinde müsned fi'l veyâhûd ma'nâ-yı fi'l olmayan kelâma şümûlü sebebiyle mutarid ya'nî ağyârını mâni' olmamasıdır. Zîrâ müsnedi fi'l veyâ ma'nâ-yı fi'l olmayan kelâm ne hakikat ve ne mecâzdır. Lâkin bu suâlden Musannif'e cevâb verilir ki kelâm-ı mezkûre ne hakikat ve ne mecâz itlâk olunmaması memnû' olup bunun efrâd-ı hakikat-i akliyyeden olduğunu isbâta Şeyh'in hakikat-i akliyyeyi ta'rifde مَا عَلَى الْمَفَادِ بِهَا عَلَى مَا كَوْنُهُ هُوَ عَلَيْهِ وَوَأَقِيعَ مَوْقِعَهُ² kavli kâfidir. Zîrâ mefhûmu "Hakikat-i akliyye, kendisiyle ifâde olunan hüküm ya'nî nisbet inde'l-akl bulunduğu vech üzere olup ve inde'l-akl kendisiyçün olan mevki'de vâki'dir deyü binâ etdiğin cümlelerden ibâretidir," demek olur. İmdi, Şeyh'in bu kelâmı, kendisinde müsned fi'l veyâ ma'nâ-yı fi'l olmayan kelâmın dahi kısım-ı hakikatde [85] dâhil olduğunu isbâta vâfidir. Bu sûrette ta'rif-i Musannif ba'zı efrâd-ı muarref hâricde kalmasıyla gayr-ı mün'akis olur.

Ve Musannif'in ta'rif-i Sâhib-i *Miftâh*'dan sebep-i udülü olan umûrdan emr-i sâlis, ta'rif-i Sekkâki'nin adem-i in'ikâsıdır. Zîrâ (فِي الظَّاهِرِ) kaydının terkinde mebnî, ta'rif-i mezkûr gerek vâkıa mutâbık olsun ve gerekse olmasın, i'tikâda mutâbık olmayan kelâma sâdik olmaz. Hâlbuki bu nev'-i kelâm dahi efrâd-ı hakikat-i akliyyedendir. Ve işbu emr-i sâlisden i'tizârda, Sekkâki'nin (فِي الظَّاهِرِ) ile takyîd murâdı olup fakat lafzen terk eylemesi, mukâbili olan mecâzı ta'rifde zikrelediği kelâmdan fehm olunacağına i'timâda mebnîdir denilmek, ta'rifâtta şâyân-ı iltifât ü kabûl değildir. Belki cevâb-ı savâb, ta'rif-i mezkûrun kelâm-ı mezbûre adem-i sıdkının memnûiyetidir. Zîrâ Sekkâki'nin (هِيَ الْكَلَامُ الْمَفَادُ بِهِ مَا عِنْدَ الْمُتَكَلِّمِ) kavli hakikatde veyâhûd zâhirde mu'tekad-i mütekellim olmakdan eammdır. Ya'nî (مَا عِنْدَ الْمُتَكَلِّمِ) kavli, (مَا عِنْدَ الْمُتَكَلِّمِ فِي الْحَقِيقَةِ)³ ve (مَا عِنْدَ الْمُتَكَلِّمِ فِي فِي الظَّاهِرِ)⁴ ma'nâları beyninde mütereddîd ve ikisine dahi muhtemel olarak (عِنْدَ الْمُتَكَلِّمِ فِي الْحَقِيقَةِ) demek ma'nâsında nass değildir ki hattâ haddin (مَا لَا يُطَابِقُ الْأَعْتِقَادَ سِوَاءَ طَابَقَ الْوَأَقِيعَ أَمْ لَا)⁵ efrâdına adem-i sıdkı lâzım gelsin

1 İnsan bir cisimdir.

2 Cürcânî, *Esrârul-Belâga*, s. 331.

3 Hakikatte mütekellimin itikâdındaki hüküm

4 Zâhirde mütekellimin itikâdındaki hüküm

5 Vâkıaya mutâbık olsun ya da olmasın itikâda mutâbık olmayan

ve belki (مَا عِنْدَ الْمُتَكَلِّمِ فِي الظَّاهِرِ) ma'nâsına hamli azhardır. Çünkü kelâm-ı mütekellime hakikat veyâ mecâzdır deyü muhâtabın istidlâli zâhir-i ahvâle nazarla olup zamîr-i mütekellimde olan şey'e ittilâ' ile değildir. Zîrâ ittilâ'-ı serâir nâ-makdûr ve ta'rîfâtta gayr-ı manzûrdur.

Ve bir kâil için ta'rîf-i Musannif üzerine "Ağyârını mâni' ve efrâdını câmi' değildir," deyü îrâd eylemek vardır. Ammâ ağyârını mâni' olmadığı zîrâ ta'rîf-i Musannif şâire-i Hansâ'nın ¹(فَأِنَّمَا هِيَ إِقْبَالٌ وَإِدْبَارٌ) kavli gibi fâil veyâ mef'ûl masdar ile tavsîf olunduğu kelâma sâdık olur. Şöyle ki meselâ kavli mezkûrde ikbâl ile idbâr nâka için iki emrdir ki nâkaya isnâd olunmak hakları olmasıyla bunların nâkaya isnâdına ma'nâ-yı fi'lin mâ hüve lehine isnâddır denilmek sâdık olarak ta'rîf-i hakikatde mûnderic olur. Hâlbuki mecâz-ı aklî olduğuna Şeyh *Delâil-i İ'câz*'da nass edip demişdir ki: "Şâire-i Hansâ ikbâl ü idbâr ile ma'nâ-yı mevzû'larının gayrısını murâd etmedi ki hattâ kelimedede mecâz olsun ve ancak mecâz, nâkayı kesret-i ikbâl ü idbârından için ke-enne ikbâl ü idbârdan tecessüm etmiş gibi kılmasındadır."² el-Hâsıl, (إِنَّمَا هِيَ إِقْبَالٌ وَإِدْبَارٌ) kavliyle ifâde olunan hüküm nâka ile ikbâl ü idbâr beyninde hüküm-i ittihâddan ibâret olup aklda olan mevziinden hâricdir. Ve ke-enne nâka kesret-i ikbâl ü idbâr sebebiyle bunların aynı olarak ikbâl ü idbârdan tecessüm etmiş olduğu te'viline mebnîdir. Bu sûretde inde'l-akl olan hüküm bu kavli ile müfâd olan hükmün hilâfında olarak mecâz-ı aklî olur.

Ve kavli mezkûr, muzâfî hazf ile muzâfun ileyhi mevzi-i muzâfa ikâme kabîlinden olmak üzere îrâd olunursa da mecâz vaz'î olmadığı gibi bu kabîlden dahi değildir. Zîrâ bu kabîlden addedip de (إِنَّمَا هِيَ ذَاتُ إِقْبَالٍ وَإِدْبَارٍ) takdîrindedir denilse ifsâd-ı şi'ri müeddî olur. Şu cihetle ki nüfûs-i erbâb-ı belâgat şi'rde olan meânî-i garîbe ve letâfetle mütelezviz olur. Hâlbuki şi'r-i mezkûrde muzâf takdîr olduğu gibi ma'nâ hakikati üzere olup şevk ve lezâiz-i nefsânîyeden mehcûr olarak elvân u nukûşdan mağsûl olan eşyâ makâmına ve mezâyâ vü husûsiyyâtından sâde olup zevk u ma'rifeti sahîh ve meânî için makâmât-ı lâikaya kesîrû'n-nisbe olan ashâb-ı lesen ü fesâhat

1 O deve sanki, bir ileri bir geri gitmenin ete kemiğe bürünmüş hâlidir. (Basît) Mısra için bkz. Hansâ, *Divân*, s. 46.

2 Cürçânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 300-301.

inde kendisiyçün mesâğ u cevâz olmayan kelâm-ı merzûl ü merdûd derecesine tahrîc ü îrâd etmiş oluruz.

Ve ulemâ-i meânînin kavlı-i mezkûrde takdîr-i muzâfdan murâdları, “Eğer kelâm zâhiri üzere ityân olunmuş olup da mübâlağa-i mezkûre kasdedilmemiş ise hakkı, lafz-ı (ذَات) ile ityân olunmaktadır,” demek olup yoksa kavlı-i mezkûrde lafz-ı (ذَات) mukadder ü murâd olmak ma'nâsına değildir. el-Hâsıl, işbu kavlı-i Hansâ ve emsâli, Şeyh'in işbu nassı üzere mecâz-ı aklı kısmından olup hâlbuki ta'rîf-i Musannif bu kavle sâdik olmasıyla ta'rîf-i mezkûr muttarid değildir.

Lâkin cevâbı budur ki ta'rîf-i mezkûrde olan (إِلَى مَا هُوَ) kaydında (مَا) lafzı mülâbisden ibâret olup (إِلَى مَلَابِسٍ) mefhûmundadır ki murâd fi'li, kendisiyçün olan fâil [86] veyâ mef'ûle isnâd demektir. Nitekim Musannif âtîde ¹ (وَلَهُ مَلَابِسَاتٌ شَتَّى) kavliyle tasrîh etse gerektir. Kavlı-i mezkûrde olan isnâd ise mübtedâya isnâddır. Ve inde'l-Musannif mübtedâya isnâd ne hakikat ve ne mecâzdır. Ve ammâ ta'rîf-i mezkûrun efrâdını câmi' olmadığı zîrâ menfiyyâtdan ² (مَا قَامَ زَيْدٌ) ve ³ (مَا ضَرَبَ عَمْرٌو) emsâline sâdik değildir. Çünkü kıyâm ve darbın isnâdı ne hakikatde ve ne zâhirde mâ hüve lehlerine olmayıp zîrâ Zeyd kâim değildir ki kıyâm kendisiyçündür denilsin ve Amr dârib değildir ki darb kendisiyçündür denilsin. Ve eğer murâd, menfi olan kıyâm ve darbın mâ hüve lehine isnâdı demek olursa mecâz-ı aklıden menfi olanlar da ta'rîfde dâhil olur. ⁴ (مَا صَامَ يَوْمِي وَمَا قَامَ لَيْلِي) ve [Cerîr nâm] şâirin:

لَقَدْ لُمْتَنِي يَا أُمَّ غَيْلَانَ فِي السَّرَى فَنِمْتِ وَمَا لَيْلُ الْمَطِيِّ بِنَائِمٍ⁵

kavillerinde olan yevm ü leyl, savm u kıyâm ve menâm, menfiyyeynin mâ hüve lehleridir. Şâir-i merkûm kendisini seyr ü sefer-i leyl ile lev m ü azl eden Ümmü Gaylân nâm mer'eye hitâb ve iltizâm-ı nevm ü râhatla tâlibe-i visâl ü mülâkâtı olmamasından dolayı (فَنِمْتِ) lafzıyla itâb ederek matiyyesi

1 Fiilin muhtelif unsurlarla ilişkisi vardır.

2 Zeyd kalkmadı.

3 Amr vurmadı.

4 Günüm sâim, gecem kâim olmadı.

5 Gece de yola devam etmek istediğim diye homurdanıp durdun ve gidip yattın Ümmü Gaylân! Ama bilesin ki benim bineğimin gecesi uyumaz (yani devam böyle yolculuklara ziyadesiyle alışkıdır.) (Tavil) Beyit için bkz. Cerîr, *Divân*, II, 993.

olan nâkanın râh-ı sefer-i leyâlde târik-i nevm üistirâhat idüğünü ityân ile tahammül-i meşâkk-ı seferiyyede kuvvet ü celâdetini îrâd ü beyân eylemiştir.

Ve hâsıl-ı işkâl çünki isnâd cihet-i isbât ü nefyden eamm olup ve fi'lin mâ hüve lehine isbâtının ma'nâsı zâhirdir. Lâkin fi'lin zâhirde inde'l-mütekellim mâ hüve lehinden nefyinin ma'nâsını istifsârdan ibâret olup cevâbı budur ki bunun ma'nâsı “Eğer kelâm-ı menfî nefyden mücerred i'tibâr olunarak sûret-i isbât ile edâ olunsa mâ hüve lehine isnâd olur,” demektir. Zîrâ nefy fer'-i isbâtdır. İmdi, (قَامَ زَيْدٌ)¹ kelâmında isnâd mâ hüve lehine olmasıyla hakîkatdir. Kezâlik nefy edip (مَا قَامَ زَيْدٌ)² denilse yine hakîkatdir. Lâkin (صَامَ نَهَارِي)³ kavlinde olan isnâd böyle olmayıp mâ hüve lehinin gayrıya isnâd olmasıyla gerek isbât olunsun ve gerek nefy olunsun mecâzdır. Ve (أَنْهَارُكَ صَائِمٌ)⁴ ve (لَيْتَ نَهَارِي صَائِمٌ)⁵ emsâli sâir inşââtda olan kelâm da bu mecrâdadır.

Mecâz-ı Aklî

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَمِنْهُ مَجَازٌ عَقْلِيٌّ)⁶

Ve isnâddan bir nev'i mecâz-ı aklîdir. Ve işbu mecâz-ı aklîye “mecâz-ı hükmi” ve “mecâz fi'l-isbât” ve “isnâd-ı mecâzi” dahi tesmiye ederler.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَهُوَ إِسْنَادُهُ إِلَى مُلَابِسٍ لَهُ غَيْرُ مَا هُوَ لَهُ بِتَأْوِيلٍ)⁷

Mecâz-ı aklî, fi'l veyâhûd ma'nâ-yı fi'li bi-tarîki't-teevvül mâ hüve lehinin ya'nî fi'l veyâhûd ma'nâ-yı fi'l kendisiyçün olan mülâbisin gayrı bir mülâbisine isnâddır. Ve işbu mâ hüve lehi olan mülâbisden murâd, fi'l mebnî li'l-fâil olursa fâil ve mebnî li'l-mef'ûl olursa mef'ûlün bih olduğu hakîkat-i aklıye mebâhisinde mürûr etmiştir. “Mülâbis”, münâsib ü mukârin ma'nâsına olup murâd fi'l veyâ ma'nâ-yı fi'lin müteallikâtıdır ki fâil ü mefâil ve emsâlınden ibâretdir. (بِتَأْوِيلٍ) kavli (إِسْنَادُهُ) lafzı-

1 Zeyd kalktı.

2 Zeyd kalkmadı.

3 Gündüzüm oruç tuttu.

4 Gündüzün oruç tutuyor mu?

5 Keşke gündüzüm oruç tutsa!

6 İsnâdların bazıları da mecâz-ı aklîdir.

7 Mecâz-ı aklî, bir te'vile binâen, (filin veya fil anlamı taşıyan bir kelimenin) gerçek fâilinden veya nâib-i fâilinden başkasına isnâd edilmesidir.

na müte'allık olup zarf-ı lağvıdır. Ve "bâ" mülâbeset veyâhûd sebebiyyet veyâhûd âlet içündür. Ve şey'den isnâd irâdesiyle (تَأَوَّلْتُ الشَّيْءَ) kavlinin mefhûm-i hakîkîsi, isnâdın kendisine rücû' ettiği hakîkati veyâhûd isnâdın min ciheti'l-fi'l merci'-i isnâd olan mevzii talebden ibâret olup meselâ¹ (أَنْبَتَ الرَّبِيعَ الْبَقْلَ) kavlinde olan teevvül, hakîkatini talebdir ki mâ hüve lehine isnâd ile² (أَنْبَتَ اللَّهُ الْبَقْلَ) ma'nâsıdır. Ve teevvülde bu sûret hakîkati olan mecâzâta göredir. Ve meselâ³ (أَقْدَمَنِي بَلَدَكَ حَقًّا لِي عَلَيْكَ) kavlinin mefhûmu⁴ (قَدِمْتُ بَلَدَكَ لِحَقِّي لِي عَلَيْكَ) demek olup ikdâm emr-i mevhum olarak hakîkaten fâili olmamasıyla bu mecâz için hakîkat gayr-ı mutasavverdir. Ya'nî muhâtab üzerinde olan hakk-ı mütekellime isnâd olunan ikdâmın hakîkaten isnâdına sâlih bir şey' mevcûd değildir. Lâkin anınçün min ciheti'l-akl mahal vardır ki hakk için mecîden ibâretdir.

(أَوَّلْتُ) ve (تَأَوَّلْتُ) fi'leri (آلَ الْأَمْرِ إِلَى كَذَا وَيُؤُولُ) kavillerinden me'hûz olup "Emr şu sûrete müntehî oldu," müfâdına ve (مَالٌ) merci' ma'nâsındır. Ve binâ-i teevvül talebe mahmûl olarak ma'nâ-yı teevvül taleb-i evl ya'nî intihâ vü rücûu taleb demek olur. Ve evl ü rücûu taleb "mâ ye'ülü ileyh"i talebdir. Nitekim Şeyh *Delâil-i İ'câz*'da bu vechile tahkîk-i meâl eylemiştir.⁵ Ve'l-hâsil teevvül-i isnâd, isnâdı mâ hüve lehine isnâd olmaktan sarf edecek bir karîne nasb olunmasıdır. Zîrâ isnâdın "mâ ye'ülü ileyh"ini taleb vücûd-i karînenin redîfidir. Musannif rahimehullâh zikrolunan ta'rîf-i hakîkat ve mecâzî tefsîre işâretle buyururlar ki:

(وَلَهُ مُلَابِسَاتٌ شَتَّى: يَلَابِسُ الْفَاعِلَ وَالْمَفْعُولَ بِهِ وَالْمُضَدَّرَ وَالرِّمَانَ وَالْمَكَانَ وَالسَّبَبَ)⁶

(مَرِيضٌ) ve (مَرَضَى) gibi. Ya'nî fi'l için mülâbisât-ı muhtelif olup fâile ve mef'ûlün bihe ve mef'ûlün mutlaka ve zamân ve mekâna ve sebebe mülâbis olur. Ve mef'ûlün maah ve hâl ve temyîz ve istisnâya adem-i taarruzu, fi'l bunlara isnâd olunmadığı içündür.

1 İlkbahar ekini yeşertti.

2 Allah ekini yeşertti.

3 Sende olan hakkım beni memleketine getirdi.

4 Memleketine, sende olan hakkımdan dolayı geldim.

5 Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 296-297.

6 Fiilin muhtelif unsurlarla ilişkisi vardır. Nitekim o, fâil, mef'ûlün bih, masdar (mef'ûlün mutlak), zaman, mekân ve sebeple ilişki kurabilmektedir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (فَإِسْنَادُهُ إِلَى الْفَاعِلِ أَوْ إِلَى الْمَفْعُولِ بِهِ إِذَا كَانَ مُبَيَّنًّا لَهُ حَقِيقَةً كَمَا مَرَّ)¹

İmdi, fi'l veyâ ma'nâ-yı fi'lin mebnî li'l-fâil olduğu sûretde fâile ve mebnî li'l-mef'ûl olduğu sûretde mef'ûlün bihe isnâdı hakikatdır. Nitekim emsilesi mürûr eyledi. Bu tefsîr ile ta'rîf-i hakikatde (مَا هُوَ لَهُ) kavli fâil ve mef'ûlden eamm olduğu ma'lûm olur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَإِلَى غَيْرِهِمَا لِلْمَلَابَسَةِ مَجَازٌ)²

Ve fi'l-i ma'lûmun fâilin gayrıya ve fi'l-i mechûlün mef'ûlün gayrıya mâ hüve lehi olan fâil veyâ mef'ûle mülâbeset-i fi'lde müşâbeheden için isnâdı mecâzdır. İmdi, mecâz-ı vaz'ide racül-i şücâın cür'etde esede müşâbehetiçün racül-i şücâa ism-i “esed” istiâre olunduğu gibi isnâd dahi gayr-ı mâ hüve lehinin mülâbesetde mâ hüve lehine müşâbehetiçün mâ hüve lehinden gayr-ı mâ hüve lehine istiâre olunur. Ve bunda tarafeyn-i isnâd olan müsned ve müsnedün ileyhden hîçbirinde istiâre olmayıp beyne'l-mecâzeyn bu teşbîhden garaz, mücerred mecâz-ı aklîde olan şu hâleti hâl-i istiâre-i istilâhiyyeye teşbîhdir. Ve vech-i şebih her birerlerinde bir şey'in şey-i âhara, beynlerinde olan müşâbeheden için istiâre olunmasında iştirâkleridir. Nitekim Şeyh, “Rebî'in, Sâni'-i Kâdir'e fi'lin kendisine taalluk-ı vücûdunda teşbîhi “ke-enne” ve “kâf” ve bunlar emsâliyle ifâde olunan teşbîh olmayıp belki bu teşbîh mütekellimin fi'l-i inbâtı isnâdda rebî'a hükm-i kâdiri i'tâ eylediği hinde riâyet eylediği cihetden ibâretedir. Ve bu teşbîh (مَا) kelimesi (لَيْسَ) kelimesine teşbîh olunarak (مَا) ile ismi ref ve haberi nasb olundu, kavlimiz gibidir. Zîrâ garaz, lafz-ı (مَا)'ya amelde (لَيْسَ) kelimesinin hükmünü i'tâda nefislerinde icrâ etmiş oldukları takdîr u tasavvuru beyândan ibâretedir,” deyü sahife-tırâz-ı *Delâil-i İ'câz* olmuştur.³

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (كَقَوْلِهِمْ: «عَيْشَةٌ رَاضِيَةٌ»)⁴

Mebnî li'l-fâilin mecâzen mef'ûlün bihe isnâd olunduğuna misâldir. Zîrâ (رَاضِيَةٌ) ism-i fâil olup (عَيْشَةٌ) lafzına râci' olan zamîre müsneddir. Hâl-buki râzı olan sâhib-i îşe olup îşe marziyyedir.

1 Yukarıda izah edildiği üzere, ma'lûm fiilin, fâiline ya da mechûl fiilin, nâib-i fâiline isnâdı hakikattir.

2 Fakat fiilin bir ilgiden dolayı, bu ikisinin (fâil ve nâib-i fâilin) dışında bir şeye isnâdı mecâzdır.

3 Bu alıntı *Esrârul-Belâğâ*'da geçmektedir. bkz. *Esrârul-Belâğâ*, s. 270-271.

4 Araçların kullandıkları “Hoşnut ol(un)an bir yaşam” ifadesi buna örnektir.

﴿وَسَيْلٌ مُّغَمٌّ﴾¹

(عَيْشَةٌ رَّاضِيَةٌ) kavlinin aksi olup mebnî li'l-mef'ûl fâile isnâd olduğuna misâldir. Zîrâ (أَفْعَمْتُ الْإِنَاءَ)², (مُغَمِّمٌ)², (مُغَمِّمٌ) kavlinden ism-i mef'ûl olduğu hâlde fâile isnâd olunmuşdur. el-Hâsıl (مُغَمِّمٌ) *memlû'* ma'nâsına olup memlû' ise vâdî ve seyl, mümlîdir.

﴿وَشِعْرٌ شَاعِرٌ﴾³

Masdara isnâd için misâldir. Zîrâ hakikat-i kelâm (شِعْرَ الرَّجُلِ شِعْرًا)⁴ olup şî'r mâ hüve leh-i hakîkîsi olan racüle müsned ve (شِعْرًا) mef'ûlün mutlak olduğu hâlde li-ecli'l-mübâlağa mecâzen fi'l masdara isnâd olunarak (شِعْرٌ شِعْرٌ) terkîbine ifrâğ ile ba'dehû fi'l-i mezkûrden ism-i fâil sebki eylediği hâlde kalb olunarak (شِعْرٌ شَاعِرٌ) denilmiştir. Lâkin (جَدَّ جِدَّةً)⁵ emsâliyle temsil olunmak evlâ idi. Zîrâ (شِعْرٌ) her ne kadar lafz-ı masdar üzere olsa da meşhûr ve fehmede müteâref ü manzûr olan te'lîf-i şî'r ma'nâsı olmayıp belki meş'ûr ya'nî kelâm-ı manzûm mefhûmunda masdar bi-ma'nâ mef'ûldür. Bu sûretde (عَيْشَةٌ رَّاضِيَةٌ) kavli gibi mebnî li'l-fâilin mef'ûle isnâdı kabîlinden olarak mâ-nahnu fihimiz olan masdara isnâd emsilesinden olmaz. Ve işbu (شِعْرٌ شَاعِرٌ) misillü kelâmın hakîkati İmâm Merzûkî rahimehullâhın nigâşte-i yerâ'a-i tahkîk eyledikleri kâideden ibâret olup şöyle ki “Mübâlağa kasd eyledikleri bir şey'in lafzından te'kîd ve tenâhîsine tenbîh için o şey'e itbâ' u irdâf eyledikleri bir lafzı iştikâk eylemek şân u âdet-i Arab'dandır. (ظِلٌّ ظَلِيلٌ) ve (دَاهِيَةٌ دَهْيَاءٌ) ve (شِعْرٌ شَاعِرٌ) emsâli bu kabîlendendir.”⁶ el-Hâsıl, bir şî'rin kemâl-i metânet ü ciyâdetini beyânda sıfat-ı nâzım olan şâiriyyeti şî're nisbetle (شِعْرٌ شَاعِرٌ) denir. Şî'r-i metîn ü ceyyid demektir. Ve (ظِلٌّ ظَلِيلٌ) ve (دَاهِيَةٌ دَهْيَاءٌ) dahi böyledir ki *zıll-i dâim* ve *musîbet-i azîme* demektir.

1 Bir başka örnek: “Doldur(ul)an sel.

2 Kabı doldurdum.

3 Bir başka örnek: “Şair şiir”

4 Adam kaliteli bir şiir yazdı.

5 Gayreti çok çabaladı (yani çok çalıştı.)

6 Merzûkî, *Şerhu Divâni'l-Hamâse*, s. 415.

(وَنَهَارُهُ صَائِمٌ)¹

Meselâ bir şahs-ı âbidi senâda “Gündüzü sâim ve gecesi kâimdir,” denilir. Hâlbuki savm ve kıyâm şahs-ı sâim ve kâimin sıfatı olup mecâzen zamân-ı savm olan nehâra isnâd olunur.

(وَنَهْرٌ جَارٌ)²

Mekâna isnâd için misâl olup cereyân sıfat-ı mâ' iken mecâzen mahall-i cereyân olan nehre isnâd olunmuştur.

(وَبَنَى الْأَمِيرُ الْمَدِينَةَ)³

Sebeb-i âmire isnâd için misâldir. Zîrâ binâ fi'l-i mübâşir olup [88] bi-hasebi'l-emr sebebi olan emîr-i âmire isnâd olunmuştur. Ve sebeb-i gâi-ye misâl⁴ (صَرِيهَ التَّأْدِيبِ)⁴ kavlidir. Zîrâ darb fi'l-i dârib olup mecâzen sebeb-i gâisi olan te'dibe isnâd olunmuştur. Ve ﴿يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ﴾⁵ dahi bu kabîl-dendir. Zîrâ hisâbın kıyâma terettübünde hisâb kıyâm için sebeb-i gâi gibi olmasıyla sıfat-ı ehl-i hisâb olan kıyâm mecâzen hisâba isnâd olunmuştur.

Musannif'in isnâd-ı mecâzî için işbu ta'rîfiden iki emr hâric olarak efrâdını câmi' değildir. Bunlardan birisi fâil veyâhûd mef'ûlün bihin masdar ile tavsîfidir. ⁶(رَجُلٌ عَدْلٌ) ve ⁷(إِنَّمَا هِيَ إِقْبَالٌ وَإِدْبَارٌ)⁷ gibi. Zîrâ adl vasf-ı racül ve ikbâl ü idbâr vasf-ı nâka olarak mâ hüve lehine isnâd olup hâlbuki mecâz-ı akliden olduğuna Şeyh'in zikri mürûr eden nassı müstağnî-i tekrârdır. Sâni, bir şey'i muhdis ya'nî mûcid ü sâhibinin vasfiyla tavsîfidir. ⁸(الْكِتَابُ الْحَكِيمِ)⁸ ve ⁹(الْأَسْلُوبُ الْحَكِيمِ)⁹ gibi. Zîrâ bunlarda mebnî li'l-fâil olan hakîm mef'ûle isnâd olunmuş ise de müsned olan işbu lafz-ı “hakîm”in mülâbis olduğu mef'ûle isnâd olunmayıp belki ef'âl-i fâilinden fi'l-i âharın mülâbis olduğu mef'ûle isnâd olunmuştur ki o fi'l-i âhar meselâ misâl-i

1 Bir başka örnek: “Onun gündüzü oruçludur.”

2 Bir başka örnek: “Akan nehir”

3 Bir başka örnek: “Emir şehri inşa etti.”

4 Ona, tedip vurdu.

5 “Hesabın görüleceği gün...” (İbrâhîm 14/41)

6 Âdil adam

7 O, bir ileri bir geri gitmenin ete kemiğe bürünmüş hâlidir. (Basit) Mısra için bkz. Hansâ, *Divân*, s. 46.

8 Hakîm kitap

9 Hakîm üslup

evvelde ¹ (أَنْشَأْتُ الْكِتَابَ) gibi fi'l-i inşâdır. Hâlbuki Musannif'in ta'rîf-i mecâzda olan kelâmıyla ² (وَلَهُ مَلَائِكَةٌ سَمِيَّةٌ) kavli, fi'l kendisine mecâzen isnâd olunan mef'ûl-i fi'l müsnedin mülâbis ü münâsibi olmasının vücûbunda zâhirdir.

Ve kezâlik ef'âl-i fâilinden fi'l-i âharın mülâbis olduğu masdara isnâd olunan kelâm dahi ta'rîfdan hâricdir. ³ (الضَّلَالُ الْبَعِيدُ) ve ⁴ (الْعَذَابُ الْأَلِيمُ) gibi. Zîrâ baîd ancak dâll ve elîm muazzib olup mecâzen dâll ve muazzibin fi'li olan dalâl ve azâb (جَدَّ جِدُّهُ) tarîkasında baîd ve elîm ile tavsîf olunmuştur. Nitekim *Keşşâf*'de bu vechile mesbût-i sahîfe-i beyândır. ⁵ İmdi, zâhirdir ki bu masdar ya'nî dalâl ve azâb, baîd ve elîm müsnedlerinin mülâbis olduğu şey'den olmayıp belki bunların mülâbisi olan masdar bu'd ve elemidir.

Lâkin suâl-i evvelden cevâb mümkündür ki: Mübtedâ fi'l veyâhûd ma'nâyı fi'lin mülâbisâtından olmamasıyla ⁶ (رَجُلٌ عَدْلٌ) emsâli, inde'l-Musannif ne hakîkat ve ne mecâzdir.

Ve suâl-i sâniiden cevâb mümkündür ki: Ta'rîfde olan mülâbeset vâsita-i harf ile ve bilâ vâsita-i harf olmaktan eamm olup ve zikrolunan sûretler vâsita-i harf ile olan mülâbesât kabîlindedir. Zîrâ aslları (حَكِيمٌ فِي كِتَابِهِ) ve (حَكِيمٌ فِي أُسْلُوبِهِ) ve (بَعِيدٌ فِي ضَلَالِهِ) ve (أَلِيمٌ فِي عَذَابِهِ)'dir. Bu sûretde emsile-i mezkûre mebnî li'l-fâilin bi-vâsitati'l-cârr mef'ûlüne isnâdı kabîlinden olup sâiri de buna makîsdir. Ve inde Sâhibi'l-*Keşşâf* mu'teber olan, fi'lin mecâzen isnâd olunduğu şey'in fâil-i hakîkiye telebbüsü olup fi'lin telebbüsü değildir. Zîrâ demiştir ki: "Mecâz-ı aklî, fi'l bir şey'e isnâd olunmaktadır ki o şey' fi'l-hakîka fi'l kendisiyçün olan şey'e mülâbis ola."⁷ Bu sûretde emsile-i mezkûre bilâ tekellûf ta'rîf-i Sâhib-i *Keşşâf*'de dâhil olur. ﴿فَمَا رَبَّحَتْ﴾ ⁸ ﴿تِجَارَتُهُمْ﴾ nazm-ı celîlinde ticâretin müşterîlere telebbüsü gibi. Ya'nî fi'l-i ribh fi'l-hakîka kendisiyçün olan müşterîlere telebbüsü bulunan ticârete

1 Kitabı inşâ ettim.

2 Fiilin muhtelif unsurlarla ilişkisi vardır.

3 Uzak / açık dalâlet

4 Elîm azap

5 Hasan Çelebi ﴿يَبْدِيعُ السَّمَوَاتِ...﴾ "Gökleri (ve yeri) yoktan var eden O'dur," (el-Bakara 2/117) âyetinin tefsîrine işaret etmektedir. bkz. *Hâşiye*, s. 199; karşı: Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 180.

6 Âdil adam

7 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 77.

8 "Ticaretleri bir kâr da etmedi." (el-Bakara 2/16)

isnâd olunmuştur. Ve zikrolunan (الْأَسْلُوبُ الْحَكِيمُ) emsâlini sebebe isnâd kabîlinden kılmak dahi sahîh olur.

Eğer suâl olunursa ki: Çok kerre mecâz-ı aklî bu ta'rîfin şâmil olmadığı niseb-i izâfiyye ve îkâiyeye dahi itlâk olunur. Meselâ niseb-i izâfiyyeden ¹﴿شَقَاقًا بَيْنَهُمَا﴾ kavli-i şerîfi gibi; zevceyn hakkında olup aslı (شَقَاقًا بَيْنَهُمَا) olarak alâ tarîki'l-ittisâ' zarfa izâfe olunmuştur. Ve ²﴿مَكَرَ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ﴾ dahi bu kabîlden olup aslı ³(مَكَرَ فِي اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ)'dir. Ve [nâ-ma'lûm bir] şâirin ⁴(يَا سَارِقًا فِي اللَّيْلَةِ أَهْلَ الدَّارِ) kavli dahi bu meslekde olup aslı (يَا سَارِقًا فِي اللَّيْلَةِ أَهْلَ الدَّارِ) 'dir. Ve ⁵(أَعَجَبَنِي إِنْبَاتُ الرَّبِيعِ وَجَزْيُ الْأَنْهَارِ) kavlimiz dahi bu vetîrede olarak aslı (إِنْبَاتُ الرَّبِيعِ وَجَزْيُ الْمَاءِ فِي الْأَنْهَارِ) 'dir. Ve niseb-i îkâiyeden ⁶﴿لَا تُطِيعُوا الْمُسْرِفِينَ﴾ nazm-ı celîlinin aslı (لَا تُطِيعُوا الْمُسْرِفِينَ فِي الْأَمْرِ) olup nehy itâat-i müsrifine îkâ' olunacak mahalde mecâzen müsrifinin emrine îkâ' olunmuştur. Ve ⁷(تَوَمَّتْ اللَّيْلَةُ) ve ⁸(أَجْرَيْتُ النَّهْرَ) kavillerinin aslı ⁹(تَوَمَّتْ الْفَلَانُ فِي اللَّيْلِ) ve ¹⁰(أَجْرَيْتُ الْمَاءَ فِي النَّهْرِ)'dir. el-Hâsil işbu niseb-i izâfiyye ve îkâiyeden bulunan emsile-i mezkûre emsâline mecâz itlâk olup hâlbuki bunlarda isnâd [89] olmadığı cihetle ta'rîfdan hâriclerdir.

Cevâbında deriz ki: Mecâz-ı aklî nisbet-i isnâdiyye veyâhûd gayrısında olmakdan eammdır. Nitekim fi'lin hakk-ı isnâdı olduğu şey'in gayrısına isnâdı mecâz olduğu misillü, hakk-ı îkâi olduğu şey'in gayrısı üzerine îkâi ve muzâfın hakk-ı izâfesi olduğu şey'in gayrıya izâfesi dahi mecâzdır. Zîrâ fi'l veyâ muzâfın hakkı olan şey'in gayrıya îkâ' veyâ izâfesi mevzi-i aslîsini tecâvüzdür. İmdi, Musannif'in îrâd eylediği ta'rîf-i mezkûr ya hâssaten isnâdda olan mecâz-ı aklîyi ta'rîf olup muarrefle murâd bilhâssa isnâdda olan mecâz-ı aklî olarak sâirleri mukâyese ile ma'lûm olur. Veyâhûd mutlak mecâzı ta'rîf olarak ta'rîfde zikrolunan isnâd ile murâd, sarîh kelâmın delâlet eylediği zikri mürûr eden isnâd ile emsile-i mezkûrede olduğu üzere

1 "Aralarının açılmasından..." (en-Nisâ 4/35)

2 "Gece ve gündüzün tuzağı..." (Sebe 34/33)

3 Gece-gündüz tuzak kurdu.

4 Ey gece hırsız! Hâne halkından kork! (Recez)

5 İlkbaharın etrafı yeşertmesi ve nehirlerin akışı hoşuma gitti.

6 "Ve sakın şu azgınlara emrine uymayın." (eş-Şuarâ 26/151)

7 Geceyi uyuttum.

8 Nehri akıttım.

9 Falanı gece uyuttum.

10 Suyu nehre boşalttım.

kelâmın müstelzim olduğu isnâddan eamm i'tibâr olunur. Şöyle ki zevceyn beyninin şâkk ve leyl ü nehârın mâkireyn ve leylenin mesrûka ve emrin mutâ' kılınmasında sarâhat-i isnâd yok ise de lâkin isnâdı müstelzimidir.

Ve ¹ ﴿أُولَئِكَ شَرٌّ مَكَانًا وَأَضَلُّ سَبِيلًا﴾ nazm-ı kerîminde olduğu gibi fâil-i mecâzî temyîz kılındığı kelâmda dahi i'tibâr böyle olarak mekân ve sebîl, şerr ve edall için fâil-i mecâzî olup temyîz kılınmış olmasıyla mecâz-ı aklî ve her ne kadar sarîhan isnâd yok ise de isnâdı istilzâmı emr-i celîdir. Ve hâsıl-ı cevâb, niseb-i ikâiyye ve izâfiyyede vücûd-i mecâzı takrîr u isbât ile muarrefi mecâz fi'l-isnâda tahsîs veyâhûd isnâdı, isnâd-ı sarîh ve isnâd-ı lâzımdan âmm olan bir mefhûma haml ile ta'rîfi ta'mîmden ibâretidir.²

Ve ma'lûm ola ki mecâz-ı aklî üzere delâlet ba'zı kerre tarîk-ı sarâhatde olup bu nev'in zikri mürûr etmesiyle beyân u izâha gayr-ı muhtâcdır. Ve ba'zı kerre kinâye olarak vâki' olur. Nitekim ³ (سَلِّ الْهُمُومَ) kavlinde mecâz-ı aklî olduğunu beyânda tesliyetin hümûma izâfesi karînesiyle hümûm mahzûn kılınmıştır, deyü zikreylediler. Şöyle ki işbu nisbet-i ikâiyye-i sarîha-i mecâziyye ya'nî tesliyetin mecâzen hümûma nisbeti bu nisbetin melzûmu olan diğer nisbet-i ikâiyye-i mecâziyyeden ya'nî hümûma hüznü nisbetden kinâye olup bu kavlden maksûd işbu nisbet-i sâniyedir ki muhâtaba ârız olan hüznü ve elem-i belîğ cemî'-i kuvâ ve meşâirini istî'âb ile hattâ ki hümûmu dahi mahzûn u mehmûm olduğunu beyândır.⁴ Şârih-i Allâme bu zikrolunan ebhâs-ı şerîfeyi nakş-ı sahîfe-i iz'ân ederek emsâlini kıyâs u tevfiik edip mecâz-ı aklînin Allâme-i Sekkâkî ile Musannif'in zâhir-i kelâm-larından fehmler olunanlara hasr edilmemesini ihtâr u beyân eylemiştir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَقَوْلُنَا «بِتَأْوُلٍ») يُخْرِجُ نَحْوَ مَا مَرَّ مِنْ قَوْلِ الْجَاهِلِ⁵

Ta'rîf-i mecâz-ı aklîde me'hûz olan (بِتَأْوُلٍ) kaydı, şahs-ı câhilin inbât-ı nebâtâtı rebî'den müşâhid ü mu'tekid olarak ⁶ (أَنْبَتَ الرَّبِيعِ الْبَقْلِ) kavliyle nezâirini ihrâc eder. Zîrâ bu isnâd her ne kadar mâ hüve lehinin gayrıya

1 “Onlar, en kötü yerde bulunan ve doğru yoldan en çok sapan kimselerdir.” (el-Furkân 25/34)

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 288.

3 Dertleri teselli et. bkz. Harîrî, *el-Makâmât*, s. 125. Ayrıca bkz. Kümeyt b. Zeyd el-Esedî, *Divân*, s. 626.

4 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 288.

5 “(بِتَأْوُلٍ) şeklindeki ifademiz, Allah'a inanmayan kişinin yukarıdaki (İlkbahar ekinleri yeşertti,) sözünü mecâzın dışında bırakır.

6 İlkbahar ekinleri yeşertti.

ise de lâkin câhîlin mu'tekad ü murâdı olduğu cihetle isnâd-ı mezkûr teevvülden sâdedir. Sâir ¹ (شَفَى الطَّيِّبُ الْمَرِيضَ) emsâli, i'tikâda mutâbık ve vâkıa gayr-ı mutâbık olan emsile dahi bu vechile olup aksâm-ı hakikat-i akliyye-dendir. Kayd-ı mezkûr ile akvâl-i kâzibe dahi ta'rîf-i mecâz-ı aklîden hurûc eder. Zîrâ kizb olan akvâl teevvülden berîdir.

“Musannif'in bu kitâbda beyân-ı fâide-i kuyûd âdeti olmadığı hâlde kayd-ı mezkûrde olan fâideyi ityân ve bu kayd ile kavî-i mezkûr-i câhil ve akvâl-i kâzibe hurûc ederken yalnız kavî-i câhili ihrâca tahsîs-i zıkr u beyân eylesinde sırr u hikmet nedir?” deyü suâle cevâb-ı savâb budur ki: Sâhib-i *Miftâh* mecâz-ı akliyi مِّنَ التَّأْوِيلِ إِفَادَةٌ لِلْخِلَافِ لَا بِوِاسِطَةٍ وَضَع) ² kavliyle ta'rîf ederek ³ (مَّا عِنْدَ الْمُتَكَلِّمِ) mahallinde ⁴ (مَّا عِنْدَ الْعَقْلِ) ta'bîrini adem-i ihtiyârının sebebi, ta'rîf-i mezkûrden, dehrînin ⁵ (أَنْبَتَ الرَّيِّعِ الْبَقْلِ) kavli emsâli efrâd-ı hakikatden bulunanları ta'rîfden ihrâc ile efrâd-ı muarrefden (كَسَا الْخَلِيفَةُ) nazîri inde'l-akl gayr-ı mümteni' bulunan emsilenin hurûcundan ta'rîfi muhâfaza irâdesinden nâşî olup ve ⁷ (لِضَرْبٍ مِنَ التَّأْوِيلِ) kaydı kizbden ihtirâz olduğunu beyânı üzerine Musannif *Îzâh*'ında “Ta'rîf-i mezkûrde (مَّا عِنْدَ الْمُتَكَلِّمِ) mahallinde (مَّا عِنْدَ الْعَقْلِ) [90] denildiği sûretde dehrînin kavî-i mezkûru emsâliyle tard-ı ta'rîfin memnûiyet-i butlânını tavnîh ve kavî-i mezkûr emsâlinin (بِضَرْبٍ مِنَ التَّأْوِيلِ) kaydıyla hurûc edeceğini tasrîh ile ta'rîfin (كَسَا الْخَلِيفَةُ الْكُغْبَةَ) emsâliyle memnûiyet-i imtinâ'-ı aksini dahi iddiâ ederek (خِلَافٌ مَا فِي نَفْسِ الْأَمْرِ) ile murâd (مَّا عِنْدَ الْعَقْلِ) demektir. Zîrâ (مَّا عِنْدَ الْعَقْلِ) demek, aklın iktizâ eylediği ve rızâ verdiği şey' demek olup yoksa inde'l-akl hâzır u mürtesim olan şey' demek değildir. Ve (كَسَا الْخَلِيفَةُ الْكُغْبَةَ) kavli ise nefsu'l-emrin hilâfıdır ki nefsu'l-emre iksâ eden halife değildir.”⁸ deyü tebyîn-i müddeâ etmiş olduğundan, *Îzâh*'da olan işbu i'tirâzından içün bu makâmda ta'rîf-i mezkûrde olan (تَأْوِيلٌ) kaydı

1 Doktor hastayı iyi etti.

2 Mecâz-ı akli, kendisiyle mütekelimin itikâdındaki hükmün aksinin vaz değil bir tür te'vîl yoluyla ifade edildiği kelâmdır. bkz. Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 503.

3 Mütekelimin nazarında hükmün aksi...

4 Akıl nazarında...

5 İlkbahar ekinleri yeşertti.

6 Halife, Kâbe'ye örtüsünü giydirdi.

7 Bir tür te'vîlden dolayı

8 Kazvîni, *el-Îzâh*, s. 38-39.

Miftâh'dan tevehhüm olunduğu gibi akvâl-i kâzibeyi ihrâca muhtass olmayıp belki kavî-i mezkûr câhil emsâlini dahi ihrâc ederek bu kayd ile ta'rif ağyârını mâni' ve tardı gayr-ı mümteni' olduğuna işâret eylemiştir.

Lâkin bir kâil için demek ma'kûl olur ki (مَا عِنْدَ الْعَقْلِ) kavlinin kânûn-i lûgat üzere mefhûmu, akl indinde sâbit ü hâsıl olan şey' demektir. Bu ma'nâ ise nefsü'l-emrden eamm ya'nî nefsü'l-emr ile hilâfına umûmu gayr-ı mübhemdir. Zîrâ hilâf-ı nefsü'l-emr olan kevâzibi tasavvur u idrâk mümkün olarak inde'l-akl hâsıl u sâbitdir. Öyle olunca ta'rifde olan (مَا عِنْدَ الْعَقْلِ) lafzından (مَا فِي نَفْسِ الْأَمْرِ) ma'nâsını murâd etmek câiz olmayıp bu sûrette Musannif'in kelâm-ı Sekkâkî üzere olan i'tirâz-ı sâni mün-defi' olduğu misillü i'tirâz-ı evveli dahi mürtefi'dir. Zîrâ i'tirâz-ı evvelinin hülâsası kavî-i mezkûr-i câhilin (بِضَرْبٍ مِنَ التَّأْوِيلِ) kaydıyla hurûcu cihetle (مَا عِنْدَ الْمُتَكَلِّمِ) ta'biri mahallinde (مَا عِنْدَ الْعَقْلِ) denildiği sûrette tard-ı ta'rifin memnûiyet-i butlânı olup hâlbuki bir ta'rif iki kayd üzere müştemil olarak her birerlerinin birer fâide-i mahsûsada teferrüdüyle diğer bir fâidede iştirâkleri hinde fâide-i mezkûrenin husûlü ehad-i kaydeynden kasden ve âhardan zımnen olması gayr-ı mümteni' ve bu sûretle olan kaydeyn mükerrer addolunmadığı emr-i şâyi'dir. Binâen alâ zâlik kavî-i mezkûr-i câhilin ta'rifden ihrâcî (عِنْدَ الْمُتَكَلِّمِ) ve (بِضَرْبٍ مِنَ التَّأْوِيلِ) kaydeyninden her birine isnâd olunmak cevâza akreb ve fakat seb-ı zikri cihetle evvele isnâd olunarak kayd-ı sâni ile kasd-ı ihrâc-ı kevâzib ensebdir. Ve bu takdîr üzere Sâhib-i *Miftâh*'ın ¹ (لَيْسَ يَمْتَنِعُ طَرْدُهُ) kavline bedel ² (لِيُخْرِجَ قَوْلَ الْجَاهِلِ) ta'biri etmesi münâsib olurdu. Zîrâ ber-vech-i muharrer, ihrâcî kavî-i evvele isnâd sûreti mahall-i i'tirâz olmayıp lâkin kayd-ı sâni ile hurûc hâlinde imtinâ'-ı tard-ı ta'rif ile kavî mahall-i i'tirâz-ı sâilîn velâkin ba'de vuzûhi'l-maksûd ibârede münâkaşa münâfi-i de'b-i muhassılindir.

Suâl olunursa ki: Takrîr-i kelâm-ı Musannif'e nazaran gayr-ı mâ hüve lehden murâdı inde'l-akl ve fi nefsi'l-emr mâ hüve lehden gayrı olmak iktizâ edip hâlbuki bu takdîrde câhil ve Mu'tezilî'nin hâl-i cehl ü i'tizâlleri ma'lûmu olan kimseye teevvül ve sebebine isnâd olmak kasdıyla ³ (أَنْبَتَ اللَّهُ الْبَقْلَ)

1 Onu dışarıda bırakmak imkânsız olmasın diye... bkz. Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 503.

2 Allah'a inanmayan kişinin sözünü dışarıda bırakmak için

3 Allah ekinleri yeşertti.

ve ¹ (خَلَقَ اللهُ الْأَفْعَالَ كُلَّهَا) ve ² (أَضَلَّ الْكَافِرَ) kavilleri emsâli ta'rîfden hâric ve imtinâ'-ı aks-i ta'rîfi müntic olur. Zîrâ bunlar fi nefsi'l-emr mâ hüve lehine isnâddır. Ve hâsıl-ı kelâm, eğer murâd-ı Musannif nefsi'l-emrde mâ hüve lehin gayrı demek olursa zikrolunan akvâl emsâli ta'rîfden hurûc eder. Ve eğer mukâbele-i hakikatde zikri karînesiyle ³ (عِنْدَ الْمُتَكَلِّمِ فِي الظَّاهِرِ) ma'nâsı murâd olunursa câhilin (أَنَّتَ اللهُ الْبُقْلَ) kavli emsâliyle akvâl-i kâzibe (عِنْدَ الْمُتَكَلِّمِ فِي الظَّاهِرِ) kavliyle hurûc edip (بِتَأْوِيلِ) kaydı zâyî' u kâsid ve kavli-i câhil emsâlinin ihrâcını bu kayda isnâd fâsid olur.

Cevâbında deriz ki: Mâ hüve lehin gayrıya isnâd ile murâd zâhir u eamm olan mefhûmudur ki üzerine bi-vechinmâ, mâ hüve lehin gayrıya isnâddır denilmek sâdik olan şey'den ibâretidir. Ve bi-vechinmâ gayr-ı mâ hüve leh ile murâd, vâki'de veyâhûd fi'l-hakîka veyâ fi'z-zâhir mütekellim indinde mâ hüve lehin gayrısı olup bu takdîrde câhilin (أَنَّتَ الرَّبِيعَ الْبُقْلَ) kavliyle an amdin olan akvâl-i kâzibe ta'rîfde dâhil olur. Zîrâ bunlarda isnâd fi'l-vâki' mâ hüve lehin gayrıyadır. Ve hâlini ihfâ eden Mu'tezilî'nin (خَلَقَ اللهُ الْأَفْعَالَ كُلَّهَا) kavli dahi dâhildir. Zîrâ inde'l-mütekellim mâ hüve lehin gayrıya isnâddır. [91] Hâlbuki hiçbirisi efrâd-ı muarrefden olmamasıyla Musannif rahimehullâh (بِتَأْوِيلِ) kaydıyla cümlesini ihrâc edip ta'rîf ağyârdan sâlim olmuştur. İmdi, kendisinde teevvül olmayan kelâm ta'rîfden hurûc eyleyip ve dehrî ve Mu'tezilî'nin bi-tarîki't-teevvül (أَنَّتَ اللهُ الْبُقْلَ) ve (خَلَقَ اللهُ الْأَفْعَالَ) kavilleri inde'l-mütekellim mâ hüve lehin gayrıya isnâd olduğundan ve kezâlik dehrînin muvahhid olduğunu izhârı hinde bi-tarîki't-teevvül îrâd eylediği (أَنَّتَ الرَّبِيعَ الْبُقْلَ) kavli de fi'l-vâki' mâ hüve lehin gayrıya isnâd idüğinden ve kezâlik muvahhid, hâlini dehrîden ihfâ ve zâhir-i kelâm mu'tekadı olmayıp belki murâdı sebebine isnâd idüğünü izhâr ile (أَنَّتَ اللهُ الْبُقْلَ) dese bu kavli dahi zâhirde inde'l-mütekellim mâ hüve lehin gayrıya isnâd olduğundan ta'rîfde dâhil ve bu cihetle ta'rîf efrâdına şâmil olmuş olur.

1 Allah bütün fiilleri yarattı.

2 Kâfirî dalâlete düşürdü.

3 Mütekellimin zâhirî durumuna göre

Suâl olunursa ki: Âmm ancak zımn-ı hâssda tahakkuk edip ve hâlbuki hâssın fesâdı beyân olunmasıyla bu sûretde gayr-ı mâ hüve lehi vâki'de veyâhûd fi'l-hakîka veyâ fi'z-zâhir mütekellim indinde olmakdan ta'mîm ne vehile câiz olabilir?

Cevâbında deriz ki: Mefhûm-i âmmı irâde ile âmmın tahakkuku bey-ninde fark vardır. Ve âmmın zımn-ı hâssın gayrıda adem-i tahakkukundan zımn-ı hâssın gayrıda adem-i irâdesi lâzım gelmez. Zîrâ mezheb-i sahîhde âmm için alâ vechi'l-umûm vücûd olmayıp lâkin zihnde vücûdu mütehakkık olmasıyla bu i'tibâr ile irâdesi câiz ve bu i'tibâr ile ma'nânın âmmdan lâale't-ta'yîn-i ferd irâdesine evli emr-i bârizdir. Ve fesâd-ı mezkûr ancak bi-husûsihî hâssın irâdesinden neş'et edip bi-umûmihî âmmı irâde fesâddan âzâdedir. Makâm, mehere-i fenn-i meânîden cemm-i gafirin istis'âb eylediği gavâmız-ı ebhâsden olarak cây-ı dikkatdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَلِهَذَا لَمْ يُحْمَلْ نَحْوُ قَوْلِهِ:

أَشَابَ الصَّغِيرَ وَأَفْنَى الْكَبِيرِ

رَكَوُ الْعَدَاةِ وَمَرُّ الْعَشِي

عَلَى الْمَجَازِ مَا لَمْ يُعْلَمَ أَوْ يُظَنَّ أَنَّ قَائِلَهُ لَمْ يُرِدْ ظَاهِرَهُ)²

Ve mecâzda teevvül şart olmasıyla câhilin (أَنْبَتَ الرَّبِيعِ الْبَقْلَ) kavli emsâlinin mecâzdan hurûcundan nâşi Salatân-ı Abdî'nin (... أَشَابَ الصَّغِيرَ ...) kavlinde (أَشَابَ) ve (أَفْنَى) fi'llerinin kerr u rücû'-i gadât ve merr u hurûc-i aşîyye isnâdı mâdâm kâil-i mezkûrun zâhir-i isnâdı murâd etmediği bilinmeyip veyâ zannolunmadıkça mecâza haml olunmadı. Zîrâ zâhir-i isnâd marzîsi olmadığı bilinmedikçe teevvül mevcûd olmayıp belki zâhiren inde'l-mütekellim mâ hüve lehine isnâd olmasıyla zikri mürûr eden kavli-i câhil gibi hakîkate haml olundu.

Mefhûm-i Beyt: "Tahkîkan kürûr-i eyyâm ve mürûr-i leyâl tıfı-ı endek-sâli mertebe-i kiber-i sinn ü şeyhûhete irtikâ ve şeyh-i sâl-hurdeyi tesâdüm-i sarsar-i fenâ ile ifnâ eder," demekdir.

1 Şerif Alâvine, *Şi'ru's-Salatân el-'Abdî*, s. 80.

2 Bu çerçevede, "Zamanın su gibi akıp gidişi çocuğu ihtiyarlattı; ihtiyarı ise hepten mezara koydu." (Mütekârib) beyti, şairin gerçekten sözün zahirinden anlaşılana kastetmediğine dair elde bir bilgi veya güçlü bir tahmin olmadığı sürece mecaza yorulamaz.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (كَمَا اسْتَدِلَّ عَلَى أَنَّ إِسْنَادَ «مَيِّزَ» فِي قَوْلِ أَبِي النَّجْمِ:
 مَيِّزَ عَنْهُ فُنُرَعَا عَنْ فُنُرَعٍ
 جَذْبُ اللَّيَالِي أُنْطِييَ أَوْ أُسْرِعِي
 مَجَازٌ بِقَوْلِهِ عَقِيْبُهُ: «أَفْنَاهُ قِيلَ لِلَّهِ لِلشَّمْسِ اَطْلَعِي»¹)

Ya'nî beyt-i sâbıkda Salatân-ı Abdî zâhir-i kelâmı murâd etmediği ma'lûm olmayıp ve bunun üzerine bir şey' ile istidlâl olunmadı. Nitekim Ebü'n-Necm'in (مَيِّزَ عَنْهُ فُنُرَعَا عَنْ فُنُرَعٍ) kavlinde (مَيِّزَ) fi'linin cezb-i leyâle isnâdı mecâz olduğuna (أَفْنَاهُ قِيلَ لِلَّهِ لِلشَّمْسِ اَطْلَعِي) kavli-i müteâkıbiyle istidlâl olundu. Evvel-i şî'r:

فَدَا ضَبِحَتْ أُمُّ الْخِيَارِ تَدْعِي عَلَيَّ ذَنْبًا كُلُّهُ لَمْ أَضْنَعِ
 مِنْ أَنْ رَأَتْ رَأْسِي كَرَأْسِ الْأَضْلَعِ مَيِّزَ عَنْهُ فُنُرَعَا عَنْ فُنُرَعٍ
 جَذْبُ اللَّيَالِي أُنْطِييَ أَوْ أُسْرِعِي أَفْنَاهُ قِيلَ لِلَّهِ لِلشَّمْسِ اَطْلَعِي
 حَتَّى إِذَا وَارَاكَ أَفْتُقُ فَارْجِعِي أَلَمْ يَكُنْ يَبْيَضُّ إِنْ لَمْ يَضْلَعِ
 يَسَابْنَةُ عَمَّا لَا تَلُومِي وَاهْجِعِي²

olup (أَضْبِحَتْ) fi'linde münâsib-i makâm olan, ma'nâ-yı hakîkisine haml olunmaktadır. Ümmü'l-Hiyâr bir mer'enin ismidir. (تَدْعِي), (أَضْبِحَ) için haber ve (كُلُّهُ) ref' ile ifâde-i umûm-i nefy için olup nefy-i umûmu müfîd olan nasb ile değildir. (مِنْ أَنْ رَأَتْ) mef'ûlün leh ve âmili (تَدْعِي) lafzı olup (تَدْعِي لِأَجْلِ أَنْ رَأَتْ) takdîrindedir. (أَضْلَعِ) şa'r-ı re'si münhasir ya'nî şa'rı dökülüp beşer-i re'si münkeşif ü zâhir olan kimsedir.

- 1 Fakat Ebü'n-Necm'in "(Şunu bilesin ki hatun; neşeli zamanlarda) 'ne olur bitmesin' denilen, (zor zamanlarda ise) 'ne olur bir an evvel geçip gitsin' diye yaka silkilen (fakat bunlara hiç kulak asmayıp bildiğini okuyan) gecelerin / ömrün akıp gidişidir, peyder pey başımı saçımdan eden," (Recez) şeklindeki mısralarında vâki (مَيِّزَ) fiilinin gecelere isnâdı, sözün devamında yer alan "Allah'ın güneşe 'Doğ' emri beni saçımdan etti," cümlesi delil gösterilerek mecaza yorulmuştur.
- 2 (Eşim) Ümmü'l-Hiyâr, başımın dazlak gibi iyice kelleşmeye başladığını fark edince, sabaha kadar, hiçbirini işlemediğim bir sürü günahla beni itham edip durdu. (Şunu bilesin ki hatun; neşeli zamanlarda) 'ne olur bitmesin' denilen, (zor zamanlarda ise) 'ne olur bir an evvel geçip gitsin' diye yaka silkilen (fakat bunlara hiç kulak asmayıp bildiğini okuyan) gecelerin / ömrün akıp gidişidir, peyder pey başımı saçımdan eden. (İşin hakikati bu,) işte Allah'ın güneşe 'Doğ' emri beni saçımdan etti. Hatta (ey güneş) akşam olup gözden kaybolduğun vakit sana 'Derhâl dön ve tekrar doğ' (emri veriyordu da tekrar çabucak doğuyordun.) Kel olmadan önce de zaten (ak saçlarımdan dolayı) başım parlamıyor muydu? (Boşver şimdi bunları) emmi kızı, ileri geri konuşmayı da bırak, yat uyu hadi. (Recez) Krş: Ebü'n-Necm el-İclî, *Divân*, s. 256-259.

Hâsıl-ı Ma'nâ: "Tâife-i nisânın mecbûl oldukları buğz-i şeyb ve meyl-i şebâbdan nâşi Ümmü Hıyâr nâm habîbe alâyim-i şeyb ü pîrî olarak misâl-i re's-i asla' şa'r-ı re'simi dökülmüş müşâhede etmesiyle bir takım zünûb-i nâ-kerde azv ü iddiâlarıyla sabah eyledi," demekdir.

(مَيَّرَ عَنْهُ) kavli re'sini re's-i asla' gibi rü'yeti için cümle-i müfessire ve vech-i şebhi mübeyyine olup *re'simden selb ü izâle eyledi* ma'nâsındadır. (فُتِرَ عَا عَنْ فُتْرُوعِ) [92] kavlinde (عَنْ) ¹, (لَتَرْكَبَنَّ طَبَقًا عَنْ طَبَقٍ) kavli-i şerîfinde olduğu gibi (بَعْدَ) ma'nâsındadır. (فُتِرُوعِ) etrâf u nevâhî-i re'sde ictimâ' eden şa'rdır. (جَذَبَ اللَّيَالِي) (مَيَّرَ) fi'liyçün fâildir. (جَذَبَ) keşîden ya'nî *çekmek* ma'nâsına olup murâd, lâzımı olan maziyy ü ihtilâf-ı leyâlîdir. *Esâs*'da (جَذَبَ الشُّهُرَ) kavilleri ² (مَضَتْ عَامَتُهُ بَعْغِي أَكْثَرُهُ) ma'nâsındadır,³ de-yü beyân olundu. İmdi, ma'nâ: "Ömürden ekser-i leyâlînin maziyyi ba-şımada olan saçları temyîz ü izâle eyledi," demek olur. Ve murâd mutlak ezmine olup leyâlî ile ta'bîri inde'l-Arab gurre-i şühûr ibtidâ-i rü'yet-i hilâlden mu'teber olması münâsebetiyle şühûra leyâlî ile vaz'-ı târih eylediklerine veyâhûd leyâlde şiddet ve kesret-i gumûm olduğuna mebnîdir. (أَبْطِئِي أَوْ أُسْرِعِي) kavli, "kavl" takdîriyle (اللَّيَالِي)'den hâldir. Ya'nî "Leyâlî-i mezkûre hakkında nâs tarafından hîn-i yûsr u refâhiyyetde (أَبْطِئِي) ve hîn-i usr ü muzâyakada (أُسْرِعِي) denildiği veyâhûd şâir tarafından sukût-ı şa'r-ı re'sinden sonra adem-i mübâlâtına mebnî 'İster batî' ol ve ister serî' ol,' deyü hitâb eylediği hâlde" demek olur. Ve sîga-i emr haber ma'nâsına olması da câizdir ki leyâlînin kâh batî' ve kâh serî' olarak mürûrunu beyândır. Ve sîga-i emr ile ta'bîr leyâlînin emr-i ilâhî ile me'mûr ve hükm-i ilâhîye musahhar olduklarına delâlet içündür. Ve kelâm munkatî' ya'nî alâ tarîki'l-iltifât istînâf olması da câizdir. Ya'nî "Eyyetühe'l-leyâlî! Dilediğini işle. Zîrâ temyîz-i kunzu' ve hulûl-i şeyhûhetden sonra indimde hiçbir hâlin tefâvütü yokdur. Ve tefâvüt-i ahvâl kaydım değildir," demek olur. (قِيلَ اللَّهُ) zamîri Ebü'n-Necm'e veyâhûd şa'r-ı re'sine râci'dir. (حَتَّى) *Cenâb-ı Bârî'nin emri ve irâdesi* demekdir. (حَتَّى إِذَا وَارَاكَ) kavlinde (حَتَّى) ibtidâiyye olup (تَوَارَى) *setr* ve (هَجُوعِ) *nevem* ma'nâsındadır.⁴

1 "Siz de aşama aşama ilerleyeceksiniz." (el-İnşikâk 84/19)

2 Ayın çoğu geçti.

3 Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, I, 127.

4 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 292-294.

İbâre-i Musannif'de olan (مَجَازٌ) lafzı (عَلَى أَنْ) kavlinde olan (أَنَّ)'nin haberidir. (بِقَوْلِهِ) lafzı (أُسْتَدِلُّ) fi'line müte'allık ve (عَقِيْبِهِ) zamîri فُتْرُوعًا (مَمِيْرٌ عَنْهُ فُتْرُوعًا) kavline râci' olarak hâsılı, şa'r-ı re'sini izâle ve ıskât fi'lini cezb-i leyâlîye isnâdı hakikat olmayıp mecâz olduğuna bu kavlin mâba'dinde olan (أَفْنَاهُ قِيلَ اللَّهُ) kavliyle istidlâl olunmuştur. Zîrâ ifnânın irâde-i ilâhiyyeye isnâdı şâirin fi'l Cenâb-ı Hakk için olup ve mübdi' ü mu'îd ve münşî vü müfnî ancak Cenâb-ı Bârî olduğunu mu'tekid bulunduğuna delâlet eder. Ve bu delil ile temyîzi cezb-i leyâlîye isnâdı zamân veyâhûd sebep olduğu hasebiyle bi-tarîki't-teevvül olduğu ma'lûm olarak mecâz olur.

Aksâm-ı Mecâz-ı Aklî

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (وَأَقْسَامُهُ أَرْبَعَةٌ؛ لِأَنَّ طَرَفَيْهِ إِمَّا حَقِيقَتَانِ، نَحْوُ: «أَنْبَتَ الرَّبِيعِ الْبُقْلُ»، أَوْ مَجَازَانِ، نَحْوُ: «أَحْيَا الْأَرْضَ شَبَابُ الزَّمَانِ»)¹

Ve mecâz-ı aklî aksâm-ı erbaaya münkasim olup zîrâ kendisinde mecâz-ı aklî olan kelâmın ya (أَنْبَتَ الرَّبِيعِ الْبُقْلُ) emsâli tarafeyni ya'nî müsned ve müsnedün ileyhi hakikat-i vaz'ıyye olur. Zîrâ inbât ve rebî' ma'nâ-yı mâ vuzia leh-i hakikileri üzere bâkî olup fakat mecâz inbâtın rebî'a isnâdındadır. Veyâhûd tarafeyni (أَحْيَا الْأَرْضَ شَبَابُ الزَّمَانِ) gibi mecâz-ı vaz'î olur. Zîrâ ihyânın ma'nâ-yı hakikisi bedende nefs-i nâtıkayı ihdâs olup hayât-ı bedenî kuvâ ve havâss ile nadâretidir. Ve bu bir sıfatdır ki havâss-i hamse ve hareket-i irâdiyye iktizâ eder. Ve beden ve rûha müftakir u muhtâc olur. Bunlar ise arzda mefkûd olarak ihyâ-yı arz ma'nâ-yı mecâziye mahmûldür ki arzda olan kuvâ-yı nâmiyeyi tehyîc ü tahrîk ve envâ'-ı nebât ile nadâret ü revnak u letâfetine icâd ü tahdîsdir. Ve vech-i şebeh mücerred kendisiyle revnak u nadâret hâsıl olan şey'i bir şey'de ihdâsıdır. Kezâlik şebâbın ma'nâ-yı hakikisi hayvânın harâret-i garîziyyesinin ya'nî tabîi olan harâretinin meşbûbe olduğu ya'nî kesb-i kuvvet ü iştiâl eylediği zamânda olmasından ibâret olup mecâzen murâd zamânın kuvâ-yı nâmiye-i arzı izdiyâdıdır. Bu cihetle tarafeyn mecâz-ı vaz'î olup ihyâ-yı arzın vakt-i rebî'den ibâret olan şebâb-ı zamâna isnâdı dahi mecâz-ı aklî olarak kelâm-ı mezkûrde mecâzât-ı selâse ictimâ' eder.

1 (İki tarafının yani müsned ve müsnedün ileyhinin durumu açısından) mecâz-ı aklî dört kısımda incelenir. Zira bir kelâmın, "İlkbahar ekini yeşertti," ifadesindeki gibi ya her iki tarafı da hakikat ya da "Zamanın gençliği toprağa hayat verdi," cümlesinde olduğu üzere her iki tarafı da mecâzdır.

قَالَ رَحْمَهُ اللَّهُ: (أَوْ مُحْتَلِفَتَانِ، نَحْوُ: «أُنْبِتَ الْبُقْلَ سَبَابُ الزَّمَانِ»، وَ «أَحْيَا الْأَرْضَ الرَّبِيعُ»)¹

Veyâhûd muhtelif olarak ehad-i tarafeyn mecâz ve âhar hakikat olur. Bu da ya (أُنْبِتَ الْبُقْلَ سَبَابُ الزَّمَانِ) gibi müsned hakikat ve müsnedün ileyh mecâz olmasıyla olur. Zîrâ inbât ma'nâ-yı hakikisinde olup ve şebâb-ı zamân misâl-i sâbıkda zikrolunduğu [93] üzere zamânın kuvâ-yı nâmiye-i arzı izdiyâdı ma'nâ-yı mecâzisine mahmûldür. Veyâhûd müsned mecâz ve müsnedün ileyh hakikat olmasıyla olur, (أَحْيَا الْأَرْضَ الرَّبِيعُ) gibi. Zîrâ ihyâ arzda olan kuvâ-yı nâmiyeyi tehyîc ve envâ'-ı nebât ile îcâd-ı revnak u nadâret ma'nâ-yı mecâzisine mahmûl olup ve rebî' ma'nâ-yı hakikisinde bâkîdir. Ve misâl-i evvelde inbâtın şebâb-ı zamâna ve sânde ihyânın rebî'a isnâdı mecâz-ı aklî olarak bu misâllerde mecâzeyn ictimâ' etmiş olur. Ve işbu taksîm evvelen ve bizzât tarafeyn için olup derece-i sâniyede tarafeynden isnâda ârız olmuştur.

Ve Musannif'in mecâz-ı aklîyi bu vechile taksîminde isnâd-ı mecâzî taraf-ı kelâmın mecâz ve hakikatden bulunduğu hâlini tağyîr etmeyip belki kendisinde isnâd-ı mecâzî olan kelâmın hâl-i tarafeyni hakikat veyâ mecâz olmakda sâir kelimât-ı müsta'melenin hâli gibi olduğuna tenbîh vardır. Ve her ne kadar tarafeyn yekdiğere muhâlif iseler de kelâm-ı vâhidde mecâzeynin veyâhûd hakikat ve mecâzın ictimâ' aklen istibâda karîb olmasıyla bu vehmi dahi izâle eylemiştir.

Ve aksâm-ı mecâz-ı aklînin işbu aksâm-ı erbaada inhisârı mezheb-i Musannif üzere zâhirdir. Zîrâ inde'l-Musannif mecâz-ı aklîde müsnedin fi'l veyâhûd ma'nâ-yı fi'l olması meşrûr olup ve fi'l ve ma'nâ-yı fi'l tesniye ve cem' olmamasıyla müfred olmaklığı mütehakkıktır. Ve her bir kelime-i müsta'mele-i müfrede ya hakikat veyâ mecâz olup bu ikiden hâli değildir. İmdi, ²(زَيْدٌ نَهَارُهُ صَائِمٌ) misillüde olan mecâz sâimin zamîr-i nehâra ve ³(الْحَبِيبُ أَحْيَانِي مَلَأَقَاتُهُ) misillüde mecâz ihyânın mülâkâta isnâdı olup yoksa haber vâki' olan cümlelerin mübtedâya isnâdı değildir. Zîrâ inde'l-Musannif mübtedâya isnâd ne hakikat ve ne mecâzdır.

1 Ya da "Zamanın gençliği ekini yeşertti," ve "İlkbahar toprağı diriltti," örneklerinde görüldüğü gibi (biri hakikat diğeri mecâz olmak üzere) birbirinden farklıdır.

2 Zeyd; onun gündüzi oruçludur.

3 Dost; onunla görüşmek hayat verdi bana!

Ve ammâ mezheb-i Sekkâkî üzere mecâz-ı aklînin aksâm-ı mezkûrede inhisârı mahall-i işkâldir.¹ Zîrâ inde's-Sekkâkî cümlelerin mübtedâyâ isnâdını müştemil olan kelâm hakikat ve mecâz-ı aklî ile mevsûf olup hâlbuki mecâz ve hakikat-i lügaviyyeyi kelime ile ta'rif etmesi hasebiyle inde's-Sekkâkî cümlelerin hakikat veyâ mecâz-ı lügavî olmasında işkâl olarak bu cihetle mezheb-i Sekkâkî'de tarafeyn-i kelâm hakikat ve mecâzda münhasır olamaz ki hattâ bi'tibârî't-arafeyn mecâz-ı aklînin aksâm-ı mezkûrede inhisârı sahîh ola.²

Kur'an'da Mecâz-ı Aklî

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَهُوَ فِي الْقُرْآنِ كَثِيرٌ: ﴿وَإِذَا تَلَّيْتُمْ عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا﴾، ﴿يَذْبَحُ أَبْنَاءَهُمْ﴾، ﴿يَنْزِعُ عَنْهُمَا لِبَاسَهُمَا﴾، ﴿يَوْمًا يَجْعَلُ الْوِلْدَانَ شِيبًا﴾، ﴿وَأَخْرَجَتِ الْأَرْضُ أَثْقَالَهَا﴾³

Ve mecâz-ı aklî Kur'an-ı Mübîn'de bisyâr ve Musannif'in bu kelâmı zikrinden garaz, mecâz-ı aklînin Kur'an'da vukūunu inkâr eden cemâati redd ü inkârdır. Anın için (فِي الْقُرْآنِ) lafzını li-ecli'l-ihitmâm takdîm eylemiştir. (وَإِذَا تَلَّيْتُمْ) kavli-i şerîfini⁴ emsâli ta'bîr ile îrâd etmeyip bi-tarîki't-ta'dâd zikr eylemesi iktibâsa îhâm içündür ki ma'nâ "Kur'an-ı Mübîn'de vücûd-i mecâz-ı aklîyi tasdik edenlere kısm-ı mecâz-ı aklîden olan âyât-ı ilâhiyye tilâvet olundukda anların tasdikini müzdâd eder," demek olur. Ve maksûd, nazm-ı mezkûre ﴿زَادَتْهُمْ﴾ lafzının zamîr-i âyâta isnâdı mecâz olduğunu beyândır. Zîrâ ziyâde-i îmân fi'l-i ilâhî olup âyât ziyâdeye sebebdir. Ve ﴿يَذْبَحُ أَبْنَاءَهُمْ﴾ kavli-i şerîfinde fi'l-i ceş olan tezbîh-i ebnâ-i Benî İsrâîl sebep-i âmir olmak hasebiyle Fir'avn'a nisbet olunmuşdur. Ve ﴿يَنْزِعُ عَنْهُمَا لِبَاسَهُمَا﴾ nazm-ı celîlinde Hazret-i Âdem ve Havvâ'dan aleyhimeselâm nez'-i libâs hakikaten fi'l-i ilâhî olup lâkin sebep-i nez' şecereden ekl ve sebep-i ekl şeytânın vesvese ve nâsihînden olduğuna yemîn ü mukâsesmesi olduğundan İblîs'e isnâd olunmuşdur. Ve

1 Siyâlkûtî'ye göre burada bir işkâl yoktur. bkz. *Hâşiye*, I, 295.

2 Krş: Cürcânî, *Hâşiye*, s. 82-83.

3 Kur'an'da, (sanılanın aksine,) mecâz-ı aklî içeren çok sayıda âyet vardır. Bazıları: "Kendilerine Allah'ın âyetleri okunduğu zaman, bu onların inancını artırır." (el-Enfâl 8/2); "Onların erkek çocuklarını boğazlatıyor..." (el-Kasas 28/4); "Üzerlerinden giysilerini soyup..." (el-A'râf 7/27); "Çocukları (bir anda ak saçlı) ihtiyarlarla çeviren gün..." (el-Müzzemmil 73/17); "Toprak bağrındakiileri dışarıya fırlattığında..." (ez-Zilzâl 99/2)

4 Şu âyet buna örnektir.

﴿يَوْمًا يَجْعَلُ الْوِلْدَانَ شِيبًا﴾ kavlı-i şerifinde ﴿يَوْمًا﴾, ﴿تَتَّقُونَ﴾ için mef'ûlün bih olmak üzere mansûbdur. Ma'nâ "Ey ehl-i küfür! Eğer küfür üzere bâkî kalırsanız rûz-i kıyâmetde nefsinizi, vildânı şeyb ü ihtiyâr edecek yevmin azâbından nasıl vikâye vü sıyânet edersiniz?" demek olup vildânı şeyb kılmak fi'li, hakîkaten fi'l-i ilâhî olduğu hâlde zamâna nisbet olunmuştur. Ve zamân-ı mezkûrun vildânı şeyb kılması, şiddetinden ve anda olan kesret-i hümûm u ahzândan kinâyedir. Zîrâ ahzânın galebe ve tefâkumu mûcib-i tesâru'-i şeyb olup hattâ kemâl-i keder u havfdan rîş-i siyâh, bir gecede mübeddel-i reng-i sefid olduğu mervîdir. Veyâhûd zamân-ı mezkûrun tûlünden ve anda etfâl sinn-i şeyhûhete bâliğ olacağından kinâyedir. Ve ﴿وَأَخْرَجَتِ الْأَرْضُ أَثْقَالَهَا﴾ [94] nazm-ı celîlinde (أَثْقَالَ), (نَقَلَ)'ün cem'i olup *metâ'-ı beyt* ma'nâsındır ki murâd, arzda olan defâin ü hazâindir. Yevm-i mezkûrde arzda olan defineleri ihrâc kendisinden ihrâc vâki' olan mekâna nisbet olunmuştur. Hâlbuki hakîkaten fi'l-i ilâhîdir.

İnşâda Mecâz-ı Aklî

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَعَيْرُ مُحْتَضِرٍ بِالْحَبْرِ، بَلْ يَجْرِي فِي الْإِنشَاءِ، نَحْوُ: ﴿يَا هَامَانُ ابْنِ لِي صَرْحًا﴾)¹

(وهو في القرآن كثير) kavlinde olan (كثير) lafzına ma'tûfdur. Ya'nî isbâtda mecâz tesmiye kılınmasından ve ahvâl-i isnâd-ı haberîde zikrolunmasından tevehhüm olunduğu gibi mecâz-ı aklî habere mahsûs olmayıp belki ﴿فَلَا يُخْرِجُكُمْ مِنَ الْجَنَّةِ﴾² ve ﴿يَا هَامَانُ ابْنِ لِي صَرْحًا﴾ kavlı-i şeriflerinde olduğu gibi inşâda dahi cârî olur. Zîrâ binâ fi'l-i amele olup Hâmân sebep-i âmiridir. Ve kezâlik ihrâc fi'l-i ilâhî olup ve İblîs sebebidir. Ve فَلَيْبَسِ الرَّبِيعِ³ (لِيَجِدَّ أَمْرَ فَلَانَ)⁴ ve (لِيَضْمُ نَهَارِكَ)⁵ ve مَا شَاءَ⁶ terki matlûb olmayan şey'e emr ve nehyin isnâdı mevâzii dahi bu kabîl-dendir. Ve (أَجْرِ النَّهْرِ)⁷ (لَا تُطْعَ أَمْرَ فَلَانَ)⁷ kavilleri de bu kabîlden olup zîrâ

1 Mecâz-ı aklî haber cümlelerine has olmayıp inşâi cümlelerde de görülebilmektedir. Örnek: "Ey Hâmân, bana (öyle yüksek) bir kule yap ki..." (el-Mü'min 40/36)

2 "Sizi cennetten çıkarmasın." (Tâhâ 20/117)

3 Artık ilkbahar dilediğini yeşertsin.

4 Gündüzün oruç tutsun.

5 Gayretin çaba sarf etsin.

6 Nehri akıt.

7 Falanın emrine itaat etme.

icrâ olunan nehir olmayıp belki nehirde olan mâ' olduğunun ve itâat emre olmayıp âmire olacağıının zikri mürûr etdi. Ve ¹ (لَيْتَ النَّهْرَ جَارٍ) ve ² ﴿أَصَلَاتُكَ﴾ emsâli dahi bu kabîldendir.

Karîne-i Mecâz-ı Aklî

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَلَا بُدُّ لَهُ مِنْ قَرِينَةٍ صَارِفَةٍ لَفْظِيَّةٍ كَمَا مَرَّ)³

Ve mecâz-ı aklî için zâhir-i isnâdı irâdeden sarf edecek bir karîne-i lafziyyeden lâzımdır. Zîrâ intifâ-i karîne indinde fehme mütebâdir olan hakîkatdir. Nitekim Ebü'n-Necm'in (أَفْنَاهُ قِيلُ اللَّهِ) kavlinde zikri mürûr eyledi.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ مَعْنَوِيَّةٍ كَأَسْتِحَالَةِ قِيَامِ الْمُسْنَدِ بِالْمَذْكُورِ عَقْلًا، كَقَوْلِكَ: «مَحَبَّتُكَ جَاءَتْ بِي إِلَيْكَ»، أَوْ عَادَةً، نَحْوُ: «هَزَمَ الْأَمِيرُ الْجُنْدَ»، وَصُدُورِهِ عَنِ الْمُوَحَّدِ فِي مِثْلِ: «أَشَابَ الصَّغِيرَ...»)⁴

Veyâhûd karîne-i ma'neviyyeden lâzımdır. Bu da meselâ müsnedin, zikrolunan müsnedün ileyh ile min ciheti'l-akl veyâ min ciheti'l-âdet kıyâmı müstahîl olması gibidir. Min ciheti'l-akl istihâlesinden murâd, muhikkîn ve mubtilînden hîçbir kimse müsned-i mezkûrun zikrolunan müsnedün ileyh ile tecvîz-i kıyâmını iddiâ etmeyecek haysiyyetde olması olup yoksa “Nefs-i akl bilâ i'tibâr-ı emr-i âhar terk ü tahliye kılınsa anı muhâl adeder,” demek değildir. (مَحَبَّتُكَ جَاءَتْ بِي إِلَيْكَ) kavli gibi. Zîrâ mecîin hakîkaten mahabbete isnâdı aklen mümteni' olup mahabbet fi'li dâi ve dâi fâil olmayıp belki taharruk-i fâili müsted'î olarak hakîkat-i ma'nâ muhâtabın mütekellim hakkında olan mahabbetinin mecîe sebebiyyetini beyândır. Ve âdeten istihâle, (هَزَمَ الْأَمِيرُ الْجُنْدَ) gibidir. Zîrâ nefs-i emîrin cünd-i adüya hezîmet-bahş olması âdeten mümteni' olup belki hakîkaten fâil-i hezîmet ceys-i imâretidir.

1 Nehir keşke aksa!

2 “... sana namazın mı emrediyor?” (Hûd 11/87)

3 Yukarıda da izah edildiği üzere, mecâz-ı aklî içeren cümlede, (sözün zâhirinin kastedilmediğini gösteren) lafzi bir karîne bulunmalıdır.

4 Ya da “Mahabbetin getirdi beni sana,” cümlesinde şahit olunduğu üzere, eylemin ilgili özne tarafından yapılmasının aklen ve “Emir orduyu yendi,” ifadesinde görüldüğü gibi âdeten imkânsız olması ya da “(Zamanın akıp gidişi) çocuğu ihtiyarlattı...” örneğinde olduğu üzere sözün muvahhid birinden sâdir olması gibi manevî bir karîne bulunmalıdır.

Ve setîr olmaya ki müsnedin müsnedün ileyh ile kıyâmı ¹(هَزَمَ) ve ²(ضَرَبَ) gibi müsnedün ileyhden sudûru cihetinden ve ³(قَرَبَ) ve ⁴(بَعُدَ) ve ⁵(مَرَضَ) ve ⁶(مَاتَ) gibi ittisâfî cihetinden olmakdan eammdır. Ve (صُدُورِهِ) kavli (اِسْتِحَالَةً) üzerine ma‘tûfdur. Ya‘nî kelâmın muvahhiden sudûru dahi karîne-i ma‘neviyyeden olup şöyle ki kelâm-ı muvahhidde vâki‘ olan bir fi‘l-i müsnedin müsnedün ileyh-i mezkûr ile kıyâmı mütekellimin hilâf-ı müddeâ vü mu‘tekadı olduğu sûretde her ne kadar dehrî-i mubtil fi‘l-i mezbûrun müsnedün ileyh-i mezkûr ile kıyâmını iddiâ etse de kelâmın muvahhiden sudûru isnâd bi-tarîki‘l-mecâz olduğuna karîne-i ma‘neviyye olur. Zikri mesbûk olan:

أَشَابَ الصَّغِيرَ وَأَفْنَى الْكَبِيرِ سَرَكَرُ الْعَدَاةِ وَمَرُّ الْعَيْشِ⁷

beyti ve ⁸(أَنْبَتَ الرَّبِيعِ الْبُقْلَ) kavli gibi. Ya‘nî bu misillü kelâm eğer muvahhiden sudûr ederse inde‘l-muvahhidîn işâbe ve ifnâ vü inbât ef‘âl-i ilâhiyyeden olarak bunların kerr-i gadât ve merr-i aşıyy ile rebî‘a isnâdını muvahhid olan kimse mâ hüve lehine isnâddır deyü i‘tikâd etmeyeceği cihetle bu isnâdât bi-tarîki‘l-mecâz idüğine hükmolunur. Lâkin bu misillü şey‘ler ya‘nî gerdiş-i eyyâm u leyâlin sagîri işâbe ve kebîri ifnâ etmesi ve rebî‘in bakli inbâtı inde‘l-akl müstahîl olmayıp ve illâ nice zevi‘l-ukûl ihlâl-i akâyidle bunlara zâhib olmaz ve ilm-i kelâmda anları ibtâl için tarafımızdan serd-i edilleye ihtiyâc mess eylemez idi.

Ma‘rifet-i Hakikat-i Mecâz-ı Aklî

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَمَعْرِفَةُ حَقِيقَتِهِ)⁹

Ya‘nî fi‘l için mecâz-ı aklîde eğer fi‘l kendisine isnâd olunsa isnâdı hakîkî olacak fâil veyâhûd mef‘ûlün bihi olmak vâcibdir. Zîrâ zikri mürûr etdiği

1 Yendi.

2 Vurdu.

3 Yaklaştı.

4 Uzaklaştı.

5 Hastalandı.

6 Öldü.

7 Zamanın su gibi akıp gidişi çocuğu ihtiyarlattı; ihtiyarı ise hepten mezara koydu. (Mütekârib) Beyit için bkz. Şerîf Alâvine, *Şi‘ru’s-Salatân el-‘Abdî*, s. 80.

8 İlkbahar ekini yeşertti.

9 Mecâz-ı aklînin gerçek fâilinin anlaşılması...

üzere mecâz-ı aklî mâ hüve lehinin gayrıya isnâd olup [95] ve mâ hüve leh fâil veyâ mef'ûlün bih-i hakîkidir. Lâkin o fâil veyâ mef'ûlün bih için hakîkaten isnâda lüzûm olmayıp fi'lin kat'an mâ hüve lehe isnâd olunmaması tecvîz-gerde-i mehere-i fenn-i belâgatdir. Nitekim mecâz-ı vaz'ide ma'nâyı mecâzîde isti'mâl olunan kelime için eğer kendisinde isti'mâl olunsa hakikat olacak bir ma'nâ-yı mâ vuzia lehden lâzım u lâzib ve fakat hakîkaten o ma'nâ-yı hakîkî için olması gayr-ı vâcib olarak kelime-i mezkûrenin o ma'nâ-yı hakîkîde kat'an müsta'mel olmaması câizdir. el-Hâsıl hakîkatle murâd (مَا يَصِيرُ حَقِيقَةً) ma'nâsı olup bi'l-fi'l hakikat olmak ma'nâsına mahmûl değildir. Zîrâ her bir mecâz için vücûd-i hakîkatin adem-i vücûbunda kalem-i muhâlefet-i kavm cârî olmamıştır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (إِنَّمَا ظَاهِرَةٌ كَمَا فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ﴾ أَيْ: «فَمَا رَبِحُوا فِي تِجَارَتِهِمْ»، وَإِنَّمَا خَفِيَّةٌ كَمَا فِي قَوْلِكَ: «سَرَّتْنِي رُؤْيُكَ»، أَيْ: «سَرَّنِي اللَّهُ تَعَالَى عِنْدَ رُؤْيِكَ»، وَقَوْلِهِ:

يَزِيدُكَ وَجْهَهُ حُسْنًا
إِذَا مَا زِدْتَهُ نَظْرًا
أَيْ: «يَزِيدُكَ اللَّهُ حُسْنًا فِي وَجْهِهِ»¹

Fi'lin hakîkaten isnâdına sâlih olacağı fâil veyâ mef'ûlün bihini ma'rifet ya bâdî-i re'ye min gayr-i teemmül rehîn-i zuhûr u bedâhet olmakla olur. ﴿فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ﴾ nazm-ı celîinde olduğu gibi. Zîrâ râbih ehl-i ticâret olup ticâret vesîle-i ribh olmasıyla fi'l-i ribhin fâil-i hakîkîsi ehl-i ticâret idüğü bâdî-i nazarda zâhir u ma'lûm ve (فَمَا رَبِحُوا فِي تِجَارَتِهِمْ) mefhûmunu ma'mûl olduğu meczûmdur. Veyâhûd fâil veyâ mef'ûlün bih-i hakîkîsini ma'rifet hafî olarak telâhuk-ı nazar u teemmülden sonra zâhir olur. (سَرَّتْنِي رُؤْيُكَ) kavli gibi. Takdîri (سَرَّنِي اللَّهُ عِنْدَ رُؤْيِكَ) olarak fi'l-i sürûrun hakîkaten fâili Cenâb-ı Bârî idüğü bâdî-i re'ye zâhir olmayıp belki kâffe-i ef'âl mahlûk-ı ilâhî olduğuna ikâme-i burhân ile hâsıl u nümâyân ve bu vesîle ile sürûru rü'yete isnâd, sebebine isnâd olduğu müstebân olur. İbn-i Mu'azzel'in:

1 Ya açık olur; "Ticaretleri bir kâr da etmedi," (el-Bakara 2/16) âyetinde görüldüğü gibi. Aslında bu âyet, "Onlar ticaretlerinden bir kâr elde edemediler," anlamı taşımaktadır. Ya da kapalı olur, (anlaşılması dikkat ve gayret ister.) Meselâ "Seni görmek beni mutlu etti," demen gibi ki aslında "Allah seni gördüğünde beni mutlu etti," demektir. Bir başka örnek şairin şu dizeleridir: "Onun yüzüne her bakışında, yüzü sana bir önceki sefer görmediğin yeni güzellikler sunuyor." (Vâfir)

يُفُوقُ سَنَاهُمَا الْقَمَرَا
يَزِيدُكَ وَجْهَهُ حُسْنًا
إِذَا مَا زِدْتَهُ نَظَرًا¹

kavli (يَزِيدُكَ اللهُ حُسْنًا فِي وَجْهِهِ)² müfâdına mahmûl olup sebebiyyeti cihetle dakâyık-ı hüsne ilm ü ma'rifetin izdiyâdını vech-i mahbûba isnâd eylemiştir. Ve fâil-i hakîkî Cenâb-ı Sâni' olduğunu ma'rifet, misâl-i sâbıkda zikrolunduğu üzere, burhâna muhtâc olması hasebiyle hafidir.

Ma'nâ-yı Beyt: “Cenâb-ı Mahbûb bize şebîh-i dû-safha-i kamer olan haddeynini irâe vü ibrâz eder ki anların ziyâsı fûrûğ-i bedr-i münîre tefevvuk eder. Ol nâzenîn-i dil-âşûbun safha-i ruhsâr-ı tâb-dârına tekrâr-ı enzâr ile kalem-i Sâni'-i ezelnin anda resm ü ibdâ' ve nakş u îdâ' buyurduğu sanâyî'-i bedî'a ve dakâyık-ı hafıyyeye sarf-ı lehâza-i dikkat ü im'ân olursa, Hazret-i Mübdi'-i beytü's-suver-i ekvân seninçün her bir nazra-i sâniyede nazra-i ûlâda taalluk-yâfte-i idrâk u şuûr olmayan hafâyâ-yı hüsni dilârâyı izhâr eder,” demekdir.

Ve (أَفْذَمَنِي بَلَدَكَ حَقًّا لِي عَلَى فُلَانٍ)³ kavli dahi bu kabîlden olup (مَحَبَّتِكَ جَاءَتْ بِي إِلَيْكَ)⁴ demekdir. Ve (جَاءَتْ بِي نَفْسِي إِلَيْكَ لِمَحَبَّتِكَ)⁵ kavli dahi bu kabîlden olup (جَاءَتْ بِي نَفْسِي إِلَيْكَ لِمَحَبَّتِكَ)⁶ müfâdındadır. Ve şâirin:

وَصَيَّرَنِي هَوَاكِ وَبِي
لِحَيْنِي يُضْرَبُ الْمَثَلُ⁷

kavli dahi bu kabîlden olup (صَيَّرَنِي اللهُ بِسَبَبِ هَوَاكِ بِهَذِهِ الْحَالَةِ)⁸ mefhûmundadır. (وَبِي) lafzında “vâv” ma'nen (صَارَ) içün ism olan (صَيَّرَنِي) zamîr-i mütekellimi ile haberi olan (يُضْرَبُ) beyninde te'kîd-i lüsûk için tavasut olunması umde-i ekâvîl-i fuhûl ve (حَيْنٌ) feth ile *helâk* ma'nâsına mahmûldür.

1 (Sevgili) bize ayın iki yüzü (gibi yanaklarını) gösteriyor. (Aman Allah'ım!) Bu yanakların ışıltısı aydan da öte! Yüzüne her bakışında, yüzü sana bir önceki sefer görmediğin yeni güzellikler sunuyor. (Vâfir) Beyitler için bkz. Zâhid, *Şi'ru Abdissamed b. el-Mu'azzel*, s. 101; krş: Ebû Nûvâs, *Divân*, s. 559.

2 Allah onun yüzündeki güzelliği artırıyor.

3 Falancadaki alacağım beni senin memleketine getirdi.

4 Falancadaki alacağımdan dolayı geldim.

5 Muhabbetin getirdi beni sana.

6 Muhabbetin için sana geldim.

7 Aşkın beni öyle bir yaktı ki yanışım dillere destan / darb-ı mesel oldu. (Vâfir)

8 Allah senin aşkınla beni bu hâle koydu.

Hâsıl-ı Ma'nâ: “Âteş-i mahabbetinle sûziş ü tehâlükümden nâşî Cenâb-ı Bârî tarîk-ı mahabbetde helâk olanlar için beni darb-ı mesel eyledi,” demektir.

İmdi, işbu emsile-i mesrûdenin ma'rifet-i hakâyıkında nev'-i hafâ vü istitâr olup binâberîn ba'zı nâzırîne şâhid-i ittılâ' mütevârî-i burku'-i hicâb olmuşdur.

Musannif'in işbu (وَمَعْرِفَةُ حَقِيقَتِهِ) kavli Şeyh Abdülkâhir'in kelâmını redd ile Şeyh'e ta'rîzdir. Zîrâ Şeyh “Mecâz-ı aklîde fi'l için ﴿فَمَا رِبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ﴾ kerimesinde mevcûd olduğu gibi hîn-i nakl-i isnâdda hakikat olacak bir fâil-i mukaddere lüzûm olmayıp ya'nî bu nazm-ı celîlde fi'l-i ribhin hakîkaten isnâdına sâlih olacak fâil-i mukadder mevcûd olduğu gibi her bir mecâz-ı aklîde dahi böyle olmak vâcib değildir. Zîrâ meselâ حَقُّ بَلَدِكَ حَقُّ (أَقْدَمَنِي بَلَدِكَ حَقُّ) kavlinde fi'l-i ikdâm için [96] mecâzen müsnedün ileyh olan (حَقُّ)'un gayrı bir fâil bulunup da fi'l-i mezkûrun o fâile isnâdı hakîkatdir, denilemez. Ve kezâlik:

وَصَيَّرَنِي هَوَاكَ وَبِي لِحَيْنِي يُضْرَبُ الْمَثَلُ

ve

وَيَزِيدُكَ وَجْهُهُ حُسْنًا إِذَا مَا زِدْتَهُ نَظْرًا

mısralarında (صَيَّرَ) ve (يَزِيدُ) fi'liyeriçün fâil-i hakîkî olup anlardan “hevâ” ve “vech” için naklolunarak mecâzen bunlara isnâd olunmuşdur deyü zu'm u tasavvura kudret-yâb olunamaz. Öyle olunca, mecâz-ı aklîde fi'l için fâil olmadığı sûretde kizbden imtiyâzda i'tibâr, fi'lin rücû' etdiği ma'nâ-yı maksûdun kelâmı hakîkati üzere mevcûd olmaklığıdır. Meselâ¹ (أَقْدَمَنِي حَقِّي بَلَدِكَ) kavlinde eğer kudüm mütehakkık olmazsa kizb ve mütehakkık olursa mecâz-ı aklî olur. Ve emsile-i mezkûrede kudüm ü sayrûret ü ziyâde hakîkaten mevcûddur. Ve bir kelâmı ma'nâ-yı lafz hakîkaten mevcûd oldukda nefsi lafzda mecâz olmaz. Bu sûretde mecâz hükümde olur. İmdi, mecâz-ı aklîde bu zâbıtayı bilip güzelce zabt edesin. Tâ ki mecâz-ı aklî emrinde basîret üzere bulunasın,² deyü ityân ve İmâm Râzî rahimehullâh “Kelâm-ı Şeyh mahall-i nazar olup zîrâ fi'l için hakîkaten

1 Alacağım beni senin memleketine getirdi.

2 Cürçânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 296-297.

fâilin lüzûm-i vücûdu ve fâilin gayrıdan fi'lin imtinâ'-ı sudûru der-kâr olmasıyla fi'lin muzâf olduğu eğer o fâil-i hakîkî olursa mecâzdan müstağnî olarak isnâd-ı hakîkî olup ve eğer o fâil olmazsa takdîr olunmak mümkündür,¹ deyü beyân eylemiştir. Ve setîr olmaya ki bir hâdisin fâili zâhir olursa o fi'l zâhir olan fâile isnâd olunup fâili zâhir olmayan fi'ller Cenâb-ı Bârî'ye nisbet olunur. Nitekim Siyâlkûtî merhûm (أَقْدَمَنِي بَلَدَكَ حَقَّ لِي عَلَى فُلَانٍ) kavlinde bu sûreti sencîde-i mi'yâr-ı ihtiyâr eylemiştir.^{2 3} (مَنْ أَرَادَ فَلْيُزِجْ)

Sekkâkî ve İnkâr-ı Mecâz-ı Aklî

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَنْكَرَهُ السَّكَّاكِي ذَاهِبًا إِلَى أَنَّ مَا مَرَّ اسْتِعَارَةً بِالْكِتَابَةِ)⁴

Sekkâkî rahimehullâh Musannif'in zikrelediği emsile ve emsâli *istiâre-i bi'l-kinâye* olduğuna zâhib olarak mecâz-ı aklîyi inkâr ile “Benim indimde tahakkuk eden budur ki (أُنْبَتَ الرَّيْبُ الْبُقْلَ) meselinde teşbîhde mübâlâğa vâsıtasıyla ve inbâtın rebî'a nisbetini karîne kılmakla rebî'in fâil-i hakîkîden istiâre-i bi'l-kinâye olmasıdır,⁵ deyü kalemzen-i ta'yîn-i mezheb olmuştur. İnde's-Sekkâkî “istiâre-i bi'l-kinâye”, müşebbehi zikr ve karîne vâsıtasıyla müşebbeh bihi murâd etmektedir. Ve karîne müşebbeh bihe müsâvî ve muhtass olan levâzımdan bir şey'in müşebbehe nisbet olunmasıdır. Meselâ meniyyeyi sebu'a teşbîh edip yalnız meniyyeyi zikr ile levâzım-ı sebu'dan mehâlib u ezfâr emsâli bir şey'i meniyyeye izâfe ederek مَحَالِبُ الْمَيْيَةِ نَسِبَتْ (مَحَالِبُ الْمَيْيَةِ نَسِبَتْ) dersin.⁶

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (عَلَى أَنَّ الْمُرَادَ بِ«الرَّيْبِ» الْفَاعِلُ الْحَقِيقِيُّ بِقَرِينَةِ نَسْبَةِ الْإِنْبَاتِ إِلَيْهِ، وَعَلَى هَذَا الْقِيَاسِ غَيْرُهُ)⁷

Ve Sekkâkî'nin mecâz-ı aklîyi inkâr emrinde istiâre-i bi'l-kinâye olmasına zehâbı, fâil-i hakîkînin levâzım-ı müsâviyesinden olan inbâtın rebî'a nisbeti karînesiyle, “rebî” ile murâd inbâtın fâil-i hakîkîsi olan Kâdir-i

1 Fahreddin er-Râzî, *Nihâyetü'l-İcâz*, s. 95-96.

2 Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 298.

3 Daha fazla bilgi isteyen ona mürâcaat etsin.

4 Sekkâkî, yukarıda incelenen cümlelerin *kinâye yoluyla istiâre* örnekleri olduğu görüşünü benimseyerek mecâz-ı aklîyi inkâr etmiştir.

5 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 511.

6 Ölümün pençeleri falana geçti.

7 Sekkâkî'ye göre, (İlkbahar ekinleri yeşertti), örneğindeki “ilkbahar” ile kasıt, eylemin gerçek fâili olan Allah'tır. Karînesi ise, gerçek fâile ait bir özellik olan ekinleri yeşertme işinin bahara nispet edilmiş olmasıdır. Diğer örnekler de buna kıyâs edilebilir.

Muhtâr olmasına mebnîdir. Ve sâir emsile de bu kıyâs üzeredir. Ya'nî meselâ ¹ (شَفَى الطَّبِيبُ الْمَرِيضَ) kavlinde şifânın tabîbe nisbeti karînesiyle “tabîb” ile murâd Şâfi-i hakîkî ve ² (هَزَمَ الْأَمِيرُ الْجُنْدَ) misâlinde hezmin emîre nisbeti karînesiyle, “emîr” ile murâd müdebbir-i esbâb-ı hezîmet olan ceysidir. el-Hâsıl, alâ mezhebi's-Sekkâkî, mezkûr olan fâil-i mecâzî vücûd-i fi'lîn kendiye taallukunda fâil-i hakîkîye teşbîh ve edât-ı teşbîh ve teşbîhi iş'âr edecek şey'den mücerred olarak fâil-i mecâzî zikrolunup ve levâzım-ı fâil-i hakîkîden bir şey'in müşebbeh-i mezkûre nisbet olunmasıdır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَفِيهِ نَظَرٌ)³

İşbu mezheb-i Sekkâkî vücûh-i hamse ile mahall-i nazardır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (لَأَنَّهُ يَسْتَلْزِمُ أَنْ يَكُونَ الْمُرَادُ بِ﴿عَيْشَةٍ﴾ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿فَهُوَ فِي عَيْشَةٍ رَاضِيَةٍ﴾ صَاحِبَهَا لِمَا سَيَأْتِي)⁴

Nazar-ı Evvel: Zîrâ Sekkâkî'nin zehâbı üzere mecâz-ı aklînin istiâre-i bi'l-kinâyeye olması ﴿فَهُوَ فِي عَيْشَةٍ رَاضِيَةٍ﴾ kerîmesinde ﴿عَيْشَةٍ﴾ ile murâd sâhib-i işe olmaklığı müstelzim olur. Zîrâ ilm-i beyânda zikrolunacağı üzere, alâ mezhebi's-Sekkâkî istiâre-i bi'l-kinâyeye müşebbehi zıkr ve müşebbeh bihi irâdeden ibâret ve müşebbeh bihi ise hakîkaten fâil-i hakîkî olan sâhib-i işe-i râziyedir. el-Hâsıl, ﴿رَاضِيَةٍ﴾ zamîri ﴿عَيْشَةٍ﴾'e âid olup işe ise râziye olmayıp belki marziyye olmasıyla fâil-i mecâzîdir. Bu sûretde terkîb istiâre-i bi'l-kinâyeye haml ile işeden sâhib-i işe ma'nâsı murâd olursa ma'nâ [97] (هُوَ فِي صَاحِبِ عَيْشَةٍ) ya'nî “Şahs-ı fülânî sâhib-i işededir,” demek olup bu ise zarfın ayn-ı mazrûf olmasını istilzâm ederek butlânî zâhirdir. Ve kezâlik (خُلِقَ مِنْ شَخْصٍ يَدْفُقُ الْمَاءَ)⁵ kavli-i şerîfinde ⁶ (خُلِقَ مِنْ مَاءٍ دَافِقٍ)⁵ denilmekde bir ma'nâ yoktur. (دَفَقَ الْمَاءَ)⁷ derler, ⁷ (صَبَّه) demektir. Zîrâ mâkabl ve mâba'd-i âyetde olan ﴿فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ﴾⁸ ve ﴿يُخْرَجُ مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ﴾

1 Doktor hastayı iyi etti.

2 Emîr, orduyu yendi.

3 Bu bakış açısı (beş yönden) tartışmaya açıktır.

4 Zîrâ Sekkâkî'nin bu yorumu, a) ileride (istiâre-i mekniyye bahsinde) geleceği üzere, “İşte o, memnun edici bir yaşam sürecektir,” (el-Kâria 101/7) âyetindeki “yaşam” kelimesiyle “yaşam sahibi”nin kastedilmiş olmasını gerektirir.

5 “O, (üreme organından) sıçrayarak akan bir sıvıdan yaratıldı.” (et-Târik 86/6)

6 Suyu akıtan bir şahıstan yaratıldı.

7 Suyu akıttı / döktü.

8 “O halde insan, nasıl bir şeyden yaratıldığına bir baksın.” (et-Târik 86/5)

¹ وَالْتَرَائِبِ﴿﴾ kavlı-i şerîfleri delâlet eylediği üzere maksûd, insânın hâsıl olduğu mâddeyi beyân olup ² ﴿خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ﴾ kavlı-i şerîfi gibi, insânın menşe-i aslîsini beyân değildir.³

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (وَأَنَّهُ لَا تَصِحُّ الْإِضَافَةُ فِي نَحْوِ: «نَهَارُهُ صَائِمٌ» لِإِبْطَالِ إِضَافَةِ الشَّيْءِ إِلَى نَفْسِهِ)⁴

Mezheb-i Sekkâkî'de olan **nazar-ı sâni**; meselâ (نَهَارُهُ صَائِمٌ) gibi fâil-i mecâzî fâil-i hakîkiye muzâf olduğu mahallerde izâfenin adem-i sıhhatini müstelzim olmasıdır. Zîrâ fâil-i mecâzî ile murâd fâil-i hakîki olduğu takdîrde nehâr ile murâd merci'-i zamîr olan şahsın nefsi olarak bir şey'in nefesine izâfesini müstelzim olur. Bu ise bâtıldır. Hâlbuki kavlı-i mezkûr emsâlinde olan izâfenin sıhhat ve kelâm-ı belîğde vukû'u kesreti müstağnî-i şevâhid ve ⁵ ﴿فَمَا رِيحَتْ تِجَارَتُهُمْ﴾ kerîmesi bu müddeâyı müeyyiddir. Eğer Musannif ﴿فَمَا رِيحَتْ تِجَارَتُهُمْ﴾ kavlı-i şerîfi veyahûd ⁶ (فَنَامَ لَيْلِي وَتَجَلَّى هَمِّي) nazm-ı latîfiyle temsil etmiş olsaydı sûret-i akvâ ile hasm-i makâl-i hasm eylemiş olurdu. Zîrâ (نَهَارُهُ صَائِمٌ) kelâmında istiâre ancak lafz-ı (صَائِمٌ) da olan zamîr-i müstetirde cârî ve (نَهَارُهُ) lafzı i'tibâr-ı istiâreden ârî olmasıyla ilm-i bedî'de beyân olunan *istihdâm* gibi "Lafzından bir ma'nâ ve zamîrinden ma'nâ-yı âhar murâd olunarak nehâr kendi ma'nâsında olup fakat nehâra râci' olan zamîrden murâd nehârda sâim olan şahısdır," deyü îrâ-i zinâd-i münâkaşa mümkün ve fakat misâlde münâkaşa hâric-i de'b-i muhassılîn idüğü taht-ı iştibâhdâ gayr-ı müstekindir.

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (وَأَنْ لَا يَكُونَ الْأَمْرُ بِالْبِنَاءِ لِهَامَانَ)⁷

Nazar-ı Sâlis: Mezheb-i Sekkâkî ⁸ ﴿يَا هَامَانَ ابْنِ لِي صَرْحًا﴾ nazm-ı şerîfinde binâ ile Fir'avn'un emri Hâmân'a olmamasını istilzâm eder. Zîrâ fâil-i mecâzî ile fâil-i hakîki irâde olunduğu takdîrde Hâmân ile murâd nefsi-

1 "O, (erkeğin) omurgası ile (kadının) kaburga kemikleri arasından çıkar." (et-Târik 86/7)

2 "Sizi bir tek candan yarattı." (en-Nisâ 4/1)

3 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 302.

4 b) "Onun gündüzü oruçludur," gibi örneklerde görülen (mecâzî fâili gerçek fâile) muzâf kılma eyleminin doğru olmamasını gerektirir.

5 "Ticaretleri bir kâr da etmedi." (el-Bakara 2/16)

6 Gecem uyudu, tasam yok oldu. (Recez) Mısra için bkz. Ru'be b. el-Accâc, *Divân*, s. 142.

7 c) Firavun'un kule yapma emrinin Hâmân'a yönelik olmamasını gerektirir.

8 "Ey Hâmân, bana (öyle yüksek) bir kule yap ki..." (el-Mü'min 40/36)

amele olmuş olur. Hâlbuki hakikat-i hâl bu vechile olmayıp Fir'avn'un nidâ vü hitâbı me'mûr-i binâ olan Hâmân iledir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَنْ يَتَوَقَّفَ نَحْوُ: «أُنْبَتَ الرَّبِيعَ الْبَقْلَ» عَلَى السَّمْعِ)¹

Nazar-ı Râbî: Kavl-i Sekkâkî (أُنْبَتَ الرَّبِيعَ الْبَقْلَ) ve (شَفَى الطَّبِيبُ الْمَرِيضَ) ve (سَرَّتْنِي رُوَيْتُكَ) emsâli fâil-i hakîkî Vâcib teâlâ hazretleri olan kelâmlar Şâri'den sem'a mütevakkıf olmasını müstelzim olur. Zîrâ esmâullâh tevkîfiyye olup izn-i Şâri' vârid olmadıkça Cenâb-ı Bârî üzere ne mecâzen ve ne hakikaten hîçbir ismin itlâk u tesmiyesi menhî-i lisân-ı şer'dir. Hâlbuki bu misillü kelâm izn-i Şâri'a mütevakkıf olmayıp terkîb-i mezkûr emsâli Şâri'den mesmû' olsun olmasın fi nefsihî sahîh ve kelâm-ı bülegâda şâyi' u zâyi'dir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَاللَّوْازِمُ كُلُّهَا مُتَّفِقَةٌ)²

Ve işbu zikrolunan levâzım-ı erbaanın küllisi muntazam-ı silkü'l-leâl takrîr u beyân olduğu vechile müntefî vü bâtil ve binâen aleyh mecâz-ı aklînin istiâre-i bi'l-kinâyeye bâbindan olması fâsîd ü âtuldir. Zîrâ intifâ-i lâzım intifâ-i melzûmu icâb eder.

Şârih-i merhûm taraf-ı Sekkâkî'den cevâbda işbu i'tirâzât-ı Musannif istiâre-i bi'l-kinâyede mezheb-i Sekkâkî müşebbeh zikrolunup hakikaten müşebbeh bihi murâd etmek sûretine hamle mübtenî ve mezheb-i Sekkâkî bu vechile olmak vehm-i sırfa mebnî olduğunu beyân ile şu vechile îzâh-ı makâma sevk-i kelâm eylemiştir ki: (مَخَالِبُ الْمَيْيَةِ نَسِبَتْ لِغُلَانٍ) kavlinde “meniyye” ile murâd sebu' olmadığı zâhir olup belki meniyye ile murâd mevte sebu'iyet iddiâsı ve lafz-ı meniyye iddiâen ve mübâlagaten lafz-ı “sebu”a mürâdif kılınmasıyla mevtdir. Zîrâ ne keyfiyyetde inde's-Sekkâkî murâd fâil-i hakîkidir denilebilir ki tahkîk-i mezhebinde: (تَدْعِي اسْمَ الْمَيْيَةِ أَشْمَاءَ) لِلسُّعِ مَرَادًا لَهُ بِازْتِكَابِ تَأْوِيلٍ، وَهُوَ أَنَّ الْمَيْيَةَ تَدْخُلُ فِي جِنْسِ السَّبَاعِ لِأَجْلِ الْمُبَالَغَةِ فِي التَّشْبِيهِ)³ “Teşbihde mübâlağa için meniyyeyi cins-i sibâ'da idhâl te'vîlini irtikâb ile ism-i meniyyeyi sebu'a ism ve lafz-ı “sebu”a mürâdif iddiâ edersin,” deyü tasrîh eylemiştir. Ve yine (الْمُرَادُ بِالْمَيْيَةِ السُّعِ بِإِدْعَاءِ)

1 d) “İlkbahar ekinleri yeşertti,” cümlesindeki (ilkbahardan kastın Allah'ın kendisi olması fikrinin bizzat Allah'tan) duyuma bağlı bulunmasını gerektirir.

2 Hâlbuki sözü edilen bu (dört) zorunlu çıkarımın istisnâsız hepsi geçersizdir.

3 Sekkâkî, *el-Mifhâh*, s. 487-488.

¹ya'nî [98] «مَنِیَّیَّةٌ لَهَا وَإِنْكَارٌ أَنْ یَكُونَ شَیْئًا غَیْرَ سَبِّی»¹ “Meniyyeye sebu‘iyyet iddiâ ve meniyyenin sebu‘a mugâyeretini inkâr tarîkiyle ‘meniyye’ ile murâd sebu‘dur,” deyü beyân eylemiştir. Bu takdîrde inde’s-Sekkâkî “işe” ile murâd işeye sâhibiyyet iddiâsıyla sâhib-i işe ve “nehâr” ile murâd nehâra sâimiyyet iddiâsıyla sâim olup yoksa hakîkaten sâhib ve sâim ma’nâsı murâd demek değildir ki hattâ evvelde ma’nâ fâsid ve sânîde izâfe bâtil ola. Ve kezâlik nidâ Hâmân’a olduğu gibi emr dahi fart-ı mübâşeretinden nâşî hakîkaten bânî olmaklığını iddiâ ve cins-i amelede idhâl tarîkiyle Hâmân’adır. Ve rebî‘ Cenâb-ı Bârî’ye ıtlâk olunmuş olmaz ki hattâ Şâri‘den sem‘a tevakkuf eyleye. Zîrâ “rebî‘” ile murâd hakîkat-i rebî‘ olup lâkin teşbîhde mübâlağa için rebî‘ Kâdir-i Muhtâr olmak iddiâsıdır ve bunlar zâhirdir. Vâkıan istiâre-i bi’l-kinâyede mezheb-i Sekkâkî üzere i’tirâz kavî olup inşâallâhu teâlâ ilm-i beyânda zikr olunsa gerekdir. Ve bu i’tirâzın hülâsası budur ki kavli-i Sekkâkî üzere alâ sebîli’t-tahkîk meniyye mâ vuzia lehinde müsta‘mel olmasıyla istiâre olamaz. Zîrâ istiâre, mecâzdır.

قَالَ رَحْمَهُ اللَّهُ: (وَلَا تَنْتَقِضُ بِنَحْوِ: «نَهَاؤُهُ صَائِمٌ» لِاشْتِمَالِهِ عَلَى ذِكْرِ طَرْفِي التَّشْبِيهِ)²

Mezheb-i Sekkâkî’de olan **nazar-ı hâmis**; mezheb-i Sekkâkî (نَهَاؤُهُ صَائِمٌ) ve emsâli fâil-i hakîkînin zikrini müştemil olan kelâmlar ile mün-takız olmasıdır. Zîrâ müşebbeh ve müşebbeh bihin zikri üzere müştemil olup bu ise kelâmı istiâreye hamlden mâni‘dir. Nitekim Sekkâkî kitâbında ³(رَأَيْتُ فُلَانًا أَسَدًا) ve ⁴(لَقَيْتَنِي مِنْهُ أَسَدًا) emsâli bâb-ı teşbîhden olup istiâre olmadığını sebk-i kâlib-i tasrîh eylemiştir.⁵ Bu misâllerde “bâ” ve “min” tecrîde mahmûl olup ma’nâ (رَأَيْتُ بُرُؤِيَّةَ فُلَانٍ أَسَدًا) ve (لَقَيْتَنِي مِنْ مُلَاقَاةِ فُلَانٍ أَسَدًا) demektir.

Şârih-i merhûm, Musannif’in Sekkâkî’ye olan işbu nakzından cevâbda şu vechile gül-efşân-ı çemenzâr-ı takrîr olmuşdur ki tarafeyn-i teşbîhin zikri ale’l-ıtlâk istiâreye münâfi olduğunu teslîm etmeyiz. Belki istiâreye münâfi

1 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 477.

2 e) Sekkâkî’nin bu görüşü, “Onun gündüzü oruçludur,” gibi teşbîhin iki tarafını (müşebbeh ve müşebbeh bihi) içerdikleri için (mecâzî fâille beraber gerçek fâilin de zikredildiği) cümleler üzerinden dahi çürütülebilir.

3 Falanı görünce bir aslan görmüş oldum.

4 Onunla karşılaşınca bir aslanla karşılaşmış oldum.

5 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 463.

olan, gerek ¹(زَيْدٌ أَسَدٌ) gibi alâ ciheti'l-haml olsun ve gerek ²(لُجَيْنُ الْمَاءِ) gibi cihet-i mezkûre üzere olsun teşbîhden inbâ edecek vechile zikrolunmasıdır. (نَهَارُهُ صَائِمٌ) ve (لَيْلُهُ قَائِمٌ) misillüde ise zikr-i tarafeyn bu üslûbda olmayıp izâfe ta'yîn-i müşebbeh-i müsteâr için lâmiyyedir. Zîrâ şahsa teşbîh olunan nehâr-ı mahsûs olup mutlak nehâr değildir ve tarafân-ı teşbîhin mezkûr olması izâfe beyâniyye olduğu sûrete menût olup zîrâ izâfe-i beyâniyye teşbîhde mübâlağa için ma'nâ-yı hamlindedir. Ve zikr-i tarafeynin istiâreye münâfâtı teşbîhi inbâ edecek sûrette zikrolunmasıyla meşrût olmasına delil Sekkâkî'nin, ³(قَدْ زُرُّ أَرْزَاؤُهُ عَلَى الْقَمْرِ) kavli emsâlini zikr-i tarafeyne iştîmâliyle berâber istiâre-i bi'l-kinâyeden kılmasıdır. Zîrâ memdûha râci' olan (أَرْزَاؤُهُ) zamîri müşebbeh ve (قَمْرٌ) müşebbeh bihdir. Şununla berâber ki (نَهَارُهُ صَائِمٌ) kavlinde müşebbeh bih mutlakan şahs-ı sâim olup ve merci'-i zamîr sâim ve gayr-ı sâim olduğu mu'teber olmayarak nefis-i fülândır. Bu sûrette müşebbeh bih aslâ zikrolunmuş olmaz.

Ve şurrâhdan ba'zıları istiâre-i bi'l-kinâyede olan murâd-ı Sekkâkî'ye vâkıf olmayarak hakîkaten müşebbeh bihi irâde ma'nâsına haml ile berâber Musannif'in i'tirâz-ı evvel ve sânisinden şu sûretle mütesaddî-i cevâb olmuşlardır ki istiâre zamîr-i (رَاضِيَةٌ) de olup ma'nâ عَيْشَةٍ مِثْلَ عَيْشَةٍ (فَهُوَ فِي عَيْشَةٍ حَسَنَةٍ مِثْلَ عَيْشَةٍ نَهَارُهُ صَائِمٌ) demektir. Zîrâ istiâre (رَاضِيَةٌ) lafzının zamîrinde olduğu sûrette zamîrin istiâreyi kabûl etmesi ancak ta'bîr olduğu şey' i'tibâriyle olarak zamîrden murâd sâhib-i işeye teşbîh olunan işe olur. Bu ise mezkûr olan işenin her ne kadar min haysü ittihâdü'l-lafz zamîr-i mezkûre merci' olsa da min ciheti'l-ma'nâ gayrıdır. el-Hâsıl, istiâre zamîrde olup lafz-ı "işe" hakîkati üzere olmasıyla (هُوَ فِي صَاحِبِ عَيْشَةٍ) mefhûmunda olmaz ki hattâ Musannif'in "Bu kavlimizde ma'nâ yokdur," deyü i'tirâzı vârid olsun ve (نَهَارُهُ صَائِمٌ) kavlinde "nehâr" ile murâd mutlakan sâim olup merci'-i zamîr ise fülân-ı mahsûs olarak bu sûrette kelâm izâfetu'l-âmm ile'l-hâss kabîlinden olur. Teslîm edelim ki nehâr ile murâd sâim olan fülân-ı mahsûs olsun kelâm, müsemmanın isme izâfesi kabîlindedir. Öyle olunca,

1 Zeyd aslandır.

2 Gümüş gibi parlak ve berrak su

3 Dügmeleri ayın üzerine iliklenmiş. (Münserih) Mısra için bkz. Şerif Alâvine, *Şi'ru Ibn Tabâtabâ el-Alevî*, s. 79.

4 O, sahibinin hoşnut olduğu güzel bir yaşam içindedir.

(نَهَارُهُ) zamîri isme râci‘ olup ke-enne¹ (أَلشَّحْصُ الْمُسَمَّى بِرَيْدٍ صَائِمٌ) demek olur.² Şârih-i merhûm, [99] mücîb-i merkûmun irtikâb eylediği tekel-lüfât-ı müstakbahaya ve belâgatden olan kelâmı vech-i müsterzel üzere olan bir mekâna hamletmesine nazar ile tenbîh eylemiştir.

Ve i‘tirâz-ı sâlisden “Emr bi’l-binâ Hâmân için mecâz ve gayrisına hakîkatdir,” deyü cevâb vermiştir. Hâlbuki mücîb-i merkûma hafî olmuştur ki lafz-ı “Hâmân” ile hakîkaten bânî murâd olundukda ne hakîkaten ve ne mecâzen Hâmân’a emr olmaz. Görmez misin ki³ (اِزْمِ يَا أَسَدُ) denilse bu kelâmda hayvân-ı müfterise kat’an emr olmayıp belki remy ile emr, racül-i şücâadır.

Ve râbi‘den cevâbda tevakkuf-i esmâ mezheb-i ba‘z olup Sekkâkî min gayr-i tevkîf Cenâb-ı Bârî’ye itlâk-ı ismi tecvîz edenlerdendir. Anın için rebî‘ Cenâb-ı Bârî’den istiâre-i bi’l-kinâye olduğunu tasrîh eylemiştir, dedi. Hâlbuki mücîb-i merkûm bilmedi ki böyle olması sahîh olmak lâzım gelse tevkîfe kâil olanlar indinde bu terâkîb emsâlinin sıhhati sem‘a mütevakıf olması vâcib olurdu. Ya‘nî bülegâdan sâdır olan bu terâkîb istiâre-i bi’l-kinâye olduğu sûretde sıhhatiyle hüküm tevkîf ve adem-i tevkîfi i‘tikâd üzere dâir olup i‘tikâd etmeyenlere göre sahîh ve i‘tikâd edenlere göre gayr-ı sahîh olmak lâzım gelirdi. Hâlbuki terâkîb-i mezkûrenin sıhhatinde bir kimse tevakkuf etmeyerek kelâm-ı cemî‘de şâyi‘ u zâyi‘dir.

1 Zeyd adlı şahıs oruçludur.

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 305.

3 At bakalım aslan!

Bâb-ı Sâni: Ahvâl-i Müsnedün İleyh

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (الْبَابُ الثَّانِي: أَحْوَالُ الْمُسْنَدِ إِلَيْهِ)¹

Bâb-ı sâni müsnedün ileyhe müsnedün ileyh olduğu haysiyyetden âriz olan umûrdan ve bu da lafzın muktezâ-yı hâle mutâbakatiyçün sebep-i karîb olan ahvâlden ibâretdir ki müsnedün ileyhin hazfî ve zikri ve ta'rif ü tenkîri emsâli li-zâtihî müsnedün ileyhe râci' u âriz olan i'tibârâtıdır. (لِدَاتِهِ) kaydı, müsnedün ileyhe, meselâ hükm-i müekked veyâhûd hükm-i metrû-kü't-te'kîd ile müsnedün ileyh olması ve müsned-i mukaddem ve muahhara veyâhûd müsned-i muarref veyâ münekkere müsnedün ileyh kılınması gibi hüküm ve müsned vâsıtalarıyla âriz olan ahvâlden ihtirâzdır.

Hazf-i Müsnedün İleyh

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَمَّا حَذْفُهُ)²

Müsnedün ileyhin hazfîni ahvâl-i sâiresi üzere takdîm eylemesi, mefhûm-i hazf müsnedün ileyhi adem-i ityândan ibâret olup adem-i ityân ise ityân üzerine mukaddem olmasına mübtenîdir. Zîrâ vücûd-i hâdis ademinden müteahhirdir. Ve hazf iki emre muhtâc olup evvel, kâbiliyyet-i makâmıdır ki vücûd-i karâine mebnî sâmiin hazfe ârif olmasından ve ikincisi, zikr üzere rüchân-ı hazfî mûcib olan dâiden ibâretdir. Ve bunlardan emr-i evvel ya'nî kâbiliyyet-i makâm bu ilmde beyân olunduğu misillü ilm-i nahvde dahi mukarrer u ma'lûm olup sâni ulûm-i sâirede mebhûsün anh olmadıgından Musannif rahimehullâh emr-i evvele zımmen işâretle berâber emr-i sâninin tafsilini kasd ederek buyurur ki:

(فَلِلْإِحْتِرَازِ عَنِ الْعَبَثِ بِنَاءً عَلَى الظَّاهِرِ)³

Ya'nî müsnedün ileyhin hazfî, karînenin delâleti hasebiyle zikri abes olacağından abesden ihtirâz için olur. Lâkin abes olması zâhir-i kelâma ya'nî karînenin kendisinden iğnâsına mebnî olup yoksa hakîkatde ve nef-sül-emrde abes demek değildir. Ve illâ müsnedün ileyh hakîkatde kelâm-dan rükn-i a'zam olup her ne kadar karîne kâim olsa dahi hakîkaten zikri

1 İkinci Bâb: Müsnedün İleyhin Durumları

2 Hazfinden başlayacak olursak...

3 Mesela, müsnedün ileyh, (karîneden rahatlıkla anlaşıldığı için zikri abes olacağından) abese düşmekten kaçınmak amacıyla hazfedilir.

abesdir, denilemez. Zîrâ karîne ile iktifâ maksûd üzere tensîsde zikri gibi olamaz. Ba'zılar işbu (بِنَاءٍ عَلَى الظَّاهِرِ) kavlinin ma'nâsını zâhir-i karîneye nazaran abes olup lâkin fi'l-hakîka hâl-i zikrde teberrük ü istilzâz ve gabâvet-i sâmia tenbîh emsâli bir garaz u fâide terettübünün cevâziyla ta'yîn etdiler.

قَالَ رَحْمَةُ اللَّهِ: (أَوْ تَحْيِيلِ الْعُدُولِ إِلَى أَقْوَى الدَّلِيلَيْنِ مِنَ الْعَمَلِ وَاللَّفْظِ)¹

Yâhûd müsnedün ileyhın hazfi, delâil-i lafz ve akldan akvâ olan delîl-i aklîye udûlü tahyîl içündür. Ya'nî inde'z-zikr zâhîren i'timâd lafzın delâletine olup şöyle ki her ne kadar sıhhat-i irâdesiyle akl hüküm etmedikçe delâlet-i lafz medlûlü irâde-i muhâtabda müfid olmayarak bilâhare inde'z-zikr i'timâd yine akla ise de lafzdan fehîm olunduğu cihetle min haysü'z-zâhir i'timâd delâlet-i lafza olacağından delîl, lafz ve inde'l-hazf müsnedün ileyhe dâll olan mahzûf üzere bi-me'ûneti'l-karâin akl ile istidlâl olunarak i'timâd-ı delâlet akla olmasıyla delîl, akldır. Akl ise lafzdan akvâdır. Zîrâ akliyyât-ı sırfede olduğu gibi fi'l-cümle aklın delâletde istiklâliyyeti olup lâkin lafzın min ciheti'd-delâle cemî'-i mevâdda akla ihtiyâcı hasebiyle istiklâliyyetden mehcûrdur. Binâen alâ zâlik, müsnedün ileyhın hazfi sûretinde delîl-i ez'afdan delîl-i akvâyâ udûlü tahayyül etmiş [100] olursun. Musannif'in akvâ-yı delîleyne udûlü "tahyîl" ile ta'bîri, inde'l-hazf müsnedün ileyhe bi'l-vaz' dâll olan yine bi-vâsîtatî'l-karâin delâlet olunan lafz olduğuna mebnîdir. Zîrâ karâinin medlûlün aleyhi lafz olup zât-ı müsnedün ileyh olmamasıyla inde'l-hazf müsnedün ileyh üzere delâletde akl gayr-ı müstakill ve inde'z-zikr lafzın delâletinde dahi mu'temedün ileyh akl olarak ne inde'z-zikr bi'l-küllîyye i'timâd lafza ve ne inde'l-hazf mücerred akla olmuş olur. el-Hâsıl, udûl bir tahyilden ibâret olup yoksa hakîkaten udûl gayr-ı mütehakkıkdır. Zîrâ tahakkuk-ı udûl akl ve lafzdan her birerlerinin müsnedün ileyhe delâletde istiklâliyyetine tevakkuf edip bu ise hilâf-ı vâkî'dir.

قَالَ رَحْمَةُ اللَّهِ: (كَقَوْلِهِ: «قَالَ لِي كَيْفَ أَنْتَ؟ قُلْتُ: عَلِيلٌ»)²

(قُلْتُ: أَنَا عَلِيلٌ) takdîrinde olup müsnedün ileyh olan (أَنَا) zamîr-i mütekelliminin hazfi ya vücûd-i karîneden nâşî abesden ihtirâza veyâhûd akvâ-yı delîleyn olan delîl-i aklîye tahyîl-i udûle mebnîdir.

1 Müsnedün ileyh, muhataba, (bir sözü anlamının temel iki dayanağı olan) akıl ve lafız delillerinden daha güçlü olan (akıl deliline) yöneldiği imajını vermek için de hazfedilir.

2 Şairin şu sözünde olduğu gibi: Bana "Nasılsın?" diye sordu. "Hastayım," dedim. (Haffif)

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ اخْتِيارَ تَبَيُّهِ السَّامِعِ عِنْدَ الْقَرِيْنَةِ أَوْ مَقْدَارِ تَبَيُّهِ أَوْ إِيهامِ صَوْنِهِ عَنِ لِسَانِكَ أَوْ عَكْسِهِ، أَوْ تَأْتِي الْإِنْكَارَ لَدَى الْحَاجَةِ، أَوْ تَعْيِينِهِ، أَوْ إِعْاِيَةِ أَوْ نَحْوِ ذَلِكَ)¹

Veyâhud hazf-i müsnedün ileyh, inde'l-karîne sâmiin mütenebbih olup olmadığını ya'nî bi-vâsıatı'l-karîne müsnedün ileyhi fehmedip etmeyeceğini veyâhûd sâmiin inde'l-karîne mikdâr-ı tenebbühünü ya'nî karâin-i hafıyye ile mütenebbih olup olmayacağını tecrübe ve imtihân veyâhûd ta'zîm ü ifhâm kasdıyla müsnedün ileyhi lisândan savn u hıfzı ihâm için olur. Nitekim ﴿قَالَ فِرْعَوْنُ وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ قَالَ رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا﴾² nazm-ı celîinde Hazret-i Mûsâ aleyhisselâm Fir'avn'un ﴿وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ﴾ suâline cevâbda ﴿رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ...﴾ buyurup ta'zîmen müsnedün ileyh olan (اللَّهُ) lafz-ı şerîfını zikretmemişdir. Kezâlik أَلْفَ (أَعْطَانِي أَلْفَ دَرْهَمٍ) denilir. Veyâhûd hazf bunun aksine olarak müsnedün ileyhi tahkîr u ihânet kasdıyla lisânın savn u hıfzını ihâm için olur. Meselâ ﴿الشَّيْطَانُ لَعِينٌ رَجِيمٌ﴾⁴ diyecek mahalde (لَعِينٌ رَجِيمٌ) denilir.

Veyâhûd hazf, inde'l-hâce teyessür-i inkâr için olur. Meselâ bir kimse hakkında (فَاسِقٌ فَاجِرٌ)⁵ deyip ismini zikretmezsin. Tâ ki inde'l-îcâb murâd o zât olmayıp belki gayrısı olduğunu iddiâ ve te'vîl mümkün ola.

Veyâhûd hazf, müsnedün ileyhın taayyününden için olur. Bu da ya müsnedin zevât-ı sâireye sâlih olmayıp müsnedün ileyh-i mahzûfa hâss olmasıyla olur. (خَالِقٌ لِمَا يَشَاءُ، فَعَالٌ لِمَا يُرِيدُ)⁶ gibi. Zîrâ evsâf-ı mezkûre zât-ı Bârî'ye hâssdır. Takdîri (اللَّهُ خَالِقٌ لِمَا يَشَاءُ)'dur. Veyâhûd zihñ gayrısına sebkat etmeyecek derecede müsnedin müsnedün ileyh-i mahzûfda kemâlinden veyâhûd mütekellim ile muhâtab beyninde ma'hûd ü müteayyin olmasından neş'et eder. Ve hazf için bu vech her ne kadar abesden ihtirâz ile

1 Karînenin bulunması hâlinde, muhatabın konuya dikkatini verip vermediğini test etmek veya dikkatinin derecesini ölçmek, saygıdan dolayı adını doğrudan anmamak veya tam tersi yani tahkîr maksadıyla adını ağzına almamak, ihtiyaç halinde (müsnedün ileyhi kastettiğini) inkâr edebilme esnekliği sağlamak, âşikar olduğu için tekrara gerek görmemek veya âşikar olduğunu iddia etmek gibi maksadlarla da müsnedün ileyh hazf edilebilir.

2 "Firavun 'Âlemlerin rabbi de neyin nesî?' diye sordu. Mûsâ, 'Göklerin, yerin ve bu ikisi arasındaki bütün varlıkların rabbidir,' diye cevap verdi." (eş-Şuarâ 26/23-24)

3 Sultan bana bin dirhem verdi.

4 Şeytan lanetlenmiş ve huzurdan kovulmuştur.

5 Günahkâr fâsık

6 Dilediğini yaratan, istediğini yapandır.

ictimâ' ederse de medâr-ı devâi vü muktezeyât mütekellimin kasdına merhûn olup kasd-ı ta'yîn ise kasd-ı ihtirâzın gayrısıdır. İmdi, ba'zen olur ki ta'yîn ü ihtirâzdan birisi bi-dûni'l-âhar ve ba'zen ikisi berâber kasd olunur. Sâir cemî'-i devâi-i mucâmeat dahi bu mecrâda olarak cümlesinin veyâhûd bundan birinin ihtiyârı kasd-ı mütekellime vâbestedir.¹

Veyâhûd hazf, müsnedün ileyhın ma'lûm u müteayyin idüğünü id-diâyâ mübtenî veyâhûd dacret ü se'met veyâ fevt-i fırsat sebebiyle itâle-i kelâmdan dîk-ı makâm veyâhûd vezin veyâ sec' veyâ kâfiye üzere kasd-ı muhâfaza-i kelâm emsâli sâir devâiye mebnî olur. Meselâ sayyâd adem-i fırsat veyâhûd taleb-i sayddan ârız olan dacret ü se'metden nâşî عَزَّالٌ (هَذَا عَزَّالٌ) demekliğe ihtilâs-i vüs'at-i vakt edemeyip (عَزَّالٌ) lafzıyla iktifâ eder. Ve beyne'l-huzzâr muhâtabın gayrıdan müsnedün ileyhi ihfâ dahi bu kabîlden olup meselâ bir şahs-ı câiyyi sâireden ihfâ için³ (جَاءَ فُلَانٌ)³ mahalinde yalnız (جَاءَ) lafzıyla iktifâ olunur.

Ve lisân-ı fushâda müsnedün ileyhın terki üzere vârid olan isti'mâle ittibâ' dahi bu vechile olup meselâ⁴ (رَمِيَتْ مِنْ غَيْرِ رَامٍ) denilir. Bu kelâm eşher-i rumâtdan Hakem bin Abd-i Yegûs'dan sâdir olmuşdur. Hakem-i merkûm Gabgab nâm cebel üzere bakar-ı vahşî zebhini nezr edip eyyâm-ı adîde sa'y ederek sayda zafer-yâb olmamasıyla hicâb u hırsından nefsinı katl ü ifnâyı ârzû mertebesinde kemâl-i melâletle hafiyen [101] kabîlesine avdeti esnâda oğlu Mut'im avdetten men' edip tekrâr pâdâş olarak mahall-i sayda mu'âvedetlerinde iki defada tesâdüf eden mehâta Hakem havâle-i sehm edip resîde-i nüşâbe-i isâbet olmadığı hâlde def'a-i sâlisede tesâdüf olunan bakar-ı vahşîye oğlu Mut'im'in havâle etdiği remy-i musîb bakar-ı mezkûru üftâde-i sâha-i saydgâh etmesiyle Hakem (رَمِيَتْ مِنْ غَيْرِ رَامٍ) kavliyle, ta'n-ı Mut'im tesâdüf kabîlinden olmasıyla hükmeylemiştir. Ba'dehû bu kelâm, ehlinin gayrıdan sâdir olan fi'l hakkında darb-ı mesel olup (هِيَ رَمِيَتْ مِنْ غَيْرِ رَامٍ) takdîrindedir.⁵

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiyeye*, I, 311.

2 İşte bir ceylan! Haydi durmayın, avlayın onu!

3 Falanca geldi.

4 Ehli olmayandan bir atış / acemi şans!

5 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiyeye*, s. 213. Mütercim belirtme ihtiyacı hissetmemiş ise de muhaşşî, meselle ilgili bu bilgilerin kaynağı olarak *el-Müstaksâ'ı*'yı göstermektedir. Krş: Zemahşerî, *el-Müstaksâ*, II, 105.

Ve meselâ ¹ (شُنْشِنَةٌ أَعْرِفُهَا مِنْ أَحْزَمِ) kavli dahi misâl-i mezkûr nezâirinden olup (شُنْشِنَةٌ) *huluk u tabîat* ma'nâsınadır. Bu mısra Hâtim bin Abdillâh bin Sa'd bin Haşrec bin Ahzem-i Tâî'nin kavli-i cediti olup Hâtim zuhûr u neş'et ederek cûd ü sehâda cediti Ahzem'in ahlâkına iktifâ ve mihrâb-ı semâhatde ol civanmerd-i şehîr-i âfâka iktidâsı hinde zebânzed-i cediti olmak üzere Harîrî *Makâmât*'ında anber-rîz-i safha-i harîr-i tahrîr olmuştur.² Lâkin meşhûr ve havâşda mestûr olan, kelâm-ı mezkûr Hâtim'in ced veyâhûd cediti olan Ebû Ahzem'in kavli olup oğulları tarafından hakkında sût'-i kasd ve muâmele-i bed zuhûrunda Ahzem dahi pederi hakkında bu vechile 'âk u adîmü'l-i-ışfâk olduğuna işâretle:

إِنَّ بَيْيَ زَمَلُونِي بِدَمٍ
شُنْشِنَةٌ أَعْرِفُهَا مِنْ أَحْزَمِ³

neşîdesini keşîde-i silk-i nazm eylediği mukarrerdir.⁴ (تَزْمِيلُ), *telfif bi's-siyâb* ma'nâsına olup murâd ihtilât-ı dimâdır. Ve alâ kile't-takdîreyn, bir kimse eslâfının hasâil-i memdûha veyâ mezmûmesiyle muttasıf oldukda kelâm-ı mezkûr ile darb-ı mesel olunur. (هِيَ شُنْشِنَةٌ) takdîrindedir.

Veyâhûd hazf, o kelâmın emsâl ü nezâirinde terk olunduğuna ittibâ' için olur. Nitekim medh veyâ zemm veyâ terahhum ile ref sûtretinde câri olur. Zîrâ bunlarda kat'an mübtedâyı zikretmeyip⁵ (نَعْمَ الرَّجُلُ زَيْدٌ) ve (الْحَمْدُ لِلَّهِ أَهْلُ الْحَمْدِ)⁸ ve (زَيْدٌ مُبْتَلَىٰ بِبَلَايَا الْمُسْكِينِ)⁷ ve (بَسَّ الرَّجُلُ زَيْدًا)⁶ denilir. (هُوَ زَيْدٌ) ve (هُوَ أَهْلُ الْحَمْدِ) ve (هُوَ الْمُسْكِينُ) takdîrindedir. Ve bir racülü zikrden sonra⁹ (فَتَىٰ مِنْ شَأْنِهِ كَذَا وَكَذَا) kavilleri ve diyâr u menâzili zikrden sonra¹⁰ (زَيْعٌ كَذَا وَكَذَا) kavilleri dahi bu kabîldendir.

Ve ba'zen min gayr-i zarûret hazf olunan müsnedün ileyh, fi'l için fâil-i istilâhî olup ol hinde fi'l'in mef'ûle isnâdı vâcib olur. Ve bu sûret fâil-i mah-

1 Bu, Ahzem'den bildiğim bir huy / Babasının oğlu!

2 Harîrî, *el-Makâmât*, s. 484.

3 Torunlarım beni (dövüp vücudumu) kana buladılar. (Hiç yadırgamadım zira) bu tavır, (âsî oğlum) Ahzem'den bildiğim bir alışkanlıktır. (Recez)

4 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşîye*, s. 213.

5 Zeyd ne güzel adamdır!

6 Zeyd ne kötü adamdır!

7 Zeyd; sıkıntılara maruz kalmış, vah zavallı!

8 Hamd Allah'a mahsustur ki (O,) buna layıktır.

9 Şu şu hasletlere sahip bir gençtir.

10 Şöyle şöyle bir yerdir.

zûfu ta'yîne dâll olan karîneye muhtâc olmayıp belki yalnız hazfe dâî olan garaza muhtâc olur. ¹ (فَتَلَّ الْخَارِجِي) gibi. Zirâ kâtilin şânına i'tinâ olmayıp belki maksûd indifâ'-ı şerr u mazarratıyçün hâricînin katl ü izâlesidir.

Ve ba'zen bir şey'in hazfî, fehâmet ü azametde zikri mümkün olmaya-
cak dereceye bülûğunu iş'âr için olur. Nitekim ﴿إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ﴾
² (لِلْحَالَةِ لَهْدًا) veyâhûd (يَهْدِي لِلْمَلَّةِ الَّتِي...) nazm-ı celilinde vâki' olmuşdur. (...
(لِلطَّرِيقَةِ الَّتِي...) takdîrinde olup hâl-i hazfde inde'z-zikr bu-
lunmayan fehâmet mevcûddur.

Veyâhûd fezâatde mütekellimin lisânı üzere icrâya veyâhûd sâmiin istimâa
kudret-yâb olamayacağı dereceye bülûğunu iş'âr için olur. Anınçün, (حَفِظْنَا)
³ (كَيْفَ) bir beliyye-i azîmede vâki' olan kimseden suâl ile (اللَّهُ تَعَالَى وَإِيَّاكُمْ)
⁴ (لَا تَسْأَلُ عَنْهُ) ya'nî "Andan suâl etme!" denir. Bu da ya o kim-
sede olan keyfiyyetin kemâl-i fezâati cihetiyle mütekellim-i mücîb lisânı üzere
cereyânını ikrahdan veyâhûd sâmia mûris-i tevahhuş u dacret bir keyfiyyet
olmasıyla istimâna tâkat-yâb olamayacağını mütâlaadan neş'et eder.

Zikr-i Müsnedün İleyh

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا ذِكْرُهُ فَلِكُونِهِ الْأَضَلَّ، أَوْ الْأَخْتِيَاطِ لَضَعْفِ التَّعْوِيلِ عَلَى الْقَرِينَةِ، أَوْ
التَّنْبِيهِ عَلَى غَبَاوَةِ السَّمْعِ، أَوْ زِيَادَةِ الْإِيضَاحِ وَالتَّفْرِيرِ)⁵

Ve ammâ müsnedün ileyhın zikri, zikr asl olup ve asldan udûlü iktizâ
eder bir şey' olmadığıyçündür. Ve zikrin asâleti zirâ kelâmın vaz'ı mak-
sûd üzere lafzdan istidlâl olunmaktır. Lâkin işbu asâlet-i zikr hâl-i hazf-
de dahi mevcûd olmasıyla zikre nükte-i kâfiye olmayıp belki zikri tercîh
içün kasd-ı mütekellimde zikrden udûlü mukta'zî bir şey' bulunmaması
dahi nükte-i asâlete munzamm olmak îcâb eylediğinden⁶ Şârih-i merhûm

1 Hâricî / isyankâr adam öldürüldü.

2 "Hiç kuşkusuz bu Kur'an en doğru yola iletir." (el-İsrâ 17/9)

3 Allah bizi ve sizi muhâfaza buyursun!

4 Falancanın durumu nasıl?

5 Müsnedün ileyhın kelâmda zikredilmiş olmasının gerekçelerine gelince; her şeyden önce müsnedün
ileyh cümlede esas rükün / asıl olduğu için (hazfını gerektirecek bir neden yoksa) zikredilmesi gayet
doğaldır. Ayrıca, karînenin güven telkin etmemesi hâlinde ihtiyatlı davranarak mesajı sağlama almak,
anlayışının kılığı sebebiyle muhatabın karîneler üzerinden ana fikri yakalayamayacağını vurgulamak,
mesaleyi daha iyi izah edip muhatabın zihninde iyice yerleştirmek gibi nedenlerle de müsnedün ileyh
cümle içerisinde zikredilebilir.

6 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 312.

¹(وَلَا مُقْتَضِي لِّلْعُدُولِ) kaydını ilâve etmiştir.

Veyâhûd zikr, karîneye za'f-ı i'timâddan nâşî ihtiyât için olur. Veyâhûd gabâvet-i sâmia tenbîh ve humk u belâheti cihetiyle karîneden [102] fehmi edemeyeceğini iş'âr için olur. Veyâhûd müsnedün ileyhini îzâhıyla zihni sâmi'de ziyâde-i takrîr u tesbîti garazından neş'et eder. Zîrâ nefsi-i îzâh u takrîr karîne-i muayyeninin vücûdu cihetiyle inde'l-hazf dahi hâsıl olup fakat zikrde delâlet-i sarîha-i lafziyye ve akliyyenin ictimâına mebnî ziyâde-i îzâh u takrîri mûcib olur.² Nazm-ı celilde ³﴿أُولَئِكَ عَلَىٰ هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ﴾ kavli-i şerîfenden sonra ⁴﴿وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾ buyurulup müsnedün ileyhini hazf olunmaması dahi işbu ziyâde-i îzâh u takrîr nüktesine mebnîdir. Fakat müsnedün ileyhi takrîr olmayıp belki müsnedün ileyhini tekrâr olunmasına taalluk eden bir garazın ziyâde-i îzâh u takrîri içündür. Şöyle ki îmân bi'l-gayb ve ikâme-i salât ve infâk ve îmân bi'l-kütübi'l-münzele ve îkân-ı âhiret sıfâtıyla mevsûfın olan müttakîn için esere-i hidâyetle sâire üzere tekaddüm ü istibdâd sâbit olduğu gibi esere-i felâh ile dahi işbu infirâdın sübûtuna tenbîh için ismi-i işâret tekrâr olunarak her birerlerinin müsbit olduğu istibdâd, müttakînin sâireden temeyyüzlerini mûcib olmakda hâl-i hıyâl ü infirâdda dahi kifâyet edecek mesâbede kılınmıştır. el-Hâsıl, müsnedün ileyhini tekrîrine taalluk eden garaz, şeref-i îmân ile mevsûf olan zevât-ı ebheru'n-necâh hüdâ ve felâh sebebiyle olan esereteinden her biriyle mümtâz olup ve işbu esereteinden her birisi anların gayrılarında temeyyüzünde ale'l-infirâd kifâyet edeceğini beyân olmasıyla bu garazı îzâh için müsnedün ileyhini nasb-ı karîne ile hazfi ihtiyâr edilmeyip zikr u ityân olunmuştur. Zîrâ hazf sûretinde tekrârda olduğu gibi garaz-ı mezkûrden kemâl-i ifsâh hâsıl olamayarak müttekünü gayrılarında mümeyyiz olan mecmû'-i eseretein olup her birerleri müstakillen temyîze kâfi olmaması ihtimâlından hâlis olamazdı. Öyle olunca ziyâde-i îzâhdan murâd, îzâh-ı kâmil ve takrîr-i eblağ demektir. ⁵(أُتْرُةٌ) hemze ve "sâ"nın fethiyle (مَا بِهِ) ma'nâsındadır ki bir şahsın gayrıları üzere tekaddüm ve

1 Asıldan vazgeçmeyi gerektirecek bir durum yoktur.

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşîye*, I, 312.

3 "İşte, Rablerinin gösterdiği dosdoğru yolda yürüyenler onlardır." (el-Bakara 2/5)

4 "Kurtuluşa erecek olanlar da yine onlardır." (el-Bakara 2/5)

5 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşîye*, I, 312-313.

mâadâdan temeyyüzünü mûcib olan şey'den ibâretidir. (حِيَال) *infrâd* ma'nâsına olup aslı, *taraf* ma'nâsına olan (حَوْل) 'den (حَوَال) 'dür.¹

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ إِظْهَارَ تَعْظِيمِهِ، أَوْ إِهَانَتِهِ، أَوْ التَّبَرُّكِ بِذِكْرِهِ، أَوْ اسْتِئْذَانِهِ، أَوْ بَسْطِ الْكَلَامِ حَيْثُ الْإِضْعَاءُ مَطْلُوبٌ، نَحْوُ: ﴿هِيَ عَصَايَ﴾)²

Veyâhûd zikr-i müsnedün ileyh müsnedün ileyh in ta'zîm veyâhûd ihânetini izhâr içündür. ³(جَاءَ الْكَرِيمِ) ve ⁴(حَضَرَ السَّارِقُ) emsâli esâmî-i memdûha veyâ mezmûme ile îrâdî gibi. Veyâhûd teberrük içündür. Esmâullâh ve esmâ-i enbiyâ vü evliyâyı îrâd gibi. Veyâhûd istilzâz içündür. Nâm-ı mehâbi-bi ityân gibi. (حَيْثُ) kelimesi mekân için olup zamân için müsteâr olması da câizdir. Ya'nî veyâhûd zikr-i müsnedün ileyh sâmiin azamet ü şerefinden nâşî isgâ ve istimâ'-ı sâmi' matlûb-i mütekellim olduğu hinde bast-ı kelâm garazına mübtenî olur. Meselâ Cenâb-ı Bârî ⁵﴿وَمَا تَلَكَ بِيَمِينِكَ يَا مُوسَى﴾ kerîmesiyle Hazret-i Kelîm'e tevcîh-i hitâb-ı hikmet-nisâb buyurdukda her ne kadar mücerred ﴿عَصَايَ﴾ kavliyle iktifâ min ciheti'l-cevâb tâmm u evfâ ise de Cenâb-ı Allâm-ı Müteâl'in kelâm-ı Mûsâ'yı semâi hakk-ı Mûsâda aksâ-yı şeref ü kemâl olarak ol makâmda bast-ı kelâm matlûb-i Mûsâ aley-hisselâm olmasıyla ﴿هِيَ عَصَايَ﴾ buyurdular. Binâen aleyh ehîbbâ ile olan kelâmın tatvîli iltizâm olunup ⁶(اطناب در مکالمهء دوست بهترست) denilmiştir. Ve ba'zen bast-ı kelâm makâm-ı iftihâr u ibtihâcda ve daha sâir i'tibârât-ı münâsibe zeylinde olur. Meselâ ⁷(مَنْ نَبِيَّكَ؟) deyü suâl eden kimseye ⁸(نَبِيِّنَا حَبِيبُ اللَّهِ أَبُو الْقَاسِمِ مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ) kelimât-ı mebsûtasıyla ve evsâf-ı sâire-i nebeviyyeyi îrâd ile cevâb verilir.

Ve ba'zen müsnedün ileyh tehvîl veyâhûd ta'cîb veyâhûd bir kaziyede işhâd veyâhûd inkâra tarîk olmamak için sâmi' üzerine tescil ü hüküm için olur. İşte bu zikrolunanların cümlesi karînenin kıyâmıyla olup ve illâ

1 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 214.

2 Müsnedün ileyh in yüceliğini göstermek ya da onu tahkîr etmek, adını anarak bereket ummak, (kendisine duyulan sevgiden dolayı) ismini tekrar tekrar söylemekten haz duymak ve muhatapla sohbetin bitmemesinin arzu edildiği ortamlarda sözü uzun tutmak gibi gerekçelerle de müsnedün ileyh in zikri tercih edilebilir. Örnek: "Bu benim asamdır." (Tâhâ 20/18)

3 Cömert geldi.

4 Hırsız geldi.

5 "Şu sağ elindeki nedir, ey Mûsâ?" (Tâhâ 20/17)

6 Dostla mükâlemede sözü uzatmak daha güzeldir.

7 Peygamberin kimdir?

8 Peygamberimiz, Allah'ın sevgili habibi, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Abdullah'tır.

suver-i mezkûreden hangisinde olursa olsun karîne mevcûd olmadığı gibi intifâ-i şart-ı hafzden nâşî müsnedün ileyhın zikri vâcib olur.

Ve Sâhib-i *Miftâh* “Haber her bir müsnedün ileyhe âmmü'n-nisbe olup ve müsnedün ileyh-i muayyene tahsîsi mütekellimin murâdı olması dahi müsnedün ileyhın zikrini iktizâ eden i'tibârâtındır,” deyü zikreylemiştir. “(حَالِدٌ فِي الدَّارِ)³ ve (عَمْرُو دَاهِبٌ)² ve (زَيْدٌ قَائِمٌ)¹” gibi.⁴

Ve Musannif rahimehullâh *Îzâh*'da Sâhib-i *Miftâh*'ın [103] bu kelâmını redd ile “Eğer hafz üzerine delâlet edecek karîne kâim olup da o hâlde hafz olunursa yalnız haber-i âmm olup ve muayyene tahsîsinin irâdesi müsnedün ileyhın zikrini muktaizî olmayarak belki bunlara teberrük ü istilzâz emsâli zikri hafze tercih edecek bir emr-i sâlisin inzımâmı ehemmdir. Ve eğer karîne kâim olmazsa zikr, şart-ı hafz olan karînenin intifâsından nâşî olup umûm-i nisbet ve irâde-i tahsîs için olmaz,”⁵ deyü i'tirâz eylemiştir.

Ve Musannif'in işbu irâdına “Umûm-i nisbet ve irâde-i tahsîs karîne-i hafzın intifâsını tafsîl ve bu intifâyı tahkîkdir. Zîrâ haber ﴿حَالِقٌ كُلِّ شَيْءٍ﴾⁶ gibi âmmü'n-nisbe olmazsa murâd Vâcib teâlâ olduğu fehmedilur. Ve eğer âmmü'n-nisbe olup lâkin tahsîs murâd olunmazsa, (خَيْرٌ مِنْ هَذَا الْفَاسِقِ) (كُلُّ وَاحِدٍ)⁸ olduğu anlaşılır. Ve âmmü'n-nisbe olup ve tahsîs murâd olunursa âmmü'n-nisbe olduğu cihetle murâda dâll olmaz. Karîne ise murâd üzere dâll olan şey'den ibâret olduğu ma'lûm olmasıyla umûm-i nisbet ve irâde-i tahsîs adem-i karîneden kinâye olmuş olur. Şöyle ki inde's-Sekkâkî rahimehullâh kinâye zikr-i lâzım ve irâde-i melzûmdan ibâret olup ve lâzım ve melzûm ile murâd tâbî' ve metbû' olarak lâzımdan fi'l-cümle melzûma intikâl hâsıl olacak haysiyyetde olmasıdır. Ve şübhe yokdur ki umûm-i nisbet ve irâde-i tahsîs mutlakan intifâ-i karîneye tâbî' olarak her ne kadar beynlerinde lüzûm yok ise de evvelden sâniye intikâl olunur. Meselâ tûl-i nicâd ve kesret-i remâdın tûl-i kâmet ve kesret-i miz-

1 Zeyd ayaktadır.

2 Amr gidiyor.

3 Halit evdedir.

4 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 267.

5 Kazvîni, *el-Îzâh*, s. 47.

6 “Her şeyi yoktan var eden...” (el-En'âm 6/102)

7 (Herkes) bu günahkâr fâsikdan daha hayırlıdır.

8 Her bir kimse / herkes

yâfiyyete tebeyyeti gibi. el-Hâsıl, umûm-i nisbet ve irâde-i tahsîs intifâ-i karîneye lâzım olarak intifâ-i karîneden kinâyeye ve emreynden ibâret olduğu cihetle intifâ-i karîneyi tafsîl ve kinâyeye bir şey'i beyyine ile da'vâ olması hasebiyle intifâ-i karîneyi tahkîkdir. Zîrâ kinâyeye ve kinâyede ma'neyeyni irâde câiz olmasıyla müsnedün ileyhın zikri maa intifâi'l-karîne umûm-i nisbet ve irâde-i tahsîs için olmuş olur," deyü Şârih-i merhûm cevâb-ı şâfi i'tâ eylemiştir.¹

Ve ba'zılar bu i'tirâzdan murâd-ı Musannif "Umûm-i nisbet ve irâde-i tahsîsde karîne kâim olmadığı sûrette zikr vâcib olup râcih olmaz. Hâl-buki muktazî müreccih olup mûcib değildir. Sekkâkî ise bunu *muktazî* ta'bîriyle müreccih addeylemiştir. Veyâhûd sûret-i mezkûrede zikr vâcib olup muktezâ-yı hâlden olmaz. Sekkâkî ise muktezâ-yı hâlden kılmıştır," demekden ibâret olmasıyla cevâba tasaddî ederek Şârih-i merhûm: "Teslîm edelim ki murâd-ı Musannif bu vechile olsun; bu dahi mündefî'dir. Zîrâ muktazî mûcib ve müreccihden eammdır. Ve zikrin vücûbuyla muktezâ-yı hâl olması beyninde münâfât yokdur. Zîrâ muktezâ-yı hâlden pek çoğu bu mesâbede olup ya'nî vâcib olduğu hâlde yine muktezâ-yı hâldendir," deyü kelâm-ı mezkûru reddeylemiştir.

Ta'rîf-i Müsnedün İleyh

قَالَ رَحْمَةُ اللَّهِ: (وَأَمَّا تَعْرِيفُهُ)²

Şârih-i merhûm ma'rifeyi (مَا وَضِعَ لِيَسْتَعْمَلَ فِي شَيْءٍ بَعِيْنِهِ) ya'nî "Bi-aynihî bir şeyde isti'mâl için vaz' olunan lafzdır," deyü ta'rîf edip ma'rifede mu'teber olan ancak inde'l-isti'mâl ta'yîn olarak vaz'an ta'yîn olmadığını bildirmişdir. Ve bu vechile vaz'ında ta'yîn i'tibâr olunmayıp ve isti'mâlde ta'yîn şart edilmesi a'lâm-ı şahsiyye ve muzmerât ü mübhemât ve me'ârif-i sâirenin ta'rîfde indirâcını mülâhazaya mübtenîdir. Zîrâ meselâ (أَنَا) lafzı ancak eşhâs-ı muayyenede müsta'mel olarak (أَنَا) denilip lâ bi-aynihî mütekekkim murâd olunmak sahîh olmamasıyla efrâd-ı muayyenede isti'mâlî şart edilmiştir. Ve bunlardan münferiden birisine mevzû'dur denilse vaz' bulunduğu

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 313. Siyâlkûtî, alıntıyı *Şerhu'l-Miftâh*'tan yaptığını belirtmektedir. Krş: Teftâzânî, *Şerhu'l-Miftâh*, vr. 31a/b.

2 Müsnedün ileyhın marife oluşu ise...

ferdin gayrısında mecâz olmak lâzım gelip ve ale'l-infirâd mevzûiyyeti ihtiyâr olunsa bu sûretde vaz'-ı vâhidle mevzû' olmayıp belki bi-aded-i efrâdî'l-mütekellim evzâ'-ı müteaddide ile bi'l-iştirâk her birerlerine mevzû' olmak lâzım geleceğinden bu mahzûrdan tevakkîye mebnî ta'rifden müstefâd olduğu vechile mecmû'-i efrâda şâmil olan bir mefhûm-i küllîye vaz'-ı vâhid-i âmm ile mevzû' olarak lâkin mefhûm-i küllîye vaz'dan garaz mefhûm-i küllîde isti'mâli olmayıp belki efrâd-ı muayyenesinde lüzûm-i isti'mâli i'tibâr olunmuştur.¹ el-Hâsil, cumhûr indinde esmâ-i işârât ve muzmerât ü mevsûlât ve hurûf-i ta'rif cemî'-i efrâda şâmil olan bir mefhûm-i küllîye mevzû' olup fakat efrâd-ı muayyenesinde isti'mâli şartdır [104] ve Şârih'in îrâd eylediği ta'rif-i mezkûr bu ma'nâya olup ve müntehab-ı Şârih bu mezhebdir.

Lâkin hakk olan, ba'zı fuzalânın zehâbı vechile, ma'rife vaz'-ı vâhid-i âmm ile her bir ferde mevzû' olarak (مَا وَضِعَ لِشَيْءٍ بَعَيْنِهِ) ile ta'rif olunmuştur. Ve bu sûretde efrâddan hiçbirinde mecâz ve taaddüd-i evzâ'da iştirâk lâzım gelmez. Ve eğer kavli-i evvel sahîh olsa (أَنَّ) ve (أَنَّ) ve (هَذَا) misillüler hakâyıkı olmayan mecâzât olmak îcâb ederdi. Zîrâ mâ vuzia lehleri olan mefhûm-i küllîde müsta'mel olmayıp ve belki ka'an isti'mâli sahîh olmaz. Bu ise müsteb'addir. Ve ne vechile müsteb'ad olmaz ki eğer böyle olmak lâzım gelse tafsilâtı mürûr etdiği üzere mecâz için hakîkatin lüzûm ve adem-i lüzûmundan dolayı eimme-i lügat beyninde ihtilâfa mahal olmayıp ve adem-i lüzûmuna kâil olanlar emsile-i nâdireye temessük etmezler idi. İşte ta'rif-i ma'rifede Seyyid Şerîf kuddise sirruh tarafından îrâd olunan kelâmın izâhâtı bu merkezde olup² lâkin taraf-ı cumhûrdan ma'rifenin mefhûm-i küllîye mevzûiyyetinden murâd cüz'îyyâtından bir cüz'ide tahakkuku haysiyyetden mefhûm-i küllîye vaz'ı olup mefhûm-i küllîye küllî olduğu haysiyyetden mevzû' demek olmadığı cevâbı muhallis-ı i'tirâz olarak bu ma'nâca mefhûm-i küllîde isti'mâli mecâz ve cüz'îyyâtında isti'mâli hakîkat olup ihtilâf-ı re'yeyn lafzî olmuş olur.³

Setîr olmaya ki hakîkat-i ta'rif, muhâtabın ma'lûmu olan şey'e işâretidir. Ve ma'rife zâten müteayyin ve inde's-sâmi' ma'lûm olan bir emre ma'lûm u

1 Krş: Cürçânî, *Hâşiye*, s. 89.

2 Krş: Cürçânî, *Hâşiye*, s. 89.

3 Krş: Siyâlkûti, *Hâşiye*, I, 314-315.

müteayyin olduğu haysiyyetden kendisiyle işâret olunan lafzdır. Ve nekira min haysü zâtuhû müteayyin olup lâkin her ne kadar fî nefsihî ma'hûd ü müteayyin ise de mülâhaza-i taayyünü kasd olunmayan emre kendisiyle işâret kılınan lafzdır. Zîrâ musâhabet-i ta'yîn ile mülâhaza-i ta'yîn beyninde fark vardır. Şöyle ki elfâzdan fehm-i meânî ancak vaz'a alemden sonra olduğu cihetle medlûl-i elfâz olan meânînin inde's-sâmi' lüzûm-i temeyyüz ü taayyünü zarûrî olmasıyla imdi, bir ism bir ma'nâya delâlet eyledikte eğer o ma'nânın inde's-sâmi' mütemeyyiz ü ma'hûd olduğu o ma'nâ ile melhûz olursa ya'nî mütেকellim işbu cihet-i temeyyüzü dahi mülâhaza ederse ism-i mezkûr "ma'rife" dir. Ve eğer ma'nâ-yı mezkûr ile cihet-i temeyyüzü melhûz olmazsa "nekira" olur. Ve ma'rifede müşârun ileyh olan işbu taayyün eğer cevher-i lafzdan müstefâd olursa "alem" dir. Alem de meselâ insân gibi eğer ma'hûd-i cins olursa "alem-i cins" ve eğer Zeyd ve Amr emsâli hassa olursa "alem-i şahs" dir. Ve eğer taayyün-i mezkûr cevher-i lafzdan müstefâd olmazsa ol hâlde taayyünü müfid olacak bir karîne-i hariciyyeden lâzımdır. Bu karîne eğer işâret-i hissiyye olursa "esmâ-i işâret" dir. Ve eğer hitâb ya'nî gayra tevcîh-i kelâm olursa "muzmerât" dir. Ve eğer nisbet olursa bu da haberiyye ve izâfiyyeye münkasim olup eğer haberiyye olursa (الَّذِي) ve (الَّتِي) gibi "mevsûlât" ve eğer nisbet-i izâfiyye olursa (عَلَامٌ زَيْدٍ)¹ emsâli me'ârif-i mezkûreden birine "muzâf" dir. Ve eğer karîne harf-i ta'rîf olursa bu da ya harf-i nidâ olup "münâdâ" veyâhûd "lâm" olup "muarref bi'l-lâm" dir. Muarref bi'l-lâmda eğer kendisiyle mefhûm-i medhûlünden hassa-i muayyeneye işâret olunursa "lâm-ı ahd-i hâricî" ve eğer medhûlünün nefsi mefhûmuna işâret olunursa "lâm-ı cins" dir. Ve muarref bi'l-lâm'ın diğer iki kısmı olan lâm-ı istiğrâk ile ahd-i zihni, cinsin fer'idir.²

İşte bu takrîr ma'lûm olduysa imdi, alemden mâadâsında olan taayyün hâricden müstefâd olduğu cihetle nev'-i umûmdan hâlî olmadığından ya inde's-sâmi' hâricden müteayyin olan cüz'iyâtında isti'mâl olunmak şartıyla mefhûmât-ı külliyyeye mevzû'dur, deriz -mütেকaddimûn ve Şârih rahimehumullâh bu mezhebe zâhib olmuşlardır- veyâhûd vaz'a âlet olmak üzere emr-i küllî mülâhazasıyla cüz'iyât-ı mezkûreye mevzû'dur, deriz.

1 Zeyd'in hizmetçisi

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 316.

Kâdî Adud gibi müteahhirûn ve Seyyid Şerîf rahimehumullâh bu mezhebe zâhib olmuşlardır.¹

Ve Şârih-i merhûm hakikat-i ta'rifî beyânda ² (جَعَلَ الذَّاتَ مُشَارًا بِهَا إِلَى) (جَعَلَ الذَّاتَ مُشَارًا بِهَا إِلَى) deyü ityân eylemiştir. “Zât” ile murâd, mahkûmun aleyh ve bih olmağığa sâlih olan ma'nâ-yı müstakill bi'l-mefhûmiyyetdir ki ma'nâ-yı ismden ibârettdir. Ve kendisiyle hârice işâret olunan şey' zâta dâll olan lafz olup ve kelâm-ı Şârih'de müşârun bihâ [105] olmağığın zâta nisbeti bi-tarîki'l-mecâzdır. İmdi, kelâm-ı mezkûrun ma'nâsı “Hakikat-i ta'rif, ismi bir haysiyyetde kılmaktır ki zihn-i muhâtabda sâbit olan medlûl-i ismden hâric bir emre ya'nî medlûl-i ismin inde's-sâmi' ma'lûm olmağığına kendisiyle işâret oluna ve bu işâretde vaz'ın medhali olup bi-vâsıtati'l-karîne olmaya,” demektir. Bu sûrette (إِلَى خَارِجِ) kavliyle mecmû'-i nekirât hurûc eder. Ve (إِشَارَةً وَضَعِيَّةً) kavliyle, muhâtabın ma'lûmu olan bir mefhûma muhâtabın ma'lûmu olduğı haysiyyetden kendisiyle işâret olunan nekira hurûc eyler. Zîrâ nekirada bu işâretin vukûu karîne ile olup vaz' ile değıldir. Öyle olunca, zihn-i muhâtabda olan şey'e bi-hasebi'l-vaz' işâret nekira ve ma'rifeden her birerlerinde mevcûd olup ve bi-hasebi'l-vaz' hârice işâret ma'rifeye hâssdır. Bu makâmda hülâsa-i kelâm-ı Siyâlkûtî bundan ibâret olup fevâid-i azîmesi cihetle tercümesi iltizâm ve zarûrî itnâb-ı kelâm olunmuşdur.³

Musannif rahimehullâh işbu müsnedün ileyh bâbında ta'rifî tenkîre takdîm eylemesi, müsnedün ileyhde ta'rif asl ve müsnedde bi'l-akstdir. Ya'nî müsnedün ileyhde inde's-sâmi' emr-i muayyen üzere hükm-i râcih ve müsnedde rüchân-ı hilâfî vâzıhdır. Zîrâ müsned ile maksûd mefhûmunun bir şey'e sübûtuna müstenid ve ta'rif bu maksûd üzere zâid olarak bir dâiye muhtâcdır.⁴

Ve müsnedün ileyhi ta'rifde nükte-i âmme, muhâtaba etemm-i fâideyi müfid olmağıdır. Zîrâ ânifen îzâh olunduğı üzere ihbârdan garaz hüküm veyâ lâzım-ı hükmü muhâtaba tebyînden ibâret olup lâzım-ı

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 316.

2 Bir zâtı / ismi, hâricte olan bir şeye vaz'î bir şekilde işâret edilebilir kılmak.

3 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 317.

4 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 318.

hüküm ise yine hükümdür. Zîrâ evvelde mütekellim tarafeyn beyninde vukû'-i nisbetle hâkim olduğu gibi lâzım-ı hükmü ifâdede dahi vukû'-i nisbete ilmiyle hâkimdir. Ve şübhe yokdur ki bir hükmün ihtimâl-i tahakkukunda ne derece bu'diyyet olur ve ne mertebe istib'âd olunursa, hükm-i mezkûru i'lâmda olan kâide o mikdâr akvâ olur. Ve müsnedün ileyh min ciheti't-tahsîs tezâyüd ü taayyünü teferrüd etdikçe üzerine icrâ olunan hüküm dahi min ciheti'l-bu'd terakkî vü tezâyüd eder. Ve bu kâide, kâide-i bedihyyeden olup meselâ¹ (شَيْءٌ مَا مَوْجُودٌ) ve² (زَيْدٌ حَافِظٌ لِلتَّوْرَةِ) kavleyni beyninde bu fark zâhirdir. Zîrâ emr-i şâyî' olan vücûd ile şey'-i şâyî' üzerine hüküm emr-i müsteb'ad olmayıp lâkin şahs-ı ma'lûm Zeyd'in hâfız-ı Tevrât olması mahall-i istib'âd olarak şahs-ı ma'lûm-i merkûm üzere hıfz-ı Tevrât ile hükümde olan bu'diyyet ve bunu i'lâmda akvâiyyet der-kârdır. Öyle olunca mütekellimin etemm-i fâideyi ifâdesi, etemm-i tahsîsi muktazî olup medâr-ı etemm-i tahsîs ise kemâl-i tahsîsde tensîs olan ta'rîfdir.

Ve nekirayı³ (أَعْبُدُ إِلَهًا خَلَقَ السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ) ve⁴ (لَقَيْتُ رَجُلًا سَلَّمَ عَلَيْكُمْ الْيَوْمَ وَوَحَدَهُ قَبْلَ كُلِّ أَحَدٍ) terkîblerinde olduğu gibi her ne kadar gayrısı müşârik olmayacak haysiyyetde bir vasıf ile tahsîs mümkün ise de lâkin ma'rifede olan tahsîs kuvvetinde olamaz. Zîrâ ma'rife muayyen olduğu haysiyyetden şey'-i muayyene mevzûa olmasıyla ma'rifede olan tahsîs u ta'yîn vaz'î olarak nefis-i lafz-ı ma'rifeden vaz'an fehm olunur. Ve ammâ nekira-i muhassasa için hâsıl olan tahsîs, vasfın kendisinde inhisârını mülâhazadan müstefâd olarak min haysü'l-mefhûm şüyû' bâkîdir.⁵

Setîr olmaya ki ta'rîf için vücûh-i muhtelife olup ve her birerleri agrâz-ı adîdeye müstenid ve nikât-ı hâssa ile müstebidd olmasıyla Musannif rahimehullâh zikrolunan nükte-i âmmenin Kitâb-ı *Îzâh*'da zikriyle iktifâ ve bu mahalde işbu nikât-ı hâssaya îmâ ederek buyururlar ki:

1 Herhangi bir şey mevcuttur.

2 Zeyd Tevrât hâfızıdır.

3 Göğü ve yeri yaratan bir ilâha kulluk ediyorum.

4 Bugün size herkesten önce tek başına selam veren bir adamla karşılaştım.

5 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 319.

İzmâr ile Ta'rif

(فَبِالْإِضْمَارِ، لِأَنَّ الْمَقَامَ لِلْمُتَكَلِّمِ أَوْ الْخِطَابِ أَوِ الْعَيْبَةِ)¹

Turuk-1 ta'rifden, müsnedün ileyhi izmâr ile ta'rif, mevid-i kelâm olan makâmın tekellüm veyâ hitâb veyâ gaybetden biriyle ta'biri muktaẓî olmasından için olur. Ya'nî meselâ mütekellimin kendi tarafından hikâye edip müsnedi nefsinde isnâd etmesi muktezâ-yı makâm olmasıyla, müsnedün ileyhi zamîr-i mütekellim îrâd ederek meselâ² (أَنَا صَرَبْتُ) demesi vâcib olur. Hitâb ve gaybet dahi böyledir. Aksâm-ı me'arifden muzmeri takdîmi, e'raf-i me'arif olduğuna mebnîdir. (فَبِالْإِضْمَارِ) kavlinde "fâ" atfu'l-mufassal ale'l-mücmel kabîlinden olup takdîr-i kelâm الْمُخَاطَبِ الْمُفَادَةِ (أَمَّا تَعْرِيفُهُ فَلِإِفَادَةِ الْمُخَاطَبِ الْمُفَادَةِ) müfâdında olarak kelâmda muzmer u mukadder olan nükte-i âmmeyi envâ'-ı me'arifde olan nikât-ı hâssanın îrâdıyla tafsîldir.[106]

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَصْلُ الْخِطَابِ أَنْ يَكُونَ لِمُعَيَّنٍ، وَقَدْ يُشْرِكُ إِلَى غَيْرِهِ لِيُعَمَّ كُلُّ مُخَاطَبٍ، نَحْوُ: ﴿وَلَوْ تَرَى إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُوا رُؤُسِهِمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ﴾، أَي: تَنَاهَتْ حَالُهُمْ فِي الظُّهُورِ، فَلَا يَخْتَصُّ بِهِ مُخَاطَبٌ)³

"Vâv" istînâfa mahmûl olup zîrâ Musannif (فَبِالْإِضْمَارِ) kavlinde tafsîl için olan "fâ"-i âtife karînesiyle evvelâ ta'rif-i müsnedün ileyh muhâtaba etemm-i fâideyi ifâde için olduğuna işâretle ba'dehû her bir me'arîfin tafsîline taarruz ederek izmâr, makâm makâm-ı tekellüm veyâ hitâb veyâhûd gaybet için olmasına mübtenî idüğünü beyân u îrâd etmesiyle ba'zen hitâb gayr-ı muayyene terk olunarak etemm-i fâideyi müfid olmadığı suâlî terettüb eylemesine binâen bu kelâm ile cevâba mütesaddî olmuşdur: Ya'nî bi-hükmi'l-vaz' hitâbda asl u evfak ve vâcib u ehakk olan, şahs-ı muayyen için olmaktadır. Bu da vâhid ve zâidden eamm ve bu cihetle bi-hükmi'l-vaz' vâhid-i muayyene (أُنْتِ) gibi sîga-i müfrede ile ve

1 Müsnedün ileyh, "zamir kullanmak" suretiyle marife yapılabilir. Zira sözün bazen birinci, ikinci veya üçüncü şahıs kiplerinden (tekellüm-hitap-gaybet) biriyle kurulması gerekli olabilmektedir.

2 Ben vurdum.

3 Hitapta asıl olan, belirli kişi veya kişilere yönelik olmasıdır. Fakat bazen, sözün her bir muhatabı içine almasını temin amacıyla belirsiz birine hitap edilebilir. "Keşke bu günahkârların, (hesap günü) Rablerinin huzurunda (pişmanlık ve utanç içinde) başlarını eğerek yalvardıkları zamanki hâllerini bir görseydin!" (es-Secde 32/12) âyetinde olduğu gibi. Yani, onların bu hâlleri o kadar ayân-beyândır ki gözü olan herkes görecektir. Bu nedenle hitâbın özel bir kişiye yönelik olmasının bir anlamı yoktur, demektir.

isneyn-i muayyene (أَنْتُمْ) gibi sîga-i tesniye ile ve cemâat-i muayyeneye (أَنْتُمْ) emsâli sîga-i cem' ile hitâb olunmak vâcib ü ehemmdir. Ve alâ sebîli's-şümûl olan cümû' dahi cemâat-i muayyene hükmündedir. Zîrâ şümûl istiğrâkı ta'yîn kabîlinden olmasıyla ¹ ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ﴾ kerîmesi ve ² (كُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ) hadîs-i nebevîsi emsâli alâ sebîli's-şümûl olan cem'ler cemâat-i muayyene hükmünde olarak sîga-i cem' ile hitâb olunur. Ve asl-ı hitâb muayyene olması zîrâ vaz'-ı me'ârif inde'l-cumhûr mefhûm-i küllîye ise de muayyende isti'mâl ile meşrûtdur. Nitekim ihtilâf-ı re'yeyne dâir mesbûk olan tafsilâtdan ma'lûm olmuştur. Maazâlik ma'nâ-yı hitâb kelâmı hâzıra tevcîhden ibâret olmasıyla dahi lüzûm-i taayyün mütebeyyindir.

Ve ba'zı kerre muayyene sâlih olan hitâb, alâ sebîli'l-bedel, her bir muhâtaba ta'mîm için gayr-ı muayyene terk ü tevcîh olunur. Nitekim ﴿وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُوا رُءُوسِهِمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ﴾ kavî-i şerîfinde vâki' olmuştur. Ya'nî ﴿وَلَوْ تَرَىٰ﴾ lafz-ı kerîminden murâd muayyene hitâb olmayıp belki murâd hâl-i mücrimînin kemâl-i fezâat ve iştîdâd-ı şenâatini beyân ve anların hâlât-ı fazîlaları zîr-i setîre-i hafâ vü istitârda mümteni'ü't-tevârî olacak derece-i şenâada uyûn-i mütehaşşidân arsa-i arasâta inkişâf u zuhûrda mer-tebe-i kusvâya bâliğ u mütenâhî olmasıyla, bu hâl-i hüsrân-meâl rü'yet-i mahsûs-i şahs-ı vâhîde hâss olup âharı rü'yet etmemek ya'nî ehl-i mahşerden ba'zıları müşâhede edip ve ba'zıları görmemek ve bu cihetle hitâb-ı mezkûre ba'zı muhâtab muhtass olup ve ba'zıları hitâbda dâhil olmamak sûretinde olmayarak belki zî-rü'yet olan her bir şahıs için bu hitâbda medhal olacağını ityândır.

(فَلَا يَخْتَصُّ بِهَا) zamîri "hitâb"a râci' olup ba'zı nüshada zamîr-i te'nîs ile (فَلَا يَخْتَصُّ بِهَا) vâki' olmasıyla bu sûrette ma'nâ "Anların rü'yet-i hâllerine bir muhâtab veyâhûd anların hâline bir muhâtabın rü'yeti hâss olmaz," mefhûmunda ve alâ kile't-takdîreyn muzâf mahzûf olup ﴿فَلَا يَخْتَصُّ بِرُؤْيَيْهَا﴾ (فَلَا تَخْتَصُّ بِهَا رُؤْيَا مُخَاطَبٍ) takdîrinde olur.

1 "Ey insanlar! Rabbinize kulluk edin!" (el-Bakara 2/21)

2 "Hepiniz çobansınız ve her biriniz sürünüzden mesulsünüz." (Buhârî, Cum'â 11; Müslim, İmâre 20)

Musannif *İzâh*'da «فُلَانٌ لَيْيَمٌ، نَحْوُ: «فُلَانٌ لَيْيَمٌ، إِنَّ أَكْرَمَتَهُ أَهَانَكَ وَإِنْ أَحْسَنْتَ إِلَيْهِ أَسَاءَ إِلَيْكَ»، فَلَا تُرِيدُ مُحَاطَبًا بِعَيْنِهِ بَلْ تُرِيدُ أَنْ أَكْرَمَ إِلَيْهِ أَوْ أَحْسَنَ، فَتُخْرِجُهُ فِي صُورَةِ الْخِطَابِ لِلْيَفِيدِ الْعُمُومِ، وَهُوَ فِي الْقُرْآنِ كَثِيرٌ، نَحْوُ: ﴿وَلَوْ تَرَى إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُوا رُؤُسِهِمْ﴾ أَخْرَجَ فِي صُورَةِ الْخِطَابِ لِمَا أُرِيدَ الْعُمُومُ¹ (فُلَانٌ لَيْيَمٌ، إِنَّ أَكْرَمَتَهُ أَهَانَكَ) “Ba’zı kerre, terkîbinde olduğu gibi hitâb, gayr-ı muayyene terk ü imâle olunur. Zîrâ bu hitâb ile bir muhâtab-ı muayyen murâd edip de ‘Şahs-ı leim-i fülân, ikrâma ihânet ve ihsâna isâetle mukâbeleyi yalnız o şahs-ı muhâtab-ı muayyen hakkında icrâ eyler,’ demek olmayıp belki murâd ‘Fülân-ı leim, mutlakan kendisine îsâr olunan mekârim ü ni‘meti mesâvî vü ihânetle mukâbele ve her bir muhsin ü mükrim hakkında ihânet ü isâetle muâmele eyler,’ demek ma’nâ-yı umûmîsini ifâde ve tenvîh-i sû’-i muâmelâtıyla teşhîr-i melâmetiyyün ke-enne sâlih-i hitâb olan efrâdı ihzâr u i’dâd ile tevcih-i hitâb etmek tarîkinde alâ sebîl’l-mübâlağa edâ-yı murâd için sûret-i hitâbda ihrâc u isâğa edersin. Ve bu i’tibâr Kur’ân-ı Kerîm’de bis-yâr olup ﴿وَلَوْ تَرَى إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُوا رُؤُسِهِمْ﴾ kerîmesi dahi bu kabîlden olarak sûret-i hitâbda ihrâc olunarak irâde-i umûm için muhâtab-ı muayyeni adem-i irâdeye mahmûldür.”

İmdi, Musannif’in *İzâh*'da olan [107] işbu kelâmında² (لِيَفِيدَ الْعُمُومَ) kavli³ (فَلَا تُرِيدُ مُحَاطَبًا بِعَيْنِهِ)⁴ olmayıp terkîbine müte‘allık ve sûret-i ûlâda fesâd-ı ma’nâ mütehakkıktır. Şöyle ki sûret-i hitâbda ihrâc müfid-i umûm olmayıp belki müfid-i husûs olarak umûmu ifâde müfâd-ı sûret-i hitâbdan ihrâc u imâlede mansûsdur. Ve kezâlik (لِمَا أُرِيدَ الْعُمُومَ) kavli medlûl-i kelâma merbût olup (يُحْمَلُ عَلَى) (لِمَا أُرِيدَ الْعُمُومَ) takdîrinde ve ma’nâ “İrâde-i umûmdan için kelâm muhâtab-ı muayyeni adem-i irâdeye haml olunur,” demek mefhûmun-da olur. Nitekim lafz-ı *Miftâh*'ın iş‘âr eylediği mefhûm-i ibâre⁵ bundan ibârettdir.

1 Kazvîni, *el-İzâh*, s. 49.

2 Umûm ifade etmesi için

3 Hitap formatında dile getirirsin.

4 Bizzat bir muhatap kastetmezsin.

5 Krş: Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 271.

Alemiyetle Ta'rif

قَالَ رَحْمَةُ اللَّهِ: (وَبِالْعَلَمِيَّةِ)¹

Alem, cemî'-i müşahhasâtıyla bir şey'e vaz' olunan lafza denir. Ve bu da müşahhasâtı vukû'-i şeriketden men' edecek bir şey' ile tasavvur ederek alemi o şey'e müşahhasât-ı mezkûre ile berâber vaz'dan ibâretdir ki şey'-i mezkûr mefhûm-i küllî olup müşahhasât-ı mezkûreyi mülâhazaya mir'ât olmuş olur. Müşahhasât ile murâd, emârât-ı teşahhus olup mûcibât-ı teşahhus değildir. Zîrâ teşahhus bir vech-i hâss-ı vücûd üzere mevcûd olmaktan veyâhûd vücûda tâbî' u mukârin olan şey'den ibâret ve şekl ü keyf ü kem gibi a'râz u sıfâtdan her birerleri teşahhus kendisiyle bilinen emâredir. (وَبِالْعَلَمِيَّةِ) lafzı masdar-ı müteaddî olup (جَعَلُهُ عَلَمًا) ma'nâsına olduğu ve ca'l ise îrâd demekden ibâret bulunduğu² cihetle Şârih-i merhûm işbu (وَبِالْعَلَمِيَّةِ) kavlini³ (أَيُّ تَعْرِيفُ الْمُسْنَدِ إِلَيْهِ بِإِيرَادِهِ عَلَمًا)⁴ ibâresiyle şerh u beyân eylemiştir. Alemi bakıyye-i me'ârif üzerine takdîme bâ'is, bi'tibârî'l-mevsûf me'ârif-i sâireden e'raf olmasıdır.

قَالَ رَحْمَةُ اللَّهِ: (لِلْإِحْضَارِ بِعَيْنِهِ فِي ذَهْنِ السَّامِعِ ابْتِدَاءً بِاسْمٍ مُخْتَصِّصٍ بِهِ)⁴

Ya'nî müsnedün ileyhi alem îrâdıyla ta'rif, müsnedün ileyhi cemî'-i mâadâsından mümeyyez olacağı haysiyetde bi-aynihî ve bi-şahsihî ibtidâen müsnedün ileyhe hâss olan ism ile zihn-i sâmi'de ihzâr içündür. (بِعَيْنِهِ) kaydıyla müsnedün ileyhi⁵ (رَجُلٌ عَلِيمٌ جَاءَنِي) gibi ism-i cinsle ihzârdan ve (ابْتِدَاءً) kaydıyla⁶ (جَاءَنِي زَيْدٌ وَهُوَ رَاكِبٌ) emsâli müsnedün ileyhi sâniyen zamîr-i gâib ile ihzârdan ihtirâz olup ve (بِاسْمٍ مُخْتَصِّصٍ بِهِ) kaydı müsnedün ileyhi zamîr-i mütekellim ve muhâtab ve ism-i işâret ve mevsûl ve muarref bi-lâmi'l-ahd ve izâfe ile ihzârdan ihtirâzdır. Zîrâ bunlardan her birisiyle müsnedün ileyhi ihzâr mümkün ise de lâkin hiç birisi alem gibi bi'tibâr-i vaz'ihî gayra itlâka sâlih olmayacak sûrette müsnedün ileyhi-i muayyene muhtass değildir.

1 Müsnedün ileyhi, "özel / alem isim kullanmak" suretiyle de marife yapılabilir.

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 322.

3 Yani müsnedün ileyhi özel isim kullanmak suretiyle marife kılmak.

4 Bu da söze başlarken müsnedün ileyhin bizzat kendisini, ona özgü isimle muhatabın zihnine getirmek suretiyle olur.

5 Âlim bir adam bana geldi.

6 Zeyd bana (atına vb.) binmiş olarak geldi.

Suâl olunursa ki: Şahs-ı muayyene muhtass olan ism ancak alem olduğu cihetle bu kayd, kuyûd-i mütekaddimeden muğnî ve bu sûretde (لِإِحْضَارِهِ) (بِاسْمِ مُخْتَصِّصٍ بِهِ) denilse kâfi idi.

Ba'de't-teslîm cevâbında deriz ki: Zikr-i kuyûd tahkîk-i makâm-ı ale-miyyet için olmasıyla bunda cemîisinden ihtirâz mümkün olacak bir kayd bulunmakta be's yokdur. Ve ba'zı şurrâhın “(اِبْتِدَاءً)” kavli muzmer-i gâib ve muarref bi'l-lâm ve mevsûlden ihtirâz olup zîrâ evveynde ihzâr tahkîkan veyâ takdîren tekaddüm-i zikri vâsıtasıyla ve sâlisde sılaya alem vesâtatiyledir,” demesi becâ değildir. Zîrâ bu sûret (اِبْتِدَاءً) kavlinin ma'nâsı (بِنَفْسِهِ) ya'nî (بِنَفْسِ لَفْظِهِ) olmaklığı mevkûf olarak ma'nâ vaz'a alemden sonra tekaddüm-i zikr ve emsâli şey'-i âhara tevakkuf etmeyecek sûretde ihzâr demek olur. Hâlbuki eğer bu ma'nâ murâd olursa (اِبْتِدَاءً) lafzının ma'nâsı min ciheti'l-meâl bi-aynihî (بِاسْمِ مُخْتَصِّصٍ بِهِ) kavlinin müeddâsı olur. Zîrâ nefsi lafz ile ve ism-i muhtass ile ihzârın meâli şey'-i vâhiddir.

Şârih-i merhûm buyururlar ki: (بَعْدَ اللَّتْيَا وَالَّتِي) bu ma'nâca kayd-ı mezkûr sâir me'ârifden ihtirâz olup ba'zı merkûmun zikrelediği şey'e tahsîs için bir vech yokdur. Zîrâ muayyene mevzû' olan lafz ancak alem olup mâsivâsı vaz'-ı âmm ile mevzû' olarak ta'yîn isti'mâldedir. Kelâm-ı Şârih'de olan (اَللَّتْيَا) lafzı feth-i “lâm” ile mu'avel ve “damm” ile dahi müsta'mel olarak (اَلَّتْيَا)'nin tasgîridir. (اَللَّتْيَا وَالَّتِي) ile beyân-ı devâhî kasd olundukda dâhiye-i sagîre ve kebîrenin azmi, şerhi kâbil ve dâire-i beyânda dâhil olmayan bir hadde vâsıl olduğu cihetle mübhem olarak terk olunduğunu müfid olmak üzere (اَللَّتْيَا) üzerine (اَلَّتْيَا) atf olunarak sılasının hazfi iltizâm olunmuşdur. Bu sûretde (بَعْدَ الدَّاهِيَةِ الصَّغِيرَةِ)¹ nin ma'nâsı (بِنَفْسِهِ) ma'nâsına haml ve ba'dehû [108] (بِنَفْسِ اللَّفْظِ) ile tefsîr ve ba'dehû tekaddüm-i zikr emsâli bir şey' üzerine adem-i tevakkufa takrîr ve ba'dehû ba'de'l-ilm bi'l-vaz' ile takyîd ü tensîs ve ba'dehû şey'-i bi-aynihî ihzârını müfid olacak karâine tahsîsdir. Ve bunlar devâhî-i lafziyyeden olduğu cihetle sagîre addolunmuşdur. Ve (اَلَّتْيَا)'nin ma'nâsı (وَبَعْدَ الدَّاهِيَةِ الْكَبِيرَةِ)² demek olup dâhiye-i kebîreden murâd (اِبْتِدَاءً) kavlinin (بِاسْمِ مُخْتَصِّصٍ) kavliyle lüzûm-i ittihâdıdır. Ve bu dâhiye, ma'neviy-

1 Küçük belâdan sonra

2 Ve büyük belâdan sonra

ye olmasıyla dâhiye-i kebîre addolunmuşdur. Veyâhûd tasgîr ta'zîme haml olunarak evvel dâhiye-i kebîre ve sâni dâhiye-i sagîre olmuş olur.¹

Ve işbu (بَعْدَ اللَّيْتِي وَالَّتِي) lafzeyninin bu sûretle isti'mâlinin aslı, bir şahs-ı a'râbî bir mer'e-i kasîranın pâ-bend-i kayd-ı esâret-i izdivâcî olup nice müddet mübtelâ-yı keşmekeş-i mukâsât ü şedâidi ve misdâk-ı 2 (كُلُّ قَصِيرٍ فِتْنَةٌ) olan kâmet-i kûtâhından kinâye olarak sîga-i tasgîr ile bizim (اللَّتِي) ta'bîri unvân-ı ehâdîs-i mekâidi olduğu hâlde bir takrîb bu kayd-ı kârd be-üstühân resîdden âzâde ve ba'dehû bir mer'e-i rezîle-i tavîle tezev-vücûyle evvelkiden eşedd ü muzâaf ıkâl-i şedâide pâ-nihâde olarak bundan dahi (بَعْدَ اللَّيْتِي وَالَّتِي لَا أَتَزَوَّجُ أَبَدًا)³ ta'bîr edip her ne hâl ise tatlık ederek azîmetinde karardâde olmuşdur.⁴ (اللَّتِي) ile mer'e-i mutallaka-i kasîrasını ve (اللَّتِي) ile ikinciye murâd edip beyne'l-Arab devâhî-i sagîre ve kebîreden ta'bîrde şâyi' u müştehir ve mesel-i sâir olmuşdur.

Öyle olunca, ba'zı fuzalânın takrîri vechile elyak u evlâ olan, (إِبْتِدَاءً) lafzı, müsnedün ileyhin zikrolunduğu evvel-i zamânda ihzârı mefhûmuyla tefsîr olunmasıdır. Ve bu kayd, sâir me'ârifde olduğu gibi sâni-i zamân zikrinde ihzârdan ihtirâz olmuş olur. Zîrâ sâir me'ârif evvel-i zamân zikrinde ancak mefhûmât-ı külliyyelerini ifâde edip ve kelâmı murâd olan cüz'iyâtı ifâdeleri ancak tekaddüm-i zikr ve işâret ve ilm ve nisbet emsâli kelâmı olan karîne-i muayyene vâsıtasıyla tahakkuk eder. Lâkin işbu ba'zı ahîrin beyân eylediği sûrette dahi kayd-ı mezkûrun (بِاسْمِ مُحَمَّدٍ) kayd-ı sânisinden iğnâsıyla tahkîk-i makâmdan mâadâ fâide-i mu'teddün bihâdan ta'riyesi mahzûru manzûr olup ve bunun için ibtidâen beyân olunan vech-i vecîhin hem lafz-ı (إِبْتِدَاءً)'in ma'nâ-yı mütebâdire mahmûliyyeti ve hem kayd-ı evvelin sâniiden iğnâsı mahzûrundan selâmeti hasebiyle⁵ nazâr-ı ashâb-ı itibâr u nisfetde makbûliyyeti sâha-i vuzûhdadır.

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 325.

2 Her kısa boylu kişi bir fitnedir.

3 Bu ikisinden sonra bir daha asla evlenmem.

4 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 325.

5 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 326.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (نَحْوُ: ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾)¹

(الله) lafz-ı şerîfinin aslı (الإله) olup hemzenin hazfı ve harf-i ta' rîfin hemzeden i'tibâr-ı ta'vîziyle ba'dehû Hallâk-ı âlem olan Zât-ı vâcibü'l-vücûda alem kılınmıştır. Ya'nî bilâ harf-i ta' rîf (إله) lafzı hakk u bâtıdan âmm olarak mutlakan ma'bûd için ism olup ve inzımâm-ı harf-i ta' rîf ile (الإله) lafzı kable't-ta'vîz ve'l-idgām ma'bûd-i bi'l-hakk mefhûm-i küllîsi için ism ve hazf-i hemze ve i'tibâr-ı ta'vîz-ı harf-i ta' rîf ve idgām ile (الله) lafza-i celâlesi zât-ı Bârî teâlâ şânuhû için alem olmuştur. el-Hâsıl (الله) ve (الإله) ve (إله) lafzları beyninde fark-ı ma'nevî mevcûddur. Şârih'in لِلذَّاتِ (ثُمَّ جُعِلَ عَلَمًا لِلذَّاتِ) vasıflarını îrâdından garaz, vaz'-ı alemde lâzım gelen ihzâr-ı zât-ı muayyenenin tarîkine işâretidir. Zîrâ bu vasıflar her ne kadar inde'l-akl küllî ise de nefsü'l-emrde zâtın lâzım-ı müsâvîsidir.⁴

Ve ba'zıların “(الْمُسْتَحَقَّ لِلْعُبُودِيَّةِ لَهُ) veyâhûd (الْوَاجِبِ لِدَاتِهِ) mefhûmiyçün ism olup ve bunlardan her birisi ferdde münhasır küllî ve mefhûm-i alem ise cüz'î olduğu cihetle lafz-ı şerîf-i mezkûr alem değildir,” deyü zu'mu kusûr-i fehmi ve mücerred sehvi-vehme mahmûldür. Zîrâ görmez misin ki (لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ) kavlimiz lâm-ı ahde haml ile lafzatullâhdan ferd-i ma'hûd i'tibârına tevakkuf etmeksizin kelime-i tevhîd olduğu ittîfâk-ı eimme-i dîn ile derece-i cezm ü sübûta rehîndir. Hâlbuki eğer lafz-ı şerîf-i mezkûr (الْمُعْبُودِ بِالْحَقِّ) (الْوَاجِبِ لِدَاتِهِ) veyâhûd mefhûmiyçün ism olarak bu mefhûmdan ferd-i mevcûd için alem olmamak lâzım gelse çünkü mefhûm, mefhûm olduğu haysiyyetden kesrete muhtemel olmasıyla kelâm-ı mezkûr müfid-i tevhîd olamaz idi. Ve hem de mefhûm-i küllînin ismidir denilse işbu kelime-i tevhîdde “ilâh” ile murâd ya ma'bûd-i bi'l-hakk olup bu sûretde bir şey'i nefsinden istisnâ lâzım gelir. Zîrâ mefrûz [109] olan “Allâh” ile dahi murâd bu ma'nâdır. Bu sûretde meâl (لَا مَعْبُودَ إِلَّا الْمَعْبُودُ بِالْحَقِّ)⁵ demek olur. Bu ise fâsiddir. Veyâhûd “ilâh” ile murâd mutlak ma'bûd ma'nâsı olup bu sûretde kizb lâzım gelir. Zîrâ ma'bûdât-ı bâtıla çoktur. İmdi, bi-ha-

1 Örnek: “De ki: O Allah'tır, birdir.” (el-İhlâs 112/1)

2 Daha sonra Vâcibü'l-vücûd olan zât için özel isim kılınmıştır.

3 Her şeyin yaratıcısı olan Vâcibü'l-vücûd

4 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşîye*, I, 326.

5 Hak mabuddan başka hiçbir hak mabud yoktur.

sebi'l-karîne “ilâh”ı ma'bûd-i bi'l-hakk ma'nâsına haml ile “Allâh” lafz-ı şerîfi ma'bûd-i bi'l-hakkdan ferd-i mevcûd için alem olmak vâcibdir. Ve kelime-i tevhîdin ma'nâsı (لَا مُسْتَحَقَّ لِلْعُبُودِيَّةِ لَهُ فِي الْوُجُودِ) veyâhûd (لَا مُسْتَحَقَّ لِلْعُبُودِيَّةِ لَهُ مَوْجُودٌ إِلَّا الْفَرْدُ الَّذِي هُوَ خَالِقُ الْعَالَمِ)¹ mahzûf olup (إِلَّا اللَّهُ) mahall-i ism-i (لَا)'dan bedeldir. Ve Sâhib-i *Keşşâf*'ın (إِنَّ «اللَّهُ» مُحْتَصَّ بِالْمَعْبُودِ بِالْحَقِّ لَمْ يُطْلَقْ عَلَى غَيْرِهِ)² kavlinin ma'nâsı budur. Ya'nî “Lafz-ı şerîf-i (اللَّهُ) ma'bûd-i bi'l-hakk teâlâ ve tekaddes olan ferd-i mevcûda muhtass” demektir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ تَعْظِيمٍ أَوْ إِهَانَةٍ أَوْ كِنَايَةٍ)³

Veyâhûd müsnedün ileyhin alemiyyetle ta'rîfi, kasd-ı ta'zîm veyâ ihânet için olur. Meselâ müsnedün ileyhin min ciheti'l-ma'nâ ta'zîm veyâhûd ihânetini müfid olacak medh u zemme sâlih elkâbiyla îrâd olunur. Veyâhûd ismin sâlih olduğu ma'nâdan kinâyeye için olur. (أَبُو لَهَبٍ فَعَلَ كَذَا)⁴ kavli gibi. Nitekim Tenzîl-i Mübîn'de (يَدَا جَهَنَّمِي) kavli şerîfi⁶ (يَدَا جَهَنَّمِي) ma'nâsını müfidir. Zîrâ Ebû Leheb'in “eb”in veledinde intisâbı gibi lehebe nisbeti, lehebe mülâzemet ü mülâbesetine delâlet eder. Meselâ hayr veyâ şerr veyâ fazl veyâ harbe mülâbis olan kimse hakkında (هُوَ أَبُو الْخَيْرِ) ve (أَبُو الشَّرِّ) ve (أَبُو الْفُضْلِ) ve (أَبُو الْحَرْبِ) derler. Ve leheb-i hakîkî, leheb-i cehennemdir. Ve Ebû Leheb'in lehebe mülâzemet ü mülâbeseti, lüzûm-i örfî ile cehennemî olmağını müstelzim olur. Bu cihetle Ebî Leheb'den cehennemîye intikâl âlâ ihtilâfî'r-re'yeyn melzûmdan lâzıma veyâhûd lâzımdan melzûma intikâl olmuş olur. Evvel, mezheb-i kavm ve sâni, mezheb-i Sekkâkî'dir. Lâkin bu lüzûm ancak kelâmın vaz'-ı evveli olan vaz'-ı terkîb-i izâfî haysiyyetinden olup vaz'-ı sâni-i alemiyyet haysiyyetinden değildir. Ve inde'l-bülegâ künyelerde meânî-i asliyye mu'teberdir. Ve künyenin sâlih olduğu ma'nâdan kinâyeye olması bu i'tibâr ile olup yoksa şahs-ı merkûmun ismi gerek Ebû Leheb olsun ve gerek Zeyd ve Amr veyâ gayrısı olsun zât-ı Ebî Leheb'e cehennemî olmak lâzım olduğu i'tibârıyla olmadığına, meselâ

1 Âlemin yaratıcısı olan fertten başka kendisine kulluk edilmeyi hak eden hiçbir kimse yoktur.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 16.

3 Müsnedün ileyh tazim, tahkir veya kinâyeye maksatlı olarak da özel isimle marife yapılabilir.

4 Ebû Leheb şöyle şöyle yaptı!

5 “Ebû Leheb'in elleri kırılınsın!” (Tebbet 111/1)

6 Cehennemliğin iki eli

Ebû Leheb'e işâretle ¹(هَذَا الرَّجُلُ فَعَلَ كَذَا) denilse bu kelâmda kinâyeden bir şey' mevcûd olmaması delâlet eder.

Fâzıl-ı Muhaşşî Siyâlkûtî rahimehullâh tahkîk-i makâmıda buyururlar ki: "Ebû Leheb vaz'-ı alemlî i'tibâriyle şahs-ı muayyen Abdü'l-Uzzâ'da isti'mâl ve vaz'-ı aslî-i terkîbîsi i'tibâriyle mülâbis-i leheb ma'nâsına intikâl olunup bu intikâl vâsıtasıyla Abdü'l-Uzzâ'nın cehennemîlik sıfatından kinâye olunur. *Şerh-i Miftâh*'da demişdir ki: 'İsm-i Ebî Leheb, Ebî Leheb ile müsemmâ olan şahsa itlâk olunup fakat bu itlâk kendisinden mülâzim-i leheb ma'nâsına ve andan cehennemîliğe intikâl içündür. Kezâlik Ebû Cehil câhilden ve Ebü'l-Hayr hayrdan kinâyedir.² İşte mezheb-i Şârih budur. Ve muhtâr-ı Seyyid Şerîf üzere, Ebû Leheb'in ma'nâ-yı aslîsi 'mülâbeset-i mülâzemetle lehebe mülâbis' demektir. Zîrâ burada lafz-ı "eb" ma'nâ-yı mülâbisde müsta'mel olup ma'nâ-yı hakîkîsinde müsta'mel değildir. İmdi, Ebû Leheb bununla müsemmâ olan şahıs üzere itlâk olunup anınla melzûmu olan cehennemîliğe intikâl için ma'nâ-yı aslîsi olan mülâbis-i leheb ma'nâsı murâd olunmuşdur."³

el-Hâsıl, Seyyid Şerîf indinde mezheb-i Şârih'de olduğu gibi Ebû Leheb'in vaz'-ı alemîsinde şahs-ı Abdü'l-Uzzâ'ya delâletden başka bir şey' murâd olmamasında re'yeyn müttelik olup fakat cehennemîlikden kinâye olmakda ma'nâ-yı aslîsi olan lehebe mülâbesete intikâl vesâtati indeş-Şârih mu'teber ve Seyyid Şerîf indinde gayr-ı mu'teber olarak belki Ebû Leheb'in ma'nâ-yı aslîsi olan mülâbis-i leheb mefhûmu ma'nâ-yı alemîsiyle melhûz addolunmasıyla bundan melzûmu olan cehennemîlikden bilâ-vâsıta kinâye olduğu ve Ebî Cehil ve Ebi'l-Hayr ma'nâ-yı hakîkîlerinde müsta'mel olarak bunlarda kinâye olmadığı muhtâridir.

Ve setîr olmaya ki (طَوِيلُ التَّجَادِ) terkîbî, kendisinden tûl-i kâmete intikâl olunmak üzere ma'nâ-yı mâ vuzia lehinde isti'mâl olunduğu gibi Ebû Leheb dahi ma'nâ-yı cehennemîye intikâl için bu lafz ile müsemmâ olan şahısdaki isti'mâl olunmuşdur. Ya'nî bunun kinâye olmağı ma'nâ-yı izâfîsi i'tibâriyle tesmiye [110] kılınan kâfir-i muayyen için alem olmasına

1 Bu adam şöyle şöyle yaptı.

2 Tefâtânî, *Şerhu'l-Miftâh*, vr. 35b/36a.

3 Cürçânî, *el-Misbâh*, s. 109; krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 328.

mahsûs olup ve illâ eğer ¹(رَأَيْتُ الْيَوْمَ أَبَا لَهَبٍ) deyip Ebû Leheb'in bu vassıf-ı cehennemî ile iştihârından için bir kâfir-i cehennemî murâd olursa ²(رَأَيْتُ حَاتِمًا) gibi istiâre olup kinâye olmaz.

Siyâlkûtî merhûm buyururlar ki: “Ba‘zıların ‘Kinâyede ma‘nâ-yı hakîkî kasd olunmaz ve kinâyede menât-ı fâide ve sıdk u kizb ancak ma‘nâ-yı sâni'dir. Hâlbuki burada Ebû Leheb ile maksûd zât-ı muayyendir,’ deyü i‘tirâzı rûtbe-i i‘tibârdan sâkıttır. Zîrâ kinâye مَعَ جَوَازٍ (لَفْظٌ أُرِيدَ بِهِ لَازِمٌ مَعْنَاهُ مَعَ جَوَازٍ) kavliyle muarref olup ya‘nî ‘Bir lafzdır ki kendisiyle ma‘nâ-yı mâvuzia lehinin cevâz-ı irâdesiyle berâber lâzım-ı ma‘nâsı murâd olunur.’ Bu makâmda ise ma‘neyeynden ikisi dahi maksûd olmasının cevâzı emr-i sarîh ve *Miftâh*’da kinâyede ma‘nâ-yı hakîkî ile lâzım-ı ma‘nâ-yı hakîkiden mec-mûu murâd olduğu rehîn-i tasrîhdir.³ Ve bu suâli def‘de rızâdâde-i üzün-i kerîme olmayacak vücûh ile tahammül-i a‘bâ-i tekellûf olunmuş olmasıyla Şârih-i merhûmun ⁴(فَلْيَتَأَمَّلْ، فَإِنَّ هَذَا الْمَقَامَ مِنْ مَرَالِ الْأَفْدَامِ) kelâmları pek becâ vâki‘ olmuşdur.”⁵

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ إِيهَامٍ اسْتِلْدَادِهِ أَوْ التَّبْرُكِ بِهِ)⁶

Veyâhûd müsnedün ileyhi alemiyyetle ta‘rîf, lafz-ı alem ile istilzâzı ihâm veyâhûd anınla simt-ı teberrûke intizâm içündür. Veyâhûd tefe”ül ü tetay-yür ve sâmi‘ üzere tescîl-i haber emsâli i‘lâmda i‘tibârı münâsib ü mu‘teber olan i‘tibârât-ı sâireden nâşîdir.

Mevsûliyyetle Ta‘rîf

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَبِالْمَوْضُوعِيَّةِ)⁷

Mevsûl, (الَّذِي) ve (الَّتِي) ve (مَا) ve (مَنْ) ve sâir ilm-i nahvde zikrolunan kelimelerdir. Münâsib-i hâl, ism-i işâretin mevsûl üzerine takdîmi olup zîrâ inde‘l-muhâtab medlûl-i ism-i işâret kalb ve ayn ile ve medlûl-i mev-

1 Bugün Ebû Leheb'i gördüm.

2 Bir Hâtim gördüm.

3 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 513.

4 İyi düşünülün! Zira burası ayakların kaydığı yerlerdendir.

5 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 329.

6 Müsnedün ileyh, ilgili şahsın özel ismini anmaktan haz duyulduğunu göstermek veya onun adını anarak bereket ummak gibi gayelerle de özel isimle marife yapılabilir.

7 Müsnedün ileyh, “ism-i mevsûl kullanmak” suretiyle de marife yapılabilir.

sûl yalnız akl ile rehîn-i istihzâr olmasıyla ism-i işâret mevsûlden e'rafdır. Ve setîr olmaya ki mevsûl ve zü'l-lâm rütbede müsâvî olarak binâen aleyh ¹﴿الَّذِي يُوسِسُ﴾ kavlı-i şerîfinin ²﴿الْحَنَاسِ﴾ için sıfatıyyeti tashîh-gerde-i müfessirîndir. Ve ta'rîf-i muzâf, muzâfun ileyhın ta'rîfine müsâvî i'tibâr olunmuşdur. Fakat inde'l-Müberred; evvel, sâni'den enkasdır. Ve işbu zikrettiğimiz e'rafıyyet-i ism-i işâret Sîbeveyh'den menkûl olup kavlı-i cumhûr dahi bu merkezde olarak mezâhib-i sâire tayy-gerde-i kalem-i müci-zu'l-makâldir.

Ve mevsûliyyete sâlih olan makâm, bir şey'in ya'nî müsnedün ileyhın bi-hasebi'z-zihn bir cümle vâsıtasıyla ihzârı sahîh olmasıdır ki o cümle'nin şey'-i müşârun ileyhe intisâbı ma'lûm ola. Zirâ mevsûlün muktezâ-yı vaz'ı anınla bir şey'den ta'bîr u ıtlâk olunmaklığadır ki o şey' kendisiyçün hâsıl olan hüküm ile mahkûmun aleyh olduğu muhâtabın ma'lûmu olduğuna mütekellim mu'tekid ola. Meselâ ³﴿الَّذِي مَعَنَا غَدًا رَجُلٌ بَلِيغٌ﴾ kelâmında (الَّذِي) lafz-ı mevsûlüyle mu'abber olan şahsın vakt-i “gaden”de hem-bezm-i musâhabet olduğuna ilm-i muhâtab mu'tekad-i mütekellim olmadıkça lafz-ı mezkûr ile ta'bîr olunmak ber-muktezâ-yı vaz'ı gayr-ı sâlihdir. Anınçün mevsûlât idâd-ı me'ârifde mevrûd ve nekira-i mevsûfede olan tahsîs bi-hasebi'l-vaz'ı olmadığı cihetle vâhîde muhtass olan nekira-i mevsûfe me'ârifden gayr-ı ma'dûddur. İmdi, meselâ ⁴﴿لَقِيْتُ مَنْ ضَرَبْتَهُ﴾ kavlinde eğer (مَنْ) mevsûle olursa ma'nâ ⁵﴿لَقِيْتُ الْإِنْسَانَ الْمَعْهُودَ بِكَوْنِهِ مَضْرُوبًا لَكَ﴾ demek olup ve eğer mevsûfe olursa ke-enne ⁶﴿لَقِيْتُ إِنْسَانًا مَضْرُوبًا لَكَ﴾ denilmiş olur. Ya'nî (مَنْ)-i mevsûle, mülâkât olunan şahsın madrûb-i muhâtab olmakla ma'hûdiyyetini müfîd olup (مَنْ)-i mevsûfe işbu cihet-i ma'hûdiyyeti gayr-ı müfîd olarak yalnız madrûb-i muhâtab olan bir insâna mülâkât-ı mütekellimi müfîddir. Ve ma'lûmdur ki ma'rîfenin nekiradan imtiyâzı, şey'-i muarrefin inde'l-muhâtab ma'lûm u ma'hûd olduğuna bi-hasebi'l-vaz'ı delâletden ibâretidir. Bu sûretde her ne kadar (مَنْ) madrûb-i muhâtab olmak vasfıyla kesb-i tahsîs etmiş olursa da lâkin bu ihtisâs bi-hasebi'l-vaz'

1 “(Kötü düşünceler) fıslıdayıp duran...” (en-Nâs 114/5)

2 “O sinsi şeytanın...” (en-Nâs 114/4)

3 Yarın bir araya geleceğimiz kişi belîğ bir adamdır.

4 Dövdüğün kişiyle karşılaştım.

5 Senin tarafından dövülmesiyle bilinen kişiyle karşılaştım.

6 Senin tarafından dövülen bir kişiyle karşılaştım.

olmayıp bi-hasebi'l-vasfdır. Zîrâ (مَنْ)-i mevsûfe kendisinde tahsîs olmayan bir insâna mevzû' olup (مَنْ)-i mevsûlenin vaz'ı ise mazmûn-i sıla ile tahsîs etmek ve bi-aynihî zihn-i sâmi'de unvân-ı sıla ile müstahzar u muarref olmak mecrâsında olarak binâen aleyh mevsûl için sâlih olan makâm bu makâmıdır.

Musannif rahimehullâh müsnedün ileyhın mevsûl olmasını mûcib veyâ müreccih olan bevâ'isin tafsîlâtına işâretle buyururlar ki: [111]

(لَعَدَمِ عِلْمِ الْمُخَاطَبِ بِالْأَحْوَالِ الْمُخْتَصَّةِ بِهِ سِوَى الصَّلَاةِ، كَقَوْلِكَ: «الَّذِي كَانَ مَعَنَا أَمْسِ رَجُلٌ عَالِمٌ»)¹

Ya'nî müsnedün ileyhın mevsûliyyetle ta'rîfi, müsnedün ileyhe muhassa olan ahvâlden sılanın gayrısı ma'lûm-i muhâtab olmamasından için olur. (الَّذِي كَانَ مَعَنَا أَمْسِ رَجُلٌ عَالِمٌ) gibi. Zîrâ mütekellimin ifâdesini murâd eylediği şahs-ı merkûm ind-i muhâtabda ismi ma'lûm ve inde't-tekellüm hâzır bi'l-meclis veyâ bir sıfatla ma'rûf kimse olmayıp fakat birgün mukaddem birlikte bulunmuş olmasıyla muhâtaba tefhîm ü ta'rîfi ancak unvân-ı sıla olan (الَّذِي كَانَ مَعَنَا) ta'bîriyle ityâna tevakkuf eder. Musannif'in mütekellim için veyâhûd mütekellim ve muhâtabdan her biriçün (الَّذِينَ لَا نَعْرِفُهُمْ)² veyâhûd³ (الَّذِينَ لَا نَعْرِفُهُمْ) emsâli sılanın gayrıyla ma'lûm olmayan kısma adem-i taarruzu killet-i cedvâ ve nedret-i vukûuna mebnîdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ اسْتَهْجَانِ التَّضْرِيحِ بِالْإِسْمِ أَوْ زِيَادَةِ التَّقْرِيرِ، نَحْوُ: ﴿وَرَأَوْتَهُ الَّذِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَنْ نَفْسِهِ﴾)⁴

Veyâhûd mevsûliyyetle ta'rîf, ismin sarîhan îrâdını istihcân u istikbâhdan için olur. (مَا خَرَجَ مِنَ السَّبِيلَيْنِ نَاقِضُ الْوُضُوءِ)⁵ gibi. Zîrâ sebîleynenden hâric olan şey'in gâit u bev'l gibi isimlerini tasrîh müstehcen ü kabîhdır.

1 Müsnedün ileyh, muhatabın sıla cümlesinde ifade edilen bilgiler dışında müsnedün ileyhe özgü durumlar hakkında bir mâlûmâtının olmaması nedeniyle isim-i mevsûl yoluyla marife yapılabilir. Örnek: "Dün yanımızda bulunan kişi âlim bir adamdır."

2 Şark diyârındaki insanları tanımıyorum.

3 Tanımıyoruz.

4 Müsnedün ileyh, ilgili ismi doğrudan anmanın yakışık almaması sebebiyle veya daha fazla pekiştirmek gâyesiyle de isim-i mevsûl yoluyla marife yapılabilir. Örnek: "Bu arada, içinde yaşadığı evin hanımı onu elde etmek için planlar kurmaya başlamıştı." (Yûsuf 12/23)

5 (Vücuttaki) iki yoldan / uzuvdan çıkan şeyler abdesti bozar.

Veyâhûd mesâk-ı kelâm olan garazı ziyâde-i takrîr için olur. Ni-tekim Hazret-i Yûsuf aleyhisselâma Hazret-i Züleyhâ radiyallâhu an-hâ dâmen-çîn-i visâl olduğunu hikâyede vârid olan ﴿وَرَاوَدَتْهُ الَّتِي هُوَ فِي﴾ ﴿وَرَاوَدَتْ زُلَيْحًا يَوْسُفَ عَلَيْهِ السَّلَامُ﴾¹ olup kavlı-i şerîfinde vâki' olup (جَاءَ) ve (ذَهَبَ) ma'nâsına olan (زَادَ-يُرْوَدُ)'den sîga-i (مُفَاعَلَةٌ)'dür. Ve Hazret-i Züleyhâ'dan mecî' ü zehâbın adem-i vukûu cihetle mürâvede, muhâde'adan istiâre-i tebeyye veyâhûd temsiliyye tarîkiyle mecâzdır.²

Mefhûm-i Latîfi: Cenâb-ı Züleyhâ, Hazret-i Yûsuf aleyhisselâma li-ecli nefsihî ikâ'-ı hidâ' edip ke-enne bir şahsın keff-i temellük ü tasarrufundan ihrâc u izâ'aya kâil ü rızâ-dâd olmadığı bizâanın ahz ü ihtilâsına refki ne sûretle a'mâl-i hiyel ü muhâdaada bulunursa Züleyhâ dahi o vetîrede muâmele-i dil-firîb icrâ eylediğini hikâyedir. el-Hâsıl, murâd-ı Züleyhâ olan muvâkaa hâsıl olmadığı cihetle hakîkaten muhâdaa tahakkuk etmeyip belki gül-çîn-i visâli olmak âz ü ârzûsuyla hakk-ı Yûsuf'da a'mâl-i letâifu'l-hiyel ile fi'l-i muhâdii icrâ etmiş oldu.

İmdi, kelâm-ı mezkûr Cenâb-ı Sıddîk'ın tahkîk-i nezâhet-i fi'l ve tahâret-i zeyline mesûk olup ve Cenâb-ı Yûsuf suffa-nişîn-i beyt-i Züleyhâ ve ol sûzende-i tennûre-i ışık u şevk için mevlâ olması, Züleyhâ'nın neyl-i murâd-ı mürâvedeye kuvvet-i temekkününü mûcib hâlâtdan olduğu hâlde Hazret-i Sıddîk'ın ibâ vü mübâadet ü adem-i inkıyâd ü mutâvaati emri-fahşâdan gâyet-i nezâhet ve kemâl-i ismetini müeyyid ü müsbit olmasıyla ﴿الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا﴾ unvân-ı silâsıyla ta'bîr³ (امْرَأَةُ الْعَزِيزِ) veyâhûd (زُلَيْحًا) emsâli ta'bîrât ile te'diye-i ma'nâdan ziyâde tevfiye-i garaza evfak u edeldir.

Ba'zılar, Musannif'in (أَوْ زِيَادَةَ التَّقْرِيرِ) kelâmını ziyâde-i takrîr-i müsne- haml ederek Yûsuf aleyhisselâmın beyt-i Züleyhâ'da olması fart-ı ihtilât u ülfet cihetiyle unvân-ı silâ mürâvedeyi ziyâde-i takrîri mûcib olmasıyla tenvîr-i müddeâ eylediler. Ve ba'zılar, "Belki müsnedün ileyhi takrîr olup zîrâ Züleyhâ ve imrae-i Azîz'de diğ-er mer'enin vukû'-i iştirâki emri-mümkin olmasıyla bunlardan biriyle ta'bîr olunsa müsnedün ileyh ﴿الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا﴾

1 Züleyhâ Hz. Yûsuf'u elde etmek için planlar kurmaya başladı.

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 331.

3 Azîz'in hanımı

ta'bîrinde olduğu gibi takarrur u taayyün etmezdi. Zîrâ ﴿الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا﴾ vâhîde-i muayyene ve müşahhasadır," dediler. Veli-küllî vichetin ve müs-nedün ileyhîin gayrıda mesâk-ı kelâm olan garazı ziyâde-i takrîrde şâîrin:

أَعْبَادَ الْمَسِيحِ يَخَافُ صَحْبِي وَنَحْنُ عَبِيدُ مَنْ خَلَقَ الْمَسِيحًا¹

beyti nassdır. (صَحْبِي), (يَخَافُ), fi'linden fâil ve (عَبَادُ) mef'ûldür. Ve (وَنَحْنُ), (صَحْبِي)'den cümle-i hâliyye ve istihâm, inkârîdir.

Meâl-i Beyt: "Benim ashâbım ibâd-ı Mesîh olan Nasârâ'dan havf etmezler. Zîrâ biz Hâlık-ı Mesîh'in ibâdîyız. Elbette ibâd-ı Hâlık ibâd-ı mahlûkdan hâif ü âciz değillerdir." ² (أَوْلَيْكَ جِزْبُ اللَّهِ، فَإِنَّ جِزْبَ اللَّهِ هُمْ الْعَالِيُونَ)² demekdir. Zîrâ beyt-i mezkûrde ³ (نَحْنُ عَبِيدُ مَنْ خَلَقَ الْمَسِيحًا) ta'bîri onların Nasârâ'dan adem-i havfına, ⁴ (نَحْنُ عَبِيدُ اللَّهِ) ta'bîrinden edeldir.

Ve meşhûr olan, âyet-i mezkûre yalnız ziyâde-i takrîre misâl olup lâ-kin Sâhib-i *Miftâh*'ın kelâmından ziyâde-i takrîr ve istihcân-ı tasrîh-i [112] ismden her birisiyçün misâl olduğu fehm olunur. Zîrâ kitâbında ﴿وَرَأَوْدُهُ...﴾ deyip ba'dehû (أَوْ أَنْ يُسْتَهْجَنَ التَّضْرِيحُ أَوْ أَنْ يُقْصَدَ زِيَادَةُ التَّقْرِيرِ، نَحْوُ: ﴿وَرَأَوْدُهُ...﴾) deyü beyân ile hikâye-i Şüreyh'i îrâd eylemiştir.⁶ Eğer indinde nazm-ı mezkûr ziyâde-i takrîr ve istihcândan ikisiyçün misâl olmamak lâzım gelse ziyâde-i takrîrin zikrini hikâye-i Şüreyh'den te'hîri iktizâ ederdi. Zîrâ hikâye-i Şüreyh misâl-i istihcân olduğu sarîhtir ki bir kimse Şüreyh indinde bir şey'i ikrâr ve ba'dehû inkâr etmesiyle münkire nisbet-i humk u kizbi tasrîhden udûl ile أُخْتِ ابْنِ أُخْتِ ile شَهْدَ عَلَيْكَ ابْنُ أُخْتِ ile demişdir.⁷

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ التَّفْخِيمِ، نَحْوُ: ﴿فَعَشِيَهُمْ مِنَ الْيَمِّ مَا عَشِيَهُمْ﴾)⁸

- 1 Şimdi biz Mesîh'i de yaratmış (bir ilâhın) kullarıyken, (benim aslan) arkadaşlarım Mesîh'e tapan (Hristiyan düşmanlarından) mı gidip korkacak? (Vâfir) Beyit için bkz. Eb'ül-Alâ el-Maarrî, *Sıkrü'z-Zend*, s. 75.
- 2 İşte onlar Allah'ın tarafında yer alanlardır. Üstün gelecek olanlar da kesinlikle Allah'ın tarafında yer alanlardır!
- 3 Biz Mesîh'i yaratanın kullarıyız.
- 4 Biz Allah'ın kullarıyız.
- 5 (Müsnedün ileyhi) doğrudan söylememek, belâgat bahislerinden biridir.
- 6 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 273-274.
- 7 Teyzenin kız kardeşinin oğlu (yani bizzat sen) senin aleyhinde şahitlik etti.
- 8 Müsnedün ileyhi, azametini göstermek maksadyyla da ism-i mevsûl ile marife yapılabilir. Örnek: "Deniz onları tamamen kuşatıp yutuverdi." (Tâhâ 20/78)

Yâhûd mevsûliyyetle ta'rif-i müsnedün ileyh, tefhîm ü ta'zîm içündür. Nitekim ﴿فَعَشِيَهُمْ مِّنَ اللَّيْمِ مَا عَشِيَهُمْ﴾ nazm-ı celilinde kavm-i Fir'avn'u setr ü gaşy eden mâ'dan (ما)-i mevsûl ile ta'bîr buyurulmuşdur. Nazm-ı mezkûrde min haysü'l-kemmiyye ta'zîm mâ'-i müctemain kesreti ve birkaç nev'-i azâbı tazammunu cihetden ve min haysü'l-keyfiyye olan ta'zîm setr u gişyânda kemâl-i sür'at ve kavm-i mezkûrden bir ferd sâhil-i selâmete peyveste olamayıp cümlesini ihâta ve gaybûbet cihetindedir.¹ Ve Ebû Nüvâs'ın:

وَلَقَدْ نَهَزْتُ مَعَ الْعَوَاةِ بَدْلُوهُمْ
وَأَسْمَتْ سَرَاحَ اللَّحْظِ حَيْثُ أَسَامُوا
وَبَلَّغْتُ مَا بَلَغَ امْرَأَةٌ بِشَبَابِهِ
فَلِإِذَا عُصَارَةٌ كُلِّ ذَاكَ أَنْتَامُ²

kavlinde olan (مَا بَلَغَ) lafzı dahi müsnedün ileyh olmayarak bâb-ı tefhîm-dendir. Nehz-i delv, kırbayı imlâ' için mâ'-i bi'ri darb u tahrîk olup murâd sa'y ü küşîşdir. (إِسَامَةٌ) mevâşiyi ra'y için mer'âya sevk u ihrâcdır. (سَرَاحٌ) mâl-i sâim ya'nî ra'y eden hayvândır. (لَحْظٌ) *nazar* ma'nâsındır. Ve (سَرَاحٌ) (لَحْظٌ) sıfatın mevsûfa izâfesi kabîlinden olup ba'zılar “serh-i lahz” ı *nazar-ı serî* ile tefsîr etmişlerdir. Ve (عُصَارَةٌ) asîr-i ineb emsâli bir şey'in hâsıl u hülâsasıdır. (أَنْتَامٌ) feth-i hemze ile *ism* veyâhûd *ukûbet* ma'nâsındır.

Hâsıl-ı Ma'nâ: “Erbâb-ı hevâ vü gavâyetle hem-bezm-i musâhabet olup lezzât-ı nefsâniyyeyi tahsîlde bir mertebe sa'y-i belîğ eyledim ki insânın vakt-i şebâbda resîde olabileceği nihâyet-i meblağa vâsil ve'l-hâsıl mecmû'-i esbâb-ı ayş ü nûşu i'dâd ile unfuvân-ı şebâba âid olan etvâr-ı sefeh ü ârâmişin en güzîdelerine nâil olarak âkıbet bu mesâ'î-i bî-sûd-i câhilâne-nin hâsılı ism ü dalâl ve ukûbet ü vebâl olduğuna vukûf ile sine-i gaffet-i mahz-ı hasâretten bîdâr oldum,” demekdir.³

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ تَنْبِيهِ الْمُخَاطَبِ عَلَى خَطَاءٍ، نَحْوُ:

إِنَّ الَّذِينَ تَرَوْنَهُمْ إِخْوَانَكُمْ
يُسْفِي غَلِيلَ صُدُورِهِمْ أَنْ تُضْرَعُوا)⁴

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiyeye*, I, 332.

2 Ben de bir zamanlar azgınlarla aynı kuyudan su içtim; nefis davarının bakışlarını, onların otlattığı meralarda otlattım. Bir kişinin gençliğinde ulaşabileceği her türlü zevki tattım. (Şöyle bir dönüp bakıyorum da şimdi,) sadece günâhmış hepsinden geriye kalan! (Kâmil) Beyit için bkz. Ebû Nüvâs, *Divân*, s. 407-408.

3 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiyeye*, s. 226-227.

4 Müsnedün ileyh, muhatabı bir yanlışa karşı uyarmak için de ism-i mevsûl ile marife yapılabilir. Örnek: (Âh evlatlarıml!) Sizin kardeş diye bildikleriniz var ya (işte onların gerçek yüzünden bir haberdâr olsanız göreceksiniz ki) hasbelkader düşecek olmanız onların yüreğine su serper. (Kâmil) Beyit için bkz. Yahyâ el-Cebûrî, *Şi'ru 'Abde b. et-Tabîb*, s. 48.

Veyâhûd müsnedün ileyhin mevsûl îrâd olunması, muhâtaba hatâsi üzere tenbîh içündür. Nitekim Abde bin Tabîb'in va'z-ı ebnâsına dâir olan kasidesinden (...إِنَّ الَّذِينَ تُرُونَهُمْ...) beytinde vâki' olmuştur. (صَرَغٌ) *yere ilkâ etmek* ma'nâsına olup helâkden veyâhûd havâdise isâbetden kinâyedir.

Meâl-i Beyt: “Ey ferzend-i dil-bendlerim! Tahkîkan o kimseler ki siz anları mesârih-ı enzâr-ı i'tibârda râtibe-hâr-ı uhuvvet ü birâderî etmekde ve nazar-ı şefkatle gözetmekdesiz, anlar bir tâife-i sehîfe-i nâ-hemvârdır ki harâret-i gayz u hased-i derûnları ancak sizin gark-âb-ı lücce-i helâk ü nâ-yâb veyâhûd bârân-ı havâdisle musâb olmanızla şifâ-yâb olur. Ya'nî anlar ihvân değil belki düşmen-i cânınızdır,” demekden ibârettdir.

İmdi, bu beytde müsnedün ileyhden (...إِنَّ الَّذِينَ تُرُونَهُمْ إِخْوَانَكُمْ) ta'bîri anlar hakkında zann-ı uhuvvetde olan hatâlarına tenbîh olup işbu tenbîh (...إِنَّ الْقَوْمَ الْفُلَانِيَّ يَشْفِي...) kavlinde mevcûd değildir. Zîrâ sılanın intifâsı ma'lûm ve i'tikâd-ı uhuvvetlerinin butlânı meczûm olmak için sılanın tahakkuku üzerine sılaya münâfi olan keyfiyyet-i gayz u adâvetleri terettüb etdirilmiştir. Sâhib-i *Miftâh* bu beyti vech-i binâ-i habere îmâ tenbîh ale'l-hatâyâ zerîa kılinması kabilinden addeyleyip¹ Musannif *Îzâh*'ında “Bu beytde vech-i binâ-i habere îmâ olmayıp belki bunda nakîz-i haberin mevsûl üzere binâsına îmâ olmak baîd olmaz,”² deyü kavli Sâhib-i *Miftâh*'ı reddeylemiştir.

Ve Şârih-i merhûm saded-i cevâbda demiştir ki: Örf ve zevk şâhid-i sâdiklardır ki muhâtabûnun ihvân-ı hulles zannetdikleri bir cemâati hîn-i îrâdda (...إِنَّ الَّذِينَ تُظُنُّونَ إِخْوَانَكُمْ) ya'nî “Sizin, ihvânınız zannediğiniz kimseler” denilse bu kelâmda müsnedün ileyh üzerine binâ olunacak haber uhuvvete münâfi ve mahabbete mübâyin [113] bir emr olacağına îmâ olur. Bu cihetle beyt-i mezkûrde bi-hasebî'l-örf ve'z-zevk vech-i binâ-i habere işâret hâsıdır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ الْإِيمَاءِ إِلَى وَجْهِ بِنَاءِ الْخَبَرِ، نَحْوُ: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ﴾³)

1 Sekkâki, *el-Miftâh*, s. 275.

2 Kazvîni, *el-Îzâh*, s. 51.

3 Müsnedün ileyh, haberin (ödül, cezâ, övgü, yergi vb. üsluplardan) hangisi üzerine bina edileceğine dâir fikir vermek amacıyla da ism-i mevsûl ile marife yapılabilir. Örnek: “Bana kul olmayı gururlarına yedi-remeyen (kendini beğenmişlere) gelince; onlar aşağılanmış olarak cehenneme girecekler.” (el-Mü'min 40/60)

Veyâhûd müsnedün ileyhin mevsûl olarak îrâdı, vech-i binâ-i habere ya'nî mevsûl için isbât olunan haberin vech-i binâ ve sübûtuna îmâ içündür. (عَمِلْتُ هَذَا الْعَمَلَ عَلَى وَجْهِ عَمَلِكَ وَعَلَى جِهَتِهِ) 'den murâd tarîkdir. "Şu ameli senin tarz u tarîk-ı amelin üzere işledim," demektir. Ya'nî müsnedün ileyh üzere binâ olunacak haber, sevâb u ikâb ve medh u zemm ve gayrisından hangi vech ü tarîkdan olacağına îmâ için ityân edersin. Ve hâsılı, fâtîha-i kelâmı, ehl-i zekâ vü fetânet olan kimse hâtimesi üzere mütenebbih olacak vech üzere îrâd eylesin. İlm-i bedî'de olan *irsâd* dahi bu üslûbda olup şâirin evvel-i beytde acüze delâlet edecek bir şey'i ityân eylesinden ibâretdir. [Amr bin Ma'dikerib nâm şâirin]

إِذَا لَمْ تَسْتَطِعْ أَمْرًا فَدَعُهُ وَجَاوِزُهُ إِلَى مَا تَسْتَطِيعُ¹

beyti gibi. Lâkin irsâd muhassinât-ı lafziyyeden olup mâ-nahnu fihimiz nikât-ı ma'neviyyedendir. Nitekim ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي...﴾ nazm-ı celîlinde vâkî' olmuşdur. Zîrâ işbu nazm-ı celîlde müsnedün ileyh olan ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ﴾ kavî-i şerîfî üzerine binâ olunan haber ikâb u izlâl cinsinden olduğuna îmâ mütehakkıktır. Şöyle ki ibâdetden istikbâr edenler hakkında binâ olunacak haber cins-i ikâbdan olacağı emr-i ma'lûm ve anların esmâ-i a'lâmı zikrolunsa bu işâret hâsıl olamayacağı meczûmdur. Ve bu i'tibâr her bir lisânda şâyi' u zâyî' olarak meselâ pâdişâh-ı zamânın evsâf-ı âdilânesiyle mukaddime-perdâz olunan bir kelâmın mebnâsı ifâde-i umrânî-i memleket ve ityân-ı âsâyîş-i raiyyete veyâhûd menâfi'-i âmmeyi mûcib bir neveser ihtirâ' u te'sîsine dâir olduğu müstefâd olur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (ثُمَّ إِنَّهُ رُبَّمَا جُعِلَ ذَرْبَةً إِلَى التَّغْرِيبِ بِالتَّعْظِيمِ لِشَأْنِهِ، نَحْوُ:
إِنَّ الَّذِي سَمَكَ السَّمَاءَ بَنَى لَنَا بَيْتًا دَعَائِمُهُ أَعَزُّ وَأَطْوَلُ)²

Ve müsnedün ileyhin vech-i binâ-i habere îmâ için îsâr-ı mevsûliyyetden maksûd, ba'zen, mücerred îmâ-i vech-i binâ-i haberden ibâret olarak şey'-i âhara tevessül murâd olunmadığı misillü ba'zı kerre dahi ba'de husûlî'l-îmâ üzerine i'tibârât-ı latîfe teferru' ederek min cümletin ta'zîm-i şân-ı

1 Baktın ki olmuyor bir iş; bırak onu derhâl, olana giriş. (Vâfir) Beyit için bkz. Mutâ' et-Tarâbişî, *Şi'ru 'Amr b. Ma'dikerib ez-Zübeydî*, s. 145.

2 Ayrıca, haberin binâ edileceği üslûba îmâ, yerine göre, haberin şânının yüceliğine işaret etmeye de vesile kılınır. Örnek: "Göğü yükselten zât bizim için de direkleri daha sağlam ve uzun, (şeref ve izzetten yapılmış) bir ev inşa etmiştir." (Kâmil) Beyit için bkz. Ferazdak, *Divân*, s. 489.

habere ta'riz u işârete vesîle kılınarak vech-i binâ-i habere î mâ maksûd bi'z-zât olmaz. Nitekim şâir Ferazdak'ın (إِنَّ الَّذِي سَمَكَ السَّمَاءَ...) beytinde vâki' olmuşdur. (رَفَعَ), (سَمَكَ) ma'nâsındadır. (بَيْت) ile Ka'be-i muazzamayı veyâhûd beyt-i şeref ü mecdi murâd eylemişdir. (أَعَزُّ وَأَطْوَلُ) lafzlarında mufaddal minh mukadder olup (أَطْوَلُ مِنْ دَعَائِمِ كُلِّ بَيْتٍ) takdîrindedir. İmdi, (إِنَّ الَّذِي رَفَعَ السَّمَاءَ) mevsûlü üzere binâ olunacak haber rif'at ve binâ cinsinden olduğuna î mâ olup (إِنَّ اللَّهَ) veyâhûd¹ (إِنَّ الرَّحْمَنَ بَنَى لَنَا) ta'bîrinde bu î mânın adem-i husûlü muhakkak ve bu î mâda binâ-i beyt-i mezkûr rif'at ü azametde nefy-i adîl ü nazîr eden mebânî-i refîa-i âsumânî yed-i kudret ve mahz-ı meşiyetiyle ref' u binâ ve îcâd ü i'lâ buyuran Zât-ı vâcib-i zi'l-kuvveti'l-metînin fi'li ve müessir-i vâhidin eserleri olduğu için ta'zîm-i binâ-i beyte ta'riz u işâret mütehakkıktır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ شَأْنٍ غَيْرِهِ، نَحْوُ: ﴿الَّذِينَ كَذَّبُوا شُعْبِيًّا كَانُوا هُمُ الْخَاسِرِينَ﴾)²

Yâhûd haberin gayrısının şânını ta'zîme ta'riz olunur. ﴿الَّذِينَ كَذَّبُوا﴾ Yâhûd haberin gayrısının şânını ta'zîme ta'riz olunur. Zirâ bu nazm-ı celilde kavm-i Şuayb'dan ﴿الَّذِينَ كَذَّبُوا شُعْبِيًّا﴾ mevsûlüyle ta'bîrde tarîk-ı binâ-i haber haybet ü hüsrândan inbâ edecek şey' olduğuna î mâ ve bu vesîle ile şân-ı Şuayb'a ta'zîm vardır ve bu da zâhirdir.

Ve ba'zen, ihânet-i şân-ı habere zerîa kılınır. Nitekim (إِنَّ الَّذِي لَا يَعْرِفُ) zerîa kılınır. Veyâhûd ihânet-i şân-ı gayra zerîa kılınır. (إِنَّ الَّذِي يَتَّبِعُ الشَّيْطَانَ فَهُوَ خَاسِرٌ)⁴ gibi. Ve ba'zen tahkîk-i habere zerîa olur;

إِنَّ النَّبِيَّ ضَرَبَتْ بَيْتًا مُهَاجِرَةً بِكُوفَةَ الْجُنْدِ عَالَتْ وَدَهَا غُولٌ⁵

gibi. (مُهَاجِرَةً) lafzı (النَّبِيِّ) den hâldir. (كُوفَةَ الْجُنْدِ) bilâd-ı Acem'den bir belde nin ismi olup anda cünd-i kistrâ ikâme olunduğu cihetle *Kûfetu'l-cünd* ıtlâk olunmuşdur. (عَالَتْ), (أَهْلَكَتْ) ma'nâsındadır. İmdi, bu beytde müsnedün

1 Allah / Rahmân bizim için inşâ etti.

2 Haberin binâ edileceği üslûba î mâ, haber dışında başka bir unsurun şânının yüceliğine işâret etmeye de vesîle kılınabilir. Örnek: "Şuayb'ı yalanlayanların asıl kendileri olmuştu korkunç felâkete uğrayanlar." (el-A'râf 7/92)

3 Fıkıh nedir bilmeyen adam, kalkmış fıkıh kitabı yazmış!

4 Şeytana uyan hüsrana uğrar.

5 Bizi bırakıp tâ Kûfe'ye göç ederek oraya yerleşen sevgilinin bize olan aşkını, gulyabâniler / mücbir sebepler yok etti maalesef. (Basît) Beyit için bkz. Yahyâ el-Cebûrî, *Şi'ru 'Abde b. et-Tabib*, s. 59.

ileyhin Kûfe'de darb u binâ-i beyte mübâşeret ve o mahalle ihtiyâr-ı hicret eden mer'e idüğünü müfid olan (...الَّتِي صَرَبَتْ...) mevsûlüyle ityân olunmasında buna binâ olunacak haber mer'e-i mezkûrenin [114] vatandan zevâl-i mahabbet ve inkıtâ'-ı meveddetinden inbâ vü iş'âr eder şey' olduğuna î mâ vardır. Ve ba'dehû bu î mâ zevâl-i mahabbet-i vataniyyeyi takrîr u tahkîk edip ke-enne zevâl-i mahabbete burhân olmuş olur. Zirâ mekân-ı muhâceretde ihtiyâriyle te'sîs-i beyt ü mesken, zevâl-i mahabbet-i vataniyyeden lâzım gelir ve aklen melzûm lâzıma delîl ü burhândır. İşte tahkîk-i haberin ma'nâsı budur.

Ve bu îzâhât ile tahkîk-i haberle tarîk-ı habere î mâ beyninde fark zâhir olup Musannif'in "İşbu ma'neyeyn beyninde fark zâhir olmamasıyla ne keyfiyyetde tarîk-ı habere î mâ tahkîk-i habere zerîa kılınır?"¹ deyü *İzâh*'da ityân eylediği i'tirâzı rehîn-i sukûtdur. Görmez misin ki (إِنَّ الَّذِي) (إِنَّ الَّذِي تَرُونَهُمْ...) ve سَمَكُ السَّمَاءِ...)) beytlerinde tahkîk-i haber mütehakkık olmayarak î mâ mevcûddur. Ve ba'zı kerre vech-i binâ-i habere î mâ hatâ üzere tenbîhe zerîa kılınır. Nitekim (إِنَّ الَّذِي تَرُونَهُمْ) beytinde Şârih-i merhûmun ityân eylediği cevâbdan ma'lûm olmuş idi. Bu makâm metârih-i enzâr olmasıyla mahall-i tetkîk u teemmüldür.

Ve Fâzıl-ı Allâme ya'nî Şârih-i *Miftâh*, *Şerh-i Miftâh*'da vech-i binâ-i habere î mâda olan "vech"i "illet ü sebep"le tefsîr edip (إِنَّ الَّذِي آمَنُوا لَهُمْ) ² dahi zâhir olan budur. Zirâ î mân derecât-ı Na'im'e sebep ü illettir.⁴ Ba'dehû Allâme-i müşârun ileyh "Sekkâkî rahimehullâhın ⁵ (ثُمَّ يَتَفَرَّغُ عَلَى هَذَا إِغْتِبَارَاتٍ لَطِيفَةً رُبَّمَا جُعِلَ ذَرِيْعَةً إِلَى كَذَا وَكَذَا)) kavli, müsnedün ileyh vech-i binâ-i habere î mâ için mevsûl kılındığına

1 Kazvîni, *el-İzâh*, s. 51.

2 İmân edenlere Na'im cennetlerinde dereceler vardır.

3 Mütercim'in "kavl-i şerîf" demesi ve metinde çiçekli paranteze alması, bu ifadeyi âyet olarak değerlendirdiği anlamına gelmektedir. Fakat Kur'an'da doğrudan böyle bir âyet olmadığı gibi, cümlelerin, *Mutavvel* metninde "Fi kavlinâ" denilerek ifade edilmesi, (*el-Mutavvel*, I, 483) âyet değil, düz bir cümle olarak zikredildiğini gösterir. Sekkâkî de "fe-tekülü" şeklinde ifade etmiştir. bkz. *el-Miftâh*, s. 274. Şîrâzî ise bazı nüshalarda (ذَرَجَاتٍ) yerine (جَنَّاتٍ) kelimesinin yer aldığını belirtmektedir ki (bkz. *Miftâhu'l-Miftâh*, vr. 28b) bu nüsha dikkate alınacak olursa جَنَّاتٍ اللَّهُمَّ وَالضَّالِّحَاتِ لَهُمْ جَنَّاتٍ ﴿۱﴾ (Lokmân 34/8) âyetinin kastedildiği söylenebilir. Fakat Şîrâzî'nin ilk nüshayı evlâ bulunduğu da zikredilmelidir. bkz. *Miftâhu'l-Miftâh*, vr. 28b.

4 Şîrâzî, *Miftâhu'l-Miftâh*, vr. 28b.

5 Ayrıca burada daha başka latif nükteler vardır. Bazen şuna şuna da vesile kılınır.

işâretidir,¹ deyü tasrîh edip ol hâlde (إِنَّ الَّذِي سَمَّكَ...) ve (إِنَّ الَّتِي ضَرَبْتَ...) ve (إِنَّ الَّذِي تَرَوْنَهُمْ...) emsâlinde sebebiyyetin adem-i tahakkukundan nâşî dûçâr-ı madîk-ı işkâl olmuşdur ve kendisi bu işkâle taarruz etmeyip lâkin ba'zı ehl-i fenn² “vech”i “illet”le tefsîrde Allâme-i müşârun ileyhın isrine tebeiyyetle berâber işkâl-i mezkûrden hereb ü tevakkî ederek Sekkâkî'nin (ثُمَّ يَتَمَرَّعُ عَلَى هَذَا) kavliyle murâdı, bunlar min gayr-i i'tibâri'l-îmâ müs-nedün ileyhın mevsûl îrâdı üzerine teferruunu beyândan ibâret olup bu sûretde kelâm-ı Sekkâkî'den ebyât-ı mezkûrede vech-i binâ-i habere îmâ vardır denilmek lâzım gelmeyeceğini iddiâ etdiler. Hâlbuki sevk-i kelâm-ı Sekkâkî, bu re'yin inde ehli'l-insâf fesâdı üzere münâdîdir.

Ve ba'zı kerre mevsûl ile ta'zîm veyâ tahkîr veyâ terhîm emsâli bir husûs üzerine hass ü tergîb kasd olunur. ³ (جَاءَكَ الَّذِي أَكْرَمَكَ) veyâhûd ⁴ (أَهَانَكَ) veyâhûd ⁵ (الَّذِي سَبَى أَوْلَادَهُ وَنَهَبَ أَمْوَالَهُ) gibi. Ve ba'zı kerre tehekküm ü istihzâ için olur. ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِي نَزَلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ إِنَّكَ لَمَجْنُونٌ﴾⁶ gibi. Ve bu bâbın letâîfi hâric-i dâire-i zabt u ihâtadır.

İsm-i İşâretle Ta'rîf

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَبِالْإِشَارَةِ)⁷

Dahi müsnedün ileyh ism-i işâret olarak îrâdıyla muarref kılınır. Ve bu da makâm müsnedün ileyhın ism-i işâret olmağına sâlih olup ve ism-i işâret olmasını mûcib veyâ müreccih olacak bir garaza taalluku ittisâl eyle-diği hinde olur. İsm-i işârete sâlih olan makâm, müsnedün ileyhın işâret-i hissiyye vâsıtasıyla zihn-i sâmi'de ihzârı sahîh olmasıdır. İşâret-i hissiyyenin ma'nâsı, yed veyâ cevârih-i uhrâ ile işâretidir. Zirâ esmâ-i işâretde aslanan müşâhed ü mahsûs ya'nî inde'l-mütekellim hâzır u mubsar olan şey'-i karîb veyâ ba'de işâret olunmaktadır. İmdi, eğer ism-i işâretle fi nefsihî mahsûs ü mubsar olup lâkin müşâhed ü müstahzar olmayan şey'e işâret olunursa-

1 Şîrâzî, *Miftâhu'l-Miftâh*, vr. 28b.

2 Hasan Çelebi'ye göre bu kişi Allâme Tirmizî'dir. bkz. *Hâşiye*, s. 228. *Miftâh* şârihi Nâsruddin et-Tîr-mizî olmalıdır.

3 Sana ikramda bulunan kişi sana geldi.

4 Seni tahkir eden kişi...

5 Çocukları esir alınıp malları gasp edilen kişi...

6 “Ey kendisine (Kur’ân ayında) bir uyarı gönderilen adam! Hiç kuşku yok ki sen bir mecnunsun, (diyorlar.)” (el-Hicr 15/6)

7 Müsnedün ileyh, “ism-i işâret”le de marife yapılabilir.

﴿تِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي﴾¹ gibi- veyâhûd âdeten ihsâs ü müşâhedesi ya'nî ibsâr u huzûru müstahîl olan şey'e işâret olunursa ﴿ذَلِكَ مِمَّا عَلَّمَنِي﴾² ve ﴿ذَلِكَ مِمَّا عَلَّمَنِي﴾³ gibi- bu sûretlerde olan işâret şey'-i müşârun ileyh müşâhed gibi ittihâz kılınmasına ve işâret-i akliyye işâret-i hissiyye menzilesine tenzîl olunmasına ibtinâ edilmiş olur. Ve müsnedün ileyh in ism-i işâret olmasını mûcib veyâ müreccih olan garazın tafsîline işâretle Musannif rahimehullâh buyururlar ki:

(لَتَمَيِّزُهُ أَكْمَلُ تَمَيِّيزٍ، نَحْوُ: «هَذَا أَبُو الصَّفْرِ فَرْدًا فِي مَحَاسِنِهِ»)⁴

Ya'nî müsnedün ileyh in işâretle ta'rîfi, müsnedün ileyhi ekmel-i temyîz ile temyîz ü ta'yîn içündür. Ekmel-i temyîzden murâd, kalb ve ayn ile olan temyîz olup zîrâ müşâhede-i iyânîyye ve akliyye ile olan temyîzin mâfevkinde ekmel-i temyîz olmadığı bedîhî ve bunun husûlü ism-i işârete müntemîdir.⁵ Nitekim İbn-i Rûmî'nin:

هَذَا أَبُو الصَّفْرِ فَرْدًا فِي مَحَاسِنِهِ مِنْ نَسْلِ شَيْبَانَ بَيْنَ الصَّالِ وَالسَّلْمِ⁶

kavlinde vâkî' [115] olmuştur. (فَرْدًا) medh veyâ hâl üzerine mansûbdur. (مِنْ نَسْلِ شَيْبَانَ) haber-i sâni veyâhûd hâl olup Şeybân bin Zühl ve Şeybân bin Sa'lebe iki kabîlenin ismidir. (صَالِ) ve (سَلْمِ) bâdiyyede iki şecere ve bu dahi kabîle-i mezkûrenin bâdiye-nişân-ı Arab-ı hullesden olmalarından kinâyedir. Zîrâ inde'l-Arab fakd-i izz ve zayâ'-ı şeref hadar u temeddündedir.

Hâsıl-ı Beyt: Maksûd bi'l-işâre Ebü's-Sakr künyesiyle mükennâ vü ma'rûf olan zât olarak mehâsin-i zâtîyyesinde infirâd ü istibdâd ile bâdiye-i beyâbân-ı urbân ve nesl-i Şeybân'dan olduğunu beyândır.

İşte bu beytde müsnedün ileyh in işâret-i hissiyye vâsıtasıyla husûl-i ekmel-i temeyyüzü garazından nâşî esmâ-i işâretten bulunan (هَذَا) lafzıyla îrâd olunmuştur.

1 “(Hak ettiğiniz) cennet işte budur.” (ez-Zuhruf 43/72)

2 “(Rabbînin olan) Allah budur.” (el-En'âm 6/102)

3 “Bu, Rabbimin bana öğrettiği şeylerdendir.” (Yûsuf 12/37)

4 Bu da müsnedün ileyh in, başkalarından en iyi şekilde ayırt edilebilmesini sağlamak için tercih edilir. Örnek: İşte bu da iyilik yapma konusunda eşsiz bir karaktere sahip olan Ebu's-Sakr'dır. (Basît)

5 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 338.

6 İşte bu da iyilik yapma konusunda eşsiz bir karaktere sahip olan Ebü's-Sakr'dır ki o ayrıca, Dâl ile Selem (ağaçlarının yetiştiği ve fasîh Arapların ikâmetgâhı bir mıntukada) mukim Şeybân soyundandır. (Basît) Beyit, *Divân*'da bazı lafız farklılıklarıyla birlikte yer almaktadır. Krş: İbnü'r-Rûmî, *Divân*, III, 354.

قَالَ رَحْمَهُ اللَّهُ: (أَوِ التَّعْرِیضِ بَعْبَاوَةِ السَّامِعِ، كَقَوْلِهِ:

أَوْلَيْكَ أَبَائِي فَجِئْنِي بِمِثْلِهِمْ إِذَا جَمَعْتُنَا يَا جَرِيرُ الْمَجَامِعِ)¹

Veyâhûd müsnedün ileyhin ism-i işâretle ta‘rîfi, gabâvet-i sâmia ta‘rîz için olup ke-enne şuûr-i sâmiin idrâk-i gayr-ı mahsûse adem-i kifâyetine îmâ olur. Ferzadak’ın (...أَوْلَيْكَ أَبَائِي...) kavlinde olduğu gibi. (فَجِئْنِي بِمِثْلِهِمْ) kavlinde olan emr, ﴿فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّنْ مِّثْلِهِ﴾² nazm-ı celîlinde olduğu gibi ta‘cîz içündür. (مَجَامِعِ) *mehâsin* ma‘nâsına olup (جَمَعْتُنَا) için fâildir.

Mefhûm-i Beyt: Zevât-ı müşârun ileyhim âbâ vü ecdâdı olup ta‘dâd-ı mehâsin ü mefâhirde ityân-ı emsâl ü nezâirleri müstahîl bulunduğu müfâharetinden ibâretdir. Âbâsı ızâm-ı nehira ve gayr-ı mubsara oldukları hâlde gabâvet-i sâmia işâret için mahsûs gibi ism-i işâretle îrâd olunmuştur.

قَالَ رَحْمَهُ اللَّهُ: (أَوْ بَيَانِ حَالِهِ فِي الْقُرْبِ، أَوْ الْبُعْدِ، أَوْ التَّوَسُّطِ، كَقَوْلِكَ: «هَذَا أَوْ ذَلِكَ أَوْ ذَاكَ زَيْدٌ»)³

Veyâhûd müsnedün ileyhi ism-i işâretle ta‘rîf, müsnedün ileyhin kurb ü bu‘d ü tavassutda olan hâlini beyân için olur. Meselâ karîbde (هَذَا زَيْدٌ) ve baîdde (ذَلِكَ) ve vasatda (ذَاكَ زَيْدٌ) denilir. Musannif’in zikr-i tavassutu kurb ü bu‘ddan te‘hîri, vücûd-i tavassutun tahakkuk-ı tarafeyne tevakkufundan nâşîdir.

Suâl olunursa ki: Elfâz-ı mezkûrenin karîb ü baîd ü mutavassıt için olmaları vaz‘ u lügatin takrîr ettiği mesâilden olup mebâhis-i ilm-i meânî ise zevâid-i asl-ı murâddan ibâret olmasıyla ilm-i mezkûrde bunlara ta‘lîk-ı nazar dâire-i iktizâdan bederdir.

Cevâbında deriz ki: Ekser-i mebâhis-i ta‘rîf ve tevâbî‘ ve turuk-ı kasr gibi bunun emsâli ilm-i meânîde ekser min en yuhsâ olup tahkîki budur ki lügatde bunlara nazar meselâ (هَذَا) kelimesi karîb için olduğunu beyân cîhetinden ve ilm-i meânîde nazar müsnedün ileyhin beyân-ı kurbu murâd

1 Müsnedün ileyh, muhatabın anlayışı kıt biri olduğuna tarizde bulunmak amacıyla da ism-i işâretle marife yapılabilir. Ferzadak’ın şu beytinde olduğu gibi: “İşte bunlar benim (asil soylu) atalarımıdır ey Cerîr; atışma meclisleri bizi bir araya getirdiğinde hadi sen de onların benzerini getir!” (Tavîl) Beyit için bkz. Ferzadak, *Divân*, s. 360.

2 “Haydi onun ayarında bir tek sûre meydana getirin.” (el-Bakara 2/23)

3 Müsnedün ileyh; yakında, uzakta veya orta mesafede bulunma açısından beyan etmek için de ism-i işâretle marife yapılabilir. “Bu / o / şu Zeyd’dir,” şeklinde cümleler kurman buna örnektir.

olundukda (هَذَا) lafzıyla ityân olunacağı haysiyyetdendir. Bu ise her ne olursa olsun tasavvurunu mûcib olacak bir şey' ile kendisinden ta'bir olunan müsnedün ileyh-i mezkûr üzerine hükümden ibâret olan asl-ı murâd üzere zâiddir. Ve bi'l-farz bu bahsin ilm-i lügatde mebhûs olan ebhâsdan olması teslîm olursa da lâkin bu makâmda zikri mebâhis-i ilm-i meânîden olduğu cihetle olmayıp belki tahkîr u ta'zîmden bunun üzerine teferru' edecek i'tibârâtın îrâdına taviye vü temhîd içündür, deriz. Nitekim Musan-nif rahimehullâh buyururlar:

(أَوْ تَحْقِيرِهِ بِالْفَرْبِ، نَحْوُ: ﴿أَهَذَا الَّذِي يَذْكُرُ آلِهَتَكُمْ﴾، أَوْ تَعْظِيمِهِ بِالْبُعْدِ، نَحْوُ: ﴿آلَمَ ذَلِكَ الْكِتَابِ﴾، أَوْ تَحْقِيرِهِ، كَمَا يُقَالُ: «ذَلِكَ اللَّعِينُ فَعَلَ كَذَا»¹)

Veyâhûd ism-i işâretle ta'rif, karîbe mevzû' olan (هَذَا) ile işâret olunarak müsnedün ileyhi kurb ile tahkîr içündür. Nitekim ﴿أَهَذَا الَّذِي يَذْكُرُ آلِهَتَكُمْ﴾ nazm-ı celîlinde vâki' olmuşdur. Ve ba'zı kerre kurb ile müsnedün ileyhin takrîb-i husûl ü huzûru kasd olunur.² (هَذِهِ الْقِيَامَةُ قَدْ قَامَتْ)² gibi. Veyâhûd ba'ide mevzû' olan (ذَلِكَ) ile işâret olunarak bu'd ile müsnedün ileyhin ta'zîmi kasd olunur. Sûre-i Bakara'da Kur'ân-ı Mübîn'in bu'd-i derece ve rif'at-i mahallini bu'd-i mesâfe menzilesine tenzîl ile ﴿آلَمَ ذَلِكَ الْكِتَابِ﴾ buyurulduğu gibi. el-Hâsıl, nefsi kurb ü bu'd ba'zen kurb ü bu'd-i meretebe ve denâet ü bu'diyyet-i mahall üzere itlâk ile umûr-i akliyye umûr-i mahsûse mecrâsında icrâ olunarak بَعِيدُ الْمَحَلِّ بَعِيدُ الْمَحَلِّ بَعِيدُ الْمَحَلِّ بَعِيدُ الْمَحَلِّ (فُلَانٌ قَرِيبُ الْمَحَلِّ ذَانِي الْمَرْتَبَةِ، وَفُلَانٌ بَعِيدُ الْمَحَلِّ بَعِيدُ الْمَحَلِّ بَعِيدُ الْمَحَلِّ بَعِيدُ الْمَحَلِّ)³ denildiği gibi işbu kurb ü bu'd üzere delâlet eden esmâ-i işâret dahi ba'zen ma'neyeyn-i mezkûreyn üzere itlâk olunur.⁴

Ve ba'zı kerre bu'd ile, işâret [116] eden kimsenin ta'zîmi maksûd olur. Nitekim emîr bulunan zât ba'zı huzzâra işâretle⁵ (ذَلِكَ قَالَ كَذَا) ta'bir eder. Veyâhûd bu'd ile, müsnedün ileyhi tahkîr murâd olunur. Meselâ

1 “Bu muymuş ilâhlarımızı diline dolayan adam?” (el-Enbiyâ 21/36) âyetindeki gibi yakında göstermek suretiyle tahkir etmek, “Elif-lâm-mîm! İşte şu kitap var ya...” (el-Bakara 2/1-2) ifadesinde görüldüğü üzere (ulaşılamayacak derecede) uzakta göstererek yüceltmek veya “İşte o mel'ûn yaptı bunu” örneğindeki gibi bu kez (huzurdan ve gönülden) uzakta olduğuna işaret suretiyle tahkir etmek gibi gayelerle de müsnedün ileyhi ism-i işâretle marife yapmak mümkündür.

2 İşte kıyâmet, koptu kopacak!

3 Falanca (bize) mekân olarak yakın ama gönümûze uzaktır. Falanca ise (bize) mekân olarak uzak ama hatırı baş göz üstündedir.

4 Krş: Cürcânî, *Hâşiye*, s. 101.

5 O, şöyle söyledi.

muhâtabın sâha-i izz ü huzûru hitâbdan bu'dunu ve zillet ü sefâhet-i mahallini bu'd-i mesâfe menzilesine tenzîl ile ¹(ذَلِكَ اللَّعِينُ فَعَلَ كَذَا) denir. Ve (ذَلِكَ) lafzı gerek ayn olsun ve gerek ma'nâ olsun evvelâ kendisinden hikâye olunup ve ba'dehû işâret kılınmak tarîkiyle her bir gâibe işârete sâlihdir. ²(جَاءَنِي رَجُلٌ فَقَالَ ذَلِكَ الرَّجُلُ) dersin. Ve kezâlik ³(ضَرَبَنِي زَيْدٌ فَهَالَيْ ذَٰلِكَ الضَّرْبِ) dersin. Zîrâ sûreteynde mahkî anı gâib olup evvelde ayn ve sâni'de ma'nâdır. Ve hâzır için olan (هَٰذَا) lafzıyla gerek ayn olsun ve gerek ma'nâ olsun gâibe işâret nâdiren câiz olup (جَاءَنِي رَجُلٌ فَقَالَ هَٰذَا الرَّجُلُ) ve kezâlik (ضَرَبَنِي) dersin. (هَٰذَا الْمَذْكُورُ عَنْ قَرِيبٍ) ⁴denilir. Zîrâ müşârun ileyh her ne kadar gâib ise de lâkin karîben cereyân-ı zikrine mebnî ke-enne hâzır hükmündedir. Ve ba'zı kerre, zikri tekaddüm eden ma'nâ-yı hâzır lafz-ı baîd ile zikrolunur. Meselâ لَأَفْعَلَنَّ - وَذَٰلِكَ قَسَمٌ عَظِيمٌ - لَأَفْعَلَنَّ ⁵(كَذَا) denilir. Zîrâ meânî hissen müdrek olmadığı cihetle hükm-i baîddedir. (وَذَٰلِكَ قَسَمٌ عَظِيمٌ) lafzı kase ile cevâbı beyinde cümle-i mu'tarazadır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ لِلتَّنْبِيهِ عِنْدَ تَعْقِيبِ الْمُشَارِ إِلَيْهِ بِأَوْصَافٍ عَلَى أَنَّهُ جَدِيدٌ بِمَا يَرُدُّ بَعْدَهُ مِنْ أَجْلِهَا) ⁶

(عِنْدَ إِيرَادِ أَوْصَافٍ عَلَى مَا نَسَى) kavlinin ma'nâsı (عِنْدَ تَعْقِيبِ الْمُشَارِ إِلَيْهِ بِأَوْصَافٍ) demektir. Meselâ bir şahıs bir kimseyi müteâkıben vürûd etse ⁷(عَقَّبَهُ فُلَانٌ) denilir. Ba'dehû "bâ" ile mef'ûl-i sâni'ye teaddî etdirilip (عَلَى أَنَّهُ) tenbîhe müte'allık olup zamîr müşârun ileyhe ve (بَعْدَهُ) zamîri ism-i işârete ve (مِنْ أَجْلِهَا) zamîri (أَوْصَافٍ)'e râci'dir. Ya'nî yâhûd müsnedün ileyhin işâretle ta'rîfi, müşârun ileyhin akabinde birtakım evsâf îrâd olduğu hinde işbu mâba'd-i müşârun ileyhde zikrolunan evsâfdan nâşî müşârun ileyh ba'de ismi'l-işâre îrâd olunan şey'e cedîr u layık olduğuna tenbîh için olur.

1 İşte o mel'ûn yaptı bunu.

2 Bir adam bana geldi ve dedi ki o adam...

3 Zeyd bana vurdu ve o vuruş beni korkuttu.

4 Az evvel anılan adam / vuruş

5 Yüce Allah'a yemin olsun -ki bu büyük bir yemindir- şöyle şöyle yapacağım.

6 Bazen de kendisine işaret edilenle (müşârun ileyh) ilgili birtakım sıfatların sıralanması hâlinde, onun bu sıfatlara sahip olması nedeniyle, ism-i işâretten sonra söylenecek olan şeylere de layık olduğuna dikkat çekmek amacıyla müsnedün ileyh ism-i işâretle marife kılınır.

7 Onun peşinden falanca geldi.

8 Bir şeyi onun peşinden getirdim.

(نَحْوُ قَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿أُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾)¹

﴿الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُؤْتُونَ أُولَئِكَ وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ﴾² Ağızdan önceki ayetlerdeki gibi, evvel-i sûre-i Bakara'da müşârun ileyh olup ﴿الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ﴾ sılası unvânıyla ma'hûd olan zevât îmân bi'l-gayb ve ikâme-i salât ve infâk ve îmân bi'l-kütübî'l-münzele ve ikân-ı âhiret evsâf-ı müteaddidesiyle ta'kîb olunduktan sonra müşârun ileyhimin evsâf-ı mezkûre ile ittisâflardan nâşî ﴿أُولَئِكَ﴾ lafzından sonra îrâd olunan şey'e ya'nî onların 'âcilen hidâyet ve âcilen felâh ile fevz ü nusret üzere olmaklığa ehikkâ vü elyak olduklarına tenbîh için müsnedün ileyh ism-i işâret îrâdıyla ta'rîf olunup ﴿أُولَئِكَ عَلَى﴾ buyurulmuştur. el-Hâsıl, fevz ü felâha menşe-i istihkâkları evsâf-ı mezkûre ile ittisâfları olduğuna tenbîhtir.

Ve ba'zen müsnedün ileyhi işâretle ta'rîf, mütekellim veyâ sâmiin ahvâl-i müsnedün ileyhe cehli cihetiyle ihzâr-ı müsnedün ileyhe işâretten başka tarîk olmamasından veyâhûd bu emsâl bir nükteden iktizâ eder.

Lâm ile Ta'rîf

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَبِاللَّامِ لِلْإِشَارَةِ إِلَى مَعْنَاهُ، نَحْوُ: ﴿وَلَيْسَ الذَّكَرُ كَالْأُنثَى﴾، أَي: لَيْسَ الَّذِي طَلَبَتْ كَالَّتِي وَهَبَتْ لَهَا)³

Ve müsnedün ileyhın "lâm" ile ta'rîfi, ma'hûda ya'nî hakikatden mütekellim ile muhâtab beyrinde ma'hûd olan hissaya işâret içündür. Ve bu hissada nev' ve şahs-ı vâhid veyâ isneyn veyâ cemâat olmakdan âmmdır. (عَهْدْتُ فَلَانًا) dersin. "Fülânı derk etdim," demektir. Ve hissa-i mezkûrenin ma'hûd olması sarîhan veyâhûd kinâyeten zikri tekaddüm etdiğiyçün olur. Ve işte lâm-ı ahd-i hâricî budur. ﴿وَلَيْسَ الذَّكَرُ كَالْأُنثَى﴾ kavlı-şerîfinde olduğu gibi. Mefhûm-i şerîfi (لَيْسَ الذَّكَرُ الَّذِي طَلَبَتْ امْرَأَةً عَمْرَانُ كَالَّتِي الْتَى الْبَتَّى) (İmrae-i İmrân'ın taleb eylediği veled-i mezkûr, hibe vü

1 Örnek: "İşte, Rablerinin gösterdiği yolda dosdoğru yürüyenler onlardır, kurtuluşa erecek olanlar da yine onlardır." (el-Bakara 2/5)

2 "Onlar, gayba inanırlar, namazı kılar ve kendilerine verdiğimiz rızıkta yoksullara infakta bulunurlar. Yine onlar, hem sana indirilene hem de senden öncekilere indirilenlere inanırlar. Ayrıca âhiretin varlığına da tüm kalpleriyle îmân ederler. İşte..." (el-Bakara 2/3-5)

3 Müsnedün ileyh, (mütekellim ile muhatap arasında daha önceden) bilinen bir şeye işâret etmek için harf-i tarif ile marife yapılabilir. Örnek: "Erkek çocuk, kız gibi değildir." (Âl-i İmrân 3/36) (İmrân'ın hanımının) istediği erkek çocuk, kendisine verilen kız çocuk gibi değildir, demektir.

ihşân olunan ünsâ gibi değildir,” demektir. İmdi, ﴿الْأُنثَى﴾ lafz-ı muarrefi 1 ﴿قَالَتْ رَبِّ إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنْثَى﴾ kavli-i şerîfinde sarîhan zikri sebkat eden şey’e işâret olup lâkin müsnedün ileyh değildir. ﴿وَالذَّكْرَ﴾ lafz-ı muarrefi [117] 2 ﴿رَبِّ إِنِّي نَذَرْتُ لَكَ مَا فِي بَطْنِي مُحَرَّرًا﴾ kavli-i şerîfinde kinâyeten zikri sebkat eden şey’e işâretidir. Zîrâ (مَا) lafzı her ne kadar zükûr u inâsa âmm olsa da lâkin tahrîr ya’nî hizmet-i Beyt-i Makdis için ıtk-ı veled zükûra hâss olup ünsâda gayr-ı ma’rûfdur. el-Hâsıl, kavli-i sâbık-ı mezkûrde ﴿مُحَرَّرًا﴾ hâlinin dammiyla (مَا) lafzı müzekkere tahsîs olunmuş olduğundan kinâyeten zikr-i müzekker tekaddüm etmiştir. ﴿وَالذَّكْرَ﴾ lafzı müsnedün ileyhdur. Ve hafî olmaya ki işbu tekaddüm-i zeker lâm-ı ahdin sıhhat-i isti’mâliyyün muzmer-i gâibde olduğu gibi şart olup yoksa hissa-i mezkûrenin irâdesiyyün karîne değildir. Ve illâ muarrefin hissa-i mezkûrede isti’mâli mecâz olmak iktizâ eder.³

Ve ba’zı kerre müsnedün ileyhe muhâtabın ilmi cihetiyle bi-hasebi’l-karâin tekaddüm-i zikrinden istiğnâ olunur. Meselâ bir belde yalnız bir emîr olmasıyla min gayr-i sebki’z-zikr 4 (حَرَخَ الْأَمِيرُ) denir. Ve meselâ beyte dâhil olan kimseye 5 (أَغْلَقَ الْبَابَ) denilir. Ve ba’zı kerre lâm-ı ahd, hâzıra işâret için olur. Vâf-ı münâdâ ve ism-i işâretde olduğu gibi. Meselâ 6 (يَا أَيُّهَا الرَّجُلُ) ve 7 (هَذَا الرَّجُلُ) denilir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ إِلَى نَفْسِ الْحَقِيقَةِ، كَقَوْلِكَ: «الرَّجُلُ خَيْرٌ مِنَ الْمَرْأَةِ»)⁸

Veyâhûd “lâm” ile müsnedün ileyhi ta’rîf, nefsi hakîkate ya’nî efrâd-ı hakikat i’tibâr olunmayarak yalnız mefhûm-i müsemmâya işâret içündür. Şârih-i merhûm Musannif’in işbu (أَوْ إِلَى نَفْسِ الْحَقِيقَةِ) kavlinde bi-tarîk-ı atfi’t-tefsîr hakîkati mefhûm-i müsemmâ ile tefsîr ederek hakikatle murâd ma’nâ-yı meşhûr olan mâhiyyet-i mevcûde olmadığına tenbîh eylemiştir.

1 “Ey Rabbim! Ben bir kız çocuğu dünyaya getirdim,” dedi.” (Âl-i İmrân 3/36)

2 “Ey Rabbim! Karnımda taşıdığım yavrumu tamamen senin hizmetine adadım.” (Âl-i İmrân 3/35)

3 Krş: Siyâlkütü, Hâşiye, I, 341.

4 Emîr çıktı.

5 Kapıyı kapat!

6 Ey adam!

7 Bu adam...

8 Müsnedün ileyh bazen, (tek tek fertlere değil de) bizzat olgunun / cinsin kendisine işaret etmek için harf-i tarifle marife yapılabilir. “Erkek, kadından daha hayırlıdır,” örneğinde olduğu gibi.

Ve mefhûmun müsemâmâya izâfesi ¹ (خَاتَمِ فَضَّةٍ) gibi izâfe-i beyânîyedir. Çünkü ba'zen mefhûmun ism-i mevzûu olmamasıyla müsemâmâ olmayıp ve ba'zen müsemâmâ ismin mefhûmu olmayarak mâsadak-ı aleyhi olur. Ve ba'zen hem mefhûm ve hem müsemâmâ olarak ictimâ' eder. Ve Şârih'in nefs-i hakîkat ve mefhûm-i müsemâmâya işâreti لِمَا صَدَقَ عَلَيْهِ (مَنْ غَيْرِ اعْتِبَارٍ لِمَا صَدَقَ عَلَيْهِ) ² kavliyle takyîdi, mefhûm-i lâm-ı cinsde efrâd-ı cins manzûr u mu'teber olmadığını beyân olup ve bir şey'in adem-i i'tibârı ademini i'tibâr olmamasıyla işbu lâm-ı cins ³ (الْإِنْسَانُ نَوْعٌ) emsâli lâm-ı tabîate ve muarrefâta dâhil olan "lâm" a şâmil ü mütenâvildir. ⁴ Ve işbu "lâm" a "lâm-ı hakîkat" ve "lâm-ı cins" ıtlâk ederler. Meselâ cins-i racül cins-i mer'eden hayırlı olduğunu ifâdede (الرَّجُلُ خَيْرٌ مِنَ الْمَرْأَةِ) denilir. Ve efrâd-ı mer'eden bir ferd eşhâs-ı racülden bir şahısdan hayırlı olması bu kelâma mübâyin değıldir. Ve ⁵ (الْكَلِمَةُ لَفْظٌ مَوْضُوعٌ مُفْرَدٌ) ve ⁶ (الْإِنْسَانُ حَيَوَانٌ نَاطِقٌ) emsâli muarrefât üzere dâhil olan "lâm" lar dahi ber-vech-i muharrer işbu lâm-ı hakîkatdendir. Zirâ ta'rif, mâhiyyet-i muarrefi tebyîn içündür.

قَالَ رَحْمَهُ اللَّهُ: (وَقَدْ يَأْتِي لَوْاحِدٍ بِاعْتِبَارِ عَهْدِيَّتِهِ فِي الذَّهْنِ كَقَوْلِكَ: «أَدْخُلِ السُّوقَ»
حَيْثُ لَا عَهْدَ فِي الْخَارِجِ)⁷

Ve ba'zen işbu lâm-ı hakîkatle muarref, zihnde ma'hûdiyyeti i'tibâriyle efrâddan bir ferd-i gayr-ı muayyen için ityân olunur. Ve bu vâhidin zihnde ma'hûdiyyeti hakîkate mutâbakatiyçün olur. Ya'nî hakîkat-i müttahide ve gayr-ı müteaddide fi'z-zihne mevzû' olan "lâm"-ı hakîkat zihnde ma'hûd ve cüz'ıyyât-ı hakîkatden hakîkate mutâbık bir cüz'î olduğu i'tibâriyle hakîkatden bir ferd-i mevcûd üzerine ıtlâk olunur. Ve bunun nazîri küllî-i tabîînin efrâd-ı cüz'ıyyâtından her bir ferd üzerine ıtlâkıdır. Ya'nî ferd-i mübhem mâhiyyet-i ma'lûmeye mutâbakati cihetle ma'hûd u ma'lûm olup ve bu i'tibâr ile ahdiyyetinden için ma'hûd-i zihnî tesmiye kılınır. Ve hakîkate mutâbakatinin ma'nâsı, alâ kavli-i İbnü'l-Hâcib, vâhidin hakîkat

1 Gümüş yüzük

2 İçerdiği fertlere itibar etmeksizin

3 İnsan bir türdür.

4 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 342.

5 İnsan konuşan bir canlıdır.

6 Kelime, müfred bir mânâ için vaz edilmiş lafızdır.

7 Bazen lâm-ı hakîkat / cins ile marife olan kelime, zihinde o kelimeyle ilgili bir ön bilginin mevcut olması itibarıyla, bu kez cinsi değıl fertlerinden birini kastetmek için kullanılır. Dış dünyada karşılığı bulunan belirli bir çarşı kastedilmediğı hâlde "Çarşıya gir," demek gibi.

üzere iştimalî ve kavî-i Şârih üzere mâhiyyetin vâhid üzere sıdkıdır.¹ Ve bu da nefis-i hakikat hakikat olması haysiyyetinden maksûd olmayıp belki maksûd hakikat min haysü'l-vücûd olduğuna ve hakikatın cemî'-i efrâd zımında vücûdu maksûd olmayıp belki ba'zı efrâd zımında vücûdu kâs olduğuna dâll olan karînenin kıyâmı indinde olur. Meselâ hâricde sük-ı ma'hûd olmadığı hâlde² (أَدْخُلُ السُّوقَ) denilir. Zîrâ (أَدْخُلُ) lafzının müfâdı olan duhûl ile emr-i muarref bi'l-lâm olan sükdan murâd hâricde efrâd-ı hakikatden bir ferd zımında mevcûd olan hakikat-i sükdan bir hissa olduğuna karînedir. Şöyle ki mâhiyyet mâhiyyet olduğu haysiyyetden zihnde mevcûd ve vücûd-i hâricîsi nâ-bûd olmasıyla tasavvur-i duhûlden mehcûr olduğu misillü cemî'-i efrâd-ı sûka duhûl muhâl [118] ve ferd-i muayyen-i ma'hûda hamli hilâf-ı mefrûz olarak bu sebeble cemî'-i efrâdı veyâhûd muhâtab ile mütekellim beyinde ma'hûd olan ferd-i muayyeni irâdeye hamli dahi dâire-i ihtimâlden dûrdur. el-Hâsıl, lâm-ı ta'rîfin muhtemil olduğu meâniden nefis-i hakikate ve cemî'-i efrâd veyâhûd ferd-i muayyen-i ma'hûda haml olunmaklığa salâhiyyet-i mahal olmamasıyla ma'nâ-yı bâkî olan efrâd-ı mâhiyyetden ferd-i gayr-ı muayyene haml olunur. İşte lâm-ı hakikatın bir kısmı olan lâm-ı ahd-i zihnîden murâd budur. Ve bunun tahkîki şu vechiledir ki muarref bi'l-lâm zihnde müttahide ya'nî vahdetle mevsûfe olan hakikate mevzû' olup ferd-i mevcûd üzere ıtlâkı hakikatın o ferdde mevcûd olduğu i'tibâriyle olarak ibhâmı müstelzim olan taaddüd bi'tibâri'l-vücûd lâhik olup nekirada olan ibhâm gibi bi'tibâri'l-vaz' değildir.

İmdi, işbu lâm-ı ahd-i zihnî ile nekiradan her birerleri hakikatden bir ferdde müsta'mel olup fakat beynlerinde olan fark, hakikat-i müttahideye mevzû' olduğu hâlde ferdde müsta'mel olan alem-i cins ile ism-i cins beyninde olan farka şebîhdir. Meselâ (لَقِيْتُ أُسَامَةَ) ve (لَقِيْتُ أُسَدًا) kavillerinde "esed" ism-i cins olarak âhâd cinsinden vâhid-i gayr-ı muayyen için mevzû' olmasıyla vâhid üzere ıtlâkı asl-ı vaz'ı üzere cârî olup "üsâme" ise alem-i cins olarak zihnde müttahide olan hakikate mevzûa olduğu cihetle vâhid üzere ıtlâkı ancak irâde-i hakikate mübtenîdir. Ve bunun bi'tibâri'l-vü-

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 342.

2 Çarşıya gir.

cûd hakikat üzere itlâkından zımnen taaddüdü lâzım gelir. Ya'nî lüzûm-i taaddüd vücûd-i i'tibârîye tebeyyetle olup yoksa bi-hasebi'l-vaz' lafzdan kasd ile değildir. Kezâlik nekira dahi ¹(أَدْخُلْ سُوقًا) kavlinde olduğu gibi irâd olunan ismin cümle-i hakikatden ba'z olduğunu vaz'an ifâde edip lâkin ²(أَدْخُلِ السُّوقَ) kavli emsâli muarref böyle olmayıp muarrefle murâd nefsi hakikat olmasıyla ba'zıyyet meselâ duhûl gibi karîneden müstefâddır. Hâsılı, muarref bi-lâmi'l-ahdi'z-zihnî, karîne ile tahsîs kılınan âmm gibidir. İmdi, kelime-i mücerrede ile zi'l-lâm ya'nî meselâ (رَجُلٌ) ve (الرَّجُلُ) isimleri sâni'de karîneye nazaran müsâvî olarak ikisinden dahi murâd ferd-i gayr-ı muayyendir. Ve karîneden kat'-ı nazar fî enfüsihimâ muhtelifü'l-müfâd olarak evvelden murâd ferd-i gayr-ı muayyen ve sâni'den murâd nefsi hakikatdır. Zîrâ nefsi nekiranın medlûlü ferd-i mübhemden ibâret ve nefsi zül-lâmın medlûlü ancak hakikatdır. el-Hâsıl, nekiradan ferdiyyet nefsi lafzdan ve lâm-ı ahd-i zihnî ile muarrefde ferdiyyet karîne-i hâriciyyeden müstefâddır. İşte Musannif rahimehullâh buna işâretle buyururlar ki:

(وَهَذَا فِي الْمَعْنَى كَالنَّكَرَةِ)³

Ya'nî lâm-ı ahd-i zihnî ile muarref olan ism her ne kadar lafzda alem-i cins gibi mübtedâ ve zül-hâl ve ma'rifeye vâf ve ma'rife ile mevsûf olmak gibi üzerine ahkâm-ı me'ârif icrâ olunursa da ma'nâda ya'nî bi'tibârî'l-karîne nekira gibidir. Ve nuhâtı muarref bi'l-lâm-ı mezkûrun ma'rife ve "üsâme" misillünün alem olmaklığıyla hükme mecbûr ve muarref bi'l-lâm-ı mezkûrde olan "lâm" nefsi mefhûma işâret için olup ferdiyyet hâricden lâhik olduğu ve alem-i cins zihnde ma'hûd olan mâhiyyet-i müttahideye mevzûa olup ism-i cins böyle olmadığını i'tibâr ile ihtiyâr-ı tekellüfe muzdarr eden işbu ahkâm-ı lafziyyedir. Ve takrîr-i kelâm-ı Musannif'de Şârih-i merhûmun ityân eylediği tahkîkâtı (وَقَدْ يَأْتِي) kavlinde olan zamîrin lâm-ı hakikate avd ü rücûu, lafz-ı *Îzâh*'ın iş'âr eylediği⁴ vechile mutlak muarref bi'l-lâma avdinden evlâ olduğu ma'lûm olur. Ve işbu lâm-ı ahd-i zihnî ile muarref olan ism ma'nâda nekira gibi olduğuyün çok kerre nekira gibi muâmele olunarak cümle ile tavsîf olunur. Meselâ [nâ-ma'lûm bir şâirin]:

1 Bir çarşıya gir.

2 Çarşıya gir.

3 Böyle bir lâm almış kelime anlamca nekre gibidir.

4 Kazvîni, *el-Îzâh*, s. 55.

وَلَقَدْ أَمَرُ عَلَى اللَّيْمِ يَسْبِينِي
فَمَضَيْتُ ثُمَّةً قُلْتُ لَا يَغِينِي¹

kavlinde (يَسْبِينِي) cümlesi (اللَّيْمِ) için sıfat vâki‘ olmuştur. (ثُمَّ) harf-i atf olup alâmet-i te’ nîs lâhik olduğu vaktde atf-1 cümleye hâss olur. (لَا يَغِينِي), (لَا يَهْمُنِي الْأَشْتَعَالُ بِهِ وَالْإِنْتِقَامُ مِنْهُ)³ veyâhûd (لَا يُرِيدُنِي بَلْ يُرِيدُ غَيْرِي)² ma’nâsınadır.⁴ Ve Tenzil-i Mübin’de⁵ ﴿كَمَثَلِ الْجِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا﴾⁵ kavlinde ﴿إِلَّا الْمُسْتَضْعَفِينَ مِنْ (جِمَارٍ)﴾ (يَحْمِلُ) ’e (مُسْتَضْعَفِينَ), ﴿لَا يَسْتَطِيعُونَ﴾ kavli-i şerifinde (وَالْوَلْدَانَ لَا يَسْتَطِيعُونَ)⁶ veyâhûd (وَالْوَلْدَانَ) ve (نِسَاءً) ve (وَالْوَلْدَانَ) ’a sıfatdır. Zirâ *Keşşâf*’da zikrolunduğu [119] üzere: “(مُسْتَضْعَفِينَ)’de her ne kadar harf-i ta’rif mevcûd ise de ricâl ve nisâ ve vildândan bi-aynihî bir şey’ için degildir. Binâen aleyh cümleye mevsûf olup nekira muâmelesi icrâ olunmuştur.”⁷ Ve *Keşşâf*’ın bu kavli lâm-1 müstaz’afın harf-i ta’rif olmasında sarîhdir. Nitekim karîben zikrolunsa gerekdir. Ve eğer “lâm” mevsûle haml olunursa yine sıfat olması sahîh olur. Zirâ mevsûl hakkında dahi lâm-1 ahd-i zihnî gibi muâmele olunup cümleye mevsûf vâki‘ olur. Nitekim *Keşşâf*’da “﴿الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ﴾⁸ kavlinde tevkîti ü ta’yîn olmayıp zirâ kavm-i muayyen-i ma’hûd murâd degildir. Öyle olunca (وَلَقَدْ أَمَرُ عَلَى اللَّيْمِ يَسْبِينِي) kavli gibi olarak binâen aleyh ﴿غَيْرِ﴾⁹ kelimesi her ne kadar ma’rifeye muzâf ise de ibhâmda tevağğülünden nâşî nekre olduğu hâlde mevsûl olan ﴿الَّذِينَ﴾ için vasf vâki‘ olması sahîhdir,”¹⁰ deyü tasrîh eylemiştir.

Eğer (أَدْخُلِ السُّوقَ)¹¹ ve (رَأَيْتُ أُسَامَةَ مُقْبِلَةً)¹² misillülerde olduğu gibi muarref bi-lâmi’l-hakîka ve alem-i cins-i vâhid üzere itlâk olunursa hakîkat veyâ mecâz mıdır?” deyü istifsâr olunursa cevâbında deriz ki: Bunlar

1 Bazen, bana söven bir hergelenin civarından geçecek olurum da; “Yok canım, beni kastetmiyor” der, yine yoluma devam ederim. (Kâmil)

2 Beni değil başkasını kastediyor.

3 Onunla uğraşıp intikam almaya çalışmakla işim olmaz.

4 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiyeye*, s. 232.

5 “Tıpkı (ciltler dolusu) kitap taşıyan eşeğin hâline benzer.” (el-Cum’a 62/5)

6 “Fakat hiçbir çıkış yolu bulamayan, gerçekten güçsüz ve çaresiz bırakılmış zavallı erkek, kadın ve çocuklar bunun dışındadır.” (en-Nisâ 4/98)

7 Zemaşşeri, *el-Keşşâf*, I, 544.

8 “Nimet verdiğin kimseler...” (el-Fâtiha 1/7)

9 “Gazaba uğramışların değil” (el-Fâtiha 1/7)

10 Zemaşşeri, *el-Keşşâf*, I, 25-26.

11 Çarşıya gir.

12 Gelen bir aslan gördüm.

ancak mâ vuzia lehinde isti'mâl olunmasıyla hakikat olarak mecâz değildir. Zirâ kelimenin ma'nâda isti'mâlinin ma'nâsı garaz-ı aslı kelimenin o ma'nâ üzere delâleti taleb ve o ma'nânın lafzdan irâdesi kasd olunmasıdır. Ve sen zikrolunan muarref ve alemlî vâhid üzere itlâk eylediğinde bununla ancak hakikati murâd edersin. Ve bu itlâktan bi'tibârî'l-vücûd ve inzımâmî'l-karîne taaddüd lâzım gelir. Bu sûretde ancak mâ vuzia lehinde müsta'mel olur. Ve bunun karîben bahs-i istiârede îzâhı gelse gerekdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَقَدْ يُفِيدُ الْإِسْتِعْرَاقَ، نَحْوُ: ﴿إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ﴾)¹

Ve ba'zı kerre kendisiyle hakikate işâret olunan muarref bi'l-lâm istiğrâk ifâde eder. Nitekim ﴿إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ﴾ kavli-i şerîfinde cemî'-i efrâd-ı insân murâddır. Şöyle ki "lâm" ile hakikate işâret olunarak lâkin mâhiyyet mâhiyyet olduğu veyâhûd ba'zı efrâd zımında tahakkuk eylediği haysiyetden maksûd olmayıp belki cemî'-i efrâd zımında olduğu haysiyetden kasd olunmuştur. Ve buna nazm-ı mezkûrden ² ﴿إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا﴾ istisnâsının sıhhati delâlet eder. Zirâ zikr-i müstesnâdan sükût olursa müstesnânın müstesnâ minhde duhûlü şart-ı istisnâdır. Ve bunun tahkîki şu vechiledir ki bir lafz hâricde vücûdu i'tibârîyle hakikat üzere dâll olursa ya cemî'-i efrâd veyâhûd ba'zısı için olmakdan hâlî olmayıp işbu ihtimâleyn bey-ninde vâsıtâ olacak diğer ihtimâl mevcûd değildir. Ba'za tahsîs ise muhtâc olduğu delîlin adem-i kıyâsından nâşî ihtimâlden sâkıt olarak bâkî kalan cemî'-i efrâd için olmak ihtimâline haml ü ta'yîni vâcib olur. Ve Sâhib-i *Keşşâf* bu sûrete zâhib olup istiğrâkı müfîd olan "lâm"a "lâm-ı cins" itlâkıyla ﴿إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ﴾ kavli-i şerîfinde "lâm" cins içündür deyü ityân³ ve ⁴ ﴿إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ﴾ kavli-i şerîfinde "lâm" cins için olup her bir muhsine tenâvül eder deyü beyân eylemiştir.⁵ Ve mevâki'-i kesîrede lâm-ı cinsi kendisiyle mefhûm-i müsemmâ ve hakikat kasd olunan "lâm"a itlâk ederek nitekim ⁶ ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ﴾ kavlinde "lâm" cins için olup istiğrâk için değildir, deyü tasrîh etmiştir.⁷

1 Lâm-ı hakikat bazen istiğrâk ifade eder. Örnek: "İnsanoğlu gerçekten ziyandadır." (el-Asr 103/2)

2 "İmân edenler müstesnâ." (el-Asr 103/3)

3 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, IV, 787.

4 "Çünkü Allah iyilik eden kimseleri sever." (el-Bakara 2/195; Âl-i İmrân 3/134)

5 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I, 407.

6 "Hamd Allah'a mahsûstur." (Fâtiha 1/2)

7 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I, 19-20.

el-Hâsıl, muarref bi'l-lâm olan ism-i cins ya hakîkatin mâ-sadeka aleyhi olan efrâda nazar etmeksizin nefis-i hakîkat üzere itlâk olunur, ta'rîf-i cins ve hakîkat bundan ibâret olup "üsâme" gibi alem-i cins bunun nazîridir veyâhûd hakîkatden bir veyâ iki veyâ cemâat olarak hissa-i muayyene üzere itlâk olunur. Ahd-i hâricî bu ma'nâya mahmûl olarak "Zeyd" gibi alem-i şahsî bunun nazîridir. Veyâhûd hakîkatden hissa-i gayr-ı muayyene üzere itlâk olunur. Ahd-i zihnî bu mefhûmda olarak bunun meseli (رَجُلٌ) gibi nekiradır. Veyâhûd her bir efrâd-ı hakîkat üzere itlâk olunur. İstiğrâk bu fehvâya itlâk olup bunun meseli nekiraya muzâf olan (كُلٌّ) kelimesidir. Ve bunlardan ba'zısının ba'zı âhardan temeyyüzünde hafâ olmayıp fakat hafâ ta'rîf-i hakîkatdedir. Zîrâ lâm-ı hakîkatle min haysü hiye hiye mâ-hiyete işâret kasd olunursa ba'zıyyet ve külliyyet üzere kendisinde delâlet olmayıp nekira olan esmâ-i cinsden temeyyüz etmez. (رُجْعَى) ve (ذِكْرَى) [120] ve (الرُّجْعَى) ve (الذِّكْرَى) gibi. Zîrâ işbu masâdirda şâibe-i vahdet olmadığı cihetle lâm-ı cins ile ta'rîf olunarak min haysü hiye hiye hakîkat murâd olduğu gibi ma'rifeyle münekkeri beyninde fark bulunmaz. Ve eğer kendisiyle zihnde huzûru i'tibâriyle mâhiyyete işâret kasd olunursa ta'rîf-i ahd-i hâricîden temeyyüz etmez. İşte Sâhib-i *Miftâh*'ın bu makâm üzere îrâd eylediği işkâlin hülâsası budur.¹

Lâkin cevâbında deriz ki: Şikk-ı sâniyi ihtiyâr ile lâm-ı hakîkatle zihnde huzûru i'tibâriyle hakîkat kasd olduğu takdîrde ta'rîf-i ahd-i hâricîden adem-i temeyyüzünü teslîm etmeyiz. Zîrâ ahd-i hâricîde nazar muayyen olan ferd veyâ isneyn veyâ cemâate olup ta'rîf-i hakîkatde nazar zihnde hâzır olduğu i'tibâriyle nefis-i mâhiyyet ve mefhûmadır.

Ve eğer suâl olunursa ki: İşbu huzûr-i zihnî nekira olan esmâ-i cinsde mu'teber olursa muarref bi'lâmî'l-hakîkatle farkı olmaz. Ve eğer mu'teber olmazsa nekira ile olan hitâb muhâtabın ma'lûmu olmayan şey' ile hitâb olmuş olur.

Cevâbında deriz ki: Şikk-ı sâni muhtâr olup lâkin lüzûm-i mezkûr müsellem değildir. Zîrâ her ne kadar huzûr-i zihnî nekira olan esmâ-i ecnâsda gayr-ı mu'teber ise de bir şey'in adem-i i'tibârı ademini i'tibâr değildir.

1 Krş: Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 316.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَهُوَ صَرَبَانٌ حَقِيقِيٌّ، نَحْوُ: ﴿عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ﴾، أَي: كُلِّ غَيْبٍ وَشَهَادَةٍ، وَعَرَفِيٌّ كَقَوْلِنَا: «جَمَعَ الْأَمِيرُ الصَّاعَةَ»، أَي: صَاعَةً بَلَدِهِ أَوْ مَمْلَكَتِهِ)¹

Ve istiğrâk iki nev' olup evvel hakîkîdir. İstiğrâk-ı hakîkî, lafzın bi-hasebi'l-lüga ve'l-istilâh şâmil ü mütenâvil olduğu her bir ferd murâd olunmasıdır. Nitekim ﴿عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ﴾ kerîmesinden murâd, "Her bir gayb u şehâdeti âlim" demektir. Sânî, istiğrâk-ı örfdür. İstiğrâk-ı örfî, bi-hasebi mütefâhimü'l-örf lafzın tenâvül ettiği her bir efrâd murâd olunmasıdır. Meselâ (جَمَعَ الْأَمِيرُ الصَّاعَةَ) kavlından murâd, örfen mefhûm olan kâffe-i suyyâğ-ı beldenin cem' u celbi olup yoksa dünyâda mevcûd olan efrâd-ı suyyâğın mecmûunu cem' u celb murâd değildir.

Suâl olunursa ki: (صَاعَةٌ), (صَائِعٌ)'un cem'idir. Hâlbuki Mâzinî'nin gayrısı indinde ism-i fâil ve mef'ûlde olan "lâm" ism-i mevsûl olup harf-i ta'rîf değildir. Bu sûretde misâl-i mezkûr ile temsîl, mezheb-i Mâzinî üzere olmuş olur.

Cevâbında deriz ki: İşbu ityân olunan hilâf, *hudûs* ma'nâsına olan ya'nî zamâna delâlet eden ism-i fâil ve mef'ûle dâhil "lâm" hakkındadır. Zîrâ nuhât "Ma'nâ-yı hudûsde olan ism-i fâil ve mef'ûl sûret-i ismde fi'l olup anınçün her ne kadar mâzî ma'nâsına olsa da âmildir," dediler. Ve ammâ (الْمُؤْمِنُ) ve (الْكَافِرُ) ve (الصَّائِعُ) ve (الْحَائِكُ) gibi ma'nâ-yı hudûsde olmayanlar sıfat-ı müşebbehe gibi olup bunda olan "lâm" ittifâken harf-i ta'rîfdür. Ve kelâm-ı Sâhib-i *Keşşâf* ve *Miftâh* mevâki'-i adîdede bundan ifsâh eder. Ve teslîm edelim ki (الصَّاعَةُ)'de olan "lâm" ism-i mevsûl olsun, lâkin murâd-ı Musannif yalnız "lâm"da olan istiğrâkı taksîm olmayıp belki gerek harf-i ta'rîf ile olsun ve gerekse gayrısıyla olsun mutlakan istiğrâkı taksîm olarak mevsûl ise harf-i ta'rîf gibi istiğrâk için gelir. (أَكْرِمَ الدِّينَ يَأْتُونَكَ إِلَّا زِينًا)² ve (اضْرِبِ الْقَائِمِينَ إِلَّا عَمْرًا)³ gibi. Ve bunlarda mevsûl istiğrâk için olduğu bi-delâleti sihhati'l-istisnâ zâhirdir.

1 İstiğrak iki kısımdır. Birincisi hakikî istiğraktır. Örnek: "O, gaybı da şehâdet âlemini de bilir." (er-Ra'd 13/9) Yani, gayb ve şehâdetde dâir her şeyi bilir, demektir. İkincisi ise örfî istiğraktır. Örnek: "Emir kuyumcuları topladı." Yani, ülkesinin bütün kuyumcularını topladı, demektir.

2 Zeyd hariç sana gelen herkese ikramda bulun.

3 Amr hariç ayaktaki herkese vur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَاسْتَعْرَاقُ الْمُفْرَدِ أَشْمَلُ بِدَلِيلِ صَحَّةٍ «لَا رِجَالَ فِي الدَّارِ» إِذَا كَانَ فِيهَا رَجُلٌ أَوْ رَجُلَانِ دُونَ «لَا رَجُلٍ»)¹

Ve istiğrâk-ı müfred gerek ta'rif ile olsun ve gerekse gayrısıyla olsun istiğrâk-ı müsennâ ve mecmû'dan eşmeldir. Zîrâ istiğrâk-ı müfred efrâd-dan her bir ferde tenâvül edip istiğrâk-ı müsennâ yalnız her bir isneyne tenâvül ederek hurûc-i vâhid münâfi olmaz. Ve istiğrâk-ı cem' ancak her bir cemâate mütenâvil olup hurûc-i vâhid ve isneyn münâfi olmaz. Zîrâ istiğrâkın ma'nâsı medlûl-i lafzın efrâdına şümûlü olup ve sîga-i müsennânın medlûlü isneyn ve sîga-i cem'in medlûlü cemâatdır. Ve bu farka delîl meselâ derûn-i dârda bir veyâ iki racül mevcûd olduğu hâlde (لَا رِجَالَ فِي الدَّارِ) denilmek sahîh ve (لَا رَجُلٍ) denilmek gayr-ı sahîh ve kizb-i sarîh olmasıdır. Musannif rahimehullâhın beyân-ı eşmeliyyet-i istiğrâk-ı müfredi nefy-i cins için olan (لَا) ile ityân eylemesi, (لَا)'nın istiğrâkda nass u sarîh olduğuna mebnîdir. Şöyle ki nefy ü nehy ü istifhâm siyâkında vâki' olan [121] nekira istiğrâkda zâhir olup karînenin adem-i vücûdu hinde ihtimâl-i mercûh ile adem-i istiğrâka muhtemil ve meselâ² (مَا جَاءَنِي رَجُلٌ بَلْ رَجُلَانِ)³ terkîbinde olduğu gibi inde kıyâmî'l-karîne adem-i istiğrâk mütehakkıktır. Ve îcâbda olan nekira adem-i istiğrâkda zâhir olup ba'zen bi-tarîki'l-mecâz istiğrâkda isti'mâl olunur. Bu da ekser mübtedâda olur. (كُلُّ وَاحِدٍ مِنَ التَّمْرَةِ خَيْرٌ)⁴ gibi. Ve kalîlen mübtedânın gayrısında olur. (عَلِمْتُ كُلَّ وَاحِدٍ ﴿عَلِمْتُ نَفْسٍ مَا قَدَّمْتُ﴾⁵ gibi. (مِنْ) ile zâhir veyâhûd⁶ mefhûmundadır. Ve *Makâmât-ı Harîrî*'de:

يَا أَهْلَ ذَا الْمَعْنَى وَقِيئْتُمْ شَرًّا وَلَا لَقِيئْتُمْ - مَا بَقِيئْتُمْ - ضَرًّا⁷

ibâresinde olan (يَا أَهْلَ ذَا الْمُنْزِلِ وَقَاكُمْ اللَّهُ مِنْ جَمِيعِ الشُّرُورِ) gibi. Ma'nâsı (شَرًّا) gibi. Ma demektir. Ve amma⁸ (مَا جَاءَنِي مِنْ رَجُلٍ)⁸ gibi nekira (مِنْ) ile zâhir veyâhûd

1 Tekil kelimenin istiğrâkı (ikil ve çoğuldan) daha kapsamlıdır. Bunun delili, evde bir veya iki adamın olması durumunda "Evde adamlar yok," demek doğru kabul edilirken "Evde hiçbir adam yok," demenin doğru olmamasıdır.

2 Bana bir değil, iki adam geldi.

3 Hurma çekirgeden daha hayırlıdır.

4 Her bir hurma hayırlıdır.

5 "İnsan, neler yapıp gönderdiğini anlayacaktır." (el-İnfîtâr 82/5)

6 Her bir nefis / insan anlayacaktır.

7 Ey şu hâne halkı! Allah sizi her türlü kötülükten korusun; ömür boyu hiçbir zarara uğramayasınız. (Recez) Beyit için bkz. Harîrî, *el-Makâmât*, s. 48.

8 Bana hiçbir adam gelmedi.

(لَا رَجُلَ فِي الدَّارِ) gibi mukadder olarak îrâdı hinde istiğrâkda nass olup hat-tâ (لَا رَجُلَ فِي الدَّارِ بَلْ رَجُلَانِ) veyâhûd (مَا مِنْ رَجُلٍ) denilmek câiz olmaz. Ve işbu (لَا رَجُلَ فِي الدَّارِ) misillüde ism-i (لَا) kelâm-ı Arab'da mebnî olmasını (مِنْ) harfini mutazammın olmasına ibtinâ ile nuhât te'vîl eylemişlerdir. Ve buna Sâhib-i *Keşşâf* işâret edip ﴿لَا رَبَّ فِيهِ﴾¹ kavl-i şerîfi feth ile kırâat olu-nursa istiğrâkı mûcib ve ref'le istiğrâkı mecûzdu,² deyü beyân eylemişdir. Zîrâ evvelde (مِنْ) mukadderdir.

Bir kâil için suâl etmek vardır ki: Teslîm edelim ki nekira-i menfiyyede istiğrâk-ı müfred eşmel olsun, lâkin bunu muarref bi'l-lâmda teslîm etme-yiz. Belki lâm-ı istiğrâk ile mahalli olan sîga-i cümû' kezâlik lâm-ı istiğrâk ile mahalli olan müfred gibi efrâdın küllisine ya'nî her bir ferde şümûlde her ikisi mûmâsil ü müsâvî olup fakat müfred müstağrakdan ancak vâhid istisnâ olunarak cem'den vâhid ve isnân ve cemâat istisnâ olunmasında farkları mütehakkıkdır. Nitekim işbu istiğrâk cem'in cemî'-i efrâda şümû-lünü eimme-i usûl ü nahvden ekserîsi zikredip ve buna istikrâen kelâm-ı Arab dahi dâldir. Ve Kur'ân-ı Kerîm'de bu kabîlden olarak vâki' olan mevki'lerin küllisinde eimme-i tefsîr tasrîh eylemişdir. ﴿أَعْلَمُ غَيْبِ السَّمَوَاتِ﴾ ve ﴿وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا﴾⁵ ve ﴿عَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا﴾⁴ ve ﴿وَالْأَرْضِ﴾³ ve ﴿وَمَا اللَّهُ يُرِيدُ ظُلْمًا﴾ ve ﴿وَمَا هِيَ مِنَ الظَّالِمِينَ بَبَعِيدٍ﴾⁷ ve ﴿وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ﴾⁶ ve ﴿وَمَا اللَّهُ يُرِيدُ ظُلْمًا﴾ ve ﴿وَمَا هِيَ مِنَ الظَّالِمِينَ بَبَعِيدٍ﴾⁷ ve ﴿وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ﴾⁶ ve emsâli âyat-ı sâire gibi. Ve bu vechile mahalli bi-lâmî'l-istiğ-râk olan cem' efrâdın küllisine şâmil olduğıyçün istisnâ-i muttasıl olarak ﴿إِلَّا الرِّبَايَيْنِ﴾¹¹ veyâhûd ﴿جَاءَنِي الْعُلَمَاءُ إِلَّا زَيْدًا﴾¹⁰ veyâhûd ﴿جَاءَنِي الْقَوْمُ﴾⁹ denilmek bilâ-hilâf câiz olup ﴿جَاءَنِي كُلُّ جَمَاعَةٍ مِنَ الْعُلَمَاءِ إِلَّا زَيْدًا﴾¹² denilmek mümte-nidir. Zîrâ istisnâ-i muttasılda müstesnânın müstesnâ minhde duhûlü şart olup ve misâleyn-i eveleynde delâlet-i lâm-ı istiğrâk ile kavm ü cemâatden

1 "Kendisinde hiç şüphe yoktur." (el-Bakara 2/2)

2 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I, 44.

3 "Göklerin ve yerin gaybını yalnızca ben bilirim." (el-Bakara 2/33)

4 "Allah Âdem'e bütün isimleri öğretti." (el-Bakara 2/31)

5 "Hani meleklerle Âdem'e secde edin!" demiştik de derhâl etmişlerdi. (el-Bakara 2/34)

6 "Allah iyilik eden kimseleri sever." (Âl-i İmrân 3/134)

7 "Bu tür cezalar zalimlerden hiç de uzak değildir." (Hûd 11/83)

8 "Allah hiç kimsenin haksızlığa uğratulmasını istemez." (Âl-i İmrân 3/108)

9 Topluluk bana geldi.

10 Zeyd hariç bütün âlimler bana geldi.

11 İki Zeyd hariç

12 Zeyd hariç her bir âlim grubu bana geldi.

murâd efrâd-ı kavim ü ulemâ olarak Zeyd dahi bu efrâd cümlesinden olmasıyla istisnâsı câiz ve misâl-i ahîrde Zeyd cemâat olmadığı cihetle müstesnâ minhde dâhil olmayarak (كُلُّ جَمَاعَةٍ) lafzından istisnânın adem-i sıhhati bârizdir. Ve eğer cümle-i muhallâ bi-lâmi'l-istiğrâk her bir efrâda mütenâvil olmamak lâzım gelse kavî-i evvelin adem-i sıhhatini iktizâ ederdi. Hülâsa-i kelâm-ı Şârih, Musannif'in (وَاسْتِغْرَاقُ الْمُفْرَدِ أَشْمَلُ) kavlinden müstebân olan müddeâ, istiğrâk-ı müfredin gerek harf-i ta'rîf ile olsun ve gerek gayrısıyla olsun istiğrâk-ı cem'den eşmeliyyeti olup hâlbuki ityân eylediği sened ancak nekira-i menfiyyede cârî olmasıyla işbu delîlin müddeâ-yı mezkûru adem-i istilzâmını ve belki istiğrâk-ı müfred ile istiğrâk-ı cem'in her bir ferde şümûlde müsâvâtını beyândan ibâretedir.¹

Eğer bi-tarîki'l-istifsâr suâl olunursa ki: Cem'-i muhallâ bi-lâmi'l-istiğrâk ne vechile istiğrâk-ı müfred gibi efrâdın küllisine şâmil olabilir? Ve bunu eimmenin zikri nasıl sahîh olur ki muktezâ-yı müfred isti'âb-ı efrâd olup cem'in muktezâsı ise ancak isti'âb-ı cümû'dur. Hattâ ²(جَاءَنِي الرَّجَالُ) kavlimizin ma'nâsı cümû'-i ricâlden her bir cem'in mecîini mübeyyin olarak bu ma'nâ hükm-i mecî'den vâhid ve isneynin hurûcuna gayr-ı münâfi, istiğrâk-ı müfred ise bunun hilâfidir.

Cevâbında deriz ki: Teslîm edelim ki böyle olsun. Lâkin yine vâhid ve isneynin hurûcu mümkün olamaz. Zîrâ âhâddan vâhid-i diğeri isneyn ile ve isneyn vâhid-i âhar ile cümû'dan bir cem'dir. Zikr-i sâil üzere mefrûz ise cümû'dan her bir cem'in hükümde duhûlü olarak bu sûrette vâhid [122] ve isneynin cem'den adem-i imkân-ı hurûcu tahakkuk eder.

Ve eğer sâil tarafından zu'm olunursa ki: Her bir cem'in hükümde duhûlü hükmün cümûa sübûtu i'tibâriyle olup her bir ferde sübûtu i'tibâriyle değildir ki hattâ cem'den ferd-i vâhid veyâ isneynin mecîiyle (جَاءَنِي جَمْعٌ مِنَ الرَّجَالِ) denilmek sahîh olsun?

Cevâbında deriz ki: Bu kelâm memnû' ve belki evvel-i mes'ele-i nizâ'dır. Zîrâ ol nizâ' cem'-i muhallâ bi-lâmi'l-istiğrâkın efrâdın küllisine şümûlünden ibâretedir.

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiyeye*, I, 349.

2 Adamlar bana geldi.

İmdi, istiğrâk-ı cem' ve müfred umûmda mütesâvî olduğu sâbit olduysa Sâhib-i *Miftâh*'ın “رَبِّ اِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي”¹ kavlı-i şerîfinde lafz-ı (عَظْمٌ)'ın müfred olarak ityânı vehnin ferden ferden kâffe-i ızâma beyân-ı şümûlü matlûb olup bu ise sîga-i cem' ile hâsıl olmadığına mübtenîdir. Zîrâ ba'zı ızâma vehn ârız olup da her bir ferdine ârız olmasa vehnin sîga-i cem'e isnâdıyla (وَهَنَتِ الْعِظَامُ) denilmek sahîh ve sîga-i müfrede ile (وَهَنَ الْعَظْمُ) denilmek gayr-ı sahîhdir,² deyü tevcih-i gayr-ı vecîhinin butlânı zâhir olmuşdur. Zîrâ ba'zı ızâmın vehni i'tibâriyle (وَهَنَتِ الْعِظَامُ) denilmesinin sıhhatini teslîm etmeyiz. Belki nazm-ı mezkûrde lafz-ı (عَظْمٌ)'ın müfreden îrâdiyçün vech-i ahrâ Sâhib-i *Keşşâf*'ın zikrelediği mezâyâdır ki “Cenâb-ı Zekerîyyâ aleyhisselâmın bu kelâmdan maksûdu, cesedin eşedd-i eczâ-yı terkîbinden olan amûd ü kavâim cinsine vehnin tareyânını ifâdeden ibâret olup bu ise ma'nâ-yı cinsiyyete dâll olan lafz-ı müfredi ityân ile hâsıl olabileceğinden egerçi sîga-i cem' ile îrâd olunarak (وَهَنَتِ الْعِظَامُ) denilse ma'nâ vehnin isâbet eylediği ba'zı ızâm-ı mahsûs olmayıp belki küllisi demek olarak hilâf-ı maksûd olan ma'nâyı müfid olur idi.”³ Zîrâ kelâmda olan külliyet ve cem'iyet kaydı mukâbili olan ba'zıyyete nâzır olduğu cihetle ke-enne sâmi'den şümûl u ihâtada şekk vâki' olduğundan bu şekki izâle için sîga-i cem' ile îrâd olunarak vehn ızâmın küllisine isâbet eylediği tebyîn olunmuş olurdu. Hitâb ise Cenâb-ı Bârî'ye olarak mûhim-i izâle-i şekk olan kelâmı îrâd makâma gayr-ı münâsibdir. Ve bu iki ma'nâ beyninde olan telâzum der-kâr ise de lâkin kasdda mütefâvitlerdir. el-Hâsıl, Sâhib-i *Keşşâf*'ın kelâmı (وَهَنَتِ الْعِظَامُ) lafzının ızâmdan ba'zısı hâric olmayarak cemûsine vehnin şümûlünü ifâdede ve kelâm-ı Sâhib-i *Miftâh*⁴ (بِاعْتِبَارِ بَعْضِ الْعِظَامِ دُونَ كُلِّ فَرْدٍ وَهَنَتِ الْعِظَامُ) denilmek sahîh olduğunda sarîh olup bu cihetle kelâmeyn beyninde olan tenâfi vâzıhdır.

Ba'zılar işbu kelâmeyn beyninde olan münâfâtı nefy ile murâd-ı Sâhib-i *Keşşâf*'ı “Eğer ızâm sîga-i cem' ile ityân olunsa ke-enne maksûd, ızâmından ba'zısına vehn isâbet etmeyip lâkin ızâmın küllisine min haysü'l-küll isâbet ederek vâhid ve isneyn gibi ba'zısının hükümden hâric olarak bâkî

1 “Ey Rabbim, (ihtiyarlıktan) kemiklerim iyice gevşedi.” (Meryem 19/4)

2 Sekkâki, *el-Miftâh*, s. 397.

3 Zemaşşeri, *el-Keşşâf*, III, 4.

4 Kemiklerin her biri değil de bir kısmı gevşedi.

kalması kastedilmiş olurdu,” demek ma'nâsına haml etmişlerdir. Ve bu tevehhümün mebnâsı ibâre-i *Keşşâf*'de olan (كُلُّهَا) lafzını (مَجْمُوعَهَا) ma'nâsına hamldir. Ve bu ma'nâca kelâmeyn beyninde münâfât olmayıp fakat bu sûretde Sekkâkî rahimehullâh (الْعَظْمُ) lafzında olan “lâm”ı istiğrâka ve Sâhib-i *Keşşâf* cinse haml etmeleri cihetden fark hâsıdır. Ve bu tevehhümün menşei sû'-i fehm ve killet-i tedebbür olup zîrâ cem'-i muhallâ bi'l-lâm hükmün her bir ferde taallukunu ifâde eylediği ilm-i usûl ve ilm-i nahvde mukarrer olarak ve bununla Sâhib-i *Keşşâf*'in kelâmı meşhûndur. Şöyle ki (وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ)¹ kavli-i şerîfnde “(مُحْسِنِينَ)”in sîga-i cem' ile îrâdı her bir ferde tenâvül etmesiyçündür,² deyü tasrîh edip (وَمَا اللَّهُ) kavli-i şerîfnde (عَالَمِينَ)'i sîga-i cem' ile îrâd “Mahlûkdan bir ehad için zulümden bir şey'i murâd buyurmaz,” ma'nâsını ifâde için olduğunu beyân u tazvîh eylemişdir.⁴ Ve (وَلَا) kavli-i şerîfnde (عَالَمِينَ) kavliyle tefsîr etmişdir.⁷ Ve (رَبِّ الْعَالَمِينَ)⁸ kavli-i şerîfnde demişdir ki: “(عَالَمِينَ)”in cem' olunması âlem ıtlâk olunan her bir cinse şümûliyiçün olup eğer lafz-ı âlem ifrâd olunarak ve lâm-ı istiğrâk ile ta'rîf olunsa her ne kadar her bir cinse şümûlü olsa da kat'î sûretde şâmil olmazdı. Zîrâ âlem mecmû'-i mâ sival-lâh üzere ıtlâk olunduğu ve nefsin mahsûsât ile ülfetinden nâşî bu ma'nâ ile [123] lafz-ı (عَالَمِينَ) işbu âlem-i mahsûsde galebe-i isti'mâli bulunduğuna cihetle hâl-i ifrâdda bu âlem-i mahsûs ü müşâhede işâret olması tevehhüm olunabilirdi. Binâen aleyh her bir efrâd-ı âleme şümûl ü ihâtayı ifâde etmek üzere sîga-i cem' ile ityân olunmuşdur.”⁹

Ve bazıların tahrîr-i murâd-ı Sâhib-i *Keşşâf*'de “Müfred her ne kadar eşmel ise de lâkin (عَالَمِينَ) lafz-ı cem'yle îrâdı ma'nâ-yı âhar kâsd olduğuna mebnîdir ki maksûd âlemin ecnâs-ı muhtelife olduğuna tenbîhdir. Zîrâ müfred şümûl-i efrâd ve cem' şümûl-i ecnâs ifâde eder,” deyü

1 “Allah iyilik eden kimseleri sever.” (Âl-i İmrân 3/134)

2 Krş: Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 407.

3 “Allah hiç kimsenin haksızlığa uğratılmasını istemez.” (Âl-i İmrân 3/108)

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 392.

5 “Hainlerin savunucusu olma!” (en-Nisâ 4/105)

6 Aslâ bir haini savunma!

7 Krş: Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 550.

8 “Âlemlerin rabbi...” (el-Fâtîha 1/2)

9 Krş: Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 21.

zehâblarında olan fesâd ü tehâfüt gayr-ı hafidir. Zîrâ cem‘ eğer müfrediyle tesmiye kılınan şey’in küllisine taalluk-ı hükmü müfid olmasa (عَالَمِينَ) lafzı âlem ile tesmiye kılınan şey’in her bir cinsine nasıl mütenâvil olabilir ve hem de *Keşşâf* in: ¹ (لِيَشْمَلَ كُلَّ جِنْسٍ مِّمَّا سُيِّئَ بِالْعَالَمِ) ibâresinin bu ma'nâya ya'nî âlemin ecnâs-ı muhtelife olduğuna tenbîh ma'nâsına adem-i delâleti beyyindir. Kezâlik ba'zıların “(عَالَمِينَ) mâhiyyât-ı muhtelife olmasıyla buna tenâvil edecek cem‘ olup müfred tenâvil etmez. Zîrâ müfredin şâmil olduğu âhâd-ı müttefikadır. Öyle olunca (لِيَشْمَلَ كُلَّ جِنْسٍ) kavlinin ma'nâsı ² (فَيَشْمَلَ كُلَّ جِنْسٍ مُخَالَفٍ لِأَخَرَ فِي الْمَاهِيَّةِ) demek olur. Lâkin (عِظَام) böyle olmayıp âhad-ı müttefikadır,” deyü kavillerinde olan fesâd dahi gayr-ı hafî ve bu fark için te'yîd-i aklî ve naklî müntefidir.³

Hâsıl-ı kelâm: Cem‘ gerek müsbet olsun ve gerekse menfi olsun hükmün efrâddan her bir vâhîde taallukunu müfid olması kelim-i eimmenin takrîr ettiği ve isti'mâlin şehâdet eylediği mesâilden olup ve Sâhib-i *Keşşâf* mevâzi'-i kesîrede bunu tasrîh etmiş olduğu hâlde Sâhib-i *Miftâh*'dan istiğrâk-ı müfred istiğrâk-ı cem‘den eşmel olmak üzere sudûr etmiş olan bir kelâm ile akvâl-i mezkûre-i eimme ve sâirenin cem'üsini rafz u terk için vech yokdur.

Belâ, lâm-ı cins ya'nî istiğrâk ile muarref olan müfred ile cem‘ bey-ninde vech-i âhardan fark mütehakkıktır ki müfred-i muarref kendisiyle cinsin cem'üsü ve cinsden vâhîde değin ba'zısı murâd olunmaklığa sâlihdir. ⁴ ﴿... أَنْ يَأْكُلَهُ الذَّبُّ﴾ kavli-ı şerîfinde olduğu gibi. Ve cem'-i muarref kendisiyle cinsin cem'üsü ve vâhîde kadar müntehî olmayarak ba'zısı murâd olunmaklığa sâlihdir. Zîrâ cem'-i muarref bi-lâmi'l-cinsin cinsde olan cem'iyete tenâvilünde vezânı müfredin cümel-i cinsde olan cinsiyyet ve cem'iyete tenâvilünün vezânı olup vahdân-ı cinsde değildir. Nitekim *Keşşâf* da evvel-i sûre-i Bakara'da ⁵ ﴿وَتَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ﴾ kavli-ı şerîfi tefsîrinde mübeyyendir.⁶

1 *Âlem* olarak isimlendirilen her bir cinsi içine alması için... bkz. Zemaşerî, *el-Keşşâf*, I, 21.

2 Mâhiyette birbirine zıt her bir cinsi kapsar.

3 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 353.

4 “Onu kurdun yemesinden...” (Yûsuf 12/13)

5 “İmân edip sâlih amel işleyenleri müjdele.” (el-Bakara 2/25)

6 bkz. Zemaşerî, *el-Keşşâf*, I, 110-111.

Ve hâsıl-ı fark müfred-i muarref bi'l-lâm kendisiyle cemî'-i efrâd murâd olunmaklığa ve tahtında yalnız vâhid kalıncaya değin ba'zı efrâda tahsîs kılınmaklığa sâlihdir. Ve ammâ cem'-i muarref kendisiyle cemî'-i efrâd irâdesine ve alâ ihtilâfi'r-re'yeyn mâfevk-ı isneyn veyâhûd mâfevk-ı vâhîde değin tahsîs ile ba'zı efrâd murâd edilmesine sâlih olup fakat derece-i isneyn veyâ vâhîde tenezzül etmez. Zîrâ isneyn veyâ vâhîde değin tahsîs asl-ı ma'nâyı tağyirdir. Şöyle ki müfredde asl-ı ma'nâ cins maa'l-vahde olup bu ma'nâ vâhîdde mütehakkıktır. Ve cem'de asl-ı ma'nâ cins maa'l-cem'iyye olup ve alâ ihtilâfi'r-re'yeyn cem'iyyetin ekalli selâse veyâ isneyn olmasıyla cem'i bu dereceye değin tahsîs cem'iyyeti nesh olup tahsîs olmaz.¹

el-Hâsıl, müfred-i muarref bi-lâmi'l-cins ile cem'-i muarref beyinde cânib-i kesretde fark olmayıp lâkin cânib-i killetde fark mütehakkıktır ki evvelin isneyn veyâ vâhîde değin tahsîsi rehîn-i cevâz ve sânîde gayr-ı mücâzdir. Bu sûretde ²(فُلَانٌ يَرْكَبُ الْخَيْلَ) emsâli cem' ile vâhid murâd olunan mahallerde cinsden mecâzdir. Nitekim kâtil şahs-ı vâhid olduğu hâlde alâ sebîli'l-mecâz ³(بُنُو فُلَانٍ قَتَلُوا زَيْدًا) denilir. ⁴﴿وَلَا يَحِلُّ لَكَ النَّسَاءُ﴾ kavli-i şerîfi dahî bu kabîlden olup tezevvüc-i vâhîde nehyde dâhildir. Ve eimme-i usûl ⁵(... لَا يَتَزَوَّجُ النَّسَاءَ) kavliyle hilf eden şahıs tezevvüc-i vâhîde ile hânis olacağını beyân etmişlerdir. ⁶Hâsılı, emsile-i mezkûrede ma'hûd olmayıp ve cemî'-i hayle rükûb ve cemî'-i mer'eyi tezevvüc mecârî-i imkânda olmayarak istiğrâk için fâide olmamasıyla cem' bi-tarîki'l-mecâz cins içündür.

Suâl olunursa ki: (الْكُتُبِ) lafzından ekser idüğü [124] İbn-i Abbâs radiyallâhu anh hazretlerinden mervî olup ve Sâhib-i *Keşşâf* bunu îzâh ederek “Vâhid ile cins murâd olunduğu sûretde cinsiyyet-i vahdân cinsin küllisinde kâime olmasıyla cinsden bir ferd hurûc etmez. Lâkin taht-ı cem'de ancak cümü'dan kendisinde ma'nâ-yı cinsiyyet olanlar dâhil olur,”⁷ deyü beyân eylemiştir.

1 Krş: Siyâlkütî, *Hâşiye*, I, 353-354.

2 Falan, ata biner.

3 Zeyd'i, falan oğulları öldürdü.

4 “Bundan böyle hiçbir kadınla evlenmek sana helâl değildir.” (el-Ahzâb 33/52)

5 Kadınlarla evlenmemeye...

6 Krş: Siyâlkütî, *Hâşiye*, I, 354.

7 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 326.

Cevâbında deriz ki: Bu kelâm ba'zılar indinde cem'-i muarref bi'l-lâm *küllü cemâ'atin cemâ'a* ma'nâsına olmak mu'teber olduğuna mebnîdir. Ve Sâhib-i *Keşşâf*'ın îrâdi İbn-i Abbâs radiyallâhu anhın kelâmını tevcîh için olup mezhebi olmak üzere değildir. Zîrâ mükerreren hilâfını tasrîh eylemiştir ve şehâdet-i isti'mâl ile müeyyed ü müsbetdir.

Şârih-i merhûm buyururlar ki: Bu makâmda kelâmı itnâb etmemiz zîrâ bu makâm mesârih-ı enzâr ve metârih-ı efkâr olup nice akdâm-ı fuzalâ zellede vâki' olmuş ve nicelerinin pâ-yı efhâmı hakka vâsıl olmaksızın yorumuşdur. Ve ne zamân ki lâm-ı istiğrâkın ism-i müfredde duhûlü mazanne-i i'tirâz olup şöyle ki ismin müfred olması ma'nâsının vahdetine ve istiğrâkı taaddüdüne delâlet ederek vahdet ve taaddüd ise yekdiğere münâfi olduğundan ifrâd ve istiğrâkın ictimâi cem'-i mütenâfiyeyn olmak sûretini îhâmdan gayr-ı hâlî ve makâm bu zannı dâî olmasıyla Musannif rahimehullâh cevâbına işâretle buyururlar ki:

(وَلَا تَنَافِي بَيْنَ الْأَشْتِعْرَاقِ وَإِفْرَادِ الْأَسْمِ، لِأَنَّ الْحَرْفَ إِنَّمَا يَدْخُلُ عَلَيْهِ مُجَرَّدًا عَنْ مَعْنَى الْوَحْدَةِ)¹

Ya'nî istiğrâk ile ifrâd-ı ism beyninde tenâfi müntefidir. Zîrâ ism-i müfred üzere istiğrâka dâll olan harf-i nefy ve lâm-ı ta'rîf emsâlinin duhûlü ism-i müfred fi zâtihi taaddüde delâletden mücerred olduğu gibi ma'nâ-yı vahdete delâletden dahi mücerred olduğu hâldedir. Ya'nî fi zâtihi taaddüd mu'teber olmadığı gibi hurûf-i istiğrâkın hîn-i idhâlinde ma'nâ-yı vahdete delâleti dahi i'tibâr olunmaz. Ve bu takdîrde müfred-i muhallâ bi-lâmi'l-istiğrâkın (الرُّجُلُ الطَّوَالُ) emsâli na't-ı cem' ile imtinâ'-ı tavsîfi muhâfaza-i teşâkül-i lafzî içündür. Ya'nî müfred-i müstağrakın ber-vech-i meşrûh i'tibâr-ı vahdetden tecerrüd ve ifâde-i taaddüdüne nazaran muktezâ-yı kıyâs lafz-ı cem' ile cevâz-ı tavsîfi ise de sûret-i mevsûf müfred olduğundan sıfat ile mevsûfdan her birisinin cem'an ve ifrâden iltizâm-ı müşâkelet-i lafziy-yelerinden nâşî tecvîz olunmamıştır.

1 İstiğrak ile bir kelimenin tekil oluşu arasında kesinlikle bir çelişki yoktur. Zira (nefy ve harf-i tarif gibi) istiğrak ifade eden harfler tekil ismin başına, tekillik anlamından soyutlanmış olarak gelirler.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَلَا تَنْتَهُ بِمَعْنَى «كُلِّ فَرْدٍ» لَا «مَجْمُوعِ الْأَفْرَادِ»، وَلِهَذَا امْتَنَعَ وَصْفُهُ بِنَعْتِ الْجَمْعِ)¹

Ve hem de lââm-ı istiğrâk ile muhallâ olan müfred *küll-i ferd* ma'nâsına olup *mecmû'-i efrâd* ma'nâsına değildir. Ya'nî vahdete münâfî olan küll-i mecmûudur ki ²(كُلُّ فَرْدٍ بِشَرْطِ اجْتِمَاعِهِ مَعَ آخَرَ) ma'nâsınadır. Ve ammâ istiğrâk-ı müfred küll-i efrâdı ma'nâsına olup ve küll-i ferd, âhârın kendisiyle adem-i i'tibâr-ı ictimâî ma'nâsınca vahdetle mevsûf olarak vahdete gayr-ı münâfîdir. Binâen aleyh inde'l-cumhûr müfred-i muhallâ bi'l-lâm-ı mezkûrun cem' ile tavsîfi mümteni' olup fakat Ahfeş ³(الْدِّيْنَارُ الضُّفْرُ) ve ⁴(ثَوْبٌ أَسْمَالٌ) misillüde rivâyet eylemişdir. Ve ammâ ⁵(نُطْفَةٌ أَمْشَاجٌ) emsâlinde sevb her birisi seml ya'nî eskiyip halak olan kıt'alardan müellef ve nutfe cümlesi müşeyyec ü muhtelat olan şey'lerden mürekkeb olmasına mebnî müellef-i mecmû' eczâsının vasfıyla tavsîf olunmuşdur. Zîrâ müellef ayn-ı mecmû'-i eczâdır.

İzâfetle Ta'rif

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَبِالْإِضَافَةِ لِأَنَّهَا أَخْصَرُ طَرِيقٍ)⁷

Ya'nî müsnedün ileyhın me'ârifden bir şey'e izâfesiyle muarref îrâd olunması, müsnedün ileyhın zihn-i sâmi'de ihzârına tarîk-ı izâfe, mütekellimin ihzârını kasd eylediği mefhûm i'tibârıyla⁸ ahsar olduğu içündür. Nitekim tahkîk-i misâlden ma'lûm olur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (نَحْوُ: «هَوَايَ مَعَ الرَّكْبِ الْيَمَانِيِّ مُضْعِدًا»)

Ca'fer bin Ulbe el-Hârisî'nin:

هَوَايَ مَعَ الرَّكْبِ الْيَمَانِيِّ مُضْعِدًا جَنِيْبٌ وَجُثْمَانِي بِمَكَّةَ مُوْتِقٌ⁹

- 1 Ayrıca başında istiğrâk ifade eden harf bulunan tekil bir isim "fertlerin toplama" anlamına değil "her bir fert" anlamına gelmektedir. Bu nedenle, böyle bir kelimeyi çoğul bir sıfatla niteleme imkânı yoktur.
- 2 Diğeriyle bir araya gelmek kaydıyla her bir ferd
- 3 Sarı dinarlar
- 4 Beyaz dirhemler
- 5 Eski elbiseler
- 6 Karışık nutfeler
- 7 Müsnedün ileyh, marife bir isme izâfe edilerek de marife yapılabilir. Zira izâfet, (yerine göre, müsnedün ileyhı muhatabın zihnine getirmenin) en kestirme yoludur.
- 8 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 357.
- 9 Bedenim Mekke'de esarete mahkumken şu an; sevdiğim Yemen kervanyıla uzaklara götürülmekte çoktan! (Tavil) Beyit için bkz. Ebû Temmâm, *Divânü'l-Hamâse*, s. 14.

beytinde olduğu gibi. (هَوَىٰ)'den murâd (مَزْمِي) vezninde (مَهْوِي) ya'nî mah-bûb olup yâ-yı mütekellime muzâfdır. Şâir-i merkûm habîbinin zehâbını beyân sadedinde olup fakat ismiyle ve sâir sûretle îrâdından sarf-ı nazar ederek kemâl-i tahassürünü müfîd olmak üzere cenâb-ı habîbe olan meyl ü hevâ vü ışk u mahabbetini izhâr tarîkiyle sâmia-i muhâtabda ihzârını kasd ü itibâr edip ve bu ma'nâyı müfîd olacak tarîkler (الَّذِي أَهْوَاهُ) ve (مَنْ أَهْوَاهُ) ve (هَوَايَ) olarak elfâz-ı mezkûrenin ahsarı (هَوَايَ) lafzı olduğu ve hâlbuki şâir pâ-bend-i kayd-ı sicn ü selâsil ve habîbi [125] müteheyî'-i sefer u terahhul olarak dîk-ı vakt ve fart-ı melâlet ise ihtisâr-ı kelâmı muktazî bulunduğu cihetle lafz-ı mezkûru ihtiyâr eylemiştir. (رَكِبَ), (زَكِبَ) için ism-i cem' ve (يَمَانِيْنِ), (يَمَانُ)'ün cem' i olup aslı (يَمَنِي) olarak "yâ"-i nisbetin hazfiyle alâ hilâfi'l-kıyâs ıvazında kable'n-"nûn" "elif" ityân olunmuştur. (بَعِيدَ الْأَسْفَارِ) (مَبْعَدًا) ya'nî (مَبْعَدًا) ma'nâsına olup murâd (ذَاهِبٌ فِي الْأَرْضِ), (مُضْعَدًا) ma'nâsıdır. (جَنِيْبًا) *mecnûb u müstetba'* ma'nâsınadır ki bir kimsenin kendi cenbine cerr u kavd eylediği şey' olup haber ba'de haberdır. Ve bunda mah-bûbun ikrâh edilerek zehâbına ve kendisinden müfârakate adem-i rızâsına işâret vardır. (جُثْمَانًا) *şahıs* ve (مُوتِقًا) *mukayyed* ma'nâlarıdır.¹

Mefhûm-i Beyt: "Ben Mekke-i Mükerrreme'de pâ-bend-i selâsil-i zindân olduğum hâlde habîb-i dil-firîb kâfile-i yemâniyyenin müstetba'-ı keşmekeş-i ittibâ' u inkiyâdı olarak sefer-i baîde müteheyî'-i azm ü irtihâldir," demek olup murâd, mübâadet-i habîbeden izhâr-ı hüzn ü tahassür ve ibrâz-ı teessürdür.

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (أَوْ لِتَضْمُنُهَا تَعْظِيمًا لِشَأْنِ الْمُضَافِ إِلَيْهِ، أَوْ الْمُضَافِ، أَوْ غَيْرِهِمَا، كَقَوْلِكَ: «عَبْدِي حَضَرَ»، وَ «عَبْدُ الْخَلِيفَةِ رَكِبَ»، وَ «عَبْدُ السُّلْطَانِ عِنْدِي»)²

Veyâhûd müsnedün ileyhın izâfe ile ta'rîfi, muzâfun ileyh veyâ muzâf veyâhûd bunların gayrısının şânına ta'zîmi mutazammın olduğuyçündür. Meselâ evvelde (عَبْدِي حَضَرَ) ve sânîde (عَبْدُ الْخَلِيفَةِ رَكِبَ) ve sâlisde (عَبْدُ السُّلْطَانِ) denilir. Ve tazammun-i ta'zîm evvelde mâlikiyet ve sânîde halîfeye memlûkiyyet ve sâlisde abd-i sultâna musâhabet itibâriyledir.

1 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 238; Siyâlkütü, *Hâşiye*, I, 357.

2 İzâfet yerine göre, muzâfun ileyh, muzâf veya başka bir unsurun şânını yüceltme mânâsı da içerebildiği için müsnedün ileyh (böyle bir bağlamda) izâfete marîfe yapılabilir. "Kölem geldi", "(Ata vb.) halifenin kölesi bindi" ve "Yanımdaki, sultanın kölesidir," örneklerinde görüldüğü gibi.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ تَحْقِيرًا، نَحْوُ: «وَلَدُ الْحَجَّامِ حَاصِرٌ»)¹

Veyâhûd izâfe, muzâf veyâ muzâfun ileyh veyâhûd bunların gayrisinin tahkîrini mutazammın olmasından neş'et eder. Evvelde (وَلَدُ الْحَجَّامِ حَاصِرٌ) ve sâni'de (حَاصِرٌ زَيْدٌ حَاصِرٌ)² ve sâlisde (وَلَدُ الْحَجَّامِ يُجَالِسُ زَيْدًا وَيُجَانِسُهُ)³ dersin.

Ve ba'zı kerre izâfe, tafsil-i müteazzir u müteassirden mugnî olduğuyçün olur. Evvel (أَتَقَقَ أَهْلُ الْحَقِّ عَلَى كَذَا)⁴ ve sâni (أَهْلُ الْبَلَدِ فَعَلُوا كَذَا)⁵ gibidir. Zîrâ ehl-i hakkın tafsîlen îrâdî müteazzir ve ehl-i beledi tafsil ü ta'dâd mümkin-i müteassir olup işbu (أَهْلُ الْحَقِّ) ve (أَهْلُ الْبَلَدِ) kelime-i izâfiyyeleri tafsîlden mugnî olmasıyla bu sûret ihtiyâr olunur.

Veyâhûd min gayr-i müreccih efrâd-ı müsnedün ileyhden ba'zısının ba'zısı üzere lüzûm-i takdîmi gibi tafsîlden bir mâniin men'inden içün olur. Meselâ ulemâ-i beldenin ale'l-esâmî ta'dâdında yekdiğeri üzere takdîmleri mahzûrundan tevakkî vü mübâadetle (حَضَرَ الْيَوْمَ عُلَمَاءُ الْبَلَدِ)⁶ dersin. Ve zemm ü ihânetlerini tasrîh mâniasıyla meselâ (عُلَمَاءُ الْبَلَدِ فَعَلُوا كَذَا فِعْلًا)⁷ dersin. Ve inde't-ta'dâd sâmi' veyâ muhâtabın se'met ü melâletinden ihtirâzen meselâ (حَضَرَ أَهْلُ الشُّوقِ)⁸ dersin.

Veyâhûd izâfe, ikrâm veyâ izlâl emsâli bir şey' üzerine tahrîzi mutazammın olduğuyçün olur. (عَدُوُّكَ بِأَبَابٍ)⁹ veyâhûd (صَدِيقُكَ) dersin. Evvelde murâd ikrâm-ı şahs-ı sadîk ve sâni'de izlâl-i şahs-ı adüvv üzerine muhâtabı sevk u tahrîzdir. Ve nazm-ı kerîmde (وَلَا تُضَارَّ وَالِدَةَ بِوَلَدِهَا) kerîmde (وَلَا مَوْلُودَ لَهُ بِوَلَدِهِ)¹⁰ kavli-i şerîfi de bu kabîlden olarak isti'tâf üzere tahrîzi mutazammındır. Zîrâ ne zamân ki vâlideyn muâmele-i ızrâriyyeden nehy olundularsa cânib-i veled ictilâb-ı atf u şefkatleriçün veled her birerlerine izâfe olundu. (وَلَا تُضَارَّ) kerîmesi nehy olmak üzere feth

1 Ya da müsnedün ileyh (muzâfun ileyh, muzâf veya başka bir unsuru) tahkir amacına binâen izâfetle marife yapılır. Örnek: "Hacamatçının çocuğu burada."

2 Zeyd'i döven şahıs burada.

3 Hacamatçının çocuğu Zeyd'le oturup kalkıyor, arkadaşlık ediyor (iyi mi!)

4 Hak taraftarları şu konuda ittifak etti.

5 Şehir halkı şöyle şöyle yaptı.

6 Bugün şehrin âlimleri geldi.

7 Şehrin âlimleri şöyle şöyle kötü bir fiili yaptılar.

8 Çarşı ahâlisi geldi.

9 Arkadaşın / düşmanın kapıda.

10 "Ne anne çocuğundan dolayı sıkıntıya uğratılmalıdır ne de çocuğun babası." (el-Bakara 2/233)

ile veyâhûd *nehby* ma'nâsına nefy olarak damm ile kırâat olunmuştur.¹ Binâsı ma'lûm ve mechûle muhtemel olup eğer ma'lûm olarak (لَا تُضَرُّ) ma'nâsına haml olunursa "bâ"ya sıla olup ma'nâ² (لَا تُضَرُّ الْوَالِدَةَ وَلَدَهَا) takdîrinde veyâhûd "bâ" sebebiyye olup mef'ûlü mahzûf olarak ma'nâ³ (لَا تُضَرُّ الْوَالِدَةَ الْوَالِدَ بِسَبَبِ وَلَدِهَا) mefhûmunda olur. Ve bu ma'nâlarca izâfe isti'tâf üzere tahrîz için olduğu zâhirdir. Ve eğer gerek ma'lûm olsun ve gerekse mechûl olsun sîga-i (مُعَاوَلَةً) hakîkati üzere *müşâreket beyne'l-isneyn* ma'nâsına haml olunursa "bâ" sebebiyye olup ma'nâ⁴ (لَا تُضَارُّ كُلُّ وَاحِدٍ مِنَ الْوَالِدَةِ وَالْوَالِدِ عَلَى الْآخَرِ بِسَبَبِ الْوَالِدِ) demek olur. Ve vâlideynden her birerlerinin hîdâne ya'nî tıflı infâk u terbiyede âhar için muzârresi veledin ızrârına âid olup mahall-i isti'tâf veled olarak yine izâfede isti'tâf üzere tahrîz mütehakkıktır. Ve zevcin zevceyi ızrârı kisve ve erzâkından bir şey'i men' [126] etmesiyle ve zevcenin zevci ızrârı rızk u kisvede derece-i i'tidâlden mütecâviz metâlibe inhimâkiyle olur.⁵

Veyâhûd izâfe, istihzâ vü tehekkümü mutazammın olmasıyla olur. Nitekim ﴿إِنَّ رَسُولَكُمْ الَّذِي أُرْسِلَ إِلَيْكُمْ لَمَجْنُونٌ﴾⁶ nazm-ı celîlinde vâki' olmuştur. Zîrâ Fir'avn'un risâlet-i Hazret-i Kelîm'i inkâr ve hâl-i muhâtabîni istihkâr ile berâber resûlü muhâtabîne izâfe ederek ﴿رَسُولَكُمْ﴾ demesi, Hazret-i Mûsâ aleyhisselâm hakkında tahkîr u tehekkümü mutazammındır.

Veyâhûd izâfe, bir i'tibâr-ı latîf-i mecâziyi mutazammın olduğu için olur. Bu da ⁷(كَوَكَّبُ الْحَرْقَاءِ...) emsâli min gayr-i temellük ve ihtisâs ednâ mülâbese ile izâfe sûretinde cârîdir. Harkâ, bir hafifetü'l-akl mer'e-i hamkânın ismi olup tûl-i müddet izâ'a-i evkât-ı sayf ederek ibtidâ-i mevsim-i berdde kutb-i cenûbî kurbünde tulû' eden kevkeb-i Süheyl'den kudûm-i şitâya istidlâl ile gazl için iktizâ edecek kutnu izâ'a ve tefrîk ile istihzâr-ı

1 Nâfi, Âsim'in râvîsi Hafs, Hamza, Kisâi, İbn Âmir gibi kâriker feth, İbn Kesîr ve Ebû Amr gibi kâriker ise damm ile okumuşlardır. bkz. Abdüllatif el-Hatîb, *Mu'cemu'l-Kırâat*, I, 323.

2 Anne çocuğunu sıkıntıya uğratmaz / uğratmasın.

3 Anne, çocuğu üzerinden babayı bir sıkıntıya uğratmasın.

4 Anne ve babanın her biri çocuk üzerinden birbirlerini sıkıntıya uğratmasın.

5 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 357-358.

6 "Size (Allah tarafından) gönderildiğini (iddiâ eden) bu peygamberiniz kesinlikle çıldırmış!" (eş-Şuarâ 26/27)

7 Harkâ yıldızı... (Tavîl)

elbise-i şitâiyyesine mübâşereti i'tiyâd etmesi münâsebetiyle mecâzen kevkeb-i mezkûr mer'e-i merkûmenin ismine izâfe olunarak ba'zı şuarânın kelâmında (كَوْكَبُ الْخَرْفَاءِ) vârid olmuştur.¹

Veyâhûd izâfe, ihzâr-ı müsnedün ileyhe izâfeden diğerk tarîk olmadıyçün olur. Ya'nî müsnedün ileyhın bir şey'e temellük veyâ temellük hükmünde olan bir alâka tarîkiyle ihtisâsının gayrısı mütekellim ve muhâtabın ma'lûmu olmadıyğından ibtidâen zihn-i sâmi'de ihzârı ancak izâfeye tevakkuf eder.² Meselâ ne ismi ve ne de medâr-ı tefhîm olacak resmi ma'lûmları olmayıp yalnız Zeyd'in gulâmı olmakla bildikleri bir şahsın hâzır bi'l-bâb olduğunu ihbâr için (عَلَامٌ زَيْدٍ بِالْبَابِ)³ denilmekden başka tarîk bulunamaz.

Veyâhûd izâfe, cinsiyet ve ta'mîmi ifâde için olur. Nitekim (تَدُلُّكَ عَلَى) (تَدُلُّكَ عَلَى الْخُرَامِي الْأَرْضِ الْتَفْحَةُ مِنْ رَائِحَتِهَا) kavillerinde vâki' olmuştur. Bu kelâmı Maarri *Dirâmu's-Sıkt*'in dibâcesinde ityân eylemiştir.⁴ (خُرَامِي) tayyibu'r-râyiha bir nebâtdır ki *hîri* denilir. (الْتَفْحَةُ), (تَدُلُّكَ) fi'linin fâilidir. Ya'nî "Cins-i huzâmâ-yı arz üzere râyihâsından bir nefha sana delîl olur," demektir. Ve izâfenin cinsiyete delâleti zîrâ ism-i müfred cinsiyet ve ferdiyyet ma'nâsını hâmil olmasıyla havâss-ı cinsden bulunan izâfe ile îrâd olunduğu gibi maksûd cins olduğu ma'lûm olur. Nitekim (وَلَا طَائِرٌ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ)⁵ kavli-i şerîfi emsâlinde olan vâsf dahi işbu cinsiyete delâlete mahmûl olup zîrâ cenâheyn ile tayerân vâsfı ferde hâss olmayarak belki havâss-ı cins-i tayrdan olmasıyla murâd cins-i tâir olduğuuna delâlet eder. İnşâallâhu teâlâ tafsîli karîben zikrolunsa gerektir.

1 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 239.

2 Krş: Siyâlkütü, *Hâşiye*, I, 358.

3 Zeyd'in hizmetçisi kapıda.

4 Ebül-Alâ el-Maarri, *Sıktu'z-Zend*, s. 5. Maarri'nin eserinin adı *Sıktu'z-Zend* olup mütercim sehven *Sıktu'z-Zend* üzerine Hârizmî tarafından yapılmış olan *Dirâmu's-Sıkt* adlı şerhi referans göstermiştir. Bir başka yerde aynı eserin bu kez şerh olarak tanıtılması da (bkz. *en-Nefu'l-Mu'avel*, I, 144) bunu doğrulamaktadır.

5 "Kanat çıparak uçan ne kadar kuş varsa..." (el-En'âm 6/38)

Tenkîr-i Müsnedün İleyh

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا تَنْكِيرُهُ فَلِلْإِفْرَادِ، نَحْوُ: ﴿وَجَاءَ رَجُلٌ مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ يَسْعَى﴾،
أَوْ النَّوْعِيَّةِ، نَحْوُ: ﴿وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ﴾¹)

Ve ammâ müsnedün ileyhın tenkîri ya'nî tenvîn üzere müstemil olarak îrâd olunması, ism-i cinsin sâdık olduğu efrâddan ferd-i gayr-ı muayyeni ni kasd içündür. Zîrâ tenkîr şahsen veyâhûd nev'an vahdete delâlet eder. Meselâ ²﴿وَجَاءَ رَجُلٌ مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ يَسْعَى﴾ kavlı-i şerîfinde maksûd efrâd-ı racülden bir racül-i gayr-ı muayyenin mecîini ihbâr olmasıyla lafz-ı ﴿رَجُلٌ﴾ nekira olarak ityân buyurulmuşdur.

Veyâhûd tenkîr, ism-i cinsin sâdık olduğu envâ'dan bir nev'i kasd için olur. Nitekim ³﴿وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ﴾ kerîmesinde vâkî'dir. Zîrâ maksûd bi'l-beyân, envâ'-ı ağıtyeden ebsâr-ı küffâr üzere müteâref-i nâs olan ağıtyenin gayrı bir nev'-i gitâdır ki âyât-ı ilâhiyyeden te'âmî ve adem-i idrâkden ibâretdir. Sâhib-i *Miftâh* nazm-ı mezkûrde olan tenkîri ta'zîme haml ile⁴ bi'l-külliyeye ebsâr-ı küffârı setr edip vahdâniyyet-i ilâhiyyeye dâll olan âyât ile idrâkleri beyinde hâile olan gışâve-i azîme mefhûmunda olduğunu ityân eylemiştir. Ve “Maksûd, onların idrâk-i âyâtdan bu'd-i hâlini beyân olarak ta'zîm ise bu maksûda edell ü ahrâ ve te'diyesine evfâdır,” deyü tenvîr-i müddeâ kılmıştır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوِ التَّعْظِيمِ، أَوِ التَّحْقِيرِ، كَقَوْلِهِ:
لَهُ حَاجِبٌ فِي كُلِّ أَمْرٍ يَشِئُهُ وَلَيْسَ لَهُ عَنِ طَالِبِ الْعُرْفِ حَاجِبٌ
أَوْ التَّكْثِيرِ، كَقَوْلِهِمْ: «إِنَّ لَهُ لِبَلَاءً وَإِنَّ لَهُ لَعَنَمًا»، أَوِ التَّقْلِيلِ، نَحْوُ: ﴿وَرِضْوَانٌ مِنَ اللَّهِ
أَكْبَرُ﴾⁵)

1 Müsnedün ileyhın nekre olmasına gelince; “Şehrin tâ öteki ucundan bir adam koşarak geldi,” (el-Kasas 28/20) örneğinde olduğu gibi müfretlik / teklik veya “Gözlerinin üzerinde de bir tür perde vardır,” (el-Bakara 2/7) âyetinde görüldüğü üzere tür / çeşit bildirmek için tercih edilir.

2 el-Kasas 28/20.

3 el-Bakara 2/7.

4 Sekkâki, *el-Miftâh*, s. 289.

5 Müsnedün ileyh tazim veya tahkir ifade etmek üzere de nekre yapılabilir. (Şairin) şu beyti gibi: “Kendisine leke getirecek her şeye karşı onun (lekeyi kendisinden uzak tutacak) bir çok perdesi vardır. Ama kendisinden ihсан isteyenlere karşı en küçük bir perdesi dahi yoktur.” (Tavil) Ayrıca “Onun bir sürü devesi, bir sürü koyunu var,” örneğindeki gibi çokluk veya “Allah'ın azıcık rızasını kazanmak bile nimetlerin en büyüğüdür,” (et-Tevbe 9/72) âyetinde görüldüğü üzere azlık bildirmek için de müsnedün ileyh nekre getirilebilir.

Veyâhûd tenkîr, ta‘zîm ve tahkîr cihetlerinden bir garaza mübtenî olarak müsnedün ileyhın irtifâ‘ veyâ inhitât-ı şânı, bilinmesi mümkün olmayacak meblağa bâliğ olduğunu ifade kasd [127] olunur. Nitekim İbn-i Ebi’s-Simt’ın ¹(...لَهُ حَاجِبٌ فِي كُلِّ أَمْرٍ) beytinde vâki‘ (حَاجِبٌ) lafz-ı münekerleri bu kabildendir.

Ma’nâ: “Memdûh için mûris-i şeyn ü nakîsa olur her bir umûr-i rediyede mâni‘-i azîm olup ve anınçün tâlib-i urf ü ihsândan mâni‘-i azîmin adem-i vücûdundan sarf-ı nazar mâni‘-i hakîr u vecîz dahi mevcûd değildir,” demek olarak tâlib-i ma‘rûfu mâniin adem-i vücûdu, tullâb-ı ihsânın, huzûruna bî-mâni‘ u müzâhim ruhsat-yâb-ı tereddüd ü duhûl olmasından bu ise husûl-i makâsîd-ı erbâb-ı münâ ve neyl-i ihsân u atâdan kinâyedir.

Veyâhûd tenkîr, teksîr için olur. (إِنَّ لَهُ لِإِيَّالَا وَإِنَّ لَهُ لَعَتَمَا) kavlinde vâki‘ (إِيَّالَا) ve (عَتَمَا) lafz-ı münekerleri ma’nâ-yı teksîre mahmûl olarak memdûhun kesret-i mevâşîsini müfiddir.

Veyâhûd taklîl için olur. Nitekim ﴿وَرِضْوَانٌ مِّنَ اللَّهِ أَكْبَرُ﴾ kavli-i şerîfi bu ma’nâyâ mahmûl olarak murâd, rızâ-i kalîl-i ilâhî Dâru’n-Naîm’de olan mecmû‘-i niam-i lâ yuhsâdan ekser olduğunu beyân zîrâ niam-ı sâirenin cümlesi semerât-ı rıdvândır.²

Ve “ta‘zîm” ile “teksîr” beyninde fark; ta‘zîm bi-hasebi irtifâ‘-i şân ve ulüvv-i tabaka olup teksîr tahkîkan veyâ takdîren kemmiyyet ü aded i‘tibârı hasebiyledir. Ma‘dûdât ü mevzûnât ve müşebbehleri gibi. Ma‘dûdât, kendisine bizzât ve mevzûnât, bi’l-vâsıta aded ârız olan kemmiyyâta işâret olup memsûhât ve mekilâta şâmildir. Ve müşebbehât, meselâ rıdvânda ve zamânda olan killet ü kesret gibi kendisine ne bizzât ve ne bi’l-vâsıta aded ârız olmayıp fakat ma‘dûdât ü mevzûnâtın şebîh ü nezâiridir.³ Tahkîr ile taklîl beyninde olan fark dahi bu vetîrede cârîdir. Musannif rahimehullâh işbu farka işâretle buyururlar ki:

1 Mehmed Zihni Efendi’ye göre şairin adı Ebü’s-Simt (Mervân b. Ebi Hafsa) olup fazladan “İbn” kelimesini içeren nüshalar galattır. bkz. *el-Kavlü’l-Ceyyid*, s. 86.

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 359.

3 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 359.

(وَقَدْ جَاءَ لِلتَّعْظِيمِ وَالتَّكْثِيرِ، نَحْوُ: ﴿وَإِنْ يُكَذِّبُوكَ فَقَدْ كَذَّبَتْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ﴾، أَي ذُو عَدَدٍ كَثِيرٍ، وَآيَاتٍ عَظَامٍ)¹

Ya'nî ba'zen tenkîr, ta'zîm ve teksîrden her iki garazı hâmil olur. Meselâ ﴿...وَإِنْ يُكَذِّبُوكَ...﴾ nazm-ı celîlinde ﴿رُسُلٌ﴾ lafz-ı şerîfi nekira îrâd olunması şu iki garazı ifâdeye mahmûl olup teksîre delâleti cihetden ashâb-ı aded-i kesîr ve ta'zîme delâleti cihetden erbâb-ı âyât-ı azîme olan rusûl-i kirâmın dahi eşirrâ-yı akvâm-ı meb'ûseleri tarafından hedef-i tîr-i tekzîb olduklarının ityânıyla gül-berg-i hâtır-ı risâlet-penâhîyi tesliye vü tatyîbdir.

Ve kezâlik ba'zen tenkîr, tahkîr ve taklîlden her ikisini ifâdeye mesûk olup meselâ ²(أَعْطَانِي شَيْئًا) terkîbinin müfâdı i'tâ-i şey'-i hakîr u kalîle mahmûldür. İmdi, ta'zîm ile teksîr ve tahkîr ile taklîl ahyânen ictimâ' ve ba'zen iftirâk ederler.

Ve ba'zen müsnedün ileyhın tenkîri, cihât-ı ta'rîfden bir cihete hakîkaten veyâhûd tecâhûlen adem-i ilm-i mütekellimden veyâhûd ta'rîfden bir mâniin men'inden için olur. Meselâ şâirin:

إِذَا سَمِئْتُ مُهَنَّدَهُ يَمِينٌ لَطُولِ الْحَمْلِ بَدَلَهُ شِمَالًا³

kavlinde se'meti yemîn-i memdûha tasrîh-i nisbetinden ihtirâz için (يَمِينُهُ) veyâhûd lâm-ı ahd ile (الْيَمِينُ) denilmeyip lafz-ı nekira ile (يَمِينٌ) vâki' olmuşdur. (مُهَنَّدٌ) *seyf-i hindî* ma'nâsına olup nez'-i hâfidla mansûb ve (يَمِينٌ), (سَمِئْتُ) fi'linin fâilidir.

Meâl-i Beyt: “Memdûh, tûl-i haml ü darb ya'nî kesret-i a'mâl-i harbden nâşî seyf-i mühenneden yed-i yümnâya melel ü teab ârız oldukda keff-i yesâra tebdîl eder,” demekdir.

Ve Sâhib-i *Miftâh* ⁴﴿وَلَيْنَ مَسْتَهْمِ نَفْحَةٍ مِنْ عَذَابِ رَبِّكَ﴾ kavli-i şerîfnde ﴿نَفْحَةٍ﴾ lafzının tenkîrini tahkîre haml edip⁵ Musannif *Îzâh*'da “Tahkîr

1 Müsnedün ileyh, hem tazim hem teksîr / çokluk ifade etmek üzere de nekre gelebilir. Örnek: “Eğer seni yalanlıyorsalrıa (bundan dolayı üzüleme ve unutma ki) senden önce de nice peygamberler yalanlanmıştı.” (Fâtır 35/4) Yani, “çok sayıda” ve “büyük mucize sahibi (peygamberler yalanlandı,)” demektir.

2 Bana (yok denecek kadar) az bir şey verdi.

3 Sağlam Hint kılıcını (harpte) uzun vakit sallamaktan nihayet usanınca sağ eli; değiştirir soluna alır hemen onu, (bırakmaz mücadeleyi.) (Vâfir) Beyit için bkz. Ebü'l-Alâ el-Maarri, *Sıktu'z-Zend*, s. 50.

4 “Onlara Rabbinin azabından ufacak bir esinti bile dokunurse...” (el-Enbiyâ 21/46)

5 Sekkâkı, *el-Miftâh*, s. 288.

binâ-i merre ve nefis-i cevher-i kelimededen müstefâddır. Zîrâ ﴿نَفْحَةٌ﴾ lafzı ya hebbe-i zaîfe ve kalîle ile hübûb-i rihde (نَفْحَتِ الرِّيحِ نَفْحَةٌ يَعْنِي هَبَّةً) kaville-rinden veyâhûd bir güzel râyihalı şey’-i fevha-i zaîfe ile reyyâ olduğu vaktde (نَفْحَ الطَّيِّبِ نَفْحَةٌ) dedikleri kelâmlarından me’hûz olarak alâ kile’t-takdîreyn nefis-i kelimedede ma’nâ-yı tahkîr mevcûddur,¹ deyü i’tirâz eylemişdir.

Lâkin cevâbında denilir ki: Nefis-i kelimededen ma’nâ-yı tahkîri istifâde tenkîrin tahkîr için olmasına münâfi olmayıp tahkîr şiddet ü za’fi kâbilidir. Ve eğer Musannif’in murâdı “Âyetden müstefâd olan tahkîr nefis-i kelimededen müstefâd olup tenkîr için kat’an medhal yokdur,” demek ise memnûdur. Zîrâ (نَفْحَةُ الْعَذَابِ) kavliyle bi-tarîki’l-izâfe (نَفْحَةٌ مِنَ الْعَذَابِ) beyninde îhâm ve ta’yîn cihetlerinden fark zâhirdir. Ve nazm-ı celilde أَنِّي أَخَافُ أَنْ ﴿إِنِّي أَخَافُ أَنْ كَافِرًا يَمَسُّكَ الْعَذَابُ مِنَ الرَّحْمَنِ﴾² kavli-i şerîfi dahi ta’zîm [128] ve taklîle muhtemel olup (شَيْءٌ مِنَ الْعَذَابِ) veyâhûd (عَذَابٌ هَائِلٌ) demektir. Ve ba’zuların zu’mu vechile lafz-ı (مَسَّ) ile azâbın Rahmân’a izâfesi sûret-i taklîli tercîhe delîl olamayıp zîrâ ﴿لَمَسَّكُمْ فِيمَا أَخَذْتُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾³ kavli-i şerîfide azâb-ı azîm (مَسَّ) ile ityân olunmuşdur. Ve kerîm ü halîmin şiddet-i ukûbetini te’yîde hadîs-i nebevîde (أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ غَضَبِ الْحَلِيمِ)⁴ kelâm-ı dürer-bârının vürûdu kâfi ve (غَضَبِ الْحَلِيمِ سَقِيمٌ)⁵ müfâdıyla iştibâh müntefidir.

فَالرَّحْمَةُ لِلَّهِ: (وَمِنْ تَنْكِيرٍ غَيْرِهِ لِلْإِفْرَادِ أَوْ التَّوَعُّيَّةِ، نَحْوُ: ﴿وَاللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ﴾)⁶

Dahi ﴿مِنْ مَاءٍ﴾ ve ﴿دَابَّةٍ﴾ kavli-i şerîfide ﴿وَاللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ﴾ kavli-i şerîfide tenkîri, ifrâd veyâhûd nev’iyyet için müsnedün ileyhın gayrısını tenkîr kabîlindedir. İmdi, ifrâda haml olunduğu takdîrde ma’nâ efrâd-ı devâbbdan her bir ferdin hilkatî nutfe-i muayyeneden olduğunu müfid olup murâd nutfe-i muhtassa-i vâlidîdir. Ve nev’iyyete hamli takdîrde ma’nâ envâ’-ı devâbbdan her bir nev’in envâ’-ı miyâhın bir nev’inden hilkatini mübeyyin olup murâd, devâbbdan o nev’e muhtass olan nev’-i nutfedir.

1 Kazvîni, *el-İzâh*, s. 59.

2 “Bu gidişle sana Rahmân’dan bir azap gelir de çatar diye korkuyorum.” (Meryem 19/45)

3 “Aldığınız (bu fidye ve ganimetlerden ötürü) başınıza mutlaka büyük bir azap gelirdi.” (el-Enfâl 8/68)

4 Halîm kimsenin öfkesinden Allah’a sığınırım. Aclûnî bu sözün, sanılanın aksine, hadîs olmadığını ifade etmektedir. bkz. *Keşfü’l-Hafâ*, s. 174.

5 Halîm kimsenin öfkesi sakattır.

6 Cümlede müsnedün ileyh dışındaki başka unsurların da teklik veya tür ifade etmesi için nekre getirilmesi mümkündür. Örnek: “Allah bütün canlıları sudan yaratmıştır.” (en-Nûr 24/45)

Musannif'in, bu misâl müsnedün ileyhın gayrıyı tenkîr kabîlinden olduğunu tasrîh eylesmesi zîrâ *Miftâh*'da makâm şahsen veyâ nev'an ifrâd için olması tenkîr-i müsnedün ileyhi muktaziye olan hâlet olduğunu zikredip nazm-ı mezkûru misâl îrâd eylemiş olduđundan¹ ve hâlbuki nazm-ı mezkûrde müsnedün ileyh münekker bulunmadığından ba'zılar temsîl-i sahîh olmak üzere "Sâhib-i *Miftâh* müsnedün ileyh lafzında olan isnâd ile mutlak taalluk ma'nâsı murâd etmişdir," deyü tevehhüm edip ve ba'zılar nazm-ı celîli² (كُلُّ دَابَّةٍ خَلَقَهَا اللَّهُ مِنْ مَاءٍ)² takdîrinde olmak üzere (دَابَّةً) lafzı ma'nen müsnedün ileyh olmasını veyâhûd³ (كُلُّ دَابَّةٍ مِنْهُ)³ takdîrinde addiyle (ماء) lafz-ı münekkerinin müsnedün ileyh kılınmasını ihtirâ' etmişler ise de sûret-i tasarrufları ayn-ı taassûf olduğu ma'lûm-i tab'-ı selîm ve maksûd-i Sâhib-i *Miftâh*, nazm-ı mezkûr, makâm şahsen veyâhûd nev'an ifrâd için olduğuna misâl demek olup yoksa murâdı tenkîr-i müsnedün ileyhi bununla adem-i temsîl ve kitâbında kesret-i emsâli bu ciheti ta'yîne delîldir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَلِلْعَظِيمِ، نَحْوُ: ﴿فَأَذْنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ﴾، وَلِلتَّحْقِيرِ، نَحْوُ: ﴿إِنْ نَظُنُّ إِلَّا ظَنًّا﴾⁴

Ve müsnedün ileyhın gayrıyı tenkîr, ta'zîm veyâ tahkîr için dahi olur. Meselâ ﴿فَأَذْنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ﴾ kavlı şerîfnde ﴿بِحَرْبٍ﴾ lafzı ta'zîm için müsnedün ileyhın gayrıyı tenkîr kabîlinden olup (فَاعْلَمُوا بِحَرْبٍ عَظِيمٍ) takdîrindedir. Ve ﴿ظَنًّا﴾ kavlı şerîfnde ﴿إِنْ نَظُنُّ إِلَّا ظَنًّا﴾ lafzı dahi garaz-ı tahkîr için müsnedün ileyhın gayrıyı tenkîr kısmından olup (ظَنًّا حَقِيرًا ضَعِيفًا) demektir. Zîrâ zan, kâbil-i za'f u şiddetdir. İmdi, bu kelâmda (ظَنًّا) mef'ûlün mutlakı nev'iyet için olup te'kîde hamli gayr-ı sedîddir. Ve mef'ûlün mutlak bu makâmda olduğu gibi her ne zaman (إِلَّا) kelimesinden sonra vâki' olursa tenkîri, tenevvüü müfid olan ta'zîm u tahkîr u teksîr emsâline haml olunur. Ve bu tahkîk ile işbu terkîb emsâli üzere Şeyh Radî'nin "Müstesnâ-yı müferrağda müstesnâ cezmen ve yakînen müstesnâ minhde dâhil

1 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 286-287.

2 Allah'ın yarattığı her bir canlı sudandır.

3 O, Allah'ın her bir canlıyı kendisinden yarattığı özel bir sudur.

4 Cümlede yer alan müsnedün ileyh dışı unsurlar, "(Bunu yapmayacak olursanız) Allah'a ve elçisine savaş açtığınızı bilmiş olun." (el-Bakara 2/279) âyetinde olduğu üzere "ta'zîm" ve "Birtakım zanlarımız yok değil" (el-Câsiye 45/32) âyetinde görüldüğü gibi "tahkîr" ifade etmek için de nekre gelebilir.

olarak istisnâ ile ihrâc olunmuş olmasıçün müstesnâ minhin müteaddid ü müstağrak olması vâcib olup hâlbuki (نَظْرٌ) kelimesinin masdarı zannın gayrıya muhtemel değildir ki hattâ masdarın şâmil olduğu efrâd beyninden istisnâ vü ihrâc olunmuş olsun,”¹ deyü îrâd eylediği işkâl mündefi’ olur. Ve hâsıl-ı def, masdarın nev’iyyete hamliyle te’kîde mahmûl olmamasıdır.

Lâkin Siyâlkûtî merhûm (إِلَّا) dan sonra vâki’ olan mef’ûlün mutlakın umûmen nev’iyyete butlân-ı hamlini beyân edip ²(وَمَا اغْتَرَّهُ الشَّيْبُ إِلَّا اغْتِرَارًا) kavlinde nev’iyyete salâhiyyet-i makâm olmadığından bi’z-zarûr te’kîde mahmûl olmasıyla istidlâl etmişdir.³

Şârih-i merhûm, Şeyh Radî’nin işkâl-i mezkûründen cevâbda ba’zı nuhâtın “إِنْ نَحْنُ (وَمَا اغْتَرَّهُ الشَّيْبُ إِلَّا اغْتِرَارًا) terkîbi takdîm ü te’hîre mahmûl olup (وَمَا اغْتَرَّهُ إِلَّا) takdîrinde ve (وَمَا اغْتَرَّهُ الشَّيْبُ إِلَّا اغْتِرَارًا) kavli dahi (وَمَا اغْتَرَّهُ إِلَّا) (وَمَا اغْتَرَّهُ الشَّيْبُ إِلَّا اغْتِرَارًا) sebkindedir,” deyü tevcîhlerine ve kezâlik diğer ba’zı nuhâtın “Meselâ ⁴(ضَرَبْتُ زَيْدًا) kavli, tevehhüm-i muhâtab haysiyyetinden, mütekellim darb mecrâsına câri olan tehdid ve mukaddimât-ı darba şurû’ gibi darbin gayrısı işlemiş olmasına muhtemel [129] olduğundan bu ihtimâl ile müstesnâ minh min haysü’l-vehm darb ve darbin gayrısına şâmil olan müteaddid gibi olmasıyla ke-enne mütekellim ⁵(مَا فَعَلْتُ شَيْئًا غَيْرَ الضَّرْبِ) demiş olur. Ve bu te’vîl ile terkîb-i mezkûr emsâlinde müstesnâ minhde taaddüd hâsıl olarak istisnâ olunur,” deyü cevâbına hâcet olmadığını beyân ve Abdülhakîm Siyâlkûtî te’kîd için (إِلَّا) dan sonra vâki’ olan mef’ûlün mutlakda te’vîlât-ı mezkûreye hâcet bâkî ve cevâb-ı Şârih gayr-ı kâfi idüğünü ityân eylemiştir.⁶

Ve ⁷(أَوْ اطْرَحُوهُ أَرْضًا) nazm-ı şerîfinde (أَرْضًا) lafzı dahi adem-i ta’yîn ü nekâret için müsnedün ileyhînin gayrısı tenkîr kabîlinden olup murâd, aksâ-yı imâretde vâki’ arz-ı menkûre-i mechûledir. Ve şâir Mütenebbî’nin Seyfüddevle hakkında olan kasîdesinde vâki’:

1 Esterâbâzî, *Şerhu’l-Kâfiye*, II, 136.

2 İhtiyarlık onu öyle böyle değil fena avladı. (Mütেকârib)

3 Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 360.

4 Zeyd’e vurdum. *Mutavvel*’de bu ifade (مَا ضَرَبْتُ زَيْدًا إِلَّا ضَرْبًا) olarak geçmektedir. bkz. *el-Mutavvel*, I, 552.

5 Vurmaktan başka bir şey yapmadım.

6 Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 360-361.

7 “Ya da onu (asla geri dönemeyeceği uzak) bir yere atmalısınız.” (Yûsuf 12/9)

فَيَوْمًا بِخَيْلٍ تَطْرُدُ الرُّومَ عَنْهُمْ وَيَوْمًا بِجُودٍ تَطْرُدُ الْفَقْرَ وَالْجَدْبَا¹

beytinde (خَيْلٍ) ile (جُودٍ) lafzlarının tenkîri taklîle mahmûl olup memdû-hun gâh huyûl ü fursânından aded-i kalîl savletiyle Ehl-i Rûm'u mefârik-ı raiyyeden tard u def' ve gâh ser-çeşme-i cûd u atâsından feyezân-ı şey'-i yesîr ile fakr u kahtı izâle vü ref' eylediğini tavsîfidir.

Ve ma'lûm ola ki ma'nâ-yı ba'zıyyetde olan tenkîr ta'zîmi müfîd oldu-ğu misillü lafz-ı (بَعْضُ) ile tasrîh dahi ta'zîmi ifâde eder. Nitekim ﴿وَرَفَعَ﴾² (بَعْضُ) kavli-i şerîfinde vâki'dir. Zîrâ (بَعْضُ)-ı evvel ile murâd Hz. Nebî aleyhissalâtu vesselâm olup lafz-ı (بَعْضُ) ile ibhâmda olan tefhîm-i fazl ü şân ve i'lâ-yı kadr-i refi'u'l-unvânı nezd-i erbâb-ı selikada nümâyândır. Ve Lebîd'in:

تَرَاكَ أَمْكِنَةً إِذَا لَمْ أَرْضَهَا أَوْ يَرْتَبِطُ بَعْضُ النَّفْسِ حِمَامَهَا³

kavli de bu kabilden olup ba'zı nüfûs ile nefsini murâd eylemişdir. (تَرَاكَ), mâkablinde olan beytde vâki' (أَنْبِي) için haber ba'de haberdir. (تَرَاكَ) lafzı teşdîd-i "râ" ile (فَعَالٌ) olup sîga-i mübâlağa olarak *târik* ma'nâsınadır. Ve (حِمَامٌ) mevtdir. (أَوْ يَرْتَبِطُ) kavli cezm ile (أَرْضَهَا) üzerine ma'tûf olup taht-ı nefyde dâhil "vâv" umûm-i nefyi müfîd olarak mahsûl-i beyt: (إِنِّي تَارِكُ الْأَمْكِنَةَ يَعْني أَنْتَقِلُ مِنْ مَكَانٍ إِلَى مَكَانٍ إِذَا انْتَمَى كِلَا الْأَمْرَيْنِ: الرِّضَا بِهَا وَإِذْرَاكَ الْمَوْتِ) "Emkineden bir mekânda ikâmete râzı olmadığım ve idrâk-i mevtden emîn olduğum vaktde taklîb-i emâkin ü büldân ve seyâhat-i aktâr-ı cihân ederim," demekdir.⁴

Ve lafz-ı (بَعْضُ) ile ta'zîm murâd olunduğu gibi ba'zen tahkîr dahi murâd olunur. Meselâ⁵ (هَذَا كَلَامٌ ذَكَرَهُ بَعْضُ النَّاسِ) dersin. Ve ba'zen taklîl murâd olunur. (كَفَى هَذَا الْأَمْرَ بَعْضُ اهْتِمَامِهِ)⁶ gibi.

1 Yeri gelir (askerlerinden) sadece bir avuç süvariyle serhat ahâlisini Rum saldırlarından korur; yeri gelir azıcık lütfunla onları fakirlikten ve kıtlıktan kurtarırısın. (Tavîl) Beyit için bkz. Mütenebbî, *Divân*, s. 326.

2 "Kimilerini de başka derecelerle yükseltmiştir." (el-Bakara 2/253)

3 (Sevgilim Nevâr bilmez mi ki ben) bir yerden memnun kalmamışsam, bu cana ecel de henüz ilişme-mişse, (çok durmam) orayı derhâl terk ederim. (Kâmil) Beyit için bkz. Lebîd, *Divân*, s. 175.

4 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 361.

5 Bu, (kayda değer olmayan) bazı insanların söylediği sözdür.

6 Azıcık ilgisi bile bu işi görmeye yeter.

Tavsîf-i Müsnedün İleyh

قَالَ الْمُصَنِّفُ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا وَضَعُهُ فَلِكُونِهِ مُبَيَّنًا لَهُ كَاشِفًا عَنِّ مَعْنَاهُ)¹

Ve ammâ müsnedün ileyh için vasf îrâd olunması, zikrolunacak vasfın müsnedün ileyhi mübeyyin ve ma'nâsını kâşif olduğu içündür. Musannif'in zikr-i tevâbi' ve zamîr-i faslı tenkîrden te'hîr eylemesi, akab-i ta'rifde zikr-i tenkîrin münâsebetine mebnîdir. Ve Sekkâkî'nin bunları tenkîr üzerine takdîmi, zamîr-i fasl ile ekser-i i'tibârât-ı tevâbiin ta'rif-i müsnedün ileyhe menût olup sûret-i tenkîrde cârî olmadığına nâzırdır. Ve Musannif sâir tevâbie zikr-i vasfı takdîm eylemesi, kesret-i vukû' ve i'tibârâtiyçündür. Ve lafz-ı (وَضَفَّ) ba'zen (أَلْعَالِمِ) ve (أَلْجَاهِلِ) gibi nefis-i tâбие ıtlâk olunup ve ba'zen (تَوْصِيفٌ) ma'nâ-yı masdarîsine haml olunur ve münâsib-i makâm, emsâli olan (وَأَمَّا بَيَانُهُ، وَأَمَّا الْإِبْدَالُ مِنْهُ) kavillerine tevfiğ için işbu *zikr-i na't* ma'nâ-yı masdarîsine haml olunmaktadır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (كَقَوْلِكَ: «الْجِسْمُ الطَّوِيلُ الْعَرِيضُ الْعَمِيقُ يَحْتَاجُ إِلَى فَرَاعٍ يَشْغَلُهُ»)²

Müsnedün ileyh için vasf îrâdî إِلَى الْعَمِيقُ يَحْتَاجُ إِلَى (الْجِسْمُ الطَّوِيلُ الْعَرِيضُ الْعَمِيقُ) kavli emsâli olup ma'nâsı “Cihât-ı selâse-i “tûl” ve “arz” ve “umk”â imtidâdı olan cism, işğâl ü imlâ edecek bir ferâğa ya'nî mahall-i fârîğa muhtâcdır,” demek olur. İmdi, (الْجِسْمُ) lafz-ı müsnedün ileyhinin (الطَّوِيلُ الْعَرِيضُ الْعَمِيقُ) vasfıyla tavsîfi, cism andan ibâret olduğunu keşf ü tebyîn içündür. Lâkin bu misâl cismin, mezheb-i cumhûr-i mütekelimîn ve muhtâr-ı Ehl-i Sünnet olan ta'rifine sâlih değildir. Çünkü mezheb-i muhtârda cism “Bizzât tehayyüzî ve kâbil-i tecezzî olan mümkün mevcûd” olmak üzere muarref olarak indlerinde cevhereyn-i ferdeynden mürekkeb cism olmasıyla hatt-ı cevhere ve sath-ı cevherîye şâmindir. Belki misâl-i mezkûr mezheb-i ba'zı mütekelimîn ve muhtâr-ı Mu'tezile olan ta'rifîyle [130] mezheb-i hükemâya sâlihtir. Zîrâ mezheb-i mercûh-i Mu'tezile'de cism “Mütehayyiz bi'z-zât olarak eb'âd-ı selâseyi kâbil olan mümkün mevcûd”dan ibâret olup hatt ve sath-ı cevherîlere gayr-ı şâmindir. Ve inde'l-hükemâ mekâdîr-i selâsenin mecmûundan ibâret olup “cism-i ta'lîmî” ıtlâk ederler. (إِلَى خَلَاءٍ) kavli (إِلَى فَرَاعٍ) ma'nâsınadır. Ve

1 Müsnedün ileyhın sıfat almasına gelince; bu üslûba, sıfatın onu açıklaması ve mânâsını netleştirmesi sebebiyle müracaat edilir.

2 Örnek: “Uzun, enli ve derinliği bulunan cism kaplayacağı bir boşluğa ihtiyaç duyar.”

cismin mekân-ı hâlîye ihtiyâcı zîrâ inde ademi'l-ferâğ lüzûm-i tedâhul-i ecsâm mütehakkıkdır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَنَحْوُهُ فِي الْكُشْفِ قَوْلُهُ:

الْأَلْمَعِيُّ الَّذِي يَظُنُّ بِكَ الـ ظَنَّ كَأَنَّ قَدْ رَأَى وَقَدْ سَمِعَا)¹

Ve vasf mücerred keşf için olmakda Evs bin Hacer nâm şâirin Fadâle bin Kelede'nin mersiyesinde îrâd eylediği:

الْأَلْمَعِيُّ الَّذِي يَظُنُّ بِكَ الـ ظَنَّ كَأَنَّ قَدْ رَأَى وَقَدْ سَمِعَا

kavli dahi zikrolunan (أَلْجِسْمُ الطَّوِيلُ...) kavli gibidir. Evvel-i kasîde:

أَيُّهَا النَّفْسُ أَجْمَلِي جَزَعَا إِنَّ الَّذِي تَحْذَرِينَ قَدْ وَقَعَا
إِنَّ الَّذِي جَمَعَ السَّمَاحَةَ وَالـ نَجْدَةَ وَالْبِرِّ وَالْتَمَى جُمَعَا
الْأَلْمَعِيُّ الَّذِي يَظُنُّ بِكَ الـ ظَنَّ كَأَنَّ قَدْ رَأَى وَقَدْ سَمِعَا
أُودَى فَلَا تَنْفَعُ الْإِسَاحَةُ مِنْ أَمْرٍ لِمَنْ قَدْ يُحَاوِلُ الْبِدْعَا²

dır. (أَلْمَعِيُّ) ve “bâ”-i muvahhade ile (بَلْمَعِيُّ) *zekî-i mütevakkid* ma'nâsına olup³ ya (إِنَّ الَّذِي تَحْذَرِينَ) kavlinde olan (إِنَّ)nin haberi olarak merfû' veyâ ism-i (إِنَّ) için sıfat olmak üzere veyâhûd (أَعْنِي) takdîriyle mansûb olup vech-i ahîrde haber-i (إِنَّ), beyt-i ahîrde olan (أُودَى) lafzıdır. İmdi, (أَلْمَعِيُّ) lafzı müsnedün ileyh olmayıp Musannif'in “Bu beyt misâl-i evvelin mislidir,” kavlinde murâdı, mücerred vasfın keşf için olmasında mümâseletini beyândır. (الَّذِي يَظُنُّ بِكَ الظَّنُّ...) kavli (أَلْمَعِيُّ) için vasf olup ma'nâsından kâşifdir. Nitekim Asmaî'den ma'nâ-yı (أَلْمَعِيُّ) suâl olundukda ânifu'z-zikr (الَّذِي يَظُنُّ بِكَ...) beytini inşâd edip ta'rîfde bundan ziyâde bir şey' îrâd etmemişdir. Evvel-i kasîde olmak üzere zikrolunan beytde vâki' (جَزَعٌ) nun ma'nâsı feryâd u figândır. Beyt-i sâni'de olan (نَجْدَةٌ) *şecâat*

- 1 Sıfatın mânâyı netleştirmesine şu beyit örnek verilebilir: “Hakkında sadece bir şeyler duyduğu kişiye dâir bile onu daha önceden görmüş gibi isabetli kanaatlere varabilen o zeka âbidesi (ne yazık ki vefat etti.)” (Münserih)
- 2 Ne kadar üzülsen yeridir ey gönül; (olan oldu ve maalesef) korktuğun şey başına geldi. Cömertlik, cesaret, iyilik ve takva vasıflarının hepsini aynı anda bünyesinde barındıran, hakkında sadece bir şeyler duyduğu kişiye dâir bile onu daha önceden görmüş gibi isabetli kanaatlere varabilen o zeka âbidesi (ne yazık ki) vefat etti. Gerçi, her dem ilginç yeni şeyler denemeye çalışan (ve bu kez de ölümü tatmayı tercih eden) kişinin durumu için endişe ve korku duymanın da bir faydası yoktur. (Münserih) Beyitler için bkz. Evs b. Hacer, *Divân*, s. 53. Özellikle ilk ve son beyit farklı şekillerde tercüme edilmiştir. Örnek olarak krş: Mustafa İfâsüddin, *Şerhu Ebyâti't-Telbîs*, s. 41-43; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavülü'l-Ceyyid*, s. 92-93.
- 3 Sözlüklerde bu kelime “yâ” ile (يَلْمَعِيُّ) olarak geçmektedir. bkz. Firûzâbâdi, *el-Kâmûsü'l-Mubît*, s. 761.

ma'nâsına olup beyt-i sâlisde olan (بِكَ) lafzı, mahall-i zannı beyândır. Ve (مَشَّهَا بِالرَّايِ وَالسَّمْعِ) (كَأَنَّ قَدْ رَأَى), (يَظُنُّ) fi'linde muzmer zamîrden hâl olup (أَوْدَى), (هَلَكَ) ma'nâsındadır. (بِدَعَةٍ), (بِدَعَةٍ)'ün cem'i olup meselâ bir şahsın devâm-ı hayâtı gibi umûr-i garîbe-i bedîa ile müfesser ve (إِسْحَاحَةٌ) lâ mahâlete vâki' olan emrden hazerdir.¹

Mefhûm-i Ebyât: Semâhat ü şecâat ü birr u ittikâ sıfâtının ber-kemâl câmi' u hâizi olup ehl-i zann ve ferâset-i kâmile olan Fadâle bin Keled'e'nin vefâtıyla muhâvil-i umûr-i garîbe için lâ mahâlete vukû' bulacak emrden işâha ve ihtirâz fâide-bahş olmayarak işbu emr-i mü'limin vukûundan nâşî ceza' u feryâdı nisâb-ı cemîline iblâğ u irtikâ etmesiyle nefisine tenbîh ü hitâb olarak murâd kemâl-i hüznünü izhârdır.

Ve nekirada vasf-ı kâşif olmakda *﴿إِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا وَإِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا﴾*² nazm-ı celîli dahi misâl-i mezkûr nezâirindedir. Zîrâ (هَلُوعٌ) mess-i mekrûh indinde sür'at-i ceza' ve mess-i hayr indinde sür'at-i men' olmasıyla *﴿إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا وَإِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا﴾* vasfı *﴿هَلُوعًا﴾* için vasf-ı kâşif olur. Kādî Beydâvî kuddise sirruh (هَلُوعٌ) lafzını *şedidü'l-hırs kalîlü's-sabr* ile ve (شَرٌّ)'i *durr* ile ve (جَزُوعٌ)'u *kesîru'l-ceza'* ile ve (خَيْرٌ)'ı *sia ya'nî vüs'at-i yed ü gınâ* ile ve (مَنُوعٌ)'u *mübâlağa fi'l-imsâk* ile tefsîr eylemiştir.³

قَالَ الْمُصَنِّفُ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ مُخَصَّصًا، نَحْوُ: «رَيْدُ التَّاجِرِ عِنْدَنَا»)⁴

Veyâhûd müsnedün ileyhın tavsîfi, îrâd olunan vasf müsnedün ileyhi muhassıs olduğıyündür. Tahsîsden murâdı, taklîl-i iştirâk ve ref'-i ihtimâlden âmmdır. Ya'nî inde ehli'l-meânî tahsîs eamm olup nekirâtda olan taklîl-i iştirâk ve me'ârifde olan ref'-i ihtimâle mütenâvildir. Ve inde'n-nuhât tahsîs nekiralarda hâsıl olan iştirâki taklîlden ibâretedir. *(رَجُلٌ عَالِمٌ)*⁵ gibi. Zîrâ bi-hasebi'l-vaz' (رَجُلٌ) lafzı efrâd-ı ricâlden her bir ferde muhtemel olup âlim denildiğı gibi kâffe-i efrâd-ı ricâl beyninde olan iştirâk ve her bir ferde olan ihtimâl taklîl olunarak efrâddan ilm ile muttasıf olan

1 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşîye*, s. 242-243.

2 "Doğrusu insan açgözlü yaratılmıştır. Başına bir kötülük gelecek olsa sızlanır durur. Bir nimete sahip olacak olsa, onu başkalarıyla paylaşmak istemez." (el-Me'âric 70/19-21)

3 Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl*, II, 527.

4 Müsnedün ileyhi tahsîs edici yönüyle de sıfattan yararlanılabilir. Örnek: "Tüccar Zeyd yanımızda."

5 Âlim bir adam

ferde tahsîs kılınmış olunur. Ve me'ârifde hâsıl olan ihtimâlin ref'ine *tavzîh* itlâk ederler. Vasfın muhassıs olmasına misâl (زَيْدُ التَّاجِرِ) veyâhûd (الرَّجُلُ) (زَيْدُ) (الرَّجُلُ) denildiği gibi (زَيْدُ) (الرَّجُلُ) kavlidir. Zîrâ [131] (زَيْدُ) veyâhûd (الرَّجُلُ) ve (الرَّجُلُ) lafzları tâcir ve gayrisına muhtemel olarak (التَّاجِرِ) vasfıyla tavsîf olunduğu gibi bu ihtimâl merfû' olup murâd Zeyd veyâ racül-i tâcir olduğu taayyün eder.

قَالَ الْمُصَنِّفُ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ مَدْحًا أَوْ دَمًا، نَحْوُ: «جَاءَنِي زَيْدُ الْعَالِمِ» أَوْ «الْبَاهِلُ» حَيْثُ يَتَعَيَّنُ قَبْلَ ذِكْرِهِ)¹

Veyâhûd müsnedün ileyhi tavsîf, îrâd olunan vasfdan maksûd medh veyâhûd zemm veyâhûd terahhum olduğundan içündür. Meselâ kable zikri'l-vasf mevsûf ma'lûm u müteayyin olduğu sûretde (جَاءَنِي زَيْدُ الْعَالِمِ) veyâhûd (زَيْدُ الْبَاهِلِ) veyâhûd (زَيْدُ الْفَقِيرِ) kavlinde olan (الْعَالِمِ) ve (الْبَاهِلِ) ve (الْفَقِيرِ) evsâfi gibi. Zîrâ mevsûfun taayyünü mefrûz olmasıyla bu evsâfdan murâd ta'yîn ü tahsîs olmayıp belki evvel ile murâd Zeyd'i ilm ile medh ve sâni ile zemm ve sâlis ile terahhumdur. Ve kable zikri'l-vasf mevsûfun taayyünü ya mevsûfun zikrolunan ismde müşâriki olmamasıyla veyâhûd muhâtabın kable zikri'l-vasf mevsûf bi-aynihî ma'lûmu olmasıyla olur. Ve kable zikri'l-vasf mevsûf müteayyin olmadığı sûretde vasf muhassıs olmuş olur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ تَأْكِيدًا، نَحْوُ: «أَمْسِ الدَّابِرُ كَانَ يَوْمًا عَظِيمًا»)²

Veyâhûd müsnedün ileyhi tavsîf, te'kîd için olur. Bu da mevsûf, zikrolunan vasfın ma'nâsını mutazammın olduğu sûretde tahakkuk eder. (أَمْسِ الدَّابِرُ كَانَ يَوْمًا عَظِيمًا) gibi. Zîrâ lafz-1 (أَمْسِ) dübüra delâlet eder elfâzdan olmasıyla lafz-1 (دَابِرِ) bu medlûlü müekkiddir.

Ve ba'zı kerre vasf, maksûdu beyân u tefsîr için olur. Nitekim karîben zikrolunsa gerekdir. ﴿وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ...﴾³ nazm-1 celîli dahi bu kabîldendir. Zîrâ ﴿دَابَّةٍ﴾ ve ﴿طَائِرٍ﴾ ma'nâ-yı cins ve vahdeti

1 Sıfatın övgü ve yergi ifade edebilmesi sebebiyle de müsnedün ileyhi sıfat alabilir. Örnek: "Âlim / câhil Zeyd bana geldi." (Bu üslûbun tercihi durumunda), sıfat henüz söylenmeden önce mevsûfun muhatap tarafından biliniyor olması gerekir.

2 Ya da pekiştirmek maksadıyla müsnedün ileyhe sıfat eklenir. Örnek: "Şu geçen dün büyük gündü."

3 "Yeryüzünde ne kadar hayvan, (gökyüzünde) kanat çırparak uçan ne kadar kuş varsa..." (el-En'âm 6/38)

hâmil olup maksûd ise cins-i dâbbe ve tâir olmasıyla murâd cins maa'l-vahde olmadığını beyân için havâss-ı cinsden olup nev'-i vâhîde hâss olmayan vasf ile tavsîf olundular. Ve bu i'tibâr ile vasf-ı mezkûr ziyâde-i ta'mîm ve ihâtayı ifâde edip ke-enne مَا مِنْ دَابَّةٍ قَطُّ فِي جَمِيعِ الْأَرْضِينَ، وَمَا مِنْ طَائِرٍ فِي جَوْعِهَا إِلَّا أُمَّمٌ أَمْثَالُكُمْ) müfâdında olmuştur. Ve eğer bu evsâf ile tavsîf olunmasa maksûd cins maa'l-vahde olarak murâd vahdet-i nev'iyye olması muhtemel olup yalnız nev'-i vâhidin ya'nî meselâ ret' u sayd eden dâbbe ve tâir nev'inin umûm-i efrâdını ifâde ederdi.¹

Ve setîr olmaya ki ba'zı kerre vasf cümle olur. Ve cümlenin vasf olmasında iki şart olup evvel, mevsûfun nekira olmasıdır. Zîrâ i'râbdan mahalli olan cümleler mevkiinde müfred vukûunun sıhhati vâcibdir. Meselâ (مَرَزْتُ بِرَجُلٍ قَامَ أَبُوهُ)² kavlinde (قَامَ أَبُوهُ) mahallinde (فَأَيْمٌ أَبُوهُ) denilmek sahihdir. Ve cümleden sebk ü ahz olunan müfred nekiradır. Zîrâ müfred olması bi'tibâri'l-hüküm ya'nî mahkûmun bih i'tibâriyle olup hükme münâsib olan ise tenkîrdir. Bu cihetle cümlede dahi kendisinden sebk olunan şey'in hâli i'tibâr olunmak münâsib olup binâen aleyh sıfatın mevsûfa mutâbakatıyçün mevsûfun dahi nekre olması şart kılınmıştır. Ve ba'zıların "Cümle nekiradır," deyü kavilleri bu tasarrufa mebnî olması melhûz olup ve illâ tenkîr ve ta'rîf havâss-ı ismdendir.

Ve şart-ı sâni, vasf olan cümlenin sıla gibi haberiyye olmasının vücûbudur. Zîrâ sıfatda mevsûfun kable'z-zikr mazmûn-i sıfatla ittisâfına muhâtabın ilmîni mütেকellimin i'tikâdı vâcib olup vasfı ityânı, mücerred mevsûfu muhâtaba ta'rîf ve ma'lûmu olan sıfatıyla indinde temeyyüz ü taayyününü irâdeden ibâretidir. Binâen alâ zâlik cümle olan vasfın kable'z-zikr husûlü muhâtabın ma'lûmu olan hükmü mutazammın olması vâcib olmuştur. Cümle-i inşâiyye ise kable'z-zikr ind-i muhâtabda ma'lûmetü's-sübût olmayıp ilm-i muhâtab kelâm-ı mütেকellimle hâsıdır. Bu sebebden nâşî inşânın sıfat veyâhûd sıla vâki' olması ancak "kavl" takdîriyle te'vile menût olarak meselâ (زَيْدٌ مَقُولٌ فِي حَقِّهِ إِضْرِبُهُ)³ kavli (زَيْدٌ إِضْرِبُهُ) takdîrinde olup bu kavle istihkâkını beyân olmuş olur.⁴

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 364.

2 Babası ayakta olan bir adama uğradım.

3 Zeyd, hakkında "Onu döv" deneni kişidir.

4 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 366.

Suâl olunursa ki: Kasem inşâ olduğu hâlde Sâhib-i *Keşşâf* ﴿وَإِنْ مِنْكُمْ لَمَنْ كَسَمَ﴾¹ kavli-i şerîfi² ﴿وَإِنْ مِنْكُمْ مَنْ أَقْسَمَ بِاللَّهِ لَيَبْطِئَنَّ﴾³ takdîrinde olup kasem ile cevâbı sila olduğunu tasrîh etmiştir.³

Cevâbında deriz ki: [132] Sâhib-i *Keşşâf*'ın murâdı, sila, kasem ile müekked olan cevâb-ı kasem demek olup yoksa nefis-i kasem maa cevâbihî sila demek değildir. Cevâb-ı kasem ise cümle-i haberiyye olup sıdk ve kizbe muhtemeldir. Anınçün te'kîd-i ihbârda⁴ ﴿وَاللَّهُ لَزِيدٌ قَائِمٌ﴾⁴ denilir. Ve inşâ olan (اللَّهُ) ve (أَقْسِمُ بِاللَّهِ) emsâli, cümle-i kasemiyyedir. Nitekim şartıyye ya'nî cümle-i cezâiyye haberiyye olup şart inşâdır.

Suâl olunursa ki: Sâhib-i *Keşşâf*'ın diğerkelâmı da kable'z-zikr vüçûb-i ilm-i muhâtab silaya hâss olup vasfda adem-i vüçûbunu iş'âr eder. Zîrâ ﴿فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ﴾⁵ kavli-i şerîfinde sila inde'l-muhâtab kıssa-i ma'lûme olmak vacib olmasıyla ihtimâl ki müşrikînin işbu sila olan ﴿فَاتَّقُوا النَّارَ وَالْحِجَارَةَ﴾ nazm-ı celîlinin mazmûnu sûre-i Tahrîm'de ﴿قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ﴾⁶ kavli-i şerîfini istimâ' ile ma'lûmları olsun deyü tevcîhden sonra âyet-i mezkûrede ma'rife olarak ﴿قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا﴾⁶ lâfz-ı münekkeriyle îrâdının beyân-ı hikmetinde, sûre-i Tahrîm'de olan âyet evvelen Mekke-i Mükerrreme'de nâzil olarak sıfat-ı mezkûre ile mevsûfe olan nâr ma'lûmları olup ba'dehû sûre-i Bakara'da âyet-i sâbika ile ma'lûmları olan şey'e işâret olarak sâniyen nâzil olmasına mebnîdir, deyü ityânî⁷ sûre-i Tahrîm'de ﴿فَاتَّقُوا النَّارَ وَالْحِجَارَةَ﴾ kavli sıfat-ı gayr-ı ma'lûme olarak nâr için vasf vâki' olduğunu iş'âr eder.

Cevâbında denilmek mümkündür ki: Tahakkuk-ı vasfın inde'l-muhâtab ma'lûm olması vâcibdir. Ve sûre-i Tahrîm'de hitâb mü'minîne olup ve nârın bu sıfatı Nebî aleyhisselâmdan semâ' ile mü'minînin ma'lûmlarıdır ve müşrikînin işbu sûre-i Tahrîm'de olan âyeti istimâ' ile ma'lûmları olma-

1 "İçinizden, işi ağırdan alanlar da olacak." (en-Nisâ 4/72)

2 İçinizden, işi ağırdan alacağına dâir yeminler eden de olacaktır.

3 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I, 521.

4 Vallâhi Zeyd ayakta.

5 "Yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten sakının." (el-Bakara 2/24)

6 "Hem kendinizi hem de ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun." (et-Tahrîm 66/6)

7 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I, 108.

siyla sûre-i Bakara'da anlara hitâb olunmuştur. Bu sûretde ikisinde dahi muhâtabînin ma'lûmları olmuş olur.

Tevkîd-i Müsnedün İleyh

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا تَوْكِيدُهُ فَلِلتَّقْرِيرِ)¹

Ve ammâ müsnedün ileyhın te'kîdi, mefhûm u medlûlünü tahkîk u takrîr içündür. Ya'nî bir haysiyyetde müstakırr u sâbit ve muhakkak u meczûm kılınması içündür ki sâireye sebk-ı zann ve gayrısına mesâğ-ı haml ihtimâli zâil ola. Meselâ mütekellim sâmiin bir meşğuliyete meb-nî lafz-ı müsnedün ileyhi semâ'dan veyâhûd ma'nâsına hamlden gaffeti-ni zann u iştibâh eyledikde müsnedün ileyhın tekrârıyla bi-tarîki't-te'kîd² (جَاءَنِي زَيْدٌ زَيْدٌ)² denilir. Ve misâl-i mezkûr emsâlinin her ne kadar def-i tevehhüm-i tecevvüz veyâhûd sehve hamli mümkün ise de lâkin mücerred takrîr kasdıyla def-i tevehhüm kasdı beyninde fark vardır.

el-Hâsıl, ba'zı şurrâhın “Musannif üzerine takrîr, def-i tevehhüm-i tecevvüz ü sehve kasîm olmak ne vechile sahîh olur ki kendisinde takrîr tahakkuk etmeyen şey' aslen te'kîd olamaz. Nitekim kavmin nahvde³ (التَّكْيِيدُ تَابِعٌ يَقَرُّرُ أَمْرَ الْمَشْبُوعِ فِي النِّسْبَةِ أَوْ الشُّمُولِ)³ kavilleri buna şehâdet eder. Bu sûretde takrîr aslen te'kîdden münfekk olmadığı tahakkuk eder,”⁴ deyü i'tirâzları mündefi'dir. Ve hâsıl-ı def', takrîr kat'an lâzım olup lâkin ba'zen bi-nefsihî matlûb ve ba'zen garaz-ı âhar-ı akvâya vesîle olur. Nitekim Sâhib-i *Miftâh* def'-i tevehhümü zikrden sonra buna tenbîh ederek “Çok kerre te'kîd ile kasd, mücerred takrîre taalluk eder. Nitekim bu kelâma fi'l ile takdîm ü te'hîr i'tibârının faslı seni muttali' eyles,”⁵ deyü beyân eylemiştir.

Ve Şârih-i Allâme, takrîrden murâd-ı Sekkâkî'yi takrîr-i müsnedün ileyhe haml etmeyerek takrîr-i hükme haml etmiştir.⁶ Lâkin takdîm ü te'hîr bahsinden hangi mevzi' te'kîd ile takrîr-i hüküm kasdolunduğuna mut-

1 Müsnedün ileyhın tekidine gelince, müsnedün ileyh zihne iyice yerleştirilmesi amacıyla tekit edilebilir.

2 Bana Zeyd geldi, Zeyd.

3 Tekit, tekit edilen şeyi (metbû) nispet ve kapsamlılık açısından zihinde yerleştirmeye yarayan ve kendisinden öncesine tâbi olan bir ögedir.

4 Krş: Halhâli, *Miftâhu Telhisi'l-Miftâh*, s. 154.

5 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 285.

6 Şîrâzî, *Miftâhu'l-Miftâh*, vr. 34a.

tali' edeceğini beyân etmemiştir. Hâlbuki te'kîdin takrîr-i hükmü ifâdesi ¹(لَا تَكْذِبْ أَنْتَ) misillüde te'kîd-i müsnedün ileyh mücerred mahkûmun aleyhin takrîrini ifâde edip takrîr-i hükmü müfid olmadığını kavmin tasrîhlerine muhâlifdir.

Eğer denilirse ki: Murâd-ı Sekkâkî te'kîd-i sînâî ya'nî tâbî'-i mahsûs olmayıp belki ²(أَنَا عَرَفْتُ) ve ³(أَنْتَ عَرَفْتُ) gibi mücerred tekrîr olarak bu dahi takrîr ve takviye-i hükmü ifâde etmesiyle beyân-ı Şârih-i Allâme buna mebnîdir.

Cevâbında deriz ki: Emsile-i mezkûre emsâlinde takrîr-i hükmü ifâde eden tekrîr olduğu müsellemler olmayıp belki takdîm-i müsnedün ileyhdır ve kavmin bilâ takdîm (عَرَفْتُ أَنَا) ve (عَرَفْتُ أَنْتَ) misillüde takrîr-i hüküm olmayıp belki mücerred takrîr-i mahkûmun aleyh için olduğunu tasrîhleri [133] bunu musaddıkdır. Bu sûrette te'kîdden murâd-ı Sekkâkî mücerred tekrîr ma'nâsına haml olduğu takdîrde dahi takrîri takrîr-i hükme haml etmek yine sahîh olamaz. Şununla berâber ki Sekkâkî tahkîk-i takavvî-i hükmü takdîm ve te'hîr maa'l-fi'l bahsinde îrâd etmeyip belki te'hîr-i müsnedün ileyh bahsinin âhîrinde ityân eylemiştir.

Ve teslîm edelim ki te'kîd ile murâd-ı Sekkâkî mücerred tekrîr olup ve tekrîr takrîr-i hükmü müfid olsun. Biz de deriz ki: Te'kîdi tekrîr ma'nâsına haml ile berâber takrîrden murâd takrîr-i mahkûmun aleyh olsun. Zîrâ te'kîd-i sînâî mahkûmun aleyhin takrîrini müfid olduğu ve bu dahi tekrîrde dâhil bulunduğu cihetle tekrîr-i müsnedün ileyh ile çok kerre takrîr-i mahkûmun aleyh kasd olunur, denmek sahîh olur.⁴ Ve bu sûrette Sekkâkî'nin fasl-ı mezkûre havâlesi (لَا تَكْذِبْ أَنْتَ) kavli mücerred mahkûmun aleyhin takrîri için olup takrîr-i hüküm için değildir, deyü zikrelediği şey'e işâret olmuş olsun. Nitekim Musannif'in *Îzâh*'da (وَأَمَّا تَوَكِيدُهُ فَلِلتَّقْرِيرِ) (وَأَمَّا تَوَكِيدُهُ فَلِلتَّقْرِيرِ) kavli buna işârete haml olunmuştur. Bu takdîrde takrîri takrîr-i hükme haml etmekte cezm-i Allâme sahîh olmaz. Zîrâ bu ciheti tercih

1 Yalan söyleme sen!

2 Ben bildim.

3 Sen bildin.

4 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 370.

5 Müsnedün ileyh tekit edilmesine gelince; bu üslup, daha sonra geleceği üzere, onu zihinde iyice yerleştirmek için kullanılır. bkz. Kazvîni, *el-Îzâh*, s. 62.

edecek bir vech olmayıp belki takrîr-i hükme haml olunduğu sûrette te'hîr-i müsnedün ileyh bahsinin fasl-ı mezkûre kurbiyyeti cihetle bahs-i mezkûrde zikrelediği şey'i tevessü'an fasl-ı mezbûre havâle etmiş olmasını i'tibâra muhtâc olup bu ise hilâf-ı zâhiri irtikâbdır.

Ve teslîm edelim ki te'kîd ile murâd mücerred tekrîr olup ve Sekkâkî'nin havâlesi ber-vech-i meşrûh zâhiri üzere olmasın. Bu sûrette Sekkâkî için lâyıq ve belki evlâ olan kelâmı takrîre hasr etmeyip belki tahsîse dahi tarraz ederek (وَرُبَّمَا كَانَ الْقَضْدُ لِمُجَرَّدِ التَّخْرِيرِ وَالتَّحْصِيسِ)¹ denilmek idi. Zîrâ takavvî-i hüküm için olan (أَنَا عَرَفْتُ) misillüde müsnedün ileyh muahhar olarak te'kîd için olup ba'dehû tahsîs için takdîm kılındığını i'tibâr ederek (إِنَّ تَقْدِيمَ مَا لَوْ أُجْرَرَ كَانَ فَاعِلًا أَيْ تَأْكِيدًا مَعْنَى يُفِيدُ التَّحْصِيسَ، نَحْوُ: «أَنَا عَرَفْتُ» إِذَا اعْتَبِرَ) i'tibâr-ı mezkûru tasrîh eylemiştir.³

Ve Sekkâkî'nin beyân-ı havâlesinde azhar olan, "i'tibâr-ı takdîm ve te'hîr maa'l-fi'l" faslında irâd eylediği şey'e ya'nî⁴ (أَنَا سَعَيْتُ فِي حَاجَتِكَ وَحَدِي) veyâhûd⁵ (لَا غَيْرِي) emsâlinin müfâdı te'kîd ve takdîmden hâsıl olan tahsîsdir, deyü beyânı üzere işârete haml olunmaktadır. Zîrâ bu sûrette havâle zâhiri üzere câriyedir ve misâl-i mezkûru bu makâmda ityânı ya'nî bâb-ı te'kîd-i istilâhîde te'kîd-i istilâhîden olmayan şey'e işâret-i icmâliyye ile işâret etmesi⁶ (كُلُّ رَجُلٍ عَارِفٌ) ve⁷ (كُلُّ إِنْسَانٍ حَيَوَانٌ) misâllerini te'kîd-i istilâhî kabîlinden olmadığî hâlde adem-i şümûl tevehhümünü def için olan te'kîdde ityânı gibidir. Binâen aleyh tağyîr-i üslûb ederek (وَمِنْهُ) ta'bîrine udûl eylemiştir. Ve kitâbında bunun emsâli bisyârdır.

Ve Musannif'in *Îzâh*'da olan (كَمَا سَيَأْتِي) kavlini dahi işbu kelâm-ı *Miftâh*'ın haml olunduğu şey'e hamle hâcet olmayıp zîrâ bu misillü makâmâtda Sekkâkî'ye gayr-ı tâbî' ve belki mu'terizdir. Ve bu kavlimizle ba'zıların "Ma'nâ-yı kelâm-ı Musannif müsnedün ileyhin tevkîdi takrîr-i hüküm için olur, (أَنَا عَرَفْتُ) gibi; ve takrîr-i mahkûmun aleyh için olur,

1 Bazan maksat sırf tekrar ve tahsistir.

2 Bir ögenin tehiri mânâyı tekit ediyorken onu takdîm etmek, tahsis ifade eder. Meselâ orijinalinin (أَنَا عَرَفْتُ) kabul edildiği bir yerde (أَنَا عَرَفْتُ) demek böyledir.

3 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 371.

4 İhtiyacın için tek ben çabaladım.

5 Benden başkası değil.

6 Her adam bilgilidir.

7 Her insan canlıdır.

(أَنَا سَعَيْتُ فِي حَاجَتِكَ وَحَدِي) veyâhûd (لَا غَيْرِي) gibi, demektir,” deyü kavilleri galat-ı fâhiş olduğu zâhir olup zikrolunan vech-i sahîh irtikâb-ı mezkûrden mugnîdir. Zîrâ takrîr-i hüküm takdîmden müstefâd olup te'kidden müstefâd değildir. Ve (أَنَا عَرَفْتُ) misâlinde (أَنَا) takrîr için olmayıp belki tahsîs içündür ve (وَخَدِي) ve (لَا غَيْرِي) kelimeleri mahkûmun aleyhi te'kîd olmayıp belki tahsîsi te'kîddir.¹

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ دَفَعُ تَوْهَمَ الْجُوزِ)²

Veyâhûd müsnedün ileyhi te'kîd, mecâzen tekellüm olunması tevehhümünü def' içündür. Meselâ âmirin sârikı bizzât kat' eylediğini ihbârda “Kâtı' farazâ ba'zı gilmânı olup emîre isnâdı sebab-i âmire isnâd veyâhûd emîri zikr ve ba'zı gilmânını irâde kabîlinden mecâzdır,” deyü tevehhüm olunmamak üzere³ (قَطَعَ اللَّيْصُ الْأَمِيرُ نَفْسَهُ) veyâhûd (عَيْنُهُ)⁴ denilir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ السَّهْوِ، أَوْ عَدَمِ الشُّمُولِ)⁵

Veyâhûd te'kîd-i müsnedün ileyh, mütekellimin sehv etmesi tevehhümünü def' içündür. [134] Meselâ mecî-i Zeyd'den ihbârda sâmi' câi Amr olup lâkin sehven Zeyd zikrolunduğu tevehhümünü def' için⁶ (جَاءَنِي زَيْدٌ زَيْدٌ) denilir. Ve bu tevehhüm ya'nî mevki-i müsnedün ileyhde müfred-i âhar vukûu tevehhümü te'kîd-i mânevî ile def' olunamaz ve bu da zâhirdir. Zîrâ meselâ⁷ (جَاءَنِي زَيْدٌ نَفْسُهُ) kavlinde câi nefsi-i müsnedün ileyh olup tarafından birisi gelmiş olmadığı ma'lûm olursa da lâkin mütekellim⁸ (جَاءَنِي عَدُوُّ نَفْسِهِ) diyecek iken sehven (جَاءَنِي زَيْدٌ نَفْسُهُ) demiş olması ihtimâli bâkîdir.

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 372.

2 Müsnedün ileyh, mecâza yorma ihtimalini ortadan kaldırmak için de tekit edilebilir.

3 Hırsızın elini emîr kesti, emîr.

4 Hırsızın elini bizzat emîr kesti.

5 Müsnedün ileyh, yanlışlıkla kullanıldığı veya kapsayıcı olmadığı düşüncesinin önüne geçmek amacıyla da tekit edilir.

6 Bana Zeyd geldi, Zeyd.

7 Bana bizzat Zeyd geldi.

8 Bana bizzat Amr geldi.

Veyâhûd te'kid-i müsnedün ileyh, adem-i şümûl tevehhümünü def için olur. Meselâ bir kavmin mecîinden ihbârda kavmin ba'zısı gelmeyip fakat o ba'z hakkında adem-i i'tidâda veyâhûd meselâ ebnâ-yı fülândan birisi bir şahıs katletmiş olduğu hâlde ¹ (بُنُو فُلَانٍ قَتَلُوا) denilip cümlesine isnâd olunduğu gibi ke-enne efrâd-ı kavmi şahs-ı vâhid hükmünde add ile ba'zısından vâki' olan mecîi cümlesinden vukû' bulmuş mesâbede ittihâza mebnî mecîi mecmû'-i kavme isnâd tevehhümünü def için (جَاءَنِي الْقَوْمُ) (أَجْمَعُونَ) ² veyâhûd ³ (كُلُّهُمْ) dersin.

Ve çok kerre vâki' olur ki bi-hasebi iktizâi'l-makâm (كُلِّ) ile (أَجْمَعُونَ) beyni cem' olunur. Meselâ melâike-i kirâmın Hazret-i Âdem aleyhisselâma olan secdelerini ihbârda melâike-i kirâmın kesretine ve hâl-i teferruklarına ve her birerlerinin birer şân ile iştigâline nazaran cemîisinin istib'âd-ı sücûduna mebnî ³ ﴿فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ﴾ buyurulmuşdur. Ve bu cem'-i müekkideyn ile İblîs üzerine takrî' u ta'yîr tezâyüd etmişdir. Ve ba'zıların zehâbı vechile ﴿أَجْمَعُونَ﴾ lafzında sücûd-i melâike zamân-ı vâhidde olduğuna delâlet yokdur. Zîrâ böyle olmak lâzım gelse ﴿كُلُّهُمْ﴾ zamîrinden hâl olup (أَجْمَعِينَ) buyurulmak lâzım gelirdi.

Ve bu makâm mahall-i bahsdir. Şöyle ki Musannif'in def-i tevehhüm-i adem-i şümûlü zikr u tasrîh eylemesi mücerred ziyâde-i tavzîh için olup ve illâ işbu def-i tevehhüm-i adem-i şümûl def-i tevehhüm-i tecevvüz kabîlinden olmasıyla Musannif def-i tevehhüm-i tecevvüzü mecâz-ı lügavî ve aklıye şâmil olan ma'nâya haml ile iktifâ etmiş olsa işbu def-i tevehhüm-i adem-i şümûl dahi dâhil olarak tekrâr-ı zikre hâcet mess etmez idi. Zîrâ meselâ ﴿كُلُّهُمْ﴾ lafzının te'kid olması ancak metbûunun şümûle delâletiy- le olup ve illâ te'sîs olarak te'kid olmazdı. Bundan için Şeyh Abdülkâhîr “(يُنْفِئُ الشُّمُولَ) kavlimizle murâd tâbî' asl-ı şümûlü icâb edip kelâmı tâbî' zikrolunmasa lafz-ı metbû'dan şümûl fehm olunmazdı, demek değildir. Ve eğer murâd bu ma'nâya haml olunsa tâbî' için te'kid tesmiye edilmezdi. Belki te'kid şümûl ifâde eder demekden murâd, te'kid şümûlü muktazî olan lafz-ı müekkedî hilâf-ı zâhiri üzere mecâz olarak adem-i şümûlde

1 Falan oğulları katlettiler.

2 Bana kavmin tamamı geldi.

3 “Böylece meleklerin hepsi secde ettiler.” (el-Hicr 15/30)

müsta'mel olmağını men' eder, demektir. Hâsılı, hâl-i te'kidde müek-kedin tecevvüzen adem-i şümûle hamli mümteni' olur, demektir,¹ deyü beyân eylemiştir.

Ve ammâ ²(جَاءَنِي الرَّجُلَانِ كِلَاهُمَا) kavlinin def'-i tevehhüm-i adem-i şümûl için olması mahall-i nazar olup zîrâ müsennâ medlûlü olan tesni-yede nass olarak aslen vâhid üzerine ıtlâk olunmaz ki hattâ bunda adem-i şümûl tevehhüm olunsun. Belki evlâ olan işbu (جَاءَنِي الرَّجُلَانِ كِلَاهُمَا) em-sâli, câi vâhid olup ikisine isnâdı sehven vâki' olmak tevehhümünü def' içündür. Ve ammâ sâmi', câi bunların resûlleri veyâhûd ehadühümânın nefsi ve âharın resûlü olduğunu tevehhüm ederse bu tevehhümü def' için (جَاءَنِي الرَّجُلَانِ كِلَاهُمَا) denilmeyip belki (أَنْفُسُهُمَا) veyâhûd (عَيْنُهُمَا) denilir. Ve kezâlik câi bunlardan birisi olup âhar muharriz veyâhûd bâ'is veyâ emsâli olmak tevehhümü ancak müsnedin te'kidıyla def' olunur. Zîrâ tevehhüm-i tecevvüz bu sûretde müsnedde vâki' olmuş olur.

Müsnedün İleyhe Atf-ı Beyân

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا بَيَانُهُ فَلَا يَصَاحِبُهُ بِاسْمٍ مُخْتَصِّصٍ بِهِ، نَحْوُ: «قَدِمَ صَدِيقُكَ خَالِدًا»)³

Ve ammâ müsnedün ileyhın atf-ı beyân ile ta'kibi, müsnedün ileyhi kendiye muhtass olan bir ism ile îzâh içündür. Anınçün ⁴(قَدِمَ صَدِيقُكَ خَالِدًا) kavilleriyle ta'rîf eylemişlerdir. (تَابِعَ غَيْرُ صِفَةٍ يُوضِحُ مَثْبُوعَهُ)⁴ gibi. Ve sâninin evvelden, ya'nî atf-ı beyânın lafz-ı müsnedün ileyhden ev-zah olması lâzım olmayıp zîrâ lafzeynin ictimâından mahsûl-i îzâh câizdir. Ve atf-ı beyân için her ne kadar îzâh lâzım gelirse de lâkin fâidesi îzâhda münhasır olmayıp Musannif'in iktisârı gâlib-i ahvâl ve ekseriyyete mebnîdir. Nitekim Sâhib-i *Keşşâf* [135] ﴿جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَامًا﴾⁵ atf-ı beyân olup fakat lafz-ı “Ka'be” Beyt-i Muazzam için ism-i muhtass olarak müşâriki olmamasıyla îzâha mesâğ-ı haml olmadığından ba'zen sıfat medh için ityân olduğu gibi

1 Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 279.

2 Her iki adam da bana geldi.

3 Müsnedün ileyhi atf-ı beyânın izlemesine gelince; bu üslûba, müsnedün ileyhi ona özgü ismi kullanarak izah etmek düşüncesiyle yer verilir. Örnek: “Arkadaşın Halit geldi.”

4 Metbûunu izah eden ama sıfat olmayan tâbi unsur

5 “Allah Kâbe'yi, o kutsal evi, insanlığın kalkınması için bir merkez kılmuştur.” (el-Mâide 5/97)

atf-ı mezkûr dahi kendisinde kıtâl ve mülteciyâna taarruz u nekâl harâm u vebâl olan bir mahall-i âlî idüğüne bi'tibârî'l-vaz'î't-terkîbî işâretten gayr-ı hâlî olmasıyla ifâde-i medhe mahmûl olduğunu¹ ve ﴿أَلَا بُعْدًا لِعَادِ قَوْمِ هُودٍ﴾² kavli-i şerîfinde ﴿قَوْمِ هُودٍ﴾, ﴿عَادٍ﴾ için atf-ı beyân olup ve her ne kadar Âd, kavm-i mezkûr için ism-i alem olduğu cihetle bi-dûni't-tâbi' beyân u izâh hâsıl ise de fâidesi (أَبْعَدَهُمُ اللَّهُ بُعْدًا) mefhûmunda olan (أَلَا بُعْدًا لِعَادِ) duâsı hakk-ı gayrda olmak tevehhümüne mecâl olmayarak da'vet-i mezkûre onlar için sime vü alâmet-i lâzime olup ve haklarında vechen mine'l-vücûh iştibâha mahall olmayacak sûrette tahakkukunu ifâde olduğunu tasrîh eylemiştir.³

Ve atf-ı beyân behemehâl metbûuna ism-i muhtass olmasının adem-i lüzûmuna Nâbiga'nın:

وَالْمُؤْمِنِ الْعَائِدَاتِ الطَّيْرِ يَمْسُحُهَا رُكْبَانُ مَكَّةَ بَيْنَ الْغَيْلِ وَالسَّنْدِ⁴

şî'rinde (طَيْرِ) atf-ı beyândır deyü zikrleri delîl olarak Musannif'in ism-i muhtassa kasrı eamm u ağılebe mebnîdir. Beyt-i mezkûrde (وَالْمُؤْمِنِ) kavlinde "vâv" kasemiyye olup (الْمُؤْمِنِ) esmâullâhdan olarak (أَمْنٍ)'den me'hûzdur. (عَائِدَاتِ) *ilticâ* ma'nâsına (عَوْدٍ)'den (عَائِدَةٌ)'ün cem'idir. Ve min ciheti'l-i'râb (مُؤْمِنِ) için mef'ûl olarak mansûb veyâhûd izâfe ile mecrûr olmak sûreteynine muhtemeldir. (وَالطَّيْرِ) kavli mansûb veya mecrûr olarak (عَائِدَاتِ)'dan bedel veyâhûd atf-ı beyân ve (غَيْلِ) ve (سَنْدِ) Haremeyn-i muhteremeyn beyninde olan ecmetân ya'nî iki nahlistandır.⁵ (يَمْسُحُهَا) cümlesi ma'riz-i beyânda istînâf olup şâir-i mâhir-i merkûm Harem-i Mekke *şerrefehallâhu teâlâ ilâ yevmi'l-kıyâmete*⁶ bâl-efşân-ı ilticâ vü dehâlet olan mürğ-i zaife ihsân ve kerr-i emn ü selâmet eden Cenâb-ı Bârî'ye arz-ı hilf u kasem etmesiyle ke-enne tuyûr-i merkûmenin keyfiyyet-i emn ü hırâsetine dâir vehme sebk eden suâl-i mukaddere cevâb sadedinde rukbân-ı Mekke anları mesh ile okşayıp ahz ü istıyâd ile taarruz etmezler, demiş oldu.

1 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I, 667.

2 "Dikkat edin, işte böyle helâk olup gitti Hüd'un kavmi Âd!" (Hüd 11/60)

3 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, II, 390-391.

4 Haremüne sığınan ve Gayl ile Sened mevkileri arasında Mekke yolcularının nezaketle okşadıkları kuşları tehlikeden emin kılan Rabb'e yemîn olsun ki (ben seni rahatsız edecek bir şey yapmadım.) (Basit) Beyit için bkz. Nâbiga *ez-Zübyânî, Divân*, s. 15.

5 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 248.

6 Yüce Allah onu kıyâmete kadar müşerref kılsın.

Ve beyt-i mezkûrde (طَيْر) atf-1 beyân olduğu gibi الْكَامِلُ الْفَاضِلُ (جَاءَنِي الْفَاضِلُ الْكَامِلُ) emsâli kendisinde sıfat üzerine mevsûf icrâ olunan kelâmda dahi mevsûfun atf-1 beyân olması ahsendir. Zîrâ bu misillü mevsûfda sıfat-1 mübhemeyi îzâh mütehakkıktır. Ve bu misâlde mevsûfun sıfat-1 mezkûrede alem-i meşhûr olmaklığına îmâ vü iş'âr vardır. Zîrâ tefsîrden garaz ma'nâ-yı mübhemi zâhiru'd-delâle olan lafz ile beyândan ibâret olmasıyla o sıfatla ittisâfî ma'lûm u meşhûr olması iktizâ eder. Ve illâ mübhemi mübhemle tefsîr olmuş olur.²

Eğer bi-tarîki'l-istifsâr ³ ﴿لَا تَتَّخِذُوا إِلَهَيْنِ اثْنَيْنِ إِنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ﴾ kavli-i şerîfi-ni Musannif rahimehullâh bâb-1 vasfda îrâd ile lafz-1 ﴿إِلَهَيْنِ﴾, ﴿إِثْنَيْنِ﴾ için beyân u tefsîrdir, deyü zikredip⁴ ve Sekkâkî atf-1 beyân kabîlindedir, deyü tasrîh ile atf-1 beyân bâbında ityân etmiş olduğundan⁵ “İşbu kavleynden hangisi hakdır?” deyü suâl olunursa cevâbında deriz ki: Kelâm-ı Sekkâkî'de nazm-1 mezkûrun atf-1 beyân-ı sînâî ya'nî tâbî'-i mahsûsdan olduğuna delâlet edecek bir şey' olmayıp murâdî her ne kadar vâsf-ı sînâî ise de îzâh u tefsîr kabîlindedir demek olması câizdir. Ve atf-1 beyân bahsinde zikreylemesi ⁶ (كُلُّ رَجُلٍ عَارِفٌ) ve ⁷ (كُلُّ إِنْسَانٍ حَيَوَانٌ) misâllerini bahs-i te'kîdde îrâd etmesi kabîlinden olur. Ve bu misillü hâric-i bâb olan misâlleri mücerred temsîl ve îzâh-ı kelâm için îrâd etmek Sekkâkî'nin de'bindendir. Ve bu sûretde maksûdu, nazm-1 mezkûr vâsf-ı sînâîden olarak îzâh u tefsîr için ityân olunup kelâm-ı nuhâtda vâki' olduğu üzere (أَمْسِ الدَّابِرُ) misâli gibi te'kîd için olmadığını beyân olmuş olur.

Ve nazm-1 mezkûrun vâsf-ı sînâî olmasının takrîri şu vechiledir ki ﴿إِلَهَيْنِ﴾ lafzı bir ilâhiyyet ma'nâ-yı cinsiyyetini ve bir de isneyniyyet ma'nâ-yı kemmiyyetini ve kezâlik (إِلَهٌ) lafzı ma'nâ-yı cinsiyyet ve vahdeti hâmil olup ve ﴿إِلَهَيْنِ اثْنَيْنِ﴾ kelâmında garaz ilâhdan ittihâz-ı isneyni [136] nehy olarak cins-i ilâhî ittihâzdan nehy olmadığı ve ﴿إِلَهٌ وَاحِدٌ﴾ kavlinde garaz isbât-ı cins-i ilâh olmayıp belki ilâhdan vâhidi isbât ol-

1 Fâzıl ve kâmil olan zât, yani Zeyd bana geldi.

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 375.

3 “Sakin kendinize ikinci bir ilâh edinmeyin. (Çünkü sizin Rabbiniz) bir tek ilâhtır.” (en-Nahl 16/51)

4 Kazvîni, *el-İzâb*, s. 61.

5 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 285.

6 Her adam bilgilidir.

7 Her insan canlıdır.

duğu cihetle bu garazı îzâh u tefsîr için ﴿الْهَيْنِ﴾, lafz-ı ﴿اِثْنَيْنِ﴾ ile ve ﴿إِلَهٍ﴾ ile ﴿وَاحِدٍ﴾ ile tavsîf olundu.

Ve Sâhib-i *Keşşâf*'ın maksûdu budur. Zîrâ demişdir ki: (الْأَسْمُ الْحَامِلُ لِمَعْنَى الْإِفْرَادِ وَالتَّثْنِيَةِ دَالٌّ عَلَى شَيْئَيْنِ: عَلَى الْجِنْسِيَّةِ وَالْعَدَدِ الْمَخْصُوصِ، فَإِذَا أُرِيدَتِ الدَّلَالَةُ عَلَى Ya'nî "Ma'nâ-yı ifrâd ve tesniyeyi hâmil olan ism iki şey'e delâlet eder ki birisi cinsiyet ve diğeri aded-i mahsûsdur. İmdi, bu ism ile maksûd ve kelâmın mesûkun lehi aded olduğu hinde işbu ma'nâ-yı maksûdu ya'nî adediyyeti te'kid edecek bir lafz damm u irdâf olunur," demekdir. (شُفِعَ) lafzı cevâb-ı şarttır. Ve (يَقْرَهُ) kavli (يَقْرَهُ) ve (يَحَقُّقُهُ) ma'nâsına olup maksûdu te'kid-i sinâî demek değildir. Zîrâ te'kid-i sinâî lafz-ı metbûun tekrîriyle veyâhûd elfâz-ı mahsûsa-i mazbûta ile olur. Öyle olunca, *Şerh-i Miftâh*'da alâ mezhebi's-Sekkâkî ﴿الْهَيْنِ اِثْنَيْنِ﴾ ve ﴿نَفْحَةٌ وَاحِدَةٌ﴾² te'kid-i sinâîdendir deyü vâki' olan kelâm³ leyse bi-şey' kabîlindedir. Zîrâ kelâm-ı Sekkâkî'nin zehâb-ı mezkûre delâleti olmayıp belki *Mufassal*'de ﴿نَفْحَةٌ وَاحِدَةٌ﴾ kavlini (أَمْسِ الدَّابِرُ) gibi vâf-ı müekkede misâl îrâd eylemiştir.⁴

İmdi hakk olan, ﴿وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ﴾⁵ kavli-i şerîfinde, bâb-ı vâfda zikrolunduğu vechile, kasd cinse olup adede olmadığı ifade etmek üzere ﴿طَائِرٍ﴾, ﴿يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ﴾ ve ﴿دَابَّةٍ﴾, ﴿فِي الْأَرْضِ﴾ için sıfat kılındığı gibi nazm-ı mezkûrde dahi ﴿اِثْنَيْنِ﴾ ile ﴿وَاحِدٍ﴾ beyân u tefsîr için vâf-ı sinâîdir. Bu sûretde ﴿لَا تَتَّخِذُوا الْهَيْنِ اِثْنَيْنِ إِنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ﴾ kavli-i şerîfiyle ﴿وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ...﴾ nazm-ı celili kendilerinde olan vâfı beyân için olmakda müşterek olup ve evvelde kasd adede olarak cinse olmadığını ve sâîde kasd adede olmayıp cinse olduğunu beyân için olmakda iftirâk ederler. Ve bu bahsin zikrolunduğu üzere takrîr u tercemesinde nazar-ı ehl-i nasfetde isnâd-ı noksâna mahal olmayıp ve bu tahkîkât ile Sâhib-i *Keşşâf* ve Sâhib-i *Miftâh* ve Musannif rahimehü-mullâh beyanlarında kavmin evhâmına sebki eylediği gibi ihtilaf olmadığı tebeyyün eylemiştir.

1 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, II, 586.

2 "(Sûra) bir kez (üflendiği...)" (el-Hâkka 69/13)

3 Şîrâzî, *Miftâhu'l-Miftâh*, vr. 34b.

4 Zemahşeri, *el-Mufassal*, s. 114.

5 "Yeryüzünde ne kadar hayvan, (gökyüzünde) kanat çıparak uçan ne kadar kuş varsa..." (el-En'âm 6/38)

Ve Şârih-i Allâme ya'nî Kutbüddîn-i Şîrâzî nazm-ı mezkûrde ﴿اٰثْنَيْنِ﴾ ve ﴿وَاحِدٌ﴾ lafzları atf-ı beyân olup vasf olmadığına istidlâlde “Kavmin الضَّفَّةُ (الضَّفَّةُ مَثْبُوعُهُ) تَابِعٌ يَدُلُّ عَلَى مَعْنَى فِي مَثْبُوعِهِ) (تَابِعٌ غَيْرُ صِفَةٍ يُوضِحُ مَثْبُوعَهُ) ta'rîfde dâhil olarak atf-ı beyân olup sıfat olmazlar,”¹ deyü beyân eylemiştir.

Cevâbında deriz ki: Eğer murâd-ı Allâme “Vasfın zikri ancak metbûunda olan ma'nâya delâlete münhasırdır,” demek ise bu sûretde ta'rîf-i vasf efrâd-ı sıfatdan hiçbirine sâdık olmaz. Zîrâ sıfat lâ mahâlete tahsîs veyâhûd te'kîd veyâhûd medh veyâ emsâli için olur. Ve eğer murâd-ı “Ma'nâ-yı mezkûre delâlet için zikrolunup ve delâlet-i mezkûreden garaz te'kîd ve tahsîs emsâli şey'-i âhar olur,” demek ise ﴿اٰثْنَيْنِ﴾ ve ﴿وَاحِدٌ﴾'ün zikri dahi metbûunda olan isneyniyet ve vahdete delâlet için olup ve bundan garaz zikrolunan maksûdu beyân u tefsîr olması câizdir. Nitekim dâbir dübüra delâlet için zikrolunup ve bundan garaz te'kîddir. Belki inde't-tahkîk nef-sü'l-emre muvâfık olan da budur. Görmez misin ki Sekkâkî kâşif u mûzîh olan tâbi'leri vasfdan kılıp keşf ü îzâh sebebiyle vasfdan ihrâc etmemiştir.

Ve Şârih-i Allâme kelâm-ı mezkûrden sonra mezkûr ﴿اٰثْنَيْنِ﴾ ve ﴿وَاحِدٌ﴾'ün bedel olmadığına beyân-ı zuhûruyla zîrâ mübdelün minh makâmına kâim olmaz, deyü istidlâl eylemiştir.² Lâkin bunda dahi nazar vardır. Zîrâ bedelin mübdelün minh makâmında vücûb-i sıhhat-i kıyâmını teslîm etmeyiz. Görmez misin ki Sâhib-i *Keşşâf* ﴿وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ﴾³ nun mef'ûlü olup ve ﴿وَجَعَلُوا﴾, ﴿شُرَكَاءَ﴾, ﴿لِلَّهِ﴾ ve ﴿اَلْحِجْنَ﴾ [137] kavli şerîfde ve ﴿اَلْحِجْنَ﴾, ﴿شُرَكَاءَ﴾'den bedeldir deyü zikrelemiştir.⁴ Ve ma'lûmdur ki (شُرَكَاءَ) mahalline lafz-ı (حِجْنَ) ikâme olunarak ve (وَجَعَلُوا لِلَّهِ الْحِجْنَ) denilse bu kelâm için bir ma'nâ olmaz. Belki maksûd bi'n-nisbe oldukları cihetle

1 Şîrâzî, *Miftâhu'l-Miftâh*, vr. 34b.

2 Şîrâzî, *Miftâhu'l-Miftâh*, vr. 35a.

3 “Cinleri Allah'a ortak koştular.” (el-En'âm 6/100)

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 50.

﴿اٰتِنٰنِ﴾ ile ﴿وَاحِدٌ﴾ bedeldir, denilmek baîd olmaz. Zîrâ takrîri mürûr ettiği üzere nehy ancak ilâhdan isneyni ittihâzdan olup bu sûretde maksûd bi'n-nisbe olur.

Müsnedün İleyhden Bedel

قَالَ رَحِمَهُ اللهُ: (وَأَمَّا الْإِبْدَالُ مِنْهُ فَلِزِيَادَةِ التَّقْرِيرِ)¹

Ve ammâ müsnedün ileyhın bedel ile ta'kîbi, ziyâde-i takrîr içündür. Musannif'in işbu (وَأَمَّا الْإِبْدَالُ مِنْهُ) kelâmı müsnedün ileyh mübdelün minh olduğunu işâr eder ve müsnedün ileyh mübdelün minhdir, denilmek 2 (جَاءَنِي أَخُوكَ زَيْدٌ) misillüde fâil (أَخُوكَ) lafzı kılındığı cihetle zâhire nazaran olup ve illâ hakikatde müsnedün ileyh bedeldir. Ve Sâhib-i *Miftâh*'ın (وَأَمَّا الْحَالَةُ الَّتِي تَقْتَضِي الْبَدَلَ عَنْهُ فَهِيَ إِذَا كَانَ الْمُرَادُ نِيَّةَ تَكَرُّرِ الْحُكْمِ وَذَكَرَ الْمُسْنَدُ (عَنْهُ) ZİRÂ zamîri mübdelün minh müsnedün ileyh olmak üzere müsnedün ileyhe râci' olup ve (وَذَكَرَ (وَذَكَرَ) kavlinde buna işâret vardır. Zîrâ (عَنْهُ) zamîri mübdelün minh müsnedün ileyh olmak üzere müsnedün ileyhe râci' olup ve (وَذَكَرَ) kavli müsnedün ileyh bedel olup mübdelün minh (تَوَطَّئَتْ) olduğuna delâlet eder. Bu sûretde müsnedün ileyh bi-hasebi'z-zâhir mübdelün minh ve bi-hasebi'l-hakîka bedel olur.⁴

قَالَ رَحِمَهُ اللهُ: (نَحْوُ: «جَاءَنِي أَخُوكَ زَيْدٌ»)⁵

Bedel-i küllde (جَاءَنِي أَخُوكَ زَيْدٌ) gibi. Bedel-i küll, zât-ı bedel ya'nî mâ-sadeka aleyhi mübdelün minhın aynı olmasıdır. Ya'nî mu'teber olan ittihâd-ı zât olup ittihâd-ı mefhûm gayr-ı manzûrdur. Meselâ (أَخُوكَ) mefhûmunun mâ-sadeka aleyhi şahs-ı Zeyd'den ibâret olup lâkin mefhûm-i uhuvvet mefhûm-i alem olan şahsiyyetin gayrıdır.

قَالَ رَحِمَهُ اللهُ: (وَ «جَاءَنِي الْقَوْمُ أَكْثَرُهُمْ»)⁶

1 Müsnedün ileyhın bedel almasına gelince; bu üslup da onu zihne daha iyi yerleştirmek amacıyla tercih edilir.

2 Bana kardeşin Zeyd geldi.

3 Müsnedün ileyhın bedel almasını gerektiren duruma gelince; şâyet kasıt hükmün tekrarına niyet etmek ve müsnedün ileyhi bir ön hazırlıktan sonra zikretmek ise (bu durumda müsnedün ileyh bedel alabilir.) bkz. Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 285.

4 Krş: Cürcânî, *Hâşiyeye*, s. 130.

5 Örnek: "Kardeşin Zeyd bana geldi."

6 Örnek: "Kavmin büyük kısmı bana geldi."

Ve bedel-i ba'zda (جَاءَنِي الْقَوْمُ أَكْثَرُهُمْ) gibi. Bedel-i ba'z, zât-ı bedel zât-ı mübdelün minhden ba'z olması olup mefhûm-i bedel mefhûm-i mübdelün minhden ba'z olmak mu'teber değildir. İmdi, ﴿إِلَهِينَ اثْنَيْنِ﴾ kavli-i şerîfi bedel kılındığı sûretde bedel-i küll olup bedel-i ba'z olmaz. Zîrâ her ne kadar ﴿اِثْنَيْنِ﴾ mefhûm-i "ilâheyn"den ba'z ise de ﴿اِثْنَيْنِ﴾'nin mâ-sadeka aleyhi ﴿إِلَهِينَ﴾'nin ayn-ı mâ-sadeka aleyhidir.

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (وَأَسْلَبَ زَيْدٌ ثَوْبَهُ)¹

Ve bedel-i iştimâlde (سَلِبَ زَيْدٌ ثَوْبَهُ) gibi. Bedel-i iştimâl, mübdelün minhin aynı ve ba'zısı olmayıp mübdelün minh bedel üzerine müştemil olandır. Ve iştimâli, zarfın mazrûf üzere iştimâli gibi olmayıp belki mübdelün minh icmâlen bedel üzerine delâlet ederek ve mübdelün minhin zikri indinde nefsi bedelin zikrine müteşevvik u muntazır olacak haysiyyetde bi-vechinmâ bedeli mütekâzî vü tâlib olmasıyla evvelen icmâlen zikrolunan şey'i mübeyyin ü mulahhis olarak ityân olunmasından ibâretedir. Lâkin mübdelün minhin bedele delâleti ve zikri indinde nefsin bedeli mütekâzî olması fi'lîn mübdelün minhe nisbeti haysiyyetinden olup min haysü'z-zât değildir. Zîrâ zât-ı Zeyd sevbi tekâzî etmediği der-kârdır.

Ve Musannif rahimehullâhın bedel-i galatdan sükûtu, kelâm-ı fasîhde adem-i vukûundan içündür. Ba'zılar tafsîl edip üç kısma taksîm etmişlerdir. Şu vechile ki evvel, "galat-ı sahîh-i muhakkak" olup sûreti meselâ mecî-i Zeyd'i ihbâr edecek iken sebk-ı lisân vâki' olarak (جَاءَنِي حِمَارٌ)² deyip ba'dehû tedârük-i mâ fâte ile (زَيْدٌ) dersin. Sânî, "galat-ı nisyân" olup ve bu da maksûdu nisyân ederek amden galat olan şey'i zikr ile ba'dehû tedârük ve der-hâtır ederek maksûdu zikrden ibâretedir. Ve bu iki kısım an rü'yetin sâdır olan kelâmı vâki' ve fasîh olmayıp ve şâyed bir kelâmı vâki' olursa (بَلْ)-i idrâbiyye ile evvelden idrâb olunmak lâzımdır. Ve kısım-ı sâlis, an kasdın mübdelün minhi zikredip ba'dehû gâlit olmak sûretini ihâm ile bedeli zikredersin. Ve bu kısım mübâlağa ve tefennün için mu'temed-i şuarâ olup lâkin ednâdan a'lâya terakkî şarttır. Meselâ (هَذَا نَجْمٌ بَدْرٌ)³ gibi. Şöyle ki her ne kadar maksûd necme teşbîh ise de ke-enne zikr-i necmde nefsinin galata

1 Örnek: "Zeyd'in elbisesi araklandı."

2 Bana bir eşek geldi.

3 Hind bir yıldızdır, (ne yıldız), dolunaydır.

haml ederek murâd necme teşbîhi olmayıp belki bedre teşbîhi olduğunu iddiâ edersin. Ve bu makâmda iddiâ ve izhâr-ı galat (جَل) ile ıdrâbdan eblağdır.¹

Eğer “Musannif rahimehullâhın ibdâlde ‘ziyâde-i takrîr ile’ ve te’kîdde yalnız ‘takrîr ile’ ta’bîrine sebep nedir?” deyü suâl olunursa cevâbında deriz ki: Musannif rahimehullâh bunu Sekkâkî’nin kelâmında olan âdet-i tefennünü cihetle lafz-ı *Miftâh*’dan ahzedip [138] (لِزِيَادَةِ التَّقْرِيرِ) lafzı masdarı ma’mûlüne izâfe veyâhûd (أَلِزِيَادَةُ الَّتِي هِيَ التَّقْرِيرُ) ma’nâsına izâfe-i beyâniyyedir. el-Hâsıl, “ziyâde” masdar veyâhûd ma’nâ-yı hâsıl bi’l-masdar olarak ityân olunduğu cihetle masdara haml olunursa izâfe lâmiyye olup lâzım ve müteaddî olmak ihtimâline mebnî ya fâile veyâhûd mef’ûle izâfe kabîlinden olur. Ve hâsıl bi’l-masdar ma’nâsına haml olunduğu takdîrde izâfe beyâniyye olur.² Bu sûretde bedelde lafz-ı “ziyâde”yi ihtiyâr ile te’kîdde adem-i ihtiyâr için nükte, bedel maksûd bi’n-nisbe olup takrîr bi’t-tebeyye kasdolunan i’tibâr-ı zâid olduğuna ve te’kîdden maksûd takrîr olup nefsi-i te’kîd maksûd bi’n-nisbe olmadığına îmâdır. Ve bedel-i küllde olan tekrîrden nâşî beyân-ı takrîr zâhirdir.

Sâhib-i *Keşşâf*³ ﴿إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ﴾ kavli-i şerîfnde ﴿الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾’den bedel olup fâide-i bedel iki cihetden olarak evvel bunda olan tesniye ve tekrîr cihetiyle ya’nî evvelen icmâlen ve sâniyen mufassalen mensûbun ileyhın tesniyesi ve hükmen âmilin tekrîrine mebnî nisbetin tekrîri ile tevkîd ve sâni tarîk-ı müstakîmin beyân u tefsîri sırât-ı müslimîn olduğunu iş’âr u temhîddir, deyü zikrelemiştir.⁴

Ve bedel-i ba’z ve iştimâlde beyân-ı takrîr min haysü nisbetü’l-fi’l metbû‘ icmâlen tâbî‘ üzerine müştemil olup evvelen zikrolunmuş hükmünde olduğuyçündür. Ve bu iştimâl bedel-i ba’zda zâhir olup bedel-i iştimâlde dahi metbû‘ itlâk olunarak kendisiyle bedel murâd olunmak haysiyyetinde olması vâcib olmasıyla mütehakkıktır. Meselâ Zeyd’in ilmi mûcib-i taac-

1 Krş: Cürcânî, *Hâşiye*, s. 131.

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 377.

3 “Bizi dosdoğru yola ilet, nimet verdiğin kimselerin yoluna.” (el-Fâtiha 1/6-7)

4 Zemaşşeri, *el-Keşşâf*, I, 25.

cüb olarak ¹ (أَعَجَبَنِي زَيْدٌ) denildikde ke-enne ² (مَنْ زَيْدٌ) denilmiş olur. Lâkin gulâm-ı Zeyd'i darbedip ³ (ضَرَبْتُ زَيْدًا) denilmek bunun hilâfidır. Bu cihetden nâşî (جَاءَنِي زَيْدٌ غُلَامُهُ) veyâhûd (أَحْوَهُ) veyâhûd ⁴ (حِمَاؤُهُ) emsâli kelâm-ı nuhât iş'âr eylediği üzere bedel-i galat olup bedel-i iştimâl değildir.

Bundan sonra setîr olmaya ki bedel-i ba'z ve bedel-i iştimâl kendilerinde tafsîl ba'de'l-icmâl ve tefsîr ba'de'l-ibhâm olduğu cihetle elbette îzâhdan hâlî olamazlar. Ve zikrolunduğu üzere ba'zen bedel-i küllde dahi îzâh u tefsîr bulunur. Binâen aleyh *Miftâh*'da vâki' olduğu gibi Musannif dahi (لِزِيَادَةِ التَّفْرِيرِ وَالْإِيضَاحِ) dese ahsen olurdu.

Müsnedün İleyhe Atf

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا الْعَطْفُ فَلِتَفْصِيلِ الْمُسْنَدِ إِلَيْهِ مَعَ اخْتِصَارٍ، نَحْوُ: «جَاءَنِي زَيْدٌ وَعَمَرُو»)⁵

Ya'nî müsnedün ileyh üzere bir şey'i atfeylemek, bi-tarîki'l-ihtisâr müsnedün ileyhi tafsîl içündür. (جَاءَنِي زَيْدٌ وَعَمَرُو) gibi. Zîrâ bunda tafsîl-i fi'le delâlet-i lafziyye olmaksızın fâili tafsîl vardır. Zîrâ "vâv" cem'-i mutlak içündür. Cem'den murâd (أَوْ) gibi ehad-i şey'eyn içün olmamasıdır. Ve itlâkdan murâd, ma'tûf ve ma'tûfun aleyhin zamânen yekdiğere tekaddüm veyâ taahhur veyâ maiyyetine taarruz etmeyerek mücerred hükmün tâbî' u metbûa sübûtiyçün olmasıdır. (مَعَ اخْتِصَارٍ) kaydı (جَاءَنِي زَيْدٌ وَعَمَرُو) emsâlinde ihtirâz olup zîrâ misâl-i mezkûr atf-ı cümle olarak atf-ı müsnedün ileyh olmadığı hâlde kendisinde tafsîl-i fâil olmasıyla kayd-ı mezkûr ile ihrâc olunmuşdur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوِ الْمُسْنَدِ كَذَلِكَ)⁶

Veyâhûd atf maaihtisâr müsnedin tafsîli içün olur. Ve tafsîl-i müsned, isnâdın ehad-i ma'tûf ve ma'tûfun aleyhden evvelen ve diğlerinden ba'dehû müterâhiyen ya'nî ba'de müddetin veyâhûd bilâ terâhî ya'nî müteâkıben

1 Zeyd hoşuma gitti.

2 Zeyd'in sahip olduğu bir şey hoşuma gitti.

3 Zeyd'e vurdum.

4 Zeyd'in hizmetçisi / kardeşi / eşeği bana geldi.

5 Müsnedün ileyhe atf yapılmasına gelince; bu üslup, hem sözü uzatmamak hem de müsnedün ileyhi daha detaylı açıklamaya imkân tanımak düşüncesiyle tercih edilir. Örnek: "Zeyd ve Amr bana geldi."

6 Müsnedi (sözü uzatmadan ama detaylı bir şekilde açıklamaya imkân tanımak için de) müsnedün ileyhe atf yapılabilir.

husûlünü ifâdeden ibâretidir. Ve bunda (كَذَلِكَ) lafzından müstebân olan (جَاءَنِي زَيْدٌ وَعَمْرُو بَعْدَهُ بِيَوْمٍ أَوْ سَنَةٍ)¹ kaydı (مَعَ اِخْتِصَارٍ) içündür. Zîrâ bu misâlde mecî-i Amr'ın ifâde-i imhâliyle tafsîl-i müsned hâsıl ise de müfâd-ı atf olmayıp belki mantûk-ı kuyûd olarak efrâd-ı muarrefden hâric olmasıyla kayd-ı mezkûr ile ihrâc olunmuşdur.

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (نَحْوُ: «جَاءَنِي زَيْدٌ فَعَمْرُو» أَوْ «تُمْ عَمْرُو» أَوْ «جَاءَنِي الْقَوْمُ حَتَّى خَالِدٌ»)²

Tafsîl-i müsnedde eğer bilâ imhâl taahhur-i tâbii ifâde murâd olunursa (جَاءَنِي زَيْدٌ ثُمَّ عَمْرُو) ve imhâl murâd olunursa (جَاءَنِي الْقَوْمُ حَتَّى خَالِدٌ) denir. İmdi (فَا) ve (ثُمَّ) ve (حَتَّى) tafsîl-i müsnedde müşterek olup lâkin (فَا) fi'lin tâбие mülâbeseti bilâ mühle metbûa mülâbesetinden sonra olduğunu ve (ثُمَّ) ve (حَتَّى) maa mühletin vukûunu ifâde etmesi cihetden beynlerinde [139] fark mütehakkıktır. Ve (حَتَّى) ifâde-i ma'nâ-yı imhâlde (ثُمَّ) ile müttahid olup lâkin (حَتَّى) kelimesinde mâkablının mâba'dine intihâ-yı bülûğuna değin şey'en fe-şey'en inkitâ' u inkızâsına delâlet vardır.

el-Hâsıl, (حَتَّى) kelimesinde iki emre delâlet olup birisi mâkablının ma'a't-tedric munkatı' olan şey'den olduğuna delâletdir. Bu sûretde metbûu (قَوْمٌ) gibi zû eczâ olup bu eczâyâ hükm-i tedric ile taalluk etmesi iktizâ eder. Lâkin (ثُمَّ) böyle değildir. İmdi, (جَاءَنِي زَيْدٌ ثُمَّ عَمْرُو) denilmek sahîh olup ve metbû' ya'nî Zeyd zî eczâ olmadığı cihetle (حَتَّى عَمْرُو) denilmek sahîh olmaz. Ve emr-i sâni, mâkabli mâba'dine bâliğ olmasıdır. Bu sûretde mâba'di hükm-i sâbıkda dâhil olur. Ve bununla (حَتَّى)-yı cârreden mümtâz olur. Zîrâ (حَتَّى)-yı cârrede ihtilâf olup İbn-i Mâlik mâba'dinin hükümde kat'an adem-i duhûlüne ve Zemahşerî kat'an duhûlüne zâhib olarak Şeyh Abdülkâhir duhûlde mâba'di mâkablından cüz' olmasını şart ve cüz'ü olmayıp cüz'üne mülâkî olanlarının adem-i duhûlünü tasrîh eylemiştir. Ve zikrolunan emreyne delâlet müfred için olan (حَتَّى)-yı âtıfede olup cümleyi cümleye atf için olan (حَتَّى)-yı ibtidâiyye mâba'dini ta'zîm veyâhûd tahkîr içündür.³

1 Bana önce Zeyd, ondan bir gün veya bir sene sonra da Amr geldi.

2 Örnekler: a) "Bana önce Zeyd, ardından Amr geldi." b) "Bana önce Zeyd, bir süre sonra da Amr geldi."

c) "Halit'e varıncaya kadar herkes bana geldi."

3 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 379.

Ve ber-vech-i meşrûh (حَتَّى) kelimesinde olan inkızâ tedrîcî ve mühlet bi-hasebi'l-akl olup şöyle ki eczâ-yı mâkablının ez'afdan akvâya veyâhûd akvâdan ez'afa zihnen tertîbinden ibâret olarak tertîb-i hâricî mu'teber değildir. Zîrâ hâricde fi'lin mâba'd-i (حَتَّى)'ya mülâbeseti eczâ-yı sâirenden mukaddem olması câizdir. ¹ (مَاتَ كُلُّ أَبِي لَيْ حَتَّى آدَمَ) gibi. Zîrâ mevzin Hazret-i Âdem aleyhisselâma mülâbeseti âbâ-i sâirenden mukaddemdir. Veyâhûd mâba'dine mülâbeseti eczâ-yı sâireye mülâbeseti esnâsında olur. ² (مَاتَ النَّاسُ حَتَّى الْأَنْبِيَاءِ) gibi. Veyâhûd cümlesine mülâbeset-i fi'l zamân-ı vâhidde olur. Meselâ Hâlid kavmle birlikte gelecek fakat Hâlid kavmin ez'af veyâhûd akvâsı olduğu i'tibâriyle ³ (جَاءَنِي الْقَوْمُ حَتَّى خَالِدٍ) denilir. Öyle olunca, (حَتَّى) kelimesinde olan tafsîl-i müsnedin ma'nâsı tâbi' eczânın akvâsı veyâhûd ez'afı olması i'tibâriyle zihnde müsnedin metbûa taalluku ev-velen ve tâbie taalluku sâniyen i'tibâr olunmasıdır.

Eğer suâl olunursa ki: (فَا) ve (ثُمَّ) ve (حَتَّى) ile müsnedün ileyh üzerine atf tafsîl-i müsnedi müştemil olduğu misillü tafsîl-i müsnedün ileyhi dahi müştemildir. Bu sûrette (أَوْ لِتَفْصِيلِهِمَا) denilmek ahsen olurdu.

Cevâbında deriz ki: Şeyh Abdülkâhir *Delâil-i İ'câz*'da zikretmiştir ki: Kendisinde bi-vechinmâ bir kayd bulunan kelâma nefy dâhil olursa nefy kayd-ı mezkûre teveccüh eder. Meselâ (مَا تَكَلَّمْتُ زَيْدًا قَائِمًا)⁴ kavlinde nefy mutlak Zeyd'in adem-i tekellümünü müfîd olmayıp belki hâl-i kıyâmda adem-i tekellümünü müfîddir. İsbât dahi böyledir. ⁵ (تَكَلَّمْتُ زَيْدًا قَائِمًا) gibi. el-Hâsıl, bir şey'in bir şey'e isbâtı veyâhûd bir şey'den nefyi üzere kendisinde emr-i zâid bulunan hiçbir kelâm yokdur illâ o kelâmdan maksûd ve garaz-ı hâss emr-i zâid-i mezkûrdur. Ve bunda şekk için tarîk yokdur.⁶

İşte kelâm-ı Şeyh bundan ibâret olup imdi (جَاءَنِي زَيْدٌ فَعَمَّرُو) kavlinde garaz mecî-i Amr'ın bilâ mühle mecî-i Zeyd'den sonra olduğunu isbât olarak ke-enne câi Zeyd ve Amr olduğu ma'lûm olarak şekk-i muhâtab ancak tertîb ü ta'kîbde vâki' olmuş olur. Bu sûrette atf tafsîl-i müsned için olup

- 1 Hz. Âdem'e varıncaya kadar bütün atalarım öldü.
- 2 Peygamberler de dâhil bütün insanlar ölmüş ve ölecektir.
- 3 Halit'e varıncaya kadar herkes bana geldi.
- 4 Zeyd ayakta konuşmadı.
- 5 Zeyd ayakta konuştu.
- 6 Krş: Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 279.

gayrısı için olmaz. Hattâ ki eğer (مَا جَاءَنِي زَيْدٌ فَعَمَّرُو) denilse akîb-i mecî-i Zeyd'de mecî-i Amr'ı nefy olup ikisi birlikte gelmiş olması veyâhûd Amr'ın Zeyd'den mukaddem mecîi veyâhûd Zeyd'in mecîinden bir müddet-i müterâhiyeden sonra gelmesi muhtemel olur.

Eğer suâl olunursa ki: Ba'zı kerre (فَا) ile min gayri tafsilî'l-müsned müs-nedün ileyh üzerine atf olunur. Meselâ (جَاءَنِي الْأَكْبَلُ فَالْشَّارِبُ فَالتَّائِمُ)¹ kavlinde mevsûf vâhid olduğu gibi mûcib-i tafsil olan taaddüd-i mecî' bulunmaz.

Cevâbında deriz ki: Misâl-i mezkûr ma'nâda (الَّذِي يَأْكُلُ فَيَشْرَبُ فَيَنَامُ) demek olmasıyla "elif" ve "lâm"ın sılâtı olan cümlelerin ba'zısını ba'zısına atf olup atf-ı müsnedün ileyh kabîlinden değildir. Ve bu dahi beyne'l-mev-sûlât tegâyür-i i'tibârîye adem-i i'tibâra mebnîdir. Ve işbu tegâyür-i i'tibârî mu'teber addolunarak atf-ı mevsûlâtı i'tibârîyle atf-ı müsnedün ileyh kabîlinden olduğu teslîm olursa Musannif'in kavlinde [140] müsnedün ileyh üzere (فَا) ile atf tafsil-i müsned için olmasının lüzûmuna delâlet yokdur.

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (أَوْ رَدَّ السَّمِيعَ إِلَى الصَّوَابِ، نَحْوُ: «جَاءَنِي زَيْدٌ لَا عَمَّرُو»)²

Veyâhûd müsnedün ileyh üzere atf, sâmiî hükümde olan hatâsından savâba redd için olup ve bunun tafsilî bahs-i kasrda gelse gerekdir. Meselâ câî Amr olup Zeyd olmadığını veyâhûd ikisi de gelmiş olduğunu i'tikâd eden kimseye câî yalnız Zeyd olduğunu ityân için (جَاءَنِي زَيْدٌ لَا عَمَّرُو) dersin. Bu sûretde muhâtab hâl-i evvelde ise *kasr-ı kalb* ve sâni'de ise *kasr-ı ifrâd* olur. Ve meselâ câî Zeyd olup Amr olmadığını mu'tekid olan kimseye³ (مَا جَاءَنِي زَيْدٌ لَكِنْ عَمَّرُو) denilir.

Ve işbu misâl-i sâni *Miftâh* ve *İzâh*'da bu vechile îrâd olunup fakat Musannif'in zikretmemesi (لَكِنْ) kelimesi muhâtabı savâba reddetmekte (لَا) gibi olup (لَكِنْ) için işbu savâba redd ma'nâsından gayrı bir ma'nâ-yı zâid olmamasıyla (لَا) ve (لَكِنْ) kelimelerinden ikisi de min gayri tefâvüt redde misâl olmaları cihetle ehadühümâ ile iktifâya mebnîdir. Lâkin (فَا) ve (ثُمَّ) ve (حَتَّى) böyle olmayıp her ne kadar ma'nâ-yı tafsilde müşterek iseler

1 Önce yemek yiyen, ardından bir şeyler içen, ardından da uyuyan kişi bana geldi.

2 Muhatabın sahip olduğu yanlış bilgiyi düzeltmek amacıyla da müsnedün ileyhe atf yapılabilir. Örnek: "Zeyd geldi bana, Amr değil."

3 Bana Zeyd gelmedi ama Amr geldi.

de her birerlerinde âharda olmayan bir husûsiyyet mu'teber olduğundan cümlesinin zikrine ihtiyâc mess eylemiştir.¹ Fakat (لَا) ile (لَكِنَّ) beyninde fark şu vechiledir ki (لَا) kelimesi hükmü metbûa ya'nî ma'tûfun aleyhe icâb eyledikten sonra tâbi'den nefy içündür. Ve (لَكِنَّ) kelimesi hükmü metbû'dan nefy eyledikten sonra tâbie icâb içündür.

Ve kelâm-ı nuhâtta mezkûr olan, (لَكِنَّ) kelimesi istidrâk için olup ve ma'nâ-yı istidrâk; kelâm-ı mütekaddimden tevellüd eden vehmi mâba'dini mâkablinden ihrâc için olmakda istisnâya şebîh olan ref ile ref etmekden ibâret olmasıyla (مَا جَاءَنِي زَيْدٌ لَكِنَّ عَمْرُو) kavlinde olan (لَكِنَّ) kelimesi muhâtabın Zeyd gibi Amr dahi beynlerinde olan bazı mülâbeset ü münâsebetden nâşi gelmemiştir, deyü vehmini def için olmasıdır. Ve işbu kelâm-ı nuhât (مَا جَاءَنِي زَيْدٌ لَكِنَّ عَمْرُو) kavli ancak mecîin Zeyd ve Amr'ın mecmûundan intifâsını i'tikâd eden kimseye cevâb olup zehâb-ı Sâhib-i *Miftâh* gibi câi Zeyd olup Amr olmadığını i'tikâd eden kimseye olmadığında sarîhdir. Ve ammâ kasr-ı ifrâd olarak câi hem Zeyd ve hem Amr'dır deyü i'tikâd eden kimseye cevâb olmasına bir kimse kâil olmamıştır. Ve Şârih-i merhûmun (لَكِنَّ) kelimesini beyânda misâl-i nefye hasr etmesi, hilâf nefyde olan (لَكِنَّ) kelimesinde olup isbâtta bi'l-ittifâk istidrâk için olduğuna mebnîdir.²

قَالَ رَجِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ صَرَفَ الْحُكْمَ إِلَى آخَرَ، نَحْوُ: «جَاءَنِي زَيْدٌ بَلْ عَمْرُو» أَوْ «مَا جَاءَنِي زَيْدٌ بَلْ عَمْرُو»)³

Veyâhûd atf, hükmü ma'tûfun aleyhden âhara sarf içündür. (جَاءَنِي زَيْدٌ) (جَاءَنِي زَيْدٌ بَلْ عَمْرُو) gibi. Zirâ (بَلْ) metbû'dan idrâb ve tâbie hükmü sarf içündür. Ve idrâbın ma'nâsı, metbûu meskûtün anı hükmünde kılıp hükmün metbûa mülâbeset ve adem-i mülâbeseti muhtemil olmasıdır. İmdi, (جَاءَنِي زَيْدٌ بَلْ عَمْرُو) kavlinde Zeyd'in mecî ve adem-i mecîi muhtemel olur. Ve İbn-i Hâcib *Emâlî* isminde olan kitâbında kelâm-ı mezkûrun kat'iyen Zeyd'in adem-i mecîini iktizâ eylediğini beyân eylemiştir. Ve ammâ (جَاءَنِي زَيْدٌ لَا بَلْ عَمْرُو) misâlinde olduğu gibi (بَلْ) kelime-

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 381.

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 381.

3 Hükmü ilk müsnedün ileyhten alıp bir diğerine aktarmak gâyesiyle de müsnedün ileyhe atf yapılabilir. Örnekler: a) "Bana Zeyd, bilakis Amr geldi." b) "Bana Zeyd, bilakis Amr gelmedi."

sine (لَا) damm olursa kat'an Zeyd'in adem-i mecîini ifâde eder. Ve ammâ menfide inde'l-cumhûr (بَلْ) kelimesi hükmün metbû'da sübût ve intifâsından sükût ile berâber tâbie sübûtunu ifâde eder. İmdi, (مَا جَاءَنِي زَيْدٌ بَلْ) (مَا جَاءَنِي زَيْدٌ بَلْ) kavlinin ma'nâsı, Zeyd'in ihtimâl-i mecî' ve adem-i mecîiyle berâber mecîin Amr'a sübûtu olmuş olur. Ve İbn-i Mâlik indinde (لَكِنْ) kelimesinde olduğu gibi metbû'dan kat'iyen intifâ-i hükmü ifâde edip misâl-i mezkûrde elbette Zeyd'in adem-i mecîini müfîd olur. Ve ehl-i meânînin bahs-i kasrda olan kelâmı işbu kavli-i sâniyi iş'âr eder. Ve inde'l-Müberred ba'de'n-nefy (بَلْ) kelimesi tâbi'den nefy-i hükmü ifâde ederek metbû' meskût gibi olup veyâhûd metbûa hüküm mütehakkıku's-sübûtdur. İmdi, (بَلْ مَا جَاءَنِي زَيْدٌ بَلْ عَمْرٍو) kavlimizin ma'nâsı (بَلْ مَا جَاءَنِي زَيْدٌ بَلْ عَمْرٍو) olarak Amr'dan hüküm-i mecîi nefy olup adem-i mecî-i Amr mütehakkık ve Zeyd'in mecî' ve adem-i mecîi muhtemel veyâhûd mecîi mütehakkık olur. Öyle olunca (بَلْ) kelimesinin mefhûmunda dâhil olan sarf-ı hükmün ma'nâsı inde'l-küll müsbetde ve inde'l-Müberred menfide sâbit olup lâkin mezheb-i cumhûr üzere menfide ma'nâ-yı mezkûrun [141] sübûtunda işkâl vardır.

Eğer suâl olunursa ki: (بَلْ) kelimesi mutlakan müsbetde ve alâ kavli'l-Müberred menfide zebânzed-i fusahâ olmadığını İbn-i Hâcib tasrîh etmiş olduğu cihetle bedel-i galat terk olunduğu gibi bunun dahi terki evlâ olurdu.

Cevâbında deriz ki: Ba'zı nuhâtın “Bedel-i galat (بَلْ) kelimesiyle fasîh ve kelâm-ı bülegâda muttariddir. Zirâ bu misillü galatı tedârük için vaz' olunmuşdur,” deyü kavilleri kelâm-ı mezkûre muâriz olmasına mebnî kelâm-ı fasîhde adem-i vukûuyla cezm olunamaz.

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (أَوْ لِلشَّكِّ أَوْ لِلشُّكْيِكِ، نَحْوُ: «جَاءَنِي زَيْدٌ أَوْ عَمْرٍو»)¹

Veyâhûd atf, mütekellimin şekkinden veyâhûd teşkik-i muhâtabı kasdından için olur. (جَاءَنِي زَيْدٌ أَوْ عَمْرٍو) gibi. Veyâhûd (أَوْ) kelimesiyle atf, hâl-i mütekellim ve sâmi'den kat'-ı nazarla mücerred ibhâm-ı hüküm için olur.² Nazm-ı celilde³ ﴿وَإِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَى هُدًى أَوْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ﴾ vâki' olduğu

1 Mütekellimin, hükme dâir kendi şüphesini ifade etmek veya muhatapta konuya dâir şüphe uyandırmak düşüncesiyle de müsnedün ileyhe atf yapması mümkündür. Örnek: “Zeyd ya da Amr geldi bana.”

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 384.

3 “Ya biz (mü'minler) ya siz (inkârcılar); ikimizden biri doğru yolda, diğeri ise derin bir dalâlet içindedir.” (Sebe 34/24)

gibi. Zîrâ murâd sâmiîni asl-ı hûkûmde şekke ikâ' olmayıp belki mûcib-i tezâyüd-i gazabları olmamak üzere muhâtabîne nisbet-i dalâleti adem-i tasrîh için terk-i ta'yîn buyurulmuştur.¹

Veyâhûd atf-ı mezkûr, tahyîr u ibâha için olur. Ve bu da ba'de'l-emr vukûuna mahsûs olup binâen aleyh ibâha ve tahyîr ba'zen emre ve ba'zen (أَوْ) kelimesine nisbet olunur.² Meselâ³ (يَذْخُلِ الدَّارَ زَيْدٌ أَوْ عَمْرٌو) gibi. "İbâha" ile "tahyîr" beyninde fark; tahyîr, hûkmün ancak ehadühümâya sübûtunu ifâde edip ibâhada cem' câizdir. Lâkin cevâz-ı cem'î ifâdesi medlûl-i lafz olduğu haysiyyetden olmayıp belki emr-i hâric ve karâin hasebiyledir.

Ve Sekkâkî (سَكَّكِي)-i müfessirayı hurûf-i atfdan addeyleyip⁴ ve cumhûr mâba'di mâkabline atf-ı beyân olmasına kâil olmuşlardır. Ve min gayri iâdeti'l-cârr zamîr mecrûra ve min gayr-i te'kîd ve fasl-ı zamîr muttasıl merfûa tefsîr vâkî' olması mezheb-i cumhûru müeyyiddir. Lâkin ale'l-i'ti-bâreyn ma'nâ tehallûf etmediği cihetle bu nizâ' bir nizâ'-ı lafzî olup tahtında bir fâide vü tâil yoktur.

Müsnedün İleyhi Fasl Zamîrinin Ta'kîbi

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا الْفَضْلُ)⁵

Müsnedün ileyhî inrâd-ı zamîr-i fasl ile ta'kîbi mebâhisine şurû' olup Musannif'in bunu ahvâl-i müsnedün ileyhden ittihâzı zîrâ müsnedün ileyhe ibtidâen mukârin olup meselâ⁶ (زَيْدٌ هُوَ) denilip ba'dehû⁷ (قَائِمٌ) inrâd olunur. Ve bir de min ciheti'l-ma'nâ müsnedün ileyhden ibâret olup ve ifrâd ile adîleyninde ve ta'rîf ü tenkîr emsâlinde lafzen müsnedün ileyhe mutâbık olur. Ve bu vech ba'zıların "Zamîr-i fasl müsnedün ileyhî müsne-de tahsîs için olmasıyla müsnedün ileyhe râci' olan i'tibârâtandır," deyü tevcihinden evlâdır. Zîrâ makâm-ı zamîr-i faslda müsnedün ileyhî müsne-de tahsîsin ma'nâsı, müsne-di müsnedün ileyhe tahsîs edip müsne-di müs-

1 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşîye*, s. 254.

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşîye*, I, 384.

3 Eve Zeyd veya Amr girsin.

4 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 358.

5 Müsnedün ileyhî fasl zamirinin takip etmesine gelince...

6 Zeyd var ya Zeyd...

7 İşte o ayakta

nedün ileyh ve gayrısına âmm olmayacak haysiyetde kılmaktan ibârettir. Nitekim *Miftâh*'da zamîr-i fasl müsnedi müsnedün ileyhe tahsîs için olduğu tasrîh-gerde-i Allâme-i Sekkâkî'dir.¹ Ve hâsılı fasl, müsnedi müsnedün ileyh üzerine kasr u hasr olarak bu cihetle müsne de âid ve tahkîk olan müsnedi muhassas u maksûr ve müsnedün ileyhi muhassas bih ve maksûr aleyh kılmasıyla fâidesi her ikisine râcî'dir.

قَالَ رَحْمَةُ اللَّهِ: (فَلْتَخْصِيصِهِ بِالْمُسْنَدِ)²

Ya'nî, müsnedün ileyhin zamîr-i fasl ile ta'kîbi, müsnedün ileyhi müsne de tahsîs ya'nî müsnedi müsnedün ileyh üzerine kasr içündür. Zîrâ (زَيْدٌ هُوَ الْأَقَائِمُ) kavlimizin ma'nâsı "Kıyâm Zeyd üzerine maksûr olup Amr'a tecâvüz etmez," demektir. Anınçün te'kîdinde (لَا عَمْرَوُ) denilir. Eğer müsne dün ileyhi müsne d üzerine kasr olmak lâzım gelse te'kîdinde (لَا فَاعِدٌ) denilmek îcâb eder idi.

Eğer suâl olunursa ki: Müsne dün ileyhin müsne de tahsîsinden fehme tebâdür eden, müsne dün ileyhin müsne d üzerine kasrıdır. Zîrâ müsne dün ileyhi müsne de tahsîsin ma'nâsı, müsne dün ileyh müsne de hâss olup müsne dün ileyh ve gayrısına âmm olmayacak haysiyetde kılmaktır.

Cevâbında deriz ki: Vâkıan mütebâdir-i fehmi olan bu ise de lâkin ısıtlâhda kasrın ağleb-i isti'mâli maksûrun "bâ"dan sonra zikrolunan şey' olmasındır. Şu tarîk üzere ki bir şahsı zikredip gayrısını zikretmeyerek beyne'l-eşhâs şahs-ı mezkûru zikre tahsîs eylediğîn hinde (حَصَّصْتُ فَلَانًا بِالذِّكْرِ) dersin. İmdi, müsne dün ileyhi müsne de tahsîsin ma'nâsı, müsne dün ileyh olmakla ittisâfî sahîh olan şey'ler beyninde müsne dün ileyh-i mezkûru müsne din sübûtuna muhtass kılmak mefhûmunda olur. Bu ise müsne din [142] müsne dün ileyh üzerine kasrıdan ibârettir. Nitekim ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾³ nazm-ı celîlini tefsîrde müfessîrîn-i ızâm (نَحْنُ نَعْبُدُ بِالْعِبَادَةِ لَا نَعْبُدُ غَيْرَكَ)⁴ buyurmuşlardır.

Ve nâsdan ba'zısı fasl, müsne di müsne dün ileyh üzerine kasr için olduğu gibi müsne dün ileyhi müsne de kasr için de olduğunu zu'm edip Sâ-

1 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 286.

2 Bu, müsne dün ileyhi müsne de tahsîs için olur.

3 "Sadece sana kulluk ederiz." (el-Fâtiha 1/5)

4 İbadeti sana tahsîs eder, başkasına ibadet etmeyiz.

hib-i *Keşşâf*'ın ¹ ﴿وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾ nazm-ı şerîfnde olan kavliyle istidlâl eylemiştir. Zîrâ Sâhib-i *Keşşâf* ﴿الْمُفْلِحُونَ﴾ الدَّلَالَةُ عَلَىٰ أَنَّ الْمُتَّقِينَ هُمُ الَّذِينَ إِنِ حَصَلَتْ صِفَةُ الْمُفْلِحِينَ تُحَقِّقُوا مَا هُمْ تُصَوِّرُوا بِصُورَتِهِمُ الْحَقِيقَةَ الْمُتَّقِينَ هُمُ الَّذِينَ إِنِ حَصَلَتْ صِفَةُ الْمُفْلِحِينَ تُحَقِّقُوا مَا هُمْ تُصَوِّرُوا بِصُورَتِهِمُ الْحَقِيقَةَ﴾² demiştir. Ya'nî ﴿الْمُفْلِحُونَ﴾ lafz-ı şerîfnde olan ta'rîfin ma'nâsı; müttakîn şol bir zevâtıdır ki kendileriçün sıfat-ı müflihîn tahsîl olunup ve müflihîn nasıl zevât oldukları tahakkuk u tebeyyün etdirilerek bilinseler ve sûret-i hakîkiyyeleriyle tasvîr olunsalar müttakîn ayn-ı müflihîn olup müttekûn bu hakîkatı tecâvüz etmezler." Ya'nî inde't-tahkîk, müttakîn hakîkat-i müflihînün aynı zuhûr eder, demekliçe delâletden ibâretedir. İşte Sâhib-i *Keşşâf* ﴿لَا يَعْدُونَ تِلْكَ الْحَقِيقَةَ﴾ kavlinin ma'nâsı, müttekûn sıfat-ı felâh üzerine maksûrûn olup sıfat-ı uhrâya tecâvüz etmezler, demekdir deyü zu'm etmişlerdir.

Hâlbuki bu zu'mun iki vechile galatı zâhir olup menşei, fenn-i meânîde adem-i tederrüb ve kelâm-ı kavmi killet-i tedebbürdür. Ammâ vech-i evvel, zîrâ kelâm-ı Sâhib-i *Keşşâf* ma'nâ-yı mezkûr olmayıp belki muarref bi'l-lâm olan haber için zikrolunan ma'nâ-yı ahd ve cinsden gayrı bir ma'nâ-yı âhar olduğuna işâretidir. Ve bu ma'nâyı Şeyh *Delâil-i İcâz*'da îrâd ile demiştir ki (اعْلَمْ أَنَّ لِلْحَبْرِ الْمَعْرُوفِ بِاللَّامِ مَعْنَىٰ غَيْرَ مَا ذُكِرَ دَقِيقًا) ya'nî "Ma'lûm ola ki haber-i muarref bi'l-lâm için meânî-i mezkûreden gayrı bir ma'nâ-yı dakîk vardır." (مِثْلُ قَوْلِكَ: هُوَ الْبَطْلُ الْمُحَامِي) ya'nî (الْبَطْلُ الْمُحَامِي) lafzında olan harf-i ta'rîfin ma'nâsı gibi. (بَطْلٌ) va'dinde sâdık olan şahs-ı şücâ' ma'nâsına olup (مُحَامِي) (حِمَايَةَ) den *hâfız* ma'nâsınadır. وَلَا قَضَرَ الْمَغْهُودُ وَلَا قَضَرَ (مُحَامِي) (لَا تُرِيدُ أَنَّهُ الْبَطْلُ الْمَغْهُودُ وَلَا قَضَرَ) Ya'nî "Bu kavil ile murâd, "lâm"ı ahde haml ile 'Memdûh batal-ı ma'hûddur,' demek ve cinse haml ile bi-tarîki'l-mübâlağa cins-i batalı memdûh üzerine kasr etmek ve bunun emsâli meânîye haml eylemek değildir." (بَلْ تُرِيدُ أَنْ تَقُولَ لِصَاحِبِكَ: هَلْ سَمِعْتَ بِالْبَطْلِ الْمُحَامِي؟) وَهَلْ حَصَلَتْ مَعْنَىٰ هَذِهِ الصِّفَةِ؟ وَكَيْفَ يَنْبَغِي أَنْ يَكُونَ الرَّجُلُ حَتَّىٰ يَسْتَحَقَّ أَنْ يُقَالَ ذَلِكَ (فِيهِ) Ya'nî "Belki kavil-i mezkûrden murâd, bu kavil ile musâhibin olan kimseye demek istersin ki batal-ı muhâmîyi işitdin mi ve bu sıfatın ma'nâsını tahsîl etdin mi ve bir şahıs nasıl olmak lâzım gelir ki hattâ anıçün hakkında bu sıfat denilmekliçe müstehakk olsun." (فَإِنْ كُنْتَ تَصَوَّرْتَهُ حَقًّا)

1 "Kurtuluşa erecek olanlar da yine onlardır." (el-Bakara 2/5)

2 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I, 55.

Veyâhûd kelâmda müsnedün ileyhi müsned üzerine kasra delâlet edecek bir şey' mevcûd olmasıyla maa'l-kasr hükmü te'kîd için olur. ¹(الْكَرَمُ هُوَ التَّقْوَى) ve ²(الْحَسَبُ هُوَ الْمَالُ) gibi. Zîrâ takvâ üzere kasr-ı kerem, keremde olan harf-i ta'rîfden müstefâd olup ve kerem üzerine kasr-ı takvâda bir ma'nâ olmamasıyla zamîr-i fasl müsnedün ileyhi müsned üzerine kasrı müştemil olan hükmü te'kîd için olduğu taayyün eder.³ Misâl-i sâni de bu vechile olarak (لَا كَرَمَ إِلَّا التَّقْوَى) ve (لَا حَسَبَ إِلَّا الْمَالُ) takdîrinde olur. Ebü't-Tayyib'in:

إِذَا كَانَ الشُّبَابُ السُّكْرَ وَالشَّيْبَ بَ هُمَّا فَالْحَيَاةُ هِيَ الْجِمَامُ⁴

kavli dahi bu siyâkda olup (لَا حَيَاةَ إِلَّا الْمَوْتُ) müfâdındadır.

Takdîm-i Müsnedün İleyh

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا تَقْدِيمُهُ)⁵

Müsnedün ileyhin müsned üzerine takdîmi mebâhisine şurû'dur.

Eğer suâl olunursa ki: “Müsnedün ileyh üzerine takdîm” ta'bîri ne vechile câri olur ki “mukaddem” ve “muahhar” ta'bîri ancak mekânından müzâl olan şey'e itlâk olunup mekânında kârr olan emrde adem-i cereyânını Sâhib-i *Keşşâf* tasrîh eylemiştir.⁶ Hâlbuki müsnedün ileyhin mekânı müsnedin fevkinde olmasıyla “takdîm” ta'bîri becâ olamaz.

Cevâbında deriz ki: Takdîmin iki nev'i olup evvel “takdîm alâ niyyeti't-te'hîr” dir ki haberin mübtedâ ve mef'ûlün fi'l üzerine takdîm kılınması ve sâir kable't-takdîm haberiyyet ve merfûiyyet gibi ism ü resmi her ne ise hâl-i takdîmde dahi bâkî kalan şey'lerin takdîmi bu nev'dendir. Ve sâni, “takdîm lâ alâ niyyeti't-te'hîr” olup mübtedânın haber ve fi'lin fâil üzerine takdîmi işbu nev'-i sânidendir. Ve işbu darb-ı sânidenden olan takdîmin vechi, meselâ bir ismi kasd edip ba'zı kerre fi'l üzerine takdîm ederek mübtedâ

1 Kerem demek takva demektir.

2 Şeref demek mal / zenginlik demektir.

3 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 387.

4 Gençlik sarhoşlukla tükenip ihtiyarlık da (koskoca bir) kederden ibaret hâle gelince, artık yaşamak demek ölüm demektir. (Vâfir) Beyit için bkz. Mütenebbî, *Dîvân*, s. 102.

5 Müsnedün ileyhin müsnele takdîm edilmesi mevzûuna gelince...

6 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 648.

kılırsın. ¹ (زَيْدٌ قَامٌ) gibi. Ve ba'zen te'hîr edip fâil kılırsın. (قَامَ زَيْدٌ) gibi. Ve müsnedün ileyhın takdîmi işbu darb-ı sâni'den olup zikrolunan mahalde murâd-ı Sâhib-i *Keşşâf* ancak darb-ı evvele mahmûl ve takdîmin darb-ı sâniye itlâkıyla da kelâmı meşhûndur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (فَلْيَكُونِ ذِكْرُهُ أَهْمًا)²

Ehemmiyyet, kemâl-i ihtimâm u inâyeden kinâyedir. Şeyh *Delâil-i İ'câz*'da bu vechile hâme-turâz olmuşdur ki: "Taktîm-i müsnedün ileyhde inâye vü ihtimâmdan başka asl mecrâsına cârî olacak ya'nî taktîm için îrâd olunan devâin cümlesine fûrûun aslına rücûu gibi merci' ittihâz kılınacak mu'temed-i kavm bir şey'e muttalî' olamadık. Lâkin lâyük olan, vech-i inâye bir şey' ile tefsîr u beyân olunup ve o şey'de inâyet ü ihtimâmı muktazî bir ma'nâ bilinmesidir. Ve çok kimseler taktîme inâye vü ihtimâm için bir sebep ü cihet zikretmeksizin yalnız 'İnâye için taktîm olundu,' demek kifâyet eder, zanneylediler."³ İşte mefhûm-i kelâm-ı Şeyh bundan ibâret olup bu sebebden nâşi Musannif rahimehullâh vech-i ehemmiyyetin tafsîline işâretle buyururlar ki:

(إِمَّا لِأَنَّهُ الْأَضَلُّ وَلَا مُقْتَضِي لِغُدُولِ)⁴

Ammâ müsnedün ileyhın, zikr-i müsnedün ileyh ehemmiyyet ü mu'tenâ olmasından nâşi müsned üzere takdîmi, ya müsnedün ileyh mahkûmun aleyh olmasıyla kable'l-hüküm lüzûm-i tahakkukuna binâen lafzen dahi zikri kable'l-hüküm olması kasd olunarak bu cihetle taktîm-i müsnedün ileyh asl olup ve bu asldan udûlü muktazî bir şey' bulunmadığı içündür. Ya'nî ma'nen asâlet-i takdîmin min ciheti'z-zikr dahi taktîme sebebiyyeti kendisiyle berâber işbu asldan udûlü iktizâ edecek bir şey'in adem-i vücûdu hinde olur. Nitekim cümle-i fi'liyede müsnedin âmil olması takdîm-i müsnedün ileyhden udûlü muktazî olmuşdur. Çünkü mertebe-i âmil mertebe-i ma'mûlden mukaddemdir. Daha sâir mûcib-i takdîm-i müsned olan bir şey'in vücûdu dahi böyle olup karîben tafsîlâtı gelse gerekdir.

1 Zeyd kalktı.

2 Bu üslup, müsnedün ileyhın zikri daha önemli olduğu için tercih edilir.

3 Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 107-108.

4 (Müsnedün ileyhın zikrinin daha önemli oluşu;) ya cümlede esas unsur o olduğu ve bu esastan vazgeçmeyi gerektirecek bir durum da bulunmadığı için olur;

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَإِنَّمَا لِيَتَمَكَّنَ الْخَبْرُ فِي ذَهْنِ السَّامِعِ لِأَنَّ فِي الْمُبْتَدَأِ تَشْوِيقًا إِلَيْهِ)¹

Veyâhûd zikr-i müsnedün ileyhde olan ehemmiyyetden nâşî takdîmi, zihn-i sâmi'de haberin kasd-ı temekkünü içün olur. Zîrâ mübtedâda habere [144] teşvîk olup binâen aleyh hakk-ı kelâm müsnedün ileyhin tatvîlidir. Ve ma'lûmdur ki terakkub u intizâr olunan şey'in ba'de's-şevk husûlü nefste evka' u âserdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (كَقَوْلِهِ:

حَيَوَانٌ مُسْتَحَدَّتْ مِنْ جَمَادٍ)²

وَاللَّيْلِ حَارَتِ الْبُرِّيَّةُ فِيهِ

Ebü'l-Alâ el-Maarri'nin bir fakîh-i Hanefî'nin mersiyesine dâir olan kasidesinden beyt-i mezkûrde vâki' olmuşdur. *Dîvân-ı Maarri* nin *Dîrâmûs-Sıkt* nâm şerhinde mübeyyen olduğu üzere mefhûm-i beyt keyfiyyet-i meâd-ı cismânî ve ba's ü nüşûr-i gayr-ı nefsânî ile emvâtın rufât u hutâm-dan ne vechile terkîb-pezîr-i hayât ü zindegânî olacağı hayret-bahş-ı sahrâ-neverdân-ı âlem-i şuhûd olduğunu ifâdeden ibâret olup³ mâkabl-i beyt:

سُسُ فِدَاعٍ إِلَى ضَلَالٍ وَهَادٍ

بَانَ أَمْرُ الْإِلَهِ وَاخْتَلَفَ النَّأ

olarak ya'nî “Bu vechile meâd ü neşr-i cismânînin ihbâr-ı vukûuyla emr-i ilâhî zâhir olmasıyla berâber gerîve-i ihtilafda müteferrik olarak ba'zısı i'tikâd-ı meâd ile rehberde-i makâm-ı hidâyet ve ba'zılar câdde-i müstakîm-i mütâbeat-i hakktan udûl ile sâkıt-ı hufre-i dalâlet ü gavâyet oldular,” demekdir.

Ve *Dîrâm-ı Sıkt*'in tasrîhi ve beyt-i evvelin delâletiyle “hayvân-ı müstahdes mine'l-cemâd”dan murâd rûz-i meâdda mazhar-ı tekrârî-i hayât olacak ebdân-ı emvât olup ibtidâen türâbdan hilkati cihetle Âdem aleyhisselâm veyâhûd zâde-i sengsâr olmasıyla nâka-i Sâlih aleyhisselâm veyâhûd kaknûs / kuknus nâm tayr maksûd olmadığı tebeyyün eylemiştir. Zîrâ bunlara haml, muktezâ-yı sibâka gayr-ı münâsibdir.

- 1 Ya da haberin muhatabın zihninde iyice yer edebilmesini sağlamak için olur. Zira mübtedanın takdîmi, muhatapta haberin içeriğini öğrenmeye karşı bir heves uyandıracaktır.
- 2 Şairin dizelerinde olduğu gibi: “İnsan aklının bir türlü almadığı şey, çürüyüp toprak olduktan sonra yeniden hayat bulan varlıktır.” (Haffif) Beyit için bkz. Ebü'l-Alâ el-Maarri, *Sıktu'z-Zend*, s. 12.
- 3 Hârizmî, *Dîrâmûs-Sıkt*, III, 1005.

Kaknüs, diyâr-ı Hind'de hüsnü'l-elhân bir tayr-ı acîb-i kesîru'l-minkâr ve minkârından her biri mahrec-i nagamât-ı garîbe birer mizmâr olup sâl-hezâr lâne-i zindegânîde taayyüş ü imrâr-ı rûzgâr ederek ba'dehû ilhâm-ı Melik-i Cebbâr ile hulûl-i zamân-ı mevtini idrâk ve ol hâlde iddihâr-ı hass ü hâşâk ve darabât-ı per u bâl ile iş'âl-i nâire-i sûz-nâk edip iştiâl-i ahşâb-ı müddahare ile cismini remâd-ı kânûn-i adem ve eyyâm-ı selâse mürûrun-da Cenâb-ı Bârî azze ismuhû hamîr-i remâddan bir mislini halk u îcâd ile ibret-nümâ-yı ebsâr-ı ümem eylediği rivâyet-gerde-i sahîfe-turâzân-ı *Acâ'ib-i Mahlûkât-ı Âlem*'dir.¹ Sübhâne'l-Kâdir!

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأِمَّا لِتَعْجِيلِ الْمَسْرَةِ أَوْ الْمَسَاءَةِ لِلتَّمْوُلِ أَوْ التَّطْيِيرِ، نَحْوُ: «سَعْدٌ فِي دَارِكَ»، أَوْ «السَّفَاحُ فِي دَارِ صَدِيقِكَ»)²

Veyâhûd lafz-ı müsnedün ileyh tefe'üle sâlih olmasıyla li-eclî't-tefe'ül ta'cîl-i meserret için takdîm olunur. (سَعْدٌ فِي دَارِكَ) gibi. Zîrâ (سَعْدٌ), (سَعَادَةٌ)den bir şahsın alemi olup ma'nâ-yı aslîsi i'tibâriyle tefe'üle sâlihtir. Veyâhûd li-eclî't-tetayyur ve't-teşe'üm ta'cîl-i mesâet için olur. (السَّفَاحُ فِي دَارِ صَدِيقِكَ) gibi. (سَفَاحٌ) *seffâk* ma'nâsına olup evvel-i hulefâ-i Abbâsiyye'ye alem olmuşdur.³

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأِمَّا لِإِيْهَامِ أَنَّهُ لَا يَزُولُ عَنِ الْخَاطِرِ أَوْ أَنَّهُ يُسْتَلَدُ، وَأِمَّا نَحْوِ ذَلِكَ)⁴

Veyâhûd müsnedün ileyhın takdîm-i zikri, zâten matlûb olduğu cihetle hâtırdan zâil olmadığını veyâhûd ism-i mahbûb olmasıyla kendisiyle te-lezzüzü îhâm için olur. Ve sâir bunların emsâli devâi için olur. Meselâ (رَجُلٌ فَاضِلٌ فِي الدَّارِ)⁵ terkîbinde müsnedün ileyhın ta'zîmi gibi. Zîrâ takdîm-i zikri tekaddüm-i şerefiyi müş'ir olmasıyla ta'zîmi îhâm eder.⁶ Nazm-ı celilde ﴿وَأَجَلٌ مُّسَمًّى عِنْدَهُ﴾⁷ kavî-i şerîfi dahi tebcîl-i ecele mahmûldür. Ve meselâ (رَجُلٌ جَاهِلٌ فِي الدَّارِ)⁸ misillüde müsnedün ileyhın tahkîri

1 Kazvîni, *Acâibu'l-Mahlûkât*, I, 423; krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 257.

2 (Müsnedün ileyhın müsnele takdîmi,) hayra yorulan sevindirici veya şerre yorulan üzücü bir haberi bir an evvel muhataba aktarma düşüncesiyle de tercih edilebilir. Örnekler: a) “(Müjdemî isterim;) Sa'd senin evinde.” b) “Sefâh (şu an maalesef) arkadaşının evinde.”

3 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 258.

4 Müsnedün ileyhın akıldan hiç çıkmadığı intibâmı uyandırmak, onun adını anmaktan büyük haz duyduğunu göstermek veya benzer başka gâyelerle de müsnedün ileyh müsnele takdîm edilebilir.

5 Erdemli bir adam evdedir.

6 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 258.

7 “O'nun katında belirlenmiş bir süre vardır.” (el-En'âm 6/2)

8 Câhil bir adam evdedir.

kasd olunur. Ve matlûb müsnedün ileyhın müsned ile ale'l-istimrâr ittisâfi olup mücerred müsnedin müsnedün ileyhden sudûrunu ihbâr olmadığına delâlet için dahi takdîm olunur. Meselâ, zâhidden fi'l-i şûrb ü tarabın alâ sebîli'l-istimrâr hâleten fe-hâle sudûruna delâlet için ¹(الزَّاهِدُ يَشْرَبُ وَيَطْرُبُ) denilir. Lâkin (يَشْرَبُ الزَّاهِدُ وَيَطْرُبُ) denilse bu ma'nâ-yı matlûbu ifâde etmeyip belki mücerred fi'l-i şûrb ü tarabın hâlen veyâ istikbâlen sudûruna delâlet eder.

Ve takdîm-i müsnedün ileyh, müsnedün ileyhın müsned ile istimrâr-ı ittisâfına delâlet için olması, Sâhib-i *Miftâh*'ın بِالْحَبْرِ لِيَكُونَ (أَوْ لِأَنَّ كَوْنَهُ مُتَّصِفًا بِالْحَبْرِ لِيَكُونَ) kavlinin ma'nâsı olup haber-i evvel ile haber-i mübtedâyı ve haber-i sâni ile ma'nâ-yı ihbârı murâd eylemiştir.

Ve Musannif *Îzâh*'da haber-i sâni den dahi haber-i mübtedâ ma'nâsını fehm ederek "Nefs-i haber tasdik olmayıp tasavvurdur ve cümle-i haberiye ile matlûb ancak tasdik olup tasavvur değildir. Bu sûrette nefsi haber matlûb olmağına sâlih olamaz ki hattâ matlûb olmadığına delâlet olunsun. Ve eğer nefsi haber ile murâd-ı Sekkâkî mutlak olarak haberin vukûu ya'nî meselâ vukû'-i şerîk isbâtı demek ise sahîh olamaz. Zîrâ mütaallikât-ı fi'lide zikr olunacağı vechile vukû'-i fi'lin isbâtı indinde müsnedün ileyhın aslâ zikrine taarruz olunmayıp belki meselâ ³(وَقَعَ الشُّرْبُ) denilir. Bu sûrette vukû'-i fi'lin isbâtı matlûb olduğuna delâlet etmek üzere zikr ü takdîm için mesâğ olamaz,"⁴ deyü i'tirâz eylemiştir.

Hâsılı, menşe-i i'tirâz (لَا نَفْسُ الْحَبْرِ) kavlinde olan haberi haber-i mübtedâyâ haml eylemesi olup hâlbuki murâd-ı Sekkâkî ma'nâ-yı ihbârdır. Vâkıyan *Miftâh* üzerine istimrâra delâletde takdîm için medhaliyyet müsellemler olmayıp belki inşaallâhu teâlâ (لَوْ)-i şartıyye bahsinde zikrolunacağı vechile istimrâra delâlet eden fi'l-i muzâri'dir, denilmek müveccehdir.

Ve takdîm-i zikr-i müsnedün ileyh tahsis için dahi olduğu müfâd-ı kelâm-ı *Miftâh* olup [nâ-ma'lûm bir] şâirin:

1 Zâhid içiyor, eğleniyor.

2 Haber verme hâdisesinin bizzat kendisinin değil de müsnedün ileyhın haberle nitelenmesinin asıl maksat olduğu durumlarda da (müsnedün ileyhın takdîmi daha önemlidir.) bkz. Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 292.

3 İçme eylemi gerçekleşti.

4 Kazvîni, *el-Îzâh*, s. 65.

مَتَى تَهَزُّرُ بَنِي قَطْنٍ تَجِدُهُمْ
سُيُوفًا فِي عَوَاتِقِهِمْ سُيُوفٌ
جُلُوسٌ فِي مَجَالِسِهِمْ رِزَانٌ
وَإِنْ صَنِيفَ أَلَمَ فَهُمْ خُفُوفٌ¹

kavlinde olan (فَهُمْ خُفُوفٌ) terkîbinde [145] takdîm-i müsnedün ileyhin müfid-i tahsîs olmasıyla istişhâd eylemiştir.

Meâl-i Şî'r: Benî Katan nâm kabileyi bir emr için hîn-i teşvîk u tahrîk-de seyf-i sârim gibi mudî vü nüfûz erbâbından olup ve tekallüd-i süyûf ile şüc'ân-ı kabâilden bulunmalarıyla ve meclisleri vakâr u rezânetle mer'î vü meşhûd olup ve nüzûl-i müsâfirânda hiffet ü sür'atle icrâ-yı şerîta-i mih-mânnevâziye teşmîr-i sâk-ı ihtimâm etmeleriyle tavsîfidir.

Musannif, Sâhib-i *Miftâh*'ın bu kelâmına dahi i'tirâz ile demiştir ki: "Taktîmin tahsîsi ifâdesi ²(أَنَا سَعَيْتُ فِي حَاجَتِكَ) kavlinde zikrolunacağı vechile haberin fi'lî olmasıyla meşrût olup (خُفُوفٌ) ise *haffif* ma'nâsına (خَافٌ)'un cem'î olarak ism-i fâildir."³

Ve bu suâlden cevâbda "İştirât-ı mezkûr memnûdur. Zîrâ eimme-i tef-sîr ⁴﴿وَمَا أَنَا بِطَارِدِ الدِّينِ أَمْوًا﴾ ve ⁵﴿وَمَا أَنَا عَلَيْهِمْ بِوَكِيلٍ﴾⁴ haber sıfat olarak fi'lî olmayan mahallerde hasrı tasrîh eylemişlerdir," denilmiş ise de bu cevâb mahall-i bahsdir. Zîrâ (فَهُمْ خُفُوفٌ) kavlinde hasr makâma gayr-ı münâsib olarak zâhir olan, anlar hufûf olup gayrıları olmadığı maksûd olmayarak belki maksûd takavvî ve nüzûl-i dayfda hufûf olduklarını tahkîkdir. Ve yine i'tirâz-ı mezkûrden cevâbda tahsîs ile murâd-ı Sekkâkî hasr olmayıp belki ⁶(وَأَمَّا الْحَالَةُ الْمُقْتَضِيَةُ لِذِكْرِ الْمُسْنَدِ إِلَيْهِ فَهِيَ أَنْ يَكُونَ الْحَبْرُ عَامٌ فِي كُلِّ مَسْنَدٍ إِلَيْهِ، وَالْمُرَادُ تَخْصِيصُهُ بِمُعَيَّنٍ)⁶ kavliyle işâret eylediği tahsîs bi'z-zikrdir denilip ve bu cevâb sedîd ü savâbdır. Şu kadar ki taktîmin ziyâde-i tahsîsi müfid olmasında nev'-i hafâ olup tahsîs-i zikri ziyâde ve noxsânî gayr-ı kâbildir.

1 Katan Oğulları'nı mühim bir vazîfeye yönlendirmeye gör, bir bakarsın ki onlar omuzlarında kılıçlar olan (iş bitirici) birer kılıçtırlar. Meclislerinde son derece vakar sahibi ve misafirleri gelecek olsa, ona hizmette (kuş gibi) haffitirler. (Vâfir)

2 Senin ihtiyacın için tek ben çabaladım, (başkası değil.)

3 Kazvîni, *el-İzâh*, s. 65.

4 "Sen, onların yaptıklarından sorumlu değilsin." (el-En'âm 6/107)

5 "Ben (yoksul ve zayıf oldukları için küçümsediğiniz şu) müminleri kovacak değilim." (Hûd 11/29)

6 Müsnedün ileyhin zikrini gerektiren durumlara gelince; meselâ haber, akla gelebilecek tüm müsnedün ileyhlere nispeti mümkün olan bir şey olup maksat da haberi belirli bir müsnedün ileyhe tahsîs etmekse (müsnedün ileyh zikredilir.) bkz. Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 267.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (قَالَ الشَّيْخُ عَبْدُ الْقَاهِرِ: وَقَدْ يُقَدَّمُ لِتَحْصِيصِهِ بِالْحَبْرِ الْفِعْلِيِّ)¹

Şeyh Abdülkâhir ba'zı kerre müsnedün ileyh, müsnedün ileyhın haber-i fi'lîye tahsîsini ya'nî haber-i fi'lînin müsnedün ileyhe kasrını ifâde için takdîm olunduğunu *Delâil-i İ'câz*'da beyân etmiştir. Haber-i fi'lî ile takyîd her ne kadar kelâm-ı Şeyh'de musarrah değil ise de kelâmından müstebândır. Ve Sâhib-i *Miftâh* işbu ifâde-i kasma haberin müştakkâtdan olması sûretinde kâil olup haber fi'l olduğu takdîrde tahsîse gayr-ı kâildir. Ve bu dahi bahs-i kasrda zikrolunacağı üzere müsnedün ileyhın muahhar i'tibâr olunması müştakkâtda cârî ve fi'le gayr-ı cârî olmasına mebnîdir. ²﴿وَمَا أَنْتَ عَلَيْنَا بَعِزٌّ﴾ kavli-i şerîfnde Sâhib-i *Miftâh* hasrın vücûdunu tasrîh ile ma'nâ³ (إِنَّ الْعَزِيزَ عَلَيْنَا زَهْطُكَ، لِأَنَّهُمْ مِنْ أَهْلِ دِينِنَا لَا أَنْتَ يَا شُعَيْبُ)³ demek olduğunu beyân etmiştir.⁴ Haber-i fi'lîden murâd, fâili mübtedâyâ râci' zamîr olan fi'lden ibâret olup ma'nâ-yı fi'li mutazammın demek değildir.⁵

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (إِنَّ وَلِيَّ حَرْفِ النَّفْيِ، نَحْوُ: «مَا أَنَا قُلْتُ هَذَا» أَي لَمْ أَقُلْهُ مَعَ أَنَّهُ مَقُولٌ لِعَبْرِي)⁶

Ve müsnedün ileyhın takdîmi müsnedün ileyhın haber-i fi'lîye tahsîsini ifâde etmesi, harf-i nefyi vely ederek müsnedün ileyh bilâ tavassut şey'-i âhar harf-i nefyden sonra vâki' olmasıyla meşrûtdur. (مَا أَنَا قُلْتُ هَذَا) gibi. Müfâdî “Bu kelâmı ancak ben söylemedim. Hâlbuki şahs-ı âharın kelâmıdır,” demek olup imdi takdîm, mütekellimden fi'lin nefyini ve gayra sübûtunu ifâde eder. Ve nefy eğer vech-i umûm üzere olursa gayra sübût dahi ol vechile olur. Ve eğer husûs üzere olursa sübût dahi husûs üzere olur. Öyle olunca (مَا أَنَا قُلْتُ هَذَا) kavli ancak gayrın mekulü olduğu sâbit olarak mütekellim kâil kendisi olmadığını ifâde etmek murâd eylediği şey'de îrâd olunup mutlakan kavlin intifâsını beyân sûretinde denilmez. Ve bu kelâmdan mütekellimin cem'î-i mâadâsı kâil olmak lâzım gelmez. Şöyle ki muhâtab isnâd eylediği kavle ya seninle bir şahs-ı âharın iştirâkini veyâhûd o şahs-ı

1 Abdülkâhir el-Cürçânî şöyle demiştir: Müsnedün ileyh bazen, kendisinin fiil cümlesinden oluşan haberle tahsîsini ifade etmesi için müsnele takdîm edilebilir.

2 “Bizim nazarımızda senin hiçbir kıymetin yok.” (Hûd 11/91)

3 Bizim nazarımızda kıymeti olan, dindaşlarımız olmaları nedeniyle kabilendir, sen değilsin Şuayb!

4 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 338; krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 259.

5 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 260-261.

6 Bu tahsîs, müsnedün ileyhın nefy / olumsuzluk harfinden hemen sonra gelmesine bağlıdır. Örnek: “Bunu ben demedim.” Bu cümle, “Bunu ben demedim, başkası dedi,” anlamını bünyesinde barındırır.

âharın mekûlü olmayıp belki bu kavilde senin infirâdını tevehhüm etmesiyle (مَا أَنَا قُلْتُ) cevâbını îrâd etmiş olacağından bundan müstebân olan, tahsîs işbu iştirâk veyâ adem-i iştirâki mevhûm-i muhâtab olan şahs-ı âhara nisbetle olup cemî'-i men fi'l-âleme nisbetle değildir. Bu takdîrde eğer muhâtabın mevhûmu iştirâk ise kasr-ı ifrâd ve eğer mütekellime isbât ve âharından nefy ise kasr-ı kalb olur. Ve Şârih-i merhûm her ne kadar taarruz etmemiş ise de muhâtab mütekellim ile âhar beyninde mütereddîd olmak sûretine haml ile kasr-ı ta'yîn olması da câizdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَلِهَذَا لَمْ يَصِحَّ: «مَا أَنَا قُلْتُ هَذَا وَلَا غَيْرِي»)¹

Ve takdîm-i müsnedün ileyh tahsîsi ve fi'lin âhara sübûtuyla berâber mezkûrden nefyini ifâde etdiğiyçün (مَا أَنَا قُلْتُ هَذَا وَلَا غَيْرِي) denilmek sahîh olmaz. Zîrâ (مَا أَنَا قُلْتُ) lafzının mefhûmu kavli-i mezkûru kâiliyyetin mütekellimin gayrıya sübûtu; (وَلَا غَيْرِي) lafzının mantûku kavli-i mezkûru kâiliyyetin gayrdan nefyi olup işbu mefhûmeyn ise yekdiğere mütenâkızlardır. Bu sûrette âhar dahi kâil olmadığını ifâde murâd olunursa müsnedün ileyhin te'hîriyle² (مَا قُلْتُهُ وَلَا أَحَدٌ غَيْرِي)² kelâmıyla ifâde etmek vâcib olur. Meğerki takdîm, tahsîsin gayrı bir garaz içün olduğuna delâlet edecek karîne kâim ola. Meselâ kâil-i kelâm mütekellim olup bununla berâber âharı kâil olmak i'tikâdında bulunması sûreteyniyle mütekellim hakkında muhâtabın iki zann-ı fâsidi olup ol hâlde³ (أَنْتَ قُلْتَ لَا غَيْرَكَ)³ dese ol hâlde mütekellim dahi nefsi-i fi'lin inkârını kasd ile (مَا أَنَا قُلْتُهُ وَلَا أَحَدٌ غَيْرِي) deyip kelâm-ı muhâtaba tatbîk içün müsnedün ileyhi takdîm eder. Ve bu da ancak inkârı mümkün olan fi'lide câri olur, misâl-i mezkûrde olduğu gibi. Lâkin⁴ (مَا أَنَا بَيِّنْتُ هَذِهِ الدَّارَ وَلَا أَحَدٌ غَيْرِي)⁴ bunun hilâfında olup bu kavli hilye-i sıhhatden âtıldır. Zîrâ dâr, ehâd-i bennânın fi'li olmak zarûridir. [146]

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَلَا «مَا أَنَا رَأَيْتُ أَحَدًا»)⁵

Dahi (مَا أَنَا رَأَيْتُ أَحَدًا) kavli de sahîh olmaz. Zîrâ bu terkîb mütekellimin gayrı bir insân olup her bir ehadi görmüş olmasını iktizâ eder. Çünkü

1 Bu nedenledir ki "Bunu ne ben dedim ne de başkası," şeklinde bir cümle kurulamaz.

2 Bunu ben demedim, başkası da demedi.

3 Sen dedin, başkası değil.

4 Bu evi ben inşa etmedim, başkası da etmedi.

5 "Hiç kimseyi bir tek ben görmedim," şeklinde bir cümle de kurulamaz.

mef'ûl olan (أَحَدًا) kelimesinden müstebân olduğu üzere alâ vechi'l-umûm mütekellimden rü'yet nefy olunmasıyla gayrısına sübût-i rü'yetin yine umûmiyyet üzere olması vâcib olur. Zîrâ asl-ı fi'lin gayra isbâtı umûm ve husûsda sebk-ı nefy üzere olması lâzım geleceğinin zikri sebkat eyledi.

Musannif-i merhûm işbu (مَا أَنَا رَأَيْتُ أَحَدًا) kavlinin imtinânını ta'lilde Şârih-i merhûm gibi umûmu nefy ü isbâtta i'tibâr etmeyip menfi vü müs-betde i'tibâr ile demişdir ki: "Kavl-i mezkûrun imtinânı zîrâ menfi küllü vâhidin mine'n-nâs üzere vâkıa olan rü'yetdir. Ve takdîm-i müsnedün ileyhın kelâmda mezkûrun ya'nî mütekellimin gayrıya sübûtunu ifâde eylediği fi'l umûm ve husûsda bi-aynihî mezkûrden nefy olunan fi'ldir. Bu sûretde her bir ehadi rü'yet etmiş bir insânın vücûdu lâzım gelip bu ise muhâl olmasıyla kavl-i mezkûrun imtinânı tahakkuk eder."¹

Lâkin Musannif'in bu kelâmı mahall-i nazardır. Zîrâ (مَا أَنَا رَأَيْتُ أَحَدًا) kavlinde menfi küllü vâhidin mine'n-nâs üzere vâkıa olan rü'yet idüğü müs-sellem olmayıp belki menfi efrâd-ı nâsdan ferd-i gayr-ı muayyen üzere vâkıa olan rü'yet olarak beynlerinde fark vâzıhdır. Şöyle ki küllü vâhid üzere vâkıa olan rü'yeti nefy ba'z üzere vâkıa olan rü'yetin isbâtına münâfi olmamasıyla evvel selb-i cüz'îyi ifâde eder. Müfâd-ı sâni ise nekiranın siyâk-ı nefyde vukûundan nâşî selb-i küllîdir. Binâen aleyh ekser-i nâs misâl-i mezkûru sehv-i kâtibe haml ile savâb olan (مَا أَنَا رَأَيْتُ كُلَّ أَحَدٍ) olmasını beyân etmişlerdir.

Ve ba'zılar bu sehvdan iki vech ile i'tizâr etmişlerdir ki vech-i evvel eimme-i lügatin beyân eyledikleri şey'e binâ olunmasıdır. Şöyle ki (أَحَدًا) lafzı ba'zen vâhid ma'nâsına aded-i mahsûs için ism olarak bunun hem-zesi "vâv"dan münkalibe olup cem'î (آخِذًا)'dür. Ve ba'zen hitâba sâlih olan kimse için ism olarak bunda müzekker ve müennes ve müsennâ ve mec-mû' müsâvî olup ma'nâ-yı umûmda ve hemzisi asliyyedir. Ve işbu hem-zesi asliyye olan (أَحَدًا) lafzı (كُلِّ) lafzına mukârin olmaksızın îcâbda gayr-ı müstâmeldir. Binâen aleyh (مَا أَنَا رَأَيْتُ أَحَدًا) kavli muhâtabın her bir ehadi rü'yet eylediğini zu'm eden kimseyi redd için olması iktizâ eder. Zîrâ kelâm-ı zâ'im îcâb olup bi-dûni (كُلِّ) isti'mâl olunmasıyla kavl-i zâ'im

1 Kazvîni, *el-İzâb*, s. 66.

(رَأَيْتُ كُلَّ أَحَدٍ) olması taayyün ederek nefy küllü vâhidin mine'n-nâs üzere vâkia olan rü'yet olmuş olur.

Vech-i sâni, (أَحَدٌ) kelimesinin cem' ma'nâsında isti'mâlidir. Ve bu ma'nâda isti'mâlından için (أَحَدٌ) lafzına muktazî-i taaddüd olan (يَيْنَ) kelimesinin duhûlü ve zamîr-i cem'in avdi câiz olarak nazm-ı celilde ¹﴿فَمَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ﴾ ve ²﴿لَا تَفَرُّقُ يَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ﴾ vâki' olmuştur. Ve ³﴿...جَمَاعَةٌ مِنْ جَمَاعَاتِ النِّسَاءِ﴾ ile tefsîr edilmiştir. Ve işbu (أَحَدٌ) lafzında cereyân eden ahkâm-ı mezkûrenin her bir nekira-i menfiyyede adem-i cereyânı ba'zılarının tevehhümü gibi lafz-ı mezbûrun işbu ma'nâ-yı cem'iyyeti ifâdesi nekira olarak siyâk-ı nefyede vukûuna mebnî olmadığına delildir.

Ve zâhir-i kelâm-ı *Sihâb*, (أَحَدٌ) lafzının ma'nâ-yı cem'de bi-hasebi vaz'î'l-lüga olmasına delâlet eder. Zîrâ lafz-ı (أَحَدٌ) ü beyânda: (هُوَ اسْمٌ لِمَنْ) demişdir. Ve ba'zılar ma'nâ-yı mezkûrde isti'mâlini (أَحَدٌ) lafzı ma'nâ-yı vâhidde ism olup mevsûfun tegayyürüyle mütegayyir olmamasıyla mevsûfu müfred veyâ müsennâ veyâhûd mecmû-i müzekker veyâ müennes i'tibâr olunarak (أَحَدٌ مِنْ الْأَفْرَادِ) veyâhûd (أَحَدٌ مِنَ الْمُثَنِّيَاتِ) veyâ (مِنَ الْمُجْمُوعِ) ma'nâsı murâd olunmasının cevâzına binâ etmişlerdir. Ve bu makâmda (أَحَدٌ) lafzı ma'nâ-yı cem'de olduğu takdîrde ma'nâ (مَا أَنَا رَأَيْتُ جَمِيعَ النَّاسِ)⁶ demek olup muhâl-i mezkûru ya'nî cemî-i nâsı rü'yet etmiş bir insân bulunmasını istilzâm eder.

Lâkin ityân olunan işbu vecheynden ikisi dahi fâsiddir. Zîrâ beyân olunan imtinâ (مَا أَنَا رَأَيْتُ رَجُلًا) ve (مَا أَنَا أَكَلْتُ شَيْئًا) ve (مَا أَنَا قُلْتُ شَيْئًا) emsâlinde dahi cârî olarak imtinâ'-ı mezkûr (أَحَدٌ) lafzının husûsiyyetinden için değildir ki hattâ lafz-ı (أَحَدٌ)'de ale'l-vecheyn icrâ-yı te'vîlât ile ma'nâ-yı mezkûrun husûlü indifâ'-ı i'tirâza medâr addolunsun. Ve bir de misâl-i mezkûrde (أَحَدٌ) lafzının ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾⁷ lafz-ı şerîfinde olduğu misillü

1 "Biz o peygamberler arasında hiçbir ayrım gözetmeyiz." (el-Bakara 2/285)

2 "Ve hiçbiriniz onu (elimizden) kurtaramazdı." (el-Hâkka 69/47)

3 "(Ey peygamber hanımları!) Siz kadınlardan herhangi biri gibi değilsiniz." (el-Ahzâb 33/32)

4 Herhangi bir kadın grubu değilsiniz.

5 Bu kelime; ister tekil olsun ister çoğul, ister müzekker olsun ister müennes, hitâba uygun kimse için kullanılan bir isimdir. bkz. Cevherî, *Sihâb*, II, 440.

6 Bütün insanları ben görmedim.

7 "De ki: O, Allah'tır, birdir." (el-İhlâs 112/1)

hemzesi “vâv”dan mübdel olması câiz ve hemzesi aslî olarak vâhid ma'nâsına olan (أَحَدًا)'ün bi-dûni küll icâbda isti'mâli şâyi'dir. Bu sûretde vech-i evvel medâr-ı def' olamaz. Ve kezâlik vech-i sâni'de beyân olunduğu vec-hile lafz-ı mezkûrun bu makâmda cem' ma'nâsına olmaması dahi câizdir. Ve ma'nâ-yı cem'de olması teslîm olunsa ma'nâ (مَا أَنَا رَأَيْتُ جَمْعًا مِنَ النَّاسِ) demek olup bu takdîrde menfî nâsdan bir cemâat üzerine vâkıa olan rü'yet olarak cemî'-i nâs üzerine vâkıa olan rü'yet olmaz ki hattâ imtinâ' tahakkuk ede. Hâsıl-ı nazar, küllü vâhidin mine'n-nâs üzere vâkıa olan rü'yeti nefyden mefhûm olan nefy-i umûmdur ki selb-i cüz'îdir. Ve (مَا أَنَا رَأَيْتُ) (مَا أَنَا رَأَيْتُ جَمْعًا مِنَ النَّاسِ) emsâli ise umûm-i nefyi ifâde ederek selb-i küllîdir. Ve selb-i küllînin mütekellime tahsîsi, gayrısı bu sıfatda olmadığını iktizâ edip ya'nî gayrısı üzere (لَمْ يَرَ أَحَدًا) mefhûmunun sâdik olmaması lâzım gelir. Ve bunun gayr üzere adem-i sıdkı her bir ehadi rü'yet etmiş olmasını iktizâ etmeyip belki alâ re'yi'l-kavm nâsdan bir ehadi rü'yeti kifâyet eder. Zîrâ icâb-ı cüz'î ile selb-i küllî mürtefi' olur.

Ve ma'riz-i cevâbda denilmek sâlih olmaz ki selb-i küllî selb-i cüz'îyi müstelzim olup bu ise ref'-i icâb-ı küllî olarak bu sûretde küllü ehad üzerine vâkıa olan rü'yet menfiyyedir, denilmek sahîh olup Musannif'in zikir eylediği kelâm tâmm olur. Ya'nî (مَا أَنَا رَأَيْتُ أَحَدًا) kavlimizin mefhûm-i sarîhi nâsdan vâhid lâ bi-aynihîyi rü'yeti nefy olup ve bundan iltizâmen mefhûm olan her bir ferdden nefy-i rü'yet olmasıyla eğer kasrda mefhûm-i sarîh murâd olunsa muktezâ-yı kelâm mütekellimin gayrı için lâ bi-aynihî vâhid mine'n-nâsın sübût-i rü'yeti olup bunda istihâle yok ise de mefhûm-i iltizâmîsi i'tibâr olunduğu gibi muktezâ-yı kasr gayrın her bir ferdi sübût-i rü'yeti olarak bu sûretde tahakkuk-ı istihâle ile kelâm-ı mezkûrun adem-i sıhhati sâbit ve kelâm-ı Musannif bu müddeâyı müsbit olur.¹

Ve bu kelâmın cevâb-ı sâlih olamaması zîrâ deriz ki mu'teber olan mefhûm-i sarîh-i mutâbıkı olup mefhûm-i iltizâmı değildir. Ve bu makâmda mefhûm-i sarîh selb-i küllîdir. Ve eğer mu'teber olan mefhûm-i sarîh olmasa (مَا أَنَا صَرَبْتُ زَيْدًا) kavlimizin dahi imtinâ lâzım gelirdi. Zîrâ selb-i cüz'î ile icâb-ı küllî mürtefi' olacağından darb-ı Zeyd'i nefy küllü ehad üzere vâkı' olan darbın nefyini müstelzim olup küllü ehad üzere vukû'-i dar-

1 Krş: Siyâlkûti, Hâşiye, I, 395.

bın nefyini mütekellim üzerine hasr u tahsîs ise mütekellimden gayrı küllü ehadi dârib olan bir kimse bulunmasını iktizâ eder. Ve bu cevâbın tahkîki şu vechiledir ki bir şey'e melzûmun ihtisâsı o şey'e lâzımın ihtisâsını mûcib olmayıp eamm olmaklığı câizdir. İmdi, melzûm olan selb-i küllînin mütekellim üzerine kasrı, lâzım olan selb-i cüz'înin dahi kasrını müstelzim olmaz ki hattâ nakîzi olan îcâb-ı küllînin mütekellimin gayrısı için sübûtunu ifâde ederek muhâl lâzım gele. İşte *Îzâh*'da olan kelâm-ı Musannif ile üzerine vârid olan nazar ve saded-i tevcîhde ityân olunan kelimât ile terettüb eden makâlâtın suver-i îzâhiyyesi bundan ibârettir.

Ve Fâzıl-ı Allâme *Şerh-i Miftâh*'da demişdir ki: “(مَا أَنَا رَأَيْتُ أَحَدًا) kavlimizde mef'ûl siyâk-ı nefyde vukûundan nâşi âmm olduysa mu'tekad-i muhâtab dahi kezâlik âmm olarak hakk-ı mütekellimde (إِنَّكَ رَأَيْتَ كُلَّ أَحَدٍ) müfâdını mu'tekid olması lâzım gelir. Zîrâ bu makâmda hatâ ancak fâilde olup mef'ûlde olmaz. Nitekim hüküm-i kasr budur. Bu sûrette vech-i mezkûr üzere mef'ûl üzerine vâki' olan fi'lden menfi, mütekellim ile muhâtab beyninde müttefik olup âmm ise âmm, hâss ise hâss olması vâcibdir. Zîrâ umûm ve husûs cihetinden muhtelif olsalar hatâ yalnız fâilde olmayıp belki fâil ile berâber umûm ve husûsda dahi olmuş olur. Mefrûz ise bunun hilâfında olup hatâ yalnız fâilde olmasıdır.”²

Fâzıl-ı Allâme'nin bu kelâmı Şârih-i merhûmun marzîsi ve kelâmının tıbkısı olup bunu îrâddan murâdı, Fâzıl-ı Allâme üzerine Sadruşşerîa tarafından olunan it'irâzı beyân içündür. Şöyle ki Sadruşşerîa, Fâzıl-ı Allâme'nin bu kelâmına it'irâz ile demişdir ki: “Bu makâmda ta'yîn-i fâilden sonra bâkî kalan selb-i küllî ya'nî (عَدَمٌ رُؤْيَةٍ أَحَدٍ مِنَ النَّاسِ)³ olup bu sûrette muhâtab nâsdan bir ehadi rüyet etmeyen bir insân olmasını mu'tekid olarak ve bu it'ikâdda musîb olup fakat ta'yîninde hatâ ederek o insân mütekellimin gayrısı olmasını veyâhûd mütekellim gayrısıyla müşârik olmaklığını zu'm etmesiyle işbu vehm-i muhâtabı ref' ederek bu selbi ya'nî nâsdan bir ehadi adem-i rüyeti nefesine hasr etmek vâcib olur. Zîrâ eğer fi'ller selben ve îcâben muhtelif olsalar hatâ yalnız fâilde olmayıp fâil ile

1 Dünyadaki her bir kişiyi gördün.

2 Şîrâzî, *Miftâhu'l-Miftâh*, vr. 73b.

3 İnsanlardan hiç kimseyi görmemek

berâber îcâb ve selbde dahi olmuş olur.” Hâsıl-ı i'tirâz; (مَا أَنَا رَأَيْتُ أَحَدًا) kavli ne zamân ki mütekellimin selb-i küllîye ihtisâsını müfid olduysa bu kelâm muhâtabın selb-i küllînin mütekellimin gayrı için münferiden veyâ mütekellim ile müştereken sübûtu i'tikâdını redd için olması lâzım gelir. Bu ise muhâl olmayıp muhâl olan îcâb-ı küllîyi i'tikâddır.

Şârih-i merhûm buyururlar ki: Bu makâmda elsine-i kavm üzere de-verân eden kelâm bundan ibâret olup yekdiğere mütekâribe olarak menşei, muhassal-ı kelâm-ı Şeyh'i adem-i muhâfaza ile berâber inde kasdi't-tah-sîs müsnedün ileyhın fi'l ve harf-i nefyden mecmûuna ve harf-i nefyden te'hîriyle yalnız fi'l üzere takdîmi beynini fark u temyîz etmeyerek (مَا أَنَا) kavlinde olan tahsîsi (أَنَا مَا فَعَلْتُ كَذَا) kavlinde olan tahsîsin misli kılmalarıdır. ¹(وَلَيْسَ هَذَا أَوَّلَ قَارُورَةٍ كُسِرَتْ فِي الْإِسْلَامِ)

Hâsılı, zikr olunan makâlâtın cümlesi (مَا أَنَا رَأَيْتُ أَحَدًا) kavlinin selb-i küllîye ihtisâs-ı mütekellimi ya'nî selb-i küllînin mütekellime sübûtuyla gayrısına adem-i sübûtunu ifâde etmesine mübtenî olup ve bunun menşei, kavleyn beynini adem-i farkdır. Zîrâ selb-i küllîye ihtisâs-ı mütekellimi müfid olan (مَا أَنَا رَأَيْتُ أَحَدًا) olup (أَنَا مَا رَأَيْتُ أَحَدًا) değildir. Şöyle ki (أَنَا مَنْ انْتَفَى عَنْهُ رُؤْيَةٌ وَاحِدٍ وَاحِدٍ مَا أَنَا رَأَيْتُ أَحَدًا) ² olarak ber-muktezâ-yı kasr nâsdan hiçbir ehadi rü'yet etmek mütekellimden müntefi ve gayr için işbu rü'yet-i âmme sâbit olup ve muhâtabın işbu (رُؤْيَةٌ وَاحِدٍ وَاحِدٍ مِنَ النَّاسِ) mütekellimden münferiden veyâ müştereken vâki' olmasını i'tikâd etmesi ve asl-ı fi'ilde musîb olup fakat mütekellime nisbetinde muhtı' olması vâcibdir. Hâlbuki işbu emreyin ya'nî gayr için rü'yet-i âmme ile muhâtab bunun vukûunu i'tikâd eylemesi muhâl olarak binâen aleyh (مَا أَنَا رَأَيْتُ أَحَدًا) denilmek sahîh olmaz. Ve ammâ (أَنَا مَا رَأَيْتُ أَحَدًا) kavli mûcibe-i ma'dûletü'l-mahmûl olarak ma'nâsı ³(أَنَا مَنْ ثَبَّتَ لَهُ عَدَمُ رُؤْيَةٍ وَاحِدٍ وَاحِدٍ مِنَ النَّاسِ لَا غَيْرِي) olarak bu sûrette ber-muktezâ-yı kasr mütekellim için (عَدَمُ رُؤْيَةٍ وَاحِدٍ وَاحِدٍ مِنَ النَّاسِ) ya'nî selb-i küllî sâbit olup ve bu selb-i küllînin mütekellimin gayrısından müntefi olması ve muhâtabın işbu selb-i küllî mütekellimin gayrıdan

1 Bu, İslâm düşüncesinde kırılan ilk testi de değildir.

2 Benim, kendisinden insanları teker teker görmüş olması olumsuzlanan kişi, başkası değil.

3 Benim, insanları teker teker görmemiş olması sâbit kişi, başkası değil.

münferiden veyâ maaş-şerike vâki' olduğunu asl-ı fi'le musîb ve gayrısına nisbetde muhti' olarak i'tikâd eylemesi vâcib olur. Ve işbu emreyn ya'nî selb-i küllînin gayr için adem-i sübûtuyla bunu muhâtabın i'tikâd etmesi mümkündür.¹

İmdi deriz ki: Mahsûl-i kelâm-ı Şeyh budur ki eğer müsnedün ileyh (أَنَا مَا رَأَيْتُ أَحَدًا) kavlinde olduğu gibi harf-i nefy ve fi'lin mecmûuna tekaddüm ederse bunun hükmü hükm-i müsbet olup ba'zen takavvî ve ba'zen tahsîs için gelir. Nitekim Musannif'in² (وَالْأَفْعَالُ فَتَدُّ يَأْتِي لِلتَّحْصِيصِ) kavlinde gelse gerekdir. Ve eğer müsnedün ileyh (مَا أَنَا رَأَيْتُ أَحَدًا) kavlinde olduğu gibi yalnız fi'le tekaddüm edip harf-i nefyden muahhar olursa kat'iyen tahsîs için olur. Lâkin sûret-i evvelde ya'nî fi'l ve harf-i nefyden ikisine dahi tekaddüm sûretinde nefyde olan tahsîs ile işbu yalnız fi'l üzerine takdîm sûretinde olan tahsîs fi'n-nefy beyninde fark vardır. Zirâ sûret-i evvelden bulunan (أَنَا مَا سَعَيْتُ فِي حَاجَتِكَ) kavlinde tahsîs murâd olunursa bu tahsîs muhâtabın hâcetine adem-i sa'yî i'tikâd ve bu i'tikâdında isâbet edip lâkin işbu adem-i sa'yin fâilinde hatâ ederek "Sa'y etmeyen mütekellimin gayrısıdır," veyâhûd "Adem-i sa'yde mütekellim ile gayrısı müşârikdir," deyü zu'm eylemesi sûretinde cârî olur. Nitekim kelâm-ı müsbetde (أَنَا سَعَيْتُ) (أَنَا سَعَيْتُ فِي حَاجَتِكَ) kavli sa'yin vücûdunu i'tikâd ile bu i'tikâdda musîb olup lâkin sa'y eden fâilde hatâ ederek "Mütekellimin gayrısıdır," veyâhûd "Mütekellim gayra müşârikdir," deyü zu'm eden kimseye cevâb olur. Ve ammâ yalnız fi'l üzerine takdîm ile (مَا أَنَا سَعَيْتُ فِي حَاجَتِكَ) kavlinde olan tahsîs bu vechile olmayıp belki kavli-i mezkûr Şârih-i Allâme'nin zikrelediği üzere sa'yin vücûdunu i'tikâd ile bu i'tikâdda musîb olup lâkin fâilinde hatâ ederek "Sa'y eden ancak mütekellimdir," veyâhûd "Mütekellim maa'l-gayrdır," deyü zu'm eden kimseye tevcîh olunur. Ve bunda elbette fi'lin umûm ve husûsda, nefyde zikrolunduğu vech üzere, sübûtu lâzımdır. el-Hâsıl, vech-i evvelde muhâtab adem-i sa'yî i'tikâd-ı musîb ile i'tikâd edip fakat sa'y etmeyen kim olduğunu ta'yinde hatâ etmesi ve vech-i sâni'de vukû'-i sa'yî i'tikâd-ı musîb ile i'tikâd edip fakat sâ'î kim olduğunu ta'yinde muhti' olmasıdır.

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 396-397.

2 Aksi takdirde bazen tahsîs için gelir.

Şeyh demiştir ki: “(مَا أَنَا قُلْتُ هَذَا) kavliyle mütekellim o kavli-i mahsûsun kâili kendisi olduğunu nefy eder ve mütekellim ile muhâtab beyninde olan münâzara mekûl olduğu sâbit olan şey’de olur. Anınçün bu sûretde menfi âmm olmak ya’nî kelâm-ı menfide umûm bulunmak sahîh olmayıp bi-tarîki’l-umûm (مَا أَنَا قُلْتُ شِعْرًا قَطُّ) ve (مَا أَنَا أَكَلْتُ الْيَوْمَ شَيْئًا) ve (مَا أَنَا رَأَيْتُ أَحَدًا مِّنَ النَّاسِ) denilmez. Zîrâ bu kelâmlar dünyâda bulunan şi’rin küllisini kâil ve ekl olunan şey’in cümlesini âkil ve nâsdan her bir ehadi görmüş bir insân olup da sen o insân olduğunu nefy etmiş olmaklığıni iktizâ eder.”¹

İşte kelâm-ı Şeyh budur. İmdi (مَا أَنَا رَأَيْتُ أَحَدًا) ve (أَنَا مَا رَأَيْتُ أَحَدًا) kavilleri emsâlinde hâsıl-ı fark şu vechile olur ki meselâ muhâtab şu mahalde aslâ şi’r tekellüm etmemiş veyâhûd bugün bir şey’ ekl eylememiş ve nâsdan bir kimseyi görmemiş bir şahıs olduğunu i’tikâd ve i’tikâdında isâbet edip fakat ta’yîninde hatâ ederek “Şahs-ı mezkûr mütekellimin gayrıdır,” veyâhûd “Mütekellimle gayrısı müşârikdir,” deyü zu’m eylese (أَنَا مَا قُلْتُ شِعْرًا) denilmek icâb eder. Ve (أَنَا مَا أَكَلْتُ شَيْئًا) ve (أَنَا مَا رَأَيْتُ أَحَدًا مِّنَ النَّاسِ) ve (أَنَا الَّذِي لَمْ يَأْكُلِ الْيَوْمَ شَيْئًا) ve (أَنَا الَّذِي لَمْ يَقُلْ شِعْرًا)² ve (أَنَا الَّذِي لَمْ يَرِ أَحَدًا مِّنَ النَّاسِ)⁴ kavilleri gibi ma’nâ-yı sahîh olur. Zîrâ bu tahsîsden lâzım gelen bu vasfın ya’nî (شَيْئًا) gibi mef’ûl-i âmm ile menfi olan fi’lin gayr üzere sâdik olmamasıdır. Ve bunda şi’r söyleyen ve bir şey’i ekl eden ve bir kimseyi rü’yet eden bir insân bulunmak kifâyet eder. Ve bu makâmda ya’nî i’tikâd-ı muhâtab vech-i meşrûh üzere olduğu sûretde [147] müsnedün ileyhi yalnız fi’l üzerine takdîm ile (مَا أَنَا قُلْتُ شِعْرًا) ve (مَا أَنَا أَكَلْتُ شَيْئًا) ve (مَا أَنَا رَأَيْتُ أَحَدًا) denilmez. Zîrâ bu ancak nefyde zikrolunan umûm ve husûs-i vech üzere sübût-i fi’l ile kat’ sûretinde olur. Ve bunun, müsnedün ileyhi fi’l ve harf-i nefyden mecmûu üzerine takdîm olunduğu sûretde olduğu gibi nefy-i fi’l-de isâbet eden ve fi’l kendisinden nefy olunan kim olduğunu ta’yîninde hatâ ederek yalnız mezkûrun gayrıdır veyâhûd mezkûr ile müşârikdir, deyü zu’m eyleyen muhâtabı redd için isti’mâl olunduğuna bir kimse kâil olmamıştır. Belki müsnedün ileyhin harf-i nefyi vely edip ya’nî harf-i nefyden sonra vâki’ olduğu sûretde vâcib olan, muhâtab vech-i mezkûr üzere sübût-i fi’li

1 Cürcânî, *Delâilü’l-İ‘câz*, s. 124.

2 Benim, hiç şiir söylemeyen.

3 Benim, bugün hiçbir şey yemeyen.

4 Benim, bugün hiçbir kimseyi görmeyen.

i'tikâdda musîb olup fakat fâili ancak yalnız veyâhûd müşâreket-i gayr ile mütekellim olmasını i'tikâdda muhtı' olmasıdır. Netîce-i makâm، أَنَا مَا رَأَيْتُ (أَنَا مَا رَأَيْتُ kavli mütekellimin gayrı bir insân olup her bir ehadi rü'yet etmiş olmasını müfid olmayarak kelâm sahîh u müstakîm ve مَا أَنَا رَأَيْتُ أَحَدًا) kavli bu ma'nâyı müfid olmasıyla gayr-ı sahîh ve sakîmdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَلَا «مَا أَنَا ضَرَبْتُ إِلَّا زَيْدًا»)¹

Dahi (مَا أَنَا ضَرَبْتُ إِلَّا زَيْدًا) denilmek de sahîh olmaz. Zîrâ bu terkîb mütekellimin gayrı bir insân olup Zeyd'den mâadâ her bir ehadi darb etmiş olmasını iktizâ eder. Çünkü istisnâ-i müferrağda müstesnânın müstesnâ minhde yakînen duhûlü vâcib olduğu cihetle müstesnâ minh mukadder-i âmm olup (مَا ضَرَبْتُ أَحَدًا) takdîrinde olmasıyla müsberde dahi bi-muktez'e-takdîm âmm olmak îcâb eder. Nitekim zikri sebkat eyledi. Bu sûrette ma'nâ² (مَا ضَرَبْتُ أَحَدًا بَلْ غَيْرِي ضَرَبْتُ كُلَّ أَحَدٍ)² demek olur. Bu ise muhâldir.

Musannif'in *İzâh*'dan menkûl olduğu üzere işbu (مَا أَنَا ضَرَبْتُ إِلَّا زَيْدًا) kavlinin müfid-i kasr olmasıyla imtinânını ta'lîli, Abdülkâhir ve Sâhib-i *Miftâh* ile gayrılarını redde işâretidir. Zîrâ Şeyhayn ve gayrılarını kavli-i mezkûrun imtinânını nefyin (إِلَّا) ile nakzı mütekellimin Zeyd'i darb etmesini ve zamîrin takdîmiyle harf-i nefy ile îlâsı adem-i darbını muktazî olmasıyla ta'lîl etmiş olduklarından³ Musannif zamîrin harf-i nefy ile îlâsı adem-i darbını muktazî olduğu müsellemler olmadığını ityân ile illet-i imtinân' zikrelediği şey' olup Şeyhayn'ın îrâd eylediği olmadığını işâret eylemiştir.⁴

Ve bunun cevâbı, zikri mesbûk olduğu üzere, müsnedün ileyhin takdîmiyle harf-i nefyi vely eylemesi ancak fi'l-i mezkûr umûm ve husûsda müttefik olarak mütekellim ve muhâtab beyninde bi-aynihî sâbit ü müte-hakkık olup münâzara ve muhâlefet yalnız fâilde olduğu sûrette cereyân eder. Bu sûrette muhâtab darbin Zeyd'in gayrı üzere vukûunu i'tikâdda musîb olup fakat fâili mütekellimdir deyü i'tikâdında muhtı' olarak mütekellim kavli-i mezkûr ile muhâtabın savâba reddini kasd etmesi îcâb eyler. Zîrâ bu kelâm dâribin mütekellim olmağını nefy için olup nefy-i fi'l için

1 "Zeyd'den başkasına ben vurmam," şeklinde bir cümle de kurulamaz.

2 Ben kimseye vurmam ama başkası herkese vurdu.

3 Cürcânî, *Delâilü'l-İcâz*, s. 126; Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 338.

4 Kazvîni, *el-İzâh*, s. 66.

değildir. Ya'nî Zeyd'in gayrısı üzere vâki' olan darb-ı mezkûr müsellemler olup fakat fâili gayrısı olup mütekellim kendisi olmadığı ifade eder. Hâsılı, nizâ' Zeyd'in gayrısı üzere vâki' olan darb-ı muayyende olup ve mütekellim bunu takrîr u tesbît ederek fakat kendisi fâili olduğunu nefy ettiği gibi Zeyd ne mütekellim ve ne gayrısının madrûbu olmadığı tahakkuk eder. Bu hâlde (إِلَّا زَيْدًا) kavliyle istisnâ sahîh olmaz. İşte bu kelâm, Şârih-i Allâme'nin *Şerh-i Miftâh*'da zikrelediği şey'in tahkiki olup demiştir ki: "Taktîm-i müsnedün ileyh fi'l-i muayyenin mütekellimden müntefî olmasını muktazî olarak ba'dehû istisnâ olunması fi'l-i menfinin aynını nefisine isbât olup bu ise tenâkuzdur. Ve ammâ (مَا ضَرَبْتُ إِلَّا زَيْدًا) kavli bunun hilâfında olup zîrâ nefy darb-ı muayyene teveccüh etmemesiyle nefy olunan darb Zeyd'in gayrı efrâda ve darb-ı müsbet Zeyd'e mahmûl olarak tevfiik hâsıl olur."¹

Ma'riz-i suâlde denilemez ki: İşbu (مَا أَنَا ضَرَبْتُ إِلَّا زَيْدًا) kavlinde câiz ki iki darb olup ehadühümâ Zeyd'in gayrıya ve âhar Zeyd üzere vâki' ve münâzara darb-ı evvelin fâilinde olarak mütekellim işbu Zeyd'in gayrısı üzere vâki' olan darb-ı evveli nefisinden nefy ile gayrısı üzere isbât etmiş olsun. Bu sûrette Zeyd'in işbu fâilinde münâzara olunan darb ile madrûb mütekellim olmaması lâzım gelerek mütekellim için aslen madrûb olmaması lâzım gelmez ki hattâ istisnâ ile tenâkuz tahakkuk etmiş olsun.

Bundan [148] cevâbda deriz ki: (إِلَّا) ile müntakız olan, fâilinde münâzara vâki' olan darbdır. Zîrâ (إِلَّا) ile müntakız olan mâkablinde bulunan darb olup bu ise ber-muktezâ-yı taktîm mâ'ada-yı Zeyd için olan darb-ı muayyendir. Ve bundan Zeyd'in istisnâ vü ihrâcıyla mâadâ-yı Zeyd'den nefy müntakız olduğu gibi Zeyd darb-ı mezkûr ile madrûb olarak tenâkuz lâzım gelir.²

Şârih-i merhûm der ki: Kelâm-ı Şeyhayn'da i'tirâz olunacak mahal, nefyin (إِلَّا) ile nakzı Zeyd madrûb-i mütekellim olmasını muktazî olmağıdır. Zîrâ bu kelâm üzerine denilebilir ki nefy aslen fi'le teveccüh etmeyip belki müteveccih olduğu fi'l-i mezkûrun fâili mütekellim olmasındır. Ve fi'l-i mezkûr Zeyd kendisinden istisnâ olunan darb olmasıyla istisnâ nefyden olmayıp isbât dandır. Bu sûrette bir şey'den nakz-ı nefy ma'nâsı tahakkuk etmez. Meselâ³ (لَسْتُ الَّذِي ضَرَبْتُ إِلَّا زَيْدًا) denilse ke-enne muhâtab

1 Şîrâzî, *Miftâhu'l-Miftâh*, vr. 74a.

2 Krş: SİYÂLKÛTÎ, *Hâşîye*, I, 400.

3 Zeyd'den başka (herkese) vuran ben değilim.

Zeyd'den mâadâ her bir ehadi darb etmiş bir insân olduğunu i'tikâd edip de mütekellim kavli-i mezkûr ile kendisi o insân olduğunu nefy etmiş olur. Ve ma'lûm olsun ki Musannif'in işbu zikrelediği şey Şeyhayn'a mücerred ta'lilde i'tirâz olmayıp belki eseri ¹ (مَا أَنَا قَرَأْتُ الْقُرْآنَ إِلَّا سُورَةَ الْفَاتِحَةِ) kavli em-sâlinde zâhir olur. Zîrâ cemî'-i Kur'ân'ı kırâat edip yalnız Fâtiha-i şerîfeyi kırâat etmemiş bir ehad bulunmasının cevâzına mebnî inde'l-Musannif bu kavle imtinâ' olmayıp Şeyhayn ve gayrıları indinde bu kelâm Fâtiha'nın mütekellim için hem makrû' ve hem gayr-ı makrû' olmaklığını muktazî ve muhâle muzî olarak mümteni'dir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالْأَوْلَىٰ فَقَدْ يَأْتِي لِلتَّخْصِيصِ رَدًّا عَلَىٰ مَنْ زَعَمَ انفِرَادًا غَيْرَهُ بِهِ أَوْ مُشَارَكَةً فِيهِ، نَحْوُ: «أَنَا سَعَيْتُ فِي حَاجَتِكَ»)²

(إِنْ وَلِيَ حَرْفَ النَّفْيِ) kavli üzerine ma'tûfdur. Ya'nî, eğer müsnedün ileyh mukaddem harf-i nefyi vely edip mâba'd-i harf-i nefyde vâki' olursa, mu-arref olsun münekker olsun, muzmer olsun muzher olsun, bilâ fark kat'iy-yen tahsîs ifâde eder. Ve eğer harf-i nefyi vely etmeyerek kelâmda aslen nefy olmazsa, ³ (أَنَا قُمْتُ) gibi, veyâhûd kelâmda nefy olup fakat müsnedün ileyh harf-i nefy ve fi'l'in mecmûu üzerine mukaddem olursa, ⁴ (أَنَا مَا قُمْتُ) gibi, ba'zı kerre takdîm, müsnedün ileyh-i mezkûrun gayrısının haber-i fi'lî ile infirâdını veyâhûd haber-i fi'lîde gayrın müsnedün ileyhe müşâreketini zu'm eden kimseyi redd olmak üzere tahsîs için gelir. Meselâ sa'y-i hâcetine mütekellimin gayrısı münferid veyâhûd müşârik olduğunu zu'm eden kimseyi redd için (أَنَا سَعَيْتُ فِي حَاجَتِكَ) kavli gibi. Eğer muhâtab sa'y-de gayrın infirâdını zu'm ederse kasr-ı ifrâd ve eğer sa'yde mütekellim ve gayrın iştirâkını zu'm ederse kasr-ı kalb olur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَيُؤَكِّدُ عَلَى الْأَوَّلِ بِنَحْوِ: «لَا غَيْرِي»، وَعَلَى الثَّانِي بِنَحْوِ: «وَحْدِي»)⁵

1 Fâtiha sûresi hariç Kur'ân'ı ben okumadım.

2 Müsnedün ileyh nefy harfinden sonra gelmeyecek olursa; onu müsnele takdîm etmek, haberin içerdiği eylemin müsnedün ileyh dışında biri tarafından yapıldığını veya eylemin yapılmasında müsnedün ileyh'in yanı sıra başkasının katkısı bulunduğunu iddia eden kişiye cevâben tahsîs ifade edebilir. Örnek: "Senin ihtiyacın için tek ben çabaladım, (başkası değil.)"

3 Ben kalktım.

4 Ben kalkmadım.

5 Birinci durumda cümle (لَا غَيْرِي) "...başkası değil", ikincisinde ise (وَحْدِي) "...tek başıma" ifadesiyle pekiştirilir.

Ve eğer muhâtab gayrın infirâdını i'tikâd ederse (لَا غَيْرِي) ve (لَا زَيْدٌ) ve (لَا مَنْ سِوَايَ) ve (لَا عَمْرُو) ve (لَا مَنْ سِوَايَ) ve (لَا مَنْ سِوَايَ) emsâliyle ve gayrın müşâreketini i'tikâd ederse (غَيْرِ مُشَارِكٍ) ve (مُتَوَحِّدًا) ve (مُنْفَرِدًا) ve (وَخَدِي) Zîrâ te'kîdden garaz kalb-i sâmi'de bâ'is-i halecân olan şübheyi def' olup ve sûret-i evvelde şübhe, fi'l'in mütekellimin gayrısından sudûru ve sâni'de müşâreket-i gayr ile mütekellimden sudûrudur. Ve def'-i evvel üzerine sarîhan ve mutâbakaten dâll olan (لَا غَيْرِي) ve nezâiri ve def'-i sâniye dâll olan (وَخَدِي) ve emsâli olarak aksi değildir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَقَدْ يَأْتِي لِتَقْوِي الْحُكْمِ، نَحْوُ: «هُوَ يُعْطِي الْجَزِيلَ»)¹

Ve ba'zı kerre müsnedün ileyh harf-i nefyi vely etmeyerek müsned üzerine takdîmi, mücerred hükmü takviyet ve zihn-i sâmi'de takrîr için gelip tahsîs için olmaz. (هُوَ يُعْطِي الْجَزِيلَ) kavlinde olduğu gibi maksûd hükmün zihn-i sâmi'de takarruru ve mu'tî-i cezîl olduğunun tahakkuku olup yoksa "Îtâ-i cezîl müsnedün ileyhe mahsûs olup gayrısı işlemez," demek değildir ve sebab-i takviyeti, müsnedin cümle olması bahsinde zikrolunacağı üzere tekerrür-i isnâddır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَكَذَا إِذَا كَانَ الْفِعْلُ مُنْفِيًّا، نَحْوُ: «أَنْتَ لَا تَكْذِبُ»، فَإِنَّهُ أَشَدُّ لِنَفْيِ الْكُذْبِ مِنْ «لَا تَكْذِبُ»، وَكَذَا مِنْ «لَا تَكْذِبُ أَنْتَ»، لِأَنَّهُ لِتَأْكِيدِ الْمَحْكُومِ عَلَيْهِ لَا الْحُكْمِ)²

Ve kezâlik fi'l menfî olursa takdîm-i müsnedün ileyh ba'zı kerre tahsîs için gelir. (أَنْتَ مَا سَعَيْتَ حَاجَتِي)³ gibi. Maksûd, muhâtabı adem-i sa'ye tahsîsdir. Ve ba'zı kerre takavvî için gelir. (أَنْتَ لَا تَكْذِبُ)⁴ gibi. Zîrâ bu terkîb nefy-i kizbde (لَا تَكْذِبُ) kavlinden eşedd olduğu [149] misillü maa vücûd-

1 Bu tür bir takdîm, bazen (tahsis değil de) hükmü pekiştirmek ve muhatabın zihnine iyice yerleştirmek için tercih edilir. Örnek: "O, bol ihşanda bulunur."

2 Fiil olumsuz olduğunda da durum aynıdır. Meselâ (أَنْتَ لَا تَكْذِبُ) "Sen yalan söylemezsin," ifadesi (لَا تَكْذِبُ) "Yalan söylemezsin," cümlesine kıyasla, ilgili kişinin yalan söylememesi durumunu daha güçlü bir şekilde ifade eder. Kezâ aynı ibare, (لَا تَكْذِبُ أَنْتَ) "Yalan söylemezsin sen," cümlesinden de daha güçlü bir anlatıma sahiptir. Çünkü son ifade, bizzat hükmü değil mahkûmun aleyhi yani müsnedün ileyhi pekiştirmektedir.

3 İhtiyacıma bir sen koşmadın.

4 *Mutavvel*'in bu kısmında yer alan şu ifadenin tercümede karşılığı yoktur: (وَلَمْ يُمْسَلِ الْمُضْتَفَّ بِه لِئَنْوَاعٍ) (وَلَمْ يُمْسَلِ الْمُضْتَفَّ بِه لِئَنْوَاعٍ) bkz. *el-Mutavvel* I, 654. **Türkçesi:** "(Müsnedün ileyh olumsuz bir habere takdîm edildiğinde dahi tahsis ve hükmü takviye ifade etmesine rağmen Musannif *Telbis* metninde) tahsise örnek vermemiştir. Zira karıştırılan nokta tahsis değil hükmü takviye ifade etmesi olduğu için, müsnedün ileyh'in tekidî ile müsnedün ileyh'in takdîminin hükmü takviyesi arasındaki farkı ortaya koymayı hedeflemiştir."

di't-te'kîd (لَا تَكْذِبُ أَنْتَ) kavlinden dahi eşeddir. Zîrâ muahhar (أَنْتَ) lafzı veyâhûd (لَا تَكْذِبُ أَنْتَ) terkîbî mahkûmun aleyhi te'kîd olup adem-i teker-rür-i hüküm cihetiyle (أَنْتَ لَا تَكْذِبُ) kavli gibi hükmü müekkid değildir. İmdi, (لَا تَكْذِبُ) kavlimiz zamîr-i müstetirden nefy-i kizb olup (أَنْتَ) zamîr-i mezkûru müekkid olarak ma'nâ (إِنَّ الْمَحْكُومَ عَلَيْهِ بِنَفْيِ الْكُذْبِ هُوَ الضَّمِيرُ لَا غَيْرُهُ) ya'nî “Nefy-i kizb ile mahkûmun aleyh olan ancak zamîr olup gayrısı değildir,” demektir. Ve (لَا غَيْرُهُ)'nun ma'nâsı “İşbu hâlet-i tekellümümde adem-i kizb zamîrin gayrıya müsned olup da zamîre isnâd tecevüz veyâ seh veyâ nisyân tarikiyledir zannetme,” demekden ibâret olup yoksa ma'nâ “Nefy-i kizb muhâtabda münhasırdır,” demek değildir.

Ve kezâlik (سَعَيْتُ أَنَا فِي حَاجَتِكَ) kavlimiz de tahsîs ve takavîden hîçbi-rini müfid olmayıp belki sa'yin sudûru nefs-i mütekellimden olup isnâd tecevüz veyâ seh veyâ nisyâna mebnî olmadığını ifâde eder. Ve Sâhib-i *Miftâh*'in maksûdu dahi budur. Zîrâ demişdir ki: “(سَعَيْتُ فِي حَاجَتِكَ) veyâhûd (سَعَيْتُ أَنَا فِي حَاجَتِكَ) kavlinde hâcet-i sâmi'de vücûd-i sa'yin ind-i sâmi'de mevcûd u ma'lûm olarak ta'yîn-i fâilinde kendisinden hatâ vukûuyla bu hatâyı izâle etmek ya'nî nefesine tahsîs eylemek vâcib u muktezâ olmayıp belki işbu (سَعَيْتُ أَنَا فِي حَاجَتِكَ) misâl-i ahîrini ind-i sâmi'de henüz ma'lûm olmayarak kendi hâcetine senden sa'y sudûrunu fâilinde tecevüz veyâ seh veyâ nisyân ile meşûb olmadığı hâlde müfid olmak üzere ibtidâen söylemiş olduğun sûretde kavli-i mezkûr sahîh olur.”¹ Ya'nî, kavli-i mezkûr müfid-i tahsîs olmayıp mücerred min gayr-i tecevüz velâ seh sa'yin senden sudûrunu ifâde eder.

Lâkin Sâhib-i *Miftâh*'in bunda yalnız tahsîse hasr-ı kelâm ile takavîye adem-i taarruzu bu kelâmı bahs-i tahsîsde îrâd etmiş olduğuna mebnîdir. Ve beyânı misâl-i sâniye tahsîs eylemesi vücûd-i fâil-i ma'nevîye mebnî mahall-i iştibâh olduğundan içündür. Bu sûretde (سَعَيْتُ أَنَا) ve (سَعَيْتُ) kavleyni beyninde fark, kavli-i evvelin henüz ma'lûm-i muhâtab olmayan sa'yî ibtidâen ifâde için sâlih u sahîh olmaması ve sâni bunun hilâfında bulunmasıdır.²

1 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 338.

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 403.

Ve Şârih-i *Miftâh* Allâme-i Şîrâzî'nin bu makâmda ya'nî kelâm-ı Sâhib-i *Miftâh*'da îrâd eylediği makâl, tecevvüz veyâhûd sehv veyâ nisyân beyninde tereddüde şâyân olacak bir hâlde câlib-i nazar-ı istiğrâb u hayretidir. Ve bu da kelâm-ı Sâhib-i *Miftâh*'da tecevvüz veyâ nisyân veyâ sehv ile meşûb olmamak kaydını menât-ı fâide kılmasından neş'et eylemiştir. Zîrâ Sâhib-i *Miftâh*'ın beyân-ı garazında demiştir ki: “Senden vücûd-i sa'y'e muhâtabın ilmi olmaksızın ibtidâen (سَعَيْتُ فِي حَاجَتِكَ) veyâhûd (سَعَيْتُ أَنَا فِي حَاجَتِكَ) deyip de bununla senden sa'yin vücûdunu muhâtaba ifâde etmek istersen tecevvüz veyâ sehv veyâ nisyânı irtikâb etmeksizin sahîh olur. Lâkin ifâde-i vücûd-i sa'y için min gayri ilmi'l-muhâtab ibtidâda veyâhûd ibtidâda olmayarak muhâtabın husûl-i ilmiyle fâilde hatâsı indinde (أَنَا سَعَيْتُ فِي) (أَنَا سَعَيْتُ فِي حَاجَتِكَ) denilse bunun sıhhati ancak irtikâb-ı tecevvüz veyâ sehv veyâ nisyân ile olur. Şöyle ki evvel ya'nî min gayri ilmi'l-muhâtab ibtidâen sahîh olmaması zîrâ (أَنَا سَعَيْتُ فِي حَاجَتِكَ) kavli ancak fâilde redd-i hatâ için isti'mâl olunup vücûd-i sa'yi ifâdede isti'mâl olunmaz. Bu sûrette ibtidâen ifâde-i vücûd-i sa'yde isti'mâl etdiğin takdîrde ya vücûd-i sa'y (أَنَا سَعَيْتُ) lafzının ma'nâsı olan mütekellime kasr sa'yin lâzımı olması i'tibâriyle olup bu sûrette mecâz olur. Veyâhûd lafz-ı mezkûrun ma'nâsı olmak i'tibâriyle olarak bu takdîrde, eğer ma'nâsı olmadığı mütekellimin ma'lûmu olmazsa sehv ve eğer bilirse nisyân olmuş olur. Ve sâni'de adem-i sıhhati zîrâ ibtidâda olmayıp belki muhâtab fâilde hatâ edip de fi'l'in münferiden veyâ müştereken mütekellimin gayrıya nisbetini i'tikâd eylediği hinde سَعَيْتُ (أَنَا سَعَيْتُ) denilse, eğer muhâtab fi'li gayrısına müsâhele ve müsâmaha tarîkiyle nisbet etmiş olur ise tecevvüz ve illâ sehv veyâ nisyân olur. İmdi, ale'l-evvel tecevvüz veyâ sehv veyâ nisyân mütekellimden ve ale's-sânî muhâtabdan olmuş olur.”¹

İşte kelâm-ı Allâme bundan ibâret olup ve bu kelâm üzerine, binâ eylediği şey'i binâ eylemiştir. Ve Şârih-i merhûm² (الشَّجَرَةُ تُنْبِئُ عَنِ الثَّمَرَةِ) meseliyle Allâme'nin bu kelâm üzerine binâ eylediği şey'in bî-esâs olarak sâkıt-ı i'tibâr idüğünü tebyîn etmiştir.

1 Şîrâzî, *Miftâhu'l-Miftâh*, vr. 72b.

2 Ağaç meyveyi haber verir.

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (فَإِنْ بُيِّنِي عَلَى مُنْكَرٍ أَفَادَ تَخْصِيصَ الْجِنْسِ أَوْ الْوَاحِدِ بِهِ، نَحْوُ: «رَجُلٌ جَاءَنِي»، أَي: لَا امْرَأَةً أَوْ رَجُلَانِ)¹

Tafsîlât-ı sâbıka fi‘lin binâ vü isnâd olunduğu müsnedün ileyh me‘ârifden olduğu terâkîbin ahvâline dâir olmasıyla Musannif rahimehullâh mebnâ-yı fi‘l olan müsnedün ileyhın nekira vukûunda müfâd-ı terkîb ne olacağıнын îzâhına sevk-i kelâm ile der ki: “Eğer fi‘l müsnedün ileyh-i münekker üzerine binâ olunursa bu sûretde takdîm yâhûd binâ-i münekker cins veyâhûd cinsden ferd-i vâhidin fi‘le tahsîsini ifâde eder. (رَجُلٌ جَاءَنِي) gibi. (لَا مَرَأَةً) demek olup cins-i racülü mecîe tahsîs olur. Veyâhûd (لَا رَجُلَانِ) demek olup racül-i vâhidi mecîe tahsîs olur.”

Şeyh Abdülkâhir îzâh-ı makâmda demişdir ki: “Ba‘zen lafzda iki şey’e delâlet olup ba‘dehû hîn-i isti‘mâlde ba‘zı kerre kasd-ı mütekellim şey’eynden birine vâki‘ olarak âharı kasdda dâhil olmamasıyla delâlet-i lafzda gayr-ı dâhil hükmünde olur.”² İşte bu kabîlden olarak nekirada aslanan cinsden vâhid için olması ise de ba‘zen kasd yalnız cinsde taalluk eder. Meselâ (رَجُلٌ جَاءَنِي) kelâmıyla hitâb olunan kimse bir kimsenin mecîini i‘tikâd edip fakat racül veyâ nisâ cinsinin hangisinden olduğunu bilmediği veyâhûd “Mer’edir,” deyü i‘tikâd eylediği sûretde yalnız cins-i racül ma‘nâsı kasd edilir ve ba‘zen kasd yalnız vahdete taalluk eder. Meselâ muhâtab-ı mezkûr cins-i racülünden câînin vücûdunu mu‘tekid olup lâkin racül-i vâhid veyâhûd racülân olmasında mütereddid olduğu veyâhûd “Racülândır,” deyü i‘tikâd eylediği sûretde kasd-ı mütekellim yalnız câînin şahs-ı vâhid olduğunu ifâdeye münhasır olur.

İşte kelâm-ı Şeyh bu siyâkda olup sûret-i evvelde medlûl-i nekira yalnız cins olarak ma‘nâ-yı vahdete dâll olmaz. Ve sûret-i sâniide yalnız vahdete dâll olup cinsde delâlet etmez. Ve lafz-ı *Delâil-i İ‘câz* tahsîs-i nev‘in tahsîs-i cinsde duhûlünü ifsâh eder. (رَجُلٌ طَوِيلٌ جَاءَنِي) gibi.³ Ma‘nâ “Cins-i tivâl-i ricâlden olup kısâr-ı ricâlden değildir,” demektir. Cinsden murâd

1 Fiil nekire bir müsnedün ileyhten sonra gelmişse, bu durumda takdîm cinsin veya cinsin bir ferdinin ilgili fiille tahsis edilşini ifade eder. Meselâ “Bana bir adam geldi,” cümlesi kadın veya iki adam gelmedi, demektir.

2 Cürcânî, *Delâilü'l-İ‘câz*, s. 145.

3 Cürcânî, *Delâilü'l-İ‘câz*, s. 143.

¹(مَا يَشْمَلُ الْكَثِيرِ) mefhûmu olup istilâh-ı mantık üzere olan cins ü nev' ve gayrılarında eammdır. Şöyle ki küllî-i tabînin ma'nâsı bundan ibârettdir. Ve eğer misâl-i mezkûrde olduğu gibi lafz-ı "tavîl" emsâli bir küllî muhas-sıs-ı âharla takyîd olunursa nev' olmuş olur.²

Ve bundan sonra setîr olmaya ki zâhir-i kelâm-ı Musannif, fi'l ism-i münেকker üzerine binâ olunduğu sûretde kat'iyen tahsîsi ifâdesi olup hâlbuki kelâm-ı Şeyh'de binâ ale'l-münেকker ile binâ ale'l-muarref bey-ninde farkı iş'âr eder bir kelâm görülemeyerek belki *Delâil-i İ'câz*'dan bir mevzi'de binâ ale'l-münেকker dahi binâ ale'l-muarref misillü cins veyâhûd vâhid kasd olunmak şartıyla ba'zen takavvî için olduğuna işâret etmişdir. Ve kelâm-ı Şeyh'i ma'nâ-yı takavvînin tahkîkinde Şârih-i merhûm îrâd etse gerektir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَوَافَقَهُ السَّكَّائِيُّ عَلَى ذَلِكَ)³

Ve Sekkâki rahimehullâh takdîm-i müsnedün ileyh müfid-i tahsîs ol-masında Abdülkâhir'e muvâfakat edip lâkin şerâit u tefâsîlinde muhâlefet etmişdir. Zirâ beyân-ı Şârih üzere mülahhas-ı mezheb-i Şeyh; eğer müs-nedün ileyh nefyden sonra vâki' olursa kat'iyen tahsîs ve eğer nefyden sonra vâki' olmazsa ba'zen tahsîs ve ba'zen takavvî için olmakdan ibâret olup ismin muzmer u muzher ve muarref ü münেকker olmasında ve fi'l müsbet ve menfî olmakda inde's-Şeyh fark yokdur. Ve beyân-ı Musannif üzere [150] binâ ale'l-münেকker dahi ba'de'n-nefy vâki' olan müsnedün ileyh gibi kat'an tahsîs içündür.

Ve Sâhib-i *Keşşâf*'ın zâhir-i kelâmı Abdülkâhir'e muvâfıktır. Zirâ ⁴﴿اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ﴾ ve ⁵﴿اللَّهُ يَسْتَفِزُّهُمْ﴾ kavlı-i şerîfleri emsâli kendisinde müs-nedün ileyh muzher-i muarref olan mahallerde hasra kâildir.⁶

Ve mezheb-i Sekkâki; eğer müsnedün ileyh nekira olursa tahsîse hamlden bir mâni' bulunmadığı sûretde tahsîs içündür. Ve müsnedün

1 Çoğunu içine alan

2 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 267.

3 Sekkâki, takdîmin tahsîs ifade edişi hususunda, Cürçânî ile (genel olarak) aynı kanaati paylaşmaktadır.

4 "(Dilediğine) bolca rızık bahşeden, Allah'tır." (er-Ra'd 13/26)

5 "Oysa, asıl Allah onlarla alay etmektedir." (el-Bakara 2/15)

6 Zemaşşeri, *el-Keşşâf*, I, 74; II, 507.

ileyh ma'rifeye olduğu sûrette eğer muzher olursa elbette tahsîs için olmaz. Ve eğer muzmer olup da fi'l-asl muahhar olduğu farz u takdîr olunursa tahsîs ve eğer muahhar takdîr olunmazsa takavvî içündür.

Ve Sekkâkî, kitâbında, müsnedün ileyhın harf-i nefyi vely edip etmemesi beyninde farka taarruz etmeyip ve tahsîs veyâ takavvîyi müfid olmak cihetinden müsnedün ileyhın nekira veyâhûd muzher-i muarref veyâ muzmer olması suver-i selâsesi beyninde iftirâk-ı hükmü ve (زَيْدٌ عَرَفَ) kavlimiz ibtidâya mahmûl olup kat'iyen takdîme muhtemel olmadığını ya'nî indinde muzmerin müfid-i tahsîs olmasında mu'teber olan takdîr-i te'hîr her ne kadar muzher-i muarrefde dahi fâil olmak üzere muhtemel olsa da ihtimâl-i mercûh olup ibtidâya haml olunmak ihtimâl-i râcihine mebnî şâyân-ı irtikâb olmamasıyla misâl-i mezkûrde takdîm bi-niyyeti't-te'hîr kat'iyen muhtemel olmayarak ibtidâya mahmûl olup binâen aleyh mücerred ifâde-i takavvî için olarak müfid-i tahsîs olmadığını tasrîh u tezkâr¹ ve şu sûrele makâl-i sarîhini tekrâr etmiş olduğu cihetle kelâm-ı Sekkâkî ile kelâm-ı Şeyh beynini tevfiika sa'y ü ibtidâr edenler sâlik-i tarîk-ı taassüf olmuşlardır. Ve Musannif rahimehullâh buna işâretle buyururlar ki:

(إِلَّا أَنَّهُ قَالَ: التَّقْدِيمُ يُفِيدُ الْإِخْتِصَاصَ إِنْ جَازَ تَقْدِيرُ كَوْنِهِ فِي الْأَصْلِ مُؤَخَّرًا عَلَى أَنَّهُ فَاعِلٌ مُعْنَى فَقَطْ، نَحْوُ: «أَنَا قُمْتُ»، وَقَدَّرَ)²

Ya'nî Sekkâkî, Şeyh gibi takdîmin müfid-i ihtisâs olduğuna kâil olup fakat iki şart beyân eylemiştir. Şart-ı evvel; müsnedün ileyhın min ciheti'l-ma'nâ fâil olmak üzere fi'l-asl muahhar olmasının cevâz-ı farz u takdîridir. Ve min ciheti'l-ma'nâ olmak kaydıyla min ciheti'l-lafz fâil olmaktan ihtirâz eylemiştir. Ve bu vechile fi'l-asl muahhar olmasını takdîre sâlih olan kelâm (أَنَا قُمْتُ) emsâli olup zîrâ bu terkîbin aslı (قُمْتُ أَنَا) farz olunmak câizdir ki (أَنَا) zamîri her ne kadar (تُ) zamîr-i muttasılına te'kid ise de ma'nen müekkedin aynı olarak min ciheti'l-ma'nâ fâildir. Ve şart-ı sâni; yalnız cevâz-ı farz u takdîr kâfi olmayıp müsnedün ileyh-ı mukaddem fi'l-asl ma'nen fâil olmak üzere muahhar olduğu takdîr olunmasıdır.

1 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 327.

2 Fakat Sekkâkî şöyle diyerek iki şart ileri sürmüştür: "Takdîm, a) Müsnedün ileyhın sadece manevî fâil olmak üzere aslen muahhar oluşunun takdîrinin câiz olması şartıyla tahsis ifade eder. Örnek: "Ben kalktım." b) Yalnızca cevâzla yetinilmeyip bilfil bu takdîr gerçekleşmiş olmalıdır.

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (وَالْأَفْلَا يُفِيدُ إِلَّا تَقْوَى الْحُكْمِ جَارَ كَمَا مَرَّ وَلَمْ يَقْدَرْ أَوْ لَمْ يَجُزْ، نَحْوُ: «زَيْدٌ قَامٌ»)¹

Ve eğer bu iki şart bulunmazsa, takdîm ancak takavvî-i hükmü müfîd olup tahsîs ifâde etmez. Ve intifâ-i şarteyn gerek (أَنَا قُمْتُ) kavlinde olduğu gibi takdîr-i te'hîr câiz olup lâkin takdîr olunmamasıyla ve gerek (زَيْدٌ قَامٌ) gibi aslâ câiz olmamasıyla tahakkuk eder. Çünkü evvelde şart-ı sâni ve sâniye şarteyn müntefidir. Zîrâ (أَنَا قُمْتُ) kavlinde ânifen zikrolunduğu üzere takdîr-i te'hîr câiz olmasıyla iki sûret câri olup eğer takdîr olunursa tahsîs ve eğer takdîr olunmazsa takavvî ifâde eder. Ve (زَيْدٌ قَامٌ) kavlinde aslı (قَامٌ زَيْدٌ) olup takdîm olunmuşdur deyü farz u takdîr olunmak câiz değildir. Zîrâ karîben zikrolunacağı üzere fâil-i lafzîyi takdîm lâzım gelip bu ise gayr-ı câizdir.

Ve bu tahkîkin muktezâsı, (رَجُلٌ جَاءَنِي) misillüde nekira olan müsnedün ileyhın yalnız fâil-i ma'nevî olmak üzere fi'l-asl muahhar olmasını takdîr câiz olmadığı cihetle müfîd-i ihtisâs olmamasıdır. Zîrâ aslı (جَاءَنِي رَجُلٌ) olmak lâzım gelse (قَامٌ زَيْدٌ) gibi (رَجُلٌ) kelimesi fâil-i lafzî olur. Lâkin (أَنَا قُمْتُ) böyle olmayıp (أَنَا) fakat fâil-i ma'nevî olarak fâil-i lafzî zamîr-i muttasıldır. Bu sûretde fıkdhân-ı şart-ı ihtisâsdan nâşi işbu (رَجُلٌ جَاءَنِي) emsâli (زَيْدٌ قَامٌ) gibi ancak takavvî ifâde edip müfîd-i tahsîs olmaması lâzım gelir. Hâlbuki müfîd-i tahsîs olmasıyla Sekkâkî rahimehullâh bunu te'kid gibi yalnız fâil-i ma'nevî olmak üzere fi'l-asl fâil-i lafzîden bedel kılarak adem-i cevâz-ı te'hîr ile ifâde-i takavvî hükmünden istisnâ vü ihrâc etmiş olduğundan Musannif rahimehullâh buna işâretle buyururlar ki:

(وَاسْتَنْتَى الْمُكْتَرِبِ جَعْلِهِ مِنْ بَابِ «وَأَسْرُوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا»، أَي: عَلَى الْقَوْلِ بِالْإِبْدَالِ مِنَ الضَّمِيرِ لِئَلَّا يَتَنَفَى التَّحْصِصُ، إِذْ لَا سَبَبَ لَهُ سِوَاهُ بِخِلَافِ الْمُعْرَفِ)²

- 1 Bu iki şart (aynı anda) sağlanmazsa, takdîm (tahsis değil) yalnızca hükmün takviyesini ifade eder. İster, yukarıda izah edildiği gibi, müsnedün ileyhın tehirinin takdîri câiz olduğu halde takdîr işi gerçekleşmemiş olsun, isterse “Zeyd kalktı” örneğinde görüldüğü üzere tehirin takdîri hiç câiz olmasın.
- 2 Sekkâkî, içerdiği tahsis anlamı zâyî olmasın diye nekre müsnedün ileyhi “Zâlimler gizlice fısıldaştılar,” (el-Enbiyâ 21/3) âyeti çerçevesinde ele alıp zamirden bedel kılarak yukarıdaki hükümden istisnâ etmiştir. Çünkü tahsis için müsnedün ileyhın manevî fâil olmak üzere aslen muahhar olup sonra da takdîminin takdîr edilmesi dışında bir yol mevcut değildir. Marifenin ise (böyle uzak bir tevile) ihtiyacı yoktur.

[151] Ya'nî Sekkâkî (رَجُلٌ جَاءَنِي) misillü müsnedün ileyh-i münekkeri adem-i cevâz-ı te'hîr hükmünden ihrâc ederek zamîr-i müstetirden ibdâl tarîkiyle ﴿وَأَسْرُوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا﴾ kavlı-i şerîfi bâbından kılmışdır. Ya'nî (رَجُلٌ) lafzı (جَاءَ) fi'liyçün fâil-i lafzî olmayıp belki fâil-i lafzî fi'l-i mezkûrde müstetir olan zamîr olarak (رَجُلٌ) zamîr-i mezkûrden bedel olmak üzere aslı (جَاءَنِي رَجُلٌ) olmasını takdîr eylemişdir. Ve bu bâbdan kılması tahsîsin adem-i intifâsiyçündür. Zîrâ fi'l-asl yalnız fâil-i ma'nevî olarak muahhar olup ba'dehû takdîm kılındığını takdîrden başka tahsîs için bir sebep olmayıp hâlbuki tahsîsin intifâsı sûretde nekiranın mübtedâ vukûu sahîh olamaz. el-Hâsıl, burada nekiranın mübtedâ vukûunu musahhih olacak tahsîsden gayrı bir şey' olmayıp tahsîs ise takdîr-i mezkûre menûtdur. Lâkin muarref böyle olmayıp zîrâ işbu zamîr-i mübhemden bedel kılınması vech-i baîdini i'tibâr etmeksizin muarrefin mübtedâ vukûu câizdir. Ya'nî kelâm-ı fusahâda kalîlü'l-vukû olan işbu vech-i baîd ile i'tibâr-ı tahsîsden müstağnîdir. el-Hâsıl, zamîr-i mübhemi fâil kılıp ba'dehû ism-i muzheri zamîr-i mezkûrden bedel kılmak sûreti ancak mess-i zarûret hâlinde irtikâb olunarak işbu zarûret ise münekkere hâss olup muarrefde gayr-ı mevcûddur.¹

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (ثُمَّ قَالَ: وَشَرَطُهُ أَنْ لَا يَمْنَعَ مِنَ التَّخْصِيسِ مَانِعٌ، كَقَوْلِنَا: «رَجُلٌ جَاءَنِي» عَلَى مَا مَرَّ، دُونَ قَوْلِهِمْ: «سَرَّ أَهْرٌ ذَا نَابٍ»)²

(ثُمَّ) kelimesi bu terkîbde ve nezâir-i âtiyesinde mücerred zikrde tertîb ve medâric-i irtikâda tederrücle min ciheti'z-zikr sûret-i evleviyyeti ifâdeye mahmûl olup terâhî ve beyne'd-derecât bu'diyyet ve zamânen sâniye evleviyyeti müfid değildir. Ya'nî Sekkâkî kelâm-ı mezkûru îrâddan sonra münekkeri bâb-ı mezkûrden kılıp ve takdîm ve te'hîri i'tibâr etmekde tahsîsden men' edecek bir mâniin adem-i vücûdunu şart eylemişdir. (رَجُلٌ جَاءَنِي لَا امْرَأَةً) gibi. Ma'nâsı, mürûr etdiği üzere (رَجُلٌ جَاءَنِي) veyâhûd (لَا رَجُلَانِ) demek olup mâni'-i tahsîs bir şey' yokdur. Lâkin (سَرَّ أَهْرٌ ذَا نَابٍ) böyle olmayıp tahsîsden vücûd-i mâni' mütehakkıktır.

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 406.

2 Sekkâkî devamla şöyle demiştir: "Nekre müsnedün ileyhe mezkûr muamelenin yapılması, yukarıda bahsi geçen "Bana bir adam geldi," cümlesinde olduğu üzere, tahsise mâni olacak bir engelin bulunmamasına bağlıdır. Fakat mesela "Köpeği bir şer hırlattı," cümlesi bu çerçevede değerlendirilemez.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَمَا عَلَى التَّقْدِيرِ الْأَوَّلِ فَلَا مِتْنَاعَ أَنْ يُرَادَ: الْمُهْرُ شَرٌّ لَا خَيْرٌ، وَأَمَا عَلَى الثَّانِي فَلَيْبُؤُهُ عَنْ مَطَّانٍ اسْتِعْمَالِهِ)¹

Kavl-i mezkûrde tahsîsden mâniin vücûdu zîrâ tahsîs cinse haml olunduğu takdîrde ma'nâ (الْمُهْرُ شَرٌّ لَا خَيْرٌ) demek olup bu ma'nâyı irâde ise mümteni'dir. Zîrâ kelbi mühirr olan ancak şerr olup ihrâr fi nefsihî şerre muhtass olduğu ve zuhûr-i hayr sebep-i herîr u feza' olmadığı cemî'-i zevi'l-ukûl indinde ma'lûm u müselleme ve ma'nâ-yı herîr, kelbe eziyet olunup da mü'ziden âciz olduğu hinde olan savtından ibâret idüğü gayr-ı mübhemdir. Ve tahsîs-i efrâda haml olunduğu takdîrde vücûd-i mâni' bu takdîrin kavl-i mezkûrun mevârid-i isti'mâlından bu'd ü nübüvvü olup zîrâ bu kelâm, mühirr şerr-i vâhid olup şerrân olmadığı ifâdesini kâsd içün müsta'mel değildir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَإِذْ قَدْ صَرَخَ الْأَيُّمَةُ بِتَخْصِيصِهِ حَيْثُ تَأْوَلُوهُ بِ «مَا أَهْرَ ذَا نَابٍ إِلَّا شَرٌّ»² فَالْوَجْهُ تَفْطِيْعُ شَأْنِ الشَّرِّ بِتَنْكِيْرِهِ)

Ve çünkü eimme-i nuhât işbu (شَرٌّ أَهْرَ ذَا نَابٍ) kavlini İLÂ kavilleriyle te'vîl ederek tahsîsi müfid olduğunu tasrîh etmeleriyile eimmenin bu kavliyle ehl-i meânînin tahsîsden vücûd-i mâni'le hükümleri beyninde meşhûd olan münâfâtı izâle ve kavleyni cem' edecek bir vech ihtirâna mecbûriyyet hâsıl olup binâen aleyh, tenkîr-i müsenedün ileyhde mürûr eylediği vechile, kavl-i mezkûrde tenkîri ta'zîm u tehvîle haml ile şân-ı şerri tefzî' u teşnî' kâsd olunarak ma'nâ (شَرٌّ أَهْرَ ذَا نَابٍ) demek olmasıyla eimme-i nuhâtın (إِلَّا شَرٌّ فَطِيْعٌ عَظِيْمٌ أَهْرَ ذَا نَابٍ لَا شَرٌّ حَقِيْرٌ)³ kavilleri (إِلَّا شَرٌّ فَطِيْعٌ) demek olarak tahsîs-i nev'îyi müfid olduğunu ifâdeye haml olunmuşdur. Ve mâniin men' ettiği tahsîs-i cinsî ve ferdî olup tahsîs-i nev'î değildir. el-Hâsıl, misâl-i mezkûrde nuhâtın

1 Şöyle ki, ilk takdîre (yani takdîm ile cinsin tahsisinin öngörüldüğü yoruma) göre burada tahsise bir engel vardır. Zira mezkûr cümlede, (köpeği) hırlatan şeyin şer cinsinden olup hayır cinsinden olmadığını kastetmek imkânsızdır. İkinci takdîre (yani cinsin tek bir ferdine tahsisin öngörüldüğü yoruma) göre de tahsise mâni bir durum söz konusudur. Çünkü bu yorum, (köpeği iki şer değil bir şer hırlattı, anlamı doğurur ki) bu da ilgili sözün kullanıldığı ortamlarla uyumsuzdur.

2 Fakat nahiv ulemâsı mezkûr cümlelerin tahsis ifade ettiğini açıkça belirtmişler ve ifadeyi “Köpeği ancak bir şer hırlattı,” şeklinde tevîl etmişlerdir. Sonuç olarak, ilgili cümlede nekrenin şerrin büyüklüğünü, dehşetini gösterdiği söylenerek iki görüş (yani nahivcilerin cümlede tahsisin varlığını kabul etmesi, belâgatçıların ise buna bir engelin bulunduğunu belirtmeleri) arasında orta yol bulunabilir.

3 Basit bir şer değil büyük bir şer hırlattı köpeği.

î'tibâr eyledikleri tahsîs, tahsîs-i nev'î olup ve ehl-i meânînin vücûd-i mâni' isbât eyledikleri tahsîs, tahsîs-i cinsî ve ferdîdir. İmdi, beyne'l-kelâmeyn bu vechile tevfiik hâsıl olup yoksa tenkîrden müstefâd olan vasf-ı mukadder ile (شَرُّ) lafzının mücerred nekira-i muhassasa olmasını î'tibâr ile değildir. Zirâ eimmenin [152] tasrîh eyledikleri tahsîs bi-ma'ne'l-hasr olup kavli-i mezkûru (مَا أَهْرَ ذَا نَابٍ إِلَّا شَرُّ) kavilleriyle te'vîl eylemişlerdir.

Lâkin beyân olunan vech şu cihetle mevrîd-i suâl olabilir ki tenkîri husûl-i nev'iyet için te'vî'at hamlden sonra fi'l-asl yalnız fâil-i ma'nevî olmak üzere muahhar olmasını î'tibâr etmek lâzım gelir ki hattâ mezheb-i Sekkâkî'ye tevfiikan müfid-i hasr olarak tevfiik hâsıl ola. Hâlbuki nekira-i mevsûfenin muarref gibi mübtedâ vukûu sahîh olarak bu sûretde işbu vech-i baîd muarrefde mübtedâ vukûundan nâşî sahîh olmadığı gibi nekira-i mevsûfede dahi sahîh olmaz. Bu sûretde şart-ı hasr mevcûd olmamasıyla nuhâtın hasr ile olan kavillerine mübâyenet tahakkuk eder.

Ve bu suâlden medfa' olmayıp fakat Sekkâkî'nin î'tibâr-ı takdîm u takdîri iştirâtı takdîmin hasrî ifâdesinde olup kavli-i mezkûrdan müstefâd olan hasr ise müfâd-ı takdîm olmayıp belki vasfdan müstefâddır. Zirâ indinde vasf ile takyîd-i hükmün mâadâsından nefyine dâll olarak (رَجُلٌ طَوِيلٌ جَاءَنِي) kavlinin ma'nâsı min gayr-i takdîr-i te'hîr (لَا قَصِيرٌ) demektir. Ve buna Sekkâkî'nin ¹(مَا ضَرَبْتُ أَحَبْرًا أَكْبَرَ أَخَوَيْكَ) kavlinin ma'nâsı ²(مَا ضَرَبْتُ أَحَاكَ الْأَكْبَرَ) olup müfid-i tahsîs-i hasrî olduğuna kâil olması delîldir, denilmek sûretiyle suâl-i mezkûr mündefi' olabilir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَفِيهِ نَظَرٌ، إِذِ الْفَاعِلُ اللَّفْظِيُّ وَالْمَعْنَوِيُّ سَوَاءٌ فِي امْتِنَاعِ التَّقْدِيمِ مَا بَقِيََا عَلَىٰ حَالِهِمَا؛ فَتَجَوِزُ تَقْدِيمُ الْمَعْنَوِيِّ دُونَ اللَّفْظِيِّ تَحَاكُمًا)³

Sekkâkî'nin zâhib olduğu kelâm ve bunun için ikâme eylediği hüccet mahall-i nazar olup zirâ fâil-i lafzî ile te'kîd ve bedel emsâli fâil-i ma'nevî hâl-i fâiliyyet ve tâbiyyetde bâkî oldukça imtinâ'-ı takdîmde müsâvîlerdir. Belki imtinâ'-ı takdîm-i tâbî' evlâdır. Ve ammâ fâiliyyet ve tâbiyyetlerinin

1 İki kardeşinden, daha büyük olanına vurmadım.

2 En büyük kardeşine vurmadım.

3 Sekkâkî'nin (takdîmle ilgili yorumu ve delilleri) sıkıntılıdır. Zira kendi konularında kaldıkları sürece lafzî fâil ile manevî fâilin takdîm edilemeye açısından durumları aynıdır. O hâlde, lafzî fâili bir kenara bırakıp sadece manevî fâilin takdîmini câiz görmek temelden yoksun bir yaklaşımdır.

hâl-i zevâlinde ikisinin dahi takdîmi gayr-ı mümteni'dir. Bu sûretde fâil-i ma'nevînin takdîmini tecvîz ile fâil-i lafzînin takdîminde beyân-ı imtinâ' mahz-ı tahakküm ve da'vâ-yı bilâ burhândır.

Ve fâilin bi-vechinmâ ihtimâl-i takdîmi gayr-ı mutasavver ve fakat tâbi-in ¹(جَزْدُ قَطِيفَةٍ) ve ²(أَخْلَاقُ ثِيَابٍ) ve ³(...الْمُؤْمِنِ الْعَائِدَاتِ) kavillerinde olduğu gibi tâbiyyetden fesh tarîkiyle takdîmi muhtemil olduğunu iddiâ dahi nâbecâ olup zîrâ fâilin imtinâ'-ı takdîmi ber vech-i meşrûh hâl-i fâiliyyetde olarak ve illâ mübtedâ kılınarak mahallinde zamîr ikâme olunduğu takdîrde imtinâ'ı gayr-ı müselleme ve feshin tâbi'de tecvîziyle fâilde adem-i tecvîzi tahakkümdür. Ve fesh-i tâbiin emsile-i mezkûrede vukûuyla istidlâl fâsid olarak feshin tâbi'de i'tibârı i'tibâr-ı mahz-ı ehl-i meânî ve (جَزْدُ قَطِيفَةٍ) kavlinde i'tibâr olunduğu gibi (زَيْدٌ قَائِمٌ) terkîbinde dahi aynıyla bunun sıhhat-i i'tibârı beyândan müstağnîdir.

Eğer suâl olunursa ki: Fâilin hâl-i fâiliyyetde imtinâ'-ı takdîmi müttefekun aleyh olup tâbiin hâl-i tâbiyyetde imtinâ'-ı takdîmi ise gayr-ı müselleme ve belki kelâm-ı fusahâda vukûu müşâheddir ki meselâ Se'âlibî'nin⁴ tezevvüc eylediği acûzü hicv eylediği kasîdesinde olan:

بَنَيْتُ بِهَا قَبْلَ الْمُحَاقِ بِلَيْلَةٍ فَكَانَ مُحَاقًا كُلَّهُ ذَلِكَ الشَّهْرُ⁵

beytinde (كُلَّهُ) lafzı (ذَلِكَ الشَّهْرُ) için te'kid olduğu hâlde takdîm olunmuşdur. (بَنَيْتُ بِهَا), (دَخَلْتُ عَلَيْهَا) ma'nâsına olup zamîr acûze âiddir. Şehrin küllisini istî'âb-ı zulümât-ı muhâk, kemâl-i nefretten kinâyedir. Ve şâirin Nahle'ye hitâb ile:

عَلَيْكَ وَرَحْمَةُ اللَّهِ السَّلَامُ⁶

1 Eski kadife

2 Eski elbiseler

3 (Harem'e) sığınan kuşlara emniyet veren...

4 Beytin kâili *Mutavel*'de mezkûr değildir. Krş: *el-Mutavel*, I, 678. Mütercimim bu bilgiyi Hasan Çelebi'den aldığı anlaşılmalıdır. Krş: *Hâşiye*, s. 270. Mehmed Zihni Efendi, Hasan Çelebi'nin verdiği bu bilgiyi eleştirmek ve beytin bir bedevîye ait olduğunu ifade etmektedir. bkz. *el-Kavlül-Ceyyid*, s. 105-106.

5 Gökte kamerin hepten kaybolup görünmediği son üç geceden bir gece önce (yani ayın sonlarında) onunla zifâfa girmiş bulundum. (Ne göreyim; öyle bahtsız bir evlilik yapmışım ki) ayın tamamı kapkaranlık oldu sanki. (Tavil)

6 (Ey Nahle!) Allah'ın rahmeti ve selâmı senin üzerine olsun! (Vâfir)

kavlinde alâ kavlin (رَحْمَةُ اللَّهِ), (السَّلَامُ) üzerine ma'tûf olarak ma'tûfun aleyh üzere takdîm edilmiştir. Ve ebyât-ı hamâsiyyeden:

لَوْ كَانَ يُشْكِي إِلَى الْأَمْوَاتِ مَا لَقِيَ الْأَحْيَاءَ بَعْدَهُمْ مِنْ شِدَّةِ الْكَمَدِ
ثُمَّ اشْتَكَيْتُ لِأَشْكَانِي وَسَاكِنُهُ قَبْرٍ بِسِنْجَارٍ أَوْ قَبْرِ عَلِيٍّ قَهْدًا¹

beytinde dahi (وَسَاكِنُهُ) lafzı (قَبْرٍ) üzere atf olunmuştur. Beyt-i mezkûrde ism-i (كَانَ) zamîr-i şân ve haberi, mâba'dinde olan cümledir. (إِلَى), (يُشْكِي)'ya müte'allık ve (مَا) mevsûle olarak (يُشْكِي) için fâil ve (مِنْ) beyândır. (كَمَدٌ) hüzn-i mektûm olup (ثُمَّ اشْتَكَيْتُ), (كَانَ) üzere ma'tûf ve (لِأَشْكَانِي) cevâb-ı (لَوْ)'dir. Ve Sincâr ve Kahed mevziaynın ismidir. Ve (أَشْكَانِي)'de olan hemze selb için olup (أَزَالَ شِكَائِي)² ma'nâsına mahmûldür. İmdi, (أَنَا فُؤْتٌ) ve (أَنْتَ) (هُوَ) zamâiri (هُوَ) ve (أَنْتَ) ve (أَنَا) emsâlinde inde kasdî't-tahsîs (هُوَ قَائِمٌ) ve (فُؤْتٌ) mübtedâ olmayıp belki te'kîd-i istilâhî-i mukaddem ve cümle-i fi'liyyedir. Ve kezâlik (رَجُلٌ جَاءَنِي) bedel-i istilâhîdir.

Cevâbında deriz ki: [153] Tâbiin hâl-i tâbiyyetde imtinâ'-ı takdîmi inde'n-nuhât şâyi' u zâyî' olup binâen aleyh (وَالْمُؤْمِنِ الْعَائِدَاتِ الطَّيِّرِ) kavlinde (عَائِدَاتِ) için atf-ı beyân kılarak mevsûf i'tibâr etmemişlerdir. Ve (مَا جَاءَنِي إِلَّا أَخُوكَ أَحَدٌ) kavlinde (أَحَدٌ) lafzının bi-tarîki'l-ibdâl ref'ini tecvîz etmeyip ve buna imtinâ'-ı takdîm-i bedel ile ihticâc eylemişlerdir. Ve bunu men' mahz-ı mükâbere olup ve takdîm-i fâilin imtinâ'ında olan mübtedâyâ iltibâs delîli bi-aynihî tâbi'de dahi mevcûddur. Ve ammâ zikrolunan (فَكَانَ) (كُلُّهُ) kavli kendisiyle istişhâd olunur ebyâtdan olduğu sâbit olmak lâzım gelse (قَبْلَ الْمُحَاقِقِ) kavlinin (شَهْرٍ)'e delâleti hasebiyle (كُلُّهُ) lafzının (كَانَ) fi'linde müstekinn olan zamîr için te'kîd olup (ذَلِكَ الشَّهْرُ) lafzı bundan bedel ve anı tefsîr olması muhtemeldir. Ve te'kîd olması teslîm olunsa şâzz olarak zarûrete mahmûl olup siada cevâzına delîl olamaz. Ve bi'l-farz delîl olabilmek iktizâ etse bunda olan takdîm yalnız metbû' üzere olup matlûb ise metbû' ve âmilden ikisi üzere cevâz-ı takdîmidir. Şu kadar var ki nuhât “vâv” ve “fâ” ve (ثُمَّ) ve (أَوْ) ve (لَا) ile olan ma'tûfun zarûret-i şîrde ma'tûfun aleyh üzere takdîmini tecvîz edip lâkin âmil üzere adem-i

1 Âh imkân olaydı da geride kalan yakınlarının kendilerinden sonra nasıl iç acısı çektikleri ölülere bir bir anlatılabilsydi ve ben de dökebilseydim içimi; emin olun Sincâr'daki ya da Kahed mevkiindeki mezarın sâkini (kendini unuttur) beni teselli etmeye girişirdi. (Basît) Beyitler için bkz. Ebû Temmâm, *Divânü'l-Hamâse*, s. 143.

2 Şikâyetimi giderirdi.

takdîmini şart eylemişlerdir. Ve ammâ siada te'kid ve bedelin metbû' ve âmilin mecmûu üzere takdîmine bir ferd kâil olmamıştır.

قَالَ رَحْمَةُ اللَّهِ: (ثُمَّ لَا نُسَلِّمُ انْتِفَاءَ التَّخْصِصِ لَوْلَا تَقْدِيرُ التَّقْدِيمِ لِحُصُولِهِ بِغَيْرِهِ كَمَا ذَكَرَهُ)¹

Ve sâniyen, (رَجُلٌ جَاءَنِي) emsâli sûret-i münekkerde eğer bi-niyyeti't-te'hîr takdîmi takdîr olunmadığı takdîrde intifâ-i tahsîsi teslîm etmeyiz. Ya'nî Sekkâkî'nin "İsm-i münekker fi'l-asl muahhar olup da ba'dehû takdîm kılınmış olduğu farz u takdîr olunmazsa musahhîh-i mübtedâiyyet olan tahsîs müntefî olur," demesi müselleme değildir. Zîrâ tahsîs işbu takdîr-i takdîmden gayrı bir sebeble dahi hâsıl olur. Nitekim Sekkâkî kendisi (شَرُّ أَهْرَ ذَا نَابٍ) emsâlinde tehvîl ü tahkîr ve teksîr ü taklîl ve sâir tenkîrden müstefâd olan şey'ler ile dahi tahsîsin husûlünü zikrelediği mürûr etmiştir. Meselâ ma'nâ² (شَرُّ فَظِيْعٍ عَظِيْمٍ أَهْرَ ذَا نَابٍ لَا شَرُّ حَقِيْبٍ)³ demek olup müfid-i tahsîs olur. Ve Sekkâkî her ne kadar tahsîs için takdîr-i takdîmden başka sebep-i tahsîs olmadığını tasrîh etmemiş ise de اِنَّمَا يُرْتَكَبُ ذَلِكَ الْوَجْهَ الْبَعِيْدُ (إِنَّمَا يُرْتَكَبُ ذَلِكَ الْوَجْهَ الْبَعِيْدُ) kavli bunu müstelzimidir. Zîrâ "Münekker-i mukaddemde işbu vech-i baîd olan takdîr-i takdîmi irtikâb şart-ı mübtedânın fevtinden içündür," demekliğe "Eğer vech-i mezkûr irtikâb olunmasa tahsîs hâsıl olmaz ve bu vechden gayrı sebep-i tahsîs yoktur," denilmek lâzım gelir.

Ve Musannif'in işbu men'inden cevâbda tenkîr, tehvîl veyâ gayrısıyla nev'iyyete delâlet edip hasr u tahsîs ise ancak takdîmden müstefâd olmasıyla bu sûrette yine ifâde-i tahsîs için takdîr-i te'hîrden lâzımdır, denilemez. Zîrâ deriz ki: Ânifen zikrolunduğu üzere vasf ile tahsîs olunan nekiranın dahi muarref gibi mübtedâ vukûununun sıhhatine mebnî takdîr-i te'hîr mümteni' ve hasr vasfdan müstefâd olmak vâcibdir. Ve illâ Sekkâkî'nin kelâmı kâbil-i tevcîh olamaz. Zîrâ Sekkâkî vech-i baîd-i mezkûr ancak inde'z-zarûre irtikâb olduğunu tasrîh edip ve tahsîs bi'l-vasf ile salâhiyyet-i ibtidâ hâsıl olduğu gibi vech-i mezkûru irtikâba zarûret kalmamasıyla

1 Ayrıca biz, takdîmin takdîr edilmemesi hâlinde (nekreli kullanımlarda) tahsîsin meydana gelmeyeceği görüşünü kabul etmiyoruz. Zira Sekkâkî'nin kendisinin de ifade ettiği üzere, takdîm takdîr edilmeden de tahsîs meydana gelebilmektedir.

2 Basit bir şey değil büyük bir şey hırlattı köpeği.

3 Sekkâkî, *el-Mifâh*, s. 327.

eğer hasır vasfdan müstefâddır, denilmese hasra kâil olmaması lâzım gelip eimme-i nuhâtın (شَرُّ أَهْرَ ذَا نَابٍ) kavlinde isbât-ı tahsîs ile olan kavillerine münâfi olur.¹

Belki Sekkâkî tarafından men‘-i Musannif’e cevâb budur ki sûret-i münekkerde i‘tibâr-ı takdîm ve te‘hîr tenkîrden müstefâd olan vasfdan hâsil olacak tahsîs-i nev‘î kâd olunmadığı hâlde olup yoksa ıtlâkı üzere değildir. Ya‘nî Sekkâkî’nin “Sûret-i münekkerde takdîm ve te‘hîr i‘tibârından başka sebep-i tahsîs yoktur,” demesinden murâdı “tahsîs-i cinsî ve ferdîde” demektir. (رَجُلٌ جَاءَنِي) gibi. (لَا امْرَأَةً) veyâhûd (لَا رَجُلَانِ) ma‘nâsınadır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (ثُمَّ لَا نُسَلِّمُ امْتِنَاعَ أَنْ يُرَادَ: «الْمَهْرُ شَرٌّ لَا خَيْرَ»)²

Sâlisen: (شَرُّ أَهْرَ ذَا نَابٍ) kavlinde (الْمَهْرُ شَرٌّ لَا خَيْرَ) denilmekliğin imtinâ-ını teslîm etmeyiz. Zîrâ bu imtinâa ne aklen ve ne naklen delîl olmayıp hayr dahi şer gibi ba‘zen herîr-i kelbe sebep olması inde‘l-akl teslîm olunmaz şey’ değildir. Şeyh Abdülkâhîr’in kavî-i [154] mezkûrde (أَهْرَ) üzere (شَرُّ) takdîm olunması zîrâ ma‘nâ (إِنَّ الَّذِي أَهْرُهُ مِنْ جِنْسِ الشَّرِّ لَا مِنْ جِنْسِ الْخَيْرِ) ya‘nî “Herîr-i kelbe sebep olan cins-i şerdendir, cins-i hayrdan değil demektir,”³ deyü beyânı hilâf-ı imtinâ müsbittir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (ثُمَّ قَالَ السَّكَّاكِيُّ: «وَيَقْرُبُ مِنْ «هُوَ قَامَ»، «زَيْدٌ قَائِمٌ» فِي التَّقْوِيِّ لِتَضْمِينِهِ الضَّمِيرِ»)⁴

Sekkâkî beyân-ı suver-i tahsîsden sonra demişdir ki: (زَيْدٌ قَائِمٌ) terkîbi takavvî-i hükmü ifâdede (هُوَ قَامَ) gibidir. Zîrâ (قَائِمٌ) lafzı (قَامَ) gibi zamîri mutazammındır. Bu cihetle (زَيْدٌ قَائِمٌ) terkîbinde olduğu gibi bunda dahi isnâd tekerrür ederek hüküm kuvvet bulur. Lâkin (هُوَ قَامَ) terkîbinde min gayr-i şühbetin takavvî mevcûd olup (زَيْدٌ قَائِمٌ) terkîbinde vücûd-i takavvî şühbe-i ademiyle meşûbdur.⁵

1 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 272; Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 410.

2 Biz, “Köpeği bir şer hırlattı,” ifadesinden “Köpeği hırlatan şerdir, hayır değil,” anlamının çıkarılmasını imkânsız gören anlayışı da reddediyoruz.

3 Cürcânî, *Delâilü’l-İ‘câz*, s. 143.

4 Sekkâkî şunu da söylemektedir: (زَيْدٌ قَائِمٌ) “Zeyd ayaktaadır,” ifadesi hükmün takviyesi açısından (هُوَ قَامَ) “O ayağa kalktı,” cümlesine yakındır. Zira ilk cümle de ikincisi gibi bünyesinde bir zamir barındırmaktadır.

5 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 411.

Ve Sekkâkî (يُقْرَبُ) ta'bir edip ve (نَظِيرُهُ) emsâliyle adem-i ta'birinin vec-hini beyânda zîrâ (قَائِمٌ) lafzı (أَنْتَ قَائِمٌ) ve (أَنَا قَائِمٌ) ve (هُوَ قَائِمٌ) misillü suver-i hitâb ve hikâyeye ve gaybetde mütefâvit olmadığı cihetle hâlî ani'z-zamîre şebîh olduğunu beyân etmesiyle¹ Musannif rahimehullâh bunu saded-i beyânda buyururlar ki:

(وَشَبَّهَهُ بِالْحَالِيِّ عَنْهُ مِنْ جِهَةِ عَدَمِ تَغْيِيرِهِ فِي التَّكْلُمِ وَالْخِطَابِ وَالْعَيْنِيَّةِ)²

Ya'nî "Sekkâkî (قَائِمٌ) lafzını zamîri mutazammın olmasıyla berâber te-kellüm ve hitâb ve gaybetde adem-i tegayyürü cihetinden hâlî ani'z-zamîre teşbîh eyledi," demektir. Ba'zılar (وَشَبَّهَهُ) lafzı (حَضْرِيَّة) vezninde muhaffef ve mef'ûlün maah olmak üzere ism-i mansûb zann etmişlerdir. Bu sûretde ma'nâ "(زَيْدٌ قَائِمٌ)" kavli (هُوَ قَائِمٌ) terkîbine karîb olması, (قَائِمٌ) lafzının hâlî ani'z-zamîre müşâbehetiyle berâber zamîri tazammunundan içündür," de-mek olur. Ve bu veche göre (يُقْرَبُ) kavli iki emre şâmil olmuş olur ki birisi ifâde-i takavvîde (هُوَ قَائِمٌ) terkîbine mukârebeti ve diğeri kemâl-i takavvîyi müfd olmamasıdır. Bu sûretde (لِتَضْمُنِيهِ) kavli emr-i evvele ve (وَشَبَّهَهُ) kavli sâniye illet olur. Lâkin bu sûrete hamle olan taassüf gayr-ı münkerdir. Ve eğer kelâmı bu ma'nâyâ haml etmek murâd olunursa (وَشَبَّهَهُ) kavli (مَثَلِيهِ) vezninde cerr ile (لِتَضْمُنِيهِ) kavline atf olunmak lâzım gelir. Zîrâ bu sûretde ma'nâ-yı mezkûre delâlet-i kelâm vâzih olur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَلِهَذَا لَمْ يُحْكَمْ بِأَنَّهُ جُمْلَةٌ)³

(هُوَ قَائِمٌ) lafzı hâlî ani'z-zamîre şebîh olduğundan (زَيْدٌ قَائِمٌ) terkîbinin vücûd-i zamîr ile berâber cümle olmasıyla hükm olunmadı. Ve ammâ (زَيْدٌ) (هُوَ قَائِمٌ) misillü sıla-i mevsûlde cümle olmasıyla hükm olunması, aslı fi'l olup sûret-i lâm-ı ta'rîfde bulunan (أَلْ) kelimesinin sarîh fi'l üzere duhû-lünde olan kerâhiyyetine mebnî sûret-i isme udûl olduğundan içündür.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَلَا غَوْمَلٌ مُعَامَلَتَهَا فِي الْبِنَاءِ)⁵

1 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 326.

2 Sekkâkî (قَائِمٌ) lafzını zamir içermesine rağmen birinci, ikinci ve üçüncü şahıs durumlarında herhangi bir değişikliğe uğramaması açısından zamir içermeyen kelimeye benzetmiştir.

3 Bu nedenledir ki (قَائِمٌ) ifadesi, (zamir içermesine rağmen zamirsiz bir kelimeye de benzemesi sebebiyle) cümle olarak kabul görmemiştir.

4 Vuran Zeyd

5 Yine (قَائِمٌ) ifadesi, mebnilik açısından da cümle muamelesi görmemiş (ve mureb kabul edilmiştir).

Dahi (قَائِمٌ) lafzı vücûd-i zamîr ile berâber binâda cümle muâmelesiyle muâmele olunmayıp ¹ (جَاءَنِي رَجُلٌ قَائِمٌ) ve ² (ضَرَبْتُ رَجُلًا قَائِمًا) ve ³ (مَرَرْتُ بِرَجُلٍ قَائِمٍ) emsâlinde mu‘reb kılındı. el-Hâsıl, (قَائِمٌ) lafzı fi‘l gibi zamîri mutazammın olup ve hâlî anî‘z-zamîre müşâbih olduysa bunda iki cihete riâyet olunarak vech-i evvel takavvîde (هُوَ قَائِمٌ) terkîbine karîb addolunup vech-i sâni cümle addolunmayarak ve mebnî olmakda cümle muâmelesi icrâ olunmamasıyladır.

Eğer suâl olunursa ki: (زَيْدٌ قَائِمٌ) terkîbinden (قَائِمٌ) lafzında ifrâd ve i‘râb ile hüküm hâlî anî‘z-zamîre müşâbeheden için olsaydı, ⁴ (زَيْدٌ قَائِمٌ أَبُوهُ) misillü zâhire isnâd olunan ism-i fâilde ifrâd ve i‘râb ile hüküm olunmamak vâcib olurdu. Zîrâ bu sûrette bi-aynihî fi‘l gibi olup fi‘l ise zâhire isnâd olunduğu sûrette tefâvüt etmez.

Cevâbında deriz ki: Zâhire isnâd olunan ism-i fâil müsned ile‘z-zamîre tâbi‘ kılınıp hüküm-i ifrâdda müsned ile‘z-zamîre haml olunarak müsned ile‘z-zamîr gibi müfred olmaklığıyla hüküm olunmuşdur.⁵

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَمِمَّا يُرَى تَقْدِيمُهُ كَاللَّازِمِ لَفْظُ «مِثْلُ» وَ«غَيْرُ» فِي نَحْوِ: «مِثْلُكَ لَا يَتَّخِلُ» وَ«غَيْرُكَ لَا يَجُودُ» بِمَعْنَى «أَنْتَ لَا تَتَّخِلُ» وَ«أَنْتَ تَجُودُ»⁶)

1 Ayaktaki bir adam bana geldi.

2 Ayaktaki bir adama vurdum.

3 Ayaktaki bir adama uğradım.

4 Zeyd’in babası ayaktadır.

5 *Mutavvel*’in bu kısmında yer alan şu ifadenin tercümede karşılığı yoktur: (وهذا معنى قوله في المفتاح: «وأنت في حكم الأفراد، نحو: «زيد عارف أبوه»، أي جعل تابعاً لـ «عارف» المُسند إلى الضمير «عارف» المُسند إلى الظاهر، فحكم بأنه مفرد مثله. وقال المصنف: «معناه: أتبع «عارف» في الأفراد، إذا أسند إلى الظاهر، مفرداً كان الظاهر» (bkz. *el-Mutavvel*, I, 689-690. **Türkçesi:** “Sekkâkî’nin *el-Miftâh*’ta yer alan: ‘Zeyd’in babası bilgilidir,’ cümlesindeki (عارف) kelimesi de müfred olma / cümle olmama açısından (Zeyd bilgilidir) cümlesindeki (عارف) kelimesine tâbi kılınmıştır.” (bkz. *el-Miftâh*, s. 326) şeklindeki ibaresinin anlamı budur. Yani açık isme isnâd edilen (عارف) kelimesi, zamire isnâd edilen (عارف) kelimesinin hükmüne tâbi kılınmıştır. Böylece onun da diğeri gibi müfred olduğuna hükmedilmiştir. Kazvîni ise Sekkâkî’nin bu ibaresinin “(عارف) kelimesi açık isme isnâd edildiğinde -ki bu açık isim ister tekil, ister ikil, isterse çoğul olsun- müfred yani tekil olma açısından (عارف) fiiline tâbi kılınmıştır,” (bkz. *el-İzâh*, s. 72) anlamına geldiğini ifade etmiştir. Fakat burada bir yanlışlık olmalıdır. Zira bu yoruma göre bir sonuç hâsıl olmayacak ve ibarenin konuyla bir ilgisi de kalmayacaktır.”

6 Müsnedün ileyhin müsnelede takdîminin neredeyse zorunlu görüldüğü yerlerden biri de (مِثْلُ) ve (غَيْرُ) lafızlarıdır. Örnekler: a) “Senin gibisi cimrilik etmez,” b) “Senden başkası cömertlik yapmaz.” Bu iki cümle sırasıyla “Sen cimrilik etmezsin,” ve “Sen cömertlik yaparsın,” anlamı taşımaktadır.

Ve (مَثَلٌ) ve (غَيْرٌ) kelimeleri alâ sebîli'l-kinâye isti'mâl olundukları mahallerde müsned üzerine takdîmi lâzım gibi addolunan elfâzdandır. Nefyde (مِثْلُكَ لَا يَبْحُلُّ) ve (غَيْرُكَ لَا يَجُودُ) gibi. (أَنْتَ لَا تَبْحُلُّ) ve (أَنْتَ تَجُودُ) ma'nâsı-nadır. Ya'nî "Senin mislin buhl etmez," ve "Senin gayrın cûd eylemez," demek "Sen buhl etmezsin," ve "Sen cûd edersin," demekden kinâyedir. Ve îcâbda (مِثْلُ الْأَمِيرِ حَمَلَ عَلَى الْأَذْهَمِ وَالْأَشْهَبِ)¹ ve şâîr:

غَيْرِي بِأَكْثَرِ هَذَا النَّاسِ يَنْخَدِعُ إِنَّ قَاتِلُوا جَبُّوا أَوْ حَدَّثُوا شَجَعُوا²

kavli gibidir. [155] Bu kavillerden maksad emîre misl isbâtıyla mümâsil-i emîr olmak üzere isbât olunan şahs-ı âhar esb cinsinden *edhem* ve *eşheb* ihsân eder ve mütekellimin gayrısı hud'a eyler, ma'nâsı olmayıp belki murâd haml ve i'tâ-i esbi emîre isbât ve şâîr nefsinden meydân-ı hurûbda cebânet ve hîn-i muhâdese vü musâbehetde şecâat izhâr etmek hadîsını nefyden ibâretidir.

İmdi, evvel ya'nî (مِثْلٌ) lafzıyla ityân olunan kaviller muhâtaba ve belki (مِثْلٌ)'in muzâf olduğu şey'e fi'lin sübût veyâ nefyinden kinâyedir. Zîrâ bir şahsın mesedd ü makâmına kâim olan ve chass-ı evsâfiyla muttasıf bulunan kimse üzerine bir fi'l isbât veyâhûd nefy olunarak ve bu isbât ve nefyden şahs-ı mezkûrun mevsûf olduğu sıfatla muttasıf olan kimsenin şu fi'li işlemesi veyâhûd işlememesi muktezâ-yı kıyâs ve müceb-i örfdür, denilmek kasd olunduğu gibi o fi'lin o şahsa li-zâtihî sâbit veyâhûd li-zâtihî şahs-ı mezkûrden menfî olması tarîk-ı evleviyetle tahakkuk eder.

Ve sâni ya'nî (غَيْرٌ) lafzıyla ityân olunan kaviller (غَيْرٌ) lafzının muzâf olduğu kimseye nefyde fi'lin sübûtundan ve îcâbda selbinden kinâyedir. Zîrâ meselâ (غَيْرُكَ لَا يَجُودُ) kavlinde cûd muhâtabın gayrısından nefy olunduğu hinde muhâtab için sâbit olur. Zîrâ cûd emr-i mevcûd olup elbette kâim olacağı bir mahalden lâzımdır. Ve (غَيْرِي بِأَكْثَرِ هَذَا النَّاسِ يَنْخَدِعُ) kavlinde mütekellimin gayrı inhidâ' ile muttasıf bir kimsenin vücûdunu ifâde kasd olunmayarak gayr için inhidâ' isbât olunup ve fi'l-cümle adem-i inhidâın bir kimseye sübûtunda şekk olmamasıyla mütekellimden inhidâın selbi lâ-

1 Emîr gibi biri beni tabii ki siyah ve beyaz ata bindirir.

2 Bu insanlara başkaları kanabilir ama bana sökmaz. Lâfa geldi mi mangalda kül bırakmıyorlar ama hasbelkader savaşacak olsalar ödleri kopar. (Basît) Beyit için bkz. Mütenebbî, *Divân*, s. 311.

zım gelir. Bu cihetle (مِثْل) ve (غَيْر) lafzları alâ sebîli'l-kinâye isti'mâl olunup¹ (مِثْلُكَ لَا يُوجَدُ)¹ kavliyle [İbn-i Şeref el-Kayrevânî nâm] şâirin:

غَيْرِي جَنَى وَأَنَا الْمُعَاقَبُ فِيكُمْ فَكَأَنِّي سَبَابَةُ الْمُتَمَتِّدِمْ²

beytinde olduğu gibi muzâfun ileyhler yine mümâsil veyâ mugâyir olan bir şahıs için fi'l'in sübût veyâ intifâsını kasd-ı ifâdeye mahmûl olmadıkları tahakkuk eder. Zîrâ kavli-i mezkûrden maksûd muhâtabın mislini nefydir. Ve beytde takdîm-i müsned sebbâbe-i müteneddime teşbîhi tashîh etmek üzere tahsîs için olup nefy ve isbât mantûk-ı kelâmdan mefhûm olarak ehadühümâ âhardan kinâye değildir.

Ve takdîmin mesâbe-i lüzûmda olmasını “alâ sebîli'l-kinâye isti'mâl” ile kaydî zîrâ fi'l'in muzâfun ileyh olan kimseye mümâsil veyâ mugâyir olan insân için isbât veyâ nefyi ma'nâsı kasd olunduğu sûretde lafzeyn-i mezkûreynin müsned üzere takdîmi lâzım mesâbede olmaz. Ve buna Musannif rahimehullâh işâretle buyururlar ki:

(مِنْ غَيْرِ إِرَادَةِ تَعْرِيضِ بَعْضِ الْمُخَاطَبِ)³

Ta'rîzden murâd, *Kâmûs*'dan istifâde olunduğu vechile adem-i tasrîhdir.⁴ Gayr-ı muhâtabla murâd, muhâtabın gayrısı olan şahs-ı muayyendir. Bu sûretde ma'nâ “Muhâtabın gayrı bir muayyeni adem-i tasrîh murâd etmeksizin,” demek olup bu da aslen muayyen murâd olmaması veyâhûd muhâtabın gayrı bir muayyen murâd ise iştihârına mebnî (مِثْل) veyâ (غَيْر) ile kinâye kılınarak tasrîh edilmemesi tarîklerinden biriyle olur. Nitekim (مِثْلُكَ) ve (غَيْرُكَ) lafzlarıyla muhâtabın gayrıya ta'rîz, muhâtabın gayrı bir insân murâd olunmasıyla olur. Ve muhâtabın gayrı, mümâsil ve gayr-ı mümâsil olmakdan eammdır.⁵ Musannif'in işbu (... مِنْ غَيْرِ إِرَادَةِ ...) kavli zarf-ı müstekarr olarak (... نَحْوُ: مِثْلُكَ ...) kavlinde mukadder olan “kavl”den hâldir. Zîrâ takdîr-i kelâm («نَحْوُ قَوْلِكَ: «مِثْلُكَ لَا يَبْحُلُ»»)dür. İmdi ma'nâ كَوْنِ غَيْرِ «Kavl veyâ kelâm-ı mezkûr ya'nî «كَوْنِ غَيْرِ إِرَادَةِ التَّعْرِيضِ»

1 Senin gibisi bulunmaz.

2 Suçu başkası işledi, cezayı ben gördüm. Yaptığından pişmanlık duyan kişinin (ısırdığı) işaret parmağım sanki ben. (Kâmil)

3 Bu durumda muhataptan başkasına târizde bulunma amacı güdülmüş olmamalıdır.

4 Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîr*, s. 647.

5 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 414-415.

irâde-i ta'rîzin gayrısından nâşî olduğu hâlde” demektir ki “İrâde-i ta'rîzden neş'et etmemiştir,” demek olur. Zirâ kelâmın irâde-i ta'rîze mugâyir olan şey'den nâşî olmağına irâde-i ta'rîzden nâşî olmaması lâzım gelir. Meselâ ¹(صَرَبْتُ مِنْ غَيْرِ ذَنْبٍ) kavlinin müfâdı ²(صَرَبْتُ لَمْ يَنْشَأْ مِنْ ذَنْبٍ) demektir. Ve kelâmın irâde-i ta'rîzden nâşî olmaması ³(غَيْرِي يَنْحَدِغُ) ve ⁴(غَيْرِي فَعَلَ كَذَا) kavilleri emsâli olup ⁵(أَنَا لَا أَنْحَدِغُ) ve ⁶(أَنَا لَمْ أَفْعَلْهُ) müfâdındadır. Musannif'in işbu (صَرَبْتُ مِنْ غَيْرِ ذَنْبٍ) kavliyle (صَرَبْتُ مِنْ غَيْرِ ذَنْبٍ) emsâli bu dahi (غَيْرِ) kelimesinin alâ sebîli'l-kinâye isti'mâl olunduğu müsnedün ileyhın gayrı bir makâm olup bu makâmda (غَيْرِ) kelimesi üzerine (مِنْ) lafzı idhâl olunur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (لِكُونِهِ أَعْوَنَ عَلَى الْمُرَادِ بِهِمَا)⁷

Lafzeyn-i mezbûreynin irâde-i kinâyede müsned üzerine takdîmi mesâbe-i lüzûmda olması, [156] takdîmin terkîbeyn-i mezbûreyn ile olan murâd üzere mezîd-i îânesinden içündür. Zirâ bu terkîbler kendileriyle nefis-i hükm matlûb olan kinâye kabîlindedir. Çünkü bahs-i mahsûsunda zikrolunacağı üzere kinâye üç kısım olup evvel ⁸(طَوِيلُ النَّجَادِ) gibi kendisiyle sîfâtdan bir sîfat matlûb olunan kinâyedir ki matlûb tûl-i kâmetdir. Sâni, (غَيْرُكَ لَا يَجُودُ) ve (مِثْلُكَ لَا يَبْحُلُ) emsâli kendisiyle nisbet ya'nî bir emrin bir emre isbâtı kasd olunan kinâye olup maksûd cûd ve adem-i buhlün (غَيْرِ) ve (مِثْلِ) lafzlarının muzâf olduğu şey'lere isbât olarak, saded-i beyân da olduğumuz kinâye bu kısımdandır. Ve kısım-ı sâlis dahi (حَيِّ مُسْتَوَى الْقَامَةِ، عَرِيضُ الْأَطْفَارِ)⁹ gibi kendisiyle sîfat ve nisbetin gayrı matlûb olunan kinâye olup murâd insândır.¹⁰ Ve hükmün bi-tarîki'l-kinâye isbâtı eblağ olup nitelik karîben vech-i eblağiyeti beyân olunsa gerekdir. Ve takdîm takavvî-i hükmü müfid olduğundan hükmün bi-tarîki'l-mübâlâğa isbâtı üzere a'vendir. Hâsılı, takdîmden maksûd redd-i muhâtab için hükmü takviye

1 Suçsuz yere bana vurdu.

2 Suçtan kaynaklanmayan bir vuruş

3 Başkası kanar.

4 Bunu başkası yaptı.

5 Ben kanmam.

6 Bunu ben yapmadım.

7 (Bu iki lafzın müsnelede takdîminin neredeyse zorunlu görülmesinin) sebebi, takdîmin meramı anlatmaya daha fazla yardımcı olmasıdır.

8 Kılıç bağı uzun

9 Fiziği düzgün, tırnakları geniş canlı

10 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiyeye*, s. 276.

olmayıp belki (مِثْل) ve (غَيْرِ) lafzlarıyla kasd olunan alâ vecihî'l-eblağ ifâde-i hükme îâne vü teâzuddan içündür.

Ve Musannif'in (يُرَى تَقْدِيمُهُ كَاللَّازِمِ) kavli, Şeyh'in *Delâil-i İ'câz*'da olan ibâresi olup ma'nâsı "Hükümde mübâlağa kinâye ile hâsıl olduğu cihetle muktezâ-yı kıyâs ve müceb-i örf takdîm gibi te'hîr dahi câiz olup lâkin kat'an hilâf-ı takdîm üzere isti'mâl vâki' olmadığından takdîm emr-i lâzım gibi görülmüşdür," demekdir. Şeyh bu ma'nâyı izâhda "Kelâm-ı fusahâ tettebbu' u tasaffuh olunsa bu ismeynin ya'nî (غَيْرِ) ve (مِثْل) kelimelerinin ma'nâ-yı mezkûr murâd olunduğu mahallerde ebeden fi'l üzerine takdîm olunduğunu müşâhede eder ve takdîm olunmadıkları sûrette terkîbeyn-i mezkûreynde bu ma'nâyı gayr-ı müstakîm görürsün. Meselâ ¹(يُفْعَلُ كَذَا مِثْلَكَ) veyâhûd ²(غَيْرِكَ) denilse bu kelâmı, cihetinden mablûb ve sûretinden mugayyer bulur. Ve lafzı, ma'nâsından baîd ve tab'ı, bu sûrette rızâdan âbî müşâhid olursun,"³ deyü beyân eylemiştir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (قِيلَ: وَقَدْ يَتَقَدَّمُ لِأَنَّهُ دَالٌّ عَلَى الْعُمُومِ، نَحْوُ: «كُلُّ إِنْسَانٍ لَمْ يَتَّقُمْ»)⁴

Ve ba'zılar demişdir ki: "Ba'zen (كُلُّ) kelimesiyle müsevver olan müsnedün ileyh harf-i nefye makrûn olan müsned üzerine takdîm olunur. Zîrâ takdîm umûma ya'nî lafz-ı (كُلُّ)'ün muzâf olduğu şey'in her bir efrâdından hükümün nefyi üzere delâlet eder. (كُلُّ إِنْسَانٍ لَمْ يَتَّقُمْ) gibi. Zîrâ bu terkîb efrâd-ı insândan her bir ehadden kıyâmın nefyini ifâde eder."

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (بِخِلَافِ مَا لَوْ أُخِرَ، فَإِنَّهُ يُفْعَلُ نَفْيِ الْحُكْمِ عَنْ جُمْلَةِ الْأَفْرَادِ، لَا عَنْ كُلِّ فَرْدٍ، وَذَلِكَ لِئَلَّا يُلْزَمَ تَرْجِيحُ التَّأْكِيدِ عَلَى التَّأْسِيسِ)⁵

Lâkin te'hîr-i müsnedün ileyh ile meselâ (لَمْ يَتَّقُمْ كُلُّ إِنْسَانٍ)⁶ denilmek sûret-i takdîmin hilâfında olup zîrâ cümle-i efrâddan nefy-i hüküm ifâde ederek her bir ferdden nefyi müfîd olmaz. Ve sûret-i takdîmin her bir ferd-

1 Senin gibisi böyle yapar.

2 Senden başkası...

3 Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 140.

4 Müsnedün ileyh'in, umûmîliğe delâlet etmesi sebebiyle takdîm edilebileceği de ileri sürülmüştür. Örnek: "Hiçbir insan ayağa kalkmadı."

5 Hâlbuki bu ifade müsnedün ileyh te'hîr edilerek söylenecek olsa aynı anlamı taşımaz. Zira bu durumda hükümün her bir fertten değil de fertlerin toplamından nefyini ifade eder. Bu ayrıma gitmek, te'kidin te'sise (yani yeni bir anlam ortaya koymaya) tercihi gibi (problemlî) bir sonucu doğurmaması içindir.

6 İnsanların hepsi kalkmadı.

den nefyi müfid olup ve te'hîr cümle-i efrâddan nefyi ifâde etmesi te'kîdin te'sîs üzerine lüzûm-i tercihinden ihtirâza mübtenîdir. Te'kîd, lafz-ı (كَلْبٌ) kable duhûlihî hâsıl olan ma'nânın takrîr u te'kîdini müfid olmakdan ve te'sîs, lafz-ı (كَلْبٌ) kable'd-duhûl hâsıl olmayan bir ma'nâ-yı âharı ifâde etmesinden ibâretidir. Ya'nî eğer takdîm umûm-i nefyi ve te'hîr nefy-i umûmu müfid olmasa te'kîdi te'sîs üzerine tercih lâzım gelir. Bu ise bâtıldır. Zîrâ kelâmı bir ma'nâ-yı gayr-ı hâsılı ifâdeye haml etmek ma'nâ-yı hâsılı îadeye hamlden hayr olmasıyla te'sîs te'kîdden hayrdır ve lâzım bâtul olduğu gibi melzûm olan haml ale't-te'kîd de bâtul olur.

Eğer muâraza olunursa ki: (كَلْبٌ) kelimesinin te'kîdde isti'mâli ekser olmasıyla te'kîde hamli râcih olur. Ya'nî delîl-i mezkûr te'sîse hamlini müsbit ise de te'kîdde kesret-i isti'mâli dahi te'kîde hamlini isbât eder.

Cevâbında deriz ki: (كَلْبٌ) kelimesinin te'kîdde isti'mâli te'sîsde isti'mâlinde ekser olduğu teslîm olursa işbu kesret-i isti'mâl bizim zikrettiğimiz delîle muâriz olamaz. Zîrâ vaz'-ı kelâm ifâde-i ma'nâyı olmasıyla delîl-i mezkûr kesret-i isti'mâlden akvâdır. Ve ke-enne kâil-i mezkûr asl-ı da'vâda ya'nî müsnedün ileyh müsevver bi'l-küllün harf-i nefye makrûn olan müsned üzerine takdîmi umûm-i selb ve te'hîri selb-i umûm için olmasını iddiâda isti'mâl-i bülegâyâ temessük edip zikrolunan (لَيْسَ يَلْزَمُ تَرْجِيحُ التَّأْيِيدِ) (لَيْسَ يَلْزَمُ تَرْجِيحُ التَّأْيِيدِ) kavlini bu tarîk üzere vaz'ın sebep-i bâ'is ü münâsebetini beyân için ityân eylemiştir. Ve illâ istidlâl ile lügat sâbit olmaz.

Ve zikrolunan tercihu't-te'kîd ale't-te'sîsde olan mülâzemenin saded-i isbâtında îrâd olunacak makâl birtakım ıstılâhât-ı mantıkiyyeyi hâvî olmasıyla bunların bir nebze îzâh u beyânı münâsib-i makâm ittihâz olundu. Şöyle ki insânın kuvve-i nâtıka delâletiyile ebnâ-yı cinsi beyninde mâ bihi'l-imtiyâzı olan fikr u nazar ki bilinmesi kasd olunan umûr-i mechûleye eşyâ-i ma'lûme meûnetiyile vüsûlden ibâretidir. Meselâ sâhib-i hiss ü hareket olan şey' hayvân idüğü ma'lûmu olan kimse bâdiyede firâr eder bir şebah müşâhede etse hiss ü hareket sâhibi olmasını zihninde mukaddime ve tertîb ederek bundan intikâl ile şebah-ı mezkûrun hayvâniyyetiyle hükm eyleyebilir. Ve bu sûretle olan fikr u nazara ehl-i mîzân kıyâs itlâk eylemişlerdir. Ve bu kıyâsın eczâsı birkaç kazıyye olup hâsılı iki hükümden diğeri bir hükmü tahakkuk ettirmektedir. Kudemâ, "Birkaç

sözden mürekkebe sözdür ki teslîm olunduğu hâlde anlardan diğer bir söz lâzım gelir,” deyü ta’rîf etmişlerdir. Ve bu sözlere *mukaddime* ve tebeyyün edecek söze *netîce* itlâk olunup ve netîcenin mevzûuna *hadd-i asgar* ve mahmûlüne *hadd-i ekber* ve ikisine birden *tarafeyn* ta’bîriyle mukaddimeteynden hadd-i ekberin bulunduğu kazıyyeye *kübrâ* ve hadd-i asgarın bulunduğuna *suğrâ* demişlerdir. Kazıyye, tasdîki mutazammın olan cümledir ki kudemâ “Kazıyye bir sözdür ki anı söyleyene sâdıksın veyâ kâzibsin denilmek sahîh olur,” deyü ta’rîf etdiler. Ve *kazıyye-i hamliyye* üç cüz’den mürekkebe olup kendisinde kıyâm u kuûd emsâli bir hâlin bulunup veyâ bulunmadığına hükm olunan cüz’e *mevzû’* ve işbu isbât veyâ nefy olunan cüz’-i sâniye *mahmûl* ve mahmûlün mevzûa irtibâtına *nisbet-i hükmîyye* itlâk olunup bu nisbete delâlet eden lafz-ı mezkûr veyâ mukaddere *edât-ı rabt* ve *râbîta* tesmiye olunur. Ve bu rabt, eğer isbât sûretiyle olursa *icâb* ve nefy ile olursa *selb* denilir.

Kazıyyeyi aksâm-ı adîdeye taksîm etmişlerdir. Kemmiyyet i’tibâriyle taksîmi şu vechiledir ki mevzû-i kazıyye gerek mûcibe olsun ve gerek sâlîbe olsun eğer cüz’î-i hakîkî olursa (زَيْدٌ) veyâ ¹(هَذَا عَالِمٌ) veyâ ²(أَيْسَ بِعَالِمٍ...) gibi *kazıyye-i şahsiyye* ve *mahsûsa* itlâk olunur. Ve eğer mevzû’ küllî olursa bu sûretde işbu mevzû-i küllî üzerine hüküm mevzûun unvânı i’tibâriyle olup zât-ı mevzûa sirâyeti kasd olunmazsa, ³(الْإِنْسَانُ حَيَوَانٌ نَاطِقٌ) gibi, her ne kadar fi nefsihî sirâyeti mümkün olsa da *kazıyye-i tabîyye* ta’bîr olunur. Ve eğer mevzû-i küllînin tahtında olan efrâd-ı şahsiyye veyâ nev’iyyeye hükümün sirâyeti kasd olunup küllen veyâ ba’zen kemmiyyet beyân olunmazsa, ⁴(أَيْسَ فِي خُسْرٍ...) ve ⁵(الْإِنْسَانُ فِي خُسْرٍ) gibi, *mühmele* tesmiye edilir. Ve eğer kemmiyyet-i efrâd beyân olunursa *mahsûra* ve *müsevvera* ve kemmiyyete delâlet eden şey’e *sûr* itlâk olunarak bu da eğer kendisinde küll-i efrâd üzerine hüküm olunursa *kazıyye-i külliyye* ve ba’zı efrâd üzere hüküm olunursa *cüz’iyye*dir. Ve mûcibe-i külliyyenin sûru (كُلٌّ) lafzı emsâli olup mahmûl mevzûa müsâvî veyâhûd mevzû’dan eamm olduğu sûretde sâdik olur.

1 Zeyd / Bu bir âlimdir.

2 ...âlim değildir.

3 İnsan konuşan bir canlıdır.

4 İnsan ziyândadır.

5 ...ziyânda değildir.

¹(كُلُّ إِنْسَانٍ نَاطِقٌ) veyâhûd ²(حَيَوَانٌ...) gibi. Ve sâlîbe-i külliyyenin sûru (لَا شَيْءَ) emsâli olup mevzû' ve mahmûl külliyyen mütebâyin oldukları hînde sâdık olur. ³(لَا شَيْءَ مِنَ الْإِنْسَانِ بِفَرَسٍ) gibi. Ve mûcibe-i cüz'iyenin sûru (بَعْضُ) lafzı emsâli olup külliyyen mütebâyin olan mevzû' ve mahmûlün mâadâsında sâdık olur. ⁴(بَعْضُ الْحَيَوَانِ إِنْسَانٌ) gibi. Ve sâlîbe-i cüz'iyenin sûru (بَعْضُ... لَيْسَ) ve (لَيْسَ كُلُّ) lafzları emsâli olup mahmûl mevzûa müsâvî olmadığı veyâhûd mevzû'dan mutlakan eamm olduğu sûrette sâdık olur. ⁵(بَعْضُ الْحَيَوَانِ لَيْسَ بِإِنْسَانٍ) gibi. İmdi, külliyyeteynden her birisi keyfde ya'nî îcâb u selbde kendilere muvâfık olan cüz'iyeden bi-hasebi't-tahakkuk mutlakan ehass ve keyfde muhâlif olan cüz'iyeye mübâyindir. Ve külliyyeteyn beyninde mübâyenet-i külliyye olup ve beyne'l-cüz'iyeteyn umûm min vech vardır. Ve mühmele, kuvve-i cüz'iyede ve şahsiyye, hükm-i külliyyededir. Ve ahvâl-i a'yân-ı mevcûdâtıdan bâhis olan ulûm-i hikemiyyede tabîyyât gayr-ı müsta'meldir. Ve (الْإِنْسَانُ كَذَا) kavli emsâlinde elif-lâm ahd-i hâricî-i şahsiyye haml olunursa [158] kazıyye şahsiyye ve cins olduğu haysiyyetden cinse haml olunursa tabîyye ve mutlakan zımn-ı efrâd tahakkuku haysiyyetden cinse haml olunursa mühmele ve ale'l-itlâk olmayıp da lâm-ı istiğrâkda olduğu üzere küll-i ferd zımnında tahakkuku haysiyyetden cinse haml olunursa külliyye ve ahd-i zihnîde olduğu gibi bazı gayr-ı muayyen zımnında tahakkuku haysiyyetden cinse haml olunursa cüz'iyeye olup ale'l-ahîreyn harf-i ta'rîf sûr olmuş olur. Ve (كُلُّ) lafzı nekiraya izâfesinde olduğu gibi ba'zen ifrâdî olarak müsta'mel olup kendisiyle efrâddan her bir ferd murâd olunur. Bu sûrette ânifen zikrolunduğu üzere sûr olur. Ve ba'zen (كُلُّ) mecmû' olarak müsta'mel olup mecmû'-i eczâ ma'nâsı kasd olunur. Nitekim ⁷(كُلُّ الرُّمَّانِ أَكَلْتُ) misillü ma'rifeye izâfesi hînde bu ma'nâyâ mahmûl olup bu sûrette sûr olmayarak (مَجْمُوعٌ أَفْرَادِ الْإِنْسَانِ) kavlinde olduğu gibi unvân-ı mevzû' olur. Bu takdîrde eğer mecmû'-i müşahhas ma'nâsı murâd

-
- 1 Her bir insan konuşandır / konuşur.
 - 2 ...canlıdır.
 - 3 Hiçbir insan at değildir.
 - 4 Bazı canlılar insandır.
 - 5 Bazı canlılar insan değildir.
 - 6 İnsan şudur.
 - 7 Narın tamamını yedim.

olunursa kaziyye-i şahsiyye ve eğer küll veyâ ba'z-ı mecmû' murâd olunursa alâ hasebi'l-irâde külliyye veyâ cüz'iyye olur.

Ve kaziyyenin keyfiyet cihetiyle dahi aksâm-ı selâsesi olup *mûcibe* ve *sâlibe* ve *ma'dûle*den ibâretdir ki mahmûlun mevzûuna sübûtuyla hükm olunan *mûcibe* ve mevzûunun mahmûlünden selbiyle hükm olunan *sâlibe*dir. Ve *ma'dûle* bir kaziyyedir ki kendisinde harf-i selb bir şey'den cüz' olur. Bu da *mûcibe* ve *sâlibe* olmakdan eamm olarak ya harf-i selb mevzû'dan cüz' olur, bu sûretde *ma'dûletü'l-mevzû'* olur; ¹(الَّلَّاحِيَّي جَمَادٍ) gibi. Veyâhûd mahmûlden cüz' olup *ma'dûletü'l-mahmûl* olur; ²(الَّلَّجَمَادُ لَا عَالِمٌ) gibi. Veyâhûd tarafeynden cüz' olup *ma'dûletü't-tarafeyn* olur. ³(الَّلَّاحِيَّي لَا عَالِمٌ) gibi. İşte *ma'dûle* ile *sâlibe* beyninde olan fark için ityân olunan vech-i lafzî bundan ibâret olup lâkin (لَمْ يَقُمْ إِنْسَانٌ) *sâlibe* olduğu hâlde harf-i nefy cüz'-i mevzû' olmasıyla zikrolunan ta'rîf *ma'dûle*de dâhil olur. Belki tahkîk olan, eğer hüküm selb-i rabt ile olursa *sâlibe* ve rabt-ı selb ile olursa *ma'dûle*dir. Meselâ (إِنْسَانٌ لَمْ يَقُمْ) kavlinde haber zamîr üzerine müşt Emil olan cümle olmasıyla mahmûl mazmûn-i cümlenin mecmûu ya'nî fâile mensûb olan selb-i kıyâm olup mübtedâ üzerine hüküm hükm bi'l-icâb olarak *ma'dûle* olur ve (لَمْ يَقُمْ إِنْسَانٌ) kavlinde hüküm nisbet-i kıyâmı insândan selb olmasıyla *sâlibe* olur. Fâzıl-ı Tûsî'nin takrîrinden müstebân olan budur.⁴

Ve *ma'dûlenin* adiline umûmen *muhassale* ta'bir olunur ki kaziyye gerek *mûcibe* olsun ve gerek *sâlibe* olsun tarafeyni lafzen ve ma'nen vücûdî olduğu sûretde *muhassale* tesmiye kılınır. ⁵(الَّلَّإِنْسَانُ حَيَوَانٌ) veyâhûd ⁶(لَيْسَ بِفَرَسٍ...) gibi. Ve illâ *ma'dûle*dir. Ve ba'zen *muhassale* bundan kaziyye-i *mûcibeye* tahsîs olunup *sâlibeye* *basîta* denilir. Ve *mûcibe-i* *ma'dûletü'l-mahmûl* ile *sâlibe-i* *basîta* beyninde lafzen ve ma'nen fark mütehakkıktır. Ammâ fark-ı lafzî; udûlde gâlib olan, (لَا) ve (عَيْرِ) emsâlinin ve selbde (لَيْسَ) emsâlinin isti'mâli ve bir de *ma'dûle*de ⁷(زَيْدٌ هُوَ لَيْسَ بِقَائِمٍ) gibi râbîta-i icâbın edât-ı selb üzere takdîmiyle *basîtada* (زَيْدٌ هُوَ لَيْسَ هُوَ بِقَائِمٍ) misillü edât-ı selbden râbî-

1 Canlı olmayan cemâddir.

2 Cemâdât bilgili değildir.

3 Canlı olmayan bilgili değildir.

4 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşîye*, I, 419.

5 İnsan bir canlıdır.

6 ...at değildir.

7 Zeyd; o ayakta değildir.

tanın te'hîridir. Ve fark-ı ma'nevî; ma'dûle mahmûl-i ademînin vukû'-i sübûtuyla hâkime olmasıdır ki mefhûm-i rabt-ı selbdir. Ve basîta mahmûl-i vücûdînin lâvukûuyla hâkime olmasıdır ki selb-i rabt mefhûmundan ibâretedir. Ve bir de sâlibe-i basîta bi-hasebi's-sıdk mutlakan mûcibe-i ma'dûletü'l-mahmûlden eammdır. Zîrâ sıdk-ı mûcibe vâki'de tahakkuk-ı vücûd-i mevzûa mütevakkıfdir. Sâlibe ise bunun hilâfında olup sıdkında vücûd-i hâricî mu'teber değildir.

İmdi, zikrolunan tercîhu't-te'kid ale't-te'sîsde olan mülâzemenin beyânı sûret-i takdîmde şu vechiledir ki (كُلُّ إِنْسَانٍ لَّمْ يَقُمْ) kavlimizin aslı (إِنْسَانٌ لَّمْ يَقُمْ) (كُلُّ إِنْسَانٍ لَّمْ يَقُمْ) olarak mûcibe-i mühmeledir ki zîrâ kendisinde küllen ve ba'zen mahkûmun aleyhin kemmiyyet-i efrâdı ihmâl olunmuşdur ve ma'dûletü'l-mahmûldür. Zîrâ harf-i selb mahmûlden cüz' kılınarak mahmûlden infisâl etmez. Ve harf-i nefyin mâba'dinde râbita takdîriyle meselâ (إِنْسَانٌ لَّمْ يَقُمْ) (كُلُّ إِنْسَانٍ لَّمْ يَقُمْ) denilmek mümkün olmaz. Eğer takdîr mümkün olmak lâzım gelse, (زَيْدٌ لَيْسَ بِقَائِمٍ) gibi, ol vakt cüz'iyet bulunmayıp sâlibe olur. Ve bu vechile harf-i selb mahmûlden cüz' kılındıktan sonra işbu icâb u selbden mürekkeb olan mahmûl ya'nî (لَمْ يَقُمْ), mevzû' olan insân için isbât olunmuşdur. [159] Ve vâki' ve nefsü'l-emr de bu vechile olduğundan kazıyye-i mezkûre mûcibe-i ma'dûle kılınıp sâlibe-i muhassale kılınmamışdır. Ve illâ sâlibe-i muhassale olması dahi da'vâyı müsbit olup belki mûcibe-i mühmele-i ma'dûletü'l-mahmûl sâlibe-i cüz'iyeye kuvvesinde olduğunun ityânına adem-i ihtiyâc cihetinden isbât-ı müddeâda sâlibe-i muhassaleye hamli daha azhar olurdu. Ve vücûd-i mevzû' indinde mâ-nahnu fihimizde olduğu gibi mûcibe-i ma'dûle ile sâlibe-i muhassale beyinde bi-hasebi'l-ma'nâ fark olmayıp ve bu sebebden nâşî mûcibe-i ma'dûle sâlibe-i cüz'iyeye kuvvesinde kılınmışdır. Ve illâ sâlibe-i cüz'iyeye intifâ-i mevzû' indinde dahi sâdik olmasıyla mûcibe-i ma'dûleden eammdır. İmdi, (إِنْسَانٌ لَّمْ يَقُمْ) kavlimiz mûcibe-i ma'dûletü'l-mahmûl olduysa ma'nâsı intifâ-i kıyâmın cümle-i efrâda sübûtu olup her bir efrâda sübûtu değildir. Ve hâsılı ma'nâ-yı lâzımîsi kıyâmın cümle-i efrâddan nefyi olup her bir ferdden nefyini müfid değildir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (لِأَنَّ الْمَوْجِبَةَ الْمُهْمَلَةَ الْمَعْدُولَةَ الْمَحْمُولَ فِي قُوَّةِ السَّالِبَةِ الْجُزْئِيَّةِ)¹

1 Zira olumsuzluk edatı yüklemnin parçası olan ve niceliği belirsiz bir olumlu önerme (yani mûcibe-i mühmele-i ma'dûletü'l-mahmûl), sâlibe-i cüz'iyeye (tikel olumsuz) kuvvetinde olmaktadır.

Zîrâ (إِنْسَانٌ لَّمْ يَظْمُ) gibi mûcibe-i mühmele-i ma'dûletü'l-mahmûl inde vücûdî'l-mevzû' (لَّمْ يَظْمُ بَعْضُ الْإِنْسَانِ) gibi sâlibe-i cüz'iyye kuvvesinde olup bi-hasebi's-sıdk yekdiğere mütelâzimidir. Zîrâ mühmelede lafz-ı "insân"ın sâdik olduğu şey'den efrâdın cemîisi veyâhûd ba'zısı olmakdan eamm olarak intifâ-i kıyâm ile hükm olunmuş olduğundan alâ kile't-takdîreyn ba'zdan nefy-i kıyâm sâdik olur. Zîrâ mefhûm ma'dûle olduğu üzere kıyâmın ba'zı efrâddan intifâsı sûretde ba'zı efrâddan nefy-i kıyâm sâbit olacağı misillü cemî-i efrâddan intifâsı takdîrde dahi ba'zı efrâddan nefy-i kıyâm mütehakkıktır. Kezâlik mefhûm sâlibe-i cüz'iyye olduğu üzere her nerede ba'zı efrâddan nefy-i kıyâm sâdik olsa mefhûm ma'dûle olduğu üzere fi'l-cümle mâ-sadeka aleyhi'l-insândan intifâ-i kıyâm sâdik olur. Öyle olunca her ne zamân (إِنْسَانٌ لَّمْ يَظْمُ) sâdik olsa (لَّمْ يَظْمُ بَعْضُ الْإِنْسَانِ) sâdik olur. Ve her ne zamân (لَّمْ يَظْمُ بَعْضُ الْإِنْسَانِ) sâdik olsa (إِنْسَانٌ لَّمْ يَظْمُ) sâdik olur. Ve her ne kadar zikri sebk eylediği üzere ma'dûlede vücûd-i mevzû' şart olup sâlibe min gayr-i vücûdî'l-mevzû' dahi sâdik olması cihetden bi-hasebi't-tesâduk eammiyyet der-kâr ise de lâkin mâ-nahnu fihimizde vücûd-i mevzû' mefrûzu mukadderdir. Bu cihetle sâlibe-i cüz'iyye kuvvesinde olduğu tahakkuk eder.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (الْمُسْتَلْزِمَةُ نَفْيِ الْحُكْمِ عَنِ الْجُمْلَةِ)¹

(السَّالِبَةُ الْجَزَائِيَّةُ) kavline sıfat olup mûcibe-i ma'dûle alâ sebîli ref'i'l-î-câbi'l-küllî cümle-i efrâddan nefy-i hükmü müstelzim olan sâlibe-i cüz'iyye kuvvesinde demek olur. Ve sâlibe-i cüz'iyyenin cümle-i efrâddan nefy-i hükmü istilzâmı zîrâ mevcûdetü'l-mevzû' olan sâlibe-i cüz'iyyenin sıdkı ya hükmün küllü ferdin mine'l-efrâddan menfî olmasıyla veyâhûd ba'zı efrâddan menfî ve ba'zısına sâbit olmasıyla olarak alâ külli takdîr cümle-i efrâddan nefy-i hüküm lâzım gelir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (دُونَ كُلِّ فَرْدٍ)²

Sâlibe-i cüz'iyye her bir ferdden nefy-i hükmü müstelzim değildir. Zîrâ ba'zı efrâddan menfî ve ba'zı âhara müsbet olması câizdir. Öyle olunca (إِنْسَانٌ لَّمْ يَظْمُ) kavlimiz (كُلِّ) kelimesi dâhil olmaksızın cümle-i efrâddan in-

1 Böyle bir önerme de hükmün, fertlerin cümlesinden nefyini gerektirir.

2 Hükmün, fertlerin her birinden teker teker nefyini gerektirmez.

tifâ-i kıyâm ma'nâsında olup her bir efrâddan kıyâmın intifâsı ma'nâsında olmadıysa (كُلُّ) kelimesinin duhûlünden sonra da yine bu ma'nâda olmak lâzım gelse te'kîd olarak te'sîs olmayıp tercihu't-te'kîd ale't-te'sîsi müstelzim olur. Binâen aleyh (كُلُّ إِنْسَانٍ لَّمْ يَقُمْ) kavlimizi her bir efrâddan intifâ-i kıyâm ma'nâsına haml etmemiz vâcib olmuştur. Tâ ki (كُلُّ) kelimesi ma'nâ-yı âharı te'sîs için olup ma'nâ-yı evveli te'kîd olmaya.

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (وَالسَّالِبَةُ الْمُهْمَلَةُ فِي قُوَّةِ السَّالِبَةِ الْكُلِّيَّةِ الْمُقْتَضِيَةِ نَفْيِ الْحُكْمِ عَنْ كُلِّ فَرْدٍ)¹

Sûret-i te'hîrde olan mülâzemei beyândır. Ya'nî müsevver bi'l-küll olan müsnedün ileyhın müsnedden te'hîri sûretinde selb-i umûm ve nefy-i şümûle mahmûl olmayıp da küll-i efrâddan nefy-i hükme ya'nî umûm-i selb ve şümûl-i nefye haml olursa te'kîdin te'sîs üzerine lüzûm-i tercihi şu vechiledir ki (لَمْ يَقُمْ كُلُّ إِنْسَانٍ) terkîbinin aslı (لَمْ يَقُمْ كُلُّ إِنْسَانٍ) olup sâlîbe-i mühmele-i gayr-ı müsevverdir. Sâlîbe-i mühmele ise her bir ferdden nefy-i hükmü mukta'zî olan (لَا شَيْءَ مِنَ الْإِنْسَانِ بِقَائِمٍ)² gibi sâlîbe-i külliye kuvvesindedir. Sâlîbe-i külliyyenin her bir efrâddan nefy-i hükmü iktizâsı sarîh olup ve sâlîbe-i cüz'iyenin cümle-i efrâddan nefyi istilzâmı her bir efrâd veyâhûd ba'zı efrâddan nefy-i hükme muhtemel olarak alâ külli hâl [160] cümle-i efrâddan nefyi müstelzim olması tarîkiyle olduğundan Musannif rahimehullâh evvelde (الْمُسْتَلْزِمَةُ) ve sâni'de (الْمُقْتَضِيَّة) kavliyle ta'bir eylemiştir. Ve mantıkiyyûn indinde mutlakan mühmele cüz'iyeye kuvvesinde olduğu mukarrer bulunduğu hâlde bu makâmda sâlîbe-i mühmele kuvve-i külliyyede olmasıyla hükm olduğundan beyâna hâcet mess ederek Musannif rahimehullâh buna işâretle buyururlar ki:

(لَوْ رُودٌ مَوْضُوعَهَا فِي سِيَاقِ النَّفْيِ)³

Ya'nî sâlîbe-i mühmelenin sâlîbe-i külliye kuvvesinde olması, mevzûu münekker ve (كُلُّ) kelimesiyle gayr-ı musaddar olduğu hâlde siyâk-ı nefyde vürûdünden ve siyâk-ı nefyde vâki' olup (كُلُّ) kelimesiyle musaddar olmayan her bir nekira ise umûmu müfîd olduğundan içündür. Ve mevzû-i

- 1 Niceliği belirsiz olumsuz önerme (yani sâlîbe-i mühmele) ise hükmün her bir fertten nefyini gerektiren sâlîbe-i külliye (tümel olumsuz) kuvvetinde olur.
- 2 İnsan namına hiçbir şey ayakta değildir.
- 3 Sâlîbe-i mühmelenin sâlîbe-i külliye kuvvetinde olmasının nedeni, mevzûunun nefy üslûbuyla vârid olmasıdır.

münekkerin (كُلُّ) kelimesiyle musaddar olmamasıyla takyîdi zîrâ nefyde umûmu ifâde eden nekira ancak isbâtta vahdeti ifâde eden nekiradır. Ve ammâ lafz-ı (كُلُّ) ile musaddara olan nekira gibi isbâtta umûmu ifâde eden nekira nefyde ancak nefy-i umûmu ifâde edip umûm-i nefyi ifâde etmez. Zîrâ ref-i îcâb-ı küllî selb-i cüz'îdir.

Ve ne vakt ki işbu sâlibe-i mühmele sâlibe-i külliyye kuvvesinde olduysa (لَمْ يَقُمْ إِنْسَانٌ) kavlimizin ma'nâsı her bir ferd-i insândan kıyâmın nefyi olup lafz-ı (كُلُّ) idhâl olunarak (لَمْ يَقُمْ كُلُّ إِنْسَانٍ) denildiği gibi yine ma'nâsı her bir ferdden nefy-i kıyâm olmak lâzım gelse tercihu't-te'kid ale't-te'sîs lâzım gelip binâen aleyh ma'nâsı cümle-i efrâddan nefy-i kıyâm olmak vâcib olmuşdur. Tâ ki (كُلُّ) kelimesi ma'nâ-yı âharı te'sîs için ola. el-Hâsıl, (كُلُّ) kelimesi idhâl olunmazdan mukaddem müsnedün ileyh selb-i umûm için olmasıyla (كُلُّ) kelimesinin duhûlünden sonra li-ecli't-te'sîs umûm-i selb için olması lâzım gelmiştir. Kezâlik kelime-i mezkûrenin duhûlünden mukaddem te'hîr-i müsnedün ileyh umûm-i selb için olmasıyla ba'de'd-duhûl tercihu't-te'kid ale't-te'sîsden ihtirâzen selb-i umûm için olmak vâcib olmuşdur. Zîrâ lafz-ı (كُلُّ) işbu ma'neyyenden birisini ifâdeden hâlî olmamasıyla ehadühümânın intifâsı indinde bi'z-zarûr âhar tahakkuk eder.

فَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَفِيهِ نَظَرٌ: لِأَنَّ النَّفْيَ عَنِ الْجُمْلَةِ فِي الصُّورَةِ الْأُولَى وَعَنْ كُلِّ فَرْدٍ فِي الثَّانِيَةِ إِنَّمَا أَفَادَهُ الْإِسْنَادُ إِلَى مَا أُضِيفَ إِلَيْهِ «كُلُّ»، وَقَدْ زَالَ ذَلِكَ بِالْإِسْنَادِ إِلَيْهَا فَيَكُونُ تَأْسِيسًا لَا تَأْكِيدًا)¹

İşbu zikrolunan kavlı-i ba'z mahall-i nazardır. Zîrâ (كُلُّ إِنْسَانٍ لَمْ يَقُمْ) cümle-i efrâddan ve (لَمْ يَقُمْ كُلُّ إِنْسَانٍ) her bir efrâddan nefyi ifâde için oldukları takdîrde (كُلُّ) kelimesi te'kid için olmasının vücûbunu teslim etmeyiz ki tâ ki tercihu't-te'kid ale't-te'sîs lâzım gele. Zîrâ sûret-i ûlâda ya'nî (إِنْسَانٌ لَمْ يَقُمْ) (كُلُّ) misillü mücibe-i mühmele-i ma'dûletü'l-mahmûlde cümle-i efrâddan nefyi ve sûret-i sâniyede ya'nî (لَمْ يَقُمْ إِنْسَانٌ) misillü sâlibe-i mühmelede her bir ferdden nefyi müfid olan ancak ba'de'd-duhûl (كُلُّ) kelimesinin muzâf

1 Bu yorum tartışmaya açıktır. Zira ilkinde yani mücibe-i mühmele-i ma'dûletü'l-mahmûlde, hükmün fertlerin tümünden, ikinci durumda yani sâlibe-i mühmelede her bir fertten nefyini ifade eden şey, (كُلُّ) lafzının kendisine muzâf kıldığı (ve izâfetten önce müsnedün ileyh olan) kelimeye yapılan isnâddır. İlgili kelime, (كُلُّ) lafzına isnâdıyla (artık müsnedün ileyh değil muzâfun ileyh konumu kazandığı için) bu isnâd ortadan kalkmıştır. Dolayısıyla (كُلُّ) lafzıyla kurulan yeni cümlelerde de te'kid değil te'sîs söz konusu olacaktır.

olduğu şey'e isnâddan ibâret olup (كُلُّ) kelimesinin duhûlünden sonra bu ma'nâyı ifâde eden isnâd (كُلُّ) kelimesine tahavvül-i isnâd ile zâil olmuştur. Zîrâ (كُلُّ) kelimesinin duhûlünden sonra (إِنْسَانٍ) lafzı (كُلُّ) için muzâfun ileyh olarak kendisine isnâd hâli bâkî kalmaz. Bu sûretde ya'nî (كُلُّ) kelimesi dâhil olmaksızın lafz-ı (إِنْسَانٍ)'a isnâddan hâsıl ve ba'de duhûlihî zâil olan ma'nâyı (كُلُّ) kelimesine olan isnâd ifâde eylediği takdîrde (كُلُّ) kelimesi te'sîs olup te'kîd olmaz. Zîrâ te'kîd lafz-ı âharın ifâde eylediği şey'in takviyesini ifâde eden lafz olup vech-i meşrûh üzere (كُلُّ) kelimesinin ma'nâ-yı mezkûru ifâdesi ise böyle değildir. Zîrâ bu takdîrde (كُلُّ إِنْسَانٍ لَمْ يَقُمْ) kavlinde cümle-i efrâddan ve (لَمْ يَقُمْ كُلُّ إِنْسَانٍ) kavlinde her bir ferdden nefyi ifâde eden nefsi (كُلُّ) kelimesine olan isnâd olup şey'-i âhar değildir ki hattâ (كُلُّ) kelimesi takviye için olup te'kîd olmak lâzım gele.

el-Hâsıl, her ne kadar ma'nâ-yı mezkûr (كُلُّ) kelimesi dâhil olmazdan mukaddem (إِنْسَانٍ) lafzına isnâddan hâsıl olan ma'nânın aynı ise de lâkin ba'de duhûli'l-"küll" insâna isnâdın zevâliyle isnâd-ı mezkûrden hâsıl olan ma'nâ dahi zâil olarak ma'nâ-yı mezkûru ba'de duhûli'l-"küll" (كُلُّ) kelimesine isnâd ifâde eylemiştir. Bu sûretde gayrdan hâsıl olan ma'nâyı ifâde etmiş olmaz. Lâkin bu men'î def'de işbu zikrolunan ma'nâ-yı te'kîd te'kîd-i ıstılâhî olup ve murâd-ı kâil olan te'kîd (كُلُّ) kelimesinin bi-dûnihî hâsıl olan ma'nâyı ifâdesidir, denilmek ve (كُلُّ) kelimesini ityânda olacak semeresizliği göstermekliğe haml eylemek mümkün [161] olup ve bu sûretde men'-i mezkûr teveccüh etmeyeceği cihetle Musannif rahimehullâh te'kîdi bu ma'nâya haml takdîri üzere men'-i âhara işâretle buyururlar ki:

(وَلِأَنَّ الثَّانِيَةَ إِذَا أَفَادَتِ النَّفْيَ عَنْ كُلِّ فَرْدٍ فَقَدْ أَفَادَتِ النَّفْيَ عَنِ الْجُمْلَةِ، فَإِذَا حُمِلَتْ «كُلُّ» عَلَى الثَّانِي لَا يَكُونُ تَأْسِيسًا)¹

Ve nazar için vech-i sâni zîrâ sûret-i sâniye ya'nî (لَمْ يَقُمْ إِنْسَانٌ) misillü sâlibe-i mühmele her bir ferdden nefyi ifâde eylediği hinde cümle-i efrâddan dahi nefyi ifâde eder. Bu sûretde ba'de duhûli'l-"küll" cümle-i efrâddan nefye haml ile (لَمْ يَقُمْ كُلُّ إِنْسَانٍ) kavlimizin ma'nâsı cümle-i efrâd-ı insândan kıyâmı nefy olup her bir efrâddan nefy olmadığı sûretde te'kîd olup te'sîs

1 Diğer taraftan, ikincisi yani sâlibe-i mühmele, hükmün her bir fertten nefyini ifâde ettiği zaman fertlerin tümünden nefyini de ifade eder. O hâlde (كُلُّ) lafzı ikinci mânâya yani fertlerin tümünün nefyine yorulunca, (كُلُّ) lafzı için te'sîs değil te'kîd söz konusu olacaktır.

olamaz. Zîrâ ma'nâ-yı te'kid suâl-i evvele cevâbda beyân olduğu üzere kable duhûli'l-"küll" hâsıl olan ma'nâyı ifâdeye haml olunmuştur. Ve cümleden nefy ma'nâsı ise ber vech-i meşrûh kable duhûli'l-"küll" her bir efrâddan nefy zımında hâsıl olmuştur. Ve bu ma'nâya hamli sûretde te'sîs tahakkuk etmemesiyle her bir ferdden nefye haml ederek (لَمْ يَقُمْ كُلُّ إِنْسَانٍ) kavlini (لَمْ يَقُمْ إِنْسَانٌ) gibi umûm-i selb için kıldığımız sûretde bu ma'nâca tercîhu't-te'kid ale't-te'sîs lâzım gelmez. Zîrâ selb-i umûm ve umûm-i selb ma'neyeninden hangisine haml olursa te'sîs gayr-ı mütehakkıktır. Belki lâzım gelen, ehad-i te'kideyni âhar üzerine tercîhtir. Ve hâsıl-ı i'tirâz-ı sâni, (لَمْ يَقُمْ إِنْسَانٌ) kavlimiz her bir ferdden nefyi müfîd olup ve her bir ferdden nefye cümleden dahi nefy lâzım geldiye işbu ma'neyenden ikisi dahi kable lafzî'l-"küll" hâsıl olarak ba'de duhûli'l-"küll" bunlardan hangisine haml olursa mücîb-i merkûmun beyân ettiği ma'nâca te'kid olup te'sîs olmaz.¹

Ve işbu i'tirâz-ı Musannif'den cevâb-ı sahîh budur ki nefy-i hüküm ya her bir ferdden menfi olmasıyla olur veyâhûd ba'zı efrâddan menfi ve ba'zısına sâbit veyâhûd ma'neye muhtemel olmasıyla olur. Ve (لَمْ يَقُمْ إِنْسَانٌ) kavlimizden müstefâd olan yalnız kısım-ı evvel ya'nî her bir efrâddan nefy olmasıyla ba'de duhûl-i lafz-ı (كُلُّ) yine bu ma'nâya haml olunursa te'kid ve gayrısına hamli te'sîs olarak imdi (لَمْ يَقُمْ كُلُّ إِنْسَانٍ) kavli her bir efrâddan nefy için kılınırsa tercîhu't-te'kid ale't-te'sîs lâzım gelir. Ve eğer vücûh-i selâse-i mezkûreye muhtemel olacak vech üzere cümle-i efrâddan nefy ya'nî ref-i icâb-ı küllî için kılınırsa bu ma'nâ kable duhûli'l-"küll" hâsıl olmadığı cihetle kat'an te'sîs olur.

1 *Mutavvel*'in bu kısmında yer alan şu muhtemel itiraz ve cevabının tercümede karşılığı yoktur: (لَا يُقَالُ: دلالة قولنا «لَمْ يَقُمْ إِنْسَانٌ» على الثَّمي عن جملة الأفراد بطريق الالتمزام، ودلالة «لَمْ يَقُمْ كُلُّ إِنْسَانٍ» عليه بطريق المطابقة، فلا يكون تأكيداً، لأننا نقول: إما أن يشترط في التأكيد اتحاد الداليتين أو لا يشترط، فإن لم يشترط لزم أن يكون «كُلُّ» في قولنا «لَمْ يَقُمْ كُلُّ إِنْسَانٍ» تأكيداً، سواء جعل للثَّمي عن الجملة أو عن كل فرد، وإن اشترط لزم أن لا يكون «كُلُّ» في قولنا «كُلُّ إِنْسَانٍ لَمْ يَقُمْ» -عند جعله للثَّمي عن جملة الأفراد- تأكيداً؛ لأن دلالة قولنا «إِنْسَانٌ لَمْ يَقُمْ» على الثَّمي عن الجملة بطريق (لَمْ يَقُمْ، وحينئذ يتصل ما ذكرتم) (لَمْ يَقُمْ إِنْسَانٌ) شكلindeki cümlemizin hükmün fertlerin tümünden nefyine delâleti iltizâm (لَمْ يَقُمْ كُلُّ إِنْسَانٍ) cümlesindeki (كُلُّ) kelimesinin aynı nefye delâleti ise mutâbakat yoluyla. Dolayısıyla buradaki (كُلُّ) kelimesi te'kid değil, 'şeklinde bir savunma mekanizması geliştirilecek olursa cevabımız şu olur: Bu durumda te'kidde mezkûr iki delâletin bir oluşu ya şart koşulacak ya da koşulmayacaktır. Şart koşulmazsa hükmün ister fertlerin tümünden isterse her bir fertten nefyini ifade etsin, (لَمْ يَقُمْ كُلُّ إِنْسَانٍ) cümlesindeki (كُلُّ) kelimesinin te'kid olması zorunlu olacaktır. İki delâletin bir olduğu şart koşulacak olursa, (كُلُّ إِنْسَانٍ لَمْ يَقُمْ) cümlesiyle hükmün fertlerin tümünden nefyinin kastedilmesi hâlinde (كُلُّ) kelimesinin te'kid olmaması lâzım gelecektir. Zira (إِنْسَانٌ لَمْ يَقُمْ) cümlemizin, hükmün fertlerin tümünden nefyine delâleti iltizâm yoluyla ve bu gayet açıktır. Bütün bunlar çerçevesinde Musannif'e karşı dile getirdiğiniz gerekçe de anlamını yitirecektir."

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَلَا أَنْ التَّكْرَةَ الْمُنْفِيَّةَ إِذَا عَمَّتْ كَانَ قَوْلُنَا «لَمْ يَقُمْ إِنْسَانٌ» سَالِبَةً كُلِّيَّةً لَا مُهْمَلَةً)¹

Ve vech-i nazarın birisi de zîrâ nekira-i menfiyye âmm olduğu vaktde (لَمْ يَقُمْ إِنْسَانٌ) kavli sâlibe-i külliyye olup kâil-i merkûmun beyân ettiği gibi mühmele olmaz. Zîrâ kavli-i mezkûrde hüküm efrâd-ı mevzûun her bir ferdden meslûb olduğu beyân olunmuş idi.

Eğer suâl olunursa ki: Kâil-i merkûmun kavli-i mezkûre *mühmele* tesmiye etmesi sûr ya'nî kemmiyyet-i efrâd-ı mevzû' üzerine dâll olan lafz ihmâl olduğu i'tibâriyledir.

Cevâbında deriz ki: Kütüb-i kavimde mestûr olduğu vechile mühmele bir kaziiyedir ki mevzûu küllî olup kendisinde kemmiyyet-i efrâd-ı kaziiyye ihmâl oluna. Ya'nî îcâb u selb efrâd-ı mevzûun küllisinde veyâhûd ba'zısında olduğu beyân olunmaya. Ve külliyye bir kaziiyedir ki kendisinde hüküm efrâd-ı mevzûun küllisine olduğu beyân oluna. Ve zâhirdir ki (لَمْ يَقُمْ إِنْسَانٌ) kavli üzere sâdık olan ancak külliyyenin ta'rîfi olup ta'rîf-i mühmele değildir. Ve misâl-i mezkûrde sûr olmadığı memnûdur. Zîrâ mefrûz olan kavli-i mezkûrde hükmün her bir ferdden meslûb olduğunun mübeyyen olmasıdır. Ve kavli-i mezkûrde bu beyâna delâlet edecek bir şey'in lüzûm-i vücûdu zarûrî ve sûr ile murâd beyân-ı mezkûre delâlet edecek şey'den ibâret idüğü taht-ı iştibâhda gayr-ı mütevârîdir. Ve kavim her ne kadar selb-i küllînin sûrunu (لَا شَيْءٌ) ve (لَا وَاحِدٌ) lafzları kılmışlar ise de maksûd bunlarda inhisâr olmayıp belki (طُرًّا) ve (أَجْمَعِينَ) emsâli umûma dâll olan her bir şey' sûr-i külliyyedir. Ve Şeyh *İşârât*'de işbu adem-i inhisâra nass eylemiştir.² Ve işbu (لَمْ يَقُمْ) emsâlinde sûr hey'et-i kaziiyye olması veyâhûd mevzûun nekira-i menfiyye olması veyâhûd mûcibede sûr-i cüz'iyeye olduğu gibi tenvînin idhâli bunda dahi sûr-i külliyye olması câizdir. Nitekim Şeyh *İşârât*'de “Eğer elif el-lâmın idhâli ta'mîm ve idhâl-i tenvîn [162] tahsîs iktizâ ederse lûgat-i Arab'da kelâm-ı mühmel bulunmaz,”³ deyü beyân eylemiştir.

1 Ayrıca, olumsuz bir nekre kelime (لَمْ يَقُمْ إِنْسَانٌ) “Hiçbir insan kalkmadı,” cümlemizde görüldüğü üzere umûmîlik ifade ettiğinde önerme sâlibe-i mühmele değil, sâlibe-i külliyye olacaktır.

2 İbn Sînâ, *el-İşârât ve'l-Tenbihât*, s. 232.

3 İbn Sînâ, *el-İşârât ve'l-Tenbihât*, s. 229.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَقَالَ عَبْدُ الْقَاهِرِ: إِنْ كَانَتْ «كُلُّ» دَاخِلَةً فِي حَيِّزِ النَّفْيِ بِأَنْ أُحِرَتْ عَنْ
أَدَاتِهِ، نَحْوُ: «مَا كُلُّ مَا يَتَمَنَّى الْمَرْءُ يُدْرِكُهُ»¹)

Ve Şeyh Abdülkâhir (كُلُّ) kelimesinin ba'zen şümûl-i nefy için ve ba'zen nefy-i şümûl için olmasını takrîrde demiştir ki: “Eğer (كُلُّ) kelimesi edât-ı nefyden muahhar olmasıyla hayyiz-i nefyde vâki' olursa bu da edât-ı nefyden muahhar olmak tarîkiyle olur, gerek edât-ı nefy için ma'mûle olsun ve gerekse olmasın ve ister haber fi'l olsun, nitekim Ebû't-Tayyib'in:

مَا كُلُّ مَا يَتَمَنَّى الْمَرْءُ يُدْرِكُهُ تَجْرِي الرِّيحُ بِمَا لَا تَشْتَهِي السُّفْنُ²

kavlinde olduğu gibi ve ister fi'lin gayrı olsun, nitekim alâ lügati'l-Hicâziyye (مَا كُلُّ مَتَمَنَّى الْمَرْءِ حَاصِلًا) ve alâ lügati't-Temîmiyye (حَاصِلٌ) gibi, cümlesinden eammdır.”

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ مَعْمُولَةٌ لِلْفِعْلِ الْمُنْفِيِّ، نَحْوُ: «مَا جَاءَنِي الْقَوْمُ كُلُّهُمْ»، أَوْ «مَا جَاءَنِي
كُلُّ الْقَوْمِ»، أَوْ «لَمْ أَخُذْ كُلَّ الدَّرَاهِمِ»، أَوْ «كُلُّ الدَّرَاهِمِ لَمْ أَخُذْ»³)

Bu kelâm, mâkablinde olan (دَاخِلَةً فِي حَيِّزِ النَّفْيِ) kavliyle fi'l takdîr olunarak (أَوْ جُعِلَتْ مَعْمُولَةٌ) ma'nâsına olmak üzere (أُحِرَتْ) kavli üzerine atf olunmuşlukta muhtemel ve şu iki ihtimâl dahi hilye-i sedâddan âtıldır. Zîrâ hayyiz-i nefyde vukû' ile edât-ı nefyden taahhur mefhûmundan her birerleri (كُلُّ) kelimesinin fi'l-i menfi için ma'mûl vâki' olmasına şâmil olup bu sûretde men'-i hulûv için olan (أَوْ) ile atfı sahîh olamaz. Ammâ hayyiz-i nefyde vukû' mefhûmunun mefhûm-i mezkûre şümûlü zâhirdir. Ve ammâ edât-ı nefyden taahhur mefhûmunun ma'nâ-yı mezkûre şümûlü zîrâ edât-ı nefyden taahhur için iki sûret olup sûret-i ûlâ;⁴ (مَا زَيْدٌ كُلُّ قَوْمٍ) ve (مَا جَاءَنِي كُلُّ الْقَوْمِ)⁵ misâlleriyle emsâlinde olduğu gibi edât-ı nefy ile lafz-ı (كُلُّ) beyninde fasl vukûu ve sûret-i sâniye; (مَا كُلُّ مَتَمَنَّى الْمَرْءِ حَاصِلًا) kavlinde olduğu vechile fâsılanın adem-i tahallülüdür.

1 Abdülkâhir el-Cürçânî şöyle demiştir: “(كُلُّ) lafzı ‘Kişi elde edemez her istediği şeyi,’ örneğindeki gibi olumsuzluk edatından sonra gelecek şekilde nefy bağlamında kullanılırsa...”

2 (Öleyim istiyorlar düşmanlarım ama bilsinler ki) kişi elde edemez her istediği şeyi; tersten esiverir bazen rüzgâr, hoşlanmasa da gemi. (Basît) Beyit için bkz. Mütenebbî, *Divân*, s. 472.

3 Ya da olumsuz bir fiilin mamûlü olursa; şu örneklerde olduğu gibi: a) “Tüm kavim bana gelmedi.” b) “Kavmin tümü bana gelmedi.” c) “Dirhemlerin hepsini almadım.” d) “Hepsini almadım dirhemlerin.”

4 Zeyd kavmin bütünü değildir.

5 Bana kavmin bütünü gelmedi.

İmdi, eğer taahhur, taahhur-i lafziye tahsis olunursa şümûl-i mezkûrden yalnız fi'l-i menfi üzerine mukaddem olan ma'mûl hurûc eder. Ve eğer taahhur-i lafzî ve ma'nevîden ta'mîm edilirse her iki kısım mefhûm-i mezkûrde dâhil olur. Hâsılı, her ne vechile olsa kelâm taassüfden hâlî olmaz. Ve menşe-i taassüf, Musannif'in, ibâre-i Şeyh'i tagyîr etmesidir. İbâre-i Şeyh: ¹ (إِذَا أَدْخَلْتَ «كُلًّا» فِي حَيْزِ النَّفْيِ بِأَنْ تُقَدِّمَ النَّفْيَ عَلَيْهِ لَفْظًا أَوْ تَقْدِيرًا) ya'nî (كَمَا إِذَا قَدَّمْتَهَا عَلَى الْفِعْلِ الْمَنْفِيِّ الْعَامِلِ فِيهِ فَإِنَّهُ مُؤَخَّرٌ تَقْدِيرًا لِأَنَّ مَرْتَبَةَ الْمُعْمُولِ التَّأَخِيرُ) (kavlinde ibâret olup müfâdi: "Lafz-ı (كُلِّ)ün hayyiz-i nefyde vukûu edât-ı nefyin lafzen veyâ takdîren (كُلِّ) üzerine takdîm olunmasıyla ve edât-ı nefyin takdîren tekaddümü (كُلِّ) kelimesinde âmil olan fi'l-i menfi üzerine takdîm edilmesiyle olur. Zîrâ mertebe-i ma'mûl, âmilin mâ-dûnunda olduğu cihetle edât-ı nefyin tekaddüm eylediği fi'lden hükmen ve takdîren muahharır," demek olur.

Bu sûretde akreb ü eshel olan, fi'l takdîriyle (أُخِّرْتُ) üzerine ma'tûf olup (بِأَنْ أُخِّرْتُ عَنْ أَدَاةِ النَّفْيِ) (أَوْ جُعِلَتْ مَعْمُولَةً لِلْفِعْلِ) takdîrinde olması ve (بِأَنْ أُخِّرْتُ عَنْ أَدَاةِ النَّفْيِ) kavlinde murâd, edât-ı nefy (كُلِّ) kelimesinde âmil olan fi'l üzerine dâhil olmasıdır. Nitekim zikrolunan misâl bunu iş'âr eder. Ve ma'nâ "(كُلِّ) kelimesinin hayyiz-i nefyde vukûu (كُلِّ) kelimesinde âmil olan fi'l üzerine dâhil olmayan edât-ı nefyden te'hîr olunması veyâhûd fi'l-i menfi için ma'mûl kılınması tarîklerinden biriyle olur," demektir. Ve fi'l-i menfi için ma'mûl kılınması ya te'kid olmasıyla olur, (مَا جَاءَنِي الْقَوْمُ كُلُّهُمْ) gibi, veyâhûd fâil-i lafzî kılınmasıyla olur, (مَا جَاءَنِي كُلُّ الْقَوْمِ) gibi. Ve Musannif'in misâl-i te'kid takdîm eylemesi, (كُلِّ) lafzının te'kidde asâletine nâzırdır.

Veyâhûd mef'ûl-i lafzî-i muahhar vukûuyla olur. (لَمْ أَخْذُ كُلَّ الدَّرَاهِمِ) gibi. Veyâhûd mef'ûl-i lafzî-i muahhar müekkid olmasıyla olur. (لَمْ أَخْذُ الدَّرَاهِمِ) (كُلِّ الدَّرَاهِمِ) gibi. Veyâhûd mef'ûl-i lafzî-i mukaddem kılınmasıyla olur. (كُلِّ الدَّرَاهِمِ) ² (لَمْ أَخْذُ) gibi. Veyâhûd mef'ûl-i lafzî-i mukaddem için te'kid vukûuyla olur. (الدَّرَاهِمِ كُلَّهَا لَمْ أَخْذُ) gibi.

Ve Musannif'in işbu mef'ûl sûretinde misâl-i te'kidî terk eylemesi, sûret-i fâilde zikrine i'timâda mübtenîdir. Ve kezâlik mef'ûl vukûunu beyânda fi'li (لَمْ) ile menfi kılması zîrâ (مَا) ile menfi olan fi'l üzerine ma'mûlü

1 Cürçânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 284.

2 Dirhemlerin hepsini almadım.

tekaddüm etmez, lâkin (لَمْ) ve (لَا) ve (لَنْ) bunun hilâfında olup tekaddüm eder. Nitekim ilm-i nahvde beyân olunmuştur. Ve kezâlik hayyiz-i nefyde vukûu (كُلِّ) [163] kelimesi mecrûr veyâhûd zarf olduğu hinde dahi olur. ¹(مَا مَرَزْتُ بِكُلِّ الْقَوْمِ) ve ²(مَا سِرْتُ كُلَّ الْأَيَّامِ) ve emsâli gibi.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (تَوَجَّهَ النَّفْيُ إِلَى الشُّمُولِ خَاصَّةً وَأَفَادَ ثُبُوتَ الْفِعْلِ أَوْ الْوَصْفِ لِبَعْضٍ)³

Zikrolunan sûretlerin cümlesinde nefy hâssaten şümûle teveccüh edip asl-ı fi'le teveccüh etmez. Ve eğer ma'nâda (كُلِّ) kelimesi fi'l için fâil olursa medlûl-i fi'lin ve vasf için mahmûlün aleyh veyâ ma'mûlün bih olursa medlûl-i vasfın (كُلِّ) kelimesinin muzâf olduğu şey'in medlûlünden ba'zısına sübûtunu iktizâ eder. Ve (كُلِّ) kelimesi üzerine vasfın hamlinden murâd vasf lafz-ı (كُلِّ)'den haber olmasıdır. Ve vasfın (كُلِّ) kelimesinde âmil olmasından murâd vasf mübtedâ ve (كُلِّ) lafzı mesedd-i haberde kâim olarak vasf için fâil olmasıdır. Fi'le misâl ⁴(مَا كُلُّ الْقَوْمِ يَكْتُوبُ) ve (مَا يَكْتُوبُ كُلُّ الْقَوْمِ) ve vasfa misâl ⁵(مَا كُلُّ الْقَوْمِ كَاتِبًا) ve (مَا كَاتِبَتْ كُلُّ الْقَوْمِ) kavilleridir ki kitâbetin kavmden ba'zısına sübûtunu ifâde eder. Eğer Musannif fi'l ve vasf ile ta'bir etmeyip de ⁶(مَا كُلُّ سَوْدَاءَ تَمْرَةٍ) ve ⁷(مَا كُلُّ بَيْضَاءَ شَحْمَةٍ) misillü kendisinde haber-i câmid olan kelâma dahi şâmil olmak üzere (وَأَفَادَ ثُبُوتَ الْحُكْمِ لِبَعْضٍ) ibâresiyle zikretmiş olsa, ahsen olurdu.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ تَعَلَّقَهُ بِهِ)⁸

Veyâhûd fi'l veyâ vasfın (كُلِّ) kelimesinin muzâfun ileyhi olan şey'in ba'zısına taallukunu ifâde eder. Bu da (كُلِّ) kelimesi ma'nâda fi'l için veyâhûd (كُلِّ) üzerine haml olunan veyâhûd (كُلِّ) kelimesinde âmil olan vasf için mef'ûl olduğu sûretde olur. Fi'le misâl (مَا كُلُّ مَا يَتَمَنَّى الْمَرْءُ يَدْرِكُهُ) ve (مَا آخِذٌ أَنَا) ve (مَا كُلُّ الدَّرَاهِمِ آخِذُهَا أَنَا) ve (لَمْ آخِذُ كُلَّ الدَّرَاهِمِ) ve (مَا آخِذٌ أَنَا) ve (مَا كُلُّ الدَّرَاهِمِ آخِذُهَا أَنَا) kavilleridir. İmdi, misâl-i evvel idrâk-i mer'in ba'zı mütemen-

1 Kavmin hepsine uğramadım.

2 Bütün günler yürümedim.

3 İşte mezkûr bütün durumlarda nefy fiilin aslına değil özellikle kapsamlılığa yönelir ve böyle cümlelerde fiilin ya da (ism-i fâil, ism-i mef'ûl vb. fiile benzeyen) vasıfların, (كُلِّ) kelimesinin izâfe edildiği kişi veya şeylerin bir kısmı için sâbit oluşunu ifade eder.

4 Kavmin tümü yazmıyor.

5 Kavmin tümü yazar değildir.

6 Her siyah şey hurma değildir.

7 Her beyaz şey yağ değildir.

8 Ya da (fiil veya vasfın (كُلِّ) kelimesinin izâfe edildiği kişi veya şeylerin) bazısına taallukunu ifade eder.

neyâtına taallukunu ve emsile-i sâire ahzin ba'zı derâhime taallukunu ifâde eder. Ve bu ifâdeye delil mefhûm-i hitâbî ve şehâdet-i zevk u isti'mâldir.

Şeyh demişdir ki: “Eğer teemmül olursa (كُلُّ) kelimesinin hayyiz-i nefyde idhâlini ancak efrâddan ba'zısına fi'lin taalluku ve ba'zısına adem-i taalluku murâd olunduğu mevzi'de sâlih buluruz.”¹ Lâkin Şeyh'in bu kelâmında nazar vardır. Zîrâ hayyiz-i nefyde dâhil olan (كُلُّ) kelimesinin fi'lin ba'za taallukuna sâlih olmayan mahalde dahi isti'mâlini müşâhede ederiz. Nitekim ﴿وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ﴾² ve ﴿وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ﴾³ ve ﴿وَلَا يُحِبُّ كُلَّ خَالِفٍ مِّمِّينٍ﴾⁴ âyât-ı şerîfesinde vâki' olmuştur. Öyle olunca hükmi mezkûr ekserî olup Şeyh'in beyânı gibi küllî değildir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَإِلَّا عَمَّ كَقَوْلِ النَّبِيِّ عَلَيْهِ السَّلَامُ لَمَّا قَالَ لَهُ ذُو الْيَدَيْنِ: «أَقْضَرْتَ الصَّلَاةَ أَمْ نَسَيْتَ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟» «كُلُّ ذَلِكَ لَمْ يَكُنْ»)⁵

Ve eğer (كُلُّ) kelimesi hayyiz-i nefyde dâhil olmazsa ya'nî lafzen nefy üzerine takdîm olunup ve fi'l-i menfiye ma'mûl vâki' olmazsa nefy (كُلُّ) kelimesinin muzâf olduğu şey'in medlûlünden her bir ferde âmm olup asl-ı fi'lin her bir ferdden nefyini ifâde eder. Nitekim Zü'l-yedeyn Amr bin Abd-i sahâbî radiyallâhu anh hazretleri (أَقْضَرْتَ الصَّلَاةَ أَمْ نَسَيْتَ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟) deyü suâllerine cevâben vârid olan (كُلُّ ذَلِكَ لَمْ يَكُنْ) hadîs-i şerîfnde vâki' olmuştur. Ya'nî “Kasr u nisyândan hiçbirisi olmadı,” demekdir.

Hazret-i Ebû Hureyre radiyallâhu anh bu vechile pîrâye-bahş-ı sahîfe-i rivâyet olmuştur ki (إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِحْدَى الْعَشَائِينَ فِي الْحَضَرِ وَسَلَّمَ رَكَعَتَيْنِ) Ya'nî Cenâb-ı risâlet-penâh sallallâhu aleyhi ve sellem vakt-i hadarda salât-ı işâ'eynden birini ikâme ve selâm-ı rekâteyn ile iktifâ buyurdular. Rivâyet-i Buhârî ve Müslim üzere işbu salâteyn zuhr u asr-dan birisi olup fakat vakt-i işâ' zevâlden gurûba kadar olmak üzere ehad-i işâ'eyn ta'bîri vakt-i işâda olan salâteyn ma'nâsına haml olunmuştur.⁶

1 Cürcânî, *Delâilü'l-İcâz*, s. 278.

2 “Allah kendini beğenip övünen kimseleri sevmez.” (el-Hadîd 57/23)

3 “Allah, nankörlüğe batmış günahkârların hiçbirini sevmez.” (el-Bakara 2/276)

4 “Uyma, yemîn edip duran o alçaklara!” (el-Kalem 68/10)

5 Aksi takdîrde (yani (كُلُّ) kelimesinin nefyle doğrudan ilgisi yoksa,) cümlelerin içerdiği olumsuzluk umum ifade edecektir. Nitekim Zü'l-Yedeyn lakaplı sahâbînin “Namaz mı kısaltıldı ey Allah'ın Resûlü, yoksa unuttun mu?” (Müslim, Mesâcid 97) sorusuna Hz. Peygamber'in verdiği “Bunların hiçbiri olmadı,” cevabı buna örnektir.

6 Krş: Stiyâlkûtî, *Hâşiyeye*, I, 424.

(فَقَامَ ذُو الْيَدَيْنِ وَقَالَ: أَقْصَرْتَ الصَّلَاةَ أَمْ نَسِيتَ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟) Ol hinde Zü'l-yedeyn hazretleri: “Yâ Resûlallah! Salât mı kasr buyuruldu yoksa nisyân mı vâki‘ oldu?” deyü mevkıf-ı hall-i işkâlde îstâde-i sûret-i istîzâh u istifâde oldu.

(فَقَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: كُلُّ ذَلِكَ لَمْ يَكُنْ) Cenâb-ı Resûl-i Ekrem dahi suâl-i Zi'l-yedeyn'e cevâbda kasr u nisyândan küllisi ya'nî hîçbirisi vukû' bulmadığı nutk-ı hümayûnuyla teşnîf-sâz-ı sâmia-i Zi'l-yedeyn oldular. Zîrâ fi nefsi'l-emr kasr-ı salâtın [164] adem-i vukûyuyla berâber salât-ı mezkûrun noksân ikâmesiyle rek'ateynde selâm verilmesi dahi zât-ı risâletden an şuûr vâki‘ olmadığı cihetle mefhûm-i nisyân olan adem-i itmâm-ı salât dahi gayr-ı vâki'dir, zan buyuruldu.

(فَقَالَ ذُو الْيَدَيْنِ: بَعْضُ ذَلِكَ قَدْ كَانَ، فَأَقْبَلَ النَّبِيُّ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَلَى الْقَوْمِ وَفِيهِمْ أَبُو بَكْرٍ وَعُمَرُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا فَقَالَ: أَحَقُّ مَا يَقُولُ ذُو الْيَدَيْنِ؟ فَقَالَا: نَعَمْ، وَأَتَمَّ الصَّلَاةَ ثُمَّ سَجَدَ سَجْدَتَيْنِ لِلْسُّهُوِ) Ba'dehû Zü'l-yedeyn hazretleri kasr-ı salât ve nisyândan ba'zısının vukûyuyla salât-ı mezkûrun süllem-i erbiâyâ adem-i irtikâsını ma'riz-i tekrârda ityân etmesiyle Cenâb-ı Şeyhayn radiyallahü anhumâ miyân-ı huzzârda dâhil buldukları hâlde Zü'l-yedeyn hazretlerinin arz ettiği şâhid-i makâlin istikşâf-ı hakîkati zımında Hazret-i Resûl-i Ekrem sallallahü aleyhi ve sellem cümlesine tevcîh ve cihe-i hitâb ederek müşârun ileyhimâ kavlı Zü'l-yedeyn'i hilye-i tasdik ile mutarrez buyurmalarıyla Cenâb-ı Peygamber-i zî-şân itmâm-ı salât ile secde-i sehvi icrâ buyurdular.¹

Ve Cenâb-ı Resûl aleyhisselâmın amel-i kesîr ve amden tekellümle berâber binâ-i rek'ateyn ile iktifâ ve secdeteyn-i sehvi icrâ buyurup istînâf-ı salât buyurmamaları mûcib-i işkâl olmasıyla Evzâ'î maslahat-ı salâta müte'allık olan kelâm ile amden tekellüm müfsid-i salât olmadığını ityân ile mütesaddî-i cevâb u te'vîl olmuş ise de işkâl-i amel-i kesîr bâkî kalıp ve ba'zılar salâtda tahrîm-i tekellümden mukaddem vukûyuyla dâmen-i te'vîle mütemessik olmuşlardır. Ve Siyâlkûtî merhûm binâ-i mezkûr vahye ibtinâ olunması, vech-i azhar u eslem olduğunu ityân eylemiştir.²

1 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 280-281.

2 Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 424.

Cevâb-ı Evzâ'ı'de amel-i kesîr ile işkâl bâkî olduğu îrâd olunmuş ise de amel-i kesîr vukûu keşîde-i silk-i tahrîr olan lafz-ı hadîsde vâki 'فَأَقْبَلَ النَّبِيُّ' (فَأَقْبَلَ النَّبِيُّ عَلَيْهِ السَّلَامُ) lafzından müstefâd olan amel-i ikbâl ü teveccüh ise lafz-ı "ikbâl" tevcih-i hitâba haml olduğu gibi müfsid-i salât olacak amel-i kesîre dâir lafz-ı hadîsde bir şey' kalmayacağından bu sûrete taarruz olunmaması ve Siyâlkûtî merhûmun zehâbı beyne's-salât tekellüm ve amel-i kesîrin meşrûiyetini iktizâ eder bir kelâm olarak muhaşşî-i müşârun ileyhin vech-i mezkûru sûret-i eslemiyette ityân eylemesi mahall-i tetkik u mütâlaa olduğundan ilâve-i makâl kılındı.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَعَلَيْهِ قَوْلُهُ:

فَدَأْضَبَحْتُ أُمَّ الْخَيْرِ تَدَّعِي عَالِي ذُنْبًا كُلَّهُ لَمْ أَضْنَع)¹

Ve Ebü'n-Necm'in işbu beytinde olan (كُلٌّ) kelimesi ref ile, zikrolunan umûm-i nefye mahmûl olup ma'nâ (لَمْ أَضْنَعُ شَيْئًا مِمَّا تَدَّعِيهِ عَلَيَّ مِنَ الذُّنُوبِ) ya'nî "Duhter-i ammim olan Ümmü Hiyâr'ın üzerime isnâd ü da'vâ ettiği zünûbdan hiçbirisini işlemedim," demektir.

Musannif rahimehullâh şu sûretle terkîb-tırâz-ı sahâyif-i îzâh olmuştur ki "İsbât-ı matlûbda ya'nî (كُلٌّ) kelimesi hayyiz-i nefyde dâhil ve fi'l-i menfî kendisinde âmil olmayarak harf-i nefyden mukaddem vukûu sûretde umûm-i nefyi ifâde edeceğini isbâtda mu'temed olan, hadîs-i mezkûr ile şî'r-i Ebü'n-Necm'dir. Ammâ hadîs-i şerîf ile ihticâc iki vechile olup vech-i evvel çünkü (أُمَّ) ile suâl i'tikâd-ı müstefhimde alâ vechi'l-ibhâm ehad-i şey'eynin sübûtundan sonra bunlardan birinin ya'nî sâil ehad-i şey'eynden birinin sübûtunu mu'tekid olup fakat hangisi idüğünün ta'yînine tâlib olması sûretinde olur. Ve bu suâle cevâb ya ehadühümâyı ta'yîn veyâhûd ikisinin dahi nefyiyle müstefhim üzerine redd olunarak ehadühümânın sübûtuyla i'tikâdını tahti'e vü tevhiin sûretiyle olup bunların ictimânı ya'nî ikisinin birden sübûtunu nefy ile olmaz. Zirâ müstefhimin i'tikâdı ikisinin dahi sübûtü üzerine değıldir. Öyle olunca (كُلُّ ذَلِكَ لَمْ يَكُنْ) kavli-i şerîfinin kasr-ı salât ve nisyândan her birisini nefye haml olunması vâcib olur. Bu ise ma'nâ-yı umûm-i nefydir. Ve vech-i sâni-i ihticâc, ri-

1 Şu beyit de buna örnektir: "(Eşim) Ümmü'l-Hiyâr, başımın dazlak gibi iyice kelleşmeye başladığını fark edince, sabaha kadar, hiçbirini işlemediğim bir sürü günahla beni itham edip durdu." (Recez) Beyit için bkz. Ebü'n-Necm el-İclî, *Divân*, s. 256.

vâyet olunduğu üzere Nebî aleyhisselâm (كُلُّ ذَلِكَ لَمْ يَكُنْ) buyurduktan sonra Zü'l-yedeyn hazretlerinin (بَعْضُ ذَلِكَ قَدْ كَانَ) kavilleridir. Zîrâ eğer (بَعْضُ ذَلِكَ قَدْ كَانَ) kavli selb-i küllî olmasa bunu redd için (كُلُّ ذَلِكَ لَمْ يَكُنْ) (بَعْضُ ذَلِكَ قَدْ كَانَ) kasr u nisyanından her birerlerinin nefyine münâfi olup yoksa bunların cemîan nefyine münâfi değildir. Zîrâ îcâb-ı cüz'î selb-i küllîyi ref olup selb-i cüz'îyi ref değildir. Öyle olunca, zikrolunan (كُلُّ) kelimesinin umûm-i nefyi ifâde için olduğu tahakkuk eder. Ve ammâ şî'r-i [165] Ebü'n-Necm ile ihticâc, zîrâ Ebü'n-Necm fusahâdan olup isti'mâlde şâyi' olan, fi'l zamîr ile müstagil olmadığı sûrette mef'ûliyyet üzere ismin nasb olunmasıdır. ¹ (زَيْدًا صَرَيْتُ) gibi. Ve beyt-i mezkûrde (كُلُّهُ) lafzının nasbı takdîrde kesr-i vezni mûcib bir şey' dahi yokdur. Ve siyâk-ı kelâmı, mer'e-i merkûmenin iddiâ ettiği zünûbdan hiçbirini işlememiş olduğunu ifâde eder. İmdi, eğer nasb bu ma'nâ-yı umûmu ifâde edip ve ref ifâde etmemek lâzım gelse şâir-i fasîh-i merkûm nasb-ı şâyi'den udûl ile min gayr-i zarûre (لَمْ أَصْنَعْ) fi'linde takdîr-i zamîre muhtâc olan ref'e udûl etmez idi."²

Lâkin ba'zı kâil tarafından bu ihticâca i'tirâz olunmak cârîdir ki şâir-i merkûmun ref etmesi zarûrîdir. Zîrâ nasbı takdîrde mef'ûl kılınmak iktizâ edip hâlbuki (كُلُّ) kelimesi zamîre muzâf olduğu sûrette ancak te'kid veyâhûd mübtedâ olarak isti'mâle münhasır olmasıyla mef'ûl kılınması mümteni'dir. Anınçün (جَاءَنِي كُلُّكُمْ) ve (صَرَيْتُ كُلُّكُمْ) ve (مَرَزْتُ بِكُلِّكُمْ) denilmek sahîh değildir. Ve Musannif'in istidlâliyle işbu kâilin i'tirâzı, aynıyla Sîbeveyh'in:

ثَلَاثٌ كُلُّهُنَّ قَتَلْتُ عَمْدًا فَأَخْرَجِي اللَّهَ رَابِعَةً تَقْوُدُ³

beytinde olan (كُلُّهُنَّ) lafzının merfû' olmasıyla siada haberden zamîr-i âidin cevâz-ı hazfîne istidlâl ve İbn-i Hâcib'in beyân-ı zarûretle i'tirâz etmesinin nazîridir. Şöyle ki Sîbeveyh beyt-i mezkûrde lafz-ı (كُلُّ) ibtidâiyyet üzere merfû' olmasıyla siada haberden zamîr-i âidin cevâzına ibtinâ ve bunu

1 Zeyd'e vurdum.

2 Kazvîni, *el-İzâh*, s. 77.

3 Evlendiğim üç kadını da kasten öldürdüm. Buna rağmen bana varacak dördüncü kadını artık Allah beter etsin! (Vâfir) Beytin son kelimesi kaynaklarda çoğunlukla (تَوَدُّ) olarak geçer. Örnek olarak bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, I, 140; Vahdi Efendi, *el-Mu'avel*, s. 168; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlül-Ceyyid*, s. 144.

ma'riz-i ta'lilde eğer siada hazf-i mezkûr mecâz olmasa şâiri (كُلُّهُنَّ) lafzını ref ederek (قَتَلْتُ) lafz-ı haberisinden zamîrin hazfını ihtiyâra mecbûr edecek bir gûne zarûret-i mübrime olmayıp nasb ile (كُلُّهُنَّ قَتَلْتُ) denilmek mümkün ve ihlâl-i vezn ü ma'nâdan sâlim olacağını îrâd u inbâ etmesiyle¹ İbn-i Hâcib şâir-i merkûmun ihtiyâr-ı ref'e beyân-ı zarûretiyle şu sûretle mütesaddî-i îtirâz olmuştur ki: “Eğer (كُلُّهُنَّ) lafzı nasb olursa mef'ûl olarak isti'mâl olunmak lâzım gelip bu ise gayr-ı câizdir. Zîrâ (كُلُّ) kelimesi zamîre muzâf olduğu sûretde isti'mâli ancak te'kîd veyâ mübtedâ olmaklığa münhasırdır. Şöyle ki işbu (كُلُّ) lafzında kıyâs olan mâ-tekadde-min zamîrine iştimâli hasebiyle şey'-i mütekaddimi te'kîd olarak isti'mâl olunmasıdır. Çünkü ma'nâ-yı (كُلُّ) muzâf olduğu şey'in eczâsını ihâta ve ifâde-i şümûl olmasıyla muzmere izâfesi hinde müştemil-i eczâ olan cümle zikren veyâ hükmen mütekaddim olup (كُلُّ) kelimesi anı müekkid olur. Lâkin mübtedâda âmil âmil-i ma'nevî olup lafz-ı (كُلُّ) ün muktazî olduğu te'kîdden sûreten îhrâc etmeyeceği cihetle mübtedâ olarak dahi isti'mâl edilip anınçün² ﴿إِنَّ الْأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ﴾³ kavli ibtidâiyet üzere ref' ve te'kîde haml ile nasb olarak îrâd olunup³ âmil-i lafzîye ma'mûl olarak (الْأَمْرُ أَنَّ كُلَّهُ لِلَّهِ) denilmez.”⁴ İşte kelâm-ı İbn-i Hâcib bundan ibâret ve beyt-i mezkûrde (تَقُوذُ) lafzı (قَوْدُ) den *kısâs* ma'nâsınadır.

Te'hîr-i Mûsnedün İleyh

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا تَأْخِيرُهُ فَلِإِقْتِضَاءِ الْمَقَامِ تَقْدِيمِ الْمُسْنَدِ)⁵

Ve ammâ mûsnedün ileyhîni te'hîri, makâm takdîm-i mûsnedi iktizâ etdiği içündür. İnşâallâhu teâlâ karîben beyânı takdîm-i mûsned bahsinde ityân olursa gerekdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (هَذَا كُلُّهُ مُقْتَضَى الظَّاهِرِ)⁶

1 Sibeveyh, *el-Kitâb*, I, 140.

2 “Doğrusu, karar verme yetkisi tamamen Allah'a aittir.” (Âl-i İmrân 3/154)

3 Ref ile okuyan Ebû Amr; nasb ile okuyanlar diğer altı kıraat imamıdır. bkz. İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a fi'l-Kirâât*, s. 217.

4 İbnü'l-Hâcib, *el-İzâb fi Şerhi'l-Mufassal*, I, 423-424.

5 Mûsnedün ileyhîni tehirine gelince; bu üslûba makam, mûsnedin mûsnedün ileyhe takdîmini gerektirdiği durumlarda başvurulur.

6 (Mûsnedün ileyhîni buraya kadar anlatılan) bütün durumlarında söz muktezâ-yı zâhire uygundur.

Şimdiye değin ahvâl-i müsnedün ileyhden zikrolunan hazf ü zikr u izmâr ve ta'rif u tenkîr ve takdîm ü te'hîrin cümlesi muktezâ-yı zâhir-i hâldir.¹

Hurûc-i Kelâm an Mukteza'z-Zâhir

Muzher Mevziinde Muzmer

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَقَدْ يُخْرِجُ الْكَلَامَ عَلَى خِلَافِهِ؛ فَيُوضَعُ الْمُضْمَرُ مَوْضِعَ الْمُظْهَرِ كَقَوْلِهِمْ: «نَعْمَ رَجُلًا» مَقَامَ «نَعْمَ الرَّجُلِ»)²

Ve ba'zı kerre kelâm hilâf-ı muktezâ-yı zâhir üzerine ihrâc olunarak mevzi-i muzherde muzmer vaz' olunur. Ya'nî muzher îrâd olunacak mahalde muzmer ityânıyla meselâ (نَعْمَ الرَّجُلِ) denilecek mahalde (نَعْمَ رَجُلًا) denilir. Ve bu makâmın mevzi-i muzher olması zîrâ (نَعْمَ) lafzının fâili olan müsnedün ileyhın zikri mesbûk olmayıp ve takdîren tekaddümüne dâll olacak karîne dahi mevcûd değildir. Bu cihetle muktezâ-yı zâhir müsnedün ileyhi izhâr olup izmâr olmadığı hâlde kelâmı hilâf-ı zâhire sevk ederek ihtiyâr-ı izmâr olunur. Ve bu zamîr (نَعْمَ الرَّجُلِ) terkîbinde olan muzher gibi zihnde müteakkıl-ı ma'hûd olup bi'tibârî'l-vücûd mühim olan şey'e âiddir. Ve bu vechile mahall-i muzherde zamîr-i mübhemi ihtiyârdan garaz min gayr-i ta'yîn hasletün mine'l-hisâl medh-i âmm ve zemm-i âmm için olan (نَعْمَ) ve (بِئْسَ) [166] bâbının vaz'ına münâsib olduğu üzere evvelen ibhâm ve sâniyen tefsîr ma'nâsının husûlüdür. Zirâ bu bâbda ta'mîm-i medh u zemmden murâd kelâmı alâ vechi'l-mübâlağa îrâd olmasıyla kasd-ı ziyâde-i mübâlağa ve tefhîm ile evvelen fâili ibhâm ve sâniyen tefsîr-i taleb-i fâil için nefis-i muhâtabda husûl-i şevk u rağbeti mûcib ve bu cihetden bâb-ı mezkûre münâsib olur.³ Ve zamîr-i mezkûr-i müstetirin neki- ra ile iltizâm-ı tefsîrine bâ'is, merci'-i zamîr olup zihnde müteakkıl olan şey'in cinsi ma'lûm olması ve lafzda fâili iş'âr edecek bir şey' bulunarak ve

1 Hasan Çelebi'ye göre bu ifadede tağlîb vardır. Yoksa, müsnedün ileyhın zamir ile marife kılınması bahsinde sözü edildiği üzere, hitabın belirli kişi veya kişilere yönelik olması esas unsur olarak görüldüğü hâlde sözün her bir muhatabı içine almasını sağlamak için bazen belirsiz birine hitap edilerek söylenmesi, sözü muktezâ-yı zâhirin dışına çıkarmaktadır. bkz. *Hâşiye*, s. 282.

2 Kelâm bazen muktezâ-yı zâhire uyumsuz bir şekilde kurulabilir ve meselâ açık isim kullanılacak yerde zamir tercih edilebilir. Arapların (نَعْمَ الرَّجُلِ) yerine (نَعْمَ رَجُلًا) ifadesini tercih etmeleri buna örnektir.

3 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 283.

¹(نِعْمَ رَجُلًا السُّلْطَانُ) misillüde olan mahsûsun fâile mültebis olmamasıdır. Zîrâ fâili iş'âr edecek bir şey' irâd olunmayarak ²(نِعْمَ السُّلْطَانُ) denilse şart-ı fâiliyyet olan ta'rîfin tahakkuku cihetiyle sultan fâile mültebis olup mahsûs bi'l-medh olduğu taayyün etmez. Ve zamîr-i mezkûr nekira ile tefsîr olunduktan sonra (نِعْمَ رَجُلًا) kavlimiz ibhâm u icmâlde (نِعْمَ الرَّجُلُ) kavli gibi olarak ol hâlde mahsûs bi'l-medh tesmiye olunan şey' ile maksûdun tefsîr u tafsîli lâzım gelip meselâ ³(نِعْمَ رَجُلًا زَيْدٌ) denilir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (فِي أَحَدِ الْقَوْلَيْنِ)⁴

Ve (نِعْمَ رَجُلًا) kavlinin hilâf-ı muktezâ-yı zâhir olması ancak ehad-i kavleyne ya'nî mahsûs mübtedâ-yı mahzûfun haberi olmasına göredir. Bu i'tibâr üzere takdîr-i kelâm (نِعْمَ رَجُلًا هُوَ زَيْدٌ) olur. Ve ammâ mahsûs mübtedâ ve (نِعْمَ رَجُلًا) haber olup takdîr-i kelâm (زَيْدٌ نِعْمَ رَجُلًا) olduğu kavle göre hilâf-ı muktezâ-yı zâhir bâbından olması kat'î değildir. Zîrâ bu sûretde zamîr takdîren mukaddem olan mahsûsa âid olması muhtemeldir. Ve bunun ihtimâl ile zikri zîrâ kavli evvelde olduğu gibi bu sûretde dahi zamîrin müteakkıl-ı ma'hûda âid olmasına ekser-i nuhât kâil olmalarına mebnî olarak bu takdîrde yine mâ-nahnu fihimizden olur.⁵

Eğer suâl olunursa ki: Zikrolunduğu vechile eğer zamîr mahsûsa âid olmak lâzım gelse tesniyede (نِعْمًا رَجُلَيْنِ الرَّيْدَانِ) ve cem'de (نِعْمُوا رَجُلًا الرَّيْدُونَ) denilmek vâcib olurdu. Ve bu bâbın vaz'ından maksûd olan ibhâm fevt olup ve nekira ile tefsîri sahîh olmaz ve bu tefsîrde bir ma'nâ bulunmazdı.

Cevâbında deriz ki: İşbu (نِعْمَ) bâbı havâss-ı adîde ile infirâd ederek bu bâbda cârî olan ahvâl, sâirede gayr-ı cârî olmasıyla zamîrinin gerek müfred ve gerek müsennâ ve cem' için olsun min gayr-i ibrâz müstetir olmağını iltizâm cümle-i havâssından olsun bu da isâga-i muzârî' ve emr gibi adem-i tasarrufda ism-i câmide müşâbeheden için olup hattâ ba'zıları (نِعْمَ) lafzının ism olmasına zâhib olmuşlardır. Ve ammâ tefsîr ba'de'l-ibhâm ez-gayr-ı nâdir mahsûsun lafzda iltizâm-ı te'hîrinden hâsıl olup ve bu i'tibâr ile nekira

1 Sultan ne iyi adamdır!

2 Sultan ne iyidir!

3 Zeyd ne iyi adamdır!

4 (نِعْمَ رَجُلًا) ifadesinde muktezâ-yı zâhirin dışına çıkılmış olması, bu tür cümlelerle ilgili söz konusu olan iki görüşten birine (yani mahsûsun, mahzûf bir mübtedânın haberi olduğunu varsayan görüşe) göredir.

5 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 283.

ile temyîzi sahîh olmuştur. Ve bir de temyîz (نَعْمَ الرَّجُلُ رَجُلًا) kavli gibi te'kîd için olması ya'nî her ne kadar temyîz ref-i ibhâma mevzû' ise de mecâzen te'kîde haml edilmesi câizdir. Nitekim ﴿ذَرَعَهَا سَبْعُونَ ذِرَاعًا﴾¹ nazm-1 celîlinde ﴿ذَرَعَهَا﴾, (ذِرَاعًا) ma'nâsına olup (ذِرَاعًا) te'kîde haml olunmuştur. Veyâhûd mürûr ettiği vechile mahsûsun fâile iltibâsını def içündür.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: «هُوَ - أَوْ هِيَ - زَيْدٌ عَالِمٌ» مَكَانَ «السَّانِ» أَوْ «الْقِصَّةِ»²

Dahi hilâf-ı muktezâ-yı zâhir olarak mevzi-i muzherde muzmer vaz'ı (هُوَ) veyâhûd (هِيَ زَيْدٌ عَالِمٌ) kavillerinde “şân” veyâhûd “kıssa” mevziinde zamîr vaz' etdikleri gibidir. Zîrâ bilâ sebk-ı zıkr ve bilâ karîne işbu şân veyâ kıssa mevki'lerinde olan izmâr dahi hilâf-ı muktezâ-yı zâhirdir. Ve setîr olmaya ki işbu şân ve kıssa zamîrlerinde eğer mercî' müteakkıl-ı emr veyâ şân takdîr olunursa (هُوَ) ve eğer kıssa takdîr olunursa (هِيَ) denilmek muktezâ-yı kıyâs ise de lâkin isti'mâlde eğer kelâmda fazla olmayarak müennes bulunursa bu zamîrin te'nîsi ihtiyâr olunmuştur.³ (هِيَ هُنْدٌ مَلِيحَةٌ)⁴ ve nazm-ı celîlde vâki' olan ﴿فَأَنبَأَهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ...﴾⁵ gibi. Ve bu te'nîsden murâd kasd-ı mutâbakat olup yoksa işbu müennese râci'dir, demek değildir. Ve ber vech-i meşrûh zamîr kıssaya âid olmak üzere kıyâs (هِيَ الْأَمِيرُ بَنَى) (هِيَ زَيْدٌ عَالِمٌ) kavillerinin cevâzını iktizâ ederse de lâkin istimâ' olunmamıştır. Ve misâl-i evvelde her ne kadar (عُرْفَةٌ) lafzı müennes ise de kelâmdan umde değildir.

Ve ﴿فَقَضَيْتُ﴾ ve nazm-ı celîlde (زَيْدٌ رَجُلًا) ve (يَا لَهَا قِصَّةٌ) ve (يَا لَهُ رَجُلًا) kavilleri dahi vaz'u'l-muzmer mevzi'l-muzher kabîlinden olup lâkin müsnedün ileyh olmadığı cihetle Musannif taarruz etmemiştir. ﴿فَقَضَيْتُ﴾ kavli-i şerîfnde olan zamîr zamîr-i mübhem olup seb'-i semâvât ile müfesserdir. Ma'nâ (حَصَّنَ) veyâhûd ﴿خَلَقَهُنَّ خَلْقًا إِندَاعِيًّا وَأَتَقَنَ﴾⁷ olmak üzere tefsîr olunmuştur.⁸

1 “(O zincirin boyu) yetmiş arşındır.” (el-Hâkka 69/32)

2 Arapların “şân” ve “kıssa” kelimelerinin yerine (هُوَ/هِيَ زَيْدٌ عَالِمٌ) “Vaziyet şu ki Zeyd âlimdir,” demeleri de buna örnektir.

3 Vaziyet şu ki Hind hoş bir bayandır.

4 “Çünkü (unutmayın ki sadece kafalardaki) gözler kör olmaz...” (el-Hacc 22/46).

5 Vaziyet şu ki emir bir oda inşa etti.

6 “Böylece onları yedi kat gök şeklinde düzenledi.” (Fussilet 41/12)

7 Onları yoktan / modelsiz yarattı ve sağlam bir şekilde düzenledi.

8 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiyeye*, s. 284.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (لِيَتَمَكَّنَ مَا يَغْقَبُهُ فِي ذَهْنِ السَّامِعِ، لِأَنَّهُ إِذَا لَمْ يَفْهَمْ مِنْهُ مَعْنَى انْتِظَرَةٌ)¹

Ya'nî mevzi-i muzherde muzmer vaz'ı, zamîr-i mezkûr akabinde iyân olunacak şey'in zihn-i sâmi'de temekkûn ü tekarrur etmesiyeçündür. Zîrâ sâmi' zamîrden bir ma'nâ fehmi etmediği gibi ma'nâ-yı zamîri fehmi için zamîri ta'kîb edecek şey'e medd-i nazar-ı intizâr eder. Zîrâ Cenâb-ı Bârî nüfûs-i beşeriyeyi ibhâmı kâsd olunan şey'in ma'rifetine izhâr-ı şevk ile mecbûl buyurmuşdur. Ve bu şevk-ı cibillî sebebiyle ba'de'l-ibhâm istimâ' olunan şey' zihnde ziyâdesiyle kesb-i temekkûn ü rûsûh eder. Zîrâ mu'ânât-ı taleb ve mukâsât-ı teabdan sonra hâsıl olan şey' için kalbde tahassul eden mahall ü mekânet tarîk-ı sühûletle hâsıl olmaz. Ve bu sebebden nâşi, işbu makâm tefsîr ba'de'l-ibhâmında mazmûn-i cümle şâyân-ı i'tinâ vü i'tibâr olacak şey'-i azîm olması şart kılınıp² (هُوَ الذُّبَابُ يَطِيرُ)² denilmez. Ve zamîr-i şânın takdîminde olan sır u hikmet dahi işbu tefhîm ü ta'zîme delâlet için evvelen ibhâm ve sâniyen tefsîr kâsd olunmasından ibâretidir. Ve (نعم) bâbında işbu kâsd-ı ibhâm ve tefsîr te'hîr-i mahsûsu muktazî olup egerçi Ahtal'in:³

أَبُو مُوسَى فَجَدُّكَ نِعْمَ جَدًّا وَشَيْخُ الْحَيِّ خَالُكَ نِعْمَ خَالًا⁴

[167] beytinde vâki' olduğu gibi ba'zen mukaddem olarak dahi îrâd olduğu gayr-ı müstetir ise de lâkin kalîl ü nâdirdir.⁵ Bu beytten garaz, memdûhu kerîmüt-terafeyn olmasıyla vasfdır. (فَجَدُّكَ), (أَبُو مُوسَى) lafzın-

- 1 Açık isim yerine zamir kullanmanın amacı, zamirin ardından zikredilen şeyin muhatabın zihninde iyice yer etmesini sağlamaktır. Zira muhatap zamirden bir şey anlamayınca devamına dikkat kesilecektir.
- 2 Vaziyet şu ki sinek uçar.
- 3 Beytin Zürrümme'ye ait ve Şârih'in onu Ahtal'a nispetinin hatalı olduğu söylenmektedir. bkz. Vahdî Efendi, *el-Mu'avel*, s. 169; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, s. 114. Şârih'e yöneltilen eleştiri haklı olup beyit Zürrümme'nin *Divân*'ında, Bilâl b. Ebî Bürde hakkında söylediği 99 beyitlik bir kasidenin 61. beyti olarak yer almaktadır. Krş: *Divân*, III, 1538.
- 4 (Ey Bilâl b. Ebi Bürde!) Ebû Mûsâ yani deden ne iyi bir dede; kabilenin reisi dayın ne güzel bir dayıdır! (Vâfir)
- 5 *Mutavel*'in bu kısmında yer alan şu ibarenin tercümede karşılığı yoktur: مِنْ أُنْ مَا ذَكَرَهُ -مِمَّنْ أُنْ وَلَا يَخْفَى أُنْ مَا ذَكَرَهُ -مِمَّنْ أُنْ السَّامِعِ إِذَا لَمْ يَفْهَمْ مِنْهُ مَعْنَى انْتِظَرَةٌ- إِنَّمَا يَصِخُّ فِي ضَمِيرِ الشَّانِ دُونَ الضَّمِيرِ فِي بَابِ «نِعْمَ»، إِذِ السَّامِعِ مَا لَمْ يَسْمَعْ الْمُنْفَسِرِ بِمَا ذَكَرَهُ لَيْسَ بِسَدِيدٍ) bkz. *el-Mutavel*, I, 750. **Türkçesi:** "Musannif'in 'Muhatap zamirden bir şey anlamayınca devamına dikkat kesilecektir,' diyerek dile getirdiği hususun (نعم) bâbında yer alan fiillerdeki zamir hakkında değil, şân zamiri hakkında söz konusu olabileceği gayet açıktır. Zira muhatap (نعم) bâbında yer alan fiillerdeki zamiri tefsir eden kelimeyi duymadığı sürece bu fiillerde bir zamir olduğunu bilemez. Bu nedenle (نعم) bâbında açık isim yerine zamir kullanımı mevzûunu Musannif'in bahsettği şekilde gerekçelendirmek sağlıklı bir yaklaşım değildir."

dan bedel olup “fâ” zâid ve (أَبُو مُوسَى) mahsûsdur. Kezâlik (خَالِكُ), شَيْخُ (شَيْخُ), خَالِكُ (خَالِكُ) den bedel olup Hayy, ism-i kabiledir.¹

Ma'nâ: “Ceddin Ebû Mûsâ ne güzel cedd-i adîmü'l-misâl ve hâlin Şeyhu'l-Hayy ne güzel hâldir. el-Hâsıl haseb ü nesebin tâhir u sezâ-vâr-ı medh u sitâyîş-i fâhirdir,” demek olur.

Ve ba'zı kerre mevzi-i muzherde muzmer ityânı merciin iştihâr ve vuzûh-i emrinden içün olur. Nitekim ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ﴾² nazm-ı celîinde mevzi' Kur'ân'da iştihâr u vuzûhundan nâşî zamîr ityân buyurulmuşdur. Veyâhûd merciin ızam-ı kadr u şânı cihetiyle müteakkıl-ı ezhân olacak mertebeye bâliğ olmasına mebnî olur.³ (هُوَ الْحَيُّ الْبَاقِي) gibi. Veyâhûd zihn gayrısına iltifât etmeyeceğini iddiâ içün olur. Nitekim şâirin matla'-ı kasîdede:

زَارَتْ عَلَيْهَا لِلظَّلَامِ رَوَاقُ وَمِنَ التُّجُومِ فَلَائِدٌ وَنَطَاقُ⁴

beytinde vâki' olmuşdur. (زَارَتْ) zamîri, min gayr-i sebki'z-zikr mahbûbeye râci'dir.

Ma'nâ-yı Beyt: “Habîbem ziyâret etdi. Ya'nî visâlini semâhat eyledi. Bir hâldeki üzerinde zalâmdan rivâk olup perde-i zalâm ile dîde-i enâm-dan müstetir idi. Ve nücûmdan kalâid-i gerden ve nitâk-ı miyânı var idi,” demekdir ki murâd bizim âşika kudûmü leylen vâki' olduğunu beyândan kinâye ve iddiâ-i latîf olup yoksa ba'zı havâşda mübeyyen olduğu üzere estârını zalâma ve derâr-i kılâdesini nücûma teşbîh⁵ murâd olmadığı sâ-nih-i fikr-i mütercim-i hakîr olmuşdur.

1 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiyeye*, s. 284; Siyâlkütî, *Hâşiyeye*, I, 426-427.

2 “Doğrusu biz onu (Kadir gecesinde) indirdik.” (el-Kadr 97/1)

3 O'dur, Hayy ve Bâki olan.

4 (Sevgilim), üzerinde karanlıktan bir örtü ve yıldızlardan müteşekkil bir gerdanlık ve kuşakla (yani gecenin zifiri karanlığında) beni ziyâret etti. (Kâmil) Beyit için bkz. Ebü'l-Alâ el-Maarrî, *Sıktu'z-Zend*, s. 210.

5 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiyeye*, s. 285.

Muzmer Mevziinde Muzher

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَقَدْ يُعَكِّسُ، فَإِنْ كَانَ اسْمُ الْإِشَارَةِ: فَلِكَمَالِ الْعِنَايَةِ بِتَمْيِيزِهِ لِإِخْتِصَاصِهِ بِحُكْمٍ بَدِيعٍ كَقَوْلِهِ:

كَمْ عَاقِلٍ عَاقِلٍ أَعْيَتْ مَدَاهِبُهُ وَجَاهِلٍ جَاهِلٍ تَلَقَّاهُ مَرْزُوقًا
هَذَا الَّذِي تَرَكَ الْأَوْهَامَ حَائِرَةً وَصَيَّرَ الْعَالِمَ النَّحْرِيْرَ زَنْدِيْقًا¹

Ve ba'zı kerre kelâmın hilâf-ı muktezâ-yı zâhir üzere ihrâciyla sûret-i mesbûkanın aksi olarak mevzi-i muzmerde muzher îrâd olunur. Bu sûretde eğer mevzi-i muzmerde vaz' olunan muzher ism-i îşâret olursa, müsnedün ileyhın bir hükm-i bedîa ihtisâsından nâşî temeyyüz ü infirâdına kemâl-i kasd u i'tinâ için olmuş olur. Nitekim İbn-i Râvendî'nin (... عَاقِلٍ عَاقِلٍ ...) kavlinde hükm-i sâbık-ı gayr-ı mahsûsdan (... هَذَا الَّذِي ...) ism-i îşâretiyle ta'bîr olunmuşdur. (عَاقِلٍ)-i sâni (عَاقِلٍ)-i evvel için vasf olup (مَرْزُوتٌ بِرَجُلٍ) (مَرْزُوتٌ بِرَجُلٍ) kavlinde ma'nâ (كَامِلٍ فِي الرُّجُوتِ) 'e mahmûl olduğu gibi bunda dahi akl ü fetânetde kâmil ma'nâsını murâd eylemişdir. (أَعْيَتْ) lafzı (أَعْيَتْ) veyâhûd (أَعْيَتْ عَلَيْهِ) takdîrinde olup "Nice âkılı turuk-ı meâşî âciz kıldı," veyâhûd "Nice âkil üzere turuk-ı meâş sa'b oldu," demekdir. Ve (نَحْرِيْرٌ) *mutkin* mefhûmunda olup (نَحَرَ الْأُمُورَ عِلْمًا) kavilleri (أَتَقَنَّ الْأُمُورَ) ma'nâsına olarak itkân, husûl-i kemâl-i melekeden ibâretdir. (زَنْدِيْقٌ) münkir-i Sâni'-i âlemdir. Ya'nî "Nice âkılı emr-i meâş bevâdî-i acz ü hayretde sergerdân-ı ye's ü haybet edip ve nice câhili çemenzâr-ı ayş ü huzûrda müreffehü'l-hâl ve dil-sîr-i nevâl-i âmâl müşâhede edersin. İşte bu emr bir emr-i acîbdır ki ezhân-ı kâsırayı üftâde-i çâh-ı tahayyür ü serâsîme edip mizmâr-ı ilm ü kemâlde iddiâ-yı itkân u rüsûh eden bî-behverân mezâyâ vü hafâyâ-yı hükm-i ilâhiyyeyi bu emrin sûret-i mezkûrede cereyanı hilâf-ı muktezâ-yı hikmet-i Sâni' olmak vâhimesine ittibâ' ederek hâşâ inkâr-ı vücûd-i Sâni' hufre-i dalâletine düşürüp kâfir-i zındık eyledi," müfâdında olur. İbn-i Râvendî ilmde zamânının mercî' u müsellemi iken maâzallâhi teâlâ mübtelâ

- 1 Bazen tam tersi söz konusu olabilir ve zamir kullanılacak yerde açık isim tercih edilebilir. Şâyet zamirin yerine gelen kelime bir ism-i îşâretse, bu tercih, özgün / ilginç bir yargıya tahsis edilmesi sebebiyle müsnedün ileyhi emsallerinden ayırt ederek tam netleştirmeye fevkalâde özen gösterilmesinden kaynaklanır. (Şairin) şu sözü buna örnektir: "Nice akli başında adam vardır ki aç karnını doyuramaz. Nice zır câhil kimsenin de nimet içinde yüzüğünü görürsün. Akılları hayrete düşüren ve koca koca âlimleri nâçâr zındık yapan işte bu tezattır." (Basît)
- 2 Adam gibi adam birine uğradım.

olduğu kemâl-i fakr u zarûretten nâşî bu misillü tefevvühât ile mat'ûn-i âlem olmuşdur. ¹(تَعَالَى ذَاتُهُ عَمَّا يَقُولُ الْكَافِرُونَ عُلُوًّا كَبِيرًا)

İmdi, (هَذَا) lafzı, âkılın mahrûm ve câhilin merzûk olması hükm-i sâbık-ı gayr-ı mahsûsuna işâret olmasıyla makâm, makâm-ı zamîr olup lâkin bu hükm-i müşârun ileyh evhâmı hâir ve âlim-i mutkini kâfir kılmak hükm-i acîbüş-şânına muhtass olmasıyla ma'riz-i mahsûsda temeyyüzünü kasd ve inâye-i mütekellim derece-i kemâle resîde olarak ke-enne mütekelim işbu müteayyin ü mütemeyyiz olan şey' kendisiyçün işbu sıfat-ı acîbe ve hükm-i bedî' olan emrdir, deyü sâmiîne irâe ederek emr-i mahsûs gibi ism-i işâretle îrâd eylemiştir.²

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوِ التَّهَكُّمِ بِالسَّمِيعِ كَمَا إِذَا كَانَ قَائِدَ الْبَصْرِ، أَوِ التَّدَاءِ عَلَى كَمَالِ بِلَادَتِهِ أَوْ فَطَانَتِهِ)³

[168] Veyâhûd mevki-i zamîrde ism-i işâret vaz' olunması, sâmi' ile tehekküm ü suhriyye için olur. Hiss-i basardan mehcûr olan şahs-ı darîre işâret gibi. Veyâhûd "Mahsûsun gayrını idrâk etmez," mefhûmunda kemâl-i belâdet-i sâmia veyâhûd "İndinde gayr-ı mahsûs mahsûs gibidir," demek mefhûmunda sâmiin kemâl-i fetânetine nidâ vü işâret için olur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوِ ادِّعَاءِ كَمَالِ ظُهُورِهِ، وَعَلَيْهِ مِنْ غَيْرِ هَذَا الْبَابِ:

تَعَالَيْتَ كَيْ أَشْجَى وَمَا بِكَ عِلَّةٌ تُرِيدِينَ قَتْلِي قَدْ ظَفَرْتُ بِذَلِكَ)⁴

Veyâhûd ihtiyâr-ı ism-i işâret, müsnedün ileyhın kemâl-i zuhûrunu iddiâ içündür. Ve İbn-i Dümeyne'nin (...تَعَالَيْتَ كَيْ أَشْجَى...) kavli dahi

1 O'nun zâtı kâfirlerin söylediklerinden münezzehtir.

2 *Mutavvel*'in bu kısmında yer alan şu ibarenin tercümede karşılığı yoktur: (قَدْ بَدَعَ الْخُكْمُ الْبَدِيعَ هُوَ: كُونَ الْعَاقِلُ مَخْرُومًا وَالْجَاهِلُ مُزْرُوقًا، فَمَعْنَى الْخُصَاصِ الْمُسْنَدِ إِلَيْهِ بِحُكْمِ بَدِيعٍ «أَنَّهُ عِبَارَةٌ عَنْهُ»، وَمَعْنَى كُونَ هَذَا الْحُكْمِ كُونَ الْعَاقِلِ مَخْرُومًا وَالْجَاهِلِ مُزْرُوقًا، فَمَعْنَى الْخُصَاصِ الْمُسْنَدِ إِلَيْهِ بِحُكْمِ بَدِيعٍ «أَنَّهُ ضِدٌّ مَا كَانَ يُبَدَعِي»، وَلَا يَخْفَى مَا فِيهِ مِنَ التَّعْشُفِ يَارْغَى، (akılların hayrette kalması ve âlimlerin zındık olması değil,) akıllı kişinin rızaktan mahrum kalması, buna karşın câhilin nimet içerisinde yüzmesidir. Buradan hareketle, müsnedün ileyhın ilginç bir yargıya tahsisi, müsnedün ileyhın ondan ibaret olması demektir. Mezkûr yargının ilginçliği ise, olması gerekenin zıddı bulunmasından ileri gelir, şeklinde bir görüş ileri sürülebilir. Fakat bu yorumdaki zorlama son derece açıktır."

3 Gözleri görmeyen birine bir şeyi işaret etmek gibi muhatapla alay etme gâyesi güdülen yerlerde de zamir yerine ism-i işâret kullanıldığı görülür. Bu üslup bazen de muhatapın son derece akli kıt veya tam tersine zeki biri olduğuna dikkat çekmek için tercih edilir.

4 (Müsnedün ileyhın) net bir şekilde belirgin olduğunu iddiâ etmek düşüncesiyle de (zahir yerine ism-i işâret kullanılabilir.) Ayrıca bu üslup yoluyla, müsnedün ileyhden bağımsız olarak net bir şekilde belirgin olma iddiâsı da güdülebilir. Örnek: "(Ey Mâlik'in kızı!) Hiçbir rahatsızlığın olmadığı hâlde sırf ben üzüleyim diye hasta numarası yaptın. Öldürmek istiyorsun ya beni, bak işte başardın." (Tavil)

müsnedün ileyh bâbından olmayarak işbu iddiâ-i zuhûra mebnî mevzi-i muzmerde ism-i îşâret vaz'ı kabîlindedir. (تَعَالَتْ), (أَظْهَرْتَ الْعِلَّةَ وَالْمَرَضَ), (كَيْ أَحْزُنَ) (كَيْ أَشْحَى) ma'nâsına olup (عِلْمٌ-يَعْلَمُ), (كَيْ أَشْحَى) vezninde (شَجِي-يَشْحَى)'dan demektir. Ammâ (شَجَانِي هَذَا الْأَمْرُ) müteaddî olup (شَجَا-يَشْجُو) derler; "Bu emr beni mahzûn eyledi," ma'nâsınadır. (بِذَلِكَ) katle îşâret olup (يَقْتُلِي) demek olarak (بِه) denilmemesi, katlinin ism-i îşâretle îşârete sâlih olan mah-sûs bi'l-basarın zuhûru gibi zâhir olduğunu iddiâ içündür.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَإِنْ كَانَ غَيْرُهُ فَلِزِيَادَةِ التَّمَكِينِ، نَحْوُ: ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ﴾، وَنَظِيرُهُ مِنْ غَيْرِهِ ﴿وَبِالْحَقِّ أَنْزَلْنَاهُ وَبِالْحَقِّ نَزَلَ﴾¹)

Ve eğer mevzi-i muzmerde vaz' olunan muzher, ism-i îşâretin gayrı olursa, ba'zen müsnedün ileyhinde inde's-sâmi' ziyâde-i temkîni için olur. ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ﴾ kavli şerîfinde olduğu gibi. Kâle el-Kâdî rahimehullâh: (وَتَكَرَّرَ لَفْظُ «اللَّهُ» لِلإِشْعَارِ بِأَنَّهُ مَنْ لَمْ يَتَّصِفْ بِهِ لَمْ يَسْتَحِقَّ الأُلُوْهِيَّةَ)²

(السَّيِّدُ الْمَضْمُودُ إِلَيْهِ فِي الْحَوَاجِجِ)³ ﴿الصَّمَدُ﴾ fe'al bi-ma'nâ mef'ûl olarak ma'nâsınadır. İbn-i Abbâs radiyallâhu anhumâ hazretlerinden münşâib olan silsile-i rivâyât dandır ki nazm-ı celîl-i mezkûrun nüzûlünde ma'nâ-yı "Samed"den suâl olundukda Hazret-i Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem "Samed o zât-ı müteâldir ki nâs havâyicinde ana kâsd u rüçû' eder," cevâb-ı müstetâbıyla takrî-i sâmia-i ashâb buyurdular. Sükûn ile (صَمَدٌ) kâsd ma'nâsınadır.

Ve bâb-ı müsnedün ileyhden olmayarak mücerred li-ziyâdeti't-temkîn vaz'u'l-muzher mevzi'l-muzmer olmakda ﴿وَبِالْحَقِّ أَنْزَلْنَاهُ وَبِالْحَقِّ نَزَلَ﴾ kavli şerîfi dahi ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ﴾ kabîlindedir. Ma'nâ-yı şerîfi: (مَا أَنْزَلْنَا الْقُرْآنَ إِلَّا بِالْحِكْمَةِ الْمُفْتَضِّلَةِ لِإِنْزَالِهِ وَمَا نَزَلَ إِلَّا بِالْحِكْمَةِ لِأَسْتِمَالِهِ عَلَى الْهَدَايَةِ) müfâdiyle tefsîr olunmuşdur. Ya'nî hakkdan murâd Kur'ân-ı Mübîn'in inzâlini dâî olan hikmetdir ki murâd Kur'ân-ı Kerîm'in salâh-ı meâş u meâd üzerine iştîmâlidir. Bu ise hakkdir.

1 Zamir yerine kullanılan yapı ism-i îşâret dışında bir şeyse, bu tercih, müsnedün ileyhi muhatap nazârında daha fazla pekiştirme gâyesi güder. Örnek: "De ki: O, Allah'tır, birdir. Allah Samed'dir." (el-İhlâs 112/1-2) "Biz onu hakk ile indirdik; o da hakk ile indi." (el-İsrâ 17/105) âyeti de müsnedün ileyhten bağımsız olarak (daha fazla pekiştirme gâyesiyle zamir yerine açık isim kullanılması bağlamında) mezkûr âyetin benzeridir.

2 Allah lafzı, Samed ile nitelenemeyen bir varlığın ulûhiyyete de hak sahibi olamayacağı anlamını hissettirmek için tekrar edilmiştir. bkz. Beydâvî, *Envârü't-Tenzil*, II, 631.

3 İhtiyaçlar hususunda kendisine başvuru olan efendi.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ إِذْ خَالَ الرَّؤُوعَ فِي ضَمِيرِ السَّامِعِ وَتَرْبِيَةِ الْمَهَابَةِ أَوْ تَقْوِيَةِ دَاعِيِ الْمَأْمُورِ، مِثَالَهُمَا قَوْلُ الْخُلَفَاءِ: «أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ يَا مُرُكَّ بِكَذَا»)¹

Veyâhûd mevzi-i zamîrde muzher îrâdı, terbiye ya'nî izdiyâd ü takviye-i mehâbetle berâber zamîr-i sâmi'de rav' u havf idhâliyiçün veyâhûd bir husûsa me'mûr etdiğin şahsın emre imtisâl ve o husûsu ityân u icrâsına dâî olan emri ya'nî fi'l üzerine cârî olan irâdesini takviye için olur. Bunların misâli hulefânın bir husûs-i mu'tenâ için ta'yîn eyledikleri me'mûra (أَنَا أَمْرُكَ بِكَذَا) ta'bîr edecekleri makâmda (أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ يَا مُرُكَّ) buyurmaları gibidir. (رُوعَةً) ve (مَهَابَةً) havf ma'nâsına olup yekdiğere mütekaribdir. Zîrâ rav' ibtidâen kulûbde muhâtaba mülûk ve emsâliyle hudûs-i havf olup mehâbet ise havf-i hâdisin bu misillü ashâb-ı şevket ü bestate nazarla istizâdesidir.² Binâen aleyh Musannif mehâbetde i'tibâr-ı terbiyet ya'nî izdiyâd ü takviyetle bu dakîkaya işâret eylemiştir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَعَلَيْهِ مِنْ غَيْرِهِ: ﴿فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ﴾)³

Ve bâb-ı müsnedün ileyhden olmayarak ﴿فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ﴾ kavli-i şerîfi dahi takviyet-i dâî-i me'mûr için vaz'u'l-muzher mevzi'âl-muzmer kabîlindedir. (فَإِذَا عَزَمْتَ بَعْدَ الْمَشَاوَرَةِ وَوُضُوحِ الرَّأْيِ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ)⁴ mefhûmundadır. (فَتَوَكَّلْ عَلَيَّ) buyurulmaması zîrâ tasrîh-i lafza-i celâlede Cenâb-ı Bârî'ye Nebî aleyhisselâmı tevekküle dâî olan emri takviye vardır. Zîrâ lafzatullâh kudret-i kâmile ve sâir evsâf-ı kemâl ile muttasıf olan zâta delâlet eder.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوِ الْإِسْتِعْطَافِ كَقَوْلِهِ: «إِلَهِي عَبْدُكَ الْعَاصِي أَتَاكَ»)⁵

Veyâhûd izhâr-ı taleb-i atf u rahmet için olur. Nitekim [169]

مُقِرًّا بِالذُّنُوبِ وَقَدْ دَعَاكَ
وَإِنْ تَطَرَّدَ فَمَنْ يَرْحَمُ سِوَاكَ⁶

إِلَهِي عَبْدُكَ الْعَاصِي أَتَاكَ
فَإِنْ تَغْفِرُ فَأَنْتَ لِذَلِكَ أَهْلٌ

- 1 Muhabatın yüreğine korku salmak, mevcut korkusunu artırmak ya da kendisine emir verilen kişinin emre itaat iradesini güçlendirmek gibi amaçlarla da zamir yerine açık isim kullanılabilir. Halifelerin bazen kullandığı "Bunu sana müminlerin emiri emrediyor," ifadesi bunlara örnektir.
- 2 Krş: Cürcânî, *Hâşiye*, s. 159.
- 3 "Bir şeye karar verdiğin zaman da (vazgeçme ve) Allah'a güven," (Âl-i İmrân 3/159) âyeti ise müsnedün ileyhten bağımsız olarak emir verilen kişinin emre itaat iradesini güçlendirmek maksadıyla zamir yerine açık ismin kullanıldığı örneklerdendir.
- 4 Gerekli istişarelerde bulunup görüşün netleştikten sonra artık düşünceden vazgeçme ve Allah'a güven.
- 5 Şefkat, merhamet talep etmek düşüncesiyle de zamir kullanılacak yerde açık isim tercih edilebilir. (Şairin) şu sözü buna örnektir: "İlâhî! Geldi huzuruna günahkâr kulun..." (Vâfir)
- 6 İlâhî! Günahlarını itiraf ederek geldi huzuruna günahkâr kulun ve sana yalvarıyor! Bağışlarsan, şânındandır bu senin; yok, kovarsan huzurundan, kim merhamet edebilir ki senden başka! (Vâfir)

nazmında vâki' olmuşdur. Zîrâ (أَنَا الْعَاصِي) denilip lafz-ı (الْعَاصِي) zamîr-i mütekellimden bedel olması muktezâ-yı zâhir ise de (عَبْدُكَ) lafzını zikrde olan istihkâk-ı rahmet ve terakkub-i şefkat (أَنَا) ta'bîrinde mevcûd olmadığından (إِلَهِي عَبْدُكَ الْعَاصِي) ta'bîr olunup ve bu vechile muzher ile ta'bîrde âsî ile tavsîfe temekkûn hâsıl olmuşdur. Zîrâ mutlakan zamîr ve bâhusûs zamîr-i tekellüm tavsîf olunmaz. Nitekim اللَّهُ إِلَيْكُمْ ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ الَّذِي يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَكَلِمَاتِهِ﴾¹ ilâ kavlihi ﴿فَأَمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ﴾ kavli-i şerîfnde ﴿فَأَمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ﴾ buyurulup ﴿فَأَمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ﴾ buyurulmaması (... (الَّتِي الْأُمِّي الَّذِي... Bârî'ye îmâdan sonra kendisine îmân olunmak vâcib olan zât sıfât-ı mezkûre ile mevsûf olan resûl olup kendi zât-ı risâletlerine mahsûs olmadığına iş'âr içündür. Ve bu iş'ardan garaz, izhâr-ı nasafet ve nefis-i nefis-i risâlet-penâhîlerini şâibe-i taassubdan mübâadedtdir.

İltifât

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (قَالَ السَّكَّكِيُّ: «هَذَا غَيْرُ مُحْتَصِّصٍ بِالْمُسْنَدِ إِلَيْهِ، وَلَا بِهَذَا الْقَدْرِ، بَلْ كُلُّ مِنَ التَّكْلِيمِ وَالْخُطَابِ وَالْغَيْبَةِ مُطْلَقًا يُنْقَلُ إِلَى الْآخِرِ»)²

Sekkâkî rahimehullâh demişdir ki: “Kelâmı hikâyeden gaybete nakletmek müsnedün ileyhe ve yalnız hikâyeden gaybete naklolunmaklığa veyâhud naklolunacak gaybet ism-i muzher olup muzmer olmamaklığa muhtass olmayıp belki mutlakan tekellüm ü hitâb u gaybetden her birerleri âharına nakl olunur.”³ Ve suver-i selâseden her biri sûreteyne nakl olunacağından üçü ikiye darb ile aksâm-ı sitte hâsıl olur.

1 “Ey insanlar! Gerçekten ben, Allah'ın size yani tüm insanlığa göndermiş olduğu elçisiyim. O hâlde, Allâh'a ve okuma yazması olmadığı hâlde (hidâyet nûrunu gönlünde toplayan,) Allah'a ve (onun kutsal kitaplardaki) sözlerine yürekten inanan elçisine îmân edin.” (el-A'râf 7/158)

2 Sekkâkî şöyle der: Bu, yani birinci şahıstan üçüncü şahsa geçiş üslûbu müsnedün ileyhe özgü bir durum olmadığı gibi kullanım alanı bu kadarla sınırlı da değildir. Bilakis mutlak olarak birinci, ikinci ve üçüncü şahıs kiplerinin her birinden diğerine geçiş yapmak mümkündür.

3 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 296. *Mutavvel*'in bu kısmında yer alan şu ibarenin tercümede karşılığı yoktur: (ففي العبارة أدنى تسامح، ويحتمل أن يكون المعنى: والنقل عن الحكاية إلى الغيبة غير مختص بالقدر المذكور - وهو أن يكون الغيبة باسم مظهر لا بمضمّر غائب-، والأول أوفق بقوله «بل كل من التكلّم والخطاب والغيبة مطلقًا ينقل إلى الآخر») bkz. *el-Mutavvel*, I, 762. **Türkçesi:** “Bu geçişin kullanım alanı bu kadarla sınırlı da değildir, ifadesinde tesâmüh vardır. Şöyle ki bu ibare, ‘O hâlde birinci şahıstan üçüncü şahsa geçiş mezkûr miktara yani üçüncü şahıs kipinin zamirle değil de sadece açık isimle kullanılmasına özgü değil anlamına da gelebilir. Sekkâkî'nin ifadesinde geçen ‘Bilakis mutlak olarak birinci, ikinci ve üçüncü şahıs kiplerinin her birinden diğerine geçiş yapmak mümkündür,’ ifadesi sebebiyle ilk anlam daha uygundur.”

Ve kelâm-ı Sekkâkî'de kayd-ı “ıtlâk”a dâir sarâhat olmayıp kelâmından mefhûm olarak Musannif rahimehullâh ziyâde etmiş olmasıyla işbu (مُطْلَقًا) kaydı ya gaybete müte'allık olup gaybeti ism-i muzher ve muzmerden ta'mîm içündür. Veyâhûd tekellüm ü hitâb u gaybetden cemûisine müte'allık olup müsnedün ileyh ve gayrısında olmakdan ve bunlardan her birisi kelâmı bir tarîk ile îrâd olunup ba'dehû tarîk-ı âhara udûl olunmak veyâhûd îrâd olunmayıp lâkin îrâdı muktezâ-yı zâhir olan tarîkden âharına udûl olunmakdan ta'mîmdir. Ve işbu vech-i ahîr tefsîr-i Sekkâkî'yi ta'mîmde olan maksûd-i Musannif'e evfaktır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَيُسَمَّى هَذَا النَّقْلُ عِنْدَ عُلَمَاءِ الْمَعَانِي «الْتِفَاتًا»)¹

Ve işbu ehad-i turuk-ı tekellüm ü hitâb u gaybetden âhareyne nakl olunmaklığı ulemâ-i meânî indinde *iltifât* tesmiye olunur. İnsanın yemîn ü şimâline iltifâtından me'hûzdur.²

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (كَقَوْلِهِ: «تَطَاوَلَ لَيْلُكَ بِالْأَثْمِدِ»)³

İmruülkays'ın (تَطَاوَلَ لَيْلُكَ بِالْأَثْمِدِ) kavlinde olduğu gibi. feth-i hemze ve damm-ı “mîm” ile bir mevziin ismi olup kesrleriyle dahi rivâyet olunmuştur. Mısrâ-ı mezkûrun tamâmına dâir kelâm karîben ityân olunacağı cihetle tercüme-i kavli-i Şârih'le iktifâ olundu. Musannif rahimehullâhın iltifât için olan emsile-i Sekkâkî'den bu misâli tahsîs u intihâbı mezheb-i Sekkâkî kendisinde tekellüm ü hitâb u gaybetden muktezâ-yı zâhir olan tarîkden âharına udûl olunmak her ne kadar o tarîk üzere sebk-ı ta'bîr vâkî' olmasa da iltifât olduğuna misâl-i mezkûrde delâlet-i vâzıha olmasına mebnîdir. Zîrâ Sekkâkî misâl-i mezkûrde İmruülkays (لَيْلُكَ) kavliyle nefisine hitâb edip ve muktezâ-yı zâhir tekellüm ile (لَيْلِي) denilmek olduğu cihetle iltifât olduğunu tasrîh eylemiştir.

1 Bu geçiş belâgat âlimleri tarafından “iltifât” olarak isimlendirilmiştir.

2 *Mutavvel*'in bu kısmında yer alan şu ibarenin tercümede karşılığı yoktur: (وَإِنَّهُ يَسْمَى «إِنَّهُ يَسْمَى» وَقَوْلُ صَاحِبِ الْكَشَافِ «إِنَّهُ يَسْمَى» بِكَلِمَاتٍ فِي عِلْمِ الْبَيَانِ» مَبْنِي عَلَى أَنَّهُ كَثِيرًا مَا يُطْلَقُ الْبَيَانُ عَلَى الْعُلُومِ الثَّلَاثَةِ) bkz. *el-Mutavvel*, I, 763-764. **Türkçe-si:** “*Keşşâf* müellifinin ‘Bu üslup geçişi beyân ilminde *iltifât* olarak adlandırılır,’ (bkz. *el-Keşşâf*, I, 23) demesi, beyân ilminin çoğunlukla belâgatın üç alt şubesi olan meânî-beyân-bedî ilimlerinin hepsini içeren bir üst kavram olarak kullanılmasına binâendir.”

3 Şairin şu mısraı buna örnek teşkil eder: “Esmüd'de uzadıkça uzadı gecen, (sabah edemedin bir türlü yüreğim.)” (Mütেকârib) Beyit için bkz. İmruülkays, *Divân*, s. 185.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالْمَشْهُورُ أَنَّ الْإِلْتِفَاتَ هُوَ التَّغْيِيرُ عَنِ مَعْنَى بِطَرِيقٍ مِنَ الثَّلَاثَةِ بَعْدَ التَّغْيِيرِ عَنْهُ بِأَخْرَجٍ مِنْهَا)¹

Ve inde'l-cumhûr iltifât, bir ma'nâdan tarîk-ı selâse-i tekellüm ü gaybet ü hitâbdan biriyle ta'bîr olunduktan sonra turuk-ı mezkûreden âhariyla ta'bîre ıtlâk olunur. Lâkin ta'bîr-i sâni hilâf-ı muktezâ-yı zâhir olup ve muktezâ-yı zâhir sevk-i kelâm ityân olunan tarîkin gayrısıyla ta'bîr olunmak idüğü şarttır. Ve bu şartı *İzâh*'da kelâm-ı Musannif iş'âr eder.²

Şârih-i merhûm der ki: Bizim bu şarta kâil olmamız zîrâ fusahânın itlâkât ü itibârâtından kat'iyen biliriz ki iltifât ehad-i üslûb-i tekellüm ü gaybet ü hitâbdan muhâtabın müterakkıb olduğu üslûbun gayrı bir üslûba intikâl-i kelâmdan ibâret olup ve bundan garaz neşât-ı sâmiî tâzeletmek ve isgâ vü istimâında ikâz etmektir. İmdi, eğer kayd-ı mezkûr mu'teber olmasa zikrolunan tefsîrde iltifâtdan olmayan çok şey'ler dâhil olurdu. Ez cümle meselâ ism-i zâhir [170] ile zamîr-i mütekellim veyâ hitâba hükm olunan (أَنْتَ الَّذِي فَعَلَ كَذَا)³ ve (أَنْتُمْ رِجَالٌ)⁴ ve (أَنْتَ عَمْرُو)⁵ ve (نَحْنُ رِجَالٌ)⁶ ve (نَحْنُ اللَّذُونَ صَبَّحُوا الصَّبَاحَا)⁸ kavilleriyle sâir bu misillü kendisinde ma'nâyı vâhidden zamîr-i tekellüm veyâ hitâb ile ta'bîrden sonra ism-i muzher veyâhüd zamîr-i gâible ta'bîr olunan kelâmlar emsâli, efrâd-ı iltifâtdan olmayan şey'ler dâhil olurdu. Zîrâ zamîr ve muzherden ikisiyle murâd şey'-i vâhid olup evvelen tekellüm veyâ hitâb ile ta'bîrden sonra gaybete intikâl olunmuşdur. Hâlbuki bunlardan hiçbirisi iltifât değildir.

Ve meselâ (يَا رَجُلًا لَهُ بَصْرٌ خُذْ بِيَدِي)⁹ ve (يَا زَيْدُ قُمْ)¹⁰ kavillerinde ma'nâyı vâhidden evvelâ tarîk-ı gaybet olan ism-i muzher ile ta'bîr olunup ba'dehü zamîr-i hitâba ve ﴿أَنْتَ فَعَلْتَ هَذَا بِالْهَيْتِنَا يَا إِبْرَاهِيمَ﴾¹¹ kavli-i şerîfnde hitâb-

1 Yaygın görüşe göre ise iltifât, bir anlamı üç şahıs kipinden herhangi biriyle ifade ettikten sonra (aynı kiple devam etmeyip) anlatımı başka bir kiple sürdürmektir.

2 Krş: Kazvîni, *el-İzâh*, s. 80.

3 Ben Zeyd'im.

4 Sen Amr'ın.

5 Bizler adamız.

6 Sizler adamsınız.

7 Bunu yapan sensin.

8 Biz sabahın erken saatlerinde (düşmanın karşısına) çıkan kimseleriz. (Recez)

9 Zeyd, kalk!

10 Hey, gözü gören adam, elimi tut!

11 "Bunu ilâhlarımıza sen mi yaptın, İbrahim!" (el-Enbiyâ 21/62)

dan gaybete intikâl olunmuştur. Zîrâ ism-i muzhere her ne kadar bi-sebebi'n-nidâ hitâb ârız olsa da fi nefsihî tarîk-ı gaybetdir.

Ve bir tarîkden tarîk-ı âhara iltifât olunduktan sonra işbu tarîk-ı mültefetün ileyhın tekrârı dahi bu kabîlden olup meselâ sûre-i Fâtihâ'da ¹﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾ kavli-i şerîfnde tarîk-ı hitâba intikâl buyurulduktan sonra ²﴿إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ﴾ âyât-ı şerîfesinde dahi tarîk-ı mezkûrun tekrârıyla bi-tarîki'l-hitâb ﴿إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ ve ﴿إِهْدِنَا﴾ ve ﴿أَنْعَمْتَ﴾ buyurulmuştur. Hâlbuki bunlardan hiçbirisi iltifât olmayıp iltifât ancak ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾ kavli-i şerîfnde olarak bâkîsi her ne kadar her birerlerine “Ma'nâ-yı vâhiden bir tarîk ile ya'nî tarîk-ı gaybetle ta'birden sonra tarîk-ı âharla ta'bir olunmuştur,” denilmek sâdık olursa da iltifâtdan ma'dûd olmayıp ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾ kavli-i şerîfi üslûbu üzere cârîlerdir. Ve meselâ ³﴿يَا مَنْ هُوَ عَالِمٌ حَقِّقْ لِي هَذِهِ الْمَسْأَلَةَ فَإِنَّكَ الَّذِي لَا نَظِيرَ لَهُ فِي هَذَا الْقَرْنِ﴾ kavliyle, şâirin:

يَا مَنْ يَعْرِفُ عَلَيْنَا أَنْ نُنْفَارِقَهُمْ وَجَدَانَا كُلَّ شَيْءٍ بَعْدَكُمْ عَدَمٌ⁴

beytinde olduğu gibi mevsûl münâdânın sılasında tarîk-ı gaybetle ta'bir dahi bu kabîlendendir. Zîrâ bunda dahi her ne kadar tarîk-ı âhara intikâl var ise de iltifât yokdur. Zîrâ âid-i mevsûlün hakkı lafz-ı gaybetle olmaktır. Ve üslûb-i münâdâ her ne kadar esmâ-i zevâhirin cümlesi gâib olmak habibiyle zikr-i sîla ve sıfatdan mukaddem gaybet ise de zikr-i sîla ve sıfatla hey'et-pezîr-i itmâm ve kelâm-ı tâmm olduktan sonra hakk-ı kelâm tarîk-ı hitâbdır. Bu cihetle âid-i mevsûlden müstefâd olan gaybet ve mâba'd-i münâdâda ityân olunan hitâb muktezâ-yı zâhir olarak beyt-i mezkûrde olan ﴿نُنْفَارِقَهُمْ﴾ ve ﴿بَعْدَكُمْ﴾ zamîrlerinin ikisi dahi muktezâ-yı zâhir üzerine cârî olmuş olur. İmdi, eğer iltifâtda “ta'bir-i sâni hilâf-ı muktezâ-yı zâhir olması” kaydı i'tibâr olunmasaydı bunlar dahi tefsîr-i iltifâtda dâhil olurdu. ⁵﴿يَعْرِفُ﴾, ﴿يُسْتَقْبَلُ﴾ ve ﴿يَضَعُ﴾ ma'nâsındadır.

1 “Sadece sana kulluk ederiz.” (el-Fâtihâ 1/5)

2 “Ancak senden yardım dileriz. Bizi dosdoğru yola ilet! Nimet verdiğin kimselerin yoluna.” (el-Fâtihâ 1/5-7)

3 Ey âlim kişi! (Lütfen) bu meseleyi benim için tahkik et. Zira sen bu ilimde eşi benzeri bulunmayan birisin.

4 Ey kendilerinden uzak kalması bize ağır gelen kimseler! (Bilesiniz ki) sizden sonra elimize geçen her şey anlamsız, her şey yok hükmündedir. (Basît) Beyit için bkz. Mütenebbî, *Divân*, s. 333.

5 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 431.

Siyâlkûtî merhûm tafsîlât-ı sâire ve ilâvesiyle ityân ve îfâ-yı hakk-ı beyân eylemiştir.¹ Ve muhaşşî Hasan Çelebi dahi iltifâta haml edip ve sılanın râbitadan hulüvvüne zamîr-i mütekellim ma'nâda mevsûlden ibâret olmasıyla cevâb vermiştir.²

(حَدِيد) *esed* ma'nâsına olup Hazret-i İmâm-ı Şecî' kerremallâhu vechehû düldül-süvâr-i meydân-ı şühûd oldukları hîn-i saâdet-rehinde mâder-i muhteremeleri Fâtıma bint Esed, nâm-ı pederi olan *Esed* ismiyle tesmiye edip ba'dehû peder-i ekremleri Ebû Tâlib nâm-ı mezkûre adem-i rağbetle *Ali* tesmiye buyurdular. Mısrâ-ı sâniide olan (سَدْرَه) lafzı *sâ'-ı kebîr* ma'nâsıdır.³ Mefhûm-i beyt ma'lûmdur.

Ve ba'zılar ânifü'l-beyân emsileden (أَنَا زَيْدٌ) ve (أَنْتَ عُمَرُو) emsâlini tefsîr-i iltifâtdan ihrâc için "iltifâtda ta'bîreyn iki kelâmı olmak" kaydını ziyâde etdiler. Bu ise galat olup efrâd-ı iltifâtdan ba'zılarının dahi hurûcunu müstelzim olur. Zîrâ nazm-ı celilde ⁴ ﴿بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا﴾ kavli-i şerîfinde "yâ"-i gaybetle ﴿لِنُرِيَهُ﴾ kırâati üzere⁵ tekellümden gaybete ve ba'dehû gaybetden tekellüme iltifât vardır. Zîrâ tarîk-ı tekellüm üzere ﴿بَارَكْنَا﴾ buyurulup ba'dehû gaybete iltifât ile ﴿لِنُرِيَهُ﴾ ve ba'dehû tekellüme iltifât ile ﴿لِنُرِيَهُ﴾ buyurulmuştur. Hâlbuki ﴿مِنْ آيَاتِنَا﴾ kelâm-ı âhar olmayıp ﴿لِنُرِيَهُ﴾ kavli-i şerîfinin müteallikâtı ve mütemmimâtındandır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَهَذَا أَحْصُ)⁶

Ya'nî tefsîr-i cumhûr ile iltifât tefsîr-i Sekkâkî ile iltifâtdan ehassdır. Zîrâ inde's-Sekkâkî nakl-i kelâm evvelâ ma'nâ turuk-ı selâseden biriyle ta'bîr olunup ba'dehû o ma'nâdan tarîk-ı âharla ta'bîr olunmaktan veyâhûd bir ma'nâyı turuk-ı mezkûreden bir tarîk-ı mahsûs ile ta'bîr muktezâ-yı zâhir olduğu hâlde o tarîk ile ta'bîr olunmayarak diğeri bir tarîke udûlden eammdır. Ve inde'l-cumhûr evvele muhtass olup ya'nî bir tarîk ile sebk-ı ta'bîr lâzımdır. İmdi, cumhûr indinde olan her bir iltifât Sekkâkî indinde dahi iltifât olup lâkin Sekkâkî indinde olan her bir iltifât cumhûr indinde

1 Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 432.

2 Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 289.

3 Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 288-289.

4 "Mucizelerimizden bir kısmını kendisine göstermek üzere bereketlerle kuşattığımız..." (el-İsrâ 17/1)

5 Zemahşerî'nin belirttiğine göre bu okuyuş Hasan-ı Basrî'ye aittir. bkz. *el-Keşşâf*, II, 623.

6 Cumhurun iltifât yorumu Sekkâkî'nin yorumundan daha dar kapsamlıdır.

iltifât değildir. Ve bu ihtilâf, İmruülkays'ın, pederi hakkında mersiye olarak nazm eylediği:

وَنَامَ الْخَلِيّ وَلَمْ تَرْقُدْ	تَطَاوَلَ لَيْلُكَ بِالْأَثْمَدِ
كَلِيلَةَ ذِي الْعَائِرِ الْأَزْمَدِ	وَبَاتَ وَبَاتَتْ لَهُ لَيْلَةٌ
وَحُبْرَتُهُ عَنْ أَبِي الْأَسْوَدِ ¹	وَذَلِكَ مِنْ نَبَأِ جَاءِنِي

kavlinde zâhirdir. (تَطَاوَلَ), (طَوَّلَ)'den (صَارَ طَوِيلًا) ma'nâsına olup ve hitâb-ı şâir nefesine olduğu ve (أَثْمَدِ) "mîm" in dammiyle ve alâ rivâyetin kesriyle bir mevziin ismi idüğü beyân olunmuş idi. Lâkin nefsini mekrûb veyâhûd müstehakk-ı ikâb menzilesinde kılmak tarîkiyle (لَيْلُكَ) kavli "kâf" ın fet-hiyledir. (نَامَ), (نَوَّمَ)'den olup (خَلِيّ), hâlî ani'l-hemm ve'l-hüzn demektir. Ve (لَمْ تَرْقُدْ) yine te'vîl-i mezkûr ile nefesine hitâb olup (لَمْ تَنَمْ) ma'nâsınadır. (بَاتَ) tâmmе olup (أَقَامَ لَيْلًا وَنَزَلَ بِهِ)² ma'nâsına olarak nâim olup olmamaktan eammdır. (بَاتَ) lafzında zamîr nefesine râci'dir. Ve (بَاتَتْ) ya nâkîsa olup (لَهُ) haberi veyâhûd tâmmе olup (لَهُ) hâldir. Ve beytütetin leyle isnâdi me-câzî olup murâd, sâhibidir. Ve (كَلِيلَةَ) ya hâl-i uhrâ veyâhûd masdar olarak (كَبِيئُوتَةَ لَيْلَةَ ذِي الْعَائِرِ) demektir.³ (عَائِرِ) beyân-ı *Sihâb* üzere kazâ-yi ayndır.⁴ *Esâs*'da damm u teşdid ile (فِي عَيْنِهِ عَوَارٌّ وَعَائِرٌ) kavlinin ma'nâsı *aynında sebeb-i veca' u ihtirâk olan gamesa* olduğunu müfîd olup⁵ gamesa feth-i "mîm" ile seyelân eden vesah-ı ayndır. Seyelân etmeyene *mass* ta'bîr olunur. (أَزْمَدِ), (زَمَدٌ)'den sıfat olup remed-i ayn, *göz ağrısı* ma'nâsınadır. (نَبَأٌ) haber-i katli vâlidinden ibâretidir. (حُبْرَتُهُ) lafzında olan zamîr mef'ûlün mutlak veyâhûd mef'ûlün bih olup (حُبْرَتُ خَبْرًا) veyâhûd (حُبْرَتُ بِهِ) demektir. (أَبُو الْأَسْوَدِ) pederinin künyesidir.

Mefhûm-i Beyt: "Ey nefs-i mekrûb! Esmüd nâm mahalde leylin tûl ü dirâz oldu. Ve âsûde-dilân-ı ahzân olanlar visâde-pîrâ-yı nevm ü huzûr olup sen bîdâr-ı mahall-i ahzân olarak nâim olmadın." Ve mefhûm-i beyt-i sâni, hitâb-ı nefsinden tarîk-ı gaybete intikâl ile "Nefsim leyilde kâim ü nâ-

1 Esmüd'de uzadıka uzadı gecen, (sabah edemedin bir türlü yüreğim!) Gamsız adamlar uyudu birer birer de sen uyuyamadın tek. Uyuyacak olduysa da (bir ara) yürek (ne çâre), gözü ağrıyan adamın gecesi gibi bölük pörçük bir gece oldu. Bütün bunların nedeni ise, babam Ebü'l-Esved hakkında aldığım kara bir haberdir. (Müterâkib) Beyitler için bkz. İmruülkays, *Divân*, s. 185.

2 Gece konakladı.

3 Krş: Siyâlkütî, *Hâşiye*, I, 433.

4 Cevherî, *Sihâb*, II, 761.

5 Zemahşeri, *Esâsü'l-Belâga*, I, 684.

zil olup ve anın gecesi dahi veca‘-ı ayna mübtelâ olan kimsenin beytütet-i leyl-i pür-veyli gibi beytütet eyledi. Ve bu vechile müşâhede-i hâb u huzûr-dan mehcûr olarak leyle-i mezkûrenin leyâlî-i ashâb-ı âlâm ü eskâm gibi kesb-i tetâvül etmesi [172] mahzâ Ebü'l-Esved'le mükennâ olan pederimin haber-i fevtinden neş'et eyledi,” demekdir.

İşbu mersiyyede olan beyt-i evvelde inde'l-cumhûr iltifât olmayıp hâlbuki Sekkâkî ebyât-ı selâsenin üçünde dahi iltifât olduğunu tasrîh eylemiştir. Ve Sâhib-i *Keşşâf*'in “İmruülkays ebyât-ı selâsede üç defa iltifât etmiştir,”¹ deyü kâil olması, mezhebi, mezheb-i Sekkâkî'ye muvâfık olmasında zâhirdir. İmdi evvelen; (لَيْلُكَ) lafzında muktezâ-yı zâhir tarîk-ı tekellüm üzere (لَيْلِي) ta'bîri iken hitâba intikâl olunmasına nazaran inde's-Sekkâkî iltifât olup tarîk-ı âharla mesbûku'z-zikr olmadığı cihetle inde'l-cumhûr iltifât değildir. Ve sâniyen; (وَبَاتَ) lafzında zamîr-i müstetir nefse râci' olarak (لَيْلُكَ) lafzında tarîk-ı hitâb ile ta'bîr olunmuş iken gaybete intikâl olunmasıyla inde's-Sekkâkî ve inde'l-cumhûr iltifâtdır. Ve sâlisen; mesbûk olan (بَاتَ) lafzında nefsinden tarîk-ı gaybetle ta'bîrden sonra (جَاءَنِي) lafzında tarîk-ı tekellüme intikâl olunmasıyla bu dahi inde's-Sekkâkî ve inde'l-cumhûr iltifâtdır.

Eğer suâl olunursa ki: Câizdir ki Sâhib-i *Keşşâf*'in beyân eylediği üç iltifâtın birisi (بَاتَ) lafzında ve ikisi (جَاءَنِي) lafzında olsun. Zîrâ (جَاءَنِي) lafzında bir kerre (لَيْلُكَ) lafzında olan hitâbdan ve bir de (بَاتَ) lafzında olan gaybetden intikâl vardır. Veyâhûd (ذَلِكَ مِنْ نَبِيٍّ) lafzında “kâf” hitâb için olduğu cihetle gaybetden hitâba intikâl olduğu i'tibâriyle iltifât-ı sâni (ذَلِكَ) lafzında olup ve iltifât-ı sâlis hitâbdan tekellüme intikâl tarîkiyle (جَاءَنِي) lafzında olsun. Bu cihetlerle kavî-i mezkûrde mezheb-i cumhûr üzere dahi üç iltifâtın tahakkukuyla Sâhib-i *Keşşâf*'in kelâmını bunlardan birine haml sahîh olmaz mı ki hattâ mezheb-i cumhûra muhâlif olmaya?

Evvelden cevâbda deriz ki: Sûret-i intikâl ancak üslûb-i kelâmın vâki' u hâsıl olduğu şey'de olup ve (لَيْلُكَ) lafzında olan hitâbdan (بَاتَ) lafzında gaybete intikâl olunduktan sonra hitâb muzmehill olmasıyla üslûb-i kelâm üslûb-i gaybet olarak (جَاءَنِي) lafzında tekellüme intikâl ancak yalnız gay-

1 Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, I, 23.

betden olmuş olur. Bu sûretde (جَاءِنِي) lafzında iki iltifât i'tibâr ederek birisi (أَيْلُكَ) lafzında olan hitâbdan tekellüme intikâldir, denilmekliğe mahmel-i sahîh bulunmaz.

Ve sâni'den cevâbda deriz ki: (ذَلِكَ) lafzında olan “kâf” nefsi-î şâire hitâb olduğu müselleme değildir ki hattâ mu'abberun anı şey'-i vâhid olup iltifât tahakkuk etsin. Belki lafz-ı mezkûr ile hitâb İmrüülkays'dan telakkî-i kelâm eden kimseyedir. Nazm-ı celîlde ¹ ﴿كَمَا عَفَوْنَا عَنْكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ﴾ ve ² ﴿ذَلِكَ﴾ hitâbları ﴿عَنْكُمْ﴾ ve ﴿تَوَلَّيْتُمْ﴾ lafzlarıyla hitâb olunanlara olsa (ذَلِكَ) buyurur idi. el-Hâsıl, tevcîh-i sâni'nin tamâmiyyeti (ذَلِكَ) ile hitâb kat'iyen nefsi-ine olduğu sûretde olup hâlbuki hitâb, kelâmı ahz ü istimâ' eden kimseye olması câiz olarak bu sûretde mu'abberun anı şey'-i vâhid olmaz. Ve bu cihetle hitâb-ı mezkûr i'tibâriyle üç iltifât olduğuna cezme sıhhat bulunmaz. Ve tafsîl-i kelâm şu vechiledir ki ma'nâ-yı hitâb cihet-i hâzıra, hâzır olduğu haysiyetden tevcîh-i kelâmdan ibâret olmasıyla hâzır-ı mezkûr ba'zen ³ ﴿يَا زَيْدُ قُمْ﴾ misillüde olduğu gibi kelâmdan müstefâd olan hüküm kendisine teveccüh eden kimse olur. Ve ba'zen bunun gayrısı olur. Nitekim ümmete müte'allık olup Resûl aleyhisselâma ilkâ buyurulan hitâbâtta vâki' olmuşdur. Ve ahvâl-i muhâtabı ya'nî müfred veyâ müsennâ veyâ cem' ve müzekker veyâ müennes olduğunu beyân için esmâ-i işârete lâhik olan “kâf” dahi eğer bununla muhâtab olan kat'iyen hükmün taalluk eylediği şey' olursa “kâf”-ı mezkûr te'nîs ü tezkîr ve ifrâd ü tesniye vü cem'de o kelâmda bulunan hitâbâta müttefika olması asıldır. Nazm-ı celîlde ⁴ ﴿ذَلِكَ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾ ve ⁵ ﴿ذَلِكَ خَيْرٌ لَكُمْ عِنْدَ بَارِكِكُمْ﴾ kavl-i şerîflerinde olduğu gibi. Ve ba'zen “kâf”-ı mezkûr ile murâd müte'allık-ı hüküm olmasıyla berâber kelâmda olan hitâbâta muhâlif olur. ⁶ ﴿فَمَا جَزَاءُ مَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ مِنْكُمْ﴾ ve ⁷ ﴿ذَلِكَ خَيْرٌ لَكُمْ﴾ nazm-ı celîlde olduğu gibi. Bu sûretde İbn-i Bâziş'den menkûl olan te'vileynden birisine hamli lâzım gelir. Te'vileynden birisi,

1 “Fakat tüm bunlara rağmen sizi yine de bağışlamıştık.” (el-Bakara 2/52)

2 “Ama bundan sonra siz, yine sözünüzden caydınız.” (el-Bakara 2/64)

3 Zeyd, kalk!

4 “Eğer bilirsiniz, sizin için en hayırlısı budur.” (et-Tevbe 9/41)

5 “Bu, yaratıcınız katında sizin için en iyisidir.” (el-Bakara 2/54)

6 “İçinizden böyle davrananların cezası...” (el-Bakara 2/85)

7 “Bu sizin için daha hayırlıdır.” (el-Mücâdele 58/12)

cemâat-i muhatabinden birinin celâletinden nâşî kelâm ile vâhid-i mezkûre ikbâl olunarak murâd o vâhid ve sâirleri için olmak ve te'vîl-i sâni cemâate sâdik [173] olacak ferîk u cemâat gibi esmâ-i cemâatden bir ism-i müfred takdîr kılınmaktadır. Ve eğer “kâf”-ı mezkûr ile hitâb kat'iyen hükm-i kelâmın taalluk eylediği şey'in gayrısına olursa nitekim karîben zikrolunacak beyt-i Maarîr'de (هَلْ يَزُجْرُنْكُمْ) lafzıyla muhâtabın Benî Kinâne olup ve (أَوْلَاكَ) lafzıyla işâret yine anlara olarak “kâf” ile hitâb Benî Kinâne'nin gayrısı olmasıyla işbu (أَوْلَاكَ) lafzında “kâf”ın mülkâ ileyhi hükmün teveccüh eylediği muhâtabın ya'nî Benî Kinâne'nin gayrısı olduğundan bu misillülere muhtâc-ı te'vîl değildir. Ve eğer “kâf”-ı mezkûr ile hitâb hükm-i kelâmın mu'allakun ileyhi ile gayrısı olmaklığa muhtemel olursa ¹﴿ثُمَّ عَفَوْنَا عَنْكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ﴾ ve ²﴿ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ﴾¹ nazm-ı celîllerinde olduğu gibi bu sûrette emrân câiz olarak kelâmında olan hitâbâta muvâfakati lâzım gelir. Ve Şeyh Radî'nin kelâm-ı vâhidde taaddüd-i hitâb câiz olmadığına dâir kelâmı, hitâblar cins-i vâhiddeden olduğuna göderir.³

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (مَثَالُ الْإِلْتِفَاتِ مِنَ التَّكَلُّمِ إِلَى الْخِطَابِ: ﴿وَمَا لِي لَا أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾)⁴

Tekellümden hitâba iltifât için misâl *﴿وَمَا لِي لَا أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾* nazm-ı celîlidir. Zîrâ ⁵(وَإِلَيْهِ أَرْجِعُ) makâmında *﴿تُرْجَعُونَ﴾* buyurulmasıyla tarîk-ı tekellümden hitâba iltifât olunmuştur.

Eğer suâl olunursa ki: *﴿تُرْجَعُونَ﴾* lafzı Habîbü'n-Neccâr'ın nefesine hitâb değildir ki hattâ mu'abberun anı şey'-i vâhid olarak iltifât tahakkuk eylesin.

Cevâbında deriz ki: *﴿تُرْجَعُونَ﴾* ile hitâb Habîbü'n-Neccâr'ın nefesine olmadığı ma'lûm olup fakat âtîde tafsîl ü îzâh olunacağı vechile *﴿وَمَا لِي لَا أَعْبُدُ﴾* kavilleriyle dahi murâd nefis-i Habîbü'n-Neccâr olmayıp belki muhâtabûn olarak (وَإِلَيْهِ أَرْجِعُ) ma'nâsındadır. Zîrâ *﴿وَمَا لِي لَا أَعْبُدُ﴾* kelâmının kâilî müşârun ileyhi Habîbü'n-Neccâr olup sâ-

1 “Ama bundan sonra siz, yine sözünüzden caydınız.” (el-Bakara 2/64)

2 “Fakat tüm bunlara rağmen sizi yine de bağışlamıştık.” (el-Bakara 2/52)

3 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 433-434.

4 Birinci şahıstan ikinci şahsa geçiş ihtiva eden iltifâta: “Beni yoktan var edene ne diye kulluk etmeye-yim! (Unutmayın ki) hepizin ona döndürüleceksiniz,” (Yâsîn 36/22) âyeti örnek verilebilir.

5 Ona döndürüleceğim.

lik-i tarîk-ı ihtidâ olan evliyâullâhdan bir zât olmasıyla kavî-i mezkûr ile murâd mefhûm-i zâhîrîsi olmayarak maksûd nefisine münâsaha tarîkiyle müşrikîne hitâbdır. İmdi bunların cümlesinde mu'abberun anı muhâtabûn olup ibtidâen muhâtabûn haklarında kendi nefsiyçün murâd eylediği şey'i kasdetdiği ma'nâ-yı telattuf u müdârâyâ ta'rîz tarîkiyle münâsaha-i muhâtabîni murâd ederek nefisine münâsaha ma'rızinde tarîk-ı tekellüm üzerine îrâd edip sâniyen tarîk-ı hitâba iltifât olunmuştur.¹

Ve eğer suâl olunursa ki: Bu takdîrde ﴿تُرْجَعُونَ﴾ kavli muktezâ-yı zâhir üzerine vârid olup hâlbuki iltifât hilâf-ı muktezâ-yı zâhir olmak vâcibdir.

Cevâbında deriz ki: ﴿تُرْجَعُونَ﴾ lafzının muktezâ-yı zâhir üzerine olduğu müselleme değildir. Zîrâ muktezâ-yı zâhir, üslûb-i kelâm tağyîr olunmayıp belki kelâm-ı lâhikın sünen-i sâbık üzerine cârî olmasıdır. Ve burada ma'nâ-yı telattufa ta'rîz sûretiyle münâsaha-i muhâtabîni için kelâm-ı sâbık tarîk-ı tekellüm üzerine mesûk olmasıyla muktezâ-yı zâhir ﴿تُرْجَعُونَ﴾ hitâbında dahi tarîk-ı tekellümdür. Ve işbu ﴿تُرْجَعُونَ﴾ lafzıyla olan hitâb İmrüülkays'ın ânifen mürûr eden (مَنْ نَبِيًّا جَاءَنِي) kavlinde olan tekellüm gibidir. Ya'nî ikisi dahi muvâfık-ı asl-ı maksûd olan ta'bîr olup fakat mâkâblerinde olan üslûb-i kelâmı tağyîr etdikleri cihetle inde't-tahkîk hilâf-ı muktezâ-yı zâhirdir.

Ve Musannif işbu (مَنْ نَبِيًّا جَاءَنِي) lafzının muktezâ-yı zâhir üzerine vürûduyla cezm edip ve inde's-Sekkâkî iltifât hilâf-ı muktezâ-yı zâhire münhasır olmadığını zu'm eylemiştir. Ve işbu adem-i inhisârı inde's-Sekkâkî olmasıyla kayd etmesi inde gayrî's-Sekkâkî hilâf-ı muktezâ-yı zâhire inhisârını iş'âr edip bu ise mahall-i nazardır. Zîrâ ﴿تُرْجَعُونَ﴾ ve kavî-i İmrüülkays'da olan (جَاءَنِي) emsâli, Sekkâkî ve gayruları indinde iltifât olup eğer bunlar muktezâ-yı zâhir üzerine vâridir, denilmek lâzım gelse Sekkâkî'nin gayrısı indinde dahi iltifât hilâf-ı muktezâ-yı zâhirde münhasır olmayıp Sekkâkî ve gayrısı beyninde ihtilâf tahakkuk etmez. Lâkin hakk olan, iltifât hilâf-ı muktezâ-yı zâhirde münhasır olup ve nazm-ı mezkûr ile kelâm-ı İmrüülkays'da olan ﴿تُرْجَعُونَ﴾ ve (جَاءَنِي) emsâli, sebkâ eden tahkîkât üzere hilâf-ı muktezâ-yı zâhirdir.

1 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşîye*, s. 290.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: ﴿وَالِي الْغَيْبَةِ: ﴿إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ فَصَلِّ لِرَبِّكَ﴾¹

Ve tekellümden gaybete iltifât için misâl nazm-ı celilde *إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ* ﴿لِرَبِّكَ﴾ kavlinde muktezâ-yı zâhir tarîk-ı tekellüm üzere (فَصَلِّ لَنَا) olup tarîk-ı gaybete iltifât ile ﴿لِرَبِّكَ﴾ buyurulmuştur. Zîrâ zikri sebkat ettiği üzere ism-i zâhir tarîk-ı gaybetdir. Ve setîr olmaya ki kelâm-ı Arabî’de vâhid-i muazzam cemâat gibi addolunarak ta’zîmen mütekellim-i vâhidde lafz-ı cem’ îrâdî kesîrdir. Bu kabîlden olarak Cenâb-ı Bârî zât-ı vahdânîsinden “nûn”-i cem’ ile ta’bîr buyurmuştur. [174] Lâkin vâhid-i gâib ve muhâtabda lafz-ı cem’ îrâdî mütekaddimîn-i bülegâ kelâmında vârid olmayıp fakat Kur’ân-ı Kerîm’de vukûuna ittibâ’ en fusahâ-i müvelledîn ta’zîm-i muhâtab ve tevâzu’-i mütekellim için isti’ mâl eylemişlerdir.²

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَمِنَ الْخِطَابِ إِلَى التَّكَلُّمِ، نَحْوُ:

طَحًا بِكَ قَلْبٌ فِي الْحَسَانِ طَرُوبٌ بُعِيدَ الشَّبَابِ عَضْرَ حَانَ مَشِيبٌ
يُكَلِّفُنِي لَيْلَى وَقَدْ شَطَّ وَلِيهَا وَعَادَتْ عَوَادِ بَيْنَنَا وَخُطُوبِ)³

Hitâbdan tekellüme iltifâta misâl, Alkame bin Abede’nin طَحًا بِكَ (دَهَبَ بِكَ), (طَحًا بِكَ) kavlidir. (يُكَلِّفُنِي لَيْلَى) ‘şî’rinde (... قَلْبٌ... في) “bâ” ta’diye içündür. Feth-i “kâf” ile bi’tibârî’l-medlül nefesine hitâbdır. (طَرُوبِ) a müte’allıktır. İmâm Merzûkî (طَرُوبٌ فِي الْحَسَانِ) kavlini, taleb-i hisânda kendisiyçün tarab ü mürâvedesinde neşât olmasıyla tefsîr edip ma’nâ-yı tarab, şiddet-i sürûr veyâhûd elem-i ahzândan insâna tareyân eden sıfatdır. (بُعِيدَ) lafzı ke- limesinin tasgîri olup takrîbe mahmûl olarak (بُعِيدَ الشَّبَابِ), şebâbın hîn-i zevâlî ve kurb-i inkitâdır. (عَضْرَ حَانَ مَشِيبِ) kavli (بُعِيدَ الشَّبَابِ)’den bedel

1 Birinci şahıstan üçüncü şahsa geçiş ihtiva eden iltifâta: “Gerçekten biz sana Kevser’i verdik. Öyleyse bir tek Rabbin için namaz kıl.” (el-Kevser 108/1-2) âyeti örnek verilebilir.

2 Bazı *Mutavvel* nüshaları, konuya bir örnek olarak tercümede yer almayan şu beyti zikretmektedir: (بِأَيِّ نَوَاجِي الْأَرْضِ أُبْغِي وَصَالِكُمْ / وَأَنْتُمْ مُلُوكٌ مَا لِمُقْصِدِكُمْ نَحْوُ) bkz. *el-Mutavvel*, I, 784. **Türkçesi:** “Siz kral iken ve (her yer size ait olup dilediğiniz yerde ikâmet edebilme lüksüne sahip bulunduğunuz için) sizi arayabileceğim belirli bir mekân da yokken, ben hangi toprak parçasında sizinle buluşabilmeyi ümit edebilirim ki!” (Tavil)

3 Şu beyitler, ikinci şahıstan birinci şahsa geçiş ihtiva eden iltifâta örnek teşkil eder: Ey nefis! Güzel kadınların peşinden koşmaya pek hevesli gönül, gençlik uykusundan ihtiyarlık sabahına uyandığım şu günlerde senin izinden giderek bana hâlâ Leyla’ya yaşmayı teklif ediyor. Gel gör ki ona kavuşmak artık hayal olmuş ve aramıza türlü türlü engeller girmiştir. (Tavil) Beyitler için bkz. Alkame b. Abede, *Divân*, s. 33.

olup âvân-ı heremin tekarrub ve baġteten hüçûm üzere ikbâlidir ki (يُكَلِّفُنِي) (يُكَلِّفُنِي kavlinde (طَحَا بِكَ) kavl-i sâbıkında olan hitâbın muktazî olduġu (يُكَلِّفُنِي) üslûb-i hitâbından tarîk-ı tekellüme iltifât olunmuştur. (يُكَلِّفُنِي) lafzının fâili kalbe râci' olan zamîr olup (لَيْلَى) lafzı te'vîl-i visâl ile (يُكَلِّفُنِي) içün mef'ûl-i sânidir. Ma'nâ (يُكَلِّفُنِي ذَلِكَ الْقَلْبَ لَيْلَى وَيُطَالِبُنِي بِوَضْلِهَا) demekdir. (يُكَلِّفُنِي) kavli "tâ"-i fevkâniyye ile dahi mervî olup sîga-i te'nîs olduġu takdîrde (لَيْلَى)'ya müsned olup mef'ûlü mahzûf olarak (يُكَلِّفُنِي لَيْلَى شَدَائِدَ) (يُكَلِّفُنِي) demekdir. Ve sîga-i hitâb olduġu sûretde kalbe hitâb olup bu sûretde gaybetden hitâba iltifât-ı âhar tahakkuk eder. Ve (طَحَا بِكَ) lafzında inde's-Sekkâkî muktezâ-yı zâhir olan tarîk-ı tekellümden hitâba iltifât-ı âhar olup inde'l-cumhûr tarîk-ı âharla adem-i sebki ta'bîre mebnî iltifât olmaz. (وَقَدْ بَعْدَ قُرْبُهَا) (وَقَدْ شَطَّ وَلَيْهَا) ma'nâsına olup cümle-i hâliyyedir. Rivâyet-i İmâm Merzûkî üzere (عَادَتْ) lafzı bâb-ı (مُفَاعَلَةٌ)den olup aslı (عَادَيْتَ) olarak mâzî-i müennesdir. Ke-enne mu'adât-ı savârif ve hutûb-i kevnîyye ve mukâsât-ı havâdis ve umûr-i zemâniyyeye ibtilâsını müfiddir. Ve (عَادَ-يُعُودُ) bâbından olup mâni'-i visâl olan havâdis ü avâ'ikın hâl-i haylûlet-i sâbıkasına avdeti ma'nâsına haml olunmak dahi karîn-i cevâzdir. (حُطُوبٌ), (حُطِبٌ)'ün cem'i olup *emr-i azîm* ma'nâsınadır.

Mefhûm-i Beyt: "Ey nefis! Visâl-i mehâbîbde pür-şevk u tarab olan gönlüm şevk-i şebâbın takarrüb-i zevâl ü insîrâmı ve şeyb ü heremin mebâdî-i hüçûm u zihâmı olan şu âvânda cemî'-i husûsda seninle sa'y ü zehâb ederek bana visâl-i Leylâ'yı teklîf eder. Hâlbuki Leylâ'nın haclegâh-ı visâline takarrub emr-i baîd olup mu'adât-ı havâdis nâ-mahsûr ve mukâsât-ı mevânî'-i umûr husûl-i münâyâ gayr-ı müsâiddir." Veyâhûd "Mâni'-i visâl olan havâdis ü hutûb hâl-i haylûlet-i sâbıkasına avdet etmişdir." Veyâhûd "Ey Leylâ! Kurb ü visâlin baîd olup beynimizde havâdis ü hutûb haylûlet eylediği hâlde bana şedâid-i firâkı teklîf edersin. Ya'nî benim bu hâl-i mukâsâtım senin emel ü matlûbundur," demek olur.

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (وَإِلَى الْعَبِيَّةِ: ﴿حَتَّىٰ إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلِكِ وَجَرَينَ بِهِمْ﴾¹

1 İkinci şahıstan üçüncü şahsa geçiş ihtiva eden iltifâta: "Hattâ gemilere bindiğinizde ve gemiler de onları yani yolcuları alıp götürdüğünde..." (Yûnus 10/22) âyeti örnektir.

Ve hitâbdan gaybete iltifât için misâl işbu nazm-ı celîldir ki ﴿إِذَا كُنْتُمْ﴾ lafz-ı şerîfnde olan tarîk-ı hitâba tatbîkan ﴿وَجَزَيْنَ بِكُمْ﴾ buyurulacak mekân-
da ﴿وَجَزَيْنَ بِهِمْ﴾ buyurulmuşdur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: ﴿وَمِنَ الْغَيْبَةِ إِلَى التَّكْلِيمِ: ﴿وَاللَّهُ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيحَ فَثَبِيرُ سَحَابًا فَسُقْنَاهُ﴾¹

Ve gaybetden tekellüme iltifât için misâl ﴿وَاللَّهُ الَّذِي...﴾ kavli şerîfidir ki ﴿وَاللَّهُ الَّذِي أَرْسَلَ﴾ lafz-ı şerîflerinde olan üslûb-i gaybete tatbîkan ﴿فَسُقْنَاهُ﴾ buyurulacak mekânda tarîk-ı tekellümle ﴿فَسُقْنَاهُ﴾ ta'birine iltifât buyurulmuşdur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: ﴿وَالِي الْخُطَابِ: ﴿مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ إِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾²

Ve gaybetden hitâba iltifât için misâl ﴿يَوْمَ الدِّينِ إِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾ nazm-ı kerîmidir ki üslûb-i mâkabli olan tarîk-ı gaybete tatbîkan ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾ buyurulacak mekânda bi-tarîki'l-hitâb ﴿إِيَّاكَ﴾ buyurulmuşdur. Ve Sâhibu'l-*Lübâb* Sadru'l-efâdil *Dirâmu's-Sıkt* nâm kitâbda demişdir ki: “Muhâtabın hâleynde müttahid ya'nî şey'-i vâhid olması şartdır.”³ Şöyle ki [175] kelâm-ı mültefetün minhde muhâtab her kim ise kelâm-ı mültefetün ileyhde dahi muhâtab o şahıs olmak şart-ı iltifâtdır. Ve muhâtabdan murâd kelâmdan müstefâd olan hüküm ile muhâtab olup yoksa ba'zıların tevehhümü gibi kelâm kendiye ilkâ olunan kimse değildir. Bundan için kelâm-ı âti-i Cerîr'de her ne kadar kasîde halîfeye takdîm olunarak kelâm kendisine ilkâ olunması cihetiyle beyteynde dahi muhâtab halîfe ise de lâkin hükmi müstefâd ile evvelde muhâtab zevcesi olduğundan tegâyür-i muhâtabîn i'tibâr olunmuşdur.⁴ el-Hâsıl, hükmi müstefâdda muhâtab hâleynde vâhid olmak Sadru'l-efâdil indinde şartdır. “﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾ kavli şerîfnde olduğu gibi. Zîrâ bu kelâmın mâkablinde ya'nî ﴿الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ﴾ kavli şerîfnde her ne kadar zâhîren hitâb yok ise de lâkin abdden bu kelâm ancak Cenâb-ı Bârî ile cârî olup gayrısıyla cereyânı mutasavver ol-mamasıyla muhâtabun bih menzilesindedir. Lâkin Cerîr'in:

1 Üçüncü şahıstan birinci şahsa geçiş ihtiva eden iltifâta: “Allah rüzgârları gönderir, bu rüzgârlar bulutları kaldırrır. Sonra biz onu (bitki örtüsü kuruyup ölmüş bir bölgeye) sürükleriz,” (Fâtır 35/9) âyeti örnektir.

2 Üçüncü şahıstan ikinci şahsa geçiş ihtiva eden iltifâta: “O, din gününün mâlikidir. Yalnız sana kulluk ederiz,” (el-Fâtıha 1/4-5) âyeti örnektir.

3 Hârizmî, *Dirâmu's-Sıkt*, V, 1901.

4 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 436.

ثَقِي بِاللّٰهِ لَيْسَ لَهُ شَرِيْكٌ
أَعْنِي يَا فَدَاكَ أَبِي وَأُمِّي
وَمَنْ عِنْدَ الْخَلِيفَةِ بِالتَّجَاحِ
بَسِيْبٍ مِنْكَ إِنَّكَ ذُو أَرْتِيَاْحٍ¹

beyti nazm-ı celil-i mezkûrun hilâfında olup her ne kadar ibtidâen (خَلِيفَةَ) ta'biriyle bi-tarîki'l-gaybe ve sâniyen (أَعْنِي) lafzıyla bi-tarîki'l-hitâb îrâd olunmuş ise de lâkin beyt-i evvelde hükm-i sika vü i'timâd ile hitâb mer'e-sine ve beyt-i sâni'de taleb-i igâse ile hitâb halîfeye olduğundan kelâmeynde olan muhâtabların adem-i ittihâdı cihetle iltifât yoktur."²

(مِنْ عِنْدِ الْخَلِيفَةِ), (نَجَاحِ)'a müte'allıktır. (يَا فَدَاكَ) kavlinde münâdâ mah-zûf olarak (يَا خَلِيفَةُ فَدَاكَ) takdîrindedir. (سَبِيْبٍ) *ihsân u atâ* ve (أَرْتِيَاْحٍ) *sürûr u neşât* ma'nâsına olup (إِنَّكَ ذُو نَشَاطٍ فِي الْعَطَاءِ) mefhûmundadır.

Hâsıl-ı Ma'nâ: "Ey mer'e! İnd-i halîfeden fevz ü necâh-ı matlabda şerîkden münezzeh ü müteâlâ olan Cenâb-ı Bâri'ye rabt-ı visâk-ı i'timâd eyle. Ey halîfe! Vâlid ü mâderim sana fedâ olsun! Beni atâ vü ihsânınla igâse vü mesrûr eyle ki sen atâ vü ihsân ile kesb-i neşât u inbisât eder bir kerîmsin," demekdir.

İmdi, Sâhibü'l-Lübâb indinde iltifât, tefsîr-i cumhûr üzere iltifâtdan ehassdır.

Ve Ebü'l-Alâ'nın:

هَلْ يَزُجْرُنْكُمْ رِسَالَةٌ مُرْسِلٍ
أَمْ لَيْسَ يَنْفَعُ فِي أَوْلَاكَ أَلْوَكُ³

kavlinde inde'l-cumhûr (يَزُجْرُنْكُمْ) lafzında olan hitâbdan (أَوْلَاكَ) lafzında olan gaybete iltifât olup (أَوْلَاكَ) ma'nâsınadır. (أَلْوَكُ) risâletdir. Ve Sad-ru'l-efâdil demişdir ki: "İşbu kelâm-ı Ebü'l-Alâ her ne kadar iltifât kabî-linden zann olunursa da Benî Kinâne'ye hitâbdan Benî Kinâne'den ihbâra ıdrâb olup iltifât değildir."⁴ Zîrâ (هَلْ يَزُجْرُنْكُمْ) kavliyle muhâtab Benî Kinâne olup (أَوْلَاكَ) kavlinde muhâtab-ı kelâm kendisine ilkâ vü ismâ' olunan

1 (Ey Ümmü Hazre!) Hiçbir ortağı bulunmayan Allah'a güven ve halifeden umduğunu bulacağını konusunda da gönülünü ferah tut. Anam babam sana feda olsun halife efendim, lütfunla medet buyur (beni yalancı çıkarma.) Zira sen ikramda bulunarak mutlu olan birisin. (Vâfir) Beyitler için bkz. Cerir, *Divân*, I, 89.

2 Hârizmî, *Dirâmu's-Sıkt*, V, 1901-1902.

3 (Ey Kinâne oğulları!) Elçimizin mesajı sizi yaptığınız kötülüklerden alıkoyar mı yoksa siz nasihat kendilerine bir fayda vermeyen kimselerden misiniz? (Kâmil) Beyit için bkz. Ebü'l-Alâ el-Maarrî, *Sıktu'z-Zend*, s. 303.

4 Hârizmî, *Dirâmu's-Sıkt*, V, 1901.

kimsedir. Ve ıdrâb olması zîrâ (أَمَّ)-i munkatıa Benû Kinâne'ye (هَلْ يَزُجْرُنْكُمْ) kavliyle hitâb olunan hükümden (لَيْسَ يَنْفَعُ فِي أَوْلَاكَ أَلَوْكَ) kavliyle anlardan adem-i nef'-i risâletle ihbâra i'râzı ifâde eder. Ve ism-i işâret Benû Kinâne'den ibâret olmasıyla "kâf"-ı hitâbın anlardan ta'bîre hamli sâlih değildir. Nitekim tafsili mürûr eyledi.¹

el-Hâsıl, Şârih-i Allâme'nin kelâmından müstefâd olduğu üzere iltifât-da mezâhib-i erbaa olup vech-i zabtını Hasan Çelebi merhûm şu vechile silk-i takrîre keşîde etmiştir ki: "İltifâtta ya tarîk-ı âharla sebk-ı ta'bîr şart kılınır yâhud şart kılınmaz. Sânî, Zemaşerî ve Sekkâkî ve tâbi'lerinin mezhebidir. Evvelde ya ta'bîreyn kelâm-ı vâhidde olması şartdır denilir veyâhûd meşrût olmaz. Evvel, ba'zı nâsın mezhebidir. Sâni'de ya ta'bîreyn-de muhâtab vâhid olmak şart kılınır veyâhûd şart olmaz. Evvel, mezheb-i Sadru'l-efâdil ve sâni, mezheb-i cumhûrdur."²

Ve ba'zen iltifât, tefsîr-i mezkûrun gayrı iki ma'nâyâ dahi ıtlâk olunur. Evvel, mesel veyâhûd duâ ve emsâliyle ma'nen kelâma mütelâkî vü mütenâsib olan cümle-i müstakillenin akab-i kelâmda îrâdîdir. Nazm-ı celilde ﴿وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زُهُقًا﴾³ kavli-i şerîfinde olan ﴿إِنَّ الْبَاطِلَ﴾ (زُهُقًا), (ذَهَبَ), (زَهَقَ), ma'nâsına olup (زُهُقًا), müfâdındadır. Cümle-i mezkûre bi-tarîki'l-mesal vârid olmuştur. Ve yine nazm-ı mübînide ﴿ثُمَّ انصَرَفُوا﴾⁴ kavli-i şerîfi bi-tarîki'd-duâ ﴿صَرَفَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ﴾⁵ cümle-i mütenâsibesıyla ta'kîb buyurulmuştur ki murâd kulûb-i münâfikînin îmândan sarf-ı ilâhî üzerine tesbîtidir. Ve Arabların ﴿وَالْفُقْرُ مِنْ قَاصِمَاتِ الظُّهْرِ﴾⁷ [176] kavillerinin ﴿قَصَمَ الْفُقْرُ ظَهْرِي﴾⁶ cümlesiyle ta'kîbi dahi bu kabîlden olup (قَصَمَ) şakk-ı beyn ile (كَسَرَ) ma'nâsındadır. Ve Cerîr'in:

1 Krş: Siyâlkütî, *Hâşiyeye*, I, 436.

2 Hasan Çelebi, *Hâşiyeye*, s. 292.

3 "Bâtil yıkılıp gitti; zaten bâtil er geç yok olmaya mahkumdur." (el-İsrâ 17/81)

4 "Sonra uzaklaşırlar." (et-Tevbe 9/127)

5 "Allah da onların kalplerini (îmândan) uzaklaştırır / uzaklaştırsın!" (et-Tevbe 9/127)

6 Fakirlik belimi büktü.

7 Zaten fakirlik bel büken şeylerdendir.

مَتَى كَانَ الْحَيَامُ بِذِي طُلُوحٍ سُقِيَتِ الْغَيْثَ أَيُّهَا الْحَيَامُ
أَتَنْسَى يَوْمَ تَضْفُلُ عَارِضِيهَا بِفِرْعَ بَشَامَةٍ؟ سُقِيَ الْبَشَامُ¹

kavli dahi bu üslûbda olarak (سُقِيَتِ) kavlinde hitâb hıyâmadır. (أَتَنْسَى), (أَتَذْكُرُ) ma'nâsına olup hitâb kendi nefsinedir. (عَارِضٌ) kesr-i "râ" ile mâba'd-i senâyâda olan esnândır. (تَضْفُلُ) lafzında zamîr mahbûbeyeye râci' olarak (تَجَلَّى) ve (نَضِيءٌ) ma'nâsınadır. (فِرْعٌ), (غُضْنٌ) ya'nî *budak* ma'nâsınadır. (بَشَامَةٌ) misvak ağacıdır. Ve bu beyteynde olan istifhâm, visâl-i habîbenin fevtinden tahassür ü tedellüh içündür.² Hâsılı, şâir-i merkûm, "Ne zamân idi o zamân-ı sıfâr! Sanki aşîret-i mahbûbenin hıyâmı Zî-Tulûh nâm mahalde rekz olunmuş idi," deyü vakt-i mezkûrden izhâr-ı tahassür etmesiyle hıyâm-ı mezkûreyi dâire-i tasavvur u hayâle takrîb ederek ol hinde nüzûl-i bârân ile evsâhî zâil olup kesb-i revnak u nadâret etdiklerini hıyâma hitâb tarîkiyle ityân ve ba'dehû fer'-i misvâk ile mahbûbenin safâbahş-ı mürvârîd-dendân olduğu vakt-i visâli ne sûretle nisyân edeceğinin nefsine tevcih-i hitâb ile izhâr-ı tahassür ü ahzânını dermeyân edip ve bu makâli duâ-yı saky-i ittisâm ile ta'kîb eylemiştir.

Ve bu ma'nâca iltifât elsine-i sâirede dahi dâir olup farazâ makâm-ı nush u pendde "Siz hemân halka iyilik ediniz. Cihânda iyilikden a'lâ bir şey' olmaz," kelâmı bu kabîldendir.

Ve iltifât itlâk olunan ma'nâ-yı sâni, bir kelâmı zikredip o kelâmdan sâmia bir şey' mücib-i halecân-ı zihn olduğunu tevehhümle bu ihtilâcı izâle edecek diğerkelâma iltifât ederek ba'dehû yine maksûda rücu' etmektedir. Nitekim İbn-i Meyyâde'nin:

فَلَا صَرْمُهُ يَبْدُو وَفِي الْيَأْسِ رَاحَةٌ وَلَا وَضْلُهُ يَضْمُو لَنَا فَنَكَارُمُهُ³

kavlinde ke-enne (فَلَا صَرْمُهُ يَبْدُو) denildiği gibi, "Zuhûr-i firâk-ı mahbûbda ne işlersin?" deyü taraf-ı muhâtabdan suâl-i zımnî ve ihtilâc-ı derûn teveh-

1 Ne güzel günlerdi sevgînin obasının Zî-Tulûh'ta kurulduğu günler! Yağmurlarla bereketlenesiniz siz ey çadırlar! Onun misvak dalıyla yan dişlerini inci misâli parlattığı günleri hiç unutulabilir misin gön-lüm? Yağmurlarla sulanasın ey misvak ağacı! (Vâfir) Beyit için bkz. Cerir, *Divân*, I, 278-279.

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 436-437.

3 Onun bizi ne hepten terk ettiği belli ki ümidimi keseyim; -zira ümidi kesmek de bir nevi rahatlatır insanı- ne de tertemiz bir vuslatı var ki tam bir dostluk kurup karşılıklı ikramda bulunalım. (Tavil) Beyit için bkz. Hannâ Cemîl Haddâd, *Şîru İbni Meyyâde*, s. 225.

hüm olunmasıyla bu suâl-i zımnîyi izâle için (وَفِي الْيَأْسِ رَاحَةٌ) kavlini ityân eyledi. (صَزَمَ) *kat*‘ ma‘nâsına olup zamîr mahbûba râcîdir.

Mahsûl-i Beyt: “Mahbûbun ne külliyyen *kat*‘ u müfârakati tahakkuk eder -ki ye’sde râhat vardır- ve ne vaslî hâsıl olur ki neyl-i mekârimle safâ-yâb olalım. Ya’nî ye’s ve husûl-i visâlden biriyle müsterîh olmak müyesser olmadı,” demekdir.

Ve iltifâtın işbu ma‘neyeyni beyninde fark, zikrolunan kelâmın cümle-i müstakille olması evvelde şart olup sâniide şart değildir. Ve kelâm-ı sâbıkdan neş’et eden tevehhümü def’ için olması sâniide şart olup evvelde şart değildir.¹

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَوَجْهُهُ أَنَّ الْكَلَامَ إِذَا نُقِلَ مِنْ أُسْلُوبٍ إِلَى أُسْلُوبٍ كَانَ أَحْسَنَ تَطْرِيبَةً لِنَشَاطِ السَّمِيعِ وَأَكْثَرَ إِيقَاطًا لِلِإِضْعَاءِ إِلَيْهِ)²

Ve iltifâtın ale’l-ıtlâk vech-i hüsnü, kelâm bir üslûbdan diğer bir üslûba naklolunduğu gibi neşât-ı sâmiî vech-i ahsen üzere tecdîd ü ihdâs ve o kelâmı isgâ vü istimâ’ için ziyâdesiyle ikâz u âgâh eder. (طَرِبْتُ, تَطْرِيبَةً) (طَرِبْتُ) kavillerinden *tecdîd* ma‘nâsına olup murâd ihdâsdir. Zîrâ طَرِبْتُ (طَرِبْتُ) kavlinin ma‘nâsı, sevbi ta‘mir edip cedîd gibi kılmaktır. Ve tecdîd-i sevbe ihdâs-ı hey’et-i uhrâ lâzım gelir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَقَدْ يَحْتَضُّ مَوَاقِعَهُ بِأَطَائِفِ كَمَا فِي الْفَاتِحَةِ، فَإِنَّ الْعَبْدَ إِذَا ذَكَرَ الْحَقِيقَ بِالْحَمْدِ عَنْ قَلْبٍ حَاضِرٍ يَجِدُ مِنْ نَفْسِهِ مُحَرِّكًَا لِلْإِقْبَالِ عَلَيْهِ وَكَلِمًا أُجْرَى عَلَيْهِ صِفَةً مِنْ تِلْكَ الصِّفَاتِ الْعُظَامِ قَوِيَّ ذَلِكَ الْمُحَرِّكَ إِلَى أَنْ يَتَوَلَّ الْأَمْرَ إِلَى خَاتِمَتِهَا الْمُفِيدَةِ أَنَّهُ مَالِكُ الْأَمْرِ كُلِّهِ فِي يَوْمِ الْجَزَاءِ، فَحِينَئِذٍ يُوجِبُ الْإِقْبَالَ عَلَيْهِ وَالْخِطَابَ بِتَخْصِيصِهِ بِعَايَةِ الْخُضُوعِ وَالْإِسْتِعَانَةِ فِي الْمُهَمَّاتِ)³

1 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 293.

2 İltifât üslûbunu edebî açıdan güzel kılan nokta, söz bir üsluptan bir diğerine aktarıldığında muhatabın dikkatini en güzel şekilde tazeleme imkânı sunması ve söze kulak verme açısından ona çok daha fazla canlılık kazandırmasıdır.

3 İltifât üslûbunun kullanıldığı yerler, Fâtiha sûresinde olduğu gibi, birtakım özel inceliklere sahip olabilir. Şöyle ki; kul “Elhamdülillâh” diyerek hamdin gerçek sahibini içtenlikle andığında, iç dünyasında kendini O’na yönlendirecek bir ruh hâli bulur. O zâtın (Rabb, Rahmân ve Rahîm olma gibi) yüce sıfatlarının her birini anmaya devam ettikçe, kendisini harekete geçiren bu güç artar. Nihayet O’nun, hesap gününde her şeyin mâlikî olduğunu ifade eden son sâfata ulaşınca, ruh hâli kulun O zâta yönelmesini, itaatın zirvesi olan ibadeti ve bütün işlerde kendisinden yardım istemeyi başkasına değil sırf O’na tahsis edecek kelimelerle rabbine doğrudan ikinci şahıs kipiyle hitap etmesini zorunlu kılar.

Ve ânifü'l-beyân vech-i âmmdan başka mevâki'-i iltifâtdan her birerleri bi-hasebi münâsebetü'l-makâm bir latîfe ve vech-i muhtass ile mümtâz olur. Sûre-i Fâtihâ'da olduğu gibi. Zîrâ abd ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ﴾ lafz-ı şerîfini ityân ederek huzûr-i kalb ile hakîk bi'l-hamdî zikr eylese ol zât-ı hakîk bi'l-hamd üzerine teveccüh ü ikbâliyyün kibel-i nefinden kendisini tehyîc ü tahrîk eder bir hâlet-i bâtinîyye bulur. Ve ba'dehû ol zât-ı hakîk bi'l-hamd üzerine ﴿رَبِّ الْعَالَمِينَ، الرَّحْمَنِ، الرَّحِيمِ﴾ sıfât-ı azîmesinden birer sıfat icrâ eyledikçe nefinden müşâhid olduğu muharrik-i ikbâl kesb-i kuvvet ederek nihâyet sıfât-ı mezkûrenin hâtimesi olup zât-ı hakîk bi'l-hamd yevm-i cezâda her bir emrin mâliki olduğunu müfid olan [177] ﴿مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ﴾ kavline resîde oldukda ol hinde muharrik-i mezkûr kemâl-i kuvvete müntehî olarak zât-ı hakîk bi'l-hamd üzerine teveccüh ü ikbâl ile gâyet-i tezellül ü hudû' olan ibâdetin ve cemî'-i mühimmâtında istiânenin ancak ol zât-ı Mütêâl'e tahsîsine dâll olan kelâm ile hitâbını mücib olup ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ kavliyle gaybetden hitâba iltifât eder. Ve ﴿مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ﴾ lafz-ı şerîfinin hakîk bi'l-hamd olan zât-ı Bârî'nin yevm-i cezâda her bir emrin mâliki olduğunu ifâdesi zîrâ ﴿مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ﴾ kavli-i şerîfinde izâfe alâ tarîki'l-ittisâ' olup ma'nâ zarfîyyet üzeredir. Ya'nî mef'ûlün fih mef'ûlün bih mecrâsına icrâ olunup ﴿مَالِكِ فِي يَوْمِ الدِّينِ﴾ fehvâsındadır. Ve mef'ûlün bih ta'mîme delâlet için nesyen mensiyyâ mahzûfdur. Zîrâ makâm-ı hitâbîde ıtlak terçih bilâ müreccih lâzım gelmemesi için ifâde-i umûma vesîledir.¹

Musannif'in (بِتَخْصِيصِهِ) kavlinde "bâ" hitâba müte'allık olup خَاطِبُهُ (خَاطِبُهُ) derler. "Fülân için muvâcehet-i duâ eyledim," demektir. Ve ma'nâ, zikrolunduğu üzere, "Muharrik-i mezkûr hakîk bi'l-hamdin hudû' u istiâneye tahsîsine ya'nî gâyet-i hudû' u tezellülden ibâret olan ibâdet ancak anınçün olup gayrısı için olmadığına ve cemî'-i mühimmâtında istiâne ancak andan olup gayrısından olmadığına dâll olan kelimât ile abdin hakîk bi'l-hamde hitâbını icâb eder," demektir. Ve Musannif'in (وَالْأَسْتِعَانَةَ فِي) (وَالْأَسْتِعَانَةَ فِي) kavlinden müstebân olan ta'mîm-i mühimmât ıtlâk-ı istiânenen müstefâd olup lâkin ahsen olan, edâ-i ibâdet üzerine istiâne olarak ﴿اهْدِنَا﴾ kavli meûneyi beyân için olmasıdır. Ke-enne² ﴿إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ فِي آدَاءِ الْعِبَادَةِ﴾

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 438.

2 İbadeti eda noktasında yalnız senden yardım dileriz.

denilerek (كَيْفَ أُعِينُكُمْ؟) ya'nî “Size edâ-i ibâdetde ne vechile iâne buyurayım?” deyü suâl olunmasıyla cevâbında ¹(اهْدِنَا) denilmiş olmasıdır. Ve bu sûretin ahseniyeti, cümel-i selâseden her birisi hücre-i âharda ahz olunarak kelâm mütenâsibül-cümel olmasıyla berâber hakîk bi'l-hamde ibâdet li-zâtihî olup taleb-i havâyice ve mühimmâtta istiâneye vesîle olmamaktır.

İmdi, bu nazm-ı celilde olan iltifâtın hâss olduğu latife, abdin kırâat-i Fâtihâ'ya şurûunda kırâati nefsinde muharrik-i mezkûru bulacak vech üzere olmasına iltifât-ı mezkûrde tenbîh olduğudur. Musannif'in iltifât için zikreylediği işbu vech-i hâss tarîka-i *Miftâh* üzere² cârî olup Sâhib-i *Keşşâf*'ın ityân eylediği tarîk şu vechiledir ki³ abd hakîk bi'l-hamdi zikredip üzerine sıfât-ı muharrereyi icrâ eyledikde ilm-i abd senâ vü ibâdete hakîk u lâyık olan bir ma'lûm-i azîmüş-şâna taalluk ederek ⁴(إِيَّاكَ يَا مَنْ هَذِهِ صِفَاتُهُ نَعْبُدُ) kavliyle işbu ma'lûm u mütemeyyiz olan zât-ı ecell-i sıfâta hitâb u iltifât eder. Tâ ki o zât-ı ma'lûm u mütemeyyize ibâdet bilhâssa ibâdete sebep-i ehakkıyyet olan temyîz-i mezkûrden için olduğuna tarîk-ı hitâb ile alâ vechi'l-kemâl delâlet oluna. Zîrâ muhâtab temeyyüzde edhal ü ekmel ve a'rak u elyak olup ke-enne ibâdetin lafz-ı mütemeyyize ya'nî ism-i ma'bûd-i bi'l-hakka ta'lîkî gibi muhâtaba ta'lîk u tevcîh olunması sıfât-ı muharrereye ile hâsıl olan temeyyüzün ibâdete illiyetini iş'âr için olmuş olur. Bu sûretle fâide-i hitâb hükm-i ibâdeti ta'lîl olarak ke-enne ⁵(نَحْنُصُكَّ بِالْعِبَادَةِ لَتَمَيِّزِكَ بِتِلْكَ الصِّفَاتِ) mefhûmunu ifâde eder.

Ve denilmek mümkündür ki bir şey'in zikr-i levâzım u havâssının izdiyâdı, izdiyâd-ı vuzûh u temeyyüzünü ve o şey'e ilmi mûcib olmasıyla Cenâb-ı Bârî'yi hîn-i zikrde nefsi-i abd zât-ı hakîk bi'l-ibâdeye teveccüh ederek zât-ı Bârî üzere sıfât-ı ızâm icrâ olundukça teveccüh-i nefsi kesb-i terakkî vü tezâyüd eyler. Binâen aleyh sûre-i mezkûrede hakîk bi'l-hamd olmak üzere zât-ı Bârî'yi zikre müteâkıben evvelen âlem ve anda olan akvâm u ümemin müdebbiri olmasıyla ve sâniyen ibâdının intizâm-ı emri meâşlarıyla emri meâda müstaidd olmalarıçün envâ'-ı niam-ı dünyeye-

1 Bizî doğru yola ilet.

2 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 300-301.

3 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I, 24.

4 Ey sıfatları bunlar olan! Yalnız sana ibadet ederiz.

5 Bu sıfatlarla temeyyüz etmen sebebiyle ibadeti yalnızca sana tahsis ederiz.

viyye ve uhreviyye ile mün'im olmasıyla ve sâlisen ibâdın rücû' u meâdı kendiye olan âlem-i gayba mâlikiyyetiyle tavsîf olunarak bu sıfât sebebiyle zât-ı Bârî'nin tenâhî-i vuzûh u temeyyüzünden nâşi nefis bi'l-küllîyye taraf-ı ilâhîye munsarif olup ol hâlde bu sıfât-ı ızâm evsâf-ı celilesi olan zât inde'l-abd ma'lûmu't-tahakkuk olup zevât-ı sâireden mütemeyyiz ve hâl-i ibâdetde mer'î vü meşhûd olmak haysiyyetiyle kalb-i abdde hâzır u mevcûd olmaklığın vücûbuna tenbîh için tevcîh-i veche-i hitâb olunmuştur. [178] Ve bunda emr-i ibâdet için ta'zîm olup zîrâ lâyıık olan, ibâdetin Cenâb-ı Rabbül-âlemîni rü'yet ü müşâhede eder vechile huzûr-i kalb ve iltifât-ı mâsivâyı selb ile olmasıdır.

Ve bu makâmda kelâm hilâf-ı muktezâ-yı zâhirin zikrine müncerr olduysa Musannif rahimehullâh her ne kadar müsnedün ileyh bahsinden değılse de işbu hilâf-ı muktezâ-yı zâhirden meşhûr olan çend kısmını îrâda şurû' ederek buyururlar ki:

Üslûb-i Hakîm

(وَمِنْ خِلَافِ الْمُتَضَيِّ تَلْقَى الْمُخَاطَبِ بغيرِ مَا يَتَرَقَّبُ بِحَمَلِ كَلَامِهِ عَلَى خِلَافِ مُرَادِهِ تَنبِيْهَا لَهُ عَلَى أَنَّهُ هُوَ الْأُوْلَى بِالْقَضْدِ)¹

(بغيرِ) lafzında "bâ" ta'diye ve (بِحَمَلِ) lafzında sebebiyyedir. Hilâf-ı muktezâ-yı zâhir üzere îrâd-ı kelâmın bir nev'i dahi, bir kelâm ile mütekellim olan muhâtaba kelâmını murâdının hilâfi olarak bir ma'nâya haml ile müterakkib u muntazır olduğı cevâbın gayrı bir cevâb ile mütelakkî vü mücâb edilmesidir. Ve bundan garaz-ı mütekellim, muhâtabın hilâf-ı murâdı olarak mütekellimin haml eylediğı ma'nâyı kasd u îrâda murâd-ı muhâtab olan ma'nâdan elyak u evlâ olduğına tenbîhdır.

قَالَ رَحِمَهُ اللهُ: (كَقَوْلِ الْقَبْعَثَرِيِّ لِلْحَجَّاجِ، وَقَدْ قَالَ لَهُ مُتَوَعِّدًا: «لَأَحْمِلَنَّكَ عَلَى الْأَذْهَمِ»، «مِثْلُ الْأَمِيرِ يُحْمِلُ عَلَى الْأَذْهَمِ وَالْأَشْهَبِ»)²

- 1 Kelâmın muktezâ-yı zâhire uyumlu olmadığı yerlerden biri de sözünün kastetmediğı bambaşka bir yere çekilmesi sebebiyle muhatabın, beklediğinden farklı bir cevap almasıdır. Bu üslûba müracaatın nedeni, sözün çekildiğı bu noktayı kastetmesinin muhataba daha çok yakışacağı hususuna dikkat çekmektir.
- 2 Şair Kaba'serâ'nın, kendisini tehdit ederek "İnan ki seni edheme (yani zincire) bindireceğim / vuracağım," diyen Haccâc'a verdiği: "Zaten emir Haccâc gibisine de edhem ve eşhebe (yani siyah ve beyaz atlara) bindirmek yaraşır," şeklindeki cevap buna örnektir.

(وَقَدْ قَالَ الْحَجَّاجُ لِلْقَبْعَثَرِيِّ حَالَ كَوْنِهِ مُتَوَعِّدًا) (حَجَّاج) lafzı (مُتَوَعِّدًا) (مَثَلُ الْأَمِيرِ...) mekûl-i kavli-i Kaba'serâ'dır. Ya'nî hilâf-ı muktezâ-yı zâhirden kısm-ı mezkûre misâl şâir Kaba'serâ'nın kelâmıdır ki Haccâc'ın kendisini ihâfe vü terhib kasdıyla îrâd eylediği (لَأَحْمِلَنَّكَ عَلَى الْأَذْهَمِ) ya'nî "Elbette seni kayd u bend ederim," kelâmını, murâd eylediği ma'nâ-yı mezkûrun hilâfı olan "esb-i edheme süvâr etdirmek" ma'nâsına haml ile ma'riz-i va'dde ibrâz edip Haccâc'ın bu kelâm için i'tizâr u isti'fâ emsâli müterakkıb olduğu cevâbın gaytı olarak "Şân-ı imâret, bendegânına esbân-ı edhem ü eşheb ihsânıdır," ma'nâsını müfid olan (مَثَلُ الْأَمِيرِ يَحْمِلُ عَلَى الْأَذْهَمِ وَالْأَشْهَبِ) cevâbıyla¹ mütelakkî vü mücâb kılıp ve bu ma'nâya hamlden; şîar-ı imârete, kayd ile terhibden ziyâde atâ vü keremle kulûb-i nâsı celb ü tatyib elyak u ahrâ olduğuna kasd-ı tenbîh eylemiştir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَيُّ مَنْ كَانَ مِثْلَ الْأَمِيرِ فِي السُّلْطَانِ وَبَسْطَةِ الْيَدِ فَجَدِيرٌ بِأَنْ يُضْفَدَ لَا أَنْ يُضْفَدَ)²

Evvelki (أَنْ يُضْفَدَ) kavli, damm-ı "yâ" ile (إِضْفَادٌ)'den *hibe ve itâ-i mâl* ma'nâsına olup sâni feth-i "yâ" ile (صَفْدَةٌ) kavlinden *kayd* ma'nâsındadır. Ya'nî "Sen emîr gibi saltanat u kudret ü miknet ashâbı olanlara lâyük u cedîr olan atâ vü ihsân olup kayd u bend değıldir," demektir. Ve bu kelâmdan sonra Haccâc (إِنَّهُ حَدِيدٌ) ya'nî "Edhem ile murâdım hadîd ya'nî âhendir," deyü şerh-i murâd eyledikde Kaba'serâ (لَأَنْ يَكُونَ حَدِيدًا خَيْرٌ مِنْ أَنْ يَكُونَ بَلِيدًا) ya'nî "Esb-i mezkûrun hadîd ü tîz-reftâr olması batî'üs-seyr olmasından hayırlıdır," cevâbını îrâd ile bu kelâmda dahi hadîdi hilâf-ı murâd-ı Haccâc üzerine haml ile vâdi-i diğerden cevâba tasaddî eylemiştir.

Ol fıkra; zamân-ı mezâlîm-i Haccâc'da bir gün şâir Kaba'serâ ba'zı hem-sohbetânıyla bir üzüm bağında akd-i encümen-i sohbet edip ve mevsim vakt-i idrâk-i hısrime ya'nî üzümün koruk olduğu zamâna tesâdüf ederek esnâ-yı sohbetde zıkr-i Haccâc ber-âverde-i zebân-ı huzzâr olmasıyla

1 *Mutavvel*'in bu kısmında yer alan ve "edhem" ile "eşheb" kelimelerini tanımlayan şu ibarenin tercümede karşılığı yoktur: (أَيُّ مَنْ كَانَ مِثْلَ الْأَمِيرِ فِي السُّلْطَانِ وَبَسْطَةِ الْيَدِ فَجَدِيرٌ بِأَنْ يُضْفَدَ لَا أَنْ يُضْفَدَ) (أَيُّ مَنْ كَانَ مِثْلَ الْأَمِيرِ يَحْمِلُ عَلَى الْأَذْهَمِ وَالْأَشْهَبِ) أي: الذي وَضَمَّ إِلَيْهِ «الْأَشْهَبِ» أي: الذي غَلَبَ سَوَادُهُ حَتَّى ذَهَبَ الْبَيَاضُ الَّذِي فِيهِ، وَضَمَّ إِلَيْهِ «الْأَشْهَبِ» أي: الذي غَلَبَ بَيَاضُهُ حَتَّى ذَهَبَ مَا فِيهِ مِنَ السَّوَادِ) bkz. *el-Mutavvel*, I, 805-806. **Türkçesi:** "Edhem, üzerindeki beyaz noktaları hissettirmeyecek kadar siyahlığı baskın at, demektir. Şair buna *eşheb* kelimesini de eklemiştir ki o da tam aksine, üzerindeki siyah noktaları hissettirmeyecek kadar beyazlığı baskın at, demektir."

2 Yani şair, emîr gibi güç-kuvvet sahibi, cömert birine yakışan zincire vurmak değıl ihsanda bulunmaktır, mesajını vermek istemiştir.

şâir-i merkûm¹ (اللَّهُمَّ سَوِّدْ وَجْهَهُ وَأَقْطَعْ عُنُقَهُ وَأَسْقِنِي مِنْ دَمِهِ) kavliyle Haccâc hakkında sevâd-ı vech ve kat'-ı ser ve ihrâk-ı demiyle bedduâ eder. Muahharan bu haber sem'-i Haccâc'a vâsıl ve hakk-ı Kaba'serâ'da nâire-i gayz u gazabı müştail olarak merkûmu huzûruna celb ile itâba tasaddisinde bi'l-bedâhe duâ-yı mezkûr ile murâdı kendisi olmayıp belki hısrım olarak sevâd-ı vechi ineb olması ve kat'-ı unuku unkûdunun kat' olunması ve saky-i demi nûş-i şerâb-ı nâbı olduğunu ityân ederek kelâmına ilbâs-ı vech-i münâsib-i teevvül ve ba'dehû Haccâc (لَأَحْمِلَنَّكَ عَلَى الْأَذْهَمِ) hitâb-ı itâb-âmiziyle terhib ederek beyenlerinde zikrolunan makâlât deverân ü teselsül edip Haccâc gibi bir hadîdü'd-tab'-ı bî-rahm bu üslûbun meshûru olarak cerâyim-i Kaba'serâ'yı afv ile berâber mazhar-ı ihsân-ı firâvân eylemiştir.²

Bu üslûbun fehme takrîbini mûcib olacak misâl-i sehli, farazâ küberâdan bir zât nefsine azv-i hisset ü denâetle “Bir kimseye bir akçe vermek mu'tâdım değildir,” deyü münâsib-i hâli olmayan [179] böyle bir kelâmı dermeyân edip de buna cevâbda “Elbette zât-ı âlileri emsâlinin muktezâ-yı kadr u şânı bir akçe vermeyip ehl-i hâcâtı atıyye-i firâvâna mazhar buyurmaktır,” denilmesi ve kezâlik ahz-i intikâm ile mübâhât ederek “Ben husamâya fırsat vermem,” deyü tefevvüh eden nâzik-mizâc bir zâta “Elbette zât-ı devletiniz mânend olan zevâta göre husamâya bezli-i ihsân u kerem ve izhâr-ı hüsn-i şiyemle gayz u husûmete meydân vermemek îcâb-ı tab'-ı mürüvvetkârânenizdir,” yolunda cevâb verilmesi emsâlidir ki maksûd sizin kadr u hilkatinize cesbân olan bu tarîkleri ittihâzdır, demek olur.

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (أَوِ السَّائِلِ بِغَيْرِ مَا يَتَطَلَّبُ بِتَنْزِيلِ سُؤَالِهِ مَنْزِلَةً غَيْرِهِ تَنْبِيْهَا عَلَيَّ أَنَّهُ أَوْلَىٰ بِحَالِهِ أَوِ الْمُهْمِّ لَهُ كَقَوْلِهِ تَعَالَىٰ: ﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ﴾)³

(الْمُخَاطَبِ) üzere kavli-i sâbıkında olan (وَمِنْ خِلَافِ الْمُفْتَضَى تَلْقِي الْمَخَاطَبِ) üzere ma'tûf olarak (أَوْ تَلْقِي السَّائِلِ) takdîrinde olup ma'nâ hilâf-ı muktezâ-yı zâhir üzere îrâd olunan kelâmdan zikri mesbûk olan nev'in bir kısmı dahi,

1 Allah'ım! Onun yüzünü kara çıkar, onu boynundan et ve bana onun kanından içmeyi nasip eyle!

2 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 295.

3 Muhatabın sorusunu, sanki başka bir soru sormuş gibi farklı bir noktaya çekmek suretiyle, ona öğrenmek istediği şeyden farklı bir cevap vermek de bu çerçevede değerlendirilebilir. Bu üslûbun amacı da verilen cevaba dair soru sormanın muhatabın durumuna daha uygun veya onun için daha önemli olduğuna dikkat çekmektir. Örnek: “Sana ayın evrelerini soruyorlar. De ki: Bu evreler, insanların vakitlerini ve hac mevsimini belirledikleri bir ölçüdür.” (el-Bakara 2/189)

bir husûsdan suâl eden şahsın mes'ûlü diğer bir suâl menzilesine tenzil olunarak matlûbu olan cevâbdan iğmâz ile cevâb-ı âharla mücâb olunmaktadır ki bundan garaz-ı mücîb, hâl-i sâile evlâ veyâhûd mühim olan mücîbin îrâd eylediği şey'den suâl etmek olduğuna tenbîh olur. Nitekim ﴿...يَسْأَلُونَكَ...﴾ nazm-ı celîlinde vâki' olmuşdur. Zîrâ sâil Muâz bin Cebel ve Sa'lebe bin Gaynem-i Ensârî olup maksûdları nûr-i kamer ba'zen kesb-i izdiyâd edip ve ba'zen noksân-pezîr olmasıyla sebep-i ihtilâfından suâl olarak "Kamerin hâl ü şânı nedir ki eyyâm-ı ma'lûmesinde misâl-i hayt-ı dakîk u rakîk ebrû-yi dilberâne kasd-ı müşâkeletle irâe-i şekl-i hilâl ve ba'dehû derece derece zîr-i nikâb-ı hicâbdan bürûz ile hâlet-i imtilâ vü kemâlde ârız-ı hurşîd-menişân-âsa ibrâz-ı cemâl eder. Ve resîde-i hadd-i kemâl olduktan sonra yine ânen fe-ânen dâire-i istinâresi noksân-pezîr olarak hâl-i sâbıkına avdet ederek hâlet-i vâhîde üzere müstakîr olmaz?" deyü suâl eylediler. Ve bu suâllerine ihtilâf-ı mezkûrde mündemic olan hikmet-i bâliğa-i Samedâniyye ve fâide-i müterettibeyi beyân ile cevâb-ı savâb ityân olunarak ehillede meşhûd olan ihtilâfât, sınıf-ı beşerin evkât-ı zirâat ü ticâretlerini ve hulûl-i vakt-i düyûn u sıyâm ve umûr-i câriye-i sâirelerini ve vakt-i nü-sûk-i ziyâret-i Beyt-i Muazzam'ı ta'yîn ü tevkît için âlâmet-i vâziha olduğu beyân buyurulmuşdur. Ve suâl-i mezkûre bu tarîk ile hilâf-ı murzî-i sâilden olarak cevâb ityânı inde's-suâl hâl-i sâilâna elyak olan hikmet-i zâhiresinden suâl olup sebebden suâl olmadığını tenbîhdür. Zîrâ anlar bu misillü dakâyık-ı ilm-i hey'ete sühûletle muttali' olur erbâbdan olmayıp ve sebep-i ihtilâf-ı ehilleye kendileriyçün bir garaz u fâide taalluk etmez.

قَالَ رَجِمَهُ اللَّهُ: (وَكَقَوْلِهِ: ﴿يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلْ مَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ فَلِلَّوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ﴾)¹

Ve nazm-ı celîlde ﴿...يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ...﴾ kavî-i şerîfi gibidir. Zîrâ suâl, infâka münâsib olan eşyâ altın ve gümüş ve libâs ve nân emsâli menkûle ve hangi nev'den olmak gerek idüğünü isti'lâm u istîzâhdan ibâret olduğu hâlde infâk olunacak şey'in mahall-i sarfını beyân ile cevâb verilmişdir. Murâd, mühim olan mesârîfden suâl olduğuna tenbîhdür. Zîrâ nafakanın

1 Konuyla ilgili bir başka örnek şu âyettir: "Sana Allah yolunda ne harçayacaklarını soruyorlar. (Oysa asıl kimlere harcamak gerektiğini sormalydılar.) Onlara de ki: Harçayacağınız mallar, ana-baba (başta olmak üzere) akrabalar, yetimler, yoksullar ve yolda kalmışlar içindir." (el-Bakara 2/215)

(يُجْمَعُ لَهُ النَّاسُ) mefhûmundan ﴿مَجْمُوعٌ لَهُ النَّاسُ﴾ ta‘bîr olunmuştur. Ve yevm-i mezkûrde nâsın ictimâi vakt-i inkizâ-yı sevâb u ikâb u hisâb olduğundan içündür. Ve bunların cümlesi hilâf-ı muktezâ-yı zâhir üzere vâridlerdir.

Eğer suâl olunursa ki: İsm-i fâil ve mef’ûlden her birerleri mâzî ve hâl ma’nâlarına oldukları misillü ma’nâ-yı müstakbel için dahi olur. Bu sûretde kat’an farkı olmayarak ﴿لَوَاقِعٌ﴾, ﴿لَيَقَعُ﴾ ve ﴿مَجْمُوعٌ﴾, ﴿يُجْمَعُ﴾ ma’nâsına olup fakat fi’lin istikbâle delâleti vaz’ ile ve ism-i fâil ve mef’ûlün delâleti vaz’a ârız olan isti‘mâl hasebiyle olarak bu imtiyâz ile bi-hasebi’l-vaz’ zamâna iktirânı mu‘teber olan fi’lden hurûc ederler. Hâsıl-ı kelâm, bunların ma’nâsını istikbâle haml muktezâ-yı zâhirdir.

Cevâbında deriz ki: İsm-i fâil ve mef’ûl sîgaları müstakbel gibi vukû‘ bulmayan umûrda “mecâz” ve hâl gibi vâki‘ olan şey’de “hakikat” olduklarında ihtilâf olmayıp mâzide dahi inde’l-ekser hakikatdir. Bu sûretde gayr-ı vâkii vâki‘ menzilesine tenzîl ile vâkıa mevzû‘ olan şey’ ile ta‘bîr hilâf-ı muktezâ-yı zâhirdir.

Ve bu suâlden tarîk-î âharla dahi cevâb verilmek mümkündür ki sîgateyn-i mezkûreteynin vaz’ı masdar ile muttasif olan zât için olarak vasfın mevsûfa velev müstakbelde olsun husûliyle mevsûf için temekkün ü sebâtına bunlarda olan delâlet fi’lde mehcûrdur. Ve bunun bilinmesi murâd olunursa ﴿وَأَنَّ الدِّينَ لَوَاقِعٌ﴾ ve ﴿ذَلِكَ يَوْمٌ مَّجْمُوعٌ لَهُ النَّاسُ﴾ kavli-şerîfleriyle ﴿إِنَّ الدِّينَ لَيَقَعُ﴾ ve ﴿ذَلِكَ يَوْمٌ يُجْمَعُ لَهُ النَّاسُ﴾ terkîbleri yekdiğerleriyle muvâzene olundukları gibi fark-ı mezkûre kesb-i usûr ü ittilâ‘ olunup ve vâki‘ olmayan şey’den fi’l ile ta‘bîr muktezâ-yı zâhir olarak bundan vasf ile ta‘bîre udûl tahakkuk-ı vukûuna tenbîh için olduğu ma‘lûm olur.¹

Kalb

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَمِنَهُ الْقَلْبُ)²

Ve hilâf-ı muktezâ-yı zâhirden birisi, kalbdır. “Kalb”, ehad-i eczâ-yı kelâmı mekân-ı âharda ve âharı anın mekânında kılmaktır. Bu da iki darb olup evvel bu i’tibâra dâi vü muktazî cihet-i lafzdan olarak sıhhat-i lafz i’tibâr-ı mezkûre mütevakkıf ve ma’nâ lafza tâbî‘ olmasıdır. Meselâ bir kelâm

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 441-442.

2 (Kelâmın muktezâ-yı zâhire uyumlu olmadığı yerlerden) bir diğeri ise “kalb” üslûbudur.

olur ki mevki-i mübtedâda lafz-ı nekira ve mevki-i haberde lafz-ı ma'rife vâki' olup mevki-i mübtedâda nekira ve mevki-i haberde ma'rife vukûu ise kelâm-ı Arab'da mesmû' olmamasıyla tashîh-i lafz için mevki-i mübtedâda olan nekira haberiyyete ve mevki-i haberde olan ma'rife ibtidâyâ kalb olunarak ma'nâ lafza ittibâ' eder. Nitekim şâir Kutâmî'nin Züfer bin Hâris-i Kilâbî'yi medheylediği kasidesinde olan:

قَفِي قَبْلَ التَّفْرِقِ يَا ضَبَاعَا وَلَا يَكُ مَوْقِفٌ مِنْكَ الْوَدَاعَا¹

kavlinde (كَانَ)'nin ismi mevkiinde olan (مَوْقِفٌ مِنْكَ) lafzı nekira ve haberi mahallinde olan (الْوَدَاعَا) ma'rife olmasıyla kalbe haml olunarak (لَا يَكُ مَوْقِفٌ الْوَدَاعَا مَوْقِفًا مِنْكَ) takdîr olunmuştur. Hâsılı, zâhir-i kelâma nazaran (مَوْقِفٌ مِنْكَ) mübtedâ ve (الْوَدَاعَا) haber ve bu sûrete mesâğ-ı isti'mâl-i Arab olmamasıyla ma'nen ve hakîkaten aksi mu'teberdir. (ضَبَاعَا) lafzında "elif" ıtlâk için olup (ضَبَاعَةُ)'den murahham olarak memdûhun bint-i sagîresinin ismidir. (قَفِي) emr olup (قَبْلَ التَّفْرِقِ), (قَبْلَ تَفْرِقِ الْجَمْعِ) takdîrindedir. (الْوَدَاعَا) lafzında muzâf mahzûf olup zikrolunduğu üzere (مَوْقِفٌ الْوَدَاعَا) takdîrindedir. (وَدَاعٌ), inde'r-rahîl tevdî'den ismidir. Ve murâd-ı şâir memdûhanın adem-i vedâ' u firâkıyla duâdır.²

Ve kalbden kısım-ı sâni, sıhhat-i ma'nânın i'tibâr-ı kalbe tevakkufundan nâşi dâi cihet-i [181] ma'nâdan olup lafzın ma'nâyâ tâbi' olmasıdır. (نَحْوُ: عَرَضْتُ النَّاقَةَ عَلَى الْحَوْضِ) kavillerinde olduğu gibi. Ma'nâ³ (عَرَضْتُ الْحَوْضَ عَلَى النَّاقَةِ)³ demektir. Zirâ burada ma'rûzun aleyhin ma'rûza meyl veyâ i'râz edecek zevî'l-idrâkden olması vâcib olup hâlbuki ma'rûzun aleyh havuz gayr-ı müdrîk olmasıyla min ciheti'l-ma'nâ (عَرَضْتُ الْحَوْضَ عَلَى النَّاقَةِ) (أَدْخَلْتُ الْمَهْفُومًا كَالْبِئْرِ عَلَى الْمَاءِ) (أَدْخَلْتُ الْحَائِمَ فِي الْإِضْبَعِ)⁵ ve (الْقَائِسُ فِي الرَّأْسِ)⁴ emsâli dahi bu kısımdandır. Zirâ hâtem ve kalensüve ya'nî selefde bâr-ı girân-ı ruûs-i halâyık olan kavuk zarf ve (إِضْبَعٌ) ve (رَأْسٌ) mazrûf olup idhâl ise mazrûfun şanı oldu-

1 Ey (Züfer'in çok kıymetli kızı) Dubâa! Ayrılıp gitmeden önce bir dur, vedalaşalım. Ve temennim odur ki durduğun yer veda mahalli olmasın (da kal biraz görüşelim.) (Vâfir) Beyit için bkz. Kutâmî, *Divân*, s. 31.

2 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşîye*, s. 297.

3 Havuzu deveye sundum.

4 Şapkayı kafaya geçirdim.

5 Yüzüğü parmağa taktım.

ğundan bu cihetle sıhhat-i ma'nâ için (أَذَخَلْتُ الرَّأْسَ فِي الْقَلَنْسُوتِ) ve (أَذَخَلْتُ) (أَذَخَلْتُ فِي الْخَاتَمِ) ma'nâlarına kalbi i'tibâr olunmuştur. Lâkin münâsib olan, ma'rûzun ma'rûzun aleyh indine ityânı ve mazrûf ile taraf-ı zarfa taharrük olunması olup ve emsile-i mezkûrede bunların aksi olmasıyla bu i'tibâra riâyeten kelâmı kalb eylemişlerdir.¹

- 1 *Mutavvel*'in bu kısmında yer alan şu uzun açıklamanın tercümede karşılığı yoktur: «فَأَنَّكَ لَا تَبَالِي بَعْدَ حَوْلٍ ظَنِّي كَانَ أَمَّا أَنْ أَمَّا جَمَارٌ فَقَدْ لَحِقَ الْأَسَافِلُ بِالْأَعَالِي/وَمَاجِ اللَّوْمِ وَاخْتَلَطَ التَّجَارُ»، أَي: دَهَبَ الشُّؤْدُذُ مِنَ النَّاسِ وَأَصْفَوْا بِصِفَاتِ اللَّثَامِ حَتَّى لَوْ بَقُوا عَلَى هَذَا الوُضْفِ سَنَةَ لَا تَبَالِي إِنْسَانٌ مِنْهُمْ أَحْيَا كَانَ أَوْ غَيْرَ هَجِينٍ، فَقِيلَ: إِنَّهُ قَلَبَ مِنْ جِهَةِ اللَّغَةِ بِنَاءً عَلَى أَنَّ «ظَنِّي» مَرْفُوعٌ بِـ «كَانَ» الْمُقَدَّرِ لَا بِالْإِبْتِدَاءِ، لِأَنَّ الْإِسْتِفْهَامَ بِالْفِعْلِ أُولَى، فَصَارَ الْأَسْمُ نَكْرَةً وَالْخَبْرُ مَعْرِفَةً كَمَا فِي قَوْلِهِ: «وَلَا يَكُ مُوقِفٌ مِنْكَ الْوَدَاعَا»، وَيَخْضَلُ الْمُعَادَلَةُ بَيْنَ مَا وَقَعَ بَعْدَ «أَمَّ» وَمَا وَقَعَ بَعْدَ الْهَمْزَةِ بِالتَّيْرَامِ حَذْفِ الْفِعْلِ لِوُجُودِ الْمُغْتَسِرِ وَبِأَنَّهُ غَيْرُ مَقْصُودٍ، فَوُجُودُهُ كَعَدِيمِهِ؛ فَإِنَّ الْمُقْصُودَ الْمَذْكُورَ بَعْدَ الْهَمْزَةِ هُوَ «ظَنِّي» لَا الْفِعْلَ الْعَامِلَ فِيهِ، وَهُوَ مُعَادِلٌ لِمَا وَقَعَ بَعْدَ «أَمَّ». وَالْحَقُّ أَنَّ «ظَنِّي» مُبْتَدَأٌ وَ «كَانَ أَمَّا» خَبْرُهُ، وَضَحَّ الْإِبْتِدَاءُ بِالنَّكْرَةِ لِوُقُوعِهَا بَعْدَ الْهَمْزَةِ، نَحْوُ: «أَرْجُلٌ فِي الدَّارِ أُمَّ امْرَأَةٌ»، وَ «جَمَارٌ» عَطْفٌ عَلَى «ظَنِّي»، لِأَنَّ دُخُولَ الْهَمْزَةِ فِي الْأَسْمِ أَكْثَرُ مِنْ أَنْ يُخْضَى، وَسَيَجِيءُ فِي الْإِسْتِفْهَامِ حُسْنٌ قَوْلِنَا: «أَزِيدُ قَامٌ؟» عَلَى أَنْ يَكُونَ «زَيْدٌ» مُبْتَدَأً بِخِلَافِ «هَلْ زَيْدٌ قَامٌ؟» فَجِيئَتْ لَا قَلْبَ فِيهِ مِنْ جِهَةِ اللَّفْظِ لِأَنَّ اسْمَ «كَانَ» ضَمِيرٌ، وَالضَّمِيرُ مَعْرِفَةٌ كَمَا يُقَالُ: «رَجُلٌ شَرِيفٌ كَانَ أَبَاكَ»، نَعْمَ فِيهِ قَلْبٌ مِنْ جِهَةِ الْمَعْنَى، لِأَنَّ الْمُخْبَرَ عَنْهُ فِي الْأَضَلِّ هُوَ «الْأَمُّ» وَالْمَعْنَى: «أَطْنَبَا كَانَ أَمَّا جَمَارًا»، لِأَنَّ الْمُقْصُودَ التَّسْوِيَةَ بَيْنَ أَنْ تَكُونَ أُمَّ ظَنِّيًّا وَأَنْ تَكُونَ جَمَارًا، بِرِ سENE SONRA, ANNEN GEYİK MIYDI EŞEK MI, UMRUNDA OLMAZ. ZIRA BU DEVİRDE BAYAĞI KİMSELER ASILERİN İÇİNE KARIŞMIŞ, REZİLLİK GİYİK BAŞINI GİTMİŞ, NESİL SAFLIĞINI KAYBETMİŞTİR. (Vâfir) (bkz. Yahyâ el-Cebûrî, *Şi'ru Hidâş b. Zühbeyr*, s. 66) şeklindeki mısralarına gelince, burada insanların âsâletlerini kaybettikleri, bayağı vasıflarla anılır oldukları hatta bu vasıflara sahip olarak bir sene yaşamaya devam edecek olmaları hâlinde kişinin, neslinin bozulup bozulmadığını umursamayacak düzeye geleceği anlatılmaktadır. Bu beyitte, «ظَنِّي» kelimesinin mübtedâ olarak değil de öncesinde yer alan mukadder bir (كَانَ) fiiliyle -zira istifhâmın fiille kurulması daha makbuldür- merfû' olmasına binâen lafız cihetinden kalb bulunduğ-u söylenmiştir. Bu yoruma göre, yukarıda geçen (وَلَا يَكُ مُوقِفٌ مِنْكَ الْوَدَاعَا) ifadesinde olduğu gibi, (كَانَ)'nin ismi olan (ظَنِّي) nekre, haberi olan (أَمَّا) marife olmuştur. (أَمَّا)'den sonra gelen kelime ile istifhâm hemzesinden sonra gelen kelime arasında aranan muâdililik de; açıklayıcı ikinci (كَانَ) fiilinin varlığı, sözün ana hedefini teşkil etmeyişi ve böylece varlığıyla yokluğundan bir olması gibi gerekçelerle ilk (كَانَ) fiilinin zorunlu olarak hafız suretiyle hâsıl olmuş olur. Zira mezkûr ifadede asil vurgulanmak istenen nokta hemzeden sonra gelen (ظَنِّي) kelimesi olup bu ismin âmili olan mahzûf (كَانَ) fiilî değildir. (ظَنِّي) kelimesi (أَمَّا)'den sonra gelen (جَمَارًا)'un da muâdilidir. Kanaatimize göre bu konuda daha doğru olan izah şudur: (ظَنِّي) kelimesi mübtedâ ve (كَانَ أَمَّا) ifadesi onun haberidir. (جَمَارًا) [Evde bir adam mı var yoksa kadın mı?] cümlesinde olduğu gibi, hemzeden sonra geldiği için nekre bir kelime mübtedâ olabilmştir. (ظَنِّي), (جَمَارًا) kelimesi üzerine yapılmış bir atftır. Bu türden, hemzenin ismin başına geldiği örnekler sayılamayacak kadar çoktur. Nitekim (هَلْ زَيْدٌ قَامٌ؟) ifadesinin aksine, (زَيْدٌ) kelimesinin mübtedâ olduğu [Zeyd mi kalktı?] ifadesinin dil açısından güzel bulunuşu istifhâm bahsinde izah edilecektir. Bu açıdan bakılınca cümlede lafız yönünden bir kalb söz konusu değildir. Zira (كَانَ)'nin ismi bir zamir olur ve zamirler marifedir. Bu minvâlde, [رَجُلٌ شَرِيفٌ كَانَ أَبَاكَ] [Baban asil bir adamdı.] şeklinde cümleler de kurulabilmektedir. Fakat kabul etmeliyiz ki cümlede anlam açısından bir kalb mevcuttur. Zira kendisinden haber verilen şey aslında 'anne' kavramıdır. Buna göre ifadenin açılımı (ظَنِّيًّا كَانَ أَمَّا جَمَارًا) şeklinde olmaktadır. Çünkü maksat annesinin geiyik veya eşek olma ihtimalini eşitlemektir. Bu noktayı iyice belleyesin!"

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (وَقَبِلَهُ السَّكَاكِي مُطْلَقًا، وَرَدَّهُ غَيْرُهُ مُطْلَقًا، وَالْحَقُّ أَنَّهُ إِذَا تَصَمَّنَ اعْتِبَارًا
لَطِيفًا قُبِيلٌ، كَقَوْلِهِ:
وَمَهْمَهُ مُعْبَرَةٌ أَرْجَاؤُهُ
كَأَنَّ لَوْنَ أَرْضِهِ سَمَاؤُهُ¹
أَيُّ لَوْنُهَا)²

Ve Sekkâkî nerede olursa olsun kalbi kabûl edip “Kelâma melâhat îrâs eder. Ve bu i'tibâra bülegânın kelâmı ve kelâmın ilbâsdan emn ü hulüvvü teşcî' eyler. Ve muhâverât ü eş'ârda ve Tenzîl-i mübînde ityân olunmuşdur,”³ deyü beyân eyledi. Ve Sekkâkî'den gayrısı ya'nî Abdülkâ-hir ve tevâbii mutlakân reddeylediler. Lâkin hakk olan, eğer Sekkâkî'nin letâifden addeylediği nefis-i kalbin gayrı bir i'tibâr-ı latîfi mutazammın olursa makbûldür. Nitekim Ru'be'nin (... وَمَهْمَهُ مُعْبَرَةٌ...) beytinde vâkî' olmuşdur. *mefâze* ya'nî *sahrâ* ma'nâsına olup (مَهْمَةٌ) *gubâr ile mütelevvine* demektir. (أَرْجَاءُ) *etrâf u nevâbi* ma'nâsına olup kasr ile (رَجَا)'in cem'idir. (لَوْنُ سَمَاؤُهُ) lafzında muzâf mahzûf olup (لَوْنُ سَمَاؤُهُ) takdîrinde olmasıyla Musannif rahimehullâh (أَيُّ لَوْنُهَا) kavliyle buna işâret etmişdir. Murâd-ı şâir kesret-i gubâr-ı sahrâyı beyân ve kesret-i gubârdan mâ-fevk-i semâ levn-i arzı iktisâ eylediğini ityân olup hâlbuki mısırâ-ı ahîr olan (كَأَنَّ لَوْنَ أَرْضِهِ سَمَاؤُهُ) kavli bunun aksi olarak levn-i arz levn-i semâ gibi olmak ma'nâ-yı gayr-ı sedîdini müfid olmasıyla (كَأَنَّ لَوْنَ سَمَاؤِهِ لِعُبْرَتِهَا) mefhûmuna kalb ile lafz ma'nâya tâbi' olmuşdur. Lâkin işbu kalb sûretinde sahrâ-yı mezkûrun kemâl-i gubretini ifâdede olan mübâ-lağa terk-i kalb hâlinde gayr-ı mevcûddur. Zîrâ sûret-i kalbde ke-enne sahrâ-yı mezkûrden kesb-i irtifâ' eden gubârın tekâsüfüyle levn-i semâya ârız olan kemâl-i gubretten nâşî levn-i arz gubretde kendiyi teşbîh olu-nacak dereceye resîde olduğunu iş'ârı muhtevîdir. Zîrâ müşebbeh bih müşebbehden eblağdır.

1 Beytin ilk şatırı şairin divânında (وَيَلِدُ عَامِيَّةَ أَعْمَاؤُهُ) şeklinde geçmektedir. bkz. Ru'be b. el-Accâc, *Divân*, s. 3.

2 Sekkâkî (nerede vâkî olursa olsun) kalbi mutlak olarak kabul etmiş, onun dışındakiler ise mutlak olarak reddetmişlerdir. Bu iki uç kutbun ortası, kalbin ayrıca ince bir nükte içermesi hâlinde kabulüdür. Şairin şu sözü gibi: “Ben dört bir yanından toz yağın nice çölleri aşmışımdır ki oraların toprağının rengi göğünün rengi gibi olurdu.” (Recez)

3 Sekkâkî, *el-Mifîhâh*, s. 312.

قَالَ رَحْمَهُ اللَّهُ: (وَالْإِلَّا زُؤًا، كَقَوْلِهِ:

فَلَمَّا أَنْ جَرَى سِمَنْ عَلَيَّهَا كَمَا طَيَّنْتُ بِالْفَدَنِ السِّيَاعَا)¹

Ve eğer kalb bir i'tibâr-ı latîfi mutazammın olmazsa ol hâlde redd ü adî-mü'l-i'tibâr ve terkîb-i nâ-be-hemvâr addolunur. Zîrâ min gayr-i nüktetin muktezâ-yı zâhirden udûl kelâmın muktezâ-yı hâle tatbîkinden hurûcunu iktizâ eder. Ve işbu min gayr-i nüktetin kalbe udûl iki kısım olup evvel aks-i maksûdu ihâm edecek şey'i mutazammın olmamasıdır. Nitekim kabîle-i Sa'leb'den Kutâmî nâm şâirin simen-i nâkasını vasfda nazm etmiş olduğu (... فَلَمَّا أَنْ جَرَى...) beytinde vâki'dir. (طَيَّنْتُ) lafzı² (طَيَّنْتُ السَّطْحَ) kavillerinden olup tesviye ve islâh-ı sath ve (فَدَنْ) *kasr* ma'nâsınadır. Ve (سِيَاعَ) *tebn* ya'nî *saman ile mahlût olan tîn* ma'nâsınadır. Cevâb-ı (لَمَّا), mâba'dinde olan:

أَمَرْتُ بِهَا الرِّجَالَ لِيَأْخُذُوهَا وَنَحْنُ نَظُنُّ أَنْ لَنْ تُسْتَطَاعَا³

olup mefhûm-i beyteyn; ne zamân ki nâka-i memdûhaya ra'y u çerâ ile simen ârız olarak vakt-i hüzâlde zâhir olan ızâmı tîn ile tesviye kılınan kasr gibi kesb-i istivâ edip lahm u şahmı kemâle resîde olduysa ahz ü girift olunması için emredip lâkin iktisâb eylediği kemâl-i kuvvet ü mikneti ve halîu'l-ızâr seyr ü çerâyâ inhimâk ve (الْفَتَى) karînesiyle ahzine me'mûr olan ricâlin mehâr-ı inkıyâda celb ü rabta adem-i iktidârları maznûnu olduğunu ityân ile kuvvet ve miknet-i müktesebesinin derece-i kemâle vüsûlünü beyândır. Mısrâ-ı sâninin lafzı⁴ (كَمَا طَيَّنْتُ الْفَدَنَ بِالسِّيَاعِ)⁴'den [182] maktûb olup lâkin mûhim-i aks-i maksûd bir şey'i mutazammın değildir.

Ve bir kâil için bu beytin i'tibâr-ı latîfi mutazammın olmadığıнын men'iyile denilmek mümkündür ki bunda kalbin simen-i nâkada mutazammın olduğu mübâlağa bilâ kalb (كَمَا طَيَّنْتُ الْفَدَنَ بِالسِّيَاعِ) denilmesi sûretinde gayr-ı mevcûddur. Zîrâ sûret-i kalb seyân ızam u kesretde ke-enne asl menzilesine bâliğ olarak bunda olan seyâa nisbetle feden, sâir fedene nisbetle seyâa menzilesinde olduğunu ihâm eder.

1 Şâyet ince bir nükte barındırmıyorsa kalb reddedilir. Şâirin şu beytinde olduğu gibi: "Sanki samanlı çamuru sarayla sıvayıp pürüzlerini giderişin gibi, o devenin (zayıfken neredeyse sayılan kemikleri de şimdilerde kaybolup) vücudunun her bir yanına semizlik su gibi akınca..." (Vâfir) Beyit için bkz. Kutâmî, *Divân*, s. 40.

2 Zemini sıvıdım.

3 ...adamlarıma deveyi alıp götürmeleri için talimat verdim ama öyle sanıyoruz ki (aşırı besili olması sebebiyle) bu deve götürülemeyecek. (Vâfir)

4 Sarayı samanlı çamurla sıvayışın gibi

Ve kısım-ı sâni, aks-i maksûdu îhâm edecek şey'i mutazammın olmasıdır ve bu kısım külliyyen cây-ı reddir. Nitekim [Katarî bin el-Fücâe nâm] şâirin:

ثُمَّ انْصَرَفْتُ وَقَدْ أَصَبْتُ وَلَمْ أَصِبْ¹ جَذَعُ الْبَصِيرَةِ قَارِحَ الْإِقْدَامِ²

kavlinde mütebeyyindir. Ma'nâ-yı zâhir-i beyt (ثُمَّ انْصَرَفْتُ) "Harbden rü-cû' etdim." (وَقَدْ أَصَبْتُ وَلَمْ أَصِبْ) "Ve a'dâyı cerh edip kendim mecrûh olmadım." (قَارِحَ الْإِقْدَامِ) "Ve harbe ikdâm u duhûlüm atık olduğu ya'nî re'y ü basîretim hâl-i şebâb u hadâsetde olan re'y ü basîret ve harbe iktihâm u duhûlüm hâl-i şeyb ü kühûletde olan hâletde bulunduğu hâlde" demektir. (انْصَرَفْتُ), (جَذَعُ الْبَصِيرَةِ...), (قَارِحَ الْبَصِيرَةِ جَذَعُ الْإِقْدَامِ)² olmasındır. Zîrâ (جَذُوعَةٌ) *hadâset-i sinn* ma'nâsına olup ve (قُرُوحٌ) sinnin kîdem u tenâhîsi olmasıyla enseb olan re'y ü basîretin kurûh ile ve harb u meârike ikdâm u iktihâmın cüzûatle tavsîfidir. Nitekim (إِقْدَامٌ غَيْرٍ)³ ve (رَأْيٌ مُجَرِّبٌ)⁴ denilmiştir. Gırr, mücerribin aksidir. Mücerrib, umûrda tecrübe ederek kesb-i tefennün eden kimsedir. Bu ise tûl-i sinn ile hâsil olur şey'dir. İşte bu beytde olan kalbde bir i'tibâr-ı latîf olmayıp belki hilâf-ı maksûdu îhâm edecek ma'nâyı mutazammındır.

Bundan cevâbda denilmiştir ki: İşbu beyt bâb-ı kalbden değildir. Zîrâ (جَذَعُ الْبَصِيرَةِ) kavli (انْصَرَفْتُ) lafzında olan zamîrden hâl olmayıp belki (لَمْ أُوجِدْ) zamîrinden hâl olarak ma'nâsı (لَمْ أَلْفَ) ya'nî (لَمْ أَصِبْ) demektir ki (أَصَبْتُ الشَّيْءَ أَيَّ الْفَيْتَةِ وَوَجَدْتُهُ) kavillerindedir. Ya'nî hadîsür-re'y ve atıku'l-iktihâm olmak sıfatıyla bulunmayıp belki bu sıfatın hilâfında olarak (جَذَعُ الْإِقْدَامِ وَقَارِحَ الْبَصِيرَةِ) Ya'nî "İkdâmım cedîd ve cery ü re'yim mücerrib ü râsih olarak bulundum," demektir. Ve (لَمْ أَصِبْ) lafzı, zikrolunduğu gibi (لَمْ أُجْرَحْ) ma'nâsına değildir. Zîrâ mâkabl-i beytde olan:

1 ...Sonra ben düşmanlarıma gerekli dersi verip kendim de hiç bir zarar görmeden savaştan dönerim de bakış açım hâlâ (gençlerinki gibi) çılgın ve taze, cesaretim de (olgun kimselerinki gibi) kâmil olur. (Kâmil) Beyit için bkz. Ebû Temmâm, *Divânü'l-Hamâse*, s. 25. Ayrıca bkz. İhsân Abbâs, *Şi'ru'l-Havâric*, s. 46.

2 Bakış açım (olgun kimselerinki gibi) kâmil ve cesaretim (gençlerinki gibi) çılgın ve taze.

3 Gençin atılğanlığı

4 Tecrübeli kişinin görüşü

لَا يَزْكَنُّ أَحَدٌ إِلَى الْإِجْحَامِ مُتَخَوِّفًا يَوْمَ الْوَعَى لِجَمَامِ
 وَلَقَدْ أَرَانِي لِلرِّمَاحِ دَرِيئَةً مِنْ عَنِّ يَمِينِي مَرَّةً وَأَمَامِي
 حَتَّى خَضَبْتُ بِمَا تَحَدَّرَ مِنْ دَمِي أَكْنَافَ سَرْجِي أَوْ عِنَانَ لِيْجَامِي
 ثُمَّ انْصَرَفْتُ...¹

kavli, cerh olunup kendisinden demler tahaddür ü seyelân edildiğine delâlet eder. (رُكُونٌ) *meyl* ve (إِجْحَامٌ) “hâ”-i mühmele üzere takdîm-i “cîm” ile ve bi'l-aks *taahhur ani'l-harb* ve (وَعَى) *harb* ve (جَمَامٌ) kesr ile *mevt* ma'nâlarına olup (أَرَانِي) rü'yetden sîga-i mütekellim ve (دَرِيئَةً) alâ vezn-i (صَحِيئَةً) halka-i ta'lîm-i ta'ndır. Ve fehvâ-yı kelâm, mecrûh olduğu hâlde ma'rekeden ber-hayât olarak avdetine delâlet içündür ki murâd-ı ikdâm illet-i hımâm olmadığını i'lâm ile fikr-i avâkıbı terk ve meâtıb u mehâlikden havf ile taharruz ü rafd üzerine hass ü tahrîzdir. *Kezâ fi'l-İzâh*.²

Lâkin bu kelâm mahall-i bahs olup zîrâ (وَقَدْ أَصَبْتُ) kavli (جَرَحْتُ) ma'nâsına olarak (لَمْ أَصَبْ) lafzının (لَمْ أُجْرِحْ) ma'nâsına olduğuna karîne olmaklığa sâlih ve (لَمْ أُلْفَ) ma'nâsına hamli nazm-ı kelâmın kat' u betriyle berâber karînedен hulüvvü vâzıhdır. Ve kelâmın şâir için cerh isbâtına delâleti bunun ifâde eylediği adem-i cerhe münâfi değildir. Zîrâ (جَدَعَ الْبَصِيرَةَ) kavli (لَمْ أَصَبْ) lafzından hâl kılındığı sûretde ma'nâ (لَمْ أُجْرِحْ فِي هَذِهِ الْحَالِ بَلْ جُرِحْتُ جَدَعَ الْإِقْدَامِ قَارِحَ الْبَصِيرَةَ)³ demek olur. (لَمْ أُلْفَ) lafzının (لَمْ أَصَبْ) ma'nâsına haml olunmaklığına münâsib olan (جَدَعَ الْبَصِيرَةَ) kavlinin hâl olmayıp mef'ûl-i sâni kılınmasıdır. Zîrâ bu ma'nâca mef'ûleyne müteaddî olup ve ma'nâ-yı maksûdu te'diyede hâlden ahsen olur.

Ve bu bâbda cevâb-ı marzî İmâm Merzûkî'nin işâret eylediği cevâb olup bu da şundan ibâretidir ki (جَدَعَ الْبَصِيرَةَ) kavli (انْصَرَفْتُ) zamîrinden hâl olup ve cüzû'-i basîretle murâdî evvelâ bulunduğ u ve muttasıf olduğu basîret üzere olup kendisine iktihâm-ı hurûbda nedâmet ve harbe ikdâmdan kuûd

1 Kimse, savaş günü ölmekten korkarak geride kalmayı aslâ düşüncesin! Vallâhi ben (bir seferinde) mızraklara hedef tahtası olmuşum, bir sağımdan bir önümden vızır vızır geçip duruyorlardı. Hattâ eyerimin her bir yanını ve yularımın dizginini akan kanımla boyamışım (da yine pes etmemiştim) ve sonra... (Kâmil)

2 Kazvîni, *el-İzâh*, s. 88.

3 Ben bu durumdayken değil, bilakis cesaretim çılgın ve taze, bakış açım ise kâmil bir hâlde iken yaralandım.

ü betâet ârız olmadığını ifâdeden ve kurûh, ikdâm-ı harb için husûl-i tûl-i mümâreseden ibârettir. Zirâ İmâm Merzûkî îzâh-ı ma'nâ-yı beytde demiştir ki: “(ثُمَّ انْصَرَفْتُ) ‘Harbden avdet eyledim.’ (وَقَدْ نَلْتُ مَا أَرَدْتُ مِنْ) (وَلَمْ يَنَالُوا مَا أَرَادُوا مِنِّي) ‘Ve düşmandan istediğim şey’e nâil oldum.’ (وَأَنَا) ‘Ve anlar benden kasd u irâde eyledikleri şey’e nâil ü fâiz olmadılar.’ (وَأَنَا) ‘Ve l-hâl ben evvelâ bulunduğum re’y ü basîret üzereyim.’ (وَلَمْ يَنْدُ لِي نَدَمٌ فِي الْإِفْتِحَامِ) ‘Ve harbe iktihâm u ikdâmda benim için nedem ü peşimânî zâhir olmadı.’ (وَلَا غَلَبَ فِي اخْتِيَارِي التَّطَرُّفُ وَالْإِنْجِرَافُ) ‘Ve benim harb için olan meyl ü ihtiyârıma tatarruf u inhirâf galebe etmedi.’ (بَلْ صَارَ إِقْدَامِي فِي الْحُرُوبِ قَارِحًا لِيَطُولَ مُمَارَسَتِي وَتَكَرَّرَ مُبَارَزَتِي) ‘Belki tûl-i meleke ve mümâreset ve tekerrür-i sitîz ü mübârezeden nâşî hurûbda ikdâmım kârih u râsih oldu.’”¹

İşte kelâm-ı İmâm bundan ibâret olup Şârih-i merhûmun işbu kelâm-ı İmâm’dan me’hûz olan cevâbının marzî olmasını îzâhda Muhaşşî Abdülhakîm rahimehullâh cevâb-ı evvelde (لَمْ أَصَبْ) nefyi kayda ya'nî (جَدَعَ الْإِقْدَامِ) kaydına ve bu cevâbda medhûlü olan fi'l-i isâbete sarf olunup ve zâhir olan da böyle olmak idüğünü ityân eylemiştir.²

Fî nefsi'l-emr beyt-i mezkûrde ihtirâ'-ı kalb şî'rin hilye-i letâfetini selb olup ve cevâb-ı evvel üzere hâsıl olacak muhassal-i kelâm muvâfık-ı tab'-ı selîm olmayarak nazar-ı sahîh ile dikkat olunduğu hâlde murâd-ı şâir a'dâ her cânibinden arz-ı muhâceme ve rimâh-ı tîz ile mukâveme gösterip eknâf-ı serc ve etrâf-ı licâmı dimâ-i seyyâlesiyâle mütelettah olmasıyla berâber kendisi neyl-i murâd ile sâha-i selâmete avdet ve anlar fıkdan-ı me'reble dûçâr-ı hasâr u haybet olduklarını ve bu cihetle iktihâm-ı hurûbdan kendisine bir gûnâ fûtûr u kesel ârız olmadığını beyândan ibârettir. (مَعْنَى الشِّعْرِ فِي بَطْنِ الشَّاعِرِ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِالسَّرَائِرِ)³

1 Merzûkî, *Şerhu Divâni'l-Hamâse*, I, 103.

2 Siyâlkûtî, *Hâşiye*, I, 445.

3 Şiirin gerçek anlamı şairde saklıdır. Saklı şeyleri en iyi bilen de Allah'tır.

Bâb-ı Sâlis: Ahvâl-i Müsned

Terk-i Müsned

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (الْبَابُ الثَّلَاثُ: أَحْوَالُ الْمُسْنَدِ، أَمَا تَرَكَهُ فَلِمَا مَرَّ)¹

Bâb-ı sâlis “ahvâl-i müsned” bahsindedir. Müsned neden ibâret olduğu bâb-ı isnâdda bir nebze güzerân eden îzâhâtdan müstebân olacağı cihetle tekrârına hâcet görülemedi. Ammâ müsnedin terk ü hazfı, müsnedün ileyhin hazfinde beyân olunan muktezeyâta mebnîdir. Müsnedün ileyhde “hazf” ve müsnedde “terk” ile ta’bîr eylemesi zîrâ müsnedün ileyh kelâmında rûkn-i akvem ü a’zam ve müsnedün ileyhe ihtiyâc müsne de ihtiyâcdan ziyâde vü akdem olmasıyla müsnedün ileyh lafzen zikrolunmadığı hînde ke-enne zikrolunup ba’dehû esbâb-ı muktaziyeden nâşî iskât olunmuş mesâbede olduğu ve müsned bu mertebede olmamasıyla li-garazin ibtidâen terk ve adem-i ityânı câiz olacağı nükte-i latîfesine tenbîhe riâyet içündür.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (كَقَوْلِهِ:

وَمَنْ يَكُ أَمْسَى بِالْمَدِينَةِ رَحْلُهُ فَإِنِّي وَقَيَّازٌ بِهَا لَعْرِبٌ)²

Müsnedin terki, Dâbi’ bin Hâris-i Bürümî’nin (... وَمَنْ يَكُ أَمْسَى) beytinde olduğu gibidir. (رَحْلٌ) *menzil* ma’nâsına olup *Esâs*’da zikrolunduğu üzere (الْمَاءُ فِي رَحْلِهِ) kavillerinin ma’nâsı “Mâ’ menziline ve me’vâsında”³ demektir. (مَنْ) şartıyye olup cezâsı mahzûf olarak (فَلْيَمْسِ فَإِنِّي لَا أَمْسِي لِأَنِّي) takdîrindedir. Ve (يَكُ)’nün aslı (يَكُونُ) olup (مَنْ)-i şartıyye ile hareke-i “nûn” sâkıt olarak ictimâ’-ı sâkineynden için “vâv” iskât olunarak (يَكُنْ) olmasıyla li-ecli’t-tahfif “nûn” dahi hazf olunmuşdur.⁵ (رَحْلُهُ) kavlinin ismi olup (أَمْسَى)’nın (رَحْلٌ)’e isnâdı zikr-i mahal irâde-i hâl kabîlinden mecâz olarak murâd ehl-i rahldir. (قَيَّازٌ) feres-i şâirin ismidir. Ve lafz-ı beyt haber olup ma’nâsı hicrân-ı habîbe vü vatandan

- 1 Üçüncü bâb müsnedin durumları hakkındadır. Terkiyle başlayacak olursak müsned, daha önce müsnedün ileyh bahsinde değinilen gerekçelerle hazf edilebilir.
- 2 Şairin şu dizelerinde olduğu gibi: “Ailesi Medine’de olanlar bu gece burada konaklayabilirler (ama benim öyle bir şansım maalesef yok) zira ben ve atım / devam Kayyâr buraların yabancısıyız.” (Tavil)
- 3 Zemaşşerî, *Esâsü’l-Belâğa*, I, 343.
- 4 Onlar akşam konaklasınlar, ben konaklamayacağım. Zira ben bir yabancıyım ve yabancı yola revân olmalı.
- 5 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiyeye*, s. 301.

tahassür ve kürbet-i gurbetden teveccu' u teessürdür. Ve (لَعْرِبٌ) lafzı müsnedün ileyh-i evvel olan (فَائِي) için haber olup müsnedün ileyh-i sâni olan (إِنِّي لَعْرِبٌ وَقَيَّازٌ أَيْضًا عَرِبٌ)¹ lafzının müsnedi mahzûf olarak ma'nâ¹ demekdir. Ve sâni den müsnedin hazfi kasd-ı ihtisâr ve zâhirde abesden ihtirâz olmasıyla berâber bi-sebebi't-tahassür makâm dîk olup ve muhâfaza-i vezn mültezemdir. Ve haber-i mübtedâya adem-i sıhhat-i duhûl-i "lâm" karînesiyle müsned-i mezkûrun ism-i (إِنَّ) için haberiyyeti müteayyin olup müsnedün ileyh-i sâniye haberiyyeti sahîh olmaz.

Ve (لَعْرِبٌ) lafzı müfred ise de zikrolunan iki müsnedün ileyh için müsned-i vâhid addolunmak câiz olamaz. Zîrâ kable muziyyi'l-haber (إِنَّ)'nin mahall-i ismi üzerine atf inde'l-Basriyye gayr-ı sahîhdir. Çünkü (إِنَّ)'nin haberinde âmil (إِنَّ) ve haber-i mübtedâda âmil ibtidâ olmasıyla kable muziyyi'l-haber (إِنَّ)'nin ismi mahalline atf olduğu gibi haber-i vâhid hem (إِنَّ) ve hem ibtidâ ile mürtefi' olarak ma'mûl-i vâhid üzerine âmileyn tevârüd edip eser-i vâhid üzerine müessireynin ictimâi lâzım gelir.² Ve bu lüzûmdan nâşi (إِنَّ زَيْدًا وَعَمْرٌو مُنْطَلِقَانِ) terkîbinin adem-i sıhhatiyle hükm olunmuştur.

(وَقَيَّازٌ) lafzının irtifâında iki vech olup evvel, (إِنَّ)'nin mahall-i ismi üzerine atfidır. Zîrâ (إِنَّ)'nin haberi her ne kadar lafzen atfdan muahhar ise de mukaddem takdîr olunup (إِنِّي لَعْرِبٌ وَقَيَّازٌ أَيْضًا لَعْرِبٌ) takdîrinde addolunmasıyla atf takdîren ba'de muziyyi'l-haber olarak müsnedün ileyhden her biriçün haber-i âhar [183] mevcûd olmasıyla³ (إِنَّ زَيْدًا وَعَمْرٌو ذَاهِبَانِ)³ kavlinde olduğu gibi haberin âmileyn-i muhtelifeyn ile lüzûm-i irtifâi mahzûrundan sâlimdir. Vech-i sâni, (قَيَّازٌ) ibtidâiyyet üzere merfû' olup ve mahzûf haberi olarak bu cümle (إِنَّ)'nin maa ismihî ve haberihî cümlesi üzerine atf olunmasıdır. Ve (لَيْتَ زَيْدًا فَانِمَّ وَعَمْرٌو مُنْطَلِقٌ)⁴ kavli gibi teşrîk fi'l-âmil mahzûrundan dahi sâlimdir.

Ve (قَيَّازٌ) lafzının haber-i (إِنَّ) üzerine takdîminde sır, ke-enne elem-i gurbet zevi'l-ukûlün gayrıda dahi müessir olarak iğtirâb üzere tahassürde ma'tûf olan (قَيَّازٌ) ile ma'tûfun aleyh olan nefsinî müsâvâtda tutmak kasdı-

1 Ben yabancıyım, Kayyâr da öyle.

2 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 301-302.

3 Şüphesiz Zeyd ve Amr gitmekte.

4 Keşke Zeyd kalkmış ve Amr hareket etmiş olsa!

na mahmûldür. Zîrâ (إِنِّي لَعَرِيبٌ وَقَيْارٌ) denilse hükmün evvelen sübûtu akvâ olmasıyla kendisinin te'sîr-i gurbetde Kayyâr üzerine meziyyeti olduğu tevehhüm olunmak câizdir. Binâen alâ zâlik Kayyâr her ne kadar zevi'l-ukûlden değilse de kasd-ı tahassürle hikâye-i iğtirâba istihkâkda zevi'l-ukûl ve gayrısı müsâvî olduğuna tenbîh için ikisinden ihbâr bi-hasebi'z-zâhir defâten olmasının husûlünü kasd etmiştir.

Ve işbu vech-i sâni, Sâhib-i *Keşşâf*'ın *إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئُونَ* ¹ kavli-şerîfinde cezm ü hasm eylediği vech-i vecîh olup demiştir ki: “*إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا*” lafzı mübtedâ olarak haber-i mahzûfuyla berâber cümle olup *إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا...* cümlesi üzerine ma'tûf olarak cümle-i ma'tûfe gibi cümle-i mezkûre-i ma'tûfun aleyhânın i'râbdan mahalli yokdur. Ve “Sâbiûn”un “Nasârâ” üzerine takdîmi, tâife-i merkûme cemî'-i edyândan meyl ü i'râz ile abede-i melâike veyâhûd kevâkib olan ehl-i şirk olarak cihet-i dalâl ü hüsrânda sâirlerinden ebyen ve bağı ü tuğyânları eşedd iken mazhar-ı îmân-ı sahîh ve masdar-ı amel-i sahîh oldukları hinde bunlar ki tevbeleri temga-zede-i kabûl ve izz-i sevâba mevşûl oldukları gibi sâirlerinin bu bâbda kat'an mahall-i zann u iştibâh olmadıklarına ibtidâen tenbîhe mübtenîdir.”² Hâsılı, bi-hasebi'z-zâhir teşrîk-i haber beytde tesviye fi't-tahassürü ve âyetde Sâbiûn'in mâadâsı hakkında bi-tarîki'l-evlâ hükmü müfiddir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَقَوْلِهِ:

عِنْدَكَ رَاضٍ وَالرَّأْيُ مُخْتَلِفٌ)³

نَحْنُ بِمَا عِنْدَنَا وَأَنْتَ بِمَا

Dahi müsnedin hazfi, Kays bin Hatîm'in (... نَحْنُ بِمَا عِنْدَنَا) beytinde olduğu gibidir. Bu misâlde misâl-i sâbıkın aksi olarak müsned-i mezkûr ya'nî (رَاضٍ) lafzı, müsnedün ileyh-i sâni olan (أَنْتَ) için haber olup müsnedün ileyh-i evvel olan (نَحْنُ) kelimesinin haberi mahzûf olarak

1 “Gerçek şu ki (Kur'an'a) îman edenler, Yahûdiler, Sâbiiler, Hıristiyanlar...” (el-Mâide 5/69)

2 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I, 647-648. *Mutavvel* in bu kısımda yer alan şu cümlelerin tercümede karşılığı yoktur: (وَمَا هُنَّ أُنْحَاءٌ لَا يَخْتَلِفُهَا الْمَقَامُ) bkz. *el-Mutavvel*, II, 11. **Türkçesi:** “Burada daha başka bahisler de söz konusudur ama makâm onları zikretmeye müsait değildir.” Cürçânî, Şârih'in bu cümleyle ne demek istediğine dâir bazı açıklamalara yer vermektedir. bkz. *Hâşiye*, s. 170.

3 Şairin şu dizeleri de bir başka örnektir: “Biz inandığımız doğrulara bağlıyız, sen de kendi inandığın doğrulara. Bakış açılarımız farklı farklıdır (ve hangisinin doğru olduğunu Allah elbet biliyor.)” (Münserih) Beyit için bkz. Kays b. el-Hatîm, *Divân*, s. 81.

(نَحْنُ بِمَا عِنْدَنَا رَاضُونَ)'dir. Ve vech-i hazf, beyt-i sâbıkda zikrolunan vechin aynıdır. Ve müsned-i mezkûr müfred olduğu cihetle nefs-i mütekellim maa gayrihî ma'nâsına olan (نَحْنُ) müsnedün ileyh-i evveli için haber olmak gayr-ı sahîhdir. (بِمَا عِنْدَنَا) müsned-i mahzûfa ve (بِمَا عِنْدَكَ) müsned-i mezkûre müte'allıktır.

Mefhûm-i Beyt: “Biz, indimizde müreccah u muhtâr olan i'tikâdât ü ef'âl ü âdâtdan râzıyız ve sen dahi ihtiyâr u tercîh etdiğin şey'lere râzı-sın. Lâkin ârâ vü a'mâlimiz muhtelif olup sıdk u salâh ve hayr u felâhını Cenâb-ı Hakk âlimdir. Ya'nî bizim tarîkimiz hayr u hakdır,” demek olup lâkin tasrîh etmemişdir. Nitekim nazm-ı celîlde ¹﴿كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ﴾ vâki' olmuştur. Ve İbn-i Ahmer'in:²

رَمَانِي بِأَمْرِ كُنْتُ مِنْهُ وَوَالِدِي بَرِيئًا وَمِنْ أَجْلِ الطَّوِيِّ رَمَانِي³

beyti dahi inde'l-Musannif bu kabîlden olup (بَرِيئًا) müsnedi (وَالِدِي) lafzında âmil olduğu haysiyyetden (كَانَ) için haber ve (كُنْتُ) lafzının haberi mahzûf olarak (كُنْتُ بَرِيئًا مِنْهُ) takdîrindedir. Bu sûretde cümle atf-ı müfred kabîlinden olur. Ve inde cumhûri'n-nuhât müsned-i mezkûr (كُنْتُ) için haber ve (وَالِدِي) ibtidâiyyetle merfû' olarak haberi mahzûf olup kelâm (بَرِيئًا) lafzının niyyet-i takdîmiyle veyâhûd haber-i mahzûfun muahhar takdîriyle atfu'l-cümle ale'l-cümle kabîlindedir. İmâm Merzûkî [Hüseyn bin Mutayr nâm şâire âid]:

فَيَا قَبْرٍ مَعْنَى كَيْفَ وَارَيْتَ جُودَهُ وَقَدْ كَانَ مِنْهُ الْبُرِّ وَالْبَحْرِ مُثْرَعًا⁴

beytinde demiştir ki “Lafz-ı (بُرِّ), (مُثْرَعًا) lafzından muahhar farz u takdîriyle ibtidâ ile mürtefi' olup ma'nâ (كَانَ مِنْهُ الْبُرِّ مُثْرَعًا وَالْبَحْرِ أَيْضًا مُثْرَعًا) de-

1 “Her grup kendi sahip olduklarıyla övünür.” (er-Rûm 30/32)

2 Beytin Ezrak b. Tarâfe'ye ait olduğu da söylenmektedir. bkz. Vahdi Efendi, *el-Mu'avel*, s. 226; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavülül-Ceyyid*, s. 147. İbn-i Ahmer'in şiiirlerini toplayan Hüseyn Atvân bu beyte, hem İbn-i Ahmer'e hem de başkasına ait olduğu söylenen beyitler başlığı altında yer vererek Ezrak'ın adını zikretmiş fakat bu tarz beyitlerin pek çoğunda beytin kime ait olduğu konusunda kanaat belirtmesine rağmen bu beyit için herhangi bir yorumda bulunmamıştır. bkz. *Şi'ru 'Amr b. Ahmer el-Bâhili*, s. 186-187.

3 (Hırsız oğlu hırsız) diyerek bize öyle bir iftira attı ki ben de berîyim bundan babam da. O, bir kuyu meselesinden dolayı attı bu iftirayı (ama bilsin ki bunu söyleyen ikinci bir kişi daha olmamıştır.) (Tavîl)

4 Ey Ma'n'ın kabri! Karalar, denizler onun cömertliğiyle doluyken, söyler misin nasıl sığdırabildin onun engin keremini (bir avuç toprağa!) (Tavîl) Beyit için bkz. Ebû Temmâm, *Divânü'l-Hamâse*, s. 168.

mekdir.”¹ Bu sûretde atf-ı cümle olur. Ve “bahr”ın takdîmi, fart-ı ihtimâm içündür. Ve eğer cumhûr-i nuhât (وَالِدِي) ve (بَحْر) lafzlarından mahzûfu mansûb olarak takdîr edip evvelde ma'nâ (كُنْتُ مِنْهُ بَرِيئًا وَوَالِدِي أَيْضًا بَرِيئًا) ve sâniide [184] (كَانَ زَيْدٌ قَائِمًا وَعَمْرٌو (وَكَانَ الْبُرُّ عَنْهُ مُتْرَعًا وَالْبَحْرُ أَيْضًا مُتْرَعًا) olsa, (كَانَ زَيْدٌ قَائِمًا وَعَمْرٌو) misâli gibi atf-ı müfred ya'nî bir cümlenin müfredeynini cümle-i âharın müfredeyni üzerine atf kabîlinden olarak tevcîh-i baîd olmaz idi.

Setîr olmaya ki atfın atfu'l-müfred ale'l-müfred veyâhûd atfu'l-cümle ale'l-cümle olması emr-i i'tibârî olup eğer atf isnâd-ı cümle üzerine mukad-dem i'tibâr olunursa atfu'l-cümle ale'l-cümle ve eğer atf isnâddan mukad-dem i'tibâr olunursa atfu'l-müfred ale'l-müfred olur.

İbn-i Ahmer'in zikrolunan (...رَمَانِي بِأَمْرٍ...) beytinin sebab-i nazmı, şâir-i merkûm Kuşeyrî ile huzûr-i hâkimde bir bi'r-i matviyye münâzaası edip Kuşeyrî şâir-i merkûm ile vâlidî hakkında ²(هُوَ لِيْصُ بِنُ لِيْصٍ) kavliyle isnâd-ı serikat etmesiyle bu beyti inşâd eylemiştir.³

Mefhûm-i Beyt: “Kuşeyrî[î] benim vâlidim hakkında bir emr remy ü isnâd eyledi ki ben ve vâlidim bu töhmetden berî'ü'z-zimmeyiz. Ve bu isnâda sebab münâzeun fih olan bi'r-i matvîdir,” demek olur.

Beyt-i sâniide Ma'n sehâvetle ma'rûf u mesel olan Ma'n bin Zâide eş-Şeybânî olup (وَارِيَتْ), (سَتَوَتْ) ma'nâsınadır. (وَقَدْ كَانَ)'de “vâv” hâliyye olarak (مُتْرَعًا) *memlû'* ma'nâsınadır.

Mefhûm-i Beyt: “Ey kabr-i Ma'n-ı sahî! Anın cûd ü sehâsını ne vechile setre kudret-yâb oldun ki sahî-i müşârun ileyhin cûd u kereminden bahr u berr memlû' oldu,” demekdir.

Hakkâ bir cevâd-ı kerem-mu'tâd-ı meşhûrdur ki bir şâirin:

أَيَا جُودٍ مَعْنٍ نَّاجٍ مَعْنًا بِحَاجَتِي فَلَيْسَ إِلَيَّ مَعْنٍ سِوَاكَ شَفِيعٌ⁴

beytine câize olarak dört yüz bin dînâr ihsân etmiştir.⁵

1 Merzûkî, *Şerhu Divâni'l-Hamâse*, II, 660.

2 O, hırsız oğlu hırsızdır.

3 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 303-304.

4 Ey Ma'n'n engin keremi! Muhtaçlığımı Ma'n'a sen iletiver bari! Zira araya koyacak kimsem yok senden gayrı. (Tavîl)

5 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 304.

قَالَ رَحْمَهُ اللَّهُ: (وَقَوْلِهِ:

إِنَّ مَحَلًّا وَإِنَّ مُرْتَحَلًا
وَأَيُّ: إِنَّ لَنَا فِي الدُّنْيَا وَلَنَا عَنْهَا)²
وَإِنَّ فِي السَّفَرِ إِذْ مَضَوْا مَهَلًا¹

Dahi müsnedin terki, A‘şâ [el-Kebîr]’in (... مَحَلًّا) beytinde vâki’ olmuşdur. (صَاحِبٌ) ile (صَحْبٌ) gibi. (سَفَرٌ) sükkûn-i “fâ” ile (سَافِرٌ)’un cem’idir. (صَحْبٌ) ile (صَاحِبٌ) gibi. (مَهَلًا) ma’nâsınadır. (إِذْ مَضَوْا) ya zarfda olan zamîrden hâl olup (حَالٌ مُضِيَّتِهِمْ) takdîrinde veyâhûd fi’l-i mahzûf ile mansûb olup (أَعْنِي وَقَتَّ) (لَإِنَّهُمْ مَضَوْا مُضِيًّا لَا رُجُوعَ لَهُمْ) takdîrindedir. Veyâhûd ta’lîliyye olup (مَهَلًا) için zarf-ı mukaddem veyâhûd mehel-i mezkûr ile müfesser olan mehel-i mukadder için zarf [185] olup (إِنَّ فِي السَّافِرِينَ بُعْدًا) (إِنَّ فِي زَمَانٍ مُضِيَّتِهِمْ وَطُولًا) demektir.³

İmdi, (إِنَّ مَحَلًّا وَإِنَّ مُرْتَحَلًا) kavlinde müsned mahzûf olup takdîr-i kelâm (حَصَلَ فِي الدُّنْيَا خُلُوعًا وَلَنَا عَنْهَا إِلَى الْأَجْرَةِ اِرْتِحَالًا) (إِنَّ لَنَا حَاصِلًا) dir. Ya’nî “Tahkîkan bizim için dâr-ı mihnet-i âsâr-ı dünyâda hulûl ü ikâmet ve andan dâru’l-karâr-ı âhirete irtihâl ü azîmet muhakkaktır. Ve mülk-i bekâya şüdd-i râhile-i sefer eden rufekâ muziyy ü azîmetle mütevağgil ve avd ü rücû’dan mütemâyil olup an karîb bizler dahi anların isrindeyiz,” demektir. Bu misâlde müsned-i mahzûf kat’iyyen zarf olup misâl-i sâbık gibi zarf ve mefûlün bih olmağı muhtemel değildir. Ve sebep-i hazf-i müsned kasd-ı ihtisâr ve akvâ-yı delîleyn olan delîl-i aklîyi ihtiyârdır. Ve (إِنَّ مَالًا وَإِنَّ وَلَدًا) ve (إِنَّ زَيْدًا وَإِنَّ عَمْرًا) misillüde hazf-i müsnedin ittirâdına mebnî isti’mâle tebeyyetdir. Ve Sîbeveyh *Kitâb*’ında bunun için bir bâb-ı mahsûs vaz’ edip (إِنَّ مَالًا وَإِنَّ وَلَدًا) bâbı deyü tevsîm eylemişdir.⁴ Şeyh Abdülkâhîr “Eğer lafz-ı (إِنَّ) iskât olursa hazf-i müsned inde kıyâmî’l-karîne hüsnden berî ve inde ademi’l-karîne hilye-i cevâzdan ârî olur. Zîrâ mahzûfun hâdın u hâfızı ve tekeffül-i şân u kadriyle mütercim ü muhbiri (إِنَّ)’dir,”⁵ deyü beyân eylemişdir. Ve işbu kavli A‘şâ’da hazf-i müsne vech olmağı dîk-ı makâm ya’nî muhâfaza-i vezn-i kelâm dahi mevcûddur.

1 A‘şâ, *Divân*, s. 233.

2 Şu beyit de müsnedin terki bir örnektir: “Dünya bir konaklama sonra da göçüp gitmekten ibarettir bizim için. Âhirete geçenlerden ise bir çok seneler geçmesine rağmen hiç dönen olmamıştır.” (Münserih)

3 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 307.

4 Sîbeveyh, *el-Kitâb*, II, 141.

5 Cürcânî, *Delâilü’l-İ‘câz*, s. 322.

Musannif *Îzâh*'da bi-dûni'd-dîk ihtisârî (إِنَّ زَيْدًا وَإِنَّ عَمْرًا) kavliyle temsilden sonra (وَعَلَيْهِ قَوْلُهُ إِنَّ مَحَلًّا) deyü îrâd edip¹ bundan (إِنَّ مَحَلًّا)-i mükerrenenin haberi hazf olunduğu kabîlden olmasını murâd eylemiştir. Ve illâ beyt-i mezkûrde vücûd-i dîk-ı makâm gayr-ı münkerdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿قُلْ لَوْ أَنُّكُمْ تَمْلِكُونَ خَزَائِنَ رَحْمَةِ رَبِّي﴾)²

Dahi müsnedin mevâki'-i hazfinden biri ﴿قُلْ لَوْ أَنُّكُمْ...﴾ nazm-ı celîlidir. (تَمْلِكُونَ) lafz-ı müsnedi mahzûf olup mezkûr olan lafz-ı ﴿تَمْلِكُونَ﴾ mahzûfu müfessir olarak (قُلْ لَوْ تَمْلِكُونَ تَمْلِكُونَ خَزَائِنَ رَحْمَةِ رَبِّي) takdîrindedir. Ve (تَمْلِكُ) fi'linin hazfine mebnî zamîr-i muttasıl olan “vâv”-ı cem'in taazür-i ittisâlinde nâşî bedelinde ﴿أَنْتُمْ﴾ zamîr-i munfasılı ityân olunmuştur. İmdi bu misâlde mahzûf yalnız fi'l olup fâili mezkûrdur. Ve misâl-i sâbıkda mahzûf alâ ihtilâfi'r-re'yeyn ism veyâhûd cümledir. Ve bu hazfden garaz, abesden ihtirâzdır. Zîrâ mezkûr olan ﴿تَمْلِكُونَ﴾ lafzını ityândan garaz-ı ûlâ tefsîr olmasıyla evvelin izhârî takdîrde sâniiden müstağnî olur. Ve bu te'vîli ihtiyâra sebep, (لَوْ) kelimesi ancak fi'le dâhil olup isme dâhil olmadığı cihetle (أَنْتُمْ) fi'l-i mahzûfun fâili olup mübtedâ olmadığını i'tibâra mecbûr olunmasıdır. Ve mahzûf maafâilihî fi'l olup (أَنْتُمْ) te'kîd olması dahi mu'teber değildir. Zîrâ hazf-i müfred hazf-i cümleden sehl ve hem de müekkidin bekâsıyla müekkedinin maa âmîlihî hazf-i inde'l-bülegâ ma'rûf değildir. Ve Sâhib-i *Keşşâf*, bu kelâm vücûd-i müfessirden nâşî fi'l-i evvelin hazfiyle mübtedâ ve haber sûretinde ibrâz olunmuş olduğundan mübtedâ ve haber olan (أَنْتُمْ تَمْلِكُونَ) de dahi ihtisâsa dâll olduğu gibi işbu (أَنَا سَعَيْتُ فِي حَاجَتِكَ)³ de dahi ihtisâsa delâlet olarak murâd nâsin şuhh u buhl-i mütebâliğa muhtass olduklarını ifâde idüğünü muktezâ-yı ilm-i beyân olmak üzere îrâd eylemiştir.⁴

1 Kazvîni, *el-Îzâh*, s. 90.

2 “De ki: Rabbimin (sonsuz) rahmet hazineleri sizin elinizde olsaydı...” (el-İsrâ 17/100) âyeti de (müs-nedin terkine örnektir.)

3 Senin ihtiyacın için tek ben çabaladım, (başkası değil.)

4 Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, II, 669. *Mutavvel* in bu kısmında yer alan şu ibarenin tercümede karşılığı yoktur: (فَالعَجَبُ مِمَّنْ اسْتَدَلَّ بِهَذَا الْكَلَامِ عَلَى أَنَّ قَوْلَنَا «أَنَا عَرَفْتُ» عِنْدَ الْاِخْتِصَاصِ جُمْلَةً فِعْلِيَّةً، وَ «أَنَا» لَيْسَ بِمَبْتَدَأٍ بَلْ تَأْكِيدٌ مَقْدَمٌ، وَهَذَا الْكَلَامُ صَرِيحٌ فِي مُنَاقَضَتِهِ فَهُوَ حُجَّةٌ عَلَيْهِ لَا لَهُ) bks. *el-Mutavvel*, II, 27. **Türkçesi:** “Ne tuhafır ki bazıları Zemaşşerî'nin açıklamasından hareketle, ihtisâs anlamı kastedilmesi hâlinde (أَنَا عَرَفْتُ) ‘Ben bildim,’ ifadesinin fiil cümlesi ve (أَنَا) zamirinin mübtedâ değil öne geçmiş (mukaddem) bir tekit olduğunu ileri sürmüşlerdir. Hâlbuki müfessirin izâhâtı bu yorumla taban tabana zıttır. Dolayısıyla Zemaşşerî'nin ifadeleri, bu kimselerin lehine değil aleyhine delil teşkil etmektedir.”

قَالَ رَحْمَهُ اللَّهُ: (وَقَوْلُهُ تَعَالَى: ﴿فَضَبْرٌ جَمِيلٌ﴾ يَحْتَمِلُ الْأَمْرَيْنِ، أَيِ «أَجْمَلُ» أَوْ «فَأْمَرِي»)¹

Ve ﴿فَضَبْرٌ جَمِيلٌ﴾ nazm-ı celîli iki emre muhtemel olup ihtimâl-i evvel, mahzûf müsned olup ﴿فَضَبْرٌ جَمِيلٌ أَجْمَلُ﴾ takdîrinde olması ve ihtimâl-i sâni, mahzûf müsnedün ileyh olup ﴿فَأْمَرِي صَبْرٌ جَمِيلٌ﴾ takdîr kılınmasıdır. İmdi, kelâmın işbu ma'neyeynden her birine imkân-ı hamli cihetle hazfde olan teksîr-i fâide adem-i hafz sûretinde bunlardan birinde nass olacağı hasebiyle mevcûd değildir. Sabr-ı cemîl, ibâda arz-ı teşekkîyâtından vâreste olan sabır olmasıyla Hazret-i Ya'kûb salevâtullâhi alâ nebiyyinâ ve aleyhin makâm-ı tazarru' u münâcâtında ² ﴿يَا أَسْفَى عَلَى يُوسُفَ﴾ ve ³ ﴿إِنَّمَا أَشْكُو بِنِّي وَحُزْنِي إِلَى اللَّهِ﴾³ kavli-ı şerîfleri muhill-i sabr-ı cemîl değildir.⁴ Nazm-ı mezkûrun hafz-i müsnedün ileyhe hamlini tercîhde denilmiştir ki: Müsnedün ileyhın hafzî kesîru'l-vukû' olmasıyla bu sûrete hamli evlâdır. Ve kelâm-ı mezkûr Hazret-i Ya'kûb aleyhisselâm için husûl-i sabr ile medhe mesûk olup ve sabr-ı cemîlin ihbâr-ı ecmeliyyeti sabr-ı mezkûrun Hazret-i Ya'kûb için husûlüne delâletden ârîdir. Ve fi'l-asl lafz-ı "sabr" (صَبْرٌ صَبْرًا جَمِيلًا) silkinde masâdir-ı mansûbeden olmasıyla hafz-i mübtedâyaya hamli sebk-i aslîsine muvâfık olarak hafz-i haber sûretinde mahkûmun bih bulunmak hey'et-i asliyyesinden mehcûr olur. Ve sabrın Nebî-i müşârun ileyh ile kıyâmı hafz-i mübtedâyaya karîne olup haber addolunan ﴿أَجْمَلُ﴾ [186] lafz-ı hâssını ta'yîn için karîne-i lafziyye ve hâliyye mefkûddur.

Lâkin bu kelâm mahall-i nazar olup vücûd-i karîne şart-ı hafz olmak hasebiyle fikdânı takdîrde hafz aslâ mecâz olmamak iktizâ eder. Karîne ise mevcûddur. Şöyle ki insâna mûcib-i hüzn-i enbûh olacak bir emr-i mekrûh isâbetinde ⁵ ﴿الْصَّبْرُ خَيْرٌ﴾ kelâmını ekser-i ahyânda berâverde-i zebân-ı tekrâr ederek hattâ ki işbu makâmı hüzn ü teessüfde lafz-ı mezkûrden ma'nâ-yı mezbûr sühûletle fehm ü idrâk olunması cihetle Hazret-i Ya'kûb'un kelâm-ı mezbûru vakt-i hüznde îrâd eylemesi ﴿فَضَبْرٌ جَمِيلٌ خَيْرٌ﴾ mefhûmuna haml olunmaklığa karîne olur. Ve nazm-ı mezkûrde nasb ile

1 "Artık bana düşen, güzelce sabretmektir," (Yûsuf 12/18) âyetinin ise hem müsnedin hem de müsnedün ileyhın hafzine ihtimali vardır. Müsnedin hafzî dikkate alınırsa ﴿...أَجْمَلُ﴾, müsnedün ileyhın hafzî dikkate alınırsa ﴿...فَأْمَرِي﴾ takdîr edilir.

2 "Âh Yûsuf'um!" (Yûsuf 12/84)

3 "Ben, derdimi ve tasamı ancak Allah'a şikayet ediyorum." (Yûsuf 12/86)

4 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 11.

5 Sabır hayırlıdır.

(فَصَبْرًا جَمِيلًا) kırâati¹ dahi hazf-i mübtedâya sebep-i tercih addolunmuşdur. Zirâ hâl-i nasbda ma'nâ (أَصْبِرْ صَبْرًا جَمِيلًا) olup hâl-i ref de bu ma'nâyı ifâde hazf-i müsnedün ileyh i'tibârına menûtdur. Ve hazf-i mübtedâyı müreccih olan şey'lerden birisi dahi her ne kadar nekira mevsûfe olarak ibtidâiyyete salâhiyyeti der-kâr ise de mübtedâda ta'rif asl olmak takrîbiyle kelâmı mübtedâ-i muarref olacak veche haml etmek ya'nî mevcûd olan (صَبْرٌ جَمِيلٌ) nekira-i mevsûfesinin müsned ittihâzıyla (أَمْرِي) lafz-ı muarrefi mübtedâ takdîr edilmek evlâdır. Ve bir de (صَبْرٌ جَمِيلٌ أَجْمَلٌ) kavlınden mefhûm olan sabr-ı cemîlin sabr-ı gayr-ı cemîlden ecmeliyyeti olup ma'nâ ise bu müfâda mahmûl olmayıp belki murâd sabr-ı cemîlin ceza' ve bess-i şekvâdan ecmeliyyetini ifâdedir.

Ve nazm-ı celilde ﴿وَلَا تَقُولُوا ثَلَاثَةً﴾² kavli şerîfi dahi hazf-i müsned ve müsnedün ileyhden her ikisine muhtemel olarak (لَا تَقُولُوا لَنَا) veyâhûd (لَا تَقُولُوا لَنَا) (فِي الْوُجُودِ آلِهَةً ثَلَاثَةً) veyâhûd (لَنَا) veyâhûd (فِي الْوُجُودِ) haberlerinin hazfıyla ba'dehû mevsûf veyâ mümeyyez olan (آلِهَةً) hazf olunmuş olur. Veyâhûd (لَا تَقُولُوا: اللَّهُ وَالْمَسِيحُ وَأُمُّهُ ثَلَاثَةً)³ takdîrinde olup mahzûf mübtedâ olmuş olur. Ve bu takdîrce iki şey'in sıfat ve rütbede şey'-i vâhîde iltihâkı murâd olunduğu hînde (هُم ثَلَاثَةٌ) denildiği gibi, (لَا تَقُولُوا: (هُم ثَلَاثَةٌ) lafzının müfâdı rütbe ve istihkâk-ı ibâdetde Cenâb-ı Bârî ve Hazerât-ı Mesîh ve Meryem'in müsâvâtını kâil olmalarının nehyini müfîd olarak (مُسْتَوُونَ فِي اسْتِحْقَاقِ الْعِبَادَةِ)⁴ ya'nî (لَا تَقُولُوا: اللَّهُ وَالْمَسِيحُ وَأُمُّهُ ثَلَاثَةً) demek olur.

Sâhib-i *Miftâh* mevâki'-i hazf-i müsnele ilâveten beyân etmişdir ki “Ba'zen hazf-i müsned adem-i hazfi hînde kelâmı murâdın gayrı bir sûrete ihrâca müeddî olmasına mebnî olur. Meselâ (أَزِيدُ عِنْدَكَ أُمَّ عَمْرٍو؟)⁵ kavlinde zikr-i müsnele (أُمَّ عَمْرٍو عِنْدَكَ) veyâhûd (أُمَّ عَمْرٍو) denilse (أُمَّ) lafzı ittisâlden ma'nâ-yı inkitâa tahavvül eder.”⁶ Ya'nî Zeyd ile Amr'dan birinin ind-i muhâtabda olması tereddüdünü ifâde eden (أُمَّ)-i muttasıladan, indinde Zeyd olmak sûretinden tağyîr-i zann ile bundan i'râz u idrâb ede-

1 Zemahşerî bu kırâat sahibinin Übeyy b. Ka'b olduğunu belirtmektedir. bkz. *el-Keşşâf*, II, 434.

2 “Allah üç (ayrı unsurdan oluşan bir bütündür) demeyin.” (en-Nisâ 4/171)

3 Allah, Mesih ve annesi üç ilâhtır, demeyin.

4 Kendilerine ibadet edilmeyi hak etme noktasında üçü de birdir, demeyin.

5 Yanındaki Zeyd mi yoksa Amr mı?

6 Sekkâki, *el-Miftâh*, s. 307.

rek sâniiden suâl etmekliğı müfîd olan (أَمْ)-i munkatıya hamli iktizâ eder. Zîrâ müsnedün ileyh ve müsned cüz'eyninden bir cüzde müştereke olan iki cümle (أَمْ) ile hemzeyi vely edip ve (أَمْ) lafzından sonra ikâ'-ı müfred dâire-i makdûrda olsa (أَمْ)-i munkatıya olup muttasılaya haml olunamaz. ¹(أَزَيْدٌ عِنْدَكَ أَمْ عَمْرُو؟) ve ²(أَزَيْدٌ قَائِمٌ أَمْ هُوَ قَاعِدٌ؟) ve ³(أَقَامَ زَيْدٌ أَمْ قَامَ عَمْرُو؟) veyâhûd (أَوْ عِنْدَكَ عَمْرُو) gibi. Zîrâ (أَمْ)'den sonra müfred ityânına kudret mevcûd olup ityân-ı müfred ise ittisâle akreb olarak (أَمْ)'in mâkabli ve mâbâ'di min gayr-i inkitâ' kelâm-ı vâhid mesâbede olacağı hâlde bundan ityân-ı cümleye udûl olunmak irâde-i inkitâa delîl olmuş olur. Ve ityân-ı müfrede kudretle takyîde sebep ⁴(أَقَامَتْ أَمْ قَعَدَتْ؟) ve ⁵(أَقَامَ زَيْدٌ أَمْ تَكَلَّمَ؟) emsâli fâilde müşterek olan iki cümle-i fi'liyenin vukûundan ihtirâzdır. Zîrâ her bir fi'l için bir fâilden lâzım olarak müfred ityânı taht-ı kudretde olmamasıyla bu mahalde (أَمْ) muttasıladır. Ve ⁶(أَقَامَ زَيْدٌ أَمْ تَكَلَّمَ؟) emsâli ma'neyeyn-i fi'leyn beyninde tenâsüb mün'adim olursa munkatıya hamli rehîn-i cevâzdır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَلَا بُدَّ مِنْ قَرِينَةٍ كَوْفُوعِ الْكَلَامِ جَوَابًا عَنْ سُؤَالِ مُحَقِّقٍ، نَحْوُ: ﴿وَلَيْنُ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ...﴾¹)

Ve hazf için kelâmın suâl-i muhakkakdan cevâb vukûu emsâli bir karînenin vücûduna lüzûm olup bilâ karîne hazfe mesâğ yokdur. Meselâ ﴿وَلَيْنُ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ...﴾ nazm-ı celîli (لَيَقُولُنَّ: خَلَقَهُنَّ اللَّهُ) takdîrinde olup (خَلَقَهُنَّ) lafz-ı müsnedi mahzûf olarak bu hazfe karîne, suâl-i muhakkaka cevâb olmasıdır. Zîrâ bu kelâm farz olunan şart ve cezânın ya'nî küffârdan hâlik-ı semâvât u arzdan suâl [187] ile anların cevâb vermesinin sübûtu takdîrde suâl-i muhakkakdan cevâb olur. Ve cumhûr-i nuhât indinde mahzûf, fi'l ve mezkûr, fâildir. Zîrâ suâl fâilden olmasıyla mukadder fi'l olmasını iktizâ eder. Ve hem de karîne olan (خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ) fi'liyye olmasıyla takdîr-i fi'l evlâdır.

1 Zeyd mi kalktı yoksa Amr mı?

2 Zeyd ayakta mı yoksa oturuyor mu?

3 Kalktın mı yoksa oturdun mu?

4 Zeyd kalktı mı yoksa oturdu mu?

5 Zeyd kalktı mı yoksa konuştu mu?

6 Müsnedin hazf edilebilmesi için bir karîne gerekir. Söz gelimi, cümlelerin hakiki bir soruya cevap olması bir karînedir. Örnekte: "Şayet onlara 'Gökleri ve yeri yaratan kimdir?' diye soracak olsan, hiç tereddüt etmeden 'Allah'tır' diyeceklerdir." (Lokmân 31/25)

Lâkin burası mahall-i nazar olup zîrâ “Suâl fâildendir,” kavilleriyle murâd fâil-i istilâhî demekse memnû ve belki hiç ma'nâsı yokdur. Ve eğer fâilden murâd “Fi'l kendiden sudûr eden ve fi'li işleyen” demek ise bu sûretde takdîr-i fi'l ile cezmde bir ma'nâ olmayıp belki fâil-i mezkûr mübtedâ takdîr olunarak meselâ (اللَّهُ خَلَقَهَا) takdîrinde olduğu sûretde dahi ma'nâ-yı mezkûru edâ eder. Ve karînenin fi'l olması ancak fi'l takdîri ism-i fâil takdîrinden evlâ olmasına delâlet edip bu ise (اللَّهُ خَلَقَهَا) kavlinde hâsıldır. Zîrâ suâl cümle-i ismiyye olup fi'liyye olmadığı zâhir olmasıyla mezkûr, fâil ve mahzûf, fi'l olmasının evleviyyetine adem-i delâleti vâzıhdır. Ve suâl cümle-i ismiyye olup fi'liyye olmadığından için evlâ olan, mezkûr; mübtedâ ve haber; cümle-i fi'liyye olmasıdır. Tâ ki suâl cevâba mutâbık ola denildi. Ve hem de suâl ancak fâilden olup fi'lden olmadığı cihetle mes'ûlün anhın takdîmi ehemm olarak bu ise sûret-i sâniyede hâsıldır.

Ve nazar-ı mezkûrden ihtiyâr-ı şıkk-ı sâni ve damm-ı mukaddime-i uhrâ ile cevâbda deriz ki: Kelâmı bir cümleye haml etmek cümleteyne hamliden evlâdır. Ya'nî mübtedâ takdîri her ne kadar zikrolunan ma'nâyı ifâde ederse de lâkin bunda kesret-i hazf olduğu cihetle evlâ olan kesret-i hazfden ihtirâz olunmaktadır.¹ Ve medlûl-i karîne her ne kadar takdîr-i fi'l ism-i fâil takdîrinden evlâ olmasından ibâret ise de bu kelâmın nazîri olup hazf bulunmayan kelâma muvâfakat takdîr-i fi'li muktazîdir. Zîrâ ﴿وَلَيْسَ سَأَلْتَهُمْ﴾² مَنْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ خَلَقَهُنَّ الْعَزِيزُ الْعَلِيمُ﴾² gibi adem-i hazf indinde vâki' olan cümle-i fi'liyyedir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ مُقَدَّرٍ، نَحْوُ: «لَيْسَ يَزِيدُ ضَارِعٌ لِحُضُومَةٍ»)³

Veyâhûd hazfe karîne, kelâmın suâl-i mukadderden cevâb vâki' olması gibidir. Nitekim Dırâr bin Nehşel'in Yezîd bin Nehşel hakkında nazm etmiş olduğu mersiyesinde olan (لَيْسَ يَزِيدُ ضَارِعٌ لِحُضُومَةٍ) kavlinde vâki' olmuştur. Şöyle ki takdîr-i kelâm (لَيْسَ يَزِيدُ بِبَيْكِهِ ضَارِعٌ) olup müsned olan (بَيْكِهِ) lafzı hazf olunmuştur. Ve bu hazfe karîne, kelâmın

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 14.

2 “Şayet onlara ‘Gökleri ve yeri yaratan kimdir?’ diye soracak olsan, tereddüt etmeden ‘Onları yaratan, sonsuz kudret ve ilim sahibi (olan Allah’tır,)’ diyeceklerdir.” (ez-Zuhruf 43/9)

3 Cümlelerin mukadder bir soruya cevap olması da hazfe bir karînedir. Örnek: “Yezîd’e herkes ağlasın! Özellikle, düşmanı karşısında varlık gösteremeyip yardıma muhtaç olanlar ağlasın! (Çünkü o, böyle kimselerin sığındığı bir limandı.)” (Tavil)

(لَيْبِكَ يَزِيدُ) kavlinden neş'et eden suâl-i mukaddere cevâb olmasıdır ki ke-enne (مَنْ يَبْكِيهِ؟) kavli Yezîd hakkında taleb-i bükâyı müfid olmasıyla (لَيْبِكَ يَزِيدُ) ya'nî “Yezîd'e kim bükâ eylesin?” deyü takdîren bir suâl terettüb ederek cevâbında (ضَارِعٌ لِحُصُومَةٍ) denilmiştir. Ve kelâmın işbu suâl-i mukaddere cevâb olması takdîr-i kelâm (يَبْكِيهِ ضَارِعٌ لِحُصُومَةٍ) olduğuna mutâbakat-i suâl ve cevâb delâletiyle karîne olmuştur. (ضَارِعٌ) *zelil* ma'nâsına olup ve her ne kadar (ضَارِعٌ) lafzının bir şey'e i'timâdı yok ise de cârr u mecrûra râyiha-i fi'l kâfi olduğu cihetle (لِحُصُومَةٍ) kavli (ضَارِعٌ) lafzına müte'allıktır.

Mefhûm-i Mısrâ: “Muhâsamet-i a'dâdan zelil ü âciz olan kimse vefât-ı Yezîd'e bükâ eylesin. Zîrâ Yezîd bin Nehşel zuafâ vü ezillâyâ zahîr u melce' idi,” demektir.

(لِحُصُومَةٍ) lafzının mukadder olan (يَبْكِيهِ) lafzına müte'allık olması min ciheti'l-ma'nâ metânetden ârîdir. Zîrâ takdîr olunan bükâ bükâ-i husûmet olmayıp belki fevt-i Yezîd'e bükâdır. Ve hem de mutlakan husûmet bükâ-ya sebep olmayıp belki sebep-i bükâ olan acze makrûn olan husûmetdir. Mısrâ-ı mezkûrun âhiri ¹ (وَمُخْتَبِطٌ مِّمَّا تُطِيحُ الطَّوَائِحُ) kavlidir. (مُخْتَبِطٌ) alâka ve muârefe-i sâbika olmaksızın min gayr-i vesîle taleb-i ihsân için gelen kimsedir. Ve (تُطِيحُ) fi'li *izhâb u ihlâk* ma'nâsına olan (إِطَاحَةٌ) den muzârî'dir. Ve (طَوَائِحُ), hilâf-ı kıyâs üzere (مَلْقِيحَةٌ) ün cem'i olduğu gibi, alâ hazfi'z-zevâid (مُطِيحَةٌ) ün cem'idir. İsti'mâl-i Arab'da (طَوَّحَتْهُ الطَّوَائِحُ) ve (أَطَاحَتْهُ الطَّوَائِحُ) denilip kıyâs üzere (مُطَوِّحَاتٌ) ve (مُطِيحَاتٌ) denilmez. (مِمَّا) lafzında cârr (مُخْتَبِطٌ) a müte'allık olup (مَا) masdariyye olarak mefhûm-i mısrâ dahi “Yezîd'e vekâyi'-i zamân malını izhâb u ifnâ eylediği için sâil ü tâlib-i ihsân olan kimse bükâ eylesin,” demek olur. Veyâhûd cârr-ı mezkûr mukadder (يَبْكِي) ye müte'allık olup [188] mefhûm-i mısrâ ya'nî “Ehl-i hâcât, meniyyenin Yezîd'i ihlâkenden için bükâ eylesin,” demek olur. Ve alâ kile't-takdîreyn (تُطِيحُ) mâzî ma'nâsına olup emr-i hâil-i mezkûrun istih-zâr-ı sûretiyün sîga-i muzârî'a udûl olunmuştur.

قَالَ رَحْمَةُ اللَّهِ: (وَفَضَّلُهُ عَلَى خِلَافِهِ بِتَكَرُّرِ الْإِسْنَادِ إِجْمَالًا ثُمَّ تَفْصِيلًا)²

1 Başına gelenlerden dolayı iflas edip muhtaç duruma düşen ağlasın. (Tavil)

2 Mezkûr (لَيْبِكَ يَزِيدُ ضَارِعٌ) ifadesinin (لَيْبِكَ يَزِيدُ ضَارِعٌ) ibaresinden daha makbul olmasının nedeni, a) ilkinde önce icmâl sonra tafsil yoluyla isnâdın tekrarlanmış olmasıdır.

Ve (لَيْبِكَ يَزِيدُ ضَارِعٌ) kavlinin, hilâfı olan (لَيْبِكَ يَزِيدُ ضَارِعٌ) terkîbi üzere fazileti, ya'nî (لَيْبِكَ) lafzı mebnî li'l-mef'ûl ve mef'ûlü olan (يَزِيدُ) müsnedün ileyh olmak üzere merfû' kılınarak ba'dehû fâil olan (ضَارِعٌ) lafzı suâl-i mukaddere cevâb olmak üzere (يَبْكِيهِ) fi'l-i muzmeriyle ref' olunması sûretinin (لَيْبِكَ) mebnî li'l-fâil ve (يَزِيدُ) mef'ûlü olarak mansûb kılınması sûretine rüchân ü meziyyeti, sûret-i ûlâda fi'l evvelen icmâlen ve ba'dehû tafsîlen isnâd olunmasından nâşî tekrâr-ı isnâd ile dir. Zîrâ ibtidâ-yı kelâmda (لَيْبِكَ) (يَزِيدُ) denildiği gibi mef'ûle müsned olan fi'l'in elbette bir fâili olacağı cihetle Yezid için bir bâkî olduğu ma'lûm olup lâkin mezkûr olmamasıyla mücmel olarak sâniyen (ضَارِعٌ) kavlinin îrâdıyla (يَبْكِيهِ ضَارِعٌ) takdîrinde olup mufassale isnâd hâsıl olur. Ve elbette isnâdeyn isnâd-ı vâhidden evked ü akvâ ve evvelen icmâl ve sâniyen tafsîl nefste evka' u ecrâ olup bu cihetle sûret-i ûlânın sâniyeye rüchânı tahakkuk eder. Ve ba'zılar (مَنْ يَبْكِيهِ؟) suâl-i mukadderinde dahi kendisine isnâd-ı bukâ icmâlen ma'lûm olan fâili ta'yinden suâl olmasıyla icmâlen isnâd mevcûd olarak bununla ikisi icmâl ve birisi tafsîl olmak üzere üç derece isnâd mütehakkık olduğunu ihtirâ' eylemişlerdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَبُؤُوعِ نَحْوِ: «يَزِيدُ» غَيْرِ فَضْلَةٍ)¹

Ve sûret-i ûlânın fazl ü rüchânına vech-i sâni, sûret-i ûlâda beyt-i mezkûrde (يَزِيدُ) lafzı ve terâkîb-i sâirede bunun emsâli fazla olmayıp belki fi'l-i mechûl için müsnedün ileyh olarak cüz'-i cümle vâki' olmasıdır ki sûret-i sâniyede mef'ûliyyet üzere mansûb olarak cümleden cüz' olmayıp fazladır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَبِكَوْنِ مَعْرِفَةِ الْفَاعِلِ كَحُصُولِ نِعْمَةٍ غَيْرِ مُتَرَقِّبَةٍ، لِأَنَّ أَوَّلَ الْكَلَامِ غَيْرِ مُطْمَعٍ فِي ذِكْرِهِ)²

Vech-i sâlis-i rüchân, sûret-i ûlâda ma'rifet-i fâil ni'met-i gayr-ı müterakkabenin husûlü gibi olmasıdır. Zîrâ sûret-i mezkûrede evvel-i kelâm zikr-i fâile sâmiî itmâ' etmemesiyle fâilin zikri min haysü lâ yahtesib husûl-i rızık kabîlinden olmuş olur. Ve bilâ taleb hâsıl olan rızık hilâfından elezzdir.

- 1 b) İlk cümlede (يَزِيدُ) kelimesi (cümlelerin ana unsurlarından yani umde olup) fazla değildir. (Hâlbuki ikinci cümlede mef'ûl olduğu için umde değil fazladır.)
- 2 c) İlk cümle edilgen yapıda olduğundan fâilin zikri beklenmediği için sözün devamında fâilin sürpriz bir şekilde zikredilmesi, muhatap açısından beklenmeyen bir nimete ulaşmak gibi psikolojik bir haz vermektedir.

Ve bir muâriz için fi'li mebnî li'l-fâil kılarak (يَزِيد) lafzının nasbıyla (لَيْبِكَ يَزِيدُ) denilmesinin, hilâfî üzere tafdîli hakkında esbâb-ı beyânı müm-kindir. Şöyle ki sûret-i mezkûrede kelâm hazf-i müsnedün ileyh ve izmâr-ı suâlden sâlimdir. Ve min haysü'z-zâhir mütenâkızeyn beynini cem' etmek îhâmı üzere müştemildir. Zîrâ (يَزِيد)'i nasb ederek kelâmda fazla kılmak bunun hakkında olan ihtimâm fâile olan ihtimâmın mâ-dûnunda olduğunu ve fâil-i muzher üzerine takdîmi hakkında olan ihtimâm fâile olan ihtimâmın mâ-fevkinde idüğünü îhâm eder. Ve bir de mef'ûlün takdîmiyle evvel-i kelâmda fâile itmâ' olunmak cihet-i fâile mûcib-i teşvîk olup husû-lü evka' u a'zeb olmasını îcâb eyler.

Zikr-i Müsned

قَالَ رَحْمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا ذِكْرُهُ فَلَيْمَّا مَرَّ، أَوْ أَنْ يَتَّعَيْنَ كَوْنُهُ اسْمًا أَوْ فِعْلًا)¹

Ve ammâ müsnedin zikri, müsnedün ileyhde mürûr eden vücûhdan içündür. Ya'nî zikr asl olup ve hazfî iktizâ edecek bir şey' mevcûd olmama-sına mebnî olur. (زَيْدٌ قَائِمٌ) gibi ve karîne-i mevcûdeye za'f-ı i'timâd sebebiyle ihtiyât olunur. Nitekim ﴿وَلَيْتُنَّ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ لَيَقُولُنَّ خَلَقَهُنَّ﴾² kavli-i şerîfde ﴿خَلَقَهُنَّ﴾ lafz-ı müsnedi mezkûrdur.

Ve gabâvet-i sâmia ta'rîz için olur. Meselâ (مَنْ نَبِيكُمْ؟)³ deyü suâl eden kimseye (مُحَمَّدٌ) denilmek kâfi olduğu hâlde (مُحَمَّدٌ نَبِيُّنَا)⁴ denilir. Ve nazm-ı celilde ﴿بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا﴾⁵ kavlinden sonra ﴿أَأَنْتَ فَعَلْتَ هَذَا بِالْهَيْتَانَا يَا إِبْرَاهِيمُ﴾⁶ kavli-i şerîfi dahi bu kabilden olup ﴿فَعَلَهُ﴾ lafz-ı müsnedi zikrolunmuşdur. Hâlbuki suâl hemzeyi vely eden fâilden olup ve fi'l müsellemlü's-sübûtdur. Kasd-ı tevbih u tehdîd ü terhîm u iğrâ emsâli dahi böyledir.

Veyâhûd müsnedin ism veyâhûd fi'l olduğu taayyün ederek ism ise sübût ve fi'l ise teceddüdü ifâde etmesiyçün [189] zikri ihtiyâr olunur.

1 Müsnedin zikredilmesine gelince; bu üslûba, müsnedün ileyh bahsinde geçen gerekçelerden dolayı veya müsnedin isim mi yoksa fiil mi olduğu belli olsun diye müracaat edilir.

2 "Şâyet onlara 'Gökleri ve yeri yaratan kimdir?' diye soracak olsan, tereddüt etmeden 'Onları yaratan, sonsuz kudret ve ilim sahibi (olan Allah'tır)' diyecektlerdir." (ez-Zuhruf 43/9)

3 Peygamberiniz kim?

4 Peygamberimiz Muhammed'dir.

5 "Bunu ilâhlarımıza sen mi yaptın, İbrahim!" (el-Enbiyâ 21/62)

6 "Hayır! Bunu olsa olsa şu büyükleri yapmıştır." (el-Enbiyâ 21/63)

Zîrâ eğer ihbârdan maksûd mutlakan müsnedin müsnedün ileyhe sübûtu olursa lâyük olan, müsnedin ism olmasıdır. ¹ ﴿وَكَلْبُهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ بِالْوَصِيدِ﴾ kavli-i şerîfinde olduğu gibi. Zîrâ ihbârdan murâd mücerred seg-i Ashâb-ı Kehf'e bast-ı zirâi isbâtıdır. Ve eğer temâmî-i garaz zamân-ı sübûtun iş'arıyla hâsil olursa, lâyük olan fi'l olmasıdır. ﴿هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرِ اللَّهِ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ﴾ ² ﴿وَالْأَرْضِ﴾ kavli-i şerîfinde olduğu gibi. Zîrâ mücerred mu'tî-i rızık olmasıyla maksûd tâmm olmayıp belki temâmî-i garaz fi külli hîn ve ân mu'tî-i rızık olmasına mevkûfdur.

Veyâhûd müsnedin zikri, müsnedün ileyhden kasd-ı ta'cibe delâlet için olur. Meselâ sell-i seyf veyâhûd dem ile telattuh-ı sevbi emsâli karâinin vücûdu indinde ³ (زَيْدٌ يُقَاوِمُ الْأَسَدَ) denilir. Şöyle ki esedin huzûru ve Zeyd'in sevbi ü seyfi deme bulaşmış olması gibi karâin-i ahvâl Zeyd'in esede mukâvemetine delâlet ederse de lâkin hâl-i Zeyd'den ve sadedinde bulunduğu emrden sâmiîni müteaccib kılmak için zikrolunur.⁴

Bu makâmda Musannif, Sekkâki'ye i'tirâz edip "Karîne müsnele delâlet etmesiyle bi-dûni'z-zikr ta'cib hâsıldır,"⁵ demiş ise de Şârih-i merhûm kelâm-ı Musannif'i redd ile bi-dûni'z-zikr husûl-i ta'cibi men' eylemiştir. Zîrâ karîne ancak nefsi-i müsnele delâlet edip ammâ mütekellimin sâmiî ta'cibi zâhirde bi-sebebi'l-karîne müstağnâ anı olan zikr ile tahakkuk eder. Zîrâ bu misillü agrâza delâlet ifâde-i nisbetde ihtiyâc mess etmeyecek bir şey'in zikriyle anınçün aklın bir fâide taleb etmesine mevkûfdur.

İfrâd-ı Müsned

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا إِفْرَادُهُ فَلِكُونِهِ غَيْرَ سَبَبِيٍّ مَعَ عَدَمِ إِفَادَةِ تَقْوِيِ الْحُكْمِ)

"Müfred" lafzı müsennâ ve mecmû' ve muzâf ve mürekkebden her birine mukâbil olarak itlâk olunursa da burada murâd yalnız cümleye mukâbil olup müsennâ ve mecmû' ve muzâf ve mürekkebe şâmilidir. Ya'nî müsnedin cümle olmayarak ityânı, takavvî-i hükmü adem-i ifâdesiyle berâber

1 "Köpekleri de mağaranın girişinde ön ayaklarını uzatmış uyumaktaydı." (el-Kehf 18/18)

2 "Gökten ve yerden sayısız nimetlerle sizi besleyen Allah'tan başka bir yaratıcı mı var?" (Fâtır 35/3)

3 Zeyd aslana karşı koyuyor.

4 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 17-18.

5 Kazvîni, *el-İzâh*, s. 94.

6 Müsnedin cümle değil müfred olmasına gelince; bu üslup, müsnedin hükmü takviyeyi ifade etmemenin yanı sıra sebebî de olmaması nedeniyle tercih edilir.

müsned sebepî olmadıyıcındur. Zîrâ eğer sebepî olsa, (زَيْدٌ قَائِمٌ أَبُوهُ) gibi, veyâhûd takavvî ve te'kîd-i hükmü müfîd olsa, (زَيْدٌ قَائِمٌ) gibi, kat'iyen cümle olmuş olur. Ammâ (زَيْدٌ قَائِمٌ) emsâli zâbıta-i ifrâdda dâhildir. Zîrâ zâhire müsned olarak sebepî olmadığı zâhir olduğu misillü takavvî-i hükmü dahi müfîd olmayıp belki takavvîyi müfîd olan (زَيْدٌ قَائِمٌ) terkibine i'tibâr takavvîde karîbdir. Şöyle ki eğer zamîri mutazammın olup bu cihetle takavvîyi müfîd olan tekrâr-ı isnâdı îcâb eylediği i'tibâr olunursa takavvîyi müfîd olur. Ve eğer hâlî anî'z-zamîre müşâbeheti i'tibâr olunursa tekerrür-i isnâd mevcûd olmayarak ifâde-i takavvîden ârî olur. Zîrâ ifâde-i takavvîden mütebâdir olan bilâ şübhe takavvîyi ifâde etmesidir.¹

Muhakkik Siyâlkûtî der ki: “Eğer ifrâd, ²(إِيرَادُ الْمُسْنَدِ مُفْرَدًا أَيِ غَيْرِ مُرَكَّبٍ) kavliyle tefsîr olunarak mürekkebe mukâbil olan müfred murâd olunup ve (زَيْدٌ قَائِمٌ) emsâli gerek zamîre isnâd olunsun veyâhûd zâhire müsned olsun cümleden hâric olduğu gibi ifrâddan dahi hâric kılınsa idi meşhûra muvâfık olur idi. Zîrâ meşhûr olan ism-i fâil maafâilîhî ne müfred ve ne cümledir.”³

Ve işbu (مَعَ عَدَمِ إِفَادَةِ تَقْوِيِ الْحُكْمِ) kavlinin ma'nâsı النَّفْسِ التَّرَكِيبِ kavlinin ma'nâsı (مَعَ عَدَمِ إِفَادَةِ تَقْوِيِ الْحُكْمِ) takdîrinde olarak takavvî-i hükmü nefsi terkîbin adem-i ifâdesine mahmûl olup fâil-i masdar olan (نَفْسِ التَّرَكِيبِ) lafzı hazf olunmuşdur. Ve bu i'tibâr ile (عَرَفْتُ عَرَفْتُ) gibi bi-hasebi't-tekrîr ve (إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ) emsâli bi-vâsıtati harfî't-te'kîd takavvîyi müfîd olanlar hurûc eder. Yâhûd deriz ki: Murâd bi-hasebi'l-ıstılâh olan takavvî-i hüküm olup ve ıstılâhda takavvî-i hüküm tarîk-ı mahsûs ile olan te'kîd-i hükümdür. Ve tarîk-ı mahsûs vahdet-i fi'l ile berâber tekerrür-i isnâddan ibâretdir. (زَيْدٌ قَائِمٌ) gibi. Musannif rahimehullâhın işbu (مَعَ عَدَمِ إِفَادَةِ تَقْوِيِ الْحُكْمِ) kavlini ihtiyâr ile lafz-ı *Miftâh* iş'âr eylediği üzere (مَعَ عَدَمِ قَضِدِ التَّقْوِيِ) ta'bîr etmemesi meselâ ⁴(أَنَا سَعَيْتُ فِي حَاجَتِكَ) ve ⁵(رَجُلٌ جَائِعٌ) ve ⁶(مَا أَنَا قُلْتُ هَذَا) emsâli sûret-i tahsîse ihtirâz ve ihrâcın şâmil olması garazına mebnîdir. Zîrâ sûret-i tahsîsde takavvî maksûd olmayıp lâkin tekrâr-ı isnâd zarûretiyle müfîd-i takavvîdir. Bu cihetle “ifâde-i takavvî” ibâresi “kasd-ı takavvî”den eammdır.

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 18-19.

2 Müsnedin müfred olarak yani terkîb olmayarak îrâdı

3 Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 19.

4 Senin ihtiyacın için tek ben çabaladım, (başkası değil.)

5 Bana gelen adam

6 Bunu ben demedim.

Ve bundan cevâbda “(أَنَا سَعَيْتُ) emsâlinde (أَنَا) mübtedâ [190] ve (سَعَيْتُ) haber olması ifâde-i takavvî sûretine mahsûs olup ifâde-i tahsîs kasd olunduğu hinde cümle-i fi'liyye olarak (أَنَا) te'kîd-i mukaddem olup mübtedâ değildir. Ve (سَعَيْتُ أَنَا) lafzında olduğu gibi müsned müfred olup cümle değildir,” denildi.

Lâkin bu cevâbın fesâdı zâhir olup tâbi' tâbi' olduğu haysiyetden âmilinden sarf-ı nazar metbûuna bile tekaddüm edemeyip yalnız li-eclî'z-zarûre ma'tûfun tekaddümü tecvîz olunmuştur. Ve Musannif'in (غَيْرِ سَبَبِي) kavli ibâre-i *Miftâh*'da olan (فَعْلِيًّا) ibâresi¹ makâmında vâki' olup bu ta'bir-den udûl-i Musannif'e sebep zîrâ Sâhib-i *Miftâh* müsned-i fi'lîyi mefhûm-i müsnedin müsnedün ileyh için sübût veyâ müsnedün ileyhden intifâ ile mahkûmun bih olmasıyla tefsîr edip ve Musannif bu tefsîrin sebebiye dahi şümûlünü zu'm eylemiştir. Şöyle ki isnâddan murâd bir şey'in bir şey'e sübût veyâ şey'-i sâni'den nefyiyle hükümden ibâret olmasıyla her bir müsned müsnedün ileyh için sübût veyâ müsnedün ileyhden intifâ ile mahkûmun bih olması zarûrîdir.

Lâkin bir kâil için mahall-i îrâddır ki bu tefsîrin müsned-i sebebiye sıdkı müsellemler olmayıp karîben beyân olunacağı üzere (زَيْدٌ أَبُوهُ مُنْطَلِقٌ) ve (زَيْدٌ أَنْطَلَقَ أَبُوهُ) emsâlinde müsned-i sebebî Zeyd'e nisbetle yalnız (أَبُوهُ مُنْطَلِقٌ) ve (أَنْطَلَقَ) lafzları olup mübtedâyâ haber vâki' olan (أَبُوهُ مُنْطَلِقٌ) ve (أَنْطَلَقَ) cümleleri değildir. Ve Zeyd için (مُنْطَلِقٌ) veyâ (أَنْطَلَقَ) lafzlarının sübûtuyla hükmolunmadığı zâhirdir. Lâkin kâil-i mezkûrun hülâsa-i kelâmı olan ta'rîf-i müsned-i fi'lînin sebebiye adem-i sıdkı zâbita-i ifrâdda müfîd olmayıp fi'lînin ta'rîfi gerek sebebî tesmiye olunsun ve gerekse olunmasın mübtedâyâ haber vâki' olan cümleye sâdıkdır. Zîrâ bu cümleler bi'z-zarûre mübtedâyâ müsned olup Sekkâkî kitâbında isnâd-ı haberîyi “Bir mefhûmun bir mefhûm için hükm olunması”yla tefsîr eylemiştir.² Ve bu hüküm ya mefhûm-i evvelin mefhûm-i sâni için sübût veyâ hûd mefhûm-i sâni'den nefyiyle olacağı ve bu ise (أَنْطَلَقَ أَبُوهُ) mefhûmunun Zeyd için sübûtuyla ya'nî muntaliku'l-eb olmak vasfı Zeyd için sâbit olmasıyla hükmü muktazîdir. Gâyeten mâ'îl-bâb vasf-ı mezkûr vasf-ı i'tibârî olarak

1 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 308.

2 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 258.

vasf-ı hakîkî olmayıp bundan dolayı eğer Sekkâkî ta'rîf-i fi'lide sübût ile bi'l-fi'l hakîkaten sübûtu murâd ederek bi'l-kuvve te vessüan sübût kâsîd etmeyip de cümle mübtedâ için bi'l-fi'l sâbit olmayarak belki nisbet-i takyîdiyye ile te'vîle mebnî bi'l-kuvve veyâhûd (مُنْطَلِقٌ) emsâli hakîkaten sâbit olan şey'i istilzâmı i'tibâriyle te vessüan bi'l-fi'l sâbit olmasından nâşî ta'rîf-i mezkûrden ihrâc olunursa bu hâlde müsnedât-ı fi'liyye-i i'tibâriyyeden pek çokları hurûc eder. İşte bu tahkîkât ile mütebeyyin olduğu üzere mecmû' ya'nî (أَبُوهُ مُنْطَلِقٌ) ve (أَنْطَلَقَ أَبُوهُ) cümleleri müsned-i fi'lî olduğu gibi Sâhib-i *Miftâh*'ın beyânı vechile maa adem-i kasdî't-takavvî müsnedin fi'lî olmasının ifrâdı muktazî olması ya'nî "İfrâd-ı müsned maa adem-i kasdî't-takavvî müsned-i fi'lî olduğüçündür," denilmesi bâtil olur.¹

Ve Şârih-i *Miftâh* bu mahalde (زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ أَبُوهُ) kavlinde müsned müsned-i fi'lî olup (زَيْدٌ أَبُوهُ مُنْطَلِقٌ) kavlinde bunun hilâfı olduğunu beyân ederek ba'dehû (زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ أَبُوهُ) kavlinde müsned (أَبُوهُ) kaydı mu'teber olmayarak yalnız (مُنْطَلِقٌ) olduğuna ism-i fâil maafâilihî cümle olmamasıyla ve (زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ أَبُوهُ) kavlinde mahkûmun bih müfred ya'nî yalnız (مُنْطَلِقٌ) olarak (زَيْدٌ أَبُوهُ مُنْطَلِقٌ) bunun hilâfında olmasıyla istidlâl ve bu takrîb ile (زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ أَبُوهُ) (مُنْطَلِقٌ) lafzını cümle olmak zâbitasından ihrâc ile fi'lî olmak üzere zâbita-i ifrâdda idhâl eylemiştir.²

Lâkin Şârih-i merhûm bu kelâmın habtı zâhir olduğuna hükmederek Allâme'nin zikreylediği delilden müsned yalnız (مُنْطَلِقٌ) olması lâzım gelmeyip belki lâzım gelen (أَبُوهُ) kaydıyla (مُنْطَلِقٌ) cümle olmamasıdır. Hâsılı, "Delîl müddeâya gayr-ı mutâbıkdır," deyü istidlâl eylemiştir. Ve zâhir olan, murâd-ı Sekkâkî (زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ أَبُوهُ) kavlinde müsned sebêbî olmadığı gibi fi'lî dahi olmamasıdır. Ve eğer murâdı bu vechile olmayıp da misâl-i mezkûr emsâlini fi'lîde idhâl marzîsi olsaydı hafâsından nâşî fi'lî için bu kabîlden bir misâl îrâd eylemesi münâsib olurdu. Ve bir de (مُنْطَلِقٌ) mefhûmunun Zeyd için sâbit olmasına kâil olup da (أَنْطَلَقَ أَبُوهُ) mefhûmunun sübûtuyla kâil olmamak tahakküm-i mahzdır. Lâkin zikrolunduğu üzere murâd-ı Sekkâkî (زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ أَبُوهُ) kavlinde müsnedin fi'lî olmaması *Miftâh*'dan kısm-ı nahvde zikreylediği şey'e muhâlif olarak kısm-ı mezkûrde olan kelâ-

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşîye*, II, 20.

2 Şîrâzî, *Miftâhu'l-Miftâh*, vr. 52a.

mı, sebabî olmasını [191] iktizâ eder. Şöyle ki ¹ (رَجُلٌ كَرِيمٌ) emsâli vasf-ı fi'lî ve ² (رَجُلٌ كَرِيمٌ أَبَاؤُهُ) sebabî olduğunu beyân etmesiyle³ bu kıyâs üzere (زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ أَبُوهُ) kavlinin sebabî kılınması iktizâ ederse de lâkin kendisi beyân etmemiştir. Hâsıl-ı kelâm, ibâre-i Musannif evzah olarak (زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ أَبُوهُ) emsâli bilâ şübhe zâbıta-i ifrâdda dâhildir.

Ve Sâhib-i *Miftâh* ber vech-i meşrûh müsned-i fi'lîyi tefsîrden sonra ⁴ (فِي الدَّارِ خَالِدٌ) ve ⁵ (الْكُرُّ مِنَ الْبِرِّ بَيْسَتَيْنِ) emsâli emsile-i adîde îrâd ederek misâl-i sâni alâ akve'l-ihimâleyn (اسْتَقَرَّ فِيهَا) veyâhûd (حَصَلَ) takdîrinde olduğunu beyân⁶ ve Musannif bu kelâma serd-i i'tirâz ederek zarf cümle ile mukadder olduğu sûretde misâleyinde müsned cümle olup ve takavvî hâsıl olacağını ityân ile zarfın mu'temedün aleyhi olmadığından (خَالِدٌ) ibtidâ ile merfû' olup fâiliyyetle merfû' olmamasıyla ta'lîl eylemiştir.⁷

Ve Şârih-i *Miftâh* bundan cevâba işâretle misâl-i evvelde zarf ism-i fâil ile mukadder olup fi'l ile mukadder olmadığını ve mezheb-i Kûfiyyîn'de amel-i zarfda bir şey'e i'timâd meşrûd olmadığından misâl-i sâni mezheb-i Ahfeş'e mübtenî olduğunu zikr ile misâl-i sâni'nin takdîri (اسْتَقَرَّ) veyâhûd (حَصَلَ) olmasıyla Sâhib-i *Miftâh*'ın kayd eylemesi zîrâ eğer (مُسْتَقَرٌّ) takdîr olunup da (خَالِدٌ) bununla ref' olunması murâd olursa (مُسْتَقَرٌّ) için vücûd-i râfi' mün'adim olup ve nisbet-i gayr-ı tâmme olarak lafzen ve ma'nen terkîb-i sahîh olmayacağına mebnî idüğünü ilâve-i kelâm eylemiştir.⁸

Lâkin i'tirâz ve cevâbdan her ikisi bî-sedâd olup murâd-ı Sekkâkî gerek müfred olsun ve gerek cem' olsun müsned-i fi'lî için îzâh-ı tefsîrî zımnında îrâd-ı emsileden ibâret olarak ifrâd-ı müsned için bu miyânda emsile îrâd etmemiştir. Ve bu da müfred ism veyâhûd fi'l olmakdan hâlî olmayıp bunlar ise emsile ve agrâziyla mezkûr olarak tekrâr-ı temsîl olursa mûcib-i taziyâ' olacağı mütâlaasına mebnîdir. Binâen aleyh Musannif dahi terk eylemiştir. Ve murâd-ı Sekkâkî bundan ibâret olduğuna îrâd-ı emsileden ba'de'l-ferâğ

1 Asil / cömert adam

2 Ataları asil / cömert adam

3 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 138.

4 Bir ölçek buğday altmış dirhemdir.

5 Evde Halit var.

6 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 308.

7 Kazvîni, *el-İzâh*, s. 94-95.

8 Şîrâzî, *Miftâhu'l-Miftâh*, vr. 52b.

tefsîr-i takavvî-i hüküm takdîm-i müsnedde zikrolunacağını tasrîhi¹ delîl-i vâzih olup eğer emsile-i mezkûreden maksûdu ifrâd-ı müsned için misâl îrâdı olmak lâzım gelse, münâsib olan, emsile-i mezkûrenin bundan te'hîri idi. Zirâ Sekkâkî zâbit-ı ifrâdda müsned-i fi'lîyi ve takavvîyi zikretmesiyle emsile-i ifrâdı takavvî ve fi'lî beynine tavsît etmesi gayr-ı münâsib olacağı sînâat-i terkîb ve nazm-ı kelâma ârif olan zevât-ı fatin indinde zâhirdir.

قَالَ رَحْمَةُ اللَّهِ: (وَالْمُرَادُ بِ «السَّبَبِيِّ»، نَحْوُ: «زَيْدٌ أَبُوهُ مُنْطَلِقٌ»)²

Ve müsned-i sebepî ile murâd (زَيْدٌ أَبُوهُ مُنْطَلِقٌ) emsâlidir. Müsned-i sebepînin tefsîri müşkil ve zabtı müteassir olmasıyla Musannif rahimehullâh îrâd-ı misâl ile iktifâ eylemiştir. Zirâ (زَيْدٌ أَبُوهُ مُنْطَلِقٌ) terkîbiyle (زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ أَبُوهُ) terkîbi beyninde ikisi dahi müttahidül-ma'nâ iken evvel sebepî olup sâni sebepî olmamasında beyân-ı fark müşkil olduğu misillü müsned-i sebepînin aksâm-ı erbaası olup zirâ cümle-i ismiyye olarak haberi fi'l olur, (زَيْدٌ أَبُوهُ مُنْطَلِقٌ) gibi; yâhûd haberi ism-i fâil olur, (زَيْدٌ أَبُوهُ) gibi; yâhûd cümle-i fi'lîyye olarak fâili muzher olur, (زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ) gibi. İşbu aksâm-ı erbaayı zâbit olacak ta'rîf ile beyân u tefsîr dahi müteassirdir. Lâkin mâdâmki misâl ile iktifâ kılınmasına nazaran cümle-i ismiyyeden misâl îrâd eylediği gibi cümle-i fi'lîyyeden dahi (زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ أَبُوهُ) emsâli bir misâl ityân etmesi iktizâ ederdi. Fakat müsned-i sebepînin الْمُتَبَدِّأُ بِعَائِدٍ عَلَى الْمُتَبَدِّأُ (إِنَّهُ جُمْلَةٌ عُلِقَتْ عَلَى الْمُتَبَدِّأُ بِعَائِدٍ بِشَرْطِ أَنْ لَا يَكُونَ ذَلِكَ الْعَائِدُ مُسْتَدًّا إِلَيْهِ فِي تِلْكَ الْجُمْلَةِ) ta'rîfiyle tefsîri mümkündür. Ya'nî “Bir cümledir ki cümle-i mezkûrede müsnedün ileyh olmayan bir âid ile mübedâyâ rabt u ta'lîk oluna,” demekdir. Ve bu tefsîrden (جُمْلَةٌ) kaydıyla (زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ أَبُوهُ) emsâli müfred olanlar hurûc eder. Kezâlik ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾ nazm-ı celîli emsâli kendisinde mübedâ üzere ta'lîk-ı cümle âid ile olmayanlar hurûc eder. Ve nazm-ı mezkûr emsâlinde cümlenin mübedâyâ rabt u ta'lîkî âide muhtâc olmaması, mübedâ olan ﴿هُوَ﴾ zamîr-i şân olup haber olan ﴿اللَّهُ أَحَدٌ﴾ cümlesiyle müttahid olmasına mebnîdir. Kezâlik (زَيْدٌ قَائِمٌ) ve (زَيْدٌ هُوَ قَائِمٌ) emsâli dahi hurûc eder. Zirâ her ne kadar cümlede mübedâyâ rabt edecek (هُوَ) zamîri mevcûd ise de âid-i mezkûr cümlede müsnedün ileyhdır. Ve bunların hurûcuyla ta'rîf ağyârını mâni' olmuş olur.

1 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 308.

2 Sebepî müsned ile murad, (زَيْدٌ أَبُوهُ مُنْطَلِقٌ) “Zeyd'in babası hareket etmiştir,” gibi örneklerdir.

Ve ta'rîf-i mezkûrde [192] (زَيْدٌ أَبُوهُ قَائِمٌ) ve (زَيْدٌ قَامَ أَبُوهُ)¹ ve (زَيْدٌ مَرَزْتُ بِهِ)² ve (زَيْدٌ صَرَبْتُهُ)⁴ ve (زَيْدٌ كَسَرْتُ سَرْجَ فَرَسٍ غَلَامِهِ)³ ve (زَيْدٌ صَرَبْتُ عَمْرًا فِي دَارِهِ)² ve (زَيْدٌ صَرَبْتُ عَمْرًا فِي دَارِهِ)² ve (زَيْدٌ كَسَرْتُ سَرْجَ فَرَسٍ غَلَامِهِ)³ ve (زَيْدٌ صَرَبْتُ عَمْرًا فِي دَارِهِ)² kavli-i şerîfi emsâli dâhil olup efrâdını câmi' olur. Zîrâ mübtedâ duhûl-i âmilden mukaddem ve muahhar mübtedâ olmasından ve âid zamîr ve gayrısı olmakdan eamm olup ve nazm-ı mezkûrde ﴿مَنْ﴾ lafzının umûmiyyeti zamîrden nâib olarak (إِنَّا لَا نُضِيعُ أَجْرَهُمْ وَأَجْرَ غَيْرِهِمْ)⁶ müfâdındadır.

İmdi, bu tefsîr üzere müsned-i sebebî haber-i mübtedâ vâki' olan cümlelerin mecmûu olur. Sâhib-i *Miftâh* müsnedin sebebî olmasını tefsîrde şu vechile serd-i îzâhât etmişdir ki müsnedin sebebî olması, müsnedin mebnî aleyhi ya'nî haber vâki' olduğu şey' için sübût veyâhûd o şey'den intifâ ile mefhûm-i müsned mahkûmun aleyh olmasıyla berâber mefhûm-i mezkûrun mebnî aleyh müsned olan şey'in gayrısı için bir nev'-i isbât veyâhûd bir nev'-i nefy sûretiyle ta'lîkî matlûb olmakdan veyâhûd müsned-i mezkûr mâba'dine isbât veyâhûd nefy tarîkiyle isnâdı müsted'î olan fi'l olup lâkin mâba'd-i müsned bir sebebden nâşi mâkabline müte'allık olmasıyla müsned-i mezkûrun bir nev'-i isbât veyâ nefy ile mâkabli üzere ta'lîkî taleb olunmaktan ibâretidir. Kısım-ı evvele misâl (زَيْدٌ أَبُوهُ مُنْطَلِقٌ) olup (مُنْطَلِقٌ) mefhûmu mübtedâ olan (أَبُوهُ) için sübût ile mahkûmun aleyh olmasıyla berâber li-ecli'l-isbât Zeyd'e ta'lîk olunmuşdur. Zeyd ise (مُنْطَلِقٌ) mefhûmu kendi üzerine binâ kılınan şey' değildir. Zîrâ mâ-büniye aleyhin ma'nâsı mübtedâ kılınarak (مُنْطَلِقٌ) kendisiyçün haber vâki' olan şey' demek olup Zeyd bu ma'nâyı gayr-ı hâmil ve belki bu ma'nâyı (أَبُوهُ) lafzı mütehammildir. İmdi, sebebînin bu kısmından (زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ أَبُوهُ) veyâhûd (أُنْطَلَقَ أَبُوهُ) hâricdir. Zîrâ Sekkâki'nin mebnî aleyhi tefsîrinden ma'lûm olduğu üzere mücerred ism-i fâil ve fi'l bilâ fâil bir şey' üzerine mebnî değildir. Ve kısım-ı sâniye misâl (عَمْرٌ وَضَرِبَ أَحُوهُ)⁷ olup (ضَرِبَ) fi'li mâba'dinde olan (أَحُوهُ) lafzına isnâd olunduktan sonra mâkablinde vâki' olup müsne-

1 Zeyd ki ona uğradım.

2 Zeyd; evinde Amr'a vurdum.

3 Zeyd; hizmetçisinin atının eğerini kırdım.

4 Zeyd; kendisine vurdum.

5 "İmân eden, güzel ve yararlı davranışlar ortaya koyanlara gelince, iyilik yapanların emeklerini elbette boşa çıkarmayacağız." (el-Kehf 18/30)

6 Biz onların da başkalarının da emeklerini boşa çıkarmayız.

7 Amr; onun kardeşi dövüldü.

dün ileyhi olan (أَخ) kendiyeye müte'allık ve zamîrine muzâf olduğu Amr'a ta'lik olunmuştur. Ve sebki-i ta'rîfden müstebân olan taksîm mahdûdu taksîm olarak müsned-i sebîbi iki kısım olduğu ma'lûm olur.

Bazılar müsned-i sebîbi yalnız kısım-ı evvel olup kısım-ı sâni Sâhib-i *Miftâh*'ın işbu müsned-i sebîbiyi tefsîri tetimmesinden bulunan ahvâl-i muktaziye-i cümleden bir kısmını müsned-i sebîbiye adîl olarak beyân için sevk olduğunu zu'm edip Şârih-i merhûm bu ma'nâyâ hamlden lafz-ı *Miftâh* âbî olduğunu beyân ile reddeylemiştir.¹

Ve ma'lûm ola ki lafz-ı *Miftâh*'dan (زَيْدٌ أَبُوهُ مُنْطَلِقٌ) terkibinde müsned-i sebîbi yalnız (مُنْطَلِقٌ) ve (عَمْرُو ضَرْبٍ أَخُوهُ) misâlinde yalnız (ضَرْبٍ) olup ve müsned-i sebîbi ba'zen bu misâllerde vâki' olduğu üzere müfred ve ba'zen (زَيْدٌ اِنْتَلَقَ أَبُوهُ) kavlinde vukûu vechile cümle olduğu zâhir olarak kelâmında nefsi müsned-i sebîbi cümle olmasının vücûbuna delâlet edecek bir şey' mevcûd değildir. Belki kelâmından lâzım gelen, bir kelâmında müsned-i sebîbi olduğu sûrette o kelâmın müsnedi cümle olmasının vücûbu olup hakk olan da budur. Zîrâ mürûr ettiği üzere müsned-i sebîbi ancak mübtedâyâ müsned vâki' olan cümlede olur.²

1 Bu paragrafla *Mutavvel* metni karşılaştırıldığında mütercimim yuvarlak bir çeviri yaptığı ve bazı kısımları atladığı görülmektedir. *Mutavvel*'de yer alan ibare tam olarak şöyledir: «وَقَوْلُهُ «أَوْ يَكُونُ الْمُسْنَدُ فِعْلًا» وَمَنْضُوبٌ مَعْطُوفٌ عَلَى قَوْلِهِ «أَنْ يَكُونَ مَفْهُومُ الْمُسْنَدِ»، وَقَدْ تَوَهَّم بَعْضُهُمْ أَنَّ الْمُسْنَدَ السَّبَبِيَّ هُوَ الْقِسْمُ الْأَوَّلُ فَقَطَّ، وَأَنَّ قَوْلَهُ «أَوْ يَكُونُ» مَرْفُوعٌ مَعْطُوفٌ عَلَى قَوْلِهِ «إِذَا كَانَ» فِي قَوْلِهِ «وَأَمَّا الْحَالَةُ الْمُتَقَضِّبَةُ لِكَوْنِهِ جُمْلَةٌ فَهِيَ إِذَا أَرِيدَ تَقْوَى الْحُكْمِ أَوْ إِذَا كَانَ الْمُسْنَدُ سَبَبِيًّا» وَلَا يَخْفَى أَنَّهُ سَهْوٌ وَإِلَّا لِمَا كَانَ الْمُنَابِسُ أَنْ يَقُولَ «أَوْ إِذَا كَانَ الْمُسْنَدُ فِعْلًا»، إِذْ لَا وَجْهَ لِلْعُدُولِ إِلَى الْمَضَارِعِ بَكْز. وَتَرَكَ لَفْظَ «إِذَا» فِي مَوْضِعِ الْإِلْتِمَاسِ مَعَ رِعَايَتِهِ فِي الْأَقْرَبِ الَّذِي لَا الْبِتَّاسَ فِيهِ، أَعْنَى قَوْلَهُ «إِذَا كَانَ الْمُسْنَدُ سَبَبِيًّا» (أَنْ يَكُونَ مَفْهُومٌ «أَوْ يَكُونُ الْمُسْنَدُ فِعْلًا») ifadesi mansûb ve müfred olduğu ve (أَوْ يَكُونُ) ifadesinin (أَوْ يَكُونُ) ifadesine ma'tûftur. Bazıları, sebîbi müsnedin yalnızca ilk kısım olduğunu ve (أَوْ يَكُونُ) ifadesinin (وَأَمَّا الْحَالَةُ...) ibaresindeki (إِذَا كَانَ) ifadesine ma'tûf ve merfû' olduğunu ileri sürmüşlerdir. Fakat bunun yanlış olduğu gayet açıktır. Şâyet dedikleri gibi olsaydı, Sekkâki'nin (أَوْ يَكُونُ) demesi uygun olacaktı. Zira öngördükleri atf kabul edildiğinde, mâzî fiili bırakıp muzâriyi kullanmanın, karışıklığın söz konusu olmadığı yerde yani (إِذَا كَانَ الْمُسْنَدُ سَبَبِيًّا) ifadesinde (إِذَا) kullanırken, karışıklığın mümkün olabileceği yerde bu edatı kullanmayı terk etmesinin mantıklı bir açıklaması yoktur.»

2 *Mutavvel*'in bu kısmında yer alan şu paragrafın tercümede karşılığı yoktur: «هُوَ: «إِنَّ فِي قَوْلِهِ «هُوَ» (وَيُمْكِنُ أَنْ يَقَالَ: إِنَّ فِي قَوْلِهِ «هُوَ» مَضَافًا مَخْذُوفًا هُوَ الزَّمَانُ، وَضَمِيرٌ «هُوَ» عَائِدٌ إِلَى الْمُسْنَدِ السَّبَبِيِّ أَوْ إِلَى قَوْلِهِ «إِذَا كَانَ الْمُسْنَدُ سَبَبِيًّا» وَالْمَعْنَى: «أَنَّ الْمُسْنَدَ السَّبَبِيَّ يَكُونُ إِذَا كَانَ مَفْهُومُ الْمُسْنَدِ كَذَا، أَوْ وَقْتُ كَوْنِ الْمُسْنَدِ سَبَبِيًّا وَقْتُ كَوْنِهِ كَذَا» وَجَنِّبِيذٌ يَكُونُ الْمُسْنَدُ السَّبَبِيَّ هُوَ (الزَّمَانُ) «هُوَ أَنْ يَكُونُ» (هُوَ أَنْ يَكُونُ) ifadesindeki ifadesinde mahzûf bir muzâf olup o da (الزَّمَانُ) kelimesidir. (هُوَ) zamiri ise sebîbi müsnele veya (إِذَا كَانَ الْمُسْنَدُ سَبَبِيًّا) ifadesine râcidir. Mânâ da 'Sebîbi müsnele, müsnelede mefhûmu mezkûr iki tarzda olduğunda meydana gelir,' ya da 'Müsnele sebîbi olduğunda, onun mezkûr iki tarzda kullanıldığı vakittir,' şeklinde olur. Bu durumda sebîbi müsnele mezkûr iki kısımda anlatılanların bir kısmından alınmış ve sebîbi müsnele daha önce anlatığımız üzere cümlelerin bütünü olmuş olur.»

Fi'liyyet-i Müsned

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا كَوْنُهُ فِعْلاً فَلِلتَّقْيِيدِ بِأَحَدِ الْأَرْزَمَةِ الثَّلَاثَةِ)¹

Ve ammâ müsnedin fi'l olması, ezmine-i selâseden biriyle müsnedi takyîd içündür. Ezmine-i selâseden birisi mâzîdir ki mâkabl-i zamân-ı tekellüm olan zamândır. Ve ikincisi müstakbeldir ki zamân-ı tekellümden sonra vücûduna terakkub u intizâr olunan zamândır. Ve üçüncüsü hâldir ki evâhir-i mâzî ve evâil-i müstakbelden min gayr-i mühletin velâ terâhin müteâkıbe olan eczâ olup bu eczânın küllisine ve her birisine *hâl* denilir. Meselâ Zeyd'in ba'zı eczâ-i salâtı mâzî ve ba'zısı bâkî olduğu hâlde işbu ânât-ı kesîre-i müteâkıbede vâkıa olan salâtı hâlde vâkıa addolunarak ²(زَيْدٌ يُصَلِّي) denilir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (عَلَى أَحْضَرٍ وَجْهِ)³

Ya'nî “Müsnedin fi'l olarak îrâdı yalnız ehad-i ezmine ile takyîd içün olmayıp belki vech-i ihtisâr üzere takyîd içündür,” demek olup ismden ihtirâzdır. Zîrâ ism dahi ⁴(زَيْدٌ قَائِمٌ أَمْسٍ) yâhûd ⁵(الْآنَ) emsâlinde ehad-i ezmineye delâlet ederse de (الآنَ) veyâhûd (أَمْسٍ) gibi [193] karînenin inzımâmına muhtâc olup lâkin ehad-i ezmine fi'lin cüz'-i mefhûmu olmasıyla yalnız sîgasıyla ehad-i ezmineye delâlet eder.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (مَعَ إِفَادَةِ التَّجَدُّدِ)⁶

Ya'nî ifâde-i teceddüdle berâber vech-i meşrûh üzere ehad-i ezmine ile takyîd içündür. Ve teceddüdden murâd ba'de en lem yekün husûldür. Ve fi'lin bunu ifâdesi, teceddüd mefhûm-i fi'lin cüz'ü olan zamânın levâzımından olmasıyla mefhûm-i fi'lin küllisinin teceddüd ü hudûsünü iktizâ eder. Mefhûm-i fi'lin zamâna iktirânının ma'nâsı dahi hudûs-i zamân ile hudûsüdür. Ve zâhirdir ki zamân gayr-ı kârrü'z-zât olarak ba'zı eczâsı ba'zısıyla müctemia olmamasıyla hudûsü zarûrî olarak buna mukârin olan şey' dahi hâdis olacağı bedîhîdir.

1 Müsnedin fiil olması ise, onu üç zamandan biriyle sınırlamak içindir.

2 Zeyd namaz kılıyor.

3 Bu sınırlama (karîneye ihtiyaç duyan ismin aksine) doğrudan ve daha kısa biçimde olur.

4 Zeyd dün ayaktaydı.

5 (Zeyd) şu an (ayaktadır).

6 Bunların yanı sıra müsnedin fiil olması, teceddüt / yenilenme anlamı da ifade eder.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (كَقَوْلِهِ:

أَوْ كَلَّمَا وَرَدَتْ عَكَاطَ قَبِيلَةٍ
بَعَثُوا إِلَيَّ عَرِيفَهُمْ يَتَوَسَّمُ)¹

Nitekim Tarîf bin Temîm'in bahr-i kâminden (مُتَّفَاعِلُنْ) vezninde olan (... وَأَوْ كَلَّمَا وَرَدَتْ...) beytinde vâki' olmuşdur. (أَوْ كَلَّمَا)'da olan hemze-i istifhâm li-eclî't-tefâhur takrîr için olup ve (كَلَّمَا), (بَعَثُوا)'ya zarf olarak Şeyh Radî indinde mâkablinde olan beyte ma'tûfdur. Ve Zemahşerî indinde mukaddere ma'tûf olup (أَخَافُونِي وَبَعَثُوا إِلَيَّ) takdîrindedir.² (عَكَاطَ), Mekke-i Mükerreme *şerrefehallâhu teâlâ ilâ yevmi'l-kıyâmede*³ beyne'n-Nahle ve't-Tâif pazar mahalli olup zamân-ı câhiliyyetde kabâil-i Arab beher sene ahz ü atâ ve tenâşüd ü mufâheret-i şuarâ vü şürefâ zeylinde rekz-i hıyâm-ı cem'iyet ederek pek çok vekâyi'-i azîme tehaddüs ederdi. Zuhûr-i satvet-i İslâmiyye'den sonra cem'iyet-i mezkûrenin şîrâze-i intizâmı muhtell oldu. (عَرِيفٌ)'den murâd, mâ-dûn-i rüesâ olup küfelâ-yı mesâlih-i kabileden olan nukabâ-yı meşhûredir. (تَوَسَّمُ), bir nesneyi bi-hasebi'l-alâmât zann-ı sahîh ile idrâk ü tefattun ma'nâsına olup *teferriis* müfâdındadır. Yukâlu: (تَوَسَّمُ الشَّيْءَ إِذَا تَحَيَّلَهُ إِذَا تَحَيَّلَهُ وَتَفَرَّسَهُ)

Mefhûm-i Beyt: “Hangi kabîle sûk-ı Ukâz'a vârid olsa, elbette kayyim-i ma'rûf-i umûrları olan nukabâyı bana ba's ü irsâl edip arîf-i meb'ûs dahi beni tâlib olarak ferâset ü teemmülle benimle kurenâ-yı mevcûdemîn vü-cûhuna nazar eder. Ve bu hâl andan şey'en fe-şey'en ve merraten ba'de merra hâdis ve lahzaten ba'de lahza nazar u im'ânı münba'is olur. Ya'nî her bir kabîle üzerinde envâ'-ı cinâyet ü mekîdetim olduğundan kemâl-i ihtirâz ü tevakkîlerinden veyâhûd reîs-i şürefâ ve sâhib-i redd ü imzâ addeyledikleri cihetle mefâhirlerini arz etmek emelinden nâşî beni kâfil-i umûrları olan arîfleri alâ vechi'l-istiksâ taleb ü taharrî eder,” demekdir. İmdi, müsnedin sîga-i fi'l üzere (يَتَوَسَّمُ) lafzıyla îrâdı, ber vech-i meşrûh, zamân ve ma'nâ-yı teceddüdü ya'nî şey'en fe-şey'en ve merraten ba'de uhrâ hudûs-i nazar u im'ân ma'nâsını ifâde için olmuş olur.

1 Şairin şu beyti gibi: “(Her kabîleyle bir vukuatım olduğu için) herhangi bir kabîle Ukâz panayırına gelecek olsa izimi bulup tanışmak (ya da şerrimden emin olmak) için ileri gelenlerini bana gönderir dururlar.” (Kâmil)

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 28.

3 Yüce Allah onu kıyamete kadar müşerref kılsın.

İsmiyyet-i Müsned

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا كَوْنُهُ اسْمًا فَلِعَدَمِ إِفَادَتَيْهِمَا)¹

Ve ammâ müsnedin ism olması ehad-i ezmine ile takyîd ve hudûs ü teceddüdü ifâde etmemesiçündür. Ve belki ba'zen devâm u sübûta taalluk eden agrâzdan nâşî bi-meûneti'l-makâm ifâde-i sübût ü devâm için olur. Makâm-ı medh u zemm ve sâir münâsib-i devâm u sübût olan nezâiri gibi.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (كَقَوْلِهِ:

لَا يَأْلَفُ الدَّرْهَمُ الْمَضْرُوبُ صُرَّتَنَا لَكِنْ يَمُرُّ عَلَيْهَا وَهُوَ مُنْطَلِقٌ)²

Ebyât-ı hamâsiyyeden Cü'eyye bin Nadr'ın (... لَا يَأْلَفُ الدَّرْهَمُ ...) beytinde olduğu gibi.

Mefhûm-i Beyt: “Kîsemize dâhil olan dirhem-i madrûb ülfet ü karâr etmeyip dâimâ tarîk-ı meberrâta sarf olunarak intilâk üzeredir,” demek olur. Tarîk-ı meberrâta sarf olunduğuna beyt-i sâbık karînedir ki evvel-i beyt:

إِنَّا إِذَا اجْتَمَعْتَ يَوْمًا دَرَاهِمُنَا ظَلَّتْ إِلَى طُرُقِ الْحَيْرَاتِ تَسْتَبِقُ³

dur. İmdi, beyt-i mezkûrde müsned ism olarak (مُنْطَلِقٌ) vâki' olması dirhem için intilâkın min gayr-i i'tibârî't-teceddüd sübût ü devâmını ifâde içündür. Bu makâmı tahkîkde Şeyh Abdülkâhir demişdir ki: “Bir şey'den ihbâr-dan maksûd eğer min gayr-i i'tibârî't-teceddüd mutlakan isbât olursa, lâyıık olan, ism-i müsnedle ihbâr olunmasıdır. Ve eğer temâmî-i garaz o şey'in zamân-ı sübûtunu iş'âr ile hâsıl olursa, lâyıık olan, ihbâr fi'li ile olmasıdır.”⁴

Ve yine tasrîhât-ı Şeyh'dendir ki: “Cümle-i ismiyyenin mevzûu kendisiyle bir şey' için diğeri bir şey' sâbit olmakdan ibâret olup bu, sübûtun teceddüd ve şey'en fe-şey'en hudûsünü muktazî değildir. Bu cihetden nâşî (زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ) kavlinde intilâkı Zeyd'in fi'li olmak üzere Zeyd'e isbâtdan fazla

1 Müsnedin isim olmasına gelince; bu üslûba, müsnedi (her hangi bir zamanla sınırlama ve teceddüt ifade etme maksatları) gözetilmediğinde müracaat edilir.

2 Şairin şu beyti gibi: “Basılmış dirhem kesemizle öyle derinden bir ahbablık kurmaz. Şöyle geçerken uğrayıverir sadece. (Çünkü elimize geçeni hayır hasenâta harcarız.)” (Basît)

3 Dirhemlerimiz bir araya gelecek olsa bile bir gün, derhâl hayır yollarına koşar giderler. (Basît) Beyit için bkz. Merzûkî, *Şerhu Divâni'l-Hamâse*, IV, 1217.

4 Krş: Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 174.

bir ma'nâya taarruz yokdur. Nitekim (زَيْدٌ طَوِيلٌ) ve (عَمْرٌو فَصِيرٌ) kavillerinde dahi tûl ü kasrı Zeyd'e isbâtdan [194] gayrı bir ma'nâ mevcûd değıldir. Ve ammâ fi'l bu vechile olmayıp fi'l ile teceddüd ü hudûs maksûd olmasıyla (زَيْدٌ يَنْطَلِقُ) kavlimizin ma'nâsını Zeyd'den intilâk cüz'en fe-cüz'en sâdır olarak intilâka bir taraftan müzâvele vü şurû' ve bir taraftan zecr u def' eder, demekdir. Ve (زَيْدٌ يَقُومُ) terkîbi (زَيْدٌ قَائِمٌ) menzilesindedir, deyü kavlimiz min gayr-i iftirâk ikisinde dahi ma'nâ müsâvîdir demekliğı iktizâ etmez. Ve illâ ismen ve fi'len muhtelif olmazlar idi."¹

İşte kelâm-ı Şeyh bundan ibâret olup Şârih'in bu kelâmı ityânı cümle-i ismiyye ve fi'liyye yalnız mefhûm-i kelâmın sübûtunu ifâdede müşârik olup fakat ma'nâ-yı teceddüd ü hudûs mefhûm-i fi'le dâhil olduğunu ve ma'nâ-yı devâm ü sübûtun ismden istifâdesi muktezâ-yı makâm fi'liyye olup da ismiyyeye udûl olunduğı hinde bi-meûneti'l-makâm olacağını kelâm-ı Şeyh ile isbâtdır.²

Takyîd-i Fi'l bi-Müteallikâtihi

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا تَقْيِيدُ الْفِعْلِ بِمَفْعُولٍ وَنَحْوِهِ فَلِتَرْبِيَةِ الْفَائِدَةِ)³

Ve ammâ fi'l ve fi'le şebîh olan masdar ve ism-i fâil ve ism-i mef'ûl ve sıfât-ı sâirenin mef'ûlün bih ve mef'ûlün fih ve mef'ûlün maah ve mef'ûlün mutlak ve hâl ve istisnâ ve temyîz ile takyîdi, hükümde olan fâideyi terbiye vü takviye içündür. Zirâ müsned ve müsnedün ileyhın zikri ile husûs-i fâide-i hüküm hâsıl olursa da izdiyâd-ı takyîd dahi husûsiyyât-ı hükmün izdiyâdını ve izdiyâd-ı husûs-i hüküm hükmün iştibâhdan bu'dunu mücib olarak kuvvet-i fâideyi îcâb eder. Meselâ (ضَرَبَ زَيْدٌ) kavlimizde fâide-i haber hâsıl olup Zeyd'in dârib olduğu ma'lûm-i muhâtab olur. Lâkin meselâ kimi darb eylediğı ve nerede ve niçün dövdüğü ma'lûm olmaz. Ba'dehû (عَمْرًا) denilip mef'ûlün bih ile takyîd olunduğı gibi madrûb kim olduğu iştibâhından bu'd husûlüyle fâide-i haber kesb-i nemâ vü kuvvet eder. Ve ba'dehû (تَأْدِيًا) denilip mef'ûlün leh zikrolunsa iştibâh-ı

1 Cürcânî, *Delâilü'l-İcâz*, s. 174.

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 30.

3 Fiilin ve (ism-i fâil, ism-i mef'ûl vb. fiil anlamlı yapıların) mef'ûl, (hâl, temyîz, istisnâ) gibi unsurlarla takyidine gelince, bu üslûba, yargıda bulunan faydayı (yani fâide-i haberi) takviye / pekiştirme amacıyla müracaat edilir.

garaz zâil, fâide-i haber müterakkî vü nemâdâr olur. Kuyûd-i sâire dahi bunlara makîsdir.

Ve ne zamânki bu makâm mazanne-i suâl olduysa ki (وَنَحْوَهُ) kavlinde (كَانَ)'nin haberi dahi dâhil olup hâlbuki (كَانَ)'nin haberiyle takyîdi terbiye-i fâide için olmayıp belki asl-ı fâide anınla hâsıldır. Zîrâ meselâ (كَانَ زَيْدٌ) misillüde bi-dûni'l-haber bir fâide yokdur ki hattâ meselâ (مُنْطَلِقًا) lafzı o fâideyi terbiye için olmuş olsun. Musannif rahimehullâh bu suâlin definde haber-i mezkûrun bu hükümden müstesnâ olduğuna işâretle buyururlar ki:

(وَالْمَقْتَدُ فِي نَحْوِ: «كَانَ زَيْدٌ مُنْطَلِقًا» هُوَ «مُنْطَلِقًا» لَا «كَانَ»)¹

Ya'nî (كَانَ زَيْدٌ مُنْطَلِقًا) emsâlinde mukayyed (مُنْطَلِقًا) olup (كَانَ) değildir. Ve hakîkaten nefis-i müsned (مُنْطَلِقًا)'dır. Zîrâ aslı (زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ) olup (كَانَ)'nin zikrinde zamân-ı nisbete ya'nî Zeyd'e intilâkın zamân-ı sübûtuna delâlet vardır. Bu cihetle (مُنْطَلِقًا) mukayyed ve (كَانَ) kayd olmuş olur. Nitekim² (فِي الزَّمَانِ الْمَاضِي) kavlinde (زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ فِي الزَّمَانِ الْمَاضِي) kayddır. Ve hem de ef'âl-i nâkîsa bâbının vaz'ı fâilin ya'nî ism-i (كَانَ)'nin keynûnet ü sayrûret gibi o fi'lin masdarının gayrı meselâ intilâk gibi bir sıfat üzerine takrîr u tesbîti içündür. Ve bu dahi o sıfatın ef'âl-i mezkûrenin meânîsiyle muttasıfe olmasına mebnîdir. İmdi, (كَانَ زَيْدٌ قَائِمًا)³ kavlinin ma'nâsı kevn, ya'nî mâzîde husûl ü vücûd ile muttasıf olan kıyâm ile Zeyd'in ittisâfını beyândır. Ve (صَارَ زَيْدٌ عَيْثًا)⁴ kavlinin ma'nâsı sayrûret, ya'nî mâzîde yok iken ba'dehû husûl ile muttasıf olan gınâ ile Zeyd'in ittisâfını beyândır. Ve kavmin "Ef'âl-i nâkîsa habere ma'nâsının hükmünü i'tâ içündür," demelerinin ma'nâsı bundan ya'nî "Habere istimrâr u intikâl ma'nâlarını i'tâ eder," demekden ibârettdir. Şöyle ki bu misâlde gınâ için hükm-i intikâl mevcûddur. Zîrâ gınâ kendisine intikâl olunan bir hâldir ve kavmin bu kelâmı dahi ahbâr-ı mezkûrenin işbu ef'âl ile mukayyede olduğunu tahkîkte nev'-i âhardır.

1 (كَانَ زَيْدٌ مُنْطَلِقًا) "Zeyd hareket etmişti," gibi örneklerde takyîd edilen (كَانَ) değil, (مُنْطَلِقًا) ifadesidir.

2 Zeyd geçmiş zamanda hareket etmişti.

3 Zeyd ayakta idi.

4 Zeyd zengin oldu.

Terk-i Takyîd

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا تَرْكُهُ فَلِمَانِعٍ مِنْهَا)¹

Ve ammâ fi'lin mukayyidât-ı mezkûreden biriyle takyîd olunmaması terbiye-i fâideden bir mâniin vücûdundan için olur. Meselâ mukayyidâta mütekellimin ilmi lâhik olmamasıyla ya'nî meselâ Zeyd'in yalnız dârib olduğu ma'lûm-i mütekellim olarak (حَسْرَبَ زَيْدٌ) denilip fakat madrûb ve mahall-i darb ve darbdan garaz ne idüğü indinde mechûl olmasıyla mef'ûlün bih ve fih ve leh ile takyîd olunamaz. Ve kezâlik meselâ garaz yalnız Zeyd'in dârib olduğunu beyân olup madrûb ve sâireyi beyâna hâcet olmaz. Ve meselâ tatvîl-i [195] kelâm ile inkızâ-i fırsattan hafv olunur. Veyâhûd bir garazdan nâşî muhâtabın veyâ huzzâr-ı meclisden sâirlerinin zamân veyâ mekân-ı fi'le vâkif olmamaları murâd olunur. Ve meselâ muhâtabın kesret-i kelâm isnâdından veyâhûd mütekellimin tekellüme iktidârına haml ile dâiye-i hased üzere tevellüd-i adâvetden ihtirâz kılınır. Ve daha sâir bu emsâl bir esbâba mebnî olur.

Takyîd-i Fi'l bi'ş-Şart

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا تَقْيِيدُهُ بِالشَّرْطِ فَلَاغْتِبَارَاتٍ لَا تُعْرَفُ إِلَّا بِمَعْرِفَةِ مَا بَيْنَ أَدْوَاتِهِ مِنَ التَّفْصِيلِ، وَقَدْ بَيَّنَّ ذَلِكَ فِي عِلْمِ التَّحْوِ)²

Ve ammâ fi'lin şart ile takyîdi mûcib-i takyîd olan birtakım i'tibârât ü hâlât içündür ki anları ma'rifet ancak hurûf u esmâ-i şart beyninde olan tafsîl ya'nî bi-hasebi'l-vaz' olan tefâvütü bilmekle hâsıl olur. Bu tafsîl ise ilm-i nahvde mübeyyen olarak ilm-i mezkûre mürâcaat iktizâ eder.

Ve Musannif'in bu kelâmında, mef'ûl ve mukayyidât-ı sâire gibi şart dahi fi'l için kayd olduğuna tenbîh vardır. Zirâ (إِنْ تُكْرِمْنِي أُكْرِمُكَ)³ kavli (وَقَتَّ إِكْرَامِكَ إِيَّايَ) menzilesinde olup bu kavle (أُكْرِمُكَ) içün kayd olduğu gibi bu menzilede olan (إِنْ تُكْرِمْنِي) şartı dahi fi'linin kaydıdır. Ve bu şart ile takyîd olunmasından dolayı

1 Fiilin takyîd edilmemesi ise, (fâide-i haberi takviye etmeye) mâni bir durum bulunmasına binâendir.

2 Fiilin şart edatlarıyla takyîdine gelince; fiil, ancak şart edatları arasındaki inceliklerin bilinmesiyle ortaya konabilecek bazı nükteler nedeniyle şart edatı kullanılarak takyîd edilebilir. Bu edatlar arasındaki fark da nahiv ilminde etraflıca ortaya konmuştur.

3 Sen bana ikramda bulunursan ben de sana ikramda bulunurum.

kelâm kable'l-kayd bulunduğu haberiyyet ve inşâiyetden hurûcü tahavvül etmeyip kable'l-kayd haberiyye ise ba'de'l-kayd yine haberiyye ve inşâiyeye ise yine inşâiyeye olur. İmdi, cezâ eğer haber ise cümle-i şartıyye dahi haberiyye olup meselâ ¹ (إِنْ جِئْتَنِي أَكْرِمُكَ) kavlimizin ma'nâsı (أَكْرِمُكَ وَقَتَّ وَنَاسِي أَكْرِمُكَ) olarak muhâtabın vakt-i meciinde ikrâm edeceğini ihbâr olmasıyla cümle-i haberiyyedir. Ve eğer cezâ inşâ ise cümle dahi inşâ olup meselâ ² (إِنْ جَاءَكَ زَيْدٌ فَأَكْرِمْنَاهُ) kavlinin ma'nâsı (أَكْرِمْنَاهُ وَقَتَّ مَجِيئِهِ) olarak vakt-i meciinde Zeyd'e muhâtabın ikrâmını talebden ibâret olmasıyla cümle-i inşâiyedir.

Ve bu tahkîk ile ma'lûm olur ki Sâhib-i *Miftâh*'ın “Cümle-i şartıyye cümle-i haberiyye olarak kayd-ı mahsûs ile mukayyed olup sıdk u kizbe muhtemeldir,”³ deyü beyânı cümle-i şartıyyeyi haberiyyeye tahsîs olmayıp belki bu kelâmı takyîd-i müsned-i haberî bahsinde îrâd etmiş olduğundan, kelâmı, fakat cezâsı haberiyye olan şartıyyenin beyânına mahmûldür. Ve ammâ bi-dûni'l-cezâ nefsi şart kar'an haber değildir. Zîrâ harf-i şart istifhâm gibi inşâyaya nakl ü ihrâc eylemiştir. Anınçün hayyızinde olan kelime şart üzerine tekaddüm edemez. Ve takdîm ile (عَمْرًا إِنْ تَضْرِبَ أَضْرِبُكَ) denilmek sahîh olamaz.

Ve ammâ Şârih-i *Miftâh*'ın “Kavl-i mezkûrden murâd-ı Sekkâkî, ‘Cezâ cümle-i haberiyye olup fi nefsihâ sıdk u kizbe muhtemildir,’ demek olup ve “fi nefsihâ” dan murâdî ‘şart ile takyîdden mücerrede olarak zâtına nazaran’ demek olup ba'zıların zanını gibi ‘şart ile mukayyed olarak haberiyye’ demek değildir. Zîrâ şart ile takyîd cezâyı haberiyyetden ve sıdk u kizbe ihtimâlden ihrâc eder. Ve Sekkâkî bu dakîkadan için kavl-i mezkûru “fi nefsihâ” ile takyîd eylemiştir,”⁴ deyü beyânı taassüf ve kelâm-ı ehl-i Arabiyye'yi mezheb-i mantıkiyyûna tahlîtdir. Şöyle ki ehl-i mîzân “Bir kazıyye şartıyyeden cezâ kılınırsa mukaddem olsun tâlî olsun o kazıyyeden kazıyye ismi mürtefi' olup anınçün ihtimâl-i sıdk u kizb bâkî kalmaz. Ve ol hâlde ihtimâl-i sıdk u kizb kazıyyeteyn beyninde olan rabta taalluk ederek kazıyye mecmû'-i ec-

1 Bana gelirsən, sana ikramda bulunurum.

2 Şâyet Zeyd sana gelirse, ona ikramda bulun.

3 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 310.

4 Şîrâzî, *Miftâhu'l-Miftâh*, vr. 53a.

zâ-yı şart ve cezâ olur,” dediler. Bu kavle göre ¹(إِنْ كَانَتِ الشَّمْسُ طَالِعَةً) kavlimiz kaziyye olmayıp sıdk u kizbe dahi muhtemel değildir. Kezâlik ²(فَالنَّهَارُ مَوْجُودٌ) kavlimiz dahi şarta cezâ vâki‘ olduğu sûrette böyledir. Ve Şârih-i Allâme’nin “Şart ile takyîd, cezâyı ihtimâl-i sıdk u kizbden ihrâc eder,” demesi üzerine men‘ zâhir olup zîrâ cezâda adem-i ihtimâl müselleme değildir. Çünkü (وَقَدْ مَجِيئِكَ) (أَكْرَمُكَ عَلَى تَقْدِيرِ مَجِيئِكَ) kavlimiz (أَكْرَمُكَ إِنَّ جِئْتَنِي) menzilesinde olup bu ise muhtemilü’s-sıdk ve’l-kizbdir.

Ve bu makâmın tahkik-i hakiki şu vechiledir ki şartıyyenin bi-hasebi i’tibârî’l-mantıkiyyîn olan mefhûmu bi-hasebi i’tibârî ehlî’l-Arabiyye olan mefhûmunun gayrıdır. Şöyle ki mîzâniyyûn isti’mâl-i Arab’da vâkia olan cümle-i şartıyyenin ma’nâsı “Bir şey’in bir şey’e lüzûmuyla hükümdür,” dediler. Ve i’tibâr-ı mantıkiyyînden murâd bu ma’nâ olup yoksa “Mîzâniyyûn şartıyyeyi bu ma’nâyaya vaz‘ eylediler,” demek [196] değildir. Ve mezheb-i Hanefiyye dahi kavli-i mantıkiyyîne muvâfıktır. Ve ehl-i Arabiyye “Cümle-i şartıyyenin ma’nâsı alâ takdîr-i sübûti’ş-şart hükmi-i cezânın sübûtudur,” dediler ve mezheb-i Şâfiyye budur.³ Meselâ (إِذَا كَانَتِ الشَّمْسُ طَالِعَةً فَالنَّهَارُ مَوْجُودٌ) kavlinde inde ehlî’l-Arabiyye “nehâr” mahkûmun aleyh ve “mevcûd” mahkûmun bih olup şart mahkûmun bih için kayddır. Ve mefhûm-i kaziyye (إِنَّ الْوُجُودَ يَثْبُتُ لِلنَّهَارِ عَلَى تَقْدِيرِ طُلُوعِ الشَّمْسِ) demektir ki şems tâli‘ olduğu takdîrde nehâr için vücûdun sübûtunu ihbârdan ibâretedir. Ve zâhirdir ki cezâ muttasıf olduğu ihtimâl-i sıdk u kizb üzerine bâki olup ve sıdkı alâ takdîr-i tulû’i’ş-şems nehâra sübût-i vücûd ile hükmün vâkia mutâbakatiyle ve kizbi adem-i mutâbakatiyledir. Ve ammâ mantıkiyyûn indinde mahkûmun aleyh şart ve mahkûmun bih cezâ olup mefhûm-i kaziyye şarta lüzûm-i cezâ ile hükümdür ve sıdkı, hükmi bi’l-lüzûmun vâkia mutâbakati ve kizbi, adem-i mutâbakatiyledir. Ya’nî vâki‘de dahi tulû’-i şems vücûd-i nehâr lâzım gelirse kaziyye sâdika ve illâ kâzibedir. Bu kavle üzere tarafeyn-i kaziyye olan şart ve cezâdan her birisi haberîyyet ve ihtimâl-i sıdk u kizbden münhalî’dir. Ve mantıkiyyûn “Kaziyye-i şartıyye tasdik u tezkibe mevzû‘ olan kavli-i câzim olmakda kaziyye-i hamliyyeye müşârik olup fakat tarafeyni her ne kadar haberî değillerse de te’lif-i haberî

1 Güneş doğarsa...

2 Gündüz olmuştur.

3 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 34.

ile müellefeyn oldukları ve şartıyyede hüküm hamliyye gibi ehad-i tarafeyn âhardır, deyü olmayıp belki ehad-i tarafeynin âhara lüzûmuyla olduğu cihetle hamliyyeye muhâlifdir,” dediler. Ve kavleyn beyninde olan fark-ı mezkûru müeyyiddir ki (كُلَّمَا كَانَتْ الشَّمْسُ طَالِعَةً فَالْتَّهَارُ مَوْجُودٌ) kavlimizin mefhûmu mantıkiyyûn indinde “Vücûd-i nehâr tulû‘-i şemse lâzımdır,” demek olup ve nuhât indinde (الْتَّهَارُ مَوْجُودٌ فِي كُلِّ وَقْتِ طُلُوعِ الشَّمْسِ) ya'nî “Her bir vakt-i tulû‘-i şemsde nehâr mevcûddur,” takdîrindedir. Ve takdîr-i ahîr üzere (الْتَّهَارُ مَوْجُودٌ) cümle-i haberiyye olup müsnedi mef'ûlün fih ile takyîd olunmuşdur. Ve mefhûmeyn beyninde fark-ı kesîr mütehakkıkdır.

Ve mezhebeyn beyninde Siyâlkûtî merhûm şu vechile beyân-ı fark eylemişdir ki: “İnde ehli'l-Arabiyye şart cezâyı ba'zı takdîrâta ya'nî meselâ vücûd-i nehârî şemsin tulûu takdîrine muhassıs olup hattâ eğer şart ile takyîd olunmasa cezâda olan hüküm cemî‘-i takdîrâta âmm olur. Bu sûretde kayd mefhûm-i muhâlefeti ifâde eder. Nitekim mezheb-i Şâfiî de budur. Ve mîzâniyyûn indinde şart ile cezâdan her birisi kazıyye-i hamliyyenin cüz'ü menzilesinde olup aslâ hükmü müfîd değildir. Ve bu cihetle şart cezâyı ba'zı takdîrâta muhassıs ve mefhûm-i muhâlefet mutasavver olmayıp belki meskûtun anhdır. Nitekim mezheb-i Hanefiyye budur.”¹ Ve bu vech-i vecîh üzere tahkîk-i makâm nefâyis-i mebâhisden olmasıyla ref'-i kınâ‘-ı gavâmızı, i'tinâ-gerde-i kilik-i bedî'ul-makâl olmuşdur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَلَكِنْ لَا بُدَّ مِنَ النَّظَرِ هَهُنَا فِي «إِنْ»، وَ «إِذَا»، وَ «لَوْ»)²

Ya'nî her ne kadar hurûf u esâmî-i şarta dâir tafsîlât ilm-i nahvde mübeyyen ise de lâkin ilm-i meânide (إِنْ) ve (إِذَا) ve (لَوْ) kelimelerinin ilm-i nahvde imhâl olunan mebâhis-i şerîfesinin kesretine mebnî bunlardan bahs ü nazar lâzımdır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (فَ «إِنْ» وَ «إِذَا» لِلشَّرْطِ فِي الْأِسْتِقْبَالِ)³

İmdi, (إِنْ) ve (إِذَا) kelimeleri istikbâlde şart için olup مَضْمُونِ (لتعليقِ حُضُولِ مَضْمُونِ) ibâresiyle ta'rif olunmuşdur. (إِذَا) ve (لَوْ) edatlarını burada özel olarak incelemek gerekmektedir.

1 Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 33-34.

2 (Şart edatlarıyla ilgili detaylar nahiv ilminde ele alınıyor ise de meânî ilmindeki önemine binâen), (إِنْ) (إِذَا) ve (لَوْ) edatlarını burada özel olarak incelemek gerekmektedir.

3 (إِنْ) ve (إِذَا) gelecekteki şart için kullanılırlar.

Zîrâ ta‘lîk istikbâlde olmayıp hâldedir. Ve (حُضُول)-i evvel (حُضُول)-i sâniye müte‘allık olmasıyla (حُضُول)-i evvele dahi müte‘allık değildir.¹ Ya‘nî kelime-teyn-i mezkûreteyn bir cümlenin husûl-i mazmûnunu cümle-i uhrânın istikbâlde husûl-i mazmûnuna ta‘lîk için olup bu cihetden mefhûmları müttahiddir.

قَالَ رَحْمَهُ اللَّهُ: (لَكِنَّ أَضْلَ «إِنَّ» عَدَمُ الْجَزْمِ بِوُقُوعِ الشَّرْطِ، وَأَضْلَ «إِذَا» الْجَزْمُ)²

Lâkin (إِنَّ) ile (إِذَا) beyninde fark şu cihetden vâki‘dir ki (إِنَّ) kelimesinde aslanan, şartın vukûuna i‘tikâd-ı mütekellimde adem-i cezmdir. Ya‘nî mütekellim îrâd eylediği şartın vukûuna i‘tikâd-ı câzim ile mu‘tekid olmayıp hâl-i şekkde bulunmasıdır. Anınçün kelâm-ı Bârî‘de vâki‘ olmayıp fakat alâ tarîki‘l-hikâye veyâhûd li-nüktetin meczûmu meşkûk menzilesine tenzîl sûret-i te‘vîliyle vâki‘ olmuştur. Ve (إِذَا)’da aslanan, mütekellim şartın vukûuna [197] i‘tikâd-ı câzimle mu‘tekid olmasıdır. Ve (إِنَّ) kelimesinde vukû‘-i şarta adem-i cezm şart olduğu gibi lâvukûuna adem-i cezm dahi meşrût olduğunu cemî‘-i nuhât zikredip kelime-i mezkûre ancak nef-sü‘l-emrde vukû‘ ve lâvukûa muhtemile olup inde‘l-mütekellim meşkûk ve gayr-ı müteyakkın olan meânîde müsta‘mel idüğünü tasrîh eylemişlerdir. Lâkin garaz-ı Musannif kelime-i mezkûre ile (إِذَا)’nın istikbâlde şart için olmakda iştirâklerinden sonra beynlerinde olan vech-i iftirâkı beyân ya‘nî sâniye vukû‘-i şarta cezm ve evvelde adem-i cezm vech-i iftirâk olduğunu ityân olup ve ammâ lâvukû‘-i şarta adem-i cezm ikisinde dahi mevcûd olmasıyla îrâdına taarruz etmemişdir. Şu kadar fark vardır ki (إِنَّ) kelimesinde lâvukû‘-i şarta adem-i cezm vücûd-i şekkden ve (إِذَا)’da lâvukûa adem-i cezm vukûa cezmden nâşi olmasıyla bu farkdan adem-i gaflete tenbîh için Şârih-i merhûm (فَلْيَتَأَمَّلْ) buyurmuştur.

Miftâh’da dahi (إِنَّ) kelimesinde vukû‘-i şarta cezmden hulüvv asl olduğunu beyân ile meselâ (إِنَّ تُكْرِمَنِي أُكْرِمَكَ) kavlinde muhâtabın ikrâm edip etmeyeceği kâilin ma‘lûmu olmadığı ityân eylemiştir. Ve bu vechile misâl-i mezkûrde lâvukûa dahi cezmden hulüvvün iştirâtına tenbîh eylemiştir.³

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 34.

2 Fakat şu farkla ki; (إِنَّ) edatında (mütekellimin inancına göre) şartın vukûunun kesin olmaması asıl iken, (إِذَا)’da kesin olması asıldır.

3 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 346.

Kezâlik Sâhib-i *Miftâh* (إِنْ) kelimesinin ¹ (إِنْ) kelimesinin kavlinde, li-nüktetin makâm-ı cezmdede müsta'mele olduğunu îrâd eylemiştir.² Ve bu misâlde olan cezm lâvukü'-i şartda ya'nî übüvvetde olduğu zâhirdir. Zîrâ şart mütekellimin muhâtab için eb olmaklığının intifâsı olup eğer lâvukü'-i şartdan hulüvv cezm-i şart olunmasa bu misâl te'vile muhtâc olmazdı. Hâsılı bu kelâmdan murâd, muhâtabı lâvukü'-i şarta câhil menzilesine tenzîl olup lâvukü'-i şartdan murâd ise mütekellimin übüvveti olarak menzile-i câhile tenzîli, muhâtab mütekellimin ebi olduğunu câzim olmasıyla berâber müceb-i ilmi üzere cereyân etmeyip hakk-ı übüvveti riâyet etmemesiyle ke-enne gayr-ı âlim menzilesinde ittihâz olunmasıdır.³

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَلِذَلِكَ كَانَ النَّادِرُ مُوقِعًا لِـ «إِنْ» وَعَلَبَ لَفْظُ الْمَاضِي مَعَ «إِذَا»)⁴

Ve asl-ı (إِنْ) vukü'-i şarta adem-i cezm olduğu için nâdiru'l-vukü' olan hükümdede (إِنْ) îrâd olunur. Zîrâ nâdir olan şey' ekser maktûun bih değildir. Ve asl-ı (إِذَا) cezm olduğu için (إِذَا) ile lafz-ı mâzî isti'mâlde lafz-ı muzâri' üzerine tağlîb olunmuştur. Zîrâ (إِذَا)-yı şartıyye her ne kadar (إِنْ) gibi mâzîyi ma'nâ-yı müstakbele kalb ederek medhûlü olan mâzî istikbâl ma'nâsında ise de vukûa delâlete mevzû' olan lafzına nazaran kat' u cezme mâzî muzâri'den akreb ve bu cihetle (إِذَا)'nın lafz-ı mâzîye idhâlen isti'mâli ensebdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (نَحْوُ: ﴿فَإِذَا جَاءَتْهُمْ الْحَسَنَةُ قَالُوا لَنَا هَذِهِ وَإِنْ تُصِيبُهُمْ سَيِّئَةٌ يَطَّيَّرُوا بِمُوسَى وَمَنْ مَعَهُ﴾، لِأَنَّ الْمُرَادَ الْحَسَنَةَ الْمُطْلَقَةَ، وَلِهَذَا عُرِفَتْ تَعْرِيفَ الْجِنْسِ)⁵

Mefhûm-i şerîfi: “Kavm-i Mûsâ aleyhisselâm hısb u rehâ emsâli haseneye mazhar oldukları hinde min ciheti'l-istihkâk hasene bize hâssdır, haseneye müstehakk olan bizleriz deyip ve eğer anlara mesâib u belvâ ve cedb ü galâ' isâbet eylese bu hâli Hazret-i Mûsâ ile maiyyetinde olan ehl-i îmâna atf u tahmîl ile tetayyür u teşe'üm ederlerdi,” demekdir.

1 Baban değilsem şâyet, hakkımı nasıl gözeteceksin ki!

2 Sekkâki, *el-Miftâh*, s. 346.

3 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 35.

4 Bu nedenledir ki nâdiren vukû bulan şeyler için (إِنْ) edatı kullanılmakta ve (إِذَا)'ya da genellikle muzâri yerine mâzî fiil eşlik etmektedir.

5 Örnek: “Kendilerine bir iyilik eriştiğinde, ‘Bu zaten hakkımızdı,’ derlerdi. Başlarına bir belâ gelince de Mûsâ ve arkadaşlarının uğursuzluğuna yorarlardı.” (el-A'râf 7/131) Zira burada kastedilen, (vukûu kesin) mutlak iyiliktir. Bu nedenle de kelime lâm-ı cinsle marife yapılmıştır.

İşte bu nazm-ı celilde cânib-i hasenede (إِذِ) ile lafz-ı mâzî ityân olunup ﴿إِذَا جَاءَتْهُمْ الْحَسَنَةُ﴾ buyurulması -zîrâ haseneden murâd husûlü maktûun bih olan hasene-i mutlakadır- ya'nî yalnız hisb u rehâya muhtass olmayıp mutlakan haseneye âmmdir. Zîrâ takyîde delâlet edecek karîne bulunmayan mahalde şey'-i mutlak itlâkı üzere câri olur. Ve murâd hasene-i mutlaka olduğuyün ta'rîf-i cins ya'nî hakîkatle ta'rîf olunmuşdur. Ve cins-i hasenenin her nev'-i hasenede tahakkukundan nâşî kesret-i vukûu ittisâi cihetle vukûu vâcib gibidir. Lâkin hisb gibi nev'-i mahsûs-ı hasene bunun hilâfında olup zîrâ cins kadr-i kesret ü ittisâi olamaz. Anıncün nev'-i mahsûs-ı hasene kasd olunan mahallerde (إِنْ) ile ityân olunup (إِذَا) ile îrâd olunmaz. Nitekim ﴿وَإِنْ تُصِبْهُمْ حَسَنَةٌ﴾¹ ve ﴿لَئِنْ أَصَابَكُمْ فَضْلٌ مِنَ اللَّهِ﴾² kavli-î şerîflerinde meşhûddur. Zîrâ işbu nazm-ı evvelde haseneden murâd haseneden nev'-i mahsûs olan hisb u rehâ ve fazldan murâd feth u ganîmetdir.

Lâkin bu makâm mahall-i bahsdir. Zîrâ adem-i tekessür ü husûl ile adem-i kat' ancak nev' veyâhûd ferd-i muayyende olup ve ammâ kelâm-ı mezkûrde medlûl tenkîr olduğu üzere nev'un mine'l-envâ' veyâhûd ferdün mine'l-efrâdda bunların [198] ademi gayr-ı müsellemdir. Zîrâ cinsin husûlüyle kat' u cezm nev'an mâ veyâhûd ferdün mânın husûlüyle kat'ı mûcib olduğu zarûrîdir. Zîrâ cins ancak nev' veyâhûd ferdün mânın zımında hâsıl olur. Bu sûretde ﴿إِذَا جَاءَتْهُمْ الْحَسَنَةُ﴾ ve ﴿إِنْ تُصِبْهُمْ حَسَنَةٌ﴾ kelâmeyni beyninde fark gayr-ı vâzihdir. Meğerki tenkîrin meselâ ta'zîm veyâhûd tek-sîre hamliyle nev'-i mahsûs kasd oluna.

Ve Musannif ﴿الْحَسَنَةُ﴾ lafzında olan ta'rîfin ta'rîf-i cins olmasıyla kat' u cezm ederek kelâm-ı Sâhib-i *Miftâh*'in reddini kasd eylemişdir. Zîrâ Sâhib-i *Miftâh* ahde hamlini tecvîz ederek bu sûret hakk-ı belâgati iktizâ olduğunu cezm eylemişdir. Ve Musannif'in reddine sebep zîrâ Sâhib-i *Miftâh*'in murâdı mezheb-i cumhûr üzere ahd demek ise ne tahkîkan ve ne takdîren mahall-i îşâret olacak zikr-i hasene tekaddüm etmemesiyle bu ma'nâca ahde hamli sahîh olamaz. Ve sıhhati teslîm olunsa kasd-ı cinsden hassa-i muayyeneye olmak vâcib olur. Hâlbuki mukadder u mefrûz olan hasene ile murâd, husûlü kesret-i vukûu ittisâ' cihetinden maktû' olan ha-

1 "Kendilerine bir iyilik dokunsa..." (en-Nisâ 4/78)

2 "Allah'tan size bir nimet erişecek olsa..." (en-Nisâ 4/73)

sene-i mutlakadır. Ve bu kelâm ile ba'zıların ahde hamli hakk-ı belâgati akzâ olması zîrâ Cenâb-ı Bârî'nin fazl ü inâyeti üzere ma'nâ-yı ahd edeldir. Şöyle ki "Seyyie-i kalîle kat'iyetü'l-husûl kılınmamasıyla berâber kesret-i vukû' ile vukûunda şekk olunmak hakkı olan hasene-i ma'hûde kat'iyetü'l-husûl kılınmış olur," deyü beyânlarında olan fesâd zâhir olur. Zîrâ bu kavîl hassa-i muayyene irâdesine mübtenî olup hâlbuki mukadder u mefrûz olan hassa-i mutlaka irâdesi olduğu beyân-ı sâbıkdan ma'lûm olmuştur. Ve eğer Sekkâkî'nin murâdı kendi mezhebi üzere ahde haml olunup da hasene-i mutlaka zihnde ma'hûd u hâzır menzilesine tenzîl olunarak hattâ ki hasene-i mutlakaya fart-ı ihtiyaclarından ve beynlerinde kesret-i deverânından nâşî ke-enne hasene-i mutlaka nusb-i a'yünleri olmuştur. Ve hakk-ı belâgati akzâ olması bu ma'nâyâ husûl-i işâretten içündür denilmekse bu ma'nâ bi-aynihî Sekkâkî'nin kendi mezhebi üzere ta'rîf-i cinsdir. Bu sûretde bu ma'nâca ta'rîf-i ahdi cinse mukâbil kılması sahîh olmaz.

Ve işbu şikk-ı sâniide zikrolunan şey'le Şârih-i *Miftâh*'ın "Ta'rîf-i ahd hakk-ı belâgati akzâdır. Ammâ ma'nen; zîrâ ta'rîf-i ahd kavm-i Mûsâ'nın sû'ü muâmelesi üzere edeldir. Zîrâ hasene ya'nî husb u rehâ beynlerinde kesret-i deverândan nâşî ma'hûd u hâzır menzilesinde olup ve ta'rîf-i ahde anlar işbu azâyim-i hasenât ile ihtisâsa ehikkâ olduklarını iddiâ edip niam-ı mezkûre üzere şükri-î ilâhîden ibâ eden tâife olmaları cihetle tâife-i merkûme i'tikâd cihetinden akbeh-i nâs ve muâmele haysiyyetden esve'-i ibâd olduklarına delâlet olarak ta'rîf-i cins bu delâleti müstelzim değildir. Zîrâ istihkâk-ı kalîli da'vâ istihkâk-ı kesîri da'vâ gibi olmayıp ba'zen da'vâ-yı istihkâk-ı kalîl teslim olunarak da'vâ-yı kesîr teslim olunmaz. Kezâlik niam-ı kalîle üzere şükürün terki niam-ı kesîre üzere terki gibi olmayıp zîrâ ba'zen evvel ma'zûr olarak ma'zeret-i sâniye mehcûr olur. Ve ammâ lafzen; zîrâ hasene-i ma'hûdeye hamli takdîrde vâkıa ve mevcûde olarak (إِذًا) ve (جَاءَ) lafzlarına tevâfuk eder. Lâkin cins bunun hilâfında olup zîrâ cins olduğu haysiyyetden lâzimu'l-vukû' değildir,"¹ deyü istidlâli rehîn-i butlândır. Şununla berâber ki tâife-i merkûme cins-i haseneye ihtisâs u istihkâklarını iddiâ etdikleri sûretde cinsde ma'hûd duhûl-i evvelî ile dâhil olarak cins üzere terk-i şükürden ma'hûd ve gayr-ı ma'hûd üzere şükürün terki lâzım gelir. Bu sûretde esve'-i nâs

1 Şîrâzî, *Miftâhu'l-Miftâh*, vr. 82a.

olmaları tahakkuk eder. Ve hem de cins-i hasenenin vukûu ancak efrâdının vukûundan ibâret olup ammâ cins olduğu haysiyyetden vukûu mümteni‘ olmasıyla bu sûretde (إِدَا)‘nın duhûlü mümteni‘ olarak mercûh olamaz. Ve hasene hasene-i vâkiaya haml olduğu sûretde mukadder u mefrûz olduğu vechile murâd mutlak hasene olmaz. Ve bu takdîrce ba‘zıların “Ahde hamli hakk-ı belâgati akzâ olduğunu ta‘lilde ahde hamli inkârdan eb‘ad ve ilzâmda edhaldır. Zirâ hâzır u ma‘hûda işâret olarak inkârı mümkün değildir,” deyü kavillerinin fesâdı dahi zâhir olur. el-Hâsıl, hasene ile murâd hasene-i ma‘hûde olmasıyla hükmetmek hasene ile murâd hasene-i mutlaka olmasıyla kavle münâfîdir. Lâkin cevâb verilmek mümkündür ki hasenenin [199] ma‘hûde olmaklığı hassa-i muayyen haseneden ibâret olmasıdır ki hisb u rehâdan ibârettdir. Ve mutlaka olmaklığının ma‘nâsı, bununla murâd min gayr-i ta‘yîn ba‘z-ı mutlak-ı hisb u rehâ olmasıdır. Ve bu cevâb ile ahde hamli hakk-ı belâgati akzâ olmakda zikrolunan kelâmın sıhhati zâhir olur.

قَالَ رَحْمَةُ اللَّهِ: (وَالسَّيِّئَةُ نَادِرَةٌ بِالنَّسْبَةِ إِلَيْهَا، وَلِهَذَا نُكِرَتْ)¹

Ve nazm-ı mezkûrde cânib-i seyyiede (إِدَا) kelimesiyle lafz-ı muzâri‘ ityânı hasene-i mutlakaya nisbetle seyyie nâdiratü’l-vukû‘ olduğuyçündür. Ve bu sebebden için tenkîr taklîle delâlet etmek üzere (سَيِّئَةٌ) lafzı nekira olarak îrâd buyurulmuşdur.

Eğer suâl olunursa ki: ²﴿فَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ ضُرٌّ دَعَانَا﴾ nazm-ı celîlinde münekker ve ³﴿وَإِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ فَدُو دُعَاءِ عَرِيضٍ﴾ kavlı-i şerîfnde muarref olarak seyyiede (إِدَا) ve lafz-ı mâzî isti‘mâl buyurulmuş olmasıyla vechi nedir?

Cevâbında deriz ki: Çünkü nazm-ı evvelde lafz-ı (مَسَّ) ma‘nâ-yı killetden münbi‘ olup (ضُرٌّ)’dan murâd durr-i kalîl olduğu müstebân olmasına ve lafz-ı (ضُرٌّ) münekker olup tenkîr ise taklîli ifâde etmesine ve hakktan baîd ve mürtekb-i dalâlât olan insânın iltihâk-ı cemî‘-i durra istihkâkına nazaran bu misillü insânı durr-i yesîr ke-mikdâri mess etmesinde hakk olan hüküm maktû‘da bulunmak olduğuna tenbîh için (إِدَا) ve lafz-ı mâzî ityân buyurulmuşdur.

1 Kötülük ise mutlak iyiliğe kıyasla daha nâdir görülen bir durumdur. Bu nedenledir ki mezkûr âyette (سَيِّئَةٌ) kelimesi (taklil / azlık ifade etmek üzere) nekre kılınmıştır.

2 “İnsan bir sıkıntıyla yüz yüze gelince bize yalvarıp yakarır.” (ez-Zümer 39/49)

3 “Başına bir sıkıntı gelince de uzun uzadıya yalvarıp yakarır.” (Fussilet 41/51)

Ve ammâ nazm-ı sâniide çünkü ﴿مَسَّهُ﴾ lafz-ı şerifinde olan zamîr وَاذًا¹ kavlı-i şerîfine medlûlün aleyh olan insân-ı mu'riz u mütekebbire râci'dir. Zîrâ merci'-i zamîr zâhiren mutlak insân ise de lâkin muktezâ-yı belâgat ﴿أَعْرَضَ وَنَأَىٰ بِجَانِبِهِ﴾ cezâsının delâlet eylediği insân-ı mukayyede âid olmasıdır. Bu cihetden nâşi lafz-ı (إِذَا) ve mâzî îrâdıyla böyle insânın şerr ile ibtilâsı maktûun bih olmak vâcib olduğuna tenbîh buyurulmuşdur. ﴿أَعْرَضَ وَنَأَىٰ بِجَانِبِهِ﴾ nazm-ı celîlinin mefhûmu (أَعْرَضَ عَنِ الشُّكْرِ وَذَهَبَ بِنَفْسِهِ) olup ya'nî "Şükürden îrâz ve nefsini tekebbüren ve taazzumen sâir nâs rütbesinden ib'âd eyledi," demektir.² Lafz-ı (جَانِب) mukham olup murâd nefsidir. Nitekim (كُتِبَتْ إِلَىٰ جَانِبِ فَلَانٍ) denilip "Fülânın nefsinde ve zâtına" demek ma'nâsı murâd olunur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَقَدْ يُسْتَعْمَلُ «إِنْ» فِي مَقَامِ الْجَزْمِ تَجَاهُلًا)³

Ve ba'zen makâmın tecâhül iktizâ etmesinden nâşi meczûmü'l-vukû' olan şartın keyfiyyet-i meczûmiyyetinden tecâhül kasd olunmak nüktesine mebnî hilâf-ı asl olarak (إِنْ) ile îrâd olunur. Meselâ abde seyyidinin dârda olup olmadığından suâl olunarak (هَلْ سَيِّدُكَ فِي الدَّارِ؟)⁴ denildikde dârda olduğu ma'lûmu iken şâyed seyyidi ihbârından münfail olması ihtimâlından havf ile tecâhül ederek (إِنْ كَانَ فِيهَا أُخْبِرُكَ) ya'nî eğer dârda ise ihbâr edeceğini ityân eyler. Ve kezâlik leyl istitâle olunduğu hinde tevellüh ü tedaccür ve kalak u tahassürden nâşi (إِنْ تَطْلُعَ الصُّبْحُ وَتَنْقُضَ اللَّيْلُ أَفْعَلُ كَذَا) Ya'nî "Eğer subh tulû' eder ve bu gece munkazî olursa şu fi'li işlerim," dersin. Hâlbuki tulû'-i subh ve inkizâ-i leyl meczûm ve emsâli bunlara kıyâs ile ma'lûmdur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ لِعَدَمِ جَزْمِ الْمُخَاطَبِ كَقَوْلِكَ لِمَنْ يَكْدِبُكَ: «إِنْ صَدَقْتُ فَمَاذَا تَفْعَلُ؟» أَوْ تَنْزِيلِهِ مَثْرَلَةَ الْجَاهِلِ بِهِ لِمُخَالَفَتِهِ مُقْتَضَى الْعِلْمِ)⁵

1 "İnsana bir nimet verdik mi yüz çevirir ve yan çizer." (Fussilet 41/51)

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 40.

3 (إِنْ) edâtı ayrıca, bilmezden gelme nüktesine binâen, genel özelliğinden sıyrılarak şartın gerçekleşmesinin kesin olduğu ortamlarda da kullanılabilir.

4 Efendin evde mi?

5 Mezkûr üslup, muhatapın şartın gerçekleşmesine dâir kesin bilgisi olmaması nüktesine binâen de tercih edilebilir. Bir hususta doğruyu söylediğin hâlde senin yalan söylediğini iddiâ eden birine "Doğru söylüyorsam ne yapacaksın bakalım?" demen buna örnektir. Bu üslup bazen de şartın gerçekleşeceğine dâir bilgisi olan ama bu bilgisinin gereğini yerine getirmeyen muhatapı konuyu bilmeyen biri konumuna indirgemek maksadıyla tercih edilir.

Yâhûd vukû‘ veyâ lâvukû‘-i şarta cezm-i muhâtab olmadığı için anın tarîk-ı i‘tibâr u i‘tikâdına sülûk ile tecâhül olunur. Meselâ bir kelâm-ı sâdıkda mütekellimin kizbini tecvîz ile mütereddî olan kimseye (إِنْ صَدَقْتُ فَمَاذَا تَفْعَلُ؟) ya‘nî “Eğer ben sâdık olursam ne işlersin?” denir. Hâlbuki mütekellimin kizbi kendi indinde meczûm olarak nefsince cây-ı tereddüd değıldir.

Veyâhûd muhâtab vukû‘-i şarta âlim ise de muktezâ-yı ilmi üzere âmil olmadığından câhil menzilesine tenzîl olunur. Meselâ vâlidine ezâ vü izdirâ eden kimseye (إِنْ كَانَ أَبَاكَ فَلَا تُؤَدِّهِ) ya‘nî “Eğer bu zât pederin ise ezâ etme,” denir. Zîrâ işâret olunan zâtın kendi vâlidî olduğu ma‘lûm-i muhâtab ise de lâkin muktezâ-yı ilmi riâyet ve adem-i ezâ iken hilâfî hareketine mebnî ke-enne vâlidî olduğuna cehli menzilesine tenzîl olunarak (إِنْ) ile îrâd olunur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ التَّوْبِيخِ، وَتَصْوِيرِ أَنَّ الْمَقَامَ لِاسْتِمَالِهِ عَلَى مَا يُتْلَعُ الشَّرْطَ عَنِ أَصْلِهِ لَا يَضْلُحُ إِلَّا لِفَرَضِهِ كَمَا يُفَرِّضُ الْمُحَالُ، نَحْوُ: ﴿أَفَنَضْرِبُ عَنْكُمُ الذِّكْرَ صَفْحًا أَنْ كُنتُمْ قَوْمًا مُسْرِفِينَ﴾ فِيمَنْ قَرَأَ ﴿إِنْ﴾ بِالْكَسْرِ)¹

Veyâhûd makâm-ı cezmde (إِنْ) kelimesinin isti‘mâli, muhâtabı vukû‘-i şart üzerine [200] tevbîh u ta‘yîr ve makâm şartı aslından kal‘ u izâle edecek delâilî müştemil olduğundan o şarta makâmın salâhiyyeti ancak vücûd-i şartı farz-ı muhâl gibi farz ile olabileceğini tasvîr için olur. Ya‘nî tebkît ve ilzâm emsâli garazdan nâşî muhâl olan bir şey’in farz-ı vücûduyla (إِنْ) kelimesinin isti‘mâli kesîr u şâyî‘ olduğu gibi. Vücûd-i şart meczûm olup lâkin hilâfına dâll olan şey’lere makâmın iştimâli sebebiyle muhâl gibi farz u takdîr olunan makâmda dahi isti‘mâl olunur. Nitekim ﴿أَفَنَضْرِبُ عَنْكُمُ الذِّكْرَ...﴾ nazm-ı celîli (إِنْ)-i kesre ile olduğu kırâate göre² bu kabildendir.

Setîr olmaya ki ﴿أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ﴾³ ve ﴿أَفَنَضْرِبُ عَنْكُمُ الذِّكْرَ﴾ ve ﴿أَفَنَضْرِبُ عَنْكُمُ الذِّكْرَ﴾ emsâli ve (فَا) ve (ثُمَّ) ile atf olunan cümlelerde⁴

1 Mezkûr üslup, şarta ifade edilen hususun kendisinden sâdır olması sebebiyle muhâtabı kınamak ve -şartı kökünden söküp atacak unsurlar içerdiği için- makâma yakışanın ancak şarta sözü edilen şeyin varlığını muhal gibi kabul etmek olduğunu tasvir etme nüktesine binâen de tercih edilebilir. “Siz ölçüyü aşan bir toplum oldunuz diye zikri size göndermekten vaz mı geçelim?” (ez-Zuhruf 43/5) âyetindeki ﴿أَنْ كُنتُمْ قَوْمًا مُسْرِفِينَ﴾ ifadesini kesre ile ﴿إِنْ كُنتُمْ...﴾ şeklinde okuyan kırâat dikkate alındığında âyet bu konuya örnek teşkil etmektedir.

2 Bu kırâatin sahipleri Nâfi‘, Hamza ve Kisâ’îdir. bkz. İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb‘a*, s. 584.

3 “Onlar hiç yeryüzünde dolaşmadılar mı?” (Fâtır 35/44)

4 “Başınıza bunlar gelip çattıktan sonra mı...” (Yûnus 10/51)

vâki' hemze-i istifhâm Sıbeveyh ve cumhûr-i nuhât indinde cümle-i ma'tûfeden olup tasaddurda asâletine tenbîhen âtuf üzerine tekaddüm ve 1 ﴿فَهَلْ يُهْلِكُ إِلَّا الْقَوْمَ الْفَاسِقُونَ﴾³ ve ﴿فَأَنى يُؤْفَكُونَ﴾² ve ﴿فَأَيْنَ تَذٰهُبُونَ﴾¹ emsâli sâir edât-ı istifhâm harf-i atfdan taahhur eder ve kıyâs olan da budur. Lâkin Zemahşerî ve tâbi'leri bu kavle muhâlefet edip “Hemze sûret-i mezkûrede mevzi-i aslîsinde olup cümle, hemze ile âtuf beyninde olan cümle-i mukad-dereye ma'tûfdur,” dediler.⁴

Binâen aleyh Şârih-i merhûm nazm-ı mezkûrde işbu mezheb-i Zemahşerî'ye işâret ve cezâlet-i ma'nâya riâyetele (أَنْهَلِكُمْ فَتَضْرِبْ عَنْكُمْ) takdîr eylemişdir. (نَضْرِبُ), (نَضْرِبُ) ve (نَضْرِبُ) ma'nâsınadır. (ذَكَرُ) 'dan murâd Kur'ân-ı Kerîm ve hâvî olduğu emr u nehy ü va'd ü va'ididir. (صَفْحُ) i'râz ma'nâsına olup her ne kadar lafzının gayrı ise de ma'nen ittihâdları hasebiyle (نَضْرِبُ) fi'linden mef'ûlün mutlak veyâhûd (أَنْهَلِكُمْ فَتَضْرِبْ عَنْكُمْ) takdîrinde olarak mef'ûlün lehdîr. Veyâhûd ism-i fâil ma'nâsına hâl olarak (حَالَ كَوْنِكُمْ) (حَالَ كَوْنِكُمْ) mef'ûlündedir.⁵ (مُسْرِفِينَ) 'den murâd müşrikîndir. İşte bu nazm-ı celîlde muhâtabînin müşrikîn oldukları meczûm ise de işrâk üzere anları tev-bîh u ta'yîr kâsd olunduğuna ve âkıldan sudûr-i işrâk aslâ lâyük olmadığına dâll olan âyât üzerine makâmın iştimâli hasebiyle onların ziyî' zevi'l-ukûlde buldukları hâlde müşrikîn olmaları bi-hasebi mukteze'l-makâm id-diâ-i muhâl menzilesinde olarak haklarında (مُسْرِفِينَ) ta'bîri mücerred farz-ı muhâlât gibi farz u takdîr tarîkiyle olmak iktizâ eder deyü tasvîr kılındığına mebnî (إِنْ) kelimesiyle ityân olunarak (إِنْ كُنْتُمْ قَوْمًا مُّسْرِفِينَ) buyurulmuştur.

Eğer suâl olunursa ki: ﴿وَلَوْ سَمِعُوا مَا اسْتَجَابُوا لَكُمْ﴾ kavli-i şerîfinde tebkît ü ilzâm için semâ'-ı esnâm farz olunarak (لَوْ) ile ityân olunduğu gibi farz-ı muhâlâtda lâyük olan (لَوْ) lafzı olup (إِنْ) kelimesi değildir. Zîrâ (إِنْ) kelimesinde zikri mürûr ettiği üzere vukû' ve lâvukû'-i şarta adem-i cezm şart olup lâvukû' muhâl ise maktûun bihdîr. Bu sebebden nâşî الإنسانُ (إِنْ طَارَ الْإِنْسَانُ... كَذًا) (لَوْ طَارَ...) denilmeyip 7 denilir.

1 “Öyleyse nereye gidiyorsunuz?” (et-Tekvîr 81/26)

2 “O hâlde neden yüz çeviriyorlar?” (ez-Zuhruf 43/87)

3 “Öyle ya; yoldan çıkmış bir toplumdaki başkası helâk edilir mi?” (el-Ahkâf 46/35)

4 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşîye*, s. 331; krş: Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 230.

5 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşîye*, s. 332; Siyâlkütî, *Hâşîye*, II, 40-41.

6 “Putlar farazâ işitseler bile size cevap veremezler.” (Fâtur 35/14)

7 İnsan uçarsa şöyle şöyle olur.

Cevâbında deriz ki: Farz-ı muhâl icrâ olunan makâmda tebkît ve ilzâm-ı muhâtab kasdıyla müsâhele ve irhâ-i inân tarîki üzere muhâl-i mefrûz ademiyile kat‘ u cezm olunmayan şey’ menzilesine tenzîl olunup bu tarîk ile ﴿فَإِنْ آمَنُوا﴾ kelimesinin isti‘mâli muttazih olur. Nitekim Sâhib-i *Keşşâf* nazm-ı celîli bâb-ı tebkîtden olup zîrâ dîn-i hakk vâhid olarak misli bulunamayacağı hâlde alâ sebîl’l-farz ve’t-takdîr kelime-i şekk ile ityân olunup “Eğer sıhhat ü sedâdda dînimize müsâvî olarak bir dîn-i âhar tahsîl ederler ise ol vakt fâiz-i hidâyet olurlar,” demek mefhûmunda olduğunu² ve ﴿إِنْ كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِكَ فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَابًا﴾³ kavli-i şerîfinin mefhûm-i celîli ﴿إِنْ كَانَ حَقًّا فَعَاقِبْنَا عَلَىٰ إِنكَارِهِ﴾⁴ olarak murâd hakkıyyetini nefy olup ve hakk olmaklığının butlânını i’tikâd ile berâber azâbı anın hakkıyyetine ta‘lik etmek ta‘lik bi’l-muhâl idüğünü zikrelemiştir.⁵

﴿قُلْ إِنْ كَانَ لِلرَّحْمَنِ وَلَدٌ فَأَنَا أَوَّلُ الْعَابِدِينَ﴾ kavli-i şerîfi dahi bu kabîlden olup mefhûm-i şerîfi “Egerçi zât-ı Bârî teâlâ için hâşâ veled olmak burhân-ı yakînî ve hüccet-i vâziha ile sahîh u sâbit olsa vâlidine ta‘zîmen evlâd-ı mülûke arz-ı ihtirâm olunduğu gibi anınçün ta‘zîm ü hürmet ve inkiyâd ü itâatde sizin evvel ü esbakınız ben olurum,” deyü taraf-ı [201] risâlet-penâhîden küffâr-ı tebeh-kâra tevcîh ve cihe-i hitâb-ı itâb buyurulmasıyla emirdir.⁷ 8 ﴿تَعَالَىٰ ذَاتُهُ عَنِ الْوَالِدِ وَالْمَوْلُودِ عَلُوًّا كَبِيرًا﴾

Musannif rahimehullâhın nazm-ı mezkûr ile temsîlini ﴿إِنْ﴾ kavliyle takyîdi, feth kırâatine göre bi-takdîri’l-“lâm” mâ-tekaddem için ta‘lîl olup mâ-nahnu fihimizden olmadığına işâretidir.⁹

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ تَغْلِيْبٍ غَيْرِ الْمُتَّصِفِ بِهِ عَلَى الْمُتَّصِفِ)¹⁰

Veyâhûd makâm-ı cezmde ﴿إِنْ﴾ lafzının ityânı, şart ile muttasif olmayanları muttasif olanlar üzerine tağlîb için olur. Meselâ bir meclisde hâ-

1 “Eğer sizin inandığınız gibi inanırlarsa, işte o zaman doğru yolu bulmuş olurlar.” (el-Bakara 2/137)

2 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I, 194.

3 “Eğer bu kitap gerçekten senin katından gelmiş ise, başımıza gökten taşlar yağdır.” (el-Enfâl 8/32)

4 Kur’ân hakk ise hadi onu inkâr ettiğimiz için bizi cezalandır!

5 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, II, 210.

6 “Eğer Rahmân gerçekten bir çocuğa sahip olsaydı, ona ilk kulluk eden kişi ben olurum.” (ez-Zuhruf 43/81)

7 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 332.

8 O’nun zâtı baba veya çocuk sahibi olmaktan münezzehtir.

9 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 332.

10 Mezkûr üslup, şartla nitelenmeyi nitelenene tağlîb etmek maksadıyla da tercih edilebilir.

zır olan eşhâsdan ba'zılarına nisbetle kıyâm kat'ıyyü'l-husûl olup ve diğer ba'zılarına nisbetle gayr-ı kat'î ve mechûl olsa işbu kıyâm ve adem-i kıyâm-larına kat' u cezm olunmayanlarını kendileri için kat'ıyyen kıyâm hâsıl olanlar üzerine tağlîb ile ¹(إِنْ فُئْتُمْ كَانَ كَذًا) dersin.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَقَوْلُهُ تَعَالَى: ﴿وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا...﴾، يَحْتَمِلُهُمَا)²

Ve işbu nazm-ı celilde hitâb mürtâbîn ile olduğu hâlde (إِنْ) lafziyla it-yân olunması, zikrolunan ta'yîr u tasvîr veyâhûd tağlîb nüktelerinin ikisine dahi muhtemeldir. Vech-i evvele haml olunduğu sûretde muhâtabîni Kur'ân-ı Kerîm münezzel min indillâh olmasında irtiyâblarından nâşî tev-bîh u ta'yîr ve makâm Kur'ân-ı Kerîm'in münezzel min indillâh olduğuna delâletle irtiyâbı külliyyen kal' u izâle eden âyât-ı beyyinâtı müştemil olmasıyla muhâtabîn için isbât-ı irtiyâb bi-tarîki'l-farz ve't-takdîr olmak sû-retinden gayrısı lâyük olmayacağını tasvîr için olmuş olur. Ve vech-i sâniye haml olunduğu hâlde muhâtabînden gayr-ı mürtâbîn mürtâbîn üzerine tağlîb olunmuş olur. Zîrâ muhâtabînde hakkı ârif ve adem-i irtiyâba câzim ü vâkîf olup mücerred inâden ve istikbâren sâlik-i vetîre-i inkâr olanlar dâhil olmasıyla ke-enne cümlesi gayr-ı mürtâbîn hükmünde addolunur.

Hafî olmaya ki tevbih u tasvîr mes'elesinde ya'nî bu makâlin kubeylinde îrâd olunan işkâl bu makâmda dahi vâridir. Zîrâ farz-ı muhâl sûretinde muhâlin lâvukûu maktû' olup (إِنْ) kelimesinde ise vukû' ve lâvukû'-i şarta adem-i cezm şart olmasından dolayı farz-ı muhâlde (إِنْ) kelimesinin isti'mâli mevrid-i i'tirâz olduğu gibi işbu tağlîb-i gayru'l-mürtâbîn ale'l-mürtâbîn-de dahi adem-i şart ya'nî tağlîb olunan gayr-ı mürtâbînden adem-i vukû'-i irtiyâb maktûun bih olmasıyla (إِنْ) kelimesinin isti'mâli sahîh olamaz. Ve ânifen zikrolunduğu üzere tebkît-i muhâtab kasdıyla müsâhele ve irhâ-yı inân için muhâli, ademiyile cezm ü kat' olunmayan şey' menzilesine ten-zil etmek sûretine haml ile cevâb i'tâsı işbu tağlîb sûretinde cereyân etmez. Ve bundan ma'riz-i cevâbda “Şart ancak istikbâlde irtiyâbın vukûu olup bu ise vücûd ve ademi muhtemil olmasıyla adem-i şart maktûun bih olmuş olmaz,” denilemez. Zîrâ ma'nâ müstakbelde hudûs-i irtiyâb üzeri-

1 Eğer kalkmışsanız şöyle şöyle olur.

2 “Eğer kulumuza indirdiğimiz hakkında bir şüpheniz varsa...” (el-Bakara 2/23) âyeti ise (kınama-tasvir ve tağlîb nüktelerinin) her ikisine de muhtemeldir.

ne olmadığı ve bu ma'nâya hamle tehaddî münâfi olduğu zâhirdir. Ve bu vechile ma'nâ müstakbelde hudûs üzerine olmadığından için Kûfiyyûn bu makâmda (إِنِّ), (إِذَا) ma'nâsınadır, deyü zu'm eylediler. Ve İmâm Müberred ve Zeccâc “(إِنِّ) lafzı (كَانَ)’yi ma'nâ-yı istikbâle kalb etmez,” deyü nasb u cezm etdiler. Ve nuhâtdan ekserîsi zikreylediler ki (إِنِّ) kelimesiyle ma'nâ-yı mâzînin ibkâsı murâd olundukda şart (كَانَ) lafzı kılınır. **﴿إِن كُنْتُ قُلْتُهُ﴾** **﴿إِن كَانَ فَمِيضُهُ قَدْ مِنْ قَبْلِ...﴾**¹ **﴿فَقَدْ عَلِمْتَهُ﴾**¹ ve **﴿إِن كَانَ فَمِيضُهُ قَدْ مِنْ قَبْلِ...﴾**² kavli-i şerîflerinde olduğu gibi. Ve bu vechile ma'nâ-yı mâzînin kasd-ı ibkâsında şart (كَانَ) kılınmasının sebebi (كَانَ) lafzının muziyye temahhuz u ihtisâsı cihetle mâzîye kuvvet-i delâletidir. Zîrâ (كَانَ)’nin medlûlü olan hades-i mutlak (كَانَ)’nin haberinden müstefâd olmasıyla (كَانَ)’den ancak zamân-ı mâzî istifâde olunur. Ve bundan için Sâhib-i *Keşşâf*³ **﴿وَأَمَّا يُنْسِيَنَّكَ الشَّيْطَانُ فَلَا تَتَعَدَّ بَعْدَ الذِّكْرِ﴾** nazm-ı celilinde murâd **﴿وَإِنْ كَانَ الشَّيْطَانُ يُنْسِيَنَّكَ قَبْلَ النَّهْيِ فُبِحَ مَجَالِسَةَ الْمُسْتَهْزِئِينَ لِأَنَّهُ مِمَّا﴾** (وَإِنْ كَانَ الشَّيْطَانُ يُنْسِيَنَّكَ قَبْلَ النَّهْيِ فُبِحَ مَجَالِسَةَ الْمُسْتَهْزِئِينَ لِأَنَّهُ مِمَّا)⁴ olmaklığın cevâzını zikredip şartı mâzî kılmak murâd eylemesiyle ma'nâ-yı menfî müstakîm olmasıyçün (كَانَ) takdîr eylemiştir. Ve nazm-ı mezkûrun ma'nâ-yı mezbûra hamli hüsn ü kubhun aklî olmasını ihtiyâra mübtenî olup ve müstehziîn ile nehy-i mücâleset **﴿فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ حَتَّى يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ غَيْرِهِ﴾**⁵ [202] kavli-i şerîfiyle vâki‘ olmuşdur.⁶

Ve eğer diğer cevâb olarak denilirse ki: “Muhâtabından ba‘zıları kat‘iyyen mürtâb ve ba‘zıları kat‘iyyen gayr-ı mürtâb olduysa cümlesi irtiyâb ve adem-i irtiyâbları gayr-ı maktû‘ hükmünde kılınmıştır.”

Cevâbında deriz ki: Bu dahi (إِنِّ) kelimesinin bu makâmda isti‘mâliyyçün nükte-i uhrâ olup tağlîbden değildir. Ve bu işkâlden mahîs u muhallis ancak kat‘iyyen mürtâbîn üzerine kat‘iyyen gayr-ı mürtâbîni tağlîb ma'nâsına hamli ile hâsıl olabilir. Ve kat‘iyyen gayr-ı mürtâbînden murâd kendilerinden irtiyâb ve adem-i irtiyâb tecvîz olunup irtiyâblarıyla cezm ü kat‘ olunama-

1 “Şâyet ben böyle bir şey söylemiş olsaydım, sen onu zaten bilirdin.” (el-Mâide 5/116)

2 “Eğer gömleği önden yırtılmışsa...” (Yûsuf 12/26)

3 “Eğer şeytan yapman gerekeni sana unutturacak olursa, bu uyarıyı hatırlar hatırlamaz oradan ayrıl ve o zalim toplulukla birlikte oturma!” (el-En‘âm 6/68)

4 Eğer âyetlerimizle alay edenlerle oturmak yasaklanmadan önce şeytan onlarla oturmaman gerektiğini sana unutturduysa -ki bu akılların da hoşlanmayacağı bir şeydir- o hâlde sana bunun çirkinliğini hatırlatmamızdan sonra artık o meclisten kalk ve onlarla oturma! bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 33.

5 “Başka bir konuya geçinceye kadar onların yanında durma!” (el-En‘âm 6/68)

6 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 42.

yanlardır. Hâsılı, meşkü'ül-irtiyâb olanları maktû'ül-irtiyâb olanlar üzerine tağlîbdir. Bu sûretde kelâm (أَوْ لِتَغْلِيْبِ غَيْرِ الْمَقْطُوعِ بِاتِّصَافِهِ بِالشَّرْطِ عَلَى الْمَقْطُوعِ بِهِ) ma'nâsında olarak ya'nî "Makâm-ı cezmd (إِنْ) kelimesinin ityânı, mefhûm-i şart olan meselâ mürtâbîn olmakla ittisâfları maktû' u meczûm olmayanları ittisâfları maktûun bih olanlar üzerine tağlîb içündür," demek olur. Nitekim (إِنْ قُمْتُمْ كَانَ كَذَا) misâl-i sâbıkında bu sûrete işâret sebkat eylemiştir.

قَالَ رَحِمَهُ اللهُ: ﴿وَالْتَّغْلِيْبِ يَجْرِي فِي فُتُونٍ كَثِيْرَةٍ كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَكَانَتْ مِنَ الْقَانِيْنِ﴾،
وَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ﴾، وَمِنْهُ «أَبَوَانِ» وَنَحْوُهُ»¹

Ve tağlîb fûnûn-i kesirede cereyân eder. Fûnûn, *envâ' u esâlib* ma'nâsına olup tağlîbin kesîru'l-envâ' ve mütenevviul-esâlib olduğunu beyândır. Bir nev'i, zükûru inâsa tağlîb olup bunun tarîki zükûr u inâs beyninde müştirketü'l-ma'nâ olan bir sıfatın yalnız zükûr üzere icrâ olunan tarîk ile zükûr u inâs üzerine icrâsıdır. Hazret-i Meryem radiyallâhu anhâ hakkında vârid olan ﴿وَكَانَتْ مِنَ الْقَانِيْنِ﴾ nazm-ı celîlindedir olduğu gibi. Zîrâ (قَانِيْنِ) *mutîin* ma'nâsına olup işbu sıfat-ı kunût evsâf-ı zükûr u inâsdan olmasıyla Hazret-i Meryem bi-hükmi't-tağlîb zükûr u kânitünden addolunmuştur. Hâl-buki kıyâs olan (مِنَ الْقَانِيَاتِ) olmasıdır. (مِنَ) lafzı teb'îz için olmayıp belki ibtidâ-i gâyete haml olunarak ² (وَكَانَتْ نَاشِئَةً مِنَ الْقَوْمِ الْقَانِيْنِ) mefhûmunda olması da muhtemeldir. Zîrâ Hazret-i Meryem, Hazret-i Mûsâ aleyhisselâmın birâderleri Hazret-i Hârûn aleyhisselâm a'kâbındandır. Bu sûretde tağlîb kabîlinden olmaz. Lâkin murâd Hazret-i Meryem radiyallâhu anhâ'yı min ciheti'l-haseb tavsîf olup min ciheti'n-neseb tavsîf olmamasıyla vech-i evvel vecîhdir. Zîrâ garaz ﴿وَمَرْيَمَ ابْنَتِ عِمْرَانَ الَّتِي أَحْصَنَتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فِيهِ مِنْ رُوحِنَا وَصَدَّقْتَ بِكَلِمَاتِ رَبِّهَا وَكَتَبَ وَكَانَتْ مِنَ الْقَانِيْنِ﴾³ nazm-ı şerîfinden müstebân olduğu vechile Hazret-i Meryem radiyallâhu anhânın şerâyi' u kütüb-i ilâhiyyeyi tasdik edip ve mutîinden olmasıyla bi'tibârî'l-haseb medhi olup bi'tibârî'n-neseb değildir.⁴

1 (Yeri gelmişken ifade edelim ki) tağlîb üslûbu pek çok şekilde görülebilir. "(Meryem) itaatkâr kadınlardan biri oldu," (et-Tahrîm 66/12) ve "Siz gerçekten ceahlet içinde yüzen bir toplumsunuz," (en-Neml 27/55) âyetleri buna örnektir. "Ebeveyn" vb. kelimeler de bu çerçevede değerlendirilir.

2 İtaatkâr bir toplum içerisinde yetişmişti.

3 "İmrân kızı Meryem'i de (mümin hanımlara örnek kıldık.) O ki ifetini titizlikle korumuştur. Biz de kendisine rûhumuzdan üflemiştik. O, Rabbinin buyruklarına ve kitaplarına yürekten inandı ve itaatkâr kadınlardan biri oldu." (et-Tahrîm 66/12)

4 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiyeyi*, II, 43.

Ve tağlîbden bir üslûb da cânib-i ma'nâyı cânib-i lafza tağlîbdir. Nitekim nazm-ı celîlde "tâ"-i hitâb ile kırâat olunduğu üzere ﴿بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ﴾ تَجْهَلُونَ kavli-şerîfinde vâki' olmuşdur. Zîrâ ﴿تَجْهَلُونَ﴾ lafzında zamîr kavme âid olup ve lafz-ı "kavm" ism-i muzher olduğu cihetle lafz-ı gâib olarak kıyâs olan "yâ"-i gaybetle (يَجْهَلُونَ) olmasıdır. Lâkin kavm ma'nâda muhâtabından ibâret olarak bi-sebebi'l-haml muhâtabîn ile müttahid olduğundan ve hitâb min ciheti'l-asâle gaybetden ersah u akvâ bulunduğundan cânib-i hitâb cânib-i gaybete tağlîb olunmuşdur.

Ve tağlîbden bir üslûb da meselâ peder u mâdere (أَبَوَيْنِ) ve meselâ Hazret-i Ebîbekr ve Ömer radiyallâhu anhumâya (عُمَرَيْنِ) ve şems ve kamere (قَمَرَيْنِ) ve cenâb-ı Hasen ve Hüseyin radiyallâhu anhumâya (حَسَنَيْنِ) itlâkı ve sâir bunların nezâiri gibi mütesâhibeyn veyâhûd müteşâbiheynden birinin uhrâ üzerine itlâk olunmasıdır. Ve bunun tarîki, ismde âhir evvel için müttetik kılınıp ba'dehû o ism tesniye olunarak ikisi kasd olunmasıdır. Ya'nî meselâ (قَمَرٍ) isminde şems kamer ile müttetik kılındıktan sonra edât-ı tesniye ilâvesiyle (قَمَرَيْنِ) denilip şems ve kamerden ikisi murâd olunur. Ve bu tağlîbde lâyük olan, ismeynden hangisi âhardan ehaff olursa o ismin tağlîb olunmasıdır. Zîrâ tağlîbden murâd tahfif olduğu cihetle hif-fetde eblağ olan ihtiyâr olunur. Meğerki ehad-i lafzeyn müzekker olursa bu sûretde müzekker müennes üzerine tağlîb olunmak icâb eder, (قَمَرَيْنِ) gibi. Zîrâ lafz-ı (قَمَرَيْنِ) teharruk-i vasatı cihetle (شَمْسَيْنِ)'den eskal ise de lafz-ı (شَمْسٍ) müennes-i semâî ve (قَمَرٍ) müzekker olduğuna mebnî tağlîb için lafz-ı (قَمَرٍ) ihtiyâr olunmuşdur.¹ [203] Ve (أَبَوَيْنِ) ve (قَمَرَيْنِ) tağlîbin bu kısmından olup ﴿وَكَاثٌ مِنَ الْقَاتِنِينَ﴾ kısmından olmadığı gayr-ı hafîdir. Zîrâ ümm ile vâlid ve şems ile kamer beynlerinde müşterek olan bir vasf yalnız zükûr üzere icrâ tarîkiyle ikisi üzerine icrâ olunarak ehadühümâ âhar üzerine tağlîb olunmayıp belki bunlarda olan tağlîb ehadühümâ ismde âhar için müttetik kılınarak ba'dehû edât-ı tesniye idhâliyle ikisine itlâk sûretiyledir.

Eğer suâl olunursa ki: Müsennâda yalnız ittifâk-ı lafzî kifâyet etmeyip belki ma'nâda dahi ittifâkları lâzımdır. Anınçün (زَيْدَيْنِ) ile (الْمُسَمَّيَيْنِ بَزِيدٍ) ile te'vîl edip tesmiye bi-Zeyd ma'nâsında ittihâdları i'tibâr olunmuşdur. Bu

1 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiyeye*, s. 333.

sûretde (قُرْءَانٍ) lafzı (طُهْرَيْنِ) veya (حَيْضَيْنِ)'a itlâk olunup (طُهْرٌ) ve (حَيْضٌ)'un ikisine itlâk olunmaz.

Cevâbında deriz ki: İşbu ittifâk-ı ma'nevîyi iştirât muhtelefün fihi olup Endelüsî ayn-ı şems ve ayn-ı mîzâna (عَيْنَانِ) itlâkını rivâyet eylemiştir. Bu cihetle ulemâ-i meâniyyûn tesniye ve cem'de ittifâk-ı lafzîyi i'tibâr edip indlerinde ittifâk-ı ma'nâ mu'teber değildir. Teslîm edelim ki tesniye ve cem'de ittifâk-ı ma'nâ dahi mu'teber olsun. Lâkin bu i'tibâr hakîkat olduğu sûretde olmasıyla (أَبْوَانٍ) misillüleri mecâz olmuş olsun. Ve bâb-ı tağlîbin cemîisi mecâz olup zîrâ tağlîb olunan lafz mâ vuzia lehinde müsta'mel değildir. Görülmez mi ki lafz-ı (فَاتِنَيْنِ) hey'eti i'tibâriyle vasf-ı kunût ile mevsûfın olan zükûra mevzû' olarak zükûr u inâsa itlâkı mâ vuzia lehinin gayrıyla itlâk olup cemî'-i emsile-i sâbıka ve âtiye buna makîsdir.

el-Hâsıl, tağlîb olunan lafzın mâ vuzia lehinde müsta'mel olmadığı kat'iyen ma'lûm olup ve bu isti'mâl elbette bir alâka için olur. Ve illâ hatâ olmak lâzım gelir. Ve alâka olduğu gibi her ne kadar husûsiyyet-i alâka ma'lûm değilse de mecâziyyeti tahakkuk eder. Ve bu kelâm Şârih-i merhûmun *Şerh-i Miftâh*'da, "Mecâziyyet-i tağlîbin ve bunda olan alâkanın ve mecâzın hangi nev'inden olduğunun havâlî-i beyânında eslâfdan bir kimsenin deverânını müşâhid olamadım,"¹ deyü îrâd eylediği makâlin hâsılıdır.²

Ve suver-i tağlîbden birisi de bir cins-i kesîru'l-efrâdı diğer cinsden cins-i mezkûr beyninde mağmûr u mağlûb olan bir ferd üzerine tağlîbdir ki tarîki, cins-i mezkûrun ismini mecmû'-i efrâd-ı cins ile ferd-i mezkûrun cemîisi üzerine itlâktan ibârettdir. Nitekim ﴿وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ﴾³ kavli-i şerîfinde İblîs tâife-i cinden olarak efrâd-ı melâikeden olmadığı hâlde beyne'l-melâike yalnız ferd-i vâhid mağmûr olmasıyla melâikeden addolunmuştur.

Ve suver-i tağlîbden birisi, efrâd-ı cinsden ekseri ekall üzerine tağlîb olup tarîki, ekser-i efrâda muhtass olan vasfın mecmû'-i efrâda nisbet

1 Teftâzânî, *Şerhu'l-Miftâh*, vr. 103a.

2 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 334; Siyâlkütî, *Hâşiye*, II, 43.

3 "Hani meleklerle 'Âdem'e secde edin' demiştik; onlar derhâl secde etmişlerdi de bir tek İblîs emrimize karşı gelmişti." (el-Bakara 2/34)

olunmasından ibâretidir. Nitekim nazm-ı celilde bi-tarîki'l-hikâye vârid olan ﴿لِنُخْرِجَكَ يَا شُعَيْبُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَكَ مِنْ قَرْيَتِنَا أَوْ لَتَعُوذُنَّ فِي مِلَّتِنَا﴾¹ kavli-i şerîfinde bi-hükmi't-tağlîb Hazret-i Şuayb aleyhisselâm millet-i kâilîne avd ü rücû'da idhâl olunmuşdur. Hâlbuki Hazret-i Şuayb aslâ milletlerine dâhil olmamışdır ki hattâ yine rücû' etsin. Zîrâ millet-i kâilîn küfür olup enbiyâ aleyhimüsselâm ise bi'setden mukaddem ve muahhar ma'sûm oldukları müttefekun aleyhdır. Ve kabl'l-îmân anların milletlerinden olan Hazret-i Şuayb aleyhisselâma îmân edenler olup hitâbda Hazret-i Şuayb üzerine tağlîb edilmişlerdir.

Ve suver-i tağlîbden birisi, mütekellimin muhâtab veyâ gâib üzerine tağlîbidir. ²(أَنَا وَأَنْتَ فَعَلْنَا) ve ³(أَنَا وَزَيْدٌ ضَرَبْنَا) gibi. Zîrâ (ضَرَبْنَا) ve (فَعَلْنَا) müsennâ ve mecmû'-i mütekellim için mevzû' olarak âhâdından her birisi mütekellim i'tibâr olunmak lâzım olmasıyla mütekellim evvelde muhâtab ve sâni'de gâib üzerine tağlîb olunmuşdur. Ve "Sîga-i mezkûre mütekellim ma'l-gayra mevzû'dur," kavillerinin ma'nâsı "Mütekellim i'tibâr olunan gayr ile berâber mütekellim içündür," demek olup yoksa mutlakan gayr demek değildir.⁴

Ve suver-i tağlîbden birisi, muhâtabı gâib üzerine tağlîbidir. (أَنْتَ وَزَيْدٌ) kavli-i şerîfi dahi "tâ"-i hitâb ile kırâate⁸ göre bu kabılden olup ﴿وَمَا رَبُّكَ﴾ lafzıyla hitâb Nebî aleyhisselâma olduğu hâlde ﴿عَمَّا تَعْمَلُونَ﴾ lafzında kâffe-i mükellefîn ile sâireye tağlîb buyurulmuşdur ki ma'nâ مُحَمَّدٌ يَا مُحَمَّدٌ...⁹ (تَعْمَلُ أَنْتَ يَا مُحَمَّدٌ وَجَمِيعٌ مِّنْ سِوَاكَ مِنَ الْمُكَلَّفِينَ وَغَيْرِهِمْ)⁹ demektir. Ve min gayr-i i'tibârî't-tağlîb [204] Nebî aleyhisselâmdan gayrısına i'tibâr-ı hitâb câiz olamaz. Zîrâ kelâm-ı vâhidde atf veyâhûd tesniye veyâhûd cem'siz iki veyâhûd eksere hitâb olunmak mümteni'dir. ﴿وَمَا رَبُّكَ﴾ kavli-i şerîfi ise vâhid için olarak

1 "Şuayb! Ya bizim dinimize geri dönersiniz ya da seni ve seninle birlikte îmân edenleri yurdumuzdan sürüp çıkarırız." (el-A'râf 7/88)

2 Ben ve sen yaptık.

3 Ben ve Zeyd vurduk.

4 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 44.

5 Sen ve Zeyd yaptınız.

6 Sen ve bir topluluk yaptınız.

7 "Rabbin onların yaptığı hiçbir şeyden habersiz değildir." (el-En'âm 6/132)

8 İbn Âmir "tâ" ile diğer altı imam "yâ" ile okumuşlardır. bkz. İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'â*, s. 269.

9 Yâ Muhammed! Senin yaptıklarından ve senin dışındaki bütün mükelleflerin yaptıklarından...

Nebî aleyhisselâmdan mâadâya hitâb sâlih olamaz. Ve ﴿فَمَنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ فَإِنَّ﴾ (فَإِنَّ جَهَنَّمَ جَزَاؤُكَ وَجَزَاؤُهُمْ) kavli-i şerîfi dahi bu kabılden olup (فَإِنَّ جَهَنَّمَ جَزَاؤُكَ وَجَزَاؤُهُمْ) demektir. Hitâb şeytana olup ﴿مِنْهُمْ﴾'den murâd nâsdır. Ve ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ﴾ kavlinde olan muhâtabîn ile ve ﴿مِنْ قَبْلِكُمْ﴾ lafz-ı gaybetiyle zikrolunanlara şâmil-dir. Zîrâ ﴿لَعَلَّكُمْ﴾, ﴿خَلَقَكُمْ﴾, ﴿أَعْبُدُوا﴾ ya müte'allık olup ﴿أَعْبُدُوا﴾ müte'allık değildir ki hattâ nâs muhâtabîne muhtass olsun. Zîrâ ﴿تَتَّقُونَ﴾ (أَعْبُدُوا لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ) kavlimizde bir ma'nâ yoktur.

Ve suver-i tağlîbden birisi, ukalâyı gayrısı üzerine tağlîb olup tarîki, ukalâya muhtass olan lafzı ukalâ ve gayrısından cemûisine itlâkdir. Meselâ ﴿خَلَقَ اللَّهُ النَّاسَ وَالْأَنْعَامَ وَرَزَقَهُمْ﴾³ denilir. Zîrâ (هُم) lafzı ukalâya muhtass olup hâlbuki bi-tarîki't-tağlîb nâs u en'âma râci'dir.

Ve ba'zen, lafz-ı vâhidde, muhâtabı gâib üzerine tağlîb ile berâber ukalâyı gayrısı üzerine tağlîb sûreteyni ictimâ' eder. Nitekim nazm-ı celîl-de ﴿جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَمِنَ الْأَنْعَامِ أَزْوَاجًا يَذُرُّكُمْ فِيهِ﴾⁴ kavli-i şerîfnde vâki' olmuştur. Mefhûm-i şerîfi ﴿مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَيُّ مَنْ جَنْبِكُمْ﴾ (خَلَقَ لَكُمْ أَيُّهَا النَّاسُ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَيُّ مَنْ جَنْبِكُمْ) دُكُورًا وَإِنَّا وَخَلَقَ لِلْأَنْعَامِ أَيُّضًا مِنْ أَنْفُسِهَا دُكُورًا وَإِنَّا يُبَيِّنُكُمْ وَيُكَيِّدُكُمْ أَيُّهَا النَّاسُ وَالْأَنْعَامُ فِي هَذَا التَّدْبِيرِ وَالْجَعْلِ لِمَا فِيهِ مِنَ التَّمَكِّنِ مِنَ التَّوَالِدِ وَالتَّنَاسُلِ فَهُوَ كَالْمَعْدِنِ وَالْمَنْبَعِ اللَّبِثِ Ya'nî "Ey ma'sher-i beşer! Cenâb-ı Hakk sizin cinsinizden zükûr u inâs halk edip ve kezâlik en'âm için dahi cinslerinden zükûr u inâs halk buyurmuşdur ki bu ca'l ü tedbîrde eyyühe'n-nâs ve'l-en'âm sizleri bess ü teksîr eder. Zîrâ bu ca'l ü tedbîrde tevâlüd ü tenâsüle temekkün olup bess ü teksîre ma'den ü menba' gibidir," müfâdında olup imdi muhâtabı gâib üzerine tağlîb tarîkiyle ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ﴾ hitâb-ı şerîfine mazhar olan nâs ile ism-i zâhir lafz-ı gaybetiyle mezkûr olan en'âm şâmil olarak ﴿يَذُرُّكُمْ﴾ hitâbı tevcîh buyurulmuşdur. Ve illâ nâs ile en'âmın cemûisini bi-tarîki'l-hitâb zikretmek sahîh olmaz. Zîrâ en'âm gâiblerdir. Ve nazm-ı mezkûrde

1 " (Ey İblîs!) İçlerinden her kim sana uyarırsa, (bilin ki) hepinizin cezası cehennem olacaktır." (el-İsrâ 17/63)

2 "İnsanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk edin ki (kötülüklerden sakınıp) korunabilirsiniz." (el-Bakara 2/21)

3 Allah insanları ve hayvanları yarattı; onlara rızık verdi.

4 "Size kendi cinsinizden eşler armağan eden, hayvanları çiftler hâlinde yaratıp istifadenize sunan ve sizi (bu mükemmel sistemi içerisinde) üretilip çoğaltan O'dur." (eş-Şûrâ 42/11)

Ve suver-i tağlîbden birisi, bir vech-i mahsûs ile vâki' olan şey'i vech-i âhar ile vâki' olan şey' üzerine tağlîbdir. ¹ ﴿ذَلِكَ بِمَا قَدَّمْتَ أَيْدِيكُمْ﴾ nazm-ı celîlinde olduğu gibi. Zîrâ ﴿مَا قَدَّمْتَ أَيْدِيكُمْ﴾ ile murâd a'mâl-i cevârih olup ekser-i a'mâle yed ile müzâvele vü mübâşeret olunduğundan ke-enne cemî'-i a'mâl yed ile vâki' olmuş gibi ittihâz olunarak bi-hükmi't-tağlîb ﴿مَا قَدَّمْتَ أَيْدِيكُمْ﴾ buyurulmuştur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَلَكُونِيهِمَا لِتَغْلِيْقِ أَمْرٍ بَعْضِهِ فِي الْاِسْتِقْبَالِ كَانَ كُلُّ مِنْ جُمْلَتِي كُلِّ فِعْلِيَّةٍ اِسْتِقْبَالِيَّةٍ)²

(لِكُونِيهِمَا) kavli (كَانَ كُلُّ) için ta'lîl olup evvelemdede hüküm muallel olarak sâbit olmak üzere ma'lûl üzerine takdîm olunmuştur. Zîrâ hükmün ibtidâ-yı emrde muallel ü müberhen olarak sübûtu takdîrde nefste olan istikrârı illetin mâba'd-i hükümde zikri sûretinde hâsıl olmaz. (لِتَغْلِيْقِ أَمْرٍ) kavlinde olan (أَمْرٍ)'den murâd, husûl-i mazmûn-i cezâ ve (غَيْرِ)'dan murâd, husûl-i mazmûn-i şarttır. (فِي الْاِسْتِقْبَالِ) kavli husûl-i mazmûn-i şartdan ibâret olduğu cihetle (غَيْرِ)'a müte'allık olarak مُتَرَتِّبًا (تَغْلِيْقِ أَمْرٍ) kavline taalluku gayr-ı câizdir. Zîrâ ta'lîk ancak zamân-ı tekellümde olup istikbâlde değildir. Görmez misin ki (إِنْ دَخَلْتَ الدَّارَ فَأَنْتَ حُرٌّ)³ kavlinde hürriyeti zamân-ı müstakbelde dâra duhûl üzerine ta'lîk edersin. (كُلُّ مِنْ جُمْلَتِي كُلِّ) kavlinden murâd, (إِنْ) ve (إِذَا)'dan her birerlerinin şart ve cezâsıdır. Ya'nî (إِنْ) ve (إِذَا) kelimeleri mazmûn-i cezânın husûlünü mazmûn-i şartın istikbâlde husûlüne ta'lîk için oldukları cihetle bunlardan her birerlerinin cümle-i şartıyye ve cezâiyyeleri cümle-i fi'liyye-i istikbâliyye olur. Zîrâ şartın istikbâlde husûlü mefrûz olmasıyla sübût ü muziyyi mümteni'dir. Bu cihetle cümle-i ismiyye veyâ fi'liyye-i mâzeviyye olamaz. Ve kezâlik cezânın husûlü şartın müstakbelde husûlüne mu'allak u müterettib olmasıyla cümle-i ismiyye veyâ mâzeviyye olduğu takdîrde hâsıl u sâbitin husûlünü müstakbelde hâsıl olacak şey'e ta'lîk lâzım gelip bu ise mümteni'dir.

1 "İşte bu ceza kendi ellerinizle işlediğiniz kötülüklerin karşılığıdır." (Âl-i İmrân 3/182)

2 (إِنْ) ve (إِذَا) edatlarına dönecek olursak, her ikisi de başka bir şeyle gelecek zamanda ilişkilendirme işlevi gördüklerinden, bu iki edatın içerdiği iki unsur olan şart ve cevap cümleleri de gelecek zaman içeren birer fiil cümlesi olurlar.

3 Eve girersen, hürsün.

Ve setîr olmaya ki cezânın cümle-i talebiyye olması câizdir. **إِنْ جَاءَكَ زَيْدٌ** (in جاءك زيد) kavlinde olduğu gibi. Zîrâ talebi müstakbelde hudûse dâll olduğundan fi'li-i istikbâlî olup bu cihetle cezâ-i talebînin bir emr ya'nî şart üzerine terettübü câizdir. Lâkin şart bunun hilâfında olup zîrâ şart istikbâlde mefrûzu's-sıdk olarak bu ise inşâda mutasavver olmamasıyla talebî olamaz.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَلَا يُخَالَفُ ذَلِكَ لَفْظًا إِلَّا لِنُكْتَةٍ)²

Ve cümleteyn-i mezkûreteynin fi'liyye-i istikbâliyye olmasına lafzın ma'nâya tevfiik u tatbîki ve min gayr-i muktezâ muktezâ-yı zâhire muhâlefetden ihtirâz ü tevakkî için lafzen muhâlefet olunmayıp ancak li-nük-tetin muhâlefet olunabilir. Eğer cümleteynden ikisi veyâhûd ehadühümâ ismiyye veyâ mâzeviyye olursa ya'nî cümleteynden birisi ismiyye veyâ fi'liyye-i mâzeviyye veyâhûd ikisi de fi'liyye-i mâzeviyye olarak vukû' bulur ise yine ma'nâ istikbâl üzere olduğuna (لَفْظًا) kavlinde işâret vardır. Hattâ (إِنْ أَكْرَمْتَنِي الْآنَ فَقَدْ أَكْرَمْتَنِي الْآنَ) kavlimizin zâhir-i ma'nâsı "Eğer sen şimdi bana ikrâm eyledinse ben de sana geçende ikrâm etmişdim," demek ise de lâkin ma'nâ-yı müstakbel ile müevvel olarak **إِنْ تَعْتَدُ بِإِكْرَامِكَ إِنِّي الْآنَ** (in ta'addu bikramika inni alâ) "Eğer sen el-ân hakkımda vâki' olan ikrâmına i'tibâr ve bunu medâr-ı iftihâr edersen ben dahi senin hakkında mesbûk olan ikrâmıma i'tidâd ü i'tibâr ederim," demektir. Ve bu ma'nâ (فَاعْتَدَ) lafzı, muhtâr-ı Seyyid Şerîf olduğu üzere, sîga-i muzârî'-i mütekellim olduğu takdîrde olup ve ammâ Şârih'in min gayr-i te'vîl talebînin cezâ vukûu câiz olması kavli üzere sîga-i mezkûre sîga-i emr olduğu sûretde ma'nâ "Benim mesbûk [206] olan ikrâmıma dahi i'tidâd ü i'tibâr eyle," demek olur.³

Ve nazm-ı celilde **﴿وَأِنْ يُكَذِّبُوكَ فَقَدْ كَذَّبْتُمْ رُسُلًا مِنْ قَبْلِكَ﴾**⁴ kavli-i şerîfinin ma'nâsı (فَلَا تَحْزَنْ وَاصْبِرْ فَقَدْ كَذَّبْتُمْ رُسُلًا مِنْ قَبْلِكَ) olup ya'nî "Habîbim! Küf-fâr-ı hâk-sârın seni tekzîblerinden mahzûn olma ve sabr u tahammül eyle. Zîrâ min ciheti'z-zamân seni sebkat eden peygamberân-ı ızâm dahi tekzîb olundular," demektir. Ve yine nazm-ı celilde **﴿إِلَّا تَتَضَرَّوْهُ فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ إِذْ أَخْرَجَهُ﴾**

1 Zeyd sana gelirse ona ikramda bulun.

2 (Şart ve ceza cümlelerinin gelecek zamanlı fiiller olmasına) lafzen muhalefet ise ancak bir nükteye binâen olabilir.

3 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 336-337.

4 "Eğer seni yalanlıyorlarsa, senden önce de peygamberler yalanlanmıştı." (Fâtür 35/4)

(إِنْ لَا تَنْضُرُوهُ يُنْضُرْهُ مَنْ نَصَرَهُ قَبْلَ ذَلِكَ) kavlı-i şerifinin ma'nâsı¹ ya'nî "Eğer anlar nusret etmezler ise küffâr-ı tebeh-kârın hîn-i ihrâclarında nusret eden Cenâb-ı Bârî nusret eder," demek olup cezâ-i mukadder (يُنْضُرْهُ) lafzıdır. Sâir emsâlini dahi bunlara kıyâs ederek makâma münâsib olan şey'leri takdîr iktizâ eyler.

Ve cezâ-i talebîyi haberî ile te'vîl vehmdir. Ya'nî ba'zıların "Talebî cezâ vâki' olması dahi li-nüktetin zâhire muhâlefet kabîlinden olup haberî ile müevveldir," demeleri galatdır. Zîrâ cezâ şart gibi mefrûzu's-sıdk olmayıp belki şart üzerine müterettib olmasıyla talebî olması câizdir. Ve fakat zikri mürûr eylediği üzere şart mefrûzu's-sıdk olarak bunun hilâfıdır.

Lâkin setîr olmaya ki ba'zı kerre (إِنْ) lafzı ﴿وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ﴾ kavlı-i şerîflerinde olduğu gibi fi'l-i şart (كَانَ) kelimesi olursa kıyâs olarak istikbâlin gayrıda isti'mâl olunur. Nitekim Musannif'in (أَوْ تَغْلِيْبِ غَيْرِ الْمُتَّصِفِ بِهِ) kavlinde tafsîli mürûr eyledi. Ve kezâlik (إِنْ) lafzı "vâv"-ı hâl ile mücerred vasl u rabt için makâm-ı te'kîdde ityân olunursa yine ma'nâ-yı istikbâlde olmayıp ve bu sûretde anınçün cezâ dahi zikrolunmaz. (زَيْدٌ وَإِنْ كَثُرَ مَالُهُ بِخَيْلٍ)⁴ ve (عَمَّرُوْا وَإِنْ أُعْطِيَ جَاهًا لَيِّيمٍ)⁵ kavillerinde olduğu gibi. Ve kezâlik (إِنْ) lafzı (كَانَ) ile vukûunun ve makâm-ı te'kîdin gayrılarında dahi kalîlen müstakbelin gayrıda isti'mâl olunur. Nitekim Ebi'l-Alâ'nın:

فِيَا وَطَنِي إِنْ فَاتَنِي بِكَ سَابِقٌ مِّنَ الدَّهْرِ فَلْيُنْعِمْ لِسَاكِنِكَ الْبَالُ⁶

kavliyle yine şâir-i merkûmun:

وَإِنْ ذَهَلَتْ عَمَّا أَجْنُ صُدُورُهَا فَقَدْ أَلْهَبَتْ وَجْدًا نُفُوسَ رِجَالِ⁷

kavlinde vâki' olmuşdur. Zîrâ bu iki beytde dahi ma'nâ muziyy üzerine olup istikbâl üzerine olmadığı zâhirdir.

1 "Eğer siz ona yardımcı olmaktan kaçınırsanız, (Rabbi onu yalnız bırakır mı sanıyorsunuz,) Allah ona kâfirler onu öz yurdundan çıkmaya zorladıklarında yardım etmişti." (et-Tevbe 9/40)

2 "Eğer kulumuza indirdiğimiz hakkında bir şüpheniz varsa..." (el-Bakara 2/23)

3 "(Dinim hakkında) bir şüpheniz varsa..." (Yûnus 10/104)

4 Zeyd, malı çok olsa da cimri biridir.

5 Amr, makam sahibi olsa da rezil biridir.

6 Âh be vatanım! Seninle arama felek girmişse de (gam yemem,) yeter ki sâkinlerinin gönülleri hoş olsun! (Tâvil) Beyit için bkz. Ebü'l-Alâ el-Maarrî, *Sıktu'z-Zend*, s. 233.

7 Bu develer benim içimdeki vatan hasretinden habersizler güya, ama yürekte iniltileri binicilerinin yüreğini yakmaktadır. (Tâvil) Beyit için bkz. Ebü'l-Alâ el-Maarrî, *Sıktu'z-Zend*, s. 246.

Beyt-i Evvelin Mefhûmu: “Ey vatanım! Eğer beni eyyâm-ı sâbika-i dehr sende sükûn u ikâmetden fevt ü mehcûr eylediyse sekeneden hâlî kalmayıp bâl ü hâl-i sâkinânın tayyib ü âsûde olsun!” demektir ki hemşehrileri hakkında âsâyîş ü niamda olmalarıyla duâdır. Zîrâ (فَلْيُنْعِمَ) lafzı cezâyâ dâll olup (فَلْيَكُنْ قُلُوبُ سَاكِنِكَ طَيِّبَةً وَأَحْوَالُ مُقِيمِكَ جَيِّدَةً), (فَلْيُنْعِمَ), (لَمْ تَبَقْ خَالِيًا) takdîrindedir. (نَعِمَ الشَّيْءُ نُعُومَةً) kavli kesr u damm ile (صَارَ نَاعِمًا لَيْتًا) ma'nâsınadır.

Ve mâba'd-i beyt:

وَهَيْهَاتَ لِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَشْعَالٌ¹ وَإِنْ أَشْتَطِعَ فِي الْحَشْرِ آتَاكَ زَائِرًا

olup² murâd “Dehr benimle vatanım beyninde hâl-i hayâtda hâlî olduysa eğer mahşerde kudret-yâb olursam ziyâret ederim. Lâkin arsa-i arasâtta dahi kesret-i ehvâl ü eşgâlden nâşî ber-muktezâ-yı ﴿لِكُلِّ أَمْرٍ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَأْنٌ﴾³ teyessür-i ziyâret emr-i baîddir,” demektir. Ve:

Mefhûm-i Beyt-i Sâni: “Nâkanın sadr u derûnu her ne kadar benim vatan için olan şevk-i muzmerimden hâlî vü gâfil ise de vecd ü şevk ile hanîn ü feryâdi nüfûs-i rûkbân-ı ricâli ihrâk eyledi,” demektir.

Ve ba'zı kerre (إِذَا) lafzı mâzî için isti'mâl olunur. Nitekim ﴿حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ﴾⁴ kavli-î şerîflerinde vâki' olmuşdur. (سَدِّينَ) den murâd Ermeniyeye ve Âzerbaycân cebeleyini olup (صَدَفَيْنِ) irtifâ'-ı cebeleyn olmak üzere tefsîr olunmuşdur.⁷

Ve ba'zen istimrâr için olur. ﴿وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا﴾⁸ kavli-î şerîfinde istimrâra mahmûldür.

1 (Dünyada sana kavuşamayacağım madem, hiç değilse) yarın mahşerde fırsatını bulabilirsem seni ziyaret edeyim, diyesim geliyor ama kıyamet günü telâşını düşününce bu da o kadar uzak görünüyor ki! (Tavil) Beyit için bkz. Ebü'l-Alâ el-Maarrî, *Sıktûz-Zend*, s. 233.

2 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 337.

3 “O gün, onlardan her birinin başından aşkın işi vardır.” (Abese 80/37)

4 “Nihâyet iki set arasına varınca...” (el-Kehf 18/93)

5 “Nihâyet iki dağî eşit seviyeye getirince...” (el-Kehf 18/96)

6 “İyice kor hâline gelince...” (el-Kehf 18/96)

7 Krş: Beydâvi, *Envârü'l-Tenzil*, II, 22, 23.

8 “İnananlarla karşılaştıkları zaman ‘Biz de inanıyoruz,’ derler.” (el-Bakara 2/14)

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (كِبْرَارِ غَيْرِ الْحَاصِلِ فِي مَعْرِضِ الْحَاصِلِ لِقُوَّةِ الْأَسْبَابِ، أَوْ كَوْنِ مَا هُوَ لِلْوُقُوعِ كَالْوَاقِعِ)¹

(إِنْ) ve (إِذَا) lafzlarının cümleteyninde aslolan lafz-ı müstakbelden udüle nükte, bir şey'-i gayr-ı hâsılı ma'riz-i hâsılda ibrâz etmek gibidir. Bu da ba'zen bir şey'-i gayr-ı hâsılın husûlü zeylinde ittihâz olunan esbâbın kuvvetinden için olur. Meselâ bir şey'in iştirâsına şurû' olunup mütebâyiayn râzı ve mebi' mevcûd olarak esbâb-ı iştirâ mün'akid olduğu hinde [207] ²(إِنْ اشْتَرَيْنَا كَانَ كَذَا) dersin. Muktezâ-yı kıyâs ise akd-i iştirâ hâsıl olmadığından (إِنْ نُسْتَرِ) denilmesidir.

(أَوْ كَوْنِ مَا هُوَ) kavli ile mâba'dinde (أَوْ) ile atf olunanların cümlesi (بِقُوَّةِ الْأَسْبَابِ) üzerine ma'tûf olup (إِبْرَارِ غَيْرِ الْحَاصِلِ) üzerine ma'tûf değildir. Zîrâ bunların cümlesi (إِبْرَارِ غَيْرِ الْحَاصِلِ فِي مَعْرِضِ الْحَاصِلِ) nüktesiyçün ileldir. Ya'nî veyâhûd vukû' u sudûra müteheyi' olan şey' vâki' mesâbede olduğiyçün olur. (إِنْ مُتَّ) kavli gibi. Kıyâs olan ³(إِنْ تَمُتَّ) denilmektir. Lâkin mevt delâlet-i akl ü nakl ile saded-i vukû'da olduğundan lafz-ı mâzî ile ityân olunmuşdur. Zîrâ bir şey'in tahakkuk-ı vukûuna tenbîh için müstakbelden lafz-ı mâzî ile ta'bîr olunduğu mâ-sebakda zikrolunmuşdur.

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (أَوْ التَّفَاءُلِ، أَوْ إِظْهَارِ الرَّغْبَةِ فِي وَقُوعِهِ، نَحْوُ: «إِنْ ظَفِرْتَ بِحُسْنِ الْعَاقِبَةِ»، فَإِنَّ الطَّالِبَ إِنْ عَظُمَتْ رَغْبَتُهُ فِي حُصُولِ أَمْرٍ يَكْثُرُ تَصَوُّرُهُ إِيَّاهُ، فَرُبَّمَا يَحْتَلِ ذَلِكَ الْأَمْرُ إِلَيْهِ حَاصِلًا)⁴

Veyâhûd gayr-ı hâsılı ma'riz-i hâsılda ibrâz için lafz-ı müstakbele udül, tafâ'ül-i muhâtab veyâhûd vukû'-i şarta izhâr-ı rağbet-i mütekellim için olur. (إِنْ ظَفِرْتَ بِحُسْنِ الْعَاقِبَةِ) kavli gibi. Bu misâl "tâ"-i hitâb ile kırâat olduğuy sûretde tafâ'üle misâl olmaklığa sâlih olduğuy misillü sîga-i tekellüm olursa izhâr-ı rağbete misâl olur.

1 Sebeplerin kuvveti nedeniyle henüz meydana gelmemiş bir şeyi meydana gelmiş gibi göstermek, (إِنْ) ve (إِذَا) edatlarında gelecek zamandan başka bir zamana geçiş nüktelerine örnektir. İleride kesinlikle vukû bulacak bir şeyi şimdiden vâki hükmünde göstermek de bunun bir başka gerekçesidir.

2 Satın alırsak şöyle şöyle olur.

3 Ölürsen...

4 Bazen de hayra yormak veya eylemin gerçekleşmesine dâir fevkalâde arzuyu göstermek için mezkûr şart edatlarında gelecek zamandan mâziye geçiş yapılır. Örnekte: "Güzel sonucu bir elde etsen / etsem..." Zira bir şeyi çok arzulayan kişinin o şeye arzusu arttıkça başkasını düşünemez hâle gelebilir ve bu şey onun dünyasında sanki gerçekleşmiş gibi bir konum elde edebilir.

Musannif izhâr-ı rağbet gayr-ı hâsılı hâsıl ma'rizinde ibrâzı muktazî olduğuna (... فَإِنَّ الطَّالِبَ...) kavliyle işâret eylemişdir. Ya'nî bir emr-i matlûbun husûlüne rağbet-i tâlib ma'tûf olduğu hînde tâlib o emri ekser-i ahyânda tasavvurdan hâlî olmayarak bu cihetle çok kerre vâki' olur ki o emr hayâl-i tâlibde hâsıl olmuş gibi tasavvur olunarak ol hâlde lafz-ı mâzî ile ta'bîr eder.

قَالَ رَحْمَةُ اللَّهِ: (وَعَلَيْهِ: ﴿إِنْ أَرَدْتَ تَحَصُّنًا﴾)¹

Ya'nî ﴿وَلَا تُكْرِهُوا فَتِيَاتِكُمْ عَلَى الْبِغَاءِ إِنْ أَرَدْنَ تَحَصُّنًا﴾² nazm-ı celîli dahi bu emrin vukûuna izhâr-ı rağbet-i mütekellim için sîga-i mâzî ile ityân olunmasına mahmûl olarak feteyâtın irâde-i tehasununda teveffür-i rağbet-i ilâhiyyeyi izhâr için lafz-ı mâzî ile ityân olunarak ﴿إِنْ أَرَدْنَ﴾ buyurulmuşdur ki mefhûm-i şerîfi zinâdan tehasun u te'âffûf murâd eden cevâriyi zinâ üzere ikrâh u icbârdan nehydir.

Eğer suâl olunursa ki: Zinâya ikrâhdan nehyin anların irâde-i tehasunlarına ta'lik olunması intifâ-i irâdeleri sûretde cevâz-ı ikrâhı muktazîdir.

Bu suâlden vücûh ile cevâb verilip **vech-i evvel**; bir emrin şarta ta'likî intifâ-i şart indinde intifâ-i mu'allakî iktizâ edeceği müsellemler değildir ki hattâ irâde-i tehasunun intifâsı sûretinde nehy-i ikrâh dahi müntefî olsun. Ve şart şey'-i meşrûtu mevkufun aleyh-i vücûdu olan şey'den ibâret olmasından nâşî intifâ-i şart intifâ-i meşrûtu mûcib olmasıyla istidlâl gâyet-i sukûtdadır. Zîrâ bu kelâm şart-ı lafzî olan şart-ı nahvî ile şart-ı ma'nevî beyninde olan iştirâk-i lafzdan galattır. Zîrâ şart-ı nahvî مَا يَتَوَقَّفُ عَلَيْهِ (إِنْ) ve ehavâtundan sonra zikrolunup cümle-i cezâiyyenin husûl-i mazmûnu kendi üzerine mu'allak olan ya'nî husûlü indinde cümle-i cezâiyyenin husûl-i mazmûnuyla hükmolunan şey'den ibârettir. Ve مَا يَتَوَقَّفُ عَلَيْهِ وَجُودُ الشَّيْءِ (مَا نَسَبْنَا إِلَيْهِ) ma'nâsına olan şart şart-ı ma'nevîdir. Ve bu iki ma'nâ ma'nâ-yı lügavîlerinden menküldür ki (شَرَطَ عَلَيْهِ كَذَا) kavilleri (جَعَلَهُ عَلَامَةً) mefhûmunda ya'nî

1 "... hele hele onlar iffetli ve namuslu yaşamak istiyorlarsa..." (en-Nûr 24/33) âyeti de bu konuya örnektir.

2 "Câriyelerinizi fuhuş yapmaya zorlamayın; hele hele, onlar iffetli ve namuslu yaşamak istiyorlarsa!" (en-Nûr 24/33)

3 Bir şeyin varlığı kendisine bağlı olan şey

“Fülân şey’ üzerine fülân şey’i şart kıldı,” demek “Şey’-i sâniyi evvele alâmet vaz’ eyledi,” ma’nâsınadır. Görmez misin ki ¹(إِنْ كَانَ هَذَا إِنْسَانًا فَهُوَ حَيَوَانٌ) kavlimiz şart ve cezâ olup hâlbuki işâret olunan şey’in hayvân olmaklığı insân olmaklığına tevakkuf etmez. Ve insân olmaklığının intifâsıyla hayvân olmaklığının intifâsı dahi lâzım gelmez. Belki emr bi’l-aks olup hayvân olmamaktan insân olmaması lâzım gelir. Zîrâ gâlib-i mevâki’de şart-ı nahvî melzûm ve cezâsı lâzımdır. Ve melzûmun intifâsı lâzımın intifâsını müstelzim değildir.

Ve ecvibe-i mezkûreden **vech-i sâni** budur ki şarta ta’lik intifâ-i şart indinde hükmün intifâsını iktizâ etmesi şart için fâide-i uhrâ hâsıl olmadığı sûrette olduğunda ihtilâf yokdur. Ya’nî mefhûm-i muhâlefete delâlet takyîd için fâide-i uhrâ [208] olmamasıyla meşrûta olup ve nazm-ı mezkûrde fâide-i şart nehy-i ikrâhda mübâlağa olması câizdir. Ya’nî “Feteyât ki neflerini zinâdan men’ ile iffet murâd eyleyeler, elbette anların muhâfaza garazıyla iffetlerini murâd etmekliğe mevlâları anlardan ziyâde ehakkdır,” demek olur. Bu sûrette fâide-i şart mevlânın tehassun-i cevâriyi irâdelerine izhâr-ı rağbet olmuş olur. Veyâhûd nazm-ı mezkûrun sebep-i nüzûlü olan hâdis bu vechile olup ya’nî cevârî-i mezkûre afâf u tehassun murâd eyledikleri hâlde mâlik ü mevlâları olan eşhâs sıfâh u zinâyâ ikrâh u işrâ etmeleriyle nehyin bu şart ile fâide-i takyîdi tahakkuk-ı irâdeye tenbîh olur.

Cevâb-ı sâlis; ﴿لَا تَكْرَهُوا﴾ nun ma’nâsı beyne’l-eimme medlûl-i nehy (عَدَمُ الْفِعْلِ) veyâhûd ²(الْكُفُّ عَنِ الْفِعْلِ) olmasında vâki’ olan ihtilâf üzere ³(أَطْلُبُ مِنْكُمْ الْكُفَّ عَنِ الْإِكْرَاهِ) veyâhûd ⁴(يَحْرُمُ الْإِكْرَاهِ) olur ve adem-i irâde-i tehassun indinde hurmet-i ikrâh veyâhûd ikrâhdan taleb-i keff müntefî olur. Zîrâ bu takdîrde intifâ-i ikrâh zarûrîdir. Çünkü ikrâh denilen şey’ fâile nakîzini murâd eylediği şey’ üzerine olur. İmdi cevârînin zinâdan adem-i irâde-i imtinâ’ları sûrette ikrâha mahal kalmayıp mevlâ tarafından anları ikrâh tahakkuk etmez.

1 Eğer bu bir insansa, o bir canlıdır.

2 Fiilden vazgeçmek

3 Zorlamak haramdır.

4 Zorlamaktan vazgeçmenizi istiyorum.

Ve cevâbda **veh-i râbî'**; teslim edelim ki nazm-ı mezkûr mefhûm-i muhâlefete nazaran bi-hasebi'z-zâhir adem-i irâde-i tehassun indinde intifâ-i hürmet-i ikrâha delâlet etsin. Lâkin icmâ'-ı kâtî' zâhire muârız ya'nî hurmetine dâll olmasıyla zâhir kâtî' ile def' olunur.

قَالَ رَحْمَهُ اللَّهُ: (قَالَ السَّكَّائِيُّ: «أَوْ لِلتَّعْرِیضِ، نَحْوُ قَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ﴾¹)

Ya'nî Sekkâkî rahimehullâh “Gayr-ı hâsılı hâsıl ma'rizinde ibrâz eylemek ya zikri mürûr eden ilelden nâşî olup veyâhûd ta'rîz için olur,”² demiştir. Tarîk-ı ta'rîz, fi'l bir kimseye nisbet olunarak murâd o kimsenin gayrısı olmaktır. Nitekim nazm-ı celîlde ﴿وَلَقَدْ أَوْحَىٰ إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ﴾³ kavlı-i şerîfde vâkî' olmuşdur. Zîrâ hitâb Nebî-i muhterem sallallâhu aleyhi vesellem efendimize olup ve Cenâb-ı Peygamber'in bi'setden mukaddem ve muahhar adem-i işrâki maktûun bihdır. Bu sûretde makâm, muhâli menzile-i meşkûke tenzîl ile (إِنْ تُشْرِكْ) denilmek makâmı ise de lâkin kendilerinden şirk sudûr u tahakkuk eden müşrikîne ta'rîz zeylinde Nebî aleyhisselâmdan hâsıl olmayan işrâki alâ sebîlî' farz ve't-takdîr ma'riz-i hâsılda ibrâz için lafz-ı mâzî ile ityân olunarak ﴿لَئِنْ أَشْرَكْتَ﴾ buyurulmuşdur. Hâb-ı amel, butlân-ı sevâb-ı amelden ibâretdir. Ve bu ta'rîzin nazîri meselâ bir kimse bir şahsa şetm eylese o şahıs makâm-ı tehdîdde (وَاللَّهُ إِنْ شَتَمَنِي الْأَمِيرُ لِأَضْرَبْتَهُ)⁴ deyip şetm eden kimseyi darb ile tehdîd eder. Yoksa hakîkaten darb-ı emîri murâd etmez.

Ve hafî değildir ki kendisinden işrâk sâdir olmayanlara hâb-ı amelleriyle ta'rîzde bir ma'nâ olmayıp belki kendilerinden mûcib-i ihbât olan şirk tahakkuk eden kimselere hâb-ı amelleriyle ta'rîzdir. Ve eğer sîga-i muzâri' zikrolunsa aslı üzerine müsta'mel olmasıyla kendilerinden şirk sudûr u tahakkuk edenlere ta'rîzi ifâde etmez. Ya'nî sîga-i muzâri' Nebî aleyhisselâmın müstakbelde vukû'-i şirk ü irtidâdını farz u takdîri müfid olarak

1 Sekkâkî, tarîz maksadıyla da (meydana gelmemiş bir şeyin meydana gelmiş gibi gösterilebileceğini) ifade etmiştir. Örnek: “Eğer ortak koşacak olursan bütün yaptığın iyilikler boşa gidecektir.” (ez-Zümer 39/65)

2 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 352.

3 “Sana ve senden öncelilere vahyedilmiştir ki eğer ortak koşacak olursan bütün yaptığın iyilikler boşa gidecektir.” (ez-Zümer 39/65)

4 Vallâhi sultan bile sövecek olsa gider onu döverim.

hâlbuki habt-ı amelin irtidâda terettübü ibtidâen kendisinden şirk sudûr eden kimseye habt-ı ameliyle ta'rîzi ifâde etmeyip belki ehl-i irtidâda ta'rîz olmuş olur. Lâkin sîga-i mâzî bunun hilâfında olup zîrâ her ne kadar müstakbel ma'nâsına ise de sûret-i hâsılda ibrâz için lafz-ı mâzî ile ta'bîrde kendisinden şirk sâdır olanlara habt-ı amelleriyle ta'rîz hâsıldır.¹

Şârih-i merhûm der ki: Bu kelâmı hafâ vü za'f olduğu cihetle Müssannif Sekkâkî'ye nisbet edip ve illâ Sekkâkî ile-i mütekaddimenin mecmûunu zikrelemiştir. Ve vech-i hafâ zâhirdir ki hattâ Halhâlî merhûm kendisinden şirk sudûr edip ve edeceklerin cümlesine ta'rîz idüğüne zâhib olmuşdur.² Bu da fehvâ-yı hitâb ile ta'rîz beyninde olan farkın adem-i zuhûruna ve müfâd-ı mâzî olan tahakkuk-ı şirk ile müfâd-ı muzâri' olan irtidâd beyni fark olunamayıp muzâriin dahi müfid-i ta'rîz olmasını zanna mebnîdir. Ve ammâ za'f zîrâ kendisinden şirk sudûr eyleyen kimseye ta'rîz her ne kadar ma'nâ-yı istikbâlde ise de sûretâ vukû' üzere dâll olan sîga-i mâzî ile ta'bîrden müstebân olarak bunda Nebî aleyhisselâmdan hâsıl olmayan [209] şirki bi-tarîki'l-farz ve't-takdîr ma'rîz-i hâsılda ibrâz tarîkasına haml ile irtikâb-ı sû'-i edebe hâcet olmamasıdır.³

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَنَظِيرُهُ فِي التَّغْرِيبِ: ﴿وَمَا لِي لَا أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي﴾، أَي: وَمَا لَكُمْ لَا تَعْبُدُونَ الَّذِي فَطَرَكُمْ، بِدَلِيلِ ﴿وَالَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾)⁴

Ve ﴿لَيْسَ أَشْرَكْتَ...﴾ kavli-i şerîfinin nazîridir. Lâkin şartda li-ecli't-ta'rîz makâm-ı muzâri'a mâzî ityân olunmak cihetinden olmayıp belki yalnız ta'rîz için olmakda nazîri olarak ﴿وَمَا لَكُمْ لَا تَعْبُدُونَ الَّذِي فَطَرَكُمْ﴾ kavlinde murâd bi-tarîki't-ta'rîz (﴿وَمَا لِي لَا أَعْبُدُ...﴾ kavlinde) demektir. Ve buna delil ﴿وَالَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾ kavlidir. Zîrâ eğer ta'rîz olmasa siyâk-ı âyete münâsib olan ﴿وَالَيْهِ أَرْجِعُ﴾ lafzıyla vârid olmasıdır.

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 49-50.

2 Krş: Halhâlî, *Miftâhu Telhîsi'l-Miftâh*, s. 263.

3 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 50.

4 (Tarîz ifade etmesi bakımından ﴿لَيْسَ أَشْرَكْتَ...﴾ âyetinin) bir benzeri de “Beni yoktan var eden Rabbineme ne diye kulluk etmeyeyim ki!” (Yâsîn 36/22) âyetidir ki devamında yer alan “Ona döndürüleceksiniz” ifadesinden de anlaşılacağı üzere “Sizi yoktan var eden Rabbinize ne diye kulluk etmiyorsunuz?” anlamına gelmektedir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَوَجْهٌ حُسْنُهُ إِسْمَاعُ الْمُخَاطَبِينَ الْحَقَّ عَلَى وَجْهِ لَا يَزِيدُ غَضَبَهُمْ، وَهُوَ تَرْكُ التَّضَرُّيحِ بِنِسْبَتِهِمْ إِلَى الْبَاطِلِ، وَيُعِينُ عَلَى قَبُولِهِ لِكَوْنِهِ أَدْخَلَ فِي إِمْحَاضِ النَّضْحِ، حَيْثُ لَا يُرِيدُ لَهُمْ إِلَّا مَا يُرِيدُ لِنَفْسِهِ)¹

Ve bu ta' rîzin vech-i hüsnü, mütekellimin, a'dâsı olan muhâtabîne mûcib-i izdiyâd-ı gazab u tehevürleri olmayacak ve hakkı kabûllerine muîn olacak sûretde hakkı ismâ' etmesidir ki tezyîd-i gazablarını dâî olmayacak sûret anları bâtila nisbetde terk-i tasrîh olup ve bu tarîkin hakkı kabûllerine iânesi zîrâ mütekellimin hakk-ı muhâtabînde murâd eylediği şey' nefsiyçün murâd etdiği şey'den ibâret olmasıyla nasîhat-i mahzâ vü hâlısa olmasından içündür. Ve kelâmdan bu nev'e *munsif* tesmiye olunur. Vech-i tesmiye, bu misillü kelâmı her kim işitse mütekellimin hakk-ı muhâtabda insâfına kâil olması yâhûd mütekellim insâf edip nefsinin mertebe-i muhâtabîne tenzîl eylesidir. Ve bu ta' rîzden *istidrâc* ile dahi ta'bîr olunur. Zîrâ bu nev'-i kelâm hasmı ber-vech-i tadrîc iz'ân u kabûl ü teslîm ü inkıyâda takrîb eder. Ve bu üslûb letâif-i esâlîbden ma'dûd olup Kur'ân-ı Kerîm'de ve eş'âr u muhâverâtda kesîru'l-vürûddur.

Şârih-i merhûm bu makâma münâsib nefâyis-i tahkîkâtdan olarak buyururlar ki: Eğer nazm-ı celilde ﴿إِنْ يَتَّقُواكُمْ﴾ ya'nî “Yâ ma'şer-i İslâm! Eğer müşrikîn-i Ehl-i Mekke sizleri bulur ve muzaffer olurlar ise” ﴿يَكُونُوا لَكُمْ﴾ ﴿وَيَبْسُطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ وَأَلْسِنَتَهُم بِالسُّوءِ﴾ “sizler için hâlısu'l-adâve olup” “katl ü darb u şetm ile eyâdî vü elsinelerini size bast u dirâz eyler,” ya'nî “Ve dîninizden irtidâd ile kendileri gibi olarak miyânedenden adâvet ü kıtâl mürtefi' olmasını temennî ederler,”² fehvâ-yı şerîfnde olan işbu âyet-i kerîmede ﴿إِنْ يَتَّقُواكُمْ﴾ şartına cezâ mevâziinde üç cümle zikrolunup cümle-i sâlisede lafz-ı mâzîye udûl olunmasıyla bunda nükte nedir? deyü suâl olunursa cevâbında denilir ki:

Bu nükteyi beyânda iki vech olup birisi *Keşşâf*'da zikrolunan şey'dir ki bu vechile cümle-i sâlisede sîga-i mâzîye udûlden garaz, müşrikînin kâffe-i agrâza takdîm ile her şey'den evvel vüdd ü emelleri ehl-i îmânın küfr

1 Buradaki tarîzi güzel kılan nokta, muhataplara gerçeği, öfkelerini artırmayacak şekilde -ki bu da onları doğrudan bâtila nispet etmemektir- ve gerçeği kabul etmelerine daha fazla yardımcı olacak şekilde duyurmaya vesile olmasıdır. Sözü söyleyen kimsenin muhatapları için istediği, zaten kendisi için istediği şey olunca yapılan nasîhat de daha samimi ve etkili olacaktır.

2 el-Mümtehine 60/2.

u irtidâdları olduğuna delâlet içündür. Zîrâ ehl-i îmâna mazârr-ı dünyâ ve dînin lühûku küffârın aksâ-yı emelleri olup indlerinde esbak-ı mazârr ise mü'minîni küfre reddeylemeleridir. Şöyle ki ehl-i îmân üzerine dînleri ruhlarından azîz olup ugûr-i dîn-i mübînde bezl ü îsâr-ı hayât eyledikleri anların ma'lûmudur.¹

Ve nükte-i mezkûre için beyân olunan vech-i sâni *Miftâh*'da ityân olunan şey'dir ki nazm-ı mezkûrde ﴿إِنْ يَتَّقُواكُمْ﴾ şartının mefhûmu olduğu üzere küffârın ehl-i îmâna müsâdefe vü muzafferiyetlerine zikrolunan cezâlardan cezâ-i sâlisin mefhûmu olan mü'minîni hâlet-i küfre reddin lüzûm u terettübü diğere iki cezâda olan lüzûmun muhtemil olduğu şübheden vârestedir.² Şöyle ki cezâ-i evvel anların a'dâ olmaklığı ve sâni mü'minîne elsün ü eyâdîlerini bast eylemeleri olup hîn-i müsâdefe ve muzafferiyet-i müşrikînde anlardan bu muâmelelerin vukûu mahall-i iştibâh olabilir ise de cezâ-i sâlisin lüzûmu vâzıhdır. Zîrâ küffârın küfr-i mü'minîne vidâdeleri kat'iyen sâbite olup küfr u irtidâd hakk-ı mü'minînde câlib-i durr u hasâr-ı azîm ve müşrikîn için inhisâm-ı mâdde-i muhâsame ve irtifâ'-ı mukâtele vü müşâcereyi müeddî olacağı cihetle mûcib-i nef'-i amîm olmasıyla indlerinde küfr-i mü'minînden ehabb bir şey' bulunamaz. Lâkin adâvet ve bast-ı elsün ü eyâdî [210] bu mecrâda olmayıp hîn-i müsâdefe vü galebede miyânelerinde olan karâbet ü muârefeden ve ber-muktezâ-yı³ (إِذَا ظَفِرَتْ فَاسْمَحْ) seciyye-i afv ü semâh ile perveriş-yâfte olmalarından nâşî buralarını tezekkür ü tahatturla adâvet ü ihânetlerinin irtifâi câiz ve her ne kadar müşrikînin kabûl-i îmân ile küfr-i mü'minîne vidâdelerinin dahi intifâsı emr-i mümkün ü muhtemel ise de eb'ad u ahfâ olduğu gayr-ı hafî vü bârizdir.

Ve sîga-i mâzî cezâ vâki' olduğu sûrette her ne kadar muzârî' ma'nâsına ise de lâkin lafz-ı mâzî ile ta'bîri tahakkuk-ı mefhûmunu müş'ir olup hâlbuki hatâr-ı vücûd üzere olan şarta ta'lik tahakkuk-ı mefhûm-i cezâyı irâdeye münâfi olmasıyla sîga-i mâzînin cezâ vukûu karînesiyle cezânın şarta tahakkuk-ı lüzûmuna haml olunur.⁴ Binâen aleyh ehaveynine nisbet-

1 Krş: Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 500-501.

2 Krş: Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 346-347.

3 Zafer kazandığında müsamahalı ol.

4 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 52.

le şart-ı mezkûre lüzûmunda ihtimâl-i şekk olmayan cezâ-yı sâlisde sîga-i mâziye ityân olunarak ﴿وَوَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ﴾ buyurulmuştur.

Eğer suâl olunursa ki: Bir şey'in cevâb-ı şart üzerine atfı iki vechile olup vech-i evvel ma'tûf ve ma'tûfun aleyhden her birerlerinin bi-dûni'l-âhar vücûdu tasavvur olunmak ve bi-dûni'l-âhar cezâ vâki' olması sahih olmaktadır. ¹ (إِنْ تُعْطِنِي أَغْطِكَ وَأَكْشِكَ) kavli gibi. Ve vech-i sâni ma'tûfun ma'tûfun aleyh üzerine mütevakıf olmasıdır. ² (إِنْ رَجَعَ الْأَمِيرُ اسْتَأْذَنْتُ وَخَرَجْتُ) gibi. (وَإِذَا رَجَعَ اسْتَأْذَنَّهُ وَإِذَا رَجَعَ اسْتَأْذَنَّهُ خَرَجْتُ) müfâdındadır. İşte bu vechile *Delâil-i İcâz*'da mukarrer olup bu sûretde nazm-ı mezkûrde mecmû'-i cümle-i selâse lâzım-ı vâhid olmak üzere darb-ı sâni'den denilirse *Miftâh*'da olan ikinci vech sahih olmaz. Zîrâ nazm-ı mezkûrun darb-ı sâniye hamli takdîrde ma'nâ (إِنْ يَتَّقُواكُمْ يَكُونُوا لَكُمْ أَعْدَاءً وَإِنْ يَكُونُوا لَكُمْ أَعْدَاءً يَبْسُطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ وَدُّوا) takdîrinde olarak her birerleri mâ-tekaddemiyyün lâzım olup bu hâlde ﴿إِنْ يَتَّقُواكُمْ﴾ şartına mülâzemededen ba'zısı ba'zısından evzah ve ihtimâl-i şübhe cihetinden ekall denilmekliğe mahal bulunmaz. Ve eğer darb-ı evvelden denilirse vidâde-i küfrün şart ile takyîdine bir fâide terettüb etmez. Zîrâ küffârın küfr-i mü'minîne vidâdeleri ister muzaffer olsun ve ister olmasınlar her hâlde hâsıl u mütehakkıktır. ³ İmdi, evlâ olan, ﴿وَوَدُّوا﴾ kavli şerîfinin cümle-i şartıyye üzerine atfıyla yalnız cezâya atf olunmamasıdır. Zîrâ cümle-i şartıyye ve gayrısının teâtufu kelâm-ı kadîmde kesîr olup meselâ ⁴ ﴿لَا يُنْصَرُونَ﴾ kavli şerîfinde ﴿وَإِنْ يَتَّقُواكُمْ يَكُونُوا لَكُمْ أَعْدَاءً﴾ kavli şerîfinde ﴿لَا يُنْصَرُونَ﴾ kavli şerîfinde ﴿وَقَالُوا لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ مَلَكٌ وَلَوْ أَنْزَلْنَا مَلَكًا لَفُضِّي﴾ mecmû'-i şart ve cezâ üzerine ve ⁵ ﴿قَالُوا﴾ üzerine atf olunmuştur.

Suâl-i mezkûre cevâbda denilir ki: Zâhir olan, nazm-ı mezkûr darb-ı evvelden olup cezâ olan ﴿وَوَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ﴾'den murâd vidâde-i küfrü izhâr ve muktezeyât-ı vidâdelerini istîfâ olur. Ve bunun mü'minîn üzere muzafferiyetlerine tevakkuf edeceği vâreste-i şekk ü imtirâ olarak şart ile fâide-i

1 Sen bana bir şey verirsene ben de sana veririm ve seni giydiririm.

2 Emir döneerse izin ister, çıkarırım.

3 Krş: Cürcânî, *Hâşiye*, s. 200-201.

4 "Sizinle savaşsalar bile arkalarını dönüp kaçarlar ve hiç kimse onlara yardım edemez." (Âl-i İmrân 3/111)

5 "Onlar 'Ona bir melek indirilsedeydi ya' dediler. Eğer biz melek gönderseydik, (imtihan süresi sona ermiş) ve işleri bitirilmiş olurdu." (el-En'âm 6/8)

takyîd tahakkuk eyler. Kezâlik cezâ-i sâ'nîden dahi murâd adâvetlerini izhâr etmeleri olup ve illâ adâvet zafer ve adem-i zafer hâleteyninde hâsıldır. Ve kelâmın zâhiri üzerine hamliyle vidâde-i küfrün şart-ı mezkûr ile takyîdiy-çün beyân-ı fâide zeylinde nazm-ı mezkûr Hâtıb ibn Ebî Belte'a küffâr-ı Mekke'ye Hazret-i Nebî aleyhisselâmın kendileriyle kıtâl ü harbe müstaidd ü müteheyyi' bulduklarını ihbâr için mektûb göndermesiyle bunun hakkında nâzil olup bu cihetle müşrikîn kabl'e'z-zafer mü'minîni bu sûretle irsâl-i mektûb ve izhâr-ı esrâr-ı nebevî etmelerinden dolayı kendileri gibi küffâr zann u kıyâs ederek beynlerinde adâvet ü küfre irtidâdlariyçün vidâd ü mahabbetleri olmayıp lâkin mü'minîne muzaffer olarak anları îmân ile müşerref buldukları hinde adâvet ve bast-ı eyâdî vü elsün ile izdirâ vü hakâret ve küfre reddleriyçün vidâd ü mahabbet tahakkuk eyler, denilemez. Zirâ bu kelâmın sıhhati, yazılan mektûbun müşrikîne vâsıl olarak ve Hâtıb'dan küfr u nifâka ilmleri lâhik olmasına mevkûf olup hâlbuki mektûbun müşrikîne adem-i vüsûlüyle ashâb-ı güzîn hazerâtının esnâ-yı tarîkde hâmil-i mektûb olan mer'eden ahz eyledikleri kıssa-i mezkûrede musarrah u müzeyyeldir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَلَوْ) لِلشَّرْطِ فِي الْمَاضِي مَعَ الْقَطْعِ بِإِنْتِفَاءِ الشَّرْطِ¹

Ve edât-ı şartdan [211] (لَوْ) kelimesi mazmûn-i cezânın husûlünü maktû'ül-intifâ olan mazmûn-i şartın mâzîde farz olunan husûlüne ta'lik içündür. Ve intifâ-i şart meczûm olmasıyla cezânın dahi intifâsı lâzım gelir. Meselâ “Eğer sen bana gelmiş olsa idin ben de sana ikrâm eder idim,” mefhûmunda olan (لَوْ جِئْتَنِي لِأَكْرَمْتِكَ) kavlinde mazmûn-i cezâ olan ikrâm mazmûn-i şart olan mecjâ ta'lik olunup hâlbuki intifâ-i mecjâ maktûun bih olmasıyla ikrâmın dahi intifâsı lâzım gelir.

Ve ammâ ibâre-i *Miftâh* سَبِيلِ الْقَطْعِ عَلَيْهِ غَيْرُهُ مَا امْتَنَعَ بِامْتِنَاعِ غَيْرِهِ عَلَى سَبِيلِ الْقَطْعِ (...)) أَنَّهَا لِتَغْلِيْقٍ مَا امْتَنَعَ بِامْتِنَاعِ غَيْرِهِ عَلَى سَبِيلِ الْقَطْعِ (...)) كَقَوْلِكَ: «لَوْ جِئْتَنِي لِأَكْرَمْتِكَ» مُعَلِّقًا لِامْتِنَاعِ إِكْرَامِكَ بِمَا امْتَنَعَ مِنْ مَجِيءٍ مُخَاطَبِكَ² olup bu ibâre mahall-i işkâldir. Zirâ evvelen mu'allakı nefsi-i cezâ ve mu'allakun aleyhi imtinâ'-ı şart etmiştir. Çünkü (لِتَغْلِيْقٍ مَا امْتَنَعَ...) kavlinin ma'nâsı

- 1 (لَوْ) de şart cümlesinde ifade edilen yargı kesinlikle gerçekleşmemiş olmasına rağmen ceza cümlesindeki yargının vukûunu, şartın geçmişte farazî olarak vukûuna bağlamaya yarayan bir şart edatıdır.
- 2 Bu edat ceza cümlesinin gerçekleşmemesini şartın kesin bir şekilde gerçekleşmemesine bağlamaya yarar. Meselâ, ikramın gerçekleşmemesi hâdisesini muhababın gelmesiyle ilişkilendirerek “Gelseydin, sana ikramda bulunurdum,” demen buna örnektir. bkz. Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 354.

“(لَوْ) kelimesi, mümteni‘ olan şey’i ya’nî mazmûn-i cezâyı gayrısının ya’nî mazmûn-i şartın lâ sebîli’l-kat’ imtinâna ta’lik içündür,” demek olup hâlbuki imtinâ‘-ı mazmûn-i şarta ta’lik olunan mazmûn-i cezâ olmayıp belki imtinâ‘-ı mazmûn-i cezâdır. Ve sâniyen îrâd eylediği misâli îzâhda mu‘allakı imtinâ‘-ı cezâ kılıp mu‘allakun aleyhi nefsi şart kılmıştır. Zîrâ (مُعَلِّقًا لِامْتِنَاعِ إِكْرَامِكَ بِمَا افْتَنَعَ مِنْ مَجِيءِ مُحَاطَبِكَ) kavlinin mefhûmu imtinâ‘-ı mazmûn-i cezâyı mazmûn-i şarta ta’lik olup hâlbuki imtinâ‘-ı mazmûn-i cezânın ta’lik olunduğu mazmûn-i şart olmayıp belki imtinâ‘-ı mazmûn-i şarttır. Hâsılı ikrâmın imtinânını mecîe ta’lik olmayıp belki mecîn imtinânına ta’likdir.

Ve işbu işkâle muttali‘ olanlardan ba‘zıları kelâm-ı Sekkâkî’yi hazf-i muzâfa ibtinâ ile (أَنَّهَا لِتَغْلِيْقِ امْتِنَاعِ مَا افْتَنَعَ مِنَ الْمَجِيءِ) takdîrinde olmak üzere te’vîl eylediler. Lâkin bu te’vîle hâcet olmayıp belki hükmü vasfa ta’lik kayd-ı “haysiyyet”i müş’ir olmasıyla ibâre-i mezkûre (لِتَغْلِيْقِ مَا افْتَنَعَ مِنْ حَيْثُ امْتِنَاعِ) kavlinde dahi işbu kayd-ı “haysiyyet” mu‘teberdir. Ve bu ma’nâ bir ma’nâ-yı latîf olarak Sekkâkî’yi ibâre-i mezkûreye teşcî‘ eylemiştir. Ve kitâbını itkân eden mehere bu dakîkadan gâfil olmuşlardır.

İmdi, (لَوْ) kelimesi inde’s-Sekkâkî imtinâ‘-ı mazmûn-i cezâyı mazmûn-i şartın imtinâ‘-ı kat’isine ve inde’l-Musannif şartın kat’-ı intifâsıyla berâber sübût-i mazmûn-i cezâyı sübût-i mazmûn-i şarta ta’lik için olarak meâl müttahiddir. Zîrâ intifâsı kat’î olan şey’in bi-tarîki’l-farz ve’t-takdîr husûlüne ta’lik etmek intifâ-i sâni intifâ-i evvel için olduğuna delâlet içündür.¹ el-Hâsıl (لَوْ) kelimesi (لِامْتِنَاعِ الثَّانِي لِامْتِنَاعِ الْأَوَّلِ) ya’nî şartın imtinândan nâşi cezânın imtinâi içündür. Ve şart ile cezâdan her birisi isbât veyâ nefy veyâhûd ehadühümâ isbât ve âhar nefy olmakdan eammdır. Ve nefyin imtinâi isbât ve isbâtın imtinâi nefydir. İmdi, (لَوْ لَمْ تَأْتِنِي لَمْ أُكْرِمَكَ)² kavlinde (لَوْ) adem-i ityânın imtinândan nâşi adem-i ikrâmın imtinâi için olup ya’nî ityânın sübûtundan nâşi ikrâmın sübûtu içündür. Ve beyne’l-cumhûr meşhûr olan budur.

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 55.

2 Bana gelmeseydin, sana ikramda bulunamazdım.

Lâkin Şeyh İbn-i Hâcib işbu (لَا مِتْنَاعَ الثَّانِي لَامِتْنَاعَ الْأَوَّلِ) kavlini evvelin imtinâıyla sâninin imtinâ üzerine istidlâl etmek ma'nâsına haml ile i'tirâz eylemiştir. Şöyle ki şart sebep ve cezâ müsebbeb olup sebep ise ba'zen müsebbebden eamm olur. Zîrâ bir şey'in esbâb-ı muhtelifesi olmak câizdir. Meselâ işrâka nâr ve şemsden her birisi sebep olur. Bu sûretde sebep olan şartın intifâsı müsebbeb olan cezânın intifâsını mûcib olmaz. Ammâ intifâ-i müsebbeb bunun hilâfı olup sebebin intifâsını icâb eder. Görmez misin ki ﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا﴾¹ kavli-i şerîfinin sevki imtinâ'-ı fesâd ile imtinâ'-ı taaddüd-i âlihe üzerine istidlâl için olup yoksa bi'l-aks imtinâ'-ı taaddüd-i âlihe ile imtinâ'-ı fesâd üzerine istidlâl için değildir. Zîrâ taaddüd-i âlihenin imtinâından imtinâ'-ı fesâd lâzım gelmeyip Cenâb-ı Bâr'ın sebep-i âharla bunu fi'li câizdir. Öyle olunca hakk olan, (لَوْ) kelimesi لَامِتْنَاعَ الْأَوَّلِ (لَا مِتْنَاعَ الثَّانِي)'dir. Ya'nî cezânın imtinâından nâşî şartın imtinâ içündür.

Ve muhakkikinden Kādî Adud ve Şeyh Radî, İbn-i Hâcib'in işbu i'tirâzına “Delîli bâtil ve da'vâsı hakkıdır,” dediler. Ammâ delîlinin butlânı zîrâ şart indlerinde sebep veyâhûd [212] (مَا يَتَوَقَّفُ عَلَيْهِ وُجُودُ الشَّيْءِ) ma'nâsınca şart veyâhûd ma'nâ-yı mezkûrce şart ile sebebin gayrısı olmakdan eammdir. Evvel (لَوْ كَانَ لِي مَالٌ) ve (لَوْ كَانَتْ الشَّمْسُ طَالِعَةً فَالْنَّهَارُ مَوْجُودًا)² ve (لَوْ كَانَ النَّهَارُ مَوْجُودًا كَانَتْ الشَّمْسُ طَالِعَةً)³ ve (لَوْ كَانَ النَّهَارُ مَوْجُودًا كَانَتْ الشَّمْسُ طَالِعَةً)⁴ emsilesiyle temsil olunmuştur. Şöyle ki misâl-i evvelde şart olan tulû'-i şems vücûd-i nehâra sebep ve sâni'de şart olan vücûd-i mâl hacc için mevkûfun aleyh ve sâlisde şart olan vücûd-i nehâr tulû'-i şems için ne sebep ve ne mevkûfun aleyhdir. Ve ammâ da'vâsının hakk olması zîrâ şart melzûm ve cezâ lâzım olup ve lâzımın intifâsı intifâ-i melzûmu mûcib olarak aksi böyle değildir. Ya'nî intifâ-i melzûm intifâ-i lâzımı iktizâ etmez. Bu takdîrde (لَوْ) kelimesi cezâsı ma'dûmül-mazmûn olarak işbu lâzım-ı şart olan cezânın imtinâından nâşî şartın mazmûnu dahi mümteni' olmasına mevzû' olup Şeyh'in iddiâsı vechile (لَا مِتْنَاعَ الْأَوَّلِ لَامِتْنَاعَ الثَّانِي) olarak ya'nî intifâ-i cezânın intifâ-i şart üzere delâlet etmesi için olmuş olur. Anınçün kıyâs-ı istisnâide ref'-i tâlî ref'-i mukaddemi mûcib olup ref'-i mukaddem ref'-i tâliyi mûcib ol-

1 “Göklerde ve yerde Allah'tan başka ilâhlar olsaydı, her iki âlem de yıkılıp giderdi.” (el-Enbiyâ 21/22)

2 Güneş doğmuş olsaydı, gündüz olurdu.

3 Param olsaydı, hacca giderdim.

4 Gündüz olmuş olsaydı, güneş de doğmuş olurdu.

maz, dediler. Meselâ ¹ (لَوْ كَانَ هَذَا إِنْسَانًا كَانَ حَيَوَانًا لَكِنَّهُ لَيْسَ بِحَيَوَانٍ) kavlimiz (لَكِنَّهُ لَيْسَ بِإِنْسَانٍ) kavlini müntic olup ref-i mukaddemle (إِنَّهُ لَيْسَ بِإِنْسَانٍ) kavlini müntic olmaz. İşte bu kelâm, fuhûlden zikrolunan ba'zı cemâatin kavli olup ve gayrılarını bunu kabûl ile telakkî eylemişlerdir.

Lâkin Şârih-i Allâme Sa'düddîn-i Tefâtânî rahimehullâh murâd-ı cumhûru tahrîr ile cevâbında buyurmuşlardır ki: Cumhûrun (لَا مَمْنَعَ الثَّانِي لِامْتِنَاعِ) (لَا مَمْنَعَ الثَّانِي لِامْتِنَاعِ الْأَوَّلِ) kavillerinden murâd, zikrolunduğu üzere, “evvelin imtinâyıyla sâninin imtinâ üzerine istidlâl olunmak” ma'nâsında değildir ki hattâ İbn-i Hâcib'in kavli üzere intifâ-i sebeb intifâ-i müsebbeb üzerine ve kavli-i muhakkik'in üzere intifâ-i melzûm intifâ-i lâzım üzerine delâlet etmez, deyü bu kavli-i cumhûra itirâz vârid olsun. Belki kavli-i mezkûrun ma'nâsı (لَوْ) kelimesi “Cezânın hâricde intifâsı ancak şartın intifâsı sebebiyle olduğuna delâlet içündür,” demektir. Meselâ ² ﴿وَلَوْ شَاءَ لَهَدَاكُمْ﴾ kavli-i şerîfinin ma'nâsı “Hidâyetin intifâsı ancak meşîetin intifâsı sebebiyledir,” demek olur. Bu sûretde inde'l-cumhûr (لَوْ) kelimesinin isti'mâli hâricde mazmûn-i cezânın intifâsına illet intifâ-i mazmûn-i şart olduğuna delâlet için olup fakat intifâ-i mazmûn-i cezâyâ ilmin illetine olduğu mültefet değildir.

Ve bunun nazîridir ki (لَوْلَا) kelimesinin ma'nâsını beyânda (لَا مَمْنَعَ الثَّانِي لِامْتِنَاعِ) (لَوْلَا لَوْجُودِ الْأَوَّلِ) denilmiştir. Ya'nî “Şartın vücûdundan nâsî cezânın imtinâyı için” demektir. (لَوْلَا عَلَيَّ لَهْلَكَ عَمْرٌ) gibi. Ma'nâsı: “Ali'nin vücûdu adem-i helâk-i Ömer'e sebebdir,” demek olup yoksa “Ali'nin vücûdu adem-i helâk-i Ömer üzerine delildir,” ma'nâsına değildir. Ebû Alâ-i Maarrî'nin:

رَعَايَا وَلَكِنْ مَا لَهْنٌ دَوَامٌ³ وَلَوْ دَامَتِ الدُّوَلَاتُ كَانُوا كَعَبَائِهِمْ

kavli bu kelâm üzerine kat'iyen delâlet eder. Şöyle ki ma'nâ-yı beyt: “Eğer devletler dâim olsa idi anlar dahi sâir nâs gibi devlet-i evvele reâyâ olurlar idi. Lâkin anlar için devâm olmadığından ahlâfî vâris-i saltanat oldular,”⁴

1 Bu bir insan olsaydı, canlı olurdu ama canlı değildir.

2 “Allah dileseydi, hepinizi doğru yola iletebilirdi.” (en-Nahl 16/9)

3 Bütün devletlerin ilelebed pâyidâr olması gibi bir şey söz konusu olsaydı, yıkılıp giden devletlerin hükümdarları da diğerleri gibi bu hükümdarın tebaası olurlar (ve yıkılmaktan kurtulurlardı.) Ne var ki devletlerin devamlılığı diye bir ilke yoktur. (Tavil) Beyit için bkz. Ebû'l-Alâ el-Maarrî, *Sıktu'z-Zend*, s. 109.

4 Beytin tercümesine dâir farklı görüşler için bkz. Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 343; Vahdi Efendi, *el-Mu'avel*, s. 240-242; Mustafa İsmâuddîn, *Şerhu Ebyâti't-Telhis*, s. 72; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, s. 155.

demek olup mantıkiyyûnun beyânı üzere nakîz-i mukaddem bir şey'i netîce vermez iken bu beytde (لَوْ دَامَتِ الدُّوَلَاتُ) mukaddeminin nakîzi olan (وَلَكِنْ مَا لَهُنَّ دَوَامٌ) kavli ya'nî intifâ-i devâm-ı devlât anların raiyyet olmalarının intifâsına illet olarak intifâ-i mezkûru müntic olmasıyla (لَوْ) kelimesiyle murâd evvelin intifâsıyla sâninin intifâsına istidlâl olmadığı ma'lûm olur. el-Hâsıl ma'nâ-yı istidlâlâle haml olursa beyt-i mezkûr kıyâs-ı istisnâî olarak nakîz-i mukaddemi müntic olmuş olurdu. Bu ise ehl-i ukûlün adem-i intâc-ı nakîz-i mukaddem kâidelerinin hilâfidir. Kezâlik [Übeyy bin Selmâ bin Rebia ed-Dabbî nâm] hamâsinin:

لَوْ طَارَ دُو حَافِرٍ قَبْلَهَا لَطَارَتْ وَلَكِنَّهُ لَمْ يَطِرْ¹

kavli dahi bunu müeyyiddir. Zîrâ mefhûmu “Feres-i memdûhun adem-i tayerânına sebep, andan mukaddem zû hâfirin adem-i tayerânıdır,” demektir.

Ve ammâ erbâb-ı ma'kûl (لَوْ) ve (إِنْ) emsâlini edât-ı telâzûmden kılıp indlerinde edât-ı mezkûre intifâ-i cezâ ve şart kasd olunmayarak yalnız cezânın şarta lüzûmuna delâlet içündür. Binâen aleyh indlerinde ayn-ı mukaddemi [213] istisnâ ile لَوْ كَانَتِ الشَّمْسُ طَالِعَةً فَالْتَّهَارُ مَوْجُودٌ، لَكِنَّ الشَّمْسَ (لَوْ) istisnâ ile طَالِعَةً² denilmek sahihdir. İmdi, (لَوْ) kelimesi ind-i erbâbi'l-ma'kûl lâzımın intifâsıyla intifâ-i melzûm zarûrî olmasından dolayı sâninin intifâsına ilm evvelin intifâsına ilme delâlet için müsta'mel olup hâricde intifâ-i cezânın illeti ne olduğu mültefet değildir. Zîrâ erbâb-ı ukûl kelime-i mezkûreyi iktisâb-ı ulûm ve tasdikât için olan akyisede isti'mâl ederler. Ve şübhe yokdur ki intifâ-i melzûma ilm intifâ-i lâzıma ilmi mûcib olmayıp melzûm ehass olmak câizdir. Belki emr bi'l-aks olup intifâ-i lâzıma ilm intifâ-i melzûma ilmi mûcib olur.

el-Hâsıl (لَوْ) kelimesinde kâide-i ehl-i lügatle isti'mâl-i erbâb-ı ulûm-i akliyye beyninde tehâlûf olup kâide-i ehl-i lügat üzere kelime-i mezkûre cezânın hâricde intifâsı şartın intifâsı için olduğuna delâlet için olup fakat cezânın intifâsı ne cihetle ma'lûm olduğu mültefet değildir. Ve bu ma'nâca

1 Bu attan önce toynaklı bir hayvan uçabilmiş olsaydı, kesinlikle o da uçardı. Fakat (uçmak kuşların hasleti olup) daha önce hiçbir toynaklının uçtuğu vâki olmamıştır. (Mütেকârib) Beyit için bkz. Ebû Temmâm, *Divânü'l-Hamâse*, s. 99.
2 Güneş doğmuş olsaydı, gündüz de olmuş olurdu. Fakat güneş doğmuştur.

kelime-i mezkûre (لَا مَيْتَاعَ الثَّانِي لِامْتِنَاعِ الْأَوَّلِ) kavliyle ta'rif olunmak sahîh ve i'tirâzdan sâlimdir. Ve isti'mâl-i ehl-i ukûl üzere kelime-i mezkûre sâninin intifâsına ilm evvelin intifâsına ilme illet olduğuna delâlet için olup hâricde intifâ-i sâniye illet ne olduğu mültefet değildir. Ve bu ma'nâca (لَوْ) kelimesi (لَا مَيْتَاعَ الْأَوَّلِ لِامْتِنَاعِ الثَّانِي) olmak iktizâ eder.

Ve tasaffuh u tetebbu' olursa kelime-i mezkûre âyât ü ehâdisde kâide-i lügat üzere kesîru'l-isti'mâl olup lâkin ba'zen kâide-i erbâb-ı ukûl üzerine dahi isti'mâl olunduğu ma'lûm olur. Nitekim ﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ﴾¹ nazm-ı celîli kâide-i ehl-i ukûl üzerinedir. Zîrâ nazm-ı mezkûrden garaz taaddüd-i âlihenin intifâsını tasdik ve bunun üzerine fesâd ile istidlâl olup intifâ-i fesâdın sebebini beyân olmadığı zâhirdir. Bu ise lâzımın ya'nî fesâdın intifâsıyla hâsıl olur. İşte bu tahkîkât ile ma'lûm olur ki bu vechile kâideteynin tehâlûfû Şeyh-i muhakkik İbn-i Hâcib ve tâbi'lerinin tağlît-ı ezhânını mücib olarak ve her nasılsa tehâlûf-i kâideteyn indlerinde mütebeyyin olamayarak i'tirâz-ı mezkûre tasaddî² (وَكَمْ مِنْ عَائِبٍ قَوْلًا صَحِيحًا) müfâdına mazhar olarak ta'yîb-i kavli-i sahîh-i cumhûra teaddî eylemişlerdir.

Eğer suâl olunursa ki: (لَوْ) kelimesinde intifâ-i şarta lüzûm-i intifâ-i cezâ (نَعْمَ الْعَبْدُ ضَهَيْبٌ لَوْ لَمْ يَخَفِ اللَّهُ لَمْ يَعْصِهِ)³ hadîs-i şerîfnde rehîn-i sıhhat olamaz. Zîrâ lüzûm-i mezkûrun sıhhati farz olursa nefyi nefy isbât olarak Cenâb-ı Suheyb'in havfı ma'lûm olmasıyla sübût-i isyânı sâbit olmasını iktizâ eder. Bu ise fesâdı zâhir ma'nâ olup Cenâb-ı risâlet-penâhın murâd-ı hümayûnları Suheyb radiyallâhu anh hazretlerini medh u senâdır.

Cevâbında deriz ki: (إِنْ) ve (لَوْ) kelimeleri ba'zen cezânın kasd-ı mütekellimde fi cemî'l-izmân lâzimu'l-vücûd olduğuna delâlet için isti'mâl olunur. Ve bu dahi şartın zikrolunan cezâyı istilzâm etmesi müsteb'ad ve istilzâm-ı cezâyı nakîz-i şart elyak u enseb olduğu sûretde tahakkuk eder. Bu sûretde şartın vücûd u ademi takdîrinde vücûd-i cezânın istimrârı lâzım gelir. Zîrâ nakîzayn ya'nî şartın vücûd u ademi beyninde vâsita yokdur.

1 "Göklerde ve yerde Allah'tan başka ilâhlar olsaydı, her iki âlem de yıkılıp giderdi." (el-Enbiyâ 21/22)

2 Doğru bir sözü ayıplayan nice kimseler vardır ki... (Vâfir) Mısra için bkz. Mütenebbî, *Divân*, s. 232.

3 "Suheyb ne güzel bir kuldur! Allah'tan korkmasaydı da yine O'na isyan etmezdi." Hadis hakkında bilgi için bkz. Elbâni, *Silsilerül-Ehâdisi'd-Da'îfe*, Hadis no: 1006.

Bu da gerekse şart ve cezâ¹ (لَوْ أَهَنْتَنِي لَأَتْنَيْتُ عَلَيْكَ) kavlinde olduğu gibi ikisi de müsbet olsun ve gerekse (لَوْ لَمْ يَخْفِ اللَّهُ لَمْ يَغْصِهِ) emsâli menfi olsun ve gerekse ﴿وَلَوْ أَنَّ مَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَفْلَاحٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ﴾² terkibinde (لَوْ لَمْ تُكْرِمْنِي لَأَتْنَيْتُ عَلَيْكَ)³ kavli-i şerîfiyle³ terkibinde vâki' olduğu üzere tarafeyn muhtelif olsun, eammdır. İmdi bu emsilede vücûd-i cezânın şart-ı mezkûre istib'âd-ı lüzûmuyla berâber lüzûmu iddiâ bulunduğu hinde şartın ademi indinde vücûdu bi-tarîki'l-evlâ olur. Ve bu ma'nâ için (لَوْ لَا) kelimesi dahi isti'mâl olunur. Meselâ (لَوْ لَا إِكْرَامُكَ إِلَّايَ) (لَوْ لَا) kavlinin müfâdı adem-i ikrâm-ı muhâtab takdîrinde dahi hak-kında dirîğ-i senâ etmeyeceği cihetle ikrâmın vücûdu takdîrde senâsı hâl-i evleviyette olduğunu müfiddir. Zîrâ nefy üzerine dâhil olan (لَوْ لَا) ve (لَوْ) kelimelerinin ma'nâda farkları yokdur.

Eğer suâl olunursa ki: Bu misâllerde (لَوْ) kelimesi takdîr-i intifâ-i cezâ ile ma'nâ-yı aslîsi olan (اِنْتِفَاءُ الثَّانِي بِاِنْتِفَاءِ الْأَوَّلِ) mefhûmuna haml olunarak [214] meselâ hadîs-i şerîfde cezâ adem-i havfa murtabıt olan adem-i isyân olmasıyla işbu adem-i havfa murtabıt olan adem-i isyân müntefî ve havfa murtabıt olan adem-i isyân sâbit olmak sûretine binâ olunması ve kezâlik (لَوْ لَمْ تُكْرِمْنِي لَأَتْنَيْتُ عَلَيْكَ) misâlinde ikrâma murtabıt olan senânın sübûtuna binâen adem-i ikrâma murtabıt olan senânın intifâsı takdîr edilmesi sahîh olamaz mı?

Cevâbında deriz ki: Mefhûm-i cezâda şarta irtibât mu'teber olmayıp bu irtibât ancak zıkr-i şart cihetinden hâsıl olduğu bir ferd indinde hafî değildir. Ve illâ şart ile takyîdi tekrâr olup (لَوْ جِئْتَنِي لَأَكْرِمُكَ إِكْرَامًا مُرْتَبِطًا) (لَوْ جِئْتَنِي) kavli dâiresinde olur. Ve kat'iyen ma'lûmumuzdur ki (لَوْ جِئْتَنِي) (لَوْ جِئْتَنِي) kavlinde menfi nefis-i ikrâm olup mecîe murtabıt olan ikrâm değildir. Ve bir şey'in bir şey' için lüzûm veyâ sübûtunda dahli olan her şey'in inde'l-hüküm aklın melhûzu bulunması ve o şey' için kayd olması vâcib değildir ki hattâ şarta irtibâtın lüzûm-i cezâda medhali olması şarta lüzûmuyla hükmolunduğu hinde aklın melhûzu olup ve cezâ için işbu irtibâtın kayd olmağlığını muktaizî ola.

1 Beni tahkir etmiş bile olsaydın, seni yine överdim.

2 "Yeryüzündeki bütün ağaçlar kalem, okyanuslar mürekkep olsa ve buna yedi okyanus daha eklense, Allah'ın kelimeleri yine de yazmakla tükenmezdi." (Lokmân 31/27)

3 Bana ikramda bulunmasaydın bile seni överdim.

4 Bana gelmiş olsaydın, sana gelişinle irtibatlı olan bir ikramda bulunurdum.

Ve İbn-i Hâcib bu i'tibârın, cezâ lafz-ı müsbetle vâki' olduğu mevâ-ki'de müstakîm olup menfide müstakîm olmadığını zu'm eylemiştir. Ve bunu ta'lilde demiştir ki zîrâ müsbet müfîd-i umûm olmadığı cihetle (لَوْ أَهْتَيْتَنِي لِأَتَيْتُكَ) kavlinde senâ-i menfî senâ-i müsbetin gayrısı farz u takdîr olunması câizdir. Şöyle ki bu takdîre göre müfâd-ı kelâm ihânetin intifâsıyla ihânete murtabıt olan senânın intifâsı olup bundan hâl-i adem-i ihânetde mutlakan adem-i senâ lâzım gelmeyerek ma'nâ-yı sahihi müfîd olur. Lâkin cezâ lafz-ı menfî olduğu sûrette meselâ (لَوْ لَمْ يَخَفِ اللَّهُ لَمْ يَعْصِهِ) emsâlinde nefyin müfîd-i umûm olmasından nâşî mutlakan nefy-i isyân lâzım gelerek nefy-i nefy takdîr olunduğu gibi lüzûm-i isbât ile tenâkuz tahakkuk eyley. Zîrâ adem-i havf indinde menfî olan adem-i isyânın hâl-i havfda takdîr-i intifâsı vücûd-i isyânı müstelzim olarak karîne-i medh ise adem-i sübût-i isyâna dâll olarak tenâkuz vâki' olur.

İşte kelâm-ı İbn-i Hâcib bundan ibâret olup bu ise vehmdir. Zîrâ mefhûm-i cezâda şarta irtibât i'tibâr olunup da hattâ ki ma'nâ أَهْتَيْتَنِي (لَوْ أَهْتَيْتَنِي عَلَيْكَ ثَنَاءٌ مُزْتَبِطًا بِإِهَانَةٍ)¹ olacak olursa menfide dahi müsbet gibi irtibât-ı mezkûrun i'tibârıyla hattâ ki ma'nâ لَمْ يَخَفِ اللَّهُ لَمْ يَعْصِهِ عَدَمَ عِضْيَانٍ (لَوْ لَمْ يَخَفِ اللَّهُ لَمْ يَعْصِهِ عَدَمَ عِضْيَانٍ) olsun. Ve bu takdîrde cezânın intifâsı intifâ kaydıyla olup adem-i havfa murtabıt olmayan adem-i isyân lâzım gelir. Ve eğer irtibât-ı mezkûr mu'teber olmayıp da alâ itlâkihî icrâ olunursa cezâ gerek müsbet ve gerek menfî olsun nefyinde umûm lâzım gelir. Hâsılı, cezâ-i müsbet ile menfî beyninde bu bâbda kat'an fark görülemez. Ve ammâ nazm-ı celilde اللَّهُ فِيهِمْ لَا يَغْفُلُونَ وَلَوْ عَلِمَ اللَّهُ فِيهِمْ ﴿إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الضُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ وَلَوْ عَلِمَ اللَّهُ فِيهِمْ خَيْرًا لَآتَيْنَهُم مِّنْ سَمَوَاتٍ مَّا يُبْصَرُونَ﴾³ kavli-i şerîfinde ba'zılar demiştir ki: İşbu nazm-ı kerîm sûret-i kıyâs-ı iktirânîde olup bu sûrette خَيْرًا اللَّهُ فِيهِمْ خَيْرًا (لَوْ عَلِمَ اللَّهُ فِيهِمْ خَيْرًا) mefhûmünü müntic olmaklığı icâb eder. Bu ise muhâldir. Zîrâ ilm-i ilâhî anlardan hayr üzerine şâmil olsa tevellî vü i'râzları hâsıl olmayıp belki inkıyâdları husûle gelir.

1 Beni tahkir etmiş olsaydın bile yine de tahkirinle irtibatlı bir övgü çerçevesinde seni överdim.

2 Allah'tan korkmasaydı bile korkmayışıyla irtibatlı olan bir isyan etme hâline binâen O'na isyan etmezdi.

3 "Allah'a göre mahlûkâtın en kötüsü, aklını kullanmayan, (hakikate karşı) sağır ve dilsiz kesilen kimselerdir. Allah onlarda bir hayır görseydi, onlara hakikati elbette iştirirdi. Gerçi işittirseydi bile, bir süre sonra yine yüz çevirirlerdi." (el-Enfâl 8/22-23)

Ve bundan cevâbda denilmiştir ki: Nazm-ı mezkûrde olan mütekaddimeteyn mühmele olup ve kıyâs-ı iktirânîde kübrâ-yı şekl-i evvel külliyye olmak vâcibdir. Teslîm edelim ki mütekaddimeteyn külliyye olsunlar; lâkin lüzûmiyye olduklarını teslîm etmeyiz. Kıyâsın lüzûmiyyeyi intâcî ise ancak lüzûmiyyeteyn ile olur. Teslîm edelim ki külliyye-i lüzûmiyye olsunlar; lâkin netîcenin fesâdı müsellemler olmayıp belki sahîhadır. Zîrâ anlarda hayr olmamasıyla Cenâb-ı Bârî'nin anlarda hayr bilmesi muhâldir. Ve muhâl muhâli müstelzim olmak câizdir. Bu sûretde ¹(لَوْ كَانَ زَيْدٌ حِمَارًا لَكَانَ نَاهِقًا) kavlinin nazîri olup bu ise sahîhdır.

Lâkin suâl ve cevâbdan her ikisi galatdır. Zîrâ (لَوْ) kelimesi kelâm-ı fasîhde kıyâs-ı iktirânîde müsta'mel olmayıp ancak kendisinden nakîz-i tâlî istisnâ olunan kıyâs-ı istisnâide isti'mâl olunur. Zîrâ kelime-i mezkûre (امْتِنَاعُ الشَّيْءِ لِامْتِنَاعِ غَيْرِهِ) için olup ve bu ma'nâya olmasından nâşî nakîz-i tâlînin istisnâsı tasrîh olunmaz. Ve husûsiyle kelâm-ı hakîmde kendisinde şerâit-i intâc ihmâl olunan kıyâsdır deyü i'tikâd olunması ne vechile sahîh olabilir. Ve netîce vermeyen kıyâsa ne fâide terettüb eder ki terkîb-i kıyâs [215] ancak husûl-i netîce içündür. Belki hakk olan, ﴿وَلَوْ عَلِمَ اللَّهُ فِيهِمْ خَيْرًا﴾ kavli kıyâs olduğu müsellemler olmayıp belki kâide-i lügat üzere (لَا نَبِيَّاءَ الْآخِرِينَ) ma'nâsını ifâde için vâridir. Bu sûretde ma'nâ (لَوْ عَلِمَ اللَّهُ فِيهِمْ خَيْرًا لَكِنْ لَمْ يَعْلَمْ خَيْرًا فِي الْإِسْمَاعِ فَلَمْ يُسْمِعْ)² müfâdında olup adem-i ismâa sebep hayra adem-i ilm olduğunu ifâde eder. Ba'dehû ﴿وَلَوْ أَسْمَعَهُمْ لَتَوَلَّوْا﴾ kavli-i şerîfiyle kelâm-ı âhar olarak bed' olunmuştur. Bu dahi (لَوْ لَمْ يَخْفِ اللَّهُ لَمْ يَغْصِهْ) tarîkasında olarak alâ takdîri'l-ismâ' tevellî lâzım olmasıyla adem-i ismâ' takdîrinde lüzûm-i tevellî evleviyyetde olacağını inbâ ederek bu sûretde tevellî dâimî olur.

Şârih-i merhûm bu vechile kelâm-ı kavmi beyândan sonra mahsûl-i karîhası olarak der ki: Câizdir ki tevellînin intifâsı ismânın intifâsı sebebiyle olsun. Nitekim (لَوْ) kelimesinin muktezâ-yı aslı budur. Zîrâ tevellî bir şey'den i'râz u adem-i inkıyâd ma'nâsına olup mutlak tekzîb ve inkâr-ı hakk ma'nâsına değildir. Bu sûretde hayranlara ismâ' olunmadığı sûretde

1 Zeyd bir eşek olsaydı, kesinlikle anırırdı.

2 Allah onlarda bir hayır görsaydı hakikati onlara iştirtirdi. Fakat hakikati dinleme noktasında onlarda bir hayır görmemiş, bu nedenle iştirtirmemiştir.

anlardan tevellî vü i'râz tahakkuk etmeyip ve bundan tahakkuk-ı inkıyâd dahi lâzım gelmez. Zîrâ bir şey' için inkıyâd ve adem-i inkıyâd tarafeyn-i nakîz olmayıp o şey'in ademiyle ikisinin dahi irtifâi câizdir.¹

Hâsılı, tevellî ² (إِعْرَاضٌ عَنِ الشَّيْءِ) ma'nâsına olup bu takdîrde (لَوْ) kelimesi ma'nâ-yı meşhûrunda olması câiz olarak maksûd hâricde ismâın intifâsından nâşî hâricde tevellînin intifâsını ihbâr olur. Ve maksûd li-ec-li'l-istidlâl evvelin nefsü'l-emrde sâniyi istilzâmını beyân olmayıp belki hâricde intifâeyn-i ma'lûmeyn beyninde olan müsebbebiyyet ve melzûmiyyet ma'lûm olmasıçün beynlerinde i'tibâr-ı lüzûm u sebebiyyetden ibâret olmasıyla bunlardan kıyâs-ı muntazam olamaz.

Eğer suâl olunursa ki: İntifâ-i tevellî vü i'râz hayr olup hâlbuki (لَا خَيْرَ فِيهِمْ)³ buyurulmuştur.

Cevâbında deriz ki: Bi-sebebi intifâi'l-ismâ' intifâ-i tevellî hayr olduğu müselleme değildir. Zîrâ câizdir ki intifâ-i tevellî ismâa adem-i ehliyyetleri sebebiyle olsun. Adem-i tevellînin hayr olması ise ismâa ehliyyetleri olarak kendilerine emr u nehy ve tasdik bi'r-rusûl emsâli bir şey' ismâ' olunup da o şey'e münkâd olarak adem-i i'râzlarıyla olur. Bu kelâmın nazîri meselâ ⁴ (لَا خَيْرَ فِي فَلَانٍ لَوْ كَانَ بِهِ قُوَّةٌ لَقَتَلَ الْمُسْلِمِينَ) kavli olup zîrâ adem-i kuvvet ü iktidârdan nâşî adem-i katl-i müsliminde bir hayr yokdur.

Ve ammâ ⁵ ﴿وَلَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا﴾ kavli-i şerîfi (لَوْ لَمْ يَخْفِ اللَّهُ) hadîs-i şerîfi kabîlinden olarak (لَوْ جَعَلْنَا الرَّسُولَ مَلَكًا لَكَانَ فِي صُورَةِ رَجُلٍ فَكَيْفَ) (لَوْ جَعَلْنَا الرَّسُولَ الْمُرْسَلِ إِلَيْهِمْ مَلَكًا لَجَعَلْنَا ذَلِكَ الْمَلِكَ فِي صُورَةِ رَجُلٍ)⁷ kelimelerinin ma'nâ-yı aslîsi olan intifâ-i şart ve cezâya dahi hamli muhtemel olarak ma'nâ ⁶ (لَوْ جَعَلْنَا الرَّسُولَ الْمُرْسَلِ إِلَيْهِمْ مَلَكًا لَجَعَلْنَا ذَلِكَ الْمَلِكَ فِي صُورَةِ رَجُلٍ) mefhûmunda olur.

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 60.

2 Bir şeyden yüz çevirmek

3 Onlarda bir hayır yoktur.

4 Gücü kuvveti yerinde olsa, bu gücünü kesinlikle Müslümanları öldürmek için kullanacak olan falan kişide hayır yoktur.

5 "Biz elçi olarak bir melek gönderseydik, onu bir insan şeklinde gönderirdik." (el-En'âm 6/9)

6 Biz elçi olarak bir melek gönderseydik bile bu elçiyi yine insan suretinde kılacakken insan bir elçi gönderdiğimizde onun bir beşer olmasının neresi tuhaf!

7 Onlara gönderilen elçiyi bir melek kılsaydı, bu meleği insan suretinde kılardık.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (فَيَلْزَمُ عَدَمَ التُّبُوتِ وَالْمُضِيِّ فِي جُمْلَتَيْهَا)¹

Ya'nî çünkü (لَوْ) kelimesi mazmûn-i cezânın husûlünü maktûu'l-intifâ olan mazmûn-i şartın mâzide farz olunan husûlüne ta'lik için olduysa şart ile cezâsının adem-i sübûtu ve cümleteyninin fi'liyye-i mâzeviyye olması iktizâ eder. Tâ ki garaza muvâfık ola. Zîrâ sübût ta'lik-ı husûl-i faraziye ve istikbâl muziyye münâfi olup hâlbuki kelime-i mezkûreyi ityândan garaz ber-minvâl-i muharrer mazmûn-i cezânın husûlünü maktûu'l-intifâ olan mazmûn-i şartın mâzide farz olunan husûlüne ta'likdir. Binâen aleyh kelime-i mezkûre cümleteyninde fi'liyye-i mâzeviyyeden udûl ancak bir nükteye mebnî olabilir. Ve bu kavîl mezheb-i cumhûrdur. Ve İmâm Müberred kelime-i mezkûrenin (إِنْ) gibi istikbâlde dahi isti'mâline kâil olup ve "Bu isti'mâl her ne kadar killet üzere ise de kelâm-ı fusahâda sâbitdir," deyü beyân eylemiştir.² (أَطْلُبُوا الْعِلْمَ وَلَوْ بِالضَّيْنِ)³ kavîl-i nebevîsi gibi.³ (وَلَوْ يَكُونُ الْعِلْمُ فِي وَفْتِ طَلْبِكُمْ بِالضَّيْنِ)⁴ demektir. Ve hadîs-i âharda⁴ (وَإِنِّي أَبَاهِي بِكُمْ الْأَمَمَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَوْ بِالسَّقَطِ)⁴ vâki' olmuşdur. Ve Ebü'l-Alâ'nın:

وَلَوْ وَضَعْتُ فِي دَجَلَةَ الْهَامِ لَمْ تُفَقِّ عَنِ الْجَرَعِ إِلَّا وَالْقُلُوبُ حَوَالِ⁵

beytinde dahi vâki' olmuşdur. Murâd müfâratat-i Bağdâd üzere teessüfünü ve rekâibinin mâ'-i Dicle'ye şevk u telehhüfünü vasf olup (إِنْ وَضَعْتُ) ma'nâsına olarak (لَوْ) ile ityânı rekâibin mâ'-i Dicle'ye [216] vaz'-ı hâme ile istikâlarından ye's hâsıl ve recâ vü ümîd husûlü munkatû' olup intifâsı hükm-i maktû'da olduğunu ifâdeyi kâsd içündür. (جَرَعٌ) ataş ve (هَامَةٌ) re's ma'nâsınadır. (لَمْ تُفَقِّ عَنِ الْجَرَعِ) kavli rekâibin mâ'-i Dicle'den re'slerini adem-i ihrâclarından kinâyedir. Şârih-i *Divân-ı Maarrî*, ma'nâ-yı beyt (لَوْ وَرَدَتْ هَذِهِ الْإِبِلُ الدِّجَلَةَ وَوَضَعَتْ رُؤُوسَهَا فِيهَا شَارِبَةً لَجَمَدَتْهُ وَسَلَّتْ مِنْ مِيَاهِ أَوْطَانِهَا)⁶ olmak üzere zabt u tahrîr eylemiştir ki müfâd:

1 O hâlde, başında (لَوْ) bulunan şart ve ceza cümlelerinin sübût ifade etmemeleri ve mâzî fiille kurulmaları gerekir.

2 "İlim Çin'de bile olsa talep ediniz." bkz. Bezzâr, *Müsned*, I, 175.

3 Talep ettiğiniz süreçte ilim Çin'de bile olsa...

4 (Evlenin, zira) ben kıyâmet günü diğer ümmetlere karşı, düşük çocukla bile olsa çokluğunuzla övüneceğim." bkz. Elbânî, *Da'îfü'l-Câmi'*, Hadis No: 2484.

5 O develer, Dicle nehrine başlarını uzatıp su içecek olsalar, (lezzetinden ötürü) vatanlarının suyuna duydukları özlemi bir nebeze gidermiş olarak başlarını kaldırırlar. (Tavîl) Beyit için bkz. Ebü'l-Alâ el-Maarrî, *Sıktü'z-Zend*, s. 246.

6 Tebrizî, *Şerhu Sıktü'z-Zend*, III, 1182.

“Eğer işbu ibiller Bağdâd’da Dicle nehrine vürûd ile re’slerini vaz’ ederek içseler nehr-i Dicle’yi kurutup temennî etdikleri miyâh-ı vatandan mütesellî ve anın zikriyle haynından hâlî olurlar,”¹ demektir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (فَدَخُولُهَا عَلَى الْمُضَارِعِ فِي نَحْوِ: ﴿لَوْ يُطِيعُكُمْ فِي كَثِيرٍ مِنَ الْأَمْرِ لَعَنِتُّمْ﴾،
لَقَضَى اسْتِمْرَارِ الْفِعْلِ فِيمَا مَضَى وَقْتًا فَوْقًا كَمَا فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ﴾²

İmdi, ﴿لَوْ يُطِيعُكُمْ فِي كَثِيرٍ مِنَ الْأَمْرِ لَعَنِتُّمْ﴾ kavli-i şerîfi emsâlinde (لَوْ) kelimesinin muzâri‘a duhûlü mâzîde fi‘lin vakten ba‘de vakt istimrârını kasd içündür. Ya‘nî yine (لَوْ) kendi ma‘nâsında olup ve mevki-i mâzîde olan muzâri‘ mâ-mezâda istimrâr-ı teceddüdiyi ifâde içündür. Zirâ ashâb-ı güzîn rıdvânullâhî teâlâ aleyhim ecmaîn hazerâtının murâd u maksûdları istısvâb etdikleri umûr üzere zât-ı akdes-i cenâb-ı Peygamberî’nin istimrâr-ı amel ve muvâfakati ve zuhûr edecek kâffe-i re’ylerinin nezd-i Hazret-i Peygamberî’de ma‘mûlün bih olmasıdır. Ve murâd-ı ashâb-ı kirâm bu merkezde olduğuna ﴿فِي كَثِيرٍ مِنَ الْأَمْرِ﴾ kavli delîldir. Zîrâ (كَثِيرٍ)’den murâd muhtâc-ı re’y olan havâdisdir. Mefhûm-i âyet ashâb-ı kirâma hitâb olarak “Eğer Nebî aleyhisselâm muhtâc-ı re’y olan havâdisde sizin re’yinizle müstemirren âmil olup her bâr re’y ü tedbîrinize ittibâ‘ eylese sizler cehd ü helâkde vâki‘ olurduunuz. Lâkin Nebî aleyhisselâmın size itâat ü ittibâ‘ üzere istimrârının intifâsı veyâhûd itâatinizden imtinâ‘ u intifâ üzere istimrârı sebebiyle anet ü helâkiniz müntefî olmuşdur,” demek olur. Bu vechile istimrârı fi‘l-i tâat ve fi‘l-i imtinâ‘-ı tâat beyninde terdîdimizin sebebi, îrâd olunacak suâl ve cevâbdan ma‘lûm olur.

1 Krş: Cürçânî, *Hâşîye*, s. 207. Tebrîzî şerhinin mevcut baskısında (لَحْمِدْتُهُ) ifadesi (لَحْمِدْتُهُ) olarak geçmektedir ki bu takdirde mânâ: “Develer suyunu içmek üzere Dicle’ye başlarını uzattıklarında (lezzetinden ötürü) bu suya hamdederler ve onda kendi vatanlarının suyuna duydukları özlemlerini dindirecek bir teselli bulurlar,” şeklinde olur. bkz. Tebrîzî, *Şerhu Sıktî’z-Zend*, III, 1182. Hârizmî’ye göre şairin muradı şöyledir: “Bu develer Dicle nehrinin suyuna başlarını uzattıklarında onu öyle lezzetli bulurlar ki deli gibi kendilerinden geçerek boğulurcasına suya yumulurlar. Bu sarhoşluk hâllerinden ise ancak susuzluklarını giderip başlarını kaldırdıklarında kurtulabilirler.” Hârizmî, *Şerhu Sıktî’z-Zend*, III, 1183. Bir diğer şârih Batalıyevsi ise şöyle bir mânâ vermektedir: “Dicle’den su içmek üzere başlarını uzatan develer, kederlerinden bir nebze teselli bulmuş şekilde başlarını kaldırırlar. Ne var ki alışıkları memleket suyunun yerini hiçbir şey tam olarak tutmaz.” Batalıyevsi, *Şerhu Sıktî’z-Zend*, III, 1182.

2 Bu edatın “Şâyet işlerin çoğunda size uysaydı, sıkıntıya düşerdingiz,” (el-Hucurât 49/17) âyetinde olduğu gibi muzâri fiilin başına gelmesi, fiilin geçmiş zamanda aralıklarla devam ettiğini gösterme maksadına binâendir. Nitekim “Oysa asıl Allah onlarla alay etmekte...” (el-Bakara 2/15) âyetinde de aynı durum mevcuttur.

Ve kasd-ı istimrâr için müstakbel îrâdında ﴿اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ﴾ kavli-i şerîfi dahi nazm-ı mezkûrun nazîridir. Zîrâ münâfikînün ¹ ﴿إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ﴾ kavillerini hikâyeden sonra kavli-i münâfikîne mutâbık olarak ism-i fâil îrâdıyla (اللَّهُ مُسْتَهْزِئٌ) buyurulmayıp istihzânın vakten ba'de vakt teceddüd ü hudûsünü kasd için sîga-i muzârî' ityânıyla ﴿اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ﴾ buyurulmuştur. "İstihzâ", suhriyye vü istihfâf olup ma'nâsı anlara inzâl-i hevân u hakâret-den ibâretedir. Hâricde dahi münâfikîn hakkında olan nikâyât-ı ilâhiyye ve belâyâ-yı nâzile bu vechile vakten fe-vakten müteceddid ve hâlen fe-hâlen hâdis olur.

Eğer suâl olunursa ki: Musannif'in (لِقَصْدِ اسْتِمْرَارِ الْفِعْلِ) kavlinde olan fi'l ile murâdı meselâ itâat olup ma'nâ-yı nazm-ı mezkûr بِسَبَبِ (إِنْتِفَاءِ عَنِّيْكُمْ سَبَبِ) (الْمَعْنَى: إِنَّ امْتِنَاعَ عَنِّيْكُمْ) demek ise Sâhib-i *Miftâh*'ın بِاسْتِمْرَارِ (إِنْتِفَاءِ عَنِّيْكُمْ) ² demek ise Sâhib-i *Miftâh*'ın بِاسْتِمْرَارِ (إِنْتِفَاءِ عَنِّيْكُمْ) ³ kavline münâfidir. Zîrâ bu sûrette istimrârı kasd olunan fi'l kavli-i Musannif üzere fi'l-i itâat ve kavli-i Sekkâkî üzere imtinâ'-ı tâat olup yekdiğere muhâlifdir. Ve eğer fi'l-i mezkûr ile murâdı kavli-i Sekkâkî vechile imtinâ'-ı tâat olup istimrâr tâatden imtinâa râcî'dir demek ise bu ma'nâ mefhûm-i kelâmının muhâlifidir. Zîrâ muzârî' istimrârı müfid olmasıyla (لَوْ) kelimesi dâhil olduğu gibi imtinâ'-ı istimrârı ifâde edip yoksa istimrâr-ı imtinâ ifâde etmez.

Cevâbında deriz ki: Zâhir olan evvel olup istimrârı kasd olunan fi'lden murâd fi'l-i tâatdır. Ve sâni için dahi vech-i sahîh vardır. Zîrâ muzârî'-i müsbet istimrâr-ı sübûtu ifâde ettiği gibi muzârî'-i menfi dahi istimrâr-ı nefyi ve üzerine dâhil olan (لَوْ) bi-hasebi'l-isti'mâl istimrâr-ı imtinâ müfid olması câizdir. Nitekim cümle-i ismiyyeler sübût ü devâm ve te'kid ifâde ederek üzerine harf-i nefy dâhil olduğu gibi nefyin te'kid ü sebâtını müfid olup te'kid ü sübûtu nefy için olmaz. Bu sebebden nâşî nazm-ı celilde ⁴ ﴿وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ﴾ kavli-i şerîfi vech-i âked ü eblağ üzere (إِنَّا آمَنَّا) kavillerini reddir, denildi. Ve ⁵ (مَا زَيْدًا صَرَبْتُ) ve ⁶ (مَا بَرَيْدٍ مَرَبْتُ) [217] kavillerimiz

1 "Onlarla sadece alay ediyoruz." (el-Bakara 2/14)

2 Sıkıntıya düşmemeniz, onun size itaatinin devamlı olmaması nedeniyledir.

3 Mânâ: Sıkıntıya düşmemeniz, onun size itaat etmemesinin devamlı oluşu nedeniyledir. bkz. Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 354.

4 "İnanmadıkları hâlde..." (el-Bakara 2/8)

5 Zeyd'e vurmadım.

6 Zeyd'e uğramadım.

ihtisâs-ı nefy için olup nefy-i ihtisâs için değildir. Hâlbuki bi-dûni har-
fi'n-nefy ihtisâsı müfiddir ve bunun nezâiri kelâm-ı Arab'da çoktur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَفِي نَحْوِ: ﴿وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ يُوقَفُوا عَلَى النَّارِ﴾، لِتَنْزِيلِهِ مَثَلًا مَّا ضِيَ
لِصُدُورِهِ عَمَّنْ لَا خِلَافَ فِي إِخْبَارِهِ)¹

Ve (لَوْ) kelimesinin ﴿وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ يُوقَفُوا عَلَى النَّارِ﴾ nazm-ı şerîfi emsâ-
linde muzâri'a duhûlü muzâri' veyâhûd kelâmın, ihbârında hilâf muta-
savver olmayan zâtdan sudûr etmesinden içündür ki ihbâr eden âlim-i
gayb-ı semâvât ü arazîn olan Cenâb-ı Rabbül-âlemîn olmasıyla vukûu-
nu ihbâr eylediği müstakbel mâzî-i mütehakkiku'l-vukû' menzilesindedir.
﴿وَلَوْ تَرَىٰ﴾ ile hitâb Nebî aleyhissalâtü vesselâma veyâhûd her bir ehl-i
rû'yetedir. Cevâb-ı (لَوْ) ve mef'ûl-i (تَرَى) mahzûf olup (وَلَوْ تَرَى الْمُجْرِمِينَ
فِي وَقْتٍ وَفُوْفِهِمْ عَلَى النَّارِ لَرَأَيْتَ أَمْرًا فَظِيْعًا) takdîrindedir. ﴿وَقَفُوا﴾ lafzı
(وَقَفْتُهُ عَلَى كَذَا) kavillerinden olup “Fülân şey'i ta'rif ü tefhîm etdim,” de-
mekdir. Ya'nî “Nâr-ı cehennem mücrimîne irâe olunup hattâ ki muâyene
vezîr-i kademlerinde olmak sûretiyle muttalî' kılınarak yakînen müşâhede
eyledikleri veyâhûd nâr-ı cahîme idhâl olunup mikdâr-ı azâbını bildikleri
hinde eğer anların ahvâli aks-endâz-ı merâyâ-yı nazar u rû'yetin olsa elbette
dâire-i tasvîr u ta'bîrâta güncîde ve hîta-i kıyâs ü ibârât resîde olmayacak
bir emr-i acîb ü şenî' müşâhede ederdin,” demektir. Bu hâl üzere rû'yet-i
küffâr ise rûz-i kıyâmetde olacağı cihetle emr-i müstakbel olup lâkin mâzî-i
mütehakkık menzilesinde kılınarak mâzîye muhtass olan (لَوْ) ve (إِذْ) keli-
meleri isti'mâl olunmuşdur. Ve işbu (لَوْ) ve (إِذْ) lafzlarının îrâdına nazaran
münâsib-i makâm olan sîga-i mâzî ile (وَلَوْ رَأَيْتَ) buyurulmak idiye de
lafz-ı muzâri'a udûl ile ﴿وَلَوْ تَرَى﴾ buyurulması hilâfdan münezzeh olan
zât-ı Bâri'nin kelâmı olmasına mübtenî olarak ind-i Bâri'de muzâri' mâzî
menzilesindedir. İmdi, ﴿وَلَوْ تَرَى﴾ lafzı hakîkatde müstakbel ve bi-hase-
bi't-te'vîl mâzî olup ke-enne evkât-ı mezkûrede rû'yet-i mücrimîn mün-
kazî olmuşdur. Lâkin “Sen rû'yet etmedin. Eğer rû'yet etmiş olaydın bir
emr-i acîb müşâhede ederdin,” mefhûmunda olur. Ve setîr olmaya ki eğer
nazm-ı mezkûrde hitâb Nebî aleyhisselâma olup (لَوْ) kelimesi temennîye

1 (لَوْ) edatının “Onları, ateşin karşısında dururlarken bir görseydin...” (el-En'âm 6/27) âyetinde olduğu
gibi muzâri bir fiilin başına gelişi, verdiği bilgide hiçbir yanlışlık bulunmayan zâttan sâdır olması ne-
deniyle muzâri fiili mâzî fiil konumuna indirgeme düşüncesinden kaynaklanıyor olabilir.

haml olursa mâ-nahnu fihimiz üzere istişhâda sâlih olmaz. Zîrâ (لَوْ)-i temennî mâziye dâhil olduğu misillü muzârî'a dahi dâhil olur, ﴿وَدُّوا لَوْ تُدْهِنُ﴾¹ nazm-1 şerîfinde olduğu gibi.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (كَمَا فِي: ﴿رُبَّمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾)²

Ya'nî ﴿وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ وُفِّقُوا﴾ nazm-1 celîlinin muzârîi mâzî menzilesine tenzîle haml olunmasının nazîri ﴿رُبَّمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ nazm-1 şerîfidir. Zîrâ Basriyyûn'dan İbn-i Serrâc ve *İzâh-ı Cümel*de Ebû Ali Fârisî "(مَا) lafzıyla amel den mekfûfe olan (رُبَّ) kelimesinden sonra vâki' olan fi'lin mâzî olması vâcibdir. Zîrâ kelime-i mezkûre mâzîde taklîl içündür,"³ deyü cezm eylediler. Ve *İzâh-ı Cümel* in gayrıda Ebû Alî ve tâbi'leri kelime-i mezkûre mâba'dinde vukû'-i hâl ü istikbâli tecvîz eylediler. İmdi, ﴿رُبَّمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ kavli-i şerîfi Basriyyûn'un işbu kavleyninden kavli-i evvel üzere muzârîi mâzî menzilesine tenzîl kabîlinden olur. Ve inde'l-Kûfiyyîn bi-takdîr-i (كَانَ), (رُبَّمَا كَانَ يَوَدُّ) olup (رُبَّمَا) lafzından sonra (كَانَ)'nin kesret-i isti'mâlinden nâşî hazf olunarak bu sûretde mâzî-i mukaddere dâhil olmuş olur. Ve ammâ (مَا)'yı (يَوَدُّ) ile nekira-i mevsûfe kılıp (رُبَّ) lafzının müte'allakı mahzûf olarak (رُبَّ شَيْءٍ يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا تَحَقَّقَ وَتَبَّتْ)⁴ takdîrindedir, denilmek taassüf ve nazmın betr u kat'ını mücibdir. Ve nazm-1 mezkûrde (رُبَّ) kelimesi taklîl-i nisbet içündür. Ya'nî küffârın müslimîn olmaklığa vidâdelerinin istîlâ-yı dehşet ü ızdırâb ile zehâb-1 ukülleri zamânına nisbetle ahyân-1 kalîlede vukûunu ifâde içündür. Şöyle ki ehvâl-i kıyâmet anları medhûş ü mebhût ederek ahyânen cüz'î ifâkat kesb eylediklerinde müslimîn olmalarını temennî edip "Kâşki biz de dünyâda mazhar-1 şeref-i İslâm olmuş olaydık," derler.

Ve (رُبَّ) kelimesi her ne kadar teksîrde şâyi'u'l-isti'mâl olarak hakîkate mülhak olmuş ise de asl-1 vaz'ı taklîl için olmasıyla vaz'-ı aslîsine nisbetle nazm-1 mezkûrde teksîr için müsteâr olmaklığı [218] dahi câizdir. Ve İbn-i Hâcib muzârî'a dâhil olan (قَدْ) kelimesi ba'zen taklîlden tahkîke naklolunduğu gibi işbu (رُبَّ) kelimesinin dahi taklîlden tahkîke naklolun-

1 "Onlar yumuşak davranmanı (taviz vermeni) isterler ki kendileri de sana yumuşak davransınlar." (el-Kalem 68/9)

2 Aynısı (yani muzârî fiilin mâzî konumuna indirgenmesi durumu), "İnkâr edenler zaman zaman (keşke biz de müslüman olsaydık diye) derin bir özlem duyarlar," (el-Hicr 15/2) âyetinde de görülmektedir.

3 İbnü's-Serrâc, *el-Usûl*, I, 419; Ebû Ali el-Fârisî, *el-İzâhu'l-Adudî*, s. 253.

4 Kâfirlerin az arzuladığı şey gerçekleşmiş ve sâbit olmuştur.

duğunu zikretmiştir. Ve (لَو) kelimesi İslâm'a vidâdelerinden hikâye olarak temennî için olmasına mebnî mevzi-i hâlde bulunan ﴿لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ﴾ cümlesi delâletiyle ﴿يَوَدُّ﴾ fi'linin mef'ûlü mahzûfdur. Ve sîga-i gaybetle ﴿لَوْ كَانُوا﴾ buyurulması nefislerinden ihbâr olduğuna mübtenîdir. Nitekim bi-tarîki'l-ihbâr sîga-i gaybetle ¹ (حَلَفَ بِاللَّهِ لَيَفْعَلَنَّ) denilir. Ve eğer (لَأَفْعَلَنَّ) denilse yine sedîd ü hasen olur. Ve ammâ ﴿يَوَدُّ﴾ fi'li kendisinden ma'nâ-yı temennî fehm olunan fi'lden sonra vâkıa olan (لَو) kelimesi harf-i masdariyye olup mâba'dini takdîr-i masdarda kılmasını zu'm eden kimseye göre ﴿يَوَدُّ﴾ fi'linin mef'ûlü ﴿لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ﴾ olup ﴿رَبِّمَا يَوَدُّونَ كَوْنَهُمْ مُسْلِمِينَ﴾ takdîrinde olur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ لَا سَتِحْضَارِ الصُّورَةِ كَمَا قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: ﴿فَتَثِيرُ سَحَابًا﴾، اسْتِحْضَارًا لَيْتَكَ الصُّورَةَ الْبَدِيعَةَ الدَّالَّةَ عَلَى الْقُدْرَةِ الْبَاهِرَةِ)²

﴿وَلَوْ تَرَى إِذْ وَقَفُوا عَلَى﴾ kavline ma'tûf olup “Yâhûd zikrolunan ﴿وَلَوْ تَرَى إِذْ وَقَفُوا عَلَى﴾ kavline (تَثْبِيرِهِ) nazm-ı celîlinde (لَو) kelimesinin muzâri'a duhûlü hâl-i hevli mahşerde küffâr-ı hâk-sâr ile zaleme vü mücrimînin kudret-i bâhire-i ilâhiyyeye delâlet eden sûret-i bedîalarını istihzâr nüktesine mebnîdir,” demek olur. Ya'nî küffâr-ı tebeh-kâr nâr-ı cahîm üzere vâkıf olarak ﴿يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ وَلَا﴾ kavilleriyle izhâr-ı kemâl-i nedâmet ve zaleme istâde-i huzûr-i Kibriyâ ve mücrimîn neks-i ruûs ile ser-be-ceyb-i hicâb u hayâ olarak zuafâsı küberâsına ⁴ ﴿لَوْلَا أَنْتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنِينَ﴾ hitâb-ı itâbıyla ibrâz-ı gayz u adâvet eyledikleri hâlde onların rü'yet ü temâşâ-yı sûret-i garîbesini medlûl-i lafz-ı muzâri' olan zamân-ı hâlde istihzâr içündür. Nitekim ﴿وَاللَّهُ الَّذِي﴾ buyurulmuşdur. ﴿فَتَثِيرُ سَحَابًا﴾ ile ⁵ kavli-i şerîfinden sonra lafz-ı muzâri' ile ﴿أَرْسَلَ﴾ lafzı ise mâzî olup münâsib olan (فَأَنزَلَ) buyurulmak idi. Lâkin sehâbın beyne's-semâ ve'l-arz riyâha musahhar olarak keyfiyyet-i mahsûsa ve inkılâbât-ı mütefâvite üzere isâre vü tahrîki sûret-i bedîasını istihzâr için ﴿فَتَثِيرُ﴾ lafz-ı muzâriiyle ityân buyurulmuşdur. Zirâ muzâri' müşâhede şânından olan hâl-i hâzıra delâlet eder sîga olmasıyla ke-enne

1 Yapacağına dâir Allah'a yemin etti.

2 Ya da mezkûr âyette (لَو) edatının muzâri fiilin başına gelmesi, yaratıcının sonsuz kudretini gösteren bu olağanüstü tabloyu muhatabın zihninde canlandırmak amacı gütmektedir. Nitekim “Bulutları kaldırıp taşırlar,” (Fâtır 35/9) âyetinde de aynı durum söz konusudur.

3 “Keşke dünyaya geri gönderilsek de bu kez Rabbimizin âyetlerini yalanlamasak!” (el-En'âm 6/27)

4 “Siz olmasaydınız biz kesinlikle imân ederdik.” (Sebe 34/31)

5 “Allah rüzgârları gönderir.” (Fâtır 35/9)

müşâhede-i sâmiîn için lafz-ı muzâri‘ ile sûret-i mezkûre istihzâr olunmuş olur. Ve bu nükteyi iltizâm ancak garâbet veyâ fezâat veyâhûd bunların emsâlinden için müşâhedesine ihtimâm olunan emrde olur ve kelâmda kesîru'l-vürûddur.

Ve ba‘zı kerre (لَوْ) kelimesinin muzâri‘a duhûlü ihbâr olunan fi‘lin kemâl-i fezâatından nâşî lafz-ı mâzî ile ta‘bîrden ihtirâz olunacak haysiyetde olmasına mebnî olur. Zîrâ mâzî her ne kadar (لَوْ) kelimesinden sonra vâki‘ olsa da hey‘et-i lafzî cihetle fi‘l-cümle vukûa delâlet eder. Nitekim ¹(لَوْ بَقِيَ) denilir. Zîrâ (لَوْ بَقِيَ) denilse fi‘l-cümle vukû‘-i bekâya delâlet eder.

Hafî olmaya ki ba‘zen adem-i sübûtdan ya‘nî teceddüd ü hudûsden udûl için cümle-i cezâiyye, ismiyye kılınır. Nitekim ﴿وَلَوْ أَنَّهُمْ آمَنُوا وَاتَّقَوْا﴾ ²﴿لَمْ تُبِطْ أَعْيُنُكَ مِنَ اللَّهِ خَيْرٌ﴾ kavî-i şerîfinde mesûbetin sübût ü istikrârına delâlet için cümle-i ismiyyeye udûl ile ﴿لَمْ تُبِطْ أَعْيُنُكَ﴾ buyurulmuşdur. Ve şart mahzûf olup (وَلَوْ تَبَّتْ أَنَّهُمْ) takdîrindedir. Ve Musannif’in buna adem-i taarruzu, zuhûrundan içündür. Ve ammâ cümle-i ûlâ ya‘nî şartıyye elbette fi‘liyye olarak vâki‘ olup kat‘an udûl olunmaz. Ve nazm-ı mezkûrde şart mahzûf olup (لَوْ تَبَّتْ أَنَّهُمْ آمَنُوا) takdîrindedir.

Tenkîr-i Müsned

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا تَنْكِيْرُهُ فَلِإِرَادَةِ عَدَمِ الْحَضَرِ وَالْعَهْدِ كَقَوْلِكَ: «زَيْدٌ كَاتِبٌ» وَ «عَمْرُو شَاعِرٌ»)³

Ve ammâ müsnedin nekira olarak îrâdı, hâl-i ta‘rifinde fehîm olunacak hasr u ahdin ademini irâde içündür. (زَيْدٌ كَاتِبٌ) ve (عَمْرُو شَاعِرٌ) gibi. Ve işbu adem-i irâde-i hasr u ahdden nâşî tenkîr-i müsned müsnedin ma‘rife ve nekiradan her iki sûretle îrâdı sahîh olan makâmda olup ve bu makâm- da müsned ancak “lâm” ve izâfeden biriyle ta‘rif olunabilir. Ve işbu “lâm”

- 1 Başına bazı musibetler gelmişti. Eğer o musibetler şu ana kadar devam ediyorsa inan benden eser bile kalmazdı.
- 2 “Şâyet imân edip sakınmış olsalardı Allah tarafından verilecek ödül kendileri için daha hayırlı olacaktır.” (el-Bakara 2/103)
- 3 Müsnedin nekre kılınmasına gelince; bu üslup, (marifeden anlaşılın) tahsis / hasr ve belirlilik / ahd anlamının kastedilmediğini göstermek için tercih edilir. Örnekler: a) “Zeyd bir yazardır.” b) “Amr bir şairdir.”

veyâ izâfe ile ta'rif ise cins ve ahd için gelip ve ta'rif-i cinsî ba'zen hasr ifâde eder. İmdi bu makâmda müsnedin nekira olarak îrâd edilmesi ta'rif-i cinsîden müstefâd olacak hasrın [219] ademiyile ta'rif-i ahdî ile müfâd olan ahdin ademini ifâde için olup murâd bunların ademini irâde olur.¹

Ve ism-i münekkerle îrâd olunan şey'in mütekellim indinde ma'hûd ü ma'lûm olduğu hâlde hikâye kasdıyla nekira îrâdı dahi işbu (وَأَمَّا تَنْكِيرُهُ) kavlinde dâhildir. Meselâ bir kimse ²(عِنْدِي رَجُلٌ) dese o kimseyi tasdik zeylinde ³(الَّذِي عِنْدَكَ رَجُلٌ) dersin. Hâlbuki racül-i mezkûr Zeyd olduğu ma'lûmun olup lâkin kâil-i mezkûrun kelâmında lafz-ı mezkûr nekira olarak îrâd olunmasıyla sûret-i sâbıkayı istibkâ ile berâber kavli evveli nakl ü hikâye kasd ederek sen dahi nekira îrâd etmiş olursun. Çünkü hikâye gayrın kelâmını istibkâ sûretiyle berâber nakletmekden ibâret olup ve belîğ olan kimsenin cihet-i ta'rifle ilmiyle berâber sûret-i sâbıkayı ya'nî tenkîri istibkâ eylemesi ancak mütekellimin tenkîrden kasd eylediği irâde-i adem-i hasr u ahd veyâhûd tefhîm veyâ tahkîr emsâli ma'nâyı istibkâ için olur.⁴

قَالَ رَحْمَةُ اللَّهِ: (أَوْ لِلتَّفْخِيمِ، نَحْوُ: ﴿هُدَىٰ لِلْمُتَّقِينَ﴾)⁵

Veyâhûd tenkîr-i müsned tefhîm için olur. ﴿هُدَىٰ لِلْمُتَّقِينَ﴾ kavli-i şerîfi gibi. Ya mübtedâ-i mahzûfun veyâhûd ﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ﴾ kavlinin haberi olup şân-ı hidâyet ve belki şân-ı Kur'ân'ı tefhîm için tenkîr olunmuşdur. Veyâhûd tenkîr tahkîre delâlet için olur. (مَا زَيْدٌ شَيْئًا) gibi. Ya'nî “Şey'-i azîm olmadıktan fazla şey'-i hakîr dahi olmayıp belki ma'dûmâta mülhakdır,” demek müfâdındadır.⁶

Ve beyân-ı Sâhib-i *Miftâh* üzere ba'zen tenkîr-i müsned, müsnedün ileyh nekira olmasından neş'et eder.⁷ (رَجُلٌ مِنْ قَبِيلَةٍ كَذَا حَاضِرٌ) gibi. Zîrâ müsnedün ileyh nekira olduğu hinde tenkîr-i müsned vâcibdir. Çünkü müsnedün ileyh nekira ve müsned ma'rife olması ister aklen mümteni' ve ister gayr-ı mümte-

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 68.

2 Yanımda bir adam var.

3 Yanındaki bir adamdır.

4 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 68-69.

5 Müsned, sözü edilen şeyi yüceltmek maksadıyla da nekre kılınabilir. Örnek: “O, takva sahipleri için bir hidayettir.” (el-Bakara 2/2)

6 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 349.

7 Falan kabileden bir adam gelmiştir.

ni'dir denilsin kelâm-ı Arab'da mevcûd ü müsta'mel değildir.¹ Ve Kutâmî'nin² (وَلَا يَكُ مَوْقِفٌ مِنْكَ الْوَدَاعَا) ve Hassân bin Sâbit'in³ (يَكُونُ مَرَاجَهًا عَسَلٌ وَمَاءٌ) kavilleri bâb-ı kalbden olduklarının bahsi mürûr eyledi.

Lâkin Şârih-i merhûm der ki: Müsnedün ileyh nekira ve müsned ma'rife olarak kelâm-ı Arab'da mevcûd olmamasıyla ale'l-ıtlâk hüküm sahil olamaz. Zîrâ ehl-i Arab mübtedâ ism-i istifhâm olarak nekira ve haber ma'rife olmasını tecvîz ederek⁴ (مَنْ أَبُوكَ؟) ve⁵ (كَمْ دَرَهْمًا مَالِكَ؟) ve kezâlik (أَيُّ شَيْءٍ الَّذِي صَنَعْتَهُ؟) ma'nâsına olmak üzere⁶ (مَا صَنَعْتَ؟) kavillerinin cem'isinde ism-i istifhâm mübtedâ ve mâba'dinde olan ma'rife haber olduğunu tasrîh eylemişlerdir.

Ve ba'zılar mübtedâ nekira ve haber ma'rife olmasının aklen imtinâna iki vechile istidlâl etmişlerdir. Ammâ **vech-i evvel**; zîrâ müsnedün ileyde asl olan ma'lûm olmasıdır. Çünkü bir şey' üzerine hüküm o şey'e ilmi müstelzimdir. Ve müsnedde asl olan tenkîr olup muarrefi ihbârda bir fâide yoktur. Ve bu iki asla muhâlefeti irtikâb inde'l-akl müsteb'addır. Ve ammâ **vech-i sânî**; bir şey'in ahkâmından bir hükme ilm, o şey' üzerine hüküm-i mezkûr ile aklın cevâz-ı hükmünü müstelzim olur. Ve o şey' üzerine hüküm-i aklın cevâzı o şey'e ilmi müstelzimdir. Zîrâ ma'lûm olmayan şey' üzerine bi-vechin mine'l-vücûh hüküm mümteni'dir.

Lâkin bu delîlden ikisi dahi gâyet-i fesâddadır. Ammâ fesâd-ı evvel; zîrâ müsnedün ileyhın ma'lûm olması ism-i muarref olmaklığını müstelzim olmayıp nekira-i muhassasa ve belki nekira-i mahzâ dahi min vechin ma'lûmdur. Ve bir şey' üzerine hükmün muktazî olduğu yalnız bi-vechin mâ ma'lûm olmasıdır.⁷ Ve hem de müstedill-i merkûmun zikrettiği kelâmın sıhhati takdîrde yalnız mübtedâ nekira ve haber ma'rife vâki' olmasının istib'âdına delîl olup matlûb ise bunun imtinâdır.

1 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 310.

2 Durduğun yer veda mahallî olmasın. (Vâfir) Mısra için bkz. Kutâmî, *Divân*, s. 31.

3 Bal ile su karışımı (meşhur Beyt-i Re's şarabı sanki.) (Vâfir) Mısra için bkz. Hassân b. Sâbit, *Divân*, s. 18.

4 Baban kim?

5 Kaç dirhemin var?

6 Ne yaptın?

7 *Mutavel*'in bu kısmında yer alan şu cümlelerin tercümede karşılığı yoktur: «لَا فَايِدَةَ فِي الْإِخْبَارِ» (ولأن قولَه «لا فَايِدَةَ فِي الْإِخْبَارِ» غَلَطٌ لِمَا سَيَجِيءُ فِي تَعْرِيفِ الْمُسْتَدِ بِالْمَعْرِفَةِ» bkz. *el-Mutavel*, II, 199. **Türkçesi:** "Marife bir şeyden haber vermenin anlamı yoktur, şeklindeki yorumu hatalıdır. Nitekim müsnedin marife oluşu bahsinde ele alınacaktır."

kavlimizde tîb cihet-i nefis ve gayrısından olmasına muhtemeldir. Bu sûretde hâl ü temyîz ve cemî'-i ma'mûlâtta tahsîs mevcûd olup bi-tarîki'l-vasf¹ (صَرَبْتُ ضَرْبًا شَدِيدًا) kavlimizin sıhhatiyle dahi ma'lûm olur. Zîrâ eğer şüyû' mevcûd olmasa vasf ile tahsîs sahîh olmamak iktizâ eder idi.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا تَرْكُهُ فَظَاهِرٌ مِمَّا سَبَقَ)²

Ve ammâ müsnedin izâfe ve vasf ile adem-i takyîdi terbiye-i fâideden mâniin vücûdu için terk-i takyîd-i müsnedde sebkât eden kelâmdan zâhir ve tekrâra gayr-ı müftakirdir.

Ta'rîf-i Müsned

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا تَعْرِيفُهُ فَلِإِفَادَةِ السَّامِعِ حُكْمًا عَلَى أَمْرٍ مَعْلُومٍ لَهُ بِإِخْدَى طُرُقِ التَّعْرِيفِ بِآخِرٍ مِثْلِهِ)³

Ve ammâ müsnedin muarref olarak îrâdı, turuk-ı ta'rîfden biriyle sâmiin ma'lûmu olan bir emr üzerine yine turuk-ı ta'rîfden biriyle ma'lûm-i sâmi' olmakda emr-i evvelin nazîri olan diğeri bir emr ile hükmü sâmia ifâde içündür. Mahkûmun aleyh olan emrin turuk-ı ta'rîfden biriyle ma'lûm olmasıyla kayd eylemesi, müsnedin ta'rîfi indinde müsnedün ileyh dahi ma'rife olmasının vücûbuna işâretidir. Zîrâ cümle-i haberiyede mübtedâ nekira ve haber ma'rife olması kelâm-ı Arab'da gayr-ı mevcûd olup fakat cümle-i inşâiyede vukûuna dâir kelâm sebkât eylemiştir. Ve işbu emreynde olan turuk-ı ta'rîf müttahid ü muhtelif olmakdan eammdır. (الْوَاكِبُ هُوَ) (زَيْدٌ هُوَ الْمُنْطَلِقُ)⁴ ve (الْمُنْطَلِقُ)⁴ gibi. Evvelde ikisi de müttahid olarak muarref bi'l-lâm olup sâniide müsnedün ileyh alem ve müsned muarref bi'l-lâmdır. Emr-i mahkûmun bihden (آخِرٌ) lafzıyla ta'bîri, her ne kadar mahkûmun bih ve aleyhin bi-hasebi's-sıdk ve'z-zât lüzûm-i ittihâdları ma'lûm ise de kelâm-ı müfid olmak üzere bi-hasebi'l-mefhûm vücûb-i mugâyeretlerine işâretidir.

1 Sert bir şekilde vurdum.

2 Müsnedin tahsis edilmemesi ise müsnedin takyîdinin terk edilmesi mevzûunda anlatılanlardan rahatlıkla anlaşılacaktır.

3 Müsnedin marife oluşu ise, muhatap tarafından marife yollarından herhangi biri vasıtasıyla bilinen bir durum hakkında, buna benzer başka bir durumla hükümde bulunmayı muhataba ifade etmek amacıyla tercih edilen bir üsluptur.

4 (Atına vb.) binenin ta kendisidir, hareket eden.

5 Zeyd'in ta kendisidir, hareket eden.

أَنَا أَبُو النَّجْمِ وَشِعْرِي شِعْرِي¹

kavli emsâli bi'tibârî'l-hâleyn hazf-i muzâf ile müteevvil olup الآنَ (شِعْرِي الْآنَ) (شِعْرِي فِيمَا كَانَ) te'vîlindedir. Ya'nî "Şi'rim zamân-ı mâzîde nasıl sıfât-ı kâmile ile ma'rûf u meşhûr ise yine öyledir," demek olur. Ve ba'zıların tevehhümü gibi bu te'vîl kendisinde mübtedâ ve haber müttahidü'l-lafz olan her bir mahalde lâzım değildir. Zîrâ (زَيْدٌ شُجَاعٌ، فَمَنْ سَمِعْتَهُ يُقَاوِمُ الْأَسَدَ فَهُوَ هُوَ) (فَهُوَ هُوَ)² kavlinde kavlinde (فَهُوَ هُوَ) lafzlarının ittihâdıyla berâber te'vîl-i mezkûre hâcet olmayıp zîrâ lafzları her ne kadar sûreten müttahidlerse de bunlardan birisi (مَنْ سَمِعْتَهُ) kavlinde olan (مَنْ) 'e ve âharı Zeyd'e râci' olarak min gayr-i te'vîl müfiddir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ لَا زِمَ حُكْمٌ كَذَلِكَ)³

(حُكْمًا) kavline ma'tûfdur. Ya'nî, yâhûd ta'rîf-i müsned, turuk-ı ta'rîf-den biriyle sâmiin ma'lûmu olan bir emr üzerine emr-i mezkûrun misli olan emr-i âharla hükmün lâzımını ya'nî hüküm ma'lûmu olduğunu sâmia ifâde için olur. Bu kelâmda ya'nî "Müsnedin ta'rîfi sâmia hüküm veyâ lâzım-ı hükmü ifâde içündür," denilmekte mübtedâ ve haberin ma'lûm olmaları kelâmın sâmia fâide-i mechûleyi müfid olmasına münâfi olmadığına işâret vardır. Zîrâ sâmiin kelâmdan istifâde edeceği şey' ancak haberin mübtedâya intisâbı veyâhûd bu nisbete mütekellimin âlim [221] olmasıdır. Ve nefsi mübtedâ ve habere ilm ehadühümânın âhara intisâbına ilmi mûcib değildir.

el-Hâsıl, sâmi' iki emre âlim olup lâkin hâricde müteaddideyn olmalarını tecvîz etmesiyle kelâmdan bunların bi-hasebi'z-zât ya'nî bi'tibâr-i mâ-sadeka aleyh vücûdda müttahid ve gayr-ı müteaddid olduklarını istifâde eder. Meselâ zikrolunacak (زَيْدٌ أَحْوَكٌ) misâlinde, sâmiin Zeyd ma'lûmu ve kezâlik bir karındaşı olduğu dahi meczûmu ise de karındaşı ma'lûmu olan Zeyd idüğü mechûlü olmasıyla (زَيْدٌ أَحْوَكٌ) kavlinde karındaşı ma'lûmu olan Zeyd idüğüne kesb-i ma'lûmât ederek hükmü müstefid olur. Ve egerçi karındaşı Zeyd idüğü sâmiin ma'lûmu olup fakat mütekellim

1 Ben Ebü'n-Necm! Şiirim de şiirimdir, (eskiden nasılsa öyledir, kalitesinde düşme yoktur.) (Recez) Mısra için bkz. Ebü'n-Necm el-İclî, *Divân*, s. 198.

2 Zeyd cesurdur. Aslana karşı koyan birini duyarsan, (bilesin ki) o Zeyd'in ta kendisidir.

3 Müsned, aynı şekilde, mezkûr hükmün lâzımını (muhabata bildirmek maksadıyla da marife kılınabilir.)

buna ya'nî Zeyd karındaşı olduğuna vâkîf olduğu ma'lûmu olmasa işbu (زَيْدٌ أَخُوكَ) kelâmından Zeyd kendisinin karındaşı olduğu mütekellimin dahi ma'lûmu olduğunu fehm ile lâzım-ı hükmü müstefîd olur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (نَحْوُ: «زَيْدٌ أَخُوكَ» و «عَمْرُو الْمُنْطَلِقُ» بِاعْتِبَارِ تَعْرِيفِ الْعَهْدِ وَالْجِنْسِ)¹

Zikrolunan, hüküm veyâ lâzım-ı hükmü ifâde için ta'rîf-i müsned, (عَمْرُو الْمُنْطَلِقُ) kavilleri gibidir. Misâl-i evvelde (زَيْدٌ) alemiyyetle ve (أَخُوكَ) izâfetle ve misâl-i sâni'de (عَمْرُو) yine alemiyyetle ve (الْمُنْطَلِقُ) harf-i ta'rîf ile ma'rûf olup ahd veyâ cinse mahmûldür. Ve (بِاعْتِبَارِ تَعْرِيفِ الْعَهْدِ وَالْجِنْسِ) kavli bahs-i kasrdan ityân edeceği kelâma temhîd-i mukaddime olup kayd-ı ihtirâzî değildir. Ebî Firâs'ın:

فَإِنْ تَكُونُوا بَرَاءً مِنْ جِنَايَتِهِ فَإِنَّ مَنْ نَصَرَ الْجَانِيَّ هُوَ الْجَانِيَّ²

kavli ta'rîf-i ahd üzerine müsnedin îrâdî emsilesinden olup (هُوَ الْجَانِيَّ) kavli (هَذَا ذَاكَ) ve (هُوَ هُوَ) mefhûmunda olarak nâsır-ı cânî ve cânî siyyândır. Ve “Cinâyetin cânî ve nâsırdan her birine âhara izâfe mikdârınca izâfe olunmasının cevâzında beynlerinde fark yokdur,” demek olur.

Ve kavli-i mezkûrun (هُوَ الْجَانِيَّ فِي الْجِنَايَةِ الْمُزْبِي عَلَى كُلِّ جَانٍ) Ya'nî “Cânîye nusret eden kimse cinâyetde kâmil ve cinâyetde her bir cânî üzere fâikdir,” ma'nâsına haml olunması dahi câizdir. Ve murâd-ı şâir nâsırın bir cinâyet işlediğini ihbâr değildir ki hattâ tenkîr-i müsnedle (هُوَ جَانٍ) denilmek sahîh ola. Beyt-i mezkûrde cezâ-yı şart hazf olunarak makâmına illeti kâim olup (فَإِنْ تَكُونُوا بَرَاءً مِنْ جِنَايَتِهِ فِي زُعْمِكُمْ فَقَدْ كَذَبْتُمْ، لِأَنَّ مَنْ نَصَرَ...) takdîrindedir.

Mefhûm-i Beyt: “Eğer sizler kendi zu'munuzda cinâyet-i maktûlden tebrîe-i zimmet dâiyesinde olmak isterseniz hilâf söylersiniz. Zîrâ cânî ile ashâb-ı cinâyete nusret eden kesân cinâyette siyyân veyâhûd nâsır-ı cinâyet asl-ı cânîden eşedir,” demek olur.³

1 Nitekim (زَيْدٌ أَخُوكَ) “Zeyd senin kardeşindir,” cümlesiyle, harf-i ta'rîfin ahd veya cins ifade ediyor olması kaydıyla (عَمْرُو الْمُنْطَلِقُ) “Amr, hareket edendir,” cümlesi buna örnektir.

2 (Ey Benî Zürâre!) Siz bilfiil katılmadığınız için onun işlediği cinâyetten sorumlu değil görünüyor iseniz de (aslında sorumlusunuz.) Zira kâtile yardım ve yataklık eden de bizâtihi kâtildir. (Basît) Beyit için bkz. Ebû Firâs el-Hamdânî, *Divân*, II, 399.

3 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşîye*, s. 351.

Setîr olmaya ki ba'zı kütübde eğer ta'rîf-i müsned turuk-ı ta'rîfden izâfenin gayrıyla olursa müsned ve müsnedün ileyhın ma'lûmiyyeti vâcib olup ve eğer izâfe ile olursa yalnız müsnedün ileyhın ma'lûmiyyeti vâcib olduğu mezkûr olarak lafz-ı *Îzâh* dahi¹ bunu iş'âr eder. Lâkin (بَأْمَرٍ مَّغْلُومٍ) (بَأْمَرٍ مَّغْلُومٍ عَلَى آخَرَ مِثْلِهِ) kavli bu kelâmdan âbî olup ta'rîf izâfe ve turuk-ı sâireden hangisiyle olursa olsun ma'lûm u ma'hûd olmaklığının vücûbuna delâlet eder. Ve bunu nuhâtın "Ta'rîf-i izâfet bi'tibârî'l-ahddir," deyü zikrleri te'yîd eyler. Zîrâ (عَلَامٌ زَيْدٍ) kavli ancak Zeyd'e nisbet-i gulâmiyyeti i'tibârıyla beyne'l-mütekellim ve'l-muhâtab ma'hûd olan gulâm hakkında denilip yoksa gilmân-ı Zeyd'den mutlakan bir gulâm hakkında denilmez. Ve illâ ma'rife ile nekira beyninde fark bâkî kalmaz. Şu kadar var ki nuhâtdan ba'zı muhakkikîn "Asl-ı vaz'-ı izâfede ta'rîf bi'tibârî'l-ahd olup lâkin ba'zı kerre muarref bi'l-lâm gibi gulâm-ı muayyene işâret etmeyerek² (جَاءَنِي عَلَامٌ زَيْدٍ) denilir. Ve bu isti'mâl her ne kadar vaz'-ı izâfenin hilâfı üzere ise de lâkin kelâmda kesîrdir,"³ deyü zikrelemiştir.

İmdi işbu kitâb-ı *Telhis*'in lafzı asl-ı vaz'a ve *Îzâh*'da olan kelâm-ı Musan-nif isti'mâl-i mezkûre nâzır olmuş olur. Lâkin muarref bi'l-izâfe eğer müs-nedün ileyh olursa elbette ma'lûm olması lâzımedendir. Meselâ muhâtabın ehi olduğu ma'lûmu olmayan kimseye (أَخُو زَيْدٍ) denilmez. Zîrâ muhâtabın kat'an bilmediği kimse üzerine ta'yîn ile hüküm mümteni'dir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَعَكْسَهُمَا)⁴

Dahi misâleyn-i mezkûreynin aksi olan (أَخُوكَ زَيْدٌ) ve (الْمُنْطَلِقُ عَمْرُو) gibi. Takdîmde zâbîta budur ki bir şey'in iki sıfatı olarak [222] bu sıfatlar turuk-ı ta'rîfden bir tarîk ile ma'lûm olup ve sâmi' şey'-i mezkûrun vasfeyn-i mezbûreynden biriyle ittisâfını ârif olarak âharıyla ittisâfını bilme-yip hattâ ki vasfeyn-i mezkûreynin hâricde ya'nî nefsü'l-emrde şey'eyn-i müteaddideyn için vasf olmasını tecvîz eylese bu vasflardan hangisi ile zâtın ittisâfı sâmiin ma'lûmu olup bi-hasebi zu'mi'l-mütekellim vasf-ı âhar ile o şey' üzerine hükme tâlib olsa vasf-ı mezkûr üzere dâll olan lafzın tak-

1 Kazvîni, *el-Îzâh*, s. 103.

2 Zeyd'in hizmetçisi bana geldi.

3 Esterâbâzi, *Şerhu'l-Kâfiye*, II, 238-239.

4 Mezkûr iki misâlin (kelimelerinin yer değiştirilmesiyle elde edilen yeni cümleler) de konuya örnektir.

dîmiyle mübtedâ kılınır. Ve vafeyn-i mezkûreynden kendisiyle zâtın ittisâfî muhâtabın meçhûlü olarak zâta sübût veyâ nefyiyle mütekellimin hükmetmekliğine tâlib gibi olduğu vasfa dâll olan lafz te'hîr olunarak haber kılınır. Meselâ Zeyd şahsıyla ve ismiyle sâmiin ma'lûmu olup fakat kendisinin birâderi olmakla ittisâfî indinde gayr-ı ma'lûm olarak bilmeyip mütekellim ta'rîf murâd eylese (زَيْدٌ أَحْوَكٌ) denir. Ve eğer sâmi' kendisiyçün bir eh olduğunu bilip lâkin ale't-ta'yîn Zeyd veyâ âharı olduğunu bilmemesiyle ta'rîf murâd olursa (أَحْوَكٌ زَيْدٌ) denilip (زَيْدٌ أَحْوَكٌ) denilmek sahîh olmaz. Ve bu kâide ¹(رَأَيْتُ أُسُودًا غَابَهَا الرِّمَاحُ) kavlinde muttazıhdır. Zîrâ üsûd için bir mîşe olacağı ma'lûm olup fakat ne olduğu ma'lûm olmamasıyla (رِمَاحُهَا الْعَابُ) denilmek sahîh olmaz. (أُسُودٌ), (أَسَدٌ)'ün cem'î olup murâd şüc'ân-ı mübârizindir. Ve bu zâbitadan nâşî Maarri'nin:

يَخُوضُ بَحْرًا نَقَعَهُ مَاءٌ²

beytinde savâb olan ³(مَاءُهُ نَقَعَهُ) denilmek idi. Zîrâ bahr için mâ' olduğu sâmiin ma'lûmu olup matlûb olan mâ'-i mezkûru ta'yindir, denildi. Ve meselâ sâmiin Zeyd ma'lûmu olup ve eşhâs-ı insândan bir şahsın intilâkını dahi bilip fakat Zeyd'in muntalik-ı ma'hûd olmakla ittisâfî ma'lûmu olmamasıyla ta'rîfi murâd olursa (زَيْدٌ الْمُنْطَلِقُ) denir. Ve eğer muntalik-ı mezkûr ale't-ta'yîn Zeyd olduğu ma'lûmu olmayıp muntalik kim olduğunun ta'yîni tâlib olarak ⁴(مَنْ الْمُنْطَلِقُ؟) deyü suâline mebnî ta'rîfi murâd olursa (الْمُنْطَلِقُ زَيْدٌ) denilip (زَيْدٌ الْمُنْطَلِقُ) denilmek sahîh olmaz. Anınçün هُمُ أَوْلَيْكَ هُمُ ⁵(النَّائِبُ الْمُنْفِلِحُونَ) nazm-ı celîlinde Sâhib-i *Keşşâf* in "Ehl-i beleden bir kimse tâib olduğu haberi bâliğ olmasıyla tâib-i mezkûr kim olduğunu suâl ettiği hinde ⁶(زَيْدٌ النَّائِبُ) denilir,"⁷ demesi mahall-i nazar olup hakk-ı kelâm (النَّائِبُ زَيْدٌ) denilmesidir. Sâir turuk-ı ta'rîf dahi bu mezkûrâta makîsdir.

1 Ormanları mızraklar olan aslanlar gördüm.

2 (Savaş meydanında) tozu su olan bir denize (yani bir toz denizine korkusuzca) daldardı. (Serî') Mısra için bkz. Ebü'l-Alâ el-Maarri, *Sıktu'z-Zend*, s. 27.

3 Suyu toz olan

4 Hareket eden kimdir?

5 "Kurtuluşa erecek olanlar da yine onlardır." (el-Bakara 2/5)

6 Zeyd'dir, tevbe eden.

7 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I, 55.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالثَّانِي قَدْ يُفِيدُ قَضَرَ الْجِنْسِ عَلَى شَيْءٍ تَحْقِيقًا، نَحْوُ: «زَيْدٌ الْأَمِيرُ»، أَوْ مُبَالَغَةً لِكَمَالِهِ فِيهِ، نَحْوُ: «عَمْرٌو الشُّجَاعُ»)¹

Sâniden murâd (بِاعْتِبَارِ تَعْرِيفِ الْعَهْدِ وَالْجِنْسِ) kavlinde olan ta'rîf-i cins olup ya'nî müsnedde ta'rîf-i cins i'tibârı ba'zı kerre vâkıa mutâbık olarak cinsin kasr-ı tahkîkî ile bir şey' üzerine kasrını ifâde eder. Meselâ emîr-i vâhidden başka emîr olmadığı hinde (زَيْدٌ الْأَمِيرُ) kavli cins-i emîrin Zeyd'e kasr u hasrını müfîd olup mefrûz dahi emîr-i vâhidden başka emîr olmaması olduğundan vâkıa mutâbık olarak tahkîkan kasrı ifâde eder.

Veyâhûd cinsin bir şey' üzerine cinsin o şey'de veyâ o şey'in cins-i mezkûrde kemâlınden için kasr-ı muhakkakla olmayarak bi-tarîkî'l-mübâlağa kasrını ifâde eder. Meselâ (عَمْرٌو الشُّجَاعُ) kavli şecâatin Amr'a kasr u hasrını müfîd olup lâkin vâkı'de emr böyle olmayarak şecâatle muttasıf daha sâirleri bulunmasıyla murâd Amr'ın şecâatde kemâlini ifâde olur. Binâen aleyh kelâmı, şecâatin Amr üzere kasrıyla gayra adem-i tecâvüzünü îhâm edecek sûretde ibrâz ve şüc'ân-ı sâirenin rütbe-i kemâlden kusûruna mebnî şecâatleri mu'teddün bihâ olmadığından sırf adem hükmünde it-tihâz edersin.

Ve kezâlik muarref bi-lâmi'l-cins mübtedâ vâkı' olduğu vaktde dahi kasr-ı mezkûru ifâde eder. (الْأَمِيرُ زَيْدٌ) ve (الشُّجَاعُ عَمْرٌو) gibi. Ve bu misâller ile zikrolunan (زَيْدٌ الْأَمِيرُ) ve (عَمْرٌو الشُّجَاعُ) misâlleri beyninde, Zeyd üzere imâretin ve Amr üzere şecâatin kasrını ifâde etmekte fark yokdur. Çünkü eğer "lâm" makâm-ı hatâbîde olduğu cihetle istiğrâka haml olunursa kasrı ifâdesi zâhirdir. Zîrâ bu sûretde (الْأَمِيرُ زَيْدٌ) ve (الشُّجَاعُ عَمْرٌو) kavilleri (كُلُّ شَجَاعٍ عَمْرٌو) ve (كُلُّ أَمِيرٍ زَيْدٌ) tarîkası üzere (كُلُّ الرَّجُلِ كُلُّ الرَّجُلِ) [223] menzilesinde olur. (كُلُّ الرَّجُلِ), (كُلُّ الرَّجُلِ) için sıfat olup mâ'nâsı "Cemî'-i ricâlde olan hisâl-i hayr sende ictimâ' etmişdir," demekden ibâretdir. Ve lâm-ı istiğrâka ekser lâm-ı cins ıtlâk olduğu cihetle istiğrâka hamlı takdirde mâ-nahnu fihimizden hâric olmasıyla suâl vârid olmaz.

1 Müsneddeki harf-i ta'rîfin, ikincisi yani lâm-ı cins olması hâlinde bu ta'rîf, cinsin hakikî olarak bir şeye kasrını ifade edebilir. Örnek: "Zeyd'dir, emir!" Mezkûr lâm-ı cins ayrıca, bir vasfın bir şeyde mükemmel şekilde bulunuşunu mübâlağa yoluyla anlatan bir kasrı da ifade edebilir. Örnek: "Amr'dır, cesur!"

Ve eğer misâleyn-i mezkûreynde olan “lâm” cins ve hakîkate haml olunursa müfâdı “Zeyd ile cins-i emîr ve Amr ile cins-i şücâ‘ hâricde müttahidlerdir,” demek olur. Zîrâ vücûd-i hâricide birbirinden mütemeyyiz olan şey’eynden ehadühümânın âhara hamli mümteni‘ olduğu zâhir olmasıyla mahmûlün mevzû‘ ile vücûdda ittihâdı zarûrî ve cinsin ittihâdı efrâdından bir ferдин âhara adem-i sıdkını muktazîdir. Çünkü bi-dûni tahakkuki’l-cins tahakkuk-ı ferd mümteni‘dir. Bu takdîrce cins-i emîr ve şücâ‘ ancak Zeyd ve Amr’ın tahakkuk eylediği mekânda mütehakkık olması vâcib olur. Ma’nâ-yı kasr dahi bundan ibâretidir.

Eğer suâl olunursa ki: Bu delîl bi-aynihî haber-i münekkerde dahi cârî olur. (عَمْرُو قَائِمٍ) ve (زَيْدٌ إِنْسَانٌ) gibi. Zîrâ Zeyd ile insân ve Amr ile kâim vücûd-i hâricide müttahidlerdir. Bu sûretde Zeyd ile Amr’ın gayrıya insân ve kâim denilmek sâdik olmamak lâzım gelir. Hâlbuki bu lüzûmun fesâdı zâhirdir.

Cevâbında deriz ki: İşbu misâleynde mahmûl efrâd-ı insândan veyâ efrâd-ı kâimden bir ferдин mefhûmu olup ve mefhûm-i ferd-i vâhidin meselâ Zeyd ile ittihâdından cemî‘-i efrâd-ı gayr-ı mütenâhiyenin ittihâdı lâzım gelmez. Lâkin muarref böyle değildir. Çünkü muarrefde müttahid olan nefsi cins olmasıyla cinsden bir ferd Zeyd’in gayrısı üzerine sâdik olmaz. Zîrâ bi-dûni tahakkuki’l-cins tahakkuk-ı ferd mümteni‘dir. Lâkin haber-i münekkerde mahmûlün mefhûm-i küllü ferдин mine’l-efrâd idüğü cây-ı men‘ olduğuna Şârih-i merhûm¹ (وَفِيهِ نَظَرٌ) kavliyle işâret eylemiştir.

el-Hâsıl, lâm-ı cins ile muarref olan lafz eğer mübtedâ kılınırsa gerekse haber lâm-ı cins veyâ gayrısıyla muarref olsun; (الْكَرْمُ التَّمْوِيُّ) gibi, “Kerem takvânın gayrı değil,” demektir ve (الْأَمِيرُ الشُّجَاعُ) gibi, “Emîr cebân değil,” demektir ve (الْأَمِيرُ هَذَا) veyâhûd (زَيْدٌ) veyâhûd (غُلَامٌ زَيْدٌ) gibi, “Emîr veyâhûd Zeyd veyâhûd gulâm-ı Zeyd müşârun ileyhdir,” demektir ve gerekse haber aslen muarref olmasın;² (التَّوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ) ve³ (إِلَى أَمْرِ اللَّهِ)³ ve⁴ (الْكَرْمُ فِي الْعَرَبِ)⁴ ve⁵ (الْإِمَامُ مِنْ قُرَيْشٍ)⁵ gibi. Bu iki sûretde dahi mübtedâ-i mezkûr haber üzerine maksûrdur. Zîrâ haber nekira olduğu takdîrde

- 1 Burası tartışmaya açıktır.
- 2 Tevekkül Allah’adır.
- 3 İşlerin havalesi Allah’adır.
- 4 Cömertlik Araplardadır.
- 5 İmâm Kureyş’tendir.

cins-i haberin mâ-sadeka aleyhinden biriyle müttahid olup o vâhidsiz cinsin tahakkuku mümkün olmaz. Lâkin haberin mâ-sadeka aleyhinden birisinin bi-dûni'l-cins fi'l-cümle tahakkuku mümkün olur. İmdi, (الْكَرْمُ فِي الْعَرَبِ) (الْكَرْمُ فِي الْعَرَبِ) kavlından keremin Arab'da olmakla ittisâf üzerine maksûr olması lâzım gelip efrâd-ı Arab'ın kerem ile ittisâf üzerine maksûr olması lâzım gelmez. Sâirleri de bunlara kıyâs olup cây-ı dikkat ü teemmüldür.

Ve bu tahkik ile sadr-ı kitâbda mürûr ettiği üzere (الْحَمْدُ لِلَّهِ) kavli-i şerîfde ta'rîf cins-i hamdin Cenâb-ı Bârî için olmaklığıyla ittisâf üzere kasrını müfid olduğu zâhir olur. Ve eğer muarref bi'l-lâm haber kılınırsa haber mübtedâ üzerine maksûr olur. (زَيْدٌ الْأَمِيرُ) ve (عَمْرٌو الشُّجَاعُ) gibi. Ve kendisiyle cins kasdolunan mevsûl bâb-ı kasrda muarref bi-lâmi'l-cins menzilesindedir.

Ve bundan sonra setîr olmasın ki cins-i maksûr ba'zen itlâkı üzerine olarak bir kayd ile mukayyed olmaz, emsile-i mezkûrede olduğu gibi. Ve ba'zen vasf veyâ hâl veyâhûd zarf veyâ mef'ûl emsâli bir kayd ile takyîdi i'tibâriyle cins-i mahsûs olur. ¹(هُوَ الرَّجُلُ الْكَرِيمُ) ve ²(هُوَ السَّائِرُ رَاكِبًا) ve ³(هُوَ الْوَفِيُّ حِينَ لَا يَفِي أَحَدٌ لِأَحَدٍ) ve ⁴(هُوَ الْوَاهِبُ أَلْفَ قَنْطَارٍ) gibi. Nitekim A'sâ [el-Kebîr]:

هُوَ الْوَاهِبُ الْمُبْتَغَىٰ قَوْمًا مَخَاضًا وَإِمَّا عَشَارًا⁵

beytinde mehâz veyâhûd işâr olan ibilden hibe-i mieyi memdûhu üzerine kasr etmiştir. Ya'nî kasr eylediği mehâz veyâhûd işâr olan ibil olup ne hâlde olursa olsun mutlakan ibil veyâhûd ibil ve gayrısından âmm olan mutlakan hibe değildir. (مَخَاضٌ) feth-i “mîm” ile havâmil olan nâkalar olup lafzından vâhidi yokdur. (عَشَارًا) kesr-i “ayn” ile cem'-i on aylık hamli olan nâkadır.⁶ Ve bu beyt bi'tibârî'l-ahd [224] (زَيْدٌ الْمُتَطَلِّقُ) kabîlinden olmaz. Zîrâ maksûd-i şâir hibeden cins-i mahsûs olmasıyla nev' menzilesinde olup şahıs menzilesinde olan hibe-i mahsûsa değildir.

1 Odur, cömert adam!

2 Odur, (atına vb.) binip giden!

3 Odur, kimsenin kimseye vefa göstermediği zaman vefa gösteren!

4 Odur, bin kantar hibe eden!

5 Odur, gebe hatta on aylık gebe olan seçkin yüz deveyi (bir kalemde) hibe edebilen. (Müttekârib) Beyit için bkz. A'sâ, *Divân*, s. 51.

6 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 353.

Ve işbu lâm-ı cins müfid-i kasr olduğu makâmda bir nükte olup Şeyh *Delâil-i İ'câz*'da zikrelemiştir. Şöyle ki: “أَنْتَ الْحَيِّبُ”¹ kavlimizin ma'nâsı ²(أَنْتَ الشُّجَاعُ) kavli gibi, sen mahbûbiyyetde o mertebe kâmilisin ki dünyâda hiçbir mahabbet yokdur illâ senin habîb olmaklığına sebep olan mahabbete mütehasırdır. Ya'nî 'Cemî'-i mâsivâsının mahbûbiyyeti adem menzilesindedir,' demek ma'nâsına olmadığı gibi 'Benim sana olan mahabbetim gibi bir kimse bir kimseye mahabbet etmeyip hattâ ki sâir mahabbetler benim cenb-i mahabbetimde mahabbetden gayr-ı ma'dûddur,' demek ve hâsılı mâsivâsına müte'allika olan cemî'-i mahabbeti adem menzilesine tenzîl ile kemâl-i mahabbetini kasd etmek ma'nâsına dahi değildir. Nitekim ³(أَنْتَ الْمَظْلُومُ) kavli işbu ma'nâ-yı sâniye mahmûl olarak 'Sana isâbet eden zulmün nazîri bir ehada isâbet etmeyip hattâ ki cemî'-i zulüm sana olan zulmün cenbinde adl gibidir,' demek mefhûmundadır. Belki kelâm-ı mezkûrun ma'nâsı 'Benim mahabbetim bi-cemîhâ sana maksûr olarak senden gayrısıyçün bundan hazz u nasîb yokdur,' demek olup (زَيْدٌ الْمُنْطَلِقُ) kavlinin nazîridir. Zîrâ bu kavlin ma'nâsı kendisinden intulâk ma'hûd olan şey'i Zeyd'e kasrdır. Şu kadar fark var ki kavli evvelde bir nev'-i cinsiyet olarak 'Benim mahabbetim bi-cümletihâ sana maksûredir,' demek olup yoksa mahabbetlerinden bir mahabbeti amd etmezsin. Lâkin (زَيْدٌ الْمُنْطَلِقُ) kavlinde cinsiyet için bir vech olmadığından ma'nâ-yı mezkûr tasavvur olunmaz. Anınçün evvel nev'î olarak lâm-ı cinsde mahmûl olup sâni şahsîdir. Ve ammâ ⁴(زَيْدٌ الْمُنْطَلِقُ فِي حَاجَتِكَ) denilse ⁵(مَنْ شَأْنُهُ أَنْ يَسْعَى فِي حَاجَتِكَ) ma'nâsını iktisâ eder. (أَنْتَ الْحَيِّبُ) kavlinde olduğu gibi ma'nâ-yı cinsiyet ârız olur.”⁶

Ve Musannif'in (قَدْ يُفِيدُ) kavlinde teb'ûza delâlet eden (قَدْ) lafzını ityânı, ta'rîfin ba'zen kasrı müfid olmadığına işâretidir. Nitekim Hansâ'nın, birâderi hakkında nazm etmiş olduğu:

رَأَيْتُ بُكَاءَكَ الْحَسَنَ الْجَمِيلًا⁷ إِذَا فَبِحَ الْبُكَاءِ عَلَى قَتِيلٍ

1 Sensin, sevilen.

2 Sensin, cesur olan.

3 Sensin, mazlum olan.

4 Zeyd'dir, senin ihtiyacını gidermek için harekete geçen.

5 Senin ihtiyacına koşması onun şânındandır.

6 Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 191-192.

7 Bir maktûle ağlamak genelde çirkin görülüyorsa da ben sana ağlamayı güzel buluyorum. (Vâfir) Beyit için bkz. Hansâ, *Divân*, s. 99.

kavlinde vâki' olmuştur. Şöyle ki (بُكَاءُكَ) mübtedâ ve (أَلْحَسَنُ) haber olarak bununla hüsnün bükâ üzerine hasrıyla sâir eşyâya tecâvüz etmeyeceği ma'nâsını murâd etmemiştir. Ve illâ işbu (رَأَيْتُ بُكَاءَكَ) kavlinin (إِذَا قُبِحَ الْبُكَاءُ) kavline cevâb kılınmasında hüsn olmayıp عَلَى الْبُكَاءِ إِذَا قُبِحَ الْبُكَاءُ) kavlinde kasr için bir ma'nâ istifâde kılınamaya- cağı esâlib-i kelâmda dürbe vü mümâresesi olan kimseye gayr-ı hafidir. Zîrâ kelâm-ı mezkûrden garaz bükâsiyçün hüsn isbât edip üzerine olan bükâyı sâir maktûline olan bükâ cinsinden ihrâc etmektedir. Nitekim ¹(الْضَّبْرُ مَحْمُودٌ إِلَّا عَنْكَ) ve ²(الْجَزَعُ مَذْمُومٌ إِلَّا عَلَيْكَ) kavilleri bu ma'nâya mahmûldür.

Ve bu tahkik ile ba'zuların “Mübâlağaten kasr için olması veyâhüd hüsnü bükâyâ kasr ile hüsn şey'-i âhara tecâvüz etmez ma'nâsına olmayıp belki memdûhun gayrıya olan bükâyâ tecâvüz etmez ma'nâsına haml olunması câiz olur,” deyü kelâmları sâkit olmuştur. Zîrâ kasrayndan her birisi kelâmdan garaz u maksûd olan ma'nâya münâfidir.

Ve bu makâmda olan ta'rîfin ma'nâsı, mübtedânın haber ile ittisâfı mahall-i şekk ü inkâr olmayarak emr-i zâhir olmasıdır. Hassân radiyallâhu anh hazretlerinin:

وَإِنَّ سَنَامَ الْمَجْدِ مِنْ آلِ هَاشِمٍ بُو بُنْتِ مَحْزُومٍ وَوَالِدِكَ الْعَبْدُ³

beyti dahi bunun nazîri olup (أَلْعَبْدُ) lafzını muarref ityân ederek vâlid-i muhâtaba isbât-ı ubûdiyyetle berâber ubûdiyyetle ma'rûf ve ubûdiyyetde zâhiru'l-emr kılmışdır. Nitekim *Delâil-i İcâz*'da zikrolunmuştur.⁴ “Senâm-ı mecd” den murâd, a'lâ-yı mecd ü şeref olup (مِنْ آلِ هَاشِمٍ) haber-i (إِنَّ)'dir. (... بُو بُنْتِ ...), (... هُمْ بُو بُنْتِ ...) takdîrindedir.

Eğer suâl olunursa ki: Ta'rîf ma'nâ-yı mezkûre haml olunduğu takdirde “lâm” cins için olmamasıyla bu sûretde ta'rîf cinsin dâimâ müfid-i kasr olmasını i'tibâr ile hükm olunmaklığa münâfi olmaz.

Cevâbında deriz ki: Ahd-i hâricîye mahmûl olmayan “lâm”ların cümle-

1 Sabır övülen bir şeydir ama (senin yokluğuna vb.) sabır hariç.

2 Kederlenmek yerilen bir şeydir ama (senin yokluğuna vb.) kederlenmek hariç.

3 Hâşim oğullarından şerefin zirvesinde yer alanlar, (yine asil biri olan) Bint-i Mahzûm'un neslidir; senin baban ise (ey Ebû Süfyan) köledir. (Tavîl) Beyit için bkz. Hassân b. Sâbit, *Divân*, s. 99.

4 Cürcânî, *Delâilü'l-İcâz*, s. 182.

si cins için olup sâir meânî cinsin şuaab u furûundan olarak zamîr-i fasl'da işâret olunan ma'nâ dahi böyledir.

Musannif'in hükm-i kasrı sâniye ya'nî ta'rîf-i cinsde tahsîs etmesi kasr ve adem-i kasr ancak kendisinde [225] fi'l-cümle umûmu şümûl olan şey'de taakkul olduğuna mebnîdir. Şöyle ki akl o şey'in mefhûmunu tasavvur eylediği hinde müteaddid üzerine sıdkını tecvîz etmelidir. Zirâ kasr bir emri bir emre tahsîsden ibâret olup tahsîs ise fî nefsihî umûmun fer'idir. Ve eğer umûm olmasa muhâtab şeriket veyâhûd kalb veyâ tereddüdü i'tikâd etmez. Ve "lâm" ahd için olduğu sûretde meselâ (زَيْدٌ الْمُنْطَلِقُ) misâlinde ma'hûdiyyet mübtedâ ve haberin tesâvîsini ifâde edip ehadühümâ bi-dûni'l-âhar sâdık olmaz. (أَنْتَ زَيْدٌ) ve (هَذَا عَمْرُو) ve nezâiri de böyledir. Ve (زَيْدٌ أَخُوكَ) kavlinde dahi eğer vaz'-ı izâfede asl olduğu gibi muzâf ma'hûd kılınırsa yine tesâviyi müfîddir. Ve bu misillü sûret-i tesâvide olan ihtisâsa ıstılâhda kasr ıtlâk olunmaz.

قَالَ رَحْمَهُ اللَّهُ: (وَقِيلَ: الْأِسْمُ مُتَعَيِّنٌ لِلْإِتِّدَاءِ لِذَلَالَتِهِ عَلَى الذَّاتِ، وَالصِّفَةُ لِلْخَبَرِيَّةِ لِذَلَالَتِهَا عَلَى أَفْرٍ نَسْبِيٍّ)¹

Ve takdîm ve te'hîrde zikrolunan zâbita kavli-i cumhûr olup İmâm Râzî *ism* zâta dâll olduğu cihetle gerek mukaddem olsun ve gerekse muahhar olsun ibtidâiyyete müteayyindir. Ve *sıfat* emr-i nisbiye ya'nî fî nefsihî kendisiyçün tahakkuk olmayan ma'nâya dâll olmasıyla haberiyyete müteayyindir. Zirâ mübtedânın mübtedâ olması evvelen mantûkun bih olmasına mebnî olmayıp belki müsnedün ileyh olup ma'nâ kendisine isbât olduğuyçündür. Ve haberin haber olması sâniyen mantûkun bih olmasına mübtenî olmayıp belki müsned olarak ma'nâ kendisiyle müsnet olduğuyçündür. Ve mensûbun ileyhâ olan zât ve mensûb olan sıfatdır. İmdi, gerek (زَيْدٌ الْمُنْطَلِقُ) denilmiş ve gerekse (الْمُنْطَلِقُ زَيْدٌ) denilmiş [olsun] (زَيْدٌ) mübtedâ ve (مَا دَلَّ عَلَى ذَاتٍ مُبْهَمَةٍ بِاعْتِبَارِ مَعْنَى قَائِمٍ بِهِ) haberdir. Sıfat ile murâd Ya'nî, "Muttasîf olduğu ma'nâ i'tibâriyle zât-ı mübheme üzere dâll olan lafz" olup mukâbili olan ism dahi yalnız zât veyâhûd yalnız sıfat veyâhûd ism-i zamân ve mekân ve ism-i âlet gibi bi'tibâri'l-ma'nâ zât-ı muayyene üzere delâlet eden lafz olur.²

1 Bir yorumda, ismin zâta delâlet etmesi sebebiyle mübtedâ, sıfatın ise nisbi bir durumu ifade ettiği için haber olarak tayin edildiği ifade edilmiştir.

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşîye*, II, 78.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَرُدَّ بِأَنَّ الْمَعْنَى: الشَّخْصُ الَّذِي لَهُ الصِّفَةُ صَاحِبُ الْأِسْمِ)¹

Ve İmâm Râzî'nin kavlı-i mezkûru redd olunarak denilmiştir ki: Sıfat mübtedâ ve ism haber olduğu sûrette ma'nâ-yı terkib "Kendisiyçün sıfat olan şahıs sâhib-i ismdir," demek olmasıyla bu ma'nâca sıfat zât üzere dâlle ve müsnedün ileyhâ kılınıp ve ism emr-i nisbî olan sâhibü'l-ism mefhûmuna dâll olarak müsned olur. el-Hâsıl, (الْمُنْطَلِقُ زَيْدٌ) terkibinin ma'nâsı "Kendisiyçün intilâk olan şahıs, Zeyd isminin sâhibidir," demek olup zâta dâll olan (الْمُنْطَلِقُ) lafzı mübtedâiyete ve sıfat-ı sâhibiyyete dâll olan (زَيْدٌ) lafzı haberiyete sâlih olarak kâil-i mezkûrun zâta delâleti isme tahsîsiyle ismi ibtidâya ve sıfatı haberiyete ta'yîni merdûd olur.

Ve mezheb-i muhtâr-ı Basriyyîn'de haberin müştakk olması gayr-ı meşrûr olmasıyla ber-vech-i meşrûh haber vâki' olan Zeyd'i (صَاحِبُ هَذَا الْأِسْمِ) mefhûmuyla te'vile hâcet olmadığı ba'zı vehme sebkât eylemiş ise de cevâbında deriz ki: Te'vîl-i mezkûre ihtiyâc haber câmid olmasından nâşi olmayıp belki husûs-i misâl-i mezkûrden nâşîdir. Şu cihetden ki sâmiin şahs-ı Zeyd bi-aynihî ma'lûmu olup ancak indinde mechûl olan Zeyd isminin sâhibi olmakla ittisâfî olarak (الْمُنْطَلِقُ زَيْدٌ) kelâmının sevki bu ma'nâyı ifâde içündür. Ve ammâ inde'l-mantıkıyyîn (صَاحِبُ هَذَا الْأِسْمِ) mefhûmuyla te'vîl kat'iyen vâcibdir. Zîrâ cüz'î-i hakikî elbette mahmûl olamayacağından her ne kadar vâki'de şahısta münhasır olsa da ma'nâ-yı küllî ile te'vîli lâzım gelir.

Kevnü'l-Müsned Cümleten

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا كَوْنُهُ جُمْلَةً)²

Nuhâtdan ekserisi haber-i mübtedâ vâki' olan cümlelerin inşâiyye olması sahih olmadığını tevehhüm edip zîrâ haber sıdk u kizbe muhtemil olan kelâmdır ve hem de medlûl-i haberin medlûl-i mübtedâ için sübûtu vâcib olup medlûl-i inşâ ise fi nefsihî sâbit ü mütekarrır değildir ki hattâ gayr için dahi sâbit olsun. Zîrâ menfi-i sırf ile bir şey'in ittisâfî mümkün değildir, dediler.

1 Bu görüş, (sıfatın mübteda ve ismin haber olması hâlinde) mananın "Bu sıfatın sahibi olan kişi, bu ismin sahibidir," noktasına evrileceği düşüncesinden hareketle reddedilmiştir.

2 Müsnedin cümle olmasına gelince...

Lâkin bu tevehhümden cevâbda denildi ki: Haber-i mübtedâ mübtedâya isnâd olunan şey' olup sıdk u kizbe muhtemil olan kelâm ma'nâsına olan haber değildir. Ve menşe-i galat, kelâm-ı haberî ile haber-i mübtedâ beyinde *haber* lafzının iştirâkidir. Ve haberin mübtedâyâ vücûb-i sübûtu cüz'-i kazıyye olan haberde olup ale'l-ıtlâk haber-i mübtedâ değildir. Zîrâ haber-i mübtedâda [226] lâzım olan müsned olmaklığıdır. Isnâd ise sübûtdan eamm olarak inde'n-nuhât ihbârî ve inşâiden eammdır. Ma'lûm değil midir ki ¹ (أَيْنَ زَيْدٌ؟) ve ² (أَتَى لَكَ هَذَا؟) ve ³ (مَتَى الْقِتَالُ؟) emsilesiyle nezâirinde zarf haber olup hâlbuki ne sıdk u kizbe muhtemil ve ne mübtedâ için sâbitdir. Nazm-ı celilde ⁴ (بَلْ أَنْتُمْ لَا مَرْحَبًا بِكُمْ؟) kavli-i şerîfi ve ⁵ (أَمَا زَيْدٌ فَاضْرِبْهُ؟) ve ⁶ (زَيْدٌ كَأَنَّهُ الْأَسَدُ؟) ve alâ ehadi'l-kavleyn ⁷ (نَعْمَ الرَّجُلُ زَيْدٌ) kavilleri dahi böyledir. Zîrâ evvelde adem-i ruhbu sia ile duâ cümlesi, ﴿أَنْتُمْ﴾ için ve sânde (اضْرِبْهُ), (زَيْدٌ) için haberdur. Kezâlik sâlisde (كَأَنَّهُ الْأَسَدُ) kavliyle inşâ-i teşbîh veyâ şekk murâd olunduğu gibi (زَيْدٌ) için haber olarak mâ-nahnu fihimizdendir. Lâkin teşbîh murâd olunursa haberiyye olup mâ-nahnu fihimizden olmaz. Ve misâl-i râbî'de (نَعْمَ الرَّجُلُ) inşâ-i medh-i âmm için cümle olarak (زَيْدٌ) için haber vâki' olmuştur.⁸ Ve bunların cümlesinde (قَوْل) takdiri mûcib-i taassûf olduğu hafî değildir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (فَلِلَّتَقْوَى أَوْ لِكُونِهِ سَبَبًا كَمَا مَرَّ)⁹

Ve ammâ müsnedin cümle olması, takavvî-i hükmü ifâde etmek garazından veyâhûd haber-i sebabî olduğundan içündür. Nitekim müfredin sebabî ifrâdı takavvî-i hükmü adem-i ifâdesiyle berâber sebabî olmadığına mübtenî idüğünün beyânı ve haber-i sebabî neden ibâret olduğunun ta'rif u îzâhı mürûr etmiş idi.

(وَالْخَيْرُ السَّبَبِيُّ بِمَنْزِلَةِ الْوَصْفِ الَّذِي يَكُونُ بِحَالٍ مَا هُوَ مِنْ شَأْنِهِ) Şârih-i merhûm (زَيْدٌ كَأَنَّهُ الْأَسَدُ؟) kavliyle haber-i sebabî bir şey'i ken-

1 Zeyd nerede?

2 “(Ey Meryem!) Bunlar sana nereden geliyor?” (Âl-i İmrân 3/37)

3 Savaş ne zaman?

4 “Asıl siz rahat yüzü görmeyin!” (Sâd 38/60)

5 Zeyd'e gelince, döv onu!

6 Zeyd aslan gibidir.

7 Zeyd ne güzel adamdır!

8 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 83.

9 Müsned, hükmü takıyye etmek için veya sebabî haber olduğu için cümle olarak gelebilir. Nitekim daha önce (müsnedin cümle değil müfred oluşu) bahsinde geçmişti.

diye müte'allık u murtabıt olan şey'in hâliyle vasf menzilesinde olduğu nu ve şu kadar ki haber-i sebebînin cümle olmaklığa inhisârını beyân ile (هَذَا مُتَعَلِّقٌ وَمُرْتَبِطٌ) kavli (هَذَا سَبَبٌ مِنْ ذَاكَ) mefhûmunda olup fi'l-asl sebeb hable ve kendisiyle şey'-i âhara tevassul olunan şey'e itlâk olunduğunu îzâh u ityân eylemiştir. Meselâ ¹ (زَيْدٌ حَسَنٌ غَلَامُهُ) cümlesi haber-i sebebî olup (زَيْدٌ الْحَسَنُ غَلَامُهُ) menzilesindedir ki Zeyd, kendiy e müte'allık u murtabıt olan gulâmının hâl-i haseniyle tavsîf olunduğu gibi cümle-i mezkûre-i haberiyede dahi hüsn-i gulâmı Zeyd'e isnâd olunmuşdur.

Ve Sâhib-i *Miftâh*'ın zikri üzere müsned cümle olduğu sûretde takavvîyi müfîd olmasının sebebi budur ki "Mübtedâ mübtedâ olduğundan için kendisine bir şey'in isnâdını taleb ederek mâba'dinde isnâda sâlih bir şey' geldiği hinde o şey'i ister zamîrden hâlî olsun ve ister zamîri mutazammın bulunsun nefesine sarf edip beynlerinde hüküm mün'akid olur. Ba'dehû eğer o şey' mübtedâ-yı mezbûra âid olacak bir zamîr-i mu'teddün bihi mutazammın olursa şey'-i mezkûru işbu zamîr dahi sâniyen mübtedâ-yı mezbûr tarafına sarf ederek hüküm iktisâ-yı kuvvet eder."² Ve zamîr-i mu'teddün bihi tazammunundan murâd, hâlî ani'z-zamîre müşâbih olmamasıdır. (زَيْدٌ قَائِمٌ) gibi. Zîrâ zikri mürûr etdiği üzere ism-i fâil her ne kadar fi'l gibi zamîri mutazammın ise de tekellüm ü hitâb u gaybetde tefâvüt etmeyip bilâ fark (أَنَا قَائِمٌ) ve (أَنْتَ قَائِمٌ) ve (هُوَ قَائِمٌ) denildiği cihetle hâlî ani'z-zamîre şebîhdir. Ve işbu adem-i tefâvütde sır çünkü ma'nâ takdîr-i mevsûf üzerine olarak (أَنَا رَجُلٌ قَائِمٌ) ve (أَنْتَ رَجُلٌ قَائِمٌ) ve (هُوَ رَجُلٌ قَائِمٌ) takdîrinde olmasıdır. Ve hâlî ani'z-zamîre müşâbeheti cihetle (قَامٌ) gibi maa zamîrihî cümle olmasına hükm olunmayıp ve binâda cümle muâmelesi kılınmayarak (رَجُلٌ قَائِمٌ) ref ile ve (رَأَيْتُ رَجُلًا قَائِمًا) feth ile ve (مَرَرْتُ بِرَجُلٍ قَائِمٍ) kesr ile i'râb olunmuşdur. el-Hâsıl, ism-i fâil cümle olmayıp fakat ³ (زَيْدٌ الْأَضَارِبُ) gibi lâm-ı mevsûle sıla olursa cümle olur. Zîrâ asl-ı kelâm fi'l olarak sûret-i lâm-ı ta'rîfde olan lâm-ı mevsûlün fi'l-i sarîhe duhûlü kerîh addolunarak sîga-i fâile udûl olunmuş olduğundan hakîkaten cümle-i fi'liyedir.

1 Zeyd'in kölesi iyidir.

2 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 325.

3 Zeyd, vurandır.

haber vâki‘ olan cümleye adem-i taarruzu şöhret-i emrinden ve vâhid-i müteayyin olduğundan için olması teslîm olunsa da lâkin kendisiyle tahsîs kasd olunan (أَنَا سَعَيْتُ فِي حَاجَتِكَ) ve (رَجُلٌ جَاءَنِي) kavilleriyle ve sâir kendisiyle tahsîs kasd olunan eşbâh u nezâirinde olan suver-i tahsîse taarruz eylemesi lâyık-ı makâm idi. Zîrâ bu mevzi‘de müsned kat‘iyyen cümledir. Ya‘nî bu dahi müsnedin cümle olması esbâbındandır.

Cevâbında deriz ki: Tahsîs takavvîde dâhildir. Zîrâ Musannif’in (فَلِلتَّقْوَى) kavli ma‘nâsına olup ve “lâm” sebebiyyet için olarak garaz için değildir. Ve buna (فَلِلتَّقْوَى) kavli müsnedin cümle olmağını ta‘lîl olup cümle olarak îrâdını ta‘lîl olmaması delîldir. Ve cümlelerin ma‘nâyı mustalah ile takavvî üzere iştimâli cem‘-i suver-i tahsîsde hâsıldır. Zîrâ ma‘nâ-yı mustalah-ı takavvî hükmün tekerrür-i müsned ve ityân-ı müekkidât ile olmayarak nefis-i te‘kîd ile takviyesinden ibâret olup bu ise suver-i tahsîsin cümlesinde tekerrür-i isnâd zarûretiyle hâsıldır. Ve Musannif’in mâ-sebakda “(رَجُلٌ جَاءَنِي) fakat tahsîs içündür,” deyü kavlinin ma‘nâsı “İsti‘mâli tahsîs için olup takavvî için müsta‘mel değildir,” demek olup yoksa “Tahsîs üzere müştemil ve tahsîsi müfid değildir,” demek ma‘nâsına olmadığı ma‘lûmdur.¹ Bu sûretde Musannif’in (فَلِلتَّقْوَى) kavli سَوَاءٌ كَانَ (فَلِلتَّقْوَى) takdîrinde olmuş olur.²

Ve tahsîsin takavvîyi ifâdesini ibâre-i *Miftâh* müş‘irdir. Şöyle ki (زَيْدٌ) (عَرَفَ misillüde adem-i i‘tibâr-ı takdîm ü te‘hîr ancak takavvîyi ifâde eder. Ve (عَرَفَ زَيْدٌ) ile (عَرَفَ) beyninde takdîm ü te‘hîr i‘tibârı ya‘nî aslı (زَيْدٌ) olup (زَيْدٌ) zamîr-i müstetirden bedel olarak ma‘nen fâil olmak sûreti tahsîs ifâde eyler deyip evveli hasr sûretiyle îrâd etmiş olduğu hâlde sânîde hasr ile beyân ya‘nî³ (لَا يُفِيدُ إِلَّا التَّخْصِصَ) ibâresiyle ityân etmemişdir. Ve suver-i tahsîs ne vechile takavvîde dâhil olmaz ki Sekkâkî (إِنَّمَا) bahsinde (لَيْسَ التَّخْصِصُ إِلَّا تَأْكِيدًا عَلَى تَأْكِيدٍ)⁴ kavliyle tahsîs te‘kîd ale‘t-te‘kîd olduğunu tasrîh eylemiştir. Zîrâ tahsîs maksûrun aleyh üzerine hükmü müştemil olmasıyla inde’s-sâmî‘ müsellemler olan asl hükmü te‘kîd olduğu gibi hükmün maksûrun aleyhin mâadâsından nefyini müştemil olup bu ise maksûrun

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 85-86.

2 İster tahsîs yoluyla olsun ister olmasın, takviye içindir.

3 Sadece tahsîs ifâde eder.

4 Tahsîs, tekit üstüne tekiten başka bir şey değildir. bkz. Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 403.

aleyh için sübûtunu müstelzim olarak sarîhan kelâmdan müstefâd olan hükm-i sübûtîyi te'kîd olur. Ve bu vechile her bir tahsîs te'kîd ale't-te'kîd olup bu dahi nefis-i terkîbden müstefâd olmasıyla te'kîd takavvî-i mustalah [228] olduğu tahakkuk eder.¹

Ve bu tahkîk ile Allâme-i Şîrâzî'nin *Şerh-i Miftâh*'da olan kelâmının fesâdı zâhir olur. Zîrâ demişdir ki: “Sekkâkî'nin (زَيْدٌ عَزَفَ) misillüde zikreylediği (إِنَّ عَدَمَ اعْتِبَارِ التَّقْدِيمِ وَالتَّأْخِيرِ لَا يُفِيدُ إِلَّا التَّقْوِيَّ وَاعْتِبَارَهُمَا يُفِيدُ التَّخْصِيصَ) kavlinden maksûd (يُفِيدُ التَّخْصِيصَ فَقَطْ دُونَ التَّقْوِيَّ) Ya'nî 'İ'tibâr-ı takdîm ü te'hîr ancak tahsîsi müfid olup takavvîyi ifâde etmez,' demekdir. Zîrâ tahsîsde asl-ı fi'lî'n sübûtunu teslîm etmek lâzım olup ve ba'de teslîmi'l-irfân tahsîs ü beyâna hâcet yokdur.”² Ve Allâme'nin bu kelâmında olan zuhûr-i fesâd zîrâ ba'de teslîmi'l-irfân te'kîd ü beyâna hâcet olmamasından te'kîd ü beyân murâd olunmaması lâzım gelip yoksa müfâd-ı kelâm olmamaklığını iktizâ etmez. Şununla berâber ki sâmia nazaran bunlara adem-i hâcet mutlakan adem-i hâceti müstelzim olmayıp meselâ hükmün nusb-i ayn olması ve sübûtu üzere ahkâm terettüb eylemesi ve münkirin gabâvetine ta'rîz olması gibi i'tibâr-ı âharla tahakkuk-ı hâcet câizdir.³ Ve Allâme'den mûcib-i acebdır ki⁴ (أَنَا سَعَيْتُ فِي حَاجَتِكَ) misillüde inde kasdî't-tahsîs cümle olduğunu tasrîh etmesiyle berâber müsnedin cümle olması ancak takavvî için veyâhûd sebebi olduğundan içündür, deyü sarîhan beyân eylemiştir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَاسْمِيئُهَا، وَفَعْلِيئُهَا، وَسَرْطِيئُهَا لِمَا مَرَّ، وَظَرْفِيئُهَا لِاخْتِصَارِ الْفَعْلِيَّةِ إِذْ هِيَ مُقَدَّرَةٌ بِالْفِعْلِ عَلَى الْأَصَحِّ)⁵

Ve müsnedin mutlakan cümle olarak îrâdı takavvî veyâhûd sebebi olduğu için olup ve envâ'-ı cümelden bilhâssa cümle-i ismiyye olarak îrâdı ifâde-i devâm ü sübût ve fi'liyye olması ifâde-i teceddüd ü hudûs ve şartiyye olması edevât-ı şartdan hâsıl olacak i'tibârât-ı muhtelifeyi iltizâmından nâşî şart ile takyîd içündür.⁶ Nitekim tafsîlâtı mürûr etmiştir.

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşîye*, II, 86.

2 Şîrâzî, *Miftâhu'l-Miftâh*, vr. 65b.

3 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşîye*, II, 86.

4 Senin ihtiyacın için tek ben çabaladım, (başkası değil.)

5 Cümle olan bir müsnedin isim cümlesi, fiil cümlesi veya şart cümlesi olması, detayları yukarıda geçen gerekçelere binâendir. Zarf cümlesi olması ise, fiil cümlesini kısaltmak maksadıyla tercih edilir. Zira, daha doğru olan görüğe göre, zarf cümlesinde fiil takdir edilmetedir.

6 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşîye*, II, 86.

Ve zarfiyye olması cümle-i fi'liyyeyi ihtisâr içündür. Zîrâ cümle-i zarfiyye kavli-i esahh üzere fi'l ile mukadderedir. Zîrâ ta'lik-ı hurûf-i cerde aslanan fi'l olup ism-i fâilin ameli ancak fi'le müşâbehetiyle olduğundan evlâ olan inde'l-ihdiyâc asla rücu' olunarak takdîr olunacak müte'allıklık fi'l olmasıdır. Ve hem de sıla cümle olmaklığa münhasır olduğu sebeble ¹(الَّذِي فِي الدَّارِ أَحْوَكُ) emsâlinde zarfın kat'iyen fi'le taalluku sâbit olduğundan kat'î olmayan mahallerde dahi fi'le haml olunmak evlâ vü elyakdır. Ve işbu kavli-i esahh mezheb-i Basriyyîn'dir. Ve Kûfiyyûn mukadder ism-i fâil olmasını ihtiyâr edip haberde aslanan müfred olmasıyla ve hasebe'l-insâf (زَيْدٌ فِي الدَّارِ) kavlimizden mefhûm olan (ثَابِتٌ) veyâ (مُسْتَقَرٌّ فِي الدَّارِ) demek olup (ثَبَتَ) ve (اسْتَقَرَّ) demek olmamasıyla istidlâl etmişlerdir. Ve bu makâmda nahviyyûnun ibâresi (إِنَّ الظَّرْفَ مُقَدَّرٌ بِالْجُمْلَةِ) olup Musannif lafz-ı "cümle"yi "fi'l"e tağyîr eylemiştir. Ve bu vechile tağyîr ve lafz-ı "fi'l" ile ta'bîrden inde hazfi'l-müte'allık zamîr zarfa intikâl ederek fi'l ile berâber hazf olunmamasıyla bu takdîrde mukadder olan fi'l olup cümle olmadığını kasd etmiştir. Lâkin bu mefhûmu ifâde edecek ibâre (إِذِ الْمَقْدَرُ فِعْلٌ) ta'bîri olup Musannif'in ibâresi vechile (إِذْ هِيَ أَيْ الظَّرْفِيَّةُ مُقَدَّرَةٌ بِالْفِعْلِ) terkîbi bu maksûdu müfid olamaz. Zîrâ nahviyyûnun (إِنَّهُ يُجْعَلُ فِي التَّقْدِيرِ جُمْلَةً لَا مَأْنَى (الظَّرْفُ مُقَدَّرٌ بِالْجُمْلَةِ) ² demek olup bu sûrette ibâre-i Musannif için aslâ ma'nâ bulunamaz. Zîrâ cümle-i zarfiyye takdîrde fi'l kılınmaz. Şununla berâber ki ibâre-i Musannif'de fesâd-ı âhar dahi olup zîrâ zâhirine haml olursa cümle-i zarfiyye alâ gayri'l-esahh ism-i fâil ile mukaddere olduğunu müfid olarak bu ise vâzihu'l-fesâddır. Zîrâ mezheb-i mezkûr üzere zarf müfred olarak cümle değildir. Bu sûrette ibâre-i lâyika (إِذِ الظَّرْفُ مُقَدَّرٌ بِالْفِعْلِ) denilmesidir.

Te'hîr-i Müsned

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا تَأْخِيرُهُ، فَلِأَنَّ ذِكْرَ الْمُسْنَدِ إِلَيْهِ أَهَمُّ كَمَا مَرَّ)³

Ve ammâ müsnedin te'hîri, müsnedün ileyhın zikri ehemmiyetiyle takdîmü'l-ehemmiyeti ale'l-mühim kâidesine mebnîdir. Ve müsnedün ileyhın ehemmiyyet-i zikrine dâir kelâm müsnedün ileyh bahsinde mürûr eylemiştir.

1 Evdeki kişi senin kardeşindir.

2 O, cümle takdîr edilir, müfred değil.

3 Müsnedin te'hîrine gelinece; bu üslup, yukarıda geçtiği üzere, müsnedün ileyhın zikrinin daha fazla önem arz ettiği durumlarda tercih edilir.

Takdîm-i Müsned

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا تَقْدِيمُهُ، فَلِتَخْصِيصِهِ بِالْمُسْنَدِ إِلَيْهِ، نَحْوُ: ﴿لَا فِيهَا عَوْلٌ﴾، أَيْ بِخِلَافِ خُمُورِ الدُّنْيَا)¹

Ve ammâ müsnedin takdîmi, müsnedün ileyhe tahsîs ya'nî müsnedün ileyhi müsned üzerine kasr içündür. Nitekim zamîr-i fasl bahsinde “bâ” isti'mâl-i şâyî-i Arab üzere maksûra dâhil olduğu zikrolunmuş idi. Zîrâ meselâ (قَائِمٌ زَيْدٌ) kavlimizin [229] ma'nâsı “Zeyd kıyâm üzerine maksûr olup kuûda tecâvüz etmez,” demektir. Nazm-ı celîlde وَلَا هُمْ ﴿لَا فِيهَا عَوْلٌ﴾ kavli-i şerîfi işbu li-ecli't-tahsîs takdîm-i müsned kabîlinden olup ﴿فِيهَا﴾ zamîri humûr-i cinâna râci' olarak ﴿عَوْلٌ﴾'den murâd gâile-i sudâ'dır ki hamrın tetimme-i neşât-ı bî-karârında zuhûr eden baş ağrısıdır. Ya'nî neşve-i hamrı ta'kîb eden sudâ'-ı humârdan ârî vü berî olmak cinân-ı âliyâtta olan şarâb-ı nâba maksûr olup ümmü'l-habâis olan humûr-i dün-yâ bunun hilâfındadır, demek olur.

Ba'zılar nazm-ı mezkûrde takdîm tahsîs-i müsned için olduğuna i'tirâz ile demişlerdir ki: “Nazm-ı mezkûrde müsned zarf ya'nî ﴿فِيهَا﴾ olup müs-nedün ileyh ise işbu zarf üzerine maksûr olmayıp belki müsnedden cüz' olan mecrûra ya'nî humûr-i cennete râci' olan zamîre maksûr olmasıyla kasr-ı müsnele misâl olamaz.”

Ve bu i'tirâzdan cevâbda Şârih-i merhûm bu vechile izâh-ı makâm etmişlerdir ki: (...أَنَّ الْمُرَادَ أَنَّ عَدَمَ الْعَوْلِ مَقْضُورٌ عَلَى الْإِتِّصَافِ بِـ «فِي خُمُورِ الْجَنَّةِ» أَوْ عَلَى الْحُصُولِ فِيهَا، لَا يَتَجَاوَزُهُ إِلَى الْإِتِّصَافِ بِـ «فِي خُمُورِ الدُّنْيَا» أَوْ الْحُصُولِ فِيهَا، وَإِنْ اغْتَبِرَتِ النَّفْيُ فِي جَانِبِ الْمُسْنَدِ، فَالْمَعْنَى أَنَّ الْعَوْلَ مَقْضُورٌ عَلَى عَدَمِ الْحُصُولِ وَالْكَثْبَانَةِ فِي خُمُورِ الْجَنَّةِ لَا يَتَجَاوَزُهُ إِلَى عَدَمِ الْحُصُولِ فِي خُمُورِ الدُّنْيَا، فَالْمُسْنَدُ إِلَيْهِ مَقْضُورٌ Ya'nî “Nazm-ı mezkûr ile murâd adem-i gavl humûr-i cennetde olmakla ittisâf üzerine veyâhûd humûr-i cennetde husûl üzerine maksûr olup humûr-i dün-yâda olmakla ittisâf veyâhûd humûr-i dün-yâda husûle tecâvüz etmez, demektir. Ve eğer nefy cânib-i müsnelede i'tibâr olunursa ma'nâ; gavl humûr-i cennetde adem-i husûl ü keynûnet üzerine maksûr olup humûr-i dün-yâda adem-i husûle tecâvüz etmez, de-

1 Müsnedin takdîmine gelince; bu üslup, onu müsnedün ileyhe tahsîs etmek amacıyla tercih edilir. Örneğin: “(Cennetdeki) içki ne başağrısı yapar ne de...” (es-Sâffât 37/47) Yani, dünya içkilerinin aksine, (sağlığa herhangi bir zararı olmayacak, başağrısı da yapmayacaktır), demektir.

mek olur. Ve alâ kile't-takdîreyn müsnedün ileyh kasr-ı gayr-ı hakîkî ile müsned üzerine maksûrdur." el-Hâsıl, i'tibâr-ı evvele göre müsned (الْكُونُ) (عَدَمُ الْكُونِ فِي خُمُورِ الْجَنَّةِ) olup maksûrun aleyh işbu müsned olarak cüz'ü olan zamîr değildir.

Ve Şârih'in (اتِّصَافِ) ile ta'bîri kasru'l-mevsûf ale's-sıfat kabîlinden olduğunu izhâr için ma'nâ-yı vasfiyyeti tasrîh ve sâniyen (حُضُولِ)'ü atf eylemesi mukadder adem-i karîneden nâşî ittisâf olmayıp belki fi'l-i âmm olduğuna telvîh içündür.

Ve setîr olmaya ki nazm-ı mezkûrde ﴿لَا﴾ kelimesi nefy-i cins için olup ism ile kendi beyninde tavassut-ı haberden nâşî ref u tekrâr vâcib olmuşdur. Bu sûretde kazıyye sâlibedir. Ve Şârih'in ale'l-i'tibâreyn selbi cânib-i mevzû' u mahmûlde i'tibâr eylemesinden maksûdu nefy-i hükme müteveccih olup bu cihetle nefyin kasr ile mukayyed olduğunu ve kayda müteveccih olup da nefy kasr için olmadığını beyândır. Yoksa kazıyye ma'dûle demek değildir. Zirâ ma'dûle olmak lâzım gelse takdîm-i haber nekiranın mübtedâ vukûunu musahhih olarak müfid-i ihtisâs olmaz. Lâkin sâlibe olduğu sûretde böyle olmayıp bu takdîrde musahhih siyâk-ı nefyde vukûu olarak takdîm ihtisâs için olur. İmdi, kazıyye sâlibe olarak maksûd nefy-i gavli kevn fi humûri'l-cenne üzere kasr olur. İmdi, gavl müsellems's-sübût ve nizâ' mahallinde olarak muhâtab gavl için humûr-i cennetin mahalliyyetini mu'tekid olmasıyla mütekellim bunu nefy eder. Ve bunun ma'dûleyi müstelzim olması münâfi-i maksûd olmayıp inde vücûdi'l-mevzû' sâlibe ve ma'dûle mütelâzimlerdir. Ve beynlerinde fark isti'mâlde olup eğer nizâ'-ı mahalliyyet gavilde olursa (لَا فِيهَا غَوْلٌ) ve mahalliyyet adem-i gavilde olursa (فِيهَا لَا غَوْلٌ) denilir. Nitekim (مَا أَنَا قُلْتُ) ve (أَنَا مَا قُلْتُ) beynlerinde dahi fark böyledir. Ve kasrı ittisâf u husûle nisbetle i'tibâr eylemesi zirâ bir şey'le muttasıf ve o şey'de hâsıl üzerine kasrdan maksûd budur.¹

² ﴿لَكُمْ دِينُكُمْ...﴾ kavlı şerîfi dahi bu vechile olup ma'nâ-yı şerîfi "Dininiz sizin için olmakla ittisâf üzere maksûr olup benim için olmakla gayr-ı muttasıfdır ve benim dîn-i mübînim benim için olmakla muttasıf olup sizin için olmakla gayr-ı muttasıfdır," demek olarak kasru'l-mev-

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 88-89.

2 "Sizin dîniniz size..." (el-Kâfirûn 109/6)

sûf ale's-sıfat olup ba'zıların tevehhümü vechile kasrı's-sıfat ale'l-mevsûf değildir.

Ve kasrda bunun nazîri Sâhib-i *Miftâh*'ın ¹ ﴿إِنْ حَسَابُهُمْ إِلَّا عَلَى رَبِّي﴾ kavlı-i [230] şerîfnde zikrettiği şey'dir ki nazm-ı mezkûrun ma'nâsı «حَسَابُهُمْ») müfâdındadır ve kasr-ı hakîkî değildir ki hattâ dînim benim için olmakla ittisâf üzere maksûrdur denilmekten aslâ benden gayrıya tecâvüz etmez, demek lâzım gelsin. ﴿لَكُمْ دِينُكُمْ﴾ ve ﴿لَا فِيهَا غَوْلٌ﴾ kavlı-i şerîfleri dahi bu vetîrededir.

Bu tahkîkât ile Allâme-i Şîrâzî'nin *Şerh-i Miftâh*'da olan kelâmının fesâdı mütebeyyin olur. Zîrâ demişdir ki “İşbu ﴿لَكُمْ دِينُكُمْ﴾ kavlı-i şerîfnde olan ihtisâs ³ (إِنَّ دِينَكُمْ لَا يَتَجَاوَزُ إِلَى غَيْرِكُمْ وَ دِينِي لَا يَتَجَاوَزُ إِلَى غَيْرِي) Zîrâ ﴿لَكُمْ﴾ lafzında hitâb küffâr-ı mahsûsüne olup dînleri ise sâir küffâra mütecâviz ve kezâlik dîn-i Nebî'nin mü'minîne tecâvüzü bârizdir. Belki ma'nâ ⁴ (إِنَّ الْمُخْتَصَّ بِكُمْ دِينَكُمْ لَا دِينِي، وَالْمُخْتَصَّ بِي دِينِي لَا دِينَكُمْ) Nitekim ﴿قَائِمٌ زَيْدٌ﴾ terkîbinin müfâdı 'Zeyd'e muhtass olan kıyâm olarak kuûd değildir,' demek olup yoksa 'Zeyd'in gayrısı kâim olmaz,' demek değildir.”⁵ Ve tahkîkât-ı mesrûdeden ma'lûm olduğu üzere kasr izâfî olup hakîkî olmamasıyla işbu suâlin sukût u indifâ'ı revnümâ ve bu tasarrufât kânûndan hurûc ile habt-ı aşvâdır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَلِهَذَا لَمْ يُقَدِّمِ الظَّرْفُ فِي ﴿لَا رَبِّبَ فِيهِ﴾، لِئَلَّا يُفِيدَ ثُبُوتَ الرَّبِّبِ فِي سَائِرِ كُتُبِ اللَّهِ تَعَالَى)⁶

Ve takdîm-i müsned, zikrolunduğu üzere, müfîd-i tahsîs olduğundan için ﴿لَا رَبِّبَ فِيهِ﴾ kavlı-i şerîfnde zarf-ı müsnedin müsnedün ileyh üzerine takdîmiyle ﴿لَا فِيهِ رَبِّبٌ﴾ buyurulmamışdır. Tâ ki takdîm sâir kütüb-i ilâhiyyede sübût-i raybi ifâde etmeye. Zîrâ adem-i raybın Kur'ân'a ihtisâsı,

1 “Onları yargılamak ancak Rabbime düşer.” (eş-Şuarâ 26/113)

2 Onların hesabı Rabbime ait olmakla nitelenmeye hasr edilmiştir, onu aşır bana ait olmakla nitelenmez. bkz. Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 401.

3 Sizin dîninizi sizi aşır başkasına, benim dînim de beni aşır başkasına intikâl etmez.

4 Size özgü olan benim dînim değil, kendi dîninizdir. Bana özgü olan da kendi dînim olup sizin dîniniz değildir.

5 Şîrâzî, *Miftâhu'l-Miftâh*, vr. 62b.

6 Bu nedenle “Kendisinde hiç şüphe yoktur,” (el-Bakara 2/2) âyetinde (müsned konumunda bulunan) zarf, (müsnedün ileyh) takdîm edilmemiştir ki Allah'ın diğer kitaplarında şüphe bulunduğunu ifade etmiş olmasın.

bi-hasebi delâleti'l-hitâb, sâirinde sübûtunu müfid olurdu. Şöyle ki i'tibâr-ı mefhûm-i muhâlefete ibtinâ ile bi-hasebi delâleti'l-keâm Kur'ân'ın gayrı kütüb-i ilâhiyyede sübût-i rayb ü şekk müstefâd olurdu.

Ve Musannif'in sâir kütüb-i ilâhiyyeye tahsîs ile (فِي سَائِرِ كُتُبِ اللَّهِ تَعَالَى) deyip (سَائِرِ الْكُتُبِ) veyâ (سَائِرِ الْكَلَامِ) deyü itlâk üzere ityân etmemesi, kasr-ı hakîkî olmasının adem-i vücûbuna ve belki gâlib olan gayr-ı hakîkî olmasına mebnîdir. Ve mukâbele-i Kur'ân'da mu'teber olan, sâir kütüb-i ilâhiyyedir. Nitekim mukâbele-i humûr-i cennetde mu'teber olan humûr-i dünyâ olup sâir meşrûbât ve gayrısı değildir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوِ التَّنْبِيهِ مِنْ أَوَّلِ الْأَمْرِ عَلَى أَنَّهُ خَبْرٌ لَا نَعْتٌ كَقَوْلِهِ: «لَهُ هِمَمٌ لَا مُنْتَهَى لِكِبَارِهَا»)¹

Veyâhûd takdîm-i müsned ibtidâ-yı emrde müsned-i mezkûr haber olup na't olmadığına tenbîh için olur. Zîrâ na't men'ût üzerine tekaddüm etmez. Ve Musannif'in (أَوَّلِ الْأَمْرِ) ile takyîdi zîrâ çok kerre olur ki teemül-i ma'nâ ve kelâmda mübtedâ için haber zikrolunmadığına nazar ile dahi müsned-i mezkûr haber olup na't olmadığı bilinir. Ve işbu haberiyete tenbîh için ihtiyâr-ı takdîm, Hazret-i Hassân radiyallâhu anhın na't-ı şerîf-i risâlet-penâhîde nazm u îrâd buyurmuş oldukları:²

لَهُ هِمَمٌ لَا مُنْتَهَى لِكِبَارِهَا وَهِمَّتُهُ الصُّغْرَى أَجَلٌ مِنَ الدَّهْرِ³

beyt-i dil-pezîrinde vâki' olmuştur. Zîrâ eğer zarf ya'nî (لَهُ), mübtedâ olan (هِمَمٌ) lafzından te'hîr olunarak (هُ) denilse (هِمَمٌ) için sıfat olması tevehhüm-i kavî ile tevehhüm olunur idi. Zîrâ makâm-ı ibtidâda nekirâ tahsîs iktizâ edip zarf ise tahsîse sâlihdir. Bu sûretde (لَا مُنْتَهَى لِكِبَارِهَا) haber veyâhûd haber mahzûf olup (لَا مُنْتَهَى) sıfat ba'de sıfat olmuş olur idi. Hâlbuki bu iki vech dahi hilâf-ı maksûddur. Zîrâ maksûd himem-i mevsûfeyi Nebî aleyhisselâm için isbât olup yoksa himem-i aliyeleriyçün

1 Müsned, bazen de kendisinin sıfat değil haber olduğuna sözüün hemen başında dikkat çekmiş olmak için müsnedün ilayhe takdîm edilir. (Şairin) şu sözünde olduğu gibi: “En küçük himmeti bile tüm zamanlardan kıymetlidir.” (Tavîl)

2 Mehmed Zihni Efendi, Hassân b. Sâbit'in divânında yer almadığını ifade ettiği bu beytin, -ki *Divân*'ın elimizdeki baskısında da tespit edilememiştir- Müberred'in *el-Kâmil*'indeki bir nakilden hareketle Bekr b. en-Nattâh'a ait olduğunu ve Ebû Dülel el-İclî hakkında söylendiğini belirtmektedir. bkz. *el-Kavliül-Ceyyid*, s. 164-165. Beytin kâili hakkında başka yorumlar da vardır. bkz. Abbâsi, *Me'âhidü'l-Tensîs*, I, 175.

3 Onun öyle himmederi vardır ki en büyüğüne sınır yoktur. En küçük himmeti bile tüm zamanlardan kıymetlidir. (Tavîl) Beyit için bkz. Dâmin, *Şi'ru Bekr b. en-Nattâh*, s. 21.

sıfat-ı mezkûreyi veyâhûd emr-i âharı isbât değildir. Şu cihetle ki bu sûretde kelâm himem-i aliyyelerini medhe mesûk olup zât-ı Nebî aleyhisselâmı medh için mesûk olmuş olmaz.¹

Ve setîr olmaya ki mübtedâ nekira-i gayr-ı muhassasa olduğu hinde işbu takdîm-i müsned vâcibdir,² (فِي الدَّارِ رَجُلٌ) gibi. Tâ ki takdîm-i hükm sebebiyle mübtedâ o hüküm ile mevsûf u ma'lûm menzilesinde olup mechûl üzerine hüküm kabîlinden olmaya. Nitekim (قَامَ رَجُلٌ) misillüde takdîm-i hükme mebnî fâilin nekira vukûu cârîdir. Ve işbu takdîmde haberin zarf olması şart olup meselâ (قَائِمٌ رَجُلٌ) denmek sahîh olmaz. Zîrâ (قَائِمٌ) mübtedâ ve (رَجُلٌ) bedel olmak ihtimâline mebnî (قَائِمٌ) haber olduğunu ifâdede iltibâsdan [231] hâlî olamaz. Lâkin zarf haberiyete müteayyin olarak iltibâsdan ârî ve zurûfda olan ittisâ'-ı ahvâl ü i'tibârât gayrılarında gayr-ı cârîdir. Ve ammâ mübtedâ nekira-i muhassasa olursa, nekira-i gayr-ı muhassasa gibi takdîm vâcib değildir. Nitekim ﴿وَأَجَلٌ مُّسَمًّى عِنْدَهُ﴾³ nazm-ı celîinde ﴿عِنْدَهُ﴾ mübtedâ olarak ﴿مُسَمًّى﴾ ile mevsûf u muhassas olup ﴿عِنْدَهُ﴾ haber-i muahhardır. Lâkin takdîm ile isti'mâlî şâyî' olup ﴿عِنْدِي ثَوْبٌ جَدِيدٌ﴾⁴ ve ﴿لِي عَبْدٌ كَيْسٌ﴾⁵ emsâli kesîru'l-îrâddır. Ve şüyû'-i isti'mâle sebep inde't-te'hîr vasf-ı âhar olmak iltibâsından himâyedir.

Ve (فِي الدَّارِ رَجُلٌ) emsâli üzerine bir suâl-i kavî îrâd olunmuşdur ki çünkü tahsîs takdîm-i hükm sebebiyle hâsıl olduğu gibi hüküm mübtedâ-yı gayr-ı muhassas üzerine olmuş olur. Zîrâ husûl-i tahsîs ancak husûl-i hükümden sonra olacağı ma'lûmdur. Hâlbuki mübtedâ-yı gayr-ı muhassas üzerine hüküm sahîh olmadığını beyân etmişlerdir. el-Hâsıl, bi-sebebi't-takdîm müsnedün ileyhın tahsîsi müsned ile hükümden sonra hâsıl olacağından inde'l-hükm mübtedâ gayr-ı muhassas olup bu ise beyân-ı kavm üzere sahîh değildir. Ve bu makâmda hakk olan, İbn-i Dehhân'ın kavlidir ki “Mübtedânın cevâz-ı tenkîri husûl-i fâideye mübtenî olmasıyla kelâmda fâide hâsıl olduktan sonra nasıl nekira ile olursa olsun ihbârda

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 92.

2 Evde bir adam var.

3 “Bir de O'nun katında belirlenmiş bir süre vardır.” (el-En'âm 6/2)

4 Bende yeni bir elbise var.

5 Akıllı bir kölem var.

be's yokdur," demiştir. ¹ (رَجُلٌ عَلَى الْبَابِ) ve ² (عَلَامٌ عَلَى السَّطْحِ) ve (كُوكَبٌ انْقَضَ) ³ gibî.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوِ التَّفَاؤُلِ أَوِ التَّشْوِيقِ إِلَى ذِكْرِ الْمُسْنَدِ إِلَيْهِ كَقَوْلِهِ:

ثَلَاثَةٌ تُشْرِقُ الدُّنْيَا بِبَهْجَتِهَا شَمْسُ الضُّحَى وَأَبُو إِسْحَقَ وَالْقَمَرُ)⁴

Veyâhûd takdîm-i müsned tefe'ül için olur. Nitekim [Se'âlibi nâm] şâirin:

سَعِدَتْ بِعُزَّةٍ وَجِهَكَ الْأَيَّامُ وَتَزَيَّنَتْ بِبَقَائِكَ الْأَعْوَامُ⁵

kavlinde vâki' olmuştur ki tehniyet-i sâle dâir olan kasidesine lafz-ı (سَعِدَ) ile ibtidâ etmeği mâ bihi't-tefe'ül addederek (الْأَيَّامُ) müsnedün ileyhi üzerine takdîm eylemiştir.

Veyâhûd takdîm, mâbâ'dinde îrâd olunacak müsnedün ileyhin zikrine teşvik için olur. Nitekim Ebû İshâk ile mükennâ olan Mu'tasım Billâh'ın medhinde Muhammed bin Vühbey'in (... ثَلَاثَةٌ تُشْرِقُ... beytinde (ثَلَاثَةٌ) mukaddem müsned ve ma'tûflarıyla (شَمْسُ الضُّحَى) müsnedün ileyhdir. (الْأَيَّامُ) fi'linden muzârî olup (صَارَ مُضِيئًا) ma'nâsınadır. Ve (تُشْرِقُ) fâilidir. (ثَلَاثَةٌ) da zamîr-i mecrûr, mevsûf olan (بِهْجَتِهَا) kavline âiddir. (بِهْجَتِهَا) hüsni ü bahâ ma'nâsınadır. Ya'nî "Vakt-i duhâda şems-i tâbân ve halîfe Mu'tasım Billâh ve bir de bedr-i münîr ile dünyâ iktisâb-ı ziyâ vü revnak u bahâ eder," demektir. Ve ba'zıların (تُشْرِقُ) zamîrine müsned ve (فِي الدُّنْيَا) takdîrinde zarf veyâhûd (تُشْرِقُ) lafzının ma'nâ-yı fi'l-i müteaddîyi tazmîniyle mef'ûlün bih olmasını tevehhümleri sehvidir.

Ve müsnedin takdîmini muktazî olan ahvâlden birisi de müsnedin istifhâmı tazammunudur. ⁶ (كَيْفَ زِيدٌ؟) gibi. Ve yine takdîmi muktazî olan şey'lerden birisi de müsnedin inde'l-mütekellim ehemmiyatıdır. ⁷ (عَلَيْهِ مِنَ الرُّحْمَنِ مَا يَسْتَحِقُّهُ) gibi. Zirâ inde'l-mütekellim zikredeceği şey'in o

1 Bir adam kapıdadır.

2 Bir çocuk çatıdadır.

3 Bir yıldız kaydı şimdi.

4 Müsned, hayra yorma veya muhataplarda müsnedün ileyhin zikrine karşı şevk uyandırma gibi maksatlara binâen de müsnedün ileyhe takdîm edilir. (Şairin) şu sözünde olduğu gibi: "Üç şey vardır ki dünya onların güzelliğiyle aydınlanır: Kuşluk güneşi, Ebû İshâk ve Ay." (Basît)

5 Yüzünün nuruyla mutlu oldu günler; yıllar varlığıyla süslendi. (Kâmil) Beyit için bkz. Se'âlibî, *Divân*, s. 110.

6 Zeyd nasıl?

7 Bulsun Rahmân'dan hak ettiğini!

kimse aleyhinde vukûu vâki‘ olacak şey’in sevâb u ikâb olmasından ehemm olmasıyla müsned olan (عَلَيْهِ) lafzı (مَا يَسْتَحِقُّهُ) üzerine takdîm kılınmıştır.

Ve muktezeyât-ı takdîmden bu ikisini Musannif’in terk ü ihmâli, evvelin ilm-i nahvde şöhret-i emriyle berâber kelâmımız ihbârda olup inşâda olmamasından ve sâni‘ ya‘nî ehemmiyyet, zikrolunan i‘tibârâta mukâbil bir i‘tibâr olmayıp belki takdîm-i müsnedün ileyhde beyân olunduğu üzere takdîmi muktaizî olan ma‘nâ işbu ehemmiyyetden ibâret olarak zikrolunan i‘tibârâtın cümlesi bunun tafsilâtı olduğundan içündür. Lâkin setîr olmaya ki bu sûret, “ehemmiyyet”i *müsne*de kesret-i inâyet ma‘nâsına haml takdîrinde olup ve illâ eğer *inde’l-mütekellim nusb-i ayn olmak* ma‘nâsına olur ise ol vakt nükte-i müstakille olur.

Sâhib-i *Miftâh* (عَرَفَ زَيْدٌ) kavlinde olduğu gibi cümleden ifâde-i teceddüd murâd olunmasını dahi takdîm-i müsnedi muktaizî kılıp Musannif, bu kelâm habt u işkâl ve nev‘-i ihtilâlden sâlim olmadığı cihetle terk eylemiştir. Zîrâ Sekkâkî bunu beyânda demiştir ki: الْجُمْلَةُ مِنَ الْمُرَادِ مَنْ الْجُمْلَةُ (أَوْ أَنْ يَكُونَ الْمُرَادُ مَنْ الْجُمْلَةُ مِنْ الْجُمْلَةِ) إِفَادَةُ التَّجَدُّدِ دُونَ الثَّبُوتِ، فَيَجْعَلُ الْمُسْنَدُ فِعْلًا فَيَقْدَمُ الْبَتَّةَ عَلَى مَا يُسْنَدُ إِلَيْهِ فِي الدَّرَجَةِ الْأُولَى، وَقَوْلِي «فِي الدَّرَجَةِ الْأُولَى» إِحْتِرَازٌ عَنِ نَحْوِ «أَنَا عَرَفْتُ» وَ «أَنْتَ عَرَفْتُ» وَ «زَيْدٌ عَرَفَ»، فَإِنَّ الْفِعْلَ فِيهِ يَسْتَنِدُ إِلَى مَا بَعْدَهُ مِنَ الضَّمِيرِ إِبْتِدَاءً، ثُمَّ بِوَسِطَةِ عَوْدِ ذَلِكَ الضَّمِيرِ عَرَفَ» [232] Ya‘nî “Cümleden murâd ifâde-i teceddüd olarak ifâde-i sübût olmadığı hînde müsned fi‘l kılınarak elbette derece-i ûlâda isnâd olunduğu şey’ üzerine takdîm olunur. Ve “derece-i ûlâ” ile takyîd (أَنَا عَرَفْتُ) ve (أَنْتَ عَرَفْتُ) ve (زَيْدٌ عَرَفَ) emsâlinden ihtirâzdr. Zîrâ bunlarda fi‘l ibtidâen mâba‘dinde olan zamîre istinâd edip ba‘dehû bu zamîrin mâkabline rüçûu vâsıtasıyla derece-i sâniyede mâkabline istinâd eyleyler.”

İşte kelâm-ı Sekkâkî bundan ibâret olup bunda olan işkâl iki vechiledir. Ammâ **vech-i evvel**: Bu kelâm, haber zamîr-i mübtedâyâ müsned olan fi‘l olduğu sûretde fi‘lin zamîr-i mübtedâyâ isnâdı derece-i ûlâda ve mübtedâyâ isnâdı derece-i sâniyede olmasında sarîh olup hâlbuki takrîr-i takavvî-i hükümde irâd eylediği kelâm bunun aksidir. Zîrâ demiştir ki: “Mübtedâ mübtedâ olduğuyçün kendiyeye isnâdı müsted‘î olmasıyla mâba‘dinde isnâda

1 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 324-325.

sâlih bir şey' bulduğu hinde o şey'-i sâlihi mübtedâ kendi nefesine sarf ederek ister zamîr-i mübtedâyı mutazammın olsun ve isterse hâlî olsun beynerinde hüküm mün'akid olup ba'dehû eğer zamîr-i mübtedâyı mutazammın olursa zamîr-i mezkûr o şey'-i müsnedi sâniyen mübtedâya sarf ederek hüküm iktisâ-yı kuvvet eder.¹ İşte bu kelâm mübtedâyâ fi'lin isnâdıyla beynerinde hükmün in'ikâdı zamîre isnâdından mukaddem olmasında zâhir olup beyne'l-keâmeyn tenâkuz tahakkuk eyler.

Ve ammâ işkâlde olan **vech-i sâni**: Zîrâ (أَنَا عَرَفْتُ) ve (أَنْتَ عَرَفْتَ) ve (زَيْدٌ عَرَفَ) emsâlinde fi'lin isnâdı derece-i ûlâda zamîre olduğu sûrette (فِي الدَّرَجَةِ الْأُولَى) kavliyle bundan ihtirâz ne vechile sahîh olabilir ki fi'l iki sûrette dahi derece-i ûlâda isnâd olunduğu şey' üzerine mütekaddimdir. Sekkâkî'den bu kelâmın sudûru mahzâ tehâfüt ü tesâkutdur.

Lâkin vech-i evvelden cevâb verilmek mümkündür ki (زَيْدٌ عَرَفَ) misillüde tekaddüm ü taahhurda meritebe olarak esânîd-i selâse mevcûddur. Şöyle ki birincisi, (عَرَفَ) fi'linin bi-tarîki'l-kasd Zeyd'e isnâdı olup fi'lin kable avdi'z-zamîr mübtedâyâ imtinâ'-ı isnâdı memnû'dur. Ve sâni, (عَرَفَ) fi'linin zamîr-i Zeyd'e ve sâlis, zamîrin Zeyd'e avdi merre-i sâniyede isnâdın Zeyd'e avdini muktazî olması vâsıtasıyla bi-tarîki'l-iltizâm fi'l-i mezkûrun Zeyd'e isnâdıdır. Ammâ isnâd-ı evvelin vech-i tekaddümü zîrâ isnâd nisbet olup nisbetin tahakkuku ise tarafeynin tahakkuk-ı vücûduna menût olarak tarafeynin tahakkukundan sonra şey'-i âhara tevakkuf etmez. Ve şübhe yokdur ki fâil zamîri ancak fi'lden sonra olup mübtedâ mâkabl-i fi'le olmasıyla mübtedâ ile fi'lin vücûdu tahakkuk ettiği hinde bilâ imhâl beynerinde hüküm mün'akid olur.

Ve ammâ isnâd-ı sâni'nin sâlis üzerine vech-i tekaddümü zîrâ mâbâ'd-i fi'le zamîr-i fâil tahakkuk ettiği gibi beynerinde hüküm mün'akid olup ba'dehû vâsita ile isnâd-ı sâlis tahassul eder.

Ve Sekkâkî'nin işbu bahs-i takdîmde olan kelâmı fi'lin zamîr-i mübtedâyâ olan isnâdı avd-i zamîr vâsıtasıyla bi-tarîki'l-iltizâm mübtedâyâ olan isnâdına tekaddümünde sarîhdir. Ve bahs-i takavvî-i hükümde olan kelâmı fi'lin min gayr-i i'tibârî tevassuti'z-zamîr bi-tarîki'l-kasd mübtedâyâ olan

1 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 325.

isnâdı fi'lin zamîre ve tavassut-ı zamîr vâsıtasıyla bi-tarîki'l-iltizâm mübtedâya olan isnâdları üzere mütekaddim olduğunu ifâdeye mahmûl olarak bu sûretde kelâmeyni beyninde tenâkuz tahakkuk etmez.

İmdi, müddeâ ehad-i emreynin lüzûmu olarak ya kelâm-ı Sekkâkî'nin tenâkuzu müstelzim olması veyâhûd esânîd-i selâseye kâil olmasını iktizâ etmesidir. Zîrâ (صَرَفَهُ ذَلِكَ الضَّمِيرُ إِلَى الْمُتَّبِعِ ثَانِيًا) kavli eğer fi'lin zamîre isnâdından ibâret ise kelâmeyni beyninde tenâkuz tahakkuk eder. Zîrâ bir mevzi'de evvel ve diğeri mevzi'de sâni kılmış olur. Ve eğer isnâd fi'lin gayrısı olursa isnâdeyn-i ahîreyn ile berâber üçüncü bir isnâd olarak esânîd-i selâse tahakkuk eder.

Ve işkâl-i sâniiden cevâbda denilmiştir ki: Çünkü emsile-i mezkûrede evvel-i esânîd fi'lin bi-tarîki'l-kasd mübtedâya isnâdı olup bu isnâd ile müsnedün ileyh fi'l üzerine mukaddem olmasıyla (زَيْدٌ عَرَفَ) emsâli (فِي الدَّرَجَةِ الْأُولَى) kavliyle hurûc eder. Lâkin (عَرَفَ زَيْدٌ) bunun hilâfında olup zîrâ bunda derece-i ûlâda müsnedün ileyh fâil olup fi'l ise bunun üzerine mukaddemdir.

Lâkin bu makâmda bir i'tirâz-ı sa'b u kavî olup def'e mecâl yoktur. Şöyle ki [233] Sekkâkî'nin (فَإِنَّ الْفِعْلَ فِيهِ يَسْتَتِدُّ إِلَى مَا بَعْدَهُ مِنَ الضَّمِيرِ ابْتِدَاءً) kavli ya'nî (زَيْدٌ عَرَفَ) emsâlinde fi'l ibtidâen mâba'dinde olan zamîre müsnetid olmasıyla kelâmı (فِي الدَّرَجَةِ الْأُولَى) kavliyle emsile-i mezkûreden ihtirâz olunduğunu ta'lîle sâlih olamaz. Zîrâ bunun münhasıran delâleti zamîre isnâd-ı fi'lin evveliyeti üzerine olup matlûb ise mübtedâya olan isnâdının evveliyetidir. Bu cihetle şu kelâm için işbu makâm-ı ta'lîle sâlih olacak bir ma'nâ yoktur. Belki ta'lîl için sâlih olan ma'nâ bahs-i takavvîde îrâd eylediği kelâmdır. Zîrâ kelâm-ı mezkûrun medlûlü fi'lin mübtedâya isnâdı derece-i ûlâda olması olup matlûb da budur.

İşte kelâm-ı *Miftâh* üzerine *Şerh-i Miftâh*'da meşâyih-i ehl-i fenden Nâsıruddîn-i Tirmizî'nin îrâd eylediği işkâl ve cevâbın hülâsası bundan ibâret olup ve (أَنَا عَرَفْتُ) ve (أَنْتَ عَرَفْتَ) ve (زَيْدٌ عَرَفَ) kavilleri emsâli müfid-i sübût olarak teceddüd ü hudüsü ifâde etmediklerini tasrîh eylemiştir. Ba'dehû ba'zı fuzalâ ya'nî Sa'düddîn-i Hârizmî, Nâsıruddîn ile münâzaraya tasaddî ederek bu münâzarada ba'zı mertebe kalîlü'l-cedvâ kelâm ketb ü irkâm

etmiştir. Şöyle ki: “İsnâd iki kısım olup evvel fâilin iktizâ eylediği isnâd olarak bu da iki darbdır. Darb-ı evvel (زَيْدٌ قَامَ) misillüde fi‘lin zamîre isnâdı gibi derece-i ûlâda ya‘nî bilâ vâsıtati şey’ olan isnâddır. Darb-ı sâni fi‘lin bi-tavassuti’z-zamîr mübtedâya isnâdı gibi derece-i sâniyede bi-vâsıtati şey’in isnâddır. Ve “şey” den murâd fâildir. Ve kısım-ı sâni mübtedânın iktizâ eylediği isnâddır. İmdi, Sekkâkî’nin ‘Mübtedânın nefesine sarf etmiştir,’ deyü beyân eylediği isnâd kısım-ı sâniye ve ‘Zamîr sâniyen mübtedâya sarf etmiştir,’ deyü ityân eylediği isnâd kısım-ı evvelden darb-ı sâniye ya‘nî fâilin iktizâ eylediği isnâddan derece-i sâniyede olan isnâda mahmûl olup bu cihetle Sekkâkî’nin kelâmeyni beyninde tenâkuz tahakkuk etmez.”

İşte Hârizmî’nin ba‘de’t-tenkîh ve’t-tashîh mefhûm-i kelâmı bundan ibâret olup bunda esânîd-i selâsenin vücûduyla kavîl mütehakkıktır. Bu sûretde eğer mübtedânın muktaizî olduğu isnâd ile murâdı mücerred fi‘lin mübtedâya isnâdı ise bu kelâm *Şârih-i Miftâh* ya‘nî Nâsır-ı Tirmîzî’nin bi-aynihî zikrettiği şey’dır. Ve eğer murâdı haber olan cümlelerin isnâdı olarak bu da fi‘lin bi-vâsıtati’z-zamîr isnâdının gayrıdır demekse bu isnâdın bi-vâsıtati’z-zamîr olan isnâda cihet-i tekaddümünü beyân etmesi lâzım gelirdi. Nitekim fâzil-ı merkûmun *صَرَفَهُ ذَلِكَ الضَّمِيرُ* (ثمَّ إِذَا كَانَ مُتَّصِمًا لِضَمِيرِهِ صَرَفَهُ ذَلِكَ الضَّمِيرُ إِلَى الْمُتَّبِعِ ثَانِيًا) kavli bu tekaddümü müş‘ir olarak menşe-i işkâl ise burası olup hâlbuki ihmâl etmiştir. Hâlbuki maksûd olan def-i işkâl lafz-ı “kıs- met” ve “iktizâ”yı ziyâde edip ve “derece-i ûlâ” ta‘bîrini (مَا لَا يَكُونُ بِوَاسِطَةٍ) mefhûmuyla tefsîr etmekle tâmm olamaz.

Ve burası da cây-ı taaccübdür ki Şârih-i Tirmîzî’nin kelâmından bir şey’e kadh etmeyip ve onda olan galata ve tahkîk-i maksûd-i Sekkâkî’ye taarruz ve belki hayâl-i latîfini bile müşâhede etmemiştir. Ve bununla berâber inde’l-münâzara fevt eylediği şey’leri tedârük ü telâfi için teşnûinde mübâlağa eylemiştir.

Şârih-i merhûm bu kelâmı îrâddan sonra der ki: Şârih-i Tirmîzî’nin zikrolunan kelâmı vücûh ile mahall-i nazardır.

Vech-i evvel; Zîrâ lafz-ı *Miftâh* (زَيْدٌ انْطَلَقَ) veyâhûd (يُنْطَلِقُ) emsâlinde müsnedin cümle olması ancak ifâde-i teceddüd için olup müfid-i sübût olmadığına ve (زَيْدٌ عَلِمَ) kavli teceddüdü müfid olup ve (زَيْدٌ فِي الدَّارِ) kavli

(حَصَلَ) veyâhûd (حَاصِلٌ) takdîr olunmasına göre teceddüd ü sübûta muhtemel olmasında sarîhdir. İmdi, her bir cümle-i ismiyyenin sübûtu ifâdeyiyle hükmetmek vehm olup belki cümle-i ismiyyenin sübûtu ifâdesi haber cümle-i fi'liyye olmadığı sûrettedir. Ve zamîre isnâdı sebebiyle teceddüd ve mübtedâya isnâdı i'tibâriyle sübûtu müfid olmasıyla ya'nî şu iki isnâd i'tibâriyle teceddüd ü sübûtdan her ikisini birden ifâde etmesiyle kavîl zâhiru'l-butlândır. Zîrâ müsnedün ileyh vâhid bi'z-zât olup müsned-i vâhidin şey'-i vâhîde teceddüd ü sübûtdan her ikisiyle maan isnâdı mümkün olamaz.

Vech-i sâni; Sâhib-i *Miftâh*'ın (... وَقَوْلِي فِي الدَّرَجَةِ الْأُولَى...) kelâmı, derece-i ûlâda isnâddan murâdı ancak fi'lin zamîre olan isnâdı olup Şârih-i Tirmîzi'nin zu'm eylediği gibi mübtedâyaya olan isnâdı olmadığı zâhirdir.

Vech-i sâlis; Sâhib-i [234] *Miftâh*'ın bahs-i takavvîde meâli mürûr eden (صَرَفَهُ ذَلِكَ الْمُبْتَدَأُ إِلَى نَفْسِهِ) kavlini mücerred fi'lin mübtedâyaya isnâdı üzere haml etmek baîddir. Zîrâ mübtedâ mübtedâ olduğuyçün isnâd haberin gayrısını müsted'î olduğu müsellemler değildir. Şöyle ki mübtedâda olan tezâyüf ancak haberiyle olup gayrısıyla olmadığı zâhirdir. Haber ise cümle olarak yalnız fi'l değildir. Ve (زَيْدٌ قَامَ) misillüde fi'l mübtedâyaya müsneddir kavilleri ma'nen mübtedâdan ibâret olan zamîre müsned olması i'tibâriyle olup husûsiyle fi'l için zamîr-i muttasıl ile berâber fi'l ıtlâkları kesîrdir. Şârih-i merhûm bahs-i fasl ü vaslâda tezâyüfü, iki şey', ehadühümânın taakkülü ancak âharının taakkülüne kıyâs ile mümkün olmak haysiyetinde olmasıyla tefsîr edip illetle ma'lûlü misâl olarak îrâd eylemiştir. Ve mübtedâ ile haber beyninde tezâyüf olduğu beyân edilmiştir.

Ve ammâ vücûh-i nazardan **vech-i râbi'**; Eğer Şârih-i Tirmîzi'nin isnâd ile murâdı (قِيَامُ الشَّيْءِ بِالشَّيْءِ) ma'nâsınca nisbet-i ma'neviyye-i mahsûsa ise (أَنَا عَرَفْتُ) misillüde mevcûd olan yalnız isnâd-ı vâhid olup bu da sübût ile mütekellime irfânı nisbetden ibârettedir. Ve eğer isnâd ile ehl-i Arabiyye'nin kendisiyle ehad-i lafzeyni müsnedün ileyh ve âharını müsned kıldığı vasfî murâd etmiş ise bu sûrette zâhirdir ki bir şey'e âid olan zamîre isnâd ıstılâhen o şey'e isnâdı iktizâ etmez, ¹(دَخَلْتُ عَلَى زَيْدٍ فَقَامَ) kavlinde olan mecrûr

1 Zeyd'in yanına girdim, o da hemen kalktı.

ya'nî (زَيْدٍ) gibi, zîrâ müsnedün ileyhde lafzen veyâ ma'nen vücûd-i ref şart olup (زَيْدٍ)'de ise ref-i lafzî ve ma'nevîden hiçbirisi mevcûd olmamasıyla ıstîlâhen müsnedün ileyh değildir. Ve ehl-i Arabiyye indlerinde isnâd velev ba'de'l-avâmil olsun mübtedâ ile haber veyâhûd fâil ile âmili beyninde olmaklığa münhasırdır. Bu sûrette bir şey'e âid olan zamîre isnâd ıstîlâhen o şey'e isnâdı iktizâ edeceği hakkında bir i'tibâr beyân olunması îcâb eder idi.

Vech-i hâmis; İşkâl-i evvelden cevâbda (زَيْدٌ عَرَفَ) misillüde esânîd-i selâse olup isnâd-ı evvel (عَرَفَ)'nin bi-tarîki'l-kasd Zeyd'e isnâdı ve sâni zamîr-i Zeyd'e ve sâlis zamîr vâsıtasıyla bi-tarîki'l-iltizâm Zeyd'e isnâdı olmak üzere îrâd eylediği kavlinde isnâd bi-vâsıtatî'z-zamîr ile murâdı haber olan cümleinin isnâdı ise bu isnâdın tahakkuku üzere mutazammın olduğu hâlde bi-tarîki'l-iltizâm kılınmasında ve mücerred fi'lin mübtedâya isnâdının kendide olan istibdâ' u istib'âd ile berâber kasd olunmasını i'tibâr etmesinde bir vech olmayıp ve eğer isnâd-ı mezkûrden murâdı haber olan cümleden gayrısının isnâdı ise isnâdâtın üçe iktisârında bir vech olmayıp zîrâ bu takdîrde esânîd-i erbaa olarak evvel, mücerred fi'lin mübtedâya ve sâni, fi'lin zamîre ve sâlis, bi-vâsıtatî'z-zamîr fi'lin mübtedâya ve râbi', haber olan cümleinin mübtedâya isnâdı olup bu ise bir ehadin kâil olduğu kelâm olmayıp ve bunu i'tibâra ilcâ edecek bir zarûret dahi mevcûd değildir.

Eğer suâl olunursa ki: Şu tafsîlâtdan Sekkâkî'nin *derece-i ûlâda isnâd* ile murâdı mücerred fi'lin mübtedâya isnâdı olmadığı müstebân ve Şârih-i Tirmîzî'nin kelâmı dahi bunu i'tirâfdan hâlî olmadığı nümâyân olup kelâm-ı muâırız dahi ifâde-i maksûda vâfi olmamasıyla kelâm-ı Sekkâkî'nin tashîhinde ve (أَنَا عَرَفْتُ) misillünün müfîd-i teceddüd olup sübût ifâde etmediğini tasrîh ile berâber bundan ihtirâz etmesinin tahkîkinde ne denilmek lâzım gelir?

Cevâbında deriz ki: Ammâ kelâm-ı Sâhib-i *Miftâh*'ın tashîhi şu vechiledir ki isnâd derece-i ûlâ ve derece-i sâniyede müttahid bi'z-zât ve mugâyir bi'l-i'tibârdır. Zîrâ fi'l kendiyeye isnâd olunan şey' fâil olduğu haysiyyetden i'tibâr olunursa bu sûrette isnâd derece-i ûlâda olup ve eğer şey'-i âhardan ibâret olduğu haysiyyetden i'tibâr olunursa ya'nî zamîre isnâd âid olduğu

fâilden ibâret olduğu haysiyyetden idüğine nazar kılınırsa çünkü bir şey'e âid olan zamîre isnâd min ciheti'l-ma'nâ âid olduğu şey'e isnâd olarak beyenlerinde olan fark yalnız min ciheti'l-lafz olmasıyla bu sûretde isnâd derece-i sâniyede olmuş olur. Zîrâ bu i'tibâr ancak zamîre isnâddan sonra tahakkuk eder. Ve bu da meselâ (دَخَلْتُ عَلَى زَيْدٍ فَقَامَ) misillüde (قَامَ), zamîr-i Zeyd'e isnâd olduğu i'tibâriyle Zeyd'e müsneddîr, kavlimizin müfâdîdır.

Ve Sâhib-i *Miftâh*'ın işbu takdîm-i müsnedde olan kelâmı i'tibâr-ı evvelin ya'nî [235] fi'lin fâile isnâdının sâniye ya'nî bi-vâstati'z-zamîr isnâdı üzere tekaddümünde sarîh olup ve bahs-i takavvîde olan kelâmının medlûlü ancak i'tibâr-ı sâninin cümle olan haberin mübtedâyâ isnâdından taahhurudur. Zîrâ bu isnâd mübtedânın mübtedâ olduğuyçün taleb ettiği isnâddır. Ve Sâhib-i *Miftâh*'ın (صَرَفَهُ الْمُتَبَدِّأَ إِلَى نَفْسِهِ) kavlinden murâd budur. Ve i'tibâr-ı sâninin bu isnâddan muahhar olması zîrâ bu isnâd zât-ı mübtedânın muktazî olduğu isnâd olup ve ba'de tahakkuki'l-haber şey'i âhar üzerine tevakkuf etmez. Lâkin i'tibâr-ı sâni böyle olmayıp zîrâ bu isnâd ancak haberin zamîri mutazammın olduğunu ve mübtedâyâ âid idüğünü i'tibârdan sonra olur. Haberın zamîri mutazammın veyâhûd gayr-ı mutazammın olması ise zât-ı haberden müteahhir olarak haber için vâfîdir. İşte bu i'tibâr ile Sâhib-i *Miftâh* müsned zamîr-i mübtedâyı mutazammın olduğu sûretde zamîr-i mezkûr müsnedi sâniyen mübtedâyâ sarf eder, demişdir. Ya'nî mübtedâ haberi nefesine sarf etdikden sonra eğer haber zamîri mutazammın ve zamîre müsned olursa bu i'tibâr ile fi'lin merre-i sâniyede mübtedâyâ isnâdı lâzım gelir, demektir. İmdi, Sâhib-i *Miftâh*'ın “Zamîr haberi sâniyen mübtedâyâ sarf eder,” demesinden murâdı fi'lin zamîre isnâdından i'tibâr-ı sâni olup bu i'tibâr üzerine ve cümlenin isnâdına mütekaddim olan isnâd isnâd-ı zamîrden i'tibâr-ı evveldir ki murâd fi'lin zamîre fâil olduğu haysiyyetden isnâdîdır. Bu takdîrde kelâm-ı Sekkâki'de tenâkuz olmayıp ve Şeyh Tirmîzi'nin zu'mu gibi vech-i müsteb'ad üzere esânîd-i selâse dahi iktizâ etmez. Ve ammâ takdîm ile ifâde-i teceddüdden (أَنَا عَرَفْتُ) misillüden ihtirâzının tahakkuku zîrâ kelâm-ı Sâhib-i *Miftâh*'ın ma'nâsı cümle ile murâd ifâde-i teceddüd olup sübût olmadığı takdîrde o cümlede vâki' olan müsned fi'l kılınıp elbette fi'l-i mezkûr derece-i ûlâda isnâd bulunduğu şey' üzerine ya'nî fâiline takdîm olunur. Bu da gerekse o makâm-

da isnâd-ı âhar bulunsun ve gerekse bulunmasın bu iki sûretten eammdır. Sûret-i ûlâ meselâ (زَيْدٌ عَرَفَ) ve (قَامَ أَبُوهُ زَيْدٌ) kavilleri gibi olup misâl-i sânî (زَيْدٌ) mübtedâ ve (قَامَ أَبُوهُ) haber olmasına mübtenîdir. Ve sûret-i sâniye (عَرَفَ زَيْدٌ) gibidir. Ve bu sûretlerin cümlesi teceddüd ü hudûsü müfid olup bundan fi'lin derece-i ûlâda isnâd olunduğu şey' ya'nî fâil üzerine takdîmi lâzımdır. Ve derece-i ûlâda isnâd kaydıyla (زَيْدٌ عَرَفَ) misillü fi'lin bi-tavassuti'z-zamîr mübtedâyâ isnâdından ihtirâz olup zîrâ bu isnâd derece-i sâniyededir. Ve ifâde-i teceddüdde fi'lin elbette işbu derece-i sâniyede olan müsnedün ileyh üzerine takdîmi şart olmayıp belki (قَامَ أَبُوهُ زَيْدٌ) kavlinde olduğu gibi tekaddüm ve (زَيْدٌ عَرَفَ) kavli misillü adem-i tekaddüm câiz olarak her iki sûretde teceddüd hâsıldır. Ancak fi'lin üzerine tekaddüm ve adem-i tekaddümü sûret-i cevâzda olan müsnedün ileyh derece-i ûlâdaki müsnedün ileyh hilâfına mültebisdir. Zîrâ hakikatde fâilden ibâret olan bu müsnedün ileyh üzerine fi'li takdîm lâzımdır ki Sekkâkî dahi (الْبَيْتَةُ) kavli-i mezkûruyla bizim şu zikrelediğimiz fark u tahkîke işâret eyledi. Ve Sâhib-i *Miftâh*'ın (زَيْدٌ عَرَفَ) ve (أَنَا عَرَفْتُ) ve (أَنْتَ عَرَفْتَ) emsâlinden ihtirâzının ma'nâsı bu olup Şeyh Tirmîzî'nin ifâdesi gibi bunların teceddüdü adem-i ifâdesi değildir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (تَنْبِيْهُ: كَثِيْرٌ مِّمَّا ذُكِرَ فِي هَذَا الْبَابِ وَالَّذِي قَبْلَهُ غَيْرٌ مُخْتَصِّصٌ بِهِمَا كَالذِّكْرِ وَالْحَدْفِ وَغَيْرِهِمَا، وَالْفَطْنُ إِذَا اتَّقَنَ اعْتِبَارَ ذَلِكَ فِيهِمَا لَا يَحْفَى عَلَيْهِ اعْتِبَارُهُ فِي غَيْرِهِمَا)¹

Ve ma'lûm ola ki işbu bâb-ı müsned ile mâkablinde olan müsnedün ileyh bâbında zikrolunan zikr u hazf ve ta'rîf u tenkîr ve takdîm u te'hîr ve ıtlâk u takyîd ve sâir zikrolunan ahkâmdan ekserîsinin müsnedün ileyh ve müsnelede ihtisâsı olmayıp işbu bâbeynde bunların i'tibârında kesb-i mûmârese ve itkân eden ehl-i fetânete göre mefâil ve mülhakâtında ve muzâfun ileyhde dahi i'tibâr etmesi hafî olmaz. Ya'nî bunlarda dahi bâbeynde i'tibârı gibi i'tibâr eyler. (كَثِيْرٌ مِّمَّا ذُكِرَ) kavliyle takyîdi, bunlardan ba'zılarının bâbeyne muhtass olduğuna mebnîdir. Meselâ zamîr-i fasl müsnedün ileyh ile müsnelede muhtassdır. (زَيْدٌ هُوَ الْقَائِمُ)² gibi. Ve meselâ müsnelede fi'l olması müsnelede muhtassdır. Zîrâ her bir fi'l dâimâ müsnelede olduğu

1 Tenbîh: Burada ve bir önceki bâbda ele alınan zikir, hazf vb. hâllerin çoğu müsnele ve müsnelede ileyhe özgü değildir. Dikkatli biri, bu iki bâbdaki hâlleri iyice kavradığında başka bâblardaki hâlleri de kolay bir şekilde kavrayacaktır.

2 Zeyd'dir ayakta.

cihetle müsnedin gayrı fi'l olmak sahîh olmaz. Fakat müsnedin gayrı cümle-i fi'liyye olmak sahîhdir.

Ve ammâ ba'zı şurrâhın “İşbu (كثيرٌ مما ذكر) kavli bu ahvâlden cemîisi bâbeynin gayrıda cereyân etmediğine işâretidir. Meselâ hâl ü temyîzde ta'rîf ve muzâfun ileyhde takdîm gayr-ı cârîdir. Binâen aleyh (جميع ما ذكر) ta'bîr etmemişdir,” demesi leyse bi-şey'dir. Zîrâ [236] (جميع ما ذكر في البابين غير) ¹ kavlimiz bâbeynin mugâyiri ya'nî müsned ve müsnedün ileyhin gayrı olan mefâil ve gayrısından her birinde ahvâl-i mezkûreden bir şey'in bile vücûdunu iktizâ etmez. Nerde kaldı ki kâil-i merkûmun zehâbı vechile bu mezkûrâtdan her birisinin bâbeyne mugâyir olanlardan her birerlerinde bulunmasını muktazî ola. Zîrâ ahvâl-i mezkûrenin bâbeyne adem-i ihtisâsiyçün bâbeyne mugâyir olan şey'den birinde sübûtu kâfidir.

1 Bu iki bâbda zikredilenlerin tamamı müsned ve müsnedün ileyhe özgü değildir.

Bâb-ı Râbi': Ahvâl-i Müteallikât-ı Fi'l

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (الْبَابُ الرَّابِعُ: أَحْوَالُ مُتَعَلِّقَاتِ الْفِعْلِ)¹

Bâb-ı râbi' ahvâl-i müteallikât-ı fi'l beyânında olup müteallikât-ı fi'lden murâd, fâil ve mefâil ve sâir mülhakât-ı mefâil olan mansûbâtıdır. Ve kubyel-i bâbda müsnedün ileyh ve müsned bâblarında zikrolunan ahvâlden ekserîsinin müteallikât-ı fi'le cereyânına işâret-i icmâliyye sebkât etmiş ise de lâkin bunlardan ba'zıları nev'-i gumûz ve dikkat-i zâideye muhtass olduğundan bunların tafsîline işâret için işbu bâb-ı râbiî vaz' eylemiştir. Ve ahvâl ile mef'ûlün hazfı ve fi'l üzerine takdîmi ve ba'zı ma'mûlâtın ba'zı âhar üzerine takdîmi gibi bi-karîneti'l-makâm ba'zı ahvâli murâd edip ve bunun için bir mukaddime temhîdiyle buyurmuşdur ki:

(الْفِعْلُ مَعَ الْمَفْعُولِ كَالْفِعْلِ مَعَ الْفَاعِلِ فِي أَنَّ الْعَرَضَ مِنْ ذِكْرِهِ مَعَهُ إِفَادَةٌ تَلْبِيسُهُ بِهِ)²

Fi'l ile berâber fâilin zikrinden garaz fi'lin fâil-i mezkûre telebbüs ü taallukunu ifâde olduğu misillü mef'ûlün zikri dahi bu garaza mebnî olmakda fi'l maa'l-mef'ûl fi'l maa'l-fâil gibidir. (مِنْ ذِكْرِهِ) kavlinde olan zamîr küllü vâhidin minhümâ i'tibâriyle fâil ve mef'ûle ve (مَعَهُ) zamîri fi'le veyâhûd bi'l-aks evvel fi'le ve sâni fâil ve mef'ûle râci' olarak fâil ve mef'ûlden her birerlerinin fi'l ile berâber zikri veyâhûd fi'lin fâil ve mef'ûlden her birisiyle zikri takdîrindedir. Ve (تَلْبِيسُهُ) zamîri fi'le ve (بِهِ) zamîri küllün mine'l-fâil ve'l-mef'ûle âiddir. Ve fi'lin fâil ve mef'ûle telebbüsleri beyinde şu kadar fark hâsıdır ki fâile telebbüsü fâilden vukûu ve mef'ûle telebbüsü mef'ûl üzere vâki' olması cihetleriyle olarak bu i'tibâr ile telebbüseyn yekdiğerden müfârik olur. Meselâ (ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا)³ kavlimizde (زَيْدٌ) fâil ve (عَمْرًا) mef'ûl olarak (ضَرَبَ) fi'liyle bunların zikri u îrâdlarından garaz fi'l-i darbın Zeyd ve Amr'a taallukunu ifâde olup lâkin Zeyd'e taalluku dâribiyyet ve Amr'a taalluku madrûbiyyet cihetiyledir.

Ve bu takrîrden, mef'ûl ile murâd-ı Musannif mef'ûlün bih olduğu ma'lûm olur. Zirâ bu mukaddime mef'ûlün bihin hazfını beyâna temhîd-i kelâmıdır. Her ne kadar sâir mefâil ve cemî'-i müteallikât dahi böyle ise-

1 Dördüncü bâb müteallikât-ı fiilin durumları hakkındadır.

2 Fiil-mef'ûl ilişkisi fiil-fâil ilişkisi gibidir. Şöyle ki cümlede fiile eşlik edecek bir fâilin zikri nasıl ki bu fiilin mezkûr fâille ilgisini gösterme amacı güdüyorsa aynı durum fiil-mef'ûl ilişkisinde de söz konusudur.

3 Zeyd Amr'a vurdu.

ler de zîrâ mefâil-i sâire ve müteallikâtın dahi fi'l ile zikrinden garaz fi'lin cihât-ı muhtelifeden bunlara telebbüslerini ifâdedir. Meselâ mef'ûlün fihde fi'lin anda vukûu ve mef'ûlün lehde anınçün vukûu ve mef'ûlün maahda anınla vukûu gibi.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (لَا إِفَادَةَ وَفُوعِهِ مُطْلَقًا)¹

Ya'nî fâil ve mef'ûlden her birerlerinin îrâdî garaz-ı mezkûre mübtenî olup yoksa fi'l kimden sâdır olup ve kimin üzerine vâki' olduğunu ifâde maksûd olmayarak mücerred fi'lin fi nefsihî vukû' u sübûtunu ifâde için değildir. Zîrâ garaz mücerred fi'lin vukûunu beyân olmak lâzım gelse fi'l ile berâber fâil ve mef'ûl zikri abes olup ol hinde (وَقَعَ الضَّرْبُ) veyâhûd (وَجَدَ) veyâ (ثَبَّتَ الضَّرْبُ) emsâli mücerred vücûd-i fi'le delâlet edecek ibâre ityânı iktizâ ederdi. Anınçün görülmez mi ki fi'lin yalnız fâile telebbüsünü ifâde murâd olursa mef'ûl terk olunarak fi'l ile zikrolunmaz. (ضَرَبَ زَيْدٌ) gibi. Ve yalnız mef'ûle telebbüsü murâd olursa fâil terk olunup fi'l mebnî li'l-mef'ûl kılınarak mef'ûle isnâd olunur.² (قُتِلَ الْحَارِجِيُّ) gibi.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (فَإِذَا لَمْ يُذَكَّرْ مَعَهُ، فَالْعَرَضُ إِنْ كَانَ إِثْبَاتَهُ لِفَاعِلِهِ، أَوْ نَفْيَهُ عَنْهُ مُطْلَقًا، نَزَلَ الْمُتَعَدِّي مَنْزِلَةَ اللَّازِمِ، وَلَمْ يُقَدَّرْ لَهُ مَفْعُولٌ، لِأَنَّ الْمُقَدَّرَ كَالْمَذْكُورِ)³

İmdi, fâiline müsned olan fi'l-i müteaddî ile mef'ûlün bih zikrolunmadığı hinde eğer garaz mutlakan o fi'li fâiline isbât veyâhûd fâilinden nefy olursa ol hinde fi'l-i müteaddî-i mezkûr lâzım menzilesine tenzîl olunup ve anınçün mef'ûl takdîr olunmaz. Musannif'in (مُطْلَقًا) lafzıyla ıtlâkdan murâdı, fi'lide cemî'-i efrâdını murâd ederek umûmu veyâhûd ba'zı efrâd îrâdesiyle husûsu ve umûm ve husûsundan fazla fi'lin mâ vekaa aleyhi i'tibâr olunmasıdır. Çünkü [237] mef'ûlün zikri ba'zen kasd-ı umûm-i fi'l için olur,⁴ (فُلَانٌ يُؤْذِي كُلَّ أَحَدٍ) gibi. Ve ba'zen husûs-i fi'l için olur,⁵ (فُلَانٌ يُؤْذِي أَبَاهُ) gibi. Ve ba'zen fi'lin umûm ve husûsuna nazar olunmayarak

1 (Cümlede fâil ve mef'ûlün zikri mezkûr amaca matuf olup yoksa maksat) fiilin mutlak olarak meydana gelişini ifade etmek değildir.

2 Hâricî / isyankâr öldürüldü.

3 Cümlede fâilini almış müteaddî bir fiil olmasına rağmen mef'ûlün bih zikredilmediğinde, şâyet maksat sadece fiilin fâil için isbâtı veya fâilden nefyi ise, bu müteaddî fiil lâzım konumuna indirgenmiş olur ve kendisi için bir mef'ûl takdîr edilmez. Zira takdîr edilen herhangi bir öge de mezkûr gibi muamele görecektir.

4 Falanca herkese eziyet ediyor.

5 Falanca babasına eziyet ediyor.

mücerred mef'ûle taallukıyçün olur. Ya'nî her ne kadar umûm veyâ husûs lâzım gelirse de maksûd bi'l-ifâde olmaz, ¹(صَرَبْتُ أَحَدًا) gibi. İmdi, eğer bunlardan birisi maksûd olmazsa fi'l-i müteaddî lâzım menzilesine tenzîl olunup mef'ûl mukadder dahi olmaz. Zîrâ mukadder, delâlet-i karîne vâ-sıtasıyla mezkûr gibidir. Şöyle ki sâmi' gerek mezkûr ve gerek mukadder ikisinden dahi garaz-ı mütekellim fi'lin mef'ûle taalluku i'tibâriyle fâilden vukûunu ihbârdır zannedip mütekellimin ale'l-ıtlâk isbât-ı vukû'-i fi'l garazı müntakız olur. Görmez misin ki ²(هُوَ يُعْطِي الدَّانِيَةَ) denilse bu kelâmdan garaz i'tânın tenâvül ettiği şey'in cinsini ya'nî denânîr olduğunu beyân olup yoksa şahs-ı mezkûrun mu'tî olmağı hâlini beyân değildir. Zîrâ mahatt-ı fâide kayd-ı ahîr olduğunun zikr u tafsîli mürûr etmiştir. Ve bu sûretde kelâm-ı mezkûr şahs-ı mezbûr için denânîrin gayrı i'tâyı isbât eden kimse ile olup yoksa andan vücûd-i i'tâyı nefy eden kimse ile olmaz.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَهُوَ صَرَبَانٍ، لِأَنَّهُ إِذَا أُنْ يُجْعَلُ الْفِعْلُ مُطْلَقًا كِنَايَةً عَنْهُ مُتَعَلِّقًا بِمَنْعُولٍ مَخْضُوصٍ دَلَّتْ عَلَيْهِ قَرِينَةٌ أَوْ لَا، الثَّانِي كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَلْمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ﴾³)

(مُطْلَقًا) ve (مُتَعَلِّقًا) lafzları “fi'l”den hâl ve (عَنْهُ) zamîri “fi'l”e ve (عَلَيْهِ) zamîri “mef'ûl”e âiddir. Ya'nî fi'l-i müteaddîyi lâzım menzilesine tenzîl kısmı iki darb olup zîrâ fi'l ya kendisinde ne umûm ve ne husûs ve ne de mef'ûle taalluku i'tibâr olunmadığı hâlde karîne üzerine delâlet olunan mef'ûl-i mahsûsa müte'allık olduğu hâlde fi'l-i mezkûrden kinâyeye kılınmasıyla olur veyâhûd kinâyeye kılınmaz. Sâni ya'nî kinâyeye kılınmayan ﴿قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَلْمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ﴾ kavli-i şerîfi gibidir. Zîrâ garaz efrâd-ı ilmde umûm ve husûs i'tibâr olunmaksızın ve ma'lûm-i hâss ve âmma taallukunu i'tibâr etmeksizin mücerred ilmi medlûl-i mevsûl-i evvel olan zevât için isbât ve medlûl-i sâni olanlardan nefydir. el-Hâsıl, cemî'-i efrâd-ı ilm veyâhûd ba'zısı veyâhûd şey'-i mahsûsa veyâ cemî'-i eşyâya ilm ma'nâsını ifâde garaz olmayıp belki murâd “Kendisiyçün hakikat-i ilm bulunan kimse ile bulunmayan kimse müsâvî olmaz,” demektir. Ve bununla berâber

1 Birine vurdum.

2 O, dinarlar ihsan eder.

3 Bu da yani müteaddînin lâzım konumuna indirgenmesi, iki kısımdır. Zira fiil mutlak olarak ya karînenin kendisine delâlet ettiği hususi bir mef'ûle taalluk etmekten kinâyeye yapılır veya yapılmaz. İkinci kısma örnek “De ki: “Bilenlerle bilmeyenler hiç eşit olabilir mi?” (ez-Zümer 39/9) âyetidir.

mutlaku'l-ilm medlûl-i karîne olan ma'lûm-i mahsûsa ilmden kinâye de değildir. Musannif'in sâniyi takdîm eylemesi, kesret-i vukûundan nâşî hâ-line ihtimâm evvelden eşedd ü ehemm olmasına mebnîdir.

Sâhib-i *Miftâh* lâm-ı ta'rîfin istiğrâkı ifâdesi bahsinde demiştir ki: (إِذَا كَانَ الْمَقَامُ خَطَابِيًّا لَا اسْتِدْلَالِيًّا كَقَوْلِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: «الْمُؤْمِنُ غَرُّ كَرِيمٍ وَالْمُنَافِقُ خَبٌّ لَيْتِيمٌ»¹، حُومِلَ الْمُعَرَّفُ بِاللَّامِ مُفْرَدًا كَانَ أَوْ جَمْعًا عَلَى الْأَسْتِعْرَاقِ بَعْلَةً إِيهَامًا أَنَّ الْقَضْدَ إِلَى فَرْدٍ دُونَ آخَرَ - مَعَ تَحَقُّقِ الْحَقِيقَةِ فِيهِمَا - تَرْجِيحٌ لِأَحَدِ الْمُسَاوِيَيْنِ عَلَى الْآخَرَ)² Ya'nî "Makâm makâm-ı hatâbî olarak istidlâlî olmadığı hînde muarref gerek müfred olsun ve gerekse cem' olsun istiğrâka haml olunur. Meselâ (الْمُنَافِقُ) ve (الْمُؤْمِنُ) hadîs-i şerîfinde (الْمُؤْمِنُ) ve (الْمُنَافِقُ) lafz-ı müfred-i muarrefleri istiğrâka mahmûl olarak murâd ehl-i îmandan her bir ferd kerîm-i sehlû'l-inhîdâ' ve münâfikînden her biri leîm-i haddâ' olduklarını beyândır. Ve bu hamle sebab, hakîkatin efrâddan her birerlerinde tahakkukuyla berâber ba'zı ferdi istisnâ ile ba'zı ferde kâsın taalluku ehad-i mütesâviyeyni tercihi îhâm etmek illetidir."

Ve Sâhib-i *Miftâh* bahs-i mezkûrde bunu îrâddan sonra hazf-i mef'ûl bahsinde dahi مَنزَلَةً اللَّامِ دَهَابًا (إِنَّهُ قَدْ يَكُونُ الْقَضْدُ إِلَى نَفْسِ الْفِعْلِ بِتَنْزِيلِ الْمُتَعَدِّي مَنزَلَةَ اللَّامِ دَهَابًا فِي نَحْوِ: «فُلَانٌ يُعْطِي» إِلَى مَعْنَى «يَفْعَلُ الْإِعْطَاءَ، وَيُوجَدُ هَذِهِ الْحَقِيقَةُ» إِيهَامًا لِلْمُبَالَغَةِ كَالْبَطْرِيقِ الْمَذْكُورِ فِي إِفَادَةِ اللَّامِ لِلْأَسْتِعْرَاقِ)³ kavliyle "Ba'zen hazf-i mef'ûl müte-kellimin ifâde-i nefsi fi'li kâs eylesmesinden nâşî müteaddiyi lâzım menzilesine tenzîl etmesiyle olur. Ve bu da meselâ (فُلَانٌ يُعْطِي) misillüde (يَفْعَلُ) ma'nâsına zehâbından için olup bu dahi "lâm"ın istiğrâkı ifâdesinde zikrolunan tarîk ile mübâlağayı îhâm garazından neş'et eder," deyü beyân etmiş olduğundan Musannif Sâhib-i [238] *Miftâh*'ın işbu (ثُمَّ إِذَا كَانَ الْمَقَامُ خَطَابِيًّا... حُومِلَ الْمُعَرَّفُ بِاللَّامِ) kavlini, mürûr eden (بِطَرِيقِ الْمَذْكُورِ) kavline işârete haml ederek buna işâretle buyururlar ki:

(ثُمَّ إِذَا كَانَ الْمَقَامُ خَطَابِيًّا لَا اسْتِدْلَالِيًّا أَفَادَ ذَلِكَ مَعَ التَّعْمِيمِ دَفْعًا لِلتَّحَكُّمِ)⁴

1 Ebû Dâvûd, Edeb 4757.

2 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 317-318.

3 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 334.

4 Sonra, eğer makâm (kesin kanit isteyen) istidlâl makâmı değil de (zan ve kanaatin yeterli olduğu) hatâbe makâmı ise yine fiilin sadece fâil için isbâtını veya nefyini ifade eder. Fakat ilâveten, tahakkümü (yani hükümde eşit olanlardan birini diğerine tercihi) önlemek için umumî da ifade edecektir.

Ve vech-i meşrûh üzere garaz-ı asl fi‘lin fâile sübûtu olarak min gayri i‘tibâri’l-kinâyeye lâzım menzilesine tenzîl olunduktan sonra eğer kelâm-ı mezkûrun îrâd olduğu makâm yakîn-i bürhânî matlûb olan makâm-ı istidlâlî olmayıp belki kendisinde mücerred zann kifâyet eden makâm-ı hatâbî olursa işbu makâm-ı hatâbî veyâhûd fi‘l-i mezkûr def‘-i tahakküm için efrâd-ı fi‘lde ta‘mîm ile berâber garaz-ı mezkûru ya nî garaz mutlakan fi‘lin fâile sübût veyâ fâilden nefyi olduğunu ifâde eder. Zîrâ efrâd-ı fi‘lden ba‘zısına tahsîs-i haml tahakküm ve tercîh bilâ müreccihî müstelzim olacağından bunu def‘ için fi‘lin ta‘mîmi lâzım gelir. Ve bu makâmın tahkîki şu vechiledir ki meselâ mef‘ûlün hazfî hinde ¹ (فَلَانٌ يُعْطِي) kavlimizin ma‘nâsı ² (فَلَانٌ يَفْعَلُ الْإِعْطَاءَ وَيُوجَدُ هَذِهِ الْحَقِيقَةَ) demek olup (يُعْطِي) fi‘linin masdarı olan (الْإِعْطَاءُ) lâm-ı hakikatle muarref olmasıyla kelâm-ı hatâbîde cem‘-i efrâd-ı i‘tâata şümûl ü istiğrâk üzere hamli vâcib olur. Zîrâ bu haml sebebiyle tercîh-i ehad-i mütesâviyeynden ihtirâz olunur.

Ve bu makâmda îrâd-ı suâl ile “Garaz fi‘lin mutlakan fâile sübût veyâ fâilden nefyi olmasıyla efrâd-ı fi‘lde ifâde-i ta‘mîm ne vechile câri olabilir ki garaz-ı mezkûre münâfi olur. Zîrâ itlâkın ma‘nâsı efrâd-ı fi‘lin umûm veyâ husûsu ve mef‘ûlüne taalluku mu‘teber olmamasıdır. Bu sûretde hem ifâde-i ta‘mîm ve hem adem-i i‘tibâr-ı ifâde-i ta‘mîm ve tahsîs ne keyfiyyetde ictimâ‘ edebilir?” denilemez. Zîrâ beyân olunan münâfât müsellemler değildir. Şöyle ki bir şey’in kelâmdan garaz u maksûd olan şey’de dâhil ü mu‘teber olmamasından kelâmdan müfâd olmaması lâzım gelmeyip kelâmdan maksûd olan şey’den maksûd olması câizdir. Bu sûretde maksûddan bi-tarîki’l-işâre kâd olunan müstetbiât-ı terkîbden olur. İmdi kelâmdan maksûd mutlakan isbât ü nefy olup bu vâsıta ile îhâm-ı mübâlağa için ta‘mîm kâd olunur. Zîrâ mef‘ûl-i âmm zikrinde dahi ta‘mîm-i fi‘l hâsıl olur ise de tahsîse ihtimâlından için mübâlağa hâsıl olmaz. Lâkin fi‘l-i müteaddî lâzım menzilesine tenzîl olunması sûretinde efrâd-ı fi‘le umûmu aklî olarak tahsîsi adem-i kabûlünden nâşî mübâlağa tahakkuk eder.³ Ve ta‘mîme münâfi olan adem-i umûmu i‘tibâr olup yoksa adem-i i‘tibâr-ı umûm değildir. Ve şu sûreteyn beyninde olan fark fark-ı vâzıhdır. el-Hâsıl,

1 Falanca ihsanda bulunur.

2 Falanca ihsanda bulunur ve bu ihsan etme hakikatini ortaya koyar.

3 Krş: Sıyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 105-106.

kelâmdan fi'lin istifâde-i ta'mîmi fi'lin ta'mîm ve tahsîsi garazda mu'teber olmamasına münâfi değildir.

Ve Şârih-i Allâme Şerh-i Miftâh'da, zikrolunan (بِالطَّرِيقِ الْمَذْكُورِ) ibâresini, Sekkâkî'nin âhir-i bahs-i istiğrâkda olan «حَاتِمَ الْجَوَادِ» يفيدُ (...أنَّ نَحْوَ: «حَاتِمَ الْجَوَادِ» يفيدُ) kavline işârete haml edip ve bunu (لِأَنَّ مَعْنَى قَوْلِنَا «فُلَانٌ يُعْطِي» هُوَ لَا غَيْرُهُ يُوجِدُ حَقِيقَةَ الْإِعْطَاءِ لَا غَيْرَهَا) kelâmıyla ta'lîl ederek (زَيْدٌ يُعْطِي) emsâli müsned-i fi'lî üzere mukaddem olan müsnedün ileyh-i muzher u muarrefin iki hasrı müfîd olup hasr-ı evvel hakikat-i i'tâyî icâd eden yalnız Zeyd olup gayrısı olmadığını ve sâni icâd eylediği hakikat-i i'tâ olup bu hakikatın gayrısı olmadığı idüğünü beyân eylemiştir.²

Bu ise (فَزَيْدٌ مَا فِيهَا مَرْيَةٌ)³ kabîlinden min gayr-i imtirâ kelâm-ı Sekkâkî üzere iftirâ olarak misâl-i mezkûr emsâlinde hasreynin ictimâi nakl ü aklın şehâdet etmediği bir keyfiyettir. Vâkıan ta'mîm-i fi'le haml olunduğu sûretde her bir i'tâyî icâd eden Zeyd olduğunu ifâde ederek bundan Zeyd'in gayrısı i'tâyî mücid olmaması lâzım gelip bu tarîk ile hasr-ı evvel tahakkuk ederse de hasr-ı sâni olan (لَا يُوجِدُ إِلَّا الْإِعْطَاءَ) mefhûmuna bu ibârenin vüs'at-i delâleti yoktur. Şöyle ki bu hasrı ifâde edebilecek yalnız takdîm-i müsnedün ileyh olup hâlbuki mürûr etdiği üzere muzher u muarref olarak müsnedün ileyhın takdîmi inde's-Sekkâkî takavî için olup tahsîs için olmamasıyla kelâm-ı Miftâh'ı şerhe sâlih olamaz.⁴ Ve şerh-i kelâm-ı Miftâh'da zâhir olan, Musannif'in zikrettiği şey' olup bunun tahkiki dahi Şârih-i [239] merhûmun kelâm-ı mütercem-i sâbıkı olmasıyla muhâfazası ehemmdir. Zîrâ bu makâm kendisinde Halhâlî merhûm gibi ba'zı fuzalânın habt-ı azîmi vâki' olan mahall-i gâmızdır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالأَوَّلُ كَقَوْلِ الْبُخْتَرِيِّ فِي الْمُعْتَرِّ بِاللَّهِ:

شَجُو حُسَادِهِ وَغَيْظُ عَدَاةِ
أَنْ يَرَى مُبْصِرٌ وَيَسْمَعُ وَاعٍ⁵

1 Krş: Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 319.

2 Şîrâzi, *Miftâhu'l-Miftâh*, vr. 70b.

3 Katıksız yalan!

4 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 106.

5 Buhtürî, *Divân*, II, 1244.

أَيُّ أَنْ يَكُونَ ذُو رُؤْيِيَّةٍ وَذُو سَمْعٍ، فَيُدْرِكَ مَحَاسِنَهُ وَأَخْبَارَهُ الظَّاهِرَةَ الدَّالَّةَ عَلَى اسْتِحْقَاقِهِ
الإِمَامَةَ ذُونَ غَيْرِهِ فَلَا يَجِدُوا إِلَى مُنَازَعَتِهِ سَبِيلًا¹

Ve fi'l-i müteaddînin lâzım menzilesine tenzîlinden darb-ı ûlâ ya'nî bi-tarîki'l-ıtlâk zikrolunan fi'lin mef'ûl-i mahsûsa müte'allık olduğu hâlde kendisinden kinâye kılınması, şâir Buhtürî'nin hulefâ-i Abbâsiyye'den Mu'tezz Billâh'ın medhinde hasmı olan Müstâin Billâh'a ta'rîz ile inşâd eylediği (... شَجُو حُسَّادِهِ...) beytinde olduğu gibidir. (شَجُو) *hüzün* ma'nâsına olup mübtedâ ve (أَنْ يَرَى) haberdır. (فَلَا يَجِدُوا) kavli nasb ile mâkablinde olan muzârî-i mansûba ma'tûf olarak يَتَمَنُونَ الَّذِينَ يَحْسَدُهُ وَحُسَّادُهُ (فَلَا يَجِدُ أَعْدَاؤُهُ وَحُسَّادُهُ الَّذِينَ يَتَمَنُونَ) (... الإمامة...) takdîrindedir.

Ma'nâ-yı Beyt: “Memdûh olan Mu'tezz Billâh'ın hüzn-i hâsîd ve gayz-ı a'dâsı mubsırın rü'yeti ve sâmiin iştmesidir,” demek olup hâsıl-ı ma'nâ “Mu'tezz Billâh'ın hüzn-i hâsîd ve gayz-ı düşmanı zî rü'yet ü semâ' mevcûd olup da anın imâmete istihkâkına ve inde vücûdihî âharın adem-i istihkâkına dâll olan mehâsin-i kesîre ve ahbâr-ı zâhiresini idrâk ederek a'dâ vü husşâdî münâzaa ve taleb-i hilâfete yol bulamamasıdır,” demek olur.

el-Hâsıl, şâir-i merkûm (يَرَى) ve (يَسْمَعُ) fi'l-i müteaddîlerini lâzım menzilesine tenzîl ile ke-ennehû (تَضَدُّ مِنْهُ الرُّؤْيِيَّةُ وَالسَّمَاعُ) denilmiş oldu. Ve bu ma'nâ (يَرَى) ve (يَسْمَعُ) fi'llerinin mef'ûl-i mahsûsa taalluku i'tibâr olunmamasından neş'et eyledi. Ve bu tenzîlden sonra mutlakan rü'yetle âsâr u mehâsin-i Mu'tezz'i rü'yet beyninde ve mutlakan semâ' ile ahbâr-ı sâire-i Mu'tezz'i semâ' beyninde iddiâ-i mülâzemetle mutlakan rü'yet ve semâ' mef'ûl-i mahsûsa ya'nî mehâsin ü ahbâr-ı Mu'tezz'e müte'allık olan rü'yet ü semâ'dan kinâye eyledi. Ve bu vechile fi'leyn-i mezkûreyni lâzım menzilesine tenzîl ile rü'yet-i mehâsin ve semâ'-ı ahbâr-ı Mu'tezz'den kinâye eylemesi Mu'tezz'in âsâr u ahbârı kesret-i iştihârdan hafâsı mümteni' olup her bir zevî'l-ebşâr rü'yet eder ve kâffe-i sâmiîn işidir ve belki hîçbir râ'î görmez illâ ancak âsârını müşâhede eder ve hîçbir sâmi' iştmez illâ ancak ahbârını

1 Birinci kısma yani fiilin mutlak olarak husûsî bir fiile taalluktan kinâye yapılmasına örnek, Buhtürî'nin Mu'tezz Billâh hakkında söylediği şu beyittir: “Onu çekemeyenleri üzen ve düşmanlarını öfkeleniren şey, gözü gören kimsenin görmesi, kulağı işiten kimsenin iştmesidir.” (Haffî) Beyitte, görme ve işitme kabiliyeti bulunan kimseler kastedilmekte ve bu kimselerin onun güzel hasletlerini görebilmeleri ve imâmeti başkasının değil onun hak ettiğini gösteren net haberleri duyabilmeleri nedeniyle düşmanların imâmet konusunda onunla çekişmeye bir türlü imkân bulamamaları anlatılmaktadır.

istimâ' eyler dereceye resîde olduğuna ya'nî bu mübâlağayı ifâdeye delâlet içündür. İmdi, şâir-i merkûm tarîk-ı kinâyeye olduğu üzere melzûm olan mutlak rü'yet ü semâi zikredip rü'yet-i mukayyede bi'l-mehâsin ve semâ'-ı mukayyed bi'l-ahbârı murâd eyledi. Ve mef'ûlün zikr veyâ takdîri indinde ise bu ma'nâ zâil ü müntefi olacağı hafî değildir. Zîrâ mef'ûlün zikrinden tegâfûl ü i'râzda zî basar ve zî sem'in yalnız vücûdu fezâil-i Mu'tezz'de kifâyet edip hattâ ki anın fezâil ile münferid olduğu ma'lûm olacağına îzân vardır. el-Hâsıl, Mu'tezz'in fezâilde teferrüdünü idrâkde yalnız zî basar ve sem'in vücûdu kâfi olduğuna îmâ mef'ûlün zikrinden tegâfûl ü i'râz ile hâsıldır.

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (وَأِلَّا وَجِبَ التَّقْدِيرُ بِحَسَبِ الْقَرَائِنِ)¹

Ve eğer ber-vech-i meşrûh fâiline müsned olan fi'l-i müteaddî ile berâber mef'ûlün adem-i zikri indinde garaz mutlakan fâile isbât veyâ fâilden nefy olmayıp belki mef'ûl-i gayr-ı mezkûre taalluku maksûd olursa ta'yîn-i mef'ûl üzere dâll olan karâin hasebiyle mef'ûl takdîri vâcib olur. Şöyle ki muktezâ-yı karîne mef'ûl-i âmm takdîri ise âmm ve hâss olursa hâss takdîr olunur. Meselâ ²(هَلْ رَأَيْتَ أَحَدًا؟) suâline cevâbda ³(رَأَيْتُ) denilse garaz mütekellimin mutlakan rü'yeti olmayıp belki bir şey'i rü'yeti olması ve mef'ûl-i mahzûf âmm olarak (أَحَدًا) olduğuna suâl delâlet etmesi cihetiyle (رَأَيْتُ أَحَدًا) takdîrinde olur. Ve meselâ ⁴(هَلْ رَأَيْتَ زَيْدًا؟) suâline cevâbda (رَأَيْتُ) denilse bi-karîneti's-suâl mef'ûl-i hâss takdîriyle (رَأَيْتُ زَيْدًا) demek olur.

Müfâd-ı tercemeden dahi müstebân olacağı vechile Musannif'in (وَأِلَّا) kavlini beyânda Şârih-i merhûm (بَلْ قُصِدَ تَعَلُّقُهُ بِمَفْعُولٍ غَيْرِ مَذْكُورٍ) kavlini ityân etmesiyle bunun sebep-i ityânını beyânda der ki: Bu kelâmı îrâdımız şu sebebe mebnîdir ki zîrâ eğer mutlakan fi'lin isbât veyâ nefyi kasd olunmayıp da efrâd-ı fi'lin husûs veyâ umûmunu [240] i'tibâr ve mef'ûle taallukunu adem-i i'tibâr ile isbât veyâ nefyi kasd olursa bu sûretde takdîr-i mef'ûl vâcib ve belki câiz olmaz. Zîrâ inde't-takdîr maksûd fevt olur. el-Hâsıl, mutlakan fi'lin yalnız fâile isbât veyâ fâilden nefyi garaz olmaması

1 Aksi takdîrde, karînelerden hareketle bir mef'ûl takdîr etmek zorunlu olacaktır.

2 Bir kimseyi gördün mü?

3 Gördüm.

4 Zeyd'i gördün mü?

ya mef'ûle taalluku i'tibâr olunmasıyla veyâhûd efrâd-ı fi'le umûm veyâ husûs mu'teber olmasıyla olacağından ve hâlbuki takdîrin vücûbu mef'ûlün bihe taalluku kasd olunmasına münhasır olarak bu sûrette Musan-nif'in (وَجَبَ التَّقْدِيرُ) kavli (وَالْأَلَا) kavline terettüb edemeyeceğinden tashîh-i terettüb için şart-ı mezkûrde (بَلْ قُصِدَ تَعَلُّقُهُ بِمَفْعُولٍ غَيْرِ مَذْكُورٍ) kaydını takdîre muhtâc olmuşdur. Ammâ husûs-i fi'le mef'ûl takdîr olunmadığına misâl (فُلَانٌ يُعْطِي كُلَّ سَنَةٍ مَرَّةً أَوْ مَرَّتَيْنِ)¹ kavlimiz olup min gayr-i ta'yîni'l-mef'ûl (يُفْعَلُ إِعْطَاءً مَا)² demekdir. Ve umûm-i fi'le misâl, meselâ "Cemî'-i i'tâyî işler," demek ma'nâsını kasd ile berâber min gayr-i i'tibârî'l-mef'ûl (فُلَانٌ يُعْطِي) kavlimiz gibidir. İmdi, ta'mîm-i efrâd-ı fi'le ile ta'mîm-i mef'ûl beyninde olan fark zâhirdir. Ve bu ta'mîmeynin vücûdda telâzümü farz olursa bile i'tibâr u kasdda beynderinde telâzüm yokdur. Hâlbuki cemî'-i efrâd-ı fi'lin mef'ûl-i vâhîde taalluku emr-i mümkindir. Ve bu tahkîk ile ba'zıların "Efrâd-ı fi'le ta'mîm mef'ûlde ta'mîmi müstelzim olacağı cihetle min gayr-i i'tibârî umûmî'l-mef'ûl irâde-i ta'mîm-i fi'li tecvîzde bir ma'nâ yokdur," deyü suâlleri merdûd olur.

Hazf-i Mef'ûl

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (ثُمَّ الْحَذْفُ، إِمَّا لِلْبَيَانِ بَعْدَ الْإِبْهَامِ كَمَا فِي فِعْلِ الْمَشْيَةِ مَا لَمْ يَكُنْ تَعَلُّقُهُ بِهِ غَرِيْبًا، نَحْوُ: «وَلَوْ شَاءَ لَهَذَاكُمْ أَجْمَعِينَ» بِخِلَافِ نَحْوِ: «وَلَوْ شِئْتُ أَنْ أَبْكِي دَمَا لَبَكَيْتُهُ»³)

Ve kabiliyyet-i makâm ya'nî vücûd-i karîneden sonra mef'ûlün lafzdan hazfi ya ba'de'l-ibhâm beyân için olur; nitekim maksûd olan mef'ûle taallukunda garâbet olmadıkça fi'li meşiyet ü irâde ve emsâlinde şart vâki' oldukları hinde cevâb-ı şart mef'ûle dâll ve mef'ûlü mübeyyin olacağından mef'ûl hazf olunur. Ya'nî ef'âl-i mezkûre şart vâki' olmasıyla cevâb-ı şart ta'yîn-i mef'ûle karîne olacağından eğer taalluk edeceği mef'ûl ef'âl-i mezkûrenin taallukunda garâbet olacak bir mef'ûl olmazsa ba'de'l-ibhâm

1 Falanca her sene bir veya iki kez ihsanda bulunur.

2 Herhangi bir ihsanda bulunur.

3 Mef'ûlün hazfine gelince; bu tercihin bir nedeni, cümlede görülen mübhemliği açıklığa kavuşturmak-tır. Dilemek / istemek anlamındaki (شاء) fiili buna örnektir. Şu şartla ki hazf edilmesi planlanan mef'ûl garip / sıra dışı bir mef'ûl olmamalıdır. Örnek: "Allah dileseydi hepinizi doğru yola iletebilirdi." (en-Nahl 16/9) "Kan ağlamak istesem ağlayabilirdim," (Tavîl) mısraı ise bu şartı sağlamadığından konuya örnek teşkil etmemektedir.

beyân için mef'ûl-i mezkûr hazf olunur. Meselâ ﴿وَلَوْ شَاءَ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ﴾ kavli-i şerîfî (وَلَوْ شَاءَ هَدَايَتَكُمْ لَهَدَاكُمْ) takdirinde olup ba'de'l-ibhâm beyân için mef'ûl-i meşîyyet olan (هَدَايَتَكُمْ) hazf olunmuştur. Zîrâ (لَوْ شَاءَ) denildiği gibi sâmi' meşîyyet kendi üzerine ta'lik olunan bir şey' mevcûd olduğunu bilip fakat ne olduğu indinde mübhem olarak ba'dehû cevâb-ı şart olan (لَهَدَاكُمْ) ityân olundukda mübhem-i mezkûrun (هَدَايَتَكُمْ) olduğunu mübeyyin olur. Ve bundan garaz ba'de'l-ibhâm beyân nefste evka' u müesir olmasıdır. Ve ammâ meşîyyetin bir mef'ûle taallukunda garâbet olduğu sûretde mef'ûlün zikri vâcibdir. Ve buna işâretle Musannif, Huraymî'nin:

وَلَوْ شِئْتُ أَنْ أَبْجِي دَمًا لَبَكَيْتُهُ عَلَيْهِ وَلَكِنْ سَاحَةً الصَّبْرِ أَوْسَعُ¹

kavli misâl-i evvelin hilâfında olduğunu beyân eylemiştir. Bu beyt, Huraymî'nin, oğlu hakkında mersiye ve nefsinî şiddet-i hüzn ü keder ve hüzn üzere kemâl-i sabır ile vâsıdır. Ve mâba'd-i beyt:

وَأَعَدَدْتُه ذُخْرًا لِكُلِّ مِلْمَةٍ وَسَهْمُ الْمَنَايَا بِالذَّخَائِرِ مُوَلَّعُ²

olup mefhûm-i beyteyn: “Eğer irtihâl eden ferzend-i dilbendim üzerine kan ağlamak isteye idim, ağlardım. Lâkin meydân-ı sabr u tahammülüm vâsî'dir. Ve bu sabrı her bir hâdise vü mesâib için zühr u iddihâr eyledim. Hâlbuki sehm-i menâyâ zehâyire harîs u mûla' olup sabr-ı müddeharımı ifnâ etmek ister,” demekdir. Beyt-i sâninin ma'nâsı (أَعَدَدْتُه) zamîri sabra râci' olmak üzere bu vechile meşrûh olup lâkin zamîrin ferzendine ircâyıla (ذُخْرًا لِكُلِّ مِلْمَةٍ) kavli def-i e'âdi emsâline haml olunsa lafz-ı menâyâyâ daha evfak görünüyor. İmdi, fi'l-i meşîyyetin bükâ-i deme taalluku emr-i garîb olmasıyla zikr-i mef'ûl lâzım geldiğinden (أَنْ أَبْجِي) denilmiştir. Tâ ki fi'lin mef'ûl-i mezkûre taalluku nefsi sâmi'de takarrur edip sâmi' anınla mûnis olarak mef'ûl gayrısı olduğunu tevehhüm etmeye.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا قَوْلُهُ: وَلَمْ يُبْقِ مَيِّ الشُّوقِ غَيْرَ تَفَكُّرِي
فَلَوْ شِئْتُ أَنْ أَبْجِي بَكَيْتُ تَفَكُّرًا فَلَيْسَ مِنْهُ)³

1 Onun ardından kan ağlamak istesem ağlayabilirdim ama sabır meydanı daha geniştir. (Tavil)

2 Ben onu her türlü sıkıntuma merhem olsun diye yetiştirip büyümüşüm. Gel gör ki ecelin okları böyle merhemleri imha etmeye pek bir tutkundur. (Tavil)

3 Fakat “Hasret, kara kara düşünmekten başka bir şey bırakmadı bende ve ağlayacak olsaydım, kara kara düşünerek ağlardım (herhâlde,)” (Tavil) dizeleri ise mef'ûlün sıra dışılığına örnek teşkil etmez.

Ya'nî Ebi'l-Hasen Ali bin Ahmed-i Cevherî'nin (وَلَمْ يُبَيِّحِ مَبِيَّ الشُّوقِ...) kavlinde mef'ûl-i meşîyyetin terk-i hazfî, vech-i sâbık üzere fi'l'in maksûd [241] olan mef'ûle garâbet-i taallukuna mebnî değildir. Nitekim ba'zı evhâma bu kabîlden olması sebkat edip hattâ Sâhib-i *Dirâam* dahi bu kavle zâhib olarak “Murâd (وَلَوْ شِئْتُ أَنْ أَبْكِي تَفَكَّرُوا بَكَيْتُ تَفَكَّرُوا) demek olup mef'ûl-i meşîyyetin hazfiyle (لَوْ شِئْتُ بَكَيْتُ تَفَكَّرُوا) denilmemesi, meşîyyetin bükâ-i tefekküre taalluku bükâ-i deme taalluku gibi garîb olmasına mebnîdir,”¹ deyü beyân etmiştir. Musannif rahimehullâh bu vehmi def ederek kavli-i mezkûr bu kabîlden olmadığını tasrîh ile beyân-ı illetinde buyururlar ki:

(لِأَنَّ الْمُرَادَ بِالْأَوَّلِ الْبُكَاءَ الْحَقِيقِيَّ)²

Ya'nî kavli-i mezkûrde hazf-i mef'ûlün terki garâbet-i taallukdan için olmadığı zirâ bükâ-i evvel ile murâd bükâ-i hakîkî olup bükâ-i tefekkürî değildir. Çünkü şâir kavli-i mezkûr ile (لَوْ شِئْتُ أَنْ أَبْكِي تَفَكَّرُوا بَكَيْتُ تَفَكَّرُوا) ma'nâsını murâd etmeyip belki murâdını “Beni za'f u tahavvül ifnâ edip bende havâtır-ı cevvalé-i derûndan gayrı bir şey' kalmadı. Şu derecede ki eğer bükâ etmek murâdıyla her ne kadar cüfûnumu mery ü dar' etsem ve seyelân-ı dümû' için ne mertebe aynımı asr u cebr eylesem dem'e zafer-yâb olamayıp gözlerimden dem'e bedel tefekkür hurûc eder,” demektir. Ve bununla ma'lûm olur ki şâirin îkâ'-ı meşîyyeti murâd eylediği bükâ bükâ-i mutlak u mübhem olup elbette tefekküre mu'addî olan bükâ değildir. Ve bükâ-i sâni tefekküre mu'addî olan bükâ-i mukayyedir. Bu cihetle³ (لَوْ شِئْتُ أَنْ تُعْطِي دِرْهَمًا أُعْطَيْتَ دِرْهَمَيْنِ) kabîlinden olarak bükâ-i evvel için tefsîr u beyân olması sahîh olamaz. Zirâ müfessir müfesserin aynı olması vâcibdir. el-Hâsıl, (لَوْ شِئْتُ) kavlinden (أَنْ أَبْكِي) mef'ûlünün adem-i hazfî bükâ-i sâni'nin evveli tefsîre adem-i salâhiyyeti cihetle karîne mevcûd olmamasına mebnî olup garâbet için değildir. Zirâ meşîyyetin bükâ-i hakîkiye taallukunda garâbet mehcûrdur. Ve tahkîkât-ı mezkûre müfâd-ı *Delâil-i İ'câz*'dir.⁴

1 Hârizmî, *Dirâmu's-Sıkt*, I, 388.

2 Zira birinci ağlamayla hakiki ağlama kastedilmektedir.

3 Bir dirhem verecek olsaydın, (kâfi bulmaz) iki dirhem verirsin.

4 Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 167.

Ba'zılar sû'-i teemmül ve killet-i tedebbürden nâsî kelâm-ı Musannif fi'l-i meşîyyetin mef'ûlünde olmayıp (أَبْكِي) fi'linin mef'ûlünde olmasını zann u tevehhümle, murâd "Beyt-i mezkûrde mef'ûlün hazfî beyân ba'de'l-ibhâm için olmayıp garaz-ı âhar içündür," demek olduğunu îrâd eylemişlerdir.

Cânib-i Sâhib-i *Dirâm*'dan cevâb olmak üzere denilemez ki: Murâd-ı şâir kendisine za'f u nehâfetin urûzu cisminde mâdde-i dem' bâkî kalmarak hattâ ki bükâ-i tefekküre muktedir olacak dereceye bâliğ olduğunu ifâde olması muhtemel idüğü cihetle ¹ (ضَرَبْتُ وَأَكْرَمْتُ زَيْدًا) gibi bâb-ı tenâzü'den olup ma'nâ (لَوْ شِئْتُ أَنْ أَبْكِي تَفَكَّرًا بَكَيْتُ تَفَكَّرًا) demek olarak bu sûretde (وَلَوْ شِئْتُ أَنْ أَبْكِي دُمًا لَبَكَيْتُهُ) kabîlinden olur.

Zîrâ deriz ki: Bu kelâmın (فَلَمْ يَبْقَ مِنِّي الشُّوقُ غَيْرَ تَفَكُّرِي) kavli üzere terettübü bu ihtimâlin fesâdına delâlet eyler. Zîrâ bükâ-i tefekkür ancak esef ü kemed ü hüzn-i müştedden ibâret olup ve bükâ-i tefekkür üzerine kudret kendisinde tefekkürden başka şevkin adem-i bekâsına tevakkuf etmez. Lâkin kendisinden dem'e bedel tefekkür hâsıl olacak sûretde bükâ-i hakîkî üzere adem-i kudret kendisinde tefekkürden gayrı bir şey' bâkî kalmamasına tevakkuf eder hâlâtdan olarak bu sûretde tertîb-i nazm hasen olur.

Ve setîr olmaya ki ² (أَمَرْتُهُ فَقَامَ) kavli dahi beyân ba'de'l-ibhâm için bivâsîtatî'l-cârr mef'ûlün hazfî kabîlinden olup (أَمَرْتُهُ بِالْقِيَامِ فَقَامَ) takdîrindedir. Nitekim nazm-ı celîlde ³ (أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا فَفَسَقُوا فِيهَا) vâki' olup (أَمَرْنَاهُمْ بِالْفِسْقِ) takdîrindedir. Ve küffâra fîsk ile emr-i ilâhî onların fîsk üzere temkîn ü ikdârlarından mecâzdır. Zîrâ irâde-i hakîkatden ⁴ (إِنَّ اللَّهَ لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ) kavli şerîfî karîne-i mâniadır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا لِدْفَعِ تَوَهُمٍ إِرَادَةَ غَيْرِ الْمُرَادِ ابْتِدَاءً كَقَوْلِهِ:

وَكَمْ دُدَّتْ عَيْيَ مِنْ تَحَامُلِ حَادِثٍ وَسُورَةَ أَيَّامٍ حَزَزْنَا إِلَى الْعَظْمِ⁵

1 Zeyd'e vurdum ve ikramda bulundum.

2 Ona emir verdim, o da derhâl kalktı.

3 "Oranın refah içinde yaşayan şımarık ileri gelenlerine emrederiz de onlar orada kötülük işlerler." (el-İsrâ 17/16)

4 "Allah böyle utanç verici çirkinlikleri asla emretmez." (el-A'râf 7/28)

5 Buhtürî, *Divân*, III, 2018.

إِذْ لَوْ ذُكِرَ اللَّحْمُ رُبَّمَا تُوهِمَ قَبْلَ ذِكْرِ مَا بَعْدَهُ أَنَّ الْحَزْرَ لَمْ يَنْتَهَ إِلَى الْعُظْمِ¹

(إِمَّا لِلْبَيَانِ) üzerine ma'tûf olup (إِتِّدَاءً) kaydı (تَوْهَمَ) 'e müte'allıktır. Ya'nî yâhûd mef'ûlün lafzen hazfî murâd u maksûd olan ma'nânın gayrı kâs d u irâde olunmuşdur deyü sâmiin tevehhüm etmesini def için olur. Nitekim Buhtürî'nin (... وَكَمْ دُذَّتْ عَنِّي مِنْ تَحَامِلِ حَدِيثٍ ...) beytinde vâki' olmuşdur. (دُذَّتْ), (تَحَامِلٌ) ma'nâsına olup (ذَادَهُ عَنْ كَذَا) derler. (طَرَدَهُ وَدَفَعَهُ) demektir. (تَحَامِلٌ) *cevr u zulüm* ma'nâsına olup yukâlu: ² «تَحَامِلٌ فَلَانٌ عَلَيَّ» أَي لَمْ يَعْدِلْ) ve (كَمْ) mahallen (دُذَّتْ) fi'liyle mef'ûl olmak [242] üzere mansûb olarak (كَمْ)-i haberiyye olup (مِنْ تَحَامِلِ حَدِيثٍ) kavli mümeyyizidir. Ve (كَمْ)-i haberiyye ile mümeyyizi beyninde bir fâsıla vâki' olsa, (كَمْ فِي الدَّارِ رَجُلًا) gibi mümeyyiz nasb olduğu cihetle eğer fâsıla fi'l-i müteaddî olursa mümeyyiz fi'l-i mezkûrün mef'ûlü zann u iltibâs olunmamasıyçün (مِنْ) kelimesiyle ityânı vâcib olur. Nazm-ı celilde ³ «كَمْ تَرَكُوا مِنْ جَنَاتٍ» ve ⁴ «كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ» kavli-i şeriflerinde olduğu gibi. (سُورَةُ أَيَّامٍ) eyyâmın şiddet ü savletidir. (حَزْرُنْ), (قَطَعْنَ) ma'nâsına olarak (حَزْرُنْ اللَّحْمِ إِلَى الْعُظْمِ) takdîrinde olup mef'ûl hazf olunmuşdur. Zîrâ eğer mef'ûl ya'nî “lahm” zikrolunsa mâba'dinde olan (إِلَى الْعُظْمِ) kavli zikrolunmaksızın sâmi' “Hazz ü kat' azma münte'hî olmayıp belki lahmın ba'zısını kat' etmişdir,” deyü ihâm ederdi. Binâen aleyh sâmi'den bu vehmi def ederek âsâr-ı câriha-i şedâid-i eyyâm şâirin lahmını geçip kemiğine dayanmış olduğunu ibtidâen nefsi-i sâmi'de tasvîr için zikri-i “lahm” terk olunmuşdur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَإِمَّا لِأَنَّهُ أُرِيدَ ذِكْرُهُ ثَانِيًا عَلَى وَجْهِ بَتَضَمُّنٍ إِيقَاعِ الْفِعْلِ عَلَى صَرِيحِ لَفْظِهِ إِظْهَارًا لِكَمَالِ الْعِنَايَةِ بِوُقُوعِهِ عَلَيْهِ كَقَوْلِهِ:

قَدْ طَلَبْنَا فَلَمْ نَجِدْ لَكَ فِي السُّؤِّ دَدٍ وَالْمَجْدِ وَالْمَكَارِمِ مَثَلًا)⁵

- 1 Muhatâbın cümlede kastedilmeyen bir anlamın kastedildiği zannına düşmesini sözün başında engellemek amacıyla da mef'ûl hazfedilebilir. (Şairin) şu sözünde olduğu gibi: “Sen beni nice tahammülü zor olaylardan ve zamanın (bıçak) kemiğe dayanıncaya kadar başıma getirdiği türlü felâketlerden kurtardın.” (Tavil) Şâyet beyitte “er” kelimesi zikredilmiş olsaydı, devamında yer alan “kemiğe” ifadesi dile getirilmeden önce, kesme işleminin henüz kemiğe varmadığı yani etin bir bölümüyle sınırlı kaldığı zannı uyandırabilirdi.
- 2 Falanca bana zulmetti, âdil davranmadı.
- 3 “Geride nice bahçeler bıraktılar.” (ed-Duhân 44/25)
- 4 “Biz nice ülkeleri helâk ettik.” (el-Kasas 28/58)
- 5 Fiilin (mef'ûle giden zamirde değil) mef'ûlün bizzat sarîh lafzı üzerinde vukûunu içerecek şekilde ikinci seferde zikri murad edildiği zaman da mef'ûl hazf edilebilir. Bu üslûbu tercih etmenin nedeni, fiilin sarîh lafız üzerinde vukûna verilen önemin büyüklüğünü ortaya koymaktır. (Şairin) şu sözünde olduğu gibi: “Aradık, süreklî aradık ama şân-şerefe ve cömertlikte senin bir benzerini bulamadık.” (Haffif) Beyit için bkz. Buhtürî, *Divân*, III, 1657.

Veyâhûd lafzen hazf-i mef'ûl, sarîh lafz-ı mef'ûl üzerine ikâ'-ı fi'li mu-tazammın olacak vech üzere mef'ûlün sâniyen zikri murâd olunmasından neş'et eder. Ve bundan garaz, fi'lin mef'ûl üzere vukûuna kemâl-i inâyesinden nâşî her ne kadar mef'ûlün zamîrine ikâ' lafz-ı mef'ûle ikâ'dan kinâye ise de zamîri üzere ikâa râzı olmadığını izhâr olur. el-Hâsıl, bir kelâmıda vârid olup müte'allakları şey'-i vâhid olan fi'leynden fi'-i sâniyin sarîh lafz-ı mef'ûl üzere taallukuna itinâdan nâşî fi'-i evvelin mef'ûlü lafzdan hazf olunur. Zîrâ evvelden hazf olunmadığı sûretde sâniye zamîr ile ityân münâsib ve muktezâ-yı zâhirdir. Nitekim Buhtürî'nin (قَدْ طَلَبْنَا فَلَمْ نَجِدْ...) beytinde vâki' olmuştur. Şöyle ki (قَدْ طَلَبْنَا لَكَ مِثْلًا فَلَمْ نَجِدْ) takdîrinde olup lafzdan mef'ûl hazf olunmuştur. Zîrâ eğer (قَدْ طَلَبْنَا) fi'linde mef'ûlü zik-retmiş olsa (لَمْ نَجِدْ) kavlinde zamîr ile ityân olunup (فَلَمْ نَجِدْ) denilmek münâsib ve muktezâ-yı zâhir olurdu. Bunda ise şâirin misl-i memdûhu adem-i vicdânına kemâl-i inâyesinden nâşî sarîh lafz-ı "misl" üzere nefy-i vicdânı ikâ' etmek garazını tefvît olmasıyla bu garazı ihtimâ vü muhâfa-za için (طَلَبْنَا) fi'linin mef'ûlü lafzen hazf olunup adem-i sebk-ı zikrden nâşî (لَمْ نَجِدْ) fi'linin mef'ûlü olan (مِثْلًا) lafzı sarîhan ityân olunmuştur. Ve bi-aynihî bu ma'nâdan için şâir Zî'r-rumme:

وَلَمْ أَمْدَحْ لِأَرْضِيهِ بِشِعْرِي لَيْمًا أَنْ يَكُونَ أَصَابَ مَا لَا¹

kavlinde kelâm-ı Buhtürî'nin aksini ihtiyâr ile fi'-i evveli sarîh lafz-ı (لَيْمًا) de ve sâniyi zamîrinde i' mâl etdirmişdir. Zîrâ kemâl-i inâyesi (لَيْمًا)'den nefy-i medhe olup (لَيْمًا)'i irzâya olmamasıyla garaz nefy-i medhi (لَيْمًا) üzere sarîhan ikâ'dır.

Mefhûm-i Beyt-i Buhtürî: "Her ne kadar taleb ü taharrî etdikse seninçün siyâdet ü mecd ü mekremetde misl ü nazîr bulmadık," demektir.

Ve **Mefhûm-i Beyt-i Zî'r-rumme:** "Şahs-ı leîmi hasâset-i nefis ve denâet-i himmetine mûcib-i nef' olmayan gınâ-yı ârızîden için li-ecli'l-ir-zâ' şî'rimle medh etmedim," demektir. (أَنْ يَكُونَ) kavli (لَأَنْ يَكُونَ) takdîrinde olup (أَنْ) ile (أَنْ)'den harf-i cerrin hazfî kıyâsîdir.

1 Ben bir rezili, sırf malî mülkü var diye şüirimle memnun etmek için övmedim, övmem. (Vâfir) Beyit için bkz. Zürrumme, *Divân*, III, 1534.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَيَجُوزُ أَنْ يَكُونَ السَّبَبُ تَرْكَ مُوَاجَهَةِ الْمَمْدُوحِ بِطَلَبِ مِثْلِ لَهُ)¹

Ve beyt-i Buhtürî'de hazf-i mef'ûle sebep taleb-i misli ile memdûha muvâceheyi terk olması ya'nî memdûh için nazîr u adîl olan diğer bir zâtı taharrî vü taleb etmiş olduğunu bi'l-muvâcehe îrâd etmekden teeddüb eylemesi dahi câiz olarak garaz riâyet-i edebde kasd-ı mübâlağa olur. Zîrâ sarîhan taleb-i misl memdûhun vücûd-i mislini tecvîze delâletden hâlî olmaz. Çünkü âkil ancak vücûdunu tecvîz eylediği şey'i taleb eder. Ve bu sebeplerle berâber hazf-i mezkûrde beyân ba'de'l-ibhâm nüktesi dahi mevcûddur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَإِنَّمَا لِلتَّعْمِيمِ مَعَ الْإِخْتِصَارِ كَقَوْلِكَ: «فَدَّ كَانَ مِنْكَ مَا يُؤْلِمُ»، أَيْ كُلِّ أَحَدٍ، وَعَلَيْهِ، ﴿وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَى دَارِ السَّلَامِ﴾)²

Veyâhûd hazf-i mef'ûl, maa'l-ihtisâr ta'mîm-i mef'ûl için olur. Meselâ (فَدَّ كَانَ مِنْكَ مَا يُؤْلِمُ) kavli (مَا يُؤْلِمُ كُلُّ أَحَدٍ) takdîrinde [243] olup bu takdîre makâm-ı mübâlağa karînedir. Zîrâ murâd halka mu'zî olmaklığında mübâlağa için her bir ehade taalluk-ı îlâmını beyândır. Ve bu ta'mîmi mef'ûlün sîga-i umûm ile zikri takdîrde dahi istifâde mümkün ise de lâkin bu sûret mûcib-i ifâte-i ihtisârdır. Ve ﴿وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَى دَارِ السَّلَامِ﴾ kavli-i şerîfi dahi işbu ta'mîm maa'l-ihtisâr için hazf-i mef'ûle mahmûl olup (يَدْعُو الْعِبَادَ كُلَّهُمْ) takdîrindedir. Zîrâ cennete med'uvv olmak kâffe-i nâsa âmm olup lâkin mûsil-i cinân olan tarîk-ı müstakîme hidâyet meşîyyet-i ilâhîye taalluk eden kimselere muhtassdır. ³ ﴿وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

İmdi, misâl-i evvel ya'nî (فَدَّ كَانَ مِنْكَ مَا يُؤْلِمُ) kavli umûmu bi-tarîki'l-mübâlağa ifâde edip ve misâl-i sâni ya'nî nazm-ı mezkûr tahkîkan müftid-i umûmdur. Ve işbu misâleynden ikisi dahi her ne kadar müteaddîyi lâzım menzilesine tenzîl ile lafzen ve takdîren hazf-i mef'ûl kabîlinden olmaklığa muhtemiller ise de lâkin misâleyn-i mezkûreynin makâm-ı îrâdlarında kasd mef'ûle olduğuna teemmül-i zevkî şehâdet eder. Zîrâ hazf-i meânî-i mezkûre emsâline ya'nî fi'l-i müteaddîyi lâzım menzilesine tenzîl veyâhûd

1 Buhtürî'nin beytinde, şairin, memdûhun yüzüne karşı onun bir benzerini aradığını söylemeyi bile edebe aykırı bularak mef'ûlü zikretmekten kaçındığını ileri sürmek de mümkündür.

2 Hem sözü kısa tutmak hem de mânâ açısından umûm ifade etmek düşüncesiyle de mef'ûl hafzedilebilir. Örnek: "Eziyet veren şey senden sâdir oldu." Bu cümlede "herkese eziyet veren şey" anlamı kastedilmektedir. "Allah barış ve esenlik yurduna çağırıyor," (Yûnus 10/25) âyeti de buna örnektir.

3 "Allah isteyenleri / dilediğini doğru yola iletir." (en-Nûr 24/46)

maa'l-ihtisâr umûmu ifâde emsâli meânîye haml etmek kasd-ı mütekellim ve münâsebet-i makâma taalluk eden şey'dendir. Anınçün Sâhib-i *Miftâh* (فَلَانٌ يُعْطِي) kavli emsâlini lâzım menzilesine tenzîl ile kasd-ı ta'mîm-i mef'ûl sûreteynine muhtemel olduğunu ityân eylemiştir.¹

Ve nazm-ı celîlde ² ﴿وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ kavli-i şerîfi dahi ³ (عَلَىٰ كُلِّ أَمْرٍ يُسْتَعَانُ فِيهِ) takdîrinde olarak mef'ûlün bihin gayrıda umûm için hazfe sâlih olduğu gibi mâkabli beyân-ı ibâdeteye dâir olmasıyla kelâmın telâüm ü tenâsübünden için ⁴ ﴿وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ عَلَىٰ أَدَاءِ الْعِبَادَةِ﴾ takdîrinde olması dahi muhtemeldir. Bu sûretde umûm için olmaz.

Lâkin Musannif'in işbu (وَإِمَّا لِلتَّعْمِيمِ مَعَ الْإِخْتِصَارِ) kavli mahall-i bahsdir. Zîrâ kendisinde hazf ta'mîm u ihtisâr için kılınan kelâm ancak bi-hasebi'l-karîne takdîr-i mef'ûl vâcib olan kabîlden olmasıyla bu takdîrde eğer karîne mef'ûl-i mukadder âmm olmasının vücûbuna delâlet eder ise bu sûretde ta'mîm mukadder-i âmm olmasından neş'et ederek zîkr u hazfî bunu ifâdede müsâvî olur. Ve eğer karîne mukadder-i âmm olmasının vücûbuna delâlet etmezse ta'mîme delâlet etmez. Bu sûretde zâhir olan, bunda umûm karînenin mukadder-i âmm olduğuna delâletinden olup ve hazf, zîkr edeceği vechile, mücerred ihtisâr için olmuş olur.

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (وَإِمَّا لِمُجَرَّدِ الْإِخْتِصَارِ عِنْدَ قِيَامِ قَرِينَةٍ، نَحْوُ: «أَضَعَيْتُ إِلَيْهِ»، أَيْ أُذْنِي، وَعَلَيْهِ: ﴿أَرْنِي أَنْظُرَ إِلَيْكَ﴾، أَيْ ذَاتَكَ)⁵

Veyâhûd hazf-i mef'ûl mücerred ihtisâr için olur. Ya'nî ihtisâr ile berâber, ta'mîm emsâli fâide-i uhrâ i'tibâr olunmaz. Bu da kıyâm-ı karîne indinde olur. Meselâ (أَضَعَيْتُ إِلَيْهِ) ve (أَعْمَضْتُ عَنْهُ)⁶ kavillerinde üzüne nisbet-i isgâda ve basara nisbet-i iğmâzda me'hûze olarak takdîr-i kelâm (أَضَعَيْتُ أُذْنِي) ve (أَعْمَضْتُ عَيْنِي) olduğuna zîkr-i fi'l ile karîne kâimedir. Ve nazm-ı celîlde ﴿رَبِّ أَرْنِي أَنْظُرَ إِلَيْكَ﴾ kavli-i şerîfi dahi işbu mücerred ihtisâr için hazf kabîlinden olup (أَرْنِي ذَاتَكَ) takdîrindedir. Ve Musannif'in

1 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 334.

2 "Ancak senden yardım dileriz." (el-Fâtiha 1/5)

3 Yardım talep edilecek her konuda.

4 İbâdetin edasında ancak senden yardım dileriz.

5 Karînenin varlığı hâlinde yalnızca ihtisar maksadıyla da mef'ûl hazf edilebilir. Meselâ "Onu dinledim," derken aslında "Ona kulağımı verdim," anlamı kastedilir. Aynı şekilde "Bana göster ki (doya doya) bakayım," (el-A'râf 7/143) âyeti de "zâtını göster" demektir.

6 Onu görmezden geldim.

(وَجَبَ التَّقْدِيرُ بِحَسَبِ الْقَرَائِنِ) kavli mâ-sebakda ityân eylediği (عِنْدَ قِيَامِ قَرِينَةٍ) kavlini tezkîr u ihtâr olup yoksa zâten îrâdına hâcet yokdur. Ve kavli-i mezkûrun ma'nâsı “Hazf mücerred ihtisâr için olduğuna dâll olan karînenin kıyâmı indinde demekdir,” deyü te'vîlleri sedîd olamaz. Zîrâ bu vechile karînenin îcâb-ı vücûdu sâir aksâmında dahi cârî olarak mücerred ihtisâr için hazfe tahsîs-i beyânda bir vech yokdur.

Şârih-i merhûm Musannif'in (وَأِمَّا لِلتَّعْيِيمِ مَعَ الْإِخْتِصَارِ) kavli üzere zikri mürûr eden bahsi, muâsırlarından ba'zı fuzalâya arz ederek cevâbında (يُؤْلِمُ كُلَّ أَحَدٍ) kavlinde olduğu gibi mef'ûlün zikri hînde i'timâd min hay-sû'z-zâhir lafz üzerine olup zâhir-i lafz ise istiğrâk-ı hakîkiyi mûhim olarak bu ise hilâf-ı maksûddur. Lâkin mef'ûlün hazfî takdîrde i'timâd zâhiren akl üzerine olarak bu sûretde derece-i ta'mîm aklın tecvîz etdiği mikdârı tecâvüz etmeyip hilâf-ı maksûdu îhâm eylemez. Bu cihetle hazf maa'l-ih-tisâr hilâf-ı maksûdu îhâm etmeyecek [244] ta'mîm için olmuş olur. Zîrâ kayd-ı ihtisâr terk olursa (يُؤْلِمُ كُلَّ أَحَدٍ مِمَّنْ يُجَوِّزُ الْعَقْلَ وَالْعُرْفَ إِيْلَامَهُ إِيَّاهُ) denilmek ya'nî “Fülân, îlâmını akl ü örfün tecvîz etdiği kimselerden her birisini îlâm eder,” lafz-ı tavîliyle ifâde etmek mümkün olurdu, deyü te'vîle mütesaddî olmuş ise de Şârih-i merhûm mücîb-i merkûmun bu cevâbını redd ile buyurmuşlardır ki:

Evvelen; ta'mîmi hilâf-ı maksûdu îhâm etmemesiyle takyîd lafz-ı kitâbın delâlet etdiği şey' degildir. Sâniyen; hazf bu takdîrde ancak def-i îhâm için olup ta'mîm umûm-i mukadderden müstefâd olur. Teslîm edelim ki hazf müfid-i ta'mîm olsun bu sûretde kelâm-ı Musannif'de hazfe kendisiyçün mezîd-i ihtisâs olan def-i îhâmın terkiyle mezîd-i ihtisâs olmayan ta'mîme taarruz olunması gayr-ı münâsibdir. Sâlisen; hazfın mûhim-i hilâf-ı maksûd olmayacak sûretde ta'mîmi ifâdesi ¹ ﴿وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَى دَارِ السَّلَامِ﴾ kavli-i şerîfinde vâkî' olduğu gibi kendisinde hakîkaten ta'mîm ve istiğrâk kasd olunan mahallerde müstakîm olamaz. Zîrâ zikr hilâf-ı maksûdu îhâm etmeyip belki maksûdu tahkîk eder. Nitekim (يَدْعُو الْعِبَادَ كُلَّهُمْ) kavliyle beyânı mürûr eyledi. Bu sûretde hazf için mücerred ihtisârın gayrı bir vech tahakkuk etmez.

1 “Allah barış ve esenlik yurduna çağırıyor.” (Yûnus 10/25)

Ve hazf mücerred ihtisâr için olan mahallin birisi اذْعُوا اللهَ أَوْ اذْعُوا kavli-i şerîfi olup “duâ” *tesmiye* ma'nâsına olarak mef'ûleyne müteaddî olduğuna mebnîdir ki سَمُّوهُ «الله» أَوْ سَمُّوهُ «الرَّحْمَن» أَيَا مَا تُسَمُّونَهُ فَلَهُ¹ (سَمُّوهُ «الله») أو سَمُّوهُ «الرَّحْمَن» أَيَا مَا تُسَمُّونَهُ فَلَهُ² mefhûmundadır. Zîrâ “duâ” *nidâ* ma'nâsına haml olunarak mef'ûl-i vâhîde müteaddî olduğu takdîrde lafza-i celâle ile müsemmâ Rahmân ile müsemmânın gayrısı olsa şirk olur. Ve eğer aynı olsa atfûş-şey' alâ nefsihî lâzım gelir. Ve bu misillü atf her ne kadar bi'tibârî's-sîfât “vâv” ile sahîh olup meselâ [nâ-ma'lûm bir] şâirin:

إِلَى الْمَلِكِ الْقَرَمِ وَإِنِ الْهُمَامِ وَلَيْثِ الْكَيْتِيَّةِ فِي الْمُرْدَحِمِ³

kavlinde dahi vâkî' olmuş ise de lâkin (أَيَا) ile sahîh değildir. Zîrâ (أَيَا) ehad-i şey'eyn-i müteğâyireyn için olup husûsiyle tahyîr ancak şey'eyn beyninde cârî olur. Ve kezâlik (أَيَا مَا تَدْعُوا) dahi sahîh olmaz. Zîrâ (أَيَا) lafzı ancak isneyn veyâhûd cemâatden vâhid içündür. Beyt-i mezkûrde (قَرَمٌ) *seyyid-i muhterem* ve (هُمَامٌ) *kesîru'l-himme* ve (لَيْثٌ) *esed* ve (كَيْتِيَّةٌ) *asker* ve (مُرْدَحِمٌ) *mevzi-i kitâl* ma'nâlarıdır.

Ve ammâ وَلَمَّا وَرَدَ مَاءَ مَدْيَنَ وَجَدَ عَلَيْهِ أُمَّةً مِنَ النَّاسِ يَسْقُونَ وَوَجَدَ مِنْ دُونِهِمْ⁴ ﴿تَدْوَدَانَ﴾ ve ﴿يَسْقُونَ﴾ fi'llerinden mef'ûlün hazfî kasd-ı nefsi fi'le maksûr ve fi'l dahi lâzım menzilesine münezzel olduğundan neş'et eylediğine Şeyh Abdülkâhîr ve Sâhib-i *Keşşâf* zâhib olmuşlardır⁵ ki kavmden saky ve imraeteynden zûd ü tard sudûrunu müfid olarak meskî vü mezûd ibil veyâ ganem olduğu maksûddan hâric olup belki bunların lafzen veyâ takdîren zikr u îrâdî maksûdun hilâfını îhâm eyler. Zîrâ ﴿يَسْقُونَ إِيْلَهُمْ وَتَدْوَدَانَ عَنَّمَهُمَا﴾⁶ deyü zikrolunup veyâhûd bu vechile takdîr olursa taraf-ı Mûsâ'dan imraeteyn hakkında olan terahhum bi'r üzere bulunan nâs mevâşîlerini saky etmekde oldukları hâlde imraeteynin mevâşîlerini zûd ü men' üzere olmaları cihetinden olmayıp belki imraeteynin mezûdu ganem ve kavmin meskîsi ibil olması üzerine oldu-

1 “De ki: Ona ister *Allah* diye dua edin ister *Rahmân* diye.” (el-İsrâ 17/110)

2 Onu ister *Allah* diye isimlendirin ister *Rahmân* diye. Hangisini tercih ederseniz edin, en güzel isimler O'nundur.

3 Muhterem krala, himmet sahibi oğluna ve savaş meydanında birliğin aslanına... (Mütekârib)

4 “Medyen'in su kuyularına varınca hayvanlarını sulayan bir grup insanla karşılaştı. Onlardan biraz ötede ise, hayvanlarını kuyulardan uzak tutmaya çalışan iki genç kız gördü.” (el-Kasas 28/23)

5 Cürcânî, *Delâilü'l-câz*, s. 161-162; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 388.

6 İnsanlar develerini suluyorlar, iki genç kız da koyunlarını uzak tutmaya çalışıyorlardı.

ğunu ihâm eder. Görmez misin ki ¹ (مَا لَكَ تَمْنَعُ أَحَاكَ؟) dediğinde sen men‘i münkir olursun. Ammâ bu inkâr mutlakan men‘ haysiyyetinden olmayıp belki men‘-i eh haysiyyetindedir.

Ve Sâhib-i *Miftâh* mef‘ûl-i mezkûrun hazfî mücerred ihtisâr için olarak murâd ² (يَسْقُونَ مَوَاشِيَهُمْ وَتَذُودَانِ غَنَمَهُمَا) olup bu âyetde zikrolunan sâir ef‘âl dahi böyle olduğuna zâhib olmuştur.³ Ve işbu mezheb-i Sâhib-i *Miftâh* tahkîke akrebdir. Zîrâ terahhum-i Mûsâ imraeteynden mücerred zûd ü tardın ve nâsdan sakyin sudûru cihetinden olmayıp belki imraeteyn ganemlerini zûd ü tard edip ve nâs mevâşîlerini saky etmesi cihetinden olarak hattâ ki imraeteyn ganemlerinin gayrısını zûd ü tard edip ve nâs mevâşîlerinin gayrısını belki meselâ imraeteynin ganemini saky etseler terahhum sahîh olmazdı. Şöyle ki kavmin saky etdikleri kendi mevâşîleri, imraeteynin tard eyledikleri dahi kendi ganemleri olmadığı sûrette sa‘y-i kavm nefslerine âid olmayıp ve tard-ı imraeteyn kendilerince muzırr olmayacağından mahall-i terahhum olmayıp belki gayrın ağnâmını [245] tard etmeleri, haklarında mûcib-i tevbîh olur.

İmdi, Sâhib-i *Miftâh*‘ın i‘tibâr eylediği işbu ma‘nâda dikkat olup kelâm-ı Şeyhayn‘ı ba‘de‘t-teemmül i‘tibâr eylemiştir. Ve bu dikkatden cumhûr gâfil olarak Şeyhayn‘ın kelâmını istihsân etmişlerdir.

Fehvâ-yı nazm-ı celîl; ﴿وَلَمَّا وَرَدَ﴾: Ya‘nî Mûsâ aleyhisselâm. ﴿مَاءَ مَدْيَنَ﴾: Murâd, ehl-i Medyen‘in istikâ etdikleri bi‘r olup vürûd-i Mûsâdan maksûd mahall-i mezkûre mec‘ u vüsûlleridir. ﴿وَجَدَ فَوْقَ شَفِيرِهِ وَمُسْتَقَاءَ﴾⁴: mefhûmundadır. ﴿أُمَّةٌ مِّنَ النَّاسِ﴾: Ümmet,⁵ ﴿جَمَاعَةٌ كَثِيرَةٌ الْعَدَدِ﴾ ma‘nâsındır. ﴿أَمْرَاتَانِ﴾⁶: *Cemâat-i mezkûreden esfel bir mekânda* demektir. ﴿وَمِنْ ذُنُوبِهِمْ﴾: Murâd, Hazret-i Şuayb aleyhisselâmın kerîmeleridir. ﴿تَذُودَانِ﴾: (ذُودٌ) feth ile *tard u def* ma‘nâsındır. Ve bunların ganemlerini tard u def etmeleri, bi‘r üzerinde kendilerinden akvâ kimseler mevcûd olarak saky muktedir olamadıklarından neş‘et eylemiştir.

1 Ne diye kardeşine engel oluyorsun?

2 Onlar develerini suluyorlar, iki genç kız da koyunlarını uzak tutmaya çalışıyorlardı.

3 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 334.

4 Kuyunun kenarında, sulama yapılan yerinde

5 Kalabalık topluluk

6 Krş: Beydâvî, *Envâru‘-Tenzil*, II, 188.

Hülâsa-i hikâye; Cenâb-ı Kelîmullâh Mısır'da igâse-i İsrâilî esnâsında katl-i Kibtî ile ihrâz-ı fazl-ı gazâ edip gümâşteğân-ı Fir'avn'un cüst ü cûda olduklarını istihbâr ile çâbuk-rev-i mesâfât-ı menâzil ve rûz-i heftüm havâlî-i bi'r-i Medyen'e nâzil olarak Hazret-i Nebî-i Şuayb'ın iskâ-yı gusfendânı mukâbelesinde dâru'z-ziyâfelerine da'vet ve müddet-i ma'lûmede edâ-yı hizmet-i ra'y-i aġnâm etmek üzere kerîmeleri Sâfûrân'ın mukâvele-i akdiyle mazhar-ı râbîta-i musâheret olundular.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَإِنَّمَا لِلرِّعَايَةِ عَلَى الْفَاصِلَةِ، نَحْوُ: ﴿مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَى﴾)¹

Veyâhûd hazf-i mef'ûl fâsîlaya riâyet için olur. Nitekim ﴿وَالضُّحَى﴾ nazm-ı celîlinde vâki' olmuştur. Zîrâ (وَإِنَّمَا لِلرِّعَايَةِ عَلَى الْفَاصِلَةِ) takdîrinde olup fevâsıl-ı âyât “elif” üzerine olduğundan mef'ûl olan “kâf” hazf olunmuştur.

Ve misâl-i vâhidde agrâz-ı mezkûreden birkaçının ictimâında imtinâ' olmayıp binâen aleyh nazm-ı mezkûrde olan hazfı Sâhib-i Keşşâf zuhûr-i mahzûfdan için ihtisâr-ı lafzîye haml edip ﴿وَالذَّاكِرِينَ اللَّهُ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ﴾³ kavî-i şerîfiyle tanzîr eylemiştir. Zîrâ (وَإِنَّمَا لِلرِّعَايَةِ) takdîrinde olup zuhûr-i mahzûfdan nâşî ihtisâr-ı lafzî için hazf olunmuştur.⁴

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَإِنَّمَا لِاسْتِهْجَانِ ذِكْرِهِ كَقَوْلِ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: «مَا رَأَيْتُ مِنْهُ وَلَا رَأَى مِنِّي»، أَيِ الْعَوْرَةِ، وَإِنَّمَا لِنُكْتَةِ أُخْرَى)⁵

Veyâhûd hazf-i mezkûr mef'ûlün zikrini istihcân ü istikbâh için olur. Kâlet Âişe radiyallâhu anhâ: (مَا رَأَيْتُ مِنْهُ وَلَا رَأَى مِنِّي عَلَيْهِ السَّلَامُ وَلَا رَأَى مِنِّي) (أَيِ الْعَوْرَةِ)

Veyâhûd hazf-i mezkûr nikât-ı mezbûrenin gayrı bir nükteden için olur. Meselâ mef'ûlü ihfâ veyâhûd inde messi'l-hâce inkâra temekkün ü iktidâr veyâhûd mef'ûlün hakikaten veyâ iddiâen taayyünü gibi; meselâ

1 Mef'ûl, fâsîlaya riâyet maksadıyla da hazf edilebilir. Örnek: “Rabbin seni terk etmedi, (sana) darılmadı da.” (ed-Duhâ 93/3)

2 “Kuşluk vaktine ve karanlığı çökmeye vakit geceye andolsun ki Rabbin seni terk etmedi, (sana) darılmadı da.” (ed-Duhâ 93/1-3)

3 “Allah'ı sürekli anan erkekler ve kadınlar var ya...” (el-Ahzâb 33/35)

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 755.

5 Mef'ûlü, zikri hoş görülmediği için hazfetmek de mümkündür. Hz. Âişe'nin “Ne ben ondan ne o benden bir şey gördü,” (İbn Mâce, Tahâret 662, 1922) şeklindeki sözü buna örnektir ki avret mahalli kastedilmektedir. Mef'ûl daha başka gerekçelerle de hazf edilebilir.

﴿لِيُنذِرَ بَأْسًا شَدِيدًا﴾¹ nazm-ı celîli² (لِيُنذِرَ الَّذِينَ كَفَرُوا)² takdîrinde olup taayyününe ve garaz münzerun bih olan be's-i şedîdin zikri olduğuna meb-nî hazf olunmuşdur.

Takdîm-i Müteallikât-ı Fi'l

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَتَقْدِيمِ مَفْعُولِهِ وَنَحْوِهِ عَلَيْهِ لِرَدِّ الْحَطَأِ فِي التَّعْيِينِ كَقَوْلِكَ: «زَيْدًا عَرَفْتُ» لِمَنْ اعْتَمَدَ أَنَّكَ عَرَفْتَ إِنْسَانًا وَأَنَّهُ غَيْرُ زَيْدٍ، وَتَقُولُ لِتَأْكِيدِهِ: «زَيْدًا عَرَفْتُ لَا غَيْرَهُ»)³

Ve fi'l üzere mef'ûl ve cârr u mecrûr ve zarf ve hâl emsâli müteallikâtın takdîmi, muhâtabın ta'yinde olan hatâsını redd içündür. Meselâ senin bir insân ma'lûmun olup ve o insân Zeyd değildir deyü i'tikâd eden kimseye (زَيْدًا عَرَفْتُ) dersin. Zîrâ o kimse senin ma'rifetin bir insân üzerine vâki' olduğunu i'tikâdında musîb ve fakat “Zeyd'in gayrıdır,” deyü ta'yininde muhtı' olmasıyla işbu ta'yinde olan hatâyı redd için mef'ûlü takdîm eder. Ve bu reddi te'kîd için (زَيْدًا عَرَفْتُ لَا غَيْرَهُ) dersin.

Ve işbu takdîm ba'zen i'tikâd-ı iştirâkde olan hatâyı dahi redd için olur. Meselâ Zeyd ve Amr ve Bekr ve sâireye ma'rifetini i'tikâd eden kimseye (زَيْدًا عَرَفْتُ) deyip ma'rifetinde iştirâk-i sâireyi i'tikâdda olan hatâsını redd ve Zeyd'e ihtisâsını tebyîn eder. Ve bunun te'kîdinde⁴ (زَيْدًا عَرَفْتُ وَحْدَهُ)⁴ dersin.

İmdi, Musannif üzerine lâzım olan, bu sûreti dahi zikretmek ve belki ahsen olan, envâ'-ı selâse-i kasrı ve emr u nehyde⁵ (زَيْدًا أَكْرِمًا) ve (لِإِفَادَةِ (لِرَدِّ الْحَطَأِ) kavillerini idhâl için (عَمْرًا لَا تُكْرِمًا)⁶ [246] demek idi. Zîrâ emr u nehyde i'tibâr-ı redd-i hatâ tekel-lüfden hâlî olamaz.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَلِذَلِكَ لَا يُقَالُ: «مَا زَيْدًا صَرَبْتُ وَلَا غَيْرَهُ»، وَلَا «مَا زَيْدًا صَرَبْتُ وَلَكِنْ أَكْرَمْتُهُ»)⁷

1 “Çetin bir azaba karşı uyarısın diye...” (el-Kehf 18/2)

2 Kâfirleri uyarısın diye.

3 Fiilin mef'ûlünün ve mef'ûle benzeyen diğer öğelerin fiilin önüne geçmesi meselesine gelince; bu üslup, ilgili öğelerin tayininde düşülen hatâyı düzeltmek için tercih edilir. Senin birini tanıdığını ve bu kişinin de Zeyd olmadığını düşünen birine “Zeyd'i tanıdım,” demen buna örnektir. Nitekim bu cümleyi pekiştirmek için “Zeyd'i tanıdım ben, başkasını değil” dersin.

4 Sadece Zeyd'i tanıdım.

5 Zeyd'e ikramda bulun!

6 Amr'a ikramda bulunma!

7 Bu nedenle “Sadece Zeyd'e vurmudum, başkasına da” ve “Sadece Zeyd'e vurmudum ama ona ikramda bulundum,” gibi cümleler kurulamamaktadır.

Ve ber vech-i meşrûh takdîm-i mef'ûl, mef'ûl üzere vukû'-i fi'li i'tikâdda fi'l-cümle isâbetle ta'yîn-i mef'ûlde olan hatâyı redd için olduğuna mebnî (مَا زَيْدًا ضَرَبْتُ وَلَا غَيْرَهُ) ve (مَا زَيْدًا ضَرَبْتُ وَلَكِنْ أَكْرَمْتُهُ) denilmek sahîh olmaz. Ammâ kavlı evvelin adem-i sıhhati zîrâ takdîm ma'nâ-yı ihtisâsı tahkîk için Zeyd'in gayrı bir ehad üzerine vukû'-i darbı ifâde edip (وَلَا غَيْرَهُ) kavli ise Zeyd'in gayrıdan dahi nefy-i darbı ifâdede sarîh olmasıyla mefhûm-i takdîm (لَا غَيْرَ) mantûk-ı sarîhine münâfi olur. Şu kadar var ki eğer takdîm tahsîs için olmayıp belki ihtimâm veyâ sâir bir garaz için olduğuna delâlet edecek bir karîne olursa ol hinde (مَا زَيْدًا ضَرَبْتُ وَلَا غَيْرَهُ)¹ denilmek sahîh olur. Nitekim (مَا أَنَا قُلْتُ هَذَا وَلَا غَيْرِي)² kavlinde zikri sebkat eylemiştir. Ve kezâlik takdîm ihtisâs için olmadığı sûretde (زَيْدًا ضَرَبْتُ وَعَمْرًا)³ denilmek sahîh olup tahsîs için olursa sahîh olmaz. Ve kavli sâninin ya'nî (مَا زَيْدًا ضَرَبْتُ وَلَكِنْ أَكْرَمْتُهُ) kavlinin adem-i sıhhati zîrâ mebnâ-yı kelâm fi'l-i darbda hatâ-yı muhâtab olup da mütekellim fi'lin ikrâm olduğuna beyân ile anı savâba reddetmek üzerine olmayıp belki muhâtabın hatâsı madrûb-i Zeyd'dir deyü i'tikâd etmesinde olmasıyla anın savâba reddi (مَا زَيْدًا ضَرَبْتُ)⁴ denilmekdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا نَحْوُ: «زَيْدًا عَرَفْتُهُ» فَتَأْكِيدٌ، إِنَّ قُدْرَ الْفِعْلِ الْمُمْسَّرِ قَبْلَ الْمَنْصُوبِ، وَإِلَّا فَتَحْصِيصٌ)⁵

Ve ammâ (زَيْدًا عَرَفْتُهُ) emsâlinde kütüb-i nahvde beyân olunduğu üzere fi'l-i mezkûr isme râcî olan zamîr ile müştagil bulunduğundan “Zeyd”de âmil olacak bir fi'l takdîrine muhtâc olup ve bu fi'l-i mukadder zikrolunan fi'l ile müfesser olmasıyla takdîr-i kelâm (عَرَفْتُ زَيْدًا عَرَفْتُهُ) veyâhûd (زَيْدًا عَرَفْتُ عَرَفْتُهُ) olur. Bu sûretde eğer fi'l mahzûf ve müfesser kable'l-mansûb takdîr olunursa te'kid olur. (عَرَفْتُ زَيْدًا عَرَفْتُهُ) gibi. Ve eğer ba'de'l-mansûb takdîr olunursa tahsîs olur. (زَيْدًا عَرَفْتُ عَرَفْتُهُ) gibi. Zîrâ ifâde-i tahsîsde mahzûf üzerine takdîm, mezkûr üzerine takdîm gibidir. Nitekim besmele-i şerîfede müte'allık-ı cârr ifâde-i tahsîs için muahhar takdîr

1 Zeyd'e de vurmadım, başkasına da.

2 Bunu ben de söylemedim, başkası da.

3 Zeyd'e vurdum, Amr'a da.

4 Zeyd'e vurmadım ama Amr'a vurdum.

5 Fakat “Zeyd'i tanıdım,” gibi cümlelerde şâyet mahzûf müfesser fiil mansûb olan (زَيْدًا) kelimesinden önce takdîr edilirse tekit söz konusu olur. Aksi takdîrde yani (زَيْدًا)'den sonra takdîr edilirse tahsîs ifade eder.

olunur. İmdi, (زَيْدًا عَرَفْتُهُ) emsâli tahsîs ve mücerred te'kîdden her birerlerine muhtemel olup lâkin eğer fi'l-i mahzûfun ba'de'l-mansûb mukadder olduğuna dâll olacak bir karîne bulunursa ifâde-i ihtisâsda kavli-i mezkûr (زَيْدًا عَرَفْتُ) kavlinde eblağ olur. Zirâ (زَيْدًا عَرَفْتُ) kavli yalnız mansûbun takdîmiyle ihtisâs ifâde edip ve (زَيْدًا عَرَفْتُهُ) kavlinde takdîm-i mezkûr müfâdı olan ihtisâsın vücûduyla berâber (عَرَفْتُ) lafzı mükerrer olup bu dahi müfîd-i te'kîddir. Ve ma'lûmdur ki kasr u tahsîs ancak te'kîd ale't-te'kîdden ibâret olup lâ mahâle izdiyâd-ı te'kîd ile kesb-i takavvî eder.

Ve Sâhib-i *Keşşâf*'ın “﴿وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ﴾¹” kavli-i şerîfi (زَيْدًا رَهَبْتُهُ) gibi izmâr alâ şerîtati't-tefsîr bâbından olup ve ifâde-i ihtisâsda² ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾ kavli-i şerîfinden evkedir,³ kavlinin ma'nâsı işbu zikrelediğimiz kelâmdan ibâretedir. Ve hülâsası budur ki ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾ kavlinde (إِيَّا) lafzı (نَعْبُدُ) ile mansûb olarak yalnız takdîm-i mef'ûl ile tahsîs ifâde eder. Ve ammâ ﴿وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ﴾ kavlinde kesre-i “nûn” “yâ”-i mütekellimden bedel olup (زَيْدًا رَهَبْتُهُ) kavlinde olan (رَهَبْتُهُ) fi'li gibi istîfâ-i mef'ûl etmesiyle (وَإِيَّايَ) kavli fi'l-i mezkûr ile müfesser ve mukadder olan (ارْهَبُونِ) ile mansûb olarak (إِيَّايَ ارْهَبُوا فَارْهَبُونِي) takdîrinde olduğundan takdîmden müstefâd olan ihtisâs ile berâber (ارْهَبُوا) lafzının tekerrürü dahi müfîd-i te'kîd olarak ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾ kavli-i şerîfinden evkedir. Ve ﴿فَارْهَبُونِ﴾ kavlinde “fâ”-i âtife fi'l-i mahzûf üzerine atf için olup (وَإِيَّايَ ارْهَبُوا فَارْهَبُونِ) takdîrinde olduğunu *Miftâh*'da tasrîh u beyân ve ma'tûfun aleyhde ihtisâs mu'teber olup ma'tûfda mu'teber olmamasıyla ma'tûf ile ma'tûfun aleyh beyninde musahhih-i atf olacak mugâyeret mevcûd olduğunu ityân eylemiştir. Ve ma'tûfda tahsîsi [247] adem-i itibârı zirâ ma'tûfdan garaz mücerred fi'l-i mahzûfun tefsîri olup yoksa fi'l'in mef'ûle keyfiyyet-i taallukunu beyân olmadığına mebnîdir.

Ve ammâ ﴿إِنَّا أَرْضِي وَاسِعَةٌ فَإِيَّايَ فَاعْبُدُونِ﴾⁴ nazm-ı celîli (فَاعْبُدُوا) cevâbıdır. Zirâ ma'nâ (إِنَّا أَرْضِي وَاسِعَةٌ فَإِن لَّمْ تُخْلِصُوا الْعِبَادَةَ لِي فِي أَرْضٍ فَأَخْلِصُوهَا لِي فِي غَيْرِهَا)⁵ olup ba'dehû şartın hazfiyle bundan ihtisâsı ifâdesiyle berâber

1 “Sadece benden korkun.” (el-Bakara 2/40)

2 “Sadece sana kulluk ederiz.” (el-Fâtiha 1/5)

3 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I, 134.

4 “Benim arzım geniştir, öyleyse yalnızca bana kulluk edin.” (el-Ankebût 29/56)

5 Benim arzım geniştir. Bir yerde bana samimiyetle ibadet etme imkânı bulamıyorsanız, başka bir yere gidip samimiyetle bana kulluk etmeyi deneyin.

takdîm-i mef'ûl ta'vîz olunmuştur. Ya'nî takdîm müfid-i ihtisâs olmasıyla berâber şart-ı mahzûf için ıvazdır. Bu vechile Sâhib-i *Keşşâf* beyân edip “(فَاعْبُدُون) lafzında olan “fâ” cezâ-yı şarttır,”¹ demesi tesâmühe mahmûldür. Zîrâ (فَاعْبُدُون) cezâ olmayıp lâkin cezâ olan (فَاعْبُدُوا) lafzını tefsîr olmasıyla ke-ennehû ayn-ı cezâdır. Ve ammâ (فَاعْبُدُوا فَاعْبُدُون) lafzlarında olan fâât-ı selâsedan; evvel, şart-ı mahzûfda olan “fâ” olup sebebiyyeti müfid olmasıyla mâkablından müsebbebiyyetine tenbîh için ikâ' olunmuştur ki ma'nâ (إِذَا كَانَ أَرْضِي وَاسِعَةً فَإِنْ لَمْ تَخْلُصُوا الْعِبَادَةَ...) demektir. Ve sâni, cezâ-i şart olup sâlis, müfessirin min külli'l-vücûh müfessere mutâbakatiyçün terk olunmuştur veyâhûd âtifedir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا نَحْوُ قَوْلِهِ: ﴿وَأَمَّا تُمُودٌ فَهَدَيْنَاهُمْ﴾، فَلَا يُغَيِّدُ إِلَّا التَّخْصِصَ)²

Ve nazm-ı celilde ﴿وَأَمَّا تُمُودٌ فَهَدَيْنَاهُمْ﴾ kavli-i şerîfi alâ kırâati'n-nasb³ gibi fi'l-i muzmer ile mansûb olup mâba'di müfessir ise de yalnız tahsîsi ifâde edip mücerred te'kide muhtemel değildir. Zîrâ şart ve cezânın kerâhet-i tevâlî-i hurûfuna mebnî (أَمَّا) ile (فَا) beyninde bir fâsıla bulunmak vâcib olduğundan fi'l-i mahzûfun mef'ûlden mukaddem takdîriyle (وَأَمَّا فَهَدَيْنَا تُمُودَ) denilmek câiz olmaz. İhtimâl-i te'kid-i mücerred ise mahzûfun mukaddem te'hîri sûretinde olup ve bu ihtimâlin fikdânî tahsîsin taayyününe karîne olmuştur.

Ve bu makâmın tahkîkinde Şârih-i merhûm irhâ-yı inân-ı makâl ile bu-yururlar ki: Meselâ (أَمَّا زَيْدٌ فَقَائِمٌ) kavlimizin aslı (مَهْمَا يَكُنْ مِنْ شَيْءٍ فَرَيْدٌ قَائِمٌ) olup ma'nâsı “Eğer dünyâda bir şey vâki' olursa o şey ile Zeyd'in kıyâmı da vâki' olur,” demek olarak bu ise Zeyd'in kıyâmına ve kıyâmın Zeyd'e lüzûmuna cezmdir. Zîrâ kıyâm-ı Zeyd dünyâda bir şey'in vukûuna lâzım kılınıp ve dünyâ bâkî oldukça elbette dünyâda bir şey'in vukûu meczûm olmasıyla kıyâm-ı Zeyd dahi meczûm olur. İmdi, bu asldan melzûm-i cezâ olan şart ya'nî (يَكُنْ مِنْ شَيْءٍ) hazf olunarak makâmına melzûm-i kıyâm olan Zeyd ikâme olunup kıyâmın Zeyd'e lüzûmu garaz-ı küllîsi hâsıl olmak üzere mâba'dinin mâkabline lüzûmunu mü'zin olan “fâ” cüz'-i cezâ olan (قَائِمٌ)

1 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, III, 446.

2 “Semûd'a gelince; onlara da doğru yolu göstermiştik.” (Fussilet 41/17) âyetindeki takdîm ise yalnızca tahsis ifade etmektedir.

3 Hasan Basrî, İbn Ebi İshâk ve A'meş gibi âlimler âyette geçen ﴿تُمُودٌ﴾ kelimesini mansûb okumuşlardır. bkz. Abdüllatif el-Hatib, *Mu'cemu'l-Kırâât*, VIII, 272-273.

üzere ibkâ olundu. Ve illâ mevki-i “fâ” (زَيْدٌ فَائِمٌ) cümle-i cezâiyyesinin sadrı olup cüz’-i cezâ mevzi-i “fâ” değildir. Ve bu cihetle şart hazf olunup makâmına melzûm-i kıyâm olan Zeyd’in ikâmesinden hem kelâmda tahfif ve hem de kâd-ı mütekellimde melzûm-i kıyâm olan Zeyd’in kelâm-ı kavmde melzûm-i cezâ olan şart mevkiinde ikâmesi hâsıl olmuştur. Ve cezâdan bir cüz’ün makâm-ı şartda ikâmesinden bir şey’in hazfı iltizâm olundukda mahalli hâlî kalmayıp mekânında mahzûfdan ıvaz bir şey’ bulunarak mahall-i hazf anınla müştâgil olmak lâyük olduğu kâide-i müteârefesi dahi husûl bulmuştur. Ve “fâ”nın (فَائِمٌ) üzerinde ibkâsıyla hakkı olduğu vehile vasat-ı kelâmda bekâsı dahi hâsıl olmuştur. Zîrâ “fâ”-i sebebiyye ibtidâ-i kelâmda vâki’ olmaz. Ve bu cihetden nâşî eczâ-yı cezâdan bulunan mef’ûl ü zarf ve ma’mûlât-ı sâireden mâba’d-i “fâ”da bulunan şey’in kendisine lüzûmu kâd olunanlar “fâ” üzerine takdîm olunur. Ve her ne kadar mevâzî-i sâirede mâba’d-i “fâ”nın mâkablinde i’mâli mümteni’ ise de agrâz-ı mühimme-i mezkûreyi tahsîl için bu mevki’de amelden ilgâ-i mâni’le mâba’d-i “fâ”nın mâkablinde i’mâli istinkâr olunmaz.

Ve bu tahkîkten, bu misillü takdîm tahsîs için olmadığı zâhir olur. Zîrâ nazm-ı mezkûrden garaz hidâyetde kavm-i Semûd ile gayrın iştirâkini veyâ âharın infirâdını zu’m edenlere reddetmek hidâyeti anlara hasr u tahsîs için (إِنَّا هَدَيْنَا نَمُودَ دُونَ غَيْرِهِمْ) ya’nî ancak Semûd için tarîk-ı hidâyete delâlet olunup âharları için delâlet olunmadığı ma’nâsı olmayıp belki garaz anlar için asl-ı hidâyeti isbât [248] ile ba’d-hû ﴿فَاسْتَجَبُوا أَلْعَمَى﴾¹ kavli-i şerîfiyle sû-i sanîalarını ihbârdır. Görmez misin ki meselâ Zeyd ve Amr ve nezd-i muhâtaba gelip ba’d-hû bir sâil (مَا فَعَلْتَ) (أَمَّا زَيْدًا فَأَكْرَمْتَهُ وَأَمَّا عَمْرًا فَأَهَنْتَهُ)² deyü suâl eylese cevâbında³ denir ve bunda hasr u tahsîs bulunmaz. Zîrâ sâil henüz sübût-i asl-ı ikrâm u ihânete ârif değildir. el-Hâsıl, nazm-ı mezkûr ve emsâlinde olan takdîm Musannif’in beyânı gibi tahsîs için olmayıp belki husûl-i agrâz-ı sâire-i meşrûha ile berâber hidâyetin Semûd’a lüzûm u sübûtunu ifâde garaz-ı hakîkisine mebnîdir.

1 “İnkârın karanlığını hidâyetin aydınlığına tercih ettiler.” (Fussilet 41/17)
 2 O ikisine ne yaptın?
 3 Zeyd’i sorarsan, ona ikramda bulundum, Amr’i ise aşağıladım.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَكَذَلِكَ قَوْلُكَ: «بِرَيْدٍ مَرَزْتُ»)¹

Ve kezâlik mütekellimin bir insân ile mürûrunu ve o insân Zeyd'in gayrısı idüğünü i'tikâd eden kimseye (بِرَيْدٍ مَرَزْتُ) kavli dahi eğer fi'l-i müfesser kable'l-mecrûr i'tibâr olunup da (مَرَزْتُ بِرَيْدٍ مَرَزْتُ) takdîrinde olursa mücerred te'kîd ve eğer ba'de'l-mecrûr i'tibâr olunup da (بِرَيْدٍ مَرَزْتُ) (بِرَيْدٍ مَرَزْتُ) gibidir. Ve (زَيْدًا عَرَفْتُ) takdîrinde addolunursa tahsîs için olmakda (يَوْمَ الْجُمُعَةِ سَزْتُ)² ve (فِي الْمَسْجِدِ صَلَّى)³ ve (تَأْدِيًا صَرَبْتُ)⁴ ve (مَاشِيًا حَجَجْتُ)⁵ gibi ma'mûlât-ı sâire dahi böyledir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالْتَّحْصِيصُ لَازِمٌ لِلتَّقْدِيمِ غَالِبًا)⁶

Ya'nî tahsîs gâlib-i emrde hakkı te'hîr olan şey'in takdîminden münfekk olmayıp lüzûm-i cüz'î-i ekserî ile takdîm için tahsîs lâzım gelir. "Lüzûm-i cüz'î", gâlib-i emrde adem-i infikâkden ibâretedir. Taharruk-i fekk-i esfe-lin gâliben madga lüzûmu gibi, zîrâ timsâhda tahallûf eder. Çünkü cemî'-i hayvân inde'l-madg fekk-i esfelini tahrîk edip fakat mâhî-i timsâh fekk-i a'lâsını tahrîk edermiş. Kezâlik takdîm ile tahsîs beyninde olan lüzûm dahi bu kabildendir.

Ve Musannif'in (غَالِبًا) kavliyle kayd eylemesi, takdîm ba'zen tahsîs için olmayıp belki mücerred ihtimâm veyâhûd teberrûk veyâhûd istilzâz veyâhûd sâmiin kelâmına muvâfakat veyâ zarûret-i şî'r veyâ riâyet-i sec' u fâsıla ve bunların emsâli için olduğuna işâretidir. Meselâ nazm-ı celilde ﴿حُدُوهُ فَعَلُوهُ ثُمَّ الْجَحِيمَ﴾ ve ﴿وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ﴾⁷ ve ﴿وَإِنَّ عَلَيْكُمْ لَحَافِظِينَ﴾⁸ ve ﴿فَأَمَّا الْبَيْتِمْ فَلَا تَنْهَرُوا وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرُوا وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ﴾¹¹ ve ﴿إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ﴾¹⁰

1 (بِرَيْدٍ مَرَزْتُ) "Zeyd'e uğradım," cümlesi de (زَيْدًا عَرَفْتُ) gibidir.

2 Cuma günü yürüdüm.

3 Mescidde namaz kıldım.

4 Terbiye etmek için vurdum.

5 Yayan haccettim.

6 Tahsîs çoğunlukla takdîmin ayrılmaz bir parçasıdır.

7 "Biz onlara zulmetmedik, tam tersine onlar kendi kendilerine zulmediyorlardı." (en-Nahl 16/118)

8 "Yakalayın onu ve bağlayın! Sonra Cehennem ateşine atın onu! Ardından da yetmiş arşın boyundaki zincire vurun!" (el-Hâkka 69/30-32)

9 "Oysa üzerinizde kaydeden melekler var." (el-İnfitâr 82/10)

10 "Rablerinin cemâline bakacaklar." (el-Kiyâme 75/23)

11 "Öyleyse, sakın incitme yetimi! Asla azarlama yardım isteyen! Rabbinin nimetlerini anlat." (ed-Duhâ 93/9-11)

âyât-ı kerîmesinde ﴿عَلَيْكُمْ﴾ ve ﴿فِي سَلْسَلَةٍ﴾ ve ﴿الْحَجِيمِ﴾ ve ﴿أَنْفُسُهُمْ﴾ ve ﴿إِلَى رَبِّهَا﴾ ve ﴿بِنِعْمَةٍ﴾ ve ﴿السَّائِلِ﴾ ve ﴿الْيَتِيمِ﴾ ve ﴿إِلَى رَبِّهَا﴾ kavli-i şerîfinde olan takdîm dahi Zemahşerî'nin zehâbı gibi tahsîs için olmayıp belki harf-i “nûn” üzerine olan nazm-ı sec'îye riâyet için olduğunu beyân eylemiştir.¹ Ve Musannif rahimehullâh buna işâretle buyururlar ki:

(وَلِهَذَا يُقَالُ فِي: ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾، مَعْنَاهُ: نَحْضُكَ بِالْعِبَادَةِ وَالِاسْتِعَانَةِ وَفِي: ﴿لِإِلَى اللَّهِ تُحْشَرُونَ﴾، مَعْنَاهُ: إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ لَا إِلَىٰ غَيْرِهِ)²

Ve gâliben tahsîs takdîme lâzım olduğuyçün eimme-i tefsîr *﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾* sen zât-ı kerîme tahsîs ederiz,” ma'nâsına ve *﴿لِإِلَى اللَّهِ تُحْشَرُونَ﴾* kavli-i şerîfini (إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ لَا إِلَىٰ غَيْرِهِ) ya'nî “Ancak Cenâb-ı Hakk'a haşr olunup gayrısına haşr olunmazsınız,” ma'nâsına haml eylemişlerdir. Musannif tahsîs gâliben lâzım-ı takdîm olduğuna işbu misâleyinde eimme-i tefsîrin zikreyledikleri ma'nâ-yı tahsîs ile istişhâd edip ve misâleyinden birisinde mef'ûl (زَيْدًا عَرَفْتُ) gibi bilâ vâsıta olup ve sânde (بِزَيْدٍ مَرَرْتُ) gibi bi-vâsıttadır. Ve kavli-i eimme-i tefsîr ile berâber zevk dahi tahsîsi iktizâ eder. Ve bununla İbn-i Hâcib'in “(اللَّهُ أَحْمَدُ)³ ve (إِيَّاكَ نَعْبُدُ) emsâlinde takdîm ihtimâm için olup tahsîs için olduğuna delîl yokdur,” demesi sâkit olur. Zîrâ zevk ve kavli-i eimme-i tefsîr buna iki delîldir. Ve tahsîs ile berâber ihtimâm dahi hâsıl olup ihtimâm ihtisâsa münâfi değildir. Ve Musannif rahimehullâh buna işâretle buyururlar ki:

(وَيُنْفِيْدُ فِي الْجَمِيْعِ وَرَاءَ التَّخْصِيصِ اهْتِمَامًا بِالْمُقَدَّمِ)⁴

Ve bunların cemîisinde takdîm, ifâde-i tahsîs ile berâber takdîm olunan şey'e ihtimâm dahi ifâde [249] eder. Zîrâ şânı ehemmi olup beyânına ziyâde-siyle kasd ü inâyeye eyledikleri şey'i takdîm etmek ehl-i Arab'ın mültezemidir.

1 İbnü'l-Esîr, *el-Meseli's-Sâir*, II, 211.

2 Bu nedenle, ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ âyetinin “İbadeti ve yardım istemeyi sana tahsis ederiz,” anlamında; ﴿لِإِلَى اللَّهِ تُحْشَرُونَ﴾ (Âl-i İmrân 3/158) âyetinin ise “O'nun huzurunda toplanacaksınız, başkasının değil,” anlamında olduğu söylenir.

3 Allah'a hamd ederim.

4 Bütün bu örneklerde takdîm, tahsîse ek olarak, takdîm edilen unsura verilen önemi de ifade etmektedir.

Şeyh *Delâil-i İ'câz*'da demiştir ki: “Biz ehl-i Arabiyye'nin takdîm husûsunda inâye vü ihtimâmdan gayrı mecrâ-yı aslda cereyân edecek bir şey'e i'timâd eylediklerini bulamadık. Lâkin lâyık olan, vech-i inâye bir şey' ile tefsîr olunup ve o şey' için bir ma'nâ bilinmesidir. Ya'nî bi-hasebi'l-münâsebâtî'l-örfiyye inâyeyi mutazammın ve inâyeye illet olacak bir şey'in bilinmesinden lâzımdır, tâ ki ehemmiyyet tahakkuk eyleye. Ve çok kimseler 'Ehemmiyyet ne sebeble olup ve inâye nereden olduğu zikrolunmaksızın yalnız inâye ve ehemmiyyeti için takdîm olundu, denilmek kifâyet eder' zanneylediler. Ve kezâlik 'Taktîm bir kelâmı fâideyi müfid ve kelâm-ı âhârda gayr-ı müfid kılınarak şâir u kâtib üzerine kavâfi vü escâ'da tevsiadır,' denilmek hatâdandır. Zirâ nazmda târeten bir şey'e dâll olup ve târeten dâll olmayan bu misillü bir emrin vukûu baiddir.”¹

İşte kelâm-ı Şeyh bu mefhûmdan ibâret olup Şârih'in kelâm-ı Şeyh'i ityânından garazı, takdîmin vechen mine'l-vücûh ihtimâmı ifâde eylediğini te'yiddir. Ve asl denilen şey' kendisinden ahkâm-ı cüz'iyât istihrac olunan kâide-i külliyye olarak ihtimâm ise böyle olmayıp fakat cüz'iyât üzerine iştimâli cihetle asla müşârik olduğundan asl mecrâsında câri ta'bir eylemiştir. Lâkin Şârih, Şeyh'in beyânı vechile “Taktîm riâyet-i fâsıla veyâ kâfiye içündür,” denilmek hatâ olduğunu adem-i teslîme işâretle (وَفِيهِ نَظَرٌ) buyurmuşlardır.²

قَالَ رَحْمَةُ اللَّهِ: (وَلِهَذَا يَقْدَرُ فِي «بِسْمِ اللَّهِ» مُؤَخَّرًا، وَأُورِدَ «اقْرَأْ بِسْمِ رَبِّكَ»، وَأُجِيبَ بِأَنَّ الْأَهَمَّ فِيهِ الْقِرَاءَةُ، فَكَانَ الْأَمْرُ بِالْقِرَاءَةِ أَهَمَّ كَذَا فِي الْكُشَافِ، وَبِأَنَّهُ مُتَعَلِّقٌ بِ«اقْرَأْ» الثَّانِي، وَمَعْنَى الْأَوَّلِ «أَوْجِدِ الْقِرَاءَةَ»)³

Ve takdîm ifâde-i tahsîs ile berâber şân-ı mukaddeme ihtimâmı müfid olduğuyçün besmele-i şerîfede cârrın müte'allık-ı mahzûfu muahhar takdîr olunarak meselâ⁴ (بِسْمِ اللَّهِ أَفْعَلُ كَذَا) denilir. Tâ ki takdîm-i mef'ûl tahsîs ile

1 Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 107, 108, 110.

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 119.

3 Bu nedenle, (بِسْمِ اللَّهِ) ifadesindeki mahzûf fil muahhar takdîr edilir. «اقْرَأْ بِسْمِ رَبِّكَ» “Rabbinin adıyla oku!” (el-Alak 96/1) âyetinde fiilin takdîm edildiği şeklindeki bir itiraza şöyle cevap verilmiştir: Burada daha önemli olan unsur okuma fiilidir. Zira (ilk inen âyetlerden olduğu için) okuma emri daha büyük önem arz etmekteydi. *Keşşâfta* zikredilen de budur. İkinci bir cevap olarak ise, harf-i cerrin ikinci «اقْرَأْ» fiiline müteallık olduğu ve birinci fiilin “Okuma eylemini gerçekleştire,” anlamına geldiği ifade edilmiştir.

4 Allah'ın adıyla şöyle şöyle yapıyorum.

berâber ihtimâmı müfid ola. Zîrâ müşrikîn esmâ-i âliheleriyle bed' edip ¹(بِاسْمِ اللَّاتِ وَالْعُزَّىٰ) dedikleri cihetle muvahhidîn anları redd ve ihtimâm için ibtidânın ismullâh-i teâlâya tahsisini kasd ederler. Ve bu kelâmın üzerine ﴿اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ﴾ kavlı-ı şerîfiyle suâl olunmuşdur ki bu nazm-ı celilde fi'l takdîm olunmuş olduğundan eğer takdîm ihtisâs ve ihtimâmı müfid olsa fi'lin te'hîriyle (بِاسْمِ رَبِّكَ) lafz-ı şerîfinin takdîm olunması iktizâ ederdi. Zîrâ vâcibu'r-riâye olan i'tibârâta riâyette kelâm-ı ilâhî ehakkdır.

Ve bu suâlden cevâbda *Keşşâf*da olduğu vechile denilmiştir ki: Nazm-ı mezkûr süver-i Kur'âniyye'nin min ciheti'n-nüzûl evveli olmasıyla bunda ehemm olan kırâat olduğundan kırâatle emr ehemm olmuştur.²

Ve yine cevâbda denilmiştir ki: ﴿اِقْرَأْ﴾, ﴿بِاسْمِ رَبِّكَ﴾-ı sâniye müte'allık ya'nî mâba'dinde olan ﴿اِقْرَأْ﴾-ı sâninin mef'ûlüdür. Ve ﴿اِقْرَأْ﴾-ı evvel makrûun bihe ta'diyesi i'tibâr olunmaksızın mücerred icâd-ı kırâatle emr olup (أَوْجِدَ الْقِرَاءَةَ) ma'nâsınadır. Meselâ (فُلَانٌ يُعْطَى) denilip mu'tâya taalluku i'tibâr olunmayarak mücerred (يُوجَدُ الْإِعْطَاءُ) ma'nâsı murâd olunur ve bu cevâb kavlı-ı Sâhib-i *Miftâh*'dir.³ Lâkin işbu cevâb-ı sâni ﴿بِاسْمِ رَبِّكَ﴾ kavlinin ﴿اِقْرَأْ﴾ lafzına taalluk-ı mef'ûliyyetle taallukuna mebnî olup "bâ"nın duhûlü tekrîr u devâma delâlet için olmuş olup nitekim ⁴(أَخَذْتُ الْخَطَامَ) ve (أَخَذْتُ بِالْخَطَامِ) denilir. (خَطَامٌ) *zimâm* ma'nâsınadır.

Şârih-i merhûm bu cevâbları ber-vech-i meşrûh izâhdan sonra buyurlar ki: Ahsen olan, gerek evvel ve gerek sâni ﴿اِقْرَأْ﴾ lafzları lâzım menzilesine münezzel olarak (افْعَلِ الْقِرَاءَةَ وَأَوْجِدْهَا) müfâdında veyâhûd ikisinde dahi mef'ûl mahzûf olup (اِقْرَأِ الْقُرْآنَ) takdîrinde olarak ﴿بِاسْمِ رَبِّكَ﴾ kavlinde "bâ" istiâne veyâhûd mülâbese için olup (مُسْتَعِينًا) veyâhûd (مُتَبَرِّكًا وَمُتَبَدِّئًا) veyâhûd mef'ûlünde olmasıdır. Ve besmele-i şerîfe inde-ş-Şâfiî sûreden cüz' ya'nî âyat-ı süverden bir âyet olmasıyla, bu mezhebe göre ﴿بِاسْمِ رَبِّكَ﴾, ﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾-ı sâniye müte'allık olup müte'allık-ı evvel olması da baîd olmaz.

1 Lât ve Uzzâ'nın adıyla

2 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I, 13.

3 Sekkâki, *el-Miftâh*, s. 341-342.

4 Dizgini elime aldım.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَتَقْدِيمُ بَعْضِ مَعْمُولَاتِهِ عَلَى بَعْضٍ: لِأَنَّ أَصْلَهُ التَّقْدِيمُ وَلَا مُقْتَضِي لِلْعُدُولِ عَنْهُ كَالْفَاعِلِ فِي نَحْوِ: «ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا»، وَالْمَفْعُولِ الْأَوَّلِ فِي نَحْوِ: «أَعْطَيْتُ زَيْدًا دِرْهَمًا»)¹

Ve ba'zı ma'mûlât-ı fi'l-in ba'zı âharı üzerine takdîmi o ba'zda asl olan, ba'zı âhar üzerine takdîm [250] olup ve bu asldan udûlü iktizâ edecek bir şey' bulunmamasıdır. (ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا) misillüde olan fâil gibi. Zîrâ fâilde asl olan mef'ûl üzerine takdîmidir. Zîrâ fâil umde olup kelâmda muhtâcun ileyh ve mef'ûl fazla olup müstağnâ anı olmasıyla elbette umde takdîme ehakk ve bir de fâil fi'lden cüz' gibi olduğundan şey'-i âharla beynleri fasl olunmamaklığa ehakkıdır. Ve (أَعْطَيْتُ زَيْدًا دِرْهَمًا) misillüde olan mef'ûl-i evvelde asl olan mef'ûl-i sâni üzerine takdîmidir. Zîrâ mef'ûl-i evvel âtî ya'nî âhiz-i atâ olmasıyla kendisinde ma'nâ-yı fâiliyyet vardır.

Ve ammâ tertîb-i mefâilde denilmiştir ki: Asl olan mef'ûlün mutlak ve ba'dehû mef'ûlün bih bilâ vâsıatı harfi'l-cerr ve ba'dehû mef'ûlün bih bi-vâsıatı harfi'l-cerr ve ba'dehû mef'ûlün fih-i zamân ve ba'dehû mef'ûlün fih-i mekân ve ba'dehû mef'ûlün leh ve ba'dehû mef'ûlün maah olup ve asl olan hâl akîb-i zi'l-hâlde ve tâbî' akîb-i metbû'da min gayr-i fâsıl zikr olunmaktadır. Ve tevâbiin icimâi indinde asl olan, takdîm-i na't ve ba'dehû te'kîd ve ba'dehû bedel veyâhûd beyândır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ لِأَنَّ ذِكْرَهُ أَهْمٌ كَقَوْلِكَ: «فَقَتَلَ الْحَارِجِيُّ فُلَانًا»)²

Veyâhûd takdîm, işbu takdîm olunan ba'zın zikri ehemmiyetli olduğundan olur. Musannif bu makâmda ehemmiyeti asâlet-i takdîme kasım edip ve müsnedün ileyhde asl ve sâir takdîm-i müsnedün ileyhi mukta'zî olan umûra şâmil kıldı. Ve bu makâmda kelâm-ı *Miftâh* Musannif'in müsnedün ileyhde zikrelediği şey'e ya'nî ehemmiyeti asl ve muktezeyât-ı sâireye şâmil kılmasına muvâfıktır. İmdi, bâb-ı müsnedün ileyhde olan ehemmiyet nefsinde mevcûd veyâhûd gayra nazarla ârız olan ehemmiyetden eamm olup ve bu makâmda Musannif'in ehemmiyetle murâdı mütekelim veyâ sâmiin li-garazin mine'l-agrâz şân-ı takdîme i'tinâ ve hâl-i takdî-

1 Fiilin ma'mûllerinden birinin diğerine takdîmi, a) öne alınanda asıl olanın takdîm olmasından ve cümlede bundan vazgeçmeyi gerektirecek bir durumun bulunmamasından kaynaklanıyor olabilir. "Zeyd Amr'a vurdu," örneğinde fâilin ve "Zeyd'e bir dirhem verdim," cümlesinde birinci mef'ûlün konumu buna örnektir.

2 b) Takdîm, takdîm edilen unsurun önemine binâen tercih edilebilir. Örnek: "Hâriciyi / isyankârı falanca öldürdü."

me ihtimâmı hasebiyle âriz olan ehemmiyettir. Ve âmm hâssa mukâbil kılındığı sûretde hâssdan mâadâsı murâd olduğu ma'lûm u mukarrerdir. Ve bu ehemmiyetden için takdîm-i mef'ûle misâl (قَتَلَ الْخَارِجِيَّ فُلَانٌ) kavlidir. Zîrâ maksûd u ehemmm olan hâricînin katl ü i'dâmıyla şerrinden nâsın halâs olmasıdır. Ve meselâ Zeyd bir kimseyi katl ü i'dâm edebilmesi kendisinden zann u takdîr olunmayan meküleden olduğu sûretde¹ (قَتَلَ زَيْدٌ رَجُلًا) denilse bundan garaz-ı ehemmm Zeyd'den katlin sudûrunu ihbâr olur. Şununla berâber ki takdîm-i fâil aslıdır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ لِأَنَّ فِي التَّأخِيرِ إِخْلَالَ بَيَانِ الْمَعْنَى، نَحْوُ: ﴿وَقَالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ﴾، فَإِنَّهُ لَوْ أُخِرَ ﴿مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ﴾ لَتَوَهَّمَ أَنَّهُ مِنْ صِلَةِ ﴿يَكْتُمُ﴾، فَلَمْ يُفْهَمْ أَنَّهُ مِنْهُمْ)²

Veyâhûd takdîm, te'hîrde olan ihlâl-i beyân-ı ma'nâ mahzûruna mebnî olur. Meselâ ﴿مِنْ رَجُلٍ مُؤْمِنٍ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ﴾ nazm-ı celilinde ﴿مِنْ رَجُلٍ مُؤْمِنٍ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ﴾ kavlinin sılasından olması tevehhüm olunup (يَكْتُمُ إِيمَانَهُ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ) demek olarak racül-i mü'min-i mezkûrun Âl-i Fir'avn'dan olduğu ma'lûm olamaz idi. Ya'nî Cenâb-ı Bârî racül-i mezkûr için evsâf-ı selâse zikredip vâsıf-ı evvel olan ﴿مُؤْمِنٌ﴾ kavli eşref-i evsâf olduğundan cümlesine takdîm olunarak ba'dehû hilâf-ı maksûd tevehhüm olunmaması için vâsıf-ı sâni olan ﴿مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ﴾, vâsıf-ı sâlis olan ﴿يَكْتُمُ إِيمَانَهُ﴾ üzerine takdîm olundu.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ بِالتَّنَاسُبِ كَرِعَايَةِ الْفَاصِلَةِ، نَحْوُ: ﴿فَأَوْجَسَ فِي نَفْسِهِ خِيفَةً مُوسَى﴾)³

Veyâhûd takdîm, te'hîrde olan ihlâl-i tenâsüb mahzûruna mebnî olur, riâyet-i fâsıla gibi. Meselâ nazm-ı celilde ﴿فَأَوْجَسَ فِي نَفْسِهِ...﴾ kavli-i şerifinde de ﴿مُوسَى﴾ üzerine takdîm olunmuşdur. Zîrâ fevâsıl-ı âyât "elif" üzerindedir.

Sâhib-i *Miftâh* ma'mûlât-ı fi'l ve gayrısından âmm olarak ale'l-ıtlâk inâye ve ihtimâm-ı şân-ı mukaddem için olan takdîmi iki kısım kılmışdır.

1 Zeyd adam öldürdü.

2 c) Takdîm, ilgili ögenin te'hîri hâlinde kastedilen anlamın açıklığına hale gelecek olması sebebiyle buna mahal vermemek adına tercih edilebilir. Örnek: "Firavun ailesinden, imânını gizlemiş bir mümin dedi ki..." (el-Mü'min 40/28) Âyette ﴿مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ﴾ ifadesi te'hîr edilmiş olsaydı, ﴿يَكْتُمُ﴾ fiilinin sılası olduğu sanılabilir ve bu kişinin Firavun ailesinden biri olduğu anlaşılmazdı.

3 d) Takdîm, fâsılaya riâyet üslûbunda olduğu gibi ilgili ögenin te'hîri hâlinde âhenk bozulacağı için buna mahal vermemek adına tercih edilebilir. Örnek: "Mûsâ'nın yüreği korkuyla titredi." (Tâhâ 20/67)

Bundan kısım-ı evvel, takdîm olunan şey'de asl-ı kelâm o şey'in mukaddem olmasıdır. Meselâ mübtedâ-i muarrefin habere ve zi'l-hâl-i muarrefin hâl üzerine ve âmilin ma'mûlüne takdîmiyle nezâiri bu kısımdandır. Ve kısım-ı sâni bir şey'in takdîmine inâye ya fi nefsihî mütekellimin nusb-i aynı ve cây-ı dikkati olmasından içün olur; meselâ “Temennî ettiğin ne şey'dir?” mefhûmunda olarak (مَا الَّذِي تَتَمَنَّى؟) deyü suâl eden kimesneye, aksâ-yı emelin [251] vech-i habîb olduğunu beyân ma'rizinde ¹ (وَجْهَ الْحَبِيبِ أَتَمَنَّى) kavlinde ma'mûlün âmil üzere takdîm kılınması ve ² ﴿وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ الْجِنَّ﴾ nazm-ı celîlinde lafza-i celâle ile lafz-ı ﴿شُرَكَاءَ﴾, ﴿جَعَلُوا﴾ içün mef'ûl olmak üzere mef'ûl-i sâninin evvel üzerine mukaddem olması bu kabîlden olup zîrâ zikrullâh ve zikr-i vech-i habîb fi nefsihî nusb-i ayn olarak ehemmdir. Veyâhûd takdîm olunan şey'e nusb-i ayn olmağlığı mûcib bir emr ârız olmasıyla olur. Bu da meselâ şey'-i mukaddem muhâtabın mültefetün ileyhi olarak zikrine muntazır olmasını tevehhüm ettiğin sûretde olur. Nitekim ³ ﴿وَجَاءَ مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ رَجُلٌ يَسْعَى﴾ kavli-i şerîfde mecrûrun fâil üzere takdîmi bu kabîldendir. Zîrâ mâkabl-i âyet ehl-i karyenin rusûl-i Îsâ hakkında sû'-i muâmelelerini müşt Emil olmasıyla makâm “Acabâ bunda bir menbit-i hayr var mıdır yoksa cümlesi bu hâlde midir?” deyü karyenin zikr u îrâdiyla bir haberin nüzûl ü ilmâmına sâmiin intizâr etmesi makâmı olarak bu ârızdan nâşi mecrûr olan ﴿أَقْصَى الْمَدِينَةِ﴾ lafzı nusb-i ayn kılınmıştır. Lâkin sûre-i Kasas'da vâki' olan ﴿وَجَاءَ رَجُلٌ مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ﴾ kavli-i şerîfi bunun hilâfi olarak ârız-ı mezkûrden hâlîdir. Ve meselâ te'hîrde ihlâl-i maksûd gibi bir mâniin vücûdu ma'lûmun olduğu hinde olur. Nitekim ﴿وَقَالَ الْمَلَأُ﴾ ⁴ kavli-i şerîfde hâl olan ﴿وَمِنْ قَوْمِهِ﴾ lafzı vasf olan ﴿الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ üzerine takdîm olunmuştur. Hâlbuki hakk-ı tâbi', metbû'dan sonra zikrolunmasıdır. Lâkin te'hîri takdîrinde (دُنْيَا) içün sîla olması tevehhüm olunurdu. Çünkü bu makâmda lafz-ı (دُنْيَا), (دُنُوْ) den ism-i tafdil olup ism olmadığı ve lafz-ı (مِنْ) ile te-addî ederek asl-ı fi'le müteaddî olup ma'nâ-yı tafdilîye müteaddî olmaması-

1 Sevgilinin yüzünü dilerim!

2 “Cinleri Allah'a ortak koştuular.” (el-En'âm 6/100)

3 “Şehrin tâ öte ucundan bir adam koşu koşu geldi.” (Yâsin 36/20)

4 el-Kasas, 28/20.

5 “Halkı içerisinde, âhiretteki büyük buluşmayı yalanlayan ve kendilerine bu dünyada bahşettiğimiz refah ve zenginlikle şımarıp azan kâfirler dedi ki...” (el-Mü'minûn 23/33)

la asl-ı tafdülin “lâm” ve “min” ile maan isti‘mâli câiz olmamak mahzûrundan sâlim olduğu cihetle hîn-i te’hîrde ﴿مَنْ قَوْمِهِ﴾ (ذُنْيَا) için sıla olması gereği gibi zihne sebkât eder. Nazm-ı mezkûrde ﴿بِكثْرَةِ الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ﴾ (أَثْرَفَانَهُمْ: نَعَمْنَاهُمْ) mefhûmuyla müfesserdir.² Ve te’hîr için mâniin birisi de meselâ ﴿أَمَّا بِرَبِّ هَارُونَ وَمُوسَى﴾³ kavli-i şerîfinde olan ihlâl-i fâsıla gibidir ki Mûsâ aleyhisselâmin eşrefiyyeti hasebiyle takdîme ehakk oldukları hâlde ihlâl-i fâsıla mahzûrundan nâsî ism-i Hârûn takdîm olunmuştur.⁴

İşte kelâm-ı Sâhib-i *Miftâh* bu vetîrede olarak Musannif kelâm-ı mezkûr üzerine vücûh ile i’tirâz eylemiştir.

Vech-i evvel: ﴿وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ﴾ kavli-i şerîfi inkâr-ı tevbîhî için mesûk-
dur. İnkâr-ı tevbîhî ile inkâr-ı ibtâlî beyninde fark, inkâr-ı tevbîhî mâba‘di vâki‘ olarak fâili bununla melûm olmasını muktaizdir. Ve inkâr-ı ibtâlî; mâba‘di vâki‘ olmayıp müddeâsı kâzib olmasını kâzîdir. Nazm-ı celilde ﴿أَفَأَصْفَاكُمْ رَبُّكُم بِالْبَيِّنَاتِ وَأَتَّخَذَ مِنَ الْمَلَائِكَةِ إِنَائًا﴾⁵ kavli-i şerîfi işbu inkâr-ı ibtâlî kısmındandır.⁶ İmdi, nazm-ı mezkûr inkâr-ı tevbîhî için mesûk olduğu gibi ca‘l-i küffârın ale‘l-ıtlâk Cenâb-ı Bârî’ye taalluku münker olması mümteni‘ olup taalluk-ı mezkûr ancak şürekâyâ taalluku i’tibâriyle mümkün olabilir. Zîrâ ca‘l-i mânın Cenâb-ı Bârî’ye taalluku gayr-ı münkerdir. Ve ca‘l-i mezkûrun taalluku ancak Cenâb-ı Bârî’ye olmasıyla inkâr olunabilip mâsivâ hakkında gayr-ı münkerdir. Bu sûretde lafza-i celâlenin takdîm u te’hîrinde kat’an fark tahakkuk etmez. Ve bununla ma‘lûm olur ki mef’ûleyne teaddî eden her bir fi‘l-i müteaddîdeki mef’ûleyninden ehadühümânın zikrine i’tinâ âhara taalluku i’tibâriyle ola; mef’ûllerden birinin âharı üzere tekaddümü hinde takdîminin inâye ile ta‘lîli sahîh olamaz.

Ve Musannif’in bu suâlinden cevâb, kelâm-ı Sekkâkî’de münker olan ca‘lin şürekâyâ taalluku i’tibâr olunmayarak yalnız lafza-i celâleye taalluku olduğuna delâlet edecek bir lafz olmayıp belki medlûl-i kelâmî münker

1 Onlara çok mal, evlat ve dünya lezzetlerinden diğer pek çok şeyi verdik.

2 Krş: Siyâlkütî, *Hâşiye*, II, 123.

3 “Biz Hârûn ile Mûsâ’nın Rabbine îmân ediyoruz, (dediler.)” (Tâhâ 20/70)

4 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 342-345.

5 “Demek Rabbiniz, erkek çocukları size lâyıık gördü de kendisine meleklere kız çocuklar edindi, öyle mi?” (el-İsrâ 17/40)

6 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 375-376.

olan ca'lin ism-i celâl ile şürekâdan her ikisine taalluku olup lâkin lafza-i celâle fi nefsihî nusb-i ayn-ı mü'min olmasıyla ism-i celâle inâye etemm ve zikrde îrâdı ehemmiyet oldugudur. Ve bu takdîrde suâl-i Musannif vârid olamayacağı gayr-ı hafidir.

Ve Musannif'in îrâd eylediği **vech-i sâni**; Sâhib-i *Miftâh* maksûdu ihlâlden ihtirâz ü muhâfaza veyâhûd [252] riâyet-i fâsıla için olan takdîmi, beyân ettiği kısım-ı sâni'den kılıp hâlbuki bu kısımdan değildir. Zîrâ ihtirâz ve riâyet-i fâsıla bi-nefsihî sebep-i takdîm olmasıyla bunları nusb-i ayn olmağı âriz ittihâzına hâcet yokdur.

Ve bu vechden cevâb men'dir. Zîrâ ihtirâz-ı mezkûr emr-i âriz olup takdîm olunan şey'in nusb-i ayn olmasını icâb eylemiştir.

Vücûh-i mezkûreden **vech-i sâlis**; nazm-ı mezkûrde ﴿مِنْ قَوْمِهِ﴾ lafzının alâ takdîri te'hîrihî (دُنْيَا)'ya taalluku her ne kadar dünyâ (دُنْيَا)'den olup lafz-ı (دُنْيَا), (مِنْ) ile müteaddî olmasından dolayı min ciheti'l-lafz sahîh olsa da min ciheti'l-ma'nâ gayr-ı ma'küldür. Zîrâ bu sûretde mefhûm-i âyet olmak lâzım gelen (أَتَرَفْنَا الْكَفْرَةَ وَنَعْمَنَاهُمْ فِي الْحَيَاةِ الَّتِي دَنَّتْ مِنْ قَوْمِ نُوحٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ) (دَنَّتْ مِنْ قَوْمِ نُوحٍ) emsâli bir vech-i baide haml olunmasıyla bir ma'nâ tahassul ede. Bu sûretde mefhûmu "Hayât-ı keferî hayât-ı kavm-i Nûh'a karîb ve tûl-i ömr ve râhat-ı ayşde anlara şebîh oldu," demek olur. Ve bu i'tirâz her ne kadar münâkaşa fi'l-misâl ise de lâkin hakkıdır.

Ve ba'zıları i'tirâz etmişlerdir ki: Sâhib-i *Miftâh* vech-i habîbin (أَتَمَّنَّى) üzerine takdîmini ma'mûlâtın ba'zısını ba'zısı üzerine takdîm bâbından kılıp hâlbuki bu bâbdan olmayarak ma'mûlû âmil üzerine takdîm bâbındandır.

Ve bunun cevâbı mâ-sebakda işâret olunan şey'dir ki Sâhib-i *Miftâh* mutlakan takdîmi taksîm eyleyip yoksa taksîmi yalnız takdîm-i ma'mûlât için olmadığına aksâm-ı mezkûre miyânında âmilin ma'mûl ve mübtedâ'nın haber üzerine takdîmlerini îrâd etmesi delîl-i vâzıhdır. Vâkıan esâs-ı bahsi ba'zı ma'mûlâtın ba'zı âhara takdîmi için vaz' edip lâkin ta'mîm-i fâide için hükmü ale'l-ıtlâk takdîme ta'mîm eylemiştir.

Ve sûret-i diğerele dahi cevâb verilmek mümkündür ki misâl-i mezkûru takdîm-i ma'mûlâtıdan kılması ba'zı ma'mûlâtın ba'zı âhar üzerine takdîmi ba'zen âmili üzere takdîme tevakkuf edeceğine ya'nî âmili üzere takdîm olunmadıkça ma'mûl-i âhara takdîmi mümkün olamayacağına tenbîh içündür. Bu sûretde ¹(وَجْهَ الْحَبِيبِ أَتَمَّنَّى) kavlinde maksûd mef'ûlün fâil üzerine takdîmi olup lâkin fi'l üzerine takdîm olunmadıkça fâil-i muttasıl üzerine takdîm-i mef'ûlün imtinâından nâşî min ciheti'z-zarûre fi'l üzere takdîm olunmuşdur.

1 Sevgilinin yüzünü dilerim!

Bâb-1 Hâmis: Kasr

قَالَ رَحِمَهُ اللهُ: (الْبَابُ الْحَامِسُ: الْقَصْرُ، وَهُوَ حَقِيقِيٌّ وَعَيْزُ حَقِيقِيٍّ)¹

Kasr lügatde *habs* ma'nâsına olup (فَقَصْرْتُ اللَّقْحَةَ عَلَى فَرَسِي) derler. "Nâka-i halûbu feresim üzerine kasr etdim," ya'nî "Lebenden, gayrısını hissedâr etmeyip ancak feresim için kıldım," demektir. Ve ıstılâhda "Tarîk-ı ma'hûd üzere bir şey'i bir şey'e tahsîs" ma'nâsınadır.

Kasr-ı Hakîkî ve Gayr-ı Hakîkî

Bu da hakîkî ve gayr-ı hakîkîye münkasımdır. Zîrâ bir şey'in bir şey'e tahsîsi bi-hasebi'l-hakîka ve nefsu'l-emr olup aslâ gayrısına tecâvüz etmezse *kasr-ı hakîkî* olur. Ve eğer şey'-i âhara izâfe ve nisbet hasebiyle olup tahsîs olunan şey' şey'-i muhtassî nisbet olunan şey'-i âhara tecâvüz etmezse *gayr-ı hakîkî* ve belki *izâfî*dir. Zîrâ maksûrun aleyh olan şey'-i mezkûre tahsîs ale'l-ittlâk ya'nî cemî'-i mâadâya nisbetle olmayıp belki muayyen-i âhara nisbetledir. Meselâ (مَا زَيْدٌ إِلَّا قَائِمٌ) denilse ma'nâ "Zeyd, kıyâmı kuûd ve emsâli olan ızticâ' u ittikâ vü istillkâya tecâvüz etmez," demek olup yoksa "Aslâ sıfat-ı uhrâya tecâvüz etmez," demek değildir. Ve kasrın bu ma'nâca hakîkî ve izâfîye taksîmi mutlakan tahsîs izâfâtından olmasına münâfi olmaz. Zîrâ ma'nâ-yı "izâfe" şey'-i muzâfin taakkulü muzâfun ileyhî taakkulüne tevakkufdan ibâret olup bu ma'nâ ise kasr-ı hakîkîde mütehakkıktır. Hâsılı, kasr mutlakan izâfât kabîlinden olarak lâkin izâfe eğer külle nisbetle i'tibâr olunursa hakîkî ve eğer ba'za nisbetle i'tibâr olunursa izâfîdir.

Ve kasrın hakîkî ve izâfîye taksîminde olan killet-i nef' u cedvâdan nâşi Sâhib-i *Miftâh* bu taksîmi tasrîh etmemiş olduğundan Musannif zikr-i hakîkîyi ihmâline haml eylemiştir. Hâlbuki böyle değildir. Zîrâ Sâhib-i *Miftâh* tefsîr-i kasrda: (حَاصِلُ مَعْنَى الْقَصْرِ رَاجِعٌ إِلَى تَخْصِيصِ الْمُؤْصُوفِ بِوَصْفِهِ: دُونَ ثَانٍ أَوْ بِوَصْفِ مَكَانٍ آخَرَ أَوْ إِلَى تَخْصِيصِ الْوَصْفِ بِمُؤْصُوفٍ دُونَ ثَانٍ أَوْ بِمُؤْصُوفٍ مَكَانٍ آخَرَ)² kavliyle, [253] ma'nâ-yı kasrın hâsılı, mevsûfun vaf-ı sâniye mütecâviz olmayarak bir vafâ veyâhûd vaf-ı âhar mekânında bir vafâ tahsîsine veyâhûd vaf-ı sâniye mütecâviz olmayarak bir mevsûfa

1 Beşinci bâb kasr hakkındadır. Kasr, hakîkî ve gayr-ı hakîkî / izâfî olmak üzere iki kısımdır.

2 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 400.

veyâhûd mevsûf-i âhar mekânında bir mevsûfa tahsîsine râci‘ olduğunu ifâde edip bu tefsîr ise hakîkî ve gayr-ı hakîkîye şâmilidir. Zîrâ sâni ve âhardan murâd, üzerine sâni ve âhar denilmek sâdık olan şey’ olup vâhid ve ilâ mâ lâ nihâye ekser u zâid olmaktan eammdır. Şöyle ki eğer sâni ve âhardan vâhid murâd olursa gayr-ı hakîkîden dahi pek çok emsile hurûc etmek lâzım gelir. Meselâ Zeyd’in kâtib ü şâir u müneccim olduğunu i’tikâd eden kimseye ¹(مَا زَيْدٌ إِلَّا كَاتِبٌ) ve meselâ Zeyd ve Amr ve Bekr ve Hâlid şuarâdir deyü i’tikâd eden şahsa ²(مَا شَاعِرٌ إِلَّا زَيْدٌ) denilse evvelde Zeyd’i kâtib ve şâir olmak şey’eyninden tecâvüz ile vâsf-ı kitâbete ve sâni’de vâsf-ı şâiriyyeti Amr ve Bekr ve Hâlid’den tecâvüzle Zeyd’e hasr edersin. Bunlar ise vâhid olmayıp müteaddiddir.

Ve tefsîr-i Sekkâkî’nin gayr-ı hakîkîye tevehhüm-i ihtisâsının menşei bundan ya’ni sâni ve âhardan vâhid murâd olunmasından ibâretidir. Vâkıyan bu tefsîr esnâsında kasr-ı hakîkînin kesret-i vukûuna i’tibâr ve kasr-ı hakîkînin kemâl-i nedreti cihetle vâsmet-i kizbden ihtirâz için emsileyi gayr-ı hakîkîden îrâd eylemiştir. Maazâlik kelâmı, hakîkîde zâhir olan ³(مَا زَيْدٌ إِلَّا عَمْرٌ) ve ⁴(مَا زَيْدٌ إِلَّا زَيْدٌ) ve ⁵(مَا زَيْدٌ إِلَّا عَمْرٌ) emsâli emsileden hâlî değildir. Ve eğer kelâmı teemmül olursa Musannif gibi hakîkî ve gayr-ı hakîkîye taksîme işâretten hâlî olmaz. Zîrâ demiştir ki fi nefsihî sübûtu müsellemler olan şî’r gibi bir vâsf üzerine nefy idhâliyle (مَا شَاعِرٌ) denilse gerekse âmm olsun, meselâ ⁶(فِي الدُّنْيَا شُعْرَاءُ) ve ⁷(فِي قَبِيلَةِ كَذَا شُعْرَاءُ) gibi ve gerekse hâss olsun ⁸(زَيْدٌ وَعَمْرٌو شَاعِرَانِ) gibi, her iki sûretde nefy bi-hükmi’l-akl vâsfın müddeâ leh için sübûtuna tenâvül ederek mefrûz olan (مَا شَاعِرٌ) kavlinden sonra (إِلَّا) (زَيْدٌ) denildiği gibi kasrı ifâde eyler. Hâsılı, meselâ vâsf-ı şî’rin fi nefsihî müsellemler’sübût olması mefrûz olmasıyla nefy bi’z-zarûr müddeâ leh için sübûtuna teveccüh ve anı nefy ederek eğer muhâtabın sûret-i iddiâsı bi-

1 Zeyd yalnızca yazardır.

2 Şair sadece Zeyd’dir.

3 Zeyd şairdir, başkası değil.

4 Amr’a yalnızca Zeyd vurdu.

5 Zeyd yalnızca Amr’a vurdu.

6 Dünyada şairler vardır.

7 Falanca kabiledede şairler vardır.

8 Zeyd ve Amr şairdirlir.

tarîki'l-umûm ise (مَا شَاعِرٌ فِي الدُّنْيَا إِلَّا زَيْدٌ)¹ kavli müfâdında olur. Bu ise kasr-ı hakîkîdir. Ve eğer müddeâ vech-i husûs üzere ise (مَا شَاعِرٌ إِلَّا زَيْدٌ) kavli Amr'a izâfe ile şî'ri Zeyd'e kasr olup gayr-ı hakîkî olmuş olur.

Kasru'l-Mevsûf ale's-Sıfat ve Kasru's-Sıfat ale'l-Mevsûf

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَكُلُّ مِنْهُمَا نَوْعَانِ: قَصْرُ الْمُوصُوفِ عَلَى الصِّفَةِ وَقَصْرُ الصِّفَةِ عَلَى الْمُوصُوفِ)²

Ve işbu kasr-ı hakîkî ve izâfiden her birerleri iki nev' olup evvel, kasru'l-mevsûf ale's-sıfat; sâni, kasru's-sıfat ale'l-mevsûfdur. Ve işbu nev'ayn beyninde olan fark zâhirdir ki evvelde mevsûf ile âharın sıfatda iştirâki mümteni' değildir. Zîrâ ma'nâsı "Fülân mevsûf için şu sıfatdan gayrı sıfat yoktur," demek olup lâkin o sıfatın mevsûf-i âhar için husûlü câizdir. Ve sâni'de müşâreket-i mezkûre mümteni'dir. Zîrâ ma'nâsı "Bu sıfat ancak şu mevsûf içündür," demek olmasıyla gayrısı için olması ne vechile sahîh olabilir? Lâkin mevsûf-i mezkûr için sıfat-ı sâire olması câizdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالْمُرَادُ الْمَعْنَوِيَّةُ لَا النَّعْتُ النَّحْوِيَّةُ)³

Ve sıfatdan murâd sıfat-ı ma'neviyye olup na't-ı nahvî değildir. "Sıfat-ı ma'neviyye" cûd ü kerem ve kıyâm u kuûdu kitâbet ve emsâli ma'nâ-yı kâim bi'l-gayra dâll olan lafzdır. Ve "na't-ı nahvî" (تَابِعٌ يَدُلُّ عَلَى ذَاتٍ وَمَعْنَى) "na't-ı nahvî" (تَابِعٌ يَدُلُّ عَلَى ذَاتٍ وَمَعْنَى) kavilleriyle muarref olup müfâdî "Bir tâbi'dir ki zât üzerine ve zâtta olan ez-gayr-ı şümûl ma'nâya delâlet eder," demektir. (غَيْرِ الشُّمُولِ) kaydı (جَاءَنِي الْقَوْمُ كُلُّهُمْ)⁴ emsâli (كُلُّ) lafzıyla olan te'kîdden ihtirâzdır.

Ve işbu sıfat-ı ma'neviyye ile na't-ı nahvî beyninde umûm min vech vardır. Zîrâ ikisi dahi (أَعْجَبَنِي هَذَا الْعِلْمُ)⁵ kavlimizde olan ilm üzere tesâduk edip ve (الْعِلْمُ حَسَنٌ)⁶ kavlimizde olan ilm üzere sıfat-ı ma'neviyye sâdık olarak na't gayr-ı sâdık ve (مَرَرْتُ بِهَذَا الرَّجُلِ)⁷ kavlimizde olan (رَجُلٌ) üzere sıfat-ı ma'neviyye sâdık olmayıp na't sâdıktır.

1 Dünyada Zeyd'den başka şair yoktur.

2 Kasr-ı hakîkî ve kasr-ı izâfiden her biri de mevsûfun sıfata kasrı ve sıfatın mevsûfa kasrı olmak üzere iki kısımdır.

3 Sıfat derken nahivdeki sıfat değil (başkasıyla kâim olan mânâ anlamında) manevî sıfat kastedilmektedir.

4 Bana kavmin tamamı geldi.

5 Bu ilim hoşuma gitti.

6 İlim güzeldir.

7 Bu adama uğradım.

Ve sıfat-ı ma'neviyye, bir de (مَا ذَلَّ عَلَى ذَاتِ بَاعْتِبَارٍ مَعْنَى هُوَ الْمَقْصُودُ) ya'nî “Maksûd olan ma'nâ i'tibârıyla zât-ı mübheme üzere dâll olan lafzdır,” de-yü tefsîr olunmuştur. Ya'nî asl-ı [254] maksûd zâta intisâbı haysiyetinden ma'nâ olup bu sûretde kasdın zâta taalluku o ma'nânın kendisine i'tibâr-ı nisbeti cihetinden olmuş olur. Bu kayd ile ta'rifden esmâ-i ecnâs hurûc eder. Zîrâ meselâ lafz-ı (رَجُلٌ) her ne kadar racûliyyet ma'nâsı i'tibârıyla zât üzerine delâlet eder ise de lâkin bu ma'nâ maksûd bi'z-zât değildir.¹

Ve sıfat-ı ma'neviyyenin ma'neyeyni beyninde olan farkda zâhir olan mübâyenetdir. Zîrâ ma'nâ-yı evvel meselâ ilm gibi gayr ile kâim olan nefsi-i emr kâim bi'l-gayr olup ma'nâ-yı sâni ise meselâ kâim gibi emr-i mezkûrun ya'nî kıyâmın intisâbıyla berâber zât-ı mübhemedir.² Ve işbu ma'nâ-yı sâni üzere olan sıfat-ı ma'neviyye ile na't-ı nahvî beyninde yine umûm min vech olarak (جَاءَنِي رَجُلٌ عَالِمٌ)³ misillüde tesâduk edip ve (أَلْعَالِمُ مُكْرَمٌ)⁴ misillüde sıfat-ı ma'neviyye sâdik ve na't-ı nahvî gayr-ı sâdik ve (جَاءَنِي هَذَا الرَّجُلُ)⁵ misillüde bi'l-akdsir. Ve bu makâmda sıfat-ı ma'neviyyeden işbu ma'nâ-yı sâni murâd olunmak da câiz olursa da lâkin şümûlü cihetiyle evvel ensebdir.

Ve ammâ (مَا الْبَابُ إِلَّا السَّاجُ)⁸ ve (مَا زَيْدٌ إِلَّا أَحْوَكُ)⁷ ve (مَا هُوَ إِلَّا زَيْدٌ)⁶ emsâli, kendisinde haber-i câmid olanlar keynûnetle müevvel olarak kasr-ı'l-mevsûf ale's-sıfatdan olmasıyla kasrın kısmeynde adem-i hasrıyla i'tirâz olunamaz. Zîrâ ma'nâ (هُوَ مَقْصُودٌ عَلَى الْكُونَ زَيْدًا)⁹ ve (هُوَ مَقْصُودٌ عَلَى الْكُونَ)¹⁰ demektir. (أَخَاكَ) ve (أَلْبَابُ مَقْصُودٌ عَلَى الْكُونَ سَاجًا)¹¹

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالأَوَّلُ مِنَ الْحَقِيقِي نَحْوُ: «مَا زَيْدٌ إِلَّا كَاتِبٌ» إِذَا أُرِيدَ أَنَّهُ لَا يَتَّصِفُ بِغَيْرِهَا، وَهُوَ لَا يَكَادُ يُوجَدُ لِتَعَدُّرِ الإِحَاطَةِ بِصِفَاتِ الشَّيْءِ)¹²

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 128-129.

2 Krş: Cürçânî, *Hâşiye*, s. 238; Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 379.

3 Bana âlim bir adam geldi.

4 Âlim ikram görür.

5 Bana bu adam geldi.

6 O yalnızca Zeyd'dir.

7 Zeyd senin ancak kardeşindir.

8 Kapı yalnız sacdandır.

9 O, Zeyd olmaya maksûrdur.

10 Zeyd senin kardeşin olmaya maksûrdur.

11 Kapı sacdan olmaya maksûrdur.

12 Kasr-ı hakikînin birinci kısmına örnek, Zeyd'in yazarlıktan başka bir vasıfı nitelenmeme durumunun kastedildiği “Zeyd yalnızca yazardır,” cümlesidir. Bir şeyin bütün sıfatlarını ihâta etmenin imkânsız oluşundan dolayı kasrın bu türüne neredeyse hiç rastlanılmaz.

Ve kasr-ı hakîkîden evvel, taksîmden müstefâd olduğu üzere, bir şey' bir sîfata tahsîs ile sâir cemî'-i sîfâtdan tecâvüz olup meselâ Zeyd'in kitâbetden gayrı bir sîfatla muttasîf olmadığını ifâde murâd olundukda (مَا زَيْدٌ إِلَّا كَاتِبٌ) denir ve kasr-ı hakîkîden bu nev'in kelâmda vücûdu mutasavver değildir. Zîrâ bir şey'in sîfâtını ihâta müteazzirdir. Şöyle ki zîrâ hiçbir şey'-i mutasavver yokdur illâ elbette şey'-i mezkûrun ihâta-i mütekellim müteazzir olacak sûretde sîfâtı olmasıyla mütekellimin bir mutasavveri sîfat-ı mahsûsa üzerine hasr ederek bi'l-küllîyye o sîfatın mâadâsını nefy etmesi ne vechile sahîh olabilir? Belki kasrdan bu nev' muhâlê müfzîdir deriz. Zîrâ sîfat-ı menfiyye için elbette bir nakîz olup bu nakîz dahi sîfâtdan olmasıyla cemî'-i sîfât nefy olunduğu gibi irtifâ'-ı nakîzayn lâzım gelir. Meselâ (مَا زَيْدٌ إِلَّا كَاتِبٌ) denilip “Kitâbetin gayrı hiçbir sîfatla muttasîf değildir,” demek murâd olursa ne şâiriyyet ve ne adem-i şâiriyyetle muttasîf olmamasını istilzâm edip bu ise muhâldir. Meğerki sîfâtdan sîfât-ı vücûdiyye murâd olunursa ol hinde irtifâ'-ı nakîzayn lâzım gelmez.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالثَّانِي كَثِيرٌ، نَحْوُ: «مَا فِي الدَّارِ إِلَّا زَيْدٌ»)¹

Ve hakîkîden kasru's-sîfat ale'l-mevsûf, bir sîfatı bir emre tahsîs ile cemî'-i mâadâdan tecâvüz olup hakîkîden bu nev' kesîru'l-isti'mâldir. (مَا فِي الدَّارِ إِلَّا زَيْدٌ) gibi, şu ma'nâ üzere ki “Dârda olmaklık Zeyd üzerine maksûrdur,” demektir. Zîrâ karîben zikrolunacağı vechile müstesnâ minh cins-i müstesnâdan takdîr olunmak iktizâ edeceğinden² (مَا فِي الدَّارِ أَحَدٌ)² takdîrinde olup mukadder şey' değildir ve dârda bir ehad olmayıp yalnız Zeyd bulunabilir.³ Ve setîr olmaya ki kasrın aksâm-ı selâsesi ya'nî kasr-ı ifrâd ve kalb ve ta'yîn hakîkîde cereyân etmeyip bunlar kasr-ı izâfînin aksâmıdır. Nitekim karîben işâret olursa gerektir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَقَدْ يُقْضَدُ بِهِ الْمُبَالَغَةُ لِعَدَمِ الْإِعْتِدَادِ بِغَيْرِ الْمَذْكُورِ كَمَا «مَا فِي الدَّارِ إِلَّا زَيْدٌ»)⁴

1 Kasr-ı hakîkînin ikinci kısmına örnek, “Evde sadece Zeyd vardır,” cümlesidir.

2 Evde hiçbir kimse yoktur.

3 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 130.

4 Kasr-ı hakîkînin bu türüyle, cümlede vurgulanan unsur dışındakiler yok sayıldığı için, mübâlağa amacı da güdülebilir. Örnek: “Evde Zeyd'den başka kimse yoktur.”

Ve ba'zı kerre şey'-i mezkûrun mâadâsına adem-i i'tidâddan nâşî işbu nev'-i sâni-i hakîkî ile mübâlağa kasd olunur. Ve adem-i i'tidâd ya mezkûrun gayrını zemm veyâhûd mezkûru medh için olmakdan hâlî olmaz. Nitekim dârda gayrın vücûduyla berâber (مَا فِي الدَّارِ إِلَّا زَيْدٌ) denilip “Dârda bulunanlardan Zeyd'in gayrısı ma'dûm hükmündedir,” demek kasd olunur. Ve bu kasr kasr-ı hakîkî-i iddiâ olup kasr-ı gayr-ı hakîkî olmaz. Zîrâ hakîkî olmadığı gibi maksûd olan mübâlağa fevt olur. İmdi, kasr-ı hakîkî iki nev' olup birisi tahkîkan hakîkî ve diğeri mübâlağaten hakîkîdir. Ve işbu mübâlağaten hakîkiyi kasru'l-mevsûf ale's-sıfatda dahi bâkî sıfâta adem-i i'tidâda mebnî i'tibâr etmek mümkin olur. Ve kasr-ı gayr-ı hakîkî ile mübâlağaten veyâ iddiâen [255] olan kasr-ı hakîkî beynini mevârid-i isti'mâlde fark etmek emr-i dakîk olmasıyla Şârih-i merhûm ¹(تأمل) mefhûmlarıyla emr eylemiştir.

قَالَ رَحْمَةُ اللَّهِ: (وَالأَوَّلُ مِنْ غَيْرِ الْحَقِيقِيِّ تَخْصِیْصُ أَمْرٍ بِصِفَةٍ دُونَ صِفَةٍ أُخْرَى أَوْ مَكَانَهَا، وَالثَّانِي تَخْصِیْصُ صِفَةٍ بِأَمْرٍ دُونَ أَمْرٍ آخَرَ أَوْ مَكَانَهُ)²

Ve kasr-ı gayr-ı hakîkîden nev'-i evvel ya'nî kasru'l-mevsûf ale's-sıfat, bir emri, i'tikâd-ı muhâtabda iştirâkî olan sıfât-ı muayyeneden bir sıfatta tahsîs ile sıfat-ı uhrâdan tecâvüz veyâhûd mu'tekad-ı muhâtab olan sıfat-ı uhrâ mekânında diğeri bir sıfatta tahsîsdir. Ve sâni ya'nî kasru's-sıfat ale'l-mevsûf, bir sıfatı, iştirâkî i'tikâd olunan umûr-i muayyeneden bir emre tahsîs ile emr-i âhardan tecâvüz veyâhûd o sıfatla ittisâfî i'tikâd olunan emr-i âhar mekânında diğeri emre tahsîsdir. (دُونَ أُخْرَى)'nın ma'nâsı (مُتَجَاوِزًا) demektir. Zîrâ muhâtab mevsûfun sıfateynde iştirâkîni i'tikâd edip ve mütekellim ehad-i sıfateyde tahsîs ile uhrâdan tecâvüz eder. Ve (دُونَ) kelimesinin ma'nâ-yı aslîsi (أَدْنَى مَكَانٍ مِنَ الشَّيْءِ) Ya'nî “Mekânî bir şey'den ednâ” demek olup bir şey' bir şey'den bir mikdâr ehatt olsa ³(هَذَا دُونَ ذَلِكَ) derler. Ve ba'dehû tefâvüt-i mekâniyyeye merâtib-i hissiyyeyi teşbîh ile lafz-ı mezkûr ahvâl ü rütbede tefâvüt ma'nâsına istiâre olunup

1 İyice düşün!

2 Kasr-ı gayr-ı hakîkinin ilk kısmı, bir mevsûfu herhangi bir sıfatla değil de bir başka sıfatla veya herhangi bir sıfatın yerine başka bir sıfatla tahsîs etmektir. İkinci kısmı ise, bir sıfatı herhangi bir mevsûfa değil de başka bir mevsûfa veya herhangi bir mevsûfun yerine başka bir mevsûfa tahsîs etmektir.

3 Bu şunun altındadır.

(زَيْدٌ دُونَ عَمْرٍو فِي الشَّرْفِ)¹ denildi. Ve ba'dehû işbu ma'nâ-yı ahîrde ittisâ' olunup ale'l-ıtlâk bir haddi bir hadde tecâvüz ve bir hükmü bir hükme ta-hattîde isti'mâl olunarak tefâvüt ve inhitât olup olmaması i'tibâr olunmadı.

Bu makâmda bir kâil için demek vardır ki: Musannif'in (دُونَ أُخْرَى) ve (دُونَ أَحْرَى) kavliyle murâd eğer (دُونَ صِفَةٍ وَاحِدَةٍ أُخْرَى) ve (دُونَ أَفْرٍ وَاحِدٍ) (دُونَ أَحْرَى) demekse kavli-i mezkûrden muhâtab bir emrin iki sıfatdan ekser sıfat ile ittisâfını veyâhûd bir sıfatın emreynden ekser için sübûtunu i'tikâd eylediği sûrette olan kasr hurûc eder. Meselâ Zeyd'in kâtib ü şâir u mü-neccim olmasını i'tikâd eden kimseye (مَا زَيْدٌ إِلَّا كَاتِبٌ) ve şâiriyyetde Zeyd ve Amr ve Bekr ve gayrısının iştirâkini i'tikâd eden kimseye (مَا شَاعِرٌ إِلَّا زَيْدٌ) kavlimiz gibi. Ve eğer kavli-i mezkûr ile murâd vâhid ve isneyn ve cemâat-den eamm demekse tefsîr-i mezkûrde kasr-ı hakîkî dâhil olur. Zîrâ kasr-ı hakîkî bir emrin sâir sıfatdan tecâvüzle bir sıfata veyâhûd bir sıfatın sâir umûrdan tecâvüzle bir emre tahsîsinden ibâretidir. Bu kelâm (مَكَانَ أُخْرَى) ve (مَكَانَ أَحْرَى) kavilleri üzere dahi aynıyla vâridir.

Eğer saded-i cevâbda denilir ise ki: Bir emrin sıfat-ı sâireden tecâvüzle bir sıfata tahsîsi emr-i mezkûrun cemî'-i sıfat ile ittisâfı mu'tekad-i muhâtab olmasını iktizâ eder. Zîrâ kasr, mütekellimin nefy etdiği şey'in sübûtu kat'an veyâ ihtimâlen mu'tekad-i muhâtab olmağlığını muktazî olup bu ise vukûu gayr-ı mutasavverdir. Hâsıl-ı cevâb, zikrolunan ma'nâca tahsîs gayr-ı vâkî olup şey'-i lâ yûced üzerine mübtenî olmasıyla ta'rîfde duhûlü medâr-ı i'tirâz olamaz. Tahsîsât-ı sâirede dahi kelâm bu siyâkdadır.

Bundan cevâb verilir ki: Bu iktizâ kasr-ı gayr-ı hakîkîye muhtassdır. Görülmez mi ki ehl-i fenn (مَا فِي الدَّارِ إِلَّا زَيْدٌ) kavli cemî'-i nâs dârda oldu-ğunu i'tikâd eden kimse üzerine redd olmadıği hâlde kasr-ı hakîkî olarak sıhhati üzere ittifâk etmişlerdir.

Ve asl-ı suâlden cevâb mümkündür ki: Zikrolunan (دُونَ أُخْرَى) ve (دُونَ أَحْرَى) kavillerinden murâd şikk-ı sâni olan eamm mine'l-vâhid ma'nâ-sı olup ve bu ma'nâ hakîkî ve gayr-ı hakîkî beyninde müşterekdir. Lâkin Musannif'in bunu gayr-ı hakîkîye tahsîsi zîrâ saded-i ta'rîfde olmayıp belki bu kelâmdan garazı, kasrı, kasr-ı ifrâd ü kalb ü ta'yîne taksîmini kelâm-ı

1 Zeyd mertebe açısından Amr'dan aşağıdadır.

mezkûr üzerine teferru‘ etdirmekdir. Ve bu taksîm ise kasr-ı hakîkide câri olmaz. Zîrâ âkil, bir emrin cemî‘-i sîfât ile veyâhûd sîfat-ı vâhideden mâadâ cemî‘-i sîfât ile ittisâfını i‘tikâd etmez. Ve bunlar beyninde i‘tikâdını terdîd dahi eylemez. Ve kezâlik bir sîfatın cemî‘-i umûr beyninde iştirâkîni ne i‘tikâd ve ne tereddüd eylemez.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (فَكُلٌّ مِنْهُمَا ضَرْبَانِ)¹

Ya‘nî zikrolunan ta‘rîflerden ve ta‘rîflerde tenvî‘ için olan (أَوْ) lafzını isti‘mâlden ma‘lûm oldu ki kasru‘l-mevsûf ale’s-sîfat ve kasru’s-sîfat ale‘l-mevsûfdan her birisi iki darb olup evvel, [256] bir emri bir sîfata tahsîs ile sîfat-ı uhrâdan tecâvüz mefhûmunda olarak (تَخْصِيصُ أَمْرٍ بِصِفَةٍ) (تَخْصِيصُ أَمْرٍ بِصِفَةٍ بِأَمْرٍ دُونَ آخَرِي) ve bir sîfatı bir emre tahsîs ile emr-i âhardan tecâvüz müfâdında (تَخْصِيصُ صِفَةٍ بِأَمْرٍ دُونَ آخَرَ) olup sûret-i ûlâ kasru‘l-mevsûf ale’s-sîfat ve sâniye kasru’s-sîfat ale‘l-mevsûfdur. Ve darb-ı sâni, bir emri sîfat-ı uhrâ mekânında bir sîfata tahsîs ma‘nâsına (تَخْصِيصُ أَمْرٍ بِصِفَةٍ مَكَانَ آخَرِي) ve bir sîfatı emr-i âhar mekânında bir emre tahsîs mefhûmunda (تَخْصِيصُ صِفَةٍ بِأَمْرٍ مَكَانَ آخَرَ) olup bu darbdan dahi sûret-i ûlâ kasru‘l-mevsûf ale’s-sîfat ve sâni kasru’s-sîfat ale‘l-mevsûfdur. Ve her iki kısımdan darb-ı evveli ifâdede (تَخْصِيصُ شَيْءٍ بِشَيْءٍ مَكَانَ آخَرَ) ve sâniyi ifâdede (تَخْصِيصُ شَيْءٍ بِشَيْءٍ دُونَ آخَرَ) ibâresi ta‘bîr-i muhtasar lâkin tefrîk-ı kısmeynden kusûru cihetiyle gayr-ı mu‘teberdir.

Kasr-ı İfrâd, Kalb, Ta‘yîn

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالْمُخَاطَبُ بِالْأَوَّلِ مِنْ ضَرْبَيْنِ كُلٌّ مَنْ يَغْتَقِدُ الشَّرِكَةَ وَيُسَمِّي هَذَا «قَضَرَ إِفْرَادًا» لِقَطْعِ الشَّرِكَةِ)²

Ve kasru‘l-mevsûf ale’s-sîfat ve kasru’s-sîfat ale‘l-mevsûfun darbeyninden (تَخْصِيصُ شَيْءٍ بِشَيْءٍ دُونَ آخَرَ) ma‘nâsında olan darb-ı evvel ile muhâtab şeriketi i‘tikâd eden kimsedir. Ya‘nî kasru‘l-mevsûf ale’s-sîfatda mevsûf-i vâhidde sîfateyn veyâ ekserin iştirâkîni ve kasru’s-sîfat ale‘l-mevsûfda sîfat-ı vâhidde mevsûfeyn veyâ ekserin şeriketini mu‘tekid olan kimsedir. Hattâ

1 (Mevsûfun sîfata kasrı ve sîfatın mevsûfa kasrı başlıklarından) her biri de iki türdür.

2 (Mevsûfun sîfata kasrı ile sîfatın mevsûfa kasrının) her birinin birinci türünde muhatap, hükümde ortaklık bulunduğunu (yani bir mevsûfun iki veya daha fazla sîfata veya bir sîfatın iki veya daha fazla mevsûfa ait olduğunu) düşünen bir muhataptır. İşte bu ortaklık fikrini ortadan kaldırdığı için mezkûr kasr türüne *kasr-ı ifrâd* adı verilmektedir.

ki (مَا زَيْدٌ إِلَّا كَاتِبٌ) kavlimizle muhâtab olan şahıs, Zeyd'in kitâbet ü şî'r ile ittisâfını i'tikâd eden ve (مَا كَاتِبٌ إِلَّا زَيْدٌ) kavlimizle muhâtab olan şahıs, kitâbetde Zeyd ve Amr'ın iştirâkîni mu'tekid olan kimse olur. Misâl-i evvel kasru'l-mevsûf ale's-sıfat ve sâni bi'l-akstdir. Ve bu kasra kat'-ı şeriketden için *kasr-ı ifrâd* tesmiye olunur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَبِالْثَّانِي مَنْ يَعْتَقِدُ الْعَكْسَ وَيُسَمَّى «قَصْرَ قَلْبٍ»)¹

Ve kasru'l-mevsûf ale's-sıfat ve kasru's-sıfat ale'l-mevsûfun darbeyninden ma'nasında olan darb-ı sâni ile muhâtab mütekellimin isbât eylediği hükmün aksini isbât eden kimsedir. Hattâ ki (مَا زَيْدٌ إِلَّا قَائِمٌ) kavlimizle muhâtab Zeyd'in kuûd ile muttasıf olup kıyâm ile muttasıf olmadığını i'tikâd eden ve (مَا شَاعِرٌ إِلَّا زَيْدٌ) kavlimizle muhâtab, şâir Amr olup Zeyd olmadığını i'tikâd eyleyen kimsedir. Ve bu kasra hüküm-i muhâtabı kalb etdiği için *kasr-ı kalb* tesmiye olunur.

(أَوْ تَسَاوَىا عِنْدَهُ وَيُسَمَّى «قَصْرَ تَعْيِينٍ»)²

Zâhir olan, (يَعْتَقِدُ الْعَكْسَ) üzerine ma'tûf olup Musannif'in *Îzâh*'da olan kelâmı dahi bunda sarîhdir. Zîrâ *Îzâh*'da مَنْ يَعْتَقِدُ (وَالْمُخَاطَبُ بِالثَّانِي إِمَّا مَنْ تَسَاوَىا) deyip ve bu ibâre (أَوْ تَسَاوَىا) lafzının (يَعْتَقِدُ) üzerine atfıyla işbu kasr-ı kalbin sâni'den olmasında sarîhdir. Ya'nî "Sâni ile muhâtab ya aksini i'tikâd eden veyâhûd indinde emrân müsâvî olan kimse olur," demektir. Ve emrânın müsâvâtı kasru'l-mevsûf ale's-sıfatda mevsûfun o sıfatla ve gayrisıyla ittisâfî ve kasru's-sıfat ale'l-mevsûfda o sıfatla mevsûf ve gayrisının ittisâfıdır. Hattâ ki (مَا زَيْدٌ إِلَّا قَائِمٌ) kavlimizde muhâtab "Zeyd ya kâim veyâhûd kâiddir," deyü i'tikâd edip ale't-ta'yîn ehad-i emreyni bilmeyen ve (مَا شَاعِرٌ إِلَّا زَيْدٌ) kavlimizde muhâtab "Şâir ya Zeyd veyâhûd Amr'dır," deyü i'tikâd ederek ale't-ta'yîn ma'lûmu olmayan kimsedir. Ve bu kasra mütekellim inde'l-muhâtab muayyen olmayan şey'i ta'yîn etdiği için *kasr-ı ta'yîn* tesmiye olunur. el-Hâsıl, (تَحْصِيصُ شَيْءٍ بِشَيْءٍ)

- 1 (Mevsûfun sıfata kasrı ile sıfatın mevsûfa kasrının her birinin) ikinci türünde ise, muhatap, hükmün aksini düşünen bir muhataptır. Bu kasr türüne, (muhatabın fikrini tersine çevirme amacı taşıdığı için) *kasr-ı kalb* adı verilir.
- 2 Bu ikinci türde muhatap, cümlede sözü edilen iki duruma eşit mesafede bulunan bir muhatap olabilir. Bu kasr türüne (muhatabın zihninde netleşmemiş bir hususu tayine vesile olduğu için) *kasr-ı ta'yîn* adı verilir.
- 3 Kazvîni, *el-Îzâh*, s. 124.

(تَخْصِيصُ شَيْءٍ بِشَيْءٍ مَكَانَ آخَرَ) kasr-ı ifrâd ve (كَاسْرُ دُونَ آخَرَ) da eğer muhâtab aks-i hükümü i'tikâd eylerse kasr-ı kalb ve eğer indinde emrân müsâvî olursa kasr-ı ta'yindir.

İşte müfâd-ı kelâm-ı Musannif bu merkezde olup lâkin bu kelâm mahall-i nazardır. Zîrâ inde'l-muhâtab emrân mütesâvî olup da mütekellim bunlardan birini ta'yîn ederse bu kasr (تَخْصِيصُ أَمْرٍ بِصِفَةٍ دُونَ صِفَةٍ أُخْرَى) olup (تَخْصِيصُ أَمْرٍ بِصِفَةٍ مَكَانَ أُخْرَى) değildir. Zîrâ muhâtab sıfat-ı uhrâyı isbât etmedi ki hattâ mütekellim ta'yîn ettiği sıfatı muhâtabın isbât eylediği sıfat mekânında isbât eylesin. Görmez misin ki Zeyd ale't-tesâvî kıyâm ile kuûddan biriyle ittisâfını i'tikâd eden kimseye (مَا زَيْدٌ إِلَّا قَائِمٌ) denilse Zeyd [257] kuûddan mütecâviz olarak kıyâma tahsîs edilmiş olur. Yoksa kıyâmı kuûd mekânında tahsîs olmaz. Zîrâ muhâtab Zeyd'in kuûd ile ittisâfını i'tikâd etmemişdir ki hattâ sen kıyâmı kuûd mekânında ikâ' edesin. Kasru's-sıfat ale'l-mevsûfda dahi kelâm böyledir. Bu sebebden nâşî Sâhib-i *Miftâh* (تَخْصِيصُ شَيْءٍ بِشَيْءٍ دُونَ آخَرَ)'ı kasr-ı ifrâd ile Musannif'in kasr-ı ta'yîn tesmiye eylediği kasr beyninde müsterek kılıp ve (تَخْصِيصُ شَيْءٍ بِشَيْءٍ دُونَ آخَرَ)'ı yalnız kasr-ı kalb addeylemiştir.

Eğer bu işkâlden cevâbda denilirse ki: Musannif'in (أُخْرَى) kavliyle murâdı lâ ale't-ta'yîn ihde's-sıfateyn ve (آخَرَ)'la murâdı kezâlik ehad-i emreyn olup bu sûretde meselâ Zeyd'in kıyâm u kuûddan biriyle ittisâfını i'tikâd eden kimseye hitâben (مَا زَيْدٌ إِلَّا قَائِمٌ) denilse Zeyd'i muhâtabın i'tikâd eylediği lâ ale't-ta'yîn ihde's-sıfateynden ibâret olan sıfat-ı uhrâ mekânında kıyâma tahsîs etmiş olursun. Kasru's-sıfat ale'l-mevsûf dahi böyle olup bu tarîk ile kasr-ı ta'yîn (تَخْصِيصُ شَيْءٍ بِشَيْءٍ مَكَانَ أُخْرَى)'dır denilmek sahîh olur.

Cevâbında deriz ki: (مَكَانَ أُخْرَى) ibâresinin muktezâsı kelâm-ı mütekellimde mezkûr olan sıfatın sâbite ve uhrânın menfiyye olmasıdır. Zîrâ bir şey'i sıfat-ı uhrânın mekânında bir sıfata tahsîs, o sıfatın isbâtıyla sıfat-ı uhrânın nefyinden ibâretdir. Bu takdîrde (أُخْرَى) ile ihde's-sıfateyn murâd olursa ihde's-sıfateyn sıfat-ı mezkûreye sâdikadır. Zîrâ muhâtab mevsûfun ihde's-sıfateyn ile bi-şarti ademi't-ta'yîn ittisâfını i'tikâd etmemişdir. Çünkü ihde's-sıfateynin bi-şarti ademi't-ta'yîn tahakkuku muhâldir. Belki i'tikâd-ı muhâtab mevsûfun ihde's-sıfateyn ile min gayr-i ilm bi't-ta'yîn ittisâfı olup

bu ise sıfateynden her birisi üzere sâdık olarak bi-şarti ademi't-ta'yîn tahakkuk-ı ihde's-sıfateyn muhâldir. Belki muhâtabın i'tikâd eylediği min gayr-i ilm bi't-ta'yîn ihde's-sıfateyn ile mevsûfun ittisâfidir. Bu ma'nâca kasr-ı mezkûr (تَحْصِيصُ شَيْءٍ بِصِفَةِ مَكَانٍ أُخْرَى) olmayıp belki بِصِفَةِ شَيْءٍ (تَحْصِيصُ شَيْءٍ بِصِفَةِ مَكَانٍ أُخْرَى) olur.

Ve eğer denilirse ki: (مَكَانَ أُخْرَى) kavli i'tikâd-ı muhâtab sıfat-ı mezkûreyi nefy ve uhrâyı isbât olmaklığı muktaiz olmayıp belki kavli-i mezkûrde sıfat-ı mezkûrenin nefyiyle uhrânın isbâtını tecvîz kifâyet eder. Ve işbu sûret tesâvide de böyledir. Zîrâ inde'l-muhâtab emrân mütesâvî olduysa sıfat-ı sâbite kıyâm olmasını tecvîz etdiği gibi ale't-ta'yîn kuûd olmasını dahi tecvîz etmiş olur. Bu takdîrde (مَا زَيْدٌ إِلَّا قَائِمٌ) dediğın hinde muhâtabın Zeyd için ale't-ta'yîn sübûtunu tecvîz eylediği sıfat-ı uhrâ ya'nî kuûd mekânında Zeyd'i kıyâma tahsîs etmiş olursun. Ve bu ma'nâ kasr-ı ifrâdın hilâfındadır. Zîrâ muhâtab mevsûfun sıfateyn ile ittisâfını i'tikâd eylediği sûretde sıfateynden birinin intifâsını tecvîz etmemesiyle (مَا زَيْدٌ إِلَّا قَائِمٌ) kavlin Zeyd'i mekân-ı kuûdda kıyâma tahsîs olmaz. Zîrâ kıyâm kendi makâmındadır.

Cevâbında deriz ki: Bu te'vilâtın cümlesi irtikâb olunsa yine işkâl bi-hâlihî bâkîdir. Zîrâ bu tekellüfün gâyeti kasr-ı ta'yînde (تَحْصِيصُ شَيْءٍ) (تَحْصِيصُ شَيْءٍ بِشَيْءٍ مَكَانٍ أُخْرَى) mefhûmunun tahakkuku olup lâkin (تَحْصِيصُ شَيْءٍ بِشَيْءٍ) (تَحْصِيصُ شَيْءٍ بِشَيْءٍ دُونَ أُخْرَى) mefhûmunun imtinânını iktizâ etmez. Çünkü meselâ Zeyd'i kıyâm ile kuûd beyninde terdîd eden kimseye (مَا زَيْدٌ إِلَّا قَائِمٌ) kavlin, Zeyd için düne'l-kuûd kıyâmı tahsîsdir. Ve bu emr zâhir olup bunu def'e çâre yokdur. Bu takdîrde (دُونَ أُخْرَى) kavli kasr-ı ifrâd ile kasr-ı ta'yîn beyninde müşterek olur. Ve bununla muhâtab olan kimsenin elbette şeriketi i'tikâd eden şahıs olması lâzım gelmeyip belki ya şeriketi mu'tekid olup bu sûretde kasr-ı ifrâd olur veyâhûd indinde emreyn mütesâvî olan kimse olup bu takdîrde kasr-ı ta'yîn olur. el-Hâsıl ne zamân ki kasr-ı ta'yînde muhâtab emreynnden her birinin bedel-i âharda vukûunu tecvîz edeceği haysiyetde tesâvî-i sıfateyn mu'teber olduysa kasr-ı mezkûrde inde'l-muhâtab emreynnin tesâvisine nazaran (تَحْصِيصُ أَمْرٍ بِصِفَةِ دُونَ أُخْرَى) ve muhâtabın emreynnden her birerlerini bedel-i âharda tecvîzine nazaran (تَحْصِيصُ أَمْرٍ بِصِفَةِ مَكَانٍ أُخْرَى) mefhûmu mevcûd olarak bu cihetle kasr-ı

ta'yîni (تَخْصِيصُ أَمْرٍ بِصِفَةِ دُونَ أُخْرَى) ve (تَخْصِيصُ أَمْرٍ بِصِفَةِ مَكَانٍ أُخْرَى)'dan birisinde ya'nî sâni'de idhâl ile [258] âharda idhâl etmemek tahakkümdür.¹

Ve bu makâmda mümkün olan te'vîlin gâyeti, kelâm-ı Musannif'de hazf ü izmâr i'tibârıdır. Şöyle ki takdîr-i kelâm (أَلْمُخَاطَبُ بِالْأَوَّلِ مَنْ يَعْتَقِدُ الشَّرِكَةَ أَوْ تَسَاوِيًا عِنْدَهُ وَيُسَمِّي الْقَضْرَ الَّذِي يَكُونُ الْمُخَاطَبُ تَسَاوِيًا عِنْدَهُ وَبِالْثَّانِي مَنْ يَعْتَقِدُ الْعَكْسَ أَوْ تَسَاوِيًا عِنْدَهُ سِوَاءَ كَأَن دُونَ أُخْرَى أَوْ مَكَانٍ أُخْرَى «فَقَضْرٌ تَغْيِينٌ» demektir. Ya'nî “Evvel ile muhâtab şeriketi i'tikâd eden veyâhûd indinde emrân müsâvî olan ve sâni ile muhâtab aksini i'tikâd eden veyâhûd indinde emrân müsâvî olan kimse olup eğer muhâtab indinde emrân müsâvî olan şahıs olursa gerek (دُونَ أُخْرَى) olsun ve gerekse (مَكَانٍ أُخْرَى) olsun bu kasra *kasr-ı ta'yîn* tesmiye olunur,” demektir. Ve'l-hâsıl bu te'vîl üzere *kasr-ı ta'yîn* (دُونَ أُخْرَى) ve (مَكَانٍ أُخْرَى)'nın ikisinde dahi dâhil olur.

Ve kelâm-ı *Miftâh*'ın metânetine ve kelâm-ı Musannif'in rekâketine kelâm-ı Musannif'in bu tekellüfâta iftikârı delîl-i kâfidir. Zîrâ Sekkâkî mütebâdir olduğu üzere mekânı inde'l-muhâtab sâbit olan (مَكَانٍ أُخْرَى)'ya haml etmesiyle bunda *kasr-ı ta'yîn* dâhil olmayıp (دُونَ أُخْرَى)'da idhâl eyledi.² Ve Musannif'den bu kelâmın sudûru Sekkâkî'ye muhâlefet kasdıyla olmayıp belki min gayr-ı kasd sudûr etmiş bir hefve olması me'mûldür. el-Hâsıl, *kasr-ı ta'yîn* ya (دُونَ أُخْرَى)'da veyâhûd (مَكَانٍ أُخْرَى)'da veyâhûd bunların ikisinde dâhil olmakdan hâlî olmayıp alâ kavli-i Sâhibi'l-*Miftâh* evvelde dâhilidir. Bu sûretde Musannif'in *kasr-ı ta'yîn* itlâk eylediği *kasr* inde's-Sekkâkî (تَخْصِيصُ شَيْءٍ بِشَيْءٍ دُونَ آخَرَ إِذَا تَسَاوَيَا عِنْدَ الْمُخَاطَبِ) ile tefsîr olunur. Ve zâhir-i kelâm-ı Musannif sâni'de duhûlünü iş'âr ederse de adem-i sıhhati cihetle sâlise haml olunur. Bu sûretde inde'l-Musannif *kasr-ı ta'yîn* (تَخْصِيصُ شَيْءٍ بِشَيْءٍ دُونَ آخَرَ أَوْ مَكَانٍ أُخْرَى إِذَا تَسَاوَيَا عِنْدَ الْمُخَاطَبِ) ile tefsîr olunur.

Şurûd-i Kasr

قَالَ رَحْمَةُ اللَّهِ: (وَشَرَطُ قَضْرِ الْمُؤَصِّفِ عَلَى الصِّفَةِ إِفْرَادًا عَدَمَ تَنَافِي الْوُضْعَيْنِ)³

Ve *kasr-ı ifrâdda* *kasru'l-mevsûf* ale's-sıfatın şartı, vasfeynin adem-i

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 134.

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 134.

3 Mevsûfun *kasr-ı ifrâd* yönünden sîfata *kasrının* şartı, iki sıfatın birbiriyle çelişmemesidir.

tenâfisidir. Tâ ki mevsûfda ictimâ'larını i'tikâd-ı muhâtab sahîh olarak hattâ ki meselâ (مَا زَيْدٌ إِلَّا شَاعِرٌ) kavlimizde şeriketi i'tikâd olunan vasflardan sıfat-ı menfiye kâtib veyâ müneccim olması olup müfhim olması olmaya. Zîrâ şâiriyyetle müfhimiyetin ictimâi mümteni'dir. Çünkü (إِفْحَامِ), (وَجِدَانُ الرَّجُلِ غَيْرَ شَاعِرٍ) lafzıyla tefsîr olunmuşdur ki "Bir kimse gayr-ı şâir bulunmak ya'nî şâir olmamak"dan ibâretdir.

el-Hâsıl, adem-i tenâfi-i vasfeynden murâd, ehad-i vasfeynin mefhûmu nefis-i âharın aynı olmamasıdır. Meselâ şâiriyyetle müfhimiyette işbu tenâfi mevcûddur ki şâir demek gayr-ı müfhim demek ve müfhim demek gayr-ı şâir demektir. Ve kezâlik ehadühümânın mefhûmiyçün nefy-i âharın lüzûm-i beyyin ile melzûm ya'nî zihnde husûlüyle hâsıl olmamasıdır. Meselâ kıyâm ile kuûd gibi zîrâ kıyâm-ı Zeyd zihnde hâsıl olmasıyla adem-i kuûdu dahi hâsıl olur. Ve bu iştirâta sebep ictimâ'-ı nefy ü isbâtın bedâhet-i imtinândan nâşî bu misillü vasfeyn-i mütenâfiyeynin ictimâını i'tikâd-ı muhâtab mutasavvir olamamasıyla i'tikâd-ı şerikete mübtenî olan kasr-ı ifrâd tahakkuk edememesidir. Ve bu beyân ile şart-ı mezkûrun kasru'l-mevsûf ale's-sıfata sebep-i tahsîsi dahi ma'lûm olur. Zîrâ mevsûfâtda tenâfi gayr-ı mutasavverdir.¹

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (وَقَلْبًا تَحَقَّقُ تَنَافِيهِمَا)²

Ve kasru'l-mevsûf ale's-sıfatın kasr-ı kalb olduğu sûrette şartı, tenâfi-i vasfeynin tahakkukudur. Tâ ki mütekellimin sıfateynden birini isbâtı, gayrısının intifâsını müş'ir ola. Musannif rahimehullâh kasr-ı mezkûrde bu iştirâtı kitâb-ı *Îzâb*'da bu vechile ta'lîl edip³ lâkin mahall-i nazardır. Zîrâ eğer bu kelâm ile murâdı ba'zı evhâma sebk etmiş olduğu üzere mütekellimin meselâ (مَا زَيْدٌ إِلَّا قَائِمٌ) kavlinde olan kıyâm gibi işbu zikrolunan sıfatı isbât eylemesi gayrısı olan kuûdun imtinâ'-ı ictimâ'larından nâşî intifâsını müş'ir olması ise fesâdı vâzıhdır. Zîrâ bu iş'âr vasfeynin tenâfi-sine mütevakkıf olmayıp sıfat-ı mezkûrenin bi-tarîki'l-kasr isbâtı kasr-ı ifrâd u ta'yinde olduğu gibi gayrının intifâsını müş'irdir. Belki ba'zen vâki' olur ki nefy ü isbât ile menfi ve müsbetden mecmûu tasrîh olunarak

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 134-135.

2 Mevsûfun kasr-ı kalb yönünden sıfata kasrının şartı, iki sıfatın birbirine net bir şekilde zıt olmasıdır.

3 Kazvîni, *el-Îzâb*, s. 124.

(زَيْدٌ قَائِمٌ لَا قَاعِدٌ) denilir. Ve eğer [259] Musannif'in murâdı “Kuûd gibi mütekellimin nefy eylediği sıfatı muhâtabın isbât eylemesi sıfat-ı mezkûrenin gayrısı olan kıyâm misillü mütekellimin isbât eylediği sıfatın intifâsını müş'ir olmasıdır ki hattâ mütekellimin isbât eylediği hüküm hükm-i muhâtabın aksi olarak tâ ki kasr-ı kalb ola,” demekse bu dahi fâsiddir. Zîrâ gayrın intifâsı muhâtabın meselâ (مَا زَيْدٌ إِلَّا قَاعِدٌ) demesi gibi intifâyı tasrîh eylemesiyle ma'lûm olması câizdir. Ve hem de kasr-ı mezkûrde iştirât-ı intifâ takdîrinde “Zeyd kâtibdir, şâir değildir,” deyü i'tikâd eden kimseye hitâben îrâd olunan (مَا زَيْدٌ إِلَّا شَاعِرٌ) kavlinin şi'r ile kitâbet beyinde olan adem-i tenâfiden nâşi aksâm-ı kasrdan hâric olması lâzım gelir. Kavl-i mezkûr emsâlinin ise Sâhib-i *Miftâh* tasrîh etmiş olduğu vechile kasr-ı kalb olduğu mahall-i iştibâh değildir. Ve Sâhib-i *Miftâh*'ın bu şartı adem-i iştirâtı mûcib-i takdîr u tahsindir.

Ve ammâ ba'zıların “İşbu şart-ı intifâ kasr-ı kalb için şart-ı hüsn olup kasr-ı mezkûrde beyne'l-vasfeyn intifâ bulunur ise müstahsen olur,” demek ma'nâsına haml eylemeleri ibâre-i Musannif'den fehm olunan bir ma'nâ olmayıp belki lafz-ı *Îzâh* bu ma'nâyı irâdeden âbîdir. Ve bi'l-farz kelâm-ı Musannif'den fehm olunmak lâzım gelse bile kasr-ı mezkûrun hüsnüne intifâ şart olmasıçün bir delil mevcûd değildir. Zîrâ Zeyd'i “Kâtibdir, şâir değildir,” deyü i'tikâd eden kimse için (مَا زَيْدٌ إِلَّا شَاعِرٌ) kavlimiz hasen olmadığı gayr-ı müsellemdir. Ve kezâlik ba'zıların “Tenâfi ile murâd, i'tikâd-ı muhâtabda tenâfi olup bu da kendisinde vafeyn müctemi' olmamasıdır,” deyü tevcîhi dahi yolunda olmayıp zîrâ bu ma'nâya hamli takdîrde iştirât-ı mezkûr zâyî' olmuş olur. Şöyle ki kasr-ı kalb muhâtabın aksi mu'tekid olduğu ya'nî mütekellimin nefy etdiği şey'in sübûtunu ve isbât etdiğinin nefyini i'tikâd eylesinden ibâret idüğü ma'lûm olmuşdur. Zikrolunan ma'nâ ise bu mefhûmu ifâdeden ibâretdir. Ve hem de Sâhib-i *Miftâh* kasr-ı kalbde muhâtabın aksi mu'tekid olduğunu şart etmesiyle egerçi Musannif'in ma'riz-i iştirâtda zikrelediği tenâfi bu ma'nâya haml olunsa Sekkâki'nin kasr-ı kalbde tenâfiyi adem-i iştirâtı hakkında olan kelâmı sahîh olmamak lâzım gelir. Ve ammâ Sâhib-i *Miftâh*'ın kasr-ı ifrâdda adem-i tenâfi-i vafeyni iştirât u i'tibâr etmemesi, kasr-ı ta'yîni kasr-ı ifrâdda idhâl etmiş olduğuna mebnîdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَقَصُرُ التَّغْيِينِ أَعْمٌ)¹

Ve kasr-ı ta'yîn, kendisinde vasfeynin mütenâfi ve gayr-ı mütenâfi olmasından eammdır. Zîrâ bir şey'in ehad-i emreyn-i müteayyineyn ile mevsûf olmasını i'tikâd imkân ve imtinâ'-ı ictimâ'larını iktizâ etmez. İmdi, kasr-ı ifrâd veyâhûd kasr-ı kalbe sâlih olan her bir misâl kasr-ı ta'yîne dahi sâlih olup her bir kasr-ı ta'yîne sâlih olan, kasr-ı ifrâd ve kasr-ı kalbe sâlih olmaz. Zîrâ vasfeyn-i mütenâfiyeyn olduğu sûrette kasr-ı ta'yîn mevcûd olarak ifrâd bulunmaz. Ve mütenâfiyeyn olmadığı sûrette yine ta'yîn mevcûd olup kalb bulunmaz. Meselâ (مَا زَيْدٌ إِلَّا كَاتِبٌ) kavlimiz "Zeyd hem kâtib ve hem de şâirdir," deyü mu'tekid olan muhâtaba nisbetle ifrâd veyâ "Şâir veyâhûd kâtibdir," deyü i'tikâd edene nisbetle kasr-ı ta'yîn olup adem-i tenâfiden nâşi inde'l-Musannif kasr-ı kalbe gayr-ı sâlihdır. Ve (هَذَا التُّوبُ بِيَاضٍ)² kavlimiz "Ya sevâd veyâhûd beyâzdır," deyü i'tikâd eden muhâtaba cevâb olur ise kasr-ı ta'yîn ve "Sevâddır, beyâz değildir," deyü mu'tekide nisbetle kasr-ı kalb olup tenâfiden nâşi kasr-ı ifrâda gayr-ı sâlihdır.

Turuk-ı Kasr

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَلِلْقَصْرِ طُرُقٌ)³

Ve kasr için turuk-ı adîde olup burada Musannif'in zikrelediği turuk-ı erbaadır. Ve bazı kerre kasr zamîr-i faslın tavassutuyla ve müsnedin ta'rîfiyle ve (زَيْدٌ مَّقْصُورٌ عَلَى الْقِيَامِ) ve (مَخْضُوضٌ بِهِ) denilmekliğe ve ta'rîf-i müsnedün ileyh gibi bunlara şebîh olan şey' ile dahi hâsil olur. Ve turuk-ı erbaaya tahsîs-i zikrin sebebi her ne kadar kasr ma'nâ-yı lügavî üzere turuk-ı sâire-i mezkûreye dahi şâmil ise de ke-enne erbâb-ı fenn bi-hasebi'l-ıstılâh kasr-ı işbu turuk-ı erbaadan biriyle tahsîsden ibâret kılmalarına mebnîdir. Ve fasl ve ta'rîf-i müsnedi dahi turuk-ı kasr-ı ıstılâhîden add ile turuk-ı kasr-ı ıstılâhîyi turuk-ı sitteden ibâret kılmak mümkün ise de bahs-i kasrda terk-i zikrleri bunların müsned ve müsnedün ileyh beyinde olmaklığa ihtisâsı olup ve zikrleri [260] sebkat eylediğine mebnîdir. Lâkin atf ile takdîm bunların hilâfında olup her ne kadar zikrleri sebkat etmiş

1 Kasr-ı ta'yîn ise daha umûmîdir.

2 Bu elbise beyazdır.

3 Kasr üslûbunu elde etmenin birçok yolu vardır.

ise de işbu kasr bahsinde zikrolunacak diğer tarîkler gibi işbu atf ve takdîmin dahi müsnedün ileyh ve müsne de ihtisâsları yokdur. Ve Musannif'in beyân-ı turukda (مِنْهَا وَمِنْهَا) ta'bîr edip (الْأَوَّلُ وَالثَّانِي) tertîbiyle zikretmemesinde, turuk-ı kasrın turuk-ı erbaa-i mezkûrede münhasır olmadığına îzân u îmâ vardır. Ve ale'l-vecheyn sarîh lafz ile hâsıl olan tahsîs kasr-ı ıstılâhîde dâhil değildir.

Atf

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (مِنْهَا: الْعَطْفُ كَقَوْلِكَ فِي قَضَرِهِ إِفْرَادًا: «زَيْدٌ شَاعِرٌ لَا كَاتِبٌ» أَوْ «مَا زَيْدٌ كَاتِبًا بَلْ شَاعِرٌ»)¹

Turuk-ı kasrdan birisi atfdır. Nitekim ifrâden kasru'l-mevsûf ale's-sıfatda (مَا زَيْدٌ كَاتِبًا بَلْ شَاعِرٌ) veyâhûd (زَيْدٌ شَاعِرٌ لَا كَاتِبٌ) dersin. Musannif işbu ifrâden kasru'l-mevsûf ale's-sıfatda olan tarîk-ı atfı iki misâl ile temsil edip evvelde vâsf-ı müsbet ma'tûfun aleyh olup menfî ma'tûf ve sâni bi'l-akstdir. Ve (لَا) ve (بَلْ) âtıflarıyla iktisâr ederek kasr için tarîk-ı atf ancak (لَا) ve (بَلْ) âtıfları olup sâir hurûf-i atf tarîk-ı kasr olmadıklarına işâret eylemiştir. Ve ammâ *Miftâh* ve *İzâh*'da bâb-ı atfda olan kelâmın zâhiri (لَكِنَّ) lafzının dahi tarîk-ı kasr olmaklığa salâhiyyetine dâll olup fakat bâb-ı kasrda zikretmemişlerdir. Ve Şârih-i merhûm bahs-i atfda buna işâretle câî Zeyd olup Amr olmadığını i'tikâd eden kimseye² (مَا جَاءَنِي زَيْدٌ لَكِنَّ عَمْرُو) denildiğini ve mezheb-i nuhâtda kavli-i mezkûr mecîin Zeyd ve Amr'ın ikisinden dahi intifâsını i'tikâd eden muhâtaba tevcih olunup yoksa câî Zeyd olup Amr olmadığını i'tikâd eden kimse için olmadığını bahs-i mezkûrde tasrîh u beyân etmiş idi. İmdi, kelâm-ı *Miftâh* üzere kavli-i mezkûr kasr-ı kalb ve kelâm-ı nuhât üzere kasr-ı ifrâd için olur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَقَلْبًا، نَحْوُ: «زَيْدٌ قَائِمٌ لَا قَاعِدٌ» وَ «مَا زَيْدٌ قَائِمًا بَلْ قَاعِدٌ»)³

Ve bi-tarîki'l-atf kalben kasru'l-mevsûf ale's-sıfat (زَيْدٌ قَائِمٌ لَا قَاعِدٌ) ve (مَا زَيْدٌ قَائِمًا بَلْ قَاعِدٌ) gibidir. Ve nefy-i kuûd her ne kadar kıyâm ile kuûd beyninde olan tenâfiye mebnî isbât-ı kıyâmdan ma'lûm olursa da lâkin

1 Kasr üsluplarından birisi, atıftır. Mevsûfu sığata ifrâd yoluyla kasr ederek "Zeyd şairdir, yazar değil," veya "Zeyd yazar değil, şairdir," demen buna örnektir.

2 Bana Zeyd gelmedi ama Amr geldi.

3 Mevsûfu sığata kalb yoluyla kasr ederek "Zeyd ayakta, oturmakta değil," ve "Zeyd ayakta değildir, bilakis oturmaktadır" demen de atf üslûbuna örnektir.

muhâtabın meselâ kasr-ı kalbde aksi mu'tekid ve kasr-ı ta'yinde müceviz olduğu ma'lûm olmamasıyla tarîk-ı kasr için bu ma'nâya delâlet olup mücerred isbât bu delâletden hâlîdir. Hâsılı, bi-tarîki'l-isbât (زَيْدٌ قَائِمٌ) denilip ve bu kelâmdan Zeyd'in kâim olarak kâid olmadığı hükmi-tenâfi ile ma'lûm olduktan sonra bi-tarîki'l-kasr (لَا قَاعِدٌ) lafzının zikr u ilâvesi i'tikâd-ı muhâtaba delâlet içündür.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَفِي قَصْرِهَا: «زَيْدٌ شَاعِرٌ لَا عَمْرُو»، أَوْ «مَا عَمْرُو شَاعِرًا بَلْ زَيْدٌ»)¹

Ve kasru's-sıfat ale'l-mevsûfda (زَيْدٌ شَاعِرٌ لَا عَمْرُو) veyâhûd (مَا عَمْرُو شَاعِرًا) (زَيْدٌ dersin. Ve (مَا شَاعِرٌ عَمْرُو بَلْ زَيْدٌ) denilmek de sahîh olup lâkin bu takdîrde takdîm-i haber sebebiyle amel-i (مَا)'nın butlânından için ismeynin ref'i vâcib olur. Ya'nî ehad-i ismeyn mübtedâ ve âhar mesedd-i haberde vâki' fâil olarak ref' olunurlar. Ve ekser-i nuhât bu takdîmin sıhhati ve takdîm sebebiyle amel-i (مَا)'nın butlânı üzere icmâ' eylediler.

Şârih-i *Miftâh* demişdir ki: “Haber-i (مَا)'nın inde'l-amel ismi üzerine takdîmi mümteni' olmasıyla kezâlik amel etmediği vaktde dahi mümteni'dir. Bu da ya (مَا)'da asl olan amel olup ve hîn-i amelde, amelde za'fından nâşî takdîm mümteni' olmasıyla adem-i amel sûretinde dahi adem-i takdîm hâline riâyeten için olup bu kelâm kavli- Hicâziyyîn'dir veyâhûd lügat-i âmileyeye muvâfık olmasıçündür. İşbu vech-i sâni kavli- Kûfiyyîn olup zîrâ indlerinde (مَا) âmile değilse de adem-i takdîmi lügat-i âmile olan lügat-i Hicâziyyîn'e muvâfakate binâ eylemişlerdir.”²

Lâkin Şârih-i merhûm, bu kelâm galat-ı fâhiş olup anınçün vech-i sıhat ma'lûm olmadığını beyân eylemişdir. Hâsılı, takdîm-i haber sahîh olup lâkin bi-sebebi't-takdîm amel-i (مَا) zâil olarak ism ve haberin ref'i vâcib olması mezheb-i muhtârdır. Ve ma'lûm olsun ki kasru'l-mevsûf ale's-sıfatda kasr-ı ifrâd için adem-i tenâfi-i vafeyn şart olup ve inde'l-Musannif kasr-ı kalbde tahakkuk-ı tenâfi şart olmasıyla kasr-ı ifrâd için kasr-ı kalb olmaklığa sâlih bir misâl olmadığına mebnî kasr-ı kalb için kendisinde vafân mütenâfi olan bir misâl-i mahsûs îrâd [261] edip lâkin kasru's-sıfat ale'l-mevsûfda zikri mürûr etdiği üzere mevsûfâtta tenâfi gayr-ı mutasav-

1 Sıfatın mevsûfa atf yoluyla kasrına ise “Zeyd şairdir, Amr değil,” ya da “Amr şair değildir, bilakis Zeyd şairdir,” gibi cümleler örnek verilebilir.

2 Şîrâzî, *Miftâhu'l-Miftâh*, vr. 122a; krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 137.

ver olmasından nâşî şart-ı mezkûr mevcûd olmamasıyla ifrâd u kalbe sâlih olan misâl-i vâhid ile iktifâ eyledi. Ve çünkü kasr-ı ifrâd u kalbe sâlih olan emsilenin cümlesi kasr-ı ta'yîn için misâl olmaklığa sâlih olduğundan kasr-ı ta'yîn için îrâd-ı emsileye taarruz etmedi. Sâir turuk-ı kasrda dahi kelâm böyledir.

Nefy ve İstisnâ

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَمِنْهَا: النَّفْيُ وَالِاسْتِثْنَاءُ كَقَوْلِكَ فِي قَضْرِهِ إِفْرَادًا: «مَا زَيْدٌ إِلَّا شَاعِرٌ» وَقَلْبًا: «مَا زَيْدٌ إِلَّا قَائِمٌ» وَفِي قَضْرِهَا: «مَا شَاعِرٌ إِلَّا زَيْدٌ»)¹

Ve turuk-ı kasrdan birisi de nefy ve istisnâ tarîkidir. Ya'nî (لَيْسَ) ve (مَا) ve (إِنَّ) ve sâir kelimât-ı nefyden biriyle nefy ve (إِلَّا) ve ehavâtından biriyle istisnâ dahi turuk-ı mezkûredendir. Meselâ kasru'l-mevsûf ale's-sıfatda ifrâden (مَا زَيْدٌ إِلَّا شَاعِرٌ) ve kalben (مَا زَيْدٌ إِلَّا قَائِمٌ) ve kasru's-sıfat ale'l-mevsûfda ifrâden veyâhûd kalben (مَا شَاعِرٌ إِلَّا زَيْدٌ) dersin. Ve bu misâllerin cümlesi kasr-ı ta'yîne dahi misâl olmaklığa sâlih olup beyinlerinde olan tefâvüt ancak bi-hasebi i'tikâdi'l-muhâtabdır. Ve setîr olmaya ki (جَاءَ الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدًا)² gibi isbâtdan istisnâ turuk-ı kasrdan addolunmamışdır. Tafsil-i makâm murâd buyrulur ise muhaşşî-i Siyâlkûtî'nin tahkîk-i makâmda îrâd eylediği kelâma mürâcaat buyurula.³

İnnemâ

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَمِنْهَا: «إِنَّمَا» كَقَوْلِكَ فِي قَضْرِهِ: «إِنَّمَا زَيْدٌ كَاتِبٌ» وَ «إِنَّمَا زَيْدٌ قَائِمٌ» وَفِي قَضْرِهَا: «إِنَّمَا قَائِمٌ زَيْدٌ»)⁴

Ve turuk-ı kasrdan birisi (إِنَّمَا) kelimesidir. Meselâ kasru'l-mevsûf ale's-sıfatda ifrâden (إِنَّمَا زَيْدٌ كَاتِبٌ) ve kalben (إِنَّمَا زَيْدٌ قَائِمٌ) ve kasru's-sıfat ale'l-mevsûfda (إِنَّمَا قَائِمٌ زَيْدٌ) dersin. Ma'lûm olsun ki Şeyh'in *Delâil-i*

1 Kasr yollarından bir diğeri, nefy ve istisna üslubudur. Mevsûfun sıfata ifrâd yönünden kasrı bağlamında “Zeyd yalnız şairdir,” demen ve kalb yönünden kasrı çerçevesinde “Zeyd yalnız ayaktadır,” şeklinde bir cümle kurman buna örnektir. Sıfatın mevsûfa kasrına ise “Şair yalnız Zeyd’dir,” cümlesi örnek teşkil eder.

2 Zeyd hariç topluluk geldi.

3 bkz. Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 138.

4 Kasr yollarından bir diğeri, (إِنَّمَا) edatıdır. Mevsûfun sıfata ifrâd yönünden kasrı bağlamında “Ancak Zeyd yazardır,” ve kalb yönünden kasrı bağlamında “Ancak Zeyd ayaktadır,” demen buna örnektir. “Ayaktaki ancak Zeyd’dir,” cümlesi ise sıfatın mevsûfa kasrına örnek teşkil eder.

İ'câz'da olan kelâmı (لَا)-yı âtufe ile (إِنَّمَا) kelimesi kasr-ı kalbe delâlet edip ifrâda delâlet etmediğini müş'irdir. Zîrâ demişdir ki: “(لَا) kelimesi evvel için vâcib olan şey'i sâni'den nefy eder, demekden murâd-ı kavm, (لَا) kelimesi sâni'den fi'le evvele müşâreketi olmaklığını nefy eder, demek değildir. Görülmez mi ki (جَاءَنِي زَيْدٌ لَا عَمْرُو) kavlimizin ma'nâsı ke-enne (جَاءَنِي زَيْدٌ وَعَمْرُو) kavlinin aksi olarak 'Mecî' Zeyd'den olduğu gibi Amr'dan olmadı,' demek olmayıp belki ma'nâ 'Câi Zeyd olup Amr değildir,' demektir. İmdi kavli-i mezkûr, galat edip 'Câi Amr'dır, Zeyd değildir,' deyü zu'm eden kimse ile olup yoksa 'Zeyd ve Amr'dan ikisi de câilerdir,' deyü i'tikâd eden kimse ile değildir. Ve bu ma'nâ bi-aynihî (إِنَّمَا)'da dahi kâimdir. Meselâ (إِنَّمَا جَاءَنِي زَيْدٌ) denilse bununla Zeyd ile gayrısının dahi mecîi nefy edilmiş olmayıp belki Zeyd için isbât eylediğin mecîi Amr'dan nefy edersin. İmdi, bu kelâm, câi Amr olduğunu zu'm eden kimse ile olup yoksa 'Zeyd ve Amr'dan ikisi de câilerdir,' deyü zu'm eden kimse ile değildir. Ve eğer ma'nâ¹ (إِنَّمَا جَاءَنِي مِنْ بَيْنِ الْقَوْمِ زَيْدٌ وَحَدَهُ) demektir deyü zu'm olunur ise bu sûret tekellûf olup (وَحَدَهُ) lafzı emsâliyle kayd olunmayarak mutlak îrâd olunduğu hinde kelâm ancak evvelen zikrolunan ma'nâ olup ve i'tibâr bu ma'nâyadır. Zîrâ fehme sâbık olan budur.”²

İşte Şeyh'in kelâmı bundan ibâret olup kavli-i mezkûrun (إِنَّمَا جَاءَنِي مِنْ بَيْنِ الْقَوْمِ زَيْدٌ وَحَدَهُ) ma'nâsına hamli tekellüfdür, demesi kasr-ı ifrâda adem-i delâletini müş'irdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: لَتَضْمُنِيهِ مَعْنَى «مَا» وَ «إِلَّا»³

Ve (إِنَّمَا) ya'nî (إِنَّمَا) kelimesinin kasrı ifâdesi (مَا) ve (إِلَّا) ma'nâsını mutazammın olduğu içündür. Ve Musannif'in bu vechile (إِنَّمَا) kelimesinin müfîd-i kasr olmasını ta'lilde lafz-ı (تَضْمُنُ) u îrâd ile ma'nâ-yı (مَا) ve (إِلَّا)'ya nisbet etmesinde (إِنَّمَا) kelimesinde olan (مَا) lafzı ba'zı usûliyyînin tevehhümü gibi nâfiye olmadığına işâret vardır. Şöyle ki usûliyyûndan ba'zıları (إِنَّمَا) kelimesinin kasrı ifâde etmesi üzerine istidlâlde “(إِنَّ) kelimesi isbât ve (مَا) lafzı nefy içündür ve bunların mâba'dinde olan şey'i hem nefy ve hem isbât için olması câiz olmayıp belki

1 Topluluk içerisinde bana yalnızca Zeyd geldi.

2 Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 335-337.

3 Bu edatın kasr ifade etmesi, (...إِلَّا...مَا) anlamı içeriyor olması nedeniyle.

mâba'dlerini isbât ve mâsivâsını nefy veyâhûd bi'l-aks mâba'dlerini nefy ve mâsivâsını isbât için olmaları vâcib olur. Sûret-i aks ise bi'l-icmâ' bâtil olmasıyla evvel ya'nî mâba'dlerini isbât veyâ mâadâyı nefy için oldukları taayyün etmiştir. Ve işbu ma'nâ-yı evvel ise kasırdır," deyü tevehhüm eylemişlerdir.

Ve Musannif'in bu kavli reddeylemesi zîrâ (إِنَّ) kelimesi ancak isme dâhil olup ve (مَا)-yı [262] nâfiye ancak medhûlünü nefy eylediği bi-icmâ' n-nuhât ma'lûmdur. Hâlbuki (إِنَّمَا)'nın medhûlü menfî değildir. Ve Musannif lafz-ı (تَضْمُنُ) ile (إِنَّمَا) kelimesi lafzân-ı müterâdifân olacak sûrette (مَا) ve (إِلَّا) ma'nâsına olmadığına işâret etmiştir. Zîrâ bir şey'de şey'-i âharın ma'nâsı bulunmakla bir şey' ale'l-ıtlâk şey'-i âharın mutâbık olması bey-ninde fark vardır. İmdi, kendisinde (مَا) ve (إِلَّا) sâlih olan her bir kelâmda (إِنَّمَا) kelimesi sâlih değildir. Nitekim karîben zikrolunsa gerekdir. Ve Musannif rahimehullâh (إِنَّمَا) kelimesinin (مَا) ve (إِلَّا) ma'nâsını mutazammın olduğuna üç vech ile istidlâl ederek vech-i evvele işâretle buyururlar ki:

(لَقَوْلِ الْمُفَسِّرِينَ: ﴿إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ﴾ بِالنَّضْبِ، مَعْنَاهُ: «مَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ إِلَّا الْمَيْتَةَ»، وَهَذَا هُوَ الْمُطَابِقُ لِقِرَاءَةِ الرَّفْعِ لِمَا مَرَّ¹)

Ya'nî (إِنَّمَا) kelimesinin (مَا) ve (إِلَّا) ma'nâsını tazammunu, müfessirînin ﴿مَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ إِلَّا﴾ nazm-ı celîli nasb-ı (مَيْتَةَ) kırâati üzere (إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ) ma'nâsına haml etmelerinden içündür. Ve kırâat-i ref'e mutâbık olan ma'nâ da budur. Ve bu kelâmın takrîri şu vechiledir ki nazm-ı mezkûrde kırâat-i meşhûre lafz-ı (مَيْتَةَ)'nin nasbıyla olup (حَرَّمَ) mebnî li'l-fâildir. Ve (مَيْتَةَ)'nin ref'iyle (حَرَّمَ) yine mebnî li'l-fâil olarak dahi kırâat olunmuşdur.² Ve bir kırâatte (مَيْتَةَ)'nin ref'iyle (حَرَّمَ) mebnî li'l-mef'ûl olarak vâki' olmuştur.³ Nitekim tefsîr-i Kevâşî'de bu vechile mezkûr olup⁴ imdi (مَيْتَةَ)'nin nasbıyla (حَرَّمَ) mebnî li'l-fâil olması kırâati üzere (إِنَّمَا حَرَّمَ)'de olan (مَا) kat'iyen (مَا)-i kâffedir. Zîrâ mevsûle olmak lâzım gelse (إِنَّ) kelimesi habersiz ve mevsûl âidsiz ve kelâm ma'nâsız bâkî kalır. İmdi müfessirîn kırâat-i nasbı

1 (إِنَّمَا)'nın (...إِلَّا...إِلَّا) anlamı içerdiğini gösteren deliller şöyledir: a) Müfessirler "O size ancak leşi haram kılmıştır," (el-Bakara 2/173) âyetinde ﴿الْمَيْتَةَ﴾ kelimesinin nasb ile okunduğu kıraate göre ifadenin "Size leşten başka bir şeyi haram kılmadı," anlamına geldiğini belirtmişlerdir ki kelimenin ref ile okunuşuna uyumlu olan mânâ da budur.

2 Bu okuyuşun sahibi tâbiinden Ebû Recâ el-Utâridî'dir. bkz. Abdüllatif el-Hatib, *Mu'cemu'l-Kırâât*, I, 235.

3 Bu okuyuşun sahibi Ebû Ca'fer'dir. Abdüllatif el-Hatib, *Mu'cemu'l-Kırâât*, I, 235.

4 Kevâşî, *et-Telhis fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 66-67.

(مَا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ إِلَّا الْمَيْتَةَ) kavilleriyle tefsîr eylediler ise (إِنَّمَا) kelimesinin (مَا) ve (إِلَّا) ma'nâsını mutazammın olduğu sâbit olup ve ifâde-i ma'nâ-yı kasrda bu kırâat kırâat-i ref'e dahi mutâbık oldu. Zîrâ kırâat-i ref'de (مَا) mevsûle olup âidi mahzûf ve (الْمَيْتَةَ) haber-i (إِنَّ) olarak ¹(إِنَّ الَّذِي حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ الْمَيْتَةَ) takdîrindedir. Ve bu kelâm tahrîmin (مَيْتَةَ) üzerine kasrını ifâde eder. Zîrâ ta'rîf-i müsnedde zikri mürûr eylediği üzere (الْمُنْطَلِقُ زَيْدٌ) ve (زَيْدٌ الْمُنْطَلِقُ) misillüler gerekse "lâm" mevsûle olsun ve gerek ta'rîf için olsun Zeyd üzere hasr-ı intilâkı ifâde eder.

Ve eğer kırâat-i ref'de (مَا)'nın kırâat-i nasbda olduğu gibi kâffeye haml olunmayıp mevsûleye sebep-i hamli suâl olunur ise cevâbında deriz ki: (حَرَّمَ) mebnî li'l-fâil olduğu kırâate göre (مَا) kâffe olmadığı zâhirdir. Zîrâ (حَرَّمَ) Cenâb-ı Bârî'ye âid zamîre müsned olmasıyla ref-i (مَيْتَةَ) için ancak (إِنَّمَا حَرَّمَ اللَّهُ شَيْئًا هُوَ الْمَيْتَةُ) ile te'vile binâdan gayrı bir vech olamaz. Hâlbuki (مَا)'yı mevsûleye haml ile âid mahzûf olup ve (الْمَيْتَةَ), (إِنَّ)'nin haberi olarak takdîr-i kelâm (إِنَّ الَّذِي حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ الْمَيْتَةَ) olması vech-i sahîhi zâhir iken (مَا)'yı kâffeye haml etmek te'vîlini irtikâba mahal yokdur. Ve *Miftâh*'da zikrolunan ve kelâm-ı Musannif'de maksûd olan kırâat-i ref'den murâd ise işbu (حَرَّمَ) mebnî li'l-fâil olması kırâatidir. Ve ammâ (حَرَّمَ) mebnî li'l-mef'ûl olarak ref-i (مَيْتَةَ) kırâati üzere (مَا) kâffe ve mevsûle olmakdan her birerlerine muhtemeldir. Ve Zeccâc'ın (مَا) kâffe olup ve (حَرَّمَ), (مَيْتَةَ)'ye müsned olmasını ihtiyâr eylediğini Ebû Ali rivâyet edip lâkin Şârih-i merhûm (إِنَّ) kelimesini asl olduğu üzere âmile olarak ibkâ için (مَا) mevsûle olarak (إِنَّ)'nin ismi ve (مَيْتَةَ) haberi olmasını tercih eylemiştir. Musannif rahimehullâh (إِنَّمَا) kelimesinin (مَا) ve (إِلَّا) ma'nâsını mutazammın olduğuna istidlâlde vech-i sâniye işâretle buyururlar ki:

(وَلَقَوْلِ النَّحَاةِ: «إِنَّمَا» لِإِثْبَاتِ مَا يُذَكَّرُ بَعْدَهُ وَنَفْيِ مَا سِوَاهُ)²

Dahi (إِنَّمَا) kelimesinin (مَا) ve (إِلَّا) ma'nâsını tazammununa delîl-i sâni; nuhâtın "«إِنَّمَا» kelimesi mâba'dinde zikrolunan şey'i isbât ve o şey'in mâadâsını nefy içündür," deyü kavilleridir. Ammâ kasr-ı mevsûfda meselâ (إِنَّمَا زَيْدٌ قَائِمٌ) kavlimiz Zeyd'in kıyâmını isbât ve kıyâmın mâsivâsı olan

1 Allah'ın size haram kıldığı şey, leştir.

2 b) Nahiv ulemâsı (إِنَّمَا)'nın kendisinden sonra zikredilen unsuru isbât ve onun dışında kalan şeyleri nefy için kullanıldığını belirtmişlerdir.

kuûd ve emsâlini nefy içündür. Ve ammâ kasr-ı sıfatda meselâ (إِنَّمَا يَقُومُ زَيْدٌ) kavlimiz Zeyd'in kıyâmını isbât ve mâsivâsı olan kıyâm-ı Bekr ve Amr ve gayrılarını nefydir. İmdi, kasrayndan her birisinde (إِنَّمَا)'dan sonra zikrolunan hükmün mâsivâsı mahsûs olup âmm değildir. Zîrâ zâhirdir ki hükm-i mezkûrun gayrı cemî'-i hükmü nefy etmeyip belki kendisinde nizâ' vâkî' olan kuûd ve emsâlini nefy ile ke-enne¹ (لَيْسَ هُوَ بِقَاعِدٍ وَلَا نَائِمٍ) [263] dersin. Ve ba'zılar (إِنَّمَا) kelimesinin ma'nâsında zikrolunan kavli-i nuhâtdan murâd "(إِنَّمَا) mâba'dinden cüz'-i ahîri mevsûfa veyâhûd mevsûfu bir sıfat üzerine isbât ve mâsivâsını nefy için demektir," dediler. Ve ma'nâ-yı evvel dahi bu ma'nâyâ râci' ise de (لِلْإِنِّيَّاتِ مَا يُذَكَّرُ بَعْدَهُ) da olan (يُذَكَّرُ) zamîri (مَا) ya râci' ve (مَا), (إِنَّمَا)'dan sonra zikrolunan şey'in cümlesine şâmil ü şâyi' olmasıyla min gayr-i muhassıs cüz'-i ahîre tahsîs tekellüfden ibâretidir. Musannif rahimehullâh vech-i sâlise işâretle buyururlar ki:

(وَلِصِحَّةِ انفصالِ الضَّمِيرِ مَعَهُ)²

Dahi (إِنَّمَا) kelimesinin ma'nâ-yı mezkûru tazammununa bir delîl de (إِنَّمَا) ile infisâl-i zamîrin sıhhatidir. Meselâ³ (مَا يَقُومُ إِلَّا أَنَا) denildiği misillü⁴ (إِنَّمَا يَقُومُ أَنَا) dahi dersin. Zîrâ ilm-i nahvde beyân olduğu vechile sıhhat-i infisâl-i zamîr ancak taazzür-i ittisâl için olup vücûh-i taazzür ise tekaddüm ale'l-âmil ve li-garazin âmiliyle zamîr beynini fasl emsâline mahsûradır. Ve (إِنَّمَا يَقُومُ أَنَا) emsâlinde vücûh-i mezkûreden yalnız li-garazin fasl takdîrinden mâadâsı müntefiye olarak ve garaz-ı mezkûr ma'nâ olmaklığıdır. İşte bununla dahi (إِنَّمَا) lafzı (مَا) ve (إِلَّا) ma'nâsını mutazammın olduğu tahakkuk eder. İbn-i Mâlik'in:

وَفِي اخْتِيَارٍ لَا يَجِيءُ الْمُنْفَصِلُ إِذَا تَأْتَى أَنْ يَجِيءَ الْمُتَّصِلُ⁵

kavlinde îzâh olduğu vechile zamîr-i muttasıl îrâdı mümkün olan mahallerde zamîr-i munfasıl îrâd olunmayıp esâs-ı vaz'-ı zamîr olan ihtisâr-ı matlûb muhâfaza edilir. Ve zamîr-i muttasıl teettî etmeyen mahaller mahsûra olup evvel, zamîrden âmili taahhur etmesidir. ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾ kavli-i şerîfi gibi.

1 O, ne oturuyor ne de uyuyor.

2 c) (إِنَّمَا) ile birlikte munfasıl zamir kullanılabilir. (İbn-i Mâlik).

3 Benden başkası kalkmaz.

4 Yalnızca ben kalkarım.

5 Muttasıl zamîrin gelme imkânı bulabildiği yerde onu bırakıp munfasıl zamire dönülmez. (Recez) Beyit için bkz. İbn Akil, *Şerhu İbni Akil*, I, 97.

Zîrâ mahall-i ittisâl âhir-i âmil olmasıyla âmile hîn-i tekaddümünde ittisâle mahal kalmaz. İkincisi, âmilin hazfiyle meselâ ¹ (إِيَّاكَ وَالشَّرَّ) denilmesidir ki (اتَّقِ نَفْسَكَ وَالشَّرَّ) ² takdîrinde olup inde'l-hazf mahall-i ittisâl mefkûd olur. Üçüncüsü, âmil-i ma'nevî olmasıdır. (أَنَا قَائِمٌ) gibi. Zîrâ ibtidâ âmil-i emr-i ma'nevî olup lafzın ma'nâya ittisâli ise mümteni'dir. Dördüncüsü, ³ (مَا صَرَيْكَ إِلَّا أَنَا) gibi li-garazın âmiliyle zamîr beynini fasl olup misâl-i mezkûrde (صَرَيْتُكَ) denilip vasl olursa fasl ile hâsıl olan garaz-ı tahsîs fevt olur. Beşincisi, zamîre isnâd olunan şey ⁴ (صِفَةٌ جَرَتْ عَلَى غَيْرٍ مِّنْ هِيَ لَهُ) ⁵ (زَيْدٌ عَمَرُو صَارِبُهُ هُوَ) gibi. Zîrâ zamîr sıfat-ı mezkûreden fasl olunmayıp da (زَيْدٌ عَمَرُو صَارِبُهُ) denilse inde's-sâmi' mûcib-i iltibâs olarak dârib Zeyd ve Amr'dan hangisi olduğu ta'yîn olunamaz. Belki zamîr-i muttasıla akrebiyyeti münâsebetiyle dârib Amr olması mütebâdir olur. Lâkin zamîr alâ hilâfi'z-zâhir fasl olunup da (زَيْدٌ عَمَرُو صَارِبُهُ هُوَ) denildiği hinde mercii hilâf-ı zâhir olan Zeyd idüğü ma'lûm olur. Ve (هِنَّ زَيْدٌ صَارِبَتُهُ هِيَ) emsâli mahall-i iltibâs olmayanlar dahi tarden li'l-bâb mevâki'-i iltibâsa haml olunur. Altıncısı, âmili harf ve zamîr, zamîr-i merfû' olmasıdır. (مَا أَنْتَ قَائِمًا) gibi. Zîrâ zamîr-i merfûun harfe ittisâli hilâf-ı lügat-i Arabiyye'dir. Lâkin zamîr-i mansûb bunun hilâfında olup (إِنِّي) ve (إِنَّكَ) denilir. Ve maa imkânî'l-muttasıl zarûret-i şî'riyyede teettî-i infisâl dahi tasrîh olunmuştur.⁶

Ve Musannif rahimehullâh bu infisâlin sıhhati üzerine ba'zı fusahânın beytiyle istişhâd edip ve garaz mücerred temsîl olmadığı cihetle zikredeceği ebyât isbât-ı kavâidde kendisiyle istişhâd olunacak ebyâtdan olduğu bilinmek için ism-i şâiri tasrîh ederek buyururlar ki:

(قَالَ الْفَرَزْدَقُ:

أَنَا الدَّائِدُ الْحَامِي الدِّمَارِ وَإِنَّمَا يُدَافِعُ عَنْ أَحْسَابِهِمْ أَنَا أَوْ مِنِّي)⁷

1 Şerden sakın!

2 Kendini şerden koru.

3 Sana benden başkası vurmadı.

4 Âit olduğu kimseden başkası üzerinde câri olan sıfat

5 Zeyd, Amr'ın kendisine vurduğu kişidir.

6 Krş: İbnü'l-Hâcib, *el-Kâfiye*, s. 33; Esterâbâzi, *Şerhu'l-Kâfiye*, III, 29; Câmî, *el-Fevâidü'z-Ziyâiyye*, II, 31.

7 Ferazdak şöyle demiştir: "Benim, düşmanlarını def edip dostlarını, (ahdini vb.) koruyan! Zaten ancak ben veya benim gibiler dostlarının itibarını koruyabilirler." (Tavil) Ferazdak'ın mevcut divânında beyit ben veya benim gibiler dostlarının itibarını koruyabilirler." (Tavil) Ferazdak'ın mevcut divânında beyit (... أَنَا الضَّامِنُ الرَّاعِي عَلَيْهِمْ وَإِنَّمَا...) şeklinde kaydedilmiştir. bkz. *Divân*, s. 488. Burada geçtiği hâliyle ise beyit Ümeyye b. Ebi's-Salt'a ait görünmektedir. bkz. *Divân*, s. 61.

Ferzadak'ın bu beytinde (أَنَا) zamîri (يُدَافِعُ)'dan fasl olunmuştur. (ذَائِدُ), (ذَوْدُ)'den *tard u def* ma'nâsındadır. (حَامِي), bir şey'i hıfz edip gayrın taarruzunu men' edendir. (ذِمَارُ) *ahd* ma'nâsındadır. Ve *Esâs*'da "Bir kimse adem-i himâye takdîrinde lev m ü ta'nîf olunacağı harîm ü akâribini himâye eylese (هُوَ الْحَامِي الذِّمَارِ) derler,"¹ deyü mestûr olup bu beyâna göre (ذِمَارُ) ahdden eamm olmuş olur. Mahsûl-i beyt; şâir-i mâhir Ferzadak kendisinin e'âdî vü husamâyı *tard u def* etmek ve havme-i nisbet ü karâbetinde bulunanları hıfz u himâye ile görüp gözetmek hasîsasıyla muttasıf bulunduğunu beyân ile bu kelâma teferru' etdirerek eşrâf u mefâhir veyâhûd eknâf u aşâirin-den def-i taarruzât ile muhâfaza-i ahsâb u a'râz etmek ancak kendisiyle, hamiyet ü şeâatde misl ü nazîri olanların şeâir-i mahsûsasından [264] olduğunu ve hâsılı, zâtında mevcûd olan bu hısâli hâmil olabilmek her yiğidin kârı ve her bir rüesânın girdârı olmadığını ityândan ibâretidir.

Bu beytde garaz-ı şâir müdâfeun anhâ olan ahsâbı tahsîs olmayıp belki müdâfî tahsîs olmasıyla (أَنَا) zamîrini fasl edip ve (يُدَافِعُ) fi'linden te'hîr eylemiştir. Zîrâ (وَإِنَّمَا أَنَا أَدَافِعُ عَنْ أَحْسَابِهِمْ) dese ma'nâ ancak anların ahsâbından müdâfî' olup gayrın ahsâbından müdâfî' olmadığını müfid olarak (لَا أَدَافِعُ إِلَّا عَنْ أَحْسَابِهِمْ) kavilleri gibi olup kasru'l-mevsûf ale's-sıfat olurdu. Hâlbuki beyt-i mezkûrun ma'nâsı bu olmayıp ancak ma'nâsı anların ahsâbından müdâfî' olan kendisi olup gayrısı olmadığını beyân olarak kasru's-sıfat ale'l-mevsûfdur ve beyt-i mezkûrde olan faslı zarûret-i şî'riyyeye haml etmek rehîn-i cevâz olamaz. Zîrâ (أَنَا) lafzı zamîr-i mütekellimi te'kid olmak üzere (وَإِنَّمَا أَدَافِعُ عَنْ أَحْسَابِهِمْ أَنَا أَوْ مِثْلِي) denilse vezin sâlim ü sahîh olur. Ve (مَا)'yı mevsûleye haml ile ism-i (إِنَّ) ve (أَنَا) haber olarak (إِنَّ الَّذِي يُدَافِعُ أَنَا) takdîrinde olup ifâde-i kasr ile berâber mâ-nahnu fihimizden olmaması sûreti dahi câiz olamaz. Zîrâ şâirin (أَنَا الذَّائِدُ) kavli kelâmdan garaz zevd ü müdâfaanın kendisinden sudûrunu ihbâr olup mütekellim muhberun anh olduğuna delîl olmasıyla eğer (مَا) mevsûleye haml olunsa mütekellim muhberun bih olup bu sûretde (أَنَا الذَّائِدُ وَالْمُدَافِعُ أَنَا) demek müstahsen olmayıp belki münâsib olan (أَنَا الْمُدَافِعُ) olmasıdır. Şununla berâber ki bu sûretde zevî'l-ukûle mahsûs olan (مَنْ) lafzı maksûdda (مَا)'dan azhar olduğu hâlde (مَا) lafzına udûle zarûret olmamasıyla (وَإِنَّ مَنْ يُدَافِعُ) denilmek iktizâ eder idi.

1 Zemaşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, I, 317.

Ve eğer “(يُدَافِعُ) fi‘l-i gâibinin (أَنَا) zamîr-i mütekellimine isnâdı ne vechile sahîh olur?” deyü suâl olunursa cevâbında deriz ki: İsnâd olunan fi‘l fi‘l-i gâib olduğu müselleme değildir. Zîrâ fi‘lin gaybet ü tekellüm ü hitâb olması müsnedün ileyh i‘tibâriyle olarak meselâ (مَا يَقُومُ إِلَّا أَنَا وَأَنْتَ) misillüde (يَقُومُ) fi‘li gâib olmayıp belki zamîr (أَنَا) ise tekellüm ve (أَنْتَ) ise hitâbdır. Ve teslîm edelim ki sîgası gaybete mevzûa olmasıyla fi‘l-i gâib olsun lâkin müsnedün ileyh hakikatde zamîr-i tekellüm olmayıp belki müstesnâ minh âmm ve takdîr-i kelâm (مَا يَدَافِعُ عَنْ أَحْسَابِهِمْ أَحَدٌ إِلَّا أَنَا) olarak bu ise gâibdir.

Ve ba‘zen (إِنَّمَا) lafzının (مَا) ve (إِلَّا) ma‘nâsını tazammununa tasrîh-gerde-i ba‘zı nuhât olduğu üzere mâba‘dinde vâki‘ olan sıfatın sıhat-i i‘mâliyle istidlâl eylemişlerdir. Zîrâ bu sûretde medâr-ı i‘mâl olacak nefye i‘timâddan gayrısı adîmü’l-ihimâldir. Meselâ (إِنَّمَا قَائِمٌ أَبَوَاكَ)¹ kavli (مَا قَائِمٌ إِلَّا أَبَوَاكَ)² nazîridir.

Ve (إِنَّمَا)’nın (مَا) ve (إِلَّا) ma‘nâsını tazammununda ekâbir-i nuhât-ı Bağdâd’dan Ali bin İsâ er-Rabe‘den bir münâsebet naklolunmuşdur ki ne zamân ki (إِنَّ) kelimesi müsnedin müsnedün ileyhe isbâtını te‘kîd için oluyorsa ve ba‘dehû kendisine (مَا)-i müekkide ittisâl eylediyse ma‘nâ-yı kasrı tazammunu münâsib olmuşdur. Zîrâ kasr ancak hükmü te‘kîd ale’t-te‘kîddir. Şu cihetle ki meselâ mecî-i Zeyd ile Amr beyninde terdîd eden kimseye³ (زَيْدٌ جَاءَ لَا عَمْرُو) denilse (زَيْدٌ جَاءَ) lafzı Zeyd için sarîhan isbât-ı mecî müfid olup (لَا عَمْرُو) dahi zımnen ifâde eder. Zîrâ nefis-i mecîin Zeyd ve Amr’dan birine sübûtu müselleme olmasıyla Amr’dan nefy olunduğu gibi bi’z-zarûr Zeyd için sâbit olur.

Eğer denilirse ki: Bu kelâm isbât ale’l-isbât olup te‘kîd ale’t-te‘kîd değildir.

Cevâbında deriz ki: Sâni‘ ya‘nî (لَا عَمْرُو)’da olan isbât-ı zımnî kat’iyyen te‘kîd olup evvel dahi yine nefis-i hükme nisbetle te‘kîddir. Zîrâ nefis-i hüküm (زَيْدٌ جَاءَ) denilmezden mukaddem müselleme’s-sübûtdur. Ve hafî olmaya ki bu münâsebet (إِنَّمَا)’nın (مَا) ve (إِلَّا) ma‘nâsını mutazammın olarak vaz’iy-

1 Yalnızca ebeveynin ayaktadır.

2 Ebeveyninden başkası ayakta değildir.

3 Zeyd geldi, Amr değil.

çün zikrolunmasıyla her bir mahalde ittîrâdı lâzım gelmez ki hattâ kendide (إِنَّ زَيْدًا لَقَائِمٌ) gibi te'kîd ale't-te'kîd olan her bir kelâm müfid-i kasr ola.

Takdîm

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: «الْتَّقْدِيمُ» كَقَوْلِكَ فِي قَضْرِهِ: «تَوَيْمِي أَنَا»، وَفِي قَضْرِهَا: «أَنَا كَفَيْتُ مُهْمَكَ»¹

Ve turuk-ı kasrdan birisi de hakkı te'hîr olan şey'i takdîmdir. Haber-i mübtedâ ve ma'mûlât-ı fi'l gibi. Meselâ kasru'l-mevsûf ale's-sıfatda (تَوَيْمِي) (أَنَا) denilir. Lâkin bu misâl efrâd-ı kasrın cemîisine misâl olmaklığa sâlih olmamasıyla ahsen olan iki misâl ityânı idi. Zîrâ [265] “Temîmiyyet ve Kaysiyyet birbirine mütenâfidir,” denilirse kasr-ı ifrâda sâlih olmaz. Ve eğer mütenâfi değiller ise kasr-ı kalbe sâlih olmaz. Temîm ve Kays birer kabîlenin ismidir. Ve kasru's-sıfat ale'l-mevsûfda (أَنَا كَفَيْتُ مُهْمَكَ) kavli gibidir ki aslı (كَفَيْتُ أَنَا مُهْمَكَ) takdîr olunur. İmdi, eğer bu kelâm gayr ile berâber kifâyet-i mütekellimi i'tikâd eden kimse ile olursa kasr-ı ifrâd ve infirâd-ı gayrı mu'tekid olan kimse ile olursa kalb ve mütekellim ile gayrdan ehadü-hümânın ittisâfını i'tikâd eden kimse ile olursa ta'yîn olur. Takdîmi sahîh olan sâir ma'mûlât-ı fi'ilde dahi bu vechile icrâ olunur.

Turuk-ı Kasrda Müsterek-Muhâlif Husûslar

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَهَذِهِ الطَّرِيقُ الْأَرْبَعَةُ تَحْتَلِفُ مِنْ وَجْهِهِ)²

Ve işbu turuk-ı erbaa muhâtabın savâb u hatâ ile meşûb u mahlût ya'nî min vechin savâb ve min vechin hatâ olan hükm-i vâhid ile hâkim olarak mütekellim hükm-i mezkûrun savâbını isbât ve hatâsını nefy murâd etmesinin vücûbunda müstereklerdir. Ammâ kasr-ı ifrâdda muhâtabın hükmü ba'zısında savâbdır ki mütekellimin isbât eylediği hükümdür. Ve ba'zısında hatâdır ki mütekellimin nefy eylediğidir. Ve ammâ kasr-ı kalbde savâb olan kasr-ı mevsûfda mevsûfun ale'l-ıtlâk ehad-i vafeyn üzere olması ve kasr-ı sıfatda vafin ale'l-ıtlâk ehad-i mevsûfeyn için olması olup ve hatâ olan ta'yîndir. Ve ammâ kasr-ı ta'yinde savâb olan mevsûfun ehad-i vafeyn veyâ

1 Kasr yollarından bir diğeri de takdîm üslûbudur. Mevsûfun sıfata kasrı bağlamında “Temîmliyim ben!” ve sıfatın mevsûfa kasrı bağlamında “Ben gördüm senin işini!” demen buna örnektir.

2 Kasrın mezkûr dört yolu, (müsterek yönlerine rağmen) birkaç açıdan birbirlerinden farklılık arz ederler.

vasfın ehad-i mevsûfeyn için olması olup hatâ her birerlerinin ale't-tesâvî tecvîzidir.

Ve turuk-ı mezkûrenin vech-i meşrûhda iştirâklerinden sonra birkaç vechden yekdiğere muhâliflerdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (فَدَلَالَةُ الرَّابِعِ بِـ «الْفُحْوَى» وَالْبَاقِيَةِ بِـ «الْوَضْع»)¹

Vücûh-i ihtilâfî beyâna şurû' olup imdi turuk-ı kasrdan tarîk-ı râbî' olan takdîmin kasra delâleti mefhûm-i kelâm ilemdir. Şu ma'nâca ki eğer havâss-ı terâkîb ve letâif ü i'tibârât-ı bülegâya kuvve-i müdrikesi bulunan sâhib-i zevk-i selîm kendisinde takdîm olan kelâmın mefhûmunu teemmül eylese her ne kadar işbu takdîm ıstılâh-ı bülegâda dahi kasr için olduğu ma'lûmu olmasa bile andan kasrı fehm eder. Ya'nî vaz' ve cezm-i akl vesâtati olmayarak mücerred zevk ile o kelâmın kasrı ifâde etmesiyle hüküm eyler. Ve ammâ turuk-ı selâse-i bâkiye böyle olmayıp belki kasra delâletleri bi-hasebi'l-vaz'dır. Şöyle ki vâzî' (لَا) ve (بَلْ) lafzlarıyla nefy ü istisnâ ve (إِنَّمَا)'yı kasrı müfid olan meânîye vaz' etmiş olduğundan akl bunların meânî-i mevzûalarını mülâhaza indinde kasr ile cezm eder.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالْأَصْلُ فِي الْأَوَّلِ النَّصُّ عَلَى الْمُثَبِّتِ وَالْمُنْفِي كَمَا مَرَّ، فَلَا يَثْرُكُ إِلَّا كَرَاهَةً الْإِطْنَابِ، كَمَا إِذَا قِيلَ: «زَيْدٌ يَغْلَمُ النَّحْوَ وَالتَّضْرِيْفَ وَالْعُرْوَضَ»، أَوْ: «زَيْدٌ يَغْلَمُ النَّحْوَ وَبَكَرٌ وَعَمْرٌو»، فَتَقْبُولُ فِيهِمَا: «زَيْدٌ يَغْلَمُ النَّحْوَ لَا غَيْرَ أَوْ نَحْوَهُ»)²

Turuk-ı mezkûre vücûh-i ihtilâfından vech-i sâniyi beyândır. Ya'nî tarîk-ı atfda aslolan, müsbet ile menfî üzerine nass ile ikisinin dahi tasrîh olunmasıdır. Zîrâ emsilesi mürûr eylediği vechile meselâ (زَيْدٌ كَاتِبٌ لَا شَاعِرٌ) kavlinde olan (لَا) kelimesinde ma'tûfun aleyh olan (كَاتِبٌ) müsbet ve ma'tûf olan (شَاعِرٌ) menfî ve (بَلْ) kelimesinde, (مَا زَيْدٌ كَاتِبًا بَلْ شَاعِرٌ) gibi, bi'l-aksdir. Ve bu asâletden nâşi müsbet ile menfîden her ikisinin nass u tasrîhini terk câiz olmayıp fakat makâm-ı ihtisârda kerâhet-i itnâb için olur. Meselâ kasr-ı mevsûfda (زَيْدٌ يَغْلَمُ النَّحْوَ وَالتَّضْرِيْفَ وَالْعُرْوَضَ) denilse cevâbında (زَيْدٌ يَغْلَمُ النَّحْوَ لَا غَيْرَ) veyâhûd (لَا مَا سِوَاهُ) veyâ (لَا مَنْ عَدَاهُ) dersin. Veyâhûd

1 a) Dördüncüsünün (yani takdîmin kasra) delâleti *kelâmın anlamı* diğerlerinde ise *vaz* yoluyla.

2 b) Bilindiği üzere, ilkinde yani atıf yoluyla elde edilen kasrda asıl olan, olumlanan ve olumsuzlanan unsuru cümlede birlikte zikretmektir. Bunun terki ise, ancak sözü uzatmanın hoş karşılanmayacağı ortamlarda söz konusu olabilir. Meselâ “Zeyd nahiv, sarf ve arüz bilir,” ya da “Zeyd nahiv ilmini bilir, Bekir ve Amr da,” gibi cümlelerin söylendiği bir yerde “Zeyd nahiv bilir, başkası değil,” demen buna örnektir.

bunlara şebîh bir lafz îrâd edersin. Ma'nâsı, muzâfun ileyh mukadder olarak (لَا غَيْرَ النَّحْوِ) demek olup (لَا التَّصْرِيفَ وَلَا الْعُرُوضَ) makâmına kâim olur. Ve kasr-ı sıfatda (زَيْدٌ يَغْلَمُ النَّحْوَ وَبَكَرٌ وَعَمْرٌو) denilse cevâbında yine (زَيْدٌ يَغْلَمُ النَّحْوَ لَا غَيْرَ) dersin. Veyâhûd ber vech-i meşrûh (لَا غَيْرَ) kelimesi gibi bir lafz îrâd edersin. Ve bu sûretde ma'nâ (لَا غَيْرَ زَيْدٍ) demek olup (لَا بَكَرٌ وَلَا عَمْرٌو) makâmına kâim olur. (غَيْرَ) kelimesinden muzâfun ileyh hazf olunup min ciheti'l-ibhâm gâyâta ya'nî (قَبْلُ) ve (بَعْدُ) lafzlarına teşbîhen damm üzerine binâ olunmuşdur.

Ve nuhâtdan Şeyh Radî (لَا غَيْرَ) kelimesinde olan (لَا) âtife olmayıp nefy-i cins için olduğunu îrâd etmiştir. Bu sûretde (زَيْدٌ شَاعِرٌ لَا غَيْرَ) kavlinin ma'nâsı (لَا غَيْرَ زَيْدٍ شَاعِرٌ) olup nefy ü istisnâya âid [266] olarak mâ-nahnu fihimizden olmaz. Ve *Miftâh*'da bu misillü makâmda (لَيْسَ غَيْرَ) ve (لَيْسَ إِلَّا) emsâliyle temsil edip¹ ve hâlbuki bunlar tarîk-ı atf olmayarak belki tarîk-ı nefy ü istisnâ olmasıyla i'tirâz olunmuşdur. Zîrâ meselâ النَّحْوُ (زَيْدٌ يَغْلَمُ النَّحْوُ) (لَيْسَ إِلَّا) kavlimizin ma'nâsı² (زَيْدٌ يَغْلَمُ النَّحْوَ لَيْسَ مَعْلُومُهُ إِلَّا النَّحْوُ) veyâhûd³ (لَيْسَ الْعَالَمُ بِالنَّحْوِ إِلَّا هُوَ)'dir.

Ve bu i'tirâzdan cevâbda denilmiştir ki: Tarîk-ı atfda müsbet ve menfi üzere nassın terki, ba'zen menfi hazf olunup makâmında menfiye şâmil olan bir lafz-ı ahsar ikâme olunmasıyla olarak atf bi-hâlihâ bâkî kalır, (لَا) (غَيْرَ) gibi. Ve ba'zen âtîf ve ma'tûfun mecmûu hazf olunarak makâmına bunların ma'nâsını müeddî olacak bir lafz-ı ahsar ikâme olunmasıyla olur, (لَيْسَ غَيْرَ) ve (لَيْسَ إِلَّا) gibi. Bu takdîrde atf bâkî kalmaz. Bu sûretde Sâhib-i *Miftâh*'ın kavli, sâni kabîlinden olur. İmdi, atfda aslolan, menfi ve müsbetden ikisi üzerine dahi nass olunup sarîhan zikrolunmasıdır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَفِي الْبَاقِيَةِ النَّصُّ عَلَى الْمُثَبَّتِ فَقَطُ)⁴

Ve turuk-ı selâse-i bâkiyede ya'nî nefy ü istisnâ ve (إِنَّمَا) ve takdîm tarîk-leriyle olan kasrda aslolan, yalnız müsbet üzerine nass olunarak menfi üzerine değildir. (إِنَّمَا هُوَ قَائِمٌ) ve (مَا زَيْدٌ إِلَّا قَائِمٌ) gibi. Zîrâ bunlarda menfi olan kuûd üzere nass olmadığı ma'lûmdur.

1 Sekkâki, *el-Miftâh*, s. 404.

2 Zeyd nahiv bilir, bilgisi ancak nahivden ibarettir.

3 Nahvi bilen ondan başkası değildir.

4 Diğer üçünde ise sadece olumlanan unsura yer verilir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالْتَفِي لَا يُجَامِعُ الثَّانِي، لِأَنَّ شَرْطَ الْمَنْفِي بِ«لَا» أَنْ لَا يَكُونَ مَنْفِيًّا قَبْلَهَا بِغَيْرِهَا)¹

Vücûh-i ihtilâfdan vech-i sâlise işâretidir. Ya'nî tarîk-ı nefy tarîk-ı sâni olan nefy ü istisnâ ile ictimâ' etmez. Nefyden murâd (لَا)-yı âtufe ile olan nefy olup mutlakan nefy değildir. Zîrâ² (مَا زَيْدٌ إِلَّا قَائِمٌ لَيْسَ هُوَ بِقَاعِدٍ) kelâmında imtinâ yokdur. Ve Musannif'in, *Miftâh*'da olduğu gibi (وَالْتَفِي) kavli mahallinde (وَطَرِيقُ الْعَطْفِ) ta'bîr etmemesi, hüküm (لَا)'ya muhtass olup (بَلْ)-i âtufede câri olmadığına mebnîdir. Ve işbu adem-i cevâz-ı ictimâından nâşî meselâ (مَا زَيْدٌ إِلَّا قَائِمٌ لَا قَاعِدٌ) ve (مَا يَقُومُ إِلَّا زَيْدٌ لَا عَمْرُو) denilmez. Ve bu ictimâ' ba'zen terâkib-i musannifinde mevcûd olsa da kelâmlarıyla istişhâd olunan kelâm-ı bülegâda bulunmaz. Zîrâ *Miftâh* ve *Delâil-i İ'câz*'da tasrîh olunduğu üzere (لَا)-yı âtufe ile menfinin şartı, o menfi, (لَا)-yı âtufeden mukaddem işbu (لَا)-yı âtufenin gayrı bir edât-ı nefy ile menfi olmamasıdır.³ Şu sebebe mebnî ki (لَا)-yı âtufe metbû' için icâb u isbât olunan şey'i nefye mevzû' olup yoksa bir şey'-i menfide olan nefyi iâdeye mevzû' değildir. Ve bu şart, nefy ü istisnâ ile ictimâ'ları sûretde mefkûddur. Zîrâ meselâ (مَا زَيْدٌ إِلَّا قَائِمٌ) denilse bu kelâm ile Zeyd'den münâzeun fihâ olan her bir sıfatı nefy edip ke-enne⁴ (لَيْسَ زَيْدٌ بِقَاعِدٍ وَلَا نَائِمٌ وَلَا مُضْطَجِعٌ) demiş ve'l-hâsıl kıyâma münâfi olan şey'leri nefy etmiş olursun. İmdi, eğer bu kelâmdan sonra (لَا قَاعِدٌ) denilse kable'l-atf (مَا)-i nâfiye ile menfi olan şey'i nefy edersin. Ve kezâlik (مَا يَقُومُ إِلَّا زَيْدٌ) kavlinde kıyâmdan Amr ve Bekr ve gayrılarını nefy etmiş olacağından eğer ba'dehû (لَا عَمْرُو) denilse harf-i nefy ile menfi olan şey'i tekrâr nefy eylemiş olursun. Bu ise (لَا)-yı âtufenin vaz'ından hâricdir.

Eğer suâl olunursa ki: Musannif'in (بِغَيْرِهَا) kavlinde fâide nedir? Ke-enne Musannif (لَا)-yı âtufe ile menfinin kable'l-atf diğer (لَا)-yı âtufe ile menfi olmasını tecvîz ederek kayd-ı mezkûr ile buna işâret etmiş olması anlaşılır.

1 c) Atıf harfi (لَا) ile yapılan nefy, kasrın ikinci yolu olan nefy+istisnâ ile bir arada bulunmaz. Çünkü (لَا) ile olumsuz cümle kurmanın şartı, ilgili unsurun (لَا) harfinden önce başka bir şekilde nefy edilmiş olmasıdır.

2 Zeyd sadece ayakta, o kesinlikle oturmuyor.

3 Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 347; Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 404-405.

4 Zeyd oturmakta, uyumakta ve uzanmakta değildir.

Cevâbında deriz ki: (غَيْرِ) ile murâd, kelimât-ı nefyden olan gayrısı demektir. Nitekim *Miftâh*'da tasrîh eylemiştir. Ve kelimât-ı nefye tahsîsden murâd, fehvâ-yı kelâm veyâ ilm-i sâmi' veyâ ilm-i mütekellim veyâhûd (امْتَنَعَ) ve (أَبَى) ve (كُفَّ) emsâli nefye dâll olan ef'âl ve sâir edât-ı nefyden addolunmayan kelimâtdan biriyle menfi olmaktan ihtirâzdır. Zîrâ bu sûretde ictimâ'da imtinâ' olmayıp belki imtinâ' ancak (مَا) ve (لَا) ve (لَمْ) ve (لَمَّا) gibi nefye mevzû' olan kelimâta hâssdir. Bu sûretde ahsen olan, Musannif (بِغَيْرِهَا) kaydıyla berâber (مِنْ كَلِمَاتِ النَّفْيِ) kavlinin dahi ilâvesiyle tasrîh murâd eylemesi idi. Ve ammâ kayd-ı mezkûrden (لَا)-yı âtufe-i uhrâ ile menfi olmağının cevâzını tevehhüm¹ (دَابُّ الرَّجُلِ الْكَرِيمِ أَنْ لَا يُؤْذِيَ غَيْرَهُ)¹ kavlimizin teemmülüyle mürtefi' u zâil olur. Zîrâ bu kavlin mefhûmu mutlakan nefsinin gayrıya ezâ etmemesidir. Ve işbu (غَيْرِ) şahs-ı kerîm ve gayr-ı kerîm olmaktan eammdır. Zîrâ zamîr şahs-ı [267] racül-i kerîme râci' olup cins-i racül-i kerîme râci' değildir. Kezâlik (بِغَيْرِهَا) kavli dahi (بِغَيْرِ «لَا» الْعَاطِفَةِ الَّتِي تُنْفِي بِهَا ذَلِكَ الْمَنْفِي)² mefhûmunda olup el-hâsıl, zamîr (لَا)-yı âtufe-i muayyeneye râci' olup gayrda cins-i (لَا)-yı âtufenin kusûr-i efrâdı dahi dâhildir. Ve ma'lûmdur ki menfinin işbu (لَا)-yı âtufe-i muayyeneden mukaddem işbu (لَا)-yı âtufe ile nefyi mümteni'dir. Zîrâ (لَا)-yı âtufeyi ityân etmezden mukaddem işbu (لَا)-yı âtufe ile bir şey'i nefy etmek mümkün olmayacağı gayr-ı hafidir. Ve bazıları bu vehmi mezheb addeyleyip «(بِغَيْرِهَا) kavli (لَا)-yı âtufe-i uhrâ ile menfi olmaktan ihtirâzdır,» dediler. Ve (زَيْدٌ قَائِمٌ لَا قَاعِدٌ لَا قَاعِدٌ) kavilleriyle temsil edip «Sânî te'kiddir,» dediler. Ve kezâlik (جَاءَنِي الرَّجَالُ لَا النِّسَاءَ لَا هُنْدٌ وَلَا زَيْنَبٌ وَلَا غَيْرُهُمَا)³ kavliyle temsil edip bedel olmasına zâhib oldular.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَيُجَامِعُ الْأَخِيرِينَ، فَيُقَالُ: «إِنَّمَا أَنَا تَمِيمِي لَا قَيْسِي»، وَ «هُوَ يَأْتِينِي لَا عَمْرُو»، لِأَنَّ النَّفْيَ فِيهِمَا غَيْرٌ مُصْرَحٌ بِهِ كَمَا يُقَالُ: «امْتَنَعَ زَيْدٌ عَنِ الْمَجِيءِ لَا عَمْرُو»)⁴

Ve (لَا)-yı âtufe ile nefy (إِنَّمَا) ve takdîm ile ictimâ' ederek تَمِيمِي denilir. Lâkin misâl-i sâni te'kîde muhtemel (هُوَ يَأْتِينِي لَا عَمْرُو) ve لَا قَيْسِي

1 Asil kişinin huyu, başkasına eziyet etmemesidir.

2 İlgili kelimenin kendisiyle olumsuzlandığı atf (لَا)'sı dışında bir şeyle.

3 Bana erkekler geldi; kadınlar, Hind, Zeynep veya ikisi dışında birileri değil.

4 Bununla birlikte (لَا) ile yapılan nefy, kasrın diğer iki yolu olan (ئِنَّمَا) ve takdîm ile bir arada bulunabilir. Meselâ “Temimliyim ben, Kayslı değilim,” ve “O geliyor bana, Amr değil,” gibi cümleler kurulabilir. Çünkü bu iki üslupta nefy açıkça ifade edilir. Nitekim “Gelmekten Zeyd kaçındı, Amr değil,” denilerek zımnî bir nefy ile berâber (لَا) kullanılabilir.

olmasıyla ¹ (زَيْدًا ضَرَبْتُ لَا عَمْرًا) emsâliyle temsil olunmak daha ahsendir. Ve (لَا)-yı âtufe ile nefyin işbu (إِنَّمَا) ve takdîm ile ictimâi zîrâ (إِنَّمَا) ile takdîmde olan nefy musarrahun bih değildir. Lâkin nefy ü istisnâ bunun hilâfında olup zîrâ her ne kadar nefy ü istisnâda menfî musarrahun bih değilse de lâkin kelime-i nefy mevcûd olduğundan nefy musarrahdır. Ve (إِنَّمَا) ile takdîm nefyde sarîh olmadıkları cihetle icâbda sarîh olmaları lâzım gelir. Ve illâ irtifâ'-ı nakîzaynı müstelzim olur. Bu sûretde (لَا) kelimesinin ahîrayn ile mücâmeati işbu ma'nâ-yı mûcebi nefy için olarak (لَا) kelimesinin vaz'ından hurûcu lâzım gelmez. Ve nefy-i zımnî nefy-i sarîh hükmünde olmadığına ² (مَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا اللَّهُ) ve ³ (مَا أَحَدٌ إِلَّا وَهُوَ يَقُولُ ذَلِكَ) kavillerinin nefy-i sarîh olduğu cihetle sıhhati ve (إِنَّمَا مِنْ إِلَهٍ اللَّهُ) ve (إِنَّمَا أَحَدٌ وَهُوَ يَقُولُ ذَلِكَ) kavillerinin nefyde sarîh olmaması hasebiyle adem-i sıhhati delâlet eder. Zîrâ (مِنْ) kelimesi ancak nefy-i sarîhde ziyâde olunup ve ma'nâ-yı istiğrâk ile (أَحَدٌ) kelimesi yine ancak nefy-i sarîhde vâki' olup binâen aleyh evvelyn sahîh ve ahîrayn gayr-ı sahîhdir. Nitekim (امْتَنَعَ زَيْدٌ عَنِ الْمَجِيءِ لَا عَمْرًا) denilir. Zîrâ (امْتَنَعَ) lafzı her ne kadar mecîin Zeyd'den nefyine delâlet ederse de lâkin sarîhan dâll olmayıp belki zımnîdir. Ve ma'nâ-yı sarîhi, Zeyd için mecîden imtinâi icâb olup (لَا عَمْرًا)'daki (لَا) sâniiden evvel için icâb olunan işbu imtinâ'-ı mecîi nefy eder. Lâkin (مَا جَاءَ زَيْدٌ لَا عَمْرًا) bunun hilâfında olarak nefy mecî-i Zeyd'de sarîh olmasıyla (لَا عَمْرًا)'daki (لَا) nefyi nefy olur. Nefy-i nefy ise icâb olarak (لَا) kelimesi vaz'ından hurûc eder. İmdi, (امْتَنَعَ زَيْدٌ عَنِ الْمَجِيءِ لَا عَمْرًا) kavline teşbîh nefy-i zımnî nefy-i sarîh hükmünde olmadığı cihetden olup yoksa (إِنَّمَا أَنَا تَمِيمٌ لَا قَيْسِي) kavlinde olduğu gibi (لَا)-yı âtufe ile menfî kable'l-atf nefy-i zımnî ile menfî olması cihetden değildir. Zîrâ (امْتَنَعَ زَيْدٌ عَنِ الْمَجِيءِ) kavlimizde ne zımnî ve ne sarîhan nefy-i Amr'a bir gûne delâlet olmadığı zâhirdir. Ve bu tahkîk ile “(امْتَنَعَ زَيْدٌ عَنِ الْمَجِيءِ لَا عَمْرًا) kavli misâl-i sâbık için nazîr olmaktığına ne vechile sâlih olur ki bu kavle (لَا) ile menfî misâl-i sâbık gibi kable'l-atf menfî değildir,” deyü itirâza mahall olamaz. Ve kavmin adem-i sıhhat-i mücâmeati nefy-i sarîhe tahsîsleri zâhiren (أَبَى زَيْدٌ إِلَّا الْقِيَامَ لَا التُّغُودَ) ve (فَرَأْتُ إِلَّا يَوْمَ الْجُمُعَةِ لَا سَائِرَ الْأَيَّامِ) kavillerinin cevâzını iktizâ eder.

1 Zeyd'e vurduğum, Amr'a değil.

2 Allah'tan başka hiçbir ilâh yoktur.

3 Hiçbir kimse yoktur ki bunu söylemiş olmasın.

Zîrâ bunlarda (لَا) ile menfî olan kuûd ile kırâat kable'l-atf kelimât-ı nefyden bir şey' ile menfî değildir. Hâlbuki bu kelâmlar câiz olmadığı ma'lûmdur. Meğer cevâbında denile ki istisnâyı tasrîh müstesnâ minhde olan nefy-i zımnînin hükm-i musarrahun bihde olduğunu müş'irdir. Bu sûretde ma'nâ¹ (لَا الْقِيَامَ) ve² (لَمْ يُرِدْ زَيْدٌ إِلَّا الْقِيَامَ) demek olarak binâen aleyh (لَا) ile mücâmeatleri mümteni' olur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (قَالَ السَّكَّائِيُّ: شَرَطُ مُجَامَعَتِهِ لِلثَّلَاثِ أَنْ لَا يَكُونَ الْوَضْفُ مُخْتَصًّا بِالْمَوْضُوفِ، نَحْوُ: ﴿إِنَّمَا يَسْتَجِيبُ الَّذِينَ يَسْمَعُونَ﴾)³

Sekkâkî rahimehullâh (لَا)-yî âtife ile nefyin (إِنَّمَا) ile mücâmeatinde vasf fi nefsihî mevsûfa muhtass olmamasını şart eylemiştir.⁴ Zîrâ [268] inde'l-ihtisâs (لَا)-yî âtife ile ifâde-i kasrda fâide bulunmaz. ﴿إِنَّمَا يَسْتَجِيبُ﴾ (لَا الَّذِينَ لَا يَسْمَعُونَ) gibi. Zîrâ bu kelâmın ba'dinde (لَا الَّذِينَ لَا يَسْمَعُونَ) denilmek câiz olmaz. Çünkü isticâbet ancak istimâ' u taakkul eden kimseye hâss olup bir şey'i işitip taakkul etmedikçe icâbet mutasavver olmadığı cemî'-i zevi'l-ukûl indinde ma'lûmdur. Lâkin (إِنَّمَا يَقُومُ زَيْدٌ لَا عَمْرُو) böylesi olmayıp zîrâ kıyâmın her ne kadar sıhhat-i hasr için bi-hasebî'l-makâm Zeyd'e ihtisâsı olsa da lâkin fi nefsihî ihtisâsı olmadığı zâhirdir. İşbu nazm-ı celilde Nebî aleyhisselâm, îmân-ı küffâra fart-ı hırs-ı nebevîlerinden nâşî işitmeyen kimseden isticâbeyi i'tikâd eden kimse menzilesine tenzîl buyurulmuştur.⁶

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَقَالَ عَبْدُ الْقَاهِرِ: لَا يَحْسُنُ فِي الْمُخْتَصِّ كَمَا يَحْسُنُ فِي غَيْرِهِ، وَهَذَا أَقْرَبُ)⁷

Ve Şeyh Abdülkâhir demiştir ki: "Mücâmeatin vasf-ı gayr-ı muhtassda olan hüsnü vasf-ı muhtassda mevcûd değildir."⁸ el-Hâsıl, (لَا) ile (إِنَّمَا)'nın

1 Zeyd sadece kalkmak istedi.

2 Okumayı sadece Cuma günü bıraktım.

3 Sekkâkî şöyle demiştir: (لَا) ile yapılan nefyin kasrın üçüncü yolu olan (إِنَّمَا) ile bir arada bulunabilmesi, (إِنَّمَا)'dan sonra zikredilen sıfatın ilgili mevsûfa özgü olmamasına bağlıdır. Örnek: "Yalnızca içtenlikle kulak verenler kabul eder." (el-En'âm 6/36)

4 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 405.

5 Ayağa kalkan yalnızca Zeyd'dir, Amr değil.

6 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 144.

7 Abdülkâhir el-Cürçânî ise şöyle demiştir: "Sıfat mevsûfa özgü bir vasf değilse (لَا) ile yapılan nefyin (إِنَّمَا) ile bir araya gelmesi güzel bulunur. Aksi takdirde kabul görse bile bu denli güzel kabul edilmez." Cürçânî'nin bu görüşü (Sekkâkî'nin görüşünden) daha doğrudur.

8 Cürçânî, *Delâilü'l-İcâz*, s. 353.

ictimâında vasf-ı muhtass olmamasının meşrûtiyeti inde's-Sekkâkî vücûben ve inde's-Şeyh istihsânendir. Ve kavlı-i Sekkâkî'den kelâm-ı Şeyh savâba akrebdir. Zîrâ ziyâde-i tahkîk u te'kîd kasdı indinde mücâmeat-i mezkûrenin sûret-i ihtisâsda imtinâna delîl yokdur. Ve işbu adem-i ihtisâs vasfın takdîm ile mücâmeat-i (لَا) sûretinde ne vücûben ve ne istihsânen şart olduğunu zikretmemeleri takdîmin kasra delâleti (إِنَّمَا) kelimesinden ez'af olmasına mebnî olmak gerekdir. Zîrâ zikri mürûr ettiği üzere takdîmin kasra delâleti fehvâ ile olup fehm-i sâhib-i zevke mahsûs olmasıyla delâleti hafiyedir.¹

Bu kelâmdan sonra Şeyh zikretmiştir ki: “Kendisinde nefy ityân eden şey'de ba'zen nefy (إِنَّمَا) üzere tekaddüm ederek² (مَا جَاءَنِي زَيْدٌ وَإِنَّمَا جَاءَنِي عَمْرٌو)³ denilir. Ve ba'zen nefy (إِنَّمَا)'dan taahhur eder.⁴ (إِنَّمَا جَاءَنِي زَيْدٌ لَا عَمْرٌو)⁵ kavliyle ﴿إِنَّمَا أَنْتَ مُذَكَّرٌ لَسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُصَيِّرٍ﴾⁶ nazm-ı celîli gibi.”⁷ Lâkin işbu kelâm-ı Şeyh mevrîd-i bahsdir. Zîrâ kelâm mutlak nefyde olmayıp belki (لَا)-yı âtufe ile olan nefydedir. Ve eğer kelâm mutlak nefyde olarak (لَا)-yı âtufe ile olan nefyde olmasaydı⁸ (مَا جَاءَنِي إِلَّا زَيْدٌ لَمْ يَجِيءْ عَمْرٌو) ve (مَا زَيْدٌ إِلَّا) ﴿وَمَا أَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَنْ فِي الْقُبُورِ إِنْ أَنْتَ إِلَّا قَائِمٌ لَيْسَ هُوَ بِقَاعِدٍ﴾⁹ ve nazm-ı celîlde ﴿وَمَا أَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَنْ فِي الْقُبُورِ إِنْ أَنْتَ إِلَّا قَائِمٌ لَيْسَ هُوَ بِقَاعِدٍ﴾⁸ kavillerinin imtinâna delîl yokdur.

قَالَ رَحْمَةُ اللَّهِ: (وَأَصْلُ الثَّانِي أَنْ يَكُونَ مَا اسْتُعْمِلَ لَهُ مِمَّا يَجْهَلُهُ الْمُخَاطَبُ وَيُنْكِرُهُ بِخِلَافِ الثَّلَاثِ)⁹

Sânîden murâd nefy ü istisnâ olup ya'nî turuk-ı mezkûre beyinde olan vücûh-i ihtilâfdan **veh-i râbî'**; tarîk-ı nefy ü istisnâda asl olan, nefy ü istisnâ kendisiyçün müsta'mel olan hükm, muhâtabın mechûlü olup ve inkâr eylediği ahkâmdan olmasıdır. Ve (إِنَّمَا) bunun hilâfında olup (إِنَّمَا)

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 144.

2 Bana Zeyd gelmedi, sadece Amr geldi.

3 Bana gelen yalnızca Zeyd'dir, Amr değil.

4 “(O hâlde onları uyar,) çünkü sen yalnızca bir uyarıcısın. Onların başında dikilip baskı yapan bir zorba değil.” (el-Gâşiye 88/21-22)

5 Cürcânî, *Delâilü'l-İcâz*, s. 353-354.

6 Bana yalnızca Zeyd geldi, Amr gelmedi.

7 Zeyd ayakta, kesinlikle oturmuyor.

8 “Sen, mezardaki ölüler gibi (hakikate duyarsız zâlimlere) hiçbir şey iştiremezsin. Çünkü sen yalnızca bir uyarıcısın.” (Fâtır 35/22-23)

9 d) Kasrın ikinci yolu olan nefy+istisnâ üslûbunda asıl olan, üçüncüsünün yani (إِنَّمَا)'nın aksine, muhâtabın bilmediği ve inkâr ettiği bir bağlamda kullanılmasıdır.

kelimesinde aslanan, (إِنَّمَا) kelimesinin kendisinde isti'mâl olunduğu hüküm muhâtabın ma'lûmu olarak ve inkâr etmediği mevâddan olmasıdır.

İşte Musannif'in *Îzâh*'da olan kelâmı bu vechile olup ve bu kelâmı *Delâil-i İ'câz*'dan nakl eylemişdir. Ve *Delâil-i İ'câz*'da olan kelâm-ı Şeyh şu mefhûmdadır ki “(إِنَّمَا) kelimesinin mevzii, muhâtabın mechûl ü münkeri olmayan veyâhûd ma'lûm u gayr-ı münker menzilesine tenzîl kılınmış olan bir haber için ityân olunmasıdır. Ve (مَا) ile (لَا)'nın mevzii, muhâtabın münkeri olan veyâhûd bu hükümde bulunan haber için olmasıdır.”¹ Lâkin Şeyh'in (إِنَّمَا)'da olan kavî-i mezkûründe işkâl olup zîrâ hüküm muhâtabın ma'lûmu olarak ve hatâ ile meşûb olmadığı gibi kasr sahîh olmaz. Zîrâ tafsîli mürûr eylediği üzere, kasrda izâle-i hatâ mültezemdir. Ve belki bu sûrette kelâm yalnız lâzım-ı hüküm olan ilm-i mütekellimi ifâdeden başka bir şey'i müfîd olmaz.

Ve bu işkâli def için Şârih Teftâzânî tahrîr-i murâd-ı Şeyh ile cevâb vermişdir ki ke-enne murâd-ı Şeyh (إِنَّمَا) kelimesi muhâtabın mechûl ü münkeri olmamak şânından olup hattâ ki adem-i isrârı cihetle ednâ tenbîh ile inkârı zâil olacak haber için îrâd olunur, demektir. Ve murâd-ı Şeyh bu vechile olduğu hâlde *Miftâh*'da olan kelâma tevâfuk eder. Zîrâ *Miftâh*'da “Tarîk-ı (إِنَّمَا)'ya muhâtabla bir makâmda sülûk olunur ki hükümde olan hatâsı üzere musîr olmayıp veyâhûd isrâr etmemesi muhâtab üzerine vâcib ola,”² deyü beyân eylemişdir. Bu sûrette Şeyh'in ma'lûm ve gayr-ı münker menzilesine [269] tenzîl olunan hükümden murâdı dahi muhâtabın adem-i isrârı vâcib olan hüküm olmuş olur.

Ve bundan sonra setîr olmaya ki ba'zen kelâm hilâf-ı muktezâ-yı zâhir üzere ihrâc olunarak (إِنَّمَا) ile (مَا) ve (لَا)'nın zikrolunan mevzi-i aslîleri terk olunup ya'nî (مَا) ve (لَا) muhâtabın ma'lûmu olan hükümde ve (إِنَّمَا) muhâtabın bilmediği hükümde isti'mâl olunmasıyla Musannif rahimehul-lâh gerek mevâzi'-i asliyyelerinde ve gerek mevâzi'-i asliyyelerinin terkiyle gayrısında isti'mâl olunduklarına emsile-i adîde îrâdıyla buyururlar ki:

1 Cürçânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 330, 351.

2 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 407.

(كَقَوْلِكَ لِصَاحِبِكَ وَقَدْ رَأَيْتَ شَبَحًا مِنْ بَعِيدٍ: «مَا هُوَ إِلَّا زَيْدٌ» إِذَا اعْتَقَدَهُ غَيْرُهُ مُصْرًا)¹

Ya'nî meselâ mahall-i baidden bir şebah görüp sohbetinde olduğun kimse “Şebah-ı mezkûr Zeyd'in gayrıdır,” deyü musırr olarak i'tikâd eylese (مَا هُوَ إِلَّا زَيْدٌ) dersin. Bu takdîrde (مَا) ile (إِلَّا) mevzi-i aslîsi olan hükm-i mechûl ü münkerde îrâd olunmuş olur.

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (وَقَدْ يُنَزَّلُ الْمَعْلُومُ مَثَلَةَ الْمَجْهُولِ لِاعْتِبَارِ مُنَاسِبِ، فَيُسْتَعْمَلُ لَهُ التَّائِي إِفْرَادًا، نَحْوُ: ﴿وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ﴾، أَي: مَقْصُورٌ عَلَى الرِّسَالَةِ لَا يَتَعَدَّاهَا إِلَى التَّبَرُّءِ مِنَ الْهَلَاكِ، نَزَلَ اسْتِعْظَامُهُمْ هَلَاكَهُ مَثَلَةَ انْكَارِهِمْ إِيَّاهُ)²

Ve ba'zen muhâtabın ma'lûmu olan hükm bir i'tibâr-ı münâsibden için mechûl menzilesine tenzîl olunarak işbu ma'lûm için kasr-ı ifrâd olarak tarîk-ı nefy ü istisnâ isti'mâl olunur. ﴿وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ﴾ kavlı şerîfi gibi. Murâd, zât-ı akdes-i Peygamberî'nin, risâlet üzere maksûr olup işbu sıfat-ı risâleti âlem-i bekâya intikâlden teberrî vü selâmete adem-i tecâvüzünü ifâdedir. İşbu nazm-ı celîl yevm-i gazâ-yı Uhud'da mütevârî sürâdik-ı hikem-i hafiyeye olarak âlem-i İslâmiyyân'a ârız olan taza'zu'-ı bî-sebâtdan nâsî şü-yû'-i hâdise-i muvahhişe-i katl-i Nebî aleyhisselâm ile miyân-ı ashâb-ı güzînde evcâ' u ızdırâb vukûuna mebnî ba'zı havene-i münâfikîn tağlît-ı ezhân-ı ehl-i dîn için “Eğer zât-ı Peygamberî sallallâhu aleyhi vesellem nebî-i meb'ûs-i ilâhî olmuş olsa idi isâbet-i gezend-i katl-i a'dâdan masû-nu's-sâha olmaları iktizâ eder idi. Hemân dîn-i Muhammedî'den teşmîr-i dâmen-i ferâgatle ihvân-ı siddîk ve dîn-i atîkinize ric'at etmeniz muktezâ-yı akl ü hikmetdir,” deyü neşr-i herze vü erâcîf etmiş olduklarından kavlı münâfikîni redd ü sadd için ashâb-ı zevi'l-elbâb rıdvânullâhi teâlâ aleyhim hazerâtına hitâb olarak vahy ü inzâl ile Hazret-i seyyid-i kevneyn ve reh-nümâ-yı sakaleyn sallallâhu aleyhi ve sellem ancak sıfat-ı risâletle mevsûf u mükerrem olup beyne'l-ashâb devâm ü bekâ sıfatıyla muttasıf olmadıkları ma'riz-i intibâha îsâl buyurulmuşdur. Hülâsa, muhâtabûn sahâbe-i kirâm

1 Uzaktan gördüğün bir karalının Zeyd olmadığını ısrarla iddia eden arkadaşına “Zeyd'den başkası değil o,” demen buna örnektir.

2 Bazen malum olan bir şey, uygun bir gerekçeyle, mechûl konumuna indirgenip kasr-ı ifrâd olarak kasrın ikinci yolu olan nefy+istisnâ üslûbuyla ifade edilir. Örnek: “Muhammed ancak bir elçidir.” (Âl-i İmrân 3/144) Yani Hz. Muhammed peygamberliğe tahsis edilmiş olup onun ötesinde, ölümünden muaf olma gibi bir ayrıcalığa sahip değildir demektir. Sahâbenin Hz. Peygamber'in de nihâyet ölecek olmasını ona yakıştıramamaları, onun ölümünü inkâr ediyor konumuna indirgenmelerine vesile olmuştur.

radiyallâhu anhum olup hâlbuki zât-ı Hazret-i Peygamberî'nin sıfat-ı risâlet üzere maksûr olarak risâletle intikâl-i âhiretten berâet beynini câmi' olmadığı ma'lûmları ise de lâkin irtihâl-i zât-ı risâleti emr-i azîm addeyledikleri cihetle müşârun ileyhim hazerâtının keyfiyyet-i isti'zâmları hâlet-i rihleti inkârları menzilesine tenzîl olunarak nefy ü istisnâ tarîki isti'mâl olunmuştur. Ve bu te'vîl üzere ke-enne ashâb-ı güzîn hakk-ı nebevîde risâlet ü teberri vasfeynini i'tikâd etmiş olduklarından nefy sıfat-ı teberri için vâf-ı risâlet üzere kasr olunmuştur. Ve bu tenzile medâr olan i'tibâr-ı münâsib nüfûs-i ashâbda emr-i irtihâl-i Hazret-i Nebevî'nin ızamı ve beynlerinde bekâ-yı zât-ı risâlet-penâhîye olan şiddet-i hırs u hâhişleri ke-enne peygamberân-ı ızâm-ı sâire aleyhi ve aleyhimü's-salevât ve't-tahiyye gibi vukû-i emr-i irtihâllerini der-hâtır etmeyecek dereceye resîde olduğunu iş'ardır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ قَلْبًا، نَحْوُ: ﴿إِنَّ أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلَنَا﴾، لَا عِقَادَ الْقَائِلِينَ أَنَّ الرَّسُولَ لَا يَكُونُ بَشَرًا مَعَ إِضْرَارِ الْمُحَاطَبِينَ عَلَى دَعْوَى الرِّسَالَةِ¹)

(إِفْرَادًا) kavline ma'tûfdur. Ya'nî, veyâhûd nefy ü istisnâ menzile-i mechûle tenzîl kılınan ma'lûm için kasr-ı kalb olarak isti'mâl olunur. Nitekim ﴿إِنَّ أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلَنَا تُرِيدُونَ أَنْ تَصُدُّونَا عَمَّا كَانُوا يَعْبُدُ آبَاءَنَا فَأَتُونَا بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ﴾ kavli-i şerîfinde vâki' olmuşdur. ﴿أَنْتُمْ﴾ hitâbı rusül-i kirâma olup “Sizler ancak bizim gibi beşersiz, bizi, âbâmızın ibâdet etdikleri asnâmdan men' etmek istersiz, imdi şahid-i mübîn ityân ediniz,” dediler. Muhâtabûn olan rusül-i kirâm ise beşeriyetlerini câhil ü münkir olmayıp lâkin muhâtabûn olan rusül-i müşârun ileyhimin da'vâ-yı risâlet üzerine ısrârlarıyla berâber ﴿إِنَّ﴾ kavliyle kâilîn olan küffâr “Elbette resûl [270] beşer olmaz,” deyü i'tikâdlarından için rusül-i kirâmı münkirin-i beşeriyet menzilesine tenzîl eylediler. Ya'nî kâilîn-i merkûmûn her ne kadar i'tikâdları hatâ ise de nefsü'l-emrde beşeriyet risâlete münâfîdir deyü i'tikâd edip ve muhâtabûn olan rusül-i kirâm ehad-i vasfeyn olan risâleti müddâi bulduklarından için küffâr-ı kâilîn vasfeyn-i mezkûreyn beyninde mu'tekid-i tenâfi olduklarına mebnî rusül-i müşârun ileyhimi vâf-ı âhar olan beşeriyeti

1 Bu indirgeme bazen kasr-ı kalb şeklinde olur. Örnek: “Siz de ancak bizim gibi birer ölümlü insanınız.” (İbrâhîm 14/10) Bu sözün sahiplerinin inancına göre, kendilerine hitap ettikleri kişiler yani peygamberler risâlet konusunda ısrarcı davransalar da insandan peygamber olamaz.

münkirîn menzilesine tenzîl ederek ve hükme-i risâleti kalb u aks eyleyerek ﴿إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ﴾ dediler. Ya'nî “Siz ancak beşeriyyete maksûr olup sizinçün, iddiâsında bulunduğunuz vasf-ı risâlet sâbit değildir,” dediler. Lâkin küffâr-ı merkûmûn beşeriyyetle risâlet beyninde tenâfi olup ve rusûl-i kirâmın beşeriyyet üzere maksûr olduklarını iddiâ ve rusûl-i kirâm ﴿إِنْ نَحْنُ إِلَّا بَشَرٌ﴾ kavilleriyle beşeriyyet üzere maksûr olduklarını i'tirâf etmeleriyle bu makâm ke-enne rusûl-i kirâm kendilerinden intifâ-i risâleti teslîm etmiş oldukları suâline mazanne olduğundan Musannif rahimehullâh bu suâl-den cevâbda buyururlar ki:

(وَقَوْلُهُمْ: ﴿إِنْ نَحْنُ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ﴾ مِنْ بَابِ مُجَارَاةِ الْخَصْمِ لِيَعْتَرُ، حَيْثُ يُرَادُ تَبَكِّيئُهُ لَا لِتَسْلِيمِ اتِّفَاءِ الرَّسَالَةِ)²

Ve rusûl-i muhâtabînün ﴿إِنْ نَحْنُ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ﴾ kavilleri mücârât-ı hasm kabîlindedir. Ya'nî hasmın tebkît ü iskâtı murâd olan mahalde izlâl ü iskâtiyçün kelâmından ba'zı mukaddemâtını teslîm ile irhâ-yı inân ve anınla meşy ü müsâhele içündür. el-Hâsıl, mücârât-ı hasmın ma'nâsı, teslîmi isbât-ı müddeâya muzır olmayan ba'zı mukaddemâtı teslîmden ibâret olup rusûl-i kirâmın dahi beşeriyyetlerini i'tirâf ile küffârın bu kelâmlarını teslîm etmeleri bu kabîlden olarak yoksa intifâ-i risâleti teslîm için değildir. Ke-enne rusûl-i kirâm aleyhimüsselâm ﴿إِنْ نَحْنُ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ﴾ kavilleriyle ﴿إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا﴾ kavlini kâilîn olan küffâra “Biz de sizin gibi beşer olduğumuzu kavîl ü ifâdeniz hakk u sâdik olup biz de inkâr etmeyiz. Lâkin beşeriyyetimiz Cenâb-ı Bârî'nin bizim üzerimize risâletle menn ü inâyetine mâni' olmaz,” buyurmuş oldular. Nitekim nazm-ı mezkûrun mâba'dî olan ﴿وَلَكِنَّ اللَّهَ يُمِنُّ عَلَيَّ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ﴾³ kavîl-i şerîfi bu mefhûma delâlet eder. Ve kelâmın bâb-ı mücârâtdan olması rusûl-i kirâmın nefslerine isbât-ı beşeriyyetleriçün cevâb-ı sâlih olup ammâ bi-tarîki'l-kasr isbâtları nefslerini beşeriyyete kasr olmayıp belki de'b-i münâzırîn üzere kelâm-ı hasma tevfiik içündür.

1 “Evet, biz de ancak sizler gibi birer fani insanız.” (İbrâhîm 14/11)

2 Peygamberlerin cevaben söyledikleri “Evet, biz de ancak sizler gibi birer fani insanız,” (İbrâhîm 14/11) sözü, kendilerinde peygamberlik vasfı bulunmadığı düşüncesini kabul etmek için değil, bilakis karşıt görüşün delille susturulmasının arzu edildiği bir ortamda, (muhatabı bir nevi kendi silahıyla vurmak maksadıyla) onun üslûbu üzerinden yola çıkmak kabîlinden söylenmiştir.

3 “Ama işte Allah nimetini kulları arasından dilediğine bahşeder.” (İbrâhîm 14/11)

Ve suâl-i mezkûru vech-i âharla takrîr etmek dahi mümkün olup şöyle ki ﴿إِنْ نَحْنُ إِلَّا بَشَرٌ﴾ kavlinde nefy ü isbât isti'mâl olunup hâlbuki muhâtabîn olan küffâr rusûl-i kirâmın beşer olduklarını münkir olmayıp belki müddâidîrler. Binâen aleyh Musannif-i merhûm cevâb-ı mezkûr ile bu zannı izâle etmişdir, demek olur. Lâkin cevâb-ı metne evfak olan takrîr-i evveldir. Zîrâ Musannif'in (لَا لَتَسْلِيمِ انْتِفَاءِ الرَّسَالَةِ) kavli takrîr-i evvele muvâfık olup takrîr-i sâninin muktezâsı ¹ (لَأَنَّ الْمُحَاطَبِينَ يُنْكِرُونَ) ² denilmektedir.

Ve Cenâb-ı Bârî'nin hîn-i tezkîb-i rusûl-i İsâ aleyhisselâmda ehl-i Antakyâ'dan hikâyeten ﴿مَا أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا وَمَا أَنْزَلَ الرَّحْمَنُ مِنْ شَيْءٍ إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَكْذِبُونَ﴾ ³ kavli-i şerîfi dahi kasr-ı kalb olarak tenzîlü'l-ma'lûm menzile'l-mechûl üzerine müştemil olan kelâm kabîlinden olup imdi ﴿مَا أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ﴾ kavli, îrâd etdiğimiz takrîr vechile kasr-ı kalbdır. Ve ammâ ﴿إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَكْذِبُونَ﴾ kavlinde dahi yine zâhir olan kasr-ı kalb olmasıdır. Zîrâ muhâtabîn olan rusûl-i İsâ aleyhimüsselâm kat'iyyen kendilerinin sıdkını mu'tekid ve kâzibîn olmalarını münkirlerdir. Küffâr ise alâ zu'mihim bu hükümden kalb ü aks edip ﴿إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَكْذِبُونَ﴾ dediler. Lâkin Sâhib-i *Miftâh* ba'zı nükteye binâen Musannif'in kasr-ı ta'yîn tesmiye eylediği kasr-ı ifrâd olması üzere haml eylemiştir. Ve bu nükte dahi şu dakikadan ibâretidir ki kefere-i Antakyâ muhâtabîn olan rusûl-i müşârun ileyhime da'vâ-yı risâletde sâdikîn olmalarıyla kat' u cezmleri elbette âkıdan sudûru gayr-ı lâyük olan bir emr olup belki gâyet-i emrleri inde's-sâmiîn zâhir-i hâl-i müddaî olduğu üzere sıdk u kizb beyninde mütereddid olmaları olduğunun tenbih ü irâesiyle rusûl-i müşârun ileyhimi kasr-ı ta'yîn ile kizb üzerine kasr eylemişlerdir. [271]

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَكَقَوْلِكَ: «إِنَّمَا هُوَ أَخُوكَ» لِمَنْ يَعْلَمُ ذَلِكَ وَيُقِرُّ بِهِ وَتُرِيدُ أَنْ تُرَفِّقَهُ عَلَيْهِ)⁴

Bu misâl (كَقَوْلِكَ لِصَاحِبِكَ وَقَدْ رَأَيْتَ شَبْحًا) kavli üzerine ma'tûf olup (بِخِلَافِ الثَّالِثِ) kavlini temsilidir. Ya'nî (إِنَّمَا) kelimesinde asloğan, muhâtabın inkâr etmediği hükümde isti'mâl olunmasıdır. Meselâ Zeyd karındaşı olduğunu âlim u mukırr olan kimseye hitâb ile (إِنَّمَا زَيْدٌ أَخُوكَ) deyip bu

1 Hayır, çünkü muhataplar bunu inkâr ediyorlar.

2 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 393.

3 "Siz de bizim gibi sıradan insanlarsınız. Zaten Rahmân bize vahiy nâmına hiçbir şey göndermiş değildir, siz ancak yalan söylüyorsunuz." (Yâsîn 36/15)

4 (Kaba davrandığı) kişinin öz kardeşi olduğunu bilen ve bu gerçeği kabul eden birini kardeşine şefkatli davranmaya yönlendirmek amacıyla ona "Kardeşin o senin," demen de buna bir örnektir.

kelâmdan karındaşı olan Zeyd üzerine rîfk u rikkat ü meyl ü şefkatini celb etmek murâd edersin. Ve bu sûretde kelâm muktezâ-yı zâhir üzere ihrâc olunmuş olur. Zîrâ karîben mürûr eylediği üzere inde'l-Musannif (إِنَّمَا) kelimesinde haber ma'lûm-i muhâtab olması asıldır. Lâkin Şeyh'in kelâmını tevcîhde mürûr eden kelâma mebnî evlâ olan bu misâl ihrâc lâ alâ mukteza'z-zâhir kabîlinden olmasıdır. Zîrâ ne zamân ki muhâtab karındaşı hakkında ibrâz-ı şefkat etmediyse ke-enne hatâ ederek karındaşı değildir deyü zu'm edip lâkin bu hatâda gayr-ı musırr olmasıyla mütekellim (إِنَّمَا) ile uhuvvetine tenbîh eylemiştir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَقَدْ يَنْزِلُ الْمَجْهُولُ مَنْزِلَةَ الْمَعْلُومِ لِادِّعَاءِ ظُهُورِهِ، فَيَسْتَعْمَلُ لَهُ الْثَالِثُ، نَحْوُ: ﴿إِنَّمَا نَحْنُ مُضْلِحُونَ﴾ وَلِذَلِكَ جَاءَ ﴿أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ﴾ لِلرَّدِّ عَلَيْهِمْ مُؤَكِّدًا بِمَا تَرَى)¹

Ve ba'zen mechûl, iddiâ-i zuhûrundan için ma'lûm menzilesine tenzîl olunarak anıncün tarîk-ı sâlis-i kasr isti'mâl olunur. Ya'nî fi nefsihî mechûl-i muhâtab ise de muhâtabın ma'lûmu olmak ve inkârında musırr olmamak şânından olan haber menzilesine tenzîl olunup ol hâlde (إِنَّمَا) kelimesi müsta'mel olur. Nitekim hikâyeten ani'l-Yehûd ﴿إِنَّمَا نَحْنُ مُضْلِحُونَ﴾ nazm-ı celîlinde vâki' olmuşdur. Şöyle ki tâife-i Yehûd kendilerinin muslihûn oldukları muhâtabın ma'lûm u gayr-ı münkeri olmak şânından olan bir emr-i zâhir olduğunu iddiâlarına binâen (إِنَّمَا) ile ityân olunmuşdur. Ve illâ anların muslihûn oldukları inde'l-muhâtab mechûl ü münkerdir ve tâife-i merkûmenin ol vechile muslihûn olup müfsidîn olmadıklarını iddiâ için anları reddetme meşhûd olan müekkîdât-ı adîde ile haklarında ﴿أَلَا إِنَّهُمْ﴾ buyuruldu. Şöyle ki sübût üzere dâll olan cümle-i ismiyye îrâdiyle haber olan ﴿مُفْسِدُونَ﴾ lafzı dahi hasra dâll olan harf-i ta'rîf ile ityân olunup hasr ise te'kîd ale't-te'kîd olmasıyla berâber müfâd-ı hasrî müekkîd olan ﴿هُمْ﴾ zamîr-i fasîlyla tavsît olunduktan sonra mazmûn-i kelâmda hatar u menzilet olduğuna ve masrûfû'l-inâye bulunduğu tenbîhe dâll olan (أَلَا) harf-i tenbîhiyle tasdîr ve (إِنَّ) ile te'kîd ü takrîr olunarak ba'dehû kelâm takrî' u tevbihe dâll olan ﴿لَا يَشْعُرُونَ﴾² kavliyle ta'kîb buyuruldu.

1 Bazen de muhatap açısından mechûl bir şey, net bir şekilde ortada olduğu iddiasıyla malum konumuna indirgenir ve kasrın üçüncü yolu olan (إِنَّمَا) ile ifade edilir. Örnek: “Biz ancak islâh edici kimseleriz.” (el-Bakara 2/11) Bu nedenledir ki onlara, gördüğün unsurlarla pekiştirilen “İyi bilin ki onlar bozguncuların ta kendileridir,” (el-Bakara 2/12) sözyle cevap verilmiştir.

2 Farkında değiller.

İşte bu tahkîkât-ı müteselsileden ma'lûm oldu ki hasrın turuk-ı erbaa-i mahsûsası beyninde bir kerre müşâreket-i rubâiyye vardır ki ol bahsde zikri mürûr eylediği üzere turuk-ı mezkûrenin dördünde dahi muhâtabın savâb u hatâ ile meşûb olan hüküm ile hâkim olup murâd-ı mütekellim savâbı isbât ve hatâyı nefy olmasından ibâretidir. Ve bir de müşâreket-i sülâsiyye vardır ki kasra delâletleri min ciheti'l-vaz' olmakda turuk-ı selâse-i ûlâ ya'nî atf ve (إِنَّمَا) ve nefy ü istisnâ ve kendilerinde müsbet ve menfî üzerine tensîs olmayıp belki tasrîh olunan yalnız müsbet olmasında turuk-ı selâse-i ahîre ya'nî nefy ü istisnâ ve takdîm ve (إِنَّمَا) müştereklerdir. Ve bir de müşâreket-i sünâiyye vardır ki turuk-ı ahîreyn ya'nî (إِنَّمَا) ile takdîm (لَا)-yı âtife ile mücâmeatde müşâriklerdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَمَزِيئَةُ «إِنَّمَا» عَلَى الْعَطْفِ أَنَّهُ يُعْقَلُ مِنْهَا الْحُكْمَانِ مَعًا)

Ve (إِنَّمَا) kelimesinin atf üzere meziyyeti, (إِنَّمَا)'dan mâba'dinde mezkûr olan şey' için isbât ve mâsivâsından nefy-i hükümleri maan taakkul olunur. Lâkin atf bunun hilâfında olup evvelen isbât ve sâniyen nefy taakkul olunur. ² (زَيْدٌ قَائِمٌ لَا قَاعِدٌ) gibi. Veyâhûd bi'l-aks evvelen nefy ve ba'dehû isbât taakkul olunur. ³ (مَا زَيْدٌ قَائِمًا بَلْ قَاعِدٌ) gibi. Ve hükmeynin maan taakkulü vâhiden ba'de vâhid taakkulünden ercahdır. Zirâ maan taakkulü ibtidâ-yı emrde adem-i kasra zehâb-ı vehmden mûcib-i selâmetdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَحْسَنُ مَوَاقِعِهَا التَّغْرِیضُ، نَحْوُ: ﴿إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ﴾، فَإِنَّهُ تَغْرِیضٌ بِأَنَّ الْكُفَّارَ مِنْ فَرْطِ جَهْلِهِمْ كَالْبَهَائِمِ، فَطَمَعِ النَّظَرِ مِنْهُمْ كَطَمَعِهِ مِنْهَا)⁴

Ve mevâki-i (إِنَّمَا)'nın ahseni ta'rîz olup nitekim ﴿إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ﴾ kavli-şerîfinde vâki' [272] olmuşdur. Zirâ işbu nazm-ı şerîfde küffâr fart-ı cehllerinden nâşî nazîr-i behâyim olup anlardan müslimînin âyât-ı ilâhiyyede nazar u teemmül tama' u ümîd etmesi behâyimden me'mûl-i nazar mesâbede olduğuna ta'rîz vardır.

1 (إِنَّمَا)'nın atf yoluyla elde edilen kasra üstünlüğü, (إِنَّمَا) ile yapılan kasrdan iki hükmün, (olumlanan şey ile onun dışındaki olumsuzlanan şeylerin) birlikte anlaşılıyor olmasıdır.

2 Zeyd ayakta, oturmuyor.

3 Zeyd ayakta değildir, bilakis oturuyor.

4 (إِنَّمَا)'nın en yakıştığı yer tarizdir. Örnek: "Ancak akıl sahipleri düşünüp anlayabilir." (er-Ra'd 13/19) Bu âyette inkârcıların iflah olmaz cehaletlerinden ötürü hayvanlar seviyesinde bulduklarına ve onlardan Allah'ın âyetlerini düşünmelerini beklemenin hayvanlardan bunu beklemek gibi anlamsız bir şey olduğuna tariz vardır.

Ve Şeyh bu makâmda şu vechile ityân-ı tahkîkât eylemiştir ki: (إِنَّمَا)” kelimesinin mevârid-i isti'mâli tettebbu' u istikrâ olunsa mâba'dinde olan kelâm ile nefsi ma'nâsı murâd olunmayıp da belki muktezâ-yı ma'nâ olan bir emre ta'rîz için olması sûretini bulduğu mevâkiin cümlesinden ziyâde akvâ ve nefse a'lak bulursun. Zîrâ kat'iyen ma'lûmdur ki **﴿إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُو﴾** **﴿الْأَلْبَابِ﴾** kavli-i şerîfenden murâd sâmiîne zâhir-i ma'nâyı tefhîm olmayıp belki murâd küffârı zemm ile fart-ı cehâletden behâyim gibi olduklarını beyândır.”¹

Mahall-i Kasr

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (ثُمَّ الْقَضْرُ كَمَا يَقَعُ بَيْنَ الْمُبْتَدَأِ وَالْخَبَرِ - كَمَا مَرَّ - يَقَعُ بَيْنَ الْفِعْلِ وَالْفَاعِلِ وَغَيْرِهِمَا)²

Ve kasr, ânifen beyân olunduğu üzere, mübtedâ ile haber beyninde vâki' olduğu misillü, fi'l ile fâil beyninde dahi vâki' olur. (مَا قَامَ إِلَّا زَيْدٌ)³ gibi. Ve bunların gayrısında dahi vâki' olur. Meselâ fâil ile mef'ûl beyninde vâki' olarak (مَا ضَرَبَ زَيْدٌ إِلَّا عَمْرًا)⁴ ve (مَا ضَرَبَ عَمْرًا إِلَّا زَيْدٌ)⁵ denilir. Ve mef'ûleyn beyninde vâki' olup (مَا أُعْطِيتُ زَيْدًا إِلَّا دِرْهَمًا)⁶ ve (مَا أُعْطِيتُ دِرْهَمًا إِلَّا زَيْدًا)⁷ denilir. Bu misâllerin cümlesi kasru's-sıfat ale'l-mevsûfdur. Ve zi'l-hâl ile hâl beyninde olup (مَا جَاءَنِي زَيْدٌ إِلَّا رَاكِبًا)⁸ ve (مَا جَاءَ رَاكِبًا إِلَّا زَيْدٌ)⁹ denilir. Evvel kasr-ı mevsûf ve sâni kasr-ı sıfatdır. Ve fi'l ile mef'ûlün maahdan mâadâ sâir müteallikâtda dahi vâki' olup zarf-ı mekânda (مَا قَامَ زَيْدٌ إِلَّا فِي الدَّارِ)¹⁰ ve zarf-ı zamânda (مَا نَامَ زَيْدٌ إِلَّا فِي اللَّيْلِ)¹¹ ve mef'ûlün lehde (مَا ضَرَبْتُهُ إِلَّا لِلتَّأْدِيبِ)¹² ve temyizde (مَا طَابَ إِلَّا نَفْسًا)¹³ denilir. Bu misâller dahi kasr-ı sıfatdır. Ve sıfat ile mevsûf ve bedel ile mübdelün minh beyninde vâ-

1 Cürcânî, *Delâilü'l-İcâz*, s. 354.

2 Diğer taraftan kasr, yukarıda geçtiği üzere, mübtedâ ile haber arasında vâki olabildiği gibi fiil ile fâilin veya başka unsurların arasına da girebilir.

3 Zeyd'den başkası kalkmadı.

4 Zeyd, Amr'dan başkasına vurmadı.

5 Amr'a Zeyd'den başkası vurmadı.

6 Zeyd'e bir dirhemden başka bir şey vermedim.

7 Bir dirhemi Zeyd'den başkasına vermedim.

8 Zeyd bana yalnızca (ata vb.) binerek geldi.

9 Zeyd'den başkası (ata vb.) binerek gelmedi.

10 Zeyd sadece evde ayağa kalktı.

11 Zeyd sadece geceleyn uyudu.

12 Ona sadece terbiye etmek amacıyla vurdum.

13 Sadece gönlü hoş oldu.

ki' olup sıfatda kasr-ı mevsûf olarak ¹(مَا جَاءَنِي إِلَّا فَاضِلٌ) ve bedel-i küllde ²(مَا جَاءَنِي أَحَدٌ إِلَّا أَخْوَكٌ) ve bedel-i ba'zda ³(مَا ضَرَبْتُ زَيْدًا إِلَّا رَأْسَهُ) ve bedel-i iştimâlde ⁴(مَا سَلِبُ زَيْدٌ إِلَّا ثَوْبُهُ) denilir.

Ve mef'ûlün maah bundan istisnâ olunması (إِلَّا)'dan sonra vâki' olamadığına mebnîdir ki (لَا تَمِشُ إِلَّا وَزَيْدًا) denilmez. Ve ⁵(مَا جَاءَنِي زَيْدٌ إِلَّا مَعَ عَمْرٍو) kavli câiz olarak (مَا جَاءَنِي زَيْدٌ إِلَّا وَعَمْرًا) terki binin adem-i cevâzından nâsî beyân-ı farkda denilmiştir ki: Mef'ûlün maahda olan "vâv" ancak şey'eynin fi'le iştirâkini mülâhazaya âlet olup fi'le ise müstakillün bi'l-mefhûmiyye olmamasıyla bu sebebe mebnî kasr sahîh olamaz. Zîrâ maksûrun aleyhin ma'nâ-yı müstakill olması vâcibdir. Lâkin (مَعَ) ism olarak ma'nâsı müstakill olmasıyla hasrî kâbilidir.⁶

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (فَقَبِي الْإِسْتِثْنَاءِ يُؤَخَّرُ الْمَقْضُورُ عَلَيْهِ مَعَ آدَاءِ الْإِسْتِثْنَاءِ)⁷

İmdi, emsile-i mezkûreden ma'lûm olduğu üzere istisnâda maksûrun aleyh maa edâtî'l-istisnâ maksûrdan te'hîr olunur. Ve meselâ fâilin mef'ûl üzerine kasrının ma'nâsı fâile müsned olan fi'lin mef'ûl üzere kasrı demektir. Ya'nî meselâ ⁸(مَا ضَرَبَ زَيْدٌ إِلَّا عَمْرًا) kavlimizin ma'nâsı Zeyd'e müsned olan fi'li-i darbin mef'ûl olan Amr üzerine kasrı olup bu sûrette kasru's-sıfat ale'l-mevsûf olur. Bâkîleri dahi buna makîsdir. İmdi, hakîkatde kasru's-sıfat ale'l-mevsûf veyâ kasru'l-mevsûf ale's-sıfata râci' olarak kasr-ı hakîkî ve gayr-ı hakîkî olmak üzere ifrâd ü kalb ü ta'yîn i'tibârâtı cârî olur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَقَلَّ تَقْدِيمُهُمَا بِحَالِهِمَا، نَحْوُ: «مَا ضَرَبَ إِلَّا عَمْرًا زَيْدًا» وَ «...إِلَّا زَيْدٌ عَمْرًا» لِاسْتِثْنَاءِ قَضْرِ الصَّفَةِ قَبْلَ تَمَامِهَا)⁹

Ve maksûrun aleyh ile edât-ı istisnânın hâl ve mekân-ı aslîlerinde olarak maksûr üzerine takdîmleri killet üzere câiz ve cârîdir. Ve bi-hâlihîmâ olma-

1 Bana sadece erdemli biri geldi.

2 Bana kardeşinden başka kimse gelmedi.

3 Zeyd'in başından başka bir yerine vurmadım.

4 Zeyd'in sadece elbisesi çalındı.

5 Zeyd bana sadece Amr ile birlikte geldi.

6 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiyeye*, s. 394.

7 İstisnâ ile yapılan kasrda maksûrun aleyh istisnâ edatıyla birlikte maksûrdan sonra gelir.

8 Zeyd Amr'dan başkasına vurmadı.

9 Maksûrun aleyh ile istisnâ edatının, oldukları hâl üzere maksûra takdîm edilmeleri ise nâdir görülen bir durumdur. Örnekler: a) (مَا ضَرَبَ إِلَّا عَمْرًا زَيْدًا) "Amr'dan başkasına vurmadı Zeyd" b) (مَا ضَرَبَ إِلَّا زَيْدٌ عَمْرًا) "Zeyd, Amr'dan başkasına vurmadı." Bu tür takdîmlerin nâdir görülmesinin nedeni, sıfat henüz tamamlanmadan onun mevsûfa kasrını gerektiriyor olmasıdır.

ları edât-ı istisnâ maksûrun aleyh üzere mütekaddime olup maksûrun aleyh edât-ı istisnâyı vely etmesinden ibâretdir. Meselâ kasru'l-fâil ale'l-mef'ûlde (مَا ضَرَبَ إِلَّا عَمْرًا زَيْدًا) denilir. Takdîri (مَا ضَرَبَ زَيْدًا إِلَّا عَمْرًا) olup edât-ı istisnâ olan (إِلَّا) maksûrun aleyh olan (عَمْرًا) üzerine mukaddem olarak fâil ya'nî (زَيْدًا) üzerine takdîm olunmuştur. Ve kasru'l-mef'ûl ale'l-fâilde (مَا ضَرَبَ إِلَّا زَيْدًا) üzerine takdîm olunmuştur. Ve [Mûsâ bin Câbir nâm] şâirin:

لَا أَشْتَهِي يَا قَوْمٍ إِلَّا كَارَهَا بَابَ الْأَمِيرِ وَلَا دِفَاعَ الْحَاجِبِ¹

kavliyle [Eşca' es-Sülemî nâm şâirin]

كَأَنَّ لَمْ يَمُتْ حَيًّا سِوَاكَ وَلَمْ يَقُمْ عَلَى أَحَدٍ إِلَّا عَلَيْكَ التَّوَائِحِ²

beyti dahi [273] işbu bi-hâlihimâ takdîm kabîlindedir. Takdîr-i beyt-i evvel (لَا أَشْتَهِي يَا قَوْمٍ إِلَّا كَارَهَا) dir. Ve takdîr-i beyt-i sâni (تَائِحَةً) ün cem'idir. (تَائِحَةً) (وَلَمْ يَقُمْ التَّوَائِحِ عَلَى أَحَدٍ إِلَّا عَلَيْكَ) olup meyyit üzerine nevha ya'nî bükâ vü sayha eden mer'e olup nisvân-ı bâkiye-i sâire mer'e-i merkûmeye tâbia olurlar.

Ve işbu maa edâti'l-istisnâ maksûrun aleyhin bi-hâlihimâ takdîmi kalîl olması, sıfatın kable temâmihâ kasrını istilzâmına mebnîdir. Zîrâ (مَا ضَرَبَ إِلَّا عَمْرًا زَيْدًا) misâlinde Amr üzerine maksûre olan sıfat Zeyd'e müsned olan darb ve (مَا ضَرَبَ إِلَّا زَيْدًا عَمْرًا) misâlinde Zeyd üzere maksûre olan sıfat Amr'a müte'allık olan darb olup darb-ı mutlak değildir. Binâen aleyh sıfat tamâm olmak üzere misâl-i evvelde fâil ve sâni'de mef'ûlün takdîmi lâzım gelir. Ve ammâ bunun killet üzere cevâzı âhir-i kelâmda müte'allıklığın zikriyle sıfatın hakîkatde tâmm olmasına mebnîdir.

Ve Musannif'in (بِحَالِهِمَا) kavliyle takyîd eylemesi, bunların mekânında izâlesiyle olan takdîmlerinden ihtirâzdır. Bu da edât-ı istisnânın maksûrun aleyhden te'hîr olunmasıyla olur. Nitekim (مَا ضَرَبَ زَيْدًا إِلَّا عَمْرًا) denilecek mahalde edâtin mef'ûlden te'hîriyle berâber edât ve mef'ûlü fâil üzerine takdîm ederek (مَا ضَرَبَ عَمْرًا إِلَّا زَيْدًا) denilir. Ve (مَا ضَرَبَ عَمْرًا إِلَّا زَيْدًا) mahallinde

- 1 Ey millet! Bilesiniz ki ben sultanın kapısına varmaya ve görevlilerce itilip kakılmaya ancak kerhen razı olabilecek biriyim. (Bana kalsa hiç bunlara tenezzül etmez, çöllerde özgürce yaşarım.) (Kâmil) Beyit için bkz. Ebû Temmâm, *Divânü'l-Hamâse*, s. 69.
- 2 (Ey Amr! Ölümün bize o kadar ağır geldi ki) sanki senden önce yeryüzünde hiç kimse ölmemiş ve senden başka kimseye kadınlar hiç ağıt yakmamış (gibi bir duyguya kapıldık.) (Tavil) Beyit için bkz. Ebû Temmâm, *Divânü'l-Hamâse*, s. 152.

edâtın fâilden te'hîriyle berâber fâil ve edâtı mef'ûl üzerine takdîm ederek (مَا صَرَبَ زَيْدٌ إِلَّا عَمْرًا) denilir. Ve bunlardan ihtirâz olunması ihlâl-i ma'nâ ve in'ikâs-i maksûddan için imtinâna mebnîdir. Zîrâ evvelde (مَا صَرَبَ زَيْدٌ إِلَّا) (مَا صَرَبَ عَمْرًا إِلَّا زَيْدٌ) (مَا صَرَبَ عَمْرًا) ise kasru'l-fâil ale'l-mef'ûl olup (مَا صَرَبَ عَمْرًا) ise kasru'l-mef'ûl ale'l-fâil ve sâni bi'l-aks olup ma'nâ ve maksûdu muhillidir. İmdi, bu bâbda zâbıta, maksûrun aleyhin edât-ı istisnâyı velyidir. Gerekse ikisi birden maksûrdan müteahhir olsun. Nitekim isti'mâlde şâyi' olan da budur. Ve gerekse yine ikisi birden mütekaddim olsun. Nitekim kalîlen müsta'meldir.

Ve setîr olmaya ki ber-vech-i meşrûh maksûrun aleyh ile edât-ı istisnânın bi-hâlihîmâ maksûr üzerine kalîlen cevâz-ı takdîmlerine Sekkâkî ve Musannif rahimehümallâhu teâlâ zâhib olmuşlardır ki hülâsası maksûd fi'n-nisbe mukaddem olup ve (لَا)'nın mâkabli müstesnânın mâba'dinde âmil olmasıdır ve hakk olan budur.¹

Ve ekser-i nuhât bi-hâlihîmâ oldukları sûrette dahi maksûrun aleyh ile edât-ı istisnânın maksûr üzerine takdîmini men' eylemişlerdir. Ve İbn-i Hâcib bu kavli ihtiyâr ile ba'zı nüсах-ı şerhde mevcûd olduğu vechile şu tarîk ile istidlâl eylemiştir ki: Takdîm-i mezkûr fâil ve mef'ûlden ikisinin dahi kasrını ifâde ederek maksûdu ihlâl eder. Zîrâ kelâm ehadühümânın kasrındadır ve kasraynı müfîd olması zîrâ bu sûrette (مَا صَرَبَ إِلَّا عَمْرًا زَيْدٌ) kavlinde takdîr-i kelâm (مَا صَرَبَ أَحَدًا أَحَدًا إِلَّا عَمْرًا زَيْدٌ) ve (مَا صَرَبَ إِلَّا زَيْدٌ) (مَا صَرَبَ أَحَدًا أَحَدًا إِلَّا زَيْدٌ عَمْرًا) olup bu ise kasr-ı fâil ve mef'ûlden her ikisini müfîddir. Lâkin bu takdîrde olup da kasraynı ifâde etmesi istisnâ-i müferrağın taaddüdünü ya'nî şey'eynin gerek zikr-i müstesnâ alâ sebîli'l-bedeliyye olsun ve gerekse bu tarîk ile olmasın mutlakan bilâ âtuf edât-ı vâhîde ile istisnâsını tecvîz edenler indindedir. Ve ba'zıları bu istisnâyı müstesnâ minh mezkûr olup ve müstesnâ müstesnâ minhden bedel olması sûretinde tecvîz etmişlerdir, (مَا صَرَبَ أَحَدًا أَحَدًا إِلَّا زَيْدٌ عَمْرًا) gibi ve nuhâtdan ekserîsi işbu istisnânın gerek zikr-i müstesnâ alâ sebîli'l-bedeliyye olsun ve gerekse böyle olmasın ale'l-ıtlâk men' ve adem-i cevâzına kâil olmuşlardır. Ve buna edât-ı istisnânın za'fıyla istidlâl edip zîrâ "Edât-ı istisnâda asl olan (لَا) ve bu ise harf olmasıyla kendisiyle iki şey' istisnâ olunamaz," demişlerdir. Bu sûrette maksûrun aleyh ile edâtın bi-hâlihîmâ

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 151.

takdîmleri üç şey' ile câiz olabilip evvel istisnâ müteaddid olmasıdır. Tâ ki hilâf-ı maksûd lâzım gelmeye. Ve sâni, maksûr niyyetde mukaddem olmasıdır ki hattâ sıfatın kable temâmihâ kasrı lâzım gelmeye. Ve üçüncüsü (لَا)'nın mâkablî, müstesnânın mâba'dinde âmil kılınmasıdır. Zîrâ eğer mâkablî mâba'd-i müstesnâda âmil olmasa mâba'd-i müstesnâ için âmil-i âhar takdîri iktizâ ederek bu sûrette kelâmeyn müstakilleyn olup fâil ve mef'ûlden hiç birinin âharı üzerine tekaddümü [274] tahakkuk etmez.¹

Lâkin ekser-i nuhât mâkabl-i (لَا)'nın mâba'd-i müstesnâda amelini men' ile birkaç mahalle hasr etmişlerdir. Bu hâlde “Maksûrun aleyh ile edâtın bi-hâlihîmâ dahi maksûr üzerine takdîmi câiz olamaz,” demişlerdir. Ve amel-i mezkûru tecvîz eyledikleri mevâki'den birisi, müstesnâdan sonra vâki' olacak ma'mûl müstesnâ minh olmasıdır. ² (مَا جَاءَنِي إِلَّا زَيْدًا أَحَدٌ) gibi. Sâni, ma'mûlün müstesnâya tâbi' olmasıdır, ³ (مَا جَاءَنِي إِلَّا زَيْدٌ الظَّرِيفُ) gibi, yâhûd âmil-i müstesnânın gayrı bir âmile ma'mûl olmasıdır, (رَأَيْتُكَ إِذْ لَمْ يَبْقَ) ⁴ (رَأَيْتُكَ إِذْ لَمْ يَبْقَ) gibi. Zîrâ (ضَاحِكًا), (رَأَيْتُ) için mef'ûl olup müstesnâ olan mevtde âmil ise (لَمْ يَبْقَ) fi'lidir.

İşte nuhâtın bu vechile mâkabl-i (لَا)'nın mâba'd-i müstesnâ bihâda men'-i ameliyle kavillerinden nâşi bunun hilâfına ya'nî vukû'-i amele vâkıf oldukları mahallerin tecvîhine mecbûr olarak binâen alâ zâlik وَمَا نَرَاكَ ﴿بَادِي الرَّأْيِ﴾ ⁵ (بَادِي الرَّأْيِ) nazm-ı celilinde olan ﴿تَبَعَكَ إِلَّا الَّذِينَ هُمْ أَرَادُوا بِادِي الرَّأْيِ﴾ zarfında mâkabl-i (لَا)'da bulunan ﴿تَبَعَكَ﴾ fi'li amel edip hâlbuki mâba'd-i müstesnâda vâki' olmasıyla zarf-ı mezkûrun bir fi'l-i muzmer ile mansûb olarak (تَبَعُوكَ فِي بَادِي الرَّأْيِ) takdîrinde olduğuna kâil olmuşlardır. Ve kezâlik ânifü'z-zikr (... لَا أَشْتَهِي يَا قَوْمَ...) beytinde olan (بَابِ الْأَمِيرِ) kavli dahi fi'l-i muzmerle mansûb olup (لَا أَشْتَهِي بَابِ الْأَمِيرِ) takdîrindedir, dediler. Ve beyt-i sâni'de olan (قَامَتِ النَّوَائِحُ عَلَيْكَ) dahi fi'l-i muzmer ile merfû' olup (نَوَائِحُ) takdîrinde olmasına zâhib oldular.

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 152.

2 Bana Zeyd'den başka kimse gelmedi.

3 Bana zarif Zeyd'den başkası gelmedi.

4 Ölümünden başka seçeneğin kalmadığı durumlarda bile seni gülerken gördüm.

5 “Üstelik dar görüşlü ayak takımından başka hiç kimsenin sana uymadığını görüyoruz.” (Hûd 11/27)

Lâkin işbu kavî-i nuhât mahall-i bahsdir. Zîrâ bu sûretde fi'l-i evvel fâilsiz kalıp ve muzmer i'tibârı taassüfden hâlî olmaz. Ya'nî meselâ (صَرَبِي) (صَرَبِي) kavlinde denildiği gibi fâil kable'z-zikr muzmer olmasını i'tibâr etmek mahzâ ihtiyâr-ı taassüfdür. Şu kadar ki işbu mahzûf için ma'mûl olması sûreti merfû' takdîm ve mansûb te'hîr olunursa ol vakt sahîh olur. Ve bu sûretin sıhhatinden için (مَا صَرَبَ إِلَّا زَيْدٌ عَمْرًا) kavlimizde (عَمْرًا) fi'l-i muzmer ile mansûbdur. Şöyle ki ke-enne fi'li menzile-i lâzıma tenzîl ile (مَا وَقَعَ صَرَبٌ إِلَّا مِنْ زَيْدٍ)¹ denilip ba'dehû (مَنْ صَرَبَ؟) deyü suâl olunarak cevâbında (عَمْرًا) denilmiş olmasıyla (صَرَبَ عَمْرًا) takdîrindedir, dediler.

Lâkin Musannif işbu muahharın muzmer ile mansûb olması te'vîli cây-ı nazar ve fâil ve mef'ûlün mecmûunda muktazî-i kasr olduğunu ityân eylemiştir. Çünkü (مَنْ صَرَبَ؟) lafzı mübhem olmasıyla üzerine fi'l-i darb vâki' olan kimsenin cemîisinden suâl olup hattâ eğer madrûb Zeyd ve Amr ve Bekr olup da (مَنْ صَرَبَتْ؟)² deyü suâline cevâbda (زَيْدًا) denilmek cevâb-ı tâmm olamaz. Belki Bekr ve Amr'ı dahi ityân eylemek iktizâ eder. Bu cihetle misâl-i mezkûrde Zeyd için Amr'dan başka madrûb olmayıp ve Zeyd'den gayrı bir kimseden darb vâki' olmamak lâzım gelerek kasr hem fâil ve hem mef'ûlde olmuş olur. Bu ise hilâf-ı murâddır.

Ve işbu tahkîk u beyân ba'zılar indinde hafî olmasıyla kavî-i mezkûrun fâil ve mef'ûlden her birerlerine kasrı iktizâ eylediğini men' edip "Fi'l-i muzmerde edât-ı kasr yokdur ki mef'ûlde kasr lâzım gelsin," dediler. Vâkıyan Musannif'in i'tirâz-ı mezkûruna cevâbda denilmek mümkündür ki "Te'vîl-i mezkûrun fâil ve mef'ûlden mecmûunun kasrı iktizâ edeceğini iltizâm ile bu kelâmın kendisinde kasrayn kasd olunan mahallin gayrıda sıhhatini men' ederiz."

Ma'lûm ola ki turuk-ı kasrdan tarîk-ı takdîmin kasrı ifâdesi, zikri mürûr etdiği üzere zevk ile idrâke mevkûf olup ve tarîk-ı atf ile müstesnâ minh mezkûr olduğu takdîrde tarîk-ı nefy ü istisnânın ifâdeleri beyyin ü zâhir ve (لَا وَإِنَّمَا) kelimesinin ifâdesi (لَا وَإِنَّمَا) ma'nâsına olduğuna mebnî idüğü gayr-ı müstetir olduğu ve fakat istisnâ-i müferrağda müstesnâ minh gayr-ı mezkûr olmasıyla kasrı ifâdesinde olan hafâ muhtâc-ı îzâh u beyân bulunduğu cihetle Musannif rahimehullâh buyururlar ki:

1 Vurma eylemi sadece Zeyd'den vâki oldu.

2 Kime vurdun?

(وَوَجْهَ الْجَمِيعِ فِي إِفَادَةِ النَّفْيِ وَالْإِسْتِثْنَاءِ الْقَصْرُ أَنَّ النَّفْيَ فِي الْإِسْتِثْنَاءِ الْمُفْرَغِ يَتَوَجَّهُ إِلَى مُقَدَّرٍ - وَهُوَ مُسْتَشْتَى مِنْهُ - عَامٌّ مُنَاسِبٌ لِلْمُسْتَشْتَى فِي جِنْسِهِ وَصِفَتِهِ)¹

İstisnâ-i müferrağ; kendisinde müstesnâ minhin terk ve adem-i zikriyle (لَا) 'dan evvel zikrolunan fi'l ya'nî âmil müstesnâ minh-i metrûkden fâriğ kılınarak müstesnâ minh-i metrûkden bedel ba'de (لَا) [275] mezkûr olan müstesnâ ile müştâgil olan istisnâya itlâk olunur. Ve kelâm-ı gayr-ı mûcebde vâki' olur.² (مَا ضَرَبَ إِلَّا زَيْدًا) gibi. Takdîri (مَا ضَرَبَ أَحَدًا إِلَّا زَيْدًا) olup müstesnâ minh olan (أَحَدًا) kelimesinin terkiyle (ضَرَبَ) fi'li (أَحَدًا) lafzında amelden fâriğ ve ba'de (لَا) zikrolunan müstesnâ ya'nî (زَيْدًا) lafzıyla müştâgil olmuştur. Ya'nî nefy ü istisnânın mübtedâ ile haber ve fâil ü mef'ûl ile hâl ü zi'l-hâl ve sıfat ü mevsûf emsâli ve gayrıları beyninde kasrı ifâde etmesinin vech ü sebebi zîrâ istisnâ-i müferrağda nefy cins ü sıfatında müstesnâya münâsib ü âmm olan müstesnâ minh-i mukaddere teveccüh eder. Ammâ mukadder müstesnâ minh olması zîrâ (لَا) kelimesi mâba'dinde olan şey'i ihrâc için olup ihrâc ise muhracün minh iktizâ eder. Bu sûretde mukadder müstesnâ minh olduğuna (لَا) kelimesi karîne olmuş olur. Ve ammâ müstesnâ minh-i mukadderin âmm olması, müstesnâ ve gayrısına mütenâvil olarak ihrâc ü istisnâ tahakkuk etmesiyçündür. Ve bir de tahsîs min gayr-i muhassîs lâzım gelmemesine mebnîdir. Şöyle ki bir hâss takdîri lâzım gelse âharından tecâvüze dâll olacak karîne olmamasıyla min gayr-i muhassîs tahsîs lâzım gelir.

Sâhib-i *Miftâh* demiştir ki: “(لَا) kelimesi müstesnâ minhin umûmunu istilzâm etdiğiçün bizi ilm-i nahvde görürsün ki ﴿إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً﴾³ kavli kerîminde ref ile kırâat-i Ebî Ca'fer üzere ﴿كَانَتْ﴾ ve ﴿فَأَصْبَحُوا لَا﴾⁴ lafzının ref'iyle kırâat-i Hâsen [-i Basrî] üzere mebnî li'l-mef'ûl olarak (تَرَى) ve şâir Zi'r-rumme'nin: ﴿وَمَا بَقِيَتْ إِلَّا الضُّلُوعُ الْجَرَّاشِعُ﴾⁵ beytinde vâki' (بَقِيَتْ) lafzlarında zamîrin

1 Bütün bunların yani nefy+istisnâ üslûbunun cümlede muhtelif öğeler arasında yer almasının kasrı ifade edişinin sebebi, istisnâ-i müferrağda nefyin, cinsi ile sıfatı açısından müstesnâya uyumlu, genel ve mukadder bir müstesnâ minhe yönelik olmasıdır.

2 Zeyd'den başkası vurmadı.

3 “Sadece bir çığlık kopuverdi, hepsi o kadar.” (Yâsîn 36/29)

4 “Evlerinden başka hiçbir şey görünmez oldu.” (el-Ahkâf 46/25)

5 (Süreklî koşturulup çöllere sürülmekten zavallî devenin) kolunu altında iri iri kemiklerinden başka bir şey kalmadı. (Tavil) Beyit için bkz. Zürrumme, *Divân*, II, 1296.

te'nîsi; zâhir-i lafz-ı müstesnâya nazarıdır, deriz. Zîrâ zâhir-i nazm-ı fi'l mâba'd-i (إِلَّا)'da olan (صَيِّحَةً) ve (مَسَاكِينُهُمْ) ve (الضُّلُوعِ) lafzlarına müsned olmasıdır. Bunlar ise müennesdir. Hâlbuki aslolan tezkîrdir. Zîrâ makâm cemî'-i suvere sâdık ve küllisine âmm olan şey' mine'l-eşyâ ma'nâsını iktizâ eder."¹ Ve ammâ cism veyâhûd hayvân veyâ insân emsâline tahsîsi makâm ve husûs-i müstesnâ hasebiyle olur.

Lâkin Sâhib-i *Miftâh*'ın işbu kelâmında "te'nîs-i zamîr" ta'bîr eylemesi cây-ı işkâldir. Zîrâ müstesnâ minhî hazfiyle âmil mâba'd-i (إِلَّا)'ya fâriğ kılındığı gibi fi'le aslen zamîr kalmaz. Binâen aleyh ahsen olan, ibâre-i *Keşşâf* gibi, "te'nîs-i zamîr" ta'bîri mahallinde "te'nîs-i fi'l" ta'bîr olunmasıdır. Fakat "Sâhib-i *Miftâh*"ın kelâmı asl ü hakîkate nazarıdır," deyü cevâb verilmesi mümkündür. Zîrâ fi'l-hakîka fâil müstesnâ minh-i mukadderdir. Ve eğer hakîkaten böyle olmasa fi'l-i menfî vukû'-i fi'l kendisinden murâd olan fâile ne keyfiyetde isnâd olunabilir. Ve fâil hakîkatde mukadder-i âmm olup ve zikrolunmadiysa elbette fi'le o mahzûfa âid bir zamîr mevcûd olduğu bî-iştibâhdır. Meselâ ² (إِذَا كَانَ غَدًا فَأَتِينِي) kavlimizde (كَانَ)'nin ismi mâ-nahnu aleyhe ya'nî muhâtabla mütekellim beyninde olan şey'-i ma'hûda âid olan zamîr olup (إِذَا كَانَ مَا نَحْنُ عَلَيْهِ فَأَتِينِي غَدًا) takdîrindedir. Ve kezâlik "yâ" ile kırâat olduğuna göre ³ ﴿وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَا أَتَوْا﴾ nazm-ı celîlinde ﴿يَحْسَبَنَّ﴾ fi'linin⁴ fâili, hâsibe râci' olan zamîrdir. Zîrâ fâilin hazfî mümteni'dir. İmdi, mezheb-i Sekkâki üzere meselâ ⁵ (مَا قَامَ إِلَّا هُنْدٌ) misillüde (هِنْدٌ) lafzı mukadder olan (أَحَدٌ)'e âid zamîrden bedel olur. Ve kelâm-ı gayr-ı mücebde müstesnâ minh mezkûr olduğu sûrette emrân câiz olursa da müstesnâ minh bi'l-külliyeye lafzdan ıskât ve lafzda gayr-ı mevcûd olan şey'e âid zamîr ile iktisâr olduğuna ve âmil müstesnâya munsarif olduğu cihetle bu kısımda nasbı tecvîz etmeyip yalnız ibdâli iltizâm eylemiştir.

Ve ammâ istisnâ-i müferrağda mukadderin cinsde müstesnâya münâsib olması şu vechile olur ki meselâ ⁶ (مَا ضَرَبَ إِلَّا زَيْدٌ) misillüde (... مَا ضَرَبَ أَحَدٌ)

1 Sekkâki, *el-Miftâh*, s. 410.

2 O şey olunca, yarın bana gel.

3 "Yaptığı utanç verici işlerle övünç duyanların (azaptan kurtulacaklarını) sanma." (Âl-i İmrân 3/188)

4 İbn Kesir ile Ebû Amr "yâ" ile ve "sîn" in kesriyle; Nâfi' ile İbn Âmir ise "yâ" ile ve "sîn" in fethiyle okumuşlardır. bkz. İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'û*, s. 219-220.

5 Hind'den başka hiç kimse kalkmadı.

6 Zeyd'den başkası vurmadı.

ve ¹(مَا كَسَوْتُهُ إِلَّا جُبَّةً) misillüde (... مَا كَسَوْتُهُ لِبَاسًا...) ve ²(مَا جَاءَنِي إِلَّا زَاكِيًا) de ³(مَا سِرْتُ إِلَّا يَوْمَ الْجُمُعَةِ) ve ⁴(مَا صَلَّيْتُ إِلَّا فِي الْمَسْجِدِ) misillüde (... مَا صَلَّيْتُ فِي مَكَانٍ مِنَ الْأَمْكِنَةِ...) takdîr olunur. Sâirleri de bunlara makîsdir. Ve işbu münâsebet-i cinsiyyenin müstesnâ minh-i mukadderin müstesnâya itlâkı sahîh olacak haysiyyetde olmasıyla ya'nî mucerred müstesnâ üzerine sıhhat-i sıdkıyla tefsîr olunması sahîh olmaz. Zîrâ (مَا كَسَوْتُهُ إِلَّا جُبَّةً) kavlinde mukadder (شَيْئًا) olmayıp hâlbuki cübbe [276] üzerine şey' itlâkıyla (الْجُبَّةُ شَيْءٌ) denilmek sahîhdir. Sâir emsile de böyledir. Belki münâsebet-i mezkûreden murâd, müstesnâ üzerine sıdkdan ehass olan ma'nâdır ki sıhhat-i sıdk ile berâber inde mülâhazatî'l-müstesnâ fehm kendisine münâsak olup makâm riâyetini muktazî olan şey'den ibâretidir. Ve müstesnâ minh-i mukadderin sıfatda müstesnâya münâsebeti, fâil veyâ mef'ûl veyâ hâl emsâli olmakda münâsebetidir. el-Hâsıl, müstesnâ fâil ise müstesnâ minh-i mukadder dahi fâil ve mef'ûl ise mef'ûl olmasıdır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (فَإِذَا أَوْجِبَ مِنْهُ شَيْءٌ بِ «إِلَّا» جَاءَ الْقَضْرُ)⁵

İstisnâ-yı müferrağda nefyin cins ü sıfatında müstesnâya münâsib olan mukadder-i âmma müteveccih olduğu sâbit olduysa, imdi, o mukadder-i âmmdan bir şey' (إِلَّا) ile îcâb olundukda kasr hâsıl olur. Zîrâ o şey'-i mücebden mâadâsının sıfat-ı intifâ üzere bekâsı zarûrîdir. Meselâ ⁶(مَا جَاءَنِي إِلَّا زَيْدٌ) kavlimiz (مَا جَاءَنِي أَحَدٌ) takdîrinde olup işbu menfî-i âmmdan (إِلَّا زَيْدٌ) istisnâsıyla yalnız Zeyd îcâb olundukda Zeyd'den mâadâsı intifâ-i mecî' tarafında kalarak mecîin Zeyd'e kasrını müfîd olur.

Ve setîr olmaya ki (إِلَّا) kelimesinden sonra ism vâki' olması asl olup ba'zen istisnâ-i müferrağda cümle dahi vâki' olur. Ve bu cümle ya haber-i mübtedâ olur ⁷(مَا زَيْدٌ إِلَّا يَقُومُ) gibi. Zîrâ her ne kadar hakikatde haber müstesnâ minh-i mukadder ise de zâhirde (يَقُومُ)'dur. Veyâhûd cümle-i

1 Ona cübbeden başka bir şey giydirmedim.

2 Bana sadece (ata vb.) binmiş olarak geldi.

3 Sadece Cuma günü yürüdüm.

4 Sadece camide namaz kıldım.

5 Bu genel anlamlı mukadder müstesnâ minhden (إِلَّا) vâsıtasıyla bir şey olumlandığı zaman kasr meydana gelmiş olmaktadır.

6 Bana Zeyd'den başkası gelmedi.

7 Zeyd sadece kalkıyor.

olup bu sûretde isbât ü nefy ile maksûd ye's olmuş olur. Ve ammâ takdîr olunduğu vechile istisnâ eamm-ı ahvâlden olup ve nefy-i ye's cihet-i nisânın gayrisıyla mukayyed olduğu sûretde ma'nâ *جَهَةِ غَيْرِ جَهَةِ النِّسَاءِ نَأْ* (مَا أَيْسَ مِنْ جَهَةِ غَيْرِ جَهَةِ النِّسَاءِ نَأْ) (مَا أَيْسَ مِنْ جَهَةِ غَيْرِ جَهَةِ النِّسَاءِ نَأْ) demek olup kibel-i nisâdan ityân üzere hâl-i azminde cihet-i nisâdan mâadâ her bir cihetden ye'si mütehakkık olduğunu ifâde eder. Ve ammâ hâl-i ityânda ye's tahakkuk edip etmemesi makâma müfevvez olup mâ-nahnu fihimizde zâhir olan adem-i ye'sdir. Zîrâ şeytânın bu cihetden ityânı izâle-i ye's içündür. Ve *الْبَسَاءِ حَبَائِلُ* (الْبَسَاءِ حَبَائِلُ) ¹ (خَرَجَ الْأَمِيرُ عَلَى حَالٍ مِنَ الْأَحْوَالِ إِلَّا حَالَ عَزْمِهِ عَلَى الْإِثْيَانِ) ² Ve kezâlik hâl-i mezkûrun azm ile te'vîli *عَارِ مَا عَلَى الصَّيْدِ بِهِ* (عَارِ مَا عَلَى الصَّيْدِ بِهِ) kavlimden zâhir [277] olup ma'nâ-sı murâd olunur. Ya'nî yevm-i ferdâ sayd zamân-ı hâl-i hurûca mukârin ü mütehakkık olmamasıyla tahsîl-i ma'nâ-yı mukârenetle tashîh-i hâliyyet için azm ile müevvel olup meczûmun bih olan emr ma'zûmun aleyh ya'nî sayd vâki' u hâsıl gibi kılınmış olur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: «وَفِي «إِنَّمَا» يُؤَخَّرُ الْمَقْضُورُ عَلَيْهِ، تَقُولُ: «إِنَّمَا صَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا»³

Ve *إِنَّمَا صَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا* (إِنَّمَا) kelimesinde maksûrun aleyh te'hîr olunup (إِنَّمَا) denilir. İmdi (إِنَّمَا)'dan sonra vâki' olan kelâmdan kayd-ı ahîr (إِلَّا)'dan sonra vâki' menzilesinde olarak maksûrun aleyh işbu cüz'-i ahîrdir. Hâsılı (مَا) (مَا) kavlimizde maksûrun aleyh (إِلَّا)'dan sonra vâki' olan (عَمْرًا) olduğu gibi (إِنَّمَا صَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا) kavlimizde dahi maksûrun aleyh kelâmdan cüz'-i ahîr olan (عَمْرًا)'dır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: «وَلَا يَجُوزُ تَقْدِيمُهُ عَلَى غَيْرِهِ لِإِلْتِبَاسِ»⁴

Ve iltibâsdan ihtirâzen maksûrun aleyhin, sâirleri üzerine takdîmi câiz olmaz. Zîrâ nefy ü istisnâda kalîlen cevâzı adem-i iltibâsa mebnîdir. Çünkü nefy ü istisnâda gerek maksûrdan mukaddem olsun ve gerekse muahhar olsun maksûrun aleyh ancak (إِلَّا)'dan sonra vâki' olan lafzdır. Lâkin (إِنَّمَا)'da (إِلَّا) kelimesi mezkûr olmayıp fakat ma'nâsını kelâm mutazamındır. İmdi (إِنَّمَا صَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا) denilecek yerde (إِنَّمَا صَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا) denilse ma'nâ mün'akis olur. Lâkin (مَا صَرَبَ زَيْدٌ إِلَّا عَمْرًا) mahallinde

1 Kadınlar şeytanın ipidir.

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 155.

3 (إِنَّمَا)'da maksûrun aleyh hep maksûrdan sonra gelir. Örnek: “Zeyd sadece Amr'a vurdu.”

4 Karışıklığa sebebiyet vermemek adına, (إِنَّمَا)'da maksûrun aleyhin diğer unsurlara takdîmi câiz değildir.

(مَا ضَرَبَ إِلَّا عَمْرًا زَيْدًا) denilse ma'nâ mün'akis olmaz. Zirâ gerek mukaddem ve gerek muahhar maksûrun aleyh (إِلَّا)'dan sonra zikrolunan Amr olduğu ma'lûmdur.

Lâkin bu kelâmda nazar vardır. Zirâ nefis-i takdîm kasrı müfîd olduğu vaktde maksûrun aleyhin takdîmi câizdir. (إِنَّمَا زَيْدًا ضَرَبْتُ) kavlimizde olduğu gibi. Zirâ bu kelâm darbın Zeyd üzerine kasrıyçün olup takdîm ile mün'akis olmamışdır. Ebü't-Tayyib'in:

أَسَامِيًّا لَمْ تَزِدْهُ مَعْرِفَةً وَإِنَّمَا لَدَّةٌ ذَكَرْنَاهَا¹

beyti de bu kabilden olup (مَا ذَكَرْنَاهَا إِلَّا لِلدَّةِ) takdîrindedir.

Mefhûm-i Beyt: “Mahbûb için müteaddid isimler zikreyledim. Lâkin bu isimler ma'rifeti ziyâde etmedi. Ve biz bu isimleri ancak kesb-i lezzet için zikreyledik,” demekdir.

el-Hâsıl, bu beytde dahi maksûrun aleyh olan (لَدَّةٌ) takdîm olunup ma'nâ tegayyür etmemişdir.

Lâkin bu suâlden cevâb mümkündür ki: “(إِنَّمَا)'da takdîm câiz değildir,” demekden murâd “Mutlakan (إِنَّمَا) bulunan kelâm-ı kasrda takdîm câiz değildir,” demek olmayıp belki “Kasr (إِنَّمَا)'dan müstefâd olduğu sûretde câiz olmaz,” demekdir. Emsile-i mezkûrede ise kasr (نَّمَا)'dan müstefâd olmayıp belki takdîmden müstefâd olarak mâ-nahnu fihimizden hâricdir. Zirâ “Kasr (إِنَّمَا)'dan müstefâddir,” denilse (مَا) ve (إِلَّا) i'tibârı sahîh olmak iktizâ edip hâlbuki beytde (لَدَّةٌ) lafzı mef'ûlün leh olarak (مَا لَدَّةٌ إِلَّا ذَكَرْنَاهَا) denilmek sahîh olamaz. el-Hâsıl, zikri mürûr eylediği üzere bir kelâmda (إِنَّمَا) ile takdîm ictimâ' eyledikleri sûretde kasrı ba'zen takdîm müfîd olacağından maksûrun aleyhin takdîmi câiz olmaması, kasrı (إِنَّمَا) müfîd olduğu sûretdedir.

1 (Bu saydıklarım) bir grup lakaptır ve doğrusu onun tanınmasına pek bir katkı da sağlamazlar. (Zira o öylesine meşhurdur ki bu tür tanımlara kesinlikle ihtiyacı yoktur.) Biz bu lakapları sadece lezzet alalım diye zikretmiş bulunduk. (Münserih) Beyit için bkz. Mütenebbî, *Divân*, s. 539.

Hükm-i “Gayru”

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَ «غَيْرٌ» كَ «إِلَّا» فِي إِفَادَةِ الْقَصْرَيْنِ وَافْتِتَاحِ مُجَامَعَةِ «لَا»)¹

Ve (غَيْرٌ) kelimesi, ifrâden veyâ kalben ve ta'yînen kasru's-sıfat ale'l-mevsûf ve kasru'l-mevsûf ale's-sıfatı ifâdede (إِلَّا) gibidir. Meselâ kasr-ı mevsûfda ifrâden ²(مَا زَيْدٌ غَيْرَ شَاعِرٍ) ve kalben ³(مَا زَيْدٌ غَيْرَ قَائِمٍ) ve kasru's-sıfatda bi-hasebi'l-makâm i'tibâreyn ile ⁴(مَا شَاعِرٌ غَيْرَ زَيْدٍ) dersin. Ve (لَا)-yı âtufe ile imtinâ'-ı mücâmeatde dahi (إِلَّا) gibidir. Meselâ (مَا زَيْدٌ غَيْرَ شَاعِرٍ لَّا مُنَجِّمٌ) ve (مَا شَاعِرٌ غَيْرَ زَيْدٍ لَّا عَمْرُو) denilmez. Zirâ bu sûretde (لَا) kelimesinin menfisi kelimât-ı nefyden (غَيْرٍ) ile menfi bulunarak şart-ı (لَا) müntefi olur. Nitekim tafsîli nefy ü istisnâ ile (لَا)'nın adem-i mücâmeati bahsinde mürûr eyledi. Musannif rahimehullâh fenn-i meânînin ebvâb-ı semâniyesinden altıncı bâb olan bahs-i inşâyâ sevk-i kelâm ile buyurlar ki:

Bâb-ı Sâdis: İnşâ

(الْبَابُ السَّادِسُ: الْإِنشَاءُ)⁵

Lafz-ı “ihbâr” kelâm-ı haberîye ve kelâm-ı haberînin sâmia ilkâsına itlâk olduğu misillü “inşâ” dahi ba'zen bir kelâma itlâk olunur ki o kelâmın nisbetiçün mutâbık veyâ gayr-ı mutâbık olduğu hâric olmaz. Ve ba'zen mütekellimin fi'li üzerine ya'nî kelâm-ı inşâiyi sâmia ilkâsına itlâk olunur. Ve burada murâd ma'nâ-yı sânidir. Zirâ Musannif inşâyâ taleb ve gayr-ı talebe ve talebi, temennî vü istifhâm ve gayrılarını [278] taksîm ederek bunlarla meânî-i masdariyelerini murâd edip yoksa temennî vü istifhâm ve gayrılarını müştemil olan kelâm ma'nâsını kâsd etmemiştir. Ve ma'nâ-yı masdarî temennîde alâ sebîli'l-mahabbe bir şey'i taleb ve istifhâmda bir şey'in zihnde husûlünü taleb ve nidâda taleb-i ikbâl ve emrde taleb-i fi'l ve nehyde taleb-i terkdir. Ve işbu lafz-ı temennî vü istifhâm ve gayrılarını fi'l-asl masâdir oldukları cihetle işbu meânî-i masdariyye ma'nâ-yı mevzû'ları olup ba'dehû bu meânîyi ifâde eden kelâma itlâk olunmuştur.⁶

- 1 (غَيْرٌ) kelimesi de her iki kasr türünü (yani mevsûfun sîfata kasrı ile sîfatın mevsûfa kasrını) ifade etme ve atıf harfi (لَا) ile aynı cümlede yer alamama açısından (إِلَّا) gibidir.
- 2 Zeyd şairden başka bir şey değildir.
- 3 Zeyd, ayakta olma hâli dışında başka bir hâle sahip değildir.
- 4 Şair Zeyd'den başkası değildir.
- 5 Altıncı bâb inşâ hakkındadır.
- 6 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 158.

Ve Musannif'in murâdı işbu meânî-i masdariyye olup temennâ vü istifhâm ve gayrılarını müştemil olan kelâm olmadığına karîne (وَاللَّفْظُ الْمَوْضُوعُ لَهُ كَذَا وَكَذَا)¹ demesidir. Zîrâ zâhirdir ki meselâ (لَيْتَ) lafzı ma'nâ-yı temennâyı ifâde ecliyçün mevzû' olarak ma'nâ-yı hakikîsi temennâ olup yoksa kendisinde temennâ olan kelâmı ifâdeye mevzû' değildir. Bâkîleri de böyle olup bu sûrette inşâ ile (أَلْكَالَامُ الَّذِي لَيْسَ لِنِسْبَتِهِ خَارِجٌ تُطَابِقُهُ أَوْ لَا تُطَابِقُهُ)² ma'nâsı murâd olunmak ne vechile sahîh olabilir ki temennâ ve sâireye taksîme sâlih olamaz. Ve ba'zılar tarafından i'tirâz edilmiş olduğu vechile "Ma'nâ-yı masdarîye haml olunması nasıl mümkün olabilir ki evvel-i fende kelâm-ı tâmmın haber ve inşâyâ kısmeti inşâ ile haber gibi kelâm-ı inşâî murâd olunmasını ve ma'nâ-yı masdarîye hamli bahsin ahvâl-i lafzdan olmamasını iktizâ eder," deyü tevehhüm olunamaz. Zîrâ âhiru'l-emr maksûdeyn ahvâl-i lafza müncer olur.

İnşâ-i Talebî ve Gayr-ı Talebî

İmdi inşâ iki darb olup birisi talebdir. İstifhâm u emr u nehy ü temennâ vü nidâ gibi. Ve birisi gayr-ı talebdir. Ef'âl-i mukârebe ve ef'âl-i medh u zemm ve (بَغْتٌ) ve (اِسْتَرْيْتُ) emsâli sıyağ-ı ukûd ve kasem ve (لَعَلَّ) ve (زُبٌّ) ve (كَمْ)-i haberiyye ve ef'âl-i taaccüb gibi. Ve bu makâmda maksûd bi'n-nazar olan, talebdir. Zîrâ talebin bahs-i haberde zikrolunmayan ebhâs-ı kesîreye ihtisâsı vardır. Ve hem de inşâât-ı gayr-ı talebiyyeden ekserîsi fi'l-asl ahbâr olarak ma'nâ-yı inşâyâ nakl olunmuşdur. Binâen aleyh Sâhib-i *Miftâh* evvel-i bahs-i meânîde "İ'tibârda sâbık olan haber ile talebdir,"³ deyü beyân eylemiştir.

قَالَ رَحْمَةُ اللَّهِ: (إِنْ كَانَ طَلِبًا اسْتَدْعَى مَطْلُوبًا غَيْرَ حَاصِلٍ وَقَتَ الطَّلِبِ)⁴

İnşâ eğer talebî olursa; i'tikâd-ı mütekellimde vakt-i talebde hâsıl olmayan matlûbu istid'â eder. Zîrâ taleb-i hâsıl mümteni'dir. Bu kelâmdan garaz "Cemî'-i envâ'-i taleb vakt-i talebde hâsıl olmayan matlûbu müsted'î olup hattâ eğer vakt-i talebde matlûb hâsıl u mevcûd olursa ma'nâ-yı hakikîsi üzere icrâ mümteni' olarak bi-hasebî'l-karâin makâma münâsib

1 Bunun için vaz edilen lafız şudur...

2 Dış dünyada uyumlu olduğu veya olmadığı bir nisbet söz konusu olmayan kelâm.

3 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 251.

4 İnşâ talebî olursa, talep esnasında henüz meydana gelmemiş bir matlûbu gerektirir.

olan ma'nâ tevellüd eder," demekdir. Meselâ kâim olan kimseye (فَمُ) denilse murâd devâm-ı kıyâm olur. el-Hâsıl, bu mukaddimeden garaz, envâ'-ı talebden mütevellid olan meânînin beyânına temhîddir.

Envâ'-ı İnşâ-i Talebî

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَنْوَاعُهُ كَثِيرَةٌ)¹

Ve envâ'-ı inşâ kesire olup Musannif'in beyânı üzere beş nev' olarak temennî vü istifhâm u emr u nehy ü nidâdır. Zîrâ inşâ-i talebî ya matlûbunun emr-i mümkin olmasını iktizâ eder veyâhûd iktizâ etmez. Sâni, temennîdir. Ve evvel ya'nî imkân-ı matlûbunu muktazî olan eğer anınla matlûb olunan şey' zihn-i tâlibde bir emrin husûlü olursa istifhâmdır. Ve eğer hâricde bir emrin husûlü olursa bu da ikiye münkasim olup eğer o emr-i hâric fi'lin fâilinden intifâsı olursa nehy ve eğer fi'lin fâile sübûtu olursa bu da iki kısım olup eğer taleb hurûf-i nidâdan biriyle olursa nidâ ve illâ emrdir ki bi-tarîki'l-isti'lâ veyâ bi-tarîki't-tazarru' veyâ bi-tarîki't-tesâvî olmakdan eammdır. Ve Musannif emr u nehyde isti'lâyı şart etmesiyle bu beyân her ne kadar muhtâr-ı Musannif değilse de inşânın envâ'-ı hamsede vech-i zabtı budur.

Temennî

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (مِنْهَا: «الْمَتَمِّي»)²

İnşâ-i talebîden birisi temennîdir. Temennî alâ sebîli'l-mahabbe bir şey'in husûlünü talebdir. Ya'nî mebnâ-yı taleb vücûd-i matlûbu kâd olma-yıp belki mücerred mahabbet ve mahabbeti izhârdan ibâretidir. Anınçün lafz-ı temennî ile muhâl dahi taleb olunur. Bu sûretde meânî-i mahbûbe üzerine dâll olan evâmirin ta'rîf-i temennîde duhûlüyle suâl vârid olmaz.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَاللَّفْظُ الْمَوْضُوعُ لَهُ «لَيْتَ»، وَلَا يُشْتَرَطُ إِمْكَانُ الْمُتَمَّتِي)³

1 Talebî inşânın birçok alt başlığı vardır.

2 Talebî inşânın kısımlarından biri, temennî üslûbudur.

3 Temennî için vaz edilen lafız (لَيْتَ)'dir. Bu üslupta, temennî edilenin, gerçekleşmesi imkân dâhilinde bir şey olması şart değildir.

Temennîye mevzû‘ olan lafz, (لَيْتَ) kelimesidir. Ve temennîde mütemennânın imkân-ı zâtîsi şart olmayıp mümteni‘ dahi temennî olunur. Zîrâ [279] çok kerre vâki‘ olur ki insân bir emr-i muhâle mahabbet ve anı talep eder. el-Hâsıl, mütemennâ ba‘zen mümkün olur. ¹ (لَيْتَ زَيْدًا يَجِيءُ) gibi. Ve ba‘zen muhâl olur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (كَمَا تَقُولُ: «لَيْتَ الشَّبَابَ يَعُودُ»)²

Nitekim (لَيْتَ الشَّبَابَ يَعُودُ يَوْمًا) denilip avd-i şebâb temennî olunur. Hâl-buki muhâldir. Zîrâ şebâb kuvâ-yı nâmiyenin zamân-ı izdiyâdından ibâret olup iâde-i zamân ise muhâldir. Zîrâ zamân için zamân olmak lâzım gelir. Lakin temennî eğer mümkün için olursa kendisiçün vukûunda tevakku‘ u tamâ‘iyet olmamak vâcibdir. Ve illâ temennî tereccîye münkalib olup tevakku‘da (أَلْعَلَّ) ve tam‘da (عَسَى) kelimeleri isti‘mâl olunur. Ve “Tam‘ bir emr-i mahbûbu irtikâbdan ibâret olmasıyla tam‘da talep yoktur,” deyü ba‘zıların zehâbı vehmdir. (طَمَاعِيَّةً) tahfif-i “yâ” ile masdardır. Yukâlu: (طَمَاعًا) Ve (طَمَاعَةً وَطَمَاعِيَّةً فَهُوَ طَمِعٌ وَطَمِعَ بِكَسْرِ الْمِيمِ وَصَبَّهَا)³ Ve tevakku‘ ile tam‘ bey-ninde fark, evvelin sâniiden eblağiyetidir. Musannif rahimehullâh temennîye mevzû‘ olan lafzı beyândan sonra mecâzen temennîde müsta‘mel olan kelimâta işâretle buyururlar ki:

(وَقَدْ يَتَمَنَّى بِ «هَلْ»، نَحْوُ: «هَلْ لِي مِنْ شَفِيعٍ؟» حَيْثُ يُغْلَمُ أَنْ لَا شَفِيعَ)⁴

Ya‘nî ba‘zı kerre (هَلْ) lafzıyla dahi temennî olunur. Meselâ şeffî‘ olmadığı ma‘lûm olan mahalde (هَلْ مِنْ شَفِيعٍ) denilir. Zîrâ bu sûretde (هَلْ) kelimesinin ma‘nâ-yı hakîkîsi olan istifhâma hamli mümteni‘dir. Çünkü vücûd-i şeffî‘in intifâsına cezm hâsıl olup istifhâm ise sübûtu intifâya cehl iktizâ eder. Ve bu makâmda (هَلْ) lafzıyla temennî olunup (لَيْتَ) kelimesinden udûle nükte, kemâl-i itinâ-yı mütekellime mebnî mütemennâyı meczûmu‘l-intifâ olmayan mümkün sûretinde ibrazdır.

1 Keşke Zeyd gelse!

2 “Keşke gençlik geri gelse!” demen de (gerçekleşmesi mümkün olmayan temennîye örnektir.)

3 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşîye*, s. 400.

4 Yerine göre, (هَلْ) ile de temennî üslûbu elde edilebilir. Şefaata edecek birisinin olmadığı zaten bilindiği bir ortamda “Var mıdır ki bana şefaata edecek biri!” demek buna örnektir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَقَدْ بَ «لَوْ»، نَحْوُ: «لَوْ تَأْتِيَنِي فُتْحَدْتِي» بِالنَّصْبِ)¹

Ve ba'zen (لَوْ) kelimesiyle temennî olunur. (فُتْحَدْتِي) lafzının nasbıyla (لَوْ تَأْتِيَنِي فُتْحَدْتِي) kavlinde olduğu gibi. (فَأَنْ تُحَدِّثَنِي) takdîrinde olup nasb, (لَوْ) kelimesi aslı üzerine olmadığına karînedir. Zîrâ (لَوْ)-i şartıyyeden sonra vâki' olan muzâri' izmâr-ı (أَنْ) ile nasb olunmaz. Ve ilm-i nahvde mübeyyen olduğu üzere (أَنْ)-i nâsibe ancak eşyâ-i sittenin cevâbında izmâr olunur. Bu makâmda ise bunlardan münâsib olan ancak temennîdir. Ve işbu (لَوْ تَأْتِيَنِي فُتْحَدْتِي) kavli nasb ile (لَيْتَ إِتْيَانًا مِنْكَ فُتْحَدْتِي) takdîrinde olup bu takdîrde (لَوْ) kelimesi ma'nâ-yı ta'lîkdan hurûcundan nâşî cezâyâ muhtâc olmaz. Ve ammâ ref' sûretinde (لَوْ) kendi ma'nâsı üzere bâkî olarak cezâ iktizâ eder.² Bu sûretde (فُتْحَدْتِي) ya (تَأْتِيَنِي) üzerine ma'tûf olup bi-delîl-i sükûni'l-yâ merfû'dur veyâhûd istînâf olup (فَأَنْتَ تُحَدِّثَنِي) takdîrinde olur. Ve ale't-takdîreyn cevâb-ı (لَوْ) mahzûfdur. Ve (لَوْ) kelimesinin (لَيْتَ) mevkiinde isti'mâlini tashîh edecek münâsebet ve alâka-i mecâz budur ki (لَوْ) kelimesiyle vâki' olmayan şey' vâki' farz olunduğu misillü kezâlik (لَيْتَ) ile dahi vukûunda tamâ'iyet olmayan şey'in vukûu talep olunur.

Ve ba'zılar “Ma'nâ-yı temennîde müsta'mel olan (لَوْ) kelimesi, kendisinde ma'nâ-yı temennî olan fi'lden sonra îrâd olunan (لَوْ)'dir,”³ dediler. ﴿وَدُّوا لَوْ تُدْهِنُ...﴾⁴ gibi. Zîrâ müşrikînin fi'l ü işrâkine Resûl aleyhisselâmın idhân u mülâyenetî gibi emr-i müstahîli vidâdeleri emr-i mezkûru temennîdir. Ve bu (لَوْ) harf-i masdariyye olup (وَدُّوا وَأَحْبَبُوا إِذْهَانَكَ وَمَلَأْتَنِكَ عَلَى فِعْلِهِمْ) (لَوْ) ile fi'l-i temennîden istighnâ ve takdîriyle iktifâ olunarak mâba'dinde olan fi'l nasb olunur. (لَوْ كَانَ لِي مَالٌ) ﴿لَوْ أَنَّ لِي كَرَّةً فَأَكُونَ مِنْ فَاكْحَجٍ﴾⁶ gibi. (أَوْدُ لَوْ كَانَ لِي مَالٌ) takdîrindedir. Nitekim (رَجَعَةً فِي الدُّنْيَا) ya nî (أَوْدُ لَوْ أَنَّ لِي كَرَّةً) nazm-ı celîli (رَجَعَةً فِي الدُّنْيَا) takdîrindedir.⁷

1 Temennî üslûbu bazen de (لَوْ) ile elde edilir. (İkinci fiilin) nasbıyla (لَوْ تَأْتِيَنِي فُتْحَدْتِي) “Keşke gelseydin de bana anlatsaydın!” demek buna örnektir.

2 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşîye*, s. 400.

3 Esterabâzî, *Şerhu'l-Kâfiye*, IV, 473.

4 “Onlar yumuşak davranmanı (taviz vermeni) isterler ki...” (el-Kalem 68/9)

5 Yaptıklarına ve şirklerine karşı senin taviz vererek müsâmahakâr davranmanı isterler.

6 Keşke param olsaydı da hacca gidebilseydim!

7 “Keşke bana bir fırsat daha verilseydi de (dünyaya dönüp) iyilik yapanlardan olsaydım!” (ez-Zümer 39/58)

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (قَالَ السَّكَّاكِيُّ: كَأَنَّ حُرُوفَ التَّنْدِيمِ وَالتَّحْضِيضِ وَهِيَ «هَلَّا» وَ «أَلَّا» بِقَلْبِ الْهَاءِ هَمْزَةٌ وَ «لَوْلَا» وَ «لَوْمَا» مَأْخُودَةٌ مِنْهُمَا مُرَكَّبَتَيْنِ مَعَ «مَا» وَ «لَا» الْمَزِيدَتَيْنِ)¹

Sekkâkî rahimehullâh buyurmuşdur ki: “Zann olunur ki *hurûf-i tendîm ü tahzîz* tesmiye olunan (هَلَّا) ve “hâ”nın hemzeye kalbiyle (أَلَّا) ve (لَوْلَا) ve (لَوْمَا) kelimeleri (هَلْ) ve (هَلْ) kelimesi (لَوْمَا) ve (لَوْلَا)-i mezîdeteyn ile mürekkeb oldukları hâlde (هَلْ) ve (هَلْ)-i temennîden me’hûzlardır.”² Ve (مُرَكَّبَتَيْنِ) kavlinin medlûlü olduğu üzere me’hûz işbu (هَلَّا) ve (أَلَّا) ve (لَوْلَا) ve (لَوْمَا) kelimât-ı erbai ve me’hûzün minh (مَا) ve (لَا) ile mürekkeb oldukları hâlde (هَلْ) ve (هَلْ) kelimeleri olarak me’hûz ve me’hûzün minh beyinde vehm olunan ittihâd mevcûd olmadığı ma’lûm olur. el-Hâsıl, işbu kelimât-ı erbain aslı (هَلْ) ve (لَوْ) olup evvel ve sâni ve sâlisde (لَا) ve râbi’de [280] (مَا)-i zâide ilâve olunmuş olması zanna karîbdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (لِتَضْمِينِهِمَا مَعْنَى التَّمْنِي)³

(مُرَكَّبَتَيْنِ) kavliyiçün illetdir. Ve ma’nâ-yı tazmîn; bir şey’i bir şey’in zımında kılmaktır. Meselâ birkaç bâbı müştemil ü mutazammın olarak bir kitâb te’lifinde⁴ (صَمَّئْتُ الْكِتَابَ كَذَا بَابًا)⁴ dersin. Ya’nî işbu (هَلَّا) ve (لَوْلَا)’nın terkîbinden ve isti’mâlde bu terkîbi iltizâmından garaz, ma’nâ-yı temennîyi mutazammın kılınmalarıdır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (لِيَتَوْلَدَ مِنْهُ فِي الْمَاضِي التَّنْدِيمُ، نَحْوُ: «هَلَّا أَكْرَمْتَ زَيْدًا»، وَفِي الْمُضَارِعِ التَّحْضِيضُ، نَحْوُ: «هَلَّا تَقُومُ»)⁵

(لِتَضْمِينِهِمَا) için illetdir. Ya’nî (هَلْ) ve (لَوْ) kelimelerinin ma’nâ-yı temennîyi tazmînlerinden garaz ifâde-i temennî değildir. Zîrâ (هَلْ) ve (لَوْ) kable’t-terkîb temennîyi ifâde ederler. Belki garaz, vaz’-ı sâni-i terkîbi ile temennî kendisine ma’nâ-yı hakîkî olarak işbu mutazammın oldukları ma’nâ-yı temennîden mâzîde tendîm tevellüd etmesidir. Ya’nî garaz-ı

1 Sekkâkî şöyle demiştir: “Tendîm / pişmanlık ve tahzîz / teşvik harfleri olarak bilinen (هَلَّا), bu kelime-deki “hâ”nın hemzeye kalbiyle elde edilen (أَلَّا), (لَوْلَا) ve (لَوْمَا) da zâid (مَا) ve (لَا) ile birlikte kullanıldıkları hâlde mezkûr iki temennî edâtından yani (هَلْ) ve (لَوْ)’den türetilmiş gibidirler.”

2 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 418.

3 (هَلْ) ile (لَوْ)’in bu zâid harflerle birlikte kullanılmasının nedeni, bu iki edâta (kesin bir şekilde) temennî anlamı tazmîn etmek / kazandırmaktır.

4 Kitaba şu şu babları koydum.

5 Bu edatlara temennî anlamı kazandırılmasının nedeni, edatın peşinden a) mâzî fiil geldiğinde pişmanlık b) muzârî fiil geldiğinde teşvik anlamı elde etmek içindir. Örnekler: a) “Keşke Zeyd’e ikranda bulunsaydın!” b) “Keşke kalksan!”

mütekellim muhâtabı zamân-ı mâzîde adem-i fi'l üzere nedâmete hamlidir. (هَلَّا أَكْرَمْتَ زَيْدًا) ve (لَوْ مَا أَكْرَمْتَ زَيْدًا) gibi. (لَيْتَكَ أَكْرَمْتَهُ) Ya'nî “Ne olaydı ki Zeyd'e ikrâm etmiş olaydın!” ma'nâsına olup maksûd-i mütekellim muhâtabı terk-i ikrâm üzere nâdim kılmaktır. Ve muzârî'de fi'l üzerine tahzîz ya'nî muhâtabı iğrâ vü tahrîzdir. Meselâ (هَلَّا تَقُومُ) ve (لَوْ مَا تَقُومُ) kavilleri (لَيْتَكَ تَقُومُ) mefhûmunda olup maksûd muhâtabı kıyâm üzerine hass ü tergîbdir. Ve bu ma'nâ ile berâber vâcibu'l-fi'l olan şey'-i mezkûru muhâtabın kabl'e-t-taleb işlemedi iktizâ ederken terk etmesi üzerine nev'un mâ levm ü tevbihi iş'ardan hâlî olmaz.

İmdi, Musannif'in (لِتَضْمِينِهِمَا) kavli masdar olup mef'ûl-i evvel olan (هَمَّا) zamîrine muzâf ve (مَعْنَى التَّمْيِي) kavli mef'ûl-i sânidir. Ve kelâm-ı Musannif'de olan (تَضْمِين) lafzı her ne kadar lafz-ı *Miftâh*'da musarrah değilse de kelâm-ı Sâhib-i *Miftâh*'ın hâsil-ı ma'nâsıdır. Zîrâ demişdir ki: (مَرْكَبَةٌ مَعَ «مَا» وَ «لَا» الْمَزِيدَتَيْنِ مَطْلُوبًا بِالْتِزَامِ التَّرْكِيبِ التَّشْبِيهِ عَلَى الْإِزَامِ «هَلْ» وَ «لَوْ» مَعْنَى التَّمْيِي)¹ Ya'nî «(هَلْ) ve (لَوْ) kelimeleri (مَا) ve (لَا)-i mezîdeden mürekkeb olup ve bu vechile iltizâm-ı terkîb ile maksûd, ma'nâ-yı temennîyi ilzâmları üzerine tenbîhidir.” Bunun hâsılı ise beyân-ı Musannif vechile ma'nâ-yı tazmînden ibâret olup mefhûm-i ilzâm ile müfâd-ı tazmîn şey'-i vâhidir.

Ve bu beyân, ba'zı nüshâ-ı metinde sîga-i fi'l olarak bulunan (لِتَضْمِينِهِمَا) lafzı ma'nâ-yı kelâm-ı *Miftâh*'a muvâfık olmamasıyla sedîd olmadığını iş'âr eder. Ve kezâlik Musannif'in (لَيْتَوَلَّدَ) kavli dahi mahsûl-i kelâm-ı *Miftâh*'dır. Zîrâ demişdir ki (هَلَّا أَكْرَمْتَ زَيْدًا) فَكَأَنَّ الْمَعْنَى «لَيْتَكَ أَكْرَمْتَهُ» مُتَوَلِّدًا مِنْهُ (إِذَا قِيلَ «هَلَّا أَكْرَمْتَ زَيْدًا») denilse bundan ma'nâ-yı tendîm mütevellid olarak ke-enne ma'nâ (لَيْتَكَ أَكْرَمْتَهُ) ya'nî “Kâşki fülâna ikrâm etmiş olsa idin!” demek olur. el-Hâsil, beyân-ı ma'nâ-yı misâlde “mütevellid” ta'bîri mevcûddur.

Ve işbu kelimeteynin terkîbi ma'nâ-yı temennî tavassut olunmaksızın ibtidâ-yı emrden ma'nâ-yı tendîm ü tahzîzi tazmîn için kılınmaması muktezâ-yı münâsebet üzere cereyân içündür. Zîrâ (هَلْ) ve (لَوْ) kelimeleri ba'zen temennî için müsta'mel olup ve mâ-mezâyı temennî, tendîme ve müstakbeli temennî, suâl ü tahzîze münâsib olur. Ve bu kelâmı, Sekkâkî,

1 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 418.

2 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 418.

şekke dâll olan (كَأَنَّ) lafzıyla zikretmesi, adem-i kat' u cezme mebnîdir. Zîrâ kelimât-ı mezkûrenin her birerleri min gayr-i i'tibârî't-terkîb tendîm ü tahzîze vaz' olunmuş birer harf olması da muhtemel olup ve ekser-i nuhât tasrîf-i hurûfdan ibâ vü imtinâ' eylemişlerdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَقَدْ يُتَمَنَّى بِـ «لَعَلَّ» فَيُعْطَى لَهُ حُكْمٌ «لَيْتَ»، نَحْوُ: «لَعَلِّي أَحْجُ فَأُزَوِّرَكَ» بِالنَّضْبِ لِيُعْجِدَ الْمَرْجُو عَنِ الْحُضُولِ)¹

Ve ba'zen tereccîye mevzû' olan (لَعَلَّ) kelimesiyle dahi temennî olunup bu sûretde (لَعَلَّ) için (لَيْتَ) kelimesinin hükmü i'tâ olunarak cevâbında (أَنَّ)-i meftûha izmârıyla muzârî' nasb olunur. (لَعَلِّي أَحْجُ فَأُزَوِّرَكَ) gibi. (فَأَنَّ) (لَعَلِّي أَحْجُ فَأُزَوِّرَكَ) takdîriyle mansûbdur. Ve bu vechile (لَعَلَّ) ile temennî olunarak anıñçün hükm-i (لَيْتَ) i'tâ olunması recâ olunan şey'in bu'd-i husûlünden için olur. Meselâ misâl-i mezkûrde mercüvv olan, sefer-i hacc ile müteâ-kıben bilâ imhâl muhâtabı ziyâret eylemesi olup bu ise her ne kadar fî nefsihî mümkinâtndan ise de nâdiru'l-vücûd olan mümkinât-ı baidedendir. Ve husûlden [281] bu'du sebebiyle muhâlât ve vukûunda tamâ'iyet olmayan mümkinâta mezîd-i müşâbeheti olarak bu sûretde ma'nâ-yı temennî tevellüd eder. Zîrâ mürûr etdiği üzere temennî muhâl veyâhûd vukûunda tam' olmayan mümkinî talep olup tereccî bunun hilâfındadır. Zîrâ tereccî, husûlüne vüsûk u i'timâd olmayan şey'i terakkub u intizâr olup bu cihetdendir ki² (لَعَلَّ الشَّمْسُ تَعْرُبُ)² denilmez. Zîrâ gurûb-i şems emr-i mevsûkdur. Ve irtikâbda tam' u işfâk dâhildir. Zîrâ tam' mahbûb u tayyib olan şey'e tarakkub u intizâr olup³ (لَعَلَّكَ تُعْطِينَا)³ denilir. Ve işfâk irtikâb-ı mekrûhdur.⁴ (لَعَلِّي أَمُوتُ السَّاعَةَ)⁴ gibi. Bu vechile tereccîde işfâk dâhil olduğundan tereccî talep olmadığı zâhirdir. Zîrâ emr-i mekrûh matlûb-i zevi'l-ukûl olmayacağı ma'lûmdur. Ve setîr olmaya ki (مِنْ), (إِشْفَاقًا) ile teaddî ederse *havf* ma'nâsına ve (عَلَى) ile ta'diyesinde *atf* ma'nâsına olur.

1 Umulan şeyin gerçekleşmesinin uzak görüldüğü durumlarda (لَعَلَّ) ile de temennî üslûbu elde edilebilir ve ona (لَيْتَ)'nin hükmü aktarılır. Örnek: "Keşke hacca gidebilsem de seni ziyaret etsem!" Bu kullanımda ikinci fiil mansûb olur.

2 Keşke güneş batsa!

3 Umarız bize ihsanda bulunursun.

4 Belki de şimdi öleceğim.

İstifhâm

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: «وَمِنْهَا: «الِاسْتِفْهَامُ»¹

Ve inşâ-i talebîden birisi istifhâmdır. Bu da zihn-i tâlibde bir sûretin husûlünü talebdir. İmdi eğer o sûret, Zeyd ile kıyâm gibi şey'eyn beyninde vukû' veyâ lâvukû'-i nisbetin sûreti olursa anın zihn-i tâlibde husûlü *tasdîk* ve böyle olmazsa *tasavvur*dur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: «وَالْأَلْفَاظُ الْمَوْضُوعَةُ لَهُ: الْهَمْزَةُ، وَ «هَلْ»، وَ «مَا»، وَ «مَنْ»، وَ «أَيُّ»، وَ «كَمْ»، وَ «كَيْفَ»، وَ «أَيْنَ»، وَ «أَنْتَى»، وَ «مَتَى»، وَ «أَيَّانَ»²

Ve istifhâma mevzûa olan elfâz; hemze ve (هَلْ) ve ehavâtıdır. Ve bunlardan ba'zıları taleb-i tasavvura ve ba'zıları taleb-i tasdîke mahsûs olup ve ba'zılarının ehadühümâyâ ihtisâsı olmayarak ikisine dahi âmm'dır. Ve bu i'tibâr ile işbu ba'zı âmm şâyân-ı ihtimâm olarak zikri takdîm olunmuşdur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: «فَالْهَمْزَةُ لَطَلَبِ التَّصْدِيقِ كَقَوْلِكَ: «أَقَامَ زَيْدٌ؟» وَ «أَزَيْدٌ قَائِمٌ؟»³

Zikrolunan edât-ı istifhâmdan “hemze” ba'zen taleb-i tasdîk için olur. Tasdîkden murâd, nisbetin vukû' veyâ lâvukû'unu idrâk ü iz'ân olup hükmü ü isnâd ve bunlar mecrâsına cârî olan elfâzın ma'nâsı da işbu idrâk-i vukû' veyâ lâvukû'-i nisbetden ibâretedir. Meselâ (أَقَامَ زَيْدٌ؟) ve (أَزَيْدٌ قَائِمٌ؟) kavillerinde sâil kıyâm ile Zeyd beyninde icâben veyâ selben bir nisbet olduğunu âlim olup ta'yînini talebden ibâretedir. Îcâb u selbden murâd, vukû' veyâ lâvukû'dur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: «أَوْ التَّصَوُّورِ كَقَوْلِكَ: «أَدْبَسَ فِي الْإِنَاءِ أَمْ عَسَلٌ؟»، وَ «أَفِي الْحَايَةِ دَبْسُكَ أَمْ فِي الرِّقِّ؟»⁴

Ve ba'zen hemze taleb-i tasavvur için olur. Tasavvurdan murâd, nisbetin gayrını idrâkdir. Meselâ müsnedün ileyhin tasavvurunu talebde (أَدْبَسَ فِي الْإِنَاءِ أَمْ عَسَلٌ؟) dersin. Zîrâ inâda bir şey' olduğu ma'lûmun olup matlûb olan o şey'in dîbs ya'nî pekmez veyâ aselden hangisi olduğunu ta'yîndir. Ve taleb-i tasavvur-i müsnedde (أَفِي الْحَايَةِ دَبْسُكَ أَمْ فِي الرِّقِّ؟) dersin. Zîrâ

1 Talebî inşânın kısımlarından biri de istifhâmdır.

2 İstifhâm için vaz edilen lafızlar şunlardır: Hemze, (هَلْ), (مَا), (مَنْ)...

3 Hemze öncelikle tasdîk talebi için kullanılır. Örnekler: a) “Zeyd kalktı mı?” b) “Kalkan Zeyd mi?”

4 Hemze bazen tasavvur için kullanılır. Örnekler: a) “Kaptaki pekmez mi bal mı?” b) Pekmezin küpte mi tulumda mı?”

dibsin hâbiye ve zıkkdan ya'nî küp ve tulumdan keynûnetle mahkûmun aleyh olduğu ma'lûmun olup matlûb olan hangisinde olduğunu ta'yündür. İmdi, bunların cümlesinde matlûb vech-i icmâlî ile ma'lûm olup istifhâm ile tafsîli taleb olunur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَلِهَذَا لَمْ يَتَّبِعْ «أَزَيْدٌ قَامٌ؟» وَ «أَعْمَرًا عَرَفْتُ؟»)¹

Ve hemzenin taleb-i tasavvur için mecûinden nâşî taleb-i tasavvur-i fâil-de (هَلْ زَيْدٌ قَامٌ؟) denilmek kabîh olmayıp (هَلْ زَيْدٌ قَامٌ؟) kabîh olmuştur. Ve kezâlik taleb-i tasavvur-i mefûlde (هَلْ زَيْدٌ قَامٌ؟) kavli kabîh olmayıp (هَلْ زَيْدٌ قَامٌ؟) kabîh addolunmuştur. Zîrâ suver-i mezkûrede takdîm, Zeyd ve Amr ve nefsi-fi'lî husûl-i tasdîkini müsted'î olup (هَلْ) kelimesi ise yalnız taleb-i tasdîk için olmasıyla bu sûretde (هَلْ) hâsıl olan şey'in husûlünü taleb için olup bu ise kabîh u muhâldir. el-Hâsıl, (هَلْ) taleb-i tasdîk için olup ve muktezâ-yı taleb-i tasdîk asl-ı fi'lî ma'lûm olmamasıdır. Takdîm ise tahsîs için olarak muktezâsı asl-ı fi'lî ma'lûm olmasıdır. Bu sebeble kavli mezkûr kabîhtir. Ammâ hemze tasavvur ve ta'yîn-i fâil ü mefûl için dahi müsta'mel olmasıyla emsile-i mezkûre de taleb-i tasavvura haml olunur.

Lâkin bu kelâm mahall-i işkâldir. Şöyle ki takdîm nefsi-fi'lî husûl-i tasdîkini müsted'î olması (هَلْ زَيْدٌ قَامٌ؟) misillü takdîm-i mansûbda zâhir olup zîrâ te'hîr hakkı olan şey'i takdîm tahsîsi müfîd olduğu der-kâr ise de lakin (هَلْ زَيْدٌ قَامٌ؟) misillüde gayr-ı zâhirdir. Zîrâ merfû'-i muzherin takdîmi nefsi-fi'lî [282] husûl-i tasdîkini muktazî olduğu gayr-ı müsellemdir. Şöyle ki merfû'-i muzherin takdîmi inde's-Sekkâkî aslâ tahsîs için gelmez. Ve gâyeti, alâ mezheb-i Abdilkâhir, tahsîse muhtemel olup inde's-Şeyh takdîm-i merfû'-i muzher ba'zen tahsîs ve ba'zen takavvî için olarak ta'yîn makâma müfevvezdir. (هَلْ زَيْدٌ قَامٌ؟)² taleb-i tasdîk için olması câiz olup takdîm-i (هَلْ زَيْدٌ قَامٌ؟) ihtimâm ve emsâline haml olunur. Ve bu vechile takdîm inde's-Şeyh iktizâ-yı makâma göre tahsîs ve nezâirine muhtemel bulunduğundan (هَلْ زَيْدٌ قَامٌ؟) kavlinin kubhunu (هَلْ), (قَدْ) ma'nâsına olmasıyla ta'lîl edip taleb-i tasdîke ihtisâs ile ta'lîl etmemiştir. Nitekim karîben zikrolunsa gerektir.

1 Bu nedenle (هَلْ زَيْدٌ قَامٌ؟) "Zeyd mi kalktı?" ve (هَلْ زَيْدٌ قَامٌ؟) "Amr'ı mı tanıdın?" gibi kullanımlar dil açısından çirkin düşmemektedir.

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 163.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالْمَسْئُولُ عَنْهُ بِهَا هُوَ مَا يَلِيهَا، كَالْفِعْلِ فِي «أَصْرَبْتَ زَيْدًا؟»)¹

Ve hemze ile kendisinden suâl olunan, hemzeyi vely ü teâkub eden şey'dir. Meselâ şekk nefs-i fi'lde ya'nî muhâtabdan sâdır olup Zeyd üzerine vâki' olan darbda olup da mütekellim işbu darbin vücûdunu ya'nî muhâtabın Zeyd'i darbu vâki' olup olmadığını istifhâm murâd eyledikde îrâd eylediği (أَصْرَبْتَ زَيْدًا؟) kavlinde mes'ûlün anh fi'l-i darb olarak hemzenin akabinde vâki' olmuştur. Ve bu sûretde hemze muhâtabdan sudûr-i fi'lin tasdikini talep içündür. Ve (أَصْرَبْتَ زَيْدًا أَمْ أَكْرَمْتَهُ؟)² denilse müsnedin darb u ikrâmdan hangisi olduğunun tasavvur u ta'yînini talep için olup ve tasdik ehadühümânın sübûtuyla hâsıdır.

İmdi, bu misillü, hemzenin dâhil olduğu fi'l taleb-i tasdik ile taleb-i tasavvur-i müsnedden her birerlerine muhtemel olup beynleri bi-hasebi'l-karâin tefrîk olunur. Meselâ (أَفْرَعْتَ مِنَ الْكِتَابِ الَّذِي كُنْتَ تَكْتُبُهُ؟)³ kavli nefs-i fi'lin vücûdundan ve (أَكْتَبْتَ هَذَا الْكِتَابَ أَمْ اشْتَرَيْتَهُ؟)⁴ kavli ta'yîn-i müsnedden suâl olup evvel taleb-i tasdik ve sâni taleb-i tasavvurdur. Ve bunda karîne ma'neviyye olup ve ba'zen karâin-i lafziyye ile ta'yîn olunarak meselâ hemzenin adîl-i fi'le dâhil olan (أَمْ) lafzına iktirânı taleb-i tasavvur ve adem-i iktirânı taleb-i tasdiki ta'yîn eder.⁵

Ve bu tahkik ile kelâm-ı Musannif i'tisâfdan hâlî olmadığı zâhirdir. Zîrâ mes'ûl tasdik olduğu sûretde cüz'eynden hiçbirisi bi-husûsihî mes'ûlün anh olmayıp (وَالْمَسْئُولُ عَنْهُ هُوَ مَا يَلِيهَا) kavli sâdık olmaz. Meğerki "Mes'ûlün anh nisbet olup nisbet ise medlûl-i fi'lin cüz'ü olmasıyla hemzeyi fi'lin vely etmesi lâzım gelir," denilmesiyle te'vîl oluna.⁶

1 Hemze ile kurulmuş olan soru cümlelerinde hakkında soru sorulan şey, hemzenin peşinden gelen ögedir. Nitekim (أَصْرَبْتَ زَيْدًا؟) "Vurdun mu Zeyd'e?" örneğinde istifhâma konu olan husus fiilin kendisidir.

2 Zeyd'e vurdun mu yoksa ikramda mı bulundun?

3 Yazmakta olduğun kitabı tamamladın mı?

4 Bu kitabı yazdın mı yoksa satın mı aldın?

5 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 163.

6 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 163.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالْفَاعِلُ فِي «أَنْتَ ضَرَبْتَ زَيْدًا»)¹

Ve hemze ile mes'ûlün anh meselâ (أَنْتَ ضَرَبْتَ زَيْدًا) kavlinde hemze-yi vely eden fâil gibidir. Bu tarîk ile istifhâm Zeyd üzerine darbın vukûu ma'lûm olup fakat fâili kim olduğunda şekk olunduğu hinde îrâd olunur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالْمَفْعُولُ فِي «أَزَيْدًا ضَرَبْتَ»)²

Dahi (أَزَيْدًا ضَرَبْتَ) kavlinde olan mef'ûl gibi. Bu da muhâtabdan darbın vukûuna kat' u cezm olunup fakat madrûb kim olduğunda şekk olunduğu hinde olur. Sâir müteallikât dahi bunlara makîs olup³ (أَفِي الدَّارِ صَلَّيْتَ؟) ve⁴ (أَيُّومَ الْجُمُعَةِ سَرْتِ؟) ve⁵ (أَتَأَدِّبُنَا ضَرَبْتَهُ؟) ve⁶ (أَرَاكِنَا جُنْتِ؟) denir. Mes'ûlün anh evvelde mekân ve sâni'de zamân ve sâlisde mef'ûlün leh ve râbi'de hâldir.

Şeyh rahimehullâh *Delâil-i İcâz*'da demişdir ki: “Mes'ûlün anh hemze-yi vely eden şey' olduğunu te'yîd eder ki⁷ (أَقُلْتَ شَعْرًا قَطُّ؟) ve⁸ (أَرَأَيْتَ؟) (أَفِي الدَّارِ صَلَّيْتَ؟) dersin. Ve bunlarda suâl fi'lden olduğu cihetle sahîh olur. Lâkin (أَنْتَ رَأَيْتَ إِنْسَانًا؟) ve (أَنْتَ قُلْتَ شَعْرًا قَطُّ؟) denilmek sahîh olmaz. Zîrâ bu misillü şey'lerin fâilinden “Bunları işleyen kimdir?” deyü suâl için bir ma'nâ yoktur. Zîrâ fâilden suâl ancak meselâ⁹ (مَنْ قَالَ هَذَا الشَّعْرَ؟) ve¹⁰ (مَنْ بَنَى هَذَا الدَّارَ؟)¹⁰ emsâli kendisinde bir muayyen üzerine nass u tasrîh mümkün olan fi'l-i mahsûsa işâret olduğuna sûrette tasavvur olunur. Ve ammâ ale'l-icmâl şî'r söylemek ve ale'l-ıtlâk insân rü'yeyet etmekte ta'yîn-i fâil muhâldir. Zîrâ bir şahsa hâss olup âhardan mütecâviz olan efâlden değıldir ki hattâ fâilinden suâl olunsun.”¹¹ Hâsılı, eğer suâl hemze-yi vely eden şey'den olmasaydı bu misâllerde dahi mes'ûlün anh fi'l olmasına haml ile adem-i sıhhatlerine hüküm olunmaz idi.

1 (أَنْتَ ضَرَبْتَ زَيْدًا) “Zeyd'e sen mi vurdun?” cümlesinde istifhâma konu olan husus, fâilin kimliğidir.

2 (أَزَيْدًا ضَرَبْتَ) “Zeyd'e mi vurdun?” örneğinde ise istifhâma konu olan husus, mef'ûlün kimliğidir.

3 Evde mi namaz kıldın?

4 Cuma günü mü yürüdüñ?

5 Ona, terbiye etmek amacıyla mı vurdun?

6 (Ata vb.) binerek mi geldin?

7 Hiç şiiir söyledin mi?

8 Bugün bir insan gördün mü?

9 Bu şiiiri kim söyledi?

10 Bu evi kim yaptı?

11 Cürcânî, *Delâilü'l-İcâz*, s. 112.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَ «هَلْ») لَطَلَبِ التَّصْدِيقِ فَحَسْبُ، نَحْوُ: «هَلْ قَامَ زَيْدٌ؟» وَ «هَلْ عَمَرُو قَاعِدٌ؟»¹

[283] Ve (هَلْ) kelimesi yalnız talep-i tasdik için olup ve cümle-i fi'liyye ve ismiyyeden her birerlerine dâhil olur. Meselâ kıyâmın Zeyd için husûlünü tasdik matlûb olduğu hâlde (هَلْ زَيْدٌ قَامَ؟) ve kuûdun Amr için husûlünü tasdik murâd olundukda (هَلْ عَمَرُو قَاعِدٌ؟) denir. Ve (هَلْ) fi'l-asl (قَدَ) ma'nâsına olduğundan cümle-i fi'liyyeye ihtisâsı tevehhüm olunmamak için misâleyn îrâd olunmuştur.²

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَلِهَذَا امْتَنَعَ «هَلْ زَيْدٌ قَامَ أَمْ عَمَرُو؟»)³

Ve (هَلْ زَيْدٌ قَامَ أَمْ عَمَرُو؟) kavli mümteni' olmuştur. Zîrâ (أَمْ) kelimesinden sonra müfred vukûu (أَمْ)-i muttasıla olduğuna delil olup ve (أَمْ)-i muttasıla asl-ı hükmün sübûtuna ilm ile berâber ehad-i emreynin ta'yînini talep için olmasıyla nefis-i hükmün husûl-i tasdikinden sonra talep-i tasavvura mahsûsdur. (هَلْ) ise ancak talep-i tasdik için olup bu cihetle beynlerinde tedâfü' olarak kavli-i mezkûr mümteni' olur. Lâkin (أَمْ عَمَرُو) zikrolunmayarak (هَلْ زَيْدٌ قَامَ؟) denilse kavli-i evvelin hilâfında olur. Zîrâ bu sûretde kelâm kabîh olup mümteni' olmaz. Nitekim karîben beyân olunur.

Eğer suâl olunursa ki: Tasdik mesbûk bi't-tasavvur olmasıyla (أَزَيْدٌ قَامَ؟) (أَمْ عَمَرُو؟) misillüde olan (أَمْ)-i muttasılada husûl-i tasdik ile berâber talep-i tasavvur ne keyfiyyetle sahîh olur?

Cevâbında deriz ki: Hâsıl olan tasdik lâale't-ta'yîn ehad-i mezkûreyne ya'nî Zeyd ve Amr'dan birine nisbet-i kıyâma ilmdir. Ve matlûb olan ale't-ta'yîn ehadühümâyı tasavvur olup ve bu tasavvur tasdik üzerine sâbık olan bi-vechinmâ tasavvurun gayrıdır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَقَبِيحٌ «هَلْ زَيْدًا ضَرَبْتَ؟»، لِأَنَّ التَّقْدِيمَ يَسْتَدْعِي حُضُورَ التَّصْدِيقِ بِنَفْسِ الْفِعْلِ)⁴

1 (هَلْ) sadece tasdik talebi için kullanılır. Örnekler: a) "Zeyd kalktı mı?" b) "Amr oturuyor mu?"

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiyeye*, II, 163.

3 Bu nedenle (هَلْ زَيْدٌ قَامَ أَمْ عَمَرُو؟) şeklinde bir cümle kurmak dil açısından imkânsızdır.

4 (هَلْ زَيْدًا ضَرَبْتَ؟) şeklinde bir cümle kurmak da dil açısından çirkin görülmüştür. Zira mef'ûlü fiilin önüne almak, aynı fiilin (bir kez daha) tasdikinin söz konusu olmasını gerektirir.

Ve yine (هَلْ زَيْدًا ضَرَبْتَ؟) kavli kabîh olmuştur. Zîrâ takdîm-i mef'ûl nefsi fi'l'in husûl-i tasdîkini müsted'î olmasıyla (هَلْ) taleb-i husûl-i hâsıl için olmuş olur. Bu ise muhâldir. Ve ammâ kavli-i mezkûrun adem-i imtinânı (زَيْدًا) fi'l-i mahzûf-i müfessere mef'ûl olarak (هَلْ ضَرَبْتَ زَيْدًا ضَرَبْتَ؟) takdîrinde olması ihtimâline mebnîdir. Bu sûretde nefsi fi'l'in husûl-i tasdîkini müsted'î olacak takdîm mevcûd olmaz. Lakin müfessir zamîr ile ismden müştâgil olmadığı cihetle kabîh olur.

Ve ba'zılar adem-i imtinânı takdîm mücerred ihtimâm için olup tahsîs için olmaması ihtimâliyle ta'lîl etmişler ise de bu kelâm mahall-i nazardır. Zîrâ bu sûretde “Takbîh için takdîmde gâlib olan ihtisâsdır,” demekden başka vech bulunmaz. Bu ise meselâ ihtimâm kasdıyla (وَجْهَ الْحَبِيبِ أَتَمَّنَى)¹ denildiği misillü ihtisâsın gayrı bir garaza mübtenî olan kâffe-i takdîmin kubh addolunmasını iktizâ eder. Hâlbuki bu kubha hiçbir kâil olmuş yoktur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (دُونَ «ضَرَبْتَهُ» لِحِجَازِ تَقْدِيرِ الْمُفَسِّرِ قَبْلَ «زَيْدًا»)²

Lâkin (هَلْ زَيْدًا ضَرَبْتَهُ؟) kavli kabîh değildir. Zîrâ Zeyd'den mukaddem fi'l-i mezkûr ile müfesser bir fi'l takdîr olunarak (هَلْ ضَرَبْتَ زَيْدًا ضَرَبْتَهُ؟) takdîrinde olması câiz ve belki cihet-i rüchânî bârizdir. Zîrâ âmilin ma'mûl üzerine takdîmi asldır. Bu sûretde fîkdân-ı takdîm ile nefsi fi'l'in husûl-i tasdîkini müsted'î olmayıp (هَلْ) taleb-i tasdîk için olarak hüsn-i kelâm tahakkuk eder. Nuhâtdan ba'zı muhakkikîn demişlerdir ki: “(هَلْ) kelimesi kendisinde fi'l mevcûd olan kelâmda her ne kadar fi'l muzmer-i müfesserle mansûb olsa bile ism üzerine dâhil olmaz. Bu cihetle min gayrı ıztırâr (هَلْ) (هَلْ زَيْدًا ضَرَبْتَهُ؟) denilmek câiz olmayıp belki lafzen fi'li îlâsı lâzımdır.”³

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَجَعَلَ السَّكَاكِي قُبْحَ «هَلْ رَجُلٌ عَرَفَ؟» لِذَلِكَ وَيَلْزِمُهُ أَنْ لَا يَقْبَحَ «هَلْ زَيْدٌ عَرَفَ؟»)⁴

1 Sevgilinin yüzünü dilerim!

2 Fakat (هَلْ زَيْدًا ضَرَبْتَهُ؟) “Zeyd'e mi vurdun?” şeklinde bir cümle kurulabilir. Zira burada (زَيْدًا) kelimesinden önce müfesser fiili takdîr etmek dil açısından mümkündür.

3 Esterâbâzî, *Şerhu'l-Kâfiye*, IV, 481.

4 Sekkâkî (هَلْ رَجُلٌ عَرَفَ؟) cümlesinin çirkin düşmesini de buna bağlamıştır. Fakat bakış açısı, zorunlu olarak (هَلْ زَيْدٌ عَرَفَ؟) cümlesinin çirkin görülmemesi sonucunu doğuracaktır. (Hâlbuki çirkin bulunmaktadır.)

Ve Sekkâkî merhûm (هَلْ رَجُلٌ عَرَفَ؟) kavlinin kubhunu, takdîm nefsi-fi'lî tasdîkin husûlünü müsted'î olmasıyla ta'lîl eylemiştir. Zîrâ (هَلْ) ve hemze ancak cümle-i haberiyyeye dâhil oldukları cihetle kable duhûl-i (هَلْ) dâhil olduğu cümlenin sıhhati lâzım olup ve (رَجُلٌ عَرَفَ) kavli takdîm ü te'hîr i'tibâr olunmadıkça sahîh olmaz. Zîrâ i'tibâr-ı takdîm ü te'hîrden başka ibtidâiyyeti musahhîh olacak bir şey' yokdur. Binâen alâ zâlik misâl-i mezkûr emsâlinde i'tibâr-ı takdîm vâcib olup aslı (عَرَفَ رَجُلٌ) olarak (عَرَفَ) fi'linde müstekkin olan zamîrden bedeldir, denilir. Nitekim [284] «وَأَسْرُوا» «الَّذِينَ» kavli-i şerîfinde «وَأَسْرُوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا»¹ dan bedeldir. Ve takdîm ü te'hîr i'tibâr olunduğu gibi kelâm nefsi-fi'lî husûl-i tasdîkini müfîd olarak taleb-i tasdîke muhtass olan (هَلْ) lafzının duhûlü sahîh olmayıp misâl-i mezkûr kabîh olur. Ve misâl-i mezkûrun imtinâıyla hükmetmemesi (رَجُلٌ) mübtedâ olmayıp belki fi'l-i mahzûfa fâil olmak ihtimâline mebnîdir. Lâkin Sekkâkî'ye kavli-i mezkûrde olan kubhu vech-i meşrûh ile ta'lîlinden (هَلْ زَيْدٌ عَرَفَ؟) kavlinin adem-i kubhuna kâil olmak lâzım gelir. Zîrâ inde's-Sekkâkî muzher ma'rifeyi takdîm tahsîs için değildir ki hattâ nefsi-fi'lî tasdîkin husûlünü müsted'î ola. Hâlbuki kavli-i mezkûr bi'ttifâki'n-nuhât kabîhdir. Ve ammâ Sâhib-i *Mufasssal*'in «(هَلْ خَرَجَ زَيْدٌ خَرَجَ؟) misillüler takdîr-i fi'l üzere (هَلْ زَيْدٌ خَرَجَ؟)»² demesi vech-i kabîh-i bâidi tashîh olup yoksa şâyi'-i hasen demek değildir.

Ve bu makâmda Musannif'in Sekkâkî üzerine îrâd eylediği lüzûm-i mezkûr mahall-i nazar ve gayr-ı müsellemdir. Zîrâ kavli-i mezkûrun kubhu başka bir illete mebnî olması câiz olup illet-i mahsûsanın intifâsı mutlakan hükümün intifâsını mûcib değildir. Gayetü mâ fi'l-bâb Sekkâkî'nin zikreylediği ta'lîl üzere (هَلْ زَيْدٌ عَرَفَ؟) kavlinin kubhu lâzım gelmez demek olup yoksa adem-i kubhu lâzım gelir, denilemez.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَعَلَّلَ غَيْرُهُ قُبْحَهُمَا بِأَنَّ «هَلْ» بِمَعْنَى «قَدْ» فِي الْأَصْلِ، وَتُرِكَ الْهَمْزَةُ قَبْلَهَا لِكَثْرَةِ وُجُوْعِهِمَا فِي الْأِسْتِفْهَامِ)³

1 “Zalimler gizlice fısıldaşarak dediler ki...” (el-Enbiyâ 21/3)

2 İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, I, 215.

3 Sekkâkî'den başkaları ise her iki cümlenin de dil açısından çirkin düşüşünü (هَلْ)'in esasen (قَدْ) anlamında olduğunu öne sürerek izah etmişlerdir. (هَلْ)'in orijinalinde yer alan hemze ise bu yapının istihfâm üslûbunda çok kullanılması nedeniyle zamanla kelimeden düşmüştür.

Ve Sekkâkî'den gayrılarını (هَلْ رَجُلٌ عَرَفَ؟) ve (هَلْ زَيْدٌ عَرَفَ؟) kavillerinin kubhunu ta'lilde demişlerdir ki: (هَلْ) fi'l-asl (قَدْ) ma'nâsına olup aslı (أَهْلٌ)'dir. Nitekim kavli-i şâirde:

أَهْلٌ عَرَفَتْ الدَّارَ بِالْعَرَبِيِّينَ¹

vârid olmuştur. (عَرَبِيِّينَ) feth-i “gayn”-ı mu‘ceme ve kesr-i “râ” ve teşdîd-i “yâ” ile mülûk-i Arab’dan Cezîmetü’l-Abraş nâm melik-i meşhûrun nedimleri olan Mâlik ve Ukayl’ın kabirleridir.² Ba‘dehû istifhâmda kesret-i vukûuna mebnî mâkablinde olan hemze terk olunarak makâm-ı hemzede (هَلْ) ikâme ve istifhâmda hemzeye tufeyl ü tâbi‘ kılınmıştır. Lafz-ı (قَدْ) ise levâzım-ı ef’âlden olmasıyla ma'nâsında olan (هَلْ) dahi böyledir. Misâleyn-i mezkûreynde ise (هَلْ) isme dâhil olarak bu cihetle kabîh addolunmuşlardır.

Ve bu ta'lîl (هَلْ عَمَرُو قَائِمٌ؟) gibi (هَلْ) kelimesinin, tarafeyni ism olan cümle-i ismiyyeye duhûlü gayr-ı sahîh veyâ kabîh olmasını muktazî olup ve illâ bununla “(هَلْ زَيْدٌ قَامَ؟)” gibi haberi fi’l olan cümlenin beyinde evveli tashîh ve âharı takbîh edecek fark nedir?” deyü suâl olunursa beyân-ı fark ile cevâbda deriz ki: (هَلْ) kelimesi (هَلْ رَجُلٌ عَرَفَ؟) emsâli kelâmda hayyizinde fi’li müşâhede eyledikde uhûd-i hımâyı tezekkür ve me'lûf olduğu ülfü sohbeta meyl ü atf ile müânaka vü iltikâya arz-ı tahassür edip beynlerinde ismin tavassut ve iftirâkına rızâdan ibâ vü imtinâ‘ eder. el-Hâsıl, kelâmda fi’li müşâhede ettiği gibi bilâ müzâhame-i ağıyâr hüsn-i visâl ister. Lakin fi’li hayyizinde görmediği gibi bi’z-zarûr ihtiyâr-ı zühûl ile mütesellî olur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَهِيَ تُحْصِصُ الْمَضَارِعَ بِالْإِسْتِئْبَالِ، فَلَا يَصِحُّ: «هَلْ تَضْرِبُ زَيْدًا وَهُوَ أَحْوَكُ؟» كَمَا يَصِحُّ: «أَتَضْرِبُ زَيْدًا وَهُوَ أَحْوَكُ؟»)³

Ve (هَلْ) lafzı “sîn” ve “sevf” gibi bi-hükmi’l-vaz’ muzârii istikbâle tahsîs eder. Ve bundan için hemze ile (هَلْ تَضْرِبُ زَيْدًا وَهُوَ أَحْوَكُ؟) denilmek sahîh olduğu gibi (هَلْ تَضْرِبُ زَيْدًا وَهُوَ أَحْوَكُ؟) denilmek sahîh olmaz. Ya’nî fi’l-hâl vâki‘ olan fi’lin isbâtını inkâr için (هَلْ) lafzının isti’mâli sahîh olamaz. Ve inkârdan murâd inkâr-ı tekzîbî olarak vâki‘ değil demek olmayıp belki murâd inkâr-ı

1 (Kûfe’de bulunan) o iki türbenin olduğu yerdeki yurdu bildin mi? (Serî’)

2 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiyeye*, s. 402.

3 (هَلْ تَضْرِبُ زَيْدًا وَهُوَ أَحْوَكُ؟) “Kardeşin olduğu hâlde Zeyd’e vuruyor musun?” şeklinde bir cümle kurmak dil açısından doğru olmaz. Fakat aynı cümle hemze ile (...أَتَضْرِبُ زَيْدًا...) şeklinde ifade edilebilir.

tevbihîdir ki vukûu lâyük olmaz, demektir. Bu sûretde ma'nâ “Zeyd karındaşın olduğu hâlde darbetmekliğin lâyük değildir,” demek olur. Nitekim bu ma'nâda hemze isti'mâli sahîh olur. Ve bu da ber vech-i meşrûh (هَلْ) lafzı muzârii hâl ü istikbâl ma'neyninden istikbâle tahsîs eylemesinden neş'et edip bu sebebdan için (هَلْ) lafzının fi'l-i vâkii inkâr için isti'mâli sahîh olamaz. İmdi, bu beyân ile ma'lûm olur ki Musannif'in misâl-i mezkûru (وَهُوَ أَخُوكَ) kavliyle takyîdi kavli-i mezkûr ile murâd fi'l-hâl vâki' olan darbı inkâr olup müstakbelde vukû'-i darbdan istifhâm olmadığına karîne olmasışündür. Sekkâki dahi murâd bu ma'nâ olduğunu tasrîh edip (وَلَا يَصِحُّ: «هَلْ تَضْرِبُ زَيْدًا؟» فِي أَنْ يَكُونَ الضَّرْبُ وَإِعْمًا فِي الْحَالِ)¹ demişdir. Ve yine beyân-ı mezkûrdan ma'lûm olur ki (هَلْ) kelimesinin imtinâ'-ı isti'mâli fi'l-hâl vâki' olan fi'lin vukûu lâyük u münâsib olmamak ma'nâsınca inkâr-ı isbâtiyçün olduğuna karînenin delâleti hinde câri olur. Ve işbu karînede zikrolunan (هَلْ تَضْرِبُ زَيْدًا وَهُوَ أَخُوكَ؟) misâlinde olduğu gibi makâliyye olmaktan ve (أَتَضْرِبُ أَبَاكَ؟)² ve (أَتَضْرِبُ زَيْدًا؟)³ kavli-i şerifinde ve (وَهُوَ يَكُونُ عَلَيَّ مَا لَا تَعْلَمُونَ)⁴ kavillerinde vukûu gibi hâliyye olmaktan eammdır. Zirâ (هَلْ) kelimesinin bu mevki'de vukûu sahîh değildir. Ve bu tahkîk ile ba'zıların (هَلْ تَضْرِبُ زَيْدًا وَهُوَ أَخُوكَ؟) kavli-i mezkûrunun imtinâi ancak fi'l-i müstakbelin hâl ile takyîd olunamayacağı cihetinden olmasıyla kavillerinin fesâdı zâhir olmuştur. Zirâ bu kavilleri adem-i mukârenetden için olup hâlbuki vâcib olan hâlin vukû'-i fi'le mukâreneti olarak bunun kavli-i mezkûrde intifâsı ise memnû'dur. Hâsılı, hâlin fâile vücûb-i mukâreneti hîn-i vukû'-i fi'le olup hîn-i tekellümde değildir. Meselâ (سَأَضْرِبُ زَيْدًا) ve (سَيَجِيءُ زَيْدٌ رَاكِبًا)⁵ kavillerinin sıhhati bu kelâma şâhid olup [Sa'd bin Nâşib'in]⁶

سَأَغْسِلُ عَتِي الْعَارَ بِالسَّيْفِ جَالِيَا عَلَيَّ فَضَاءَ اللَّهُ مَا كَانَ جَالِيَا⁷

şi'riyle (سَيَدُخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ)⁸ nazm-ı celilinden dahi zâhirdir.

1 Vurma eyleminin hâlde gerçekleştiği durumlarda (هَلْ تَضْرِبُ زَيْدًا؟) demek doğru olmaz. bkz. Sekkâki, *el-Mifâtih*, s. 419.

2 “Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?” (el-A'râf 7/28)

3 Babana mı vuruyorsun?

4 Sultana mı sövüyorsun?

5 Zeyd (ata vb.) binerek gelecek.

6 Zeyd sultanın huzurundayken ona vuracağım.

7 Allah'ın benim hakkımdaki (ölüm-kalım) takdirini celb ederek bile olsa üzerime yapışan bu lekeyi kılıcımla temizleyeceğim. (Tavil) Beyit için bkz. Ebû Temmâm, *Divânü'l-Hamâse*, s. 16.

8 “Onurları kırılmış bir şekilde cehenneme gireceklerdir.” (el-Mü'min 40/60)

Ma'nâ-yı Beyt: “Tahkîkan ben galebe-i a'dâ ile ahz-i sâr-ı mâ fât veyâhûd isâbet-i ta'n-ı düşmanla ifnâ-yı hayât etmek sûreteyninden biriyle zuhûr edecek hükm-i kazâya râzı olduğum hâlde karîben i'mâl-i seyf ile nefsimde ârız olan âr u aybı def ü izâle ederim,” demekdir.

İşte emsile ve şevâhid-i mezkûreden hîçbirinde hâlin zamân-ı tekellüme mukâreneti olmadığı hâlde cümlesinin sıhhati müstağnî-i beyândır. Hâsılı, kâil-i mezkûrun bu kelâmı, kayd-ı âmil olan hâl ile zamân-ı mahsûs olan hâl beynini adem-i farkdan neş'et eylemiştir.¹

Ve bu kavlden a'ceb olarak ba'zılar nuhâtın cümle-i hâliyyenin sadrı karîben bahs-i “hâl”de zikrolunacağı vechile münâfât-ı sûriyyeye nazaran alâmet-i istikbâlden tecrîd olunmasının vücûbuyla kâil olduklarını iştimsiyle bundan hâl ile mukayyed olan fi'l-in harf-i istikbâlden tecrîdini fehm ederek bu cihetle (هَلْ تَضْرِبُ؟) kavlinin hâl ile adem-i sıhhat-i takyîdine istişhâd etmişlerdir. Ve kelâmları üzere delîl olarak, zikrolunan kavli-nu hâtı îrâd eylemişlerdir. Kavli-nu hâtı ise kâil-i mezkûrun hatâsı üzere münâdî olup ve bir ehaddan fi'l-i müstakbelin hâl ile imtinâ'-ı takyîdi naklolunmuşdur. Hâsılı, medlûl-i kavli-nu hâtı cümle-i hâliyyenin alâmet-i istikbâlden vücûb-i tecrîdi olup fi'l-i mukayyed bi'l-hâlin tecrîdi değildir. Ve bu misillü mebhâhis sezâvâr-ı iştigâl ü i'tibâr değil ise de kâsırînin min gayr-i teemmül mevki-i kadem-i efkârı olarak mezheb ittihâzından havf u ihtirâz eylemesi Şârih-i merhûma bâ'is-i mecbûriyyet olmuşdur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَلَا خِتْصَاصِ التَّضْدِيقِ بِهَا وَتَخْصِصِهَا الْمُضَارِعَ بِالْإِسْتِغْبَالِ كَانَ لَهَا مَزِيدٌ اخْتِصَاصٍ بِمَا كَوْنُهُ زَمَانِيًّا أَظْهَرَ كَالْفِعْلِ)²

Mâ-sebakdan ma'lûm oldu ki (هَلْ) kelimesinin iki hâssası olup birisi taleb-i tasdik üzerine maksûr olarak taleb-i tasavvura tecâvüz etmemesi ve ikincisi fi'l-i muzârii ma'nâ-yı istikbâle tahsîs eylemesidir. İşte bu iki hâssadan nâşî kelime-i mezkûre için fi'l gibi zamânî olduğu azhar olan şey'e mezîd-i ihtisâs ya'nî irtibât vardır. (بِهَا) lafzında “bâ” maksûra dâhil

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 164-165.

2 Tasdik talebine özgü olması ve muzâri fiili gelecek zamana tahsîs etmesi, (هَلْ)'in, fiil gibi zamanla ilgili daha net bir unsurla çok daha yakından irtibatlı olması sonucunu doğurmuştur.

olarak ¹ (لَا نَعْبُدُ غَيْرَكَ) ma'nâsına ² (نَحْنُصُكَّ بِالْعِبَادَةِ) kavilleri üslûbundadır. Ve (بِالْإِسْتِغْبَالِ) kavlinde maksûrun aleyhe dâhil olup bu iki ibârede tahsîsin istî mâleynini cem' eylemiştir. (بِمَا كَوْنُهُ) kavlinde (مَا) mevzûle (كَوْنُهُ) mübtedâ ve (أَظْهَرَ) haber ve (زَمَانِيًّا) haber-i (كَانَ) olarak takdîr-i kelâm (لَهَا مَزِيدٌ) (أَلْهَا مَزِيدٌ) demektir. Ve fi'lîin zemâniyyeti azhar olduğu zîrâ zamân, mefhûm-i fi'lden cüz'dür. Lâkin ism bunun hilâfında olup her ne kadar ³ (زَيْدٌ صَارَبَ الْآنَ) gibi ba'zen zamâna delâlet ederse de fi'l gibi ehad-i ezmineye iktirânı cihetle olmayıp belki bu delâlet isme zamân ârız olmasından neş'et eder. Ammâ (هَلْ) kelimesinin muzârii istikbâle muhassıs olmasının fi'le mezîd-i ihtisâs u irtibâtını iktizâ eylemesi zâhirdir. Zîrâ muzâri' ancak fi'l [286] olmasıyla (هَلْ) isme dâhil olduğu hinde hâssa-i vaz'ıyyesinden mehcûr olur. Ve ammâ tasdîke ihtisâsının fi'le mezîd-i ihtisâsını muktazî olması zîrâ tasdîk sübût veyâ intifâ ile hükümden ibâretidir. Nefy ü isbât ise medlûlât-ı ef'âl olan sıfâta teveccüh eder. Ve işbu sıfat ile murâd umûr-i kâime bi'l-gayr olup medlûlât-ı ef'âlden olması zîrâ bitarîki'l-kıyâm fâile nisbet mefhûm-i fi'lden cüz' olmasıyla medlûlât-ı ef'âl fâil ile kâime olan ahdâsdır. Ve nefy ile isbâtın sıfâta teveccühü sıfat olduğu ya'nî gayr ile kıyâmı haysiyetindedir. Ve bunlar ya'nî nefy ile isbât medlûlât-ı esmâ olan zevâta ya'nî bi-nefsihâ kâime olup gayr ile kâime olmayan umûra teveccüh etmezler. Zîrâ zevât mâ-mezâda ve hâl ü istikbâlde zevâtdır. Ya'nî zât farz eylediğimiz şey' dâimâ zâtıyla mevsûfedir. Şârih-i merhûmun sıfat gibi işbu zevâtı dahi haysiyetle kayd eylemesi zîrâ mefhûm-i vâhid ba'zen bir sıfata nisbetle zât ve bir zâta nisbetle sıfat olur. Meselâ hareket sıfat-ı sür'ate nisbetle zât ve zî hareke olan zâta nisbetle sıfatdır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَلِهَذَا كَانَ ﴿فَهَلْ أَنْتُمْ شَاكِرُونَ﴾ أَدَلَّ عَلَى طَلَبِ الشُّكْرِ مِنْ «فَهَلْ تَشْكُرُونَ؟» وَ «فَهَلْ أَنْتُمْ تَشْكُرُونَ؟»، لِأَنَّ إِبْرَارَ مَا سَيَجِدُّ فِي مَعْرِضِ الثَّابِتِ أَدَلَّ عَلَى كَمَالِ الْعِنَابَةِ بِحُضُولِهِ⁴

1 Senden başkasına kulluk etmeyiz.

2 İbadeti sana tahsîs ederiz.

3 Zeyd şu an vuruyor.

4 Bu nedenledir ki «﴿فَهَلْ أَنْتُمْ شَاكِرُونَ﴾» “Peki siz (bu nimetlere) şükrediyor musunuz?” (el-Enbiyâ 21/80) âyeti muhataplardan şükür talebini (﴿فَهَلْ تَشْكُرُونَ؟﴾) cümlesinden daha iyi ifade eder. Zira sürekli güncellenip yenilenecek bir şeyi sâbit konumda göstermek o şeyin vukûna aşırı özen gösterildiği anlamına gelir.

Ve (هَلْ) için fi'le mezîd-i ihtisâs olduğu cihetle cümle-i ismiyyeye idhâl ile (فَهَلْ أَنتُمْ شَاكِرُونَ؟) denilmek cümle-i fi'liyyeye idhâl ile (فَهَلْ تَشْكُرُونَ؟) ve (فَهَلْ أَنتُمْ تَشْكُرُونَ؟) denilmekten ziyâde taleb-i husûl-i şükür üzere edeldir. Hâlbuki (هَلْ أَنتُمْ تَشْكُرُونَ؟)'de (أَنْتُمْ) fi'l-i mahzûfun fâili olup (فَهَلْ تَشْكُرُونَ) (فَهَلْ تَشْكُرُونَ) takdîrinde olarak tekrâr ile müekkeldir. Ve cümle-i ismiyyeye duhûlünün taleb-i mezkûre edell olması zirâ müstakbelde teceddüd edecek şey'i zamân ile mukayyed olmayan emr-i sâbit ma'rizinde ibrâz etmek, o şey'in husûlüne kemâl-i ihtimâm ü itinânın husûlü üzere delâletde aslı üzere ibkâdan eblağdır. Ve bu misâleynden (فَهَلْ تَشْكُرُونَ؟) terkibinde (هَلْ) kendisinde asl olduğu vechile hakîkaten fi'l üzerine dâhil olduğu misillü (فَهَلْ أَنتُمْ تَشْكُرُونَ؟) terkibinde dahi takdîren fi'l üzerine dâhildir. Zirâ (أَنْتُمْ) lafzı (تَشْكُرُونَ) fi'l-i zâhiriyle müfesser olan fi'l-i mahzûfun fâili olarak (فَهَلْ تَشْكُرُونَ) takdîrindedir.

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (وَمَنْ «أَفَأَنْتُمْ شَاكِرُونَ» وَإِنْ كَانَ لِلثُّبُوتِ، لِأَنَّ «هَلْ» أَدْعَى لِلْفِعْلِ مَنْ «الْهَمْزَةَ»، فَتَرْكُهُ مَعَهَا أَدَلُّ عَلَى ذَلِكَ)¹

Ve kezâlik (فَهَلْ أَنتُمْ شَاكِرُونَ؟) kavlinden dahi taleb-i şükür üzere edeldir. Her ne kadar (أَفَأَنْتُمْ شَاكِرُونَ؟) kavli cümle-i ismiyye olduğu itibâriyle sübût için ise de zirâ (هَلْ) hemzeden ziyâde fi'li dâî vü tâlib olmasıyla fi'lin (هَلْ) ile terki ya'nî (هَلْ) kelimesinin fi'lin gayriyle vücûdu müstakbelde teceddüd edecek şey'in husûlüne kemâl-i inâye üzere delâletde hemze ile terkinden eblağdır.

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (وَلِهَذَا لَا يَحْسُنُ «هَلْ زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ» إِلَّا مِنَ الْبَلِيغِ)²

Ve (هَلْ) lafzı fi'li hemzeden ed'â bulunduğu cihetle cümle-i ismiyye-i sîrfe îrâdıyla (هَلْ زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ؟) kavli hilye-i hüsn ü nebâhatden muntalik olup fakat zebân-ı ehl-i belâgatden sâdır olur ise iktisâ-yı hilye-i istihsân eder. Zirâ belîğ olan zât bu kelâm ile mâ se-yücedi ma'riz-i vücûdda ibrâz ederek sebât üzere delâleti kasd eder. Bu dakikayı fark u temyîzden bi-behre olan şahs-ı gayr-ı belîğ ise kavli-i mezkûr ile (هَلْ يَنْطَلِقُ؟) kavli beynini fârik olmayacağından gayr-ı belîğ için lâzım olan, aslı üzere fi'le idhâl etmektedir.

1 «فَهَلْ أَنتُمْ شَاكِرُونَ؟» âyeti, merâmı, (isim cümlesi olduğu için) sübût ifade eden (أَفَأَنْتُمْ شَاكِرُونَ؟) cümlesinden de iyi bir şekilde ifade eder. Zira (هَلْ), hemzeye göre fiili daha çok isteyen bir soru edatıdır. Bu nedenle âyette (هَلْ) ile beraber fiil değil de ismin kullanılması, gözetilen amacı daha güzel bir şekilde yansıtır.

2 «هَلْ زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ؟» (هَلْ زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ؟) için edat olduğu için «Zeyd hareket etti mi?» gibi cümleler, belîğ bir kimseden sâdır olmadığı sürece pek hoş karşılanmaz.

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (وَهِيَ قِسْمَانِ: بَسِيطَةٌ؛ وَهِيَ الَّتِي يُطَلَّبُ بِهَا وَجُودُ الشَّيْءِ كَقَوْلِنَا: «هَلِ الْحَرَكَةُ مُوجُودَةٌ؟»، وَمُرَكَّبَةٌ؛ وَهِيَ الَّتِي يُطَلَّبُ بِهَا وَجُودُ شَيْءٍ لِشَيْءٍ كَقَوْلِنَا: «هَلِ الْحَرَكَةُ مُوجُودَةٌ دَائِمَةٌ؟»¹)

Ve (هَلِ) iki kısım olup biri “basîta”dır. (هَلِ)-i basîta, kendisiyle bir şey’in vücûd veyâ lâ vücûdu talep olunandır. (هَلِ الْحَرَكَةُ مُوجُودَةٌ؟) gibi. Zîrâ bu suâlden matlûb mutlakan vücûd veyâ lâ vücûd-i harekeden ibâretidir. Ve kısım-ı diğeri “mürekkebe”dir. (هَلِ)-i mürekkebe, kendisiyle bir şey’in şey’-i âhar için vücûd veyâ lâ vücûdu talep olunandır. (هَلِ الْحَرَكَةُ مُوجُودَةٌ دَائِمَةٌ؟) gibi. Zîrâ bu suâlden matlab hareket için devâm veyâ lâ devâmın vücûdudur. Ve bu kısımda vücûddan başka iki şey’ ahz olunmuştur ki [287] devâm ile hareketdir. Ve ûlâda yalnız hareket ahz olunmuştur. Binâen aleyh ûlâyâ nisbetle mürekkebe olmuştur. İmdi, vücûd (هَلِ)-i basîtada mahmûl ve mürekkebede râbitadır.

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (وَالْبَاقِيَةُ لَطَلَبِ التَّصَوُّرِ فَقَطُّ، قِيلَ: فَيُطَلَّبُ بِـ «مَا» شَرْحُ الْإِسْمِ كَقَوْلِنَا: «مَا الْعُنُقَاءُ؟»، أَوْ مَا هِيَ الْمُسَمَّى كَقَوْلِنَا: «مَا الْحَرَكَةُ؟»²)

Ve elfâz-ı istifhâmdan bâkisi yalnız talep-i tasavvur içündür. Ya’nî yalnız talep-i tasavvur için olmakda iştirâkleri olup fakat bunlardan her birerle-riyle tasavvuru matlûb olan şey’-i âhar olmasında ya’nî talep-i tasavvurda müttahid ve matlûbda muhteliflerdir. Anınçün denilmiştir ki (مَا) lafziyla ismin şerhi ya’nî ma’nâ-nâ-yı vaz’îsi talep olunur. Meselâ (مَا الْعُنُقَاءُ؟) deriz. Ve bununla ism-i ankânın şerh olunmasını ve mefhûmunun ve hangi ma’nâ için vaz’ olunduğunun beyân edilmesini talep ederiz. Ve bu suâle cevâbda gerek bu lügatden ve gerek lügat-i sâireden tayr-ı mezkûre dâll olan daha ziyâde meşhûr bir lafz ile cevâb verilir. Veyâhûd lafz-ı mezkûr ile mâhiyyet-i müsemmâ talep olunur. “Mâhiyyet”den murâd müsemmânın hakîkati olan mâhiyyet-i mevcûde olup (مَا هُوَ؟) suâline cevâb olan mâhiyyet değildir. Zîrâ bu ma’nâca mâhiyyet şerh-i ism olan şey’e şâmidir. Şârih-i

- 1 (هَلِ) edatı iki kısımdır. a) Basît: Kendisiyle, bir şeyin varlığı (veya yokluğu) öğrenilmek istenen (هَلِ)dir. Örnek: “Hareket var mıdır, (yok mudur?)” b) Mürekkebe: Kendisiyle, bir şeyin başka bir şey için var oluşu (veya olmayışı) öğrenilmek istenen (هَلِ)dir. Örnek: “Hareket sürekli bir varlık mıdır, (değil midir?)”
- 2 Diğer soru edatları yalnızca tasavvur talebi içindir. Bu çerçevede (مَا) ile “Ankâ nedir?” örneğinde olduğu gibi ismin izahının / tanımının veya “Hareket nedir?” cümlesinde görüldüğü üzere müsemmânın mâhiyyetinin talep edilebileceği söylenmiştir.

merhûm işbu mâhiyyeti “hakikat”le tefsîr edip ve hakîkati (الَّتِي هُوَ بِهَا هُوَ) kavliyle tavsîf ederek hakîkatle murâd nefsi’l-emrde sâbit olan mâhiyyet olup mâhiyyet-i mütehakkıka fi’l-hâric olmadığına işâret eylemiştir. Nitekim *Telvih*’de bunu tasrîh ile fi nefsi’l-emr sâbite olan mâhiyyâtın ta’rifâtı ta’rifât-ı hakikiye olduğunu beyân etmiştir. (هُوَ) zamîrleri müsemâyâ ve (مِنَهَا) zamîri hakîkate âiddir. Ve mâhiyyet-i müsemâyâyı taleb (مَا الْحَرَكَةُ؟) kavlimiz gibidir. Şöyle ki bu suâlden murâd lafz-ı harekenin hakîkat-i müsemâyâsı ya’nî “Hareket anıyla hareket olan emr ne şey’dir?” demek olarak cins veyâ faslan zâtîyyâtının îrâdıyla cevâb verilip meselâ (هِيَ الْخُرُوجُ مِنْ) (هِيَ التَّفَلُّةُ مِنْ مَكَانٍ) ve hareke-i eynden suâlde (سَبِيلَ التَّدْرِيجِ)¹ (هِيَ التَّفَلُّةُ مِنْ مَكَانٍ) ve hareke-i eynden suâlde (هِيَ التَّفَلُّةُ مِنْ مَكَانٍ)² denilir. Ve hakk-ı cevâb zâtîyyât ile îrâd hudûdî olup çok kerre de tevessüan ve ıztırâren makâm-ı hudûdda ikâme-i rüsûm olduğu *Şerh-i İşârât ve Hikmetü’l-İşrâk*’da beyân edilmiştir.³

قَالَ رَحْمَةُ اللَّهِ: (وَيَقَعُ «هَلِ الْبَسِيطَةُ» فِي التَّرْتِيبِ بَيْنَهُمَا)⁴

Ve tertîbde (هَلِ)-i basîta şerh-i ism için olan ya’nî kendisiyle ismin ma’nâsı murâd olunan lafz-ı (مَا) ile taleb-i mâhiyyet için olan (مَا) bey-ninde vâki’ olur. Ya’nî muktezâ-yı tertîb-i tabîi evvelen şerh-i ism taleb olunarak ba’delhû mefhûm-i ismin fi nefsihî vücûdu ve ba’delhû mâhiyyet ü hakîkati suâl olunmasıdır. Meselâ (مَا الْعُنْفَاءُ؟) ya’nî “Lafz-ı Ankâ’nın ma’nâsı nedir?” (وَمَا حَقِيقَتُهَا؟) “Ve Ankâ mevcûd mudur?” (وَهَلْ هِيَ مَوْجُودَةٌ؟) “Ve Ankâ’nın mâhiyyet ü hakîkati nedir?” denilir. Zîrâ mefhûm-i lafz ma’lûmu olmayan kimsenin o mefhûmun vücûdunu taleb etmesi müstahîl olarak kable talebi’l-vücûd icmâlen mefhûm-i ismi ma’rifet lâzımdır. Ve mefhûm-i ism ma’lûmu olduktan sonra mefhûm-i mezkûrun vücûdunu ârif olmayan kimsenin mefhûm-i mezkûrun hakîkat ü mâhiyyetini tâlib olması müstahîldir. Zîrâ ma’dûm için mâhiyyet ü hakîkat yoktur. Zîrâ mâhiyyet (مَا بِهِ يَكُونُ الشَّيْءُ هُوَ هُوَ)⁵ ile müfesser olup ve ma’dûm için hüviyyet yoktur. (مَا بِهِ)’de olan cârr u mecrûr (يَكُونُ) fi’line müte’allıktır. (هُوَ هُوَ) merfû’ları (شَيْءٍ)’e râci’ olup evvel mübtedâ, sâni haberdir. Ve

1 Tedric yoluyla kuvveden file çıkmaktır.

2 Bir yerden başka bir yere intikal etmektir.

3 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşîye*, II, 170.

4 Basît (هَلِ), sıralamada, mezkûr iki (مَا) türünün arasında yer almaktadır.

5 Bir şeyin, kendisi vasıtasıyla o olduğu şeydir.

cümle (مَا بِهِ يَكُونُ الشَّيْءُ الشَّيْءُ) den haberdir. Ma'nâ (مَا بِهِ يَكُونُ الشَّيْءُ الشَّيْءُ) demek olur. Ve ma'lûmdur ki bir şey' ki şey' anıyla şey' olur her ne kadar i'tibâren mugâyir ise de o şey'in bizzât aynı demektir. Ve icmâlen mefhûm-i lafz ile tafsîlen hadden fehm olunan mâhiyyet beynindeki fark fark-ı kalîl değildir. Zîrâ bir şey'in ismiyle hitâb olunan her bir şahıs vaz'-ı lügate âlim olduktan sonra anı bir sûretle fehm edip ismin delâlet eylediği şey' üzere vâkıf olur. Ve ammâ hadd üzerine ancak sînâat-i mantıkda murtâz ve kesîru'l-mümârese olanlar vâkıf olabilir. İmdi, ne zamân ki mevcûdât için mefhûmât ve hakâyık olduysa anınçün bi-hasebi'l-hakîka ve bi-hasebi'l-ism hudûd dahi olup lâkin ma'dûmât için ancak mefhûmât olup hakâyık olmamasıyla yalnız bi-hasebi'l-ism hudûdu olarak bi-hasebi'l-hakîka tahdîd ü ta'rîfi [288] mümteni'dir. Zîrâ bi-hasebi'z-zât tahdîd ü ta'rîf ancak zâtın mevcûd olduğuna ma'rifetden sonra olur. Hattâ esnâ-i ilmde vücûdu üzerine ikâme-i burhân olunan ya'nî isbât-ı vücûduna tasaddî kılınan eşyânın ol te'âlimde vaz' edilen hudûd ü ta'rîfâtı bunların şerh-i ismleri hasebiyle hudûd olup ve vücûdlarının isbâtıyla üzerlerine ikâme-i burhân olunduktan sonra bi-aynihâ hudûd-i mezkûre bi-hasebi'z-zât ve'l-hakîka hudûd olur. Bu vechile Şeyh Şifâ'da zikrelemiştir.¹

Bu tahkîkden ma'lûm olur ki cevâb-ı vâhid bir şahsa nisbetle bi-hasebi'l-ism ve diğerk şahsa nisbetle bi-hasebi'z-zât hadd olması ve şahs-ı vâhide kıyâs ile dahi bir vakte nisbetle hadd-i ismî ve diğerk vaktde hadd-i zâtî olabilmesi câiz ü câridir. Meselâ şekl-i müselles-i mütesâvi'l-adlâ'ı ta'rîfde (شَكْلٌ يُحِيطُ بِهِ ثَلَاثَةٌ خُطُوطٍ مُتَسَاوِيَةٍ) ya'nî “Bir şekildir ki anı hutût-ı selâse-i mütesâviye ihâta eder,” denilse bu ta'rîf mebâdî-i ta'lîm-i hendesede hadd-i ismî ve ba'de'l-ilm hadd-i zâtî olur.²

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (وَبِ «مَنْ» أَلْعَارِضُ الْمُسَخَّصُ لِذِي الْعِلْمِ، كَقَوْلِنَا: «مَنْ فِي الدَّارِ؟»)³

Ya'nî edât-ı istifhâmdan (مَنْ) ile zî ilm için olan ârız-ı müşahhıs taleb olunur. Ya'nî zî ilme ârız olup teşahhus u taayyününü müfid olan emr suâl edilir. Meselâ dârda üli'l-ilminden ya'nî zevi'l-ukûlden bir kimse olup

1 Krş: İbn Sinâ, *el-Burhân*, s. 21-23.

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 171.

3 (مَنْ), akıl sahibi biriyle ilgili olan (ama bu kişinin kim olduğu bilinmeyen bir yerde,) onun kim olduğunu belirlemek maksadıyla soru sormaya yarar. Örnek: “Evde kim var?”

fakat kim olduğu ma'lûm-i muhâtab olmayarak (مَنْ فِي الدَّارِ؟) deyü suâl eylese Zeyd misillü dârda olan kimsenin teşahhusunu ifâde ve muhâtaba tefhîm edecek şey' ile cevâb verilir. Zîrâ ilm bi-aynihî mâ vuzia lehî ihzârını ifâde eder. Ve suâl-i mezkûre (رَجُلٌ فَاضِلٌ مِنْ قَبِيلَةِ كَذَا) ya'nî "Dârda olan, fûlan kabileden bir racül-i fâzıldır," veyâhûd¹ (إِنَّ فُلَانًا) ve² (أَخُو فُلَانًا) misillü şey'lerle de cevâb verilmek sahîh olması her ne kadar evsâf-ı mezkûre mefhûmlarına nazaran küllî ise de hâricde evsâf-ı mezkûrenin şahs-ı vâhidde inhisârı hasebiyle muhâtabın bundan teşahhusu fehmi eylemesi cihetindedir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَقَالَ السَّكَّاكِيُّ: يُسْأَلُ بِ «مَا» عَنِ الْجِنْسِ، تَقُولُ: «مَا عِنْدَكَ؟» أَي: أَيُّ أَجْنَاسِ الْأَشْيَاءِ عِنْدَكَ؟، وَجَوَابُهُ: «كِتَابٌ» وَنَحْوُهُ)³

Sekkâkî rahimehullâh demişdir ki: " (مَا) kelimesiyle cinsden ya'nî mâhiyyet-i külliyyeden suâl olunur."⁴ O mâhiyyet de efrâdı müttefika veyâ muhtelife olmakdan ve icmâl ü tafsîlden eammdır. Bu sûretde (مَا هُوَ؟) kavline cevâb olmaklığa sâlih olan aksâmın cümlesine şâmilidir. Meselâ (حَيَوَانٌ)⁵ suâlîne⁶ (إِنْسَانٌ)⁷ ile ve (مَا الْإِنْسَانُ وَالْفَرَسُ؟)⁸ suâlîne⁹ (مَا الْإِنْسَانُ؟)¹⁰ ile ve (حَيَوَانٌ نَاطِقٌ)¹¹ ile cevâb verilir. el-Hâsıl, (مَا) ile, mürûr eden sâhib-i kîl indinde, gerek küllî ve gerek cüz'î mutlakân şerh-i ism taleb olunur.¹² Ve inde's-Sekkâkî rahimehullâh şerh-i ism ve şerh-i mâhiyyet-i mevcûdeden her ikisini talebe sâlih olup lâkin emr-i külliye hâssdır. Meselâ cinsden suâlde (مَا عِنْدَكَ؟) denilip ecnâs-ı eşyâdan ind-i muhâtabda hangisi olduğu taleb olunarak kitâb ve emsâliyle cevâb verilir. Ve işbu (مَا) ile cinsden suâlde zikri mesbûk olduğu üzere mâhiyyet ü hakîkatden suâl dahi dâhil olur. Meselâ (مَا الْكَلِمَةُ؟)¹² denilip kelimenin

1 Falanın oğludur.

2 Falanın kardeşidir.

3 Sekkâkî şöyle demiştir: (مَا) ile ya bir şeyin cinsi sorulur; muhatabına "Yanında ne var?" demen gibi ki "Yanıdaki şeyler hangi cinstendir?" anlamına gelir. Bu soruya "Kitab vb. var," şeklinde cevap verilir.

4 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 420.

5 Zeyd ve Amr nedir?

6 İnsandır.

7 İnsan ve at nedir?

8 Canlıdır.

9 İnsan nedir?

10 Konuşan canlıdır.

11 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 171-172.

12 Kelime nedir?

hangi ecnâs-ı elfâzdan olduğu suâl olunarak cevâbında ¹ (لَفْظٌ مُفْرَدٌ مُؤَسَّغٌ) denilir. Ve ² (مَا الْأِسْمُ؟) denilip ismin hangi ecnâs-ı kelimâtdan olduğu suâl olunarak cevâbında ³ (الْكَلِمَةُ الدَّالَّةُ عَلَى مَعْنَى فِي نَفْسِهِ غَيْرُ مُقْتَرِنٍ بِأَحَدِ الْأَرْزَمَةِ الثَّلَاثَةِ) denilir.

Musannif rahimehullâhın (مَا عِنْدَكَ؟) kavlini tefsîrde (... أَيُّ أَجْنَاسٍ ...) lafzını îrâd etmesinin zâhirine nazaran (مَا) ile (أَيُّ) kelimelerinin ittihâd-ı matlabları vehm olunmasın. Zîrâ (أَيُّ) taleb-i mümeyyiz ve (مَا) taleb-i mâhiyyet için olarak beynlerinde fark vardır. Lâkin bir şey'in mâhiyyetini taleb o mâhiyyetin mâadâsından temyîz ü ta'yîninin talebini müstelzimdir. Zîrâ mâhiyyet husûsiyyeti müştemildir. Bu cihetden nâşî (أَيُّ) kelimesinin matlabı matlab-ı (مَا) makâmında ikâme edilmiştir. Ve bu sebebden için cevâbları müttahid olarak meselâ ikisinde dahi (كِتَابٌ) denilir. Şöyle ki icmâlen beyân-ı cinsî üzere iştimâli haysiyyetinden (مَا)'ya cevâb olup ve ecnâs-ı sâireden temyîz edecek husûsiyyet üzere iştimâli haysiyyetinden (أَيُّ) kelimesine cevâb olur. Bu vechile Şârih-i merhûm *Şerh-i Miftâh*'da beyân eylemiştir.⁴

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ عَنِ الْوَصْفِ، تَقُولُ: «مَا زَيْدٌ؟»، وَجَوَابُهُ: «الْكَرِيمُ» وَنَحْوُهُ)⁵

Veyâhûd (مَا) [289] ile vasfdan suâl olunur. Meselâ (مَا زَيْدٌ؟) deyip Zeyd'in vasfından suâl edersin. Ve bu suâle cevâb (الْكَرِيمُ) ve (الْفَاضِلُ) ve emsâli bir vasf ile olur. Hadîs-i şerîfde ⁶ (سِيرُوا فَقَدْ سَبَقَ الْمُفْرِدُونَ) vârid olup ⁷ (مَا الْمُفْرِدُونَ؟) denildikde ⁸ (الذَّاكِرُونَ وَالذَّاكِرَاتُ) sıfatlarıyla cevâb i'tâ buyurulmuşdur.⁹ Zîrâ ma'nâ-yı (وَمَا الْمُفْرِدُونَ؟), (مَا وَضَعَهُمُ الَّذِي يُعْرَفُ بِهِ أَنَّهُمْ), (عَمَّا وَضَعَهُمُ الَّذِي يُعْرَفُ بِهِ أَنَّهُمْ بِطَاعَةِ اللَّهِ) ¹⁰ (مَا الْمُفْرِدُونَ) dir. Takdîr-i hadîs Müferridûn rivâyeteyn üzere ifrâd ü tefrîde muhtemel olup kesret-i taât ve iştiğâl-i zikrullah ile nefslerini gayrılarında ferd-i mümtâz

1 Vaz edilmiş müfred lafızdır.

2 İsim nedir?

3 Üç zamandan biriyle ilgisi olmaksızın bir mânâya bizzat delâlet eden kelimedir.

4 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 172.

5 Ya da bir şeyin vasfı sorulur. Meselâ “Zeyd nedir?” diye sorarsın; “Cömerttir,” tarzında cevap verilir.

6 Yürüyün! Zira müferridûn yüksek mertebelere ulaştılar.

7 Müferridûn nedir?

8 Her dâim Allah'ı anan erkekler ve kadınlardır.

9 Müslim, Zikir 4.

10 Onların müferridûn olduklarını gösteren vasıfları nedir?

11 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 172.

veyâhûd terk-i mâsivâ ile ihtiyâr-ı tebettül ilallâh etmiş olan berere-i kirâm demek olur.¹

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَيْدِ «مَنْ») عَنِ الْجِنْسِ مِنْ ذَوِي الْعِلْمِ، تَقُولُ: «مَنْ جَبْرَائِيلُ؟»، وَفِيهِ نَظْرٌ²

Ve (مَنْ) kelimesiyle zevi'l-ilmiden olan cinsden suâl olunur. Meselâ (مَنْ جَبْرَائِيلُ؟) kavli “Ecnâs-ı selâse-i zevi'l-ukûlden beşer midir veyâhûd melek midir veyâ cin midir?” demek olur. Lâkin Sekkâkî'nin bu kelâmı mahall-i nazardır. Zîrâ (مَنْ جَبْرَائِيلُ؟) kavlinin cinsden suâl olduğu ve cevâbında yalnız (مَلَكٌ) denilmek sahîh idüğü gayr-ı müsellemler ve belki cevâbı³ (إِنَّهُ مَلَكٌ يَأْتِي بِالْوَحْيِ إِلَى الرَّسُولِ)³ olup bu cevâb ise sâmia teşahhus u taayyününü ifâde eder şey' olmasıyla bu sûrette ârız-ı müşahhısdan suâl olduğu vâreste-i kayd-ı rakmdır.

Ve ammâ Sekkâkî'nin nazm-ı celilde Fir'avn'dan hikâyeten vârid olan (أَبَشَرٌ هُوَ أُمُّ مَلَكٍ أُمَّ جِنِّي؟)⁴ kavli-i şerîfi⁵ ﴿فَمَنْ رَبُّكُمْ يَا مُوسَى﴾⁴ mef'hûmuna haml eylesinde olan fesâd, Hazret-i Mûsâ aleyhisselâmın suâl-i mezkûre cevâbda buyurdıkları ﴿رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى﴾⁶ kavli-i şerîflelerinden zâhir olur. Zîrâ cevâb-ı mezkûr taayyün ü teşahhusu müfid olmasıyla vasfdan suâl olduğu ma'lûmdur. Ma'nâ-yı nazm-ı ﴿يَا مُوسَى﴾ Fir'avn tarafından Cenâb-ı Rabb-i izzetden suâl zımında Hazret-i Mûsâ ve Hârûn aleyhisselâma hitâbdır. ﴿قَالَ﴾: Hazret-i Mûsâ aleyhisselâm da suâl-i Fir'avn'a cevâben buyurdular ki: ﴿رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى﴾ ya'nî “Rabbimiz ol zât-ı kerîmdir ki her bir nev'e kemâl-i mümkinine mutâbık olarak sûret ü şeklini veyâhûd mahlûkuna her bir muhtâc oldukları ve intifâ' edecekleri şey'i i'tâ edip ba'dehû i'tâ buyurduğu şey' ile ne vechile intifâ' ve ne sûretle bekâ ve kemâline tevassul olunacağını ta'rîf buyurdu,” demektir. Ma'nâ-yı evvel üzere ﴿كُلُّ شَيْءٍ﴾ i'tânın mef'ûl-i evveli ve ﴿خَلْقَهُ﴾ mef'ûl-i sâni'si ve ma'nâ-yı sâni' üzere bi'l-aks olup mef'ûl-i sâni' maksûd bi'l-be'yân olmasıyla takdîm olunmuş olur.⁷

1 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 406.

2 (Sekkâkî'ye göre) (مَنْ) ile ilim / akıl sahibi kimsenin cinsi de sorulabilir. Örnek: “Cebrâil kimdir?” Fakat bu yorum tartışmaya açıktır.

3 Resûle vahiy getiren melektir.

4 “Ey Mûsâ! (Söyle bakalım) kimmiş sizin şu rabbiniz?” (Tâhâ 20/49)

5 İnsan mı o, melek mi, yoksa bir cinnî mi?

6 “Rabbimiz, her şeye yaratılışındaki temel özellikleri armağan eden ve ayrıca (her şeye hedefini ve yolunu gösterendir.” (Tâhâ 20/50)

7 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 173.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَيْدٍ «أَيُّ») عَمَّا يُمَيِّزُ أَحَدَ الْمُتَشَارِكِينَ فِي أَمْرٍ يُعْمَهُمَا، نَحْوُ: ﴿أَيُّ الْفَرِيقَيْنِ خَيْرٌ مَقَامًا﴾، أَيْ «أَنْحُنْ أَمْ أَصْحَابُ مُحَمَّدٍ؟» عَلَيْهِ السَّلَامُ¹

Ve (أَيُّ) kelimesiyle, her ikisine âmm u şâmil olan emrde müteşârikeynin birini temyîz edecek şey'den suâl olunur. Ya'nî “İki veyâ ekser şey' bir emrde müşterek olup ve müşterek oldukları emr o iki şey'e âmm u şâmil olmasıyla bunlardan birini diğerinden temyîz edecek şey' nedir?” deyü suâl olundukda (أَيُّ) kelimesiyle suâl olunur. Meselâ الْفَرِيقَيْنِ خَيْرٌ مَقَامًا kavlinde küffârın suâli, ferîkiyyetde müşterek olan kendileriyle Nebî aleyhisselâmın ashâbı olan ehl-i îmândan ehadühümâyı temyîz için ferîkayndan hangisi min ciheti'l-makâm hayırlı olduğundandır. Ve müşterekün filh olan emr-i eammdan murâd (أَيُّ) kelimesinin ferîkiyyet gibi muzâf olduğu şey'in mazmûnudur. Ve bunu *Miftâh*'da “Meselâ (عُنْدِي ثِيَابٌ)² deyü kâil olan kimseye (أَيُّ الثِّيَابِ هِيَ؟)³ denilip bu kavil ile kâil-i mezkûrden sevbiyyetde siyâba müşârik olan şey'den anı indinde temyîz edecek bir vasf taleb edersin,”⁴ deyü beyânı îzâh eyler.

Ve denilmiştir ki: (أَيُّ) kelimesi müşârun ileyhe ya'nî kendisinden ism-i işâretle ta'bir mümkün olan şey'e muzâf olursa,⁵ (أَيُّ هَؤُلَاءِ) ve (أَيُّهُمْ يَفْعَلُ كَذَا؟)⁶ gibi, bu sûretde cevâbı, işâret-i hissiyyeyi mutazammın olan (هَذَا) emsâli bir ism veyâ (زَيْدٌ) gibi ism-i alem olur. Ve eğer küllîye muzâf olursa,⁶ (أَيُّ حَيَوَانٍ عِنْدَكَ؟) gibi, cevâbı, (فَرَسٌ) veyâ (جَمَازٌ) gibi küllî-i mümeyyiz olup gayrısı olmaz. Ve hâsıl-ı kelâm (أَيُّ) kelimesi temyîzi talebdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَيْدٍ «كَمْ») عَنِ الْعَدَدِ، نَحْوُ: ﴿سَلِّ بَنِي إِسْرَائِيلَ كَمْ آتَيْنَاهُمْ مِنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ﴾⁷

[290] Ve edât-ı istifhâmdan (كَمْ) ile adedden suâl olunur, nazm-ı mezkûrde olduğu gibi. Mefhûm-i şerîfi أَمْ ثَلَاثِينَ أَمْ عِشْرِينَ أَمْ آتَيْنَاهُمْ أَعَشْرِينَ

1 (أَيُّ) edatı, bir konuda ortak özelliğe sahip bulunan iki şeyden birini diğerinden ayırarak (onu daha ayrı bir yere oturtmak için) soru sormaya yarar. Örnek: “Bu iki gruptan hangisi daha güzel bir konumda bulunuyor?” (Meryem 19/73) Sözü'n sahipleri “Biz mi yoksa Muhammed'in arkadaşları mı?” demek istemişlerdir.

2 Yanımda elbiseler var.

3 Hangi elbiseler onlar?

4 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 422.

5 Onların hangisi bunu yapar?

6 Yanımdaki hangi hayvandır?

7 (كَمْ), sayısal veri elde etmek için kullanılır. Örnek: “Sor bakalım İsrâiloğullarına, kendilerine kaç tane açık âyet / mucize vermişiz?” (el-Bakara 2/211)

¹(أَيْنَ زَيْدٌ؟) ve ²(أَيْنَ وَقَعَ الْحَرْبُ؟) denilip ³(فِي الصَّحْرَاءِ) veyâhûd ⁴(فِي الدَّارِ) veyâhûd ⁵(فِي السُّوقِ) emsâliyle cevâb verilir. Ve (مَتَى) kelimesiyle, gerek mâzî ve gerek müstakbel, mutlakan zamândan suâl olunur. Meselâ ⁶(مَتَى قَرَأْتَ الْقُرْآنَ؟) denilip cevâbında ⁷(أَمْسِ) ve ⁸(مَتَى تَقْرَأُ الْقُرْآنَ؟) suâline cevâbda ⁹(بَعْدَ الْعَصْرِ) denilir.

Ve (أَيَّانَ) kelimesiyle zamân-ı müstakbelden suâl olunur. Ve eimme-i Bağdâd'dan Ali bin İsâ er-Rebî, mevâzi'-i tefhîm ü ta'zîmde isti'mâline kâil olmuşdur. ﴿يَسْأَلُ أَيَّانَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ﴾ nazm-ı celîli gibi. Küffârdan hikâye olup istihzâ vü istib'âd olarak (مَتَى يَكُونُ يَوْمُ الْقِيَامَةِ؟) mefhûmundadır. ¹⁰﴿أَيَّانَ يَوْمَ الدِّينِ﴾ nazm-ı şerîfi dahi bu vechile olup yevm-i dînden murâd yevm-i cezâdır. Mevâzi'-i tefhîmin gayrıda adem-i isti'mâline mebnî ¹¹(أَيَّانَ وَقْتُ الشُّرْبِ؟) ve ¹²(أَيَّانَ وَقْتُ الْأَكْلِ؟) denilmez. Lâkin lafz-ı (مَتَى) bunun hilâfında olarak cemî'-i mevâzi'de isti'mâl olunur.

Ve (أَتَى) kelimesi ba'zen (كَيْفَ) ma'nâsında isti'mâl olup bu sûrette mâba'di fi'l olması vâcib olur. ﴿فَأْتُوا حَزَنَكُمْ أَتَى شِئْتُمْ﴾ kavî-i şerîfi gibi. (عَلَى أَيِّ حَالٍ وَمِنْ أَيِّ شَيْءٍ أَرَدْتُمْ بَعْدَ أَنْ يَكُونَ الْمَأْتَى مَوْضِعَ الْحَرْثِ؟) mefhûmunda olup (مَأْتَى) feth-i "tâ" ile sîga-i mekân üzere mevzi-i harsdır. Nazm-ı mezkûrde tâife-i Yehûd'u redd olup zîrâ Yehûd "Eğer bir kimse zevcesiyle cihet-i verâdan kabline mücâmeat ederse veledi ahvel olur," deyü zu'm ederek zahr-ı mer'e cihet-i semâya olduğu hâlde ityânını tahrîm ederler.¹³ Ya'nî "Mahall-i duhûl-i mevzi-i hars ü cimâ' olan kabl olduğdan sonra mezraa-i tuhm-i vilâdet olan nisâya kurbân hangi hâl üzere ve hangi cihetden olursa olsun," demekdir.

1 Zeyd nerede?

2 Savaş nerede vukû buldu?

3 Çölde

4 Evde

5 Çarşıda

6 Kur'ân'ı ne zaman okudun?

7 Dün

8 Kur'ân'ı ne zaman okursun?

9 İkindiden sonra

10 "Yargı günü ne zaman? (diye soruyorlar.)" (ez-Zâriyât 51/12)

11 Yemek vakti ne zaman?

12 İçme vakti ne zaman?

13 Krş: SİYÂLKÛTÎ, *Hâşîye*, II, 173.

رِيمَانُ أَنْفٍ إِذَا مَا ضَنَّ بِاللَّيْنِ¹ أَمْ كَيْفَ يَنْفَعُ مَا يُعْطِي الْعُلُوقَ بِهِ

kavlinde (كَيْفَ) vâki' olmuştur. (عُلُوقٌ) bir nâkadır ki veledinin gayrıya atf u meyl ile emzirmek isteyip yine koklayarak emzirmeye. (رِيمَانٌ) *meyl ü atf* ma'nâsına olup yukâlu: ² (رَامَتِ النَّافَةَ وَلَدَهَا رِيمَانًا أَيَّ أَحَبُّهُ) "Dinnet" (ضِنَّةٌ) *buhl* ma'nâsındadır. (رِيمَانٌ) ref ile (مَا)'dan bedel olup cerr ile zamîr-i mec-rûrdan bedel ve nasb ile (يُعْطِي) için mef'ûl veyâhûd mahall-i zamîrden bedel olması mervîdir.³

Ma'nâ-yı Beyt: "Belki nâka-i alûkun diğer nâkanın küçüğüne i'tâ vü semâhat eylediği rîmân-ı enf ya'nî şemm-i mahabbet mâdâmki emzirmek-den istinkâf ile lebene dinnet ü mûmâneat gösterdiği sûretde ne keyfiyyetde nef verir," demektir. Bu beyt bir şey'-i cemîli va'd edip ba'dehû udûl ile incâz-ı va'd etmeyen kimse hakkında inşâd olunur.

İmdi, bu makâmda ya'nî mâkabl-i istifhâmda vâki' olan (أَمْ) kelimesi min gayr-i i'tibârî'l-istifhâm bir kelâmdan kelâm-ı âhara intikâl için olan (بَلْ) ma'nâsındadır. Bu sûretde (أَمْ)-i mezkûre ne muttasıla ve ne munkatıa olur. (أَمْ أَنَا خَيْرٌ مِنْ هَذَا الَّذِي هُوَ مَمِيْنٌ)⁴ nazm-ı celîlinde olan (أَمْ) kelimesi gibi. Zîrâ ma'nâ-yı şerîfi ⁵ (بَلْ أَنَا خَيْرٌ مِنْ هَذَا الَّذِي هُوَ حَقِيْرٌ) demektir. Ve bu tahkîk ile ya'nî bu makâmda (أَمْ) min gayr-i i'tibârî'l-istifhâm (بَلْ) ma'nâsına olmasıyla Nâsiruddîn-i Tirmîzî'nin مَاذَا أَمْ عَلِمَا بِهَا عَلِمَا أَمْ مَاذَا ﴿أَكْذَبْتُمْ بآيَاتِي وَلَمْ تُحِطُوا بِهَا عَلِمَا أَمْ مَاذَا﴾ kavli-i şerîfide eğer (أَمْ) muttasıladır denilse (أَمْ)-i muttasıladâ ehad-i mütesâviyeyni (أَمْ) ve âharı hemze vely etmek şart olup bu âyetde ise hemzenin vely etdiği ﴿كَذَّبْتُمْ﴾ olduğu hâlde müsâvîsi adem-i tekzîb olarak hemzenin vely etdiği bunun gayrı olmasıyla şart-ı mezkûr mevcûd değildir. Ve eğer (بَلْ) ve hemze ma'nâsına olarak munkatıaya haml olursa maba'dinde (مَا)-yı istifhâmiyyenin vukûunda vech yokdur. Zîrâ istifhâmdan istifhâm olamaz," dediği suâl münhall olur. Ya'nî nazm-ı mezkûrde olan (أَمْ) i'tibâr-ı istifhâmdan ârî olmasıyla ne muttasıla ve ne munkatıa olup

1 Anne devenin, sütte cimrilik ettikten sonra, yavruyu koklayıp ona sevgi gösterisinde bulunmasının ne anlamı var ki!" (Basît) Beyit için bkz. Mufaddal ed-Dabbî, *el-Mufaddaliyyât*, s. 263.

2 Deve, yavrusuna yoğun ilgi gösterdi.

3 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 174.

4 "Ben şu zavallı adamdan daha üstün değil miyim?" (ez-Zuhurf 43/52)

5 Bilakis ben bu hakir adamdan daha üstünüm.

6 "Demek âyetlerimi hiç anlamadan inkâr ettiniz, öyle mi? Neydi o yaptıklarınız öyle?" (en-Neml 27/84)

belki mücerred bir kelâmdan kelâm-ı âhara intikâl için olan (بَلْ) ma'nâsıdır. Bu sûretde işbu suâlden cevâbda ba'zılarının “(أَمْ) -i muttasıla olarak ma'nâ (أَكْذَبْتُمْ أَمْ لَمْ تُكْذِبُوا وَإِذَا لَمْ تُكْذِبُوا فَأَيَّ شَيْءٍ كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ؟)¹ olup bu sûretde hemze ehad-i mütesâviyeyn olan (كُذِّبْتُمْ) üzerine ve (أَمْ) müsâvî-i âhar olan mukadder (لَمْ تُكْذِبُوا)'ya dâhil olmuş olur,” deyü itisâfına hâcet yoktur. Zirâ bu sûretde bi-düni âtuf hazf-i ma'tûf ve min gayr-i delîl hazf-i şart ve hazf-i “fâ” -i cezâiyye vardır.²

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (ثُمَّ إِنَّ هَذِهِ الْكَلِمَاتِ كَثِيرًا مَا يُسْتَعْمَلُ فِي غَيْرِ الْإِسْتِفْهَامِ)³

Ba'dezâ ma'lûm ola ki işbu zikrolunan kelimât-ı istifhâmiyye çok kerre bi-meûneti'l-karâin istifhâmın gayrı münâsib-i makâm olan meânîde da hi isti'mâl olunur. Şârih rahimehullâh buyururlar ki: Bu mecâzın tahkîk-i keyfiyyeti ve envâ'-ı mecâzın hangi nev'inden olduğu, bir ehadin, etrâfında deverân etmediği mebahisdendir. Ya'nî eslâfdan hiçbirisi buna dâir bir şey' beyân etmemişlerdir.

Abdülhakîm [292] Siyâlkûtî rahimehullâh demişdir ki: “Musannif'in zâhir-i kelâmı ve Şârih'in işbu beyânı kelimât-ı mezkûrenin şu meânîde isti'mâlleri cümleten mecâz olmasını iktizâ eder ise de tahkîk olan meânî-i mezkûreyi irâde ba'zen bi-tarîki'l-mecâz ve ba'zen bi-tarîki'l-kinâye ve ba'zen müstetbiât-ı kelâm olmak tarîkiyle olur.”⁴ Bunun tafsîlini *Kādî Hâşiyesi*'nde ⁵ ﴿كَيْفَ تَكْفُرُونَ...﴾ nazm-ı celîlinin tefsîrinde ityân eylediğini Muhaşşî-i müşârun ileyh beyân eylemiştir.⁶ “Müstetbiât”, min gayr-i taalluk-ı kasdi'l-mütekellim zımn-ı medlûlât-ı mutâbıkıyyede fehm olunan meânî-i tazammuniyye ve iltizâmiyyedir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (كَالْإِسْتِيفَاءِ، نَحْوُ: «كَمْ دَعَوْتُكَ؟»)⁷

Ya'nî kelimât-ı mezkûrenin müsta'mel olduğu meânî, meselâ “istibtâ” gibidir. İstibtâ, da'vete icâbetde batı' u girân-cân add eylemektir. Meselâ bir

1 Yalanladınız mı yalanlamadınız mı? Şâyet yalanlamadıysanız ne yaptınız?

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiyeye*, II, 174.

3 Mezkûr soru edatları çoğu zaman istifhâm amacı dışında kullanılırlar.

4 Siyâlkûtî, *Hâşiyeye*, II, 174-175.

5 Nasıl olur da (Allah'i) inkâr edersiniz? (el-Bakara 2/28)

6 Siyâlkûtî, *Hâşiyeye*, II, 175.

7 Bir şeye karşılık verme konusunda yavaş hareket edildiğini ifade etmek bu mecâzî anlamlardan biridir.

Örnek: “Kaç kez davet ettim seni!”

kimse defeât ile olunan da'vete icâbet etmemesiyle (كَمْ دَعَوْتُكَ!) dersin. Zîrâ bundan murâd kaç def'a da'vet olunduğunu istifhâm olmayıp belki murâd, muhâtabın merrât ile da'vet olunduğu hâlde butû'-i icâbetinden şikâyet ve hass ü tergîb-i icâbetdir. Ve nazm-ı celilde حَتَّى يَقُولَ الْجَنَّةَ... أَنَّ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ...¹ ﴿أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ... حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ مَتَى نَصُرُ اللَّهُ﴾¹ kavlı-i şerîfi dahi bu kabildendir. Ba'de me-cî'l-âyât enbiyâ-i ızâm aleyhimüs-selâm üzerine ümem-i sâlifenin ihtilâfını beyândan sonra muhâlifleriyle sebât üzere teşcî' için Nebî aleyhisselâm ile mü'minîne hitâbdır. (أَمْ) munkatîa olup (بَلْ) ve hemze-i inkâr ile mukadderdir. Mefhûm-i nazm-ı celîl ﴿أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ﴾: Ya'nî "Sizler cennete duhûl etmekliğinizi zann u kıyâs eder misiniz?" Ya'nî, etmezsiniz ve zannetmeniz lâıyk degildir. ﴿وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ﴾: Ve'l-hâl sizden evvel gelen ümem-i sâlifenin şiddetde mesel olan hallerinin misli size vâsıl olmadı. ﴿مَسَّهُمُ النَّسَاءُ وَالضَّرَاءُ﴾: Ale'l-istinâf anların hâlini beyândır. Ya'nî anları be'sâ vü darrâ mess etdi. Be'sâdan murâd fakr-ı şedîd ve darrâdan murâd maraz u cû'dur. ﴿وَزُلْزِلُوا﴾: Dahi anlara isâbet eden şedâid sebebiyle iz'âc-ı şedîd ile iz'âc olundular. Ya'nî envâ'-ı belâ vü şedâidden idrâk-i kalak u ızdırâb ile hayret ü heyemânda kaldılar. ﴿حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ مَتَى نَصُرُ اللَّهُ﴾: Tenâhî-i şiddet ve istitâle-i müddetden nâşî hıbâl-i sabırları munkatî' olup hattâ ki Cenâb-ı risâlet-penâh ile maiyyet-i celîlelerinde bulunmak şeref-i âlisini ihrâz eden ehl-i îmân taahhur-i nasra mebnî istibtâen ﴿مَتَى نَصُرُ اللَّهُ﴾ ya'nî "Bize nasr-ı ilâhî ne vakt vâsıl ve bu şedâid ne zamân zâil olur?" dediler. Zîrâ zamân-ı şiddet her ne kadar kasîr olsa ayn-ı mübtelâda tavîl olarak lâ mahâlete istibtâ-i nasr eder. ﴿أَلَا إِنَّ نَصْرَ اللَّهِ قَرِيبٌ﴾: Bi-tarîki'l-istinâf "kavl" takdîriyle Cenâb-ı Bârî azze ismuhû tarafından cevâb olup taraf-ı Bârî'den kurb-i zamân-ı nusretle tebşîr olundular.² el-Hâsıl, bu nazm-ı celilde dahi ﴿مَتَى﴾ istibtâ içündür.

Ve *Sıktı* in:

وَتَأْمُلُ أَنْ يَكُونَ لَنَا أَوْانٌ³

إِلَامٌ وَفِيمَ تَنْقُلُنَا رِكَابٌ

- 1 "Sizden önceki ümmetlerin başına gelenler başınıza gelmeden cennete girebileceğinizi mi sanıyordunuz? ... (Onlar öylesine çetin imtihanlarla sarsılmışlardı ki) nihâyet peygamber ve onunla birlikte inananlar 'Allah'ın yardımı ne zaman?' diyecek hâle gelmişlerdi." (el-Bakara 2/214)
- 2 Krş: Beydâvî, *Envârü't-Tenzil*, I, 116.
- 3 Bineklerimiz (hem bizim hem de kendilerinin rahatlayıp dinleneceği) zamanın gelmesini ümit edip dururken daha ne zamana kadar ve ne maksatla bizi taşıyıp duracaklar? (Vâfir) Beyit için bkz. Ebû'l-Alâ el-Maarrî, *Sıktı'z-Zend*, s. 64.

beytinde dahi (إِلَى) ve (فِيمَا) istibtâ içündür. Aslı (إِلَى مَا) ve (فِيمَا) olup (مَا) lafzı duhûl-i harf-i cerrden nâşî vücûben “elif” hazf olunup “elif”e delâlet etmek üzere fetha ibkâ olunmuşdur. (إِلَى مَتَى وَفِيمَاذَا تَسِيرُ بِنَا هَذِهِ الْمَطَايَا) mefhûmunda olup şâir-i merkûm istitâle-i müddet-i seferle nakl-i metâyâyı istibtâ eylemişdir. (تَأْمُلُ), (تَرْجُو) ma'nâsına olup (أَوَانٌ)'den murâd, vakt-i inkitâ'-ı seferdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالْتَعَجُّبُ، نَحْوُ: ﴿مَا لِي لَا أَرَى الْهُدْهُدَ﴾، وَالتَّنْبِيهِ عَلَى الضَّلَالِ، نَحْوُ: ﴿فَإَيْنَ تَذْهَبُونَ﴾، وَالْوَعِيدُ، كَقَوْلِكَ لِمَنْ يُسِيءُ الْأَدَبَ: «أَلَمْ أَوْدَبْ فَلَأَنَا؟» إِذَا عَلِمَ ذَلِكَ¹

Ve kelimât-ı mezkûrenin istifhâmın gayrı olarak isti'mâl olunduğu meânîden biri dahi ma'nâ-yı “taaccüb”dür. Meselâ Hazret-i Süleymân aleyhisselâmın ﴿مَا لِي لَا أَرَى الْهُدْهُدَ﴾ kavli-i şerifleri bu ma'nâyâ mahmûldür. Zîrâ adem-i rü'yet ba'zen cânib-i râ'iden ve ba'zen cânib-i mer'iden olmasıyla eğer Hazret-i Süleymân aleyhisselâmın bu kavli kendi cânibinde adem-i rü'yeti mûcib olan hâlden istifhâm denilirse, bu sûretde istifhâm hakîkate hamli mümkün olamaz. Zîrâ kendi hâl-i nefinden istifhâmda bir ma'na yoktur. Bu sûretde taaccübden mecâz olur. Ve eğer cânib-i Hüdhüd'de adem-i rü'yeti mûcib olacak meselâ mevcûd olmasıyla berâber mâni'-i rü'yet olacak sâtir gibi bir hâlden istifhâm olursa bu sûretde istifhâm hakîkati üzere olmak câiz olarak eğer bundan taaccüb kasd olunup ve ma'nâ-yı [293] hakîkiyi irâde mücerred tasvîr u intikâl için olursa kinâye olur. Ve eğer maa't-taaccüb ma'nâ-yı hakîkî kasd olunursa taaccüb müstetbiât-ı kelâmdan olur.²

Ve kelimât-ı mezkûrenin istifhâmın gayrı müsta'mel olduğu meânîden biri dahi “tenbîh ale'd-dalâl”dir ki muhâtabın dalâl ve tarîk-ı müstakîmi terki üzerine tenbîhden ibâretedir. ﴿فَإَيْنَ تَذْهَبُونَ﴾ kavli-i şerifi gibi. Zîrâ murâd mevzi-i zehâbdan suâl olmayıp belki küffârın dalâl ve terk-i tarîk-ı müstakîmlerine tenbîhdir.

1 İstifhâm “Hüdhüd’ü niçin göremiyorum?” (en-Neml 27/20) ifadesindeki gibi taaccüb, “Öyleyse ne-reye gidiyorsunuz?” (et-Tekvîr 81/26) âyetinde görüldüğü üzere yanlış çizgide bulunmaya işaret etme ve terbiyesizlik eden birine, konu hakkında bilgisi olduğu hâlde, “Falancayı terbiye etmedim mi ben?” demende olduğu gibi tehdit anlamlarında kullanılabilir.

2 Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 175.

Ve meânî-i mezkûreden biri “vaîd” dir ki murâd istifhâm olmayıp belki muhâtabı tehdîd ü tahvîf olur. Bu da istifhâm olunan şey’ muhâtab-ı müsîin ma’lûmu olduğu takdîrde cereyân eder. Şahs-ı müsî-i âhar hakkında icrâ olunup ma’lûm-i muhâtab olan te’dîbden suâl ile farazâ isâet-i edeb eden kimseye (أَلَمْ أُؤَدِّبْ فُلَانًا؟) ya’nî “Fülân kimseyi te’dîb etmedim mi?” dersin. Hâlbuki fülân-i mezkûrun te’dîbi muhâtabın ma’lûmu olmasıyla murâd te’dîb-i fülân ma’lûm-i muhâtab olup olmadığını suâl olmayıp belki muhâtab-ı müsîi terhib için vaîddir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالْتَقْرِيرِ بِإِيْلَاءِ الْمُقَرَّرِ بِهِ الْهَمْزَةُ، كَمَا مَرَّ)¹

Ve meânî-i mezkûreden biri “takrîr” olup takrîr ba’zen tahkîk u tesbît ma’nâsına ve ba’zen muhâtabı, ma’lûmu olan şey’i ikrâr üzerine haml ü ikrâra ilcâ vü muztarr etmek fehvâsına itlâk olunur. Ve bu makâmda Musannif’in maksûdu işbu ma’nâ-yı sâni’dir. Ve kelimât-ı mezbûre işbu ma’nâ-yı takrîrde isti’mâl olunduğu sûretde mukarrarun bihin ya’nî ikrârı kasd olunan şey’in hemzeyi vely ü ta’kîb etmesi şartdır. Nitekim hakikat-i istifhâmda mes’ûlün anhin hemzeyi velyi şart olduğu mürûr etmiştir. Meselâ muhâtabı fi’l-i darbı ikrâr üzerine haml murâd eyledikde (أَضْرَبْتَ زَيْدًا؟) ya’nî “Sen Zeyd’i darb etdin mi?” dersin. Ve fâili takrîr murâd eyledikde (أَأَنْتَ ضَرَبْتَ؟) ya’nî “Sen mi darb etdin?” ve mef’ûlü takrîr murâd eyledikde (أَزَيْدًا ضَرَبْتَ؟) ya’nî “Zeyd’i mi darb etdin?” dersin. Ve harf vâsıtasıyla (أَبْرَيْدٍ مَرَزْتُ؟)² ve takrîr-i hâl-i seyrde³ (أَرَاكِيَا سَرْتُ؟)³ kavilleriyle emsâli de böyledir.

Ve hikâyeten vâki’ olan ﴿أَأَنْتَ فَعَلْتَ هَذَا بِالْهَيْتِنَا يَا إِبْرَاهِيمَ﴾⁴ nazm-ı celîli dahi kendisinde hemze takrîr-i fâil için kılınan mevâzi’dendir. Çünkü murâd-ı küffâr Hazret-i İbrâhîm aleyhisselâmı kesr-i asnâmın vukûunu ikrâr üzerine haml olmayıp belki murâdları kesrin Hazret-i İbrâhîm aleyhisselâmın kendisinden sudûrunu ikrâr ettirmekdir. Zîrâ ne keyfiyyetde ikrâr-ı fi’l murâdları olabilir ki ﴿أَأَنْتَ فَعَلْتَ هَذَا﴾ kavillerinde fi’le işâretle

1 İstifhâm takrîr anlamında da kullanılır. Bu durumda, daha önce sözü edildiği üzere, takrîr edilen (yani muhataba onaylatılıp itiraf ettirilecek) unsurun hemzeden hemen sonra gelmesi gerekir.

2 Zeyd’e mi uğradın?

3 (Ata vb.) binerek mi ilerledin?

4 “Bunu ilâhlarımıza sen mi yaptın, İbrâhîm!” (el-Enbiyâ 21/62)

ke-enne ¹ (أَأَنْتَ فَعَلْتَ بِهَذَا أَمْ غَيْرُكَ؟) denilip Hazret-i Halilullâh dahi ﴿بَلْ فَعَلَهُ﴾ ² cevâbını ityân buyurdular. Eğer murâd fi'li takrîr olmak lâzım gelse cevâbda ³ (فَعَلْتُ) veyâhûd ⁴ (لَمْ أَفْعَلْ) buyurulmak iktizâ ederdi.

Ve Musannif *İzâh*'da, nazm-ı mezkûrde istifhâmı takrîre haml üzerine sevk-i kelâm ile “Bunun aslı üzerine haml olunması niçün câiz olmaz ki sibâk-ı kelâmda kesr-i asnâmın Hazret-i İbrâhîm tarafından vukûu nezd-i küffârda ma'lûm olduğuna delâlet edecek bir şey' yokdur ki hattâ istifhâm-ı ma'lûm lâzım gelerek hakikat-i istifhâma hamli mümteni' olmasıyla takrîre haml olunsun?”⁵ deyü i'tirâz etmesiyle bu i'tirâzdan cevâbda denildi ki: Kesr-i asnâm fi'l-i İbrâhîm aleyhisselâm olduğuna delîl mâkabl-i âyetdir ki Cenâb-ı Halîl'den küffâr i'râz u tevellî etdikden sonra ﴿تَاللَّهِ لَأَكِيدَنَّ أَصْنَامَكُمْ﴾⁶ kavilleriyle şikest-i asnâmlarına ictihâd için kasekle ibrâz-ı azîmet buyurdular. Ba'dehû küffâr kesr-i asnâmı muâyenelerinde ba'zısı ba'zısına ﴿مَنْ﴾⁷ ﴿سَمِعَنَا فَتَى﴾ deyip küffârdan diğeri ba'zılar ﴿سَمِعَنَا فَتَى﴾⁸ ya'nî “Asnâma şetm ü ta'yîb eder bir fetâ işitdik ki ismine İbrâhîm denilir. Zann ederiz ki anın fi'lidir,” dediler. Ve fi *Tefsîri'l-Kâdi*:⁹ (سَمِعَنَا فَتَى يَذْكُرُهُمْ أَيَّ يَعْيبُهُمْ فَلَعَلَّهُ فَعَلَهُ) Bu sûretde zâhir olan, kesr-i asnâm fi'l-i İbrâhîm aleyhisselâm olduğu delâlet-i azîmet ü kasekle ve asnâm hakkında icrâ buyurdıkları kadh u zemmden küffârın ma'lûmu olmasıdır. Ve bir de mervîdir ki küffâr Hazret-i İbrâhîm aleyhisselâmdan firâr edip Cenâb-ı Halîl'i beyt-i asnâmda bırakmış oldukları hâlde kesr-i asnâma tasaddîleri meşhûdları olarak men' ü keff için ikbâl ü mürâcaatda [294] sûr'at eylediler. Bu rivâyete göre şikest-i asnâm fi'l-i İbrâhîm olduğu bi'l-müşâhede ma'lûm-i küffâr olmasında irtiyâb olamaz.

1 Bunu sen mi yaptın, başkası mı?

2 “Bunu olsa olsa şu büyük put yapmıştır.” (el-Enbiyâ 21/63)

3 Yaptım.

4 Yapmadım.

5 Kazvîni, *el-İzâh*, s. 141.

6 “Vallâhi putlarınıza bir oyun oynayacağım.” (el-Enbiyâ 21/57)

7 “Kim yaptı bunu ilâhlarımıza? Her kimse, gerçekten çok zalim biriymiş.” (el-Enbiyâ 21/59)

8 “İbrâhîm adında bir gencin putlarımız hakkında ileri geri konuştuğunu duymuştuk.” (el-Enbiyâ 21/60)

9 Putlarımız hakkında ileri geri konuşan, onları ayıplayan bir genç işitmiştik. Bu işi muhtemelen o yapmıştır. bkz. Beydâvî, *Envârü't-Tenzil*, II, 73.

Musannif'in (بِإِيْلَاءِ الْمُقَرَّرِ بِهِ الْهَمْزَةُ) kavlinde murâdî “Takrîr hemze ile olduğu sûretde” demek olup zîrâ takrîr hemzeyle muhtass olmayarak fakat mâ yukarraru bihin hemzeyi velyini i'tibâr hemzeyle mahsûsdur. Çünkü hemze fi'l ü fâil ü mef'ûl ve gayrılarını takrîr için geldiği hasebiyle bunlardan hangisini takrîr olduğunun beynini fark etmek i'tibâr-ı îlâ ile olur. Lâkin kelimât-ı bâkiye böyle değildir. Zîrâ (هَلْ) taleb-i tasdîke muhtass olmasıyla nefis-i hükmü takrîr için olur, ¹ ﴿هَلْ تُؤَبِّبُ الْكُفَّارُ...﴾ gibi. Ma'nâ (هَلْ جُوزِي الْكُفَّارُ بِالثَّوَابِ؟) demektir. Ve esmâ-i istifhâmiyye fi'l-asl kendileriyle suâl olunan şey'i ya'nî medlûlleri olan zamân u mekân u hâli takrîr için olup bu cihetden nâşi îlâ' tasavvur olunmaz. ² ﴿كَمْ آتَيْنَاهُمْ مِنْ آيَةٍ﴾ ve ³ ﴿مَنْ الَّذِي قَتَلْتَهُ؟﴾ ve ⁴ ﴿مَاذَا فَعَلْتَ بِفُلَانٍ؟﴾

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَإِلْإِنْكَارٍ كَذَلِكَ، نَحْوُ: ﴿أَغَيْرَ اللَّهِ تَدْعُونَ﴾)⁵

Mecrûr olarak (الْتَقْرِيرِ) üzere ma'tûfdur. Ve (كَذَلِكَ) kavli (إِلْإِنْكَارٍ)'den hâl olup (حَالَ كَوْنِ الْإِنْكَارِ مِثْلَ التَّقْرِيرِ فِي حَدِيثِ الْإِيْلَاءِ) demektir. Ya'nî, kelimât-ı istifhâm “takrîr” gibi “inkâr” ma'nâsında dahi müsta'mel olup takrîrde olduğu misillü işbu inkârda dahi eğer inkâr hemze ile olursa münker olan gerek fi'l ve gerek fâil ve gerek sâir her ne ise hemzeyi vely etmesi şartdır. ﴿أَغَيْرَ اللَّهِ تَدْعُونَ﴾ gibi. Ve hemzenin gayrı kelimât-ı istifhâmiyyenin dahi inkâr için gelmesi sahîh ise de îlâ' şart değildir. Zîrâ kelimât-ı sâire-i istifhâmiyye hemzede cârî olduğu misillü inkâr-ı fi'l ü fâil ve gayrılarını için olmayıp belki ya fakat inkâr-ı tasdîk için olur, (هَلْ) gibi, veyâhûd medlûlâtının inkârı için olur, esmâ-i istifhâmiyye gibi. Meselâ ⁶ ﴿مَاذَا يَضْرُكُ إِذَا فَعَلْتَ؟﴾ kavlinin ma'nâsı şey'-i mânın muhâtaba muzırr olduğunu inkâr olup bundan inkâr-ı durr lâzım gelir. Ve kezâlik ⁷ ﴿مَنْ ذَا فَعَلْ كَذَا؟﴾ kavlinin ma'nâsı şahs-ı mânın fâil olmasını inkâr olup bundan inkâr-ı fi'l lâzım gelir. Ve ⁸ ﴿كَمْ تَدْعُونِي؟﴾ kavlinin ma'nâsı merrât ile da'veti inkâr olup bundan inkâr-ı da'vet lâzım gelir. Ve

1 “İnkârcılar (yaptıklarının cezasını) gördüler, değil mi?” (el-Mutaffifîn 83/36)

2 “Kendilerine nice açık mucize vermiştik.” (el-Bakara 2/211)

3 Falancaya ne yaptın?

4 Öldürdüğün kişi kim?

5 İstifhâm bazen de inkâr anlamında kullanılır. Örnek: “(Kıyâmet gelip çatıverse) Allah'tan başkasına mı yalvarırsınız?” (el-En'âm 6/40)

6 Yapsan ne kaybedersin ki?

7 Bunu kim yapabilir ki?

8 Beni kaç kez davet ettin ki?

¹ (كَيْفَ تُؤْذِي أَبَاكَ؟) kavlinden murâd îzânın vâki‘ olduğu hâli inkâr olup inkâr-ı îzâ lâzım gelir. Ve şî‘de:

وَتَضُبُّوا إِلَى رَنْدِ الْحَمَى وَعَرَارِهِ وَمِنْ أَيْنَ تَدْرِي مَا الْعَرَارُ مِنَ الرَّنْدِ²

vâki‘ olup mekân-ı dirâyeti ya‘nî nâkanın bunlar ma‘lûmu olmasını inkâr olarak bundan nefy-i dirâyet lâzım gelir. (تَضُبُّو), (تَمِيلُ), ma‘nâsıdır. (عَرَارٌ), (عَرَارَةٌ)’ün cem‘i olup tayyibu’r-râyiha bir nebâtun ismidir. Ve (رَنْدٌ) feth ile şecer-i bâdiyeden tayyibu’r-râyiha bir şecerdir.³ Ve ammâ hemze, vely eden şey’in inkârı için olup meselâ İmruülkays’ın⁴ (أَيْفُتْلُنِي وَالْمَشْرِفِي مُضَاجِعِي) kavlinde murâd, fi‘l-i katli inkârdır. Zîrâ şâir (وَالْمَشْرِفِي مُضَاجِعِي) kavlinin ityânıyla fi‘l-i katlin vukûuna mâni‘ olan müzâcaa-i silâhı zikr eylemiştir. Ve eğer ba‘zı evhâma sebk etmiş olduğu üzere murâd inkâr-ı fâil olarak ya‘nî “Fi‘l-i katl mütehakkıktır lakin fâil muhâtab olmayıp ve muhâtab bu fi‘l kendisinden tasavvur olunur mekûleden değildir,” demek olsa idi (وَالْمَشْرِفِي مُضَاجِعِي) kavliyle mâni‘-i fi‘lin îrâdına muhtâc olmaz idi.

Ve meselâ⁵ ﴿أَهْمُ يَتَسَمُونَ رَحْمَةَ رَبِّكَ﴾ kavli-şerîfinde hemze inkâr-ı fâil içündür. Zîrâ münker olan anların kâsimîn olması olup nefis-i kismet değildir. Ya‘nî maksûd anların ﴿لَوْلَا نَزَلَ هَذَا الْقُرْآنُ عَلَى رَجُلٍ مِنَ الْقُرَيْشِيِّينَ عَظِيمٍ﴾⁶ kavillerini redd ve emr-i nübüvveti müdbirîn ve kismet-i rahmet-i ilâhiyye için mütevellîn olmalarını inkâr için tahsîs olduğu zâhirdir. Ve meselâ⁷ ﴿أَغْيَرَ اللَّهُ أَتَّخِذُ وَلِيًّا﴾ kavli-şerîfinde münker, mef‘ûl olan ﴿غَيَّرَ اللَّهُ﴾’dir. Zîrâ münker olan Cenâb-ı Bârî teâlâ şânuhû hazretlerinin gayrısını velî ittihâzı olup yoksa ittihâz-ı velî değildir. Ve ammâ⁸ ﴿أَتَّخِذُ أَضْنَامًا آلِهَةً﴾ kavli-şerîfinde münker, nefis-i ittihâz-ı âlihe olup anınçün fi‘l hemzeyi vely eylemiştir. Ya‘nî âyeteyn beyninde fark vardır. Zîrâ ûlâda münker ittihâz-ı velînin Cenâb-ı Bârî’nin gayrıya taalluku olup ittihâz-ı velî değildir. Ve

1 Babana nasıl eziyet edersin?

2 Develer, sahipli arazinin rend ağacına ve arâr deneni bitkisine meyil gösteriyorlar. Onlar nereden bilirler ki arâr nedir, rend nedir? (Tavîl)

3 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 412.

4 Meşrafi kılıcım yanı başımdayken hiç öldürebilir mi beni? (Tavîl) Mısra için bkz. İmruülkays, *Divân*, s. 33.

5 “Rabbinin rahmetini yoksa onlar mı paylaşıyorlar?” (ez-Zuhuf 43/32)

6 “Bu Kur’ân, iki şehrin ileri gelenlerinden büyük ve itibarlı bir adama gönderilmeli değil miydi?” (ez-Zuhuf 43/31)

7 “Allah’tan başkasını kendime dost edinir miyim ben?” (el-En’âm 6/14)

8 “Putlara mı tapıyorsun?” (el-En’âm 6/74)

kavl-i sâni'de münker âliheye müte'allık olan ittihâz olup zıkr-i "asnâm" tevbihlerinde mübâlağa ve kemâl-i cehllere delâlet içündür.¹ Ve meselâ ²(أَرَا جُلًّا أَسِيرًا إِلَيْهِ؟) kavlinde olan hâl gibi. Zîrâ inkâr olunan râcilen ve mâşiyen [295] seyri olup nefis-i seyr değildir. Sâir müteallikât-ı fi'l dahi bunlara makîsdir.

Ve ³(أَزِيدًا صَرِيئَةً) emsâli, bi-hasebi takdîri'l-müfesser inkâr-ı mef'ûl ve inkâr-ı fi'lden her birerlerine muhtemel olup mukaddem takdîriyle (⁴أَصْرِيئَةً زَيْدًا صَرِيئَةً؟) denilir ise inkâr-ı fi'l ve (⁵أَزِيدًا صَرِيئَةً صَرِيئَةً) denilirse inkâr-ı mef'ûldür. ⁶(أَبَشْرًا مِنَّا وَاحِدًا نَتَّبِعُهُ؟) kavli-i şerîfi inkâr-ı mef'ûl için olup müfesser mef'ûlden sonra mukadder olarak (⁷أَبَشْرًا مِنَّا وَاحِدًا نَتَّبِعُ نَتَّبِعُهُ؟) takdîrinde olur. Zîrâ anlar mutlakân ittibâ'ı inkâr etmeyip belki cinsiyette mislleri olan beşere ittibâ'ı etmekliği inkâr ve Resûl'ün cins-i âhar olan melâikeden olmasını taleb eylediklerine siyâk-ı kelâm delâlet eder.⁸ Ve kezâlik ⁹(أَأَنْتَ صَرِيئَةً؟) emsâli merfû'-i muzmer fi'l üzerine takdîm olunursa ba'zen takdîmin tahsîse hamliyle nefis-i fâili inkâr ve ba'zen takdîmin mücerred takavvî-i hükme hamliyle hükmü inkâr için olur.

Sâhib-i *Miftâh* sûre-i Yûnus'da ¹⁰(أَفَأَنْتَ تُكْرَهُ النَّاسَ...؟) ve ¹¹(أَفَأَنْتَ تُسْمَعُ؟) kavli-i şerîflerini takviye-i hükm-i inkâr kabîlinden kılıp muhâtab Nebî aleyhisselâm olarak ve Nebî aleyhisselâm ne Cenâb-ı Bârî ile ikrâh-ı nâs ve ismâ'-ı esammda iştirâkini ve ne de bununla infirâdını i'tikâd etmediğine nazar eylemiştir.¹² Ve Sâhib-i *Keşşâf* tahsîs kabîlinden kılıp Resûl aleyhisselâmın îmân-ı nâsa fart-ı şegaf u mahabbet ve tebâluğ-i hırs u rağbeti cihetle ke-enne ikrâh-ı nâs ve ismâ'-ı esamm üzerine kudretini mu'tekid menzilesinde olduğuna nazar eylemiştir.¹³

Suâl olunursa ki: Hemze-i inkâr harf-i nefy menzilesinde olup ve harf-i nefyi vely eden şey' kat'an ve cezmen müfid-i tahsîs olduğu mürûr etmiş

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiyeye*, II, 177-178.

2 Ona yayan mı gideyim?

3 Zeyd'e mi vurdun?

4 "Bizim içimizden çıkan bir fânîye mi itaat edecek misiz?" (el-Kamer 54/24)

5 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiyeye*, II, 178.

6 Sen mi vurdun?

7 "O hâlde insanları sen mi zorla (imana getireceksin?)" (Yûnus 10/99)

8 "Sağirlara (hakikati) sen mi duyuracaksın?" (Yûnus 10/42)

9 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 427.

10 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 359.

idi. Bu sûretde Sekkâkî nazm-ı mezkûru ne vechile takavviye haml ile tahsîse haml etmez?

Cevâbında deriz ki: Teslîm edelim ki hemze inkârda harf-i nefy menzilesinde olsun lâkin Sekkâkî harf-i nefyi vely eden ile gayrısı bey-nini fark etmeyip belki gerek nefyi vely etsin ve gerek etmesin cümlesi indinde eğer mukaddem muzmer olursa takavvî ve tahsîse muhtemel ve eğer muzher-i münekker olursa tahsîse ve eğer muzher-i muarref olursa takavviye müteayyindir. Ve Sekkâkî, takdîmin müfîd-i tahsîs olduğu bahsinde bu tafsilin tezekkürüne *عَنْ خَاطِرِكَ* (إِيَّاكَ أَنْ يَزُولَ عَنْ خَاطِرِكَ التَّفْصِيلُ الَّذِي سَبَقَ فِي نَحْوِ: «أَنَا صَرَبْتُ وَأَنْتَ صَرَبْتَ وَهُوَ صَرَبَ» مِنْ اِحْتِمَالِ اِتِّحَادِ اِبْتِدَاءِ وَاحْتِمَالِ التَّقْدِيمِ وَتَفَاوُتِ الْمَعْنَى فِي التَّوَجِيهِينِ) (فَلَا تَحْمِلْ نَحْوَ قَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿اللَّهُ أَذِنَ لَكُمْ﴾¹ عَلَى التَّقْدِيمِ لِلتَّخْصِصِ، فَلَيْسَ ba'dehû الْمُرَادُ أَنَّ الْإِذْنَ يُنْكَرُ مِنَ اللَّهِ دُونَ غَيْرِهِ وَلَكِنْ أَحْمَلُهُ عَلَى الْإِبْتِدَاءِ مُرَادًا مِنْهُ تَقْوِيَةَ الْإِنْكَارِ)² demişdir. Ya'nî (... أَنَا صَرَبْتُ...) emsâlinin ibtidâ ve takdîme muhtemel olup işbu tevcîheynde ma'nâların tefâvüt ve adem-i ittihâdına dâir mesbûk olan tafsilâtın adem-i nisyânıyla tenbîh eyledikten sonra bu kelâma tefrî' ederek demişdir ki: İmdi, ﴿اللَّهُ أَذِنَ لَكُمْ...﴾ nazm-ı celîlinin emsâli tahsîs için takdîme haml olunup da murâd izn ü ruhsat Cenâb-ı Bârî'den olup gayrısından olmadığını inkârdır zann olunması. Zîrâ ma'lûmdur ki ma'nâ-yı nazm anların kâil oldukları tahlîl ü tahrîmde kıbel-i ilâhîden izn olmaklığının inkârı üzerine olup yoksa bu izn gayrısından vâki' olup da taraf-ı ilâhîye izâfe edilmiş olmasına mübtenî değildir. Belki nazm-ı mezkûr emsâli müfîd-i takavvî olan ibtidâyâ mahmûl olarak murâd hükm-i inkârı takviyedir. Ve Sekkâkî'nin nazm-ı mezkûrde olan bu kelâmı bu misillü terkîbin inde müsâadeti'l-ma'nâ takdîm ve inkâr-ı nefsi-fâile hamlî mümkün olmasını mühim olup bu ise muzher-i muarrefin i'tibâr-ı takdîme muhtemel olmadığına zehâb-ı sâbıkının hilâfi ise de ke-enne bu kelâmını mezheb-i kavme binâ eylemiştir. Zîrâ Şeyhayn ya'nî Abdülkâhir ve Cârullah muzher-i muarrefde i'tibâr-ı takdîm ve ifâde-i ihtisâsın cevâzına zâhib olmuşlardır. Mefhûm-i nazm-ı celîl (قُلْ أَرَأَيْتُمْ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ لَكُمْ مِنْ رِزْقٍ فَجَعَلْتُمْ مِنْهُ حَرَامًا وَحَلَالًا قُلْ اللَّهُ أَذِنَ لَكُمْ فِي

1 "Size Allah mı izin verdi?" (Yûnus 10/59)

2 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 427.

التَّحْرِيمِ وَالتَّحْلِيلِ حَيْثُ جَعَلْتُمْ مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَالًا وَحَرَامًا وَقُلْتُمْ مَا فِي بُطُونِ هَذِهِ
 الْأَنْعَامِ خَالِصَةٌ لِّذُكُورِنَا وَمُحَرَّمَةٌ عَلَيَّ أَزْوَاجِنَا، أَمْ عَلَى اللَّهِ تَفْتَرُونَ فِي نَسَبِهِ ذَلِكَ إِلَيْهِ
 müfâdî ma'lûmdur.¹ Zîrâ anlar ba'zı helâl şey'i tahrîm edip meselâ [296]
 nezr için sahrâya itlâk eyledikleri nâka ki *sâibe* ta'bîr ederler idi. Buna
 kat'an binmezler ve südünü içmezler ve bu emsâl ba'zı en'âm u harsden
 intifâi tahrîm ve ba'zen nisâ için harâm addiyle zükûra tahsîs ederler idi.
 (أَخْبِرُونِي)، (أَرَأَيْتُمْ) ma'nâsınadır. Ve rızkın münzel olması, semâda mukadder
 ve esbâb-ı semâviyye olan matar u şems ü kamer emsâliyle muhassal olması
 i'tibâriyledir. Ve (لَكُمْ) kavlinde olan "lâm" intifâ' için olmasıyla rızkıdan
 murâd rızk-ı helâl olduğuna dâldir. Binâen aleyh (فَجَعَلْتُمْ) kavliyle maz-
 har-ı tevbih olmuşlardır.

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: ﴿وَمَنْهُ: ﴿أَلَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ﴾، أَيَّ اللَّهُ كَافٍ، وَنَقِي التَّنْفِي إِبْتِثَاتٍ، وَهَذَا
 مُرَادٌ مَنْ قَالَ: إِنَّ الْهَمْزَةَ فِيهِ لِلتَّقْرِيرِ بِمَا دَخَلَهُ التَّنْفِي لَا بِالتَّنْفِي²

Ve ﴿أَلَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ﴾ kavli-i şerîfi dahi hemzenin inkâr için mecîi ka-
 bîlinden olup (اللَّهُ كَافٍ عَبْدَهُ) müfâdındadır. Zîrâ inkârı nefy, nefy-i nefy olup
 ve nefy-i nefy isbâtdır. el-Hâsıl, ma'nâ-yı inkâr nefy olup ve edât-ı nefy
 olan (لَيْسَ) üzere müfid-i nefy olan hemze-i inkârî dâhil olduğu gibi sübût-i
 kifâyeti müfid olur. Ve bu sûretde inkâr-ı nefy maksûd-i bizzât olmayıp
 belki eblağ-i vech üzere isbâta vesîledir. Ve ba'zılarının "Bu nazm-ı celilde
 hemze medhûl-i nefy olan (اللَّهُ كَافٍ) kavlini takrîr ya'nî Cenâb-ı Bârî abd
 ü nebîsi olan Hazret-i Peygamber-i zî-şâna kâfi olduğunu ikrâra muhâtabı
 haml içündür. Yoksa (لَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ) nefyini takrîr için degildir," de-
 mekten murâdı bu ma'nâdır.

Ve ﴿أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ﴾³ ve ﴿أَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيمًا﴾⁴ kavli-i şerîfleri emsâli da-
 hi bu vechiledir. Ve hemze-i mezkûreye ber vech-i meşrûh "Ba'zen inkâr
 ve ba'zen takrîr içündür," denilip bu itlâkın ikisi dahi hasendir. İmdi, bu
 kelâmdan ma'lûm olur ki takrîr olunan şey' medhûl-i hemze olan hüküm

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 179.

2 "Allah kuluna yetmez mi?" (ez-Zümer 39/36) âyeti de hemzenin inkâr anlamına örnektir ve "Allah kuluna yeter," anlamını bünyesinde barındırır. Şöyle ki olumsuzluğu olumsuzlamak mânâyı olumluya çevirir. "Hemze, nefyin dâhil olduğu unsuru takrîr içindir yoksa bizzat nefyin kendisini takrîr amacı gütmeyiz," diyenlerin söylemek istediği de budur.

3 "Biz senin gönlüne ferahlık vermedik mi?" (el-İnşirâh 94/1)

4 "Seni bir yetim olarak bulup da (bağrına basmadı mı?)" (ed-Duhâ 93/6)

olmak vâcib olmayıp belki o hükümden nefyen veyâ isbâten ma'lûm-i muhâtab olan şey' olarak ﴿أَأَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمِّيَ إِلَهَيْنِ﴾¹ kavli-i şerîfi dahi buna mahmûldür. Zîrâ hemze hükm-i mezkûrden Îsâ aleyhisselâmın ma'lûmu olan şey'i ya'nî adem-i kavli takrîr için olarak yoksa kavmine ittihâz ile emri kâil olmuş olmasını takrîr için değildir.

قَالَ رَجِمَهُ اللَّهُ: (وَلَا يُنكَارُ الْفِعْلُ صُورَةَ أُخْرَى، وَهِيَ نَحْوُ: «أَزِيدًا صَرَبْتَ أَمَ عَمْرًا؟») لِمَنْ يُرَدُّ الضَّرْبَ بَيْنَهُمَا²

Musannif rahimehullâhın mürûr eden (وَالْإِنْكَارِ كَذَلِكَ) kavli, sûret-i inkâr-ı fi'l fi'lin hemzeyi vely etmesi üzerine dâll olup hâlbuki inkâr-ı fi'l için fi'lin hemzeyi vely etmediği diğer bir sûret olmasıyla bu sûrete işâret için buyururlar ki: İnkâr-ı fi'l için bir sûret-i uhrâ dahi vardır ki bu da meselâ Zeyd ve Amr beyninde darbı terdîd edip Zeyd ve Amr'ın gayrıya taallukunu i'tikâd etmeyen kimseye istifhâm-ı inkârî ile (أَزِيدًا صَرَبْتَ أَمَ عَمْرًا؟) (أَزِيدًا denilmesi emsâlidir. Zîrâ darbın bunlardan ikisine dahi taallukunu inkâr etdiğin gibi aslâ darb olmadığını beyân etmiş olursun. Zîrâ darb için taalluk edeceği bir mahalden lâzım olmasıyla mahalli nefy olduğu gibi asl-ı darb dahi nefy olunmuş olur. Ve ﴿قُلْ أَلَّذِكْرَيْنِ حَرَّمَ أَمَ الْأُنثَيْنِ أَمَّا﴾³ kavli-i şerîfi dahi bu kabîlden olarak hemzeyi vely eden mef'ûl olmasıyla berâber garaz-ı asl tahrîmi inkârdır. Zekerayndan murâd zekerayn-ı da'n u ma'z ve ünseyeynden murâd bunların ünseyeynidir. Müşrikûn ba'zen zükûr ve ba'zen inâs-ı en'âmı ve ba'zen bunlardan hâsıl olan evlâd-ı zükûr veyâ inâsı veyâhûd mahlûtan cümlesini tahrîm ederek bu tahrîmi Cenâb-ı Hakk'a izâfe ve nisbet ederler idi. Binâen aleyh işbu nazm-ı celîl ile Cenâb-ı Bârî kavli-i îşânî inkâr buyurmuşdur ki ma'nâ "Eğer tahrîm vâki' olsa harâm olan ya zekerayn veyâhûd ünseyeyn veyâhûd erhâm-ı ünseyeynin müştamil olduğu evlâd olurdu. Hâlbuki bunlardan hiçbirinde hurmet olmamasıyla aslâ hurmet yokdur," demek olur.⁴

1 "Sen mi insanlara '(Allah'ın yanı sıra) beni ve annemi de ilâh edinin' dedin?" (el-Mâide 5/116)

2 İnkâr üslûbu elde etmenin, (filin hemzenin hemen peşinden gelmesi dışında) bir başka şekli daha vardır. O da meselâ (bir vurma eylemi gerçekleştirdiğini iddia eden ve bu eylemi üçüncü bir kişi için söz konusu etmeksizin yalnızca) Zeyd ile Amr arasında getirip götürülen kişiye söylenen "(Bak sen! Söyle bakalım) Zeyd'e mi vurdun yoksa Amr'a mı?" cümlesi buna örnektir.

3 "De ki: (Allah bu hayvanların) erkeklerini mi haram kıldı, dişilerini mi yoksa dişilerin rahimlerinde bulunan yavruları mı?" (el-En'âm 6/143)

4 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiyeye*, s. 413; Siyâlkûtî, *Hâşiyeye*, II, 180.

Zikrolunan misâl ve nazm-ı celilde hemzeyi mef'ûl vely eylediği gibi fâilin vely etmesi dahi bu vechile olup meselâ darbı Zeyd ve Amr beyninde terdîd edip 1 (الضَّارِبُ إِمَّا زَيْدٌ وَإِمَّا عَمْرُو لَّا غَيْرُهُمَا) 1 i'tikâdında bulunan kimseye 2 (أَزَيْدٌ ضَرَبَكَ أَمْ عَمْرُو؟) denir. Hemze inkâr için olup “Seni ne Zeyd darb eyledi [297] ve ne Amr,” demek olarak murâd “Aslâ darb vukû‘ bulmadı,” demek olur. Zîrâ fi'l-i mezkûr bir fâile muhtâc olup ve muhâtab Zeyd ile Amr'ın gayrıdan vâki‘ olmadığını mukırr olmasıyla bunlardan dahi nefy ü inkâr olunduğu gibi dârib olmadığı müstebân olarak asl-ı darbın vukûu inkâr olunmuş olur ve fâilin gayrıda 3 (فِي اللَّيْلِ كَانَ هَذَا أَمْ فِي النَّهَارِ؟) 3 ve 4 (أَفِي السُّوقِ كَانَ هَذَا أَمْ فِي الْمَسْجِدِ؟) 4 emsâli de böyledir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالْإِنكَارُ إِمَّا لِلتَّوْبِيخِ، أَيُّ: مَا كَانَ يُتَّبَعِي أَنْ يَكُونَ، نَحْوُ: «أَعْصَيْتَ رَبَّكَ؟»، أَوْ: لَا يُتَّبَعِي أَنْ يَكُونَ، نَحْوُ: «أَتَعْصِي رَبَّكَ؟»)⁵

Ve istifhâmdan müstefâd olan inkâr ya muhâtabı zamân-ı mâzide kendisinden sâdır olan bir emr üzerine tevbih için olup murâd (مَا كَانَ يُتَّبَعِي) (مَا كَانَ يُتَّبَعِي) “Vâki‘ olan emrin ol vechile vukûu lâyük olmadı,” demek olur. Ve bu ma'nâca tevbih-i inkârî mâzide vâki‘ olan emr hakkında cereyân eder. (أَعْصَيْتَ رَبَّكَ؟) gibi. Zîrâ muhâtabdan isyân vâki‘dir. İmdi, bu istifhâmda tesbît ma'nâsına takrîr ya'nî muhâtabı “Sen elbette isyân etdin,” deyü ikrâra haml ile berâber “Bunun vukûu lâyük olmadı,” ma'nâsında tevbih u inkâr dahi vardır ki 6 (لِمَ كَانَ الْعُصْيَانُ؟ وَمَا كَانَ يُتَّبَعِي أَنْ يَقَعَ) 6 ki mef'hûmundadır. Musannif'in (أَيُّ: مَا كَانَ يُتَّبَعِي أَنْ يَكُونَ) kavlinde birinci (كَانَ) nâkisa olarak ismi, inkâr olunan emr ve haberi, (يُتَّبَعِي)'dir. Ve ikinci (كَانَ) tâmmе olup fâili yine emr-i mezkûrdur.

Ve Ebû Alâ-i Maarri'nin:

أَمَّ الْجُوزَاءُ تَحْتَ يَدِي وَسَادٌ⁷

أَفَوْقَ الْبَدْرِ يُوَضِّعُ لِي مِهَادٌ

- 1 Vuran ya Zeyd'di ya da Amr, başkası değil.
- 2 (Bak sen!) Zeyd mi vurdu sana yoksa Amr mı?
- 3 Gece mi oldu bu gündüz mü?
- 4 Çarşıda mı oldu bu yoksa camide mi?
- 5 İnkâr ya kınama amaçlı olur; yani “Rabbine isyan mı ettin?” örneğinde görüldüğü üzere eylemin yakışık almadığını ya da “Rabbine isyan mı ediyorsun?” cümlesinde olduğu gibi yakışık almayacağını ifade eder.
- 6 İsyân niçin vukû buldu? Doğrusu hiç yakışık almadı.
- 7 (Birinci felekteki) dolunayın üzerine mi seriliyor benim döşeğim? (İkinci felekte bulunan) ikizler burcu elimin altında yastık iken (hiç yakışır mı bu Allah aşkına!) (Vâfir) Beyit için bkz. Ebû'l-Alâ el-Maarri, *Sıktu'z-Zend*, s. 80.

kavli dahi işbu (مَا كَانَ يَنْبَغِي) ma'nâsına inkâr-ı tevbîhîye mahmûldür. Şöyle ki istifhâm takrîr için olmasıyla berâber mertebesi bedrden âlî olduğunu iddiâ ile şâibe-i inkârdan hâlî değildir. Zîrâ şâir-i merkûm iddiâen ve if-tihâren firâşî fevk-ı bedrde olduğunu takrîr u tesbît etmesiyle berâber (أَمْ)-i munkatîa ile bundan ıdrâb ve Cevzâ'yı visâdı kılmak derecesine terakkî eylemiştir. Zîrâ zu'm olduğu üzere Cevzâ felek-i sâminde ve bedr felek-i evveldedir.¹

Veyâhûd inkâr-ı tevbîhî (لَا يَنْبَغِي أَنْ يَكُونَ) ma'nâsına olup “Hemzenin dâhil olduğu şey'in hudûs ve tahakkuk-ı mazmûnu lâyıık u revâ olmaz,” demek olur. Ve bu ma'nâca “İnkâr-ı tevbîhî zamân-ı hâl ü istikbâlde vukû' bulacak emr hakkında cereyân eder,” demek olur. (أَتَعْصِي رَبَّكَ؟) gibi. Murâd “Tahakkuk-ı isyân lâyıık olmaz,” demektir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ لِلتَّكْذِيبِ فِي الْمَاضِي، أَي: لَمْ يَكُنْ، نَحْوُ: ﴿أَفَأَضْمَأَكُم رُبُّكُمْ بِالْبَيْنِينَ﴾، أَوْ فِي الْمُسْتَقْبَلِ، أَي: لَا يَكُونَ، نَحْوُ: ﴿أَنْتُمْ مَكْمُوهَا﴾)²

Veyâhûd inkâr mâzîde tekzîb için olup “Hemzenin medhûlü olan şey'in mazmûnu zamân-ı mâzîde vâki' olmadı,” ma'nâsına olur. ﴿أَفَأَضْمَأَكُم﴾ nazm-ı şerifinde olduğu gibi. Zîrâ küffâr hâşâ “Melâike-i kirâm benâtullâhdır,” deyü herzegû-yi vâdî-i hizlân olmalarıyla Cenâb-ı Bârî teâlâ zâtuhû an zâlik bunu nefy ile ﴿أَفَأَضْمَأَكُم﴾ buyurdular. Ya'nî “Rabbiniz teâlâ sizi alâ vechi'l-hulûs ve's-safâ efdal-i evlâd olan benûna tahsîs ile hâşâ zât-ı ulûhiyyetiçün dûn-i benûnda olan benâtı mı ihtiyâr eyledi?” ya'nî “Bu fi'l vâki' olmadı,” demektir.³

Veyâhûd inkâr müstakbelde tekzîb için olup “Mazmûn-i mezkûr vâki' olmaz,” demektir. Kıssa-i Nûh aleyhisselâmda Cenâb-ı Neciyyullâh'dan rivâyeten vârid olan ﴿أَنْتُمْ مَكْمُوهَا﴾ kavli-i şerîfi bu kabîlden olup murâd “Bu hidâyet veyâhûd hücceti size ilzâm mı ederiz?” Ya'nî “Kabûl-i hidâyet üze-

1 Hasan Çelebi, Cevzâ'nın ikinci felekte yer aldığını ifade etmektedir. bkz. *Hâşiye*, s. 413. Vahdî Efendi de bu bilgiyi Molla Fenârî *Hâşiye*'sinden aktarmış fakat Cevzâ'nın sekizinci felekte olduğunu belirtmiştir. bkz. *el-Mu'avvel*, s. 314-315.

2 Ya da inkâr üslûbu, geçmişte (meydana geldiği iddia edilen bir olayı) tekzîb etmek yani onun olmadığını ortaya koymak için kullanılır. Örnek: “Demek Rabbiniz erkek çocukları size lâyıık gördü de...” (el-İsrâ 17/40) Bu üslup bazen de bir şeyin olmayacağını ifade eder. Örnek: “Biz sizi bu (hidâyeti kabule) mi zorlayacağız?” (Hûd 11/28)

3 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 180.

rine size ikrâh ve bununla ihtidâya kasr u icbâr mı eyleriz? Hâlbuki sizler tarîk-ı hidâyete sülûkden imtinâ' ile kârihûnsunuz ya'nî bizden bu ilzâm vâki' olmaz," demekdir.

Ve ﴿هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ﴾¹ kavli-i şerîfi dahi işbu tekzîb fi'l-müs-takbel üzerine mahmûl olup müddeâ-yı küffâr olan hükmü tekzîbdir. Çünkü küffâr-ı dalâlet-karîn ashâb-ı güzîn rıdvânullâhi teâlâ aleyhim ec-maîn hazerâtının âlâyîşi-gınâdan istiğnâlarına nazarla tahakkuk-ı haşr u meâd takdîrinde âlem-i âhiretde dahi hâl-i fakr u ihtiyâcda olmalarını zu'm u iddiâlarına mebnî Cenâb-ı Bârî küffâr-ı tebeh-kârı tekzîb için iddiâ-ger-deleri olan hükm-i mezkûru redd ile dünyâda hüsn-i a'mâl ile olan ihsânın cezâsı ancak âhiretde ecr u mesûbât ile ihsân olduğu beyân [298] buyurulmuşdur.² Ve şâirin:

وَهَلْ يَذْخُرُ الصَّرِغَامُ قَوْلًا لِيَوْمِهِ إِذَا ادَّخَرَ التَّمْلُ الطَّعَامَ لِعَامِهِ³

kavli dahi bu kabîldendir. (يَذْخُرُ), (يَمْنَعُ) vezninde olup ya'nî "Karınca bir senelik taâmını iddihâr eylediği vakt esed bir günlük kütünü iddihâr u ihtiyâr etmez," demekdir.

Ve ba'zen nefy ma'nâsına olan istifhâm-ı inkârî dahi tevbîh için olur. Ve ﴿مَاذَا عَلَيْهِمْ لَوْ آمَنُوا بِاللَّهِ﴾⁴ kavli-i şerîfi gibi. Ya'nî "Anların üzerine îman ve terk-i nifâkda ne mazarrat ü vebâl vardır?!" demek olup murâd zemm ü tevbîhdir. Ya'nî murâd mücerred îmânda vebâl ü mazarrat olmadığını beyân olmayıp belki nefy-i vebâl ile berâber zemm ü tevbîhdir. Zîrâ îmânda her bir hayr u maslahat olmasıyla berâber murâd mücerred nefy-i vebâl olsa yalnız bunu ihbâr hasen olmayıp belki îmânda olan mesâlihe dahi taarruz iktizâ ederdi.⁵

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالْتَهَكُّمُ، نَحْوُ: ﴿أَصْلَاتُكَ تَأْمُرُكَ أَنْ تَنْتَرِكَ مَا يَغْبِئُ آبَاؤَنَا﴾، وَالْحَقِّيرِ، نَحْوُ: «مَنْ هَذَا؟»، وَالتَّهْوِيلِ، كَقِرَاءَةِ ابْنِ عَبَّاسٍ: ﴿وَلَقَدْ نَجَّيْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ مِنَ الْعَذَابِ

1 "İyiliğin karşılığı iyilikten başka ne olabilir ki?" (er-Rahmân 55/60)

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 180.

3 (Sen malını biriktirmeyip hayır yoluna harcamayı tercih ettin. Bu tavrınla bir aslanı andırıyorsun. Aslan karınca gibi değildir, erzak biriktirmeye tenezzül etmez.) Karınca bir yıllık erzâkını depolar-ken aslanın bir günlük yiyeceğini bile depoladığı (nerede görülmüş?) (Vâfir) Beyit için bkz. Ebû'l-Âlâ el-Maarrî, *Sıktu'z-Zend*, s. 101.

4 "Oysa Allah'a îman etselerdi kendileri için ne iyi olurdu!" (en-Nisâ 4/39)

5 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 181.

الْمُهَيِّنِ مَنْ فَرَعُونَ ﴿۱﴾ بَلْفِظِ الْاِسْتِفْهَامَ وَرَفَعَ ﴿۲﴾ فَرَعُونَ ﴿۳﴾، وَلِهَذَا قَالَ: ﴿۱﴾ إِنَّهُ كَانَ عَالِيًا
مِنَ الْمُسْرِفِينَ ﴿۴﴾، وَالْاِسْتِبْعَادِ، نَحْوُ: ﴿۵﴾ اَنْتَى لَهُمُ الذِّكْرَى وَقَدْ جَاءَهُمْ رَسُولٌ مُّبِينٌ ثُمَّ
تَوَلَّوْا عَنْهُ ﴿۶﴾¹

(اِسْتِبْعَاء) üzerine ma'tûfdur. Ya'nî kelimât-ı istifhâmiyyenin müsta'mel olduğu meânîden biri dahi "tehekküm" dür. ﴿۱﴾ قَالُوا يَا شُعَيْبُ أَصَلَاتُكَ تَأْمُرُكَ أَنْ نَتْرُكَ ﴿۲﴾ ما kavli-i şerîfinde olduğu gibi. Çünkü Hazret-i Şuayb aleyhisselâm ehl-i medîneye ﴿۳﴾ قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ... ﴿۴﴾ mantûk-ı celilî üzere Cenâb-ı Bârî'ye ibâdet ve asnâmdan i'râz u mübâadet ve sâir nesâyih-ı levâzım-ı şerîatle teblîğ-i ahkâm-ı nübüvvet buyurduklarında kavm-i mezkûr hâşâ Nebî-i zî-şân-ı müşârun ileyhi suhr u istihzâ tarikiyle "Ya Şuayb! Âbâmızın ibâdet eylediği asnâmı terk etmeğimizi teklîfe salâtın mı sana emreder?" dediler. Ya'nî "Emri salâta nisbetle, buna dâî-i aklî da'vet etmez illâ muvâzıb olduğun salât cinsinden olan hatarât u vesâvis da'vet eder," demek istediler. Ve salâtı tahsîs bi'z-zikrleri Hazret-i peygamber-i müşârun ileyhin salâta kesret-i muvâzabetlerinden neş'et etmiştir. Ve ma'nâ-yı mezkûrden müstebân olduğu üzere takdîr-i kelâm (﴿۵﴾ أَصَلَاتُكَ تَأْمُرُكَ بِتَكْلِيفٍ أَنْ نَتْرُكَ ﴿۶﴾) olup lafz-ı (تَكْلِيف) mukadderdir. Zîrâ terk kavmin fi'li olup Hazret-i Şuayb aleyhisselâmın me'mûr oldukları, kavmine teklîf-i terkdir.³

Ve meânî-i mezkûreden biri "tahkîr" dir. Meselâ bir kimseyi tahkîr için (﴿۱﴾ مَنْ هَذَا؟) ya'nî "Şu kimdir?" denilir. Murâd istifhâm olmayıp şahs-ı muhakkar olduğunu ityân olur. Ve "tehvîl" dahi meânî-i mezkûreden olup meselâ ﴿۲﴾ وَلَقَدْ نَجَّيْنَا... ﴿۳﴾ nazm-ı celilinde alâ kırâat-i İbn-i Abbâs radiyallâhu anhumâ (﴿۴﴾ مَنْ فَرَعُونَ؟) kavlinde (﴿۵﴾ مَنْ) kelime-i istifhâm ve (﴿۶﴾ فَرَعُونَ) merfû' olarak hâlbuki hakîkat-i istifhâmda bir ma'nâ olmamasıyla murâd tehvîldir. Zîrâ Cenâb-ı Bârî Benî İsrâîl'in vâsıl-ı serhadd-i selâmet oldukları azâbı

1 İstifhâm üslûbu, bazen, muhatapla alay etmek düşüncesiyle tercih edilir. Örnek: "(Hele söyle bakalım Şuayb!) Atalarımızın taptığı ilâhları terk etmemizi sana namazın mı emrediyor?" (Hüd 11/87) "Bu da kim ki?" örneğinde ise tahkîr amacı güdülmüştür. Yine, "Doğrusu biz İsrâilîoğullarını onur kırıcı bir azaptan kurtarmıştık. Firavun'un şiddetli azabından," (ed-Duhân 44/30-31) âyetindeki (﴿۱﴾ مَنْ) harf-i cerrini soru edati, (﴿۲﴾ فَرَعُونَ) kelimesini ise merfû olarak okuyan İbn Abbâs'a göre âyet "Firavun'un kim olduğunu biliyor musunuz?" anlamında tehvîl / korkutma amacı taşımaktadır. Bu nedenledir ki (âyetin devamı mezkûr kıraate de uygun olarak) "Gerçekten o, sınırı aşan azgın bir diktatördü," şeklinde gelmiştir. İstifhâmın bir diğer mecâzî anlamı istib'ad yani bir şeyin vukûunu uzak bulmadır. Örnek: "İbret almaları hiç mümkün mü? Onlara apaçık bir elçi gelmişti de (sırf inatlarından dolayı) onu inkâr etmişlerdi." (ed-Duhân 44/13-14)

2 "Dedi ki: Ey halkım! Allah'a kulluk edin. Sizin O'ndan başka bir ilâhınız yoktur." (Hüd 11/84)

3 Krş: Beydâvî, *Envârü't-Tenzil*, I, 466.

şiddet ü fezâatle tavsîf buyurduysa tehvîl için (مَنْ فَرَعُونَ؟) kavlini ziyâde eyledi. Ma'nâ "Fir'avn fart-ı utüv ve şiddet-i şekîme ile nasıl melik-i câir olduğunu bilir misiniz? Bir azâb ki o misillü kimse sâni' u muazzibi ola. Ne zannedersiniz?" demektir. Ve murâd tehvîl olduğu cihetle ﴿إِنَّهُ كَانَ عَلِيًّا﴾ kavli-i şerîfini îrâd ile kibr u isrâfda tabaka-i ulyâya bâliğ ve tuğyân u şakâvetde hadd-i insâfdan mütecâviz olduğu ityân buyuruldu.

Ve meânî-i mezkûreden biri "istib'âd" olup nitekim ﴿فَارْتَقِبْ يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُحَانٍ مُّبِينٍ يَغْشَى النَّاسَ هَذَا عَذَابٌ أَلِيمٌ رَبَّنَا اكشِفْ عَنَّا الْعَذَابَ إِنَّا مُؤْمِنُونَ أَنَّى لَهُمُ الذِّكْرَى وَقَدْ جَاءَهُمْ رَسُولٌ مُّبِينٌ ثُمَّ تَوَلَّوْا عَنْهُ...﴾¹ nazm-ı celîlinde vârid olmuşdur.

Mefhûm-i Şerîfi: "Habîbim! Müşrikîn için şol vakte tarakkub u intizâr eyle ki yevm-i şiddet ü kahtda veyâhûd eşrât-ı sâatden olarak hulûl-i kurb-i kıyâmetde semâ duhân ile ityân edip ya'nî cevvi semâyı duhân istî'âb ve nâsı dûcâr-ı kalak u ızdırâb eylediği hinde, 'Bu bize azâb-ı elîmdir. İlâhî! Bizden bu azâb-ı elîmi keşf ü ref' eyle! Tahkîkan ba'de'l-keşf îmân ederiz,' diyeler. Ve anlar işbu hâl ile ne keyfiyyetde mütezekkir olup ve anlar için tezekkür kanden hâsıl olur? Ya'nî ne vechile mütte'iz olup da inde keşfi'l-azâb va'd-i îmâna vefâ ederler ki [299] anlara îcâb-ı tezekkürde duhândan a'zam olarak mübîn âyât ü mu'cizât olan Nebî-i zî-şân meb'ûs olup anlar ise kat'an tezekkür etmeyerek i'râz eylediler," demektir.²

el-Hâsıl, ﴿أَنَّى لَهُمُ الذِّكْرَى﴾ kavli-i şerîfi (مَنْ أَيْنَ لَهُمُ الذِّكْرَى؟) veyâhûd (كَيْفَ يَتَذَكَّرُ بِهَذِهِ الْحَالَةِ؟) ma'nâsına olarak anların inde keşfi'l-azâb hâlet-i duhân ile tezekkür ü itti'âzlarını ve va'd-i îmâna vefâlarını istib'âddır.

İşte kelimât-ı istifhâmiyyenin bu meânîde dahi isti'mâli ma'lûm olup ancak setîr olmaya ki işbu kelimâtın ma'nâ-yı hakîkîleri olan meânî-i meş-rûha istifhâma hamli mümteni' olduğu mahallerde bi-meûneti'l-karâin elbette münâsib-i makâm olan bir ma'nâ mütevellid olacağından işbu mütevellidât Musannif'in zikrelediği meânî-i mezkûrede münhasır ve ba'zısı

1 "Öyleyse göğün apaçık bir duman getireceği günü bekle. Duman insanları çepeçevre sarıp kuşatacaktır. Bu, gerçekten can yakıcı bir azaptır. (O zaman zalimler) 'Ey Rabbimiz! Ne olur, başımızdan kaldır bu felâketi! Çünkü artık senin âyetlerine yürekten îmân ediyoruz (derler). İbret almaları hiç mümkün mü? Onlara apaçık bir elçi gelmişti de (sırf inatlarından dolayı) onu inkâr etmişlerdi.'" (ed-Duhân 44/10-14)

2 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 414; Siyâlkütü, *Hâşiye*, II, 181.

edevât-ı mezkûreden ba'zısına mahsûs olmayıp belki bunda hâkim, selâmet-i zevk ve tettebbu'-i terâkîb olarak mesmû' olan bir ma'nâ ve bulunan bir misâle kasr olunmak ve maazâlik vech-i lâyıktan tahattî vü tecâvüz kılınmak lâyük olmamasıyla bu bâbda lâzım u ehemm olan tasarruf u dikkat ve isti'mâl-i akl ü rü'yettir. Vallâhu'l-Hâdî.

Emr

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: «الْأَمْرُ»¹

Ve envâ'-ı talebden birisi de emrdir. Ve emri عَلَى جِهَةٍ كَيْفٍ غَيْرِ عَلَى جِهَةٍ (تَلَبُّ فِعْلٌ غَيْرِ كَيْفٍ عَلَى جِهَةٍ) kavliyle ta'rîf eylediler. Ya'nî keffin gayrı olan fi'li alâ ciheti'l-isti'lâ talebdir. Keff, *terk ü imtinâ'* ma'nâsına olup gayr-ı keff ile nehyden ihtirâz olunmuşdur ki meselâ (لَا تَفْعَلْ) kavlinin ma'nâsı o fi'lden imtinâ' ve keff-i yed olunmasını talebdir. Ve (عَلَى جِهَةٍ الْإِسْتِغْلَاءِ) kavli duâ ve iltimâsdan ihtirâzdır. Ma'nâ-yı isti'lâ, taleb-i ulüvv ya'nî büyüklenmek ve mertebesini refi' addeylemekdir ki hakikaten mertebesi âlî olup olmamaktan eammdır. Bu sûretde mertebesi nefsi'l-emrde âlî olan bir şahıs mâ-dûnunda bulunan bir şahsa alâ tarîki't-tazarru' bir mâdde teklîf eylese cihet-i mütekellimden isti'lâ bulunmadığı cihetle emr ıtlâk olunmaz. Ve bi'l-aks bir kimse mâ-fevkinde bulunan bir zâta nefsinin âlî ittihâz ederek bir husûs teklîf eylese emr olup binâen aleyh kâili techîl ü tahmîk olunur. Lâkin (غَيْرِ كَيْفٍ) kaydıyla efrâd-ı emrden olan (أَكْفُفْ عَنِ الْقَتْلِ)² kavli ta'rîfdan hâric olmak îcâb ederse de cevâb verilmişdir ki gayru'l-keffde olan keffden murâd sîganın me'haz-i iştikâkından keff olup meselâ (لَا تُضْرِبْ)³ denilse ma'nâ sîga-i mezkûrenin me'haz-i iştikâkı olan darbdan taleb-i keff ü imtinâ'dır. (أَكْفُفْ عَنِ الْقَتْلِ) ise bu vechile olmayıp zîrâ murâd katlden keff olarak keff-i katlden keff değildir.

Ve ma'lûm ola ki usûliyyûn sîga-i emr ne için vaz' olduğunda ihtilâf edip ba'zıları fakat vücûb u lüzûm ve ba'zıları yalnız nedb içündür ve ba'zıları vücûb u nedb beyninde kadr-i müşterek olan taleb alâ ciheti'l-isti'lâyâ mevzû'dur, dediler. Ve ba'zılar vücûb ile nedb için iştirâk-i

1 (Talebi inşânın kısımlarından) biri de emirdir.

2 Öldürmekten kaçın!

3 Vurma!

lafzî ile mevzû' olarak lafz-ı müşterek olmasına kâil oldular. Ve ba'zıları beyne'l-vücûb ve'n-nedb bir kadr-i müşterek için mevzû' olup veyâhûd müşterek-i lafzî olmasında tevakkuf ederek hâsılı kadr-i müştereki vaz' veyâhûd iştirâk-i lafzî sûreteyninden biriyle ikisinde dahi hakikat veyâhûd iştirâk-i lafzî ile ehadühümâda hakikat ve âharda mecâz olmasından hiçbirisini kat' u cezm etmemişlerdir. Ve ba'zıları vücûb u nedb ü ibâhadan her birerlerine iştirâk-i lafzî ile vaz'ına ve ba'zılar üçü beyninde kadr-i müşterek olan izne mevzû' olmasına kâil olmuşlardır. Ve vücûbda hakikat olması, muhtâr-ı ekser-i usûliyyîndir. Ve delâil-i mesrûde bunlardan birine kat'ı müfid olmadığından Musannif rahimehullâh hiçbirisine cezm etmeyerek kuvvet-i emârâtına mebnî inde'l-akl azhar olan şey'e işâret edip buyururlar ki:

(وَالْأَظْهَرُ أَنَّ صَيْغَتَهُ مِنَ الْمُقْتَرَنَةِ بِـ «الْأَمِّ»، نَحْوُ: «لِيَحْضُرَ زَيْدٌ» وَغَيْرِهَا، نَحْوُ: «أَكْرَمُ عَمْرًا»، وَ «زُوَيْدٌ بَكْرًا» مَوْضُوعَةٌ لِطَلَبِ الْفِعْلِ اسْتِغْلَاءً لِتَبَادُرِ الْمَعْنَى عِنْدَ سَمَاعِهَا إِلَى ذَلِكَ)¹

Musannif rahimehullâhın işbu kelâmında sîga-i emr aksâm-ı selâse olduğuna işâret vardır ki evvel “lâm-ı câzim”e mukterin olandır. Ve bu kısım fâil-i muhâtab için olmayan emre muhtassdır. Ya'nî fâil-i muhâtabın gayrıya olan emr ancak bu sîga ile ityân olunur. Sâni, hazf-i harf-i muzâraatle kendisiyle fâil-i [300] muhâtabdan fi'l taleb olunmak sahih olan sîgadır. Sâlis, taleb-i fi'l üzere dâll olan ismdir. Ve işbu kısım-ı sâlis inde'n-nuhât esmâ-i ef'âldendir. Ve kısmeyn-i evveleynin hakikat-i emrde ya'nî alâ sebîli'l-isti'lâ taleb-i fi'lde galebe-i isti'mâllerine mebnî gerek hakikat-i emrde isti'mâl olunsunlar ve gerekse gayrısında müsta'mel olunsunlar bunlara nahviyyûn *emr* tesmiye etdiler. Hattâ² (اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي) kavlinde duâ ma'nâsına olan (اغْفِرْ) lafzı indlerinde emrdir. Ve ammâ kısım-ı sâlis-i mezkûr ism olduğu cihetle ism ve fi'l bâblarını temyîz için emr tesmiye etmeyip esmâ-i ef'âlden addeylediler. İmdi, işbu aksâm-ı selâsedan mukterin bi'l-lâm olan sîga ki (لِيَحْضُرَ زَيْدٌ) misillüdür ve gayrısı ki (أَكْرَمُ عَمْرًا)

1 Gerek (لِيَحْضُرَ زَيْدٌ) “Zeyd gelsin,” cümlesinde olduğu gibi (ل) harfiyle elde edileni olsun, gerekse (أَكْرَمُ عَمْرًا) “Amr'a ikramda bulun,” ve (زُوَيْدٌ بَكْرًا) “Bekr'e mühlet ver,” örneklerinde görüldüğü üzere diğer yollarla elde edilen emir kipleri olsun, fiili isti'lâ yoluyla talep etmek için vaz olundukları âşikârdır. Zira bu kipler duyulduğu anda akla ilk olarak bu anlam gelmektedir.

2 Allah'ım beni bağışla!

ve (هَات شَيْئًا أَيَّ أَعْطَهُ)² ve (هَلُمَّ زَيْدًا أَيَّ أَحْضَرُهُ)¹ ve (رُوَيْدَ زَيْدًا بَعْغِي أَمْهَلُهُ)³ gibidir, azhar olan, bunların cümlesi isti'lâ-yı taleb-i fi'l ma'nâ-yı müşterekine mevzû'lardır. Zîrâ sıyağ-ı mezkûreyi semâ' indinde işbu isti'lâ-i taleb-i fi'l ma'nâsı fehme mütebâdir olup ve fehme tebedür akvâ-yı emârât-ı hakikatdir. Ve isti'lâdan murâd, zikrolunduğu üzere, fi nefsihî âlî olsun olmasının mücerred tâlibin müsta'lî olmaklığıdır.

Sâhib-i *Miftâh* demişdir ki: “(قُمْ) ve (لِيَقُمْ)⁵ misillü sîgalarda ittifâk-ı eimme-i lügat emre izâfe üzerine olarak bunlara “sîga-i emr” ve “misâl-i emr” ve “lâm-ı emr” deyü ta'bîr edip meselâ “sîga-i ibâha” veyâ “lâm-ı ibâha” dememeleri bunların alâ sebîl'l-isti'lâ taleb-i fi'lde hakikat olmasına imdâd ederek takvîyet-bahş olur. Zîrâ bu ma'nâ ya'nî alâ sebîl'l-isti'lâ taleb-i fi'l hakikat-i emrdir.”⁶

Lâkin Sâhib-i *Miftâh*'ın bu kavli câlib-i nazardır. Zîrâ eimme-i nuhâtın meselâ (صِيغَةُ الْأَمْرِ) kavillerinde olan emr isti'lâen taleb-i fi'l ma'nâsına olması müselleme değildir ki hattâ murâdları bu sîganın medlûlü (طَلَبُ الْفِعْلِ) (اشتغلاء) demek olsun. Belki eimme-i ehl-i lügat örfünde emr (قُمْ) ve (لِيَقُمْ) emsâli sîgalarda hakikat ve “sîga” ve “misâl”in emre izâfesi izâfetü'l-âmm ile'l-hâss kabilinden olarak izâfe-i beyâniyyedir. el-Hâsıl, meselâ (صِيغَةُ الْأَمْرِ) kavillerinin ma'nâsı (الْأَمْرُ هُوَ الصِّيغَةُ) demek olup (صِيغَةُ يَدُلُّ عَلَى طَلَبِ الْفِعْلِ) (صِيغَةُ الْأَمْرِ) ve (صِيغَةُ الْأَمْرِ) ta'bîrlerini sîga-i mâzî ve sîga-i muzâri' ve emsâli mukâbelesinde isti'mâl ederler. Ve fakat bu suâlden cevâbda, izâfe olunan “emr” ma'nâ-yı mezkûre olduğunu teslîm ederiz. Lâkin (قُمْ) ve (لِيَقُمْ) emsâline “emr” tesmiye edip de meselâ “ibâha” tesmiye etmemeleri sîganın taleb-i fi'lde hakikat olmasına her ne kadar delîl olmaklığa sâlih olmasa da lâkin takvîyet ü imdâd eder, denmek mümkündür.

1 Zeyd'i getir.

2 Bir şey ver.

3 Tiridi getir.

4 Kalk!

5 Kalksın!

6 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 428.

7 İsti'lâ yoluyla fiilin talebini ifade eden sîga.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَقَدْ يُسْتَعْمَلُ لِغَيْرِهِ كَالِإِبَاحَةِ، نَحْوُ: «جَالِسَ الْحَسَنِ أَوْ ابْنَ سِيرِينَ»، وَالتَّهْدِيدِ، نَحْوُ: ﴿اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ﴾، وَالتَّعْجِيزِ، نَحْوُ: ﴿فَاتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ﴾، وَالتَّشْخِيرِ، نَحْوُ: ﴿كُونُوا قِرْدَةً خَاسِئِينَ﴾، وَالْإِهَانَةِ، نَحْوُ: ﴿كُونُوا حِجَارَةً أَوْ حَلِيدًا﴾، وَالتَّسْوِيَةِ، نَحْوُ: ﴿اصْبِرُوا أَوْ لَا تَصْبِرُوا﴾، وَالتَّمْيِ، نَحْوُ: «أَلَا أَيُّهَا اللَّيْلُ الطَّوِيلُ أَلَا أَنْجَلِي»¹)

Ve ba'zen sîga-i emr zikrolunan isti'lâen taleb-i fi'l'in gayrı, bi-hasebi'l-karâin makâma münâsib meânîde isti'mâl olunur. Bu da ya aslen taleb-i fi'l için olmamasıyla veyâhûd taleb-i fi'l için olursa da lâkin lâ alâ sebîl'l-isti'lâ olmasıyla olur. Musannif rahimehullâh sûret-i ûlâya işâretle buyururlar ki: Ma'nâ-yı mezkûrun gayrı, "ibâha" gibidir. Meselâ (جَالِسَ الْحَسَنِ أَوْ ابْنَ سِيرِينَ) kavlinde (جَالِسَ) lafzı sîga-i emr olarak fi'l-i cülûsu taleb için olmayıp belki Hasen ile İbn-i Sîrîn beyninde olan sû'-i imtizâcdan nâşî muhâtab bunların adem-i cevâz-ı mücâlesetini tevehhüm eylemesiyle bunlarla mücâleseti ibâha olduğu ma'lûmdur.²

Ve biri de "tehdîd" dir. Tehdîdden murâd tahvîf olup inzârden eammdır. Zîrâ inzâr iblâğ maa't-tahvîfidir. Tehdîd ise ba'zen mütekellimin ind-i nef-sinden olmasıyla eammdır. *Sıhâb*'da³ (تَخْوِيفٌ مَعَ دَعْوَةٍ إِلَى الْحَقِّ) ma'nâsıyla tefsîr olunmuşdur. Bu ma'nâya göre dahi eammdır. Zîrâ da'vet tehdîdi müstelzim değildir. Ve tehdîde misâl ﴿اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ﴾ kavli-i şerîfi olarak murâd taleb-i amel olmayıp belki tehdîd ü tahvîfidir. Abd ile seyyidi beyninde bu kelâm kesîru'l-isti'mâl olup (افْعَلْ مَا شِئْتَ!) ya'nî "Dilediğini işle!" denilir. Murâd, [301] cezâsını müşâhede edeceğini işrâb ile tehdîddir.⁴ ﴿وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ﴾ kavli-i şerîfi dahi bu kabîldendir.

Ve birisi de "ta'cîz" dir ki mâ-umira bihi ityândan me'mûrun aczi üzere dâll olan talebdir. Meselâ ﴿فَاتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ﴾ kavli-i şerîfenden murâd eğer belâgatde Kur'ân-ı münezzel mislinden taleb-i ityân-ı sûre olsa imtinâyıyla

1 Emir bazen gerçek işlevinin dışına taşarak bazı mecâzî anlamlar ifade eder. Bu mecâzî anlamlardan biri mubahlıktır. Örnek: "İster Hasan'la otur ister İbn Sîrîn'le." Bir diğer anlam ise tehdittir. Örnek: "Siz (şimdilik) dilediğinizi yapın (bakalım!)" (Fussilet 41/40) Emir ayrıca "Haydi onun ayarında bir tek sûre meydana getirin." (el-Bakara 2/23) âyetinde muhatabı âciz bırakma. "Aşâğılık maymunlar olun" (el-Bakara 2/65) âyetinde boyun eğdirme, "İster taş olun isterse demir (Allah sizi yine de diriltecektir)" (el-İsrâ 17/50) âyetinde tahkir ve "(Artık ateşin acısına) ister dayanın ister dayanmayın," (et-Tür 52/16) âyetinde iki ihtimali eşit görme anlamındadır. Şâirin "Açılâsın artık ey uzun gece!" (Tavîl) mısraında ise emir, temennî anlamında kullanılmıştır.

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 184.

3 Hakka davetle birlikte korkutmak. Krş: Cevherî, *Sıhâb*, II, 556.

4 "Artık dileyen inkâr etsin!" (el-Kehf 18/29)

hükm-i ilâhî olduğu cihetle taleb muhâl olup belki maksûd ehl-i raybi ta'cizdir. Zîrâ muhâtabın kudreti olmayan şey'i üzerine îcâb u ilzâm etmek o şey'den âciz kılmağı müstelzimidir.¹

Ve meânî-i mezkûreden birisi de “teshîr”dir. Meselâ ﴿كُونُوا قِرْدَةً خَاسِئِينَ﴾ kavli-i şerîfnde kırade olmak anların makdûru olmamasıyla murâd hakîkaten kırade olmalarını taleb olmayıp belki Benî İsrâîl'den bir kavmin yevm-i Seb'tde sayd-ı mâhîye cür'et ve haddi mücâvezetleri cihetle rahmet-i ilâhiyyeden has' ü tard ile sûret-i kıradeye tahavvül beynini cem' irâdesi tahtında kahr u teshîrdir. Ya'nî mâ-umira bihe münkâd ü musahhar kılmağıdır. Zîrâ muhâtabın kudreti olmayan şey'i min gayr-ı tevakkuf akîbinde hâsıl olacak haysiyyetde üzerine îcâb etmek o şey'e teshîr-i muhâtabı müstelzim olur.²

Ve birisi de “ihânet”dir. Meselâ ﴿كُونُوا حِجَارَةً أَوْ حَدِيدًا﴾ nazm-ı celîlnde murâd hicâra veyâ hadîd olmalarını taleb olmayıp belki ihânetdir. Zîrâ bir şey'in ahvâl-i hasîseden olduğu hâlde muhâtabın adem-i kudretinden nâsî husûlü kâd olunmaksızın taleb edilmesi muhâtabın ihânetini müstelzim olur.³ Hâsılı, teshîr ile ihânetden ikisinde dahi garaz küffârın kırade veyâ hicâra olmalarını taleb olmayıp ne kırade ve ne hicâra olmak makdûrları değildir. Lâkin beynlerinde fark şu vechiledir ki teshîrde fi'l ya'nî kırade olmaları hâsıl olur ve bunda Vâcib teâlâ hazretlerinin anları kırade ya'nî maymun sûretine mesh etmesinde sür'at-i tekvînine ve Cenâb-ı Bârî'ye musahhar ve emrine münkâd olduklarına delâlet vardır. Ve ihânetde fi'l ya'nî hicâra veyâ hadîd olmaları hâsıl olmayıp belki garaz anlara ihânet ü istihkâr ve adem-i mübâlât ü i'tibârdır.

Ve meânî-i mezkûreden birisi de “tesviye”dir. ﴿إِضْبِرُوا أَوْ لَا تَضْبِرُوا﴾ kavli-i şerîfi bu kabilden olup sabır ve adem-i sabır beyninde tahyîr olarak vâcib-i muhayyer tesviyeyi müstelzimidir.⁴ Ve murâd tesviye olduğuna ﴿سَوَاءٌ عَلَيْكُمْ﴾ karîne olup adem-i nef' u cedvâda sabır ve adem-i sabır siy-yân olduğunu beyândır.

1 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 415; Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 184.

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 184.

3 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 184.

4 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 184.

Ve işbu “tesviye” ile “ibâha” beyninde fark budur ki ibâhada ke-enne muhâtab ityân-ı fi'l kendisiyçün câiz olmadığını tevehhüm etmesiyle terkinde bir gûne harac ü be's olmamasıyla berâber fi'le izn ü ibâhadır. Ve tesviyede muhâtab fi'l ü terkden ehad-i tarafeyn taraf-ı âhara nisbetle kendisiyçün enfa' u ercah olmasını tevehhüm etmesiyle bu rüchânı ref' ve fi'l ü terk beynini tesviyedir.

Ve meânî-i mezkûreden birisi de “temennî”dir. Şöyle ki imkânı olmayan şey'i taleb temennîyi müstelzimdir.¹ İmruülkays'ın:

أَلَا أَيُّهَا اللَّيْلُ الطَّوِيلُ أَلَا أَنْجَلِي بِضَبْحٍ وَمَا الْإِضْبَاحُ مِنْكَ بِأَمْثَلٍ²

kavli gibi. İsbâh u incilâ *inkişâf* ma'nâsıdır. Evvelen ziyâ-i subh ile zalâmı zâil olmasını leylde sûret-i talebde bulunup ba'dehû indinde subh leyl-i mezkûrden emsel ü efdal olmayarak şeb-i târda nasil şedâid ü mukâsât-ı hümûma dûçar ise nehârda dahi ol vechile hâli nâ-be-hemvâr olduğunu veyâhûd zihâm-ı hümûmdan nâşî nehâr dahi aynında şeb-i târ gibi muzlim u deycûr idüğünü îrâd eylemiştir. Bu kelâmdan garaz-ı şâir leylde taleb-i incilâ olmayıp zîrâ incilâ leylin kudretinde olmadığı hasebiyle taleb-i gayr-ı makdûr olarak bu ise abesdir. Belki murâd leylde nefsinde ârız olan tebârîh u şedâid-i vecd ü ışk ve levâ'ic ü ihtirâk-ı hubb u şevkden tahallus için leylde zalâmın zevâl ü inkişâfını temennîdir. Ve bu incilâ her ne kadar emr-i mümkün olmasıyla tereccîye hamli rehîn-i cevâz ise de leyle-i mezkûreyi istitâlesinden nâşî ke-enne incilâsına müterakkıb olmayıp ve tamâ'iyet ü tevakkuu bulunmadığından temennîye hamliyle tereccîye haml edilmemiştir. Zirâ tereccî tevakkuu muktazîdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالدُّعَاءُ، نَحْوُ: ﴿رَبِّ اغْفِرْ لِي﴾، وَالْإِلْتِمَاسُ، كَقَوْلِكَ لِمَنْ يُسَاوِيكَ رُتْبَتُهُ: «أَفْعَلْ» بِدُونِ الْإِسْتِغْلَاءِ)³

Sîga-i emrin lâ alâ sebîl-i-isti'lâ taleb-i fi'l için olan kısm-ı sânişine işâretle buyururlar ki: Bi-tarîki'l-isti'lâ taleb-i fi'l'in gayrısı olarak sîga-i emrin

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 184.

2 Sabahın aydınlığıyla açılın artık ey uzun gece! Gerçi gündüz de (çektğim sıkıntılar açısından) senden farklı değil (ya neysel) (Tavîl) Beyit için bkz. İmruülkays, *Divân*, s. 18.

3 Emir bazen “Rabbim beni bağışla!” (el-A'râf/151) âyetinde olduğu üzere dua ve bazen de statü olarak seninle aynı konumda bulunan muhatabına otoriter olmayan bir tarzda yöneltğin “Yap” emrinde görüldüğü gibi iltimâs anlamı taşır.

isti'mâl olunduğu meânîden biri “duâ”dır. Meselâ ﴿رَبِّ اغْفِرْ لِي﴾ [302] kav-
linde murâd bi-tarîki'l-isti'lâ taleb-i fi'l-i mağfîret olmayıp belki garaz alâ se-
bîli't-tazarru' fi'l-i mezkûru talebdir. Zîrâ duâ makâm-ı huzû' u inkisârdır. Ve
duâ Cenâb-ı Bârî'ye muhtass olup ve sûret-i ta'mîmde mevki-i duâda istid'â
isti'mâli meşhûd ise de bunun hakkında bir kelâma zafer-yâb olunamamıştır.

Ve meânî-i mezkûreden birisi dahi “iltimâs”dır. Meselâ min ciheti'r-rüt-
be seninle müsâvî vü akrân olan kimseye bi-dûni'l-isti'lâ ya'nî kendini
andan âlî tutmayarak ve tazarru' u istid'â tarîk-ı tenezzülünde olmayarak
(افْعَلْ كَذَا) dersin. Ya'nî akrânca ve müsâvâtca bir şey' teklîf edersin. Lâkin
Şârih-i merhûm örfde iltimâs duâ derecesine müntehî olmayarak nev'an
tazarru' tarîkiyle olan talebe itlâk olunduğunu tasrîh eylemiştir. Müs-
ta'melât-ı Türkiyye'de iltimâs için şâibe-i tazarru' olmadığı misillü nev'an
mâ isti'lânın vücûdu meşhûddur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (ثُمَّ الْأَمْرُ قَالَ السَّكَاكِيُّ: حَقُّهُ الْفَوْرُ، لِأَنَّهُ الظَّاهِرُ مِنَ الطَّلَبِ وَلِتَبَاذُرِ الْفَهْمِ
عِنْدَ الْأَمْرِ بِشَيْءٍ بَعْدَ الْأَمْرِ بِخِلَافِهِ إِلَى تَغْيِيرِ الْأَمْرِ الْأَوَّلِ دُونَ الْجَمْعِ وَإِرَادَةِ التَّرَاجِي، وَفِيهِ نَظْرٌ)¹

Bundan sonra ma'lûm olsun ki Sekkâkî rahimehullâh hakk-ı emr fevr
ya'nî vürûd-i emrin akîbinde fi'lin vücûbu olup cevâz-ı terâhî vü te'hîr
karîneye müfevvez olduğunu beyân etmiştir. Nitekim ba'zı usûliyyînin
mezhebi de budur. Zîrâ inde'l-insâf bir şey'i talebden zâhir olan, me'mû-
run ale'l-fevr icâbetidir. Zîrâ bir şey' ile emr o şey'e misâs-ı hâcete mebnî-
dir. Nitekim istifhâm ü nidâ fevrî oldukları zâhir olup ve bunların fevr ü
ta'cîl iktizâsına maaşîrât-ı imkânî'l-matlûb taleb için olduklarından baş-
ka sebep yokdur. Hâlbuki emr dahi taleb için olmasıyla fevrde iştirâkleri
lâzım gelir. Ve bir de bir şey'in hilâfiyla emrden sonra o şey' ile emr indin-
de fehme mütebâdir olan emr-i evveli tağyîr olup yoksa emreyni cem' ve
ehadühümânın terâhîsini irâde değildir. Zîrâ meselâ mevlâsı abdine² (فُؤْم)
deyü kıyâm ile emredtikden sonra kable'l-kıyâm³ (اضْطَجِعْ حَتَّى الْمَسَاءِ) deyü

1 Sekkâkî emrin hakkının, gereğinin derhâl yerine getirilmesi (fevr) olduğunu belirtmiştir. Zira (ona göre) talepten anlaşılan budur. Ayrıca, bir şey emredildikten sonra ikinci bir emir olarak tersi istendiğinde bu vaziyetten ilk anlaşılan, birinci emrin değiştirildiği hususu olup iki emrin birlikte yerine getirilmesi ve ikisi arasında bir zaman aralığının kastedilmesi (terâhî) değildir. Sekkâkî'nin bu yorumu tartışmaya açıktır.

2 Kalk!

3 Akşama kadar yat!

müddet-i tavile ıztıcâ' ile emr eylese, fehmi, emr bi'l-kıyâmı emr bi'l-ıztıcâa tebdiline tebâdür edip yoksa ehadühümânın terâhîsiyle berâber kıyâm u ıztıcâ' beynini cem' murâd eylediği mütebâdir olmaz. (اضْطَجِعْ حَتَّى الْمَسَاءِ) kavli (اضْطَجِعْ زَمَانًا طَوِيلًا)¹ mefhûmunda olup tahakkuk-ı terâhî için işbu (حَتَّى الْمَسَاءِ) kaydı i'tibâr edilmiştir. Zîrâ (فَمَ) denildikten sonra yalnız (اضْطَجِعْ) denilip de abd kıyâm ile ıztıcânın ikisini dahi ale't-teâkub icrâ eylese ale'l-fevr emre imtisâl etmiş olur. Lâkin emr bi'l-kıyâmdan sonra zikrolunduğu üzere zamân-ı tavîl ıztıcâ' ile emr sûreti bunun hilâfında olup zîrâ bu kayddan fehme mütebâdir olan, emr-i evveli tağyîr etmesidir.² Bu ise emrin fevrî olması emârâtındandır.

Lâkin Sekkâkî'nin işbu kavli mahall-i nazardır. Zîrâ makâmın karînenen hulüv ü selâmeti indinde hakk-ı emr fevr olduğu müselleme değildir. Belki mefhûm-i emr ancak isti'lâen taleb-i fi'l olup fevr u terâhî tekrâr ve adem-i tekrâr gibi karîneye müfevvezdir. Zîrâ emr fevr u terâhîden bir şey' üzerine delâlet etmez.

الْفُورُ فِي الْأَصْلِ مَصْدَرٌ «فَارَتْ الْقِدْرُ» إِذَا غَلَتْ، فَاسْتُعِيرَ لِلسَّرْعَةِ ثُمَّ سُمِّيَتْ بِهِ الْحَالَةَ الَّتِي لَا رَيْثَ فِيهَا وَلَا لَيْثَ أَيَّ لَا بَطْوً فِيهَا وَلَا مَكْثَ، فَقِيلَ: «جَاءَ فُلَانٌ مِنْ فُورِهِ» أَيَّ مِنْ سَاعَتِهِ، قَالَ فِي الْبَيَانِ: اخْتَلَفُوا فِي الْأَمْرِ الْمُطْلَقِ عَنِ الْوَقْتِ، إِنَّهُ عَلَى الْفُورِ أَمْ عَلَى التَّرَاحِي؟ وَمَعْنَى الْفُورِ أَنَّهُ يَجِبُ تَعْجِيلُهُ فِي أَوَّلِ أَوْقَاتِ الْإِمْكَانِ، وَالتَّرَاحِي أَنَّهُ يَجُوزُ تَأْخِيرُهُ، لَا أَنَّهُ يَجِبُ تَأْخِيرُهُ، فَذَهَبَ أَكْثَرُ أَصْحَابِنَا وَأَصْحَابِ الشَّافِعِيِّ وَأَكْثَرُ الْمُتَكَلِّمِينَ إِلَى أَنَّهُ يَدُلُّ عَلَى التَّرَاحِي، وَذَهَبَ الْكَرْخِيُّ وَبَعْضُ أَصْحَابِ الشَّافِعِيِّ إِلَى أَنَّهُ عَلَى الْفُورِ، وَكَذَا كُلُّ مَنْ قَالَ بِالْتَكَرُّارِ وَالِدَّوَامِ يَلْزُمُهُ الْقَوْلُ بِالْفُورِ، وَذَكَرَ أَبُو سَهْلٍ: إِنَّ عِنْدَ أَبِي يُوسُفَ عَلَى الْفُورِ خِلَافًا لِمَحْمَدٍ وَالشَّافِعِيِّ، وَعَنْ أَبِي حَنِيفَةَ مِثْلُ قَوْلِ أَبِي يُوسُفَ. وَقَالَ فَخْرُ الدِّينِ الرَّازِيُّ: لَا يَثْبُتُ الْفُورُ وَلَا التَّرَاحِي بَلْ يَدُلُّ عَلَى الْقَدْرِ الْمُشْتَرِكِ فَلَا يُحْمَلُ عَلَى أَحَدِهِمَا إِلَّا بِدَلِيلٍ، لِأَنَّ صِيغَةَ الْأَمْرِ تَدُلُّ عَلَى طَلَبِ الْوُجُودِ لَا الْفُورِ وَالتَّرَاحِي مُطَابَقَةٌ وَتَضَمُّنٌ وَالتَّرَاحِي وَلَا عِبَارَةٌ وَلَا إِشَارَةٌ وَلَا دَلَالَةٌ وَلَا اقْتِضَاءٌ، فَيَكُونُ الْقَوْلُ بِهِمَا قَوْلًا بِلَا دَلِيلٍ، وَهَذَا ضَعِيفٌ، لِأَنَّ مَعْنَى التَّرَاحِي عَلَى مَا فَسَّرْنَاهُ لَا يَنَافِي إِطْلَاقَهُ، وَأَمَّا الْفُورُ فَقَيْدٌ [303] وَلَا يَدُلُّ الْفِعْلُ يَدُلُّ عَلَى وُجُودِ زَمَانٍ اقْتِضَاءً، إِذْ بَدُونِهِ لَا يَتَّصِرُ، فَتَبَّتْ وُجُودُهُ اقْتِضَاءً، وَفِي التَّلْوِيحِ: وَالْمُحْتَارُ

1 Uzun süre yat!

2 Krş: Siyalkûti, Hâşiye, II, 185.

أَنَّهُ لَا يَدُلُّ عَلَى الْفَوْرِ وَلَا عَلَى التَّرَاخِي بَلْ كُلُّ مِنْهُمَا بِالْقَرِيْبَةِ، وَهُوَ لَاءٌ يَعْتَوْنَ بِالْفَوْرِ امْتِثَالَ الْمَأْمُورِ بِهِ عَقِيبَ وُجُودِ الْأَمْرِ، وَبِالتَّرَاخِي الْإِثْيَانُ بِهِ مُتَأَخِّرًا عَنْ ذَلِكَ الْوَقْتِ، وَالصَّحِيْحُ مِنْ مَذْهَبِ الْعُلَمَاءِ الْحَقِيْبِيَّةِ أَنَّهُ لِلتَّرَاخِي إِلَّا أَنْ مُرَادَهُمْ بِالتَّرَاخِي عَدَمُ التَّقْيِيدِ بِالْحَالِ، مُوسْتَأَرِي رَحْمَةَ اللَّهِ عَلَى الْمَرْأَةِ.¹

Nehy

قَالَ رَحْمَةَ اللَّهِ: «الَّتْهِي»، وَلَهُ حَرْفٌ وَاحِدٌ وَهُوَ «لَا» الْجَازِمَةُ فِي نَحْوِ قَوْلِكَ: «لَا تَفْعَلْ»، وَهُوَ كَالْأَمْرِ فِي الْإِسْتِغْلَاءِ)²

Ve envâ‘-ı talebden birisi de nehydir. Nehy bi-tarîki‘l-isti‘lâ fi‘l-iden keffi talebdir. Ve işbu nehy için fakat bir harf olup (لَا تَفْعَلْ) misillüde olan (لَا)-i câzimedden ibâretdir. Ve örf-i nuhâtda (أَفْعَلْ) sîgasına emr tesmiye etdikleri gibi işbu (لَا تَفْعَلْ) sîgasına dahi hangi ma‘nâda müsta‘mel olursa olsun nehy tesmiye olunur. Ve nehy isti‘lâda emr gibidir. Zîrâ fehme mütebâdir olan isti‘lâdır. Lâkin adem-i fevr ve adem-i tekrârda emr gibi olmayıp belki karîneneden mutlak olan nehyde hakk olan, fevr ü tekrârı muktazî olarak fi‘l-hâl

1 Fevr, tencere kaynadığında söylenen (فَارَتْ الْفَذْرُ) cümlesindeki (فَارَ)den masdar olup “sürat” için istiâre edilmiş ve zamanla bekleme ya da gecikme ihtiva etmeyen durum bu kelimeyle ifade edilir olmuştur. Nitekim (جَاءَ فُلَانٌ مِنْ فَوْرِهِ) denildiğinde, ilgili kişinin derhâl geldiği kastedilir. *el-Beyân* müellifi şöyle der: Mutlak emrin gereğinin ne zaman yerine getirileceği yani fevri mi yoksa terâhîyi mi ifade ettiği hususunda ulemâ ihtilâf etmiştir. Fevr, emrin gereğinin ilk fırsatta yerine getirilmesidir; terâhî de ise tehîri mümkündür. Fakat bu izah, terâhinin tek seçenek olarak tehîri gerektirdiği şeklinde anlaşılmalıdır. Arkadaşlarımızın ve Şâfi‘înin arkadaşlarının çoğu ile mütekelliminin büyük kısmı emrin terâhiye delâlet ettiği kanaatine sahipken Kerhî ve Şâfi‘înin bazı arkadaşları fevre delâlet ettiğini düşünmektedirler. Mutlak emrin emredilen hususun tekrârını ve devamlılığını ifade ettiğini kabul eden herkes fevr görüşünü de kabul etmek durumundadır. Ebû Sehl şöyle der: Muhammed ve Şâfi‘înin aksine Ebû Yûsuf’a göre emir fevre delâlet eder. Ebû Hanîfe’den de Ebû Yûsuf’a paralel bir görüş nakledilmiştir. Fahrreddin er-Râzî’nin konuyla ilgili yorumu şöyledir: Emir ne fevri ne de terâhiyi gerektirir. Bilakis ikisine de muhtemel ortak bir değer olup (kadr-i müsterek) herhangi birine yorulması ancak bir delille mümkündür. Zira emir sîgası varlığın talebine delâlet etmekte olup ne mutâbakat, tazammun ve iltizâm yoluyla ne de ibâre, işâret, delâlet ve iktizâ yoluyla fevri yahut terâhiyi ifade etmez. Böyle bir iddia, mesnetsiz bir yorum olur. Râzî’nin bu görüşü zayıftır. Zira izah ettiğimiz üzere terâhinin anlamı onun mutlaklığıyla çelişmez. Fevr konusunda ise bir şerh düşmek gerekir. Şöyle ki fiil iktizâen bir zamanın varlığına delâlet eder. Hatta zamansız düşünülemezliği için iktizâen varlığı sâbit olur. *Telvih* müellifi şöyle demiştir: Tercih edilen görüşe göre emir doğrudan ne fevre ne de terâhiye delâlet eder. Her birine delâleti ancak karîneyle olur. Onlar “fevr” derken, kendisine emir verilen kişinin, emir verildikten hemen sonra gereğini yerine getirmesini; terâhî ile de bir süre geçtikten sonra ilgili işi yapmasını kastederler. Hanefî âlimlerinin görüşleri arasında sahîh olan, emrin terâhi ifade ediyor oluşudur. Ne var ki onlar da “terâhî” derken, şimdiki zamanla takyid etmemeyi kastederler. Bu bilgiler Mostârî’nin *Mirât Hâşiyesi*’nden alınmıştır. Krş: Mostârî, *Miftâbul-Husûl*, vr. 46b.

2 Talebî inşânın kısımlarından bir diğeri nehydir. Nehiy üslûbu elde etmek için kullanılan tek bir harf olup o da (لَا تَفْعَلْ) “Yapma!” ifadesinde görüldüğü üzere, muzârî fiili cezm eden (لَا) harfidir. Nehiy de isti‘lâ özelliği açısından emir gibidir.

intihâ vâcib ve devâm-ı terk lâzibdir. Ve muhakkikün bu kavle zâhiblerdir. Zîrâ nehy-i mutlakda fehme mütebâdir olan fevr u tekrârdır. Ve bu bâbda emr ile nehy beyninde olan fark intifâ-i hakikat-i fi'lin tekrâr üzere tevakkufu ve tahakkuk-ı hakikat-i fi'lin tekrâr üzere adem-i tevakkufudur.¹

Ve Sekkâkî rahimehullâh buyurmuşdur ki: “Eğer emr u nehy ile taleb-i kat' vâkî' ve mevcûda ya'nî fi'l-hâl vâkî' ve mevcûd olan fi'lin kat'ına râcî' olursa, meselâ sâkine² (تَحَرَّكَ) ve müteharrike³ (لَا تَتَحَرَّكَ) denilmesi gibi, bu sûretde eşbeh ü azhar olan merre olup tekrâr değildir. Ve eğer fi'l vâkiin ittisâline râcî' olursa meselâ müteharrike hareket ile emrde (تَحَرَّكَ) ya'nî fi'l-istikbâl ve yine müteharrike nehy-i sükûn ile (لَا تَسْكُنُ) denilmesi gibi, bu sûretde eşbeh olan istimrârdır.”⁴ el-Hâsıl, emr ve nehy-i mutlak için tekrâr ve adem-i tekrârdan hiçbirine delâlet olmayıp belki her birerleri karîneye müfevvezdir. Eğer bunlardan maksûd fi'l-hâl vâkî' olan fi'lin kat'ı olursa ikisi de merre için olur. Ya'nî “Bir kerre işle veyâ işleme” demek ma'nâsını müfid olur. Ve eğer fi'l-i vâkiin ittisâli maksûd olursa mükellefün aleyhin kâdir olabileceği cemî'-i ezminede o fi'lin devâm u istimrârını ifâde eder.⁵ Ve eimme-i usûlün emrin tekrâr u umûmu muktaizî olup olmadığı meselesinde olan ihtilâfâtına ittilâ' fâideden gayr-ı hâlî olmasıyla min gayr-i terceme ilâve-i makâl edilmesi tensîb kılınmıştır:

الْأَمْرُ الْمُطْلَقُ فِيهِ أَرْبَعَةٌ مَذَاهِبَ عَلَى مَا ذُكِرَ فِي «التَّلْوِيحِ»، وَقَدْ يُقَالُ هَهُنَا مَذَهَبُ خَامِسٌ؛ الْأَوَّلُ: إِنَّهُ يُوجِبُ الْعُمُومَ فِي الْأَفْرَادِ وَالتَّكْرَارِ فِي الزَّمَانِ إِلَّا إِذَا قَامَ دَلِيلٌ يَمْنَعُ مِنْهُ، وَحَكِي هَذَا عَنِ الْمُزَنِيِّ وَهُوَ اخْتِيَارُ أَبِي إِسْحَاقَ الْإِسْفَرَائِينِي مِنْ أَصْحَابِ الشَّافِعِيِّ وَعَبْدِ الْقَاهِرِ الْبُغْدَادِيِّ مِنْ أَصْحَابِ الْحَدِيثِ وَغَيْرِهِمْ. الثَّانِي: وَهُوَ مَذَهَبُ الشَّافِعِيِّ، إِنَّهُ لَا يُوجِبُ الْعُمُومَ وَالتَّكْرَارَ لَكِنْ يَحْتَمِلُهُ، هَذَا هُوَ مَذَهَبُ بَعْضِ أَصْحَابِ الشَّافِعِيِّ، وَيُرْوَى عَنِ الشَّافِعِيِّ، كَذَا فِي «الْبَيَانِ» وَ «التَّقْرِيرِ»، وَالصَّحِيحُ أَنَّ مَذَهَبَهُ كَمَذَهَبِنَا كَذَا فِي «فُصُولِ الْبَدَائِعِ» وَ «الْكَشْفِ»، وَالْفَرْقُ بَيْنَ الْمَوْجِبِ وَالْمُحْتَمَلِ أَنَّ الْمَوْجِبَ يَثْبُتُ بِغَيْرِ قَرِينَةٍ وَالْمُحْتَمَلُ لَا يَثْبُتُ بِدُونِهَا بِمَعْنَى أَنَّهُ لِيَطْلُبَ الْفِعْلَ مُطْلَقًا سَوَاءً كَانَ مَرَّةً أَوْ مُتَكَرِّرًا، وَبِهَذَا يَقْتَدِ الْأَمْرُ بِكُلِّ

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 185.

2 Hareket et!

3 Hareket etme!

4 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 429.

5 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 185.

مُنْهَمَا، مِثْلُ «إِضْرِبْهُ» قَلِيلًا أَوْ كَثِيرًا مَرَّةً أَوْ مَرَاتٍ. الثَّالِثُ: وَهُوَ مَذْهَبُ بَعْضِ عُلَمَائِنَا، قَالَ فِي «الْبَيَانِ»: وَهُوَ قَوْلُ بَعْضِ أَصْحَابِ الشَّافِعِيِّ، إِنَّهُ لَا يَحْتَمِلُ التَّكْرَارَ يَعْني لَا يُوجِبُهُ وَلَا يَحْتَمِلُهُ، وَلَكِنَّ الْمَعْلُقَ بِالشَّرْطِ كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا﴾، وَالْمَقْيَدُ بِالْوَضْفِ كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿أَقِمِ الصَّلَاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ﴾، يَتَكَرَّرُ بِتَكَرُّرِهِ، فَإِنَّ الْأَمْرَ بِالصَّلَاةِ مُقْيَدٌ بِتَحَقُّقِ وَضْفِ الدُّلُوكِ أَيِ غُرُوبِهَا، وَالْمُرَادُ بِمُطْلَقِ الْأَمْرِ هُوَ الْمُجَرَّدُ عَنْ قَرِينَةِ الْعُمُومِ وَالتَّكْرَارِ وَالْخُصُوصِ وَالْمَرَّةِ سِوَاءِ وَقْتِ بَوَقْتٍ أَوْ عَلِقَ لِشَرْطٍ أَوْ خُصِّصَ بِوَضْفٍ أَوْ جَرَدَ عَنْهَا، وَحَيْثُ لَا إِشْكَالَ بِكَوْنِ الْكَلَامِ فِي الْأَمْرِ الْمُطْلَقِ. وَالرَّابِعُ: وَهُوَ مَذْهَبُ عَائِمَةِ عُلَمَائِنَا وَقَوْلُ مَالِكٍ وَالشَّافِعِيِّ وَعَامَّةِ الْفُقَهَاءِ، إِنَّهُ لَا يُوجِبُ التَّكْرَارَ وَلَا يَحْتَمِلُهُ سِوَاءِ كَانَ مُطْلَقًا أَوْ مُقْيَدًا بِشَرْطٍ أَوْ وَضْفٍ، وَحَاصِلُهُ أَنَّهُ لَا يُوجِبُهُ وَلَا يَحْتَمِلُهُ، لَكِنَّهُ يَثْبُتُ فِي ضَمْنِ مُوجِبِهِ بِدَلِيلٍ، كَذَا فِي «الْبَيَانِ»، إِلَّا أَنَّ الْأَمْرَ بِالْفِعْلِ يَنْعَى عَلَى أَقَلِّ جِنْسِهِ، وَهُوَ أَذْنَى مَا يُعْتَدُّ بِهِ [304] مُمَثِّلًا لِتَعْنِيهِ وَيَحْتَمِلُ كُلَّ الْجِنْسِ بِدَلِيلِهِ وَهُوَ الْبَيَّةُ لِكَوْنِهِ كَمَالِ الْمَسْمَى. الْخَامِسُ: وَهُوَ التَّوَقُّفُ، ذُكِرَ فِي «الْمَحْضُولِ» وَ «مُخْتَصِرِ ابْنِ الْحَاجِبِ»، لَكِنَّ الْبَعْضَ قَالُوا بِالتَّوَقُّفِ، وَالْمُرَادُ بِالتَّكْرَارِ هُوَ وَقُوعُهُ مَرَّةً بَعْدَ أُخْرَى، وَذَلِكَ بِإِقْيَاءِ أَفْعَالٍ مُتَمَاثِلَةٍ فِي أَوْقَاتٍ مُتَعَدِّدَةٍ، وَأَمَّا عُمُومُهُ فَشُمُولُهُ أَفْرَادَهُ يَعْني أَنَّ الْعُمُومَ بِاعْتِبَارِ الْأَفْرَادِ، وَالتَّكْرَارَ بِاعْتِبَارِ الْأَرْزَامِ، قَالَ فِي «الْبَيَانِ»: الظَّاهِرُ أَنَّ الْمُرَادَ فِيهِمَا الدَّوَامَ، وَأَنْهَمَا مُتْرَادِفَانِ هَهُنَا، لِأَنَّ الْعُمُومَ لَا يَتَصَوَّرُ فِي الْفِعْلِ إِلَّا بِطَرِيقِ التَّكْرَارِ، وَفِي «الْمِيزَانِ»: لَفْظُ «التَّكْرَارِ» هَهُنَا لَا يُرَادُ حَقِيقَتَهُ، لِأَنَّهُ عَوْدُ عَيْنِ الْفِعْلِ الْأَوَّلِ وَهُوَ لَا يَتَحَقَّقُ عِنْدَ الْأَكْثَرِ بَلْ يُرَادُ بِهِ تَجَدُّدُ أَمْثَالِهِ وَهُوَ مَعْنَى الدَّوَامِ، مِنْ حَاشِيَةِ الْمُوسْتَارِيِّ رَجَمَهُ اللَّهُ عَلَى الْمِرَاتِ مُلْحَظًا.¹

1 *Telhis'te belirtildiğine göre mutlak emir hususunda dört görüş vardır. Burada beşinci bir görüşe daha yer verilecektir. Birincisi;* aksini gösteren bir delil olmadıkça, emir, bireyler açısından umümü, zaman açısından tekrarı icab eder. Bu görüş Müzenî'den nakledilmiş olup Şâfiî'nin arkadaşlarından Ebû İshâk el-İsferânî ve ehl-i hadîsten Abdülkâhîr el-Bağdâdî gibi âlimlerin tercihidir. **İkincisi;** Şâfiî mezhebine aittir. Buna göre, emir umümü ve tekrarı gerektirmez ama her ikisine ihtimali vardır. Şâfiî'nin bazı arkadaşları bu görüşü kabul etmişlerdir. *el-Beyân* ile *et-Takrîr* adlı eserlerde bu görüş Şâfiî'nin kendisinden de rivâyet edilmiştir. Daha doğru olan ise Şâfiî'nin bu konuda bizimle aynı görüşte olduğudur. Nitekim *Füsûlü'l-Bedâi'* ve *el-Keşf*'de böyle geçer. Bu arada, zorunlu (müceb) ile muhtemel arasındaki fark şudur: Müceb, karine olmadan sâbit olur. Muhtemel ise karine olmadan sâbit olmaz. Yani buna göre emir, ister bir kereliğine olsun isterse defalarca tekrarlansın, mutlak olarak fiilin talebini ifade eder. Böylece emir her ikisiyle de kayıtlanmış olur. "Ona vur," cümlesinde olduğu gibi ki bu emir, vurmanın az veya çok, bir kere veya defalarca olabileceğini ifade eder. **Üçüncüsü;** bazı âlimlerimizin görüşüdür. *el-Beyân* müellifi şöyle der: Bu, Şâfiî'nin bazı arkadaşlarının görüşüdür. Buna göre emrin tekrara ihtimali yoktur. Bir başka deyişle, tekrarı gerektirmediği gibi ona ihtimali de söz konusu değildir. Fakat "Eğer cünüp iseniz temizlenmelisiniz." (el-Mâide 5/6) âyetinde görüldüğü üzere şartla iribatlı ve "Güneşin (batıya kaymasından sonraki süreçte yer alan tüm) namazları güzelce kıl" (el-İsrâ 17/78) âyetinde olduğu gibi vasıfla mukayyed olursa, vasif tekrar ettikçe emir de tekrar eder. Zira namaz

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (وَقَدْ يُسْتَعْمَلُ فِي غَيْرِ طَلَبِ الْكَفِّ أَوْ التَّرْكِ، كَالْتَهْدِيدِ كَقَوْلِكَ لِعَبْدٍ لَا يَمْتَثِلُ أَمْرَكَ: «لَا تَمْتَثِلْ أَمْرِي»)¹

Ve ba'zen nehy alâ kavlin taleb-i keffin ve alâ kavlin taleb-i terkin gay- rıda isti'mâl olunur. Usûliyyûn “Muktezâ-yı nehy fi'lın ehad-i ezdâdına iştigâl ile fi'lden keff-i nefis etmek midir veyâhûd nefis işlememekden ibâret olan terk-i fi'l midir?” deyü ihtilâf etmeleriyle Musannif *أَوْ الْكَفِّ* (غَيْرِ طَلَبِ الْكَفِّ أَوْ التَّرْكِ) (کَفُّ النَّفْسِ عَنِ الْفِعْلِ) kavliyle işbu kavleyne işâret eylemiştir. Kavli evvel mezheb-i Eşâira olup emr gibi nehyin dahi fi'l olmasını ihtiyâr ile (كَفُّ النَّفْسِ عَنِ الْفِعْلِ) kavilleriyle ta'rîf etmişlerdir. Ve kavli sâni [Ebû] Hâşim ile cemâat-i kesîrenin kâil oldukları ma'nâ olup (عَدَمُ الْفِعْلِ) ile tefsîrini ihtiyâr etmişlerdir. Ve mezhebeyn birbirine mütekâribdir.² el-Hâsıl, nehy ba'zı kerre ma'nâsı olan taleb-i keff veyâ taleb-i terk için olmayarak diğeri bir ma'nâda isti'mâl olunur. Meselâ emrine imtisâl etmeyen abde tehdîd ü tahvîf için (لَا تَمْتَثِلْ أَمْرِي) dersin. Zîrâ adem-i imtisâl hâsıl olmasıyla imtisâlden keff-i nefisini talebde ma'nâ olmayıp taleb-i keff murâd olmadığı zâhirdir. Lâkin murâd saht ü gazabla tehdîd ü tahvîfdir.

emri güneşin batıya kayma vasfıyla kayıtlanmıştır. Mutlak emirden kastedilen; umûm, tekrar, husus ve bir kere yapılmasını gerektirecek karînenin olmamasıdır. Bu noktada, emrin zaman zaman yerine getirilecek türden olması, şartla irtibatının bulunması, bir vasıfla tahsis edilmesi veya bunların hiçbirinin olmaması fark etmez. Bu çerçevede ele alındığında, mutlak emir hakkında söylenenler problem teşkil etmeyecektir. **Dördüncüsü;** âlimlerimizin genelinin, Mâlik'in, Şâfi'nin ve fukahânın genelinin görüşüdür. Bu görüşe göre, ister mutlak olsun isterse bir şart veya vasıfla mukayyed olsun emir tekrarı gerektirmez ve ona yönelik bir ihtimali bünyesinde barındırmaz. Hâsılı, ne emri gerektirir ne de ona ihtimali vardır. Ancak *el-Beyân*'da da ifade edildiği üzere bir delil bulunması hâlinde mücebi zımnında sâbit olur. Şu var ki bir emrin gereği, o fiilin cinsinin asgarî düzeyde yerine gelmesiyle gerçekleşir. Bu da kendisiyle emrin belirlenmesine imkân tanıyan en alt düzeyi temsil eder. Emir, ilgili fiilin cinsinin tamamına ise delille ihtimal kazanır ve o delil, müsem mânî kemâli için niyet etmektedir. **Beşincisi;** tevakkuftur. *el-Mahsûl* ile *Muhtasar-ı İbni Hâcib*'de zikredilen budur. Tevakkufta görüşünü benimseyenlerin bir kısmı, tekrardan kastın fiilin defalarca vukûu olduğunu belirtmişlerdir. Bu da birbirine benzeyen fiillerin değişik vakitlerde vukûuyla olur. Emrin umûmu, bütün fertleri kapsamasıdır. Yani umûm; bireyler itibarıyla tekrar ise zaman itibarıyla olur. *el-Beyân* müellifi şöyle demiştir: Zâhir olan şudur ki umûm ve tekrar ile kasıt devamdır ve burada ikisi birbiriyi eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Çünkü fiilde umûm ancak tekrar yoluyla tasavvur olunabilir. Nitekim *el-Mizân* müellifi de şöyle demiştir: Burada “tekrar” lafzıyla gerçek anlamı kastedilmemektedir. Zira tekrar ilk fiilin aynen îdesi demektir ve çoğunlukla tahakkuk etmez. O hâlde burada kastedilen, fiilin benzerlerinin yenilenerek tekrarı olup o da devam anlamına gelir. Mostârî'nin *Mir'ât Hâşiyesi*'sinden özetlenerek alınmıştır. Krş: Mostârî, *Miftâhu'l-Husûl*, vr. 42a/44a.

- 1 Nehiy üslûbu, bazen gerçek anlamı olan fiilin yapılmamasını / terkinin talep etme anlamının dışına taşarak tehdit vb. mecâzî anlamlar için kullanılır. Emrini yerine getirmeyen bir köleye “Emrimi yerine getirme (de gör) sen!” demen buna örnektir.
- 2 Siyâlkûtî, *Hâşiyeye*, II, 185.

Ve ba'zı kerre taleb-i keff veyâ terk için isti'mâl olunursa da isti'lâ tarîkiyle olmayıp ya alâ sebîli't-tazarru' olarak bu sûretde "duâ" olur; ¹(اللَّهُمَّ لَا تُشْمِتْ بِي أَعْدَائِي) kavli gibi. (شَمَاتَةٌ), *beliyye-i hasm u adüvv ile ferah u sürûr* ma'nâsına olup yukâlu: (شَمِتَ بِهِ بِالْكَسْرِ، يَشْمِتُ، شَمَاتَةٌ) Murâd mûcib-i şemâte ve ferah-ı a'dâ olacak ibtilâ vü mesâibden muhâfaza-i ilâhiyyeyi temennîdir.²

Veyâhûd nehy alâ sebîli't-relattuf olarak bu sûretde "iltimâs" olur. Meselâ müsâvî vü akrânın olan kimseye (لَا تَفْعَلْ كَذَا أُبْهَى الْأَخ) ya'nî "Birâder şu işi işleme!" dersin.

Ve ba'zen emr u nehy muhâtabın bulunduğu fi'l veyâ terk üzerine "taleb-i devâm ü sebât" için olur. Emrde ﴿إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾³ ve nehyde ﴿وَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غَافِلًا﴾⁴ gibi. Murâd evvelde ﴿ذُمْ وَأُتِبْتُ عَلَى الْهَدْيَاةِ﴾⁵ ve sâni'de ﴿عَلَى عَدَمِ الظَّنِّ﴾⁶ olup ma'nâ-yı aslileri üzere değıllerdir. Hâsılı mevzû-i sîga-i emr taleb-i fi'l ve mevzû-i sîga-i nehy taleb-i keff ani'l-fi'l olduğu hâlde mecâzen nefsi sebât ü devâmda isti'mâl olunmuşlardır.

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (وَهَذِهِ الْأَرْبَعَةُ، يَجُوزُ تَقْدِيرُ الشَّرْطِ بَعْدَهَا كَقَوْلِكَ: «لَيْتَ لِي مَالًا أَنْفَقَهُ» أَيْ إِنَّ أَرْزُقَهُ، وَ «أَيِّنْ بَيْتَكَ؟ أَرْزُكَ» أَيْ: إِنَّ تُعْرِفْنِيهِ، وَ «أَكْرَمَنِي أَكْرَمَكَ» أَيْ إِنَّ تُكْرِمَنِي، وَ «لَا تُشْمِتْنِي يَكُنْ خَيْرًا لَكَ» أَيْ إِنَّ لَا تُشْمِتْنِي)⁷

İşbu umûr-i erbaa ki temennî vü istifhâm u emr u nehydir. Bunlardan sonra şart takdîriyle akablerinde maa fi'li's-şart muzmer olan (إِنَّ) ile mec-zûm olarak cezâ îrâdî câiz olur. Meselâ temennîde (لَيْتَ لِي مَالًا أَنْفَقَهُ) dersin. Takdîri (إِنَّ أَرْزُقَهُ أَنْفَقَهُ) olup Musannif ihtisâr için (إِنَّ يَكُنْ لِي مَالٌ أَنْفَقَهُ) takdîr eylemiştir. Ma'nâ "N'olaydı ki benimçün mâl olaydı! Eğer mâl ile merzûk olur isem infâk ederim!" demek olur. Bu sûret mezheb-i cumhûr olup İmâm Halîl kelimât-ı mezkûre ma'nâ-yı şartı mutazammın olduk-

1 Beni düşmanlarımın diline düşürme Allah'ım!

2 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 416.

3 "Bizi dosdoğru yola ilet." (el-Fâtîha 1/6)

4 "Sanma ki Allah (zalimlerin yaptıklarından) habersizdir." (İbrâhîm 14/42)

5 Hidâyet üzere devam et ve sâbit kadem ol!

6 Sanmamaya devam et!

7 Bu dört üsluptan (yani temennî, istifhâm, emir ve nehyden) sonra şart cümlesi takdîr edilebilir. Meselâ (أَيِّنْ بَيْتَكَ؟ أَرْزُكَ) (...إِنَّ أَرْزُقَهُ...) "Keşke malım olaydı da infak edeydim!" cümlesi (لَيْتَ لِي مَالًا أَنْفَقَهُ) "Evin nerede? Seni ziyaret edeyim," cümlesi (...إِنَّ تُعْرِفْنِيهِ...) "Bana ikramda bulun ki ben de sana ikramda bulunayım," cümlesi (...إِنَّ تُكْرِمَنِي...) ve (لَا تُشْمِتْنِي يَكُنْ خَيْرًا لَكَ) ve (...إِنَّ لَا تُشْمِتْنِي...) "Bana kötü söz söyleme! Bu senin için daha hayırlı olur," cümlesi de (...إِنَّ لَا تُشْمِتْنِي...) olarak takdîr edilebilir.

larından cezâda kendileri âmil olmasını ihtiyâr eylemiştir.¹ Ve meselâ istifhâmda (أَيْنَ بَيْتِكَ أَزْرُكَ؟) kavilleri (إِنْ تُعْرِفْنِيهِ أَزْرُكَ) takdîrindedir. Ve meselâ emrde (أَكْرِمْنِي أَكْرِمَكَ) kavli (إِنْ تُكْرِمْنِي أَكْرِمَكَ) takdîrinde olup ma'nâ “Bana ikrâm eyle! Eğer sen bana ikrâm edersen ben de sana ikrâm ederim,” demektir. Ve meselâ nehyde (لَا تَشْتُمْنِي بِكُنْ خَيْرًا لَكَ) kavli (لَا تَشْتُمْنِي، إِنْ لَا تَشْتُمْنِي بِكُنْ خَيْرًا لَكَ) takdîrinde olup ma'nâ “Bana şetm etme! Eğer şetm etmezsen seninçün hayr [305] olur,” demektir.

Ve işbu umûr-i erbaada takdîr-i şartın tahkîkinde iki vech zikr olunmuştur. Vech-i evvel budur ki işbu umûr-i erbaada ma'nâ-yı taleb olup taleb ise tâlibi taleb üzerine hâmil ü dâî olacak sebebdan münfekk olmaz. Zîrâ taleb bir şey'e müte'allık olan fi'l ihtiyârı olmasıyla o şey'e müterettib olacak bir fâidenin tasdîki lâzımdır. Tâ ki o şey'e taalluk-ı taleb sâlih ola. Bu sûretde o sebab-i hâmilin vücûdu hâricde taleb-i mezkûrden müsebbeb olmuş olur. Ya'nî talebin bir şey'e taalluku ancak sebab-i mezkûrun vücûduna ve matlûb üzere terettübüne tevakkuf eder. Zîrâ sebab-i hâmil dediğimiz illet-i gâiyye her ne kadar mâhiyyeti i'tibâriyle illet-i fâiliyyenin illiyetine illet ise de hâricde vücûdu i'tibâriyle illet-i fâiliyyenin ma'lûlûdür. Meselâ (صَرَبْتُه تَأْدِيًا) kavlimizde tedîb fâilin darba ikdâmiyçün illet-i gâiyye olup lâkin hâricde tedîbin vücûduna illet dâribin darbıdır. Binâen alâ zâlik gâyet zihnde ma'lûl üzerine tekaddüm ve hâricde ma'lûlden taahhur eder, dediler. Ve (أَوَّلُ الْفِكْرِ آخِرُ الْعَمَلِ)² kavillerinin ma'nâsı da budur.

el-Hâsıl, işbu umûr-i erbaada ma'nâ-yı taleb olup ve taleb hâmil iktizâ ederek hâmil ise illet-i gâiyye olmasıyla bunlardan sonra gelen fi'l-i meczûm taleb-i sâbıkın illet-i gâiyyesi olur. Meselâ (لَيْتَ لِي مَالًا أَنْفَعَهُ) kelâmında taleb-i mâlden garaz infâk ve (أَيْنَ بَيْتِكَ أَزْرُكَ؟) kavlinde beyt-i muhâtabı ma'rifetden garaz ziyâretidir. Ve ne zamân ki hâricde sebab-i hâmilin ya'nî meselâ infâkın vücûdu talebdan müsebbeb olduğu zimnen zikr-i talebdan mefhûm olup ve zihnde taleb için sebab-i hâmil olmağa sâlih olan müsebbebin ya'nî meselâ infâkın zikri buna dâll olduysa işbu karîne harf-i şart ve sebebin zikrinden müstağnî oldu. Zîrâ ma'nâ-yı şart ve cezâ sebebiyyet-i evvel ve müsebbebiyet-i sâniiden ibâretidir. (إِنْ تُكْرِمْنِي أَكْرِمَكَ) gibi. Evvel

1 Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 186.

2 Fikrin başı amelin sonudur.

sebeb, sâni ya'nî (أَكْرَمَكَ) müsebbebdir. Binâen aleyh sebeb-i hâmil eşyâ-i erbaa-i mezkûreden sonra (نِ) -i mukaddere ile cezm olunmuştur.

Hülâsa, erbaa-i mezkûre taleb-i şey' üzerine dâll olup ve taleb için bir sebeb-i hâmilden lâzımdır. Ve illâ abes olur. Bu sebeble ba'de't-taleb fâide zikrolunduğu gibi matlûbun o fâideye vesîle kılındığına karîne-i dâlle olur. Bu ise ma'nâ-yı şart u cezâdır. Zîrâ şart cezâyâ vesîledir. İmdi taleb ve fâideden mecmûununun zikri takrîr-i matlûba ve matlûb şart ve fâide cezâ kılındığına karîne olur. Gâyet-i kelâm, matlûb şart olarak maa edâtihî mahzûf olup buna, taleb ile muzârî'-i meczûm olan fâide-i matlûb karînedir.

Vech-i sâni budur ki her bir kelâmda mütekellimi hâmil ü sâik olacak bir şey'den lâzım olup ve mütekellimi kelâm-ı haberî üzere hâmil olan, muhâtaba mazmûn-i kelâmı ifâdesidir. Ve kelâm-ı talebîye hâmil, matlûbun li-zâtihî veyâ li-gayrihî maksûd-i mütekellim olmasıdır. Ve li-gayrihî maksûd olması, gayrın husûl-i matlûba tevakkufudur. Ve gayrısının husûl-i matlûb üzere tevakkufu, bi-hasebi'l-vaz' ma'nâ-yı şarttır. Bu sûrette taleb zikrolunup ba'dehû matlûb üzere tevakkufa sâlih olacak bir şey' zikrolunmasa muhâtab matlûb-i mezkûrun maksûd li-nefsihî veyâ li-gayrihî olmasını tecvîz eder. Ve ammâ talebden sonra tevakkufa sâlih bir şey' zikrolunsa matlûb maksûd li-nefsihî olmayıp belki o mezkûr için maksûd olduğuna zann-ı muhâtab galebe ederek bu takdîrde şey'-i mezkûrun zikriyle talebde ma'nâ-yı şart zâhir olur. Meselâ (لَيْتَ مَالًا) denilse muhâtab malın li-zâtihî matlûb olmasını tecvîz eder. Ve bu kelâmdan sonra (أَنْفَقَهُ) lafzı ityân olunsa malın matlûb olması li-zâtihî olmayıp belki infâk için olmasına zann-ı muhâtab galebe eyler. Lâkin işbu takdîr-i şart umûr-i erbaa-i mezkûreden sonra zikrolunacak şey' mefhûm-i mâkablinden cezâ olmaklığa sâlih olarak anınla sebebiyyet kâd olunduğu sûrette câiz olup (أَيَّنَ يَيْتُكَ؟ أَضْرَبَ زَيْدًا فِي) (أَيَّنَ يَيْتُكَ؟ أَضْرَبَ زَيْدًا فِي السُّوقِ)¹ ile (إِنْ تُعَرِّفْنِيهِ أَضْرَبَ زَيْدًا فِي السُّوقِ) ya'nî "Beytini bana ta'rîf edersen Zeyd'i sükda darb ederim," demekde bir ma'nâ yokdur.

1 Evin nerede? Zeyd'i çarşıda döveyim.

Eğer denilirse ki: ﴿قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾¹ kavli-i şerîfnde (إِنْ تَقُلْ لَهُمْ: أَقِيمُوا الصَّلَاةَ، يُقِيمُوا) şart-ı mukadderle meczûm olarak ﴿يُقِيمُوا﴾² (الصَّلَاةَ) takdîrindedir. Hâlbuki şart melzûm-i cezâ olup vücûd-i melzûm ise vücûd-i lâzımı müstelzim olmak iktizâ eder iken nazm-ı mezkûrde bu istilzâm [306] gayr-ı mevcûddur. Zirâ kavlin ikâme-i salâtı müstelzim olmadığı ve adem-i icâbet-i kesîrîn ile ekser tehallûf eylediği ma'lûmdur. Bu sûretde ne keyfiyetle bi-takdîri's-şart cezm câiz olur?³

Cevâbında deriz ki: Şartın husûl-i cezâyâ illet-i tâmmе olması lâzım olmayıp belki cezânın şarta tevakkufu kifâyet ederek şey'-i âhara dahi mütevakıf olması mâni' değildir. Meselâ (إِنْ تَوَضَّأَتْ صَحَّ صَلَاتُكَ)⁴ kavlinde (صَحَّ صَلَاتُكَ) cezâdır. Hâlbuki sıhhat-i salât yalnız vuzû'a mütevakıf olmayıp vakt ü tahâret ve gayrılarına dahi tevakkuf eder. Ve eğer umûr-i erbaa-i mezkûre mâba'dinde sebebiyyet kasd olunmazsa muzâri' ref'i üzere bâkî kalır. Bu da ya hâlen olur; meselâ (ذُرُّهُمْ فِي خَوْضِهِمْ) kavli-i şerîfi (حَالَ كَوْنِهِمْ مَلَاعِيَيْنَ) mefhûmundadır, veyâ vasfen olur; (أَكْرَمَ رَجُلًا يُجْبِكَ)⁶ gibi, veyâ istinâfen olup ya'nî mâkablinin mutazammın olduğu suâlden cevâb olur; meselâ (فَمَنْ يَدْعُونَكَ)⁷ kavli (لِمَ أَقُومُ؟ فَإِنَّهُ يَدْعُونَكَ) takdîrindedir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا الْعَرَضُ كَقَوْلِكَ: «أَلَا تَنْزِلُ تُصَبُّ خَيْرًا»، فَمَوْلِدٌ مِنَ الْإِسْتِفْهَامِ)⁸

Ve ammâ nev'-i talebden arz ta'bîr olunan kelâm ki alâ vechi'r-rifk talebden ibârettdir. Meselâ (إِنْ تَنْزِلُ تُصَبُّ خَيْرًا) dersin. (أَلَا تَنْزِلُ تُصَبُّ خَيْرًا) takdîrinde olup bu kelâm ile meselâ feresinden nüzûl etmeyen kimsenin nüzûlüne izhâr-ı rağbet edersin. Talebden bu nev'de her ne kadar nuhât mâba'dinde şart takdîr olunup ve cevâbında muzâri' cezm olunan eşyâdan biri olmak üzere addeylemişler ise de zehâbları vechile olmayıp istifhâm-dan müvelledir. Ya'nî temennî ve ehavâtına kasım olarak bâb alâ hide olmayıp belki (أَلَا)'da olan hemze hemze-i istifhâm olarak fi'l-i menfî üzerine

1 "İmân eden kullarıma da söyle: Namazı dosdoğru kılınlar." (İbrâhîm 14/31)

2 Onlara "Namazı dosdoğru kılın" desen dosdoğru kılarlar.

3 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşîye*, s. 417.

4 Abdest alırsan namazın sahih olur.

5 "Bırak onları, daldıkları cehalet bataklığında çirpınıp dursunlar." (el-En'âm 6/91)

6 Seni seven adama ikramda bulun.

7 Kalk, (çünkü) seni çağırıyorlar.

8 "Buyuramaz mısın ki hayır bulasın?" gibi örneklerde görülen arz ise istifhâmdan türetilen bir üsluptur.

sına munkatîa olup ve istifhâm-ı inkârî olmasıyla nekira olan (وَلِيًّا) siyâk-ı nefyde vâki' olarak müfid-i umûm olur.¹

Eğer suâl olunursa ki: Nazm-ı mezkûrde olan inkâr inkâr-ı tevbîhî olduğunda şekk olmayıp ² (لَا يَنْبَغِي أَنْ تَتَّخِذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ) demektir. Bu takdîrde “fâ” sebebiye olarak bi-hasebi'l-vücûd sebebin müsebbeb üzerine veyâhûd bi-hasebi'l-ilm müsebbebin sebep üzerine terettübünü müfid olup min gayr-i takdîr-i şart ﴿فَاللَّهُ هُوَ الْوَلِيُّ﴾ kavli [307] ﴿أَمْ اتَّخَذُوا﴾ kavline terettüb eder. Nitekim ³ (لَا يَنْبَغِي أَنْ يُعْبَدَ غَيْرَ اللَّهِ، فَاللَّهُ هُوَ الْمُسْتَحَقُّ) denilir. Ve bu kavleyn beyninde min ciheti'l-ma'nâ bir fark yoktur.

Cevâbında deriz ki: Kendisinde bir şey'in ma'nâsı olan her bir şey'in hükmü şey'-i mezkûrun hükmü değildir. Ya'nî bir kelâm diğer kelâmın ma'nâsında olmakdan hükümleri de müttahid olmak lâzım gelmez. Meselâ “fâ” ile ⁴ (لَا تَضْرِبْ زَيْدًا فَهُوَ أَخُوكَ) kavlinde olan hüsn ve istifhâm-ı inkârî olarak ⁵ (أَتَضْرِبْ زَيْدًا فَهُوَ أَخُوكَ؟) kavlinde olan adem-i hüsn ashâb-ı tab'-ı selîme hafî değildir. Şöyle ki sâni ancak “vâv”-ı hâliyye ile hasen olup (وَهُوَ أَخُوكَ) denilmek îcâb eyler. Zîrâ istifhâm-ı inkârîyi her ne kadar nefy ma'nâsına kıldılar ise de beynlerinde aslâ fark yoktur, demek ma'nâsını kasd etmediler. Çünkü her bir selîmü'z-zevk olan kimse kendi nefsine mürâcaatle nefy ile istifhâm-ı inkârî beyninde olan tefâvütü bulur. Ve bir de ehadühümânın vukûu sahîh olmayan mahalde âharın vukûu sahîh olur. Ve kelâmda hazf-i şart kesîru'l-vukû'dur. Karîben bahs-i îcâzda dahi bu kelâma taarruz olursa gerektir.

Nidâ

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَمِنْهَا: «الْبِدَاءُ»)⁵

Dahi envâ'-ı talebden birisi nidâdır. Nidâ lafzen veyâ takdîren (أَدْعُو) makâmına kâim olan hurûf-i hamseden biriyle taleb-i ikbâldir. Ve hurûf-i hamse-i mezkûre (يَا) ve (أَيَّا) ve (هَيَّا) ve (أَيِّي) ve “hemze”dir. Bunlardan (أَيَّا)

1 Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 191.

2 Allah'tan başka dostlar edinmeniz yakışık almaz.

3 Allah'tan başkasına kulluk edilmesi yakışık almaz. Zira kulluk edilmeyi hak eden sadece Allah'tır.

4 Zeyd'e vurma! Çünkü o senin kardeşin.

5 Talebî inşânın kısımlarından bir diğeri nidâdır.

ve (هَيَا) baîd için olup ba'zen gayr-ı baîd nâim veyâ sâhî olduğu cihetle baîd menzilesine tenzîl olunur. Bu da ya nâim veyâhûd sâhî olmasıyla olup nevm ile sehv iktizâ-yı i'lâ-yı savtda bu'd menzilesinde addolunur. Ve sâhî olması da ya hakîkaten sâhî olmasıyla olur veyâhûd kendisi için nidâ ettiği emre nisbetle olur. Şu ma'nâca ki emr-i mezkûrun ulüvv-i şânından nâşî bir dereceye bülûğu iddiâ olunur ki muhâtab o emrde her ne kadar bezl-i vüs' ve istifrâğ-ı cehd eylese îfâ-yı hakk-ı sa'y edemeyip ke-enne andan gâfil ü baîd addolunur. Ve (أَيُّ) ve hemze karîb için olup ba'zen kalbde devâm-ı huzûr ve adem-i hurûcuna tenbîh için baîdde dahi isti'mâl olunur. Nitekim [İbnü's-Sâiğ nâm] şâirin:

أَسْكَا نَ نَعْمَانَ الْأَرَكَ تَيْقُنُوا بِأَنْتُمْ فِي رُبْعِ قَلْبِي سُكَّانُ¹

kavlinde vâki' olmuşdur. (نَعْمَانُ الْأَرَكَ) Arafât'a müntehî olan taraf-ı Tâif'de vâki' bir vâdîdir. (رُبْعُ قَلْبٍ) *mevzi-i kalb* demektir.² (تَيْقُنُوا), (اعْلَمُوا), (يَقِينُوا) müfâdındadır. İşte bu beytden baîd olan sükkân-ı Na'mân'a hemze ile nidâ edip dâimâ kalbinde müstekinn ü hâzıra olduklarına tenbîh eylemiştir.

Ve ammâ harf-i (يَا); ba'zılar “Mutlakan taleb-i ikbâl için olup karîb ü baîdde hakîkatdir,” dediler. Ve ba'zılar: Baîd için olup karîbde isti'mâli ya dâî nefsinin istiksâr ve mertebe-i med'uvvden istib'âd ile nefsinin hazret-i münâdâdan baîd tasavvur etmesinden için olur, (يَا اللَّهُ) gibi, veyâhûd kendisi için nidâ olunan emrin ızamına ve ulüvv-i şânına ve muhâtabın imtisâl üzere hırs u vülû'uyla berâber ke-enne andan gâfil ü baîd menzilesinde olduğuna tenbîh için olur, ﴿يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ﴾³ nazm-ı celîli gibi, veyâhûd ikbâline hırsı cihetiyle ke-enne ikbâl emr-i baîd addolunur, ﴿يَا مُوسَى أَقْبِلْ﴾⁴ kavli-i şerîfi gibi. Veyâhûd belâdet-i sâmia tenbîh için olur, ﴿اسْمِعْ يَا أَيُّهَا الْعَاقِلُ﴾⁵ gibi. Veyâ inhitât-ı şân-ı muhâtabdan nâşî meclisten teb'îd için olur, (يَا هَذَا) gibi.

1 Ey Na'mânü'l-Erâk sâkinleri! Şunu iyi bilirsiniz ki (mekân olarak birbirimizden ayrı düşmüş olsak da) siz kalbimin en güzel yerinde ikâmet etmektesiniz. (Tavil)

2 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiyeye*, s. 418.

3 “Ey peygamber! Rabbinden sana indirilenleri tebliğ et.” (el-Mâide 5/67)

4 “Geri dön, ey Mûsâ!” (el-Kasas 28/31)

5 İyi dinle, behey gâfil!

Kâil-i kavl-i evvel İbn-i Hâcib ve kâil-i sâni Zemahşerî olarak evvel akrebdir. Zîrâ harf-i (يَا) karîb ü bâidde ale's-seviyye kesîru'l-isti'mâl olmasıyla ehadühümâda da'vâ-yı mecâz hilâf-ı aslıdır.¹

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَقَدْ يُسْتَعْمَلُ صِغَتُهُ فِي غَيْرِ مَعْنَاهُ، كَالِإِعْرَاءِ فِي قَوْلِكَ لِمَنْ أَقْبَلَ يَتَطَلَّمُ: «يَا مَظْلُومًا!»، وَالِإِحْتِصَاصِ فِي قَوْلِهِمْ: «أَنَا أَفَعَلُ كَذَا أَيُّهَا الرَّجُلُ»)²

Ve ba'zen sîga-i nidâ ma'nâ-yı aslısı olan taleb-i ikbâl ma'nâsının gayrıda isti'mâl olunur. Meselâ bir şahs-ı mazlûmun kendisine zulmeden şahısdan izhâr-ı iştikâ vü tazallümünde (يَا مَظْلُومًا!) kavlinde murâd olan ma'nâ-yı “iğrâ” gibi. Zîrâ taleb-i ikbâl-i muhâtab zâten hâsıl olmasıyla murâd taleb-i ikbâl olmayıp ikbâl zâten hâsıldır. Belki maksûd o kimseyi tazallüm ya'nî zulümden şikâyetini ziyâdelendirip şekvâsını bess ü izhâr etmek üzere iğrâ vü tahrîzdir. Bu sûrette muhâtabın cihet-i mütekellime ikbâlini taleb için mevzû' olan lafz-ı (يَا) mütekellimin nidâsına bâ'is olan emr üzere ikbâlini talebde [308] müsta'mel olmuş olur.³

Ve sîga-i nidânın, ma'nâsının gayrıda isti'mâlinde biri de meselâ (يَا مَظْلُومًا!) misillüde murâd olan ma'nâ-yı “ihtisâs” gibidir. Zîrâ (يَا مَظْلُومًا!) kavlimizin aslı münâdâyı kendi cihetine taleb-i ikbâle tahsîs olup ba'dehû taleb-i ikbâlden tecrîd olunmuşdur. Zîrâ bu bâbın mütekellim-i vahde veyâ maa'l-gayrda mecîiyle mütekellim ikbâl-i nefsinin taleb etmeyeceği ma'lûmdur. Ve bu vechile taleb-i ikbâlden tecrîd olunduktan sonra bâb-ı taaccüb ﴿أَسْمِعْ بِهِمْ وَأَبْصُرْ﴾⁴ emsâli bâb-ı emrden ve (لَا أَبَالِي أَقَمْتَ أَمْ قَعَدْتَ)⁶ gibi istifhâmdan ve bâb-ı tesviye (مَا أَحْسَنَ زَيْدًا!)⁵ emsâli, ma'nâ-yı istifhâmdan nakl olduğu gibi bu dahi nisbet olunan fi'li emsâli beyninden medlûl-i münâdâyı tahsîs ya'nî meselâ medlûl-i racülü fi'l üzere kasr ma'nâsına nakl olunmuşdur.⁷ Ve bu tahsîs ya ma'riz-i tefâhurda olur, (أَنَا أَكْرَمُ الضَّيْفِ حَالَ كَوْنِي مُحْتَضًا)⁸ gibi.

1 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 418.

2 Nidâ sigası bazen gerçek anlamı dışında kullanılabilir. Nitekim sana gelip maruz kaldığı zulmü şikâyet eden kimseye “Ey mazlûm!” diye hitap etmen, onu olan biteni anlatmaya teşvik amacı güder. Yine “Bu işi ancak ben yaparım, ben” cümlesinde de nidâ ihtisâs ifade eder.

3 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 191.

4 “Öyle güzel işitecek, öyle güzel görecekler ki!” (Meryem 19/38)

5 Zeyd ne güzeldir!

6 Kalkmışsın, kalkmamışsın hiç umrumda değil!

7 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 191-192.

8 Misafire ben ikramda bulunurum, ben!

(أَنَا الْمُسْكِينُ أَيُّهَا الرَّجُلُ)¹ demek olup ikrâm-ı dayfî miyân-ı ricâlden nefisine tahsîsdir. Veyâhûd ma'nâsında, (حَالَ كَوْنِي مُخْتَصًّا بِالْمُسْكِنَةِ) gibi. Veyâhûd tefâhur u tesâgur için olmayarak mücerred (أَيُّهَا) zamîriyle maksûdu beyân için olur. (نَحْنُ فُقَرَاءُ أَيُّهَا الْقَوْمُ)² ve (أَنَا أَذْخُلُ أَيُّهَا الرَّجُلُ)³ gibi.

İmdi, bunların cümlesi sûret-i nidâda olup hâlbuki nidâ değildir. Zîrâ (أَيًّا) ve (أَيًّا) ya vasf kılınan meselâ racül ve kavm ile muhâtab murâd olunmayıp belki (أَنَا) zamîr-i mütekellim-i sâbıkının medlûlünden ibâretdir. Ve bunda ne hakîkaten ve ne mecâzen aslâ ma'nâ-yı nidâ bâkî kalmadığı cihetle edât-ı nidânın tasrîhi kerîh addolunarak harf-i nidânın izhârıyla meselâ (يَا أَيُّهَا الرَّجُلُ) denilmez. İmdi, (أَيُّهَا الرَّجُلُ) kavlinde nidâda olduğu gibi (أَيُّ) mazmûm ve (الرَّجُلُ) merfû'dur. Zîrâ bir bâbdan bâb-ı âhara naklolunan her bir şey'in i'râbı alâ hasebi mâ-kâne ibkâ olunur. Ve fakat mecmûu hâl olarak mahallen mansûbdur. Anınçün Musannif rahimehullâh tefsîrinde (أَيُّ مُتَخَصِّصًا مِنْ بَيْنِ الرَّجَالِ) kavliyle tefsîr eylemiştir.

Ve işbu bâb-ı tahsîsde ba'zen (أَيُّ) makâmında ism-i mansûb ikâme olup işbu ismde ya muarref bi'l-lâm olur, (نَحْنُ الْعَرَبَ أَقْرَى النَّاسِ لِلضَّيْفِ)⁴ gibi. (نَحْنُ أَقْرَى النَّاسِ مُتَخَصِّصًا بِالْعَرَبِ) (أَقْرَى النَّاسِ), (أَقْرَى قَرِي) takdîrindedir. Ve ma'nâsına olup (قَرِي) kesr-i "kâf" ve medd-i "râ"-i meftûha ile ziyâfetdir. (نَحْنُ لَا إِنَّا مَعْشَرَ الْأَنْبِيَاءِ لَا نُورِثُ)⁵ gibi. (نَحْنُ لَا نُورِثُ مَعْشَرَ الْأَنْبِيَاءِ) mefhumundadır. Ve ism-i mezkûr ba'zen alem olur, (بِنَا تَمِيمًا يُكْسَفُ الصَّبَابُ)⁶ gibi. (بِنَا), (يُكْسَفُ) fi'l-i meçûlüne müte'alâlık ve (تَمِيمًا), (أَعْنِي) ile mansûbdur. (صَبَابٌ) cem'-i (صَبَابَةٌ) olup duhân gibi arzı gaşy eden sehâb ma'nâsına olarak murâd mesâib ve umûr-i sa'bedir.⁷ Mefhûm-i beyt: (نَحْنُ الَّذِينَ بِنَا يُدْفَعُ الدَّوَاهِي مُتَخَصِّصًا بِتَمِيمِي) demektir.

Ve İbn-i Hâcib rahimehullâh (نَحْنُ الْعَرَبِ) emsâli muarref bi'l-lâm nidâdan menkûl değildir. Zîrâ münâdâ muarref bi'l-lâm olamaz. Ve (أَيُّهَا الرَّجُلُ)

1 Miskîn benim, ben!

2 Ancak ben girerim, ben.

3 Fakir biziz, biz.

4 Biz -Araplar- en fazla misafir ağırlayan insanlarız.

5 "Biz peygamberler miras bırakmayız." (Buhârî, Ferâiz 3)

6 Ancak bizimle -Temîm kabilesiyle- dağılır sis! (Recez) Mısra için bkz. Ru'be b. el-Accâc, *Divân*, s. 169.

7 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiyeye*, s. 418-419.

misillüler kat'an münâdâdan menkûdür. Ve (مَعَايِشِرَ الْأَنْبِيَاءِ) misillü muzâf, emreyne muhtemel olarak ya nidâdan menkûl olup bu sûretde mukadder (يَا) ile mansûb olur veyâhûd muarref bi'l-lâm gibi olup (أَعْنِي) veyâ (أَحْضُ) fi'l-i mukadderiyle mansûb olur," deyü fark edip Sâhib-i *Lübâb* dahi bu kavle ittibâ' eylemiştir. İmâm Merzûkî [Beşâme en-Nehşeli'nin]

إِنَّا بَنِي نَهْشَلٍ لَا نَدْعِي لِأَبٍ
عَنْهُ وَلَا هُوَ بِالْأَبْنَاءِ يَشْرِينَا¹

kavlinde: (بَنِي نَهْشَلٍ)'in ihtisâs üzere mansûb olmasıyla haberiyet üzere ref olunup (بَنُو نَهْشَلٍ) denilmesi beyninde olan fark şu vechiledir ki eğer şâir-i merkûm lâfz-ı mezkûru haber kılrsa haberde aslanan ifâde-i mechûl olmasıyla maksûd muhâtaba nefsinî ta'rîf olmuş olacağından bu vechile haberiyetle ta'rîf eylemiş olsa kendilerinin humûl ve adem-i iştihârını ve inde'l-muhâtab mechûliyyet-i şân u şîarlarını îhâmîdan hâlî olmaz. Ve ammâ ihtisâs ile nasbı takdîrde bu îhâmîdan emîn olur. İmdi, şâir bu sûreti ihtiyâr ile ma'riz-i iftihârda² (إِنَّا - أَذْكَرُ مَنْ لَا يَحْفَى شَأْنُهُ - لَا نَفْعَلُ كَذَا كَذَا) demiştir.³ Bu kelâmı (إِنَّا - نَحْضُ بَنِي نَهْشَلٍ - [309] - أَذْكَرُ مَنْ لَا يَحْفَى شَأْنُهُ) ma'nâ-yı ihtisâsı beyân için cümle-i mu'tarızadır. Takdîr-i kelâm [309]- (إِنَّا - نَحْضُ بَنِي نَهْشَلٍ - نَعْدِلُ بِالنَّسَبِ عَنْ نَهْشَلٍ لِأَجْلِ أَبِي آخَرَ وَلَا هُوَ يَبِيعُنَا بَعِيرِنَا مِنَ الْأَبْنَاءِ) demekdir ki⁴ müfâdı: "Tahkîkan biz -şânı gayr-ı hafî olan Benî Nehşel'i zikrederim- ol ashâb-ı şân u şerefiz ki ne kendimiz eb-i âhar için neseb-i Nehşel'den udûl ederiz ve ne Nehşel bizden i'râz ile bizi ebnâ-i sâireye bey' u fedâ eder. Belki her birimiz sâhibinden râzıdır," demek olur.

Ve sîga-i nidânın isti'mâl olunduğu meânîden biri de "istigâse"dir.⁵ (يَا اللَّهُ مِنْ أَلَمِ الْفِرَاقِ) gibi. (أَحْضُ اللَّهُ بِالتَّشْكِي مِنْ أَلَمِ الْفِرَاقِ)⁶ takdîrindedir.

Ve biri de "taaccüb"dür.⁷ (يَا لِلْمَاءِ) ve (يَا لِلدَّوَاهِي)⁸ gibi. Ke-enne mâ' ve devâhînin garâbetinden için li-ecli't-taaccüb da'vet ü istihzâr ederek

1 Biz -Nehşel oğulları- atamız Nehşel'den başkasına intisap iddiasında bulunmayız. O da bizi başka evlatlara değışmez. (Basî) Beyit için bkz. Ebû Temmâm, *Divânü'l-Hamâse*, s. 20.

2 Biz -şânı kimseye gizli olmayanları kastediyorum- şöyle söyle yapmayız!

3 Merzûkî, *Şerhu Divâni'l-Hamâse*, I, 77.

4 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 192.

5 Ayrılık acısına karşı yardım et Allah'im!

6 Ayrılık acısını yalnızca Allah'a şikâyet ederim.

7 Heey, su!

8 Musibetlere bak!

¹(أَحْضُرُ حَتَّى نَتَعَجَّبَ مِنْكَ) ma'nâsında olur. Setîr olmaya ki müstegâs bih ile müteacceb minh üzere dâhil olan "lâm"-ı cârre müstegâs leh ve müteacceb lehden fark için feth olunur. Zîrâ ba'zen münâdânın hazfiyle müstegâs leh harf-i nidâyı vely edip meselâ (يَا لَمَّظْلُوم) denilir.²

Ve sîga-i nidânın müsta'mele olduğu meânîden biri de "tedellüh ü tahayyür"dür ki etlâl ü menâzil ü metâyâ ve emsâline olan nidâ bu kabîldendir. Nitekim Fâtıma bint el-Ahcem'in:³

أَيَا مَنَازِلَ سَلَمَى أَيْنَ سَلَمَاكِ وَلَا يَلِدُ لِسَانِي غَيْرَ ذِكْرَاكِ⁴

beytinde Selmâdan suâl ile menâziline nidâ edip hâlbuki nidâyâ sâlih olmamasıyla murâd izhâr-ı veleh ü hayretidir. Ve Ebü'l-Alâ'nın:

يَا نَاقُ جِدِّي فَقَدْ أَفْنُتُ أَنَاثُكِ بِي صَبْرِي وَعُمْرِي وَأَخْلَاسِي وَأَنْسَاعِي⁵

kavlinde dahi murâd nâkanın butû'-i seyrinden ibrâz-ı velehdır. (يَا نَاقُ), (يَا نَاقَةَ)'den murahhamdır. (جِدِّي), (جَدِّ) fi'linden (أَسْرِعِي) ma'nâsına emrdir. (أَنَاةُ), (أَنَاةُ) vezninde *te'ennî* ma'nâsınadır. (بِي), (أَنَاةُ)'e müte'allık olup (جَلْسِي) olup zahr-ı baîr üzere konulan çul ve kilim emsâlidir. (أَخْلَاسُ) cem'-i (جَلْسِي) için mef'ûldür. (أَفْنُتُ) için mef'ûldür. (أَنْسَاعُ) kesr-i "nûn" ile (نَسْعُ)'un cem'i olup sadr-ı baîrde olan sîne-bend-i arîzdır.⁶

Ve meânî-i mezkûreden biri de "teveccu' u tahassür"dür. [Hüseyin bin Mutayr nâm] şâirin:

فَيَا قَبْرَ مَعْنٍ كَيْفَ وَارَيْتَ جُودَهُ وَقَدْ كَانَ مِنْهُ الْبُرُّ وَالْبَحْرُ مُتْرَعًا⁷

kavli gibi. (مَمْلُوءًا), (مُتْرَعًا), (سَتْرًا); (وَارَيْتَ), (وَارَيْتَ) Ma'n! Ma'n! nasıl setr etdin ki Ma'n'ın cûd ü atâsından berr ü bahr mem-

1 Gel de beraber senin durumuna hayret edelim.

2 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 419.

3 Vahdî Efendî ve Mehmed Zihni Efendî beytin kâilinin bilinmediğini ifade etmektedirler. bkz. *el-Mu'avvel*, s. 327; *el-Kavlü'l-Ceyyid*, s. 187. Ca'ferî ise kâilin İbn Hâtıme el-Endelüsî olduğunu belirtmektedir. bkz. *el-Mutavvel*, II, 580-581 (2 no.lu dipnot).

4 Ey Selmâ'nın evleri, hani nerede Selmâ'nız! (Bilesiniz ki) sizi anmaktan başka hiçbir şey dilime haz vermiyor. (Basît)

5 Gayrete gelsen artık behey deve! Bu ağır aksak hâllerin sabrımı da tüketti ömrümü de; semerimin çulunu da eskitti kolanımı da! (Basît) Beyit için bkz. Ebü'l-Alâ el-Maarri, *Sıktu'z-Zend*, s. 129.

6 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 419-420.

7 Ey Ma'n'ın kabri! Karalar, denizler onun cömertliğiyle doluyken, söyler misin nasıl sığdırabildin onun engin keremini (bir avuç toprağa!) (Tavîl) Beyit için bkz. Ebû Temmâm, *Divânü'l-Hamâse*, s. 168.

lû' olmuşdur,” demek olur. Ve [Fâtıma bint el-Ahcem nâm] şâir-i diğerin
 1(يَا عَيْنِ بَكِّي عِنْدَ كُلِّ صَبَاحٍ) kavli gibi. (يَا عَيْنِ) kesr ile (يَا عَيْنِي) takdîrindedir.
 (بَكِّي) teşdîd ile 2(أَكْثِرِ الْبُكَاءِ) veyâhûd 3(كَرِّرِ الْبُكَاءِ) demekdir.

Ve meânî-i mezkûreden biri de “nüdbe”dir. Nüdbe, damm ile *da'vet* ma'nâsınadır. Meselâ 4(يَا مُحَمَّدَاهُ) dersin. Ke-enne Hazret-i Nebî aleyhisselâmı da'vet edip 5(تَعَالَ فَإِنَّا مُشْتَاقٌ إِلَيْكَ) demiş olursun. Ve bu meânînin emsâli kelâm-ı Arab'da kesîr olmasıyla makâma münâsib olanlarının bi't-teemmül istihrâcı uhde-i ashâb-ı dânişe muhavveldir.

İnşâ Mevkiinde Vukû'-i Haber

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (ثُمَّ الْحَبْرُ قَدْ بَقِيَ مَوْجِعَ الْإِنْشَاءِ إِمَّا لِلتَّقَالُ أَوْ لِإِظْهَارِ الْحَرْصِ فِي
 وَفُوعِهِ كَمَا مَرَّ، وَالِدُّعَاءِ بِصِغَةِ الْمَاضِي مِنَ الْبَلِيغِ يَحْتَمِلُهُمَا)⁶

Bu bahs cümle-i haberiyenin ba'zen mevki-i inşâda vukûunu mübeyyin olup bu da ya tefe'ül için olur. Ya'nî matlûb ef'âl-i mâziye ile kendisinden ihbâr olunmak hakkı olan umûr-i hâsiladan olduğuna binâen lafz-ı mâzî ile ityân olunarak vukûuna tefe'ül olunur. 7(وَفَقَّكَ اللَّهُ لِلتَّقْوَى) gibi. Murâd muhâtabın takvâya muvaffakiyetiyle duâ olup tefe'ülen (وَفَقَّكَ) sîga-i mâzîsiyle îrâd olunur. Veyâhûd matlûbun vukûuna izhâr-ı hırs için olur. Nitekim bahs-i şartda mürûr etmiş idi ki bir şey'de rağbet-i tâlib tazamm eyledikde o şey'i tasavvuru ziyâde olarak çok kerre vâki' olur ki o şey'in husûlünü tahayyül ederek lafz-ı mâzî ile îrâd eder. 8(رَزَقْنِي اللَّهُ لِقَاءَكَ) gibi. Ârzû-gerde-i kalb-i mütehasiri olan zâtın mülâkâtına kemâl-i rağbetden nâşi vüfur-i hırs u şerehini izhâr için ni'met-i mülâkâtı hâsıl hükmünde ibrâz ederek (رَزَقْنِي) sîgasıyla ityân eder. Ve şahs-ı belîğın sîga-i mâzî ile

1 Ey gözüm! Hüngür hüngür ağlayasın her sabah! (Kâmil) Mısra için bkz. Ebû Temmâm, *Divânü'l-Hamâse*, s. 163.

2 Çok ağla!

3 Tekrar tekrar ağla!

4 Âh Muhammed!

5 Ne olursun gel! Sana hasretiz!

6 Sonra (bilesin ki) haber cümlesi inşâ mevkiinde kullanılabilir. Bu da ya iyimserlik ya da (şart bahsinde) geçtiği gibi, fiilin yapılmasına duyulan aşırı arzuyu göstermek maksadıyla tercih edilebilmektedir. Belîğ bir zâtın dilinden dökülen mâzî kipinde dua ise mezkûr iki maksadın her ikisini de içirme potansiyeline sahiptir.

7 Allah seni takva hususunda muvaffak kılsın!

8 Allah seninle buluşmayı nasip etsin bana!

duâ edip meselâ ¹(رَحِمَهُ اللهُ) ve ²(أَدَامَ اللهُ) ve ³(أَيَّدَكَ) demesi tefe'ül ve izhâr-ı hırsdan ikisini cem'e muhtemel ve ammâ gayr-ı belîğ bu i'tibârâtdan zâhil ü gâfildir.

قَالَ رَحِمَهُ اللهُ: (أَوْ لِلْإِحْتِرَازِ عَنِ صُورَةِ الْأَمْرِ، أَوْ لِحَمَلِ الْمُخَاطَبِ عَلَى الْمَطْلُوبِ بِأَنْ يَكُونَ مِمَّنْ لَا يُحِبُّ أَنْ يَكْذَبَ الطَّالِبُ)⁴

Veyâhûd mevki-i inşâda haber vukûu, mütekellimin sûret-i emrden ihtirâzına mebnî olur. Meselâ abd mevlâsına ⁵(يَنْظُرُ الْمُؤَلَى إِلَيَّ سَاعَةً) deyip ⁶(أَنْظُرُ) demez. [310] Zîrâ her ne kadar fi'l-hakîka murâd duâ veyâhûd şefâat ise de sûret-i emrde olmasıyla izhâr-ı teeddüb olunur. Şârih-i merhûmun mukâbele-i duâda şefâati îrâd etmesi karînesiyle duâdan murâd mütekellimin nefsi için alâ sebîli't-tazarru' talebi ve şefâatden murâd gayr için olan talebdir.⁷ Veyâhûd mevki-i mezkûrde haber vukûu muhâtabın tekzîb-i tâlibe ya'nî tâlibin kizbe nisbet olunmasına mahabbet etmeyen eş-hâsdan olmasıyla muhâtabı matlûb üzere haml ile icâbete mecbûr etmek için olur. Meselâ seni hilâf çıkarmaklığı revâ görmeyen sâhibine ⁸(اَيْتِنِي) denecek mahalde bi-tarîki'l-haber ⁹(تَأْتِنِي عَدَا) dersin. Ve bununla muhâtabı eltaf-i vech ile ityân üzere haml etmiş olursun. Zîrâ yevm-i ferdâ adem-i mecîi hâlde kelâm sûret-i haberde olduğu cihetle min haysü'z-zâhir kâzib olmuş olursun. Bu ise hilâf-ı marzî-i muhâtab olarak ityâna mecbûr olur.

Ve işbu suver-i meşrûhada haber mâ vuzia lehinin gayrıda ya'nî lafz-ı haber ma'nâ-yı talebde müsta'mel olarak mecâz olup ba'zısında ya'nî fi'l-i müstakbelin mevki-i talebde vukûu sûreteyn-i ahîreteyninde kinâye kılınması muhtemeldir. Şöyle ki istikbâlde fi'lin husûlü fi'l-cümle taleb-i fi'le lâzım olmasıyla zikru'l-melzûm ve îrâdetü'l-lâzım olur. Ve mevki-i inşâda îkâ'-ı haber için münâsib olan i'tibârâtdan birisi de talebde kasd-ı mü-

1 Allah rahmet eylesin!

2 Allah dâim etsin!

3 (Allah) yardımcın olsun!

4 Haber, emir kipiyle bir talepte bulunmaktan nezaketen kaçınmak veya muhatabın, sözü söyleyen kişinin nazımın geçtiği ve kendisini yalancı konumuna düşürmeye razı olmayacak biri olması hâlinde, onu, talep edilen şeyi yapmaya bir nevi mecbur etmek maksadıyla da inşâ mevkiinde kullanılabilir.

5 Efendim biraz bana bakarlar (mı)?

6 Bak!

7 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiyeye*, II, 192.

8 Bana gel!

9 Yarın bana geliyor sun.

bâlağa olup ke-enne muhâtab imtisâlde müsâraat etmiş demek olur. Ve mevki-i inşâda haber vâki' olan mevâki'den birisi de matlûbun vukûunda ittihâz olunan esbâbın kuvvetine mebnî matlûbun fî nefsihî karîbu'l-vukû' olmasına tenbîh olup meselâ ¹(اَشْتَرِ لِي عَبْدًا) makâmında ²(اَشْتَرَيْتَ لِي عَبْدًا) dersin. Ve daha sâir bu mezkûrât emsâli i'tibârât için dahi mevki-i inşâda haber îrâd olunur.

Tenbîh

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (تَنْبِيْهُ: الْاِنْشَاءُ كَالْحَبْرِ فِي كَثِيْرٍ مِّمَّا ذُكِرَ فِي الْاَبْوَابِ الْخَامِسَةِ السَّابِقَةِ، فَلْيَعْتَبِرْهُ النَّاطِرُ)³

Setîr olmaya ki ahvâl-i isnâd ve müsned ve müsnedün ileyh ve müteallikât-ı fi'l ve kasr ebvâb-ı hamse-i sâbıkasında zikrolunan şey'lerden ekserîsinde inşâ dahi nazîr-i haber olmasıyla işbu inşâ ve haberin müşârik oldukları şey'lerin inşâda dahi i'tibâr u icrâsı i'tibârât-ı mezkûre ile anda olan letâife nâzır u müteemmil olan zevâtın uhde-i dirâyetine muhavveldir. Zîrâ isnâd-ı inşâî dahi isnâd-ı haberî gibi ya müekked veyâhûd te'kidden mücerred olur. Ve fakat münkiri gayr-ı münkir ve gayr-ı münkiri münkir gibi kılmak ve câhili menzile-i gayr-ı câhile ve bi'l-aks gayr-ı câhili menzile-i câhile tenzîl etmek ile te'kîd ve gayr-ı te'kîdde kelâmı alâ hilâf-ı mukteza'z-zâhir ihrâc sûreti inşâda cârî olmaz.⁴ Kezâlik inşâda olan müsnedün ileyh ba'zen mezkûr ve ba'zen mahzûf ve ba'zen mukaddem ve ba'zen muahhar ve ba'zen muarref ve ba'zen münekker olur. Hâsılı, haberde olan cemî'-i ahvâl-i müsnedün ileyh inşâda cârî olur. Kezâlik müsned dahi ism veyâ fi'l-i mutlak veyâ bir mef'ûl veyâ şart veyâ bunların gayrılarıyla mukayyed olup yalnız müsnedin hazfî inşâda cârî olamaz. Ve müteallikât-ı fi'l ya mütekaddime veyâ müteahhira ve mezkûre veyâ mahzûfe olur. Kezâlik isnâd ü ta'lîkı ya kasr ile veyâhûd bi-gayr-ı kasr olur. Ve bunda olan i'tibârât-ı münâsibe haberde mürûr eden i'tibârâtın aynı olup mâ-sebakı zabt u ihâtadan sonra bunda dahi i'tibârı hafî değildir. Vallâhu'l-Mürşid.

1 Bana bir köle satın al.

2 Bana bir köle satın aldın / alâsın.

3 Tenbîh: İnşâ, buraya kadar anlatılan beş bâbın çoğu meselesinde haber gibidir. O hâlde bu konulara kafa yoran kişi işaret ettiğimiz noktayı da dikkate alsın!

4 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiyeyi*, II, 193.

Bâb-1 Sâbi': Fasl ve Vasl

(الْبَابُ السَّابِعُ: الْفَضْلُ وَالْوَضْلُ، الْوَضْلُ: عَطْفُ بَعْضِ الْجُمَلِ عَلَى بَعْضٍ، وَالْفَضْلُ: تَرْكُهُ)¹

İşbu bâb-1 sâbi'de Musannif rahimehullâh ebhâs-ı gâmiza-i fasl ü vaslî îrâda şurû' ile buyururlar ki: Vasl, cümlelerden ba'zısını ba'zı âhar üzerine atf ve fasl, cümlelerden ba'zısının ba'zısı üzere atfını terkdir. Bu sûretde fasl ile vasl beyinde tekâbü'l-'adem ve'l-meleke olur. Tekâbü'l, şey'eynin mevzi-i vâhidde cihet-i vâhideden imtinâ'-ı ictimâi olup aksâm-ı erbaaya münkasim olarak evvel "tekâbü'l-i tezâdd" dır; sevâd ile beyâz gibi. Sâni "tezâyüf" dır; übüvvet ü bünüvvet gibi. Sâlis "tekâbü'l-i îcâb ve selb" dir; feresiyyet, lâ feresiyyet gibi. Râbi "tekâbü'l-'adem ve'l-meleke" dir. Bu da basar ile amâ gibi emreyn-i mütekâbileynin biri vücûdî ve âharı ademî olmaktadır. Lâkin mutlakan olmayıp belki bunlarda o mevcûdu kâbil olacak bir mevzû'-i i'tibârî lâbüddür. Basar vücûdî olup amâ basar şânından olan şey'den adem-i [311] basar olarak ademîdir. Bu kayddan müstebân olduğu üzere meselâ hacir u şecerde amâ ve basar gayr-ı mu'teberdir.

Ve vasl ü fasldan ademî olan fasl ba'zı cümlelerin ba'zı âharı üzere terk-i atfından ibâret kılınmasıyla beyinlerinde tekâbü'l-i adem ve meleke tahakkuk eder. Zîrâ ademî olan faslda Musannif'in (فَإِذَا أَتَتْ جُمْلَةً بَعْدَ جُمْلَةٍ) kavli delâlet eylediği üzere tekaddüm-i cümle mu'teber olmasıyla kendisiyle ibtidâ olunan kelâmda terk-i atf vasl tesmiye olunamayacağı misillü fasl dahi tesmiye olunamayacağından işbu tekaddüm-i cümleyi i'tibâr adem ile meleke kâbiliyyet mahalli i'tibâr menzilesinde olup ikisi dahi tahakkuk-ı vâsıtayı müstelzimidir.²

Bu cihetden nâşi fasl ile vasl fi'l-hakîka adem ile meleke menzilesinde olup binâen alâ zâlik Musannif ityân-ı ta'rîflerinde vaslî takdîm eylemiştir. Zîrâ a'dâmı ta'rîf melekâtını ta'rîfe mütevakıfıdır. Ve ammâ sadr-ı bâbda faslî takdîmi; fasl asl olup vasl bu asla târî olduğundan asl için hakk-ı tekaddüm olmasına mebnîdir.

1 Yedinci bâb fasl-vasl hakkındadır. Vasl, cümleyi bir başka cümleye atf yoluyla bağlamak, fasl ise böyle bir atfa yer vermemektir.

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 195.

Ve Musannif rahimehullâhın (عَطْفُ بَعْضِ الْجُمَلِ) ta'bir edip كَلَامٍ (عَطْفُ كَلَامٍ) (عَطْفُ كَلَامٍ) ta'bir etmemesi, ta'rîfin i'râbdan mahalli olan cümlelere şümûliyyüdüdür. Zirâ nahviyyûn her ne kadar kelâm ile cümleyi müterâdif kıldılar ise de lâkin ıstılâh-ı meşhûrda cümle kelâmdan eamm olup kelâm isnâd-ı aslîyi mutazammın olarak ve bu isnâd li-zâtihî maksûd olmasıyla muarrefdir. Isnâd-ı aslıden murâd, bi-hasebi'l-vaz' olan isnâddır. Ve cümle her ne kadar yine isnâd-ı aslîyi mutazammın ise de fakat maksûd li-zâtihî olmak lâzım değildir. Bu sûrette fâillerine müsned olan masdar ve sıfâtın isnâdları aslî olduğundan ne cümle ve ne kelâmdır. Zirâ masdar yalnız hadese mevzû' olup fâile isnâdı bi-hasebi'l-isti'mâl ârız olmuştur. Kezâlik müştakkâtın dahi zât-ı mübhemeye nisbeti mefhûmunda me'hûze olup fâile nisbet min ciheti'l-isti'mâl ârızdır. Şu kadar ki harf-i nefy ve istifhâmdan sonra veyâhûd "elif" ve "lâm" a sıla vâkıa olursa bu mahallerde sıfât te'vil-i fi'ilde olarak isnâdı aslıdır.¹ Ve haber veyâ vasf veyâ hâl veyâhûd şart veyâhûd sıla vâki' olanlar ile bunların emsâli cümle olup kelâm değildir. Zirâ işbu cümle-i mürekkebelerin hey'eti mutazammın oldukları isnâda mevzûa olmasıyla isnâdları aslî olarak cümledir. Ve fakat isnâdları maksûd li-zâtihî olmamasıyla kelâm değildir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (فَإِذَا آتَتْ جُمْلَةً بَعْدَ جُمْلَةٍ فَلِأُولَىٰ إِمَّا أَنْ يَكُونَ لَهَا مَحَلٌّ مِنَ الْإِعْرَابِ أَوْ لَا، وَعَلَى الْأَوَّلِ إِنْ قُصِدَ تَشْرِيكُ الثَّانِيَةِ لَهَا فِي حُكْمِهِ عَطْفَتْ عَلَيْهَا كَالْمُفْرَدِ)²

İmdi, bir cümleden sonra diğer bir cümle ityân eylediği sûrette cümle-i ûlâ ya kendisi için i'râbdan mahal olur veyâhûd olmaz. İ'râbdan mahalli olduğu sûrette eğer cümle-i sâniyenin işbu cümle-i ûlâya hükm-i i'râbda ya'nî mübtedâya haber veyâ hâl veyâ sıfat veyâ emsâli olmakda teşrîki kâd olunur ise işbu teşrîk üzerine delâlet için müfred gibi cümle-i ûlâ üzerine atf olunur. Zirâ bir müfredin mâkablinde olan müfredde hükm-i i'râbda ya'nî meselâ fâil veyâ mef'ûl veyâ hâl veyâ gayrısı olmakda iştirâki kâd olunur ise sâniyin atfı vâcib olur. Cümle dahi i'râbdan mahalli olduğu gibi elbette mevki-i müfredde vâki' olarak hükm-i müfredde ya'nî inde kâdî'l-ıştirâk cümle-i sâniyenin atfı hayyiz-i vücûbda olur.

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 196.

2 Bir cümlemin peşinden bir başka cümle geldiğinde, ilk cümlemin i'râbta yeri ya vardır ya yoktur. Birincisi söz konusuysa ve ikinci cümleyi i'râb açısından ilk cümleye ortak kılma amacı gözetiliyorsa, kelimelerin birbirine atfı gibi ikinci cümle de birinci cümleye atfedilir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (فَشَرَطُ كَوْنِهِ مَقْبُولًا بِـ «الْوَاوِ» وَنَحْوِهِ أَنْ يَكُونَ بَيْنَهُمَا جِهَةٌ جَامِعَةٌ، نَحْوُ: «زَيْدٌ يَكْتُبُ وَيَشْعُرُ» أَوْ «يُعْطِي وَيَمْنَعُ»)¹

“Fâ” “fâ”-i fasîha olup ya’nî ne zamân ki cümle-i mezkûre hükmi-i müfredde olduysa imdi cümle-i sâniyenin ûlâ üzerine “vâv” ve emsâliyle atfı makbûl olmasının şartı, cümle-i ûlâ ile sâniye beyinde cihet-i câmia bulunmasıdır. Meselâ (زَيْدٌ يَكْتُبُ وَيَشْعُرُ) kavlinde (يَشْعُرُ) cümle-i fi’liyyesinin mâkabline teşrîki kasd olunarak (يَكْتُبُ) cümlesi üzerine atf olunmuştur. Ve bunda atfı makbûl edecek cihet-i câmia şî’r ile kitâbet beyinde olan münâsebet-i te’lîf olup kitâbet te’lîf-i kelâm-ı mensûr ve şî’r te’lîf-i kelâm-ı manzûmdur. Ve meselâ (زَيْدٌ يُعْطِي وَيَمْنَعُ) kavlinde cihet-i câmia itâ ile men’ beyinde olan münâsebet-i tezâddır. Ve ammâ (زَيْدٌ يَكْتُبُ وَيَمْنَعُ) veyâhûd (زَيْدٌ يَشْعُرُ وَيُعْطِي) emsâli bunun hilâfında olup bunlarda cihet-i câmia [312] gayr-ı mevcûdedir. Ve bu vechile atf-ı mezkûrun makbûliyyetinde cihet-i câmianın iştirâtı zîrâ zikrolunduğu üzere atfu’l-cümle ale’l-cümle atfu’l-müfred ale’l-müfred gibi olup hâlbuki bir müfredi müfred-i âhar üzerine “vâv” ile atfın makbûliyyetinde beynlerinde cihet-i câmia bulunmak şarttır. Meselâ (زَيْدٌ كَاتِبٌ وَشَاعِرٌ)² makbûl ve (زَيْدٌ كَاتِبٌ وَمُعْطٍ)³ bunun hilâfında olarak merdûddur.

Şârih rahimehullâh buyururlar ki: Zâhir olan, Musannif’in (وَنَحْوِهِ) kavlinden murâdı “vâv” gibi teşrîke dâll olan (فَا) ve (ثُمَّ) ve (حَتَّى) misillü hurûf-i atf olup bu ise fâsiddir. Zîrâ bu hüküm “vâv”a muhtass olup (فَا) ve (ثُمَّ) ve (حَتَّى) için teşrîk ve cem’iyyetin gayr-ı ma’nâ-yı muhassal ü muayyen vardır ki o ma’nâ bulunduğu gibi ma’tûf ile ma’tûfun aleyh beyinde gerekse cihet-i câmia bulunsun ve gerekse bulunmasın atf makbûl olur. Meselâ Zeyd’den ba’del-Kitâbe itâ sudûrunda (زَيْدٌ يَكْتُبُ فَيُعْطِي)⁴ veyâhûd (ثُمَّ يُعْطِي) denilse makbûl olur. Lâkin “vâv” böyle değildir. Zîrâ medlûl-i “vâv” ma’nâ-yı mübhem-i gayr-ı muhassal ya’nî mutlaku’l-cem’ olmasıyla atfda câmi’den lâbüddür. Zîrâ bu ma’nâ beynlerinde atf istihsân olunma-

1 İki cümleyi “vâv” vb. atf harfleri vasıtasıyla birbirine makbul bir şekilde bağlayabilmenin şartı, bu iki cümleyi bir arada anmayı makul kılabacak bir bağın (cihet-i câmia) bulunmasıdır. Örnekler: a) “Zeyd nesir ve şiir yazar.” b) “Zeyd ihsanda da bulunur, yeri gelir ihsana mâni de olur.”

2 Zeyd yazar ve şairdir.

3 Zeyd yazardır ve ihsanda bulunan biridir.

4 Zeyd yazar, hemen sonra da ihsanda bulunur.

yan cümlelerde mütehakkık olmasıyla makbûliyyet-i atfda gayr-ı kâfidir. Lâkin bu suâlden cevâbda denilmiştir ki: Evceh olan, (وَنَحْوَهُ) kavlınden murâd-ı Musannif, mecâzen “vâv” ma'nâsında müsta'mel olan (فَا) ve (ثُمَّ) ve (أُو) gibi harf-i âtîf demektir. Ve murâdı bu olduğunu, (عَلَى عَاطِفٍ) mahallinde (عَلَى مَعْنَى عَاطِفٍ) kelâm-ı âtîsi müeyyiddir.¹

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَلِهَذَا عَيْبٌ عَلَى أَبِي تَمَّامٍ فِي قَوْلِهِ:

لَا وَالَّذِي هُوَ عَالِمٌ أَنَّ النَّوَى صَبْرٌ وَأَنَّ أَبَا الْحُسَيْنِ كَرِيمٌ)²

Ma'tûf ile ma'tûfun aleyh beyninde cihet-i câmianın şart-ı kabûl olmasından nâşi Ebû Temmâm'ın beyt-i mezkûrde (وَأَنَّ أَبَا الْحُسَيْنِ) kavliyle (أَنَّ النَّوَى) cümlesi beyninde alâkanın adem-i vücûduyla berâber “vâv” ile atf eylemesi kendi üzerine ayb addolunmuştur. Zîrâ (نَوَى) den murâd gerekse firâk-ı Ebi'l-Hüseyn olsun ve gerek gayrısı olsun kerem-i Ebî Hüseyin ile merâret-i sabir beyninde kat'an münâsebet yokdur. Binâen aleyh bunda olan atf gerek (أَنَّ) maa ismihâ ve haberihâ hükm-i müfredde olmasıyla atfu'l-müfred ale'l-müfred olsun ve gerekse (عَالِمٌ) kavlinin mef'ûleyini mevkiinde vukûu i'tibâriyle atfu'l-cümle ale'l-cümle olsun bunlardan ikisinde dahi vücûd-i câmi' şart olmasıyla gayr-ı makbûldür. (لَا وَالَّذِي) kavlinde olan (لَا) kelimesi, habîbesinin mahv u indirâs-i hevâ-yı şâiri iddiâsını nefydir. Ve buna, mesbûk olan:

زَعَمْتَ هَوَاكَ عَفَا الْعَدَاةَ كَمَا عَفَا عَنُّهَا طَلَّالٌ بِاللَّوَى وَرُسُومٌ³

kavli delâlet eder. (زَعَمْتَ) fi'linin fâili habîbeye râci' zamîr olup (هَوَاكَ) kavliyle hitâb nefsinedir. (عَفَا) ve (هَوَاكَ) kavlinin mef'ûleyini olup (عَفَا), (زَعَمْتَ) ma'nâsıdır. (عَفَا)'ya zarfdır. (عَنُّهَا) zamîri diyâra râci' olup muahhar (طَلَّالٌ) den hâl ve (طَلَّالٌ), (عَفَا)-yı sâniye fâildir. (لَوَى) bir mevziin ismidir ve “bâ” (فِي) ma'nâsına olup (رُسُومٌ) üzere ma'tûfdur. (لَا وَالَّذِي) kavlinde “vâv” kasem için olup cevâb-ı kasem, mâba'dinde olan:

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 196.

2 Bu nedenledir ki Ebû Temmâm şu beytinde kusurlu bulunmuştur: “Hayır, hayır (sevgilim! Sandığın gibi değil!) Ayrılığın (zehir gibi) acı ve Ebü'l-Hüseyn'in de cömert olduğunu bilen (Allah'a) yemin olsun ki (ben sana olan aşkımdan bir an olsun vazgeçmedim.)” (Kâmil) Beyit için bkz. Ebû Temmâm, *Dîvân*, s. 299.

3 (Ey gönülüm!) Sevgili, Livâ mevkiindeki evinin harabelerinin, kalıntılarının silinip yok olması gibi senin ona olan aşkın da artık yok olup gittiği düşüncesine kapıldı. (Kâmil)

مَا زُلْتُ عَنْ سُنَنِ الْوِدَادِ وَلَا عَدْتُ نَفْسِي عَلَى إِلْفِ سِوَاكَ تَحُومٌ¹

kavlidir. (عَلَى إِلْفِ) (لَا صَارَتْ), (لَا عَدْتُ) *tarikât* ma'nâsıdır. (سُنَنِ) *tarikat* ma'nâsına olup (عَلَى مَأْلُوفِ) (تَحُومٌ), (تَطُوفٌ) ve (تَدُورُ) ma'nâsına olup (عَدْتُ) kavlinin haberidir.²

Mefhûm-i Ebyât: (Nefsine hitâben der ki): Habîbe Livâ nâm mahalde olan tılâl ü rûsûm mahv u zâil olduğu gibi senin dahi hevâ vü mahabbetin mürûr-i zamân ile zâil olduğunu zu'm edip hakikat-i hâl ise habîbenin zu'm u zannı gibi olmayarak firâk u hicrân sabir dedikleri devâ-yı murr gibi telh olup ve Ebü'l-Hüseyn'in kerîm olduğunu âlim olan Cenâb-ı Hakk'a kase ederim ki ne ben tarîk-ı vidâd ü mahabbetten udûl etdim ve ne nefsim senden gayrı bir mahbûb-i me'lûf üzere hâim u dâir oldu," demekdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالَا فُصِّلَتْ عَنْهَا، نَحْوُ: ﴿وَإِذَا خَلَوْا إِلَىٰ شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ، اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ﴾، لَمْ يُعْطَفْ ﴿اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ﴾ عَلَى ﴿إِنَّا مَعَكُمْ﴾، لِأَنَّهُ لَيْسَ مِنْ مَقُولِهِمْ³

Ve eğer cümle-i sâniyenin hüküm-i i'râbda ûlâya teşrîki kâd olunmazsa, sâniye ûlâdan fasl olunup bilâ atûf irâd olunur. Tâ ki [313] atf hâlinde maksûd olmayan teşrîk lâzım gelmeye. Nitekim ﴿وَإِذَا خَلَوْا...﴾ nazm-ı şerîfnde ﴿اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ﴾ cümlesi ﴿إِنَّا مَعَكُمْ﴾ üzere atf olunmamışdır. Zîrâ münâfikînin ﴿قَالُوا﴾ için mef'ûl olmak üzere mahal-len mansûb cümle olmasıyla, eğer ﴿اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ﴾ kavli cümle-i mezkûre üzere atf olursa, ﴿قَالُوا﴾'ya mef'ûl olmakda cümle-i mezkûreye müşârik olması lâzım gelirdi. Bu ise bâtıldır. Zîrâ ﴿اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ﴾ kavli mekûl-i kavli-i münâfikîn değıldir.

Ve Musannif rahimehullâhın ﴿عَلَى﴾ deyip ﴿إِنَّمَا نَحْنُ﴾ (عَلَى ﴿إِنَّا مَعَكُمْ﴾) dememesi, ya'nî zâhir olan ma'tûfun aleyh ﴿اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ﴾ ibaresi, öncesinde yer alan ﴿إِنَّا مَعَكُمْ﴾ kavli olmak üzere irâd eylemesi, ﴿إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ﴾ kavli iken

1 Ben senin aşkının yolundan hiç şaşmadım ve senden başkasına aslâ gönül vermedim. (Kâmil)

2 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşîye*, s. 422-423.

3 Aksî taktirde, (ikinci cümleyi birinci cümleye i'râb açısından ortak kılmak gibi bir amaç gözetilmesinde hâlinde) iki cümlelerin birbirinden faslı söz konusu olur. Örnek: "Şeytanlarıyla baş başa kalınca da 'Emin olun, biz sizin yanınızdayız, onlarla sadece alay ediyoruz,' derler. Oysa, asıl Allah onlarla alay etmektedir." (el-Bakara 2/14-15) Bu âyetlerde ikinci cümle konumundaki ﴿اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ﴾ ibaresi, öncesinde yer alan ﴿إِنَّا مَعَكُمْ﴾ ifadesine atfedilmemiştir. Zira ikinci cümle münâfıklara ait bir söz değıldir.

kavli ﴿إِنَّا مَعَكُمْ﴾ kavlini beyân u takrîr olup evvelin hükmü sâninin hükmü olmasına mebnîdir. Veyâhûd murâd-ı Musannif ﴿إِنَّمَا نَحْنُ مَعَكُمْ﴾ (عَلَى) (﴿إِنَّا مَعَكُمْ﴾ demektir. Ve mekûl-i kavl yalnız ﴿إِنَّا مَعَكُمْ﴾ olmayıp belki cümleteyn olarak mahall-i nasbda olan, işbu mecmû'-i cümleteyindir.

İşbu ﴿إِنَّمَا نَحْنُ مَعَكُمْ﴾ kavlinin ﴿إِنَّا مَعَكُمْ﴾ kavlini beyân u takrîr olmasının izâhı şu vechiledir ki: Münâfikînin ﴿إِنَّا مَعَكُمْ﴾ ya'nî Yahûdilere hitâben “Biz de sizinle maiyyetde ve birlikdeyiz,” demelerinin ma'nâsı yahûdiyyet üzere sâbit olduklarını ifâdeden ibâret olmasıyla bu kelâmdan sonra îrâd eyledikleri ﴿إِنَّمَا نَحْنُ مَعَكُمْ﴾ cümlesi bedel ve atf-ı beyân ve te'kîd olmak suver-i selâsesine muhtemel ve işbu cümle-i selâseden cümle-i bedeliyyede istînâf kasd ve şânına mezîd-i i'tinâ ve cümle-i beyâniyyede mücerred cümle-i ûlâdan izâle-i hafâ ve cümle-i müekkedede tecevvüz veyâhûd sehv veyâ gaflet ihtimâlâtının tevehhümünü izâle vü imhâ i'tibârîyle beynlerinde fark hâsıldır. İmdi, eğer ﴿إِنَّمَا نَحْنُ مَعَكُمْ﴾ kavilleri bir şey'i istihzâ o şey'i adem-i kabûl ve reddi müfîd olmasıyla İslâm'ın redd ü nefyini müstelzim olduğundan bu vechile bi'tibârî'l-lâzım ma'nâ-yı cümle-i ûlâ olan yahûdiyyet üzere sebâtı mukarrir olması i'tibâr edilir ise te'kîd-i ma'nevî menzilesinde olarak cümle-i müekkede olup fâidesi münâfikînin ehl-i îmân ile muhâlata ve anlara muvâfakatlerine nazaran ﴿إِنَّا مَعَكُمْ﴾ kavilleri hakikat üzere olmaması tevehhümünü def olmuş olur. Ve eğer sebât ale'l-yehûdiyyet ma'nâsıyla berâber tahkîr-i İslâm ve ta'zîm-i küfür üzere iştimâli i'tibâr olunur ise şânına i'tinâ ûlâdan ziyâde ve tamâm-ı murâdı vâfiye olarak bedel olur. Şöyle ki cümle-i sâniye ûlânın ifâde eylediği sebât ale'l-yehûdiyyeti ifâde etmesiyle berâber emr-i zâid olan ta'zîm-i küfrü ve bu ise mü'minîn ile ihtilâtdan ârız olan şübhenin izâlesini müfîd olmasıyla cümle-i ûlâdan bedel-i iştimâl menzilesinde olmuş olur. Ve eğer murâd maiyyetden izâle-i hafâ olarak ﴿إِنَّا مَعَكُمْ﴾ kavillerinden maksûd kalben maiyyet olarak sûreten maiyyet olmadığını tebyîn olur ise atf-ı beyân olmuş olur.¹

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 196-198.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَعَلَى الثَّانِي إِنْ قُصِدَ زُبْطُهَا بِهَا عَلَى مَعْنَى عَاطِفِ سَوَى «الْوَاوِ» عَطَفَتْ بِهِ، نَحْوُ: «دَخَلَ زَيْدٌ فَخَرَجَ أَوْ تُمَّ خَرَجَ عَمْرُو» إِذَا قُصِدَ التَّعْقِيبُ أَوْ الْمُهْلَةُ)¹

(وَعَلَى الْأَوَّلِ) kavli üzere ma'tûf olup ya'nî cümle-i ûlâ için i'râbdan mahal olmadığı takdirde eğer cümle-i sâniyenin "vâv"ın gayrı hurûf-i âtufeden birinin ma'nâsı üzere cümle-i ûlâya rabtı kasd olunursa, cihet-i câmiadan min gayr-i iştirât-ı şey'-i âhar işbu husûl-i ma'nâsı kasd olunan harf ile cümle-i sâniye ûlâ üzerine atf olunur. Meselâ hurûc-i Amr'ın duhûl-i Zeyd'i ta'kîbini ifâde kasd olunursa ya'nî meselâ Amr'ın dârdan hurûcu Zeyd'in akîb-i duhûlünde vâki' olduğunu ifâde etmek istenilir ise bunların duhûl ü hurûcu beyninde bir gûnâ münâsebet ve cihet-i câmia olup olmadığına bakılmayarak mücerred ifâde-i ta'kîb kasdıyla bu ma'nâya dâll olan (فَا) ile atf olunarak (دَخَلَ زَيْدٌ فَخَرَجَ عَمْرُو) denilir. Ve eğer ma'nâ-yı terâhî vü mühlet murâd olunur ya'nî hurûc-i Amr'ın duhûl-i Zeyd'den bir müddet sonra vâki' olduğunun ifâdesi istenilir ise (تُمَّ) ile atf olunup (دَخَلَ زَيْدٌ تُمَّ) (دَخَلَ زَيْدٌ فَخَرَجَ عَمْرُو) denilir. Zirâ hurûf-i atfdan "vâv"dan mâadâsı ma'tûfun ma'tûfun aleyh ile hükmi-i i'râbda iştirâkîni ifâde ile berâber birtakım meânîyi dahi ifâde eder ki bunlar ilm-i nahvde mukarrare vü mufassale vü sâbite vü muhassaledir.

Bunun [314] tafsîli şu vechiledir ki: Hurûf-i mezkûreden (حَتَّى) ve (لَا)-yı âtufeler atf-ı cümelde vâki' olmayıp atf-ı müfredde mahsûslardır.

Ve hurûf-i mezkûreden (أَوْ) ve (إِمَّا) ve (أَمْ) âtıfları nasıl ki atf-ı müfredât-da vâki' olurlar ise atf-ı cümlede dahi ol vechile olarak alâ vehi'l-ibhâm ehad-i emreyn içündür. Ve ﴿كَلِمَةُ الْبَصْرِ أَوْ هُوَ أَقْرَبُ﴾² ve ﴿مِائَةُ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ﴾³ kavli-i şerîflerinde olan (أَوْ) kelimesi Cenâb-ı Bârî şekkden münezzeh olmasıyla atf için olmayıp belki harf-i istinâf olarak (بَلْ) ma'nâsına olup mücerred idrâb içündür. Ya'nî kıssa-i Yûnus'da aleyhisselâm ﴿مِائَةُ أَلْفٍ﴾ kavliyle ﴿كَلِمَةُ الْبَصْرِ﴾ kavli-i şerîfi tahdîdde kavli-i nâs üzerine binâ olup ba'dehü

1 İkinci seçeneğe yani ilk cümlemin i'râbta yerinin olmaması durumuna göre; ikinci cümleyi birincisine "vâv" dışında bir atf harfiyle bağlama amacı güdülüyorsa atf (başka bir şart aranmaksızın) icra edilir. İki eylemin peş peşe yapıldığını anlatmak için söylenen "Zeyd girdi, hemen peşinden Amr çıktı," cümlesi ile mezkûr eylemlerin aralıklarla yapıldığını anlatmak için söylenen "Zeyd girdi, bir süre sonra Amr çıktı," cümlesi buna örnektir.

2 "(Kıyâmetin kopuşu) göz açıp kapayacak kadar kısa bir anda hattâ daha da hızlı olacaktır." (en-Nahl 16/77)

3 "(Nüfusu) yüz bin hattâ daha fazla olan..." (es-Sâffât 37/147)

bu vechile tahdîdde olan galat-ı nâsdan tahkike idrâb ile ﴿أَوْ يَزِيدُونَ﴾ ve ﴿أَوْ هُوَ أَقْرَبُ﴾ buyurulmuştur.

Ve hurûf-i mezkûreden (لَكِنَّ) âtufının hükmü atf ale'l-müsned ileyh bahsinde mürûr eylemiştir ki hülâsası, kelâm-ı mütekaddimden tevellüd eden tevehhümü istisnâya şebîh olan ref ile ref etmek ma'nâsına istidrâk için olmakdan ibâretedir. ¹ (مَا جَاءَنِي زَيْدٌ لَكِنَّ عَمْرُو) gibi. (لَكِنَّ عَمْرُو جَاءَنِي) demektir.

Ve (بَلْ) kelimesi müfredâtda ne vechile ise cümlelerde dahi ol vechile olup şu kadar var ki ba'zen tedârük-i galat için olmayıp belki kelâm-ı evvelin ihdâr u ibtâlî kâd olunmayarak mücerred bir kelâmdan daha ehemmi olan diğer kelâma intikâl ve evveli hükm-i meskûtda ihmâl için olur. Meselâ ﴿بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْهَا بَلْ هُمْ مِنْهَا عَمُونَ﴾² kavli-i şerîfnde Cenâb-ı Bârî galatdan münezzeh olmasıyla murâd onların ahvâl-i âhiretten şekkde olduklarını beyândan sonra onların bu ahvâlden hâl-i amâda buldukları kelâm-ı ehemmine intikâldir.

Ve ammâ (فَا) ve (ثُمَّ) âtuffarından (فَا), cümle-i sâniye mazmûnunun bilâ fasl akîb-i ûlâda olmağlığını ifâde eder. Ve ba'zen mazmûn-i sâniye-nin zamânen akîb-i ûlâda olmasını kâd etmeyerek ba'dinde olan kelâmın zikrde mâkâbli üzere müretteb olduğunu ifâde eder. ﴿أَدْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ﴾ nazm-ı celîlinde olduğı gibi. Zirâ bir şey'in medh u zemmi ancak zikri cereyân etdikten sonra sahîh olup ve nazm-ı mezkûrde mahsûs bi'z-zemm cehennem olmasıyla ﴿بِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ﴾ kavli min ciheti't-tertib zikr-i cehennemden sonra olmak iktizâ eder. (مَثْوَى) *mekân* ma'nâsındır.

Ve tafsîli mücmel üzere atf dahi bu bâbdandır. Nitekim ﴿وَنَادَى نُوحٌ رَبَّهُ﴾ nazm-ı şerîfle-⁴ ﴿وَكَمْ مِنْ قَوْمٍ أَهَلْنَاهَا فَبَاءَهَا بِأَسْنَا بِيَاتًا أَوْ هُمْ قَائِلُونَ﴾⁵ ve ﴿فَقَالَ﴾⁴

1 Bana Zeyd gelmedi fakat Amr (geldi.)

2 "Fakat onlar öte dünyanın gerçekliği konusunda şüphe içindedirler; daha doğrusu âhiretten yana kördürler." (en-Neml 27/66)

3 "Sonsuza dek kalacağınız cehennemden kapılarından girin bakalım! Rablerine karşı küstahça kibirlenenlerin varacağı yer ne korkunçtur!" (ez-Zümer 39/72)

4 "Nûh Rabbine seslenerek şöyle yalvardı:..." (Hûd 11/45)

5 "Biz nice toplumları helâk ettik; geceyın uyurlarken yahut gündüz vakti dinlenirken azabımız başlarına ansızın çöküvermişti." (el-A'râf 7/4)

rinde vâki' olmuşdur. Nazm-ı evvelde, evvelen icmâlen ﴿فَنَادَى نُوحٌ﴾ buyurulup ba'dehû ﴿فَقَالَ رَبِّ﴾ kavlı-i şerîfiyle tafsîl olunmuşdur. Ve nazm-ı sâni'de, evvelen icmâlen ﴿وَكَمْ مِنْ قَوْمٍ أَهَلَكْنَا﴾ buyurulup ba'dehû ﴿فَجَاءَهَا﴾ kavlı-i şerîfiyle tafsîl olunmuşdur. el-Hâsıl, bir şey'in li-ecli't-takrîr bi-tarîki'l-icmâl ve t-tafsîl îrâdında evvelen mücmelen zikrolunarak ba'dehû tafsîl ile ta'kîb olunur. Zîrâ mevzi-i tafsîl icmâlin mâba'didir. Nazm-ı mezkûrde ﴿هُم قَائِلُونَ﴾ lafz-ı şerîfi hâl olarak *beytütet* ma'nâsına masdar ve *vakt-i zuhrda nevm* ma'nâsına (فَيَلُولَةُ) den cümle-i hâliyyedir. Yukâlu: (فَجَاءَ أَهْلَهَا بِأُسْنًا بَائِيَيْنَ أَوْ قَائِلِينَ) Müfâd-ı şerîfi (قَالَ-يَقِيلُ-قَيْلًا-وَقَيْلُولَةً وَمَقِيلًا) olup mecî-i azâbın işbu vakteyne tahsîsi vakt-i gâflet ü istirâhat olmasıyla nüzûl-i azâb evkât-ı sâirenden eşedd ü efza' olmasına mebnîdir.¹

Ve işbu misâl-i sâni'de olduğu gibi (فَا) da ma'nâ-yı sebebiyyet bulunması atf-ı mezkûre münâfi değildir. (فَيَغْضَبُ) gibi. Zîrâ (فَيَغْضَبُ) kavlinde olan (فَا) kıyâm-ı Zeyd'in gazab-ı Amr'a sebebiyyetini müfid olmasıyla berâber atf ile mâba'd-i (فَا) olan kelâmın zikrde mâkabl-i (فَا) ya tertîbini dahi ifâde eyler. Ve setîr olmaya ki (فَا)'nın bilâ mühle tertîb için olması, mertebe-i sâniyede bulunan cümle-i ma'tûfenin evvel-i eczâsı ûlâyı ta'kîb etdiği takdîrde tamâmıyla zamân-ı tavîlde hâsıl olan şey'den olmasına münâfi değildir. (أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَتُضْبِحُ الْأَرْضُ مُخْضَرَّةً)³ kavlı-i şerîfde olduğu gibi. Zîrâ ihdırâr-ı arz akîb-i nüzûl-i matarda bed' edip lâkin müddet-i tavîlede tamâm olur. Ve ﴿فَتُضْبِحُ﴾ kavli makâmında tamâm-ı ihdırâra nazaran (ثُمَّ تُضْبِحُ الْأَرْضُ) [315] denilse de câiz olur. Hâsılı, bidâyet-i ihdırâra nazaran bilâ mühle ve tamâmına nazaran maa't-terâhî vücûd-i tertîbden nâşî (فَا) ve (ثُمَّ) den her ikisiyle îrâdı rehîn-i sedâddır.

Ve (ثُمَّ) kelimesi müfredde olduğu gibi maa't-terâhî tertîb için olup lâkin çok kerre mazmûn-i cümle-i sâniyeyi mazmûn-i ûlâdan istib'âd ve evvele adem-i münâsebetini îrâd için olur. Meselâ ﴿ثُمَّ أَنْشَأْنَا لَهُ خَلْقًا آخَرَ﴾⁴ kavlı-i şerîfde olan ﴿ثُمَّ﴾ kelimesi ﴿ثُمَّ مِنْ طِينٍ ثُمَّ﴾ kavli-i şerîfde olan ﴿ثُمَّ﴾ kelimesi ﴿ثُمَّ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ ثُمَّ خَلَقْنَا النَّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا﴾

1 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 424.

2 Zeyd kalkıyor, bu sebeple Amr kızıyor.

3 "Görmüyor musun, Allah gökten nasıl yağmur yağıyor da yeryüzü yemyeşil oluyor?" (el-Hacc 22/63)

4 "Sonra onu bambaşka bir varlık hâline getirdik." (el-Mü'minûn 23/14)

¹ ﴿فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا﴾ kavli-i şerîfnde ityân olunan halk ile halk-ı âhar beyninde olan tefâvütü ve mazmûn-i ûlâya kıyâsen sâninin bu'd-i derece ve ulüvv-i menziletini ifâde içündür. Halk-ı âhardan murâd sûret-i beden veyâhûd rûh veyâhûd bedene nefh-i rûh ile kuvâ veyâhûd mecmûudur. Ke-enne kemâl-i insânın resîde olduğu bu tavrın mertebesi etvâr-ı sâireden istib'âd olunmuştur.² “Karâr-ı mekîn” den murâd *rahim* ve mudgadan murâd *kit'a-i lahm*dir.³ Ve ⁴ ﴿ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ﴾ kavli-i şerîfi Hâlik-ı semâvât ü arza işrâki istib'âd ü inkâr içündür. Ve ⁵ ﴿فَلَا أَفْتَحَمَ الْعَقَبَةَ وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْعَقَبَةُ فَكُّ رَقَبَةٍ﴾ kavli-i şerîfnden sonra vârid olan ⁶ ﴿ثُمَّ كَانَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا﴾ kavli-i şerîfi îmân ile fekk-i rakabe beyninde olan bu'd-i menzileti beyân içündür. Zîrâ îmân şart olarak asl-ı taât ve esâs-ı hasenât olup bi-dûni'l-îmân tâât ü hasenâtdan bir şey' makbûl olmaz. ⁷ ﴿اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا﴾ kavli-i şerîfi dahi böyledir. Zîrâ taleb-i mağfiretle meâsiden bi'l-külliyeye inkitâ' ilallâhi teâlâ beyninde bu'd-i menzilet vardır. Ve işbu istib'âd ve adem-i münâsebet için (ثُمَّ) kelimesinin îrâdı tenzîl-i celilde ekser min en yuhsâdır.

Ve (ثُمَّ) kelimesi ba'zen ta'kîb veyâ terâhî mu'teber olmayarak mücerred mertebe-i irtikâ vü irtifâ'da tertîb ü tederrüc için ityân olunur. Ya'nî ma'tûf ile ma'tûfun aleyh beyninde olan tertîb-i rütbîyi ve ehadühümânın mertebe-i âhardan mukaddem olduğunu beyân için olur. Nitekim şâirîn:

إِنَّ مَنْ سَادَ ثُمَّ سَادَ أَبُوهُ ثُمَّ قَدَ سَادَ قَبْلَ ذَلِكَ جَدُّهُ⁸

kavlinde vâkî' olmuştur. İşbu misâl, a'lâdan esfele tertîbi beyândır. Zîrâ siyâdet-i nefsi-i memdûh rütbeten siyâdet-i vâliidi üzere mukaddem ve

1 “Gerçekten biz insanı balçıktan süzölmüş bir özden yarattık. Sonra onu sağlam bir yerde yerleşen nutfeye, o nutfeyi de döllenmiş yumurtaya dönüştürdük; bu yumurtayı da bir çiğnem et parçasına (benzeyen bir cenine) çevirdik; ardından bu et parçasından kemikler yarattık; kemiklere de et giydirdik.” (el-Mü'minûn 23/12-14)

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 199.

3 Krş: Beydâvî, *Envârü't-Tenzil*, II, 100.

4 “Hâl böyleyken kâfirler (bir takım sahte ilâhları) Rablerine denk tutuyorlar.” (el-En'âm 6/1)

5 “Fakat o sarp yokuşu turmanmak için çaba harcamadı. Nedir bu sarp yokuş, bilir misin? Köle azat etmektir.” (el-Beled 90/11-13)

6 “Ve ayrıca îmân edenler arasında yer almaktır.” (el-Beled 90/17)

7 “Rabbimizden bağışlanma dileyin ve O'na yönelin.” (Hûd 11/3)

8 Kendisi, babası ve bunlardan önce de dedesi lider olan kişi... (Hafîf) Mehmed Zihni Efendi beytin kâilinin bilinmediğini ve (ئِنْ) nin haberini içermesi gereken kısmın da mevcut olmadığını belirtmektedir. bkz. *el-Kavlü'l-Ceyyid*, s. 192. Fakat beyit, ilk mısraı (... قُلْ لِمَنْ سَادَ) şeklinde olmak üzere Ebû Nüvâs'a ait görünmektedir. bkz. *Divân*, s. 493.

siyâdet-i vâlidî siyâdet-i ceddinden akdemdir. Ve nitekim ﴿وَمَا أَذْرَاكَ مَا يَوْمَ الدِّينِ﴾¹ nazm-ı celîlînde dahi vâki' olmuştur. Ve işbu nazm-ı celîlî esfelden a'lâya irtikâya misâldir. Zîrâ evvelen ﴿وَمَا أَذْرَاكَ﴾ kavli müfid-i i'tibâr u ihtimâm olup sâniyen ﴿ثُمَّ مَا أَذْرَاكَ﴾ denildikde ziyâde-i i'tibâr fehm olunmasıyla evvelden mefhûm olan taaccüb ve ızam-ı rütbe ve i'tibâr mefhûm-i sâniyen muahhar olur.

İşte bu tafsîlât ma'lûm olduysa deriz ki: Bu hurûfdan biriyle bir cümle cümle-i uhrâ üzerine atf olundukda atfda fâide hâsıl olur. Ve fâide-i mezkûre hurûf-i mezkûrenin husûl-i meânîsidir. Ve ammâ "vâv" bunun hilâfında olup zîrâ mücerred iştirâkden gayrı bir ma'nâyı müfid olmaz. İşbu ma'nâ-yı iştirâk ise ancak kendisiyçün hükm-i i'râbî olan cümlede zâhir olup hükm-i i'râbî müntefî olduğu sûretde işkâl sâbit olur.

Eğer suâl olunursa ki: Sâir edât-ı atf maa'l-iştirâk ta'kîb veyâhûd mühlet veyâ gayrısını müfid olduğu gibi "vâv"-ı âtife dahi mazmûn-i cümleteyn beyninde husûlde cem' ifâde eder. Zîrâ meselâ min gayr-i "vâv"² ﴿يَضْرِبُ زَيْدٌ يَنْفَعُ﴾ denilse ﴿يَنْفَعُ﴾ kavli ﴿يَضْرِبُ﴾ kavlinden rüçû' ve anı ibtâl olmaklığa muhtemel olur. Nitekim *Delâil-i İ'câz*'da Şeyh îrâd eylemiştir.³

Cevâbında deriz ki: İşbu husûlde cem' ve nefy-i ihtimâl-i rüçû' "vâv" ve (فَا) ve (ثُمَّ) beyninde kadr-i müşterek olup "vâv"ın bunların üzerine ihtiyârını müreccih olamaz.⁴ Ve bir de mücerred husûlde müşterek olan cümel gayr-ı mütenâhiye olmasıyla "vâv" ile atfı hasen ve gayr-ı hasen olanları yekdiğerinden fark u temyîz kemâl-i hayret ü işkâlden nâşi kendisinde dümû' u aberât sekb ü isâle olunan müşkilâtdan olur.

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (وَلَا فَإِنْ كَانَ لِلأُولَى حُكْمٌ لَمْ يُقْصَدِ إعْطَاؤُهُ لِلثَّانِيَةِ فَالْفَضْلُ وَاجِبٌ، نَحْوُ: ﴿وَإِذَا خَلَوْا...﴾، لَمْ يُعْطَفْ ﴿اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ﴾ عَلَى ﴿قَالُوا﴾ لئَلَّا يُشَارِكَةَ فِي الإِخْتِصَاصِ بِالظَّرْفِ لِمَا مَرَّ⁵

1 "Bilir misin, nedir o hesap günü? Ve bilir misin ne (korkunçtur) o hesap günü?" (el-İnfîtâr 82/17-18)

2 Zeyd vuruyor, (yok yok) fayda veriyor.

3 Krş: Cürçânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 226.

4 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 200.

5 Aksi takdirde (yani ikinci cümlelerin birinci cümleyle "vâv" dışındaki bir atf harfi vasıtasıyla bağlanması amaçlanmıyorsa ve) birinci cümle, ikinci cümleyle aktarılması istenmeyen bir hükme sahipse (atfı terk edip) fasl yapmak zorunlu olur. Nitekim ﴿وَإِذَا خَلَوْا...﴾ âyetinde ﴿اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ﴾ cümlesi, (olumsuz anlam içeren) zarfla tahsis olunan ﴿قَالُوا﴾ ifadesiyle aynı hükmü paylaşmaması için ona atfedilmemiştir.

[316] Ve eğer cümle-i sâniyenin “vâv”ın gayrı bir âtufın ma'nâsı üzere ûlâyâ rabtı kasd olunmazsa bu sûretde eğer ûlâ için sâniyeye it'âsı kasd olunmayan bir hüküm bulunursa terk-i atf ile fasl vâcibdir. Tâ ki vâs-dan hüküm-i mezkûrde sâniyi teşrîk lâzım gelmeye. Nitekim ﴿وَإِذَا خَلَوْا﴾ إِلَى شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ، اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ ﴿قَالُوا﴾ üzerine atf olunmamıştır. Tâ ki ﴿وَإِذَا خَلَوْا إِلَى شَيَاطِينِهِمْ﴾ zarf-ı mukaddemine ihtisâsda cümle-i ûlâ olan ﴿قَالُوا﴾'ya müşârik olmaya. Zîrâ mef'ûl ve zarf ve emsâli ma'mûlâtın takdîmi ihtisâsı ifâde eylediği bâb-ı râbî'de mürûr etmiş idi. Bu sûretde eğer bi-tarîki'l-atf îrâd olursa Cenâb-ı Bârî'nin münâfikini istihzâsı ya'nî anları mahzûl ü muhakkar edip tesvîlât-ı nef'sâniyyeye ittibâ' u inhudâ'larıyla berâber min haysü lâ yeş'urûn tarîk-ı bâhiru'l-i'vicâc istidrâca tâbi' oldukları hâlde terk ü ihlâsî anların şeyâtîn ile mu'abber olan küffâr ile hâlî vü tenhâ-nişîn oldukları evkâta muhtass olmasını iktizâ eder idi. Hâlbuki böyle olmayıp belki anları istihzâ ve tahzîl-i ilâhî muttasıl ü müs-temirr olarak fî hâlin mine'l-ahvâl munkatı' değildir.

Eğer suâl olunursa ki: (لَئَلَّا يُشَارِكَهُ فِي الْاِخْتِصَاصِ بِالظَّرْفِ) kavlinin tamâ-miyyeti (إِذَا)'nın zarfiyyetine menût olup nazm-ı mezkûrde ise zarfiyye ol-duğu müselleme değildir. Zîrâ câiz ki şartıyye olup şartın ma'mûlü olsun. Nitekim İbn-i Hâcib (إِذَا)-yı şartıyyenin medhûlüne adem-i izâfesine kâil olmuştur. Bu sûretde cezânın ma'mûl-i mukaddemi olmayıp müfid-i ih-tisâs olmamasıyla hâl-i atfda mahzûr-i iştirâk zâil olur. Ve mezheb-i meşhû-ra mebnî teslîm edelim ki (إِذَا)-yı şartıyye medhûlüne muzâf olup cezânın ma'mûl-i mukaddemi olsun. Lâkin takdîmin tahsîs için olduğu müselleme olmayıp belki hakk-ı edât-ı şart olan tasaddür içündür. Nitekim (أَيْنَ أَبُوكَ؟)² misillüde edât-ı istifhâmın tekaddümü tasaddüre mahmûldür. Ve takdîm için lüzûm-i tahsîs gâlip ise de cemî'-i suver-i takdîmde tahsîs lâzım de-ğildir. Ve teslîm edelim ki takdîm tahsîs için olsun lâkin ma'tûfun aleyhin ihtisâsı ma'tûfun ihtisâsını müstelzim olduğu müselleme değildir.³

1 “Şeytanlarıyla baş başa kalınca ‘Biz sizin yanınızdayız, onlarla sadece alay ediyoruz’ derler. Oysa, asıl Allah onlarla alay etmekte ve onları azgınlıkları içinde bocalar hâlde bırakmaktadır.” (el-Bakara 2/14-15)

2 Baban nerede?

3 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiyeyi*, II, 201-202.

Cevâbında deriz ki: (إِذَا)-yı şartıyye bi-aynihâ (إِذَا)-yı zarfıyye olup isti'mâl-i şart ile isti'mâl olunmuşdur. Bu sûretde men'-i evvel sâkıttır ve şekk yokdur ki (إِذَا خَلَوْتُ فَوَأْتُ الْقُرْآنَ)¹ kavlimiz gerekse (إِذَا) cezânın ma'mûlû olup tahsîs veyâhûd mücerred tasaddür için takdîm olunmuş olsun veyâhûd şartın ma'mûlû olsun² (لَا أَقْرَأُ الْقُرْآنَ إِلَّا إِذَا خَلَوْتُ)² ma'nâsına olarak takdîm veyâhûd mefhûm-i şart i'tibâriyle ihtisâs ifâde eder. Bu sûretde men'-i sâni ve sâlis sâkıt olur. Ve ma'tûfun aleyhde olan kayd eğer ma'tûfun aleyh üzere mukaddem olursa, zâhir olan, ma'tûfun dahi o kayd ile takyîd olunmasıdır. Meselâ (إِنْ جِئْتَنِي أُعْطِكَ) ve (يَوْمَ الْجُمُعَةِ سِرْتُ وَضَرَبْتُ زَيْدًا)³ kavillerimiz gibi. Vâkıan işbu kayd-ı mukaddemle ma'tûfun dahi mukayyed olması emr-i kat'î değilse de lâkin hatâbiyyâtda fehme sâbık olan budur. Bu sûretde men'-i râbi' dahi sâkıt olur.

Eğer suâl olunursa ki: Bir şey'in cevâb-ı şart üzere atfı iki darb üzere olup darb-ı evvel ma'tûf ve ma'tûfun aleyhin şarta cezâ olmakda iştirâkidir. (إِنْ تَأْتِنِي أُعْطِكَ وَأَكْسَكَ) kavlimiz gibi. Darb-ı sâni ma'tûfun bir haysiyetde olmasıdır ki ma'tûfun aleyh üzere tevakkuf edip ve şartın ma'tûfda sebep olmaklığı ma'tûfun aleyhde sebebiyyeti vâsıtasıyla olmasıdır. Meselâ (إِذَا رَجَعَ اسْتَأْذَنْتُ وَإِذَا اسْتَأْذَنْتُ وَخَرَجْتُ)⁵ dersin. Ya'nî (إِذَا رَجَعَ الْأَمِيرُ اسْتَأْذَنْتُ وَخَرَجْتُ) (إِذَا رَجَعَ demek olur. el-Hâsil, hurûc ma'tûfun aleyh olan isti'zâna mütevakıf olup ve şart olan rüçû'-i emîrin hurûcda sebebiyyeti isti'zâna sebebiyyeti vâsıtasıyla olmuş olur. Bu sûretde nazm-ı mezkûrde dahi ﴿اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ﴾ kavlinin ﴿قَالُوا﴾ üzere atfı işbu darb-ı sâni kabîlinden olup hulüvv ma'aş-şeyâtîn bu kavle ve bu kavli istihzâullâha sebep olarak hulüvvün istihzâya sebebiyyeti kavle sebebiyyeti vâsıtasıyla olması niçün câiz [317] olmaz?

Cevâbında deriz ki: Bu takdîrce ma'nâ (وَإِذَا قَالُوا، اسْتَهْزَأَ اللَّهُ بِهِمْ) ya'nî “Münâfikün (إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِئُونَ) dedikleri vaktde Cenâb-ı Hakk anları istihzâ eyledi,” demek olup bu ise gayr-ı müstakîmdir. Zîrâ cezâ ya'nî anları istihzâ-i ilâhî münâfikînin nefsi istihzâlarına ve istihzâyı murâd eylediklerine mebnî olup yoksa nefslerinden (إِنَّا مُسْتَهْزِئُونَ) deyü şeyâtînlerine

1 Boş kaldığımda Kur'an okurum.

2 Sadece boş kaldığımda Kur'an okurum.

3 Cuma günü yürüdüm ve Zeyd'e vurdum.

4 Gelirsen, sana ihsanda bulunur, seni giydiririm.

5 Emîr döneerse, izin ister ve çıkarısın.

ihbârlariyçün değıldir. Ya'nî istihzâullâh nefsi istihzâlarıyçün olup ihbâr-ı mezkûr için istihzâullâhda medhal yokdur. Şu delil ile ki eğer anların (أِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنٌ) deyü ihbârlarından murâdları nefslerinden şeyâtîn ile mu'abber olan küffârın tasallut u izdirâlarını def u izâle ve şerlerinden selâmet için olsa idi, istihzâullâh ile muâheze olunmazlar idi. Kezâ fi *Delâilü'l-İ'câz*.¹

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَإِلَّا، فَإِنْ كَانَ بَيْنَهُمَا كَمَالُ الْإِنْقِطَاعِ بِلَا إِيهَامٍ، أَوْ كَمَالُ الْإِتِّصَالِ، أَوْ شِبْهُ أَحَدِهِمَا، فَكَذَلِكَ. وَإِلَّا فَالْوَضْلُ)²

Bu kelâm (فَإِنْ كَانَ لِلْأُولَى حُكْمٌ) kavline ma'tûfdur. Ya'nî cümle-i ûlâ için sâniyeye i'tâsı kasd olunmayan hüküm olmazsa ya'nî cümle-i ûlâ mefhûm-i cümle üzere zâid olan hükümden ârî olur veyâhûd hüküm zâid bulunsa da sâniyeye dahi i'tâsı kasd olunur ise bu sûretde cümleteyn beyninde inde'l-fasl hilâf-ı maksûdu ihâmıdan ârî olarak kemâl-i inkitâ' veyâhûd kemâl-i ittisâl veyâhûd şibh-i ehad-i kemâleyn olduğu hâlde fasl taayyün eder. Ve eğer beynlerinde bilâ ihâm kemâl-i inkitâ' ve kemâl-i ittisâl ve şibh-i ehad-i kemâleyn olmazsa bu sûretde atf ile vasl taayyün eyler. Bunun tahkîki şu merkezdedir ki "vâv" cem' için olup şey'eyn beynini cem' ise beynlerinde cem'î dâî olacak bir münâsebetin vücûdunu iktizâ eder. Ve kezâlik atfuş-şey' alâ nefsihî lâzım gelmemek için mugâyeret dahi iktizâ eyler. Ve kendileriçün i'râbdan mahal olmayıp ve ûlâ için sâniyeye i'tâsı kasd olunmayan hüküm mevcûd olmayan cümleteynin hâsıl-ı ahvâli aksâm-ı sitte olarak evvel bilâ ihâm hilâf-ı maksûd kemâl-i inkitâ', sâni kemâl-i ittisâl, sâlis şibh-i kemâl-i inkitâ', râbi' şibh-i kemâl-i ittisâl, hâmis kemâl-i inkitâ' maa'l-ihâm, sâdis tavassut beyne'l-kemâleynidir. Ve bunlardan ahîreynin hükmü vasl ve erbaa-i sâbıkanın hükmü fasldır. Ammâ evvel ve sâlisde mûcib-i fasl, beyne'l-cümleteyn musahhih-i cem' olacak münâsebetin fıkdanı ve sâni ve râbi'de âtıfla rabta muhtâc olacak mugâyeretin ademidir. İşbu makâmât-ı sittenin tahkîkine şurû' ile Musannif rahimehullâh buyururlar ki:

1 Krş: Cürçânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 234.

2 (Birinci cümle ikinci cümleye aktarılması istenmeyen bir hükme sahip değılse) ve bu iki cümle arasında (fasl hâlinde kastedilenin) aksini düşündüremeyecek şekilde kemâl-i inkitâ', kemâl-i ittisâl, şibh-i kemâl-i inkitâ' ve şibh-i kemâl-i ittisâl durumlarından biri söz konusu oluyorsa yine fasl, (fasl yapılması hâlinde kastedilenin aksini düşündürecek bir durum mevcut olursa) vasl söz konusu olur.

Mevâzi'-i Fasl

Kemâl-i İnkıtâ'

(أَمَّا كَمَالُ الْإِنْقِطَاعِ فَلِاخْتِلَافِهِمَا خَيْرًا وَإِنْشَاءً، لَفْظًا وَمَعْنَى، نَحْوُ: «وَقَالَ رَائِدُهُمْ أَرْسُوا نَزَاوُلَهَا»¹)

Ammâ cümleteyn beyninde olan kemâl-i inkıtâ', cümleteynden biri lafzen ve ma'nen haber ve diğeri lafzen ve ma'nen inşâ olarak bu cihetle ihtilâflarından için olur. Nitekim şâirin:

وَقَالَ رَائِدُهُمْ أَرْسُوا نَزَاوُلَهَا فَكُلُّ حَنْفٍ امْرِيٍّ يَجْرِي بِمِقْدَارٍ²

kavlinde vâki' olmuştur. (رَائِدٌ) taleb-i mâ' u kelâda kavme tekaddüm eden kimsedir. (أَرْسُوا) (أَقِيمُوا) ma'nâsınadır. (أَرْسَيْتُ السَّفِينَةَ) derler; "Sefineyi mersâda habseyledim ya'nî lenger-endâz oldum," demekdir. (مُزَاوَلَةٌ) *muhâvele vü muâlece* ma'nâsınadır ki tedbire kıyâm u şurû' etmektir. (نَزَاوُلَهَا)'da olan zamîr harbe râci'dir. Bu sûretde ma'nâ-yı beyt; "Kavmin reîs ü muktedâ bihi kavme tevcih-i hitâb edip: 'Kalkın, mukâtele vü mübâreze edelim! Zîrâ her nefsin hatf ü mevti Cenâb-ı Bârî'nin takdîr ü kaderiyle olup ne cübûn ü havf bâ'is-i necât ve ne ikdâm u cesâret mûcib-i irdâ vü helâk olur,' deyü mübâşeret-i harb için halkı teşcî' u iğrâ eyledi," demek olur. Ba'zılar, zamîr sefîneye ve ba'zılar hamra râci'dir, dediler. Lâkin harbe rücûu mîsrâ-ı sâni karînesiyle evcehdir. İşte bu beytde ne zamân ki (أَرْسُوا) lafzı lafzen ve ma'nen inşâ ve (نَزَاوُلَهَا) kavli lafzen ve ma'nen haber olduysa atf olunmayıp ve emre cevâb olarak cezm dahi kılınmadı. Zîrâ garaz, müzâvele ile emr bi'l-irsâyı ta'lîl olup hâl-i cezmdede ise emr bi'l-aks olarak³ (أَسْلِمُ تَدْخُلُ الْجَنَّةَ) kavlinde olduğu gibi irsâ müzâveleye illet olur.

Eğer suâl olunursa ki: İşbu saded-i tahkîkinde olduğumuz aksâm-ı sitte-nin cümlesi cümle-i ûlânın i' râbdan mahalli olmadığı takdîre mebnî olup hâlbuki [318] bu misâlde olan cümle-i ûlâ ya'nî (أَرْسُوا) mef'ûl-i "kavl" olmak üzere mahallen mansûb olmasıyla temsîl ne vechile sahîh olur?

1 Kemâl-i inkıtâ, a) İki cümleden birinin lafzen ve mânen haber, diğेरinin inşâ olması sebebiyle aralarında net bir ayrılığın vukûyuyla oluşabilir. Örnek: "Önderleri: 'Haydi kalkın, düşmanla savaşa!' dedi." (Basît)

2 Önderleri: "Haydi kalkın, düşmanla savaşa! (Korkunun faydası yok) zira herkesin eceli (ne şekilde tecelli ederse etsin) bir takdîre göredir," dedi. (Basît)

3 Müslüman ol ki cennete giresin!

Cevâbında deriz ki: Musannif rahimehullâh ûlâlariyçün i'râbdan mahalli olmayan cümleteyn beyninde kemâl-i inkitâ' veyâ ittisâl ve emsâli olduğunu beyân eylediyse ûlâlariyçün i'râbdan mahall olup olmamasına nazar etmeyerek mücerred işbu meânî-i inkitâ' u ittisâl ve emsâlini tahkîke işâret etmiş olmasıyla kavlı-i mezkûr mücerred cümleteyn beyninde olan inkitâ' için misâldir. Ve cevâb-ı diğer olarak denilmiştir ki: (قَالَ) lafzı kavlı-i râidi hikâye eden şâir-i merkûmun kelâmı olup misâl ise kelâm-ı râidde vâki' olan cümledir. Kelâm-ı râid ise yalnız (أَزُسُوا نَزَاوِلَهَا)'dan ibâret olarak cümleteynin i'râbdan mahalli yoktur. Lâkin bu cevâb taassüfden hâlî olmadığı gayr-ı hafidir. Zîrâ misâl mısırâ-ı mezkûr olup mısırâ-ı mezkûrde ise zikri mürûr ettiği üzere cümletân (قَالَ) ile mahallen mu'rebdir. Ve bundan için ﴿إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزُونَ﴾ kavlı-i şerîfi i'râbdan mahalli olan cümle idâdında kılınmıştır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ مَعْنَى، نَحْوُ: «مَاتَ فُلَانٌ رَحِمَهُ اللَّهُ»)¹

(لَفْظًا وَمَعْنَى) kavline ma'tûfdur. Ya'nî yâhûd kemâl-i inkitâ', cümleteynin yalnız min ciheti'l-ma'nâ haberan ve inşâen ihtilâflariyçün olur. Şöyle ki her ne kadar cümleteyn lafzen inşâiyye veyâ haberiyye olsalar da ma'nen biri haber ve âharı inşâ olur. (مَاتَ فُلَانٌ رَحِمَهُ اللَّهُ) gibi. Zîrâ (مَاتَ فُلَانٌ) ve (رَحِمَهُ اللَّهُ) cümlelerinin ikisi de lafzen haber ise de (رَحِمَهُ اللَّهُ) cümlesi duâ olarak (لِيَرْحِمَهُ اللَّهُ) ma'nâsına olarak ma'nen inşâ olmasıyla (مَاتَ فُلَانٌ) üzerine atfı sahîh olmaz.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ لِأَنَّهُ لَا جَامِعَ بَيْنَهُمَا كَمَا سَيَأْتِي)²

(لَاخْتِلَافِيهِمَا) kavline ma'tûf olup (لِأَنَّهُ)'da zamîr, zamîr-i şândır. Ya'nî veyâhûd kemâl-i inkitâ', cümleteyn beyninde emr-i câmiin adem-i vücûdundan için olur. Nitekim beyân-ı câmi' gelse gerekdir. Bu sûretde ³(رَيْدٌ طَوِيلٌ وَعَمْرٌو نَائِمٌ) ve kezâlik ⁴(أَلْعَلُّمُ حَسَنٌ وَوَجْهُ رَيْدٍ قَبِيحٌ) denilmek câiz olmaz.

1 b) Yalnızca mânâ açısından haber-inşâ farklılığının bulunmasıyla da kemâl-i inkitâ oluşabilir. Örnek: "Falanca öldü, Allah rahmet eylesin!"

2 c) İleride geleceği üzere, iki cümle arasında herhangi bir bağ (cihet-i câmia) olmaması da kemâl-i inkitâ sebebidir.

3 Zeyd uzundur ve Amr uyumaktadır.

4 İlim güzel ve Zeyd'in yüzü çirkindir.

Kemâl-i İttisâl

قَالَ رَحْمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا كَمَالُ الْإِتِّصَالِ فَلِكُونِ الثَّانِيَةِ مُؤَكَّدَةً لِأَوْلَى)¹

Ve ammâ kemâl-i ittisâl, cümle-i sâniye cümle-i ûlâyı müekkide olduğıyündür. Ve zikrolunacağı vechile cümle-i ûlâdan bedel veyâhûd cümle-i ûlâ için beyân dahi olup lâkin na't olamaz. Zîrâ na't gerek muhassis ve gerekse muvazzih veyâ müekkid veyâ bunların gayrısı olsun ba'zı ahvâl-i metbûa delâlet etmesi lâbüdd olarak ²(تَابِعٌ يَدُلُّ عَلَى مَعْنَى فِي مَثْبُوعِهِ) mefhûmuyla muarrefdir. İşbu ba'zı ahvâl-i metbû' üzere delâlet ise ma'nâsı cümlelerde gayr-ı mütehakkıktır. Bu cihetden nâşî cümle-i sâniyeler na't menzilesine tenzîl olunamaz. Ve her ne kadar ba'zılar cümle-i uhrâyı muvazzıha olan cümlelerin izâh eylediğı cümle için na't menzilesinde olmasını zu'm etmişler ise de merdûddur. Zîrâ müfredâtta na'tın atf-ı beyândan temeyyüzü na't ancak ba'zı ahvâl-i metbû' üzere delâlet ederek nefsi-i metbû' üzere dâll olmayıp ve atf-ı beyân metbû' üzere dâll olmasıyladır. Anınçün ³(جَاءَنِي زَيْدٌ الْفَاضِلُ) kavlinde (الْفَاضِلُ) Zeyd için na't olup takdîm ile (جَاءَنِي الْفَاضِلُ زَيْدٌ) denildikde (زَيْدٌ), (فَاضِلٌ) için atf-ı beyândır, denilir. Ve ber vech-i meşrûh işbu ba'zı ahvâl-i metbû' üzere delâlet ma'nâsı ise cümlelerde mütehakkık olmayıp cümleler bu ma'nâyâ gayr-ı sâliha olmasıyla cümlelerde na't-ı muvazzihın atf-ı beyândan temeyyüzü hâsıl olmayıp binâen aleyh cümle-i muvazzihalar atf-ı beyân olarak na't değıldir. Ve ma'nâ-yı mezkûrun cümlelerde adem-i tahakkuku zîrâ cümle cümle olduğı haysiyyetden tarafeyn beyninde olan nisbete dâll olarak şey'-i âharın ahvâlinde bir hâle delâlet değıl kendisiyçün ifâde-i ma'nâda şey'-i âhara taalluk dahi olmayıp sıfat ü hâl ü haber vâki' olması dahi nisbet-i tâmenin nisbet-i takyîdiyye ile te'vîline mübtenîdir. Hâsılı, cümle, cümle olduğı haysiyyetden fi nefsihâ ma'nâ-yı mezkûre adem-i delâletle mevsûfe olmasıyla her ne kadar izâh emsâli ba'zı umûrda müşârik olsa da delâlet-i mezkûre ile mevsûf olan şey' menzilesine tenzîli müstahsen olamaz. Ve hem de eğer beyne'l-cümel ma'nâ-yı mezkûr tahakkuk etmek lâzım gelse men'ût farz olunan cümlelerin na't farz olunan cümle ile mahkûmun aley-

1 Kemâl-i ittisâl, a) İkinci cümlelerin birinci cümlelerin tekidi olmasından kaynaklanır.

2 Metbûundaki bir mânâyâ delâlet eden tâbi'.

3 Erdemli Zeyd bana geldi.

hâ olmaklığını iktizâ edip cümle ise mahkûmun aleyhâ [319] olmaklığı gayr-ı sâlihdir. Zîrâ hakikaten mahkûmun aleyhin fî nefsihî melhûz olan mefhûm-i müstakill olarak şey'-i âhara tebeyyetsiz fî nefsihî melhûz olması lâbüddür. Şu cihetle ki nefis kasden ve bizzât mülâhaza etmediği şey' üzerine hükmetmemekle mecbûledir. Lâkin mahkûmun bih mahkûmun aleyhin ahvâlden bir hâl olmasıyla mülâhaza-i tebeyye kâfiyedir. Cümle ise yalnız müsnedün ileyh için bir hâlin sübût veyâ intifâsını ma'rifete vesîle olarak fî nefsihâ melhûz değildir.¹

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (لَدَفَعِ تَوْهُمِ تَجَوُّزِ أَوْ غَاطِطِ)²

Cümle-i sâniyenin ûlâyı müekkide olması mütekellimin cümle-i ûlâdan ma'nâ-yı mecâzî murâd eylemesi veyâhûd sehv veyâ nisyân veyâ sebk-ı lisân ile galatan söylemiş olması tevehhümünü def için olur. Bu da iki kısımdır. Zîrâ ya cümle-i sâniye ûlâdan ma'nâda ihtilâf ile berâber ifâde-i takrîrde metbû'dan te'kid-i ma'nevî veyâhûd ittihâd-ı ma'nâda te'kid-i lafzî menzilesine tenzîl olunur. İşte bu kısmeinden Musannif rahimehullâh te'kid-i ma'nevîye îrâd-ı misâl ile buyururlar ki:

(نَحْوُ: ﴿لَا رَيْبَ فِيهِ﴾³)

Ya'nî meselâ evvel-i sûre-i Bakara'da ﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ﴾ kavli-i şerîfine nisbetle ﴿لَا رَيْبَ فِيهِ﴾ cümlesi te'kid-i ma'nevî menzilesinde cümle-i müekkidedir. Lâkin bu vechile cümle-i mezkûrenin kavli-i mezkûru müekkide olması ﴿آلَمَ﴾ lafz-ı şerîfinin cümle-i müstakille veyâhûd hurûf-i mu'cemden müstakill bir tâife olup ve ﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ﴾ cümle-i sâniye ve ﴿لَا رَيْبَ فِيهِ﴾ cümle-i sâlise olmasıyla olur. Vech-i sahîh-i muhtâr dahi budur.

Ve ﴿آلَمَ﴾ cümle-i müstakille olması (هَذَا آلَمَ) veyâhûd (هَذَا آلَمَ) takdîrinde cümle-i ismiyye veyâhûd cârr mahzûf olarak (أَفْسِمُ بِآلَمَ)⁴ veyâhûd mansûb olarak (أَذْكُرُ آلَمَ)⁵ takdîrinde cümle-i fi'liyye olmak sûretiyle olur. Ve bu tekâdîr üzere (آلَمَ) ya ism-i sûre veyâ ism-i Kur'ân veyâhûd esmâul-

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 206-207.

2 (İkinci cümleinin birinci cümleinin tekidi olması,) ilk cümleyle mecâzî anlam kastedildiği ya da ilk cümleinin yanlışlıkla söylendiği zannını giderme amacı güder.

3 Örnek: "(İşte şu kitap var ya) kendisinde hiç şüphe yoktur." (el-Bakara 2/2)

4 Elif-lâm-mîme yemin ederim ki...

5 Elif-lâm-mîmi zikrediyorum.

lâhdan bir ism veyâhûd¹ (الْمَوْلُفُ مِنْ هَذِهِ الْحُرُوفِ) ile müevvel olur. Ve hurûf-i mu‘cmeden tâife-i müstakille olması evâil-i süverde vâki‘ olan (الْم) emsâli li-ecli’t-tahaddî ta‘dâd tarîkiyle îrâd olunmuş tâifetün mine’l-hurûf olmaklığı mebnî olarak bu sûretde i‘râbdan mahalli olmaz. Ve nazm-ı mezkûrde vücûh-i sâire dahi olup maksûddan hâric ve tefâsîrde mesrûd ü mündericidir.²

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (فَإِنَّهُ لَمَّا بُولِعَ فِي وَضْفِهِ بَبُلُوغِهِ الدَّرَجَةَ الْقُضْوَى فِي الْكَمَالِ بِجَعْلِ الْمُتَبَدِّأِ «ذَلِكَ» وَتَعْرِيفِ الْحَبْرِ بِـ «الْلَامِ» جَازَ أَنْ يَتَوَهَّم السَّمِيعُ قَبْلَ التَّامُّلِ أَنَّهُ مِمَّا يُزْمَى بِهِ جَزَافًا فَاتَّبَعَهُ نَفْيًا لِذَلِكَ)³

(في أَنْ وُصِفَ بِأَنَّهُ بَلَغَ) kavlinde “bâ” (وَضْفِهِ)’ye müte‘allık olarak بَلَغَ kavline (بِجَعْلِ الْمُتَبَدِّأِ) de olan “bâ” kavline müte‘allıktır. (جَازَ) lafzı cevâb-ı (لَمَّا) olup (يَجُوزُ بِسَبَبِ هَذِهِ الْمُبَالَغَةِ الْمَذْكُورَةِ أَنْ) lafzı mebnî li’l-mef’ûl olarak zamîr-i merfû‘-i müstetir ﴿لَا رَيْبَ فِيهِ﴾ kavline ve mansûb-i bâriz ﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ﴾ kavline âid-dir. Murâd ﴿لَا رَيْبَ فِيهِ﴾ cümlesinin cümle-i müekkide olduğunun vechini beyân u îzâh olup ya’nî ne zamân ki (ذَلِكَ) mübtedâ ve (الْكِتَابُ) haber-i muarref bi’l-lâm kılınarak Kitâbullâh’ın kemâlde derece-i kusvâya bâliğ olmasıyla vasfında mübâlağa olunduyrsa mübâlağa-i mezkûre sebebiyle (ذَلِكَ) min gayr-i reviyetin remy olunmuş bir kelâm-ı cizâfdır deyü sâmi-in tevehhüm etmesi câiz olduğundan bu tevehhümü def’ için ﴿لَا رَيْبَ فِيهِ﴾ kavli ﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ﴾ kavline tâbi‘ kılınmıştır. (جَرَافٌ) kesr ile (جَرَافٌ-مُجَارَفَةٌ) kavillerinden masdar olup “Bir şey’i mikdâr u kemmiyyetini bilmeyerek ahz etmek” ma’nâsına Fârisî’den mu‘arrebdir. Ve (مِنْ غَيْرِ خَبْرَةٍ وَتَيْقُظٍ, مُجَارَفَةٌ) tekellümdür.⁵

Ve (ذَلِكَ) mübtedâ ve (الْكِتَابُ) haber olmasının vasf-ı mezkûrde mübâlağayı ifâdesi, zîrâ bahsi mürûr eylediği üzere müsnedün ileyhin ism-i işâ-

1 Bu harflerden müteşekkil

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 208.

3 Zîrâ Kur’ân’ı tanımlarken, mübtedâyı (ذَلِكَ) (gibi uzak için kullanılan bir ism-i işâret) yapmak ve haberi harf-i ta’rifte marife kılmak suretiyle onun kemâl açısından en üst seviyeye vardığı şeklinde bir mübâlağaya gidilince, muhatap konuya dikkatini henüz tam olarak veremediği önce, bunun gelişigüzel söylenmiş bir cümle olduğu düşüncesine kapılabilir. İşte bu zannı gidermek maksadıyla ﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ﴾ cümlesinin peşinden ﴿لَا رَيْبَ فِيهِ﴾ ifadesi getirilmiş oldu.

4 İyice düşünülüp tartılmadan.

5 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 431.

retle ta'rifî, temyîzine kemâl-i i'tinâyâ delâlet eder ve ekser bu'd u ta'zîme zerîa ve bu'd derecesine vesîle kılınır. Ve müsnedin “lâm” ile ta'rifî inhisârî müfid olup bu da ya hakîkaten olur, (اللَّهُ الْوَاحِدُ) gibi, veyâ mübâlagaten olur, (حَاتِمَ الْجَوَادِ) gibi. Bu cihetle ma'nâ-yı ﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ﴾, hasr-ı cinsden maksûd hasr-ı kemâl olarak (إِنَّهُ الْكِتَابُ الْكَامِلُ) ya'nî “Kitâb-ı kâmil ancak bu kitâb olup ke-enne mukâbilinde olan kütüb-i [320] sâire nâkîsdir ve “kitâb” tesmiyesine ehl ü ahrâ vü elyak u ehakk olan budur,” demek olur. Nitekim (هُوَ الرَّجُلُ) denir; ya'nî “Şahs-ı fülânî racûliyyetde kâmil olup mâadâsî ana nisbetle racül idâdında degildir,” demek ma'nâsı murâd olunur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (فَوَرَأَاهُ وَرَأَى نَفْسَهُ) فِي «جَاءَنِي زَيْدٌ نَفْسُهُ»¹

Te'kid-i ma'nevî olmakda ﴿لَا زَيْبَ فِيهِ﴾ kavlinin nazîri, ﴿جَاءَنِي زَيْدٌ﴾ (زَيْدٌ) kavlinde olan (نَفْسُهُ) dur. Ya'nî (نَفْسُهُ) nasıl mütekaddimi olan (زَيْدٌ) için te'kid-i ma'nevî ise ﴿لَا زَيْبَ فِيهِ﴾ dahi cümle-i mütekaddime olan ﴿لَا زَيْبَ وَلَا مُجَازَفَةَ فِي هَذَا مَا'نَا﴾ için te'kid-i ma'nevîdir. Zîrâ ma'nâ bu hidâyetin sâdır olduğunun müfid olmasıyla (نَفْسُهُ) lafzı gibi maa'l-ihtilâf fi'l-ma'nâ takrîr u tesbîti ifâde eder. Ve Musannif rahimehullâh ittihâd-ı ma'nâda te'kid-i lafzîye îrâd-ı misâl ile buyururlar ki:

(وَنَحْوُ: ﴿هُدَى لِّلْمُتَّقِينَ﴾، فَإِنَّ مَعْنَاهُ أَنَّهُ فِي الْهِدَايَةِ بَالِغٌ دَرَجَةً لَا يُدْرِكُ كُنْهَهَا حَتَّى كَانَتْ هِدَايَةً مَخْصُصَةً، وَهَذَا مَعْنَى ﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ﴾، لِأَنَّ مَعْنَاهُ كَمَا مَرَّ «الْكِتَابُ الْكَامِلُ»، وَالْمُرَادُ بِكَمَالِهِ كَمَالُهُ فِي الْهِدَايَةِ، لِأَنَّ الْكُتُبَ السَّمَاوِيَّةَ بِحَسَبِهَا تَتَفَاوَتْ فِي دَرَجَاتِ الْكَمَالِ)²

Dahi cümle-i sâniyenin ittihâd-ı ma'nâda te'kid-i lafzî menzilesine tenzîliyle def-i tevehhüm-i tecevvüz veyâhûd galat için cümle-i ûlâyı müekkide olması, ﴿هُدَى لِّلْمُتَّقِينَ﴾ kavli-i şerîfinin ﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ﴾ kavlini müekkide olması gibidir. Zîrâ ﴿هُدَى لِّلْمُتَّقِينَ﴾ kavlinin ma'nâsı “Kitâb-ı mezkûr, hidâyetde, künh ü gâyeti idrâk-i beşerden hâric olan bir dereceye bâliğ olmuş-

1 Bu açıdan, (mezkûr âyette ﴿لَا زَيْبَ فِيهِ﴾ ifadesinin) konumu, (جاءني زيد نفسه) “Bana, Zeyd’in bizzat kendisi geldi,” cümlesindeki (نفسه) kelimesinin konumu gibi olur.

2 “Takva sahipleri için hidâyettir,” (el-Bakara 2/2) âyeti de bu konuya örnektir. Zira bu cümle, Kur’ân’ın hidâyete vesile olma hususunda künhüne vâkıf olunamayacak bir dereceye ulaştığını hattâ hidâyetin ta kendisi olduğunu ifade etmektedir. ﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ﴾ cümlesinin anlamı da tam olarak budur. Çünkü bahsi geçtiği üzere bu cümle Kur’ân’ın kâmil kitap olduğunu anlatmaktadır. Kâmil olmaktan kasıt ise hidâyete ulaştırma konusunda kemâl vasfına sahip olmasıdır. Zira semâvî kitaplar hidâyete ulaştırma açısından kemâl derecelerinin farklılığıyla birbirlerinden ayrılırlar.

dur ki ke-enne hidâyet-i mahzâdır,” demekdir. Zîrâ tenkîr-i ﴿هُدَى﴾, ibhâm ve ta’zîm-i hidâyeti ve bu hidâyetin kitâba hamliyle kitâb ayn-ı hidâyet kılınması ta’zîm-i kitâb-ı hâdîyi ifâde ederek (لَا يُدْرِكُ كُنْهَهَا) ma’nâsını müfid olur. Ve bir şey’in künhü o şey’in nihâyetidir. Ve kitâb-ı mezkûrun ke-enne hidâyet-i mahzâ olduğunu ifâdesi haberin masdar olarak ﴿هُدَى﴾ lafzıyla îrâd olunup ism-i fâil sîgasıyla (هَادٍ لِّلْمُتَّقِينَ) buyurulmaması haysiyetindedir. Ve lafz-ı mezkûrun ifâde eylediği ma’nâ-yı mezkûr ﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ﴾ kavlinin ma’nâsıdır. Zîrâ ma’nâ-yı ﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ﴾, mürûr eylediği üzere, (الْكِتَابُ الْكَامِلُ) olup ve kitâbın kemâliyle murâd hidâyetde kemâlidir. Zîrâ kütüb-i semâviyyenin derecât-ı kemâlde tefâvütleri ancak bi-hasebi’l-hidâyedir. Ve (لِيَكُنْ عَمَلُكَ بِحَسَبِ ذَلِكَ) da olan zamîr hidâyete râci’dir. (عَلَى قَدْرِهِ وَعَدَدِهِ)¹ denir, (بِحَسَبِهَا) câr u mecrûrunun, müte’allıklı olan (تَتَفَاوَتْ) üzerine takdîmi hasr içündür. Ya’nî “Kütüb-i semâviyye ancak bi-hasebi’l-hidâye mütefâvite olup bi-hasebi gayrihâ mütefâvite değildir,” demek olur.

Suâl olunursa ki: Hasr-ı tefâvüt ne vechile sahîh olur ki Kur’ân-ı Kerîm’de olduğu gibi nazmın hüsn ü cezâlet ü belâgati hasebiyle de ba’zen tefâvütleri ma’lûmdur. Zîrâ Kur’ân-ı Mübîn’in i’câz-ı nazmıyla kütüb-i sâireye fâik olduğu meczûmdur.

Cevâbında deriz ki: Bu dahi hidâyetde dâhil olup tasdîke irşâd ü delîldir. el-Hâsıl, ﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ﴾ ve ﴿هُدَى لِّلْمُتَّقِينَ﴾ cümleteyninin ma’nâsı şey’-i vâhid olarak (الْكَامِلُ فِي الْهَدَايَةِ) müfâdından ibâretidir.

قَالَ رَحْمَةُ اللَّهِ: (فَوَزَانُهُ وَرَأْنُ «زَيْدٌ» الثَّانِي فِي «جَاءَنِي زَيْدٌ زَيْدٌ»)²

İmdi, ﴿هُدَى لِّلْمُتَّقِينَ﴾ kavlinin vizânı, (جَاءَنِي زَيْدٌ زَيْدٌ) kavlinde olan (زَيْدٌ)-i sânidir. Zîrâ ﴿هُدَى لِّلْمُتَّقِينَ﴾, ﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ﴾ ile ma’nen ittifâklarıyla berâber ﴿جَاءَنِي زَيْدٌ زَيْدٌ﴾ gibî cümlesini mukarrir u müsbit olmasıyla ﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ﴾ gibi te’kîd-i lafzî menzilesinde kılınmıştır. ﴿لَا رَيْبَ فِيهِ﴾ cümlesi bunun hilâfında olup zîrâ her ne kadar yine ﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ﴾ cümlesini mukarrir ise de ma’nen muhtelif oldukları cihetle te’kîd-i ma’nevî menzilesinde kılınmıştır. Lâkin Şeyh’in *Delâil-i I’câz*’da: “﴿لَا رَيْبَ فِيهِ﴾, ﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ﴾ kavlini

1 İşin bu miktara ve sayıya göre olsun.

2 Bu açıdan, (âyette ﴿هُدَى لِّلْمُتَّقِينَ﴾ ifadesinin) konumu, (جَاءَنِي زَيْدٌ زَيْدٌ) “Bana, Zeyd geldi Zeyd,” cümlesindeki ikinci (زَيْدٌ) kelimesinin konumu gibi olur.

tevkîd ü tahkîk ve ziyâde tesbît olarak (هُوَ ذَلِكَ الْكِتَابُ هُوَ ذَلِكَ الْكِتَابُ) demek menzilesinde olup def'a-i sâniyede îadesi ﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ﴾ mefhûmunu sâbit ü müekked kılmak içündür,¹ demesi, ﴿لَا رَيْبَ فِيهِ﴾ te'kîd-i lafzî menzilesinde olmasına delâlet eder. Ke-enne Şeyh kitâbda raybı nefyden maksûd kitâb-ı mezkûrun [321] gâyet-i kemâlde kitâb-ı kâmil olmaklığını isbât maksûd olmasına nazar etmiştir. Vâkıan bu sûretde cümletân ma'nen müttahid olurlar. Fakat zâhir olan, Musannif'in ihtiyâr eylediği kavli-i Sekkâkî'dir. Zirâ ﴿لَا رَيْبَ فِيهِ﴾'den maksûd kitâbdan bi'l-küllüyye raybı nefy ve bu nefy ile gâyet-i kemâle bâliğ olduğuna tevessüldür. Bu sûretde bi'tibâr-i lâzi-mihâ cümle-i sâniyenin ûlâyı takrîriyle berâber cümleteyn ma'nâ-yı maksûdda muhtelif olurlar.²

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ بَدَلًا مِنْهَا، لِأَنَّهَا غَيْرُ وَافِيَةٍ بِتَمَامِ الْمُرَادِ أَوْ كَغَيْرِ الْوَافِيَةِ بِخِلَافِ الثَّانِيَةِ، وَالْمَقَامُ يَقْتَضِي اغْتِنَاءَ بِشَائِهِ لِنُكْتَةِ، كَكَوْنِهِ مَطْلُوبًا فِي نَفْسِهِ أَوْ فَطِيحًا أَوْ عَجِيبًا أَوْ لَطِيفًا، نَحْوُ: ﴿أَمَدَكُمْ بِمَا تَعْلَمُونَ أَمَدَكُمْ بِأَنْعَامٍ وَبَنِينَ وَجَنَّاتٍ وَعُيُونٍ﴾، فَإِنَّ الْمُرَادَ التَّنْبِيهَ عَلَى نِعَمِ اللَّهِ تَعَالَى، وَالثَّانِي أَوْفَى بِتَأْدِيَتِهِ لِدَلَالَتِهِ عَلَيْهَا بِالتَّفْصِيلِ مِنْ غَيْرِ إِحَالَةٍ عَلَى عِلْمِ الْمُحَاطَبِينَ الْمُعَانِدِينَ، فَوَرَأَاهُ وَرَأَى «وَجْهَهُ» فِي «أَعْجَبَنِي زَيْدٌ وَجْهَهُ» لِدُخُولِ الثَّانِي فِي الْأَوَّلِ)³

(مَوْكِدَةً لِأُولَى) kavline ma'tûfdur. Ya'nî kemâl-i ittisâlden kısm-ı sâni, cümle-i sâniye cümle-i ûlâdan bedel olmasıdır. Ve bu da cümle-i ûlâ tamâm-ı murâd-ı mütekellime gayr-ı vâfiye ya'nî kendisinden tevakku' olunan ma'nâ-yı murâd üzere tamâmıyla gayr-ı dâlle veyâhûd mücmele veyâhûd hafiyeye olmasıyla gayr-ı vâfiyeye şebîhe olup ve cümle-i sâniye bunun hilâfında olarak gayr-ı vâfiyeye şebîh olmayarak vâfiye olmasından ve hâlbuki makâm li-nüktetin murâd-ı mütekellimin şânına i'tinâyı muktazî olmasıyla lüzûm-i

1 Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 227.

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 209.

3 b) Kemâl-i ittisâl, ikinci cümlemin birinci cümleden bedel olmasından kaynaklanabilir. İkinci cümlemin bedel olması, ilk cümlemin, ikincinin aksine, kastedilen anlamı tam anlamıyla karşılamada yetersiz kalması ya da (genel, kapalı oluşu gibi nedenlerle) yetersiz kalıyor gibi görünmesi şeklinde olur. Bunlara ilâveten makâm da bir nükteden dolayı, maksadın bizzat istenen bir şey olması veya korkunç, garip, latif bir yön taşınması gibi özen gösterilmeyi gerektiren bir makâm olunca, ikinci cümle ilkinden bedel yapılır. Örnek: "O, bildiğiniz bunca nimeti size bahşetti. Size hayvanlar, çocuklar bahşetti, bahçeler ve pınarlar verdi." (eş-Şuarâ 26/132-134) Âyet Allah'ın nimetlerine dikkat çekme amacı gütmektedir. İkinci kısımda yer alan ﴿أَمَدَكُمْ بِأَنْعَامٍ...﴾ ibaresi, nimetlere dikkat çekme mesajını, inanmamakta direnen muhatapların bilgisine havale etmeye tenezzül etmeden detaylı bir şekilde aktardığı için mesajı daha iyi ifade etmektedir. Bu açıdan âyetin ilgili kısmı (أَعْجَبَنِي زَيْدٌ وَجْهَهُ) "Zeyd'in, yüzünü beğendim." cümlesindeki (وَجْهَهُ) kelimesi gibi bir işlev görmektedir. Zira (buradaki "yüz" kelimesinin "Zeyd" kelimesinin kapsamına dâhil olduğu gibi), âyetin ikinci kısmında zikredilen (hayvanlar, evlatlar, bahçeler vb.) de birinci cümlede geçen (مَا) ism-i mevsûlünün kapsamına dâhildir.

itmâm u ifâsından neş'et eder. Zîrâ ibdâlden garaz, kelâmın tamâm-ı murâda vâfi olmasıdır. Bu ise ancak şânına i'tinâ olunan şey'de cereyân eder.

Ve şân-ı murâda i'tinâyı muktazî olan nükte, meselâ murâd fî nefsihî matlûb veyâhûd fazî' u şenî' veyâhûd acîb veyâhûd latîf olması gibidir ki fezâatinden veyâhûd acîb veyâ latîf olmasından nâşî ibtidâen akl idrâk edemeyeceği cihetle şânına i'tinâ hâsıl olarak zihn-i sâmi'de takrîr için ibdâl olunur.¹ Bu hâlde cümle-i ûlâdan cümle-i sâniye, metbû'dan bedel-i ba'z veyâ bedel-i iştimâl menzilesine tenzîl olunup bedel ile mübdelün minh beyninde olan kemâl-i ittisâlden nâşî cümle-i sâniye cümle-i ûlâ üzerine atf olunmaz. Ve bedel-i küll i'tibâr olunmaması zîrâ bedel-i küllün te'kîdden temeyyüzü ancak lafz-ı bedel lafz-ı metbûunun gayrı olması ve maksûd bi'n-nisbe bedel olup metbû' olmamasıyladır ki te'kîd bunun hilâfına olup maksûd bi'n-nisbe metbû'-i müekkeddir. Bu ma'nâ ise cümelde husûsiyle i'râbdan mahalli olmayan cümlelerde mütehakkık değildir. Zîrâ te'kîd-i cümelde ayn-ı cümlenin tekerrürü mu'teber olmamasıyla bu cihetden temeyyüz hâsıl olamayıp ve i'râbdan kendisiyçün mahall olmayan cümlelerde mukaddem ve muahhardan hangisi maksûd bi'n-nisbe olduğu mutasavver olamamasıyla bu sûretle dahi temeyyüz tahakkuk etmez.²

İmdi, cümle-i sâniyenin bedelü'l-ba'z menzilesine tenzîli بِمَا أَمَدَّكُمْ ﴿۱﴾ (أَمَدُّهُ) (مَدَّةٌ) kavlı-i şerîfi gibidir. (مَدَّةٌ) ve (أَمَدُّهُ); (أَمَدُّهُ) ma'nâsına olup ve (مَدَّةٌ) denildiği ve lafz-ı meddin hayrda ve imdâdın şerde isti'mâli kesîr idüğü Kevâşî'den menkûldür. Ve nazm-ı mezkûrun bedele hamli, zîrâ sevk-i âyetden murâd hakk-ı ibâdda ekser min en yuh-sâ olan niam-ı ilâhiyye üzerine tenbîh olup makâm ise tenbîh-i mezkûrun şânına i'tinâ iktizâ eyler. Zîrâ tenbîh-i mezkûr ya niam-ı ilâhiyyeyi mülâhaza ve teşekküre hâil olan nevm-i gaffletden nâsî ikâz mebd'e-i küll-i hayr olduğu cihetle fî nefsihî matlûbdur veyâhûd niam-ı mezkûre ile te-faddul ü ihsâna kâdir olan Cenâb-ı Rabb-i Kerîm'in sevâb u ikâb üzere de kudret-i ilâhiyyesi bu tenbîh ile ma'lûmları olarak mâkabl-i âyetde ﴿وَاتَّقُوا الَّذِي أَمَدَّكُمْ بِمَا تَعْلَمُونَ﴾ kavlı-i şerîfinde mezkûr olan takavvîye zerîa

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 210.

2 Krş: Cürcânî, *Hâşiye*, s. 282.

olmasıyla matlûba vesîledir.¹ Ve hâlbuki cümle-i sâniye ya'nî ﴿أَمَدُكُمْ بِأَنْعَامٍ﴾ kavli te'diye-i murâdda evfâ vü edell olup muhâtabın-i muânidinin ilmîne havâle olunmayarak tafsîlen niam-ı ilâhiyye üzere dâldir. İmdi, ikinci ﴿أَمَدُكُمْ﴾ cümlesinin vizânı (أَعْجَبَنِي زَيْدٌ وَجْهَهُ) kavlinde olan (وَجْهَهُ)'dur. Zîrâ evvelde olan ﴿مَا تَعْلَمُونَ﴾ kavli sâniide olan ﴿أَنْعَامٍ﴾ ve ﴿بَيْنَيْنَ﴾ ve ﴿جَنَاتٍ﴾ ve ﴿عُيُونٍ﴾'e şâmil olarak sâni evvelde dâhildir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَنَحْوُ):

أَقُولُ لَهُ اِرْحَلْ لَا تُقِيمَنَّ عِنْدَنَا وَإِلَّا فَكُنْ فِي السِّرِّ وَالْجَهْرِ مُسْلِمًا

فَإِنَّ الْمُرَادَ بِهِ كَمَالَ إِظْهَارِ الْكَرَاهَةِ لِإِقَامَتِهِ، وَقَوْلُهُ «لَا تُقِيمَنَّ عِنْدَنَا» أَوْفَى بِتَأْدِيبِهِ لِدَلَالَتِهِ عَلَيْهِ بِالْمُطَابَقَةِ مَعَ التَّأَكِيدِ²

Ve cümle-i sâniyenin [322] bedel-i iştimâl menzilesine tenzîli (أَقُولُ لَهُ اِرْحَلْ) kavli-i gibidir. Zîrâ (ارْحَلْ) kavliyle murâd muhâtabın kendisiyle îvâ vü ikâmetinden nefret ü kerâhetini kemâl-i izhâr olup (لَا تُقِيمَنَّ) kavli ise bu murâdı te'diyede evfâdır. Zîrâ (لَا تُقِيمَنَّ) lafzı murâd-ı şâir olduğu vechile ikâmetinden kemâl-i izhâr-ı kerâhete; “nûn”dan hâsıl olan te'kîdin nehy-i ikâmete inzımâmıyla bi'l-mutâbaka delâlet eder. Ya'nî beytin mefhûm-i zâhirîsi her ne kadar şahs-ı ma'hûda “Ya git! Elbette indimizde ikâmet etme veyâhûd sîrr u cehrdede müslim ol. Ya'nî şâir-ı ehl-i İslâm olduğu üzere sîrr u cehr hâleteyninde müsâvâtta olup sıfat-ı münâfeka-i televvün-i zâhir u bâtından tehzîb-i ahlâk eyle!” demek ise de (وَإِلَّا فَكُنْ فِي السِّرِّ وَالْجَهْرِ مُسْلِمًا) kavli karînesiyle murâd-ı şâir şahs-ı mezkûrun kendi indinde ikâmetinden kemâl-i izhâr-ı teneffür ü istikrâh olup ve bu ma'nâyı (لَا تُقِيمَنَّ) lafzı “nûn”-i te'kîd ilâvesiyle bi'l-mutâbaka edâ eylemişdir.

Suâl olunursa ki: (لَا تُقِيمَنَّ عِنْدَنَا) kavli bi'l-mutâbaka ancak ikâmetden taleb-i keffe delâlet eder. Zîrâ sîga-i mezkûrenin mevzûu nehy olup menhî olan ikâmetin kerâhetini izhâr ma'nâ-yı mezkûrun levâzım u muktezâyâtındandır. Bu sûretde (لَا تُقِيمَنَّ) kavlinin izhâr-ı kerâhet-i ikâmete delâleti bi'l-iltizâm olup bi'l-mutâbaka olmaz.

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 210-211.

2 Örnek: “Ona diyorum ki: Git, durma yanımızda! Duracaksan da içi-dışı bir müslüman ol!” (Tavil) Burada kastedilen, muhatabın kalmasından duyulan hoşnutsuzluğu net bir şekilde ortaya koymaktır. (لَا تُقِيمَنَّ عِنْدَنَا) ifadesi de mezkûr kasdı hem fiildeki tekit nûnu hem de delâlet-i mutâbaka vasıtasıyla anlattığı için emsallerine nazaran daha yeterli bir ifade olmaktadır.

Cevâbında deriz ki: Kelâm-ı mezkûr müsellemdir. Lâkin bi-hasebi'l-örf¹ (لَا تُقِمُّ عِنْدِي) kavli izhâr-ı kerâhet-i huzûru ikâmetde hakikat olup hat-tâ çok kerre (لَا تُقِمُّ عِنْدِي) denilerek bununla muhâtabın ikâmetden keffi murâd olunmayıp belki mücerred izhâr-ı kerâhet-i huzûru murâd olunur. Ve “nûn”-i müekkide ile te’kîd bu ma’nânın kemâline dâldir. Bu sûretde (لَا تُقِيمَنَّ عِنْدَنَا) kavli kerâhet-i ikâmetin kemâl-i izhârına bi’l-mutâbaka delâlet etmiş olur. Ve ba’zılarının suâl-i mezkûrden cevâbda mutâbakatle murâd-ı Musannif lafzın tamâm-ı mâ vuzia lehe delâleti ma’nâsı olmayıp belki kas-den ve sarîhan lafzdan fehm olunan şey’ üzerine delâletidir. Ve (إِزْحَلْ) kavli bunun hilâfındadır. Zîrâ bunun bir kemâl-i izhâr-ı kerâhet-i ikâmete delâleti bi’l-mutâbaka olmayıp ve kendisinde te’kîdden bir şey’ yokdur. Belki ma’nâ-yı mezkûre delâleti (وَلَا فَكُنْ فِي السِّرِّ وَالْجَهْرِ مُسْلِمًا) kavli karînesiyle bi’l-iltizâmıdır. Çünkü (...وَلَا فَكُنْ...) kavli sırr-ı muhâtab hâl-i alenîsine muhâlif olması sebebine mebnî emr bi’r-rihletle murâd-ı şâir kerâhet-i ikâmetini izhâr olduğuna delîldir, dedikleri dahi cevâb-ı mezkûre karîbdir.

Ve hafî olmasın ki Musannif’in (مَعَ التَّأْيِيدِ) kavli (لَدَلَالِيهِ) lafzında olan zamîr ile nefsi delâletden hâl olmaklığa muhtemel olmasıyla zamîrden hâl olduğu takdîrde (لَا تُقِيمَنَّ) lafzının kemâl-i izhâr-ı ikâmete delâleti edât-ı te’kîd ile olduğunu müfid olarak bilâ te’kîd yalnız izhâr-ı kerâhete delâletini müfid olur. Şârih-i merhûm suâl-i mezkûre cevâbda bu ciheti ihtiyâr etmişdir. Ve delâletden hâl olur ise kemâl-i izhâr-ı kerâhet (لَا تُقِمُّ) lafzının medlûlü olarak bu ma’nâyı (لَا تُقِيمَنَّ) lafzı müekkiden edâ etmiş olur. Şârih-i müşârun ileyh cevâb-ı ba’zı takrîrde (إِزْحَلْ) lafzının işbu kemâl-i izhâr-ı kerâhete delâleti bi’l-mutâbaka değildir ve kendisinde te’kîd dahi yokdur, demesiyle (لَا تُقِيمَنَّ) lafzında kemâl-i izhâr-ı kerâhete bi’l-mutâbaka delâletle berâber te’kîd dahi mevcûd olmasını îmâ eylemesi vech-i sâniye nâzırdır. Eğer vech-i evvel ihtiyâr olunur ise ma’nâ-yı mezkûru (لَا تُقِيمَنَّ) lafzının edâ etmesi bi’l-mutâbaka olup (إِزْحَلْ) lafzının bi’l-iltizâm ifâde etmesiyle ma’nâ-yı mezkûru ifâdede (إِزْحَلْ) lafzından evfâ olması yalnız bi’l-mutâbaka delâleti cihetinden ve vech-i sâniye göre hem bi’l-mutâbaka ve hem de maat-te’kîd ifâde etmesi vecheyninden olmuş olur.

1 Yanımda kalma!

Ve (اِزْحَلْ) lafzının işbu kemâl-i izhâr-ı kerâhete bi'l-iltizâm delâleti beyân-ı Seyyid-i Allâme üzere şu cihetdendir ki bir kimse müşâhede-i hâl-i nifâk ile sâhibinin ikâmetini kerîh gördüğü sûrette ara sıra rumûzât ile ve lüzûmsuz mahallere sevk u irsâliyle izhâr-ı kerâhet ederek bilâhare (اِزْحَلْ) ya'nî *git* deyip de muâmeleyi bu dereceye îsâl eylediği sûrette kemâl-i kerâhetini müstelzim olan irâde-i irtihâline delâlet etmesiyle ikâmeti hakkında izhâr-ı kerâheti hadd-i kemâle resîde olmuş olur.¹ Ve'l-hâsıl ma'nâ-yı mezkûre (اِزْحَلْ) lafzının delâleti [323] delâlet-i iltizâmiyye olmasıyla (لَا تُقِيمَنَّ) lafzı gerekse maa't-te'kîd ve gerekse bilâ te'kîd ma'nâ-yı mezkûre bi'l-mutâbaka delâlet ederek bu cihetle (اِزْحَلْ) lafzından evfâ olup lafz-ı (اِزْحَلْ)'den bedel olması i'tibârına sâlih görünmüştür.

Ve Sâhib-i *Miftâh* (اِزْحَلْ) kavlinin murâd-ı mezkûre delâleti tazammunü olduğunu zu'm edip² ke-enne tazammun ile ma'nâ-yı lügavî murâd eylemiştir. Zîrâ (اِزْحَلْ) lafzının ma'nâ-yı sarîhi taleb-i rihlet olup bunun zımında kerâhet-i ikâmetini izhâr için muhâtabın ikâmetden nehyi kâd olunmuştur. Ve zâhirdir ki kerâhet-i ikâmeti kemâl-i izhâr (اِزْحَلْ) lafzının mefhûmundan cüz' değildir ki hattâ ma'nâ-yı murâd-ı mezkûre delâleti tazammun-i ıstîlâhî olsun. Ve bunu te'vilde denilmek mümkündür ki: Kelâm-ı Sekkâkî; bir şey' ile emr, zıddından nehyi mutazammın olmasına mebnîdir. Bu sûrette (اِزْحَلْ) kavli bi-hasebi'l-örf (لَا تُقِيمَنَّ) mefhûmu olan izhâr-ı kerâhet-i ikâmete bi't-tazammun delâlet etmiş olur.

Lâkin bu cevâbda taassüf vardır. Zîrâ nehy ani'z-zıdd emr bi's-şey'den cüz' olması mezheb-i mercûhdur. Ve bu mezhebin sıhhati takdîrde kerâhet-i ikâmetde hakikat-i örfiyye olan (لَا تُقِيمَنَّ) lafzı olup zımn-ı (اِزْحَلْ)'de mevcûd olan ma'nâ-yı hakîkîsi olarak ma'nâ-yı örfî değildir. Zîrâ (اِزْحَلْ) lafzında bu ma'nâyı iktizâ eden örf sâbit olmamıştır.³

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 211.

2 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 376.

3 Krş: Cürcânî, *Hâşiye*, s. 284.

قَالَ رَجِمَهُ اللَّهُ: (فَوَزَانُهُ وَرَانَ «حُسْنُهَا» فِي «أَعْجَبَنِي الدَّارُ حُسْنُهَا»، لِأَنَّ عَدَمَ الإِقَامَةِ مُغَايِرٌ لِلِإِزْحَالِ وَغَيْرِ ذَا حِلِّ فِيهِ مَعَ مَا بَيْنَهُمَا مِنَ الْمَلَابَسَةِ)¹

İmdi, (أَعْجَبَنِي الدَّارُ حُسْنُهَا) 'nın vizân u mertebesi (لَا تُقِيمَنَّ عِنْدَنَا), (حُسْنُهَا) 'nın vizânıdır. Şöyle ki (حُسْنُهَا) lafzı “dâr”dan bedel-i iştimâl olduğu gibi (لَا تُقِيمَنَّ) lafzı dahi (إِزْحَلْ) kavlından bedel-i iştimâl menzilesine tenzîl kılınmıştır. Zîrâ adem-i ikâmet irtihâle muğâyir olarak bu sûretde (لَا تُقِيمَنَّ) kavli (إِزْحَلْ) için ne te'kîd ve ne bedel-i küll olamaz ve adem-i ikâmet mefhûm-i irtihâlde dâhil olmayıp bu cihetle bedel-i ba'z dahi olmaz. Şununla berâber ki adem-i ikâmetle irtihâl beyninde mülâbeset ü mülâzemet vardır. Zîrâ irtihâl adem-i ikâmeti müstelzimdir. Binâen aleyh bedel-i iştimâl olur.

Ve beyt-i mezkûrde (أَقُولُ), (إِزْحَلْ) için mef'ûl olarak mahallen mansûb olup hâlbuki kelâmımız i'râbdan mahalli olmayan cümle-i ûlâ hakkında olduğuna dâir kelâm (قَالَ رَأَيْدُهُمْ أَرْسُوا نَزَاوُلُهَا) beytinde mürûr etmiş idi. Ve Musannif'in işbu misâleyinde ya'nî nazm-ı mezkûr ile beytde (الثَّانِي أَوْفَى) (كَاوِلِي) kavli bu ikisinde dahi cümle-i ûlâ tamâm-ı murâda vâfiye olup lâkin gayr-ı vâfiye gibi olduğuna delâlet eder. Zîrâ âyetde cümle-i ûlâda icmâl olup ve beytde tamâm-ı murâd üzere delâletde kusûr vardır. Zîrâ tamâm-ı murâda delâleti (وَإِلَّا فَكُنْ فِي السِّرِّ وَالْجَهْرِ مُسْلِمًا) kavli karîne-i hafiyeye-i müteahhirasıyladır.

قَالَ رَجِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ بَيَانًا لَهَا لِحَفَائِهَا، نَحْوُ: ﴿فَوَسَّوَسَ إِلَيْهِ الشَّيْطَانُ قَالَ يَا آدَمُ هَلْ أَدُلُّكَ عَلَى شَجَرَةِ الْخُلْدِ وَمُلْكٍ لَّا يَبْلَى﴾، فَإِنَّ وَرَانَهُ وَرَانَ «عَمَرَ» فِي قَوْلِهِ: «أَفَسَمَ بِاللَّهِ أَبُو حَفْصِ عُمَرُ»²

(مَوْكِدَةً) üzerine ma'tûfdur. Ya'nî kemâl-i ittisâlden kısm-ı sâlis, cümle-i sâniye ûlâyı beyân olmasındır. Bu sûretde cümle-i sâniye, ifâde-i îzâhda, metbûndan atf-ı beyân menzilesine tenzîl olunarak cümle-i ûlâ üzeri-

1 (Beyitte, (إِزْحَلْ) emrinden sonra gelen (لَا تُقِيمَنَّ عِنْدَنَا) nehyi, (أَعْجَبَنِي الدَّارُ حُسْنُهَا) “Evin, güzelliği hoşuma gitti,” cümlesindeki (حُسْنُهَا) ifadesi gibi (bedel-i iştimâldir.) Zira bir yerde “kalmamak” ile oradan “gitmek” birbirinden farklı şeylerdir. Ayrıca “kalmama”, aralarındaki yakın ilişkiye rağmen, “gitme”nin kapsamına dâhil değildir.

2 c) Kemâl-i ittisâl, bazen, ilk cümlelerin kapalılığı sebebiyle ikinci cümlelerin ona atf-ı beyân yapılmasından kaynaklanır. Örnek: “Şeytan ona sinsice fısıldayarak ‘Âdem!’ dedi, ‘Sana sonsuzluk ağacını ve yok olmayacak bir hükümlürlüğün yolunu göstereyim mi?’” (Tâha 20/120) Âyetteki ﴿فَقَالَ يَا آدَمُ...﴾ ifadesi “Ebû Hafs Ömer Allah'a yemin etti,” (Recez) mısraındaki (عُمَرُ) kelimesi gibi (beyân amaçlı kullanılmıştır.)

ne atf olunmaz. Ve bu dahi cümle-i ûlânın hafâsından için olur. Ya'nî cümle-i ûlânın sâniye ile tebyînini muktazî olan, cümle-i ûlânın hafâsıyla makâmın izâle-i hafâyı iktizâ etmesidir. Nitekim ﴿فَوَسْوَسَ إِلَيْهِ الشَّيْطَانُ قَالَ يَا آدَمُ...﴾ kavli-i şerîfinin vizânı (عَمَزَ) kavlinde olan (أَفْسَمَ بِاللَّهِ أَبُو حَفْصِ عَمَزَ) vizânı olarak (عَمَزَ) Ebî Hafs için beyân u tavzîh kılındığı misillü ﴿فَوَسْوَسَ إِلَيْهِ الشَّيْطَانُ﴾ dahi iktizâ kavli-i şerîfinin vizânı (عَمَزَ) kavlinde olan (أَفْسَمَ بِاللَّهِ أَبُو حَفْصِ عَمَزَ) vizânı olarak (عَمَزَ) Ebî Hafs için beyân u tavzîh kılınmıştır.

Ve işbu ﴿قَالَ يَا آدَمُ...﴾ kavli bi-dûni'l-fâil (وَسْوَسَ) fi'liyün atf-ı beyân kabilindedir, denilmek câiz olmaz. Zîrâ fâil olan şeytandan kat'-ı nazar etdiğimiz sûrette ya'nî bi-dûni i'tibârî'l-fâil mutlaku'l-kavl i'tibâr olunduğu takdîrde mutlak vesvese için beyân u tavzîh olamaz. Zîrâ vesvese bi-kasdi'l-idlâl kavli-i hafiden ibâret olmasıyla mefhûmunda muhtâc-ı beyân u izâh olacak ibhâm yokdur. Ve ammâ fâil i'tibârı hâlinde şeytandan sâdir olan efrâd-ı vesveseden bir ferd murâd olarak bu sûrette şeytandan sâdir bir kavli-i [324] mahsûs ile izâleye muhtâc olan ihâm mevcûd olur.¹

Ve ba'zen cümle-i ûlâyı beyân olmaklığa sâlih olan cümle-i sâniyenin istiklâliyyet ve ûlâyâ mugâyeretine tenbîh için atf olunur. ﴿يَسْأَلُونَكَ سُوءَ﴾ kavli-i şerîfi gibi. Sûre-i Bakara'da bi-dûni'l-atf ﴿يَذَّبِحُونَ﴾ ve sûre-i İbrâhîm'de “vâv” ile ﴿وَيَذَّبِحُونَ﴾³ vârid olmuştur. Ve “vâv” matrûh olan mahalde ﴿يَذَّبِحُونَ﴾ kavli-i şerîfi ﴿يَسْأَلُونَكَ سُوءَ﴾ için beyân ve azâb için tefsîr kılınmıştır. Ve “vâv” isbât olunduğu mahalde çünkü tezbîh cins-i azâb üzere evfâ ve ber bâlâ olup ve ziyâde-i zâhire ile zâid olduğuyün tezbîhi ke-enne cins-i âhar kılınmıştır. Ve ammâ tezbîhin evfâ ve miyân-ı cins-i azâbda ber bâlâ olması zîrâ fi nefsihî zebh azâb olup ve zebh-i ebnâ eşedd ve inde istihyâi'l-ümmehât eşakkdır.⁴

Ve ba'zen cümlelerin mâkablinden kat'ı, mâkablinde olan müfredât-dan bir müfredi beyân u tefsîr olmasına mebnî olur. Meselâ ﴿إِنِّي أَخَافُ﴾ kavli-i şerîfinde Cenâb-ı Bârî azâb-ı ﴿مَرْجِعُكُمْ﴾

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 214.

2 “Size en acı işkenceleri çektiriyorlardı; oğullarınızı boğazlıyor, kadınlarınızı sağ bırakıyorlardı.” (el-Bakara 2/49)

3 İbrâhîm 14/6.

4 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 214.

5 “Ben sizin için büyük günün azabından korkarım. Hepinizin dönüşü Allah'adır.” (Hûd 11/3-4)

veym-i kebîri “Rücûunuz ol zât-ı bî-çûnadır ki her şey’e kâdir olmasıyla azâbınızdan murâd eylediği şey’in eşeddi üzere kudret-i kâhiresi vardır,” mefhûmunda olan ﴿إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ﴾ kavlı-i şerîfiyle beyân buyurmuştur. Ya’nî ﴿إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ﴾ cümlesi mübtedâ ve haber olarak medlûl-i iltizâmî-si i’tibâriyle azâbı mübeyyindir. Ve ne zamân ki Musannif rahimehullâh kemâl-i inkıtâ’ u ittisâlden fâriğ olduysa şibh-i kemâl-i inkıtâ’ u ittisâle işâret murâd ederek buyururlar ki:

Şibh-i Kemâl-i İnkıtâ’

(وَأَمَّا كَوْنُهَا كَالْمُنْقَطِعَةِ عَنْهَا فَلِكُونَ عَطْفِهَا عَلَيْهَا مُوَهِّمًا لِعَطْفِهَا عَلَى غَيْرِهَا)¹

Ve ammâ cümle-i sâniyenin cümle-i ûlâdan munkatua gibi olması, sâniyenin ûlâya atfı ûlânın gayrısı olup fesâd-ı ma’nâyı müeddî olan âhar bir kelâm üzerine atfını mûhim olduğuyündür. Ve bunun kemâl-i inkıtâa müşâbeheti zîrâ inşâen ve haberan muhtelif olan veyâhûd müttefika iseler de beynlerinde câmi’ olmayan cümleteyn mâni’-i atf üzere müştemile oldukları misillü bu dahi ol vechile atfdan mâni’ üzerine müştemile olup ve bunda olan mâni’ ihâm-ı hilâf-ı murâddan ibâretidir. Lâkin bunda olan mâni’ atf-ı hâricî olup çok kerre nasb-ı karîne ile def’i mümkün olduğundan evvelin mâ-dûnundadır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَيُسَمَّى الْفَضْلُ لِذَلِكَ «قَطْعًا»، مِثَالُهُ:

وَتَظُنُّ سَلْمَى أَنِّي أَبْغِي بِهَا بَدَلًا أَرَاهَا فِي الصَّلَاةِ تَهِيمٌ)²

Ve işbu ihâm-ı hilâf-ı murâddan ihtirâz için cümleteyn beyninde olan fasla *kat’* tesmiye etmişlerdir. Ve vech-i tesmiye ya vehmi kâtî’ olmasıdır veyâhûd her bir fasl *kat’* olmasıyla tesmiyetü’l-mukayyed bi’smi’l-mutlak kabîlinden olur. Misâli (... وَتَظُنُّ سَلْمَى) beytidir. Zîrâ (أَرَاهَا), (أَظُنُّهَا) ma’nâsına olarak (تَظُنُّ سَلْمَى) ile (أَرَاهَا) cümle-i haberiyeleri beyninde münâsebet zâhire olup müsnedde müttahidlerdir. Ve ûlâda müsnedün ileyh mahbûb ve sâniyede muhibbidir. Lâkin bu münâsebetle berâber karîbi olan (أَبْغِي)

1 İkinci cümlelerin birinci cümleden kopuk gibi değerlendirilmesine gelince; bu üslup, ikinci cümlelerin ilk cümleye olası atfının, başka bir cümleye atf yapıldığı şüphesini uyandırma ihtimalinden dolayı tercih edilir.

2 Bu gerekçeyle yapılan fasla *kat’* denir. Örneği: “Başkasını arzuladığımı sanıyor Selmâ, kanaatime kalırsa yanlış sularda yüzüyor.” (Kâmil)

üzerine tevehhüm-i atfî mahzûrundan nâşî (أَرَاهَا) (تُظُنُّ) üzerine atf olunmamışdır. Zirâ (أَبْغِي) üzerine atfî hâlde (أَرَاهَا) kavli de maznûnât-ı Selmâ'dan olmuş olur. Hâlbuki maznûnât-ı Selmâ'dan değildir. (أَبْغِي), (أَطْلُبُ) ma'nâsınadır. (بِهَا)'da olan "bâ" mukâbele için olup (بَدَلًا) kavline müte'allıktır. (تَهَيَّمُ) (هَامَ عَلَى وَجْهِ الْأَرْضِ), (تَهَيَّمُ) ma'nâsınadır. Ya'nî "Selmâ evdiye-i dalâlde mütehayyire" demektir. (فِي الضَّلَالِ), (تَهَيَّمُ)'ya müte'allıktır. Ve (تَهَيَّمُ) cümlesi mevzi-i nasbda olup (أَرَاهَا) için mef'ûl-i sâlisdir. Ve mef'ûl-i sâni zamîr-i Selmâ ve mef'ûl-i evvel zamîr-i mütekellim-i müstetir olup makâm-ı fâilde ikâme olunmuşdur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَيَحْتَمِلُ الْأَسْتِنَافَ)¹

Bejt-i mezkûrde terk-i "vâv" istînâfa da muhtemeldir. Bu sûretde ke-enne "Selmâ'yı bu zanda ne keyfiyyetde görürsün?" deyü bir suâl vârid olmasıyla "Anı evdiye-i dalâlde mütehayyir zannederim," demiş olur.

Ve ﴿وَأِذَا خَلَوْا إِلَىٰ شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ﴾ kavli-i şerîfinin ﴿اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ﴾ cümle-i şartıyyesinden kat'ı dahi işbu atf hilâf-ı maksûdu ihâm eden kabildendir. Zirâ kavli-i mezkûrun cümle-i şartıyye-i mezkûre üzere atfî, ﴿قَالُوا﴾ veyâhûd ﴿إِنَّا مَعَكُمْ﴾ cümlesine atfî mûhim olup hâlbuki ikisi dahi fâsid olduğu mürûr eylemişdir. Bu cihetle kavli-i mezkûrun kat'ı dahi bejt-i mezkûr gibi ihtiyât için olup Sekkâkî'nin zu'mu gibi vücûben olmadığı zâhirdir. [325] Sekkâkî işbu ﴿وَأِذَا خَلَوْا إِلَىٰ شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ﴾ nazm-ı celîli vücûben kat' emsilesinden olduğunu ityân ile beyânında "﴿اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ﴾ kavli-i şerîfinin atf olunmaması, atfdan mâniin vücûdundan içündür. Zirâ atf olunduğu takdîrde ma'tûfun aleyh ya ﴿قَالُوا﴾ cümlesi veyâhûd ﴿إِنَّا مَعَكُمْ﴾ cümlesi olup hâlbuki bunlardan hangisine atf olursa ma'nâ-yı gayr-ı murâdî ifâde eder,"² demişdir. Bu ise müddeâsı olan vücûb-i kat'ı gayr-ı müsbitdir. Zirâ ﴿اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ﴾ kavlinin ﴿وَأِذَا خَلَوْا﴾ cümle-i şartıyyesi üzerine imtinâ'-ı atfını beyân etmemişdir.

Ve Sekkâkî tarafından denilemez ki: Beyân-ı imtinâ'-ı mezkûru terk etmesi, cümle-i şartıyyenin gayr-ı şartıyye üzerine atfın imtinâi zâhir olduğundan ve beynlerinde câmi' olmadığının zuhûrundan içündür.

1 Mezkûr beyitte fasl üslûbu istînâfa da yorulabilir.

2 Sekkâkî, *el-Mifâh*, s. 371.

Zîrâ cevâbında deriz ki: Gayr-ı şartıyyenin şartıyye üzerine imtinâ‘-ı atfı memnû‘ olup şartıyyenin gayr-ı şartıyye üzerine ve gayr-ı şartıyyenin şartıyye üzerine atfı kelâmda kesîrdir. Nitekim وَلَوْ أَنزَلْنَا عَلَيْهِ مَلَكًا ﴿۱﴾ وَقَالُوا لَوْلَا أَنزَلْنَا عَلَيْهِ مَلَكًا ﴿۲﴾ وَأَنزَلْنَا مَلَكَ لَقُضِيَ الْأَمْرُ ﴿۳﴾ cümle-i şartıyyesi ﴿وَلَوْ أَنزَلْنَا﴾ cümle-i gayr-ı şartıyyesi ﴿قَالُوا﴾ cümle-i şartıyyesi ﴿وَلَا يَسْتَقْدُمُونَ﴾ cümle-i gayr-ı şartıyyesi ﴿وَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ﴾ cümle-i şartıyyesine atf olunmuşdur. Ve cümleteyn beyninde câmi‘ olmadığı dahi memnû‘dur. Zîrâ müsnebeyn beyninde ya‘nî anları istihzâullâh ile evkât-ı halevâtda makâle-i mezkûre ile anların tekâvülü miyânında olan münâsebet zâhiredir. Belki hakikatde müsnebeyn müttahid olup istihzâdan ibâretdir. Ve müsnebeyn ileyhimâ dahi böyledir. Zîrâ müsnebeyn ileyhimâdan her birerleri âharını istihzâ ederek mütekâbileyindir. Ve münâsebet-i mezkûrenin zuhûruna, Sekkâkî rahimehullâh ﴿إِنَّا مَعَكُمْ﴾ ve ﴿قَالُوا﴾ kavlinin ﴿اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ﴾ kavlinin ma‘nâ-yı gayr-ı murâdı ifâde ile ta‘lil edip cümleteyn beyninde adem-i câmi‘le ta‘lil etmemesi delîldir.

Şibh-i Kemâl-i İttisâl

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا كَوْنُهَا كَالْمُتَّصِلَةِ بِهَا فَلِكَوْنِهَا جَوَابًا لِسُؤَالٍ اقْتَضَتْهُ الْأُولَى فَتَنْزِيلُ مُثْرَلَتِهِ فَتَفْضُلُ عَنْهَا كَمَا يُفْضَلُ الْجَوَابُ عَنِ السُّؤَالِ، وَقَالَ السَّكَّاكِيُّ: «فَيَنْزِيلُ مُثْرَلَةَ الْوَاقِعِ لِنُكْتَةِ كِبَاعِ السَّامِعِ عَنْ أَنْ يُسْأَلَ أَوْ أَنْ لَا يُسْمَعَ مِنْهُ شَيْءٌ»)³

Ve ammâ cümle-i sâniyenin ûlâya muttasıla gibi olması, sâniye cümle-i ûlânın iktizâ eylediği suâle cevâb olduğundan içündür. Ve bu sebepten ya‘nî cümle-i ûlâ suâlî müştemile ve muktaziye olmasından nâşî suâl menzilesine tenzîl olunarak cevâb nasıl suâlden beynlerinde olan ittisâle mebnî fasl olunur ise cümle-i sâniye dahi terk-i atf ile cümle-i ûlâdan ol vechile fasl

1 “Fakat onlar ‘Ona bir melek indirilseydi ya!’ dediler. Eğer bir melek gönderseydik, o zaman (imtihan süresi sona ermiş olacağı için) kesinlikle işleri bitirilmiş olurdu.” (el-En‘âm 6/8)

2 “Ecelleri gelip çatı mı ne bir an geciktirebilir ne de öne alabilirler.” (el-A‘râf 7/34)

3 İkinci cümlelerin birinci cümleyle ilişkili gibi değerlendirilmesine gelince; bu üslup, ikinci cümlelerin ilk cümleden zorunlu olarak çıkarsanan bir soruya cevap oluşu sebebiyle tercih edilir. Bu durumda ilk cümle soru cümlesi olarak ele alınır ve cevap cümlesinin sorudan ayrı tutulması gibi, iki cümle arasında da fasl uygulanır. Sekkâkî ise şöyle demiştir: “İlk cümlelerin gerçek soru cümlesi gibi ele alınışı, muhatapın soru sormasına ihtiyaç bırakmamak veya (küçümsemse vb. nedenlerle) muhataptan bir şeyler duyma ihtimalini peşinen bertaraf etmek gibi bir nükteye binâen gerçekleşir.” bkz. Sekkâkî, *el-Mifâtâh*, s. 361.

olur. Ve meselâ kelâm sâmiin haylûletiyle mütekellim kelâmının munkatı' u fâsıla-pezîr olmamasına i'tinâ etmek nüktesiçün olur. Zîrâ araya söz karışdırtmamanın tarîki muhtâc-ı suâl olan şey'lere dikkat ve kable's-suâl it-yân-ı cevâba müsâraatle olabilir. Ve meselâ taklîl-i lafz ile teksîr-i ma'nâ kâs olunur. Bu ise suâli takdîr ve âtıfı terk ile olur. Zîrâ suâl-i mukadder suâl-i vâki' u muhakkak menzilesinde oldukda makâm-ı suâlde kâim olan cümle-i ûlâ medlûl-i mutâbakîsine dâll olmasıyla berâber suâl-i mezkûre dahi fehvâ-sıyla delâlet edip ve âtıf zikrolunmayarak kesîru'l-ma'nâ ve kalîlü'l-lafz olur. Veyâhûd i'tibâr-ı mezkûr bu garazların gayrı bir nükteden nâşî olur.

el-Hâsıl, kelâm-ı Sekkâkî suâl-i mukadderi suâl-i muhakkak menzilesine tenzîlden ibâret olarak kelâm-ı Musannif'de olduğu gibi cümle-i ûlânın suâl menzilesine tenziline kelâm-ı Sekkâkî'de delâlet olmayıp ke-enne Musannif rahimehullâh suâl cevâbdan kat' olunduğu gibi cümle-i sâniye dahi cümle-i ûlâya muttasıl gibi olduğundan içün bi-terki'l-âtıf ûlâdan kat' olunması ancak cümle-i ûlânın suâle teşbîhiyle suâl menzilesine tenzîl olunmaktığıyla husûlüne nazar etmiştir. Hâlbuki buna hâcet yokdur. Zîrâ cümle-i ûlânın menşe-i suâl olması, cevâb olan cümle-i sâniyenin ûlâya muttasıla gibi olmasında kifâyet eder. Nitekim Sâhib-i *Keşşâf* buna işâretle demiştir ki:

﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنذَرْتَهُمْ...﴾¹ kavli-i şerîfinin mâkablinden ya'nî ﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى﴾² kavli-i şerîfinden kat'ı, mâkabli zikr-i kitâb ile kitâbın müttakîn için hüda olduğunu beyâna mesûk olup ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا...﴾ kavli-i şerîfi ise sıfât-ı küffârı serd ü ta'dâd için mesûk olmasıyla cümleteyn beyninde garaz u üslûbda mübâyenet olarak atfa mecâl olmayacak bir hadd üzere bulduklarından içündür. Ammâ garazda mübâyenetleri zîrâ ber-vech-i muharrer cümle-i ûlâdan garaz zikr-i kitâb ve sâniiden zikr-i küffârdır. Ve ammâ üslûbda mübâyenet zîrâ sâniye (إِنَّ) ile musaddara olup cümle-i ûlâ gayr-ı musaddaradır. Lâkin ﴿إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ﴾³ nazm-ı kerîmi bunun hilâfında olup zîrâ bunlar bâb-ı tekâbülden olarak ehadühümâda olan mahkûmun aleyh âharda olan mahkûmun aleyhe ya'nî

1 “İnkâr edenleri uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir, inanmazlar.” (el-Bakara 2/6)

2 “İşte şu kitap var ya; kendisinde hiç şüphe yoktur.” (el-Bakara 2/2)

3 “İyiler cennet nimetleri içerisinde, kötüler ise cehennemdedir.” (el-İnfîtâr 82/13-14)

ebrâr ile füccâr yekdiğere ve kezâlik mahkûmun bih mahkûmun bihe ya'nî naîm ile cahîm birbirine mütekâbillerdir. Eğer suâl olunursa ki bu kelâm ﴿الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ﴾ kavlı-i şerîfinin müttâkîn üzerine cârî olması zu'm olunduğu sûretde olup ve ammâ kavlı-i mezkûr ibtidâ-i kelâm ya'nî mübedâ olup ve kelâm sıfat-ı mü'minîne binâ ve ba'dehû sıfat-ı ezdâd-ı mü'mininde olan kelâm-ı âharla ta'kîb olunmuş olduğu sûretde nazm-ı mezkûr dahi ﴿إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ﴾ gibi bâb-ı tezâddan olur. Cevâbında deriz ki: Bizim için *Keşşâf*'da mürûr ettiği vechile akîb-i müttakinde ibtidâ olunan kelâmın sebîli istînâf olup takdîr-i suâle mebnî olarak ke-enne 'Müttakînin şânı nedir ki hidâyete muhtassa olup haklarında ﴿هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ﴾ buyurulmuşdur?' deyü suâl teveccüh etmesiyle bu suâle cevâb olarak ﴿الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ﴾ buyurulmuşdur. İmdi, istînâf ve suâl-i mukaddere cevâb olması ﴿الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ﴾ kavlini hükm-i müttakinde derc ü idhâl olup her ne kadar lafzda mübedâ ise de ma'nâda tâbî' olarak fi'l-hakîka kelâm-ı sâbık üzerine [327] sıfat-ı câriye gibidir.¹

İşte Sâhib-i *Keşşâf*'ın suâl-i mezkûre saded-i cevâbda "Kelâm takdîr-i suâle mebnîdir,"² demesi, suâle teşbîhi takdîr ve menzile-i suâle tenzîl olunmaksızın menşe-i suâl olan kelâma cevâbın şebîh-i muttasıl olduğuna işâret eder. Zîrâ ﴿الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ﴾ kavlinin hükm-i müttakinde idrâcını yalnız takdîr-i suâle ibtinâ etmiştir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَيَسْمَى الْفَضْلُ لِدَلِكِ «اسْتِنَافًا»)، وَكَذَا الثَّانِيَةَ³

Ve cümle-i ûlânın iktizâ eylediği suâle cevâb olmasından nâşî cümle-i sâniyenin terk-i atf ile fasl olunması *istinâf* ile tesmiye edilmiştir. Ve kezâlik nefsi cümle-i sâniyeye *cümle-i müste'nefe* denildiği gibi *istinâf* dahi ıtlâk olunur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَهُوَ ثَلَاثَةٌ أَضْرِبُ، لِأَنَّ السُّؤَالَ إِذَا عَنِ سَبَبِ الْحُكْمِ مُطْلَقًا، نَحْوُ: قَالَ لِي: كَيْفَ أَنْتَ؟ قُلْتُ: عَلِيلٌ سَهْرٌ دَائِمٌ وَحَزْنٌ طَوِيلٌ أَيْ «مَا بَالُكَ عَلِيلًا» أَوْ «مَا سَبَبَ عَلْتِكَ»⁴)

1 Krş: Zemaşeri, *el-Keşşâf*, I, 55.

2 Zemaşeri, *el-Keşşâf*, I, 55.

3 O nedenle bu türden bir fasla *istinâf* denir. İkinci cümlelin bizâtihi kendisine de aynı isim verilir.

4 İstinâf üç çeşittir. Çünkü soru ya hükmün genel sebebine dâir olur; Örnek: "Bana 'Nasılısın?' diye sordu. 'Hastayım, sürekli bir uykusuzluk hâli ve bitmek bilmeyen hüznü,' dedim. (Hafîf) Beyitteki mukadder soru "Seni hasta yapan ne?" veya "Hastalığının sebebi nedir?" şeklinde mutlak bir sorudur.

(مُطْلَقًا) lafzı (سَبَبٍ)‘den hâl olup sebab-i hâssa mukâbildir. Ya‘nî istînâf tehâlûf-i cihât-ı mes‘ûlün anıh ‘itibâriyle aksâm-ı selâseye münkasım olup zîrâ cümle-i ûlânın mutazammın olduğu suâl ya hükmün mutlakan sebebinden olur; bu da vücûd-i sebebi tasdîk hâsıl olarak suâl ile maksûd hakikat-i sebebi tasavvur olmasıyla olur. Meselâ şâirin (قَالَ لِي: كَيْفَ أَنْتَ؟) kavlinde ke-enne (كَيْفَ أَنْتَ؟) hitâbıyla hâl ü keyfiyyetinden suâl olunmasıyla dûçâr-ı sakm-ı hicrân olduğunu saded-i beyânda (عَلِيلٌ) cevâbını ityân ederek bu cevâb taraf-ı sâilden (مَا بَالُكَ حَالُكَ كَوْنِكَ عَلِيًّا؟) Ya‘nî “Hâl-i ma‘lûliyyetinde bâl ü hâlin nedir veyâhûd sebab-i illetin ne şey‘dir?” deyü bir suâli dâî olarak bu suâl-i mukaddere cevâben bi-tarîki‘l-istînâf terk-i âtufla (سَهَّهَ دَائِمٌ وَحُزْنَ طَوِيلٌ) deyip hâl ü keyfiyyeti ve sebab-i illeti seher-i dâim ve hüzn-i tavîl olduğunu ityân etmiştir. Ve bu vechile suâl ile maksûd hakikat-i sebebi tasavvur olması zîrâ vücûd-i illeti tasdîk vücûd-i sebebin tasdîkini mûcib olup yalnız hakikat-i sebab mechûlü olmasıyla lafzun mâ ile sebebin şerh-i mâhiyyetini talep etmiştir. Ve bu cevâbın sebab-i mutlakdan suâle cevâb olduğu zîrâ “Fülân kimse alîldir,” denildikde âdet olan ale‘l-ıtlâk sebab-i illetinden ve mûcib-i marazından suâl olup bu suâl ile mechûlü olan nefis-i sebebi isti‘lâm eder. Yoksa bi-husûsihâ esbâb-ı illet ma‘lûmu olup da bunlardan birinin ta‘yînini murâd ederek sebab-i illet meselâ galebe-i safrâ veyâhûd sevdâ mıdır gibi sebab-i hâssdan suâl olunmak ve husûsiyle seher veyâ hüzn-i tavîl midir denilmek mu‘tâd değildir. Zîrâ seher ve hüzn-i tavîl eb‘ad-i esbâb-ı maraz olduğu cihetle sebab-i maraz hüznü veyâ seher midir denildiği nâdiru‘l-vukû‘dur. Bu cihetle suâl-i mezkûr sebab-i mutlakdan olup sebab-i hâssdan olmadığı ma‘lûm olarak cevâbın adem-i te‘kidi dahi bunu iş‘âr eder. Zîrâ sâil talep-i tasavvurda olup te‘kid ise ancak talep-i hüküm için olur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَإِنَّمَا عَنْ سَبَبٍ خَاصٍّ، نَحْوُ: ﴿وَمَا أُبْرِيءُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ﴾، كَأَنَّهُ قِيلَ: «هَلِ النَّفْسُ أَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ؟» وَهَذَا الضَّرْبُ يَفْتَضِي تَأْكِيدَ الْحُكْمِ كَمَا مَرَّ¹

Veyâhûd suâl cümle-i ûlâda olan hükmün sebab-i hâssından olur. Nitekim ﴿وَمَا أُبْرِيءُ نَفْسِي﴾ nazm-ı celîlinde ke-enne Hazret-i Yûsuf aleyhisselâm

1 Ya da soru, hükmün özel sebebine dâir olur; Örnek: “Ben kendimi temize çıkarıyor değilim, çünkü nefis insanı dâima kötülüğe çağırır.” (Yûsuf 12/53) Burada “Nefis kötülüğe mi çağırır ki?” şeklinde bir soru sorulmuş gibidir. İstînâfin bu türü, bahsi geçtiği üzere, hükmün tekidini gerektirir.

﴿وَمَا أُبْرِيءُ نَفْسِي﴾ kavlı-i şerîfleriyle nefis-i mutmainne-i risâlet-penâhîlerini zeleden tebrîe ve berâet-i külliyye ile işhâd ü tezkiye buyurmayacaklarını ibrâzları bâ'is-i hayret-i sâmiîn olarak ke-enne (هَلِ النَّفْسُ أَمَارَةٌ بِالسُّوءِ؟) ya'nî “Cins-i nefis emr bi's-sû' üzere mecbûle midir ki hattâ nefis-i şerîfe-i müzekkâtlarıyçün berâet olmaya?” deyü bir suâl terettüb etmesiyle (نَعَمْ، إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَارَةٌ بِالسُّوءِ) kavlı-i şerîfiyle “Ne'am, cins-i nefis âmire bi's-sû' olmakla mecbûle olup meyl-i şehevât ile kuvâ vü cevârihi anda isti'mâle ihtimâm eder,” cevâbı îrâd buyurulmuşdur.¹ Ve (نَ) ile te'kîd-i cevâb, bu suâl sebeb-i hâssdan suâl olduğuna delîl olup sebeb-i mutlakdan olan suâlde cevâb te'kîdi gayr-ı muktazîdir.

Ve durûb-i selâse-i istînâfdan işbu darb-ı sâni, cümle-i sâniyede olan hükmün te'kîdini iktizâ eder. Nitekim ahvâl-i isnâdda eğer muhâtab hükümde mütereddîd ve hükmü tâlib olur ise müekkidle takviyeti hasen olduğu mürûr etmiş idi. Bu sûretde kelâm-ı Musannif'de olan iktizâdan murâd iktizâ alâ sebîl-i istihsân [328] olup alâ sebîl-i vücûb olmadığı ma'lûm olur. İmdi, meselâ ²(أَعْبُدُ رَبِّكَ، إِنَّ الْعِبَادَةَ حَقٌّ لَهُ) denilse sebeb-i hâssdan suâlde cevâb olup ke-enne ³(هَلِ الْعِبَادَةُ حَقٌّ لَهُ؟) takdîrinde olur. Hâsılı, bununla muhâtab taleb-i ibâdet içün ibâdete istihkâk ve şükr-i ni'met ve azâbdan tahlîs u ten'im emsâli esbâb-ı şettâ ma'lûmu olarak bunlardan birisi olan istihkâkın taleb-i ta'yîniyle (هَلِ الْعِبَادَةُ حَقٌّ لَهُ؟) deyü suâl eden kimse olur. Ve eğer (أَعْبُدُ رَبِّكَ، فَالْعِبَادَةُ حَقٌّ لَهُ) denilse, suâl ve cevâb olmayıp mutlak sebeb için beyân-ı zâhir ve vasla mevzû' olan harf-i (فَا) ile âriyen ani'l-hafâ sebebi müsebbebe vasl bâhir olur. Ve bunda muhâtab taleb-i sebebden hâlî-i zihn olup mütekellim muhâtaba ibtidâen muallel olarak hükmü ilkâ eyler. Ve (فَا) ta'kîbe delâlet edip sebeb ise müsebbebden mukaddem olmasıyla ne keyfiyyetde sebebe dâhil olduğundan istifsâra, beyân-ı sebebiyyetde sebeb müsebbebden zikren taahhur etmesi i'tibâriyle sıhhat-i duhûlüyle cevâb verilmiştir. Ve (أَعْبُدُ رَبِّكَ، اَلْعِبَادَةُ حَقٌّ لَهُ) denilse, suâl-i mukaddere cevâb olarak vasl hafî ve istînâf takdîri olarak mutlak sebebden suâlde cevâb olarak ke-enne ⁴(لَمْ تَأْمُرْنَا بِالْعِبَادَةِ لَهُ تَعَالَى؟) denilmiş

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 221.

2 Rabbine kulluk et! Zira kendisine kulluk edilmesi O'nun hakkıdır.

3 Kulluk edilmesi O'nun hakkı mıdır?

4 Niçin bize O'na kulluk etmemizi emrediyorsun?

olur. Ve bununla muhâtab taleb-i ibâdet için bir sebep olduğunu tasdîk ile şerh-i mâhiyyet-i sebebi tâlib olan kimse olup bu da zıkr-i sebep-i muayyenle hâsıl olur. Ve işbu vasl-ı takdîrî, vasleynin eblağ u akvâsıdır. Zîrâ vasl-ı takdîrîde i'timâd akla ve vasl-ı zâhirîde lafzadır.¹ İmdi, işbu suver-i selâse bi-hasebi tefâvüti'l-makâmât yekdiğerden mütefâvidir.

قَالَ رَحِمَهُ اللهُ: (وَأَمَّا عَنْ غَيْرِهِمَا، نَحْوُ: ﴿قَالُوا سَلَامًا قَالَ سَلَامٌ﴾، أَي: فَمَاذَا قَالَ، وَقَوْلِهِ:

زَعَمَ الْعَوَاذِلُ أَنَّنِي فِي عَمْرَةٍ صَدَقُوا وَلَكِنْ عَمَّرْتِي لَا تَنْجَلِي²

Veyâhûd sebep-i mutlak ve sebep-i hâssın gayrısından suâl olunur. Meselâ ﴿قَالُوا سَلَامًا قَالَ سَلَامٌ﴾ kavli-i şerîfinde melâike-i kirâmın Hazret-i İbrâhîm aleyhisselâma ﴿سَلَامًا﴾ lafzıyla arz-ı tahiyetleri hikâyeye olundukda ke-enne melâike-i kirâmın selâmına taraf-ı Halîlullâh'dan ne vechile mukâbele buyurulduğu hakkında bir suâl terettüb ederek ﴿قَالَ سَلَامٌ﴾ ya'nî Hazret-i İbrâhîm dahi ﴿سَلَامٌ﴾ lafzıyla üslûbu melâike-i kirâmın tahiyetinden ahsen-i tahiyetle mukâbele buyurdıkları cevâbı ityân buyuruldu. Ve tahiyet-i Halîl tahiyât-ı melâikeden ahsen ü cemîl olması zîrâ tahiyet-i melâike (نُسَلِّمُ سَلَامًا) takdîrinde hudûse dâll olan cümle-i fi'liyye olup tahiyet-i Cenâb-ı İbrâhîm ise ﴿سَلَامٌ عَلَيْكُمْ﴾ takdîrinde devâm ü sebâta dâll olan cümle-i ismiyyedir. Ve şâirin:

زَعَمَ الْعَوَاذِلُ أَنَّنِي فِي عَمْرَةٍ صَدَقُوا وَلَكِنْ عَمَّرْتِي لَا تَنْجَلِي

kavli dahi bu kabîlden olup (عَوَاذِلُ), (عَاذِلَةٌ)'ün cem'i olarak cem'-i (عَاذِلٌ) değildir. Ve murâd cemâat-i âzile olup imrae-i âzile olmadığına (صَدَقُوا) kavli delâlet eder. Ya'nî “Erbâb-ı kadh u zemm benim mübtelâ-yı şedâid olduğumu zu'm edip ve bu zu'mda sâdık oldular,” denildikde bu kelâm ekser gamrât ü şedâidin şânı olduğu gibi işbu gamra-i şâir dahi karîben münkeşif olur şedâidden olmasına mazanne olduğundan (وَلَكِنْ عَمَّرْتِي لَا تَنْجَلِي) kelâmıyla istidrâk ederek dûçâr olduğu gamra vü şedâid münkeşif ü

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 221.

2 Soru, bazen, genel veya özel sebebin dışında başka bir hususa dâir olur. Örnek: “(Melekler) ‘Selâm sana ey İbrâhîm!’ demişlerdi. O da onlara ‘Selâm!’ diyerek karşılık vermişti.” (Hûd 11/69) Bu âyetin birinci cümlesi, ‘İbrâhîm onlara ne dedi?’ sorusunu bünyesinde barındırmaktadır. (Şairin) şu sözü de buna örnektir: “Beni kınayanlar (aşk yüzünden) sıkıntıya dûçâr olduğumu söyleyip duruyorlar. Haklılar fakat (ne çare ki) sıkıntım geçip gidecek gibi değildir.” (Kâmil)

müncelî olan şedâidden olmadığını beyân eylemiştir. İşte bu beytde dahi (صَدَقُوا) kavli sebebin gayrıdan suâle cevâb u istînâf olduğundan mâkab-linden fasl olunmuştur. Şöyle ki ke-enne avâzilin bu kavle sıdk u kizbini istifhâm için (أَصَدَقُوا فِي هَذَا الرَّعْمِ أَمْ كَذَبُوا؟)¹ müfâdında bir suâl terettüb etmesiyle (صَدَقُوا) kavliyle cevâb vermiştir. Ve zu'm, ekser i'tikâd-ı bâtilda müsta'mel olup ba'zen hakkda dahi isti'mâl olunur. Nitekim şâirin (صَدَقُوا) kavli dahi buna delâlet eder.²

Musannif rahimehullâhın işbu darb-ı sâlise iki misâl ityân etmesi zîrâ sebebin gayrıdan suâl misâl-i evvelde olduğu gibi ba'zen ale'l-ıtlâk ve misâl-i sânde vukûu vechile ba'zen bir husûsiyyet üzere müştemil olmasıyla olur. Zîrâ elbette sıdk u kizbden biriyle ilm hâsıl olup ancak suâl ehadühümânın kasd-ı ta'yinine terettüb eder. Ve işbu istînâf, mütekâsiru'l-mehâsin bir bâb-ı vâsi'dir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَيْضًا مِنْهُ مَا يَأْتِي بِإِعَادَةِ اسْمٍ مَا اسْتَوْنَفَ عَنْهُ، نَحْوُ: «أَحْسَنْتَ إِلَيَّ زَيْدٍ، زَيْدٌ حَقِيقٌ بِالْإِحْسَانِ»، وَمِنْهُ مَا يُبْنَى عَلَى صِفَةٍ، نَحْوُ: «صَدِيقُ الْقَدِيمِ أَهْلٌ لَذَلِكَ»، وَهَذَا أَبْلَغُ)³

[329] Bu makâl istînâf için taksîm-i âhardır. Şârih-i merhûm (أُسْتَوْنَفَ) kavlini (أَيُّ أَوْقَعَ عَنْهُ الْإِسْتِئْنَاْفُ) ile tefsîr edip murâd beyân-ı hâsıl-ı ma'nâdır. İmdi, (أُسْتَوْنَفَ) fi'li ya masdarı olan “istînâf” a müsned olup bu takdîrin şüyûu bu sûreti müeyyiddir. Veyâhûd (عَنْهُ) cârr u mecrûruna müsned olup cârr u mecrûrun takdîrde lafz-ı (اسْتِئْنَاْفُ) üzerine takdîmi bu sûreti müreccihdir. Ve ale't-takdîreyn bilâ vesâta harf-i mef'ûl mahzûf olup asl-ı kelâm (أُسْتَوْنَفَ عَنْهُ الْحَدِيثُ) olarak mef'ûlün hazfiyle fi'l menzile-i lâzıma tenzîl kılınmıştır. Ya'nî meselâ zât-ı Zeyd gibi kendisinden hadîs ü haber istînâf olunan şey'in îade-i ismiyle ityân eden kelâm dahi aksâm-ı istînâf-dandır. Meselâ (أَحْسَنْتَ إِلَيَّ زَيْدٍ، زَيْدٌ حَقِيقٌ بِالْإِحْسَانِ) kelâmında vâki (زَيْدٌ حَقِيقٌ بِالْإِحْسَانِ) bu kabîldendir. (أَحْسَنْتَ) sîga-i hitâb üzere olup muhâtaba Zeyd

1 Bu düşüncelerinde haklılar mı değiller mi?

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiyeye*, II, 222. Hasan Çelebi de (رَعْمٌ) fiilinin çoğunlukla bâtil iddia için kullanıldığına işaret etmiş ve beyitte (عَلِمَ) fiilinin tercih edilmesinin daha uygun olacağını belirtmiş (bkz. *Hâşiyeye*, s. 438) ise de mütercim Siyâlkûtî'nin yorumunu benimsemiş görünmektedir.

3 Söze kendisiyle başlanılan şahsın ismini ikinci cümlenin başında tekrar zikretmek de bir istînâf türüdür. Örnek: “Zeyd'e ihsanda bulunmuşsun. Zeyd ihsana lâyık biridir.” İstînâfın bir türü de söze kendisiyle başlanan şahsın sıfatıyla ikinci cümleyi inşâ etmeye başlamaktır. Örnek: “Zeyd'e ihsanda bulunmuşsun. Kadîm dostun bu ihsana lâyıktır.”

içün vâki‘ olan ihsânını i‘lâmdan murâd, ihsân-ı sâbıkı takrîr ve lâhikî isticlâbdır. Ve mevkiinin gayrıya olan hasenât isââtdan ma‘dûd olmasıyla muhâtabın sun‘u hasen olması Zeyd’in ihsâna ehliyetiyle tahakkuk edeceğinden Zeyd’in muhsenün ileyh olması ne sebebe mebnî olduğuna ya‘nî ehil olup olmadığına suâl teveccüh ederek iâde-i ismiyle (زَيْدٌ حَقِيقٌ بِالْإِحْسَانِ) denilip ehliyetiyle cevâb verilmiştir.¹

Ve istînâfdan bir kısmı da kendisinden hadîs ü haber istînâf olunan şey’in sıfatı üzere binâ olunup ismi üzere binâ olunmaz. Ya‘nî cümle-i istînâfiyyede müsnedün ileyh müste‘nefün anhın sıfâtından terettüb-i hadîse sâlih olacak bir sıfat olur. Ve Musannif’in işbu (... وَمِنْهُ مَا يَبْنِي...) ibâresi ba‘zıların (وَمِنْهُ مَا يَأْتِي بِإِعَادَةِ صِفَتِهِ) kavillerinden evzah olup ve işbu kavli ba‘zın hâsılı “mâ üstü’ nife anhın zikrini sıfatıyla iâde” demek olup ve illâ iâde-i sıfat gayr-ı mütehakkıktır. Ve işbu sıfat üzerine mebnî olan istînâfın misâli, (أَحْسَنْتَ إِلَى زَيْدٍ، صَدِيقُكَ الْقَدِيمُ أَهْلٌ لَذَلِكَ) kavlidir. Şöyle ki cümle-i istînâfiyyede lafz-ı (زَيْدٌ) tekrâr olunmayıp belki sıfât-ı Zeyd’den terettüb-i hadîs-i ehliyete sâlih olan kıdem-i sadâkate binâ olunmuşdur. Misâl-i sûret-i ûlâda îzâh olduğu üzere bunlarda olan suâl Zeyd’in muhsenün ileyh olmasının sebebini suâlden ibâret olmasıyla takdîr-i suâl sîga-i mec-hûl ile ² (هَلْ هُوَ حَقِيقٌ بِالْإِحْسَانِ؟) veyâhûd ³ (لِمَذَا أَحْسَنْتَ إِلَيْهِ؟) demek olur. Ve işbu sıfat üzerine mebnî olan istînâf misâl-i mezkûrde olan kıdem-i sadâkat gibi mûcib-i hükm-i ehliyet olan sebebin beyânını müştamil olmasıyla tekrâr-ı ism ile olandan eblağ u ahsendir. Zîrâ hükmün vasf üzere terettübünden vasfın hükme illiyyeti fehme sebkat eder. Ve ammâ müste‘nefün anh kelâm-ı sâbıkda ta‘kîb-i sıfât ile îrâd olunarak ba‘dehû istînâfda ism-i işâretle zikrolunursa, ⁴ (قَدْ أَحْسَنْتَ إِلَى زَيْدِ الْكَرِيمِ الْفَاضِلِ ذَلِكَ حَقِيقٌ بِالْإِحْسَانِ) gibi, azhar olan, kısım-ı sânidan ya‘nî sıfât üzere mebnî olan kısımdan olmasındır. ﴿وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ أُولَئِكَ عَلَىٰ﴾ ⁵ ﴿وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ﴾ müttakîn içün sıfat kılındığı vech kavl-i şerîfi dahi kavl-i hûdî...⁵

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 222.

2 Ona niçin ihsan edilsin?

3 O, ihsana lâyıktır mı?

4 Kerîm ve erdemli Zeyd’e ihsanda bulunmuşsun. Bu Zeyd ihsana lâyıktır.

5 “Onlar hem sana gönderilen (vahye) hem de senden önceki elçilere gönderilen (kitaplara) inanırlar. Âhiretin varlığına da tüm kalpleriyle îmân ederler. İşte dosdoğru yolda yürüyenler onlardır...” (el-Bakara 2/4-5)

üzere bu kabilden olup (أُولَئِكَ) bunların mecmûuna işâret olarak takdîr-i suâl (هَلْ يَكُونُ الْهَدَايَةُ وَالْفَلَاحُ لَهُمْ أَمْ لَا؟) ¹ demek olur.

Eğer denilirse ki: İstînâfda suâl sebebden olduğu sûretde cevâb gerek îade-i ism ile olsun ve gerekse sîfata binâ olunsun lâ mahâlete beyân-ı sebebi müştemil olur. Ve eğer suâl sebebin gayrısından olur ise gerek îade-i ism ile olsun ve gerekse sîfata binâ olunsun beyân-ı sebep üzerine iştimâliyyün bir ma'nâ yoktur. Nitekim ﴿قَالُوا سَلَامًا قَالَ سَلَامٌ﴾ kavli-i şerîfinde ve (زَعَمَ الْعَوَادِلُ) beytinde olduğu gibi. Bu sûretde müste'nefün anının sıfatı üzere mebnî olan isti'nâf beyân-ı sebep üzere iştimâlinden için eblağ u ahsendir, denilmekte vech nedir?

Cevâbında deriz ki: Bunun vechi şudur ki bir şey' için bir hüküm isbât olunup ba'dehû sübût-i hükmün sebebinden suâl takdîriyle bu suâlden hüküm-i mezkûrun sebebi mahkûmun aleyhin hükme istihkâk u ehliyyetidir deyü cevâb verilmek murâd olundukda cevâb-ı mezkûr ba'zen o şey'in îade-i ismiyle olarak hüküm-i [330] mezkûrun sebebi o şey'in hükme hakîk olmasıdır, deyü ifâde eyler. Ve ba'zen sîfatına binâ ile olup bu sûretde hüküm-i mezkûre sebep-i istihkâkı îrâd olunan vasf olduğunu müfid olur. el-Hâsıl, îade-i ism sebep-i hüküm olan istihkâkı müfid olup ve zikri sîfat sebep-i hüküm olan istihkâkın sebebi o vasf olduğunu müfid olarak sebep-i hükümün sebebini ifâde etmesiyle yalnız sebep-i hükümü müfid olan îade-i isme ibtinâ olunan istînâfdan eblağ olduğu tahakkuk eder. Ve işbu tefâvüt ve eblağiyet-i îade-i sîfat suâl anî's-sebebden istihkâk ile cevâbda câri olup suver-i sâire-i istînâfda vevki hadîs kendisinden müste'nef olan şey'in îade-i ism ve sîfatıyla olsa bile cereyân etmez. Meselâ سَلَامًا قَالَ (قَالُوا سَلَامًا) (النَّبِيُّ الْخَلِيقُ قَالَ سَلَامًا) denilse evvel îade-i ism ve sâni sîfatla olup lâkin (مَا قَالَ إِبْرَاهِيمُ؟) suâline cevâb olup suâl anî's-sebebden cevâb olmamasıyla ehadühümâ âhardan eblağ değildir. Ve kezâlik (لِلْعَاشِقِ سَهْوٌ دَائِمٌ) (فُلْتُ: عَلِيلٌ، لِي سَهْوٌ دَائِمٌ) denilse her ne kadar sebebden suâl ise de lâkin cevâb sebebi istihkâk olmasıyla olmadığından yine beynlerinde tefâvüt yoktur. Ve ammâ mütekellim sîgasıyla (أَحْسَنْتُ إِلَى زَيْدٍ كَامِلٌ³ veyâhûd (أَحْسَنْتُ إِلَى زَيْدٍ، زَيْدٌ يَدْفَعُ أَعْدَائِي)²

1 Onlar için hidâyete ve kurtuluşa ermek mümkün müdür, değil midir?

2 Zeyd'e ihsanda bulundum. Zeyd düşmanlarımı def ediyor.

3 Son derece cesur olan Zeyd'e ihsanda bulundum. O, düşmanlarımı def ediyor.

(أَعْدَائِي) denilse her ne kadar sûreten istihkâk ile cevâb değilse de hakîkaten ¹ (زَيْدٌ حَقِيقٌ بِالْإِحْسَانِ لِدَفْعِهِ أَعْدَائِي) veyâhûd ² (...لِدَفْعِهِ أَعْدَائِي بِالشَّجَاعَةِ الْكَامِلَةِ) demek olarak beyanlarında tefâvüt müte-hakkıktır.³

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَقَدْ يُحَذَفُ صَدْرُ الْإِسْتِنَافِ، نَحْوُ: ﴿يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْعُدْوِ وَالْأَصَالِ رِجَالٌ...﴾، وَعَلَيْهِ: «نَعْمَ الرَّجُلُ زَيْدٌ» عَلَى قَوْلٍ⁴)

Ve ba'zen gerek fi'l olsun ve gerekse ism olsun sadr-ı istînâf hazf olunur. ﴿يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْعُدْوِ وَالْأَصَالِ رِجَالٌ...﴾ kavli şerîfi gibi. (يُسَبِّحُ) mebnî li'l-mef'ûl olup ke-enne (مَنْ يُسَبِّحُهُ؟) denilerek (رِجَالٌ) lafzıyla cevâb verilmiştir ki (يُسَبِّحُهُ رِجَالٌ) takdîrinde olup sadr-ı istînâf olan (يُسَبِّحُهُ) hazf olunmuştur. Ve (نَعْمَ رَجُلًا زَيْدٌ) terkîbi dahi mahsûs bi'l-medh mübtedâ-yı mahzûfun haberi olup (هُوَ زَيْدٌ) takdîrinde olarak cümleyi (نَعْمَ) fi'linin zamîrinden ibâret olan fâil-i mübhemin tefsîrinden ⁵ (مَنْ الرِّجُلُ الْمَمْدُوحُ؟) takdîrinde bulunan suâle cevâb olarak istînâf kılan kavle göre yine sadr-ı istînâfın hazfi kabilden olup (هُوَ زَيْدٌ) takdîrindedir. Hâsılı, bu kavle göre (نَعْمَ هُوَ الرَّجُلُ، مَنْ الرَّجُلُ؟ هُوَ زَيْدٌ) kavli (نَعْمَ الرَّجُلُ زَيْدٌ) olarak fi'linin fâili (هُوَ) zamîr-i mübhemi olup (الرَّجُلُ) bunu müfessirdir. Ve (مَنْ الرَّجُلُ؟) işbu müfessir olan (الرَّجُلُ) lafzından suâl olarak cevâb (هُوَ زَيْدٌ) cümlesi olup bu cümleden sadr-ı istînâf olan (هُوَ) hazf olunmuştur. Nitekim tafsîli mürûr etmiştir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَقَدْ يُحَذَفُ كُلُّهُ إِذَا مَعَ قِيَامِ شَيْءٍ مَقَامَهُ، نَحْوُ:

رَعَمْتُمْ أَنَّ إِخْوَتَكُمْ قُرَيْشٌ لَهُمْ أَلْفٌ وَلَيْسَ لَكُمْ إِلَّا ف) ⁶

Ve ba'zen istînâfın küllisi hazf olunur. Bu da ya makâm-ı istînâfda bir şey'in kıyâmıyla olur. Nitekim [Müsâvir bin Hind nâm] hamâsinin Benî Esed'i hicv için inşâd eylediği:

1 Zeyd düşmanlarını def ettiği için ihsana lâyıktır.

2 Son derece yüksek cesaretiyle düşmanlarını def ettiği için ihsana lâyıktır.

3 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 225.

4 Bazen istînâf cümlesinin başı hazf edilebilir. Örnek: "Orada gece gündüz O'nu anarlar. O yiğitler ki..." (en-Nür 24/36-37) Bir yoruma göre "Zeyd ne güzel adamdır!" cümlesi de buna örnektir.

5 Methedilen adam kim?

6 Bazen, yerine bir şey koymak suretiyle istînâf cümlesinin tamamı hazf edilir. Örnek: "(Ey Benî Esed!) Siz Kureyş'in soydaşı olduğunuzu iddia etseniz de (hakikat öyle değildir. Zira) onların (yaptıkları anlaşmalarla elde ettikleri) güvenle yolculuk edebilme ayrıcalıkları var, sizin ise böyle bir ayrıcalığınız yoktur." (Vâfir)

زَعَمْتُمْ أَنَّ إِخْوَتَكُمْ قُرَيْشٌ
أُولَئِكَ أَوْمِنُوا جُوعًا وَخَوْفًا
لَهُمْ إِلْفٌ وَلَيْسَ لَكُمْ إِلَّافٌ
وَقَدْ جَاعَتْ بُنُو أَسَدٍ وَخَافُوا¹

kavlinde vâki' olmuşdur. (إِلْفٌ) kesr ile masdar olup (أَلِفَ الْمَكَانَ يَأْلِفُهُ) kavli (أَحْبَبَهُ وَمَسْكَنَهُ) ma'nâsınadır. Murâd, ticâret için Şâm'a rihlet-i sayf ve Yemen'e rihlet-i şitâda Kureyş için olan rihleteyn-i ma'rûfeteynde îlâf u ihtilâtdır. Ve (إِلَافٌ) yine masdardır. (أَلَفَهُ يُوَالِفُهُ مَوَالِفَةً وَإِلَافًا) denir. (وَإِفْقَهُ-مُؤَافَقَةً²) (وَلَيْسَ لَكُمْ إِلَّافٌ) kavli Benî Esed'in rihleteyn-i mezkûreteynde muâlefelere olmadığını mübeyyindir. *Kâmûs*'da “(إِلَافٌ) *Bir kimseyi bir nesneye veyâhûd bir yere alışdırmak* ma'nâsına olup ve ﴿لِإِلَافٍ قُرَيْشٍ﴾ nazm-ı celîlinde “îlâf” dan murâd ahd ü emân ve muhavvif olan turuk u mesâlikde ebnâ-yı sebîllerinin taarruzât-ı rehzenândan emn ü selâmetle iyâb u zehâbları zımnında hâiz oldukları icâze gûne emr u ruhsat olarak ma'nâ-yı ülfetden me'hûzdur. Ve tâife-i Kureyş ehl-i ticâret olarak lâkin ticâretleri etrâf-ı Mekke'ye münhasır olduğu hâlde emtia-i Hicâz ü Yemen'le havâlî-i Şâm'da ticâret için [331] ibtidâen taraf-ı Kayser'den ahz-i icâze eden Hâşim bin Abdimenâf ve Yemen'de ticârete ahz-i icâze eden Muttalib olup ba'dehû (نَحْنُ أَهْلُ حَرَمِ اللَّهِ) deyü sekene-i Harem-i Şerîf'den olduklarını ihbâr edenler taarruzdan masûn olurlar idi,”³ deyü ber-tafsîl muharrer olarak bu beyân ile ma'nâ-yı beyt zâhir olur.

el-Hâsıl, nazm-ı mezkûrde (لَهُمْ إِلْفٌ) kavli makâm-ı istînâfda olup ke-enne şâir (زَعَمْتُمْ أَنَّ إِخْوَتَكُمْ قُرَيْشٌ) kavli ile Benî Esed'e tâife-i Kureyş ile iddiâ-yı uhuvvetde bulduklarını hitâb etmesinden münba'is olarak ke-enne taraf-ı Benî Esed'den (أَصَدَقْنَا فِي هَذَا الرَّعْمِ أَمْ كَذَبْنَا؟) ya'nî “İşbu iddiâ-yı uhuvvetde sâdık veyâhûd kâzib midirler?” deyü bir suâl terettüb etmesiyle (كَذَبْتُمْ) denilecek iken işbu istînâfın küllisi hazf olunarak mahalline cevâb-ı mezkûre dâll olan (لَهُمْ إِلْفٌ وَلَيْسَ لَكُمْ إِلَّافٌ) kelâmı ikâme edilmiştir. Ve bu kelâmda (لَهُمْ إِلْفٌ وَلَيْسَ لَكُمْ إِلَّافٌ) kavlinin, cevâb-ı mahzûfun iktizâ eylediği diğerk suâl için cevâb olması da muhtemeldir. Şöyle ki ke-enne taraf-ı şâirden, suâl-i Benî Esed'e iddiâ-yı mezkûrde kâzib olduklarını tasrîh

- 1 ... Bu Kureyş (yaz-kış yaptıkları ticaretler vesilesiyle) açlık ve korkudan emin kılınmıştır. Benî Esed ise (böyle bir artıları olmadığı için) hem açlığa hem de korkulara maruz kalmıştır. (Vâfir) Beyitler için bkz. Ebû Temmâm, *Divânü'l-Hamâse*, s. 290.
- 2 Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 441.
- 3 Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 792-793.

eden (لِمَ كَذَّبْتُمْ) cevâbı i'tâ olunmasıyla tekrâr Benî Esed tarafından ¹(لِمَ كَذَّبْتُمْ؟) denilerek iddiâ-yı mezkûrde kâzib olmalarının vechi suâl olunmasıyla cevâblarında (لَهُمْ إِئْتِ وَلَيْسَ لَكُمْ إِلاْفُ) denildi. “Bu sûretde beyt-i mezkûrde iki istînâf olmuş olur,”² deyü Musannif *Îzâh*'ında beyân etmiştir.

Eğer suâl olunursa ki: Bu vech bi-aynihî vech-i evvel demektir. Zîrâ (لَهُمْ إِئْتِ) kavli (كَذَّبْتُمْ) kavli-i mahzûfuna nisbetle istînâf olarak mahzûf-i mezkûrden neş'et eden suâlden cevâb ve sebebiyyeti beyân olup makâm-ı müsebbebde ikâme olunmuş olmakdan başka sûrete ihtimâli yoktur. el-Hâsıl, kavli-i mezkûr (لِمَ كَذَّبْتُمْ؟) ile sebep-i kizblerinden suâle cevâb olarak müsebbeb olan (كَذَّبْتُمْ) makâmına ikâme olunmuştur.

Cevâbında deriz ki: (لَهُمْ إِئْتِ وَلَيْسَ لَكُمْ إِلاْفُ) kavlinin sûret-i istînâfa hasrı müsellemlen olmayıp belki min gayr-i istînâf beyân u te'kîde dahi muhtemeldir. Ke-enne Musannif *Îzâh*'da kavli-i mezkûru vech-i evvelde cevâb-ı mahzûfu müekkid veyâhûd cevâb-ı mahzûf için beyân kılmıştır.

Mefhûm-i Beyt: “Ey Benî Esed! Sizler kabîle-i Kureyş ile uhuvvet ü nisbet zu'm edersiniz. Bu zu'm u iddiânız ise mahz-ı kizb ve gayr-ı vâki'dir. Zîrâ kabîle-i Kureyş için ﴿لِإِيْلَافٍ قُرَيْشٍ إِيْلَافِهِمْ رِحْلَةَ الشِّتَاءِ وَالصَّيْفِ﴾³ nazm-ı celîli muktezâsı üzere şitâda cânib-i Yemen'e ve sayfda taraf-ı Şâm'a ticâretle rihletlerinde ülfet ü emniyyet olup sizler ise bundan mahrûmlarsınız ve anlar ﴿أَطْعَمَهُمْ مِنْ جُوعٍ وَأَمَنَهُمْ مِنْ خَوْفٍ﴾⁴ nass-ı celîli üzere cu' u havfdan me'mûn olup sizler ise mübtelâ-yı cu' u havfsınız,” demektir.

قَالَ رَحِمَهُ اللهُ: (أَوْ بَدُونَ ذَلِكَ، نَحْوُ: ﴿فَبِغَنَمِ الْمَاهِدُونَ﴾، أَيِ «نَحْنُ» عَلَى قَوْلٍ)⁵

Veyâhûd hazf, makâm-ı istînâfda bir şey' ikâme etmeksizin olur. (بِغَنَمِ الْمَاهِدُونَ) gibi. Zîrâ mahsûs bi'l-medh mübtedâ-yı mahzûfun haberi olduğu kavle göre (هُمُ نَحْنُ) takdîrinde (مَنِ الْمَاهِدُونَ الْمَمْدُوحُونَ؟) suâline cevâb olup makâmlarına bir şey' ikâme olunmaksızın cümle-i istînâfiyenin ta-

1 Niçin yalancısınız?

2 Kazvîni, *el-Îzâh*, s. 158.

3 “Kureyş'in güvenliğini sağlamak için; kışın ve yazın yaptıkları yolculuklarında onların güvenliğini sağlamak için...” (Kureyş 106/1-2)

4 “Onları açlıktan kurtarıp doyurdu ve tehlikeden koruyup güvene kavuşturdu.” (Kureyş 106/4)

5 Bazen yerine bir şey koymadan da istînâf cümlesinin tamamı hazf edilebilir. Örnek: “(Yeryüzünü) ne de güzel döşedik!” (*ez-Zâriyât* 51/48) Bir görüşe göre âyetin takdîri (فَبِغَنَمِ الْمَاهِدُونَ نَحْنُ) şeklindedir.

rafeyni olan mübtedâ ile haberin mecmûu hazf olunmuştur. Karîben zikri mürûr ettiği üzere yekdiğeri teâkub eden cümleteynden cümle-i ûlânın i'râbdan mahalli olmayıp ve cümle-i ûlâda cümle-i sâniyye i'tâsı gayr-ı maksûd hüküm mevcûd olmayan cümleteyn için ahvâl-i sitte olup evvel bilâ ihâm kemâl-i inkitâ', sâni kemâl-i ittisâl, sâlis şibh-i kemâl-i inkitâ', râbi' şibh-i kemâl-i ittisâl, hâmis maal-ihâm kemâl-i inkitâ', sâdis tevassut beyne'l-kemâleyn olmasıyla bunlardan dördü faslı ve ahîreyn vaslı muktazî olarak Musannif rahimehullâh faslı muktazî olan ahvâl-i erbaadan fâriğ olduyrsa vaslı muktazî olan hâleteynin beyânına şurû' edip buyururlar ki:

Mevâzi'-i Vasl

(وَأَمَّا الْوَضْلُ لِدَفْعِ الْإِيهَامِ فَكَفْوْلِهِمْ: «لَا وَأَيَّدَكَ اللَّهُ»)¹

Ve ammâ def-i ihâm için vasl (لَا وَأَيَّدَكَ اللَّهُ) kavilleri gibidir. Kavl-i mezkûrde (لَا) kelimesi kelâm-ı sâbıkı redd için olup ke-enne (هَلْ الْأَمْرُ (لَا) denilerek cevâbında (لَا) ya'nî³ (لَيْسَ الْأَمْرُ كَذَلِكَ) denilmiştir. Bu cihetle (لَا) ma'nen cümle-i ihbâriyye olup ve (وَأَيَّدَكَ اللَّهُ) duâ ma'nâsına olmasıyla ma'nen cümle-i inşâiyye olarak beynlerinde kemâl-i inkitâ' var ise de lâkin terk-i atf hilâf-ı maksûdu ihâm edip zîrâ⁴ (لَا أَيَّدَكَ اللَّهُ) denilse [332] muhâtabın aleyhine adem-i te'yîd ile duâ olması zann olunacağından bu vehmi def için, cümle-i inşâiyye-i duâiyyeyi (لَا) kelimesiyle üzerine delâlet olunan cümle-i ihbâriyye üzerine âtufe olan “vâv” ile ityân olunup (لَا وَأَيَّدَكَ اللَّهُ) denilir. Nitekim:

وَتَظُنُّ سَلْمَى أَنْبِيَّ أَبْغِي بِهَا بَدَلًا أَرَاهَا فِي الضَّلَالِ تَهِيمٍ⁵

emsâli sûret-i kat'da dahi def-i ihâm için bunun hilâfı olarak terk-i atf ile (أَرَاهَا) denilmiştir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا لِلتَّوَشُّطِ فَإِذَا اتَّفَقَتَا خَبْرًا أَوْ إِنْشَاءً لَفْظًا وَمَعْنَى أَوْ مَعْنَى فَقَطِّ بِجَامِعٍ)⁶

1 Vasla gelince; bu üslup (لَا وَأَيَّدَكَ اللَّهُ) “Hayır, Allah yardımcın olsun!” cümlesinde görüldüğü üzere, (fasl yapıldığında doğacak) yanlış anlamayı gidermek için tercih edilir.

2 Durum bu merkezde midir?

3 Hayır, öyle değildir.

4 Allah yardımcın olmasın!

5 Başkasını arzuladığımı sanıyor Selmâ, kanaatime kalırsa yanlış sularda yüzüyor. (Kâmil)

6 Vasl üslûbunun, iki cümle kemâl-i inkitâ ve kemâl-i ittisâlin ortasında yer aldığı için tercih edilmesine gelince; bu, aralarında bir bağ bulunmakla beraber iki cümlenin lafzen ve mânen haber veya inşâ ya da ikisinin de sadece mânen haber veya inşâ olmaları hâlinde söz konusu olur.

Ba'zılar (إِئْمًا) -kesr-i hemze ile- olmasını vehm ederek habt-ı azîmde vâki' olmuşlardır. Zirâ (إِئْمًا)-yı âtufe için ma'tûfun aleyhde tekaddüm-i (لِدْفَعِ الْإِيْهَامِ) kavlinde evvel mukadderdir, denilemez.¹ Bu cihetden nâşî (أَمَّا)-yı mezkûr feth ile olarak (أَمَّا)-yı sâbika üzerine ma'tûf olduğu mütebeyyindir. Ve mâ-sebakda vasl ya def-i îhâm için veyâhûd kemâl-i ittisâl ü inkitâ' beyninde tavassut için olduğu mürûr ederek Musannif rahimehullâh bu beyânı tafsîl ile ke-enne (أَمَّا الْوَضْلُ لِدْفَعِ الْإِيْهَامِ كَذَا وَأَمَّا الْوَضْلُ لِلتَّوَسُّطِ كَذَا) buyururlar. Nûsah-ı metinden ba'zılarında (بِجَامِعِ) kaydı mevcûd olarak (مَعَ وُجُودِ جَامِعِ) (مَعَ وُجُودِ جَامِعِ) kaydîrindedir. Ve ba'zılarında metrûk olmasıyla Şârih-i merhûm bu nûshaya nazaran (وَيَكُونُ بَيْنَهُمَا جَامِعٌ) kavlini ilâve etmişdir. Ve sebep-i terki iki karîneye mübtenî olup evveli, mâ-sebakdan cümleteyn beyninde câmi' olmadığı sûretde beynlerinde kemâl-i inkitâin taayyünü ma'lûm olmasının bu kayddan istiğnâsıdır. Ve karîne-i sâniye, cümleteyn beyninde olan suver-i câmia dâir olan makâlenin bu bahsi vely ü ta'kîb eylesesidir. Ya'nî hâl-i kemâl-i inkitâ' ile hâl-i kemâl-i ittisâl beyninde tavassut için olan vasl, cümleteynin maa vüçûdi'l-câmi' lafzen ve ma'nen veyâhûd yalnız ma'nen haber veyâ inşâ olmakla ittifâkları hinde olur. Ve'l-hâsıl işbu ittifâk, cümleteynin lafzen ve ma'nen cümle-i haberiyye veyâhûd cümle-i inşâiyye veyâhûd ikisi de yalnız ma'nen haberiyye olup lafzen inşâiyye veyâhûd ehadühümâ lafzen inşâiyye ve âhar haberiyye veyâhûd ikisi de yalnız ma'nen inşâiyye olup lafzen haberiyye veyâhûd ehadühümâ lafzen haberiyye ve âhar inşâiyye olmasından ibâret olarak mecmûu sekiz kısım olur. Ve bu aksâmın emsilesini ityân ile Musannif rahimehullâh buyururlar ki:

﴿كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿يَخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ﴾، وَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ﴾، وَقَوْلِهِ: ﴿كُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا﴾، وَكَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ وَيَالُوا الَّذِينَ إِحْسَانًا وَذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا﴾، أَيْ: لَا تَعْبُدُوا، وَتُحْسِنُونَ بِمَعْنَى «أَحْسِنُوا» أَوْ «وَأَحْسِنُوا»²

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 226.

2 Örnekler: a) "Münâfıklar güya Allah'ı kandırmaya çalışırlar; gerçekte, Allah onların kendi kendilerini kandırmalarını sağlıyor." (en-Nisâ 4/142) b) "İyiler cennet nimetleri içinde, kötüler ise cehennemde olacaklar." (el-İnfîtâr 82/13-14) c) "Yiyiniz, içiniz fakat israf etmeyiniz." (el-A'râf 7/31) d) "Hani İsrâiloğulları'ndan şöyle söz almıştık: Yalnızca Allah'a boyun eğeceksiniz; ana-babaya, diğer yakınlara, yetimlere ve yoksullara iyilik yapacaksınız; insanlara güzel sözler söyleyeceksiniz..." (el-Bakara 2/83) Son âyette ﴿وَالَّذِينَ إِحْسَانًا﴾ (لا تعبدوا) cümlesi ﴿لَا تُعْبُدُونَ﴾ (لا تعبدون) anlamındadır. ﴿وَالَّذِينَ إِحْسَانًا﴾ ifadesinin mahzûf fiili ise (تُحْسِنُونَ) olup (أَحْسِنُوا) ya da (وَأَحْسِنُوا) anlamındadır.

﴿يُخَادِعُونَ﴾ Cümleteynin lafzen ve ma'nen haberiyye olmakda ittifâkları ﴿يُخَادِعُونَ﴾ kavlı-i şerîfiyle ﴿إِنَّ الْأَبْرَارَ...﴾ nazm-ı celîlinde olduğu gibidir. Lâkin evvelde ﴿يُخَادِعُونَ﴾ cümle-i ûlâsı fi'liyye ﴿وَهُوَ خَادِعُهُمْ﴾ sâniyesi ismiyye olarak bu cihetle mütehâliflerdir. Ve sâni'de ikisi de ismiyye olarak mütenâsi-beteyndir ve evvelde câmi' mümâselet ve sâni'de mukâbeledir. Ve cümleteynin lafzen ve ma'nen inşâiyye olmakda ittifâkları ﴿كُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا﴾ kavlı-i şerîfi gibidir. ﴿وَاشْرَبُوا﴾ ile mâkabli beyninde câmi' mümâselet olup ﴿وَلَا تُسْرِفُوا﴾ cümlesinde dahi adem-i isrâf revâdif-i eklden olduğu cihetle yine câmi' mümâseletdir. Ve ma'nen ittifâka Musannif rahimehullâh yalnız ﴿وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ﴾ nazm-ı celîlini îrâd ile misâl-i vâhid zikredip lâkin misâl-i mezkûrun aksâm-ı sitteden iki kısma tatbiki mümkün olduğuna işâret etmişdir. Ve bu nazm-ı celîl yalnız ma'nen ittifâka misâl olduğuna tenbîh için îade-i “kâf” ile ﴿كَفُولِهِ﴾ buyurmuşdur. İmdi, âyet-i mezkûrede her ne kadar ﴿لَا تَعْبُدُونَ﴾ ihbâriyye ve ﴿قُولُوا﴾ inşâiyye olarak lafzen mütehâlifler ise de lâkin ﴿لَا تَعْبُدُونَ﴾ ma'nâ-yı inşâda olup ﴿لَا تَعْبُدُوا﴾ demek olduğundan ikisi de min ciheti'l-ma'nâ inşâiyye olarak müttefika olmalarından nâşî tarîk-ı atf ile îrâd olunmuşdur. Ve ﴿لَا تَعْبُدُونَ﴾ lafzının ma'nâ-yı inşâda olması ahz-i mîsâkın emr u nehy iktizâ eylemesine mübtenîdir. Ve bunun nehy ma'nâsına olduğunun nazîri, meselâ ﴿إِلَىٰ فُلَانٍ﴾ (اذْهَبْ إِلَىٰ فُلَانٍ) “Fülân kimseye git, şöyle söyle” diyecek makâm-ı emrde ihbâr sûretiyle ﴿تَذْهَبْ إِلَىٰ فُلَانٍ وَتَقُولُ كَذَا﴾ ya'nî [333] “Fülân kimseye gidersin ve şöyle söylersin,” denildiği zebânzed-i garb u acemdir ve bu tarîk sarîh emrden eblağdır. Zirâ tarîk-ı mezkûr ile ke-enne muhâtab imtisâle sür'at ederek mütekellim-i âmir bu imtisâlden haber vermiş olmak müfâdını işrâb eder. Ve nazm-ı mezkûrde ﴿وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا﴾ kavlı-i şerîfi için zarf olmak hasebiyle bir fi'l takdîri lâzım olmasıyla ya mübâlağa-i mezkûreye tenbîh için ma'nâ-yı taleb ve sûret-i haberde ﴿وَتُحْسِنُونَ إِحْسَانًا﴾ takdîr olunup ﴿أَحْسِنُوا﴾ ma'nâsına olarak ﴿لَا تَعْبُدُونَ﴾ üzerine ma'tûf ve bu takdîrde cümleteyn lafzen haberiyye ve ma'nen inşâiyye olduğu kısmına misâl olmak cihetine masrûf olur. Veyâhûd evvel-i emrde iktizâ-yı zâhir-i hâle tatbikan sarîh taleb takdîriyle ﴿وَأَحْسِنُوا بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا﴾ takdîrinde olarak bu sûretde ﴿لَا تَعْبُدُونَ﴾ üzerine atfî ﴿قُولُوا﴾'nun atfî kabîlinden olur.

Ve Sâhib-i *Keşşâf* sûre-i Saff'da ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ تِجَارَةٍ تُنَجِّيكُمْ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ تُوْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ ذَلِكَ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ يَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَيُدْخِلْكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَمَسَاكِنَ طَيِّبَةً فِي جَنَّاتِ عَدْنٍ ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ وَأُخْرَىٰ تُحِبُّونَهَا نَصْرٌ مِنَ اللَّهِ وَفَتْحٌ قَرِيبٌ وَبَشِيرٌ لَكُمْ تُوْمِنُونَ﴾ cümlesine atfî dahi cümleteynin yalnız ma'nen ittifâkları kısmındandır. Zîrâ ﴿تُوْمِنُونَ﴾ kavlinin nazm-ı celîlinde ¹﴿وَبَشِيرٌ لَكُمْ تُوْمِنُونَ﴾ kavli ticâret-i münciyeye irşâd ve anı ta'lîm olup ta'lîmde ise müteâref olan emr u nehy olmasıyla (آمِنُوا) ma'nâsınadır,² deyü zikrelemiştir ise de lâkin mahall-i nazardır. Zîrâ ﴿تُوْمِنُونَ﴾ kavliyle muhâtab olan, ﴿بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ﴾ kavli delâletiyle, hâssaten mü'minîn olup Nebî aleyhisselâm değildir. Ve ﴿وَبَشِيرٌ﴾ kavlinde muhâtab Nebî aleyhisselâm olup ﴿يَا رَسُولَ اللَّهِ بِمَا﴾ takdîrindedir. Ve bunlar her ne kadar mütenâsibler ise de lâkin bir muhâtaba olan emrin diğer muhâtaba olan emr üzerine atfî hasen olmadığı ve belki inde'l-ba'z adem-i cevâzı hafî olmayıp ancak (يَا زَيْدٌ قُمْ وَأَقْعُدْ يَا عَمْرُو)⁴ misillü nidânın tasrihi indinde hasen olur. Şununla berâber ki ﴿تُوْمِنُونَ﴾ kavli alâ tarîki'l-istînâf mâkablını beyân olup ke-enne mü'minûn ⁵(كَيْفَ نَفْعَلُ؟) deyü tarîk-ı ticâret-i münciyeyi suâl etmeleriyle ﴿بَشِيرٌ لَكُمْ تُوْمِنُونَ﴾ kavlinin "İmân edin," denildi. Bu sûretde ﴿بَشِيرٌ لَكُمْ تُوْمِنُونَ﴾ kavlinin üzerine atfî sahih olmaz. Zîrâ tebşirin beyânda medhali yokdur. İmdi, ahsen olan, ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا﴾ kavli evvel murâd olan (قُلْ) lafz-ı mukadderi üzerine ma'tûf olup takdîr-i nazm (قُلْ يَا مُحَمَّدُ عَلَيْهِ السَّلَامُ: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ... وَبَشِيرٌ لَكُمْ تُوْمِنُونَ) mahzûf üzerine ma'tûf olup takdîr-i kelâm ⁶(فَأَبَشِرْ يَا مُحَمَّدُ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَبَشِيرٌ) demek olur. (صَارَ مَسْرُورًا) ya'nî (سَرَّ) kavilleri (بَشِيرٌ لَكُمْ تُوْمِنُونَ) mefhûmundadır.

1 "Ey imân edenler! Âhirette can yakıcı azaptan kurtaracak bir ticaret göstereyim mi size? Allah'a ve elçisine gönülden inanacak ve Allah yolunda malınızla, canınızla cihat edeceksiniz. Eğer bilerseniz bu sizin için daha hayırlıdır. O da sizin kusurlarınızı bağışlayacak ve sizi içerisinden ırmakların çağıldadığı cennet bahçelerine ve Adn bahçelerindeki muhteşem mekânlara / köşklere yerleştirecektir. İşte bu, en büyük başarı! (Fakat âhiret nimetlerinden önce elde edebileceğiniz) hoşunuza gidecek (bir müjde daha vardır ki) o da Allah'ın yardımı ve yakın bir zaferdir. İnananları müjdele!" (es-Saff 61/10-13)

2 Zemaşşeri, *el-Keşşâf*, IV, 515.

3 Ey peygamber! Dünya ve âhiret için vaat ettiğim bu güzel şeyleri müjdele!

4 Zeyd, kalk! Amr, otur!

5 Nasıl yapalım?

6 Sevin ya Muhammed ve müjdele!

Ve cümleteyn yalnız ma'nen haberiyyetde müttelik olup bunlardan sâniye ma'nâ-yı ihbârda inşâ vâki' olan mevâki'den birisi de ﴿قَالَ إِنِّي أَشْهَدُ اللَّهَ﴾¹ kavli-i şerîfi olup ﴿وَاشْهَدُوا﴾ ma'nâ-sınadır. Ve ﴿أَلَمْ يُوْحَدْ عَلَيْهِمْ مِيثَاقُ الْكِتَابِ أَنْ لَا يَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ وَدَرَسُوا﴾² kavli-i şerîfi dahi yine yalnız ma'nâ-yı ihbârda ittifâk-ı cümleteyn kabîlinden olup evvelin aksi olarak cümle-i ûlâ ma'nâ-yı ihbârda inşâ vâki' olmuştur. Zîrâ ﴿أَلَمْ يُوْحَدْ﴾ kavlinde istifhâm takrîr için olup ﴿أُحِدَ عَلَيْهِمْ﴾³ ma'nâsınadır.

Eğer suâl olunursa ki: Sâhib-i *Keşşâf* atfu'l-inşâ ale'l-ihbârda haberi inşâ veyâ inşâyı haber ma'nâsında kılmaksızın fakat ehad-i cümleteynin hâsıl-ı mazmûnunun hâsıl-ı mazmûn-i cümle-i uhrâ üzerine atf olunmasını tecvîz etmiştir. Zîrâ ﴿فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ﴾⁴ nazm-ı celîlinde ﴿وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا﴾ kavlinin atfında mu'temed ü manzûr olan emr ya'nî husûsiyyet-i cümle-i emriyye degildir ki hattâ anınçün emr u nehyden bir mümâsil taleb olunarak [334] üzerine atf oluna. Belki mu'temed bi'l-atf olan sevâb-ı mü'mininin vasfi cümlesi olup bu cümle vasf-ı ikâb-ı kâfirin cümlesi üzerine ma'tûfdur. Nitekim ﴿زَيْدٌ يُعَاقِبُ﴾⁵ dersin,⁶ demiştir.

Cevâbında deriz ki: Sâhib-i *Keşşâf*'ın bu kelâmı dakîk-i hasendir. Lâkin atfda cümleteynin haberan ve inşâen lüzûm-i ittifâkına kâil olan kimse Sâhib-i *Keşşâf*'ın zikrelediği misâlin min gayr-i te'vîl sıhhatini teslîm etmez. Anınçün Musannif rahimehullâh ﴿وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا﴾ cümlesi mâkablinde olan ﴿أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ﴾ kavlinin delâlet eylediği bir mahzûf üzerine ma'tûf olup ﴿فَأَنْذِرْهُمْ وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا﴾ takdîrinde olmasını ihtiyâr etdi. Ve Sâhib-i *Miftâh* ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ...﴾⁷ kavlinin mâkablinde murâd olan ﴿فُلٌ﴾ lafz-ı mukadderi üzere atfına kâil oldu.⁸ Ve egerçi bu

1 “(Hûd) dedi ki: ‘Ben (hakkı tebliğ ettiğime dâir) Allah’ı şahit tutuyorum. Siz de şahit olun ki O’na ortak kabul ettiğiniz ilâhların hiçbirini tanımıyorum ben!” (Hûd 11/54)

2 “Peki onlardan ‘Allah hakkında yalnızca gerçeği söyleyeceksiniz’ diye kitapta söz alınmamış mıydı? Üstelik onlar kitaptaki bu hükümleri defalarca okumamışlar mıydı?” (el-A’raf 7/169)

3 Onlardan (söz) alınmıştı.

4 “Şâyet yapamazsınız -ki hiçbir zaman yapamayacaksınız- o hâlde, yakıtı insanlar ve taşlar olan ve inkârcılar için hazırlanan o ateşten sakının. İnananları müjdele...” (el-Bakara 2/24-25)

5 Zeyd zincire vurularak ve kendisine ziyet edilerek cezalandırılacak. Amr’ı da af ve özgürlükle müjdele!

6 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I, 109.

7 “Ey insanlar! Sizi yaratan Rabbinize kulluk edin.” (el-Bakara 2/21)

8 Sekkâki, *el-Miftâh*, s. 368.

te'vîlin zâhiri üzere nazm-ı mezkûrde olan ﴿وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَيَّ﴾¹ kavlinin hayyiz-i kavilde idhâli taht-ı işkâlde görünür ise de bu kavlin kelâmında indirâcı hasebiyle murâd kelâm-ı mezkûrun ma'nâsını taraf-ı risâletden îrâda cesbân olacak² (وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلَ اللَّهُ عَلَيَّ)² sebkinde ibâre-i münâsibe ile te'diye buyurulmasını emre haml ile işkâl-i mezkûrden vâreste olur. Bunun nazîri meselâ madrûb-i Zeyd olan gulâm ki (قُلْ لِيُزَيِّدِ: (أَمَّا تَسْتَحْيِي أَنْ تَضْرِبَ غُلَامِي وَأَنَا الْمُنْعَمُ عَلَيْكَ بِأَنْوَاعِ النِّعَمِ)³ (أَمَّا تَسْتَحْيِي أَنْ تَضْرِبَ بَنِي وَمَوْلَايَ مُنْعَمٌ عَلَيْكَ)⁴ der ve bu kelâm ile gulâm-ı mezkûrun şahs-ı dârîbe⁴ demesini murâd edersin.⁵

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالجَامِعُ بَيْنَهُمَا يَجِبُ أَنْ يَكُونَ بِاِغْتِبَارِ الْمُسْنَدِ إِلَيْهِمَا وَالْمُسْنَدَيْنِ جَمِيعًا، نَحْوُ: «يَشْعُرُ زَيْدٌ وَيَكْتُبُ»، وَ «يُعْطِي وَيَمْنَعُ»، وَ «زَيْدٌ شَاعِرٌ وَعَمْرٌو كَاتِبٌ»، وَ «زَيْدٌ طَوِيلٌ وَعَمْرٌو قَصِيرٌ» لِمُنَاسَبَةِ بَيْنَهُمَا)⁶

Ve cümleeyn beyninde olan câmi' cümleeynde olan müsnedün ileyhimâ ile müsneideynin cemîisi i'tibâriyle olmak vâcibdir. Ya'nî cümle-i ûlâda olan müsnedün ileyh ve cümle-i sâniyede olan müsnedün ileyh ve kezâlik cümle-i ûlâda olan müsned ve cümle-i sâniyede olan müsned i'tibâriyle olması lâbüddür. Meselâ (يَشْعُرُ زَيْدٌ وَيَكْتُبُ) gibi. Zîrâ şî'r ile kitâbet beyninde münâsebet olup zîrâ şî'r dahi inşâ ma'nâsına olan kitâbetden bir nev'dir. Ve bunlar sâhiblerinin hayâlinde yekdiğere mukârinlerdir. Ve meselâ (زَيْدٌ يُعْطِي وَيَمْنَعُ) gibi. Zîrâ i'tâ ile men' beyninde tezâd vardır. Murâd, "Zeyd bahîl değildir. Zîrâ müstahikkine i'tâ eder ve sefîh değildir. Zîrâ müstahikkinin gayrıdan men' eder," demektir. Ve câmiin bu vechile müsneideyn beyninde i'tibârı müsnedün ileyhimânın ittihâdı indinde olup müsnedün ileyhimânın tegâyür-i zâtîleri indinde müsneideyn beyninde i'tibâr olduğu gibi müsnedün ileyhimâ beyninde dahi i'tibâr-ı câmi' lâzımdır. Nitekim Musannif rahimehullâh (زَيْدٌ طَوِيلٌ وَعَمْرٌو وَ زَيْدٌ شَاعِرٌ وَعَمْرٌو كَاتِبٌ) ve

1 "Eğer kulumuza indirdiğimiz hakkında bir şüpheniz varsa..." (el-Bakara 2/23)

2 Allah'ın bana indirdiği hakkında bir şüpheniz varsa...

3 Zeyd'e de ki: Ben sana her türlü nimeti sunan biriyken hizmetçime vurmaya utanmıyor musun?

4 Efendim sana nimet sunmuşken bana vurmaya utanmıyor musun?

5 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 230.

6 İki cümle arasındaki bağ (cihet-i câmia) hem müsnedün ileyhlerin hem de müsnedlerin tamamı açısından sağlanmış olmalıdır. Örnekler: a) "Zeyd şiir ve nesir yazar." b) Zeyd yeri gelir ihşanda bulunur, yeri gelir ihşandan elini çeker." c) "Zeyd şair, Amr yazardır." d) "Zeyd uzun, Amr kısadır." Son iki örnekte müsnedler ve müsnedün ileyhler arasında bir ilgi vardır.

(لِمُنَاسَبَةِ بَيْنَهُمَا) misâllerinde (قَصِيرٌ) kaydıyla i'tibâr-ı mezkûrun lüzûmuna işâret eylemiştir. Ya'nî bu misâllerde müsnedler beyninde münâsebet olduğu misillü müsnedün ileyhimâ olan Zeyd ile Amr beyninde dahi uhuvvet ü sadâkat ü adâvet emsâli münâsebet bulunması ve'l-hâsıl yekdiğere mülâbis olarak ehadühümânın zikr-i âhiriyle beynlerinde bir münâsebetden neş'et eylemesi şarttır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (بِخِلَافٍ «زَيْدٌ شَاعِرٌ وَعَمْرٌو كَاتِبٌ» بِدُونِهَا، وَبِخِلَافٍ «زَيْدٌ شَاعِرٌ وَعَمْرٌو طَوِيلٌ» مُطْلَقًا)¹

Ve ammâ Zeyd ile Amr beyninde mülâbeset ü münâsebet olmaksızın (زَيْدٌ شَاعِرٌ وَعَمْرٌو كَاتِبٌ) denilmek mülâbesetle olan kavlı mezkûrun hilâfında olarak her ne kadar müsnedler yekdiğere mütenâsib ve belki mütahid olsalar da sahîh olmaz. Anınçün Sekkâkî ittihâd-ı müsnedle berâber (حُفْيِي ضَيْقٌ وَخَاتَمِي ضَيْقٌ)² misillüde atfin adem-i sıhhatini tasrîh eylemiştir. Ve kezâlik (زَيْدٌ شَاعِرٌ وَعَمْرٌو طَوِيلٌ) kavli dahi emsile-i sâbikanın hilâfında olup müsnedeyn olan şî'r ile tûl-i kâmet beyninde adem-i münâsebate mebnî Zeyd ile Amr beyninde ister münâsebet olsun ve isterse olmasın kat'an sahîh olamaz.

Bu makâmda *Delâil-i İ'câz*'da Şeyh Abdülkâhir aleyhi'r-rahme buyurmuşdur ki: “Ehad-i cümleteynde olan muhaddes anı ya'nî müsnedün ileyh cümle-i uhrâda olan muhaddes anıdan bir sebebe mülâbis olması ya'nî ehad-i cümleteynde olan müsnedün ileyhın zikr u keynûneti cümle-i uhrâda olan müsnedün ileyh ile beynlerinde bir münâsebetden neş'et eylemesi vâcib olduğu misillü, [335] lâyık olan, muhaddes anı-ı sâniiden olan haberin dahi muhaddes anı-ı evvelden olan haber için şebîh veyâ nazîr veyâ nakîz mecrâsına cârî olan şey'den olmasıdır. Şebîhden murâd, vâsf-ı mahsûsda ve nazîrden murâd, vâsf-ı meşhûrda müşâreketdir. İmdi, (زَيْدٌ طَوِيلٌ الْقَامَةِ وَعَمْرٌو شَاعِرٌ)³ denilmek kavli half ü bâtıl olur.”⁴

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (قَالَ السَّكَّاكِيُّ: «الْجَامِعُ بَيْنَ الشَّيْئَيْنِ...»)⁵

- 1 Aralarında bir ilgi bulunmaksızın “Zeyd şair, Amr yazardır,” demek ve ilgi olsun ya da olmasın mutlak olarak “Zeyd şairdir, Amr uzundur,” demek ise farklıdır.
- 2 Çarığım ve yüzüğüm dardır.
- 3 Zeyd uzun boylu ve Amr şairdir.
- 4 Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 225.
- 5 Sekkâkî şöyle demiştir: İki şey arasındaki bağ (cihet-i câmia)...

Şârih-i merhûm buyururlar ki: Musannif rahimehullâh kelâm-ı Sekkâkî'yi nakledip ve ıslâh etmek zannıyla mûcib-i hâle olan tasarrufât ile kelâm-ı mezkûrde tasarruf etmişdir. Ve biz evvelâ kelâm-ı mezkûru, Sekkâkî'nin zikrelediği şey'e mutâbık olarak şerh edip ba'dehû nakl-i Musannif'de olan ihtilâle işâret ederiz. İmdi deriz ki: Kuvâ-yı müdrikenen birisi akl olup akl denilen şey' külliyyâtı idrâk eden kuvve-i âkiledir. *Kuvve*, mebde-i fi'l ü infî'ale itlâk olunup cevher ve araz olmakdan âmm olmasıyla akıldan murâd nefs-i nefis-i nâtıka veyâhûd nefis-i nâtıka ile kâime olan sıfat olması câiz olur. Ve nefis-i nâtıka olduğu takdîrde külliyyâtı idrâki zâhir olup sıfata hamli sûretde fi'l'in âlete ya'nî meselâ kat'ın sikkîne hamli kabîlinden olur. Ve kuvve-i müdrike ile müdreke ve muayyene olmakdan âmm olarak (مَا يَكْمُلُ بِهِ الْإِدْرَاكُ)¹ ma'nâsı murâd olunur.²

Ve kuvâ-yı müdrikenen biri de *vehm* olup vehm denilen, mahsûsât-da mevcûde olup turuk-ı havâssden teeddî vü tevassul etmeyen meânî-i cüz'iyeyi idrâk eden kuvve-i müdrikdir ki meselâ Zeyd'den adâvet ü sadâkat idrâki ve şâtın zi'bde ba'is-i hereb ü tehâşîsi olacak bir ma'nâ idrâk eylemesi bu kabildendir.

Ve kuvâ-yı mezkûreden biri de *hayâl* olup hayâl bir kuvvedir ki anda suver-i mahsûsât müctemia olup hiss-i müşterekden gâib olduğdan sonra kuvve-i mezkûrede bâkî kalır. Ve hiss-i müşterek bir kuvvedir ki kendisine suver-i mahsûsât turuk-ı havâss-i zâhireden vâsil u müteeddî olup mahsûsâtı idrâk eder ve mahsûsât-ı zâhire beyninde meselâ هَذَا الْأَصْفَرُ هُوَ هَذَا (هَذَا الْأَصْفَرُ هُوَ هَذَا)³ deyü hükmeden işbu hiss-i müşterekdir. Ve *suver* ta'biriyle havâss-i zâhirenin biriyle idrâki mümkün olan ve *meânî* ile tarîk-ı havâssden idrâki mümkün olmayan şey'i murâd ederiz.

Ve kuvâ-yı mezkûreden biri de *kuvve-i müfekkire* olup bu dahi bir kuvvedir ki kendisiyçün hiss-i müşterekden me'hûze olan suver ile vehm ile idrâk olunan meânî beyninde ba'zısını ba'zısıyla tafsîl ü terkîb etmek kuvveti vardır. Meselâ insânı adîmür-re's veyâhûd zü'l-karneyn tasavvur eylemek işbu kuvve-i müfekkirenin amelidir. Ve bu kuvve hâl-i nevm ü yakazada

1 Kendisiyle idrâkin kâmil olduğu şey.

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşîye*, II, 230.

3 Bu sarı şey, bu tatlı şeyin ta kendisidir.

dâimâ sâkin olmaz ve ameli muntazam olmak şânından olmayıp belki nefis hangi nizam üzere murâd ederse kuvve-i mezkûreyi isti'mâl eder. Bu sûretde eğer nefis-i nâtika işbu suver u meânî beynini tahlîl ü terkîb vazîfesi olan kuvve-i mutasarrıfayı kuvve-i vehmiyye vesâtatiyle isti'mâl ederse kuvve-i mezkûre *mütebayyile* ismiyle temeyyüz eder. Ve eğer yalnız veyâhûd kuvve-i vehmiyye ile berâber kuvve-i âkile vâsıtasıyla isti'mâl ederse *kuvve-i müfekkire* ıtlâk olunur.

İşte bu mukaddime temehhüd edildiyse deriz ki: Sekkâkî rahimehullâh cümleteyn beyninde min ciheti'l-akl veyâhûd min ciheti'l-vehm veyâ min ciheti'l-hayâl kuvve-i mütefekkire indinde cümleteyni cem' edecek bir mülâbesetin vücûb-i vücûdunu zıkr u beyân eylemiştir. Ve Musannif'in îrâd eylediği kelâm-ı Sekkâkî işbu cümleteyn beyninde olan câmiin suver-i tafsilîyesidir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (إِمَّا عَقْلِيَّ بِأَنْ يَكُونَ بَيْنَهُمَا إِتْحَادٌ فِي التَّصَوُّرِ)¹

Ya'nî cümleteyn beyninde olan câmi' ya akli olup bu da beynlerinde tasavvurda ittihâd olmasıyla olur. "Tasavvur", aklda bir şey'in husûl-i sûretidir. "Câmi'-i akli" ile murâd bir emrdir ki emr-i mezkûr sebebiyle akl cümleteynin kuvve-i müfekkirede ictimâını iktizâ eder. Sekkâkî rahimehullâh işbu câmiî tefsîrde demiştir ki: (هُوَ أَنْ يَكُونَ بَيْنَ الْجُمْلَتَيْنِ إِتْحَادٌ فِي تَصَوُّرٍ مِثْلَ الْإِتْحَادِ فِي الْمُخْبَرِ عَنْهُ أَوْ فِي الْخَبَرِ أَوْ فِي قَيْدٍ مِنْ قِيُودِهِمَا مِثْلَ الْوَصْفِ أَوْ نَحْوِ ذَلِكَ)² Ya'nî, "Câmi'", cümleteyn beyninde tasavvurda ittihâd olmasıdır. Meselâ muhberun anhdâ veyâhûd haberde veyâhûd bunların vâf veyâ hâl veyâ zarf emsâli kaydlarından birinde ittihâdları gibi." İmdi, Sekkâkî her ne kadar tefsîr-i câmi'de (إِتْحَادٌ فِي التَّصَوُّرِ) lafzını tasrîh etmiş ise de îrâd eylediği temsilde olan muhberun anhdâ ve adîlleri tasavvurâtından olmayıp [336] belki umûr-i mutasavvera olması, tasavvurdan murâdî emr-i mutasavver ma'nâsı olduğuna karîne-i vâzihadır. Zirâ tasavvurât ve tasdikâtın ma'lûmât-ı tasavvuriyye ve tasdikîyyeye ıtlâkı kesîr u şâyi'dir.

1 (Bu bağ / câmi) ya akli olur; bu da ya iki cümle arasında tasavvur birliğiyle meydana gelir;

2 Sekkâkî, *el-Miftâh*, s. 362.

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (أَوْ تَمَاثُلٌ هُنَاكَ، فَإِنَّ الْعَقْلَ بِتَجْرِيدِ الْمُثَلِّينِ عَنِ التَّشْحُصِ فِي الْحَارِجِ يَرْفَعُ التَّعَدُّدَ)¹

Veyâhûd câmiin aklî olması, cümleteynin tasavvurâtından bir tasavvur-da beynlerinde temâsül olmasıyla olur. Musannif rahimehullâh işbu temâsül kendi sebebiyle akl cümleteynin kuvve-i müfekkirede cem'lerini iktizâ eden umûrdan olmasının sebebine işâretle buyurlar ki: Zirâ akl misleyni teşahhus-ı hâricîden tecrîd ile beynlerinde olan taaddüdü ref' eder. Şöyle ki akl cevher-i mücerred olmasıyla Zeyd ve Amr emsâli cüz'î olan şey'i cüz'î olduğu haysiyyetle bi-zâtihî idrâk etmeyip belki hâricde olan tûl ü kasr ve ebyaz u esved gibi avâriz-ı müşahhasasından tecrîd ve andan insân gibi ma'nâ-yı küllî nez' ederek o ma'nâ-yı küllîyi idrâk eder. Bu cihetle mütemâsilân müşahhasâtıdan tecrîd olundukları gibi müttahideyn olarak kuvve-i müfekkirede ehadühümânın huzûru âharın huzûru olur. Hâsılı, misleynin avâriz-ı müşahhasa-i hâriciyyeden tecrîdleri hinde bi-sebebi't-teşahhus beynlerinde olan tegâyür zâil ve taaddüd ü isneyniyyet mürtefi' u muzmahill olarak yalnız Zeyd ile Amr beyninde olan insân gibi her birisinde bulunan hakikat-i müştereke bâkî kalıp bu ise taaddüdden âzâde ve mücerred mefhûm-i vâhid olmasıyla cümletân işbu hakikatde müştereke olarak bu ittihâd sebebiyle inde'l-müfekkire ictimâ' ederler. Ve teşahhusun "hâric"le takyîdi zirâ aklda hâsıl olan her bir şey' için elbette ma'lûmât-ı sâireden temeyyüzü cihetle teşahhus-ı aklînin vücûdu zarûrîdir. Ve akl bi-zâtihî cüz'îyi idrâk etmez demekliğimiz şu sebebe mebnîdir ki zirâ akl cüz'îyyâtı havâss-i hamse gibi âlât-ı cismâniyye vâsıtasıyla idrâk eder. Şöyle ki külliyyât ile cüz'îyyât üzerine hükmederek meselâ (زَيْدٌ إِنْسَانٌ) kavlinde Zeyd-i cüz'îye insân-ı küllî ile hükmeden akldır ve hâkim olan mahkûm ve mahkûmun aleyhi maan idrâk etmek vâcib olup lâkin akl-ı hâkimin küllîyi idrâki bizzât ve cüz'îyi idrâki bi-vâsıtati'l-âlâtdır. Ve kezâlik aklın (هَذَا اللَّوْنُ غَيْرٌ هَذَا الطَّعْمِ)² deyü hükmü ve emsâli dahi böyledir.

Eğer suâl olunursa ki: Emreynin teşahhus-ı hâricîden tecrîdi irtifâ'-ı taaddüdlarını iktizâ etmez. Zirâ meselâ aklın Zeyd'i racül-i ahmer-i fâzil ve

1 Ya da (câmi-i aklî), iki cümle arasındaki bir tasavvur benzerliğiyle (temâsül) meydana gelir. Zira aklî iki benzer şeyi dış dünyadaki ayırıcı özelliklerinden soyutlayarak bunların birbirlerinden farklı olma hususiyetlerini ortadan kaldırır.

2 Bu renk bu tattan farklıdır.

Amr'ı esved-i câhil deyü bilmesi gibi aklda avâriz-ı külliyye ile taaddüdleri câizdir.

Cevâbında deriz ki: Evsâf-ı külliyye olduğu sûretde cüz'iyâtından Zeyd ve Amr ve gayrılarının işbu evsâf-ı külliyyede iştirâkleri inde'l-akl müsâvât üzeredir. Ya'nî avâriz-ı külliyye her ne kadar hâricde cüz'iyâtından ba'zısına muhtassa ise de külliyyetine mebnî her birerlerine sıdkı câiz olarak inde'l-akl taaddüdünü mûcib değildir. Lâkin Sekkâkî'nin temâsülü câmi' addeylemesi mahall-i nazardır. Zîrâ temâsül câmi' olduğu takdîrde (زَيْدٌ كَاتِبٌ وَعَمْرٌو شَاعِرٌ) kavlimizin sıhhati Zeyd ile Amr beyninde uhuvvet ü sadâkat emsâli münâsebet bulunmasına tevakkuf etmez. Çünkü Zeyd ile Amr insâniyyetde iştirâkleri cihetle mütemâsillerdir. Hâlbuki bilâ-münâsebe kavli-i mezkûrun zikr-i butlânı mürûr etmiştir. Bundan cevâbda deriz ki: Temâsül ile murâd kendisiyçün nev'-i ihtisâs olan vasfda iştirâk olup îzâhı karîben bâb-ı teşbîhde gelse gerekir.

el-Hâsıl, temâsül ile murâd ma'nâ-yı meşhûr olan mâhiyyet-i nev'iyeye ittihâd olmayıp belki kendisiyçün mezîd-i ihtisâs olan ya'nî tarafeynin kuvve-i müfekkire indinde ictimâna sebep olacak haysiyyetde tarafeyne itibâtı bulunan ma'nâ olup bu da zâtî ve arazî olmakdan eammdır.¹

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (أَوْ تَضَائِفٌ كَمَا بَيَّنَّ الْعَلَّةَ وَالْمَعْلُولِ أَوْ الْأَقْلَ وَالْأَكْثَرَ)²

Veyâhûd şey'eyn beyninde câmi'-i aklî olması, beynlerinde tezâyüf bulunmasıyla olur. Tezâyüf, şey'eynin bir haysiyyetde olmasıdır ki bunlardan birinin taakkülü ancak âharın taakkülüne kıyâs ile mümkün olabilir. Bu cihetle bunlardan her birerlerinin kuvve-i müfekkirede husûlü bi'z-zarûr âharın husûlünü müstelzim olur. Cümleteyn beyninde olan ma'nâ-yı cem' de bundan ibâretdir. Meselâ illetle ma'lûl beyninde tezâyüf mevcûddur. Zîrâ her bir emr ki kendisinden emr-i âhar sudûr eyleye ya vâcibu'l-vücûd gibi bi'l-istiklâl olur, bu da [337] illet-i tâmmedir, veyâhûd insândan ef'âlin sudûru gibi kendisine emr-i âharın inzımâmıyla olur, bu da illet-i nâkısadır. İmdi, kendisinden emr-i âhar sudûr eden emr illet ve sudûr eden

1 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 230.

2 Ya da (câmi-i aklî), iki cümleinin tasavvurları arasındaki bir çağrışımla (tezâyüf) meydana gelir. Nitekim illet ile ma'lûl ya da daha az / daha çok olma gibi şeyler zorunlu olarak bir diğerini çağrıştırmaktadır.

emr-i âhar ma'lûl olup bunlardan her birisinin taakkülü âharın taakkulüne kıyâs iledir. Ve meselâ (أَقْلُ) ile (أَكْثَرُ) beyninde dahi tezâyüf mütehakkık olup zîrâ her bir aded inde't-ta'dâd aded-i âhardan evvel fânî olarak âhardan ekall ve âharândan ekserdir. Meselâ (أَرْبَعَةٌ) ile (خَمْسَةٌ) gibi. Zîrâ erbaa hamseden evvel fânî olup ve hamse erbaadan ekserdir.

Ve Şârih-i Allâme ya'nî Kutbüddîn-i Râzî¹ rahimehullâh “İşbu misâleynden; evvel, umûr-i ma'küle beyninde olan tezâyüfe ve sâni, mahsûsât ü ma'külâta âmm olan şey' beynindeki tezâyüfe misâldir,”² deyü zikredip lâkin mevrîd-i nazardır. Zîrâ tezâyüf illet ü ma'lûl ve ekall ü ekserin mefhûmları beyninde olup zâteyn beyninde değildir. Görmez misin ki maa evsâfihî Zât-ı Vâcib'i taakkul zât-ı mahlûkâtı taakkule ve zât-ı mahlûkâtı taakkul Zât-ı Vâcib'i taakkule kıyâs ile değildir. Ve kezâlik hamsetün mine'r-ricâli taakkul sitteyi taakkule ve sitteyi taakkul hamseyi taakkule kıyâs ile değildir. Ve mefhûmât suver-i mahsûse olmayıp suver-i ma'küledir. Ve eğer Şârih-i Allâme'nin murâdı “Ekall ü ekser sâdik olan şey' mahsûs ü ma'kül olmak câizdir,” demek ise illet ü ma'lûlde böyle olup bu i'tibâr ile fark gayr-ı mütehakkıktır, neccâr ile kürsî gibi. Zîrâ neccâr illet ve kürsî ma'lûl olup ikisi dahi mahsûslardır. Ve eğer murâdı “İlliyyet ve ma'lûliyyet umûr-i nisbiyyeden olarak ma'küledir,” demek olursa ekalliyyet ve ekseriyyet de böyledir.

Lâkin Muhaşşî-i Siyâlkûtî îrâd-ı ibâre-i Allâme ile işbu i'tirâz-ı Şârih'den cevâb vermişdir: “Mefhûm-i ibâre-i Allâme budur ki: ‘Tezâyüf gerekse umûr-i ma'küle beyninde olsun -illet ü ma'lûl gibi- ve gerekse umûr-i mahsûse beyninde olsun -süfl ile ulüvv beyninde olan tezâyüf gibi- zîrâ bunda olan tezâyüf tezâyüf-i mahsûs-i mekânîdir. Ve gerekse mahsûs ü ma'külden âmm olan şey'de olsun -ekall ile ekser beyninde olan mahsûs gibi- zîrâ kem-i munfasıl ya'nî aded ma'külât ü mahsûsâta âmmdır.’ Ve Allâme'nin işbu kelâmdan murâdı illiyyet ve ma'lûliyyet ma'külât-ı sâniyyeden olma-

1 Mantık ilmine dâir çalışmalarıyla tanınan Kutbüddîn Râzî'nin bir de *Miftâh* şerhi bulunmakla birlikte burada kastedilen Kutbüddîn Şîrâzî olmalıdır. Zira Teftâzânî'nin sıklıkla eleştirdiği ve “Şârih-i Allâme” diye andığı isim odur. Siyâlkûtî, Şârih'in adını zikretmese de aktardığı metin Şîrâzî'ye aittir. Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 232. Nitekim bu metin bir sonraki paragrafta mütercim tarafından tercüme edilmiştir. Metin, *Mutavvel* nâşiri Ca'ferî tarafından da aynen aktarılmıştır. bkz. Teftâzânî, *el-Mutavvel*, II, 691 (3 no.lu dipnot).

2 Krş: Şîrâzî, *Miftâbul-Miftâh*, vr. 94a/b.

sıyla bir şey'e ârız olmaz illâ zihnde ârız olup bu sûrette beynlerinde olan tezâyüf umûr-i ma'külede olur. Ve ulüvv ü süfl ancak umûr-i mahsûseye ârız olarak beynlerinde olan tezâyüf umûr-i mahsûsede olur. Ve ekalliyet ve ekseriyet avâriz-ı adedden olup aded ise mahsûsât ü ma'kulâta âmm olarak tezâyüfleri ikisine dahi âmm olur, demektir. Ve bu tahkîke göre i'tirâz-ı Şârih vârid olmaz. Zîrâ bu mefhûmâtın cümlesi her ne kadar suver-i ma'küle ise de lâkin ba'zısıyla ittisâf yalnız zihnde ve ba'zısıyla yalnız hâricde ve ba'zısıyla zihn ü hâricden her birerlerinde olur."¹

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ وَهَمِّي بِأَنْ يَكُونَ بَيْنَ تَصَوُّرَيْهِمَا شِبْهُ تَمَاطِلِ كَلَوْنِي بِيَاضٍ وَضَفْرَةٍ، فَإِنَّ الْوَهْمَ يُبْرِزُهُمَا فِي مَعْرِضِ الْمُتَمَلِّينَ، وَلِذَلِكَ حَسَنَ الْجَمْعِ بَيْنَ الثَّلَاثَةِ فِي قَوْلِهِ: «ثَلَاثَةٌ تُشْرِقُ الدُّنْيَا بِبَهْجَتِهَا»)²

(إِنَّمَا عَقْلِي) kavlinde olan (عَقْلِي) üzerine ma'tûfdur. Ya'nî, "yâhûd şey'eyn beyninde olan câmi' vehmî olur." Câmi'-i vehmîden murâd bir emrdir ki emr-i mezkûr sebebiyle vehm şey'eynin kuvve-i müfekkirede ictimâını iktizâ eder. Ya'nî vehm bu ictimâa cehd ü ihtiyâl edip emr-i mezkûr vâki'de ictimâa sebep değil iken sebep olacak sûretle tasvîr eder.

el-Hâsıl, câmi' bir emr-i vâki' olmayıp belki i'tibâr-ı vehm ile câmi' kılmakdan ibâretedir. Lâkin akl bunun hilâfında olup zîrâ bi-nefsihî hâkim ve iktirân-ı vehmden sâlim bulunduğu hâlde sebep-i mevhumdan için bunların ictimâyıyla hükm eylemez. Ve cümleteyn beyninde câmi'-i vehmî bulunmak cümleteynin tasavvureyni beyninde şibh-i temâsül olmasıyla ya'nî beynlerinde gâyet-i hilâf olmayıp yekdiğere akreb bulunmasıyla olur. Meselâ levn-i beyâz ile sufret gibi. Zîrâ beyâz ile sufret nev'-i vâhidden olup fakat sufretde bir ârız ziyâde olunmuşdur deyü vehme sebkati cihetden vehm bunları ma'riz-i misleynde ibrâz eder. Lâkin akl bunun hilâfı olup zîrâ akl beyâz u sufret ve kezâlik sevâd ü hudret cins-i levn tahtında dâhil nev'-i mütebâyin olduklarını bilir. Ve bundan için ya'nî vehm bunları misleyn ma'rizinde ibrâz [338] ve kuvve-i müfekkirede beynlerini cem'le ictihâd eylediği için şâirin:

1 Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 232.

2 Ya da (câmi) iki cümlelerin tasavvurları arasında beyaz renk ile sarı renkte olduğu gibi kısmen benzerlik (şibh-i temâsül) bulunmasıyla *vehmî* olur. Zira vehm / hayal bu ikisini benzer iki şey olarak gösterir. Bu nedenle, "Üç şey vardır ki dünya onların güzelliğiyle aydınlanır," (Basit) beytinde (bahsi geçecek) üç şeyin bir arada zikri güzel düşmüştür.

ثَلَاثَةٌ تُشْرِقُ الدُّنْيَا بِبَهْجَتِهَا شَمْسُ الضُّحَى وَأَبُو إِسْحَقَ وَالْقَمَرُ¹

kavlinde şems-i duhâ ve kamer ile olan Ebû İshâk'ın beynini cem' etmesi hasen olmuştur. Zîrâ vehm bunu ma'riz-i emsâlde ibrâz ederek işbu eşyâ-i selâse nev'-i vâhidden olup beynlerinde olan ihtilâf ancak avârız u müşahhasât iledir deyü tevehhüm eder. Ve bu tevehhüme sebep işrâk-ı dünyâda iştirâkleri olup her ne kadar şems ü kamerde olan işrâk hissî ve işrâk-ı memdûh ifâza-i envâr-ı adl ü ihsân ile aklî ise de kemâl-i zuhûrundan için işbu işrâk-ı ma'kul menzile-i mahsûse tenzîl edilmiştir.² Lâkin akl bunun hilâfındadır. Zîrâ akl bunlardan her birisi nev'-i âhardan olup ancak behce vü bahâlarıyla işrâk-ı dünyâdan ibâret olan ârızda iştirâklerini bilir. Şununla berâber ki Ebû İshâk'da i'tibâr olunan işrâk iddiâdan ibâret olarak mecâzdır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ تَضَادًّا كَالسَّوَادِ وَالْبَيَاضِ وَالْإِيمَانِ وَالْكُفْرِ)³

(شِبْهٌ تَمَاطِلٍ) kavline ma'tûfdur. Ya'nî “yâhûd câmi'-i vehmî cümleteynin tasavvureyni beyninde tezâdd olmasıyla olur.” Tezâdd, mahall-i vâhid üzerine teâkub edip beynlerinde gâyet-i hilâf olan emreyn-i vücûdiyyeyn beynindeki tekâbül ü tebâyündür. Hâsılı, tezâdd iki şey' beyninde olan tekâbül ü tebâyünden ibâret olup ve bu emreyn emr-i mevcûd olup ve mahall-i vâhid üzerine teâkub u tevârüd ederek beynlerinde gâyet-i hilâf bulunmalıdır. Meselâ mahsûsâtta sevâd ile beyâz ve ma'kulâtta îmân ile küfür gibi. Ve hakk olan, îmân ile küfür beyninde tekâbülü'l-adem ve'l-meleke ya'nî vücûd olup tekâbül-i tezâdd değildir. Zîrâ îmân: (هُوَ تَصْدِيقُ النَّبِيِّ عَلَيْهِ السَّلَامُ) (عَدَمُ الْإِيمَانِ فِي جَمِيعِ مَا عَلِمَ مَجِيئُهُ بِهِ بِالضَّرُورَةِ مَعَ الْإِقْرَارِ بِهِ بِاللِّسَانِ) (قَبُولُ النَّفْسِ كَافِلِيئِهَا مِمَّا مِنْ شَأْنِهِ أَنْ يَكُونَ مُؤْمِنًا بِهِ) (وَالْإِدْعَاءُ لَهُ مِنْ غَيْرِ إِبَاءٍ وَلَا جُحُودٍ) ibâresiyle tefsîr olunmuştur. Nitekim mantıkıyyûndan kavli-i muhakkikîn budur. Ya'nî îmân; Nebî aleyhisselâma mecî' ü ityânı bi'z-zarûre ma'lûm olan şey'in cemîisinde Nebî aleyhisselâma tasdîkdir. Ya'nî Nebî aleyhisselâma mecîi bi'z-zarûre ma'lûm olan şey'i nefis kabûl ederek min gayr-i ibâ velâ cühûd iz'ân u inkıyâd olup lisân ile

1 Üç şey vardır ki dünya onların güzelliğiyle aydınlanır: Kuşluk güneşi, Ebû İshâk ve Ay. (Basit)

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 232-233.

3 Ya da câmi-i vehmî, iki cümlemin tasavvurları arasında siyah ile beyaz ve îmân ile küfür gibi bir tezat bulunmasıyla meydana gelir.

ikrâr dahi şartdır. Ve bi'z-zarûre ma'lûm olması haber-i âhâddan ihtirâz olup binâen aleyh haber-i âhâd ile ma'lûm olan şey'lerin inkârı küfür değildir. Ve küfür, mü'men olmak şânından olan şey'den adem-i îmândır. İşte bu ta'rîfe göre îmân ve küfür beyninde olan tekâbül tekâbü'lü'l-adem ve'l-melekedir. Meğer cevâbında denile ki: Küfür Nebî aleyhisselâm ile mecîi bi'z-zarûre ma'lûm olan şey'lerden bir şey'i inkâr ma'nâsına olup bu sûretde küfür emr-i vücûdî olarak îmânın zıddı olmasıyla tekâbül-i tezâdd olmuş olur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَمَا يَتَّصِفُ بِهَا)¹

Ya'nî zikrolunan sevâd ü beyâz ve îmân ü küfr ile muttasıf olan şey'-i esved ü ebyaz ve şahs-ı mü'min ü kâfir gibi. Zîrâ ba'zı def'a ebyaz u esved misillüler sevâd ü beyâz gibi vasfeyn-i mütezâddeyn üzere iştimâlleri i'tibâriyle mütezâddeyn addolunurlar. Ve illâ bunlar aslen mahall üzere tevârüd etmezler ki hattâ mütezâddeyn olalar. Zîrâ meselâ esved ü ebyaz maa's-sevâd ve'l-beyâz mahaldir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ شِبْهُ تَضَادِّ كَالسَّمَاءِ وَالْأَرْضِ، وَالْأَوَّلِ وَالثَّانِي)²

Veyâhûd câmi', cümleteynin tasavvureyni beyninde şibh-i tezâdd olmasıyla olur. Mahsûsâtta arz ile semâ gibi. Zîrâ arz ile semâ vücûdiyyeyn olup birisi gâyet-i irtifâ'da ve âharı gâyet-i inhitâtta olduğundan beynlerinde şibh-i tezâdd vardır. Lâkin bunlar ecsâmdan olup a'râzdan olmadıkları cihetle mahall üzere adem-i tevârüdlere binâen mütezâddeyn olamazlar. Ve mahsûsât ü ma'kulâta şâmil olan şey'de evvel ile sâni gibi. Zîrâ evvel gayr üzere sâbık olup mesbûk bi'l-gayr olmayan şey'dir ve sâni fakat bir şey' ile mesbûk olandır. Binâen alâ zâlik mümkünü'l-ictimâ' olmayan vasfeyn üzerine iştimâlleri i'tibâriyle mütezâddeyne şebîh olup lâkin evveliyet ve sâneviyyetle mevsûf olan mahalleynden ibâret oldukları cihetle mütezâddeyn değildir.

Eğer suâl olunursa ki: Esved ü ebyaz misillüler vasfeyn-i mütezâddeyne iştimâlleri i'tibâriyle mütezâddeyn kabîlinden kılındıkları gibi arz u semâ

1 (Siyah-beyaz ve îmân-küfür) ile nitelenebilen şeyler de konuya örnek teşkil eder.

2 Ya da câmi-i vehmî iki cümlemin tasavvurları arasında gök ile yer ve birinci ile ikinci gibi yarı tezat (şibh-i tezat) bulunmasıyla meydana gelir.

ve evvel ü sâni dahi bu i'tibâr ile yine mütezâddeyn kabîlindedir. Ve illâ beynlerinde fark nedir? [339]

Cevâbında beyân-ı fark ile deriz ki: Esved ü ebyaz misillüde olan vasfeyn-i mütezâddeyn ya'nî sevâd ü beyâz cüz'-i mefhûmları olup semâ vü arz misillüler bunun hilâfındadır. Zîrâ gâyet-i irtifâ' u inhitât arz u semânın lâzım-ı hâricleridir. Ve ammâ evvel ile sâni her ne kadar evveliyet ve sâneviyyet bunların mefhûmlarından cüz' ise de lâkin beynlerinde gâyet-i hilâf olmamasıyla mütezâddeyn değillerdir. Zîrâ âşir evvele sâni'den eb'addır. Şununla berâber ki evvel ile sâni mefhûmlarında adem mu'teber olarak vücûdî değillerdir ve mefhûm-i evvelde adem mu'teber olduğu mesbûk bi'l-gayr olmamak kaydından ma'lûm ve sâni'de i'tibârı (فَقَطُّ) lafzının (لَا) (بِغَيْرِ وَاحِدٍ) müfâdında olmasından mefhûmdur. Musannif rahimehullâh tezâdd ve şibh-i tezâddın câmi'-i vehmî aksâmından olduklarını ba'de'l-it-yân bunun sebebini beyân ile buyururlar ki:

(فَإِنَّهُ يُنَزِّلُهُمَا مَنزِلَةَ التَّضَائِفِ، وَلِذَلِكَ تَجِدُ الضَّدَّ أَقْرَبَ خُطُورًا بِالْبَالِ مَعَ الضِّدِّ)¹

Zîrâ vehm, tezâdd ve şibh-i tezâddı tezâyüf menzilesine tenzîl eder. Ya'nî inde'l-vehm tezâdd inde'l-akl tezâyüf gibidir. Zîrâ übüvvet ü bü-nüvvet gibi ehad-i mütezâyifeyn inde'l-akl âhardan münfekk olmadığı gibi vehm indinde dahi mütezâddeyn veyâ şibh-i mütezâddeynden birisi âhardan münfekk olmayarak inde'l-vehm bunlardan birisi hâzır olmaz illâ âhar dahi hâzır olur. Anıncün bir zıddın zıdd-ı âharla hutûrunu ez-dâd olmayan sâir mügâyirâtın ya'nî meselâ sevâd ile beyâzın hutûrunu hulüvvün hutûrundan akreb bulursun. Zîrâ nâdiren hâtıra sevâd hutûr etmez illâ beyâz dahi hutûr eder. Semâ vü arz da böyledir. Ya'nî tezâdd ve şibh-i tezâddın câmi' olmaları, beynlerinde olan tezâdd-ı cüz'iyi hîn-i idrâkde inde'l-vehm huzûrlarından nâşî vehm bunların huzûrda telâ-zümleriyle hilâf-ı vâki' olarak hükmetmesine mebnî olup ve illâ akl gerek zıddeyn ve gerek şibh-i zıddeynden her birlerini âhardan zâhil ü gâfil olarak taakkul edip ve indinde bunların kuvve-i müfekkirede cem'ini iktizâ edecek bir şey' yokdur.

1 Zira vehm bu ikisini (yani tezat ve şibh-i tezâddı) tezâyüf konumuna indirger. Bu nedenledir ki zıddı olan bir şeyin, olmayana nazaran zihne daha çabuk geldiğini görürsün.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ خَيَالِي بَأَنْ يَكُونَ بَيْنَ تَصَوُّرَيْهِمَا تَقَارُنٌ فِي الْحَيَالِ سَابِقٌ، وَأَسْبَابُهُ مُخْتَلِفَةٌ، وَلِذَلِكَ اِخْتَلَفَتِ الصُّوَرُ الثَّابِتَةُ فِي الْحَيَالَاتِ تَرْتُّبًا وَوُضُوحًا)¹

(وهي) kavline ma'tûfdur. Ya'nî "Veyâhûd şey'eyn beyninde olan câmi' hayâlî olur." Câmi'-i hayâliden murâd bir emrdir ki anın sebebiyle hayâl şey'eynin müfekkirede ictimâını iktizâ eder. Her ne kadar akl min hay-sü'z-zât bu ictimâi muktaizî değilse de ve câmiin hayâlî olması şey'eynin hayâl-i sâmi'de bunları mütekellim telaffuz ederek ehadühümâyî ma'tûf ve âharî ma'tûfun aleyh kılmazdan mukaddem tasavvureyni beyninde sâbika-i mukârenet bulunmasıyla olup bu tekârun mütekellimi sâniyi evvel üzerine atf etmeğe haml ü sevk eder. Ya'nî ehadühümânın maa'l-âhar hayâlde husûlü iktizâ-yı alâka-i akliyye veyâ vehmiyyeden neş'et etmeyip belki mücerred beynlerinde olan ittifâk-ı tekârundan iktizâ eder. Ve bu da ittifâk-ı mukârenetlerini müeddî ve husûl ü ictimâ'larına bâdî olacak esbâbdan için olur. Ve işbu esbâb-ı tekârun-i hayâlî muhtelif vü mütefâvite olarak bu ihtilâfdan nâşi hayâlâtta sâbite olan suver terettüb ü vuzûh ciheitinden ihtilâf eylemişlerdir. Nice sûretler vardır ki beynlerinde bir hayâlde infikâk olmayıp hâlbuki hayâl-i âharda aslâ ictimâ' etmezler. Meselâ devât ü kalem ü kitâb hayâl-i tâlib-i ilmde birbirinden münfekk olmayıp hayâl-i kassâbda ise ictimâ' etmezler. Ve çok sûret vardır ki bir hayâlden kat'an gâib olmayıp hâlbuki şahs-ı âharın hayâlinde vakten mine'l-evkât vâki' olduğu olmaz. Meselâ mahbûb-i Zeyd ile rakîbi kat'an hayâl-i Zeyd'den gaybûbet etmeyip hayâl-i Amr ve Bekr'de ise kat'an vâki' olmazlar.²

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَلِصَاحِبِ عِلْمِ الْمَعَانِي فَضْلُ اِحْتِيَاجٍ إِلَى مَعْرِفَةِ الْجَامِعِ لِأَسِيمَا الْحَيَالِي، فَإِنَّ جَمْعَهُ عَلَى مَجْرَى الْإِلْفِ وَالْعَادَةِ)³

Ve sâhib-i ilm-i meânî için ma'rifet-i câmia fazl-ı ihtiyâc vardır. Zîrâ mu'zam-ı ebvâb-ı meânî fasl ü vasl olup bu bâb ise câmia mübtenîdir. Husûsiyle câmi'-i hayâlîye ihtiyâc-ı mezîdi der-kârdır. Zîrâ câmi'-i hayâlînin miyân-ı eşyâyı cem' etmesi meâşir-i beşerin ülfet ü âdetleri mecrâsına

1 Ya da (câmi) iki cümlelerin tasavvurları arasında hayalde geçmişe dayalı bir birliktelik olmasıyla hayâlî olur. Bu iki şeyin hayalde birlikte bulunmasının çeşitli sebepleri vardır. Bu nedenle hayallerde sâbit olan suretler de sıralama ve açıklık bakımından farklı olmaktadır.

2 Krş: Siyâlkûtî, Hâşiye, II, 235.

3 Meânî ilmiyle ilgilenen kişinin câmi çeşitlerini özellikle de câmi-i hayâlîyi bilmeye çok ihtiyacı vardır. Zira câmi-i hayâlî, alışkanlıkların ve âdetlerin mecrâsı üzerine binâ edilmektedir.

tâbi‘ ve bu dahi hizâne-i hayâlde isbât ve istîdâ‘-ı suverin in‘ikâd-ı esbâbı-na müteferri‘ olup tebâyün-i esbâb ise dâire-i imkân hasr u zabtına gayr-ı müttesi‘ bir hadde resîde ve bunun için emsile vü hikâyât-ı [340] nefise olarak dâru’l-hizâne-i *Miftâh*’da güncüdedir.

Şârih-i merhûm buyururlar ki: Cevâmi‘-i mezkûreden câmi‘-i aklî ile murâd “akl ile idrâk olunan” ve vehmî ile murâd “vehm ile idrâk olunan” ve hayâlî ile murâd “hayâl ile idrâk olunan şey’ler” olmayıp belki akl ü vehm ü hayâl şey’eynin müfekkire indinde ictimâını iktizâ etmelerine sebep olan emr olduğu zâhir olmuştur. Zîrâ tezâdd ve şibh-i tezâdd vehmin idrâk eylediği meânîden değildir. Ve kezâlik tekârun-i hayâlî hayâlde ictimâa sâlih suverden değildir. Belki bunların cemîisi meânî-i akliyyeden olmasıyla eğer câmi‘-i aklîden murâd akl ile idrâk olunan şey’ olmak lâzım geleydi, cümlesi câmi‘-i aklî olmak iktizâ ederdi.

Ve ba‘zılar ma‘nâ-yı câmia vâkıf olamadıklarından evvelen sevâd ile beyâz mahsûsâtın olmalarıyla ne keyfiyyetde vehmiyyâtdan kılınıdı deyü i‘tirâz edip sâniyen câmi‘ bunlardan her birinin âhara muzâdd olması olup bu ise ma‘nâ-yı cüz’î olarak ancak vehm idrâk eder deyü cevâba tasaddî eylemişlerdir. Bu ise fâsiddir. Zîrâ tezâdd-ı sevâd ü beyâz ma‘nâ-yı cüz’î olduğu müselleme değildir. Ve eğer murâd (تَضَادُّ هَذَا السَّوَادِ وَهَذَا الْبَيَاضِ جُزْئِيًّا)¹ demek ise bir cüz’înin diğer cüz’îye temâsül ü tezâyüfü dahi ma‘nâ-yı cüz’î olup cüz’iyyâta izâfe olduğu vakt cüz’iyyât ve külliyyâta izâfe olduğu vakt külliyyât olmakda temâsül ve tezâyüf ve şibh-i temâsül ve tezâdd ve şibh-i tezâdd beyninde tefâvüt yokdur. Hâsılı, bunlardan hangisi olur ise olsun cüz’iyyâta muzâf olanlar cüz’iyyâtdan olarak vehm ile ve külliyyâta izâfesinde külliyyâtdan olarak akl ile idrâk olunmakda hâl-i tesâvidedir. Bu sûretde ba‘zısını ale’l-ıtlâk aklî ve ba‘zısını vehmî kılmak hilye-i sıhhat ü sedâddan istib‘âd olunur. Ve bir de câmi‘-i hayâlî suverin hayâlde tekârunundan ibâret olup işbu tekârun-i suver ise sûret-i müresseme fi’l-hayâl kılınmak mümkün olamayacağı zâhirdir. Zîrâ tekârun meânî-i akliyyededir. Ya‘nî bu dahi câmi‘-i hayâlîden murâd (مَا يُدْرَكُ بِالْحَيَالِ) ma‘nâsı olmadığına şehâdet eyler. Ve işbu zikrettiğimiz şey’lerin cümlesi lafz-ı *Miftâh* teemmül ü istiknâh olduğu hâlde rehîn-i hayiz-i zuhûr olur.

1 Bu siyah ile bu beyazın tezâdı cüzîdir.

Eğer suâl edilirse ki: Takrîr-i kelâm-ı *Miftâh*'da zikrolunan kelâm-ı Şârih müfredât-ı cümleteynden bir müfred i'tibâriyle beyne'l-cümleteyn câmiin vücûdu ya'nî meselâ muhberun anhdâ yâhûd haberde veyâhûd bunların kuyûdundan bir kaydın ittihâdı sıhhat-i atfda kifâyet eylediğini iş'âr eder. Zîrâ kelâm-ı musahhih atf olan câmi'dedir. Bunun fesâdı ise vâzih olup ¹(هَزَمَ الْأَمِيرُ الْجُنْدَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ وَخَاطَ زَيْدٌ ثَوْبِي فِيهِ) misillüde imtinâ'-ı atf kat'idir. Ve Sekkâkî rahimehullâh ²(حُفِّي صَبِيْقٌ وَخَاتَمِي صَبِيْقٌ) ve (السَّمْسُ وَالْفُ باذِنَجَانَةٍ وَمَرَارَةُ الْأَرْزَبِ كُلُّهَا مُحَدَّثَةٌ) ³kavillerinin yalnız müsnedde ittihâdlarından nâşî imtinâ'nını mu'terifdir.

Cevâbında deriz ki: Kelâm-ı *Miftâh*'da cümleteyn beyninde olan câmiî beyândan başka bir şey' yokdur. Ya'nî kelâm-ı Sekkâkî câmi'-i musahhihde olduğu müselleml olmayıp belki mutlakan câmiî beyândır. Ammâ işbu beyân olunan câmiin sıhhat-i atfda kifâyet edip etmeyeceği bu kelâmın mâkabl ü mâba'dinde olan beyâna müfevvezdir. Ve Sekkâkî bu kelâmın mâkablinde (السَّمْسُ وَالْفُ باذِنَجَانَةٍ وَمَرَارَةُ الْأَرْزَبِ مُحَدَّثَةٌ) kavlinin ve mâba'dinde (حُفِّي صَبِيْقٌ وَخَاتَمِي صَبِيْقٌ) terkîbinin adem-i sıhhatlerini beyân ile muhberun anhumâ beyninde münâsebet olmayan cümleteynde her ne kadar beyne'l-habereyn ittihâd olsa dahi atfın adem-i sıhhatini tasrîh eylemiştir. Ve bu tasrîh ile câmiin muhberun anhumâ ile habereynden mecmûu i'tibâriyle olmasının vücûbu ma'lûm olmuştur.

Ve Musannif rahimehullâh Sekkâkî'nin beyân-ı câmi'de olan kelâmında sehviyyet olmasını zann u i'tikâd ile ıslâhını murâd ederek ba'zı elfâz u ibârâtını tağyîr ile îrâd eylediği sebkb ü ibârât ile serd ü takrîr eylemiştir. Şöyle ki Sekkâkî'nin (وَالْجَامِعُ بَيْنَ الشَّيْبَيْنِ) kavlinin mahallinde (إِتْحَادٌ فِي تَصَوُّرٍ مِثْلُ الْإِتْحَادِ فِي الْمُخْبِرِ عَنْهُ أَوْ فِي الْخَبْرِ أَوْ فِي) ibâresini ityân edip ve (إِتْحَادٌ فِي التَّصَوُّرِ) kavlini ikâme eylemiştir. Ve bu cihetle Musannif'in (الْوَهْمِيُّ بَأَن يَكُونَ بَيْنَ تَصَوُّرَيْهِمَا شِبْهُ تَمَاثُلٍ) kavliyle (الْخَيَالِيُّ أَنْ يَكُونَ بَيْنَ تَصَوُّرَيْهِمَا تَفَاوُزٌ) kavliyle (أَوْ تَضَادٌّ أَوْ شِبْهُ التَّضَادِّ) kavliyle [341] Zîrâ tezâdd meselâ ancak sevâd ile beyâz beyninde olup tasavvureyni ya'nî bunların ilmi beyninde değildir. Kezâlik

1 Kral orduyu Cuma günü yendi ve Zeyd elbisemi Cuma günü dikti.

2 Çarığım ve yüzüğüm dardır.

3 Güneş, bin patlıcan ve tavşan safrası, bütün bunlar sonradan yaratılmıştır.

hayâlde tekârun ancak nefs-i sûreteynde olup tasavvurda değildir. Binâen alâ zâlik Musannif'in tasavvureynden mefhûmeyn ma'nâsı murâd eylemesi vâcib olur. Tâ ki kelâm-ı mezkûr için vech-i sıhhat ola.

Ve ammâ ba'zıların "Musannif (شَيْئِينَ) ile cümleteyni ve (تَصَوُّر) ile cümlede vâki' olan müfredi murâd etmiştir ve bu ise bi-aynihî murâd-ı Sekkâkî'dir," dedikleri galattır. Zîrâ Musannif Sekkâkî üzere bu kelâmı reddedip sehve haml ederek ve bu tağyîr ile ıslâhını kâd eylemiştir. Şununla berâber ki bu zikrolunan ma'nâ lafz-ı Musannif'in medlûlü değildir. Ve (فِي التَّصَوُّرِ) kavlinin muarref olması bu ma'nâdan ibâ eder. Nitekim hakk-ı kelâm bu merkezde olduğu kendüsiyçün esâlîb-i kelâma ma'rifet olan kimselere gayr-ı hafîdir. Bu makâmın zikrolunduğu üzere tahkîki esrâr-ı fenn-i meânîden olmasıyla şâyân-ı teemmüldür. Vallâhu'l-muvaffık.

Siyâlkûtî merhûm buyururlar ki: "Musannif'in kelâm-ı Sekkâkî'de olan lafz-ı (جُمْلَتَيْنِ) ta'bîrine tağyîri ta'mîm-i hüküm için olması maznûndur. Zîrâ cümel beyninde inde'l-atf câmi' vâcib olduğu gibi müfredât ve mürekkebât-ı tâmmenin atfında dahi vâcibdir. Ve (لِلتَّصَوُّرِ) lafzını muarref kılması ke-enne şey'eynden cüz' olan tasavvur-i ma'hûda işâret için olup bu sûretde "lâm" Sekkâkî'nin (فِي تَصَوُّرٍ مِثْلَ الْمُحْبَرِ عَنْهُ أَوْ الْمُحْبَرِ بِهِ أَوْ فَيَدٍ مِنْ فَيُودِهِمَا) kavlinde olan vasf menzilesinde olmuş olur. Lâkin câmi'-i aklîden kısım-ı evvel cümel ü mürekkebâta ve sâni ve sâlis müfredâta muhtassdır."¹

Cenâb-ı Müellif rahmetullâhi aleyh şerâit-i atf ile mezânn-ı isti'mâlin-den istîfâ-yı makâl ile hüsn-i atfı mûcib ve tezyîd-i lütfunu câlib olacak sıfâta işâretle buyururlar ki:

Muhassinât-ı Vasl

(وَمِنْ مُحَسِّنَاتِ الْوَصْلِ تَنَاسُبُ الْجُمْلَتَيْنِ فِي الْإِسْمِيَّةِ وَالْفِعْلِيَّةِ، وَالْفِعْلِيَّتَيْنِ فِي الْمُضَيِّ وَالْمُضَارَعَةِ)²

Ya'nî atfı mücevviz ü musahhih olan şerâit-i muharrerinin tahakkukundan sonra muhassinât-ı vasldan birisi, cümleteynin ismiyyet ü fi'liyyetde ya'nî cümleteynden ikisi de cümle-i fi'liyye veyâ ismiyye olmakda tenâsüb ü ittifâklarıdır. Ve kezâlik cümleteyn-i fi'liyyeteynin ikisi de cümle-i mâzi-

1 Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 237.

2 Vaslı güzel kılan noktalardan birisi, iki cümlenin isim cümlesi veya fiil cümlesi olma, şayet fiil cümlesi iseler de mâzilik ya da muzârilik hususunda birbirleriyle uyumlu olmalarıdır.

ye veyâ muzâri'a ve bunların emsâli meselâ şartıyye veyâ zarfıyye olmakda tenâsübleri dahi muhassinât-ı vasıldandır. Meselâ ehad-i cümleteynde teceddüd ve uhrâda sübûta taarruz etmeyerek mücerred ihbâr murâd olduğu hinde cümleteyni fi'liyye ve mâzeviyye olarak ¹(قَامَ زَيْدٌ وَقَعَدَ عَمْرُو) ve ismiyyeteyn olarak (زَيْدٌ قَائِمٌ وَعَمْرُو قَائِدٌ) denilmek lâzım gelir.

Sâhib-i *Miftâh* misâleyn-i mezkûreyi îrâddan sonra وَعَمْرُو قَامَ وَزَيْدٌ قَعَدَ kavliyle bu misâli dahi (وَكَدًا) unvânıyla ityân etmesinin beyân-ı vechinde Şârih-i Allâme, bu misâlde iki ihtimâl olup evvel; (زَيْدٌ) ve (عَمْرُو) mübtedâ ve (قَامَ) ve (قَعَدَ) haber olarak cümle-i ismiyye olması ve sâni; (زَيْدٌ) ve (عَمْرُو) için mukaddem fâil olarak cümle-i fi'liyye kılınmasıdır. Bu cihetden nâşî Sâhib-i *Miftâh* ehad-i cümleteyn fi'liyye ve âhar ismiyye takdîr olunmayıp ya ikisi de ismiyye veyâ fi'liyye takdîr edilmesinin vücûbuna tenbîh kasd eylediğini zu'm u zann eylemiştir.²

Bu kelâm ise gâyet-i sukûrda olup Şârih-i Allâme gibi bir fâzıl-ı bî-misâliden sudûru gayr-ı lâyıkdır. Zîrâ mezheb-i râcih-i Basriyyûn'da fâil fâil olduğu hâlde fi'l üzere imtinâ'-ı tekaddümü bahs-i müsnedün ileyhde mürûr eylemiştir. Belki Sekkâkî'nin (وَكَدًا) kavliyle bu misâli fasl etmesiyçün vech-i vecîh; misâl-i mezkûrun cümleteynde haber cümle-i fi'liyyedir ve bunda eğer cümle-i ûlâ ismiyye olarak haberi fi'liyye olursa hıfz-ı münâsebet için cümle-i sâniyede dahi bu vechile olmaklığa riâyet münâsib olduğuna işâret vardır. Ve cümle-i sâniyenin (زَيْدٌ قَامَ وَقَعَدَ عَمْرُو) terkibinde olduğu gibi sırf fi'liyye olarak ityân olunmasıyla her ne kadar ifâde-i teceddüde ûlâya muvâfakati olsa da münâsebet hâsıl olamaz.

Ve Sekkâkî'nin bu kelâmı Şârih-i *Kitâb-ı Sibeveyh* Sîrâfî rahimehullâh ve tâbi'lerinin zikrettikleri kelâma mebnîdir. Şöyle ki: ³(زَيْدٌ قَامَ وَعَمْرُو أَكْرَمْتُهُ) misillüde eğer (عَمْرُو) merfû' olursa (عَمْرُو أَكْرَمْتُهُ) cümlesi (زَيْدٌ قَامَ) cümle-i ismiyyesine ma'tûfdur. Ve eğer takdîr-i fi'l ile mansûb olursa haber-i mübtedâ olan (قَامَ) cümle-i fi'liyyesine atf olunur. Ve bu sûrette zamîr-i mübtedâ mahzûf olup takdîr-i kelâm (وَأَكْرَمْتُ عَمْرًا عِنْدَهُ) veyâhûd ⁴(فِي دَارِهِ) demek olur. [342] Ve *Sibeveyh Kitâb*'ında misâl-i mezkûrde zamîri terk eylemesi, garazı,

1 Zeyd kalktı, Amr oturdu.

2 Krş: Şîrâzî, *Miftâhu'l-Miftâh*, vr. 106b.

3 Zeyd kalktı ve Amr'a ikramda bulundum.

4 Amr'a Zeyd'in yanında / evinde ikramda bulundum.

ma'tûfun aleyhde haberi cümle-i fi'liyye olarak cümle-i ismiyyeyi ta'yîn olup ve bu hâlde ma'tûf cânibinde tashîh-i misâl ancak bi'tibâri'z-zamîrdir. Ve takdîr-i zamîr ile tashîh-i misâlde ilm-i sâmia i'timâd eylemişdir, dediler.¹

Ve kelâm-ı ba'zı muhakkikîn ²(عَمْرُو)ın nasb u ref'i vecheyninden ikisinde dahi ma'tûfun aleyh (زَيْدٌ قَامَ) cümlesi olmaklığını müş'irdir. Şöyle ki işbu cümle-i ma'tûfe zât-ı vecheyn olmasıyla (عَمْرُو)ın ref'i cümle-i mezkûrenin ismiyye olduğu cihetine ve nasbı, haberi cümle-i fi'liyye olmasıyla fi'liyyeti veche nâzır olup bu iki vechde dahi ma'tûfun aleyh şey'-i vâhid olarak ref'an ve nasben ihtilâf-ı i'râbî i'tibâreyn-i mezkûreynin ihtilâfıy-ıdır. Ve bununla ma'tûf ve ma'tûfun aleyh beyninde ismiyyet ü fi'liyyet münâsebeti hâsıl olur. Zîrâ alâ takdîri'n-nasb her ne kadar ismiyye üzerine atf ise de lâkin haberi fi'liyye olmak i'tibâriyle münâsebet tahassul eder. Ve bu vechden her ne kadar cumhûr zühûl edip ekser-i fuhûle hafî olmuş ise de lütf u dikkati nazar-ı ehl-i insâfda emr-i celîdir.

قَالَ رَحْمَةُ اللَّهِ: (إِلَّا لِمَانِعٍ)³

Ya'nî cümleteyn beyninde ismiyyet ü fi'liyyet ve sâirede riâyet-i tenâsübün muhassin-i vasl olması mâniin adem-i vücûduyla mukayyed olarak inde vücûdî'l-mâni' tenâsüb hasen ve belki sahîh olmaz. Meselâ cümleteynden birinde teceddüd ve âharında sübût ma'nâsı murâd olduğu sûretde (زَيْدٌ قَامَ وَعَمْرُو قَاعِدٌ) denilir. Veyâhûd ehad-i cümleteynde muziyy ve uhrâda muzâraat murâd olunarak nazm-ı celîlde ⁴﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ...﴾ ve ⁵﴿فَرِيقًا كَذَّبْتُمْ وَفَرِيقًا تَقْتُلُونَ﴾ buyurulmuşdur. Veyâhûd ehad-i cümleteynde ıtlâk ve uhrâda şart ile takyîd murâd olunup ⁶(أَكْرَمْتُ زَيْدًا وَإِنْ جِئْتَنِي أَكْرَمَكَ) denilir. ⁷﴿قَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ مَلَكٌ وَلَوْ أَنْزَلْنَا مَلَكَ لَفَضِي الْأَمْرُ﴾ kavlı-i şerîfi de bu kabîldendir.

1 Krş: Sirâfi, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, I, 389-391.

2 Hasan Çelebi, bu muhakkik âlimin İbnü'l-Hâcib olduğunu ve onun *el-İzâh fî Şerhi'l-Mufasssal* adlı eserindeki bir görüşüne atf yapıldığını belirtmektedir. bkz. *Hâşiye*, s. 447; krş: İbnü'l-Hâcib, *el-İzâh*, I, 314.

3 Fakat bir mâni olması durumunda bu uyuma bakılmaz.

4 "İnkâr edenlere ve (Allah'ın yolundan) alıkoyanlara gelince..." (el-Hacc 22/25)

5 "Kimilerini yalanlayıp kimilerini öldürmediniz mi?" (el-Bakara 2/87)

6 Zeyd'e ikramda bulundum, sen gelirsen sana da ikramda bulunurum.

7 "Onlar 'Ona bir melek indirilseydi ya!' dediler. Eğer bir melek gönderseydik, o zaman (imtihan süresi sona ermiş,) işleri bitirilmiş olurdu." (el-En'âm 6/8)

Teznîb

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (تَدْنِيبٌ)

Müellif-i kitâb aleyhi rahmetü'l-Meliki'l-Vehhâb fasl ü vasl bâbını cümle-i hâliyyeden ve cümle-i hâliyyenin gâh “vâv” ile ve gâh “vâv”sız olmasından bahs ile ta'kîbini teznîbe teşbîh ederek mebâhis-i mezkûreye ta'bîr-i mezkûr ile unvân-tırâz olmuştur. Teznîb, bir şey'i bir şey'e zünâbe ya'nî tâbî' kılmak ma'nâsına olup ke-enne cümle-i hâliyye bahsi fasl ü vasl bâbını mütemmim ü mükemmildir. Ve bunda “vâv”-ı hâlin aslı “vâv”-ı atf olduğuna işâret vardır. Hâl iki darba münkasim olup evvel hâl-i müekkedidir ki alâ re'yin mazmûn-i cümle-i ismiyyeyi ve alâ re'yin fi'liyye olsun ismiyye olsun mutlakan cümle-i mazmûnunu takrîr u tesbît için ityân olunur. Ve hakk olan, gâh sâbit ve gâh zâil olmayıp zi'l-hâl için sıfât-ı lâzımeden bulunan hâl cümle-i ismiyyeden sonra vâki' olduğu gibi ekser-i ahyânda cümle-i fi'liyyeden sonra vâki' olur. Nitekim ﴿وَهُوَ الَّذِي أَنْزَلَ إِلَيْكُمُ الْكِتَابَ﴾¹ ve ﴿وَيَوْمَ أُبْعِثُ حَيًّا﴾² ve ﴿وَخُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا﴾³ ve ﴿مُفْضَلًا﴾⁴ kavli-i şerîfleri bu mecrâdadır.⁴

Bu sûretde, hâl-i müekkidinin cümle-i ismiyyeden sonra vukûunu şart eyleyenlere fi'liyyeden sonra vâki' olanları hâlin kısmeyn-i meşhûreyini olan müekkide ve müntakilenin gayrı bir kısm-ı sâlis kılmak lâzım gelir. Ve bu kısım “hâl-i dâime” veyâ “sâbite” tesmiye olunmak münâsib olur. el-Hâsıl, hâl-i gayr-ı müntakile ifrâd ü te'kîd cihetiyle mâkabline olan şidet-i irtibâtına mebnî mahall-i “vâv” olmadığından bu makâmda andan bahs olunmayıp mebhûsün anhâ olan hâl-i müntakiledir. Hâl, lafzen veyâ ma'nen fâil veyâhûd mef'ûlün bihin hey'etini mübeyyin olan tâbî'e itlâk olunur. Hâl-i müekkide, zü'l-hâl mevcûd oldukça gâliben kendisinden münfekk olmayan hâldir. (زَيْدٌ أَبُوكَ عَطُوفًا) gibi. Ve hâl-i müntakile, müekkidinin hilâfında olandır. (ضَرَبْتُ زَيْدًا قَائِمًا) gibi.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَضَلُّ الْحَالِ الْمُسْتَقْبَلَةِ أَنْ يَكُونَ بَعْغِيرِ وَאו)

1 “Bu kitabı size açık açık indirmişken (Allah'tan başka Rab mı arayayım?)” (el-En'âm 6/114)

2 “Çünkü insanoğlu zavıf yaratılmıştır.” (en-Nisâ 4/28)

3 “Diriltilip (Rabbimin huzuruna) çıkarılacağım gün...” (Meryem 19/33)

4 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşîye*, II, 241.

5 Hâl-i müntakilede asıl olan “vâv”sız gelmesidir.

Hâl-i müntakilede aslanan “vâv”dan mücerred ü hâlî olmasıdır. Zîrâ hâl-i müntakile mu‘reb bi‘l-asâle olup bi‘t-tebeyye değıldir. Esmâda olan i‘râbın mecîi ise ancak hakîkaten veyâhûd âmil-i ma‘nevî gibi hükmen es-mâya avâmil ile terkîbi sebebiyle ârız u târî olan fâiliyyet ve mef’ûliyyet emsâli meânîye delâlet içündür. Bu cihetle i‘râb-ı esmâ ile avâmil beyinde olan taalluk-ı ma‘nevîye dâll olup “vâv” gibi müfid-i taalluk olan şey’-i âhar tekellüfünden muğnîdir. Ve Musannif rahimehullâh bu vechile hâl-i müntakilede [343] adem-i “vâv” asl olduğuna haber ve na‘ta kıyâs ile istidlâl edip buyururlar ki:

(لِأَنَّهَا فِي الْمَعْنَى حُكْمٌ عَلَى صَاحِبِهَا كَالْخَبْرِ)¹

Zîrâ hâl her ne kadar lafzen fazla olup bi-dûnihâ kelâm tamâm olursa da lâkin ma‘nâda mübtedâya nisbetle haber gibi sâhibi üzerine hükümdür. Şu cihetle ki haber ile mübtedâya ma‘nâ isbât olunduğı misillü hâl ile dahi zi‘l-hâl için ma‘nâ isbât edersin. Meselâ² (زَيْدٌ رَاكِبٌ) terkîbinde Zeyd’e isbât-ı rükûb kılındığı misillü³ (جَاءَ زَيْدٌ رَاكِبًا)³ kavlinde dahi kezâlik Zeyd’e rükûbu isbât eylersin. Şu kadar fark vardır ki hâlin îrâdı mecî-i Zeyd’i ihbârda ma‘nâyı tezyîd için olarak ibtidâen isbât-ı rükûb kâsd olunmayıp belki alâ sebîli‘t-tebe‘ isbât etmiş olursun. Lâkin haber böyle olmayıp kendisiyle ibtidâen ve kasden ma‘nâ-yı rükûbu isbât eylersin. Pes, haberde “vâv” mevcûd olmadığı gibi hâlde dahi adem-i vücûdu asl ü râcih olmak iktizâ eyler.

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (وَوُضِّفَ لَهُ كَالْتَعْتِ)⁴

Ve men‘ûta nisbetle na‘t gibi, hâl dahi ma‘nâda sâhibi için vasfdır. Şu kadar fark vardır ki hâlde sâhib-i hâl hâl-i mübâşeret-i fi‘lde vasf-ı mezkûr üzerine olduğunu ya‘nî meselâ mecî-i Zeyd hâl-i rükûbda olduğuna kâsd edersin. Bu sûretde hâl fi‘le kayd olup ve keyfiyyet-i vukûunu beyân olur. Na‘t ise bunun hilâfında olarak na‘t ile maksûd fi‘le mübâşir olup olmadığına nazar etmeyerek o vasfın zât-ı men‘ût için husûlünü beyândır. Anın-

1 Zira hâl, anlam açısından sâhibü‘l-hâl (zü‘l-hâl) hakkında bir hükümdür. Bu yönüyle haberin mübtedâ hakkında bir hüküm oluşuna benzemektedir.

2 Zeyd (ata vb.) biniyor.

3 Zeyd (ata vb.) binerek geldi.

4 Bir başka yönüyle de hâl, sıfatın mevzûfa nispeti gibi sâhibü‘l-hâl için bir vasıftır.

çün (الْأَسْوَدُ) ve (الْأَبْيَضُ) ve (الطَّوِيلُ) ve (الْقَصِيرُ) emsâli kendisinde intikâl olmayan sîfâtın na't vukûu câiz olarak hâl vukûu câiz değildir. Zîrâ hâl-i müntakileden maksûd müfâd-ı hâl olan hey'et ü sîfatla mukayyed olarak fi'lin fâilden sudûr veyâhûd mef'ûl üzere vukûunu beyândır. Takyîd ise ancak sîfât-ı mütegayyire ve mütebeddile ile olursa müfid olup yoksa fi'lin sîfât-ı lâzîme üzere sâdıra ve vâkıa olduğu emr-i ma'lûmdur. el-Hâsıl, haber ve na'tın bi-dûni'l-"vâv" vâki' olmak hakları olduğu gibi hâl dahi böyledir.

Eğer suâl olunursa ki: Haber ile na't "vâv"sız vâki' oldukları misillü ba'zen "vâv" ile de vâki' olurlar. Ammâ haberin vukûu, haber-i bâb-ı (كَانَ) gibidir. Nitekim [Find ez-Zimmânî demekle ma'rûf Şehl bin Şeybân nâm] hamâsînin:

فَلَمَّا صَرَخَ الشُّرُ فَأَمْسَى وَهُوَ غُرَيَانُ¹

kavlinde vâki' olmuştur. (صَرَخَ الشُّرُ), (اِنْكَشَفَ) ve (ظَهَرَ) ma'nâsına (فَأَمْسَى), (فَصَارَ غُرَيَانًا) ve (وَهُوَ غُرَيَانُ) demek olup kemâl-i zuhûrdan kinâyedir. Âhir-i beyt:

وَلَمْ يَتَّقِ سِوَى الْعُدُوِّ نِ دِنَاهُمْ كَمَا دَانُوا²

olup (دِنَاهُمْ), (جَارَ دِنَاهُمْ) ma'nâsınadır.

Mefhûm-i Beyt: "Ne zamân ki şer kemâl-i zuhûr ile zâhir ve anı bir şey' setr etmeyecek mertebeye vâsıl olup ve Benî Züh'l ile beynimizde ud-vândan gayrı bir şey' bâkî kalmadıysa anlar bize nasıl cezâ etdiler ise biz de anları mazhar-ı mücâzât eyledik," demektir. (وَهُوَ غُرَيَانُ) cümlesi (أَمْسَى) için haber olup "vâv" ile vâki' olmuştur.

Ve yine haberin maa'l-"vâv" vukûu (لَا)'dan sonra vâki' olan haber-i (مَا) gibidir. Nitekim (مَا أَحَدٌ إِلَّا وَلَهُ نَفْسٌ أَمَارَةٌ)³ kavillerinde vâki' olmuştur. Ve ammâ na'tın maa'l-"vâv" vukûu nekiraya sîfat vâki' olan cümle gibidir. Zîrâ cümle-i mezkûre ba'zen sîfatın mevsûfa lüsûkunu tevkîd ve mevsûfun sîfatla ittisâfî emr-i müstakarr u sâbit olduğuna delâlet ve te'yîd için "vâv"

- 1 (Muharebe hâlinde olduğumuz Benî Züh'lü biz aslında kardeş kavim bildik ve eninde sonunda olması gereken dostane tavırlarına dönerler diye bekleдик ama onların bize karşı) kötü niyeti ayân beyân ortaya çıkıp gizlenecek bir tarafı kalmayınca... (Hezec) Beyit için bkz. Ebû Temmâm, *Divânü'l-Hamâse*, s. 12.
- 2 ...ve düşman olmaktan başka bir seçenек de kalmayınca biz de gereğini yerine getirdik ve misliyle mukabelede bulunduk. (Hezec) Beyit için bkz. Ebû Temmâm, *Divânü'l-Hamâse*, s. 12.
- 3 Hiçbir kimse yoktur ki nefs-i emmâresi olmasın.

ile tasaddur olunur. Nazm-ı celilde ¹﴿سَبْعَةٌ وَثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ﴾ kavlı-i şerîfinde ﴿وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَوْمٍ إِلَّا وَلَهَا كِتَابٌ﴾ için sıfatdır. Ve kezâlik ﴿وَلَهَا كِتَابٌ﴾ kavlı-i şerîfinde ²﴿قَوْمٌ مَعْلُومٌ﴾ için sıfat olup murâd Levh-i Mahfûz'da olan kader-i mektûbdur.

Cevâbında deriz ki: Bu mezkûrâtın emsâli olan haber ve na' tlar hâle teş-bîh ile hilâf-ı asl üzere vârid olmuşlardır. Ve nazm-ı mezkûrde ﴿وَلَهَا كِتَابٌ﴾ kavli mezheb-i Sâhib-i *Miftâh*'da ﴿قَوْمٌ﴾'den hâldir. Zîrâ ﴿قَوْمٌ﴾ nekira ise de siyâk-ı nefyde vâki' olup zü'l-hâl ise ma' rife olduğu gibi nekira-i mahsûsa dahi olur. Ve mezheb-i *Keşşâf* olduğu vechile vasfa hamli sehvidir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (لَكِنَّ خَوْلَفَ هَذَا إِذَا كَانَتْ جُمْلَةً، فَإِنَّهَا مِنْ حَيْثُ هِيَ جُمْلَةٌ مُسْتَقِلَّةٌ بِالْإِفَادَةِ، فَتَحْتَاجُ إِلَى مَا يَرْبِطُهَا بِصَاحِبِهَا)³

Ber-vech-i meşrûh, hâlde asl olan “vâv”sız îrâdı olup lâkin cümle olduğu sûretde asl-ı mezkûre muhâlefet olunarak “vâv” ile îrâd olunur [344] ve hâl cümle olmasının cevâzı zîrâ mazmûn-i hâl âmiline kayd olup ve kayd mazmûn-i müfred olduğu misillü mazmûn-i cümle olması da sahîhdir. Ve asl-ı mezkûre sebep-i muhâlefet zîrâ hâl ile maksûd, zikri mürûr ettiği üzere, ibtidâen isbât-ı hükm olmayıp belki evvelen hükmü isbât ile ba'dehû hâli bi't-tebe' isbât için hükm-i mezkûre îsâl ve hükm-i mezkûr için sıla kılmaktan ibâret olmasıyla bu cihetden nâşî hâl vâki' olan cümle her ne kadar hâl olduğu haysiyetden müstakill bi'l-ifâde olmayıp belki kelâm-ı sâbıkın kendi üzerine ta'lik olunmasına mütevakkıf ise de lâkin cümle olduğu haysiyetden mâkabline taalluka tevakkuf etmeyerek müstakill bi'l-ifâde ve bu sebeble sâhibine ya'nî hâl vâki' olduğu şey'e rabt edecek bir râbîta ihtiyâcı îzâhdan âzâdedir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَكُلٌّ مِنَ الصَّمِيرِ وَالْوَاوِ صَالِحٌ لِلرَّبْطِ، وَالْأَصْلُ الصَّمِيرُ بِدَلِيلِ الْمُرَدَّةِ وَالْحَبْرِ وَالنَّعْتِ)⁴

1 “Yedi kişiydiler, sekizincileri köpekleriydi (diyecekler.)” (el-Kehf 18/22)

2 “Biz hiçbir toplumu bilinen bir yazgıları, (belirlenmiş hayat süreleri) olmadan helâk etmedik.” (el-Hicr 15/4)

3 Fakat hâl cümle olarak geldiğinde bu asla muhalefet edilebilmektedir. Zira bu hâl cümlesi, cümle olması bakımından müstakil bir ifadedir. Bu nedenle, kendisini sâhibü'l-hâle bağlayacak bir şeye ihtiyaç duyar.

4 Zamir ve “vâv” hâl cümlesini sâhibü'l-hâle bağlamaya elverişli yapılarıdır. Fakat müfred hâl, haber ve sıfatta zamirle yetiniliyor olması, esas olanın zamir olduğunu göstermektedir.

Ve zamîr ve “vâv”dan her birerleri cümle-i hâliyyeyi zi'l-hâle rabta sâlihdir. Zîrâ zamîr merciinden ibâret olup ve “vâv” mâba'dini mâkabline rabta mevzû'dur. Ve rabtda aslanan zamîrdir. Zîrâ hâl-i müfredede ya'nî ¹(صَرَبْتُ زَيْدًا قَائِمًا أَبُوهُ) misillü müte'allık zi'l-hâle müsned olan hâlde ve haber u na'tda zamîr üzere iktisâr olunması zamîrin asâletine delîldir. Ve zamîrde olan asâletin ma'nâsı, “Ziyâde-i irtibâta hâcet mess etmedikçe zamîrden “vâv” a udûl olunmaz,” demektir. Ve illâ “vâv” rabta mevzû' olmasıyla rabtda zamîrden eşeddir. Hâsılı, zamîrin asâletinden murâd isti'mâlde rüchân ü kesreti olup rabtda asâleti ma'nâsına değıldir. Ve hâl-i müfrede ile diğeri zamîr ile rabt olunduğı hâlde cümle-i hâliyyenin ba'zen “vâv” ile rabtına udûle sebep, hâl -fazla olarak ba'de tamâmi'l-keâm mecîi cihetle- rabta eşeddi-i ihtiyâc ile muhtâc olduğundan aslı istiklâl olan cümle-i hâliyyenin istiklâl üzere bâkî kalmadığına ibtidâ-i emrde îzân için rabta mevzû' olup aslı cem' olan “vâv” ile tasdîr olunmuş olmasıdır. Lâkin hâl-i müfrede bunun hilâfındadır. Zîrâ müstakilletün bi'l-ifâde değıldir ve haberi dahi bunun hilâfında olup cüz'-i kelâmıdır. Kezâlik na't da bunun hilâfındadır. Zîrâ na'tın men'ûta tebeiyyeti ve men'ûtda olan ma'nâya delâlet için olması cihetle ke-enne tamâm-ı men'ûtdan olarak sîla vâki' olan cümle gibi zamîr ile iktifâ olunur. Zîrâ mevsûl bi-dûni's-sîlâ mübtedâ ve haber ve fâil olmak gibi cüz'-i kelâm olamaz. el-Hâsıl, kelâm-ı Musannif'den zâhir olduğu üzere cümle-i hâliyye ba'zı kerre “vâv” ve ba'zı kerre zamîr ile olup her birisinin makâm-ı mahsûsu vardır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (فَالْجُمْلَةُ إِنْ خَلَّتْ عَنْ ضَمِيرِ صَاحِبِهَا وَجَبَ الْوَاوُ)²

İmdi, hâl vâki' olan cümle ya zamîr-i sâhibinden hâliye olur veyâhûd olmaz. Eğer hâl vâki' olduğu sâhibinin zamîrinden hâliye olursa sâhibine murtabita ve gayr-ı munkatîa olmak üzere “vâv” ile tasdîri vâcib olur. Bu sûretde (خَرَجْتُ زَيْدًا عَلَى الْبَابِ) denilmek câiz olmayıp (...وَزَيْدٌ) denilmek îcâb eder. Fakat ba'zılar inde zuhûri'l-mülâbese (قُلْتُ) üzere cevâzına zâhib oldular. Musannif rahimehullâh kendisinde vücûd-i “vâv” vâcib olan cümle-i hâliyyeyi beyân ederek hangi cümlelerin “vâv” ile hâl vâki' olması câiz ve hangisi gayr-ı câiz olduğunu dahi îrâd etmek üzere buyururlar ki:

1 Zeyd'e babası ayaktayken vurdum.

2 Hâl cümlesinde sâhibü'l-hâle dönen bir zamir bulunmazsa, cümlelerin başına “vâv” getirmek zorunludur.

(وَكُلُّ جُمْلَةٍ خَالِيَةٍ عَنِ ضَمِيرٍ مَا يَجُوزُ أَنْ يَنْتَصِبَ عَنْهُ حَالٌ يَصِحُّ أَنْ تَقَعَ حَالًا عَنْهُ
بِالْوَاوِ)¹

Ve her bir cümle ki kendisinden nasb-ı hâl câiz olan ismin zamîrinden hâliye ola; o cümlelerin “vâv” ile ism-i mezkûrden hâl vâki‘ olması sahîh olur. Ya’nî zi’l-hâl olmağa sâlih olan bir ismden sonra bir cümle bulunup “vâv” cümlede ism-i mezkûre âid zamîr olmasa eğer cümle-i mezkûre “vâv” ile musaddara ise ism-i mezkûrden hâl olması câizdir. Ve ismden intisâb-ı hâl câiz olmak, o ism muarref veyâhûd münekker-i mahsûs olduğu hâlde fâil veyâ mef’ûl olmasıyla olur. Ve eğer mübtedâ ve haber veyâ nekira-i mahzâ olursa intisâb-ı hâl câiz olmaz. Musannif rahimehullâh (عَنْ ضَمِيرٍ (وَكُلُّ جُمْلَةٍ خَالِيَةٍ عَنِ ضَمِيرٍ مَا يَجُوزُ أَنْ يَنْتَصِبَ عَنْهُ حَالٌ يَصِحُّ أَنْ تَقَعَ حَالًا عَنْهُ) demeyip de (... عَنْ ضَمِيرٍ مَا يَجُوزُ أَنْ يَنْتَصِبَ عَنْهُ حَالٌ يَصِحُّ أَنْ تَقَعَ حَالًا عَنْهُ) deyü îrâd eylemesi zîrâ (وَكُلُّ جُمْلَةٍ خَالِيَةٍ عَنِ ضَمِيرٍ مَا يَجُوزُ أَنْ يَنْتَصِبَ عَنْهُ حَالٌ يَصِحُّ أَنْ تَقَعَ حَالًا عَنْهُ) kavli mübtedâ ve (بِالْوَاوِ) kavli haber olup ve bu hüküm ya’nî cümlelerin o ismden hâl vukûu sâbit olmadıkça ism-i mezkûre hakîkaten “sâhib-i hâl” itlâkı câiz olmayıp ancak bi’tibârî’l-evvel mecâzen câiz [345] olabileceğine mebnîdir. Ve (أَنْ يَنْتَصِبَ عَنْهُ حَالٌ) mahallinde (أَنْ يَنْتَصِبَ عَنْهُ حَالٌ) ta’bîr etmemesi, zamîrden hâlî ve muzâri’-i müsbet ile musaddar olan cümlelerin idhâliyle ba’dehû istisnâ içündür. Zîrâ cümle-i mezkûrenin “vâv” ile hâl vukûunun adem-i cevâzı istisnâ sebebiyle bi-tarîki’l-işâre ma’lûm olması matlûbdur. Ve eğer (أَنْ يَنْتَصِبَ عَنْهُ حَالٌ) ta’bîr olursa cümle-i mezkûre dâhil olmayıp istisnâ sahîh olmaz idi. Zîrâ ism-i mezkûr zamîrden hâlî ve muzâri’-i müsbetle musaddara olan cümle kendisinden fi’l-cümle nasb olunmak câiz olan ismden olup lâkin kendisinden vukû-i hâl câiz olan ismden değildir. Bu taktîrce (وَكُلُّ جُمْلَةٍ خَالِيَةٍ عَنِ ضَمِيرٍ مَا يَجُوزُ أَنْ يَنْتَصِبَ عَنْهُ حَالٌ يَصِحُّ أَنْ تَقَعَ حَالًا عَنْهُ) kavli zamîr-i mezkûrden hâlî ve muzâri’ ile musaddar olan cümleye mütenâvil olarak bunu istisnâ için Musannif rahimehullâh buyururlar ki:

(إِلَّا الْمَصْدَرَةَ بِالْمُضَارِعِ الْمُثَبَّتِ، نَحْوُ: «جَاءَ زَيْدٌ وَيَتَكَلَّمُ عَمْرُو» لِمَا سَيَأْتِي)²

Ya’nî eğer cümle-i mezkûre muzâri’-i müsbetle musaddara olursa “vâv” ile hâl vukûu câiz olmaz. Meselâ (جَاءَ زَيْدٌ وَيَتَكَلَّمُ عَمْرُو) denilip (وَيَتَكَلَّمُ عَمْرُو), (جَاءَ زَيْدٌ وَيَتَكَلَّمُ عَمْرُو) vb. olumlu muzâri fillle başlayan cümlelerin istisnasıdır. (Zîrâ bu tür cümlelerin rabtı ancak zamirle sağlanabilir.)

1 Kendisi için bir hâl getirilmesi câiz olan (yani sâhibü’l-hâl olması mümkün olan) isme dönen bir zamir içermeyen her bir cümleyi, o isme “vâv” vasıtasıyla hâl yapmak mümkündür.
2 Fakat -ileride temas edileceği üzere- (جَاءَ زَيْدٌ وَيَتَكَلَّمُ عَمْرُو) vb. olumlu muzâri fillle başlayan cümlelerin istisnasıdır. (Zîrâ bu tür cümlelerin rabtı ancak zamirle sağlanabilir.)

müsbetle musaddara olan cümle-i hâliyyenin rabtı ancak zamîr ile olmak vâcibdir.

Eğer suâl olunursa ki: Musannif'in (وَكُلُّ جُمْلَةٍ) kavli cümle-i inşâiyyeye şâmil olup cümle-i inşâiyye ise gerek "vâv" ile ve gerek "vâv"sız hâl vâki' olmak sahîh değildir. Zîrâ hâlden murâd, mazmûn-i âmilinin vukûunu mazmûn-i hâlin vakt-i husûlüne tahsîsdir. Bu sûretde hâl kendisinde husûl-i mazmûnu üzere delâlet kasd olunan şey'den olmak vâcib olur. Bu ise cümle-i haberiyye olup inşâiyye değildir.

Cevâbında deriz ki: (وَكُلُّ جُمْلَةٍ) kavlinde olan cümleden murâd, hâl vukûu fi'l-cümle sahîh olan cümledir. Zîrâ sevk-i kelâm karînesiyle mak-sûd bi'n-nazar olan cümle-i mezkûredir.

Ve eğer cümle-i şartıyyenin hâl vukûu istifsâr olunursa cevâbında deriz ki: Cümle-i şartıyyenin hâl vukûunu men' eylediler. Şu zu'm ile ki cümle-i şartıyyenin hâl olması murâd olunduğu sûretde şartıyyenin zi'l-hâl olacak ismin zamîrinden haber kılınması lâzım gelir. ¹ (جَاءَنِي زَيْدٌ وَهُوَ إِذَا سُئِلَ يُعْطِي) gibi. Bu sûretde hâl mevkiinde vâki' olan ismiyye olup şartıyye olmaz. Ve lüzûm-i mezkûrun sebebi zîrâ cümle-i şartıyye sadr-ı kelâmında bulunmaktığı muhtazî olan harf-i şart ile musaddara olduğundan mâkablinde olan bir şey'e irtibâta takarrub etmez. Meğerki mâkablinde olan şey'in irtibâtı mezîd-i iktizâsı ve bunda fazl-ı kuvveti ola. Haber ile na't gibi. Zîrâ mübtedânın haberden adem-i istiğnâsına mebnî mâba'dinde bulunup haberiyyete ednâ mertebe salâhiyyeti olan şey'i nefsine sarf eder. Kezâlik na't da böyledir. Zîrâ na't ile men'ût beyninde iştibâk ya'nî ittisâl-i kavî ve ittihâd-ı ma'nevî olarak ke-enne ikisi şey'-i vâhid mesâbededir. Lâkin şân-ı hâl bu vetîrede olmayıp fazla ve sâhibinden munkatua olmasıyla cümle-i mezkûrenin hâl kılınması murâd olunduğu sûretde i'tibâr-ı haberiyyeti zarûrîdir. Tâ ki mâkabline kesb-i salâhiyyet-i irtibât ede.

Ve ammâ mâkablinde olan kelâm ile cevâbına delâlet olunan şart üzerine dâhil olan "vâv" muhtelefün fihâdır. Ve bunun şart-ı mezkûre duhülü cezâ-yı şartdan ıvaz gibi olan kelâm-ı sâbıkın şart-ı mezkûrun zıddına lüzûmu şart-ı mezkûre lüzûmundan evlâ olduğu hinde olur. Meselâ

1 Zeyd bana, kendisinden bir şey istense verecek hâlde geldi.

¹(أُكْرِمُهُ) ve ²(أَطْلُبُوا الْعِلْمَ وَلَوْ كَانَ بِالضَّيْنِ) gibi. Zîrâ (أُكْرِمُهُ) ve (أَطْلُبُوا الْعِلْمَ) kelâm-ı mukaddemleri (إِنْ شَتَمَنِي) ve (وَلَوْ بِالضَّيْنِ) şartlarının cezâlarından ıvaz gibi olup hâlbuki ikrâm-ı mütekellimin şetme lüzûmu adem-i şetme lüzûmundan ve taleb-i ilmin Sîn'de olmamaklığa lüzûmu Sîn'de olmaklığa lüzûmundan evlâdır.

İmdi, “vâv”-ı mezkûr Sâhib-i *Keşşâf* indinde hâl için olup âmil-i kelâm mukaddemdir ve cumhûr dahi bu kavîl üzerinedir. Ve tilmîz-i Sâhib-i *Keşşâf* olan Cenî, “vâv” şart-ı mezkûrun zıddı olan mahzûf üzerine atf için olmasına kâil olmuştur. Bu sûretde ³(أُكْرِمُهُ إِنْ لَمْ يَشْتُمْنِي وَإِنْ شَتَمَنِي) ve ⁴(أَطْلُبُوا الْعِلْمَ لَوْ لَمْ يَكُنْ بِالضَّيْنِ وَلَوْ كَانَ بِالضَّيْنِ) takdîrinde olur. Ve nuhâtdan ba'zıları şartıye-i mezkûre cümle-i i'tirâziyye olup ve cümle-i i'tirâziyyeden murâd eczâ-i [346] kelâm beyninde ma'nen kelâma müte'allık ve lafzen alâ tarîki'l-iltifât müste'nef olduğu hâlde tavassut eden kelâmdır, dediler. Taalluk-ı ma'nevî mesel veyâ duâ veyâ medh u zemm tarîkiyle zikrolunup kelâmın garâbetini beyân veyâhûd zihn-i sâmi'de mûris-i halecân olan şey'i def' veyâ emsâli bir şey' için olmakdan ibâretidir. Ve lafzen istinâf, mâkabline ma'mûl olmamasıdır.⁵ Ve alâ tarîki'l-iltifât olmakdan murâd üslûb-i sâbıkdan meylidir. [Nâ-ma'lûm bir] şâirin:

فَأَنْتِ طَلَّاقٌ وَالطَّلَاقُ أَلِيَّةٌ ثَلَاثًا وَمَنْ تَحْرُقُ أَعْقَى وَأَظْلَمُ⁶

kavli gibi. Zîrâ (وَالطَّلَاقُ أَلِيَّةٌ) ya'nî yemîn kavli cümle-i i'tirâziyye olarak (أَنْتِ طَلَّاقٌ) kavliyle (ثَلَاثًا) beyninde vâki' olmuştur. (حَرْقٌ) zıdd-ı rifk'dır. Ve (ثَلَاثًا), mahzûf (تَطْلِيْقَاتٍ) için sıfatdır.

Ve Ebi't-Tayyib'in: ⁷(تَرَى كُلَّ مَنْ فِيهَا وَحَاشَاكَ فَايِنَا) kavli gibi. (فِيهَا) zamîri dünyâya âid olup (وَحَاشَاكَ) cümle-i mu'taraza ve (فَايِنَا), (تَرَى) için mef'ûl-i

1 Bana kötü söz söylese de ona ikramda bulunurum.

2 İlim Çin'de dahi olsa onu talep ediniz.

3 Bana kötü söz söylese de söylemese de ona ikramda bulunurum.

4 İlim Çin'de olsa da olmasa da onu talep ediniz.

5 Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 246-247.

6 (Ey Hind! Benimle güzel güzel geçinirsen ne âlâ! Ama aramızdaki sevgiyi-saygıyı yok edecek davranışlarda bulunursan) seni üç talakla boşarım ve (bilirsin ki) talâkın şakası olmaz. (Talâka mecbur kalırsam da müsebbibi sen olmuş olursun. Zira) aradaki sevgi ve saygı bağını yok eden kişi, zalim kabul edilmeyi daha fazla hak eder. (Tavîl)

7 Sen dünyadaki herkesi fânî gören -ki seni fânîlikten tenzih ederim- bir ufka sahipsin. (Tavîl) Mısra için bkz. Mütenebbî, *Divân*, s. 444.

sânîdir. (وَحَاشَاكَ) kavlinden murâd, tenzîh ve memdûh için duâ olup (أَنْزَهُكَ أَنْ تَكُونَ فَاتِيَا) takdîrindedir.

Ve ba'zen i'tirâz tamâm-ı kelâmdan sonra vâki' olur. Nitekim hadîs-i şerîfde (أَنَا سَيِّدُ أَوْلَادِ آدَمَ وَلَا فَخْرٌ)¹ vârid olmuştur. (وَلَا فَخْرٌ) i'tirâz için olup ya'nî kavli-i mezkûr ma'riz-i tahdîsde olarak fahren olmadığını beyândır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَلَا فَيَانَ كَانَتْ فِعْلِيَّةً وَالْفِعْلُ مُضَارِعٌ مُثْبِتٌ اِمْتَنَعَ دُخُولَهَا، نَحْوُ قَوْلِهِ: ﴿وَلَا تَمُنُّنْ تَسْتَكْبِرُ﴾)²

(إِنْ خَلْتُ) kavline ma'tûfdur. Ya'nî eğer hâl vâki' olan cümle zamîr-i sâhibinden hâliye olmazsa bu da ya fi'liyye veyâ ismiyye olarak fi'liyyede ya fi'l-i muzâri' veyâhûd mâzî olur. Ve muzâri'de ya müsbet veyâhûd menfî olur. İmdi, bunlardan ba'zısında “vâv” bulunmak vâcib ve ba'zısında mümteni' ve ba'zısında vücûd ve ademi mütesâvî ve ba'zısında ehad-i vecheyn mü-raccâh olur. Musannif rahimehullâh bunun tafsîline ve beyân-ı esbâbına işâretle buyururlar ki: Eğer sâhibine âid zamîrden hâliye olmayan cümle-i hâliyye fi'liyye olup ve fi'l-i muzâri' müsbet olursa duhûl-i “vâv” mümteni' olarak zamîr ile iktifâ vâcib olur. ﴿وَلَا تَمُنُّنْ تَسْتَكْبِرُ﴾ kavli-i şerîfi gibi. (مَنْ) i'tâ ma'nâsına olup (لَا تُعْطِيهِ حَالَ كَوْنِكَ تُعْطَى مَا تُعْطِيهِ كَثِيرًا) mefhûmunda olarak mukârin-i hâl-i istiksâr olan atâ vü ihsândan tenzîhi müfiddir. ﴿تَسْتَكْبِرُ﴾ muzâri'-i müsbetle musaddara cümle-i fi'liyye olup lafzen merfû' ve mahallen ﴿لَا تَمُنُّنْ﴾ fi'linin fâilinden hâl olmak üzere mansûbdur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (لَأَنَّ الْأَصْلَ فِي الْحَالِ الْمُفْرَدَةِ، وَهِيَ تَدُلُّ عَلَى حُضُورِ صِفَةٍ غَيْرِ ثَابِتَةٍ مُقَارِنٍ لِمَا جُعِلَتْ فَيَدًا لَهُ، وَهُوَ كَذَلِكَ)³

Zîrâ hâlde asl olan hâl-i müfrededir. Çünkü i'râbda müfredin arâkat ü asâleti vardır. Ve cümle mevki-i müfredde vukûu sebebiyle müfredde tâbî' u mütetaffildir. Hâl-i müfredde ise hâl kendisiyçün kayd kılınan şey'in ya'nî âmilin husûlüne mukârin olan sıfat-ı gayr-ı sâbitenin husûlüne delâlet eder. Ve bu vechile medlûl-i hâl husûl-i sıfat olması zîrâ hâl-i müfredde fâil veyâ

1 “Ben Âdem oğullarının efendisiyim. (Tahdîs-i nimet olarak söylüyorum bunu, yoksa) bir övünme yok.” (İbn Mâce, Zühd 17)

2 Aksi takdirde yani hâl cümlesinde sâhibü'l-hâle dönen bir zamir yoksa ve bu cümle fiil cümlesi olup fiil de olumlu bir muzâri fiil ise bu hâl cümlesinin başına “vâv” getirilemez. Örnek: “(Yaptığın iyilikleri) gözünde büyüterek başa kakma!” (el-Müddessir 74/6)

3 Zîrâ hâlde asıl olan müfred hâldir. Müfred hâl ise kayd kılındığı şeyin / âmilin zamanına mukârin ve sâbit olmayan bir sıfatın husûlüne delâlet eder. İşte olumlu muzâri fiil de böyledir.

mef'ûlün buldukları hey'eti beyân için olup ve ma'nâ-yı hey'et gayr ile kâim olan şey' olarak ma'nâ-yı sıfat da budur. Zîrâ gayr ile kâim olan şey' gayrda husûlü i'tibâriyle hey'et ve anınla kıyâmı i'tibâriyle sıfatdır. Ve sıfatın "gayr-ı sâbite" olmasıyla takyîdi, kelâm hâl-i gayr-ı müntakilede olduğuna mebnîdir. Ve husûl-i sıfatın hâl kendisiyçün kayd kılınan şey'e ya'nî âmile mukârenetiyle takyîdi zîrâ hâlden garaz mazmûn-i âmilinin vukûunu mazmûn-i hâlin vakt-i husûlüne tahsîs olup bu ise ma'nâ-yı mukârenetdir. Ve muzâri'-i müsbet dahi hâl-i müfrede gibi olup kayd vâki' olduğu şey'e mukârin olan husûl-i sıfat-ı gayr-ı sâbiteye delâlet eder. Binâen alâ zâlik hâl-i müfredede duhûl-i "vâv" mümteni' olduğu gibi muzâri'-i müsbetde dahi mümteni' olur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَمَّا الْحُصُولُ فَلِكُونِهِ فِعْلاً مُثْبِتًا، وَأَمَّا الْمُقَارَنَةُ فَلِكُونِهِ مُضَارِعًا)¹

Ammâ muzâri'-i müsbetin husûl-i sıfat-ı gayr-ı sâbite üzere delâleti fi'l-i müsbet olduğundan içündür ki fi'liyyet teceddüd ve adem-i sübüta ya'nî hudûs fi'z-zamâna ve isbât kendisiyçün isbât olunduğu şey'de husûlüne delâlet eyler. Ve ammâ mukârenete delâleti muzâri' olduğuyçündür ki muzâri' istikbâle sâlih olduğu gibi hâle dahi sâlihdir. Bu da ya hâl ve istikbâl beyninde müşterek olduğuna veyâhûd [347] hâlde hakikat ve istikbâlde mecâz olmasına mebnîdir. Lâkin bu kelâm mevrîd-i nazardır. Zîrâ medlûl-i muzâri' olan hâl zamân-ı tekellüm olup bunun hakikati ise zikri mürûr eylediği üzere evâhir-i mâzî ve evâil-i müstakbelden eczâ-yı müteâkıbedir. Ve bizim saded-i bahsinde olduğumuz hâl ise hâl ile mukayyed olan fi'lin vukû'-i mazmûnu zamânına mukârin olmak vâcib olup fi'l-i mezkûr ise ba'zen mâzî ve ba'zen hâl ve ba'zen istikbâl olur. Bu sûretde muzâraatin mukârenetde dahli yokdur. Pes, imtinâ'-ı duhûl-i "vâv"ı beyânda evlâ olan denilmekdir ki muzâri'-i müsbet lafzen ya'nî harekât ü sekenâtda ism-i fâil vezninde olup ma'nen dahi ism-i fâil takdîrindedir. Zîrâ ism-i fâil dahi hâl ile istikbâl beyninde müşterek olup meselâ² (زَيْدٌ يَضْرِبُ) kavlimiz أو الْحَالِ فِي (زَيْدٌ ضَارِبٌ فِي الْحَالِ) takdîrindedir. Bu cihetle ism-i fâile duhûl-i "vâv" mümteni' olduğu gibi muzâri'-i müsbete dahi duhûlü mümteni'dir. Ve bu makâm ba'zı

1 Hâl konumunda bulunan olumlu muzâri fiilin sâbit olmayan bir sıfatın husûlüne delâleti olumlu bir fiil olmasından, mukârenete delâleti ise muzâri fiil olmasından kaynaklanmaktadır.

2 Zeyd vuruyor.

3 Zeyd hâlde ve istikbâlde vuruyor.

kerre nazm u nesrde muzâri'-i müsbetin “vâv” ile vürûdu cihetle mazanne-i i'tirâz olduğundan Musannif rahimehullâh cevâbına işâretle buyururlar ki:

(وَأَمَّا مَا جَاءَ مِنْ نَحْوِ قَوْلِهِ: «قُمْتُ وَأَصُكُّ وَجْهَهُ»، وَقَوْلِهِ:

فَلَمَّا خَشِيتُ أَظْفِيرَهُمْ نَجَوْتُ وَأَزْهَنُهُمْ مَالِكًا¹

فَقِيلَ عَلَى حَذْفِ الْمُبْتَدَأِ، أَيُّ: «وَأَنَا أَصُكُّ»، «وَأَنَا أَزْهَنُهُمْ»، وَقِيلَ: «الْأَوَّلُ شَادُّ وَالثَّانِي ضَرْوَرَةٌ»، وَقَالَ عَبْدُ الْقَاهِرِ: هِيَ فِيهِمَا لِلْعَطْفِ وَالْأَضْلُ «قُمْتُ وَصَكَّكَتُ»، وَ «نَجَوْتُ وَرَهَنْتُ»، عُدِلَ إِلَى الْمُضَارِعِ حِكَايَةً لِلْحَالِ²

Ve ammâ ba'zı kelâm-ı Arab'da vârid olan (قُمْتُ وَأَصُكُّ وَجْهَهُ) kavliyle Abdullâh ibn Hemmâm-ı Selûlî'nin (... فَلَمَّا خَشِيتُ أَظْفِيرَهُمْ) beytinde vâki' olan (وَأَزْهَنُهُمْ) kavlinde muzâri'-i müsbet üzerine dâhil olarak “vâv”'ın mecîi ba'zılar hazf-i mübtedâya mebnî olup (وَأَنَا أَصُكُّ) ve (وَأَنَا أَزْهَنُهُمْ) takdîrindedir, dediler. Bu takdîrce cümle-i ismiyye olarak duhûl-i “vâv” sahîh olur. Nazm-ı celîlde ﴿لَمْ تُؤْذُونِي وَقَدْ تَعْلَمُونَ أَيُّ رَسُولَ اللَّهِ إِلَيْكُمْ﴾³ kavli-i şerîfi de bunun misli olup (وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ) takdîrindedir.

Ve ba'zılar “Evvel ya'nî (قُمْتُ وَأَصُكُّ وَجْهَهُ) kavli şâzz ve sâni ya'nî (نَجَوْتُ وَأَزْهَنُهُمْ) kavli zarûret-i vezne mahmûldür,” dediler. (أَصُكُّ), (أَضْرَبُ وَجْهَهُ) ma'nâsıdır. Beyt-i mezkûrde cem'-i (أَظْفِيرُ) olan (ظَفْرٌ) olan (أَظْفَانٌ)'un cem'idir. (أَظْفِيرُ) ile murâd, kuvvet ü şevket veyâhûd eslihadır. (مَالِكٌ) bir kimsenin veyâ bir feresin ismidir.

Ma'nâ-yı Beyt: مَالِكًا وَجَعَلْتُ مَالِكًا عَنْ أَظْفِيرِهِمْ وَخَلَصْتُ عَنْ أَظْفِيرِهِمْ وَحَرَبْتُ مِنْهُمْ هَرَبْتُ وَخَلَصْتُ عَنْ أَظْفِيرِهِمْ وَجَعَلْتُ مَالِكًا (لَمَّا خَشِيتُ مِنْهُمْ هَرَبْتُ وَخَلَصْتُ عَنْ أَظْفِيرِهِمْ وَحَرَبْتُ مِنْهُمْ هَرَبْتُ وَخَلَصْتُ عَنْ أَظْفِيرِهِمْ وَجَعَلْتُ مَالِكًا) “Ne zamân ki onların kuvvet ü şevket veyâhûd eslihalarının ciyâdet ü kesretinden havf eyledimse, Mâlik'i indlerinde merhûn kıldığım hâlde firâr ederek necât buldum,” demektir.⁴

1 Serâkîbî, *Şi'ru Abdillâh b. Hemmâm es-Selûlî*, s. 85.

2 (Bir Arap kelâmı olarak geçen “Onun yüzüne vurarak kalktum,” cümlesi ile “Onların turnaklarından (yani silahlarından) tırsınca Mâlik'i onlara rehin vererek kurtuldum,” (Mütekârib) beytine gelince; bunların silâhlarından) tırsınca Mâlik'i onlara rehin vererek kurtuldum,” (Mütekârib) beytine gelince; bunların (وَأَنَا أَصُكُّ) ve (وَأَنَا أَزْهَنُهُمْ) takdîrindedir oldukları ve mübtedâlarının hazf edildiği söylenmiştir. İlk örnekteki kullanımı şâzza, ikincisini vezin zarûretine yoranlar da vardır. Abdülkâhir el-Cürcânî ise şöyle demiştir: “Her iki cümlede de “vâv” hâl değil atf “vâv”ıdır. Buna göre cümlelerin asılları (قُمْتُ وَصَكَّكَتُ) ve (نَجَوْتُ وَرَهَنْتُ) olup geçmişteki bir durumu hikâye etme amacına binâen mâziden muzâriye dönüş yapılmıştır.

3 “Size Allah tarafından gönderilmiş bir elçi olduğumu bildiğiniz hâlde, neden bana eziyet ediyorsunuz?” (es-Saff 61/5)

4 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 451.

Ve Abdülkâhîr indinde bunlarda olan “vâv” atf için olarak hâl için olmayıp ma'nâ (فَقُمْتُ صَاغًا وَجْهَهُ) ve (نَجَوْتُ رَاهِنًا مَالِكًا) demek değildir. Belki muzâri' mâzî ma'nâsına olup asl-ı evvel (فَقُمْتُ وَصَكَّكْتُ وَجْهَهُ) ve asl-ı sâni' (نَجَوْتُ وَرَهْنَتْ) olarak hikâye-i hâl-i mâziye için muzâri'a udûl olunmuştur. Ve ıstılâh-ı ehl-i meânîde hikâye-i hâl-i mâziyenin ma'nâsı zamân-ı mâzîde olan şey'i şu zamânda vâki' farz ederek andan lafz-ı muzâri'le ta'bir eylemektir. Nitekim [nâ-ma'lûm bir] şâirin ¹ (وَلَقَدْ أَمُرُ عَلَى اللَّيْمِ يَسْبِينِي) kavli (وَلَقَدْ مَرَزْتُ) demektir.²

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَإِنْ كَانَ مَنْوِيًّا فَلَأَمْرَانِ جَائِرَانِ كَقِرَاءَةِ ابْنِ ذَكْوَانَ: ﴿فَاسْتَقِيمَا وَلَا تَتَّبِعَانِ﴾ بِالتَّخْفِيفِ، وَنَحْوِ: ﴿وَمَا لَنَا لَا نُؤْمِنُ بِاللَّهِ﴾³

Ve eğer cümle-i fi'liyede muzâri' menfî olursa emrân ya'nî min gayr-i tercih “vâv”ın duhûlü ve terki câizdir. Ammâ “vâv” ile mecûi Hazret-i Mûsâ ve Hârûn aleyhimesselema hitâb olan ﴿فَاسْتَقِيمَا وَلَا تَتَّبِعَانِ﴾ kavli-i şerîfinde tahfif-i “nûn” ile İbn-i Zekvân kırâati⁴ gibidir. Zîrâ bu sûretde alâmet-i ref olan “nûn”un sübûtundan nâşi (لَا) nehy için olmayıp nefy için olarak ihbâr olmasıyla mâkablinde olan ﴿فَاسْتَقِيمَا﴾ emri üzerine atfî sahîh olmayıp “vâv” hâl için olduğu taayyün eder. Lâkin teşdîd-i “nûn” ile ﴿وَلَا تَتَّبِعَانِ﴾ kırâat-i âmmesi bunun hilâfında olup (لَا) nehy için olarak mâkablinde olan emr üzerine ma'tûfve “nûn” “nûn”-i te'kididir. Ve ammâ muzâri'-i menfinin bi-gayri'l-“vâv” mecûi ﴿وَمَا لَنَا لَا نُؤْمِنُ بِاللَّهِ﴾ kavli-i şerîfi gibidir. (مَا نَصْنَعُ حَالِ كَوْنِنَا غَيْرَ مُؤْمِنِينَ بِاللَّهِ) [348] takdîrinde olup ma'nâ (وَأَيُّ شَيْءٍ يَبْنُتُ لَنَا) ya'nî “Cenâb-ı Bârî'ye gayr-ı mü'minîn olduğumuz hâlde ne işleriz?” demektir. Ve hakikati (مَا سَبَبَ عَدَمِ إِيْمَانِنَا؟) ya'nî “Adem-i îmânımızın sebebi nedir?” demek olur.

Tefsîr-i Allâme-i Kādî rahimehullâhdan rivâyet-i Muhaşşî-i muhakkik üzere ﴿وَمَا لَنَا لَا نُؤْمِنُ بِاللَّهِ﴾ âyet-i şerîfesinde istifhâm inkâra mahmûl ola-

1 Bazen, bana söven bir hergelenin civarından geçecek olurum da... (Kâmil)

2 Cürcânî, *Delâilü'l-İcâz*, s. 205-207.

3 Hâl olumsuz bir muzâri fiil olursa, her iki durum (yani başına “vâv” gelmesi veya gelmemesi) câiz olur. Nitekim ﴿فَاسْتَقِيمَا وَلَا تَتَّبِعَانِ﴾ “O hâlde (ey Mûsâ ve Hârûn) dosdoğru yolda yürümeye devam edin ve asla câhillerin peşine takılmayın,” (Yûnus 10/89) âyetindeki şeddeli nûnu İbn Zekvân tahfif ederek okumuştur. (Bu kıraate göre fiilin başındaki “vâv” hâliyye olur.) “Allah'a niçin îmân etmeyelim ki!” (el-Mâide 5/84) âyeti ise (muzâri fiilin “vâv”sız kullanımına) örnek teşkil etmektedir.

4 Bu kıraat hakkındaki tartışmalar için bkz. İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'â*, s. 329; Abdülâtîf el-Hatîb, *Mu'cemu'l-Kirâât*, III, 613-616.

rak kıyâm-ı vücûd-i dâî ile berâber intifâ-i îmânı istib'âddır. Ve bu dâî, silk-i sâlihîne inhirât ile medâhil-i îşânda duhûlden ibâretedir. Ve ﴿لَا تُؤْمِنُ﴾ kavli zamîr-i mütekellimden hâl ve âmil “lâm”da olan ma'nâ-yı fi'l olarak (أَيُّ شَيْءٍ حَصَلَ لَنَا غَيْرَ مُؤْمِنِينَ؟) müfâdındadır.¹ Allâme-i müşârun ileyhın bu beyânından müstebân olduğu vechile istifhâm-ı mezkûr hâlet-i adem-i îmanda şey'-i “mâ”nın husûlünü inkâr olup bu ise alâ sebîli'l-mübâlağa hâlet-i mezkûrenin inkârını müstelzimdir. Zîrâ hâlet-i mezkûrede şey'-i mâ-nın lüzûm-i husûlü bedihî olmasıyla bunu inkâr hâlet-i mezkûreyi inkâr demektir. Fâzıl-ı Muhaşşî bu vechile tahkîk-i makâma irdâfen Şârih-i merhûmun zikrolunduğu üzere (...وَالْمَعْنَى مَا نَصْنَعُ...) kavlinin vech-i îrâdıyla bunda olan fâide ma'lûmu olamadığını îrâd eylemişdir.²

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (لِدَلَالَتِهِ عَلَى الْمُقَارَنَةِ لِكُونِهِ مُضَارِعًا دُونَ الْحُصُولِ لِكُونِهِ فِعْلًا مَنفِيًّا)³

Ya'nî muzârî'-i menfide emreynin câiz olması hâl-i müfredeye müşâbeh-
het ü muhâlefete nâzır olan vecheynin vücûduna mübtenî olup vech-i ev-
vel muzârî' olduğu cihetle mukârenete dâll olarak hâl-i müfredeye itibâ'an
duhûl-i “vâv”dan ma'zûl olur. Ve vech-i sâni' fi'l-i menfi olduğu cihetle
husûle adem-i mukârenetiçün hâl-i müfredeye müşâbehetden sâkıt ola-
rak duhûl-i “vâv” tecvîz olunur. Çünki menfi menfi olduğu haysiyetden
ancak adem-i husûle dâll olup husûle delâlet etmez. Ve her ne kadar bi'l-iltizâm
sıfat-ı menfiyyeye mukâbil olan şey'in husûlüne delâlet ederse de
lâkin asl olan mutâbakatdır. Meselâ (مَا يَقُومُ زَيْدٌ) kavli bi'l-iltizâm Zeyd'in
kuûduna delâlet eder. Zîrâ kuûd sıfat-ı menfiyye olan kıyâma mukâbildir.
Lâkin bu delâlet bi'l-iltizâm olup asl olan bi'l-mutâbaka delâletdir.

Ve bu makâmda menfi ile murâd lafz-ı (مَا) veyâhûd (لَا) ile olan menfi
olup (لَنْ) ile olan değildir. Zîrâ (لَنْ) harf-i istikbâl olup ve hâl vâki' olan
cümlelerin “sîn” ve (لَنْ) emsâli harf-i istikbâlden hulüvvü şartdır. Zîrâ
kayd-ı âmil olan hâl ile istikbâle mukâbil olan hâl her ne kadar meselâ
⁴(يَجِيءُ زَيْدٌ غَدًا يَزْكَبُ) kavlimizde (يَزْكَبُ) lafzı kayd-ı âmil ma'nâsınca hâl
olup ve rükûb zamân-ı tekellümde olmamasıyla istikbâle mukâbil ma'nâ-

1 Krş: Beydâvî, *Envârü't-Tenzil*, I, 280.

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 248.

3 Zira olumsuz muzârî fiil, muzârî olması bakımından mukârenete delâlet etmekle birlikte olumsuz bir fiil olduğu için husûle delâlet etmemektedir.

4 Zeyd yarın (atına vb.) binerek geliyor.

sınca hâl olmayarak hakikaten yekdiğere mübâyinler ise de lâkin fi'l-cümle ya'nî zâhirde hâl ile istikbâl beyninde olan tenâkuza mebnî cümle-i hâliyyenin “sîn” ve (لَنْ) ve (سَوْفَ) gibi alem-i istikbâl ile tasdirini istibşâ' u istikbâh eylemişlerdir.

Ve ba'zı nuhât “Lafz-ı (مَا) ile olan menfnin bi-dûni'l-“vâv” olması vâcibdir. Zîrâ (مَا) dan mücerred olan muzârî' hâl olmaklığa sâlih olmasıyla bi-zâhirihî hâl üzerine dâll olan (مَا) nın inzımâmı hâlinde ne vechile hâl vukûuna sâlih olmaz ki lafz-ı (مَا) nefy-i hâl içündür,” deyü zu'm eylediler.

Cevâbında deriz ki: Süret-i nefyde husûle delâletin fevâtı duhûl-i “vâv”ı câiz kılmışdır. Şeyh Abdülkâhir, Mâlik bin Rufey'in:

أَقَادُوا مِنْ دَمِي وَتَوَعَّدُونِي وَمَا كُنْتُ يُنْهِنِي الْوَعِيدُ¹

kavlinde demişdir ki: “(كَانَ) tâmmе olup ve üzerine “vâv” dâhil olan cümle ya'nî (وَوَجِدْتُ غَيْرَ مُنْهِنِهِ وَمَا كُنْتُ يُنْهِنِي) kavli mevzi-i hâlde olarak ma'nâ (وَوَجِدْتُ غَيْرَ مُنْهِنِهِ وَمَا كُنْتُ يُنْهِنِي) demekdir. Ve (كَانَ) nâkısа olup “vâv” zâidedir, demekde bir ma'nâ yokdur.”² (أَقَادُوا), (تَوَعَّدُوا) den *kısâs* ma'nâsınadır. (مِنْ دَمِي), (مِنْ دَمِ عَلَيَّ) takdîrindedir. (تَوَعَّدُوا) *tehdîd* ma'nâsınadır. (الَّتِي نَهْنَهُ) nefsinî men' u zecr ya'nî keff-i nefis etmektir. Müteaddî ve lâzım ityân olunur.

Ma'nâ-yı Beyt: “Üzerimde olan dem ü cinâyetden dolayı hakkımda icrâ-yı kısâs olunmaklığa karâr verilip ve beni vaîd ile tahvîf ü tehdîd etdiler. Hâlbuki benim vaîd ile menhî vü meczûr olmamak sıfat-ı mecbûlem olup bu sıfatla muttasıf olarak kademnihâde-i sahrâ-yı vücûd oldum,” müfâdındadır. (وَجِدْتُ), (صِرْتُ مُؤْجُودًا) ma'nâsınadır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَكَذَا إِنْ كَانَ مَا ضِيًّا لَفْظًا أَوْ مَعْنَى كَقَوْلِهِ تَعَالَى إِنْ خَبَارًا: ﴿أَلَيْ يَكُونُ لِي غَلَامٌ وَقَدْ بَلَغَنِي الْكِبَرُ﴾ بِالْوَاوِ، وَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿أَوْ جَاؤُكُمْ حَصْرَتْ صُدُورُهُمْ﴾⁴

1 (İşlediğim cinayetten ötürü güya) bana kısas uygulamaya karar vermişler ve beni tehdit etmişler. Hâlbuki ben öyle kuru tehditlerle önü alınabilecek biri değilim. (Vâfir)

2 Tehdide hiç mi hiç aldırmayan bir karakterde yaratıldım.

3 Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 208.

4 Fiil cümlesinin lafzen veya mânen mâzî olması hâlinde de (başına “vâv” getirilmesi ya da getirilmemesi câizdir.) Nitekim (Hz. Zekeriyâ'nın çocukla müjdelendikten sonraki tavrını) haber veren “Bana ihtiyarlık gelip çatmışken, nasıl çocuğum olabilir?” (Âl-i İmrân 3/40) âyetinde mâzî fiil cümlesinin başına “vâv” getirilmiş, “Ya da (savaşmayı) içlerine sindiremedikleri için yanınıza gelenler...” (en-Nisâ 4/90) âyetinde ise getirilmemiştir.

[349] Ve kezâlik eğer cümle-i fi'liyede olan fi'l lafzen veyâhûd ma'nen mâzî olursa emreyn câiz olarak zamîr ile iktifâ veyâhûd “vâv” idhâl olunur. Nitekim nazm-ı kerîmde Yahyâ aleyhisselâm ile mübeşşer olduktan sonra Hazret-i Zekeriyâ aleyhisselâmdan ihbâr tarîkiyle ﴿أَنْتَى يَكُونُ لِي غُلَامٌ﴾ “vâv” ile ve ﴿وَقَدْ بَلَغَنِي الْكِبِيرُ﴾ kavl-i şerîfnde ﴿وَقَدْ بَلَغَنِي﴾ “vâv” ile ve ﴿حَصْرَتْ صُدُورُهُمْ﴾ bi-dûni'l-“vâv” vârid olmuştur. Ve bunlar lafzen mâzîye misâl olup ve ammâ ma'nen mâzî ile murâd (لَمْ) ve (لَمَّا) ile menfî olan muzâri'dir. Zîrâ (لَمْ) ile (لَمَّا)'dan her birisi ma'nâyı muzârii mâzîye kalb eder. Musannif rahimehullâh bunların emsilesine işâretle buyururlar ki:

(وَقَوْلِهِ: ﴿أَنْتَى يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَلَمْ يَمْسَسْنِي بَشَرٌ﴾، وَقَوْلِهِ: ﴿فَانْقَلَبُوا بِنِعْمَةٍ مِنَ اللَّهِ وَفَضْلٍ لَمْ يَمْسَسْهُمْ سُوءٌ﴾، وَقَوْلِهِ: ﴿أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ﴾¹)

Ve ma'nen mâzî olarak ﴿وَلَمْ يَمْسَسْنِي بَشَرٌ﴾ “vâv” ile ve ﴿لَمْ يَمْسَسْهُمْ سُوءٌ﴾ bi-dûni'l-“vâv” ve ﴿وَلَمَّا يَأْتِكُمْ﴾ “vâv” ile gelmiştir. Ve (لَمَّا) ile menfinin mücerreden ani'l-“vâv” vürûdunun misâlini ihmâl etmesi, bu misâle irtılâ' olunmadığından neş'et edip ve illâ kıyâs cevâzını iktizâ eder. Ve Musannif rahimehullâh mâzî-i müsbet ve gayr-ı müsbetde cevâz-ı emreynin sebebine işâretle buyururlar ki:

(أَمَّا الْمُثْبِتُ فَلِدَلَالِيهِ عَلَى الْحُضُولِ لِكَوْنِهِ فِعْلاً مُثْبِتًا دُونَ الْمُقَارَنَةِ لِكَوْنِهِ مَاضِيًا وَلِهَذَا شَرِطَ أَنْ يَكُونَ مَعَ «قَدْ» ظَاهِرَةً أَوْ مُقَدَّرَةً²)

Ammâ mâzî-i müsbetde emrânın ya'nî “vâv”ın idhâl veyâ imhâli sûre-eyninin cevâzı fi'l müsbet olarak husûl-i sıfat-ı gayr-ı sâbiteye dâll olup ve mâzî olduğu cihetle mâzî hâle mukârin olmadığından mukârenete adem-i delâletiyçündür. Hâsılı “vâv” terk olunduğu mahallerde vech-i evvele binâ

1 (“لَمْ” veya “لَمَّا” edatlarıyla mânen mâzî fiil cümlesi olana ise) “Bana hiç erkek eli değmediği hâlde, nasıl çocuğum olabilir?” (Âl-i İmrân 3/47), “Allah'ın lütfu ve nimetiyle, başlarına hiçbir kötülük gelmeden döndüler.” (Âl-i İmrân 3/174) ve “Sizden öncekilerin başlarına gelenler sizin de başınıza gelmeden (öyle kolayca) cennete girebileceğinizi mi sanıyordunuz?” (el-Bakara 2/214) âyetleri örnek teşkil eder. (Birinci ve üçüncü âyet “vâv”lı, ikincisi ise “vâv”sız gelmiştir.)

2 Hâl olan olumlu mâzî fiilde (“vâv”lı veya “vâv”sız kullanımlardan her ikisinin de câiz olması,) mâzî fiilin olumlu bir fiil olması sebebiyle sâbit olmayan bir sıfatın husûlüne delâlet etmesi ama buna karşın, mâzînin hâle mukârin olmaması nedeniyle mukârenete delâlet etmemesine binâendir. Bundan dolayı, hâl konumunda bulunan olumlu mâzî fiilin başına açık veya mukadder bir (فَدَ) harfinin getirilmesi şart koşulmuştur.

ve zikrolunduğu mevâki'de vech-i sâniye ibtinâ olunur. Ve işbu mukâre-nete adem-i delâletine mebnî hâl vâki' olan mâzî-i müsbetde zâhiren veyâ takdîren (قَدْ) kelimesiyle îrâd olunması şart kılınmıştır. Zîrâ (قَدْ) mâziyi hâle takrîb eder. Ve ânifü'z-zikr işkâl bu makâmda dahi vârid olur. Şöyle ki hâlde matlûb olan, husûl-i mazmûnunun husûl-i mazmûn-i âmiline mukâreneti olup zamân-ı tekellüme mukâreneti değildir. Ve hâl ile âmil ikisi de muzâriayn oldukları hâlde mütekâribeyn olmaları câiz olduğu gi-bi mâzî oldukları sûretde dahi mütekâribeyn olmaları câizdir. Bu sûretde duhûl-i (قَدْ) için makâm-ı ta'lilde îrâd olunan (لِكَوْنِهِ مَاضِيًا) kavli merdûd olur. Ve bir de lafz-ı (قَدْ) ancak mâziyi istikbâle mukâbil olup zamân-ı tekellümden ibâret olan hâle takrîb ederek çok kerre vâki' olur ki mâzîde (قَدْ) kelimesi mâzînin mazmûn-i âmile adem-i mukârenetine sebep olur. ¹(جَاءَ زَيْدٌ فِي السَّنَةِ الْمَاضِيَةِ وَقَدْ رَكِبَ فَرَسَهُ) gibi. Zîrâ mecî' sene-i mâziye-de ve rûkûb vakt-i tekellümde olarak mukârenet bulunmaz. Bu sûretde (ولهذا شرط أن يكون مع «قَدْ»)

Ve bu makâmda mümkün olabilecek cevâb budur ki mâzînin hâl olması her ne kadar âmiline nazaran olup ve (قَدْ) kelimesi yalnız hâl-i tekellüme takrîb için olarak işbu hâleyn ise mütebâyinler ise de lâkin fi'l-cümle ve zâhiren hâl ile mâzî beyninde olan tenâfiden için lafz-ı mâzî ile hâliyyeti istibşâ' ederek zâhir-i hâliyyet için (قَدْ) lafzını ityân edip (جَاءَ زَيْدٌ فِي السَّنَةِ) (جَاءَ زَيْدٌ فِي السَّنَةِ الْمَاضِيَةِ وَقَدْ رَكِبَ) dediler. Nitekim işbu vech cümle-i hâliyyenin harf-i istik-bâlden hulüvvünü iştirâtda sebkat eyledi. İşte bu beyân ile mâzî-i müsbetin lafz-ı (قَدْ) ile tasdîri mücerred istihsân-ı lafzî için olduğu zâhir olur. Ve çok kerre zamân-ı tekellümde vâki' olan fi'l zamân-ı tekellümden müddet-i tavile mukaddem olarak zamân-ı mâzîde vâki' olan fi'l ile takyîd olunup lâkin (قَدْ) lafzıyla tasdîri mâzîden sevret ü şiddet-i istib'âdı keser eder. Nitekim Ebü'l-Alâ'nın:

صَحَابَةُ مُوسَى بَعْدَ آيَاتِهِ التَّسْعِ²

أَصْدَقُهُ فِي مَرِيَّةٍ وَقَدْ امْتَرَتْ

kavlinde vâki' olmuştur.

1 Zeyd geçen sene atına binmiş olarak geldi.

2 Şimdi ben bu (uğursuzun iddiasını) gönülsüz bir şekilde tasdik ediyorum. (Yadırgamayın zira) Hz. Mûsâ'nın kavmi dokuz mucizeden sonra bile şüphe içerisindeydiler. (Tavil) Beyit için bkz. Ebü'l-Alâ el-Maarrî, *Sıktu'z-Zend*, s. 234.

Ma'nâ-yı Beyt: “Hudûs-i firâkdan inbâ vü ihbâr eden gurâbu'l-beyni haber-i meşkûk olduğu hâlde istîlâ-i havf-i firâkdan nâşî tasdîk ederim. Hâlbuki ashâb-ı Mûsâ ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى تِسْعَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ﴾¹ nazm-ı celîlinde mezkûr olan âyât-ı tis' ile müberhen olan sıdk-ı Cenâb-ı Kelîm'i tasdîkde şekk eylediler,” [350] demekdir. Âyât-ı tis', mu'cize-i asâ vü yed-i beyzâ vü tûfân u cerâd ü dafâdî' u kummel ü dem ü cedb ü tamsedir ki Cenâb-ı Kelîm aleyhi't-tahiyye ve't-teslîmin ﴿رَبَّنَا اطْمِسْ عَلَيَّ أَمْوَالِيهِمْ﴾² duâ-yı icâbet-peymâlarıyla emvâl-i Fir'avniyyânın hicârâya inkılâbıdır.³ İmdi, bu beytde zamân-ı tekellümde vâki' olan fi'l-i tasdîk zamân-ı eb'ad-i mâzîde vukû' bulan mirye-i ashâb-ı Mûsâ ile takyîd olunarak ﴿وَقَدْ اِمْتَرْتُ﴾ hâl vâki' olmuşdur. Ve fakat zamâneyn beyninde olan kemâl-i bu'diyyete nazaran takyîd-i mezkûrun şiddet-i istib'âdı (قَدْ) kelimesiyle kesr u tahfif kılınmıştır. Ve'l-hâsıl, ma'lûm olmak lâzım gelir ki beyân-ı hey'et-i fâil veyâ mef'ûl için olan hâlin husûlü zamân-ı tekellüm olan hâlde olmak vâcib değildir. Ve bu hâleyn hakîkaten birbirlerine mütebâyinlerdir.

Ve bu tahkîk ile Şârih-i *Hırzûl-Emânî* olan Sehâvî'nin “Meselâ ﴿وَقَدْ كَتَبَ زَيْنٌ﴾⁴ kavlinde eğer kitâbet munkazî olmuş ise (جُنْتُ وَقَدْ كَتَبَ زَيْنٌ)⁴ hâl olmak câiz olmaz. Ve Zeyd kitâbete şurû' ederek bir mikdâr yazmış ve zamân-ı kitâbetden bir cüz' mürûr etmiş ise de lâkin yine kitâbeti müteleb-bis ve anınla müstedîm ise hâl olması câizdir. Ve mürûr eden cüz'den için lafz-ı mâzî ile ityân olunup ve kitâbeti telebbüsü ve anın üzerine devâmı cihetle hâle ittisâlınden nâşî lafz-ı mâzî hâl olmak sahîh olmuşdur,” deyü makâlinde olan fesâd ü butlân zâhir olur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا الْمَاضِي الْمُنْفِي فَلِدَلَالَتِهِ عَلَى الْمُقَارَنَةِ دُونَ الْحُضُولِ)⁵

Mâzî-i menfide zikrolunduğu üzere emrân câiz olup hâlbuki mâzî-i menfî olduğu cihetle zâhiren mukârenet ve husûl müntefâ olmasıyla vücûd-i mukâreneti tahkîk için beyân-ı zâide ihtiyâc mess eylediğinden buyurlar ki: “Ammâ mâzî-i menfide emrânın cevâzı mukârenete dâll olup husûle adem-i delâletinden içündür.”

1 “Hiç kuşkusuz biz Mûsâ'ya tam dokuz tane apaçık mucize vermiştik.” (el-İsrâ 17/101)

2 “Rabbimiz, onların servetlerini yok et!” (Yûnus 10/88)

3 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiyeye*, s. 455.

4 Zeyd yazmışken geldim.

5 Olumsuz mâzî fiilin hem “vâv”lı hem de “vâv”sız kullanımının câiz olmasına gelince; bunun gerekçesi, olumsuz mâzî fiilin mukârenete delâlet etmekle beraber sıfatın husûlüne delâlet etmemesidir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَمَّا الْأَوَّلُ فَلَأَنَّ «لَمَّا» لِالِاسْتِعْرَاقِ، وَغَيْرِهَا لِانْتِفَاءِ مُتَقَدِّمٍ مَعَ أَنَّ الْأَصْلَ اشْتِمَارَاؤُهُ فَيَحْضُلُ بِهِ الدَّلَالَةُ عَلَيْهَا عِنْدَ الْإِطْلَاقِ بِخِلَافِ الْمُشَبِّتِ، فَإِنَّ وَضْعَ الْفِعْلِ عَلَى إِفَادَةِ التَّجَدُّدِ)¹

Ammâ fi'l-i menfinin mukârenete delâleti zîrâ edât-ı nefyden (لَمَّا) istiğrâk için olarak hîn-i intifâdan hîn-i tekellüme değin nefyin imtidâdını ya'nî menfisi hâle kadar müstemirru'n-nefy olmasını müfiddir. Meselâ (نَدِمَ زَيْدٌ وَلَمَّا يَنْفَعُهُ النَّدَمُ)² kavlinin müfâdı, adem-i nef'-i nedemin hâl-i tekellüme ittisâlidir. Ve edât-ı mezkûreden (لَمْ) ve (مَا) gibi (لَمَّا)'nın gayrısı zamân-ı tekellüm üzere mütekaddim olan intifâ için olup her ne kadar inde zamâni't-tekellüm inkıtâ câiz olarak meselâ ضَرَبَ لَكِنَّهُ ضَرِبَ (لَمْ يُضْرَبَ زَيْدٌ أَمْسَ لَكِنَّهُ ضَرِبَ) için ise de yine asl olan intifâ-i mezkûrun istimrârı olduğundan (لَمَّا)'nın gayrısıyla olan nefy ile veyâhûd asl olan nefyde istimrâr olmasıyla inde'l-ıtlâk mukârenet üzere delâlet hâsıl olur. İtlâktan murâd, intifâ-i mezkûrun inkıtâ üzere delâlet edecek bir şey' ile mukayyed olmamasıdır. Meselâ (لَمْ يُضْرَبَ زَيْدٌ أَمْسَ وَلَكِنْ ضَرِبَ الْيَوْمَ) kavlimiz zamân-ı tekellümde intifâ-i darbın inkıtâna delâlet edecek kayd ile mukayyedir. Lâkin yalnız (لَمْ يُضْرَبَ زَيْدٌ) denilse ile'l-ân adem-i darbın intifâsıyla hükm olunur. el-Hâsıl istiğrâk u istimrâra dâll olduğu cihetle bununla menfide mukârenet zâhir olup edât-ı sâirede dahi nefyde istimrâr asl olduğundan inde'l-ıtlâk asla ittibâ' ile yine mukârenet hâsıldır. Lâkin müsbet böyle olmayıp zîrâ fi'l ifâde-i teceddüde mevzû'dur ve fi'lde asl olan istimrâr değildir. Meselâ (ضَرِبَ) denilse bu kavlin sıdkında eczâ-yı mâziden bir cüzde darbın vukû kifâyet eder. Ve (مَا ضَرِبَ) denilse nefyin cemî'-i eczâ-i zamân-ı mâzîyi istiğrâkını ifâde eyler. Ve nefyde "istiğrâk" ve isbâtta "ıtlâk" i'tibârına sebep budur ki zamân-ı vâhid ile mukayyed olan nefy ile isbâtın tarafeyn-i nakızda olmasını murâd eyledikleri cihetle eğer nefyi de isbât gibi eczâ-i zamândan bir cüz' ile mukayyed kılsalar beynlerinde tenâkuz tahakkuk etmezdi. Zîrâ

- 1 Birincisi (yani olumsuz mâzî fiilin mukârenete delâleti.) (لَمَّا) harfi istiğrâk (yani olumsuzluğun konuşma anına kadar devamını) ifade ediyorken (لَمْ) ve (مَا) gibi harflerin -aslen devamlılık için kullanılmalarına rağmen- (konuşma anından) önce gerçekleşmiş bir olumsuzluğu dile getiriyor olmalarından doğmaktadır. Öyle olunca, olumsuzluğun kesintiye uğradığını gösteren bir kayıt bulunmaması hâlinde (لَمْ) ve (مَا)'nın olumsuz mâzî fiilde mukârenete delâleti hâsıl olmaktadır. Fakat olumlu mâzî fiilde durum böyle değildir. Zira fiil aslen (devamlılık için değil) teceddüt için vaz olunmuştur.
- 2 Zeyd pişman oldu, bu pişmanlık henüz kendisine fayda vermedi.
- 3 Zeyd dün darp edilmemişti. Fakat bugün darp edildi.

tegâyür-i cüz'eyn câizdir. Meselâ (ضَرِبَ زَيْدٌ) kavlimiz ile (مَا ضَرِبَ زَيْدٌ) kavlimiz beyninde tenâkuz olarak ehadühümâ sâdık ve âhar kâzıbdır. Ve bu da (مَا ضَرِبَ) kavlimizin zamân-ı mâzîde istiğrâk-ı nefy-i darbı ve (ضَرِبَ) kavlimiz ba'zı zamân-ı mâzîde vukû'-i darbı müfîd olup cemî'-i zamân-ı mâzîde selb-i darb ise zamân-ı mezkûrun ba'zısında vukû'-i darba münâkız olmasına mebnîdir. Ve eğer nefyde dahi [351] ifâde-i istiğrâk i'tibâr olunmasa bu tenâkuz hâsıl olmayıp bir vaktde darb vâki' olmasıyla (ضَرِبَ) (ضَرِبَ ve vakt-i âharda vâki' olmamasıyla) (مَا ضَرِبَ زَيْدٌ) denilmek ve bu kavlin ikisi de sâdık olmak lâzım gelirdi. Binâen aleyh isbâtta velev bir def'a olsun mutlakan vukûyuyla iktifâ ederek nefyde istiğrâk kâsd eylediler. Ve sebep-i tercih zîrâ istimrâr-ı fi'l istimrâr-ı terkden es'ab u ekallıdır. Anıñçün nehy mûcib-i tekrâr olup emr tekrâr-ı fi'li gayr-ı mûcib ve (لَا زَالَ) ve (مَا أَنْكَأَ) emsâli nefy-i nefy devâm-ı isbâtı müstevcibdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَتَحْقِيقُهُ أَنَّ اسْتِمْرَارَ الْعَدَمِ لَا يَفْتَقِرُ إِلَى سَبَبٍ بِخِلَافِ اسْتِمْرَارِ الْوُجُودِ)¹

Ve bu kelâmın ya'nî istimrâr nefyde asl olup isbât bunun hilâfında olmasının tahkîki şu vechiledir ki ademin istimrârı sebebe muhtâc olmayıp lâkin istimrâr-ı vücûd bunun hilâfındadır. Ya'nî hâdisin bekâsı istimrâr-ı vücûdundan ibâret olarak bir sebep-i mevcûda muhtâcdır. Zîrâ istimrâr-ı vücûd akîb-i vücûdda vücûd demek olup hâdis olan vücûd ise kendisiyçün bir sebep-i mevcûddan lâzımdır. Lâkin istimrâr-ı adem bunun hilâfı olup zîrâ adem olarak vücûd-i sebebe ihtiyâcdan müntefî belki intifâ-i sebep-i vücûd bunda kâfîdir. Ve havâdisde asl olan ademdir ve istimrâr-ı ademin sebebe adem-i ihtiyâcıyla murâd kendisinde müessir olan sebep-i mevcûda ademi iftikârı olup ve illâ intifâ-i illet-i vücûda ihtiyâcı ma'lûmdur. Ve ba'zıların (إِنَّ الْعَدَمَ لَا يُعَلَّلُ) (بِإِنَّهُ أَوْلَى بِالْمُمْكِنِ مِنَ الْوُجُودِ) kavillerinden murâd dahi budur. Ya'nî “Adem illet-i müessire-i mevcûde ile ta'lîl olunmaz ve mümkün içün adem vücûddan evlâ ya'nî adem asldır,” demektir. Ve hâsıl-ı kelâm, menfide asl olan istimrâr olmasıyla itlâkından zamân-ı tekellüme mukârenete delâlet hâsıl olmuşdur. Lâkin bu kelâmda olan makâl mâ-sebakdan ma'lûm olmuş idi ki matlûb olan hâlin zamân-ı âmile mukâreneti olup zamân-ı tekellüme mukâreneti degildir. İstimrâr-ı menfinin delâlet eylediği mukârenet ise sânîdir.

1 Bunun (yani nefyde devamlılık asıl iken isbâtta böyle olmayışının) izahı şudur: Varlığın devamlılığının aksine yokluğun devamlılığı bir sebebe ihtiyâç duymaz.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا الثَّانِي فَلِكُونِهِ مُنْفِيًا)¹

Ve ammâ mâzî-i menfînin husûle adem-i delâleti menfî olduğuyçündür. Zirâ bir şey'in nefyi adem-i husûlüdür.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَإِنْ كَانَتْ اِسْمِيَّةً فَلَمَشْهُورُ جَوَازُ تَرْكِهَا لِعَكْسِ مَا مَرَّ فِي الْمَاضِي الْمُبْتَدِ، نَحْوُ: «كَلَّمْتُهُ فُوهُ إِلَى فِيٍّ»، وَأَنْ دُخُولَهَا أَوْلَى لِعَدَمِ دَلَالَتِهَا عَلَى عَدَمِ الثَّبُوتِ مَعَ ظُهُورِ الْاِسْتِثْنَاءِ فِيهَا، فَحَسَّنَ زِيَادَةَ رَابِطَةِ، نَحْوُ: ﴿فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أُنْدَادًا وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾²)

(إِنْ كَانَتْ فِعْلِيَّةً) kavli üzere ma'tûfdur. Ya'nî ahkâm-ı sâlîfe cümle-i fi'liyye olduğu sûretde olup eğer zamîr-i sâhibi üzere müstemile olan cümle-i hâliyye ismiyye olursa, meşhûr olan, terk-i "vâv" câiz olmasıdır. Zirâ mâzî-i müsbet husûle dâll olup mukârenete adem-i delâleti cihetle emrân câiz olduğu gibi cümle-i ismiyye dahi bunun aksi olarak müstemirre olması cihetle mukârenete dâll olup devâm ü sebâta delâletinden nâsî husûl-i sıfat-ı gayr-ı sâbite üzere delâlet etmez. Nitekim meselâ (كَلَّمْتُهُ فُوهُ إِلَى فِيٍّ) ve (عَوْدُهُ) cümle-i ismiyye-i hâliyyeleri bilâ "vâv" ityân olunmuşlardır. Lâkin bu sûret mezheb-i Sîbeveyh'e mübtenî olarak (فُوهُ) ve (عَوْدُهُ) lafzları ibtidâiyet üzere merfû'lardır. (بَدَأَ) masdar bi-ma'nâ mef'ûl olmak üzere (رُجِعَ عَلَيْهِ عَلَى مَا ابْتَدَأَهُ) ya'nî "Geldiği gibi avdet etdi," demektir. Ve ammâ Sîbeveyh'den mâadâsı nasb ile (فَاهُ) ve (كَلَّمْتُهُ جَاعِلًا فَاهُ إِلَى فِيٍّ) olmasını ihtiyâr ile bu sûretde takdîr-i kelâm (رُجِعَ عَائِدًا) olup mâ-nahnu fihimizden hâric olur.

Ve yine meşhûr olan, duhûl-i "vâv" terkinden evlâdır. Zirâ cümle-i ismiyyenin adem-i sübût üzere delâlet etmemesinden dolayı hâl-i müfredeye muhâlif olarak terk-i "vâv" câiz ve bununla berâber cümle-i ismiyyede zuhûr-i istînâfa mebnî rüchân-ı duhûl-i "vâv" mütehakkık u bâriz olur. el-Hâsıl zuhûr-i istînâfdan nâsî inde terki'l-"vâv" istînâfa hamliyle hâl olmaklığı cây-ı zann u iştibâh olduğundan zamîre ilâve-i duhûl-i "vâv" ile ziyâde-i râbita hasen add olunmuşdur. Tâ ki mâkabline mukayyed olmayıp kelâm-ı müste'nefdir zannolunmaya. Nitekim ﴿فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أُنْدَادًا وَأَنْتُمْ

1 İkincisi (yani olumsuz mâzî fiilin husûle delâlet etmeyişî,) olumsuz olmasından kaynaklanmaktadır.

2 Şâyet hâl isim cümlesi olursa, yaygın görüşe göre, olumlu mâzî fiilde sözü edilen gerekçelerin tam tersi nedeniyle "vâv"ın terki câiz olur. Örnek: "Onunla birebir konuştum." Fakat "vâv"ın kullanımı, terkinden daha yaygındır. Zira isim cümlesi adem-i sübûta delâlet etmeyip bununla beraber istînâf zuhûr ettiğinden bir râbit ile onu geriye bağlamak güzel düşmektedir. Örnek: "O hâlde bile bile Allah'a eş koşmayın." (el-Bakara 2/22)

﴿وَأَنْتُمْ مِنْ أَهْلِ الْعِلْمِ وَالْمَعْرِفَةِ﴾ müfâdında [352] olup ya'nî “Cenâb-ı Bârî için endâd ü emsâl kılmayın. Birtakım esnâm u evsânî şürekâ kılmanız ne vechile ma'kul olabilir? Hâlbuki sizler ehl-i ilm ü ma'rifetdensiniz” veyâhûd ﴿وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ مَا بَيْنَهُ وَبَيْنَهَا مِنَ التَّفَاوُتِ﴾ ya'nî “Hâlbuki sizler Cenâb-ı Bârî ile endâd kıldığınız esnâm u sâire bey-ninde olan tefâvütü âlimlersiz” demektir. Vech-i evvel üzere (تَعْلَمُونَ) fi'l-i müteaddîsini lâzım menzilesine tenzîl kabîlinden olup vech-i sâni üzere hazf-i mefûle mahmûl olmuş olur. Ve “vâv”ın duhûlü evlâ olduğundan ekser-i nuhât cümle-i ismiyyenin “vâv”dan tecerrüdü zaîf olduğuna zâhib olmuşlardır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَقَالَ عَبْدُ الْقَاهِرِ: إِنْ كَانَ الْمُبْتَدَأُ صَمِيمَ ذِي الْحَالِ وَجَبَتِ الْوَاوُ، نَحْوُ: «جَاءَ زَيْدٌ وَهُوَ يُسْرَعُ» أَوْ «وَهُوَ مُسْرَعٌ»)¹

Ve Şeyh Abdülkâhir rahimehullâh demiştir ki: “Eğer cümle-i hâliyye-i ismiyyede mübtedâ zamîr-i zi'l-hâl olursa duhûl-i “vâv” vâcib olur, gerekse haberi fi'l olsun, (جَاءَ زَيْدٌ وَهُوَ يُسْرَعُ) gibi ve gerekse ism olsun, (جَاءَ زَيْدٌ وَهُوَ مُسْرَعٌ) gibi. Ve bunda “vâv”ın vücûbuna sebep zirâ cümle sîla-i âmilde dâhil olarak kuyûdundan bir kayd olup âmile tâbî ve isbât ü nefyde âmile munzamm olmadıkça ve isbât kendisiyçün istînâf olunmamakda ya'nî mâkablîne kayd olmakda takdîr-i müfred gibi takdîr olunmadıkça “vâv” terk olunmaz. Bu ise (جَاءَ زَيْدٌ وَهُوَ يُسْرَعُ) veyâhûd (وَهُوَ مُسْرَعٌ) emsâlinde mümteni' olur şey'lerdir. Zirâ zikr-i “Zeyd”i tekrâr edip ya'nî zamîr-i munfasıl-ı merfûu ityân ile (وَهُوَ مُسْرَعٌ) veyâhûd (وَهُوَ مُسْرَعٌ) denildikde (يُسْرَعُ) lafzının sîla-i mecîde idhâline ve isbâtta mecîe damm etmekliğe sebep bulunmamakda aynıyla ism-i Zeyd'i îade menzilesinde olur. Zirâ Zeyd'in îade-i zikri haber-i sūr'atini istînâf kâsd etmedikçe olmaz. el-Hâsıl, haber-i mecî-i Zeyd'den sarf-ı nazarla sâniyen ve müstakillen ihbâr-ı sūr'ati kâsd olunmadıkça ismi tekrâr olunmaz. Ve illâ mübtedâ mevki-i zayâ' u helâkde terk ve arada lağv olunmuş olur. Şöyle ki zamîr-i munfasıl ile Zeyd'i tekrâr, sarîhan ism-i Zeyd'i îade menzilesinde olup (وَهُوَ مُسْرَعٌ) denilmek (زَيْدٌ يُسْرَعُ) denilmek gibidir. Ve kelâmı² (جَاءَ نَبِيٌّ زَيْدٌ وَعَمْرُوهُ يُسْرَعُ) mecrâsında icrâ

1 Abdülkâhir el-Cürçânî şöyle demiştir: İsim cümlesindeki mübtedâ zi'l-hâle dönen bir zamir ise (جَاءَ) (جَاءَ زَيْدٌ وَهُوَ يُسْرَعُ) veya (وَهُوَ مُسْرَعٌ) “Zeyd hızlı bir şekilde geldi,” örneklerinde görüldüğü gibi (haberi ister fiil isterse isim olsun) cümlelerin başına “vâv” getirmek zorunludur.

2 Zeyd, önünde Amr hızlıca yürür hâlde bana geldi.

ile ba‘dehû terk-i atf sebebiyle kelâmı istînâf ve isbât-ı sür‘at için tekrâr bed’ u şurû‘ etmemiş olmaklığı zu‘m edersin. Öyle olunca asl ü kıyâs olan, cümle-i ismiyye-i hâliyyenin ancak “vâv” ile olmasıdır. Ve bi-dûni’l-“vâv” vârid olunarak sebîli, müfredde bir nev‘-i teşbîh veyâ bir sûretle te‘vîle ibtinâ ederek asl ü kıyâsdan hâric olan şey’in sebîli olmuş olur. Bu da zîrâ bilâ “vâv” ityân olunan meselâ mârru‘z-zikr (كَلَّمْتُهُ فُوهُ إِلَى فَيِّ) misâlinde (فُوهُ إِلَى فَيِّ), (مُشَافِهًا) ma‘nâsına ve (رَجَعَ عَوْدُهُ عَلَى بَدْنِهِ) misâlinde (ذَاهِبًا فِي طَرِيقِهِ الَّذِي جَاءَ مِنْهُ), (عَوْدُهُ عَلَى بَدْنِهِ) ma‘nâsınadır. Ve ammâ şâirin:

إِذَا أَتَيْتَ أَبَا مَرْوَانَ تَسْأَلُهُ وَجَدْتَهُ حَاضِرًا الْجُودَ وَالْكَرَمَ¹

kavlinde (حَاضِرًا) mukaddem haber ve (الْجُودَ) mübtedâ olarak cümle-i ismiyye-i hâliyye olduğu hâlde bilâ “vâv” vürûdu zîrâ takdîm-i haber sebebiyle ma‘nâda (حَاضِرًا عِنْدَهُ الْجُودَ وَالْكَرَمَ) ya‘nî (وَجَدْتَهُ حَاضِرًا) kavline karîbdır ki bu takdîrce (جود) ism-i fâil için fâil olup ve izâfe lafziyye olarak ism-i fâil hâl olmuş olur. Ve bir kelâmı kelâm-ı âhar menzilesine tenzîl etmek kelâm-ı Arab‘da azîz ü kalîl olmayıp kesîru’l-vürûddur. Ve bunların cemîisi mâzî-i müsbetde lafz-ı (فَدَ) takdîr u irâde kılındığı gibi irâde-i “vâv” a ibtinâ olunmak dahi câizdir. Ya‘nî her ne kadar bunlarda lafzen “vâv” mevcûd değilse de hâl vukûu takdîr-i “vâv” a ibtinâ edilmek de câiz olabiliyor.”²

İşte Şeyh Abdülkâhir rahimehullâhın *Delâil-i İ‘câz*’da olan kelâmı bundan ibâret olup bu kelâmdan zâhir u lâiyh olan; (جَاءَنِي زَيْدٌ وَزَيْدٌ يُسْرَعُ) veyâhûd (مُسْرَعٌ) ve (جَاءَنِي زَيْدٌ وَعَمْرُو يُسْرَعُ أَمَامَهُ) veyâhûd (مُسْرَعٌ) misillüde “vâv” in vücûbu; (جَاءَنِي زَيْدٌ وَهُوَ يُسْرَعُ) veyâhûd (مُسْرَعٌ) kavlinde olan vücûbdan evlâ olmasıdır. Zîrâ zamîr ile tekrârda “vâv” in vücûbunu sarîhan îade-i ism menzilesinde olmasıyla ve müsnedün ileyh-i evvelin gayrı olarak ityân olunan kelâm mecrâsında bulunmasıyla isbâtı, bunlarda “vâv” in vücûbu derece-i evleviyyetde olduğunu ihtâr eder.

Ve Şeyh Abdülkâhir mevzi-i âharda demişdir ki: “Meselâ زَيْدٌ (جَاءَنِي زَيْدٌ وَزَيْدٌ يُسْرَعُ) [353] denilse bu kelâm kelâm-ı

1 Bir yardım istemek üzere Ebû Mervân’ın kapısına vardığında, cömertlik ve keremin onun yanında hazırlı kuta beklediğini görürsün. (Basît) Mehmed Zihni Efendi beytin kâilinin bilinmediğini ifade etmiş (bkz. *el-Kavlül-Ceyyid*, s. 205) ise de beyit, (الْكَرَمَ) kelimesinin yerine (الْحَسَبَ) kelimesi zikredilmiş olarak Ahtal’ın Bişr b. Mervân’ı methetmek için söylediği bir kasidesinde yer almaktadır. bkz. Ahtal, *Divân*, s. 42.

2 Krş: Cürçânî, *Delâilül-İ‘câz*, s. 215, 216, 218, 219.

nâfir olup bu vechile bi-dûni'l-“vâv” vürûdu vâki' olmaz. Zîrâ terkîb-i mezkûr mâkablîne kayd olmayarak istînâf-ı kelâm ve ibtidâen isbât ma'nâsına olmakda ¹ (جَاءَنِي زَيْدٌ وَهُوَ مُتَّقِلٌ سَيْفَهُ) ve ² (خَرَجَ زَيْدٌ وَهُوَ لَا يَسُ الثَّاجِ) kavli menzilesindedir. Ve kelâm-ı mezkûrden murâd istînâf olarak (جَاءَنِي كَذَلِكَ) ma'nâsı olmayıp belki (جَاءَنِي وَهُوَ كَذَلِكَ) mefhûmudur.³ İmdi, Şeyh'in işbu kelâmlarından cümle-i ismiyyenin “vâv”dan tecerrüdü câiz olmayıp meğkerki te'vîl veyâhûd müfredde teşbîhden bir nev' ile olabilmesi zâhirdir.

Ve Sâhib-i *Keşşâf*'in kelâmı dahi bunu iş'âr eder. Zîrâ Sâhib-i *Keşşâf* nazm-ı celîlde ⁴ ﴿يَبِئَاتُ أَوْ هُمْ قَائِلُونَ﴾ kavli-i şerîfinde zikrelemiştir ki: “Cümle-i ismiyye mâkablînde olan hâl üzerine atf olduğu sûretde iki harf-i atfın ictimâiyçün istiskâlen “vâv” hazf olunur. Zîrâ “vâv”-ı hâl dahi “vâv”-ı âtîf olup vasl için istiâre olunmuştur. Pes, ⁵ (جَاءَنِي زَيْدٌ رَاجِعًا أَوْ هُوَ فَارِسٌ) kavlin kelâm-ı fasîh olup (جَاءَنِي زَيْدٌ هُوَ فَارِسٌ) kavli kelâm-ı habîs olur.”⁶ Zîrâ evvelde olan (أَوْ هُوَ فَارِسٌ) cümlesinde “vâv”-ı hâlîyyenin terki harf-i âtîf olan (أَوْ) kelimesiyle ictimâî sakîl addolunduğuna mebnî olup sâni'de ise bu mahzûr olmadığı hâlde terk olunmuştur.

Ve kezâlik Sâhib-i *Keşşâf* ⁷ ﴿أَهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ﴾ kavli-i şerîfinde ﴿بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ﴾ cümlesi mevzi-i hâlde olarak (مُتَعَادِينَ بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ) takdîrinde olup murâd İblîs'in Hazret-i Âdem ve Havvâ'ya ve bunların İblîs'e olan adâvetlerini beyân olduğunu ityân eylemiştir.⁸ Ve bu kavliyle Sâhib-i *Keşşâf* terk-i “vâv”da vech olmak üzere ﴿بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ﴾ cümlesini müteâdîn ile te'vîl ve cümle-i mezkûreyi müfred menzilesine tenzîl eylemiştir. Ve bu nazm-ı celîl (جَاءَنِي زَيْدٌ هُوَ فَارِسٌ) mislinin hilâfında olup zîrâ misâl-i mezkûrde (هُوَ فَارِسٌ) müfred hükmünde olması murâd olunmak lâzım gelse (هُوَ فَارِسٌ) denilmeyip belki (جَاءَنِي فَارِسًا) denilmek vâcib olurdu. Ve illâ (هُوَ فَارِسٌ) cümlesinde mübtedâ zü'l-hâlden ibâret olmasıyla istînâf olmadığı gibi mübtedâ zâyî' olur. Anınçün “Bu kelâm habîsdir,” deyü hükm eylemiştir.

1 Zeyd kılıcını kuşanarak bana geldi.

2 Zeyd tâcını takarak çıktı.

3 Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 221.

4 “Geceleyin yahut gündüz vakti dinlenirlerken...” (el-A'râf 7/4)

5 Zeyd bana yayan veya atlı olarak geldi.

6 Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, II, 84.

7 “Birbirinize düşman olarak inin.” (el-Bakara 2/36)

8 Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, I, 132.

Ve işbu (جَاءَنِي زَيْدٌ هُوَ فَارِسٌ) kelâmının habîs olduğu Şeyh'in *Delâil-i İ'câz*'da şu kelâmiyla mübeyyendir ki: "Meselâ (جَاءَنِي زَيْدٌ مُسْرِعٌ) denilse bu kelâm (جَاءَ زَيْدٌ مُسْرِعًا) kavli menzilesinde olup kelâm-ı mezkûr ile kendisinde isrâ' olan bir mecî' isbât olunarak ehad-i ma'neyeynin âhara ya'nî mecî' ile isrâ'ın yekdiğere isâliyle kelâm haber-i vâhid kılınmış ve ke-enne "Zeyd hey'et-i isrâ' ile bana geldi," denilmiş olur. Ve eğer جَاءَ زَيْدٌ وَهُوَ (جَاءَ زَيْدٌ وَهُوَ مُسْرِعًا) (سَيْفُهُ عَلَى كَيْفِهِ) veyâhûd (عَلَامُهُ يَسْعَى بَيْنَ يَدَيْهِ)¹ veyâhûd (سَيْفُهُ عَلَى كَيْفِهِ) denilse ma'nâ ke-enne kelâma bed' olunarak mecî' isbât olunup ba'dehû bu haberden haber-i âhara nakl-i kelâm ile sâniyen mazmûn-i hâl olan şey'i isbâta bed' edilmiş olur. Ve bundan için cümle-i sâniyeyi evvele rabt edecek bir şey'e muhtâc olarak (زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ وَعَمْرٌو دَاهِبٌ) misillüde olduğu gibi "vâv" ile ityân olunur. Ve bu "vâv"a "vâv-ı hâl" tesmiyesi cevâb-ı şartda olan "fâ" gibi bir cümleyi cümle-i âhara damm için müctelibe olmaklığından ihrâc etmez. Zirâ "vâv"-ı hâliyye bi-nefsihâ irtibât şânından olmayan cümleyi rabt için ityân olunmakta âtufe menzilesindedir. İmdi, (جَاءَنِي زَيْدٌ مُسْرِعٌ) kavlinde olan cümle "fâ"dan müstağnî olan cezâ menzilesinde olup zirâ bi-nefsihâ irtibât şânındandır. Ve (جَاءَنِي زَيْدٌ وَهُوَ مُسْرِعٌ) veyâhûd (عَلَامُهُ يَسْعَى بَيْنَ يَدَيْهِ) veyâhûd (سَيْفُهُ عَلَى كَيْفِهِ) emsilesinde olan cümleler bi-nefsihâ irtibât şânından olmayan cezâ menzilesindedir."²

ثُمَّ قَالَ الشَّيْخُ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَإِنْ جُعِلَ نَحْوُ: «عَلَى كَيْفِهِ سَيْفٌ» حَالًا كَثُرَ فِيهَا تَرْكُهَا، نَحْوُ: «خَرَجْتُ مَعَ الْبَازِي عَليَّ سَوَادٌ»)³

Ve eğer ism ile zarf-ı mukaddemden mürekkebe olan (عَلَى كَيْفِهِ سَيْفٌ) emsâli hâl kılınarak meselâ (جَاءَ زَيْدٌ عَلَى كَيْفِهِ سَيْفٌ) denilse işbu hâl vâki' olan cümle-i zarfiyyede "vâv"ın terki kesîrdir. Meselâ Beşşâr'ın:

إِذَا أَنْكَرْتَنِي بِلُدَّةٍ أَوْ نَكَرْتَهَا خَرَجْتُ مَعَ الْبَازِي عَليَّ سَوَادٌ⁴

kavlinde vâki' olmuştur.

1 Hizmetçisi önünde koşuyor hâlde...

2 Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 213, 214.

3 (عَلَى كَيْفِهِ سَيْفٌ) gibi cümleler hâl kılındığında çoğunlukla başına "vâv" getirilmez. Örnek: Karanlık hâlâ üzerimdeyken doğanla beraber erkenden çıkar giderim, (sabahı bile beklemem.) (Tavîl)

4 Bir belde halkı kıymetimi bilmezse ya da ben onlara bir şekilde ısınmazsam, (durmam), karanlık hâlâ üzerimdeyken doğanla beraber erkenden çıkar giderim, (sabahı bile beklemem.) (Tavîl) Beyit için bkz. Beşşâr b. Bürd, *Divân*, III, 49.

Ma'nâ-yı Beyt: “Bir ehl-i belde benim kadrımı bilmeyip veyâhûd ben anların kadrini ârif olmadığım vaktde anlardan vakt-i [354] sabâhda ebker-i tuyûr olan bâzîye musâhib olarak hurûc u müfârakat ederim.” Ya'nî “İsfâr-ı subha muntazır olmayıp bakıyye-i zulmet-i leyl beni müstemil olarak henüz infilâk-ı subh hâsil olmadığı hâlde o beldeyi terk ederim,” demek olup hâsılı ehl-i belde den i'tibâr görmeyip ve kendisi anlarla tahsîl-i ülfet ü muâneset edemeyip vakt-i seherde teyakkuz u pervâz ile ma'rûf olan merg-i bâzîye refâkatle ale's-sabâh belde-i mezkûreden tayy-ı bisât-ı ikâmet eylediğini beyân eylemiştir. İmdi, (عَلَى سَوَادٍ) ya'nî (بَقِيَّةٌ مِنَ اللَّيْلِ) kavli hâl olup “vâv” terk olunmuştur.¹

Bu kelâmdan sonra Şeyh buyurmuştur ki: “Bu misillü kelâmda vech olan, ism ya'nî meselâ sevâd zi'l-hâle i'timâdı cihetle zarfa fâil olup mübtedâ olmamaktır. Ve lâıyk olan, (عَلَى كَيْفِهِ سَيِّفٌ) emsâlinde hâssaten zarf-ı fi'l takdîrinde olmayıp ism-i fâil takdîri i'tibâr edilmesidir. Meğerki maa (قَدْ) fi'l-i mâzî takdîr oluna.”²

Ve Musannif *İzâh*'ında demiştir ki: “Şeyh'in ism-i fâil takdîrini ihtiyârı, asl-ı hâl olan hâl-i müfredeye rücû' için olup anınçün bu misillü zarf olan cümle-i hâliyyede terk-i “vâv” kesîru'l-vukû'dur. Ve fi'l-i mâzî takdîrini tecvîz eylemesi, cümle-i mezkûrenin kalîlen “vâv” ile mecîi içündür.”³ Nitekim şâirin:

وَإِنَّ امْرَأً أَسْرَى إِلَيْكَ وَدُونَهُ مِنْ الْأَرْضِ مَوْمَاءٌ وَبَيْدَاءُ سَمَلُوقٌ⁴

beytinde vâki' olmuştur. Haber-i (إِنَّ) mâba'dinde olan beyttedir. Ve (دُونَهُ), (أَمَامَهُ) ma'nâsına mevki-i istişhâddır ki “vâv” ile hâl vâki' olmuştur. (مَوْمَاءُ), (دُونَهُ) için fâildir. Ve (سَمَلُوقٌ) sıfat-ı (بَيْدَاءُ)'dur. (إِسْرَاءٌ) seyr fi'l-leylidir. (مَوْمَاءُ) aslı, alâ vezn-i (فَعْلَلَةٌ), olup *mefâze* ma'nâsınadır. Sebeb-i tesmiye, mefâzede olan mehâlik ü mehâvifden nâşî lühûk-ı helâkden hazerle sâlikînin yekdiğere î mâ vü işâret ederek ref'-i savta adîmül'-iktidâr olmal-

1 Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 202, 203.

2 Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 219, 220.

3 Kazvîni, *el-İzâh*, s. 171.

4 Ey deve! Bir kişi ki önünde geniş ve çorak çöller olduğu hâlde gece sana gelmiş; (çağrısına kulak vermeni kesinlikle hak ediyor.) (Tavil) Beytin A'şâ'ya ait olduğu söylenmektedir. bkz. Vahdî Efendi, *el-Mu'avel*, s. 359; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, s. 206. Fakat şâirin mevcut divânında beytin ikinci şatırının farklı kaydedildiğine işâret etmek gerekir. Krş: *Divân*, s. 223.

rıdır. (بَيْدَاءُ), yine *mefâze* olup (هَلَكٌ) ma'nâsına (بَادٌ-بَيِّدٌ) fi'lindendir. (سَمَلٌ) nebâtdan âriye arz-ı müsteviye olup cem'i (سَمَالٌ)'dur. Murâd mehâlik ü mehâvifle mel'â bî-âb u kelâ olan mefâze vü sahrâyı tayy u imrâr ve kat'-ı mesîr-i şeb-i târ bezm-i dilârâ-yı mahbûbeyeye vüsûlünü tizkârdır.¹ Ve Şeyh'in takdîr-i muzârii tecvîz etmemesi cevâz-ı takdîr-i muzâri'de "vâv" ile imtinâ'-ı mecîe mebnîdir.

İşte kelâm-ı Musannif bundan ibâret olup lâkin mahall-i nazardır. Zîrâ asl-ı hâl müfred olduğu misillü haber ile na'tda dahi asl olan müfred olmakdır. Bununla berâber zarf haber veyâhûd na't vâki' olduğu vaktde cümle takdîri ekserdir. Bu sûretde na't ile haberde ihtiyâr olunmayıp da ale'l-husûs hâlde ifrâd ihtiyârını muktaizî olacak bir münâsebet zikri lâzım gelir. Ve bir de muzâri' takdîrinin cevâzı imtinâ'-ı "vâv"ı mûcib olduğunu teslîm etmeyiz. Zîrâ câizdir ki inde vücûdi'l-"vâv" mukadder mâzî ve inde ademi'l-"vâv" muzâri' olsun görmez misin ki müfred takdîri ihtiyâr olunup ve maa hâzâ "vâv" mümteni' olmamışdır. Hâlbuki imtinâ'-ı "vâv"a müfred, muzâri'den evlâdır.

Ve bu makâmda hakk olan, (عَلَى كَيْفِهِ سَيِّفٌ) misillüde ism, mübtedâ-yı merfû' ve zarf, haber olmaklığa muhtemeldir. Bu sûretde cümle ismiyye olur. ²(أَفِي الدَّارِ زَيْدٌ؟) ve ³(أَقَاتِمُ زَيْدٌ؟) misillüde câiz olduğu gibi. Ve mâzî veyâ muzâri'le mukadder cümle-i fi'liyye ve ism-i fâil takdîriyle hâl-i müfrede dahi olmaklığa muhtemeldir. Ve bu ihtimâlâtdan ismiyye veyâ fi'liyye-i mâzeviyye olanlar kendisinde terk-i "vâv" câiz olan kısımdandır. Ve ahîrân ya'nî muzâri' ile ism-i fâil takdîr olunanlar, kendisinde "vâv" mümteni' olan kısımdandır. Ve bu ihtimâlât ecliyçün cümle-i mezkûrede terk-i "vâv" keşîru'l-vukû'dur. Lâkin "vâv"ın sûret-i terki sâhib-i hâl nekira-i müte-kaddime olmadığı sûretde olup ve illâ sîfata iltibâsdan hıfz için vücûd-i "vâv" vâcibdir. Nitekim (جَاءَنِي رَجُلٌ فَارِسٌ وَعَلَى كَيْفِهِ سَيِّفٌ) kavliyle nazm-ı celilde ﴿وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا وَلَهَا كِتَابٌ مَّعْلُومٌ﴾⁴ kavli-i şerîfînde duhûlünden ma'lûmdur.

1 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 457-458.

2 Evde mi Zeyd?

3 Ayakta mı Zeyd?

4 "Biz hiçbir toplumu, bilinen bir yazgıları (belirlenmiş hayat süreleri) olmadan helâk etmedik." (el-Hicr 15/4)

Hâsılı, kendisinde haber, mübtedâ üzere mütekaddim zarf olduğu sûretde cümle-i ismiyyede terk-i “vâv” ekser olması sâhib-i hâl nekira-i mütekaddime olmadığı sûretde olup bu da ma‘rife veyâhûd nekira-i müteahhira olmasıyla olur. Zirâ bu sûretde inde terki'l-“vâv” hâl sıfata mültebis olmaz. Ammâ nekira-i mütekaddime olduğu sûretde gerekse misâl-i evvelde olduğu gibi mevsûfe olsun ve gerekse misâl-i sâniide [355] olduğu gibi gayr-ı mevsûfe olsun sıfata iltibâsını ref için cümle-i mezkûrede vücûd-i “vâv” vâcibdir. Pes, ¹ ﴿وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا لَهَا مُنْذِرُونَ﴾ nazm-ı celilinde cümle sıfat ve ﴿وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا وَلَهَا كِتَابٌ مَّعْلُومٌ﴾ kavli-i şerifinde hâldir. Lâkin Sâhib-i *Keşşâf* ikisinde dahi cümle sıfat olup sâniide “vâv” te'kîd-i lüsûk için zâide olduğunu ihtiyâr eylemiştir.²

ثُمَّ قَالَ الشَّيْخُ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَيَحْسُنُ التَّرْكَ تَارَةً لِدُخُولِ حَرْفِ عَلَى الْمُبْتَدَأِ كَقَوْلِهِ:
فَقُلْتُ عَسَى أَنْ تُبْصِرِيَنِي كَأَنَّمَا بَنِي حَوَالِي الْأُسُودُ الْحَوَارِدُ)³

Ve ba'zen cümle-i ismiyyede mübtedâ üzerine bir harf duhûlünden için nev'-i irtibat hâsıl olarak terk-i “vâv”, zikrinden hasen olur. Nitekim Ferazdak'ın:

فَقُلْتُ عَسَى أَنْ تُبْصِرِيَنِي كَأَنَّمَا بَنِي حَوَالِي الْأُسُودُ الْحَوَارِدُ

beytinde vâki' olmuşdur. (حَوَارِدُ), *gazab* ma'nâsına (حَرِدُ) fi'linden cem'-i (حَارِدُ) olup “esed-i hârid” ve “üsûd-i havârid” denilir. Şâir-i merkûm, evlâdı hakkında ziyâde itinâ vü itibâr etmesi cihetle bu hâlini lev m eden mer'eye ma'riz-i hitâb-ı itâbda⁴ der ki: “Beni evlâdım hakkında itinâ-yı şânlarından dolayı lev m etme ki karîben ma'reke-i düşmanda beni cevânib ü etrâfımda veledlerim gazanferân-ı gazbâna şebîh oldukları hâlde müşâhede edersin,” demek olur. İmdi, (بَنِي الْأُسُودُ) kavli cümle-i ismiyye

1 “Biz hiçbir toplumu uyarmadan helâk etmemişizdir.” (eş-Şuarâ 26/208)

2 Krş: Siyâlkûtî, *Hâşiye*, II, 252; krş: Zemaşeri, *el-Keşşâf*, II, 548-549.

3 Şeyh Abdülkâhîr şunu da söylemiştir: Bazen mübtedânın başına başka bir harfin gelişi sebebiyle (önceki cümleyle irtibat sağlandığı için) “vâv”ın terki daha güzel düşülebilmektedir. (Şairin) şu sözünde olduğu gibi: (Çocuğum olmuyor diye bana laf atan) eşime: “Umuyorum ki bir gün sen beni, etrafımda öfkeli aslanlar gibi kükreyen evlatlarımla göreceksin,” diye karşılık verdim. (Tavîl) Beyit için bkz. Ferazdak, *Divân*, s. 134.

4 Mütercim bu bilgiyi Hasan Çelebi'den almış (bkz. *Hâşiye*, s. 458) ve çeviriyi buna göre şekillendirmiş gibi görünmektedir. Fakat üç beyitten oluşan şiire bir bütün olarak bakıldığında, şairin çocuğunun olmamasıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Mustafa İsamuddîn ile Mehmed Zihni Efendi de beyti bu şekilde izah etmişlerdir. bkz. *Şerhu Ebyâti'r-Telbîs*, s. 95; *el-Kavlü'l-Ceyyid*, s. 207-208.

olup (تَبَصَّرِينِي) mef'ûlünden hâl vâki' olmuşdur. Bu sûretde eğer (كَأَنَّمَا) lafzı cümle-i mezkûre üzerine dâhil olmamış olsa idi kelâm ancak “vâv” ile hasen olurdu. Ve (حَوَالِي) kavli (فِي أَكْنَافِي وَجَوَانِبِي) ma'nâsına olup (بَيْنِي) kavlin-den hâldir. Zîrâ harf-i teşbihde ma'nâ-yı fi'l olup ke-enne (أَشْبَهُ بَيْنِي الْأَسْوَدَ حَالَ كَوْنِهِمْ حَوَالِي) mefhûmundadır.

ثُمَّ قَالَ الشَّيْخُ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأُخْرَى لِرُفُوعِ الْجُمْلَةِ بِعَقَبِ مُفْرَدٍ كَقَوْلِهِ:

وَاللَّهُ يُبْقِيكَ لَنَا سَالِمًا بُرْدَاكَ تَبْجِيلٌ وَتَعْظِيمٌ¹

Ve bâzen cümle-i ismiyye-i hâliyyenin hâl-i müfredde akabinde vukûundan için terk-i “vâv” ahsen olur. Nitekim İbn-i Rûmî'nin:

وَاللَّهُ يُبْقِيكَ لَنَا سَالِمًا بُرْدَاكَ تَبْجِيلٌ وَتَعْظِيمٌ

kavlinde vâki' olmuşdur. Zîrâ (بُرْدَاكَ تَبْجِيلٌ) cümlesi hâl olup eğer bunu (سَالِمًا) kavli tekaddüm etmeseydi terk-i “vâv” hasen olmazdı. Ve işbu hâleyn ya'nî cümle ile (سَالِمًا) kavleyninin ahvâl-i müterâdîfeden olmaları câizdir. Ahvâl-i müterâdîfe ahvâl-i müteaddide olup zi'l-hâl şey'-i vâhid olandır. Burada (بُقْيَاكَ) lafzında olan “kâf” gibi. Hâsılı, bu sûretde hâleyn-den ikisinin dahi sâhibi “kâf”-ı hitâb olur. Veyâhûd ahvâl-i mütedâhile-den olmaları câizdir. Ve hâl-i mütedâhile, hâl-i müteahharın sâhibi hâl-i sâbıkın müştemil olduğu ism olmasıdır. Meselâ bu beytde (سَالِمًا), (بُقْيَاكَ) kavlinde olan “kâf” dan ve (بُرْدَاكَ), (سَالِمًا) kavlinin müştemil olduğu (أَنْتَ) zamîrinden hâl olur.

Mefhûm-i Beyt: “Zâtın cemî'-i mekârih ü âfâtdan sâlim ve ridâ gibi ta'zîm u tebcil seni muhît u şâmil olduğu hâlde seni Cenâb-ı Bârî bizim için bâkî eylesin,” demekdir.

Ve rivâyet-i Fâzıl-ı Radî üzere Endelüsî demişdir ki: “Eğer hâl vâki' olan cümle-i ismiyyede mübtedâ zi'l-hâlin zamîri olursa “vâv” vâcib olur. Ve illâ eğer zamîr cümlelerin cüz'-i masdarında vâki' olursa gerekse mübtedâ olsun (فُوهُ إِلَى فِي) ve ﴿أَهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ﴾ gibi ve gerekse haber olsun (وَجَدْتَهُ حَاضِرًا الْجُودُ وَالْكَرَمُ) gibi, bu sûretde “vâv” dan mücerred olarak hâl

1 Şeyh Abdülkâhir ayrıca şöyle demiştir: Bazen de müfred bir hâlin peşinden geldiği için isim cümlesinin başındaki “vâv”ın terki daha güzel düşülebilmektedir. (Şairin) şu sözünde olduğu gibi: “(Ey Ubeydul-lâh!) Allah seni sağ-sâlim ve hürmet ile saygıyı elbisen kılarak bize bağışlasın!” (Serî) Beyit için bkz. İbnür-Rûmî, *Divân*, III, 298.

vukūunda za'fiyla hükm olunmaz. Zîrâ râbıt ya'nî zamîr evvel-i cümlede-
dir ve zikrolunan (... عَسَى أَنْ تُبْصِرِينَ...) ve (... بُزْدَاكَ...) beyteyni bu kabîldendir.
Ve eğer zamîr-i mezkûr sadr-ı cümlede vâki' kelimedede bulunmazsa bi-dû-
ni'l-"vâv" vukūu za'if u kalîldir. Nitekim medh-i gâisda söylenilmiş olan
¹(نَصَفَ النَّهَارُ الْمَاءَ غَامِرُهُ) kavlinde (الْمَاءَ غَامِرُهُ) cümle-i ismiyye-i hâliyye olup
zi'l-hâle râci' olan (غَامِرُهُ) zamîri sadr-ı cümlede olmadığı hâlde bi-dûni'l-
"vâv" vâki' olmuştur."² (النَّهَارُ) merfû' olup (انْتَصَفَ النَّهَارُ) ma'nâsınadır. Bir
gavvâsın mâda tûl-i meksi cihetiyle Müseyyeb bin Ales inşâd eylemiştir.
Âhiri (وَرَفِيقُهُ بِالْغَيْبِ لَا يَدْرِي حَالَهُ)³ Ya'nî "Nehâr nısfâ resîde olup hâ-
len mâ'-i nehr gâis-ı merkūmu sâtir olarak ka'r-ı mâdan zuhûr etmemiştir.
Ve refiki andan gâib olup hâli ma'lūmu değildir," demek olur.

1 (O dalgıç) suyun altındayken günün yarısı geçti. (Münserih)

2 Esterâbâzî, *Şerhu'l-Kâfiye*, II, 78-79.

3 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 458. Muhaşşî (النَّهَارُ)'ın hem mansûb hem de merfû olarak rivâyet edildi-
ğini ve mansûb okunması hâlinde mısraın konuya örnek teşkil edemeyeceğini belirtmiştir. bkz. *Hâşiye*,
s. 458.

Bâb-1 Sâmin: Îcâz, Itnâb, Müsâvât

قَالَ رَحِمَهُ اللهُ: (الْبَابُ الثَّامِنُ فِي الْإِجَازِ وَالْإِطْنَابِ وَالْمُسَاوَاةِ)¹

[356] Fenn-i meânîden sekizinci bâb, îcâz ve itnâb ve müsâvât ebhâs-ı şerîfesindedir.

قَالَ السَّكَّاكِيُّ: (أَمَّا الْإِجَازُ وَالْإِطْنَابُ فَلِكُونِهِمَا نِسْبَتَيْنِ لَا يَتَبَسَّرُ الْكَلَامُ فِيهِمَا إِلَّا بِتَرْكِ التَّحْقِيقِ)²

Beyân-ı Sâhib-i *Miftâh* üzere îcâz ile itnâb, taakkülü şey’-i âharın taakkülüne kıyâs ile olan umûr-i nisbiyyededir. Zîrâ bir kelâm-ı mücezin mücez olması ancak o kelâmdan ziyâde olan bir kelâma nisbetle olur. Kelâm-ı mutnab da bu vechile olup zîrâ bir kelâmın mutnab olması ancak o kelâmdan nâkıs olan kelâma kıyâs iledir. İşte bundan için îcâz ü itnâbda teyessür-i kelâm ancak mâhiyetlerinin terk-i tahkîk u ta’yîniyle tahakkuk eyler. Ya’nî ale’t-ta’yîn ve’t-tahkîk kelâmdan şu mikdâr ile ityân îcâzdır ve şu mikdâr itnâbdır denilmek mümkün olmayıp çok kerre vâki’ olur ki bir kelâma nisbetle mücez olan kelâm bi-aynihî diğerkelâma nisbetle mutnab olur. Kezâlik mutnab da böyledir. Bu sûretde ale’t-tahkîk ve’t-tahdîd “Kelâmdan şu mikdâr ile ityân îcâz ve şu mikdâr ile itnâbdır,” denilmek ne vechile mümkün olabilir?

قَالَ السَّكَّاكِيُّ رَحِمَهُ اللهُ: (وَالْبِنَاءُ عَلَى أَمْرِ عُرْفِيٍّ، وَهُوَ مُتَعَارَفُ الْأَوْسَاطِ، أَيُّ كَلَامِهِمْ فِي مَجْرَى عُرْفِهِمْ فِي تَأْدِيَةِ أَضِلِّ الْمَعَانِي، وَهُوَ لَا يُحْمَدُ فِي بَابِ الْبَلَاغَةِ وَلَا يُدْمُ، فَالْإِجَازُ أَدَاءُ الْمَقْصُودِ بِأَقْلٍ مِنْ عِبَارَةِ الْمُتَعَارَفِ، وَالْإِطْنَابُ أَدَاؤُهُ بِأَكْثَرٍ مِنْهَا)³

(وَالْإِجَازُ بِالْبِنَاءِ عَلَى أَمْرِ يَعْرِفُهُ أَهْلُ الْعُرْفِ) kavline ma’rûf olup mefhûmundadır. Ya’nî, dahi îcâz ü itnâbda kelâm emr-i örfiye ya’nî ehl-i örfün ma’rûfu olan emr üzerine ibtinâ ile müyesser olur. Emr-i örfiden murâd, müteâref-i evsât-ı nâsıdır. (أَوْسَاطُ), (وَسَطُ) dan olup murâd kendileri için ne fesâhat ve belâgat ve ne de ıyy ü fehâhet olmayandır. Ve bunların

1 Sekizinci bâb îcâz-itnâb-müsâvât hakkındadır.

2 Sekkâkî şöyle demiştir: Îcâz ve itnâb nisbî yani birbirlerine kıyasla değerlendirilen konular oldukları için bu iki üslûba dâir söz söylemek, ancak (kelâm şu uzunlukta olursa îcâz; şu uzunlukta olursa itnâbdır gibi) net sınırlar çizmeye çalışmaktan kaçınmakla mümkün olabilir.

3 Bu hususta ölçü örfüdür. Bu örf, orta düzey insanların örfüdür, yani orta düzey insanların kendilerini ifade ederlerken kullanmayı âdet edindikleri sözleridir. Onların bu kullanımları belâgat açısından herhangi bir övgü ya da yergi gerektirmez. Buna göre îcâz, merâmı, işte bu orta düzey insanların alışılmış ibarelerinden daha az, itnâb ise daha çok ibare kullanarak dile getirmektedir.

müteârefleri esnâ-yı muhâverât ü muâmelâtta te'diye-i asl-ı meânî için kendi mecrâ-yı örf ü âdetlerinde cereyân eden kelâmlarıdır. Ve evsâtdan bu kelâm, muktezeyât-ı ahvâle adem-i riâyetlerinden nâşî bâb-ı belâgatde memdûh olmadığı misillü anlardan bu kelâm mezmûm u makdûh dahi değildir. Zîrâ onların garazı nasıl elfâz ile olursa olsun burası mu'teber olmayıp ve mücerred bu elfâzı hükm-i na'ikden ihrâc edecek mertebe te'lîf ederek delâlet-i vaz'ıyye ile asl-ı meânîyi te'diyedir. Ve bu ise asl-ı ma'nânın tevakkuf eylediği şey'den lügat ü sarf u nahvde mutâbakatle hâsıldır. Bu sûretde icâz; ma'nâ-yı maksûdu, ibâre-i müteârefden ekall ile edâ ve itnâb; maksûdu, ibâre-i müteârefden ekser ile edâdır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (ثُمَّ قَالَ: الْأَخْتِصَارُ لِكَوْنِهِ نَسْبِيًّا يُرْجَعُ فِيهِ تَارَةً إِلَى مَا سَبَقَ، وَأُخْرَى إِلَى كَوْنِ الْمَقَامِ خَلِيقًا بِأَبْسَطٍ مِمَّا ذُكِرَ)¹

Kelâm-ı mezkûru îrâddan sonra Sekkâkî rahimehullâh demiştir ki: İhtisâr emr-i nisbî olduğuyçün bir kelâm için iddiâ-i ihtisârda ba'zen zikri sebkât eden şey'e ya'nî ibâre-i müteâref andan ekser bulunduğuna ve ba'zen makâm, mütekellimin zikrelediği kelâmdan ebsat u evsa' bir kelâma halîk u lâyük olduğuna rücû' olunur. (مَا ذُكِرَ)'le murâd Halhâlî'nin tevehhümü gibi müteâref-i evsât olup da merci'-i ihtisâr u icâz, makâmın müteârefden ebsat u evsa' ibâreye lâyük olmasıdır, denilmekde ve buna binâ edilmekde² bir ma'nâ olmayıp belki murâd, mütekellimin zikrelediği kelâmdır. Ya'nî kelâmın ihtisâr ile tavsîfi ba'zı kerre ibâre-i müteârefden ekall olduğundan için olur. Ve ba'zen bi-hasebi mukteza'z-zâhir makâma lâyük olan ibâreden ekall olduğuna mebnî olur. Meselâ ﴿رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَاسْتَعَلَ﴾³ kelâmına nisbetle itnâbdır. Lâkin muktezâ-yı makâma nisbetle icâzdir. Zîrâ makâm inkirâz-ı şebâb ile meşîbin ilmâm u takarrübünü beyân makâmı olmasıyla bunu ifâdede lâyük olan, kelâmın gâyet-i bast ile isbâğ ve her bir meblağ-i mümkinine iblâğ olunmasıdır.

1 Sekkâkî şunu da söylemiştir: İhtisâr da nisbî bir durum olduğu için (sözün bir ihtisâr olup olmadığını tespitinde) bazen mezkûr örfteki kullanımın daha uzun olup olmadığına, bazen de makâmın, zikredilenden daha geniş bir sözü hak edip etmediğine bakılır.

2 Krş: Halhâlî, *Miftâhu Telhîsi'l-Miftâh*, s. 437-438.

3 "Rabbim! Doğrusu kemiklerim iyice gevşedi, saçlarıma aklar düştü." (Meryem 19/4)

4 Rabbim, yaşlandım!

Pes, ma'lûm oldu ki icâz için iki ma'nâ olup birisi, kelâmın ibâre-i müteârefden ekall olması ve sâni, kelâmın muktezâ-yı zâhirden ekall olmaklığıdır. Ve bu ma'neyeyn beyninde umûm min vech olup ibâre-i müteârefle muktezâ-yı makâmın her ikisinden ekall olan kelâmda mütesâdıklardır. Nitekim harf-i nidâ ve “yâ”-i izâfetin hazfiyle (رَبِّ قَدْ شِخْتُ) kelâmı her iki cihetden mücezdür ki müteâref olan (يَا رَبِّي قَدْ شِخْتُ) kelâmından muhtasar olduğu misillü makâmın iktizâ eylediği ibâre-i mebsû-tadan dahi [357] ekallıdır. Ve müteârefden ekall olup muktezâ-yı zâhir-i makâmdan ekall olmayan mahalde evvel sâdik olup sâni sâdik olmaz. Nitekim şâirin:

لَا يُبْعِدُ اللَّهُ التَّائِبَ فِي الْغَايَاتِ إِذَا قَالَ الْحَمِيسُ: نَعَمْ¹

kavlinde hazf-i mübtedâ ile (نَعَمْ) kavli gibi. (تَأْتِبُ) teşemmür ü teheyü' ma'nâsına olup ve (حَمِيسُ) erkân-ı hamse ya'nî kuddâm u half ve yemîn ü yesâr ve kalbi olan ceşdır.

Ma'nâ: “Ehl-i ceşden ba'zıları ba'zılarına² (هَذَا نَعَمْ فَأَغِيرُوهَا وَأَعْتِنُمُوهَا) dedikleri vaktde nehb ü ahz için teheyü' ü teşemmürden Cenâb-ı Bârî baîd etmesin,” demektir.³ Murâd gârâta hırs u vülûunu izhârdır.

(نَعَمْ), (أَنْعَامُ)'un vâhidi olup emvâl-i râiye murâd ve ekser ibilde îrâd olunur.⁴ Zîrâ kelâm-ı mezkûr ibâre-i müteârefe olan (هَذَا نَعَمْ) kavlinde ekall olup muktezâ-yı makâmdan ekall değildir. Zîrâ dik-ı makâm hazf-i mübtedâyı muktazî olduğunun zikri mürûr etmiş idi.

Ve müteârefden ekall olmayıp muktezâ-yı zâhir-i makâmdan ekall olduğu vaktde sâni sâdik olup evvel sâdik olmaz. ﴿رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي﴾ kavli-i şerîfi gibi. Zîrâ bu kelâm müteârefden ekall olmayıp muktezâ-yı makâmdan ekall olduğunun zikri mürûr eyledi. Ve işbu müteâref-i evsât ile muktezâ-yı makâmdan ibâret olan ma'neyeyni icâz gibi itnâbda dahi i'tibâr etmek mümkündür. Lâkin icâzda zikrolunan kelâmdan zihn itnâbda i'tibârına dahi münsâk olacağı cihetle terk edilmiştir. Ve icâz gibi itnâbeyn

1 Askerler 'Deve!' diye haykırıp (birbirlerini ganimete teşvik ettiklerinde) silahları kuşanıp baskına hazırlanmayı Allah bizden esirgemesin. (Serî) Beyit için bkz. Murakkış el-Ekber, *Divân*, s. 71.

2 İşte bir deve! Haydi onu ganimet olarak alın!

3 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiyeye*, s. 460.

4 Krş: Vahdî Efendi, *el-Mu'avvel*, s. 371.

beyninde ve ma'nâ-yı sâni üzere îcâz ile itnâb miyânında olan nisbet dahi umûm min vechdir.

Ve ba'zılar kelâm-ı Sekkâkî'den îcâz ile ihtisâr beyninde fark, îcâz müteârefe nisbetle ve ihtisâr muktezâ-yı makâma nisbetle ekall olan kelâm olmak üzere tevehhüm edip bu ise vehmdir. Zîrâ ihtisârın dahi îcâz gibi ekall-i müteârefe itlâkı tasrîh-gerde-i Sekkâkî'dir. Fakat ıstılâh-ı Sekkâkî'de îcâz ihtisârdan ehass olup îcâzı muktezâ-yı makâma nisbetle olan kelâma itlâk etmediği iddiâ olunsa savâbdan baîd olmazdı.

قَالَ رَحِمَهُ اللهُ: (وَفِيهِ نَظَرٌ؛ لِأَنَّ كَوْنَ الشَّيْءِ نَسْبِيًّا لَا يَمْتَنِضِي تَعَسَّرَ تَحْقِيقِ مَعْنَاهُ)¹

Sekkâkî'nin zikrolunan kelâmı iki cihetden mahall-i nazardır. Zîrâ bir şey'in nisbî olması tahkîk-i ma'nâsının ne vechile taassürünü iktizâ eder ki übüvvet ü bünüvvet emsâli pek çok umûr-i nisbiyye ve meânî-i izâfiyyenin meânîsi tahkîk ve kendiye lâyık ta'rîfât ile ta'rîf olunmuşdur?

Şârih-i merhûm bu suâlden cevâbda buyururlar ki: Adem-i teyessür-i tahkîkiyle murâd, mürûr etdiği üzere, kelâmdan şu kadar îcâz ve şu mikdâr itnâbdır deyü tahkîk u taayyün etmesinin adem-i imkânı olup bu ise zarûrîdir. Yoksa murâd aslâ ma'nâları tebeyyün etmez, demek değildir. Zîrâ Sekkâkî'nin zikrelediği şey' îcâz ü itnâb için tefsîrdir.

Musannif rahimehullâh kelâm-ı Sekkâkî'de olan nazar-ı sâniyi beyân ile buyururlar ki:

(ثُمَّ الْبِنَاءُ عَلَى الْمُتَعَارَفِ وَالْبَسْطُ الْمُؤْصُوفِ رَدُّ إِلَى الْجَهَالَةِ)²

Ve tefsîr-i îcâz ü itnâbda kelâmı müteâref-i evsâta ve bast-ı mevûfa binâ ederek îcâz-ı kelâm ba'zen müteârefden ekall ve ba'zen kelâm-ı mezkûrden ebsat bir kelâma halîk olduğuyçün olur, denilmek kelâmı cehâlete reddir. Zîrâ müteâref-i evsâtın tabakât u merâtibi muhtelif olmasıyla kemmiyyet ü keyfiyyeti ve her bir makâmın bastdan ne mikdârı muktaiz olduğu bilinmez ki hattâ anın üzerine kıyâs olunarak kelâm-ı mezkûr bundan ekall veyâ ekserdir denilsin.

1 Fakat Sekkâkî'nin bu görüşü (iki açıdan) tartışmaya açıktır. a) Bir şeyin nisbiligi, o şeyin net bir şekilde tanımlanmasının kaçınılmaz olarak zorluğunu gerektirmez.

2 b) İcâzı orta düzey insanların örfü ve makâmın gereğine göre sözü uzatmak ilkesi üzerine binâ etmek, onu bilinemezliğe sürüklemektir.

Şârih-i muhakkik, Musannif'in bu suâlınden dahi cevâbda buyururlar ki: Elfâz kavâlib-i meânî olup tûl ü kısarada muhtelif olan ibârât ile te'diye-i meânî üzere kudret ve bi-hasebi münâsebeti'l-makâm ibârede kısar u tûl ile tasarrufa riâyet ancak de'b-i bülegâdandır. Ve ammâ miyân-ı cühelâ vü bülegâda mutavassıt olanlar için yalnız tefhîm-i ma'nâda kelâmdan bir hadd-i ma'lûm olarak havâdis-i yevmiyyede mâ-beynlerinde cereyân edip bi-hasebi'l-vaz' meânî-i maksûde üzere delâlet eder. Bu ise bülegâ ve gayrılar için ma'lûmdur. İmdi, müteâref-i evsât üzerine binâ bülegâ ve gayrılarının nisbetle vâzıhdır. Ve ammâ zikrolunan basta binâ ancak yalnız bülegâyâ nisbetle olarak hangi makâm bastı iktizâ eylediği ve her bir makâmın bastan ne mikdârı muktazî olduğu ashâb-ı belâgate ma'lûmdur. Nitekim bu bahsden ebvâb-ı sâbıkada bir nebze beyân mürûr etmiş idi. Bu cihetle beyân-ı [358] Sekkâkî'de cehâlete redd müntefidir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالْأَقْرَبُ أَنْ يُقَالَ: الْمَقْبُولُ مِنْ طُرُقِ التَّعْبِيرِ عَنِ الْمُرَادِ فَهُوَ تَأْدِيَةٌ أَصْلِهِ بِلَفْظٍ مُسَاوٍ لَهُ أَوْ نَاقِصٍ عَنْهُ وَافٍ أَوْ زَائِدٍ عَلَيْهِ لِفَائِدَةٍ)¹

İcâz ü itnâb u müsâvâtı beyânda savâb ve fehme akreb olan, denilmektedir ki: Maksûddan ta'bîr ya maksûda müsâvî lafz ile olur veyâhûd olmaz. Sâniide ya maksûddan nâkıs veyâhûd maksûd üzerine zâid olur. Nâkıs da ya maksûdâ vâfi olur veyâ olmaz. Zâid de ya bir fâide için olur veyâ olmaz. İşte bunlar te'diye-i ma'nâ-yı maksûdda turuk-ı hamse olup üçü makbûl ikisi merdûd olarak Musannif rahimehullâh buna işâretle buyururlar ki: Ma'nâ-yı murâdı turuk-ı ta'bîrdan makbûl olan tarîk asl-ı ma'nâ-yı murâdı kendiye müsâvî veyâhûd asl-ı murâddan nâkıs-ı vâfi olan veyâhûd li-fâidetin murâd üzere zâid bulunan lafz ile edâ etmektedir. İmdi müsâvât, lafzın, asl-ı ma'nâ-yı murâd mikdârı olmasıdır. Ve icâz, lafzın, asl-ı murâddan nâkıs u vâfi olmasıdır. Ve itnâb, li-fâidetin lafzın, asl-ı murâd üzerine zâid olmasıdır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَاحْتُرِزَ بِـ «وَافٍ» عَنِ الْإِخْلَالِ كَقَوْلِهِ:

لِ النَّوْكِ مِمَّنْ عَاشَ كَدًّا

وَالْعَيْشُ خَيْرٌ فِي ظِلًّا

- 1 Şöyle söylemek daha doğru olur: Verilmek istenen mesajı aktarmanın yollarından makbul olanları a) Bu mesajı kendisine denk lafızlarla dile getirmek, b) Mesajın gerektirdiğinden az ama yeterli lafızlarla söylemek, c) Bir nükteye binâen daha fazla lafızla aktarmaktır.
- 2 Hâris b. Hillize el-Yeşkürî, *Divân*, s. 47.

أَيُّ: «التَّاعِمُ»، وَ«فِي ظِلَالِ الْعَقْلِ»¹

(وَإِ) ibâresinde olan (وَإِ) kaydı ihlâlden ihtirâzdir. İhlâl, lafzın asl-ı murâddan nâkis ve beyânına gayr-ı vâfi olmasıdır. Nitekim Hâris bin Hillize el-Yeşkürî'nin:

وَالْعَيْشُ خَيْرٌ فِي ظِلَا لِ التُّوكِ مِمَّنْ عَاشَ كَدًّا

kavlinde vâki' olmuştur. (تُوكٌ) damm ile humk u cehâlet ma'nâsınadır. (مِمَّنْ) (مَنْ عَيْشَ مَنْ) takdîrindedir. (كَدًّا) masdar olup (مَكْدُودًا) ya'nî (مَتْعُوبًا) ma'nâsınadır. (مِمَّنْ عَاشَ كَدًّا), (الْعَيْشُ التَّاعِمُ) kavli (الْعَيْشُ خَيْرٌ) takdîrindedir. (مَنْ عَيْشَ شَأَقٍ مَنْ عَاشَ فِي ظِلَالِ الْعَقْلِ) takdîrindedir. Ya'nî asl-ı murâd-ı şâir, "Sâye-i humk u cehâletde olan ayş-i nâ'im ü sehl, zılâl-i aklda olan ayş-i şâkk u mut'ibden hayırlıdır," demek olup hâlbuki beyt-i mezkûrun lafzı bu ma'nâ-yı maksûdu ifâdeye vâfi değildir. Zîrâ evvelde "nâ'im" ve sâni'de "fi zılâli'l-akl" kaydlarını i'tibâr edecek delîlden hâlî olarak bu sûretde muhîll olur.

Lâkin bu ihlâl mahall-i nazardır. Zîrâ örfde ayş-i mu'teddün bih olan ayş-i nâ'im ancak ayş-i cehele-i hamkâ olup âkıbet-i umûru müteemmilîn olan ukalânın ayş-i olmadığı müştehiridir. Binâen aleyh şâir-i merkûm mutlakan zılâl-i nûku hamâkatde olan ayş-i ayş-i nâ'imden ve ayş-i şâkkı umûrlarında mütehayyirîn olan ayş-i ukalâdan kinâye kılmış ve eltaf-ı vech üzere zılâl-i cehl ü hamâkatde olan ayş-i ayş-i nâ'ime muhtass olup ve ayş-i şâkk elbette ayş-i âkil olarak hattâ ki eğer (الْعَيْشُ خَيْرٌ) kavlinde (الْعَيْشُ التَّاعِمُ) deyip (وَإِ) kavlinde (فِي ظِلَالِ الْعَقْلِ) lafzını ziyâde etse tekrâr eylemiş olacağına işâretidir. Ve inde'l-Arab ferah u ni'met ve sürûr u cezâletde müsta'mel olan (ظِلَالٌ) lafzı dahi zılâl-i nûkda olan ayş-den ayş-i nâ'im murâd olduğuna tenbîh eder. Zebân-ı letâfetpeyân-ı Türkî'de dahi "Sâyesinde ta'ayyüş ediyorum," ta'biri ayş-i nâ'imde müsta'mel olduğu ma'lûmdur. Bu sûretde kaydeyn-i mezkûreyn örfde meşhûd olan şey'i mülâhaza sebebiyle kelâmdan müstefâd olarak kavli-i şâir asl-ı murâdı ifâdeye vâfi vü kâfil ve latîfe-i mezkûreyi müştemil olmuş olur.

1 Bu izahta (وَإِ) kelimesi, ihlâlî dışarıda bırakmak için tercih edilmiştir. (Şairin) şu sözünde olduğu gibi: "Ahmaklığın gölgesinde rahat bir yaşam, aklın gölgesindeki zahmetli bir yaşamdan yeğdir." (Kâmil) Beyitte (الْعَيْشُ) kelimesi (مِمَّنْ عَاشَ كَدًّا) ve (الْعَيْشُ التَّاعِمُ) ibaresi (فِي ظِلَالِ الْعَقْلِ) olarak takdîr edilir.

قَالَ رَحْمَهُ اللَّهُ: (وَاحْتُرِّزَ بِ «فَائِدَةٍ» عَنِ التَّطْوِيلِ، نَحْوُ: «وَأَلْفَى قَوْلَهَا كَذِبًا وَمَيْئًا»)¹

(زَائِدٍ عَلَيْهِ لِفَائِدَةٍ) ibâresinde olan (لِفَائِدَةٍ) kaydı, tatvilden ihtirâzdır. Tatvîl, bir fâide için olmayarak lafz asl-ı murâd üzerine zâid olup ve lafz-ı zâid hangisi olduğu müteayyin olmamasıdır. Ve taayyün ve adem-i taayyüne medâr, eğer lafzeynden hangisi ıskât olursa ma'nâ tegayyür etmezse bu sûretde zâid müteayyin değildir. Ve eğer lafzeynden birinin ıskâtıyla ma'nâ tegayyür edip âharının ıskâtıyla tegayyür etmezse zâid, ıskâtıyla ma'nâ tegayyür etmeyen lafzdır. Ve mukaddem ü muahhar olması gayr-ı mu'teberdir. Nitekim Adıyy bin Ebraş'ın, Cezîme bin el-Ebraş hakkında melike-i Zebbâ tarafından vukû' bulan gadri zikr u îrâd ile inşâd eylediği:

وَقَدَدَتِ الْأَدِيمَ لِرَاهِشِيهِ وَأَلْفَى قَوْلَهَا كَذِبًا وَمَيْئًا²

kavlinde vâki' olmuştur. Zîrâ (كَذِبٌ) ve (مَيْئٌ) bir ma'nâya olup ve beynlerini cem'de bir fâide yokdur. Ve bunlardan hangisi terk olunsa [359] ma'nâyâ hâlel gelmez. (تَقْدِيدٌ) *kat*' ma'nâsınadır. Ve (رَاهِشَانِ) bâtın-ı zirâaynda iki ırk ya'nî damardır. (الْفَاءُ), (وَجَدَانٌ) gibi *bulmak* ma'nâsınadır. Ve (رَاهِشِيهِ) lafzıyla (أَلْفَى) kavlinde olan zamîrler Cezîme'ye ve (قَدَدَتِ) ile (قَوْلَهَا)'da olan zamîrler Zebbâ'ya râci'dir. Cezîme, feth-i "cîm" ve kesr-i "zâl" ile (كَرِيمَةٌ) vezninde mülûk-i Arab'dan birinin ismi olup (زَيْئًا) dahi teşdid-i "bâ" ile melik-i merkûmun kâtilisi olan melikenin nâmıdır.

Hülâsa-i hikâye; Zebbâ'nın peder veyâ zevci mülûk-i Arab'dan olarak yed-i Cezîme'de ta'me-i şemşîr olmasıyla Zebbâ makâm-ı vâlid veyâ zevcine iclâs olunup hâher-i kâhinesinin ta'lîmi üzere ahz-i sâr için Cezîme'nin dâm-ı hadîaya celb ü da'vetine sâ'id-i ihtiyâli teşmîr ederek vesâtat-i nâme-i mekr-âlûd ile teklîf-i izdivâc ve tervîc-i maksad için urza-i nefsine damîme-i arz-ı taht ü tâc eder. Cezîme ise bu esnâda Bakka nâm şâtı'-i Furât'da hayme-zen-i ays ü huzûr olduğu hâlde Zebbâ'nın sûret-i teklîfini şûrâ-yı sikât-ı kuranâyâ nihâde ederek Kasîr nâm e'kal-i nüdemâsından bakıyye-

1 (فَائِدَةٌ) kelimesi de tatvîli dışarıda bırakmak için ilave edilmiştir. Örnek: "(Cezîme, Kraliçe Zebbâ'nın kendisine verdiği teminâtın yalan dolandan ibaret olduğunu anladı." (Vâfir)

2 (Kraliçe Zebbâ, Cezîme'nin) kollarındaki damarlara kadar derisini yüzünce (Cezîme, kraliçenin) kendisine verdiği teminâtın yalan dolandan ibaret olduğunu anladı. (Vâfir) Beyit için bkz. Adıyy b. Zeyd, *Divân*, s. 183.

si Zebbâ'nın ber-vech-i mültemis-i perestârân kasr-ı izdivâcî silkine idhâ-liyle dâire-i memâlikinde havze-i hükûmet-i Zebbâ'da olan mahaller dahi damîme olunmaktığını bi't-tasvîb Cezîme'nin taraf-ı Zebbâ'ya seyr ü azîmetini tensîb etdiler. Cezîme gâyet hevâ-yı nefsine meyyâl ve bu sebeble firîfte-i hıdâ' u ihtiyâl olarak ve ayn-ı şerehinde re'y-i Kasîr kasîr görünmesiyle men'-i azîmeti hakkında îrâd eylediği kelimât-ı hikem-âmiz kârger-i te'sîr olmayarak mahalline hâher-zâdesi olan Amr ibn Adiy'î istihlâf edip muhtasar-ı dâire vü etbâyıyla Zebbâ cânibine şedd-i râhile-i azîmet ve dûçâr-ı ser-pençe-i esâret olur. Ol hinde işâret-i Zebbâ ile Cezîme huzûr-i Zebbâ'da mefrûş-i nat' üzere iclâs ve bâzûları edîm-pâre ile şedd ü bend olunarak bir taşt-i zeheb istihzârıyla râhişeyni kat' olunup âgaşte-i seylâb-ı dem ve vesâtat-i mekr-i Zebbâ ile âzim-i haclegâh-ı adem olur. Hülâsa-i kıssa bundan ibâret olup câmi'-i darb-ı emsâl bir hikâye-i ibret-meâldir.

1 (فَيَا لَهَا (مِنْ) قِصَّةٍ فِي شَرْحِهَا طُولٌ)¹

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَعَنِ الْحَشْوِ الْمُفْسِدِ كَ «النَّدَى» فِي قَوْلِهِ:

وَلَا فَضْلَ فِيهَا لِلشَّجَاعَةِ وَالنَّدَى وَصَبْرِ الْفَتَى لَوْلَا لِقَاءُ شَعُوبِ)²

Ve mezkûr (بِفَائِدَةٍ) kaydıyla tatvilden ihtirâz olunduğu gibi haşv-i müfsidden de ihtirâz olunmuştur. Haşv-i müfsid, lafz bir fâide için olmayarak zâid ü müteayyin olmaktadır. Bu da iki kısımdır. Zîrâ lafz-ı zâid ya ma'nâyı müfsid olur veyâhûd olmaz. Müfsid olduğu, Ebi't-Tayyib'in:

وَلَا فَضْلَ فِيهَا لِلشَّجَاعَةِ وَالنَّدَى وَصَبْرِ الْفَتَى لَوْلَا لِقَاءُ شَعُوبِ

kavlinde olan (نَدَى) lafzı gibidir. (فِيهَا)'da zamîr dünyâyâ râcî'dir. (شَعُوبِ) ism-i mevtdir. Alemiyyet ve te'nîs için gayr-ı munsarîf olup fakat zarûret-i şî're mebnî sarf olunmuştur.

Ma'nâ-yı Beyt: “Egerçi nüfûs için âkıbet mevte likâ ve azîmet-i dâr-ı bekâ ile hecr-i mülk-i fenâ mukarrer olmasa, dünyâda ne şecâat ve ne atâ ve ne şedâide sabır için bir fazîlet olmazdı,” demekdir. Bu ise şecâat ile sabırda sahîh olup atâda hilye-i sıhhatden âtıldır. Zîrâ şücâ' huld-i dün-

1 Şerhi ne uzun kıssa! Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 461.

2 Mezkûr (بِفَائِدَةٍ) kaydı, anlamı bozan haşvî de dışarıda bırakır. Şu beyitteki (النَّدَى) kelimesinde olduğu gibi: “(Ecele kavuşmak diye bir şey olmasaydı, bu dünyada cesaretin, ihsanın ve bu güzel delikanlının ölümüne sabrın, zorluklara göğüs germenin) hiç bir fazileti bulunmazdı.” (Tavil) Beyit için bkz. Mütenebbî, *Divân*, s. 322.

yâyı teyakkun eylese helâkden adem-i havfindan nâşî hurûb u meârike ik-tihâm etmek kendisine âsân u sehl olup şecâatde bir fazl ü meziyyet olmaz idi. Kezâlik şahs-ı sâbir zevâl-i havâdis ü şedâidle bekâ-i ömrünü teyakkun eylese bilâhire halâsına vüsûk u i'timâdı cihetle mekrûha sabretmesi âsân olurdu. Ve belki mücerred tûl-i ömür sabr-ı mekârihi tehvîn ü teshîl eder. Anınçün ¹ (هَبْ أَنْ لِي صَبْرَ أَيُّوبَ فَمَنْ أَيْنَ لِي عُمْرُ نُوحِ!)¹ denilmiştir. el-Hâsıl, takdîr-i hulûd-i dünyâda sabr-ı mekârihde dahi fazîlet olmazdı. Lâkin bâzil-i mâl böyle değildir. Zîrâ hâl-i teyakkun-i hulûdde mütâlaa-i ihtiyâc-ı mâldan nâşî bezl ü atâ küçüce olup bu takdîrce hâl-i hulûdde bezl için fazl ve hâl-i teyakkun-i mevtde sehl olur. Anınçün:

فَكُلْ إِنْ أَكَلْتَ وَأَطِعْ أَخَاكَ فَلَا الرَّادُ يَتَّقِي وَلَا الْآكِلُ²

Ya'nî “Mazhar olduğun niam-ı ilâhiyyeyi nefesine hasr etmeyip ihvânını teşerrübün eyle. Zîrâ zâd ve sâhibi hatar-ı zevâlde olup hiçbiri için bekâ mutasavver değildir,” denildi.

Ve ba'zıların “Beyt-i Mütenebbî'de olan (نَدَى) ile murâd bezl-i nefsidir,” deyü te'villeri gayr-ı müvecceh olup itlâk-ı lafz-ı (نَدَى) bu ma'nâyı fehme gayr-ı müsâiddir ve hem de adem-i mevt takdîrinde bezl-i nefis için haml olunacak [360] bir ma'nâ olmayıp yalnız ihlâk şânından olan umûrdan adem-i ihtirâz olarak bu ise bi-aynihî ma'nâ-yı şecâatdir. Ve te'vilde savâba akreb olan, İbn-i Cinnî'nin zikri üzere, “Hulûd ve hâl-i hulûdda usrden yüs-re ve şiddetden rehâya tenakkul-i ahvâl nefsi teskîn ve bü's ü şiddeti teshîl eden şey' olmasıyla bezl-i mâl için fazl-ı kesîr olmaz. Zîrâ malını bezl ile dûçâr olacağı hâl-i usr ber-muktezâ-yı tebeddülât-ı ahvâl yine vaktiyle mü-beddel-i rehâ vü yesâr olmasıyla mütesellî vü mutmainn olur.”³ Bu sûretde lafz-ı (نَدَى) haşv-i müfsid olmaz.

1 Hadi Eyyüb gibi sabrım var diyelim, Nûh kadar uzun ömrü nereden bulayım?

2 Gönölünce ye ama kardeşine de yedir; zira ne erzâk ne de yiye bâkîdir. (Mütekârib) Beyit için bkz. Mihyâr ed-Deylemî, *Divân*, III, 120.

3 İbn Cinnî, *el-Fesr*, I, 188.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَعَبَّرَ الْمُفْسِدَ كَقَوْلِهِ: «فَأَعْلَمَ عِلْمَ الْيَوْمِ وَالْأَمْسِ قَبْلَهُ»)¹

(وَبَيِّنًا) kaydıyla, müfsid-i ma'nâ olmayan haşvden dahi ihtirâz olunmuşdur. Müfsid-i ma'nâ olmayan haşv Züheyr bin Ebî Sülmâ'nın:

فَأَعْلَمُ عِلْمَ الْيَوْمِ وَالْأَمْسِ قَبْلَهُ وَلَكِنِّي عَنْ عِلْمِ مَا فِي غَدِ عَمٍ²

beytinde vâki' olan (قَبْلَهُ) lafzı gibidir.

Ma'nâ-yı Beyt: “Tahkîkan benim ilmim mâ-mezâ ve mâ-hazarı ihâta edip lâkin muntazar u mütevakka' olan şey'in ilminden ame'l-kalb ve bî-basîretim ya'nî yevm-i gad vâki' olacak şey'i idrâk edemem,” demekdir. İmdi, (أَمْسِ) kelimesinden sonra (قَبْلَهُ) lafzı haşv olup lâkin ma'nâyı müfsid değildir.

Eğer suâl olunursa ki: ³(أَبْصَرْتُهُ بِعَيْنِي) ve ⁴(سَمِعْتُهُ بِأُذُنِي) ve ⁵(صَرَبْتُهُ بِيَدِي) denilip bu misillüler ⁶﴿فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ أَيْدِيهِمْ﴾ kavlı-şerîfi gibi nazm-ı celilde vâki' olarak haşvden addolunmaz.

Cevâbında deriz ki: Bunun emsâli ancak muhtâc-ı te'kîd olan makâm-da îrâd olunur. Meselâ eser-i hâmesi olan hattı inkâr eden kimseye (يَا هَذَا لَقَدْ كَتَبْتَهُ بِيَمِينِكَ) Ya'nî “Ey fülân! O hattı yemîninle yazdın,” dersin. Ve ammâ nazm-ı celilde ⁷﴿ذَلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ﴾ kavlı-şerîfinin ma'nâsı “Bu kavlı kavlı-ı bilâ-delîl ve kelâm-ı bî-burhân olarak sadece telaffuz u tefevvüh eyledikleri bir lafzdır ki ecrâs ü nagam-ı bî-ma'nâ olan elfâz-ı mühmele gibi ma'nâsızdır,” demekdir. Zîrâ ma'nâyâ dâll olan kavlı, lafzı fem ile mekûl ve eser-i ma'nâsı kalbe mevsûl olandır. Ve te'sîrât-ı kalbiyyeden âzâde olan kelâm yalnız mekûl-i fem olan laklaka-i lâ-ya'nî ve bî-ma'nâ olarak anıncün Cenâb-ı Bârî ⁸﴿يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ﴾ buyurmuşdur.

1 (فَائِدَةٌ) kaydı, anlamı bozmayan haşvi de dışarıda bırakır. (Şairin) şu sözünde olduğu gibi: “Ben bugünü ve öncesindeki dünü bilirim.” (Tavil)

2 Ben bugünü ve öncesindeki dünü bilirim. Fakat yarının bilgisinden mahrumum. (Tavil) Beyit için bkz. Züheyr b. Ebî Sülmâ, *Divân*, s. 110.

3 Onu gözlerimle gördüm.

4 Onu kulaklarımla işittim.

5 Ona ellerimle vurdum.

6 “Ellerinin yazdığından ötürü vay hâline onların!” (el-Bakara 2/79)

7 “Bunlar, ağızlarında geveledikleri gerçek dışı sözleridir.” (et-Tevbe 9/30)

8 “Ağızlarıyla, kalplerinde olmayan şeyleri söylüyorlardı.” (Âl-i İmrân 3/167)

Müsâvât

قَالَ رَحْمَهُ اللَّهُ: (الْمُسَاوَاةُ، نَحْوُ: ﴿وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّءُ إِلَّا بِأَهْلِهِ﴾، وَقَوْلِهِ:
فَإِنَّكَ كَاللَّيْلِ الَّذِي هُوَ مُدْرِكِي وَإِنْ خَلْتُ أَنْ الْمُتَتَّى عَنكَ وَاسِعٌ¹

Musannif rahimehullâh müsâvât asl ü makîsun aleyh olduğundan îcâz ü itnâba takdîm ile buyururlar ki: Zikrolunan turuk-ı ta'birden müsâvât ﴿وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّءُ إِلَّا بِأَهْلِهِ﴾ kavli-i şerîfi gibidir. (لَا يُحِيطُ), (لَا يَحِيقُ) ma'nâsınadır. Ve Nâbiga'nın Ebâ Kâbûs ile mükennâ olan Nu'mân bin Münzir'e hitâb eylediği:

فَإِنَّكَ كَاللَّيْلِ الَّذِي هُوَ مُدْرِكِي وَإِنْ خَلْتُ أَنْ الْمُتَتَّى عَنكَ وَاسِعٌ

kavli gibidir. (نَعْدَ) (اِتْتَأَى عَنْهُ) kavli ma'nâsına olup (*mevzi-i baîd* (مُتَتَّى)) mefhûmundadır. (ذُو سِعَةٍ وَبُعْدٍ), (وَاسِعٌ) Şâir-i merkûm memdûhunu hâl-i suht u gazab ve hevl ü şiddetinde vasf etmesiyle leyle teşbîh eylemiştir. Hâsıl-ı beyt, şâir-i merkûm her ne kadar memdûh-i merkûm-dan hereb ü firârda ib'âd edip aksâ-yı arza zann-ı zehâbda olmuş ise de memdûhun sia-i mülk ve tûl-i yedi ve cemî'-i âfâkda hâribini reddedecek mutî'-i evâmiri olarak leyden halâs mümkün olmadığı gibi andan dahi tahlîs-ı girîbân karîn-i imkân olamadığını beyândır.

Eğer suâl olunursa ki: Bu iki misâl dahi misâl-i sahîh-i müsâvât olamaz. Zirâ âyetde hazf-i müstesnâ minh olarak (لَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّءُ أَحَدًا إِلَّا بِأَهْلِهِ) takdîrinde olup beytde dahi cevâb-ı şart mahzûf olarak (وَإِنْ خَلْتُ أَنْ الْمُتَتَّى) takdîrindedir. Bu sûretde îcâz olup müsâvât değildir.

Cevâbında deriz ki: Bunu i'tibâr emr-i lafzî ve kavâid-i nahviyyeye riâ-yetden ibâret olup asl-ı murâdın te'diyesi bunlara gayr-ı mütevakkıfıdır. Zirâ ma'nâ-yı müstesnâ minh kelâmdan ve cezâ mısra-ı evvel-i beytten mefhûm-dur. Hattâ eğer bunlar tasrîh olunmak lâzım gelse eğer bir fâideye mebnî ise itnâb ve illâ tatvîl olmuş olur. el-Hâsıl lafz-ı âyet ve beytin asl-ı murâddan nâ-kıs olduğu memnû'dur. Şununla berâber ki (نِ) -i vasliyye ile îrâd olunan ya'nî hâl vâki' olan şart cezâya muhtâc olmadığını ekser-i nuhât tasrîh eylemiştir.

1 Müsâvâta örnek "Oysa kötü plân sadece sahibini helâk eder," (Fâtır 35/43) âyetidir. Şu beyit müsâvâta bir başka örnektir: "(Yâ Ebâ Kâbûs!) Senden kaçabileceğim geniş bir alan olduğunu sansam da aslında sen nerede olursam olayım beni saran gece gibisin, (öfkenden kurtuluş olamaz.)" (Tavîl) Beyit için bkz. Nâbiga ez-Zübyânî, *Divân*, s. 56.

Îcâz

Aksâm-1 Îcâz

Îcâz-1 Kısar

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالْإِبْجَازُ ضَرْبَانِ: إِبْجَازُ الْقِصْرِ، وَهُوَ مَا لَيْسَ بِحَدْفٍ، نَحْوُ: ﴿وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ﴾، فَإِنَّ مَعْنَاهُ كَثِيرٌ وَلَقَطُهُ يَسِيرٌ، وَلَا حَدْفَ فِيهِ)¹

[361] Îcâz iki darb olup birisi îcâz-1 kısardır ki mübtedâ ve haber ve muzâf ve emsâlinin hazfiyle olmayıp belki lafzı kalîl ve ma'nâsı kesîr bir lafz ile mütekellim için teyessür-i kelâmdan ibâretedir. Nitekim nazm-ı celilde ﴿وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ﴾ kavî-i şerîfi killet-i elfâzıyla berâber ma'nâyı kesîri müfîd ü muhîtdir. Çünkü müfâd-1 nazm-1 mezkûr, insân her ne vakt bir kimseyi katl eylese kendisi de katl olunacağını bildiği gibi buna ilm, katl-i nefse ikdâm etmemesine dâî olur. Bu cihetle kısâs olan katl sebebiyle miyân-1 Benî Âdem'de vukû' bulacak katl-i kesîr mürtefi' olup irtifâ'-i katl anlar için hayât olmuş olur. Hâlbuki nazm-1 mezkûrde kendisiyle asl-1 murâd te'diye olunan elfâzdan bir şey'i hafz olmayıp îcâz-1 kısardır.

Eğer "Nazm-1 mezkûrde ﴿فِي الْقِصَاصِ﴾ zarfının müte'allıkı olan fi'l mahzûf değil midir?" deyü suâl olunursa cevâbında deriz ki: Ne zamân ki zarf makâm-1 fi'le kâim olup ve te'diye-i asl-1 murâdda kendisine adem-i ihtiyâcdan nâşî terki vâcib olarak hattâ eğer zikrolunsa tatvîl ü zâid addolunduysa nazm-1 mezkûrde kendisiyle asl-1 murâd te'diye olunan elfâzdan bir şey' hafz olunmamışdır, denilmek sahîh olmuşdur. Ve bunda takdîr-i fi'l mücerred harf-i cerrin bir fi'le taalluku lâzım olduğu cihetle emr-i lafzî-ye riâyetden ibâretedir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَفَضْلُهُ عَلَى مَا كَانَ عِنْدَهُمْ أَوْجَزَ كَلَامٍ فِي هَذَا الْمَعْنَى، وَهُوَ: «الْقَتْلُ أَنْفَى لِلْقَتْلِ» بِقَلَّةِ حُرُوفٍ مَا يُنَاطِرُهُ مِنْهُ)²

1 Îcâz iki kısımdır. Birincisi îcâz-1 kısar olup hafz içermeyen îcâza denir. Örnek: "Kisasta sizin için hayat vardır." (el-Bakara 2/179) Bu âyet lafzen kısa ama anlamca zengindir ve herhangi bir hafz içermemektedir.

2 Kısas âyeti, bu mânâyı ifade etmek üzere Arapların kullandığı en veciz söz konumundaki "Öldürme teşebbüsünü en iyi, öldürüleceğini bilme (duygusu) engeller," ifadesine karşı çeşitli açılardan üstünlüğü söz konusudur: a) Âyetin, mezkûr sözün mefhûmuna karşılık gelen kısmı, ondan daha az sayıda harf içermektedir.

Ve ﴿وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ﴾ kavli-i şerîfinin inde'l-Arab bu ma'nâda olan kelâmın evcezi olarak müsta'mel olan (الْقَتْلُ أَنْفَى لِلْقَتْلِ) kavli üzere fazl ü rüchânı (الْقَتْلُ أَنْفَى لِلْقَتْلِ) kavline ﴿وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ﴾ kavli-i şerîfinden nâzır u mukâbil olan ﴿فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ﴾ lafzının killet-i hurûfuyladır. Zirâ ﴿وَلَكُمْ﴾ lafzı (الْقَتْلُ أَنْفَى لِلْقَتْلِ) ma'nâsı üzere zâid olmasıyla münâzarada medhali yokdur. İmdi, ﴿فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ﴾ lafzının hurûfu, eğer tenvîn i'tibâr olunursa on bir ve illâ on aded olup ve (الْقَتْلُ أَنْفَى لِلْقَتْلِ) kavlinin hurûfu on dördür. Ve mu'teber olan hurûf-i melfûza olup hurûf-i mektûbe değildir. Zirâ taalluk-ı îcâz ibâreye olup kitâbete değildir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالنَّصَّ عَلَى الْمَطْلُوبِ)¹

Ve nazm-ı mezkûrun kavli-i mezbûra diğér vech-i rüchânı matlûb olan hayât üzerine nass u tasrîh olmasıyla olup bu ise kısâsı ziyâde dâî olarak bi-gayr-i hakk katlden eczer u emna'dır. (الْقَتْلُ أَنْفَى لِلْقَتْلِ) kavilleri ise bunun hilâfında olarak matlûb-i mezkûrun tasrîhini müştemil değildir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَمَا يُفِيدُهُ تَنْكِيرُ ﴿حَيَاةٌ﴾ مِنَ التَّعْظِيمِ، لِمَنْعِهِ عَمَّا كَانُوا عَلَيْهِ مِنْ قَتْلِ جَمَاعَةٍ بَوَاحِدٍ؛ أَوْ النَّوْعِيَّةِ - أَيِ الْحَيَاةِ - الْخَاصِلَةِ لِلْمَقْتُولِ وَالْقَاتِلِ بِالْإِزْتِدَاعِ)²

Dahi âyet-i mezkûrenin kavli-i mezbûr üzere vech-i sâlis-i rüchânı, ﴿حَيَاةٌ﴾ lafzında olan tenkîrin ifâde eylediği ta'zîm iledir. Zirâ kısâs anları bir maktûle bedel katli-i cemâatle beynlerinde cereyân eden muâmele-i gaddârânededen men' eylemişdir. İmdi, ma'nâ "Sizin için hükümden bu cinsde ya'nî kısâsda hayât-ı azîme vardır," demek olur. Murâd, mübâşir-i katl olmayan nüfûs-i kesîrenin bi-gayr-i hakk katlden halâsıyla hayâtlarıdır. (أَوْ النَّوْعِيَّةِ) kavli (التَّعْظِيمِ) üzerine ma'tûf olup ya'nî yâhûd rüchân-ı âyet ﴿حَيَاةٌ﴾ lafzında olan tenkîrin ifâde eylediği nev'iyet ile olup (لَكُمْ فِي الْقِصَاصِ نَوْعٌ مِنَ الْحَيَاةِ) demektir. Ve nev'un mine'l-hayâtdan murâd, kâtilden iktisâsa vukû'-i ilm sebebiyle katlden irtidâ' u imtinâ' ile bi'tibârî'l-meâl maktûl ya'nî katli kasd olunan kimse ile kâtilden her birerleri için hâsıl olan hayâtdır. Zirâ kâsıd-ı katl katle meyl ü kasd edip ve bundan

1 b) Âyetin, ana hedef olan (insanı yaşatma) vurgusu daha güçlüdür.

2 c) ﴿حَيَاةٌ﴾ lafzındaki ta'zîm ifade eden tenvîn de âyetin mezkûr sözden üstün bir başka tarafını teşkil eder. Zira kısâs, Arapların imkân bulduklarında bir kişiye karşılık birden fazla kişiyi öldürme alışkanlıklarını ortadan kaldırmıştır. Tenvînin nev'iyet (çeşitlilik) ifade ettiği dikkate alındığında ise âyet hem maktûlün hem de cinayetten vazgeçtiği için kâtilin elde ettiği bir hayat türüne işaret etmiş olmaktadır.

içün kendisinin dahi kısâs olunacağını bilmesiyle kasd-ı mezkûrden irtidâ' u ric'at ederek hem sâhibi katlden ve hem kendisi kaved ü kısâsdan sâlim olacağından kısâs nefseynin hayâtına sebep olup ve bu hayât kısâs ile hâsil olarak nefsin bedene müte'allık olarak ihdâsıyla olan hayât-ı müteârefin gayrı bir nev'-i hayât olmuş olur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَاطْرَادِهِ)¹

﴿وَلَكُمْ﴾ üzerine ma'tûfdur. Ya'nî vech-i râbî'-i rüchân, ﴿مَا يُفِيدُهُ﴾ [362] kavli muttarid olmasıyla. Zîrâ mutlakan iktisâs hayâta sebebdir. Lâkin kavli-i mezkûr bunun hilâfında olup zîrâ enfâ li'l-katl olan katl alâ vechi'l-kisâs olan katl olup mutlak katl değildir. Zîrâ zulmen katl katli enfâ olmayıp belki zulmen katl katl-i kâtile bâ'is ü bâdî olarak katli iddiâdır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَخُلُوهِ عَنِ التَّكْرَارِ)²

﴿وَاطْرَادِهِ﴾ üzerine ma'tûf olup nazm-ı mezkûrun vech-i hâmis-i rüchân ü faziletidir. Ya'nî ﴿وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ﴾ kavlinin diğer vech-i rüchânî, tekrârdan hulüvvüdüdür. Kavli-i mezkûr-i Arab ise bunun hilâfında olup tekrâr-ı lafz-ı “katl”i müstemildir. Ve tekrâr, tekrâr olduğu haysiyyetden uyûb-i kelâmdandır. Şu ma'nâca ki tekrârdan hâlî olan kelâm tekrârı müstemil olandan efdaldır. Ve bundan “Tekrâr muhill-i fesâhatdir,” demek lâzım gelmez.

Eğer suâl olunursa ki: Bu tekrârda reddü'l-acüz ale's-sadr olup bu ise muhassinâtandır.

Cevâbında deriz ki: Bunun hüsnü cihet-i tekrârdan olmayıp belki reddü'l-acüz ale's-sadr cihetindedir. Ve bu hüsn hâlî ani't-tekrârın rüchânına mâni' değildir. Anınçün reddü'l-acüz ale's-sadrda ahsen olan, lafzeynden her birisi ma'nâ-yı âhara olarak tekrâra müeddî olmayandır, dediler.

1 d) Âyet, muttarid olması yani hükmünün süreklilik ifade etmesi açısından da üstündür.

2 e) Âyet, (mezkûr kelâmın aksine,) tekrar içermemektedir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَاسْتَعْنَائِهِ عَنِ تَقْدِيرِ مَحْذُوفٍ)¹

Dahi kavli-i şerîfinin meziyyeti, takdîr-i mahzûf-dan istiğnâ ileidir. Lâkin kavli-i mezkûr takdîre muhtâc olup (الْقَتْلُ أَنْفَى لِلْقَتْلِ لِأَنَّفَى) (مِنْ تَرْكِهِ) takdîrindedir. Zîrâ (أَنْفَى) lafzı sîga-i tafdîl olup mufaddal minh iktizâ eder.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالْمُطَابَقَةَ)²

Dahi nazm-ı mezkûrun fazlı, san'at-ı mutâbakati müştemil olmasıy-ladır. San'at-ı mutâbakat, kelâmda, kısâs u hayât gibi şey'eyn-i mütezâddeyn beynini cem'dir. Ve nazm-ı mezkûr nev'-i garâbeti iştimâliyle de ter-cih olunmuşdur. Zîrâ kısâs katl ü hayâtı tefvît olup hâlbuki hayâta zarf u mekân kılınmışdır.

Ve bir de selâset-i kelâmı tenkîs eden esbâb-ı hafifenin tevâlîsinden selâmetiyle tercih olunmuşdur. Esbâb-ı hafifeden murâd (فُجْم) ve (فُجْل) gibi ehad-i harfeyn müteharrik ve âhar sâkin olmasıdır. Kavli-i mezkûr-i Arab ise bunun hilâfındadır. Zîrâ kavli-i mezkûrde harfeyn-i müteharrikeyn-i mütelâsıkaynı cem' edecek şey' yalnız mevzi-i vâhidde olup bu da katl-i evvelin "lâm" ıyla "elif"-i (أَنْفَى)'dan ibâretedir.

Ve bir de nazm-ı mezkûrun fazlı, kavli-i mezbûr-i Arab'ın bi-hasebi'z-zâhir müştemil olduğu tenâkuzdan hulüvvüyledir. Zîrâ kavli-i mezbûrun zâhiri, bir şey' nefsini nefy etmek ma'nâsını ifâde eder. Lâkin bu kelâm mahall-i nazar olup zîrâ bu mefhûm garâbet-i muhassinedir.

Ve bir de nazm-ı mezkûrun fazlı, haber olan (وَلَكُمْ) lafzının mübtedâ olan (فِي الْحَيَاةِ) üzerine mübâlagaten ihtisâs için takdîmiyledir. Lâkin bunda dahi nazar vardır. Zîrâ (فِي الدَّارِ رَجُلٌ)³ gibi mübtedâ-i münekker üzerine haberin takdîmi, ihtisâsı gayr-ı müfiddir.

1 f) Âyet, herhangi bir mahzûfun takdîrine ihtiyaç duymamaktadır.

2 g) Âyet, (mezkûr kelâmın aksine,) mutâbakat / tubâk sanatı ihtiva etmektedir.

3 Evde bir adam var.

Îcâz-1 Hazf

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَإِيجَازُ الْحَذْفِ)¹

(إِيجَازُ الْقِصْرِ) kavline ma'tûfdur. Îcâz-1 hazf, eczâ-yı kelâmdan bir lafzın hazfiyle olan îcâzdır. Ya'nî îcâzın bir nev'i de îcâz-1 hazfdır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالْمَحْذُوفُ إِمَّا جُزْءٌ جُمْلَةً: مُضَافٌ، نَحْوُ: ﴿وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ﴾، أَوْ مَوْضُوفٌ، نَحْوُ: «أَنَا ابْنُ جَلَا»، أَيْ: رَجُلٌ جَلَا)²

Ve îcâz-1 hazfde olan mahzûf ya cüz'-i cümle olur; cüz' ile murâd kelâmda zikrolunup kelâma taalluk ederek müstakill olmayan lafzdır ki umde veyâ fazla ve müfred ve cümle olmakdan eammdır. Ve (مُضَافٌ) kavli (جُزْءٌ)'den bedel olarak merfû'dur. Ya'nî cüz'-i mezkûrde ya muzâf olur; ﴿وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ﴾ kavli-i şerîfi gibi, (أَهْلَ الْقَرْيَةِ) takdîrindedir. Veyâhûd mevsûf olur; Arcî'nin:³

أَنَا ابْنُ جَلَا وَطَلَّاعُ الشَّنَايَا مَتَى أَضَعُ الْعِمَامَةَ تَعْرِفُونِي⁴

beytinde vâki ' (أَنَا ابْنُ جَلَا) kavlinde olan (رَجُلٌ)-i mukadder gibi. Takdîr-i kelâm (أَنَا ابْنُ رَجُلٍ جَلَا) olup mevsûf hazf olunmuşdur. (ثَبِيَّةٌ) akabe ya'nî (فُلَانٌ طَلَّاعُ الشَّنَايَا) takdîrindedir. (طَلَّاعٌ فِي الشَّنَايَا) ma'nâsına olup (رُكَّابٌ لِصِعَابِ الْأُمُورِ) kavilleri (يَعْرِفُونِي), (يَعْرِفُونِي) olup cevâb-ı şart vukûiyçün "nûn"-i i râb hazf olunmuşdur. Vaz'-ı imâmeyi birkaç vech ile beyân etmişler ise de meşhûr olan âdât-ı ashâb-ı imâmeye nazaran mübâşeret-i siâb-ı umûr ile tefsîri zihne [363] karîbdir. (أَنَا ابْنُ جَلَا) kavli lâzım ve müteaddî olmak üzere (أَنَا ابْنُ رَجُلٍ جَلَا أَمْرُهُ) veyâhûd (رَجُلٍ جَلَا الْأُمُورِ) takdîrinde olur.

Ba'zılar, cümle olan sıfatın hazf-i mevsûfunda mevsûf, mâkablinde (مِنْ) veyâ (فِي) ile mecrûr olan kelâmdan ba'z olmasını şart eylemişlerdir.

1 (Îcâzın ikinci kısmı) îcâz-1 hazftir.

2 Hazf edilen unsur ya kelâmın bir parçası olur; "Şehir halkına sor." (Yûsuf 12/82) âyetindeki muzâf veya "Ben bilinen (bir adamın) oğluyum," (Vâfir) mısraındaki mevsûf gibi. Zira (رَجُلٌ جَلَا) takdîrindedir.

3 Beytin Arcî'ye nispetinin hatalı ve gerçek kâilinin Sühaym b. Vesîl er-Riyâhî olduğu söylenmektedir. bkz. Tefîzânî, *el-Mutavel*, II, 837 (3 no.lu dipnot); Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlül-Ceyyid*, s. 219. Ayrıca beyit Arcî'nin *Divân*'ında tespit edilememiştir. Serikât-ı şî'riyye bahsinde tekrar ele alınan mezkûr beyti mütercimim bu kez Sühaym b. Vesîl'e nispet etmesi, (bkz. *en-Nefu'l-Mu'avel*, II, 232), Arcî isminin burada sehven yazıldığı intubâmı da uyandırmaktadır.

4 Ben bilinen (bir adamın) oğluyum ve zor işlerin adamıyım. Sarığımyı başımdan çıkardığımda beni tanırsınız. (Vâfir)

¹ وَمِنْهُمْ فَرِيقٌ دُونَ ذَلِكَ) kavli-i şerîfi gibi. (وَمِنْهُمْ دُونَ ذَلِكَ)¹ kavli dahi (مَا فِي الْقَوْمِ شَخْصٌ دُونَ هَذَا) takdîrindedir. Ve bunun gayrıda husûsiyle hazfden zarfın gayrını cümleye izâfe lâzım geldiği sûrette hazfî nâdir addeylemişlerdir. Misâl-i mezkûrde olan (إِنَّ) lafzı gibi. Zîrâ (إِنَّ) zarf olmayıp ve cümle olan (جَلَا)'ya izâfe olunmuştur. Anınçün takdîr-i mevsûfdan ibâ ile (جَلَا) lafzı alemdir, denildi. Bu sûrette (جَلَا) lafzından tenvînin hazfî, şâirin:

نُبْتُ أَحْوَالِي بِنِي يَزِيدٍ ظَلَمًا عَلَيْنَا لَهُمْ فَدِيدٌ³

şî'rinde olan (يَزِيدُ) lafzı gibi hikâye nisbet-i fi'liyye ile mahkî olduğuna mebnî olup bazı nuhâtın tevehhümü gibi alemiyyet ve vezn-i fi'lden nâşî gayr-ı munsarif olduğüçün değildir. Zîrâ vezn-i (جَلَا) fi'le muhtass olmayıp ve evvelinde ziyâde-i fi'l gibi bir şey'-i zâid yokdur. Ve bunun tahkîki şu vechiledir ki alemiyyete menkûl olan fi'l eğer anınla zamîr-i fâil mu'teber olup ya'nî kable'n-nakl fâili olan zamîr birlikde nakl olunup cümle ya'nî fi'l maa zamîrihî alem kılınır ise fi'l-i mezkûr mahkî olur. Meselâ (يَزِيدُ) lafzının (أَلْمَالُ يَزِيدُ) kavlinden nakli böyledir. Binâen aleyh merfû' olarak ahvâl-i selâsede tegayyür etmez. Ve eğer zamîrden mücerred olarak nakli i'tibâr olunursa insırâf ve adem-i insırâfda hükmü hükm-i müfreddir. Meselâ zikrolunan (يَزِيدُ) lafzının (يَزِيدُ أَلْمَالُ) kavlinden nakli i'tibâr olursa inde'n-nakl zamîr fâili hâmil olma-sıyla ahvâl-i selâsede tebeddül ve tenvîni tahammül eder.

Ma'nâ-yı Beyt: (أُخْبِرْتُ بِأَنَّ أَحْوَالِي وَهُوَ بَنُو يَزِيدٍ لَهُمْ صِيَاخٌ مِنْ جِهَةِ الظُّلْمِ) Ya'nî "Dayılarım olan Benû Yezîd için bizim üzerimize zulm ü teaddî cihe-tinden sıyâh olduğunu haber aldım," demekdir. (نُبْتُ) kavli mefâil-i selâ-seye müteaddî olup mef'ûl-i evvel makâm-ı fâilde olan (ت) ve sâni (أَحْوَالِي) kavli olup (يَزِيدُ), (أَحْوَالِ) için atf-ı beyân ve (لَهُمْ فَدِيدُ) mef'ûl-i sâlisdir. (عَلَيْنَا), (ظَلَمًا) lafzına veyâhûd *cevr* ma'nâsını tazmîn ile (فَدِيدِ)'e müte'allık olup ya'nî "Sayhaları insâf için olmayıp belki bizim üzerimize zulümlerinden içündür," demek olur.⁴

1 "Bazılarıysa bu seviyede değildi." (el-A'râf 7/168)

2 Kavim içerisinde bundan aşağısı yok.

3 Haber aldım ki dayılarımdan Benî Yezîd bize haksızlık ederek yüksek sesle aleyhimizde atıp tutuyor-muş. (Recez) Beyit için bkz. Ru'be b. el-Accâc, *Divân*, s. 172.

4 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiyeye*, s. 463-464.

(لَمُجَرَّدِ الْأَخْتِصَارِ) üzerine [364] ma'tûfdur. Ya'nî, yâhûd cevâb-ı şartı hazf, cevâb-ı şart kendisini bir vasf ihâta edecek ve bir lafz ile ta'bîr u telaffuzu kâbil olabilecek şey' olmadığına delâlet içündür. Veyâhûd cevâb-ı şartın hazfi, nefs-i sâmi' her bir mezheb-i mümkinine zâhib olmasıçün olur. Şöyle ki makâm-ı tebşîrde hiçbir matlûbu ve makâm-ı mekrûhda bir mekrûhu tasavvur etmez illâ cevâb-ı şart olacak emrin şey'-i mutasavverden a'zam olduğunu tecvîz eder. Lâkin cevâb-ı şartın zikri bunun hilâfında olup zîrâ inde'z-zikr her ne ise taayyün ederek çok kerre vâki' olur ki inde's-sâmi' o şey'in emri sehl olarak a'zam min külli mâ-yütesavver olması şöyle dursun şey'-i azîm bile olamaz. Görmez misin ki mevlâ abdine ¹(... وَاللَّهِ لَئِنْ قُتِمْتُ إِلَيْكَ) deyip ve sükût eylese abd üzerine va'id-i mevlâ için öyle vehm ü zunûn galebe vü tezâhum eder ki muâhezeden darb u habs emsâli bir nev'-i azâb üzerine nass u tasrîh eylese o derece vehm ü zunûn terettüb ü telâzum etmez. Ve meselâ şeyh-i mütebahbih olan ya'nî kendisinde kiber-i sinnden za'f u nehâfet bulunan kimse ²(إِذَا رَأَيْتَنِي شَابًّا) deyip sükût eylese efkâr-ı sâmi' "Acaba şâbb olsa ne işlerdi?" ve "Hâl-i şebâbda nasıl idi?" deyü o derece cevelân-ı efkâr tahassul eder ki hâl-i tasrîhde o mertebe cevelân etmez.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: ﴿مِثَالُهُمَا: ﴿وَلَوْ تَرَى إِذْ وَقَفُوا عَلَى النَّارِ﴾³

Ve adem-i ihâta-i vasfa delâlet veyâhûd her bir mezheb-i mümkinine zehâb-ı zihn-i muhâtab için hazfe misâl ﴿وَلَوْ تَرَى إِذْ وَقَفُوا عَلَى النَّارِ﴾ ve ﴿وَلَوْ تَرَى إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُوا رُؤُسِهِمْ﴾ ve ﴿وَلَوْ تَرَى إِذِ الظَّالِمُونَ مَوْقُوفُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ﴾⁴ ﴿وَلَوْ تَرَى إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُوا رُؤُسِهِمْ﴾⁵ kavli-i şerîfleridir. Zîrâ işbu âyât-ı kerîmede cevâb-ı şart mahzûf olup ﴿حَتَّى إِذَا جَاؤُهَا فُتِحَتْ أَبْوَابُهَا﴾⁶ emsâli takdîr olunur. Ve ﴿لَرَأَيْتَهُ أَمْرًا فَطِيعًا﴾⁷ nazm-ı celîli dahi metâlibden olarak bu kabîldendir.

1 Vallâhi şimdi yerimden bir kalkarsam...

2 Sen beni bir de gençken görsedin!

3 "Onları ateşin karşısında dururlarken bir görsen!" (el-En'âm 6/27) âyeti bu iki üslûba örnektir.

4 "Bu zalimleri Rablerinin huzurunda tutuklanmış hâlde bir görsen!" (Sebe 34/31)

5 "Keşke bu günahkârların, Rablerinin huzurunda başlarını öne eğmiş hâllerini bir görsen!" (es-Secde 32/12)

6 Çok feci bir durum olduğunu göürdün.

7 "Oraya vardıklarında cehennemnin kapıları açılacak." (ez-Zümer 39/71)

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (أَوْغَيْرَ ذَلِكَ، نَحْوُ: ﴿لَا يَسْتَوِي مِنْكُمْ مَنْ أَنْفَقَ مِنْ قَبْلِ الْفَتْحِ وَقَاتَلَ﴾،
أَيُّ: «وَمَنْ أَنْفَقَ مِنْ بَعْدِهِ وَقَاتَلَ» بِدَلِيلِ مَا بَعْدَهُ)¹

(جَوَابُ الشَّرْطِ) üzerine ma'tûfdur. Ya'nî yâhûd mahzûf, zikrolunan şey'lerin gayrı olur. Müsnedün ileyh ve müsned ve mef'ûl ve fi'l gibi. Nitekim beyânı ebvâb-ı sâbıkada mürûr etmiş idi. Ve hâl gibi, meselâ (لَيْسَ الْجَائِي) denilir. (مِنْهُ الْكُرُ) takdîrinde olup (مِنْهُ) hâl olarak mahzûf-² dur. Ve müstesnâ minh gibi, meselâ (زَيْدٌ جَاءَنِي لَيْسَ إِلَّا)³ denilir. (لَيْسَ الْجَائِي) hazf olunmuşdur. Ve (بَيْنَ ذِرَاعِي وَالْأَسَدِ) denilir. (بَيْنَ ذِرَاعِي وَجَبْهَةِ الْأَسَدِ)⁴ denilir. Evvel iki ve sâni dört kevkebin ismidir. Ve (يَا رَبِّ) ve (يَا غُلَامَ) denilir. (يَا رَبِّي) ve (يَا) (يَا رَبِّي) takdîrinde olup muzâfun ileyh olan "yâ"-i mütekellim hazf olunur. Ve cevâb-ı kasem gibi, nitekim ﴿وَالْفَجْرِ وَلَيَالٍ عَشْرٍ﴾⁵ nazm-ı celîlinde vâki' olmuşdur. Cevâb-ı kasem mâba'dinde olan ﴿فَصَبَّ عَلَيْهِمْ رَبُّكَ سَوْطَ عَذَابٍ﴾⁶ delâletiyle (لِيُعَذِّبَنَّ) olup hazf olunmuşdur. Ve cevâb-ı (لَمَّا) gibi, nitekim 7 ﴿فَلَمَّا أَسْلَمْنَا وَتَلَّهَ لِلْجَبِينِ وَنَادَيْنَاهُ أَنْ يَا إِبْرَاهِيمَ فَدْ صَدَقْتَ الرَّؤْيَا﴾⁷ âyet-i kerîmesinde vâki olmuşdur. Ve fi tefsîri'l-Kâdî kuddise sirruh mulahhasan:

﴿قَالَ يَا أَبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ﴾، أَيُّ مَا تُؤْمَرُ بِهِ، وَلَعَلَّ إِسْمَاعِيلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَهَمَّ مِنْ كَلَامِ أَبِيهِ إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنَّهُ رَأَى أَنَّهُ يَذْبَحُهُ مَأْمُورًا بِهِ، وَعَلِمَ أَنَّ رُؤْيَا الْأَنْبِيَاءِ حَقٌّ، وَأَنَّ مِثْلَ ذَلِكَ لَا يُقْدِمُونَ عَلَيْهِ إِلَّا بِأَمْرِ، وَلَعَلَّ الْأَمْرَ بِهِ فِي الْمَنَامِ لِيَكُونَ مُبَادِرْتَهُمَا إِلَى الْإِمْتِنَالِ أَدَلُّ عَلَى كَمَالِ الْإِنْقِيَادِ وَالْإِخْلَاصِ. ﴿سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ﴾ عَلَى الذَّبْحِ أَوْ قَضَاءِ اللَّهِ. ﴿فَلَمَّا أَسْلَمْنَا﴾: اسْتَسْلَمْنَا لِأَمْرِ اللَّهِ أَوْ سَلَمْنَا: الذَّبِيحُ نَفْسَهُ، وَإِبْرَاهِيمُ ابْنُهُ، وَأَضَلَّهَا «سَلِمَ هَذَا بِفُلَانٍ» إِذَا خَلَصَ لَهُ، فَإِنَّهُ سَلِمَ مِنْ أَنْ يُنَازَعَ فِيهِ. ﴿وَتَلَّهَ لِلْجَبِينِ﴾: صَرَعهُ وَالْقَاهُ عَلَى شِقِّهِ

1 Hazf edilen parça başka bir şey de olabilir. Örnek: "İçinizden fetihten önce infakta bulunup savaşılanlar (bunları fetihten sonra yapanlarla) bir olmaz." (el-Hadîd 57/10) Âyetteki şartın cevâbı, sonrasının da delâletiyle, (وَمَنْ أَنْفَقَ مِنْ بَعْدِهِ وَقَاتَلَ) olarak takdîr edilir.

2 Buğdayın ölçüğü altmış dirhemdir.

3 Bana Zeyd geldi, başkası değil.

4 Aslan burcunun iki kolu ve alnı diye tabir edilen (yıldızlar) arasında... (Münserih) Bu ifadenin Ferazdak'a ait olduğu ifade edilmekteyse de şairin mevcut dîvânında tespit edilememiştir.

5 "And olsun fecre, on geceye..." (el-Fecr 89/1-2)

6 "Bu yüzden Rabbin üzerlerine azap kamçılarını yağdırdı." (el-Fecr 89/13)

7 "İkisi de teslimiyet gösterdiler. Oğlunu yüz üstü yere yatırınca, ona 'İbrâhîm' diye seslendik. Rüyana bağlı kaldın." (es-Sâffât 37/103-105)

فَوَقَعَ حَبِيْبُهُ عَلَى الْأَرْضِ فَهَوَّ أَحَدُ جَانِبِي الْجَبْهَةِ. ﴿وَنَادَيْتَاهُ أَنْ يَا إِبْرَاهِيْمَ قَدْ صَدَقْتَ الرُّؤْيَا﴾ بِالْعَزْمِ وَالْإِيْتِيَانِ بِالْمُقَدَّمَاتِ، وَجَوَابُ «لَمَّا» مَحْدُوْفٌ، تَقْدِيْرُهُ كَانَ مَا كَانَ مِمَّا يَنْطِقُ بِهِ الْحَالُ وَلَا حَيْطُ بِهِ الْمَقَالِ مِنَ اسْتِيْشَارِهِمَا، وَشُكْرِهِمَا لِلَّهِ عَلَى مَا أَنْعَمَ عَلَيْهِمَا مِنْ دَفْعِ الْبَلَاءِ بَعْدَ حُلُوْلِهِ وَالتَّوْفِيْقِ لِمَا لَمْ يُوقِقْ غَيْرُهُمَا لِمِثْلِهِ وَإِظْهَارِ فَضْلِهِمَا بِهِ عَلَى الْعَالَمِيْنَ مَعَ إِحْرَازِ الثَّوَابِ الْعَظِيْمِ إِلَى غَيْرِ ذَلِكَ¹

[365] Hâsılı, Cenâb-ı Halîl ve Hazret-i İsmâîl alâ nebiyyinâ ve aleyhi-me't-tasliye ve't-tebcîl hükm-i pür-hikem-i Cenâb-ı Rabb-i celîle inkıyâd ü mutâvaat ü istislâm ü ihlâsa mübâderet edip Cenâb-ı Halîl Hazret-i İsmâîl'i ehad-i cenb-i mübâreklere üzere ilkâ ile ibrâz-ı azîmet ve ityân-ı mukaddemât-ı mübâşeretden nâşî tasdîk-ı rü'yâ ile kıbel-i ilâhîden mazhar-ı izz-i hitâb buyurulduysa ol hînde bu vechile hulûl eden ibtilâ-yı vahîm kudûm-i kebş-i azîm ile zâil ve tavnî-i nefis-i nefislerine mukâbil olarak gayrılarının hâiz olmadıkları muvaffakiyyet-i uzmâyı ihrâz ile nâil-i ed'âf-ı a'vâz u mesûbât ve mâ-fevk-i âlemînde iktisâb-ı esnâ-yı derecât edip aksâ-yı metâlib olan rıdvân-ı ilâhî ile mükerrem olmalarından dolayı hâsıl olan istibşâr u sürûr ve hamd ü şükr-i mevfûr kâbil-i tavsîf u ta'bîr olmayacak ve ancak lisân-ı hâle güncîde olacak sûretde cilveger-i sâha-i zuhûr olmuşdur.

﴿لَا يَسْتَوِي مِنْكُمْ مَنْ أَنْفَقَ مِنْ قَبْلِ الْفَتْحِ وَمَنْ أَنْفَقَ مِنْ قَبْلِ الْفَتْحِ وَقَاتَلْ﴾
﴿مَنْ أَنْفَقَ مِنْ قَبْلِ الْفَتْحِ وَقَاتَلْ وَمَنْ﴾ kavli-i şerîfinde vâki' olmuşdur ki

1 Beydâvî, *Envâr-ü-Tenzîl*, II, 299. **Türkçesi:** ﴿قَالَ يَا أَبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ﴾: "Baba, sana emredilene yap, dedi." (es-Sâffât 37/102) Muhtemelen İsmâîl (a.s.) babası İbrâhîm'in (a.s.) sözlerinden, rüyasında kendisine oğlunu boğazlamasının emredildiğini anladı. O, peygamberlerin rüyalarının hakk olduğunu ve onların bu türden bir işe ancak bir emir çerçevesinde girişeceklerini biliyordu. Böyle bir emrin rüyada verilmesi, belki de bu emrin gereğini yerine getirmelerinin, onların bağlılıklarını ve ihlâslarını en güzel bir şekilde ortaya koymasına içindi. ﴿سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ﴾: "Göreceksin, Allah'ın izniyle sabre-deceğim." (es-Sâffât 37/102) Yani boğazlanmaya ve Allah'ın takdîrine boyun eğeceğim. ﴿فَلَمَّا أَسْلَمْنَا﴾: İki birden Allah'ın emrine teslimiyet gösterdiler. Bu ifadeye, boğazlanan kendini, İbrâhîm de oğlunu Allah'ın emrine teslim etti, anlamı vermek de mümkündür. Burada geçen fiil (سَلِمَ هَذَا بُلَاغًا) "Bu, falancaya içten davrandı," kökünden olup ilgili kişiye karşı samimi davranılıp tam bir teslimiyet gösterildiği zaman kullanılır. Nitekim o da mezkûr emir hakkında tartışmaya girmeyerek içtenliğini göstermiştir. ﴿وَوَلَّهُ لِلْجَبِينِ﴾: Onu yere, yani üzeri yattı. Şakağını yere çaldı. Şakak, yüzün iki yan kısmından her birine denir. ﴿وَنَادَيْتَاهُ أَنْ يَا إِبْرَاهِيْمَ قَدْ صَدَقْتَ الرُّؤْيَا﴾: Ona "İbrâhîm!" diye seslendik. Kararlılıkla ve gereğini yerine getirmek suretiyle rüya bağlılığını gösterdin. Âyetteki (لَمَّا)'nın cevabı mahzâftur. Takdîri كَانَ (كان) (... şeklinde. Yani onlar Rablerine tam bir teslimiyet gösterdiklerinde, kurbanlıkla müjdelene-meleri, başlarına gelen bu büyük sıkıntıyı gidermek suretiyle ihşanda bulunan Allah'a şükretmeleri, Allah'ın onlara başkasına nasip etmediği bir başarı nasip etmesi, büyük sevap elde etmelerinin yanı sıra Allah'ın onları âlemlere üstün kılması gibi sözün kuşatamayacağı ve ancak hâlin anlatabileceği pek çok olağanüstü şey oldu, demektir.

(وَمَنْ أَنْفَقَ مِنْ بَعْدِهِ وَقَاتَلَ) ma'tûfu maa harfi'l-atf hazf olunmuştur. Ve bu hazfe, mâba'di olan ﴿أُولَئِكَ أَغْظَمُ دَرَجَةَ﴾ kavli-i şerîfi delâlet eder. Zîrâ bu nazm-ı şerîf, ﴿لَا يَسْتَوِي مِنْكُمْ مَنْ أَنْفَقَ﴾ kavli-i şerîfinden murâd feth-i Mekke-i Mükerrreme'den mukaddem ihrâz-ı kasabu's-sebk şeref-i İslâm ederek sohbet-i pür-saâdet-i nebeviyye ile mükerrrem olan ashâb-ı güzîn rıdvânullâhi teâlâ aleyhim ecmâîn hazerâtıyla ba'de'l-feth bu tarîk-ı saâdet-refîka sâlik ve firka-i mütemâyize-i 2 ﴿وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ﴾'a lâhik olan zevât-ı kirâm radiyal-lâhu anhum beyninde nefy-i istivâ ile ferîk-ı evvelin sâni üzere tafdülini müş'iridir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا جُمْلَةٌ مُسَبَّبَةٌ عَنِ مَذْكَورٍ، نَحْوُ: ﴿لِيُحِقَّ الْحَقَّ وَيُبْطِلَ الْبَاطِلَ﴾، أَي: فَعَلَ مَا فَعَلَ)³

(إِنَّمَا جُزْءٌ جُمْلَةٍ) üzerine ma'tûfdur. Ya'nî veyâhûd icâz-ı hazfde olan mahzûf sebep-i mezkûrden müsebbeb olan cümle olur. Nitekim ﴿لِيُحِقَّ الْحَقَّ﴾ (فَعَلَ اللَّهُ مَا فَعَلَ لِيُحِقَّ الْحَقَّ) takdîrindedir ki mefhûm-i münîfi za'f u killet-i ketîbe-i müslimîn ile berâber kuvvet-i pür-miknet-i müşrikîne târî olan inkisâr ve cihet-i İslâmiyye'de cilveger olan galebe vü intisâr emsâli fevâid ü hükmü şâmil olarak zuhûr eden âsâr-ı avn-i samedânî ihkâk-ı hakk ve ibtâl-i bâtul ya'nî tesbît-i İslâm ve imhâ-yı küfür irâde-i ilâhiyyesinden müsebbeb idüğünü müfiddir. Ve Ebü't-Tayyib'in:

أَتَى الزَّمَانَ بُنُوهُ فِي شَيْبَتِهِ فَسَرَّهُمْ وَأَتَيْنَاهُ عَلَى الْهَرَمِ⁴

beyti dahi bu kabîlden olup (عَلَى الْهَرَمِ فَسَاءَنَا) takdîrindedir.

Mefhûm-i Beyt: “Bizi sebkat eden ebnâ-yı zamân, zamâna vakt-i şebâbında gelip anları zamân mesrûr eyledi. Biz ise vakt-i şeyhûhatinde gelecek ya'nî zamânımız âhir zamâna tesâdüf ederek binâen aleyh hakkımızda isâet ve icrâ-yı esbâb-ı hüzn ü melâlet kıldı,” demekdir. İmdi, nazm-ı celîl-

- 1 “Onlar, (Mekke'nin fethinden) sonra Allah yolunda infakta bulunan ve savaştan kimselerden çok daha üstün bir dereceye sahiptirler.” (el-Hadîd 57/10)
- 2 “Ve hayırda öncülük edenler yok mu, (cennette de) en öndedir onlar.” (el-Vâkıa 56/10)
- 3 Hazf edilen, zikredilen sebebin sonucu olan bir cümle de olabilir. Örnek: “Hakikati egemen kılsın, bâtılı ortadan kaldırsın diye...” (el-Enfâl 8/8) Takdîri (فَعَلَ مَا فَعَلَ) “Yaptığını bunun için yaptı,” şeklindedir.
- 4 Zamanın bizden önceki evlatları onun gençliğine denk geldi de zaman onları bahtiyar etti. Biz ise onun kocadığı deme rast geldik (de bize kötülük etti.) (Basît) Beyit için bkz. Mütenebbî, *Divân*, s. 498.

kavlidir. Bu beyt Abbâs bin Ahnef'in olup Hârûn Reşîd maiyyetinde Horâsân'a giderek tûl-i müddet-i ikâmetinden sonra Hârûn cânib-i Ermeniyye'ye müteveccih olmasıyla Abbâs Bağdâd'ı ârzû edip işbu beyt cümle-i ebyâtından olan kasîdesiyle tahsîl-i ruhsat etmiştir. Ya'nî "Seyr u seferimizle aksâ-yı murâd Horâsân ve ba'dehû avd ü rücû'dur, dediler. Eğer bu kelâm sahîh ise vakt-i kufûlümüz hulûl etdi. Zîrâ Horâsân'a vüsûlümüzle aksâ-yı murâd hâsıl olup ba'dehû mev'ûd olan kufûl ü avdetimizle nevbeti hulûl eyledi," demekdir. Mâba'd-i beyt:

مَتَى يَكُونُ الَّذِي أَرْجُو وَأَمَلُهُ أَمَا الَّذِي كُنْتُ أَخْشَاهُ فَقَدْ كَانَا
مَا أَفَدَرَ اللَّهُ أَنْ يُدْنِي عَلَيَّ شَحَطِ سُكَّانِ دِجْلَةَ مِنْ سُكَّانِ جَيْحَانَا
عَيْنِ الزَّمَانِ أَصَابَتْنَا فَلَا نَنْظُرَتْ وَغَدَبَتْ بِسُوفِ الْهَجْرِ الْوَانَا¹

olup (فُقُولُ) *rücû'* ma'nâsına olarak (مَا أَفَدَرَ اللَّهُ) kemâl-i kudret-i ilâhiyyeden taaccübdür. (يُدْنِي), (إِدْنَاءُ)'den olup dünüvv *kurb* ve (شَحَطِ) şîn-i mu'ceme ve "hâ"-i mühmele ile *bu'd* ma'nâsınadır. (الْوَانُ), (أَنْوَاعِ) müfâdındadır.²

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (أَوْ غَيْرُهُمَا، نَحْوُ: ﴿فَيَنْعَمُ الْمَاهِدُونَ﴾ عَلَى مَا مَرَّ)³

Veyâhûd cümle-i mahzûfe müsebbeb ve sebebin gayrı olur. ﴿فَيَنْعَمُ﴾ kavlı-i şerîfi gibi. Nitekim bahs-i istînâfda mahsûs bi'l-medh veyâ zemmi mübtedâ-i mahzûfun haberi kılan mezhebe göre nazm-ı mezkûr hazf-i mübtedâ ve habere mebnî olup (هُم نَحْنُ) takdîrinde olduğu mürûr etmiş idi.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَإِنَّمَا أَكْثَرُ مِنْ جُمْلَةٍ، نَحْوُ: ﴿أَنَا أَنْبَيْتُكُمْ بِتَأْوِيلِهِ فَأَرْسَلُونِ يُوسُفَ﴾، أَي: «إِلَى يُوسُفَ لِأَسْتَعْبِرَهُ الرَّؤْيَا فَفَعَلُوا وَأَتَاهُ وَقَالَ لَهُ: يَا يُوسُفُ»)⁴

1 Ne zaman olur acaba beklediğim, umduğum? Bak, çoktan geldi başıma, korktuğum! Uzak olsalar da birbirlerinden; Dicle halkını Ceyhan ahâlisine yaklaştırmaya Allah ne kadar da kudret sahibi! Nazarı değdi herhâlde bize zamanın; görmez olsun onun gözleri ve türlü türlü hicranla cezalandırılın kendisi! (Basît) Beyitler için bkz. Abbâs b. el-Ahnef, *Divân*, s. 279.

2 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 466.

3 Hazf edilen unsur, sebep ve sonuç cümlesi dışında başka bir cümle de olabilir. Daha önce geçtiği üzere "(Biz yeri) ne güzel döşedik!" (ez-Zâriyât 51/48) âyeti buna örnek teşkil eder.

4 Hazf edilen unsur bazen birden fazla cümle olur. Örnek: "Ben size bu rüyanın yorumunu söyleyebilirim. Beni hemen (zindana) gönderin. (Zindana varınca dedi ki) 'Yûsuf!...' (Yûsuf 12/45-46) Bu âyetin takdîri (إلى يوسف لأستعبره الرؤيا ففعلوا وأتاه وقال له: يا يوسف...) "Beni Yûsuf'a (gönderin,) ona rüyanın tabirini sorayım, dedi. Dediğini yaptılar ve nihâyet Yûsuf'a gelip 'Yûsuf!' diye söze başladı," şeklindedir.

Veyâhûd mahzûf, cümleden ekser olur. Nazm-ı celilde بتَأْوِيلِهِ ﴿أَنَا أَنْتَبْتُكُمْ بِتَأْوِيلِهِ﴾ (فَأَرْسَلُونَ إِلَىٰ يَسُوفَ لِأَسْتَعْبِرَهُ) kavli-i şerîfi bu kabîlden olarak (فَأَرْسَلُونَ إِلَىٰ يَسُوفَ لِأَسْتَعْبِرَهُ) ile mukadder ve bu ise cümleden ekserdir. Ve *Sıktı*'ın:

طَرِبْنَ لَصُوءِ الْبَارِقِ الْمَتَعَالِي بِنِعْدَادِ وَهْنَا مَا لَهْنَّ وَمَا لِي¹

beyti dahi bu kabîlendendir. Zamîr-i (طَرِبْنَ) ibile râci'dir. Tarab, ferah u sürûrdan insân ve hayvâna ârız olan hiffetdir. (بَارِقٌ)'dan murâd sehâb-ı bârikdir. (بِنِعْدَادِ)'de olan "bâ" (فِي) ma'nâsınadır. (وَهْنَا), (بَعْدَ قِطْعَةٍ مِنَ اللَّيْلِ), (وَهْنَا) ma'nâsınadır. Ve (مَا لَهْنَّ وَمَا لِي)'de olan (مَا)'lar taaccüb içündür.² Takdîri (طَرِبْنَ فَأَخَذْتُ أَسْكِنَهَا وَهِيَ لَا تَسْكُنُ ثُمَّ أَعَاوَدُهَا وَتُدَاعِي عَنِّي إِلَىٰ أَنْ قَضَيْتُ الْعَجَبَ مِنْ كَثْرَةِ مُعَاوَدَتِي وَشِدَّةِ مُدَاعِيَتِهَا) 'dır.

Mefhûm-i Beyt: "Şehr-i Bağdâd'da, muntasaf-i leyde, berk-ı sehâbî gördükleri gibi ibile şevk u tarab ârız olarak müşâhede-i berkdan anlara ve bize ne hâl-i aceb isâbet etdi ki anlar kâbil-i zabt u sükûn olmayıp ve biz zabt u sükûnlarına kirâren sa'y etdik. Ya'nî şâyân-ı taaccüb bir hâlât-ı mütekerrire-i ahz ü tedâfü' vâki' oldu," demek olur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالْحَذْفُ عَلَىٰ وَجْهَيْنِ أَنْ لَا يُقَامَ شَيْءٌ مَقَامَ الْمَحْذُوفِ كَمَا مَرَّ وَأَنْ يُقَامَ، نَحْوُ: ﴿وَإِنْ يَكْذِبُوكَ فَقَدْ كَذَّبَتْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ﴾، أَي: فَلَا تَحْزَنُ وَاصْبِرِ)³

Hazf iki vech üzere olup vech-i evvel, makâm-ı mahzûfda diğerkelime ikâme olunmamasıdır ki mürûr eden emsile bu nev'dendir. Vech-i sâni, makâm-ı mahzûfda bir şey' ikâme olunandır. Meselâ ﴿فَقَدْ كَذَّبْتَ﴾ (وَإِنْ يَكْذِبُوكَ فَقَدْ كَذَّبَتْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ) nazm-ı şerîfi bu nev'den olarak (وَإِنْ يَكْذِبُوكَ فَقَدْ كَذَّبَتْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ) takdîrinde olup bunun hazfiyle makâmına ﴿فَقَدْ كَذَّبْتَ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ﴾ ikâme olunmuşdur. Zirâ mefhar-i enbiyâ-yı ızâm aleyhi ve aleyhimüs-salâtü ve's-selâm efendimizi tekzîbden tekzîb-i rusûl mukaddem ve cezânın şart üzerene adem-i tekaddümü gayr-ı mübhem olmasıyla ﴿فَقَدْ كَذَّبْتَ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ﴾

1 (Develerimiz) gece biraz yol aldıktan sonra Bağdat'ta, yukarıdan çakan şimşegin ıslıtsı nedeniyle şevke gelip yerlerinde duramamaya başladılar. Onlara ne oluyor ki böyle davranıyorlar! Peki ya bana ne oluyor da (onları teskin etmeye çalışıyorum!) (Tavil) Beyit için bkz. Ebü'l-Alâ el-Maarî, *Sıktı'z-Zend*, s. 244.

2 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiyeye*, s. 466.

3 Hazf iki şekilde gerçekleşir. İlki, geçen örneklerde görüldüğü üzere mahzûfun yerine başka bir şeyin ikâme edilmemesidir. Fakat bir de mahzûfun yerine ona delâlet edecek bir şeyin ikâme edildiği hazf türü vardır. Örnekte: "Eğer seni yalanlıyorsan, senden önce de nice peygamberler yalanlanmıştı." (Fâtır 35/4) Yani "(Seni de yalanlarsa) üzülme, sabret!" demektir.

kavl-i şerîfinin ﴿وَإِنْ يَكْذِبُوا﴾ kavline cezâ vâki' olması sahîh olmaz. Belki tekaddüm eden rusûl-i izâm hakkında dahi kavimleri tarafından muâmele-i tekzîbiyye vukûuyla sabr u tahammül edip Nebî aleyhisselâm ise işbu sabr u semâha daha ehakk olması mefhûmunu müfid olan ﴿فَقَدْ كَذَبْتَ رَسُولٌ﴾ kavl-i şerîfi [367] adem-i hüzn ve sabra sebep olarak makâm-ı müsebbebe ikâme olunmuştur.

Ve bundan sonra setîr olmaya ki hazf için bir delîlden lâzım olmasıyla Musannif rahimehullâh bunu beyân ile buyururlar ki:

(وَأَدْلَاهُ كَثِيرَةٌ، مِنْهَا أَنْ يَدُلَّ الْعَقْلُ عَلَيْهِ وَالْمَقْصُودُ الْأَطْهَرُ عَلَى تَعْيِينِ الْمُحْذُوفِ، نَحْوُ: ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ﴾)¹

Hazfin edillesi ya'nî hazfe delâlet eden karâin kesîredir. Ve edille-i mezkûreden birisi, akl kelâmında mutlak bir mahzûfun vücûduna delâlet edip ve bi-hasebi'l-örf kelâmdan maksûd-i azhar u beyinin dahi mahzûf neden ibâret olduğunun ta'yînine delâletidir. Meselâ ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ﴾ kavl-i şerîfi ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ تَنَاوُلُ الْمَيْتَةِ﴾ takdîrindedir. Zîrâ ahkâm-ı şer'iyye ancak ef'ale taalluk edip a'yâna taalluk etmediğine ve nazm-ı mezkûrede hüküm-i tahrîm zâhîren zât-ı meyteye taalluk etmesiyle kelâm-ı mezkûrede elbette bir mahzûf olmak lâzım geleceğine akl delâlet eder. Lâkin meyte üzerine terettüb edecek ef'âl nazar u mess ü bey' u tenâvül emsâline şâyi' olarak bunlardan hangisi olduğunun ta'yînine mahzûf ef'âl-i mezkûreden tenâvül olduğuna kelâmdan maksûd-i azhar delâlet eder. Zîrâ bu eşyâdan garaz-ı azhar tenâvüldür. Ve şürb-i elbâna şâmil olmak üzere "tenâvül" takdîri "ekl" takdîrinden evlâdır. Musannif'in (مِنْهَا أَنْ يَدُلَّ) ibâresinde zuhûr-i murâda mebnî tesâmüh olup zîrâ (أَنْ يَدُلَّ) lafzı delâlet ma'nâsına olarak zâhîr-i kelâm delîl-i hazf delâlet-i akl olmasını iktizâ eder. Hâlbuki delâlet edileden olmayıp belki delîl olan akldır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَمِنْهَا أَنْ يَدُلَّ الْعَقْلُ عَلَيْهِمَا، نَحْوُ: ﴿وَجَاءَ رَبُّكَ﴾ أَي: أَمْرُهُ أَوْ عَذَابُهُ)²

- 1 Hazfin pek çok delili vardır. Bu delillerden biri, aklın kelâmında bir hazfin bulunduğu ve açık maksadın da mahzûfun neden ibaret olduğuna delâlet etmesidir. Örnek: "Leş size haram kılınmıştır." (el-Mâide 5/3)
- 2 Hazfin delillerinden biri de aklın hem hazfin varlığına hem de mahzûfun neden ibaret olduğuna delâlet etmesidir. Örnek: "Rabbin geldiği zaman..." (el-Fecr 89/22) Bu âyetin takdîri (جَاءَ أَمْرُهُ أَوْ عَذَابُهُ) "Emri veya azabı geldiği zaman..." şeklindedir.

Ve edilleden birisi de aklın hem hazf ve hem ta'yîn-i mahzûfa delâletidir. Meselâ ﴿وَجَاءَ رَبُّكَ﴾ kavlı-i şerîfi (جَاءَ أَمْرُ رَبِّكَ) veyâhûd (عَذَابُ رَبِّكَ) takdîrinde olup akl Vâcib teâlâ üzerine mecîin imtinâna ve mahzûf emr veyâ azâbdan birisi olduğunun ta'yînine delâlet eder.¹

قَالَ رَحْمَهُ اللَّهُ: (وَمِنْهَا أَنْ يَدُلَّ الْعَقْلُ عَلَيْهِ وَالْعَادَةُ عَلَى التَّعْيِينِ، نَحْوُ: ﴿فَذَلِكُنَّ الَّذِي لُمْتُنَّنِي فِيهِ﴾، فَإِنَّهُ يَحْتَمِلُ «فِي حُبِّهِ» لِقَوْلِهِ ﴿قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا﴾ و«فِي مُرَاوَدَتِهِ» لِقَوْلِهِ: ﴿تُرَاوَدُ فَتَاهَا عَنْ نَفْسِهِ﴾، و«فِي شَأْنِهِ» حَتَّى يَشْمَلَهُمَا، وَالْعَادَةُ ذَلَّتْ عَلَى الثَّانِي، لِأَنَّ الْحُبَّ الْمُفْرِطَ لَا يَلَامُ صَاحِبُهُ عَلَيْهِ فِي الْعَادَةِ لِقَهْرِهِ إِثْبَاهًا)²

Edille-i hazfden birisi de aklın hazfe ve âdetin ta'yîn-i mahzûfa delâletidir. Nitekim imrae-i Azîz'den hikâyeten nisvân-ı Mısır'a hitâb olarak vârid olan ﴿فَذَلِكُنَّ الَّذِي لُمْتُنَّنِي فِيهِ﴾ kavlı-i şerîfinde vâki'dir. Zîrâ akl Cenâb-ı Sıddîk'a âid olan ﴿فِيهِ﴾ zamîrinde muzâf mahzûf olduğuna delâlet eder. Zîrâ zât-ı şahs üzerine levm-i insânda bir ma'nâ olmayıp belki kesb eylediği fi'l üzerine levm olunur. Ve ammâ ta'yîn-i mahzûf ﴿قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا﴾ kavline nazaran (فِي حُبِّهِ) ve ﴿تُرَاوَدُ فَتَاهَا﴾ kavline (فِي مُرَاوَدَتِهِ) ve hubb u mürâvedeye şâmil olmasıçün (فِي شَأْنِهِ) takdîrinde olmaklığa muhtemel olup ve âdet sâniye ya'nî (فِي مُرَاوَدَتِهِ) takdîrinde olmasına delâlet eder. Zîrâ esîr-i serpençe-i kahr u galebesi olup men' u izâlesi taht-ı iktidârında olmayan hubb-i müfritden için levm-i sâhibi, mehcûr-i âdetdir. Binâen aleyh (فِي حُبِّهِ) takdîri sahîh olmaz. Kezâlik hubba şümûlü cihetle (فِي شَأْنِهِ) takdîri dahi sahîh olmayıp âdete nazaran (فِي مُرَاوَدَتِهِ) takdîri taayyün eder. (قَدْ أَصَابَ حُبُّهُ) gılâf-ı kalb olup (حُبًّا) temyîz üzere mansûb olarak (شَغَافًا) ma'nâsındadır.

1 *Mutavvel*'in bu kısmında yer alan şu ibarenin tercümede karşılığı yoktur: (وَلَيْسَ الْمُرَادُ أَنَّهُ يَدُلُّ عَلَى تَعْيِينِ: "Akıl mahzûfun Allah'ın emri veya azabı olduğuna delâlet eder, derken emir veya azabın neden ibaret bulunduğu delâlet edişi kastedilmemektedir. Bu ince noktaya dikkat edilmelidir."

2 Hazfın delillerinden bir diğeri de aklın hazfın varlığına örfün de mahzûfun neden ibaret olduğuna delâlet etmesidir. Örnek: "İşte budur, kendisine (âşık olduğum) için beni kınadığınız adam!" (Yûsuf 12/32) (Akıl, âyette geçen ﴿فِيهِ﴾ ifadesinde hazf edilen bir muzâf olduğuna delâlet eder.) Bu muzâf, öncesinde yer alan "Aşkıyla yanıp tutuşuyormuş," (Yûsuf 12/30) ibaresinden hareketle (فِي حُبِّهِ); "O, kölesine göz koymuş," (Yûsuf 12/30) ifadesi karinesiyle (فِي مُرَاوَدَتِهِ) ya da her ikisini de içine aldığı için (فِي مُرَاوَدَتِهِ) olarak takdîr edilebilir. Dönemin örfü ikincisine yani (فِي مُرَاوَدَتِهِ) ifadesine delâlet etmektedir. Zira kara sevdaya düşmüş biri artık tamamen aşkının esiri olacağı için örfte böyle biri pek kınanmaz.

Ve edille-i mezkûreden birisi de hazf ve ta'yîn-i mahzûfdan her birerlerine âdetin delâletidir. Nitekim bu karîne ile ﴿لَوْ نَعْلَمُ قِتَالًا لَا تَبْعَانَاكُمْ﴾¹ kavl-i şerîfi (مَكَانًا يَصْلُحُ لِلْقِتَالِ) veyâhûd (مَكَانَ قِتَالٍ) takdîr edilmiştir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَمِنْهَا الشُّرُوعُ فِي الْفِعْلِ، نَحْوُ: «بِسْمِ اللَّهِ»، فَيَقْدَرُ مَا جُعِلَتِ التَّسْمِيَةُ مَبْدَأً لَهُ)²

Ve edille-i ta'yîn-i mahzûfdan birisi de fi'le şurû'dur. Zîrâ şurû' u mübâşeret, mahzûfun şurû' olunan fi'l olduğuna delâlet eder. Lâkin hazfe delâlet kavânîn-i nahviyyenin şehâdetine mebnî cârr ile mecrûra taalluk edeceği bir fi'lin lüzûmu cihetindedir. Meselâ (بِسْمِ اللَّهِ) kavlinde tesmiye her nasil fi'le mebbe' kılınmış ise o fi'l takdîr olunup meselâ kırâate şurû' indinde [368] (بِسْمِ اللَّهِ أَقُومُ وَأَقْعُدُ)⁴ ve kıyâm u kuûdda (بِسْمِ اللَّهِ أَقْرَأُ)³ takdîr olunur. Sâir besmele ile şurû' olunan fi'ller de bunlara makîsdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَمِنْهَا الْإِقْتِرَانُ كَقَوْلِهِمْ لِلْمُعْرِسِ: «بِالرِّفَاءِ وَالْبَيْنِينَ»، أَي: أَعْرَسْتُ)⁵

Ve edille-i ta'yîn-i mahzûfdan birisi de kelâmın veyâhûd muhâtabın fi'le iktirânıdır. Meselâ zamân-ı câhiliyyetde Arabların mu'ris ü mütezevvic olan kimseye makâm-ı duâda (بِالرِّفَاءِ وَالْبَيْنِينَ) kavilleri (أَعْرَسْتُ بِالرِّفَاءِ) takdîrindedir. Zîrâ bu kelâm muhâtabın i'râs ü izdivâcına mukârin olmasıyla mahzûf (أَعْرَسْتُ) olduğuna delâlet eder. *Arûs* lügatinde racül ve mer'e müsâvidir.⁶ Ve (بِالرِّفَاءِ) kavlinde “bâ” mülâbese içündür. (رِفَاءِ) *iltiyâm u ittifâk* ma'nâsına olup (رِفَاتُ الثَّوْبِ أَرْفَاءُ) kavli “Sevbin sökülüp ve yırtılmış olan mahallerini islâh etdim,” demektir. Hâsılı, hüsn-i ictimâ' u imtizâc ve iktitâf-ı semere-i ebnâ ile arûsa duâdır. Bu da âdeten tahsîs-i benîn ile benâtdan ihtirâz etdikleriyçün taraf-ı Hazret-i risâlet-penâhîden menhî olarak yümn ü bereketle ya'nî (بِالرِّفَاءِ وَالْبَيْنِينَ) mahallinde (بِالْيُمْنِ وَالْبِرْكَاتِ) kavliyle duâ mesnûn olmuştur.⁷

1 “Eğer savaş olacağını bilseydik, elbette peşinizden gelirdik.” (Âl-i İmrân 3/167)

2 Mahzûfun ne olduğunu belirlemeye yarayan delillerden biri de bir iş fiilen başlamış olmaktır. Nitekim “Bismillâh” ifadesi buna örnektir ve besmele çekildiğinde hangi iş yapılmaya başlanmışsa mahzûfun da o olduğu takdîr edilir.

3 Allah'ın adıyla okumaya başlıyorum.

4 Allah'ın adıyla kalkıyorum, oturuyorum.

5 Mahzûfun ne olduğunu belirlemeye yarayan delillerinden biri de muhâtabın fiile yakınlığıdır. Meselâ Arapların evlenen birine (بِالرِّفَاءِ وَالْبَيْنِينَ) “Bir yastıkta kocamanız ve bol çocuk sahibi olmanız dilegimizizle...” ifadesi buna örnektir ve (بِالرِّفَاءِ وَالْبَيْنِينَ أَعْرَسْتُ) “...dilegimizle evlenesin,” demektir.

6 Zebidi, *Tâcül-Arûs*, XVI, 243.

7 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiyeye*, s. 467.

Itnâb

Îzâh ba'de'l-ibhâm

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَإِلْتِنَابُ إِمَا بِ «الْإِيضَاحِ بَعْدَ الْإِبْهَامِ»، لِيَرَى الْمَعْنَى فِي صُورَتَيْنِ مُخْتَلِفَتَيْنِ أَوْ لِيَتَمَكَّنَ فِي النَّفْسِ فَضْلَ تَمَكُّنٍ، أَوْ لِتَكْمُلَ لَدَّةُ الْعِلْمِ بِهِ)¹

Ve turuk-ı ta'bîrden itnâb ya ba'de'l-ibhâm îzâh ile olup bu da ma'nâyı kelâm biri mübheme ve diğeri muvazzaha olarak sûreteyn-i muhtelifeteynde irâe olunmak garazına mübtenî olur. Ve ilm-i vâhidden ilmân hayırlıdır. Veyâhûd ma'nâ nefsi muhâtabda fazl-ı temekkünle mütemekkin olmak garazından neş'et eder. Zîrâ muktezâ-yı tabîat ve hilkat-i nüfûs üzere bir şey' evvelâ mübhem olarak irâd olunup ba'dehû tavzîh u beyân olunsa husûl-i iştiyâk u ikbâlden nâşî ibtidâen sûret-i vâzîhada beyândan ziyâde nefste evka' u esbet olur. Veyâhûd ma'nâyı ilmin lezzeti kâmil olmasiçün olur. Zîrâ bir ma'nâyı idrâk lezzet olup ve bir mechûle bi-vechinmâ şuûr ya'nî husûl-i ilm-i kalîl ile berâber idrâkinden hırmân elemidir. İmdi mechûle hiçbir vechile şuûr hâsıl olmadığı sûrette o misillü mechûl-i sırfâ cehl ve adem-i idrâkde elem yokdur. Ve o şey'-i mechûle bir cihetden şuûr hâsıl olarak vech-i âharla olmasa nefsi anı bilmekliğe teşevvuk ve fikdân-ı ilmiyle teellüm eder. Ve ol hâlde alâ sebîli'l-îzâh nefsi içün o şey'e ilm hâsıl olduğu gibi şey'-i mezkûre ilmin lezzeti kâmil olur. Zîrâ bi'z-zarûre ve bi'l-bedâhe ma'lûmdur ki akîb-i elemde olan lezzet ekmele ü akvâdır. Ve ke-enne bu lezzet iki lezzet olup birisi lezzet-i vicdân ve âharı elemde tahlîs-ı ezhândır.

Ve ﴿هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْعَمَامِ﴾² kavli şerîfinde olan, bu i'tibâra müvâhî vü münâsibdir. Zîrâ Cenâb-ı Bârî anlara azâbı, eşedd olmak üzere, mazanne-i rahmet olan gamâmdan îtâ' etmişdir. Zîrâ şerr u ikâbın min haysü lâ yahtesib zuhûru ziyâde-i gumûm u teessürü dâî ve kezâlik hayr u mekârimin maznûn olmayan cânibden vürûdu sürûr-i mezîdi müsted'î olmasıyla mevrîd-i hayr u menâfi' olan mahalden şerr

1 Itnâb bazen, mübhem / kapalı bir ifadenin ardından onu izah eden bir açıklama yapmak suretiyle olur. Bu üslûba, anlamı önce kapalı ve sonra açık olmak üzere iki farklı biçimde göstermek, anlamın zihinde daha iyi yer edinmesini sağlamak ya da anlamı öğrenmenin tam hazzına varmak vb. gayelerle müracaat edilir.

2 “Yoksa onlar, bulutların gölgeleri arasından Allah'ın çıkagelmesini mi bekliyorlar?” (el-Bakara 2/210)

zuhûru ne keyfiyyetde mûris-i hüzn-i şedîd olacağı tavsîfden müstağnîdir. Anınçün sâ'ika, ber-fehvâ-yı¹ ﴿وَيَدَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ﴾¹ gays ü bârân tevakkû' u ümîd olunan cihetden mecîi cihetle azâb-ı fazî'den addolunmuşdur. Hâsılı, lezzet-i ilme inzımâm-ı kemâl için îzâh ba'de'l-ibhâm-da lezzet-i vicdân ile lezzet-i indifâ'-ı elemden nâşî lezzetân müctemia olduğu misillü bu misâlde dahi mazanne-i rahmetden ityân-ı azâba mebnî elem-i azâb ile elem-i ye's-i rahmet ictimâ' etmişdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: ﴿نَحْوُ: ﴿رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي﴾، فَإِنَّ ﴿اشْرَحْ لِي﴾ يُفِيدُ طَلَبَ شَرْحٍ لَشَيْءٍ مَا لَهُ، وَ﴿صَدْرِي﴾ يُفِيدُ تَفْسِيرَهُ﴾²

İzâh ba'de'l-ibhâm ﴿رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي﴾ gibidir. Zîrâ ﴿اشْرَحْ لِي﴾ lafzı tâlib için bir şey'-i mübhemîn taleb-i şerhîni ve ﴿صَدْرِي﴾ kavli o şey'in tefsîr u îzâhını ifâde eder. Ve bu misâlde olan îzâh ba'de'l-ibhâm agrâz-ı selâse-i mezkûre için olmaklığa muhtemeldir.

Ve ba'zen îzâh ba'de'l-ibhâm şey'-i mübeyyeni tefhîm u ta'zîm için olur. Nazm-ı celîlde³ ﴿وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذَلِكَ الْأَمْرَ أَنَّ دَابِرَ هُوَلَاءِ مَقْطُوعٌ مُضْبِحِينَ﴾³ gibi. Zîrâ ﴿أَنَّ دَابِرَ هُوَلَاءِ مَقْطُوعٌ﴾ kavli emr-i mahtûmun şânını tefhîm u ta'zîm için ﴿ذَلِكَ الْأَمْرُ﴾'i tefsîr u beyân olup ﴿وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ﴾ kavli Hazret-i Nûh aleyhisselâma⁴ [369] emr-i mezkûrun makzî vü mesbût olarak vahy buyurulduğunu mübeyyin ve ﴿دَابِرَ قَوْمٍ﴾ kavmin âhiri olarak ﴿مُضْبِحِينَ﴾ hâl olup ﴿حَالَ دُخُولِهِمْ فِي الصُّبْحِ﴾ ma'nâsınadır. Murâd merraten helâkleriyle inkîtâ'-ı nesilleridir.⁵ Ve yine nazm-ı celîlde⁶ ﴿وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ﴾ kavli şerîfînde dahi li-ecli't-ta'zîm ba'de'l-ibhâm ﴿مِنَ الْبَيْتِ﴾ kavli şerîfîyle îzâh olunarak izâfe ile ﴿قَوَاعِدَ الْبَيْتِ﴾ buyurulmamışdır.

1 “(O gün), hiç hesaba katmadıkları şeyler Allah tarafından karşlarına çıkarılacaktır.” (ez-Zümer 39/47)

2 Örnekle: “Rabbim, yüreğime genişlik ver!” (Tâhâ 20/25) Âyetteki ﴿اشْرَحْ لِي﴾ cümlesi, duayı edene ait bir şeyin açılması talebini ifâde etmekte, ardından gelen ﴿صَدْرِي﴾ ibaresi de bu şeyin ne olduğunu açıklamaktadır.

3 “(Lût'a) şu hükmü bildirdik: Gün doğarken bunların kökü tamamen kazınmış olacak.” (el-Hicr 15/66)

4 İlgili âyet Hz. Lût ve kavmiyle ilgilidir.

5 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiyeye*, s. 468.

6 “Hani İbrâhîm (ve oğlu İsmâîl) Kâbe'nin temellerini birlikte yükseltirlerken...” (el-Bakara 2/127)

Bâb-ı Ni‘me

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَمِنْهُ بَابُ «نِعْمٍ» عَلَى أَحَدِ الْقَوْلَيْنِ، إِذْ لَوْ أُرِيدَ الْأَخْتِصَارُ لَكَفَى: «نِعْمَ زَيْدٌ»)¹

Ve ehad-i kavleyn üzere ya'nî mahsûsun mübtedâ-yı mahzûfa haber olmasını ihtiyâr edenlere göre bâb-ı (نعمة) îzâh ba'de'l-ibhâm için itnâbdandır. Zîrâ eğer ihtisâr murâd olunup da (نعمة زَيْدٌ) denilse Zeyd'i medh garazı hâsıl olur. Bu cihetle (نعمة رَجُلًا زَيْدٌ) yâhûd (نعمة الرَّجُلُ زَيْدٌ) denildiği gibi evvelâ fâil ibhâm olunarak sâniyen tefsîr olunmasıyla itnâb olur. Musannif'in (إِذْ لَوْ أُرِيدَ الْأَخْتِصَارُ) kavli ihtisâr ba'zen itnâba mukâbil olarak îcâz ü müsâvâta âmm olan şey'e itlâk olunduğunu müş'ir ve bu iş'âr ıstılâh-ı Sekkâkî'ye muvâfıktır.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَوَجْهُ حُسْنِهِ سِوَى مَا ذُكِرَ إِتْرَازُ الْكَلَامِ فِي مَعْرِضِ الْأَعْتِدَالِ وَإِيهَامِ الْجَمْعِ بَيْنَ الْمُتَنَافِيَيْنِ)²

Ve (نعمة) bâbının işbu zikrolunan îzâh ba'de'l-ibhâmın gayrı olarak vech-i hüsnü, min vechin itnâba nazarla (نعمة زَيْدٌ) denilmeyip ve min vechin îcâza nazar olunarak sadr-ı istinâf olan mübtedâ hafz olunmasıyla bu cihetden kelâmı ma'riz-i itidâlde ibrâz ile berâber mütenâfiyeyn olan itnâb u îcâz veyâhûd icmâl ü tafsîl beyninin cem'ini ihâmıdır. Mütenâfiyeyn beynini cem' ise umûr-i garîbe-i müstatafeden olarak nefis bir kelâm da bu cem'i bulduğu gibi mazhar-ı teessür ve infîâl-i acîb olacağı şekk ü şübheden ârîdir. Musannif rahimehullâh (إِيهَامُ الْجَمْعِ) deyü "ihâm" ile ta'bîr eylemesi zîrâ hakîkaten cem'-i mütenâfiyeyn cihet-i vâhideden zamân-ı vâhidde şey'-i vâhid üzerine ictimâ'ları mümteni' olan vasfeynin bir zât üzerine sâdık olmasıdır. Bu ise muhâldir.

Tevşî'

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَمِنْهُ «التَّوْشِيْعُ»، وَهُوَ أَنْ يُؤْتَى فِي عَجْزِ الْكَلَامِ بِمُتَنَّى مُفَسَّرٍ بِاسْمَيْنِ، ثَانِيهِمَا مَعْطُوفٌ عَلَى الْأَوَّلِ، نَحْوُ: «يَشِيْبُ ابْنُ آدَمَ وَيَشْبُ فِيهِ خَصْلَتَانِ: الْحَرَضُ وَطُولُ الْأَمْلِ»)³

- 1 İki görüşten birine (yani mahsûsun mahzûf bir mübtedâyâ haber olduğu görüşüne) göre (نعمة) bâbı da îzâh ba'de'l-ibhâm kapsamına dâhildir. Zira bu tür cümlelerle ihtisar murad edilmiş olsaydı, (Zeyd ne güzel biridir!" demek yeterli olur ve (Zeyd'i övme amacına ulaşırdı.)
- 2 (نعمة) bâbının, mezkûr îzâh ba'de'l-ibhâm vasfının yanı sıra, sahip olduğu üslup güzelliklerinden bir diğeri de kelâmı (îcâz-itnâb) arası bir dengede sunabilmeye imkân vermesi ve böylece iki zıt şeyin bir arada bulunduğu intibâmı uyandırabilmesidir.
- 3 Tevşî de îzâh ba'de'l-ibhâm kabilindedir. Tevşî, kelâmın sonunda, ikincisi birincisine ma'tûf iki isimle

Ve *tevşî'* itlâk olunan üslûb dahi îzâh ba'de'l-ibhâm dandır. *Tevşî'*, âhir-i kelâmda iki ism ile müfesser bir sîga-i müsennâ ityân olunarak ismeynden sâni evvel üzerine ma'tûf olmasıdır. *يَشِيبُ ابْنُ آدَمَ وَيَشِيبُ فِيهِ خَضَلَتَانِ: الْحِرْضُ* (وَيَشِيبُ فِيهِ الْحِرْضُ وَطُولُ الْأَمَلِ) gibi. Ve eğer ihtisâr murâd olursa (وَيَشِيبُ فِيهِ الْحِرْضُ وَطُولُ الْأَمَلِ) denilir. Lâkin evvelen (خَضَلَتَانِ) sîga-i müsennâsıyla ibhâm olunup ba'dehû hırs ve tûl-i emel ile îzâh olunmuşdur. Ve bu kelâma *tevşî'* tesmiyesi zîrâ *tevşî'* (لَفُّ الْقَطْنِ الْمُنْدُوفِ) ya'nî *atılmış pamuğu dürmek* ma'nâsındadır. Ve ke-enne ma'nâ-yı vâhidden ibtidâen müsennâ ile ta'bîr ve ba'dehû ismeyn ile tefsîr, ba'de'n-nedf kutnu leff menzilesinde kılınmışdır. Ve her ne kadar kelâm-ı Şârih bu müfâdda ise de lâkin üslûb-i mezkûr ba'de'l-leff neşr olmasıyla vech-i münâsebet mücerred leff ü neşrin vücûdu olmuş olur.

Zikru'l-Hâss ba'de'l-Âmm

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا بِ «ذِكْرِ الْخَاصِّ بَعْدَ الْعَامِّ»، وَذَلِكَ لِتَنْبِيهِ عَلَى فَضْلِهِ حَتَّى كَأَنَّهُ لَيْسَ مِنْ جِنْسِهِ تَنْزِيلًا لِلتَّعَابِيرِ فِي الْوَصْفِ مَثَرَةً لِلتَّعَابِيرِ فِي الذَّاتِ، نَحْوُ: ﴿حَافِظُوا عَلَيَّ الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى﴾)¹

(إِمَّا بِالْإِضَاحِ بَعْدَ الْإِبْهَامِ) üzerine ma'tûfdur. Ya'nî yâhûd itnâb, ba'de zikri'l-âmm zikri hâss ile olur. Ve zikri hâss ba'de'l-âmm dan murâdı alâ sebîl-i'atf zikr olup vasf veyâ ibdâl ile zikr değildir. Bu cihetle (وَأَمَّا بَعْطِفِ) (وَأَمَّا بَعْطِفِ) ta'bîri kavli-i Musannif'den evzahdır. Ve ba'de'l-âmm hâssın zikri, vasfda tegâyürü zâtda tegâyür menzilesine tenzîl ile ke-enne hâss cins-i âmm dan olmamak derecesinde hâssın meziyyetine tenbîh içündür. Şöyle ki ke-enne hâss-ı mezkûr kendisine hâss olan evsâf-ı şerîfe sebebiyle sâir efrâd-ı âmm dan mümtâz olarak âmma mugâyir u mübâyin ve lafz-ı âmm kendisine gayr-ı şâmil ve hükmü âmm dan ma'lûm olamayıp belki tensîs u tasrîhe muhtâc bir şey'-i âhar gibi kılınmış demek olur. Bu da ba'zen müfredde olur. Meselâ ﴿حَافِظُوا عَلَيَّ الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى﴾ kavli-i şerîfde âmm olan lafz-ı “salevât” dan sonra hâss olan [370] “salât-ı vustâ” tenbîh-i fazl ü meziyyetiçün tekrâr zikrolunmuşdur. “Vustâ” dan murâd, vustâ mi-

izah edilmiş tesniye bir kelime kullanmak demektir. Örnek: “İnsanoğlu yaşlanır, iki haslet onda genç kalır: Hırs ve tûl-i emel.” (Müslim, Zekât 115)

1 İtnâb bazen de umûmî bir şeyden sonra hususî bir şey zikretmek suretiyle olur. Bu üslupta o hususî şeyin vasfındaki farklılık zâtındaki farklılığa indirgenerek sanki bu hususî şeyin umûmî şeyin cinsinden değilmişçesine meziyet ve fazilet sahibi olduğuna dikkat çekme amacı güdüldü. Örnek: “Namazları, hele orta namazı titizlikle muhafaza edin.” (el-Bakara 2/238)

ne's-salât veyâhûd salât-ı fudlâ ya'nî fazlı ziyâde ma'nâsına olup ¹ (أَفْضَلُهُ أَوْسَطُ) ta'bîrlerinden me'hûzdur. Ve salât-ı vustâ alâ kavli'l-ekserîn salât-ı asrdır. Ve nazm-ı celilde ² ﴿مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ﴾ kavli-i şerîfi dahi işbu müfredde zikru'l-hâss ba'de'l-âmm kabîlindedir. Zîrâ ba'de'l-melâike Cibrîl ve Mikâil aleyhimesselâm bilhâssa zikrolunmuşlardır.

Ve zikr-i hâss ba'de'l-âmm ba'zen kelâmda olur. Nitekim ﴿وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ﴾ ³ kavli-i şerîfinde vâki' olup duâ ile'l-hayrda emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker dâhil olduğu hâlde bunların a'zam-ı erkân-ı dîn ve eşref-i mebâhis-i müslimînden olup hattâ Cenâb-ı Bârî bu ümmet-i merhûmenin ümem-i sâlife üzere meziyyet ü fazîletini ⁴ ﴿كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ﴾ nazm-ı celîlinde işbu emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münkerle ta'lîl buyurmuş olmasıyla bu mezâyâ-yı fazl-intimâya tenbîhen tahsîs bi'z-zikr buyurulmuşdur.

Ve ⁵ ﴿وَاضْبِرُوا وَصَابِرُوا﴾ kavli-i şerîfi dahi bu kabîlindedir. Zîrâ musâbere sabırdan bir nev' olup ba'de's-sabri'l-âmm hâssaten zikri, musâberenin şidet ü suûbetiyçündür. Musâbere, mukâbele-i adüvvde sabır ile tefsîr olunmuşdur. ⁶ Ve ba'zı havâşda *nâs üzere sabr ile galebe* ma'nâsı verilmişdir.

Tekrîr

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَإِمَّا بِ «التَّكْرِيرِ» لِنُكْتَةِ كِتَابِ الْإِنْدَارِ فِي: ﴿كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ﴾، وَفِي «ثُمَّ» دَلَالَةٌ عَلَى أَنَّ الْإِنْدَارَ الثَّانِيَّ أَبْلَغُ) ⁷

Veyâhûd itnâb li-nüktetin tekrîr ile olur. (لِنُكْتَةِ) kavliyle takyîdi, nükte-den tecerrüdü hînde tatvîl olarak itnâb olmadığına mebnîdir. Ve li-nükte-

1 En faziletlisi orta yollu olanıdır.

2 “Her kim Allah’a, O’nun meleklerine, elçilerine, hele hele Cebrâil’e ve Mikâil’e düşmanlık beslerse (şunu iyi bilsin ki) Allah da inkârcuların düşmanıdır.” (el-Bakara 2/98)

3 “İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülükleri önlemeye çalışan bir topluluk bulunsun.” (Âl-i İmrân 3/104)

4 “Siz insanlığın kurtuluşu için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; iyiliği emredip kötülüklerle engel olursunuz.” (Âl-i İmrân 3/110)

5 “Sabredin, birbirinizle sabırda yarışın.” (Âl-i İmrân 3/200)

6 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 469.

7 Itnâb bazen de bir nükteye binâen aynı ifadeyi tekrar etmek suretiyle olur. Nitekim “Dikkat edin, yakında anlayacaksınız. Evet, yakında anlayacaksınız,” (et-Tekâsür 102/3-4) âyetinde ihtârın tekrar edilerek tekit edilişi buna örnektir. Ayrıca ikinci cümlede yer alan ﴿ثُمَّ﴾ kelimesi, ikinci ihtârın daha belîğ olduğunu göstermektedir.

tin tekrîr ﴿كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ﴾ nazm-ı celîlinde olan te'kid-i inzâr gibidir. Şöyle ki ﴿كَلَّا﴾ lafzı muhâtabîni red' u men' ve nefesine ayn-ı rahm u şefkatle nazar eden şahsa göre cemî'-i hemm ve mu'zam-ı sa'yi âkıbeti hasret ü vebâl olan dünyâ-yı serî'u'z-zevâl olup da dînine sa'y ü ihtimâm eylememesi lâyük olmadığına tenbîhdir. Ve ﴿سَوْفَ تَعْلَمُونَ﴾ havf u haşyet ederek sine-i gaffletden müteyakkız u mütenebbih olmaları için inzâr olarak mefhûm-i şerîfi "Karîben kuddâmınızda olan hevl-i likâul-lâhî muâyene ettiğinizde bulunduğunuz ahvâl-i haybet-meâlde olan hatâ ma'lûmunuz olur," demektir. Ve ﴿ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ﴾ kavliyle tekrîrde red' u inzârî te'kid vardır. Ve ﴿ثُمَّ﴾ lafzıyla ityânda, inzâr-ı sâni evvelden eblağ u eşedd olduğuna delâlet vardır. Nitekim şahs-ı mensûh için ¹(أَقُولُ لَكَ ثُمَّ أَقُولُ لَكَ لَا تَفْعَلْ) dersin. Ve (ثُمَّ)'nin bu ma'nâya delâleti zîrâ asl-ı (ثُمَّ) terâhî-i zamâna delâlet üzere olup lâkin ba'zen mücerred derecât-ı irtikâda terakkî vü tederrüc için dahi ityân olunarak derecât-ı mezkûre bey-ninde bu'd ü terâhî ve zamânda sâni ba'de'l-evvel olduğu i'tibâr olunmaz. Bu da evvel bi-lafzihî tekerrür ettiği vaktde olur. (وَاللَّهُ ثُمَّ وَاللَّهُ) gibi. Nazm-ı celîlde ﴿وَمَا أَذْرَاكَ مَا يَوْمَ الدِّينِ ثُمَّ مَا أَذْرَاكَ مَا يَوْمَ الدِّينِ﴾² vâki' olmuştur.

Ve nüket-i tekrîrden birisi, mütekellimden ithâmî nefy edecek şey' üzerine ziyâde-i tenbîh ile berâber muhâtab kelâmı isgâ vü kabûl ederek kemâliyle telakkî etmek üzere sine-i gaffletden îkâzdır. Nitekim ﴿وَقَالَ الَّذِي﴾ kavli-i آمن يا قوم اتبعون أهداكم سبيل الرشاد يا قوم إنما هذه الحياة الدنيا متاع³ şerîfnde olan tekrâr bu kabildendir. Şöyle ki Cenâb-ı Kelîmullâh, zât-ı risâlet-penâhileri hâdî-i sebîl-i reşâd olup Fir'avn ile kavminin buldukları tarîk-ı şakâ' i'tiyâd-ı meslek-i gayy ü inâd olduğunu îrâd ile tebliğ buyurdıkları evâmîr u nevâhîye inkıyâd ü mutâvaate kavmini da'vet ve hayât-ı dünyâ sür'at-i zevâlden nâşî temettu'-i yesîr olarak âlem-i âhîret ber-muktezâ-yı hulûd dâr-ı karâr idüğünü va'z u nasîhatde (يا قَوْمِي) ta'bîrini ihtiyâr ile ke-enne emr bi'l-ittibâ'dan nefis-i nebevîleriyçün kesb-i riyâset ve hükûmet-i dâiyesi zann u ithâmını nefy için anlara nidâ vü muhâtaba ve

1 Sana söylüyorum, bak bir daha söylüyorum, bunu sakın yapma!

2 "Bilir misin ne (muhteşem) bir gündür o Hesap Günü? (Ve ey kâfir!) Bilir misin (ne korkunç) bir gündür o Hesap Günü?" (el-İnfîtâr 82/17-18)

3 "İnanan adam: 'Ey halkım! Bana uyun ki sizi doğru yola iletayım. Ey halkım! (Bilesiniz ki) şu dünya hayatı ancak gelip geçici bir faydalanmadan ibarettir,' dedi." (el-Mü'min 40/38-39)

belde-i ma'lûme olup nisbetde (هُوَ يَمَنِي وَيَمَانِي وَيَمَانٌ) ve nisbet-i cem'de (قَوْمٌ يَمَنِيٌّ) (يَمَانٌ) 'un aslı (يَمَانِيٌّ) olarak ehad-i "yâ"eynin hazfıyla ıvazında "elif"-i mutavassıt ityân edilmiştir.

Ve ba'zen tekrîr-i mezkûr maa râbıt olur. Nitekim لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ¹ بِمَا كَافَلِ-i şerîfinde بِمَا أَتَوْا وَيُحِبُّونَ أَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا فَلَا تَحْسَبَنَّهُمْ بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِ¹ kavlinin mef'ûl-i sânu olan ﴿بِمَفَازَةٍ﴾ lafzından bu'dü cihetle ﴿فَلَا تَحْسَبَنَّهُمْ﴾ kavliyle maa'r-râbıt tekrâr olunmuştur.

Îgâl

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَإِمَّا بِ «الِإِغَالِ»، فَقِيلَ: هُوَ خَشْمُ الْبَيْتِ بِمَا يُفِيدُ نُكْتَةً تَسِمُ الْمَعْنَى بِدُونِهَا كَرِيَاذَةَ الْمُبَالَغَةِ فِي قَوْلِهَا:

وَإِنَّ صَحْرًا لَتَأْتُمُ الْهُدَاةَ بِهِ
كَأَنَّهُ عَلِمَ فِي رَأْسِهِ نَارًا²
وَتَحْقِيقِ التَّشْبِيهِ فِي قَوْلِهِ:

كَأَنَّ عُيُونَ الْوَحْشِ حَوْلَ حَبَائِنَا
وَأَرْحُلَنَا الْجُرُغِ الَّذِي لَمْ يُتَمَّبِ³

Veyâhûd itnâb îgâl ile olur. (أَوْغَلَ فِي الْبِلَادِ) kavli ma'nâsındır. Ve işbu îgâli tefsîrde ulemâ-yı fenn ihtilâf edip ba'zılar indinde îgâl; bir nükte ve ma'nâ-yı latîf ifâde edecek şey' ile beyti hatmdır ki o nükte bulunmadığı sûretde dahi ma'nâ tamâm ola. Meselâ Hansâ'nın, birâderi Sahr'ın mersiyesinde nazm eylediği:

وَإِنَّ صَحْرًا لَتَأْتُمُ الْهُدَاةَ بِهِ
كَأَنَّهُ عَلِمَ فِي رَأْسِهِ نَارًا

kavlinde olan ziyâde-i mübâlağa gibi. (تَأْتُمُ), (تَقْتَدِي) ma'nâsındır. (عَلِمَ) cebel-i mürtefi'dir.

Mefhûm-i Beyt: "Tahkîkan birâderim Sahr öyle rehber-i tarîk-ı müstakîm idi ki hâdîler ya'nî mefâhir u mekârim e mûsil olan tarîk-ı müstakîm

1 "Yaptığı (utanç verici) işlerle övünç duyan fakat (yapması gerektiği hâlde) yapmadığı işlerle övülmekten hoşlananların azaplanacaklarını sanma! Onlar için can yakıcı bir azap vardır." (Âl-i İmrân 3/188)

2 Hansâ, *Divân*, s. 46.

3 Itnâb îgâl yoluyla da olur. Îgâli, beyti, mânânın onsuz da tamamlanabildiği ama bir nükteye binâen söze eklenen bir şeyle bitirmek şeklinde tanımlayanlar vardır. Hansâ'nın şu beytinde olduğu gibi mübâlağayı artırmak bu nüktelerden biridir: "Sahr, hayır yolu önderlerinin kendisine tâbi olduğu biridir. O, sanki başında ateş olan yüksek bir dağ gibidir, (yani bu vasıflarıyla meşhûrdur)." (Basit) Bu nükte bazen, şairin şu beytinde olduğu gibi teşbihi pekiştirmek de olabilir: "Çadırlarımızın ve eşyalarımızın etrafındaki vahşi hayvanların gözleri sanki delinmemiş Yemen boncuklarıdır." (Tavil) Beyit için bkz. İmrûülkays, *Divân*, s. 53.

ittihâz edenler için muktedâ ve ke-enne Sahr hidâyetle a‘ref ü eşher olup leyl-i muzlimde üzerinde nâr-ı mûkade olan cebel-i mürtefia nazîr idi,” demekdir.

İmdi, Hansâ'nın (كَأَنَّهُ عَلِمَ) kavli maksûda vâfidir. Zîrâ maksûd, Sahr'ı ma‘rûf bi'l-hidâye olan şey'e teşbîh olup bu ise cebel-i mürtefia teşbîh ile hâsıldır. Lâkin mübâlağayı ziyâde ve îgâl için (فِي رَأْسِهِ نَارٌ) kavlini ityân eylemiştir.

Musannif'in (وَتَحْقِيقِ الشَّيْبَةِ) kavli, (كَزِيَادَةِ الْمُبَالَغَةِ) kavlinde olan (زِيَادَةٌ) ye ma‘tûfdur. Ya'nî ifâde olunacak nüktenin bir nev'i, İmruülkays'ın:

كَأَنَّ عُيُونَ الْوَحْشِ حَوْلَ خِبَائِنَا وَأَزْحُلْنَا الْجَزْعُ الَّذِي لَمْ يَنْقُبِ

kavlinde olan tahkîk-i teşbîh gibidir.

Mefhûm-i Beyt: “Ke-enne bizim hıyâm u rihâlimiz etrâfında olan vahşilerin gözleri, sakb olunmamış harez-i yemânîye şebîhdir. Ya'nî delinmemiş göz boncuğu gibidir,” demek olur.

(جَزْعٌ) feth ile harez-i yemânîdir ki kendisinde beyâz ve siyâh olur. Şâir uyûn-i vahşi cez'a teşbîh edip lâkin îgâl ve tahkîk-i teşbîh için (لَمْ يَنْقُبِ) kavlini ityân etmiştir. Zîrâ cez' meskûb olmadığı sûrette uyûna ziyâde şebîhdir.

Asma'den mervîdir ki uyûn-i zaby ü bakara vakt-i hayâtlarında kâmilen siyâh olup öldükleri vakt beyâzı zuhûr edermiş. Ve şâir-i merkûm uyûn-i vahşi ba'de'l-imâte kendisinde beyâz u sevâd olan cez'a teşbîh eylemiştir. Ve murâd kesret-i sayd olup ya'nî ekl [372] etdikleri saydlardan indlerinde uyûn-i kesîre ictimâını beyândır. *Şerh-i Dîvân-ı İmriilkays*'da bu vechile beyân olunmuştur.¹ Ve bununla ba'zılarının murâd-ı şâir mefâviz u sahrâda müsâyereleri kesîr olup hattâ ki vühûş rihâl ü ahbiyelerine ülfet etmiş olduğunu beyândır deyü kavillerinde olan butlân tebeyyün etmiştir. Zîrâ zikrolunduğu üzere hâl-i hayâtda uyûn-i zibâ sevâd olmasıyla harez-i yemânîye teşbîh olunamaz.

Ve nükte-i îgâlin diğeri nev'i, *Sıkt*'ın:

فَسَقَيْنَا بِكَأْسٍ مِنْ فَمٍ مِثْلِ خَاتَمٍ مِنْ الدَّرِّ لَمْ يَهْمُمْ بِتَقْبِيلِهِ خَالَ

1 Krş: *Dîvânü İmriilkays ve Mülbakâtuhû bi-Şerhi Ebî Sa'îd es-Sükkerî*, s. 402.

2 Mütekebbir bir krala bile öpmek nasip olmayan, inciden bir yüzüğe benzeyen ve dar bir kadeh gibi olan ağız Allah sulayıp serinletsin. (Tavîl) Beyit için bkz. Ebü'l-Alâ el-Maarrî, *Sıktu'z-Zend*, s. 228.

beytinde olan def-i tevehhüm-i gayr-ı maksûd gibidir. Zîrâ şâir fem-i mah-bûbu inciden masnû‘ hâteme şebîh olan ke’s-i dayyika teşbîh edip ve ekser huzzâr-ı meclis kâseden ker‘ u tenâvül etmeleriyle ke-enne kâse-i mezkûru takbîl etmeleri vehme mütebâdir olduğundan bu tevehhümü izâle vü def için ke’s-i mezkûru sâir efrâd-ı nâsdan kat‘-ı nazar melik-i mütekebbir-i azî-müş-şân dahi tekabbülünü hemm ü kasd etmediğini vasf eylemiştir. (فَسَمِّيَا), (رَجُلٌ ذُو كِبْرٍ) takdîrinde olarak duâdır. (حَالَ) *kibr* ma'nâsınadır. (رَجُلٌ ذُو كِبْرٍ) demektir. Mütekebbir üzerine ıtlâkı (رَجُلٌ عَدْلٌ) gibi mü-bâlağadır.¹ (لَمْ يَهْمُمْ) ma'nâsınadır. Ve îgâl bu tefsîre göre şî're muh-tass olur.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَقِيلَ: لَا يَخْتَصُّ بِالشَّعْرِ وَمِثْلَ بِقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿اتَّبِعُوا مَنْ لَا يَسْأَلُكُمْ أَجْرًا وَهُمْ مُهْتَدُونَ﴾²

Ve ba‘zılar îgâl şî're hâss olmayıp belki kelâmı, bir nükteyi müfid olan şey’ ile hatmdir ki bi-dûnihâ ma'nâ tamâm ola deyü tefsîr etdiler. Ve bu-nun için şî'rin gayrıdan ﴿يَا قَوْمِ اتَّبِعُوا الْمُرْسَلِينَ اتَّبِعُوا مَنْ لَا يَسْأَلُكُمْ...﴾ kavli-i şerîfiyle misâl îrâd eylediler. Zîrâ nazm-ı mezkûrde ﴿وَهُمْ مُهْتَدُونَ﴾ kavli bi-dûnihî ma'nâ tamâm olan şey'dir. Zîrâ resûl lâ mahâlete mühtedîdir. Lâkin kavli-i mezkûrde ittibâ‘-ı rusüle ziyâde hass ü tergîb vardır. Ya nî “Rusül-i kirâm ile dünyânızdan bir hasâr görmez ve sıhhat-i dünyânızla râyic olursunuz ve bu cihetle sizin için hayr-ı dünyâ ve âhiret muntazam olur,” demektir.

Tezyîl

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَإِمَّا بِ «التَّذْيِيلِ»، وَهُوَ تَغْيِيبُ الْجُمْلَةِ بِجُمْلَةٍ تَشْتَمِلُ عَلَى مَعْنَاهَا لِلتَّوَكِيدِ)³

Veyâhûd itnâb tezyîl ile olur. Tezyîl, bir cümleyi, ma'nâsını müstemil olan diğerk cümle ile li-eclî't-tevkîd ta'kîbidir. (تَشْتَمِلُ) zamîri cümle-i sâniyeye ve (مَعْنَاهَا) zamîri ûlâyâ râci'dir. (لِلتَّوَكِيدِ) kavli illet-i ta'kîbidir. İmdi, tezyîl, hatm-i kelâm ve gayrıda bulunduğu cihetle, îgâlden eammdır. Ve îgâl ba'zen bi-gay-rî'l-cümle ve bi-gayrî't-tevkîd olması cihetle tezyîlden ehassdır.

1 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiyeye*, s. 470.

2 İgâlin şîire özgü olmadığı söylenmiş ve “Sizden herhangi bir dünyevî karşılık beklemeyen ve dosdoğru yolu izleyen bu insanlara uyun.” (Yâsîn 36/21) âyeti buna örnek gösterilmiştir.

3 İtnâb tezyîl yoluyla da olur. Tezyîl, bir cümlenin peşinden, tekit amacıyla, aynı anlamı ihtiva eden bir başka cümle getirmektir.

طَيِّبَةً وَرَبَّ غَفُورٍ: اِسْتِثْنَاءٌ لِلدَّلَالَةِ عَلَى مُوجِبِ الشُّكْرِ، أَي هَذِهِ الْبَلَدَةُ الَّتِي فِيهَا رَزَقُكُمْ بَلَدَةٌ طَيِّبَةٌ وَرَبُّكُمْ الَّذِي رَزَقَكُمْ وَطَلَّبَ شُكْرَكُمْ رَبُّ غَفُورٍ فُرْطَاتٍ مَنْ يَشْكُرُهُ، قِيلَ: كَانَتْ أَحْصَبَ الْبِلَادِ وَأَطْيَبَهَا لَمْ يَكُنْ فِيهَا عَاهَةٌ وَلَا هَامَةٌ، ﴿فَاعْرُضُوا﴾ عَنِ الشُّكْرِ. ﴿فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ سَيْلَ الْعَرِمِ﴾: سَيْلُ الْأَمْرِ الْعَرِمِ أَي الصَّعْبِ، أَوْ الْمَطَرِ الشَّدِيدِ أَوْ الْجُرْدِ وَهُوَ صَرَبٌ مِنَ الْفَأْرَةِ وَبِالتُّرْكِيِّ «كُوسِدَه بَك»، وَإِضَافَةٌ «السَّيْلِ» إِلَى «الْعَرِمِ» عَلَى هَذَا، لِأَنَّهُ نُقِبَ عَلَيْهِمْ سَكْرًا أَي سَدًّا فِي مَجْزَى السَّيْلِ صَرَبَتْ لَهُمْ بَلْقَيْسُ فَحَقَنْتْ أَي مَنَعَتْ بِهِ مَاءَ الشَّحْرِ وَهُوَ سَاحِلُ الْبَحْرَيْنِ عُمَانَ وَعَدَنَ وَتَرَكْتُ فِيهِ ثَقْبًا عَلَى مِقْدَارِ مَا يَحْتَاجُونَ إِلَيْهِ، أَوْ الْمُرَادُ بِ«الْعَرِمِ» الْمُسْنَأَةُ الَّتِي عَقَدَتْ سَكْرًا وَهِيَ مَا يُتَبَى لِلسَّيْلِ لِيُرَدَّ الْمَاءُ، وَقِيلَ: اِسْمٌ وَإِجَاءُ السَّيْلِ مِنْ قَبْلِهِ وَكَانَ ذَلِكَ أَي إِزْسَالِ السَّيْلِ بَيْنَ عَيْسَى وَمُحَمَّدٍ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ. ﴿وَبَدَّلْنَا هُمَ بِجَنَّتَيْهِمْ جَنَّتَيْنِ ذَوَاتِي أُكُلٍ خَمْطٍ﴾: مُرٌّ يَشِيخُ أَي كَرِيهَ الطَّعْمِ يَأْخُذُ بِالْحَلْقِ، ﴿وَأَثَلِ وَشَيْءٍ مِنْ سِدْرٍ قَلِيلٍ﴾: مَعْطُوفَانِ عَلَى ﴿أُكُلٍ﴾ لَا عَلَى ﴿خَمْطٍ﴾ فَإِنَّ الْأَثَلَ هُوَ الطَّرْفَاءُ وَلَا تَمْرَ لَهُ وَوُصِفَ السِّدْرُ بِالْقَلَّةِ، فَإِنَّ جَنَاهُ أَي ثَمَرَهُ وَهُوَ الثَّبْتُ مِمَّا يَطْيِبُ أَكْلَهُ. ﴿ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِمَا كَفَرُوا﴾: بِكُفْرَانِهِمُ النِّعْمَةَ أَوْ بِكُفْرِهِمُ بِالرُّسُلِ، إِذْ رُوِيَ أَنَّهُمْ بَعَثَ إِلَيْهِمْ ثَلَاثَةَ عَشَرَ نَبِيًّا فَكَذَّبُوهُمْ ﴿وَهَلْ يُجَازَى إِلَّا الْكُفُورُ﴾: وَهَلْ يُجَازَى بِمِثْلِ مَا فَعَلْنَا بِهِمْ إِلَّا الْبَالِغُ فِي الْكُفْرَانِ أَوْ الْكُفْرِ، وَقَرَأَ حَمْرَةُ وَالْكَسَائِيُّ وَيَعْقُوبُ وَحَفْصٌ ﴿نُجَازِي﴾ بِالثَّوْنِ وَ﴿الْكُفُورِ﴾ بِالنَّضْبِ وَفِي الْهَامِشِ قَوْلُهُ تَعَالَى: ﴿وَهَلْ نُجَازِي﴾: الْأَسْتِفْهَامُ لِلْإِنْكَارِ، وَلِذَلِكَ جَاءَ بَعْدَهُ الْاِسْتِثْنَاءُ، وَالْمُجَازَاةُ مُقَيَّدَةٌ بِكُؤْنِهَا سُوءٌ بِدَلِيلِ مَا قَبْلَهَا، فَالْجُمْلَةُ تَذْيِيلٌ لَمْ يُخْرَجْ مَخْرَجَ الْمُثَلِّ وَهُوَ الَّذِي لَمْ يَسْتَقْبَلْ بِالْإِفَادَةِ¹

1 Sebe süresi 34/15-17 arası ayetlerin tefsiridir. **Türkçesi:** “Kâdi tefsirinde ilgili ayetler özetle şöyle tefsir edilir: ﴿لَقَدْ كَانَ لِسِيَّ﴾: Sebe b. Yeşcüb b. Kahtân Ebül-Yümün’ün çocuklarında (sizin için) vardır. ﴿فِي مَسَاكِينِهِمْ﴾: Yani, Yemen’de Me’rib denilen mevkide yer alan meskenlerinde. ﴿آيَةٌ﴾: Bir ayet / işaret vardır. Ayet, Sâni’-i Muhtâr olan Allah’ın varlığına inanmaya götürün, O’nun, dilediği harikulâde işleri yaratmaya, iyilere ve kötülere yaptıklarının karşılığını vermeye kâdir olduğunu gösteren işarettir. ﴿جَنَّتَانِ﴾: Burada kastedilen, iki bahçe / bostan zinciridir. ﴿عَنْ يَمِينٍ وَشِمَالٍ﴾: Bir bahçe zinciri beldelelerinin sağında, bir diğer zincir ise solundaydı, demektir. Sözü edilen kimselerin her birerinin, evlerinin sağında ve solunda olmak üzere ikişer bahçesi bulunuyordu, anlamı da kastedilmiş olabilir. ﴿كُلُوا مِنْ رِزْقِ﴾: ﴿بَلَدَةٌ طَيِّبَةٌ﴾: Peygamberlerinin ya da lisân-ı hâlin onlara söylediği söz hikâye edilmiştir. ﴿رَبُّكُمْ وَاشْكُرُوا لَهُ﴾: ﴿بَلَدَةٌ طَيِّبَةٌ﴾: Şükürün gereğine işaret maksadıyla kurulmuş bir başlangıç / istinâf cümlesidir. Yani, rızınızı temin ettiğiniz bu belde güzel bir belde, size bu rızığı veren ve karşılığında şükretmenizi bekleyen rabbiniz, şükredenin günahlarını çok bağışlayan bir rabdir. Rivâyete göre bu kişilerin belde, beldelelerin en bereketlisi ve en güzeliymiş. Havasının letâfetinden dolayı salgın hastalıklar ve akrep, yılan gibi zehirli

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَهُوَ أَيْضًا لِتَأْكِيدِ مَنْطُوقِ كَهَيْهِ الْآيَةِ، وَإِمَّا لِتَأْكِيدِ مَفْهُومِ كَقَوْلِهِ:
وَلَسْتَ بِمُسْتَبْتَقٍ أَحَا لَا تَلْمُهُ عَلَى شَعْتِ أَيِّ الرِّجَالِ الْمُهْدَبِ)¹

Tezyîli sûret-i diğerele taksîm olup (أَيْضًا) lafzı bu takdîm mutlakan tezyîli taksîm olduğuna tenbîhdir. Ya'nî tezyîl kısmeyn-i mezkûreyne münkasim olduğu ma'lûm olduysa, bu taksîm gibi kısmet-i uhrâ ile dahi kısmeyn-i âhareyne münkasim olur, demekdir. Eğer (أَيْضًا) kavlini îrâd etmese bu taksîm darb-ı sâni için olduğu tevehhüm olunurdu. Nitekim Halhâli (أَيْضًا) lafzıyla olan tenbîhden mütenebbih olmayarak îrâd olunan emsileye nazaran ol vechile tevehhüm eylemiştir.² İmdi, cümle-i sâbıkayı te'kid için olması vâcib olan tezyîl ya cümle-i ûlânın mantûkunu ya'nî bil-mutâbaka zâhir-i lafzdan fehm olunan ma'nâyı te'kid için olur, âyet-i mezkûrede olduğu gibi. Zîrâ zühûk-ı bâtil cümle-i ûlâ olan ﴿وَزَهَقَ الْبَاطِلُ﴾ kavlinde mantûk olarak bil-mutâbaka zâhir-i lafzından mefhûmdur. Veyâhûd cümle-i ûlânın mefhûmunu te'kid için olur. Mefhûmdan murâd, ma'nâ-yı mutâbıkisine lâzım gelip lafzdan bi-tarîki'l-iltizâm fehm olunan ma'nâdır. [374] Nâbîga-i Zübyânî'nin (...وَلَسْتَ بِمُسْتَبْتَقٍ أَحَا...) beytinde olan (أَيْ الرِّجَالِ الْمُهْدَبِ) gibi. (لَا تَلْمُهُ), (أَحَا)'dan hâldir. Zîrâ siyâk-ı nefyde vâki' olarak âmm olduğundan zi'l-hâl olması sahîhdir. Veyâhûd (لَسْتَ) kavlinde olan zamîr-i muhâtabdan hâldir. Ve hâl olması (أَحَا) için sıfat olmaktan ahsendir. Zîrâ alâ takdîri'l-vasfîyye "eh" mukayyed olarak âmm olmaz. Hâlbuki murâd her bir eh demekdir. (أَحَا) lafzı hazf-i muzâf ile i'râbı muzâfun ileyhe i'tâ olunarak (لَسْتَ بِمُسْتَبْتَقٍ مَوَدَّةَ أَخٍ) takdîrinde ya'nî (لَا تَقْدِرُ نُوَيْسَةَ مَوَدَّةَ أَخٍ) müfâdında olup (لَسْتَ بِمُسْتَبْتَقٍ مَوَدَّةَ أَخٍ حَالُ كَوْنِكَ مِمَّنْ لَا تَلْمُهُ وَتُضْلِحُهُ عَلَى شَعْتِ) (شَعْتِ) teferruk ma'nâsındır. Kâle el-Cevherî: مَا أَضْلَحَ وَجَمَعَ مَا (لَمْ يَلْمِ اللَّهُ شَعْتَهُ، أَضْلَحَ وَجَمَعَ مَا) Murâd zemîm-i hisâldir. (مُهْدَبِ) fiâl-i münakkah ve hisâl-i marzî ile müfesserdir.

1 Tezyîl üslûbu, başka bir taksime göre, mezkûr ﴿إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا﴾ âyetinde olduğu gibi, önceki cümlenin mantûkunu veya şu beyitte görüleceği üzere mefhûmunu tekit etmek için kullanılabilir: "(Ey Nu'mân b. Münzir!) Kusurlarını hoş görmedikçe (ya da düzeltmedikçe) hiçbir kimseyle dostluğu sürdürümezsin. İnsanoğlu içerisinde ahlâk yönünden kusursuz kim var ki?" (Tavîl) Beyit için bkz. Nâbîga ez-Zübyânî, *Divân*, s. 28.

2 Halhâli, *Miftâhu Têlhisî'l-Miftâh*, s. 471.

3 (لَمْ يَلْمِ اللَّهُ شَعْتَهُ) ibaresi, "Allah onun dağınık durumunu topladı, düzeltti," anlamına gelir. bkz. Cevherî, *Sihâb*, I, 285.

İmdi, mantûk-ı sadr-ı beyt “Mâdâm ki ihvân u ehibbânın ahvâl-i gayr-ı muntazama ve hasâil-i zemîmelerini i‘mâl-i nush-ı latîf ve zecr-i anîf ile cem‘ u islâh etmek meslekini i‘tiyâd ü iltizâm etmediğin hâlde meveddet ü ihlâslarını istibkâya muktedir olamaz ve nefsin için zahîre-i bâkiye olacak semere-i sıdk u vidâdlarını iktitâf için merkez-i uhuvvet-i hâlisada sâbit ü pâyidâr bulamazsın,” müeddâsından ibâret olup bu ma‘nâ ise kâffe-i ricâl-i ashâb-ı nakîsadan olarak muhtâc-ı safh u islâh olduklarını müfîd olup bi-mefhûmihî nefy-i ricâl-i kâmile delâlet eder. Ve acüz-i beyt olan (أَيُّ الرَّجَالِ الْمُهْدَبُ) kavli mefhûm-i mezkûru te‘kid ü takrîrdir. Zîrâ istifhâm inkâr için olup (لَا مُهْدَبَ فِي الرَّجَالِ) ya‘nî “Nâsın küllisi tetebbu‘ u istikrâ edilse mühezzebü’l-ahlâk ve marziyyü’l-hisâl bir ferd bulunamaz. Ya‘nî dünyâda racûl-i kâmil gayr-ı mevcûddur,” demek olur.

Tekmîl

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا بِ التَّكْمِيلِ)، وَبُيَسَّمَى «الْإِحْتِرَاسَ» أَيْضًا، وَهُوَ أَنْ تُؤْتَى فِي كَلَامِ
يُوْهُمَ خِلَافَ الْمَقْصُودِ بِمَا يَدْفَعُهُ كَقَوْلِهِ:

فَسَقَى دِيَارَكَ غَيْرَ مُفْسِدِهَا صَوَّبَ الرَّبِيعَ وَدِيمَةَ تَهْمِي¹
وَنَحْوُ: ﴿أَدَلَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعْرَؤَ عَلَى الْكَافِرِينَ﴾²

Veyâhûd itnâb tekml ile olur. Ve bu kısma tekml tesmiye edildiği gibi *ihtirâs* dahi itlâk olunur. Zîrâ ihtirâs, bir şey’den ihtirâz ü tevakkîdir. Ve tekmlde dahi hilâf-ı maksûdu îhâmdan tevakkî vardır. Tekml hilâf-ı maksûdu îhâm eden bir kelâmda îhâmı def edecek bir lafz ilâve vü ityân olunmasıdır. Ve def-i îhâm edecek lafz ba‘zı kerre vasat-ı kelâmda ve ba‘zen âhir-i kelâmda vâki‘ olmasıyla misâleyn ile temsîl edilmiştir. Evvel, Tarafe bin el-Abd’in:

فَسَقَى دِيَارَكَ غَيْرَ مُفْسِدِهَا صَوَّبَ الرَّبِيعَ وَدِيمَةَ تَهْمِي

1 Tarafe b. el-Abd, *Divân*, s. 79.

2 Itnâb bazen tekml yoluyla yapılır ki buna *ihtirâs* da denmektedir. Tekml, muhabata aktarılmak istenen mesajın aksinin kastedildiği intibânı veren bir cümleye, bu intibât ortadan kaldıracak bir söz eklemektir. (Şairin) şu sözünde olduğu gibi: “(Ey Katâde!) Yurdunu bahar yağmuru ve sağanak yağmurlar, incitmeden sulasın!” (Kâmil) (Bir başka) örnek: “İnananlara karşı alçakgönüllü, kâfirlerle karşı da onurludurlar.” (el-Mâide 5/54)

olacağından hilmî ancak hilm, sâhibini tezyîn eylediği vakte olduğunu tasrîh u ilâve ederek vehm-i mezkûru def eylemiştir. Zîrâ sâhibini tezyîn eden hilm ancak inde'l-kudret olan hilm olup ve illâ zeyn olamaz.

Ve ammâ mısırâ-ı sâni, Musannif'in *Îzâh*'da zu'm eylediği üzere, (إِذَا مَا الْجِلْمُ زَيْنَ أَهْلَهُ) kavlinden fehm olunan ma'nânın lâzımını te'kiddir ki kavli-i mezkûrdan fehm olunan, hilm ehline zeyn olmadığı hinde memdûhun halîm olmaması olup ve buna lâ mahâlete ayn-ı adüvde mehîb olması lâzım gelir. Zîrâ hilm istihsân olunamayacak mahalde halîm olmayan kimse elbette ayn-ı adüvde mehîb olur. Bu sûrette mısırâ-ı sâni te'kid-i mefhûm için tezyîl olup Sâhib-i *Miftâh* ve tâbi'lerinin zu'mu gibi tekmîl olmaz.¹

Musannif'in bu kelâmı mahall-i nazardır. Zîrâ hilmin adem-i hüsnü hinde halîm olmayan kimsenin ayn-ı adüvde mehîb olması müsellemlen olmayıp gadûb olduğu hâlde gazab u şiddeti mehâb u mültefet olmaması câizdir.

Ve Şârih-i merhûm der ki: Hâtıra hutûr eden şey' budur ki ma'nâyı beyt kelâm-ı Musannif'in iş'âr eylediği şey'den eltaf u edakk olup ve mısırâ-ı sâni tekmîldir. Bu da zîrâ hâl-i hüsn-i hilmde memdûhun halîm olması o hâletde vechinde olan beşâset ü talâkat ve adem-i âsâr-ı gazab u mehâbetden nâşî hâlet-i mezkûrede mehîb olmadığını ihâm ederek bu vehmi (مَعَ الْجِلْمِ) kavliyle def eylemiştir. Ya'nî hilm kendisinde hasen olan hâletde hilm ile berâber zamîr-i adüvde temekkün-i mehâbetinden nâşî nazar-ı adüvde mehîbdir. Ve hâlet-i sâirede ne keyfiyyetde olduğu buna makîsdir, demek olur.

Hakku'l-insâf, Şârih-i merhûmun zâhib olduğu işbu ma'nâ her vechile edakk u ehakk ve (مَعَ الْجِلْمِ) lafz-ı muarrefinin tekrârından murâd مَعَ الْجِلْمِ (مَعَ الْجِلْمِ فِي هَذِهِ الْحَالَةِ) demek olduğunun bedâhetine evfak u elyakdır. Ve lillâhi derruhû!

1 Krş: Kazvîni, *el-Îzâh*, s. 197.

Tetmîm

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَإِمَّا بِ «التَّوْبِيمِ»، وَهُوَ أَنْ يُؤْتَى فِي كَلَامٍ لَا يُوهِمُ خِلَافَ الْمَقْصُودِ بِفَضْلَةٍ لِنُكْتَةٍ كَالْمُبَالَغَةِ فِي نَحْوِ: ﴿وَيُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ﴾ فِي وَجْهِ، أَيْ: مَعَ حُبِّهِ)¹

Veyâhûd itnâb tetmîm ile olur. Tetmîm, hilâf-ı maksûdu ihâm etmeyen kelâmda bir nükteden nâşi bir fazla ityân edilmesidir. Fazla ile murâd, ne cümle-i müstakille ve ne kelâmdan rükün olmayan mef'ûl ü hâl emsâli kuyûddur.² Nitekim ﴿وَيُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ﴾ kavlı-i şerîfinde zamîr taâma râci' olduğu veche göre ﴿عَلَى حُبِّهِ﴾ lafzı nükte-i mübâlağanın husûliyyün ziyâde kılınmıştır. ﴿يُطْعَمُونَ مَعَ حُبِّهِ وَالْإِخْتِيَاغَ إِلَيْهِ﴾ takdîrinde olup ya'nî "Taâma hubb ü ihtiyâc ile berâber it'âm ederler," demektir ki kemâl-i sehâda mübâlağadır. Ve eğer zamîr zât-ı Bârî'ye ircâ' olunarak³ ﴿يُطْعَمُونَ عَلَى حُبِّ اللَّهِ﴾ demek ma'nâsı murâd olunursa mâ-nahnu fihimizden olmayıp asl-ı murâdı te'diye olur.

Ve kezâlik ﴿سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا﴾⁴ kavlı-i şerîfinde nükte-i taklîle delâlet için ﴿لَيْلًا﴾ lafzı ziyâde kılınmıştır. Zîrâ isrâ ancak leylde olduğu ya'nî mefhûm-i isrâda leyl dâhil bulunduğu halde ﴿لَيْلًا﴾ lafzının zikrolunması taklîl-i müddete ve isrâ ba'z-ı leylde vâki' olduğuna delâlet içündür. Şöyle ki ﴿يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ﴾⁵ kavlı-i şerîfinde (أَصَابِعُ) ile mecâzen ba'zısı olan (أَنَامِلُ) murâd bulunduğu gibi, leyl ile dahi mecâzen ba'z-ı leyl murâddır. Ve ba'zıların zehâbı gibi taklîl tenkîrden müstefâd değildir. Zîrâ tenkîrden müstefâd olan ba'zıyyet efrâdda olarak eczâda olmadığı ma'lûmdur.⁶

1 Itnâb, bazen de tetmîm yoluyla olur. Tetmîm, aktarılmak istenen mesajın aksinin kastedildiği intubâmı uyandırmayan cümleye bir nükteye binâen fazladan bir sözü eklenmesidir. Bu nükte mübâlağa olabilir. Örnek: "(Mala mülke karşı) sevgi duydukları hâlde (yoksulu) doyururlar." (el-İnsân 76/8) (Zamirin "taâm" a döndüğünü söyleyen) görüşe göre âyetteki ﴿عَلَى حُبِّهِ﴾ ifadesi (مَعَ حُبِّهِ) takdîrindedir.

2 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 472.

3 Allah rızası için yedirirler.

4 "Bir gece kulunu yürüten Allah her türlü noksandan uzaktır." (el-İsrâ 17/1)

5 "Parmaklarını kulaklarına tıkırlar." (el-Bakara 2/19)

6 Krş: Cürcânî, *Hâşiye*, s. 315; Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 472.

İ'tirâz

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَأَمَّا بِ «الْإِعْتِرَاضِ» وَهُوَ أَنْ يُؤْتَى فِي أَثْنَاءِ الْكَلَامِ أَوْ بَيْنَ كَلَامَيْنِ مُتَّصِلَيْنِ مَعْنَى بِجُمْلَةٍ أَوْ أَكْثَرَ لَا مَحَلَّ لَهَا مِنَ الْإِعْرَابِ لِئَنْتَهَ سَوَى رَفْعِ الْإِبْهَامِ كَالْتَنْزِيهِ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَيَجْعَلُونَ لِلَّهِ الْبَنَاتِ سُبْحَانَهُ وَلَهُمْ مَا يَشْتَهُونَ﴾¹)

Veyâhûd itnâb i'tirâz ile olur. İ'tirâz, esnâ-i kelâmda veyâhûd ma'nen birbirine [376] muttasıl olan kelâmeyn beyninde def-i îhâmın gayrı bir nükteden nâşî i'râbdan mahalli olmayan bir veya ekser cümle ityân olunmasıdır. Ve kelâm ile murâd yalnız müsned ve müsnedün ileyh olmayıp belki bunlara müte'allık olan fadalât ü tevâbi'in cemîisiyle, demektir. Ve ittisâl-i kelâmeynden murâd, sâni evveli beyân veyâhûd te'kîd veyâ evvelden bedel olmasıdır. Ve nükte-i mezkûre ﴿وَيَجْعَلُونَ لِلَّهِ الْبَنَاتِ سُبْحَانَهُ وَلَهُمْ مَا يَشْتَهُونَ﴾ (أَسْبَحُهُ تَسْبِيحًا وَأَنْزَهُهُ، (سُبْحَانَهُ)) kavli-i şerîfnde olan tenzîh emsâlidir. takdîrnde bulunarak ve fi'l-i mukadder ile masdariyyet üzere mansûb olarak cümle olup esnâ-i kelâmda vâki' olmuştur. Zîrâ ﴿وَيَجْعَلُونَ لِأَنْفُسِهِمْ مَا يُشْتَهُونَ﴾ (لِلَّهِ الْبَنَاتِ) kavli ﴿وَلَهُمْ مَا يَشْتَهُونَ﴾ (سُبْحَانَهُ) cümlesini îrâddan murâd, Cenâb-ı Bârî'yi nisbet etdikleri ittihâz-ı benâtdan tenzîh ü takdîsidir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالدَّعَاءِ فِي قَوْلِهِ:

إِنَّ الثَّمَانِينَ وَبُلِّغْتَهَا قَدْ أَحْوَجْتُ سَمْعِي إِلَى تَرْجُمَانٍ)³

Dahi nükte-i i'tirâz, Avf bin Muhallim eş-Şeybânî'nin kiber-i sinn ve za'f-ı kuvâsından şikâyetle îrâd eylediği:

إِنَّ الثَّمَانِينَ وَبُلِّغْتَهَا قَدْ أَحْوَجْتُ سَمْعِي إِلَى تَرْجُمَانٍ

kavlinde olan duâ gibidir. Ke-enne sinn-i şâir derece-i semânîne resîde olarak za'f-ı kuvâ sebebiyle sem'ine hâlel gelip emr-i ismâ' mütekellimin ref'-i savt ile îade-i kelâmına muhtâc olduğundan bu îade lisân-ı âharla terceme

1 İtnâb, bazen, itirâz yoluyla olur. İtirâz, kelâmın devam ettiği esnada ya da anlamca birbiriyle ilişkili iki cümlelerin arasına, mesajın aksinin kastedildiği intubânı gidermek dışında bir nükteye binâen irâbta yerli olmayan bir veya birden fazla cümle koymaktır. Nitekim “(Velisi olmaktan) memnuniyet duydukları (erkek çocuklarını) kendilerine lâyük görürlerken, (sahip olmaktan utanç duydukları) kızları Allah'a yakıştırmaktan çekinmiyorlar. Hâşâ! Allah bu tür şeylerden münezzehtir.” (en-Nahl 16/57) âyetindeki tenzîh bu kabilindedir.

2 Onu tesbîh ve her türlü noksandan tenzîh ederim.

3 İtirâzın nüktelerinden biri de duadır. “Bu seksenli yaşlar var ya -sen de o günleri göresin- kulağımı tercümana muhtaç eyledi,” (Serî) beytinde olduğu gibi.

menzilesine tenzîl kılınmıştır. Ve (بُلِّغْتَهَا) kavli (إِنْ)'nin ismiyle haberi bey-ninde cümle-i mu'taraza-i duâiyedir.

Mefhûm-i Beyt: “Tahkîkan sinn-i semânîn sem'imi ziyâdesiyle i'lâ-yı savta muhtâc etdi. Cenâb-ı Hakk seni dahi o sinne bâliğ etsin,” demekdir.

Ve bunda olan “vâv” i'tirâziyye olup ba'zı nuhâtın zikrettiği gibi âtufe ve hâliyye değildir. Ve bunu Sâhib-i *Keşşâf*'in ¹ ﴿وَاتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا﴾ kavli-i şerîfnde cümle-i i'tirâziyye olarak i'râbdan mahalli olmadığını zik-reylemesi müeyyid olup şâirin:

أَلَا هَلْ أَتَاهَا وَالْحَوَادِثُ جَمَّةٌ بِأَنَّ امْرَأَ الْقَيْسِ بِنِ تَمْلِكَ بَيَقْرَا²

kavliyle temsîl eylemiştir.³ (جَمَّةٌ) kesire ve (هَلْ), (فَدْ) ma'nâsına olup (وَالْحَوَادِثُ جَمَّةٌ) cümle-i mu'tarazadır. (أَتَاهَا) zamîri ümm-i İmruülkays'a râ-ci' olup (تَمْلِكَ) ismidir. Ve (بَيَقْرَا) fi'l-i mâzî olup ve “elif” işbâ' için olarak (مَات) veyâhûd⁴ (أُنْقَلَ مِنْ بَلَدٍ إِلَى بَلَدٍ)⁴ ma'nâsınadır. Ve (بِأَنَّ امْرَأَ الْقَيْسِ) kavlinde “bâ” zâide olup (أَتَى) için fâildir.

Mefhûm-i Beyt: Sâmiîni sâha-i intibâh u isgâya da'vetle mâder-i İmruülkays olan Temlik nâm mer'eye oğlu İmruülkays'ın haber-i intikâli vârid olup bu emsâl havâdis-i zamân kesîr olduğunu müfiddir. Ve nazm-ı mezkûrun cümle-i mu'taraza olmasında fâide, millet-i İbrâhîm'e vücûb-i ittibâi te'kiddir. Ve eğer mâkablinde olan cümleye atf olunsa bir ma'nâ hâsıl olmaz.

Ve Sâhib-i *Keşşâf*'in ⁵ ﴿وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعْتَ وَلَيْسَ الذَّكْرُ كَالْأُنثَى﴾ kavli-i şerîfnde “Bu kelâm ﴿إِنِّي سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ﴾ kavliyle ﴿إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنثَى﴾ kavli beyninde i'tirâzdır,”⁶ deyü zikrelediği dahi kavli-i sâbıkın mislidir. Ve bu misillü i'tirâz çok kerre hâle mültebis olup farkı dakîkdir. Ve bunun için fark-ı lafzî ve ma'nevî beyân olunmuştur ki evvel, cümle-i mu'taraza makâmında ikâme-i müfred câiz olması ve i'tirâziyyenin (فَا) ve (إِنْ) ve (سَى) ve (سَوْفَ) ve

1 “Allah İbrâhîm'i dostluğuyla yüceltip şereflendirmiştir.” (en-Nisâ 4/125)

2 -İşte böyle, hayatın neler getireceği belli olmuyor- (vâlidem Temlik Hanım'a) oğlu İmruülkays'ın Rum diyarına doğru yola çıktığı haberi ulaştı mı acaba? (Tavil) Beyit için bkz. İmruülkays, *Divân*, s. 392.

3 Zemaşşeri, *el-Keşşâf*, I, 557.

4 Bir şehirden diğerine gitti / taşındı.

5 “Allah onun ne doğurduğunu gâyet iyi bildiği hâlde (Rabbim, ben bir kız çocuğu dünyaya getirdim) ve erkek kız gibi değildir. (Ona Meryem ismini veriyorum,) dedi.” (Âl-i İmrân 3/36)

6 Zemaşşeri, *el-Keşşâf*, I, 350.

(لَنْ) lafzlarına cevâz-ı mukârenetiyle talebiyye olmasıdır ki bunların cümlesi hâliyyede gayr-ı câizdir. Ve fark-ı ma'nevî, cümle-i hâliyye ma'nâda âmil-i hâle kayd ü vasf olup i'tirâziyye dahi her ne kadar mâkablîne ta'allukdan gayr-ı hâlî ise de bu mesâbede olmamasıdır.¹ Ve Sâhib-i *Keşşâf*² kavli-i şerîfnde işbu cümleteyn beyninde olan iltibâsa işâretle demiştir ki: “﴿وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ﴾” hâl olup ma'nâ (﴿عَبَدْتُمُ الْعِجْلَ وَأَنْتُمْ وَاضِعُونَ الْعِبَادَةَ فِي غَيْرِ مَوْضِعِهَا﴾) ya'nî “Sizler ibâdeti mevzii-nin gayrıya vaz' etdiğiniz hâlde icle ibâdet eylediniz,” demektir. Veyâhûd ﴿وَأَنْتُمْ قَوْمٌ عَادُونَ الظُّلْمِ﴾ i'tirâz olup (﴿وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ﴾)

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَالْتَنْبِيهِ فِي قَوْلِهِ:

وَاعْلَمَ فَعِلْمُ الْمَرْءِ يَنْفَعُهُ أَنْ سَوْفَ يَأْتِي كُلُّ مَا قُدِرَا)⁴

Ve nükte-i mezkûre [nâ-ma'lûm bir] şâirin:

وَاعْلَمَ فَعِلْمُ الْمَرْءِ يَنْفَعُهُ أَنْ سَوْفَ يَأْتِي كُلُّ مَا قُدِرَا

kavlinde olan tenbîh gibidir. (أَنْ سَوْفَ) kavlinde (أَنْ), (أَنَّ)-i müsakkaleden [377] muhaffefe olup zamîr-i şân mahzûfdur. Ya'nî “Bil ve âgâh ol ki mukadderâtta her ne kadar te'hîr ü imhâl vâki' olsa dahi elbette gelse gerektir,” demektir. Ve bunda tesliye ve teshîl-i emr vardır. (فَعِلْمُ الْمَرْءِ يَنْفَعُهُ) kavli (اعْلَمَ) ile mef'ûleyini beyninde nef-i ilme tenbîh için cümle-i mu'taraza olup ve “fâ” i'tirâziyye olup şâibe-i sebebiyyet dahi mevcûddur. Bu da nef-i ilm emr bi'l-ilm sebeb olmasından ibârettdir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَمِمَّا جَاءَ بَيْنَ كَلَامَيْنِ وَهُوَ أَكْثَرُ مِنْ جُمْلَةٍ أَيْضًا قَوْلُهُ تَعَالَى: ﴿فَأْتَوْهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ﴾ نَسَاؤُكُمْ حَزَتْ لَكُمْ، فَإِنَّ قَوْلَهُ ﴿نَسَاؤُكُمْ حَزَتْ لَكُمْ﴾ بَيَانٌ لِقَوْلِهِ ﴿فَأْتَوْهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ﴾)⁵

1 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 473.

2 Onun (kısa bir süreliğine aranızdan ayrılmasından) hemen sonra buzağıya tapınmaya başlamıştınız. İşte siz böyle (nankör ve) zalim kimselersiniz.” (el-Bakara 2/92)

3 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I, 166.

4 İtirâzın nüktesi, şâirin şu beytinde olduğu gibi tenbîh de olabilir: “Şunu bilesin -ki bilgisi fayda verir insana- mukadderâtta her ne varsa er geç başa gelecektir.” (Serî')

5 İki kelâm arasında birden fazla cümle olarak yer alan itirâza şu âyet de örnektir: “(Temizlendiklerinde) Allah'ın emrettiği şekilde onlara yaklaşabilirsiniz. Allah kendisine yönelip tevbe edenleri ve temizliğe düşkün olanları çok sever. Kadınlarınız, sizin tarlanızdır.” (el-Bakara 2/222-223) Âyetteki ﴿نَسَاؤُكُمْ حَزَتْ لَكُمْ﴾ cümlesinin beyânı (olduğu için aralarında anlamsal bir bağ vardır.)

فَلَا هَجْرُهُ يَبْدُو وَفِي الْيَأْسِ رَاحَةٌ وَلَا وَضْلُهُ يَضْفُو لَنَا فَتُكَارِمُهُ¹

kavlinde vâki‘ olmuşdur. Zîrâ hecr-i habîb muhibbe matlûb olmak emr-i garîb olmasıyla (وَفِي الْيَأْسِ رَاحَةٌ) cümle-i mu‘tarazasıyla sebebinin beyân eylemiştir.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَقَالَ قَوْمٌ: قَدْ يَكُونُ النُّكْتَةُ فِيهِ غَيْرَ مَا دُكِرَ، ثُمَّ جَوَزَ بَعْضُهُمْ وَفُوعَهُ آخِرَ جُمْلَةٍ لَا تَلِيهَا جُمْلَةٌ مُتَّصِلَةٌ بِهَا فَيَشْمَلُ «التَّذْيِيلَ» وَبَعْضُ صُورِ «التَّكْمِيلِ»)²

Ehl-i fenden ba‘zıları i‘tirâzda nükte ba‘zen def-i îhâmdan mâadâ olarak zikrolunan nikâtın gayrısı olmasına kâil olmuşlardır. Ya‘nî i‘tirâz ba‘zı kerre nikât-ı mezkûreden hiç birisi için olmayıp belki îhâm-ı hilâf-ı maksûdu def için olmaklığının cevâzına zâhib olmuşlardır. Ve bunu tecvîzden sonra iki fırka olup anlardan bir cemâat i‘tirâz kendisini bir cümle-i muttasıla vely etmeyen cümlelerin âhirinde vâki‘ olmasını tecvîz eylediler. Bu da ya aslen bir cümle vely etmemesiyle olup bu sûretde i‘tirâz âhir-i kelâmda olur veyâhûd cümle-i ûlâyî ma‘nen muttasıla olmayan cümle vely etmesiyle olur. Ve bu misillü cümlelere i‘tirâz ıtlâkı *Keşşâf*dan birkaç mevzi‘de sarîhdir. İmdi, bu cemâat indinde i‘tirâz esnâ-i kelâmda veyâhûd âhirinde veyâhûd kelâmeyn-i muttasileyn veyâhûd gayr-ı muttasileyn beyninde gerek def-i îhâm ve gerek diğerk bir nükte için i‘râbdan mahalli olmayan bir veyâ ekser cümle ityân olunmasıdır. Zîrâ cemâat-i mezkûre, kâilîn-i evvelîne, yalnız def-i îhâm dahi nükte-i i‘tirâz olmasının ve cümle-i muttasıla vely etmesinin cevâzında muhâlefet edip cümle-i mu‘taraza için i‘râbdan [378] mahal olmamasını iştirâtları bi-hâlihî bâkîdir. Ya‘nî bunların indinde dahi cümle-i mezkûrenin i‘râbdan mahalli olmamak şarttır. İmdi, bu tefsîr ile i‘tirâz mutlak tezyîle ve ba‘zı suver-i tekmîle şâmil olur ve ba‘zı suver-i tekmîlden murâd i‘râbdan mahalli olmayan cümle ile olan tekmîldir. Zîrâ tekmîl i‘râbdan mahalli olup olmamasından eammdir. Nitekim i‘râbdan mahalli olmayarak vukûu [Semev‘el bin Âdiyâ nâm] hamâsinin:

1 Onun bizi ne hepten terk ettiği belli ki ümidimi keseyim; -zira ümidi kesmek de bir nevi rahatlatır insanı- ne de tertemiz bir vuslatı var ki tam bir dostluk kurup karşılıklı ikramda bulunalım. (Tavîl) Beyit için bkz. Hannâ Cemîl Haddâd, *Şi‘ru İbni Meyyâde*, s. 225.

2 Bir grup belâgat âlimi, itiraz üslûbunun buraya kadar anlatılanlar dışında bir nükte için de olabileceğini ifade etmişlerdir. Bu görüşe sahip olanların bir kısmı, böyle bir itiraz cümlesinin, kendisini takip eden ilişkili bir cümle olmaksızın kelâmın sonunda yer alabilmesini câiz görmüşlerdir. Bu grubun anlayışına göre itiraz tezyil ile tekmîlin bazı türlerini de içine almış olmaktadır.

وَمَا مَاتَ مِنَّا سَيِّدٌ فِي فِرَاشِهِ وَلَا طُلٌّ مِنَّا حَيْثُ كَانَ قَتِيلٌ¹

beytinde vâki' olmuştur ki mefhûmu: "Bizden bir reis firâşında fevt olmayıp belki harbde taht-ı zılâl-i süyûf u rimâhda meyte-i kerîme olarak irtihâl etdi ve bir maktûlün demi hiçbir mahalde heder ü bâtil olmadı," demektir ki garaz şecâatle tefâhurdur. (طُلٌّ) *ibtâl-i dimâ* ma'nâsına olup yukâlu: (طُلٌّ دُمُهُ أَيُّ هَدَرَ، قَالَ أَبُو زَيْدٍ: يُقَالُ: طُلٌّ دُمُهُ، وَأَطْلَلُ اللَّهُ، وَطَلَّهُ اللَّهُ: أَهْدَرَهُ، وَلَا يُقَالُ: طُلٌّ) (طُلٌّ دُمُهُ بِالْفَتْحِ، وَأَبُو عُبَيْدٍ وَالْكَسَائِيُّ يَقُولَانِهِ)² Mısrâ-ı sâni tekmîldir. Zîrâ kavmini kendilerine şümûl-i katl ile vasf edip ve bu vasf za'flarını îhâm etmesiyle sâniyen kâtillerinden intikâm u intisâr ile vasf ederek vehm-i mezkûru izâle eylemiştir. Mısrâ-ı mezkûrun î'râbdan mahalli olmayıp def'-i îhâm nüktesiyçün zikrolunmuş olmasıyla hem tekmîl ve hem tefsîr-i mezkûr üzere î'tirâz olur.

Ve Musannif'in bu makâmda kelâmı, ya'nî tefsîr-i mezkûr üzere î'tirâzın tezyîle şümûlünü itlâk eylemesi, tezyilde cümlemin î'râbdan mahalli olmamasının vücûbuna delâlet eder. Bu ise mâ-sebakda îrâd eylediği tefsîr-i tezyilin iş'âr eylediği şey' değildir. Zîrâ tezyil î'râbdan zât-ı mahall olup ma'nâsı üzere müştemile ve bedel veyâhûd te'kid olarak î'râbıyla mu'rebe olduğu cümle-i uhrâyı ta'kîb eylemesi ve îrâdından garaz cümle-i ûlâyı te'kid olması câizdir. Şu cihetle ki mâ-sebakda tezyili itlâk üzere tefsîr eylemiştir.

Meğer cevâbında denile ki: Musannif tefsîr-i tezyilde î'râbdan mahalli olmamasının iştirâtını adem-i tasrîhi, emsileye î'timâdından nâşîdir. el-Hâsıl, tezyilde dahi cümlemin î'râbdan mahalli olmaması şartdır. Ve işbu tefsîre göre î'tirâz tetmîme mübâyindir. Zîrâ tetmîm ancak fazla ile olup fazla ise zât-ı mahal mine'l-î'râb olmak lâzımdır.

قَالَ رَجَمَهُ اللَّهُ: (وَبَعْضُهُمْ كَوْنَهُ غَيْرَ جُمْلَةٍ فَيَشْمَلُ بَعْضَ صُورِ «التَّشْمِيمِ» وَ «التَّكْمِيلِ»)³

- 1 Bizim hiçbir liderimiz yatağında ölmemiş; hiçbir maktûlümüzün kanı da yerde kalmamıştır. (Tavil) Beyit için bkz. Ebû Temmâm, *Divânü'l-Hamâse*, s. 22.
- 2 Cevherî, *Sihâb*, IV, 1752; krş: Hasan Çelebi, *Hâşiye*, s. 474. **Türkçesi:** " (طُلٌّ دُمُهُ), *Kanı döküldü* demektir. Ebû Zeyd, (طُلٌّ دُمُهُ) ibaresinin (أَطْلَلُ اللَّهُ) ve (طَلَّهُ اللَّهُ) *Allah kanını heder etti* şekillerinde de ifade edilebileceğini belirtmiştir. Ebû Ubeyd ile Kisâi kullanmış ise de bu fiil aslında feth ile (طُلٌّ دُمُهُ) şeklinde pek kullanılmaz."
- 3 Bazıları itirâzın cümle dışında bir şey olabilmesini de mümkün görmüşlerdir. Bu bakış açısına göre itirâz tetmîm ile tekmîlin bazı türlerini içine almış olmaktadır.

Ba'zen, nükte-i i'tirâz def'-i ihâm olmasına kâil olanlardan fırka-i sâniye, i'tirâz, cümlelerin gayrısı olmaklığını dahi tecvîz eylediler. İmdi, bu cemâate göre i'tirâz esnâ-i kelâmda veyâhûd ma'nen muttasileyn olan kelâmeyn beyninde mutlakan bir nükte için cümle veyâ gayrısı ityân olunmaktadır. Bu tefsîr üzere i'tirâz ba'zı suver-i tetmîm ve tekmîle şâmil olur. Ya'nî gerek cümle olsun ve gerek gayrısı olsun esnâ-i kelâmda veyâhûd ma'nen muttasileyn olan kelâmeyn beyninde vâki' olan tetmîm ve tekmîle şâmil olur. Ve takrîr-i kelâm-ı Musannif işbu beyân olunduğu üzere zâhirdir. Ve ammâ *Îzâh*'da zikrelediği üzere takrîrde ihtilâl vardır. Zîrâ demiştir ki: "Kavmden bir fırka i'tirâzın esnâ-i kelâmda veyâhûd ma'nen muttasileyn olan kelâmeyn beyninde olmasını iştirât edip lâkin cümle veyâ cümleden ekser olmasını şart etmediler. Bu sûrette i'tirâz tetmîmden ehad-i mevkiyanda ya'nî esnâ-i kelâm veyâ kelâmeyn-i muttasileyn beyninde vâki' olanlara ve tekmîlden gerek cümle olsun ve gerek cümleden ekall veyâ ekser olsun ehad-i mevkiyanda vâki' olup i'râbdan mahalli olmayanlara şâmil olur."¹

İşte *Îzâh*'da olan takrîr-i Musannif bu vetîrede olup bunda olan ihtilâl zîrâ işbu cemâat-i ahire indinde ya i'tirâzın i'râbdan mahalli olmaması şart olur veyâhûd olmaz. Eğer şart olursa cümlelerin gayrı olması câiz olamaz. Zîrâ müfred için kelâmda i'râb olmak lâzımedendir. Hâlbuki cemâat-i mezkûre indinde müfred vukûu câizdir. Ve bir de tetmîmden aslâ bir şey'e şâmil olmaz. Zîrâ tetmîm fazla ile olup hâlbuki fazla için i'râbdan lâzımdır. Ve eğer cemâat-i mezkûre indinde i'râbdan mahalli olmamak iştirât olunmazsa *Îzâh*'da (وَمِنَ التَّكْمِيلِ مَا كَانَ وَاقِعًا فِي أَحَدِ الْمُوقَعَيْنِ وَلَا مَحَلٌّ لَهُ مِنَ الْإِعْرَابِ)² kaydına muhtâc olmaz. Zîrâ adem-i iştirât sûretinde i'tirâz gerek i'râbdan mahalli olsun ve gerek olmasın [379] tekmîlden ehad-i mevkiyanda vâki' olan şey'e şâmil olur.

Meğer cevâbında denile ki: Murâd, i'tirâz cümle olduğu vaktde cemâat-i mezkûre indinde i'râbdan mahalli olmamak şart olduğunu beyândır. Ve ammâ cümle ve cümleden ekall veyâ ekser olmasından ta'mîmi sehvdır. Zîrâ cümleden ekall olan şey'in elbette i'râbdan mahalli olacaktır. Hâsıl-ı kelâm, Musannif'in *Îzâh*'da olan kelâmı habt u halelden gayr-ı hâlidir.

1 Kazvîni, *el-Îzâh*, s. 201.

2 Kazvîni, *el-Îzâh*, s. 201.

Turuk-ı Sâire

قَالَ رَحْمَهُ اللَّهُ: (وَإِمَّا بَعْدَ ذَلِكَ نَقُولُ تَعَالَى: ﴿الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ﴾، فَإِنَّهُ لَوْ أُخْتُصِرَ لَمْ يُذَكَّرْ ﴿وَيُؤْمِنُونَ بِهِ﴾، لِأَنَّ إِيْمَانَهُمْ لَا يُنْكِرُهُ مَنْ يُثَبِّتُهُمْ، وَحُسْنُ ذِكْرِهِ إِظْهَارُ شَرَفِ الْإِيْمَانِ تَرْغِيْبًا فِيهِ)¹

Ya'nî itnâb ya îzâh ve tekrîr ve sâir mezkûrâtdan biriyle olur veyâhûd bunların gayrisıyla olur. Nitekim ﴿الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ...﴾ kavli-i şerîfnde olan ﴿وَيُؤْمِنُونَ بِهِ﴾ bu kabûldendir. Şöyle ki nazm-ı mezkûrde ihtisâr olunsa ﴿وَيُؤْمِنُونَ بِهِ﴾ zikrolunmazdı. Zîrâ hamele-i arş ve havlinde olan melâike-i kirâmı isbât eden kimse onların îmânını inkâr etmez. Ve kezâlik ﴿يُسَبِّحُونَ﴾ kavlinde olan müstefâd olan tesbîh u hamdleri dahi Cenâb-ı Bârî'ye îmânlarına delâlet eder. Bu sûretde emr-i ma'lûm olarak ihbâra hâcet yokdur. Ve bu hâlde ﴿وَيُؤْمِنُونَ بِهِ﴾ kavlinin hüsn-i zikri, îmâna tergîb için şeref-i îmânı izhâr ve îmân, hamele-i arş ve havlinde olan melâike-i kirâmın tehallî vü tezeyyün eyledikleri şey' olduğunu ityândır. Şöyle ki Cenâb-ı Bârî güzîde-i mahlûkât olan melâike-i kirâm-ı müşârun ileyhimi makâm-ı medhde şânlarında bu vasfı zikretmesiyle vasf-ı îmân vasf-ı azîm ü şerîf olduğu tebeyyün ederek mûcib-i eblağ-i tergîb olmuşdur.² Ve bu itnâbın mâ-sebakda dâhil olmadığı teemmül ile zâhirdir.

Ve Musannif'in bu makâmda kitâb-ı *İzâh*'da îrâd etmiş olduğu emsileden biri de ³(رَأَيْتُهُ بَعِينِي) kavliyle ⁴﴿يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ﴾ kavli-i şerîfi ve emsâli olup⁵ lâkin mahall-i nazardır. Zîrâ bu misâller li-nüktetin fazla ile ityân olunmuş olmasıyla tetmîmde dâhildir. Ve nükte te'kîd ve kavli-i mezkûr ilm-i kalbden terceme olunmuş bir kelâm olmayarak mücerred lisânları üzere cârî olan tefevvühâtdan ibâret olduğuna delâletdir.

1 Itnâb, buraya kadar anlatılan yollar dışında bir yolla da yapılabilir. "Arşı taşıyanlar ve çevresindekiler Rablerini dâima övgüyle anarlar ve O'na inanırlar." (el-Mü'min 40/7) âyeti bunun bir örneğini teşkil eder. Zira burada bir ihtisara gidilseydi, ﴿وَيُؤْمِنُونَ بِهِ﴾ ibaresi zikredilmezdi. Çünkü meleklerin varlığını kabul edenler onların Allah'a îmânını inkâr etmemektedirler. Bu ibarenin zikrini güzel kılan ise îmâna teşvik amacıyla onun kıymetini göstermeye çalışmaktır.

2 Krş: Hasan Çelebi, *Hâşîye*, s. 475.

3 Gözlerimle gördüm.

4 "Ağızlarıyla söylüyorlar." (Âl-i İmrân 3/167)

5 Kazvîni, *el-İzâh*, s. 201.

Ve Musannif'in îrâd eylediği emsileden birisi de nazm-ı celîlde **﴿فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ﴾**¹ kavli-i şerîfinden sonra tevehhüm-i ibâhâyı def' için **﴿تِلْكَ عَشْرَةٌ كَامِلَةٌ﴾** buyurulmasıdır. Zîrâ "vâv"ın meselâ **﴿جَالِسِ الْحَسَنَ وَابْنَ سَيْرِينَ﴾**² kavlinde olduğu gibi ibâha için dahi mecîi ma'lûmdur.³ Görmez misin ki bu kelâmda muhâtab Hasen ve İbn-i Sîrîn'den ikisiyle veyâhûd bunlardan biriyle câlis olsa kavli-i mezkûre imtisâl etmiş olur. Lâkin bu dahi cây-ı nazardır. Zîrâ bu sûretde nazm-ı mezkûr bâb-ı tekmilden ya'nî hilâf-ı maksûdu def' eden şey'i ityân kısmından olur.

Ve emsile-i mezkûreden biri de **﴿إِذَا جَاءَكَ الْمُنَافِقُونَ قَالُوا نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ﴾**⁴ kavli-i şerîfi olup ihtisâr olunsa **﴿وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ﴾** kavli terk olunur idi. Zîrâ sibâk-ı âyet da'vâ-yı ihlâs-ı şehâdetde olan münâfikîni tekzîb içündür. Bu sûretde **﴿وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ﴾** kavlinin hüsnü, onların nefsü'l-emrde kâzibûn oldukları tevehhümünü def' içündür.⁵ Lâkin bu dahi câlib-i nazardır. Zîrâ bu sûretde nazm-ı mezkûr tekmiil veyâhûd i'tirâzda nükte def'-i îhâm olmasını tecvîz edenlere göre i'tirâz kabîlinden olur.

Îcâz ve Itnâb bi'tibârin Âhar

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَاعْلَمَ أَنَّهُ قَدْ يُوصَفُ الْكَلَامُ بِالْإِبْجَازِ وَالْإِطْنَابِ بِاعْتِبَارِ كَثْرَةِ حُرُوفِهِ وَقِلَّتِهَا بِالنِّسْبَةِ إِلَى كَلَامٍ آخَرَ مُسَاوٍ لَهُ فِي أَصْلِ الْمَعْنَى كَقَوْلِهِ: «يَصُدُّ عَنِ الدُّنْيَا إِذَا عَنَّ سُوْدُدًا»، وَقَوْلِهِ:

وَلَسْتُ بِنَظَارٍ إِلَى جَانِبِ الْعِنَى إِذَا كَانَتِ الْعُلَيَاءُ فِي جَانِبِ الْفَقْرِ)⁶

1 “(Kurbanlık hayvan bulamayan ise) üç gün hacda, yedi gün de (memleketine) döndüğü zaman olmak üzere (toplam on gün oruç tutmalıdır.)” (el-Bakara 2/196)

2 İster Hasan'la otur ister İbn Sîrîn'le.

3 Kazvîni, *el-İzâh*, s. 201-202.

4 “Münâfiklar senin yanına geldiklerinde ‘Senin gerçekten Allah'ın elçisi olduğuna şahitlik ediyoruz,’ derler. Evet, Allah senin kendi elçisi olduğunu biliyor. Fakat aynı zamanda Allah münâfikların yalan söylediğine de şahitlik etmektedir.” (el-Münâfikûn 63/1)

5 Kazvîni, *el-İzâh*, s. 202.

6 Bilesin ki kelâm kendisine temel mesajı iletmede denk bir başka kelâma nispetle harflerinin çokluğu veya azlığı açısından icâz veya itnâbla nitelenebilir. (Ebû Temmâm'ın) “Kendisine liderlik, (şan-şeref) yolu bile görünse dünyadan yüz çevirir.” (Tavîl) mısraı ile bir başka şairin: “Ben, liderlik, (şan-şeref) meşakkat tarafında olduğunda refah tarafına meyl edecek biri hiç değilim.” (Tavîl) beyti buna örnektir.

Ve ma'lûm ola ki kelâm asl-ı murâda müsâvî olan şey'den nâkis veyâ zâid olmaklığı i'tibâriyle îcâz ve itnâb ile tavsîf olunduğu misillü ba'zı kerrede kendiyeye asl-ı ma'nâda müsâvî olan kelâma nisbetle kesret ve killet-i hurûfu i'tibâriyle de îcâz ve itnâb ile mevsûf olur. Meselâ Ebû Temmâm'ın:

يَصُدُّ عَنِ الدُّنْيَا إِذَا عَنَّ سُوْدُدٌ وَلَوْ بَرَزَتْ فِي زِيِّ عَدْرَاءِ نَاهِدٍ¹

kavlinde olan mısırâ-ı evvel ile [Ebû Sâ'd el-Mahzûmî nâm] şâir-i âharın:²

وَلَسْتُ بِنَظَّارٍ إِلَى جَانِبِ الْعَيْنِ إِذَا كَانَتْ الْعَلْيَاءُ فِي جَانِبِ الْفَقْرِ³

kavli beyninde [380] zâhirdir. Zîrâ mısırâ-ı Ebû Temmâm maa killet-i hurûfihî asl-ı ma'nâda beyt-i mezkûre müsâvâtıyçün beyt-i mezkûre nisbetle îcâz ve beyt-i mezkûr mısırâ-ı mezbûra nisbetle itnâbdır. (يَصُدُّ), (صُدُوْدٌ) den i'râz ma'nâsındır. (عَنَّ), (ظَهَرَ) ve (سُوْدُدٌ) *siyâdet* ve (زِيِّ) *hey'et* ve (عَدْرَاءِ) *bikr* ve (نَاهِدٌ) *sedyeyni mürtefi' olan mer'e* ma'nâlarındır.

Mefhûm-i Beyt: “Memdûh-i merkûm kendisine siyâdet arz olunduğu vaktde dünyâ velev ki kulûbu meftûn edecek bikr-i kâ'ib-i hasnâ hey'etinde bâriz ü zâhir olsa bile andan i'râz eder. Hâlbuki dünyâ bir acûze-i şevhâ olup hâne-i vâkıf ve nümâyişi zîb ü tesvîlden ibâret idüğünü ayn-ı basîretle ârif olanlar, kendisinden teneffür ü istikrâh eyler,” demekdir ki murâd siyâdete olan meyli vasfıdır.

Ve beyt-i sâni'de (غَنَى) ile murâd, müsebbebi olan râhatdır. Ve fakr ile murâd mihnetdir. Ya'nî teab u meşakkatle olan siyâdet bi-dûni siyâde olan râhat ve ayş-i nâ'imden ehabbdır, demek olup murâd siyâdet ü meâlîye olan meylini vasfıdır. Ve bu misillü îcâz tefsîr-i sâbık üzere îcâz ü müsâvât ü itnâb olmak ve kezâlik bu misillü itnâb tefsîr-i sâbık üzere itnâb u müsâvât ü îcâz olmak câizdir.

1 (Muhammed b. Heysem öyle biridir ki) kendisine liderlik, (şan-şeref) yolu bile görünse dünyadan yüz çevirir. Velev ki dünya ona göğüsleri yeni tomurcuklanmış bâkire kız suretinde arz-ı endâm etsin! (Tavil) Beyit için bkz. Ebû Temmâm, *Divân*, s. 117.

2 Beyit Abdüssamed b. el-Mu'azzel'e de nispet edilir. bkz. Abbâsî, *Me'âhidü'l-Tensîs*, I, 304; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, s. 241. Bu şairlerin şiirlerini toplayan iki çalışma incelenmiş; beytin Ebû Sa'd el-Mahzûmî divânında yer aldığı, el-Mu'azzel şiirleri içerisinde bulunmadığı tespit edilmiştir. kırs: Zâhid, *Şi'ru Abdüssamed b. el-Mu'azzel*, s. 89-110.

3 Razûk, *Şi'ru Ebî Sa'd el-Mahzûmî*, s. 37.

قَالَ رَحِمَهُ اللَّهُ: (وَيَقْرُبُ مِنْهُ قَوْلُهُ تَعَالَى: ﴿لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ﴾، وَقَوْلُ الْحَمَاسِيِّ:

وَنُتَكِرُ إِِنْ شِئْنَا عَلَى النَّاسِ قَوْلَهُمْ وَلَا يُنْكَرُونَ الْقَوْلَ حِينَ نَقُولُ¹

Ve nazm-ı celilde ﴿لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ﴾ kavli-i şerîfiyle hamâsinin beyt-i mezkûru dahi bu kabîlden olmaklığı karîbdir.

Mefhûm-i Beyt: “Biz gayrımızın kelâmından inkâr u tağyîrini murâd eylediğimiz şey’i tağyîr ederiz. Ve hevâ vü emrimize inkiyâd ü iktifâ ve re’y ü azmimize iktidâ için bir ferd aleyhimizde itîrâza ictirâ edemez,” demekdir. Murâd, riyâset ü nefâz-i hükümlerini ve nâsın mühimmâtta kendilerine rücûunu vasfdır. İmdi nazm-ı şerîf-i mezkûr, beyte nisbetle îcâzdır. Ve “karîb” ta bîri zîrâ âyetde olan lafz-ı (لا) her bir fi’le şâmil olup ve kavli-i hamâsî her ne kadar kavillerinin ind-i âharda gayr-ı münker ve kavli-i âhar indlerinde münker olmasına umûm-i efâlde dahi böyle olmak lâzım gelirse de sarâhat-i kavli hasebiyle kavle muhtassdır. Vallâhu a’lem.

قَالَ الشَّارِحُ التَّفْتَّازَانِيُّ رَحِمَهُ اللَّهُ: (تَمَّ عِلْمُ الْمَعَانِي بِعَوْنِ اللَّهِ وَحُسْنِ تَوْفِيقِهِ، فَنَحْمَدُهُ عَلَى جَزِيلِ نَوَالِهِ، وَنُصَلِّي عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، وَنَسْأَلُهُ التَّوْفِيقَ فِي إِتْمَامِ الْقِسْمَيْنِ الْأَخِيرَيْنِ مِنْهُ بِمَنِّهِ وَجُودِهِ)²

1 “O, yaptıklarından dolayı kimseye hesap vermez ama tüm varlıklar O’na karşı sorumludur.” (el-Enbiyâ 21/23) âyeti ile (Semev’el b. Âdiyâ adlı) hamâse şairinin: “Biz insanların söylediği bir sözü kabul etmeme lüksüne sahibiz ama biz konuştuğumuzda sözümüzün reddedilmesi söz konusu olamaz,” (Tavîl) şeklindeki beyti de bu çerçevede değerlendirilebilir. Beyit için bkz. Ebû Temmâm, *Divânü’l-Hamâse*, s. 22.

2 Şârih Teftâzânî der ki: “Allah’ın yardımı ve hüsn-i tevfiğiyle meânî ilmi tamamlanmış oldu. Sayısız nimetleri vesilesiyle O’na hamd ve Efendimiz Muhammed (a.s.) ile âline salât ü selâm ederiz. Allah’tan dileğimiz, lütfu ve inayetiyle diğer iki kısmın (beyân-bedî) tamamlanmasını da nasip etmesidir.”

(ويقول المترجم الحقيّر تذييلاً لكلام الشارح التحرير: الحمد لله الذي سبحانه وتعالى على ما كرمنا به من تلخيص المعاني في مثنون الضمائر أولاً، وإليهما بشرح صدورنا منهنج الإفصاح والبيان مختصراً ومطوّلاً، حتى أدانا إلى بديع النطق والأفئنان مترجماً ومعوّلاً، رحمته وسعت كل شيء، ورأفته عمّت كل حي، نحمده ونشكّره على تيسر هذا الأثر المعتبر لعبد الأخر، معلماً بمعالِم الإتمام ومطرّزاً بطراز الاختتام، إنه الميسر لكل عسير، وبيده أزمّة التقدير، والصلاة على نبيه المجتبي، ورشوله المُرْتَضَى، صاحب المقام الأعلى واللسان الفصيح، من اقتبس من أنوار إسعاده كل صبيح ومليح، وعلى آله وأصحابه الذين جادوا وسادوا في إعلاء كلمة الله العلياً فانجلت في مشارق متابعتهم شمس الهداية بارقة الموحيا.

وبعد: فإنه لما ساقني سائق التوفيق - وهو حسبي في كل حال ونعم الرفيق - لهذا الخطب الجزيل، وهو أمر غير سهل، خصوصاً لِمثلي من باعه في غاية العجز والقصور، ومتاعه لا يوازن ولا يوازي شيئاً من التثبته والشعور، وكيف لآ؟ إن أساسه مفتاح العلوم والفنون، وبه فُتِحَتْ أبواب الحقائق على وجه أبواب الفضائل في أوائل القرون، وإن ملخص أضله خطيب على منابر الأشتهار بعلو كعب كماله، الذي بلغ آفاق المشارق والمغارب مناراً أفضاليه، وشارخ ذلك الأضل الملخص منصوص بين صناديد الأفاضل، بإتيانه ما لم تستطعه الأوائل، فأزخيت زمام التوكل في مهمه الأقدام، ولم آل جهداً في حل معاقب الغموض بشموير ساعد الإهتمام، مستعيناً برّب العالمين، ومتوسلاً بزوح سيد المرسلين، فخطى قدم القلم محجةً بديعة عن سلوكها على كثير من أهل القلم، أقرأ حامداً اسم ربي الذي علم الإنسان ما لم يعلم، سبحانه من جعل البراعة مضمرة من غير أن تكون مورقة، وأفاض من عين القريحة الجامدة بحاراً رائقة، فتيسر إتمام تسويده وفق المرام، وعن وجوه الخرائد إماطة اللثام، ثم تعاقب مأموريّتي بجهة دمشق والتثقل إلى العراق، [381] وذلك اقتضى نسج العناكب على تلك الأوراق، فما زلت مواظباً بمذاكرة مزاي

الأشعار العَرَبِيَّةِ، وَتَفْحِصُ خَبَايَا الآثَارِ الأَدَبِيَّةِ، مَعَ بَعْضِ مَنْ فُحُولِ أَهْلِ الكَمَالِ، إِتِبَاعًا بِمَا قِيلَ: «أَخَذْتُ العِلْمَ مِنْ أَفْوَاهِ الرِّجَالِ» وَاسْتَمَرَّ الحَالُ عَلَى هَذَا المُنْوَالِ، قَرِيرَ العَيْنِ بِأَوَارِ عَوَاطِفِ الوِلَايَةِ العِرَاقِيَّةِ، وَرِيَّانَ الكَبِيدِ بِزُلَالِ العَوَارِفِ النَّامِقِيَّةِ، الَّذِي أَدْرَكَ الشَّبَابَ بِفَيْضِ تَدَابِيرِهِ عِرَاقَ العَرَبِ، وَزَالَ بِنَسِيمِ رَأْفَتِهِ غُبَارُ الكُرْبِ، وَفِي غَايَةِ هَذِهِ الأَيَّامِ، شَمَلَ النَّصَامُ، وَانْحَلَّ عَقْدُ الأَنْبِطَامِ، تَبَا لَزْمَانٍ لَا يَكَادُ يَسَامُ عَنِ التَّصَارِيفِ وَالتَّفَنُّنِ، وَكَمْ تَجْرِي الرِّيَاحُ بِمَا لَا تَسْتَهِي السُّفُنُ، فَقُلْتُ:

فِيمَا الإِقَامَةُ بِالرُّوْرَاءِ لَا سَكْنِي بِهَا وَلَا نَاقِي فِيهَا وَلَا جَمَلِ¹

وَانْتَهَضْتُ مُسْتَعْفِيًا مِنْ بَعْدَادَ إِلَى إِسْتَانْبُولَ، وَاقْتَضَى بَعْضُ الأَحْوَالِ اخْتِيَارَ الحُمُولِ، فَانْتَهَزْتُ فُرْصَةً مِنْ عَوَائِقِ الرَّمَانِ، حَتَّى رَجَعْتُ إِلَى مَا جَمَعْتُ بِالتَّضْحِيحِ وَالإِنْتِقَانِ، وَأَصْفْتُ إِلَيْهِ مِنَ الفَوَائِدِ، مَا يُجَدِّي فِي حَلِّ المَعَاقِدِ، وَتَمَحَّتُ التَّرَاكِيِبُ مِمَّا يُؤَدِّي إِلَى الإِطْنَابِ، لِيَكُونَ إِجْزَاءً بِالقَصْرِ عَلَى تَلْخِيصِ الصَّوَابِ، وَأَمَعْتُ الفِكْرَ فِي تَمْيِيزِ القَشْرِ عَنِ اللُّبَابِ هَدِيَّةً مِنِّي إِلَى مَنْ جُبِلَ عَلَى الإِنْصَافِ مِنَ المُسْتَرَشِدِينَ، وَتُحَفَّةً إِلَى كُلِّ ذَكِيٍّ عَصِمَ عَنِ الإِعْتِسَافِ مِنَ الطَّالِبِينَ، وَكُلِّ قَوْلٍ مِنْهُ شَارِحٌ لِصَدْرِ السَّامِعِينَ، وَجَمِيعُ فَصَايَاهُ مُوجِبَةٌ لِنتائجِ مَطَالِبِ النَّاطِرِينَ، وَالقَوْلُ بِمُوجِبِ قَوَاعِدِهِ يُطَابِقُ مُقْتَضَى المَقَامِ، وَالمُرَاعَاةُ بِتَطْيِيرِ مَوَارِدِهِ يُوَافِقُ حُسْنَ أَدَاءِ المَرَامِ، دَوْحَةٌ تَتَسَسَّمُ فِي ظِلَالِ أَفَانِينِهَا أَذْهَانُ الأَذْكَيَاءِ، سَجْرَةٌ طَيِّبَةٌ أَضْلُهَآ ثَابِتٌ وَفَوْعُهَآ فِي السَّمَآءِ، يَفْتَطِفُ أَبْصَارُ الكُتَّابِ مِنْ أُنْمَارِ أَسَالِيِبِهَا، وَيَجْتَبِي بِصَائِرِ الطُّلَابِ مِنْ أَزْهَارِ تَرَآكِيِبِهَا، وَيَسْتَلِدُّ قَرَائِحَ جَهَابِدَةِ الفُضْلَاءِ بِتَفْكِهِ أَشْرَارِهَا، وَيَعْتَبِقُ رِجَالَ البَلَاغَةِ أَغْنَاقَ أَبْكَارِهَا،

فَقُلْ مَا سِنَّتَ فِيهَا مِنْ مَدِيحٍ تَجِدُهَا فَوْقَ مَا نَطَقَ المَدِيحُ

مِجَازَاتُهَا اللَّفْظِيَّةُ غَيْرُ مُنْفَكَّةٍ عَنِ عِلَاقِ حَقَائِقِ المَعَانِي وَاللِّسَنِ، وَاسْتِعَارَاتُهَا مَكْنِيَّةٌ عَنِ التَّخْيِيلِ الحَسَنِ،

إِنِّي لَأُفْسِمُ لَوْ تَجَسَّمْ لَفُظْهَا أَنْتَ نُحُورُ الْغَانِيَاتِ الْجَوْهَرَا¹

وَلَمَّا شَاهَدْتُ تَطَاوُلَ أَعْنَاقِ الْمُتَعَطِّشِينَ بِرَشْحَاتِ الْبُدَيْعِيَّاتِ، وَعَابَيْتُ أَشْرَ بِيَابِ الْمُتَنْظَّرِينَ إِلَى مَطَالِعِ ذَاكَ الْأَثَرِ النَّافِعِ مِنْ أَهْلِ الرِّغْبَاتِ، فَلَتَبَيْتُهُمْ بِطَبِيعِهِ بِمَطْبَعَةِ سَرَائِي بُوسْنَهُ، وَتَعَاقَبَ تَحْوُلُ مَأْمُورِيَّيِي بِمُتَصَرِّفِيَّةِ لَوَاءِ هَزْسَكِ فِي تِلْكَ السَّنَةِ، وَمَعَ ذَلِكَ مَا أَنْحَلَّ جِبَالَ الْعَزْمِ مِنِّي فِي إِتْمَامِ طَبِيعِهِ، لِيَكُونَ وَسِيلَةً لِتَغْمِيمِ نَفْعِهِ، لَكِنْ لَمَّا كَانَتْ الْمَطْبَعَةُ مَشْغُولَةً بِمَطْبُوعَاتِ الْوِلَايَةِ مَعَ انضِمَامِ عَوَائِقِ أَسْبَابِ عَدِيدَةٍ، ائْتَدَّ طَبْعُ هَذَا الْجُزْءِ الْأَوَّلِ أَمَادًا بَعِيدَةً، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَى تَيْسُرِ خِتَامِهِ بِكُلِّ الْحَالِ، وَيَثْلُوهُ طَبْعُ الْجُزْءِ الثَّانِي قَرِيبًا فِي الْمَطْبَعَةِ الْعَامِرَةِ بِعُزْنِ اللَّهِ الْمَلِكِ الْمُتَعَالِ، لَعَلَّهُ أَضْحَى مُؤَلَّفًا مَطْبُوعًا قَلَمًا أَتَّفَقَ نَبْذُهُ لِأَحَدٍ وَتَأْتِي لَا تَرَى فِيهِ عَوْجًا وَلَا أَمْتًا، فَالْمَسْئُورُ مِنْ مَنِّهِ الْوَافِرِ، أَنْ يَجْعَلَ جَدِيدًا بِالْحِطَّةِ الْإِغْتِيَابِ وَمَعْدُودًا مِنْ كِرَامِ الْأَثَارِ فِي الْحَالِ وَالْعَابِرِ، خُصُوصًا عِنْدَ خَلِيفَتِهِ الْأَعْظَمِ، وَنَاشِرِ شَرِيعَتِهِ فِيمَا بَيْنَ الْأُمَمِ،

مَلِكٌ إِذَا حَمَّتْ حُلُومُ دَوِي النَّهْيِ فِي الرُّوْعِ زَادَ رِصَانَهُ وَتَوَفَّقَا

نَسَخَتْ خَلَائِفُهُ الْحَمِيدَةُ مَا أَتَى فِي الْكُتُبِ عَنْ كِسْرَى الْمُلُوكِ وَفَنَصَرَا

لَا تَسْمَعَنَّ حَدِيثَ مَلِكٍ غَيْرِهِ يُرَوَى فَكُلُّ الصَّيْدِ فِي جَوْفِ الْفَرَا²

مَنْ بَسَطَ عَلَى الْعِبَادِ أَجْنَحَةَ الْعَدْلِ وَالْأَمَانِ، وَأَفَاضَ عَلَيْهِمْ سَجَالَ الْفَضْلِ وَالْإِحْسَانِ، صَحِحَ الْأَيَّامِ بِتُعُورِ الْمَسْرَةِ بِعَزِيزِ اسْمِهِ، وَرِيَاخِ النَّصْرِ بِالْقَبُولِ نَاسِمَةً، خَلَدَ اللَّهُ مُلْكَهُ مَا دَامَ الْعَالَمُ، وَاسْتَقَرَّ لَوَاءُ شَوْكَتِهِ عَلَى مَفَارِقِ الْأُمَمِ، بِطُولِ عُمْرِهِ، وَدَوَامِ نَصْرِهِ، مَا أَبْرَقَ نَجْمٌ فِي الْحَضْرَاءِ، وَأُورِقَ نَجْمٌ فِي الْعَبْرَاءِ، وَهَذَا غَايَةُ الْبَيَانِ، إِنْ لَمْ يَقَعْ عِنْدَ النَّاسِ فِي مَوْقِعِ الْقَبُولِ وَالْإِسْتِحْسَانِ، فَأَجْزُهُ الْجَزِيلُ عَلَى اللَّهِ الْمَلِكِ الْمَنَّانِ، وَلَهُ الْحَمْدُ فِي كُلِّ حِينٍ وَ(أَنْ)³

1 İbnü'n-Nebîh, *Divân*, s. 40.

2 İbn Üneyn, *Divân*, s. 6.

3 Nâçiz mütercim de Şârih-i Allâme'nin bu sözüne bir zeyl olarak şöyle der: Hamd, öncelikle iç dünyamızda yer eden *meânî*nin *telhîsini* yapabilmeyi, sonra bu manaları *muhtasar* ve *mutavvel* olarak *beyân* edip açığa çıkarabilmeyi, nihayet *mütercem* ve *muavvel* olarak *bediî* sanatlarla süsleyip aktarabilmeyi nasip ederek bizi şerefliendiren ve her türlü noksandan münezzehtir olan yüce Allah'a mahsustur. O'nun rahmeti her şeyi ve şefkati her canlıyı kuşatmıştır. Bu kıymetli eseri en güzel şekilde meydana getirmeyi bu nâçiz kuluna nasip ettiği için O'na hamd ve şükür ederiz. Her türlü zorluğu kolaylaştıran O'dur.

۴۴۴

Ecille-i ricâl-i Devlet-i Aliyye'den Hersek Sancağı mutasarrıfı saâdetlü Abdünnâfi' Efendi Hazretlerinin te'lîfine muvaffak oldukları işbu terceme-i *Mutavvel*'in câmi'-i fenn-i meânî olan cild-i evveli, mürettib-i evvel-i matbaa, Abdülkâdir-i kâsıru'l-bizâanın âcizâne sa'y ü mübâşereti ve musahhihi Merkez Vilâyet-i Meclis-i Cinâyet kâtibi Halîm Efendi'nin mukâbele vü tas-hîhde hüsn-i muâvenet ü himmetiyle Bosna vilâyeti matbaasında bi-inâyetil-lâhi teâla işbu *bin iki yüz seksen dokuz* senesi şehr-i Muharremü'l-Harâm'ında resîde-i hadd-i hitâm ve matbaamızda böyle bir eser-i celîlin teyessür-i tab' u temsîli cümlemize mûcib-i fahr u ibtisâm olmuştur.

artar. Onun yüce ahlakı, kitaplarda kısralar, kayserler hakkında yazılanları hükümsüz kılmıştır. Ondan başka hiç bir melikin sözünün rivâyet edildiğini duyamazsın. Zira ondan başkasının bir hükmü yoktur.” (Kâmil) O, halkına adâlet ve emân kanatlarını geren, lütuf ve ihsan kovalarını onların üzerine yağdıran kişidir. Onun azîz ismiyle zamanın yüzü güler. Zafer rüzgârları ondan yana eser. Âlem var oldukça Allah onun mülkünü muhalled kılsın! Ömrü uzun, zaferi dâim olsun ki gökte yıldızlar parlayıp yeryüzünde ekinler yeşerdiği sürece saltanatının sancağı milletlerin üzerinden eksilmesin! Söyleyeceklerim bundan ibarettir. Eserim insanlar nezdinde bir hüsn-i kabul görmezse, artık karşılığını lütfu bol yüce Allah'tan niyâz ederim. Her zaman hamd O'nadır.”

